

3 1761 07826761 4

SHASTRI INDO-CANADIAN INSTITUTE

156 Golf Links,

New Delhi - 3, India

महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश

(द्वितीय संस्करण)

Digitized by the Internet Archive
in 2011 with funding from
University of Toronto

महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश.

Maharashtrīya Jñānakōśa

(शरीरखंड.)

हा ग्रंथ
Ketkar, Shridhar Vyankatesh.

श्रीधर व्यंकटेश केतकर; एम्. ए. पीएच्. डी.

यांनी

मंडळांतील अनेक साहाय्यकांच्या मदतीने तयार केला.

विभाग पंधरावा

किंमत—रुपये १२

तपून—धमन्या

—*—

ज्ञानं राष्ट्रधनं महत्तममिदं ब्राह्मण्यसंरक्षकम् ।
लोके क्षत्रियवैश्यकार्यघटनासौकर्यसंस्थापकम् ॥
कर्तृत्वागमबोधको ननु भवेज्ज्ञानार्थयत्नोऽधुना !
ज्ञात्वा नागपुरे सुपाण्डितजनैःसंघःशुभो निर्मितः ॥

१९२५

मुद्रक—डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर यांनी ज्ञानकोश छापखाना ८४१ सदाशिव पेठ पुणे येथे छापला.

प्रकाशकः—महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशमंडळ लिमिटेड नागपूर, तर्फे श्रीधर व्यंकटेश केतकर,
८४१ सदाशिव पेठ, पुणे.

श्री भारत बुक डेपो.
शकुलद्वार मुंबई नं. ४.

संपादकमंडळ

मुख्य संपादक

डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर, एम्. ए. पीएच. डी.

संपादकीय कार्यव्यवस्थापक

रा. रा. यशवंत रामकृष्ण दाते, बी. ए. एल्ल. बी.

उपसंपादक

कै. रा. सर्वोत्तम वासुदेव देशपांडे, बी. ए.

रा. रा. चिंतामण गणेश कर्वे, बी. ए.

रा. रा. लक्ष्मण केशव भावे, बी. ए. एल्ल. बी.

हौत्रवेत्ते वेदशास्त्रसंपन्न चिंतामणभट्ट शंकर दातार.

डॉ. भास्कर गोपाळ नेने, एल्. एम्. एस्.

मिस्. एच. कोहन, बी. ए. (लंडन)

शाखासंपादक

रा. सा. विनायक झंभक आगाशे एल. सी. इ.

रा. व. गणेश केशव केळकर

प्रो. विनायक नानाभाई हाटे बी. एस सी.

प्रो. रघुनाथ विष्णु दामले बी. ए.

प्रो. झंभक विष्णु मोने एम. ए.

प्रो. दत्तात्रय लक्ष्मण सहस्रबुद्धे एम. एजी.

वैद्यभूषण गणेशशास्त्री जोशी

कै. विनायकशास्त्री खानापूरकर

रा. रा. दिवाकर यशवंत फाटक

स्थापत्यशास्त्र

कृषिकर्म

प्राणिशास्त्र

वनस्पतिशास्त्र

गणितशास्त्र

भूस्तरशास्त्र

आर्यवैद्यक

आर्यज्योतिषशास्त्र

यंत्रशास्त्र

या विभागांतील विशिष्ट लेख व लेखकः—तेल, दारू, डॉ. वामन द्वारकानाथ कोर्डे. तैलयंत्र, दोर, धक्का, रा. वा. ह. मनोहर. त्रिकोणमिति, प्रो. एस्. बां. बोंडाळे. थिआसफी, रा. रा. स. भागवत. दुधदुभते, रा. भा. का. घारे.

या विषयावर शाखासंपादक नाहीत त्या विषयाची जबाबदारी संपादकमंडळावर आहे असें समजावे.

अंतरंगपरिचय.

प्रस्तुत विभागांत त, थ, दे, हीं अक्षरें पुरीं झाली असून ध चीं १२ पृष्ठें झालीं आहेत. त्यांचें वर्गीकरणः—

तपून-त्वष्टा.

हिंदुस्थान, इतिहास, वैदिक क.—तैत्तिरीय शाखा. पौ रा णि क.—तक्षक, ताम्रालिसि, तारकासुर, तारा, तुंबक, त्रिपुर, त्रिशंकु, त्वष्टा. प्रा ची न हिं दु स्था न.—तक्षशिला, तुंग, तोमर. मु सु ल मा नी.—तानसेन, तुळक घराणें, तुरुक, तैमूर, तोडरमल. म रा ठे.—ताई तेलीण, तांडुळजाची उर्फ राक्षस-भुवनची लढाई, तानाजी मालुसरे, ताराबाई, तुकोजी होळकर, तुळसीबाई, तुळाजी आंग्रे, तोतया भाऊसाहेब, त्रिबकजी डंगळे. इंग्रजी अमदानी.—तात्या टोपी. जाती.—तरखन, तलैंग, तवेफ, तागा, तातवा उर्फ तंती, तान्तन, तांबट, तामिळ, तिंगळ, तिरगुळ, तुद, तेलगू, तेली.

वाङ्मय, जै न.—त्रिषष्टिशालाकापुरुषचरित्र. चरित्रें.—ताताचार्य. म राठी, चरित्रेंः—तखंडकर दा. पां., तखंडकर द्वा. रा., तळेकर श्रीकृष्णशास्त्री, तुकाराम, तेलंग. दा वि डी.—तामिळ वाङ्मय, तूलू, तेलगू वाङ्मय. चरित्रेंः—तिकन, तिम-य्यासाती, तिरुज्ञानसंबंदर, तेनालरामलिंग. बं गा ली, चरित्रेंः—तोरुदत्त हिं दी, चरित्रेंः—तुळशीदास, तौसनी. पा ली.—तिपिटक.

प्रादेशिक इतिहास व भूगोल.—मुं ब ई इं ला खा, महाराष्ट्रः—तळेगांव डमढेरें, तळेगांव दाभाडे, तळोदें, तान्सा सरोवर, तारापूर, तासगांव, तुसंब, तुळापूर, तेरदाळ, तोरगुळ, तोरणमाळ, तोरणा, तोरवी, त्र्यंबकेश्वर. क ना ट क.—तालीकोट. गु ज रा थ.—ताहेज उर्फ तेज, तापीनदी. ईं दूर.—तराणा. व डो दें—तिलकवाडा. ग्वा ह्हेर.—तोंवरघर. म्है सू र.—तरीकेर, तलकाड, तालगुंड, तिपतूर, तिरुमकूदल, तुमकूर, तुरुवनूर, तेरकनांबी, स्याम गोंदळ. है द्रा वा द.—तांडूर, तुळजापूर. व द्हा ड.—तळेगांव दशासर, तेव्हारा. म ध्य प्रांत.—तर्मपुरी जमिनदारी, तारा-पूर, तिरखेड, तिरोडा, तिरथगड, तुमसर. म ध्य हिं दु स्था न.—तरोओन, तालसंस्थान, तिजार, तेओथर. रा ज पु ता ना.—तोड-भीम. सं यु क्त प्रांत.—तमकुही, तराई, तांडा, तालवहत, तिरवा, तिलहर, तेहरी. पं जा ब.—तरणतारण, तलगंग, तिरा-वरी, तोबटेकसिंग, तोहाना. वा य व्य सर ह्द प्रांत.—तिराह, तेरी. बं गा ल.—तमळुक, तारकेश्वर, तालचेर, तिरहुत, तेकरी-राज, तोळीगंज, त्रिवेणी. ओ रि सा.—तिगिरिया. आ सा म.—तुकेश्वरी, तुरा, तेसपूर. ब्र ह्म दे श.—तबयिन,

तवॉय तिग्यैंग, तिडिम, तिलिन, तेनासरीम, तैकल, तैकिय, त्वंते. म द्रा स.—ताडपत्री, ताम्रपर्णी, तिकुली, तिडिव-नम्, तिनालि, तिनेवेली, तिरुक्कळीक्कुनरम्, तिरुक्कोयिलूर, तिरु-चुली, तिरुचेंगोडू, तिरुचेंदूर. तिरुत्तनी, तिरुत्तरैपुंडी, तिरुपती, तिरुप्पतूर, तिरुप्पुवनम्, तिरुमंगलम्, तिरुमल, तिरुंगडी, तिरुवन्नमलै, ति०वल्लम, तिरुवल्लूर, तिरुवादी, तिरुव्वड मरुदूर, तिरुव्वलूर, तिरुव्वादानै, तिरुव्वुर, तिल्लिचेंरी, तुंगभद्रा, तुति-कोरिन, तुनी, तुरय्यूर, तेनकासी, त्रांकिवार, त्रावणकोर, त्रिचनापल्ली, त्रिचूर, त्रिपपूर, त्रिपुनितूर त्रिवेंद्रम्.

आशिया, हिंदुस्थानेतर, ऐ ति हा सि क.—ताहीर, तुघलबेग, तैमूर. प्रा दे शि क.—तशकुरघान (पूर्वतुर्कस्तान), ताशकंद, ताशखुरघन, तिबेट, तिमोर (मलाया), तिमोर लॉट (मलाया), तिस्ता नदी (तिबेट), तुर्कस्तान, तेहरान (इराण), तोबालस्क (रशिया), त्रिकोमाली. जा ती.—ताजिक, तातार, तुंगुसे, तुर्क लोह.

शास्त्रें—इ ति हा स सा हि त्य.—तवारी. यु ङ्ग शा स्त्र.—तरवार, तोफखाना. वै य क.—ताखुरंघरांग, तुंबड्या लावणें, तोतरें बोलणें, त्रिदोष, त्वक्स्फोट अगर शोफ (फोड), त्वग्क्षतारोग, त्वग्रोग. व न स्प ति शा स्त्र.—तेबाखू, तमाल, तरवड, तरोटा, ताग, ताड, तांडुळजा, ताळ, तुताचें झाड, तुळस, तूर, तोंडली. ज्यो ति ष शा स्त्र—तिथी, त्रेतायुग. वा स्तु शि ल्प.—ताजमहाल. ग णि त—त्रिकोण-मिति. प्रा णि शा स्त्र.—तरस. यं त्र शा स्त्र.—तारायंत्र, तुंग-तामापक यंत्र, तैलयंत्र. र सा य न.—तुरटी. ख नि ज.—तावें, तेल. त कं शा स्त्र.—तर्कशास्त्र. धा र्मि क व सां प्र दा यि क.—तिपिटक, त्रिमूर्तितत्व, चरित्रें—तिरुमंगई आळवार, तीर्थकर, तुकाराम.

थ-थ्रेस.

हिंदुस्थान, इतिहास, म रा ठे.—थोरात. ब्रि टि श.—थिवाराजा. जा ती—थोरी.

प्रादेशिक इतिहास व भूगोल—मुं ब ई.—सिंध, थरव पारकर, थान, थाळनेर, थासा, थुल. महाराष्ट्रः—थेऊर. है द्रा वा द सं स्था न.—थेर. म ध्य हिं दु स्था न.—पालन-पूर. पं जा ब.—थरोच, थानेसर, थेओग. वा य व्य सर ह्द प्रांत.—थल. ब्र ह्म दे श.—थल्ली, थटोन, थवीक्यीन,

धवीगन, धवौंग, धयेरचऊंग, धयेतम्यो, धरवडी, धिवा, धिगोन, थौख, थौख.

यूरोप—ऐतिहासिक.—थिओडोरा, थिअर्स, थेरोइने. प्रादेशिक.—थर्मोपिली, थिबिस, थेर्पी, थेस.

वाङ्मय, ग्रीक, चरित्रः—थिओकोटस, ईप्रजी.—चरित्रे—थॅकरे. अमेरिकन, चरित्रे—थोरो. प्राचीनभाषा.—थईभाषा.

शास्त्रे—इतिहासशास्त्र, चरित्रे—थुसिडाइडिअस. धार्मिकवसांप्रदायिक.—थिअंसफी. तत्त्वज्ञान.—चरित्रे—थेल्स. वैद्यक.—थॉयरोइड पिंडवृद्धिरोग, थॉयराइड संकोचनरोग. वनस्पतिशास्त्र.—थिओफिस्टस, थूरेट. यंत्रशास्त्र—थिओडोलाइट. चरित्रे—थॉमसन जेम्स. भूविज्ञान, चरित्रे—थॉमसन जोसेफ. उद्योगवकला.—चरित्रे—थॉर्नहिल. अक्षरविकास—थ.

द—द्वयाश्रयकाव्य.

हिंदुस्थान, इतिहास. वैदिक.—दधीच, दानव, दास, दिति, दिवोदास, देव, देवयान. पौराणिक.—दंडक, दनु, दमयंती, दर्शक, दशपुर, दशरथ, दशार्ण, दशावतार, दिल्लीप, दुर्गाधन, दुर्वास, दुर्ष्यत, देवकी, देवयानी, देवलस्मृति, द्रुपद, द्रोण, द्रौपदी, द्वैतवन. प्राचीनहिंदुस्थान.—दळवणपूरचे गंगराजे, दाहीर, दिल्लीची हिंदु राजघराणी, देवगुप्त देवदत्त, देश. रजत.—दुर्गादास, दुर्गावती, दुर्लभराज, देवलदेवी. मुसुलमानी.—दाऊदखानपत्री, दानियल मिर्झा, दानिष्मदखान, दारा, दिलावरखान, दिलेरखान, दुंदेखान, दोस्तअल्ली. मराठे.—दत्ताजी त्रिमल, दत्ताजी शिंदे, दयाबहादुर, दयाराम, दरक-दरकदार, दर्याबाई, दर्यासारंग, दळबाई, दादाजी लोहकरे, दादोजी कोंडदेव, दाभाडे, दिवाकर चोरघोडे, दांपाबाई, दुमाला, दुर्गादेवी, दुर्गाबाई, देवगिराकर यादव, देवघर (ढमढेरे), देशपांडे-देशमुख-देशाई, देशाधिकारी, दौलतराव शिंदे. ईप्रजी.—दादाभाई नवरोजी, दारु, दिल्लीपसिंग. जाती.—दनु, दरद, दरवेशी, दर्जा, दसनामी, दहाइत, दांगट, दास, दुबळे, देवखे, देवांग, देवार, देवज्ञ.

प्रादेशिक इतिहास व भूगोल, महाराष्ट्र.—दण्डक, दक्षिण, दापोली, दामोळ, दिंडोरी, देवगड, देवाराष्ट्र, देवख, देहू, दौंड. गुजराथ, काठेवाड.—दमण, दर्दाजानबाई, दसक्राई, दसार, दांता, दाथा, दाम, दारोड दाहिडा, दीव, दुधपूर, दुध्रेज, देदर्द, देदान, देत्रोट, देरडां-जानबाईनि, देवल्या, दोहद, द्वारका. कर्नाटक.—देगावे, देवगिरी, देवीहोसूर, द्वारसमुद्र. सिंध.—दादू, दिपलो, देवल, देरोमोहबत. नेपाळ.—देवपाटण. हैद्राबाद.—देवदुर्ग, देवरकांडा, दौलताबाद. म्हैसूर.—देवनहळ्ळी, दोडवळ्ळापूर. वऱ्हाड-मध्यप्रांत.—दत्तापूर धामणगांव, दमो, दरेकसा, दर्यापूर, दल्ली, दवा, दहीहंडा, दारव्हा, दिवाणाची इस्टेट, दुधमळा, देऊळगांव, देऊळघाट, देवगांव, देवटेक, देवरी, देवळी, हुग. मध्यहिंदुस्थान.—देवास. राजपुताना.—दओस, दिदवाण, देलवाड, देवळिया. पंजाब.—दनखर, दरकोटी, दलहौसी, दसूय, दस्क, दाजल, दाद्री, दिनानगर, दिपालपूर, देपाळपूर, देलथ. वायव्यसरहद

प्रांत—दीर, दौर. संयुक्तप्रांत.—दनकौर, दर्याबाद, दलमऊ, दातागंज, दिवई, दिल्ली, देवगडकिला, देवप्रयाग, देवबंद, देवरिया, देवल, दोमरियागंज, द्वाराहाट. बंगाल.—दखिनशहाबादपूर, दत्राजपूर, दमखन, दमरावनराज, दामोदरनदी, दार्जिलिंग, दिनाजपूर, देवीकोट, दैनहाट. बिहार-ओरिसा.—दर्भंगा, दर्भंगाराज, दलमी, दसपळा, दाऊदनगर, दिनापूर, देव. आसाम.—दखिनपाट, दफला, हरंग, दिब्रूगड, दिमापूर, द्वार, द्वारनान्गतिरमेन. ब्रह्मदेश.—दनुबियु, देरधी. मद्रास.—दर्सि, दिदिगल, दिल्लीमौंट, देवीकोटई, दौलेश्वरम. काश्मीर.—दालतलाव.

आशिया, हिंदुस्थानेतर, ऐतिहासिक.—दरायस, दोस्तमुहम्मदखान. प्रादेशिक.—दमास्कस (सीरिया).

आफ्रिका, प्रादेशिक—दरवान दक्षिणअफ्रिका, दारेसलाम अमेरिका, दक्षिण अमेरिका.

ध्रुवप्रदेश—दक्षिणध्रुवप्रदेश.

वाङ्मय, संस्कृत.—दर्शन, देवीभागवत, व्याश्रयकाव्य. चरित्रे—दण्डी. मराठी.—चरित्रे.—दयाळनाथ, दाढी, दासोपंत, देवनाथ, देवीदास, देशपांडे रा. भो., देशमुख गो. ह. द्राविडी.—द्राविडवेद. पाली.—दीपवंश.

शास्त्रे, नाट्य, चरित्रे.—देवल गो. व्युत्पत्ति.—देवानपिय. समाज.—द्राविड संस्कृति. प्राणिशास्त्र.—देवमासा. युद्धशास्त्र.—दारु, दारुगोळा, द्रुद्रयुद्ध. वैद्यक.—दंतवैद्यक, दमा, दूपितरक्तावस्था, दृष्टि, देवी. वनस्पति.—दवणा, दाहहळद, दालचिनी, दिलपसंत, दिविदिवि, दुर्वा, देवदार, देवभात, दोडका, द्राक्षे. पदार्थविज्ञान—दंव, दुर्बिण, द्रवगुरुत्वमापक, द्रवीभवन, द्रव्य, भूशास्त्र.—दोआब, द्वारपे. तत्त्वज्ञान—दैववाद, द्वैत उर्फ द्वितत्त्ववाद, कायदेशास्त्र.—दत्तक, दरवडा, दलाल, दिव्य, देहांतशासन. ज्योतिष.—दक्षिणायन, देवयान, चरित्रे.—दादाभट, दामोदर, दिवाकर, दीक्षित चिंतामणि, दीक्षित शं. बा. अर्थशास्त्र.—दाटी, दाम, दुष्काळ. धार्मिकवसांप्रदायिक.—दत्तात्रय, दयानंद सरस्वती, दर्श, दर्शपूर्णमास, दशावतार, दशाद्वार, दसरा, दहीकाला, दक्षिणा, दाऊलमलक, दादू, दान, दामाजीपंत, दिगंबरजैन, दिवाळी, दुग्हा-देव, दृष्ट, देवं, देवक, देव-दासी, देवदूत, देवयान, देवळे, देवी, उद्योगवकला.—दंतमेजन, दुधदुभते, दौर व दौरखंडे. अर्थनिश्चय.—दश. अक्षरविकास.—द.

ध-धमन्या.

हिंदुस्थान, इतिहास, मराठे.—धडफळे, धनाजी जाधव व त्यांचा वंश. जाती.—धनगर, धनवार.

प्रादेशिक, मुंबई.—धकचा किला, धडगांव किला, धंधुका. मद्रास.—धनककट, आसाम.—धनसिसिरी नदी.

वऱ्हाड-मध्यप्रांत.—धनोरा, धमतरी. ईदूर.—धमणार. वाङ्मय, जैन.—धनपाल. संस्कृत-धनुर्वेद, धन्वतरि.

शास्त्रे—ज्योतिष.—धनुर्मास. युद्धशास्त्र.—धनुर्वेद. वैद्यक.—धनुर्वात. धमन्या, चरित्रे.—धन्वतरी. वनस्पति.—धने. नौकानयन.—धका, अक्षरविकास—ध.

आहे. १९०३-०४ सालीं लागवडीखालीं जमीन ९७ चौरस मैल होती. उत्पन्न १,२०,००० रुपये होते.

तवायिन—अपर ब्रह्मदेशातील श्वेबो जिल्ह्याची एक नैर्ऋत्येकडील तहशील (टाऊनशिप). क्षेत्रफळ ६१५ चौ. मै. पूर्वभाग सपाटीचा असून पश्चिम भागांत टेकड्या आहेत. लोकसंख्या (१९११) ४५८५९. खेडी २२१ आहेत.

तंवाखू—यास लॅटिन नांव निकोस्टिआना टवाकम, मराठी तंवाखू, गुजराथी तमाखू, कॅनडा हांगेसोपू हीं नांवे आहेत. याच्या सुमारे ४१ जाती आहेत त्यापैकी नि. टबाकम, नि. रस्टिका, नि. अळाटा व नि. प्लंबा गिनिफोलिआ या महत्त्वाच्या असून पहिल्या जातीच्या दोन तीन पोटजाती हिंदुस्थानांत होतात. तंवाखूचे रोप सुमारे तीन फूट उंच वाढते. वरचा शेडा न खुडल्यास ते पांच फूट सुद्धा उंच होते. याची पाने कुड्याच्या पानासारखी म्हणजे रुंद व दोन्ही बाजूला निमुळती असतात. याचे बीं बोंडांत येते, ते तुळशीच्या वियाप्रमाणे बारीक असते. सर्व जगांत युनायटेडस्टेट्स, हिंदुस्थान, क्यूबा, रशिया व पूर्वेकडील डच लोकांच्या वसाहती—मुख्यत्वेकरून सुमात्रा—या पांच देशांत तंवाखूची लागवड जास्त प्रमाणांत होते. जगातील सुमारे २५ तंवाखू या पांच देशांत होते. शिवाय हॉलंड, जर्मनी व फ्रान्स देशांतहि याची बरीच लागवड आहे. मात्र तंवाखूचे मूलस्थान दक्षिणअमेरिका आहे. तेथून पोर्तुगीज लोकांनी १७ व्या शतकाच्या आरंभी ती हिंदुस्थानांत आणिली. बाबरच्या कारकीर्दीत तंवाखूचा उल्लेख नाही. दाराशिकोहि-मध्ये स. १५०८ मध्ये दक्षिणेंत प्रथम तंवाखू आली असे म्हटले आहे. स. १६०५ मध्ये आसदबेगनें विजापूरहून अकबरास तंवाखू पाठविली. जहांगीरनें तंवाखू ओढण्याची मनाई केली होती. १८२९ सालीं ईस्ट इंडिया कंपनीनें मेरीलॅंड व व्हर्जिनिया या जातीची तंवाखू हिंदुस्थानांत पाठविली. १८७६ सालीं गंगेच्या कांठी गाझीपूर येथे ८०० एकर क्षेत्राचे एक प्रयोगक्षेत्र स्थापन झाले. तेथें तंवाखू तयार करण्यासाठीं व्हर्जिनियांतून एक हॅटर आणिला होता. सर्व हिंदुस्थानांत गाझीपुरी तंवाखू चांगली समजली जाते. हल्लीं जास्त प्रमाणांत मद्रास इलाख्यांत गोदावरी व कृष्णा या दोन नद्यांच्या बेचक्यांत लंका नांवाची प्रसिद्ध तंवाखू होते. पंजाबांत व मुंबई इलाख्यांत तंवाखूची बरीच लागवड आहे. त्रिचनापल्ली येथील चिरुटांची सर्व हिंदुस्थानांत प्रसिद्धि आहे.

मुंबई इलाख्यांत १८७२ सालीं हुंवाना व शिराज (पार्शियन) जातीच्या तंवाखूचे बीं आणून त्याची लागवड धारवाड जिल्ह्यांत केली. तथापि तंवाखूची लागवड व नंतर तंवाखू तयार करण्यासंबंधी प्रयत्न मोठ्या प्रमाणांत खेड जिल्ह्यातील नडियाद तालुक्यांत १८६५ सालीं सुरू केले. या पिकासंबंधी आणखी प्रयोग भडगांव (खानदेश) येथेहि करण्यांत आले होते. हल्लीं नडियाद येथे सरकारी शेत असून तेथे तंवाखू तयार करण्या (सुकविणे)संबंधी हरप्रयत्न

करण्यांत आले, तथापि ते सर्व प्रयत्न निष्फळ ठरले. १९१५-१६ सालीं मुंबई इलाख्यांत ८८९३७ एकर क्षेत्र तंवाखूकडे होते.

हिंदुस्थानांत वेळोवेळीं तंवाखूच्या अनेक जाती आल्या. त्यापैकी पूर्वी आलेल्या अमेरिकन जातीनां येथे देशी असे म्हणतात. त्या बहुतकरून महाराष्ट्रांत पिकतात. दुसरी जात तुर्कस्थानांतून आली. तिला विलायती असें नांव पडले आहे. ही उत्तर हिंदुस्थानांत बरीच पिकते. उत्तर गुजराथेंत मुख्य दोन जातीची तंवाखू आढळते. एक आंखूड, वाटोळें पान असलेली तिला शामर किंवा शामरू म्हणतात. दुसरी लांबट, अरुंद पान असलेली; तिला पिलियु म्हणतात. कर्नाटकांतील तंवाखूचे पान अरुंद लांबट, असते तिला घांटी तंवाखू म्हणतात.

हल्लीं पुसा येथे सिगारेट करण्यास योग्य अशी ' टाईप २८ नांवाची ' जात ठरविण्यांत आली आहे. बंगाल्यांत सुमात्रा नांवाच्या जातीचीं पाने चिरुटाला वाहेरून वेष्टण करण्याजोगी योग्य होतात असे अनुभवास आले आहे. हिंदुस्थानांतून तंवाखूची निर्गत होते व आयातहि बरीच होते. आयात सिगारेटची किंवा सिगारेट करण्यास लागणाऱ्या तंवाखूची असते व निर्गत बहुतकरून चिरुटाची असते.

गुजराथेंत गोराडू, बेसर व नदीकांठच्या भात जमिनींत, देशावर गांवकुसाच्या पांढऱ्या जमिनींत, नदीच्या मळईत, खानदेशांत काळ्या जमिनींत व कर्नाटकांत मध्यम काळ्या जमिनींत, सातारा जिल्ह्यांत रेंताडलापण व लापण जमिनींत तंवाखू चांगली होते.

उष्ण व दमट हवेंत तंवाखू चांगली पिकते पण ती ओढण्यास नरम असते. तंवाखूची पाने नरम करण्यासाठीं ओलसर हवेची जरूर असते. रूक्ष हवेंत पिकणारी तंवाखू फार कडक असते. गुजराथेंत दरसाल त्याच त्या जमिनींत तंवाखू करण्याची विशेष चाल आहे. कर्नाटकांत दोन तीन वर्षांनीं त्याच त्या जागीं तंवाखू फार चांगली येते. गुजराथेंत खेडा जिल्ह्यांत जमीन दोन तीन वेळ नांगरतात, समार नांवाची फळी फिरवून टेकळे फोडितात व जमीन सपाट करतात. तेथे किर्येक शेतकरी एकरां ५० गाड्यापर्यंत शेणखत देतात, पण सर्वसाधारणपणे २० गाड्या देण्याची चाल आहे. ज्या ठिकाणीं सोय असेल अशा ठिकाणीं सोरा असलेले विहिरीचे पाणी देतात. नडियाद तालुक्यांत पाण्यांत सोऱ्याचा अंश असलेल्या बऱ्याच विहिरी आहेत. तंवाखूचे रोप मिरच्यांप्रमाणेच तयार करतात. खेडा जिल्ह्यांत पुष्कळ ठिकाणीं तरव्याकरितां राब भाजतात व कांहीं ठिकाणीं मेल्यांच्या लेंड्या, शेणखत, तळ्यांतील गाळ वगैरेवर रोप करतात. तरव्यांत पहिल्या पावसाळ्याबरोबर बीं टाकतात. बीं फार बारीक असल्यामुळे ते वाळूंत अथवा मातींत मिसळून पेरतात म्हणजे सारखे पेरले जाते. सुमारे २०० चौरस

फुटांच्या वाफ्यांत चार औंस बीं टाकलें म्हणजे एका एकराला रोप पुरतें. लागण करण्याची वेळ १५ ऑगस्टपासून १५ सप्टेंबरपर्यंत असते. लागण संध्याकाळीं अगर दगांची छाया असेल त्यावेळीं करावी म्हणजे रोपें कोमेजत नाहींत. रोप लावल्याबरोबर पाण्याचा 'चुळा' द्यावा. कित्येक प्रसंगां, जेथें पाणभरतें पीक करावयाचें असतें तेथें लागण १५ आक्टोबर-पर्यंतहि करतात.

खेडा जिल्ह्यांत लागणीसाठीं जिसाळींन चौक पाडतात व दोन हमचौरस लागण करतात. देशावर येडताक नांवाच्या ह्थ्यारानें किंवा दोरीला चिंध्या बांधून जमिनीवर लागणी-साठीं खुणा करतात व तीन फूट अंतरानें लागण करतात. साधारणपणें ४-५ कोळपण्या व दोन तीन खुरपण्या देतात. कर्नाटकांत कोरडवाहू पिकाला दर दहा दिवसांनीं कोळपणी देतात. खुरपणीच्या वेळा बुडल्याजवळील पिकलेलीं पानें काढून टाकतात. पाण्यानें तंबाखूचें उत्पन्न वाढतें म्हणून ज्या ठिकाणीं पाण्याची सोय असेल तेथें पाणी देतात. गुजराथेंत ३-४ वेळ पाणी देतात. कर्नाटकांतलं पीक बहुतेक कोरड-वाहू असतें. रोपें लाविल्यापासून साडेचार पांच महिन्यांत म्हणजे मार्गशीर्ष-पौषांत तंबाखू तयार होते. पानांवर पिंगट रंगाचे फोड दिसूं लागले म्हणजे तीं कापण्यास तयार झालीं म्हणून समजावें.

कोळपणी, खुरपणी, पाणी देणें यांशिवाय पीक तयार होई-पर्यंत खुडण्याचें काम फार महत्त्वाचें आहे. झाडांवर फुलांचा गोंडा आला म्हणजे त्याबरोबरच वरील पानांसहित तो खुड-तात. जमिनीच्या मगदुराप्रमाणें झाडावर दहा बारा पानें राहूं देतात, बाकी काढून टाकतात. गोंडा खुडल्यावर राहिले-लेलीं पानें जोमानें वाढून तीं दडस होतात. शेडा खुडल्या-नंतर कांहीं दिवसांनीं झाडाच्या वगळेंत फूट होऊं लागते. ती जसजशी होईल तसतशी खुडून टाकतात. ती दर आठ वड्यास काढावी लागते. ही फूट राहूं दिल्यास इतर पानें अगदीं पातळ व रोगट दिसूं लागतात. सर्व पिकापिकां कांहीं झाडे न खुडतां बियाकरितां राखतात. कोरडवाहू पीक पाणभरतीपेक्षां लवकर तयार होतें. बांधणीचें काम स्थानिक प्रघातावर व बाजारांतलं मागणीवर अवलंबून असतें. देशावर व कर्नाटकांत पेंड्या बांधतात. गुजराथेंत लहान लहान जुड्या बांधतात. तंबाखू तयार करण्याच्या दोन पद्धती आहेत. एक पेंड्या बांधण्यापूर्वीची व दुसरी बांधल्यानंतरची. पिकाची कापणी दोन तऱ्हेनें करतात. पहिली तऱ्हा संबंध झाड कापणें व दुसरी नुसतीं पानें काढणें. पहिली पद्धत देशावर प्रचलित आहे; ती येणेंप्रमाणें:—झाडे कापून झालीं म्हणजे तीं नऊ ते अठरा दिवसपर्यंत वाळवितात. तीं वाळत घालतांना एकाशीं एक झाड ठेवून लांबच्यालांब ओळी पसरतात. मध्यंतरीं यास दोन तीन चाळवण्या द्याव्या लागतात. ह्या ओळींची लांबी सुमारे १०० फूट व रुंदी १६ फुटांपर्यंत असते. हीं तंबाखूचीं झाडे पानाची मधली शीर वाळेपर्यंत उमडांत ठेव-

तात. झाडे वाळल्यावर खड्यांत पुरतात. खड्याची लांबी-रुंदी तंबाखूच्या क्षेत्रावर अवलंबून असते. पण सर्वसाधारण खड्या १४ फूट लांब, ७ फूट रुंद व ३ फूट खोल असतो. खड्यांत झाडे भरण्याच्या पूर्वी त्याच्या चारी बाजूला व तळाला बाज-रीचें सरमड पसरतात. नंतर पहाटे पांच वाजतां ज्यावेळीं झाडे दहिंवरानें नरम झालेलीं असतात त्यावेळीं तीं वाढून आणून सरमडावर खड्या भरेपर्यंत झाडावर झाड रचतात. भरतांना सर्व बुडखे बाहेरील बाजूस रहातील अशी तजवीज करतात. मग त्यावर एक कामळ (बोंगडी) हांतरून वर पुन्हां सरमडाच्या पेंड्या घालतात व त्याजवर सुमारे चार अंगुळें जाडीचा मातीचा थर देतात. हीं खड्यांतील तंबाखूचीं झाडे दोन रात्री ठेवून तिसऱ्या दिवशीं सकाळीं तीं खड्यांतून बाहेर काढून लगेच घरी नेतात व एका कॉपऱ्यांत रचून झांकून ठेवतात. पुढें पानें काढणें व जुड्या बांधणें हें काम दोन तीन दिवसांत करावें लागतें. पानें नरम असतात तेव्हां तें सोपें जातें. नाहीं पेक्षां पानांवर थोडे पाणी शिपावें लागतें. जुड्या बांधतांना बाहे-रील बाजूला चांगलीं पानें व आंतील बाजूस चुरमुडलेलीं, चाराचुरा वगैरे घालून जुड्या (पेंड्या) बांधितात. प्रत्येक पेंडी सुमारे तीन फूट लांब व दीड फूट रुंद असते. पेंड्या तयार झाल्या झणजे त्या उघड्या हवेंत वाळवितात. पहि-ल्यानें जमिनीवर एक कडवीचा थर देऊन त्यावर पेंडी व पुन्हां कडवा असा थराआड थर देत देत त्या पेंड्यांची उंची सुमारे तीन ते चार फूट होईपर्यंत ढीग करतात. असे अनेक ढीग करतात. हे ढीग दर तीन दिवसांनीं चाळवे लागतात व अशा चाळवण्या पांच सहा व्हाव्या लागतात. तंबाखूला चांगला रंग चढावा म्हणून कित्येक शेतकरी रोशा गवताचे पाणी तयार करून तें तीं खड्यांत घालतांना त्याच्या वर शिंपडतात.

दुसरी पद्धत गुजराथेंत आढळते. तींत पुन्हां खाण्याची व ओढण्याची तंबाखू निरनिराळ्या रीतीनें तयार करतात. खाण्याकरितां झाडांचीं पानें कापून तीं शेतांत आठ दिवस-पर्यंत वाफ्यांत ठेवून वाळवितात. नंतर सकाळच्या प्रहरीं पानें दवांनें भिजलीं असल्यास तशीं व भिजलीं नसल्यास पाण्याचा ह्पका मारून नरम करून नंतर गोळा करून चाद-रींत बांधून घरीं आणतात. त्यानंतर ४० ते ७० पानें एकावर एक ठेवून त्याच्या जुड्या बांधितात. त्या एकावर एक ठेवून वर चादर घालून वर दडपण ठेवितात. पुन्हां दोन तीन दिवसांनीं त्या चाळतात. अशा चार पांच चाळवण्या झाल्या म्हणजे तंबाखू विकण्यास तयार होते. उत्तरगुज-राथेंत ' लिलावा ' म्हणून एक प्रकारची तंबाखू तयार करतात. या पद्धतींत पानें तयार झाल्यावर तीं कापून पांच पांच पानें एके ठिकाणीं बांधतात व या जुड्या सावळींत दोरी बांधून तिला अडकवितात. हीं पानें रंगांत फरक न होतां वाळतात. तीं वाळलीं म्हणजे शिरा काढून घेऊन

तंबाखूचा हातानें चुरा करतात. ही जी हिरवी पूड तयार होते तिला ' लिलावा ' म्हणतात. या पुडीच्या विड्या करतात. खेडा जिल्ह्यांत तंबाखू तयार करण्याच्या तीन तऱ्हा आहेत.

(१) कालियुं:—ही ओढण्याकरितां उपयोगांत आणतात. या पद्धतींत तीन तीन पानें एकावर एक ठेवून तीं चार दिवस वाळवितात. नंतर घरांत आणून तीं एक दोन दिवस दडपून ठेवितात. नंतर पानाच्या जुड्या बांधून ढीग करतात व ते ढीग दर दोन दिवसांनीं परततात. ही क्रिया साधारणपणें १५ दिवस चालते. तयार झालेल्या तंबाखूचा रंग काळापिगट असतो. दर एकरां उत्पन्न सरासरी १००० ते १४०० पौंड पानें येथें.

(२) जरदो (पिवळ्या रंगाचा):—यांत दोन प्रकार असतात: (अ) ओढण्यासाठीं—याच्या पिकाला गोडें पाणी देतात. (आ) तपकिरीसाठीं व खाण्यासाठीं जें पीक करतात त्याला खारें पाणी देतात. पानें तोडण्याच्या अगोदर पिकाला खूप पाणी देतात, नंतर पानें काढून तीं ओल्या वाफ्यांत ८ दिवस वाळवितात. ओलाव्यामुळें पानें सावकाश वाळून पानांचा रंग पिवळा धमक उठतो. व तीं गोळा करून आणून वर वर्णन केल्याप्रमाणें जुड्या बांधतात. सरासरी दर एकरां उत्पन्न खाऱ्या पाण्याचें :२५००-३००० पौंड व गोड्या पाण्याचें १०००-१४०० पौंड होतें.

(३) चोपडी (बुकाप्रमाणें)—या पद्धतींत तंबाखू तयार करण्याची पद्धत जरद्याप्रमाणेंच असून पानें दहा बारा दिवस वाळवितात. दर एकरां सरासरी उत्पन्न १००० ते १५०० पौंड असते.

तवारी (६३८-९२३).—हा अरबी इतिहासकार व धर्मशास्त्रज्ञ अमोल येथें जन्मला. राइ बगदाद, सिरिया व ईजिप्त येथें त्याचें शिक्षण झालें. बापाच्या मृत्यूनंतर स्वतःच्या पायावरच याला उभे रहावयाचें असल्यामुळें त्याला अत्यन्त दरिद्रावस्था आली. लवकरच तो वजिराच्या मुलाचा शिक्षक झाला. तो ईजिप्तमध्ये गेला पण लवकरच त्याला बगदाद येथें परत यावें लागलें. तेथें तो मरेपर्यंत परंपरागत धर्माचा व कायद्याचा शिक्षक होता. त्याचा जीवनक्रम साधा पण उदात्त असून तो अत्यन्त उद्योगी होता. त्यानें सर्व मतांवर टीका करून आपला नवीनच संप्रदाय काढला; यामुळें त्याजवर हनबाली पंथाच्या लोकांचा रोष झाला होता. पैगंबरांचा व राजांचा इतिहास व कुराणावर टीका असे त्याचे दोन मुख्य ग्रंथ आहेत.

तमकुही—संयुक्त प्रांताच्या गोरखपूर व बस्ती जिल्ह्यांत आणि बंगालच्या मुजफरपूर, दरभंगा, सारन आणि गया या जिल्ह्यांत ही एक इस्टेट आहे. या इस्टेटांत २५३ खेडां आहेत. उत्पन्न २.८ लक्ष रुपये आहे. भुइन्हार (भूमिहार) हे या इस्टेटाचे मालक असून ते रजपुतांचे वंशज आहेत. यांचा मूळपुरुष सारन जिल्ह्यांतील हात्वा

येथील राजा फत्तेसाही हा होय. याच्या मुलांनीं इस्टेटाची थुळभाग उडवून दिली, परंतु पुढें सुमारे १८३०-४० च्या दरम्यान याच्या नातवानें पुन्हां तमकुहीची इस्टेट परत मिळविली. याला राजा ही पदवी होती. या ठिकाणीं हल्लीं ईद्रजित प्रताप बहादूरसाही नांवाचा राजा आहे.

तमलुक, पो ट वि भा ग.—बंगाल इलख्यांतील भिदना-पूर जिल्ह्याचा एक पूर्वेकडील पोटाविभाग. क्षेत्रफळ ६५३ चौरस मैल आहे. ह्या पोटाविभागाची जमीन सुपीक आहे, व येथें तांदुळाचें पीक चांगलें होतें. लोकसंख्या (१९११) ६०१५०२. मोठें गांव तमलुक असून खेडां १५७८ आहेत. गिओनखाला हें व्यापाराचें मुख्य ठिकाण आहे.

गां व.—हें जुनें ताम्रलिप्ति नगर होय. सध्याचे राजे हंस घराण्यांतील असून जातानें रजपूत आहेत. हें गांव पूर्वी बंदर असून याच ठिकाणीं चिनी यात्रेकरू 'फाहिआन' हा जहाजांत बसून सिलोनाला गेला. ह्युएनत्संग म्हणतो की, या ठिकाणीं १० बौद्ध मठ व १००० बौद्ध भिक्षू होते. याशिवाय २०० फूट उंचीचा अशोकानें बांधलेला स्तंभहि येथें होता. येथें रूपनारायण नदीवर काली देवीचें देवालय आहे. देवालयाच्या सर्भोवतीं ६० फूट उंचीची विचित्र तऱ्हेची भित्त आहे. देवीची मूर्ति एकाच दगडाची केलेली असून ती शंकराच्या मांडीवर बसविली आहे. देवालयाच्या आवारांत केळी कदंब नांवाचें झाड असून त्याच्या दर्शनानें, ज्या वायकांनां मुलें होत नाहींत, त्यांनां पुत्रप्राप्ति होते असें म्हणतात.

तमाल—या झाडास लॅटिनमध्ये सिनॅगोमम् तमाल, कासिया लिग्निया, कासिया सिन्यामन् व इतर भाषांत ताज, किका, किरकीरिया, सिकामी, छोटा सिकोली, नुपसोर, दोपत्ती, तमाल इत्यादि नांवें आहेत. समुद्रसपाटीपासून सुमारे ३००० ते ७००० फूट उंचीपर्यंतच्या प्रदेशांत ही झाडे वाढतात. हीं झाडे मध्यम आकाराचीं असून सिंधु व सतलज ह्या दोन नद्यांमधील प्रदेशांत तुरळक आढळतात. परंतु पूर्वबंगाल, खाशिया टॅकझ्या व ब्रह्मदेश यांमधून तीं पुष्कळ होतात. या झाडाच्या साली-पेक्षां पानांचें जास्त महत्त्व आहे व या पानांचा व्यापार बऱ्याच प्राचीन काळापासून सुरू होता असा अंदाज आहे.

ला ग व ड.—खाशिया व जैटिया टॅकझ्यांतून ६ चौरस मैल जमिनीवर या झाडांची लागवड केलेली होती. ही लागवड बहुधां बागांतून फणस व सुपारीचीं झाडे यांबरोबर करतात. खूप पाऊस व कडक ऊन जेथें आळीपाळीनें पडतें तेथें या झाडांची वाढ सपाट्यानें होते. परंतु झाडाच्या बुडाशीं एकसारखा बराच ओलावा असल्यास पानांचा वास कमी होतो. खाशिया व जैटिया टॅकझ्यांतून यांची लागवड करतांना झाडे ७ फूट अंतरावर लावतात. बिया वाफ्यांतून पेरतात. व पांच वर्षांचे रोपे झाल्यावर ते कायमच्या जागीं लावतात. सुमारे दहा वर्षांचे झाड झाल्यावर त्यापासून

उत्पन्न होऊं लागते व पुढे जवळ जवळ शंभर वर्षे या झाडापासून उत्पन्न घेतां येते. ही लागवड टेंकड्यांवरील लोकच करतात. सिलहट्टमध्ये पिकलेल्या बिया खाली पडून आपोआप रोपें उगवतात. रोप सुमारें एक फूट उंच झाल्यावर दुसरीकडे काढून लावितात. यांची लहानपणी फार काळजी घ्यावी लागते व कडक उन्हापासून त्यांना इजा होऊं नये म्हणून आजूबाजूस झाडेंछुडुपें लावून यांचे संरक्षण होईल अशा तऱ्हेने त्यांची लागवड करतात. कांहीं मळ्यांतून जमिनीची मशागत करतात परंतु कांहीं ठिकाणी तसें करण्याची जरूर नसते.

पाने ज मा कर णे—तमालाच्या पानांची तोड करितात. आक्टोबरपासून डिसेंबरपर्यंत व कांहीं ठिकाणी हें काम मार्च पर्यंतहि चालते. कोंबळ्या झाडांची पाने वर्षांतून एकदां व जुन्या व रोगट झाडांची पाने एक वर्षाआड खुडतात. एका झाडापासून सरासरी १५ शेर पाने निघतात. परंतु अनुकूल स्थितीत त्यांचें उत्पन्न २५ शेरसुद्धां होते. जैटिया परगण्यातील ४०० एकरावरील पिकाचें उत्पन्न १९०४-०५ सालीं ११०० रु. झालें. पाने खुडण्याच्या वेळीं लहान लहान फांया पानांसुद्धा तोडतात व नंतर त्या दोन तीन दिवस उन्हांत वाळवितात. कधी कधी फांया व पाने एकत्र व कधी कधी ती निराळी करून त्यांचे गट्टे बांधितात. हे गट्टे मजूर लोक घाटांतील रस्त्यांतून सिलहट्टमध्ये आणितात. रोपें करण्याकरितां सिलहट्ट येथील बिया चांगल्या असतात.

उपयोग.—पानांपासून रंग व सिरका तयार होऊन त्यांचा भाजीच्या मसाल्यांतहि उपयोग करतात. तमालपत्र एक तसूभर रुंद असून सुमारें चार पांच अंगुलें लांब असतें. तमालपत्र मधुर, बलकर व शीत असून श्रम, दाह, कफ, शैत्य, विस्फोट व पित्त यांचा नाश करतें. संस्कृत ग्रंथांत याचा लल्लेख पुष्कळ आहे.

तरखन—पंजावांतील एक जात. लो. सं. ६४६३३०. हे हिंदू, शीख व मुसुलमानहि आहेत. भागलपूर संस्थान खेरीज सर्व प्रांतांत हे आढळून येतात. आसामांतहि यांची वस्ती २७६७१ आहे. ते सुतार असून कधी कधी ते व लोहार यांच्यामध्ये मुळीच भेद दिसत नाहीं. त्यांनां बढाई, वाधी व खाती असेंहि म्हणतात. लोहारा-प्रमाणें तरखन हा खेड्यांतील एक महत्त्वाचा कारागीर आहे.

तरणतारण, त ह शी ल.—पंजाव. अमृतसर जिल्ह्यांत ही एक तहशील आहे. या तहशीलांत तरणतारण व वैरावल हीं दोन मोठीं गांवें असून तरणतारण हें तहशीलीचें मुख्य ठिकाण आहे. या तहशीलींतील जमीनीला धारादुआब कालव्याचें पाणी पुरविलें जातें.

गांव —पंजाव. अमृतसर जिल्ह्यांत त्याच नांवाच्या तह-शीलीचें हें गांव मुख्य ठिकाण आहे. हें गांव येथें असलेल्या पवित्र तलावामुळें प्रसिद्ध आहे. हा तलाव शीख लोकांचा पांचवा गुरू अर्जुन यानें बांधला असें म्हणतात.

तलावाच्या उत्तरेकडील बाजूवर राजकुमार नवनिहालसिंग यानें उंच खांब उभारला आहे. या तलावांतील पाण्यानें कोड नाहींस होतें असें म्हणतात. लोखंडाचीं भांडी वगैरे सामान येथें तयार होतें.

तरवड—यास लॅटिनमध्ये कासिया ऑरिक्युलाटा, मराठीत तरवड, संस्कृतमध्ये शरपुष्प, अथुर व देशी भापेत चांभारआवळी अशीं नांवें आहेत. तरवडाच्या जातीत बऱ्याच वनस्पती, झुडुपें झाडें यांचा समावेश होतो. त्याच्या सुमारें ३६० उपजाती आहेत, व त्यांची वाढ उष्ण प्रदेशांतून होते. हिंदुस्थानांत १८ उपजाती आढळतात. त्यांचीं फुलें सुंदर असतात व त्यांचा उपयोग औषधी कामाकरितां व कातडी रंगविण्याकडे केला जातो.

वस्तु क्षेत्र.—तरवडाचें झुडुप उंच असून राजपुतान्याच्या दक्षिणेकडील मध्यहिंदुस्थान, दक्षिणहिंदुस्थान व ब्रह्मदेशच्या कांहीं भागांतून पुष्कळ उगवतें. खडकाळ टेंकड्यांवरून व काळ्या जमिनीतहि त्यांची वाढ होते.

उपयोग—कातडी कमाविण्यास याच्या सालीचा उपयोग करतात. सालींतील कातडी कमाविण्याचें द्रव्य फार कमी दर्जाचें आहे असें प्रोफेसर ह्यूमेल व प्रॉक्टर यांच्या शोधंवरून सिद्ध झालें आहे. मद्रासच्या उत्तरेकडील भागांतून तिळाचें तेल काढतांना तरवडाची साल किंवा थोडा डिक त्यांत मिसळतात. डोळे येऊन पू फार येऊं लागला म्हणजे तरवडाच्या बियांचा औषधासारखा उपयोग करतात तरवडाचीं पाने थंड पाण्यांत कांहीं तास भिजत घालून जो कषाय होतो तो दाहनाशक आहे. लहान लहान फांयांचा दांत स्वच्छ करण्यासाठी कुचल्यासारखा लोक उपयोग करतात व लोखंडाला पाणी चढविण्यास मुळ्यांचा चांगला उपयोग होतो असें म्हणतात. वहाच्या एवजी याच्या पानांचा काढा पितात व दुष्काळांत लोक भाजीपाल्याप्रमाणें पानांचा उपयोग करतात. तरवडाचें झाड साधारण तीन चार हात उंच वाढतें. याचीं पाने टाकळ्याच्या पानासारखीं असतात. यास पिवळ्या रंगाचे फुलांचे घोंस येतात. याच्या शेगा चापट असून टीचभर लांब असतात. साल काढल्यानंतर राहिलेलीं लांकूडें सर्पणास उपयोगी पडतात.

उपजाती, (१) कासिया अबससः—चक्रसु, चिमर अथवा चितोल आणि वानार हीं याला इतर नांवें आहेत. ही वनस्पति सर्व हिंदुस्थानभर विपुल आढळते. जुलावाकरितां व डोळे आल्यावर याच्या बियांचा औषधसारखा उपयोग करतात.

(२) विलायती आगटी.—यालाच कांहीं लोक दद-मर्दन असें म्हणतात हीं झुडुपें हिंदुस्थानांतील वर्गी-च्यांतून आढळतात. वेस्टइंडीज बेटांतून हीं झुडुपें पहिल्यानें इकडे आलीं. गजकर्ण व नायटे यांवर. याचीं पाने व्हॅसलीनमध्ये खलून लावितात.

(३) भुईतरवडः—याला कर्धी कर्धी देशी सेन्ना, जमेका सेन्ना व इटालिअन सेन्ना असे म्हणतात. हिंदुस्थानाच्या बहुतेक सर्व भागांतून याची रोपे आढळतात. बाजारांत हलक्या प्रतीचा सेन्ना म्हणून भुईतरवडच विकतात.

(४) कासिया ऑक्सोर्डेटयालिप्त—यालाच निप्रो कॉफी, कसोडी, कसुंदा, हिकल, कलका, सुंद असे म्हणतात. हे एक लहान झुडूप असून सर्व हिंदुस्थानभर ओसाड जागेंत व रस्त्याच्या बाजूला हे पुष्कळ जागी आढळते. हे आरंभी अमेरिकेंतून इकडे आले असवे. या झुडुपाची पाने मुळ्या व बिया औषधी आहेत. बियांची पूड करून कॉफीच्या ऐवजी वापरतात. त्या पित्तहारक आहेत.

(५) जंगली टाकळाः—कासिया सोफेरा, काळी कसोदा, काळकतोदा, बनर ही त्याची इतर नावे आहेत. उष्ण कटिबंधांतून व सर्व हिंदुस्थानभर टाकळा आढळतो. टाकळ्याच्या बिया, साली व पाने रेंचक असून गजकर्णाला पानांचा रस काहून लावितात. या खेरीज तरोटा, वाहवा व सोनामुखी ही याच जातींत मोडतात.

तरवार (तलवार)—‘तरवारि’ असा शब्द संस्कृत शब्दकोशांत सांपडतो व त्याचा उपयोग ‘मालतीमाधव’ या संस्कृत नाटकांत केलेला आहे. तथापि हा प्राचीन वैदिक शब्द नसून तरवारवाचक ‘असि’ हा शब्द वेदवाङ्मयांत आहे. इंग्रजी शब्द ‘सोवर्ड’ हा ‘सूड’ = प्रहार करणे ह्या संस्कृत धातूपासून झाला असावा असे भाषाशास्त्रज्ञांचे म्हणणे आहे.

फेकून मारण्याची धतुष्यवाणादि हत्यारे आणि लांब लांकडी दांड्याला धातूचे पाते बसवून केलेली हत्यारे या दोहोहून तरवार हे हत्यार अगदी निराळ्या प्रकारचे आहे. तरवारीचे दोन भाग असतात. एक भाग हातांत धरण्याची मूठ व दुसरा भाग लांब पाते. खरी उत्तम तरवार धातू-खेरीज इतर कशाचीहि करता येणार नाही. हिंदुस्थान व इराण या देशांची तरवारीबद्दल-विशेषतः तरवार व इतर हत्यारांना पाणी उत्कृष्ट प्रकारे देण्याबद्दल-प्रसिद्धि आहे. युरोपांतहि अनेक देशांत तरवारी तयार करतात पण त्यांत इंग्लंडचीच विशेष प्रसिद्धि असून तेथे ज्यांत अनेक पिढ्या हा धंदा चालत आलेला आहे अशी अनेक घराणी अद्याप आहेत. आधुनिक यांत्रिक शोधांचा उपयोग तरवारी करण्यांत फारसा होत नाही. उत्तम तरवारी हातानेच तयार कराव्या लागतात व त्याला फार उच्च प्रकारचे हस्तकौशल्य लागते. अनेक प्रकारच्या व कमजास्ती लांबीसंदांच्या तरवारी उपलब्ध असून त्यांत सरळ व बांकदार असे आकारा-संबंधाचे दोन मुख्य भेद आहेत, आणि त्यांपैकी सर्व दृष्टींनी अधिक योग्य आकार कोणता, हे प्रत्यक्ष अनुभवानंतरहि ठरविणे कठिण आहे. फ्रेंचांनी स. १८२२ पासून दोनचारदां सरळ व बांकदार आकारांत आलटपालट करून पाहिली. तरवारीचा उपयोग कापणे व खुपसणे अशा दोन कामांकरिता करतात; आणि कापण्याला बांकदार तर खुपसण्याला सरळ

आकार उपयोगी पडतो; परंतु हातघाईच्या लढाईत तरवारीचा उपयोग खुपसण्याकडे करावा की वरून घाव मारण्याकडे करावा हा प्रश्न सोडवणे मोठे कठिण आहे. १८ व्या शतकांत आतांपर्यंत तुर्की घोडेस्वारांच्या तरवारीहल्ल्याची युरोपीय सैन्यांना मोठी भीति वाटत असे, व त्याचे कारण तुर्कांच्या मोठ्या बांकदार तरवारी होय, अशी समजूत अस-त्यामुळे युरोपांतहि अनेक शतके बांकदार तरवारी करण्याची रूढि होती. ग्रेटब्रिटनने १९०८ साली तरवारींना खुपसण्याच्या कामाच्या दृष्टीनेच सरळ आकार देण्याचे ठरविले.

इ ति हा स.—रानटी लोकांच्या हत्यारांत लांकडाच्या व दगडाच्या तरवारी सांपडतात. आफ्रिडी व अफगाण लोकांत मोठाले सुरे असतात त्या आंखुड तरवारीच होत. वस्तुतः तरवार व खंजीर यांचा आकार सारखाच असून लांबांत फरक असतो आणि ऐतिहासिक दृष्ट्या खंजीर हेच तरवारीचे आद्यस्वरूप असवे. प्रथम तांब्याच्या व नंतर स्त्रि. पू. २००० च्या सुमारास ब्रॉन्झ धातूच्या तरवारी करित असत; आणि स्त्रि. पू. १००० ते ७०० च्या दरम्यान लोखंडाच्या तरवारी होऊ लागल्या, असे प्राचीन युरोपीय संशोधनावरून ठरले आहे. पौरस्त्य देशांत वैदिक काळापर्यंत तरवारीचा पत्ता लागतो पण त्यापूर्वीच्या काळाबद्दलचे संशोधन झालेले नाही. रजपूत, मुसुलमान, शीख, मराठे वगैरे सर्व लोकांत तरवारीचे प्रामुख्य दिसून येते. जपानांत दोन्ही हातांना धरून तरवार वापरण्याची पद्धत आहे.

भ वा नी त र वार.—शिवाजीजवळ तुळजा व भवानी या नांवाच्या दोन प्रख्यात तरवारी होत्या; पैकी विशेष ख्याति भवानीची आहे. ही गोवळकर सावंतावर स्वारी केली असतां भिळाली. सावंताला तीनशे होन देऊन व पोपाक वगैरे देऊन ही विकत घेतली. पुढे तिला भवानी हे नांव शिवाजीने देऊन व ती ‘प्राप्त जालियावरी बहुत यशस्वी जाली (म्हणून) तिची पूजा नित्यनेम आदरकरून करिते झाले’. ही वंशपरंपरने सातार-कर छत्रपतींच्या जवळ होती. ती लंडन येथे ब्रिटिश म्यूझियममध्ये आहे अशी गोष्ट कांहीं सांगतात; परंतु ती खोटी आहे. कारण ब्रि. म्यू. च्या अधिकाऱ्यास विचारण्यांत आले असतां त्याने भवानी तेथे नसल्याचे प्रसिद्ध केले आहे. सांप्रत ती सातारा येथील महाराजांच्या जलमंदिरांतल देवघरांत पूजेत ठेविलेली आहे. तिचे मेण रत्नजडित असून त्यांत ११७ माणके, १२ हिरे व २ पाच आहेत. तरवारीची लांबी २॥ हात असून, सुटीपासून १॥ हातपर्यंत हिची धार एकेरी आहे आणि त्यापुढे शेवटपर्यंत दुहेरी आहे. तिच्या पाऱ्यावर राजछत्राची (छत्रपतींच्या) एक टिंबाटिंबाची आकृति व “सरकार राजा शाहुछत्रपति काद +++ CACA” असा लेख आहे. शाहूने कदाचित् हा कोरविला असावा. अद्यापि वाळंतीण अडल्यास हिचे तीर्थ दिल्याने तिची सुटका होते अशी सातार्यास लोकसमजूत आहे. [भा इ. मं. षष्ठसंमेलन-वृत्त. पृ. १८४.]

तरस—हा एक मांसाहारी पशुवर्गीतील प्राणी आहे. याचे पंजे जाड, आंखूड आणि अतिशय वळकट असतात. याचा जबडा अतिशय वळकट असून त्यांत ३४ दांत असतात; त्याने तो अति कठिण हाडे सहज फोडू शकतो. त्याचे मागचे पाय आंखूड असून मानेपासून शेंपटीपर्यंतच्या कण्यावर लांबट आणि राठ केस असतात. याचा त्याकार कांहीसा कोरड्यासारखा असून रंग करडा असतो. हा विशेषतः हिंदुस्थान, इराण आशियामायनर, उत्तर आणि पूर्व आफ्रिका या देशांत आढळतो. हा पुरलेलीं प्रेंस शोधून उकरून खाण्यांत मोठा पटाईत आहे. हा सर्व दिवसभर गुहेत पडून राहून सूर्यास्ताबरोबर भयंकर आरोळ्या ठोकित भक्ष्याच्या शोषार्थे बाहेर पडतो. याचे भक्ष्य प्रायः वहीरी-ससाणा, मेंढ्या आणि कुत्रे हे होय. हा स्वभावाने भिन्ना पण कावेबाज प्राणी आहे.

याची दुसरी एक जात दक्षिण आफ्रिकेत आढळते. त्या जातीतील प्राण्यांच्या अंगावर ठिपके असतात, रंग पिंगट असतो व गळ्याभोंवती लहानशी आयाळ असते. हाहि दिवसभर गुहेत पडून असतो. याचे मुख्य खाद्य समुद्रातील मासे, खेकडे, इतर जनावरे आणि क्वचितप्रसंगी व्हेल मासा हे असते.

तराई—संयुक्तप्रांत. नैनिताल जिल्ह्याचा हा एक दक्षिणेकडील भाग आहे. यांत बाझपूर, गडरपूर, किछा, किलपुरी, नानकमता आणि विल्हेरी हे परगणे आहेत. या भागांत ४०४ खेडी आहेत पण एकहि मोठे गांव आढळत नाही. या भागाची बहुतेक सर्व व्यवस्था सरकारतर्फेच होते.

तराणा—मध्यहिंदुस्थान, संस्थान ईदूर. महिदपूर जिल्ह्यातील एका परगण्याचे हे गांव मुख्य ठिकाण आहे. येथे आढळणाऱ्या अवशेषांवरून हे गांव एका काळी फार मोठे असावेसे वाटते. १८०० साली हे गांव होळकराच्या खास जहागिरीतले होते. होळकर घराण्यातील सुप्रसिद्ध अहल्याबाईने या ठिकाणी 'तिळभांडेश्वरा'चे देवालय बांधले व पुष्कळशी झाडे लाविली. पुढे अहल्याबाईच्या मुलीचे लग्न यशवंतराव फणसे याच्याबरोबर झाले व त्यावेळेस हे गांव त्याला मिळाले. सन १८४९ पर्यंत फणसे घराण्यांतच हे गांव होते. परंतु राजाभाऊ फणसे याच्या वाईट वर्तनावरून हे गांव त्याच्या ताब्यांतून गेले.

तरांकेर, ता लु का.—संस्थान म्हैसूर, कडूर जिल्ह्यामध्ये हा एक उत्तरेकडील तालुका आहे. यांत तरांकेर व अज्जमपूर हीं दोन मोठीं गांवे असून, तरांकेर हे तालुक्याचे मुख्य ठिकाण आहे. यांत पूर्वेकडील जमीन काळी असून तीत गहू, कापूस, वंगाली चणे, आणि जेंधळा इत्यादि धान्ये चांगली पिकतात. या तालुक्यांत अज्जमपूरजवळ सोन्याची खाण आहे.

गां व.—म्हैसूर, जिल्हा कडूर. तरांकेर तालुक्याचे हे गांव मुख्य ठिकाण आहे. सन १४०० मध्ये विजयानगरच्या

राजांने हे गांव याचीज करून आपल्या सेनापतीला दिले. सेनापतच्या घरण्यापासून हे गांव विजापूरच्या सुलतानाने घेतले. पुढे १७६१ साली हे गांव हैदरअलीने घेतले. येथे १८९९ साली रेल्वे सुरू झाली व तेव्हापासून हे गांव बरेच वाढले.

तरोआन—मध्यहिंदुस्थानातील चौवे जहागिरीपैकी ही एक जहागीर आहे. ही जहागीर बावेलखंडच्या पोलिटिकल एजंटच्या देखरेखीखाली आहे. जहागिरीत फक्त १३ खेडी असून उत्पन्न १०,००० रुपये आहे. चौवे ब्रिजगोपाल हा हल्ली जहागिरीचा मालक आहे.

तरोटा—या वनस्पतीस कासियाटोरा, फोटिडकासिया, चकुंदा, पानेव्हर, पानवर, कोव्हरिया, कोवरिया, इत्यादि इतर नावे आहेत. बंगाल व हिंदुस्थानच्या उष्ण भागांतून दर वर्षी उगवणारी ही वनस्पति आहे. गजकर्ण व नायटे यांवर तरोटा लावितात म्हणून त्याला संस्कृत भाषेत चक्रमर्द असे म्हणतात. निळीबरोबर तरोट्याच्या वियांचा उपयोग करतात व यामुळे रंगारी नेहमी त्या विकत घेतात. या विया भाजून त्यांच्या पुडीचा उपयोग कोंफाच्या ऐवजी करतात.

तर्कशास्त्र—प्राचीन तर्कशास्त्रास 'न्याय' म्हणत अमत आणि त्याच्या दोन पद्धती प्रचलित होत्या. एक न्याय [पहा] व दुसरी वैशेषिक [पहा]. या दोहोंचे विवेचन अन्यत्र केलेच आहे. केवळ प्रमाण म्हणून गृहीत धरलेल्या विधानांवरून अनुमानपरंपरा कशी काय काढावी हाहि तर्कशास्त्राचा भाग धरल्यास तोहि प्राचीनांनी वाढविला होता असे दिसून येईल या ज्ञानांगाने विवेचन प्राचीनांनी " मीमांसा " या दर्शनांत घातले आहे (विज्ञानेतिहास पृ. २१६-२६ ' मीमांसा ' लेख पहा). म्हणजे प्राचीन भारतीय तर्कशास्त्र जाणावयाचे असल्यास दोन न्याय व मीमांसा या तिहींचा साकल्याने अभ्यास केला पाहिजे.

अर्वाचीन तर्कशास्त्र म्हणजे शास्त्रीय ज्ञानाचे तर्कशास्त्र होय. हे अजून बाल्यावस्थेतच आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही. अनेक शास्त्रांत संशोधनासाठी कोणत्या रीती वापरल्या जातात त्यांचे पद्धतशीर विवेचन व तदंतर्गत अनुमानपद्धतीचे व्यवस्थाकरण होईल तेव्हा हे तर्कशास्त्र भक्कम पायांवर उभारले गेले असे होईल. विज्ञानेतिहास (पृ. ३-१४) यांत शास्त्रचर्चेचे-तर्कशास्त्र आणि शास्त्रेतिहास ही कशी तयार केली गेली पाहिजेत या संबंधाने-स्थूल विवेचन केलेच आहे.

अर्वाचीन तर्कशास्त्र.—या लेखांत या विषयाचे दोन विभाग केले आहेत ते (२) तर्कशास्त्राचे प्रश्न, व (२) यूरोपातील सातत्य हे होत.

(१) प्रश्नविवेचनः—तर्कशास्त्र म्हणजे अनुमान कसे काढावे या प्रक्रियेसंबंधाचे शास्त्र. अनुमान म्हणजे काय ? हा यांत महत्त्वाचा विषय होतो. अनुमान म्हणजे अनेक पूर्वविधाने

एकत्र करून त्यांच्या पासून जो निर्णय काढावयाचा त्यास हें नांव आहे. एका पूर्वविधानापासूनहि अनुमान काढता येतें असें एक मत आहे, पण सूक्ष्मपणें पाहिल्यास तसल्या एका विधानामध्येच अनेक विधानें अंतर्भूत झालेलीं दिसतात. उदा. सर्व मनुष्ये कांहीं प्राणी असतात; म्हणून कांहीं प्राणी मनुष्य असतात. यावरून हें दिसून येईल कीं, अनुमान निवण्याकरितां निदान दोन विधानें असलींच पाहिजेत. अशा दोन विधानें एकत्र करण्याचे तीन मुख्य प्रकार आहेत ते:—

(अ) उपमानमूलक (अनॉलॉजिकल) अनुमान, विशेषापासून विशेष (पर्टिक्युलर). उदा. इंग्रज व अफगाण यांचे सरहद्दीवरील युद्ध अनर्थावह आहे; इंग्रज व तिबेटी लोक यांच्या सरहद्दीवरील युद्ध इंग्रज-अफगाण युद्धासारखें आहे; म्हणून, इंग्रज-तिबेटियन युद्ध अनर्थावह आहे.

(आ) प्रत्यक्षसंकलनमूलक (इंडिक्टव्ह) अनुमान, विशेषापासून सामान्य (फ्रॉम पर्टिक्युलर टू युनिव्हर्सल); उदा. इंग्रज-अफगाणमधील सरहद्दीवरील युद्ध अनर्थावह आहे; सर्व सरहद्दीवरील युद्धे इंग्रज-अफगाण युद्धासारखीं असतात; म्हणून सर्व सरहद्दीवरील युद्धे अनर्थावह असतात.

(इ) आप्तवाक्यमूलक (डिडिक्टव्ह उर्फ सीलॉजिस्टिक) अनुमान, सामान्यापासून विशेष (फ्रॉम युनिव्हर्सल टू पर्टिक्युलर). उदा. सर्व सरहद्दीवरील युद्धे अनर्थावह असतात; इंग्रज-अफगाणांचे हें सरहद्दीवरील युद्ध आहे; म्हणून इंग्रज-अफगाण युद्ध अनर्थावह आहे.

या वरील एकंदर वाक्यांमध्ये तीन मानसिक निर्णय (जजमेंट) असून ते तीन पृथक् वाक्यांत सांगितले आहेत; आणि त्यांपैकी दोन एकत्र करून त्यांच्यापासून तिसरें अनुमान काढलें आहे. वरील वाक्यांमध्ये एक ' सामान्यशब्द ' (मेजर टर्म), एक ' विशेषशब्द ' (मायनर टर्म), आणि एक ' संयोगशब्द ' (मिडल टर्म) असून, ज्या वाक्यामध्ये संयोगी व सामान्यशब्द आलेले आहेत त्याला ' सामान्यविधान ' (मेजर प्रेमिस) व ज्या वाक्यामध्ये संयोगी व विशेष शब्द आलेले आहेत त्याला ' विशेषविधान ' (मायनर प्रेमिस) म्हणतात. वरील उदाहरणांत ' इंग्रज-अफगाण युद्ध ' हा विशेष शब्द आहे; ' अनर्थावह ' हा सामान्यशब्द आहे; आणि ' सरहद्दीवरील युद्ध ' संयोगी शब्द आहे. ' सामान्यशब्द ' = स, विशेषशब्द = प, आणि संयोगीशब्द = म अशा संज्ञा योजून वरील तिन्ही अनुमानें पुढीलप्रमाणें मांडतां येतील.

उपमानमूलक	इंडिक्टव्ह	डिडिक्टव्ह
प ^१ स आहे.	प, स आहे.	प्रत्येक म स आहे.
प ^१ प ^१ सारखा आहे.	प्रत्येक म, स सारखा आहे.	प म आहे.
∴ प ^१ स आहे.	∴ प्रत्येक म, प आहे.	∴ प स आहे.

इंडिक्टव्ह ज्ञान व अनुमान या दोहोंत फरक आहे इतकेंच नव्हे तर त्या पद्धती परस्परविरुद्ध आहेत. इंडिक्टव्ह पद्धतीत विशेष विधान सामान्य विधानाला किंवा सिद्धताला पुरावा म्हणून देण्यांत येतें तर उलटपक्षां " डिडिक्टव्ह " पद्धतीत सामान्य विधान हें विशेष विधानाला पुरावा म्हणून देण्यांत येतें. अशा तऱ्हेचें भाष्य इंग्रज ग्रंथकारांनी केलेलें आढळतें. पण त्यांत फारसे महत्त्व नाहीं. डिडिक्टव्ह आणि इंडिक्टव्ह या दोन्ही स्वतंत्र पद्धती मानण्याचें कारण नाहीं. कांकी प्रत्यक्ष आणि अनुमान यांचा अनेकदा उपयोग जात होतो तिलाच पद्धति म्हणतां येईल.

अनुमान व उपमान यांमध्येहि मोठा फरक आहे, कारण विशेष विधानावरूनच विशेषविधान केलेलें असतें, आणि साधारण सादृश्यावरून निर्णय दिलेला असतो. उपमानामध्ये अनुमानांतका प्रत्यक्ष पुरावा नसतो. उदा० पृथ्वी व मंगळ या दोन ग्रहांचें कांहीं बाबतींत सादृश्य पाहून हे दोन्ही ग्रह सर्वच बाबतींत सारखे आहेत असा निर्णय देतात आणि पृथ्वीप्रमाणें मंगळावरहि मनुष्यवस्ती असली पाहिजे असें ठरवतात. अर्थात या निर्णयाला प्रत्यक्ष पुरावा नसल्यामुळे हा निर्णय विश्वसनीय नाहीं. इंडिक्टव्ह अनुमानहि नेहमी विश्वसनीय नसतें, कारण त्यांत एक किंवा अनेक विवक्षित उदाहरणांवरून सर्वसामान्य सिद्धांत ठरवण्याचा प्रयत्न केलेला असतो. तथापि या तिन्ही तर्कपद्धतींत साम्य असून तिहींचा ' तर्कशास्त्र ' या विषयांत अन्तर्भाव होतो.

विनचुक अनुमानें कशीं काढावीं हा तर्कशास्त्राचा विषय असल्यामुळे त्याची इतर सर्व ज्ञानविषयांना मदत होते. तथापि तर्कशास्त्राचा निकट संबंध अतींद्रियविज्ञान (मेटॅफिजिक्स) व मानसशास्त्र (सायकॉलजी) या दोन विषयांशीं येतो; कारण हे तिन्ही विषय म्हणजे मनाच्या व्यापारांचे निरनिराळे प्रकार आहेत. ' अतींद्रिय विज्ञान ' इन्द्रियांना अगोचर पण मनाला आकलन होणाऱ्या अशा गोष्टींचा उद्‌घाटन करतें; आणि तर्कशास्त्र अनुमानें काढतांना जी मानसिक क्रिया होते तिचा विचार करतें. विनचुक अनुमानाप्रमाणें चुकीचीं अनुमाने कोणतीं, याचाहि विचार तर्कशास्त्रांत वेलेला असतो, त्या भागाला ' हेत्वाभास ' (फॅलसीज) म्हणतात.

तर्कशास्त्रापैकी प्रत्यक्ष संकलनमूलक (इंडिक्टव्ह) अनुमानपद्धतीला अलीकडील शास्त्रीय संशोधनामुळे विशेष महत्त्व प्राप्त झालें आहे, कारण सर्व प्रकारच्या शास्त्रीय संशोधनांत कांहीं थोडक्या प्रत्यक्ष प्रयोगांवरून (उदाहरणांवरून) सर्वसामान्य अनुमान किंवा नियम ठरवावयाचा प्रयत्न असतो; असा प्रयत्नांत चुका होऊ नयेत म्हणून अनुमानें काढतांना कोणत्या गोष्टी विशेष लक्षांत ठेवावयास पाहिजेत याबद्दल विस्तृत उद्‌घाटन करण्याची पद्धति अलीकडील तर्कशास्त्रज्ञांनी पाडली आहे. शास्त्रीय संशोधनक्षेत्रामध्ये

नुकतांच प्रवेश करुं पाहणाऱ्या महाराष्ट्रीय वाचकांना याची माहिती व महत्त्व विशेष लक्षांत घेणें जरूर असल्यामुळे त्या बद्दल सविस्तर विवेचन "शास्त्रीकरण", "विज्ञानशास्त्र" या स्वतंत्र लेखांत देत आहों.

भौतिक शास्त्रांप्रमाणें नीतिशास्त्र, राजनीतिशास्त्र, समाज शास्त्र, तत्त्वज्ञान, यांची प्रगतीहि अलीकडेच होत आहे. हीं शास्त्रे मागसण्याचें कारणहि, तर्कशास्त्राच्या 'इंडस्ट्रिव्ह अनुमान पद्धति' या अंगाची वाढ १७ व्या शतकापूर्वी झाली नव्हती हें होय.

(२) युरोपांत ती ल सात त्या-हें आपणांस बरेंच चित्त-वेधक दिसतें. तात्त्विक अनुमानपद्धतीचा विकास आपल्या-पेक्षां युरोपांत अधिक झाला असें म्हणतां येणार नाही, आणि हेत्वाभासांचें ज्ञानहि युरोपांत आपल्यासारखेंच वाढलें. किंबहुना असेंहि म्हणतां येईल कीं, तर्कशास्त्राच्या तात्त्विक बाबतींत आजची प्रगति प्राचीन युरोपांत किंवा हिंदुस्थानांत झालेल्या प्रगतीच्या पेक्षां जास्त झाली नाही.

पाश्चात्य देशांत तर्कशास्त्राचा उदय प्रथम प्राचीन ग्रीक लोकांमध्ये झाला. व्यवस्थित वादविवाद करण्यासंबंधानें ज्ञेनोची प्रसिद्धि झाली. तथापि तर्कशास्त्राच्या वाढीला सोफिस्ट पंथी ग्रीक विद्वानांची मोठी मदत झाली; त्यांपैकीं साक्रेटीस हा प्रमुख होय. त्यानें इंडक्टिव्ह तर्कपद्धति या शाखेची विशेष वाढ केली. यानंतर प्लेटोनें नवें डायलेक्टिक किंवा लॉजिक हा विषय विशिष्ट स्वरूपांत मांडला. डायलेक्टिक हें ज्ञानशोधनाचें शास्त्र न म्हणतां बौद्धिक कुस्तोंचें शास्त्र म्हणतां येईल.

आरिस्टाटलनें सोफिस्ट व प्लेटो यांच्या परिश्रमाच्या पायावर अनुमानशास्त्राची पद्धत तयार केली, पण तिचा जो उत्तर कालीन विकास स्कूलमेन वगैरेच्या तावडींत झाला. त्यांत तर्कशास्त्रांत केवळ वादविवादांत इत्हा व प्रतिकार करण्याची कला यांचेंच स्वरूप मिळालें. आपल्याकडेहि तो प्रकार झाल्याशिवाय राहिला नाही. "छल" "वितंडा" असल्या प्रकाराच्या आभासात्मक वादविवादाचे प्रकार तशाच तालमूर्तीत निघाले. आघातप्रत्याघाताच्या कार्यासच जेव्हां ही पद्धति उपयोगांत येऊं लागली तेव्हां लॉजिक हें ज्ञानसाधन नसून ती केवळ एक वाद जिंकण्याची कला आहे असें युरोपांत मानूं लागले. ग्रीकांच्या अलंकारशास्त्राचीहि गोष्ट तशीच आहे. "रहेटोरिक्स" या शास्त्राचा जन्महि युरोपांत "केस" जिंकण्यासाठीं लागणारी विद्या या स्वरूपांत झाला, तशीच प्रथम सोफिस्टांची व नंतर स्कूलमेनच्या तावडींत "लॉजिक" असतां त्याचीहि गोष्ट होती.

तथापि "शास्त्र" या नात्यानें त्या विद्येस स्वरूप, हिंदुस्थानांत तसेंच युरोपांतहि प्राप्त झालें होतें. दोन्ही ठिकाणीं तर्कशास्त्राचें स्वरूप केवळ खटला जिंकण्याकरतां तयार केलेली विद्या असें शास्त्रीय ग्रंथकारांनीं मांडलें नसून जगद्विषयक सत्य जाणण्याचें शास्त्र या दृष्टीनें त्याचें विकसन

मांडण्यांत आलें. आपल्या इकडच्या वैशेषिकांचें तर्कसंग्रहासारखें लढानसें पुस्तक पाहिलें तरी या गोष्टी आपणांस दृश्यमान होतील. जगांतील एकंदर वस्तू आणि कल्पनाविषय हीं एकत्र घेऊन त्यांचें वर्गीकरण करण्याचा प्रयत्न, द्रव्यगुणादि गोष्टींचें पृथक्करण, "लक्षणाची" बरोबर व्याख्या, व्याप्ति-अव्याप्तीची कल्पना, ज्ञानाचीं कारणें शोधण्याचा प्रयत्न, कारणांचें साधारण, असाधारण व निमित्त असें वर्गीकरण, संवधाचें वर्गीकरण, या सर्व गोष्टी लक्षांत घेतल्या असतां आपल्याकडील तर्कशास्त्र म्हणजे केवळ वादविवादांत जय मिळविण्याची विद्या या दृष्टीनेंच अभ्यासिलें गेलें होतें असें म्हणतां येणार नाही. व आरिस्टाटलच्या ग्रंथाकडे पाहिलें म्हणजे तेंच कबूल करावें लागेल.

आरिस्टाटलच्या हातांत "लॉजिक" हें शास्त्र बनलें, व तें पुढें धार्मिक वादविवादाच्या कामीं लागून केवळ वादविवादाची कला बनलें, व सत्यशोधनाकडे याचा उपयोग युरोपांतील मध्ययुगांत कमी कमी होऊं लागला. आपल्याकडेहि तशीच स्थिति झाली. धार्मिक मंडळीस "घटपटादि खटपट" जुगुप्सात्मक वादें लागली आणि ह्यापासून धार्मिक मनोवृत्ती सोडविल्या जाव्यात असें वादें लागलें आणि शास्त्रीय अभ्यासाचा उदय होण्याची क्रिया झाली नाही पण ती युरोपांत झाली. "लॉजिक" हें "सिद्ध करण्याची" कला नसवी पण "शोधण्याची कला" व्हावी म्हणून विचारी मंडळींत प्रयत्न झाला आणि त्या प्रयत्नाचें फल म्हटलें म्हणजे प्रत्येक शास्त्रांत शोध करण्याच्या पद्धती निर्माण करण्यांत आल्या. समोर आलेल्या पुराव्यांतील सत्य कसें काढावें याविषयीचें आलेले अनुभव एकत्रित करण्यांत येऊं लागले. आणि प्रत्येक शास्त्राबरोबर त्या शास्त्राची संशोधनपद्धति जुळविण्यांत येऊं लागली. कायद्यामध्ये पुराव्याचा कायदा आहे तो अनुभवाचा समुच्चय आहे. इतिहाससंशोधनामध्ये सत्य शोधण्यासाठीं जे कठोर नियम आज वापरले जातात तेहि अनुभवाचे समुच्चय होत. प्रत्येक अभ्यासक्षेत्रांतील अभ्यास्य वस्तूचें संकीर्णत्व जाणणें आणि संकीर्णत्वामुळे सत्य गूढ कसें होतें हें जाणणें आणि संकीर्णत्व पृथक्करण करून सोपें करणें, व उपलब्ध पुराव्यांतून नियमित सत्य काढणें या क्रिया करण्यासाठीं समाजशास्त्रकार व अर्थशास्त्रकार यांनाहि पद्धती तयार केल्या आहेत. त्या सर्व प्रत्यक्षसंकलन आणि अनुमानपरंपरा याहींकरून संयुक्त आहेत.

अनेक शास्त्रांचा अभ्यास आणि त्यांत संशोधन करण्याची इच्छा यांचा परिणाम याप्रमाणें तर्कशास्त्रावर होत गेला आणि त्या तऱ्हेची प्रवृत्ति उत्पन्न करण्याचें बरेंचसे श्रेय इंग्लंडमधील तत्त्ववेत्ता बेकन यास आहे. गणिताच्या विकासाचाहि परिणाम तर्कशास्त्रावर होऊं लागला. आणि संभवनीयतेची मोजदाद त्याबरोबर होऊं लागली आणि केवळ प्रत्यक्ष तर्क उर्फ एमपिरिक पद्धतीचा उदय झाल्यामुळे केवळ अनुमानपरंपरेनें जें निघेल तेंच सत्य या तऱ्हेच्या आप्रही

पद्धतीस बराच आळा बसला. बेकनला त्याची परंपरा चालविणारे इंग्लंडांत जे अनुयायी भेटले ते व्हेवेल, व जान स्टुअर्ट मिल हे होत. त्यांची विचारपद्धति लॉकच्या "ज्ञान" विषयक विचारपद्धतीस जुळेल ही होती आणि त्यामुळे इंग्लंडचे तर्कशास्त्र आणि इंग्लंडची ज्ञानमीमांसा एकमेकांस मिळती झाली. इंडिक्टव्ह आणि डिडक्टव्ह अशा या पद्धतीची नांवे देण्यासंबंधाची भांडणेहि झाली पण त्यांत अर्थ नाही. प्रत्येक चांगल्या संशोधनांत प्रत्यक्षावलोकन, त्यावरून अनुमाने, पुन्हां अनुमानाने जे निघेल त्याची प्रत्यक्षाने तपासणी या सर्व क्रिया येतातच. आणि यामुळे या सर्व क्रियांस एक ग्रंथकार डिडक्टव्ह म्हणतो व दुसरा इंडिक्टव्ह म्हणतो व दोघेहि उगाच भांडत असतात, असा घोंटाळाहि फार झाला आहे. स्पेन्सरने असे दाखविले आहे की, शास्त्रीय ज्ञान म्हणजे सामान्य ज्ञानाचेच अनुमान-परंपरेने वृद्धिंगत झालेले स्वरूप होय.

"लाजिक" ची इंग्लंडमध्ये वाढ झाली ती केवळ शास्त्रीय ज्ञानाचे हत्यार या दृष्टीने झाली. पण जर्मनीमध्ये जी वाढ झाली ती विज्ञानशास्त्राचा एक भाग या दृष्टीने झाली. या पद्धतीचे जर्मन विस्तरण म्हटले म्हणजे शास्त्रांचे पद्धतशीर वर्गीकरण करण्याचा प्रयत्न होय. यांत लायबनिच, बोल्फ, आणि लांबर्ट यांना भाग घेतला आणि सिगवाट याने लाजिक हे पद्धतीचे शास्त्र म्हणून तयार केले आणि ज्ञान कसे मिळते, मनाचे स्वरूप काय, यांविषयी जे खोल विचार करणे झाले त्याची पद्धति आणि "लाजिक" च्या पाठीमागे असलेले "मानसशास्त्र" पहाण्याचे प्रयत्न होऊ लागले. या तऱ्हेने प्रयत्न करण्यांत बेकन हा प्रमुख होता. याने लाजिकमध्ये "तात्कालिक बोध सिद्धान्त", (थिअरी आफ अपरसेपशन्स) घालण्याचा प्रयत्न केला. मनांतल्या मनांत होणाऱ्या अनुमानपरंपरा व संस्कार हे सर्व "तात्कालिक बोधाचे अंश आहेत" अशी त्याने मांडणी केली. पुढे कांटने मेटाफिजिक्सचा म्हणजे अतिभौतिक विद्येचा आणि तर्कशास्त्राचा संबंध जोडण्याचा प्रयत्न केला. कांटचा प्रयत्न मुख्य असा की, ज्ञानाचे कारण केवळ बाह्य वस्तु नव्हे. "मनोघटनेचा" ज्ञानाशी निकट संबंध आहे. ज्ञान हे बाह्य वस्तुचा केवळ परिणाम नसून आपल्या मनाच्या गूढ शक्तीचा परिणाम आहे इत्यादि. याप्रमाणे कांट हा ज्ञानाची मूलभूत कारणे पाहून ती तर्कशास्त्रास जोडण्याची क्रिया करू लागला. हेगेलने ही क्रिया फारच जोराने पुढे नेली आणि त्या क्रियेचे थोड्याबहुत फरकाने संवर्धन करणारे अभ्यासक म्हटले म्हणजे वेरडेर, रोजनकंटस, व कूनोफिशर हे होत. परंतु पुढे जर्मनीतच ही "लाजिक" ची अतिभौतिक उर्फ मेटाफिजिकल मांडणी अप्रिय होऊ लागली आणि यांत प्रामुख्याने कार्य करणारे ग्रंथकार म्हटले म्हणजे उवरव्हेक, ड्रोहिंश, लोत्स, बूल, प्रसिद्ध तत्ववेत्ता वुंट आणि प्रंटल हे होत. बूलचे लॉजिकचे गणिती पद्धतीने

पृथकरण करण्याचे कार्य पुष्कळ झाले आहे. कांट आणि हेगेल यांना तर्कशास्त्राचा आणि एकंदर जगाच्या वस्तु-ज्ञानाचा संबंध जोडण्याचा प्रयत्न केला तो भारतीयांस अपरिचित नाही. आपल्याकडे तर्कग्रंथांमध्ये अनुमानपद्धतीवर विवेचन जसे सांपडते तसे मनावर व विश्वांतर्गत वस्तुमात्रावर व कल्पनाविषयावर विवेचन सांपडते. आणि यामुळे प्राचीन संस्कृत ग्रंथकारांच्या मनोरचनेचे त्यांत थोडेबहुत साम्य मासल्याशिवाय रहात नाही. "न्याय", "मीमांसा", "विज्ञानशास्त्र", "शास्त्रीकरण", "स्कूलमेन", "हेगेल" इत्यादि लेख पहा. [संदर्भग्रंथः—ग्रंथकारांची व ग्रंथांची नांवे लेखांत आलीच आहेत. ब्राह्मण, व त्रिटानिका या दोन्ही ज्ञानकोशांतील भिन्न प्रकारचे लेख पाहून तुलना करण्याजोगे आहेत.]

तख्तेडकर, दादोबा पांडुरंग (१८१४-१८८२)—वैश्य; यांचा जन्म मुंबईत झाला. प्राथमिक शिक्षण मुंबईत एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूटमध्ये झाले; विद्यार्थी असतानाच यांनी अपले मोठे व्याकरण लिहून प्रसिद्ध केले व मराठी नकाशे छापले. विद्यार्थ्यांस त्यांचा फार उपयोग झाला. १८६५ साली सरकारच्या आज्ञेवरून यांनी लघुव्याकरण लिहिले; इल्ली त्याची २२ वी आवृत्ति प्रसिद्ध झाली आहे. 'दादोक्त' व्याकरणाच्या साहाय्याने मराठी भाषेचे ज्ञान सर्व महाराष्ट्रीयीयांस झाले आहे व होत आहे. याशिवाय यांनी पर्सियन व संस्कृत व्याकरणे लिहिली आहेत. यांनी शाळाखात्यांत काम करून फार वाहवा मिळविली; १८५७ सालच्या शिपायांच्या बंडाच्या वेळी अहमदनगरास भिल्लांनी बंद केले, त्यावेळी हे नगरास डे. कलेक्टर होते; मोठ्या चातुर्याने यांनी भिल्लांचे बंद मोडले; सरकारने रावबहादूर ही पदवी देऊन यांचा गौरव केला. १८६२ साली यांनी पेन्शन घेतले. कांही दिवस बडोद्याच्या दिवाणाचे हे मदतनीस होते. हे चांगले लेखक होते. यांच्या 'लघु' आणि 'मोठ्या' व्याकरणग्रंथांशिवाय शिशुबोध, यशोदा पांडुरंगी, इत्यादि ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. हे कविताहि करीत; प्रार्थनासमाज हे नांव पुढे ज्या सभेला मिळाले ती परमहंससभा यांनीच स्थापन केली. यांचा मृत्यु १७ आक्टोबर १८८२ रोजी झाला.

तख्तेडकर, द्वारकानाथ राधोबा (१८४६-१९०४)—वैश्य; जन्म मुंबईत व प्राथमिक शिक्षण पुण्यास झाले; कॉलेजशिक्षण पुणे झाल्यावर यांना सरकारने लॅटिन टीचर नेमिले. यांनी पुष्कळ ठिकाणी हेडमास्तरची नोकरी केली व १८९९ साली पेन्शन घेतले. यांनी लिहिलेल्या 'भाषांतर पाठमाला' सुप्रसिद्ध आहेत. यांचे अखेरचे दिवस ईश्वरभजनांत गेले. नाशिक येथे यांनी गंगाबाईचे देवालय बांधले आहे. यांचा स्वभाव प्रेमळ व परोपकारी होता. मृत्यु ता. ४ आक्टोबर १९०४ साली झाला.

तर्मपुरी जमीनदारी—जिल्हा भंडारा. साकोळीच्या उत्तरेस ५ मैलांवर ही जमीनदारी आहे. क्षेत्रफळ १४ चौरस

मैल; त्यापैकी ६ जंगल आहे. एकंदर खेडी ७ आहेत. ही जमीनदारी हल्लींच्या घराण्याकडे १९३२ सालापासून असून ती प्रथम मांडलाच्या गोंड राजांनी दिलेली आहे. हे घराणें मान जातीचें असून हल्लींची जमीनदारीण विधवा आहे. जमीनदारीला कर्ज असून तें हप्त्यांनी फेडण्याची व्यवस्था झाली आहे. उत्पन्न १७५० रु. व टाकोळी ७५० रुपये.

तलकांड—जिल्हा म्हैसूर. तिरुमकूळल-नरसीपूर तालुक्यांत हें गांव कावेरी नदीच्या उत्तर तीरावर वसलें आहे. हें गांव इ. स. ३०० पासून तों इ. स. ११०० पर्यंत गंग नांवाच्या राजांचें राजधानीचें शहर होतें. पुढें चोल राजांनी गंगांचा पराभव करून हें गांव आपल्या ताब्यांत घेतलें. कांहीं दिवसांनी हें गांव म्हैसूरच्या नाइकाच्या ताब्यांत होतें. म्हैसूरच्या राजांन नाइकाच्या बायकोजवळ असणाऱ्या हिऱ्याकरितां या गांवावर स्वारी करून तें घेतलें. परंतु राणीनें सर्व हिरेमणीक नदींत फेंकून स्वतः नदींत उडी टाकली. मरतांना तिनें खालीलप्रमाणें शाप दिला असें सांगतातः— तलकांड गांव वाळूचें मैदान होवो; मालिगी पाण्यांत बुडून जावो; म्हैसूर राजघराण्याला वारस न राहो. राणीच्या शापप्रमाणें तलकांड हल्लीं वाळूच्या टेंकळ्यांखालीं दबून गेलें आहे.

तलगंग, त ह शी ल.—पंजाब इलाख्यांतील अटक जिल्ह्याची एक तहशील. क्षेत्रफळ १२०० चौ. मै. लो. सं. (१९२१) १०८५०१. खेडी ८७; पैकीं तलगंग हें मुख्य ठिकाण होय. सोहान नदी उत्तर सरहद्दीवरून वहाते. हिच्या प्रदेशांतील जमीन फार सुपीक आहे. दक्षिण भाग डोंगराळ आहे. त्याचें सकेशर शिखर ५०१० फूट उंच आहे

गां व.—पंजाब, जिल्हा अटक. हें गांव त्याच नांवाच्या तहशीलीचें मुख्य ठिकाण आहे. या गांवांत बायकांकरितां जोडे तयार करतात व बाहेरगांवांहि येथील जोड्यांचा फार खप आहे. पूर्वी येथें लहानशी छावणी होती ती १८२२ त उठली.

तलैंग—ब्रह्मदेशांत वर्चस्वाकरितां ब्रह्मी लोकांशी झगडणाऱ्या (पेगुअन) पेगू महावंशाच्या अवशिष्ट भागाला तलैंग असें म्हणतात. अठराव्या शतकाच्या मध्यतरां (पेगुअन) पेगू लोक मार्ताबानच्या आखातापासून मंडालेपर्यंतच्या मुलखाचे मालक होते, हल्लीं तलैंग लोक खालच्या ब्रह्मदेशांत तेनासरीम व पेगु या भागांत रहातात. परंतु ही राष्ट्रजात नामशेष होण्याच्या पंथास लागली आहे. हे लोक आपल्याला मॉन म्हणवतात. ब्रह्मी लोकांपेक्षां तलैंग लोक सट्ट बांध्याचे असून त्यांचें चेहरे (ब्रह्मी लोकांपेक्षां) अधिक गोल आहेत. तलैंग भाषेसंबंधी माहिती पहिल्या विभागांत दिली आहे (पृ. १६० पहा).

तर्वाय, जि लहा.—खालच्या ब्रह्मदेशांत, तेनासरीम विभागांतील एक जिल्हा. क्षे. ५३०८ चौ. मै. मर्यादा: उत्तरेस अमहर्स्ट जिल्हा; दक्षिणेस मर्गुई; पूर्वेस सयामची सरहद्द आणि पश्चिमेस बंगालचा उपसागर. तर्वाय नदीच्या कांडच्या

लागवडीचा भाग व समुद्रकिनार्याची अर्द पट्टी सोडली असतां, हा सर्व जिल्हा खडकाळ व डोंगराळ आहे. डोंगराच्या रांगा सामान्यतः दक्षिणेत्तर जातात. मर्गुई जिल्ह्याच्या सरहद्दीवर मैनामोलतकत (६८०० फूट) हें जिल्ह्यांतील सर्वांत उंच शिखर असून नवलबो शिखर त्याच्या खालोखाल आहे. दक्षिणेकडे तेनासरीम व उत्तरेकडे तर्वाय ह्या मुख्य नद्या आहेत. पैकीं पहिली उन्हाळ्यांत नाव्य नसते; दुसरीतून तर्वाय गांवापर्यंत लहान जहाज व पुढें ४० मैलपर्यंत नावा चालू शकतात. ह्या जिल्ह्यांत औषधी वनस्पती पुष्कळ आहेत असें म्हणतात. लवंग, एरंडी, सार्सापरिला वगैरेची झाडं हि पुष्कळ आहेत. कित्येक वनस्पतींपासून रंग तयार करता येतात. हत्ती, गेंडा, वाघ, चित्ता, तिसन, सांबर, मलायी अस्वल, डुकर व पांच सहा प्रकारचे हरीण वगैरे रानटी पशू येथें आढळतात. डोंगरांत ओरेंग-ओटेंगहि आहेत असें म्हणतात. नद्यांमध्ये सुसरी व समुद्रकिनार्यावर कांसर्वे दिसतात. समुद्रावरील वाऱ्यांच्या योगानें उन्हाळ्यांतील उष्णता कमी होत असल्यामुळे जिल्ह्याची हवा एकंदरीत सुखावह आहे. समुद्रकिनार्याच्या इतर भागांप्रमाणें या जिल्ह्यांतहि पाऊस पुष्कळ म्हणजे त्रार्षिक सरासरी २२८ इंचपर्यंत पडतो.

इतिहास—हा जिल्हा निरनिराळ्या काळां, सयाम, पेगु व आवा येथील राजांच्या मुलखांत मोडत असे; परंतु त्याचा प्राचीन इतिहास चांगलासा उपलब्ध नाही. सयामी लोक हे येथील पहिले रहिवाशी असावेत; परंतु आराकानी लोकांची वसाहत फार प्राचीन काळापासून होती असें म्हणतात. ह्या देशासंबंधीच्या सर्वांत प्राचीन लेखांत असें म्हटलें आहे की, इ. स. १२०० त ब्रह्मी राजा नरपदिसिथु यानें जेता म्हणून न येतां धर्मगुरु या नात्यानें इकडे येऊन केंदौंगच्या उपसागरांत क्यथलुट हें गांव वसविलें. त्याच राजानें तर्वाय पोंटवर एक देऊळ बांधलें असें सांगतात. अगदीं अलीकडील काळापर्यंत या देशावर सयामी लोकांच्या स्वान्या होत होत्या. १७५२ सालीं तर्वायचा राजा स्वतंत्र झाला; परंतु नंतर लवकरच (१७५७) तो पुन्हां सयामच्या हातीं गेला.

१७५९ सालीं ब्रह्मी राजा अलौंगपया यानें हा देश घेतला; परंतु तो राजा लवकरच मरण पावला. स. १८६० पासून यंदावोचा तह (१८२६) होईपर्यंत, अंतःकलह व सयामी लोकांच्या हल्ल्यांमुळे जिल्ह्याचें अतिशय नुकसान झालें; अखेर पहिल्या ब्रह्मी युद्धांत सर आर्चिबोल्ड कॅबल याच्या हाताखाली सैन्य पाठवून हा जिल्हा इंग्रजांनीं आपल्या ताब्यांत घेतला. १८२९ सालीं मोंगदा (पूर्वीचा सुभेदार) यानें बंड केलें होतें परंतु तें लवकरच मोडण्यांत आलें. तेव्हांपासून हा जिल्हा इंग्रजांकडेच असून त्यांत पूर्ण शांतता नांदत आहे.

प्राचीन अवशेष—तर्वायच्या दक्षिणेस कांहीं मैलांवर शिन्मोक्ती नांवाचें प्रख्यात देवालय आहे. देवालयांतील

मूर्ति, तिच्या जवळ असलेला एक पाषाण व वडाचें झाड हीं सर्व हिंदुस्थानांतून समुद्रमार्गानें वहात गेलीं असा लोकांचा समज आहे. तर्वाय नदीच्या उजव्या तीराला, तर्वाय पॉइन्टर शिनमौ नांवाच्या देवळांत बुद्धाचा दांत आहे असें म्हणतात. याशिवाय या जिल्ह्यांत एकंदर २९ जुनी देवालये आहेत. जुन्या तर्वाय किंवा म्योहौंग गांवाचे अवशेष हल्लींच्या गांवाच्या उत्तरेस कांहीं मैलांवर आहेत. लो. सं (१९२१) १५६७८६. मागील दशकांत वाढ शें. १५.९. उत्तर आराकान, मर्गुई व सालवीन हे जिल्हे वगळले असतां, तर्वाय जिल्ह्याइतकी विरळ वस्ती खालच्या ब्रह्मदेशांतील दुसऱ्या कोणत्याहि जिल्ह्यांत नाही. शें. १६ लोक बौद्ध-धर्मी व शें. २ ख्रिस्ती असून बाकीचे वन्य हिंदू, मुसलमान किंवा हिंदू आहेत. शें. ९५ लोक ब्रह्मी भाषा (तर्वायी नांवाची पोटभाषा) बोलतात; व डोंगराळ भागांत करेन भाषा बरीच चालते. शें. ५९ लोकांचा उदरनिर्वाह शेतीवर होतो.

शेती:—तांदूळ हे या जिल्ह्यांतील मुख्य पीक होय. कापूस, सण (ताग), वेलदोडे, तंबाखू व कॉफी ह्यांची लागवड फारच थोडी होते.

जंगल:—जंगलांत होणारीं महत्त्वाचीं झाडे:—थिगन-याची उंची २५० फुटांपर्यंत असून होड्या बांधण्यास त्याचा फार उपयोग करतात; पिंगडो, पदौक व कोको यांच्या लांकडाचा नक्षीकामाकरितां अमेरिका व इंग्लंड या देशांत फार खप होतो; आणि पिनम व अनम्, रेवंदसार, कापूर व काजू हीं झाडेहि पुष्कळ आहेत याजिल्ह्यांत थोडेबहुत कधील सांपडते; व समुद्राच्या पाण्यापासून मीठ तयार केलें जातें.

व्यापार व दळणवळण:—तर्वाय शहरचें रेशमी कापड व लुंगी हीं सर्व ब्रह्मदेशभर प्रसिद्ध आहेत. शहरांत तांदुळाच्या व इमारती लांकडाच्या पांच गिरण्या आहेत; व त्या गांवांत मातीचीं भांडी आणि धातुकामहि होतें. जिल्ह्याचा बहुतेक व्यापार तर्वाय शहर व सिनव्यूबिनमधून होतो. तांदूळ, मीठ, व इमारती लांकूड हे निर्गत जिन्नस आहेत. तर्वाय शहरापासून भित्त गांवावरून सयामी सरहद्दीपर्यंत जाणारा रस्ता हा जिल्ह्यांतील मुख्य रस्ता होय. त्याशिवाय तर्वायपासून सिनव्यूबिन आणि येव्यूपर्यंत, व बुम्बवाकिनपासून गौंग-मगनपर्यंत रस्ते आहेत. पक्या रस्त्याची एकंदर लांबी १९५ मैल आहे. तर्वाय नदीतून नावा चालतात. रंगून व मर्गुई यांच्या दरम्यान जाणारी बोट सिनव्यूबिन येथें नदीच्या मुखाजवळ लागते व तेथून तर्वाय शहरापर्यंत पडावामधून उतारू व माल हीं नेलीं जातात.

तर्वाय शहर ही एकच म्युनिसिपालिटी आहे. एकंदर ब्रह्मदेशाच्या मानानें या जिल्ह्यांत शिक्षणाचा प्रसार कमी आहे. १९०१ सालीं शें. ३१.२ पुरुषांना व शें. ४.४ स्त्रियांना लिहितां वाचतां येत होतें. १९०३-०४ सालीं जिल्ह्यांत

६ दुय्यम, ६३ प्राथमिक व १६९ वालशिक्षणाच्या शाळा होत्या. तर्वाय शहरांत एक रुग्णालय आहे; व तर्वायनदीच्या मुखाजवळ, रीफ वेटावर २५ फूट उंचीचे दपिगूह असून आकाश स्वच्छ असतां तें १२ मैलांवरून दृग्गोवर होतें.

तालुका.—खालच्या ब्रह्मदेशांत तर्वाय जिल्ह्यामधील एक तालुका. क्षे. फ. २३४० चौ. मै. लो. सं. (१९०१) ३३८१८. यांत तर्वाय हे जिल्ह्याचे व तालुक्याचे मुख्य ठिकाण आणि ६४ खेडी आहेत. तर्वाय खेरीज दुसरें महत्त्वाचें गांव ईशान्येस सयामच्या सरहद्दीवरील भित्त हे होय. ब्रह्मदेश व सयाम यांच्या दरम्यान होणाऱ्या व्यापाराचीं नांद तेथें केलीं जाते.

शहर.—खालच्या ब्रह्मदेशांत याच नांवाच्या जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण. हे तर्वाय नदीच्या डाव्या तीराला, तिच्या मुखापासून ३० मैलांवर व समुद्र किनाऱ्यापासून ७ मैलांवर आहे. हल्लींचें तर्वाय शहर १७५१ सालीं स्थापन झालें. १८२४ सालीं इंग्रजांनीं या शहरावर सैन्य पाठवून तें आपल्या ताब्यांत घेतलें. लो. सं. (१९०१):२५०७४.

या शहराचा व्यापार रंगून, मर्गुई आणि कलकत्ता व स्ट्रॅट्स सेटलमेंट यांशी चालतो. परंतु तो फारसा मोठा नाही. तांदूळ, रेशमी कापड, मीठ, इमारती लांकूड, व (घरे शाकारण्याकरितां उपयोगांत येणारीं) दगणांची पानें हा माल बाहेर जातो आणि तंबाखू, कापड, साखर, राकेल, सूत वगैरे जिन्नस येथें बाहेरून येतात.

रेशमी कापड विणणें हा शहरांतील मुख्य धंदा असून मातीचीं भांडी, सुती कापड, व सोन्याचांदांचें काम थोडेबहुत होतें. येथील म्युनिसिपालिटी १८८७ सालीं स्थापन झाली. तिचे १९०३-०४ सालचे उत्पन्न ३९००० ६ होतें.

तळेफ—संयुक्त प्रांतांत ही एक जात आहे. ह्या जातींत बायकांचीहि पंचायत असते. या पंचायतींत एक चौधरीण नेमली जाते व इतर सभासद प्रसंगानुसार निवडले जातात. चौधरीणांची जन्मभूमि त्याच गांवांत असावी लागते. प्रत्येक शहरांत चौधरीण नेमलेली असते व हलक्या जातीच्या मनुष्याच्या घरी नाच करणें व वेष्टेने दिलेल्या मेजवानीच्या प्रसंगां न जाणें वगैरे गुन्हांची ती चौकशी करते.

तशकुरघान—अफगाण; तुर्कस्तान. तशकुरघान जिल्ह्याचे हे गांव मुख्य ठिकाण आहे. हे गांव प्रांतांत सर्वांत मोठे व श्रीमंत असून मध्यआशिया व काबूल यांच्यातील व्यापाराचे मुख्य ठिकाण आहे. यांत उद्देग व ताजिक अशा दोन प्रकारचे लोक राहतात. गांवांत दुकानें जवळ जवळ ५०० आहेत.

तळेकर, श्रीकृष्णशास्त्री—श्रीकृष्णशास्त्री हे रघुनाथ-शास्त्रीबोवांचे चिरंजीव होत. रघुनाथशास्त्री हे दशप्रथी ब्राह्मण असून शास्त्रांतहि प्रवीण होते. त्यांस विद्येची अभिरुचि फार होती. त्यांस जशी शिकण्याची हौस होती तशी

शिकविण्याची हौस पुष्कळ होती. त्यामुळे कृष्णशास्त्री ह्यांच्या घरी पढावयास पुष्कळ विद्यार्थी येत असत. श्रीकृष्णशास्त्री ह्यांनी पुण्याच्या संस्कृत पाठशाळेत अलंकारशास्त्राचा चांगला अभ्यास केला आणि त्या काळच्या चालीप्रमाणे दक्षिणा मिळविली. पुढे दिवसानुदिवस इंग्रजीचे महात्म्य वाढू लागले. कैलासवासी महादेवशास्त्री कोल्हटकर, कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, विष्णुशास्त्री पंडित इत्यादि मंडळी क्यांडी साहेबांच्या वर्गात इंग्रजी शिकू लागली. तेव्हा श्रीकृष्णशास्त्री हेही इंग्रजीचा अभ्यास करू लागले. त्यांत त्यांची फार चांगली प्रगति झाली. असा विद्याभ्यासाचा क्रम चालला असता रघुनाथशास्त्री ह्यांस देवज्ञा झाली. तेव्हा श्रीकृष्णशास्त्री ह्यांस कोणाचा आधार नाहीसा झाला, व संसार त्यांच्या गळ्यांत पडला. त्यांजवर लहानपणापासून क्यांडी साहेबांचा फार लोभ होता, आणि रघुनाथशास्त्र्यांवरही त्यांची फार कृपा होती; त्यामुळे साहेबांस त्या अनाथ झालेल्या कुटुंबाची दया येऊन त्यांनी श्रीकृष्णशास्त्र्यांस एक लहानशी इंग्रजी कारकुनाची जागा दिली. त्या जागेवर असता मोल्सवर्थ साहेबास मराठी इंग्रजी-कोश-तयार करण्याच्या कामां त्यांनी चांगले साहाय्य केले. त्यावरून त्यांस फार संतोष झाला. पुढे कितीएक वर्षेपर्यंत श्रीकृष्णशास्त्री पंडितपणाचे म्हणजे साहेब लोकांस मराठी भाषा शिकविण्याचे काम करीत होते. त्यांतही त्यांची मोठी आख्या झाली. पुढे वेळगांव हायस्कुलांत ह्यांस संस्कृताचे गुरु नेमिले. तेथेही त्यांनी चांगला लौकिक संपादिला. संस्कृत भाषेचे व्याकरण मराठीत श्रीकृष्णशास्त्र्यांनी ह्याच स्कुलांत असता लिहिले. ते सरकारास पसंत वाटून त्यांनी त्यांस त्याबद्दल पांचशे रुपये बक्षीस दिले.

वेळगांवाहून श्रीकृष्णशास्त्र्यांची बदली क्यांडी साहेबांच्या हाताखाली ट्रान्सलेशन एक्झिविशनरच्या जागी झाली. त्या जागेवर ते असता मराठी क्रमिक पुस्तके तयार करण्याचे काम क्यांडी साहेबांनी केले त्यांत श्रीकृष्णशास्त्र्यांचा फार उपयोग झाला. त्या पुस्तकांतले कितीएक धडे शास्त्रीवांच्या हातचे आहेत. त्या कामावरून त्यांस रत्नागिरीच्या इंग्लिशस्कुळावर हेडमास्तर नेमिले. तिकडे ते गेले होते; परंतु त्यांच्या प्रकृतीस तिकडची हवा मानवेना, म्हणून ते पुन्हा बदली करून घेऊन पुण्यास आले. या सुमारास सर रिचर्ड टॅपल हे नागपुर प्रांताचे चीफ कमिशनर होते, त्यांनी तिकडे शाळाखात्याची नवी व्यवस्था स्थापण्याचा विचार मांडिला. तेव्हा इकडेचे काही मःहीतगार लोक तिकडे नेले. त्यांत श्रीकृष्णशास्त्री तळेकर हे होते. त्यांस डेप्युटी एज्युकेशनल इन्स्पेक्टरची जागा मिळाली. तेथून पुन्हा ते खानदेशांत वदलून आले.

पुढे १८७२ साली त्यांची नेमणूक अहमदनगरच्या डेप्युटी एज्युकेशनल इन्स्पेक्टराच्या जागेवर झाली. त्या ठिकाणी त्यांनी सुमारे पावणेपांच वर्षे काम केले. १८७७

साली ते क्यांडी साहेबांच्या मार्गे मराठी ट्रान्सलेटर झाले. ह्या कामावर असतांनाच पुणे येथे त्यांस देवाज्ञा झाली. तेव्हा त्यांचे वय सुमारे ५३-५४ वर्षांचे होते.

तळेगांव ढमढेरे—जिल्हा पुणे. शिरूरच्या नैर्ऋत्येस २० मैलांवर वेलनदीवर हा गांव आहे. लोकसंख्या चार हजार. येथे १८५५ साली म्युनिसिपालटी स्थापन झाली आहे. गणपती, नाथ, सिद्धेश्वर, टकलेश्वर व उत्तेश्वर अशी येथे पांच देवालये आहेत. पैकीं गणपतीचे देवालय ढमढेरे वंशातील एका मनुष्याने बांधिले देवालयावरील नक्षीकाम फारच उत्तम आहे. नाथाचे मंदीर शिवाजीच्या वेळेचे बांधलेले आहे. येथे महाशिवरात्रीस जत्रा भरते. उत्तेश्वर कोणी महाजनाने बांधले. वायव्येस भैरवाचे देऊळ आहे. १७५१ साली मोंगलांनी ह्या गांवाची अगदी नासधूस करून टाकली होती.

तळेगांव दशासर (दशसह्य)—तालुका चांदूर, जिल्हा उमरावती. येथील लोकसंख्या ६२२०. एके काळी हे चांदूर तालुक्यातील सर्वांत मोठे गांव होते. परंतु चांदूर रेल्वे स्टेशन झाल्यामुळे येथून तद्दक्षिणेचे ठिकाण तिकडे (चांदूरास) गेले. तळेगांव दशासर हा तळेगांव दशसह्य या संस्कृत शब्दाचा अपभ्रंश आहे. हल्ली हा गांव मोडकळीस आला आहे- तरी पूर्वीच्या इमारती व देवळे पाहिली असता पूर्वीचे वैभव ध्यानांत येते. कदाचित गांवाची लोकसंख्या पूर्वी दहा हजार असेल व त्यावरून हे नांव पडले असेल. येथे एक सरकी काढण्याचा कारखाना असून सूत व कापड विणण्याचे हातमाग आहेत. त्यांतून गरीब लोकांच्या उपयोगाचे कापड निघते. पोलिस ठाणे, टपालघर, दवाखाना आणि सरकारी इंग्रजी मराठी शाळा आणि हिंदुस्थानी शाळा येथे आहेत.

येथे केशवराज उर्फ श्रीकृष्ण यांची काळ्या दगडाची मूर्ति असून ती तेथील देशपांडे यांच्या पूर्वजांनी सरासरी ७५-१०० वर्षांपूर्वी प्रस्थापित केलेली आहे. मूर्तीस इनाम असून तेथील व्यवस्था देशपांड्यांमार्फत होत असते. कृष्ण-जयंतीचा उत्सव श्रावण वद्य ८ पासून पौर्णिमेपर्यंत चालतो. तसेच एक विठ्ठलसह्यमार्गेचे नवीन देऊळ आहे व साधुश्रेष्ठ गोपाळबुवा उर्फ श्रीकृष्ण महाराज ह्या गांवाचे प्रतिद्ध असलेल्या सत्पुरुषांची समाधी गांवाबाहेर मराठी शाळेच्या जवळच नदीतीरी आहे. येथे (समाधीजवळ) सायं-काळी बसल्यास आसपासचा देखावा फार प्रेक्षणीय दिसतो. समाधीचे व्यवस्थाकाम तेथील पाटील सदाशिवराव ह्यांच्या मार्फत होते. त्याजवळच एक महादेवाचे देऊळ आहे. येथे ब्राह्मणवस्तीही फार आहे.

तळेगांव दाभाडे—मुंबई इलाखा. पुणे जिल्ह्यांत मावळ तालुक्यांत पुण्याच्या वायव्येस १७ मैलांवर आहे. लोकसंख्या सुमारे ५,०००. गांवाच्या दक्षिणेस पाण्याचा मोठा तलाव असून काही महादेवाची देवालये आहेत.

वाळाजी विश्वनाथ पेशवे यांच्या कारकीर्दीत दाभाडे वंश नांवारूपास आला. खंडेराव दाभाडे हा या गांवाचा संस्थापक होय. ह्यास स. १७१६ मध्ये सेनापती नेमिले. स. १७२१ त खंडेराव मरण पावल्यानंतर त्याचा मुलगा त्रिंबकराव दाभाडे हा सेनापती झाला. याचे व बाजीरावाचे युद्ध होऊन हा त्यांत मारला गेला. दाभाडे हे श्रावणमासांत तळेगांवास ब्राह्मण-भोजन घालून दक्षिणा देत असत; ती पुढे पेशवे देऊ लागले व हल्ली इंग्रज सरकार त्यांतून फेलोशिप व ग्रँट देते. येथे म्युनिसिपालिटी आहे. येथे पैसाकंडाने चाललेली कांचशाळा व राष्ट्रीय शिक्षण देणारे नूतन समर्थविद्यालय या प्रसिद्ध संस्था आहेत.

तळोदे, ता लु का.—मुंबई. पश्चिम खानदेश जिल्ह्यांत हा एक तालुका आहे. या तालुक्यांत मेवा नांवाच्या ६ इस्टेटी आहेत. येथील जमीन उत्तम प्रकारची आहे. या तालुक्यांत पूर्व व पश्चिमेकडील वाजूर सातपुडा डोंगर आहे. कांहीं ठिकाणी हवा बरी आहे, परंतु सातपुडा डोंगराशेजारी हवा अतिशय वाईट आहे. पाऊस दर वर्षी सरासरी ३० इंच पडतो.

गां व.—मुंबई. पश्चिम खानदेश. धुळ्याच्या वायव्येस ६२ मैलांवर सुमारे ६ हजार लोकवस्तीचे हे गांव असून तळोदे तालुक्याचे ठाणे आहे. येथे लांकडाचा मोठा व्यापार असून रांशेल तेल व धान्य यांचाहि कांहींसा व्यापार आहे. येथे म्युनिसिपालिटी आहे. येथे मामलेदार कचेरी, सरकारी शाळा व पोस्ट ऑफिस आहे. येथे एक किल्ला असून तो बऱ्या स्थितीत आहे.

तक्षक—कद्रुपुत्र, एक नाग. हा सर्वांस नागकुलांतील एका कुलाचा अधिपति असून, याच्या कुलांत जी कुळें होती त्यांतून अठरा कुळें जनमेजयकृत सर्पसत्रांत दग्ध झाली; त्यांची नांवे अशीः—पिच्छांडक, मंडलक, पिंडसेक्ता, भेगक, उच्छिक, शरभ, भंग, विरुतेजा, विरोहण, शिली, शलकर, मूक, सुकुमार, प्रवेपन, मुद्गर, शिशुरोमा, सुरोमा आणि महाहनु. सर्पसत्रांत तक्षकावरच स्वतः प्रसंग आला असतां यास आस्तिक ऋषींनी वांचविले.

तक्षशिला—या प्रसिद्ध शहराचे स्थान बरेच दिवस नक्की माहीत नव्हते. छिनीच्या ग्रंथांत पुष्कळावतीपासून तक्षशिलेचे अंतर रोमन ६० (इंग्लिश ५५) मैल लिहिले आहे. त्यावरून सिंधूच्या पूर्वेस दोन दिवसांच्या वाटेवर हसन अबदल्लाच्या पश्चिमेस हारो नदीवर ते असावे असे दिसते. परंतु चिनी प्रवाशांनी ते सिंधूपासून पूर्वेस ३ दिवसांच्या वाटेवर असल्याचे लिहिले आहे. सिंधूपासून तिसरा मुकाम कालकसराई येथे येतो. यावरून कालकसराईजवळ कोठे तरी तक्षशिला असावे. कालकसराईच्या ईशान्येस १ मैलावर शहाधेरी म्हणून गांव आहे. तेथे ५५ हून जास्त स्तूप, २८ विहार व ९ देवळे, इतक्यांच्या खुणा मला आढळल्या असे कनिंगहॅम

लिहितो. त्या स्तूपांपैकी २ स्तूप माणिक्यालच्या प्रसिद्ध स्तूपाएवढे होते. ह्यावरून तक्षशिला येथेच असावे.

या शहराचे वैभव आणि विस्तार यांविषयी सर्व ग्रीक ग्रंथकारांनी पुष्कळ वर्णन केले आहे. एरियन लिहितो की, ते सिंधु व बेहात यांच्यामध्ये सर्वाहून मोठे, जास्त वस्तीचे आणि संपत्तिमान असे होते. स्ट्रबो म्हणतो की, याच्या आसपासचा प्रदेश दाट वस्तीचा व सुपीक होता. छिनीचे म्हणणे की ते सपाट मैदानांत वसले होते. ह्या सर्व गोष्टी शहाधेरीजवळच्या अवशेषांशी जमतात.

अलेक्झांडरच्या नंतर ५० वर्षांनी तक्षशिला येथील लोकांनी मगधराजा बिंदुसागर याच्या विरुद्ध बंड केले. तेव्हां त्याने आपला मोठा मुलगा बंदोवस्तास पाठविला परंतु बंदोवस्त झाला नाही. म्हणून दुसरा मुलगा अशोक यास पाठविले. त्यास लोक शरण आले. अशोक प्रतिनिधि म्हणून असतां तक्षशिला येथे अफाट संपत्ति होती. पुढे अशोकाचा मुलगाहि येथे प्रतिनिधि होता.

ख्रि. पू. २०० च्या सुमारास मौर्य राजांच्या वंशजांचा बॅक्ट्रियांतील प्रोकांशी कलह होऊन तक्षशिला हा त्यांच्या हिंदुस्थानांतील राज्याचा एक भाग झाला. ख्रि. पू. १२६ मध्ये ते प्रोकांसासून इंडोसिथियन राजांकडे गेले. कनिष्काच्या वेळी तक्षशिला येथे त्याचा छत्रप असावा. या छत्रपांची पुष्कळ नाणी सांपडली आहेत. तक्षशिला हे नांव ज्यांत आहे असा एक ताम्रपत्र सांपडला आहे. तक्षशिला यांचे पाली रूप तखशिला व त्याचे ग्रीक रूप ताक्सिला झाले आहे.

फाहिआन येथे आला होता (४००). तो म्हणतो की, येथे बुद्धाने आपले मस्तक भिक्षेत दिले, यावरून यास हे नांव पडले. संगयूनहि (५०२) तीच दंतकथा लिहितो. ह्युएनत्संग हा दोनदां (६३०, व ६४३) येथे आला होता. तो लिहितो की शहराचा घेर १० ली होता, तेथे राजा नव्हता. ते काश्मीरच्या ताब्यांत होते. येथील जमीन सुपीक होती, विहार पुष्कळ परंतु बहुतेक मोडलेले होते. शहरापासून २ मैलांवर अशोकाचा स्तूप होता. तेथेच बुद्धाने आपले मस्तक दिले होते. नायव्यहिंदुस्थानांत जे ४ स्तूप प्रख्यात होते, त्यांतलाच हा एक आहे. तक्षशिला हे बुद्धधर्मा लोकांत फार महत्त्वाचे होते. याच्या नांवावरून मस्तकाची दंतकथा उत्पन्न झाली असावा कारण बुद्धधर्माच्या पूर्वीचे हे नांव आहे. हे नगर अगोघ्येच्या भरताचा पुत्र तक्ष याने वसाविले.

शहाधेरी येथे अवशेष उत्तर-दक्षिण ३ मैल व पूर्व-पश्चिम २ मैल पसरले आहेत. यांचे निरनिराळे भाग असून त्यांस निरनिराळी नांवे आहेत. तीः—बीर अथवा फार, हतीयाल, सिरकापका कोट, कच्चा कोट, वावरखाना व शिरसकका कोट. बीर उंचवटा दक्षिणोत्तर ४ हजार फूट व पूर्वपश्चिम २६०० फूट आहे. तो सर्वांत जुना असून त्यांत जुनी नाणी जास्त सांपडतात. बीरच्या ईशान्येस हतीयाल ही एक किल्ल्यासारखी जागा आहे. तीत १९ फूट जाडीच्या दगडी

भित्ती व चौकौनी बुरुज आहेत. हत्तीयाल याच्या उत्तरेस उंचवट्यावर सिरकापका कोट आहे. ह्याच्या भित्ती दगडाच्या असून १५ फूट जाड आहेत. एकंदर घेर २३ मैल आहे. सर्व भागांत ही जागा मजवूत व बंदोबस्ताची आहे. त्याच्या उत्तरेस कच्चा कोट आहे. हा मातीचा आहे. भित्ती ३० पासून ५० फूट पर्यंत उंचीच्या आहेत. बाबरखान ही जागा वरील जागेच्या पलोकडे आहे. उत्तरेस लुंडीनाला आहे. त्यांत पुष्कळ स्तूप पडलेले आढळतात. त्यांतच अशोकानें बांधलेला शिरोदानाचा स्तूप असावा. बाबरखान्याच्या ईशान्येस सिरकुसचा कोट आहे. त्याच्या भित्ती चौकौनी दगडांच्या १८ फूट उंचीच्या आहेत. आंत हल्ली ३ खेडी आहेत. याच्या पश्चिमेस अर्ध्या मैलावर दोन हजार फूट लांबीची मातीची भिंत आहे. शिरसुकचा घेर बाहेरच्या बांधीव कामासुद्धा ५ मैल आहे. याप्रमाणें सुमारे ६ चौरस मैल प्रदेशांत हे अवशेष आहेत. असे विस्तृत चांगल्या स्थितीत असलेले व महत्त्वाचे अवशेष पंजावांत दुसरे कोठे नाहींत. एकंदरीत प्राचीन तक्षशिला शहर हेंच होय. येथील नाल्यांत नदीचे पुष्कळ पाट काढून आणलेले आहेत. तक्षशिला प्रांताचा घेर १३ मैल ह्युएनत्संगानें लिहिला आहे. पश्चिमेस सिंधु, उत्तरेस उरस प्रांत, पूर्वेस झेलम नदी आणि दक्षिणेस सिन्हापुर प्रांत, ह्या सीमा होत्या. [कनिंगहॅम; प्राचीन भारतभूवर्णन; ह्युएनत्संग.]

ताई तेलीण—ही एका तेल्याची बायको होती; पण ती प्रतिनिधि घराण्यांतील परशराम श्रीनिवास याजपाशी राख म्हणून राहिली. त्याचा व हिचा संबंध सर्वश्रुत होता. याच प्रतिनिधीस थोटापंत असें म्हणत. १८०६ साली प्रतिनिधीच्या आईने तिचे व त्याचे जमेना म्हणून जेव्हां बापू गोखल्याच्या मदतीने त्यास कैद करून मसूरच्या गर्दीत अटकत ठेविले तेव्हां तेलीणानें अवघड असा वासोटा नांवाचा किल्ला आपल्या ताब्यांत घेतला व मग मसूरच्या गर्दीवर हल्ला चढवून प्रतिनिधीस बंधमुक्त करून आणलें (१८०७). बंधमुक्त झाल्यावर प्रतिनिधीने पेशव्यांविरुद्ध वंड केल्यामुळे वाजारावानें बापू गोखल्यास पुन्हां त्याच्यावर पाठवून त्यास पुणें येथें कैद करून आणलें. तो कैदेत पडल्यावर त्याचे बहुतेक किल्ले व मुख्य भराभर पेशव्यांच्या हातीं पडले, तथापि वासोट्याचा किल्ला ताई तेलीणाच्या हातीं असल्यामुळे तिने तो आठ महिनेपर्यंत झुजविला. शेवटी तिच्या धान्याच्या कोठारास आग लागल्यामुळे ती शत्रूस शरण आली; मग तिला आणून पुण्यास ठेविलें. या वेळच्या प्रसंगास अनुलक्षून एक आर्या (श्रीमंत पंतप्रतिनिधि यांचा किल्ला.....कासोटा) प्रसिद्ध आहे. ताई ही अखेरपर्यंत पंताजवळच होती. हिचे खरे नांव रमा असें होतें. पंत व्यसनी व दुर्वैतनी निघाल्याने त्याचे व आईचे पत नसे; त्याच्या दोन बायकाहि त्याच्यापासून दूर

रहात; मरेपर्यंत त्यांची व पंताची भेट झाली नाहीं [डफ; अष्टप्रधानांचा इतिहास.]

ताग—यास संस्कृतमध्ये शण, गुजराथीत शण; हिंदीत बोरू, कानडीत सणवू अशीं नांवें आहेत. तागाची लागवड हिंदुस्थानांत सर्व ठिकाणी होते. हें पीक वाखासाठी व हिरवाळ खतासाठी करतात. गुजराथेत गोरान्डी जमिनीत हें पीक फारच जोरानें वाढते. हें पीक ठाणें जिल्ह्यांत वाखासाठी भात कापल्यानंतर घेतात. रत्नागिरी जिल्ह्यांतील देवगड तालुक्यांत वरकस जमिनीत व खरीपांत नाचणी किंवा सांबा घेऊन मग सण घेतात. मळईच्या जमिनीत सण फारच होतो. खानदेशांत व पंचमहाल जिल्ह्यांत ह्या पीकाची लागवड वाखासाठी बऱ्याच प्रमाणांत करतात. मध्यप्रांतांत याचा पेरा अकोट, इलिचपूर, मोरशी, छिंदवाडा, शिवणी वगैरे ठिकाणी विशेष होतो. हिरवाळ खताकरतां गुजराथेत, नाशिक जिल्ह्यांत व उंसाच्या रानांत सण पुष्कळ पेरतात व पीक दोन अडीच महिन्यांचें झालें म्हणजे तेनांगरानें जमिनीत गाडून टाकतात. यानें जमिनीचा पोत सुधारतो; व पोषक द्रव्यांचा सांठाहि वाढतो. देवगड तालुक्यांत मे महिन्यांत जमीन राबवून साव्याचे पीक घेतात व मग सण पेरतात. जून जुलई महिन्यांत दर एकरां साधारणपणें साठ सत्तर पौंड बीं पेरतात. परंतु देवगड तालुक्यांत ऑगस्ट महिन्यांत नव्वद ते शंभर पौंड बीं हातांनें फेंकून पेरतात. हें पीक वाखाकरितां सप्टेंबर महिन्यांत काढतात. देवगड तालुक्यांत ताग नोव्हेंबर महिन्यांत उपटतात व चार दिवस उन्हांत वाळवतात. नंतर त्याच्या जुड्या बांधून त्या वाळण्यासाठीं सुमारे तीन आठवडे उभ्या करून ठेवतात. पुढें बीं काढून उन्हाळ्यांत मार्च एप्रिल महिन्यांत त्या पाण्यांत भिजत घालतात व त्यांजवर धोंड्यांचें दडपण घालून घेपून ठेवतात. देशावर ताग सुमारे पांच दिवस भिजू घालतात परंतु देवगडाकडे त्याला सात दिवस लागतात. जुड्या बाहेर काढून त्याचा वाख काढतात. व नंतर तो धोंड्यावर काठीनें दोन मिनिटें ठोकतात. पुन्हां त्याची सर्व घाण निघेपर्यंत तो पाण्यांत बडवून बुडवून घुतात. नंतर वाखाच्या वेण्या वळून दोन तीन दिवस एकावर एक ठेवतात व पुढें त्या वेण्या सोडून दोरीवर चार दिवस वाळवतात. एक मनुष्य एक दिवसांत सरासरी पाच पौंड वाख काढूं शकतो. याच्या दर एकरां उत्पन्नाचे आंकडे खाली नमून केल्याप्रमाणें देतात:—

वाळलेल्या काड्यांचें वजन ६२८० पौंड, वाखाचें वजन ५२० पौंड. व वाखाचें सणकाड्यांशीं शेंकडां प्रमाण ८.२. किंमत दर-रुपयास आठ पौंडप्रमाणें.

सणाचा वाख अंवाडी व ज्यूटपेक्षां जास्त मजवूत असून टिकाऊ असतो. वाखासाठीं पीक साडेचार महिन्यांनिघां कापतात. सन १९१६-१७ सालीं ३५०६० टन वाख परदेशीं

रवाना झाला. तागाच्या वाखाचें कापड, दोऱ्या, दोरखंडं, जाळी, सुतळी, जुपण्या पोतीं वगैरे करतात.

वाखाच्या पिकांत तागाळा पहिलें स्थान मिळतें; कारण हें पीक करणें फायदेशीर असून याची मागणी व्यापारांत फार आहे. बंगाल्यांत कारखानदार व शेतकीखातें ह्या दोघांचेहि या पिकाचें उत्पन्न वाढविण्यासाठी प्रयत्न चालू आहेत. कारखानदारांनीं वीं तयार करण्यासाठी आपल्या जमिनी शेतकीखात्याकडे दिल्या आहेत. मि. फिन्ले, वाखाचे तज्ञ, यांनीं बियांची निवड करून व पिकांनां एरंडी, सुपरफॉस्फेट, सल्फेट ऑफ अमोनिया व नायट्रेट ऑफ सोडा हीं वरखतें देऊन तागाचें उत्पन्न वाढवितां येतें असें सिद्ध केलें आहे. शिवाय तागाच्या पिकाला पोर्टेज खतापासून विशेष फायदा होत असून रायझोक्टोनिया रोगाला प्रतिबंधक असाहि त्याचा उपयोग होतो. या पिकाखालीं दर वर्षीं सुमारे तीस लक्ष एकर जमीन असते व यापेक्षाहि जास्त क्षेत्र वाढण्याचा संभव आहे.

वाखापैकीं बहुतेक माल परदेशीं रवाना होतो. वार्काचा राहिल्यापैकीं कांहीं पोतीं, कॅन्व्हस, सुतळी वगैरे रूपानें वाहेर जातो, व कांहीं हिंदुस्थानांत खपतो. माहे मार्च सन १९१४ अखेर पांच वर्षींची सरासरी पहातां दर वर्षीं सुमारे ७२०००० टन (४० लक्ष गट्टे) वाख सुमारे एकत्रिस कोटी, व तयार झालेला माल बावीस कोटी रुपये किमतीचा म्हणजे साधारणपणें ४३ कोटींचा माल परदेशीं रवाना होतो.

जुटताग हें पीक मुख्यत्वे पूर्वेबंगाल, आसाम व बहार या प्रांतांत फार महत्त्वाचें आहे. याशिवाय कुवबिहार, बहार व ओरिसा प्रांतांत याची लागवड होत असून नेपाळांतहि याचा थोडाबहुत पेरा होतो. याचा पेरा जमिनीच्या योग्यतेप्रमाणें व पावसाच्या अनुरोधानें फेब्रुवारीपासून जूनपर्यंत करतात. बीं दर एकरां सुमारे नऊ पाँड पेरितात. कापणीचा हंगाम ऑगस्ट ते नोव्हेंबरपावेतो असतो. कापणीस उत्तम वेळ म्हटली म्हणजे फळ धरूं लागलें कीं कापणी करावी. याचा वाख पाण्यांत भिजत घालून काढितात. तागाचा वाख इतर वाखापेक्षां कमजोर असूनहि त्याचें विशेष महत्त्व, नरमपणा, रेशमाप्रमाणें चकाकी व दोरा वळून कपडा विणतां येतो म्हणून आहे. तागाचा कपडा टिकाऊपणांत कमी असतो. बंगाल्यांत दर एकरां खर्च सुमारे तीस रुपये येतो व उत्पन्न पंधरा मण (एकमण = ८० पाँड) येतें. वाखाला दर मणी सरासरी आठ नऊ रुपये किंमत पडते.

तागाची विक्री बंगालामध्ये आपल्याकडील कापसाप्रमाणेंच मारवाडी दलालांमार्फत होते. मारवाडी दलाल खरेदीदाराजवळ व्यवहार करतात व मालकाला त्यापेक्षां कमी किंमत देतात व मधील फरक व दलाली आपण घेतात. तागाचें वजन वाढावें म्हणून त्यावर पाणी व चाळूशिंप-

डतात. अलीकडे ताग पहिल्याइतका उत्तम निघत नसून कनिष्ठ दर्जाचा माल बाजारांत जास्त येतो. याबद्दल संशोधन केलें असतां जमीनीची निःसत्त्वता व हुलका, पण पुष्कळ माल काढण्याची प्रवृत्ति हीं दोन कारणें या बाबतींत आढळून आलीं व निवडक बीं वापरणें वगैरे उपाय सुचविण्यांत आले आहेत उत्तम तागाचें तलम कापड व सामान्य तागाचे पडदे, सतरंज्या, गोनपाटें वगैरे जिनस होतात. हुलक्या व निरुपयोगी तागाचा कागद करतात व खरखरीत वळकट तागाचीं दोरखंडं करतात. हिंदुस्थानांतील गिरण्यांत जाडाभरडा माल निघते व युरोपांत व अमेरिकेंत सफाईदार व उंची माल काढतात.

वर दिलेल्या दोन जातींखेरीज मॅनिला ताग म्हणून एक तागाची जात आहे. ज्या जमीनींत झाडपाला कुजला असेल अशा जमीनींत हा ताग होतो. हा मूळ फिलिपाइन बेटांतील असून अलीकडे हिंदुस्थान, अंदमान, आराकान पर्वत यांमध्ये याची लागवड होते. याचे तंतू मजबूत असून वजनांत हुलके असतात. याचे दोर व कागद करतात. याखेरीज राजमहालताग नांवाचा एक ताग प्रसिद्ध आहे. हा एका वेळीं मासेडोनिया) पासून काढतात. या वेळाच्याहि दोन तीन जाती आहेत. याच्या तंतूंचीं जाळीं, सुतळी, दोर वगैरे करतात. हा सिकिमपासून पश्चिमेकडील हिमालयाच्या भागांत आहे.

तागा—पंजाबांतील एक जात. लो. सं. १३२२३. हे हिंदु व मुसलमान असून मुख्यतः गुरगांव, दिल्ली, कनळि व अंबाला जिल्हे यांत आढळतात. यांची उत्पत्ति ब्राम्हणांपासून आहे. हे शेतकी करतात.

ताजमहाल—ताजमहालची इमारत आपल्या अप्रतिम सौंदर्यानें जगांतील सर्व इमारतींत प्रथमपद पावली आहे. ही इमारत आग्न्यापासून दीड कोसावर यमुनानदीच्या पश्चिमतारावर आहे. ती बांधण्याच्या कामी बाईसहजार मनुष्ये खपत होती. हिंदुस्थानांत शिल्पशास्त्र त्या वेळेस किती उत्कृष्ट स्थितीत होतें, याची उत्तम साक्ष ही इमारत देते. तिच्या एकंदर स्वरूपावर जनानी झांक मारते असें मार्मिक शिल्पज्ञ म्हणतात.

इसवी सन १६०७ मध्यें शहाजहान पंधरा वर्षींचा असतां जहांगीरनें त्याचा निका अर्जुमंदवानू उर्फ मुस्ताजमहाल हिच्याशीं ठरविला. नंतर पुढे पांच वर्षींनीं हें लग्न झालें. ही बऱ्हाणपूर येथें १६३१ सालीं मृत्यु पावली. तिच्या मृत्यूनें शहाजहान इतका शोकग्रस्त झाला कीं आठ दिवसांत तो दरबारास आला नाहीं. बायकोच्या कबरेजवळ जाऊन तो ढळढळा रडे. प्रथम तिचें दफन बऱ्हाणपुरास केलें व नंतर तिचें प्रेत आग्न्यास आणलें. आग्न्याच्या दक्षिणेस राजा जयसिंग याच्या मालकीची एक जागा होती, ती त्याजकडून वादशहाने खरेदी केली; आणि तज्ज्ञ कारागिरांकडून इमारतचिे नकाशे मागविले. त्यापैकीं एक पसंत

करून प्रथम त्याचा लांकडी नमुना तयार करविला. नमुन्याप्रमाणें स. १६३१ च्या आरंभो इमारतीस सुरुवात झाली, ती स. १६४३ च्या जानेवारीत पुरी झाली. मकामतखान व अब्दुलकरीम हे दोघे त्या कामावर मुख्य देखरेख करीत होते. त्या इमारतीस पन्नास लाख रुपये खर्च झाला. आफ्रिडी म्हणतो, इमारतीचा खर्च ९ कोटी १७ लाख झाला आणि खालील गृहस्थ निरनिराळी कामे पाहत होते:- अमानतखान शिराजी, इना गवंडी, पिपा सुतार, बनुहार, झातमल, व जोरावर, इस्मईलखान रूमी (वरील घुमट व त्याची परांची बनविणार), रामलाल काश्मिरी बागवान वगैरे. वीस उत्तमोत्तम जार्तांच्या दगडांचा उपयोग या इमारतीस केला आहे. स. १६४३ त बादशहा ताजमहालांत गेला; आणि एक लाख रुपयांच्या उत्पन्नाची तीस गाँव ताजमहालाच्या खर्चाकडे व सभोवारच्या सराया, दुकानें, बाग यांच्या खर्चासाठी, लावून दिली.

इमारती जवळ वाग आहे तीत जाण्यास विचित्र नक्षीचा दरवाजा लागतो. वागेच्या कडेस ताजमहाल आहे. दरवाजापासून महालापर्यंत सुरूची झाले आहेत; त्यांतून रस्ता जातो त्यांत कारंजी, पाण्याचे लांबट हौद आहेत. यांत निरनिराळ्या रंगाचे दरवाज्याच्या आंत महिरपदार कामांचे दुजोडी सोपे आहेत. मुख्य महाल, मनोरे व आसपासच्या लहान इमारती यांना संगमरवरी दगड वापरलेला आहे. तो शुभ्र असून त्यांत थोडीशी काळ्या रंगाची झांक मारते. प्रथम मुख्य इमारतीचा चौथरा (जोरें), नंतर पटांगण व पुढें मुख्य वेस लागते. तिच्यावर संगमरवरांत कोरून स्लेटीच्या दगडासारखे काळे दगड वसवून कुराणांतील वाक्यें तयार केले आहेत. कामांनीच्या पुढच्या कडेला संगमरवरी तोडा घातलेला आहे व भितीवर चित्रविचित्र नकस काम आहे.

हिच्यांतून आंत गेल्यावर खाली खऱ्या थडग्याकडे जाण्याचा प्रशस्त संगमरवरी जिना लागतो व डावीउजवीकडे इतर दालनांत जाण्याचे मार्ग आहेत. या दालनाच्या आंत गेल्यावर आपल्या उंचीने मनास थक्क करून सोडणारी आंतील जमीन आणि भितीवरील नक्षीने डोळ्यांचें सार्थक करून टाकणारी दिव्य सृष्टि नजरेस पडत. येथें प्रकाश अंधुक आहे. जमीनीच्या मध्यभागी अर्जमंदवानूचें व त्याच्या उजव्या बाजूस शहाजहानाचें कृत्रिम थडगें आहे. वर जी थडगी आहेत ती कृत्रिम म्हणजे दर्शनीय थडगी आहेत. त्यांमध्ये प्रेतें नाहींत. खरी थडगी खालच्या मजल्यांत आहेत वरील थडग्यांभोवती अप्रतिम कौशल्याचें नक्षीदार सोनेरी मखर होतें व त्यांत रत्नजडित फुलें व फुलांचें गुच्छ होते. परंतु असे सांगतात की, हें मखर औरंगझेवानें मोडून टाकलें. आतांचें सार्धें संगमरवरी मखरहि फार पाहण्यालायक आहे. जमीनीवर व भितीवर फारच सुरेख नक्षीकाम आहे. पांढऱ्या दगडांत नमुना कोरून आंत रंगीबेरंगी खडे वसवून नक्षीचा प्रकार दाखविला आहे. झाडाचें पान मुरडलें तर

आंतील वाहेरील रंग भिन्न दिसतो तो प्रकार देखील त्या त्या रंगाचे खडे वसवून दाखविला आहे. फुलें, पाकळ्या, यांचें निरनिराळ्या अवस्थेंमधील निरनिराळे रंग त्या त्या रंगाच्या खड्यांनी साधले आहेत. काहीं ठिकाणी अजूनहि खरे खडे दृष्टीस पडतात.

या इमारतींत आवाजाचा गंभीर प्रतिध्वनि होतो. इमारतीभोवती दालनें असल्यामुळें व त्यांनां खिडक्याहि तशा बेतानेंच ठेविल्यामुळें आंत फारसा उजेड पडत नाहीं. यामुळें आंतील गाभारा ओस न दिसतां गुप्त माणसांनां गजबजल्यासारखा वाटतो.

खालच्या मजल्यांत खरी थडगी आहेत. खाली व वर दोन ठिकाणी थडगी बांधण्याची चाल इजिप्शियन लोकांपासून आलेली आहे या थडग्याचें काम वरच्या थडग्याइतकें कौशल्यानें व कुसरीनें गच्च भरलेलें नाहीं; त्यांत साधेपणा जास्त राखिला आहे.

येथून वर चढून पुन्हां पुढच्या दालनांतून माडीवर गेलें असतां दर्शनी थडग्यांचा देखावा दृष्टीनें पडतो. मध्यें कृत्रिम थडगी, सभोवती प्रशस्त दालनें, व त्यांच्या बाहेर भव्य कमानी अशी बांधणी आहे. चित्रांत जो वाटोळा घुमट दिसतो तो वास्तविक अंडाकृति आहे. हा आकार शिल्पशास्त्रज्ञ फारच पसंत करतात.

मुख्य इमारतीच्या सभोवती चार मनोरे आहेत. प्रत्येकाचा घेर साठ पांसष्ट फूट असावा. बैठकी अष्टपैलू व मनोरे वाटोळे आहेत. ते पांच मजली असून त्यांची उंची निदान दीडशें फूट असावी. मुख्य इमारतीच्या दोन्ही बाजूंना लहान लहान दोन इमारती असून त्यावरहि घुमट आहे. सर्व भितीचे कापरे छान सुंदर नक्षीदार महिरपा तयार करून खिडक्या केल्या आहेत. या इमारतीची यथार्थ कल्पना, प्रत्यक्ष इमारत पाहिल्याशिवाय येणें अशक्य आहे. नुसत्या फोटोनें अगर चित्रानें या लोकोत्तर सुंदर इमारतीची कल्पना आणून देऊं पाहणें शक्य नाहीं. ताजमहालासारखी सर्वांगसुंदर इमारत फारच क्वचित् पाहण्यांत येते, ही इमारत फारच प्रमाणशुद्ध कलाकुसरीच्या कामानें भरलेली आहे. बांधतांना शहाजहान बादशहानें पाण्यासारखा पैसा खर्च करून ठिकठिकाणी मनास थक्क करून सोडणारे नक्षीकाम करविलें आहे. ही भव्य, रम्य, प्रमाणशुद्ध व चित्ताकर्षक असून जणूकाय कालच बांधली आहे इतकी ती नवी दिसते.

ताजमहालच्या एका अंगास निमाज पठण्याकरितां एक सोपा आहे. त्यांत ६ हात रुंद अशा संगमरवरी पांढऱ्या व तांबड्या दगडाचीं आसनं केलेलीं असून, असनांची संख्या एक हजार आहे. यमुनेचा पाठ आणून तो एका चार मजली व उत्तम बांधलेल्या विहिरीत जलक्रीडेसाठीं सोडलेला आहे.

ताजिक—ताजिक लोक अफगाणिस्तानच्या दास्थ-त्वाखाली असून जे इराणी लोक अफगाणिस्तानचे मूळ

मालक होते त्यांचे वंशज आहेत. ते आपल्याला पर्शियन म्हणवितात. ते अरब व इराणी जातीपासून झालेले असून त्यांचा धंदा हलका कामे करण्याचा आहे. काबूलच्या उत्तरेकडील जिल्ह्यांतील ताजिक लोक चांगले लढवय्ये आहेत. अफगाणिस्तानांतील ताजिक लोकांची संख्या सुमारे ८० हजार आहे. ताजिक लोक तुर्कस्तान, अफगाणिस्तान, बुखारा, खिवा व काशगर या ठिकाणी दास्यत्वांत असून बद्कशन, वाखन, दार्वज, कोस्त या ठिकाणी त्यांच्या हाती राज्यसूत्रे आहेत. कास्पियन समुद्राच्या पश्चिमेस त्यांना तात म्हणतात.

ताड—यास लॅटिनमध्ये वोरसस फ्लॅवेलिफेर, इंग्रजीत पालमीरा, संस्कृतमध्ये ताल, मराठीत ताड इत्यादि नावे आहेत.

इतिहास.—ताडास पंढ्याच्या आकाराची पाने असतात. हे झाड मूळचे हिंदुस्थानांतील नाही. परंतु अलीकडे याचा प्रसार फार झाला आहे. ताडाचा वृक्ष अफ्रिकेतून इकडे आला असला पाहिजे असा पुष्कळ लोकांचा समज आहे. या झाडापासून पांच तऱ्हेचे तंतू निघतात, (१) पानाच्या देंठांभोवती असलेला विरल तंतू, (२) देंठापासून काढलेला, (३) बुंध्याच्या आंतील गाभ्यापासून तयार केलेला, (४) फलवेत्रनापासून काढ्या, व (५) पानापासून निघालेला. पैकीं पानापासून तयार केलेल्या वाकाचा अथवा तंतूचा उपयोग टोपल्या, परड्या, पेटारे इ. वस्तू करण्याकडे करतात. काढ्याचा निर्गत व्यापार मुख्यत्वेकरून तिनवेली जिल्ह्यांतील तुतिकोरान येथेच होतो. ताडाच्या पानांवर अक्षरें कोरून ग्रंथ लिहिण्याचा पूर्वी प्रघात असे. असे ग्रंथ अद्यापिहि बरेच पहावयास सांपडतात. ह्या झाडाचा रस उत्साहवर्धक व कफनाशक आहे. कच्च्या फळांतील गीर व मुळें यांच्या अंगां दाहशामक व पौष्टिक गुण आहेत. पानथरी विशेष वाढली असतां ताडाची पोय जाळून ती राख औषध म्हणून देतात. देठांत असलेला मऊ पदार्थ रक्तस्तंभक असतो. लांकूड लवकर फुटते परंतु आडवे ठेविलें असतां तें मोठेंहि वजन सहन करते. नळ व नाल्याकरितां हि त्याचा उपयोग करतात. हातांत धरावयाच्या काठ्या, आंखण्या, छत्र्यांचे दांडे इ. जिनसा याच्याच तयार करतात. सिमेंट तयार करतांना या झाडाच्या रसाचा उपयोग करतात.

खाण्याच्या कार्या याचा नाना तऱ्हेचा उपयोग होतो. टिचकी मारल्याबरोबर फुलांच्या देंठांतून रस खाली गळतो; तो आंबला म्हणजे त्यास ताडी असे म्हणतात. ताडीचे ऊर्ध्वपातन केल्यास त्या रसाची दारू बनते. रस शिजवून त्याचा उत्तम प्रकारचा शिरका तयार होतो. ताडाच्या रसापासून गूळहि तयार करतात. ताडाच्या ताज्या रसाचे सेवन करणें असेल तर तो आंबू नये म्हणून रस धरावयाच्या मडक्यास आंतून चुना लावतात. ४-५ महिने दररोज ३४ क्रांटे. या प्रमाणांत या झाडापासून रस निघतो. या

झाडास १५ पासून २० वर्षे झाल्यानंतर तें ५० वर्षेपर्यंत रस देऊ लागतें व ३ वर्षांतून एकदां तरी त्यास विसावा न दिल्यास हें झाड मरून जातें. स्त्रीवृक्षाला पुंवृक्षाच्या दीडपट रस असतो; व त्यांत साखरेचें प्रमाणहि इतर पुष्कळ प्रकारच्या ताडांच्या रसापेक्षां जास्त असतें. मार्च महिन्यांत हें झाड फुलून एप्रिल-मेमध्ये फळें येतात व जुलई व ऑगष्टमध्ये ती परिपक्व होतात. या फळाच्या कवचीच्या आंतील भागांत एक प्रकारचा रस असतो तोच पुढें घट्ट होऊन त्याचा गर तयार होतो. या गरांत एकतऱ्हेचें वीं असतें. तें बंगाल्यांत तालसान या नांवानें विकलें जातें. जुलई किंवा आगष्टमध्ये हीं फळें पक्व झालीं म्हणजे त्यांतील रसाळ मध्यवेत्रनाच्या वज्या करतात त्यास पतली असें म्हणतात. आंतील कवचीचें फळ अत्यंत कणखर असतें. जमिनीत लावल्यानंतर २।३ महिन्यांत त्यास मोड येतात; हे अंकुर तसेच खातात किंवा यांचें लोणचें घालतात. हें पुष्कळ ठिकाणी पीक म्हणून काढलेलें आढळतें. ४।५ महिन्यांत हें काढण्यास योग्य होतें. प्रत्येक एकरां १८०० पासून ३००० पर्यंत उत्पन्न होतें. कोळी व हलक्या-जातीचे लोक हे कच्चे असतांनाच खातात. या फळावरील कवची फोडून आंतील गर शिजवून किंवा तसाच खावयाचा देखील प्रघात आहे.

ताडाचा गूळ.—मद्रास इलाख्यांत तिकडील लोक ताडाच्या रसापासून गूळ करतात. त्या गुळाचा रोजच्या खाण्याकडे खप होतो आणि काहीं गूळ साखर करण्याच्या कारखान्याकडेहि जातो. श्रीमंत गायकवाड सरकारच्या गणदेवी परगण्यांतील साखरेच्या कारखान्यांत मद्रास इलाख्यांतून लाखो मण गूळ येऊन त्यांची साखर बनत होती. हा गूळ फारच लांबून आणावा लागल्याने त्यापासून एक वर्षां नुकसान झालें यामुळे तो कारखाना बंद पडला. मद्रास इलाख्यांत जसा ताडाचा गूळ होतो तसा मुंबई इलाख्यांत व्हावा अशासंबंधी पुष्कळ प्रयत्न चालले आहेत. ताड, खजूरी, शिंदी, सुरमाड, माड, या सर्व झाडांपासून रस घेऊन त्याचा गूळ करतां येईल.

ताडपत्री, ताळुका.—मद्रास इलाख्यांतील अनंतपूर जिल्ह्याचा ईशान्येकडील एक तालुका. क्षेत्रफळ ६४१ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९२१) १११५५०. या तालुक्यांत खेडी ९३ असून ताडपत्री व यादिकी हीं मोठीं गांवां आहेत. पूर्वसरहद्दीवर इराकोंडा टेंकड्या आहेत. या तालुक्यांतून पेन्नार ही नदी वाहते. नदीच्या दुथडीवर काळी, कापसाची अत्यंत सुपीक अशी जमीन आहे. मुख्य पीक कापूस आहे.

गांव.—मद्रास जिल्हा अनंतपूर. ताडपत्री तालुक्याचें हें मुख्य ठिकाण आहे. लोकसंख्या (१९२१) ११२९३ आहे. रामलिंग नांवाच्या राजानें स. १६०० मध्ये हें गांव वसविलें. येथील व्यापार बराच मोठा असून क्षेत्र म्हणूनहि या गांवाची व्हायति आहे. याच राजानें नदीकिन्यांवावर श्रीरामेश्वराचें एक सुंदर देवालय बांधलें व याचा मुलगा तिममानायडू

यानें चितलरयास्वामींचें एक देवालय बांधलें. गांवाच्या मध्य-मार्गी नुकतेंच एक देवालय बांधलें आहे.

तांडा, त ह शी ल.—संयुक्तप्रांत. फैजाबाद जिल्ह्यांतील ईशान्येकडील ही तहशील आहे. तांडा व बिहार हे दोन परगणे मिळून ही तहशील झाली आहे. या तहशीलांत ७३५ खेडी आहेत. येथील गोम्रा नदीच्या वरचा भाग सुपीक असून इतर भाग अगदींच खराब आहे.

गां व.—संयुक्तप्रांत. फैजाबाद जिल्हा. तांडा तहशीलीचें मुख्य ठिकाण. हें गांव फरकशिअरनें महमद हयात याला दिलें होतें. येथील मलमल डाका मलमलपेशांहे सुरेख असते. युरोपियन व्यापाऱ्यांनीं येथें येऊन विणकामांत पुष्कळ सुधारणा केली. शिवाय येथें निरनिराळ्या प्रकारच्या कापसाचें कापडाहे तयार होतें. या गांवांत मासुली कचेऱ्या असून ३ शाळा आहेत.

तांडुर—संस्थान हैद्राबाद. जिल्हा कुलचुर्गा, कोडांगल तालुक्यांतील तांडुर जहागिरीचें हें गांव मुख्य ठिकाण आहे. १९०१ सालीं लोकसंख्या ५,९३०. हें फरशीकरितां प्रसिद्ध आहे.

तातवा अथवा तंति—बंगाल, बहार व आसाम प्रांतांतील विणकरी लोकांची जात. यांचा पूर्वज विश्वकर्मापासून झूड्र स्त्रियेच्या पोटी जन्मला असें हे लोक समजतात. विश्वकर्मा हा यांचा देव आहे. अलीवर्दीखानानें एका तंतीला गवतावर बाळत असलेलें वस्त्र गाईनें खाळें म्हणून शिक्षा दिली होती. ८८ गज लांब दोऱ्यांचें फक्त एक रति वजन भरेइतकें वारीक सूत कातण्याबद्दल यांची प्रसिद्धी होती. प्रसिद्ध डाकाची मलमल हेच लोक विणीत असत. (डाका पहा). बंगाल्यांत यांच्या हातचें पाणी ब्राह्मण लोक पितात.

ताताचार्य—ह्या कवीचा जन्म कांची येथें झाला होता. हा द्वैतमती माध्व होता. याचा उदय शालिवाहनच्या १५ व्या शतकांत झाला. हा मोठा परोपकारी असे. सात्विक ब्रह्मविद्याविलास नांवाचा द्वैत वेदांतप्रग्रंथ यानें केलेला आहे. चंद्रगिरी येथील राजा व्यंकटपति रायळू याचा हा कुलगुरु होता. याचा व अप्पया दीक्षिताचा वाद होऊन हा जिंकला गेला व यानें अप्पया दीक्षितावर मारेकरी घातले अशी आख्यायिका आहे. याची स्त्री पतिव्रता असून याच्या मरणाच्या खोब्या वातेंनें ती मृत्यु पावली व तें पाहून हाहि मृत्यु पावला असें सांगतात. (कविचरित्र) हा अप्पया दीक्षिताचा चुलत भाऊ होता असें ऑफ्रिकट नमूद करतो.

तातारखान—हा तुघलख शहाचा दत्तकपुत्र असून सुलतान महंसुद शाह तुघलख याचा हा मुख्य प्रधान होता. 'तफूसीर तातार खानी' नामक कुराणावरील ठोकेचा हा कर्ता असून, 'फतावी तातार खानी' नांवाचाहि महंसुदी कायदा विषयक एक ग्रंथ यानें रचिला आहे. सुलतान फिरोजशाह बार्बेक याच्या कारकीर्दीत हा मरण पावला [बील.]

तातार लोक—रशियाच्या साम्राज्यांतील मुसुलमान व तुर्क उत्पत्तीच्या रहिवाशांना तातार म्हणतात. (सामान्य प्रचारांतील तार्तर हें नांव बरोबर नाहीं) युरोपांतील रशियांतील बहुतेक तातार लोक, तेराव्या शतकांतील मंगोल स्वारींतील अवशिष्ट लोकांचे वंशज आहेत, व सैबेरियांतील तातार लोक तुर्क लोकांचे वंशज असून त्यांच्यांत फिन व सामोयिडी रक्ता-वेहि थोडेंबहुत मिश्रण आहे. रशियनसाम्राज्यांत राहणाऱ्या तातार लोकांच्या तीन मुख्य शाखा आहेत. (१) युरोपांतील रशिया व पोलंड येथील तातार, (२) काकेशसमधील तातार व (३) सैबेरियांतील तातार. यांचे एकंदर ११ पोटविभाग आहेत. तेः— (१) खानन तातार, (२) आस्ट्राखान तातार, (३) किमियन तातार, (४) नेगेस, हे कुमा नदीच्या काठीं रहातात. (५) करचेस, हे एल-बुर्झच्या आसपास रहातात. (६) पर्वतावर राहणारे तातार, (७) बारब तातार, (८) चुलिअम, (९) अवाकान, (१०) अल्ताई पर्वताच्या उत्तरेकडील उतरणीवर राहणारे तातार व (११) अल्ताई तातार.

सहा शतकांपूर्वी ज्या मंगोल व तुर्क रक्ताच्या लोकांनी युरोपवर स्वारी केली त्यांनां प्रथमतः तातार म्हणत. इल्ली तातार हें नांव स्थूलमानानें उरलअल्ताईक राष्ट्रजातींना व वस्तुतः रशियांतील तुर्कभाषा बोलणाऱ्या मुसुलमानांना लावतात. हे कर्धाहि आटोमन अथवा सेल्जुक साम्राज्यांत नव्हते. त्यांनीं लहान लहान वसाहती केल्या होत्या व इतर मुसुलमानांपासून ते अलिप्त होते.

तात्या टोपी—१८५७ सालच्या बंडांत प्रसिद्धीस आलेला पुढारी. १८५९ साली एप्रिल महिन्याच्या ७ व्या तारखेस तो पकडला जाऊन १८ व्या तारखेस त्यास फांशी दिलें. तो कऱ्हाडा ब्राह्मण असून जवळ येथील (जि. नगर रहिवाशी होता तो पुण्यास पेशव्यांच्या तोकखान्यांत नोकर होता. पुणें सोडून तीस वर्षे मध्यहिंदुस्थानांत शिंदे व निरनिराळ्या संस्थानिकांच्या पदरीं त्यानें तोकखान्यावर नोकरी पत्करिली होती. तोकखान्यावरील अधिकारी म्हणून त्याचें तोकखाने हें आडनांव पडलें. पुढें त्यास नानासाहेब पेशव्यानें आपल्या पदरी ठेविलें. बंडाच्या सुरवातीच्या वेळीं तो नानासाहेबाच्याच पदरी ब्रह्मवर्त येथें काम करित होता. १८५७ च्या आक्टोबरच्या १० व्या तारखेस, आग्रा शहरां कर्नल प्रेश-डच्या फौजेवर ज्या आठ हजार बंडवाल्यांनीं हल्ला चढविला त्यांचा तात्या हाच सेनापति होता. त्याचप्रमाणें झांशी येथें राणी लक्ष्मीबाई हिलाहि तात्या मदत करण्याकरितां आला होता, परंतु जनरल रोझनें त्याचा पराभव केल्यामुळे त्यास पळून जावें लागलें. पुढें तात्या, राणी लक्ष्मीबाई, बांधाचा नबाव, रावसाहेब पेशवे वगैरे पुढारी ग्वाल्हेरवर चाल करून गेले व जयाजीराव शिंद्याचा पराभव करून त्यांनीं तें शहर आपल्या तात्यांत घेतलें. पण पुढें ग्वाल्हेर इंग्रजांनीं घेतलें. वेतवाच्या लढाईच्या वेळीं तात्याच्या हाताखाली २२,०००

बंडवाल्यांची फौज होती. इतकी मोठी फौज इतरत्र कोण-
त्याहि वेळी त्याच्या हुकुमाखाली नव्हती. बंडाच्या प्रारंभोच
तात्याने इंदुरास सैन्य फितविण्याचा प्रयत्न केला होता.
तेथून त्याने सागरच्या किल्ल्यावर हल्ला करून तो बळकट
किल्ला काबीज केला व सात महिने ताब्यांत ठेविला होता.
(१८५८ फेब्रुवारी).

तात्या जर दक्षिणेत जाता व आपल्या चातुर्याने त्याने
इंग्रजांविरुद्ध दक्षिण उठविली असती तर आमची सत्ता
कायमची नाहीशी झाली असती असे एका इंग्रजांनंच म्हटलें
आहे. तात्या फार पाताळयंत्रो, धूर्त, शूर व धाडशी होता. मात्र
त्याच्या हाताखालील फौज बिन कवायतीची व पोटभरू
असल्याने त्याचा पराभव होई. तरी पण त्याने इंग्रजी सेना-
पतीचा एकदोनदां पराभव केला होता व सर रोज सारख्या
सेनापतींसहि आपल्या चलाखीने चकित करून सोडलें होतें.
बंडाचा बीमोड झाल्यानंतर जवळच्या दोन तीनशे लोकां-
निशीं त्याने मोठमोठ्या मी मी म्हणविण्याच्या सेनापतीनां
दोन वर्षे आपल्या मार्गे रखडवीत लावून खडे चारले.
शेवटीं नर्मदाकाठच्या एका जंगलांत पदरच्या लोकांपैकीं
एकानें विश्वासघात करून त्याला पकडून दिलें. [बोल;
म्यालसन; माझा प्रवास.]

तात्यास मुबेरी येथे पकडलें असतां त्यानें आपली
स्वतःची सर्व हकीकत इंग्रज अधिकारी मांड याच्या पुढें
सांगितली. ती मॅलेसनच्या ' हिस्टरी ऑफ दि इंडिय
म्युटिनि, भा. ३ ' (परिशिष्ट १ लें) मध्ये छापलेली आहे
तिचा त्रोटक सारांश पुढीलप्रमाणें: -

“ माझे नांव तात्या व बडिलांचें नांव पांडुरंग. नगर
जिल्ह्यांतील पातोडे महालांतील जवळें हें माझे मूळचें गांव.
त्यानंतर फिरत फिरत मी ब्रह्मावर्तास नानासाहेब पेशव्या-
जवळ नोकरीस राहिलों. १८५७ च्या मे महिन्याच्या प्रारंभीं
कानपूरच्या कलेक्टरानें मला आणि नानासाहेबांना भेटिला
बोलावून स्वतःचें रक्षण बंडवाल्यांपासून करण्याबद्दल विन-
विलें, व नानासाहेबांनीं तें कबूल केलें परंतु दोनच दिवसांनीं
बंडवाल्यांनीं आह्मांस कैद केलें व नागासाहेबांचा कानपूर
येथील वाडा लुटला. पुढें बंडवाले आह्मां दोघांनां घेऊन
दिळीकडे निघून गेले. त्यांनीं आह्मांला बंडाचा पुढाकार
घेण्याबद्दल आग्रह केला परंतु प्रथम आम्हां तें नाकारलें.
नानासाहेबानें जनरल गिहलर यास अलाहाबाद येथें पोहो-
विण्याबद्दल खटपट केली. पुढें चाळीस नाव तयार करून
कानपूरच्या सर्व युरोपियन लोकांस सुखरूपणें गंगापार
करांत असतां बंडवाल्यांनीं आमचें न ऐकतां नादांवर हल्ला
करून त्यांतील युरोपियनांची कत्तल केली. या क्रत्यास
आमची दोघांची संमति नव्हती. त्यानंतर चार दिवसांनीं
नानासाहेब आपल्या आईचें श्राद्ध करण्याकरतां ब्रह्मावर्तास
गेले तेव्हांहि ते बंडवाल्यांच्या कैदेतच होते. बंडवाल्यांनीं
फत्तेपुरावर हल्ला केला तोहि नानासाहेबांच्या संमतीशिवायच

केला. कानपूर येथें बंडवाल्यांचा पराभव झाल्यावर आम्हां
ब्रह्मावर्तास गेलों आणि आमच्या मार्गे बंडवाले आले. तेथून
नानासाहेब, बाळासाहेब, रावसाहेब, मी आणि आमचीं
वायकामाणसें असे सर्वजण फत्तेपुरास गेलों. तेव्हां बंडवा-
ल्यांनीं ब्रह्मावर्त येथील नानासाहेबांचा वाडा लुटला. त्यानंतर
शिवराजपुर येथें ४२ व्या तुकडीनें नानासाहेबांची मदत
मागितली, तेव्हां मला त्यांनीं पाठविलें. आम्हां ब्रह्मावर्तास
गेलों परंतु तेथें आमचा पराभव झाला. नंतर श्रीमंतांच्या
आह्वाणें मी मोरार येथें जाऊन तेथल्या पलटणीनां घेऊन
कालपीस आलों. या सैन्याचे अधिपती बाळासाहेब झाले.
नंतर मी कानपुरास गेलों. तेथील लढाई ११ दिवस चालली.
होती. तेथें आमचा पराभव झाल्यावर आम्हां शिवराजपुरास
लढाई दिली पण तेथेहि आह्मांस हार खावी लागली. तेथून
गंगापार होऊन आम्हां खैरा येथें राहिलों. नंतर रावसाहेब
यांच्या हुकुमावरून मी कालपीला गेल्यावर नानासाहेबानें
मला चरखारीस पाठविलें.

अकरा दिवस लढाई करून मी चरखारी तेथील राजापासून
काबीज केलें व तिकडे रावसाहेब कालपीला गेले. ह्यावेळीं
वाणपूर, शहागड व आणखी तीन ठिकाणचे राजे मला
येऊन मिळाले. इतक्यांत झांशीच्या राणीचें मदत करण्या-
बद्दल मला पत्र आलें व रावसाहेबांची संमति घेऊन मी
झांशीस गेलों. दुसऱ्या दिवशीं लढाईस तोंड लागलें परंतु तीत
आमचा पराभव झाला व आम्हां कालपीस गेलों. आमच्या
मागून त्याच रात्री लक्ष्मीबाई आल्या व रावसाहेबाजवळ
झांशी लढविण्यासाठीं फौज मार्ग लागल्या. त्याप्रमाणें मला
रावसाहेबांनीं राणीबरोबर पाठविलें. वाटेंत आह्मां कुंच येथें
लढाई दिली. परंतु तीत आमचा पराभव झाला. तेव्हां मी
चिरकी येथें माझ्या मातापितरांस भेटण्याकरितां गेलों व
राणी लक्ष्मीबाई कालपीस गेली. कालपी येथें रावसाहेबांनीं
इंग्रजांस तोंड दिलें परंतु तेथेहि त्यांचा पराभव झाला.
म्हणून ग्वाल्हेरास जाण्यासाठीं सर्व मंडळी गोपाळपूर येथें
जमली. तेथेंच मीहि त्यांनां येऊन मिळालों. ग्वाल्हेरीस
आल्यावर जयाजीराव शिंदे यांनीं अडथळा केल्यामुळें
त्याचा पराभव करून आह्मां ग्वाल्हेरीचा किल्ला घेतला. नंतर
कालपी आणि शिरपूर येथील इंग्रज पलटणी आमच्यावर
चाल करून आल्या व चार पांच दिवस युद्ध होऊन आमचा
पराजय झाला. या लढाईत लक्ष्मीबाई गोळी लागून पडल्या,
आह्मी रात्री जावरा-अलिपूर येथें मुकाम केला. तेथें थोडीशी
चकमक उडून चंबळा उतरून आह्मां टोंक येथें गेलों. तेथील
नवाबाचा पराभव करून नंतर भिलवाडा येथें गेलों व तेथून
कोट्यावरून पाटणास गेलों. यावेळीं बांदेवाला व कुमौनवाला
नवाब हे दोघेहि आमच्या बरोबर होते. पाटणाच्या राजाचा
पराभव करून आह्मां त्याच्यापासून खंडणी वसूल केली.
आणि दर एक स्वाराळा दरमहा ३० रु. आणि दर एक
पायिकाला दरमहा १२ रु. याप्रमाणें तीन महिन्यांचा पगार

वाटला. तेथून आर्ह्या राजगड मार्गाने सिरोंज येथे गेलो. सिरोंजहून इसागडावर हल्ला करून आर्ह्या तें घेतलें. रावसाहेबांच्या हुकुमावरून मी चंदेरीस गेलों. चंदेरीहून मनगौळी जकळेभवरून सुलतानपूर येथे मी आलों. वाटेत इंग्रज पलटणांच्या व आमच्या चकमकी होतच होत्या. सुलतानपुरास रावसाहेब मला येऊन मिळाले. तेथून ललितपूर, कजूरिया, तालभाट, राजगड इत्यादि गांवावरून नर्मदा उतरून कौगांव वस्ती येथे आलों. मध्यंतरी कंदुळ येथील इंग्रज सरकारच्या कचेऱ्या आमच्या सैन्यानें रावसाहेबांच्या आज्ञे-विरुद्ध जाऊन टाकल्या. कौगांव येथील ह्योळकरांच्या एका रिसाल्याला सामील करून घेऊन आर्ह्या गुजराथकडे वळलों व वाटेत तारायंत्राच्या तारा तोडून टाकिल्या, परंतु इंग्रजांची एक तुकडी आमच्यावर रवाना झाली आहे असें कळल्यामुळे आर्ह्या पुन्हां नर्मदेकडे वळलों. चिखलीस नर्मदा उतरून राजपुराच्या राजाचा पराभव करून आर्ह्या छोट्या उदेपूरास गेलों व तेथे इंग्रजांच्या सैन्याचा पराभव केला. तेथून देवगड बारीवरून बासवाडा टाकून आर्ह्या सालमीर येथे गेलों व तेथे एक दिवस मुकाम करून उदेपूरास जाण्यास निघालों असतां मध्येच इंग्रज भेटल्यामुळे पुन्हां भिलवाड्याकडे परतलों. तेथून प्रतापगडास जाऊन व इंग्रजांना तोंड देऊन, मंदसोरवरून क्षिटापूर, छप्राबारोद, व नहरगड येथे गेलों. तेथील राजा मानसिंग आर्ह्यांस मिळला. परंतु तेथून देवासकडे जात असतांना तो आर्ह्यांस सोडून गेला. मध्यंतरी इंग्रजांचा पराभव करून आर्ह्या मारवाडकडे चाललों. वाटेत देवगड बारीपासून माझी व रावसाहेबाची बोलाचाली होऊन मी यापुढे तुमच्याबरोबर पळत फिरणार नाही व वेळ आल्यास निघूनहि जाईन असें स्पष्ट बजाविलें. पुढे परोन येथे मी त्यांना सोडलें. त्यावेळीं रावसाहेबांच्या बरोबर ६००० सैन्य होतें. आणि माझ्याबरोबर १ स्वयंपाकी (रामराव), १ शागीर्द, (नारायण) आणि १ मोंतहार (गोविंद) येवढाच काय तो परिवार होता. पुढे दोन मजला झाल्यावर गोविंद मला सोडून गेला. परोनच्या जंगलांत मला राजा मानसिंग भेटला. त्यानें मला रावसाहेबांना सोडल्याबद्दल दोष दिला. परंतु त्यांच्याबरोबर पळत फिरण्याचा मला कंटाळा आला असें मी त्यास सांगितलें. यावेळीं रावसाहेब पाटणावरून सिरोंजास गेला असें मला समजलें. मी वातमी काढली असतां रावसाहेब तेथे नसून इमामअल्ली, वर्दी मेजर, फिरोजशाहा, अंबापाणीवाला नबाव आणि अदील महंमद हे आठ नऊ हजार सैन्यासह तेथे असल्याचे समजलें. त्यांनीं मला मदतीस बोलाविलें. यावेळीं राजा मानसिंग हा आपल्या गांवीं जातो असें मला सांगून महदुदीया येथे मेजर मीड याला शरण गेला होता व त्यानें त्याला मार्फी केली होती. मानसिंगास मी वरील इमामअल्लीनें मदतीस बोलाविलें आहे असा निरोप कळवून मी पुढे काय करावें असा त्यास सल्ला विचारला.

तेव्हां तिसऱ्या दिवशीं रात्री तो स्वतःच माझ्याकडे आला व माझ्याशी इतर गोष्टी बोलू लागला. तेव्हां मी त्याला पुन्हां सल्ला विचारला असतां, सकाळीं काय तें नकी सांगतां असें त्यानें उत्तर दिलें. त्यानंतर मी निजण्याकरतां गेलो व मला झोंप लागली असतां मानसिंगाने विश्वासघात करून मला पकडलें व त्यानें मला इंग्रजांच्या (मेजर मीड) हवाली केलें" याप्रमाणे तात्याटोपीनें आपली हकीकत ता. १० एप्रिल १८५९ रोजी मुबेरी गांवीं इंग्रज अधिकारी मेजर मीड यास सांगितली.

तात्याला पकडून देण्याबद्दल मानसिंगास वार्षिक १ हजारानें वर्षासन इंग्रजांनां करून दिलें तें अद्याप चालत आहे (टाईम्स १७-३-१८९९).

तात्यांचा मुलगा पांडुरंगराव हा नानासाहेब पेशव्याबरोबर नेपाळांत गेला होता. त्याचे चारीहि मुलगे (वडील बळवंतराव) पुढे नानासाहेबांच्या बायकामंडळीबरोबर राणोगंज येथे रहात असत. त्यांनीं पेशव्यांच्या या मंडळींनां मातृवत मानून यावज्जन्म त्यांच्या सेवेत आपलें जन्म खर्चिलें.

तात्याचीं जवानी इंग्रज लष्करी अधिकारिंनीं त्यांनां पकडून कैदेत टाकल्यावर घेतली असल्यामुळे, ती सक्तीच्या खुपीनें घेतली असण्याचा वराचसा संभव आहे. अर्थात् तींतील मजकुराची ग्राह्याग्राह्यता इतर पुराव्यावरून ठरवावी लागेल.

तांदुळजा—या वनस्पतीस पाश्चात्य वनस्पतिशास्त्रज्ञ अमरंथ या वर्गांत घालतात. या वर्गांतल इतर वनस्पती कमा प्रसिद्ध आहेत. एकंदर वर्गाची माहिती येणेंप्रमाणें. अमरंथ या (इंग्रजां) नांवानें दर्शविल्या जाणाऱ्या वनस्पतीच्या तीन जाती आहेत.—(१) पहिली मुख्यतः भाजीपाल्याकरितां वागेंत तयार करतात; (२) दुसरी रानटी असून तिचा भाजीपाल्याकरितां किंवा औषधांकरितां उपयोग करतात व (३) तिसरी धान्याकरितां शेतांत लावतात; हीच जात सर्वांत महत्त्वाची आहे.

व र्ग १ ला, भाजी पाला.—या वर्गांत लासलाग, चौलेसाग, चेलू, नतिया, काटेमाठ, तंदुलिया, चौळाइ वगैरे पोट जाती आहेत.

व र्ग २ रा, धान्य.—यास केदारी चुवा, रमदन वगैरे नांवें आहेत. हे हिंदुस्थानच्या सर्व सपाट प्रदेशांत, वागांतून शोभेकरितां अथवा भाजीपाल्याकरितां लावले जाते. परंतु डोंगरी लोक धान्याकरितां याची शेतांत लागवड करतात. पेरणी मे व जूनमध्ये होऊन आक्टोबरांत पिकाची कापणी होते. ज्याला प्राचीन लेखक अर्नदन असें म्हणत ते याच जातीचे असावे असें वाटते. परंतु हल्ली, चुवा (आ), चुको, गणहर, वगैरे नांवांनीं तें परिचित आहे.

व र्ग ३ रा, धान्य.—काश्मीरपासून सिक्कीमपर्यंत हिमालयावर ३००० ते १०००० फूट उंचीच्या भागांत; मध्य व दक्षिण हिंदुस्थानांत आणि

ब्रह्मदेशांत; व उत्तर पश्चिम आणि मध्य हिंदुस्थानच्या सपाट प्रदेशांत, हे हिवाळी पीक काढतात. याची झाडे फार शोभिवंत असून ज्या डोंगरांच्या उतरणीवर त्याचे पीक असते ते डोंगर सोन्यासारखे दिसतात. याची पेरणी मे व जूनमध्ये होऊन कापणी आक्टोबर—नोवंबरमध्ये होते. हे धान्य इतर धान्यांपेक्षा पौष्टिक गुणांत फारसे कमी नसते.

तांदुळजाची लढाई—पानिपत झाल्यानंतर व थोरले माधवराव गादीवर आल्यानंतर पेशव्यांच्या घरांत भांडणे लागलेली पाहून व राधोवादादाच्या घालमेलींनी अनेक मराठे सरदार असंतुष्ट झाले आहेत असे पाहून मराठ्यांची रग जिरविण्यास ही संधि उत्तम आहे असे निजामअल्लीचा दिवाण विठ्ठलसुंदर याने त्याच्या मदांत भरविले. तेथे निजाम अल्लीने पेडगांवच्या तहाप्रमाणे पेशव्यांना जो प्रांत द्यावयाचा तो न देतां उलट आपणच तो तह मोडून पेशव्यांशी युद्ध सुरू केले (१७६३). गोपाळराव पटवर्धन, मोरोबा फडणीस, सदाशिव रामचंद्र व भवानराव प्रतिनिधि या असंतुष्ट मराठे सरदारांशी बोलणे लावून विठ्ठल सुंदराने त्यांना आपला पक्षास वळवून घेतले, व पेशव्यांची सत्ता नष्ट करून साताराच्या गादीवरील नामधारी राजांची सर्व राज्यसूत्रे जानोजी भोंसल्याच्या हाती देण्याचे आमीष त्यास दाखवित्यावरून त्यालाहि आपल्याकडे ओढले. राधोवादादाची या युद्धाकरितां मुळीच तयारी नव्हती, तथापि माधवराव पेशव्यांनी या प्रसंगी आपल्या चुलत्यास शक्य तेवढे पाठबळ दिले. महाराव होळकर व दमाजी गायकवाडहि सैन्यांत येऊन दाखल झाले. निजामाच्या संयुक्त सैन्याशी लढण्यास पुरेशी फौज पेशव्यांजवळ नव्हती. मराठ्यांची फौज शत्रूशी लढण्याचा आव घालून प्रथम त्याच्या रोखाने चालून गेला; परंतु पुढे शत्रूशी लढाई न देतां ती झपाट्याने औरंगाबादवर चढाई करून गेली. इतक्यांत निजामहि पाठोपाठ त्यांच्या मार्गे आला. तेव्हां ते वऱ्हाडांत शिरले व मलकापुरापासून ६०,००० रुपये खंडणी घेऊन भोंसल्याच्या मुलखांत लुटालुट करूं लागले. परंतु निजाम पाठीमागे आला असे पाहून ते मुंगीपैठणास आले, व तेथून आग्नेय दिशेने जाऊन मीनलांचा मुलुख उध्वस्त करूं लागले. आतां कोट निजामच्या ध्यानांत आले की, मराठ्यांचा पाठलाग करणे म्हणजे केवळ वाऱ्याला धरूं पाहणे आहे. म्हणून त्याने पुणे शहर लुटून फस्त करण्याचा संकल्प करून सरळ पुण्याच्या रोखे कूच केले; हे पाहतांच राधोवादि त्याचा वचपा काढण्याकरितां हैद्राबादवर चालून गेला.

शत्रूच्या आगमनाचे वर्तमान समजतांच पुण्यातील लोक आपआपली मालमत्ता घेऊन पुणे सोडून शेजारच्या किल्ल्यांत किंवा कोंकणांत निघून गेले. इतक्यांत जानोजीचा सरदार बापू करांडे मोठमोठ्या मजला करीत पुढे आला, व त्याने या लोकांना अडविले. यानंतर पेशव्यांच्या कुटुंबांतील मंडळी व सरकारी दरबार सिंहगडाकडे गेला होता तिकडे तो गेला.

तेथे त्याने सिंहगडाच्या पायथ्याच्या गांवास आग लावली. मागून निजामहि येऊन दाखल झाला. त्याने पुण्यापासून कांहीं अंतरावर आपली छावणी देऊन आपल्या सैन्यास ते शहर लुटण्याची परवानगी दिली. ज्यांनी पैसे देऊन आपला वचाव करून घेतला त्यांच्याशिवाय बाकीच्यांना लुटून त्यांची घरे जाळून टाकण्यांत आली. पुढे निजाम पुरंदराकडे गेला व तेथून पूर्वेस भीमानदीपर्यंत त्याने मराठ्यांचा सर्व मुलुख उध्वस्त करून औरंगाबादकडे जावयास निघाला.

इकडे राधोवादादा हैद्राबादकडे गेला होता; परंतु निजामाने पुणे जाळल्याचे ऐकिले तेव्हां आसपासच्या खेड्यांतूनच २,८०,००० रु. खंडणी उकळून तो निजामच्या पाठीवर आला; व निजामास पूर्वी देऊं केलेल्या मुलखापैकी ३२ लक्षांचा मुलुख जानोजी भोंसल्यास देण्याचे कवळ करून त्याने त्यास शत्रूपासून फोंडले.

निजाम औरंगाबादकडे जात असतां राधोवाची फौज त्याच्या पाठोपाठच होती. निजामाचे सैन्य गोदीरीं आले तेव्हां कांहीं सैन्य नदी ओलांडून पैलतीरी गेले. बाकीचे सैन्य नदीपार होईपर्यंत विठ्ठलसुंदर याने गोदेच्या दक्षिण तीरावरच राक्षसभुवन येथे राहवे असे ठरले. निजामास सोडून जाण्यास ही संधि चांगली आहे असे पाहून, आपल्या फौजेस पगार द्यावयास पैसे न मिळाल्याचा वहाणा करून जानोजी भोंसले त्याच्या सैन्यापासून कांहीं अंतरावर छावणी देऊन राहिला. संकेताप्रमाणे जानोजी वेगळा होतांच मराठ्यांनी निजामावर हल्ला केला. तेव्हां घनचक्र लढाई होऊन अखेर मराठ्यांनी शत्रूसैन्याची दाणादाण केली. ही लढाई जवळ जवळ दोन दिवसपर्यंत एकसारखी चालली असून, तांत मोंगल निकराने लढले. राधोवादादा प्रत्येक प्रसंगी स्वतः पुढाकार घेऊन शत्रूवर हल्ला चढवी.

दादा हत्तीवर वसून तिरंदाजी करीत होता. हत्तीस दारू पाजून पायांत साखळंदंड घालून त्याला ठासून उभे केले होते. तिकडे विठ्ठलसुंदरहि लढाईस उभा राहिला. एकाएकी निजामाचे सर्व पठाण दादावर चालून आले. व विठ्ठलपंताने दादांचा हत्ती वळविला. तेव्हां मराठे पळू लागले. माधवराव हे सैन्याच्या मार्गे दोन कोसांवर नजरेकेंदित होते. त्यांनी आग्रत्या वेळी येऊन शत्रूवर हल्ला केला तेव्हां निजामाचा पराभव होऊन तो शरण आला.

दादानां सोडविण्यांत जी लढाई झाली तांत विठ्ठलपंतावर रावसाहेबांनी हल्ला केला होता. त्यांत विठ्ठलपंत ठार झाला. या लढाईत दोन्ही पक्षांचा वराच नाश झाला. निजामाचे दहा हजार लोक पडले. इकडे निजाम पळून औरंगाबादेस गेला तेव्हां मराठे त्याच्या मार्गे लागले. शेवटी शरण येऊन त्याने दादांजवळ रदवदली केली व दोषांचे खापर विठ्ठलपंतावर फोंडले. तेव्हां निजामअल्लीस पूर्ण क्षमा करूनच दादासहिव थांबला नाहीं, तर त्याने त्याला पूर्वी देऊं केलेल्या ५१

लक्षांच्या मुलुत्रापैकीं आतां जानोजी भोंसत्यास यात्रयाचा ३२ लक्षांचा मुलुख वगळून बाकीचा १९ लक्षांचा त्यास देण्याचें आश्वासन दिलें. परंतु राधोबाच्या कारभारी मंडळींनीं त्याचें मन वळवून शेवटीं फक्त ९ लक्षांचाच मुलुख निजामाच्या स्वाधीन केला; नंतर मराठे परत पुण्यास आले व दादानें आपण होऊन माधवरावाकडे कारभार सोंपविला. पुष्कळ मराठी बखरींतून व कागदपत्रांतून हिला राक्षस-भुवंची लडाईं म्हणतात फ्रॉट डफ व कांहीं बखरी हिला तांदुळजाची लडाईं म्हणतात. [पेशव्यांची बखर, डफ; ऐ. ले. सं.]

तानसेन गंधर्व—हा जातीचा गौडब्राह्मण होता. यास गंधर्वापासून गायनकला प्राप्त झाली अशी आख्यायिका सांगतात. गायनकलेत अत्यंत निपुण असल्यामुळे अकबराची त्याच्यावर फार मर्जी असे. प्रथम तानसेन हा रामचंद्र नामक एका हिंदु राजाच्या पदरी होता; परंतु अकबराच्या विनवर्णावरून रामचंद्रानें त्यास अकबराच्या दरबारांत पाठविलें. तानसेनाचा गुरु हरिदासस्वामी याचें गायन ऐकण्याकरितां अकबर वाद्यवाहकाच्या वेपानें गेल्याबद्दल दंतकथा व एक चित्र उपलब्ध आहे (ज्ञानकोश विभाग ५ पृ. १८४ पहा). इ. स. १५८८ सालीं म्हणजे अकबर बादशहाच्या राज्याधिरोहणानंतर चौतीस वर्षांनीं तानसेन मृत्यु पावला. हल्लीं गवण्या लोकांत याची इतकी मान्यता आहे कीं ते याचें नांव निघर्ताच कान पिगळून घेऊन यास नमन करीत असतात. याची कबर ग्वाल्हेर येथें आहे. याचे ग्रंथ-पदे. [अ. कोश; सं. का. सूचि.]

तानाजी मालुसरे—हा मराठा जातीचा असून शिवाजीचा परम विश्वासु असा बाळमित्र होता. प्रतापगडाखाली जावळी खोऱ्यांतिल उमराठें हें याचें राहाण्याचें गांव. लहानपणापासून हा शिवाजीबरोबर अनेक संकटांच्या प्रसंगांत होता. त्याला किल्ले घेण्यांतहि हा पुष्कळ उपयोगी पडला. अफजलच्या प्रसंगांत हा शिवाजीबरोबर भेटीच्या मंडपांत गेला होता व पुढें यानेंच अफजलच्या सप्रद बंडा नांवाच्या अंगरक्षकास छाटून टाकिलें (१६५९). पुढें पाहिस्तेखानाच्या छाण्यांत जां १०१२ माणसें शिवाजीबरोबर खानाच्या तंबूंत धाडसार्ने घुसलीं, तींत हा एक होता (१६६३). आप्रवास शिवाजी गेला, त्यावेळीं याला बरोबर नेलें होतें (१६६६). तेथून स्वदेशी परत आल्यावर लगेच शिवाजीनें आपले मोंगलास दिलेले किल्ले परत घेण्याची मोहीम आरंभिली. तींत कोंडाणा घेण्याची कामगिरी याच्याकडे आली. यावेळीं तानाजी हा बारा हजार हशमा (पायदळा)चा सुभेदार होता. त्याला पालखीचा व पांच कर्ण्यांचा मान होता. राजमाता जिजाबाईच्या मनांत कोंडाणा किल्ला घेण्याचा विचार आला; कारण तो किल्ला पुण्याच्या तोंडाला व जेजुरीच्या बारीला असल्यानें तेवढया प्रांतावर देखरेख राहू. जिजाबाईनें शिवाजीला सांगून गड लवकर घेण्याची व्यवस्था

केली. गड घेण्यास तानाजीशिवाय दुसरा सरदार योग्य दिसना कारण गंडांवर या सुमारास उदेभान नांवाचा शूर किल्लेदार औरंगजेबाकडील होता. हा मूळचा राठोड रजपूत असून पुढें वाटून मुसुलमान झाला होता. त्याच्या हुताखाली रजपूत सैन्य बरेंच होतें.

तानाजी या वेळीं आपल्या गांवां होता. त्याच्या रायवा नांवाच्या मुलाचें लग्न माघ वद्य षष्ठीस ठरलें होतें व लग्नाच्या हळदीचा सभारंभ चालू होता. इतक्यांत राजदूत येऊन त्यानें शिवाजीचा निरोप कळविला. त्याबरोबर सरकार कामगिरीमुळे तानाजीनें लग्न पुढें ढकललें. आपला भाऊ सूर्याजी, मामा शेलार, मकाजी दादाजी, रुपजी काटकर वगैरे शूर सरदार व गांवांत जमली तेवढी फौज घेऊन तानाजी तावडतोब राजगडास येऊन राजास भेटला. शेलार मामानें सांगितलें कीं, आधीं लग्न उरकून मग कामगिरीवर जाऊ; तेव्हां तानाजी म्हणाला आधीं लग्नां सिंहागडचें करूं मग रायबाचें. तसेंच उदेभानाच्या पराक्रमाबद्दल कोणी सांगितलें असतां त्यानें उत्तर केलें 'अ. म्हों शूर मर्द क्षत्री (य) नाहीं भिणार मरणाला.'

शिवाजीनंतर तानाजी जिजाबाईला भेटला; तिनें त्याला म्हटलें माझा शिवाजी थोरला व तानाजी धाकटा मुलगा आहे; मला कोंडाणा घेऊन दे. त्यानें कबूल करून रायवाला शिवाजीच्या स्वाधीन केलें व म्हटलें कीं, जर कोंडाण्याहून परत आलों तर मी त्याचें लग्न करीन, जर गेलों व तिकडे मेलों तर तुम्ही त्याचें लग्न करा. अशी निरवानिरव करून तानाजी-सुभेदार बरोबर एक हजार पायदळ घेऊन निघाला. आनंदवारीला घेऊन तेथें सैन्य ठेवून रात्री सुभेदार आपण स्वतः कोंडाण्याचा भेद काढण्यासाठीं पाटलाचा वेप घेऊन गडाच्या पश्चिमेकडील कोळ्यांच्या चौकीवर गेला. तेथें त्यानें आपण साखरखेळ्याचे पाटील असून पुण्यास सरकारी वसूल भरण्यास गेलो होतो, तिकडून आतां परत जात असतां वाघानें अडविल्यामुळे येथें आलों असें सांगून पहारेकरी कोळयाजवळ पानसुपारी मागितली. पुढें आपल्यापासले अफूचे व माजुमाचे विडे हळूच त्यांना दिले त्यामुळे ते क्षिगले. नंतर त्यांचा नाईक खंडोजी याला कंठी कडांतोडे देऊन सुभेदारानें फितूर करून खरी इकीकत सांगितली. तेव्हां त्यानें गडावरील माहिती दिली. उदेभानाजवळ १८०० पठाण व रजपूत असून तो स्वतः फार बळकट व शूर असल्याचें सांगितलें. चांदबडी रुपया दोन बोटांनीं दाबून चपटा करणें व पहार वळविणें हे त्याचें सहजकृत्य आहे असें समजलें. तसेंच गडाचा सरनोबत सिद्धो हिलाल हा व उदेभानाचे १२ पुत्र हेहि शूर असल्याचें कळलें. तरीपण पूर्वेच्या (नैर्ऋत्य ?) वाजूस डोणागिरी नांवाचा एक अगदी उभा कडा तुटलेला आहे तिकडून सोळ (सांखळी, दोराची शिडी) लावून तटावर चढतां येईल. याप्रमाणें माहिती

मिळवून तानाजी फौजत परत आला. येतांना किल्ला घेतल्यावर कोळ्यांना बक्षिसे व खंडोजीला सरदारी देण्याबद्दल हातचा लेख त्यांना लिहून दिला होता. एक हजार फौजेसह सुभेदार किल्ल्याच्या कल्याण दरवाजाखाली आला. ती रात्र माघ वद्य नवमीची असल्याने अंधार फार होता व गडाच्या आसपास झाडीहि दाट होती. सुभेदाराने आपली यशवंती घोरपड घेऊन तिच्या कमरेस सांखळी बांधून तिला त्याने ठराविलेल्या कड्याच्या वर चढविले; परंतु ती परत आली. या अपशकुनाकडे दुर्लक्ष करून त्याने पुन्हां तिला वर चढविले. इतक्यांत शत्रूची घसत त्या बाजूस आली. तिला खाली गडबळ ऐकू आल्यावरून शोध करितां खंडोजी कोळ्याने सांगितले कीं वाघाने गाय पकडल्याने लोक गडबड करीत आहेत. ते ऐकून घसत परतली.

नंतर प्रथम सुभेदार तोंडांत पक्षा धरून भंवाबाई व शिवाजी यांना नमस्कार करून साखळदंड धरून वर चढला. त्याच्या मागून शेलारमामादि पन्नास मावळे वर चढले. त्यांच्या नंतर आणीक लोक चढू लागले, इतक्यांत साखळदंड तुटला; तेव्हां शेलारमामा घाबरला. परंतु सुभेदाराने त्याला धीर दिला. पुढे दरवाजावर आपले लोक ठेवण्यासाठी सुभेदाराने पुणे बाजूकडील पहिल्या दरवाजावर जाऊन तेथील पहारेकऱ्यांवर एकाएकी हल्ला करून त्यांना तोडून काढले व दरवाजा ताब्यांत घेऊन दुसऱ्या व तिसऱ्या दरवाजांवर जाऊन तेथील पाहारेकरी कापून तेहि काबीज केले. यामुळे गडबड झाली तेव्हां किल्ल्यावरील फौज जागी झाली. पण अंधान्या रात्रीमुळे तिला कोठे काय चालले आहे हें समजेना व इतक्या वंदोवस्ताच्या जागी शत्रू आले असतील ही कल्पनाहि करवेना. उदेभानास हकीकत समजल्यावर त्याने चंद्रावळ नांवाचा लडाऊ हत्ती मावळ्यांवर सोडला; त्याचे सोडेंत पांच पटे होते. सुभेदार थोडासा थकला होता. इतक्यांत हत्तीने त्याच्यावर मोहूरा केला. दोघांची झटापट चालली; सुभेदाराने प्रथम महाताला गारद केले व मग हत्तीची सोड पट्याने उतरविली तेव्हां हत्ती पळून गेला. नंतर गडाचा सरनोबत सिद्दी हिलाल याने जमविले तितकें सैन्य घेऊन सुभेदारावर हल्ला केला. या वेळी सुभेदार कल्याणदरवाजाकडे जात होता; कारण सांखळी तुटल्यावर सूर्याजाने खाली असलेल्या सर्व सैन्यासह त्या दरवाजाजवळ जमावे व आपण तो आंतून उघडतो असे सुभेदाराने सांगितले होते. सिद्दीचे व सुभेदाराचे द्वंद्वयुद्ध होऊन त्यांत सुभेदाराने त्याला कत्तल केले.

तेव्हां उदेभानाचे प्रमुख सरदार व १२ पुत्र सुभेदारावर चढाई करून आले. परंतु सुभेदार व त्याचे लोक यांना त्यांचीहि खांडोळी केली. अखेर उदेभान सुभेदाराच्या अंगावर आला. त्याने प्रथम तानाजीस नांवाजून त्याला औरंगजेबाची चाकरी करण्यास बोलाविले ते त्याने नाकारले. या वेळी तानाजी हा लहून लडून दमला होता; उदेभान ताजा-

तवाना होता. दोघांची लडाई जुपल्यावर सुभेदार जास्त थकत चालला. उदेभान शूर होता व दारू, अफू वगैरेच्या अंमलाने बेहोप झाला होता. त्यामुळे सुभेदाराचा हात लटका पडून त्याला जखमा होऊ लागल्या व डाव्या हातची ढालहि तुटली. तेव्हां शेल्याने हात बांधून त्याच्यावरहि त्याने वार घेतले; पुढे तोहि हात तुटला; तरीपण तो लढत होता. अखेर उदेभानाच्या एका वाराने तानाजी मरणोन्मुख होऊन पडला; पण त्यानेहि तेवढ्यांत उदेभानला ठार केले. याप्रमाणे दोघांच्या हाताने एकमेक पडले. तेव्हां ८० वर्षांच्या शेलारमामाने अंगावर आलेल्या शत्रूशी लढत लढत कल्याणदरवाजा जवळ केला व तेथील पहारा कापून दरवाजा उघडून सूर्याजीस सैन्यासह आंत घेतले;

सूर्याजीचा व सैन्याचा धीर खचून नये म्हणून सुभेदार पडल्याचे शेलारमामाने गुप्त ठेविले. नंतर सूर्याजीने किल्यावरील मोंगलसैन्याचा पुरा फडशा पाडून किल्ला काबीज केला (४ फेब्रु. १६७०) व त्याबद्दलची खूण म्हणून गवताच्या गंजीस आग लावून पांच तोफा केल्या; त्या राजगडी शिवाजीने ऐकल्या. पुढे मामाने सूर्याजाला सुभेदाराची खरी हकीकत सांगितली. नंतर सकाळी सुभेदाराच्या प्रेतास अग्निस्कार केला. शिवाजीस व जिजाबाईस सारी हकीकत ऐकून फार दुःख झाले. राजाने दहा दिवस डोईस मंदोल काढून पांढरा पटका बांधला व 'गड आला पण सिंह गेला' असे उद्गार काढून कोंडाण्याचे नांव सिंहगड ठेविले; रायबाचे लग्न स्वतः लाविले. तानाजीचा सेनापतीचा अधिकार सूर्याजीस दिला व सरंजाम रायबाला दिला व डोणजे गांव इनाम दिले. तानाजीची ही कामगिरी शिवाजीच्या इतिहासांत अवर्णनीय होऊन गेली. या वीरसप्रधान प्रसंगावर त्यावेळीच पोवाडे रचले गेले व अद्यापीहि हा प्रसंग महाराष्ट्रांतल कवीनां बर्णविषय होऊन वसला आहे. तानाजीची समाधि, उदेभानाचे थडगे, तानाजीचा हात तुटलेली जागा, डोणगिरीचा कडा वगैरे ठिकाणे सिंहगडावर पाहण्यासारखी आहेत. [तुळशीदासाचा पोवाडा; सप्तप्रकरणरत्नक चरित्र; शिवदीग्वजय]

तान्तन(वस्ता ११६४१)—त्रावणकोरमध्ये चिरार्थिकल, किरन्, कण्णपल्ली, कार्तिकपल्ली आणि मवेल्कार या तालुक्यांत हे लोक आढळतात. वरकळीच्या दक्षिणेस उरळी व कोत्तरकारच्या पूर्वेस कित्येक ठिकाणी मूतल्पटकार, अशी यांचां नांवे आहेत. मुप्पत्ति, व मुप्पत्त हे अनुकर्म स्त्रीजातिवाचक व पुरुषजातिवाचक शब्द आहेत. या जातीच्या चार पोटजाती आहेत ते (१) इलैंगि, (२) पूवर, (३) इरुनेली व (४) पिलकुटी. यांच्यामध्ये गोंड्याची चाल बरीच आहे. यांचे खाणे पिणे इज्ञावांप्रमाणे असते. यांच्या उपाध्यायास तान्त कुरुपु असे म्हणतात व यांच्याबद्दल तोच चौळत्रिधि करितो. यौवनप्रारंभानंतर संबंधविधीप्रमाणे किंवा मल्लारी

तऱ्हेचें लग्न हे लोक लावितात. मुलांवी शेंडी राखण्याच्या वेळां चौलविधीला प्रारंभ पित्याला करावा लागतो. कुटुंबांतील मोठ्या माणसाच्या प्रेताचा दहनविधि असतो व इतरांस पुरण्यांत येतें. सुतकाचा काल १० दिवस असतो.

तान्सासरोवर—मुंबई, ठाणा जिल्ह्यांत, हें एक कृत्रिम सरोवर आहे. तान्सा नदींत बंधारा (डॅम) बांधून हे सरोवर केलें आहे. बांधाची उंची ११८ फूट असून लांबी १ १/२ मैल आहे. या बांधाला जवळ जवळ, १॥ कोटी रुपये खर्च आला.

तापीनदी—पश्चिम हिंदुस्थानांतील मोठ्या नद्यांपैकी एक नदी. सूर्यानें, स्वतःच्या उष्णतेपासून वचाव करण्यासाठी ही नदी उत्पन्न केली, अशी समजूत आहे. मुल-ताईच्या पवित्र तलावांतून इचा उगम आहे. खानदेशांत शिरल्यावर हिला बऱ्हाडमधून पूर्णानदी मिळते. हिच्या-कांठीं पुष्कळ तीर्थे आहेत. पुर्णा व तामी यांच्या संगमावर चांगदेव नांवांचे प्रसिद्ध पवित्र ठिकाण आहे. आणि सुरतच्या वरच्या बाजूला बोधान या नांवाच्या तीर्यांचे ठिकाण आहे. सुरत शहर व थालनेरचा किल्ला ही या नदीच्या कांठचीं इतिहासप्रसिद्ध ठिकाणें आहेत.

तांबट—कांसार पहा.

तांबें—फार प्राचीन काळापासून उपयोगांत असलेली एक धातु. तांबें व कथील यांच्या मिश्रणानें झालेली ब्राँझ धातु हा मनुष्य जातीनें वापरलेल्या धातूचा पहिला संयुक्त पदार्थ होय; व त्यावरून ऐतिहासिक कालापूर्वीच्या युगाला ब्राँझ युग ही संज्ञा मिळालेली आहे.

तांबें ही विशिष्ट प्रकारच्या तांबड्या रंगाची व चकचकीत धातु आहे. शुद्ध तांब्याच्या नुकत्याच घांसलेल्या भागावर गुलाबी किंवा पिवळट छटा असते; परंतु तांब्यांत ताम्रस प्राणिद असेल तर ती जांभुळसर असते. त्यांचें विशिष्ट गुह्यत्व ८.९१ ते ८.९५ पर्यंत असते. बाजारी तांबें थोडेंसे सच्छिद्र असल्याकारणानें त्यांचें विशिष्टगुह्यत्व ८.२ ते ८.५ पर्यंत असते. तांबें वितळण्याचें उष्णमान निरनिराळ्या शास्त्रज्ञांच्या मतें १०००° ते १२००° सें. पर्यंत आहे. वितळलेल्या धातूचा रंग समुद्राच्या पाण्याप्रमाणें असतो; व उष्णमान वाढविल्यास (विद्युत्सुक्लिगामध्ये) त्याची वाफ होऊन जळूं लागते. त्या ज्वालेचा रंग हिरवा असतो. वितळलेल्या तांब्यांत कबैकप्राणिद, उज्ज, गंधकद्विप्राणिद वगैरे वायू शोषिले जातात, परंतु तांबें थंड होत जाईल त्याप्रमाणें ते पुन्हां मोकळे होतात. यामुळें विशेष काळजी न घेतल्यास, ओतीव पदार्थ सच्छिद्र बनतात. (उष्णतेचें मान ०° इतकें असतां त्याची विशिष्ट उष्णता ०.०८९, व १००° असतां ०.९४२ असते). विद्युद्वाहकांत याचा नंबर दुसरा लागतो. रूपाची वाहकशक्ति १०० आहे असें मानिल्यास शुद्ध तांब्याची वाहकशक्ति (उ. मा. १३° सें.) ९६.४ आहे असें माथिएसेन यानें ठरविलें आहे.

कोरड्या इचेचा तांब्यांवर परिणाम होत नाही, परंतु कर्कशमिश्रित ओलसर हवेंत त्यावर कर्किताचा हिरवा थर बसतो. उष्णमान नेहमीचें असल्यास त्यावर गंधकाम्ल किंवा उज्जहराम्ल याचा बहुतेक मुळांच परिणाम होत नाही, परंतु तापविल्यानंतर पहिल्या अम्लाच्या योगानें ताम्रगंधकित (मोरचूद) व गंधकद्विप्राणिद आणि दुसऱ्याच्या योगानें ताम्रसहरिद व उज्ज हीं द्रव्ये पिळतात. तीव्र नत्रिकाम्लाचाहि त्यावर परिणाम होत नाही; परंतु पातळ अम्ल वापरलें असतां जोरदार प्रतिक्रिया सुरू होते. व तीपासून प्रथम ताम्रनत्रित व नत्रप्राणिद, आणि ताम्रनत्रिताचें निवेशन वाढेल तसतसें नत्रसप्राणिद व अखेर केवळ नत्र हीं तयार होतात.

तांबें सां प ड ण्या चें ठि का ण.—निसर्गांत तांबें पुष्कळ विखुरलेलें असून, तें बहुतेक जमीनींत, लोहांश असलेल्या खनिज पाण्यांत आणि अशोधित धातूंत सांपडतें. तें समुद्रां-तांल गवत व जमीनीवरील गवत तसेंच अंडी, मांस, यकृत व मूत्रपिंड, मनुष्याचें व इतर प्राण्याचें रक्त व ट्यूरोको नांवाच्या पक्ष्याच्या पंखांतील रंगित द्रव्य यांत आढळून आलेलें आहे. आर्य वैद्यकांत मोरांच्या पिसांच्या राखेपासून तांबें काढीत.

वितळून तयार केलेल्या धातूचे सर्व गुणधर्म अंगी असलेलें नैसर्गिक तांबें खनिज रूपानें आढळतें. त्याचे स्फोटक घनाकृति असतात. तांब्याच्या खाणींत नैसर्गिक तांबें बहुधा वरच्या भागांत, म्हणजे ज्या ठिकाणच्या द्रव्यावर वातावरणाचा परिणाम होत असतो तेथें सांपडतें. ह्या धातूच्या क्षाराच्या द्रव्यावर कार्य (रिडक्शन) होऊन, खाणींतील लांकडावर किंवा लोखंडी वस्तूवर धातूचे थर बसतात. कधी कधी तें खडकांतील भेगांतून बसतें. तांब्याची सर्वांत मोठी खाण मिचिगानमध्ये, कॅबीना पॉईंटजवळ, सुपीरियर सरोवराच्या प्रदेशांत असून तेथें ४०० टनांपेक्षां जास्त माल सांपडलेला आहे. कांहीं ठिकाणीं तांब्याबरोबर नैसर्गिक रूपेहि सांपडतें.

अशोधित धातु.—तांब्याचे मुख्य अशोधित धातु म्हटले म्हणजे क्युप्राइट व माल्कोनाइट हीं प्राणिदें, मालकाइट व चेलिसाइट हीं कर्वितें, अॅटॅकमाइट हें हरिद, कायसोकोल हा सिलिकेट, व चार्ल्कोसाइट, चार्ल्कोपायराइट, एरुबेसाइट व टेर्राहेड्राइट हें गंधकित हे होत. क्युप्राइट हें फार प्रमाणांत आढळत नाहीं. तेनसी व मिसीसिपीच्या खोऱ्यांतील खाणीमध्ये माल्कोनाइट पुष्कळ सांपडतें. मालकाइटमध्ये धातूचें प्रमाण शेंकडा ५६ असतें. तें दक्षिण आफ्रिका, सैबिरिया वगैरे ठिकाणीं पुष्कळ मिळतें. अॅटॅकमाइट मुख्यत्वेकरून चिली व पेरू या देशांत आढळतें. शुद्ध कायसोकोलमध्ये धातूचें प्रमाण शें. ३० असतें. ही धातु चिली, विस्कॉनसिन व मिसोरी ह्यांत पुष्कळ सांपडतें. परंतु तांब्याचे गंधकाबरोबर होणारे संयुक्त पदार्थ हे आर्थिक

दृष्ट्या सर्वांत महत्त्वाचे होत. चाल्कोसाइटमध्ये तांब्याचें प्रमाण शें. ८० व चाल्कोपायराइटमध्ये शेंकडा ३४.६ असतें.

धातु विधा.—अशोधित धातूपासून तांबें मिळविण्याच्या तीन रीती आहेत. (१) कोरडी किंवा सुकी किंवा अनारद्र; (२) ओली किंवा आर्द्र व (३) वैयुतिक.

अशोधित धातु घेतली असेल त्याप्रमाणें व स्थानिक परिस्थितीप्रमाणें कामाच्या रीती भिन्न असतात. ज्या अशोधित धातूंत तांब्याचें प्रमाण शें. ४ पेक्षां कमी असतें तींतून तांबें काढण्याकरितां अनारद्र रीत फायदेशीर पडत नाही. यासाठीं अशा धातूकरितां आर्द्रपद्धतीचा उपयोग केला जातो.

तांबें गाळणें—प्रथम, अनारद्र रीतीनें तांबें गाळण्याच्या पद्धतीचीं सामान्य तत्त्वे सांगून, मग उपयोगांत आणल्या जाणाऱ्या यंत्रसामुग्रीचें वर्णन देऊ. तांब्याच्या गंधकीकृत अशुद्ध धातूंत (आर्थिक दृष्टीनें ह्याच अत्यंत महत्त्वाच्या आहेत) बहुधा असेनिक व अँटिमनी यांचें मिश्रण असल्यामुळे, शक्यतर हीं परकीं द्रव्ये प्रथम काढून टाकणें जरूर असतें. याकरितां भाजून भस्मीकरण केल्यानंतर त्यांचा रस करतात. याला मॅट असे म्हणतात. या रसांत तांबें व लोह यांच्या गंधकिदांचें मिश्रण असतें, परंतु असेनिक, अँटिमनी किंवा सिलिका हीं द्रव्ये बहुतकरून सुळीच नसतात. आतां त्या मिश्रणांतील लोखंड काढून टाकण्याकरतां, त्यांत कोक व द्रवकारक सिलिकायुक्त द्रव्ये मिसळतात. तयार झालेल्या धातूस तीत अद्यापि लोखंड राहिलेले असल्यास “ निळी धातु ”, निराळें तांबें व तांब्याचें प्राणिद असल्यास “ पिंपल धातु ”, व तांब्याचें शुद्ध गंधकिद राहिलेले असल्यास “ पांढरी धातु ” अशीं नांवें दिलीं जातात. ह्या धातूचा पुन्हां रस करून मग ती शुद्ध केली जाते.

इंग्लिश पद्धतीत पुढील क्रिया करतात. (१) अनाम्लीकरण, (२) भट्टीत (परावर्तक भट्टी) घालून रस करून मॅट बनविणें; (३) मॅट भाजणें; (४) पांढरी धातु करण्याकरितां, पुन्हां भट्टीत टाकून वितळविणें; (५) पांढऱ्या धातूची पुन्हां मॅट अथवा अशुद्ध धातु करणें; (६) अशुद्ध धातूचें शुद्धीकरण, इत्यादि.

जर्मन किंवा स्वित्झर पद्धतः—ह्या पद्धतीत प्रातिष्वनिक किंवा परावर्तक भट्टीच्या ऐवजीं झोताच्या भट्टीचा उपयोग केला जातो; हा तिचा विशेष आहे. तीत पुढील क्रिया करतातः (१) भस्मीकरण; (२) मॅट तयार करण्याकरतां झोताच्या भट्टीमध्ये रस करणें; (३) मॅट भाजणें; (४) कोक व द्रवकारक पदार्थांबरोबर झोताच्या भट्टीमध्ये रस करून काळी किंवा अशुद्ध धातु तयार करणें; व (५) अशुद्ध धातूचें शुद्धीकरण.

अशुद्ध धातूंत मुख्यतः लोह, शिसें, जस्त, कोबल्ट, निकेल विससध, असेनिक, अँटिमनी, गंधक, सेसेनियम व टेल्यूरियम ह्या परक्या धातू असतात. त्या काढून टाकण्याकरतां प्राणिदीकरण करणाऱ्या पदार्थांच्या योगानें तिचा रस करून,

वरील मळी काढून घ्यावी अगर, वरील कृतीनें तयार झालेला पदार्थ उडून जाऊं द्यावा; किंवा वैयुतिक रीतीनें तांबें निराळें करावें. प्राणिदीकरण करतांना नेहमी थोडेंबहुत ताम्रसप्राणिद बनतें; व तांब्याबरोबर वितळून त्याचा मऊपणा व चिवटपणा कमी करितें. यास्तव प्राणिदाची पुन्हां धातु करणें जरूर असतें; हें करण्याकरतां धातूचा रस ओल्या लांकडाच्या दांड्यानें ढवळावा म्हणजे लांकडाचें ज्वलन, अभिषव यांच्यापासून तयार होणाऱ्या पदार्थांच्या योगानें प्राणिदाचें संस्करण होऊन, सर्व क्रिया चांगल्या तऱ्हेनें झाली असल्यास, मऊ, घनवर्धनीय व चकचकीत तांबें मिळतें.

आर्द्रपद्धतिः—आर्द्रपद्धतीचा उपयोग फक्त कमी प्रतीच्या अशोधित धातूंतून, व ज्यांच्याबरोबर सोनें किंवा रुपें असतें अशा धातूंतून तांबें काढण्याकरतां केला जातो. या पद्धतीतील मुख्य तत्त्व म्हणजे अशोधित धातूचें द्रावण करून तींतून, सांक्र्याच्या रूपानें तांबें निराळें करणें, हें होय. आर्थिक दृष्ट्या महत्त्वाच्या अशोधित धातूंत प्राणिद, कर्बित, गंधकित किंवा गंधकिदांच्या रूपानें तांबें असतें. पैकीं प्राणिद व कर्बित हे गंधकिक किंवा उज्जहरिक अम्ल, लोहस हरिद, लोहिक गंधकित, अमोनियायुक्त संयुक्त पदार्थ व सोडियम थायोसल्फेट यांमध्ये द्रवतात. परंतु आर्थिक दृष्टीनें गंधकिक किंवा उज्जहराम्ल उपयोगांत आणणें फायद्याचें असतें.

अशोधित धातु, शिसें, विटा किंवा दगड यांच्या खोज्यांत ठेवून त्यावर गंधकाम्ल टाकावें; किंवा गंधकद्विप्राणिद, नत्रस घूर (सोरा व गंधकाम्लापासून तयार केलेला) व वाफ यांचें मिश्रण सोडावें. बहुतेक तांब्याचा मोरचूद झाल्यावर, अशोधित धातूतील क्षार काढून टाकण्याकरतां ती धुतात. उज्जहराम्ल वापरलें असतां अनाम्लक्षार बनत नाहीत, परंतु त्यांत लोहसप्राणिद द्रवत. त ही गोष्ट अनिष्ट आहे.

अं ना म्लीकरण.—अनाम्लीकरणाची (भाजण्याची) क्रिया अशा रीतीनें चालविली पाहिजे की, त्यामुळे शक्य तेवढें असेनिक व अँटिमनी निघून जाऊन, अनाम्लीभूत धातु वितळवितांना तांब्याशीं संयोग पावण्याला जरूर तेवढाच गंधक शिल्लक रहावा.

ताम्रगंधकित किंवा ताम्रस व ताम्रिक हरिद्राच्या द्रावणांतून सांक्र्याच्या रूपानें तांबें निराळें करण्याकरितां लोखंडाचा उपयोग करतात. तांब्याच्या सांक्र्याचा आकार व सांक्रा निराळा होण्याला लागणारा वेळ, लोखंड, शुद्ध अशुद्ध लोखंडाचा कीस किंवा कांड्या यांपैकी ज्या स्थितीतील घेतलें असेल त्यावर अवलंबून असतो. लोखंडाची पूड घेतली असतां क्रिया सर्वांत जलद होते. लोखंडाचा उपयोग करतांना द्रावण अगदीं शिथिल असावें; व त्यांत लोहिक क्षाराचें प्रमाण शक्य तेवढें कमी असावें, नाही तर स्वतंत्र अम्लाचा लोखंडावर परिणाम होऊन लोहिक क्षाराचें संस्करण होईल.

तऱ्हेचें लग्न हे लोक लावितात. मुलांनी शेंडी राखण्याच्या वेळीं चौलविधीला प्रारंभ पित्याला करावा लागतो. कुटुंबातील मोठ्या माणसाच्या प्रेताचा दहनविधि असतो व इतरांस पुरण्यांत येतें. सुतकाचा काल १० दिवस असतो.

तान्सासरोवर—मुंबई, ठाणा जिल्ह्यांत, हें एक कृत्रिम सरोवर आहे. तान्सा नदींत बंधारा (डॅम) बांधून हें सरोवर केलें आहे. बांधाची उंची ११८ फूट असून लांबी १ मैल आहे. या बांधाला जवळ जवळ, १॥ कोटी रुपये खर्च आला.

तापीनदी—पश्चिम हिंदुस्थानातील मोठ्या नद्यांपैकी एक नदी. सूर्याने, स्वतःच्या उष्णतेपासून वचाव करण्यासाठी ही नदी उत्पन्न केली, अशी समजूत आहे. मुलतार्ईच्या पवित्र तलावांतून इचा उगम आहे. खानदेशांत शिल्यावर हिला वऱ्हाडमधून पूर्णानदी मिळते. हिच्याकाठीं पुष्कळ तीर्थे आहेत. पुर्णा व तामी यांच्या संगमावर चांगदेव नांवाचें प्रसिद्ध पवित्र ठिकाण आहे. आणि सुरतच्या वरच्या बाजूला बोधान या नांवाच्या तीर्थाचें ठिकाण आहे. सुरत शहर व धालनेरचा किल्ला ही या नदीच्या कांठचीं इतिहासप्रसिद्ध ठिकाणे आहेत.

तांबट—कांसार पहा.

तांबें—फार प्राचीन काळापासून उपयोगांत असलेली एक धातू. तांबें व कथील यांच्या मिश्रणानें झालेली ब्राँझ धातू हा मनुष्य जातीनें वापरलेल्या धातूचा पहिला संयुक्त पदार्थ होय; व त्यावरून ऐतिहासिक कालापूर्वीच्या युगाला ब्राँझ युग ही संज्ञा मिळालेली आहे.

तांबें ही विशिष्ट प्रकारच्या तांबड्या रंगाची व चकचकीत धातू आहे. शुद्ध तांब्याच्या नुकत्याच घांसलेल्या भागावर गुलाबी किंवा पिवळट छटा असते; परंतु तांब्यांत ताम्रस प्राणिद असेल तर ती जांभुळसर असते. त्यांचें विशिष्ट गुरुत्व ८.९१ ते ८.९५ पर्यंत असते. बाजारी तांबें थोडेंसे सच्छिद्र असल्याकारणानें त्यांचें विशिष्टगुरुत्व ८.२ ते ८.५ पर्यंत असते. तांबें वितळण्याचें उष्णमान निरनिराळ्या शास्त्रज्ञांच्या मते १०००° ते १२००° सें. पर्यंत आहे. वितळलेल्या धातूचा रंग समुद्राच्या पाण्याप्रमाणे असतो; व उष्णमान बाढविल्यास (विद्युत्स्फुल्लिगामध्ये) त्याची वाफ होऊन जळें लागते. त्या ज्वालेचा रंग हिरवा असतो. वितळलेल्या तांब्यांत कबैकप्राणिद, उज्ज, गंधकद्विप्राणिद वगैरे वायू शोषिले जातात, परंतु तांबें थंड होत जाईल त्याप्रमाणे ते पुन्हां मोकळे होतात. यामुळें विशेष काळजी न घेतल्यास, ओतीव पदार्थ सच्छिद्र बनतात. (उष्णतेचें मान ०° इतकें असतां त्याची विशिष्ट उष्णता ०.०८९, व १००° असतां ०.९४२ असते). विद्युद्वाहकांत याचा नेबर दुसरा लागतो. रूपाची वाहकशक्ति १०० आहे असें मानिल्यास शुद्ध तांब्याची वाहकशक्ति (उ. मा. १३° सें.) ९६.४ आहे असें माथिणसेन यानें ठरविलें आहे.

कोरड्या हवेचा तांब्यांवर परिणाम होत नाही, परंतु कर्बम्लमिश्रित ओलसर हवेंत त्यावर कर्बिताचा हिरवा थर बसतो. उष्णमान नेहमीचें असल्यास त्यावर गंधकाम्ल किंवा उज्जहराम्ल याचा बहुतेक मुळांच परिणाम होत नाही, परंतु तापविल्यानंतर पहिल्या अम्लाच्या योगानें ताम्रगंधकित (मोरचूद) व गंधकद्विप्राणिद आणि दुसऱ्याच्या योगानें ताम्रसहरिद व उज्ज हीं द्रव्ये पितळतात. तीव्र नत्रिकाम्लाचाहि त्यावर परिणाम होत नाही; परंतु पातळ अम्ल वापरलें असतां जोरदार प्रतिक्रिया सुरू होते. व तीपासून प्रथम ताम्रनत्रित व नत्रप्राणिद, आणि ताम्रनत्रिताचें निवेशन वाढेल तसतसें नत्रसप्राणिद व अखेर केवळ नत्र हीं तयार होतात.

तांबें सां पडण्याचें ठिकाण.—निसर्गांत तांबें पुष्कळ विखुरलेलें असून, तें बहुतेक जमीनींत, लोहांश असलेल्या खनिज पाण्यांत आणि अशोधित धातूंत सांपडतें. तें समुद्रांतील गवत व जमीनीवरील गवत तसेंच अंडी, मांस, यकृत व मूत्रपिंड, मनुष्याचें व इतर प्राण्याचें रक्त व ट्यूबोको नांवाच्या पक्षाच्या पंखांतील रंगित द्रव्य यांत आढळून आलेलें आहे. आर्य वैद्यकांत मोरांच्या पिसांच्या राखेपासून तांबें काढीत.

वितळून तयार केलेल्या धातूचे सर्व गुणधर्म अंगी असलेलें नैसर्गिक तांबें खनिज रूपानें आढळतें. त्याचे स्फटिक घनाकृति असतात. तांब्याच्या खाणींत नैसर्गिक तांबें बहुधा वरच्या भागांत, म्हणजे ज्या ठिकाणच्या द्रव्यावर वातावरणाचा परिणाम होत असतो तेथें सांपडतें. ह्या धातूच्या क्षाराच्या द्रव्यावर कार्य (रिडक्शन) होऊन, खाणीतील लांकडावर किंवा लोखंडी वस्तूवर धातूचे थर बसतात. कधी कधी तें खडकांतील भेगांतून बसतें. तांब्याची सर्वांत मोठी खाण मिचिगानमध्ये, क्वीबीना पॉइंटजवळ, सुपीरियर सरोवराच्या प्रदेशांत असून तेथें ४०० टनांपेक्षां जास्त माल सांपडलेला आहे. कांहीं ठिकाणीं तांब्याबरोबर नैसर्गिक रूपींह सांपडतें.

अशोधित धातू.—तांब्याचे मुख्य अशोधित धातू म्हटले म्हणजे क्युप्राइट व माल्कोनाइट हीं प्राणिदें, मालकाइट व चेलिडाइट हीं कर्बितें, अँटॅकमाइट हें हरिद, कायसोकॉल हा सिलिकेट, व चार्ल्कोसाइट, चार्ल्कोपायराइट, एरुबेसाइट व टेट्राहेड्राइट हें गंधकित हे होत. क्युप्राइट हें फार प्रमाणांत आढळत नाही. तेनसी व मिसीसिपीच्या खोऱ्यांतील खाणीमध्ये माल्कोनाइट पुष्कळ सांपडतें. मालकाइटमध्ये धातूचें प्रमाण शेंकडा ५६ असतें. तें दक्षिण आफ्रिका, सैबिरिया वगैरे ठिकाणीं पुष्कळ मिळतें. अँटॅकमाइट मुख्यत्वेकरून चिली व पेरू या देशांत आढळतें. शुद्ध कायसोकॉलमध्ये धातूचें प्रमाण शें. ३० असतें. ही धातू चिली, विस्कॉन्सिन व मिसोरी ह्यांत पुष्कळ सांपडतें. परंतु तांब्याचे गंधकाबरोबर होणारे संयुक्त पदार्थ हे आर्थिक

दृष्ट्या सर्वांत महत्त्वाचे होत. चाल्कोसाइटमध्ये तांब्याचें प्रमाण शें. ८० व चाल्कोपायराइटमध्ये शेंकडा ३४.६ असतें.

धातु विद्या.—अशोधित धातूपासून तांबें मिळविण्याच्या तीन रीती आहेत. (१) कोरडी किंवा सुकी किंवा अनार्द्र; (२) ओली किंवा आर्द्र व (३) वैद्युतिक.

अशोधित धातु घेतली असेल त्याप्रमाणें व स्थानिक परिस्थितीप्रमाणें कामाच्या रीती भिन्न असतात. ज्या अशोधित धातूंत तांब्याचें प्रमाण शें. ४ पेक्षा कमी असतें तीतून तांबें काढण्याकरितां अनार्द्र रीत फायदेशीर पडत नाही. यासाठीं अशा धातूकरितां आर्द्रपद्धतीचा उपयोग केला जातो.

तांबें गाळणें—प्रथम, अनार्द्र रीतीनें तांबें गाळण्याच्या पद्धतीचीं सामान्य तत्वे सांगून, मग उपयोगांत आणल्या जाणाऱ्या यंत्रसामुग्रीचें वर्णन देऊ. तांब्याच्या गंधकीकृत अशुद्ध धातूंत (आर्थिक दृष्टीनें ह्याच अत्यंत महत्त्वाच्या आहेत) बहुधा असेनिक व अँटिमनी यांचें मिश्रण असल्यामुळे, शक्यतर हीं परकीं द्रव्ये प्रथम काढून टाकणें जरूर असतें. याकरितां भाजून भस्मीकरण केल्यानंतर त्यांचा रस करतात. याला मॅट असे म्हणतात. या रसांत तांबें व लोह यांच्या गंधकिदांचें मिश्रण असतें, परंतु असेनिक, अँटिमनी किंवा सिलिका हीं द्रव्ये बहुतकरून मुळीच नसतात. आतां त्या मिश्रणातील लोखंड काढून टाकण्याकरतां, त्यांत कोक व द्रवकारक सिलिकायुक्त द्रव्ये मिसळतात. तयार झालेल्या धातूस तीत अद्यापहि लोखंड राहिलेलें असल्यास “ निळी धातु ”, निराळें तांबें व तांब्याचें प्राणिद असल्यास “ पिंपल धातु ”, व तांब्याचें शुद्ध गंधकिद राहिलेलें असल्यास “ पांढरी धातु ” अशीं नांवे दिली जातात. ह्या धातूचा पुन्हां रस करून मग ती शुद्ध केली जाते.

इंग्लिश पद्धतीत पुढील क्रिया करतात. (१) अनाम्लीकरण, (२) भर्डीत (परावर्तक भर्डी) घालून रस करून मॅट बनविणें; (३) मॅट भाजणें; (४) पांढरी धातु करण्याकरितां, पुन्हां भर्डीत टाकून वितळविणें; (५) पांढऱ्या धातूची पुन्हां मॅट अथवा अशुद्ध धातु करणें; (६) अशुद्ध धातूचें शुद्धीकरण, इत्यादि.

जर्मन किंवा स्वित्झिष पद्धतः—ह्या पद्धतीत प्रतिध्वनिक किंवा परावर्तक भर्डीच्या ऐवजी झोताच्या भर्डीचा उपयोग केला जातो; हा तिचा विशेष आहे. तीत पुढील क्रिया करतातः (१) भस्मीकरण; (२) मॅट तयार करण्याकरतां झोताच्या भर्डीमध्ये रस करणें; (३) मॅट भाजणें; (४) कोक व द्रवकारक पदार्थांबरोबर झोताच्या भर्डीमध्ये रस करून काळी किंवा अशुद्ध धातु तयार करणें; व (५) अशुद्ध धातूचें शुद्धीकरण.

अशुद्ध धातूंत मुख्यतः लोह, शिसें, जस्त, कोबल्ट, निकेल विस्मथ, असेनिक, अँटिमनी, गंधक, सेसेनियम व टेल्यूरियम ह्या परक्या धातु असतात. त्या काढून टाकण्याकरतां प्राणिदीकरण करणाऱ्या पदार्थांच्या योगानें तिचा रस करून,

वरील मळी काढून घ्यावी अगर, वरील कृतीनें तयार झालेला पदार्थ उडून जाऊं द्यावा; किंवा वैद्युतिक रीतीनें तांबें निराळें करावें. प्राणिदीकरण करतांना नेहमी थोडेंबहुत ताप्रासप्राणिद बनतें; व तांब्याबरोबर वितळून त्याचा मऊपणा व चिंबटपणा कमी करितें. यास्तव प्राणिदाची पुन्हां धातु करणें जरूर असतें; हें करण्याकरतां धातूचा रस ओल्या लांकडाच्या दांड्यानें ढवळावा म्हणजे लांकडाचें ज्वलन, अभिपव यांच्यापासून तयार होणाऱ्या पदार्थांच्या योगानें प्राणिदाचें संस्करण होऊन, सर्व क्रिया चांगल्या तऱ्हेनें झाली असल्यास, मऊ, घनवर्धनीय व चकचकीत तांबें मिळतें.

आर्द्रपद्धतिः—आर्द्रपद्धतीचा उपयोग फक्त कमी प्रतीच्या अशोधित धातूंतून, व ज्यांच्याबरोबर सोनें किंवा रुपें असतें अशा धातूंतून तांबें काढण्याकरतां केला जातो. या पद्धतीतील मुख्य तत्व म्हणजे अशोधित धातूचें द्रावण करून तीतून, सांक्याच्या रूपानें तांबें निराळें करणें, हें होय. आर्थिक दृष्ट्या महत्त्वाच्या अशोधित धातूंत प्राणिद, कर्बित, गंधकित किंवा गंधकिदाच्या रूपानें तांबें असतें. पैकीं प्राणिद व कर्बित हे गंधकिक किंवा उज्जहरिक अम्ल, लोहस हरिद, लोहिक गंधकित, अमोनियायुक्त संयुक्त पदार्थ व सोडियम थायोसल्फेट यांमध्ये द्रवतात. परंतु आर्थिक दृष्टीनें गंधकिक किंवा उज्जहराम्ल उपयोगांत आणणें फायद्याचें असतें.

अशोधित धातु, शिसें, विटा किंवा दगड यांच्या खोज्यांत ठेवून त्यावर गंधकाम्ल टाकावें; किंवा गंधकद्विप्राणिद, नत्रस घूर (सोरा व गंधकाम्लपासून तयार केलेला) व वाफ यांचें मिश्रण सोडावें. बहुतेक तांब्याचा मोरचूद झाल्यावर, अशोधित धातूतील क्षार काढून टाकण्याकरतां ती धुतात. उज्जहराम्ल वापरलें असतां अनाम्लक्षार बनत नाहीत, परंतु त्यांत लोहसप्राणिद द्रवतत ही गोष्ट अनिष्ट आहे.

अनाम्लीकरण.—अनाम्लीकरणाची (भाजण्याची) क्रिया अशा रीतीनें चालविली पाहिजे की, त्यामुळे शक्य तेवढें असेनिक व अँटिमनी निघून जाऊन, अनाम्लीभूत धातु वितळवितांना तांब्याशीं संयोग पावण्याला जरूर तेवढाच गंधक शिलक रहावा.

ताप्रागंधकित किंवा ताप्रास व ताप्रास हरिद्राच्या द्रावणांतून सांक्याच्या रूपानें तांबें निराळें करण्याकरितां लोखंडाचा उपयोग करतात. तांब्याच्या सांक्याचा आकार व सांका निराळा होण्याला लागणारा वेळ, लोखंड, शुद्ध अशुद्ध लोखंडाचा कोस किंवा कांडया यांपैकी ज्या स्थितीतील घेतलें असेल त्यावर अवलंबून असतो. लोखंडाची पूड घेतली असतां क्रिया सर्वांत जलद होते. लोखंडाचा उपयोग करितांना द्रावण अगदीं शिथिल असावें; व त्यांत लोहिक क्षाराचें प्रमाण शक्य तेवढें कमी असावें, नाही तर स्वतंत्र अम्लान्वा लोखंडावर परिणाम होऊन लोहिक क्षाराचें संस्करण होईल.

गंधकिदाच्या स्वरूपातील अशुद्ध तांब्यापासून, आर्द्र पद्धतीने धातुरूप तांबें काढतांना पुढील क्रिया कराव्या लागतात: (१) तांब्याचें द्रवणीय स्वरूपांत रूपांतर करणें, (२) तांब्याचे क्षार द्रवविणें व (३) सांब्याच्या रूपांत तांबें निराळें करणें. ताम्रगंधकिदाचें गंधकित केल्यास तें पाण्यांत द्रवतें; अम्लप्राणिद केल्यास गंधक किंवा उज्जहराम्लांत द्रवतें; ताम्रिक हरिद पाण्यांत द्रवणीय आहे, व ताम्रस हरिद धातूंच्या हरिदांच्या द्रवणांत विरतें.

उबड्या हवेंत ठेवणें, भाजून अनाम्ल करणें, व लोखंडाचें नत्रित अगर लोहिक गंधकित यांबरोबर तापविणें, यांपैकीं एखादी क्रिया करून गंधकिदाचें गंधकितान्त रूपांतर केलें जातें. पहिल्या रीतींत वेळ फार लागतो. अशुद्ध धातूंत लोहाचें प्रमाण जास्त असल्यास मात्र दुसऱ्या रीतीचा उपयोग करण्यास हरकत नाहीं. तरी ह्या रीतीनें थोडें बहुत गंधकिद तसेंच कायम रहातें. लोहस गंधकिताबरोबर भाजून भस्म केल्यास सर्व गंधकितान्त प्राणिद तयार होतें. लोहिक गंधकितान्तचा उपयोग, उघड्या हवेंत ठेवण्याच्या कृतींत जोड किंवा पुरवणी म्हणून करितात.

उज्जहर किंवा गंधकाम्ल स्वस्त असेल तर गंधकिदाचें प्राणिद तयार करण्यांत येतें. त्यावेळीं अनाम्लीकरणाची क्रिया परावर्तक किंवा धातुवर ज्वाळा परत फिरविणाऱ्या अर्थांत करितात. किंवा गंधक परत पाहिजे असल्यास बंद तोंडाच्या भट्टी (मफल फरनेस) यध्यें करितात.

ताम्र गंधकिदाचें हरिद करावयाचें असल्यास, अशोधित धातू मिठाबरोबर भाजतात; परंतु सर्पण महाग असेल तर किंवा कोणत्याहि प्रकारचे अपायकारक असून धूर हवेंत सुळीच जाऊं घावयाचे नसतील तर, अशुद्ध धातुवर लोहस-हरिद आणि उज्जहराम्ल, किंवा लोहिकहरिद घालतात. दोन्ही रीतींनीं ताम्रिकहरिद तयार होतें व नंतर त्याच्या द्रावणांतून वर दिल्याप्रमाणें लोहाच्या योगानें तांबें निराळें काढितात.

याप्रमाणें मिळालेल्या धातूंत शें. ५५ पेक्षां जास्त तांबें असेल तर तिचें एकदम शुद्धीकरण करितात; पण हें प्रमाण कमी असेल तर मेटबरोबर ते पुन्हां वितळविलें जातें. इतर पदार्थांत मुख्यतः लोहाचें अनाम्ल क्षार, लोह, प्राफाइट, व कधी कधी सिलिका, अँटिमनी आणि लोहाचे आर्सेनेटस असतात. धुण्यानें हे पदार्थ निघून जातात. तांब्यांत कर्वयुक्त द्रव्यें जास्त असल्यास (सांका पाडण्याकरितां लोखंडाचीं पुड वापरलीं असतां तांब्यांत कर्वयुक्त द्रव्यें बहुत-करून रहातात.) तांबें हवेंत तापवितात; त्यामुळें कर्व जळून जातो. त्याबरोबरच थोड्याशा तांब्याचें प्राणिदीकरण होतें; याकरितां त्याचें पुन्हां संस्करण करावें लागतें.

वैद्युतिक शुद्धीकरण.— तांब्याबरोबर असलेल्या इतर धातूपासून मग त्या सोनें किंवा चांदी याप्रमाणें मौल्यवान असोत किंवा अर्सेनिक, अँटिमनी, सेलेनियम व टेल्युरिम-

प्रमाणें हीण धातु असोत, वैद्युतिक रीतीनें तांबें निराळें करण्याचीं तत्वे पुष्कळ दिवसांपूर्वी माहित झालेलीं होती परंतु डायनॅमॉत सुधारणा होऊन विद्युच्छाक्ती कमी खर्चांत मिळू लागेपर्यंत तांब्याचें विद्युद्विघटन मोठ्या प्रमाणावर करणें (व्यापारी दृष्टीनें) शक्य नव्हतें. हल्लीं विजेचे उपयोग वाढल्यामुळें, विद्युद्विघटनानें तयार केलेल्या व उत्तम प्रकारचीं विद्युद्वाहक शाक्ती असलेल्या तांब्याची मागणी वाढत चालल्यामुळें त्या तांब्याला वितळवून शुद्ध केलेल्या तांब्यापेक्षां किंमतहि चांगली येते. तांब्याची किंमत वाढल्यामुळें त्याबरोबर असणारी मौल्यवान धातु (सोनें किंवा रुपें) २५ किंवा ३० रुपयांपेक्षां जास्त किंमतीची नसली तरी वैद्युद्विघटनानें तांबें तयार करणें फायद्याचें पडतें.

मोठ्या प्रमाणावर तांबें शुद्ध करण्याचा प्रयत्न जी. आर. एलकिंगटन यानें करून, पहिलें पेटंट १८६५ सालीं घेतलें. त्यानें अशुद्ध तांब्याच्या जाड पत्र्याच्या धनध्रुवाकरितां व वैद्युतिक रीतीनें तयार झालेल्या तांब्याचा थर ज्यावर बसला आहे अशा पत्र्याचा ऋण ध्रुवाकरितां उपयोग केला. पंचपात्रीसारख्या आकाराच्या अग्निमृत्तिकेच्या मोठ्या भांड्यांत ताम्रगंधकितान्त संपृक्त द्रावण घालून, त्यांत सहा धनध्रुवांच्यामध्ये चार ऋणध्रुव (दोन धनध्रुवांच्यामध्ये १ ऋणध्रुव याप्रमाणें) ठेवण्यांत येऊन सर्व धनध्रुव एकमेकांशीं व त्याचप्रमाणें सर्व ऋणध्रुव एकमेकांशीं जोडलेले होते. याप्रमाणें १०० किंवा अधिक वरण्यांची मालिका तयार केली होती (म्हणजे एका वरणीच्या धनध्रुवाचीं टोंकें दुसऱ्या वरणीच्या ऋणध्रुवाशीं जोडलेलीं होती). प्रवाहाची घनता दर चौ. फुटास ५ किंवा ६ ऑपेअर असे. याप्रमाणें प्रवाह चालू झाल्यानंतर धनध्रुवावरील तांबें ऋणध्रुवावर जाऊन बसल्यामुळें तें वाढत जाते, व धनध्रुव कमी होत. ऋणध्रुवांची जाडी बरीच झाल्यानंतर त्याचे पत्रे करीत किंवा तसेंच बाजारांत पाठवून देत. चांदी व इतर अद्राव्य पदार्थ वरणीच्या तळाशीं बसत. विद्युद्विघटनार्थ घेतलेल्या द्रावणांत लोहाचें प्रमाण फार होईपर्यंत त्याचा उपयोग केला जात असे; परंतु त्यांत वरचेवर गंधकम्लाचें अगदीं पातळ मिश्रण घालीत असत. ही पद्धत ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्त्वाची आहे; व अद्यापि खर्च आणि त्रास कमी करून, धातु जास्त शुद्ध करण्याकरितां व ती लवकर मिळण्याकरितां थोडे बहुत फेरफार करून हीच पद्धति प्रचारांत आणली जाते.

प्रवाहाच्या घनतेवर तांब्याचे स्वरूपगुण अवलंबून असतात. म्हणजे प्रवाह अगदीं दुर्बल असतां तांबें फिकट रंगाचें व ठिसुळ असतें. जसजसा प्रवाह जोरदार होत जाईल तसतसे कांहीं एका मर्यादेपर्यंत तांब्याचे गुणधर्म चांगले होत जातात. पण पुढें त्याचा रंग काळसर होत जातो. व त्याच्या परमाणूताळ आर्कपकशक्ती कमी कमी

होत गेलेली आढळून येते. तांबें शुद्ध करितांना सामान्य-पणं, प्रवाहवन्ता ७.५ ते १२ किंवा १५ अँपियरपर्यंत असते व द्रावणांत, १ ग्यालन पाण्यामध्ये ११ ते २ पौंड ताप्रागंधकित व ५ ते १० औंस गंधकाम्ल असतें.

तांबें गाळून शुद्ध करण्याच्या अर्वाचीन पद्धतीनें पुष्कळ वेळ व श्रम हीं वांचतात; त्यामुळे जगांतील तांब्याचें उत्पन्नहि पुष्कळ वाढलें आहे. गंधकीकृत तांब्याची अशुद्ध धातूची सकाळीं भट्टी लाविल्यास संध्याकाळपर्यंत, तांब्याचें प्रमाण शें. ९९ असलेल्या पट्ट्या बाहेर पाठविण्याकरितां तयार होतात. ह्याच कामाला पूर्वी चार महिनेंहि पुरत नसत. जगांत तयार होणाऱ्या तांब्यापैकी, शें. ७० चें वैद्युतिक रीतीनें शुद्धीकरण केलें जातें. १९०७ सालीं अमेरिकेंत ४६१५८३ टन तांबें शुद्ध करण्यांत आलें; त्याबरोबर १३९९५४३६ औंस चांदी व २७२१५० औंस सोनें मिळालें. अलीकडे अमेरिकेमध्ये तांब्याची पैदास वाढत असून इतर देशांत कमी होत आहे-

तयार झालेल्या सर्व मालाला तीन महिन्यांच्या आंत मागणी येते व तो बहुधा एक महिन्यापेक्षां जास्त पुरतहि नाहीं, यावरून पैदाशीबरोबर त्याचा खपहि वाढला आहे हें उघड आहे. हल्लीं जहाजांना बाहेरून लावण्याकरितां तांब्याच्या पत्र्यांचा उपयोग करित नाहींत तरी वैद्युतिक उपकरणें आणि विद्युद्वाहक करण्याकडे तांब्याचा उपयोग होऊं लागल्यामुळे तांब्याचा एकंदर खप कमी झालेला नाहीं.

तांब्याच्या मिश्रधातूः—बहुतेक दुसऱ्या सर्व धातूबरोबर तांब्याचें मिश्रण होऊन महत्त्वाच्या मिश्रधातू बनतात. त्यांपैकी ज्यांत तांब्याचें प्रमाण बरेंच आहे अशा मुख्य मिश्रधातू म्हटल्या म्हणजे पितळ, त्रांस व जर्मनसिल्व्हर या होत. त्यांचे गुणधर्म व उपयोग त्या त्या धातूच्या वर्णनांत दिले आहेत.

तांब्याचें अस्तित्व शोधून काढण्याच्या रीतीः—तांब्याच्या संयुक्त पदार्थाच्या योगानें बुनसेन बर्नरच्या ज्वाळला हिरवा रंग येतो. तांब्याच्या क्षाराच्या द्रावणांत अमोनिया मिळविला असतां त्याला एक प्रकारचा निळा रंग येतो. पोट्याशम फेरो सायनाइडच्या योगानें तपकिरी रंगाचा सांका मिळतो, व द्रावण फार पातळ असेल तर नुसता तपकिरी रंग होतो. या प्रतिक्रियेनें ५००००० पट पाण्यांतील १ भाग तांब्याचेंहि अस्तित्व शोधून काढितां येतें.

औषधाकरितां उपयोगः—ताप्रागंधकितचा (मोरचुदाचा) वांतिकारक म्हणून उपयोग केला जात असे. परंतु त्यामुळे मागून ग्लानि येते व त्यापासून अपेक्षित क्रिया न झाल्यास पोटांतील श्लेष्मल त्वचेवर त्याचे फार हानिकारक परिणाम होतात, या कारणास्तव हल्लीं त्याचा उपयोग या कामाकरितां क्वचित् केला जातो. तथापि बाह्यतः, दाहक व कौथप्र म्हणून तें उपयोगी आहे. तांब्याचे संयुक्त पदार्थ विपारी असतात.

चितें छापण्याच्याकामीं व हिरवे रंग करण्याकरितां मोरचुदाचा फार उपयोग करतात. पेरणीच्या वियाला कीड लागू नये म्हणून तें मोरचुदाच्या पाण्यांत भिजवितात.

तांबें गाळण्याचे कारखाने हिंदुस्थानांत बरेच जुने असावे. हल्लीं बंगाल प्रांतांत सिंधभूम व दारभूम येथे हे कारखाने सुरू झाले आहेत. दार्जिलिंग चांदा, गढवाल, आसाम व बलुचिस्तान इत्यादि ठिकाणीं तांब्यासंबंधीं महत्त्वाचे शोध लागले आहेत. दक्षिण हिंदुस्थान, राजपुताना व हिमालयाच्या बाह्य प्रदेशांतील पुष्कळसे भाग यामध्ये पूर्वी तांबें गाळीत असत. पुष्कळ यूरोपियन कंपन्यांनीं तांबें खणून तें गाळण्याचे प्रयत्न या प्रांतांत केले परंतु ते निष्फळ ठरले.

तरी कच्चें तांबें खार्णीतून काढून शुद्ध करण्याचे कारखाने काढण्यास कौलनामे व परवाने दिले जातात. हल्लीं हिंदुस्थानांत परदेशांतून तांबें फार येतें. परंतु हिंदुस्थानांतील चांगल्या खार्णीचें तांबें शुद्ध केलें तर बरीच अडचण दूर होईल. पूर्वी तांबें शुद्ध करण्याचीं साधनें सुधारलेलीं नसल्या कारणानें खार्णी खणणारे लोक पायराटीसपर्यंत पोचतच नसत. कारण मध्येच पाणी लागत असे; यामुळे वरच सांपडणारीं तांब्यांचीं प्राणिदे व कर्वितें यांपासूनच ते लोक तांबें काढीत असत.

तांबें व पितळ यांचे का रा गी र.—हे कारागीर तीन प्रकारचे आहेत (१) गाळणारे, (२) ओतणारे व (३) तांबट. लोखंड व तांबें यांच्या कारखान्यांची संख्या एकत्र दिलेली असते. १९०५ तें हिंदुस्थानांत असे २४३०० कारखाने होते. अलीकडे तांबें पितळ यांचे कारखाने शहरांत जास्त प्रमाणावर निघू लागले आहेत. इतर उद्योगधंद्यांशीं सरकारी रिपोर्टांत तुलना करून पहातां हा धंदा चांगल्या स्थितींत आहे. कारण या कारखान्यांतील बहुतेक काम हलकें असतें.

तांबें व पितळ यांचीं भांडीं—प्रत्येक प्रांतांत दोन किंवा त्याहून जास्त कारखाने आहेत त्यामुळे प्रत्येक प्रांतांतील भांड्यांचे आकार, घडण व डौल हीं वेगळीं असतात. पितळ हें तांबें व जस्त यांचें २:१ किंवा ४:३ याप्रमाणें मिश्रण करून तयार होतें. हें हिंदुस्थानांत बहुधा करीत नाहींत. परदेशांतून याचे पत्रे येतात. कांसि हें, तांबें व जस्त यांचें ७:२ या प्रमाणांत मिश्रण करून करतात. हें हिंदुस्थानांत तयार होतें. धालिया किंवा भारिया हे लोक कांसि तयार करतात व कांसार हें कांसि विकतात.

हिंदू लोक सोन्याच्या खालोखाल तांबें व रुपें या धातूनां शुद्ध समजतात. पितळ हें त्याहूनहि खालच्या दर्जाचें मानिलें जातें. मुसुलमान लोक पितळेला हलकी मानतात; परंतु कल्हई केलेलीं तांब्याचीं भांडीं हे वापरतात; कांशाच्या भांड्यांत अंबट पदार्थ कळकत नाहींत.

हिंदी कारागिरांना पूर्वी तांबें व पितळ व त्यांच्या मिश्रणांनें झालेल्या धातूंचे कुशल काम व उपयोग यांचे चांगलें

ज्ञान असावें असें त्यांच्या भांड्यांवरून व इतर जिन्नसां-
वरून दिसतें. ब्रह्मदेशांतील पितळेच्या मूर्ती इतक्या कमी
श्रमानें व साहित्यानें केलेल्या आहेत कीं आंग्ल कारागिरांनां
त्या तितक्या कमी श्रमानें व साहित्यानें करतां येणार
नाहींत. राजपुताना व इतर ठिकाणीं तांब्याच्या बांगळ्या फार
स्वस्त मिळतात.

या धातूंची घरगुती भांडी अगदीं सार्धी असून त्यावर
नक्षीदार काम नसतें. हिंदू लोकांमध्ये या धातूचे लोटे व
मुसुलमान लोकांत झान्या वापरतात.

या धातूच्या पंचपात्री, आचमनी (संध्येची पळी), धूप-
दाणी, सिंहासन, आर्ती, घंटा इत्यादि पूजेचीं भांडी व
उपकरणे व कृष्ण, विष्णु इत्यादिकांच्या मूर्ती या जिनसा
संयार करतात.

तांबोळी—हा धंदवाचक शब्द असून त्याचा अर्थ
विड्यांचीं पानें विकणारा असा होतो. ही मुख्यतः पंजाबां-
तील जात आहे. तेथे हे हिंदू व मुसुलमान असून, दिल्ली,
कर्नाळ, अंबाला, सिमला, कांगा, लुधियाना, फिरोजपूर,
लाहोर, रावळपिंडी, मुलतान हं जिल्हे आणि नहन व पति-
याळा संस्थाने यांत आढळतात. हे मुख्यतः संयुक्त
प्रांतांतून आलेले आहेत.

तनावळी तांबोळी या नांवाची यांची एक पोट जात
अटक व लाहोर यांत आढळते. ही एक मेहनती व शांतता-
प्रिय अशी शेतकरी जात असून आपणांस अमीरखान म्हणून
एका वारल (शहराचें नांव) येथील मोंगळांचे वंशज म्हणावितात.
४ शतकांपूर्वी अमीरखानाच्या मुलांनीं सिंधुनद ओलांडून
हजन्त्याच्या तनवाल नांवाच्या मैदानांत वसाहत केली असें
म्हणतात.

म हा रा ष्ट्री य.—ही जात मूळ महाराष्ट्रीय असून गुजराथ
व पंजाबमधून इकडे १००११२५ या वर्षीपूर्वी
आली असें म्हणतात. यांची वस्ती बहुतेक जिल्ह्यांत
आढळते. या जातीपैकीं कांहीं अद्याप गुजराथी
भाषा बोलतात व गुजराथी पेहराव करतात. पण
बहुतेकांनीं मराठी भाषा व चालीरीती उचलल्या आहेत.
त्यांचा मुख्य धंदा खाण्याचीं पानें, आपटा वगैरे पानें
विकणे हा होय. सातारा जिल्ह्यांत या जातीची वस्ती बरीच
म्हणजे अडीच तीन हजारपर्यंत आहे.

दहावारा पिढ्यापूर्वी ही जात कर्नाटकांतून येथे आली
असें म्हणतात. लिंगायत, मराठा व मुसुलमान असे या
जातीचे विभाग असून खालील माहिती विशेषतः लिंगायत
तांबोळ्यांनांच अनुलक्षून आहे. हे लोक मराठी भाषा बोल-
तात. मराठा शेतकऱ्यांप्रमाणे दिसतात. बहुतेक तांबोळी
गाईं म्हशी पाळतात व खेड्यांत पानांचे गट्टे आणण्याकरितां
तट्टेंद्रि घाळतात. ते मद्यमांसाशन करीत नाहींत असें म्हण-
तात. विड्याचीं पानें, सुपान्यां, तंबाखू वगैरे सामान विकतात.
तांबोळ्यांच्या स्त्रिया हा धंदा सारखा करीत नाहींत. कित्येक

तांबोळी शेतीहि करितात व कित्येक मजुराचा धंदा करि-
तात.कांहीं लोक दुसऱ्यांच्या घरां नोकर म्हणूनहि राहतात.ते
हिंदू देवतांची पूजा करितात व सर्व हिंदू सण व उपास पाळतात.
त्यांचे जन्माचे, लग्नाचे व अंत्य संस्कार साधारणतः हिंदू
प्रमाणेच असतात. जंगम किंवा ब्राह्मण हे त्यांच्या धर्म-
कृत्यांस जरूर लागतात. मुसुलमान व मराठा तांबोळी अली-
कडे पानें विकण्यांच्या धंद्यांत सरसावल्यामुळे लिंगायत
तांबोळी मागे पडले आहेत. [इंडियन गॅझेटियर; मुंबई
गॅझेटियर; मेन्सस रिपोर्ट; रोजची गळासरी.]

ताब्रीझ—इराणांतील अजरबैजान प्रांताची हें शहर
राजधानी आहे. लोकसंख्या सुमारे २ लक्ष आहे. हरून-
अल—राशिद याच्या बायकोनें ८९१ साली शहर वसविलें
असें सांगतात पण त्यास पुरावा नसून त्याच्यापूर्वी कित्येक
शतके ताब्रीझ माहीत होते. गरम खनिज पदार्थांच्या जवळच
असणाऱ्या झऱ्यांवरून हें नांव पडलें आहे.

शहरांत प्रख्यात इमारती फार थोड्या आहेत. गझनखान
(१२९५-१३०४) व जहानशाहा (१४३७) यांनी बांध-
लेल्या मोठ्या इमारती पडलेल्या आहेत. इराणांत उत्तम
हवेचीं जीं शहरें आहेत त्यांपैकीं हें एक आहे. या शहरांचे
भूमिकंपानें पुष्कळ नुकसान झालें आहे. १८७८ पूर्वी येथे
व्यापार चांगला चालत असे, पण काकेससमध्ये रेल्वेस्ता
झाल्यानें व इतर कांहीं कारणांनीं या शहरांचे व्यापारी
महत्त्व कमी झालें.

तामनगड—रायगडसंस्थानांतील १८९ खेड्यांचा पर-
गणा. हा मूलूख संस्थानच्या उत्तरेस असून बहुतेक डोंगराळ
आहे. क्षेत्रफळ १०५,१३७ एकर व लोकसंख्या ४६,५६९.
यांत चार प्राथमिक शाळा, एक पोलिसठाणे व २ चौक्या
आहेत.

तामिळ, भा पा.—मॅक्समुलरनें जगांतील एकंदर
भाषांचे सेमेटिक, आर्य व तुराणी असे तीन मुख्य वर्ग पाडले
आहेत. तुराणी वर्गांतील भाषा ऑस्ट्रेलियापासून फिनलंड-
पर्यंतच्या फार विस्तृत प्रदेशांत पसरल्या असून या वर्गां-
तील सर्व भाषांमध्ये तामिळ हीच भाषा सर्वांत अधिक
प्रगत असून तिच्यांत शुद्ध देश्य असें वाड्मयहि पुष्कळ व
उच्च प्रतीचे साहे. तामिळ या शब्दाचा अर्थ ' गोंड ' असा
आहे, आणि तेलगू भाषेइतकी मधुरता तामिळ भाषेत
नसली तरी तिचा ' पूर्वकडील इटालियन भाषा ' म्हणतां
येईल. " थोडक्या शब्दांत जोरदार अर्थ आणण्याच्या बाव-
तींत तामिळच्या वरचढ अशी जगांत दुसरी कोणतीहि भाषा
बहुधा नसेल " असें रेव्हरंड. पी. पर्सांग्लह म्हणतो. तामिळ
भाषा बोलणारे लोक पुलिकतपासून त्रिवेंद्रमपर्यंतच्या वसमुद्र-
किनाऱ्यापासून पूर्वघाटापर्यंतच्या प्रदेशांत आहेत. शिवाय
सिलोनमधील सुमारं निम्मे लोक तामिळ असून ब्रिटिश
ब्रह्मदेश, मॅरिशस बेट, नाताळ व वेस्टइंडिया बेटे वगैरे मुळ-
खांत तामिळ लोकांची वस्ती आहे. उत्तर सिलोनसह

हिंदुस्थानांतील ५८ हजार चौरस मैल प्रदेश तामिळ भाषा बोलणाऱ्या लोकांनी व्यापला आहे, आणि तामिळ ही १ कोटी २० लक्ष लोकांची मातृभाषा आहे.

संस्कृत पंडितांनी सामान्यतः हिंदुस्थानांतील एकंदर भाषांचा पांच गौड भाषा व पांच द्राविडी भाषा असा हिशेब केला असून पांच द्राविडी भाषांत तेलगू, कानडी, मराठी,

भाषांचें तुलनात्मक कोष्टक.

मराठी	संस्कृत	तामिळ	तेलगु	कानडी	मल्याळम्
मी	अहम्	नान्	नेनु	नानु	नान्
मला	माम्	एन्नइ	नन्नु	नान्नानु	एन्ने
आम्ही	वयम्	नाम्	मेमु	नावु	नांगळ
तूं	त्वम्	नि, नीन्	नियु	निनु	नि, निन्
तुम्ही	यूयम्	निधल	मिरु	नियु	निंगल
तुम्हास	युष्मत्	अङ्कलइ	मिम्मनु	निम्मनु	निंगल
तो	सः	अवान	वडु	अवनु	अवेन्
ते	ते	अवारकल	वरु	अवरु	अवार
एक	एक	ओन्ऱु	ओकति	ओन्दु	ओन्न
दोन	द्वि	इरन्दु	रेंडु	एरडु	रेंड
तीन	त्रि	मुन्ऱु	मुडु	मूरु	मुन्न
चार	चतुर्	नन्गु	नल्लुगु	नाल्लु	नल्ल
पांच	पंचन्	ऐन्दु	ऐदु	ऐदु	अंजह
सहा	षट्	आरु	आरु	आरु	आर
सात	सप्त	एरु	एदु	एलु	ऐरा
आठ	अष्ट	एट्टु	एनिमिडि	एन्दु	एट्ट
नऊ	नव	ओवटु	तोम्मिडी	ओवत्तु	ओइम्बया
दहा	दश	पत्तु	पाडि	हत्तु	पठ
बाप	पिता	अप्पान्	तन्दि	तंदे	अप्पेन
बाप	पितरु	अप्पानमार	तन्दुलु	तंदेगळु	अप्पेनमार
आई	मातरु,माता	ताय्,अम्मा	तल्ली	ताइ	अम्मा
मुलगा	पुत्र	मकन्	कोडुकु	मगनु	मकेन
मुलगी	दुहिता,पुत्री	मकळ	कुटुरु	मगळु	मकळ
डोकें	शिरस्	तलाइ	तला	तले	थाल
डोळा	अक्षि	कान्	कण्णु	कण्णु	कण्ण
तोंड	मुखम्	वइ	नोरु	बाइ	बाय
हात	कराः	केइ	चेयी	कइ	केइ
पाय	पाद	काल्	कालु	कालु	काल
झाड	वृक्ष	मारम्	चेट्टु	मर	मारम्
झाडें	वृक्षाः	मारंग्काल्	चेट्टळ	मरगळ	मारंगळ
सूर्य	सूर्यः	ग्रयिरु	पोड्डु	सूर्य	बाल
चंद्र	चन्द्रमस्	तिंगल	नेला	चंद्र	नालाव
दिवस	दिवस	नाल	पगालु	डगळु	वकळ
रात्र	रात्रिः	इरावु	रे	इरळु	रात्रि
आग	अग्नि	नेरुप्पु	निप्पु	बॅकि	थे
पाणी	अप्,नीर	नीर	नीरु	नीरु	वेल्लम्

गुजराथी व तामिळ यांचा समावेश केला आहे. वास्तविक मराठी व गुजराथी या दोन भाषांचें उत्तरेकडील भाषांशी साम्य असून त्यांची आद्यजननी संस्कृत भाषा आहे. द्राविडी

भाषावर्गांत तामिळ, तेलगू, कानडी, मल्याळम्, तुळु, गोंड' व कु या भाषांचा समावेश होतो. द्राविडी भाषा मूळ एका निराळ्याच भाषेपासून झाल्या असल्या तरी संस्कृत शब्दांचें

मिश्रण तामिळमध्ये शें. ४० तेलगूमध्ये शें. ५० व मल्याळम् भाषेत याहूनहि अधिक प्रमाणांत आहे, व तत्त्वज्ञान, शास्त्र, धर्म व कळाविषयक पारिभाषिक शब्द संस्कृत-मधील आहेत. भाषांतील शब्दांच्या तुलनेकरितां मार्गाल पृष्ठावरील कोष्टक पहा.

इरुळ, कसुव आणि येरुकल अशा तामिळच्या तीन पोट-भाषा आहेत, पैकी पहिल्या दोन निलगिरी पर्वतांतील जंगली लोक बोलतात, व शेवटची-जिल्हा कोची किंवा कोरव असेंहि म्हणतात ती-जिप्सी लोकांसारख्या भटक्या जाती बोलतात. मालसर हा तामिळचाच एक अपभ्रष्ट प्रकार असून ही भाषा अनमल्लइ पर्वतांतील उत्तरेकडील जंगली लोक बोलतात. मुख्य तामिळ भाषेत शेन (उच्च) व कोडूम (खेडवळ) असे दोन प्रकार असून पहिली काव्यवाङ्मयांत व दुसरी सामान्य लोकांच्या बोलण्यांत रूढ आहे.

लि पि.—तामिळ, तेलगु. कानडी व मल्याळम् अशा तीन द्राविडी लिपी आज प्रचारांत आहेत. त्या तिन्ही मूळ देवनागरी लिपीपासून निघाल्या आहेत असे मानतात. तेलगु-कानडी व तामिळ या दोन लिपींत बरेच अंतर आहे, व या दोन्ही लिपी देवनागरीहून फार भिन्न आहेत. प्राचीन तामिळभाषेची वेत्तलुतु (म्ह. वाटोळी अक्षरें) ही फार जुंनी लिपि असून आधुनिक तामिळ लिपि, ग्रंथ लिपा व तिच्या पूर्वीच्या अशोककालीन जुन्या ब्राह्मी लिपीपासून तयार झालेली आहे, व काहीं वर्ण जुन्या वेत्तलुतु लिपीतून घेतलेले आहेत. तथापि ही लिपि फार अपुरी आहे. तामिळ लिपींत बारा स्वर व अठरा व्यंजने मिळून तीस वर्ण आहेत. स्वर भरपूर आहेत पण व्यंजने फारच कमी आहेत. पांच पांच वर्णांचे पुरे पांच वर्ग नाहींत; तर क वर्गातील ख, ग, घ या तीन वर्णांचे काम एकटया 'क'ला भागवावे लागते व अशीच चवर्ग, टवर्ग, तवर्ग व पवर्गावद्दल स्थिति आहे. क, च, ट, त, प या पांच वर्गांतील अनुनासिकें मात्र आहेत. पुढें य, र, ल, व, हे चार वर्ण आहेत आणि श, ष, स, ह हे वर्ण नाहींत. 'ह' चें काम 'क'ला व 'स'चें 'च'ला करावें लागते. याशिवाय न, र, ल,ळ, अशासारख्या उच्चारांचे चार वर्ण आहेत. तामिळ व्याकरणकार व्यंजनांचे कठोर, मृदु व मध्यम असे तीन वर्ग पाडतात. कठोर व्यंजनांपैकी कोणतेहि शब्दाच्या शेवटीं येत नाहीं. मृदुपैकी एकखेरीज कोणतेहि आणि मध्यमपैकी कोणतेहि शब्दाच्या शेवटीं येऊ शकते.

तामिळ भाषेत निरनिराळ्या ऋळीं जे संस्कृत शब्द शिरले ते सध्यां अति विकृत स्वरूपांत आहेत. याचें कारण या दोन भाषांतील उच्चारसंप्रदायाची भिन्नता होय. उदा. उलगु (संस्कृत=लोक), उरुवम् (रूप), अरुकुन (अर्क), अर्पुत्तम् (अभ्रुत्तम्), नट्त्तिरम् (नक्षत्रम्), इरुडि (ऋषि), तीकम् (दीपम्), अरसेन (राजन्). संस्कृतखेरीज हिंदुस्थानी, अरबी, आणि फारशी शब्द तामिळने उचलिले आहेत; ते

वहुतेक महसूल, राजकीय व न्यायखात्यांतील संज्ञा आहेत. अर्लाकडे इंग्रजी शब्दहि शिरलेले दिसतात; उदा. तिरिट्टि (ट्रिट्टी), पट्लर (वट्लर), आकट (अॅकट), कुलाव (क्लव), कवर्नर (गव्हर्नर), पिन्नलकोडु (पिनलकोड), सीकु (सिक्) मेजास्तिरट्टु (मॅजिस्ट्रेट). तथापि इतर द्राविडी वाङ्मयीन भाषांशी तुलना करतां, तामिळने परकी वचस्वाला न जुमानतां आपलें वैशिष्ट्य राखिलें आहे असे निःसंशय म्हणावें लागेल. काहीं तामिळी शब्दहि इंग्रजी भाषेत रूढ झाले आहेत; उदा. करी (तामि. करी.), सुल्लिगटानी (मिलगु = मिरी व तण्णीर = थंड पाणी), चेरुट (सुरुतु), परिया (परेड्यन).

संस्कृतांतल्यापेक्षां तामिळमध्येच संधिनियम फार गुंतागुंतीचे आहेत. जुन्या काव्यभाषेत (शेन-तामिळींत) हे तंतोतंत पाळीत असले तरी आजच्या भाषेत (कोडूम-तामिळींत) त्यांकडे दुर्लक्ष करण्याची प्रवृत्ति वाढत चालली आहे. हे संधिनियम संस्कृत नियमांसारखे वाटतात तरी त्यांमध्ये अतिशय फरक आहे. उदा. इरुळ नीक्किनान यांचा संधि इरुणाकिनान; पोन पात्तिरम = पोरपात्तिरम्; पलन तन्दान = पलनरान्दन. नामें दोन प्रकारची-उच्च वर्णीय व नीच-वर्णीय, किंवा पुरुषवाचक व अपुरुषवाचक. पहिल्यांत सवुदु प्राणी व दुसऱ्यांत इतर सर्व नावे येतात. फक्त उच्च-वर्णीय नामांत एकवचनांत स्त्रीलिंग व पुल्लिंग हा भेद पाळतात; बहुवचन दोघांचें एकच होतें (पुल्लिंगांत अंत्य न् चा व स्त्रीलिंगांत ळ्चा र होतो.) कळ् (गळ्) हा नपुंसकलिंगी प्रत्ययाहि यापुढें वाटल्यास लावावा. विभक्तिप्रत्यय लागण्यापूर्वी काहीं नामांचें सामान्यरूप होतें. एकवचनी व अनेकवचनी विभक्तिप्रत्यय सारखेच असतात. द्वितीयेचा इड्, तृती. आळ्, चतु. कु, पंच. इल्लिरुडु (इनिर्नु), पष्ठी उडेइय (अदु), व सप्तमीचा इळ् (इडत्तिल, इन्) असा आहे. जुन्या कवितांतून या प्रत्ययांची विविध रूपें आढळतात तर पुष्कळ वेळां प्रत्यय गाळतातहि. विशेषणें जेव्हां गुणदर्शक असतात तेव्हां तीं नामांपूर्वी येऊन जशीच्या तशीच राहतात. तीं क्रियावाचक असतांना नामानंतर येऊन त्यांना क्रियापदांचे प्रत्यय लागतात. एकवचनी व अनेकवचनी सर्वनामें पुढील-प्रमाणें असतात:—

एकवचन

अनेकवचन

प्रथम पुरु.—नान् (यान्) नाम् (याम्), नानगळ.

द्वितीय पुरु.—नी नीर (नीबिर, नीबिर) नीनगळ

क्रियापदांत धातू, काळ व पुरुषवाचक प्रत्यय हीं मुख्यतः पहावयाचीं असतात. अनियमितार्थ, आज्ञार्थ व संकेतार्थ असे तीन मूळ अर्थ व तसेच तीन काळ (वर्तमान, भूत व भविष्य) आहेत. पुरुषवाचक प्रत्यय एकवचनी:—(१) एन; (२) आय, सन्मानार्थी-ईर, (३) पुल्लि. —आन् स्त्रीलि.—आळ्, सन्मानार्थी—आर, नपुंस.—अदु. अनेकवचनी—(१)—आम् (आम्, एम्); (२)—ईकळ; (३) पुल्लि. व

स्त्रीलिं.—आरकळ, नपुंस.—अन. हे प्रत्यय सर्व क्रियापदांना सर्वकाळीं लागतात; फक्त भविष्यकाळीं—अदु आणि—अन यांच्या बदल—उम् (कुम्) येतो. अकर्मक क्रियापदांना वर्तमानकाळीं—किर (किरन), भूतकाळीं—द, न्द, किंवा इन् आणि भविष्यकाळीं व् (व्) लागतो तर सकर्मक क्रियापदांना या काळांत अनुकर्म किर (किरव्), त् (न्द) व प् हे प्रत्यय लागतात. पण यांत सुद्धा अनेक अपवाद आहेत. इतर काळ व अर्थ यांचा बोध कांहीं सहाय्यक धातू किंवा विशिष्ट प्रत्यय लागून होतो. निरनिराळे प्रत्यय लागून (उदा.—प्पि, —वि,—त्तु) प्रयोजक धातू बनतात, व नामाला पडु (पडणें) किंवा उण् (खाणें) हे साहाय्यक लागून कर्मणिप्रयोग होतो. तामिळ भाषेंत पुढील चार विशेष, लक्षांत ठेवण्यासारखे आहेत:—(१) क्रियापदांचे काळ नसलेले नकाररूप (हें अ लागून होतें); (२) इल्ले व अल्ल या दोन नकारार्थी अव्ययांची क्रियापदासारखी योजना, पहिलें अव्यय अस्तित्व नाकबूल करतें तर दुसरें गुण किंवा सत्त्व नाकबूल करतें; (३) दोन कृदंतसंघांचा उपयोग, एक विशेषणार्थी किंवा संबन्धी कृदंत व दुसरें सामान्य क्रियाविशेषणार्थी किंवा धातुसाधित कृदंत; व (४) पुरुषवाचक प्रत्यय लावून विशेषणांना क्रियापदांचे रूप देणें, हें रूप नामाप्रमाणें चालवितां येतें. उदा. पेरिय म्हणजे मोठा; पेरियांस म्हणजे आम्ही मोठे आहो; पेरियांमुक्कु = मोठे असणाऱ्या आम्हाला. जुन्या काव्यांतून जी क्रियापदांचीं रूपे सांपडतात तीं आतां उपयोगांतून गेलेलीं आहेत. क्रियापदांना कांहीं विशिष्ट प्रत्यय लावून विशेषणें, क्रियाविशेषणें व भाववाचक नामें तयार करतात. परोक्ष बोलण्याची तन्हा (इन्डायरेक्ट स्पीच) इतर भारतीय भाषांप्रमाणें याहि भाषेंत नाही. अवतरणें दाखविण्यासाठीं संस्कृत ' इति ' प्रमाणें एन्रु योजितात. वाक्यरचना मराठीप्रमाणेंच आहे. उदा. कुळ्देइयेइ कोन्ऱ्पोत्तवलेइ अळेइपित्तु नी न् इप्पडि प्पट्ट शिशु—व—अत्ति शेय्दाय् एन्रु केत्तान (मूल जिनें मारिलें तिला वोलावून तूं शिशुहत्त्या कां केलीस असें त्यानें विचारलें).

लोक.—दक्षिण हिंदुस्थानांतील लोक व त्यांच्या भाषा यांना जें ' द्रविड ' असें नांव आहे त्यांपासून तामिळ हा शब्द निघाला व त्याची व्युत्पत्ति द्रविड—द्रमिड—द्रमिल—द्रमिल—तमिळ अशा प्रकारें आहे असें विशप काळवेळ, डॉ. ग्रौल, डॉ. गुंडर्ट वगैरे विद्वानांचें म्हणणें आहे. तामिळ लोक युरोपीयाइतके शरीरांनें मजबूत नाहींत. तथापि देखणे असतात. त्यांचें नाक शेंडेदार व वर मनोऱ्याप्रमाणें निमुळतें होत गेलेलें असतें; केंस काळे व डोळे बारीक किंवा मध्यम आकाराचे असतात; तोंड मोठें; आंठ जाड; कपाळ क्वचित् उंच; दाढी विपुल व वर्ण काळाकुट्ट, असतो. तामिळ लोकांत पुष्कळ चांगले गुण असतात, उदा. काटकसरीपणा, धिमेपणा, सोशिक्रपणा, सभ्यपणा वगैरे. त्यांची स्मरणशक्ति फार दांडगी असते. त्यांचे दुर्गुण म्हटले म्हणजे खोटे-

पणा व कामासक्तता. वैद्या कामाची सर्वांत कमी व धाडसी कामाची सर्वांत अधिक आवड त्यांच्यामध्ये असते. जेथे कोठें पैसा मिळण्यासारखा असेल तेथे व्यापारी म्हणून किंवा मजूर किंवा घरकामे म्हणून तामिळ लोक राहिलेले आढळतात. सिलोनमधील चहा व कॉफीच्या मळ्यांत सुमारे ९,५०,००० तामिळ असून, मॉरिशस बेट, वेस्ट इंडीज बेटें, ब्रह्मदेश, सयाम वगैरे देशांतहि तामिळ लोक मजूर म्हणून राहिलेले आहेत.

तामिळांमध्ये सुद्धा ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र हे चारी वर्ण आहेत व. ब्राह्मणांत तीन वर्ग आहेत ते:—(१) अग्निदैवत, (२) काशिबारवंश (काशिबार नांवाच्या भविष्यवाद्याचा वंश; हा शिवभक्त होता). (३) परतो-वासरवंश (हाहि भविष्यवादीच होता.); हे सर्व वैष्णव होते.

क्षत्रिय हे पूर्वी राज्य करीत होते. त्यांचेहि तीन वर्ग आहेत. (१) अग्निवंश, यांनां सेरेन म्हणत होते. हे मलयवरचे राज्य करीत होते. पोर्तुगीज लोक त्यांस मलबार म्हणत व त्यांच्या भाषेस मलय भाषा म्हणत. (२) सूर्यवंश, यांनां चोलन म्हणत. त्यांच्या राज्यास चोलमंडल म्हणत. (पोर्तुगीज-फॉरोमंडल) यास चोलचें राज्य आणि त्यांच्या भाषेस तेलगु किंवा वडगु (उत्तरीयहि) म्हणतात. (३) चंद्रवंश; यांतील राजांनां पांड्य म्हणत. त्यांनीं मदुरेवर राज्य केलें. त्यांची भाषा हीच खरी शुद्ध आणि सुंदर तामिळ भाषा होय. तिला मलबार असेंहि नांव आहे परंतु तें योग्य नाही.

वैश्य श्रीमंत असून त्यांचे वर्ग तीन:—(१) कोवैश्य अथवा इडैयार, हे गुरे पाळून उपजीविका करतात. (२) तान वैश्य अथवा चेष्टो किंवा व्यापारी, हे व्यापारावर उपजीविका करतात. (३) पूवैश्य किंवा वेळ्ळाळर, हे शेती करतात.

वैश्यांचे जे वर तीन वर्ग सांगितले त्यांचे नोकर ते शूद्र होत. त्यांचे दोन वर्ग आहेत:—(१) घरगुती आणि (२) बाहेरील कामाकरितां. घरगुती १८ तन्हेचे आहेत. यांत न्हावी, धोबी, सुतार वगैरे येतात. बाहेरील कामकऱ्यांचे वर्ग २८ वर आहेत. वरील प्रत्येक जातीचे एक ठराविक विरुदु (निशाण) ठरलें आहे. म्हणजे त्यांचे हक्क आणि हत्यारें निरनिराळीं आहेत.

घरचाकरी करणाऱ्यांच्या १८ जाती:—

१ नविडर (नावियर) = न्हावी.

२ ओचेर (वाचेर), यांचे काम वैश्य लोकांचीं लग्नें व मृत्यु प्रसिद्ध करण्याचें आहे.

३ तट्टार = सोनार

४ कोल्लर = लोहार

५ तचर = सुतार

६ कन्नार = पितळकाम करणारा

७ कस्तिप्पेर = गवंडी.

या सर्वांनां कम्मळर ही सामान्य संज्ञा आहे.

८ वलैयर = पारधी

९ पन्नर = शिपी

१० एण्णइ वाणियर = तेली

११ गुण्णवु वाणियर (कुण्णवु कारर) = चुना भाजणारा

१२ उण्णु वाणियर (उण्णु कारर) = मोठ करणारा

१३ पूमालै कारर = फुलमाळी

१४ इल्ले वलैयर-दुर्गरक्षक

१५ वेट्टियर (परैयर) = ताशावाले; हे विणकामहि करतात.

१६ कोस्सेवर (कुशवर) = कुंभार; हे प्रेतासाठी खट्टे उकरतात व प्रेतें वाहून नेतात.

१७ वीरकदियार = शंख वाजविणारे

१८ वण्णार = घोवी

बाहेरचें काम करणाऱ्यांपैकी. कांहीं जाती पुढें दिल्या आहेत:—

१ कोमहियर = कोमटी

२ सलपर = किरकोळ विक्री करणारे

३ आगंबादियर = हुलक्या जातीचे शेतकरी

४ परवर

५ करैयार

६ तामिळर

७ मुकुवर

८ पत्तेनेवर

९ संपदेवर

१० पल्लेवल्लर

११ संदर (शाणार)

१२ पळळर

१३ नल्लवर

१४ तन्नेकन्नर

१५ मावुत्तर = महात } इस्तिरक्षक.

१६ परंवर

१७ कयकुलर

१८ शेणियर

१९ चाल्लियर (शालियर)

२० एलुत्त कारर = नितारी

२१ सयेकारर = रंगारी

२२ एलेय वाणियर = तांबोळी

२३ मरवर

२४ कुरवर

२५ वेडर

२६ कैम्मार

२७ शक्किलियर

२८ तुंरंवर = हुलक्या जातीचे घोवी

शूद्रांपैकी ज्यांना त्यांच्या विशेष गुणामुळे पूर्वीच्या क्षत्रियांपासून उच्च दर्जा व हत्यार मिळाली होती त्यांना वलकैयर (उजव्या हाताचे) म्हणतात. परंतु बाकी सर्व शूद्रांना इदुक्कैयर (डाव्या हाताचे) म्हणतात. वरील जातीशिवाय

जफनापत्तम् प्रान्तामध्ये तीन जाती आहेत:—(१) मदपल्ले-तेथील राजांच्या रखेलीचे वंशज; यांना मदपल्ली (स्वयंपाकघर) म्हणत. कारण रखेल्यांचें काम वाढणें वगैरेचें असे. (२) मलवार-हे एक वेळाळरच, पण मलवारच्या राज्यांतून आलेले होत. (३) परेदेसर--यापैकी कांहीं परदेशचे व कांहीं गुलामगिरीतून मुक्त झालेले होत. यांच्याबद्दल खात्रीने कांहीं सांगता येत नाहीं.

पूर्वी जेव्हां सीलोन बेट ओसाड होतें त्यावेळेस चोलमडल (कोमंडल) च्या राजाचा पुत्र सिंहुकुमार आपले अम्मलदार व कांहीं दुसरे राजपुत्र यांसह जहाजांतून आला आणि तेथील हवेंने व सुपीकतेनें खुप होऊन त्यानें तेथेंच आपलें राज्य स्थापण्याचें ठरविलें. नंतर पत्रानें, पांड्यमंडलम् (मदुरा) च्या चंद्रवंशीय राजास निरनिराळी कुटुंबें तेथें वस्तीकरितां पाठविण्याची त्यानें विनंति केली आणि त्याच्या मुलीसहि मागणी घातली, तीं राजानें तावडतोव कबूल केली, आणि मुलीबरोबर वराच लवाजमा त्यानें पाठविला. नंतर त्यांचें थाटानें लग्न झालें आणि त्यांनां तेथें राज्याभिषेक झाला. तेव्हांपासून तेथील राजे मदुरेच्या चंद्रवंशीय राजांच्याच मुली करतात. राजाचा भापा तेलुग (किंवा तेलिग) आणि राणीची तामिळ असल्यामुळें दोन्हीची मिसळ होऊन तिसरीच एक भापा तयार झाली आणि लग्नामुळें दोन लोकांचें मिश्रण होऊन तिसरे लोक झाले त्यांस सिंगकुमारम् किंवा सिंगली म्हणतात. तसेंच मदुरेच्या राजकन्येनें आणि तिच्या बरोबरच्या लोकांनीं बुद्धाची पूजा इकडेहि चालू केली. ही सर्वा, राजपुत्र व त्याच्या लग्नाची हकीकत राजरत्नकरी राजनीति, राजवली वगैरे सिंगली ग्रंथांमध्ये आहे; तशाच कांहीं निरनिराळ्या गोष्टी प्रचलित आहेत त्यांत ही गोष्ट आहे.

तामिळ व आर्य न संस्कृति.—तामिळ देशाचा प्राचीन इतिहास अद्याप उपलब्ध झालेला नाहीं. या देशांत राहणारे अत्यंत प्राचीन रहिवाशी ओशियानियांतील रहणाऱ्या निग्रो जातीपैकी होते, असें कांहींजण मानतात. तथापि हे अद्याप सिद्ध झालेले नाहीं. तामिळ लोकांपूर्वी त्यांच्या देशांत रहात असलेल्या लोकांसंबंधीच्या कोणत्याहि प्रकारच्या दंतकथा तामिळ लोकांत प्रचलित नाहींत. डॉ. कॉल्डवेल यांचें मत असें आहे कीं, तामिळ वाङ्मयांतील सर्वांत जुने लेख ख्रिस्ती शकाच्या ८ व्या शतकाच्या पूर्वीचे नाहींत. त्या देशांत पुराणें म्हणून जे ग्रंथ आहेत त्यांत अगदीं प्राचीन काळापासूनचा इतिहास सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. पण वास्तविक त्यांत बालिश दंतकथांखेरीज अधिक महत्त्वाची माहिती नाहीं. रामायण आणि मनुस्मृति या ग्रंथांत असा उल्लेख आहे कीं, कारोमांडल किनाऱ्यावर नरभक्षक “ म्लेच्छ ” लोक रहातात व ते ऋषींच्या तपाचरणाला व्यत्यय करतात. तामिळ भाषेचे परीक्षण करून आर्यपूर्वकालीन द्राविड लोकांच्या संस्कृतीबद्दल डॉ. कॉल्डवेलनें पुढील अनुमानें काढली आहेत:—

“ या लोकांवर राज्य करणारे राजे असत ते तटबंधी केल्या वाऱ्यांत रहात; प्रत्येक राजाचें राज्य लहानशा प्रदेशावरच असे; त्या लोकांना ग्रंथ माहीत नव्हते; इतकेंच नव्हे तर लिहिण्याची कोणती लिपीहि त्यांना माहीत नसावी. पण त्यांच्यामध्ये भाट लोक असत व ते मोठ्या उत्सवाच्या प्रसंगां कबर्ने म्हणून दाखवीत; त्यांना जस्त व कथील यांखेरीज नेहमीच्या उपयोगांतल्या सर्व धातू माहीत होत्या; तसेंच त्यांना प्राचीन लोकांना माहीत असलेले आकाशातील ग्रह, बुध व शनि खेरीजकरून माहीत होते; त्यांना संख्या १०० पर्यंत व त्यांच्यापैकी कित्येकांना हजारपर्यंत माहीत होती, पण त्याच्यापुढे लक्ष व कोटी या संख्यांबद्दल त्यांना ज्ञान नव्हतें. रोगांवरील औषधेहि त्यांना माहीत होती पण वैद्यकशास्त्र किंवा धंदेवाले वैद्य यांच्यामध्ये नव्हते. ते लोक लहानसहान गांवांतून रहात असत, व लहानसहान होड्या तयार करीत असत. त्यावेळीं मोठालीं शहरें नव्हतीं, मोठालीं जहाजे दाखून समुद्रावर दूरच्या देशाशी व्यापार करण्याइतकी प्रगति त्यांच्यामध्ये झाली नव्हती. सिलोनशी मात्र त्यांचे दळणवळण असे. कारण त्यावेळीं तेथे खोल समुद्र नसून पाणी जातां येण्यासारखें उथळ पाणी असावें असे वाटतें. बेट किंवा खंड हे भौगोलिक संज्ञादर्शक शब्द त्यांना माहीत नव्हते. शेतकीचे ज्ञान त्यांना होतें; युद्धाचेहि ते शोकी असत; कापड विणणे, त्याला रंग देणे, या व जीविताला अवश्य असणाऱ्या इतर सामान्य कला त्यांना माहीत होत्या. पण चित्रकला, शिल्पकला किंवा खोदकाम तसेंच ज्योतिषशास्त्र, फलज्योतिष, तत्त्वज्ञान, व्याकरण वगैरे कोणत्याहि प्रकारची विद्या त्यांच्यामध्ये नव्हती. त्यांची बौद्धिक प्रगति किती झाली होती हे बौद्धिक व्यापारासंबंधाने त्यांच्या भाषेतील शब्दांवरून स्पष्ट होतें. ‘विचार’ याला शब्द त्यांच्यामध्ये होता, परंतु स्मरणशक्ति, सदसाद्विवेकबुद्धि, इच्छा वगैरे बौद्धिक किंवा मानसिक व्यापार दर्शविणारे शब्द त्यांच्या भाषेत नव्हते.”

बायबलाच्या पूर्वाधीत (ओल्ड टेस्टमेंट) आणि ग्रीक व रोमन लेखकांच्या ग्रंथांत द्राविडीभाषेतील लोक, त्यांचीं रहाण्याची ठिकाणे, प्राणी व पदार्थवाचक शब्दांसारखे शब्द सांपडतात. यांवरून कांहीं द्राविडी भाषा फार जुनी असली पाहिजे हे निःसंशय सिद्ध होतें. तसेंच कांहीं द्राविडी शब्द रायायण व महाभारत या ग्रंथांत सांपडतात. वैदिक वाङ्मयांत मात्र द्राविडी शब्द मुळीच आढळत नाहीत असे मॅक्समुलर म्हणतो. आर्य लोक हिंदुस्थानांत आले तेव्हां उत्तरहिंदुस्थानांतल मूलच्या लोकांबरोबर त्यांची घनघोर युद्धे झाली. पण दक्षिण हिंदुस्थानांतल लोकांबरोबर आर्य लोकांना युद्धे करावीं लागलीं अशाबद्दलचा पुरावा नाही. द्राविडी व आर्य या दोन समाजांच्या मिश्रणासंबंधाने डॉ. कॉलडवेल म्हणतो:—

“ हिंदुच्या चातुर्वर्ण्ययुक्त समाजांत द्राविडी लोकांचा जो समावेश झाला व त्यांना म्लेच्छ याच्याएवजो शूद्र हे जे नामाभिदान प्राप्त झाले ती गोष्ट घडून येण्याला आर्य लोकांना युद्ध करावें लागलें नाहीं, तर ती आर्य लोकांनी स्वतःच्या संस्कृतीचा आणि वसाहतींचा अधिकाधिक फैलाव दक्षिण हिंदुस्थानांत केल्यामुळे हळू हळू पूर्ण शांततेच्या मार्गानेंच घडून आली. आज तामिळ लोकांमध्ये ब्राह्मणवर्गीला जो मान आहे आणि पूर्वपरंपरेच्या निदर्शक अशा ज्या गोष्टी हल्लीं अस्तित्वांत आहेत त्यांवरून असे स्पष्ट दिसतें कीं, आर्य लोकांनी द्राविडी लोकांवर आपलें जें वर्चस्व स्थापिलें तें केवळ आपल्या बुद्धिप्रभावानें आणि राज्यकारभारविषयक कौशल्यानेच होय, युद्धमार्गानें नव्हे.”

उत्तरेकडील प्राचीन संस्कृत वाङ्मयामध्ये व्यास या ग्रंथकाराचा मोठा दर्जा आहे. पण दक्षिण हिंदुस्थानांत व्यासा-इतकीच मोठी योग्यता अगस्ति ऋषीला मिळालेली आहे. ऋग्वेद ग्रंथांत अगस्ति ऋषींचे नांव आहे पण त्याच्या संबंधीच्या तामिळ वाङ्मयांतल सर्व कथा रामायण व महाभारतामधून घेतलेल्या आहेत. अगस्ति ऋषीसंबंधाने डॉ. कॉलडवेलचे म्हणणे पुढीलप्रमाणे आहे:—

“ उत्तर हिंदुस्थानांतून आर्य लोकांची जी मोठी टोळी दक्षिणेकडे वसाहत करण्याकरितां गेली तिचा पुढारी अगस्ति ऋषि होता. उत्तर हिंदुस्थानांत अगस्ति हा एक ऋषीमधील नांवाजलेला ऋषि होता. पण दक्षिणहिंदुस्थानांत द्राविडी लोकांमध्ये शास्त्रे व वाङ्मय यांचा अगदीं आद्य गुरु म्हणून त्याला फारच पूज्य मानतात. त्यानें वाटेतील विंध्य वगैरे विकट पर्वतांतूनहि वाट काढून थेट केपकामोरीनपर्यंत प्रवास केला. ‘तामीरमुनि’ असे अत्यंत उच्चतादर्शक नांव त्याला दिलेले आढळते. पहिला पांड्य राजा कुलशेखर याच्या दरबारी त्याचे मोठे वजन होतें आणि अगस्ताने आपल्या या शिष्याला ज्ञानप्राप्ति करून देण्याकरितां प्राथमिक स्वरूपाचे विविध विषयांवर अनेक ग्रंथ लिहिले. त्या ग्रंथांमध्ये अर्थातच त्याचा व्याकरणविषयक ग्रंथ फार प्रसिद्धि पावला. अगस्ति ऋषीबद्दल द्राविडी लोकांचा पूज्य भाव इतका वाढला कीं, आकाशामधील एका ठळक तान्याची (कॅनोपस) अगस्ति ऋषींचा तारा उर्फ अगस्तीश्वर म्हणून केपकामोरीननजीकचे लोक पूजा करू लागले. जुन्या मताचे बरेचसे हिंदू लोक अगस्ति ऋषी अद्याप जिवंत आहे पण तो अदृश्य स्वरूपांत वास करतो, व त्याचे रहाण्याचे ठिकाण अगस्त्याची टेंकडी—(‘अगस्त्यमले’ पहा) ज्या ठिकाणाहून ताम्रपर्णी नांवाची तिनेवेळीकडील पवित्र नदी उगम पावते ती टेंकडी—आहे असे मानतात.”

वास्तविक पाहतां अगस्तिऋषीच्या नांवावर जे अनेक ग्रंथ सोडतात त्यांपैकी एकहि खुद्द त्यानें लिहिलेला नाही. त्यांपैकी एकतर इतका अलीकडला आहे कीं, त्यामध्ये एका रोगाचे नांव दिलेले आहे तें युरोपियन भाषेतील नांवावरून बनलेले

आहे. या ग्रंथांचें कर्तृत्व अगस्ति ऋषीकडे देण्याचें कारण हें कीं त्या ग्रंथांनां महत्त्व प्राप्त व्हावें. द्राविड देशांतील स्थानिक पुराणांत मदुरा येथील राजांच्या नांवांच्या ज्या लांबलांब याद्या दिलेल्या आहेत त्या सर्व काल्पनिक आहेत असें डॉ. कॉल्डवेल उपलब्ध असलेल्या खोदलेखांच्या पुराव्यादरून म्हणतो.

मदुरा विद्यापीठ.—पांड्य घराण्यांतले बरेचसे राजे विद्येचे आश्रयदाते होते. तत्कालीन कवी या राजांच्या दरबारांत कविता म्हणवून दाखवीत व मोठमोठीं बक्षिसे मिळवीत. वंशेशेखरानें तामिळ भाषेच्या व वाङ्मयाच्या वृद्धीकरितां मदुरा विद्यापीठ स्थापिलें असें म्हणतात, व त्याचा मुलगा वंशचुरमणी यानें त्या पांठाला चांगली मदत केली. मदुरा येथील विद्यापीठ त्या काळीं हिंदुस्थानांत फार प्रसिद्ध होतें. विक्रमादित्याच्या दरबारांत ९ विद्वद्गते होतों असें म्हणतात. पण मदुरा पांठामध्यें विद्वानांचा संख्या त्याच्या पांचपट होती. मदुरा विद्यापीठानें तामिळ वाङ्मयाची फार वाढ केली. पण या विद्यापीठांत पुढें तेथील अध्यापक व वैष्णव पंथी उपदेशक यांच्यांमध्ये भांडण सुरू झालें व तें संस्कृत व तामिळ या दोन भाषांच्या आपसांतील वर्चस्वाबद्दल होतें आणि अखेर या भांडणामुळेच मदुरा येथील विद्यापीठ बंद पडलें.

जैन विद्वानांची कामगिरी.—पांड्य राजांच्या वेळीं जैन लोकांचें प्राबल्य तामिळ देशांत वरेंच होतें. हे लोक ब्राह्मणद्वेष असत. यांनाच तामिळ भाषा संस्कृतपासून शक्य तितकी अलिप्त राखून तामिळ ग्रंथांची वृद्धि करण्याचें श्रेय आहे. जैन विद्वानांनीं लिहिलेले पुढील १८ ग्रंथ मदुराविद्यापीठानें मान्य केले होते. (१) नलदीयर, (२) नन्मणीकदीकथी, (३) इनियवईनपंतु, (४) इन्ननपंतु, (५) करनपंतु, (६) कल्लवलीनपंतु, (७-११) तोकई, (१२) कुरल, (१३) तिरिकदुकम, (१४) असरकोवई, (१५) पलमोली, (१६) सिरुपैसमूलं, (१७) मुतुमोलीकंजी, व (१८) एलती. जैन ग्रंथकारांचें वर्चस्व ख्रिस्तोत्तर ८ किंवा ९ ते १२ किंवा १३ या शतकापर्यंत होतें. मार्कोपोलोनें हिंदुस्थानला भेट दिली त्या सुमारास राज्य करीत असलेल्या सुंदरपांडिय नांवाच्या राजाच्या कारकीर्दीत जैन विद्वानांनां पांड्य राजांच्या देशांतून हद्दपार करण्यांत आलें. यावरून जैन पंथाचा पुरस्कार करणारे तामिळ भाषेतील ग्रंथ १३ व्या शतकापूर्वी लिहिले गेले असले पाहिजेत. तोलकप्पयम् या नांवाचा व्याकरणग्रंथ उपलब्ध असलेल्या सर्व तामिळ ग्रंथांत सर्वांतून जुना आहे. तो ८ व्या शतकांत लिहिलेला असावा. त्या ग्रंथांत जे उतारे दिलेले आहेत ते अर्थात् त्याहुनहि जुन्या ग्रंथांतले असले पाहिजेत. जैन लोकांनीं लिहिलेल्या ग्रंथांपैकी चिंतामणि (१५००० ओव्यांचा) हा अत्यंत प्रसिद्ध ग्रंथ आहे ('जीवकचिंतामणि' पहा). हा ९ व्या शतकांतील असावा. नन-तुल हा व्याकरणग्रंथ चांगला असून तो चिंतामणीनंतरचा आहे. रामायणाचें तामिळमध्ये

जें भाषांतर झालें आहे तें ११ व्या शतकांतलें असावें असें डॉ. कॉल्डवेलचें मत आहे.

तामिळ वाङ्मय, प्राचीन.—पाश्चात्य पंडितांच्या मते इ. सनाच्या नवव्या शतकापूर्वी तामिळ वाङ्मय मुळीच अस्तित्वांत नव्हतें. पण श्री. कनकसभेच्या मतप्रमाणें वस्तुस्थिति अशी दिसते कीं, तामिळांचें स्वतंत्र व उत्कृष्ट असे वाङ्मय नवव्या शतकापूर्वीच लिहिलें गेलें होतें, व त्यानंतरचे वाङ्मय म्हणजे वऱ्हांशीं संस्कृत ग्रंथांचें रूपांतर व अंधानुकरण आहे असें म्हणण्यास कांहीं प्रत्यवाय नाही. याचा अर्थ कनकसभेस कांहीं अगदीं निराळे ग्रंथ सापडले असा नाही तर कांहीं ग्रंथकारांस तो ख्रिस्तपूर्व काळापासून नवव्या शतकापर्यंत घालतो व इतर अभ्यासक या कवींस बरेच अर्वाचीन समजतात. प्राचीन तामिळ काव्यांचा मननपूर्वक अभ्यास करितां असें दिसून येणार आहे कीं, कांहीं जुनाट ग्रंथ दोन हजार वर्षांपेक्षाहि जास्त पाठीमागचे असून त्या प्राचीन काळीं तामिळांचें अरब, ग्रीक, रोमन आणि जाव्हानी यांसारख्या राष्ट्रांशीं व्यापारी दळणवळण असल्याकारणानें तामिळ लोक संपत्तिमान व सुसंस्कृत होते. भौतिक उत्कर्षाच्या विकासाबरोबर वाङ्मयीन चळवळीलाहि एकदम उत्तेजन मिळालें. तामिळी वाङ्मयाची अत्युत्कृष्ट काळ ख्रिस्तशकाच्या पहिल्या शतकांतला होय; आणि उप्रपाण्ड्य या तामिळ राजाच्या दरबारीं मदुरेस भरलेलें कविसम्मेलन शेवटचें होय. या काळांतील पन्नासाहून ज्यास्त कवींच्या कृती आज आपल्यापर्यंत आल्या आहेत हे कवी अनेक भिन्न भिन्न जातींचे, धर्माचे व तामिळ देशांतील निरनिराळ्या भागांतील आहेत. यांत कांहीं निग्रंथ आहेत, कांहीं वौद्ध आहेत, तर कांहीं ब्राह्मणी धर्माचे आहेत. त्यांच्यांत राजे, आचार्य, व्यापारी, वैद्य, शेतकरी आणि कारागीर असे अनेक पेशाचे लोक आहेत. या देशाचा प्राचीन इतिहास अंधकार व अनिश्चितता यांनीं बराच आवृत आहे तरी एकाच काळांतील इतक्या अनेक कवींचे ग्रंथ, त्यांवर इष्टप्रकाशाचा मोठा झोत पाडतात यांत संशय नाही.

प्राचीन काव्यग्रंथ (स. ५०—१५० पर्यंतच्या काळांतील) :—मुप्पाल किंवा कुरल, मणि-मेखलाइ, व शिल्प-अधिकारम् या काव्यग्रंथांशिवाय या काळांतील दुसरा एक विशेष नामनिर्देश करण्याजोगा ग्रंथ म्हणजे "कलिथ-थोकई" होय. यांत कलि छंदांतलीं १५० प्रेमगीतें मदुरेतील नल्लन्धुवनर नांवाच्या एका तामिळी पंडितानें संकलित केलेली आहेत. या गीतांचे निर्माते दिले नाहीत, तथापि यांतील विविध पद्यरचना व विषय पाहिले असतां हीं सर्व गीतें एका माणसाचीं नाहीत असें लागलीच दिसून येतें. गीतें वऱ्हांशीं संवादात्मक असून, वक्ते बहुधा एक युवती, तिची दासी आणि तिचा प्रियकर दिसतात. या गीतांतून शुद्ध व पवित्र प्रेम उत्तम तऱ्हेनें दिग्दर्शित केलें असून, पुढील काळांतील तामिळ शृंगारिक

पण्यांत दिसून येणारा अश्लोळपणा व ग्राम्य इंगार यांत कोठें सांपडत नाही. यांतील प्रेम-दृश्ये तामिळांतील स्त्रीपुरुषसंबंध, आणि अनुनय व विवाह यांसंबंधीची त्यांची विशिष्ट तऱ्हा अगदी हुबेहुब आपणांसमोर ठेवतात. यापैकी कांहीं दृश्ये पुढें मांडिली आहेत:—शिकारीला जात असलेल्या एका युवकाला राईत झोल्यावर झोके घेत वसलेली, किंवा ओढ्यावर अंग धूत असलेली अथवा शेतांत माळ्यावर बसून पाखरें हांकांत असलेली एक कुमारीका आढळून येते व तिच्या सौंदर्याला मोहित होऊन शिकारीचा पाठलाग करण्याच्या निमित्तानें तो वारंवार त्या ठिकाणीं येतो. जर तिच्या डोळ्यांत तो भरला तर ती त्याला आपल्या घरीं भेटू देते, आपल्याबरोबर लांब किरावयास येऊं देते, नदीला जाण्यास त्याची सोबत घेते, इतकेंच काय पण आपल्या मंडन (वेणो-फणी वगैरे) कार्यांत त्याची मदत स्वीकारते व शेवटीं तो तिच्याशीं लग्न लावितो. पण जेव्हां ती युवती फार भिडस्त असल्यांकारणानें आपल्या अनुनयाला थारा देत नाही तेव्हां तो तिच्या दासीशीं बोलणें लावितो, तिच्या (दासीच्या) मालकिणीच्या अतुल सौंदर्याची तारीफ करतो, आणि एकदां तिची गांठ घालून देण्याबद्दल त्या दासीच्या हातापायां पडतो. नंतर ती दासी यजमानिणीजवळ हळूच बोलणें काढून, मोठ्या अभिमानानें तिच्यावर मोहित झालेल्या त्या तरुण व सुंदर तिऱ्हाइताच्या उदात्त चेहऱ्याचें वर्णन करते. तेव्हां हें प्रणयी जोडपें गांवाबाहेरच्या राईत संमिलित होतें; प्रथम दिवसां गांठी पडतात, पण पुढें पुढें तीं दोघे रात्रीं हि चोरून गांठी घेतात. मग प्रियकर तिच्या वापाकडे मागणी घालून त्याची संमति मिळवितो; किंवा आपल्या प्रियकरिणीला असें सांगतो कीं मला दूर प्रवासाला जाण्याचें असल्यानें थोडे दिवस तरी आपला वियोग होणार. युवतीची दासी त्याला रहाण्याविषयीं गळ घालते, बाटेत हिंस्र पशू व पाशची मनोवृत्तीचे चोर आहेत, तेव्हां तुमच्यावर अनेक संकटे ओढवतील अशा प्रकारची त्याला भीति घालते; व ताहण्य भराभर जात आहे, तें पुन्हां कोणालाहि प्राप्त होत नाही. शिवाय आयुष्यांतील सुखें अनुभवण्याचा हा काळ आहे, वगैरेची त्याला आठवण देते. एक दिवस जर तुम्हीं संकेतस्थानां आला नाही तर वाईसाहेब किती दुःखी होतात, तेव्हां आपण जर त्यांना सोडून गेलात तर वियोग-दुःखामुळे त्यांचा अंत होणार आहे अशी स्वतःला भीति वाटतें असल्यानें ती दासी त्याला सांगते. याउपरहि जेव्हां तो प्रियकर आपला हेका सोडीत नाही तेव्हां ती तरुणी आपल्याला बरोबर नेण्याविषयीं प्रियकराची विनवणी करिते; पण तो तिला असें समाजावतो कीं तूं नाजूक व भित्री असल्यानें तुला इतका लांबचा व कठिण प्रवास होणार नाही. यावर ती उत्तर देते की, अरण्यांत देखील हरणाच्या-मागून हरिणीं जाते. आपण मला सोडून गेलात तर मी खाणें

पिणें वज्र करीन व आपला निजध्यास घेऊन मरेन. आतां माझे हृदय आपल्या हृदयाशीं बद्ध झालें आहे, तें तेंच तसेंच असूं या; त्याला माझ्याकडे परत पाठवूं नकां. कारण तें मला दुःखदायक होईल या उत्तरानें ती प्रियकराला निरुत्तर करते, व त्याच्याबरोबर पळून जाते. या तरुणीची आई तिला शोधांत फिरते व जो प्रवासी भेटेल त्याला, एक मुलगी एका तरुण मनुष्याबरोबर जाताना रस्त्यांत तुम्हीं पाहिली कां? असें विचारांत सुटते. वाटसरू तिचें समाधान करून सांगतात कीं, “आपल्यावर प्रेम करणाऱ्या युवकाबरोबर जाण्यांत तुमच्या मुलीनें गैर तें काय केलें? मोठ्याला जन्म देणाऱ्या सागराला त्याचा उपयोग काय? ज्या गिरीवर चंदन उगवतो त्याला त्यापासून काय फायदा? पोवळीं ज्या खडकावर बनतात त्याला त्यांचा काय उपयोग होतो? जो त्यांनां धारण करील त्यालाच त्यांचा उपयोग. याचप्रमाणें आपल्या आवडीच्या मनुष्याबरोबर तुझी मुलगी गेली आहे.” कांहीं दिवसांनीं मुलगी आपल्या प्रियकरासह आईकडे परत येते व या तरुण जोडप्याचें नेहेमींच्या रिवाजाप्रमाणें लग्न लागतें. जर राजाच्या नोकरांनिमित्त तो प्रियकर दूर देशीं गेला तर ती युवती खिन्न होते, आपल्या मैत्रिणीची संगत टाकिते, एकदां रडते, एकदां हंसते. आपल्या भोंवतालच्या निर्जाव वस्तू देखील आपल्या शोकांत भाग घेतात अशी ती कल्पना करते; उदाहरणार्थ, सागर रडतो, वाळूचे डोंगर कंप पावतात, झाडांचीं पानें खालीं माना घालितात. ज्याची नौका समुद्रांत फुटली आहे अशा अगतिक नाविकाप्रमाणें आपली स्थिति आहे असें तिला वाटतें. इलवू वृक्षावर किरमिजी फुलें व कोंगूवर सोन्याचीं फुलें बहरलीं आहेत व नदीतीरावरील सर्व झाडें फुललीं आहेत; मधुकर गुंजारव करीत एका फुलावरून दुसऱ्यावर उडत आहेत; कोकिल शब्द करीत आहेत आणि सर्व सृष्टि मर्जेत आहे पण प्रियकराच्या वियोगामुळे आपलें हृदय मात्र शोकपूर्ण आहे असें ती पाहते. तिला असें स्वप्न पडतें कीं, आपला प्रियकर परत आला आहे व आपलें म्लान वदन पाहून त्याला गह्विर येतो व तो आपले पाय धरून क्षमायाचना करीत आहे मग आपण विनोदानें पुष्पमालांनीं त्याला प्रहार करीत आहो. तेव्हां तो आपला अपराध समजावून देण्याविषयीं कांपण्या आवाजांत आपणाला विनंति करतो. अशा तऱ्हेचें स्वप्न पडल्यामुळे आपल्या प्रियकराची लवकरच भेट होईल या आशेनें दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं ती प्रफुल्लित असते. तिची दासी तिच्या प्रियकराच्या श्रेष्ठ गुणांची तिला आठवण करून देते व तो तुला टाकणार नाही असें आश्वासन देते. याप्रमाणें कलिथ-थोकईचा थोडक्यांत गोपवारा वर दिला आहे. मुप्पल, शिल्प-अधिकरम्, मणिमेकलाई या काव्यांचीं कथानकें कनकसभेनें (‘दि तामिळ्स् १८००, इयर्स अगे’) या ग्रंथांत दिली आहेत.

आतां यापुढील लहान काव्ये कवींच्या नांवाखालीं क्रमवार दिलीं आहेत.

कलय-थलई (इ. स. ३०-६०):—या कवीबद्दल स्वतंत्र लेख १० व्या विभागांत आला आहे.

जरीधिरक-कन्नर (इ. स. ४०-७०):—यानें दोन काव्ये लिहिलीं; एक पिरुपनरुप-पदइ आणि दुसरें पदिनप्लइ. पहिलें सुमार इ. स. ५० त लिहिलें. त्यावेळीं कांचीचा राजा जो थिरयन याच्या ताब्यांत चोलप्रदेश होता. जरी थिरयन हें काव्य राजप्रशंसापर असलें तरी गोपगीताच्या धर्तावर हें बनलें आहे. या राजाच्या मुलुखांतील निरनिराळे देखावे यांत प्रतिविवित केले आहेत; उदाहरणार्थ, मिठाचे व्यापारी सहकुटुंब ज्यांतून प्रवास करतात त्या बैलगाड्यांच्या लांबलचक मालिका; मिऱ्यांचीं पोर्ता वाहून नेणाऱ्या गाढवांचे तांडे; ज्यांवर शिपाई राखण आहेत अशीं जकात-नाकी; शिकारी, धनगर व शेतकरी यांची वस्ती असलेली गांवे; जहाजांनीं भरलेलीं बंदरे आणि कांची हें राजधानीचें शहर इत्यादि. दुसरें काव्य इ. स. ७० च्या सुमारास कारिकल चोलाच्या कारकीर्दीत रचलें गेलें असावें. कारिकल चोलाच्या कविरिप्पदिनम् नांवाच्या राजधानीचें यांत वर्णन आहे.

मुदथ-यामक-कन्नियर (इ. स. ६०-९०):—यानें कारिकल चोलाच्या स्तुतिपर पोहनर-आरप-पदइ हें काव्य रचिलें. त्यांत, कारिकलचें लहानपणींच तुरुंगांतून पलायन; वेन्सिलच्या संग्रामांत त्याला लाभलेला जय; राजा व योद्धा या दृष्टीनें त्याची पुढील कारकीर्द; त्याच्या दरबारां येणाऱ्या भाटांशीं व कवींशीं त्याची असलेली सभ्य व उदार वागणूक वगैरे विषय येतात.

कपिलर (९०-१३०):—ज्ञानकोश, विभाग १० पहा.

नक्कीर (इ. स. १००-१३०):—हा मदुरैतील एका शिक्षकाचा मुलगा होता. आपल्या कवितांतून त्यानें कारिकल व किल्लि-वलवन हे चोल राजे, पांड्य राजा नेडुन-चेलियन आणि चेर राजा वान-वर्मन् उर्फ अथन यांचा उल्लेख केला आहे. तिरु-मुरुग रूपउइ व नेडु-नल-वडइ हीं त्यांचीं दोन काव्ये कायतीं सध्यां उपलब्ध आहेत. पहिल्यांत सहा तोंडे, बारा हात असलेली युद्धदेवता मुरुग (कार्तिक-स्वामी) याची स्तुति आहे, व दुसऱ्यांत मदुरैतील मोठी हिमरात्र वर्णिलेली आहे. थंडगार उत्तरवायु ताडाच्या झाडांमधून येऊन मदुरैतील रंद रस्त्यांवरून वहात आहे; गार वारा आंत येऊं नये म्हणून दारे व खिडक्या गच्च लावून घेऊन शय्यागारांत अग्नि प्रदीप्त केले आहेत; पांड्य प्रासादांत, शेजारच्या राजांशीं लढण्याकरितां ससैन्य गेलेल्या आपल्या पर्तीविषयी विचार करीत राणी मंचकावर पडली आहे व तिचे नेत्र अश्रूंनीं भरले असून गालांवर त्यांचे ओषळ वहात आहेत, इकडे पांड्य राजा शत्रूच्या हद्दींतल्या आपल्या गोटांत जागाच आहे, पण तो राणीविषयी विचार करीत नसून जखमी झालेल्यांना भेटण्यांत व त्यांच्या शुभ्रूपे-संबंधी आणि गोटाच्या संरक्षणासंबंधी हुकूम सोडण्यांत गुंतलेला आहे वगैरे. हीं दोन्ही काव्ये उत्तम वठलीं असून त्यांचा

विषयहि हृदयंगम आहे. या कवीचीं किरकोळ पद्ये पुरननुष, अकननुष, कुंथोकइ आणि नर्रिइन या काव्यसंग्रहांतून सांपडतात.

नक्कीर याच्या काव्यांत त्याच्या समकालीन गोष्टींबद्दल उल्लेख आढळतात. कारिकल चोलानें कुंथ नांवाच्या भटक्या जातींना स्थिर केलें; पांड्य राजानें चेरदेशावर हल्ला करून पश्चिम किनाऱ्यावरील मुचिरीपर्यंत तो गेला; किल्लिवलवननें जेव्हां पांड्य राजावर चाल केली तेव्हां पलयन मारननें त्याचा मदुरैच्या तटाखाली पराभव केला, इत्यादि निष्कर्षाच्या काव्यांतून इतिहास आढळतो. याची शब्दयोजना व कल्पनाचित्र अति मार्मिक असून घाटणी प्रौढ व मनोरम असते; पण आपली विद्वत्ता प्रदर्शित करण्याचा प्रयत्न केल्यामुळे कधी कधी पांडित्य फाजील डौलाचें दिसतें. वर उल्लेखिलेल्या दोन काव्यांखेरीज लहान लहान नऊ पद्ये त्याच्या नांवावर घालतात; पण या पद्यांची भाषा इतकी अर्वाचीन दिसते कीं कोणीहि त्यांना बनावट म्हणण्यास कव-रणार नाही. ११ व्या शतकांतील “ ह्यालस्य महात्म्य ” नांवाच्या मदुरैच्या शिवमंदिराच्या बखरींत या पद्यांची उगमकथा आलेली आहे. ही बखर संस्कृतांत आहे व तीवरून कवीला प्राचीन तामिळी वाङ्मयाचें मुळीच ज्ञान नव्हतें असें दिसतें.

मामूलनर (इ. स. १००-१३०):—त्याच्या पुष्कळशा कविता अकननुषमध्ये व काहीं थोड्या कुंथोकइ व नर्रिनइमध्ये आढळतात. या कवितांवरून असें दिसतें कीं तो मोठा प्रवासी असून, चेर, चोल आणि पांड्य राष्ट्रे, पनन-नडु, तुळ-नाड (दक्षिण कानडा) आणि एरुमइ-नडु (म्हैसूर प्रांत) या भागांतून तो फिरला; तो नेहमीं वेंकडम् (अर्वाचीन तिरुप्पत्ति) या संपत्तिमान व सुशोभित शहराचा उल्लेख करतो. पेरुंज-चोरु-उटियंज-चेरल, चेरल-अथन, पोथिय डोंगरावर सैन्य घेऊन येणारे अनौरस मौर्य राजे, इत्यादि प्राचीन राजांचा त्यानें उल्लेख केलेला आहे.

कल्लादनर (स. १००-१३०):—ज्ञानकोश विभाग १० मध्ये या कवीसंबंधी स्वतंत्र लेख आहे.

मानकुडि-मरुथनर (इ. स. ९०-१३०):—अथवा मानकुडीचा मरुथनर. हा तामिळ वाङ्मयांत उल्लेखिलेला पहिला कविचूडामणि होय. नेडुंज-चेलियन हा पांड्य राजा आपल्या दरबारांतील सर्वश्रेष्ठ कवि म्हणून याचा उल्लेख करतो. याचीं काहीं पद्ये पुरनानुरुमध्ये आढळतात; पण याची ज्याविषयी ख्याति आहे तें काव्य म्हणजे मदुरैक-कांची होय; हें नडुंज-चेलियन राजाला उद्देशून लिहिलें आहे. हें नीतिपर असूनहि ज्याकरितां लिहिलें आहे त्या विजयोत्फुल्ल, महत्त्वाकांक्षी व स्वतः कवीचा यजमान आणि राजा याला रुचण्यासारखी त्याची घाटणी आहे. काव्याचा आरंभ प्राचीन पांड्यवंशाचीं संग्रामकीर्ति, न्याय व बुद्धिमत्ता यांच्या उठावदार वर्णनांत करून, नंतर नडुंज-चेलियनचे

विविध पराक्रम ओजस्वी शब्दांनी सांगितले आहेत. राजाच्या अंगचे गुण, सत्य व न्याय यांविषयी त्याची प्रीति, विश्वासू मैत्री आणि निर्भय शौर्य, मानासंबंधीची त्याची उच्च कल्पना आणि अमर्याद दानशीलता यांबद्दल कवींनी पुष्कळ प्रशंसा करून राजाला अशी आठवण दिली आहे की, पांड्यांच्या सिंहासनावर तुझ्यापूर्वी अधिष्ठित झालेल्या अनेक महान् व श्रेष्ठ राजांपैकी आतां कोणीहि उरला नाही ! यापुढे, पांड्य-साम्राज्याखाली असणाऱ्या सुपीक जमीनी, कुरणें, अरण्यें, डोंगराळ मुलूख, समुद्रकिनारा आणि त्यावरील ज्यांत लाखों मिठागरें व केळीं आहेत, मोती काढणारे वेगळे लोक व्यापार करीत आहेत अशी बंदरें यांचे सविस्तर वर्णन दिलें आहे. नंतर मदुरा शहरांतील दृश्यें रेखाटून शेवटीं राजाला पूर्वजांचा नांवलैकिक संभाळून, धर्माच्या ठिकाणीं निष्ठा ठेवून, प्रजेचें अक्षय हित पाहण्याचा उपदेश केला आहे. या काव्यावरून असें दिसतें कीं कवि मोठा निसर्गप्रेमी, व लोक आणि लोकरीती यांचें नीट निरीक्षण करणारा होता. यानें केलेलीं वर्णनें वस्तुस्थितिदर्शक आहेत; पण त्याची भाषासरणी नक्किरारासारखी प्रगल्भ व श्रेष्ठ नाही.

तिरु-विलु-वर (इ.स. १००-१३०) :—तामिळ भाषा जोंपर्यंत अस्तित्वांत आहे तोंपर्यंत कुरल किंवा मुप्पल याचा कर्ता म्हणून याची कीर्ति अखंड राहिल. याच्या समकालीन ग्रंथकारांनी—उदाहरणार्थ चोथलई-चट्टनार आणि इलंको-आडिकल यांनी—कुरलमधील उतारे उद्धृत केले आहेत. १८०० वर्षे झालीं तरी तामिळी लोकांवरील कुरल काव्याचा पगडा कमी झालेला नाही व भाषा किंवा विचार यांच्या दृष्टीनें हि कोणी संशय व्यक्त करण्यास धजावत नाही. दहा-पेक्षां जास्त टीका याच्यावर लिहित्या गेल्या आहेत, पण हल्लीं जास्त अभ्यासली जाणारी टीका म्हणजे परिमेल-अल-कर यानें लिहिलेली होय.

कोवुर-किलर (इ. स. १००-१३०) :—हा संग्रामकवि चोल राजांच्या दरबारीं प्रख्यात होता. पुरननुरुमर्भ्ये चेड-चेन्नी-नलंक-किल्ली-वलवन यांच्या प्रशंसापर केलेली अनेक पद्यखंडे आढळतात. नलंक-किल्लीच्या कारकीर्दीत तो व त्याचे धाकटे भाऊ यांच्यामध्ये जेव्हां लढाया चालल्या होत्या त्यावेळीं कोवुर-किलर, नेडुंक-किल्लीच्या गोटांत होता. तेव्हां नलंककिल्लीनें प्रथम उरैयूर व मागाहून अवूर यांना वेढा घातला, त्यावेळीं कोवूरनें भावांभावांत सद्य घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला. एकदां नेडुंक-किल्ली हा एका गरीब कवीला हेर समजून ठार मारीत असतां कोवूरनें त्याला जीवदान देवाविलें. किल्ली-नलवनाच्या कारकीर्दीत जेव्हां राजानें मलयमनाचे दोन पुत्र पकडून हत्तीच्या पायां-खालीं त्यांना तुडविण्याचा हुकूम सोडला, तेव्हां यानेंच त्याच्या पूर्वजांच्या प्रख्यात दयाशील कृत्यांची त्याला आठ-वण देऊन तो हुकूम रद्द करविला. जेव्हां या राजानें चेर राष्ट्रावर स्वारी करून करूर या राजधानीला वेढा घातला

तेव्हां कोवुर-किलर आणि दुसरे दोन कवी चोल छावणीत होते.

इरैयनार (इ. स. १००-१३०) :—इरैयनार-अकपो-रुल नांवाच्या शृंगारकाव्यावरील एका व्याकरणाचा हा कर्ता होता. पुढील काळांत या ग्रंथकर्त्याचें नांव व शिवाचें नांव एक करून याची साठ सूत्रांची एक लहान पोथी प्रत्यक्ष शिवाचें लिहिलेली आहे असें मानण्यांत आलें.

परनर (इ. स. १००-१३०) :—या काळांतील बहुतेक भाटांप्रमाणें यानेंहि चेर, चोळ आणि पाण्ड्य राष्ट्रांतून हिंडून मोठमोठ्या राजांच्या दरबारांना व लहान लहान संस्थानिकांच्या वाड्यांना भेटी दिव्याचें दिसतें. नऊ राजांच्या जुटींचा उल्लेख हा करतो. हे राजे बहुधा कुंठव असावेत व त्यांचा पराभव कारिकल चोळानें केल्याविषयी इतिहास आहे. कारिकल चोलाचा नातू चेर कुडुव चेर यानें आर्य राजांचा पराभव केल्याचेंहि हा लिहितो. उरैयुरचा राजा थिट्टन, सोन्याच्या खाणी जेथें चालू होत्या त्या पली देशचा राजा उट्टियन आणि पोथ्य डोंगरांतील संस्थानिक थिथियन यांचें शौर्य व दातृत्व यांविषयी परनरनें त्यांची स्तुति केली आहे. पथिरु पट्टमर्भ्ये चेरकुडव या चेर राजाच्या स्तुतीपर यानें रचलेली दहा पद्यखंडे आढळतात. अवैयर ही कवियित्री असें लिहिते कीं, जेव्हां अथियरचा राजा नेडुमन अंचि यानें करीची राजधानी कोवलुर उभस्त केली त्यावेळीं हा तेंथे हजर असून त्यानें विजयी बीराची स्तुति गाइली. पण ती स्तुतिपर पद्ये आज ऽपलब्ध नाहीत. ज्या रणभूमीवर नेडु-मन अंचीचे दोघे राजशत्रू नेडुंज चेरल अथन आणि पेरु विरल किल्ली हे भयंकर रणसंग्राम करून पतन पावले त्या रणभूमीवर उभा राहून गाइलेल्या पद्यांपैकीं एकाचें भाषांतर खालीं देत आहों :—

“ बाणांनीं विद्ध झालेले सर्व हत्ती कायमचे जायवंदी झाले आहेत. सर्व उमदे घोडे आपल्या स्वारांसह मारले गेले. रथांतून आणारे सेनापती आपलीं तोंडे ढालांनीं झांकून सर्व मृत्युमुखीं पडले, मोठीं मेघगर्जना करणारे नगारे जमीनीवर लोळत पडले आहेत; कारण ते वाजविणारा कोणीहि ह्यात नाही. शत्रुपक्षाकडील दोन्ही राजे, लांब भाल्यांनीं त्यांचीं सुगंधित अशीं वक्षस्थले विद्ध झाल्याकारणानें धारातीर्थी पतन पावले आहेत. अरेरे ! ज्यांतील शीतल नद्यांतून कमलांच्या देठांचीं कंकणें हातांत घालून कृषिवलांच्या मुळीं नाचतात व बागडतात त्यांच्या सुपीक प्रदेशांची काय वाट होईल वरें ? ”

पेरुंक कौशिकनार (इ. स. १०० ते १३०) :—हा पेरुंकुन्-रचा रहिवासी होता. यानें चेरकन्माचा राजा नन्नन याचा पुत्र नन्नन याची प्रशंसा मल्लेपडुकडाम काव्यांत केली आहे. याच्या काव्यांत नविराम पर्वतावरील उत्कृष्ट देखवावा मोठ्या सुंदर रीतीनें वर्णिला आहे. खडकावर आढळणाऱ्या धव-धव्यांच्या गर्जेनें डोंगराच्या बाजूंवर झोणारा दगदगाट

हस्तिपांचे ओरडणे, सांचे कांडीत असतांना बायका झणत असलेले गाणे, गुन्हाळाची करकर आणि बायकांसह आनंदाचे नाचणाऱ्या दास्य्या डोंगरी लोकांनी बडबडलेल्या नगाऱ्यांचे आवाज; परलोकवासी योद्ध्यांच्या स्मरणार्थ उभारलेले लेखांकेत दगड; रस्त्यांच्या चौकांत अमुक रस्ता कोठे जातो हे दाखविण्याकरिता उभारलेले खुणेचे खांब; डोंगरी जार्तांचे आदरातिथ्य; डोंगरावरून खाली वळत वळत वाहणाऱ्या चैयार नदीचा जोराचा ओघ; तरवारी व भाले घेऊन सज्ज असलेल्या पहारेकऱ्यांकडून संरक्षित जाणारे विल्ल्याचे दरवाजे; नन्नन राजाकडून भाटांचे होणारे सुस्वागत, डोंगराच्या त्रासदायक चढणीमुळे त्यांना झालेल्या श्रमावद्दल राजांचे दुःखप्रदर्शन, त्यांचे गाणे संपेतोपर्यंत राजांचे त्याठिकाणी थांबणे व शेवटी त्यांना उत्तम जेवण देऊन पुष्कळ नजराण्यासह राजांचे त्यांची केलेली बोळवण हा काव्यविषय आहे.

अवैद्यर (इ. स. १०० ते १३०) :—ही अति विख्यात तामिळ कवयित्री तेरुवलुवरुपेक्षांहि जास्त लोकमान्य आहे. कारण तेरुवलुवरुच्या काव्याचा अभ्यास जास्त शिकलेले पंडितच फक्त करितात. पण अवैद्यरचे काव्य वर्णमाला शिकल्यानंतर लगेच प्रत्येक तामिळ विद्यार्थी हाती घेतो. अष्टिचूडि आणि कोनरैवेंधन हे तिचे दोन सूत्रग्रंथ तामिळ अकारविल्ल्यानं लिहिले असून त्यांना तामिळी सुवर्ण वर्णमाला या अन्वर्थक नावांचे संबोधिले आहे. भाटाचा धंदा असल्याने लहानपणाच काव्यांत आपले विचार मांडण्याची उत्तम कला तिने पैदा केली; आणि काव्यकल्पना आणि वाङ्मय यांकडे तिचा स्वाभाविक कल असल्याने, वाच अभ्यास करून आपल्या गुणांचा तिने इतका विकास केला की, तिचे समकालीन कवी तिला विदुषी, कवियत्री असे मानू लागले. दैदीप्यमान कपाळ, कज्जलरंजित पापण्या, आणि कमरेला रत्नजडित कमरपट्टा असे तिने स्वतःचे वर्णन केले आहे. थस्कडूरचा राजा अथियमन अंची याच्या दरबारी तिच्या आयुष्यातील तरुण्याचा काळ गेला; व राजाकडूनहि तिची वहावः होत गेली. ती असे सांगते की, अथियमनच्या राजवाड्यातील दिवाणखाने आणि सौधप्रांत हे डमरुवर आपण गाडलेल्या चिजांनी दुमदुमून जात असत. अथियमनशी तिची सलग्नी तिने स्वतःच खालीलप्रमाणे प्रगट केली आहे :—“ज्याप्रमाणे अवाढव्य हत्ती पाण्यांत बसून जेव्हां गांवातील तरुणांना आपले पांढरे सुळे धुवू देतो. तेव्हां तो त्यांना जितका सुखकर असतो, तितकाच हे राजा, तू आम्हांला सुखकर आहेस. पण तोच हत्ती मदींमत्त झाला असतां जितका क्रूर असतो, तितकाच तू आपल्या शत्रूंना आहेस.” जेव्हां एकदां आयुर्वेधक गुण असणारे नेलि नांवाच्या झाडाचे फळ कोणी एकाने राजाला अर्पण केले तेव्हां त्याने तें स्वतः न खातां अवैद्यरला दिले तेव्हां ही कृतज्ञ कवयित्री पुढील शब्दांत राजाचे आभार मानिते झाली.

“ हे आंचे ! अथियरपते ! संप्रामदुधरा ! ज्याच्या गळ्यांत सुवर्णमाला अहित, व ज्याच्या कंकणविभूषित बलवान हातांमध्ये विनयी तरवार परजलेली आहे, असा तू प्रत्येक रणांगणावर शत्रूंचा धुवा उडवितास. ज्याचा कंठ निळा आहे, आणि ज्याच्या डोक्यावर चंद्रकोर आहे, त्या अतुल्य शिवाप्रमाणे तू अक्षय श्रेष्ठ रहा. कारण उंच पर्वतावर उगवणाऱ्या नेलीवृक्षाचे मधुर फळ मृत्युपासून माझे रक्षण व्हावे म्हणून तू मला अर्पण केले आहेस.” एकदां अथियमनाने कांचीच्या थौंडेमन राजाकडे तिला वकाल म्हणून पाठविले होते. कदाचित् आपल्या शत्रूविरुद्ध त्या राजाची मदत मागण्याकरिता ही वकालत असावी. हिचा शेवट काय झाला हे जरी माहीत नाही तरी थोड्याच दिवसांनी अथियमन लढाईत मारला गेला, हे खरे. या प्रसंगी अवैद्यरने जी पद्ये गाईली ती अतिशय हृदयस्पर्शी अशी आहेत. “ थोडे जरी मद्य असले तरी तो आम्हाला पिवू देई. पुष्कळ असले तर अःम्ही त्याप्रतियर्थ गात असतांना तो आनंदाने आमच्याबरोबर तें घेई. जेवण साधे असो किंवा मोठ्या मेजवानीचे असो, तो पुष्कळ अतिथीसमवेत भोजनास बसे. जेथे म्हणून हाडांमांसाची समृद्धि असे, तेथे तो आम्हांला ठेवी, व जेथे वाण व भाले रोखले जात असत तेथे आपण स्वतः उभा राही. आपल्या सुगंधित हस्तांनी तो माझ्या डोक्यावर थापट्या मारी. हाय ! हाय ! ज्या वेळीं भाल्याने त्याचे अति प्रिय वक्षस्थल विदारण केले, त्याचवेळीं त्यानें भिक्षापान्न, राजाचे आश्रित अशा गरीब लोकांचे हात आणि त्याच्या दरवारांतील विद्वान कवींच्या जिव्हा छेडून टाकल्या ! रडून रडून त्याच्या आश्रितांचे डोळे अंध झाले ! अहो, तो आमचा प्रियकर राजा कोठे गेला ? आतां गाणारे भाट किंवा त्यांना बक्षीस देणारे यजमान लयाला गेले ! पण जगाला निरुपयोगी अशा नद्यांच्या शीतल तीरावर उगवणाऱ्या पण अनुपभोज्य अशा पद्मरई फुलांसारखे अनेक लोक ह्यात आहेत ! ” अथियमन अंची याच्या मृत्यूनंतर तिने तौडिनाडांत प्रवास केला. आणि कांहीं वर्षांनी थकडूर येथे ती परत आली. त्याठिकाणी नेडूमन अंचीच्या एलिनी नांवाच्या मुलाने तिचा चांगला सत्कार केला. तेथील सत्काराविषयी तिच्या काव्यांत वर्णन आहे.

चोल राजा पेरुनर किल्ली याने जेव्हां मोठा यज्ञ केला, त्यावेळीं ही आली होती, आणि हिने त्या प्रसंगी एकत्र बसलेल्या उप-पेरु-वलुथी, पेरु-नर-किल्ली आणि चेर-मनिंको या तिघां तामिळ राजांना उद्देशून भाषण केले. ‘ आपल्या सर्व आयुष्यांत चांगली कृत्ये करा. तींच पुढे तुम्हांला उपयोगी पडतील. ’ तिने उपदेशिलेली शुद्ध तत्त्वे आणि व्यावहारिक वेदांत यांचा एक नमुना म्हणून अटीचोर्डातील आठ ओळींचे भाषांतर पुढे दिले आहे :—

(१) दान करण्याची इच्छा धर.

(२) क्रोध आवरला पाहिजे.

(३) तुलां जितकी मदत करतां येणें शक्य असेल तेवढी करण्यास चुकूं नकोस.

(४) भिक्षा देत असतांना आड येऊं नकोस.

(५) तुझ्याजवळ जें असेल तें फांछूं नकोस.

(६) श्रमांत कसूर करूं नकोस.

(७) संख्या आणि अक्षरें यांच्याकडे दुर्लक्ष्य करूं नकोस.

(८) भिक्षा मागणें लाजिरवाणी गोष्ट आहे. इत्यादि.

इडैय काडनार (इ.स. १०० ते १३०):—ऊसोमूरी काव्याचा हा कर्ता. हें काव्य सध्यां उपलब्ध नसलें तरी यप्पअरुंककलय यावरील गुणसागराच्या भाष्यांत ह्याचा उल्लेख आढळतो. चोल राजा किल्ली-वल-वन यानें चेर राजधानी करूर हिला वेढा दिला त्यावेळीं यानें तेंथें जाऊन राजाची भेट घेतली होती.

चीट्ट-लैव चाट्टनर (इ. स. ११० ते १४०):—हा मदुरैतील भुसान्याचा मुलगा होता. हा बौद्धधर्मा असून कवि, तत्त्वज्ञानी आणि परमार्थज्ञानी झणून प्रख्यात होता. त्याची कीर्ति तामिळी पांच आदिमहाकाव्यांपैकी मणिमेकलै या काव्याचा कर्ता म्हणून आहे. हा लेखनाचा उत्कृष्ट नमुना असून यांत अतिसुंदर असे अनेक उतारे आहेत. घाटणी साधी व डौलाची आहे आणि योजिलेलीं वाक्यें चांगलीं घडवी व अर्थपूर्ण आहेत. सृष्टिवर्णनांत तर याचा हातखंडा आहे. मणिमेकलै नायिकेचें स्वभावचित्र यानें फारच उत्तम रेखाटलें आहे. सुंदर, तरुण व एका नटीचीं मुलगी असूनहि ती आपणाला धर्म-कृत्याला वाहून घेते व एक बौद्ध भिक्षुणी बनते. प्रत्यक्ष सुंदर युवराज तिच्यावर प्रेम करीत असतांना ती आपलें व्रत सोडीत नाहीं, आणि खोटा लज्जाविर्भाव दाखविणाऱ्या सोंगाडणीप्रमाणें न वागतां आपल्या प्रियकराविषयीं तिला सतीप्रमाणें प्रेम वाटतें, आणि त्याला कामुक-तेपासून परावृत्त करण्याचा आणि त्याचें जीवित पवित्र व आध्यात्मिक करण्याचा ती प्रयत्न करते. या महाकाव्याच्या शेवटच्या चार प्रकरणांत वेदांताच्या सहा शाखांविषयीं विवेचन असून त्या ठिकाणीं कवि तार्किक सूक्ष्मतेत आणि अध्यात्माच्या चक्रव्यूहांत आपली पारंगतता दर्शवितो. मणिमेकलै संपल्यानेतर तो करूर येथें गेला, आणि पुष्कळ दिवस राजाचा पाहुणा म्हणून राहिला.

इलंको अडिकल (इ. स. ११० ते १४०):—हा चेर राजा अथन याचा पुत्र आणि चोल राजा कारिकल याचा पौत्र होता. लहानपणींच खालील गोष्टीमुळे संन्यास घेऊन निग्रंथ पंथाचा हा एक साधु बनला. एके दिवशीं तो आणि त्याचा वडील भाऊ चैक-कुडुनन करूर येथें दरवारच्या दिवाण-खान्यांत सिंहासनाच्या पायरीशीं बसले असतां एक साधु चेरल अथन राजापुढें आला, आणि कांहीं वेळ राजा व त्याचे दोन पुत्र यांच्याकडे पाहून त्यानें असे स्पष्ट सांगितलें कीं, धाकट्या राजपुत्राच्या अंगावर मोठा सम्राट होण्याचीं सर्व चिन्हे

दिसतात. हें भविष्य ऐकून चैक-कुडुनन रागावला असें जेव्हां धाकट्या भावानें पाहिलें तेव्हां आपलीं राजवळे व अलंकार काढून सिंहासनाधिष्ठित होणें अगदीं अशक्य व्हावें म्हणून त्यानें निग्रंथ संप्रदायाची दीक्षा घेतली तेव्हांपासून शहराच्या पूर्वदरवाजाबहेरील एका मंदिरांत तो राहिला. सर्व राज्य-चिंता दूर झाल्याकारणनें त्यानें आपला फावला वेळ संगीत व वाङ्मय यांकडे लावला. पुढें पुष्कळ वर्षांनीं जेव्हां कवि-चीट्टलैच चाट्टनर चेर दरवारीं आला आणि राजापुढें आपण रचलेलें मणिमेकलै काव्य त्यानें म्हटलें तेव्हां या राजाच्या मनांत मणिमेकलैच्या मातापितरांचें, कोविलन आणि कन्नकि यांचें चरित्र स्मरणार्थ पुढें मांडावें म्हणून दुसरें एक महाकाव्य रचण्याची कल्पना उद्भवली. तदनुसार चीट्टलैच चाट्टनर याच्या देखत त्यानें चिळ्प अथिकरम् (शिल्प अधिकरम् ?) रचिलें. काव्यसरणीच्या सौंदर्यांत हें मणिमेकलैच्या तोडीचें आहे, पण याच्यांत वर्णिलेले विविध दैखावे व समाजांतील निरनिराळ्या वर्गांविषयीं भरपूर माहिती लक्षांत घेतां, विद्यार्थ्यांनां आणि सामान्य वाचकांनां हें जास्त आवडणारें आहे यांत शंका नाहीं. गायन व नृत्यकला यांचें आपणाला असलेलें सर्व ज्ञान कवीनें पुढें मांडलें आहे. निरनिराळ्या छंदांत प्रेम व लीला यांवर गाणीं आणि स्तोत्रें या ग्रंथांत घालून त्याला अत्यंत शोभा आणि लीला आहे; यांत नायक आणि नायिकेचा स्वभाव फार चांगला रंगविला आहे. कोविलन नांवाच्या एका धनाढ्य व्यापाऱ्याचा मुलगा आनंदी पण मूर्ख असे. फार लहानपणींच त्याचें एक सद्गुणी व सुस्वभावी मुलीशीं लग्न झालें, पण संगीत व नृत्य यांचा फार शौकी असल्यानें तो वारंवार नाटकांनां वगैरे जाऊं लागला व साहजिकच त्यावेळच्या एका अतिशय सुंदर नटीच्या प्रेमपाशांत सांपडला. आपलीं सर्व संपत्ति यानें तिच्या पाठी ओतली, शेवटीं आपल्या कर्माची लाज वाटून आपल्या तरुण पत्नीसह गांव सोडून तो मदुरैला पळाला. त्या ठिकाणीं आपल्या बापाच्या ओळखीच्या व्यापाऱ्याजवळ मद्दत न मागतां एका धनगरणीच्या घरीं तो उतरला, व आपल्या बायकोचा एक दागिना विकण्याकरितां एकटाच बाहेर पडला असतां राजवाड्यांतील अलंकार चोरल्याचा त्याजवर आरोप ठेवण्यांत येऊन एका राजरक्षकाकडून त्याला ठार मारण्यांत आलें. कन्नकी पतिव्रता असून आपल्याला न मानणाऱ्या पतीवरहि तिचें अलोट प्रेम होतें. तिचा स्वभाव इतका गोड होतां कीं, त्याला रागें भरण्याचें तर राहोच, पण त्याची बारिकसारिक इच्छा सुद्धां ती लक्षपूर्वक पाहून सर्वस्वी त्याच्या सेवेला ती आपणाला वाहून घेत असे. नवऱ्यानें आपलीं सर्व संपत्ति उधळल्यावर त्याच्या मागोमाग तीहि परक्या देशांत गेली. चोरीचा आरोप ठेवून आपल्या पतीला मारण्यांत आलें, असें जेव्हां तिनें ऐकिलें, तेव्हां तिनें मोठ्या धिटाईनें त्या शहराच्या राजाकडे जाऊन आपल्या पतीचा निरापराधीपणा सिद्ध केला. पण अत्यंत शोकाकुल होऊन चेर

देशाकडे जाणाऱ्या रस्त्याने ती भटकू लागली, आणि पतिनिधनानंतर चौदाव्या दिवशीच मृत्यु पावली.

आरिसिल-किला (इ. स. ११० ते १४०):-अटीयमान एलिनीची राजधानी थकडूर हस्तगत करणारा जो चेर राजा पेरुन चेरल तिरुम पोरइ याच्या प्रशस्तीपर आरिसिल किलारने दहा पद्ये राचिली आहेत. थकडूर याथारईमध्येहि याची अनेक पद्ये आलेली आहेत.

पोनमुडियार (इ. स. ११० ते १४०):-हा संग्रामकवि चेर राजा, पेरुनचेरल तिरुमपोरुम् यांचे सैन्य थकडूरवर जेव्हां चालून गेले, त्यावेळी त्याच्यासमवेत होता. याची पद्ये वरिरसात्मक असून रणांगणावरील थरारून सोडणारे देखावे हुवेदुव दृष्टीपुढे उभे करतात.

पेरुं क कुनरुल किलर (इ. स. १२० ते १५०):-पेरुन चेरल तिरुम पोरइ यांचे वर्णन ज्या याच्या दहा पद्यांत आले आहे ती पट्टिरु-पट्टुमध्ये जतन करून ठेविली आहे.

खालील यादीत इ. स. ५० ते १५० यांच्या दरम्यान रचलेल्या तामिळ काव्यांची नावे आणि त्यांतील ओळींची संख्या दिली आहे.

काव्याचे नांव	काव्याच्या ओळी
मुप्पाल किंवा कुरल	२६६०
मणिमेकलै	४८५७
चिळप अणिकरन्	४९५७
कलिथ थोक्कड	४३०४
इन्ना नारपट्टु	१६०
पेरुं क कुरिंची	२६१
कुरिंची (ऐंकरु मिरुमध्ये कपिलरने रचलेले)	अदमासे ४००
तिरु पुरुकारुप्पडई	३१७
नेडुनल वडई	१८८
पोरु नर अरूप पडई	२४८
पेरुपपान आरूप पडई	५००
पाश्र्चिप पालै	३०१
मदुरैक कांची	७८२
मल्लै पडु कडम	५८३
पट्टिरु पट्टु (४१-५०)	अदमासे १५०
" " (६१-७०)	" १५०
" " (७१-८०)	" १५०
" " (८१-९०)	" १५०
पुरनानुरु, आक्कननुरु, करुन् टोकै आणि नरि-नैमध्ये आढळणाऱ्या या काव्यांतील कवींची अदमासे ३०० पद्ये	अदमासे ४०००
एकूण	२५११८

वरील यादीवरून असे दिसून येईल की, इ. स. ५० ते १५० मध्ये होऊन गेलेल्या कवींच्या काव्यांतील २५००० पेशां ज्यास्त ओळी आज उपलब्ध असून, प्राचीन तामिळांचे वाङ्मय व इतिहास अभ्यासिण्याला त्या पुष्कळ साधने पुरवितात. दगडावर किंवा धातूवर कोरून ठेविल्यापेशां जास्त टिकाऊ असे त्यांच्या सामाजिक आणि राजकीय स्थितीचे तसेच त्यांच्या चालीरितीचे अगदी हुबेहुब चित्र आपणाला या पद्यवाङ्मयांत आढळेल. उत्तर हिंदुस्थानांत राहणाऱ्या आर्य जातच्या धर्मेतिहासावर प्रकाश पाडणारे असे प्राचीन आर्यग्रंथावद्दुळे उल्लेख या वाङ्मयांत अनेक आढळतात. चार वेद हे बहुधा, नानमर (चार गुप्त ग्रंथ) या नांवाने ओळखले जात, व त्यावरून असे स्पष्ट दिसून येते की, ब्राह्मणांनी तामिळापासून वेदज्ञान चोरून ठेविले होते. "चार गुप्त ग्रंथांचे मालक", "सहा शास्त्रांमध्ये पंडित" अशा तऱ्हेचे ब्राह्मणांचे वर्णन केले आहे. हल्ली उपलब्ध नसलेले इंद्रव्याकरण नामक प्राचीन व्याकरण त्यावेळी सर्व ब्राह्मण अभ्यासांत व इंद्रव्याकरणांत पाण्डित्य श्रेष्ठ पण्डितांचे लक्षण समजले जाई. रामायण-महाभारतांतील कथांशी तामिळांचा परिचय होता त्यांना बौद्धांचे पिटक ग्रंथ, निगम आगम आणि आजीवक पंथाचा संस्थापक मरकलै याचे पवित्र ग्रंथ त्यांना अवगत होते. वेदांताच्या सहा शाखा त्यांना माहीत होत्या. लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट म्हणजे पाणिनीच्या व्याकरणाचा किंवा पतंजलीच्या योगाचा कोठेही उल्लेख नाही.

हिंदु धर्मग्रंथांचा तामिळ वाङ्मयावर परिणाम:-तामिळ लोक "तुराणी" वंशांतले असून ते आर्य लोकांपूर्वीच हिंदुस्थानांत रहात होते; त्यांचा देश हिंदुस्थानच्या अगदी दक्षिण टोंकाला आहे व यामुळे या भागांत ब्राह्मणवर्गाचे पूर्ण वर्चस्व कधीहि नव्हते असे डॉ. काल्डवेल म्हणतो. ज्या द्राविडी लोकांवर आर्य संस्कृतीचा परिणाम झाला नाही त्यांच्यामध्ये भिक्षुवर्ग, मूर्तिपूजा, स्वर्गनरककल्पना, आत्मा, पापपुण्य वगैरे संबंधीच्या कल्पना आढळत नाहीत. देवांचे अस्तित्व ते मानतात, व त्याला ते को म्हणजे राजा असे नांव देतात. या देवाची देवालये ते बांधात पण त्याची पूजाअर्चा ते करीत नसत. ते भुताखेतांची (डेव्हिल) पूजा करीत व त्यांना प्राण्यांचे बळी देत. भुताखेतांची पूजा करण्याची पद्धत शानर सारख्या जातीमध्ये अद्यापहि आहे. हल्ली ते ज्या देशताला फार भितात त्यांचे नांव पालवेशम् असे असून तो सुसुलमानांच्या अमदानांत एक मोठा प्रसिद्ध दरोडेखोर होता. कॅप्टन पोल हा इंग्रज ऑफिसर ब्राह्मणकोर काबीज करतांना १८०९ साली मारला गेला. त्याची पूजा शानर लोक करू लागले आणि त्याला दारु व चिरूट नैवेद्य म्हणून अर्पण करीत असत. वेदग्रंथांत ज्या देवतांना पूज्य मानिले आहे त्या अग्नि, सूर्य, इंद्र वगैरे देवतांची पूजा तामिळ लोकांत नाही असे डॉ. काल्डवेल म्हणतो. परंतु हिवाळ्याच्या दिवसांत जो एक मोठा उत्सव तामिळ लोक

करतात. त्या पोंगल नामक उत्सवांत पहिल्या दिवशीं इंद्राची आणि दुसऱ्या दिवशीं सूर्याची पूजा करतात.

बौद्ध व जैन धर्माचे अनुयायी तामिळ लोकांत अनेक होते आणि जैनांनी लिहिलेले बरेच ग्रंथ उपलब्ध आहेत. बौद्ध धर्माच्या प्रसाराकरितां अशोक सम्राटानें या देशांत धर्मप्रचारक पाठविले होते. इ. स. ८०० च्या सुमारास कांजीवरम् येथील बौद्धधर्मी राजा हीमसतिल याच्या दरबारी बौद्ध व जैन पंडितांमध्ये मोठा वाद होऊन बौद्ध पंडितांचा पराभव झाला; तेव्हां कांहीं बौद्ध पंडितांनां ठार मारलें व कांहीं सिलोनांत पळून गेले. त्याप्रमाणें जैनांचें जे वर्चस्व झालें होतें तें १० व्या शतकांत शैवपंथी लोकांनीं नष्ट केलें. त्रिऊ-वीलिअदलपुराणम् यामध्ये असे सांगितले आहे कीं, ८००० जैन पंडितांनीं स्वधर्मत्याग करण्याऐवजीं मरण परकरलें. आद्यशंकराचार्यांनीं हिंदुधर्माचें वर्चस्व तामिळ देशांत स्थापण्याचें काम बरेच केलें. शैव पंथाचा प्रसार सुंदरर व अप्पर व त्यांचा गुरु संबंदर या तिघांनीं केला. पुढें १२ व्या शतकांत वैष्णव पंथाचा प्रसार रामानुजांनीं केला आणि १२ व्या शतकांत मध्वाचार्य उर्फ आनंदतीर्थ यांनीं वैष्णवांचाच एक पोटपंथ तामिळ देशांत स्थापिला.

ब्राह्मणी धर्मातील शिव ही तामिळ देशांत प्रस्थापित झालेली पहिली देवता होय. या पंथाचें लिंगपूजा हें एक प्रमुख चिन्ह आहे. कपाळावर तीन काळ्या रेषा आणि अंगाला भस्म हें शैवपंथी लोक ओळखण्याचें मुख्य साधन आहे. शैवपंथामध्येच वीरशैव नांवाचा एक पोटभेद आहे, त्याची स्थापना बसव यानें केली. वीरशैवपंथी लोक अंगावर एक धातूच्या डब्यांत ठेवलेले लहानसे लिंग वाळगतात, म्हणून त्यांना लिंगायत असेंहि म्हणतात. वीरशैवपंथाचे तामिळ भाषेंत पांच मुख्य ग्रंथ आहेत. (१) अपिशेक-मलई, (२) नेट्टुंगकलिनोदिल, (३) कुट्टुंगकलिनोदिल, (४) निरंगण मलई, व (५) कैट्टलमलई. हे ग्रंथ १७ व्या शतकांतील शिव पिरकस तेसाकर यानें लिहिलेले आहेत.

शैवपंथातील दुसरा जो पोटभेद त्याला शाक्तपंथ म्हणतात. याचा प्रसार बंगाल्यांत फार आहे. दुर्गापूजा हा शाक्त पंथाचा मुख्य उत्सव होय. तामिळांताहि शाक्तपंथी लोक आहेत. वासनात्याग हें जें हिंदुधर्मां माणसांचें ध्येय असतें तें इतर हिंदु धर्मपंथांतलें लोक इन्द्रियदमन करून साध्य करण्याचा प्रयत्न करतात तर, उलट शाक्तपंथी लोक इन्द्रियभोग भोगून तेंच ध्येय गांठण्याचें तत्त्व प्रतिपादितात.

धार्मिक ग्रंथ.—हिंदु धर्मासंबंधीची सामान्य माहिती देणारा ग्रंथ विवेकचिंतामणी हा आहे. तो मूळ कानडी भाषेंत होता. तो तामिळमध्ये निसकुनयोकी यानें लिहिला. त्याच्यामध्ये हिंदुधर्मातील निरनिराळ्या पंथासंबंधानें माहिती दिली आहे. पेरियातिरुमोली नांवाच्या ग्रंथांत वेदग्रंथांचें सर्व सार आहे असें वैष्णव म्हणतात, पण तें चूक आहे. वेदासंबंधीची माहिती देणारा तामिळ भाषेंतील ग्रंथ वेतपो-

रुल विलक्कम हा होय. हा काशीविश्वनाथ मुदलीयर यानें लिहिला. या ग्रंथाचाच एक भाग ' पिरयासित्त निरुनय सत्तिर संगकिरकम् ' या नांवाचा आहे, त्याच्यामध्ये निरनिराळ्या प्रकारचीं पापें व त्यांचीं प्रायश्चित्तें दिलीं आहेत. ब्राह्मणानें कांदा खाणें या पापाबद्दलचें प्रायश्चिन्हहि त्यांत सांगितलें आहे.

शैवपंथी लोकांची मुख्य देवता शिव, हिच्याबद्दलचें पुष्कळ ग्रंथ तामिळ भाषेंत आहेत. शिव हें नांव वेदग्रंथांत नाहीं, रामायण व महाभारतयांत शिव याचा महादेव (मुख्य देव) म्हणून उल्लेख आहे. १८ पुराणांपैकी १० पुराणांवर शैव लोक हक्क सांगतात पण स्कंदपुराणासंबंधीचा एक संक्षिप्त ग्रंथ मात्र तामिळ भाषेंत छापला आहे. अरुणाचलपुराणम् या नांवाचा १७ व्या शतकांतला एल्लप्पा नवलर यानें केलेला ग्रंथ आहे. अरुणाचल किंवा अरुणगिरि ही टेंकडी मद्रासच्या नैर्ऋत्येस सुमारे १०० मैलांवर आहे. या टेंकडीवर एक शिवलिंगाचें देवालय आहे व तेथें पूजा केल्यानें काय फळ मिळतें तें या ग्रंथांत सांगितलें आहे. ' अत्तिसुदिपुराणम् ' हा गद्यग्रंथ असून त्यामध्ये शिवाच्या ६३ भक्तांच्या कथा दिल्या आहेत. अत्ती नांवाच्या झाडाच्या पानांच्या माळा हे शिवाचे भक्त घालतात. यावरून त्यांना अत्तिसुदी हें नांव पडलें आहे. काशीखंडम् हा स्कंदपुराणाचाच एक भाग आहे व त्यांत काशी (बनारस) संबंधीची स्तुति व तेथील भक्तांच्या कथा आहेत. पेरियपुराणम् उर्फ तिरुत्तांदुरपुराणम् हा १४ व्या शतकांतला ग्रंथ आहे. यामध्ये शिवाच्या ६३ भक्तांचीं चरित्रें दिलीं आहेत. पेरियपुराणसारम् हा १५ व्या शतकांतला ग्रंथ असून तो बरील पुराणाचें सार आहे. पेरियपुराणवसनम् हा अरुमुकनवलर यानें १९ व्या शतकांत लिहिलेला गद्यग्रंथ आहे. पिरमोत्तिरखंडम् हा ग्रंथ १२ व्या शतकाच्या सुमारास एका पांड्य राजाचा भाऊ वरतुंगक रामपांड्य यानें लिहिला. स्कंदपुराणांतील एका भागाचें अनुकरण करून हा लिहिला आहे. संपतसुवमीतेवरम् हा १० व्या शतकाच्या सुमाराचा ग्रंथ असून त्याच्यामध्ये शिवाविषयाचीं ३८४ स्तोत्रें आहेत. शैवसमयविलक्क विन-वियाई हा १९ व्या शतकांतला ग्रंथ असून त्यांत शैव पंथासंबंधानें पश्चोत्तर रूपानें माहिती दिली आहे. सेक्किलरपुराणम् हा १७ व्या शतकांतला उमापतिशिव सरियर यानें लिहिलेला ग्रंथ आहे. यांत पेरियपुराणम् नामक ग्रंथाच्या कर्त्या-संबंधानें १०० कविता आहेत. सेत्तिरकोवई या ग्रंथांत शैव लोकांच्या १०८ पवित्र स्थानांसंबंधीची माहिती आहे. सुतसंगकितयीपुराणम्, तिरुक्कुर्नपुराणम्, तिरुस्सित्तंभेपर-पुराणम् उर्फ कोइलपुराणम्, तिरुवतउट्टुरपुराणम्, तिरुवेंकर पुराणम्, तिरुविलैयदलपुराणम्, विरुत्ताचलपुराणम्, विरिचपुराणम् वेगैरे शैवपंथाचे ग्रंथ आहेत.

पार्वती ही शिवाची वायको दुसऱ्या अनेक नांवानें देवता म्हणून पूजिली जाते. अंबिका, उमा, काली, दुर्गा, भवानी

ही तिन्ही नावे प्रसिद्ध आहेत. मदुरा येथे ही देवता मीनाक्षी या नावाने पूजिली जाते. या देवतेच्या स्तुतिपर कांहीं लहान लहान काव्ये तामिळ भाषेत आहेत. त्यांपैकी सौतरीय लकरी हे १०४ कवितांचे काव्य विशेष प्रसिद्ध आहे. या काव्याचे दोन भाग असून पहिल्या भागांत पार्वतीची कथा सांगितली आहे व दुसऱ्या भागांत तिच्या शरीराच्या प्रत्येक अवयवांचे वारकाईने वर्णन केलेले आहे.

स्कंद किंवा कार्तिकेय हा शिवाचा दुसरा मुलगा असून त्याला तामिळ देशातील शैव लोक देवतांमध्ये वरेंच उच्च स्थान देतात. त्याला सुब्रह्मण्यम् मुरुगण व आरुमुगण अशींही नावे आहेत. त्याला इंद्राची मुलगी देवयानी ही एक बायको व दुसरी वल्लीनची ही बायको आहे असे म्हणतात. कांतपुराण-सुरुक्कम्, कातिरुक्कममलयी, कुमारतल्लू, मुरुक्कनअनुफति, मुरुक्करअंतति वगैरे ग्रंथ या देवतेसंबंधाने आहेत व वल्लियम्पद्वे वेंप हा स्कंदाच्या दुसऱ्या बायकोच्या स्तुतिपर ग्रंथ आहे. गणेश हा शिव व पार्वती यांचा थोरला मुलगा होय. त्याची गणपति, पल्लयर, विनायकर, इत्यादि दुसरीं नावे आहेत. गणपती अकवल, गणपति अंतता, गणपति कंदम, गणपति विरुत्तम्, विनायक अकवल, विनायकर कवचम् वगैरे स्तुतिपर ग्रंथ आहेत.

विष्णु ही एक महत्त्वाची देवता तामिळ देशांत आहे. विष्णूची बायको लक्ष्मी, वाहन गरुड आणि तुळशीवृक्ष यांनांही तामिळ लोक पूज्य मानतात. पेरूमल हे विष्णूचे नांव दक्षिण हिंदुस्थानांत प्रसिद्ध आहे. विष्णूच्या दहा अवतारांसंबंधीच्या कथाहि सर्वथुत आहेत. कुरुपरंपरा पिरापवम् या गद्यग्रंथांत विष्णूचे बारा अलवार व इतर भक्तांची माहिती आहे. मुमुदस-प्पदि हा १५ व्या शतकातील संकृत व तामिळ भाषेतला ग्रंथ आहे; यामध्ये वैष्णव लोकांनी कशा प्रकारें आचरण करावे व कोणत्या मार्गाने स्वर्ग मिळवावा ते सांगितले आहे. नल्लर पिरपंतम् हा ग्रंथ फार जुना आहे. त्याचा शेवटला भाग इयरप हा कलियुग लागण्यापूर्वी लिहिला आहे असे मानतात. कधी कधी याला तामिळ वेद असेंहि म्हणतात. याच्यांत एकंदर चार हजार कविता आहेत व त्याचे चार भाग आहेत. यांपैकी पहिल्या भागांत कृष्णाच्या बाळपणच्या गोष्टी, दुसऱ्या भागांत वैष्णव देवालयासंबंधाची माहिती, तिसऱ्या भागांत विष्णु या देवतेसंबंधीची माहिती आणि चौथ्या भागांत विष्णूच्या प्रार्थनापर पद्ये आहेत. भागवतपुराणवचनम् हा १८ व्या शतकांतला गद्यग्रंथ असून त्यांत भागवत पुराणाचे सार गद्यामध्ये दिलेले आहे. यातील मुख्य भाग कृष्णकथेसंबंधी असल्यामुळे हा ग्रंथ फार लोकप्रिय आहे. विष्णुपुराणवचनम् हे विष्णुपुराणाचे गद्यामध्ये सार आहे.

हनुमान हा वानरांचा राजा शिवाचा पुत्र आहे असे मानतात. हनुमारशतकम्, हनुमारअनुपति हे हनुमान

देवतेच्या स्तुतिपर ग्रंथ आहेत. याशिवाय सरस्वती व इतर स्थानिक दैवते यांच्या स्तुतिपर काव्ये आहेत. तामिळ मुलुखांत वैष्णव ग्रंथकार आणि कवी यांची एकत्वाने माहिती दिली पाहिजे. महाराष्ट्रातील संतकवीप्रमाणेच त्यांच्याकडे स्थिति आहे. तथापि आपल्या वैष्णव वीरांपेक्षा त्यांच्याकडे वैष्णव साधूंचा काल अगोदरचा आहे. तर त्यांपैकी कांहींचा वृत्तांत येथेच देतो.

ता मिळ वैष्णव साधूंच्या कथा.—हे वैष्णव साधू आळवार या नावाने प्रसिद्ध आहेत. या आळवारांचे कालानुक्रमे तीन गट पडतात ('आळवार' पहा). यांच्यासंबंधी अनेक दंतकथा भाविक लोक सांगतात व ग्रंथांतूनहि सांपडतात. त्यांपैकी कांहीं आळवारांच्या कथा पुढे दिल्या आहेत.

(१) यगयी आळवारः—याला शंख अवतार मानितात. कांजीवरमूजवळील एका विहिरीतील कमळांत तो दृश्य झाला. त्या मानवी देहांत त्याचा आत्मा मूर्तिमंत होता. विष्णूचा शंख ज्या मानससृष्टीतून उत्पन्न झाला तीमध्येच याचा जन्म दैवी रीतीने झाला.

(२) भूतत्तार आळवारः—विष्णूची गदा ज्या मानससृष्टीतून उत्पन्न झाली तीमध्येच दैवी रीतीने याचा जन्म झाला. तिरुकदलमलि येथील कुरुकत्ति नांवाच्या फुलांत तो सांपडला.

(३) पेय आळवारः—विष्णूचे खड्ग ज्या मानससृष्टीत निर्माण झाले त्याच सृष्टीत दैवी रीतीने याचा जन्म झाला, व मैलापुर (मद्रास) येथील एका विहिरीतील एका कमळांत हा सांपडला.

ईश्वराच्या कृपेमुळे हे तिषेजण आळवार रजोगुण व तमोगुण यांतून मुक्त होऊन फक्त शुद्ध सत्त्वमय बनले व केवळ ईश्वरसेवेकरिता राहिले. त्यांच्यामध्ये ज्ञानभक्ति व ऐहिक वस्तुविपर्याय वैराग्य वाढले. त्यांनीं खार्णेपिणं वर्ज्य केलें व ईश्वरप्रीति हीच त्यांचा आधार बनली. संसारी मनुष्यांचा सदवास ते टाळत असत व कोठेहि दोन दिवसांहून जास्त वेळ न राहता जातांना गांवोगांव लोकांना उपदेश करीत ते देशपर्यटन करीत. परंतु हा वेळपर्यंत त्यांची एकमेकांशीं गांठ पडली नव्हती. पुढे ईश्वराची इच्छा, त्यांचा खरा स्वभाव लोकांच्या नजरेस आणून त्यांच्या शिक्षणाचा लोकांस जास्त फायदा देण्याची झाली. म्हणून त्यानें एका मोठ्या वादळांत दक्षिण अर्काट जिल्ह्यातील तिरुकोवळूर येथे त्या तिषा आळवारांची गांठ घातली. त्यांच्यापैकी एकजण वादळांत एकटा सांपडल्यामुळे एका ब्राह्मणाच्या घराच्या बाहेरच्या खोलींत गला व दार बंद करून जमिनीवर पडून राहिला. नंतर दुसरा देखील वादळांत सांपडल्यामुळे त्याच खोलीजवळ येऊन त्यानें दार ठोठावले. तेव्हां आंतल्या गृहस्थाने येथे एका माणसास फक्त निजण्यापुरती जागा आहे

असें ओरडून सांगितलें, तेव्हां दुसरा म्हणाला, जर एकजण निजुं शकतो तर दोघे वसूं शकतील. तेव्हां हा ज्ञानी पुरुष आंहे असें जाणून पहिल्यानें त्याला आंत घेतलें. नंतर कांहीं वेळानें तिसरा तेथें आला व त्यानें दार ठोठावलें. तेव्हां दोघांनीं ओरडून सांगितलें कीं येथें फक्त दोघांनां वसण्यापुरतो जागा आहे. तेव्हां तिसरा म्हणाला जर दोघे वसूं शकतात तर तिघे उभे राहूं शकतील. हें ऐकून हा ज्ञानी पुरुष आहे अशी त्यांची खात्री होऊन त्यांनीं त्याला आंत घेतलें. यथोचित नमस्कार झाल्यावर त्यांनीं एकमेकांस प्रश्न विचारले; पहिला म्हणाला, “मी ईश्वराचा नित्यसहवर्ती सेवक आहे.” दुसरा म्हणाला, “मी वासुदेवाचा सेवक आहे,” व तिसरा म्हणाला, “ज्ञान व आर्द्र असा जो परमात्मा त्याशीं मी युक्त आहे.”

हे तिघे एकत्र झाल्यावर विष्णूला त्यांच्याजवळ जाण्याची इच्छा होऊन तो तेथें गेला. काळोख असल्यामुळें तेथें चौथा इसम असल्याचा त्यांनां भास झाला. ते योगी असल्यामुळें परमेश्वर येथें आल्याचें त्यांनां अंतर्दृष्टीनें समजलें. नंतर तेथें एकाएकी मोठा उजेड पडून त्यांनां विष्णु व लक्ष्मी यांचे दर्शन झालें व हर्षोत्फुल्ल होऊन त्यांनीं प्रत्येकीं ईशस्तवनाचे १०० श्लोक, त्याच ठिकाणीं बनविले. एकाच्या श्लोकाचा शेवट दुसऱ्याच्या श्लोकाचा आरंभ होत असे.

(४) तिरुमळिशायी आळवारः—हा साधु दैविकरीतीनें जन्मला. हा एका बोरुच्या झुडपांत तिरुवलन नांवाच्या इसमास सांपडला. त्यानें त्याला घरीं नेऊन वाढविलें. तो सात वर्षांचा असतांना त्याला योगसाधनाची इच्छा झाली. योगाभ्यासांत ध्यान करण्याकरितां कांहीं साधन पाहिजे म्हणून त्यानें त्या काळच्या निरनिराळ्या भाषांतील तत्त्वज्ञानाच्या ग्रंथांचें अध्ययन ४०० वर्षेपर्यंत केलें. नंतर तो वैष्णव बनला. नंतर परमेश्वरानें त्याला क्षणभंगुर व अविनाशी असे दोन्ही लोक दाखविले व सृष्टीची रचना देखील दाखविली. त्यानें नंतर गार्गंड सरोवराजवळ ७८० वर्षेपर्यंत योगाचरण केलें.

शिवपार्वती व सिद्धपुरुष, किमया जाणणार, हे लोक त्याच्या जवळ आले व आश्चर्यचकित होऊन निघून गेले. नंतर तो एका शुद्ध योगांत निमग्न झाला. तेथें त्याची व तिरुकोरलूरच्या तिघां आळवारांची भेट झाली व ते चौघेजण भैलापुरला गेले. येथें तिरुमळीला सोडून पहिले तिघे आळवार यात्रेकरितां निघून गेले.

कांजीवरम् येथें पौयगयीच्या जन्माच्या वेळीं जाऊन तिरुमळिशायी ७०० वर्षे राहिला. राजा कनिकननला त्यानें चमत्कार दाखविला. नंतर तो कुंभकोणम्ला जाण्यास निघाला. वाटेंत पैरम्बुलियूर खेड्यांत वेदपठण करणाऱ्या ब्राह्मणांनां त्यानें शक करून सोडलें.

नंतर कुंभकोणम्ला जाऊन त्यानें नम्माळ्वर याचा तिरुवोरमोलि ग्रंथ पाहिला व आपले ग्रंथ कुचकामाचे समजून त्यानें कावेरीमध्ये फेकून दिले. परंतु त्यांतील दोन ग्रंथ ओघाबरोबर वाहूं लागले. तेव्हां ते उपयोगी आहेत असें समजून त्यानें पाण्यांतून ते काढून घेतले व तदनु रूप लोकांनां उपदेश करूं लागला. तो ४७०० वर्षांचा होऊन स्वर्गाला गेला.

नम्माळ्वर, कुलशेखर, अंदाळ या दुसऱ्या गटांतील आळवारांची माहिती स्वतंत्र त्या त्या नांवाखाली दिलेली आहे.

(१) तोंडरडिपोडी आळवारः—श्रीरंगमूजवळीळ मंदन्गुडि खेड्यांत विष्णूच्या वनमाला नांवाच्या पुष्पमालासृष्टींत हा जन्मला. याला प्रथम विप्रनारायण म्हणत असत. त्याच्या बापांनें त्याला उत्तम शिक्षण दिलें होतें, व तो श्रीरंगमूला नित्य जात असल्यामुळें तेथील देवाचा भक्त बनला. विष्णु-चित्ताप्रमाणें हा देखील फुलें मिळवून देवाकरितां त्यांचे हार बनवीत असे.

एके दिवशीं वागेंत काम करीत असतांना एक देवदासी वेश्या व तिची वहीण, उरय्यूर राजाच्या लवाजम्यांत परत येत होती. ती फार थकल्यामुळें वागेंत थोडीशी विश्रांति घेत बसली. इतक्यांत तिला विप्रनारायण दिसला. परंतु त्याच्या मनावर या वेश्येला पाहून कांहींच परिणाम झाला नाहीं. तेव्हां ती म्हणाली कीं, हा अजागळ असावा. त्यावर तिची वहीण म्हणाली कीं तो असामान्य पुरुष आहे; तूं जर त्याला वश करशील तर मी तुझी सहा महिने दासी होईन. यावर देवदासी म्हणाली न जिंकल्यास मी तुझी सहा महिने दासी होईन. लागलीच ती स्त्री भक्तवेषानें विप्रनारायणाजवळ जाऊन नमस्कार करून म्हणाली मी वेश्या आहे व पापाचरणांमुळें नरकांत जाण्याची मला फार भीति वाटते, तर आपल्याजवळ आश्रय देऊन माझा आपण उद्धार करावा. विप्रनारायणानें तें कबूल केलें हळू हळू देवदासीनें त्याला मोहित करून देवळांतून आपल्या घरीं नेलें व त्याचें द्रव्य हरण करून त्याला हांकून दिलें. नंतर तो तिच्या घराभांवती घिरव्या घालीत असे. एके दिवशीं लक्ष्मी व विष्णु रस्त्यानें जात असतां विप्रनारायणाची कष्टावस्था पाहून लक्ष्मीला कीं व आली व तिनें विष्णूला विनविलें व त्याच्या कृपेमुळें विप्रनारायणाचा मोह निघून गेला. तो पूर्वापेक्षां जास्त भक्त झाला व त्यानें आपलें नांव बदलून तोंडरडिपोडी म्हणजे देवाच्या सेवकाच्या चरणाची धूलि असें ठेविलें.

(२) तिरुप्पाण आळवारः—हा विष्णूच्या वक्षस्थलावरील श्रीवत्स चिन्हाच्या सृष्टींत दैविक रीतीनें जन्मला व उरय्यूर मधील एका शेतांत पंचम जातीच्या इसमास सांपडला. या वेळेस चोळराजा धर्मवर्मा हा राज्य करीत होता. तिरुप्पाणाला चांगलें धार्मिक शिक्षण मिळालें व तो फार चांगला गवयी बनला. हा नेहमीं वाणा जवळ वाळगीत असे. नित्य

सूर्योदयापूर्वी कावेरीत स्नान करून वाळूची देवतामूर्ति करून तीपुढे तो गात असे व ब्राह्मण लोक येण्यापूर्वी ती मोडून घरी जात असे.

एके दिवशी तिरुप्पाण पूजेंत इतका गहन गेला की त्याला वेळेचे सुळीच भान राहिले नाही. ब्राह्मण या पंचभाला पाहून फार रागावले व मुख्य उपासक श्रीलोकसरंगमहामुनिचंद्र याने त्याला गोटा मारला. तेव्हा तो जखमी होऊन पळून गेला. हा लोकसरंग नंतर देवळांत गेला तेव्हा त्याला देवळाचा दरवाजा उघडता येईना. त्याने देवाची क्षमा मागितली तेव्हा आंतून ध्वनि निघाला की तिरुप्पाणला खांद्यावर घेऊन ये. नंतर लोकसरंगने दुसऱ्या दिवशी प्रातर्विधि आटोपून तिरुप्पाणाला आपल्या खांद्यावर घेऊन देवाच्या मूर्तीजवळ आणले. तेव्हा देवाने प्रगट होऊन त्यास दर्शन दिले. आनंदभरित होऊन तिरुप्पाणाने देवाच्या नखाशिखांत वर्णनात्मक दहा श्लोक केले व वीणेवर गायन केले. हे झाल्यावर कोणतीही वस्तु डोळे उघडून पाहण्याचे त्याने नाकारले तेव्हा सर्वोपमक्ष तो देवाच्या मूर्तीत अदृश्य झाला.

(३) तिरुमंगयी आळवारः—चोल देशातील तिरुवल तिरुनगिरीजवळ कुरयलूर नांवाच्या ठिकाणी म्लेच्छ मातापितरांपासून विष्णूच्या धनुष्यसृष्टीत हा निर्माण झाला. याच्या पित्याचे नांव नील होते व याला प्रथम नीलानिरत्तन म्हणून असत. हा चोलराजाचा सैनिक होता. येथे याने इतके शौर्य दाखविले की अखेरीस राजाने याला मुख्य सेनापति करून राज्याच्या कांहीं भागाचा अधिकार यांजकडे सोंपविला.

तेथे दक्षतेने राज्य करीत असता त्याच्या राजधानीच्या शहराजवळील एका तळ्यांत कांहीं अप्सरा स्नानाकरिता आल्या. पैकीं एक दुसऱ्या तळ्याकडे निळी कमळ तोडण्याकरिता गेली असता वाकीच्या अप्सरा निघून गेल्या व ती अप्सरा मात्र तेथे मानववेषाने राहिली. एके दिवशी एक वैष्णवभक्त तेथे स्नानास गेला असता त्याला ती सांपडली. कपीलाचार्याच्या शापामुळे आपण येथे आहो असे तिने त्याला सांगितले व नीलानिरत्तनला वैष्णव करून त्याशी लग्न केल्यास तिचा उद्धार होईल असा तिला शाप होता. तेव्हा त्या वैष्णवाने तिला घरी नेऊन मुलीप्रमाणे पाळें व तिचे नांव कामलवल्ली (निळे कमळ) असे ठेविले.

तिचे सौंदर्य पाहून नीलानिरत्तन मोहित झाला व तिच्या सांगण्यावरून वैष्णव होऊन तिच्याशी त्याने विवाह केला व आपले नांव तिरुमंगथा असे बदलून रोज हजार वैष्णवांना अन्नदान करू लागला. परंतु या खर्चामुळे त्याला राजाची खडणी देता येईना तेव्हा राजाने त्याच्यावर स्वारी केली, परंतु तिरुमंगथाने त्याचा पराभव करून त्याचे राज्य घेतले. पुढे राजाने ब्राह्मणांचा कपटवेष धारण करून तिरुमंगथीपासून सर्व राज्य परत मिळविले व नंतर त्याला कैद करून तिरुनरयूर देवळांत पाठविले. तेथून त्याला कडी येथे पाठविले व तेथे वेगवती नदीच्या कांठी देवाच्या सांगण्यावरून

त्याला द्रव्य मिळाले व ते राजाला देऊन त्याने आपली सुटका करून घेतली.

पुढे तो व त्याचे अनुयायी वैष्णव लोकांना अन्नदान करण्याकरितां दरोडे घालून द्रव्य मिळवू लागले. त्यांनी एक बुद्ध देवळांतील सुवर्णमूर्ति नेली व साक्षात लक्ष्मी व विष्णु यांनी नवरदेवनवरीचे रूप धारण केले होते, त्यांच्या अंगावरील दागिने नेले परंतु हे द्रव्य पुरले नाही. तेव्हा तिरुमंगथाने श्रीरंगम् येथील देवळांचे काम करणाऱ्या लोकांना एका जहाजांत घालून खोल समुद्रांत नेले व त्यांना विचारले द्रव्य पाहिजे की स्वर्ग पाहिजे. तेव्हा त्यांनी स्वर्ग पाहिजे म्हणून उत्तर दिले. तिरुमंगथाने हे ऐकून ते जहाज बुडविले व आपण एकटाच परत आला. बुडालेल्या लोकांच्या नातलगानी त्यांच्यावद्दल तिरुमंगथीजवळ मागणी केली त्यावेळी देवाच्या सांगण्यावरून त्याने त्या लोकांना हांक मारावयास त्यांच्या नातलगाना सांगितले. तेव्हा त्या बुडालेल्या लोकांनी आपण स्वर्गसुखांत आनंद करीत असल्याचे सांगितले. यानंतर तिरुमंगथाने कन्याकुमारीपासून द्विपाल्यापर्यंत सर्व तीर्थे पाहिली व वाटेने वैष्णव धर्माचा प्रसार केला. परत आल्यावर श्रीरंगम्च्या देवळांत गेला तेव्हा देवाने त्याला स्वतः मूर्ति होऊन देवाचे पराक्रम अनुभवण्यास सांगितले व तिरुमंगथीची मूर्ती त्याच्या जन्मठिकाणी स्थापली गेली. या मूर्तीची पूजा लोक अद्याप करतात. [इ. अ. पु. ३४, पृ. २७३-२८६.]

ज्योतिष शास्त्र, शकुन व जादूमंत्र.—तामिललोकांचा ज्योतिष, शकुन, जादूटोणा, वगैरेवर फार भरंवसा आहे. प्रत्येक इसमाची जन्मपत्रिका बहुतकरून तयार केलेली असते व प्रत्येक महत्त्वाच्या प्रसंगां ज्योतिषाचा सल्ला घेण्यांत येतो. सुद्धमनी उल्लुमुदय्यन हा १७ व्या शतकाच्या सुमाराचा ज्योतिषशास्त्रावरील ग्रंथ सर्वमान्य समजला जातो. पोरुत्तुल या ग्रंथांत विवाहसंबंधी, ऋतुचुल या पुस्तकांत स्त्रियांच्या ऋतुप्रार्थनासंबंधी ज्योतिषशास्त्रीय विचार दिलेले आहेत. शुभाशुभ शकुन पाहण्यासंबंधाने बरीच पुस्तके आहेत. कनविन तुल या पुस्तकांत स्वप्नावरून शुभाशुभ पाहण्याची माहिती दिली आहे. शास्त्रिभ या पुस्तकांत सामुद्रिकाविषयी माहिती आहे. पंचपत्ति शास्त्रिभ या ग्रंथामध्ये गिधाड, घुबड, कावळा, कोंबडा व मोर या पांच पक्ष्यांवरून शुभाशुभ ठरविण्याचे नियम सांगितले आहेत. सरनुल शास्त्रिभ यामध्ये श्वातोच्छ्वासावरून (डाव्या उजव्या नाकपुडीतील सुरावरून) शकुन पाहण्याची रीत सांगितली आहे. तुदिनुल यामध्ये शरीरावयव्यांच्या स्फुरणावरून (डोळ्यांच्या पापण्या लवणे वगैरे) शुभाशुभ पाहण्याचे नियम दिले आहेत. तामिळ लोकांचा जादूटोण्यावराहे फार विश्वास आहे ही गोष्ट, त्यांच्यामध्ये जी एकंदर ६४ शास्त्रे व कला आहेत त्यांपैकी २० जादूगिरीवद्दल आहेत यावरून

दिसून येते. जादूमंत्रांच्या साहाय्याने माणसामाणसांमध्ये शत्रुत्व उत्पन्न करणे, माणसाचे मन बळविणे, विषाची वाधा नाहीशी करणे, मनुष्याने हवेमध्ये भिसळून अदृश्य होणे, हवेमध्ये निराधार चालणे, स्वतःचा जीव स्वतःच्या शरीरांतून काढून दुसऱ्याच्या मृतशरीरांत प्रविष्ट करणे, तरवार किंवा इतर हत्यार शक्तिहीन करणे, वगैरे गोष्टी करता येतात व या सर्वांबद्दलची माहिती देणारी पुस्तके आहेत. कौंकनर कदईकंदम या पुस्तकांत जादूची वतुळे फशी काढावी, बळी कोणते यावे वगैरे गोष्टी सांगितल्या आहेत. 'पुलिपती मुनिवर पलतिरदुजल सितंपरम्' या पुस्तकांत जादू व नजरबंदी वगैरे संबंधांची माहिती आहे. 'सुंतर नंतर केसरी' या पुस्तकांत दीर्घायुष्य प्राप्त होण्याचे औषध करण्याची कृति सांगितली आहे. हे औषध ४० दिवस घेतल्यास मनुष्य १०० वर्षे जगतो, ८० दिवस घेतल्यात ४०० वर्षे जगतो वगैरे या पुस्तकांत सांगितले आहे.

ऐतिहासिक वाङ्मय.—तामिळ भाषेत ऐतिहासिक ग्रंथ नाहीत. तथापि चरित्रकाव्यग्रंथांमुळे प्राचीन काळाची माहिती देणारे ग्रंथ आहेत असे नाही. प्राचीन काळा पासून तामिळ लोकांचा आयुष्यक्रम चित्रित करणारे उल्लेख काव्यग्रंथांत प्राचुर्याने आहेत. तसेच समकालीन राजांच्या उल्लेखांमुळे तामिळ ग्रंथकारांचा काळ अधिक निश्चितपणे काढता येतो व राजेलोकांची कुलपरंपरा निश्चित करता येते तथापि प्राधान्याने ऐतिहासिकता ज्यांत आहे असे ग्रंथ उपलब्ध नाहीत. काव्यग्रंथांचे स्वरूप असलेले ग्रंथ ऐतिहासिक उपयोगाचे कसे होतात हे दाखविण्यासाठी कांहीं उदाहरणे देतो:—

तंजावर येथील सरस्वतीमहालमध्ये (पुस्तकालय) 'विक्रम चोलन युला' हा तामिळ भाषेतील ग्रंथ आहे. तामिळ भाषेमध्ये ज्याला युला म्हणतात त्या छंदामध्ये लिहिलेली ही एक कविता आहे. या कवितेत नायकाच्या पूर्वजांचे वर्णन देऊन नंतर नायक, आपले सरदार व परिवार यांसह जेव्हा बाहेर निघतो त्यावेळच्या त्याच्या स्वारीचे वर्णन दिलेले आहे. या कवितेत चोल राजांची वंशावळी आहे, (१) शैगत-चोल याने चेर राजास पोयागी कवीची कलवली कविता ऐकवून बंधमुक्त केले. (२) विक्रमचोल या कवितेचा नायक शैगतचोल याचा मुलगा होता. या राजाच्या स्वारीत त्याच्या भोंवती असलेले मांडलिक राजे पुढे दिले आहेत:— (१) तोंडैमान पल्लव राजा, (२) मुनैयर-कोन अथवा मुनैचा राजा, (३) चोल कोन अथवा चोल राज्याचा राजप्रतिनिधि, (४) कन्नन ब्राह्मण, (५) वानन अथवा वान राजा, (६) कालिंगर कोन अथवा कलिंगचा राजा, (७) कादवन शैजी डार्गरी किल्ल्याचा राजा, (८) वेनाडुचा राजा, (९) अनंतपालन, (१०) वत्तवन, (११) चेदिनाडुचा राजा, (१२) अनैकाव्हळचा राजा, (१३) अदिगन, (१४) वल्लभन व (१५) तिरिगत्तन. या राजांजें पूर्वज

ब्रम्हा, सूर्य इत्यादि देवतांपासून उत्पन्न झाले असे या कवितेत वर्णिले आहे. ही कविता कोणी व केव्हा केली ही माहिती उपलब्ध नाही.

कलंबगः—हा तामिळ वाङ्मयांतल पद्याचा एक प्रकार आहे. यांत निरनिराळ्या वृत्तांत व निरनिराळ्या तऱ्हेने नायकाची स्तुति केलेली असते. हे स्तवन जर ईशस्तवन असले तर १०० कवितांत असले पाहिजे आणि साधूंचे ९५ कवितेत, राजांचे ९० कवितेत, प्रधानांचे ७० कवितेत, वैद्यांचे ५० किंवा ३० श्लोकांत असले पाहिजे. यांतल मार्गल श्लोकांचे अंत्याक्षर व पुढील श्लोकांचे आद्याक्षर एकच असावे लागते.

नंदि-कलंबगः—हे काव्य नंदि नांवाच्या राजाच्या स्तुतिपर असून त्यांत ११० कविता आहेत. ही गोष्ट अनियमित अतएव जरा चमत्कारिक आहे. हे काव्य नायकाच्या धाकट्या भावाने लिहिलेले असावे. या काव्यांत या राजाला पल्लव राजा म्हटले आहे व हा सोमवंशीय होता असाहि यांत उल्लेख आहे. याच्या राजधानीसंबंधी निरनिराळ्या ठिकाणी निरनिराळे उल्लेख आहेत. कोठे याची राजधानी कांची म्हणजे कांजीवरम, कोठे मल्ले म्हणजे अर्वाचीन महाबलपुर, व कोठे मथिले अथवा मैलापुर म्हणजे अर्वाचीन मैलापुर आहे असा उल्लेख आहे. नंदि राजाच्या राज्याचा विस्तार (१) तोंडे नाडु, (२) कावेरि: नदीच्या काठचा प्रदेश, (३) चेरा प्रदेश, (४) कोंगु प्रदेश (५) अळगै नाडु व (६) पश्चिम प्रदेश ह्या भागांवर झालेला होता. बाण राजे व उत्तरवेकटाचे राजे हे त्याचे मांडलिक होते. नंदि राजाने तेक्कारु, कुरुकोडु, पळैयारु, वेळ्ळारु व नळ्ळारु येथे लढाया जिंकल्या; या राजाला चेर, चोल व पांड्य हे राजे खंडणी देत होते. हा राजा तामिळ वाङ्मयाचा भोक्ता होता. या काव्यांत नंदि राजाला निरनिराळी आडनावे दिली आहेत. शिलालेखांतल माहितीवरून असे दिसते की बाहूर लेखांत उल्लेख असलेला दंतिवर्माचा पुत्र नंदि हाच या काव्यांतल नायक असावा. दंतिवर्मा हा राष्ट्रकूटच्या गोंविड राजाचा (इ. स. ७८२-८१४) समकालीन होता. म्हणजे नंदि राजा हा नवव्या शतकाच्या मध्यभागांत झाला असावा.

नंदिराजाचे शिलालेख चोल व तोंडिनाडु येथे सांपडतात. या राजाच्या शिलालेखांवरून बाण राजांचा हा सार्वभौम असावा असे उघड उघड दिसते व याचा बाप बाण राजांचा सार्वभौम होता असाहि पुरावा सांपडतो. नंदीच्या ज्या आडनांवांचा उल्लेख काव्यांत आहे त्यांपैकी कांहीं त्याच्या शिलालेखांत व त्याच्या बापाच्या शिलालेखांत सांपडतात. बाहूर येथील शिलालेखांत दंतिवर्मा व नंदीचा मुलगा नृपतुंगवर्मा हे दोघे कट्टे विष्णुभक्त होते असा उल्लेख आहे. परंतु नंदि-कलंबग काव्यांत नंदि हा कट्टा शिवभक्त होता असे म्हटले आहे.

इरैयणार—अगपोरुळः—हे काव्य म्हटले म्हणजे प्रणय विषयावरील एकच प्रबंध होय. प्रणयावरोबरच या काव्यांत

विवाह, सबलभपलायन वगैरे विषयांची चर्चा केली आहे. या काव्यांत ६० सूत्रे असून त्याला सुंदर तामिळ भाषेत लिहिलेला उत्कृष्ट टीका जोडलेली आहे. टीकेच्या “ पायिरम् ” भागांत हे काव्य मदुरेच्या शिवाने लिहिलेले आहे, असा उल्लेख आहे.

तामिळ भाषेच्या तिसऱ्या संघाला आश्रय देणाऱ्या ४९ राजांपैकी शेवटचा राजा उग्रप्रेषवाळुदि याच्या फारकीर्दीत जबर दुष्काळ पडल्यामुळे त्याने आपल्या पत्नीच्या विद्वानांना राजा दिली. पुढे १२ वर्षांनंतर त्याने पुन्हा या लोकांना बोलाविले. परंतु आलेल्या लोकांत “ पोरुळडिगारमा ” मध्ये (प्रणयामध्ये ?) क्लोणाहि तरवेज नव्हता, यामुळे राजाला वाईट वाटले, तेव्हा सोमसुंदरदेवाने ताम्रपटावर हॉ ६० सूत्रे लिहिली व देवळांत ते ताम्रपट ठेविले. राजाकडे हे ताम्रपट आणल्यावर त्याने विद्वान लोकांना त्यांचा अर्थ सांगण्यास सांगितले. परंतु ते परस्परविरोधी अर्थ सांगण्यास लागले. तेव्हा याचा निकाल कसा लावावा याचा राजाला विचार पडला असता आकाशवाणी झाली की, रुद्रशर्मा नांवाच्या आंधळ्या मुलाला व्यासपाठावर बसवून त्याजपुढे निरनिराळ्या पंडितांनी आपापले अर्थ सांगवे म्हणजे जो अर्थ सांगत असता या आंधळ्या मुलाच्या डोळ्यांतून अश्रू येतील त्याचा अर्थ खरा असे समजावे. त्याप्रमाणे केले असता नक्षीवरची टीका सुरु झाली असता प्रत्येक शब्दाबरोबर त्या आंधळ्या मुलाच्या डोळ्यांतून अश्रू येऊ लागले. यावरून त्याचीच टीका खरी असे सिद्ध झाले. ही टीका पुढे मुशिरिय-अशिरियन नीलकंठणार यांने लिहून काढली.

इरैयणारांत ४०० पेक्षा जास्त स्पर्धाकरणात्मक कविता आहेत. त्यांपैकी ३१५ कविता नेडुमारण राजाच्या स्तुतिपर आहेत. यांत हा राजा पांडयवंशातील आहे असे म्हटले असून त्याची १३ उपपदे दिलेली आहेत. हा राजा काळ्या वर्णाचा होता व हा तामिळ भाषेचा फार चहाता होता. याने समुद्रमथन करून देवांना अमृत दिले असे या काव्यांत आहे. यावरून कवि राजाला विष्णूचा अवतार समजत असावा असे वाटते. त्याने २० लढाया मारल्या त्यांपैकी बऱ्याच चेर राजांशी झाल्या. त्याने एक जलयुद्धही केले होते. नेडुमारण यास वाणवण, शैबियाण, सोलण व तेण्णावाण अशी नावे आहेत. नेडुमारणाने शंभमंग व नेलवेलि येथे एका शत्रूशी लढाई केली असे या काव्यांत आहे, शंभमंग हे पल्लव राजाची राजधानी कांजावरम् याच्याजवळ आहे. यावरून ही लढाई पल्लव राजाशी झाली असावी. कांहीं उपलब्ध शिलालेखांवरून ही लढाई नंदिवर्मन पल्लवमल्लाशी झाली असावी असे दिसते, व नंदिवर्मन् पल्लव राजा ७६० साली वारला. यावरून नेडुमारण हा इसवी सनाच्या ८ व्या शतकाच्या मध्यांत झाला असावा.

इरैयणार—अगपोळमधील सूत्राच्या लेखनाचा काल इ. स. ५०० पासून ७०० यांच्या दरम्यान असावा. त्या काव्यांत उल्लेखिलेली स्थळे इर्लीहि सांपडू शकतात.

दंतकथेवरून मदुरा येथे व मदुरेच्या आसपास तीन तामिळ संघ झाले असे दिसते. पैकी तिसऱ्यासंबंधाचीच माहिता उपलब्ध आहे. या संघातील सभासदांमध्ये ४९ कवी व टीकाकार होते. पांडय राजांपैकी मुडतिरमारन व उग्रप्रेष-वळुधि यांनी या संघाला आश्रय दिला. यांपैकी दुसऱ्याच्या कारकीर्दीतच तिरुवळुवर याच्या कुरुळया काव्याच्या प्रसिद्धीस अनुज्ञा मिळाली. तिरुवळुवर याची बहीण अव्वैयार हिच्या काव्यांत उग्रपांडयन् राजाचे वर्णन आहे; यावरून तिरुवळुवर हा उग्रपांडयन् याचा समकालीन असावा.

परनर याचा काव्यावरून सेंगुट्टन सेर, अदियमान अंजि, अवैय्यार व स्वतः कवि हे एकाच वेळी किंवा निदान एकाच पिढीत होऊन गेले असावे असे दिसते. सेंगुट्टनसेर हा राजा फार मोठा असून त्याच्या दरबारी शिल्पाधिकारम् व मणिमेखलै हे ग्रंथ तयार झाले.

संघातील दुसरा प्रख्यात कवि कपिलर हा होय. हा वेळपारि राजाच्या आश्रयाखाली होता. याने ऐगुरुनुह काव्याचा कुक्कंजि हा भाग, दशदशकाचा (टेन टेन्स) सातवा भाग, कुक्कंजिपाट्टु व इडन हे ग्रंथ लिहिले.

सेंगुट्टन याच्या काळांत दोन महाकाव्ये झाली. पैकी एक पैजणकाव्य हे शिल्पाधिकारम् या नांवाने प्रसिद्ध आहे. त्याचा सारांशः—पूहार येथील कोवलन नांवाच्या वैश्य पुत्राचे लग्न तेथील कण्णहि नांवाच्या वैश्य कन्येशी झाले. हे जोडपे आईवापांपासून दूर रहात असता कोवलन याची प्रीति एका नर्तकीवर जडली व तो बहुतेक वेळ तिच्याच सहवासांत घालवी. तरीहि त्याच्या स्त्रीचे त्याच्यावर असलेले प्रेम यामुळे कमी झाले नाही. कोवलनपासून नर्तकीला एक मुलगी झाली. पुढे नर्तकी व कोवलन यांना परस्परांच्या प्रेमाबद्दल संशय आला. कोवलन हा पुन्हा आपल्या पत्नीच्या सहवासांत दिवस घालवू लागला व व्यापाराच्या उद्देशाने तो श्रीरंगमूकडे जाण्यास निघाला. त्याच्या पत्नीने त्याला व्यापाराकरिता आपल्या पैजणाची जोडी दिली. पैकी एक पैजण घेऊन तो यिकावयास गेला असता एका सोनाराने तो आपण विकत घेतो असे सांगून त्याला बसवून ठेविले व स्वतः जाऊन राजाला सांगितले की राणीचे पैजण चोरणाराला मी पकडले आहे. राजाने त्याला मारण्याचा हुकुम दिला, तेव्हा कोवलन मारला गेला. पुढे त्याच्या पत्नीने राजाची कोवलनच्या शुद्धतेबद्दल खात्री करून मदुरा शहर जळेल असा शाप दिला व एका देवतेच्या प्रसादाने तिचा तिचा पति पुन्हा मिळाला.

दुसऱ्या काव्यांत वरील काव्याचा पुढला भाग आहे तो असाः—कोवलनाचे जिच्यावर प्रेम होते ती माधवी नांवाची

नर्तकां कोवलनच्या निघनाची वार्ता ऐकून बौद्ध धर्माची दीक्षा घेऊन ऐहिकसुखाचा त्याग करून कालक्रमणा करू लागली. तिची कन्या मणिमेखला हिचे नांव या काव्याला दिलेले आहे व त्यांत तिचा ऐहिकसुखत्याग व बौद्ध धर्म स्वीकारण्याकरितां तिने केलेले प्रयत्न व पुहारच्या राजपुत्राच्या प्रेमयाचनेचा तिने कसा अव्हेर केला वगैरे गोष्टींचे वर्णन आलेले आहे.

या कथानकाच्या वेळीं पुहार येथे कारिकल नांवाचा राजा राज्य करीत होता असे त्यांतील वर्णनावरून दिसते. तसेच मणिमेखलै या काव्यावरून कारिकालनंतर किल्ली नांवाचा राजा पुहार येथे राज्य करीत होता असे दिसते.

पैजण काव्यांत नेडुम चेलियन नांवाच्या पांड्य राजाचा उल्लेख असून त्याचा कोकै येथील प्रतिनिधि इळंचेलियन याचाहि उल्लेख आहे. या पांड्य राजाच्या कारकीर्दींत संचांतील पुष्कळ प्रख्यात कवी उदयास आले व तो स्वतःहि तामिळ वाङ्मयांत बराच प्रख्यात आहे. या दोन काव्यांवरून असे दिसते की त्यांत वर्णिलेल्या कथानकाच्यावेळीं पुहार येथे कारिकल व त्याचा नातू कोक्कळ्ळी हे राज्य करीत होते. कारूर येथील चेर राजा सेंगट्टुव चेर हा होता व हाच पैजण काव्याच्या लेखकाचा भाऊ व मणिमेखलै काव्यकर्त्याचा आश्रयदाता होय. त्याचा पिता व चुलता हे अनुक्रमे दशदशकाच्या २ व्या व ३ व्या भागांतील नायक होते.

वर दिलेल्या कवीशिवाय या कालांत दुसरोहि प्रख्यात कवी झाले, त्यांत तिरुवळ्ळुर, इळंगोवडिगाल, शिध्दले, शट्टनार, रुडिरांगणनार, मुडथामक्काणियार, मांगुडि मरुडनार, नर्फारर वगैरे मुख्य होते व यांचे ग्रंथ आजतागायत तामिळ वाङ्मयांत सर्वोत्तम मानले जातात.

यांपैकी पैजण व मणिमेखलै काव्यांवर बौद्ध धर्माचा बराच परिणाम झालेला दिसतो व त्यावरून या काव्यांचा काळ बौद्ध काल होता असे म्हणण्यास कांहीं हरकत नाहीं व बौद्ध धर्माचा न्हास इ. स. च्या ७ व्या शतकाच्या सुमारास झाला. ही काव्ये ज्याच्या दरवर्षी झालीं ती सेंगट्टुव राजा सिलोनच्या गजबाहूचा समकालीन होता असे दिसते. कारण पत्तिनी देवीच्या देवळाच्या शुद्धीच्या वेळच्या यज्ञाला सिलोनचा गजबाहू राजा आला होता. सिलोनमध्ये दोन गजबाहू झाले. पहिला गजबाहू इसवी सन ११३-१३५ पर्यंत होता आणि दुसरा इ. स. ११४२-११६४ पर्यंत होता. यावरून वरील गजबाहू पहिलाच असला पाहिजे असे दिसते. या पुराव्यावरून असे दिसते की तामिळ वाङ्मयाचा विशेष भरभराटीचा काल अगदीं अलीकडे म्हटला तरी निदान इ. स. चें २ रें अथवा ३ रें शतक असला पाहिजे. गजबाहू-शिवाय पैजण काव्यांत दुसऱ्या कांहीं राजांचा उल्लेख आहे व त्यांच्या कालनिर्णयावरूनहि असे दिसते की तामिळ

वाङ्मयाचा भरभराटीचा काल इ. स. २ रें व ३ रें शतक असला पाहिजे.

मदुरैकांची हें पत्तुपाट्टु नांवाच्या दहा काव्यांच्या समुच्चयांतील एक आहे. हें काव्य तामिळ भाषेत आहे व मांगुडि मरुडणार हा त्याचा कर्ता आहे. हें काव्य त्या वेळच्या देशाची समाजाची, लोकांची व तसेच राजांची ऐतिहासिक माहिती मिळविण्याच्या दृष्टीने फार महत्त्वाचे आहे. नच्चिणारकिरियार नांवाच्या तामिळ विद्वानानें त्या काव्यावर टीका केली आहे. पांड्य राजा नेडुञ्जेळियन ह्याचें व त्यानें युद्धांत दाखविलेल्या पराक्रमाचें वर्णन ह्या काव्यांत आहे. तेलैयालंगाणम् येथें नेडुञ्जेळियन ह्यानें दोन पराक्रमी राजांना व व पांच संस्थानिकांना लढाईत जिंकले व ह्यानें नेळ्ळूरहि घेतलें असे म्हणतात. वदिम्बलंबनिन्न पाण्डियन आणि पहयागशालैमुडुकुमि पेरुव्हळुडि हे त्याच्या पूर्वजांपैकीं दोघे आहेत.

मदुरैकांची आणि त्यांतील नायक यांचा कालनिर्णय करण्याकरितां लागणारी माहिती शिन्नमनूर ताम्रपटांत आणि वेळविकुडि शासनपत्रांत सांपडते. वेळविकुडी शासनपत्रांत काडुङ्गोन नांवाच्या पहिल्या पांड्य राजापासून त्याच घराण्यांतील शेवटच्या जटिलवर्मन्पर्यंत सर्वांचीं नांवां दिली आहेत. जटिलवर्मन् आणि परांतक शडैयन हे दोघेहि एकच होते, कारण ह्या दोघांचाहि मधुरकवि हा प्रधान होता असे ताम्रपटांत आणि शासनपत्रांत दिले आहे. परांतक शडैयन ह्याच्या कारकीर्दींत अनैमलै डोंगरावरील नरसिंह पेरुमाळ नांवाचें मंदिर बांधलें. म्हणून परांतक शडैयन किंवा जटिलवर्मन् याचा इ. स. ६७९-७० हा काल ठरतो. वेळविकुडि शासनपत्रांत दिलेल्या पांड्य राजांच्या वंशावळीप्रमाणें शेळियन हा कडुङ्गोन ह्याचा नातू आहे. शेळियन आणि तेलैयालंगाणम् येथें विजयी झालेला पांड्य राजा (नेडुञ्जेळियन) हे दोघेहि एकच असावेत असे दिसते. कारण पांड्य राजांच्या वंशावळींतील दुसऱ्या कोणत्याहि राजाचें नांव शेळियन नाहीं आणि शिन्नमनुर ताम्रपटांत शेळियनच्या नंतरच्या राजापासून पांड्य वंशांतील राजांची वंशावळ दिलेली आहे व त्यांत तेलैयालंगाणम् येथें झालेल्या लढाईचाहि उल्लेख केला आहे. ह्या कारणांवरून असे वाटते की नडुञ्जेळियन आणि कडुङ्गोन हे दोघेहि एकच होते असे मानण्यास थोडाबहुत आधार आहे. वर दिलेच आहे की पांड्य घराण्यांतील शेवटचा राजा जटिलवर्मन् हा इ. स. ७६९-७७० मध्ये होता. जटिलवर्मन्चा प्रधान मधुरकवि त्याच्या कारकीर्दीच्या तिसऱ्या वर्षी जिवंत होता. पण अनैमलै मंदिराची स्थापना झाली त्यावेळीं नव्हता. म्हणून इ. स. ७६९-७७० ही जटिलवर्मन्च्या कारकीर्दीची शेवटची वर्षे असावीं असे धरून चालण्यास हरकत नाहीं. वेळविकुडि शासनपत्रांत दिल्याप्रमाणें नेडुञ्जेळियन हा पांड्य घराण्यांतील तिसरा व जटिलवर्मन् (इ. स. ७७०) हा शेवटचा म्हणजे सातवा राजा होता. प्रत्येक राजाची कारकीर्द जरी तीस वर्षांची

धरती वरी नेडुञ्जेळियनच्या कारकीर्दीच्या सुरवातीपासून जटिलवर्मनच्या कारकीर्दीपर्यंत १५० वर्षे होतात. म्हणून नेडुञ्जेळियन याच्या कारकीर्दीस इ. स. ६२० (७७०-१५०) पासून सुरवात झाली. इतर सवळ पुरावा मिळवण्यात मदुरैकांची हे काव्य आणि नेडुञ्जेळियन हे सातव्या शतकाच्या आरंभी झाले असे मानण्यास हरकत नाही.

वर काढलेला नेडुञ्जेळियन याचा काल व (तो आणि सेलियन हे दोघेहि एकच होते) ह्या दोन्ही गोष्टी खऱ्या आहेत असे मानण्यास आणखी एक आधार आहे. वेळविकुडि शासनपत्रांत नेडुञ्जेळियन राजाचा मुलगा अरिकेसरी मारवर्मनू याने नवेली येथील लढाई जिंकली असे म्हटले आहे (इ. स. ६५०-६८०). शैवमहात्मा ज्ञानसंबंदर याचा नेडुमारन नांवाचा पांडव राजा समकालीन होता. ह्या राजानेहि नवेली येथे जय मिळविला अशी आख्यायिका आहे. ज्ञानसंबंदर इ. स. सातव्या शतकाच्या मध्यकाळांत होता, म्हणून नवेली येथील लढाई देखील त्याच सुजारास म्हणजे इ. स. ६५०-६८० च्या दरम्यान झाली असली पाहिजे. नेडुञ्जेळियन याच्या मुलाचेहि नांव नेडुमारन असे होते. या गोष्टीनेहि नेडुञ्जेळियन हा इ. स. ६२०-६५० मध्ये होता हे वर म्हटले आहे त्याला पुष्टि मिळते.

कोयिलोलुगुः—या ग्रंथांत श्रीरंग बेटांतील श्रीरंगनाथाच्या देवळाला दिलेल्या देणग्या व त्या देवळाची केलेली दुरुस्ति व सुधारणा यांची हकीकत पुरातन काळापासून दिलेली आहे व हे काव्य तामिळ गद्यांत लिहिले आहे. यांत इ. स. १३ ते १६ व्या शतकांतील दक्षिण हिंदुस्थानांतील राजांचा इतिहास दिला आहे. पुरातन काळाच्या महत्वाच्या गोष्टींचा यांत उल्लेख केलेला आहे. दक्षिणेच्या इतिहासाचा शोध लावणाऱ्या पंडितांस याची माहिती होती. या ग्रंथाची पूर्ण तपासणी झाली नाही. शिलालेख व ताम्रपट यांवरून हा ग्रंथ बनविला आहे. यामुळे त्यांतील माहिती ऐतिहासिकदृष्ट्या कुचकामाची नाही. वरील देवाळयांतील मूर्तींचा पूर्वेतिहास असाः—

रंगनाथदेवाची पूजा कांहीं काळपर्यंत ब्रह्मा करित होता, त्याजपासून इक्ष्वाकूने अयोध्येला मूर्ति नेली. नंतर रामाने कृपाळू होऊन ती मूर्ति विभीषणाला दिली; त्याने कावेरीच्या दोन फांट्यांमधील श्रीरंगम् बेटांत ही मूर्ति स्थापिली. येथे किल्ली चोलाचा पूर्वज धर्मवर्मा याने मुख्य देऊळ (तिरुवुण्णालिगै) व इतर जहरीच्या इमारती बांधल्या. यानंतर बऱ्याच काळाने किल्ली चोल राजाच्या कारकीर्दीत हे देऊळ रेंतीने झांकून गेले होते व बेटावर जंगल वाढले होते. किल्लीने हे देऊळ पूर्वाच्या स्थितीत आणले. किल्लीनंतर राजमहेन्द्राने देवळाच्या आंतील भागास फरसबंदी केली व कित्येक इमारती व रस्ता बांधला. निचुलापुरी येथे राज्य करणाऱ्या नंद-चोल राजास एक कमलपत्रावर वहात

आलेली मुलगी मिळाली. त्याने या देवळाला मोठ्या देणग्या दिल्या.

एका चोल राजाच्या पापाचरणांमुळे कांहीं वर्षांनंतर रेंतीची भर पडली व या गोष्टीमुळे उरैयूरचा नाश झाला, व राजधानी गंगेकोंडमला नेली. कांहीं वर्षांनंतर चोलराजाने उरैयूर येथे एक लहानसे देऊळ बांधून त्यांत (नाचियार) देवाची मूर्ति स्थापन केली.

कलि, वर्ष ५० मध्ये कुलशेखर-पेरुमल चेर. चोल व पांड्य राज्यांचा नायक झाला. याची मुलगी शोलकुलवल्ली हिने श्रीरंगम्च्या देवळांत कांहीं सुधारणा केल्या. कलि, वर्ष ३६० मध्ये गौडदेशाच्या राजाने देवास विपुल संपत्ती नजर केली. कलि, वर्ष ४४५ मध्ये दैणवसाधु तिरुमंगयी-अळवार हा येथे रहात होता. याने देवळाची दुरुस्ती केली.

कोशग्रंथ.—यांकडे तामिळ पंडितांचे लक्ष अत्यंत प्राचीनकाळां देखील लागले होतेसे दिसते. झूळामणि निगण्डु हा तामिळ शब्दकोश गुणभद्र याचा शिष्य मण्डलपुरुष याने लिहिला. याने असा उल्लेख केला आहे की, किरुत्तिवराय (कृष्णराय) याने त्यास पुष्कळ देणग्या दिल्या. आतां मण्डलपुरुष हा गुणभद्राचा शिष्य असल्यामुळे व गुणभद्र हा राष्ट्रकूट राजांच्या आश्रयास असल्यामुळे हा कृष्णराय विजयानगरचा राजा नव्हे हे सिद्ध होते. तेव्हां हा उल्लेख अकालवर्ष राष्ट्रकूटराजा कृष्ण (दुसरा) याच्यावरून असावा. अकालवर्ष कृष्ण (दुसरा) याचा काल इसवी सन ८८८ ते ९११-१२ हा आहे व गुणभद्र आणि मण्डलपुरुष हे अकालवर्षाच्या आश्रयाखाली होते. यावरून झूळामणि निगण्डु या शब्दकोशाचा काल इ. स. ८७५ (सुमारें) हा येतो.

का थ दे ग्रंथ.—या विषयासंबंधाने पुस्तके थोडी आहेत व त्यापैकी बहुतेक अलीकडील आहेत. मनुनितीशास्त्रम् हे मनुस्मृतीचे सार आहे. तरुमनुल हे स्मृतिचंद्रिका या हिंदु कायदे पुस्तकाचे सार आहे. पिनलकोड, क्रिमिनलप्रोसिजर, दिवाणीकोर्टाचा कायदा, पुराव्याचा कायदा वगैरे अलीकडील कायद्यांची भाषांतरें तामिळ भाषेंत झाली आहेत. तसेच पोलीसअॅक्ट, रेल्वेकंपनीचे नियम वगैरेसंबंधी पुस्तके तामिळ भाषेंत झाली आहेत.

तत्त्वज्ञानविषयक ग्रंथांचा पूर्ण परिणाम तामिळ ग्रंथांवर दिसतो. तर्कशास्त्रावरून तीच स्थिति आहे. तामिळ भाषेंतील तत्त्वज्ञानविषयक ग्रंथाला बहुधा एक प्रस्तावना जोडलेली असते व तिच्यांत ग्रंथकार ज्या तर्कशास्त्रपद्धतीचा अवलंब करणार तिचा परिचय करून दिलेला असतो व त्यांत निरनिराळ्या प्रकारची प्रत्यक्ष, अनुमान, साक्षात्कार, अभाव वगैरे प्रमाणें, त्यांचे अर्थ व त्यांचे पोटभेद, हेत्वाभाव व त्यांचे प्रकार इत्यादिकांचे स्पष्टीकरण असते. तत्त्वज्ञानाच्या ग्रंथांत जग, ईश्वर, आत्मा, मन, ज्ञानेंद्रिय, जगाचे मिथ्यात्व वगैरे

अनेक प्रश्नांचें तामिळ ग्रंथांत केलेलें तात्विक विवेचन आर्यन् संस्कृतीतील मतांना धरून असतें, हें पुढील उदाहरणावरून दिसून येईल. सदरहू माहिती ' सिवमानपोथम् ' ह्या ग्रंथांतील आहे. हा ग्रंथ अत्यंत पवित्र व फक्त पंडितांनाच कळण्यासारखा आहे असें मानतात; कारण त्याची भाषा सोपी नाही व सर्व ग्रंथ वादविवादात्मक व अध्यात्मिक स्वरूपाचा आहे. त्यांत एकंदर बारा सूत्रे असून प्रत्येक सूत्राचा विषय एकेका स्वतंत्र प्रकरणांत विवेचिला आहे. बारा विषय आहेत ते (१) ईश्वराचें अस्तित्त्व; (२) जग व आत्मे यांशीं ईश्वराचा संबंध; (३) आत्म्याचें अस्तित्त्व; (४) अन्तःकरणाशीं आत्म्याचा संबंध; (५) पंचज्ञानेंद्रिये; (६) मिथ्याजग व सत्य परमेश्वर यांमधील भेद; (७) सिवनपुढें सर्व वस्तू मिथ्या होत; (८) आत्म्याच्या ज्ञानप्राप्तीची तःहा; (९) कर्मफलापासून ज्ञानचक्षुःच्या द्वारे आत्म्याची मुक्ति; (१०) आणव कनमम् मायै या मलमूच्या नाशाच्या रीती; (११) ईश्वरपदीं लीन होणारा आत्मा व (१२) अचित्य, अवर्णनीय अशा सिवनचें मनन, दर्शन व पूजन. आतां या ग्रंथांतील तत्त्वज्ञानाचा कांहीं मासला येथें देतो.

देवांचें अस्तित्त्व:—ज्यांत तो, ती, तें असे तीनही लिंगी प्राणी असून ज्यावर उत्पत्ति, स्थिति व नाश ह्या तिहींचा व्यापार चालतो असें हें जग ज्याप्रमाणें उत्पन्न झालें त्या प्रमाणें विलयास जाईल व मूळापासून त्याची पुन्हां उत्पत्ति होईल. सर्व वस्तूंच्या शेवटीं ईश्वराचें अस्तित्त्व असतें असे ज्ञानी म्हणतात (म्हणजे जगदुत्पत्तीचें तो ईश्वर म्हणजे एक असें निमित्तकारण आहे).

जग व आत्मे यांशीं परमेश्वराचा संबंध:—वर सांगितलेलें जग म्हणजे देव असून ईश्वर अपेथम् म्हणजे त्या ईश्वरांत व जगांत भेद नाही. परंतु ज्या अर्थी जग असिक्त (म्हणजे असत्) आहे व ईश्वर सूतीयम (सद्रूप) आहे त्याअर्थी ईश्वर भेदम् म्हणजे जगापेक्षां निराळा आहे. त्याप्रमाणें तो ईश्वर पेथम् व अपेथम् असा दोन्हीहि असल्यामुळें त्याला पेथापेथम् (भेदाभेदम्) ही संज्ञा प्राप्त झाली आहे. म्हणून जगाच्या दृष्टीनें ईश्वर अपेथम् पेथन् व पेथापेथन् असा असतो. ईश्वर सर्व विश्व व्यापून उरला आहे. त्याच्या आज्ञेप्रमाणें आत्म्यांनां स्वकनमम (कर्मा) नुसार जननमरण प्राप्त होतें. वेदामध्ये सांगितलें आहे कीं, ईश्वर एक, अनंत, शुद्ध असा असून त्याच्या तोंडीचा दुसरा कोणी नाही, व ईश्वर-आत्मा एक आहे असें म्हणणारा आत्मा आहे. आत्मा पाशयुक्त असल्यामुळें अपवादन्यायानें ईश्वर स्वतंत्र ठरतो. ज्याप्रमाणें अ या स्वरशिवाय नुसर्ती अक्षरें निरुपयोगी झालीं असतीं त्याप्रमाणें ईश्वराशिवाय आत्माव्यर्थ ठरला असता. परआत्मा व आत्मा यांचा निकट संबंध व ईश्वरावांचून असलेलें आत्म्याचें व्यर्थत्व स्वरावांचून होणाऱ्या अक्षरांच्या व्यर्थत्वावरून ठराविलें आहे. परमात्म्याबरोबर

आत्म्याचा द्वैत नष्ट करणारा संयोग एका श्लोकांत वर्णिलेला आहे.

आवाज व आलाप यांचा जो संबंध तसाच ईश्वर व जग यांचा संबंध. आलापांतिल सर्व स्वरांत ज्याप्रमाणें आवाज भरलेला असतो त्याप्रमाणें ईश्वर विश्वाच्या सर्व दृश्यांत भरलेला असतो. संगीतशास्त्रज्ञाशिवाय आवाजाला व आलापाला अस्तित्त्व नसतें. त्याप्रमाणेंच तीन अनन्त अशीं द्रव्ये असावयास पाहिजेत. जसें फळ व त्याचा स्वाद, त्याचप्रमाणें जग व जगन्नियन्ता. जसे तीळ व तिळाचें तेल तसा ईश्वर व जग. तिळापासून जसें तेल भिन्न असतें तसें जग ईश्वरापासून भिन्न आहे. ईश्वराच्या सत्तेनें हें विश्व अशा तःहेनें व्यापिले आहे कीं, त्याच्यामधील अद्वैत नष्ट झालें आहे तरी सती विश्वापासून भिन्न आहे. म्हणून वेदांत ते एक आहेत असें न वर्णितं त्यांच्यांत अत्तुविथम् (अद्वैत) आहे असें वर्णन केले आहे. ईश्वर व आत्मा अगर विश्व यांच्यामधील संयोगाच्या बाबतींत अद्वैतम् या शब्दाचा अर्थ एकम् असा ध्यावयाचा नाही. कारण अद्वैत या शब्दाचा अर्थ एकसमता एकपणा असा नाही. ईश्वर व आत्मा यांचा संबंध इतका निकट असतो कीं, ते दोन दिसत नाहीत एवढाच अर्थ ध्यावयाचा.

जो मनुष्य त्या संबधावद्दल अद्वैत म्हणजे एकसमता असें म्हणतो त्याच्या अस्तित्वावरूनच ईश्वर व तो हे एक नाहीत हें सिद्ध होतें. ह्यावरून ते दोन आहेत असें सिद्ध न होतों व भिन्न न दिसतां त्यांचा निकट संबंध आहे असा अर्थ ध्यावयाचा.

आत्म्याचें अस्तित्त्व:—यंत्राप्रमाणें असणाऱ्या व मायेपासून निर्माण होऊन विकास पावणाऱ्या शरीरांत आत्मा असतो. अपवादन्यायानें आत्म्याचें अस्तित्त्व ठरतें. ज्याप्रमाणें एखादा माणूस ह्या वस्तू माझ्या आहेत असें म्हणून त्या वस्तूपासून निराळा ठरतो त्याप्रमाणें आत्मा तो ज्या शरीरांत असेल त्या शरीराला आपलें म्हणून त्यापासून भिन्न ठरतो. पंचेंद्रियांपासून आत्म्याला ज्ञानलाभ होतो म्हणून पंचेंद्रियांपासून आत्मा भिन्न आहे. अवतै (अवस्था) मुळें आत्म्याला प्रगतीचें ज्ञान होतें म्हणून अवतैहून आत्मा भिन्न आहे. ज्याअर्थी सुषुप्तावस्थेंत अन्नसेवन अगर चलनक्रिया नसतात त्याअर्थी शरीरापेक्षां निराळें असें आत्म्याचें अस्तित्त्व आहे. ज्याअर्थी आत्म्याला संवेदनांचें ज्ञान असतें त्याअर्थी त्याला निराळें अस्तित्त्व आहे असें ठरतें.

अन्तःकरणम्शीं आत्म्याचा संबंध:—ह्या अन्तःकरणम् पैकीं आत्मा नसून त्या सर्वांशीं आत्म्याचा निकट संबंध आहे. ज्याप्रमाणें वर चढलेल्या गोजाच्या आंत तांब्याचें भांडें असतें त्याप्रमाणें आणव मळमच्या आंत आत्मा असतो. ह्यामुळें त्याला ऐहिक ज्ञान नसतें. विकास पावल्यानंतर आत्मा पांच अवतैमध्ये प्रविष्ट होतो. बाह्य तत्त्वम्वद्दल पूर्वी विवेचन

येऊन गेल्यामुळे सूत्रकार ह्या ठिकाणी तुरणम् अथवा आन्तर तत्तुवम् (अन्तकरणम्) बद्दल बोलतो. ज्याप्रमाणे एखादा राजा आपल्या प्रधानासमेत दौन्यावरून जाऊन येतो व प्रत्येक दरवाज्यावर द्वारपाळ नेमतो व नंतर अन्तर्महालांत जातो तसा आत्मा प्राणवायूला द्वारपाळ नेमून अवतैमर्च्ये जातो.

पंचज्ञानेंद्रियेः—वर सांगितल्याप्रमाणे पंचज्ञानेंद्रिये केवळ आत्म्याची निमित्ते म्हणून वस्तुज्ञान अनुभवितात, स्वतः त्यांना त्यांच्या विषयांचे ज्ञान नसते. त्याचप्रमाणे जो आत्मा त्यांना त्या ज्ञानग्रहणासाठी उद्युक्त करतो त्या आत्म्याचेहि त्यांना ज्ञान नसते. अतएव जे जे म्हणून आत्म्यांना सुबोध होते ते ते अनुपमेय ईश्वराच्या अरुळ (अरुळ सत्ती) मुळे त्यांना सुबोध होते अशी जरी वस्तुस्थिति आहे तरी त्यांना ईश्वराचे ज्ञान नसते. ज्याप्रमाणे लोहचुंबकासमुख असलेल्या लोहाला अपणांवर कोणाची आकर्षक शक्ति चालली आहे हे कळत नाही त्याप्रमाणे आत्म्याची स्थिति असते. लोहा-कर्षणापासून लोहचुंबकांत ज्याप्रमाणे बदल होत नाही, त्याप्रमाणे आत्म्याच्या आकर्षणापासून परमात्म्यांत फरक होत नाही.

पंचज्ञानेंद्रिये ज्याप्रमाणे विषयज्ञानाची निमित्ते होत व त्यांना ज्याप्रमाणे आत्म्याचे—तोच त्यांना व्यावृत्त करणारा असतो तरी—ज्ञान नसते त्याप्रमाणे आत्म्याला ईश्वराचे ज्ञान नसते. पंचेंद्रिये ज्याप्रमाणे जड असून आत्म्या-शिवाय त्यांना विषयज्ञान होणार नाही, त्याप्रमाणे आत्माहि ह्या वावतीत जडासारखा असून ईश्वराचे त्याला उद्युक्त केल्याशिवाय तो व्यापारवान् होणार नाही.

कर्मफलापासून ज्ञानचक्षूंच्या द्वारे आत्म्याची मुक्तिः— पासुमानम् (म्ह. आत्म्याचे ऐहिक ज्ञान) अथवा पासमानम् (शरीराचे ऐहिक ज्ञान) यांनी समजत नाही अशा सिवन्चे अरुळच्या मदतीने दर्शन घेणे हे ईप्सित आहे. म्हणून अन्तर्यामी ईश्वर आहे तो ज्ञानचक्षूंच्या साहाय्याने पहा. अशा रीतीत शोधणाऱ्याला पासम् मृगजलवत् भासून ईश्वर (सिवन्) रखरखीत प्रदेशांत हिंडणाऱ्याला ज्याप्रमाणे शीतल प्रदेश त्याप्रमाणे वाटेल. पंचाक्षराचा उच्चार केल्यावर हे घडून येईल.

आणव कनमम् माये या मलमूच्या नाशाच्या रीतीः— स्वतःच आत्मा अस्त्याप्रमाणे सिवन् आत्म्यांत असतो; त्यावरून आत्मा सिवन्बरोबर असेल. त्यावरून आत्म्याची अशी जी जी कर्मे म्हणते ती ती सिवन्ची ठरवील. तसे ठरल्यावर आणव मलम् माया मलम् व अपरिहार्ये कननम् नष्ट होतील म्हणजे आत्म्याला त्यापासून उत्पन्न होणारी फळे चाखावी लागणार नाहीत. ज्यावेळी आत्मा सिवन्शी एक-रूप होईल त्यावेळी मी अमुक केले त्याने तमुक केले असे तो म्हणणार नाही व अरुळसत्ती त्याच्या मदतीस येईल.

ईश्वरपदी लीन होणारा आत्माः—ज्याप्रमाणे आत्मा नेत्रांना व्यापारवान् करतो त्याप्रमाणे ईश्वर मुक्तशरीर आत्म्याला पहानो व स्वतःचे त्याला दर्शन देतो. ह्याप्रमाणे तो त्या आत्म्याला स्वपदाचा लाभ करूत देतो व ह्या प्रसादापासून आत्मा कधीहि परतत नाही.

ज्याप्रमाणे मुक्त आत्मे अरुळच्या साहाय्याने ईश्वराला पहातात त्याप्रमाणे शरीरांत कोंडलेले आत्मे इंद्रियाचा ताबा स्वतःवर न चालू देतां अरुळच्या साहाय्याने मुक्त होतात. तद-नंतर अनुभवाने त्यांना सिवन्चे ज्ञान होऊन ते सिवन्चरणी लीन होतील. कनममुळे जो कामे करतो त्याला ' हे मी केले ते अमक्यानी केले ' असे वाटते. म्हणून या कनममचा नाश झाल्याशिवाय ज्ञानाचा उदय होणार नाही. हे ज्ञान प्राप्त झाल्यावर कनममचा नाश करण्यासाठी प्राणी ज्यावेळी सिवन्ची भक्ति करू लागतो त्यावेळी सिवन् त्याच्यावर अनुग्रह करतो. म्हणून शिवभक्त शिवलिंग व सिवन् हे सर्व एकच आहेत असे समजून ईप्सित मनांत धरून सिवन्ची पूजा करा.

सिवन् गुरु व शार्चे एकच समजून शिवाची पूजा करावी. सर्व आत्म्यांचा जीवनाधार जो सिवन् त्याच्याशी विज्ञाना कलर (ज्यांच्यावर एक मलमूचाच ताबा चालतो असे आत्मे) आत्मे तद्रूप झाल्यावर त्यांना पुन्हा जन्म येत नाही. पिरळ्या कलर (म्ह. ज्यांच्यावर दोन मलमूचा ताबा चालतो असे) आत्मे शिवरूपी झाले व त्यांच्यावर शिवाचा अनुग्रह झाला तर तेहि जननमरणाच्या फेऱ्यांतून चुकतील. सकलर (म्ह. ज्यांच्यावर तिन्हीहि मलमूचा ताबा चालतो असे) आत्मे शिवस्वरूप गुरुपासून ज्ञान शिकल्यावर शिवाच्या कृपेने व शास्त्रांच्या मदतीने तेहि जननमरणाच्या फेऱ्यांतून मुक्त होतात. ”

वरील माहितीवरून तामिळ ग्रंथांतील तत्त्वज्ञानाचे आर्यांच्या संस्कृत ग्रंथांतील तात्त्विक विचारांशी किती साम्य आहे हे दिसून येईल. सिवन्ना पोथम् ह्या ग्रंथाच्या उत्पत्तीबद्दल त्याच ग्रंथांत पुढीलप्रमाणे माहिती आहे. सिवन्ने आपला सेवक जो नन्ती (न्दी) त्याच्या करवी आपला भक्त जो सनत्कुमारन् त्याला गाननुळ (पवित्र धर्मग्रंथ) सांगितला. सनत्कुमाराच्या तिसऱ्या पिढीतला ज्याला संस्कृतमधील द्वादशसूत्रे अवगत झाली होती, जो शिवभक्त होता, ज्याने सत्तु व असत्तुमधील भेद कळून असयूचा त्याग केला होता अशा गुरुभेयकण्डानने ह्या ग्रंथाचे तामिळ भाषेत भाषांतर केले. त्याचे टीकेसह सर्व लोकांना कळावे म्हणून पक्ष, हेतु व तिरुत्तान्तम (दृष्टान्त) चा नैयायिक पद्धतीने निवारण केले आहे.

तर्कशास्त्र, अतीन्द्रिय विज्ञान आणि नीतिशास्त्र या तिन्ही विषयांवर तामिळ भाषेत ग्रंथ आहेत. तर्कसंगकिरकम्

हे संस्कृतवरून भाषांतर केलेले तर्कशास्त्रासंबंधीचे पुस्तक आहे. निययइलकनम् या पुस्तकामध्ये अॅरिस्टॉटल व बेकन यांच्या तर्कशास्त्रासंबंधाने माहिती दिलेली आहे. अर्थाद्वियविज्ञान या विषयाचा हिंदू तत्त्वज्ञानासंबंधीच्या ग्रंथांत अंतर्भाव होतो. नीतिशास्त्रासंबंधाचे ग्रंथ पुष्कळ आहेत कुरल हा ग्रंथ फार लोकप्रिय असून त्याच्या पुष्कळ आवृत्त्या निघाल्या आहेत. या पुस्तकांत १३२ प्रकरणे आहेत, व त्यांचे मुख्य तीन भाग पाडले असून सद्गुण संपत्ति व सुख यांपैकी प्रत्येकाला एकेक भाग दिला आहे. या पुस्तकाचे लॅटिन, जर्मन, इंग्लिश वगैरे भाषांत भाषांतरहि झाले आहे. नलदियर हा ग्रंथ कुरल ग्रंथाच्या खालोखाल महत्त्वाचा आहे. तो मदुरा विद्यापीठांतलि विद्वानांनी लिहिला असे म्हणतात. त्याच्या अनेक सटीक आवृत्त्या निघाल्या आहेत. ईरगकेस वेंप ऊर्फ नीतिवुडामणी, कैलासनतरशतकम्, कोवितशतकम्, कुमारेशशतकम्, मनवलनारायणशतकम्, नीतिनेरिविलकम्, नीतिचरणम्, नीतिचिंतामणी, तिरिक्कुडुक्कम्, तंडळय्यरशतकम्, उपसेससंगिकिरकम्, उदरकुरुवन्नम्, वेरिवेकै, विरिंगेसेर शतकम् वगैरे नीतिपर ग्रंथ आहेत.

वैद्यकशास्त्र.—तामिळ लोकांमध्ये हा विषय फार प्रिय आहे, त्यामुळे या विषयावरील ग्रंथांचा प्रसार फार आहे. आयुर्वेद हा वैद्यकविषयक ग्रंथ अथर्ववेदाचा एक भाग आहे असे मानतात. हा ग्रंथ हल्ली संपूर्ण उपलब्ध नाही. चरक व सुश्रुत हे वैद्यकावरचे फार जुने ग्रंथ आहेत. वैद्यक, जादूचे मंत्र व किमया या तीन विषयांवर मिळून अगस्तिकृष्णने तामिळ भाषेमध्ये ५० हून अधिक ग्रंथ लिहिले आहेत असे मानतात. वास्तविक हे ग्रंथ निरनिराळ्या काळांत लिहिलेले असून त्यांपैकी कित्येक युरोपियन लोक हिंदुस्थानांत आल्यानंतर लिहिलेले आहेत. जाफना येथील डॉ. ग्रीन नांवाच्या एका मिशनरी डॉक्टराने वैद्यकावरील ११७ तामिळ ग्रंथांची यादी केलेली आहे. मृतशरीरविच्छेदनाविरुद्ध लोकमत अस्पत्यामुळे शरीरविज्ञानशास्त्रांत हिंदु वैद्यांची फारशी प्रगती झालेली नाही. उलटपक्षी तामिळ भाषेतले वैद्यक ग्रंथ बऱ्याच भ्रामक समजुतींनी भरलेले आहेत. जादू-टोणा व मंत्रतंत्र या गोष्टीहि वैद्यकावरील ग्रंथांत असतात.

भौतिकशास्त्रे.—हिंदूमध्ये शास्त्रे व कला मिळून ६४ आहेत. तथापि भौतिकशास्त्रांमध्ये युरोपांतल्यासारखे शोध इकडे लागलेले नाहीत. भौतिकशास्त्रांपैकी वैद्यक, रसायन व आणि पाहण्यापुरते ज्योतिषशास्त्र एवढाच शाखा इकडे प्रगत झाल्या आहेत.

गणित.—ही शास्त्रशाखा तामिळ लोकांमध्ये फारच थोडी अभ्यासिली जात असे असे दिसते. अंकगणित किती अप्रगत स्थितीत होते हे तामिळ संख्यापद्धतीत शून्य नाही यावरून दिसून येईल. बीजगणित व भूमिति यांवर

प्राचीन ग्रंथ मुळांच नाहीत. अलीकडे शाळेत शिकविण्याकरितां कांहीं पुस्तके तयार झाली आहेत. कनकतिकरम् हे अंकगणितशास्त्र, भुवनदीप व इतर कांहीं संस्कृत ग्रंथ यांच्या साहाय्याने रचले आहे.

ललितकला.—हिंदूमध्ये ज्या ६४ कला आहेत, त्यांच्यापैकी पांच संगीतविषयक आहेत. पण तामिळ भाषेमध्ये संगीतावर जुना असा एकहि ग्रंथ झालेला नाही. तसेच चित्रकला, खोदकला आणि शिल्पकला यांवरहि तामिळ भाषेत एकहि जुना ग्रंथ नाही. हिंदू देवतांची चित्रे व मूर्ती पुष्कळ आढळतात. लांकडांच्या व धातूंच्या मूर्ती करण्याची कला बरीच सुधारलेली आहे. ब्रिटिश अंमल सुरू झाल्यानंतर स्कूल ऑफ आर्ट्स ही संस्था मद्रास येथे स्थापन होऊन या कलांना आतां चांगले उत्तेजन मिळाले आहे.

व्याकरण ग्रंथ.—व्याकरण हा विषय हिंदूंचा आवडता आहे. तामिळ भाषेतले पहिले व्याकरण अगस्तिकृष्णने लिहिले आहे. पण ते त्याचा शिष्य तोलकूपियनर याच्या शापामुळे नष्ट झाले अशी दंतकथा आहे. या शिष्याने लिहिलेला तोलकूपियम् नांवाचा सर्वांत जुना व्याकरणग्रंथ हल्ली उपलब्ध आहे. त्यामध्ये १२७६ सूत्रे उर्फ कविताबद्ध नियम आहेत. पवनंती याने नंदुल नांवाचे तामिळ व्याकरण लिहिले. त्यांत ४६२ सूत्रे असून तो ग्रंथ प्रमाण मानला जातो. या ग्रंथांतील सूत्रांत वाजवीपेक्षा अधिक असे एकहि अक्षर नाही. अशी प्रौढी तामिळ लोक सांगतात. तामिळ व्याकरणांत पांच प्रकरणे असतात:—(१) वर्णविचार, (२) शब्दविचार, (३) विषयरचना, (४) वृत्ते व (५) अलंकार. नंदुल ग्रंथ १० व्या शतकाच्या सुमारास लिहिलेला आहे. नेमिबत-मूलम् हा १६ व्या शतकांतलि ग्रंथ असून तो कुमविरपंडितर याने लिहिलेला आहे.

उत्तर कालीन काव्य वाङ्मय.—बहुतेक तामिळवाङ्मयांतील गणितशास्त्र, वैद्यक, व्याकरण व शब्दकोश वगैरे विषयांचे ग्रंथसुद्धा कविताबद्ध आहेत. काव्यग्रंथांवर भाष्यात्मक जे जुने ग्रंथ आहेत ते गद्यात्मक आहेत. ते खेरीज करून गद्यलेखनाचा परिपाठ युरोपीयांच्या परिचयानंतर सुरू झाला असे म्हणण्यास हरकत नाही. तामिळ काव्याविषयी दोन तीन युरोपीय विद्वानांनी आपले मत प्रदर्शित केले आहे. रेव्हर्ड एच. बॅवर म्हणतो “ वेसची याने आपल्या तामिळ व्याकरण या ग्रंथाच्या परिशिष्टांत तामिळ काव्यकलेविषयी स्वतःचे विचार दिले आहेत. तो म्हणतो तामिळ कवी काव्याला साजेल अशी चांगली भाषा वापरतात. कोणत्याहि वस्तूचा उल्लेख करतांना ते त्याला गौरवपर विशेषण नेहमी योजितात. वृक्षाचा उल्लेख करतांना हिरवा, फुलांनी लावलेला, शीतळ छाया देणारा भव्य, किंवा असले एखादे सुंदर विशेषण अवश्य योजतात. पर्वताचा उल्लेख करतांनाहि तो दाट वृक्षांमधून वर आलेला, किंवा त्यावरून ओढे वहात

असलेला किंवा फुलांनी सुशोभित केलेला वगैरे एखादे तरी विशेषण लावल्याशिवाय ते कधीहि रहात नाहीत. त्यांचे वर्णन नेहमी रूपक, मालारूपक वगैरे अलंकारांनी भरलेले असते. अतिशयोक्ति अलंकारहि पुष्कळ योजलेला आढळतो. नैपथ्य नामक तामिळ काव्यांत दमयंतीचे वर्णन करतांना तिच्या सौंदर्याला एकच प्रतिस्पर्धी होता व तो चंद्र होय. हे पाहून ब्रह्मदेवाने दमयंतीला चंद्रापेक्षाहि अधिक सुंदर बनविण्याकरितां चंद्राच्या चेहऱ्यावरील मूठभर सौंदर्य घेऊन ते दमयंतीच्या चेहऱ्यावर अधिक घातले आणि त्यामुळे चंद्र तसा कलंकयुक्त विद्रुप बनला अशा तऱ्हेचे वर्णन आहे. तामिळ कवीनां उपमालंकार योजण्याची इतर हिंदु कवीप्रमाणेच फार आवड आहे. या बाबतीत ते वस्तुस्थितीकडे दुर्लक्ष करून कल्पनेच्या वाटेला तशा भराऱ्या मारांत सुटतात. गणपति व सरस्वती या विद्येच्या देवता ते मानतात व काव्य करतांना प्रथम त्यांच्या कृपेची याचना करतात. कहरसर आणि माधुर्य हे भारतीय काव्याचे मुख्य गुण आहेत. गोरदारपणा हा गुण कमी असतो.

डॉ. कॉल्डवेल म्हणतो "तेलगू व तामिळ काव्यामध्ये सौंदर्य व माधुर्य अप्रतिम असते आणि विशेषतः अर्थमाधुर्यापेक्षां शब्दमाधुर्याकडे जास्त लक्ष असते. कोणत्याहि काव्यांत विशेष हेतु व अंतःकरणांत खळवळ उडवून देणारे विचार आढळत नाहीत. त्यामुळे तामिळ काव्यांतील कांहीं निवडक भागांचे भाषांतर इंग्रज वाचकांना आवडते परंतु कोणत्याहि काव्यांचे अथपासून इतिपर्यंत सर्व भाषांतर केलेले वाचणे अगदी कंटाळावाणे वाटते. हा त्यांत महत्त्वाचा दोष आहे व त्याच्या जोडीला काव्याविषयीची पूर्वपरंपरागत पद्धति व नियम केवळ गुलामाप्रमाणे पाळणे हाहि मोठा दोष तामिळ कवीत आढळतो. हे दोष ज्यामध्ये आहेत त्या वाङ्मयाचा अधिकाधिक उत्कर्ष होत जाणे अशक्य आहे."

तामिळ भाषेतले चिंतामणि हे काव्य कंबलाच्या रामायणापेक्षाहि अधिक सरस आहे असे तज्ज्ञ परीक्षकांचे मत आहे. हे काव्य १० व्या शतकांत एका जैन कवीने लिहिले आहे. रेव्हरंड एच्. बॉवर म्हणतो हे नीत्युपदेशपर महाकाव्य सर्वांहून अधिक योग्यतेचे आहे. याच्या कर्त्याचे नांव जरी अज्ञात असले तरी त्याला सर्व तामिळ कवींचा राजा असे म्हणण्यास हरकत नाही. चिंतामणि हे त्या काव्यांतल्या नायकाचे नांव आहे. तामिळ भाषेत लोकप्रिय झालेली लहान लहान पद्येहि पुष्कळ आहेत. हीं पद्ये रामायणाच्या आधारें रचलेल्या नाटकांतून व दुसऱ्या कित्येक काव्यांतून निवडून घेतलेली आहेत. हिंदू देवतांच्या स्तुतिपर पद्येहि पुष्कळ आहेत. अशा पद्यांचा दुसरा एक विशेष आढळणारा विषय म्हणजे प्रेम हा होय. अशा प्रेमविषयक पद्यांत प्रथम गणपति व सरस्वती यांची स्तुति असते व विष्णू, शिव व पार्वती

यांचीहि सहाय्य करण्यावद्दल प्रार्थना केलेली असते व नंतर पुढील प्रकारचे वर्णन आढळते. एक तरुण स्त्री बाजारांत जात आहे, तिच्याबरोबर जाण्याची परवानगी एक तरुण मागतो पण ती नापसंति दर्शविते व म्हणते, "माझ्या पाठीमागून तू येणे चांगले नाही. जर तू येशील तर मी तुला शिव्या देईन. तू माझ्या मार्गे कां येत आहेस?" त्याला उत्तर "मी तुझ्या मार्गे येत आहे कारण माझी तुझ्यावर प्रीति जडली आहे." "माझ्यामार्गे येणे हा मोठा दांडगेपणा आहे. माझ्यामार्गे येण्यांत तुझी काय इच्छा आहे ती मला सांग." "सुंदर वेलवुडीचे वस्त्र परिधान केलेल्या हे सुंदरी, तू माझ्याशी एकहि दयेचा शब्द बोलत नाहीस का?" "मला तुजबरोबर बोलण्यास वेळ नाही. तू असा विनाकारण कां बडबड करतो आहेस? असे खोडसाळपणाचे शब्द बोलू नकोस. तू येथून दुसरीकडे जावे हे अधिक बरे." "तुझ्यापासून दूर जावे असे माझ्या मनांत मुळीच येत नाही, तू मयूरीसारखा आहेस मी तुझ्या पाठीमागून येणार व तुझ्याशी बोलणार." "तुला मजबरोबर काय बोलावयाचे ते दूर दूर उभा राहून बोल, तुझे बोलणे ऐकण्याची मजबर जबरदस्ती करणे हे तुला योग्य आहे काय?" "केवळ प्रेमांमुळे मी तुझ्या पाठीमागून येत आहे; तर याप्रमाणे माझ्याशी भांडणे हे तुला बरे दिसत आहे काय?" इत्यादि.

दुसऱ्या एका पद्यामध्ये लेखक म्हणतो "हे स्त्रिये, तू मला गरम गरम दुधासारखी आहेस आणि मी तुला साखरेसारखा आहे, तर मग दूध व साखर यांच्यामध्ये भांडण काय असणार? तू मला चंद्रानाच्या विलेपासारखी आहेस व मी तुला कस्तुरीसारखा आहे, तर मग या दोषांमध्ये कांहीं विरोध आहे काय?" इत्यादि

तथापि तामिळ लोकांची बरीचशीं गाणी अनीतिप्रचुर असतात. तामिळ कवींपैकीं पुष्कळ कवीत हा दोष आढळतो मात्र जैनपंथी काव्यामध्ये हा दोष नसतो. रेव्हरंड पी. पर्सीव्हल या मद्रास येथील प्रेसिडेन्सी कॉलेजमधील देख्य भाषांच्या प्रोफेसराने हिंदुस्थानांतील वाङ्मयासंबंधाने पुढील मत नमूद केले आहे. "अद्भुतरसात्मक (रोमॅंटिक) गोष्टी देशी भाषांतील वाङ्मयांत इतक्या सुरेख आहेत कीं, भाषाशैली व वर्णनशैलीवद्दल त्यांचे कौतुक करणे प्राप्त आहे. तथापि अशा गोष्टींमध्ये अगदी स्पष्टपणे अनीतिकारक प्रवृत्तीला पोषक होणारा प्रकार पुष्कळ ठिकाणीं आढळून येतो. नल व दमयंती यांची सुंदर गोष्ट त्या जगद्विख्यात भारतीय कवीने अगदी अप्रतीम व अनुकरणीय रीतीने लिहिलेली असून ती उपर्युक्त दोषांपासून अगदी अलिप्त आहे. असे असतां हि त्या गोष्टींचे तामिळ भाषेतील रूपांतर तामिळ कवींच्या अश्लीलतादि दोषांनीं इतके भरलेले आहे कीं शाळेंतील विद्यार्थ्यांच्या उपयोगाकरितां बराचसा भाग गाळून

तयार केलेल्या प्रतीतूनहि प्रत्यक्ष ते काव्य शिकवू लागल्या-
नंतर मला एकंदर ११०० कवितांपैकी ५०० हून अधिक
कविता वगळव्या लागणे भाग पडले. अश्लील वर्णनांची
आवड केवळ हिंदू कवीतच आढळते असें नाहीं तर युरोपां-
तील सर्व देशांतल्या व इंग्लंडांतल्या देखील कादंबरीकार
आणि नाटककार यांच्या लेखनांत अश्लीलतेचा भाग आढ-
ळून येतो. पण सभ्यपणाच्या सर्व मर्यादांचे उल्लंघन कर-
ण्याच्या कामांत हिंदू कवी युरोपीय कवींच्या फारच पुढें
गेलेले आहेत. कित्येक हिंदू काव्यांत हे दोष किती जास्त
प्रमाणांत आहेत हे सुस्था कल्पनेनें समजण्यासारखें
नाहीं.” सदरहू आरोपाच्या समर्थनार्थ तामिळ काव्यांतून
भरपूर उतारे देणे सुद्रणनियंत्रणाच्या कायद्याच्या आडकाठी-
मुळें शक्य नाहीं.

तान्हा मुळांकरितां स्त्रियांनीं म्हणावयाचीं गाणीं व लहान
मुलांच्या खेळण्यांतलीं गाणींहि तामिळ भाषेंत आहेत. असलीं
काहीं गाणीं मद्रास लिटररी सोसायटीच्या जर्नलमध्ये प्रसिद्ध
झालीं होती. रामायणासंबंधानें बालकांडम्, अयोद्धीयकांडम्,
अरणीयकांडम्, किष्किंधाकांडम्, सुंदरकांडम्, युद्धकांडम्, वगैरे
निरनिराळीं काव्ये आहेत. रामायणाचें तामिळ भाषेंत रूपां-
तर कंबन या कवीचें आहे. तो ११ व्या शतकांत होऊन
गेला असें मानतात. यानें रामायणाचें बरोबर भाषांतर न करतां
रामायणांतली गोष्ट स्वतंत्रपणें व मुळांत फारसा फरक न
करतां सांगितली आहे. कंबन कवीच्या तामिळ रामायणाची
इंग्रज कवि पोप याच्या भाषांतरित ईलियडशी तुलना करतां
येईल. मूळ वाल्मिकींच्या रामायणांत २४००० कविता
आहेत आणि कंबनाच्या काव्यांत चार चार ओळींच्या
१२०१६ कविता आहेत. याशिवाय रामायणयेलपट्टू, रामा-
यणकौमैपट्टू वगैरे रामायणासंबंधींचीं काव्ये आहेत.

नैदतम् हें काव्य १२ व्या शतकांतली अतिविररम पंडि-
यन यानें लिहिलें असें म्हणतात. यांत नलदमयंतीकाव्याचें
अनुकरण केलें आहे. त्याचे २९ सर्ग असून एकंदर कविता
११७१ आहेत. या काव्याला तामिळ लोकांत फार मान
देतात, पण नैतिकदृष्ट्या यांतली बराचसा भाग आक्षेपाई
आहे. नस्सुपोयकै, परतकद्वियम्, पांडववनवासम्, पनळ-
क्कोदिमल्लै, पुलंतिरणकळवूमल्लै, सुपत्तिरैमल्लै, वित्तुवनकुरम,
वगैरे काव्ये महाभारतांतली कथांस अनुसरून आहेत.
पंचतंत्रकतैपदल यांत पंचतंत्रांतली गोष्टींवरून रचलेले
काव्य आहे. याशिवाय जिर्जाचा राजा व त्याचा घोडा,
शिवगिरीच्या राजाचा पराक्रम, कलिंग किंवा तेलगू देशा-
वरील विजय वगैरे ऐतिहासिक विषयांवर व स्त्रिया, प्रेम,
दारू वगैरे विषयांवर इतर लहान लहान काव्ये आहेत.

ना टय वा ड्म य.—या जातीच्या वाङ्मयाचा प्रसार
फार आहे. वाङ्मयाच्या या शाखेसंबंधानें रेव्ह. डब्ल्यू.
टेलरच्या कॅटलागाच्या प्रस्तावनेंत पुढीलप्रमाणें म्हटलें आहे

“ प्राचीन नाटकांपैकी उत्तम नाटकांचे भाषांतर तामिळ व
इतर भाषांत झालेले आहे. अशा नाटकांतले कांहीं भाग
लक्षसमारांभांच्या वेळीं नाट्यप्रयोगरूपानें नाचाबरोबर कधी
कधी करून दाखविण्यांत येतात. तथापि सामान्यतः नाड-
किणींचे नाच, गाणेंबजावणें यांच्या मानानें नाटकांबद्दलची
आवड तामिळ लोकांत फार कमी आहे. याचें एक कारण
असें दिसतें कीं, तामिळ लोकांत भपकेदार मिरवणुकी,
रात्रीच्या वेळच्या देवल्यांतील उत्सव वगैरे प्रकारांची आवड
विशेष आहे. नाट्यप्रयोगापासून आनंद होण्याइतकी
रसिकता अर्थां येण्याकरितां लागणारी बौद्धिक उन्नति अद्याप
तामिळ लोकांची झाली नाहीं.

रामनाटकम् हें १८व्या शतकांत अरुणसल कवीरय्यर यानें
रामायणांतली गोष्टींवरून लिहिलेले नाटक आहे. शकुंतल-
विलसम्, समुत्तिरविलसम्, महाभारतविलसम्, मन्मथविल-
सम्, मार्कंडविलसम्, पद्मासुरविलसम् वगैरे नाटके संस्कृत
पौराणिक कथांवर रचलेलीं आहेत. तसिलतर विलसम्
या १९ व्या शतकांतली नाटकांत लोकांपासून पैसे
उकळण्याच्या तद्दृशिलदाराच्या युक्त्या, लांच खाण्याचे
प्रकार वगैरे गोष्टी दाखविल्या आहेत. नॉदीनाटकम् हें
एका दरोडेखोरासंबंधाचें नाटक असून त्यांत त्याचे हात-
पाय तोडले गेल्यानंतर त्यानें एका देवाल्यांत देवाची
पूजा केल्यामुळें त्याचे हातपाय पुन्हां कसे प्राप्त झाले त्याचा
देखावा आहे. अल्लोपादशहानाटकम् हें एका मुसुलमान
राजाविषयीचें, व अल्लोयारसनीनाटकम् हें मदुरा येथील एका
राणीविषयीचें नाटक आहे. हरिश्चंद्रिविलसम्, हें हरिश्चं-
द्राच्या गोष्टीवर रचलेले नाटक आहे. दंभचरियरविलसम्
हें गर्विष्ठ लोकांच्या उपहासपर नाटक आहे.

ग द्य का दं व न्या व क था.—या जातीचीं पुस्तके
पुष्कळ आहेत व त्यांचा प्रसारहि फार आहे. या वाङ्मय-
शाखेचें महत्त्व विल्सननें पुढीलप्रमाणें दाखविलें आहे:—
“ वाङ्मयाच्या या अंगाचें निरीक्षण केल्यानें हिंदु लोकांच्या
जुन्या चालीरीती, त्यांच्यावर परकीय युरोपीय लोकांच्या
परिचयानें होणाऱ्या परिणामापूर्वी कशा प्रकारच्या होत्या
हें समजून घेतां येतें, हा एक महत्त्वाचा फायदा आहे.
या चालीरीतीसंबंधीची माहिती इतर सामान्य वर्ण-
नापेक्षां तामिळ कादंबऱ्या व कथा यांवरून अधिक स्पष्ट
व यथातथ्य मिळते. परकीय युरोपीय लोकांनीं हिंदी देश
लोकांचें केलेले अवलोकन केवळ बाह्य व बरेंच अपूर्ण
असतें, त्यामुळें ते खरें विश्वसनीय मानतां येत नाहीं. हिंदु
चालीरितीची व विचारांची खरी माहिती होण्यास त्यांच्या
कथा-कादंबऱ्या यापेक्षां अधिक योग्य असें दुसरें कोणतेंहि
साधन नाहीं. या वाङ्मयशाखेच्या अध्ययनाचा आणखीहि
एक फायदा आहे. युरोपमधल्या चालीरीतींवर पौर्वास्य
चालीरीतींचा काय काय परिणाम झालेला आहे हें समजून

येण्यास या कथा—कादंबऱ्या चांगल्या उपयोगी पडतात. पौराणिक देशांतील या कथांमुळेच युरोपीय लोकांच्या पूर्वजांची वाङ्मयाच्या या शाखेमध्ये प्रवृत्ति प्रादुर्भूत होऊ लागली ही गोष्ट हल्लीं सर्वमान्य झालेली आहे.

हिंदुस्थानांतील कल्पित कथा—ग्रंथांपैकी पंचतंत्र हा सर्वांत जुना ग्रंथ होय. तो इ. सच्या ६ व्या शतकांत लिहिलेला असावा. दुसरा ग्रंथ हितोपदेश, हा त्यापेक्षांहि अधिक सरस आहे. अशा प्रकारच्या कथाग्रंथांमध्ये वेताळपंचविशीं हे पुस्तकहि फार प्रख्यात आहे. सिंहासनवृत्तिशी या नांवाचे विक्रमादित्याच्या सिंहासनावदलच्या गोष्टांचे आणखी एक पुस्तक आहे. या प्रकारच्या गोष्टांमध्ये एक हा विशेष दिसून येतो की, हिंदुस्थानांतील स्त्रिया शिक्षणविहीन आणि अज्ञानी असतात आणि त्यांच्याबद्दल पुरुषवर्गाचा आदर फारच कमी असतो. हिंदु समाजामध्ये ही जी स्थिति दिसून येते ती कायम ठेवण्यास अशा कल्पित गोष्टांच्या पुस्तकांनी आजवर मदत केलेली आहे. यासंबंधाने जॉन मुरडॉक म्हणतो (क्लासिफाइड कॅटलॉग ऑफ तामिळ प्रिंटेड बुक्स, मद्रास, १८९५) "अशा गोष्टांपैकी बऱ्याचशा गोष्टी स्त्रियांचा दुष्ट स्वभाव, चैनीची आवड, अनीतीचे आचरण आणि ठकवाजी वगैरे स्त्रियांतील दुर्गुणांसंबंधाने असतात. या सर्व दुर्गुणांचा आरोप बहुधा बराचसा पुरुषवर्गाच्या तिरस्कारयुक्त बुद्धीमुळे उत्पन्न झालेला असतो. ही तिरस्कारबुद्धि व या प्रकारच्या कथा पौराणिक देशांतच आहेत असे नाही तर त्यांचे अनुकरण, दक्षिण युरोपांतील देशांत ख्रिस्ती समाजामध्येहि अधिक प्रमाणांत केले गेले आहे. युरोपांतील मध्ययुगापूर्वीच्या म्हणजे ख्रिस्तोत्तर १० व्या शतकापूर्वीच्या काळांतील कल्पित कथा आणि मध्ययुगांतील ब्रीदाक्षिण्याच्या काळांतील अद्भुतरसात्मक कथा यांमध्ये फार लक्षांत घेण्यासारखा फरक आहे. या मध्ययुगांतील कथांत स्त्रीवर्गाच्या सौंदर्याची आणि गुणांची जी स्तुति व तरफदारी केलेली दिसते ती उत्तर युरोपांतील द्युष्टानिक लोकांच्या परंपरागत प्रवृत्तीने दक्षिण युरोपांतील लोकांत प्रेरित झालेली दिसते.

"हिंदुस्थानांतील कल्पित कथांमध्ये दुसरा एक महत्त्वाचा दोष दिसून येतो तो हा की, त्यांत ठकवाजीने प्रतिपक्षाचा पाडाव करण्याच्या रीतीला उघड उघड उत्तेजन दिलेले असते. हिंदूंचे अखिल राष्ट्रच कोव्हाप्रमाणे लुचेगिरीचे आचरण करण्यांत पौढी मिरविते. लुचेगिरी, ठकवाजी करणे हे हलकेपणाचे निध-कर्म आहे असे लोकांना पटल्याशिवाय हिंदु राष्ट्राची सदसद्विवेकबुद्धि खरी सुधारली आहे असे म्हणता येणार नाही. पंचतंत्रामध्ये वर सांगितलेल्या प्रकारच्या आक्षेपाई कथा पुष्कळ आहेत व त्या काहून टाकल्याशिवाय पंचतंत्र हे पुस्तक शाळेत विद्यार्थ्यांना शिकविणे योग्य होणार नाही."

कथाचिंतामणि हे कल्पित कथांचे पुस्तक फार लोकप्रिय आहे. नरसिंगरायर याचा सुप्रसिद्ध दिवाण अप्पाजी याच्या

संबंधीच्या या कथा आहेत. महाभारतवाचनम् हे महाभारताचे तामिळ भाषेत गद्यात्मक भाषांतर आहे. संबंध ग्रंथाची किंमत १५ रुपये असून त्याचे निरनिराळे भागहि विकत मिळतात. उदा.:—महाभारत, आदिपर्ववाचनम्, महाभारत-सभापर्ववाचनम्, महाभारत विराटपर्ववाचनम् वगैरे. नलचक्रवर्ती (नलदमयंतीची कथा), पुरुवरचक्रवर्तीकैत (पुरुवरवा राजाची कथा), रामायणवाचनम्, रामायणउत्तरकांडम्, अश्वमेधपर्वम् (महाभारतांतील अश्वमेधासंबंधी कथा), कमरजनकनै (कामदेवासंबंधीची कथा), वगैरे कथांची पुस्तके संस्कृत पुराणांच्या आधाराने तयार केलेली आहेत. याशिवाय अरेबियन नाइट्स, हितोपदेश, पंचतंत्र, पर्शियन कथा वगैरे गोष्टांच्या पुस्तकांच्या आधारे तामिळ भाषेत पुस्तके झाली आहेत.

मुसुलमानांनी लिहिलेले तामिळ ग्रंथ.—तामिळ मुसुलमानांच्या संख्येच्या मानाने त्यांनी लिहिलेले ग्रंथ बरेच आहेत. त्यांचे बरेचसे ग्रंथ धर्मविषयक आहेत. कुराणाचे मात्र तामिळ भाषेत भाषांतर केलेले नाही, कारण तसे करणे पाप आहे अशी त्यांची समजूत आहे. तामिळ मुसुलमानांनी लिहिलेल्या ग्रंथांत हिंदुस्थानी शब्द बरेच असतात. आइम-सल या ग्रंथांत जगाची उत्पत्ति स्वर्ग, नरक, सप्तलोक, जीज्ञ-सचे आगमन, महंमद वगैरेसंबंधीची माहिती आहे. सिरकीतनम् या ग्रंथांत महंमद पैगंबराची हकीकत असून अनेक अद्भुत चमत्कारांच्या गोष्टी दिल्या आहेत. पेनपुत्तिमलई या पुस्तकांत स्त्रियांना नित्युपदेश केलेला आहे. वैत्तियरातकम् गामध्ये वैद्यकासंबंधी माहिती आहे, व ती आयर्वेद्यक पद्धतीप्रमाणे दिली आहे.

तामिळ वाङ्मय व ब्रिटिश काल.—ब्रिटिश राज्य प्रथम तामिळ मुलखांत सुरू झाले. त्यामुळे तामिळ वाङ्मयाच्या अर्वाचीन काळास जरा अगोदर सुरवात होणे स्वाभाविक आहे तथापि त्याचा परिणाम एवढाच झालेला दिसतो की तामिळमध्ये ख्रिस्ती वाङ्मय बरेचसे झालेले आहे. पण हे उत्तेजन सर्व तामिळ राष्ट्रावर परिणामकारी झाले नाही. खरी तामिळ वाङ्मयाच्या वाढीस सुरवात एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत झाली. इ. स. १८५३ सालापर्यंत मराठी भाषेचा पगडा तामिळ मुलखांत होता. तालुक्याच्या दप्तराची भाषा तामिळ व जिल्ह्याच्या दप्तराची भाषा मराठी व लिपी मोडी अशी स्थिति होती. यावेळेस माध्व मंडळी विशेषकरून मराठी शिकत. ते महाराष्ट्रीय ब्राह्मणांच्याकडे शार्गादपणा करीत आणि त्यांच्या मार्फतच दसरी प्रविष्ट होत. पूर्वी तामिळ ब्राह्मण सरकारी नोकरीत थोडेच होते. सरकारी कारकुनी खालच्या प्रतीची, ती मुदलियारांनी करावी आणि वरच्या प्रकारची महाराष्ट्रीय ब्राह्मणांनी करावी अशी त्यावेळी स्थिति होती. १८५३ साली मराठी बंद होऊन जिल्ह्यांतून तामिळ सुरू भाषा झाली. तेव्हा तामिळ ब्राह्मणच पुढे अधिक मरसावले. मद्रास युनिव्हर्सिटी

१८५७ साली स्थापन झाली. तिच्या योगाने तामिळ ब्राह्मणांचाहि राजव्यवहारांत प्रवेश वाढत गेला. कुंभकोणम येथे एक कॉलेज स्थापन झाले, तेथे अगोदर संस्कृत विद्या वास करीत होतीच, पण तेथे कॉलेज स्थापन झाल्यानंतर जो वर्ग केवळ संस्कृत विद्येकडे जावयाचा तो इंग्रजी विद्येकडे वळून त्याचाहि राजदरबारांत अधिकाधिक प्रवेश झाला. युनिव्हर्सिटीची तामिळ भाषेवर पुढील परिणामकारी गोष्ट म्हणजे तामिळ भाषेचा अभ्यास युनिव्हर्सिटीने ती दुय्यम भाषा म्हणून मान्य करून वाढविला ही होय.

तामिळ भाषेचे प्रथमतः अभ्यासग्रंथ म्हणून महत्त्व पावलेले पुस्तक म्हटले म्हणजे प्रताप मुदलियार यांचे आत्मचरित्र होय. हे चरित्र फार साध्या भाषेत लिहिले गेले असल्यामुळे बरेचसे लोकप्रिय झाले होते. हा प्रताप मुदलियार ईस्टइंडिया कंपनीत कारकून होता आणि यांत अव्वल इंग्रजीच्या व जुन्या हिंदू रहाणीच्या गोष्टी आल्यामुळे हे तामिळ भाषेच्या यूरोपीय अभ्यासकांसहि आकर्षक झाले आहे व मुलकी परीक्षांसाठी अभ्यासपुस्तक म्हणून हेच नेमले जाई.

आजच्या तामिळ वाङ्मयाचे महत्त्व अखिल भारतीय महत्त्वाच्या दृष्टीनेहि थोडेच आहे. नाटक, कादंबऱ्या, काव्ये, क्रमिक पुस्तके, शालोपयोगी पुस्तके, शास्त्रविषयक अत्यंत प्राथमिक स्वरूपाची पुस्तके, ख्रिस्ती पुस्तके, संस्कृत धार्मिक ग्रंथांची भाषांतरे, हीं सर्व तामिळमध्ये झाली आहेत. तथापि यांमध्ये महत्त्वाची पुस्तके नाहींत म्हटले तरी चालेल. कादंबऱ्यांमध्ये रेनाल्डच्या कादंबऱ्यांची भाषांतरे तर सपाटून आहेत. ऐतिहासिक कादंबऱ्याहि कांहीं झाल्या आहेत. एक महाराणा प्रतापसिंहावर, एक पाद्मिनीवर, व एक तशीच विजयनगरच्या विनाशावर कादंबरी आहे. पी. संबंघम मुदलियार हायकोर्ट वकील हे कादंबरीकार म्हणून पुढे आलेले गृहस्थ आहेत. तसेच डिटेक्टिव्ह कादंबऱ्यांचा सुळसुळाट पुष्कळच आहे. आजचे कादंबरीवाङ्मय मराठी कादंबरीवाङ्मयापेक्षा कमी योग्यतेचे आहे असे तेथील महाराष्ट्र-भाषापरिचित लोकांचे मत आहे.

नाटकें तामिळमध्ये होत आहेत. तामिळ मंडळी आपल्या-इतकीच नाटकांची शोकी आहे. तेथे नाटककंपन्यांत स्त्रिया देखील शिरत आहेत. अर्थात् या सर्व देवदासी वर्गांतल्याच आहेत. तथापि देवदासी या वर्गास एक निराळा धंदा करावयास मिळाला म्हणून हीहि एक महत्त्वाची प्रगतीचीच गोष्ट म्हटली पाहिजे. नाटक कंपनीकडे महाराष्ट्रापेक्षा तामिळ नाडूंत अधिक भांडवल घातले जाते. सध्या तेथील प्रमुख नाटक कंपन्यांमध्ये "कन्नया"च्या नाटक मंडळीचे नांव देता येईल. नाटकें संगीत आहेत तशीं गद्यहि आहेत. ऐतिहासिक संगीत नाटकांत वही. जी. सूर्यनारायणराव शास्त्री यांचे "मनविजय" व बहादूर पी. सुंदर पिले यांचे "मनोन्मगीय" यांनी नांवें देता येतील. मनो-

न्मगीय यांचे संविधानक बरेचसे शाकुंतलाच्या धर्तावर आहे. अर्वाचीन तामिळ वाङ्मयावरून तामिळ जगतेचे बुद्धिमर्त्यादेचे चित्र रंगवता येणार नाही. कांकी इतर भागांपेक्षा तामिळ नाडूमध्ये इंग्रजी भाषेचा प्रवेश अधिक झाला आहे व प्राथमिक शाळांतून देखील इंग्रजी भाषेचे शिक्षण देतात. मुंबई कलकत्त्यासारख्या शहरांत हिंदुस्थानीला जे प्रामुख्य येते ते मद्रासला इंग्रजी भाषेत आहे. गाडीवाले, रिकशावाले, बूट दुस्त करणारे, मोची, शिपी या सर्वांमध्ये इंग्रजीचा प्रचार अधिक झाला आहे आणि सर्व हिंदुस्थानांत इंग्रजी पुस्तकांचे मद्रास हेच मुख्य मुद्रणस्थान झाले आहे. यामुळे तामिळ भाषेतील ग्रंथसंपत्तीकडे फारसे लक्ष गेले नाही व तामिळ लोकांनी लिहिलेल्या इंग्रजी पुस्तकेखांडून तामिळ पुस्तके-लेखांची योग्यता कमी आहे. निरनिराळ्या हिंदुस्थानाच्या भागांतील इंग्रजी पत्रांसाठी मद्रासहून लेखक आणले जातात. खुद्द मद्रासमध्ये देशी लोकांनी चालविलेल्या इंग्रजी पत्रांचेच महत्त्व अधिक आहे. तामिळ दैनिक स्वराज्य, स्वदेशमित्र वगैरे आहेतच. नॉनकोअपरेशनवाल्यांचे मुख्य मुखपत्र म्हटले म्हणजे देशभक्त होय. तामिळमध्ये चांगल्या मासिकांचीहि दुर्मिश्यच आहे. तामिळांचे एका काळी अत्यंत प्रसिद्ध असलेले पण सध्या दिवंगत झालेले मासिक म्हटले म्हणजे "विवेकचितामणि" हे होय. सध्या थोडे पुढे आलेले मासिक म्हटले म्हणजे "विवेकबोधिनी" होय. याचे स्थूल-पणे स्वरूप मनोरंजनासारखे आहे. आतां मोठ्या काव्याचे उत्पादन जवळ जवळ नाहीसे होऊन तुटक स्फुट कविता बरीच वाढू लागली आहे व ती मासिकांत बरीच दृष्टीस पडते. गणपतीच्या मेळ्यांत ज्याप्रमाणे जोरदार गाण्यांस अवकाश सांपडतो त्याप्रमाणे तेथेहि अनेक उत्सवांत व मेळ्यांत सांपडतो. या प्रसंगी जीं जोरदार "राष्ट्रीय" गाणी म्हटली जातात त्यांत सुब्रह्मण्य भारती ब्यारिस्टर यांच्या गाण्यांचा उल्लेख केला पाहिजे. हा कवि विनायकराव सावरकरांच्या व चिदंबरम् पिल्लेच्या संगतीतला म्हणून प्रख्यात आहे. जुन्या कवींची म्हणजे भाटांची परंपरा अजून नष्ट झाली नाही. अनेक मोठ्या जमीनदारांस "पुलवर" नांवाचे प्रसिद्ध असलेले गायक ठेवावे लागतात व त्यांच्या या हक्कास थोडाशी सरकारकडूनहि मान्यता मिळाली आहे.

तामिळ भाषेतील ख्रिस्ती धर्म-ग्रंथ.—असले धर्मग्रंथ देश्य भाषांत तयार करण्याचे काम प्रोटेस्टंट व रोमन कॅथॉलिक या दोन्ही ख्रिस्ती धर्मपंथांच्या लोकांनी केले आहे. त्यांपैकी प्रोटेस्टंट लोकांच्या कामगिरीची हकीकत प्रथम दिली आहे. हिंदुस्थानांतिल सर्व भाषांपैकी प्रथमतः तामिळ भाषेत बायबलचे भाषांतर झाले. स. १६८८मध्ये सिलोनमध्ये राहणाऱ्या डच लोकांनी बायबलच्या उत्तरार्धाचे (न्यू टेस्टमेंट) भाषांतर सुरु केले आणि स. १६९४ मध्ये पूर्वार्धाचे (ओल्ड टेस्टमेंटचे) सुरु केले. पाहिले प्रोटेस्टंटपंथी मिशनरी

१७०६ मध्ये हिंदुस्थानांताल ट्रॅन्झिब्र वंदरी उतरले. त्यांच्या-पैकी झीगेनवल्ग यानें न्यू टेस्टमेंटचें भाषांतर तामिळमध्ये सुरु केलें. तें १७११ सालीं पुरें झालें. त्याच सालीं छापण्याचें यंत्र हिंदुस्थानांत येऊन १७१५ सालीं या भाषांतराची पहिली आवृत्ति प्रसिद्ध झाली. स. १७१३ मध्ये झीगेनवल्गनेच ओल्ड टेस्टमेंटचें भाषांतर सुरु केलें व तें दोषातिषांच्या मदतीनें स. १७२८ मध्ये पुरें झालें. स. १७२४ मध्ये ख्रिस्ती सूक्तें (साम्स)यांचें एक पुस्तक छापलें गेलें. यानंतर मद्रास ऑग्निलिअरी-वायवल सोसायटी, जॉफना ऑग्निलिअरी वायवल सोसायटी व दुसऱ्या कित्येक मिशनरी सोसायट्यांनी वायवलच्या सुधारलेल्या आवृत्त्या छापून प्रसिद्ध केल्या. स. १८२९ मध्ये छापलेल्या तामिळ भाषेंतील वायवलचें पांच मोठाले व्हॉल्यूम्स तयार झाले होते. स. १८३१ मध्ये लहान टाइप वापरून संपूर्ण न्यू टेस्टमेंट एका भागांत प्रसिद्ध करण्यांत आलें. स. १८४० मध्ये संपूर्ण वायवल एका भागांत प्रसिद्ध करण्यांत आलें. स. १८५८ मध्ये अमेरिकन मिशन प्रेसनें अगदीं लहान टाइप वापरून संपूर्ण वायवलची अगदीं लहान आकाराची प्रत प्रसिद्ध केली. इंग्लिश बुक ऑफ कॉमन प्रेअर याचें डॉ. रॉफ्लरनें भाषांतर स. १८१९ मध्ये, दी लेडीज तामिळ बुक याचें भाषांतर डॉ. ईफ्लरनें स. १८५९ मध्ये, डच रिफॉर्म लिटर्जी याचें भाषांतर रेव्हंड डॉ. एच्. एम. स्कूडरनें स. १८६२ मध्ये, प्रेअर्स फॉर फॅमीलीज याचें भाषांतर १८२८ सालीं प्रसिद्ध झालें. जर्मन भाषेंतील व इंग्लिश भाषेंतील ख्रिस्ती सामांची भाषांतरे वरींच प्रसिद्ध झालीं पण पाश्चात्य संगीत चालींचीं हीं भाषांतरे तामिळी लोकांना पसंत पडलीं नाहींत. म्हणून तामिळी संगीत चालींवर ख्रिस्ती गाणी तयार करण्यांत आलीं. पण असल्या गाण्यांचा सार्वजनिक प्रार्थनेमध्ये उपयोग करण्याला पुष्कळ मिशनऱ्यांनी प्रथम विरोध केला. देश्य वृत्तांतिल ख्रिस्ती गाणी सुरू करण्याचा उपक्रम प्रथम अमेरिका-मदुरा मिशनच्या रेव्हंड इ. वेबनें केला. तंजावर येथील वेथनयंगशास्त्री या ख्रिस्ती झालेल्या कवीनें सार्वजनिक प्रार्थनेला योग्य अशीं बरींच ख्रिस्ती गाणी तयार केलीं. हीं देश्य वृत्तांतलीं गाणी पुस्तकरूपानें स. १८५३ मध्ये प्रसिद्ध झालीं. तीं इतकी लोकप्रिय झालीं कीं असल्या गाण्यांचा मोठा संग्रह प्रसिद्ध करण्याचें वेबनें ठरविलें; व असलीं गाणी तयार करण्याला उत्तेजन म्हणून वाक्षिसंहि लाविलीं. असल्या २८१ गाण्यांचा ग्रंथ स. १८६० मध्ये 'ख्रिश्चन व्हर्न्याक्षयूलर एज्युकेशन सोसायटी'नें प्रसिद्ध केला. त्याची १५०० प्रतींची पहिली आवृत्ति लवकरच खपल्यामुळें २००० प्रतींची दुसरी आवृत्ति १८६४ सालीं काढण्यांत आली.

'दि वे टु साल्वेशन' याचें भाषांतर ट्रांझिब्र येथें १७४७ सालीं, आर्दस टू ख्रिश्चयानिटी याचें भाषांतर १७५० सालीं, दि पि ल्प्रिम्स प्रीमेसचें भाषांतर १७९३ सालीं, बोगास्कीच्या

गोल्डन ट्रेझरीचें भाषांतर १८०० सालीं प्रसिद्ध झालें. सन १८५० नंतर ख्रिस्ती धर्मासंबंधाच्या निरनिराळ्या विषयांवर पुष्कळ ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहेत. धर्मप्रसाराचें काम सुलभ होण्याकरितां ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी धर्मविषयक लहान लहान पुस्तके प्रसिद्ध करण्याचें काम सुरु केलें. अशा प्रकारच्या पुस्तकांतिल मजकूर स्थानिक लोकांची मनोरचना लक्षांत घेऊन लिहिलेला असतो आणि आकार लहान व किंमत थोडी यामुळें असल्या पुस्तकांचा प्रसार थोड्या शिकलेल्या व गरीबगुरीव लोकांत फार होतो. ही गोष्ट लक्षांत घेऊन असलीं लघुधर्मपुस्तके लिहिण्याचा उपक्रम झीगेनवल्गनें १७१३ सालीं केला. त्यानें आपलें पुस्तक तामिळ भाषेंत तामिळ लोकांना उद्देशून लिहिलेल्या पत्राच्या स्वरूपांत तयार केलें होतें. अशा पुस्तकांच्या प्रसारासंबंधानें जॉफना येथील रेव्हंड एल्. स्पॉन्डिंग म्हणतोः—“ स. १८२० मधील अशा पुस्तकांच्या प्रसारासंबंधीच्या जॉफना येथील गोष्टी मला आठवतात. त्या काळांतिल सर्व मिशनरी लोकांचा अशी पद्धत असे कीं दररोज संध्याकाळीं ४ वाजल्यापासून सूर्यास्तापर्यंत खेडेगांवांतिल लोकांच्या घरोघर जावयाचें व त्यांच्याशीं गप्पागोष्टी बोलत त्यांच्यामध्ये लघुधर्मपुस्तकांचा प्रसार करावयाचा. स्वतः मी असल्या तऱ्हेचीं शंभर पुस्तके थोडक्याच दिवसांत खपविलीं. त्यावेळीं जॉफना मिशनमध्ये अमेरिकेहून आलेल्या प्रिटरला सिलोनच्या गव्हर्नरनें तें बेट सोडून जाण्याचा हुकूम केला. तेव्हां हस्तलिखित लघुधर्मपुस्तके आम्हीं तयार करविलीं. त्या कामाकरितां चांगलें हस्ताक्षर असलेल्या शिक्षकांचा व विद्यार्थ्यांचा आझी उपयोग करीत होतो, व त्यांना चार पानें लिहिण्याबद्दल एक पैसा मजुरी देत होतो. अशीं लघुधर्मपुस्तके प्रसिद्ध करण्याच्या मद्रास रिजिजस ट्रॅक्ट सोसायटी (स्थापना १८१८), तिनेवेल्ली ट्रॅक्ट सोसायटी (१८२२), साउथ ट्रावणकोर ट्रॅक्ट सोसायटी (१८५५), नेयूर ट्रॅक्ट सोसायटी, जॉफना ट्रॅक्ट सोसायटी (१८२३), तंजावर ट्रॅक्ट सोसायटी वगैरे अनेक सोसायट्या स्थापन होऊन त्यांनीं ग्रंथप्रकाशनाचें काम पुष्कळ केलें आहे.

रोमन कॅथॉलिक ग्रंथ.—रोमन कॅथॉलिक मिशनरी, पोर्तुगीज भूसंशोधकांबरोबर प्रथम हिंदुस्थानांत आले व त्यांनीं धर्मप्रसाराच्या कामास जोरानें सुरवात केली. रोमन कॅथॉलिक मिशनचा तामिळ देशांतिल आद्य संस्थापक झेवियर ह्या होय. रॉबर्ट डी नोबिला नांवाचा मिशनरी मदुरा येथें स. १६०६ मध्ये आला. त्याला संस्कृत व तामिळ या दोन्ही भाषा येत होत्या; त्यानें पुष्कळ पुस्तके तामिळ भाषेंत लिहिलीं. त्याचें तामिळ लोकांनीं तत्तुष पोटर (खरा शिक्षक) असें नांव ठेविलें होतें. त्यानें निनोपतेस कंदम (आध्यात्मिक उपदेशाचें पुस्तक), मॉन्टिर वियेकियनम (प्रार्थनांचें स्पष्टीकरण), अत्तुम निरनयम (आत्म्याच्या

अस्तित्वाची प्रमाणें), सत्यवेतलसनम् (खऱ्या वेदांचें लक्षण), सकुननिवरनम् (शकुनांचें निवारण), कदकुल निरूनयम् (ईश्वराच्या अस्तित्वाची प्रमाणें), पुनर्जन्म अत्त-छेपम् (आत्म्याच्या पुनर्जन्मविषयक सिद्धान्तावर आक्षेप), निस्तियसिवनसल्लपम् (अमर्त्यत्वावद्दल संभाषण), सेसुनतर सारित्तिरम् (जीजस खाइस्टचा इतिहास), ग्रॅनतिपिकेयी (ज्ञानाचा दीप), नीतिस्सोल (ज्ञानी), वगैरे. पुस्तकें तामिळ भाषेंत लिहिल्लीं.

रेव्हर्ण्ड सीजवेसची हा जेसुट मिशनरी १७ व्या शतकाच्या आरंभी हिंदुस्थानांत आला. त्यानें तामिळ भाषेचा व वाङ्मयाचा अभ्यास केला इतकेंच नव्हे तर खाण्णपिणें पोषाक वगैरे बाबतींतहि त्यानें तामिळ लोकांची वृद्धति उचलली आणि हिंदू लोकांच्या गुरुप्रमाणें मोठा भपकेदार देखावा केला. बोटांत आंगठ्या घालून तो पांढऱ्या घोड्यावर बसून किंवा पालखीमध्ये बसून प्रवास करीत असे. त्याच्या डोक्यावर रेशमी छत्री धरण्यास माणूस असे. तो वाघाच्या कातड्यावर बसत असे. इ. स. १७३६ मध्ये त्याला एका संस्थानांत दिवाणहि नेमण्यांत आलें होतें. मदुरा कॉलेजनें बेसचीला वारामामुनी अशी पदवी दिली होती. त्यानें तरुण तामिळी लोकांत शिक्षणाचा प्रसार पुष्कळ केला व गरीब विद्यार्थ्यांना पुष्कळ मदत केली व शिकलेल्या इसमांना त्यांच्या योग्यतेनुसार नोकऱ्या मिळवून दिल्या. बेसची हा खंडा लेखक होता. त्यानें एकंदर तेवीस ग्रंथ लिहिले असें म्हणतात. त्यांचीं नांवां:—वेदांचें तेज, लूथर, न कोमेजगारी माला, मधुर माला वगैरे. पाँदेचरी येथे रोमन कॅथॉलिक प्रेसनें छापण्याचें काम १८४० सालीं सुरू करून पुष्कळ ग्रंथ प्रसिद्ध केले.

शाळां ती ल क्र मि क पु स्त के. —शाळांमध्ये लेखन व वाचन एकदम शिकविण्यांत येतें. चांगला दिवस पाहून मुलाला शाळेंत घालतात. त्याला प्रथम मूळाक्षरें शिकवितात. नंतर अत्तिपुदी शिकवितात. या पुस्तकांतील विषयाचा अर्थ मुलांना मुळीच समजत नाहीं व वऱ्याचशा शिक्षकांनाहि समजत नाहीं. या पुस्तकांतील कोणत्याहि धड्याचा अर्थ समजावून सांगत नाहींत. मुलांनी फक्त तें पुस्तक घोकून पाठ करावें अशी पद्धत आहे. गणित हा विषय हिंदुस्थानांत सर्वत्र फार लोकप्रिय आहे. पण गणित शिकण्याचा मुख्य उद्देश बाजारांतल्या देवघेबीचे हिशोब मुलांना नीट करतां यावेत हा असतो. त्यामुळें अंकगणितांतील ह्या विषयासंबंधाची प्रकरणेंच शिकवितात. अलीकडे यूरोपीय शिक्षणपद्धतीवर चाललेल्या शाळांमध्ये बीजगणित, भूमिति, त्रिकोणमिति वगैरे निरपयोगी गणिताच्या शाखांकडे विशेष लक्ष देऊन रोजच्या व्यवहारांत विशेष उपयोगी पडणाऱ्या अंकगणिताकडे दुर्लक्ष केलें जातें अशी सामान्य लोकांची तक्रार आहे. प्राथमिक शाळांमध्ये उजळणी पाठ करून घेण्याकडे विशेष कटाक्ष असे.

दररोज सकाळसंध्याकाळ मुलांना एका ओळींत उभे केल्यावर एक विद्यार्थी प्रथम उजळणी सांगतो व नंतर इतर मुलें अगदीं मोठ्या आवाजांत तो भाग (पर्वचा) म्हणतात.

प्रथम क्रमिक पुस्तकें त्रांकीवार व इतर ठिकाणच्या मिशनऱ्यांनीं स्वतःच्या ताब्यांतील शाळांकरितां तयार केलीं. १८१७ सालीं कलकत्ता स्कूलबुकस सोसायटी स्थापन झाली व त्यानंतर लवकरच तसली एक सोसायटी मद्रास येथे स्थापन झाली. तथापि मद्रासची सोसायटी बरीच वर्षे केवळ नांवाला अस्तित्वांत होती. पुढें स. १८५० च्या सुमारास ही सोसायटी पुन्हां जोमानें कार्यप्रवृत्त होऊन तिनें ठरविलेल्या विषयांवर उत्तमोत्तम पुस्तकें लिहिणारांना वक्षिसें देऊं केलीं. यामुळें अनेक विषयांवर चांगली क्रमिक पुस्तकें निर्माण झालीं त्यापैकींच एच्. मॉरिशी याचें हिस्टरी ऑफ इंडिया हें पुस्तक होय. मिशनऱ्यांच्या शाळेंत शिकविण्याकरितां कांहीं ख्रिस्ती धर्मपर पुस्तकें मद्रास ट्रॅकट सोसायटीच्या कमिटीनें तयार केलीं. १७५४ सालीं साउथ इंडिया ख्रिश्चियन स्कूलबुकस सोसायटी स्थापन झाली पण पुढें ती सोसायटी १८५९ सालीं स्थापन झालेल्या ख्रिश्चन व्हर्न्याक्युलर एज्युकेशन सोसायटीच्या मद्रास शाखेमध्ये समाविष्ट झाली. ब्रिटिश सरकारचें पब्लिक इन्स्ट्रक्शन डिपार्टमेंट स्थापन झाल्यावर सरकारी शाळांकरितां क्रमिक पुस्तकांचा पुरवठा करणारी दुसरी एक संस्था अस्तित्वांत आली. अशा रीतीनें तामिळ भाषा व व्याकरण, भूगोल, हिंदुस्थानचा व इंग्लंडचा इतिहास, अंकगणित, बीजगणित, भूमिती वगैरे विषयांवर तामिळ भाषेंत क्रमिक पुस्तकें तयार झालीं.

क्रमिक पुस्तकांपैकीं हिंदुस्थानचा इतिहास लिहिताना एक महत्त्वाची अडचण उत्पन्न होते ती तामिळ किंवा द्राविडी लोकांच्या प्राचीन इतिहासलेखनासंबंधीची. यासंबंधी कॉलंडवेल म्हणतो, “तामिळ किंवा द्राविडी लोक मूळ कोणत्या मानववंशाले आहेत. यासंबंधानें हिंदु समाजांतहि कोणत्याहि वर्गाला कांहीं एक माहिती नाहीं, तसेंच संस्कृत वाङ्मय किंवा द्राविडी भाषांचें वाङ्मय यांमध्येहि या विषयासंबंधानें कोणतीहि ऐतिहासिक माहिती किंवा नुसत्या दंतकथाहि दिलेल्या नाहींत; ही एक लक्षांत घेण्यासारखी गोष्ट आहे. तामिळ लोक दगडांच्या राशींना (या राशी थडग्यांच्या चिन्हदर्शक असतात) पांडुकुरी असें म्हणतात. कुरी म्हणजे खड्डा आणि पांडु म्हणजे महाभारतांतील पांच पांडव. कोणतेंहि कृत्य पांडवांनीं केलेलें आहे असें म्हणणें म्हणजे त्यासंबंधानें कांहींच माहिती नाहीं असें म्हणण्यासारखें आहे. एखादी इमारत पांडवांनीं बांधलेली आहे याचा अर्थ एवढाच कीं ती फार प्राचीनकाळीं बांधलेली आहे आणि ती कोणत्या लोकांनीं बांधली तें माहित नाहीं. ‘ पांडुकुरी ’ कुणी बांधल्या असा प्रश्न केल्यास त्या फार पूर्वी

येथे रहाणाऱ्या लोकांनी बांधल्या असे तामिळ लोक सांगतात. पण हे प्राचीन लोक तामिळांचेच वंशज होते किंवा दुसऱ्या एखाद्या परकी वंशाचे लोक होते हे तामिळ लोकांना सांगता येत नाही. सदरहू प्रश्नास एखाद्या वेळी असेहि उत्तर देण्यांत येते की, ही थडगी फार प्राचीनकाळी रहाणाऱ्या एका ठंगू (डुर्फ) जातीच्या लोकांनी बांधली. हे लोक एक हातभर उंच असूनहि त्यांच्या अंगी राक्षसासारखा शक्ति होती."

प्राचीन इतिहासासंबंधीच्या तामिळ लोकांच्या कल्पना रामायण व महाभारत या ग्रंथांवरूनच मुख्यतः बनल्या आहेत. कॉलंबवेल याला शिलालेखावरून जो पुरावा मिळालेला आहे त्यावरून तो म्हणतो की, मदुरा येथील राजांची कर्णमधुर अशी जी संस्कृत नावे आढळतात ती सर्व काल्पनिक असली पाहिजेत. तामिळ लोकांचा प्राचीन इतिहास समजण्याकरिता मद्रास इलाख्यांत सांपडणारे सर्व ठिकाणचे शिलालेख एकत्र करून त्यांचा ऐतिहासिक दृष्ट्या अभ्यास व्हावयास पाहिजे. शिलालेखांतील माहिती ह्याच प्राचीन इतिहासाची इमारत उभारण्यास खरा विश्वसनीय आधार होय.

मासिके. — स. १८६५ च्या सुमारास तामिळ भाषेमध्ये बारा मासिके प्रसिद्ध होत होती. त्यांपैकी दोन खेरीज बाकीची ख्रिस्ती लोकांनी चालविलेली होती. हिंदुस्थानांत सुरु झालेले अगदी पहिले मासिके " तामिळ मॅगझीन " हे असावे असे वाटते. ते स. १८३१ मध्ये मद्रास रिलिजस ट्रस्ट सोसायटीने सुरु केले. पण वरचेवर संपादक बदलल्यामुळे त्याला सुस्थिति प्राप्त झाली नाही. शिवाय ख्रिस्ती धर्मविषयक लांबलांब धर्मोपदेश (सरमन्स) त्या मासिकांत प्रसिद्ध होत असल्यामुळे त्याच्या खपावर बराच अनिष्ट परिणाम झाला. स. १८४६ मध्ये त्या मासिकाला पाक्षिक बनवून दि. टूथफुल मेसेंजर या नांवाचे मासिके सुरु करण्याचे ठरले, पण तेहि सहा महिन्यांनंतर बंद पडले. इली ह्यात असलेल्या तामिळ मासिकामध्ये मिशनरी ग्लोबलर हे नागेर काँईल येथे छापले जाणारे आणि फ्रेडली इन्स्ट्रक्टर हे पालकोटा येथे निघणारे ही दोन मासिके सर्वांत जुनी आहेत. मिशनरी ग्लोबलर हे मासिके स. १८४० च्या सुमारास सुरु झालेले असून मिशनरी कार्याचे वृत्त देणे ह्याच त्याचा मुख्य उद्देश आहे. स. १८५४ मध्ये दि. तामिळ कार्टेली रिपोझिटरी या नांवाचे मासिके अमेरिकन-मदुरा मिशनने रेव्हंड. ई. वेव याच्या संपादकत्वाखाली सुरु केले. याचा उद्देश मिशनच्या एजंटानां अभ्यासाकरितां लागणारी पुस्तके हप्त्याहप्त्याने प्रसिद्ध करणे हा होता. तदनुसार चर्चेचा इतिहास, भौतिकतत्त्वज्ञान वगैरे विषयांवर लेख प्रसिद्ध झाले. पुढे ही योजना गैरसाईची वाटल्यावरून एकेक स्वतंत्र पुस्तकच प्रसिद्ध करण्याचे मिशनने ठरविले. स. १८६१ मध्ये

ख्रिश्चन व्हर्न्याक्युलर एज्युकेशन सोसायटीने देशोपकारी या नांवाचे सचित्र मासिके सुरु केले व ते हिंदू लोकांच्याहि वाचनांत येईल असे धोरण राखले. त्याचा संपादक रेव्हंड एफ. वेल्स हा होता. याच्या या मासिकाच्या सुमारे एक हजार प्रती खपत असत. पण मुख्यतः त्याचा खप ख्रिस्ती लोकांतच होत असे. मद्रास येथील फ्री चर्चे मिशनचा रेव्हंड आर. एम्. बाबू याने दी. लॅप ऑफ लाइट या नांवाचे मासिके बरीच वर्षे चालविले. त्याचा मुख्य खप मद्रास शहरांतच असे. हिंदूमध्ये धार्मिक ज्ञानाचा प्रसार करणे हा त्याचा मुख्य उद्देश असे. स. १८६३ मध्ये दि. साऊथ त्रावणकोर ख्रिश्चन मेसेंजर या नांवाचे पत्र नागेर काँईल येथे सुरु झाले. त्यामध्ये लहान लहान पण खोचदार लेख असत. स. १८६३ मध्येच लुथेरन मिशनने अरुणोदयम् नांवाचे मासिके सुरु केले. मद्रास शहरांत स. १८६५ मध्ये अमिर्त्यवचनी नांवाचे सचित्र मासिके हिंदू स्त्रियांकरितां सुरु करण्यांत आले. त्यांत लेख लिहिणाऱ्या मुख्यतः नेटिव्ह ख्रिस्ती स्त्रियांचा असत.

बरील सर्वे मासिके मोठ्या माणसांकरितां आहेत पण केवळ लहान मुलांकरितां म्हणून स्वतंत्र मासिके निघतात. बालदीपिके नांवाचे त्रैमासिके स. १८४० मध्ये नागेर काँईल येथे सुरु होऊन बरीच वर्षे चालले. पण ते स. १८५२त बंद झाले. शिरपीलैन नेसतोलन (मुलांचा मित्र) या नांवाचे दुसरे एक त्रैमासिके मुलांकरितां स. १८४९ मध्ये पालकोटा येथे सुरु झाले व अनेक वर्षे चालू राहिले. १८५८ साली साउथ इंडियन ख्रिश्चन स्कूलबुकस सोसायटीचे मिशन स्कूल मॅगझिन आणि त्याच्या पुढल्या वर्षी जाफना येथे पालियनेसन नांवाचे मासिके सुरु झाले. स. १८६५ सुमारास फक्त दोन मासिके हिंदू लोकांनी चालविली होती त्यांपैकी एक मद्रास वेद समजाचे वत्तुवबोधिनी हे एक होय. या मासिकांत धार्मिक प्रश्नांची चर्चा करतांना मतभेद इतके माजले की लवकरच ते मासिके विक्रीला निघाले. तेव्हा एका सहासदाने ते विकत घेऊन त्यांत फक्त सामाजिक सुधारणा व वाङ्मय या विषयांवरच लेख मुख्यतः देण्याचे ठरविले. यामुळे १८६५ साली विवेक विलकम् या नांवाचे दुसरे मासिके निघून त्यांत धार्मिक विषयांचीहि चर्चा येऊ लागली.

वृत्तपत्रे. — आरंभो सुमारे २५वर्षे वयाच्या तामिळ लोकांनी कित्येक तामिळ वृत्तपत्रे एकामागून एक सुरु केले. पण ती थोडथोडा काळ टिकून बंद पडत गेली. १८५५ साली रेव्हंड पी. पर्सिव्हलने तिनवर्तमणी नांवाचे तामिळ साप्ताहिके सुरु केले. त्याची वार्षिक वर्गणी मद्रासमध्ये नेटिव्हानां ३ रुपये, युरोपियनांना पांच रुपये आणि बाहेरगांवच्या लोकांना पोस्टेजसह पांच रुपये असे. हे पत्र थोडक्या वर्गणीत फार चांगले लेख देऊ लागल्यामुळे इतर पत्रांना त्याची स्पर्धा करणे अशक्य झाले. अगदी सुरवातीपासूनच त्याने पुष्कळ

प्राहक मिळविले. त्यामध्ये वाङ्मय व शास्त्रे यांवर लेख असून शिवाय बातमीहि असे आणि मधून मधून उत्तम तामिळ लेखकांच्या लेखांचे इंग्रजी भाषांतरात्मक लेखहि प्रसिद्ध होत. शिवाय या पत्रांत देश्य लोकांतील बातमी-दारांची पत्रेहि बिनहरकत प्रसिद्ध होत असत. एकंदरीत या पत्रांचे चांगली कामगिरी वजाविली. मद्रास इलाख्यांत प्रत्येक कलेक्टर ऑफिसमार्फत डिस्ट्रिक्ट गॅझेट प्रसिद्ध होत असे. यामध्ये इंग्रजी व देशी दोन्ही भाषेत त्या त्या जिल्ह्यासंबंधीचे सरकारी हुकूम, हवामानासंबंधीची माहिती, बाजारभाव, आठवड्याचे कॅलेंडर व इतर बरीच उपयुक्त माहिती उपलब्ध होत असे. यांशिवाय या गॅझेटामध्ये ज्यांना संपादकांय लेख म्हणतां येईल असे त्या त्या जिल्ह्यासंबंधी विषयावर लेख येत असत. याच गॅझेटला जोडून साप्ताहिक पोलिससर्व्युरलरहि प्रसिद्ध होऊ लागले. या गॅझेटाची मासिक वर्गणी तीन आणे व २५ रुपयांहून कमी पगाराच्या सरकारी नोकरांना २ आणे असे. किरकोळ प्रतीला एक आणा किंमत असे. खाजगी जाहिराती गॅझेटच्या घोरणाला अविरोधी अशा एका ओळीला अर्धा आणा या दराने घेण्यांत येत असत. ही गॅझेट १८५६ साली सुरू झाली. या जिल्हा गॅझेटांना पुढीलप्रमाणे वर्गणीदार मिळाले होते. वेळारी १२९५; मदुरा २१५; तिनेवेल्ली ६२; कोडमत्तूर ४१९; तंजावर २१३; विजगापट्टण ४७; दक्षिण अर्काट २२६; त्रिचनापल्ली १५७; मद्रास २४१; सालेम १६०.

अमेरिकन जाफना मिशनकडून पुष्कळ वर्षे दर महिन्यास दोनदां जाफना मॉनिंग स्टार या नांवाचे वृत्तपत्र प्रसिद्ध होत असे. त्याचे घोरण ख्रिस्ती असे, तरी पत्र चांगले चालविले होते. त्याची वर्गणी सुद्धा दीड रुपया होती.

अलीकडे तामिळ नाडूमध्ये शिक्षणविकास आणि मुद्रणविकास झाल्यामुळे लोकसंख्येच्या मानाने तामिळ पुस्तकांचा संपन्न गुजराथीखेरीज इतर भाषेतल्यापेक्षा संख्येने अधिक आहे. तथापि तामिळ वाङ्मय मराठीइतपतहि उच्च विचारांचे, किंवा लेखनकौशल्याचे किंवा पांडित्याचे आश्रयस्थान नाही.

ता मिळ सुभापिते. — सुभापिते हा एक वाङ्मयाचा प्रकार असून त्यावरून लोकांचे विचार व रहाणी चांगली करून येते. उदा०— आंग्लभाषेतील बहुतेक म्हणी हवामान व ऋतू यांसंबंधी आहेत; कारण हवामानातील फरक हा तिकडे फरक असा वाटतो पण हिंदुस्थानांत तो परिपाठांतला असतो त्यामुळे इकडाल फारच थोड्या म्हणी हवेसंबंधी असतात. दुसरी गोष्ट म्हणजे इकडाल व्रीदास्यत्वाची. या विषयावर तामिळांत बऱ्याच म्हणी आहेत, पण आंग्लस्त्रियांना बराच मान असल्याने इंग्रजीत अशा म्हणी सांपडणार नाहीत. इंग्रजी म्हणीत स्त्रियांचा पोशाख आणि शिंपी, तर आपल्या म्हणीत स्त्रियांचे दागिने आणि सोनार यांचा परामर्ष घेत-

लेला दिसेल. गर्व व पोकळ डौल यासंबंधीच्या म्हणां तामिळांत फार आहेत. तामिळ—किंवा द्राविडी म्हणाना—म्हणांतील एक विशेष म्हणजे त्यांतील प्राणी निवृद्ध व सुके दिसतात. आर्यांनी ज्याप्रमाणे (उदा. पंचतंत्रांत) प्राण्यांच्या ठिकाणी बुद्धि, चैतन्य व काही मानवी गुण कल्पिले तसे द्राविडांनी केलेले दिसत नाही. भारताय सुभापिते, भारतीय वाङ्मयाप्रमाणेच चैतन्योत्पादक व प्रवृत्तिमार्गी नाहीत; ती आपणाला निराश करतात; तेव्हां तामिळी सुभापिते याच प्रकारची असणार. तामिळ सुभापिते संख्येने फार मोठी (सात आठ हजारंवर) व अत्यंत सुंदर आणि हृदयंगम आहेत. इतर कोणत्याहि भारतीय वाङ्मयांत इतका उत्कृष्ट साठा सांपडणार नाही. त्यांची कल्पना येण्याकरितां कांहीं निवडक सुभापिते पुढे दिली आहेत.

ईश्वरासंबंधी:—(१) तिळांतल्या तेलाप्रमाणे ईश्वर सर्वव्यापी आहे. (२) नरकाचीं द्वारे बंद करण्याचा जो अडसर तीच ईश्वरोपासना होय. (३) जर ईश्वर म्हणून कोणी नाही असे म्हणशील तर शेणाकडे पहा; औषध कसलेहि नाही म्हणशील तर दारुकाम पहा; जर कोणतेहि रेचक नाही म्हणशील तर जेपाळाचे बी पहा. (४) ईश्वर आपल्याला एखादा मार्ग दाखवाल, पण तो आपल्या तोंडांत अन्न आणून घालील कां ?

भवितव्यता:—(१) ईश्वरलिखितांत एक अणूचाहि फरक होणार नाही. (२) मळ झाडून टाकतां येईल पण जन्माबरोबर अल्लेले कर्म नाहीसे होणार नाही. (३) जरी एखादी वाई किल्ल्यांत (राजघराण्यांत) जन्माला आली असली, तरी तिच्यामागे नशीब लागलेलेच आहे. (४) नशीबाप्रमाणे तुम्हाला वायको व उपाध्याय मिळत असतो.

चांगले नशीब:—(१) सौंदर्याच्या ठिकाणी रड व नशीबाच्या ठिकाणी खाय ठेविलेले म्हणून समजावे. (२) तुम्हाला सौंदर्य खाले घालील की नशीब घालील? कमनशीब:—(१) दुदैवी माणसाला पुष्कळ दुष्ट जरी मिळाले तरी ते मांजर पिऊन टाकील. (२) जिच्यामागे शनि लागलेला आहे ती मोठ्या गर्दांच्या बाजारांत गेली तरी तिला नवरा मिळणार नाही. पांड्यापायाची:—(१) तरुण व भाग्यवती मुलगी म्हणून मां तिला घरांत घेताच माझ्या सोन्याचे गवत काँहो बनले ! (१) सीतेच्या जन्माने सिंहलद्वीप नाश पावले (सासू सुनेला उद्देशून म्हणते).

दोष व दुर्गुण:—(१) निरसे दूधहि अशुद्ध व नवीन जन्मलेले मूलहि अशुद्ध. (२) घराधरी मातीच्याच चुली, सोन्याची चूल कोठेहि नसते. दुसऱ्याला नावे ठेवणे—(१) थोरल्या बहिणीला नावे ठेवणारी आपण स्वतःच वेद्या बनते. (२) एकडोळ्या चकण्याला हंसतो. बऱ्याचे तेल बांग्यावर:—

(१) मृत्यूची वातमी आणणाराला तुझी दोष याचा कां ? (२) को-गांवच्या बाईने बदकर्म केलें म्हणून गुट्टरगांवच्या बाईला शिक्षा मिळाली. (३) तुमचा चेहराच अर कुरूप असेल तर आरसा काथ करील ? ढांगः—(१) शैव भिक्षुवरोवर तो शिवासंबंधी बोलतो व वैष्णव भिक्षुवरोवर विष्णूसंबंधी बोलतो. (२) मूर्ख स्त्रीच्या पापण्यांत अश्रू तयार असतात.

स्वार्थापणाः—(१) वडील भावाला मुलगी झाली म्हणजे त्याला आपली बहीण परकी वाटू लागते. (२) तूप गांवाचें आहे पण माझी बायको वाढणारी आहेना.

कुटुंबासंबंधीः—(१) तुझा थोरला भाऊ तुझ्या स्वतःच्या आईच्या पोटी आला ह्याणून त्याची बायको आली की काय ? (२) तुमच्या गांवचा जांवई व नांगरचा बैल एकाच किमतीचे. (३) कुऱ्हाडीचा दांडा गोतास काळ. आईः—(१) आईला जर तुम्ही तळयावर पाहिलें तर मुलाला घरी पहाण्याचें कारण नाही. (२) त्याची आई त्याच्या पोटाकडे पाहिल पण बायको धोतराकडे पाहिल. मुलेंः—(१) हत्तीला पकडून भांड्यांत कोंबणें ही मुलांची वेडी भाषा असते. (२) लहान मूल जितका वेळ निजतें तो सर्व वेळ आईला फार उपयोगी पडतो. (३) नेहमीं हातां-खांच्यावर असणारें मूल आणि मांडीवर घेऊन लावलेली पत्रा-वळ कधीहि चांगली होणें नाही (इंग्रजी—“मदर्स डार्लिंग्स मेक बट् मिल्क-सॉप हीरोज ”).

बायकाः—(१) स्त्री तरुणपणीं आनंददायक असते पण म्हातारपणीं त्रासदायक वाटते. (२) भर ज्वानींत असतांना एखादी चकिल्ली (चांभार जातीची) मुलगी व नाचणीचें कणीसहि सुंदर दिसते (संस्कृत—प्राप्तेतु षोडशे वर्षे गर्दभी अप्परा भवेत्). (३) जन्माला येणाऱ्या प्रत्येक मुलीचा नवरा अगोदरच जन्मलेला असतो (इंग्रजी—मॅरेजेस आर भेड इन् हेवन). (४) बायकांचें शहाणपण जुलीपुरतें. (५) सौंदर्य तिच्यांतून गळतें आहे; कुत्रें तें चाटीत आहे, तर एक फुटकें भांडें तें भरावयास आण ! (एखाद्या सौंदर्याचा दिमाख दाखविणाऱ्या कुरूप स्त्रीसंबंधी बोलतांना). (६) एखादी रंभेसारखी वेश्याहि बायको करा, पण लिहितां येणारी मुलगी पक्कळ नका. (७) एखाद्या बाईच्या अंगावर दागिने घाला व तिच्याकडे बघा, आणि एखाद्या भितीला गिलावा करा व तिच्याकडे बघा. (इंग्रजीः—नो वूमन ईज अग्ली व्हेन् शी ईज ड्रेस्ड). (८) राजे, बायका आणि लता जवळ असेल त्याला कवटाळतील. (९) बायकांना आपण धर्मादाय म्हणून अन्न घालीत नाही. (१०) गरीबाची बायको म्हणजे कोणाचेंहि प्रीतिपात्र म्हणावें. (११) चोराची बायको नेहमीं विधवा असते. लग्नः—(१२) ज्या घरांत लग्न होईल त्यांत पुढें सहा माहिने दुष्काळ पडेल. (१३) माकडाप्रमाणें कुरूप असली तरी आपल्याच जातीची मुलगी करा. (१५) मुलगी दहा वर्षे वयाच्यावर

लगाशियाय ठेवू नये, मग ती एखाद्या परिया असपृश्याला सुद्धां यावी (इंग्रजी—डाटर्स अँड डेड् फिशेस आर नो कीपिंग वेअर्स).

नवराबायकोः—(१) लाकडे ! तूं स्वयंपाक करूं नकोस कीं कडीचे पांठ दळूंहि नकोस; माझ्या डोळ्याप्रमाणें प्रिय असलेली तूं माझ्याजवळ असलीस म्हणजे पुरे. (२) लग्नानंतर साठ दिवस इच्छा राहिल, तसि दिवस विषय राहिल व नव्वद दिवस झाले कीं, ती केरसुणासारखी होऊन बसेल (इंग्रजी—व्हेन् ए कपल आर न्यूली मॅरिड, दि फर्स्ट मन्थ ईज हॉनिमून आर स्मिक्-स्मॅक्; दि सेकंड इज हीदर अँड दीदर; दि थर्ड ईज ट्विक्-ट्विक्; दि फोर्थ—दि डेव्हिल टेक देम दॅट् ब्रॉट दी अँड मी टुगेदर). (३) दोन बायकांच्या नवऱ्यानें लांब केंस कां ठेवावेत ? (४) नवऱ्याजवळ पैसा नसला म्हणजे प्रत्यक्ष त्याची बायकोहि त्याचा मान ठेवीत नाही. (इंग्रजीः—व्हेन् पॉव्हर्टी कम्स इन् अँट् दि डोअर, लव्ह लीप्स आऊट दि विंडो). (५) आपल्या बायकोला मारण्यास गांवच्या पाटलाची परवानगी पाहिजे कां काय ? (६) संशयी नवऱ्याच्या बायकोला चाळीस नवरे असतात. (७) घरांतली स्वतःची बायको मरगोसा (कडू) झाडा-प्रमाणें वाटते पण बाहेरची उंसाप्रमाणें वाटते.

स्त्रीदोषः—(१) जो आपल्या वापशीं कर्म करते तिला मोठा किंवा लहान भाऊ सारखाच (इंग्रजी—शी ईज अँज कॉमन अँज ए वार्वसे चेअर). (२) रडक्या माणसावर किंवा हुंसक्या बाईवर विश्वास ठेवू नका. (३) पातिव्रत्या-खेरीज सौंदर्य, सुवासरहित पुष्पाप्रमाणें आहे. (४) कुमार्गला जाण्याची संधि मिळाली नाही म्हणून ती पातिव्रता आहे (संस्कृतः—तुरगव्रह्मचर्य). सासूः—(१) माझ्या मुलीला मी आठवड्यांतून दोनदां न्हावूं घालीन पण सुनेला फक्त दिवाळीत. (२) फुटलेलें मडकें एकवेळ जडवितां येईल पण सासुसुनेचें कधीं एकत्र जमणार नाही. (३) माझा मुलगा मेला तरी मरुंदे, पण त्याच्या मरण्यानें सुनेचा ताठा कमी झाल्याचें पाहून मला समाधान वाटेल. (४) सासूच्या हातून भांडें फुटलें तर तें मातीचें होतें, पण सुनेच्या हातून फुटलें तर मात्र तें सोन्याचें होतें.

[संदर्भग्रंथः—मुरडॉक—क्लासिफाईड कॅटलॉग ऑफ तामिळ प्रिंटेड बुक्स; गोव्हर—फोक-साँग्स ऑफ सदर्न इंडिया; काल्दवेल—कॅंपॅरिटिव्ह ग्रामर ऑफ दि द्रविडियन लॅंग्वेजेस; एस्. सी. चिटी—दि तामिळ ग्लुटार्च; पोप—फर्स्ट लेसनस् इन् तामिळ; अनॉलेड—गॅलक्सी ऑफ तामिळ पोएटस्; काटली लिस्ट ऑफ बुक्स इन् मद्रास प्रेसिडेन्सी. कनकसभे—तामिळ्स्, १८०० ईयर्स अँगो. हर्मन जेनसेन—तामिळ प्राव्हर्सेस; लाझारस—डिक्शनरी ऑफ तामिळ प्राव्हर्सेस; सत्यनेसन—हँडबुक ऑफ तामिळ प्राव्हर्सेस अँड प्रेजेस.]

ताम्रपर्णी—मद्रास. तिनेवेल्ली जिल्ह्यांत ही एक नदी आहे. हिचा वृहत्संहितेंत उल्लेख आहे. ही पश्चिमघाटांत आगस्त्यमलई नांवाच्या शिखराजवळून निघाली आहे. पुढें कांहीं अंतरावर पापनाशनम् नांवाचे तीर्थ असून वन-तीर्थाजवळ हिचा एक धबधबा आहे. ही मानारच्या आखा-तास मिळते. या नदीस बंधारे असून त्यापैकी मरुडूर नांवाच्या बंधान्याच्या योगानें ३०००० एकर जमीनीला पाणी पुरविलें जातें बाकीच्या ६ बंधान्यांच्या योगानें ७१००० एकर जमीनीस पाणी मिळतें. या नदीचे खोरे अत्यंत सुपीक आहे.

ताम्रल्लिप्ति—या शहराचा महाभारतांत भीमविजयांत, भांग्रपर्वीत आणि वृहत्संहितेंत उल्लेख आहे (१०.१४). अशोकाच्या साम्राज्याची ताम्रल्लिप्ति ही पूर्वेकडील सीमा होय. हें (तमलुक) हल्ली गंगेच्या मुखाजवळचें बंदर आहे. हल्ली हें बंगाल इलाख्यातील मिदनापूर जिल्ह्यांत समुद्रापासून ३० कोसांवर आहे. येथें चिना प्रवाशी फाहिआन यांनी दोन वर्षे राहून संस्कृतचा अभ्यास केला होता. (तमलुक पहा) [स्मिथ अर्लि हिस्टरी ऑफ इंडिया].

तारः-तारकासुर (१)—त्रिपुरांतील दैत्य (त्रिपुर पहा). यास ताराक्ष अथवा तारकाक्ष, कमलाक्ष आणि विद्युन्माली असे तीन पुत्र होते. (भार. कर्णपर्व अ ३३).

(२) दनुपुत्र दानवांतील एक.

(३) वज्रांग दैत्यास वरांगीपासून झालेला पुत्र. याच्या पासून अतिशय उपद्रव झाला असतां कार्तिकेयाचा अवतार झाला, व त्यानें सातव्याच दिवशीं यास मारिलें (मत्स्य-पुराण अ. १४७-१५९)

तारकेश्वर—बंगाल इलाखा. हुगळी जिल्हा, श्रीरामपूर पोटाविभागांत हें एक खेडें आहे. हें खेडें तेथें असलेल्या शिवाच्या देवालयामुळेच फार प्रसिद्ध आहे. या देवालयाच्या नांवानें पुष्कळशी जमीन आहे. शिवरात्रीच्या दिवशीं येथें यात्रा भरते. यात्रेला २०००० लोक जमतात. दुसरी मोठी यात्रा चैत्र संक्रांतीदिवशीं भरते. या वेळेस यात्रेंत १५००० हजार लोक असतात. येथें नुकताच सत्याग्रह होऊन महंत व लोकांचे प्रतिनिधी यांमध्ये देवस्थानाच्या व्यवस्थेसंबंधीं करार झाला आहे.

तारा (१)—बृहस्पतीच्या दोन स्त्रियांतील दुसरी. हिला चंद्रापासून बुध हा पुत्र झाला व त्यामुळे शापापासून चंद्रास क्षय लागला अशी पौराणिक कथा आहे.

(२) सुषेण वानराची कन्या व वालीची स्त्री. हिचा पुत्र अंगद.

(३) सूर्यवंशीय हरिश्चंद्र राजाची स्त्री. हिला तारामती असें हि नांव असून रोहिदास नामक पुत्र होता.

तारापूर—रायगड संस्थानांत ३७ गांवांची ही जमीन-दारी आहे. क्षेत्रफळ ९६९४ एकर. लोकसंख्या ९४९८.

टाकोळी १०० रु व सारा ६२४ रु. जमीनदार संस्थानिकांचा नातलग असून त्यास ठाकूर ही स्थानिक पदवी आहे.

तारापूर चिंचणी—मुंबई, जिल्हा ठाणें. माहीम व डाहाणु तालुक्यांत हीं दोन खेडी आहेत. या दोन खेड्यांच्या मध्ये खाडी आहे. यांपैकी तारापूर हें बंदर असून चिंचणी हें फार जुनें गांव आहे. यांत पारशी व वाणी सावकार फार आहेत. येथें पूर्वी फार मोठा व्यापार चालत असे.

तारापूरची स. १८८१ मध्ये एकंदर लोकसंख्या ३९३९ होती. त्यापैकी २१२४ हिंदू, ३९७ मुसुलमान, ३६६ पार्शी व ५२ ख्रिस्ती असे वर्गीकरण होतें. एक सरकारी व एक पार्शीची शाळा येथें आहे. १८२० च्या सुमारास विकाजी मेहरजांने बांधलेलें एक पारशांचें देऊळ व स्मशानभूमि आहे. इ. स. १२८० च्या सुमारास माहीमचा अधिकारी भीम यानें तारापूर जिंकलें. स. १५३३ त पोर्तु-गीजांनीं हें गांव जाळून टाकलें. १७३९ सालीं चिमाजी आप्पाणें तारापूरचा किल्ला सर केला व त्याची समुद्राकडील बाजू नीट राखून बंदोबस्त करण्यांत आला. १७७६ सालीं रघुनाथरावानें या किल्ल्याचा आश्रय घेतला होता. १८०३ सालीं तारापूरचा किल्ला इंग्रजांच्या हातीं गेला. हा किल्ला पेशव्यांनीं विकाजी मेहरजांस इनाम म्हणून दिला होता.

उत्तरेकडील बाजूस चिंचणी हा गांव असून तेथें जकातीचें ठिकाण व प्रवाश्याकरितां एक बंगला आहे. या बंगल्याचा हल्लीं शाळेकरितां उपयोग केला जातो. तारापूर व चिंचणी हीं दोन्ही ठिकाणें लष्करीदृष्ट्या पूर्वी महत्त्वाचीं मानलीं जात असत. हें ठिकाण कांचकाम व विशेषतः बांगळ्याकरितां फार प्रसिद्ध आहे. बांगळ्यांचे कारखाने खासगी मालकांचे असलेलीं अशीं मुसुलमानांचीं दहा बारा घरे आहेत. येथील मुसुलमान व ख्रिस्ती लोकांचे रीतरिवाज बरेचसे हिंदूप्रमाणें आहेत. मुंबई इलाख्याच्या विनाऱ्यावरील अनेक गांवांप्रमाणें हेंहि ठिकाण शुद्धीकरणाच्या (रीकॉन्व्हर्शन) उद्योगाला फार सोयीचें आहे.

तारावाई—थोरल्या शिवाजीचा धाकटा मुलगा राजाराम अटकेंत असतांना (१६८०-१६८९) त्याची पहिली बायको बारल्यावर संभाजीनें त्याचें हंबीरराव मोहिते सेनापति यांच्या तारावाई नांवाच्या मुलीशीं लग्न लावून दिलें. हिचें सासरेचें नांव सीताबाई होतें, परंतु तें लोपून माहेरचेंच ताराबाई हें प्रख्यात झालें. हिचा जन्म स. १६७५ त झाला. संभाजीचा वध झाल्यावर राजारामानें प्रथम विशाळगड व मग जिजी येथें राज्यकारभाराचें मुख्य ठाणें केलें. तेथें ही व हिच्या सवती राजसबाई व अंबिकाबाई या राहत असत. हिला १६९१ त शिवाजी नांवाचा पुत्र झाला. तें ऐकून येसूबाईनें (औरंग जेबाच्या कैदतून) राजारामास राज्यावर बसण्याबद्दल व मुलें माणसें जिजीस, विशाळगडाहून नेण्याबद्दल निरोप पाठविला. त्याप्रमाणें राजारामानें त्यांनां जलमार्गानें पाठविलें व मंडळी जिजीस दाखल झाली. पुढें जिजीहून राजाराम निघून

विशाळगडाकडे आल्यावर या वाया झुल्फिकरखानाच्या हातीं लागल्या होत्या, पण त्याने त्यांना कैद न करितां संभाजीचा मेव्हणा गणोजी शिर्के याच्या हवाली केलें व त्याने त्यांना विशाळगडां पोहोचविलें. राजाराम मरण पावला तेव्हां हिला शिवाजी नांवाचा एक दहा वर्षांचा मुलगा होता. त्याला रामचंद्रपंत आमात्य, शंकराजी नारायण व धनाजी जाधव सेनापति यांच्या मदतीने गादीवर बसवून हिने राज्यसूत्रे आपल्या हातीं घेतली, व राजसबाईस तिच्या संभाजी नांवाच्या मुलासह कैदेत ठेविलें. प्रथम रामचंद्रपंत या गोष्टीस राजी नव्हता. परंतु त्यामुळे गृहकलह वाढतो तें पाहून त्याने संमति दिली. पण याचा परिणाम होऊन सरदारांत फांटफूट झालीच.

ताराबाईने परशुराम त्रिवकास प्रतिनिधि करून त्याच्याकडे सर्व किल्ल्यांच्या बंदोबस्ताचे काम सोंपविलें व स्वतः कोणत्याहि एका किल्ल्यांत न राहतां वेळ पडेल त्याप्रमाणें जागा बदलण्याचे ठरविलें; याच वेळीं धनाजी जाधव, निंबाळकर, भोंसले, दाभाडे, चव्हाण, वगैरे सरदारांनी मोंगलांच्या मुलुखांत शिरून सर्व ठिकाणाहून चौथार्ई, सरदेश मुखी व घासदाणा या नांवाखाली पैसा गोळा करण्याचा क्रम आरंभिला (१७००).

अवरंगझेब मरण पावल्यावर अझीमशहा मोंगल सैन्यासह उत्तरेकडे रवाना होताच धनाजीने पुण्याच्या मोंगल फौजदाराचा पराभव केला, चाकणकिल्ला सर केला व पागल युद्धांत मोंगलांनी घेतलेला मुलूख आपल्या ताब्यांत परत घेण्यास झपाट्याने सुरुवात केली (१७०७). तेव्हां झुल्फिकरखानाच्या सत्याने अझीमशहाने शाहूची सुटका केली व तो दक्षिणेंत यावयास निघाला; तेव्हां परसोजी भोंसले, हैबतराव निंबाळकर व नेमानी शिंदे शाहूस मिळाले. शाहूने आपण परत आल्याचे वर्तमान ताराबाईस कळविलें. परंतु आपल्या हातची सत्ता सोडण्यास ताराबाई राजी नसल्यामुळे ती शाहू हा कोणी तरी तोतया आहे असें म्हणू लागली. तिने रामचंद्रपंत, निळोपंत, धनाजी जाधव, परशुराम त्रिवक शंकराजी नारायण, कान्होजी आंग्रे, व फोंडसावंत यांच्या जवळून स्वामिभक्तीची शपथ घेवून शाहूला तोंड देण्याचे ठरविलें. धनाजी व परशुराम त्रिवक यांची शाहूवर रवानगी झाली. परंतु शाहूने धनाजीस आपल्याकडे वळवून घेतलें व पुण्याच्या उत्तरेस बावीस मैलांवर खेड कडूस येथे दोन्ही पक्षांत झालेल्या चकमकीत पराभव पावून परशुराम त्रिवक सातान्यास निघून गेला (१७०७). पुढे धनाजीच्या मदतीने चंदन व बंदन व शेखमिन्याच्या मदतीने सातारा हे किल्ले शाहूने घेतले (१७०७). सातारा हातीं आल्यावर शाहूने आपल्या स्वतःस राज्यभिषेक वरून घेतला (१७०८); व ताराबाई सातान्याहून पन्हाळ्याकडे पळून गेली.

पुढे (१७०८-०९) पन्हाळा व विशाळगड हे किल्लेहि शाहूच्या स्वाधीन झाले. यानंतर तो रांगण्यास आला तेव्हां

ताराबाई तेथून मालवणास पळून गेली व रांगणा शाहूच्या हातीं पडला व कोल्हापूरहि त्याने घेतलें. झुल्फिकरखानाचे व शाहूचे सख्य असल्यामुळे, व उत्तरेस जातांना त्याने मागे दक्षिणच्या सुभेदारीवर ठेवलेल्या दाऊदखान पत्नी नांवाच्या सरदाराने मराठे सरदारांशी तडजोड करून जें शाहूचे स्वामित्व कबूल करताल त्यांनाच फक्त दक्षिणच्या सुभ्यांच्या वसुलाचा चवथा हिस्सा कांहीं अर्द्यावर देण्याचे कबूल केल्यामुळे ताराबाईचा पक्ष आतां निर्माल्यवत् झाला (१७०९).

पुढे १७१० त पन्हाळ्याच्या किल्लेदाराने तो किल्ला ताराबाईच्या स्वाधीन केला. तिने वाडकर सांवताच्या मदतीने आणीक किल्ले घेतले. ताराबाईने आतां पन्हाळा किल्ला व त्याच्या जवळचेच कोल्हापूर शहर ही आपल्या पक्षाची कायमची राहण्याची ठिकाणे केली. या वेळीं हिचा पक्ष फार प्रबळ झाला. कारण धनाजी जाधव मेल्याने व थोरल, निंबाळकर, पांडरे, आंग्रे, खटावकर, चव्हाण, सांवत, पंत-अमात्य व प्रतिनिधि ही मंडळी ताराबाईकडे होती. यांनी निरनिराळे टापू व्यापून सातारा ते कोल्हापूर प्रांतांत धुमाकूळ घातला. सारांश १७०७-१० पर्यंत शाहूची सत्ता सातारा व त्याच्या आसपास ५१२५ मैल इतकीच होती. ही सर्व स्थिति बाळाजी विश्वनाथाने पालटविली. त्याने सैन्य जमवून ताराबाईशी तोंड दिलें, तसेंच परशुरामपंतास कैदेतून काढून त्याला प्रतिनिधिपद दिलें; अनेक सरदार नवीन निर्माण केलें. ताराबाईकडील कांहीं सरदार फितवले व शाहूचा पक्ष वळकट केला व शिवाजीस तर वेडा ठरविलें. इतक्यांत (१७१२जानेवारी) ताराबाईचा मुलगा शिवाजी देवाने मरण पावला. त्याच्या मरणाने कोल्हापुरच्या राज्यकारभारांत बरीच क्रांति झाली. रामचंद्रपंताने आतां राजसबाईचा मुलगा संभाजी यास गादीवर बसवून ताराबाई व तिची गरोदर अस-असलेली सून भवानीबाई यांना अटकेंत ठेविलें. या कार्मीहि बाळाजीपंताचा हात होता. त्यामुळे संभाजी हा पुढे शाहूचा मिधा राहिला परंतु पुढे संभाजी हा शाहूशीं कुरापती काढून भांडू लागला, त्याला निजामउलमुल्क, उदाजी चव्हाण वगैरे मंडळीनीं मदत केली. अशा एका लढाईत वारणेतीरां श्रीपतराव प्रतिनिधिने संभाजीचा पराभव केला व त्याचा सारा जनानखाना कैद केला (१७१०). ताराबाई त्यांत होती; तिला परत पाठवितांना तिने कोठेहि (कोल्हापूर किंवा सातारा) कैदेतच राहावयाचे तर तुम्हांजवळ राहते असें म्हटल्यावरून शाहूने तिला साताराच्या किल्ल्यांत नजरकैदेत ठेविलें. ती जर या वेळीं कोल्हापुरास जाती तर पुढे रामराजाची स्थापना सातान्यास होती ना; परंतु तेथे तिची सून जिजाबाई (संभाजीची राणी) ही तिची मात्रा चालू देत नसे.

पुढे आपल्यास संतति होत नाही असे पाहून शाहू एखादा मुलगा दत्तक घेणार आहे हे ताराबाईस समजलें, तेव्हां मी हें दत्तविधान होऊं देणार नाही असे ती म्हणू लागली. आणि बारीक चौकशी केल्यावर आपला नातु, शिवाजीचा

मुलगा रामराजा हा अद्याप जिवंत आहे असे तिने प्रगट केले व त्याला दत्तक घेण्याबद्दल शाहूस आग्रह केला. तेव्हां तें त्याने कबूल केले व त्याप्रमाणे रामराजास गादीवर बसविण्यास सांगून शाहू वारला. या कामांत ताराबाई व तिची मून सकवारबाई यांचा तंट्या लागला होता. परंतु पेशव्याने युक्तीने तें काम तडीस नेले. सकवारबाई सती गेल्याने या कार्यांत विग्रहि राहिले नाही. सकवारने सती जाण्याबद्दल ताराबाईचाच विशेष आग्रह असावा. पुढे रामराजाला सातान्यास (पानगांवहून) आणल्यानंतर रामराजा हा आपला नातु आहे अशी रघुजी भोंसल्याची व इतर मराठेमंडळाची खात्री करण्यासाठी ताराबाई सर्वासमक्ष रामराजाबरोबर एका ताटांत जेवावयास बसली (१७५०). रामराजाला लहानपर्णांचे जिजाबाईच्या भीतीने ताराबाईने पळवून पानगांवां नेले होते. या कामी रामचंद्रपंत अमात्याची तिला मदत होती. या वेळी तिचे वय ७० वर होते. या प्रसंगी मात्र ती पेशव्याशी मोकळेपणाने वागली.

पण पुढे रामराजास गादीवर बसवून नानासाहेबांने सर्व सत्ता आफ्रमिली हें तिला न खपून, ती आपल्या पतीच्या समाधीचे दर्शन घेण्याच्या मिषाने सिंहगडास आली, व रामराजा हा खोटा आहे असे म्हणून आपल्या हाती अधिकार-सूत्रे घेण्याकरिता पंतसचीवाशी कारस्थान करू लागली. तेव्हां पेशव्याने मोठ्या मुष्किलीने तिचे मन वळवून तिला पुण्यास आणले, व तिची खुशामत करून आपल्या सर्व योजनांत तिची व तिच्या मार्फत रामराजाची संमति मिळविली. यावेळी दिल्लीस गाजीउद्दीन वगैरे दरवारी मंडळी मराठ्यांना अनुकूल होती व नानासाहेबांचा उद्देश मराठी साम्राज्याचा प्रसार दिल्लीकडे करण्याचा होता, परंतु ताराबाईने घोळ घालून तो तडीस जाऊ दिला नाही.

निजामास मदत करण्याकरिता औरंगाबादेकडे जाण्यापूर्वी ताराबाईने आपल्या पश्चात् कांहीं कारस्थाने करू नये. म्हणून सातारच्या किल्ल्यांत तिचेच लोक ठेवून, व त्यांची सर्व व्यवस्था तिजकडे सोंपवून तिला खूप ठेवण्याचा पेशव्यांनी प्रयत्न केला. अशा वेळी एकदां ताराबाईने खडा टाकून पेशव्याच्या दास्यत्वांतून मुक्तता करून घेऊन स्वतंत्र होण्याची रामराजाची कितपत इच्छा आहे हें पाहिले. परंतु आपल्या कारस्थानांत भागीदार होण्यास तो लायक नाही, असे आढळून येतांच तिने दमाजी गायकवाडास निरोप पाठविला की, सर्व देशांतिल बहुतेक सैन्य तूर्त पेशव्याबरोबर गेले आहे; तरी यावेळी तुम्हां येथे येऊन राजाला व सर्व मराठी साम्राज्यास ब्राह्मणांच्या जुलमांतून मुक्त करावे. दमाजी गायकवाड जवळ आल्याचे जेव्हां ताराबाईस समजले तेव्हां तिने राजास एकदां किल्ल्यावर येण्याकरितां निमंत्रण देऊन, तेथे तो आला असता त्यास कैद करून भिन्नेपणवद्दल त्याची चांगली निर्भत्सना केली. नंतर तिने गडाखाली शहरांत पेशव्यांच्या पक्षाची जी मंडळी होती त्यांच्यावर तोफा

डागण्याविषयी हवालदारास हुकूम केला. नाना पुरंदरे, गोविंदराव चिटणीस वगैरे मंडळी आरज्याकडे पळून गेली, व तेथे त्यांनी सैन्य जमा केले. प्रथमतः गायकवाडांने या मंडळींचा नांव येथे पराभव केला; परंतु नाना पुरंदर्याने पुढे लवकरच याचा वचपा काढून दमाजीस जोर खोल्याकडे मार्गें हटविले. इतक्यांत नानासाहेब कर्नाटकांतून परत आला व त्याने सातान्यास टाकोटाक येऊन गेंड्याच्या माळावर गायकवाडाच्या गोटावर हल्ला करून तो लुटला, व दमाजीस कैद करून बंदोबस्तांने पुण्यास पाठविले. राजा व किल्ला ही दोन्हीहि आपल्या स्वाधीन करण्याकरितां ताराबाईचे मन वळविण्याचा पेशव्याने प्रयत्न केला. परंतु त्यांत यश येत नाही असे पाहून, तो ताराबाईच्या वाटेस न जातां परत औरंगाबादेकडे केला (१७५१).

तो तिकडे गेल्यावर ताराबाईने पांच सहा हजार मराठे व रामोशी चाकरीस ठेवून वाई व सातारा हे दोन्हीहि जिल्हे कबजांत घेतले. औरंगाबादेहून परत आल्याबरोबर पेशव्याने सातान्यास वेढा देण्यासाठी वरंच मोठे सैन्य रवाना केले (१७५३). पेशव्यांच्या सैन्यापुढे आपला टिकाव लागणार नाही, अशी सातारचा हवालदार आनंदराव जाधव यास खात्री वाटत असल्यामुळे, त्याने राजास ताराबाईच्या कबजांतून काढून नेण्याचे ठरविले. ही गोष्ट ताराबाईस समजातांच तिने आनंदरावाचा, व त्याच्या कटांत जे जे कोणी समाील होते त्या सर्वांचा शिरच्छेद करण्याचा हुकूम केला; व आनंदराव जाधवाच्या जागी बाबूराव जाधव नांवाच्या दुसऱ्या एका माणसाची योजना केली. कर्नाटकांत जाण्यापूर्वी पेशव्याने ताराबाईस सांगून पाठविले की, तुम्हां आतां माझ्या स्वाधीन झाला तर राजा व त्याचा सर्व इतमाम तुमच्या ताब्यांत देण्यांत येईल. परंतु ताराबाईने पेशव्यास साफ सांगितले की, तुम्ही अनःपर माझी सत्ता मान्य करण्यास तयार आहां याविषयी सातान्यास येऊन माझी खात्री पटवून दिल्याशिवाय मी तुमचे ऐकणार नाही.

पुढे (१७५५) जानोजी भोंसले पुण्यांत आला असतां त्याने, मी पेशव्यांपासून तुम्हांस कांहीं अपाय होऊ देणार नाही असे ताराबाईस आश्वासन दिल्यावर ती पुण्यास आली. तेथे नानासाहेबांने तिचा चांगला आदरसत्कार करून तिची दिलसफाई करून घेतली. परंतु रामराजास बंधमुक्त करण्यास मात्र ती तयार झाली नाही.

शेवटी १७६१ च्या डिसेंबर महिन्यांत ताराबाई निवर्तली. मरणसमयी तिचे वय ८६ वर्षांचे होते. ती जिवंत होती तोपर्यंत रामराजाचा बंदोबस्त तिळभरहि कमी झाला नाही. अगदी अखेरपर्यंत तिच्या मनांत बाळाजी बाजीराव व सदाशिवरावभाऊ यांच्याविषयी पूर्ण द्वेष वास करीत होता. पानिपतच्या युद्धाचा दुःखपर्यवसायी शेवट होऊन त्यांत भाऊची आहुती पडली, मागून नानासाहेब शोकाने मरण पावला, तेव्हां मात्र ताराबाईस फार समाधान वाटले. व आतां मी

सुखाने मरेन असें ती म्हणाली [पेशव्यांची बखर; शाहूमहाराजांची बखर; राजवाडे खंड ३, ६, ८].

तारावाई ही फार महत्त्वाकांक्षी, दीर्घोद्योगी, रागीट, हृष्टी व मत्सरी होती. रामचंद्रपंत वगैरे बऱ्याच जुन्या सरदारांचा मनांत प्रथम शाहूस गादीवर बसवावयाचें होतें, परंतु हिला तें आवडलें नाहीं व आपल्या मुलास राजा करण्याचा हट्ट तिनें तडीस नेला. या कृत्यास प्रतिनिधि (परशुरामपंत) व (शंकराजी नारायण) सचीव ह्यांचा मदत तिनें घेतला. एव्हांपासूनच सरदारांत वैमनस्ये वाढली व त्याचा परिणाम मराठेशाहीवरील पुढच्या ६० वर्षांवर घडला. तारावाईनेच मराठी साम्राज्यांत दुहीचें बीज परेलें. ती दीर्घसूत्री, आपल्या स्वार्थासाठी वाटेल तें करणारी, करारी, फार संशया व पेशव्यांचा द्वेष करणारी होती व या कार्यां देवानें तिला आयुष्यहि फार दिलें. राजारामापुढें तिचें चाललें नाहीं. तो मेल्या वर व शत्रू दाराशी बसला असतां, खऱ्या मुत्सद्दी रामचंद्रपंताचा सल्ला तिनें धुडकावला. एकदां तर संशयावरून तिनें त्याचा अपमान करून त्याच्या पायांत रुप्याची बेडी घातली होती. परंतु तो मात्र शेवटपर्यंत तिच्याशीं इमानानें बागला. हिच्या कारभारानें शिवाजीनें घालून दिलेल्या लष्करादि एकंदर राज्यव्यवस्थेतील शिस्त नाहींशी होऊन, एकसूत्रीपणा गेला. येसूवाईसारखी ही निःस्वार्थी नसून स्वतः तर स्वार्थी होतीच, परंतु तिच्या उदाहरणानें त्यावेळीं सरदारांतहि स्वार्थ बोक्याळला. परशुरामपंत हा रामचंद्रपंताचा मत्सर करूं लागला. त्याला प्रतिनिधिपदाची लालूच देऊन तिनें फितविलें. 'शाहूस आणवून राज्यावर बसवावा' असेंच मरेपर्यंत राजारामानें सांगितलें होतें, परंतु तें तिनें एकीकडे ठेविलें तिच्या अंगीं मुत्सद्दीपणा फारसा नव्हता, मराठी साम्राज्यांत तिनें ५०-६० वर्षे ढवळाढवळ करून कोणासहि स्वस्थता लाभूं दिली नाहीं. संशयी स्वभावानें तिनें आपल्या पक्षाच्या लोकांनाहि निधीस्त काम करूं दिलें नाहीं. त्यामुळे जुने मुत्सद्दी निरुपयोगी झाले व नव्यांनां सडळ वाव मिळाला नाहीं. तिची एकंदर ४० वर्षे कैदत गेली. यावरून तिला अडकवून ठेवणेंच श्रेयस्कर असें राष्ट्रभक्तांस त्यावेळीं वाटत असावें असें दिसतें.

तारायंत्र — धातूच्या तारेंत विद्युत्प्रवाह सोडून त्याच्या साहाय्यानें पुष्कळ अंतरावर अतिशय वेगानें या यंत्रानें सांकेतिक खुणा पाठवितात. या खुणांचा संदेश पाठविण्याकडे उपयोग करितां येतो म्हणून त्यास तारायंत्र म्हणतात यास विद्युत्संदेशाहारक यंत्र असाहि पारिभाषिक शब्द आहे. तांब्याची तार किंवा जस्ताची कल्हई केलेली लोखंडी तार पृथ्वीपासून चिनीच्या प्याल्यांच्या योगानें विद्युत्दृष्ट्या निरुद्ध असलेल्या खांबावरून नेऊन दोन स्थळांचा वैशुतिक संबंध जोडतात. या तारेस विद्युत्पार्श्व असें नांव दिलें आहे. बहुतेक ठिकाणीं बीज उत्पन्न करण्याकरितां तारायंत्रांत विद्युत्घटमालेचा उपयोग करतात. डानिअल्, वायकोमेट किंवा

लाकलांशे या नांवानें प्रसिद्ध असलेल्या तीन प्रकारचे विद्युत्घट बहुधा वापरतात. याशिवाय ज्यांत विद्युत्संचय करून घेतां येतो अशा प्रकारच्या 'अॅक्युमुलेटर' नांवाच्या विद्युत्संचायक साधनांचाहि कित्येक स्थळीं उपयोग करण्याचा प्रघात आहे. बऱ्याच दूर अंतरावर असलेल्या दोन स्थळांचा संबंध घटमालेच्या योगें घडवून आणण्यापेक्षा संचायकाच्या योगानें घडवून आणण्यांत फायदा आहे. कारण त्या योगानें पेशाची बचत होऊन त्रास कमी पडतो. जमीनीवरून तारायंत्रासाठीं तार नेणें सोपें आहे; परंतु समुद्रांतून नेणें फारच कठिण आहे; व या कारणामुळे तारायंत्राचा शोध लागून कित्येक वर्षे लोटली तरी समुद्रांत तार घालण्याचें धाडस कित्येकांनीं केलें नाहीं. या कामांत प्रथमतः बहुतेकांस चांगलेंसे यश आलें नाहीं; परंतु १८५१ सालीं डोव्हरच्या समुद्रधुनींत तार घालण्यांत आली. हीच समुद्रांतील पहिली तार होय. नंतर काहीं वर्षांनीं इंग्लंड आणि अमेरिका हे दोन देश तारायंत्रांनीं निगडित करण्यांत आले.

समुद्रांतील तारेची रचना.—दोन स्थळांमध्ये शेंकडों किंवा हजारों मैल समुद्र असतो. म्हणून वादळ, लाटा, वारा किंवा समुद्रांतील प्राणी यांच्यापासून तारेस धक्का पोहचूं नये म्हणून विशिष्ट पद्धतीनें तार तयार केलेली असते. तांब्याच्या सात तारा एकत्र करून त्यांची एक दोरी केलेली असते. या दोरीस भोवती गटापर्ची व डांवर यांचे चार पांच थर दिलेले असतात. व त्यांस डांबरांत बुडविलेल्या वांकांनै मडवून काढितात. व हे सर्व एकत्र रहावे म्हणून त्यावर डांवर आणि वांक यांनीं मडविलेली पोलादी तार गुंडाळतात. या प्रकारें तयार झालेल्या तारेवर खारट पाणी आणि समुद्रांतील मोठाले प्राणी यांचे काहीं चालत नाहीं.

मॉर्सचे तारायंत्र.—धावडी लोखंडाच्या एकाद्या शलाकेस भोवती रेशमानें गुंडाळलेल्या तारेचे मळसूत्राकार वेढे दिले आणि त्यांतून विद्युत्प्रवाह सोडला तर त्या लोखंडाच्या अंगची चुंबकशक्ति विलयास जाते. विजेच्या धा गुणधर्मांचा उपयोग करून मॉर्स यानें एक तारायंत्र तयार केलें. त्याची रचना संक्षेपतः पुढें दिल्याप्रमाणें आहे:—विद्युत्प्रवाह एका लोखंडी तुकड्यास भोवती फिरवावा. ह्या लोखंडी तुकड्यासोबती एका स्प्रिंगला जोडलेली लहानशी लोखंडी पट्टा ठेवावी. या पट्टेचें एक टोंक सुटें असून त्याला सुईसारखें टोंक असतें. जव्हां प्रवाह सुरू होतो तेव्हां ती पट्टी आकर्षिली जाऊन वेढ्याच्यांत असलेल्या लोहाच्या तुकड्यास चिपटते. प्रवाह चालू असतांना सुईच्या टोंकाजवळ एक कागदाची पट्टी सावकाश सरकत जाईल अशा योजना केलेली असते. म्हणून क्षणिक प्रवाहानें कागदी पट्टीवर टिंब उठूं शकतें. जर प्रवाह तत्काळ बंद न करितां काहीं काळ तसाच सुरू ठेविला तर त्याच्या योगानें रेष उठते. अशा

रितीने रेपा आणि टिबें यांच्या सांकेतिक समुच्चयाने वर्ण-माला बसवितां आली आहे. उ. - म्हणजे अ, - म्हणजे व, - म्हणजे क इ. इ. तारखात्यांतील कारकून इतके तरबेज असतात कीं, नुसत्या आवाजावरूनच त्यांना तार वाचतां येत. तारेच्या कागदी पट्टीवरील रेपा आणि टिबें यांकडे त्यांना बिलकुल पहारें लागत नाहीं.

मांसच्या यंत्रपद्धतीशिवाय दुसऱ्या अनेक तऱ्हा आहेत. त्यांपैकी दोन पुढें दिल्या आहेत. फिरत्या लोहचुंबकाच्या सुईसमोवार जर विद्युत्प्रवाह फिरविला तर सुई उजवीकडे अगर डावीकडे प्रवाहाच्या दिशेच्या उलट सुलट अनुक्रमानें फिरते. असल्या प्रकारच्या चलित सुईचा उपयोग करून एक तारायंत्र बसविलें आहे. या यंत्रांत घडयाळापरं ज्या प्रमाणें रोगन आंकडे असतात त्याप्रमाणें चुंबक सुईच्या समोवार वर्णमाला बसविलेली असते व त्यायोगानें संदेश पाठवितां येतो. याच यंत्रांत जर डावीकडे सुई वळली तर टिब आणि उजवीकडे सुई वळली तर रेपा असा संकेत करून संदेश पाठवितां येतो. अशा यंत्राच्या तबकडीवर वर्णमाला काढीत नाहींत.

वरील दोन प्रकारच्या यंत्रांपैकी पहिल्या यंत्रावरून बातमी वाचणें जरी सुलभ आहे तरी तें यंत्र वापरणें त्रासदायक असून बातमी जलद रितीने पाठवितां येत नाहीं. म्हणून वरील यंत्राचा युरोपांतील बडे लोक घरगुती कामांकडे क्वचित् क्वचित् उपयोग करितात. दुसऱ्या प्रकारचें यंत्र क्रिस्थेक ठिकाणी प्रचारांत आहे. तारायंत्राचें काम सुव्यवस्थित चालण्याकरितां प्रवाह जात आहे किंवा नाहीं हें समजणें अत्यावश्यक आहे; व त्याकरितां गॅल्व्हानो मिटरचा म्हणजे चुंबकत्व असलेल्या सुईचा उपयोग करितात.

दु हे री ता रा यंत्र. - एकाच तारेच्या योगानें एकाच वेळीं बातमी पाठविणें आणि बातमी घेणें हें एकसमयावच्छेदेकरून ज्या यांत्रिक रचनेमुळें करितां येईल अशा रीत प्रथमतः जी. डब्ल्यू गिट्ल यानें सन १८५३ सालीं शोधून काढली. त्यानंतर या पद्धतींत अनेक सुधारणा होऊन 'डिफरेन्शियल' पद्धति आणि 'ब्रिज' पद्धति अशा दोन महत्त्वाच्या रीती व्यवहारांत चालू आहेत. या दोन रीतीपैकी 'ब्रिज' रीत जास्त उपयुक्त आहे म्हणून तिची माहिती पुढें दिली आहे. (आकृति नं. १ पहा).

ब ही ब्याटरी आहे व र हा रिओस्टॅट आहे (रिओस्टॅट म्हणजे वाज जास्त कमी न जातां एका ठराविक प्रमाणांत जाळं देण्याचें यंत्र); क हें कन्डेन्सर आहे. म्हणजे विजेचा संचय करण्याचें यंत्र. पृथ्वी म्हणून खूण केलेली तार पृथ्वीस जोडली आहे आणि तार म्हणून निर्देश केलेली तार परस्थळीं पाठवून दिली आहे.

ब ह्या ब्याटरींत उत्पन्न झालेली वाज किळीतून जाऊन ड या ठिकाणी ड प आणि ड च या दोन मार्गांनीं विभागते. ड प आणि ड च या दोन ठिकाणीं विजेस सार-

खाच प्रतिरोध व्हावा म्हणून ज्या दोन तारांची विद्युत्प्रतिरोध-शक्ति नारखीच आहे, असल्या तारा बसवितात. ब्याटरीचें दुसरें ध्रुवठोक पृथ्वीस जोडून तें पुढें कन्डेन्सर आणि रिओस्टॅट यांस "समान्तर" जोडून 'च' या ठिकाणीं जोडलेलें असतें. किळीच्या साहाय्यानें विजेचा संयोग अगर वियोग केला तरी प आणि च या ठिकाणीं विजेचा जोर सारखाच रहातो. त्यामुळे तार घेणाऱ्या यंत्रावर कांहींच परिणाम घडत नाहीं. परंतु जेव्हां तारेंतून दुसरीकडची बातमी स प या ठिकाणीं दोन मार्गांनीं विभागते व ड प या मार्गाचा विरोध प, च, पृथ्वी या मार्गापेक्षा भिन्न असल्याकारणानें घेणाऱ्या विद्युत्प्रवाहाचा परिणाम तार घेणाऱ्या यंत्रावर घडतो. याप्रमाणें परस्थळीं जाणाऱ्या विद्युत्प्रवाहाचा परिणाम तार घेणाऱ्या यंत्रावर न घडतां परस्थलाहून घेणाऱ्या विद्युत्प्रवाहाचा परिणाम घडतो व त्यामुळे एकाच तारेनें बातमी पाठविणें आणि घेणें या गोष्टी एकसमयावच्छेदेकरून करितां येतात असें दिसून येईल.

च तुः सं दे शी ता रा यंत्र. - यानें एकाच तारेनें एकाच वेळीं दोन संदेश पाठविणें आणि दोन संदेश घेणें अशा चार क्रिया करितां येतात. असल्या प्रकारचें यंत्र तयार करण्याचें काम प्रथमतः डॉ. जे. बी. स्टार्क यानें हातीं घेतलें. परंतु एडिसन यालाच व्यापारी दृष्ट्या फायदेशीर पडेल असें यंत्र करण्याचें यश संपादितं आलें. आकृतीत दिलेलें यंत्र हें एडिसन याच्याच सुधारलेल्या पद्धतीपैकीं एक यंत्र आहे. या यंत्रामध्ये एकाच वेळीं एकाच दिशेनें दोन संदेश पाठवितां येणें एवढीच गोष्ट दुहेरीसंदेशयंत्रापक्षां जास्त आहे व तेवढ्या पुरतेच त्याचें पुढें वर्णन केले आहे. वाकीचा भाग दुहेरीयंत्र पद्धतीप्रमाणें समजावा. (आकृति नं. २ पहा).

आकृतीतील क आणि ग ह्या बातमी पाठविण्याच्या दोन किळ्या आहेत. यांच्यापैकी क नें विद्युत्प्रवाहाची फक्त दिशा बदलतां येते आणि ग नें विद्युत्प्रवाहाचा फक्त जोर बदलता येतो. र आणि व हीं दोन बातम्या घेण्याचीं यंत्रे आहेत; यांपैकी र हें ध्रुवात्मक पद्धतीचें आहे. याशिवाय दुहेरी संदेशपद्धतीत दाखविलेले भाग असतात ते भाग वरील आकृतीत दाखविले नाहींत. अनेक संदेशपद्धति म्हणून आणखी एक तऱ्हा आहे. या तऱ्हेनें एकाच तारेनें एकाच वेळीं अनेक संदेश पाठवितां आणि घेतां येतात. परंतु ही पद्धत फारशी व्यवहाराच्या उपयोगी नसल्याकारणानें विशेष उपयोगांत नाहीं; म्हणून तिचें वर्णन दिलें नाहीं.

स्व यं चलित तारायंत्र. - मांस याच्या पद्धतीनें टिबें आणि रेपा फार दूरच्या स्थळीं शीघ्र गतीनें हातानें पाठविणें अशक्य आहे असें दिसून आल्या कारणानें वरील प्रकारचें यंत्र शोधून काढलें गेलें. १८५६ सालीं वेन यानें एक यंत्र तयार केलें; परंतु त्यावेळीं त्याचा कोणी उपयोग केला नाहीं. सध्या व्यवहारांत उपयोगी असलेलीं यंत्रे याच यंत्राच्या सुधारलेल्या आवृत्त्या होत. या पद्धतींत कागदाच्या एका पट्टीवर

दोहों अंगास भोंक पडतात. डावीकडे किंवा उजवीकडे भोंक असल्यास टिंब किंवा रेपा समजण्याचा संकेत असतो. ही पट्टी यांत्रिक हळावरून फिरते; व याप्रमाणे फिरत असतांना या छिद्रामुळे यांत्रिक दांड्यांच्या योगाने ठराविक वेळाने प्रवाह बंद होतो किंवा ठराविक वेळाने निरुद्ध दिशेने सुरू होतो, यामुळे स्थितिर्विशिष्ट विद्युत्तेच्या योगाने उत्पन्न होणारी वीज अत्यल्प प्रमाणात उत्पन्न होते व तार पाठविण्याचे काम शीघ्रपणे करितां येते.

हस्त लेख संदेश वाहक यंत्र — या यंत्राने दूरच्या प्रदेशां एखाद्याने येथे लिहिलेले जसेच्या तसे पाठवितां येते. या यंत्राने पाठविण्याच्या लेखणीच्या गतीचे ९०° अंश करणाऱ्या दोन सरळ रेपांच्या गतीत 'पृथकरण' केले जाते. या कामासाठीं तरफांच्या समुदायांचा उपयोग करितात. लेखणी तरफांस जोडलेली असते. उपरिनिर्दिष्ट तरफांच्या योगाने पृथकरण होऊन उत्पन्न झालेल्या सरळ गतीच्या योगे गतीच्या लांबीच्या मानाने कमीजास्त प्रमाणांत दोन विद्युत्प्रवाह पाठवितात. बातमी घेण्याच्या ठिकाणी ह्या कमी जास्त येणाऱ्या विद्युत्प्रवाहाच्या योगे कमीजास्त प्रमाणांत लोहचुंबकत्व उत्पन्न करून तरफांच्या समुदायास गति देतात. या तरफांच्या समुदायास लेखणी जोडलेली असते. संदेश पाठविण्याच्या ठिकाणच्या तरफांच्या समुदायांप्रमाणेच संदेश घेणाऱ्या तरफांच्या हालचाली होतात. त्यामुळे दुसऱ्या ठिकाणी जसेच्या तसे हस्तलेख उठू शकतात.

विद्युत्तारा यंत्राने चित्र लेखन.—सेलेनियम नांवाच्या पदार्थावर उजेड पडला असतां तो जास्त प्रमाणावर विद्युत्प्रवाह करितो ह्या त्याच्या गुणधर्माचा फायदा घेऊन तारायंत्राने चित्रलेखन करितां येते. जें चित्र पाठवावयाचे असेल तें कांचेच्या एका नळीवर बसविलेले असते. या कामासाठी फोटोग्राफीचे चित्र उत्तम प्रकारे उपयोगी पडते. विद्युद्दीपाचा प्रकाश बाह्यगोल लेन्साने केंद्रीभूत करून त्या फोटोवर पाडतात. कांचेच्या नळीमध्ये बसविलेल्या त्रिकोणी लोलकाचा आरसा नळीमध्ये फोटोतून शिरलेल्या किरणांस नळीबाहेर पाठवितो. हे किरण एका सेलेनियमच्या ब्याटरीवर पडतात व त्यामुळे प्रकाशाच्या कमीजास्त तीव्रतेच्या प्रमाणांत विद्युत्प्रवाह कमीजास्त असा वाहू लागतो. कांचेचे वरील नळीकडे एका मळसूत्राच्या योगाने शंकाकार फिरत असते. चित्रयंत्रसंदेश घेण्याच्या ठिकाणी असल्याच प्रकारचे दुसरे कांचेचे नळीकडे वरीलप्रमाणे फिरत असते. या नळीवर फोटोग्राफीच्या कांचेवर असलेला प्रकाशप्राही रासायनिक थर बसविलेला असतो व त्याच्या समोर एक विद्युद्दीप असतो. त्या दीपाच्यापुढे भोंक पाडलेला असा एक लोखंडी पत्रा बसवितात आणि त्या दीपाच्या आणि पत्र्याच्या दरम्यान अल्युमिनमची झांकणी असते. या झांकणीच्या योगे त्या भोंकांतून जाणारा प्रकाश कमीजास्त होतो. ज्या ज्या प्रमाणांत विद्युत्प्रवाह येईल त्या त्या प्रमाणांत त्या

भोंकांतून कमीजास्त प्रवाह जाऊन नळीवरील प्लेटीवर मूळच्या चित्राचे भाग उठू लागतात व थोड्याच वेळांत संपूर्ण चित्र उठते.

पूर्वे तिहास—इ. स. १८३८ पूर्वी विद्युत्संदेश पाठविण्यास पूर्ण (दुहेरी) तारामंडळाची जरूर होती. पण त्यापूर्वी के. ए. स्टेनहोल याने या दुहेरी तारेच्या ऐवजी एकेरी तार वापरला असतां चालेल असे सिद्ध केले. दुसऱ्या तारेच्या ऐवजी त्याने एकाच तारेची टांके पृथ्वीला जोडून विद्युन्मंडल पूर्ण केले. अशा तऱ्हेने दुहेरी तारेच्या ऐवजी एकेरी तारेने जर काम भागते, व विजेचा परत मार्गहि पृथ्वीच्या जोडाने सुलभ होऊ शकतो, तर दोन्हीहि मार्गांचे काम पृथ्वीच्याच जोडाने कां होऊ नये व तारांची जरूर पूर्णपणे कां नाहीशी होऊ नये, असा त्याच्यापुढे प्रश्न आला व एकेवेळी हेहि घडून येईल असे त्याने भाकीत केले.

मॉर्स:—यानंतर १८४२ साली त्याविषयी मॉर्सने कांही प्रयोग केले. त्याने एका कालव्याच्या दोन्ही बाजूस दोन दोन धातूचे पत्रे कांही अंतरावर पाण्यांत सोडले, त्यापैकी एका बाजूची जोडी त्याने विद्युद्दाला जोडली, व दुसऱ्या बाजूची जोडी तारायंत्राच्या ग्राहकाला जोडली. या व्यवस्थेनंतर पहिल्या पत्र्याच्या जोडीतून जसजसा प्रवाह सोडावा तसतशा खुणा दुसऱ्या पत्र्यास जोडलेल्या तारायंत्राच्या ग्राहकावर येऊ लागल्या. या दोन पत्र्यांमधील अंतर मात्र कालव्याच्या संदीच्या चौपट असावयास पाहिजे. या त्याच्या प्रयोगावरून व यापुढे विल्किन्स, हॉयटन वगैरेच्या प्रयोगावरून विनतारी तारायंत्राची शक्यता सिद्ध होऊ लागली.

ट्रिब्रिज:—सूक्ष्मध्वनिश्रावकाच्या शोधाने याचा प्रयोग वराच सुलभ झाला. गतिजन्यविद्युत् (डायनॅमी), अन्योन्यगामी प्रवाह उत्पन्न करणारे यंत्र किंवा प्रवर्तक वेटोळे (इंडक्शन कॉईल) यांच्या तारांची टांके दोन ठिकाणी जमीनीत पुरली व मध्येच हे सूक्ष्मध्वनिश्रावक यंत्र ठेवले, तर प्रवाहाची जसजशी घडीमोड करावी तसतसा ध्वनि त्या सूक्ष्मध्वनिश्रावकास ऐकू येतो, हा पृथ्वीच्या अंगां असलेल्या विद्युद्वाहकतेचा प्रयोग झाला. याशिवाय त्याने पाण्याच्याहि अंगां असाच विद्युद्वाहकतेचा गुण आहे हे सिद्ध केले. एका जहाजावर विद्युदुत्पादक यंत्र ठेवून त्याची दोन टांके समुद्रांत सोडली व कांही तरी चिन्हे दर्शविण्याच्या हेतूने प्रवाह कमी जास्त सोडू लागले, तर त्याच समुद्रांत असलेल्या दुसऱ्या एखाद्या जहाजावर अशा तऱ्हेचे समुद्रांत सोडलेले दोन पत्रे असतील व त्या पत्र्यांना जर शब्दवाहक यंत्र जोडले तर समुद्रांतून जाणारा विद्युत्प्रवाह त्या पत्र्यांवर येऊन शब्दवाहक यंत्रांत नाद उत्पन्न होतो.

यानंतर कांही दिवसांनी म्हणजे १८९१ साली दोन दूर अंतरावरच्या विद्युद्रोधित विद्युन्मंडलांत चुंबकीय प्रवर्तन

सुरू करून त्या दोन ठिकाणांत संदेशव्यवहार सुरू करता येईल की नाही याविषयी त्याने प्रयोग केले. या प्रयोगांच्या सिद्धतेनंतर पृथ्वी व पाणी यांच्या विद्युद्वाहकतेशिवाय चुंबकीय प्रवर्तन हे विनतारी तारायंत्राला तिसरेंच साधन सांपडलें.

प्रीस्टः—१८८५ मध्ये प्रीस्ट व हीन साइड या दोघांनी विद्युद्वाहकता व चुंबकीयप्रवर्तन या दोघांच्या साहाय्याने एक यंत्र तयार केलें. या यंत्रानें प्रत्यक्ष शब्द पाव मेलपर्यंत ऐकू जात होते व १००० यार्डपर्यंत खुणा केल्या जात असत. यानंतर वलग्नी सिमथ यानें विनतारी विद्युत्घंटा शोधून काढली.

हर्दक्ष च्या लहरींचा शोध.—आतांपर्यंतच्या विनतारी तारायंत्राच्या शोधांचा भर, जमीन किंवा पाणी यांची विद्युद्वाहकता, या दोघांचें एकीकरण किंवा स्थिरविद्युत्प्रवर्तन यांवर होता. पण हीं सर्व साधनें विजेच्या ठिणगीच्या योगानें उत्पन्न होणाऱ्या विद्युलहरींच्या शोधानें मार्गें पडलीं. धातूच्या चुंब्यानें भरलेल्या नळीला शब्दवाहक यंत्र जोडलें व तिच्या जवळपास कोठें विद्युत्स्फुलिंग पडूं लागले, तर त्यांचा त्या नळीवर परिणाम दिसूं लागतो; जवळपासच नव्हे तर हा परिणाम पांचशें यार्डपर्यंत दिसतो. साधारण प्रवर्तनाचाच हा परिणाम असावा असा त्यावेळीं समज होता पण या विद्युत्स्फुलिंगाच्या योगानें जवळपासच्या जागेत विद्युलहरी उत्पन्न होतात हें १८८७ सालीं हर्दक्षनें प्रयोग करून सिद्ध केलें.

मार्कोनीचे यंत्रः—मार्कोनीनें मुख्यत्वेकरून या विद्युलहरींचाच विनतारी यंत्राच्या शोधाकडे उपयोग करून घेतला, व त्याच्या करतां १८९४ ते १८९६ च्या दरम्यान विद्युलहरींचा शोध लावण्याचें यंत्र किती सुधारून उत्तम करतां येईल याकडेच त्यानें लक्ष दिलें. त्यानें स्वतः एक शोधक नळी तयार केली.

व व ही हॅटिनमची तार लावलेले प प हे चांदीचे दोन ठोकळे आहेत व या दोन ठोकळ्यांमध्ये शें. ९५निकेल व शें. ५ चांदी या प्रमाणांत धातूचा बीस ठेवला आहे व नंतर ही नळी निवार्त केली आहे. ही कांचेची असून हिला धरण्याला म ही मूठ केलेली आहे. पूर्वी तयार केलेल्या कोणत्याहि विद्युलहरीशोधकापेक्षा हा फार सूक्ष्म शोधक तयार झाला; पण मार्कोनीचा हेतु केवळ सूक्ष्म शोधक शोधून काढणें एवढाच नसून, त्याच्या योगानें विद्युलहरींचा विनतारी तारायंत्रांत कसा उपयोग होईल हा होता. १८९२ सालीं सर विल्यम क्रूकेन या विद्युलहरींचा विनतारी तारायंत्राकडे उपयोग करतां येईल असें सुचविलें होतें, पण त्या दिशेनें कोणीच प्रयत्न केले नाहींत. पुढें जॉ. मार्कोनी (हा इटालियन शास्त्रज्ञ होय) यानें या दिशेनें प्रयत्न केले. त्यानें दोन तऱ्हेचीं यंत्रे शोधून काढलींः—(१) प्रेषक (संदेश पाठविणारे) व ग्राहक (संदेश घेणारे).

(१) प्रेषकः—या यंत्रांत त्यानें विद्युत्प्रवर्तक किंवा विद्युत्स्फुलिंग वेटाळें (म्हणजे ज्याच्या योगानें विस्फुलिंग उत्पन्न होतील तें) ठेविलें. त्या वेटाळ्याचा एक गोळा त्यानें जमीनीस जोडला व दुसरा अंतरिक्षस्थ तारेस जोडला. प्रवर्तक वेटाळ्याच्या आद्य वेटाळ्यांत त्यानें कमीजास्त प्रवाहाच्या योगें (तुटक तुटक प्रवाह सोडून) खुणा करण्याकरितां एक किल्ली ठेविली. ज्या तऱ्हेनें ही किल्ली दाबावी, त्या तऱ्हेनें ही अंतरिक्षस्थ तार विद्युद्धारहित किंवा सहित व्हांवी व त्यामुळे हवेंत विद्युदांदोलनें उत्पन्न व्हावी, व या आंदोलनांच्या निरनिराळ्या प्रकारावर निरनिराळीं चिन्हे बसविलीं होती. ही प्रेषक यंत्रावद्दलीं माहिती झाली. आतां ग्राहक यंत्राकडे वळें

(२) ग्राहकः—या ग्राहक यंत्रांत (आकृति नं. ४ पहा.) त्यानें आपल्या विद्युलहरीशोधक नळीचा प्रयोग केला. या नळीचे एक टोंक त्यानें पृथ्वीला जोडलें व दुसरें अंतरिक्षस्थ तारेस जोडलें. या नळीच्या ओळींतच त्यानें एक व्हांवटाचा विद्युद्धट व सूक्ष्मभेद दाखविणारा रिले (टप्पा) ठेविला. स्थानिक विद्युद्घटाच्या मदतीनें हा रिले वातमी लिहिणाऱ्या यंत्राला गति देतो.

वरील यंत्राची क्रिया.—प्रेषक यंत्रांत असलेली किल्ली जशी दाबावी किंवा सोडावी त्याप्रमाणें अंतरिक्षस्थ पडदाविद्युद्धारसहित किंवा रहित होतो आणि त्यामुळे उच्च कंपनसंख्येची विद्युदांदोलनें उत्पन्न होतात. अंतरिक्षस्थ पडद्याला लावलेला विद्युत्स्फुलिंग गोळा व जमीनीशीं जोडलेला दुसरा विद्युत्स्फुलिंग गोळा हे मिळून विद्युत्संचायक (कंडेन्सर) बनतो. विद्युत्स्फुलिंग पडण्यापूर्वी स्थिरविद्युच्छक्तिरेषा एका गोळ्यापासून दुसऱ्या गोळ्यापर्यंत वक्र होतात व स्फुलिंग पडला म्हणजे त्या रेषा दूरदूर जाऊं लागतात, या वेळीं त्यांचीं टोंके पृथ्वीला लागलेलीं असतात. त्या रेषा अशा तऱ्हेनें जात असतांना त्याच्या बरोबर चुंबकीय शक्तिरेषा उत्पन्न होऊन पाण्यांत लाट, धोंडां टाकलेल्या ठिकाणापासून दूर जात असतांना मोठीमोठी होत जाते तशा मोठ्या मोठ्या होत जातात. यालाच विद्युलहरी असें म्हणतात. ग्राहकयंत्रावर या चुंबकीय शक्ति उत्पन्न करितात. आणि त्याचा परिणाम विद्युत्शोधकनळीवर व तिला जोडलेल्या निरनिराळ्या सूक्ष्मभेदपरिणामी यंत्रावर होतो.

वर वर्णन केलेलें यंत्र बसवून व त्यापासून विद्युलहरी उत्पन्न करून त्यांच्या साहाय्यानें चिन्हे पाठविणें हा या तारायंत्राचा मुख्य भाग होय. आद्य वेटाळ्यांतील किल्ली फार वेळ किंवा थोडावेळ दाबून, मोठाली किंवा लहान लहान विद्युलहरींचीं आंदोलनें उत्पन्न करून त्यांवर मांसच्या तारायंत्रांतील खुणाप्रमाणें रेषा किंवा टिंबयुक्त खुणा बसविण्याची योजना मार्कोनीनें केली होती. ग्राहक ठिकाणी विद्युलहरीशोधक नळी प्रत्येक आघातानंतर हलवणें जरूर असल्यामुळे ती हलविण्यास संदेशलेखनयंत्राप्रमाणेंच रिलेच्या साहाय्यानें विद्युच्चुंबकीय व्यवस्था केली होती. अशा तऱ्हेनें १८९६ मध्ये पहिल्यानें काम करण्यास समर्थ असें यंत्र तयार केलें. त्या

यंत्राच्या साधेपणामुळे त्याचा प्रसार जहाजाच्या कार्मी लवकर झाला. १८९९ च्या मार्चमध्ये इंग्लंड व फ्रान्स यांच्यांत सुमारे तीस मैल अंतरापर्यंत हे यंत्र मिनिटास १५ पासून २० शब्दांपर्यंत काम करू लागले. १९०१ च्या जानेवारीत हे अंतर २०० मैल पर्यंत वाढले. याच वेळी त्याने ग्राहक यंत्रांतहि कांहीं सुधारणा केली. ग्राहक, अंतरिक्षस्थ तार व पृथ्वी यांमध्ये जी पूर्वी विद्युल्लहरीशोधक नळी घातली होती, ती काढून त्याने त्या ठिकाणी एका विशिष्ट तन्हने आंदोलनाचे रूपांतर करणारे आद्य वेटोळे घातले, व ही नळी त्याच्या गौण वेटोळ्याच्या टोंकास जोडली.

पुढील सुधारणा.—विद्युल्लहरीतारायंत्र नाकोंगीने मूर्त स्वरूपांत आणल्यावर त्यावर पुष्कळ लोक काम करू लागले. यंत्राचे मुख्य दोन भाग म्हणजे प्रेषक (वातमी पाठविणारे) व ग्राहक (वातमी घेणारे) असे असल्यामुळे ज्या काय सुधारणा होणार त्या यांच्यांतच होणार, तेव्हां प्रथम प्रेषकयंत्रावद्दल विचार करू. प्रेषक यंत्रांतल मुख्य भाग म्हणजे अंतरिक्षस्थ तार होय. ही तार निरनिराळ्या आकाराची असू शकते. ही कधी एकटीच सरळ असते तर कधी तिच्या शेवटी एक पत्रा असतो, तर कधी वाकवून तिचा कांहीं भाग पृथ्वीशी समांतर केलेला असतो. कधी कधी छत्रीच्या आकारांत किंवा शंकूच्या आकारांत एकापेक्षा अधिक तारा असू शकतात. ही तार किंवा तारा हा एक पडदा व पृथ्वी हा दुसरा पडदा. या दोन पडद्यांच्या योगाने विद्युत्संचायक तयार होतो. हा संचायक विद्युद्धारित करून एका-एकी विद्युद्धार रहित केला जातो व त्यामुळे जोरदार विद्युदांदोलने सुरू होऊन ते अंतरिक्षस्थ तार व पृथ्वी यांत सारखे फिरत रहातात. अंतरिक्षस्थ तारेभोवती असणाऱ्या विद्युत् व चुंबकीय शक्तीत यामुळे जोराचे फरक होऊं लागतात, व विद्युल्लहरी रूपांत त्यापासून शक्ति दूर दूर जाऊं लागते. एका घटकेंत अंतरिक्षस्थ तारेवर स्थिरविद्युद्धार असून त्यापासून शक्तिरेषा पृथ्वीपर्यंत पसरतात. दुसऱ्या घटकेला त्यावर विद्युत्प्रवाह दिसू लागून त्याभोवती चुंबकीय शक्तिरेषा असते. हे चल आणि स्थिर परिणाम एकामागून एक त्यावर दिसून येतात. आणि याचा परिणाम असा होता की, अंतरिक्षस्थ तारेपासून विद्युत्शक्तीच्या अर्धवकरेपा निघून चोहोंकडे बाहेर पसरतात व त्याबरोबरच चुंबकीय शक्तीच्या वर्तुलाकृती रेषा बुद्धिंगत होतात. या सर्व क्रियेची तुलना विण्याच्या तारेच्या क्रियेशी करता येईल. विण्याची तार एका बाजूस ओढली म्हणजे तिच्यावर जो तणाव बसतो तो तणाव म्हणजे अंतरिक्षस्थ तारेचा विद्युद्धार, तार सोडणें म्हणजे विद्युद्धाररहित करणें, व विण्याच्या तारेने उत्पन्न केलेली आवाजाची आंदोलने म्हणजेच विनतारी तारायंत्रांतल अंतरिक्षस्थ तारेने उत्पन्न केलेली विद्युदांदोलने होत. अंतरिक्षस्थ तारेवर विद्युद्धार उत्पन्न करून त्याच्या साहाय्याने विद्युल्लहरी उत्पन्न करणें हा मुख्य भाग झाला. आतां हा विद्यु-

द्धार कसा उत्पन्न करतां येईल हे पाहू. हा विद्युद्धार उत्पन्न करण्याच्या दोन तीन निरनिराळ्या रीती आहेत.

(१) मागील आकृतीत दाखविल्याप्रमाणें प्रवर्तन वेटोळ्याला जोडलेल्या दोन गोळ्यांवर विद्युत्संभाव्यशक्तीचा फरक वाढूं लागला म्हणजे अंतरिक्षस्थ तारेवर विद्युद्धार वाढूं लागतो व संभाव्यशक्तीचा फरक इतका होतो की त्या दोन गोळ्यांत विद्युत्स्फुल्लिंग पडतो. ही मार्कोनीची मूळ पद्धत होय.

(२) दुसऱ्या पद्धतीत अंतरिक्षस्थ तार पूर्णमंडलाला जाऊन प्रत्यक्ष जोडलेली असते. पूर्णमंडल हे लेडनघट, प्रवर्तक वेटोळे, आद्य वेटोळे व स्फुलीगावकाश यांचे झालेले असते. आद्य वेटोळ्याचे एक टोक जमीनीला जोडून दुसऱ्या टोंकावर अंतरिक्षस्थ तार उभी केलेली असते. पूर्णमंडलांत ज्यावेळी आंदोलने सुरू करावी त्यावेळी तत्सदृश आंदोलने अंतरिक्षस्थ तारेतहि उत्पन्न होतात; व नंतर त्यापासून विद्युल्लहरीचे विसर्जन होऊं लागते (आकृति नं. ५ पहा.)

उपयोगांत असलेल्या विनतारी तारायंत्रांत, अंतरिक्षस्थ तार नसून आकृति ६ मध्ये (पहा) दाखविल्याप्रमाणें चरख्यासारख्या तारा लावलेल्या असतात. या तारांची खालची टोंके आंदोलनांत रूपांतर करणाऱ्या वेटोळ्याच्या गौण वेटोळ्यांतून पृथ्वीशी जोडलेली असतात. प्रवर्तक वेटोळ्याच्या आद्य वेटोळ्यांत एक किल्ली घालून, आंदोलने कमीजास्त करणें किंवा पूर्ण थांबविणें या गोष्टी, करता येतात व आंदोलने तांब्यांत ठेवतां आली म्हणजे नंतर अंतरिक्षस्थ तारेतून विसर्जन पावणाऱ्या विद्युल्लहरीहि अपल्या तांब्यांत ठेवतां येतात.

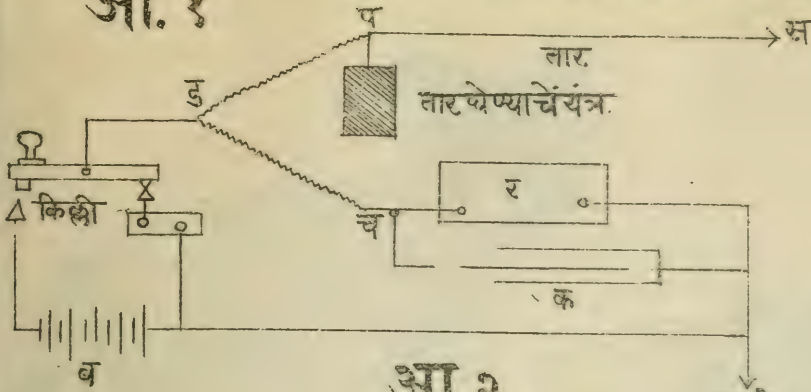
दूर दूर अंतरावर विनतारी यंत्राने संदेश पोहोचविणें असले तर विद्युल्लहरी जितक्या जोरदार असतील तितक्या चांगल्या. जोरदार विद्युल्लहरी उत्पन्न करण्याकरतां एक यंत्र रचना तयार करण्यांत आली आहे.

प्रेक्षकयंत्रांप्रमाणें ग्राहकयंत्रातहि सुधारणा कराव्या लागल्या. मार्कोनीच्या ग्राहकयंत्राची रचना व क्रिया ही मागे वर्णन केलीच आहेत पण त्यांत एक न्यून आहे तें हे की विद्युल्लहरीशोधक नळी एका विद्युल्लहरीच्या धक्क्याने विद्युत्प्रवाही झाली म्हणजे मग ती प्रवाहीच राहून नंतर तिच्या योगाने विद्युल्लहरीचा शोध लागणें कठिण होतें व पुन्हां ती पूर्व स्थितीत आणण्याकरतां तिला बारीक बारीक धक्के द्यावे लागतात. ग्राहकयंत्रांत हाच भाग मुख्य महत्त्वाचा असल्यामुळे व मार्कोनीच्या यंत्रांत वरील न्यून असल्यामुळे या भागाची सुधारणा करण्याकडे पुष्कळ शास्त्रज्ञांचे लक्ष्य वेधले व पुष्कळ निरनिराळे विद्युल्लहरीशोधक तयार झाले.

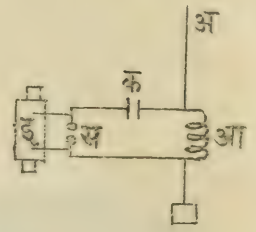
स म कालिक विद्युत्संरंगतारायंत्र.—वर वर्णन केलेल्या अंतरिक्षस्थ तारेवर वातावरणांतून आलेल्या कोणत्याहि विद्युल्लहरी येऊन त्यांचा परिणाम खाली असलेल्या विद्युल्लहरीशोधकावर होईल. या यंत्रास समकालिक विद्युत्संरंग

बिनतारीसंदेशवाहक यंत्र

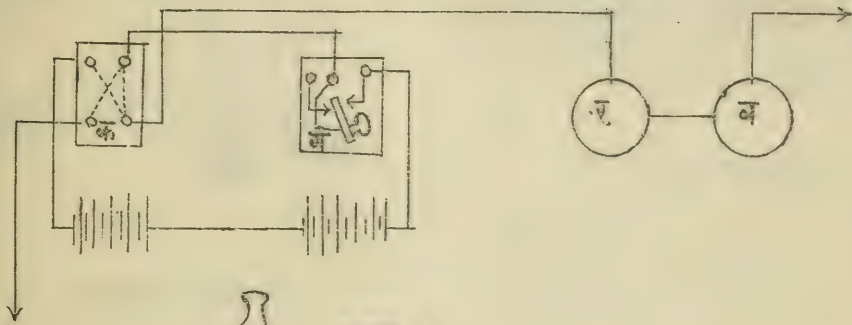
आ. १

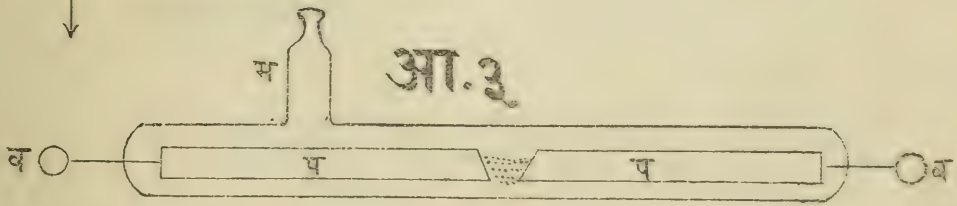
आ. ५

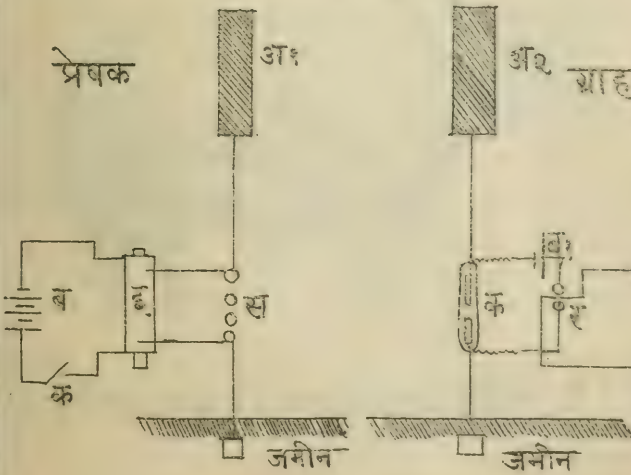
आ. २

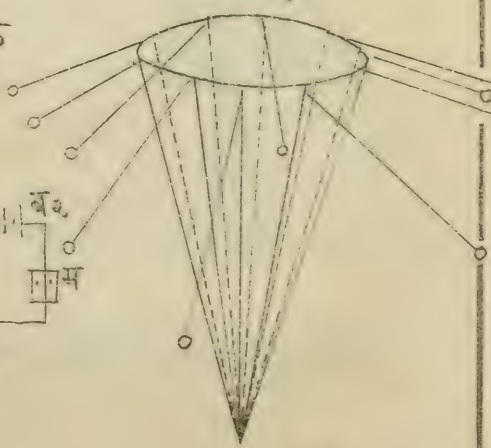
आ. ३

आ. ४

आ. ६

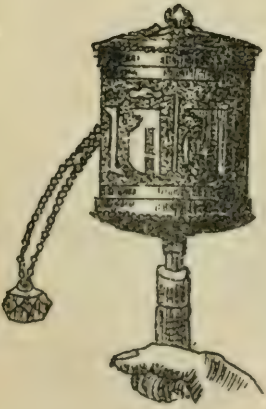
विशिष्टप्राणी.

पट्ट्यांचा तरस

ठिपक्यांचा तरस.

तिबेटीलोकां चर्चेद्वयप्रार्थने चोहातचक्र

तिबेटी वाहन किंवा लांबकेसांचा याक बैल.

यंत्र म्हणतां येणार नाही. पण शक्तिग्रहयंत्र व प्रवर्तनयंत्र घालून एक पूर्ण मंडल तयार केलें तर लघुकालिक विद्युच्चालक शक्तीनें त्यांत विद्युत्तरंग उत्पन्न होतील, आतां फक्त एवढ्याच गोष्टीची जरूर आहे कीं याची पैरवी (कंपनसंख्या-दर संकंदाळ) होणाऱ्या फेऱ्यांचा दर फ्रीक्वन्सी)संचायक मंडलाच्या पैरवीशीं जमली पाहिजे. संचायक मंडलाच्या त्याची त्याजवरच अवलंबून असणारी स्वाभाविक पैरवी असते क हीं संचायकाची ग्रहणशक्ति व ल ही प्रवर्तनशक्ति असेल तर त्याची पैरवी

$\left\{ \frac{1}{2 \times R \times \sqrt{कल}} \right\}$ या पदसंघातानें (फॉर्म्युला) काढतां येतें.

विनतारी तारायंत्रांत प्रेषक व ग्राहक हे समाकालिक विद्युत्तरंगाचे असावेत. तसे नसतील तर संचायकांत फेरफार करून ते समकालिक विद्युत्तरंगाचे करून घेणें शक्य आहे हें वरील पदसंघातावरून दिसून येईल. ते जर समकालिक विद्युत्तरंगाचे नसतील तर वाटेल त्या विद्युल्लहरी ते ग्रहण करतील व स्पष्ट संदेशाएवजीं निरनिराळ्या संदेशांचें मिश्रण किंवा कांहींच ऐकूं येणार नाही. त्याचप्रमाणें दोन समकालिक आंदोलन होणाऱ्या दोन स्वरशूलांपैकी एकाची आंदोलनें होत असतां दुसरा जवळ धरला तर त्याच्यांतहि आंदोलनें सुरू होतात, पण तो जर का भिन्नकालिक आंदोलनांचा असेल तर त्याची आंदोलनें होत नाहीत, व त्याचा काल जर फारसा भिन्न नसेल तर त्यांत मोठ्या अडचणीनें आंदोलनें सुरू होतात. अशा तऱ्हेनें नियतकालिक आंदोलनाचें यंत्र असणें जास्त सोयीचें पडतें. व तो तरंगकाल बाकी यंत्रांनां माहीत असला म्हणजे त्यांनां आपलें यंत्र त्या नियमित तरंगकालाचें करून घेऊन नेमक्या त्याच यंत्राशीं बोलतां येईल; व हीं दोन यंत्र एकमेकांशीं बोलत असतांना बाकी यंत्रांनां त्रासहि होणार नाही व त्यांची बातमीहि मध्यस्थामध्ये त्यांनां घेतां येणार नाही.

त्याचप्रमाणें उभ्या अंतरिक्षस्थ तारेंतून निघणारे विद्युत्तरंग त्या तारेपासून वाटेल त्या दिशेकडे पसरतात, व त्या तारेला केंद्र धरलें तर त्याच्या परिघावर असणाऱ्या सर्व विद्युत्तरंगयंत्रांनां बातमी मिळूं शकते. हें टाळण्याकरतां अंतरिक्षस्थ तारेंतून विद्युत्तरंग विवक्षित एका दिशेनें पाठवितां येणें जास्त जरूर आहे. ते एका दिशेनें पाठवितां येण्याकरतां पहिल्यानें परवलीयदर्पणांचा उपयोग केला गेला. पण एक हजार फूट लांबी असलेल्या विद्युल्लहरीचें दर्पणाच्या साहाय्यानें परावर्तन करणें म्हणजे एक लक्षांश इंच व्यासाच्या आरशांनं दृक्-प्रयोग करण्यासारखेंच होईल,

१९०६त मार्कोनीनें हा प्रश्न सोडविला, तो असा कीं प्रेषक यंत्राची अंतरिक्षस्थ तार निव्वळ उभी न करतां थोडीशी पृथ्वीशीं समांतर ठेवावी. अशा अंतरिक्षस्थ तारेंतून निघणारे विद्युत्तरंग तारेच्या टोंकाच्या उलट दिशेला जातात.

अ ट लां टि क पा र वि न ता री ता रा यंत्र-१९०१ च्या सुमारास विनतारी तारायंत्रानें सरासरी २०० मैलांच्या

अंतरावर विनतारी तारायंत्रानें मार्कोनीनें संदेश पाठविला; व यानंतर अटलांटिकवर विजय मिळवावा अशी त्याला इच्छा झाली व त्याप्रमाणें त्यानें दक्षिण कार्नेवालमध्ये 'पोलधू' ला एक स्टेशन तयार केलें. ता. १२ डिसेंबर १९०१ या दिवशीं ठराविक वेळीं या ठिकाणापासून पाठविलेली एस्त या अक्षराचीं चिन्हें त्याला ऐकूं आलीं. १९०२ च्या फेब्रुवारीत 'फिलाडेल्फिया' नांवाच्या बोटानें असतांना मार्कोनीला पोलधू पासून १५५० मैलपर्यंत वांचण्याजोगे संदेश व सरासरी २००० मैलपर्यंत मॉर्सचीं चिन्हें घेतां आलीं. हें वर्ष संपण्याच्या आंतच अटलांटिक पार विनतारी तारायंत्रपद्धति शक्य आहे हें ठरलें. अटलांटिक पार विनतारी तारायंत्रपद्धति शक्य नसल्याच्या बऱ्याच कारणांपैकी एक महत्त्वाचें कारण म्हणजे पृथ्वीच्या वर्तुलाकारामुळें अटलांटिकची उंची पोलधू व प्रेषक ठिकाण (इंग्लंडमधील) यांच्या उंचीपेक्षां १२५ मैल जास्त आहे. आतां विद्युत्तरंग, तेजोतरंगाप्रमाणें सरळ रेषेंत वढातो व त्याप्रमाणेंच कधीं वक्र होत नाहीं, अशी कल्पना केली तर इंग्लंडमधील स्टेशनापासून निघालेले विद्युत्तरंग अटलांटिकच्या टेंकाडावरून सरळ जाऊन पोलधूवर जमीनीपासून १००० मैल उंचीवर येतील, व हे तरंग, नंतर कोणत्याच अंतरिक्षस्थ तारेंनें काय, पण प्रत्यक्ष पतंगाची जरी योजना केली तरी पकडणें अशक्य होईल, अर्थात् विनतारी तारायंत्रें दिशुपयोगी होतील. पण सुदैवानेंच म्हणा हे तरंग आपले आपणच इतक्या उंच न जातां जमीनीकडे धांव घेतात व म्हणून बऱ्याच उंचीच्या अंतरिक्षस्थ तारेंची जरूर लागत नाही व अटलांटिक पार विनतारी तारायंत्रानें संदेश पाठविले जातात. तेजोतरंगांप्रमाणें विद्युत्तरंग सरळच जातात. असें नसून कधीं कधीं ते त्यांच्या सरळमार्गापासून जवळ जवळ ९७ अंशांपर्यंत वळले आहेत हेंहि दिसून आलें आहे.

याप्रमाणें विनतारी तारायंत्र अथवा विद्युत्तरंगसंदेशवाहक यांच्या योगानें पृथ्वीच्या पाठीवर कोणत्याहि ठिकाणच्या संदेशवहनाच्या कामीं कांति घडवून आणली आहे. त्याच्या योगानें हजारों मैल दूर असलेल्या निरनिराळ्या ठिकाणां ताबडतोब बातमी पांचवितां येते, त्याचप्रमाणें युद्धप्रसंगीं किंवा शांततेच्या वेळीं एका जहाजावरून दुसऱ्या जहाजावर किंवा किनाऱ्यापासून जहाजावर बातमी पोहोचविण्याचें हें एक महत्त्वाचें साधन होऊन बसलें आहे. विनतारी तारायंत्र जर यशस्वी झालें तर स-तार तारायंत्रें मार्गे पडतील या आरंभाच्या समजुतीला मात्र आधार न मिळून विनतारी तारायंत्राचें क्षेत्र व काम विशिष्ट आहे हें सिद्ध झालें आहे.

हिंदु स्था न.—हिंदुस्थानांतील मुलकी कारभाराच्या बाबीसंबंधीं, तारायंत्रखात्याची एक स्वतंत्र विनतारी संदेशवाहक शाखा स्थापन करण्यांत यावी असें १९१९-२० सालीं ठरलें; आणि याचकरितां इंग्लंडाहून पांच तज्ज्ञ अधिकारी हिंदुस्थानांत आणण्यांत आले. हवामानांत मोठा फरक

होऊन त्यामुळे ज्या ज्या वेळी अडथळे उत्पन्न झाले, असे सर्व प्रसंग खेरीजकरून विनतारीसंदेशगृहांची कामे उत्कृष्ट रीतीने सर्व वर्षभर चाललेली होती. ज्या वेळी खुष्कीने संदेशवाहनाच्या कामी अडथळा होई त्या वेळी विनतारी संदेशवाहक यंत्राचा चांगलाच उपयोग होत असे. मुंबई ते एडन, मुंबई ते सीलोन, कराची ते इराणचे आखात यांमध्ये विनतारीसंदेशवाहनकार्य सुरू झाले. ब्रह्मदेश व मलाया द्वीपकल्प यांमध्ये दळणवळण सुरू करण्याची योजना झाली होती परंतु ती लांबणीवर टाकावी लागली; नवीन यंत्रसामग्री आणण्यांत आली व त्यामुळे संदेशवाहकगृहांत हवेतील फरकामुळे जी अडचण उत्पन्न होत होती ती दूर करण्याचे प्रयत्न करण्यांत आले. कराची येथे एक मुलकी व लष्करी शाळा स्थापण्यांत आली व त्यामुळे लष्करी व मुलकी गरजा भागविण्याचे एक साधन झाले.

सरकारी लष्करी अधिकाऱ्यांनी विनतारी संदेशगृहांचा उपयोग कितपत करावा याबद्दल कांहीं नियम करण्यांत आले आहेत. एखादा ऑफिसर आपल्या अधिकाराच्या नात्याने जेव्हां त्या यंत्राचा उपयोग करील तेव्हां त्यास परवाना घेण्याची जरूर नाही, मात्र त्याने डायरेक्टर जनरल याची संमति घेतली पाहिजे. पण खासगी नात्याने जेव्हां एखादा अधिकारी या यंत्राचा उपयोग करील तेव्हां त्याने परवाना घेतला पाहिजे.

“साम्राज्य विनतारी मेडळ” स्थापन करण्यांत यावे म्हणून एम्पायर् प्रेस युनिअनने इंग्लंडांत खटपट केली व याबद्दल वर्षभर चर्चा चालू होती. परंतु ब्रिटिश पोस्ट ऑफिसने केलेल्या अडथळ्यामुळे या बाबतीत कांहींच होऊ शकले नाही. हिंदुस्थानसरकारची उपयुक्त योजनेबद्दल पूर्ण सहानुभूति आहे. परंतु त्याच्या जवळ भांडवल व तज्ज्ञ नाहीत. हिंदुस्थानांत विनतारी संदेशवाहकयंत्रे उभारण्यांत यावी म्हणून हिंदुस्थानसरकारने मार्कोनी-कंपनीशी करारही केला आहे. परंतु ब्रिटिश पोस्ट ऑफिसचा दुराग्रह गेल्याखेरीज ही मागणी फलद्रुप होईलसे दिसत नाही.

विनतारी संदेशवाहक गृहे १९२३-२४ अखेर एकंदर पंचवीस होती. आलाहाबाद, मुंबई, कलकत्ता, दिल्ली, डायमंड आयलंड, जूटोघ, कराची, लाहोर, मद्रास (तीन स्टेशने), मेमियो, मद्रू, नागपूर, पेशावर, पुणे, पोर्टब्लेअर, केटा, रंगून (तीन स्टेशने), सॅडहेड्स, शिकंदराबाद व विहकटोरिया पोईंट, अशीं गृहे हिंदुस्थानांत व बाहेर आहेत. रंगून व मद्रास या ठिकाणी नवीन गृहे बांधण्यांत आली व गतीचा वेग वाढावा म्हणूनही योजना करण्यांत आली. १९२५ सालच्या सुरवातीस, समुद्रावरील जहाजाशी व्यवहार ठेवणारी सहा समुद्रकिनाऱ्यावरील विनतारी संदेशगृहे होती व आन्तर्देशीय वारा गृहे होती. पोष्ट व टेलिग्राफ खात्याचीही तीन गृहे बंगालच्या उपसागरांत होती. १९२१-२२ साली, अन्तर्देशीय संदेशगृहांच्या बाबतीत आज तागाईतपणा आण-

ण्याचा विचार करण्यांत आला. आधुनिक दृष्ट्या त्यांत सुधारणा करावी असे ठरले. आन्तर्देशीय पद्धतीची लहान लहान गृहे जोडण्यांत यावीत व अशीं गृहे स्थापन करण्यास स्थानिक सरकारास मुभा असावी असे ठरले. खासगी व्यक्तीनांही घेयाकरितां अशीं गृहे परवाना घेऊन बांधण्यास मोकळीक असावी असे धोरण स्वीकारण्यांत आले. १९२२ अखेर, अति खर्चांमुळे आन्तर्देशीय योजना अमलांत आणण्याचे काम पुढे ढकलण्यांत आले. पोष्ट व टेलिग्राफ खात्याने सध्यां समुद्रकिनाऱ्यावरील स्टेशनेच फक्त उपयोगार्थ मोकळी ठेविली आहेत. आन्तर्देशीय स्टेशनांचा तूर्त उपयोग केला जात नाही. रंगून व मद्रासमधील विनतारी संदेशवाहकाची मात्र गतीच्या बाबतीत प्रगति झाली आहे. जगातील इतर रेडिओ स्टेशनांशी जर हिंदुस्थानास आपला संबंध जोडावयाचा तर येथे उत्कृष्ट प्रकारचे संदेशवाहक गृह निर्माण करण्यांत आले पाहिजे. मोठ्या अंतराच्या बाबतीतही प्रयोग सुरू आहेत.

ताल संस्थान—मध्यहिंदुस्थानांतील माळवा एजन्सीमधील एक ठाकुरात. सन १६०० मध्ये हें माळव्याच्या सुभेदाराकडे, १८१० साली होळकराकडे व मंदसोरच्या तहांत गफूरखानाकडे आले. मुख्य गांव ताल अथवा तालमंडावल हा आहे.

तालगुंड—हें खेडें म्हैसूर, जिल्हा शिमोगा, तालुका शिकारपूरमध्ये आहे. येथे प्राचीन काळी कदंब किंवा त्रिनेत्र नामक राजा होता. त्याने अहिक्षत्राहून प्रथम ब्राह्मण येथे आणले अशी दंतकथा आहे. येथे जुने लेख पुष्कळ आहेत. येथे एक पडके देऊळ असून त्याच्या समोर असणाऱ्या खांबावर एक महत्त्वाचा लेख आहे.

तालचेर—बंगाल. ओरिसामधील लहान संस्थानांपैकी हें एक संस्थान आहे. या संस्थानांत कोळशाची खाण आहे. परंतु कोळसा चांगला व पुष्कळसा निघण्याचा संभव नसल्यामुळे तो चालू केली नाही. याशिवाय ब्राह्मणी नदीच्या काठांी लोखंड व चुना वराव सांपडतो. नदीत थोडे सोनेही सांपडते. येथील राजा स्वतःला जयपूर येथील रजपूत राजाचा वंशज म्हणवितो. संस्थानचे उत्पन्न ६५००० रुपये आहे.

तालवहत—हें गांव संयुक्तप्रांत, जिल्हा झांशी, ललितपूर तहशिलीत आहे. इ. स. १६१८ मध्ये चंदेरीच्या भरत राजाने या ठिकाणी किल्ला व राजवाडा बांधला. किल्ल्याच्या पूर्वेकडे ५२८ एकराचा एक सुंदर तलाव आहे.

तालिकोट—हा गांव मुंबई, विजापूर जिल्हा, मुद्देबिहाळ तालुक्यांत आहे. या गांवाजवळ असणाऱ्या रक्षसगी आणि तंगडगी या गांवां विजयानगरचा रामराजा व दक्षिणेतील विजापूर, वेदर व गोवळकोंडा येथील राजे यांमध्ये मोठी लढाई होऊन तीत विजयानगरच्या राजाचा पराभव झाला. तरी देखील मसुलमानी राजांतिल परस्पर मत्सरामुळे

विजयानगरचें राज्य याच वेळीं समूळ नष्ट न होतां राम-राजाच्या भावाकडे थोडेसें राज्य ठेवण्यांत आलें. मात्र हिंदू-साम्राज्यसत्ता नष्ट झाल्यानं त्यांतील देशमुख, जमीनदार, जहागीरदार वगैरे लोक सतरंत्र पाळेगार बनले. या राज्याचा व अनारगोंदी राज्याचा बराच संबंध येतो (ज्ञानकोश भाग ६ आनारगोंदी पहा). सन १७५० मध्ये बाळाजी बाजीरावानें हा गांव आनंदराव रास्ते यास सरंजामासाठीं दिला. पुढें हा गांव रास्त्याकडेच राहिला. येथें सतरंज्या चांगल्या होतात.

ताळुरंध्रोग—वरच्या जवड्याच्या डाव्या व उजव्या बाजूच्या हाडाच्या आंतील म्हणजे मुखांतील बाजूस दोन्ही बाजूकडून अस्थींचा पापुद्रा गर्भावस्थेंत वाढून मुखाच्या मधोमध मिळून येतो व मुखास कडीपाटाप्रमाणें “ टाळू ” नांवाची रचना मूल उपजतांच तयार होते. परंतु असें अस्थिमीलन मुखरंप्रापासून मागें पडाजिभेच्या टापूपर्यंत पूर्णपणें अगर अंशतः न झाल्यामुळें लहान, मध्यम अगर मोठी फट टाळूमध्ये उपजतपणें एका अगर दोन्ही बाजूस असलेलीं कांहीं रोग्यांची पहाण्यांत येते त्या रोगास हें नांव आहे. तुटका ओंठ, पाठीच्या कण्याशीं संबंध असलेलें आवाळू, स्थूलचरणरोग, हे व असले कांहीं उपजत व्यंग-युक्त रोग आहेत व त्यांपैकीं एखाददुसरें व्यंग या ताळुरंध्रोरोग्यासहि असण्याचा संभव असतो. मोठी फट पडाजिभेपासून दांतापर्यंत असते व लहान फट पडाजिभे व तिच्या अलीकडील टाळूचा मृदुभाग यापुरतीच असते. या व्यंगामुळें शैशवावस्थेंत स्तनपान करतांना दूध ओढणें, दुग्धपान करणें या क्रिया बहुतेक अशक्य होतात. व यानंतर अर्भकाचें वय जसें वाढेल व फट लहान मोठी असेल त्यामानानें मुखाचा आवाज, भाषण, उच्चार, चव, प्राणेश्रियाची तीक्ष्णता व श्रवणशक्ति यांत व्यंग व कमतरता येऊन दूध नाकांतून परत येत असल्यामुळें मूल रोडावतें व म्हणून दूध पाजणें झाल्यास डोकें मागें बरेचसें वळवून मग दूध पाजलें तर तें पोटांत जातें. पवर्ग, टवर्ग, तवर्ग, ग वगैरे कवर्गांतील व्यंजनें अगर अक्षरें त्यास नोट उच्चारतां येत नाहींत. या फटीवाटे नाकांत वारें शिरण्याचें नवें द्वार झाल्यामुळें पडसें सदां होते व नाकांत खपल्या धरून त्या कुजल्यामुळें पिनसाप्रमाणें नाकास घाण येते. फट असल्यामुळें अन्नाचें चर्वण नोट होत नाहीं. यांतच तुटका ओंठ असें आणखी कांहीं व्यंग असल्यास या सर्व व्यंगयुक्त रोगांचा परिणाम जुलाच्या मनावरहि होऊन मूळ लाजरे, भित्रें, घाबरट होऊन चारचौघांत उठण्याबसण्यास मागें घेतें. कारण त्यास असलेल्या अनेक व्यंगांची जाणीव त्यास असते. म्हणून हें व्यंग नाहींसें करण्यासाठीं शस्त्रक्रिया करणें हाच त्यांतल्या त्यांत श्रेयस्कर उपाय ठरला आहे. शस्त्रक्रिया करणें ती मूल अंगावर पात आहे इतक्या कोंवळ्या वयात करूं नये. कारण त्यांत रक्तसाव होतो व तो सोसण्याची त्यास ताकद नसते

व मूल स्तनपान करतांना अगर शिका, खोकला यामुळें टांके तुटून जातात. तसेंच जवळ जवळ दोन वर्षेपर्यंत पहिले दांत सर्व उगवतात व तीन वर्षेपर्यंत फट आपोआप अंमळ कमी होते. मूल वाळूं लागण्याच्या सुमारास शस्त्रक्रिया करावी; त्याच्या अंगादर करूं नये. ती केल्यानंतर कदाचित् मुलाचें बोलणें व उच्चार सद्दृशीना आणखी विघडला आहे असाहि भास होण्याचा संभव आहे. कारण उच्चारार्ची पूर्वीचीं साधनें नष्ट होऊन नव्या रचनेचा उपयोग करावयास शिकावयाचें असतें. यिवेळीं उच्चार सुधारण्यासाठीं एखादा शिक्षक ठेवून उच्चार शुद्ध करण्याचा व्यायाम रोज करवात जावा. म्हणजे उच्चार बहुधा नीटपणें साधतील; परंतु या कामांत एखादेवेळीं यश न येण्याचें कारण नवीन कृत्रिम टाळू उच्चार करतेंवेळीं निरोगी टाळूप्रमाणें चलनशील नसल्यामुळें ती उचलली जाऊन बोलतांना नाकाच्या मागील द्वार जसें झांकलें जावें तितकें तें झांकलें जात नाहीं. उच्चार उत्तम न साधला तरी नेहमीं नाकांतून शेंबूड मुखांत गळून चव विघडणें, पिनसासारखी घाण सुटणें या व असल्या आपत्तीपासून रोगी व आप्तेष्ट मुक्त होतात. हा कांहीं शस्त्रक्रियेपासून लहान फायदा नाहीं असें वाटतें. व तसेच रोग्याची लाजरी व भित्री मनःस्थिति पालटून त्याच्या सुखसमाधानांत मोठीच भर पडते.

शस्त्र क्रिया.—फट फार रुंद असल्यास शस्त्रक्रिया निरुपयोगी होते. गुंगी देऊन रोग्यास निजवावें. शस्त्रक्रिया भानगडीची आहे पण तिची मुख्य अंगें व उद्देश खालीलप्रमाणें:—
(१) टाळूची त्वचा हाडापर्यंत कापून काढणें (मागील दादांपासून पुडील दांतापर्यंत फटीची लांबी असेल त्या सुमारांने छेद करावा). या वेळीं खूप रक्तसाव होण्याचा संभव असतो. (२) टाळूच्या मृदुभागांतील फटीपासून जेथपर्यंत पुढें फट असेल तेथपर्यंत तिच्या दोन्ही कडा तीक्ष्ण शस्त्रानें कापणें. (३) नंतर घोड्याच्या केसानें आणि चांदीच्या तारानें नउ दहा टांके घालून त्यांच्या गांठी मारणें. (४) याप्रमाणें नवीन टाळू बनविल्यावर भोंवतालच्या रचनेवर ओढ व ताण पडूं नये अशी तजवीज राखणें. टाळूस फिरंगोपदंश इजा अगर आस्थिरोगामुळें भोंक पडलें तर त्यासाठीं कृत्रिम चकती अगर बोळा बसविनात. ही चकती व्हलकनाइट अगर सोन्याची असून ती न खुपगारी असावी. पण यापेक्षां शस्त्रक्रियेनें फायदा होऊन उच्चार अधिक चांगला होतो.

ताशकंद—रशियन तुर्कस्तानची राजधानी. शहराच्या जुन्या वस्तीची लोकसंख्या (१८९७) १५६४१४ होती. यांत सार्ट, उझबेग, यहुदी, खिरघीझ व रशियन लोक आहेत. रशियन उर्फ नवी वस्ती, रुंद रस्ते व बागा यांच्यामुळें सुंदर दिसतें. रशियन वस्तीची लोकसंख्या सुमारें (१९००) २५००० आहे.

ताश खुरघन (उर्फ खुला)—अफगाणी तुर्कस्तानां-तील एक संस्थान व शहर. खुला शहराचा मराठ्यांचा शत्रु अहमदशाहा अबदाली याने नाश करून ताश खुरघन हे शहर वसविले. खुला आतां पडक्या इमारतींचेच स्थान झाले आहे. हिंदुस्थान व बुखारा येथून एकमेकांकडे जाणाऱ्या व्यापाऱ्यांचे तांडे या शहरांत जमतात.

तासगांव, ता लु का.—मुंबई, सातारा जिल्ह्याचा हा एक तालुका आहे. यांत ४८ खेडी आहेत. आणि उत्तर व पूर्वेकडील भाग खडकाळ व नापिक आहे. याचा पश्चिम व आग्नेयीकडील भाग सुपीक आहे. या भागांत बाभळीची व आंब्याची झाडे पुष्कळ आहेत. कृष्णा व वेरळा ह्या दोन नद्या या तालुक्यांतून वाहतात. या नद्यांच्या जवळपासची जमीन सुपीक आहे. लोकसंख्या (१९११) ८१४०५.

गां व.—मुंबई, सातारा जिल्ह्यांत त्याच नांवाच्या तालुक्याचे हे गांव मुख्य ठिकाण आहे. पूर्वी गांवाभोंवताली भित असून ४ दरवाजे होते. गांवांत पटवर्धनांचा राजवाडा असून राजवाड्यासभोंवताली भित आहे व ४ मजवूत दरवाजे आहेत. राजवाड्यापासून थोड्या अंतरावर शंभर वर्षांचे जुने गणपतीचे सुंदर देवालय आहे. या गांवांत सर्वाडिनेट जजनाचे कोर्ट, इंग्रजी शाळा व दवाखाना आहे. लोकसंख्या (१९११) ६८२५. हा गांव परशुरामभाऊकडे होता.

ताहेज अथवा तेज—अबुलफझलने (१५८२) ही कच्छची (मुं. इ) राजधानी असून तेथे जारा व कथकोट हे दोन मजवूत किल्ले आहेत असे लिहिले आहे. तेज हे एका काळी सौराष्ट्र म्हणजे सिंधूनदापासून दमणपर्यंतच्या सर्व भागांत मुख्य शहर होते असे म्हणतात.

ताहीर पहिल—ताहीर हा खलीफ मामुन याच्या प्रमुख मदतगारांपैकी एक असून त्याच्या वेळच्या मोठमोठ्या सेनानायकांत याची गणना होत असे. इ. स. ८११ त अली ईसा याला ताहीरने एका लढाईत ठार करून त्याचे शिर खलीफ मामुन याच्याकडे नजराणा म्हणून पाठविले. या कृत्याबद्दल त्यास खलीफाने वक्षिस दिले. पुढे आपला वंधु जो अर्मान त्याच्या विरुद्ध मामुनने बंड केले. हा अमीन बगदादचा खलीफ होता. मामुनने ताहीरच्या हाताखाली फौज देऊन त्यास अमीनवर पाठविले. ताहीरने बगदाद शहर आपल्या ताब्यांत घेऊन, अर्मान यास ठार मारिले (इ. स. ८१२) व त्याचे शिर मामुनकडे पाठविले. या जयाबद्दल मामुन याने ताहीरास खोरासान प्रांताची जहागीर दिली. ही जहागीर ताहीरच्या वंशाकडे कायम राहिली. ताहीर हा सन ८२२ त मरे येथे मृत्यु पावला [वोल; ओरि. वॉयाग्राफिकल डिक्शनरी.]

तिकन सोमयाजी—हा कवि व इतिहासवेत्ता जातीचा ब्राह्मण होता. नेलुरु प्रांतातील पोचरच गांवी याचा जन्म झाला. याचा उदय शालिवाहनाच्या १२ व्या शतकांत झाला. याने कविराट नामक ब्राह्मणजवळ संस्कृत भाषेचे

अध्ययन केले. तेलगू भाषेत तर हा चांगलाच प्रवीण होता. असे सांगतात की मानसिंग राजाच्या आज्ञेवरून भारताच्या अठराही पर्वाचे भाषांतर याने तेलगूंत इतके जलद लिहिले की राजाने प्रसन्न होऊन यास पुष्कळ जमीन इनाम दिली. त्या उत्पन्नावर याने अनेक यज्ञ करून वरील नांव मिळविले. [कविचरित्र व अर्वाचीन कोश]

तिकली, त ह शी ल.—मद्रास. गंजम जिल्ह्यांत आग्नेय दिशेकडील ही एक जमीनदारी तहशील आहे. हिच्यांत तरला जमीनदारी व किर्येक लहान जमींदारी आहेत. क्षेत्रफळ २७५ चौरस मैल. १९२१ साली लोकसंख्या १३७२६१ होती. या तहशीलत ३५० खेडी असून तिकली हे मुख्य ठिकाण आहे. १९०३—०४ साली उत्पन्न ५६५०० रुपये होते.

गां व.—मद्रास. जिल्हा गंजम, हे गांव तिकली जमीनदारी तहशीलत आहे. तिकली गांवाचा जमीनदार रघुनाथदेव, याच्या नांवावरून या गांवाला रघुनाथपूर असेही म्हणत. येथे डेप्युटी तहशीलदार व पाटतिकली आणि नंदीगम जमींदारीचे मालक असतात. लोकसंख्या (१९११) ७६६८ होती.

तिगळ—यांना तिलगर अथवा तिळवी असेही म्हणतात. यांची मुख्य वस्ती वेळगांव, धारवाड, विजापूर आणि कानडा हे जिल्हे, म्हैसूर व मद्रास यामध्ये आढळते. मुंबईच्या तिगळ लोकांनी आपली एक स्वतंत्रच जात बनविली आहे; आणि तिगळ या दोनही जाती, आपणांस मूळ क्षत्रिय समजतात. हे गळ्यांत जानवे घालतात. तथापि त्यांचा वंशपरंपरा धंदा शेतीचा आहे.

मुंबईत स्थायिक झालेले तिगळ लोक घरी एब्बार नांवाची मोडकीतोडकी तामीळ भाषा बोलतात. हे सुद्धा गळ्यांत जानवे घालतात व मृतांस पुरतात. हेल् किंवा जुने तिगळ यांजबरोबर हे तिगळरोटी अगर वेटी व्यवहार करीत नाहीत. ऋतु प्राप्त झाल्यानंतरही मुलींची लग्ने करतात एकाच वेळी अनेक वायका करण्याची चाल तिगळ लोकांत आहे, परंतु बहुभर्तृत्वाच्या चालीचा यांच्यांत पूर्ण अभाव आहे.

बधूबद्दल तिच्या बापास, वराच्या बापाने हुंडा अगर 'तेर' देण्याचा प्रघात आहे. लग्नाचा मुहूर्त जोशी ब्राह्मण ठरवितो. विवाहांना पुनर्विवाह करण्याची मुभा आहे. मृत पतीच्या नातलग्यांशी विधवेला लग्न करता येत नाही. विधवेच्या पुनर्विवाहाचा समारंभ रात्री होतो. विधुरासच फक्त विधवेशी लग्न लावता येते. वायकोच्या वाईट वर्तणुकीबद्दल नवरा तिला सोडविशी देऊ शकतो. स्वजातीच्या किंवा उच्च जातीच्या मनुष्याबरोबर स्त्रीने व्यभिचार केल्यास तीचे लग्न विधवा-विवाहपद्धतीने लागते. हीन जातीतील मनुष्याशी व्यभिचार केल्यास तीला जातिवहिष्कृत करतात. ही जात हिंदु वारसाचा कायदा पाळते.

तिगळ हे वैष्णव पंथाचे हिंदु आहेत. राम, हनुमान, रंगनाथ आणि भैरव या चार प्रमुख देवतांची हे उपासना करतात. गुहनाथम्मा नांवाची त्यांची कुलदेवता असून, म्हैसूर आणि कारकठ (दक्षिण कानडा) शहरी या देवतेची देवळे आहेत. आश्विनमध्ये तिहपतीची आणि चैत्रामध्ये उडपीची यात्रा करण्याची चाल तिगळ लोकांत आहे. हिंदूंचे सर्व सण तिगळ लोक पाळतात जत्रेच्या वेळी देवांना वक्र्यांचे वळी देण्यांत येतात. मुसलमान साधुसंतांनाहि तिगळ लोक मान देतात. अनेगुन्डीचा ब्राह्मण स्वामी हा तिगळांचा धर्मगुरु होय. विवाहविधीहि ब्राह्मणकरवीच होतात.

शेती आणि वागाईत हे या जातीचे वंशपरंपरागत धंदे आहेत. रयतवारी पद्धतीची अनेकांची जमीन आहे. तिगळ लोक मांसाहारी आहेत. ते बकरी, मेंढ्या, ससे, हरणें, बदकें इत्यादि प्राण्यांचे मांस खातात. हे यथेच्छ मंदिरापान करतात (एथ्नोग्राफिकल सर्व्हे ऑफ बॉम्बे. १९०७).

तिगिरिआ संस्थान—ओरिसामधील खंडणी देणान्या संस्थानांपैकी सर्वांत लहान संस्थान असें हें एक संस्थान आहे. क्षेत्रफळ ४६ चौरस मैल. हें संस्थान सुमारे ४०० वर्षांपूर्वी नित्यानंद तुंग नांवाच्या पुरुषार्थे स्थापिलें. १९०१ साली लोकसंख्या २२,६२२ होती. संस्थानांत १०२ खेडी आहेत. यांत जोडे, तांदूळ, खाण्याचें धान्य, गळिताचें धान्य, ऊंस, तंबाखू आणि कापूस पिकतो. यांत उत्तम कापड तयार होतें व त्यापैकी पुष्कळसें परगांवांहि जातें. संस्थानचें उत्पन्न १०,००० रुपये असून ८८२ रुपये खंडणी आहे.

तिगयेंग—उत्तर ब्रह्मदेश. कटा जिल्ह्यांतील एक तालुका. क्षेत्रफळ ३५२ चौरस मैल. १९११ साली लोकसंख्या १७५८२ होती. यांत ११६ खेडी असून तिगयेंग हें मुख्य ठिकाण आहे. १९०३-०४ साली वहीत जमीन १६ चौरस मैल असून सारा व कर यांचें उत्पन्न ४५,८०० रुपये होतें.

तिजार, त ह शी ल.—ही तहशील अलवार संस्थानच्या ईशान्येकडे वसली असून हिच्यांत १८९ खेडी असून तिवार हें मुख्य ठिकाण आहे. लोकसंख्या ६६८५६.

गां व.—हें गांव राजपुताना, अलवार संस्थानांतील तिवार तहशीलेंचें मुख्य ठिकाण आहे. विणकाम व कागद तयार करणें हें येथील मुख्य धंदे होत. तेजपाल नांवाच्या जादोन (यादव) रजपुतानें हें गांव वसविलें. या गांवालाच पूर्वी त्रिगर्तग असें म्हणत असत.

तिडिवनम्, ता लु का व गां व—मद्रास. दक्षिण अर्काट जिल्ह्याचा हा ईशान्येकडील तालुका आहे. क्षेत्रफळ ८१६ चौरस मैल. यांत ४७३ खेडी असून तिडिवनम् हें मुख्य ठिकाण आहे. १९११ साली लोकसंख्या २१७३२९ होती. १९०३-०४ साली सारा व कर यांचें उत्पन्न ७,७८००० होतें. मुख्य गांव तिडिवनम् लो. स. (१९११). १३०८४.

तिडिम—ब्रह्मदेश, चिन टेकड्यांचा हा उत्तरेकडील पोट-विभाग आहे. याच्या उत्तरेकडे मणिपूर संस्थान व दक्षिणेकडे फलम पोटविभाग आहे. १९११ साली लोकसंख्या ३१९१८ होती. यांत ७२ खेडी असून तिडिम हें मुख्य ठिकाण आहे.

तिथि—पंचांग पहा.

तिनाली, ता लु का.—मद्रास. गुंटुर जिल्ह्यांमधील हा एक पोटविभाग व तालुका आहे. क्षेत्रफळ ६६४३ चौ. मै. असून १९२१ साली लोकसंख्या २२५३४८ होती. या तालुक्यांतील जवळ जवळ सर्व जमिनीला कृष्णानदीच्या काळव्याचें पाणी पुरविलें जातें. मद्रास इलाख्यांतील सर्व तालुक्यांत हा तालुका श्रमंत आहे.

गां व.—तिनाली तालुक्याचें ठाणें १९२१ साली लोकसंख्या २३२३० या गांवांत विजयानगरचा राजा कृष्णदेव याच्या सभेंतील आठ कवीत प्रसिद्ध असलेला, गरलपति रामलिंगम हा जन्मला.

तिनेवेल्ली, जि ल्हा—मद्रास इलाख्यांतील एक जिल्हा. उ. अ. ८९° ते ९° ४३' व पू. रे. ७०° १२' ते ७८° २३'. क्षेत्रफळ ५३८९ चौ. मै. याच्या पश्चिमेस सव्याद्रि असून पूर्वेकडे व दक्षिणेकडे समुद्र आहे. उत्तरेस मदुरा जिल्हा. सव्याद्रि पर्वताच्या अगदी दक्षिणेकडील रांगा ह्या जिल्हाच्या व त्रावणकोर संस्थानाच्या मध्ये आहेत. पहाडांवर खूप दाट जंगल आहे. अगस्त्य मलई हें अत्युच्च शिखर असून त्याची उंची ६२०० फूट आहे. ताप्रपर्णा, चित्तार, वैप्पार या नद्या आहेत. जिल्ह्याच्या मध्यभागी चुनखडी सांपडते. घाटांत जंगली जनावरे पुष्कळ आहेत. पहाडाच्या बाजूने पाऊस चांगला पडतो. जनकासी व अम्बासमुद्र येथें ७० इंच व इतर ठिकाणी ४० ते ५० इंच पाऊस पडतो.

इतिहास—१८ व्या शतकापर्यंतचा मदुरा जिल्ह्याचा व तिनेवेल्ली जिल्ह्याचा इतिहास बहुतेक सारखाच आहे. तत्रपर्णाच्या मुखानजीक असलेल्या कोलकई गांवी पाण्ड्य राजांची पूर्वकार्णी राजधानी होती. मद्रुन्याच्या नाईक वंशाचा प्रसिद्ध पुरुष तिमुरल नाईक ह्याने ह्या जिल्ह्याच्या अगदी वायव्य कोपण्यांत असलेल्या श्रीविल्लीपुत्तुर गांवी एक लहानसा राजवाडा बांधला होता.

सन १७४३ मध्ये तिनेवेल्ली हा जिल्हा अर्काटच्या नवाबाच्या ताब्यांत आला. पण हा ताबा नामधारीच होता. मुख्य सत्ता पाळेगारांच्या हाती होती. ह्यांच्या ताब्यांत सर्व पहाडांतील किल्ले असून शिवाय जवळ ३०००० सैन्य जडयत असे. पण ह्यांचा सर्व शक्ति आपसांत भांडणें करण्यांत खर्च झाली. या पाळेगारांनी मधून मधून अनेक बंडे केली. अखेर १८०१ साली कंपनीने ह्या जिल्ह्याचा सर्व कारभार आपणाकडे घेतला व तेथील नवाबास पेन्शन दिलें.

प्राचीनकालीन द्राविड संस्कृतीचें हा जिल्हा म्हणजे माहेरघर होय. जिल्ह्याच्या बऱ्याच भागांत थडगीं दृष्टीस पडतात.

पैकी आदिचवन्न येथील वरीच महत्त्वाची आहेत. कोल-कडे व कायल ही पूर्वी राजधानीची शहरे होती. पण त्यांचे पूर्वकालीन वैभव दाखविणारे आतां कांहींच उरले नाही. तिरुचेन्दूर, अलवार, तिरुननगरी, श्रीवैकुण्ठम, तिनेवेली गांव, नानगुनेरी, श्रीविल्लीपुत्तुर, तेनकासी, पापनाशम, कळुगुमलई व कुत्तलम् येथील देवालये प्रसिद्ध आहेत. जुनी रोमन नाणी व पांड्यांच्या वेळचीं नाणी तिनेवेलीत अजूनपर्यंत आढळतात.

या जिल्ह्यांत गांवे २९, खेडी १४८२ व तालुके ९ आहेत. लो. सं. (१९२१) १९०१३९६. ह्या जिल्ह्यांत मोठी शहरे नाहीत. तिनेवेली, पालमकोटा, तुतिकोरिन व श्रीविल्लीपुत्तुर ह्या चार ठिकाणी म्युनिसिपालिटीया आहेत. राजपालेय येथे ' युनियन ' आहे.

शेंकडा ८६ लोक तामिळ भाषा बोलतात व शेंकडा १३ लोक तेलगू भाषा बोलतात. मुसुलमान लब्धई लोक व्यापाराचा धंदा करतात. बहुतेक हिंदू तामिळ आहेत. शानान, पल्लन व मरवण असे तीन जातीचे लोक ह्या जिल्ह्यांत आहेत. मरवण चोऱ्या करण्यांत व दरवडे घालण्यांत पटाईत आहेत. सुमार दोन तृतीयांश लोक शेतकीवर उपजीविका करतात. इतर लोक ताडी काढणे व विकणे, विणणे व सोनारकाम वगैरे इतर धंदे करतात.

उत्तरेस काळी कापसाची जमीन आहे. तात्रपर्णी नदीकाठचा प्रदेश सुपीक आहे. श्रीविल्लीपुत्तुरच्या दक्षिणेस जमीन लालसर असून पिकास साधारण आहे. ह्या जिल्ह्यांत रयतवारी पद्धत आहे व कांहीं जमीनदाऱ्या आहेत. जमीनदाऱ्या सोडतां क्षेत्रफळ ३९८५ चौ. मै; जंगल ४३७ चौरस मैल; पिकाऊ जमीन २६८४ चौ. मै. पाटाच्या पाण्यानें भिजली जाणारी जमीन ४६२ चौरस मैल आहे. धान्ये—तांदूळ, चोलम, कम्बू, रागी. जिल्ह्याच्या दक्षिणेस व नैर्ऋत्य भागांत कडधान्ये पिकवितात. पैकीं हरभऱ्याचे पीक मुख्य होय.

कापसाचे उत्पन्न मुख्य असून सोनामुखीचे उत्पन्न त्याच्या खालोखाल आहे. ताडी काढण्याचा धंदा वरेच लोक करतात. अर्थांत ताडीच्या झाडांची लागवड हाहि एक धंदाच होऊन बसला आहे. लोक उत्साही व उद्योगी आहेत. त्यांना खताचे, पेरणीच्या कालाचे वगैरे चांगले ज्ञान आहे. जिल्ह्यांत कांहीं ठिकाणी गुरांचे मोठे बाजार भरतात. ह्या जिल्ह्यांत एकंदर २३०० तलाव आहेत व शिवाय तात्रपर्णीच्या पाण्याचे कालवे आहेत. जंगल सद्याद्रीवर आहे तेवढेच, पैकीं दोन तृतीयांश सरकारी राखलेले आहे व उरलेले सिन्गमपट्टी, सेशूर व सिवगिरीच्या जमीनदारांच्या ताब्यांत आहे. जंगलांत सागवान सांपडते. सद्याद्रीच्या उतारांत वेल दोंडे होतात. पहिल्यानें ह्यांची लागवड सरकारनेच केली होती. पण पुढे इतर लोकांस परवानगी दिली. सूत काढणे व विणणे हे मुख्य धंदे होत. पूर्वी येथून कच्चा कापूस बाहेरगांवां पाठवीत असत.

अम्बासमुद्रम तालुक्यांत वीरवगळूर व कलिर्दईकुरिची येथे विणकाम मोठ्या प्रमाणावर चालते. त्रावणकोर संस्थानांतील लोकांस लागणारे मुन्डुस वगैरे कपडे येथेच तयार होतात. श्रीविल्लीपुत्तुर येथे रुमाल (टावेल) तयार होतात. मेलपालेय येथे सतरंज्या तयार करतात. अम्बासमुद्रमनजीक मन्नारकोविल व वागैकुलम येथे पितळेची व काशाचीं भांडी तयार करतात. सेरमादेवीनजीक पट्टमडई येथे उत्तमपैकी चट्या होतात. येथे जिन व प्रेस आहेत. मिठागरेहि आहेत. येथे साखरेचे कारखानेहि काढले आहेत. बाहेर पाठविला जाणारा माल कापूस, मिरची, तंबाखू, मोठ, सुके व खारे मासे व गुरे हा असून आंत येणारा माल ताग, परदेशी कापड, मातीचे तेल. बंदरे—तुतिकोरिन कुलशेखरपट्टनम व कायलपट्टनम्. पैकीं पहिल्यांचे महत्त्व सर्वांत अधिक आहे. रंगून, मद्रास, सिलोन येथे सुके व खारे मासे पाठवितात.

तिनेवेली पूर्वी सोनामुखीच्या व्यापाराकरितां फार प्रसिद्ध होता. तुतिकोरिन येथे दोन सट्ट्याच्या व्यापाराच्या पेठ्या आहेत. बंदरांतील व्यापार लब्धई लोकांच्या ताब्यांत आहे. ह्या जिल्ह्यांतून सौथ इन्डियन कंपनीची लाईन जाते. जमीनसारावसुली (१९०३-०४) ३६१८ हजार. एकंदर उत्पन्न ५८५३ हजार. स्थानिक व्यवस्था लोकलबोर्डोकाडे सोंपविली आहे. शिवाय तिनेवेली, तुतिकोरिन, समोदेवी व सात्तुर अशा चार तालुकाबोर्डे आहेत.

शिक्षणाच्या बाबतींत ह्या जिल्ह्याचा पांचवा नंबर लागतो. शेंकडा १० लोकांस वाचतां येते. तेनकासी, अम्बासमुद्रम व तिनेवेली ह्या तालुक्यांतून शिक्षणाचा प्रसार वराच झाला आहे. (१९०३-०४) १२९७ प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळा, ७५ दुसऱ्या शिक्षणाच्या, ३ कॉलेजे, १२ डिस्पेन्सऱ्या व ११ रुग्णालये आहेत.

तालुका.—मद्रास, तिनेवेली जिल्ह्याच्या मध्यभागी हा तालुका आहे. क्षेत्रफळ ३२८ चौरस मैल. १९२१ साली लोकसंख्या २२१०३५. सारा व कर यांचे १९०३-०४ सालांत ३,८१,००० लक्ष रुपये उत्पन्न होते. यांत १२३ खेडी असून तिनेवेली हे मुख्य ठिकाण आहे. यांतील बऱ्याच जमीनीला ५ कालव्यांच्या योगाने पाणी मिळते.

गां व.—हे गांव तात्रपर्णी नदीच्या डाव्या तीरावर वसले असून जिल्ह्यांतील सर्व गावांत मोठे आहे. १५६० सालांच्या सुमारास नाइक घराण्याचा संस्थापक विश्वनाथ याने हे गांव पुन्हा वसविले. यानेच या गांवांत पुष्कळ देवालयेहि बांधिली. या गांवची लोकसंख्या १९२१ साली ५३८१० होती. १९०३-१९०४ साली म्युनिसिपालिटीचे उत्पन्न ५८७०० रुपये होते. या गांवांत पाणी पुरेसे नाही. या गांवांत एक हिंदू व एक खिश्न अशा दोन कॉलेजे आहेत. यांत यूरोपीयन लोकांची गळतयार करण्याची पेढी असून यूरोपीयन लोकांच्या व्यवस्थेखाली साखरेचे दोन कारखाने

आहेत. याशिवाय या गांवांत इमारती लांकडाचा व्यापारहि चालतो.

तिपत्र—झिपूर, डुमकूर जिल्ह्यांतील हा नैऋत्येकडील तालुका आहे. क्षेत्रफळ ५०८ चौरस मैल. १९०१ साली याची लोकसंख्या ९०७०९ होती. यांत तिपत्र, तुखेकेर, होत्रा-वल्ली आणि नोव्हिनेकर हीं चार मोठीं गांवे आहेत. पैकीं तिपत्र हें तालुक्याचें मुख्य ठिकाण आहे. तालुक्यांत ३९१ खेडी आहेत. १९०३-४साली जमीनीच्या सान्याचें उत्पन्न २००००० रुपये होतें.

तिमर्यासाती—राजमहेंद्री येथील राहणारा हा कवि जातीचा तैलंग होता. यांच्या बापाचें नांव चिमासाती व आजचें नांव वक्कलगोरया होतें. कन्यकापुराण नांवाचा जो तैलंगी भाषेत ग्रंथ आहे तो यानेंच केलेला आहे. पूर्वी राजमहेंद्रीजवळ पेरुगोंडा या गांवांत विष्णुवर्धन या राज-पुत्रानें एका वैश्य कन्येवर बलात्कार केला त्या खेदामुळें त्या कन्येनें देहत्याग केला, कारण तिच्या कुंवारपणाचा भंग झाला; त्यावरोवर तिच्या घरच्या शंभर माणसांनीं जाळून घेतलें. त्या ठिकाणीं हल्लीं देऊळ आहे व वाणी लोक त्याची पूजा करतात व ती नवसाला पावते असें सांगतात. हीं गोष्ट कन्यकापुराणांत कश्णरसभरित वर्णिली आहे. [कवि-चरित्र-अर्वाचिन कोश.]

तिपिटक—ज्ञानकोश विभाग ४ था, प्रकरण ११ पहा.

तिबेट—आर्य लोकांचा मूळचा प्रदेश. हा हिमालयाच्या उत्तरभागी आहे. आर्यविद्यासुधाकर ग्रंथांत त्याचे कर्तें म्हणतात की, याचें मूळचें नांव त्रिविष्टप (भौम-स्वर्ग) असून त्याचा ३ पत्रंश तिबेट होय. मध्यआशियांतील हा देश जगांतील अत्यंत उंचवट्याचा असा प्रदेश आहे. यांताल पठारें समुद्रसपाटीपासून १६५०० फूट उंच आहेत. याच्या पूर्वेस चीन, पश्चिमेस काश्मीर, दक्षिणेस हिंदुस्थान, नेपाळ व भूतान आणि उत्तरेस तुर्कस्तान असे देश आहेत. या देशाचें क्षेत्रफळ १०००००० चौरस मैल असून लोकसंख्या सुमारें ३०००००० आहे. लासा ही तिबेटची राजधानी होय.

तिबेटांतील लोक आपल्या देशास बोद अशी संज्ञा देतात. अलीकडील व्हासा भाषेंत याचें रूपांतर भो असें झालें आहे. हिंदवासीयांनां भोतियांचा हा देश पूर्वापासून माहीत आहे. तिबेटी रहिवाशी स्वतःस बोदपा अथवा भोपा असें म्हणवितात. युरोपियांनां हा देश तिबेट म्हणूनच माहीत आहे.

न या.—तिबेटांत अनेक सरोवरे असून बऱ्याच नद्यांचे उगमहि आहेत. होअंगहो, यांगत्साकॅंग, मेकांग, ब्रह्मपुत्रा, सिंधू, सतलज यांचे उगम या देशांत आहेत.

स रो व रें.—मानस, रावणचूद, टेंथ्री, पालटी इत्यादि सरोवरे असून सृष्टिसौन्दर्याविषयी मानससरोवर सर्व जगांत अर्पुव आहे.

ह वा मा न.—हा देश समशीतोष्ण कटिबंधांत आहे. म्हणून हवा मध्यम असावयाची; परंतु या प्रदेशाची उंची सुमारें १५००० फूट असल्यानें कांहीं प्रदेशांत हवा फारच थंड आहे. समुद्र दूर म्हणून हवा विषम आहे.

पि कें, ख नि ज, प्रा णी, व गै रे.—मुख्य धान्ये सात व तांदूळ आहेत. सोनें, रूपें, पारा, टांकणखार हे खनिज पदार्थ होत. मोठ्या वनगाईं विपूल आहेत.

लो क.—तिबेटी लोक मंगोलियन जातीचे आहेत. ते फार काटक असून त्यांचा धंदा गुरें पाळणें हा आहे. तिबेटी लोकांची इन्डोचिनी राष्ट्रांत गणना करणें रास्त नाहीं, परंतु त्यांचा व चिनींचा संबंध इतका निकट आहे कीं तसें करणें फार सोईचें दिसतें

बोद देशांत पश्चिम चीनमधून मंगोलियन लोक आले आणि ते भोंवतालच्या प्रदेशांतील इतर लोकांशीं मिसळून त्यांची सरतेशेवटीं एक मजबूत, काटक व लालसर रंगाची निराळीच भोपा (बोद-पा) अथवा तिबेटी लोकांची जात तयार झाली. तिबेटो-ब्रह्मी लोक जी भाषा बोलत असत तीच पुढें त्यांची भाषा झाली. तीच पुढें थानमी स, म्मोटा यानें ७ व्या शतकांत बुद्ध भिक्षुंच्या साहाय्यानें त्या कालच्या एका लिपिमध्यें लिहिण्याची सुरवात केली.

धर्म.—ह्यांचा बौद्ध धर्म असून लामा हा यांचा धर्मगुरु सर्वत्र मानला जातो. ' ॐ मणिपद्मेहुम ' या मंत्राच्या जपानें सर्व पापें जातात अशी ह्यांची समजूत आहे. हा मंत्र एका कागदावर अथवा पत्र्यावर लिहून तो एका नळकांड्यावर अथवा रहाटासारख्या चक्रावर लावितात व तें नळकांडें फिरवितात. नळकांड्याचे जितके फेरे अधिक तितका जप होऊन तितकें पुण्यादि अधिक अशी त्यांची समजूत आहे.

राजकीय विभाग.—अमडो, खाम, यू, टांसंग व नारी असे तिबेटचे पांच विभाग पाडण्यांत आले आहेत. टांसंग व नारी हे लामाच्या नेतृत्वाखाली आहेत.

वसूल व व्यापार.—कराची वसुली वस्तुरूपांनें अनेक प्रसंगां करण्यांत येते. कर घेण्याच्या ऑफिसास लामाचें स्वयंपादगृह असें म्हणतात. तेथें येऊन पडणारा माल म्हटला म्हणजे जंव, गहू, विया, कापूस, बकव्हीट, पीठ आणि लांणी हा होय. पोवळी, रेशीम व लॉकर यांचें क्लापड, मनुका आणि पीच फळें इत्यादि सर्व वस्तू करामध्यें स्वीकारल्या जातात. या सर्व जिनसांचे भाव बदलतात व त्यामुळें वसूलाच्या बाबतींत अनिश्चितता असते. वजन आणि मापें यांचीहि अनिश्चितताच असते.

फौज.—तिबेटांतील फौज ५ हजार आहे अशी लोक-वार्ता आहे परंतु ती तीन हजार आहे असें कावागुची म्हणतो. तिबेटची लोकसंख्या ६० लक्ष आहे; आणि एवढ्या लोकांचें संरक्षण करण्यास ही फौज अत्यंत अपुरी आहे. तिबेट हा देश दडपशाहीमुळे अगर लष्करी हुकुमानें शासित होत नसून धर्मविचाराच्या प्राबल्यानें शासित झाला आहे.

आणि यामुळेच मोठ्या खऱ्या फौजेची आवश्यकता तिबेटास बरेच दिवसांत भासली नाही. नेपाळशी चकमकी होऊन आणि ब्रिटिशांशी थोडासा प्रसंग पडल्यामुळे हे थोडेसे तरी सैन्य उत्पन्न झाले. तिबेटी शिपायाचा दरमहा पगार म्हणजे १ रुशेल सातु असतो. त्याने पोटाकरिता दुसरेही काम करावे. तिबेटातील खरे सैन्य म्हटले म्हणजे २ हजार चिनी शिपाई, लढवय्ये व हजारां भिक्षु हे होय.

तिबेटमध्ये दोन प्रकारचे भिक्षु असतात. एक लॉव नयएर (पंडित भिक्षु) आणि थॉम्पो (लढवय्ये भिक्षु). लढवय्ये भिक्षु बहुतकरून गरीब असतात आणि त्यांना आपली उपजीविका मठांत काम करूनच करावी लागते. त्यांची रोजची कामे म्हटली म्हणजे अलगुजे, वीणा इत्यादि वाद्ये वाजविणे आणि देवाचा नैवेद्य तयार करणे वगैरे असतात. दररोज हे लढाऊ भिक्षु टेंकडीवर जातात आणि मोटमोठे धोंडे घेऊन नेम मारण्याचा उद्योग करतात. कधी कधी ते मोठ्याने गाणां म्हणतात, उंच कव्चावरून उड्या मारतात, आणि हातांत काठ्या घेऊन एकमेकांशी लढतात.

चा ली रि ती.—हे लोक फार घाणेरडे आहेत. वर्षा-वर्षातून स्नान करीत नाहीत. कित्येकांनी साऱ्या जन्मांत स्नान केलेले नसते. यांच्या स्वच्छतेच्या कल्पनांचा उच्चनीच-त्वाशी संबंध आहे. एखाद्या पेल्यातून हलक्या पदवीचा गृहस्थ चहा प्याला तर तो पेला विटाळतो. या लोकांचे हात व तोंड खेरीज करून इतर भाग निग्रोप्रमाणे अंगावर सांचलेल्या मळाने काळे झालेले असतात; आणि त्यांचे कपडे मळाच्या थरांनी कांकीटप्रमाणे घट्ट झालेले असतात. उपवर मुली घाणीने काळ्या किती झाल्या आहेत हेही पाहातात. जर मुलीचे तोंड आणि हात स्वच्छ असले तर तिने आपले सुदैव धुवून टाकले असे समजतात. तिबेटी लोकांचे पंचांग हिंदु-स्थानी अगर चिनीप्रमाणे नाही, ते तुर्की आहे. तथापि तिबेटी वर्ष तुर्की वर्षाच्या १ वर्ष पाठीमागे आहे. त्यांच्यामध्ये ४ वर्षांनी एकदां लोप वर्ष असते. वर्षप्रतिपदेचा दिवस साजरा करण्यांत येतो.

तिबेटांत गोठ्या पाण्यांत मासे सांपडतात. पण तिबेटी लोक मासे फारसे खात नाहीत. याक, मेंढ्या, बकरां यांच्या मांभाचा आहार होतो पण मासे मारणे ते पाप समजतात. चिनी लोकांशी संबंध आलेले तिबेटी डुकरांचे मांस खातात. तिबेटी लोक गारांस फार भितात. एकंदर ८ तऱ्हेचीं भुते आहेत आणि त्यांच्यामुळे गारा पडतात, अशी त्यांची समजूत आहे आणि तेथे गारा पडणें बंद करणारे भिक्षु देखील आहेत.

तिबेटी विधी—हाडांची उपकरणीः—कांहीं विधीसाठी हे लोक माणसांच्या, डोक्यांच्या व तंगड्यांच्या हाडांची उप-करणी करतात. कावागुची तिबेटांत फिरत प्रवास करीत

असतां त्यास माणसांचे अनेक सांपळे सांपडले. त्यांतील वर सांगितलेलीं हाडे काढून नेलीं होती.

ला मां ची आ र्शी र्वा द प द्द तिः—ज्याला आशीर्वाद घावयाचा त्याच्या महत्त्वाप्रमाणे आशीर्वाद देण्याचे चार प्रकार आहेत. (१) डोक्यास डोकें लावून आशीर्वाद. (२) दोन हातांनी दिलेला आशीर्वाद. (३) एक हाताचा आशीर्वाद. (४) काठीचे टोक डोक्यास लावून दिलेला आशीर्वाद. चवथा प्रकार फक्त अत्यंत श्रेष्ठ लामा उदा. ल्हासा येथील “ दलाई लामा ” आणि शिंगत्से येथील “ पंचेनरिन पोचे ” आपल्यापेक्षां कनिष्ठस्य देतात.

लो का चा र.—यांच्यांत सतत सौख्यास “ चाचंगपेम्म ” असे म्हणतात. “ चाचंगपेम्म ” म्हणजे चहा व दारू हीं एकामागून एक पिणे. तिबेटी चहा करण्याची पद्धत येणेप्रमाणेः चहा पाण्यांत दोन तास कढविणे, मग त्यांत मीठ व लोणी टाकणे व कढविणे, नंतर पंचपात्रीच्या आकाराचा दटथा बर खाली करून त्यानें घुसळणे व मग पिणे. अशा तऱ्हेनें बनलेल्या चहास ‘ सोलच्या ’ असे म्हणतात.

चो रां ची री तः—तिबेटी चोरांमध्ये असः नियम आहे कीं चोरांनीं वाटसरांस लुटले तर वाटसरानें मागितल्यास व तो धर्मवाक्यें वाचणारा असल्यास त्यास तीन दिवस पुरेल इतकें अन्न द्यावें.

प शु ह्र त्या.—लोकांचा सार्वजनिक कसाईखाना असतो तेथें पशूंची हत्या करावयाची ती भिक्षु बोलावून मंत्रोच्चार-पूर्वक करतात.

श्रमण एकई कावागुची नामक प्रवाशी तीन वर्षे तिबेटांत राहिला होता. मुख्य रस्ते चुकवून आड रस्त्यानें त्यानें तिबेटांत ल्हासापर्यंत प्रवेश केला. यानें आपल्या प्रवासाचें वृत्त लिहून ठेविलें, त्याचें इंग्रजींत भाषांतर प्रसिद्ध झालें आहे (मद्रास १९०१). हा प्रवाशी नेपाळांतून मानससरोवरास वळसा देऊन तिकडून ल्हासापर्यंत जाऊन दार्जिलिंगकडून परत आला होता.

तिबेटी स्त्रिया.—बहुपत्नीत्व तिबेटांत क्वचितच आढळते. कधी कधी दोन तीन बहिणी काटकसरांसाठी एकच नवरा करतात. तिबेटी स्त्रियांमध्ये एका बाईनें अनेक नवरे करण्याची चाल आहे. त्या पद्धतीचे प्रकार येणेप्रमाणे. प्रकार पहिला—सर्व भाऊ एकाच बाईशीं लग्न करतात. २ प्रकार रा-निरनिराळे लोक आपापसांत टराव करून एकच बायको करतात. प्र.३ रा—एखादी लग्न झालेली बाई आपल्या नवऱ्याच्या संमतीनें आणखी एक नवरा करते. प्र.४था—एखाद्या घराण्यांतील आई वारलीं असतां बाप किंवा मुलगा लग्न करतो आणि ती घरांतील सर्व पुरुषांची बायको होते. तथापि इतकें जरी आहे तरी तिबेटी लोकांतहि लग्नासंबंधी निर्वेध आहेतच. बहीणभाऊ एकमेकांशी लग्न करीत नाहीत आणि चुलत भाऊ चुलत बहिणी या एकमेकांत लग्न करीत नाहीत. तसें करणे म्हणजे केवळ अर्नाति होते असेच नाही

तर तो गुन्ह्याहि होतो. वायकांचा अधिकार नवऱ्यांवर मोठा असतो. नवरा मिळवून आणिल ते त्यांनं वायकोच्या ह्वालीं केलें पाहिजे. लग्न करतेवेळीं जो ठराव करावयाचा त्या ठरावांत नवऱ्यांनं अगर बायकोनं खुशी वाटल्यास दुसऱ्यास सोडून जावें अशी मोकळीक ठेवलेली असते. २० पासून २५ वर्षांपर्यंत बहुतकरून लग्नं होतात. लग्नाच्या वेळेस मुलीस नवऱ्या मुलांकडून देणग्या मिळतात आणि आईवापास हुंडा मिळतो; त्यास स्तनद्रव्य म्हणतात. बहुतेक मुलींचा संमतीशिवाय लग्नं होतात त्यामुळे घटस्फोटहि पुष्कळ होतात. मुलींचे लग्न झाल्यानंतर नवऱ्यास जर ३४ भाऊ असतील तर त्या प्रत्येक भावाशी दोन चार महिन्यांच्या अवधीनं लग्नं होतात आणि त्यावेळेस २४ दिवस तिचा पहिला नवरा बाहेरगांवां गेलेला असतो. जरी बहुपतित्वाची चाल आहे तरी बायकोपार्शी एकाच नवऱ्यांनं नेहमीं रहावें व इतरांनीं हिंडावयास जावें अशी योजना केलेली असते.

तिवेदामध्ये कर्षा कर्षा एखादी बाई एकच नवरा करते आणि अशा वेळेस बहुतकरून नवरा कोणी तरी पदवीचा किंवा मोठा मनुष्य असतो. तिबेटी बायका शरीरानं मजबूत असतात. बहुतेक स्त्रियांस घोड्यावर चांगलें बसतां येतें. वायकांनां व्यवहारज्ञान चांगलें असतें आणि त्या व्यापारधंद्यांत प्रमुख आहेत. बहुतेक कामकरी बायकांस पुरुषांप्रमाणेंच पगार मिळतो.

भा पा.— तिबेटी भाषेंत पांच स्वर आहेत असें युरोपीय वैयाकरणौ लिहितात. पण तिबेटी लिपीचा उत्पादक “थुमि संबोत” हा फक्त चारच स्वर तिबेटी भाषेंत आहेत असें झणतो. कावागुचीच्या मताप्रमाणें सितुलामा हा श्रेष्ठ तिबेटी वैयाकरण होय. न्युलच लामाचें एक व्याकरण तेथें प्रसिद्ध आहे. तिबेटी भाषेस बोडस्काद असें म्हणतात. एकंदर तीन प्रांतिक भाषा येथें रूढ आहेत. लासा, यू व सँग येथील भाषा हीच तिबेटीची सर्वसामान्य भाषा होय. पश्चिमेच्या बाजूस लाडक, लाहुल, वाल्तिस्थान, पुरीग या प्रांतिक भाषा असून खाम प्रांताची पूर्वेकडील भाषाहि प्रसिद्ध आहे. भाषेच्या दृष्टीनं तिबेटीचा ब्रह्मदेशीय भाषांशी फार निकट संबंध आहे. सातव्या शतकांत एका हिंदी बौद्धभिक्षूच्या साहाय्यानें तिबेटांत प्रथम लिपी लिहिण्यास सुरवात झाली. तिबेटी बोलीचे व लिहिण्याचे प्रकार यांत फार अंतर असल्यानें व्युत्पत्तिशास्त्रज्ञांस या भाषेचा अभ्यास करणें फार मनोरंजक होईल.

वाङ्मय.—या देशांत धार्मिक वाङ्मय बरेंच झालें आहे. छापखाने भटभिक्षुकवर्गाच्या हातीं असल्यामुळे धर्माखेराज अन्य जातीच्या वाङ्मयोत्पादनास फारसा अवकाश राहिला नाहीं. मिलरासपार्ची हजारां गीतें तेथें प्रसिद्ध आहेत. मिलरासपा उर्फ मिला हा ११व्या शतकांतल बौद्ध भिक्षु असून त्यानें धर्मांतरकार्याप्रतिथर्थ तिबेटांत घराच प्रवास केला होता. टीसगीबयांग ग्यामटकृत

प्रेमगीतींहि फार प्रसिद्ध आहेत. हीं गीतें १७०१ सालीं पदच्युत झालेल्या रंगेल दलाईलामावर रचण्यांत आलीं होती. दंतकथा, गोष्टी वगैरे बऱ्याच असून जुनीं नाटकेंहि आहेत. केसरमहाकाव्य हें उत्तर आशियांतील एका वीर पुरुषासंबंधी आहे. ए. एच. फ्रँके यांनं या काव्याचें भाषांतर केलें आहे.

“जियुंगयी” नामक एक कथात्मक ग्रंथ हा खाममध्ये राष्ट्रीय महाकाव्यग्रंथ म्हणून प्रसिद्ध आहे. गद्यपद्यांत हें काव्य लिहिलेलें असून तात्त्विक चर्चा व विनोदात्मक कथानकें यांत बरीच आहेत. जियुंगलिंग, होर्लिंग व जियालिंग असे याचे तीन विभाग आहेत. या ग्रंथापैकी कांहीं भाग बऱ्याच तिबेटी लोकांनां पाठ असतो. “याल्ड रंग” नांवाचें एक महाकाव्य प्रसिद्ध आहे. रामायणाचें भाषांतर करण्यांत आलें आहे.

पुस्तकें.—लहासा येथें बुद्ध शाक्य मुनीच्या देवळासमोरील भैदानांत पुस्तकांची दुकानें मांडलेली आहेत. सर्व प्रसिद्ध पुस्तकें दुकानांत मिळत नाहींत. त्यांचे कायम ठसे करून कोणत्या तरी मठांत ठेवलेले असतात. त्यांपैकीं कोणास एखादें पुस्तक पाहिजे असल्यास तें छापून मिळण्याबद्दल अर्ज करावा लागतो व कांहीं देणगींहि पाठवावी लागते.

शिक्षण.—अनेक शतकांपूर्वी हिंदुस्थानांतून तिबेटमध्ये पांच शास्त्रांच्या ज्ञानाचा प्रसार केला गेला. तीं शास्त्रे (१) मातृका (२) वैद्यक, (३) न्यायशास्त्र, (४) शिल्पशास्त्र, (५) धर्मशास्त्र आणि धर्मविषयक तत्त्वज्ञान इत्यादि होत. या शास्त्रांचें ज्ञान आज कोठें फारसें दिसून येत नाहीं.

वंशवजातिभेद.—दक्षिणेकडील मंगोलांपासून तिबेट लोकांची उत्पत्ति झाली असावी. या वंशाच्या तीन शाखा उपलब्ध आहेत. (१) बोडपाः—ही थोडीशी सुधारलेली जात शहरांत व खेड्यांत आढळते. (२) द्रूपाः—ही अर्धवट रानटी जात उत्तरेकडील पठारावर तंबू ठोकून राहते. (३) टंगटः—ही जात ईशान्येकडील भागांत आढळते.

द्रूपा ही जात अजून मूळस्थितीत असलेली आढळते. कारण त्यांचा युरोपियन व मंगोली तुर्क वगैरे जातीशीं अद्याप फारसा संबंध आळा नाहीं. बोडपा जात मात्र हिंदु व चिनी लोकांशी बऱ्याच प्रमाणांत संमिश्र झालेली आहे.

हिंदुस्थानाप्रमाणें तिबेटांतींहि जातिभेद आहे. कोळी, हुंडीवाले, लोहार व खाटीक ह्या जाती अगदीं हलक्या समजल्या जातात. उच्च समजल्या जाणाऱ्या जाती चार आहेत. (१) गेर-पा (सरदार), (२) न्गोक्-पा (मांत्रिक), (३) वोन-यो (जुन्या धर्माचे प्रतिनिधी) (४) शाल्—न्गो (जुनी राजघराणां).

सरदार मंडळीमध्येहि अनेक भेद आहेत. यांमध्ये यवशी नांवाचा वर्ग सगळ्यांत श्रेष्ठ आहे. यवशी वर्गामध्ये जुन्या श्रेष्ठ तेरा लामाकुळांचा व तिबेटचा पहिला राजा तिचे-निलहा कियरी ह्याच्या वंशजांचा अंतर्भाव होतो. या यवशी कुळांतीलच पुरुषांनां तिबेटांतील मुख्य प्रधानाच्या व इतर

महत्त्वाच्या जगा मिळतात. सरदार मेडळीतला दुसरा एक वर्ग म्हटला म्हणजे दे-पोन्चेका हा होय. तिबेटातील थोर सेनापतींच्या कुटुंबांचा हा वर्ग आहे.

सरदारघराण्याचा तिसरा वर्ग म्हटला म्हणजे तिबेट-मध्ये नांवाजलेल्या ऐतिहासिक पुरुषांच्या वंशजांचा होय. ह्या वर्गातील लोकांस देखील तिबेटातील मुख्य प्रधान होणे शक्य असते. सरदारघराण्याच्या खालोखाल वर्ग म्हटला म्हणजे मांत्रिकांचा होय. कांदीं करांचे उत्पन्न ह्यांस मिळते तरी हे बहुधा गरीबच असतात. तथापि ह्या वर्गास सन्मान मोठा असतो. प्रसंगी अत्यंत गरीब मांत्रिकास देखील एखादा श्रीमंत यवशी भेटला असतां यवशी घोड्यांवरून उतरून अभिर्वंदन करतो.

उच्च वर्गातील तिसरा वर्ग म्हटला म्हणजे बोनबोचा. तिबेटांत बौद्ध संप्रदाय येण्यापूर्वी जो धर्म होता त्या धर्माचा प्रतिनिधि हाच. या वर्गाचे महत्त्व अजूनहि समारंभांत दिसून येते. उदाहरणार्थ, तिबेटी ज्या वेळेस लग्न लावितात त्या वेळेस ते बोनबोस उपासना करण्यास सांगतात. पुष्कळदा स्थानिक अधिकारी व न्यायाधीश ह्या लोकांतीलच असतात.

बहुतेक गांवांत ह्या जातीची एकदोन घरे असतात. कधी कधी कोन्याकोपऱ्यांतल्या एखाद्या खेड्यांत आढळतात. उदाहरणार्थ हिमालयातील त्सारका या गांवां सर्व घरे याच जातीची आहेत. बोनबो हे लोक आपल्या धर्माचा प्रसार करीत नाहीत तर परंपरागत उपदेश व ज्ञान आपल्या मुलांस शिकवितात.

उच्चवर्ग व कनिष्ठवर्ग ह्यांच्यामधील सामान्य लोक म्हणजे वैश्य वर्ग, या वैश्य वर्गाचे तोंग्-बा व तोंग्-दु असे दोन वर्ग आहेत. तोंग्-बा हे सामान्यतः श्रीमान आहेत व तोंग्-दु हे गरीब आहेत, तथापि पुष्कळदा उलट प्रकारहि दिसतो. तोंग्-दु व तोंग्-बा ह्यांच्यामध्ये सहभोजन व परस्पर लग्नव्यवहार होत नाही, व वर ज्या चार कनिष्ठ जाती सांगितल्या त्यांच्यामध्येहि सहभोजन व परस्पर लग्नव्यवहार नाही. मिश्रणापासून झालेला विदुर वर्गहि तेथे आहेत, त्यास ताक् ता रिळ् असे म्हणतात. हे सर्वांत कनिष्ठ होत.

इतिहास.—अकराव्या शतकापासून चिनी इतिहासांत तिबेट लोक कियांग (धनगर) ह्या नांवाने प्रसिद्ध आहेत. तिबेटी लोकांचा स्वतःचा इतिहास दंतकथेच्या रूपाने सहाव्या शतकापासून सुरू होतो. ह्यावेळी त्यांचा गन्या-ख्रिस्तानपो ह्या नांवाचा राजा होता. तो कोसलच्या अथवा अयोध्येच्या प्रसेनजित् राजाचा पांचवा मुलगा असल्यामुळे त्याचा हिंदुस्थानशी प्रत्यक्ष संबंध येतो. तिबेट देशाच्या दंतकथेनंतर चीन घराण्यांतील दक्षिण लियांगमधील पहिली प्रसिद्ध व्यक्ति फानी दुवाट ही होय. हा प्रसिद्ध गृहस्थ उत्तर लियांगमधील लोकांच्या धाकाने स. ४३३ मध्ये पळून गेला व त्याने कियांग लोकांमध्ये आपले राज्य स्थापिले. त्याचा वारस गन्यान-सान, याच्या कारकीर्दीत तिबेटी लोकांचा नेपा-

ळच्या उत्तरेकडील बौद्ध धर्माशी पहिल्याने संबंध आला, आणि स्ट्रॉंग-सान नांवाच्या एका प्रमुख वंशजाच्या वेळी तिबेट हे एक प्रसिद्ध पौरस्त्य राष्ट्र झाले. ह्याने हिंदुस्थानांतील आणि चीनमधील राजघराण्याशी लग्नसंबंध केले. ६३९ मध्ये ह्याने ल्हासा शहर बसविले व ह्याच्याच उत्तेजनांमुळे तिबेटमध्ये बौद्ध धर्मास व त्यांतील वाङ्मयास प्रवेश मिळाला. ह्यावेळी चिनी राज्य उत्तरेच्या बाजूस आशियामध्ये व दक्षिणेकडे बंगालपर्यंत पसरले असले पाहिजे असे चिनी इतिहासावरून व इतर पुराव्यावरून लक्षांत येते. स्ट्रॉंग-सान गाम्पो याच्या नंतर जे वंशज होऊन गेले त्यांपैकी धर्माची कळकळ वाहणाऱ्या लोकांमध्ये खी-स्ट्रॉंग दी-सान या मनुष्याचेच नांव प्रसिद्ध आहे. त्याचा मुलगा मुनी साम्पो याने आपल्या सत्तेखालील प्रजेच्या सर्व वर्गांची सामाजिक व सांपत्तिक स्थिति सुधारण्याची वरीच खटपट केली. परंतु त्यास यश झाले नाही. दुसऱ्या एका रालपाचेन नांवाच्या बौद्धधर्मा व शूर वंशजाने चीनशी तह केल्याचे शिलालेख ल्हासा येथे कोरले. बौद्धधर्माचा कटा शत्रु लाग्गधर्मे ह्याने त्याला ठार मारले व आपण त्याच्या गादीवर बसला; पण ह्याचाहि लबकरच (इ. स. ८५० त) खून झाला. ह्यावेळी त्याच्या दोन मुलांनी तिबेटी राज्याचे पूर्वेकडील भाग आणि पश्चिमेकडील भाग असे दोन तुकडे केले. ह्या दोन्ही भागांत पुढे तेथील अंतस्थ भांडणांमुळे बरीच वेडाळी माजली व नंतर पश्चिम भागांतील घराण्यांचे बरेच लहान लहान भाग होऊन त्यांतून शांटंगचे खोरे आणि यु चें थीपुंग अशी दोन घराणां उदयास आली. खोरे घराण्यांतील एकाने अतीश नांवाच्या हिंदुस्थानांतील एका बौद्ध यतीस नाटी येथील थाडिंगच्या मठावर मुख्य नेमले. ज्यांनी भिक्षुसत्ता सर्व देशभर स्थापन केली त्यांपैकी अतीश हा एक होय. १२४६-४८ त अतीशाचा वारस शाक्यपंडित, मंगोलराजा ओगडाईखान ह्यांचा वंशज क्युक ह्याच्या दरबारांत गेला.

१२४३ साली कुळाईखानाने पूर्व तिबेट जिंकले आणि शाक्यपंडिताचा पुतण्या व वारस फागसपा लोडोई ग्याळ-त्शन ह्यास बोलवून आणून स्वतः तिबेटी बौद्धधर्माची दीक्षा घेतली व सर्व तिबेट प्रदेश शाक्यपंडितांना देऊन टाकिला. ह्यावेळेपासून पुढे ७० वर्षेपर्यंत (१२७०-१३४०) शाक्यपलामा शाक्यप मठामध्ये राहून आपल्या प्रतिनिधींच्या द्वारे तिबेटवर सत्ता चालवीत असत. पुढे ह्यांच्याशी चढाओढ करणाऱ्या दुष्ट भिक्षूंनी ही सत्ता उलथून पाडली व फाग-भोडू ह्यास धर्माप्राध्यायेतर राज्य प्रस्थापित करण्यास मदत केली. ह्या राज्यांत देखील यादवी माजल्यामुळे मंगोलानां तिबेटी राज्यकारभारांत हात घालण्याची संधि मिळाली.

१४४७ त अंबाट गेनडूनडब ह्याने ताशील हुनपो मठांची स्थापना केली. आणि त्याचा तिसरा वारस सोडनाम

रियामत्सो ह्याला ल्हासाजवळील गुळडन मठाच्या अधिकमहत्त्वाच्या जागी नेमले. मंगोल खानांच्या मदतीने व चीनच्या मिंग घराण्याच्या संमतीने त्याला १५७६ त 'वज्र दलाई लामा' असा किताब देण्यात आला. ह्या प्रख्यात किताबाचा मान पहिल्याने ह्यालाच मिळाला. त्याच सुमारास मंगोल खान त्यांच्या मुलकी राज्यकारभारात ढवळाढवळ करू लागले तेव्हां त्यांना लाच देऊन परत लावले. परंतु पहिल्या मंचु राजाची कुमक मागितल्यामुळे मंगोलांनी पुन्हां स्वारी करून सर्व देश जिंकला आणि त्यांनी पांचव्या दलाईलामाला १६४५ साली सर्व तिबेटचा राजा केले. शेवटी १७२० मध्ये चीनने हा देश जिंकून तेथे चिनी अंवन लोकांच्या देखरेखीखाली दलाईलामाचे राज्य स्थापिले.

१८७२ नंतर ब्रिटिश व रशियन राष्ट्रांमध्ये तिबेटांत व्यापार करण्यासंबंधी चढाओढ सुरू झाली व या चढाओढीत दलाईलामाने ब्रिटिशांशी असहानकारक वर्तन केले व सरतेशेवटी त्याचा परिणाम असा झाला की, दलाईलामास तेथून पळ काढावा लागून ब्रिटिशांशी व्यापारी तह करावा लागला. ह्यानंतर १९०७ मध्ये ऑग्लोरशियन कॅन्व्हेन्शनने अधिराजा कबूल करून, १९०८ साली दलाईलामाला पुन्हां राज्य परत केले. पण लवकरच चीनशी त्याचे न जमून गेले पदच्युत करण्यात आले; परंतु ब्रिटिशांच्या मदतीने तो १९१२ त पुन्हां परत आला.

तिबेटचा रशियाशी संबंधः—तिबेटमध्ये इंग्लंडपेक्षा रशियाचा हात अधिक शिरकल आहे आणि याचे कारण रशियाची कुटिल नीति आणि इंग्लंडचा सालसूदपणा हीं होत, असे कावागुची समजतो. शिवाय तिबेटी लोकांस राष्ट्रहिताची फारशी चाड नाही आणि रशियाने आपल्याकडे लोक वळवून घेण्यासाठी तिबेटी अधिकाऱ्यांमध्ये बराच सुवर्णप्रयोग केला आहे. रशियाने युरोपांत आणि सैबेरियांत जरी प्रीक संप्रदाय वाढविण्याचा प्रयत्न केला आहे तरी बुरियात नांवाच्या एका मंगोली जातीशी त्याचे वर्तन अगदी निराळे आहे. बुरियात हे राष्ट्र पूर्वी चीनचे मांडलिक होते पण ते आतां रशियाचे मांडलिक झाले आहे. यांच्यामध्ये ख्रिस्ती संप्रदायाचा प्रसार न करतां उलट यांच्या बौद्ध संप्रदायासच उत्तेजन देण्याचे रशियाने ठरविले. आणि त्यास आपले मठ बांधण्यासाठी देणग्याहि देण्याचे सुरू केले आहे; शिवाय शेकडों विद्यार्थी ल्हासा व इतर तिबेटी विद्यापीठांच्या ठिकाणी पाठविणे सुरू केले आहे. अशापैकी डोजे नांवाचा एक विद्यार्थी सध्याच्या दलाई लामाचा (त्याच्या अल्पवयांत) शिक्षक बनला होता. त्याला त्सांनी केन्बो म्हणजे लामाप्रथशिक्षक असा किताब मिळाला. या त्सांनी केन्बोस रशियाने कांहीं काम सांगितले असावे. हा रशियांत खेप करून पुन्हां परत आला तेव्हां याने रशियांतून पुष्कळ सोने व उत्तम चिन्ना आणून लोकांस

वांटल्या आणि त्यामुळे लोकांस तो अत्यंत प्रिय होऊन गेला. आणि अशामुळे त्याचे वजन लोकांत फार वाढले.

तिबेटमध्ये पूर्वी एका भविष्यवादाने असे भविष्य करून ठेविले होते की, काश्मिरच्या उत्तरभागाकडून एक बलाढ्य राजा येईल आणि तो धर्मजागृति करील व देशास दैदीप्यमान स्वरूप देईल. या सर्वत्र पसरलेल्या भविष्याचा रशियाने फायदा घेतला. त्या राजाची राजधानी काश्मीरच्या उत्तरेस चांग शंभल येथे असेल; आणि त्या राजाचे नांव जेत्सांग खापा असे असेल असेहि भविष्य होते.

त्सांनी केन्बोने या समजुतीचा फायदा करून घेतला तो येणेप्रमाणे—त्याने एक ग्रंथ लिहिला; त्यांत असे सांगितले की, चांग शंभल याचा अर्थ रशिया आणि रशियाचा द्वार हा जेत्सांग खापाचाच अवतार आहे. आणि ही गोष्ट लोकांच्या मनावर त्याने इतकी पटीवली की हिच्या सत्यत्वाविषयी जो शंका घेईल तो पाखंडी आणि बौद्ध संप्रदायाचा शत्रु आहे असे लोकांस वाटावे.

आधुनिक राजकारण.—सन १९१० मधील फेब्रुवारी महिन्यांत जनरल चनलिंगच्या आधिपत्याखाली चीनच्या सैन्याने तिबेटवर स्वारी केली. तिबेटचा दलाई लामा हा तिबेटमधून पळून जाऊन दार्जिलिंग येथे आश्रयार्थ राहिला व चीनने तिबेटवर आपली सत्ता स्थापन केली. दलाई लामाने ब्रिटिश सरकारला विनंति करून या बाबतीत चीनची कानउघाडणी करावयास सांगितले पण ब्रिटिश सरकारने तसे करण्याचे नाकारले. पण त्याबरोबरच १९०६ साली जो चीन व इंग्लंडमध्ये तह झाला होता त्या तहाप्रमाणे नेपाल-भूतान व सिक्किम यांच्या सरहद्दीला कोणताहि उपसर्ग पोहोचतां कामा नये असे चीन सरकारला कळविले. अशा रीतीने तिबेटवर चीनचे वर्चस्व प्रस्थापित झाले खरे पण हे वर्चस्व फार वेळ टिकले नाही. १९११ साली चेओ एई फेग या तिबेटमधील शैच्युएन प्रांताच्या सुभेदाराचा खून झाल्यावर लगेच तिबेटने चीनच्या सत्तेला झुगारून दिले. तिबेटने अशा रीतीने सत्ता झुगारून दिलेली पहातांच ल्हासा येथे चीनचे लष्कर होते त्याने ल्हासामध्ये तिबेटियन लोकांचा छळ करण्यास व त्यांच्या घरादारांची लुटालूट करण्यास सुरवात केली. पण तिबेटमधील दलाई लामाने आपले सैन्य गोळा करून या बंडवाल्यांच्या हल्ल्याला चांगलेच तोंड दिले. दलाई लामा हाहि हिंदुस्थानमधून परत आला व त्याने ही लढाई बंद करून तह घडवून आणला. या तहान्वये ल्हासामधील सर्व चिनी सैन्याने तिबेट सोडून जावे असे ठरले. याच वेळी पूर्व तिबेटमधील डॉगरी संस्थानाच्या राजांनी चीनच्या सैन्याची धूळधाण उडवून आपले वर्चस्व पुन्हां स्थापन केले होते. तिबेटियन लोकांना चांगला हात दाखवावा अशी चीनची इच्छा होती व त्याप्रमाणे चीनने आपले सैन्य गोळा करून तिबेटवर धाडलेहि होते. पण ग्रेटब्रिटन मध्ये पडल्यामुळे चीनला स्वारीचा वेत रहित

करावा लागला. अशा रीतीने चीनने तिबेटवर स्वारी करणे म्हणजे १९०६ सालच्या तहाच्या अटीविरुद्ध जाणे होय असे प्रेटब्रिटनचे म्हणणे होते; व तिबेटवरील चीनचे स्वामित्व जरी प्रेटब्रिटनला मान्य होते तरी चीनने शक्तीच्या जोरावर तिबेटवर वर्चस्व स्थापित करणे प्रेटब्रिटनला पसंत नव्हते. त्यामुळे तिबेटचा दर्जा कोणता आहे हे ठरविण्यासंबंधी वाटाघाट करण्याकरता चीनच्या वाकिलाशी प्रेटब्रिटनने बोलणे सुरु केले. पण तिबेटवर आपले स्वामित्व असल्याकारणाने त्याच्याविरुद्ध बंड करणाऱ्या लोकांचा मोड करणे हे आपले कर्तव्य आहे व १९०६ च्या तिबेट व चीनच्या तहाबुसार तिबेटमधील व्यापारी ठिकाणे व दळणवळणाचे मार्ग यांचे रक्षण करणे चीन सरकारला आवश्यक आहे असे चीन सरकारने प्रेटब्रिटनला कळविले. त्यामुळे वाटाघाट थांबली. चीनने आपले सैन्य तिबेटवर पाठविले पण तिबेटने चीनचा पराजय करून चिनी सैन्याला तिबेटमधून हुसकावून लावले. अशी स्थिति पाहतांच चीनचे डोळे उघडले व चीनने तिबेटशी तहाचे बोलणे सुरु केले. प्रेटब्रिटननेही वाटाघाटीसंबंधाने आपली संमति प्रदर्शित केली व अशा रीतीने सिमला येथे प्रेटब्रिटन, चीन व तिबेट या राष्ट्रांचे प्रतिनिधी जमून वाटाघाटीला सुरवात झाली.

पण या वाटाघाटीत कांहींच निष्पन्न झाले नाही. तिबेटवर आपले स्वामित्व असावे, तिबेटच्या अंतर्गत कारभारांत आपण हात घालणार नाही असे चीनचे म्हणणे होते, तर याच्या उलट आपल्याला पूर्ण स्वातंत्र्य मिळालेच पाहिजे असे तिबेटचे म्हणणे होते. प्रेटब्रिटनने निराळाच मार्ग सुचविला. तिबेटचे बाह्य तिबेट व अंतस्तिबेट असे दोन भाग पाडून अंतस्तिबेट हे पूर्णपणे स्वतंत्र असावे व बाह्य तिबेटच्या भागावर चीनचे स्वामित्व असावे अशी तडजोड प्रेटब्रिटनने सुचविली. पण चीनला हे कवूल नव्हते त्यामुळे या वाटाघाटीचा कांहींच परिणाम झाला नाही. तिबेटवर पुन्हा सैन्य पाठवण्याचे चीन सरकारने ठरविले पण झेच्युएन प्रांताच्या सरहद्दीवर मात्र चीनने आपली फौज जडयत ठेवली. १९१७ च्या जुलै महिन्यांत चामडोजवळ दोन गृहस्थानां चीनच्या सैन्याने पकडल्यामुळे चीन व तिबेट सरकारमध्ये पुन्हा वेवनाव उत्पन्न झाला. यासंबंधी वाटाघाट करून हे भांडण मिटविण्यासाठी कलॉगच्या लामाने चीनला विनंति केली. पण चीनने त्या विनंतीचा अन्वहर केला व झेच्युएन प्रांताच्या सरहद्दीवरील चिनी सैन्याच्या सेनापतीने चीन सरकारला न कळविता तिबेटशी लढाई आरंभिली. पण या लढाईत चीनच्या सैन्याचा पराभव झाला. चामडो येथील चिनी लष्कराला तिबेटने शरण यावयास भाग पाडले; व यांगत्सी नदीच्या तीरापर्यंतचा सर्व मुलूख तिबेटने आपल्या ताब्यांत घेतला. अशी बिकट परिस्थिति उत्पन्न झाल्यामुळे चीनने तिबेटशी तहाची वाटाघाट करण्याचे ठरविले. चामडो येथे तहाची वाटाघाट करण्याकरतां

प्रेटब्रिटन, तिबेट व चीन या राष्ट्रांचे प्रतिनिधी जमले. पण यून व झेच्युएन येथील क्षेत्रांना चीनची सत्ता झुगारून दिल्यामुळे मध्येच नवीन भानगड उपस्थित झाली; व त्याचप्रमाणे बाह्यतिबेटची सरहद्द ठरवण्याच्या वावर्तीतहि चीन व तिबेटचे ऐकमत्य होईना, त्यामुळे ही वाटाघाट फुकटच गेली.

यूरोपियन लोकांच्या तिबेटाकडे सन १९२० पासून कित्येक सफरी झाल्या आहेत. १९०४ साली ब्रिटिशांनी तिबेटावर केलेल्या मोहिमेपासून चीन, तिबेट व प्रेटब्रिटन यांमध्ये राजकीय लढा उत्पन्न झाला. शिक्षण, रेल्वे इत्यादि सुधारणेच्या व व्यापाराच्या गोष्टी आपल्या देशांत व्हाव्या अशी तिबेटी लोकांना इच्छा उत्पन्न झाली. चीन-तुर्कस्तानमधून १९२० साली बोल्शेव्हिक हेर तिबेटांत येऊन पोचले होते. वरील दोन कारणामुळे तिबेटने चीनच्या मध्यस्थीशिवाय स्वतंत्रपणे आपल्याशी तह करावा अशी इंग्लंडास गळ घातली. निश्चित असा तह न करतां राजकीय गोष्टीबद्दल तडजोड करून, साक्षिभ येशील अधिकारी डॉ. चार्लस बेल हा १९२२ सालच्या जानेवारीत इंग्लंडास परत गेला.

मानुष्यकशास्त्रावद्दल माहिती मिळविणे, तिबेट व इतर बौद्ध लोक यांमध्ये भावभाव उत्पन्न करणे, बौद्ध विश्वविद्यालय स्थापणे आणि ल्हासा येथे एक रुग्णालय काढणे इत्यादि हेतूने प्रेरित होऊन ब्रिटिश बुद्धमिशन व डॉ. एम्. गोव्हर्न यांनी तिबेटांत वरेच श्रम केले. ल्हासानजीकच्या मठांतील कांही भिक्षूंनी आपले वजन कमी होईल या भीतीने फार विरोध केला. वरील ब्रिटिश मिशनचा ल्हासा येथे प्रवेश होण्यास दलाई लामा व त्याचे मंत्रिमंडळ अनुकूल होते. डॉ. गोव्हर्न हा ल्हासा येथे १९२३ सालच्या आरंभी पोचला व तेथे त्यास महत्त्वाची माहिती मिळाली.

तिबेटी राजकारणांत दोन प्रबल पक्ष आहेत. प्रगमनशील अग्न पक्षाचे नेतृत्व दलाई लामाकडे असून त्याम सेनापति, सरदार लोक व सामान्य शेतकरी वर्ग यांचा पाठिंबा आहे. दुसरा पक्ष राष्ट्रीय मंडळ हा होय व त्यांत ल्हासाजवळच्या तीन मोठ्या मठांतील भिक्षूंचे प्रतिनिधी आहेत. हे दोन्ही पक्ष सामर्थ्यवान असून लोकमतनिदर्शक असे मुळीच नाहीत. तथापि ' भिक्षुपक्ष ' हा मोठा जुलमी व पुराणमतवादी असा आहे. ल्हासा व जियॅंगटिसीच्या दरम्यान तारायंत्राची योजना करावी ही गोष्ट या पक्षास सम्मत नाही. दलाईलामाची मात्र फार चमत्कारिक स्थिति आहे. कारण नांवाला मात्र सरकारी फारभार त्याच्या ताब्यांत आहे पण वस्तुतः तो भिक्षूंच्याच आधीन आहे. सध्याचा दलाई लामा हा परंपरेने तेरावा होय. दलाई लामा निवर्तल्यावर भिक्षुवर्ग एखाद्या अर्भकास गादीवर बसवितात. तिबेटचे सर्व दलाई लामा अल्पायुषी ठरल्यामुळे भिक्षुकांच्या हाती वरीच सत्ता गेली होती. परंतु सध्याचा दलाईलामा प्रबळ

असून भिक्षूंना जुमानित नाही. या भिक्षूंचे थोडेंसे सैन्य आहे व ते बरेच प्रबळ आहे. टासरंग शापे नामक सेनापतीच्या धोरणावरच तिबेटाचे भवितव्य अवलंबून आहे. १७ वर्षांपूर्वी, दलाईलामा हिंदुस्थानांत पळून येईपर्यंत त्याने चिनी लोकांस थोपवून धरले होते.

नूतन संवत्सारांभी ल्हासाचा सर्व कारभार दोन भिक्षूंच्या ताब्यांत तीन आठवडेपर्यंत देण्याचे जी चमत्कारिक पद्धत तिबेटांत आहे तीवरून भिक्षूंची सत्ता पूर्वापर तैथे. केवडी आहे याची कल्पना होते. उपर्युक्त २१ दिवसांत दलाईलामा व त्याचे मंत्रिमंडळ अधिकारच्युत होत असते व त्या काळांत भिक्षुकपक्षाचे फावते. हे भिक्षू कष्टे अहिंसावादी आहेत. तथापि वादाच्या भरांत परस्पराने जीव घेण्यांत त्यांना अहिंसेची स्मृति रहात नाही. हलक्या दर्जाचे भिक्षू वाटमाऱ्यांचा धंदा करतात. मठांची सांपत्तिक स्थिति मात्र चांगली असते.

तिबेटांत तुरुंग नाहीत. जुने कायदे गेले व त्यामुळे हल्ली गुन्ह्याचे स्वरूप पाहून शिक्षा देण्यांत येते. डोळे काढणे व देहविच्छेद करणे वगैरे शिक्षा दलाईलामाने रद्द केल्या आहेत. खुनासहि फटक व हद्दपारी वगैरे शिक्षा आहेत. शिक्षा कमी करण्याच्या बाबतीत लाचलुबपतीचा प्रकार तैथे चालू असतो. १९२३ साली 'परकीयांची कत्तल करा' असा एकच घोष ल्हासाच्या भिक्षूंनी केला होता व डॉ. गोवर्धन यांचे रक्षण त्या वर्षी दलाई लामाच्या पक्षाने केले.

१९२४ साली वेळे प्रदर्शनार्थ तिबेटी नर्तक पाठवावे असे ठरले. त्यावेळी तिबेटांत धार्मिक चळवळ व प्रक्षोभ होईल असे सुचविण्यांत आले होते.

१९२१ ते १९२४ च्या दरम्यान त्रिगिडियर जनरल जॉर्ज पेरिस याने पेकिन ते ल्हासापर्यंत पायी प्रवास केला. १९२४ फेब्रुवारी व मार्चमध्ये एक फ्रेंच विदुषी तिबेटांत होती व तिने कित्येक तिबेटी पुस्तके व जुने कागदपत्र गोळा केले. ब्रिटिश ट्रेड एजंटच्या विनंतीवरून १९२४ च्या डिसेंबरांत सात तिबेटी भिक्षुक लंडनास गेले होते. एव्हरेस्ट शिखराचे वर्णन ज्यांत आहे अशा एका चित्रपटासंबंधी त्यास पाचारण करण्यांत आले होते.

सर चार्लस बेलकृत " टिबेट पास्ट अँड प्रेझेंट " नामक एक पुस्तक प्रसिद्ध झाले आहे. तिबेट व इंग्लंडचा प्रत्यक्ष व्यवहार असावा, ब्रिटिशांचा खुल्या व्यापाराबद्दल असलेला दुराग्रह निघ अतएव त्याज्य मानला जावा व जकातीबद्दल तिबेटी लोकांचे म्हणणे इंग्लंडने मान्य करावे अशा तऱ्हेची तत्त्वे त्यांत प्रतिपादन केली आहेत.

[संदर्भग्रंथः—ब्ल्यूबुक ऑन अँग्लो तिबेटन रिलेशन्स (१९१०); स्वेनहेडिन-ट्रॅन्स हिमालय (१९१३); रेजीनल करर-ऑन दि ईव्हस ऑफ दि वर्ल्ड (१९१७); दि चायना ईयर बुक (१९१९); एन्सायक्लोपेडिया ब्रिटानिका]

तिमोर—हे मलाया द्वीपसमूहातील 'लेसर सुन्डा' बेटांतोळ सर्वांत मोठे बेट आहे. या बेटाची सर्वसाधारण रुंदी ६० मैल असून क्षेत्रफळ सुमारे १२५०० चौरस मैल आहे. या बेटाचा कांहीं भाग डच लोकांकडे व कांहीं पोर्तुगीज लोकांकडे आहे. उत्तरेकडील भागांत कावालकी पर्वत आहे. हवा फार कोरडी आहे. येथे कोळसा व पेट्रोलिअम सांपडते. येथे पाऊस थोडा पडतो. येथे नाना प्रकारचे खनिज पदार्थ असले तरी ते थोड्या प्रमाणांत निघतात. येथून चंदन व तडे बाहेर पाठविली जातात. येथील बहुतेक लोक पापुअन जातीचे आहेत. अनेक मिश्र जातीचे लोकहि येथे दृष्टीस पडतात. येथील लोक मलाया व पापुअन भाषा बोलतात. येथे बहुतेक (१५२२) स्पॅनिश लोकांच्या अगोदर पोर्तुगीज लोक आले असावे. १६१३ साली यांस डच लोकांनी कृपांग पासून हांकून लावले व १८ व्या शतकांत या दोन्ही राष्ट्रांत चकमकी सुरू होत्या. शेवटी स. १८५९ मध्ये यांची सरहद्द ठरविण्यांत आली. पुढे नवीन तह १८९३ च्या जून महिन्यांत लिस्बन येथे झाला. या तहांत नवीन सरहद्दी ठरविण्यांत आल्या.

पोर्तुगीज तिमोर.—यांत पुलोकाम्बिग बेट असून या भागाचे क्षेत्रफळ सुमारे ७४५० चौरस मैल आहे. लोकसंख्या सुमारे ५० लक्ष आहे. उत्तर किनाऱ्यावर डिली हे राज्यव्यवस्थेचे मुख्य ठिकाण आहे व मुख्य वसाहतीच्या शहरांत ३००० लोकवस्ती असून क्वचितच युरोपीयन आढळतो. मकाओ हे शहर १६९६ सालपावेतो पोर्तुगीज तिमोरला राजकीयदृष्ट्या जोडले होते. हल्ली येथून कांहीं खंडणी येते. येथून काफी व मेण बाहेरगांवां पाठवितात.

डच तिमोर.—या विभागाचे क्षेत्रफळ ५००० चौरस मैल आहे. या रेसीडेन्सीचे मुख्य शहर कृपांग हे आहे. शहराची लोकसंख्या ८००० आहे. येथून चंदन, तडे, गुरे, पिनांग येथील काठिण कवचांची फळे वगैरे माल बाहेरगांवां जातो. लोकसंख्या (१९०५) ३०८५००.

तिमोर लॉट—तिमोरलॉट हा मलाया द्वीपसमूहातील व असू बेटांच्या नैर्ऋत्येकडील बेटांचा एक समूह आहे. हा समूह डच लोकांनी आम्बोयना रेसीडेन्सीमध्ये समाविष्ट केला असून या बेटांचे लाराट व सेरा असे दोन जिल्हे पाडले आहेत. यांत अनेक लहान लहान बेटे येतात. सर्वांत मोठ्या यामडेना बेटाचे क्षेत्रफळ सुमारे ११०० चौरस मैल असून बाकी भागाचे क्षेत्रफळ एकंदर १०० चौरस मैल आहे. येथील लोकसंख्या सुमारे १९००० आहे. येथील रानटी लोक ६ फुटांपेक्षा देखील उंच आहेत. लोकांची कलाकुशलतेबद्दल फार प्रसिद्धि आहे. शेतकी, टरटल मासे धरणे, आणि गुरे बाळगणे यांवर हे लोक निर्वाह करितात. येथून फक्त ८५० पासून १६५० पौडांचा माल बाहेर जातो.

तिरखेडी-मालपुरी जमीनदारी - जिल्हा भंडारा. ही इस्टेट तिरवा तहशिलीत असून दोन जमीनदाऱ्या मिळून झाली आहे. तिरखेडीचे क्षेत्रफळ १५ चौरस मैल आहे. मालपुरीचे क्षेत्रफळ २१ चौरस मैल आहे. खेडी ७०. बहुतेक भाग जंगलचा असून त्याचे उत्पन्नहि चांगले आहे. मराठा सरकारशी इमानीपणाने वागल्याबद्दल पांडू पोवार यास १८१५ साली या जमीनदाऱ्या मिळाल्या. हल्लीचा जमीनदार तुळशीराम म्हणूा आहे व तो तिरखेडी येथे राहतो. तिरखेडी गांव सालेकरा स्टेशनहून ४ मैल लांब असून त्याची लोकसंख्या २८५५ आहे. तिरखेडी जमीनदारीचे उत्पन्न ३००० रुपये व टाकीळी ९५० रुपये. मालपुरीचे उत्पन्न २००० रुपये व टाकीळी ६५० रुपये आहे.

तिरगुळ—हे यजुर्वेदी, तैत्तिरीय आपस्तंब ब्राह्मण असून यांची वस्ती मोंगलाईत व महाराष्ट्रांत (सोलापूर, नगर, पुणे, सातारा या जिल्ह्यांत) विशेष आहे. यांचा मूळ देश तेळगण (राजमहेशी, मच्छलीपटण व महादेवपु) असून हे अपळा मूळदेश सोडून वर सांगितलेल्या भागांत पसरले. यांची मूळची भाषा तेलगु असून इकडे आल्यानंतर कानडी व कुणवाऊ मराठी या भाषा यांनी उचलिल्या. जातिनिर्णयात्मक प्राचीन ग्रंथांत तिरगुळ शब्द कनिष्ठजातिदर्शक सांपडतो. पद्मपुराणांत “ चौल त्रिगुड सौपराः ” यांना पंक्तिदूषक ब्राह्मण म्हटले आहे. रा. राजवाडे यांच्या मते, त्रिगुड म्हणजेच (त्रैकूटक = त्रिगुड = त्रिगुड = तिरगूळ) हल्लीचे तिरगुळ असून ते (पद्मपुराणकारांच्या मताने) दुष्टाचारवान ब्राह्मण असल्याने पंक्तिदूषक होते. (भा. ई. सं. मं. इतिवृत्त, १८३६. पृ. २२)

हे लोक आपला मूळ देश सोडून इकडे आल्यानंतर त्यांची संख्या थोडी असल्यामुळे व बरोबर उपाध्याय वर्ग नसल्यामुळे इकडील ब्राह्मणांशी त्यांचा प्रथम अन्नव्यवहार होत असावा. परंतु पुढे यांनी पानमळ्याचा धंदा उचलल्याने व खेड्यांत राहून कुणव्याऊडेच विशेष लक्ष दिल्यामुळे व हळू हळू आपल्या उपाध्यायांस इकडे आणून त्यांच्या कडून धार्मिक कृत्ये करविण्याचा परिपाठ घातल्यामुळे इकडील ब्राह्मणवर्गांने त्यांना हलके समजून पंक्तिवाह्य ठरविले असावे असे दिसते. महाराष्ट्रांत यांची संख्या एकंदर महाराष्ट्र ब्राह्मणांत शेंकडा पांचांक्षांही कमी असून मुख्य वस्ती मंगरूळ, करकंब, निरगांव, च-होली, परिचे वगैरे गांवी (ज्या ठिकाणी पानमळ्याला योग्य अशी जमीन आहे तेथे) आहे. यांना कांहीं आक्षेपक लोक ते आपल्यांत गोळकांचा समावेश करून घेतात म्हणून 'मिश्र गोळक' (तीन गोळक) मानतात. परंतु ते म्हणजे चुकीचे असावे. रा. वडवळकर म्हणतात की अलीकडे कांहीं गोळक व तिरगुळांचे लेकवळेहि आपणांस तिरगुळ म्हणवू लागले; त्यामुळे मूळच्या तिरगुळांस हीन लेखण्यांत येऊं लागले.

अलीकडे शंकराचार्यांनी (श्रंगेरी व हंपी विरुपाक्ष) तिरगुळ हे पंक्तिवाचन असल्याबद्दलचा आज्ञापत्रे काढिली आहेत. तसेच यांच्यांत अग्निहोत्री व वैदिक कर्मे करणारी घराणी आहेत. कांहीं ठिकाणी यांच्या घराण्यांचा इतर ऋग्वेदी घराण्यांशी शरीरसंबंध घडल्याचीहि उदाहरणे आहेत. महाराष्ट्रांतून मोंगलाईत गेलेले हल्लीचे सुशिक्षित तिरगुळ येथील जुन्या तिरगुळांशी, हे ब्राह्मण नाहींत असे म्हणून पंक्तिव्यवहार करीत नाहींत.

यांच्यांत भेंडसूर, नारकर, शेंदरकर, राडकर, कमठाण, तवडे, धर्मे, वडवळकर, कानडे, म्हात्रे, अरणकळे, विचिले, बाब्रस वगैरे आडनावे आहेत. गांवास कर हा प्रत्यय लावून जशी मराठी आडनावे वनतात तशी 'रस' हा प्रत्यय लावून यांची आडनावे वगळी आहेत; उदा. बाबीचे बाब्रस; हंपीचे हंप्रस.

तिरगुळ या शब्दाच्या व्युत्पत्तीबद्दल अनेक तर्क आहेत. उदाहरणार्थ तेळगणांतील त्रिगुळांतावरून हें नांव पडले; एका ब्राह्मणांने ब्राह्मण, क्षत्रिय व कुंभार त्रियांशी लग्न केल्यामुळे त्रिकूल या शब्दापासून हा शब्द निघाला; त्रिकूट पर्वतावरून हें नांव पडले; गेंडेटिअरमध्ये तिनगोलतीन पिढ्या गोलक असलेले-अशी व्युत्पत्ति दिली आहे व पेशवाईतील पंढरपुरास पाठविलेल्या गरोदर विधवांची ही संतति होय अशी आख्यायिका म्हणून दिली आहे.

रा. वडवळकर म्हणतात की, तित्तिर पक्ष्याच्या रूपांने वेद गिळणारा तो तित्तिरगूळ उर्फ तिरगुळ होय. शंकराचार्यांच्या आज्ञापत्रांत त्रिगर्त, त्रिगूळ, त्रिगोळ, त्रिगल, तिगड अशी नावे येतात. कानडीत तिर म्हणजे भटकणारा आणि गळू म्हणजे समुदाय असा अर्थ होतो. त्यावरून तिरगुळ म्हणजे भटक्या वर्ग होय अशीहि एक व्युत्पत्ति देण्यांत आली आहे. परंतु हें प्रादेशिक नांव असून त्रिगुळ प्रांतावरून पडले असण्याचा बराच संभव दिसतो. बाकीच्या व्युत्पत्तींस दिलेले आधार आम्हांस पुरेसे वाटत नाहींत.

मोंगलाईत चित्तापूरची नागम्मादेवी, यादगिरीचा व मैलारचा खंडोवा, वावगी व गिरीचा वालाजी हे यांचे कुलदेव असून यांच्यांत भारद्वाज, वत्स, काश्यप, वादरायण, लुहित वगैरे गोत्रे आहेत. महाराष्ट्रांत हे उपरी असल्याने यांना कृत्या, वतने किंवा जहागिरी नाहींत. मोंगलाईमध्ये मात्र थोडी फार आहेत.

[संदर्भग्रंथ—सोलापूर ग्याझि; रा. दा. ना. शेंदरकर; शि. ग. बाब्रस व रा. दा. ना. वडवळकर यांनी पाठविलेली माहिती.]

तिरवा, त ह शी ल—संयुक्त प्रांत. फरकावाद जिल्ह्यांतील ही एक दक्षिणेकडील तहशील आहे. या तहशीलांत तिखा, सौरिख, सकतपूर आणि सहारावा हे परगणे आहेत. क्षेत्रफळ ३८० चौरस मैल. १९०१ साली लोकसंख्या १८००८६ होती. तहशीलांत २३६ खेडी असून तिरवा हें

मुख्य ठिकाण आहे. सन्याचे उत्पन्न २५३००० व करांचे उत्पन्न ४५००० रुपये होते (१९०३-४). याच सालांत वहीत जमीन १९७ चौरस मैल होती. पैकीं १०१ चौरस मैल जमिनीला कालव्याचे पाणी दिले होते.

गां व.—संयुक्त प्रांत. फरुकाबाद जिल्ह्यांतील तिरवा तालुक्याचे हे मुख्य ठिकाण आहे. येथे एक सुंदर किल्ला असून त्यांत तिरव्याचा राजा राहतो. येथील एका राजाने किल्ल्याजवळच एक सुंदर देवालय व तलाव बांधला आहे. या गावांत २ शाळा आहेत.

तिरहुत—हा पूर्वी बंगालचा जिल्हा होता. १८७५ साली याचे मुझफरपूर व दरभंगा असे दोन जिल्हे केले.

तिरावरी—पंजाब, जिल्हा कर्नाल. कर्नाल तालुक्यांतील हे खेडेंगांव आहे. याच ठिकाणी ११९१ व ११९२ सालांत पृथ्वीराज चव्हाण व महंमद घोरी यांच्यांत लढाया झाल्या. इ. स. १७३९ त नादीरशाहा याच गावांत उतरला व येथूनच महंमदशाहावर चालून गेला. या खेड्यांत मोठी सराई आहे. याच्या सभोवताली असणारा तट अद्यापि उत्तम स्थितीत आहे.

तिराह—वायव्य सरहद्दीवरील प्रांतांत हा एक राज्य-व्यवस्था नसलेला डोंगराळ प्रदेश आहे. उन्हाळ्यांत ओकर्सई लोक या प्रदेशांत येऊन राहतात. येथील मूळचे राहणार लोक तिराह हे तिराही किंवा ताजिकचे असून, पिरिरोशन-याने यांना येथून हांकलून लाविले. इ. स. १६२० मध्ये काबूलचा सुभेदार मोहबतखान याने ३०० दौलतझई ओकर्सई या लोकांची कत्तल केली. पुढे इ. स. १६५८ त बादशाहाचा काबूल येथील दिवाण मीर याकूत याने या लोकांवर स्वारी करून त्यांची सत्ता कमी केली. इ. स. १८९७ त हे लोक काहीं धर्मसंबंधी कारणांमुळे इंग्रजांशी भांडू लागले. इंग्लिशानां यांच्यावर काहीं लोक पाठवून यांचा पूर्ण बंदोबस्त केला.

तिरुक्कलीककुनरम् (किंवा पक्षितार्थ)—मद्रास, चिंगलपट जिल्हा व तालुक्यांत हे गांव आहे. लोकसंख्या १९०१ साली ५७२६ होती. या गांवाजवळच ५०० फूट उंच असणाऱ्या टेंकडीवर महादेवाचे देवालय आहे. हे ठिकाण क्षेत्र म्हणून प्रसिद्ध आहे. प्रत्येक दिवशी दोन गरुडपक्षी या टेंकडीवर येतात व देवालयांतील पुजारी त्यांना खीर खावयास घालतो. या गावांत असणाऱ्या तलावांत पक्ष्यांचे स्नान करण्याचे स्थान आहे. त्यांत स्नान केल्याने सर्व प्रकारचे रोग बरे होतात अशी समजूत आहे. उदार अंतःकरणाच्या काहीं सद्गृहस्थांनी या ठिकाणी यात्रेकरुकरितां कित्येक धर्मशाळा बांधिल्या आहेत.

तिरुकुओयिलूर, तालुका व गां व.—मद्रास, दक्षिण अर्काट जिल्ह्याच्या मध्यभागी असणारा हा एक तालुका आहे. क्षेत्रफळ ५८४ चौरस मैल. १९२१ साली लोकसंख्या ३२२३१५ होती. या तालुक्यांत ३५० खेडें असून तिरुकुओयिलूर हे

मुख्य ठिकाण आहे. १९०३-४ सालांत सारा व कर यांचे उत्पन्न ५,८४,००० रुपये होते. या तालुक्यांतून पोन्नैयार व गडीलम या दोन नद्या वाहतात. तिरुकुओयिलूर गावांत दोन प्रसिद्ध देवळें आहेत. यांतील एक विष्णूचे व दुसरे महादेवाचे आहे. १९०१ सालांत या गांवाची लोकसंख्या ८,६१७ होती.

तिरुचुली—मद्रास, मदुरा जिल्ह्यांतील रामनाद पोटा-विभागांतील ही एक जमीनदारी तहशील आहे. लोकसंख्या १९०१ साली १,६६,७६९ होती. या तहशिलींत ३५४ खेडें असून आरुप्पुकोट्टई आणि पालैयमपट्टी ही दोन मोठी गांवे आहेत. पैकीं आरुप्पुकोट्टई हे मुख्य ठिकाण आहे. येथील मुख्य धंदा म्हणजे जाडाभरडा कपडा विणणे हा होय.

तिरुचेंगोडू, तालुका व गां व.—मद्रास, सालेम जिल्ह्याच्या कॉपन्यांत हा एक तालुका आहे. क्षेत्रफळ ६३७ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९२१) ३३३३५२. या तालुक्यांत १६६ खेडें असून तिरुचेंगोडू हे मुख्य ठिकाण आहे. १९०३-४ साली सारा व कर यांचे उत्पन्न रुपये ४,८८००० होते. तिरुचेंगोडूगांवाची १९०१ साली लोकसंख्या ८,१९६ होती. येथे असणाऱ्या देवालयामुळे हे गांव प्रसिद्ध आहे व म्हणूनच हजारों यात्रेकरु येथे येतात.

तिरुचेंदूर—मद्रास, जिल्हा तिनैवेल्ली. श्रीविक्रम तालुक्याच्या किनाऱ्यावर हे एक यात्रेचे प्रसिद्ध ठिकाण आहे. या ठिकाणी एक मोठी नेमणूक असलेले देवालय आहे. या देवालयाना उंच घुमट नावाडी लोकांना कित्येक मैल अंतरावरून दिसतो. उन्हाळ्यांत राहण्यासाठी हे ठिकाण फार मजेदार आहे.

तिरुत्तनी, तहशील.—मद्रास, उत्तर अर्काट जिल्ह्यांतील ही एक जमीनदारी तहशील आहे. क्षेत्रफळ ४०१ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९०१) १७१,००५. तहशिलींत ३२७ खेडें असून तिरुत्तनी हे मुख्य ठिकाण आहे.

गां व.—हे खेडें मद्रास इलाखा, उत्तरअर्काट जिल्ह्यांतील कारवेतनगर जमीनदारीच्या जमीनदारी (तिरुत्तनी) तहशिलीचे मुख्य ठिकाण आहे. लोकसंख्या (१९०१) ३,६९७. येथे एका टेंकडीवर सुब्रह्मण्यस्वामिचे देवालय फार महत्त्वाचे आहे.

तिरुत्तरैपुंडी, तालुका.—मद्रास, तंजावर जिल्ह्यांतील आग्नेयीकडील हा एक तालुका आहे. क्षेत्रफळ ४८५ चौरस मैल. लोकवस्ती १९२१ साली १९१३९८ होती. यांत १४३ खेडें असून तिरुत्तरैपुंडी हे मुख्य ठिकाण आहे. १९०३-४ साली सारा व कर यांचे उत्पन्न ५,०९,००० रुपये होते. तंबाखू व नारळ हे येथे फार पिकतात.

गां व.—मद्रास, तंजावर जिल्ह्यांतील तिरुत्तरैपुंडी तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. लोकसंख्या १९०१ साली ५,४००० होती. या गावांत महादेवाचे एक जुने देवालय आहे.

तिरुपती—मद्रास, उत्तर अर्काट जिल्हा. चंद्रगिरी तालुक्यांत हे एक गांव आहे. उ. भ १३°३८' आणि पू. रे.

७९° २४'. लोकसंख्या (१९०१) १५३८१. या गांवांत अनेक प्रसिद्ध देवळें आहेत. येथील पितळेचा धंदा प्रसिद्ध आहे. लांकडावरचें कोरीव काम येथें वरेंच चांगलें होतें. यात्रेचें हें प्रसिद्ध स्थान असून येथें एक प्रचंड देवालय आहे. या गांवच्या आसपासचा प्रदेश फार पवित्र मानला जातो. १८७० सालापर्यंत येथें कोणत्याहि युरोपियनाचा प्रवेश झाला नव्हता. परंतु हल्लीं एखादा गोरा माणूस या भागांत आला असतां कांहीं गवगवा होत नाहीं. ज्या डोंगरावर हें गांव वसलें आहे तो डोंगर मेरु पर्वताचा एक भाग आहे अशी दंतकथा आहे. या पर्वतश्रेणीचीं सात मुख्य शिखरें असून प्रत्येकाला निरनिराळें नांव आहे आणि स्वतंत्र दंतकथा आहे. यांपैकी ' शेपाचलम ' असें एका शिखराचें नांव असून तें वायुदेवतेनें जोराचें वादळ करून उडविल्यामुळें सध्यां असलेल्या ठिकाणीं तें खालीं पडलें अशी एक दंतकथा आहे. या शिखरानजीकच विष्णूचें प्रचंड देवालय असून युरोपियन लोकांस देवळांत प्रवेश करण्यास मनाई आहे. इमारतीचें नक्षीकाम अगर कलाकुसरीचें काम विशेष वाखाणण्यासारखें नाहीं. तथापि आंतील श्री विष्णूची चतुर्भुज मूर्ति पाहण्यालायक आहे. ती पापाणाची असून, ७ फूट उंच आहे. मूर्तीच्या तीन हातांत शंख, चक्र, आणि पद्म अशीं आयुधें असून चौथा हात पर्वतशिखर दर्शवितो. या देवाची १००८ निरनिराळीं नांवां असून त्यांपैकी, ' श्रीनिवास ' आणि ' व्यंकटाचलपति ' अशीं दोन नांवां सर्वसाधारणपणें प्रचारांत आहेत. दक्षिण आणि उत्तर हिंदुस्थानांतील यात्रेकरू या मूर्तीस बालाजीची मूर्ति या नांवांनें संबोधितात. पुष्कळ भाविक यात्रेकरू श्रीविष्णूस आजारांतून बरें व्हावें अगर पुत्रप्राप्ति व्हावी म्हणून नवस करतात.

तिरुप्पत्तुर, त ह शी लव गां व.—मद्रास, मदुरा जिल्ह्यांतील रामनाद पोटविभागांत असणारी, शिवगंगा जमीनदारीची ही तहशील आहे. लोकसंख्या (१९०१) २०९०३६ या तहशीलींत खेडी ३६६ असून तिरुप्पत्तुर (वस्ती ५८८१) व कारैकुडी हीं दोन गांवां आहेत. पैकीं पहिलें गांव मुख्य आहे. येथें पितळेचां मांडीं तयार होतात.

तिरुप्पत्तुर, ता लु का व गां व—मद्रास, सालेम जिल्ह्यांतील हा एक तालुका आहे. क्षेत्रफळ ५३९ चौरस मैल. याची लोकसंख्या १९०१ सालीं २०५९८६ होती. यांत ३२३ खेडी असून तिरुप्पत्तुर व वानीयंबाडी हीं दोन गांवां आहेत. पैकीं तिरुप्पत्तुर हें मुख्य ठिकाण असून लोकसंख्या १८६८९ आहे. १९०३-४ सालीं साऱ्याचें उत्पन्न २,००,००० रुपये होतें.

तिरुप्पुवनम्—मद्रास, जिल्हा मदुरा. रामनाद पोटविभागांतील शिवगंगा जमीनदारीची जमीनदारी तहशील. हिची लोकसंख्या (१९०१) २९,२६१ या तहशीलींत ६६ खेडी असून तिरुप्पुवनम् हें मुख्य ठिकाण आहे.

तिरुमकूदल-नरसीपूर-म्हैसूर संस्थान, म्हैसूर जिल्ह्याच्या मध्यभागी असणारा हा एक तालुका आहे. क्षेत्र

फळ २२५ चौरस मैल. याची लोकसंख्या (१९०१) ८७६८०. यांत बन्नूर, तिरुमकूदल, नरसीपूर, तळकाड आणि सोसले अशीं चार मोठीं गांवां आहेत. पैकीं तिरुमकूदल नरसीपूर हें मुख्य ठिकाण आहे. कावेरी नदी या तालुक्यांतून वाहतें. १९०३-०४ सालांत जमीनीच्या साऱ्याचें उत्पन्न १,४७००० रुपये होतें.

तिरुमंगई आळवार—हा शेवटचा आळवार (पहा) होय. यानें वैष्णवप्रवचनांतील ४९०० श्लोकांपैकी १३६१ श्लोकरचना केली आहे. हा तंजावर जिल्ह्यातील कुरुगूर येथें जन्मला. हा जातीचा कलार असून एका लहानशा प्रांताचा कारभार पाहून छुंदारुचा धंदा करीत असे. एका वेळीं त्यानें एका ब्राह्मणाचें वऱ्हाड लुटलें. तेव्हां त्यास पश्चात्ताप होऊन तेथेंच त्यानें त्या ब्राह्मणापासून " नारायण " मंत्र घेतला. नंतर तो तीर्थयात्रा करून श्रीरंगम् येथें येऊन राहिला. त्यानें वेगापट्टम् येथील बौद्धस्थान लुटून श्रीरंगम् येथील देवळांचा जीर्णोद्धार केला; व त्यानें नम्माळवार याच्या तिरुवयमोली ग्रंथाचें वाषिक पठण होईल अशी तजवीज केली. श्रीरंगम् येथील देवळान्या वर्णनांत (कोईलो लुहु) या नांवाचा एक रस्ता असल्याचा उल्लेख आहे. वैष्णव लोक आचार्यापेक्षां आळवारास जास्त पूज्य मानतात. पहिला आचार्य नाधमुनी हा आळवारानंतर ३४ शें वर्षांनीं झाला असावा, (विशप काल्डवेल म्हणतो कीं, हा रामानुजाचा शिष्य असावा पण रामानुजाचा गुरु तिरुकोटियारनेबी हा तिरुमंगईची आपल्या काव्यांत स्तुति करतो), (श्रीरंगम् येथील देवालाच्या वर्णनांत राजमहेन्द्र राजाच्या रस्त्याचें नांव तिरुमंगई याच्या रस्त्याच्या आर्धा ठेवल्याबद्दलचा उल्लेख आहे. हा राजा इ. स. १०५२ त होता यावरून गोपिनाथराव हे तिरुमंगईचा काल इ. स. १०५० च्या नंतरचा असावा असें मानतात).

नाधमुनीचा काल इ. स. १० वें शतक हा होय; व तो ३४० वर्षे योगसमार्धांत होता असा उल्लेख आहे. हा त्याच्या पूर्वी होऊन गेला. अकराव्या शतकांत याच्या काव्या(तिरुनेदुदांडइम्)चें पठण करण्याची व्यवस्था चोल-केरल राजांनें केल्याचा उल्लेख सांपडतो. याच्या काव्यांत कोळ्ढेगन नांवाचा चोल राजा व कांचीचा राजा परमेश्वर विष्णुगर (पल्लव) यांचें वर्णन आहे. हा पल्लव राजा परमेश्वरवर्मा (दुसरा) असावा असें डॉ. हुल्टझ याचें मत आहे. यावरून कृष्णअय्यंगर यांनीं अनुमान काढिलें आहे कीं, तिरुमंगई याचा काल इ. स. ८००-८५० हा असावा. याचा ज्ञानसंबंदर या शैवावरोवर वाद झाल्याची दंतकथा आहे.

तिरुमंगलम् तालुका—मद्रास, जिल्हा मदुरा. मदुरा पोटविभागांतील पश्चिमकडील हा तालुका आहे. क्षेत्रफळ ७४५ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९२१) ३१९७२७. यांत २७६ खेडी असून तिरुमंगलम् हें मुख्य ठिकाण आहे. १९०३-४ सालीं सारा व कर यांचें उत्पन्न ४५०००० रुपये होतें.

मुख्य गांव तिरुमंगलम् लोकसंख्या. (१९०१) ८८९४. येथील हवेमुळें दम्बाचा विकार नाहीसा होतो असें म्हणतात.

तिरुमल—मद्रास, उत्तरअर्काट जिल्ह्यांतील चंद्रगिरी तालुक्यांत या नांवाच्या २५०० फूट उंच अशा एका पवित्र टेंकडीवर विष्णूचें अतिशय पवित्र देवालय आहे. हें देवालय पूर्वी इतकें पवित्र मानीत कीं, सुसुलमान व ख्रिस्ती लोकांनां या टेंकडीवर देखील चढूं देत नसत. १८७० सालापासून युरोपीयन मॅजिस्ट्रेट व पोलिस अधिकारी मात्र प्रसंगोपात कामासाठीं वर जातात. असें जरी आहे तरी आजपावेतो कोणत्याहि युरोपीयनला देवालाच्या आंत येऊं दिलें नाहीं. हिंदुस्थानच्या सर्व भागांतून हजारों लोक देणग्या घेऊन या ठिकाणीं येतात. १८४३ पर्यंत हें इंग्लिशांच्या ताब्यांत असून त्याचें वार्षिक उत्पन्न २ लक्ष रुपये होतें. इल्ली हें महेंताच्या ताब्यांत असून उत्पन्नहि कमी झालें आहे याच टेंकडीवर पवित्र व अतिशय मनोहर अशीं पुष्कळशी स्नानांस योग्य अशीं कुंडें आहेत.

तिरुंगडी—मद्रास, जिल्हा मलबार. एर्नाड तालुक्यांतील हें एक गांव आहे. लोकसंख्या (१९१०) ५४०० असून हें गांव डेप्युटी तहशिलदार व सर्वमॅजिस्ट्रेटचें मुख्य ठिकाण आहे. येथें मासे, नारळ व सुपान्यांचा व्यापार चालतो.

तिरुवन्नमलै, ता लु का.—मद्रास, दक्षिण अर्काट जिल्ह्यांतील वायव्येकडील हा सर्वांत मोठा तालुका आहे. क्षेत्रफळ १००९ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९२१) ३,०५,२१७. यांत ४०० खेडीं असून तिरुवन्नमलै हें मुख्य ठिकाण आहे. यांतील जंगलांत चंदन, साग व इमारतीचें लांकूड बरेंच आहे.

गां व.—मद्रास, दक्षिणअर्काट जिल्ह्यांतील तिरुवन्नमलै तालुक्याचें हें गांव मुख्य ठिकाण आहे. येथील लोकसंख्या (१९२१) २१९१२ असून या गांवाच्या नांवाचा अर्थ 'पवित्र अग्नीची टेंकडी' असा आहे व याबद्दल एक दंतकथाहि सांगतात. कर्नाटकच्या युद्धांत या गांवाचा बराच संबंध आला आहे व त्यामुळें याला ऐतिहासिकदृष्ट्या बरेंच महत्त्व आहे. गांवांत चांगल्या पाण्याचा बराच तुटवडा आहे.

तिरुवल्लुम—मद्रास, त्रावणकोर संस्थानांतील नेय्यासिंकर तालुक्यांत या नांवाचें खेडें व देवालय आहे. येथें असणारें विष्णूचें देवालय फार पवित्र व अतिशय जुनें आहे.

तिरुवल्लूर, ता लु का.—मद्रास, चिगलपट जिल्ह्यांतील वायव्येकडील तालुका. क्षेत्रफळ ७४४ चौ. मैल. लोकसंख्या १९२१ सालीं २०७१९९ होती. या तालुक्यांत ४६४ खेडीं असून तिरुवल्लूर हें मुख्य ठिकाण आहे. १९०३-४ सालीं सारा व कर यांचें उत्पन्न ४३२००० रुपये होतें. कोरसल्लैय्यार, आरनी, कूकम या नद्यांचें पाणी या तालुक्यांतील जमिनीला पुरविलें जातें.

गां व.—तिरुवल्लूर तालुक्याचें हें मुख्य ठिकाण असून येथें असणाऱ्या अहोबिलम् मठामुळें या गांवाचें

महत्त्व फार आहे. यांत एक महादेवाचें व तीन विष्णूचें अशीं चार देवळें आहेत. महादेवाच्या सभोवतालीं असणाऱ्या आवाराची लांबी ९४० फूट व रुंदी ७०१ फूट आहे. ज्या ठिकाणीं हें देवालय आहे त्याच ठिकाणीं पूर्वी विकशा-रण्य नांवाचें अरण्य होतें.

तिरुवादी—मद्रास, तंजावर जिल्हा व तालुका यांमध्ये हें गांव आहे. याची लोकसंख्या १९०१ सालीं ७८२१ होती. १८६० सालपर्यंत हें गांव ह्याच नांवाच्या तालुक्याचें मुख्य ठिकाण होतें. या गांवाला तिरुवैयार म्हणजे 'पांच पवित्र नद्या' असेंहि म्हणतात. याचें कारण असें कीं कोलेरुन, कावेरी, कोमुस्ती, वेत्तर आणि वेन्नर या पांच नद्या या गांवापासून ६ मैल अंतरावर एकमेकांनां समांतर वाहतात. कावेरी नदीच्या दक्षिण तीरावरून पाहिलें म्हणजे येथील देवालयांचा देखावा जत्रळ जवळ कार्शांतील देवालयांच्या देखाव्याप्रमाणेंच दिसतो. येथें असणाऱ्या ७ देवालयांनां समस्थलम् असें म्हणतात. येथें दरवर्षीं भरणाऱ्या जंगी यात्रेत सर्व देवालयांतील देव या मुख्य देवळांतील देवाच्या भेटीला आणतात. गांवांत एक संस्कृत, वैदिकपाठशाळा व इंग्लिश हायस्कूल आहे. पैकीं संस्कृत हायस्कूल लोकलबोर्ड चालवितें व वाकीची दोन देशी सदगृहस्थ चालवितात.

तिरुवडमरुडूर—मद्रास, तंजावर जिल्ह्यांतील कुंभकोणम् तालुक्यांत हें एक गांव आहे. लोकसंख्या १९०१ सालीं ११२३७ होती. या गांवांत महादेवाचें फार जुनें देवालय आहे. हें गांव डेप्युटी तहशिलदाराचें मुख्य ठिकाण आहे.

तिरुवल्लूर—मद्रास, तंजावर जिल्ह्यांतील नेगापट्टम् तालुक्यांत हें एक गांव आहे. लोकसंख्या १९०१ सालीं १५४३६ होती. या गांवांत एक मोठा तलाव असून त्याच्या पूर्वेकडील किनाऱ्यावर अचलेश्वराचें प्रसिद्ध देवालय आहे. येथें दरवर्षीं मोठी यात्रा भरते. या देवालयांत चोल, (राजराजा राजेंद्र) आणि पांडय या राजघराण्यांचे लेख आहेत. या गांवांत एक हायस्कूल व एक तांडुळाची वखार आहे.

तिरुवादानै—मद्रास, मदुरा जिल्ह्याच्या रामनाद पोट-विभागांत ही एक जमीनदारी तहशील आहे. लोकसंख्या १९०१ सालीं १५५६४३ होती. या तहशिलींत ८०९ खेडीं असून देवकोट्टई हें एक बरेंच मोठें गांव आहे. तिरुवादानै हें मुख्य ठिकाण आहे. मुख्य लोकवस्ती कलन, मरवन, अगमुदैयान या लोकांची आहे. परंतु यांच्यापेक्षाहि जास्त व वजनदार लोक म्हणजे नातुकोट्टईचेथी हे होत व हे लोक सावकारीचा धंदा फार मोठ्या प्रमाणावर करतात.

तिरुवुर तहशील—मद्रास, कृष्णा जिल्ह्यांतील ही एक जमीनदारी तहशील आहे. क्षेत्रफळ ३३८ चौरस मैल. १९०१ सालीं लोकसंख्या ६९२१९ होती. या तहशिलींत

८८ खेडी असून तिरुवुर हें मुख्य ठिकाण आहे. १९०३-०४ सालांत सारा व कर यांचें उत्पन्न ३६००० होतें.

तिरुशान संवंदर—दक्षिण हिंदुस्थानांत शैव समाजांत तिरुशानसंवंदर यांचें नांव फार पूज्य मानितात. सर्व शैव विशेषतः अत्राह्मण शैवसमाज त्याला फार श्रेष्ठ व त्याच्या ग्रंथाला वेदतुल्य समजतात.

तामिळ ग्रंथांत त्याला धर्माचार्य मानिलें असून, त्याची पूजाहि देवालयंतून करण्यांत येते व त्याच्या चरित्रावर नाटकहि झाली आहेत; ग्रंथकार ग्रंथारंभा त्याला नमन करतात. हा कवि होता. याचें चरित्र पेरियपुराणांत आलें आहे. थिदवर शहराजवळील शियली (काली) या गांवी हा जन्मला. याचें गोत्र कौंडिण्य, चापाचें नांव शिवपादहृदय व आईचें भगवती. याचें पहिलें नांव आळुदैय पिल्ले परंतु देवीनें याला प्रत्यक्ष दूध पाजल्यानें तिरुशानसंवंदर (ज्ञानामुळ देवाशी ज्याचा संबंध आला तो) हें नवीन नांव मिळालें. या पुढें तो कविता करूं लागला. यानें मदुरेच्या कून पांड्यराजाला जैन धर्म सोडून पुन्हां सनातनधर्मा शैव बनविलें. नंतर यानें सर्व तामीळ प्रांतांत हिंडून आपल्या शैव पंथाचा प्रसार केला व बौद्ध धर्माचा पाडाव केला. याचें लग्न झाल्यावर मंडपांत एक देवी अग्नि उत्पन्न झाला व तेथेंच हीं वधुवरे व सर्व मनुष्ये स्वर्गास गेलीं. यावरून लग्नमंडप पेटून त्यांत हीं सर्व जळालीं असें दिसतें.

कून पांड्याचा काल काळडवेल यानें स. १२९२ हादिला आहे. कून म्हणजेच सुंदर पाण्ड्य व मार्को पोलोचा सुंदर बॅडी होय असें काळडवेल म्हणतो. नेल्सनच्या मते कून हा अकराव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत झाला. पी. सुंदरम पिल्ले याच्या मते प्राचीन चोलांचा नाश होऊन नूतन चोल-पल्लव वंश वनत असतां तिरुशान झाला (५-६ वे शतक); कून पाण्ड्याच्या वेळीं नव्हे; कारण नवव्या शतकांतील एका काव्यांत त्याचा उल्लेख स्पष्ट आहे.

आद्य शंकराचार्यांच्या सौंदर्यलहरींतील द्रविड शिशु म्हणजे तिरुच होय. भक्तविलास, शिवभुजंग, शिवानन्दलहरी (आचार्यांची) या काव्यांतहि त्याचा उल्लेख आहे. त्यावरून आचार्यांच्या पूर्वी हा होऊन गेला; म्हणजे ७ व्या शतकाच्या आधीं झाला.

तिरु याचा मठ मदुरा येथे असून मठपति आपल्याला तिरुपासून ११५ वा रुपय म्हणवितो, त्यावरून तिरुचा काल २३०० येतो व दामोदर पिल्ले वगैरे तत्रांतस्थ लेखक हा काल ग्राह्य धरतात पण त्यास ऐतिहासिक आधार नाहीं. पी. कुमारस्वामीहि त्याला सीलोनच्या गजवाडूचा समकालीन (स. ११३) मानतो. [काळडवेल-द्रविडियन प्रामर; मदुरा डिस्ट्रिक्ट मॅनुअल; एस. चेटी-तामीळ प्लुटार्क; हल्टझ-सा. इ. इन्स्क्रिप्शन्स. पु. २; एपि. इंडिया पु. ४; इंडि. अँटि. पु. २५.]

तिरोडा, त ह शी ल.—जिल्हा भंडारा. भंडारा जिल्ह्यांतील ही उत्तरेकडील तहशील आहे. उ. अ. २१°१०' ते २१° ४७' व पू. रे. ७९° ४३' ते ८०° ४०. याच्या पश्चिमेस भंडारा तहशील. उत्तरेम बालाघाट जिल्हा पूर्वेस नांदगांव; दक्षिणेस साकोली तहशील. क्षेत्रफळ १३२८ चौरस मैल. या तहशीलांत १३ जमीनदाऱ्या असून त्यांचें क्षेत्रफळ ७२० चौरस मैल आहे. लोकसंख्या (१९०१) २९१५१४. जमीनदारीतील एकंदर लोकसंख्या १६०५७०. मालगुजारी जमीनीपैकी ७६ चौरस मैल सरकारी जंगल आहे. जमीनदारींत १६४ चौरस मैल जंगल आहे. १९०५-०६ सालीं लागवडीखाली जमीन ३६८००० एकर होती. या तहशीलांतील मुख्य पीक म्हटलें म्हणजे भात हें होय. इतर पिकें जवस, हरबरा आणि डाळीचीं पिकें हीं होत.

गांव.—जिल्हा भंडारा. हें तिरोडा तहशीलीचें मुख्य ठिकाण असून बंगाल-नागपूर रेल्वेचें एक स्टेशन आहे. लोकसंख्या (१९०१) ३६००. स्टेशनपासून हें खेडेंगांव एक मैल असून नवीन वस्ती स्टेशनाच्या आसपास होत आहे. दर रविवारी येथे तांदुळाचा घोठा बाजार भरतो.

तिलकवाडा—बडोद्याच्या तिलकवाडा पोटभागाचें (मुंबई इ.) मुख्य ठिकाण. येथे सरकारी कचेऱ्या, पोलिस ठाणे, धर्मशाळा, शिक्षणाकरितां गुजराथी शाळा आहेत. मणिनागेश्वर, सप्तमातृका व तिलकेश्वर यांचीं देवळे मुख्य समजतात. धान्याचा व्यापार बराच चालतो.

तिलिन—वरचा ब्रह्मदेश. पकोक्कू जिल्ह्यांतील ही एक पश्चिमेकडील टाऊनशिप आहे. क्षेत्रफळ ४८८ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९०१) १२१८३. येथे फक्त तांदुळाचेंच पीक आहे. १९०३-०४ सालीं वहाँत जमीन ६ चौ. मै. असून सारा व कर यांचें उत्पन्न २७००० रुपये होतें.

तिल्लिचेरी गांव—हें गांव, मद्रास, जिल्हा मलवार, कोटयम् ताळक्याचें मुख्य ठिकाण आहे. पूर्वी हें गांव महत्त्वाचें नव्हतें, परंतु इ. स. १७०० मध्ये इंग्लिशांनी या गांवांत वखार घातल्यापासून फार प्रसिद्धीस आलें आहे. हल्लीं हें मलवारच्या बंदरांत तिसऱ्या नंबरचें बंदर असून १९०३-४ मध्ये यांत येणाऱ्या मालाची किंमत ४ लक्ष रुपये होती, व यांतून बाहेर जाणाऱ्या मालाची किंमत १०३ लक्ष रुपये होती. यांत चंदनाचें लांकूड व नारळ यांचा व्यापार वाढत्या प्रमाणावर आहे. या गांवांत १९०१ सालीं लोकसंख्या २७,८८३ होती.

तिल्हर, त ह शी ल.—संयुक्त प्रांत शाहजानपूर जिल्ह्यांतील ही एक वायव्येकडील तहशील आहे. या तहशीलांत तिल्हर, मीरानपूर, कट्टा, निगोही, खेरवजेर, आणि जलापूर हे परगणे आहेत. क्षेत्रफळ ४१८ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९०१) २५७०३५. १९०३-४ सालीं साऱ्याचें उत्पन्न ३,४६००० रुपये व करांचें उत्पन्न ५६००० रुपये होतें. १९०३-४ ३३० चौरस मैल जमीन वहाँत आहे.

गांव.—संयुक्त प्रांत, जिल्हा शाहाजहानपुर, तिल्हर तहशिलीचे हे गांव मुख्य ठिकाण आहे. हे गांव अकरवर्षांचा वेळ वसले असे म्हणतात. १८५७ सालच्या बंडांत येथील कांही मुख्य मुसलमानांनी दंगा केल्यावरून त्यांची मालमत्ता सरकारने जप्त केली. त्यावेळेस तिल्हर हे अगदीच कमी महत्त्वाचे होते. हे गांव धनुष्य व बाण यांच्याविषयी फार प्रसिद्ध होते. गूळ, गळिताची धान्ये व खाद्य धान्ये यांचा व्यापार चालतो. येथे ९ शाळा आहेत.

तिस्ता नदी—ही तिबेटमध्ये चटाम् सरोवरांतून निघाली आहे. उत्तर बंगालांतून आग्नेयीकडे वहात जाऊन ही नदी रंगपूर जिल्ह्यांत ब्रह्मपुत्रा नदीला मिळते. हिचे संस्कृतांत 'तृष्णा' असे नांव आहे.

तीर्थगड—वस्तर संस्थानांतील राजधानीपासून दक्षिणेस २९ मैलांवर असलेले गांव. येथे प्राचीन किल्ल्याचे अवशेष आणि बरीच लहान लहान शिवालये आहेत. येथे कुंभी नदीचा १०० फूट उंचीचा धबधबा आहे.

तीर्थकर—तीर्थकर म्हणजे अवतार नव्हत. एक व्यक्ति जे अनेक जन्म घेऊन प्रत्येक जन्मांत अवतारी पुरुषास साजतील अशा कार्ये करते त्या प्रत्येक जन्मास अवतार अशी संज्ञा आहे. चौवीस तीर्थकर म्हणजे एकाच आत्म्याचे किंवा परमात्म्याचे चौवीस अवतार नव्हत. चौवीस निरनिराळे आत्मे आपापल्या आध्यात्मिक प्रगतीसाठी अनेक योनि फिरत होते आणि शेवटी कोणत्या तरी योनीत असता त्यांस श्रेष्ठ प्रकारचे ज्ञान होऊन त्यांनी तीर्थकरास योग्य असे आचरण ठेवले आणि तीर्थकर ही पदवी लावली वर्षांनी एकमेकांपासून दूर असलेल्या निरनिराळ्या काळी पावले. तीर्थकरास योग्य आचार ठेवणे व पूर्णत्वास पावणे ही गोष्ट फार कठिण असल्यामुळे काळी योनि फिरतां फिरतां व आत्मविकास पावतां पावतां कोणत्या तरी योनीत असतां लाखां वर्षांत एकासच ती गोष्ट शक्य होते. किती जीवांपैकी एक जीव तीर्थकर होतो हे पहावयाचे ज्ञानास कोणत्याहि कालांतील कोटि कोट्यावधि मनुष्यादि प्राण्यांच्या योनि ध्याव्यात आणि त्यांत विद्याधर, देव, असुर, यक्ष, गंधर्व, किन्नर इत्यादिकांच्या योनींतील संपूर्ण लोकसंख्या मिळवावी व त्यास शेंकडो अगर लाखांनी गुणावें (कारण एक तीर्थकराचा काल संपून दुसऱ्या तीर्थकराचा काल येईपर्यंत कोट्यावधि वर्षे जातात आणि त्या कालामध्ये एकच जीव अनेक लक्ष योनि हिडतो.) म्हणजे जो गुणाकार येईल त्यापैकी एकच व्यक्ति तीर्थकरपदास पावली आहे. तीर्थकरत्व म्हणजे अंतिम श्रेष्ठत्व असल्यामुळे तीच व्यक्ति पुन्हां अवतरेल हे शक्यच नाही तर दुसरा कोणता तरी आत्मविकासार्थ प्रयत्न करणारा आत्मा लक्षावधि वर्षांनी यश पावेल.

तीर्थकर होणे अशी कमालीची कठिण गोष्ट आहे तरी त्यामुळे आत्मविकासार्थ धडपड करणे हे निष्फळ नाही.

मोक्षप्राप्तीस तीर्थकर झाले पाहिजे असे मुळांच नाही. शिवाय मोक्षप्राप्तीस कारण होण्याइतके शील किंवा तपश्चर्या नसली तरी उत्तमकुली जन्म, स्वर्गास जाणे व तेथे कांहीं लक्ष वर्षे रहाणे ही सुखे प्राप्त होतातच. एवढेच नव्हे तर चुकलेल्या मार्गाने तपश्चर्या केली तरी स्वर्गादि फळे मिळताच. वर्धमान महावीर हा त्याला ठाऊक असलेल्या जन्मांपैकी पहिल्या जन्मांत आदिनाथ ऋषभाचा नातु होता आणि त्याने आपल्याकडून आदिनाथाच्या तपश्चर्यासारखी तपश्चर्या होत नाही हे पाहून मुनिवज्राचा त्याग केला नाही तर आपण एखादे निराळे मत काढू म्हणजे आपल्या आचार-भिन्नतेचे समर्थन होईल असे म्हणून त्याने परिव्राजकांचा निराळा संघ स्थापन केला. तथापि खोट्या मताने कां असेना परंतु तप केले म्हणून तो स्वर्गास जाऊन कांहीं लक्ष वर्षे राहिला. कोष्टकांतील पुढील सर्व तीर्थकर क्षत्रियकुलांत उत्पन्न होतात. यांपैकी वासुपुत्र, मल्लि, नेमि, पार्थ आणि वर्धमान हे गृहस्थ धर्म न स्वीकारतां बालब्रह्मचारी राहून तपश्चर्या करून मोक्षास गेले आहेत. चौवीस तीर्थकरांपैकी पहिले वृषभतीर्थकर हे चौदावा मनु नाभिराय यांचे चिरंजीव होते. जैनधर्मांत विशेष महत्त्वाची व्यक्ति काय ती तीर्थकरच होय. तीर्थकर म्हणजे धर्मतीर्थाचे प्रवर्तक. त्यांना मति, श्रुति, अवधि, मनः-पर्यय आणि केवलज्ञान अशी पांच ज्ञाने होतात. यांपैकी पहिली तीन जन्मतःच असतात. बाकीची दोन क्रमाने होत जातात. क्षाधिक केवलज्ञान ज्ञानानंतर बाकीची चार (क्षायोपशमिक) ज्ञाने त्यांना रहात नाहीत. तीर्थकर गर्भांत आल्यापासून मोक्षास जाईपर्यंत त्यांचे पांच प्रकारचे उत्सव होत असतात. त्यांस पंचकल्याणिक म्हणतात. तीर्थकरांच्या गर्भावस्थेत असतांना (इंद्राज्ञेने) होणाऱ्या उत्सवास गर्भकल्याणिक, जन्मल्यावर इंद्र त्यास मेरुपर्वतावर अभिषेक करतो तो जन्मकल्याणिक, दीक्षाग्रहणकालचा दीक्षा कल्याणिक, केवळ ज्ञानकालचा केवलज्ञानकल्याणिक, व मोक्षप्राप्तीनंतरचा मोक्षकल्याणिक हे ते पांच उत्सव होत. तीर्थकरास केवलज्ञान ज्ञानानंतर इंद्राच्या आज्ञेने कुबेर वगैरे देव येऊन समवशरणाची (दिव्यसभामंडपाची) रचना करतात. तेथे मध्यसिंहासनावर विराजमान होऊन तीर्थकर सर्व लोकांना उपदेश देतात. तीर्थकरांच्या सर्भोवती वारा सभा असून त्यांत १२ प्रकारचे सभासद असतात. त्यांची नांवेः— (१) गणधर व मुनी, (२) कल्पवासीदेवी, (३) आर्यिका व स्त्रिया, (४) भवनवासीदेवी, (५) व्यंतरवासीदेवी, (६) ज्योतिषवासीदेवी, (७) इंद्रासह कल्पवासीदेव, (८) इंद्रासह भवनवासी देव, (९) इंद्रासह व्यंतरवासीदेव, (१०) मनुष्य, (११) तिर्यंच = पशुपक्षी. महाराष्ट्रांतील प्रत्येक जैनमंदिरांत केवलज्ञान प्राप्त ज्ञानानंतर शुक्लध्याननिमग्न अशा तीर्थकरांच्या मूर्ती स्थापन केलेल्या असतात. पार्श्वनाथ, अनंतनाथ, वृषभनाथ, चंद्रप्रभ, महावीर यांच्या प्रतिमा जैनमंदिरांतून विशेष आढळतात. तीर्थकरांसंबंधी माहितीचे कोष्टक पुढे दिले आहे.

तीर्थकारांचे नांव	वाप	आई	जन्म स्थान	नक्षत्र	उंची	वर्ण	वय	यक्ष
ऋषभ अथवा आदिनाथ	नाभिराज	मरेदवी	अयोध्या	उत्तराषाढा	५ शें धनुषः	सुवर्ण	८४ लक्ष पर्व	गोमुख
अजितनाथ	जितशत्रु	विजयादेवि (१) +	"	रोहिणी	४५० "	"	७२ " "	महायक्ष
संभवनाथ	जितारि	सेना (२)	प्रावस्ती	पूर्वाषाढा	४०० "	"	६० " "	त्रिसुख
अभिनंदननाथ	संवर	सिद्धार्था	अयोध्या	पुनर्वसू	३५० "	"	५० " "	यक्षेश्वर
सुमतिनाथ	मेघप्रभ	सुमंगला (मंगला)	"	मघा	३०० "	"	४० " "	तुंगरु
पद्मप्रभ	धरण (श्रीधर)	सुशीमा	कौशांबी	चित्रा	२५० "	आरक्त	३० " "	कुसुमावर
सुपार्श्वनाथ	सुप्रतिष्ठ (प्रतिष्ठ)	पृथिवी	काशी	विशाखां	२०० "	हरित	२० " "	नंदी
चंद्रप्रभ	महासेन	लक्ष्मणा	चंद्रपुरी	अनुराधा	१५० "	श्वेत	१० " "	विजय
पुष्पदंत	सुर्याव (सुप्रिय)	रमा (३)	काकंदी	मूळ	१०० "	सुवर्ण	२ " "	अजित
शीतलनाथ	दृढरथ	सुनंदा (नंदा)	भद्रिकापुरी	पूर्वाषाढा	९० "	"	१ " "	ब्रह्मेश्वर
श्रेयांसनाथ	विष्णु	विष्णुद्रि (विष्णा) (४)	सिंहपुरी	श्रवण	८० "	"	६४ लक्ष वर्षे	कुमार
वासुपूज्य	वासुपूज्य	विजया (जया)	चंपापुरी	शतभिषज्	७० "	आरक्त	७२ " "	पद्मसुख
विमलनाथ	कृतवर्मन्	सुरम्या (श्यामा) (५)	कापिल्य	उत्तराषाढा	६० "	सुवर्ण	६० " "	पाताल
अनंतनाथ	सिंहसेन	सर्वयशा (सुयशा)	अयोध्या	रेवती	५० "	"	३० " "	किन्नर
धर्मनाथ	भानु	सुवर्ता (६)	रत्नपुरी	पुष्य	४५ "	"	१० " "	किंपुरुष
शांतिनाथ	विश्वसेन	आचिरा (७)	हस्तिनापुर	भरणी	४० "	"	१ " "	गरुड
कुंधुनाथ	सूर्य (शूर)	श्रीदेवी (८)	"	कृत्तिका	३५ "	"	९५००० वर्षे	गंधर्व
अरनाथ	सुदर्शन	मित्रा (देवी) (९)	"	रोहिणी	३० "	"	८४००० ,	महेंद्र
मल्लिनाथ	कुंभ	रक्षिता (१०) प्रभावती	मिथिलापुरी	अश्रिनी	२५ "	" (नील)	५५००० "	कुबेर
सुनिसुव्रत	सुमित्र	प्रजावती (११)	कुशाग्र नगर	श्रवण	२० "	कृष्ण	३०००० "	वरुण
नमिनाथ	विजय	वप्रा (विप्रा)	मिथिलापुरी	अश्रिनी	१५ "	सुवर्ण	१०००० "	विशुत्प्रभ
नेमिनाथ	समुद्र-विजय	शिवादेवी	सौरापुर	चित्रा	१० "	सयूर } कटसम }	१००० "	सर्वाण्ह
पार्श्वनाथ	अश्वसेन	वामा	काशी	त्रिविशाखा	१ हात	नील	१०० "	धरणेंद्र
महावीर अथवा वर्धमान	सिद्धार्थ	प्रियकारिणी (त्रिशला)	कुंडपुर	हस्त	७ हात	केतकी	७२ " "	मातंग

+ (१) विजयसेना, (२) मुपेणा (३) जयरमादेवी, (४) विष्णुश्री (५) जयभामा (६) सुप्रभा (७) ऐरादेवी (अजिताराणी) (८) श्रीकंतादेवी (९) मित्रसेनादेवी (१०) प्रजावती (११) सोमादेवी.

चौबीस तीर्थकरांविषयीं माहिती.

गणधरसंख्या	निर्वाणस्थान	दान तीर्थकरा- मर्थील काल.	लांछनः	दीक्षास्थान	निर्वाण आसन	यक्षिणी	पूर्वजन्म	वंश ×
८४	कैलास पर्वत	५० लक्ष कोटी सागर	वृषभ	वटवृक्ष	पर्यंकासन	चक्रेश्वरी	सर्वार्थसिद्धि	इक्ष्वाकु
९०	पारसनाथ पर्वत	३० " "	हास्ति	समच्छदवृक्ष	खड्गासन	रोहिणी	वैजयन्त नांवाचे २ रें अनुत्तर विमान.	"
१०५	" "	१० " "	अश्व	शालवृक्ष	"	प्रज्ञप्ति	प्रेवेयक विमान.	"
१०३	" "	९ " "	कपि	सरलवृक्ष	"	वज्रश्रृंखला	वैजयन्त नांवाचे २ रें अनुत्तर विमान	"
११६	" "	९० हजार कोटी सागर	क्रौंच	प्रियंगु "	"	पुरुषदत्ती	ऊर्ध्व प्रैवेयक	"
१११	" "	९ हजार " "	रत्नोत्पल कमल	" "	"	मनोवेगा	वैजयन्त नांवाचे २ रें अनुत्तर विमान	"
९५	" "	९ शें. " "	स्वस्तिक	शिरीष "	"	काली	मध्यप्रैवेयक	उग्र
९३	" "	९० " "	चंद्र	नाग "	"	ज्वालामा.	वै. नां.अनुत्तर विमान	इक्ष्वाकु
८६	" "	९ " "	मकर	शाल "	"	महाकाली	अपराजित(४थें अ. वि)	"
८१	" "	एक कोटि उर्णे १००,	श्रीवत्स	वृक्ष "	"	मानवा	आरण (१५ वा स्वर्ग)	"
७७	" "	५४ सागर	गेंडा	तिंदुक "	"	गौरी	पुष्पोत्तर विमान	"
६६	चंपापुरी	३० " "	महिष	पाटल "	पर्यंकासन	गांधारी	कापिष्ठ नांवाचा ८ स्वर्ग	"
५५	पारसनाथपर्वत	९ " "	रानडुकर	जंबु "	खड्गासन	वैरोटी	शुक नांवाचा ९ वा स्वर्ग	"
५०	" "	४ " "	अस्वल	पिपळीवृक्ष	"	अनंतमति	सह्यार नांवाचा १२ वा स्वर्ग	"
४३	" "	३ सागर उणे १ पलय	वज्रदंड	दधिपर्ण वृक्ष	"	मानसी	पुष्पोत्तर विमान	कुरु
३६	" "	३ पलय	हरिण (मृग)	नंदी वृक्ष	"	महामानसी	" "	"
३५	" "	३ पलय उणे ६००० कोटि वर्षे	मेघ (वकरा)	तिलकवृक्ष	"	जया	" "	"
३०	" "	सहस्रकोटी उणे ६५८४० " "	नंद्यावर्त(मच्छ)	आम्रवृक्ष	"	विजया	सर्वार्थसिद्धि	इक्ष्वाकु
२६	" "	५४ लक्ष वर्षे	कुंभ	अशोकवृक्ष	"	अपराजिता	विजय नांवाचे १ लें अनुत्तर विमान	"
१८	" "	९ " "	कूर्म	चंपक "	"	बहुरूपिणी	अपराजित नांवाचे ४ थें अनुत्तर विमान	"
१७	" "	५ " "	इंद्रीवर	विल्व "	"	चामुंडी	प्राणंत नामक १४ वा स्वर्ग	"
११	गिरनारपर्वत	८४ हजार वर्षे	शंख	मेघशृंगवृक्ष	पर्यंकासन	कुसुमांडी	वैजयंत नांवाचे २ रें अ. वि.	"
१०	पारसनाथ पर्वत	२५० वर्षे	नाग	धवल वृक्ष	खड्गासन	पद्मावती	आनंत नांवाचा १३ वा स्वर्ग.	उग्र
११	पावापुरी		सिंह	शाल "	"	सिद्धायनी	पुष्पोत्तर विमान	नाथ

कंठांत दर्शविलेले विकल्प श्वेतांवरीय आहेत. :- एक धनुष्य = ४ क्युबिट.

*नेमिचंद्रकृत प्रतिष्ठितलकावरून. × जैनबालगुटिका.

तीर्थहल्ली—मदैसूर. हा शिमोगा जिल्ह्यांतील एक नैर्ऋत्येकडील तालुका आहे. क्षेत्रफळ ४७६ चौरस मैल. १९०१ साली लोकसंख्या ५७,५५३ होती. या तालुक्यांत २४८ खेडी असून तीर्थहल्ली हे मुख्य ठिकाण आहे. १९०३-४ सालांत साऱ्यांचे उत्पन्न १,८१००० रुपये होते. यांत टॅकच्या व जंगल, वगैरे आणि मोठमोठे नाले पुष्कळसे आहेत. या तालुक्यांत कन्नोनडगुड्डी नांवाच्या लोखंडी टॅकडीवर उच्च दर्जाचा लोखंडी दगड सांपडतो. यांतील मुख्य पिके मूज, सुपाऱ्या, मिर, वेलदोडे, कॉफी आणि तांदूळ होत. यांत कक्षलेदुर्ग येथे मोठमोठी दगडी भांडी व तीर्थहल्ली येथे चांदीचे प्याले तयार होतात.

तीळ—यास लॅटिनमध्ये सिसामम इंडिकम, इंग्रजीत जिजेली, संस्कृतमध्ये तिल, मराठीत तीळ, हिंदीत तिल्ली इत्यादि नावे आहेत. तेलाकरिता जगातील उष्णकटिबंधांतील सर्व प्रदेशांत दरवर्षी या पिकाचा लागवड होतो. हिंदुस्थानांत मात्र याला समशीतोष्ण अथवा उष्णकटिबंधालगतच्या प्रदेशांतील पोक म्हणतात येथे, उष्ण प्रदेशांत शरदृत अथवा हिवाळ्यांत आणि थंड प्रदेशांत उन्हाळ्यांत याचे पिक काढतात. याचे मूलगृह आफ्रिकेतील असून ते सुडा बेटांतून आले असे वनस्पतिशास्त्रज्ञ म्हणतात परंतु तैत्तिरीय संहिता कालापासून तिळाचा उल्लेख आढळतो व तिळाची बहुतेक नावे संस्कृतसंभव आहेत यावरून तीळ गूळ हिंदुस्थानांतीलच असावा असे वाटते. हिंदुधर्मशास्त्रामध्ये मकरसंक्रांतीत तिल-भक्षण व तिलपात्रदानांचे फार महत्त्व आहे.

तिळाची बहुतेक सर्वत्र मुख्य पिक म्हणून लागवड करतात परंतु संयुक्त प्रांतांत व काही ठिकाणी ज्वारी, बाजरी व कापूस यांबरोबर मिश्र पिक म्हणूनहि करतात.

जा ती.—तिळाची खरीप व रबी अशी दोन पिके आहेत. व पांढरा व काळा अशा दोन सहज ओळखल्या जाणाऱ्या जाती आहेत. काळ्या तिळाची लागवड फार होते व याचे तेल चांगले असते असे म्हणतात. कापूस व ज्वारीच्या पिकास पालट म्हणून काळ्या अथवा निम काळ्या रबीचे कपाशीच्या जमिनीत पिक काढतात. सप्टेंबर महिन्यांत पेरणी केल्यास जानेवारी महिन्यांत पिक तयार होते. खरीपाचे पिक ज्वारी, बाजरी व कापूस यांच्या पिकांबरोबर साधारणपणे पेरतात, परंतु काही प्रांतांत स्वतंत्रपणेहि पेरतात. हे पिक आक्टोबर अथवा नोव्हेंबर महिन्यांत तयार होते. काळ्या जमिनीतील चांगल्या पिकाचे सरासरी मान दर एकरास सुमारे ४५० पौंड असते.

ते ल.—तिळाचे तेल घाण्यांतून काढतात. हे तेल शुद्ध, गूळ, पिवळसर अथवा काळ्या रंगाचे असते. याला वास नसतो व हे खंयट होण्याचा संभव नसतो. भुईमुगाच्या तेलाशी या तेलाचे नेहमी मिश्रण करतात. हिंदुस्थानांत याचा खाण्याकरिता, अंगास लावण्याकरिता, सावण वनविण्याकरिता व दिव्यांत जाळण्याकरिता उपयोग करतात. याचा

तुपांत भेसळ करण्याकरिता देखील नेहमी उपयोग करतात. इंग्लंडांत मुख्यत्वेकरून याच तेलाचा सावण करतात. याचे पुष्कळ गुण ऑलिव्ह तेलासारखे आहेत व याचा आलिव्ह तेलासारखाच उपयोग होतो. पांढऱ्या तिळाच्या तेलापेक्षा काळ्या तिळाचे तेल जास्त औषधोपयोगी असते असे तज्ज्ञ म्हणतात. या तेलाचा हिंदुस्थानांतील असे वनविण्याच्या कार्यां देखील फार उपयोग करतात. फुलांच्या थरावर तिळाचे थर ठेवून त्या तिळास सुवास लागल्यावर घाण्यांत ते सुगंधी तीळ घालून त्याचे तेल काढतात. रेवच्या वगैरे काही प्रकारच्या मिठाईत, संक्रांतीच्या तिळगुळांत व खाण्याच्या कार्यां पांढऱ्या तिळाचा उपयोग करतात. तेल काढल्यानंतर जी टाप उरते ती गुरांना घालतात; व अर्षणाच्या व दुष्काळाच्या दिवसांत गरीब लोक देपीचा अन्न ऐवजी उपयोग करतात. एरंडीच्या व इतर गळितांच्या देपीपेक्षा तिळाच्या देपीचे हलक्या प्रतीचे खत होते. मद्रासमध्ये तेल काढण्यापूर्वी तिळांत तंघेडी झाडाची साल मिसळतात.

खुरासणी अथवा काळा तीळ.—हे खरीप पिक असून जून ते आगष्टपर्यंत याचे पेरणी होते व नोव्हेंबर अथवा डिसेंबरमध्ये पिक निघते. बहुतेक हलक्या रेंताड जमिनीत याचे पिक काढतात. पेरणीपूर्वी खत घालण्याची जरूरी नसून फक्त दोन वेळा नांगरणे पुरेसे असते. दर एकरांत २ ते ३ शेर बी टाकतात. काळ्या तिळाचे पिक बहुधा एकटेच काढतात, परंतु क्वचित प्रसंगी द्विदल धान्यांच्या बरोबरहि ते काढतात. बंगालमध्ये व विशेषतः छोटा नागपुरामध्ये बावि जमीन या पिकाच्या लागवडीखाली आहे.

योग्य वेळी झाडे मुळाजवळ कापून त्यांचा ढीग लावतात. नंतर आठ दिवसांनी त्यांस ऊन देतात. यानंतर ती झाडे काठीने झाडून बी बाहेर काढून कचरा उडवून काळा तीळ काढून घेतात. काळ्या तिळांत शेंकडा ३५ या प्रमाणांत तेल असते. बहुतेक काळे तीळ तेल काढण्याच्या कार्यां उपयोगांत आणतात. काळ्या तिळाचे तेल पिंषळसर असून त्याला फार थोडा वास येतो व ते गोड, शिरसाच्या तेलापेक्षा अधिक स्वच्छ असून त्याचे विशिष्टगुणत्व. ०.९२४ ते ०.९२८ आहे. सुकण्याच्या बाबतीत याचा नंबर सरकाचे तेल व शिरसाचे तेल यांच्यामध्ये लागतो.

तुकाराम—हा महाराष्ट्रीय संत व कवि देहू येथे १६०८ साली जन्मला. हा जातीने शूद्र होता; तरी पण याचा पिढीजात धंदा उदीमपणाचा होता. तुकारामाच्या पूर्वजाविपर्याची माहिती तुकारामाचा शिष्य महिपतीयुवा याने दिली आहे. त्यावरून भगवद्भक्ति ही तुकारामाच्या घराण्यांत फार दिवसांपासून होती असे दिसते. तुकारामाच्या बापाचे नांव वाल्होवा व आईचे नांव कनकाई. तुकारामाला सावजी व कान्हा असे दोघे भाऊ होते. तुकारामाच्या घरची स्थिति चांगल्या प्रकारची होती. त्याचे बालपण सुखांत व ऐपारामांत गेले. तत्कालीन चालीरीतिस

अनुसरून त्याचें लहानपणीच लग्न झालें पण पहिली बायको दमेकरीण असल्यानें त्यानें दुसरें लग्न केलें. याच्या दुसऱ्या बायकोचें नांव जिजाई. वयाच्या अवघ्या तेराव्या वर्षी तुकारामाच्या गळ्यांत संसारा पडला व कांहीं कालपर्यंत तुकारामानें संसाराचा गाडा चांगल्या तऱ्हेनें हांकला. तुकारामाचा स्वभाव भोळा असल्यानें, त्याला व्यापारांत व इतर व्यवहारांत तूट येऊं लागली. याच सुमारास भयंकर दुष्काळ पडल्यामुळें तर तुकारामाजवळचा सर्व पैसा खर्च झाला; व तो दरिद्री बनला. त्यामुळें त्याच्या मनावर निराशेची छाया पसरली; संसाराचा वाट येऊं लागला; वैताग उत्पन्न झाल्यामुळें त्याचें मन ईश्वरभक्तीकडे लागलें. पुराण, कीर्तन इत्यादिकांची आवड उत्पन्न झाली. त्यानें साधुसंतांचे ग्रंथ वाचण्यास सुरवात केली. अशा रीतीनें सदा सर्वकाळ भगवद्भक्तीचा छंद लागल्यावर त्यानें कांहीं काळ एकांतवास पत्करून अनेक ग्रंथ वाचले. त्यामुळें तो थोड्याच दिवसांत बहुश्रुत झाला. नंतर त्यानें गांवांत भजन व कीर्तन करण्यास सुरवात केली. त्याची बायको कजाग असल्यानें ती त्याचा फार छळ करीत असे. पण त्यानें तें सर्व निमुटपणें सोसून आपल्या भजनकीर्तनाच्या धंद्यांत व्यत्यय येऊं दिला नाहीं. अशा रीतीनें भजनकीर्तनांत आपला सर्व काळ घालवात असतां त्याला एका रात्री परमेश्वरी दृष्टांत होऊन, रामकृष्ण हरी या पडक्षरी मंत्राची प्राप्ति झाली. त्यामुळें कथाकीर्तनांतून या मंत्राचा उपयोग करण्यास त्यानें सुरवात केली. असें सांगतात कीं नामदेवानें व पांडुरंगानें स्वप्रांत येऊन तुकारामास सांगितलें कीं ' नामदेवाची अपुरी राहिलेली शतकोटी अभंगांची प्रतिज्ञा तूं पुरी कर ' व या आज्ञेप्रमाणें तुकारामानें अभंग रचण्यास सुरवात केली. कथाकीर्तनामधून तो जागच्याजागी अभंग रचून ह्मणत असे, त्यामुळें कीर्तनाला रंग चढत असे. त्याच्या अभंगांत व कीर्तनांत येणारी इतर वर्णोवरील टीका सहन न होऊन रामेश्वरभट्ट नांवाच्या एका ब्राह्मण पंडितानें तुकाराम हा वर्णाश्रम धर्माविरुद्ध कथाकीर्तन करतो या सवबीवर फिर्याद केली आणि त्या फिर्यादीचा तुकारामाविरुद्ध निकाल होऊन त्याला गांव सोडून जाण्याची शिक्षा देण्यांत आली. त्यामुळें अतिशय वैतागून जाऊन तुकारामानें आपल्या सर्व अभंगांच्या पोथ्या इंद्रायणी नदींत तुडविल्या व एका दगडाच्या शिळेवर तो कांहीं न खातां न पितां स्वस्थ पडून राहिला. अशा रीतीनें १३ दिवस झाल्यानंतर त्याच्या अभंगांच्या पोथ्या फुगून वर आल्या व याच सुमारास त्याला देवाचें दर्शन झालें ! तेव्हां तुकारामाच्या योग्यतेची सर्वांची खात्री झाली व रामेश्वरभट्ट हाहि तुकारामास शरण आला व त्याचा शिष्य बनला. त्यामुळें त्यानें कथाकीर्तनाचा व्यवसाय पुढें अखंड चालविला. त्याची कीर्ति चहुं सुखुखी पसरूं लागली. ही कीर्ति ऐकून श्री शिवाजीमहाराजहि त्याच्या दर्शनास आले. तुकारामाचें कीर्तन ऐकून महाराजांना संसाराचा वाट

आला. पण पुढें तुकारामानें त्यांना उपदेश करून त्यांचें लक्ष्य प्रपंचाकडे वळविलें. अशा रीतीनें भक्तिमार्गाचा उपदेश करण्यांत आपले दिवस घालवून तुकाराम हा शके १५७३ मध्यें सदेह निजधामास गेला. सदेह निजधामास गेला याचा अर्थ कांहीं भक्त, तो जिवंत वैकुंठास गेला असा करतात. पण महाराष्ट्रसारस्वतकार रा. भावे म्हणतात त्याप्रमाणें तुकोवानें ज्ञानेश्वराप्रमाणेच इंद्रायणीजवळ एक समाधिस्थान बांधविलें होतें त्यांत जिवंत समाधि घेतली, हाच खरा अर्थ होय. तुकारामाच्या निधनकालासंबंधी बराच वाद आहे. (विशेष माहिती रा. पांगरकरांच्या तुकारामचरित्रांत व रा. भावे यांच्या महाराष्ट्र सारस्वतांत पहा).

तुकारामाचे अभंग.—तुकारामाच्या अभंगांची संख्या सहा ते आठ हजारांपर्यंत आहे. अभंगांची बहुतेक रचना मराठींतच आहे. कांहीं पद्य ब्रजभाषेंत आढळतात. अभंगांशिवाय कांहीं थोडे श्लोक पदे, व ओव्याहि यांनें रचल्या आहेत. बालक्रीडा नामक एक शंभर ओव्यांचा ग्रंथ तुकारामानें कवित्वाच्या सुरवातीस लिहिला. तुकारामाची कवित्वशक्ति फार दांडगी होती. त्याची कविता रसाळ व अत्यंत स्फूर्तिदायक आहे. त्याच्या काव्यांत भक्तीची परमोच्च स्थिति दृष्टीस पडते. त्याचे दृष्टांत व उपमा, फार मार्मिक व हृदयाला भिडणाऱ्या आहेत. थोड्या शब्दांत भरपूर अर्थ व्यक्त करण्याची हातोटी त्याला साधलेली आहे. त्याच्या अभंगांत उपदेश जागोजाग भरलेला आहे. ' उपदेशपर-म्हणीची खाण ' असें त्याच्या अभंगांसंबंधींचे वर्णन केल्यास तें यथार्थ ठरेल. त्याच्या अभंगांची भाषा साधी, पण जोरदार व परिणामकारक आहे. त्यांमुळें त्याचे अभंग अद्यापि महाराष्ट्रीय लोकांच्या मुखामध्यें खेळत आहेत.

तुकारामाची शिकवण.—तुकारामाची शिकवण काय होती हें पहाणें महत्त्वाचें आहे. महाराष्ट्रामध्यें अव्वल इंग्रजीमध्ये धर्मसुधारकांनी प्रार्थनासमाज स्थापन केला. त्यांनी व ख्रिस्ती लोकांनीहि कांहीं फरक करून तुकारामाच्या अभंगांचा बराच अंगीकार केलेला आहे. प्रार्थनासमाजिस्ट हे तुकारामाला फार मान देतात. प्रार्थनासमाजिस्टांतील एक प्रमुख व विद्वान गृहस्थ डॉ. भांडारकर यांनी प्रार्थनासमाजिस्टाला तुकाराम इतका जवळचा कां वाटतो यासंबंधी कारणें सांगितली आहेत तीं—(१) तुकारामानें सांगितलेली पारमार्थिक कल्याणाची वाट ही त्याला प्रत्यक्ष परमात्म्यापासूनच प्राप्त झाली होती. (२) तुकोवा हे आपल्या पूर्वीच्या परंपरागत आचाराचा योग्य दिसेल तेव्हां सणसणीत पणानें निषेध करीत व या दृष्टीनें ते धर्मसुधारक होते. (३) देवाविषयी निष्काम व अनन्य प्रेम व भक्तिपूर्वक त्यांचें भजन ही धर्मसाधनें तुकारामानें सांगितली आहेत. (४) मनुष्यानें स्वार्थ सोडून परमार्थाची कास धरावी व परार्थ हाच स्वार्थ मानावा अशी तुकोवाची उदात्त शिकवण आहे. (५)

सर्वांत मुख्य म्हणजे तुकाराममुखा ' आपली उत्तरोत्तर सुधारणा व्हावी म्हणून आपल्या दोघांचे सूक्ष्मतेने स्वतः परीक्षण करीत व त्या दोघांतून मुक्त होण्याकरता देवाची प्रार्थना करीत । वास्तविक तुकाराममुखांच्या वरील शिकवणीत व इतर भगवतधर्माय साधुसंतांच्या शिकवणीत विशेष अंतर नाही. " तुकोवाला जातिनिर्वंध पसंत नसे. कोणत्याहि जातीचा माणूस असो, तो वैष्णव झाला की, तुकोवा त्याला पूज्य मानांत असे " असे डॉक्टरसाहेब म्हणतात; पण हे मत पूर्णांशांने सत्य नाही. वैष्णव लोक-म्हणजे भागवतधर्माय लोक जातिभेद मानतात व ते पाळण्यासाठी यत्नहि करतात. चातुर्वर्ण्य त्यांना पूर्णपणे मान्य आहे. ते वर्णसंकराच्या विरुद्ध आहेत. भिन्नजातीमधील वेटीव्यवहाराला ते अनुकूल नाहीत. पण या सर्व गोष्टी खऱ्या असल्या तरी या भागवत धर्मा आधुनिक संतांनी जातिभेद शिथिल केला व परमेश्वर-प्राप्तीचा मार्ग सर्वांना सुलभ व मोकळ करून दिला ही गोष्ट तितकीच सत्य व अत्यंत महत्त्वाची आहे. परंपरागत कडक आचार विचारांविरुद्ध यांनी सौम्यपणाने क्रांति घडवून आणली. तुकाराम हा या क्रांतिकारकांपैकी एक होता असे म्हटले असता चालेल.

तुकारामाने सगुणभक्ति विशेषकरून प्रचारांत आणली. परमेश्वर हा निर्गुण व सगुण दोन्ही प्रकारचा असून सगुण परमेश्वराची भक्ति सर्वांना सोपी व शक्य आहे असे त्याचे मत होते. चातुर्वर्ण्य, आश्रम न सोडता, कुळाचार कुळधर्म न टाकता घरीच राहून सर्वांना सारखा आक्रमितां येईल अशा भक्तिमार्गाची शिकवण तुकारामाने दिली. परमेश्वर हा भक्तिसाध्य आहे; फक्त ती भक्ति मात्र अंतःकरणापासून व निःस्वार्थबुद्धीने केला पाहिजे म्हणजे प्रेमस्वरूपी परमेश्वराचा साक्षात्कार झाल्यावांचून रहाणार नाही असे तुकोवाने प्रतिपादन केले. परमेश्वरप्राप्तीसाठी वेदांचे अध्ययन न केले तरी चालेल, पुराणांचा गंध नसला तरी हरकत नाही फक्त ईश्वराची अखंड भक्ति, व त्याच्या नामाचा सदासर्वकाळ जयघोष, यामुळे ईश्वर प्रत्येकाला वश करून घेता येतो ही तुकारामाची महत्त्वाची शिकवण होती.

संसाराने राहूनहि पूर्णपणे वैराग्य अंगी आणतां येणे व परमार्थ साधणे शक्य आहे ही शिकवण सर्व लोकांना त्याने दिली. भागवत धर्माचा ज्ञानेश्वराने पाया घातला; नामदेवाने व एकनाथाने त्याचा विस्तार केला व तुकारामाने त्याच्यावर कळस चढविला व अशा रीतीने या चार भगवद्भक्तांनी भागवतधर्माची तेजस्वी ध्वजा फडकावली. [संदर्भग्रंथः—ल. रा. पांगारकर-तुकारामचरित्र; वि. ल. भावे-महाराष्ट्र-सारस्वत; डॉ. भांडारकर-धर्मपर व्याख्याने; संतकविचरित्र माला.]

तुकोजी होळकर—हा महारारावाच्या फौजेतील एक शिलेदार असून यावर महारारावाची फार मर्जी होती.

म्हणून याच्याशी कोणत्याहि प्रकारचे नाते नसतां हि महारारावाच्या मृत्यूनंतर (१७६६) साहित्याबाईने यास पेशव्यांच्या संमतीनेच आपल्या सैन्यावरील अधिकारी नेमले व त्याने पेशव्यांना १५ लक्ष ६२ हजार रु. नजर केले व सेनापतीची वळे घेतली. महत्त्वाच्या प्रसंगी तो बाईची सल्ला घेई. बाई असतांना बहुधा ता पुण्यास पेशव्यांच्या दरबारी असे. १७६९ साली सुमारे १५ हजार फौज बरोबर घेऊन हा विसाजी कृष्ण विनावाले याजबरोबर जाट व रोहिले यांवरील हिंदुस्थानच्या स्वारांत गेला. पण महारारावाप्रमाणेच यानेहि नजीबखानास पाठीशी घातले, त्यामुळे शिंद्याचा बेट (नजीबखाना नतिजा लावण्याचा) फसला. पुढेहि मराठ्यांनी १७७१ चा पाचसाळा सुरू होण्यापूर्वी दिल्लीवर येऊन किल्ल्याखेरीज शहराचा सर्व भाग काबीज केला तेव्हां नजीब उद्दौल्याचा मुलगा झाबीतखान यास अटकेंत ठेविले असते; परंतु तुकोजी होळकराने त्यास नजीबगडास सुखरूप पोहोचवून दिले.

बारभाईविरुद्ध मदत मागण्यासाठी राघोबा इंदुरास आला तेव्हां याने त्याचा आदरसत्कार केला, व हा त्याजबरोबर फौजेसह तापीतीरी आला (१७७४). परंतु पुढे नाना व बापू यांनी राघोबाची गांठ घेण्याकरितां यास आपल्या बाजूस वळवून घेतले. तेव्हां हरिपंत फडके राघोबाच्या पाठीवर गुजरायेंत गेला असतां याने त्याजबरोबर आपली फौज पाठविली होती (फेब्रु. १७७५). मात्र एप्रिल महिन्याच्या सुमारास हा व शिंदे आपल्या फौजा घेऊन माळव्यांत परत आले. हा हरिपंत फडक्यास कां सोडून आला याचे कारण समजत नाही. परंतु राघोबास वाटे को, महादजी आपल्यास येऊन मिळणार व मग अर्थातच होळकरहि आपल्याविरुद्ध लढणार नाही.

याचा ओढा नानाविरुद्ध मोरोबादादाकडे होता. १७७७-७८ च्या सुमारास याला हरिपंत फडक्याच्या मदतीस कर्नाटकांत जाण्याविषयी सांगण्यांत आले. पण ते त्याने नाकारले व मोरोबाचा पक्ष प्रबळ केला. परंतु महादजीच्या मार्फत ९ लक्ष रुपयांची लांच देऊन नानाने यास आपल्या बाजूस वळविले (जून).

इ. स. १७७८ त इंग्रजांशी लढण्याकरितां पुण्याहून जी फौज पाठविण्यांत आली तीत तुकोजी होळकर होता; परंतु त्याचा कल राघोबाकडेच विशेष असल्यामुळे, त्यानें संधि साधून इंग्रजांकडे जाऊं नये म्हणून महादजी व हरिपंत यांनी त्याची फौज आपल्या फौजांमध्ये ठेविली होती. तसेंच स. १७८० त इंग्रजांबरोबर लढण्याकरितां महादजी गुजराथेकडे गेला तेव्हां तुकोजीहि त्याबरोबर गेला होता. स. १७८१ सालच्या बोरघांटाकडील इंग्रजांवरील मोहिमेत मुख्य सैन्याचे आधिपत्य हरिपंत व तुकोजी यांच्याकडे होते. परशुरामभाऊ पटवर्धन व गणेशपंत बेहरे यांच्या

टिपूवरील स्वारांत नानांनीं याला त्यांच्या कुमकेस पाठविले होते (१७८६). त्यावेळीं कित्तुराखेरिज त्या प्रांतांतिल इतर सर्व ठाणीं तुकोजीने काबीज करून व लक्ष्मेश्वर परगण्यांतहि सावशी, मूळ-गुंद, गदग, तडस, बेह्दी व नवलगुंद या सर्व ठिकाणीं मराठ्यांचीं ठाणीं बसवून, गणेशपंतास सावनुरास नवाबाच्या संरक्षणार्थ ठेवून तो स्वतः गदगजवळ टिपूचा सरदार बन्हाणउद्दीन याच्या तोंडावर राहिला. पुढे टिपूने बन्हाण-उद्दीनास बोलावून घेतल्यावर तुकोजीहि हरिपंतास जाऊन मिळाला. यावेळीं हरिपंतहि बहुतेक बाबतींत त्याच्या सल्ल्या-प्रमाणेंच वागे. यानंतर टिपूने मराठ्यांशीं जो तह केला तो तुकोजीमार्फतच घडवून आणला. तिकडून परत आल्यावर तो महेश्वरी जाऊन बाईस भेटला.

पुढल्या वर्षीं नानांनीं तुकोजीस महादजीच्या मदतीसाठीं उत्तर हिंदुस्थानांत रवाना केले. चंभळा नदीच्या उत्तरेस जेवढा मुलूख पादाकांत होईल त्याच्या पेशवे, होळकर व शिंदे यांच्या दरम्यान तीन सारख्या वाटण्या व्हाव्या असे यावेळीं ठरले हातें (१७८८).

हिंदुस्थानांत आल्यावर तुकोजीचे सारे लक्ष महादजीने जो नवीन मुलूख मिळविला होता त्यांतिल आपणांस वांटा फसा मिळवून घेतां येईल इकडे होते. त्यामुळे तो महादजी शिंयाच्या प्रत्येक मसलतींत स्वतःकडून शक्य तितका अडथळा आणी. महादजी व इस्मायलबेग यांच्यामध्ये वितुष्ट आणण्याकरितां त्याने इस्मायलबेगची गांवे लुटली (१७९०); यावेळीं महादजीचे मोंगलांशीं व रजपुतांशीं युद्ध चालू होतें. अशा संधींत तुकोजी हा असल्या अडचणी उत्पन्न करी. त्यानें जवळ जवळ महारावांची घरबुडवी पद्धत उचलली होती. अशा अडचणींत त्याच्याशीं महादजीनें कांहीं तडजोडहि केली तरी सुद्धां इस्मायलबेगशीं महादजीची पाटण येथे जी लढाई झाली तीत यानें कांहींच मदत केली नाहीं (१७९०). महादजीनें वादशहाचे नांव करून डी बॉईनच्या हाताखालीं कवायत शिकविलेल्या पायदळाच्या तीन ब्रिगेडी तयार केल्या तेव्हां तुकोजीला महादजीविषयीं अधिकाधिकच मत्सर वाढूं लागला व त्यानें हि ड्यूडरनेक नांवाच्या फ्रेंच माणसाच्या हाताखालीं चार कवायती पलटणी तयार केली (१७९२). तुकोजी महादजीच्या कारभारांत इतकीं ढवळाढवळ करूं लागला कीं, मी आतां पुण्यास जाऊन पेशव्यांकडून होळकरास हिंदुस्थानांतून परत बोळवितो असें हि महादजीनें कित्येक वेळां म्हणून दाखविलें.

या सुमारास महादजीचा सरदार पेरोंन हा कानूंदचा किल्ला हस्तगत करण्यास निघाला तेव्हां तुकोजीने इस्मायलबेग यास किल्ल्यांत असलेल्या नजीबखानाच्या स्त्रीस मदत करण्यास गुप्तपणे उत्तेजन दिलें. कानूंदचा किल्ला हस्तगत झाल्या-नंतर होळकर व शिंदे यांची सैन्ये राजपुतान्यांत खंडणी गोळा करीत असतां त्यांच्यामध्ये वांटणीसंबंधी कांहीं

तंटा होऊन अजमेरजवळ लखैरी येथे लढाई झाली. तीत आपल्या लोकांचा पराभव झाल्याविषयीं जेव्हां तुकोजीस माळव्यांत कळलें तेव्हां त्या गोष्टीचा सूड घेण्याकरितां त्यानें उज्जेनांस जाऊन शिंयाचे तें राजधानीचे शहर लुटून फस्त केलें. पुण्याला हें वर्तमान कळल्यावर नाना व महादजी यांनीं तुकोजीस व पेरोंन यांस कळविलें कीं तूत तुम्ही आप-सांत भांडूं नये; पेशवे लवकरच तुमच्या भांडणाचा निष्काळ करतील. यानंतर महादजी थोड्याच दिवसांत मरण पावला (१७९४) व उत्तरेकडे तुकोजी अर्थातच प्रमुख होऊन बसला.

तुकोजी प्रथमतः बरेच दिवसपर्यंत कवायती पायदळांच्या विरुद्ध होता. परंतु राजपुतान्यांतिल किल्ले सर करण्याच्या कार्या महादजीस डी बॉईनच्या पलटणीचा किती उपयोग झाला हें त्याच्या नजरेस आलें तेव्हां त्यानें ड्यूडरनेकच्या हाताखालीं चार कवायती पलटणी तयार करविल्या; व शेवटीं लखैरीच्या लढाईत ड्यूडरनेकच्या पलटणींनीं जो शिस्त दाखविली ती पाहून त्यानें आणखी चार पलटणी उभारल्या (१७९४). या पलटणींनीं कर्दळाच्या लढायांत चांगली कामगिरी केली.

अहिल्याबाई स. १७९५ (आगष्ट १३) मध्ये वारक्यावर तुकोजीच्या हातीं होळकरशाहीचीं राज्यसूत्रे आलीं. खर्च्याच्या लढाईमध्ये तुकोजी होता. त्यावेळीं त्याच्या-जवळ १०,००० सैन्य (ड्यूडरनेकचे २ हजार) होतें. या लढाईत लष्कराच्या हालचालीबद्दल नानानें तुकोजी व जिवबा बक्षी यांनीं सुचविलेली योजनाच पसंत केली.

खर्च्याच्या लढाईनंतर तुकोजीनें जेजुरीस आपली छावणी दिली होती. गिंजामअलीच्या मुलानें आपल्या बापाविरुद्ध बंड केल्याचे समजतांच तो पुण्यास आला होता. यावेळीं वृद्धापकाळामुळे तो क्षीणबुद्धी झाला होता; त्यामुळे त्याच्या हाताखालचीं सर्व माणसें नानाच्या अनुरोधानें चालू लागलीं. सवाई माधवराव मरण पावला तेव्हां तुकोजी पुण्यांतच होता. यशोदाबाईच्या मांडीवर दत्तकपुत्र देण्याची नानानें सूचना पुढें मांडली तेव्हां यानें तिला संमति दिली (१७९५). पुढें नानानें महाडहून बाळोबा तात्या व परशुरामभाऊ यांना कैद करून बाजीरावास पेशवाई देण्याचे जें कारस्थान केलें, त्यांतहि त्याला तुकोजीचीं सर्व प्रकारें मदत होती. यानंतर १७९७ सालीं (आगष्ट १५) तुकोजीचे देहावसान झालें. त्याला एकूण चार पुत्र होते त्यांपैकीं काशीराव व महाराव हे दोघे औरस असून यशवंतराव व विठ्ठली हे दासीपुत्र होते.

तो मुस्तद्दी नसून शिपाईगडी होता; महत्त्वाच्या प्रसंगां तो अहिल्याबाईचा सल्ला घेई. त्याच्या मृत्युमुळे होळकर घराण्यांत राज्यावद्दल तंटे लागले. काशीराव क्षुद्रबुद्धी असल्यानें राज्यास लायक नव्हता, महाराव शूर पण जुलुमी होता. त्यानें तुकोजीच्या हयातींतच एकदां होळकरासंस्थानांत गडबड केल्यामुळे तुकोजीनें त्याची

खरडपट्टी काढिली होती. त्याचें मत काशीरावास वारस करावें असें होतें; व त्याप्रमाणें त्यानें आपल्या शेवटच्या दुखण्यांत त्याला पुण्यास बोलावून त्याच्या हवालें गादी केली (१७९६ नोव्हेंबर). पण त्यामुळें महाराजराव रसून दुसरीकडे गेला तुकोजीच्या मृत्यूनंतर या दोघा भावांत तंटे सुरू झाले. [ग्रॉट डफ. पु. २; ३ ऐति. लेखसंप्रह भाग ४ ते ९; नाडकर्णी—होळकरांच्या राज्याचें सामान्य वर्णन.]

तुक्रेश्वरी—असाम. गोलपारा जिल्हा. हज्रोघाट परगण्यांतल एक टेंकडी. या टेंकडीवर बिजनीच्या पुरातन राजांन एक दुर्गादेवीचे देऊळ बांधलें आहे. हे देऊळ शिल्पशास्त्रदृष्ट्या अप्रतीम आहे. हिंदुस्थानच्या सर्व भागांतून यात्रेकरू या ठिकाणी येतात. १८९७ सालीं जो भूकंप झाला त्यायोगानें देखळाचा बराच नाश झाला होता. परंतु आतां तें पुन्हां बांधलें गेलें आहे.

तुंग—हा खशजातीचा असून काश्मीरच्या दिहाराणीचा प्रधान होता. इ. स. ९५८ त दिहाराणी गादीवर आली. ती दुर्धर्तनी असून तुंगाशी तिचा प्रेमसंबंध होता. त्याच्या तंत्रानें तिनें ४५ वर्षे राज्य केलें. ही उलट्या काळजाची असून तुंगासारख्या पाताळयंत्रा मंत्र्याच्या साहाय्यानें प्रजेचा अनेक प्रकारे छळ करून ती इ. स. १००३ त मरण पावली.

तिच्या नंतर तिचा भाचा राजा संग्रामराज हा गादीवर आला. त्यानें हि तुंगास आपला प्रधान नेमिलें. याच वेळीं काबुलास त्रिलोचनपाल नामक राजा गादीवर असून त्याच्यावर तुर्कांच्या हुमरीनें स्वारी केली असतां त्यानें संग्रामापाशी मदत मागितली. तेव्हां संग्रामानें आपल्या तुंगाला सैन्यासह त्याच्या मदतीस पाठविलें. परंतु तुर्कांनीं त्रिलोचनपालाचा पाडाव केल्यामुळें काबूल तुर्कांच्या हातीं गेलें. तुंगानें त्रिलोचनपालाचा सल्ला न ऐकल्यामुळें तो पराभव पावून आपल्या देशां परत आला, व आपल्या या कृत्यानें त्यानें तुर्कांच्या स्वारीला भरतखंडांत चांगला वाव करून दिला. कलहणाच्या मताप्रमाणें हिंदुस्थानाच्या नाशाला तुंगाची करणीच बहुतांशी कारण झाली. तुंगाच्या एकंदर वर्तनाचा संग्रामाला घात येऊन त्याच्या विरुद्ध दरबारांतहि बराच असंतोष माजला होता. शेवटीं त्यामुळें त्याचा भर दरबारांत खून झाला. त्यावेळीं त्याच्या पक्षाच्या दुसऱ्याहि पुष्कळ मंडळींस प्राणास मुकावें लागून काश्मीरच्या दरबारांतून तुंगाचें उच्चाटण झालें. [राजतरंगिणी; वैद्य—मध्य. भारत. पु. १.]

तुंगतामापक यंत्र (हायड्रॉमीटर)—या यंत्रानें पर्वतादिकांची उंची मोजतां येते. वातावरणाचा दाब कमी झाला असतां पाणी किंवा कोणताहि द्रव कमी उष्णमानावर कडें लागतो. द्रवाच्या या तत्त्वाचा उपयोग करून पर्वतादिकांची उंची मोजतां येते. या यंत्राचें वर्णन पुढीलप्रमाणें आहे. एका उष्णमानमापकासभांवर पंचपात्राकृति दोन जाकिटें बसविलेलीं असतात. मधल्या पंचपात्रांत खालील पात्रांतील उकळणाऱ्या पाण्याची वाफ येऊं देतात;

नंतर ती वाफ बाहेरच्या जाकीटांत जाते व तेथून ती वाफ हवेंत जाते. दुसरें पंचपात्र वापरण्याचें कारण हें जर नुसतें एकच जाकीट वापरलें तर बाहेरच्या थंड हवेनें त्याच्या बाजू थंड होऊं शकतात व त्यामुळें उष्णतेच्या उत्सर्जनानें उष्णमानमापकावर परिणाम होऊं शकतो. या प्रकारचा परिणाम होऊं नये, याकरितां दुसऱ्या जाकिटाची योजना केलेली असते. याप्रमाणें कडणाऱ्या पाण्याच्या वाफेंत उष्णमानमापक ठेवून त्यावरून पर्वताच्या पायथ्याशी आणि पर्वताच्या शिखरावर कोणतें उष्णमान असतें हें काढतात व या दोन उष्णमानाच्या सहाय्यानें पर्वताची उंची काढतां येते.

तुंगभद्रा—दक्षिण हिंदुस्थानांतल एक मोठी नदी. कृष्णानदीला ज्या इतर नद्या मिळतात त्या सर्वांत तुंगभद्रा ही मोठी होय. हैसूरच्या कडूर जिल्ह्याच्या सरहद्दीवर पश्चिम घाटांत गंगामुळी येथें तिचा उगम झाला असून तुंगा आणि भद्रा हे दोन लहान प्रवाह मिळून तुंगभद्रा नदी झाली आहे. शिमोगा जिल्ह्याच्या उत्तरेस कुदाली येथें तुंगा आणि भद्रा यांचा संगम झालेला आहे. तुंगभद्रा, हैसूर आणि मुंबईची सरहद्द असून पुढें मुंबई व मद्रासची हद्द आहे. याप्रमाणें ४०० मैल वाहत जाऊन कर्नूलच्या पलीकडे कृष्णला मिळाली आहे. शिमोगा जिल्ह्यापासून पश्चिमेस तुंगभद्रेला कुमुद्वती व वरदा या दोन नद्या मिळतात आणि दक्षिणेस हरिदा नांवाची नदी मिळते. हरिहर या ठिकाणी तुंगभद्रेवर २ पूल आहेत. एक रेल्वेचा व दुसरा गाडीरस्त्याचा. वल्लारी जिल्ह्यांत हांसह येथें, वरायपुरम येथें, जे २ पूल आहेत ते दांन्ही रेल्वेचेच आहेत. तुंगभद्रा नदी खडकाळ असल्यामुळें जलमार्गाला फार गैरसोयीची आहे. कालवे पाटस्थळ चागले होऊं शकत नाहींत. विजयानगरच्या पुरातन राजांनी तुंगभद्रेला वल्लारी जिल्ह्यांत हंपीया गांवां पुष्कळ धरणें व पाट करून ठेवलेले आहेत. त्यांचे कांहीं अवशेष अद्याप दृष्टीस पडतात. पैकीं १० पाट अजून चालू आहेत. तुंगभद्रा ज्या ठिकाणी कृष्णला मिळाली आहे तेथें तुंगभद्रेच्या मोठ्या धरणानें पाणी कर्नूल कडाप्पा कालव्याला सारखें मिळत आहे. इ. स. १९०१ व १९०३ सालीं वल्लारी जिल्ह्यांत तुंगभद्रेचा एकादा कालवा करण्याचा प्रयत्न पुन्हां करण्यांत आला होता व या मोठ्या प्रयत्नाला खर्च ८ कोट रुपये लागवयाचा आहे. कालवा उत्तम प्रकारें पार पडण्यास वल्लारी, कर्नूल, अनंतपूर, कडाप्पा व नेलोर जिल्ह्यांतील कित्येक भाग भिजतील.

तुंगभद्रानदीच्या पुलासंबंधानें दंतकथा अशी सांगतात की एक राक्षस पृथ्वीला धरून पाताळांत नेत होता त्यावेळीं विष्णूनें वराह अवतार धारण करून समुद्रांत उडी मारून पृथ्वीला वर आणलें. यामुळें विष्णूला फार श्रम झाले म्हणून वराह पर्वतावर विश्रांति घेत बसलें. त्यावेळीं घामाच्या सारख्या धारा तोंडावरून चाळलेल्या होत्या. डाव्या बाजूच्या

दांतापासून निघालेल्या धारेचें नांव तुंगा व उजव्या वाजूच्या सुळ्यापासून निघालेल्या धारेचें नांव भद्रा म्हणून तुंगभद्रा नांव पडलें.

तुंगसे लोक—मंगोल—तार्तार वंशाची एक (मंगोल भागाची मुख्य) शाखा तुंगसे या नांवानें प्रसिद्ध आहे. तुंगसे जातीचे लोक आशियाखंडांत पुष्कळ पसरलेले आहेत. त्यांच्या मुख्य वास्तवस्थानाला वरचा, मधला व खालचा तुंगुस्का म्हणतात. तुंगसे जातीची लोकसंख्या ५०००० पेक्षा थोडी जास्त असून त्यांपैकी १०००० अमुर नदीच्या कांठाला व बाकीचे सैबेरियांत रहातात.

तुंगसे लोकांचे चेहरे मंगोलियन लोकांप्रमाणेंच असतात. त्यांची सरासरी उंची ५ फूट ४ इंच असून नाक लहान, तोंड रुंद, ओठ पातळ, व डोळे लहान, लांबट व काळे असतात. त्यांच्यापैकी काहीं शेतीचा धंदा करितात. परंतु पुष्कळ लोक जंगलांत शिकारीचा धंदा करून रहातात. ते प्रतिकूल परिस्थितींत सुद्धा आनंदी रहातात. ते दीर्घो-द्योगी, मोक्षळ्या मनाचे, विश्वासू, विनयशील व स्वावलंबी असून जंगलांतील एकांत स्थान सोडण्यास ते कर्षाहि तयार नसतात. याकूत लोक इळू इळू त्यांचें वसतिस्थान आक्रमीत आहेत.

तुघ्रलबेग—सेलजुक सुलतानाचा हा नातू. महंमद गिझनीकर याच्या पदरी हा चाकरीस होता. सन. १०३८ सालीं सुलतान मसाऊद याचा पराजय करून तुघ्रलबेगनें निशापूरचा बादशहा असा किताब धारण केला. त्यानें इराक प्रांत जिंकून, बगदाद शहराहि आपल्या ताब्यांत घेतलें. नंतर खलीफा कामविळास यानें तुघ्रलबेगास खोरासानच्या सुलतानाची वखें दिली व त्यास मुसुलमानांचा गुरु नेमिलें. त्यामुळें तुघ्रलनें खलीपास आपली बहीण दिली. काहीं काळानें सेलजुक घराण्याच्या तीन निरनिराळ्या शाखा होऊन इम्दान, किरमाण, आणि रुम अथवा अनातोलिया या तीन ठिकाणीं त्यांनीं संस्थानें स्थापिलीं. इ. स. १०६३ त तुघ्रलबेग सत्तर वर्षांचा होऊन मरण पावला. त्याला मुलगा नसल्यानें त्याचा पुतण्या गादीवर बसला. [बी.]

तुघलक घराणें(१३२१-१३८८)— गुलाम घराण्यांतील सुलतान बल्बन याजपार्शी तुघलक घराण्याचा मूळ संस्थापक ग्यासुद्दीन हा पूर्वी गुलाम होता. पुढें स्वपराक्रमानें तो मोठ्या योभ्यतेस चढला. अल्लाउद्दीन खिलजीच्या वेळेपासून मोंगळ वगैरे लोकांशी लहून त्यानें सरहद्दींचे संरक्षण केल्यामुळें, त्यास गाजी मलिक व गाजीबेग असें नांव मिळालें. शेवटचा खिलजी राजा मुवारिक याच्या नंतर त्याचा दिवाण खुथू हा पातशहा झाला होता. तो मूळचा हिंदु असल्यानें हिंदूंचे प्राबल्य पातशाहींत जास्त झालें. तेव्हां मुसुलमान लोकांनीं ग्यासुद्दीनास पंजाबहून बोलावून आणलें व खुथूवर चढाई करून त्यास ठार मारलें. याप्रमाणें ग्यासुद्दीनानें गादी बळकावली (१३२१). गादीवर आल्यानंतर त्यानें व्यापार

वाढविला, कुराणाच्या आधारानें मूळच्या चालीस अनुसरून नवीन कायदे केले; मुसुलमानांवरील शेतसारा कमी केला व हिंदूवर मात्र जबर बसविला, व मोंगलांचा उपद्रव होऊं नये म्हणून सरहद्दींचा चांगला बंदोबस्त केला. त्यानें दिल्ली-जवळ तुघलखाबाद नांवाचा एक लहानसा किल्ला बांधिला. तो त्याच ठिकाणीं रहात असे. त्यानें लखनौच्या नासिरुद्दीनचा पराभव करून बंगाल आपल्या ताब्यांत आणला. तिकडून तो परत आल्यावर अफगाणपुर येथें त्याच्या स्वागतासाठीं तयार केलेला लांकडी मंडप एकाएकी मोडून त्याच्याखाली सांपडून तो मेला. हे कृत्य त्याचा मुलगा उलुघखान यानें केलें असें म्हणतात १३२५.

मु हं म द श हा.—ग्यासुद्दीन मेल्यावर त्याचा वडील पुत्र जूनान उर्फ उलुघखान यानें मुहंमद असें नांव धारण करून तख्त बळकाविलें (१३२६). त्यानें राज्यावर येण्यापूर्वी वरंगळ घेऊन तेथील राजास कैद करून दिल्लीस पाठविलें व संबंध तेलंगण काबीज केलें (१३२१) मुहंमद यानें अचाट कल्पनांचा पुरुष असें टोपण नांव पडलें होतें. त्याच्या कल्पना फार विक्षिप्त असत. तो चांगला शिकलेला होता. फारशी कवितांची त्यास अभिरुचि होती. तो वक्ता, लेखक, जूर व गणिती असून आरबी भाषेंतहि निष्णात होता. मयास तो स्पर्शहि करीत नसे. परंतु तो स्वेच्छाचारी, खूनशी, धर्मवेडा, क्रूर व उतावळा होता. वृथा मनोरथांच्या सिद्धयर्थ त्यानें भलतेच उपाय योजिल्यामुळें त्याच्या राज्याची अर्थत दैना झाली. व्यावहारिक ज्ञान व परिस्थिति न ओळखणारा असल्यामुळें त्याच्या बुद्धिमत्तेची व विद्वत्तेची हानि झाली. त्याच्या कारकीर्दीचा इतिहास म्हणजे त्याच्या चुक्यांचेंच वर्णन होय.

उतावीळपणें आपल्या विक्षिप्त सुधारणा तो लोकांवर लादीत असे. त्यामुळें लोक असंतुष्ट होऊन बंडाळी करीत तेव्हां निर्दयपणें तो त्यांना शिक्षा करी. यामुळें त्याला सर्व कृत्यांमध्ये अपयश आलें. त्याच्या कारकीर्दीत एकसारखी बंडे झाली व तीं त्यानें क्रूरतेनें मोडून टाकलीं; त्याचा भाऊ व दोनतोन पुतणे यांनीं बंडे केल्यावरून त्यानें त्यांचे अत्यंत हाल करून त्यांना ठार मारिलें त्यामुळें सर्व प्रजा त्याला कंटाळून गेली. मरणसमयां त्याचें सर्व राज्य मोडकळीस आलें. एकदां आपल्या विक्षिप्तपणाच्या लहरींत देवगड ही राजधानी करण्याचें ठरवून त्यानें एकदम दिल्लीच्या सर्व लोकांस देवगडास जाण्यास फर्माविलें. दिल्लीहून देवगड ७०० मैल दूर असल्यानें वाटेत लोकांचे फार हाल झाले. पुष्कळ लोक वाटेत मेले, देवगडास गेल्यावरहि कित्येक लोकांचा नाश झाला (१३३९). ही स्थिति पाहून त्यानें सर्व लोकांस पुन्हां दिल्लीस परत बोलाविलें. परंतु एकदां मोडलेला मेळ पुन्हां बसला नाहीं. त्यानेच देवगडास दौलताबाद हे नांव दिलें. अनेक संकटांत सांपडल्यामुळें मुहंमदानें सोन्याच्या नाण्यांऐवजीं तांब्यांचीं व

तांच्याऐवजीं चामड्याचीं नाणीं चालविण्याचा हुकूम केला, परंतु यामुळें खोटीं नाणीं निघालीं व लोक सरकारी वसूल, या बनावट चलनांत भरूं लागले, त्यामुळें सरकारचें सर्वस्वी नुकसान झालें. परदेशांतून माल घेण्याचें बंद झाल्यामुळें व्यापार बसला; या नाण्यांस कोणीं विचारीनासैं झालें व किंमत फार वाढली. अखेर खनिज्यांतील सोनें खलास झाल्यामुळें तिजोरी बंद करावी लागली.

चीन देश जिंकण्यासाठीं त्यांन एक लाख फौज पाठविली होती परंतु ह्या फौजेचे वाटेंत हाल होऊन तीस अपयश घेऊन परत फिरावें लागलें; त्यांतच अति-वृष्टीमुळें व थंडीवाऱ्यामुळें फौजेचा नाश झाला (१३३७). तुर्कस्तान व इराण हेहि देश जिंकण्यासाठीं त्यांन एक फौज तयार केली होती; तीस एक वर्ष बसवून पगार द्यावा लागला; नंतर तिला रजा दिली, तेव्हां ते बेकार लोक सर्व देश उध्वस्त करूं लागले.

मुहंमदाच्या हातून एकहि काम शेवटास गेलें नाहीं; त्यामुळें त्याचा स्वभाव क्रूर बनला. शिकारीच्या राखीव रानांत कोणी परवानगेशिवाय गेल्यास तो भयंकर शिक्षा करी. देशांत दुष्काळ पडून लोकांची दैना झाली परंतु त्यांन जमीनसारा दसवट वाढविला; यामुळें सर्व लोक जमीनी सोडून पळून गेले, व त्या टिकाणीं मोटालीं अरण्यें झालीं (१३४४) आपला दरारा बसविण्यासाठीं त्यांन पुष्कळ-वेळां निरपराभी लोकांची कत्तल केली. यामुळें जिकडे तिकडे बेवं-दशाही होऊन सुलतान चिडून जाऊन आपल्याच लोकांशीं लहू लागला. याचवेळीं मुसुलमानांस हांकून देण्यासाठीं दक्षिणेंतील हिंदुराजांनीं कट केला व बहामनी राज्य आणि विजयनगरचें राज्य यांची स्थापनाहि या सुमारास झाली. मुहंमद स्वतः दक्षिणेस आला, परंतु गुजरायेंत बंद झाल्याचें समजल्यामुळें तो तिकडे गेला. तेथून सिंधच्या बंडखोर राजाची खोड मोडण्यासाठीं तो टङ्गा येथें गेला व तेथेंच तो आजारी पडून मरण पावला (२० मार्च १३५१).

याच्या कारकीर्दींत बंगाल व कर्नाटक प्रांत मुसुलमानांच्या हातून गेले; बहामनी राज्याची स्थापना झाली. याप्रमाणें त्याच्या राज्याचे तुकडे झाले व सर्वत्र वेंडे होऊन सरकार व प्रजा निर्धन बनली. अब्ज अब्दुल्ला मुहंमद इब्नवतूता हा इतिहासकार १३३३ सालीं हिंदुस्थानांत आला, तो मुहंमदाच्या दरवारीं सुमारे १३४२ पर्यंत होता. पुढें त्याला त्यांन चीनमध्ये वकील म्हणून पाठविलें. त्यांन तत्कालीन हकीकत लिहिली आहे; तींत तो म्हणतो कीं. लोकांवर उपकार करणें व त्यांच्यावर तलवार चालविणें या दोन्ही गोष्टी एकदम करणारा मनुष्य या सुलतानाशिवाय दुसरा कोणी सांपडणार नाहीं. त्याच्या हातून द्रव्य मिळवून दुःखनिवारण झालेला भिकारी, आणि त्याच्याच हातून शिक्षा झालेल्या इसमाचें प्रेत, अशांची जोडी त्याच्या बाब्याच्या दारांत नेहमीं दृष्टीस पडे. परकी लोकांवर त्याची बहाल मर्जी असे. विद्वानांस त्याचा आश्रय

असे; तथापि हिंदु लोकांवर याची वक्र दृष्टीच होती. त्यांन ईजिप्तच्या खलिफाकडून आपणांस वखें व सुलतान ही पदवी मिळविली (१३४३). बगदादच्या खलिफाचा एक वंशज मोठ्या मानमरातयांन आपल्या दरवारीं बाळगला होता.

फिरोज जहा.—मुहंमद मरण पावल्यावर हिंदुस्थानांत शांतता झाली. एखादा आजार येऊन गेल्यावर जसा हळू-हळू बरा होतो, किंवा वादळ मोडल्यावर जशी सर्वत्र शांतता होते, तसा प्रकार राज्यांत झाला. मुहंमद यास मूल नसल्यामुळें त्याचा तुळतभाऊ फिरोजजहा (तिसरा) गारी-वर बसला. त्यांन ३० वर्षे राज्य केलें. फिरोजचा जन्म १३०९ सालीं झाला. त्याची आई रजपूत होती. मुहंमदांन त्याला उत्तम शिक्षण दिलें होतें. फिरोजनें मुहंमदाच्या चुका प्रत्यक्ष पाहिलेल्या असल्यामुळें त्या टाळून त्यांन आपलें राज्य चालविलें.

फिरोज दयाळू होता. मुहंमदांन ज्यांचा छळ केला होता त्यांचा शोष करून त्यांचें नुकसान त्यांन भरून दिलें, व समाधान करणारे लेख त्यांच्यापासून लिहून घेऊन ते मुहंमदाच्या थडग्यांत पुरून टाकिले. त्यांन शांततेन राज्य केलें; लढाया करणें व दूरदूरचे प्रांत जिंकण्यांत व्यर्थ पैसा व श्रम खर्च करणें त्याला आवडत नसे. राज्य लहान कां होईना पण त्याची व्यवस्था उत्कृष्ट ठेवण्यांतच तो भूषण मानी. त्यामुळें स्वतंत्र झालेले सुभे परत घेण्याचा त्यांन फारसा प्रयत्न केला नाहीं. दक्षिणेंत ब्राह्मणी राज्याची स्थापना अगोदरच झाली होती; तसेंच बंगालप्रांतहि स्वतंत्र झाला होता. एक दोनदां बंगाल प्रांत परत घेण्याचा त्यांन प्रयत्न केला होता, परंतु त्यांत त्याला यश आलें नाहीं (१३५३). त्यांन ठड्ढावर स्वारी केली; तींत त्याला अनेक संकटांशीं झगडाचें लागलें, तथापि सरतेशेवटीं त्यांन सिंधप्रांत जिंकून तेथील राजास दिलीस आणिलें (१३६१).

फिरोजच्या यशस्वी कारभाराचें बरेंचसं श्रेय त्याचा वजीर मकुवुलखान यास आहे. हा मूळ हिंदु असून तेलंगणाचा रहिवाशी होता. त्याचें मूळचें नांव कंबू होतें. मुहंमदाच्या वेळीं त्यांन चांगलें काम केलें असून फिरोजची तर त्यावर फार मर्जी होती. त्यांन या वजिराच्या प्रत्येक मुलामुलीस दरसाल एक हजारानें वेतन करून दिलें.

फिरोजनें प्रजाहिताचीं अनेक कामे केलीं. त्यांन मशादी, पाठशाळा, धर्मशाळा, किल्ले, शहरें, दवाखाने, तलाव, पूल, बागरे बांधिले. याशिवाय त्यांन अनेक मोठमोठे कालवे बांधून शेतीची सुधारणा केली. हें काम उत्तर हिंदुस्थानांत त्याच्या-वेळेपर्यंत कोणीहि केलें नव्हतें. त्यामध्ये सतलज-झझर, जमना-अबसीन हे कालवे प्रत्यात आहेत. पडित जमिनी लागवडीस आणून व कायमना शेतसारा ठरवून राज्याचा वसूल वाढविला. प्रजेची दाद घेण्यासाठीं तो नेहमीं राज्यांत हिंडे. मुस्तघळ (जमीनभाडें), जजारी (खाटिकांवरील कर), राशी (व्यापाऱ्यांवरील कर) इत्यादि नाना प्रकारचे जुलमी

कर त्यानें बंद केल्यामुळे लोक सधन झाले (१३७९). नवीन शहरें वसवून त्यांस नांवें देण्याचा त्याला विशेष नाद होता. तो गादीवर बसल्यानंतर प्रथम दिल्लीस गेला, त्यावेळीं त्याला पुत्र झाला या आनंदाच्या स्मरणार्थ त्यानें फतेवाद् शहर वसवून मुलाचें नांव फतेखान ठेविलें. अयोध्या प्रांतांत जोनपूर नांवाचें एक नवीन शहर व दिल्लीजवळ फिरोजाबाद नांवाचें शहर स्थापिलें व वदाऊनजवळ फिरूजगड किल्ला बांधला (१३८२). तो फिरोजाबादेस रहात असे. त्याला बागवगर्च्याचाहि शोक असल्यानें त्यानें एकंदर १२०० बाग तयार केले. या बागांपासून दरसाल एक लाखाचें उत्पन्न येई. त्याच्या या सुधारणांनीं राज्याच्या उत्पन्नांत सव्वा कोटीची वाढ झाली. राज्याचा एकंदर वसूल दहा कोटी होता. नोकरांस उत्पन्न तोडून दिलेलीं होती, स्वतंत्र पगार ठरविलेले नव्हते, म्हणून त्याच्या पश्चात् राज्याचे तुकडे झाले. त्याला मध्यप्रांशाचा बराच नाद होता. हिंदु धर्माविषयी त्याच्या मनांत द्वेष होता. तो कष्टा मुसुलमान असल्यानें प्रत्येक काम तो कुराणाचा आधार घेऊन करी. हिंदूंची मूर्तिपूजा त्यानें बंद केली. पूर्वीच्या सुलतानांनीं जिझिया कर ब्राह्मणांस माफ केला होता, तो यानें पुनः बसविला. तो परधर्माचा द्वेषी होता; यामुळे हिंदु लोकांस तो प्रिय झाला नाहीं.

फिरोज वृद्ध झाल्यावर त्यानें सर्व राज्यकारभार मकबुल मेल्यामुळे त्याच्या खानजहान नांवाच्या मुलास वजीरी देऊन त्याच्या हातीं दिला, परंतु फिरोजचा मुलगा महंमद व हा वजीर यांचें वाकडे असल्यामुळे, महंमदानें त्या वजीरास ठार मारलें (१३८७) व सर्व कारभार आपल्याकडे घेतला आणि नाशिरुद्दीन पदवी धारण केली. परंतु त्याच्यानें राज्याची जोखीम न निभल्यामुळे व सर्वत्र बंडाळीं माजल्यामुळे वृद्ध फिरोजनें स्वतःकडे पुन्हां राज्यकारभार घेतला. यानंतर तो थोड्याच दिवसांत मरण पावला (१३८८).

फिरोज आपल्या गुलामांस उत्तम शिक्षण देऊन त्यांनां जोखमेचीं कामें देई. त्याच्यापाशीं अशा प्रकारचे गुलाम १ लक्ष ८० हजार होते. या गुलामांतून उत्तम उत्तम कारागीर तयार झाले; या गुलामांचें एक निराळेंच खातें असे. त्याच्या कारकादींचे वृत्तांत अनेक लोकांनीं लिहिलेले आहेत. त्याच्या मरगानंतर हिंदु लोकांनीं उचल खाल्जीः त्यांस बाटलेल्या गुलामांनीं मदत केली. एकीकडे प्रांतिक कामदार धर्तत्र होत होत, व दुसरीकडे, हिंदु लोकहि डोंक वर काढूं लागले. अशा प्रकारच्या दुहेरी अडचणींत तुघलकांचें राज्य सांपडलें.

जे व ट चे रा जे.—फिरोजनंतर त्याचा नातू ग्यासुद्दीन गादीवर बसला, परंतु लवकरच त्याच्या भावांनीं व चुलतभावांनीं त्याचा वध केला. नंतर कांहीं दिवस दिल्लीस अंदाधुंदी चालू होती. दरबारां मंडळींनीं फिरोजचा मुलगा महंमद यास १३९० सालीं गादीवर बसविलें. तो स. १३९४ त मरण

पावला. त्याच्या पश्चात् त्याचा पुत्र हुमायून उर्फ सिकंदर तख्तावर बसला; परंतु तो एकाएकीं मरण पावल्यावर त्याचा भाऊ दुसरा महंमद हा गादीवर बसला. राज्यकारभार पाहण्यास कोणाहि लायक मनुष्य नसल्यामुळे चौहाकडे दंगे सुरू झाले. बंगाल, लाहोर, पंजाब, गुजराथ, माळवा वगैरे प्रांत स्वतंत्र झाले (१३९७) व दिल्लींत यादवी भाजली. दिल्लीतील या भानगडी ऐकून तैमूरलंग हा प्रचंड सेनेसह दिल्लीवर चालून आला (१३९८).

दिल्लीस तैमूरची व महंमदची लढाई झाली; तैमूर विजयी झाला, व महंमद गुजराथत पळाला. तैमूरनें दिल्लींत सर्वत्र कत्तल करून अगणित लूट करून १५ दिवसांनीं परत प्रयाण केलें. तो गेल्यावर दिल्लीस दोन महिने अंदाधुंदी होती. वजीरांनें राजसत्ता स्वतः बळकावली; परंतु पुढें तो एका लढाईत ठार झाला (१४०५) व महंमद पुन्हां गादीवर आला. त्याच्या व तैमूरचा मुलतानचा सुभेदार खिजरखान याच्या नेहमीं चकमकी होत. अखेर महंमद हा हालअपेष्टत मरण पावला (१४१२). हा या घराण्याचा शेवटचा राजपुरुष होय. त्याच्या मागून दिल्लीचा कामगार दौलतखान लोदी यानें राज्य बळकाविलें. परंतु त्याचा परामव करून खिजरखान गादीवर आला व त्यानें सध्यदघराण्याची स्थापना केली (१४१६). [लेनपूल. पु. ३; वील; माबेलडफ; एलफिन्स्टन; फेरिस्ता; तारीखी मुबारकशाही; इलियट डॉसन. पु. १; तारीखी फिरूझशाही; तुह फतुल फिराम.]

तुतिकोरीन—इलाखा मद्रास, तिनवेली जिल्हा. श्रीवैकुंठम् तालुक्यांतील एक बंदर व शहर. मद्रास शहरापासून रेल्वेमार्गानें ४४३ मैल लांब आहे. मद्रास इलाख्यांत २ च्या नंबरचें बंदर असून दक्षिण हिंदुस्थान रेल्वेचें अखेरचें स्टेशन होय. १५४० सालीं प्रथमतः या ठिकाणीं पोर्तुगीज वसाहत होती. नंतर १६५८ सालीं पोर्तुगीज लोकांपासून डच लोकांनीं तुतिकोरीन घेतलें; व स. १७८२ त इंग्रजांनीं डच लोकांनां हाकलून लाविलें. सन १८१८ त पुन्हां डच लोकांकडे जरी तुतिकोरीन आलें तथापि १८२५ सालीं पुन्हां इंग्रजांनीं डच लोकांपासून घेऊन आपलें ठाणें कायमचें बसविलें; व तेव्हांपासून इंग्रजांकडेच असून फार महत्त्वाचें शहर बनून गेलेलें होतें. जेसुइट लोक असें सांगतात कीं १७०० सालीं तुतिकोरीनची लोकसंख्या ५०००० होती.

तुतिकोरीनपासून ताश्रपर्णी ४ मैलांवर आहे. या ठिकाणीं सरकारी कामदार श्रीवैकुंठम् व पोष्टीडारम तालुक्याचे अधिकारी राहतात. पालमकोट याठिकाणीं दिवाणी कचेरी हांती ती तुतिकोरीन येथें आणली आहे.

सन १८६६ मध्ये येथें म्युनिसिपल कमिटीची स्थापना झालेली असून १९०३-०४ सालीं उत्पन्न ५४७०० व खर्च ६१००० झाला. १९२१ सालीं लो. सं. ४४५२२. व्यापारी पेश म्हणून मद्रास इलाख्यांत तुतिकोरीन दुसऱ्या नंबरचें शहर

व हिंदुस्थानांत ६ व्या नंबरचें गणलें जातें. या ठिकाणीं सुताची एक गिरणी असून कापूस दावण्याचे ५ कारखाने आहेत.

तुतिकोरीन बंदर चांगलें आहे. पण तोंडाशीं पाण्याची खोला फार कमी आहे. उत्तरोत्तर तुतिकोरीनचा व्यापार वाढत आहे. १९०३-०४ सालीं निर्गत २८६ लक्ष असून आयात १६१ लक्षांची होती. निर्गत मुख्य जिनसः—कच्चा कापूस, जनावरें, काफी, कापूस, कापड, वनस्पती, औषधें, डेप, तांदूळ, कच्ची व कमवलेली कातडी, मसाले व चहा हीं होत. आयात जिनसः—विलायती कापड व सूत, पेट्रोलियम, यंत्रें, लोखंडी सामान व इमारतीचें लांकूड वगैरे होत. सिलोन (कोलंबो) शीं तुतिकोरीनचें दळणवळण पुष्कळ असून मनुष्यांचें जाणें येणें जलमार्गानें अतिशय आहे.

तुतीचें झाड—मोरस मलबेरी झाडांचा किंवा झुडपांचा हा एक वर्ग आहे. याच्या तीन जाती हिंदुस्थानांत होतात, त्यांपैकीं मोरस इंडिका ही प्रसिद्ध आहे. मोरस आल्बा या झाडाचीं पानें वर्षास गळून पडतात. हें मूळचें उत्तर आणि पश्चिम आशियामधील आहे, पण याची लागवड ११०० फूट उंचीवर उत्तर हिंदुस्थानांत व सिंधूनदीच्या पलीकडील भागांत करतात. पंजाब आणि काश्मीरमध्ये मुख्यतः याच झाडांवर रेशमी किडे पोसतात. याचीं फळें खातात. तुतीळा फेब्रुवारीमध्ये फुलें येतात व मे आणि जूनमध्ये फळें तयार होतात. एक घनफूट लांकडाचें वजन १९ ते २८ शेर असतें. हें लाकूड इमारतीला लावतात. तसेंच याच्या बोटी, घरगुती लांकडी सामान आणि शेतकांचीं अवजारे करतात.

दुसऱ्या जातीला मोरस इंडिका, तुत, तुनि, छोटार्किवू, मेकप, सिगटोक, करन, जोकुल, अंबोर, कंधिलिपूच, हिप्पल-नेराली व पोस अशीं नांवे आहेत. हीं जात खालचा हिमालय व ब्रह्मदेशांतील ज्ञान डोंगर (४००० फुटांवर) येथें आढळते. तसेंच निलगिरी पर्वतावर हीं झाडें लावलेलीं आहेत. याचीं प्रथम रोपें तयार करून नोव्हेंबर डिसेंबरमध्ये लागवड करतात. याला मधून मधून पाणी देतात. १०१२ वर्षे पीक घेतल्यावर झाडें कापून टाकतात. त्यांस पुन्हां फूट येते. याचीं फळें खातात व त्यांपासून दारू तयार करतात. उंच व पाण्याचा चांगला निचरा असलेल्या जमिनींत हीं झाडें लावतात. चिकण मातीची जमीन असल्यास उत्तम. जमिनींत बीं खोल पेरणें अत्यावश्यक आहे. पण कांहीं जागीं ३ ते ६ फूट रुंद व भाताच्या खाचर जमीनोपेक्षां ३ ते ४ फूट उंच, बांध तयार करून त्यांत बीं पेरतात. वरद्वान जिल्ह्यांतील लागवडीची पद्धत हिंदुस्थानांत जेथें जेथें रेशीम काढतात तेथें तेथें प्रचारांत आहे. लागवडीची पद्धत सामान्यतः येणप्रमाणेंः—पावसाळ्यानंतर जमीन १८ इंच खोल खणून मग दोनदां नांगरून सारखी करून चांगलें पाणी देतात. १८ इंच अंतरावर ६ इंच खोल व १८ इंच व्यासाचे खडे करून त्यांत १५ नोव्हेंबरपासून १५ डिसेंबरपर्यंत त्यांत पूर्वी त्यांत केलेल्या कलमांची लागण करतात. खड्यांत कलमें

लावल्यावर त्यांनां आठवड्यांतून एकदां पाणी घावें लागतें म्हणजे मग याला मुळें धरतात. हीं झाडें हातभर उंच झालीं म्हणजे सर्व शेताला पाणी घावें लागतें व २ ते ३ फूट उंच झालें म्हणजे दांड किंवा दोन महिन्यांनीं एकदां पाणी घावें लागतें.

निसऱ्या जातीचें झाड मूळ चीनमधील होतें. पूर्वं तुर्कस्तानांत याचा कागद तयार करण्याच्या कामीं उपयोग करीत असत. परंतु कागदाचा रंग चांगला नसतो. याच्या सालीं-पासून एक प्रकारचा तंतू निघतो त्यापासून ज्याला चिनी चर्मपत्र म्हणतात तें तयार करतात. या झाडाचा मुख्य उपयोग म्हणजे याच्या पानावर रेशमाच्या किट्यांची उपजीविका होते हा होय.

याला अनंत कांय फुटतात व हें झाड तोडलें असतां पुन्हां मुळापासून वाढतें. डेराडूनला याची लागवड झालेली होती; जंगलांत किंवा रुक्ष जागीं हें उगवत नाहीं. त्याच-प्रमाणें अतिशय थंडीहि यास मानवत नाहीं. बंगाल, ब्रह्मदेश व मलबार या ठिकाणच्या पडित जमिनींत याची लागवड केल्यास ती फायदेशीर होण्याचा संभव आहे.

तुनी तहशील—मद्रास. गोदावरी जिल्ह्याच्या ईशान्येस असलेली एक जमिनदारी तहशील क्षेत्रफळ २१६ चौ. मै. लोकसंख्या (१९०१) ५८७६२. संबंध तहशीलींत तुनी नांवाचें एकच शहर असून त्याची लो. सं. ८८४२ व खेऱ्यांची संख्या ४८ आहे. १९०३-०४ सालीं कार्याचें व इतर मिळून उत्पन्न ४१००० रुपये होतें. तहशीलीचा बराच मोठा भाग डोंगराल व पहाडी आहे.

तुंबड्या लावणें (कर्पिण)—सुक्या तुंबड्या लावणें म्हणजे त्वचेवर एक पैसा ठेवून त्यावर कापूर ठेवून तो जळतांना त्यावर एक लहान पोकळ पात्र हळू हळू पालथें ठेवावें म्हणजे कापूर विझून चामडी वर फुगून येऊन तें भाडें त्वचेस चिकटतें. यासच घटिकाचूपण म्हणतात. हें भाडें चिकटण्याचें कारण हवेचा दाब उष्णतेमुळें नाहींसा होऊन भाडें चिकटतें व त्वचेच्या पृष्ठभागीं खोल जांतील साखळलें रक्त येतें व आंतील दाहवेदना शमतात. कांचेच्या हंडी-सारख्या आकाराच्या पात्राचाहि उपयोग करतात व कापरा-ऐवजीं स्पिरिटचे थेंब त्या कांचपात्रांत जाळून तें पात्र त्वचेस चिकटून वसेल अशा बेतानें तें पात्र त्वचेवर पूर्ण स्पिरिट जळून जाई तों लावतात. मान, कमर, छाती, पोटा अंगर जेथें दर्द असेल त्या ठिकाणीं ह्या घटिकाचूपणांन वेदना-शमन करतां येते. एकापेक्षां अधिक पात्रें म्हणजे चार पांचहि जरूर तर लावावीत. तुंबड्या (ओल्या) लावून रक्त काढणें म्हणजे वरच्याप्रमाणें पृष्ठभागीं रक्त आणून त्यावर थोड्या, चांचावल्याप्रमाणें बारीक व पुष्कळ जखमा शस्त्रानें अंगर विशिष्ट यंत्रानें करून पुन्हां तेथें घटिकाचूपण-क्रियेनें कांचपात्र लावलें म्हणजे हवेचा दाब नसल्यामुळें रक्त बाहेर शोषलें जाऊन पात्र रक्तानें भरून जातें. याप्रमाणें

११२ अंगर अधिक पात्रे लावावीत. पात्रे रक्ताने भरल्यावर ती काढावी कारण ती सुटण्याच्या वेतांतच असतात. आणखी रक्त काढवून वेदना व दाहरोगशमन व्हावे अशी इच्छा असल्यास पुन्हां त्याच जागी कांचपात्रे लावून आणखी रक्त काढावे.

या कृत्यास जरा चलाखी व सराव पाहिजे. थोड्यावेळांत अंग न भाजतां त्या पात्रांत एकदम नितकी अधिक निर्वातता करतां येईल तितका पृष्ठभाग अधिक आकारिला जाऊन पात्र तितके चांगले चिकटते; व वेदना व रोगशमनाचे कार्य तितके अधिक चांगले घडते. घटिकाचूपण (सुक्या तुंबड्या) म्हणजे एक चांगला सुलभ व गुणकारी घरगुती उपाय आहे.

तुंबूर (तुंबुर)—प्राथेच्या गंधर्वपुत्रांतील एक. याची स्त्री रंभा होती. व हा शापाने दंडकारण्यांत विराघ झाला होता. हा चैत्रमासी सूर्यासमागमें संचार करणाऱ्या गणांतील गंधर्व होय. एका ऋषींचेहि तुंबूर असे नांव होतें.

तुमकूर, जि ल्हा.—म्हैसूर संस्थानच्या ईशान्येस हा जिल्हा असून याचे क्षेत्रफळ ४१५८ चौ. मै. आहे. या प्रदेशांत नारळाची व ताडाची झाडे विपुल आहेत. तुमकूर जिल्ह्याचा ईशान्य भाग अतिशय सुपीक असून त्यास पाटाचे पागी मिळते येथील हवापाणी सुंदर व निरोगी असून युरोपीयन व एतद्देशीय लोकांनां सारखे सुखावह आहे. उष्णतेचे मान ७४ पासून ८३ अंशापर्यंत असते; व दरसाल पावसाचे मान ६९ इंच असते.

इतिहास:—तुमकूर येथे पुरातन कार्ळी गंग सत्ताधीश होते. सांप्रत ज्या ठिकाणी सिरा तालुका आहे त्याच्या सरहद्दीवर हेमवती असून पूर्वी हिला पेन्जेरु अथवा हेन्जेरु असे म्हणत असत; या ठिकाणी पल्लवांची राजधानी होती; व निदुगल येथे त्यांचा किल्ला होता. राष्ट्रकूटांच्या हातीं या प्रदेशाची सत्ता आल्यावर त्याचा विस्तार फार झाला. गंग घराण्यानंतर होयसळांनी पेन्जेरु व निदुगल येथील नाइकांचा पराभव करून नंतर ते राज्य कर्हू लागले. त्यानंतर विजयानगरचे राजे येऊन देवरायदुर्ग येथे त्यांनी आपले मुख्य ठाणे केले. विजयानगर नामशेष झाल्यावर विजापूरच्या बादशहांनी १६३८ साली तुमकूर जिल्हा आपल्याकडे ठेवून तेथे शिवाजीचा बाप शहाजी याला देखरेख सांगितली. मराठे १७५७ साली सिरा भागांत आले. सन १७६१ त निजामाचा भाऊ वसालतगंग याने हैदरअल्लीला सिराचा नबाब करून तुमकूर जिल्हा व्यापून टाकला. १७६६ साली सिरा टिप्पुपासून मराठ्यांनी पुन्हां सर केले. सिरा येथे मुसलमानांच्या मशिदी पाहण्यासारख्या आहेत. त्यांत मलिक रहीमचे थडगे व जुम्माशौद ही मुख्य होत. त्याजवरील शिलालेखांचे तरजुमं करून छापलेले आहेत. तुमकूर जिल्ह्याचा लो. सं. १९११ साली ७३५३४६ होती.

शेतकी:—महागिरी, चिक्कनायकनहल्ली हे तालुके व सिरा व कारेटगियरेचा उत्तर भाग सोडून बाकीची जमीन हलकी व कडक आहे. दक्षिणेकडील व पश्चिमेकडील जमीन लाल असून तीत तलाव मोठे आहेत. पूर्वेकडील तालुक्याची जमीन रेंताड असून उत्तरेकडची जमीन काळी आहे. यांत रागी, हरभरा, तांदूळ वगैरे पिके होतात. सन १९०४ साली राखीव जंगल १७५ चौ. मै. होते. व १९०-०४ साली. जंगलउत्पन्न ६१००० रुपये झाले. चिक्कनायकहल्ली व त्याच्या आसपास अशोधित लोखंड पुष्कळसे सांपडते. चुनखडी सर्वत्र सांपडते. सन १९०२ त चिक्कनायकहल्ली तालुक्यांत बेळारा गांवी सोने काढण्याचे प्रयत्न झाले असून त्यांत थोडे फार यश आले होते.

व्यापारी जिन्नस:—जाडे भरडे. कापसाचे कापड, रेशमी कापड, घोंगड्या, दोरखंडे, सण, ताग आणि मुंज गवत हे व्यापारी जिन्नस होतात. लोखंड व साखरेचे कारखानेहि आहेत.

दळणवळण:—जिल्ह्यांतील व्यापार बहुधा लिंगायत लोकांच्या हातीं आहे. गुब्बी ही त्यांची मुख्य पेठ असून वेळवी, तुरुवेकर, तिपतूर, चिक्कनायकहल्ली याहि मोठ्या बाजारच्या पेठा आहेत. बाहेरून येणाऱ्या मौल्यवान जिन्नसांत रेशीम, कापूस, साखर व खाण्याचे पदार्थ यांचा समावेश होतो; व बाहेरगांवी पाठविण्याचे जिन्नस नारळ, सुपारी, गळिताची धान्ये व तेल हे होत. या जिल्ह्यांत दक्षिण मराठा रेल्वे ६१ मैल आहे. या जिल्ह्यांत ८ तालुके आहेत. चिक्कनायकनहल्ली, गुब्बी, कुनीगल, महागिरी, परुगड, सिरा, तिपतूर, आणि तुमकूर.

तालुका.—म्हैसूर, तुमकूर जिल्ह्यांतील पूर्वेकडील तालुका. क्षेत्र. फ. ४५५ चौ. मै. (१९११) लोकसंख्या ११६८५४. तुमकूर तालुक्यांत ३ शहरे असून ४७७ खेडे आहेत. १९०३-०४ साली वार्षिक उत्पन्न १९५००० होते. याच्या उत्तरेस देवरायदुर्गडोंगर असून सभोवताली जंगल आहे. जयमंगली नांवाची नदी याच ठिकाणी उगम पावते. देवरायदुर्गाच्या दक्षिणेस सुंदर तलाव असून सभोवतालचा प्रदेश फार सुपीक आहे. उत्तर भाग जरा नीरस आहे. नारळ व सुपारीचे मळे पुष्कळ दृष्टीस पडतात.

शहर.—म्हैसूर. तुमकूर जिल्हा आणि तालुक्याचे मुख्य शहर. हे शहर सदर्न मराठा रेल्वेवर बंगलोरपासून वायव्येस ४३ मैलांवर आहे. लोकसंख्या १९११ साली ६०३९ होती. हे शहर देवरायदुर्गडोंगराच्या नैर्ऋत्येस उंचावर वसलेले असून जवळ एक मोठा तलाव आहे. तलावाच्या सभोवती सुंदर केळीचे व ताडाचे बगीचे असून मनोहर वृक्षराजी आहेत. प्रस्तुतचे शहर म्हैसूर घराण्यापैकी एक कांत अरसू नांवाच्या पुरुषाने स्थापलेले आहे असे म्हणतात. याच्या तटाच्या भिंती जमीनदोस्त झाल्या आहेत.

येथे म्यु. कमिटीची व्यवस्था १८७० साली झाली. १९०३-०४ साली उत्पन्न १०००० आणि खर्च १५००० रुपये झाला.

तुमसर-मध्यप्रांत. भंडारा जिल्हा आणि तहसिलीतील शहर. हें बंगाल-नागपूर-रेल्वेवर भंडार्यापासून २७ मैल व मुंबईपासून ५७० मैल लांब आहे. याची लोकसंख्या १९११ साली ४३७८ होती. तुमसरला म्यु. कमिटी १८६७ साली स्थापन होऊन १९०३-०४ साली ४००० रुपये उत्पन्न झाले. हें व्यापारी गांव असून सिवनी व बालाघाटा जिल्ह्यांतील माल याच ठिकाणी येतो. तुमसरच्या आसपास तांदुळाचे उत्पन्न उत्तम प्रकारचे असून पुष्कळ असते. कापसाचे कापड विणून तयार करणें हा तेथील लोकांचा मुख्य धंदा समजला जातो. कापडाची घडामोड ३ लक्ष रु. पर्यंत जाते. शिवाय तुमसर येथे चाकजोडया तयार करून बाहेरगांवी नागपूर व वऱ्हाड या प्रांतांत विक्रीला जातात. या ठिकाणी एक मराठी शाळा, एक मुलीची शाळा व एक दवाखाना आहे.

तुरटी—फिटकारी, फटकरी, स्फटिकारी, इतर नांवें शिव, झीक फटकी, चंकाचिन, आहेत. वहार, पंजाब व कच्छमध्ये कित्येक ठिकाणी तुरटी तयार करतात. वरच्या ब्रह्मदेशांतहि तुरटी सांपडते; पण तेथे ती तयार केली जात नाही. एकेकाळी चीनमधून हिंदुस्थानांत बरीच तुरटी येत असावी. हिंदुस्थानांत तयार होणाऱ्या मालाचे प्रमाण अनिश्चित आहे; परंतु दर वर्षास १००० टनांपेक्षा अधिक तुरटी निघत नसावी. शिवाय येथील तुरटी आयात तुरटीइतकी पांडरी नसते. १९०६-७ साली ३१९४०७ रु. किमतीची ७२३४४ हं. तुरटी हिंदुस्थानांत आली. तुरटीचा मुख्य उपयोग रंगकानांत रंगबंधकर म्हणून होतो; परंतु औषधाकरितां, फोटोग्राफीमध्ये व शिरका शुद्ध करण्याकरितांहि तिचा उपयोग करतात.

रासायनिक परिभाषेत M_2 ग्र. M_3 (ग्र. M_4) M_5 उ. प्र या सूत्रानें दर्शविल्या जाणाऱ्या रवेदार गंधकितानां हें नांव दिलेलें आहे. या ठिकाणी मदीं आल्कली धातू पालाश (पोट्या शियम) सिंधु (सोडियम), रुबीडियम, केशियम, रुपें, किंवा अन्न (अमोनियम) यांबद्दल खून असून M^+ या अक्षरांन अल्युमिनियम, क्रोमियम किंवा लोहिक लोखंड या त्रिशक्ति धातूंपैकी एक दर्शविली जाते. या क्षारांचा रंगाच्या व इतर औद्योगिक कामांत फार उपयोग होतो. ते पाण्यांत विरतात, व त्यांची चव तुरट, आंबट व गुळचट लागते. लिटमसवर त्यांचा परिणाम अम्लांसारखा होतो. व त्यांचे समकोन अष्टकोनाकृति स्फटिक बनतात. तापविले असतां ते वितळतात व ही क्रिया चालू ठेविल्यास स्फटिकीभवनाचें पाणी निघून जातें, क्षारावर फंस येऊन त्याचा आकार वाढतो व शेवटी पिठुळ भुकटी उरते. वाजारांत मिळणारी तुरटी ही पालाश (पोट्याशियम) धातूचा क्षार होय. पूर्वीचे लोक सोरा व तुरटी या दोहोंनांही एकाच नांवानें संबोधित असत. तुरटी

तयार करण्याकरितां पुष्कळ खनिज पदार्थांचा उपयोग केला जातो त्यांपैकीं तुरटीचा दगड, वॉक्साइट व कायोलाइट हे मुख्य आहेत.

तुरटीच्या दगडापासून तुरटी तयार करण्याकरितां त्याची भुकटी करून ती उघड्या हवेंत ठेवतात. हवेंत ठेवली असतां तिला एकसारखें पाणी दिले जातें त्यामुळें अखेर फार बारीक पूड खाली पडते. नंतर त्या भुकटीतील क्षार काढून घेण्याकरितां तीत ऊन पाणी घालून वरचें पाणी ओतून घेतात व मग स्फटिकीभवन हाण्याकरितां ठेवतात. वॉक्साइट किंवा मातीपासून तुरटी तयार करतांना प्रथम त्याची हळूहळू भुकटी करून त्यांत गंधकाम्ल मिसळतात, व तें उकटूं लागेपर्यंत सावकाश तापवितात. कांहीं वेळ तें तसेच ठेवल्यानंतर वरचें स्वच्छ द्रावण ओतून घेऊन त्यांत अम्लपालाशगंधकित मिसळतात व स्फटिकीभवन होण्याकरितां ठेवून देतात. तुरटी तयार करण्याकरितां कायोलाइटचा उपयोग करणें असल्यास, त्यांत खटकवित मिसळून तापवितात. त्यायोगानें (सिंधुस्फटित सोडियम अल्युमिनेट) बनतो. तो पाण्याबरोबर काढून घेऊन त्या द्रावणांत सिंधुद्विकवित टाकून किंवा कर्वद्विप्राणिदाचा प्रवाह सोडून सांका काढतात. हा सांका गंधकाम्लामध्ये विरविल्यानंतर, त्यामध्ये जरूर तेवढें पालाशगंधकित मिळवून तें द्रावण स्फटिकीभवन होण्याकरितां ठेवून देतात.

तुरटीचे स्फटिक समकोन अष्टकोनाकृति असून, ती पाण्यांत पुष्कळ विरते. द्रावणाच्या योगानें लिटमस तांबडा होतो व द्रावण तुरट लागतें. तुरटी लाल होईपर्यंत तापविली असतां तिचा भुसभुशीत व ठिसूळ गोळा बनतो; त्याला तुरटीची लाही असें म्हणतात. ती ९२° ला वितळते. तुरटीच्या द्रावणांत सिंधुकवित मिळविल्याने शिथिल तुरटी मिळते; रंग पक्का करण्याकरितां तिचा फार उपयोग होतो. हातानें तयार केलेल्या कागदांना लावण्याचा रंग तयार करण्याकरितां व गहळू द्रवपदार्थ स्वच्छ करण्याकरितां तुरटीचा उपयोग करतात.

तुरयूर—मद्रास, त्रिचनापल्ली जिल्हा. यांतील मुसरी तालुक्यांतील एक शहर. याची लो सं. (१९११) १३२४९ असून तुरयूर जमिनदारीचे हें मुख्य शहर असल्यामुळें नायब तहशिलदार व सब मॅजिस्ट्रच्या कचेऱ्या येथे असल्याकारणानें तुरयूर फार लवकर महत्वाला आले. जमिनदारांचा स्थिति व कारकांद विविध प्रकारची आहे. स. १७५२त त्रिचन.पल्लीच्या वेळात म्हैपूरच्या लष्करने तुरयूरवर स्वारी करून तेथील जमीनदाराला राज्यभ्रष्ट करून त्याचा चुलत भाऊ गादीवर बसविला. त्यानें खंडणी दिली नाही म्हणून १७५५साली त्याला गादीवरून काढून पूर्वीच्या जमिनदाराला गादी दिली. सन १७७३ त जमोनदार व त्याचा मुलगा यांत

तटा उत्पन्न झाला. या तंत्र्यांत खंडणीची रकम मात्र अर्काटच्या नवाबाने वाढविली. बापलेकांचा मेळ झाला पण खंडणी देणे दोघांच्याहि शक्तीबाहेर होते. सबब दोघे तंजावरास पळून गेले; पैकीं बाप तैथे मरण पावला. १७९६ सालीं मुलाने थोडे हातपाय हलविण्याचा प्रयत्न केला. शेवटीं नवाबाने त्याला दर महिना १००० रुपये द्यावे व जमिनदारीची व्यवस्था पहावी असे ठरले. ती जमिनदारी इंग्रजांकडे शेवटीं आली. इंग्रज सरकारने त्याची व्यवस्था करून सनद करून दिली. जमीनदार तेलगू असून रेड्डी वंशपैकी आहेत. ती जुकतीच अविभाज्य अशी ठरली आहे.

तुरा—आसाम. गारोहिल्स जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण. हे खेडे समुद्रसपाटीपासून १३०० फूट उंचीवर सपाट भागावर वसलेले आहे; आणि ज्या सुळक्यापासून त्याला तुरा हे नांव मिळालेले आहे तो सुळका समुद्रसपाटीपासून ४५०० फूट उंच सारखा गेलेला आहे. डालूला येथून गाडारस्ता गेलेला आहे. १९११ सालीं तुऱ्याची लो. सं. १५८६ होती. १८६९ सालीं गारोहिल्स हा नवा जिल्हा करलेवेळेस तुरा त्याचे मुख्य ठिकाण करावे असे वाटत होते. तुऱ्याच्या आसपास जंगल असल्यामुळे व वस्तीपासून पहाडाचा देखावा भव्य असल्यामुळे तुऱ्याला एक प्रकारची विलक्षण शोभा आलेली आहे. दरसाल पावसाचे मान १२५ इंच असते व हवा उष्ण असून रोगट असते. पाण्याचा पुरवठा या ठिकाणी चांगला आहे. येथे बाजार चांगला भरतो.

तुरी—यांची एकंदर लोकसंख्या (१९११) ९०३७८. तुर अथवा भेरी वाजविणारे. हे बहुधा गुजराथ प्रांत व एतद्देशीय संस्थानांतून आढळतात. त्यांच्याच सांगण्यावरून ते भाटांचे वंशज असावे असे दिसते. त्यांच्या संबधाने दुसरी अशी माहिती सांगण्यांत येते की, ही व भंगी मुसुलमान जातींच्या वेश्यांपासून उत्पन्न झालेली तुरी जात होय. जातींत घेड व भंगी यांच्यामध्ये तुरी लोक येऊ शकतील. यांत विधवेने दिराशी लग्न करण्याची चाल आहे. तुरी लोकांत घटस्फोट करतात. ते मांसाहारी असून दारू पितात. त्यांच्या मुख्य देवता उमिया व हर्षिद होत. त्यांचे उपाध्ये गुरुदास अथवा घेड ब्राह्मण असतात. ते मृताला पुरतात. आसामांतहि या नांवाची एक जात असून ते मूळचे छोटानागपुराकडील अनार्य असावे. हे मजुरी करतात. लोकसंख्या (१९११) १६५०१.

तुरुवनूर—म्हैसूर, चितलदुर्ग जिल्हा व तालुक्यांतील एक शहर. हे चितलदुर्गपासून ११ मैल आहे. १९०१ साली लोकसंख्या ५०३५ होती. तेथील लोकांचा उद्योग मुख्यत्वेकरून कापसाचे कापड व घोंगळ्या विणणे हा होय. लालरंग येथे चांगला होतो. १८९९ साली म्यु. कमिटी स्थापन झाली. १९०३-०४ साली उत्पन्न ८०० रुपये व खर्च २००० झाला.

तुरुवे—मुंबई. ठाणे जिल्हा साष्टी तालुक्यांतील एक बंदर. मुंबई शहरापासून ईशान्येस ३ मैलांवर आहे. लोकसंख्या (१९०१) २७७२ होती. हे एक लहानसे खेडे असून या ठिकाणी जकातीचे ठाणे, एक मिठागर व एक पडके पोर्तुगीज देऊळ आहे. व्यापारी घडामोड १९०३-०४ साली ७१॥ लक्ष झाली. आयात ४०॥ लक्ष, निरगत ३१ लक्ष. मुख्य आयात जिन्नस गुरे, गोणपाट, गवत, साग असून तांदूळ, माठ, सरपण आणि गवत इत्यादि निरगत माल आहे.

तुरुष्क—सुमारें ८५० साली लिहिलेल्या सागरताल लेखांत “तुरुष्क” असे एका प्रदेशाचे नांव सांगितले आहे. तुरुष्क हे कोणत्या प्रांताचे नांव असावे हे समजत नाही. तुरुष्क हा शब्द “तुर्क” या शब्दापासून निघाल्याचा बराच संभव आहे. पण तुर्कांनी इ. स. १० व्या शतकाच्या उत्तरार्धात म्हणजे सबक्तगीनाच्या वेळी हिंदुस्थानांत प्रवेश केला. त्याच्या आधी तुर्कांचा उल्लेख हिंदुस्थानांत आल्याचा सांपडत नाही. महाभारतांत तुरुष्क हा शब्द कोठेहि उपलब्ध नाही. भागवतांत तुरुष्क हा शब्द सांपडतो; पण भागवत हा ग्रंथ ८ व्या शतकानंतर लिहिला गेला तेव्हां त्याचाहि फारसा उपयोग नाही. स्मिथने असा तर्क बसविला आहे की, तुरुष्क-तुर्क हे अरवांचे नांव असावे; पण रा. वैद्यांस हे मान्य नाही. अरवांना “ताजिक” अशी संज्ञा आहे व प्रसंगी त्यांना वर्वर असेहि म्हणत. पण ८५० च्या पूर्वी त्यांना तुरुष्क असे कोठेच म्हटलेले आढळत नाही. रा. वैद्यांचा तर्क असा:—इ. स. ६०० ते ८०० पर्यंत हिंदुस्थानांत एकावर एक सारख्या स्वान्या करण्यांत अरवांचे सैन्य संपत आले व त्यांना नवीन स्वारीकरितां तयार होणाऱ्या सैन्याचा तुटवडा पडू लागला असावा, व हिंदुस्थानांत अगणित संपत्ति मिळाल्यामुळे बगदादचे खलीफाहि आपला काल ऐपारामांत घालवू लागले होते. अशा वेळी हिंदुस्थानांत म्हणजे सिंधमध्ये जें सैन्य अरवांतकें पाठविले जात असावे त्यांत तुर्क लोकांचा भरणा विशेष होत असावा; आज ज्याप्रमाणें हिंदी सैन्य इंग्रजांच्या वतीने जर्मनांशी लढले त्याप्रमाणें पगारी तुर्कांचा अरवांच्या सैन्यांत झपाट्याने प्रवेश होत असावा; त्यामुळे ९ व्या शतकानंतर सर्वच परकीयांना तुर्क असे नांव एतद्देशीय लोक देत असावे. [मध्ययुगीन भारत, भा. २ रा. पृ. १८०.]

तुर्क लोक—राजकीय, भाषाविषयक व मानवजातिशास्त्रीय अशा तिन्ही दृष्टींनी पाहिले असतां तुर्क शब्दाचे तीन निरनिराळे अर्थ होतात. राजकीय दृष्ट्या तुर्क लोक म्हणजे तुर्कस्तानच्या सुलतानाच्या अंमलाखालचे लोक असा अर्थ होतो. भाषेप्रमाणें पाहिले असतां उरल् अल्ताइक भाषा बोलणाऱ्या लोकांना तुर्क लोक म्हणतात. मानववंशशास्त्रदृष्ट्या तुर्क लोकांचे विशेष शारीरिक गुणधर्म सांगतां येत नाहीत; कारण यूरोपांत आल्यावर त्यांनी मिश्र विवाह केले व त्याचप्रमाणें

ख्रिस्ती मुलें घेऊन त्यांना भाषा, रीती वगैरे वावतीत तुर्क बनविले. या कारणांमुळे अर्वाचीन तुर्क लोक शारीरिक दृष्ट्या युरोपांतील लोकांप्रमाणे आहेत. (याचप्रमाणे त्यांनी मध्य आशियांतहि केले). यांनाच युरोपांत व हिंदुस्थानांत महंमदी धर्माची स्थापना केली. भाषा व अंशतः जातिदृष्ट्या तुर्क लोकांचे पुढे दिलेले पोटविभाग आहेत.

(१) याकुत लोक लेना नदीच्या मधल्या व खालच्या भागावर रहातात. ते तुर्क भाषा बोलतात. शिल्पकला, व्यापार व शेती या कामांत ते फार हुशार असून मेहनती आहेत.

(२) रशियांतील तुर्क भाषा बोलणाऱ्या मुसुलमानांना तातार (तार्तर) म्हणतात.

(३) किरथिज लोक आशियांतील रशियांत रहातात. कांहीं चीनच्या राज्यांत रहातात. गुंरांचे कळप पाळून त्यावर हे लोक उपजीविका करतात.

(४) उझबेग जात मिश्र असून त्यांच्यामध्ये तुर्क लोकांचे विशेष गुणधर्म बऱ्याच प्रमाणांत आढळतात.

(५) मोंगल, इ. स. १५२० मध्ये हिंदुस्थानावर स्वारी करणाऱ्या तुर्क लोकांना मोंगल हें नांव दिलेले आहे.

(६) कास्पियन समुद्र व ऑक्सस नदी यांच्यामधील प्रदेशांत राहणाऱ्या लोकांना तुर्कमेन म्हणतात.

(७) सुलतानाच्या मुसुलमानांनी प्रजेला ऑटोमन अथवा ओस्मानली म्हणतात, परंतु अरब व अरबैनियांतील लोकांना हें नांव लावीत नाहीत.

इतिहास.—चीनच्या इतिहासांत ख्रि. पू. १४०० व विशेषतः ख्रि. पू. २०० नंतर हिउंग-नु नांवाच्या भटकणाऱ्या लष्करा वाण्याच्या लोकांचा ललेख आहे. इ. स. ४३३ या वर्षी असेना नांवाची हिउंग-नु जातीची एक शाखा, ज्वेन-ज्वेन नांवाच्या दुसऱ्या हिउंग-नु जातीच्या शाखेच्या आश्रयाला गेली. ते अर्वाचीन शानतन शहराजवळ रहात होते. त्यांच्या वसतिस्थानाच्या नजिक एक तुर्कु नांवाची टेंकडी होती. त्या टेंकडीच्या नांवावरून तेथील असेना शाखेच्या लोकांचा चीनच्या इतिहासांत तुर्क नांवानें उल्लेख आहे. तुर्क लोकांनी जेन-ज्वेन लोकांचा पराभव करून त्यांना नामशेष केले. पुढे इ. स. ५६० च्या सुमारास तुर्क लोक ओक्सस नदीच्या काठच्या प्रदेशांत येऊन इ. स. ५६७ त त्यांनी पूर्व रोमचा सम्राट दुसरा जस्टिन याच्याकडे आपला वर्काल पाठविल्याबद्दल उल्लेख सांपडतो. इ. स. ६२०-२४ या काळांत तुर्क लोकांनी हिरेक्लिसस याला इराणच्या विरुद्ध मदत केली. मध्य-तरी तुर्क लोकांचे दोन विभाग झाले. एकाला उत्तर तुर्क म्हणत, हे चैकल सरोवराच्या जवळ रहात होते; व दुसऱ्याला पश्चिम तुर्क म्हणत; हे ताश्कंदच्या उत्तरेस रहात होते. या लोकांपासून चीनच्या साम्राज्याला धोका पोहोचू नये म्हणून चीनी लोक तुर्क लोकांत फूट पाडून तंटे उपस्थित करण्याचा प्रयत्न करीत.

इ. स. ६३० मध्ये उत्तर तुर्कांना चीनी लोकांनी जिंकले. त्यानंतर एक शतकपर्यंत तुर्क लोकांची माहिती इतिहासांत आढळते. व पुढील दोन शतकांचा इतिहास मुळांच उपलब्ध नाही. इ. सनाच्या च्या दहाव्या शतकांत तुर्क लोकांनी गिझनी येथें गिझनी घराणें स्थापिलें व त्याच काळांत सेल्जुक लोकांचा उदय झाला. हे लोक कवक नांवाच्या राजघराण्यांतील असून ते घुज नांवाच्या राष्ट्रजातीचे होते. त्यांचे नायक तोघ्रल व चाकिर यांनी गिझनी घराण्याच्या लोकांना हिंदुस्थानांत हांकून दिले; व स्वतः अब्बासीद खलिफाचे रक्षणकर्ते झाले.

चाकिरचा मुलगा अल्प-अस्लेन यानें बायझेंटाईन लोकांचा पराभव केला व अशा रीतीनें आटोमन साम्राज्याचा पाया घातला. त्याचा मुलगा मलिकशहा याचें राज्य अर्वाचीन (आशियांतील) तुर्कस्तानावर होतें. त्याच्या मृत्यूनंतर (१०९२) त्याच्या राज्याचे पुष्कळ विभाग झाले; व आणखी कांहीं नवीन राज्ये तुर्क लोकांनी स्थापिली. इ. स. १२१९ मध्ये मध्य आशियांतून युरोपकडे तुर्क लोकांची एक टोळी देश जिंकण्याच्या उद्देशानें आली. तिचें आधिपत्य चेंगीझ खानाकडे होतें. त्यानें सर्व लहान लहान राज्ये जिंकली. त्याच्या मृत्यूनंतर त्याच्या राज्याचे विभाग झाले. त्याचा मुलगा जगतै याला गिझनी, काश्गर, बल्ख वगैरे प्रांत मिळाले. चेंगीझ व त्याचे अनुयायी मोंगल होते. इ. स. १३७० मध्ये तैमूरलंगच्या स्वारीमुळे याचा पाडाव झाला. तैमूरलंग हा तुर्क होता. तैमूरलंगाचें घराणें समरकंद येथून जिंकलेल्या प्रदेशाचा राज्यकारभार पहात होतें. त्यांच्या राज्यांत उत्तर अफगाणिस्तान, इराण, ट्रान्सओक्सिआना व तुर्कस्तान हे प्रदेश होते.

शैबानि नांवाच्या वंशानें तैमूरलंगाच्या घराण्याचा पाडाव केला. त्यांना उझबेग असें म्हणत. हल्लींच्या तुर्क साम्राज्याचें उत्पादक ओस्मान घराणें असून तें खोरासानहून आशिया-मायनरमध्ये आलें.

तुर्क लोक अनुकरणप्रिय असावे असें दिसतें; कारण आजपर्यंत ज्या लोकांशी त्यांचा संबंध आला त्यांच्या चाली-रीती तुर्क लोकांत दृष्टीस पडतात. इस्लाम धर्म स्वीकारण्याच्या पूर्वी त्यांनी अंशतः तरी बौद्धधर्म, अग्निपूजा व नेस्टोरियन ख्रिस्ती धर्म स्वीकारला असावा; कारण अगदी अलीकडे खोतानमध्ये बौद्ध संस्कृति प्रचलित असावी या बद्दलचा पुरावा सांपडला आहे. तुर्क अथवा तातार-तुर्क ही भाषा उरल्-अल्ताइक भाषाविभागापैकी एक आहे.

तुर्कस्तान, पश्चिमेकडील—यांत आशियांतील व युरोपांतील दोन्ही तुर्कस्तानांचा समावेश होतो आणि तुर्क साम्राज्यांत युरोपांतील तुर्कस्तान, आशियांतील तुर्कस्तान, टिपोली व वारका (बॅंगझी) वगैरे आफ्रिकेंतील प्रांत आहेत. याशिवाय कांहीं मांडलीक संस्थाने व परकीय अमलाखाली

असलेल प्रांत येतात. (ही महायुद्धापूर्वीची स्थिति होय. नंतरचे फेरफार लेखाच्या शेवटी दिले आहेत).

युरोपांतील तुर्कस्तान हे बाल्कन द्वीपकल्पाच्या मधोमध आहे. ह्याच्या उत्तरेस सर्बिया व बल्गेरिया; पूर्वेला काळा समुद्र व बास्करस, दक्षिणेला मार्मोराचा समुद्र, डार्डनेल्स, ईजियन समुद्र व ग्रीस; पश्चिमेला आर्थोगोनियन व आड्रियाटिक समुद्र आहेत. आशियांतील तुर्कस्तानच्या उत्तरेस काळा समुद्र, पश्चिमेस ईजियन समुद्र, पूर्वेस इराण व ट्रान्सकाकेशिया आणि दक्षिणेस अरबस्तान व भूमध्य समुद्र आहे.

बाल्कन द्वीपकल्पांतील बास्करस ते आड्रियाटिकपर्यंतच्या भूभागावर तुर्क सुलतानांची मालकी आहे. १८९८ त ग्रेटब्रिटन फ्रान्स, इटली व रशिया यांच्या संरक्षणाखाली क्रीट वेटाला स्वातंत्र्य दिले सुलतान हा केबळ क्रीटवेटाचा नांवाचा मालक आहे. आशियांतील तुर्कस्तानांत मुसुलमानी धर्माचे अतिशय वचस्व असल्यामुळे ओटोमन घराण्याचा मुख्य आधारस्तंभ साम्राज्यांतोला हाच भाग होय. यांत अनाटोलियाचे डोंगरपठार (आशिया मायनर), आर्मिनिया व कुर्दिस्तानचा डोंगराळ प्रदेश, मेसापोटेमियाचा सखल प्रदेश, सीरिया व पॅलेस्टाईनचा डोंगरी भाग व अरबस्तानचा किनारा इत्यादिकांचा समावेश होतो. तुर्की अरबस्तानांत एल-हसा, तेहामा, हजाझ व येमेन इत्यादि भाग येतात.

आफ्रिकेतील ट्रिपोली व बारका हे फक्त तुर्कस्तानच्या अंमलांत आहेत. तुर्कसत्तेखाली ईजिप्त देश होता. पण १८४१ त तो स्वतंत्र झाला व १८६१ पासून ब्रिटिशांच्या संरक्षणाखाली आला. नाममात्र तुर्क अंमलाखाली असलेला ईजिप्त व इतर प्रांत धरून तुर्क साम्राज्याची एकंदर लोकसंख्या १९१० साली सुमारे ३६३२३५३९ भरली. खास तुर्क अंमलाखालील लोकसंख्या २५९२६००० होती.

जाती व धर्म:—येथे इस्माली अथवा तुर्क सुमारे १ कोट आहेत. ह्यांच्यापैकी १५ लाख युरोपीय तुर्कस्तानांत आहेत. सेमिटिक शाखेपैकी अरब, यहूदी व सीरियन लोक आहेत. आर्य शाखेपैकी स्लाव्हसर्ब, बल्गेरियन, पोमक, कोसाक व ग्रीक लोक आहेत. १९१० सालच्या खानेसुमारारवून असे दिसते की, शेंकडा ५० मुसुलमान व शेंकडा ४१ रूढधर्म पंथाचे असून बाकीचे इतर लोक आहेत. इतर धर्मीय लोकांना स्वतःच्या धर्मसंस्था स्थापण्यास परवानगी असून, स्वतःच्या शाळा, मठ व सगळ्यां यांवर त्यांची देखरेख आहे.

राज्यकारभार:—१९०८ सालची राज्यक्रांति होईपर्यंत तुर्कस्तानची राज्यपद्धति धर्मसत्तायुक्त (थिऑक्रेटिक) अनिर्घन्नितराज्यसत्ताक (अँबोल्क्यूट मॉनर्की) होती. सर्व सत्ता सुलतानाच्या हातांत असून त्याची राज्यपद्धति एकतंत्री तऱ्हेची होती. सुलतान हा महंमदाच्या गादीवर बसणारा खलिफा असा मुसुलमान लोकांचा समज असल्यामुळे धार्मिक वाबतीत त्याचे वजन मुसुलमान लोकांत फार आहे.

खलिफ ओमार याच्या राज्यपद्धतीमुळे जित ख्रिस्ती व जेत तुर्की मुसुलमान यांच्यांत ऐक्य घडून आले नाही. त्यामुळे ओटोमन राष्ट्र कधीच बनले नाही असे म्हटले तरी चालेल. तिसऱ्या सेलिम (१७८९—१८०७) पासून ऐक्य घडवून आणण्याकरिता वरेच प्रयत्न झाले. सर्वांत दांडगा प्रयत्न अबदुल मजीद (१८३९—६१) याने केला. परंतु तो अकाली झाल्यामुळे फसला. उलेमा व जवळचे मंत्री यांच्या प्रतिगामी धोरणामुळे गादीवर बसल्यानंतर लगेच सुलतान हमीद याने ' मिधतराज्यपद्धती ' चे अवलंबन केले; हा देखील प्रयत्न फसला. उलेमा ही एक दांडगी संस्था आहे. हिचा मुख्य हा वजीराच्या दर्जाचा असतो. राज्यपद्धतीत फेरफार व सुधारणा होण्याच्या मार्गांत उलेमाने वरेच अडथळे केले. सुधारणा करणाऱ्या ' तरुण तुर्क ' नांवाच्या पक्षाचा छळ झाला. यामुळे साम्राज्यांत जुन्या राज्यपद्धतीविरुद्ध चळवळ सुरू झाली. या चळवळीचा स्फोट १९०८ सालच्या राज्यक्रांतीत झाला. स. १९०९ मध्ये पुन्हा क्रांतिकारक पक्षाचा जय झाला. यावेळी शेव्हकेट पाशाने कान्स्टॅटिनोपल घेतले व अबदुल हमीद पदच्युत होऊन त्याच्यानंतर त्याचा धाकटा भाऊ रशेद एफेंदी हा पांचवा महंमद या नांवाने गादीवर बसला. या वेळेपासून एका नवीन राज्यपद्धतीचा पुरस्कार करण्यांत आला. सुलतान हा सनदशीर पद्धतीवर झालेला राजा होता. याला कार्यकारी मंत्रिमंडळाचे साहाय्य असते. या मंडळांतील प्रत्येक मंत्र्याच्या ताब्यांत एकेक खाते होते. सर्व प्रजेस राजकीय व दिवाणी हक्क सारखेच होते व लष्करी नोकरीच्या निव्वधास फांटा दिला. सुलतान हा धार्मिक वाबतीत मुख्य समजला जात असे. सरदार आझम किंवा मुख्य वजीर यांची नेमणूक सुलतान करी व हा मजलिची-ह-खासचा सरकारी अध्यक्ष असे. यांत अंतरराष्ट्रीय व परराष्ट्रीय मंत्रां, युद्धमंत्री, फडणीस, व्यापारमंत्री, शिक्षणमंत्री वगैरे असतात. साम्राज्याचे विहलाएता (प्रांत), संजाक (जिल्हा), व संजाकचे काझा वगैरे विभाग होते.

शिक्षण:—सरकारी व खाजगी अशा दोन तऱ्हेच्या शाळा येथे आहेत. प्राथमिक, दुय्य व वरिष्ठ हे शिक्षणाचे प्रकार होत. प्राथमिक शिक्षण फुकट व सक्तीचे आहे. वरिष्ठ शिक्षण मोफत किंवा शिष्यवृत्तीने मिळते. दुय्यम शिक्षणासाठी शाळा आहेत. वरिष्ठ शिक्षणासाठी कान्स्टॅटिनोपलचे विश्वविद्यालय, शिक्षकांची शाळा, कला व वैद्यक शाळा येथे आहेत.

साधारण समज आहे त्यापेक्षां येथे शिक्षणाचा जास्त प्रचार झाला आहे, याचे बहुतेक श्रेय ख्रिस्ती समाजाकडे आहे. चांगल्या शिक्षणसंस्था स्थापन करण्यासाठी व ज्या स्थापन झालेल्या आहेत त्यांच्या मदतीसाठी मोठमोठ्या रकमा देणगी म्हणून मिळतात. अमेरिकन विद्यालयांने देखील बरेच शिक्षणाचे काम केले आहे.

सैन्यः—पूर्वी लष्करी नोकरी मुसुलमानांत सक्तीची होती. परंतु ख्रिस्ती लोकांना कांहीं कर देऊन मुभा मिळत असे. नवान पद्धतीप्रमाणें सर्व 'आटोमन' लोकांना लष्करी नोकरी करावी लागे. तरी पण कांहीं अटविर व कांहीं कर देऊन मुभा मिळते. १९१० साली लष्करी पद्धतीची पुनर्घटना झाली. लष्करी नोकरी वयाच्या २० व्या वर्षापासून ४० व्या वर्षापर्यंत म्हणजे सुमारे २० वर्षे असे. १९०४ साली एकंदर आटोमन सैन्य १७९५३५० होतें. यांत पायदळ, घोडदळ, रेडिफ घोडदळ, तोफखाना व यांत्रिकदळ इत्यादि आहेत.

आरमारः—तुर्कीची समुद्रावरील सत्ता निरनिराळ्या कारणांमुळे संपुष्टांत आली. अबदुल अझीने ब्रिटिश आरमारवरील अधिकाऱ्यांच्या मदतीने इंग्लिश व फ्रेंच गोदांत तयार केलेली चिलखती जहाजे तुर्की आरमारांत भरती केली. परंतु सुलतान अबदुल हमीद याने आरमार वाढविलें नाहीं. परंतु उलट आरमारी सत्ता कमी करण्याचा यत्न केला. नूतन अंमलाखाली तुर्की सरकारने आरमाराची सुधारणा व घटना करण्याकडे चांगले लक्ष पुराविलें. १९१० साली दरसाल ५०००००० पौंड खर्चाची मंजुरी तुर्की पार्लमेंटने दिली. ही रकम वर्णणे करून जमवावी व तिची हमी सरकारने घ्यावी असे ठरले होते. कामगारांना आरमारी शिक्षण मिळावें व आरमाराची सुधारणा व्हावी म्हणून ब्रिटिश आरमारी अधिकाऱ्यांना नोकरीस ठेविलें होतें.

दळणवळणाचे मार्गः—येथील दळणवळणाचे मार्ग चांगले नसल्यामुळे साम्राज्यांतील सांपात्तिक वाढ झाली नाहीं. जरी साम्राज्यांत चांगल्या सडका नाहींत तरी अलीकडे रेल्वे, कालवे, नदांतील जल-मार्ग इत्यादि गोष्टींची वाढ बरीच झाली आहे. १८८५ साली १२५० मैल रेल्वे होती ती १९०९ त ४४४० मैल झाली. अबदुल हमीदच्या कारकीर्दीत हेजाझ रेल्वे तयार झाली. ह्या रेल्वेंत भांडवल, देखरेख वगैरे गोष्टी परकीयांच्या मदतीशिवाय झाल्या.

उत्पन्न व उद्योगधंदेः—तुर्की साम्राज्याची सुपीकता बरीच प्रसिद्ध आहे. हा गुण धाडस व कौशल्य यांच्या अभावी व्यर्थ होय. १८९२ साली एक शेतकी खाते निर्माण करून त्याला खाणी व जंगलखार्ता जोडण्यांत आली. ह्याच वेळी एक शेतकरी पेढी स्थापन झाली ती शेतकऱ्यांना रकमा कर्जाऊ देते. शेतकी शाळा व नमुन्याची शेत देखील आहेत. जंगलाचा नाश होऊ नये म्हणून जंगलशाळा स्थापिलेल्या आहेत. गहू, मका, ओट, जव व राय ही मुख्य धान्ये होतात. कापसाची वाढ होत असून तंबाखू सर्वत्र होते. पॅलेस्टाईनमध्ये संत्रा व बसरा येथे (तुर्की अरबस्तानांत) खजूर यांचा व्यापार चालतो. द्राक्षांचे मळेहि साम्राज्यांत आहेत. मीठ पुष्कळ तयार होतें. परदेशांत जाणाऱ्या १/४ मिठापैकी ३/४ मीठ हिंदुस्थानांत येतें. मासे धरण्याची ठिकाणे पुष्कळ आहेत. गुलाबी अत्तर येथे तयार होतें. खनिज पदार्थ पुष्कळ

सांपडतात. परंतु ते खणून काढण्यासाठी भांडवलाची जरूर आहे. येथील मुख्य उद्योगधंदे म्हणजे कातडी कमावणे, मलमल, रेशीम, गालीचे, व नक्षीदार शस्त्रे इत्यादि तयार करणे हे होत.

जमावंदीः—पूर्वी तुर्क सरकारचे बजेट प्रसिद्ध होत नसे. परंतु अलीकडे ते प्रसिद्ध होऊ लागले आहे. एकंदर उत्पन्नाच्या सात वावी आहेत. त्या अशाः—(१) अपरोक्षकर. (२) स्टाम्पची फी. (३) परोक्ष कर. (४) कुलहक्क. (५) व्यापार व उद्योगसंस्था. (६) सरकारी मालकीची जमीन. (७) खंडणी. यांपैकी पहिल्या वावीपासून एकंदर उत्पन्न १३७२५८९२ पौंड, दुसऱ्या वावीपासून १११३४५२ पौंड, तिसऱ्या वावीपासून ४८२५८९२ पौंड, चवथ्या वावीपासून ३२६२४२५ पौंड, पांचव्या वावीपासून ४०२८८९ पौंड, सहाव्या वावीपासून ५१३६५१ पौंड, व सातव्या वावीपासून ८७१३१६ पौंड असे उत्पन्न होतें. सर्व साम्राज्याचे एकंदर उत्पन्न २५८४८३३२ पौंड आहे.

खर्चाच्या बाबतीत प्रथमस्थान सार्वजनिक कर्ज फेडण्याला दिले जाते. खाजगीकडील नेमणुकीसाठी ४४३८८० पौंड, जमावंदीखात्याला २९८९६०० पौंड, परोक्ष खर्च अथवा जकातीबद्दल ५१२६७० पौंड, अंतर्राष्ट्रीय खात्याला ११५७२३० पौंड, लष्करी खात्याला ८२८०४५२ पौंड, आरमारखात्याला १०००३२७ पौंड व व्यापार वगैरे खात्याला ८८३९६१ पौंड, अशा तऱ्हेने खर्चाची विल्हेवाट होते. तुर्क सरकारला अल्प मुदतीचे कर्ज सुमारे २५०००००० पौंड असावे असा अंदाज १९१०-११ साली करण्यांत आला.

पेढ्याः—१८५६ साली कान्स्टांटिनोपलला आटोमन बँक नांवाची पेढी स्थापन झाली. नंतर हिचेच रूपांतर ईपीरियल आटोमन बँकेत झाले. तीच नॅशनल बँक ऑफ टर्की होय. दुसऱ्या पुष्कळ पेढ्या आहेत. यांपैकी ईपीरियल बँकेलाच फक्त नोटा काढण्याचा हक्क आहे.

चलनी पद्धतिः—पिआस्टर (२ १/२ पेन्स) हे नाणें मुख्य आहे. एका सुवर्णाच्या पौंडाबरोबर (१८ शि. २ पे.) १०० पिआस्टर असतात. ५ पौंड (तुर्की), १ पौंड, १/२ पौंड, १/४ पौंड, अशी सोन्याची नाणी आहेत. चांदीचे नाणें मेजिदी नांवाचे आहे. याची किंमत २० पिआस्टरच्या बरोबर होते. यांच्या शिवाय अल्टिक, बेशलिक, मेटोलिक या नांवाची चलनी नाणी वेगवेगळ्या राजांच्या वेळेस पाडण्यांत आली.

धारापद्धतिः—चार तऱ्हेची आहे. (१) मुल्क. हांत जमिनीची वाटेल ती विल्हेवाट लावण्याचा मालकास अधिकार असतो. (२) एमिरिये, ही सार्वजनिक मालकीची जमीन असून धान्याने लाविली जाते. (३) वकुफ, देवाला अर्पण केलेल्या जमिनी; याचे उत्पन्न गरीब लोक व धर्मदाय याजकडे लावितात. (४) कलिये अथवा मेवाद, यांत डोंगरावरील खडकाळ व जंगल असलेल्या जमिनी येतात. जंगल कापून जमीन नांगरण्यास फुकट दिली जाते. परंतु त्यानंतर

तिला शेतकी कायदे लाविले जातात. खाणी खणण्यासाठी परवाने घ्यावे लागतात. शहरें, खेडीं, गांवे, जंगलें यांत शोध करण्याची मनाई आहे.

इतिहासः—ओटोमन तुर्कांचा मूळ पुरुष काराखान याचा मुलगा ओघुझ हा होय, अशी एक दंतकथा आहे. हे लोक इ. स. १२२७ च्या सुमारास ऐतिहासिक दृष्ट्या प्रसिद्धीस आले. या वर्षी दोन हजारोंपासून चार हजारोंपर्यंत तुर्कां लोक मोंगलांच्या भीतीने सोडलेल्या आपल्या मातृभूमीस परत जात होते. वाटेंत त्यांनीं कोनियाचा अल्लाउद्दीन कैकोबाद यास मदत करण्याविषयी पुष्कळ विनंति केली पण ती सर्व व्यर्थ गेली. याप्रमाणें ते युफ्रेटीस नदीपर्यंत येऊन पोहोचले. ही नदी ओलांडीत असतां त्यांचा नायक पाण्यांत बुडाला. पुढें ज्यांनीं या वेळेस नदी ओलांडिली होती अशा ४०० घोडेस्वारांनीं (काहींच्या मते २०००) आपल्या नायकाचा मुलगा एर्तोग्रल याच्या नेतृत्वाखाली वागण्याचें ठरविलें. यानंतर अल्लाउद्दीनानें अंगोराजवळील काराजा डाघ हा प्रदेश या लोकांस रहावयास दिला. आणखी काहीं दिवसांनीं सेल्जुक बादशहा एर्तोग्रल यानें केलेल्या मदतीचा मोबदला म्हणून त्यास सुगुट प्रांत जहागीर दिला. १२८८ त एर्तोग्रल मरण पावला व त्याच्या मागून त्याचा मुलगा ओसमान हा तुर्कां लोकांचा नायक झाला. यानें सेल्जुक साम्राज्याच्या आपत्काली आपली साम्राज्यनिष्ठा ढळून देतां साम्राज्यास बरीच मदत केली. यानें ग्रीक लोकांचा पाडाव केला व १२९५ सालीं काराजाहिसर काबीज केलें. दुसऱ्या अल्लाउद्दीन कैकोबादनें, यानें जिकलेले प्रदेश याच्या स्वाधीन केले व याचा मोठा गौरव करून याला स्वतंत्र सेनापतित्वाचा अधिकार दिला. पुढें यानें ग्रीक लोकांपासून आयनेग्यूल, विलेजिक व यारहिसर प्रांत काबीज केले. यानंतर दुसरा अल्लाउद्दीन कैकोबाद मेल्यावर एर्तोग्रल स्वतंत्र राजा झाला. यानें १२३६ पर्यंत राज्य केलें. याच्या राज्यांत सकरिआ व अडानोस या खोऱ्यांचा समावेश होत असून दक्षिणेस व उत्तरेस त्याची मर्यादा कुटाइह व मामोराच्या समुद्रापर्यंत जाऊन भिडली होती. याच्या मागून ओरखान गादीवर आला. यानें सन १३२६-१३५९ पर्यंत राज्य केलें. यानें तुसां येथे आपल्या सैन्याची तयारी करून ग्रीक लोकांवर चाल केली व त्यांपासून १३२८-३८ च्या दरम्यान आयडोस, निकोमेडिया, हीरीकी, निकाइ, टाराक्ली, गेम्लीक व कार्टालपर्यंत सर्व मामोरा समुद्राचा किनारा काबीज केला. यानंतर यानें मुसुलमानांपासून कारासी हें शहर घेतलें. १३४१ सालीं यानें जॉन पालेलोगस याच्या विरुद्ध कॅन्टाकुझेनस याला मदत करण्याकरितां आपला मुलगा सुलेमान पाशा याची रवानगी केली. यानें बाल्कनपर्यंत चाल करून कॅन्टाकुझेनस याच्या शत्रूचा बॉमोड करून १३५५ सालीं यानें (सुलेमान पाशांन) गॅलिपोली किल्ला व बुलायर मालगारा, इप्साला व रोडोस्टो हीं शहरें

घेतलीं. ओरखान मेल्यावर त्याचा मुलगा पहिला मुराद हा गादीवर बसला. यानें १३५९-१३८९ पर्यंत राज्य केलें. यानें १३६१ सालीं यूरोपवर स्वारी केली व ग्रीक सम्राटापासून अँड्रिआनोपल पर्यंतचा मुलूख ताब्यांत घेतला. यानंतर बाल्कनपलीकडील राजेलोकांस याची भीति उत्पन्न होऊन त्यांनीं सर्व्हे, हंगेरियन, बालेशियन व मोल्डेव्हियन लोकांची ६ लक्ष फौज याच्या विरुद्ध पाठविली पण त्याचा सेनापति हाजी अलवेई यानें फौजेनिशीं पाडाव केला. यानंतर याला सर्हिया किवुस्टॅडिल, निकोपोलिस सिलिट्रिया या देशांचे राजे लोक खंडणी देऊं लागले. पुढें यांनीं प्लॅपी, बोस्निया व हर्जेगो-विहना यांचा काहीं भाग काबीज केला. काहीं दिवसांनीं हा यूरोपांत नाही ही संधि साधून करामानियन राजा अली बे यानें पहिल्या मुरादाविरुद्ध युद्ध पुकारलें. परंतु त्याचा कोनिया येथें पराभव होऊन त्यास हार खावी लागली. याच सुमारास बोस्नियाच्या राजानें मुरादाच्या सेनापतीचा पराभव करून त्याच्या फौजेची दाणादाण केली. यामुळे पूर्वी जे राजे मुरादास खंडणी देत होते त्यांस धैर्य येऊन त्यांनीं त्याच्याविरुद्ध बंड केलें. याचा मुरादास फार राग आला व त्यानें बल्गेरियाचा पराभव करून सर्हियनांवा कासोव्हो येथें ता. २७ ऑगस्ट १३८९ रोजी पाडाव केला. पुढें हा लवकरचं मरण पावला. याच्यानंतर त्याचा मुलगा पहिला बायेझिद हा राज्यपदा-रुढ झाला. यानें १३८९-१४०३ पर्यंत राज्य केलें. याला ग्रीक राजपुत्र अँड्रेनिकस यानें ३० हजार डुकाट देऊं करून आपल्या बापास पदच्युत करून आपल्यास गादीवर बसविण्याविषयी त्याची प्रार्थना केली. बायेझिद यानें त्याच्या म्हणण्याप्रमाणें घडवून आणल्यावर त्याचा बाप जॉन पालेलोगस यानेंहि अशांचं मागणी करून ३० हजार डुकाट शिवाय या कामास १२ हजार फौज देण्याचें कबूल केलें. या मदतीस आलेल्या फौजेनें अला शहर किल्ला काबीज केला. आयदिन, मेन्टेशी, सरुखान, केरमेन हीं संस्थानें बायेझिद याच्या राज्यास जोडण्यांत आली. या वेळीं तुर्कां फौज उत्तम समजली जात असून तींत ग्रीक राजपुत्र मॅनुअल पालेलोगस हा नोकरीस राहिला होता. पुढें बायेझिद हा आशियांत परत आल्यावर त्यानें कारामानियाच्या बंडखोर राजाचा पराभव केला. या शिवाय आशियांत यानें आणखी विजय मिळवून कायसराएह, सिव्हास, टोकाट, सिनोप, कास्टामुनी, सामसुन हे प्रदेश काबीज केले. १३९१ त जॉन पालेलोगस याच्या मरणा-नंतर त्याचा मुलगा मॅनुअल हा न विचारतां सैन्यांतून निघून जाऊन राज्यपदारुढ झाला. याबद्दल त्यास शासन करण्याकरितां बायेझिद यानें ग्रीस देशावर स्वारी केली. या स्वारींत यानें ग्रीसच्या मदतीस आलेल्या हंगेरी व पोलंड यांच्या फौजेचा निकोपोलिस येथे पाडाव केला. पुढें १४०२ सालीं जगप्रसिद्ध तैमूरलंग या मोंगलानें याचा अंगोरा येथें पराजय करून याला कैद केलें. यानंतर हा

लवकरच मरण पावला. हा मेल्यावर स. १४१३ पर्यंत मोंगल स्वारांनी उत्पन्न केलेली अस्वस्थता कायम होती. १४१३ साली याचा मुलगा पहिला महम्मद हा सिंहासनारूढ झाला. याने १४२१ पर्यंत राज्य करून पुन्हा साम्राज्यस्थापना केली. याच्यानंतर याचा मुलगा दुसरा मुराद हा राजा झाला. याने १४२१-१४५१ पर्यंत राज्य केले. हा वारल्यावर याचा मुलगा जेता दुसरा महम्मद हा गादीवर बसला. याने १४५१-१४८१ पर्यंत राज्य केले. याने ता. ३ मे १४५३ रोजी कॉन्स्टांटिनोपल काबीज करून वाल्कनद्वीपकल्प जिंकले. १४८६ साली याने वेलब्रेड शहरास वेढा घातला परंतु या प्रयत्नांत याला यश आले नाही व यामुळे हंगेरीचा बचाव झाला. याच वर्षी याने पिलोपोनेसस घेतले. पुढे १४७०, १४७४ व १४७८, सालांत अनुक्रमे अल्बानिया, क्रिमिया व मोल्डोव्हिया हे प्रदेश काबीज केले. याने आपल्या राज्यांतील फौज वाढवून दहा हजार केली. याशिवाय जेनेसरीज लोकांचा पगार वाढवून त्यांची संख्या १२ हजार केली. नवीन जिंकलेल्या प्रदेशांपैकी कांहीं प्रदेश हा जहागिर देऊन बाकीचा, मस्जीदी, विश्वविद्यालये, शाळा व इतर धार्मिक संस्थांस देत असे. याने पुष्कळ शिक्षणविषयक व पारमार्थिक संस्था स्थापन केल्या. तुर्कस्तानांत उलेमाचा वर्ग यानेच निर्माण केला. याच्यानंतर याचा मुलगा दुसरा बायेझिद हा गादीवर आला. याने १४८१-१५१२ सालपर्यंत राज्य केले हा मेल्यावर पहिला सेलिम गादीवर आला. याने १५१२-२० पर्यंत राज्य करून आशियाचा नैर्ऋत्येकडील व आफ्रिकेचा उत्तरेकडील भाग काबीज करण्यांत आपले सर्व लष्करी सामर्थ्य खर्च केले. याच्या मागून दुसरा सुलेमान याने १५२०-१५६६ सालपर्यंत राज्य केले. याच्या कारकीर्दीत उस्मानली साम्राज्याचा उत्कर्ष कळसास पोहोचून त्याची सर्व ख्रिस्ती युरोपास दहशत बसली. १५५१ साली याने हंगेरी देशांत शिरण्याचे नाके वेलब्रेड शहर हे काबीज केले. १५२२ साली होडस घेतले. व २९ ऑगस्ट १५२६ रोजी मोहाक्स येथे याचे व हंगेरियन मग्यार लोकांचे तुमुल युद्ध होऊन मग्यारांचा पाडाव झाला. यामुळे ते आपल्या स्वातंत्र्यास मुकून मध्यहंगेरी देश तुर्कांच्या ताब्यांत आला. यानंतर १५२९ साली याने विंहेन्ना शहरावर चाल करून वेढा दिला. परंतु तेथे त्याला हार खावी लागली. याने अल्जीरिया व आफ्रिकेचा पूर्वेकडील उत्तर किनारा काबीज करून भूमध्यसमुद्रावर आपले स्वामित्व स्थापन केले. याच्यानंतर दुसरा सेलिम गादीवर आला. याने १५६६-१५७४ सालपर्यंत राज्य केले. याच्या कारकीर्दीत सायप्रस व वर्रांच आयोनियन बेटे काबीज करण्यांत आली. हा मेल्यावर तिसरा मुराद (१५७४-१५९५), तिसरा महम्मद (१५९५-१६०३) व पहिला अहमद (१६०३-१६१७) या तीन राजांनी राज्य केले. या राजांच्या अमदानांत तुर्कां साम्राज्यास उतरती कळा लागली.

१६ व्या शतकांतील ओटोमन राजनीति:—बादशाही-दिवानखान्यांत मोठमोठे अमीर उमराव जमुग राजकीय गोष्टींचा खल करीत असत. पहिल्याने चर्चा करण्याच्या वेळेस स्वतः बादशहा येथे हजर राहून अध्यक्षस्थान स्विकारीत असे. परंतु पुढे सुलेमानाच्या कारकीर्दीपासून बादशहा फक्त कांहीं विवक्षित प्रसंगां या सभांस जाऊ लागला.

सरकारी अधिकाऱ्यांचे (१) राज्यकारभार पहाणारे, (२) धार्मिक, (३) चिटनिशीचे काम पाहाणारे व (४) लष्करी असे चार वर्ग असत. कऱ्यांचा अथवा परगण्यांचा राज्यकारभार कादी व मोठमोठ्या जहागिरदारांवर सोंपविला असे. निरनिराळ्या खात्यांवर देखरेख ठेवण्यास अलाइबे अथवा मिर-ई-लिब्ला (कर्मल अथवा त्रिगोडियर) नांवाच्या पाशांची नेमणूक केली होती. प्रांतांचा बंदोबस्त ठेवण्याकरितां यांपेक्षां वरिष्ठ पाशांची योजना केली होती. यांना वेलरवेन अथवा मिर-ई-मिरान म्हणत असत. हे सर्व लष्करी अधिकारी असून यांच्याकडे राज्यकारभाराशिवाय लढाईच्या वेळीं सरजामी फौजा जमा करून त्यांचे नायकत्व स्वीकारण्याचेहि काम असे. मंत्र्यांची संख्या ७-८ असून त्यांवर एक मुख्य प्रधान असे. हे मंत्री वर सांगितलेल्या मसलतीच्या बैठकीस हजर रहात. सर्व अधिकार मुख्य प्रधानाच्या हातांत असून त्याला बादशाही शिक्षामोर्तेब वाळगण्याचा मान असे. प्रारंभी धार्मिक अधिकाऱ्यांकडे फक्त न्याय देण्याचे काम असे पण पुढे सर्व धार्मिक वावर्तीचा निकाल लावण्याचे काम त्यांच्यावरच सोपविण्यांत आले. लष्करी अधिकाऱ्यांचे पगारी व बिन पगारी असे दोन वर्ग असत. पगारी अधिकारी लष्करी छावणींत राहत असत. त्यांना 'राजवाड्यांतील गुलाम' ही संज्ञा होती. जेनेसरीज यांचा पहिल्या वर्गांत समावेश होत असे. जाहागिरी वतनाच्या सनदा स्वतः बादशहा देत असून त्या वंशपरंपरा चालत नसत. कोणताहि नवीन प्रदेश जिंकल्यावर विशांजी अधिकारी त्याची खास, क्षिआमत, टिमार व वकूफ या चार सदरांखाली जहागिरी विभागणी करीत असत. १ लक्ष अस्पार उत्पन्नाच्या जहागिरीस खास म्हणत व या जहागिरीच्या मालकास दर ५ हजार अस्पारामागे एक हत्यारबंद शिपाई लढाईस घावा लागे. २ लक्ष ते एक लक्ष उत्पन्नाच्या जहागिरीस क्षिआमत म्हणत. ३ हजार ते २० हजार उत्पन्नाच्या जहागिरीस टिमार म्हणत व हिच्या मालकास दर ३ हजार अस्पारामागे एक हत्यारबंद शिपाई घावा लागे. जहागीरदारास आपल्या जहागिरीच्या ठिकाणीच रहावे लागत असे.

पहिल्या अहमदानंतर १६४८ सालपर्यंत पहिला मुस्तफा (१६१७-१८ व १६२२-२३), दुसरा उस्मान (१६१८ ते २२), चवथा मुराद (१६२३-१६४०) व इब्राहिम (१६४०-४८) हे राजे झाले; व १६४८ साली चवथा महम्मद गादीवर आला. याने १६४८-१६८७ पर्यंत राज्य केले. याच्या कारकीर्दीत मुख्य प्रधान महम्मद व त्याचा

मुलगा अहंमद कोप्रिली या दोघांनी आपल्या बौद्धिक सामर्थ्याने व कर्तबगारीने तुर्की साम्राज्यास पुन्हां चांगले दिवस आणले. यांनी क्रीट, पोडोलिया व युकेन काबाज केले. स. १६८३ त यांनी व्हिएना शहरास वेढा दिला. परंतु त्यांना यश आले नाही. अहंमदनंतर दुसरा सुलेमान (१६८७-९१) व दुसरा अहंमद (१६९१-१६९५) या राजांनी राज्य केले. यांच्या मागून दुसरा मुस्तफा गादीवर आला. याने १६९५-१७०३ पर्यंत राज्य केले. याच्या कारकिर्दीत स. १६८३च्या वेळ्यावद्दल ऑस्ट्रियन सम्राटाशी अपमानकारक तह करावा लागला. या तहाच्या कलमान्वये तुर्की लोकांस बनातशिवाय सर्व हंगेरी देश ऑस्ट्रियनास द्यावा लागला. याशिवाय मोरियास व्हेनिस, पोलंडला पोडोलिया व रशियाला अज्ञोव्ह द्यावे लागले. याच्या नंतर तिसरा अहंमद राज्यपदारूढ झाला. याने १७०३-१७३० सालपर्यंत राज्य केले. याच वेळेस रशियांत पिटर दि ग्रेट हा राज्य करीत होता. याने रशियापासून अज्ञोव्ह पुन्हां परत घेतले. याने ऑस्ट्रियाशीही युद्ध केले पण त्यांत त्याला अपयश आले. स. १७१८ त याने ऑस्ट्रियाशी सारोविट्झ येथे तह केला. या तहान्वये तुर्कांस ल्हान वालेशिया, बोस्निया व सर्बिया यांचा बराच भाग ऑस्ट्रियाला द्यावा लागला. तिसऱ्या अहंमदानंतर पहिला महंमद गादीवर आला. याने १७३०-१७५४ सालपर्यंत राज्य केले. याच्या कारकिर्दीत तुर्कांनी रशिया व ऑस्ट्रियाबिद्द फ्रान्सला मदत केली. व ऑस्ट्रियाचा पराजय केला. पुढे १७३९ सालच्या बेलग्रेडच्या तहांत तुर्कांस, त्यांच्यापासून स. १७१८ त घेतलेला बहुतेक सुलूख परत दिला. याच्यानंतर तिसरा उसमान गादीवर आला. याने १७५७ सालपर्यंत राज्य केले. हा मेल्यावर तिसरा मुस्तफा गादीवर आला. याने १७५७-१७७३ पर्यंत राज्य केले. याच्या कारकिर्दीत रशियाशी पोलंडवद्दल लढाई सुरू झाली. ही लढाई १७६८-१७७४ पर्यंत चालली होती. या लढाईत तुर्कांस अपयश येऊन त्यांना रशियास कुबान व दक्षिण रशियातील काही शहरे द्यावी लागली. याच्यानंतर पहिला अबदुल हमीद गादीवर आला. याने १७७३-१७८९ पर्यंत राज्य केले. याच्या कारकिर्दीत ऑस्ट्रिया व रशिया यांनी तुर्कांवर पुन्हां चाल केली. याने त्यांस परतवून लावण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला पण तो यशस्वी न झाल्यामुळे याची हिंमत खचली व तो मरण पावला. पुढे याचा पुतण्या तिसरा सेलिम (१७८९-१८०७) हा गादीवर आल्यावर इ. स. १७९२ त जेसी येथे तह झाला. या तहान्वये तुर्कांस दक्षिण रशियातील ठाणी व क्रिमिया यांवरील आपला हक्क सोडावा लागला. या पराजयामुळे तुर्कां सरकारची सत्ता डळमळित होऊन साम्राज्यांत बंडाळी माजली. याच सुमारास तिसरा सेलिम व त्याच्या मागून गादीवर आलेला चवथा मुस्तफा याचे खून झाले (स. १८०८). यानंतर दुसरा महंमद याने १८०८-१८३९ सालपर्यंत राज्य केले. याने

१८२६ त जेनेसरीज लोकांचा पाडाव करून व बंडाळी मोडून राज्यांत सर्वत्र शांतता राखण्याचा प्रयत्न केला. याशिवाय याने आपल्या सैन्याची मांडणी युरोपियन पद्धतीवर हुकूम केली होती. ग्रीक बंडखोर लोकांस कुरतेने वागविल्यावद्दल सर्व युरोप याच्यावर कुद्द झाला. याच वेळेस रशियन लोकांनी तुर्की आरमाराचा १८२७ साली नेव्हॅरिनो येथे पाडाव करून अँड्रिआनोपलपर्यंतचा सुलूख कारबीज केला. यानंतर १८२९ साली तह होऊन तुर्कांनी सर्बिया व डान्यूब नदीथडीवरील संस्थानास काही विशेष हक्क देऊन ग्रीस देशास स्वातंत्र्य दिले. याच्या साम्राज्यएकीकरणाच्या प्रयत्नांचा अगदी उलट परिणाम होऊन साम्राज्यास ईजिप्त देश अंत-रावा लागला व पुढे अबदुल मज्जीद (१८३९-१८६१) गादीवर आल्यावर युरोपियन राष्ट्र मध्यस्था पडल्यामुळेच ईजिप्तच्या महंमदअलीपासून साम्राज्याचे रक्षण झाले. याच्या नंतर अबदुल मज्जीद याने एक जाहीर पत्रक काढून आपल्या सर्व प्रजाजनांस सारखे हक्क दिले; व स. १८४१ मधील लंडनच्या तहान्वये बॉत्सरस व डार्डनेल्स सामुद्रधुनींत लढाऊ जहाजांस येण्याची मनाई केली. १८५३ त पॅलेस्टाईन मधील ख्रिस्ती लोकांस रशियन सम्राट निकोलस याने सांगितलेले हक्क न दिल्यामुळे रशियाशी पुन्हा युद्ध सुरू झाले. या युद्धांत तुर्की शिपायांनी चिकाटी धरून डान्यूब नदीवर स्वसं-रक्षण केले व तुर्कांना मदत करणाऱ्या युरोपियन राष्ट्रांनी क्रिमियांत रशियाचा समाचार घेतला. स. १८६१ त अबदुल अझीझ गादीवर आला याने १८७६ पर्यंत राज्य केले. याच्या कारकीर्दीत बेसुमार उधळेपणांने तुर्की सरकारास बरेंच कर्ज झाले. याशिवाय रशियाचे वर्चस्व पुन्हा प्रस्थापित होऊन त्याच्यामुळेच अब्दुल अझीझ पदच्युत झाला (१८७६). याच्यानंतर पांचवा मुराद राज्यपदारूढ झाला. याच सुमारास रशियाच्या चिथावणीवरून बल्गेरियन लोक मुसलमानांस बल्गे-रियांतून हांकून देऊ लागले; परंतु हे बंड मोडण्यांत आले. पुढे मुराद याला राज्यव्यवस्था चालवितां न आल्यामुळे त्याचा भाऊ दुसरा अब्दुल हमीद गादीवर आला. याच वेळेस इंग्लंडने ओटोमन साम्राज्य कायम राखून बाल्कन प्रदेशातील शासनसत्ता कशी चालवावी हे ठरविण्याकरितां कांस्टांदिनोपल येथे एक परिषद भरविली परंतु तिचा कांहीं उपयोग झाला नाही. पुढे १७८७ त रशियाने साम्राज्याशी पुन्हा युद्ध सुरू केले. पहिल्याने तुर्की सैन्यापुढे रशियनांचा टिकाव लागेना. पण त्यांना रुमानियन लोकांची मदत मिळाल्यावर त्यांनी तुर्कांचा पाडाव केला व त्यांस सैन स्टेफनो येथे मार्च ३ १८७८ रोजी तह करावयास लाविले. या तहान्वये तुर्कांनी रुमानिया व सर्बिया या दोघांस पूर्ण स्वातंत्र्य दिले, व सर्बिया, मोन्टेने नीग्रो यांचा त्यांनी जिक-लेल्या भागावरील ताबा कबूल केला. याशिवाय बल्गेरिया स्वसत्ताक करून रशियास डोत्रुजा प्रांत दिला. यानंतर

पौरस्त्य प्रश्नांचा निकाल लावण्याकरितां बर्लिन शहरांत तहपरिपद भरली. या परिपदेनें स्वसत्ताक बल्गेरियाची मर्यादा उत्तरेस वाल्कन जिल्ह्यापर्यंत ठरवून दक्षिणेकडील भागाचा एक निराळा प्रांत बनविला व तो तुर्कांच्या ताब्यांत दिला. बोस्निया व हर्जेगोव्हिना हे प्रांत आस्ट्रियास जोडले. व ग्रीस देशास आपल्या सरहद्दीची हितावह दुरुस्ती करून घेण्यास सवलत दिली. १८८१ सालीं टर्कीनें ग्रीसला घेसले व आर्टा हे दोन प्रांत दिले. १८६० सालीं जर्मन अधिकाऱ्यांनीं तुर्कां कौजेची पुनर्घटना करून सर्व साम्राज्याकरितां लष्करी कायद्याचा मसुदा तयार केला. या मसुद्यातील कायदे १८८७ सालीं अमलांत आले यानंतर १० वर्षे तुर्कां सरकारचें धोरण शांतता राखण्याचें होतें. १८९७ त ग्रीस देशानें तुर्कांविरुद्ध लढाई पुकारली. व एटेमपाशा यानें ग्रीसचा सहजगत्या पाडाव करून घेतला प्रांत काबीज केला. अर्लाकडे तुर्कां सरकारच्या दुर्बतेनामुळे तुर्कां साम्राज्यांत असंतोष उत्पन्न झाला असून 'तरुण तुर्क' या नांवाचा एक पक्ष निर्माण झाला असून याला पुष्कळ समजस अधिकाऱ्यांचा पाठिंबा आहे. या पक्षातील लोकांस बंडखोर समजून तुर्कां सरकारनें दावून टाकण्याचा प्रयत्न केला पण बल्गेरियांत मॅसेडोनियाच्या मुक्ततेबद्दल जेव्हां चळवळ होऊं लागली तेव्हां तुर्कां सरकारास अतिशय त्रास पडला व युरोपियन राष्ट्रांनीं आपलीं लढाऊ आरमारें पाठवून त्यांची चांगली कानउघाडणी केली (१९०५). ट्रिपोलीतील ओसाड मैदानांतील जेनेट नांवाचा ओलसर प्रदेश घेतल्याबद्दल फ्रान्स देशाशी, व पर्शियन सरहद्दीवरील कांहीं जिल्हे तुर्कां साम्राज्यास जोडल्याबद्दल इराण देशाशी तुर्कां साम्राज्याचा बेवनाव झाला. परंतु ह्या दोन्हीहि बाबतींत तुर्कांस हार खावी लागली. १९०७ सालीं मॅसेडोनियांत जिकडे तिकडे रकपात व लुटालुट सुरू झाली होती. १९०८ सालीं 'तरुण तुर्क' पक्षानें आपलें ठाणें पोरंसहून उठवून सालोनिका येथें आणलें व जुनी बेबंदशाही राज्यपद्धती काढून टाकण्याबद्दल जिकडे तिकडे जारांनीं चळवळ सुरू केली. या चळवळीस सैन्यांतील असंतोषाचा दुजोरा मिळाल्यामुळे तुर्कां सरकारानें पार्लमेंट स्थापन करण्याकरितां एक सभा भरविली व ता. २४-जुलै १९०८ रोजीं नियंत्रित राज्यपद्धति अमलांत आणण्याचें जाहीर केलें. नवी पार्लमेंट सभा १७ डिसेंबर १९०८ रोजीं उघडण्यांत येऊन तिच्या अध्यक्षचा मान अहंमदरिझा या 'तरुण तुर्क' पक्षाच्या पुढाऱ्यास मिळाला. पण यानंतर लवकरच तुर्कां सरकारानें याच्या अगदीं उलट धोरण स्वीकारलें. ता. २४ एप्रिल १९०९ रोजीं मॅसेडोनियन सैन्यानें कान्स्टांटीनोपलमध्ये जबरदस्तीनें शिरकाव केला. याच महिन्याच्या २६व्या तारखेस प्रधानमंडळानें राजीनामा दिला व दुसऱ्या दिवशीं राष्ट्रीयमंडळाचें अधिनवेशन झालें. या मंडळानें सर्वानुमते अब्दुल हमाद यास पदच्युत करून पांचवा मुहम्मद याच्या नांवानें द्वाही फिरविली, कान्स्टांटी-

नोपल येथें १९१० पर्यंत लष्करी कायदा अमलांत आणण्याचें ठरविलें. १९०९ सालीं तुर्कां साम्राज्यांत जिकडे तिकडे अस्वस्थता व बंडाळी माजली होती. साम्राज्यांत या प्रकारें धामधूम चालली असतां १९०८ सालीं ऑस्ट्रियानें बोस्निया व हर्जेगोव्हिना हे प्रान्त आपल्या राज्यास जोडले व १९०९ सालीं पार्लमेंटसभेनें यास संमति दिली. कांहीं दिवसांनीं बल्गेरियासहि स्वातंत्र्य देण्यांत आलें. १९१० सालीं साम्राज्यांत एक मोठें बंड झालें व याच वर्षाच्या सप्टेंबर महिन्यांत टर्की, रुमानिया व ग्रीस, आणि फ्रीट यांच्यामध्ये युद्ध सुरू झालें. १९११ हें वर्ष साम्राज्यानें मोठ्या संकटांत घालविलें. सप्टेंबर महिन्याअखेर ट्रिपोलीत अंधाधुंदी चालू असून तुर्कां सरकार त्याकडे लक्ष पुरवीत नाहीं या सववीवर इटलीनें साम्राज्याविरुद्ध लढाई पुकारली. ५ आक्टोबर रोजीं इटालियनांनीं ट्रिपोली शहर काबीज केलें.

तुर्कस्तान व वाल्कन युद्ध (१९१२-१९१३).— इटली व तुर्कस्तान यांमध्ये अशा प्रकारें झगडा चालला असतां त्यांत तुर्कस्तानचा पराभव होऊं लागला असतां दुसरीकडे तुर्कस्तानवर आणखी एक संकट ओढवूं पहात होतें. १९१२ सालीं तुर्कस्तानविरुद्ध व मॅसेडोनियाचें तुर्कस्तानपासून संरक्षण करण्याकरितां ग्रीस, बल्गेरिया, सर्बिया इत्यादि राष्ट्रांनीं आपापसांत ' वाल्कन अलायन्स ' नामें जूट केली. तुर्कांनीं मॅसेडोनियामधील स्त्रियांची कत्तल केल्यामुळे वाल्कनराष्ट्रांनीं लढाई पुकारली. युरोपियन प्रमुखराष्ट्रांनीं एकदम युद्ध न पुकारण्याची वाल्कन राष्ट्राला धमकी दिली, तथापि तिला न जुमानतां युद्ध पुकारलेंच. या युद्धांत तुर्कांचा चोहोंकडून पराभव होत गेल्यामुळे १९१२ सालीं तुर्कस्ताननें तहाचें बोलणें सुरू केलें. पण वाल्कनराष्ट्रांनीं मांडलेल्या तहाच्या अटींनां तुर्कस्तान मुळाच संमति देईना. अँड्रियानोपल बल्गेरियाला व ईजीयन बेटें ग्रीसला देण्याचें तुर्कस्ताननें साफ नाकारलें. युरोपियन राष्ट्रांनीं वाल्कनराष्ट्रांच्या अटी मान्य करण्याबद्दल तुर्कस्तानला परोपरीनें विनंति केली, पण तरुण तुर्कां पक्षानें ती जुमानली नाहीं व लढाईला सुरवात होऊन तुर्कांचाच पराभव झाला. पुढें लंडन येथें तह होऊन, तुर्कस्तानच्या ताब्यांतील युरोपमधील मुलूख युरोपीयांच्या ताब्यांत गेला. त्यामुळे वाल्कनराष्ट्रांत कळगत होऊन सर्बिया, मॉन्टेनीग्रो, ग्रीस, रुमानिया या राष्ट्रांनीं गल्गेरियावर शस्त्र उपसलें. तुर्कस्ताननें धूर्ततेनें बल्गेरियाविरुद्ध ग्रीसवगैरे राष्ट्रांच्या वाजूनें लढाई पुकारली. हीत बल्गेरियाचा पाडाव झाला. पण या लढाईनंतर झालेल्या तहांत तुर्कस्तानला कांहींच वाटा मिळाली नाहीं. हें पहातांच तुर्कस्ताननें मागील तहाला न जुमानतां आँड्रियानोपल ताब्यांत घेतलें. बल्गेरियाहि अगदीं हतबल झाला असल्याकारणानें त्यानें तें तुर्कांच्या हातीं राहू दिलें. या वाल्कन युद्धामुळे तुर्कस्तानची युरोपमधील सत्ता पुष्कळ अंशीं नष्ट झाली; व आस्ट्रिया हंगेरीचें या मुलूखांत जें प्रस्थ होतें तें कमी करण्याकडे इंग्लंड, फ्रान्स, रशिया इत्यादि युरोपीयन राष्ट्रांचें लक्ष वेधलें.

१९१४ सालीं ज्या जगड्व्याळ महायुद्धाला सुरुवात झाली. त्यामध्ये सर्वच युरोपियन राष्ट्रांचे प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष हितसंबंध गुंतले गेले. तुर्कस्तानहि त्याला अपवाद नव्हता. तुर्कस्तानचे जे हितशत्रू, ग्रीस, रशिया वगैरे देश त्यांना आंतून इंग्लंडचा पाठिंबा होता व याच्या उलट, जर्मनीने तुर्कस्तानच्या महत्त्वाकांक्षांना आपली सहायुभूति दर्शविली होती. अर्थात तुर्कस्तान हे जर्मनीच्या बाजूनेच महायुद्धांत पडणार अशी सर्वांची अपेक्षा होती. पण महायुद्ध पुरु झाल्यावर तुर्कस्तानने एकदम कोणतीहि गोष्ट न करण्याचे ठरविले. इंग्लंडशी जाहीर तऱ्हेने वैर पत्करण्याला तुर्कस्तान सहजा-सहजा धजावेना. तरी पण तुर्की सैन्याची सर्व सूत्रे जर्मन अधिकाऱ्यांच्या हाती असल्यामुळे तुर्कस्तानची फौज बाल्कन प्रदेशांत लढण्याला आपल्याला खास मदत करील अशी कैसरची अपेक्षा होती व ज्यावेळी जर्मनीने व आस्ट्रियाने बाल्कनच्या मोहिमेला सुरुवात केली त्यावेळी तुर्कस्तानने जर्मनीच्या बाजूने युद्धांत पडण्याचे ठरविले.

महायुद्धः—महायुद्धामध्ये तुर्कस्तानाने जो भाग घेतला होता त्याचे विवेचन करावयाचे म्हणजे त्याचे चार भाग पडतात. (१) कॉकेशसमधील लढाया, (२) मेसापोटेमियांतील लढाया, (३) सिनाई टापूतील लढाया (४) व सीरियामधील लढाया.

(१) कॉकेशसमधील लढायाः—कॉकेशसच्या टापूतील लढायांचे वर्णन देण्यापूर्वी, रशिया व तुर्कस्तानच्या मधील सरहद्दीची स्थिति काय होती हे सांगणे जरूर आहे. या सरहद्दीच्या टापूमध्ये एकहि रेल्वे नव्हती व युद्धाचा दारुगोळा, मोठमोठ्या तोफा वगैरे सामान नेण्याला दळणवळणसाधनांची कोणतीच सोय नव्हती. त्यामुळे लहान लहान रस्ते व वाहतुकीची जनावरे यांशिवाय दुसऱ्या कोणत्याहि तऱ्हेने, लढाईचे सामान नेता येत नसे. अशी स्थिति असल्यामुळे या टापूतील लढाया फार जाचक होत असत. अझेरूम ते अंगोरा एवढ्या टापूतच काय ती आगगाडी होती व तेथून कॉकेशसच्या टापूत उंटाच्या साहाय्याने सर्व दारुगोळा न्यावा लागत असे. दुसरा एक मार्ग म्हटला म्हणजे, कान्स्टांटिनोपलपासून ट्रेबिझांडपर्यंत समुद्रमार्गाने युद्धसामुग्री नेऊन नंतर अझेरूमपर्यंत रस्त्याने ती न्यावयाची हा होय. म्हणून काळासमुद्र आपल्या ताब्यांत ठेवणे तुर्कस्तानला आवश्यक होते. पण थोड्या काळपर्यंतच तुर्कीच्या हातून हा समुद्र ताब्यांत ठेवणे शक्य झाले.

१९१४-१६ च्या दरम्यान या टापूतील लढायांचे क्षेत्र तुर्की आर्मेनिया हे होते. हा टापू लष्करी दृष्ट्या मुळांच सोयीचा नाही. या टापूत अनेक लहान मोठ्या पर्वतांच्या रांगा पसरल्या असून, येथील थंडी फार कडक असते. तुर्कीपेक्षा रशियनांच्या ताब्यांत जो थोडाबहुत टापू आहे तो विशेष सोईचा आहे. युद्ध सुरु होताच रशियाने आर्मेनियाचा बराचसा भाग आपल्या ताब्यांत आणून तुर्कीच्या

सरहद्दीपर्यंत तात्पुरती रेल्वे तयार केली व चांगले रस्तेही बांधून काढले. त्यामुळे रशियाला या टापूत लढाई चालविणे वरेंच सोपे झाले. तुर्कीचा लष्करमंत्री एनवर पाशा याला या रशियाच्या लष्करी हालचालींचे मर्मच समजले नाही. तो आपल्याच घर्भेडोत होता. कॉर्सेचा किल्ला आपल्या ताब्यांत घेऊन रशियाला कैर्चीत धरण्याचा त्यानें बेत केला. एवढेच नव्हे तर त्यानें अफगाणिस्तानच्या मार्गाने हिंदुस्थानावर स्वारी करण्याचाहि घाट धातला. पण रशिया हे सर्व जाणून होता. रशियन सैन्यानें अझेरूमच्या किल्ल्यावर चाल करण्यासाठी कूच केले. तुर्की सैन्यानें कोप्रुक्युई येथे रशियन सैन्यावर हल्ला केला. प्रथम प्रथम तुर्कस्तानच्या सैन्याला कांहीं ठिकाणी जय मिळाला. पण पुढे रशियन सैन्याच्या पुढे तुर्की सैन्याचा टिकाव लागणे अशक्य झाले. त्यामुळे हसन इजत पाशा या तुर्कीच्या सेनापतीनें रशियन सैन्यावर हल्ला करण्याचा बेत रहित केला.

एनवर पाशाने काळ्या समुद्राच्या मार्गाने आपले सैन्य नेऊन रशियांत घुसण्याचा व रशियन सैन्यावर हल्ला करण्याचा बेत केला. त्याप्रमाणे तुर्की सैन्य अर्दहन येथे आले. तेथे रशियन सैन्याची व तुर्की सैन्याची गांठ पडून त्यांत तुर्कीचा पराभव झाला. एनवर पाशाने धोर न सोडतां अझेरूमकडे स्वतःच्या देखरेखीखाली आपले तुर्की सैन्य नेले व आपल्या सैन्याच्या निरनिराळ्या तुकड्या करून, अझेरूमच्या टापूत रशियाला घेरून टाकण्याचा बेत केला. पण तुर्की सैन्याची स्थिति फार वाईट असल्याने या सैन्याच्या हातून हे अवघड काम तडीस जाणे शक्य नव्हते व त्याप्रमाणे तुर्की सैन्याला त्यांत अपयशच आले. यापुढे एनवरपाशाने या महायुद्धांत फारसा भाग घेतला नाही. तुर्कस्तानच्या प्रॅड वझीराने, महंमद केमाल याला सेनाध्यक्ष नेमले. अझेरूम येथे तुर्कीचा पराभव झाल्यानंतर ताबडतोब रशियनांनी तुर्कीना सतावण्यास प्रारंभ केला असता तर तुर्की सैन्याची वाताहातच झाली असती पण पोलंडच्या टापूत रशियनांना आपले सैन्य गुंतविणे जरुरीचे झाल्यामुळे कॉकेशसटापूत मुबलक सैन्य पाठवणे रशियाला शक्य नव्हते. त्यामुळे रशियन सैन्याचा या टापूत जितका जोर असावा तितका नव्हता. त्यामुळे महंमद केमाल आपल्या तुर्की सैन्याची संघटना करणे सोपे गेले. जर्मनांची गोवेन व त्रेस्ला ही जहाजे काळ्या समुद्राच्या रक्षणासाठी येथे येऊन बसली होती पण त्यांना डार्डनेल्सच्या संरक्षणासाठी जावे लागल्यामुळे, रशियाला काळ्या समुद्रांत धुडगूस घालण्याला आयत्तीच संधि मिळाली. रशियन सैन्याने झंगुलडक व एरगली येथील कोळशांच्या खाणी उध्वस्त करून टाकल्या व ट्रेबिझांड बंदरावर तोफांचा मारा सुरु केला.

इकडे महंमदकेमालने आपले सैन्य वाढवून अझेरूमच्या टापूचे संरक्षण करण्यासाठी त्या सैन्याला आज्ञा केली. या

टापूत लढाई करण्याची धमक रशियन सैन्याच्या अंगी नव्हती. तेव्हा रशियन सैन्याने ओल्टिच्या घाटाने, टर्टेम येथे कूच केले. त्याचप्रमाणे अर्घादघच्या घाटाने मेलासगर्ट-पासून बिटिसकडे आपल्या सैन्याची एक तुकडी रशियाने पाठवून दिली; या सैन्याने बिटिस काबीज केले. याच वेळी रशियाने या धांजूला आपले अधिक सैन्य पाठवून देऊन मोसलकडे चाल करून तैग्रिस नदी गांठली असती, अगर युफ्रेटिसच्या मार्गाने खरपूतकडे आपला मोर्चा वळविला असता तर येथील तुर्की सैन्याचा पराभव होऊन, इंग्लंडला तुर्कस्तानला शह देतां आला असता. पण रशियाच्या ताब्यांत इतका सैन्याचा पुरवठा नव्हता. त्यामुळे अझेरूमच्या बाजूला फारशी भीती उरली नाही अशी स्थिति पहातांच केमालने आपल्या सैन्याच्या दोन तुकड्या, वगदादकडे पाठविल्या. पण याच सुमारास रशियन वादशहा निकोलस याने काकेशसच्या टापूतील सैन्याचे आधिपत्य आपल्या ताब्यांत घेऊन, अझेरूमचा किळा काबीज करण्याचा निश्चय केला. रशियन सैन्याने अझेरूमच्या आसपासचा टापू थोडक्याच दिवसांत काबीज केला. या टापूतील तुर्की सैन्याचा अधिपति अबदुल करीमपाशा हा होता. याच्या अंगात लष्करी सेनापतीचे गुण नव्हते त्यामुळे त्याच्या सैन्याला रशियन सैन्यापुढे हार खावी लागली व अझेरूमचा किळा १९१६ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत रशियनांच्या हातीं पडला. एवढ्यानेच निकोलसचे समाधान न होतां, त्याने तुर्की सैन्याच्या कमकुवतपणाचा फायदा घेऊन, पुढे कूच करून ममखटन शहर काबीज केले व थोडक्याच दिवसांत ट्रेविझांडहि आपल्या ताब्यांत आणिले. ट्रेविझांड ताब्यांत आल्यामुळे रशियनांच्या ताब्यांत काळ्या समुद्राने नाके आल्यासारखे झाले व रशियन सैन्य खुद्द कॉन्स्टांटिनोपलवरहि चाल करून येईल अशी अकारण भीति तुर्कीनां वाटू लागली. तेव्हा मात्र तुर्कीचे डोळे उघडले. या रशियनांच्या प्रगतीला आळा घालण्याची आवश्यकता तुर्कीनां वाटू लागली व त्याप्रमाणे या टापूत त्यांनी आपले सर्व सैन्य एकवटण्यास सुरवात केली; व या सैन्याच्या साहाय्याने अझेरूमच्या मागून व पुढून रशियनांना शह देण्याची तुर्कीनी तयारी केली. पण तुर्की सैन्याची व्यवस्था फार वाईट होती; व त्यामुळे त्यांचा हा बेत त्यांना सिद्धीस नेतां आला नाही. इकडे तुर्की सैन्याच्या दुसऱ्या एका तुकडीने ट्रेविझांडच्या पूर्वेस काही ठिकाणे सर केली व ट्रेविझांड शहर काबीज करण्याचा घाट घातला. पण या बेताची विसंवातमी रशियनांना अगाऊच समजल्यामुळे त्यांनी तुर्की सैन्याची डाळ शिजू दिली नाही. एझिझन व ब्रैवर्ट येथील लढायांत तुर्की सैन्याचा पूर्ण पराजय होऊन तुर्की सैन्य रानोमाळ धांवत सुटले. अशा रीतीने सर्व बाजूंनी तुर्की सैन्याला अपयशच येत गेले.

याच सुमारास अँड्रिया येथे वहायी पाशा तुर्की सैन्याची उत्कृष्ट तऱ्हेने संघटना करण्यासाठी खटपट करीत होता.

मुस्ताफा केमाल पाशा याला सैन्याचे आधिपत्य देण्यांत आले होते. या सैन्याकडे आर्मेनियाचा टापू ताब्यांत घेण्याचे काम देण्यांत आले होते. पण आर्मेनियातील लष्करादृष्ट्या सर्व महत्त्वाचीं ठाणीं रशियाच्या ताब्यांत होती. शिवाय काळा समुद्र देखील रशियाच्याच ताब्यांत होता. अशा स्थितीत तुर्की सैन्याने रशियन सैन्यावर चढाई करू पाहणे म्हणजे शुद्ध वेदपणाचें होतें, उलट रशियन सैन्यानेच चढाई करण्याची तयारी चालविली होती. वगदादच्या टापूत इंग्लिश सैन्यालाहि जय येत चालला होता. पण खुद्द रशियांत दुसरीकडे व्होलिनिया येथे ब्रूसिलाव्ह सेनापतीने जर्मनीवरुद्ध चढाई करण्याचा घाट घातल्याने, रशियन सैन्य या बाजूला गुंतविणे भाग पडू लागले. अर्थातच कॉकेशस टापूतील वरेंच सैन्य तेथून काढून नेणे रशियाला आवश्यक झाले. शिवाय रशियांतच बंडाळी सुरू झाली. व रशियाचे लक्ष अंतःस्थ परिस्थिति सुधारण्याकडे लागले. या कठिण परिस्थितीचा फायदा तुर्कस्तानने घ्यावयाला पाहिजे होता. पण उत्कृष्ट सैन्याच्या अभावाने व चतुर सेनापतीचे साहाय्य नसल्याने हा फायदा तुर्कीनां घेतां आला नाही. पण जर्मनीला मात्र तुर्क सेनापती धडधडोत खोटे संदेश पाठवीत होते व आपल्या पराक्रमाच्या थापा मारून त्यांनी जर्मनीला झुलवित ठेवले होते.

वगदाद इंग्लंडच्या ताब्यांत आले त्यावेळी रशियनांनी मोसल काबीज करण्याचा प्रयत्न केला असता तर त्यांत त्यांना सहज यश मिळाले असतें. पण रशियातील अंतःस्थ परिस्थिति फारच विघडल्यामुळे रशियाला युद्धापासून पराड्मुख होऊन मध्य युरोपीयन राष्ट्रांशी तड करावा लागला. त्यामुळे आपले सर्व सैन्य कॉकेशस टापूतून काढून घेणे रशियाला भाग पडले. त्यामुळे तुर्की सैन्याने हा टापू काबीज करण्याची पुन्हा उमेद धरली. अर्थात या टापूत कोणाचाच विरोध नसल्यामुळे हा टापू काबीज करणे फारसे अवघड नव्हतें. पण कॉकेशसच्या टापूचा नसता वागुलबोवा करून तुर्कीनी आपले सैन्य याच ठिकाणी एकत्र केले. या तुर्की सैन्याने थोडक्याच दिवसांत सर्व कॉकेशसचा टापू आपल्या ताब्यांत घेऊन तो आपल्या साम्राज्याला जोडून घेतला.

या कॉकेशस टापूतील विजयामुळे तुर्कीनां आतां स्वर्ग दोन चोटे उरला. पण अद्यापि दुसरा युद्धक्षेत्रे तुर्कीनां लढवावयाचीं होती. पण तिकडे लक्ष घावयाचें सोडून तुर्की सैन्य याच टापूत मजा मारांत बसले. जर्मनीसारख्या मुत्सद्दी राष्ट्रालाहि या तुर्की सैन्याच्या विजयाचा उन्माद चढला. अशा वेळी खरा मार्ग म्हणजे कॉकेशियामधून सर्व सैन्य काढून नेऊन ज्या ठिकाणी सैन्याची जरूरी असेल त्या ठिकाणी त्याचा उपयोग करावयाचा; पण कॉकेशसमध्येच जर्मनांना आपले सैन्य पाठविण्यास सुरवात केली. अंतःस्थ हेतु हा की या टापूमध्ये आपले वर्चस्व पूर्णपणे प्रस्थापित करून हिंदुस्थानावर स्वारी करावयाची. असल्या पोरकट

कल्पनेला एनवरपाशानें थारा दिला यांत विशेष आश्चर्यकारक कांहींच नाही, पण जर्मन मुत्सद्यांनीं या कल्पनेचे देव्हारे माजवावेत यापरतें आश्चर्य तें कोणतें ?

मेसापोटेमियामधील युद्धे:—महायुद्धांत मेसापोटेमियाच्या भागांत इंग्लिश व हिंदी सैन्यानें जीं युद्धे केलीं त्या युद्धांच्या मुळाशीं तीन हेतू होते. (१) करून येथील अँग्लोपर्सियन तेलाच्या कोठारांचें रक्षण करणें, (२) ब्रुसाच्या भोंवतालाचा प्रदेश ताब्यांत घेऊन, इराणच्या आखाताभोंवतालाच्या टापूत आपला ताबा प्रस्थापित करणें व (३) आटोमन साम्राज्याच्या व हिंदुस्थानच्या दरम्यानच्या टापूत आपला वचक बसविणें. तुर्कांनीं ज्यावेळीं दोस्तराष्ट्रांविरुद्ध युद्ध पुकारलें त्याच वेळीं इंग्रजांनां खात्रीपूर्वक असें वाटत होतें कीं, जर्मनांच्या चिथावणीनें तुर्की सरकार आपलें सैन्य इराण व अफगाणिस्तान येथें धाडून देऊन या भागांत पुष्कळ धुमाकूळ घालील. त्यामुळें हिंदी सैन्याच्या इव्या तुकडीला या भागांत पाठवण्याची कामगिरी ब्रिटिश सरकारनें अगोदरच करून ठेविली होती.

सर ए. बॅरेटच्या हाताखालीं सैन्य देऊन त्यास या भागांत रवाना केल्यानंतर थोडक्याच दिवसांत बगदाद हें शहर ब्रिटिशांच्या ताब्यांत आलें. पण तुर्की सैन्य या टापूत मोठ्या प्रमाणावर येऊं लागलें होतें व त्यापैकीं कांहीं अहवाज्ञ शहराजवळ व उरलेलें नासिरियाच्या आसपास जमूं लागलें होतें. अर्थातच या टापूत आपली सत्ता असणें हिंदुस्थान सरकारला अवश्य वाटल्यावरून या सरकारनें आपलेंहि सैन्य वाढविण्यास प्रारंभ केला. निक्सन यास बॅरेटच्या जागीं सेनाध्यक्ष करण्यांत आलें व सहाय्या तुकडीवर जनरल टाउनशेंड याची नेमणूक करण्यांत आली. तुर्की सैन्याची अहवाज्ञ येथें अँग्लोइंडियन सैन्याशीं लढाई झाली तींत तुर्की सैन्याचा पराभव झाला व नासिरिया येथील तुर्की सैन्याला ब्रिटिश सैन्यापुढें हार खावी लागली. यामुळें उमेद येऊन निक्सननें अमरा शहर काबीज केलें व नासिरिया शहराई थोडक्याच दिवसांत आपल्या ताब्यांत घेतलें.

अशा रीतीनें हिंदुस्थान सरकारला या टापूत जय मिळत गेल्यामुळें मेसापोटेमियाचा बहुतेक भाग काबीज करण्याची महत्त्वाकांक्षा या सरकारच्या मनांत प्रादुर्भूत झाली; व त्याप्रमाणें कुट येथें जाऊन तें शहर काबीज करण्याचें निक्सननें ठरविलें. कुट येथें नूरउद्दीनबेच्या आधिपत्याखालीं तुर्की सैन्य जमत आहे अशा बातमी निक्सन यास समजली होती. निक्सननें कुट येथें जाणाऱ्या अँग्लोइंडियन सैन्यावर टाऊनशेंडची नेमणूक केली होती. त्याप्रमाणें तो कूच करीत कुटपासून १५ मैलांवर येऊन ठेपला. तेथें असलेल्या तुर्की सैन्याचा त्यानें पराभव करून नूरउद्दीनबेशीं लढाई देण्यासाठीं नयारी देण्यांत कांहीं दिवस घालविले. १९१४ सालच्या आक्टोबरच्या अखेरीस त्यानें नूरउद्दीनच्या सैन्यावर हल्ला करून तुर्की सैन्याचा पराभव केला.

कुट हें शहर लष्करीदृष्ट्या महत्त्वाचें होतें. येथें तैम्रांस व युफ्रेटीस नद्यांच्या प्रदेशांत जाणारे रस्ते एकत्र मिळाले होते. बगदाद, नासिरिया अगोरमदा या शहरांकडे जाणारे रस्ते याच शहरांवरून जात होते. अशा या महत्त्वाच्या ठिकाणाचा टाऊनशेंडनें कबजा घेतला. पण तो ताबा राखणें फार कठिण काम होतें. तुर्की साम्राज्याच्या खास टापूतच या सैन्यानें आपला तळ दिला होता. जवळपास या सैन्याला मदत मिळण्याची आशाहि नव्हती. त्यामुळें कुट राखणें म्हणजे फारच प्रयासाचें काम होतें. पण ब्रिटिशांचा हेतू कुटपासून बगदादवर चाल करून तें शहर ताब्यांत घेण्याचा होता. त्याचप्रमाणें हिंदुस्थान सरकार व ब्रिटिश सरकारनें परस्पर खल करून टाऊनशेंड यास बगदादकडे कूच करण्याचा हुकूमहि दिला होता, त्याप्रमाणें कूच करीत करीत टाऊनशेंड हा देसाफोन शहराच्या जवळ येऊन पोहोचला. या ठिकाणीं तुर्की सैन्यानें आपला तळ दिला होता व शत्रूशीं युद्ध करण्यासाठीं कडेकोट तयारी केली होती. या भागांत रोज तुर्की सैन्य नवें नवें जमा होत होतें. शेवटीं या दोन्ही सैन्यांची एकदांची गांठ पडून चकमक झडली. त्यांत प्रथम ब्रिटिश सैन्याचा जय झाला. पण उत्तरोत्तर तुर्की सैन्याची संख्या फुगूं लागल्यामुळें टाऊनशेंडला आपल्या बळाबद्दल संशय उत्पन्न होऊं लागला व मार्गे परतण्यांतच आपलें हित आहे असें वाटूं लागलें व त्याप्रमाणें त्यानें मार्गे पाय घेण्यास सुरवात केली.

टाऊनशेंडनें पिछेहाट सुरू केली एवढें तुर्की सैन्याला कळतांच मग काय विचारात ? या सैन्यानें टाऊनशेंडला हरत-हनें सताऊन सोडण्यास सुफवात केला. तथापि अनेक संकटांनां तोंड देऊन टाऊनशेंड कसाबसा कुट येथें येऊन पोहोचला. पण तेथें येतांच त्याच ठिकाणीं सुकाम करण्याचा हुकूम त्याच्या हातांत पडला. त्यामुळें त्याला आपल्या कमकुवत झालेल्या सैन्याच्या बलावर विसंबून तेथेंच रहाणें भाग पडलें. टाऊनशेंडला कुमक मिळावी यासाठीं ब्रिटिश सरकारनें आइलमीरच्या हाताखालीं वरेंच सैन्य देऊन रवाना केलें. या सैन्याची मध्यंतरां एक दोनदां तुर्की सैन्याशीं चकमक झडून त्यांत तुर्की सैन्याला हार खावी लागली. पण हत्ना येथें मात्र ब्रिटिश सैन्याचा पराभव झाला. पुढें आइलमीरच्या जागीं गॅरिजची नेमणूक झाली. त्यानें हत्ना शहर आपल्या ताब्यांत घेतलें पण पुढें कूच करतांना त्याला तुर्कांच्या पुढें हार खावी लागली. इकडे कुट ठाणें तुर्की सैन्यानें घेरल्यामुळें कुट येथील सैन्याला तुर्कांनां शरण जाणें भाग पडलें.

ब्रिटिशांनीं हा आपला अपमान नाहीसा करण्यासाठीं आतां कंबर बांधली. जनरल मॉड याला अँग्लोइंडियन सैन्याचा अधिपति नेमण्यांत आलें. यानें मार्गील सेनापतींनीं आपल्या आवाक्याबाहेरच्या कामगिरीसाठीं हात घातलेला होता तसें न करतां त्यानें आपल्या सैन्याची

कडेकोट तयारी केली व नंतर तो आपल्या सैन्यासह सन्ना-
इमत येथे आला. तेथील तुर्की सैन्याचा त्याने पराभव
करून त्यांना पिटाळून लावले. लगेच त्याने पुढे कूच करून
कुट शहरावर हल्ला केला व तेथे शहर काबीज केले. यानंतर
त्याने बगदादला शह देण्याची तयारी चालविली. कांहीं
दिवस विश्रांति घेऊन त्याने आपल्या सैन्याला बगदादकडे
कूच करण्याचा हुकूम फर्मावला. वाटेत त्याने एक दोनदां
तुर्की सैन्याचा पराभव करून बगदाद गांठले. तेथील तुर्की
सैन्याने भीतीने आपला पाय अगोदरच काढला होता.
त्यामुळे बगदाद हे शहर विन प्रयासाने मोडण्याची हाती
पडले. अशा रीतीने अवघ्या चार साडेचार महिन्यांच्या
अवधीत मोडने बगदादवर ब्रिटिश निशाण फडकाविले व
अशा रीतीने ब्रिटिशांचा झालेला अपमान पार धुवून टाक-
ण्याच्या कार्यात त्याने यश मिळविले.

बगदाद शहर हाती आल्याबरोबर मोडने कुट ते बगदाद
पर्यंत रेल्वे तयार केली. यानंतर त्याने पर्शियामध्ये घुसण्याचा
निश्चय केला. इकडे तुर्क व जर्मन सैन्याने बगदाद शहर
परत मिळविण्यासाठी तयारी चालविली होती. पण तिकडे
लक्ष न देता मोडने युफ्रेटीस नदीच्या काठचे रमडी हे
शहर काबीज करून घेतले. पुढे तैग्रिस नदीवर तिक्रिट हेथि
ठाणे त्याच्या हाती पडले. पण याच सुमारास मोड हा कॉल-
च्याने आजारी पडून मरण पावला व त्याच्या जागी मार्शल
याची नेमणूक झाली.

कॉकेशस प्रांतील लढाईत बाक हे तुर्कीच्या हाती लागल्या
मुळे मार्शल यास बगदादकडून मोसलकडे चाल करून
जाण्याचा हुकूम झाला. त्याप्रमाणे मार्शल हा सैन्यासह
मोसलकडे निघाला. या प्रांतांत तुर्की सैन्य मोठ्या प्रमाणावर
जमा झालेले होते; व लष्करादृष्ट्या महत्त्वाची ठाणे तुर्कीच्या
हाती होती. त्यामुळे मार्शलने वळणावळणांने तुर्की सैन्याला
शह देण्याचा वेत केला. त्याने कौब सेनापतीच्या हाताखाली
सैन्य देऊन मोसलकडे रवाना केले व स्वतः त्याने आपले
सैन्य फयाच्या वाजूकडे आणले. अशा रीतीने दोन्ही बाजूस
तुर्की सैन्याला जेरीस आणले. अशी परिस्थिति पहाताच
तुर्कीचा सेनापति इस्माइल इकी पाशा याने पिछेहाटीचे
धोरण स्वीकारून, तो लेसरझाब नदीच्या काठी आला. पण
आंग्लोइंडियन सैन्याने त्या ठिकाणांतहि तुर्की सैन्याला
गांठून त्याचा पराभव केला. पुढे मोसलच्या आसपासहि या
दोन्ही सैन्यांची लढाई होऊन शेवटी त्यांत तुर्की सैन्याचा
हिरमोड झाला. मोसल ब्रिटिशांच्या ताब्यांत पडले. पुढे दोनच
दिवसांनी दोस्त राष्ट्र व जर्मनी यांच्यामध्ये युद्धतहकुबीच्या
खलित्यावर सध्या झाल्याचे वर्तमान जाहीर झाले.

सिनाई टापूतील लढाई:—इ. स. १९१६ च्या जानेवारी
महिण्यांत डार्डनेल्सची स्वारी शेवटास गेली व या टापू-
तील सैन्याला ईजिप्तकडे जाण्याचा हुकूम झाला. ईजिप्तवर
तुर्कीची स्वारी झाल्यास ईजिप्तचे संरक्षण करण्यासाठीच ब्रिटि-

शांनी ही आगाऊ तरतूद केली होती. या सैन्यावर सर
आर्चिबाल्ड मरे याची नेमणूक झाली होती. मरेच्या हाता-
खाली यावेळी मुबलक सैन्य होते पण थोडक्याच दिवसांत
त्यापैकी निम्म्याहून अधिक सैन्य, फ्रँड्सच्या टापूंत जरूरी
असल्यामुळे नेण्यांत आले. उरलेल्या थोड्या सैन्याच्या सहा-
य्याने मरे याला ईजिप्तचे संरक्षण करणे भाग पडले. लगेच
मरेने, सुवेसच्या कालव्यापासून २५ मैल अंतरावर उत्तर-
सिनाई पर्वताच्या आश्रयाने आपली सेना कडेकोट तयारीत
ठेवण्याचा उद्योग सुरू केला. रोमानी येथे त्याने आपले सैन्य
एकत्र केले होते. या ठिकाणापासून जवळच शत्रुसैन्याची
छावणी होती.

कांहीं दिवस विश्रांति घेतल्यानंतर त्याने ईजिप्तच्या सर-
हदीकडे आपला मोर्चा वळविला. १९१६ च्या ऑगस्ट महि-
न्यांत तुर्कींनी ब्रिटिश सैन्यावर हल्ला केला पण या चक-
मकीत तुर्की सैन्याचा पराभव झाल्यामुळे, तुर्कीनां कोटिया
शहर सोडावे लागून डोंगरांचा आश्रय घेणे भाग
पडले. पण या ठिकाणीहि ब्रिटिश सैन्याने त्यांना सतावून
टाकण्यास सुरुवात केली. प्रथम तुर्कींनी ब्रिटिशांना दाद
दिली नाही. पण पुढे त्यांना आपली जागा सोडून पिछेहाट
करणे जरूरीचे झाले व त्याप्रमाणे तुर्की सैन्य एलरिझच्या
आसपास येऊन राहिले. पण कांहीं काळानंतर येथेहि ब्रिटि-
शांनी त्यांचा पाठलाग केला व त्यांच्या सैन्याची दुर्दशा
करून टाकली. त्यामुळे तुर्कीनां या टापूतून आपला पाय
काढूनच घेणे भाग पडले. आतां या टापूत तुर्की सैन्य जवळ
जवळ २ हजार उरले होते व पॅलेस्टाईनच्या आसपास त्या
सैन्याचा तळ होता. या सैन्याला हुसकून लावण्याचे काम
जनरल चेटवुडकडे देण्यांत आले होते. झेजाल येथे दोन्ही
सैन्यांची तुंबळ लढाई होऊन मोठ्या मुष्किलीने ब्रिटिशांचा
जय झाला, व सिनाई टापूतील तुर्की सैन्य जवळ जवळ
नाहींसेच झाले.

गाझा व बीरशेबा यांच्या दरम्यानचा टापू अद्यापि
तुर्कीच्या ताब्यांत होता. ईजिप्तहून पॅलेस्टाईनवर स्वारी
करावयाची असल्यास या मुळखाचा ताबा असणे अत्याव-
श्यक होते. पण यासाठी जितकी फौज असावयास पाहिजे
तितकी फौज ब्रिटिशांजवळ नव्हती. शिवाय इतक्यांत या
प्रांतांत चढाईचे धोरण स्वीकारू नये असे युद्धमंडळाने मरे
यास कळविले होते. त्यामुळे मरेला स्वसंरक्षणाच्या पलीकडे
कांहींच करता येत नव्हते.

गाझा येथे तुर्कीचे सैन्य जवळ जवळ ७००० होते व
इतकेच सैन्य, टेलेश शरिया व बीरशेबा या ठिकाणी होते.
त्यामुळे या सैन्याला तोंड दिल्याशिवाय तर मरेला
गत्यंतर नव्हते तेव्हा त्याने चढाईचे धोरण स्वीका-
रण्याबद्दल कशी वशी परवानगी युद्धमंडळाकडून मिळविली
व सैन्यावर हल्ला करण्याच्या कामां जनरल डोबेल व
जनरल चेटवुड यांची नेमणूक केली.

गाझाला जाणारा रस्ता फार खराब होता. शिवाय डोवेल व चेटवुड यांच्या जवळचें सैन्यहि पुरेसें नव्हतें. तेव्हां अशा अपुन्या सैन्याच्या साहाय्यानें गाझा येथील तुर्का सैन्याला हांकून लावावयाचें म्हणजे त्यांच्यावर अचानक छापा घालून त्यांना पळावयास लावणें एवढाच उपाय होता व त्याप्रमाणेंच डोवेलनें करावयाचें ठरविलें. आपल्या सैन्याला अगदीं आवश्यक अशा सामानसुमानासकट त्यानें रात्रीच्या वेळीं प्रवास करून सकाळीं तो एकदम गाझाजवळ येऊन धडकला. त्यामुळे तुर्का सैन्याची धांदल उडून गेली. तरी पण त्यांतल्यात्यांत तुर्कांनीं व्यवस्थितपणें इंग्रजांबरोबर लढाई सुरू केली. तुर्का सैन्यानें या लढाईत चांगला पराक्रम गाजविला. पुष्कळदां डोवेल यास माघार घ्यावी लागली. भरपूर सामानाच्या अभावीं इंग्रज सैन्याचे फार हाल झाले. तथापि संकटाला न जुमानतां, लष्करी डावपेचांच्या साहाय्यानें एक दिवस लढाई करून आपलें असंख्यात सैन्य बळी देऊन, डोवेलनें गाझा शहर आपल्या ताब्यांत घेतलें.

पण गाझा शहराच्या आसपासचा टापू अद्यापि इंग्रजांच्या ताब्यांत आला नव्हता व तो आल्याशिवाय नुसतें गाझा शहर जिंकण्यानें कांहींच कार्यभाग होण्यासारखा नव्हता. पण आसपासचा टापू जिंकावयाचा म्हणजे, इंग्रजांची फौज पुष्कळच वाढावयाला पाहिजे होती. नवीन दळणवळणाची साधनें तयार करणें जरूर होतें. यासाठीं मरे यास पुष्कळ दिवस स्वस्थ बसावें लागलें. शेवटीं तयारी झाल्यानंतर मोहिमेला पुन्हां सुरवात झाली. तुर्कांनींहि आपली तयारी जपयत केली होती. त्यामुळे इंग्रजांना तुर्कांबरोबर लढतांना पुष्कळवेळां हाटावें लागलें. त्यामुळे पुष्कळ दिवस लढाई करून इंग्रजांच्या हातीं फारसा मुलूख लागला नाही. जेवढा मुलूख मिळेल तेवढ्याची पूर्ण व्यवस्था लावून मग पुढें जावयाचें असा इंग्रजी फौजेचा क्रम होता. पण उत्तरोत्तर मरेच्या सैन्याचें तुर्कांच्या पुढें कांहीं चालना व मिळालेल्या मुलूखावरच या टापूतील लढाई ब्रिटिश सैन्याला बंद ठेवावी लागली.

पॅलेस्टाईनमधील लढायाः—१९१७ च्या एप्रिल महिन्यांत जर्मनीच्या प्रचंड हल्ल्याविरुद्ध इंग्रजांनीं गाझा शहराचें रक्षण केलें. हें पहातांच जर्मनांनीं तुर्कस्तानच्या गाझा-बीरशेबा टापूमध्ये पुष्कळ सैन्य जमवून गाझा शहरांतून इंग्रजांना हांकून लावण्याचें ठरविलें. पण या सुमारास तुर्कस्तानांत विश्वेस्लाम(पॅन इस्लाम)पक्ष जोरांत असल्यानें तुर्कांचें लक्ष बगदाद, मका, इत्यादि धर्मदृष्ट्या पवित्र मानलेलीं शहरें पुन्हां परत मिळण्याकडे लागलें होतें. त्यामुळे जर्मन सैन्याच्या वरील विनंतीला मान देण्याइतकें तुर्कस्तानला स्वास्थ्य नव्हतें. कॉन्स्टांटिनोपल मधून इराक परत मिळविण्यासाठीं एकसारख्या सैन्याच्या तुकड्याच्या तुकड्या रवाना होत होत्या. पण थोडक्याच दिवसांत, तुर्क सरकारला समजू लागलें कीं पॅलेस्टाईनमध्ये जर आपली सेना ताबडतोब

पाठविण्यांत न येईल तर, त्या भागांत शत्रूंचो सत्ता प्रस्थापित होऊन, त्याचे भयंकर परिणाम झाल्याशिवाय राहाणार नाहींत. पण विश्वेस्लाम पक्षाच्या विरोधामुळे, तुर्कस्तानला बराच काळ आपली फौज पॅलेस्टाईन टापूत पाठवितां आली नाहीं व ज्यावेळीं पाठवली त्यावेळीं तिचा फारसा उपयोग झाला नाहीं. उशीरानें कां होईना पण जी फौज पॅलेस्टाईनमध्ये पाठविण्यांत आली, त्या फौजेचा सेनापति मार्शल फाकेन हाईन होता. त्यानें ब्रिटिशांच्या हल्ल्यापूर्वीच ब्रिटिश फौजेवर चढाई करण्याचा घाट घातला पण या भागांत दळणवळणाची मुबलक साधनें नसल्याकारणानें व हैदरापाशाचा सुभेदार अहमद जमालपाशा हा जर्मनांचा पक्षपती नसल्यानें, या तुर्का फौजेला चढाई करण्याला फार विलंब लागला. या टापूतील इंग्रज सैन्याचा सेनापति जनरल अलेनबी हा होता. तुर्का फौजेचा उद्देश ध्यानांत येतांच त्यानें तोंड देण्याच्या हेतूनें कडेकोट तयारी केली. आक्टोबरच्या ३०-३१ तारखेला या दोन्ही सैन्यांमध्ये रणकंदनाला सुरवात झाली. शेवटीं भयंकर कत्तलीनंतर इंग्रजांनीं बीरशेबा हें शहर काबीज केलें.

त्यानंतर अलेनबीनें गाझा शहराकडे आपलें लक्ष दिलें. त्याच्या पूर्वी इंग्रज सैन्यानें 'अंत्रेला हिल' हें ठिकाण काबीज केलें. पुढें कांहीं दिवसानंतर कुबिलेफ हें शहर काबीज केलें. अशा रीतीनें तुर्कांना गाझाच्या टापूत कोंडून, अलेनबीनें गाझा शहरावर हल्ला करण्याचा बेत केला. तुर्कांनीं तर या ठिकाणीं कडेकोट तयारी केली होती. त्यामुळे अलेनबीला गाझा शहर ताब्यांत घेणें फार अवघड गेलें. पण सैन्यातील शिस्ताच्या जोरावर व लष्करी डावपेचानें त्यानें शेवटीं गाझा शहर आपल्या ताब्यांत घेतलेंच. याच्या पुढचा अलेनबीचा बेत जेरुशलेम हें तुर्कांचें पवित्र स्थान काबीज करणें हा होता. त्यामुळे त्यानें तिळडे मोर्चा वळविला. तुर्कांनींहि हें धर्मक्षेत्र राखण्याचा अटोकाट प्रयत्न करण्याचें ठरविलें. अलेनबीचें सैन्य हळू हळू एकेक ठिकाण काबीज करीत पुढें चाललें. तुर्कांनींहि जागजागीं त्यांना विरोध करण्याचा सपाटा चालू ठेवलाच होता. पण विरोध सहन करूनहि इंग्रज फौज हळू हळू पुढचा मार्ग आक्रमीत होतीच. कुस्तुल, सोभा, तेबी समाविल इत्यादि महत्त्वाचीं ठिकाणें तुर्कांना सोडावीं लागलीं होती. पण तेबी समाविल येथें इंग्रज सैन्य येतांच अलेनबीनें तेथेंच कांहीं दिवस विश्रांति घेण्याचा बेत केला. सारखे महिनेच्या महिने विश्रांतीशिवाय इंग्रज फौजेला लढावें लागल्यामुळे, विश्रांतीची अत्यंत आवश्यकता भासणें साहाजिकच होतें. पण या विश्रांतीच्या काळांत तुर्कांनींहि आपल्या सैन्याची व्यवस्था लावली व कांहींहि करून जेरुशलेमचें रक्षण करण्याची त्यांनीं प्रतिज्ञा केली.

विश्रांति घेऊन झाल्यानंतर पुन्हां हालचालीला सुरवात झाली. इंग्रज सैन्यानें कूच करून मोठ्या मुष्किलीनें हिरात शहर काबीज केलें. त्यानंतर पुन्हां इंग्रजी सैन्यानें लिपटा

शहरावर हल्ला केला, व तेहि शहर काबीज केलें. लिपटा शत्रूंच्या ताब्यांत पडतांच तुर्की सैन्याचें घाबें दणणलें; व त्यांनीं जेरुशलेमपासून मार्गें हटण्यास प्रारंभ केला. याच वेळेस अलेनवीने तुर्कीचा पाठलाग केला असता तर तुर्कीची दाणादाण उडून गेली असती. पण जेरुशलेम आपल्या हातीं सहज पडणार अशी अलेनवीला खात्री वाटत असल्याने त्याने शांततेनें तें शहर काबीज करण्याचा निश्चय केला. थोडक्याच दिवसांत जेरुशलेम हें इंप्रजांच्या हातीं कांहींहि भानगड न होतां पडलें. यरुशलेम हातीं आल्यानंतर त्याची बंदोबस्ती करण्यास अलेनवी लागला. जेरुशलेम काबीज करण्याचा तुर्क खात्रीनें प्रयत्न करणार असें अलेनवीला वाटत होतें व त्यासाठीं त्यानें आसपासच्या मुलुखामध्ये बंदोबस्त ठेवून तुर्कीच्या स्वारीला तोंड देण्याच्या तो तजविबीला लागला.

अलेनवीच्या अंदाजाप्रमाणें तुर्की सैन्यानें जेरुशलेम ताब्यांत घेण्याचा प्रयत्न केलाच. पण ब्रिटिश फौजेची जय्यत तयारी असल्यामुळें बिचाऱ्या तुर्कांचें कांहींच चाललें नाहीं. माऊंट एफ्राहिम येथील लढाईत तुर्कीचा पूर्ण पराभव झाला. पण अद्यापिहि जोरिच व जॉर्डनचा टापू तुर्कीच्या ताब्यांत होता. तो हस्तगत केल्याशिवाय हा टापू निर्धास्त झाला असें म्हणतां येत नव्हतें. यासाठीं जोरिचवर ब्रिटिश सैन्य पाठवण्यांत आलें. या सैन्यानें जोरिच काबीज केलें. पुढें अलेनवीनें जॉर्डन ताब्यत घेऊन घोरनियेंचा पूल ताब्यांत घेतला. नंतर एवसाष्टा शहर जिंकण्यांत आलें, पण उत्तरोत्तर तुर्कीचा विरोध अधिक हाऊं लागल्यामुळें अलेनवीला जलदी करतां येईना. तशांत फ्रान्सच्या रणक्षेत्रावर सैन्याची जरूरी भासूं लागल्यामुळें अलेनवीच्या सैन्यांतल जवळ जवळ निम्में सैन्य तिकडे पाठवावें लागलें व त्याच्या बदली हिंदुस्थानांतल सैन्य अलेनवीला देण्यांत आलें. या सैन्याला शिक्षण देण्यांत अलेनवीचा वराच वेळ मोडला. अशा रीतीनें कांहीं दिवस व्यर्थ गेल्यानंतर पुन्हां मोहिमेला सुरवात झाली. अलेनवीच्या सैन्यानें तुलकेरम आपल्या ताब्यांत घेतलें. त्यानंतर कार्मेल टॅकडी आपल्या ताब्यांत घेऊन, मेगोडोच्या घाटांन नाझरेथवर चाल करून तें शहर अलेनवीनें जिंकून घेतलें. यानंतर नॅबुलस शहर इंप्रजांच्या हातीं लागलें. अम्मन शहराजवळ तुर्कीनीं जोराचा विरोध केला पण त्या ठिकाणांहि शेवटीं तुर्कीनां द्वार खावी लागली.

यानंतर अलेनवीनें दमास्कसवर हल्ला करण्याचें ठरविलें. अके आणि हेफ येथें तुर्कीनीं ब्रिटिश सैन्याला पुष्कळ वेळ थोपवून धरलें पण शेवटीं तुर्कीची फळी फोडून इंप्रज फौजेनें जय मिळविला. अशाच प्रकारचा विरोध जिन्न वनत याकुव येथें ब्रिटिशांनां झाला. पण तुर्कीची कांहीं मात्रा चालली नाहीं. शेवटीं दमास्कसवर ब्रिटिश फौजेनें चढाई करून तुर्कीची दाणादाण करून सोडली व दमास्कस शहर आपल्या

ताब्यांत आणलें. या लढाईत वरेंच तुर्की सैन्य ब्रिटिश सैन्याच्या हातीं लागलें.

अशा रीतीनें इक्षिण व मध्य सारिया अलेनवीच्या हातांत पडला. या सर्व प्रदेशाची पूर्ण व्यवस्था लावल्यानंतर, तुर्की सैन्याचा पाठलाग करण्याच्या वेतास अलेनवी लागला. अलेनवीनें आपल्या सैन्याचा कांहीं भाग टायरकडे पाठवून तें शहर जिंकलें त्यानंतर बैरुट, ट्रिपोली हेहि टापू इंप्रजांच्या ताब्यांत आले. दुसऱ्या तुकडीनें अलेप्पोवर स्वारी करून तें शहर आपल्या ताब्यांत घेतलें व अलेक्झांड्रेटा मार्गांत तुर्कीचा पराभव करून त्यांनां बगदादच्या पलीकड पार पिटाळून लावलें.

म हा युद्ध संपल्यानंतर.—तुर्कस्तान मधील राष्ट्रीय पक्षानें इसवी सन १९१९-२० मध्ये राष्ट्रीय तुर्कस्तान नांवाचें एक स्वतंत्र संस्थान स्थापन केलें. दोस्त राष्ट्रांनीं आपल्या विनयानंतर, तुर्कस्तानवर ज्या अटी लादल्या त्या राष्ट्रीय तुर्कीनां मान्य झाल्या नाहींत. या अटी-प्रमाणें तुर्की अरबस्तान, पॅलेस्टाइन, मेसापोटमिया इत्यादि प्रदेशांनां तुर्कस्तान सुकावयाचा होता. तुर्कस्तानच्या जमाबंदीवर परराष्ट्रांनीं देखरेख राहावयाची होती. एजियन ते काळा समुद्र या टापूमधील प्रांतावर सर्व राष्ट्रीय ताबा राहावयाचा होता. अशा प्रकारच्या जाचक अटी देखील तुर्कीनां मान्य झाल्या असत्या पण, स्मर्ना व थ्रेस हे प्रांत ग्रीसला देण्यांत आल्यानें मात्र तुर्कस्तानचें पित्त खवळून गेलें. ग्रीसनें ज्यावेळीं हे प्रांत आपल्या ताब्यांत घेतले त्यावेळीं तुर्कस्तानमध्ये भंगकर खळबळ उडून तुर्क राष्ट्रीय पक्षाला आपली चळवळ जोरानें फैलावण्यास नामी संधि मिळाली.

मुस्ताफा केमाल पाशा यानें १९१९ च्या जून महिन्याच्या १९ व्या तारखेस खवसा येथील जाहीर सभेत, राष्ट्रीय पक्षाच्या चळवळीची घटना पुढें मांडली व त्या दिवसापासूनच जाहीर तऱ्हेनें ही चळवळ सुरू झाली असें मानण्यास हरकत नाहीं. या घटनेच्या अन्वये आशिया-मायनरमध्ये तरुण तुर्कीची मोठी सेना उभारावयाचें ठरून तुर्कस्तानच्या ताब्यांतील प्रदेशाची फाळणी हाऊं न थाववयाची असें ठरविण्यांत आलें. आर्मिस्टिसच्या अटीप्रमाणें जो भाग सार्वराष्ट्रीय देखरेखीखाली राहावयाचा होता त्यावर कोणत्याहि एका राष्ट्रानें देखरेख ठेवावी असें या पक्षानें जाहीर केलें. ही राष्ट्रीय चळवळ तरुण तुर्कीमध्ये हां हां म्हणतां पसरली. ऑगस्टमध्ये एव्हेंस येथें या पक्षानें एक तात्पुरतें सरकार स्थापन केलें. सप्टेंबरमध्ये सिवस येथें राष्ट्रीय पक्षाची काँग्रेस भरून ऑटोमन साम्राज्याचे कितसेवध पूर्णपणें राखावयाचे व खलाफा व सुलतान पद यांचें रक्षण करावयाचें असें त्यांत ठरलें. कांहीं आठवड्यांनंतर अंगोरा येथें सरकार नेण्यांत आलें. १९१९ सालच्या अखेरीस ही चळवळ आशियामायनरभर पसरली होती व तुर्की सरकारची सत्ता जवळ जवळ नामशेष झाली होती.

या राष्ट्रीय चळवळीस तुर्की सैन्याचा पूर्ण पाठिंबा होता. व त्याशिवाय 'एक्य व प्रगति' नांवाची एक गुप्त कमिटीहि यांला मनोभावे साहाय्य करीत होती. तलातपाशा, एनवरपाशा, जेलमपाशा, हलामपाशा इत्यादि बडी बडी धडे या चळवळीत प्रामुख्याने भाग घेत होती. यांनी या राष्ट्रीय चळवळीच्या ध्येयांत विश्वेस्लामप्रसाराचें तत्र घुसडून दिलें. त्या मुळें या चळवळीचा ब्रिटिश हिंदुस्थानातील मुसुलमानांवरहि फार परिणाम होऊन खिलाफत चळवळ येथें सुरु झाली; व खिलाफत कमिटीतर्फे एक प्रतिनिधिमंडळ लंडन येथें पाठविण्यांत आलें. शांततापरिपदेच्या वेळीं कॉन्स्टांटिनोपल तुर्कीच्या हातीं ठेवण्यांत यावयाचें ठरविलें गेलें. याच सुमारास तुर्क राष्ट्रीय पक्षांन, सायलेशियामध्ये लष्करी हालचाल करण्यास सुरवात केली. त्याचबरोबर थ्रेसमध्येहि त्यांनं ग्रीक लोकांना विरोध करण्यास सुरवात केली.

राष्ट्रीय पक्षाची चढती कमाल होत चाललेली पाहून तुर्की सरकारला भय उत्पन्न झालें. व सरकारनें तुर्कस्तानमधील मवाळ लोकांना आपल्या पंखाखालीं आणून व राष्ट्रीय पक्षाला बंडखोर ठरवून त्या पक्षाला दडपून टाकण्यास सुरुवात केली. येवढ्यावरच न थांबतां सरकारनें ब्रुसा ताब्यांत घेण्याकरतां अझहूरपाशाच्या ताब्यांत सैन्य देऊन त्याला पाठविलें. पण ब्रुसाला पोहोचण्यापूर्वीच हें सैन्य राष्ट्रीय पक्षाला जाऊन मिळालें.

इकडे सुप्रीम कौन्सिलांत तुर्कस्तानसंबंधींचा खलिता तुर्की सरकारच्या ताब्यांत दिला गेला. तो खलिता राष्ट्रीय पक्षाच्या पसंतीला न उतरल्यामुळें त्यांनीं या खलित्याप्रमाणें न वागण्याचें ठरविलें व तुर्कस्तानसरकार जर त्या खलित्याला मान्यता देईल तर या सरकारला देखील जुमानावयाचें नाहीं असें राष्ट्रीय पक्षांन ठरविलें. अर्थांतच या राष्ट्रीय पक्षाला या अटी मानण्यास लावण्याची दोस्त राष्ट्रांवर मोठी जबाबदारी येऊन पडली. ग्रीक लोकांना आशियामायनमध्ये चढाई करण्यास दोस्त राष्ट्रांनीं परवानगी दिली. त्याचप्रमाणें ग्रीक सैन्यानें आशियामायनमध्ये स्वारी करून त्यांतील बराच भाग आपल्या ताब्यांत घेतला. पण राष्ट्रीय पक्षहि लेचापेचा नव्हता. त्यानेंहि रशियाशीं आपलें कारस्थान रचण्यास सुरवात केली व रशियानें बोल्शेव्हिक मताचा प्रसार करण्याच्या लोभानें या राष्ट्रीय पक्षाला सैन्य व दारुगोळा पुरविण्याचें अभिवचन दिलें. यामुळें राष्ट्रीय पक्षाला जोर चढला. हें पाहून तुर्की सरकारनें या पक्षाशीं समेट करण्याची खटपट करून पाहिली पण ती साधली नाहीं.

इकडे रशियानें आशियामायनमध्ये राष्ट्रीय पक्षाला साहाय्य करण्याकरितां सैन्य पाठविण्याचें ठरविलें व त्या निमित्त सुलभ दळणवळणाचें साधनें तयार करण्यास सुरवात केली. पण तुर्कस्तान व अझरबिजन या टापूंच्यामध्ये एरिन्हनचें प्रजासत्ताक राज्य व आर्मेनियन संस्थान होतें; व हीं संस्थानें तर राष्ट्रीय पक्षास विरोधी होती. त्यामुळें एरि-

व्हनच्या राज्याला नमते घेण्यास भाग पाडल्याशिवाय गत्यंतरच उरलें नाहीं. यासाठीं रशियानें या राज्यावर स्वारी करून तें राज्य जवळ जवळ उध्वस्त करून आपल्या ताब्यांत घेतलें व एरिन्हनकडून तुर्कस्तानला कार्स व अर्दहन हे प्रांत देवविले. पण १९२० च्या अखेरीस व्हेरिझोलायचें मंत्रिमंडळ पदच्युत होऊन कॉन्स्टांटिन राजा राज्यारूढ झाला. अर्थांतच या राजाविरुद्ध दोस्त राष्ट्रें असल्यानें दोस्त राष्ट्रांनीं ग्रीकला मदत करण्याचें रहित केलें. पण तुर्कस्तानचा प्रश्न सोडविणें अत्यावश्यक असल्यामुळें दोस्त राष्ट्रांनीं हा प्रश्न मिटवून टाकण्यासाठीं ग्रीस व तुर्कस्तान यांच्या प्रतिनिधिमंडळाला लंडनमध्ये बोलाविलें. त्यांत अंगोरा सरकारच्या प्रतिनिधीनां घ्यावयाचें ठरविण्यांत आलें. दोस्त राष्ट्रांनीं आपापसांत खल करून या प्रतिनिधिमंडळापुढें आपल्या अटी ठेवल्या. या अटीमध्ये ज्या प्रमुख अटी होत्या त्या म्हणजे तुर्कस्तानला कॉन्स्टांटिनोपल मिळावयाचें, तुर्कस्तानला सैन्यवाढीची परवानगी घ्यावयाची, स्मर्ना टापूवर तुर्कांचें स्वामित्व रहावयाचें या होत. या अटी ग्रीसनें नाकारल्या; व राष्ट्रीय पक्षाविरुद्ध स्वारी करून अंगोरा गांठण्यासाठीं व राष्ट्रीय पक्ष चिरडून टाकण्यासाठीं ग्रीसनें आपलें सैन्य रवाना केलें. पण कर्मधर्मयोगानें १९२१ सालच्या मार्चच्या अखेरीस एस्कीशेहर येथें ग्रीक सैन्याचा प्रचंड पराजय होऊन ग्रीस सैन्याला ब्रुसा व इशकच्या टापूंचा आश्रय घेणें भाग पडलें. जुलै महिन्यांत ग्रीसनें मोठ्या प्रमाणावर लष्करी हालचाली सुरु करून तुर्की सैन्याचा पराभव करण्याचा प्रयत्न केला. त्याप्रमाणें करहिसर, कुटहिया, एस्कीशेहर हीं शहरें त्यांनीं जिंकूनहि घेतलीं. पण ऑगस्ट महिन्याच्या अखेरीस रुकिया नदीच्या कांठीं जी मोठी लढाई झाली तींत ग्रीक सैन्याला हार खावी लागून त्या सैन्याला पाठीमागे हटावें लागलें.

याप्रमाणें ग्रीकांच्या पराजयामुळें त्याच सालीं पॅरिस येथें भरलेल्या दि निअर ईस्ट परिषदेनें तुर्को-ग्रीकांमध्ये त्रैमासिक युद्धतहकुबी असावी या गोष्टीस आपली संमति दिली. आर्मेनियन प्रांताचेंच संरक्षण व्हावें ही योजना बदलून, सार्वत्रिक संरक्षणाची योजना पास झाली. लष्करी दोस्त-अधिकाऱ्यांकडून रॉडोसदो हें टर्कीस याथें व बाबा एस्का व किर्काकिलिसे ग्रीकांना यावेत अशी शिफारस करण्यांत आली. ग्रीकांच्या हातीं असलेले पूर्वाचे प्रांत टर्कीला मिळावे व भूमध्यसमुद्रापासून काळ्या समुद्रपर्यंत आणि ट्रॅन्सकॅकेशिया व पर्शिया यांच्या सरहद्दीपासून इजियनसमुद्रपर्यंत आणि आशियामायनमधील तुर्की सत्तेचें क्षेत्र असावें असे शेवटीं ठरून गेलें. ग्रीकांची पैशानें भरपाई करावी व सुलतानची सत्ता अबाधित रहावी अशा दोस्तांच्या मागण्या कांहीं अटीवर मान्य करण्यांत आल्या. आक्टोबर १९२२ सालीं म्युडॅनिया येथें एक परिषद भरली होती. तुर्कीनीं पूर्व थ्रेसमध्ये आपली पूर्ण सत्ता पुन्हां प्रस्थापित करावी अशी लॉर्ड कर्झन व एम्. पाईकारे यांनीं कबुली दिली. ब्रिटन व टर्की

यांमध्ये ११ आक्टोबर १९२२ रोजी तह झाला. त्यांतील मुख्य मुद्दे खाली दिल्याप्रमाणे आहेत:—

(१) परकीयांनी पंधरा दिवसांत थ्रेस प्रांत सोडावा व तुर्कांनी आपली सत्ता तेथे एक महिन्यांत स्थापन करावी. (२) तुर्कां सैन्याची (जेंडारमेरी) मर्यादा ८ हजार पर्यंत असावी. (३) मारिटझच्या पश्चिम किनाऱ्यावर दोस्तांचें सैन्य असावें. (४) स्ट्रेटस हें तटस्थ ठिकाण (न्यूट्रल झोन) मानावें व उभय पक्षांनी लष्करी दळणवळण व किल्ले बांधण्याचें काम करूं नये. स्मर्नाच्या यशामुळे तुर्कां लोक अधिक मागण्या करतील असें दोस्तांनां भय वाटत होतें. इस्मिदकडे फ्रेंच व इटालियन सैन्य पाठविण्यांत आलें.

इकडे खुद्द तुर्कस्तानांत राज्यकाति होऊन सुलतानपद रद्द करण्यांत आलें आहे असें ग्रँड नॅशनल असेंब्लीनें नोव्हेंबर १९२२ सालच्या पहिल्या तारखेस प्रसिद्ध केलें. यापुढें खर्लाफ पदाकरितां उस्मान घराण्यांतील राजपुत्रांची निवडणूक करावयाची असें ठरलें. अंगोरासरकारच्या वतीनें ता. ४ नोव्हेंबर १९२२ रोजी रफेत पाशानें कॉन्स्टांटिनोपलचा कारभार आपल्या हातीं घेतला, व त्याच दिवशीं कॉन्स्टांटिनोपल येथील प्रधानमंडळानें राजीनामा दिला. सुलतान तेथून ब्रिटिश जहाजांत वसून निघाला व त्याचा पुतण्या अबदुल मजीद याची खलिफा म्हणून नेमणूक झाली. परंतु मार्च १९२४ सालीं खलिफा हें पदच अजिबात रद्द करण्यांत आलें. आक्टोबर १९२३ सालीं ग्रँड नॅशनल असेंब्लीनें प्रजासत्ताक राज्याची द्वाही फिरविळी व केमालपाशा हा अध्यक्ष झाला. अंगोरा तुर्कस्तानची राजधानी झाली व सर्व खाती त्या ठिकाणीं नेण्यांत आलीं. ग्रँड नॅशनल असेंब्लीच्या सदस्यांची निवडणूक दोन वर्षांनीं होत असते. १९२४ सालापासून प्रजासत्ताक राज्याचा अध्यक्ष कौन्सिलच्या अध्यक्षाची निवडणूक करतो व कौन्सिलचा अध्यक्ष इतर कमिशनर नेमतो. इस्मतपाशा यानें पहिले प्रजासत्ताकमंत्रिमंडळ आक्टोबर १९२३ सालीं स्थापन केलें.

नोव्हेंबर १९२२ सालीं केमालिस्ट पक्षानें अशी मागणी केली कीं, सर्व राष्ट्रांच्या लढाऊ जहाजांनीं स्ट्रेट्समधून जाण्याबद्दल तुर्कांची परवानगी घेतली पाहिजे. त्याच वेळीं लॉसेन परिषदेंत, १९१३ सालीं ज्या सरहद्दी होत्या त्यांच्या संबंधीं तुर्कांनीं मागणी केली. बल्गेरियास ईजिअनसमुद्रावर व्यापार करण्याची परवानगी मिळावी असें ठरलें. तुर्कांचा हल्ला होईल या भयानें इंग्लंडनें कॉन्स्टांटिनोपल येथील आपलें लष्करी सामर्थ्य वाढविलें. स्ट्रेट्सच्या स्वातंत्र्यासंबंधीं तुर्क लोक व बाल्कन संस्थाने यांमध्ये डिसेंबरांत एक करार झाला परंतु तुर्कस्तान व रशिया यांचें मात्र पटलें नाहीं. तुर्कांनीं मोसलबद्दल मागणी केली; परंतु बगदाद व इराक हीं ठिकाणीं निराधार होतात म्हणून दोस्तांनीं ही मागणी नाकारली. त्यानंतर इस्मतपाशानें दोस्तांची मुख्य

मागणी मान्य केली व स्ट्रेट्समधील परकी जहाजांनीं पूर्ण स्वातंत्र्य दिलें. ख्रिस्ती अल्पसंख्याकांच्या लष्करी नोकरीसंबंधीं तुर्कांनीं आपली सन्मति देण्याचें नाकारिलें.

लॉसेनपरिषदेच्या वाटाघाटीनंतर शांततेचा तहनामा तुर्कांनां ता. १ फेब्रुवारी १८२३ रोजी सादर करण्यांत आला. आर्थिक प्रश्नाच्या सबबीवर तुर्कांनीं त्यावर सही करण्याचें नाकारिलें. बऱ्याच आर्मेनियन लोकांची सोय जॉर्जियामध्ये करण्याचें रशियानें कबूल केलें. लॉसेनपरिषदेंत फारच तडजोडीचें धोरण स्वीरल्याबद्दल अंगोरा सरकारनें इस्मतपाशास दोष दिला. मार्च अखेर लॉसेनच्या अटी पुन्हां तुर्कांनां सादर करण्यांत आल्या. चेस्टर सवलतीचा स्वीकार अंगोरा असेंब्लीनें केल्यामुळे फ्रान्समध्ये मोठी खळबळ उडाली. मे १९२३ मध्ये लॉसेन येथें पुन्हां असें ठरलें कीं आर्थिक तह रद्द व्हावा व तुर्कां आणि परस्थ यांच्यावरील कराबद्दल समानत्वाचें धोरण असावें. कॉन्स्टांटिनोपल येथील बँक ऑफ अथेन्स व इतर परकीय बँका, तुर्कस्ताननें जबरदस्तीनें बंद केल्यामुळे फ्रेंच भांडवलावर त्याचा परिणाम झाला व दोस्त सरकार व फ्रान्स यांकडून निषेध करण्यांत आला. टर्की व ग्रीस यांमध्ये तडजोड झाली. सैन्याबरोबरच आरमारी दळ इलवाचें या गोष्टीवर तुर्कांनीं भर दिला. नंतर २४ जुलै १९२३ रोजी लॉसेनच्या तहावर सद्या झाल्या. फ्रेंच रेल्वे व विहकसें आर्मेस्ट्रींग या बाबतींत समान वागणुकीचें धोरण ठरविण्यांत आलें. या तहान्वये इराक व पॅलेस्टाइन येथील ब्रिटिश सैन्य कमी करण्यांत आलें. अमेरिका व तुर्कस्तान यांमध्येही एक सामान्य तह झाला. मिळविलेलें सर्व घालविलें असें हा तह पाहून कांहीं ब्रिटिश लोकांनां वाटू लागलें. तथापि ब्रिटिशांचें तुर्कस्तानांतील वर्चस्व कायमच राहिलें. १९२४ सालीं तुर्कांचा जर्मनांशीं स्नेहाचा तह झाला व मेषमध्ये हंगेरीशीं झाला. मोसलचा प्रश्न लीग ऑफ नेशन्सकडे सांपविण्याबद्दल तुर्कां लोक विरुद्ध होते. सप्टेंबर १९२४ मध्ये मोसलवर स्वारी करून टर्कीनें ब्रिटिशांशीं केलेला तह मोडला. यामुळे इंग्लंडास राग आला. कॉन्स्टांटिनोपलहून कॉन्स्टांटिनोपलची उचलवांगडी करण्यांत आल्यामुळे ग्रीस व टर्की यांच्यांत लढा सुरू झाला. हेग कोर्टाकडे ग्रीसनें गाऱ्हाणें नेलें. इतर राष्ट्रांनीं मध्येच उगीच छुडबूड केली व ब्रिटननें दोन मोसल तज्ज्ञांच्या वागणुकीबद्दल निषेध केला. या तिन्ही बाबतीसंबंधीं तुर्कांनीं आपली नापसंति व्यक्त केली. थ्रेसकडे तुर्कां सैन्याची हालचाल होत असलेली पाहून ग्रीसमध्ये अस्वस्थता उत्पन्न झाली. कुर्दिश संस्थानांत खिलाफतीची पुन्हां स्थापना व्हावी या हेतूनें ७०००० कुर्द लोकांनीं बंड केलें. परंतु हें बंड मोडण्यांत आलें, पुढाऱ्यांनां ठार करण्यांत आलें. बंडखोरांनीं बऱ्याच तुर्कां अधिकाऱ्यांचे खून केले. मार्च १९२५ सालीं जहालांच्या चळवळीमुळे फेथिवेच्या प्रधानमंडळानें राजीनामा दिला.

शिक्षणः—१९१३ सालच्या कायद्यान्वये ७ ते १६ वर्षांच्या मुलांस सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण देण्यांत येते. कॉन्स्टांटिनोपल विश्वविद्यालयांत पुष्कळ तुर्की विद्यार्थिनी शिक्षण घेत असतात. १९२३ सालपासून तुर्की इतिहास, भूगोल व भाषा यांचे शिक्षण तुर्की शिक्षकांकडून देण्याची योजना करण्यांत आली आहे.

सामाजिक सुधारणाः—छुटारू लोकांचा नायनाट करण्याचे प्रयत्न करण्यांत येत आहेत. छुटारू लोकांच्या शासनाबद्दल एक कायदा १९२३ साली करण्यांत आला होता परंतु तो असेंब्लीत पास झाला नाही. 'न्यू टर्किश कॅंपनीज ॲक्ट' प्रमाणे धंद्याच्या प्रत्येक शाखेप्रतिथर्थ १५ हजार टर्किश पौंड अनामत ठेवाचे असे प्रसिद्ध झाल्यामुळे तुर्कस्तानांतील ब्रिटिश विमा कंपन्यांना धंदा आटपावा लागला होता. १९२३सालच्या फेब्रुवारीत एक वैवाहिक कायदा पुढे आला. आशियामायानरची लोकसंख्या वाढवावी अशा अर्थाचे एक बिलहि पुढे आले परंतु ते अंगोरा नॅशनल ॲसेंब्लीने पास केले नाही. १९२४ साली एकविवाहप्रताचे तत्व सामान्यतः मान्य करण्यांत आले व दुसऱ्या लग्नास मॅजिस्ट्रेटची परवानगी घ्यावी असे कायद्याने ठरविण्यांत आले. केमालपाशाची बायको इंग्लंड, फ्रान्स वगैरे देशांत चांगली शिकलेली आहे. जुन्या लोकांची निंदा सोसूनहि केमालची स्त्रियांच्या चळवळीस चांगली मदत होत आहे.

रात्री ११।। चे पुढे नाटकगृहे व इतर करमणुकीची ठिकाणे बंद ठेवावी असा कायदा करण्यांत आला. यासंबंधाने कॉन्स्टांटिनोपल येथे बराच वाद झाला. हा कायदा रद्द होईल असे दिसते. जवळजवळ वीस वर्षे सतत युद्ध चालल्यामुळे कामकरी वर्गाची स्थिति फार खालावलेली आहे. उद्योगी व कसबी श्रिकांचे उच्चाटण झाल्यामुळे मजुरांचा प्रश्न जास्त बिकट झाला आहे.

लोकसंख्याः—तुर्कस्तानची (१९२५) सध्याची लोकसंख्या सुमारे एक कोटीपेक्षा जास्त नाही. सर्वांत मोठी शहरे कॉन्स्टांटिनोपल व स्मर्ना ही आहेत व त्यांची लोकसंख्या अनुक्रमे ८८०९९८ व ९८८४६ इतकी आहे.

[संदर्भग्रंथ—प्रेझीकृत 'हिस्टरी ऑफ दि ओटोमन टर्की'; लेनपूलकृत 'टर्की'; सदरलंडमेंझीकृत 'टर्की, ओल्ड अँड न्यू.']

तुर्की वाङ्मय.—ओटोमन तुर्कीच्या वाङ्मयाचे, नवा व जुना असे दोन संप्रदाय असून जुना संप्रदाय अभिजात पर्शियन वाङ्मयाच्या वळणावर गेलेला आहे, आणि नव्या संप्रदायाने युरोपिय वाङ्मयाचे अनुकरण केले आहे. जुन्या काव्यसंप्रदायाचे तीन विभाग पडतात. साम्राज्यस्थापनेपासून पहिल्या सुलेमानपर्यंत (१३०१-१५२०); सुलेमानपासून पहिल्या महंमदापर्यंत (१५२०-१७३०) आणि

महंमदापासून अबदुल अझीझपर्यंत (१७३०-१८६९) अशी ओटोमन वाङ्मयाची तीन युगे पडतात.

जुने काव्य पर्शियन थाटाचे असून इराणी कवीचे गुणदोष त्यांत आढळतात. अद्भुतरसोत्पादक काव्यांत त्यांनी, मझनून व लैली, खुश्र व चिरीन, यूसफ व झुलेखा असे फारसी काव्य-विषय घेऊन ते बहारीने वर्णन केले आहेत. शाहनामा नामक फारसी ग्रंथांतील अनेक कथानके त्यांच्या प्रतिभाशक्तीने संजीवित झालेली आहेत. तुर्की कवींनी फारसी वृत्तेच उचललेली असून मेरुजेवी, कासिद व गझल हीं वृत्ते जुन्या ओटोमन कवींना फार प्रिय असत. त्यांचे गद्यपद्यत्मक वाङ्मय बरेच मोठे आहे.

पहिल्या उस्मानच्या कारकीर्दीत सुलतान वलद हा कवि होऊन गेल्यावर आशिकपाशा हा गूढ कवी, आपल्या 'दिवाण' या काव्यावरून प्रसिद्धीस आला. 'खुश्र वशिरिन' या विषयावर कर्मियलच्या शेखाने एक काव्य रचले आहे. 'महमदीया' नांवाचे मोठे काव्य याझिजी याने लिहिले आहे. 'चाळीस वजीरांची कथा' तुर्क वाङ्मयांत प्रसिद्ध आहे. ओटोमन तुर्कीच्या हातां कॉन्स्टांटिनोपल पडल्यानंतर, मिरअल्लीशोर याने गझल लिहिण्याची पद्धत प्रचारांत आणली. 'तझारु-आत' हा धार्मिक गद्यग्रंथ सिनातपाशा याने लिहिला. नेजती व झती हे दोन कवी उत्कृष्ट भावनात्मक काव्याबद्दल विख्यात आहेत. झेनाब व मिहिरी या कवयित्रिनी चांगली काव्ये लिहिली आहेत. दुसरा महंमद हा मोठा रसिक होता व त्याने बऱ्याच कवींना आश्रय दिला. पहिल्या सेलीमच्या काळां केमलपाशा झादा हा उदयास आला. 'निगारिसान' हा याचा काव्यग्रंथ सादाच्या गुलिस्तानच्या धर्तीवर लिहिलेला आहे. पहिल्या सुलेमानच्या कारकीर्दीपासून तुर्की अभिजातवाङ्मयास सुरवात होते. या काळांत उत्कृष्ट कवी व गद्यलेखक होऊन गेले. फुझूली हा अत्यंत प्रतिभासंपन्न कवि होता. 'दिवाण' या काव्यांत त्याची स्वतंत्र कल्पनाशक्ति दृग्गोवर होते. 'मझनून आणि लैली' हे त्याचे काव्ये अत्यंत हृदयंगम असेच आहे. बाकी नामक कवीने पहिल्या सुलेमानावर एक शोकगात रचले आहे. ओटोमन कवींचा या नाबर्तात हातखंडा आहे. रुही, लामी, नेव्ही, याबेग, सुफती, एबुसुद व दुसऱ्या सेलीम या सर्वांनी कवी या नात्याने चांगला लौकिक मिळविला आहे. नवी कवीने साबीचे उत्कृष्ट अनुकरण केले आहे. तिसऱ्या महंमदाच्या वेळेचा नेदीम हा कवी सर्व जुन्या कवींत श्रेष्ठ होय. अलीचेलेबाबीने 'हुमायून नामा' म्हणून एक मोठा गद्यग्रंथ लिहिला आहे. सादुद्दिनेने 'ताजत् तत्रारिक' नांवाचा एक साम्राज्याचा इतिहास लिहिला आहे. नाइमा व एलिया नांवाच्या दोन इतिहासज्ञांनी अनेक ग्रंथ लिहिले आहेत. हाजी खलिफा हा तुर्की राज्यांतील अत्यंत मोठा विद्वान मनुष्य होऊन गेला. याने इतिहास, चरित्र वगैरे अनेक विषयांवर ग्रंथ लिहिले आहेत. इब्राहिम म्हणून नांव धारण करणाऱ्या

एका हंगेरियन मनुष्याने टर्कीमध्ये पहिला छापखाना काढला असे म्हणतात.

अभिजात युगानंतर तिसऱ्या सेलॅमच्या राजवटीत पर्लेव, नेशत् व शेख घालीम असे कवी होऊन गेले. राशद व असिम हे या काळचे मोठे गद्यलेखक होते. कामस नांवाचा अरेबिक भाषेतील ग्रंथ व 'बुहानी काटी' नांवाचा पर्शियन भाषेतील ग्रंथ तुर्की भाषेत आणण्याचे श्रेय वरील लेखकांनी संपादिले. जुन्या कवीत कानी नांवाच्या मोठ्या विनोदी गद्यलेखकाची गणना करण्यांत येते.

ओटोमन इतिहासातील संक्रमणकालास दुसऱ्या महंमदाच्या कारकीर्दीपासून सुरवात होते व या कालांत पाश्चात्य सुधारणेचे किरण पौरस्त्यावर पडू लागलेले दिसून येतात. फाझिलबे, वासिफ, इझेतमुह्ला, आकीफ पाशा वगैरे कवी आणि फितने व लैला प्रभृति कवयित्री अभिनव-काव्यसंप्रदायाच्या प्रवर्तक म्हणून गणल्या जातात. पाश्चात्य वाङ्मयाचा विशेषतः फ्रेंच वाङ्मयाच्या या आधुनिक कवींवर बराच परिणाम झाला. रशीद व आकीफपाशा यांच्या राजकीय लेखांतहि हा बदललेला मनु पहावयास मिळतो. शिनाशीने युरोपीय लेखनशैली उचलली व उत्तरोत्तर ओटोमन वाङ्मयाचे स्वरूप बदलू लागले. पाश्चात्यांच्या निरनिराळ्या काव्यरीतींचे अनुकरण करण्यांत येऊ लागले. नवीन नाटकें अस्तित्वांत येऊ लागली, व पाश्चात्य भौतिक शास्त्रांचाहि अभ्यास सुरू झाला. शियापाशा, एकरमबे, हमीदबे, केमालबे यांची नवयुगीन वाङ्मयैतिहासांत प्रसिद्धि आहे. 'झेमझेमा' हा एकरमबेचा काव्यसंग्रह उत्कृष्ट आहे, केमालबे याने नाटकें, इतिहास, नीतिशास्त्र, काव्य वगैरे विषयांवर अनेक ग्रंथ लिहिले असून या विद्वान गृहस्थांचे तरुण तुर्कीवर बरेच वजन आहे.

तुर्कस्तान, पूर्वेकडील.—उत्तरेस सायबेरिया, व दक्षिणेस तिबेट. हिंदुस्थान व अफगाणिस्तान यांच्यामधील मध्य आशियातील प्रदेशास हे नांव साधारणपणे लावतात. या प्रदेशाची पश्चिम मर्यादा कास्पियन समुद्र व पूर्वमर्यादा मंगोलिया व गोबीचा निर्जनप्रदेश होय. तुर्कस्तान याचा खरा अर्थ तुर्क जातींचे स्थान असा असला तरी सध्यां तेथे तुर्क व इतर जाती देखील राहतात. या प्रदेशाचे नेहमी रशियन तुर्कस्तान व चिनी तुर्कस्तान असे दोन विभाग करण्यांत येतात.

रशियन तुर्कस्तान.—सैबेरिया खेरीजकरून आशियांत जेवढा रशियाचा मुख्य आहे त्याचा या तुर्कस्तानांत समावेश होतो. यांत फरघन, समरकंद, सिरदर्या वगैरे प्रांतांचा अन्तर्भाव होतो. ट्रान्सकास्पियन भाग आणि बुखारा व खावी ही अर्धस्वतंत्र संस्थाने देखील रशियन तुर्कस्तानांत येतात.

रशियन तुर्कस्तानचे एकंदर क्षेत्रफळ अंदाजे १२९०००० चौरस मैल आहे. या प्रदेशाच्या भूगर्भांत फारच प्रचंड कांति घडून येत आहे. नद्यांनी आपले पूर्वीचे प्रवाह, व सरो-

वरांनी पूर्वीच्या मर्यादा बदलल्या आहेत. पूर्वीच्या नद्या व खाड्या-ज्यांच्या कांठचा प्रदेश एकेकाळी भरभराटीत होता त्या-आतां नाहीशा झाल्या आहेत, आणि या नद्या सरोवरावरोबरच पूर्वीच्या सुधारणा व संस्कृती नामशेष झाल्या.

रशियन तुर्कस्तानची हवा फारच रूक्ष आहे. या ठिकाणी वनस्पतींचा अभाव असल्यामुळे येथे उष्णता फारच असते. व उलटपक्षां हिवाळ्यांत कडाक्याची थंडी पडते. पाऊस तर बहुधा पडतच नाही. ऑक्टोबर पोली नांवाचा भव्य प्राणी पामीर डोंगरांत सांपडतो. हा प्राणी मेंढ्यांचा पूर्वज असावा असा तर्क आहे. रानटी घोडा, रानउंट, वाघ, कोल्हे वगैरे प्राणीहि सांपडतात. सिरदर्या नदीच्या दक्षिणेकडील लोक राय व गव्हांची लागवड करितात. त्याचप्रमाणे अॅपल, अॅप्रिकॉट, बदाम वगैरे फळांच्या लागवडीलाहि बरेच महत्त्व आहे. खोजंद व फरघन यांच्या आसमंतांत शेती व बागाईत फारच पूर्णत्वाला पोचली आहे. कापसाची लागवड सारखी वाढत्या प्रमाणांत आहे. सुधारलेल्या यंत्रांच्या योगाने चालणारे कारखाने तुर्कस्तानांत नाहीतच म्हटले तरी चालेल, पण तांबे, पितळ, लोखंड, चांदी इत्यादि धातूंची नकशीदार कामे या ठिकाणी पुष्कळ होतात. व्यापार फारच जोरांत चालू आहे. काश्गर, व बुखारा, हीं व्यापाराचीं मुख्य ठिकाणे होत.

लोकवृत्तः—लढाया, देशान्तर यांमुळे याठिकाणी बरेच परदेशीय लोक आल्यामुळे तुर्कस्तानच्या लोकसंख्येत विलक्षण प्रकारची भेसळ झालेली आहे. आर्यन व मंगोल या दोन्ही जाती या ठिकाणी आढळतात. उगळ अन्ताइकांचे लोकसंख्येत प्रमाण जास्त असून इर्कॉमन, किरगिझ, उझबेग, व सार्ट या लोकांचाहि त्यांत अन्तर्भाव होतो. कराकल्पाक हे लोक मध्य व्होल्गा वरील बल्गेरियन साम्राज्यांतून सिरदर्याच्या कांठी अगदी अलीकडील काळांत आले असावेत असा समज आहे. या लोकांचा स्वभाव शांत असल्यामुळे किरगिझ लोकांनी यांच्यावर स्वाऱ्या करून त्यांना या जागेवरून त्या जागेवर असे नाचावयास लाविले. शेवटी १७४२ साली यांना रशियन अंमलापुढे मान वाकवावी लागली. येथील विस्तीर्ण माळरानाचे व डोंगर पठारांचे मालक किरगिझ लोकच आहेत. या लोकांचेहि दोन भाग आहेत, एक कोझॅक अथवा कोसॅक किरगिझ व दुसरा काळा अथवा ब्लॅक किरगिझ. उझबेग लोकांचीहि पुष्कळ घराणीं आहेत. रशियाच्या ताब्यांत हा प्रदेश जाण्यापूर्वी हे लोक राजकारणांत बराच प्रमुख भाग घेत असत. सार्ट लोकांत इराणी रक्ताची भेसळ फार आढळते. कालमक व टारगॉड ह्या जाती मंगोल वंशापैकी आहेत. गालचा लोक हे आर्यवंशज होत. वेस्ट तुर्कस्तानांत बुद्धिमान जर कोणी लोक असतील तर ते हेच होत. थोडेबहुत इराणी, हिंदी व रशियन लोकहि येथे आहेत. रशियन तुर्कस्तानची लोकसंख्या १९०६ साली ५७४६६०० होती.

शिक्षणः—शिक्षणाच्या बाबतीत नांवाजण्यासारख्या सुधारणा अशा अजून झालेल्या नाहीत. ताश्कंद येथे एक औद्योगिक शिक्षणाची शाळा व शेतकीप्रयोग शाळा आहे. तुर्कस्तानांत फक्त दोन लोहमार्ग आहेत. एक ट्रान्सकॅस्पियन रेल्वे व दुसरा ओरेंबर्ग ताश्कंद रेल्वे. इस्लामधर्माचा प्रसार झाल्यानंतरच्या आरंभीच्या शतकांत तुर्कस्तानची सुधारणा फारच उच्च दर्जाची होती. तो काल आतां राहिला नाही. जुन्या काळच्या भव्य मशिदी, प्राचीन कालची विद्यालये, अरबी शिल्पपद्धतीने बांधलेली स्मारके, सुंदर सुंदर टोलेजंग इमारती, ह्या सर्व आतां गतकालच्या गोष्टी झाल्या आहेत. मुसुलमान संस्कृति व यूरोपीय संस्कृति यांचा जात्याच विरोध असल्यामुळे रशियाचा अंमल राष्ट्रीय उन्नतांच्या दृष्टीने येथे कितपत यशस्वी होईल हा एक प्रश्नच आहे. जमिनीचा सर्वस्वी मालक प्रासादादिक पुरुष असून या सर्वांच्या साधारण मालकीची अशी मुसुलमानांची धार्मिक भावना असल्यामुळे त्यांना जमिनीवरील अनियंत्रित मालकीचे युरोपीय तत्त्व अर्थात्तच मान्य नाही. रशियाने येथील गुलामगिरीला पायबंद घातला आहे व इतरहि कांहीं सुधारणा केल्या आहेत. पण अगणित असे नवीन प्रकारचे कर बसविल्यामुळे लोक फार गांजले आहेत.

अलोकडील माहितीः—रशियातील राज्यकांतीनंतर पश्चिम तुर्कस्तानचा समावेश सोव्हिएट प्रजासत्ताक राष्ट्रसंघांत होऊ लागला. रशियन तुर्कस्तानमध्ये सेमिरपोशिया, सिरदर्या, फरघन, समरकंद, व ट्रान्सकॅस्पिया हे प्रांत होते. बुखारा व खोवा हे प्रांत मात्र पुढे सोव्हिएट सरकारने आपल्या ताब्यांत घेतले. वरील पांचही प्रांतांचा कारभार प्रजासत्ताक राष्ट्रसंघाच्या ठरावाप्रमाणे प्रांतिक कार्यकारी मंडळामार्फत चालविला जातो व ही कार्यकारी मंडळे प्रजासत्ताक राज्यसंघाच्या मध्यवर्ती कार्यकारी मंडळांत आपापले प्रतिनिधी निवडून पाठवतात. या मध्यवर्ती कमीटींत ७५ सभासद असतात व या मध्यवर्ती कमीटीकडून मास्को येथील अखिल रशियन प्रजासत्ताक संघाच्या बैठकीला प्रतिनिधी पाठविले जातात. मास्को येथील या कमीटीने आपल्यावर वर्चस्व गाजवावे हे तुर्कस्तानला मानातून नको आहे. तुर्कस्तानमधील मध्यवर्ती कमीटी आपले छोटेसे मंत्रिमंडळ बनविते व त्या मंत्रिमंडळामार्फत, निरनिराळ्या खात्यांचा कारभार चालविला जातो. कम्युनिस्ट पक्षाच्या सभासदांनाच कायतो मतदानाचा अधिकार आहे; व त्यामुळेही या कमीटीचा कारभार सुलतानशाही पद्धतीच्या वळणावरच चालतो असे म्हणण्यास हरकत नाही. कारण पश्चिम तुर्कस्तानमध्ये शेंकडा ५ एवढीच रशियन लोकांची वस्ती असतांना, व बाकीची सर्व वस्ती मुसुलमानांची असतांना, फक्त रशियन अल्पसंख्याकांनाच कायतो मतदानाचा अधिकार आहे.

या रशियन तुर्कस्तानांत खोकंद, तमंजव, समरकंद, तश्केंड हीं मोठीं शहरें असून त्यांची लोकसंख्या प्रत्येकीं लाखाच्या

पुढें आहे. बोलशेविझमच्या धुमाकुडीने १९२१ सालीं येथील व्यापार जवळ जवळ बंदच होता म्हटलें तरी चालेल. फरघन प्रांतांत कापसाचे पीक मोठें आहे. वास्तविक तुर्कस्तान हा गव्हाबद्दल फार प्रसिद्ध आहे. असे असून सुद्धा कापसाला भाव चांगला येत असल्याकारणाने गव्हाऐवजी कापसाचे पीक करण्यांत येऊं लागलें असून खुद्द तुर्कस्तानला धान्यासाठीं मात्र परराष्ट्राकडे तोंड पसरण्याची पाळी येऊं लागली आहे. कापूस पिंजणें व कपाशीचे तेल काढणें यासाठीं फरघन प्रांतांत पुष्कळ गिरण्या निघालेल्या आहेत. या गिरण्या कूड ओईलच्या साहाय्याने चालतात. कापसाशिवाय तश्केंड व समरकंद प्रांतांत द्राक्षांचें उत्पन्न मोठें असून त्यापासून उत्तम दारू तयार करण्यांत येते. ही दारू मुख्यतः रशियामध्ये निरगत होते.

पश्चिम तुर्कस्तानांत नारिंगें, पीयर, पांच, अंप्रिकॉट इत्यादि पुष्कळ जातींच्या फळफळावळांची लागवड होत असून मध्य यूरोपमध्ये यांचा खप आहे. तुर्कस्तानांत खनिजसंपत्ति पुष्कळ आहे. पण दळणवळणाच्या साधनांच्या अभावां, व यांत्रिक साधनांच्या अभावां खनिखोदनाचे काम होत नाही. फरघनमधील कोळशाच्या व तेलाच्या खाणी खोदण्याचे काम चालू झालें आहे. बुखारामध्ये कर्कुल नांवाच्या कातड्यांची फार पैदास होते व त्यांची परदेशी मोठ्या प्रमाणावर निरगत होते. तुर्कस्तानमध्ये चांगले रस्ते नाहीत, त्यामुळे व्यापाराला फार प्रतिबंध होतो. रेल्वे देखील फारच लहान टांपूत आहे. सेमोरये-चेनसक्य रेल्वे बांधण्याची योजना चालू आहे. कगन ते करशी करकी, टर्बेझपर्यंत, व अंडीजान जलालबाद कोळशाच्या खाणीपर्यंत रेल्वे पसरलेली आहे.

चिनी तुर्कस्तान.—हा मध्य आशियातील प्रदेश असून त्यास कधी कधी कासगारिया असेही म्हणतात. या प्रदेशाच्या उत्तरेस थिअनशान पर्वताच्या रांगा असून दक्षिणेस कुएनलन पर्वत आहे. हा चीनचा मुख्य असून सिनकिअन नांवाने प्रसिद्ध आहे.

लोकः—चिनी तुर्कस्तानमध्ये राहणारे लोक, अर्यन. यूरल अल्ताई वंशाचे व पिथर रक्ताचे असे आहेत. झुंगारियातील झुंगन व डुंगन लोक हीं एक तुर्की तारत जात असून ते मुसुलमान धर्माचा अभिमान बाळगतात, कुलजामध्ये तारतार, मोंगल, डुंगन वगैरे जाती आहेत. जगताई टर्किश हीच चिनी तुर्कस्तानातील सार्वत्रिक भाषा होय. बहुतेक सर्व व्यापार चिनी लोकांच्या ताब्यांत आहे. कुलजा व झुंगारिया सोडून एकंदर लोकसंख्या सुमारे २०,००,००० आहे. झुंगारियाची संख्या ६००००० आणि कुलजाची संख्या १२०००० इतकी आहे. यारकंद, खोतान, काश्गर, अक्सू, केरिया, कुलजा, झुंगारिया वगैरे मुख्य शहरें आहेत, महम्मदी हाच अखिल चिनी तुर्कस्तानचा एक धर्म होय. राजकीय दृष्ट्या हा देश चीनच्याच ताब्यांत आहे.

व्यापार व उद्योग.—कृषिकर्म, गुराची जोपासना व मासे धरण्याचा धंदा या ठिकाणी चांगला चालतो. सोने, जस्त, तांबें, पेट्रोलियम, कोळसा, माठ वगैरे खनिज पदार्थ विपुल सांपडतात. खोतान येथे रेशीम व गालिचे तयार होतात; काशगर येथे कापसाचा व्यापार चालतो; फाराशार येथे कातड्याचा धंदा चांगला चालला आहे. लोंकर, कातडी, कापूस, गालिचे, रेशीम, धान्य, मॅन्चा व फळ इत्यादि मालाची निर्गत होते. चहा, रुपें व अफु चीनमधून आणला जाते. किराणा माठ हिंदुस्थानांतून तेथे नेला जातो व कापड, साखर, काड्याच्या पेठ्या व कातडे वगैरे वस्तू रशियन तुर्कस्तान व रशियामधून या ठिकाणी आणल्या जातात. उंट, घोडे, बैल वगैरे वाळणान्या कारवान लोकांकडून व साधारणतः व्यापारी दळणवळण ठेवले जाते.

इतिहास.—स्लाव व थ्यूटानिक वंशाचे मूळ पुरुष असे जे आर्य लोक ह्यांची वस्ती चिनी तुर्कस्तानांत अत्यंत प्राचीन काळी होती व तारिम प्रदेशांत बॅक्ट्रियाशी समान अशा तऱ्हेची सुधारणा फैलावली होती. ख्रिस्ती शकाच्या आरंभा तारिम प्रदेशांत आर्य व यूरल अल्ताई लोक रहात होते असे दिसते. आर्यांची एक टोळी वाखन येथे गेली; वैदिक व श्वेद भाषांची फारकत होण्यापूर्वीच्या कालाइतकी प्राचीन अशी वाखन येथील विद्यमान भाषा असावी असे दिसते. पांचव्या व सातव्या शतकांत तेथे बौद्धांचा चांगलाच पगडा बसला. त्या काळी खोतान येथे शंभर मठ व पांचशे भिक्षू असून हिंदी वाङ्मय प्रस्तुत झाले होते. ७९० साली पूर्व तुर्कस्तान तिबेटी लोकांच्या ताब्यांत होते. अकराव्या शतकांत मोंगलांच्या टोळ्या चिनी तुर्कस्तानांत प्रवेश करू लागल्या. १२२० साली चेंगीझखान याने तुर्कस्तान व कासगारिया हे प्रांत काबीज केले. चौदाव्या व पंधराव्या शतकांत बुखारा व समरकंद ही ठिकाणे विद्यास्थाने बनली होती. व तेथून वरचे विद्वान लोक कासगारियास गेले होते. चंगोहोके धर्मस्वातंत्र्य देण्यांत आले होते. बुखारा येथील मुहाना चिनी तुर्कस्तानांत एक प्रबळ खोजा वर्ग निर्माण केला व नंतर अंतस्थ बंडाळी माजू लागली. चिनी लोकांनी या संधीचा फायदा घेतला व सर्व चिनी तुर्कस्तान जवळ जवळ आपल्या ताब्यांत घेतला; १८५७ त मोंगलांनी चिनी सत्ता उधळून लावण्याचा प्रयत्न केला होता. पण तो फसला व अशा रीतीने चिनी तुर्कस्तान हा भाग चीनचा एक प्रांत बनला.

प्राचीन अवशेषः—खोतानपासून फार दूर नसलेल्या एका वाळवंटांत १८९६ साली डॉ. व्हेन हेडिन यांस कांहीं जुनी रत्ने, बुद्धाच्या मूर्ती व नाणी सांपडली. ख्रिस्तपूर्व तिसऱ्या शतकांतील या वरील वस्तू असाव्या असे म्हणतात. टकला माकन नामक एक जुने शहरहि सांपडले आहे. मातीचीं भांडी मूर्ती, पुतळे, नाणी; संस्कृत ब्रह्मी; व चिनी लिपीत लिहिलेले जुने लेख, वगैरे वस्तू डॉ. स्टेन यास सांपडल्या आहेत. यांचा काळ ख्रिस्त शकारंभ असावा असे म्हणतात. डॉ. हेडिन

यास १९०१ साली तिसऱ्या शतकातले लौहून शहर सांपडले. १९०४ साली डॉ. व्हॉन ली कॉक यासहि वरचे जुने लेख व वस्तू सांपडल्या. १९०६-१९०८ साली डॉ. स्टेन याने चिनी तुर्कस्तानांत ठिकांठकाणी वरचे संशोधन करून अनेक जुन्या वस्तू मिळविल्या व विविध माहिती गोळा केली.

तुळजापूर, ता. लु. का.—हैद्राबाद संस्थानांतील उस्मानाबाद जिल्ह्यांतील एक तालुका. लो. सं. जहागीर धरून (१९०१) ५८४१५. क्षेत्रफळ ४११ चौ. मै. परंतु १९०५ साली नलदुर्ग तालुका यांत मिळाल्यामुळे क्षेत्रफळ ७८१ चौ. मै. होऊन लोकसंख्या ११४७५० झाली. संबंध तालुक्यांत एक तुळजापूर व दुसरे मोरम ही दोन शहरे आहेत. तुळजापूर तालुक्यांत १३४ खेडी असून यांतील १६जहागीरी आहेत. काळीचे उत्पन्न ३ लक्ष (१९०१). लोहारे व रानजोरी याच तालुक्यांत मोडतात.

शहरः—तुळजापूर शहर सोलापूरपासून २८ मैल व उस्मानाबादपासून १४ मैलांवर आहे. लो. सं. (१९०१) ६६१२. या ठिकाणी करोडगिरांचे नाके, दवाखाना, टपाल-ऑफीस व पोलीस कचेरी ही असून व्यापारी पेठ आहे. डॉंगराच्या पायथ्याशी तुळजा भवानीचे देऊळ आहे. दसऱ्याच्या पौर्णिमेस या ठिकाणी मोठा मेळा भरतो. कोल्हापूर आणि सातान्याच्या राजांनी भवानीचे देऊळ बांधले असे म्हणतात. दर मंगळवारी येथे आठवडाबाजार भरतो.

तुळशीदास—सुप्रसिद्ध हिंदी कवि व महान् रामभक्त. याचा जन्म इ. स. १५३२ त राजापूर नांवाचे यमुनेच्या दक्षिण तीरावर एक गांव आहे तेथे झाला. हा सरजूपुरी ब्राह्मण होता असे त्याच्या कवितावलीवरून समजते. याचा जन्म 'अभुक्तमूल' या अशुभ योगावर झाल्यामुळे त्याच्या आईवापांनी त्याला टाकून दिले व एका साधूने त्याचा प्रतिपाळ करून त्याला वाढविले. या साधूवरोवर तीर्थाटन करण्यांत व रामकथा श्रवण करण्यांत त्याचा लहानपणचा काळ गेला. तुळशीदासाचा बाप कोणी पाराशर गोत्री आत्माराम शुक्ल दुवे म्हणून होता. याच्या आईचे नांव हुसळी. तुळशीदासाच्या गुरुचे नांव नरहरी. शूकरक्षेत्री त्याचे अध्ययन होऊन त्याचे लग्न झाले. याच्या सासऱ्याचे नांव दीनबंधु पाठक व स्त्रीचे नांव रत्नावली. त्याला लवकरच मुलगा झाला, त्याचे नांव तारक असे होते. स्त्रीवर तुळशीदासाची अत्यंत प्रीति होती. एकदा तो परगांवी गेला असता त्याची बायको माहेरी गेली. तुळशीदास घरी येतांच त्याला बायको माहेरी गेली आहे असे कळले. तो तडक तिकडे निघाला. तेथे पतिपदनीच्या भेटीनंतर पत्नीने त्याच्या अविचारी प्रेमाबद्दल खालील शब्दांत कानउघाडणो केली.

'लाज न...त आपुकी घोरि आयेहू साथ ।
धिक् धिक् ऐसे प्रेमकी कहा कहौ मे नाथ ॥
अस्थिचर्ममय देह मम तामौ जैसी प्रीत ।
तैसी जौ श्रीराममहँ होत न तौ भवभीत ॥'

या कानउघाडणीने तुळशीदासाचे डोळे उघडले व वैराग्य उत्पन्न होऊन तो अयोध्येस गेला; व तीर्थाटणे करण्यांत काळ घालवू लागला. अयोध्येस असतांना एकदां प्रभु रामचंद्र तुळशीदासाच्या स्वप्नांत येऊन त्यांनीं सुलभ प्राकृतांत रामायणाची रचना करावी अशी तुळशीदासास आज्ञा केली व त्याप्रमाणे रामनवमी (१५७४) या दिवशीं त्यानें रामायण रचण्यास सुरवात केली. पुढे त्याचे अयोध्येतील वैरागी वैष्णवाशी पटेनासे झाले त्यामुळे तो काशीस येऊन राहिला. काशीस तो असीघाट येथे रहात असे. या ठिकाणी १६२३ मध्ये तो मरण पावला.

तुळशीदास हा अकवराच्या कारकीर्दीच्या शेवटीं व जहांगीरच्या कारकीर्दीच्या प्रारंभी झाला. तोडरमल, अबदुल रहिमखान खाना, जयपूरचे महाराज मानसिंह इत्यादि मोठमोठे लोक याचे स्नेही होते व ते त्याच्या नित्य दर्शनास जात असत. तोडरमल्लाशी तुळशीदासाचा फार दाट परिचय होता. तोडरमल्ल वारल्यावर तुळशीदासाला फार दुःख झाले व तोडरमल्लवर त्यानें एक सुंदर शोकगीत लिहिले आहे. यांतून एक दोन दोहे खाली दिले आहेत.

महतो चारो गांवको मनको बडो महीप ।
तुलसी या कलिकालमे अपसे तोडर दीप ॥
तुलसी राम सनेहको सिरधर भारी भार ।
तोडर धरे नखांदहू जग कर रहीं उतार ॥
तुलसी उर थाला विमल तोडर गुणगण बाग ।
समुद्धि सुलेचन सीचिहे उमगि उमगि अनुराग ।
रामधाम तोडरगये तुलसी भयौ निसौच ।
जियबो मीत पुनीत विनु यही वडे संकोच ।

हे शोकगीत अत्यंत करुणरसपूर्ण व स्नेहसन्ने अर्थबलेले आहे. याच्या संबंधीच्या पुष्कळ आख्यायिका आहेत. त्यांवरून त्याची कीर्ति पुष्कळ पसरली होती असें सद्दज अनुमान होतें. त्याच्या नांवावर लहानमोठे एकवीस ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. पण त्यांपैकी १२ ग्रंथच तुळशीदासाचे असवेत असें दिसते. ते ग्रंथ येणेप्रमाणे:- (१) रामललालहृष्ट. (२) वैराग्यसंदीपनीयाचे संतस्वभाववर्णन, संतमहिमावर्णन, शांतिवर्णन असे भाग पाडण्यांत आले असून त्याची दोहा, सोरठ व चौपाहा या छंदांत रचना केली आहे. (३) बरंबे रामायण-हे बरवा छंदांत लिहिले आहे. (४) पार्वतीमंगल-हे पार्वतीच्या लग्नावद्दल आहे. याची अरुण व हरिगीती छंदांत रचना केली आहे. (५) जानकीमंगल, (६) श्रीरामाग्या उर्फ श्रीराम सगुणावली, (७) दोहावली-या ग्रंथांत निरनिराळ्या विषयावर ५७३ दोहे व सोरठ आहेत. (७ अ) सत्सई-या ग्रंथांत भक्तिप्रेमनिर्देश, उपासना-पराभक्तिनिर्देश, सांकेत वक्रोक्ति-रामरसवर्णन, आत्मबोधनिर्देश, कर्मसिद्धांतयोग, ज्ञानसिद्धांतयोग व राजनीतिप्रस्ताववर्णन या विषयांवर काव्यरचना आहे. पण पुष्कळांच्या मते हा ग्रंथ तुळशी-

दासाचा नसावा. (८) कवितारामायण. (९) गीतारामायण. (१०) कृष्णगीतावली. (११) विनयपत्रिका. (१२) रामचरित मानस.

रामचरित-मानस हे तुळशीदासाचे अत्यंत प्रसिद्ध काव्य होय. इंग्रज अगर ख्रिस्ती मनुष्य शेक्सपियर अगर वायवलास जितका मान देतो तितका किंचहुना त्याच्याहून अधिक मान या ग्रंथाला हिंदी मनुष्याकडून मिळतो. उत्तर हिंदुस्थानांत तुळशीरामायण न वाचणारा माणूस विरळा. या ग्रंथांत म्हणींची तर समृद्धिच आहे. या ग्रंथावरील रूपक बहारीचे आहे. रामचरित्र हे मानससरोवर रूपून त्यांत उतरण्यासाठी या काव्याचे सात सोपान केले आहेत. त्यांत रामयज्ञरूपी जल भरले आहे. चौपाईरूपी त्यांत दाट कमळांची पावे लागली आहेत. अशाच तऱ्हेनें हे रूपक लांबलेले आहे.

या काव्याचा प्रारंभ अयोध्येस झाला व त्याची परिपूर्ति काशीत झाली. वाल्मीकी रामायणाच्या आधारे हे काव्य लिहिलेले असले तरी वाल्मीकी रामायणाच्या कथाभागांत पुष्कळच फरक तुळशीदासाने केला आहे. 'कैकेयी आणि मथरा संवाद' व 'रावण-अंगद-संवाद' हे वाल्मीकीच्याहून निराळे आहेत. सृष्टिवर्णनेंही तुळशीदासाने आपली स्वतःची घातली आहेत. रूपकावर व दृष्टांतावर तुळशीदासाचा भर फार आहे. त्याचे दृष्टांत समर्पक व मार्मिक असतात. त्यांचे सृष्टिनिरीक्षण सूक्ष्म होतें. उदाहरणार्थ, 'पंकनेरुण सोह अरु धरणी । नीतिनिपुण नृपकी जस करणी' ॥ किंवा 'फूले कमल सोह सर कैसे' । निर्गुण ब्रह्म सगुणमय जैसे ॥ अशी शेरुडो उदाहरणे देतां येतील. तुळशीदासाच्या उक्ती बेकनच्या वाक्याप्रमाणे नीतिसूत्ररूपी असतात. त्यामुळे तुळशीरामायण म्हणजे एक मोठा नीतिग्रंथच आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही. क्वचित ठिकाणी रसपरिपोषांत कमीपणा वाटतो पण तो लक्षांत घेण्यासरखा नाही. ऐतिहासिक दृष्ट्या याची फारशी किंमत नाही.

या काव्याची भाषा पुराणी अवधी आहे. यांत चौपाया, दोहा, सोरठ व लांब वृत्ताचे छंद आहेत. सर्व वृत्ते मात्रावृत्ते आहेत. या ग्रंथाची भाषा पाल्हाळिक नाही, सूत्रमय आहे. त्यामुळे पुष्कळांदां त्यांत क्लिष्टता आली आहे. पण या काव्यामध्ये त्याच्या भाषाप्रभुत्वाची साक्ष उत्तम पडते. त्याची कविता प्रासादिक, भक्तिप्रधान व सधुर आहे.

तुळशीदास कदा शैव किंवा वैष्णवहि नव्हता. रामभक्तीचा तुळशीदासाने फार प्रसार केला. तुळशीदासाच्या काळी कृष्णोपासना, शाक्तमत व निरनिराळ्या ग्रामदेवतांची उपासना इत्यादि अनेक मते प्रचलित होती, पण कृष्णोपासनेशिवाय इतर सर्व मतांना पाठीमागे टाकून तुळशीदासाची रामोपासना उत्तरहिंदुस्थानांत फार फैलावली व त्याचा तत्कालीन समाजावर फार उत्तम परिणाम झाला असे दिसून येते.

तुळस-या वनस्पतीचे झाड सुमारे दोन हात उंच वाढते. तुळस ही हिंदुस्थानांतच आढळते. काळी व पांढरी अशा

द्विच्या दोन जाती आहेत. तुळशीच्या पानांचा व मंजि-
न्यांचा देवपूजेकडे उपयोग करतात. तुळस ही विष्णूला फार
प्रिय असल्याचें पुराणांत वर्णन आहे. वैष्णव लोकांत तुळ-
शीचें माहात्म्य फार आहे. कार्तिकातील द्वादशोसं दरवर्षी
विष्णूचा तुळशीशीं विवाह लावण्याची चाल हिंदु लोकांत
आहे. तुळशीची पूजा तित्य करण्याबद्दल (विशेषतः
स्त्रियांनीं) वराहपुराणादि ग्रंथांत विवेचन आहे. आर्य-
वैद्यकाप्रमाणें तुळशीच्या रसाचा अनेक औषधांत उपयोग
केला जातो. (वनौषधिगुणादर्श भा. ४ था पहा).

तुळसीबाई—ही यशवंतराव होळकराची एक आवडती
राख असून यशवंतरावाचें वेड वाढून जेव्हां त्याला अटकेंत
ठेवण्याची पाळी आली (इ. स. १८०८) तेव्हां रामपुरा
मुकामी असें ठरलें कीं अमीरखान पेंढारी यानें तुळसीबाईचें
नांव पुढें करून राज्याचा सर्व कारभार पहात जावा.
तुळसीबाई ही फार सुंदर, शिकलेली, हुशार, पण दुष्ट,
रामांत, सूड उगवणारी व अत्यंत बदफैली होती. दुसऱ्यास
मोह पाडण्याचा गुण तिच्या अंगां विशेष होता. हिनें
होळकरशाहीचा कारभार दहा वर्षे केला. यशवंतरावाच्या
मृत्यूपूर्वीच तिनें केसरबाईपासून झालेला त्याचा मुलगा
मल्हारराव यास दत्तक घेतलें होतें; मात्र कारभार स्वतः
तुळसीच पाहो. यशवंतराव होळकर मरण पावल्यावर (२०
ऑक्टोबर १८११) हिनें मल्हाररावाच्या नांवानें उघडपणें
आपण स्वतः राज्यकारभार हांकण्यास सुरुवात केली.

मल्हाररावाच्या दत्तविधानानंतर अमीरखान लवकरच
पुन्हां राजपुतान्यांत गेला. तथापि त्यानें जातांना गफूरखान
(जावऱ्याच्या नवाबाचा पूर्वज) नांवाच्या आपल्या एका
नातलग्नास तुळसीबाईकडून जहागीर देववून त्याला आपला
प्रतिनिधि म्हणून बाईजवळ ठेविलें.

तुळसीबाई कारभार पाहूं लागल्यापासून सरकारसारा
रातसर वसूल हेईना, सैन्य कक्षांत राहीना व संस्थानचा खर्चहि
भागवितां येईना. राज्यांत सर्वत्र घोटाळे होऊन फौजत
वखेडे माजले. परंतु अमीरखानानें ते तात्पुरते मोडले. या
सुमारास पुढील एक गोष्ट घडली. फौजत धर्माकुंवर म्हणून
एक महत्त्वाकांक्षी अहीर सरदार होता. त्यानें मल्हारराव
व तुळसी यांना मारून सत्ता बळकावण्याचा कट केला व
त्यांना पकडून कैद केलें. तेव्हां अमीरखान परतला व त्यानें
त्यांना मुक्त करून अहोरास फांशी दिलें. तरी सुद्धां राज्यांत
सर्वत्र अंदाधुंदी झाली. बाईच्या बदफैलीपणामुळें जवळचे
लोकहि तिचा तिटकारा करूं लागले. आपापसांतच लूट व
मारामारी होऊं लागली. शेती ओसाड पडली. खजिन्यांत
पैसा नसल्यामुळें निरनिराळ्या व्यक्तींच्या हाताखाली फौजा
देऊन त्यांना वाटेल ते उपाय योजून आपलें पोट भरण्या-
करितां व पैसा मिळविण्याकरितां रवाना करण्यांत येऊं
लागलें. पैसा गोळा करीत असतांना शेजारच्या संस्थानाचे
हक्क पायाखाली तुडविले जात. तुळसीबाईच्या कारकीर्दीस

आरंभ झाल्यानंतर लवकरच महमदखान वंगप याच्या
हाताखालचे लोक वंडखोर बनून ते खानदेशप्रांत लुटूं
लागले. निजामाच्या मुलखांत शिरून ते होळकराच्या
अंबर जिल्ह्यांतहि घुसले.

होळकराच्या राज्यांत आतां दोन तट पडले होते. एक
मराठ्यांचा व दुसरा पठाणांचा. त्या दोन्ही तटांतील लोक एक-
मेकांविरुद्ध कारस्थानें करण्यांत गुंग झाले होते. दरवारांत खून,
फांशी व लांचलुचपत आणि बाहेर लुटालूट, जाळपोळ, व
रक्तपात ह्याशिवाय दुसऱ्या गोष्टी नव्हत्या. तेव्हां अमीर-
खानानें व शिघानें ही स्थिति सुधारण्याचा प्रयत्न केला.

स. १८१७ त रावबाजीनें मल्हारराव होळकरास आपल्या
मदतीस बोलाविलें. होळकरी फौज कूच करून महेश्वरास
आली असतां मालकमनें मल्हाररावास पेशव्यांकडे न जाण्या-
बद्दल कळाविलें. इंग्रजांशी तह करण्याचा तुळसीबाईहि विचार
होता; परंतु ते तिचें म्हणणें सैन्यांतील अधिकाऱ्यांस पसंत
नव्हतें; म्हणून तराणे गांवां त्यांनीं एके दिवशीं (२० डिसें-
बर १८१७) पहाटें प्रथम मल्हाररावास तुळसाबाईच्या
तंबूतून निराळें काढून नेलें व त्याच रात्री तिचा वध करून
तिचें प्रेत क्षिप्रेंत फेंकून दिलें. तिच्याबद्दल फारसें कोणाला
वाईट वाटले नाहीं. [डफ; नाडकर्णी-होळकरांच्या राज्याचें
सामान्य वर्णन.]

तुळजा आंग्रि—तुळजा हा कान्होजी आंग्र्याचा
रक्षापुत्र (राजवाडे खं. ६. ले. ४५३). त्याच्या आईचें नांव
गहिनाबाई. स. १७३४ त हा आपला सावत्र बंधु संभाजी
याजबरोबर हवशापासून अंजनवेल कारागज करण्यास गेला.
संभाजी दौळतीवर असतां हा त्याचा कारभारी होता. सन
१७४० त हिराकोटाजवळ संभाजीच्या व पेशव्यांच्या लोकांत
जी झटपट झाली तीत हा जखमी होऊन पेशव्यांचा हातीं
सांपडला. पुढें (१७४१ डिसेंबर) संभाजी मरण पावल्यावर याचें
व पेशव्याचें सडकून वैर जुंपलें. यानें यमाजी शिवदेवाच्या
वशिल्यानें मानाजीविरुद्ध शाहूकडे कारस्थान चालविलें.
तेव्हां जो अंजनवेल घेईल त्यास सरखेलाचें पद देऊं अशी
शाहूनें अट घातली, त्याप्रमाणें तुळजाजानें स. १७४२ त
अंजनवेलचा किल्ला घेतला. त्यावर आंग्रि घराण्यांतील तंटा मिट-
विण्याकरितां शाहूनें मानाजास वजारतमाव हा किताब देऊन
त्यास कुलाब्याचा अधिकार दिला व तुळजास सरखेले ही पदवी
देऊन सुवर्णदुर्गापासून थेट दक्षिण कोंकणपर्यंतची हद्द वाढून
दिली. ही तडजोड तुळजाजीस पसंत पडली नाहीं. त्यानें
मानाजीचे कविले अडकवून ठेविल्यामुळें ब्रह्मदस्वामीनें ते
सोडून देण्याविषयी त्यास एक पत्र लिहिलें. शाहूच्या पश्चात्
तर तुळजाजीचें वर्तन अनावर झालें. रा. वासुदेवशास्त्री खरे
म्हणतात कीं तुळजाजी हा चित्पावनांचा कटा द्वेष असून तो
त्यांचा फार छळ करीत होता (मराठे व इंग्रज प्रस्तावना,
पृ. १८). त्यानें ब्राह्मणांस फार उपद्रव केला. रयतेस छाडा-
छेड केली. तो सरकारांत नेमणुकीप्रमाणें एवज न भरतां

उद्दामपणें वागूं लागला व पेशव्यांस मुळांच जुमानिनासा झाला. तारावाईचा व पेशव्यांचा तंटा जोरांत असतां तुळाजींन उचल घेतली; आरमाराच्या जोरानें पेशव्याविरुद्ध वावरणाऱ्या तुळाजींस नुसत्या फौजेच्या बळावर त्रिकुणें पेशव्यांस शक्य नव्हतें. या कारणास्तव आरमारास प्रतिआरमार आणून तुळाजींशीं युद्ध करण्याचा व्यूह रचला. तुळाजींचा नाश करण्यास इंग्रज टपलेलेच होते. यामुळें पेशव्यांनीं इंग्रजांची मदत मागतांच त्यांनीं ती मोठ्या खुपीनें देऊं केली.

यावेळीं रत्नागिरी किल्ला बावडेकर अमात्यांचा असून तो तुळाजींन हस्तगत केला होता, तो व सुवर्णदुर्ग असे दोन किल्ले तुळाजींजवळ पेशव्यांनें मागितले. तुळाजीं म्हणाला कीं सुईच्या आप्राइतकी मृत्तिका देणार नाही. तेव्हां पेशव्यांनें “ रामाजी महादेव यांस सांगून, इंग्रज अनुकूल करून तुळाजींवर मसलतीचा योग मांडिला. सुवर्णदुर्गांत व विजयदुर्गांत वगैरे फितुरांची संघानें रामाजी महादेव खेळूं लागले.”

तुळाजीविरुद्ध पेशव्यांनीं करवीरकरांशीं हि कारस्थान आरंभिलें तेव्हां करवीरकर यांनीं तुळाजींकडून अंमल दूर करून सरकारांत दिला (१८ फेब्रुवारी १७५५).

रामाजी महादेवामार्फत इंग्रज व पेशवे यांच्या दरम्यान करार होऊन (१९ मार्च १७५५) इंग्रजांचें आरमार मुंबई वंदर सोडून निघालें (२२ मार्च). दुसऱ्या दिवशीं कमांडर जेम्स यांनें राजापुत्री बंदरावाहेर आंगऱ्यांच्या १८ जहाजांचा पाठलाग करून त्यांना पळवून लाविलें. पुढें पेशव्यांची ७ तारखे, १ वातेला व ६० गलबतें इंग्रजांस मिळालीं (ता. २५). ता. २९ ला इंग्रजांचा व आंगऱ्यांचा सामना होऊन, इंग्रज आंगऱ्यांचा पाठलाग करीत जयगडपावेतो जाऊन दुसऱ्या दिवशीं सुवर्णदुर्गास परत आले. त्याच वेळीं रामाजीपंत हा किल्ल्यावर मारा करीत होता. त्यास इंग्रजांनीं मदत केली. किल्ल्यांतील लोकांचाहि मारा कांहीं कमी नव्हता. ता. ३ एप्रिल रोजीं किल्ल्यांतील दारूखाना आग लागून उडाला व यामुळें किल्ल्यांतील लोक सैरावैरा पळूं लागले. दुसऱ्या दिवशीं संध्याकाळीं तहाचें बोलणें लावण्यास किल्ल्यांतील लोक रामाजीपंताकडे आले. परंतु ते बोलाचालींत वेळ काढून बाहेरच्या मदतीची वाट पहात आहेत अशी शंका येऊन रामाजीपंतानें ता. १२ रोजीं तोफांचा मारा करून किल्ला घेतला. सुवर्णदुर्गाशिवाय मराठ्यांनीं तुळाजींचे आणखी सहा किल्ले इंग्रजांच्या मदतीनें काबीज केले. नंतर पावसाळा सुरू झाल्यामुळें मोहीम थांबली. पावसाळा संपल्यावर मोहिमेस पुन्हां सुरवात झाली. आंग्रि दरसाल पेशव्यास कांहीं खंडणी पाठवीत असत. ती तुळाजींनें बंद केल्यामुळें ती मागण्याकरितां पेशव्यांचे वकील मध्यतरां तुळाजींकडे गेले असतां त्यांनें त्यांचीं नाकें कापून परत पाठविलें होतें, त्यामुळें पेशवे जास्त चिडले. पेशव्यांची फौज खंडोजी माणकराच्या हाताखालीं आंगऱ्यांच्या मुखांत शिरून त्याचा प्रदेश काबीज करीत चालली. तिनें विजयदुर्ग किल्ल्याशिवाय बाकीचा सर्व प्रदेश काबीज केला (जाने. १७५६).

तेव्हां तुळाजी आंग्रि पंताकडे येऊन तहाच्या खटपटीस लागला. त्यावेळीं (फेब्रु. १७५६) इंग्रजी आरमार विजयदुर्गपुढें येऊन दाखल झालें, त्यावेळीं तुळाजींचें व पेशव्यांचें तहाचें बोलणें चाललें असल्याचें इंग्रज अधिकारी वाटसनला कळलें. परंतु तुळाजींशीं तह करावयाचा नाही, असा निश्चय करून एकदम किल्ला स्वाधीन करण्याविषयीं वाटसननें त्यास निरोप पाठविला व वेळेवर जबाब न आल्यामुळें आणि पेशवेहि जरा कां कूं करीत आहेत असें पाहून ता. १२ रोजीं इंग्रजांनीं किल्ल्यावर तोफांचा मारा सुरू केला. चार वाजतां इंग्रजांचे गोळे आंगऱ्यांच्या जहाजांवर पडून त्यांचीं सर्व लढाऊजहाजे जळून खाक झालीं. ता. १३ रोजीं सकाळीं इंग्रजांचे कांहीं लोक जमीनवर उतरले. पेशव्यांची फौजहि उतरणार होती. तीस उतरूं देऊं नये म्हणून इंग्रजांनीं पुन्हां किल्ल्यावर मारा सुरू केला. कॅप्टन फोर्ड आपले लोक वरोबर घेऊन संध्याकाळीं किल्ल्यांत शिरला; आणि त्यानें वर इंग्रजांचें निशाण लाविलें. तहाची वाटाघाट चालू असतां इंग्रजांनीं किल्ल्यास वेढा दिला म्हणून तो उठविण्याबद्दल रामाजीपंतानें पुष्कळ प्रयत्न केले. इंग्रजांस किल्ल्यांत दहा लक्षांचा ऐवज मिळाला. तो त्यांनीं सर्व ' तुम्ही तुळाजींशीं संघान ठेवून करार मोडला अशी ' उलट सबब सांगून एकद्वानांच दडपला. वास्तविक इंग्रज हें मदतीस आले होते व मराठे सांगतील त्यापमाणें त्यांनीं वागण्याचें काम होते. असे असतांना किल्ला घेण्यासाठीं व मराठे आरमारांत दुफळी जाणून इंग्रजांनीं किल्ला घशांत उतरविला. यानंतर एक महिन्यांत तुळाजींचा सर्व प्रांत व २७ किल्ले दोस्तांनीं घेतले

शेवटीं तुळाजी हा पेशव्यांचा खंडोजी माणकर यांच्या स्वाधीन झाला. त्यास मरेपर्यंत कैदेत ठेविलें. तुळाजींनें कैदेत असतांनाच फंदफितुरी करून पेशव्यांस बराच उपद्रव दिला. नानासाहेबांच्या मृत्युसमयीं तुळाजी दंगा करणार होता. तुळाजींस वंदन, सोलापुर, राजमाची, विसापूर, नगर, चाकण, दौलताबाद वगैरे ठिकाणच्या किल्ल्यांत कैदेत ठेविलें होतें. अखेर तो वंदन येथें कैदेतच मेला. कैदेत त्याच्या पायांत बेडी असे. मात्र त्याचे पुत्र व बायका वरोबर असत. पुत्रांनीं मुद्धा बंड वगैरे केलीं. त्या सर्वांच्या पोटगीचा बंदोबस्त पेशव्यांनीं ठेविला होता. तुळाजींचे दोन मुलगे बारा चौदा वर्षांनीं कैदेतून पळून मुंबईस इंग्रजांच्या आश्रयास गेले असें म्हणतात.

एका इंग्रज व्यापाऱ्यानें तुळाजींचें वर्णन पुढलिप्रमाणें केलें आहे. “ तुळाजी निमगोरा, उंच, भव्य देखणा व अत्यंत स्वाबदार होता. त्याला पाहिल्याबरोबर मूर्तिमंत शौर्याची कल्पना मनःत येई. त्याची कृतीहि रूपास साजेशीच होती. कोणतेहि जहाज त्याच्या तावडींत सांपडलें म्हणजे तें सहसां सुटून जात नसे. इंग्रज व्यापारी त्याच्या त्रासास इतके कंटाळले कीं, ' देवा कसेहि करून यास आमच्या तावडींत आणून दे, ' अशी परमेश्वराची ते करुणा भाकूं लागले. तुळाजींची

शक्ति व तयारी परिपूर्ण होती. त्याची बंदरे भरभराटीत असून रयत सुखी होती. तीस हजार फौज त्याजपाशी जय्यत होती. तोफखान्यावर अनेक कुशल यूरोपीय लोक लष्करी व आरमारी कामे झटून करीत होते. त्याच्या आरमारांत साठांवर जहाजे असून शिवाय हत्ती, दारुगोळा व शस्त्रास्रें असंख्य होती. [राजवाडे खंड १, २, ३, ६; शाहुमहाराज चरित्र; धाकटे रामराजेचरित्र; ब्रह्मचरित्र; पत्रे यादी; इ.सं. आंगरे हकीगत; कैफियती; नानासाहेबांची रोजनिशी; फॅरेस्ट-मराठा सिराज; एडवर्ड ईव्ह-व्हायेज ऑफ इंडिया; डफ.]

तुळापूर—पुण्याच्या ईशान्येस १६ मैलांवर ज्या ठिकाणी भीमा व इंद्रायणी या दोन नद्यांचा संगम होतो तेथे हें खेड आहे. याचें मूळचें नांव नागरगांव असें होतें. याला तुळापूर हें नांव कसें पडलें याविषयी अशी एक आख्यायिका आहे की, एकदां अदिलशाही सरदार मुरारपंत याच्या हत्तीचें वजन करण्याकरितां या ठिकाणी शहाजीनें त्या हत्तीस एका नवेंत चढविलें, व हत्तीच्या वजनामुळें पाण्यांत नाव किती बुडाली तें पाहून नंतर त्यानें त्या हत्तीस बाहेर काढून त्याच्या जागीं ती नाव तितकीच पुन्हां पाण्यांत बुडोवितो व बरेचसे दगड टाकले. मग या सर्व दगडांचें निरनिराळें वजन करून शहाजीनें त्या हत्तीचें वजन किती होतें तें मुरारपंतास सांगितलें; व म्हणूनच या खेड्याचें नांव बदलून त्यास तुळापूर असें नवीन नांव देण्यांत आलें. या सुमारास सूर्यग्रहण असल्यानें मुरारपंतानें आपली तुळा करून ती ब्राह्मणांस वांटून दिली व संबंध गांव अग्रहार म्हणून ब्राह्मणांस इनाम दिला. यास ऐतिहासिक आधार सांपडले आहेत व कदाचित या गोष्टीनेच तुळापूर हें नांव पडलें असावें. १६८९ सालीं येथें अवरंगजेबाची छावणी असतांना संभाजीचा या ठिकाणीं हाल हाल करून वध करण्यांत आल्यामुळें या गांवास ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्त्व आलेलें आहे. [डफ; वाड-सनदा पत्रे.]

तूद—भापेचें नांव. निलगिरी पर्वताच्या रागांमध्ये रहणाऱ्या एका रानटी जातीची ही भापा आहे. हे तूद अगर तुदवर लोक या पर्वतांत रहणाऱे मुळचे रहिवासी नव्हत असें सिद्ध झालें आहे. पण ते कोठून आले हें मात्र निश्चितपणें सिद्ध झालें नाहीं. या लोकांची संख्या हजारोपेक्षां जास्त नाहीं. तथापि यांच्यामधील कांहीं विलक्षण चाली-रीतींवरून या जातीला थोडें फार महत्त्व प्राप्त झालें आहे. रेव्हरंड मेस्झ नांवाच्या एका मिशनऱ्यानें या लोकांसंबंधीं व त्यांच्या भापेसंबंधी परिश्रमपूर्वक माहिती जमा केली आहे व पोप नांवाच्या एका इंग्रजानें तूद उर्फ तोड भापे-संबंधी एक व्याकरणहि तयार केलें आहे. तूद अगर तोड हा शब्द तामील तोर म्हणजे धनगर या शब्दापासून आलेला आहे असें त्यांचें म्हणणें आहे पण तें बरोबर दिसत नाहीं. हे तूद लोक अफू खाणारे असून त्यांच्यांत बहुभर्तृकत्वाची चाल आहे. यांच्यामध्ये पूर्वी बालहत्या

प्रचारांत असल्याकारणानें छियांची संख्या फार कमी होऊन त्यामुळें ही बहुभर्तृकत्वाची चाल प्रचारांत आली असें कांहीं विद्वानांचें मत आहे.

तूर—या झाडास लॅटिनमध्ये कजानस इंडिकस, इंग्रजीत पिज्जनपी, मराठीत तूर, हिंदीत तुवार, (तुवर) इत्यादि नांवें आहेत.

इ ति द्वा स.—हें झाड हिंदुस्थानांत फार प्राचीन काळापासून प्रसिद्ध आहे. परंतु तुरीचीं झाडे आपोआप होत असल्याचें कोणी लिहिलें नाहीं. यावरून हें पीक मूळचें येथील नसून बाहेरून आलें असलें पाहिजे. आफ्रिकेत याचीं झाडे आपोआप होतात. चीनमध्ये हें मुद्दाम करतात व आपोआपहि होतें. परंतु पूर्वीच्या चिनी लोकांस याची माहिती असल्याचें दिसून येत नाहीं. फिजीमध्ये पाद्री लोकांनीं हें आणलें व मादागास्करमध्ये तें पूर्वीपासूनच आहे.

कडधान्याच्या सर्व झाडांत तुरीच्या झाडाचा विस्तार जास्त होतो. तुरीचें झाड चार फुटांपासून सहा फुटांपावेतो उंच वाढतें. खेडा जिल्ह्यांत गौराडू जमीनींत व विलासपूरकडे तें यादूनहि उंच वाढतें. तुरीचीं मुळें जमीनींत खोल जातात व तळजमीनींतील पोषकद्रव्यें पृष्ठभागीं आणतात. तुरीची शेंग दोन ते ३ इंच लांब असते. उत्तर हिंदुस्थानांतील अर-हर(तूर)चें झाड फार मोठें वाढतें. तुरीत दोन तऱ्हेचीं फुले आढळतात. पैकीं पिवळीं फुलें सर्वत्र आढळतात; व तांबडीं, म्हैसुराकडील तुरीत आढळतात. या तुरीची शेंग व दाणेहि मोठे असतात. तुरीत दोन जाती आहेत; हळवी व गरवी. खानदेशांतील व बारामतीकडील तूर हळवी असते; बाकी सर्व तुरी गरव्या होत. म्हणजे पेरिल्यापासून सात ते दहा महिन्यांत त्या तयार होतात.

रंगावरून हिच्या मुख्य दोन जाती पडतात. पांढरी व तांबडी. पैकीं पांढरी तूर फार करून गुजराथेंत पिकते. तिला सुरती किंवा जंबूसरी असें म्हणतात. ह्या तुरीची डाळ लवकर शिजते. उत्तर हिंदुस्थानांतील अरहरचा रंगहि पांढरा भुरकट असतो. तांबडी तूर सर्वत्र होते. हिला घांटी तूर म्हणतात. ही शिजण्यास जरा जास्त वेळ लागतो.

तूर ही बहुतकरून स्वतंत्र पेरित नाहींत. तर ती खरि-पांतील ज्वारी, बाजरी, तीळ, कोद्रा वगैरे धान्यांशीं मिसळून किंवा मोगणपद्धतीनें पेरितात. दर एकरां तुरीचें बीं सुमारें २ ते ४ पौंड लागतें. भडोच व सुरतकडे तूर हें पीक खरीप व रब्बी यांच्या दरम्यान म्हणजे आगस्ट सप्टेंबरांत पेरितात. गुजराथेंत तूर व तीळ अशी मिसळून पेरितात. उत्तर गुजराथेंत कित्येक वेळां हें पीक स्वतंत्र करि-तात. कॉकणांत तूर जुजबी पेरितात. उत्तर कॉकणांत हिची थोडी लागवड आहे. मळखंड जमीनींत हें पीक रब्बी हंगामांत पेरितात. तुरीबरोबर पेरलेला बाजरी व ज्वारी हीं पिकें कापून घेतल्यावर तुरीचा जास्त विस्तार होतो. देशावर “ बाजरी काड व तूर पाड ” अशी म्हण आहे. त्याप्रमाणे

वाजरीचे पीक काढतांना तूर जितकी तुडविली जाईल तितका तिचा विस्तार अधिक होतो असे म्हणतात. तूर जनिवारीपासून मार्चपावेतो तयार होते. केव्हां केव्हां तुरीच्या वरच्यावर शेंगा काढून घेतात. पण जेव्हां पीक फार असते त्यावेळी झाडे कापून त्याच्या पेंढ्या बांधतात व त्या लागलीच वाहून आणून खळ्यांत वाळवितात. त्या शेतांत ठेविल्यास शेंगा उन्हाने फुटून धान्य शेतांत पडते. दाणे तयार करण्यासाठी एकेक झाड किंवा लहान पेंढ्या घेऊन फळीवर बडवितात. तुरीच्या बीवडांत दुसऱ्या साली विनखताने चांगले पीक येते.

सरासरी दर एकरी उत्पन्न. (आंकडे पौडांचे)

मिसळीचे पीक बी	१००—१५०
उत्तर गुजराथेतील बी	३००—५००
स्वतंत्र पीक बी	१२००—१५००
भुस्सा वगैरे	२००—३००

रोग.—रोपे लहान असतांना ती संबंध उबलून मरतात. ढग आले म्हणजे फुले गळून पडतात. शेंगा आल्या म्हणजे तुरीवर बारीक किडे पडतात. ते शेंगांत शिरून आंतील दाणे खातात. हे किडे शेतकरी लोक मोठी पाटी दोरीने गळ्यांत बांधून तुरीच्या ओळींमधून फिरून एका काठीने झाड पाटीमध्ये वाकवून झाडतात व झाडावरील किडे पाटीत पाडतात. नंतर ते किडे जमीनीत पुरून टाकतात. हे काम शेतकरी लोक मोठ्या पहाटे करतात.

तुरीच्या पानांचे व शेंगांचे भूस हें गुरांचे पौष्टिक व आवडते खाद्य आहे. तुरीच्या झाडाचे ओले शेंडेहि गुरांस खावयास घालतात. उत्तर बंगाल व आसामांत लाखेचा किडा पोसण्यास तुरीची लागवड करतात. मादागास्करमध्ये तुरीची पाने एकप्रकारच्या रेशमाच्या किड्यास खावयास घालतात. तुरीच्या पिठाचे पोटीस करतात. तूर, तुरट, गोंड, पचनास झुलकी, कफ व पित्तदारक आहे.

तूळ—द्रविडी भाषा. तामिळी, तेलगू व कानडी या सुसंस्कृत भाषांच्या खालोखाल तूळ भाषेचा नंबर लागतो. १९१० मध्ये ही भाषा बोलणाऱ्या लोकांची संख्या ५३१४९८ होती. तूळ व कानडी या दोन्ही भाषांची वर्णमाला सारखीच आहे. या भाषेतील वाङ्मय मात्र फारच थोडे आहे. किंबहुना नार्हाच म्हटले तरी चालेल. तरी पण वाङ्मयाच्या अभावी सुदां या भाषेची वरीच वाढ झाली होती असे दिसते. चंद्रगिरी व कल्याणपुरी या दोन नद्यांमधील प्रदेशामध्ये हिचा प्रचार होता. पण हल्ली या भाषेचा फारसा प्रचार नसल्यामुळे ती भाषा मागे पडू लागली आहे. तरी पण ही भाषा बोलणारे तूळ लोक हे पुराणमताभिमानी असल्यामुळे अद्यापहि त्यांनी अपली भाषा जिवंत ठेवली आहे. ख्रिस्ती धर्मात गेलेल्या तूळ लोकांना कानडी व तूळ या भाषा शिकविण्यांत येतात.

तूळ याचा मूळ अर्थ मृदु अगर नम्र असा आहे यावरून हें नांव प्रथम लोकांना लावण्यांत येत असावे व नंतर लोकांच्या नांवावरून भाषेला तें नांव पडले असावे. तूळ भाषा ही मलयालम भाषेची एक पोटभाषा असावी असा कित्येक विद्वानांचा समज होता. याचे कारण तूळ ब्राह्मण संस्कृत मलयालम लिपीत लिहीत असत. पण तूळ भाषेच्या अभ्यासकांनी तूळ भाषा ही मलयालम भाषेची पोटभाषा नसून ती स्वतंत्र भाषा आहे असे निर्विवाद सिद्ध केले आहे. ब्रिगेल नामक युरोपियन पंडिताने 'तूळ भाषेचे व्याकरण' हा ग्रंथ प्रसिद्ध करून त्या भाषेसंबंधी महत्त्वाचे शोध लावले आहेत. तूळ भाषा मलयालम अगर तामीळ भाषेहून अगदी निराळी असून तिचे कानडी भाषेशी किंचित सादृश्य दिसते असे त्याने म्हटले आहे. मद्रासच्या आसपासच्या भागांत वेळाळ लोकांची वस्ती असून ते आपल्याला तूळ व वेळाळ असे म्हणवून घेतात असे एलिस म्हणतो. पूर्वी या भागांत कुंवर नांवाची एक मंडपाळांची जात होती. तिला हांकून देऊन तूळ लोकांनी या भागांत वस्ती केली होती असे दिसते. तरी पण या भागांत तूळ लोकांची मोठी वस्ती नव्हती व त्यांच्या भाषेचा तामीळ भाषेवर कांहींच परिणाम घडून आलेला दिसत नाही.

तेओथर—मध्य हिंदुस्थान, रेवासंस्थानांत ही एक तहशील आहे. क्षेत्रफळ ८१६ चौरस मैल. तहशीलत ५०५ खेडी असून १९०१ साली लोकसंख्या १०५१५४ होती. उत्पन्न ३.३ लक्ष रुपये. मुख्य गांव तेओथर. लो. सं. (१९०१) १५९३. येथे एक शाळा व दवाखाना आहे.

तेकराराज—बंगाल, गया जिल्ह्यांतील जहांगीर. सुरवातीस धीरसिंग नांवाच्या लहानशा जमीनदाराने ही जहांगीर स्थापिली. धीरसिंगाचा मुलगा सुंदरसिंग याने नादीरशहाच्या स्वारीने १७३९ साली झालेल्या गडबडीचा फायदा घेऊन शक्य तेवढी जहांगीर वाढविली. याला अहमदशहाने राजा ही पदवी दिली. याचा दत्तक पुत्र बुनीआद हा याच्या मागून गादीवर आला, परंतु १७६२ साली कासिमअल्लीने त्यास कपटाने बुडवून मारले. नंतर मोठ्या मुष्किलीने याचा मुलगा ब्रिटिश अधिकाऱ्याच्या स्वाधीन केला. हा मुलगा सन १८४० मध्ये मरण पावल्यावर हें राज्य त्याच्या हितनारायण व मोदनारायण नांवाच्या दोन मुळांत वाटले गेले. पुढे हितनारायण साधू बनल्यामुळे आपले राज्य महाराणी इंद्रजीत कुंवर नांवाच्या आपल्या बायकोस दिले. या राणीने महाराजा रामनारायण कृष्णसिंह यास दत्तक घेतले. परंतु हा लवकरच मरण पावल्यामुळे सर्व राज्य महाराणी राजरूप कुंवर नांवाच्या त्याच्या बायकोस दिले. या राणीने सर्व राज्य आपली मुलगी राधेश्वरीकुंवर हिला दिले. सन १८८६ मध्ये हिचा मुलगा महाराजा कुमार गोपालशरण नारायणसिंग यास ९ आणे हिश्याचे सर्व राज्य मिळाले. उत्पन्न ७.३४ रुपये आहे.

७ आण्यांचा हिस्सा मोहनारायणसिंगाच्या नंतर त्याच्या दोघी बायकांना मिळाला. त्यांनी १८७० साली बाबूराम बहादूरसिंग नांवाच्या आपल्या पुतण्यास सर्व राज्य दिले. याने मरणानंतर आपल्या नातेला दिले व तिने आपली मुलगी राजकुमारी भुवनेश्वरकुंवर हिला दिले. या ७ आण्यांच्या हिश्याच्या राज्यांत ७१५ खेडी असून क्षेत्रफळ ५२३ चौरस मैल आहे. उत्पन्न सरासरी ६ लक्ष.

तेल्लपूर—हे गांव, आसाममध्ये, दरंग जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण असून ब्रह्मपुत्रा नदीच्या उजव्या तीरावर वसले आहे. हे गांव पौराणिक बाणराजा याच्या राजधानीचे शहर होते, व याच राजाने श्रीकृष्णाबरोबर युद्ध केले असे सांगतात. इली येथे डेप्युटी कमिश्नरचे ऑफिस आहे, याच ठिकाणी या राजाचा राजवाडा होता असे तेथील लोकांचे म्हणणे आहे. यांत सर्व साधारण सार्वजनिक इमारती असून शिवाय वेड्यांचे हॉस्पिटल व दवाखाना आहे. येथील व्यापारी लोक कापड, मीठ, तेल विकतात व रबर, मोहऱ्या व इतर पदार्थ विकत घेतात. येथे एक हायस्कूल आहे.

तेनकासी, तालुका व गांव.—मद्रास तिनेवेळी जिल्ह्यांतील एक पश्चिम घांटाच्या पायथ्याशी असलेला तालुका. क्षेत्रफळ ३७४ चौरस मैल. लोकसंख्या १९२१ साली २२२४८८ होती. यांत तीन मोठी गावे असून ९३ खेडी आहेत. मोठी गावे:—तेनकासी, कदैयनलूर आणि सूरदई. यांतील जमीनीला चित्तर नदीच्या कालव्यांत्रे पाणी पुरविले जाते. मुख्य ठिकाण तेनकासी. येथील व्यापार भरभराटीचा असून हे क्षेत्र आहे. 'कुटालम' चा प्रसिद्ध धबधबा या गांवापासून ३ मैलांच्या अंतरावर आहे.

तेनासरीम, तालुका व गांव.—खालचा ब्रह्मदेश, मिरगुड जिल्ह्यांत अगदी पूर्वेकडील तालुका. क्षेत्रफळ ४०३३ चौरस मैल. १९०१ साली लोकसंख्या १०७१२ होती. यांत ११४ खेडी आहेत. अध्यापिकां जास्त जमीनीत तांदुळ व बाकीच्या जमीनीत इतर पीक होते.

शेंकडो वर्षेपर्यंत हे गांव सयामशी होणाऱ्या व्यापाराचे मुख्य बंदर होते. येथे एक दगडी खांब असून बायका या खांबाला नेहमी भेटण्याकरिता येतात व त्याला सोन्याची पाने चिकटवतात. या गांवांत असणाऱ्या टॅकडीवर नुकताच एक शिलालेख सांपडला असून 'विजयनराजाने १४९१ ते १५२६ सालपर्यंत पेंगू येथे राज्य केले' असे त्यांत लिहिले आहे.

तेनालरामलिंग—हा कवि शालिवाहनाच्या १५ व्या शतकांत तेनाली खेड्यामध्ये ईश्वर प्रगट वारु नामक ब्राह्मण कुलांत जन्मला होता. कृष्ण रायलू राजाच्या दरबारांत जे प्रख्यात आठ कवी होते, त्यांत हा होता असे म्हणतात. याने भटपालक्या नांवाच्या राजाजवळील कवीपैकी एकाजवळ राहून संस्कृत भाषा व तेलंगी भाषेचे व्याकरण यांचा अभ्यास केला होता. याने कृष्णदेवाच्या राणीवर एक काव्य

रचून दरबारांत प्रवेश मिळविला असे सांगतात. यास राजाश्रय मिळाल्यावर याने पांडुरंगमहात्म्य नांवाचे एक रसाळ काव्य लिहिले. हा अतिशय थट्टेखोर असून याच्याबद्दल अनेक गोष्टी कालिदास व भोजराजा किंवा अकबर व विरबलप्रमाणे प्रचलित आहेत. [कवि चरित्र.]

तेरकनांवी—संस्थान म्हैसूर, जिल्हा म्हैसूर, गुंडलपेट तालुक्यांतील गांव. याचे पूर्वीचे नांव त्रिकदंबपूर असे होते. इ. स. १६२४ त म्हैसूरच्या राजाने हे गांव घेतले. इ. स. १७४७ मध्ये मराठे लोकांनी येथे असलेल्या किल्ल्याचा विध्वंस केला.

तेरदाळ—शुंबई, संस्थान सांगली, तेरदाळ विभागाचे हे गांव मुख्य ठिकाण आहे. हे कृष्णा नदीच्या उजव्या तीरावर वसले असून लोकसंख्या १९०१ साली ६१२५ होती. हे गांव व्यापाराचे मोठे ठिकाण असून येथील लोकांचा मुख्य धंदा म्हटला म्हणजे साऱ्या, धोतर, आणि कांबळी करणे हा होय. पूर्वी या गांवांत तांबे व पितळ यांचा बराच व्यापार चालत असे. येथे प्रभूस्वामी व नेमनाथ या नांवाची ११८७ साली बांधलेली जैन लोकांची फार महत्त्वाची अशी दोन देवळे आहेत.

तेरी तहशील—वायव्य सरहद्दीवरील प्रांत, कोहात जिल्ह्यांत ही एक तहशील आहे. क्षेत्रफळ १६१६ चौरस मैल असून लोकसंख्या १९०१ साली ९४३६३ होती. कर व जमीनमहसूलाचे उत्पन्न ९५००० रुपये. लोकवस्ती खडक जातीच्या पठाण लोकांची असून खानबहादूर अबदूल गफूरखान हा त्यांचा मुख्य आहे. हा तालुका त्याच्या जहागिरिचा आहे.

तेरुवेळ्लूर—प्रख्यात जी अन्हेयर तिचा भाऊ. हा कवि होता. मैलापूर येथील वेळ्लूर नामक पुरुषाने यास वाढविले. तेथे हा चांगला विद्वान झाला. पुढे वयात आल्यावर मदुरा शहरास गेला व तेथील वेदशेखर राजाच्या दरबारांतील ४९ पंडितांस जिंकले. हा नीच जातचा असतांहि यास तामिळ विद्यालयांत येऊ देत, इतकेच नव्हे तर तेथे याचा मोठा सत्कारहि करीत. व्याख्येवर कोलर म्हणून जो ग्रंथ याने तामिळ भाषेत केला आहे, त्यांत याने मानवी प्राण्यांच्या आयुष्यांतील निरनिराळ्या स्थितींचे उपदेशरूपाने श्लोकबद्ध असे क्रमवार वर्णन केले आहे. या ग्रंथाची प्रसिद्धि सर्व दक्षिण हिंदुस्थानभर आहे; व तामिळ भाषेत जे जे ग्रंथ आहेत त्या सर्वांत याची रचना सर्वोत्कृष्ट मानलेली आहे. एलिसने याचे इंग्रजीत भाषांतर केले आहे. वेळ्लूर याने यास वाढवून विश्व शिक्षित्यामुळे याच्या नांवापुढे त्यांचे नांव जोडले असावे असे दिसते. असे सांगतात की नीतिविषयपर याची कविता पुष्कळ असून याने आपल्या इतर भावडांप्रमाणेच लग्न केले नव्हते. [कविचरित्र.]

तेल—तेलाचे मुख्य तीन प्रमुख विभाग आहेत. (१) खानिज तेल, (२) उद्भिज अथवा वनस्पतिज तेल

आणि (३) प्राणिज अथवा सेंद्रिय तेल. वनस्पतिज तेलांत दोन प्रकार आहेत. (अ) सर्व वनस्पतींमध्ये सामान्यपणे असणारे सामान्य तेल व (आ) फक्त कांहीं वनस्पतींतून निघणारे सुवासिक तेल.

खनिज तेल — खनिज तेल म्हणजे भूगर्भांतून निघणारे तेल होय. तेल हा शब्द साधारणतः सर्व तेलांसच लाविण्यांत येतो. त्यामुळे वन्याच जुक्या होण्याचा संभव असतो. वस्तुतः खनिज तेल व प्राणिज अथवा वनस्पतिज तेल ह्यांमध्ये इतके मोठे अंतर आहे की, तेल ही संज्ञा त्या सर्वांस लाविणे फार जुकीचें आहे. हेच काय, पण त्याहून अगदी भिन्न अशा गंधकापासून तयार होणाऱ्या ' सल्फ्यूरिक ॲसिड ' सारख्या द्रव्यास देखील तेल ही संज्ञा वापरण्यांत येते. उदाहरणार्थ, ऑईल ऑफ विट्रिअल, हे एक त्याचें जुने नांव आहे. कोणत्या सर्वसाधारण गुणधर्मांमुळे तेल ही एकच संज्ञा ह्या भिन्न भिन्न पदार्थांस लाविण्यांत येते याचा विचार केल्यास असे आढळून येईल की, हे सर्व पदार्थ पाण्यासारखे प्रवाही आहेत. त्या सर्वांत एक प्रकारचा दाट व चिकटपणा सर्व साधारण आहे, व रंगहि वन्याच अंशी निघून जाण्यासारखा आहे इत्यादि. रसायनशास्त्रदृष्ट्या खनिज तेलाची रचना प्राणिज अथवा वनस्पतिज तेलांच्या रचनेपासून फारच निराळी आहे. खनिज तेलांतील अंतर्द्रव्ये पाहू गेल्यास, ती बहुधा कर्व व उज्ज ह्या दोन मूलद्रव्यांपासून झालेल्या निरनिराळ्या पदार्थांचे मिश्रण आहे असे आढळून येईल व ह्याच कारणामुळे ह्यांस कर्बोज (कार्बोहायड्रेट्स) असे एक सामान्य नांव देण्यांत आले आहे. आतां यांत कांहीं अंशी गंधक, नत्र, प्राण यांच्या मिश्रणाचीहि कांहीं द्रव्ये आहेत व तीं सर्व कशा रीतीने भूगर्भांत मिश्र झालीं असावी ह्या संबंधाने अनेक विचारसरण्या आहेत. ह्या प्रश्नास भूस्तरशास्त्र दृष्ट्या व रसायनशास्त्रदृष्ट्या असे दुहेरी महत्त्व असल्यामुळे त्याकडे वन्याच शास्त्रज्ञांचे लक्ष वेधले आणि यामुळे बरेच निरनिराळे तर्क प्रस्थापित झाले, व अद्यापि देखील त्यांतील खरा कोणता व खोटा कोणता हे ठरावयाचें आहे. प्रत्येक विचारसरणास पुष्टिदायक व घातक होणारी अशी उदाहरणे देण्यांत येतात. त्यांतील तीन तर्क जे दूरवर पसरले आहेत ते येणेप्रमाणे:—

(१) सर्वांत जुनी विचारसरणी अशी की, तेलाची उत्पत्ति मूल निरिंद्रिय खनिज द्रव्यापासून झालेली आहे. हिच्या उत्पादक व अनुवादक लोकांचें म्हणणें असे की, भूगर्भातील असामान्य उष्णतेमुळे व तीत सतत होत असणाऱ्या ज्वलन-प्रयोगामुळे आंत असलेले लोखंड अथवा इतर कांहीं खनिज द्रव्ये व कोळसा यांचे एकप्रकारचे मिश्रण तयार होत असले पाहिजे (उदा० आर्यन कार्बाईड); पुढें या मिश्रणावर जमीनीत असलेले पाणी अथवा पाण्याची वाफ पडून तिच्यापासून मेथेन, ईथेन इत्यादि वायू तयार होतात व पुढें त्यांच्या मिश्रणापासून व एकमेकांवर होणाऱ्या परिणामापासून तेल

तयार होतें. ह्या तर्कास मुख्य विघातक गोष्ट म्हणजे सर्व खनिज तेलांचा "वर्तुलाकार गतिधर्म" हो होय. या तर्काला 'इमॅनेशन थिअरी' अशी प्रचलित संज्ञा आहे.

(२) दुसरा तर्क असा आहे की तेल हें प्राणिज द्रव्यांपासून तयार होत असावें; प्राणिज अथवा सेंद्रिय द्रव्ये म्हणजे सर्व प्रकारचीं रासायनिक द्रव्ये होत (त्यांमध्ये कोळसा हे एक मुख्य अंतर्द्रव्य होय). येथें प्राणिजे (ऑर्ग्यानिक) ह्या शब्दाचा अर्थ फक्त प्राणिमात्रापासून होणारा एवढाच आर्कुचित घेत नाहोत. कांहीं शास्त्रज्ञांनी प्राणिज म्हणजे फक्त प्राणिमात्रांपासून किंवा फक्त वनस्पतीपासून अथवा दोहोंच्या मिश्रणापासून होणारे पदार्थ असा अर्थ केला आहे. 'सी एन्गलर' नामक विख्यात तैलशास्त्रज्ञाच्या म्हणण्याप्रमाणें या वनावांत भूगर्भातील प्राणिमात्रांच्या अवशेषांचाच उपयोग होत असावा. पृथ्वीच्या पृष्ठभागावरील निरनिराळ्या थरांमुळे एकेकाळीं पृष्ठभागावर असलेले हे सर्व अवशेष भाग कांहीं काळानंतर आंत खोल गेले व वरील प्रचंड दडपणामुळे ते कुजून जाऊन त्यांमधून निघणारे निरनिराळे प्रवाही वायू एकत्र जमून त्यांच्यापासून तेल होत असावें, असे त्याचें म्हणणें आहे. तेलांत असणाऱ्या गंधक किंवा नत्र (नायट्रोजन) वगैरे द्रव्यांमुळे ह्या विचारसरणीस बरीच पुष्टि मिळाली आहे. तरी पण वर सांगितलेल्या वर्तुळाकार गतिधर्मांमुळे हिलाहि धक्का बसतोच. कारण खनिज तेलांची गति उजवीकडून डावीकडे आहे व प्राणिमात्रांच्या अवशेषांतील निरनिराळ्या द्रव्यांची गति डावीकडून उजवीकडे आहे.

(३) वनस्पतिमात्र पदार्थांच्या द्रव्यांची व विशेषतः वनस्पतिज तेलांची गति डावीकडेच असल्यामुळे, प्राणिज ह्याचा अर्थ वनस्पतीपासून होणारे व कर्व हें मुख्य द्रव्य ज्यांत आहे ते पदार्थ असा करून कांहीं लोकांनी एक तिसरीच विचारसरणी पुढें केली आहे. पण असे धरल्यास गंधक व नायट्रोजन हे कोठून आले ह्या प्रश्न राहतोच.

अमुक एके ठिकाणी तेल आहे किंवा नाही, हें भूगर्भशास्त्रांतील कांहीं विवक्षित ठोकळावरून कळतें. अलीकडे ह्या कामासाठी एक नाजुक यंत्र तयार करण्यांत आले आहे. बहुधा रक्ष, खडकाळ, डोंगरी व उष्णकटिबंधांत असलेल्या जमिनींतून तेल आढळतें. तेलाचा वर लिहिल्याप्रमाणें तपास लागल्यानंतर, जमिनीत भोक पाडून त्यांतून नळ आंत खोल उतरवितात. हे नळ तेलाच्या पृष्ठभागाहून खोल, शेट तेलाच्या बुडापर्यंत तीनचारशें अथवा त्याहूनहि जास्त फूट जमिनीत नेलेले असतात. आंत असलेल्या तेलाच्या पृष्ठभागावर तेलांतून निघालेले वायू (ग्यासेस) कित्येक शतकांपासून जमलेले असल्यामुळे, त्यांचे एक प्रचंड वजन पृष्ठभागावर पडलेले असतें. अशा तेलांत नळ चुसविल्यास पृष्ठभागावरील वजनामुळे खालचें तेल नळांतून बाहेर उसळू लागतें. कित्येक वेळां तर तें इतक्या जोरानें उसळतें की, नळ खोदण्यास केलेलीं यंत्रें (जीं पृष्ठभागांवर

असतात ती), आंतील नळ, व इतर जिनसा यांस तें दूरवर फेंकून देतें; व तेलाचा एक प्रचंड झोत शें दोनशें फूट उंच (किट्येक दिवस) उडत रहातो, व लाखों ग्यालन तेल जमिनीवर पाण्यासारखें वहात जातें. सुरवातीला वायूच्या वजनामुळे तेल पृष्ठभागावर आणण्यासाठी इतर कोणत्याहि प्रकारची शक्ति लागत नाही. परंतु पुढें पुढें मात्र तिची गरज लागते. याप्रमाणें तेल वर काढल्यानंतर तें शुद्ध करून मग उपयोगांत आणतात. आज जगामध्ये रशिया, बाल्कनराष्ट्र, उत्तर व दक्षिण अमेरिका, मेक्सिको व ब्रह्मदेश येथे तेलाच्या खाणी आहेत. दर वर्षी सुमारे पांच कोटि टन तेल याप्रमाणें वर काढण्यांत येतें. त्यापैकी तीन कोटि वीस लक्ष टन फक्त उत्तरअमेरिकेंतील खाणांतून निघतें व दहा लक्ष टन हिंदुस्थानच्या वाट्यास येतें.

वर काढलेलें कच्चे तेल म्हणजे एक अठरा धान्यांचें कडबोळें होय. त्यामध्ये नाना प्रकारचे आणि नाना तऱ्हेचे इतर पदार्थ मिश्र झालेले आढळतात. हें तेल वर काढल्यानंतर त्याला गंधकामात्र (सल्फ्युरिक ॲसिड) ने साफ करण्यांत येतें. पुष्कळ वेळां हा विधि ' फुलसे अर्थ ' नांवाच्या एका भुसभुशीत अशा मातीच्या योगानेंच उरकण्यांत येतो. ह्या तेलांतून नंतर इतर पदार्थ भिन्न करावे लागतात, व पुढें ते आपापल्या गुणधर्माप्रमाणें कमी जास्त मोलांने विकले जाऊन त्यांचा निरनिराळ्या ठिकाणी उपयोग करण्यांत येतो. हे पदार्थ म्हणजे (१) वेन्डीन (प्रवाही शक्ति, मोटर्स वगैरे चालविण्याकरितां), (२) केरोसीन तेल (जाळण्याकरितां), (३) हलकी तेल (प्रवाही शक्ति-मध्यम प्रकारच्या यंत्राकरितां), (४) पॉलिश-ॲईल (सफाई तेल), (५) गॅसोलीन (प्रवाही शक्ति), (६) रिगोलिन (७) पॅराफिन (सफेत दिसणारें नरम मेण, मेणवती व औपधीकामाकरितां), (८) जड तेल (प्रवाही तेल, बॉयलरकरितां). (९) अस्फाल्ट (डांबर व इतर उपयोगांकरितां). ह्या तेलांचा उपयोग उष्णता मिळविण्याकडे दिवसेंदिवस जास्त होत आहे. आधुनिक काळांत गिरण्यांचे बॉयलर आगगाळ्यांचीं एंजिन व आगबोटींचीं एंजिन, तसेंच इतर हजारों कामांत त्या तेलाचा अथवा त्यांतील कांहीं विवक्षित पदार्थांचा उपयोग केला जातो. त्यामुळे तेलास प्रवाही जळण (लिक्विड फ्युएल) ही एक संज्ञा देण्यांत आली आहे. कोळशापेक्षां हें ठेवण्यास व इकडून तिकडे हलविण्यास जास्त सोईस्कर असल्यामुळे व विशेषतः त्यांतील उष्णता उत्तम दगडी कोळशाच्या उष्णतेपेक्षां सव्वापटीन जास्त असल्यामुळे, हें जळण म्हणून आज कोळशापेक्षां उपयुक्त झालें आहे.

व न स्प ति ज ते ल (प्हेजिटेबल ॲईल).—वनस्पतिज तेलाची मूळ रचनाच खनिज तेलांच्या पदार्थांरचनेहून भिन्न आहे. खनिज तेलाची रचना जितकी सरळ तितकीच ह्याची अवघड आहे. ही तेलें मुख्यत्वेकरून ' ग्लिसरीन ' व ' फॅटी ॲसिड्स ' अशा दोन भिन्न प्रकारच्या पदार्थांपासून

झालेली आहेत. ह्या सर्वांच्या मुळाशीं ग्लिसरीन हें मुख्य आहे व त्याला निरनिराळ्या ॲसिडांची जोड मिळून मग निरनिराळीं तेलें तयार झालीं आहेत. मुख्यतः स्टियरीक, पाल्मिटिक, ओलेयिक, मिसेस्टिक, लीनोल्फिक, ॲरचिक, केप्रिक, व्हॅलेरीक, व्युरीटिक, असेटिक इत्यादि ॲसिड्स हीं मुख्य आहेत. ह्याशिवाय इतरहि बरींच ॲसिड्स आढळण्यांत येतात. कार्बनमध्ये प्राणोज श्रेणी (ॲ-एच ग्रूप) मिश्र केली तर तीस हॅड्रोक्सील अथवा अल्कोहोलिक श्रेणी म्हणतात. ग्लिसरीन हें अशा तीन श्रेणी मिळून झालेलें सर्वांत साधें असे तिहेरी अल्कोहोल होय. ह्या तीन श्रेणींपैकी प्रत्येकांतील (उच्च) हयड्रोजन काढून या एवजीं फॅटी ॲसिड तेथें ठेविल्यास जी एक नवी रचना तयार होते, ती सर्व प्रकारच्या वनस्पतिज व प्राणिज तेलांच्या मुळाशीं आढळते. मात्र त्यांत थोडेफार फरक असतात. तथापि त्या सर्वांचें मूल तत्त्व हेंच होय. हीं तिन्ही ॲसिडें अथवा त्यांतील एखादें दुसरें, अथवा त्यांचीं निरनिराळीं प्रमाणें हीं या सर्व तेलांत असतात.

फॅट याचा अर्थ मराठींत चरबी असा आहे. इंगर्जीत तिचा प्राणिज तेल असा सर्वसामान्य अर्थ असला तरी रसायनशास्त्र निराळा अर्थ करतात. फॅट म्हणजे नैसर्गिक स्थितींत घट्ट होणारें तेल होय. मग तें प्राणिज असो. अथवा वनस्पतिज असो. खरें पाडूं गेल्यास रसायनशास्त्रदृष्ट्या त्या दोहोंत फारसे अंतर नाही. त्यांची रचना व त्यांत असलेलीं बहुतेक द्रव्ये सारखांच असतात. वनस्पतिज तेलांतहि पुष्कळ तेलें अशीं आहेत की तीं साधारणपणें घट्टच असतात. उदाहरणार्थ, खोबऱ्याचें, ताडाचें, मोहाचें, कोकोचें तेल इत्यादि. या तेलास इंगर्जीत बटर (लोणी) अथवा ' फॅट ' (चरबी) अशा संज्ञा प्रचलित आहेत. मराठींत मात्र चरबी म्हणजे प्राण्याच्या अंतर्भागांतून निघालेलें घट्ट तेल होय. खोबऱ्याचें तेल कितीहि घट्ट असलें तरी त्यास खोबऱ्याची चरबी अथवा खोबऱ्याचें लोणी म्हटल्याचें कोठेंच आढळत नाही. तेल पातळ असो वा घट्ट असो, तें उन्हांत ठेविल्यास पातळ होतें व थंड केल्यास घट्ट होतें. पातळपणा व घट्टपणा फक्त त्यांत असलेल्या निरनिराळ्या अम्लांवर अवलंबून आहे, ह्याशिवाय दुसरा कोणताहि भेद त्यांत नसतो. सर्व प्रकारच्या चरबी साधारणतः हवेंत ठेविल्यास घट्ट दिसतात. मात्र माशांची तेलें पातळ असल्यामुळे त्यास ट्रेन-ॲईल असें म्हटलें जातें.

ह्या तेलांचा प्रसार वनस्पतिराज्यांत सर्वत्र दूर प्रसरलेला आहे. सूक्ष्मदर्शकयंत्रानें पाहिल्यास वनस्पतींचीं पानें, फुलें, फळे, फांया, व मुळे हीं साधारणतः एकप्रकारच्या अतिसूक्ष्म अशा चौकोनी अथवा लंबवर्तुलाकार पेशींच्या (सेल्स) समूहाचीं असतात. त्यांमध्ये जीवनरस, पेपीरस, जीवस्थान, गर्भ व पोकाळा इत्यादींचा समावेश झालेला असतो. यामध्ये अथवा या जीवनरसांत मिश्र स्थितींत व पेपीरसांत लहान विंदूंच्या रूपानें तेल आढळतें. त्याचप्रमाणें लहान मोठ्या

प्रमाणात तें वनस्पतीच्या इतर प्रत्येक भागांतहि दृष्टीस पडतें. अशा तेलांत स्टार्च, क्लोरोफॉल, गोंद व कांहीं रंग इत्यादि मिश्र असतात.

प्रत्येक जातीची वनस्पति व तिचा प्रत्येक भाग ह्यांत तेल असतें. तथापि तेलाचा खरा सांठा वनस्पतीच्या बीजांत असतो. या ठिकाणीं देखील हे तेलाचे कण, जीवनरसातील प्रोटीन या पदार्थांबरोबर मिश्र होऊन स्निग्ध (एमलशन) स्थितीत असतात. या स्थितीत ते तापविल्यास त्यांतलि पदार्थ पुन्हां स्वतंत्र होतात. त्यामुळे तेल लवकर निघून त्याचा अवशेषाहि बराच कमी होतो. त्याच कारणास्तव तेलांचे बीं अथवा त्यांचे बारीक केलेंले पीठ ह्यांस तःपवावें लागतें.

वियांमध्ये एकहि बी विनतेलाची आढळण्याची नाहीं; मात्र निरनिराळ्या वियांमध्ये तेलांचे प्रमाण कमी-जास्त असतें. एवढेंच नव्हे तर, एकाच जातीच्या बीमध्ये निरनिराळ्या हवामानांत निरनिराळें प्रमाण आढळतें. उत्तर अथवा दक्षिणध्रुवापासून निघून जसजसें आपण उष्ण भागांत जावें, तसतसें तेल असलेल्या वियांच्या लागवडीचें मान जास्त जास्त आढळतें व साधारणतः समशतोष्ण व उष्ण काटबंधांत हें प्रमाण फार आहे. हिंदुस्थान, उत्तर व दक्षिण आफ्रिका, उत्तर अमेरिका, ब्राझिल अरजेन्टाईन-रिपब्लिक इत्यादि देश म्हणजे ह्या तेल-बियांचीं कोठारेंच होत.

जरी वनस्पतीच्या प्रत्येक भागांत तेल असतें, तरी तेल काढण्यास फक्त वियाच घेतात. वनस्पतीच्या दुसऱ्याहि कांहीं भागांचा उपयोग ह्या कामीं क्वचित होतो. उदाहरणार्थ, ऑलिव्ह व ताडाचें तेल हीं त्या त्या फळांच्या रसांतून काढतात. न्हवारबर तेल हें मुळापासून, व मिस्थल तेल हे देठांपासून निघतें. ज्या बीमध्ये 'स्टार्च' जास्त असतो तांत तेल थोडें निघतें व जांत स्टार्च थोडा तांत तेल जास्त निघतें. तेल निघणाऱ्या वनस्पतींची संख्या अपार आहे.

त्यांतील प्रमुखांची यादी येणेंप्रमाणें:—

नांव	तेलांचे प्रमाण टक्के	नांव	प्रमाण शेंकडा तेल
नारळ	४०-४५	ताड	६५-७२
वदान	४८-५०	राई	२२-२८
सरसु	३३-४३	भुईमूग	४५-५०
एरंडेल	४६-५३	मोह	५०-५५
तीळ	५०-५८	सूर्यफुल	२१-२२
रामतीळ	४२-४८	करडई	३०-३५
रतनज्योत	३५-४०	जवस	३२-४१
सरकी	२४-२६	अक्रोड	६०-६५
ताग	२५-३५	खसखस	४१-५०
कांकडी	२३-२५	कोको	४५-४७
चहाचे बी	४०	चौलमुग्रा	५०-५२
ऑलिव्ह	४०-६०	तंबाखू	३०-३२

वनस्पतिज पातळ तेलांचे मुख्यतः तीन विभाग केलेले आहेत. (१) वाळणारी तेल, (२) अर्धवट वाळणारी तेल, व (३) न वाळणारी तेल.

(१) वाळणारी तेल. — या तेलांत लिनोलेनीक, आयसोलिनोलेनीक, इत्यादि असंपृक्त ऑसिडस जास्त प्रमाणांत असतात. हा संपृक्त अथवा असंपृक्तपणा (सॅचुरेटेड किंवा अनसॅचुरेटेड) त्यांतील आयोडीनच्या प्रमाणावरून कळतो. वाळणाऱ्या तेलांत हा प्रमाण अंक फारच मोठ्या प्रमाणांत आढळतो. उदाहरणार्थ, तागाचें तेल प्रमाण अंश १५७-१६६, जवसाचें तेल प्र. अं. १७१-१९० इ.

(२) अर्धवट वाळणारी तेल. — ह्यांमध्ये बरील ऑसिडस थोड्या कमी प्रमाणांत असून ओलेईक इत्यादि संपृक्त ऑसिडस जास्त प्रमाणांत असतात उदा. तिळाचें तेल, कापसाचें तेल इ. यांचा प्रमाण अंश १३० च्या आंत आहे.

(३) न वाळणारी तेल. — ह्यांत ओलेईक जातीचीं संपृक्त ऑसिडस जास्त व असंपृक्त कमी. उदाहरणार्थ, ऑलिव्ह, बदाम, भुईमूग इत्यादि तेलें प्र. अ. १०० च्या आंत

तेल काढण्यास कोठें व कोणत्या देशांत सुरवात झाली हें सांगणें बरेंच कठिण आहे. पाश्चिमात्य लोकांनां तरी निदान ही माहिती इजिप्शियन लोकांकडून मिळाली ह्याबद्दल मुळीच शंका नाहीं. होमरनें (ख्रि. पू. ९००) 'ट्रोजन' लढाईच्या वेळीं प्रकाश पाडण्यासाठीं फक्त लांकडाचाच उपयोग केला जात असे, असे लिहिलें आहे. तेव्हां त्यावेळीं तरी ही माहिती त्या लोकांस नसली पाहिजे. पुढें (ख्रि. पू ४००) हिरोडोटस असे म्हणतो कीं, तेलाची माहिती युरोपमध्ये प्रथम ग्रीक लोकांसच झाली व त्याचा उपयोग त्यांनीं खाणें, शरीररक्षण, केशांचा जोपासना व जाळणें इत्यादि कामांत केला. यावरून ग्रीक लोकांस ही माहिती या कालापूर्वी थोडे दिवस होऊन तीं बहुतकरून त्यांच्या झोलन, पायथॅगोरसस, डेमोक्रीटस, प्लेटो यांसारख्या नामांकित विद्वानांनीं ईजिप्शियन लोकांकडून मिळविलेली असेल. ईजिप्शियन लोकांकडून फोनिशियन व त्यांच्याकडून यहूदी लोकांनीं ही माहिती युरोपमध्ये नेली असावी असाहि तर्क आहे. एवढें मात्र खरें कीं, ईजिप्शियन लोकांस ही माहिती युरोपियन लोकांपूर्वी कळलेली होती. मात्र ईजिप्शियन लोकांनीं ही माहिती कोठून मिळविली तें समजत नाहीं. कदाचित् त्यांनां ही माहिती त्यांच्यापेक्षां जुन्या व त्यांच्यापूर्वी सुधारणेच्या शिखरावर असलेल्या असुर लोकांकडून मिळालेली असावी व असुरांनां हि ती इतरांपासून घेतलेली असावी. हे लोक म्हणजे हिंदुस्थानांतील इंडोचिनी होत. ईजिप्शियन लोक प्रथमतः ऑलिव्ह तेलाचा व मग इतर म्हणजे तीळ, आळशा, एरंडेल वगैरे वियांतून निघणाऱ्या तेलांचा उपयोग करात हांते परंतु त्यांचा मुख्य शोध ऑलिव्ह तेलाचा होय. ऑलिव्ह तेल फळाच्या रसांतून निघणारें

असल्यामुळे तें काढणें वियांमधील तेल काढण्याच्या कृती-पेक्षां जास्त स्वल्प आहे. फळांमधील गीर काढून तो पाण्यांत उकळविल्यावर ऑलिव्ह तेल निघते. ही कृति मुख्यतः तेल व पाणी यांच्या एकमेकांत मिश्र न होणाऱ्या पूर्वज्ञान-मुळेच कल्पनेत आली असली पाहिजे; व हें ज्ञान होण्यास उपयोगांत आलेलें तेल म्हणजे त्याहून अधिक रानटी व मेहनतीच्या अशा रगडून अथवा भार देऊन काढलेल्या अशाच एखाद्या कृतीने मिळविलें असावें. एकंदरीत तेल काढणें हें ईजिप्शियन लोकांच्या पूर्वी दुसऱ्या कोणांस माहीत होतें व त्यावेळीं तें रगडून व भार देऊन काढण्यांत येत होतें असें दिसते.

ह्या रगडण्याच्या तऱ्हा प्राचीन काळीं चीन, हिंदुस्थान व ईजिप्त ह्या तिन्ही देशांत अगदीं वाल्यावस्थेत असाव्यात. अद्यापि देखील ही तऱ्हा आढळते. हिंदुस्थान व ईजिप्तमधील घाणे म्हणजे हीच तऱ्हा होय.

घाणी अथवा घाणा यांतील मुख्य भाग म्हणजे एक लांकडाची मोठी उखळी, लांकडाची खालून गोल केलेली व खांबाप्रमाणें लांब असलेली लाट व लाटेस दडपण देणारें वजन हे होत. उखळीस खाली तेल सांचण्यास एक लहानशी जागा असते व तिला बाजूला भोंक पाडलेलें असून त्या मार्गानें तेल बाहेर काढण्यांत येतें. लाटेचे गोल केलेले टोंक उखळीत असते व दुसरें टोंक वर साधारण तिरपें असें गेलेलें असते व तें खालच्या वजनास बांधून त्यायोगे उखळीत असलेल्या दुसऱ्या टोंकावर एकप्रकारें वजन टाकूं शकते. दुसरीकडून तें घाण्यास जुंपलेल्या जनावराच्या जुंशां बांधलेलें असते. उखळीच्या बाजूस अर्धे वेष्टण घातलेलें व उखळीच्या मध्यभागां असलेल्या निमुळत्या भागांत नीट बसलेलें नालाच्या आकाराचें दुसरें एक लांकूड असून, त्याचीं दोन्ही सुटी टोंक एका मोठ्या धोंड्यास बांधलेलीं असतात. ह्याच्या वरच आणखी कांहीं वजनें ठेवून हें सर्व लाटेच्या वरच्या टोंकास दोरीनें दांगून ठेवण्यांत येतें. त्याच धोंड्यास दुसरा एक दांडा आडवा लावून त्याचा जुंबासारखा उपयोग करण्यांत येतो. उखळीत असलेलें बीं, उखळ व लाट यांच्यामध्ये रगडलें जातें, व त्यांतील तेल बाहेर पडून खालच्या अंगच्या भोंकांतून खाली साठा करण्याच्या जागेत जातें. याप्रमाणें लाट गोल फिरविल्यामुळे वियांचा एकानंतर दुसरा सर्व भाग त्याच्या खालीं दवून तेल काढण्याचे कार्य होतें. पुष्कळ वेळां बीं थोडेसें तापविण्यांत येतें व कित्येक वेळां तें साधारण तापलें गेल्यावर त्यांत थोडें पाणीहि टाकण्याचा प्रघात आहे. घाणीच्या पेंडीत शेंकडा १५-१९ इतकें तेल शिल्लक रहातें.

चिनी लोकांची कृति यापेक्षां वेगळी आहे. एक सपाट केलेल्या दगडावर दुसरा गोड दगडी गोटा फिरविण्यांत येतो. तो असा की खालच्या दगडाचा सर्व भाग वरच्या गोट्याच्या प्रत्येक फेरीस एकदां तरी त्याच्या

खालीं येतो. वरील वरवट्याच्या दुसऱ्या टोंकास एक फाव-व्यासारखें लांकूड असते. त्यायोगानें वरचे वारीक झालेलें पीठ एकत्र केळें जाऊन सांठविलें जातें. पुढें हें पीठ पाण्यांत तापवून वर आलेलें तेल पाण्यापासून वेगळें करण्यांत येतें. याशिवाय दोन लांकडांच्या सांध्यांत बीं ठेवून त्यांचें तेल काढण्याच्याहि निरनिराळ्या युक्त्या आढळतात. त्यांतील भिनच फक्त दडपण देण्याच्या कृतीवरच आहे. अलीकडे निघालेले हायड्रॉलिक प्रेस याच तत्त्वावर तयार केलेले आहेत. त्यांत जरूर असणारें दडपण पाण्याच्या घटपणाच्या धर्मावरून मिळविण्यांत येतें. पाण्याचे निरनिराळे घटक एकमेकांपासून इतके जवळ जवळ आहेत कीं लोखंड किंवा इतर जड धातू जसे वजनानें संकुचित होतात तसें पाणी फारच थोड्या प्रमाणांत संकोच पावते. ह्याच तत्त्वावर ब्रॅहम यानें १७९५ सालीं एक नवा प्रेस तयार केला व त्याचाच आज सर्वत्र उपयोग केला जातो. वियांचें पीठ करून व तें साधारण तापवून त्याच्या पातळ लाया करतात, व त्या गोंगपाटाच्या आंत ठेवून मग प्रेसमधील दांन लोखंडी सपाट पाटांत ठेवतात व नंतर प्रेस सुरू करतात. पाण्याच्या दाबानें लोखंडी पाटे दाबले जाऊन तेल निघते. प्रत्येक प्रेसमध्ये एकाच वेळीं अशा १२ ते २० लाया घालतां येतात. या यंत्रांतून निघालेल्या पेंडीत सुमारें शेंकडा १०-११ टक्के तेल बाकी राहतें.

यानंतर १९ व्या शतकाच्या मध्यांत डार्लिस या फ्रेंच गृहस्थानें तेल काढण्याची आणखी एक नवीन युक्ति काढली. ती अशी की, तेल ज्यामध्ये द्राव्य होतें अशा प्रकारचीं कांहीं रसायनिक द्रव्ये घेऊन यांत तेल विरघळविणें व पुढें त्यापासून तें आलित करणें. या कार्या प्रथम पाणी अथवा इतर प्रवाही पदार्थांचा उपयोग करण्याचें प्रयत्न केले गेले, परंतु त्यांत फारसें यश आलें नाहीं. याचें कारण पाण्यांत तेल विरघळूं शकलें नाहीं व इतर पदार्थांत तेलाबरोबरच वियांमधील इतर द्रव्येहि येऊं लागलीं. डार्लिस यानें १८५६ (फेब्रुवारी) मध्ये पेटंट घेऊन कार्बनबायसल्फाईड याचा उपयोग केल्याचें जाहीर केलें. याच वेळीं त्यानें बेन्झीन, ईथर, क्लोरोफॉर्म, कार्बन, टेट्राक्लोराईड इत्यादि प्रमुख द्रव्येहि सुचविलीं. पुढें त्यांवर पुष्कळसे प्रयोग होऊन बहुमतानें 'कार्बनबायसल्फाईड' व 'बेन्झीन' हीं दोन द्रव्ये पसंत केलीं. या कार्या उपयोगांत येणाऱ्या द्रव्यांत खालील मुख्य धर्म असावे लागतात.

(१) तीं पेट घेणारीं अथवा स्फोटक असूं नयेत. (२) त्यांची वाफ सहज व लवकर व्हावी व त्यांच्यापासून कोणत्याहि प्रकारचा वास मागे राहूं नये. (३) तें एक सहज न तुटणारें रसायनिक द्रव्य असावें. (४) त्यांत तेलखेरीज इतर द्रव्ये द्राव्य नसावीत. (५) तीं विषारीं नसावीत (६) तेल अथवा वियांमधील गाळ वगैरेबरोबर त्यांचें रसायनिक मिश्रण होऊं नये व (७) तीं महाग नसावीत.

' कार्बन ट्रेट्राक्लोराइड ' जरी इतर सर्व बावर्तीत फार उपयोगी असले तरी भारी किमतीमुळे त्याचा आज सर्वांस उपयोग होऊ शकत नाही. शिवाय लोखंडी भांड्यांवर त्याचा परिणाम होत असल्यामुळे, ते द्रव्य वापरणे झाल्यास त्याच्याशी संबंध येणारी सर्व यंत्रसामुग्री व भांडी एनेमल केलेली (जास्त किमतीची) ध्यावी लागतात. या कामी उपयोगांत येणाऱ्या यंत्रचनेत एकंदर तीन मुख्य प्रयोग अव्याहतपणे चाललेले असतात ते असे:—

(१) बारीक केलेल्या वियांच्या पिठांत वेगळीन (किंवा इतर उपयोगांत आणलेले) द्रव्य मिसळून ते त्या पिठांत असलेल्या तेलाचा कांहीं अंश खेचून घेते. (२) असें हें तेलमिश्रित द्रव्य कांहीं काळ पिठांत राहून नंतर सर्व एकदम दुसऱ्या भांड्यांत जाते. (३) तेथें पुन्हां उष्णतेमुळे वेगळीनचीच वाफ होऊन ती वर जाते व तेथें पुन्हां थंड होऊन पिठावर पडते.

या यंत्रांतून निघालेल्या पेंडॉत शेंकडा एक किंवा त्याहून कमी टक्का तेल राहते. एकंदरीत शेंकडा ५० टक्के तेल असलेले बीं जर आपण घेतले, तर घाण्यांत त्यापासून ३२-३५ टक्के तेल निघते; हायड्रॉलिक प्रेसमधून ४० टक्क्यांपर्यंत निघते व या तिसऱ्या प्रकारानें काढल्यास ४९ टक्के निघते जगांतील गळिताच्या धान्याची एकंदर उत्पात्ति व तिचे हिंदुस्थानाशी असलेले प्रमाण यांचे कोष्टक खाली देतो. कोष्टकांतील आंकडे हजारांचे आहेत

गळिताचे नांव	जगांतील एकंदर उत्पात्ति टन	हिंदुस्थानांत उत्पात्ति टन	हिंदुस्थानांतील लागवड एकर
सरकी	...	२,४१२	२३३८३
भुईमूग	२,४४५	२२००	२,५८६
अळशी	४,५००	४९२	३,१०३
सरसु व राई	१,९००	२,५००	५,८९५
तीळ	...	४५०	४,२२४
खोबरे	...	...	४००

सरकीमध्ये अमेरिकेच्या खालोखाल हिंदुस्थानचा नंबर दुसरा आहे. अळशीत अरजेन्टाइन रिपब्लिकच्या खालोखाल हिंदुस्थानचा नंबर आहे. भुईमूगाचे पीक जगांतील पिकाच्या अर्ध्यानें येथें होतें. सरसु व राई यांचे पीक जगांतील पिकाच्या ३ हिशानें असून एरंडेल तेल तर हिंदुस्थाना-शिवाय इतरत्र कोठें होतच नाही.

हिंदुस्थानांत दर वर्षी सुमारे ७५ कोटि रुपये (५ कोटि पाऊंड) किमतीच्या तेलाचे बीं उत्पन्न होतें व त्यांतील सुमारे ३०-३५ कोटि रुपये किमतीचे बीं परदेशी रवाना होतें व उलट हिंदुस्थानांत ह्याच तेलापासून वनलेला दुसरा माल इतका अपार येतो की (फक्त एकाच वर्षाचे अनुमान घेतल्यास) सन १९१८-१९ त म्हणजे पाश्चात्य राष्ट्र लढाईचे खटाटोपांतून मुक्त होतात न होतात, तीच बाहेरून २,४७,९१,१७३ पाऊंड किमतीचा म्हणजे सुमारे ३१

कोटि रुपयांचा माल हिंदुस्थानांत आयात झाला. शिवाय कोटयावधी रुपयांची शेतकीच्या कामां अत्यंत उपयोगी असलेली पेंड हिंदुस्थानांतून निर्गत होते ती वेगळीच. खोबऱ्याचे तेलच कां वाहेर जातें व भुईमूग, सरसु राई, व एरंडी यांचे बीं हि इतक्या जास्त प्रमाणांत कां जातें यांचे उत्तरहि त्यांतच आहे. जगामधोल एकंदर तेलाच्या व्यापाराशी हिंदुस्थानांतील व्यापाराची तुलना खालील कोष्टकांत दिली आहे (आंकडे हजारांचे आहेत).

तेलाचा एकंदर व्यापार व हिंदुस्थान.

गळिताचे जगांतील निर्गत. हिंदुस्थानांतील निर्गत.

नांव	टन बीं.	टन बीं	तेल गॅलन
सरकी	९००	२८४	३५
भुईमूग	७८०	३८४	२८८२
अळशी	२१५०	४१४	१०२४
सरसु व राई	३८५	२४९	४०७०
तीळ	२६४	११२	२०८०
खोबरे	५३७	३८	१०९१०
एरंडेल	१३७	१३५	१००७०

वरील कोष्टकांत खोबऱ्याचे तेल, तसेच एरंडीचे बीं व तेल यांचे आंकडे विशेष महत्वाचे आहेत.

वनस्पतिज तेलार्क (इसेन्शियल) सुवासिक (इथीरियल), उडून जाणारी (व्होलाटाईल) तेलें हा एक वनस्पति राज्यांतील फार विस्तृत वर्ग आहे. प्रत्येक वनस्पतीला जो एकप्रकारचा विवक्षित वास येत असतो, तो त्यापासून होय. ही तेलें इतर तेलप्रमाणें वनस्पतींतील कोणत्याहि एका विशिष्ट ठिकाणी व विशिष्ट प्रमाणांत न सापडता ती वनस्पतींतील वेष्टित गाळांत, पोकळींत व इतर अल्प अथवा गोंदासारख्या इतर द्रव्यांत मिश्र झालेली सांपडतात. मिश्र स्थितीत ती पातळ असल्यास त्यांस चक्र व घट किंवा अर्ध-घट असल्यास त्यास गोंद असें म्हणतात. कडू बदामाचे व राईचे सत्व इत्यादि कांहीं तर प्रथम अपूर्ण स्थितीतच असतात; व मग रासायनिक फेरफारांत ती तयार होतात. ही तेलें पाण्यांत विद्राव्य असून, अल्कोहोल, ईथर व इतर वनस्पतीत व प्राणिज तेलांत द्राव्य असतात. ती सहज पेट घेतात व पेटतांना पुष्कळ धूर सोडतात. कारण त्यांमध्ये कोळशाचे प्रमाण फार जास्त आहे. स्पर्श केल्यास ती तैलाप्रमाणें चिकट लागत नाहीं व त्यांचा कागदावर डागहि पडत नाहीं. त्यांस एक प्रकारचा वास असून ती जिभेवर ठेविल्यास जळजळतात. त्यांची वाफ थंड झाल्यानंतर ती पुन्हां पूर्ववत (आंठ कांहीं एक फरक न होतां) तेलाच्या रूपांत येते. पाण्यापेक्षा ती बहुतेक हलकी असतात. तरापण त्यांत कांहीं कांहीं जडहि आहेत. पाण्याशी तुलना केल्यास हें प्रमाण साधारण ०.८५० पासून १.१४२ निघते. खनिज, वनस्पति अथवा प्राणिज तेलांप्रमाणें यांची रचना साधारणतः

नसून त्यांत निरनिराळे वर्ग आहेत, शिवाय ते सर्व वर्ग पूर्वीच्या तीन वर्गांहून अगदी भिन्न आहेत. ते येणेंप्रमाणे:-

(१) खनिज तेलप्रमाणें फक्त हायड्रोजन व कार्बन या दोन द्रव्यांपासून झालेला ज्यांना ' हायड्रोकार्बन्स ' ही सामान्य संज्ञा आहे. तो उदा. (अ) ' टरपेन्टाईन ' तेलांत येणारें ' पिनॉन, (आ) ' सिट्रोनेला ' तेलांतील ' कॅफीन ', (इ) लिंबू आणि नारिंगाच्या सालींत असलेलें ' लिमोनेन ', (ई) लवंगांमध्ये असलेलें ' कॅरियोफिलीन ' (उ) ओंवा व जिरें यांत असलेलें ' क्युमीन ' इत्यादि.

(२) ' केरोन्स ' अथवा एका कार्बनश्रेणींत एक ऑक्सिजन व दोन कार्बन, परमाणू जोडलेले. द्रव्य उदा. कापुराच्या झाडांत येणारें कॅफर, ओरीस नामक मुळ्यांतील आयरोन इत्यादि.

(३) फेनोल्स. लवंगांतील ओयगेनोल, ओव्यांतील थायमोल, ससाफ्रा वृक्षांतील सॅफ्रोल, वडीशोपमधील अॅनीथोल इत्यादि.

(४) अल्डेहाईड्स. लिंबू आणि लेमनग्रासमधील सिट्राल आणि सिट्रोनेलाल, कासियांतील अल्डेहाईड, गम् वेन्झॉईनमधील व्हॅनिलीन, स्फिरईमधील हेलियोट्रोपीन इत्यादि.

(५) अल्कोहोल आणि त्यांची अल्कांबरोबर झालेली मिश्रणें अथवा ' एस्टर्स ' उदा. गुलाबांच्या फुलांत व जिरें-नियम तेलांत येणारें ' जिरॅनियोल, ' वरगॅमोट व लव्हेंडर तेलांत येणारें ' लिमॅलोओल, ' गुलाबाच्या तेलांतील अॅसेटिक एस्टर, वेलदोड्याच्या तेलांत येणारें टरपिनोळ, पेपरामिट तेलांत येणारें ' मॅथोल, युकॅलिप्टस तेलांतील युकॅलिप्टोल आणि रोजमॅरी तेलांत व बोर्नियोमधील कापुरांत येणारें बोर्नोओल इत्यादि.

(६) अम्ल आणि त्यांच्यापासून झालेली ' अॅनहायड्राईड्स ' उदा. ' पेब्रालसाम ' मध्ये असलेलें ' सिनॅमीक अॅसिड, ' वुडफेमधील ' कुमारीन ' इत्यादि.

(७) नत्रसंमिश्र द्रव्ये. राईचे सत्व, ' जस्मिन ' तेलांतील इडोल, जस्मिन व नेरोल तेलांत असलेलें अॅन्थॅनिलिफ-मेथील-एस्टर. इत्यादि.

ही सर्व नैसर्गिक तेलें होत. ही पातळ (इलायेप्टेन) व घट्ट (स्टेआरोप्टेन) असतात. याशिवाय पुष्कळ कृत्रिम तेलेंहि (सिथेटिकल) तयार केलेली आहेत. नैसर्गिक तेलें मिळविण्याचे मुख्य पांच प्रकार आहेत:-

(१) डिस्टिलेशन.—वाफेच्या रूपांत काढून तेल पुन्हां थंड करणें. यांत कोरडा व ओला हे प्रकार आहेत. या प्रकारांत ज्यापासून तेल काढावयाचें असेल तो पदार्थ एका भांड्यांत ठेवून त्यास बाहेरून उष्णता देण्यांत येते. ही तेलें थोड्या उष्णतेनें वाफ होऊन मिश्र पदार्थांतून बाहेर पडतात व नंतर त्यांस थंड केल्यास पुन्हां पूर्ववत तेलाच्या रूपांत मिळतात. ओल्या प्रकारांत पदार्थ नुसतेच भांड्यांत न ठेवितां, ते पाणी अल्कोहोल किंवा अशाच

कांहीं पातळ द्रव्यांबरोबर ठेविण्यांत येतात व पुढें तेलाबरोबर ह्या द्रव्यांचीहि वाफ होऊन बाहेर पडल्यानंतर, वयांना पुन्हां पूर्वरूप आल्यानंतर तीं तेलापासून दूर करावीं लागतात.

(२) एक्सप्रेशन:—अथवा पिळून काढणें. तेल असलेले पदार्थ तेलाच्या वियांपासून पिळून काढून, त्यांपासून निघालेल्या रसांतून निरनिराळ्या यंत्रांच्या सहाय्यानें तेल निराळें करणें.

(३) एक्सट्रॅक्शन—अथवा खेंचून घेणें. यांत तेलाच्या पदार्थास अल्कोहोल, ईथर, बेन्झीन, तेल, पाणी इत्यादि द्रव्यांत बराच वेळ भिजवून ठेवतात. हे तेलार्क त्या द्रव्यांत द्राव्य असल्यामुळें ते मूळ पदार्थापासून खेंचले जातात. पुढें ते त्यापासून वेगळे करण्यांत येतात.

(४) एन्फ्लुअरेंज:—अथवा खेंचून घेणें.— यांत वनस्पतिज तेलें, खनिज तेलें, अथवा अल्कोहोल यांस एका भांड्यांत ठेवून त्यावर त्यांत भिजेल अशा रीतीनें एक फडकें पसरण्यांत येतें व त्या फडक्यावर तेलार्क ज्यांतून काढावयाचे असतील त्या पदार्थाचा एक बारीक धर करून तो कित्येक तास तसाच ठेवण्यांत येतो. नंतर शेष पदार्थ काढून टाकून फडक्यामध्ये तेलांत मिश्र झालेले अथवा फडक्याच्या खालील तेलांत गेलेले तेलार्क निराळें करण्यांत येतात.

(५) मॅसेरेशन:—अथवा चुरडून काढणें. यांत तेलार्क-पदार्थास गरम केलेल्या तेलांत अथवा पदार्थांत खूप चुरडून तेल काढण्यांत येतें. नंतर गाळून त्यांत स्वच्छ निर्भेळ अशा मद्यार्काच्या (अल्कोहोल) सत्त्वाबरोबर मिश्र करून त्यांतून तें सत्व वेगळें करण्यांत येतें. हे सुवासिक तेलार्क मद्यार्काच्या बरोबरच बाहेर पडतात व त्यांतून मद्यार्काचे प्रमाण कमी करून ते उपयोगांत आणतात. या तेलार्काचा मुख्य उपयोग, सुगंधी तेलें, अतरें, (सेंट्स) व अर्क तयार करण्यांत, खाद्य वस्तू सुगंधित करण्यांत व औषधोपचारांकडे केला जातो.

प्राणिज तेलें—वनस्पतिज तेलांप्रमाणेंच या तेलांची रचना असून रसायनशास्त्रदृष्ट्या हीं दोन्ही प्रकारचीं तेलें एकाच जातीचीं आहेत. त्यांच्यांतहि थिलिसरीन हेंच मुख्य तिहेरी मद्यार्क असून त्याला जोडलेल्या इतर अम्लश्रेणी दोहोंनां सामान्य अशाच आहेत. यांची भिन्नता अथवा मिश्रणें शोधून काढावयाचीं असल्यास त्यांत अगदी थोड्या प्रमाणांत असलेली (शेंकडा ०.२ पासून ०.४ पर्यंत—कचित् २.० पर्यंत) कांहीं ' स्टेरोल ' नांवाचीं मद्यार्क जातीचीं द्रव्ये उपयोगी पडतात. त्याखेरीज इतर खात्रालायक असें कांहीं सांपडत नाहीं.

प्राणिवर्गांत तेल हें प्राणिमात्रांत व त्याच्या प्रत्येक अवयवांत असतें. त्याचप्रमाणें मूत्राशयाखेरीज करून शरीरांतील इतर सर्व प्रवाही द्रव्यांतहि तें थोडेबहुत प्रमाणांत आढळतें. दुधांमध्ये तर तें पुष्कळच असतें. गाईच्या दुधांत

ते शेंकडा ३.७; स्त्रियांच्या दुधांत ३.८; शेळींच्या दुधांत ४.८; मेंढीच्या दुधांत ६.८; हरणीच्या दुधांत १७.०; हत्ति-णीच्या दुधांत २०.० व डेलिफन माशाच्या दुधांत ४६.० याप्रमाणें सांपडतें (लहान मुलास व अशक्त माणसास स्त्रियांचें, गाय अथवा शेळी चांचें दुध देण्याचें मुख्य कारण, पचनास जड असें जें तेल-आपण ज्यास तूप म्हणूं-त्याचें त्यांतील कमी प्रमाण हें होय). प्राण्यांच्या शरीराची सूक्ष्म रचना वनस्पतींच्या सूक्ष्मरचनेप्रमाणें असल्यामुळें येथेहि तेल तशाच प्रकारच्या पेशींमध्ये असतें, व वनस्पतींप्रमाणेंच तें शरीरां-तील निरनिराळ्या भागांत निरनिराळ्या प्रमाणांत आढळतें. शरीरांतील सर्वांत ममानभाग म्हणजे हाडांच्या मधील पोक्-ळांत असलेला, ज्यास मॅरो म्हणतात तो होय. त्यांत तेलाचें प्रमाण शेंकडा ९० वर असतें. त्यानंतर मूत्राशयपिंड, पोट, आंतडी, हृदयासमोवतालचा भाग आणि चामडीच्या आंतील तिच्या लगतचा भाग, यांत शेंकडा ८० व पाठींत शेंकडा २४ असतें. हाडें, रक्त, व लाळ यांत मात्र तें विलकूल नसतें. शरी-रांत तेल हें एकमेकांस जोडलेल्या बंधकरकगोलां (वाईडींग टिस्स्यूज) मध्ये एका सूक्ष्म पटलाच्या आंत एकावर एक थराप्रमाणें असतें. सजीव प्राण्यांमध्ये ही तेलं नेहेमी प्रवाही स्थितीत असतात व मृत्यूनंतर ती थिजून जातात. पाण्यांत राहणाऱ्या बहुतेक प्राण्यांची तेलं बाहेर हवेंत पातळ स्थितीत राहतात. त्यास ' ट्रेन ऑईल्स ' म्हणतात. मेळेळीं जनावरें, मारलेल्या जनावरांचे विशिष्ट भाग व अनेक प्रकारचे मासे यांच्यापासून प्राणिजतेल काढतात. देवमासे तर अशा तेलांचीं हालतीं चालतीं कोठारेंच होत. प्रत्येक देवमाशांतून कितीतरी मण तेल निघतें.

ज्यापासून तेल काढावयाचें असेल ते (मृत शरीराचे) निर-निराळे भाग पाहिल्या प्रथम पाण्यानें धुवून रक्तादि इतर गाळापासून स्वच्छ करण्यांत येतात. यासाठीं ते सर्व एका टाकींत ठेवून तीं एकीकडून स्वच्छ पाणी आंत सोडण्यांत येतें व दुसरीकडे घाण झालेलें पाणी बाहेर काढलें जातें. त्यानंतर त्या भागाचे लहान लहान तुकडे करण्यांत येतात व मग ते उपयोगांत येतात. या कामीं मुख्यतः उपयोगांत असलेली रीत म्हणजे, तेल उष्णतेनें पातळ करून इतर भागांपासून निराळें करणें. त्यांत दोन मुख्य प्रकार आहेत व त्या प्रत्येकाचे पुन्हां चार चार गौण प्रकार आहेत.

(अ) कोरडी रीत—(१) प्रत्यक्ष विस्तवावर वितळविणें, (२) अप्रत्यक्ष वाफेनें वितळविणें, (३) उष्ण पाण्यानें वितळविणें व (४) उष्ण हवेनें वितळविणें.

(आ) ओली रीत.—(५) शुद्ध पाण्यांत वितळविणें, (६) आम्लयुक्त पाण्यांत वितळविणें, (७) अल्कली असलेल्या पाण्यांत वितळविणें व (८) वाफेंत वितळविणें,

पाहिल्या प्रकारांत तेल असलेले भाग एका चाकणीवर ठेवून त्यांस पाहिल्या ४ तःहेनें उष्णता देण्यांत येते. पातळ

झालेलें तेल हळूहळू बाहेर गळून चाळणीच्या खालीं असलेल्या भाजांत सांठतें ओल्या प्रकारांत, त्याचप्रमाणें पातळ होऊन वाफेच्या पाण्याच्या योगानें तें लवकर खालीं येते. सहाव्या प्रकारांत शेंकडा ५—६ पर्यंत सल्फ्युरिक अमिड घालण्यांत येतें. त्यामुळें तेलासोवतीं असलेल्या पटलाचा नाश होऊन तेलाचा भार्य मोडळा होतो व तें लवकर खालीं येतें. सातव्या प्रकारांत सरसरी शेंकडा १—२ पर्यंत ' सोडियम हायड्रोक्साईड ' वापरतात. त्याचा मुख्य उद्देश तेलांत स्थतंत्र असलेलीं अम्लें वांधून टाकण्याकरितां असतो.

प्राणिज तेलें काढण्याचा प्रघात बराच जुना असावा. आपल्याकडे औषधांसाठीं कित्येक लहान मोठ्या जनावरांचीं व प्राण्यांचीं तेलें काढण्यांत येतात; मात्र तीं शास्त्रशुद्ध रीतीनें न काढतां त्यांत कांहीं मिश्रणें असतात. मोठ्या प्रमाणांत असलें तेल काढण्यास स्पिट्स बॉर्न येथें १५९६ सालीं सुरवात झाली व त्यानंतर त्याचा दुसरीकडे प्रसार झाला असावा.

वनस्पतिज व प्राणिज तेलांचा उपयोग खालीं दिल्याप्रमाणें करण्यांत येतोः—

खाण्याकडेः—लोणी, कृत्रिम लोणी, मार्गरीन व तेल.

जाळण्याकडेः—तेल, मेणवती.

शरीरास अथवा केंसास लावण्याकडेः—केंसाचें तेल, अंगास लावण्याचें तेल व साबू.

कपड्यास लावण्याकडेः—मेणकापड करण्यांत अथवा कपडे धुण्याचे साबू.

लांकडांस लावण्याकडेः—तेल, रंग, रोगण.

थंत्रसामुग्रीकडेः—ओगण (लुत्रीकंट) म्हणून तेल अथवा इतर मिश्रण.

याशिवाय कांच चिकटविण्याचीं लांबी, लाख, पितळेचीं वगैरे भांडीं साफ करण्याचीं मिश्रणें इ० अनेक लहानसहान गोष्टींताहि तेलाचा उपयोग केला जातो.

ह्या तेलांचे मुख्य धर्म म्हणजे पाण्याहून हलकेपणा, ज्वालाग्राहीपणा, मद्यार्क, ईश्वर, अॅसीटोन, कार्बन टेट्राक्लोराईड-बेन्झीन, कार्बनवायु सल्फाईड इत्यादि द्रव्यांत द्राव्यता (कांहीं कांहीं अपवाद सोडून), एक प्रकारचा चिकटपणा, पृष्ठभाग-आकर्षण-शक्ति, स्पर्श केंसास लागणारा तेलकटपणा व कागदावर डाग पाडण्याचा धर्म हे होत.

[संदर्भग्रंथः—ल्युकोविच-कॅमिक्ल ट्रेन्सॉलॉजी अँड अन्-लिसीस ऑफ ऑईल्स, फॅट्स अँड वॅकसीस, पु. १—३; हेफ्टर—टेस्नोलॉगी डर ड्युले ऊंड फेटे, पु. १-३; वुब्लोइडें अँड गोल्डस्मिथ हांडबुक डर ड्युलेऊंड फेटे, पु. १-२; होल्डे—उंटर सुखुंग डर कोहलेनवासर स्टफ ड्युले ऊंड फेटे; एमग्लर-त्युफर डस एर्ड ड्युल, झाइने फिजीक, शेमी, गेओ-लॉगी, टेस्नोलॉगी ऊंड विर्टशा पट्सलेवन. पु. १-४; फाहुरियोन-शेमीडर ट्रोकेन्डेन ड्युले; सेलिगमन—हांडबुक डर लाक ऊंड फिर्निस्इंडस्ट्री; अँलन-कॅमिर्शियल ऑर्गॅनिक अन्वॅलिसिस, पु. २ भा. २ रा; हायड्रोकार्बन्स, पेट्रोलियम, टार

प्रॉडक्ट्स, फेनोल्स; गिल्डेमाईस्टर अँड होफमॅन-इंसेन्शियल ऑईल्स, पु. १ इत्यादि] (ले. वामन द्वारकानाथ कोर्डे.)

तेलंग, काशीनाथ त्र्यंबक (१८५०-१८९३)—
एक महाराष्ट्रीय विद्वान् व देशसेवक. काशीनाथपंताचा जन्म १८५० साली आगस्टच्या ३० व्या तारखेस झाला. काशीनाथपंताच्या वडिलांनी त्यास आपले बंधु त्रिंबकराव यांस दत्तक दिले होते. काशीनाथपंताची तीव्र बुद्धि त्यांच्या अल्प वयांतच दिसून आली. पांचव्या वर्षी त्यास शाळेत घातले. दहाव्या वर्षी ते इंग्रजी शिकू लागले. आणि चवदाव्या वर्षी ते मॅट्रिक्युलेशन झाले. सन १८६७ साली त्यांची बी. ए. ची परीक्षा उतरली व लंगलीच त्यांस कॉलेगांत दक्षिणा-फेलोची जागा मिळाली. शाळेत काशीनाथपंताच्या सहाध्यायांपैकी कै. श्रीपाद बाबाजी टाकूर हे होते व त्यानीच प्रथमतः संस्कृतची त्यास शोडी लावून दिली असे म्हणतात. १८६८ साली काशीनाथपंतास भगवानदास पुरुषोत्तमदास स्कॉलरशिप मिळाली, व अनुक्रमे १८६९ व ७२ साली त्यांनी एल्. एल्. बी. व ॲडव्होकेटची परीक्षा दिली. यावेळी काशीनाथपंताचे वय फक्त बावीस वर्षांचेच होते. पण आपल्या बुद्धीच्या जोरावर त्यांनी लवकरच चांगली कर्ति संपादन केली. कोणताहि विषय घेतला असता त्याचे मार्मिक रीतीने विवेचन करण्याची शक्ति, सरळ, शुद्ध आणि गोड इंग्रजी लिहिणे व बोलणे आणि अपूर्व विनयसंपन्नता या गुणांनी लवकरच सर्वांस ते प्रिय झाले. मुंबईस त्यावेळी ज्या मोठ-मोठ्या सभा होत त्या सर्वांत काशीनाथपंताची भाषणे नेहमी गोड, मुद्देसूद व चटकदार होत असत; त्यामुळे त्यांच्या वक्तृत्वकाची लवकरच जिकडे तिकडे ख्याति झाली. ॲडव्होकेट झाल्यावर त्यांनी हायकोर्टमध्ये वकिली करण्यास सुरवात केली. तेलंगांच्या वेळी लॅथॅम, ॲट्रिक्निनसारखे नामांकित वॅरिस्टर हायकोर्टमध्ये होते. अशाच्या बरोबर तेलंग कितपत टिकतील हा प्रश्नच होता. पण थोडक्याच दिवसांत त्यांनी आपली छाप हायकोर्टमध्येहि पाडली. त्यांची सूक्ष्म व विवेचक बुद्धि, प्रामाणिकपणा व कायद्याचा मार्मिक अभ्यास व वक्तृत्व यामुळे त्यांना पुढे येण्याला फारसे प्रयास पडले नाहीत.

याच वेळी मुंबईस फेरोजशाहा मेथा व बहूद्दिन तय्यबजी हेहि उदयास येत चालले होते. त्यांचा व काशीनाथपंत यांचा अपूर्व संयोग होऊन मुंबईस राजकीय चळवळीचे काम त्या वेळी बऱ्याच झपाट्याने व जोराने चालले. मेथा यांच्या अंगांत जे कांहीं गुण होते ते काशीनाथपंताच्या अंगां नव्हते हे खरे पण युरोपियन व नेटिव्ह या दोघांचे प्रेम संपादन करण्यासारखे दुसरे कित्येक गुण काशीनाथपंताच्या अंगां स्वभावतः असल्यामुळे त्यांची उत्तरोत्तर जास्त जास्त भरभराटच होत गेली. १८८२ साली सरकारने जें एज्युकेशन कमिशन नेमिले होते त्यांत यास मेजर नेमले व त्यांनी सद्य कमिशनचे काम करण्याच्या कार्या जी मेहनत घेतली तीबद्दल पुढे

लवकरच त्यांस सी. आय ई. हा किताब मिळाला. मुंबई युनिव्हर्सिटीत सिडिक या नात्याने त्यांचा यापूर्वीच प्रवेश झाला होता, व अखेरपर्यंत ते काम त्यांनी मोठया आस्थेने व हौसेने चालविले होते. १८८३ व १८८४ साली मुंबई युनिव्हर्सिटीत व कायदेकौन्सिलांत त्यांचा प्रवेश झाला, व दोन्ही ठिकाणी त्यांनी फार चांगली कामगिरी केली. १८८५ साली राष्ट्रीयसभा मुंबईस पहिल्यानेच भरली. तेव्हा मि. तेलंग हे तिच्या पुरस्कर्त्यांपैकी होते व १८८९ सालीहि अशाच रीतीने त्यांच्याकडे पुरस्कर्तृत्व येऊं पाहात होते; पण तेव्हा त्यांनी हायकोर्टाच्या जजाची जागा पतकरल्यामुळे एकंदर सार्वजनिक संस्थांचे बरेच नुकसान झाले. १८७२ ते १८८९ सालापर्यंत तेलंगांनी राजकारणांत प्रत्यक्ष असा भाग घेतला व प्रेस ॲक्ट, इलबर्टबिल, लायसेन्स टॅक्स वगैरे विषयांवरील त्यांची भाषणे प्रसिद्ध आहेत. राजकारणांत ते मेथा, तय्यबजी-दादाभाई नौरोजी प्रभृतींच्या मताचे होते. तेलंग हे समाज-सुधारक होते. तथापि आपल्या संस्कृतीचा त्यांना पूर्ण अभिमान असल्यामुळे इतर कित्येक सुधारकांप्रमाणे ते कधीच वाहावले नाहीत. त्यांची धर्मश्रद्धा सदैव जागृत असे. काशीनाथपंतांच्या मार्गे इतके व्यवसाय असूनहि त्यांचा विद्याव्यासंग नेहमी चालू असे. निरनिराळ्या विषयांवर त्यांनी बरेच निबंध लिहिले आहेत. रामायण हे होमर कवीच्या इलियड काव्यावरून रचले असावे अशी एका जर्मन पंडिताची कल्पना होती. काशीनाथपंतांनी तिचे मुद्देसूद खंडण करून रामयणाचे प्राचीनत्व स्थापित केले. भगवद्गीता व शंकराचार्य इत्यादि विविध विषयांवर काशीनाथपंताचे अनेक निबंधहि सुप्रसिद्ध आहेत. काशीनाथपंत ३० आगस्ट १८९३ रोजी मृत्यु पावले.

तेलंगू, भा. पा.— द्राविडी भाषेच्या आंध्र वर्गांत तेलगू भाषा मोडते. तेलगू भाषा बोलणारांची एकंदर लो. सं. (१९११) २३५४२८६१ आहे. ही भाषा बोलणारे लोक हिंदुस्थानांत सर्वत्र असून, विशेषतः मद्रास इलाखा (१५७३५८३५) आणि निजामाचे राज्य (६०१५१७४-१९२१ साली) यांत जास्त आहेत. निजामाच्या राज्यांत मुख्य ज्या चार भाषा आहेत, त्यांत तेलगू ही एक आहे. १८८१ पासून मॉंगलाईतील ही भाषा बोलणाऱ्यांची संख्या शेंकडा ५० ने वाढली आहे. निजामाच्या राज्यांत या लोकांचा एक स्वतंत्र तेलंगण नांवाचा प्रांतच आहे. मॉंगलाईतील दुसरा भाग जो मराठवाडा त्यांतील करीमनगर, मेदक व नळगोंडा या जिल्ह्यांत यांची संख्या शें. ९० आहे. तेलंगणांत यांच्या लोकसंख्येची वाढ गेल्या बारा वर्षांत शेंकडा ५२.३ ने झाली आहे. रायचूर, बेदर, गुलबर्गा इकडेहि तेलंगी भाषा बरीच प्रचारांत आहे. खुद्द हैद्राबाद शहरांत (१९११) १५८८८९ इतकी तेलगू भाषा बोलणारांची लोकसंख्या आहे. निजामाच्या राज्यांत मराठी भाषा बोलणारांपेक्षा ही भाषा बोलणारांची संख्या दुप्पट आहे. याशिवाय अंदमान,

आसाम, बंगाल, बिहार-ओरिसा, ब्रह्मदेश, मुंबई इलाखा, मध्यप्रान्त, वन्हाड, कूर्ग व म्हैसूर संस्थान या देशांतहि तेलगू लोकांची वस्ती कमीजास्त प्रमाणांत आहे.

तामीळ भाषेपेक्षां तेलगू भाषेचा प्रसार जास्त आहे. साधारणतः हिच्या चतुःसिमा पुढीलप्रमाणें ठरतातः—उत्तरेस मध्यप्रांतांतील चांधापासून ते ओरिसामधील चिकाकोलपर्यंत; पश्चिमेस मोंगलाईचा मराठवाडा; दक्षिणेस मद्रासपर्यंत, म्हणजे जेंथ तामीळ भाषेस सुरवात होते तेथपर्यंत; आणि पूर्वेस किनाऱ्यापर्यंत. पश्चिम किनाऱ्यावर मात्र यांची तेलगूंची मुळीच वस्ती नाही.

याच प्रांतास प्राचीन काळां आंध्र देश म्हणत असत. हलाच तेलिगण हें नांव मुसुलमान लोकांनी दिलें आहे. त्यावरूनच सांप्रत येथील भाषेस तेलगू किंवा तेलिग असे म्हणतात. तामीळ भाषेच्या खालोखाल हिच्या शब्द-संग्रहाचा भरणा असून हिचे उच्चार मधुर असतात. संस्कृति व सुधारणा या बाबतींत ही तामीळच्याच जवळ जवळ आहे. प्रत्येक शब्दाचा शेवट स्वरांत होत असल्यामुळें हिला पूर्वेकडील ' इटालियन भाषा' असे म्हणतात. मधुरोच्चारामुळें व सांस्कृतिक परिणामामुळें जेंटू असेहि हिला कांहीं विद्वानांनी नांव दिलें होतें; हल्लीं मात्र तें नांव फारसें प्रचारांत नाही.

लि पि.—तेलगू लिपि स्वतंत्र असून, ती तामीळसारखी मूळ अशोकाच्या ब्राह्मी लिपीच्या वंशांतील आहे. मात्र सातव्या शतकांतिल वेंगी आणि चालुक्य यांच्या राजवटीचा परिणाम तिच्यावर होऊन तिचें प्राचीन रूप बरेंचसे बदललें आहे. कानडी लिपीचेंहि मूळ याचप्रमाणें असून, तेलगू व कानडी या दोन्ही लिपी १३ व्या शतकापर्यंत एकाच स्वरूपांत पहावयास सांपडत असत. पुढें मात्र त्यांत फरक पडत जाऊन १९ व्या शतकांत तर मुद्रणकलेच्या प्रसारामुळें दोहोंचें स्वरूप बरेंच भिन्न दिसूं लागलें. सांप्रत या दोन्ही लिपी अगदींच स्वतंत्र झाल्या आहेत. ज्याप्रमाणें जुन्या वत्तेलुतु मूळाक्षरांतील वर्णांची संख्या ठराविक नव्हती त्याचप्रमाणें तेलगूची मूळाक्षरें ठराविक नाहींत. मलगालम् वर्णांप्रमाणेंच तेलगू वर्णहि पुष्कळ आहेत. तेलगू अक्षरांना जीं वाकडीं अथवा गोल वळणें दिलेलीं आढळतात, त्याचें कारण पूर्वी ताडपत्रावर लोखंडाच्या लेखणीने लिहिताना, लेखणी पानांच्या शिरांत घुसून अक्षरें फाटून जाऊं नयेत हें होय.

तेलगू भाषेंत संस्कृत शब्दांचा भरणा पुष्कळ असून लिखाणहि बरेंच आहे. तिच्या उपभाषा फार नाहींत. मध्य-प्रांतांतील कोमटौ (लोकसंख्या ३४९०), यानादि व मद्रास-कडील चेट्टु (जेंटू ?) असल्या कांहीं किरकोळ भाषा या उपभाषांमध्ये गणल्या जातात. कैझडी आणि वडार हे जी भाषा बोलतात तीहि अपभ्रष्ट तेलगूच होय. द्रविड भाषांमध्ये तेलगूचें स्थान बरेंच महत्त्वाचें व स्वतंत्र अस-

ल्यामुळें, प्राचीन संस्कृत लेखकांनी हिला आंध्र असें स्वतंत्र नांव देऊन इतरांचा समावेश द्रविड. या सर्वसामान्य नांवाखाली केला आहे.

प्राचीन शिलालेखांत पांचव्या शतकापासून या लिपीचा उपयोग केलेला आढळतो. तेव्हापासून चौदाव्या शतकापर्यंत हिच्यांत हळू हळू रूपांतर होत होत आजची तेलगू लिपि बनली आहे. त्वरेनें लिहिणें व वर सांगिल्याप्रमाणें तें ताडपत्रावर लिहिणें हीं कारणें या लिपीच्या सांप्रतच्या वळणास मुख्यत्वेकरून घडली आहेत. याच कारणामुळें कानडी-मध्यहि फरक होऊन या दोहोंची सांप्रत अगदींच फारकत झालेली आढळून येते. पल्लव, कदंब, पश्चिम आणि पूर्व चालुक्य, राष्ट्रकूट, गंग व काकतीय वगैरे राजवंशांच्या दान-पत्रांत व शिलाशासनांत तेलगू लिपि योजली गेली असून त्या सर्वांत तिचें प्रथमपासून शेवटपर्यंतचें परिवर्तन पहावयास सांपडतें.

आंध्रांचें (तेलगू) राज्य दक्षिणेस स्थापन झाल्याचा काल साधारणपणें ख्रि.पू. २४० वर्षांचा धरतात. त्यांनीं नेपाळांतहि राज्य स्थापल्याचा उल्लेख आढळतो. आंध्रांचा उल्लेख अशोकाच्या शिलालेखांत आढळतो. तेलगू राजांची सत्ता नाशिकपासून कृष्णेपर्यंत पसरली होती. ख्रिस्ती शकाच्या पहिल्या सनाच्या शेवटीं तेलगू राजांचें माळवा, गुजराथ येथील राजांशी आणि काठेवाडांतील यवन, शक व पल्लव या बाह्यांशी युद्ध झालें. ह्यानंतर तेलंगणावर चालुक्य, राष्ट्रकूट व देवगिरीकर यादव यांचें राज्य होतें. सन १२९६ मध्ये महंमद तुघलखानें वरंगळच्या काकिट्य या तेलगू राजावर पहिली मोहीम केली; परंतु तींत त्याचा पराजय झाल्यामुळें स. १३०९ मध्ये त्यानें आपला सेनापति मलिक काफर यास तेलंगणावर पाठविलें. या स्वारांत काकिट्याचा पराभव होऊन तो मुसुलमानांचा मांडलिक बनला व आंध्रांचें स्वातंत्र्य नष्ट झालें. पुढील सालीं काफरनें बल्लळ राज्यावर स्वारी करून त्याचा पराभव केला, आणि सहाशें हत्ती, ९६ हजार मण सोनें, वीस हजार घोडे व अगणित जड-जवाहीर उद्दन नेलें, अशा रीतीनें दक्षिणेंतील तेलगू लोकांचें राज्य नामशेष झालें.

लो क, हैद्राबाद संस्थानांतिल सांप्रतची तेलगू समाजाची परिस्थितिः—शेतकरी मजूर वगैरे तेलंगी वर्ग सांप्रत अत्यंत दरिद्री व कंगाल आहे. त्यास मानवीपणाचें कर्तव्य आणि हक्क यांची ओळखच नाही. त्यांतल्या त्यांत भोई जातीचे तेलगू लोक जे हलक्या नोकऱ्या करितात त्यांची स्थिति अतिशय वाईट आहे. शारीरिक व मानसिक दुर्बलतेमुळें सांप्रतचे तेलगू लोक भित्ते बनले आहेत. दारिद्र्य आणि अज्ञान यांचाहि त्यांत भर पडली आहे. त्यांची रहाणी म्हणजे खावयास तांदुळाची पेज, नेसावयास लंगोटी व रहावयास एखादा गलिच्छ झोंपडी अशी आहे. तेलगू समाजांत

काहीं जहागीरदार, जमीनदार, देशमुख, सावकार व सुख-वस्तु पांढरपेशे आहेत, पण त्यांची संख्या फार थोडी असून त्यांचे लक्ष्य या गरीब लोकांकडे असावे तसे नाही. बरेच दिवस दास्यांत राहिल्याने कोणत्याच तऱ्हेची प्रगति करण्याचे धाडस यांच्यांत दिसून येत नाही. राजकीयप्रमाणे सामाजिक सुधारणेच्या वावर्तीतहि हा समाज अत्यंत माग-सलेला आहे. [तेलगू समाचार, मे १९२५.]

शेत की.—या लोकांचा मुख्य भर शेतकीवरच आहे. त्यामुळे इतर व्यवसायाकडे हे लोक फारसे लक्ष्य देत नाहीत. शेतीतहि अर्वाचीन साधनांचा उपयोग हे करीत नाहीत. यंत्रे, कुत्रिम खते, निरनिराळी पिके, फळांची सुधारलेली लागवड इकडे यांची मति चालत नाही. त्यामुळे त्यांची आर्थिक स्थितीहि असमाधानकारक आहे. ते बरेचसे कर्ज-वाजारी आहेत. पड जमीनहि पुष्कळ पडून राहिली आहे. पतपेठ्यांच्या साहाय्याने आपली स्थिति सुधारण्याचा प्रयत्न अद्यापि यांनी सुरू केलेला दिसत नाही.

व्यापार.—व्यापारांत यांचे लक्ष फारसे नाही. कोमटी खेरीज यांच्यातील इतर लोक व्यापार, किंवा वाणिज्य यांस गौण समजून त्यांत लक्ष्य घालीत नाहीत. बँका, पेठ्या किंवा वाणिज्यसंघ वगैरे संस्था यांच्यांत चांगल्याशा नाहीत.

कोरुटा व शिवपेठ येथे कागद; मट्टेवाड व सिद्धीपेठ येथे धोतर व लुगडी; महदुवनगर येथे धोंगळ्या; गडवाल येथे व नारायणपेठ येथे लुगडी; पेंवती येथे चंबू व इतर पितळी सामान कोदाडू येथे हस्तिदंती व शिंगाच्या जिनसा; देवर-कांडा येथे रमाल; याप्रमाणे वस्तू तयार होतात. या शिवाय लाखेच्या वाहुल्या, मातीची चित्रे, मेणे, हत्यारे व लांकडी वस्तूहि तयार करतात; परंतु प्रांताहून व भरपूर द्रव्य साहाय्य नसल्याने ही कला बुडत चालली आहे.

आंध्र प्रांतांत गिरण्या फारच थोड्या आहेत व आहेत त्याहि सरकी काढण्याच्या व भात कांडण्याच्या आहेत.

महाराष्ट्रीयानां परिचित अशा तेलगू लोकांचा समाज म्हणजे तेलंगी ब्राह्मण होत. यांचा लौकिक इकडे सर्वांना माहीत आहे. यांचा मुख्य धंदा म्हणजे वेदपठण करून दक्षणा मिळविण्याचा. हे उत्तम पढिक असून त्यांच्यांत पुष्कळसे लोक जटापाठी आणि धनपाठी असतात. दोनतीन वर्षांनी हे लोक आपला देश सोडून बाहेर दक्षिणा मिळविण्यासाठी प्रवासास निघतात. सुप्रशास्त्रांतहि ते प्रवीण आहेत, यज्ञयागांतल होता, अधर्यु वगैरे ऋत्विजांची कामे या लोकांकडे असतात. जानर्वा करणे वगैरे किरकोळ गोष्टी शिवाय हे कोणताहि धंदा करीत नाहीत. यांच्यांत पोटभेद नाहीत. आंगिरस, भारद्वाज, कौंडिन्य, काश्यप, कौशिक वगैरे गोत्रे यांच्यांत आहेत. चलावारू, चलवतावारू, पीदलवंतावारू, रंताचंतावारू असली यांची आडनावे असून पुढ्यांच्या नांवाच्या शेंवटीं अथवा व स्त्रियांच्या नांवाच्या शेंवटीं अम्मा असे शब्द असतात. हे लोक उंच, मजबूत, वर्गाने काळे व आळशी आहेत. अंगास

खोवरेल तेल नेहमी चोपडण्याची यांस आवड आहे. यांच्या शेंडया फार मोठ्या असतात. यांना अर्धवट मराठी भाषा बोलतां येते. यांचा आहार फार असून सारभात अथवा ताकभात त्यांना फार आवडतो. अर्गंतुकी लावण्यांत तेलंगी ब्राह्मण पटाईत आहेत. यांचा नेहमीचा पोषाख म्हणजे एक नेसते धोतर व अंगावर एक उपरणे हा होय. स्वभावाने हे फार रागांत असतात. हे धार्मिक असून स्मार्तपंथी, अद्वैतमताचे आहेत. यांचे कुलदेव जगदंबा, व्यंकोवा (तिरुपातीचा) व कटेरी (कांची येथील) देवी हे होत. जादू, मंत्रतंत्र, शकून, भुतंखेतें, शाप देणे वगैरेवर यांचा फार विश्वास असतो. काहीं तेलगू निरनिराळ्या जातींतून सांपडतात. त्यांची उदाहरणे पुढे दिली आहेत.

(१) वंजीगारः—हे ब्राह्मणेंतर असून मूळचे मद्रासकडील आहेत. धारवाड वगैरे भागांत हे पसरले असल्यामुळे तेलगू शिवाय तामिळ आणि कानडी या भाषाहि त्यांना येतात. यांच्यांत १८ पोटशाखा आहेत; त्यांचा परस्परार्शां अन्न व लभ्यवहार होत नाही. हे काळे, उंच व बांधेसूद असतात. हे लोक ताटांत कर्वीहि जेवीत नाहीत. केळीच्या पानांवर अथवा वडाच्या पत्रावळीवर जेवितात. हे मद्यपी व मांस-हारी असून हुशार, टापटिपीचे, इमानी आणि कष्टालू आहेत. यांचा मुख्य धंदा कापडाचा आणि धान्याचा व्यापार करणे हा होय. हल्लीं काहीं लोक सावकारी व नोकरीहि करतात. हे आपली सर्व धर्मकृत्ये ब्राह्मणांकडून करवितात. यांच्यांत अंगावर तप्तमुद्रा घेण्याची चाल फार आहे. यांचा धार्मिक गुरू तिरमल ताताचार्य हा आहे. याची गादां कांची येथे असून तो वैष्णवपंथी आहे. तोच या लोकांना तप्तमुद्रा देतो. विष्णूच्या हातांतील शंख, चक्र, गदा, आणि पद्म या चार वस्तूंच्या या मुद्रा असतात; त्या तापवून माणसाच्या दोन्ही दंडावर उठवितात. या लोकांचा भुतांखेतांवर भरंवसा आहे. लग्नाच्या दिवशी नवऱ्यामुलाची मुंज लावितात. लग्नाच्या चौथ्या दिवशी नागावली नांवाचा कुलाचार हांतो. मृत्यु-नंतरच्या और्ध्वदेहिक क्रिया सतानि जातीचा उपाध्याय करितो. प्रेताचा हाताला थोडावेळ बांबूची शंखचर्क करून बांधतात, व नंतर सोडून पांच दिवसपर्यंत घरांत ठेवितात. पांचव्या दिवशी राख भरून ज्यावेळी पाण्यांत विसर्जन करावयाची त्यावेळीच ही शंखचर्कहि विसर्जन करितात. यांच्यांत पुनर्विवाहांची चाल नाही. शिक्षणाचा प्रसार बराच आहे. यांच्या पंचायती असून किरकोळ भांडणे पंचायती तोडतात व महत्त्वाचे तंटे गुरूकडून मिटविले जातात.

(२) ओशनमारुः—ही तेलंगी जात वंजीगारसारखी मूळची तेलंगणांतली असून हल्लीं मोंगलाई व कर्नाटक इकडेहि आढळते. भंडी, बोशेष्टी, धनशेष्टी, सतनूर वगैरे आडनावे यांच्यांत असून, हनुमान, हुलगव, यल्लम्मा (साईतीची) हे कुलदेव आहेत. यांच्यांत पोटभेद नाहीत; मात्र अचिबु,

कमळ, निळ, पळ व पसणी अशी पांच गोष्टी आहेत. यांचा वाचा वंजीगारसारखाच असतो. हे उत्तम स्वयंपाकी असतात. वडे (डाळीचे), मासे, बदकें व सागोती यांच्यावर यांची विशेष भक्ति आहे. हे मद्यपान करितात. पुरुष कानांत कुडी घालतात. हे कष्टाळ असून यांचा मुख्य धंदा कुंकू व अत्तोर करण्याचा आहे. धार्मिक कृत्यास हे स्वतःचा उपाध्याय आणतात. यांच्या जातीचा गुरू वंजीगाराप्रमाणे कांचाचा ताताचार्य असतो. यांच्यांत मुलांचे नांव नवव्या दिवशी ठेवितात. जंगमांप्रमाणे प्रेताला विमानांत बसवून नेतात व पुरतात. पुनर्विवाह यांच्यांत रूढ आहे. वंजीगाराप्रमाणे यांच्यांतील लहान तंटे पंचायतीकडून व मोठे तंटे गुरूकडून निवडले जातात. गुरूचा आज्ञा मोडल्यास बहिष्काराची शिक्षा मिळते. यांच्यांत शिक्षणाचा प्रसार फार थोडा झाला आहे.

(३) तोत्तीयनः—तेलगू शेतकऱ्यांचा ही एक जात आहे. विजयानगरच्या राजवटीत या लोकांचे पूर्वंज सैनिक होते असे म्हणतात. सांप्रत हे शेती व मजुरी करितात. यांच्यांत आतेबहिणीशी आणि चुलतबहिणीशी लग्नें लावितात. वधुवरांच्या वयांतील अंतराकडे यांचे विशेष लक्ष नसते. यांच्या स्त्रिया ब्राह्मणांच्या हातचे खात नाहींत. हे प्रेते पुरतात. सर्पदंशाचे वीप मंत्राने उतरविण्यांत यांची प्रसिद्धी आहे.

अगसा, वलिजा, देवांगा, वेदर, होळिय, कुंवार, वेळाल, वगैरे दक्षिणेकडील जातीतहि बरेच तेलगू सांपडतात. [सेन्सस रिपोर्ट १९११ व १९२१; सोलापूर व धारवाड म्यासे.; भारतीय लिपिमाला; भांडारकर—दख्खन; आर्यंगार—एन्शन्ट इंडिया; तेलगूसमाचार.]

तेलगू वाङ्मय—तेलगू या शब्दाच्या व्युत्पत्तीसंबंधाने तेलंगणांत एक आख्यायिका प्रचलित आहे. तिचा उल्लेख पुष्कळ एतद्देशीय ग्रंथकारांनी आपल्या ग्रंथांत केला आहे. मामीडी व्यंकय्या म्हणून मच्छलीपट्टम येथील एका विद्वान् ग्रंथकाराने आपल्या तेलगू भाषेच्या कोशाच्या प्रस्तावनेत सदर आख्यायिकेचा उल्लेख केला आहे. शिवाय “ आंध्र कौमुदी ” वगैरे तेलगू ग्रंथांत ह्याच आख्यायिकेस विशेष महत्त्व दिले आहे. तेलगू भाषेचे मूळचे नांव व ही ज्या देशाची भाषा आहे त्याचे नांव त्रि-लिंगम्, अथवा शुद्ध तेलगू भाषेत म्हणावयाचे झाल्यास, मोडोगा-लिंगम् म्हणजे तांन लिंगांच्या मधील प्रदेशाची भाषा असे आहे. तेलगू हा त्रिलिंग याचा अपभ्रंश नसून त्रिकलिंग याचा अपभ्रंश आहे असे रा. राजाराम रामकृष्ण भागवत हे वि. विस्तारांत म्हणतात.

तेलगू हा शब्द “तेलू” ह्या विशेषणापासून निघाला असावा असा देखील कदाचित् संभव आहे. कारण, तेलू म्हणजे सुंदर, पांढरा असा अर्थ होतो, आणि हे विशेषण बहुतकरून तेलंगणाच्या लोकांची इतर देशाच्या लोकांशी तुलना करतांना लाविले असल्याचे संभवते, असे रा. शंकर सायना परशा हे म्हणतात.

तेलगू भाषा द्रविडी भाषासंघातील आहे हे आजचे भाषाशास्त्र सांगते. तथापि जुन्या ग्रंथकारांनी इतर प्राकृत भाषांप्रमाणे तेलगू ही देखील संस्कृतचे अपत्य म्हणून धरली होती. उदाहरणार्थः—

तल्ली संस्कृतम्—एला भाषालाकुन

दानिवलना गौता गाना वडिथे ।

गौता दान गलीगे—नंतुयुनेकर्म

तेलगू भाषणगा विसुतिकेके ॥

अर्थ—संस्कृत ही सर्व भाषांची माता होय. प्राकृत भाषा ही तिजपासून उत्पन्न झाली आहे. कांहीं भाषा प्राकृत भाषेपासून निघाल्या आणि त्या सर्व एक होऊन त्यांपासून तेलगू भाषा उत्पन्न झाली.

तेलगू भाषेतील शब्दांसंबंधाने व्याकरणदृष्टीने ४ मुख्य भेद आहेत ते असेः—तत्सम, तद्भव, देशी व ग्राम्य. तत्सम म्हणजे संस्कृतसम. संस्कृत शब्द जशाचा तसा घेऊन त्यास तेलगू प्रत्यय लावून जो शब्द योजिला जातो त्यास तत्सम म्हणतात. आतां दुसरा प्रकार तद्भव हा होय. संस्कृतांतून किंवा प्राकृतांतून अपभ्रंश होऊन तेलगूंत आलेले शब्द तद्भव होत. तद्भव शब्दांपैकी निम्मे शब्द संस्कृत भाषेतील शब्द होत व बाकीच्या निम्म्या शब्दांहून थोडेसे अधिक शब्द महाराष्ट्र प्राकृत भाषेतील होत. तेलगू तद्भव शब्द हे केवळ संस्कृत भाषेतील अथवा ज्या सहा प्राकृत भाषा आहेत त्यांच्या पासून निघालेले असावे असे वाटते. तेलगू भाषेतील शुद्ध शब्द कोणते व तद्भव शब्द कोणते हे ओळखणे कित्येकदा कठिण पडते. तेलगूतील शब्दसंग्रहापैकी एकचतुर्थांश शब्द तद्भव आहेत. देशी म्हणजे इतर कोणत्याहि देशांतले नसून केवळ तेलंगी देशांतलेच शब्द. ग्राम्य शब्द म्हणजे प्राकृत जन भाषणांत जे ग्राम्य शब्द वापरतात ते. ग्राम्य शब्द ग्रंथांत अनुकरणाकरितांही योजण्याचा पूर्णपणे निषेध आहे. ग्राम्य किंवा अलाक्षणिक (व्याकरणविरुद्ध) शब्दप्रयोग भाषेत होऊ न देण्याविषयी तेलगू भाषालक्षणवेत्ते फार काळजी घेतात. आंध्रदीपिका नामक तेलगू व्याकरणाचा कर्ता मामीडी व्यंकय्या ह्याने आपल्या व्याकरणांत निरनिराळे पंचवीस शब्द घेऊन त्यांपैकी शुद्ध तेलगू शब्द कोणते व अशुद्ध तेलगू शब्द कोणते हे दाखविले आहे. शुद्ध तेलगू शब्दांस ‘अच्चा तेलगू’ म्हणतात. व जे अशुद्ध तेलगू शब्द भाषेत मिसळले आहेत त्यांस ग्राम्य तेलगू म्हणतात. तेलगू भाषेचा प्रसिद्ध वैय्याकरण नन्नयभट्ट होय आणि त्याने आपला व्याकरणग्रंथ संस्कृतमध्ये लिहिला आहे.

तेलगू कर्वांनी सर्व संस्कृत वृत्ते घेतली आहेत; पण विशेषतः ते संस्कृतवृत्तांपैकी शाद्वलविक्रीडित, मत्तेभविक्रीडित, उत्पलमाला व चंपकमाला हीं चार वृत्ते वापरतात. संस्कृत वृत्ते जरी घेतली आहेत तरी त्यांत तेलगू लोकांनी प्रास व यति असे दोन आपलेच नियम घालून दिले आहेत. तेलगू कवितेस अंत्य यमकांची शृंखला नाही. तेलगू पद्यांच्या चारी चरणांस

प्रास पाहिजे, व प्रत्येक चरणास यति पाहिजे. म्हणजे श्लोकाच्या चारहि चरणांचे द्वितीयाक्षर एकच व्यंजन पाहिजे. स्वरभेद असल्यास चिंता नाही. या पहिल्या चरणाचे दुसरे अक्षर ज (' क ' असेल तर बाकीच्या चरणांचे द्वितीयाक्षर कच्या बाराखडीतलेच पाहिजे; दुसरे कोणतेहि द्वितीयाक्षर जर जोडाक्षर असेल तर बाकीच्या चरणांची द्वितीयाक्षरे याच जोडाक्षराच्या बाराखडीतल्यापैकी पाहिजेत. यति म्हणजे विश्रामस्थान—चरण वाचतांना थांबण्याची जागा. पण तेलगू यतीचा असा नियम आहे की, थांबून पुन्हा ज्या अक्षरापासून वाचावयाला सुरुवात करावयाची ते अक्षर व चरणांचे पहिले अक्षर ही समोच्चरणाची (सारख्या उच्चाराची) पाहिजेत; पण दोन्ही ठिकाणी प्रासप्रमाणे एकच अक्षर पाहिजे असा कडक नियम नाही. कित्येक अक्षरांकरितां दुसरी कित्येक अक्षरे यतिस्थानी राहू शकतात व अशा अक्षरांत यतिमैत्री आहे असे म्हणतात; उदाहरणार्थ च, छ, ज, झ, श, ष, व, स या अक्षरांत यतिमैत्री आहे. प्रत्येक सर्गाच्या पहिल्या चार अक्षरांत परस्पर यतिमैत्री आहे. तसेच इतर तेलगू छंदःशास्त्राविषयी बरेच बारीक नियम आहेत.

तेलगू देशांत फार प्राचीन काळापासून काव्ये किंवा इतर ग्रंथ कोणास तरी अर्पण करण्याची चाल आहे. ही चाल इतकी प्राचीन व अखंडित चालत आलेली आहे की, कोणासहि अर्पण केलेले नव्हे असे एखादे तरी तेलगू काव्य सांपडेल किंवा नाही याची शंका आहे. या अर्पणक्रियेला तेलंगी कवि ' अंकित करणे ' असे म्हणतात. अंकिताचे दोन प्रकार आहेतः—(१) नरांकित व (२) देवांकित. कित्येकांनी आपली काव्ये घनादिकांच्या लोभाने मनुष्यांस अंकित केली आहेत व कित्येकांस ते न आवडून त्यांनी ती शिव, विष्णु इत्यादि देवांस अर्पण केली आहेत.

काव्यास प्रारंभ करण्याची सर्व कवींची तऱ्हा सारखीच आहे. काव्य नरांकित करावयाचे असेल तर प्रथम दोन चार श्लोकांत देवांचे वर्णन करून, असा असा देव कृतिभर्ता (ज्यास कृति अंकित केली असेल त्यास कृतिभर्ता म्हणतात) जो अमका अमका त्यास कल्याण देवो, अशी प्रार्थना करावयाची. नंतर मी एक काव्य करण्याच्या विचारांत असतां कृतिभर्त्यानें अमुक प्रकारच्या सभेत बसून मला बोलाविले व माझी विशिष्ट शब्दांनीं स्तुति करून " एक काव्य करून मला अर्पण करा " अशी माझी प्रार्थना केली असे सांगवयाचे. नंतर कृतिभर्त्याच्या वंशाचे व वाटल्यास आपल्याहि वंशाचे वर्णन करावयाचे. पुढे कृतिभर्त्याची पप्रयत विशेषणे (" अमक्याचा " अशा स्वरूपाची विशेषणे) दोन चार पद्यांत आणून त्याच्यापुढे (अमक्या गुणविशिष्टाच्या) अभ्युदयपरंपराभिवृद्धीकरितां रचावयाच्या काव्याचा प्रारंभ असा—असे म्हणून मूळ कथेस सुरुवात करावयाची. प्रत्येक काव्यांत हा सर्व प्रकार असावयाचाच. या पद्धतीमुळे कृतिभर्त्याच्या काळावरून कवीचा

कालनिर्णय करण्यास तेलगू इतिहासशोधकांस फार सोपे जाते व या पद्धतीनेच हजारों राजांच्या व प्रसिद्ध पुरुषांच्या वंशावळी अजरामर झाल्या आहेत.

काव्याच्या प्रारंभी जसा हा सर्व विधि असतो, तसा काव्याच्या प्रत्येक सर्गाच्या शेवटी व आरंभी एक विधि करावयाचा असतो; पण तो फार कठिण नाही. तो हा की, सर्गाच्या शेवटी एक दोन श्लोकांनी व सर्गाच्या प्रारंभी एका श्लोकाने कृतिभर्त्यास संबोधवयाचे. या पद्यांतले सर्व पदे संबोधनांत असावयाचीं. कृतिभर्त्यानें आपणांस कृति अर्पण करण्यास कृतिकर्त्याची स्तुति केली असे जरी प्रत्येक काव्यांत वर्णिलेले असते तरी प्रत्येक काव्याविषयी कवीस विनवणी केली जातेच असे नाही. कवि अगोदर मूळ काव्य रचितो. नंतर त्या काव्याचे रंगाधरोहण होते (सभेत काव्य वाचण्याच्या प्रसंगाला रंगाधरोहण म्हणतात). काव्य ज्याच्या नांवाने अंकित करावयाचे असेल तो मालक मोठी सभा भरवितो. तेथे मोठमोठे कवी व विद्वान येतात, त्या सर्वांच्या पुढे ते काव्य वाचले जाते. सभेतील प्रत्येकास त्या काव्यावर टांका करण्याचा अधिकार असतो. प्रत्येकांने कावलेल्या आक्षेपास उत्तर देण्याची जबाबदारी कवीकडे असते. अशा रीतीने सर्वांचे समाधान होऊन ते काव्य जर निर्दोषी ठरले तर कृतिभर्ता ते स्वीकारतो व कवीची चांगली संभावना करतो. इतक्या बिकट कसोटीतून उतरावे लागत असल्यामुळे काव्यांत केणत्याहि प्रकारचे दोष न राहू देण्याविषयी तेलगू कवीस फार जपावे लागत असे हे खरे आहे; पण आक्षेपक जर सांप्रतच्या कित्येक पंडितमन्य मराठी टीकाकारांप्रमाणे परोत्कर्पासहिष्णु असेल, तर उत्तम उत्तम काव्यकारांचाहि सभेत पराभव होऊन त्यांस आपल्या काव्यांसह निमूटपणे सभेतून उठून जावे लागत असे. प्रत्येक संस्थानिकाच्या दरबारी (मग तो लहानसा जमीनदार का होईना) एक तेलगू कवि असावयाचाच. अशा कवीस त्या संस्थानाचा आस्थानकवीश्वर म्हणतात. सध्या देखील ही चाल विजयानगर, बोव्बिली, गदाल (मोंगलईतील) इत्यादि तेलगणी संस्थानांत पाळली जाते. या उत्तम पद्धतीमुळे उत्तम काव्ये निर्माण झाली व अन्यथा अप्रसिद्ध रहाणाऱ्या राजांची नावेहि अजरामर झाली.

संस्कृतांतले चंपूकाव्याप्रमाणे, आंग्रकाव्ये गद्यपद्यांनी युक्त असतात. आंग्र भाषा व तिच्या छंदःशास्त्राचे कडक नियम असे आहेत, कां मध्ये गद्य घातल्याशिवाय पूर्वापार पद्यांचा संबंध जुळून वर्णनपूर्ति होऊं शकत नाही. गद्याशिवाय एखादे काव्य रचल्यास त्याच्या नांवांतच ते निर्बचन आहे असे अभिमानाने सांगतात. उदाहरणार्थ तिकून-कृत निर्बचनोत्तर रामायण. आंग्र लोकांस शतके रचण्याचा छंद फार आहे. या भाषेत कमीत कमी पांच सहाशे शतके असतील. ही बहुतेक शतके ईश्वरस्तुतिपर आहेत. कांही इतर

विषयांवरहि आहेत. प्रत्येक शतकांत शंभर पद्ये असावयाचीं. ध्रुपदाप्रमाणे प्रत्येक पद्याच्या शेवटी तेच ते शब्द येतात. उदाहरणार्थ—दाशरथीशतकाच्या प्रत्येक पद्याच्या शेवटी 'दाशरथी कर्णपयोनिधि' हे शब्द व वीरभद्र शतकाच्या प्रत्येक पद्याच्या चतुर्थचरणी 'कर्णकर वीरभद्र कार्णयनिधि' असे शब्द येतात. प्रत्येक शतकांत, केकावली-प्रमाणे, निरनिराळ्या तऱ्हांनी त्या त्या देवाचा धावा केलेला असतो. कित्येक शतके भक्तिरसाने थवथवलेली असतात तर कित्येक इतर विषयांवरहि असतात. उदाहरणार्थ, सुमतिशतक म्हणून प्रत्येक सुमतीस संबोधिलेले एक शतक आहे. त्यांत प्रत्येक पद्याच्या शेवटी 'हे! सुमति' असे संबोधन असून, त्यांत लहान मुलास उत्तम बोध आहे. हे शतक लहान मुलांकडून पाठ करविले जाते. कुमारीशतकहि फार प्रख्यात आहे. त्यांत मुलीस बोध केलेला आहे. शतके काव्यांत गणली नसल्यामुळे ही अंकित करण्याची पद्धत नाही.

शतककार व पद्ये रचणारे यास सोडून (कारण यास प्रबंध रचनाऱ्यांच्या इतका मान नाही) काव्य-प्रबंध-रचनाऱ्या कवींची संख्या कमीत कमी दोनशी आहे. याशिवाय कित्येक मोठमोठ्या कवींचा काव्ये नष्ट झाली आहेत. उदाहरणार्थ, भीमकवि व अमरेश्वर या दोघांस त्यांच्या अप्रतिम काव्यांबद्दल पूर्व कवींनी स्तविले आहे. पण यांचे एकहि काव्य आज उपलब्ध नाही. नष्ट समजली जाणारी कित्येक काव्ये आजकाल शोधकांच्या परिश्रमाने उपलब्ध होत आहेत. तेलगणांत कोठेहि न सांपडणारी-तस्मात नष्ट समजली जाणारी-तीन चार उत्तम काव्ये कांहीं दिवसांमार्गे तंजावरास सांपडली. त्या तामीळ (द्रविड) देशांत तेलंगी काव्ये अगण्यांचे कारण काय अशी सहज शंका येईल. कृष्णदेवरायाच्या वेळी सर्व द्रविड देश आंध्रानां जिंकिले होता. तेव्हां तेथे आंध्र सुभेदार ठेवण्यांत आले. त्या नायकांनी केलेला हा ग्रंथसंग्रह होय. त्याप्रमाणे आंध्र सारस्वत फार अवाढव्य असल्यामुळे येथे सर्व कवीविषयी त्रोटक माहिती देणे शक्य नाही व आवश्यकहि नाही. म्हणून मुख्य मुख्य कवींचे व त्यांच्या काव्यांचे वर्णन येथे दिले आहे.

न न्न य भ ट्ट.—हा आंध्र भाषेचा आद्यकवि. याचा ख्रि. श. च्या ११ व्या शतकाच्या प्रारंभी राजनरेंद्राच्या सभेत फारच गौरव झाला. याने राजनरेंद्राच्या विनंतीवरून तेलगूत महाभारत रचण्यास प्रारंभ केला व अरण्यपर्व अर्धे रचून तो निवर्तला. महाभारताची ही पाहिली तीन पवे त्याने राजनरेंद्रासच अर्पण केली. नन्नयभट्टास शब्दानुशासन अशी पदवी आहे. याचे कारण असे की ज्याप्रमाणे पाणिनि, पतंजल्यादि सूत्रकारांनी गीर्वाणभाषा सुसंस्कृत व नियमबद्ध करून संस्कृत बनविली, त्याचप्रमाणे नन्नयभट्टाने आंध्रशब्दाचिंतामणी नामक व्याकरण रचून तेलगू भाषा नियमबद्ध केली.

नन्नयभट्ट जरी आद्यकवि मानला जातो तरी त्याच्यापूर्वी निदान हजार वर्षांपासून तरी आंध्र कवित्व चालले असावे

असे त्याच्या काव्यावरूनच व्यक्त होत आहे. त्याचे काव्य प्रौढ वृत्तांनी, यमकप्रासादि शब्दालंकारांनी, उत्तम अर्थालंकारांनी व आंध्र व्याकरणाच्या कोणत्याहि नियमास बाध न आणतां अप्रतिहत गतीने वहात जाणाऱ्या शब्दप्रयोगांनी इतके सुशोभित आहे की, कालिदासाच्या किंवा भारतीच्या वेळी संस्कृत भाषा ज्या स्थितीत होती. त्याच स्थितीत नन्नयाच्या वेळी आंध्र भाषा होती असे कोणत्याहि भाषाशास्त्रज्ञास कबूल करावे लागेल.

ति क्क न सो मया जी.—नन्नयभट्टानंतर झालेल्या कवींत अतिविख्यात, आणि वर्णनशैलीविषयी व ग्रंथवाहुल्याविषयी सर्व आंध्र कवींत श्रेष्ठ असा कवि हाच होय. यास ' कवि व्रद्ध ' असे नांव आहे. हा कवि नेहूरचा राजा जो मनुमसिद्धि त्याच्या सभेत तेराव्या शतकाच्या मध्यार्धात होता, आजपर्यंत याची केवळ कवि या नात्यानेच ख्याति होती. पण यास अर्पण केलेल्या व नुकत्याच तंजावरास सांपडलेल्या आंध्र दशकुमारचरित्रावरून हा मनुमसिद्धाचा प्रधानहि होता व फार राजकार्यकुशल होता असे सिद्ध झाले आहे. याने यज्ञ केल्यामुळे यास सोमयाजी म्हणत असत. याची उपलब्ध असलेली काव्ये दोन : एक निर्वचनोत्तर रामायण व दुसरे विराटपर्वोपासून स्वर्गारोहणापर्यंत भारताची पंधरा पवे. पहिले काव्य याने मनुमसिद्धीस अर्पण केले व दुसरे नेहूर येथील हरिहरनाथ नामक देवास अर्पिले.

सोमयाजीची वर्णनशैली फारच सुरेख आहे. संस्कृत भारतापेक्षा तेलगू भारत प्रत्येक बाबतीत श्रेष्ठ झाले आहे, असे के. व्ही. लक्ष्मणराव म्हणतात. युद्धवर्णनांत सोमयाजीची बरोबरी करणारा कवि दुसऱ्या कोणत्याहि भाषेत झाला नसेल. सोमयाजी उभयभाषांत (संस्कृत व आंध्र) प्रवीण होता म्हणून तो नेहमी आपणास उभयकविमित्र म्हणवून घेत असे. त्याचे एखादे पद्य पाहिल्यास तें संस्कृत पदांनी भरलेले दिसावयाचे; दुसरे एखादे पद्य पाहिल्यास त्यांत देश्य शब्दच दिसावयाचे. सोमयाजीकृत भारत वाचतांना नेहमी मोरोपंताच्या भारताची आठवण होते.

ए री प्रगड.—हा तिसरा आंध्र कवि, कोंडविडु राज्याचा अधिपति जो अनवेमारेडु त्याचा आश्रित होता. हरिवंश नांवाचे उत्तम काव्य करून एरीप्रगड कवीने या राजास अर्पण केले, पण हा कवि या हरिवंशाकरिता विशेष प्रख्यात नाही. तर याने भारत.रण्यपर्वोचः राहिलेला जो भाग तो रचिला म्हणून याची फार ख्याति आहे. यास ' प्रबंध परमेश्वर ' अशी पदवी आहे. याला आंध्र वाङ्मयांत फार मान आहे. मागील दोन कवींप्रमाणे हाहि आंध्र भाषेस सर्वस्वी आधारभूत आहे.

ना च न सो म.—हा ' उत्तरहरिवंश ' काव्याचा कर्ता. यास ' सर्वज्ञ ' म्हणतात. याची कविता इतकी प्रौढ आहे की, कोणी कोणी यास वरील कवित्रयापेक्षाहि अधिक मानतात. हरिवंशकाव्य-विशेषतः त्यातील उषाकन्याप्रकरण इतके सुरेख

वठलें आहे कीं तें एकदां हातीं घेतल्यास खालीं ठेववतच नाही. प्रौढता, अर्थगौरव, पदलालित्य इत्यादि सर्व गुण याच्या काव्यांत पदोपरीं दृष्टीस पडतात. कालिदासाची प्रसन्नता, भारवीचा भारदस्तपणा, दंडाचें पदलालित्य व जगन्नाथपंडिताचा प्रसाद इतके सर्व उत्तमोत्तम गुण नाचन-सोमांच्या काव्यांत एकत्र झाले आहेत. नाचनसोम हा चवदाव्या शतकाच्या शेवटीं होऊन गेला.

श्री नाथ.—ह्याला आंध्र भाषेत फार मान आहे. हा पंधराव्या शतकाकरितां राजमहेंद्रां येथील रेड्डी राजांच्या आश्रयास होता. यानें आपलीं सर्व काव्ये राजमहेंद्रांच्या राजांस व त्यांच्या मंत्र्यांस अर्पण केली आहेत. याच्या सर्व काव्यांत 'आंध्रनैपथ' हें फार प्रख्यात आहे. याचें दुसरें विख्यात काव्य काशीखंड हें वीरभद्र रेड्डी या राजास यानें अर्पण केलें आहे. या कवीचें 'वीथिनाटक' (सडकेवरचें नाटक) या नांवाचें एक लहानसें पण चमत्कारिक काव्य आहे. यांत कवि रस्त्यावर उभा राहून तेथून येणाऱ्या जाणाऱ्या वायकांचें वर्णन करतो. याला राजांचा व त्यांच्या प्रधानांचा पूर्ण आश्रय असल्यामुळे हा फार सधन होता.

व म्म न पो त रा ज—हा वरील कवीचा मेहुणा. साधु तुकारामाप्रमाणें हा मोठा निरिच्छ भगवद्भक्त होता. याचें प्रसिद्ध काव्य श्रीमद्भागवत होय. के. व्ही. लक्ष्मणराव यांच्या मतें या काव्यातील प्रल्हादचरित्र, गजेंद्रमोक्ष, शक्तिमणीकल्याण इत्यादि प्रकरणे केवळ अद्वितीय आहेत. संस्कृत भागवतापेक्षां आंध्र भागवत फारच रम्य झालें आहे. संस्कृत भागवत पुराणशैलीत आहे व आंध्र भागवत प्रबंधशैलीत आहे. हा ग्रंथ सर्व भक्तजनांस व रसिकांस अत्यंत पूज्य आहे; तरी वैद्यकरणांनीं व साहित्यशास्त्रज्ञांनीं यास बहिष्कार घातला.

नन्नयभट्ट, तिक्रनसोमयाजी, एरांप्रगड, नाचनसोम, श्रीनाथ, वम्मन पोतराज, इत्यादि कवींस पूर्वकालीन कवी म्हणतात. या वेळेपर्यंत म्हणजे पंधराव्या शतकापर्यंत जे आंध्र कवी होऊन गेले त्या सर्वांनीं संस्कृत ग्रंथांस अनुसरूनच भाषांतररूपानें काव्ये रचिलीं; स्वतंत्र काव्ये रचिलीं नाहीत. हीं भाषांतरें शब्दशः नाहीत. ज्या दृष्टीनें मोरोपंतकृत महाभारतास संस्कृत भारताचें भाषांतर म्हणतां येईल त्याच दृष्टीनें हीं आंध्र काव्ये संस्कृत ग्रंथांचीं भाषांतरें होत. कालिदासकृत कुमारसंभव व ज्या पुराणाच्या विस्तृत कथानकास अनुसरून तें रचलें आहे त्यांत जो फरक दिसतो, तोच आंध्रभाषांतरांत व मूळ संस्कृत काव्यांत आहे असें म्हणतां येईल. आंध्र काव्ये कथानकपरंपरेसंबंधानेंच भाषांतरें होत असें म्हणतां येईल. बाकी तीं स्वतंत्र काव्येच म्हणण्याला हरकत नाही.

कृष्ण दे व रा य.—हा विजयानगरचा महाप्रतापी राजा इतिहासांत फार प्रसिद्ध आहे. यानें इ. स. १५०९ पासून १५३० पर्यंत राज्य केलें. हा राजा आंध्र व संस्कृतांत फार प्रवीण होता. यानें तेलगूंत 'आमुकमाल्यादि' किंवा

'विष्णुत्तिसीय' या नांवाचें महाकाव्य रचिलें. इ. स. १५१५ मध्ये कृष्णराय कलिंगदेश जिंकण्याकरितां निघाला. रस्त्यांत आंध्रमधुमयन (विष्णु) क्षेत्र नांवाचा एक पर्वत आहे. त्या पर्वतावर विष्णुदर्शनास राजा गेला व त्या रात्रीं तेथेच राहिला. रात्रीं विष्णूनें स्वप्नांत येऊन तेलगूंत एक काव्य कर व मला अर्पण कर अशी आज्ञा केली व नंतर राजानें हें काव्य रचिलें असें या काव्यांतच सांगितलें आहे. या काव्यांत कवीचें उभयभाषाप्रवीण्य उत्तम रीतीनें व्यक्त होत आहे हें खरें. पण यामुळे काव्य येथून तेथून नारिकेलपाकांत उतरलें आहे. फार मेहनत घेऊन वाचनाच्यास हें काव्य फार आनंददायक आहे यांत संशय नाही. कृष्णदेव राजास आंध्र भाषेविषयी फार अभिमान असे. यानें आपल्या महाकाव्यांत स्वप्नांतल्या देवाकडून ' देशभाषलंदु तेनुगु लेस्सा ' म्हणजे ' सर्व देशी भाषांत तेलगू श्रेष्ठ होय ' असें वदविलें आहे.

अल्ल सान्नि पेद्दनाः—कृष्णरायाच्या सभेंतील सर्व कवींत हा अग्रगण्य होय. 'मनुचरित्र' नामक प्रख्यात प्रबंध रचून यानें राजास अर्पिला व त्याच्यापासून ' आंध्रभाषापितामह ' अशी पदवी मिळविली. राजास याच्याविषयी फार पूज्यबुद्धि होती. एकदां सभेंत यानें राजाच्या सांगण्यावरून बत्तीस चरणांची कविता कशी असावी या विषयावर एक उत्पलमालिका एकदम रचिली.

मनुचरित्रांत स्वरोचिप मनुच्या उत्पत्तीची कथा आहे. ही लहानशी कथा मार्कंडेयपुराणांतून घेऊन त्यावर हें महाकाव्य रचलें आहे. आंध्र विद्यार्थ्यांस शिकाव्या लागणाऱ्या पंचकाव्यांत हें पहिलें काव्य आहे. रघुवंश किंवा कुमारसंभव यांच्या बरोबरीची याची योग्यता आहे.

नं दि ति म्म ना.—हा पारिजातापरहण नामक मधुर काव्याचा कर्ता. हें काव्य यानें कृष्णरायास अर्पण केलें आहे. हा कवि सुंदर कवित्वाविषयी फार प्रख्यात आहे. कृष्णरायकालीन सर्व कवींत 'मुद्दुपुल्लु' म्हणजे 'गोड बोलणारा' म्हणून याची फार ख्याति होती.

पारिजातापरहण काव्यांत असा कथभाग आहे की, एकदां कृष्ण शक्तिमणीच्या महालांत तिच्याबरोबर शूत खेळत बसला होता. इतक्यांत फलहभोजन मुनि-नारद यांची स्वारी तेथें प्राप्त झाली. त्यानें देंदनवनांतून आणलेलें एक पारिजाताचें पुष्प कृष्णास दिलें. तें कृष्णानें शक्तिमणीस दिलें. त्यावर मुनि शक्तिमणीस म्हणाले 'तुझ्या सर्व सवतांपेक्षां कृष्णास तूंच अधिक प्रिय आहेस हें आतां यावरून स्पष्ट होत आहे. सत्यभामेस मी नवऱ्याची आवडती असा जो गर्व होता तो आतां पार नाहीसा होईल.' असें बोलून नारद चालते झाले. हा सर्व प्रकार तेथें असलेल्या एका दासीनें सत्यभामेस कळविला. तेव्हां ती रागावून मलिनवस्त्र परिधान करून कोपगृहांत जाऊन निजली.

नंतर कृष्ण तिच्या मंदिरांत गेला. नेहमीप्रमाणे भामा केली-
गृहांत नसल्यामुळे तो कोपगृहांत गेला. तेथे त्या देपतीचा
झालेला प्रणयकलह कवीने इतक्या स्वाभाविक व गोड-
रीतीने वर्णिला आहे की तसले वर्णन कोणत्याहि भाषेत
अजरामर झाले असते. कितीहि समजावून सांगितले तरी
जेव्हां भामेचा कोप जाईना तेव्हां कृष्णाने तिला साष्टांग नम-
स्कार केला; तरी ती शांत न होता त्यास वामपादाने दूर-
सारती झाली 'एका पारिजात पुष्पाची विशाद ती काय;
तुझ्याकरितां नंदनवनांतून पारिजात पुष्पांचा वृक्षच आणीन'
असे शेवटी जेव्हां कृष्णाने ऋवूळ केले तेव्हां तिचा राग
शांत झाला. नंतर तिला बरोबर घेऊन कृष्ण स्वर्गास गेला
व इंद्रादिकांशी युद्ध करून पारिजात वृक्ष घेऊन आला.
अशी या सुरस काव्यातील कथा आहे.

या काव्याच्या उत्पत्तीविषयी एक मजेदार गोष्ट आहे.
एकदां कृष्णरायाची राणी जी चिन्नादेवी ती कांहीं कारणाने
रायावर रागावली. रायाने तिला पुष्कळ समजाविले पण ती
शांत झाली नाही. राय शेवटी तिच्या पायी पडला तरी
त्यास धुडकावून लावून ती तेथून चालती झाली; हा सर्व
प्रकार जरी प्रणयकलहसंबंधी होता तरी, नमस्कार केल्या-
वरहि आपणांस लथ मारून निघून गेल्यामुळे तिचा रायाला
फार राग आला व त्याने त्या दिवसापासून तिच्याशी बोलणे
सोडून दिले. अशा रीतीने कितीक दिवस गेल्यावर ही गोष्ट
प्रस्तुत कवि जो तिममना त्यास समजली. तेव्हां त्याने
राजाचा राणीवरचा राग जाण्यास हे काव्य रचिले. त्यांतला
कृष्णसत्यभामेचा प्रेमकलह, विप्रेषतः भामेकडून पायी नत
झालेल्या कृष्णास झालेली संभावना वाचून कृष्णराय उम-
जला; काव्यांतला तोच भाग सुंदर स्वभावोक्तींनी भरलेला
आहे अशी त्याने कवीची तारीफ केली.

धू जै टि.—हा एक रसिकशिरोमणि महाकवि आहे. याची
ग्रंथसंख्या जर फार असती तर यास आंध्र भाषेचा मिल्टन
म्हणण्यास कांहीं हरकत नव्हती. सर्वसाधारण किंवा तुच्छ
वाटणाऱ्या विषयांचे सर्वांस अत्यंत चित्ताकर्षक होईल असे
वर्णन करण्यांत हा फार कुशल होता. अरण्यांतल्या भिल्ल-
भिल्लिणींचे तसेच त्यांच्या झोंपळांचे फारच सुंदर वर्णन
याच्या काव्यांतून आढळते. मिल्टनच्या कवितेप्रमाणेच
याची कविता देखील फार गंभीर व उदात्तरसपूर्ण असते.
पण याच्या कवितेची संख्या फारच थोडी आहे. हा मोठा
शिवभक्त होता. मोठा भक्त व कवि अशी याची प्रख्याति
होती. 'याची कविता अतुलितचतुरीमहिमान्वित असते'
असे कृष्णदेवरायाने म्हटले आहे. कवितेतील गुणावगुण
ओळखण्यांत हा मोठा कुशल असल्यामुळे यास रसिका-
प्रणीहि म्हणत. पण वारवनितीशी संबंध असल्याशिवाय
रसिकता प्राप्त होऊ शकत नाही अशी जुन्या लोकांची चम-
त्कारिक समजूत असल्यामुळे हा वेदयांगनालोप होता
अशी दंत कथा पडली आहे. पण हा भक्तीविषयी फार

प्रख्यात असल्यामुळे या दंतकथेवर सबळ प्रमाणाशिवाय
आमचा विश्वास बसू शकत नाही.

मा द य गारि म ल न्नाः—पारिजातापहरण कर्त्यांचे व
याचे कवित्व अगदी एकसारखे आहे. याच्या काव्यांत आणखी
एक असा विशेष आहे की इतर काव्यांत ज्याप्रमाणे हा अमुक
एक भाग इतर भागापेक्षा उत्तम असे दाखविण्यास त्रास
पडतो त्याप्रमाणे याच्या काव्यांत सर्व भागापैकी कर्मा
सुंदर भाग कोणता हे शोधून काढणे मोठे मुक्किलीचे काम
आहे. म्हणजे पहिल्यापासून तो शेवटपर्यंत एकसारखा
सुंदर शैली आहे. झणून कितीक भागांच्या सौंदर्याविषयी
प्रख्यात असलेल्या पारिजातापहरणकारापेक्षा हा कवि
विशेष प्रशंसनीय होय यांत संशय नाही. या कवीच्या
काव्यांचे नांव राजशेखरचरित्र. हा कवि मुकुतिम्मनाइतका
विख्यात झाला नाही याचे कारण हेच की पारिजातापह-
रणाप्रमाणे याने आपले काव्य कोणा मोठ्या राजास अर्पण
केले नाही. हे काव्य अनेक वेळा वाचले तरी ते हार्ती
घेतल्याबरोबर पुन्हा वाचल्याशिवाय रहावतच नाही असे
के. व्ही. लक्ष्मणराव म्हणतात.

आंध्र कवींच्या अनेक सुंदर आंध्रकाव्यांविषयी येथे एक
सांगितले पाहिजे की यांतल्या काव्यरचनेइतके कथानक
सुंदर अग्यत्र नसते. या कविश्रेष्ठांस जर सर वास्टर स्कॉटच्या
काव्यांतल्या कथानकाप्रमाणे उत्तम कथानके मिळाली असती
तर ही काव्ये सान्या जगांत अद्वितीय झाली असती असे
म्हणणे अतीशयोक्तीचे होणार नाही. या कवींची कथानके
म्हटली म्हणजे पुराणांतील राजे, राजकन्या, देवासुर, यक्ष-
राक्षस यांच्या कथा होत असेहि के. व्ही. लक्ष्मणरावांनी
आपले मत नमूद केले आहे.

रा म भ ट.—याने सकलकथातारसंग्रह नामक काव्य रचिले.
हे याने कृष्णरायाच्या आज्ञेवरून सुरू केले. त्या वेळच्या
कवित्वाच्या मानाने हे काव्य विशेष प्रशंसनीय आहे असे
नाही. रामाभ्युदय नामक आणखी एक काव्य याने रचिले
आहे, ते चांगले उतरले आहे.

रा म रा ज भूष ण.—हा जातीचा भाट. याची जात सांग-
ण्याचे कारण असे की आंध्र भाषेत ब्राह्मणेंतर प्रख्यात कवि
हा एकटाच. याला रामराजभूषण असेहि दुसरे नांव आहे.
याचे प्रख्यात ग्रंथः—वसुचरित्र, हरिश्चंद्रनलोपाख्यान व नरस
भूपालीय. यापैकी वसुचरित्र फारच प्रख्यात आहे. हे
आंध्रकाव्यपंचकांतले एक आहे. हे सर्व तच्चेने माघकृत शिशु-
पालवधाच्या तोडीचे आहे. पदोपदी श्लोकांत संपूर्ण श्लेष
साधल्याशिवाय कवीच्याने राहवले नाही. यांतील वर्णने
फार आल्हादकारक, रसभावादि यथायोग्य आहेत. या
काव्यांतील पद्ये म्हणजे साहित्यशास्त्रांतल्या रसप्रकरण,
भावप्रकरण, अलंकारप्रकरण, इत्यादिकांकरितां तयार
केलेली उत्तम उदाहरणेच की काय असा भास होतो. याचे
दुसरे काव्य हरिश्चंद्रनलोपाख्यान हे संपूर्ण द्वयर्था काव्य आहे.

या काव्यांत हरिश्चंद्राची व नलाची अशा दोन कथा आहेत. असली काव्ये किष्ट असतात व विशेष रम्य नसतात हे खरे. पण शब्दाभेदानजिज्ञासु विद्यार्थ्यांच्या सोईकरितां प्रौढ वाङ्मयांत असली एक दोन तरी काव्ये असली पाहिजेत. या कवीचा तिसरा ग्रंथ नरसरभूपालीय होय. हा साहित्यशास्त्राविषयीचा ग्रंथ आहे. नरसराजनामक संस्थानिकास अर्पण केल्यामुळे या ग्रंथास हे नांव पडलें आहे. हा ग्रंथ मुख्यतः ओरगल येथील विद्याधर कवीनें केलेल्या प्रतापरुद्रीय नामक साहित्यग्रंथाच्या आधारे रचिला आहे.

पिंगली सुरत्रा.—हा कवि मुख्यतः राघवपांडवीय नामक संपूर्ण द्वयर्था काव्याबद्दल प्रख्यात आहे. या राघवपांडवीय काव्यांत रामाची व पांडवांची अशा दोन कथा वर्णिल्या आहेत. या काव्याशिवाय या कवीचीं कलापूर्वोदय व प्रभावतीप्रद्युम्न अशीं दोन काव्ये आहेत. या काव्यांची रचना परिजातापहरण व राजशेखरचरित्र या काव्यांच्या धोरणावरच आहे. म्हणूनच हीं काव्ये देखील रसिकप्रिय झाली आहेत. रायानंतर हा साठ सत्तर वर्षांनी उदयास आला राघवपांडवीय या काव्याचा असा चमत्कार आहे की, हे द्वयर्था असूनहि किष्ट नाही. मोरोपंत समजण्यास मराठीचे जितकें ज्ञान पाहिजे तितकें तेलंगीचें असलें म्हणजे या काव्याचे दोनहि अर्थ समजतात. हे काव्य अकिष्ट असल्यामुळेच या काव्याची व या कवीची आंध्रदेशांत फारच ख्याति आहे.

तेत्रालि रामकृष्ण.—या कवीस रामलिंग असेंहि नांव आहे. हा पांडुरंगविजय नामक काव्याचा कर्ता. पदगुणनाविषयी याची विशेष ख्याति आहे. कविजनान्त हा कवि जरी पांडुरंगमाहात्म्याविषयी प्रख्यात आहे तरी सामान्यजनांत तक्तल्या व थेटेखोर म्हणून याची ख्याति आहे. रोज कोणाची तरी थट्टा फजिती केल्याशिवाय यास चैनच पडत नसे. कित्येक प्रसंगी राजपुत्र व राजकन्या यांचीहि थट्टा करण्यास यानें मार्गें पुढें केलें नाहीं. राजाच्या दरबारीं अप्पयादीक्षित व ताताचार्ये असे दोघे विद्वान होते. रामकृष्ण हा अप्पयादीक्षितांचा शिष्य होता. ताताचार्यांच्या शिष्यांनी आपले गुरु दीक्षितापक्षां अधिक पूज्य असें म्हटलें म्हणून रामकृष्णांनी त्यांची फजिती केली. याच्या काव्यांत अर्थकाठिण्य फार आहे अशी सामान्य जनांची समजूत आहे, पण ती खरी नव्हे. त्या कालच्या कवित्वाप्रमाणेंच याचेंहि कवित्व फार हृदयरंजक आहे.

नृसिंहकवि.—हा कवि कर्णसायन नामक मांधातृचरित्राचा कर्ता. हा कृष्णरायाचा समकालीन होता. हा आपलें सुंदर काव्य घेऊन रायास अर्पण करण्याच्या उद्देशानें विजयनगरास गेला व राजाची भेट करविण्याविषयी मनुचरित्राचा कर्ता जो अलतानि पदना त्याची प्रार्थना करूं लागला. पण याच्या सुंदर काव्यापुढें आपलें काव्य फिक्कें पडेल अशी यास भीति पडल्यामुळे त्यानें रायाची व नृसिंह-

कवीची भेट करून दिली नाहीं. अशा रीतीनें उद्विग्न झालेल्या त्या कवीनें खाण्यास कांहीं नसल्यामुळे जातां जातां त्या काव्यांतली एक कविता विकली. हे काव्य इतकें सुंदर होतें कीं ह्या कवीच्या मरणानंतर कांहीं कारणानें रायास ती कविता समजली तेव्हां असलें उत्तम काव्य आपल्या हातून गमाविलें म्हणून रायास वाईट वाटलें. या कवीची काव्याच्या प्रारंभी अशी प्रौढी आहे कीं ' माझ्या काव्यांतील शृंगारवर्णन ऐकून यति विट झाल्याशिवाय राहणार नाहीं; व वैराग्यवर्णन ऐकून विट यति झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. '

कुमारधुजटि.—हा मोठ्या धूर्जटीचा नातू. यानें कृष्णदेवरायविजय नामक ऐतिहासिक काव्य रचलें आहे. या काव्याची संपूर्ण शुद्ध प्रत कोणामहि मिळाली नाहीं. हे काव्य या दृष्टीनें उत्तमच आहे. पण इतिहासकारांसहि याचा उपयोग होण्याचा संभव आहे. यांत कित्येक अतिशयोक्तीचे भाग आहेत हे खरे. पण फेरिस्तादिक इतिहासकारांनी लपविलेला इतिहासाचा कांहीं भाग यांत आहे असें म्हणण्यास कांहीं हरकत नाहीं.

वैकट्या.—यानें रामराजीय उर्फ नरपतिविजय नामक काव्य रचिलें. हे काव्य इतिहासकारांस उपयोगाचें आहे. यांत कृष्णरायाचा जावई रामराजा—जो तालीकोटच्या लढाईत पडला—त्याचें व त्याच्या पूर्वजांचें चरित्र वर्णिलें आहे.

अहंकिंगेधर.—हा तपतीसंहारणोपाख्यानाचा कर्ता. यानें आपलें काव्य गोल्लोंढा—ज्यास महाराष्ट्र लोक गोवलकोंडे म्हणतात—तेथील नबाब जो इब्राहिम मुल्क त्यास अर्पण केलें आहे. याचा वडील भाऊ गादीवर असतां त्याच्या भीतीनें हा रामराजाच्या आश्रयास विजयनगरास जाऊन राहिला. तेथें रामराजभूषण इत्यादि आद्य कवींची व याची मैत्री जमून यानें आंध्रभाषेचा अभ्यास केला. तेव्हां पासून हा आंध्र भाषेचा व आंध्र कवींचा मोठा आश्रयदाता बनला.

मोळा.—ही आंध्र भाषेतील एक कवयित्री आहे. ही जातीची कुंभारीण. पण हिची कविता मात्र ब्राम्हणांसहि लाजविण्यासारखी आहे. शुद्ध भाषा लिहिल्यांत ही पंतांस हार जाणारी नव्हे. शुद्ध भाषा व स्पष्ट विचार हे हिचे विशिष्ट गुण आहेत. शादूलादि सर्व प्रौढ वृत्तांचा निरनें उपयोग केलेला आहे. हिचें रामायण ' मोळरामायण ' या नांवानें प्रसिद्ध आहे.

बालसरस्वती.—हा एक मोठा वैद्यकरण व कवि होता. याचें विशेष प्रख्यात असें काव्य म्हटलें म्हणजे ' राघवयादवपांडवीय ' हे होय. हे संपूर्ण त्र्यर्थी काव्य आहे. यांत रामायणाची, महाभारताची व भागवताची अशा तीन कथा आणिल्या आहेत. या कवीचें चंद्रिकापरिणय नांवाचें एक काव्य आहे. तें निजामशाहीतील परितियाल येथील वेंकटादि राजास अर्पण केलें आहे.

‘ राघवयादवपांडवीय ’ हें काव्य दोन अर्थ करण्यांत विशेष क्लिष्ट नसून तिसरा अर्थ करण्यांत वरेंच क्लिष्ट असें आहे. असलें काव्य रचणें फार श्रमाचें व विद्वतेचें काम आहे यांत संशय नाहीं.

कूचिमंचि तिम्म कवि.—अठराव्या शतकाच्या प्रारंभी झालेला हा एक मोठा कवि होय. इतर कवीपेक्षां याची ग्रंथ-संख्या फार आहे. आजपर्यंत याचे ग्रंथ मिळाले आहेत ते:—कविदणीपरिणय, राजशेखरविलास, सिंहशैलमाहात्म्य, नीलसुंदरीपरिणय, रसिकजनमनोभिराम, सर्पपुरमाहात्म्य, शिवलीलाविलास, शुद्धांध्रामायण व लक्षणसारसंग्रह.

वरील ग्रंथांपैकी शेवटचा ग्रंथ व्याकरणलंघदोविषयावरचा ग्रंथ आहे. शुद्धांध्रामायणांत पहिल्यापासून शेवटपर्यंत एक संस्कृत (तत्सम) शब्द सांपडावयाचा नाहीं. ग्रंथांत तद्भव व देश्य शब्दच असावयाचे. शुद्धांध्र काव्यास आंध्र-भाषेंत पहिल्यापासूनच फार महत्त्व आहे. असलें काव्य रचणें फार विद्वतेचें काम आहे. असल्या कवीस शुद्धांध्रकोश व तद्भवाचे नियम इत्यादिकांची चांगली माहिती पाहिजे. भाषावेत्त्यांस याचा विशेष अभ्यास करावा लागतो.

कूचिमंचि जग कवि.—हा कूचिमंचि तिम्म कवीचा धाकटा भाऊ. हा उत्तम प्रकारचा कवि म्हणून प्रख्यात आहे असें नाहीं. परंतु हा शापकवित्वाविषयी प्रख्यात आहे. या कवीचें शापकवित्वाविषयी एक काव्यच आहे. या काव्याचें नांव चंद्ररेखाविलाप. या काव्याच्या उमत्तीची कथा कांहींशीं चमत्कारिक आहे. विजयनागरच्या राजाचा मेहुणा जो नीलाद्रिराजा त्यानें या कवीस बोलावून आपली वेश्या जी चंद्ररेखा तिला नायिका कल्पून आल्यावर एक काव्य रचण्यास त्यास सांगितलें. त्यावर कवीनें चंद्ररेखाविलास नामक शृंगारपरकाव्य रचून आणलें. पण राजानें त्याची योग्य संभावना केली नाहीं. त्यामुळें कवीस फार राग येऊन त्यानें तें काव्य फाडून टाकलें व चंद्रशेखरविलाप नामक दुसरें एक काव्य रचिलें. ह्या काव्यांत त्या राजाची खूप निंदा केली आहे. याशिवाय या कवीचीं सुभद्रापरिणय व सोमदेवराजीय अशीं दोन काव्ये आहेत. चंद्रशेखरविलाप नामक काव्य एकंदरीत ‘ म्याकफ्फाकने ’ व ‘ डन्सिअड ’ इत्यादि काव्यांप्रमाणें एक थट्टेचें काव्य आहे.

मुंहु पळ नि.—ही कवयित्री राधिकासांतवन नांवाच्या काव्याची कर्त्री. ही जातीची वेश्या. ही तंजावर येथील प्रतापसिंहमहाराजाच्या पदरची वेश्या होती असें समजतें. तंजावरचा प्रतापसिंह इ. स. १७२५ च्या सुमारास मरण पावला. म्हणून ही इ. स. १७६० च्या सुमारास तंजावरास होती असें वाटतें. ही संगीत, साहित्य व भरतशास्त्रांत फार प्रवीण होती. हिचें राधिकासांतवन काव्य फार गोड आहे. पण जातीची वेश्या असल्यामुळें सभ्य गृहस्थांस व कुलीन स्त्रियांस वाचण्यास अयोग्य अशीं वर्णनेंहि हिनें आपल्या काव्यांत केली आहेत. एकंदर हिचें कवित्व फार प्रशंसनीय आहे. संस्कृत व आंध्र शब्द जणू काय हिच्या ताब्यांत आहेत.

हिच्या काव्यांतून उदाहरणादाखल संबोधनप्रचुर व संस्कृतशब्दभूयिष्ठ एक असें पद्य मत्तेभविक्रीडित वृत्तांतील उतरून घेतो:—

यमुनातीरविहार ! हारसदृशोद्यत्कीर्तिसंभार ! भा—
रमणीयाकृतिभार ! मारसिक्तप्रावीण्यसंसार ! सा—
रमरंदोक्तविचार ! चारणमदप्रख्यातविस्तार ! ता—
रमहोभुत्समधीर ! धीरमुनिवाराधार ! राधारता !

ती र गोंड वेंकटम्मा.—ही एक ब्राह्मणी कवयित्री. ही लहानपणाचि विधवा झाली. तेव्हांपासून ही ईश्वरभजनांत वेळ घालवीत असे. हिचे सांप्रत दोनच ग्रंथ उपलब्ध आहेत. (१) वेंकटाचलमहात्म्य व (२) राजयोगसार. वेंकटाचल-महात्म्यांत गिरीच्या बालाजीची कथा मोठ्या सुंदररीतीनें वर्णिलेली आहे. राजयोगसारांत भागवतपुराणांतर्गत कपिल-देवहूतसंवाद वर्णिलेला आहे. हिच्या कवितेचा उत्पलमाला-वृत्तांतील थोडासा मासला येथें देतो.

रामनूपाल ! घोरतररावणशौर्यविफाल ! भव्यसुश्राम-सुरार्थयोगिजनतापसपाल ! कृपालवाल ! श्रीभूमिसुतात्मलोल ! परिपूर्णसूकीर्ति विशाल ! इत्यादि इत्यादि.

सुभद्रम्मा.—हिनें जरी कोणतेंहि काव्य रचिलें नाहीं तरी हिचीं वरींच शतकें प्रसिद्ध आहेत. रघुनायकशतक, केशवशतक, कृष्णशतक व राववराहशतक हीं हिचीं शतकें होत. हिचा जन्म इ. स. १८८१ त झाला. ही राजा गोडे नारायण गजपति यांची आत होय. हिची उत्पलमाला-वृत्तांतील एक कविता देतो.

श्रीरमणीकळत्र ! सरसरिहनेत्र ! जगत्पवित्र ! सत्सारस-वृंदमित्र सुरसन्नुतिपात्र ! नरेंद्रपुत्र ! शृंगारसमगत्रगात्र ! जन-कर्मविदारण कृच्चरित्र ! श्रीनारदमौनिगीतचरणा ! रघुनायक ! दोनपोषक ! [के. व्ही. लक्ष्मणराव, वि. ज्ञा पु. ३२]

तेलगू गाण्याचा नमुना.—तेलगू पदें एकण्याला फार गोड असतात. पण त्यांचा अर्थती भाषा न कळणारांना समजणारा नसल्यानें अर्थासहित कांहीं पद्यें दिली आहेत. वीर-मेडपि नगरांत ब्रह्मनायनाचा पुत्र बालवेद्र हा बापाला मद्यत करण्यास लढाईवर जाण्याची परवानगी असावी म्हणून अथितम्मा नामे आपल्या आईची विनवणी करूं लागला. परंतु तत्क्षणाच पुत्रवियोगाचें चित्र डोळ्यासमोर उभें राहिल्यानें त्या माउलीच्या हृदयांत कालवाकाल व सुरू होऊन व तज्जन्य दुःख तिला सहन न होऊन तिनें रडून रडून आकांत केला. तेव्हां बालवेद्रानें आपल्या पूज्य मातेचें खालील शब्दानां शांतवन केलें:—

“ निवेरुगानि धर्ममेनेरुगुदुने । प्राकृतभामल पगिदि-बल्केददु । वीरितनवेळ वीरुनिपतिकि । गायमनित्यदु कल्मिहुळक्कि । जलबुद बुदविधुळु क्षणभंगुरमुळु । पट-चकवर्तुळु सकल भूपतुळु । चरिनित्रेन्द्रनादि सर्व देवतुळु । भूतवुलैदुसु बोलियुचुनुडु । शौर्यसर्कार्तुळु समयवेत्रटिकि । सकलपुराणमुळु सधर्मकथुळु । नीतिशास्त्रेवुळु निवेरुगुदु ।

पौषपाधिकतचे व्रतकुटलेस्त । जननमरणमुलु जनुलकुनिकक ।
मालयंयुननुन्न नडविलोनुन्न । दप्पक ताकोंनु तध्यंयुगानु
(दध्यंयुगानु) पुण्यलोकेवुनु पोन्दु मार्गमुल । तिनपितुने
तल्लि विशदंयुगानु । सजनसंगति संसार मेडल । गुरुयु-
बोधिचिन गुरिमोदगननु । निलिपिनरणमोदु निश्वयुडोकडु ।
प्राज्य साम्राज्य संरक्षण मंडु । घनरणम्मुन रोम्मुगायानोद ।
मनसुचलिपक मरणंयुनोन्दु । शौर्यपराक्रमसंपन्नडोकडु ।
वीरलिहूरु लेस्त विनुवीधिकेगि । यादित्य मंडलं वरुदार-
जिचि । पोयि पुण्यंयुल भूमिजेंदुडुह । मोदटि कार्यमु वून
मुख्यतलेडु । शौर्ययुचे माकु संपाद्य मगुनु ”

अर्थ—तुला कळत नाही. तो धर्मच मला कळतो ग
आई ! अडाणी वायांसारखे उगीच काय बोल्लेस. वीरपतीला
वेड कोठलें ? काया अनित्य आहे. जीवित, श्रीमंती, पैसा
अडका हा सर्व मिथ्याभास आहे, हे सर्व पाण्याच्या बुड-
बुडयाप्रमाणे क्षणभंगुर आहेत. सारे पट्टकवतीं राजे गेले;
ब्रह्मा, इंद्र आदिकरून सकल देवता, तशींच हीं पंचमहाभूतें
लयाला जाणारी आहेत. शौर्य गाजवून सत्कीर्ति मिळवून मरण
आलें तर त्याला शाश्वति आहे. सर्व पुराणें, सधर्मकथा,
नीतिशास्त्रें तूं जाणतेस. पौषपाधिक्यानें जगणें बरें. मनुष्याला
जन्ममरण हीं चुकावयाचीं नाहीत, मग तो एखाद्या राना-
वनांत असो, का एखाद्या लहानशा सांदीकोप-यांत असो.
ह्यांतलें सार तूं जाण म्हणजे झालें. आई, मला तूं पुण्यलोक-
प्राप्तीचे सांगे विशद करून सांग. या संसारांत सज्जनसंगति
लागून गुरुपदेशप्रमाणें गुरूला मन अर्पण करून
मरण प्राप्त करून घेणारा खात्रीनें एखादाच सांपडतो.
असा प्राणी फार विरळा. तसेच अनेक साम्राज्यांच्या संर-
क्षणाच्या कामीं मोठमोठाल्या रणसंप्रामांत मनाची चल-
बिचल न होऊं देतां छातीठोकपणें शत्रूला तोंड देऊन शौर्य
पराक्रम गाजवून मरण संपादन करणारा पुरुषहि एखादा
दुसराच. हे दोन्ही प्रकारचे लोक गगनमार्ग आक्रमून
आदित्यमंडळ वरोवर जिंकून पुण्यभूमीवर वस्ती करतात.
तूर्त आपल्या दृष्टीनें पाहिलें असतां पहिल्या प्रकाराला
प्राधान्य देतां येत नाही. आपल्याला शौर्यसंपादनाकडेच
पाहिलें पाहिजे. अशा प्रकारें शांतवन केलें.

एक वीरपती आपल्या पतीला रणांगणावर जाण्यास
निरोप देत आहे:—

“रतिराज सौन्दर्य रणरंगधीर । कमलवांधवतेज करुणा-
ल-वाल । विनतात्मजुनिलायु वेसनांकु गलयु । सामीरि
शममैन साहसम्बवु । गृष्णुनि केनयैन कीर्ति घटिल्लु ।
रविकांतियुतुडवै रंजिल्लुचुंडि । थलरालु पगदीर्पु मनुजुल
तोड । पटुतर विक्रम प्रौढिम मेरय । श्रीगिरिलिगुंबु जेन्न-
केशयुडु । वरमुल्लोसंगम वर्षिल्ल गलरु । शास्त्रच विजयंयु
समकूरु मीकु । नीयायुघसु वडि निच्चुसुजयमु । कलि-
युगिबुन मीकु घनपूजल मरु । ”

अर्थ—“ हे रतिराजसुन्दरा, रणरंगधीरा, कमलवांधव
तेजा, करुणालया, गरुडाचें अतिचापत्य तुला लाभो; हनु-
मन्तासारखे अचाट पराक्रम तुजकडून घडोत; कृष्णाप्रमाणें
तुझी कीर्ति होवो. रविकांतियुत होऊन सर्वांना आनंद देऊन
अलराजाच्या कलहाचा शेवट लाव. मनुजांबरोबर पटुतर
पराक्रम करून आपली मर्दुमकी गाजीव. श्रीगिरिलिगाचा
व केशवाचा तुमच्यावर वरदहस्त असला म्हणजे तुमची
फत्ते होईल, शत्रूवर तुम्हाला जय मिळेल, तुमच्या आयु-
धांना लवकर यशप्राप्ति होईल; मग कलियुगांत तुम्हाला
सर्व भूजें लागतील. ”

दुसऱ्या तेलगू संमेलनाच्या आरंभी म्हटलेल्या पद्यांत
पुढील तेलगू राष्ट्रगीतें होती:—

अग्निदेशमुलंडु नान्ध्रनिर्मितमुलौ,
वस्तुजाम्मुलु वरलुचुण्ड.
अग्निदेशमुलंडु नान्ध्रलशौर्याभि,
विमल तें जंयुतो वेळुगुचुण्ड,
अग्निदेशमुलंडु नाधुमापायांप,
यद्भुतंगुगनाटचा माडुचुण्ड.
अग्निदेशमुलंडु नान्ध्रलसुगुणालि,
परमप्रशंसनु वडयुचुण्ड ॥

अर्थ:—सर्व देशांत आग्निनिर्मित वस्तुजातांचा (आग्निनी
तयार केलेल्या वस्तूंचा) प्रसार होवो. सर्व देशांत आग्नि-
शौर्याग्नि विमल तेजांनें प्रकाशमान होवो; सर्व देशांत आग्नि-
भाषा (रूपी) योपिता (स्त्री) अद्भुत नृत्य करो; सर्व
देशांत आग्निच्या श्रेष्ठ गुणांची परम प्रशंसा होवो.

गांजु सौभाग्यमेन्नडु गल्गुनोक्को,
यंचुदमितो निरीक्षिचे नाप्रमात ।
नल्लिकोरिक नेरवैचि धन्युलुगुडु,
अमलगुणसान्दुलार ! यो यांनुलार ॥

अर्थ:—अहो, अमलगुणसंपन्न आग्निजनहो ! आपल्या-
कडे उत्सुकतेनें पहात असलेल्या आग्निमातेच्या इच्छा पूर्ण
करून आपण धन्य झालों हें बघण्याचा सुदिन आपणांस
केव्हां येईल.

रत्नम्मुलनुराज रत्नम्मुलनुगन्न, यांप्रमातकुजय-मगुनु-
गात । संघसंस्कृतेल सद्गुणलनुगन्न, यांप्रमातकुजय-मगु-
नुगात । विद्यानुरक्तुल विविधभक्तुलगन्न, यांप्रमाताकुजय-
मडुनुगात । मानवन्तुलनु विज्ञानवन्तुलगन्न, यांप्रमाता-
कुजय-मगुनुगात ॥

अर्थ:—जी रत्नगर्भा आग्निमाता राजरत्नें प्रसवली, त्या
आग्निमातेचा जयजयकार असो; ज्या आग्निमातेच्या उदरी संघ-
संस्कृते व सद्गुणे निर्माण झाले, त्या आग्निमातेचा जयजय-
कार असो; ज्या आग्निमातेच्या उदरीं नाना प्रकारचे भक्त व
विद्यानुरक्त विभूती जन्मास आल्या, त्या आग्निमातेचा जय-
जयकार असो; ज्या आग्निमातेनें अनेक मानी पुरुषांना व
ज्ञानवैतानां जन्म दिला; तिचा जयजयकार असो.

तेलगूंच्या वाङ्मयासंबंधानें विचार करतां आपल्यापुढें अनेक प्रकारची दृष्टि उत्पन्न होते. संस्कृत भाषेंत जी महत्त्वाची ग्रंथरचना झाली तींत आंध्रानां काय भर घातली ही तेलगूंच्या ग्रंथरचनाशास्त्रीची मोजदाद करण्याची एक बाजू झाली व त्यांनीं स्वकीय भाषेंत ग्रंथरचना काय केली हें पाहणें ही दुसरी बाजू झाली. या दोन्ही बाजूंनीं माहिती दिली म्हणजे तेलगू राष्ट्राचें वाक्शैल्य वन्याच अंशीं दिल्यासारखें होईल. श्रौतसंस्थांमध्ये शाखाभेद उत्पन्न होत होता त्या कालापासून आंध्रांची कामगिरी देतां येते हें आंध्र राज्यांतील आपस्तंबाच्या उदाहरणावरून देतां येईल. द्राविडांत अनेक आचार्य होऊन गेले. दक्षिणेंत नवीन अनेक विचारपद्धती उत्पन्न झाल्या आणि त्यांचा प्रसार उत्तरेकडे झाला. प्रसंगां असले जे मोठे कार्यकर्ते पुरुष होऊन गेले त्यांनीं देशी-भाषेंत जरी संवाद आणि व्याख्यानें दिलीं असलीं तरी ग्रंथरचना संस्कृतमध्ये केली. अनेक द्राविड आणि आंध्र पंडित जन्मानें जरी दक्षिणेकडेले असले तरी त्यांचें कार्यक्षेत्र उत्तरेकडेच झालें. वल्लभाचार्यांचें उदाहरण अशांतलेंच आहे. तेलगु वाङ्मयाचे जे इतिहास आज प्रसिद्ध आहेत त्यांत तेलगूंतलें धार्मिक, बौद्धिक व सामाजिक चळवळींचा व संस्कृत व देशी वाङ्मयांशीं अन्योन्याश्रय दिला नाहीं व जे इतिहासकार झाले आहेत त्यांस एकंदर भारतीय वाङ्मयाशीं कचित्तच परिचय असतो, आणि त्यामुळें त्यांस आपल्या वाङ्मयांतील नाविन्यहि चांगल्या तऱ्हेनें मांडतां येत नाहीं. दक्षिणेकडे आर्य संस्कृतिसंबंधन जें संस्कृत ग्रंथांमार्फत झालें त्याचें विवेचन हा प्रकृत विषय नसल्यामुळें केवळ तेलगु भाषेंतीलच वाङ्मयाकडे वळतों.

तेलगू वाङ्मयाची भारतीय वाङ्मय दृष्टीनें यो ग्यताः—तेलगू ग्रंथांत केवळ रामायण महाभारतादि पौराणिक ग्रंथापेक्षां नावीन्य काय आहे याचा शोध भारतीय वाङ्मय या दृष्टीनें परीक्षण करतांना प्रथम झाला पाहिजे. या दृष्टीनें पहातां या वाङ्मयांत चार क्रिया झालेल्या दृष्टीस पडतात त्या येणेंप्रमाणें (१) पौराणिक कथासूत्रसंबद्ध, पण स्वतंत्र काव्यरचना; (२) स्थानिक इतिहासपर ग्रंथरचना; (३) नवलकथा किंवा ऐतिहासिक कादंबरी या दृष्टीनें ग्रंथरचना; (४) केवळ सामाजिक काव्यरचना. या दृष्टींनीं पाहिल्यास तेलगू लोकांच्या कवींचें विषयस्वातंत्र्य नजरेस येतें. अलसानी पदनाचें स्वारोचिषमलुचरित्र जरी पुराणमूलक आहे तरी पुराणांतलें तो अप्रासिद्ध विषय घेऊन त्यावर चरित्रग्रंथ गुंफला आहे. स्थानिक देवतांवरील माहात्म्यग्रंथ सामान्यतः बरेच रडके असतात. पण धूर्जटीचें “कलदृष्टिमाहात्म्य” याची गणना काव्यग्रंथांत होते. “वसुचरित्र” हा देखील पुराणसंबद्ध पण कविस्वातंत्र्य दाखविणारा ग्रंथ होय. जितकी पुराणांतील कथा अपरिचित व दुष्यम प्रकारची तितकें कविस्वातंत्र्य जास्त ही गोष्ट तेलगू कवींनीं चांगली ओळखलेली दिसते. “प्रभावती प्रदुमन” या पिगळी सुरनाच्या

नाटकरूपी काव्याची गोष्ट अशीच आहे. यांत इंद्र व मातलि यांचा संवाद दिला आहे. तेजाली रामकृष्ण या विनोदी व्यक्तीस महाराष्ट्रांत प्रतिस्पर्धीच कोठें आहे? सर्व परिचित विषय आंध्रकवींनीं सोडले असे नाहीं, पण त्यांतहि कांहीं वैयक्तिक कवित्व करण्यास साधन म्हणून वापरले आहेत. उदाहरणार्थ कृष्णराधासंबंध ध्या. मुद्रुपळिनि या वेश्येच्या “राधिका सांत्वन” या काव्यांत सभ्य स्त्रीपुरुषांस वाचण्यास अयोग्य असे प्रसंग व वर्णनें अनेक आहेत, असा आक्षेप तिच्यावर जे करतात तेच तिच्या भाषेच्या मोहकतेसंबंधानें व भाषाप्रभुत्वासंबंधानें पुरावा देतात. भाषेचे खेळ करणारी, मोहक काव्य करणारी आणि त्यांत अतिप्रसंग करणारी वेश्या कविधित्री कोणत्याहि भाषेस लाज आणणार नाहीं. पुराणांतील व्यक्ती घेऊन त्यांच्या चरित्रास काल्पनिक कथांच्या पुरवण्या जोडल्याचीं उदाहरणें तेलगू वाङ्मयांत अनेक आहेत. उदाहरणार्थ चेत्रमाचें चारुचंद्रोदय हें काव्य ध्या. यांत कृष्णास रुक्मिणीपासून चारुचंद्र गांवाचा मुलगा झाल्याचें कल्पिलें आहे आणि त्याचें पद्मकार राजाची मुलगी कुमुदती हिजवरोबर लग्न लाविलें आहे. व्यंकट नरसय्या यानें देवमालाचरित्र म्हणून जो प्रबंध लिहिला आहे त्यांतहि त्यानें तोच प्रकार केला आहे. “वज्रदंत” राक्षसाच्या नाशासाठीं देवमालाला ब्रह्मदेवानें उत्पन्न केलें आणि देवमालानें राक्षसाचा नाश केल्यावर देवांनां त्यास एक शहर व स्त्री दिली असा कथाभाग त्यांत आणिला आहे. मयासुराची कन्या शांता कल्पून तिचा सूर्याबरोबर विवाह लावणारें भानु कल्याण काव्य याच कोटींत घालतां येईल. “ऐरावत चरित्रांत गांधारीनें इंद्राच्या ऐरावतास नैवेद्य दाखवितांना कुंतीस बोलाविलें नाहीं त्यामुळें कुंतीचा अपमान झाला. तेव्हां कुंतीनें मुलांजवळ तक्रार केली. अर्जुनानें इंद्रास ऐरावत पाठाविण्यास भाग पाडलें, व त्यावेळीं गांधारीस बोलावून तिला लाजविलें अशी कथा यांत आहे. यांत न बोलाविण्याबद्दल व्यक्तीचा अपमान कसा होतो, त्याचें उटें व्यक्तीनें कसें काढावें हा प्रकृत विषय असून त्याची मांडणी करण्यासाठीं पौराणिक नांवांची जोड दिली आहे. भद्रराजचरित्रांत व्यंकटाचार्य कवीनें राजाच्या अद्भुत पराक्रमाच्या गोष्टी पुराणांतून न घेतां स्वयंकल्पनेनें रचल्या आहेत. चंद्रभानुचरित्र हें कृष्णाचा सत्यभामेपासून झालेला मुलगा चंद्रभानु याच्या चंद्ररेखेवरील प्रीतीविषयां काव्य आहे. रसानक विजयांत वृषपतीची पत्नी तारा हिचा चंद्रानें उपभोग घेतला त्यामुळें जी लढाई झाली तिचें वर्णन आहे.

याप्रकारचीं अनेक उदाहरणें देतां येतील. या तऱ्हेच्या अनेक गोष्टींचें अवलोकन करतां असें दिसतें कीं या पौराणिक कथांमध्ये कथित कथेंच देशी भाषेंत निरूपण हा हेतु प्रधान नसून वाटेल त्या विषयावर कविता करावी, वाटेल तें कथानक तयार करावें आणि तें कसेतरी आणि

कोणत्यातरी पौराणिक व्यक्तीस चिकटवून घावें असा त्या कवींचा हेतु दिसतो; आणि याचें कारणहि निराळें असावें. संस्कृत ग्रंथाचें ज्ञान म्हणजे पांडित्य, स्वतंत्र कविता-करणारांनीं संस्कृत भाषेशीं परिचय दाखविला पाहिजे एवढेंच नव्हे तर संस्कृत ग्रंथांमुळे जे विषय सोंवळे झाले आहेत त्यांवरच कविता झाली पाहिजे अशा पंडित-वर्गाच्या आम्रहांत कविसंघ सांपडला असावा आणि अशा परिस्थितीत त्यांनीं आपला वैयक्तिक काव्यगुण पूर्ण बद्ध होऊं न देतां पांडित्यानें उत्पन्न केलेल्या मनोवृत्तींशीं तड जोड केली असावी अशा तऱ्हेचा बौद्धिक इतिहास या सर्व प्रयत्नांत दडलेला दिसतो. पुराणांचें विस्तरण करावें, त्यास वाटेल ती कथासूत्रे जोडून आपला काव्यगुण दाखवावा आणि नंतर केवळ काल्पनिक ग्रंथरचना करावी, व तशीच कविताशक्ति अर्वाचीन वीरांच्या किंवा आश्रय-दात्यांच्या स्तुतीस किंवा चरित्रवर्णनास लावावी असा क्रम तेलगू कवींनीं आचरला होता.

पुराणांतील अत्यंत अप्रसिद्ध व्यक्ती किंवा त्यांच्या संबंधी-व्यक्ती घेऊन आपल्या कवितेस आणि कल्पनाशक्तीस निरं-कुश ठेवून काव्य करण्याची पद्धति व निव्वळ रोमान्स-सारखी रचना करण्याची पद्धति या दोहोंमध्ये एका प्रकारा-पासून दुसऱ्या प्रकारापर्यंत नेणारे कथाग्रंथ इतके विविध व इतक्या थोडथोड्या फरकानें दूर जाणारे आहेत कीं या दोहोंमधील भिन्नत्व दाखविणारी रेपा अस्पष्ट होते.

आतां स्थानिक इतिहासपर ग्रंथरचनेकडे वळूं. चरित्रग्रंथ काव्यस्वरूपांत लिहिले गेल्यामुळे ऐतिहासिकत्व बरेंच कमी होण्यास अवकाश असतो आणि त्यामुळे त्या पुस्तकास ऐति-हासिक ग्रंथ म्हणण्यापेक्षा ऐतिहासिक कादंबरीचें स्वरूप येतें; तसेंच ज्या देशांत इतिहासलेखन पद्धतशीर नाही त्या देशांतील चरित्रस्वरूपां काव्ये खरोखर ऐतिहासिक पुरुषासंबंधानें आहेत कीं केवळ काव्यहेतूसाठीं कोणी काल्पनिक पुरुष घेतला आहे हें देखील समजेनासं होतें. असें जरी आहे तरी तेलगूमधील चरित्रकाव्यग्रंथ ऐतिहासिक शोधकांनीं विवेचिले पाहिजेत. तेलगूतील प्रसिद्ध चरित्रग्रंथ म्हणजे कृष्ण राय चरित्र होय. हा विजयानगरच्या स्तराव्या नरपतिरायाच्या कृष्णराया नांवाच्या दासीपुत्राच्या कारकीर्दीचा कविताबद्ध इतिहास आहे. हें काव्य असंगडी काशां-पतीचा मुलगा धूर्जेटी याचें होय. तसेंच रामराजचरित्र हेंहि महत्त्वाचें चरित्रकाव्य होय. हें वैकल्यानें लिहिलें म्हणून सांगितलेंच आहे. यांत मुसलमानांशीं झालेल्या लढायांचें वर्णन आहे. जंगमकलज्ञान हाहि महत्त्वाचा लिंगायत ग्रंथ आहे. यानें विजयल व विजयलोत्तर राजे यांचें चरित्र वर्णिलें आहे. कतामाराजा हा चरित्रग्रंथ, वारंगळचा नाश झाल्यानंतर मांडलिक राजांत जी यादवी चालली होती तिचा द्योतक आहे. पालनाडवीरचरित्र यामध्ये दोन

जमीनदारांची कोंबड्याच्या झुंजीवरून झालेली लढाई वर्णिली आहे. नवचोलचरित्र, हा जंगमग्रंथ वारंशैव चळवळ नोलराजांपर्यंत नेऊन भिडविण्याच्या उद्देशानें लिहिला आहे. अशाच तऱ्हेचा बसवेश्वरकलंज हा ग्रंथ होय, याचाहि हेतु प्रचाराचा दिसतो. कांहीं चरित्रग्रंथ किंवा ऐतिहासिक काव्यग्रंथ “वंशावळी” असं विनयशाल नांव धारण करीत आहेत, त्यांपैकी “नेदाल कृष्णम्मा वंशा-वळी”, “बल गुट्टी वारु वंशावळी”, “काशी-खंड मोलू तुना रेड्डीवार वंशावळी” व करकालापुडी गोपाळ चायकाराव वंशावळी, या वंशावळ्या प्रसिद्ध आहेत. दुसरी राजकुलचरित्रे म्हणजे तंजावररायचरित्र (मदुरैच्या नायकांचें) व त्रिचनापल्लीरायचरित्र; हीं चरित्रे वंशावळीच्या पलीकडे फारशीं गेलेलीं नाहींत. माकराजबोम्मारराजचरित्र हेंहि एका जमीनदारावरील काव्य होय. रंगरावचरित्र, मा. वसुीच्या बोविलीवरील हल्ल्याचें वर्णन करतें. सिंहुलद्वीपावर तेलगू राज्य कांहीं दिवस होतें त्यामुळे तेथील राजेहि चरित्रविषय झाले आहेत.

या बऱ्याच चरित्रग्रंथांवरून एक विशिष्ट सामाजिक स्थिति मनांत भरते. विजयानगरचें राज्य भारतीय संस्कृतीचें महत्त्वाचें केंद्र झालें होतें आणि त्यामुळे राज्याचें संस्कृति-वर्धक कार्य कांहीं तरी महत्त्वाचें आहे, राजानें कवींस व पंडितांस उत्तेजन दिलें पाहिजे ही कल्पना त्या राज्याशीं संबद्ध असलेल्या मोठ्या जमीनदारांत बरीच वाढली असली पाहिजे, आणि तिचा परिणाम असा झाला कीं, राज्याशा-नंतरहि दक्षिणेकडील जमीनदार, पालेगार वगैरे मंडळी कवींस आश्रय देऊं लागलीं आणि आपली वंशचरित्रे लिह-वून घेण्यास उद्युक्त झालीं. यावरून तेथील जमीनदारांचा वर्ग मराठा जमीनदारांपेक्षा अधिक सुशिक्षित दिसतो. रामदेव-रावाचें राज्य गेल्यानंतर मराठे जमीनदार चोहोंकडे होते पण त्यांनीं आपल्या पदरीं कवी ठेवून चरित्रे लिहिण्यास उत्तेजन दिलें नाहीं.

धार्मिक चळवळींतील पुरुष हे काव्यनायक करण्यास तेलगू ग्रंथकारांनीं कमी केलें नाहीं. बसवेश्वरचरित्र, पंडिताराध्यचरित्र, यमुनाचारी (यामुनाचार्य) चरित्र, नारा-यण जिआराकथा, शंकरचरित्र (शंकराचार्यांवर), इत्यादि चरित्रग्रंथ यांची साक्ष देतील. अमुक्तमाला हें संत-चरित्र, ज्यांत अलवारांपासून यामुनाचार्यांपर्यंत हकीगत आहे व याचें कर्तृत्व महाकवि अलसानी पेदनास देण्यांत येत आहे एवंच हाहि भाग तेलगू ग्रंथांतील विचार करण्या-जोगा आहे. यांत नाविन्य काय आहे हें पाहिलें पाहिजे. धार्मिक कथा कानडीवरून किंवा दुसऱ्या भाषेतील ग्रंथांवरून घेऊन पुन्हां त्यांत स्वतःची काल्पनिक भर घालून लिहिल्या तर त्यांत कवनस्वातंत्र्य या दृष्टीनें जरी त्यांची किंमत कमी होते, तरी भाषांतरास जितकें व्यापक पौराणिकतर

क्षेत्र शोधलें असेल त्या मानानें त्याची किंमत ठरविण्यास हरकत नाहीं.

आतां केवळ कल्पित कथांकडे जाऊं. पौराणिक आणि ऐतिहासिक गोष्टी आणि केवळ काल्पनिक गोष्टी यांतील भिन्नत्वदर्शक रेषा सहज सांपडणार नाहीं, आणि एका प्रकारापासून दुसऱ्या प्रकारापर्यंत संक्रमण फारच स्वाभाविक तऱ्हेनें झाले आहे हें मागे सांगितलें आहेच. प्रेमाची कथा कोणत्या तरी राजामध्ये आणि राजकन्येमध्ये प्रसंग उत्पन्न करून करावी हा काल्पनिक कथानकाचा सामान्य नमुना आहे. पण प्रसंगां व्यभिचरिणी, प्रसंगां वेश्या यांसहि कथा-विषय केलें आहे. या प्रकारचा प्रमुख आख्यानें म्हणजे भोगिनीदंडक, केयुराभाऊचरित्र, रुक्मांगदचरित्र, चंद्रिकापरिणय इत्यादि होत. भोगिनी दंडक ही सर्वज्ञ सिंगम अथवा सिन्हभूप याच्या भोगिनी नामक एका स्त्रीवर असलेल्या प्रेमाची हकीगत आहे. केयुराभाऊ चरित्र हें कलिंग देशाचा राजा केयुराभाऊ याचें लग्न, म्हगनकावती म्हणून लाट अथवा लाड देशाची राजकन्या हिच्याबरोबर झाले, अशा संविधानकावर माचन्न कवीनें लिहिलें आहे. यां धाताचरित्र (वृत्सिंहकृत), यांत सूर्यवंशी राजा मांधाता याचें कुंतल देशाची राजकन्या विमलांगी हिच्याबरोबर लग्न होतें. राजनीति (जगन्नाथकृत) हें नांव दाखवितें त्याप्रमाणें यांत वर्णन नसून कनकशेखर आणि कनकरेखा यांचा विवाह वर्णित. रुक्मांगदचरित्र यांत रुक्मांगद राजाचा विवाह विध्यावळी राजकन्येबरोबर झाला त्याचें वर्णन (मल्लनाकृत) आहे. चंद्रिकापरिणय हेंहि त्याच प्रकारचें रोमान्समध्ये मोडेल असें काव्य आहे. याचा कर्ता माधवराज हा राजकारणांतील मनुष्य असून तो जातीचा वेलमा होता. स्त्रीचरित्रांचे अनिष्ट मासले म्हणून किंवा वेश्यांस कविता विषय करून जाई कांहीं काव्यें लिहिण्यांत आलीं त्यांत सारंगधर चरित्र, हंसविसंति, चंद्ररेखाविलाप, रूपवतीचरित्र इत्यादि येतील. सारंगधरचरित्र, राजमहेंद्रीच्या राजमहेंद्र राजाचा मुलगा सारंगधर याची सावत्र माता चित्रांगी ही त्यावर आसक्त होते, व तो तिची निर्भरता करतो त्यामुळें ती राजाकडून त्याला शासन करविते वगैरे हकीकत चामकुरी व्यंकटपति कवीनें या काव्यांत लिहिली आहे. हंसविसंतीत (ले. अगाला नारायण) हंसानें विष्णुदास नांवाच्या एका गृहस्थाच्या गैरहजेरांत त्याच्या स्त्रीस गोष्टी सांगून तिचें मन व्यभिचारापासून परावृत्त केलें इत्यादि गोष्ट आहे. रूपवतीचरित्र यांत व्यंकटगिरीचा मुसलीरावा याचें एका रूपवती नामक नृत्यांगनेवर मन बसतें तत्संबंधी हकीकत चिकटपल्ली लक्ष्मीराजा यानें लिहिली. चंद्ररेखाविलाप (कवि जगन्नाथ) या काव्यामध्ये नीलाद्रीराव व चंद्ररेखा नामक नृत्यांगना यांच्या प्रेमाची हकीकत आहे. विद्यावती मंजरी (कवि शेषाचल पोळीगार कृत) एका नृत्यांगनेच्या मदुरामराजा याच्यावरील प्रेमाची हकीकत दिली

आहे. कांहीं ऐतिहासिक स्वरूपाचे विषय काव्य विषयच झाले नाहींत तर त्या विषयांच्या विशिष्ट स्वरूपामुळें तेलगू जनतेवर परिणामकारी झालेले दिसतात. विष्णुवर्धन राजानें एका वैश्यकन्येवर बलात्कार केला आणि त्यामुळें तिनें व तिजबरोबर अनेक कुटुंबांनी जो अग्निप्रवेश केला त्याचें वर्णन देणारी तिमय्यासति, व गुत्त्वय्या यांची कन्यकापुराण व कन्यकाचरित्र या नांवाची पुस्तके आहेत. जेथें तिनें अग्निप्रवेश केला तेथें देवालय वांधलें आहे. त्यास कन्यकापरमेश्वरी म्हणतात; ही वैश्यांची देवी आहे.

केवळ सामाजिक विषयावर काव्यहि तेलगूंत आहे, एवढेंच नव्हे तर तेलगू वाङ्मयाचा सुवर्णकाल येण्यापूर्वी देखील अशा प्रकारची काव्यरचना झाली होती, यास श्रीनाथाचें वाधिनाटक (सडकेवरचें नाटक) साक्षीभूत आहे. यांत कवि उभा राहून रस्त्यावरून येणाऱ्या जाणाऱ्या बायकांचें वर्णन करतो. यांत पंधराव्या शतकांतल्या सर्व तेलगू स्त्रियांच्या (ब्राह्मणांपासून अस्पृश्यांपर्यंत) पेहेरावांचें व दागिन्यांचें सुरेख वर्णन आहे.

तेलगू कवींची याद पाहिली असतां तींत अनेक महत्त्वाचे गजकारणी पुरुष दिसतात. म्हणजे वाङ्मयाच्या सेवेला लागलेला वर्ग महाराष्ट्रांतील वर्गापेक्षा अधिक उच्चप्रकारचा दिसतो. आणि यामुळें विषयाचें विविधत्व, अनुभवमूलक लेखन इत्यादि गोष्टीत तेलगू वाङ्मय जुन्या मराठी वाङ्मयापेक्षा, काव्यदृष्टीनें अधिक श्रेष्ठें ठरेल यांत शंका नाहीं.

गीर्वाणविषयकजागृति.—गेल्या पंचवीस वर्षांत तेलगू समाजांत वाङ्मयविषयक बरीच जागृति झाली आहे. या चळवळीस तत्रस्थ महाराष्ट्रभाषाभिज्ञ आणि महाराष्ट्रीय लेखकहि कांहीं अंशी कारणीभूत आहेत. स्वदेशी चळवळीच्या काळां विपिनचंद्र पाल यांच्या व्याख्यानांचाहि परिणाम आंध्र तरुणांच्या मनावर झाला; परंतु तो कमी टिकला. राजकाय बाबतीत तरुण आंध्रांची मनोवृत्ति राष्ट्रीयपक्षास अधिक मिळती असते. औद्योगिक वाबतीतहि त्यांची थोडीफार चळवळ चालू आहे. सध्यां जास्त तीव्रतेनें राजकाय मते व्यक्त करणारांशी ते सहकारिता करतात. वाङ्मय सुधारावयाचें, परंतु त्याबरोबरच ज्या भाषेत तें असतें ती भाषाच सुधारावयाची अशी एक रीत असते; तिकडे या आंध्रांचें लक्ष्य वेधलें आहे. त्याबरोबरच आंध्र प्रांत (तेलगू भाषा बोलणारा) हा स्वतंत्र करावा व तेलगू भाषेतून उच्च शिक्षण मिळावें अशी प्रांताभिमानाची चळवळ त्यांच्यांत सुरू आहे; स्वतंत्र युनिव्हर्सिटी ते मिळवात आहेत. तामीळ लोक कांहीं काळ या चळवळीच्या विरुद्ध होते. या चळवळीस ते “आंध्रप्रथममु” म्हणतात. आंध्रांचा स्वतंत्र राजकाय विभाग व्हावा यापेक्षा व्यापक आंध्रहितसंघनाच्या हेतूसाठी ही चळवळ आहे.

तेलगूवाङ्मयाचे अप्रणी राजमहेंद्रीचे कै. वीरेश लिंगम् पंतुलु होते हे तेलगू पंडित म्हणून प्रख्यात होते. त्यांच्या

इतका प्रचंड तेलगू लेखक सान्या आंग्रांत (त्यांच्या वेळीं) नव्हता. यार्नी प्रहसनं, निबंध वगैरे ४० च्या वर लिहिले होते; म्हणून यार्ना अर्वाचीन तेलगूचा निर्माता म्हणत. कांहींनां हें म्हणणें पसंत नाहीं. पंतुलु मूळचे आराध्य ब्राह्मण असून पुढें ब्रम्हो झाले. हे सुधारकाग्रणी व स्त्रीशिक्षणाभिमानिही होते. यांचें एक आत्मचरित्र प्रसिद्ध झालें आहे. त्यांत कांहीं आत्मप्रशंसच्या व कांहीं तत्कालिन, सामाजिक व राजकीय इतिहासाच्या गोष्टी आल्या आहेत; स्वदेशी चळवळीच्या काळी (१९०६-०८) आपण कितपत राजनिष्ठ होतो त्याचें प्रदर्शन त्यांनी या पुस्तकांत केलें आहे. त्यांच्या पालकत्वाखाली असलेल्या एका अज्ञान मुलीच्या बाबतींत यांच्या चारित्र्यावर शिंतोडा उडाल्यामुळे त्यांच्या शेवटच्या वर्षीत त्यांजवरील सार्वजनिक विश्वास कमी झाला.

तेलगू भाषेंत “ आंग्रपत्रिका ” नांवाचें एक दैनिक आहे व सामाजिकें मात्र बरीच आहेत. “ कृष्णापत्रिका ” या साप्ताहिकानें राजकीय विषयावर उहापोह करून तेलगूस राजकीय विषयावर वादविवाद करणारी भाषा बनविली असें पत्रिकेचे चहाते म्हणतात. मासिकांत आंग्रभारती हें प्रमुख आहे. तेलगूंत स्त्रीसंपादिकाहि दिसत असून त्यांनीं कांहीं मासिकें चालविलें आहेत. ‘ हिंदुसुंदरी ’ ची संपादिका श्री. बालात्रपु शेपम्मा व सावित्रीची संपादिका श्री. पुल्लुगुर्ता लक्ष्मीनरसीमांवा या त्यांत अधिक विद्युत आहेत. तेलगू देशांत धंदेवाल्या नाटककंपन्या फारशा नाहींत; नाट्यसमाज मात्र आहेत. त्यांत बलारीची सरसविनोदिनी सभा आणि मद्रासची सुगुणविलाससभा, यः प्रमुख आहेत. पहिलीचे अध्यक्ष राव-वहादूर गौड म्हणून महाराष्ट्रीय गृहस्थ होते. या समाजाकडून नवीन नाटकरचनेस उत्तेजन मिळतें. यांचा मुख्य नाटयलेखक राजारामराव तोरगड (हा गौडांचा जावई) आहे. तेलगू गीर्वाणाच्या उन्नतीसाठी “ विज्ञानचंद्रिकामंडळी ”, “ आंग्र साहित्य परिषद ” यांसारख्या संस्था खटपट करीत आहेत. पहिली संस्था गुंतूर येथें पांच गृहस्थांनीं स. १९०६ मध्ये काढली. तिचा उद्देश पाश्चात्य ज्ञान स्वभाषेंतून पसरविण्याचा आहे. हिंनं अब्राहाम लिंकचनें चरित्र हें पहिलें पुस्तक प्रसिद्ध केलें. संस्थेचें कार्यालय प्रथम हैदराबादेस कै. आर. व्ही. रंगराव यांच्या येथें होतें, हल्लीं १९०८ पासून मद्रासेस डॉ. लक्ष्मीपाति यांच्याकडे आहे. या संस्थेनें प्रसिद्ध केलेल्या पहिल्या २३ पुस्तकांत १२ शास्त्रीय, ५ ऐतिहासिक, ४ चरित्रें व दोन ऐतिहासिक कादंबऱ्या आहेत. या संस्थेचे संपादक कै. के. व्ही. लक्ष्मणराव होते. ते पूर्वी मराठींत लिहित असत; पुढें त्यांनीं तेलगूंत लिहिण्याचा प्रघात पाडला व महाराष्ट्रीय इतिहास व कल्पना यांचा तिकडे प्रसार करण्यास प्रारंभ केला. त्यांनीं शिवाजीचें चरित्र लिहिलें आहे. त्याचप्रमाणें रा. कोमुरी वीरभद्रराव यांनीं आंग्रचरितं हा एक महत्त्वाचा व भाषांतर करण्याजोगा ग्रंथ लिहिला आहे. या मंडळीच्या ग्रंथांनां

लोकांश्रय चांगला आहे; मद्रास युनिव्हर्सिटीच्या शिक्षण-खात्याकडून आश्रय मिळतो. त्यामुळे ग्रंथांच्या हजारों प्रती काढून स्वल्प किंमतींत देण्यास परवडतें. शास्त्रीय ग्रंथांच्या तर ९१९ हजार प्रती खपल्या आहेत. या संस्थेनें वाङ्मय, इतिहास व भौतिकशास्त्रे या विषयांत निरनिराळ्या ठिकाणीं स्त्रीपुष्पांच्या परीक्षा घेऊन व त्यांनां बक्षिसें आणि प्रमाणपत्रें देऊन मॅट्रिक पास न झालेल्यांनां एक सोय करून दिली आहे. कै. व्ही लक्ष्मणराव, डॉ. लक्ष्मीपाती व रा. काळेश्वरराव (वेङ्गवाडा) इत्यादि मंडळीच्या खासगी प्रयत्नांनें तेलगू ज्ञानकोश (आंग्र विज्ञानसर्वस्वमु) तयार करण्याचें व छापण्याचें काम चालू आहे. आंग्रसाहित्यपरिषद ही रा. जयंति रामय्या पंतलु यांच्या यत्नांनें स्थापली गेली. यार्नी विशेषकरून “ शासन ” छापण्याकडे या संस्थेचें बल लाविलें आहे.

तेलगू भाषेंत ग्राम्य व प्रांथिक असे प्रकार (मराठीपेक्षां जास्त) असल्यानें मध्यंतरी भाषेंत कोणता प्रकार जास्त प्रचारांत आणावा याबद्दल वाद माजून ग्राम्य प्रयोगांस थोडासा प्रवेश मिळाला या परिषदेच्या तर्फें तेलगू भाषेचा कोश तयार होत आहे. याला सरकारनें मदत देऊं केली होती, पण परिषदेनें ती नाकारली. याशिवाय इतिहाससाधनें वगैरे साहित्य मासिकद्वारां प्रसिद्ध होत असतें. पिठापुरम् येथील एक श्रीमन् जमिनदार वाङ्मयाचे मोठे अभिमानि आहेत. याप्रमाणें आंग्र लोक कांहीं बाबतींत महाराष्ट्राच्या पुढें आहेत तर बऱ्याच बाबतींत मागे आहेत. त्यांच्यांत लो. टिळक, ना. गोखले, न्या. रानडे यांच्यासारखे सर्वराष्ट्रीय पुढारी अद्यापि झाले नाहींत. आपल्या सामाजिक परिस्थितीची झळ ते वाङ्मयचळवळीस लागू देतात. त्यांच्यांत वैदिकी (भिक्षुक) व नियोगी (गृहस्थ) असे दोन वर्ग असून ते परस्परांचा मत्सर करतात. वास्तविक हे दोघेहि अद्वैतमतानुयायी असतां (गुंतूरचे) नियोगी आपल्याला ‘ देवद्वैती ’ म्हणवून, वैदिकांनां ‘ असुराद्वैती ’ म्हणतात; एवढेंच नव्हे तर जातिभेदाचा कान्याभिज्ञतेसहि स्पर्श झाला आहे. वैदिकी व नियोगी यांतील दोन्ही पक्ष आपलें इवित्व वरिष्ठ दर्जाचें मानून विरुद्ध पक्षाचें कनिष्ठ होय असें म्हणत. कोप्पुरपुवंधु व शतावधानी या दोन भिन्न जातींच्या कवीनां अग्रस्थान देण्यासाठीं प्रत्येकाच्या जातीनें मिरवणुकी वगैरेहि काढल्या होत्या. [महाराष्ट्रसाहित्य पत्रिका व. २. अं. ३-४; डॉ. केतकर यांचा लेख]

आंग्राचा भाग बराचसा निजामच्या राज्यांत असल्यामुळे आंग्र वाङ्मयासहि बराचसा धक्का पोहोचला आहे. निजामचें राज्य स्थानिक देशी भाषांच्या उत्कर्षास अपकर्षक आहे. या राज्यांत महाराष्ट्रीय, कानडी व तेलगू ह्या तीन भाषांचे लोक आहेत व या तिन्ही भाषांच्या विकासास या राज्यानें व्यत्यय केला आहे. मराठीपेक्षां तेलगू भाषेस हा व्यत्यय अधिक भासत असला पाहिजे कां की इतर लोकांपेक्षां तेलगूंचीच संख्या यांत अधिक आहे.

तेली—यांची मुंबई इलाख्यांत लो.सं.(१९११) ९०१६०. तेल विकणारी ही थेंदवाईक जात असून दक्षिण प्रांत व कॉकणभर ही पसरलेली आहे. नारळ, तोंळ व दुसरीं गळितांचीं धान्ये यांपासून तेली तेल काढतात. शनीपासून आमची उत्पत्ति आहे असे ते म्हणतात. शिवाने करडासुर, अंबाडासुर, करलासुर, जवसासुर व तिलासुर असे पांच अशुर मारण्याकरितां या जातीची उत्पत्ति केली अशी दंतकथा सातारा जिल्ह्यांत प्रसृत आहे. ही असुरांचीं नावे गळितांच्या पांच धान्यांपासून बनलेली आहेत हे लक्षांत घेतले म्हणजे सदरहू दंतकथेंतील रहस्य लक्षांत येते. यांचे आचारविचार मराठ्यांसारखे असल्यामुळे तेली मूळचे मराठे असावे अशी कल्पना होते. तेली जातींत १२॥ भेद असून त्यांचा आपसांत रोटीबेटी व्यवहार होत नाही. त्यांचे भेद पुढीलप्रमाणे:—

(१)पंचम किंवा लिंगायत,(२)कानडे,(३)लाड,(४)गुजर,(५) अयार,(६)कडू अथवा अकरमाशे,(७)कंडी,(८)शनवार (बेनी इलाखल),(९)शुक्रवारी,(१०) राठोड,(११) परदेशी,(१२) तिळवण, सोमवार, अथवा मराठे (॥) गंधी या भेदांपैकीं तिळवण अगर मराठे तेली हे असंख्य आहेत. त्यांना सोमवार म्हणण्याचे कारण ते सोमवारी काम करीत नाहीत. त्यांचीं आडनावे आमले, बेंद्रे, भागवत, भिसे, भोज, चव्हाण, दळवे, देशमाने, दिवकर, डोळसे, गायकवाड, घोडके, हाडके, चापे, कस्तुरे, काटेकर, कोडे, लोखंडे, महाले, राणे, तिळंबर, विभुते, झगडे वगैरे असतात. पुण्याकडील तेल्यांच्या देवळांत पहार व घाणा अवश्य असतो. रत्नागिरीकडे कळव, उंबर, आपटा वगैरे झाडांचीं पाने असतात. कांहीं ठिकाणी पंचपलवी (आंबा, उंबर, शमी, जांभुळ व हई) असते. यांत पुनर्विवाह होतात पण सातारा खेरीजकडून घटस्फोट कोठेहि संमत नाही. मृताला जाळतात अगर पुरतात. तेली मांसाहारी असून मद्यपी आहेत. मराठे व कुणबी यांच्या हातचे अन्न तेली खातात पण तेल्यांच्या हातचे अन्न मराठे अगर कुणबी खात नाहीत. नाशिककडे तेली फक्त ब्राह्मणांच्या हातचे जेवतात.

पंजाबांतील तेली मुसुलमान आहेत. लो. सं. २९५९७१. ही जात प्राचीन असून तेली लोकांचा सामाजिक दर्जा जुल्हाप्रमाणे आहे. मुलतान व मुझफरगड येथे तेल्यांस चाकी असे नांव आहे. काश्मीरमध्ये तेल्याला तेलवाणी म्हणतात. हे हिंदु व मुसुलमानहि आहेत. हे बैलांवरून सामान वहण्याचा धंदाहि करतात. लो. सं. १९३०९.

आसामांतील तेल्यांची लोकसंख्या (१९११) ३८७५७ आहे. सिलहटमध्ये ही तेल्यांची जात स्थानिक असून लोकसंख्या (१९११) २८१५६ आहे. बंगालमध्ये तेल्यांच्या वरिष्ठ पोटजातीतील लोकांचा नावसख लोकांत समावेश करतात;पण विहारमध्ये तसे करीत नाहीत. मध्यप्रांतांत यांची संख्या ९०००००. असून संख्येच्या मानाने पाहतां मध्यप्रांतांत यांचा ५ वा नंबर लागतो. यांपैकीं फक्त शेंकडा सात

तेल काढण्याचा धंदा करतात. व बाकीचे लोक शेती, व्यापार, सावकारी व इतर धंदे करतात.

छत्तीसगडांत यांचे हालिया, झाडिया, व एकवादिया असे तीन वर्ग आहेत. हे ब्राह्मणांकडूनच आपली लक्ष्मी लावितात. एकवादियांच्या बायका एका हातांत कांचेच्या व एक हातांत धातूच्या वांगड्या घालतात. भाडपोतवा, कोसल, व छोटे तेली असे आणखीहि यांचे वर्ग आहेत. शेवटला वर्ग कुमारीकांच्या किंवा स्वैरसंबंधाच्या मुलांचा आहे.

नागपुरांत एक बैले व दोन बैले अथवा तराणे अशा नांवांचे तेल्यांचे वर्ग आहेत. यांच्यांत एरंडे तेली असाहि एक वर्ग आहे. यांच्या बायका एक मूल झाले म्हणजे चोळी घालणे सोडतात. रुथिया वर्गाचे लोक आपण नागापासून जन्मले असे म्हणतात. वर्धास साव तेली हे प्रतिष्ठित गणले जातात. यांच्यांत निरनिराळ्या कुलांचीं नांवे, पदव्या, टोपण नांवे, गांव इत्यादिकांपासून पडली आहेत. एकाच कुळाच्या मुलाचा व मुलीचा विवाह निषिद्ध आहे. माथे व मावस भांवडांचे विवाह देखील निषिद्ध आहेत. बायको जिवंत असतांना तिच्या धाकट्या बहिणीवरोबर लग्न करतात येते पण मोठ्या बहिणीवरोबर करतात येत नाही.

ब्राह्मण लोक यांच्या हातचे पाणी पीत नाहीत. बंगाल्यांत मात्र यांचा दर्जा इतका नीच नाही. यांचे कारण पूर्वी ग्रामव्यवस्थेप्रमाणे तेली हा नीच कामे करणारा समजला जाई;पण बंगालमध्ये ग्रामव्यवस्था इंग्रजी कायमध्याच्या पद्धतीने अजिबात मोडली व पुष्कळ लोक शहरांत राहू लागले म्हणून त्यांचा दर्जा वाढला. हे लोक कुरमी व कुणब्यांच्या हातचे जेवतात व ढीमर लोक यांच्या घरी जेवतात. चव्हाणपुरांतील तेल्यांची स्थिति मुसुलमानां राज्यांत फारच खालावली आहे, पण पुष्कळ तेली लोक आतां बरेच सधन झाले आहेत. [सेन्सस रिपोर्ट; गॅझेटिअर; एम्प्राफिकल सर्व्हे]

तेलहारा—तालुका अकोट, जिल्हा अकोला. अकोटपासून १७ मैलांवर हा गांव आहे. लोकसंख्या (१९०१) ५१६० आहे. या ठिकाणी मारवाडी लोकांची फार वस्ती आहे. अर्लाकडे एका जैनाने येथे पद्मप्रदूर्चे मंदिर ४००० रुपये खर्चून बांधले. जुने असे पाहण्यासारखे कांहीं नाही. येथे आठवड्याचा बाजार दर रविवारी भरतो. इतर दिवशीं त्या जागेत कापसाचा बाजार भरतो. पोलिस कचेरी, दवाखाना, टपाल व तारघर आणि शाळा येथे आहेत. या गांवास चांगले रस्ते नसल्यामुळे व्यापारास अडचण होते.

तेहरान—हे शहर इराणची राजधानी आहे. पूर्वी याचा विस्तार ४ मैल होता शहराभोंवती भित आणि खंदक होता. पण १८६९ साली शहाने विस्तार वाढविण्याचे ठरवून भित पाडवून टाकली व खंदक पुजविला. हल्ली शहराला १२ दरवाजे असून ते रात्री ९ वाजता बंद करण्यांत येतात व सकाळी ५ वाजता उघडले जातात. शहराच्या मध्यभागी लहानसा किल्ला असून त्यांत राजवाडा व कित्येक सरकारी

कचेच्या आहेत. किल्ल्याच्या एका वाजूला बाजार, दुसरीकडे लष्करी कवाडतीचें व तोफखान्याचें मैदान, व एकीकडे जुनी वस्ती आहे. गांवांत ट्रामचा एकेरी रस्ता असून रेल्वेचें स्टेशन आहे. पाणी पुरेसे असून गांवांत तें कालव्याच्या साहाय्याने दिलें जातें. गांवांत मशिदी पुष्कळ असून त्यांपैकी दोन उत्तम आहेत. कॉलेज, शाळा बऱ्याच आहेत व कांहीं-तून युरोपियन शिक्षक आहेत. लोकसंख्या ३५०००० आहे. हवा आरोग्यास अपायकारक आहे. १६२७ सालीं तेथें ३ हजार घरे होती. १७२३ सालीं अफगाणांनीं शहराचा नाश केला. या शतकाच्या शेवटीं आगा महंमदखा यानें येथें आपली राजधानी केल्यापासून शहर सुधारूं लागलें.

तेहरी संस्थान—संयुक्त प्रांताच्या सरकारच्या हाताखाली असलेलें एक देशी संस्थान. क्ष. फ. ४२०० चौरस मैल. मर्यादा:—उत्तरेस पंजावांतील राविन व बसहर हीं संस्थाने आणि तिवेट; पूर्वेस व दक्षिणेस गन्धवाल जिल्हा; आणि पश्चिमेस डेहराडून. हें सर्व संस्थान हिमालयाच्या प्रदेशांत असून, त्यांत डोंगरांच्या पुष्कळ रांगा व मधून मधून अरुंद खिडी आहेत. डोंगरांची उंची समुद्रसपाटीच्या वर २०००० ते २३००० फूट आहे. गंगा व यमुना या नद्या ह्याच संस्थानांत उगम पावतात, व जिल्ह्यांतील सर्व पाणी त्यांनाच मिळते. गंगा नदी १३५७० फूट उंचीवर गोमुख नांवाच्या ठिकाणापासून निघते. हिला प्रथम भागीरथी असें नांव आहे. तिला भैरोघाटीजवळ जान्हवी नदी मिळते. भागीरथी ही प्रथम नैर्ऋत्य दिशेने व नंतर आग्नेय दिशेने वहात जाऊन देवप्रयाग येथें अलकनंदा मिळाल्यावर तिला गंगा हें नांव प्राप्त होतें. अलकनंदा व गंगा या नद्या कांहीं मर्यादेपर्यंत दक्षिण सरहद्दीवरून जातात. यमुना नदी ही बंदरपूंच शिखराच्या पश्चिमेस उगम पावल्यानंतर नैर्ऋत्य दिशेने वहात जाऊन संस्थानच्या पश्चिम सरहद्दीवरून गेली आहे. त्याच शिखराच्या उत्तरेस सूपिन नदी उगम पावते; तिला स्वपिन नदी मिळाल्यावर टोन्स असें म्हणतात. गंगा व यमुना या नद्यांच्या उगमाजवळ गंगोत्री व जमोत्री हीं यात्रेचीं मोठीं ठिकाणे आहेत. संस्थानच्या उत्तर भागांत वाघ, पश्चिम भागांत चित्ते, कांहीं ठिकाणीं काळीं अस्वले व रानटी कुत्रे, आणि वनगायी, सांबर, कस्तुरी मृग व निरनिराळ्या प्रकारचीं हरणे हे प्राणी संस्थानांत आढळतात. संस्थानची हवा गन्धवाल जिल्ह्याच्या हवेसारखी आहे. हिवाळ्यांत ४००० फुटांपर्यंत बर्फ पडतें.

हें संस्थान व गन्धवाल जिल्हा हीं पूर्वी एकाच घराण्याच्या ताब्यांत असल्यामुळे याचा पूर्वेतिहास गन्धवाल (पहा) प्रमाणेंच आहे. शेवटला राजा पर्दुमनशहा गुरख्याशी झालेल्या लढाईत मारला गेला; परंतु १८१५ सालीं नेपाळचे युद्ध संपल्यानंतर, इंग्रजांकडून त्याचा मुलगा सुदर्शनशहा याला हद्दीचें तेहरी संस्थान मिळालें. राजा सर कीर्तिशहा इ.स. १८९४ सालीं गादीवर

वसला. या संस्थानांत २४५६ खेडी आहेत. परंतु मोठें गांव एकहि नाहीं. लोकसंख्या (१९०१) २६८८८५. शेंकडा ९९ पेक्षां जास्त लोक हिंदू आहेत. येथें मुख्यतः मध्य पहाडी भाषा चालते. शेंकडा ८८ लोकांचा उदरनिर्वाह शेतीवर होतो.

शेती, जंगल.—तांदूळ, झगोरा, मरुआ व गहू हीं येथील मुख्य पिके आहेत. जंगलांत चीर, देवदार, साल, ओक वगैरे झाडे आहेत. इमारती लांकूड, तांदूळ व बटाटे हे निर्गत आणि कापड, साखर, मीठ, लोखंड, पितळेची भांडी, मसाले व तेल हे आयात जिनस होत. मसूरी हें व्यापाराचें मुख्य ठिकाण आहे.

राज्यकारभार:—येथील राजा तेहरी येथें रहातो. त्याला संस्थानांत पूर्ण अधिकार आहेत. कुमाऊनचा कमिश्नर हा संयुक्त प्रांताच्या सरकारतर्फे तेहरीचा पोलिटिकल एजंट असतो. संस्थानचे कार्यकारी अधिकार वजिराकडे आहेत. व मुलकी कामे तहशिलदार आणि तीन डेप्युटी कलेक्टरांकडे आहेत. १९०३-४ साली संस्थानचे उत्पन्न ४२५ लक्ष रुपये होतें; पैकीं जंगलखाते; (१.७५ लक्ष रुपये) जमीन महसूल, (९५ हजार रुपये) व स्टॉप, अवकारी व नजराणा (६५ हजार रुपये); ह्या उत्पन्नाच्या मुख्य बाबी होत. सकलानाच्या जहागीरदार खेरीज इतर कोणालाहि जमिनीवर मालकी हक्क नाहींत. १९०१ साली शेंकडा ४.४ पुरुषांना व शेंकडा ०.१ स्त्रियांना लिहितां वाचतां येत होतें. संस्थानांत दोन रुग्णालये आहेत. देवी काढविण्याची सक्ति कोठेहि नाहीं.

तैकल—हें गांव पूर्वी राजधानीचें ठिकाण असून, खालचा ब्रह्मदेश, थाटोन जिल्ह्याच्या बिलिन टाऊनशिपमध्ये आहे. येथें असलेल्या जुन्या लेखांत खालील मजकूर आहे 'पूर्वी येथें तिरिमसोक या नांवाच्या राजाने सुवर्णभूमीवर राज्य केलें.' या गांवांत विटांची व धाब्याची घरे फार असल्यामुळे याला अद्यापि 'गोलामटिका नगर' असें म्हणतात. सन १७०० पर्यंत हें फार महत्वाचें बंदर होतें.

तैक्थिय—खालच्या ब्रह्मदेशांतील हंथवडी जिल्ह्याची एक उत्तरेकडील टाऊनशिप. क्षेत्रफळ ७९८ चौ. मै. लोकसंख्या (१९०१) ३२६३. खेडी ४७०. पश्चिम भाग सखल आहे. करेन लोकांची वरीच वस्ती आहे. मुख्य ठिकाण तैक्थिय.

तैत्तिरीय शाखा—यजुर्वेदाच्या अनेक भेदांपैकीं हा एक शाखाभेद आहे. या शाखेचे आणखी औखेय आणि खांडिकेय असे दोन भेद आहेत. तैत्तिरीय संहिता, तैत्तिरीय ब्राह्मण व तैत्तिरीय आरण्यक असे या शाखेचे ग्रंथ आहेत. बौधायन, आपस्तंब, सत्यापाढ, भारद्वाज, वैशानस, व वाधूल हे या शाखेचे सूत्रभेद आहेत. याज्ञवल्क्याचें गुरुशी भांडण होऊन त्यानें वमन केलेला वेद तित्तिरपश्यानें ग्रहण केला म्हणून या शाखेचें तैत्तिरीयशाखा हें नांव पडलें अशी भागवतादि पुराणग्रंथांवरून या शाखेची उपपत्ति

देष्यांत येते. परंतु सत्यापाठ गृह्यसूत्रांत ब्रह्मयज्ञांग ऋषि-
तर्पणांत तित्तिरनामक ऋषीचा उल्लेख येतो. यावरून तित्तिर
नांवाचा शाखाप्रवर्तक कोणा ऋषि असून त्यावरून हें नांव
पडलें असावें व पुढील कल्पित कथा याज्ञवल्क्यानुयायांना
रचिलेली असावी असें दिसतें.

तैत्तिरीयसंहिता. — या संहितेसंबंधी सविस्तर विवे-
चन वेदविद्या या विभागांत (पृष्ठ ७२ ते १४१) आलें
आहे. ही संहिता मंत्रब्राह्मणात्मक आहे, म्हणजे या संहि-
तेंत मंत्र दिले असून त्यांचा विनियोगहि ठिकठिकाणी दिला
आहे. हा ग्रंथ विशेषतः गद्य असून मंत्रभागहि थोडासा
आहे. संहितेंतील कथा किंवा आख्यायिका सदरहू विभागांत
(पृष्ठ २२७ ते २३५) दिल्या आहेत.

तैत्तिरीयब्राह्मण. — तैत्तिरीयशाखेचें ब्राह्मण. या
संबंधी विवेचन वेदविद्या विभागांत (पृष्ठ १५१) आलें आहे.

तैत्तिरीयआरण्यकव उपनिषद्. — या आर-
ण्यकाचे एकंदर दहा प्रपाठक असून त्यांपैकी ७ ते ९ प्रपाठ-
कांनाच तैत्तिरीय उपनिषद् व दहाव्या प्रपाठकाला महा-
नारायणीय उपनिषद् म्हणतात. याची अनुक्रमणिका ' वेद-
विद्या ' विभागांत (पृष्ठ ११० ते ११४) दिली आहे.
तीवरून त्यांतील विषयांची कल्पना येईल. यांतील तत्त्वज्ञान
इतर उपनिषद् ग्रंथांतल्यासारखेंच आहे. यांतील विषय
व लेखनपद्धतीवरून हें संहितेपेक्षा बरेंच उत्तरकालीन असावें
असें वाटतें.

तैमूर (लंग) — अमीर तैमूर हा तुर्क होता. याचा जन्म
१३३६ (९ एप्रिल) साली कुश या गांवी झाला. त्याच्या
बापाकडे कुश प्रांताचा कारभार होता. कांहीं म्हणतात की,
तैमूरचा बाप मॅकक्या होता व कांहीं तो प्रख्यात चेंगीझ-
खानाचा वंशज होता असें म्हणतात. त्याचें नांव अमीर
तुराघाई होतें. तैमूरच्या आईचें नांव तकीना खातुन होतें.
तैमूर तीव्र बुद्धीचा व फार धाडशी होता. लहानपणापासून
त्याला लढायांचा अभ्यास होता. तो पंचवीसाव्या वर्षी मध्य-
आशियांतील तुर्कस्तानचा राजा झाला. पुढें लवकरच
त्याच्यावर मोठी संकटं येऊन तो रानोमाळ भटकू
लागला. संकटसमयी धैर्य खचूं न देतां हातीं घेतलेलें काम
शेवटास न्यावयाचें, हा त्याचा मोठा गुण होता; या गुण-
मुळेच तो ऐश्यास चढला पुढें त्यानें शत्रूंचा पाडाव करून
समकेंद्रचें राज्य मिळविलें (१३६९). पुढें खोरासनचा राजा
अमीर हुसेन याच्यावर एकाएकी स्वारी करून व त्याला
ठार मारून त्यानें त्याचें राज्य घेतलें आणि बल्ल येथें
त्कारोहण केलें (एप्रिल १३७०) या हुसेनची वहीण तैमूर-
ची बायको होती. त्यानंतर त्यानें कंदाहार, इराण, बगदाद
हे देश जिंकिले. सर्व जग जिंकण्याची त्याला हांव होती.
निरनिराळ्या ठिकाणीं त्यानें एकंदर ३५ स्वान्या करून,
पश्चिमेकडे इराण, दक्षिणेस हिंदुस्थान व पूर्वेस चीनच्या हद्दी-
पर्यंतचा प्रदेश काबीज केला.

हिंदुस्थान जिंकण्याचा आपला वेत जेव्हां त्यानें आपल्या
सहाय्यार मंडळापुढें मांडला, तेव्हां तेथें पुष्कळ चर्चा झाली.
अनेक लोक या स्वारीच्या विरुद्ध होते. तथापि तैमूरनें
आपला हुद्द सोडिला नाहीं. हिंदु लोकांवर स्वारी करून
त्यांस मुसुलमानी धर्मांत आणून त्यांची देवळे व मूर्ती
नाहोंशा कराव्या अशी त्याची इच्छा होती. शेवटीं तैमूर
समकेंद्रहून निघून (१३९८ मार्च) कटकजवळ सिंधुनद
उतरून (२४ सप्टेंबर) तुळुंब शहरांतील लोकांची त्यानें
कत्तल केली. तेथें काश्मीरचा राजा त्याला शरण गेला.
तेथून शहानवाज शहरीं जाऊन पाहिजे तेवढें धान्य घेऊन
बाकीचें त्यानें जाळून टाकिलें व फत्तेबाद, राजपूर, पानिपत
वगैरे अनेक शहरांत जाऊन तेथें कत्तल करून यमुना
ओलांडून तो दिल्लीकडे वळला. तेथील बादशहा महंमूद
तुघलक व वजीर मल्लू इक्बालखान यांनी तैमूरवर हल्ला
केला. मोठी लढाई होऊन तैमूरला जय मिळाला (१७
डिसेंबर १३९८). महंमूद गुजराथकडे पळून गेल्यामुळे,
तैमूरनें दिल्लीचें बादशाही पद स्वीकारिलें. त्याच्या फौजेनें
दिल्लींत पंधरा दिवस लुटलूट केली व एकसारखा रक्तपात
चालविला. हिरे, माणकें, सोने वगैरे जें लुटलें त्याची गणतीच
नाहीं. लूट, जाळणें व कत्तल यांचा एकसारखा सपाटा
चालला होता; बहुतेक दिल्ली शहर ओस पडलें. पंधरा दिव-
सांनी बगदाद प्रांतानें बंडाळी केल्यानें ती मोडण्यासाठीं
तो निकडे गेला (२३ फेब्रु.). परत जाताना बागपत,
मिरत, हरद्वार, जम्मू, नगरकोट वगैरे शहरां हिंदु लोकांची
कत्तल करून त्यानें अगणित व्रण्य पैदा केलें व मुलतान,
लाहोर व देपाळपूर या प्रांतांवर त्यानें खिजरखान सय्यद
नामक सरदाराची नेमणूक केली. यावेळीं तैमूरचें वय ६३
होतें. बगदादला जाऊन तेथील बंड मोडून ८० हजार
लोकांना त्यानें फांशी दिले. चीन देशांत मुसुलमानी धर्माचा
प्रसार करण्यासाठीं यानें स्वारी करण्याचें ठरविलें. होतें परंतु
तो त्या वेळीं एकाएकी आपल्या वयाच्या ७१ व्या वर्षी
मरण पावला; त्यामुळे चीनवरचें संकट टळलें (१८ फेब्रु.
१४०५). एका लढाईनें जखम लागून त्याचा हात व पाय
लंगडा झाल्यामुळे त्यास लंग हें नांव पडलें. प्रीक
बादशहाच्या विनंतीवरून तैमूरनें तुर्क बादशहा बाया-
झीद यास कान्स्टांटिनोपलचा वेढा उठविण्यास दरडोविलें
असतां त्यानें तैमूरवर स्वारी केली, परंतु तीत त्याचाच
फिजीआ येथें पराभव झाला (जुलै १४०२) व त्याला पकडून
लोखंडी गजांच्या पिंजऱ्यांत घालून तैमूर यानें कैदेत
ठेविलें. यानंतर त्यानें ईजिप्त जिंकून तेथील संपत्ति लुटली व
समकेंद्र ही आपली कायदची राजधानी केली. या सुमारास
कान्स्टांटिनोपलचा राजा पॅलिओलोगस व कॉसिलेचा राजा
तिसरा हेन्री यांनी त्याचें मित्रत्व स्वीकारलें. तैमूरनें ३६ वर्षे
राज्य केलें. त्याची कबर समकेंद्र येथें आहे. मृत्यूनंतर
त्याला फिरदौसमकानी (स्वर्गाधिकारी) ही पदवी मिळाली.

त्याला चार पुत्र होते. त्यांपैकी जहांगीर मिर्झाचा पुत्र पार मुहम्मद म्हणजे त्याचा नातु यास त्याने आपल्या मागे गादीचा वारस ठरविले होते; परंतु ते साधले नाही. त्याचा दुसरा नातु सुलतान खलील याने पारचा खून करून तक्त बळकाविले. त्याच्या मागून तैमूरचा सर्वांत धाकटा मुलगा शाह्रुख मिर्झा हा राजा झाला.

मनुष्यजातीचे शत्रू या नांवाने ज्या व्यक्ती प्रसिद्ध आहेत, त्यांत तैमूरची गणना केली जाते. त्याचे लष्कर तहान, भूक वगैरे संकट सोसण्यास फार कटक होते. तैमूरचा दरबार बराच सुधारलेला होता. त्याची टापटीप, व्यवस्था व काम करण्याची शैली उत्तम होती. तो एखाद्या शहरी गेला म्हणजे प्रथम तेथील लोकांपासून सर्व संपत्तीची दर-डावून मागणी करी; नंतर सर्व लोकांस एकत्र जमा करी; आणि मग कारागार व विद्वान लोकांस वेगळे काढून, इतरांचा जीव घेऊन त्यांच्या शिरांचा ढीग रची. हिंदुस्थानांत मोगल वादशाहीची सुरवात त्यानेच केली असे म्हणण्यास हरकत नाही. कारण हिंदुस्थानचा पहिला मोगल राजा बाबर हा याच्याच वंशातील होता; त्याच्या ह्यातीपर्यंत हिंदुस्थानांत त्याच्याच नांवाने खुद्दा वाचण्यांत येत असे. तो जन्मापासून संकटांत वाढलेला असल्यामुळे सोशिक व कावेबाज होता. त्याला लिहितां वाचतां येत नव्हतें. एकदां राजाच्या तोंडून शब्द गेला म्हणजे कांहीं झाले तरी तो अंमलांत आलाच पाहिजे, असे त्याचे तत्त्व होते. त्याने राज्यकारभारांत धर्माचा संबंध येऊं दिला नाहीं. त्याचे वर्तन कडक होतें, तरी कुटुंबांतील माणसांवर त्याचे फार प्रेम होतें. त्याच्या लष्करची शिस्त कडक होती. त्याच्याजवळ नेहमी २ लाख फौज तयार असे. त्याने तत्कालीन सर्व मोठमोठी राज्ये पादाक्रांत केली; त्याला मानवजातीचा संहारकर्ता असे इतिहासकार म्हणतात. तथापि अचाट बुद्धिमत्तेने त्याने विजय मिळविले होते. त्याला साहिब किरान अशी पदवी होती.

तैमूरनंतर त्याच्या वंशांत समकैद येथे राज्य करणारे पुढील पुरुष झाले. तैमूरचा मुलगा मिरानशहा, याचा पुत्र (१) खलील सुलतान. त्याच्या मागून तैमूरचा सर्वांत लहान मुलगा (२) शाह्रुख मिर्झा. नंतर त्याचा पुत्र (३) अल्ला-उद्दौला मिर्झा. त्याच्या मागे त्याचा भाऊ (४) उलुघबेग मिर्झा. (५) मिर्झा बाबर. हिंदुस्थानचा पहिला मोगलराजा. (६) मिर्झा अबदुललतीफ. (७) मिर्झा शाहमुहम्मद. (८) मिर्झा इब्रा-हिम (९) सुलतान अबुसयीद व (१०) मिर्झा यादगार मुहम्मद [माबेल डफ; मुसुलमानी रियासत; स्टॅन्ले लेनपूल; वील.]

तैलयंत्र (आईल इंजिन)—तैलयंत्र म्हणजे तेल वापरून त्यापासून शक्ति उत्पन्न करणारे यंत्र. याचे इंजरी नांव आईल इंजिन. आपल्याकडेहि ते आईल इंजिन याच नांवाने ओळखले जाते. हे मूळ कधी निघाले हे कांहीं नक्की सांगतां

येणार नाही पण ग्यासइंजिनच्या मागून हे निघाले. हे चालण्याचे मूळ तत्त्व असे आहे:—पहिल्याने तेलाची वाफ व हवा यांचे मिश्रण हे सिलिंडरमध्ये येते, नंतर दुसऱ्या वेळेस हे मिश्रण चांगले दाबले जाते. नंतर तिसऱ्याने हे मिश्रण एकदम पेटून त्याचा जोरांने स्फोट होतो; या स्फोटा-मुळे खूप जोराचे पण जळलेले वायू तयार होतात. या वायूचा जोर मोठा असल्यामुळे त्यामुळे इंजिनमधला दट्ट्या (पिस्टन) पुढे जातो. शक्ति उत्पन्न करण्याची या इंजिनमधली जागा येवढीच. यानंतर चौथ्याने हे जळलेले सर्व मिश्रण बाहेर जाते. नंतर पुन्हा तेलाची वाफ आंत येणे वगैरे रद्दाटगाडे सुरू होते. इंजिन चालू असेपर्यंत हे सर्व चालू असते.

आईल इंजिनच्या आंतील क्रियांवरून चार धावी व दोन धावी अशा मुख्य दोन जाती आहेत. वर सांगितलेले (१) मिश्रण आंत घेणे—श्वसन, (२) मिश्रण दाबणे—दबन, (३) मिश्रण पेटून स्फोट होणे व त्याच्या जोरांने पिस्टन पुढे जाणे—स्फोट व प्रसारण—(४) व जळलेले वायू बाहेर जाणे—निकास (निकाल) या चारी क्रिया प्रत्येक इंजिनमध्ये चालू असतातच. या चारी गोष्टी एकामागून एक होत असल्याशिवाय इंजिन चालणे शक्यच नाही. इंजिनचा पिस्टन एका टोंकापासून दुसऱ्या टोंकापर्यंत मागे जाणे किंवा पुढे जाणे याला एक धांव असे म्हणतात. कांहीं इंजिनमध्ये वर सांगितलेल्या प्रत्येक क्रियेला एक एक धांव लागते. असल्या इंजिनला चार धावी इंजिन (फोर स्ट्रोक सायकल इंजिन) असे म्हणतात. हीच इंजिन अजून पुष्कळ प्रकारांत आहेत व ही जास्त चांगली चालतातहि, पण ही जरा जास्त भानगडीची असतात. दुसऱ्या जातीची इंजिन आहेत यांत वरील चार क्रिया दोन धांवांतच म्हणजे इंजिनच्या एक फेऱ्यांतच होतात. म्हणून या इंजिनला दोनधावी इंजिन (टू स्ट्रोक सायकल) इंजिन असे म्हणतात. हे इंजिन फारच कमी भानगडीचे असे असते. ह्याला पडदे (व्हाल्व्ह) कमी असतात. याला तेल जरा जास्त लागते. ही इंजिन अलीकडे नवीनच जास्त जास्त प्रकारांत येत आहेत. यांचा विशेष गुण साधेपणा हाच आहे.

आईल इंजिनचे त्याला लागणाऱ्या तेलावरूनहि प्रकार करतात. ग्यास इंजिन निघाल्यानंतर इंजिनला लागणाऱ्या ग्यासच्या ऐवजी तेलाची वाफ ग्यासच्या जागी वापरण्याची कल्पना निघून त्यापासून आईल इंजिन निघाली. तेव्हा पहिल्याने ज्या तेलाची वाफ अगदी फारच थोड्या श्रमाने व सहज करता येईल त्या तेलांचेच चालणारी इंजिन निघाली. असली पहिली इंजिन पेट्रोलने चालणारी होती. चांगल्या पेट्रोलची वाफ साध्या उघड्या हवेत सुद्धा बाहेरची उष्णता न लावतां होते. ही वाफ इंजिनमध्ये अगदी ग्यास (कोळशाचा धूर) प्रमाणे चालते. या इंजिनमध्ये तेलाची वाफ उत्पन्न करणाऱ्या भागाशिवाय जास्त कोणताहि भाग लागत नाही. तसेच पहिल्याने या तेलाला

जवळ जवळ काहीच किंमत नव्हती गामुळें हें फार स्वस्त मिळत असे. पुढें पुढें मोटारगाड्या निघावयास लागून या तेलाचा खप फार वाढला व यास किंमतहि जास्त यावयास लागली. उलट केरोसीन (राकेल) जास्त स्वस्त मिळावयास लागलें. तेव्हां केरोसीनने चालणारी इंजिने निघाली. या जातीच्या इंजिनमध्ये इंजिनच्या पाठीमागें तेळाची वाफ करणारा (व्हेपोराइझर) बसविलेला असतो. तसेंच तेल व हवा यांचें मिश्रण पेटण्याकरितां एखादा गोळा किंवा नळी बसविलेली असते. जुन्या इंजिनमध्ये हा गोळा किंवा नळी इंजिन चालू असतांना खाली दिवा ठेऊन सदोदित तापलेली ठेवावी लागत असे. अलीकडच्या नव्या इंजिनमध्ये वाफ करणारा व नळी या दोहोंचेहि काम करणारा एकच भाग असतो. हा बहुतकरून वाटोळा असल्यामुळें यास गरम वाटोळा गोळा असे म्हणतात. इंजिन जर अगदींच कमी शक्ति उत्पन्न करिते असेल तर ह्या गरम गोळ्याखालीहि दिवा ठेवावा लागतो.

राकेल तेल, पेट्रोल, बंगणाचीं तेलें, खनिज मेण व ग्रीज हीं सर्व जमिनींतून निघणाऱ्या अशुद्ध तेलापासून निरनिराळ्या उष्णतामानावर उकळून काढतात. हीं काढून घेतल्यानंतर शेवटीं जाड मधासारखा, केव्हां केव्हां त्याहूनहि जाड असा पदार्थ रहातो. याला कूड आईल असे म्हणतात. जास्तविक हें नांव चुकीचें आहे. पण आज तें रूढ आहे म्हणून आपण तेंच धरून चालू. याचा उपयोग कांहींच करितां येत नसे; हें अगदीं फेंकून द्यावें लागे. यामुळें हें अगदीं मातीमोल किंमतीस मिळत असे, पण हें तेल जाळलें असतां यापासून साध्या तेलाइतकी किंबहुना जास्त शक्ति उत्पन्न करण्याचा याचा गूण आहे. म्हणून या तेलानें चालतील अशीं इंजिने करण्याची खटपट कांहीं संशोधक करित होते. सरते शेवटीं डाक्टर डिझेल या जर्मन संशोधकानें असलें इंजिन तयार करण्यांत यश मिळविलें, त्यावरून या जातीच्या इंजिनांना त्यांचेंच म्हणजे डिझेल इंजिन असें नांव मिळालें आहे. या इंजिनचें व साध्या आईल इंजिनचें मूलतत्त्व एकच आहे. पण प्रत्यक्ष प्रकार मात्र कांहीं निराळा आहे. या इंजिनमध्ये पहिल्या म्हणजे श्वसनाच्या धांवला नुसती हवाच इंजिनमध्ये येते. दुसऱ्या दबनाच्या धांवला ही हवा दाबली जाते पण यावेळीं हवेचा दाब फारच म्हणजे सुमारे पांचशें पौंड असतो. हवा जोरानें व लवकर दबली जात असल्यामुळें ही हवा फार गरम होते. इतकी कौ या हवेंत कसलेंहि तेल आलें तरी तें ताबडतोब पेट घेतें. यामुळें डिझेल इंजिनमध्ये व्हेपोराइझर मुळीच नसतो. पण पांचशें पौंड दाबाच्या हवेमध्ये नुसतें तेल येणें शक्य नसतें व तेल एकदम येण्यापेक्षां फुटून आलेंलें जास्त चांगलें. कारण त्यामुळें तें चांगलें जळलें जातें. चांगलें जळल्यामुळें इंजिनमध्ये घाण सांचत नाही. सांचल्यास फार कमी सांचते. म्हणून हें तेल आंत

वाण्याकरितां दुसरा एक हवा दावण्याचा पंप ठेवावा लागतो. ह्या पंपानें हवा इंजिनमध्ये दावल्या जाणाऱ्या हवेपेक्षां सुमारे दोनशें रत्तल म्हणजे ७०० । ७५० पौंडपर्यंत जास्त दाबली जाते. या पंपाचा उपयोग इंजिन चालू करण्याकरतां लागणारी हवा ज्या भांड्यांत भरलेली असते तें मोडें भरण्याकडेहि होतो. हीं इंजिने शक्ति उत्पन्न करण्याकरतां सरासरीनें फारच थोडें तेल जाळतात. ह्यामध्ये हवेचा दाब फार असल्यामुळें इंजिनांचे भागहि मोठमोठे जाड बनवावे लागतात. ह्याच जातीचीं इंजिने फार मोठीं म्हणजे पांचपांचशें ते दोनदोन हजार हॉर्सपावरची करतात. क्वचित् हल्लीं बोटींत चालण्याचीं इंजिने चार पांच हजार हॉर्सपावरचींहि प्रचारांत येऊं लागली आहेत.

कूड आईलनें डिझेल इंजिने चांगली चालतात असें दिवून आल्यावर साध्या इंजिनेहि कूड आईलनें चालविण्याची कांहीं तरी योजना करण्याकडे शोधकांचें लक्ष लागलें. यावेळेस डिझेल इंजिनमध्ये जास्त दाबाची हवा व कूड आईलचें-तेलाचें-अगदीं पुरें फुटून जाणें या दोन्ही गोष्टी डोळ्यासमोर होत्या. त्यापैकी हवा डिझेलइतकी दावणें त्यांनां अशक्यच होतें; परंतु त्यांनां तो दाब २५० पौंडपर्यंत वाढविला; व त्या दाबाच्या योगानें होणाऱ्या उष्णतेचा फायदा घेतला. तसेंच त्याच वेळेस मार्गें सांगितलेला वाटोळा गरम गोळाहि ठेवला. नंतर तेल जावयाचें तें दाट न जाऊं देतां एका जोरकस पंपाच्या योगानें बारीक छिद्रांच्या चकतींतून इंजिनमध्ये सोडलें. यामुळें तें अगदीं फुटून आंत गेल्यामुळें दाबलेल्या हवेचा गरमपणा व गरम गोळ्याची उष्णता ही दोन्ही एकत्र मिळून एकंदर उष्णतेमुळें तेलाची ताबडतोब वाफ होऊं लागली. तसेंच तेलाची वाफ हवेचा दाब पुष्कळ असल्यामुळें त्यांत चांगली मिसळावयास लागली. यामुळें इंजिनचे भागहि लहान करतां येऊं लागले. इंजिनेहि मोठमोठीं म्हणजे पन्नासपासून शंभर हॉर्सपावरपर्यंतचीं होऊं लागलीं. पण अद्याप हीं इंजिनेहि स्फोटकच होती.

यानंतर कांहीं शोधक आणखी पुढें गेले. मुळीच न तापवितां इंजिन कां चालवितां न यावें याबद्दल प्रयत्न सुरू झाला व हल्लीं चार पांच वर्षे वाजारांत आईल इंजिनें मुळीच न तापवितां चालू करतां येणारीं निघालीं आहेत. याचें मुख्य तत्त्व असें आहे कीं इंजिनमध्ये ३५० पौंडपर्यंत हवा दाबली असतां तीमध्ये कसलेंहि तेल जळेल इतकी उष्णता उत्पन्न होते. तथापि डिझेलमध्ये दाब जास्त असल्यामुळें तसेंच जास्त दाबाचे वायू कांहीं वेळ पावर-स्ट्रोकच्या वेळेस ठेवतां येण्याची पद्धत असल्यामुळें जो सरासरी दाब वाढतो तो या जातीच्या इंजिनमध्ये नसतो. तसेंच तेल जाण्यासाठीं जास्त दाबाची हवा न वापरतां पंपच वापरलेला असतो. हा यांत व डिझेल इंजिनमध्ये फरक आहे. या जातीच्या इंजिनमध्ये जर कांहीं कारणामुळें हवा कमी दाबली गेली तर इंजिन चालू होत नाही (ले. वा. द. मनोहर).

तोडभीम—हे गांव राजपुताना, जयपूर संस्थानांतील हिंदौन निजामतीच्या तोडभीम तहशिलीचे मुख्य ठिकाण आहे. येथील लोकसंख्या १९०१ साली ६६२९ होती. या गांवांत ८ शाळा आहेत.

तोडरमल (राजा)—हा अकबर बादशहाचा प्रसिद्ध दिवाण जातीने खत्री रजपूत असून अतिशय हुपार आणि बुद्धिमान होता. प्रथम लष्करी खात्यांत तो एक लहानसा नोकर होता. परंतु पुढे त्याच्या अंगचे मुत्सद्दीपणादि गुण अकबराच्या नजरेस आल्यावर त्याने त्यास मोठ्या योग्यतेस चढविले. इ. स. १५६७ त अयोध्याप्रांतांत शिकंदरशहाचा पराभव करण्याकरितां ६००० सैन्यानिशी तोडरमलाची रवानगी करण्यांत आली या कामगिरीमध्ये त्याने चांगले यश मिळविले. ह्याप्रमाणे ज्या ज्या स्वारीमध्ये अकबर बादशहा त्याची योजना करी त्या त्या स्वारीत तो यशस्वी होई. पुढे (१५७६) गुजराथ प्रांताची व्यवस्था करण्यासाठी व सरकारसारा ठरविण्यासाठी पाठविले असतां तिकडे जाऊन त्याने फार चांगली कामगिरी वजावली. सुरतेपर्यंत सर्व प्रांताची पहाणी करून जागजागचे संस्थानिक व जहागिरदार यांना अकबराचे मांडलिक बनविले. याची ही गुजराथेंतल कामगिरी पाहून अकबर त्याजवर फार खूप झाला व त्याने ओरिसा प्रांताच्या दाउदखान नामक सुभेदारावर त्यास पाठविले. तोडरमलाने खानाचा पराभव करून सर्व प्रांत जिंकला. यानंतर गुजराथमध्ये पुन्हां बंडाळी झाल्यामुळे ती मोडण्यासाठी अकबराने तोडरमलास गुजराथेंत पाठविले (१५७८). त्याने वजीरखानाचा पराभव करून तिकडे शांतता प्रस्थापित केली व यावद्दल अकबराने त्यास आपला वजीर नेमिले.

तोडरमल गुजराथेंतून परत आला नाही तोच बंगाल आणि बिहार प्रांतांमध्ये बंडे उद्भवली. तोडरमल याने पुन्हां बहार प्रांतावर स्वारी व मोगीरवा किल्ला हस्तगत केला. तेथील बंडखोरांशी मोठ्या शिताफीने लढून व त्यांचा पूर्ण नाश करून तो दिल्लीस परत आला. इ. स. १५८४ मध्ये तोडरमलाने बंगाल देशाचा बहुतेक भाग दिल्लीपतीच्या सार्वभौमत्वाखाली आणिला. ह्या कामगिरीबद्दल अकबर बादशहाने त्यास ' दिवाण ' ही पदवी दिली. राजा तोडरमल हा जसा समशेर गाजविण्यांत कुशल होता तसाच मुत्सद्देगिरीमध्येहि तो अद्वितीय होता. पराक्रमी योद्धा या नात्यापेक्षा कुशल बुद्धीचा मुत्सद्दी म्हणून त्याचे नांव इतिहासांत प्रसिद्ध आहे. अकबराच्या राज्यांतील (कायम-धान्याच्या) वसूलपद्धतीची जी अजरामर कीर्ति झाली तिचे श्रेय तोडरमल ह्यासच देणे योग्य आहे.

तोडरमल याच्या वसूलपद्धतीस ' असल-इ-जमा-इ-तुमार ' असे नांव आहे. प्रथमतः तोडरमलाने प्रत्येक प्रांतांतील जमिनीची एका प्रमाणांत मोजणी केली. मोजणीचे सारखे प्रमाण ठरवून त्यास त्याने ' इलाही गज ' असे नांव

दिले. प्रमाणे ठरविल्यावर जमिनीचे वर्गीकरण करण्यांत आले. सुपीक (पुलेज), मध्यम व रेतोड अगर बरड (वंजर) जमीन अशी जमिनीची वर्गवारी लावून त्यावरून एकंदर जमीनधान्याचा अजमास आंखण्यांत आला.

पहिल्या दोन वर्गांतल्या जमिनीचा शेतसारा नक्त घेण्याचा परिपाठ होता. या नवीन वसूलपद्धतीप्रमाणे अकबराच्या राज्याचा एकंदर जमीनमहसूल ९०,७४३,८८१ रुपये झाला. बंगालमधील इल्ली प्रचलित असलेल्या कायम-धान्याच्या पद्धतीचा मूळ उत्पादक तोडरमलच होय.

तोडरमलाने सर्व मुलकी खात्यांत हिंदी भाषेच्या ऐवजी फारसी भाषा उपयोगांत आणिली. ह्यामुळे सर्व राज्याचे हिशोब याच भाषेमध्ये होऊं लागले तेव्हां साहजिकच पुष्कळ हिंदु-लोक ही भाषा शिकून हीत प्रवीण झाले.

वसूलपद्धतीप्रमाणेच तोडरमलाने टांकसाळेमध्येहि सुधारणा करून त्याने चांगले नांव मिळविले. त्याने पूर्वीच्या नाण्यांत सुधारणा करून नवीन मोहरा व रुपये पाडिले. ता. १० नोव्हेंबर १५८९ रोजी ५४ वर्षांचा होऊन तो लाहोर येथे मरण पावला. मुसुलमान इतिहासकारांनीहि तोडरमलाची फार प्रशंसा केली आहे. अबुलफझल याने त्याचे पुढीलप्रमाणे वर्णन केले आहे. " तोडरमल हा फार हुपार आणि मेहनती असून त्याला द्रव्यलोभ विलकुल नव्हता. त्याचा स्वभाव फार करारी असे. हिंदूंचे पवित्र सण तो फार कडकपणाने पाळी. प्रतिदिवशी आपला कांहीं काळ तो ईश्वर-भजनामध्ये नियमितपणे घालवीत असे. तो पुष्कळ दान-धर्महि करी. एकंदरीत तो इतका भाविक होता की, खुद्द अकबरासारख्या थोर आणि परधर्मतद्दिष्ट मोगल बादशहानेहि त्याच्या विलक्षण धर्मश्रद्धेबद्दल त्यास दोष दिला. "

तोडरमलाखारखे हिंदु मंत्री अकबराजवळ मोठ्या योग्यतेस चढल्यामुळेच हिंदु लोकांच्या उन्नतीस पुष्कळ साहाय्य झाले. मृत्यूसमयी तोडरमलास एक पुत्र होता. त्याजकडेहि सातशे स्वारांची मनसब असून तोहि अकबराच्या कारकीर्दीत प्रसिद्ध योद्धा होता. तो ठठा येथे समरंगणावर मृत्यु पावला. तोडरमलास अकबराने ' मुश्रीफ-इ-दिवाण ' असा मोठा अधिकार दिला होता. [इतिहाससंग्रह. पु. १, अं. ४; बील.]

तोंडली—या वेलास लॅटिनमध्ये सेफालंडा इंडिका, संस्कृतमध्ये तुडिकेरी, मराठीत तोंडली-तेंडली असे म्हणतात. तोंडल्याचे वेल असतात, ते अनेक वर्षे जगतात. सरदगरम हवेत सर्व वर्षभर फळे येतात. वेल मांडवावर अगर दुसऱ्या झाडावर चढवितात. थंडीच्या दिवसांत फळे कमी धरतात. उन्हाळ्यांत व पावसाळ्यांत विपुल धरतात. काँकणांत पाऊस जास्त असल्यामुळे पावसाळ्यांत फळे कुजतात त्यामुळे थंडी व उन्हाळ्यांतच फळे जास्त येतात. वेलास कातर अगर चिरकी पाने येतात. फुले पांढरी येतात. फळे तुळतळीत हिरव्या रंगाची सुमारें इंचभर जाड व २।३ इंच लांब येतात. हिरवेपणी

खाण्यास कांकडीसारखी लागतात. त्यांत कांकडीसारखा चीक असतो. फळांत कांकडीप्रमाणे बिया असतात. फळ पिकल्यावर तांबडे होते. वी सुकल्यावर लावण्यास उपयोगी पडते. परंतु वेलाची कडी अगर कळमें लाविल्यापासून त्यांस लवकर धुमारे फुटतात व त्यांचे चांगले जोरदार वेल वाढतात म्हणून वी धरून त्यापासून नवे वेल करण्याच्या मानगडींत कोणी पडत नाही. वेलाची कडी उन्हाळ्यांत लावावी. देशावर पावसाळ्यांत लावावी. तोंडल्याची भाजी राजमान्य आहे. वांगीभाताप्रमाणे तोंडली-भात करतात, तोहि प्रसिद्ध आहे. तोंडले बुद्धिनाशक आहे असे म्हणतात.

तोतया भाऊसाहेव—पानिपतांत सदाशिवरावभाऊ पडल्यानंतर त्याचा एक तोतया निघाला होता. त्या काळी अशा तोतयांचा बराच सुळसुळाट होई. जनकोजी शिंदे, यशोदाबाई पेशवे, रामराजा छत्रपति वगैरे मोठमोठ्या लोकांचे तोतये तर निघालेच होते; परंतु शिपायी प्याद्यांचेहि तोतये निघाल्याचा दाखला आढळतो. भाऊसाहेबांच्या तोतयाची हकीकत अशी:--भाऊंच्या विपर्यय कित्येक सामान्य समजुतीच्या मागसांचा त्यावेळी असा तर्क होता की, ते पानिपतांतून वांचून कोठें तरी गुप्तपणे राहिले आहेत. खुद्द पार्वतीबाई (भाऊंची पत्नी) हिने ही समजूत उराशी बाळगून ती सौभाग्याची सारी चिन्हें अंगावर बाळगून असे. या भ्रमाचा फायदा घेऊन लुच्चा लोकांनी दौलतीत बखेडे उत्पन्न केले. पानिपतानंतर ७८ महिन्यांनी महाराष्ट्रांत प्रथम बातमी पसरली की, भाऊ जिवंत आहेत. त्यावर लागलीच मसलती सुरू होऊन लोक तर्कवितर्क करू लागले. परंतु अखेर ती बातमी खोटी ठरली. थोड्या दिवसांनी पुन्हा अशी बातमी पसरून ती खोटी ठरली. तिसऱ्याने १७६३ साली एक माणूस माळव्यांत फौज जमा करून भाऊ म्हणवून दंगा करू लागला; परंतु मल्हारराव होळकराने त्याला पकडून कैदेत ठेविले. त्यानंतर हा पुढील तोतया निर्माण झाला.

तुंदेलखंडांत छत्रपूर जवळील कनोल गांवां सुखलाल नांवाचा कनोजा ब्राम्हण होता; त्याच्या बापाचें नांव रामानंद व आईचें नांव अन्नपूर्णा. भाऊवंदांच्या तंट्यास त्रासून सुखलाल घरून निघून नरवर येथे आला. तेथे थकून एका वाण्याच्या दुकानां बसला असतां दोन तीन दक्षिणी माणसांनी त्याला पाहून म्हटले की, तूं भाऊसाहेबासारखा दिसतोस, तुला पेशवाई देऊं, चल. सुखलाल धाडशी व धूर्त होता. त्याने या साम्याचा फायदा घेऊन त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे भाऊ मडणून आपल्यास जाहीर केले. नरवर येथे शंभुपुरीपंथाच्या गोसाव्यांचा एक मठ होता, तेथील पुष्कळ गोसावी सुखलालास मिळाले व हे खूळ झपाट्याने वाढले; तोतयाने फौजहि जमविली. या सुळांत जे बडे लोक मिळाले त्यांच्या वर्तनांत लबाडी किंवा भोळेपणा किती होता हे उरविणें बरेच कठिण आहे. एवढे खरे की, पार्वतीबाईशिवाय पेशवेकुटुंबांत व पेशवाई सरदारांतहि कोणीहि तोतयावर विश्वास ठेविला नाही.

नरवरहून जवळ करेरा येथे झांशीचा सुभेदार नारोशंकर याचा पुतण्या विश्वासराव राहत होता. त्याला तोतयाने तेथील किल्ला आपल्याला देण्याबद्दल कळविले. त्याने दोनदां माणसे पाठवून खात्री करून घेऊन मग किल्ला स्वार्थीन केला. त्याबरोबर हिंदुस्थानांतलें टिकठिकाणचे मामलेदार भेटीस येऊन वसूलहि मिळू लागला. शिद्यांच्या चिटणिसाकडूनहि तोतयाने पैका घेऊन फौज चाकरीस ठेवली. त्याने खरोखरीच्या पेशव्याप्रमाणे फौज, तोफा, गारदी, डेरे-राहुव्या, हत्ती, पालख्या वगैरे सारा सरजाम ठेवून तो दक्षिणेकडे आला. या स्वारीच्या खर्चासाठी त्याने वाटेंतील मराठ्यांचेच गांव लुटले.

समशेर बहादुराच्या मेव्हण्याने नारायणराव पेशवे यास व दोन भिक्षुकांनीं खुद्द पार्वतीबाईस पत्रे लिहिलीं की, भाऊ खरे आहेत. शिवाय उत्तरेकडून अनेक सरदारांच्याकडे भाऊ खरे असल्याबद्दल पत्रे आलीं. तोतया नर्मदा व तापी उतरून खानदेशांत दंगा करू लागला; तेव्हां थोरल्या माधवरावांनीं फौज पाठवून त्याला पकडून धनगडास कैदेत टाकले. पुढे त्यांची व जनकोजीच्या तोतयाची पुणे येथे जाहीर चौकशी करून ते खोटे असे नक्की ठरल्यावर त्यांनां प्रतिबंधांत ठेविले (१७६७). भाऊच्या तोतयास नगरच्या किल्ल्यांत पळविले.

तोतयाला एके जागीं न ठेवितां निरनिराळ्या किल्ल्यांवर ठेवात. दौलताबाद, मिरज, रत्नागिरी वगैरे ठिकाणीं त्याला ठेविले (१७७५). रत्नागिरीचा सुभेदार रामचंद्र नाईक परांजपे हा होता, त्यानें फितूर होऊन तोतयाला सोडून त्याची दहाही फिरविली (१७७६ एप्रिल). तोतयाने फौज जमवून कोंकणांत धुमाकूळ घातला. सरकारचे सर्व आरमारहि त्याच्या स्वार्थीन झाले. कोंकणांतलें बहुतेक किल्ले व मुलूख काबीज करून बोरघाट चहून त्यानें राजमाची घेतली व सिंहगडाकडे प्रेष लाविला (आक्टोबर). यावेळीं त्याला इचलकरंजीकर घोरपडे, इंद्रज, कोल्हापूरकर, हैदर यांनी मदत केली. इतके झाल्यावर नाना फडणिसाने शिंदे, होळकर व पानशे यांनां तोतयावर पाठविले. महादजीनें प्रथम सिंहगडाचा बंदोबस्त केला; पानशे याने तोतयाार हल्ले करून त्याला मागे हटविले व राजमाचाहून त्याला हांकळून दिले; तेव्हां तो कोंकणांत पळाला. त्याच्या मागे शिद्यानें आपला दिवाण बाळाराव यास पाठविले. तोतया वेलापुरास येऊन गलबतांतून इंद्रजांकडे सुंबईस निघाला. राधोजी आंग्र्यानें बातमी राखून त्याचे गलबत मध्येच पकडले व त्याच्या सर्व लोकांनिशीं त्याला पुण्याला आणले (नोव्हेंबर).

तोतयाने पुन्हां आपली चौकशी करावी म्हणून विनंति केल्यावरून नानाचा, रामशाही, गोपीनाथ दीक्षित, हरिपंत फडके, बाबूजी नाईक वारामतीकर वगैरे पंच नेमून जाहीर चौकशी केली. तीत तोतया सर्वांनुमतें खोटा ठरल्यावर त्याची धिड काहून व शहरांतलें सर्व लोकांस दाखवून

नंतर मेखसून त्यांचे डोके फोडून त्यास देहांतशासन दिले (१८ डिसेंबर १७७६). नंतर त्याचा संसर्ग झालेल्या हजारों ब्राह्मणांना प्रायश्चित्त दिली व ते फितुरांत सामील होते त्यांचे सरंजाम जप्त केले व दंड किंवा कैद अशा त्यांना शिक्षा दिल्या. पुढे ११२ महिन्यांत सर्व कोकण पुन्हां कार-भान्यांनी जिंकून घेतले. [खरे—ए. ले. सं. भा. २ ते ५; डफ.]

तोतरे बोलणे—स्खलनशील वाणी (स्टॅमरिंग) किंवा तोतरे बोलणे म्हणजे भाषण चालू असता अक्षराचा उच्चार एकदम बंद होऊन कांहीं कालपर्यंत स्तब्धता व नंतर बहुतकरून कांहीं वेळां त्याच अक्षराचा कित्येक वेळां जलद पुनरुच्चार होणे. हे व्यंग वरेंच पाहण्यांत येते व “ क् क् क् काकानें म् म् म् मला म् म् मारिलें ” अशा प्रकारचा उच्चार होतो. यांतील व्यंगाचे कमी अधिक प्रमाण असते. कांहीं ठराविक अक्षरापुरते अडखळणे, मनांत असलेले अक्षर न उमटल्यामुळे भलताच अर्थशून्य शब्द उच्चारणे या अल्प व्यंगापासून तों इष्ट शब्द जिभेने न उच्चारता आल्यामुळे चेहरा, जीभ, घसा या ठिकाणी विलक्षण त्रेधा उडते इतकेच नव्हे तर श्वसन-क्रियेचे स्नायू व हस्तपादादि अवयवांवरहि या अडखळण्याचा परिणाम दिसतो. आपण बोलतो तेव्हां हवा बाहेर पडून अगो-दर कंठातील स्वरोत्पादक नाड्यांच्या योगाने व नंतर कंठ, जीभ, दात, ओंठ, टाळू, गाल, यांच्या योगाने उच्चार स्वाभाविक-पणे होतो. अगर हवा बाहेर पडतांना स्वरोत्पादक नाड्या कंपन पावतील तर केवळ कंठ, जीभ, दात, ओंठच हलल्यामुळे कान-गोष्ठ सांगितल्याप्रमाणे उच्चार होईल. दोन्ही प्रकारच्या उच्चा-रासाठी स्वरोत्पादक नाड्या व जीभ, कंठ, ओंठ, वगैरे स्नायूंच्या परस्परांनुवर्ती क्रियाचा व आवाजाचा विघाड न होईल अशा सफाईने व जलदीने हलतात की, अत्यंत नाजुकहि उच्चारां-तील लहान व मोठा फरक म्हणजे बारीक कूजित स्वर अगर भासाडा सूर इच्छेप्रमाणे कंठांतून सहजा काढता येतो. या कार्या स्नायूंस व मज्जातंतूस किती शिक्षण अगोदर मिळाले असले पाहिजे व या कार्या त्यांची किती शक्ति खर्च होते याची आपणांस चिरपरिचयामुळे कल्पना होत नाही. म्हणून मूल जरी चालू बोलू लागले तरी बोवडेपणाविरहित शुद्ध वाणी प्रगट होण्यास त्यासहि वेळ लागतो. मुलास आवाज जन्मतः असला तरी भोवतालच्या वस्तू व भाषेने त्या दर्श-विषयाचे ठरीव उच्चार, तसेच खुणा व कल्पना यांचे वाणीच्या स्वरूपांत रूपांतर होणे या अवघड क्रिया कोमल बालवयांत भरभर साध्य कशा होतात हे आश्चर्य आहे. यांतील आश्चर्यकारक गोष्ट म्हणजे ही सर्व विविध स्थाने, रचना, स्नायू व नाड्या यांच्या क्रियाचा घड्याळापेक्षांहि अधिक परास्परांनुरूप संबंध व कार्यक्षमता ही होय. व यांत कांहीं गर्भावस्थेतील व अज्ञात अशा दोषांमुळेहि परस्परांनुरूप क्रियाकारक शक्तीचा पूर्ण विकास होण्यांत यत्किंचितहि कमतरता राहिली की तोतरे बोलणे ठेवलेलच असते. या शक्तीचाच ज्या अन्य

रोगांत विघाड होतो असे ‘ लेखनकंपवातरोग वगैरे रोग ओहितः परंतु ह्यांमध्ये या शक्तीचा स्नायूंतील विघाड झाला आहे असे रोग्यास आणि इतरांसहि सिद्ध करून देतां येते. परंतु तोतरेपणा बराच असूनहि कंठातील स्नायूंची परस्परांनुरूप क्रिया करण्याची अक्षमता सिद्ध करून दाखवितां येत नाही. तोतरे बोलणे अनुवंशिक असते असे म्हणतां येईल. चार पांच वर्षांच्या वयापासून पुढे व विशेषतः यौवनावस्थेत मूल प्रवेश करीपर्यंत हे व्यंग पूर्णावस्थेत येते व पुष्पांमध्ये स्त्रियांपेक्षां ते अधिक आढळून येते. उन्मा-दवात, फेफरे वगैरे वातरोग, अशक्तपणा, मोठे दुखणे येऊन जाणे, मनास धक्का वसणे व तोतऱ्या माणसास वेडावणे या कारणामुळे हा रोग जडतो.

तोतरे रोगी बहुशः पवर्गांतिल अक्षरे उच्चारतांना तोतरे बोलतात; व कांहीं “ तवर्ग ” य, व, स, झ, श, व कांहीं अनुनासिक अक्षरे उच्चारतांना स्वरोच्चाराच्या वेळां अडखळतात व ते अडखळणे एखाद्या वेळां बोलणारास व ऐक-णारास कष्टास्पद होते. श्वास व हस्तपादादि शरीरावयवा-वरहि परिणाम, या अडखळण्याचा कष्टप्रद प्रकार जो वर सांगितला आहे तो क्वचित थोड्या रोग्यांत होतो व त्यामुळे भौक-रुंध्यांसारखे व वाक्याचा आरंभ सावकाश व शेवट जलद असे चमत्कारिक बोलणे येते. मानसिक स्थिति, गहिवरणे, यामु-ळेहि असे होत व आलकोहोलयुक्त उत्तेजक पेयामुळे हे अडखळणे तेवढ्यापुरते थांबते.

उपचार.—हे व्यंग उच्चार सुधारण्यासाठी शिक्षक ठेवून न कंटाळता उच्चारणाचा अभ्यास केल्याने पूर्णपणे दूर होते. प्रसिद्ध धक्क्यांना देखील हे व्यंग अगोदर असून त्यांना ते मेहनतीने घालविल्याची उदाहरणे नमूद आहेत. इतर लोक बोलतांना व वाचतांना भरभर बोलतात म्हणून रोग्याने तसे करू नये; या दोन्ही प्रसंगां उच्चार करणे तो जपून म्हटल्याप्रमाणेच करावा. एक एक शब्द म्हणावा लागला तरी कांहीं हरकत नाही. इतके केल्याने वरेंच अड-खळणे कमी होईल व इतके करून एखादा शब्द अडला तर बोलणे थांबवावे; भाषण पुढे रेटण्याचा प्रयत्न करू नये, व थोड्या विरामानंतर जणू काय आपण नवीन आरंभ करीत आहो अशा मनानें तो शब्द उच्चारला म्हणजे तो उच्चारता येतो. दम लागेल असे मरामरा बोलणे टाळावे. जे शब्द उच्चारण्यास त्रास पडतो त्याऐवजी दुसरे प्रतिशब्द मिळू शकतात. वाचन हा व्यायाम समजून तो नियमित व सावकाशपणे घ्यावा. अडखळविणाऱ्या अक्षरांचा, शब्दांचा व शब्दसमूहांचा मुद्दाम व व्यवस्थितपणे अभ्यास केल्याने व्यंग खरोखर जाते. गायन शिकल्याने व वेद पठण केल्यानेहि हे व्यंग जाते. या दोन्ही क्रिया वाणी शुद्ध करणाऱ्या आहेत. संभाषणांत आपण घाई करीत आहो एतदर्थ सावधगिरीची सूचना करणारा एखादा विश्वासू व आपणास ज्याची छाज व संकोच न वाटेला असा मित्र ठरवून त्याचे साहाय्य घ्यावे.

घाइच्या भाषणानें सर्व बिघडलें म्हणून ती संजय टाळावी. पक्षा निश्चय व धिमेपणानें हें व्यंग पुष्कळांनी घालविलें आहे. परंतु अशा लोकांनाहि आपलें व्यंग गेलें म्हणून गैरसावधपणें व भराभर बोलू नये; नाही तर पुन्हां भाषणांत व्यंग दिसू लागतें. याप्रमाणें तोतऱ्याचा बहुतेक मोठा वर्ग बरा होण्यासारखा असतो. वर सांगितलेल्या श्वसनक्रियसुद्धा अति अडखळणारा जो रोगीवर्ग त्यानें आपली प्रकृति, मुख, जीभ, कंठ वगैरे तज्ज्ञांस दाखवून त्यांपैकीं कांहींमध्ये अगर एकंदर प्रकृतीत कांहीं दोष असल्यास ते सुधारून ध्यावे. म्हणजे थोडा बहुत उपयोग होण्याचा संभव आहे.

तोफखाना—तोफखान्याचे दोन प्रकार असून फिरता तोफखाना व स्थिर तोफखाना अशीं त्यांचीं नांवे आहेत. एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जो सहज वाहून नेला जातो तो फिरता तोफखाना होय. घोड्यांच्या गाड्यावरून नेला जाणारा, रणभूमीत स्थापिलेला, विशिष्ट जागेवरचा, पर्वतावर रोखला जाणारा आणि फोल्ड हॉवित्स्वर तोफखाना असे फिरत्या तोफखान्याचे विविध प्रकार आहेत. स्थिर तोफखाना कायमच्या तटबंदीवरच रोखलेला असतो. किल्ल्याचा, ठाणबंद फौजेचा व पायदळी अशीं स्थिर तोफखान्याचीं नांवे आहेत. फिरत्या तोफखान्याचे स्थिर तोफखान्यांत व दुसऱ्याचे पहिल्यांत परिस्थितीप्रमाणें रूपांतर होऊं शकतें.

पाश्चात्य देश.—बाण व दगड फेंकण्याच्या यांत्रिक कलेचा धूर्त लोकांनी अवलंब केला आहे असा उल्लेख जुन्या करारांत सांपडतो. इटलीतील सिव्हिल्लोच्या १३३१ मधील वेळ्यांत जर्मनांनी प्रथम तोफेचा उपयोग केला. पांचवा हेनरी व तिसरा एडवर्ड यांच्या काळां जुन्या तोफा होत्या. क्रेसीच्या लढाईत इंग्रजांनी तोफांचा उपयोग केला.

रण क्षेत्रांतील तोफा.—पंधराव्या शतकांत रणभूमीवर तोफखान्यांचा सर्रास उपयोग करण्यांत येऊं लागला. कॉन्स्टांटिनोपलच्या वेळ्यांत तुर्कांनी तोफांचा बराच उपयोग केला होता व त्यांनी योजिलेले गोळे वजनाला बरेच भारी असून फार प्राणघातक असे होते. लूजकोटफील्ड व ब्लॅकहीथ या लढायांतहि तोफा वापरण्यांत आल्या होत्या.

सोळावें शतक.—पहिला फ्रेंचोस, वारावा लुइ व आठवा चार्ल्स यांनी केलेल्या इटलीतील मोहिमांत, रणक्षेत्रावर व वेळ्याच्या कार्मा तोफखान्याचा बराच उपयोग झाला. रॉव्हेना व मेरिग्नन या लढायांत तोफखान्यावरच विजय अवलंबून होता. स. १५६५ मधील माल्टाच्या वेळ्यांत तोफा लावून मारा करण्यांत आला होता.

तीस वर्षांचे युद्ध.—नॅसो येथील मॅरीसनें रणक्षेत्रावरील तोफखान्यांत बरीच सुधारणा केली. फ्रेंच लोकांचे या बाबतीतील प्रयत्न स्पृहणीय आहेत. गुस्टाव्हस अँडॉल्फस यानेंहि बरीच सुधारणा घडवून आणली आहे. यानें हलक्या व जलद नेता येणाऱ्या तोफा करविल्या व लेच आणि लूट-

झेन या ठिकाणी त्यांचा फार उपयोग झाल्याचें आढळून आलें.

वर्गीकरण:—पूर्वी तोफखान्यावरील लोक प्रत्यक्ष लष्करी लोकांपैकी नसत. जर्मनी व इंग्लंडमधील तोफखान्यांचे अधिकारी मात्र लष्करी सैनिक असत. गुस्टाव्हसच्या तोफखान्याचा मुख्य अधिकारी लेनार्ट टॉरस्टेसन हा पुढें सेनापतिपदाच्या आपल्या चातुर्यामुळे चढला. तोफखान्यावरील लोकांचें फिरते लोक व स्थिर लोक असें वर्गीकरण गुस्टाव्हसनें केलें व हें वर्गीकरण चोहोंकडे मान्य झालें.

इंग्लिश सिव्हिल वॉर:—या युद्धाच्या वेळीं तोफांचा फारसा उपयोग झाला नाही. कांहीं तोफा वेळेवर इष्ट ठिकाणी येऊं शकल्या नाहींत व प्रेस्टनसारख्या ठिकाणी तर त्या वेळेवर आल्याच नाहींत. या युद्धांत षिळे सर करण्याचें काम नव्हतें. कॉमवेलेनं अनेक वेळ्यांत तोफांचा उपयोग केला.

तोफखान्याची प्रगति (१६६०-१७४०):—युद्धाच्या वेळीं लष्कराची भरती करून तहानंतर सैन्य बरखास्त करण्याच्या पद्धतीमुळे शांततेच्या काळांत सैन्य, तोफखान्यावरील लोक व सामग्री यांची जरूरी भासेनाशी झाली. प्रत्यक्ष सैन्याबाहेरचे लोक या नात्यानें शांततेच्या काळांत गोलंदाज लोक राहूत असत. परंतु खंडें सैन्य ठेवण्याच्या योजनेपासून त्यांचा अन्तर्भाव लष्करी सैन्यांत होऊं लागला. यापुढें तोफखाना हा लष्कराचा एक स्वतंत्र व महत्त्वाचा भाग मानण्यांत येऊं लागला. १७१६ त इंग्लंडमध्ये 'रॉयल रेजिमेंट ऑफ आर्टिलरी' स्थापण्यांत आली. तोफखाना हांकणान्यांची गणना सैनिकामध्ये १७९३ पर्यंत करण्यांत आलेली नव्हती.

फ्रेडरिक दि ग्रेटच्या लढायांतील तोफखाना:—फ्रेडेरिकच्या सैन्यांत फिरत्या तोफा व एकाच ठिकाणी स्थापिलेल्या तोफा असे दोन प्रकार होते. सायलेशियन लढायांत तोफखान्यामुळे बाजू बचावली गेली असें म्हणतात. विट्झ व क्यूनर्सडॉर्फ या ठिकाणी तोफखान्याचे चांगलें काम झालें. अठराव्या शतकांतील युद्धभूमीवर तोफखानाच अत्यंत प्रबल होता असें म्हणतात. सप्तवार्षिक युद्धांत फ्रेडेरिकनें तोफखान्याची व्यवस्था चांगली ठेविली होती. बर्कस डॉर्फ येथें फ्रेडेरिक यानें ४५ हॉवित्स्वारांचा उपयोग केला. तोफखान्यांच्या बाबतींत घोड्यांचा मोठ्या प्रमाणावर उपयोग करण्यास त्यानें सुरवात केली. अठराव्या शतकांत प्रिवेव्हॉल यानें तोफखान्यांत बरीच सुधारणा केली. १७६५ सालीं फ्रेंच तोफखान्याची पुनर्घटना करण्यांत आली.

ब्रिटिश तोफखाना (१७९३-१८१५):—प्रथम लढाईच्या वेळीं फक्त तोफखाना सज्ज ठेवण्यांत येई व लढाई संपल्यावर सर्व गोलंदाजांना किल्ल्याकडे पाठविण्यांत येत असे. मेजर स्पिअरमननें प्रथम तोफखान्यांत सुधारणा घडवून आणली. तोफांच्या गाड्यांना दोन दोन घोडे जोडण्यांत येऊं लागले

व सर्व सैन्याची नीट व्यवस्था करण्यांत आली. नेपोलियनच्या सर्व लढाया तोफखान्यांच्या वळावरच जिंकल्या गेल्या. तोफखान्याच्या हालचालीवरून तो सर्वदा यशस्वी होत असे.

सन. १८१५ - १८७० या काळांत तोफांच्या बाबतींत बरीच यांत्रिक सुधारणा अमलांत आली. अमेरिकन सिव्हिलवॉरमध्ये, लांब पल्ल्याच्या बंदुका असलेले पायदळ आघाडांस ठेवून तोफखाना मार्गे देण्यांत आला होता. स. १८७० मधील फ्रँकोजर्मन युद्धांत सुधारलेल्या जर्मन तोफखान्यापुढे फ्रँचांचा टिकाव लागला नाही. प्रथम तोफांचा मारा करून नंतर पायदळ पुढे पाठवावे व हल्ल्यास सुरवात करावी अशी युक्ति या युद्धांत अमलांत आली होती. १८९१ साली जर्मन सैन्यातील जनरल बुइली याने 'फॉल्ड गन ऑफ दि फ्यूचर' नामक एक पुस्तक लिहिले व त्यांत अनेक शोध प्रथित केले. १८९२ साली एका फ्रेंच तज्ज्ञानेडि कांहीं शोध लाविले. नव्या शोधांचा प्रसार होऊन जलद उडणाऱ्या तोफा अस्तित्वांत आल्या. तोफ उडाल्यावर पुनः दारुगोळा भरण्याची व कालक्षेप करण्याची आतां अवश्यकता उरली नाही. पूर्वी धुरामुळे नेम धरण्यास कठिण पडत असे परंतु हल्लीं बिन धुराच्या तोफाहि अस्तित्वांत आल्या आहेत.

घटनाः—रणक्षेत्रावरील तोफखान्यांत मुख्यतः तीन गोष्टी असतात. पहिली गोष्ट साहित्य ही होय; यांत, तोफा गाड्या, दारुगोळा व इतर सामान यांचा अन्तर्भाव होतो. तज्ज्ञ लोकांमध्ये वरिष्ठ अधिकारी, गोलंदाज, गाड्या हांकणारे व कारागीर यांचा समावेश होतो. तिसरी गोष्ट म्हणजे घोडे, मोटारगाड्या व यांत्रिक सामान इत्यादि होत. या वस्तूंची रणमैदानावर फार जरूरी असते. पॉम पॉम नामक यांत्रिक तोफा व हॉवित्झर तोफा यांचाहि उपयोग करण्यांत येतो. क्यू. एफ. तोफ निघाल्यापासून भरपूर दारुगोळा ठेवण्यांत येऊं लागला. पूर्वी एका तोफेस एक वॉगन दारुगोळा पुरत असे; हल्लीं तीन वॉगन दारु दर तोफेजवळ असावी लागते. इंग्लंडांत तोफखान्यावरील अधिकाऱ्यांचे हुद्दे मेजर व कॅप्टन असे आहेत. प्रत्येकी दोन तोफांच्या तीन तुकड्या मिळून एक बॅटरी होते. या तुकडीची पुन्हा एक एक तोफेची पोटतुकडी असते. घोडदळाचा तोफखाना, रणक्षेत्रावरील तोफखान्याहून भिन्न असतो. डोंगरावरील तोफखाना नेआण करण्याकरितां खेचरे वगैरे ठेवावी लागतात. इंग्लंडमधील, रॉयल रेजिमेंट ऑफ आर्टिलरीचे रॉयल हॉर्स, रॉयल फील्डर व रॉयल गॅरिझन आर्टिलरी असे तीन विभाग आहेत व प्रत्येक विभागास रिझर्व व टेरिटोरियल तोफखाना जोडण्यांत आला आहे.

डा व पॅचा चें फा म.—रणभूमीवरील तोफखान्याचें मुख्य काम म्हणजे ज्या विवक्षित जागेवर हल्ला करणें इष्ट असेल तेथें गोळ्यांचा वर्षाव करणें हें होय. विशिष्ट ठिकाणी राहून मारा करणें ही दुसरी महत्त्वाची बाब असते. ' एलिव्हेशन ', ' डिरेक्शन ' व ' लेइंग ' असे तीन युक्तींचे प्रकार तोफा

रोखण्याच्या कामीं योजण्यांत येतात. ' रॅजिंग ' म्हणजे विस्तार व अंतर शोधून काढणें हें होय. परंतु या कामीं सरवत्तीची पाहणी करणें जरूर असतें. किंवहुना या पाहणीवरच अचुक ' रॅजिंग ' करतां येणें शक्य असतें. कमांडर किंवा ऑब्झर्विंग पार्टीकडून ही पाहणी, तोफेचे गोळे सोडून, करण्यांत येत असते. एका तुकडीतील दोनतोफा कांहीं अंतर सोडून उडविल्या जातात व दरम्यानचें अंतर निश्चित करून मारा अचूक करतां येतो. ' टाइमथ्रॅपनेल ' हेंच सर्वांत श्रेष्ठ अन्न होय असें जर्मनांचें मत आहे. युद्धक्षेत्रावरील तोफांचे कार्य तीन प्रकारचें असतें. युद्धारंभी आघाडीच्या सैन्यांत मदत करणें, पायदळी हल्ल्याची तयारी करून देणें व त्यास आधार देणें हीं मुख्य कामें होत. तोफांचें मुख्य कार्य शत्रूच्या तोफांवर व गोलंदाजांवर मारा करणें हेंच असतें. पायदळ व तोफखाना यांचें नेहेमी सहकारित्व असावें लागतें. हल्लीं तोफांचा मारा पायदळाच्या डोक्यावरून केला जातो. जलद मजल मारणें, रणक्षेत्रावरील संचार, एकाच ठिकाणीं सर्व सामर्थ्य केंद्रीभूत करणें इत्यादि अनेक युक्त्या योजण्यांत येतात. हल्लीं लांब पल्ल्याच्या तोफामुळे बरीच क्रांति घडून आली आहे.

म हा युद्ध काल.—महायुद्धापूर्वी तोफा उडविण्याच्या पद्धतीविषयीच्या व तोफांच्या उपयुक्ततेविषयीच्या कल्पना सर्व राष्ट्रांत जवळ जवळ सारख्याच होत्या. पण महायुद्धामध्ये तो सर्व प्रकार बदलून, ज्या राष्ट्राला जी जी पद्धत स्वीकारावीशी वाटली त्या त्या पद्धतीचा त्यानें स्वीकार केला व त्यामुळे निरनिराळ्या पद्धती अस्तित्वांत आल्या आहेत. या महायुद्धांतील महत्त्वाच्या पद्धती म्हणजे (१) परमुखावर बेभडक चाल करून जाणें, (२) खंदकाच्या आश्रयानें लढाई चालविणें व (३) शत्रूची फळी फोडणें या होत. पहिल्या पद्धतीमध्ये ज्यावेळीं शत्रु परमुखावर स्वारी करून जातो त्यावेळीं त्याला शक्य तितकी झपाट्यानें चाल करावी लागते. त्यामुळे सैन्य व तोफा जितक्या लवकर नेल्या जातील तितकें अधिक फायद्याचें असतें. यासाठीं मोटारोंचा फार उपयोग होतो. मोठमोठ्या तोफा घोड्यांच्या करवीं ओढून नेण्याची पद्धत अलीकडे कुचकामाची ठरली आहे व तीबद्दल मोटारोंचा उपयोग करण्यांत येऊं लागला आहे; व थोडक्याच काळांत ही पद्धत सररहा अमलांत येईल असें वाटतें. त्याचप्रमाणें तोफा रस्त्यावरून नेण्याएवजीं त्या रुळांवरून मोटारीच्या द्वारे नेण्याची पद्धत अधिक हितावह आहे असें आढळून आलें आहे. याचा उपयोग जर्मनीनें वेल्जममधील व उत्तर फ्रान्समधील किल्ले जमीनदोस्त करण्याच्या कामीं केला. त्यांनीं किल्ल्याकडे रस्त्यानें तोफा न नेतां रेल्वे-रुळांच्या साहाय्यानें नेल्या.

पायदळ व गोलंदाजांचें सैन्य (तोफखाना), यांचें परस्पर सहव्य असल्यास त्याचा अधिक उपयोग होतो असें अलीकडे प्रत्ययास येत चाललें आहे. अर्थात पायदळ व

तोफखाना यांचे परस्परांना साहाय्य व्हावयाचे म्हणजे त्यांच्यामध्ये कायमचे दळणवळण पाहिजे. हे दळणवळण चालू ठेवण्याची पुष्कळ साधने निघाली. ' लाईट सिग्नल ' हा जर्मनीचा उपाय अधिक उपयुक्त आहे. त्याशिवाय, ' वॅरे-जची ' युक्ति अंमलांत आलेली आहे. प्रत्येक पायदळाच्या तुकडीबरोबर, ' गन्स ऑफ अकंपनीमेंट ' ठेवण्याची सोय करण्यांत येऊं लागली आहे. कारण कदाचित तोफखान्यामधील व पायदळामधील दळणवळण नाहीसे झाल्यास, पायदळावर आपत्ति येण्याचा संभव असतो. या ' गन्स ऑफ अकंपनीमेंट ' चा नाश करावयाचा असल्यास तो तोफांच्या योगाने केडा पाहिजे.

खंदकाच्या आश्रयाने चालणाऱ्या लडाईंमध्ये तोफखान्या-सार्थी तीन जागा ठेवलेल्या असतात. एक खुद रणक्षेत्रामध्ये, दुसरी मध्यमार्गा व तिसरी सैन्याच्या पिछाडीला. तोफखान्याचा एकतृतांश भाग आघाडीला असतो व बाकीचा मध्यमार्गा असतो.

वरील फील्ड आर्टिलरीशिवाय, मध्यम व मोठ्या अशा दोन्ही प्रकारच्या तोफा फील्ड आर्टिलरीच्या पाठीमागे असतात. खंदकामध्ये घुसणाऱ्या गोळ्यांची या महायुद्धांत जरूरी भासू लागल्यामुळे, हॉवित्झर तोफांचा मोठ्या प्रमाणावर उपयोग करण्यांत येऊं लागला. शिवाय लांबवर गोळी जाणाऱ्या तोफाहि तयार करण्यांत येऊं लागल्या. जर्मनीने अशा प्रकारच्या तोफा तयार केलेल्या होत्या. त्यांतून ११७०० यार्ड म्हणजे जवळ जवळ ७ मैल लांब गोळा जाऊं शकत असे. त्यामुळे फ्रेंचांनाहि तशा प्रकारच्या तोफा तयार करणे अवश्य झाले. जर्मनीने तर या कार्भी कमालच चालविली होती. १९१५ साली जर्मनींनी २५ मैल अंतरावरून डंकर्वर तोफा डागण्यास सुरवात केली होती व प्रसंग अनुकूल आल्यास यॉर्कमाऊथपासून साउदॅम्पटनच्या सर्वे टापूवर ११० मैलांवरून भडिमार करूं शकणारी अशी तोफ त्यांनी तयार केली होती. इंग्रज व फ्रेंच यांच्या जवळ १०० मैलांवर गोळा उडविण्याच्या तोफा नव्हत्या असे नाही. पण जर्मनीची तोफ ११० मैल जाणारी होती व त्यामुळे या तोफांच्या बाबतीत जर्मनीनेच सर्वांत अघाडी मारली असे म्हणण्यास हरकत नाही. याशिवाय या महायुद्धांत तोफखान्यासंबंधीची आणखी एक सुधारणा घडून आली व ती म्हणजे, बिन ठिणगांची दारू शोधून काढणे ही होय. त्यामुळे शत्रूला कोटून व किती अंतरावरून तोफ डागली गेली हे कळण्यास वरेंच कठिण जाऊं लागले. याशिवाय तोफांच्या द्वारे विपारी गॅस पसरणे, शत्रूच्या बॅटरी उध्वस्त करणे, इत्यादींतंबंधीच्या महत्त्वाच्या सुधारणा घडून आल्या.

शत्रूची फळी फोडण्याच्या बाबतीत शत्रूवर एकदम हल्ला करतांना तोफखाना पायदळाबरोबर चालू ठेवणे जरूरीच असते. अशा वेळी हल्ल्याचे क्षेत्र विस्तृत ठेवणे फायद्याचे

आहे. ज्या दिवशी हल्ला करावयाचा त्या दिवशीच्या पूर्वाच्या रात्री युद्धक्षेत्रांत सर्व तोफा आणून त्यांची व्यवस्थित मांडणी करावी लागते. १९१६-१७ च्या अवधीतील युद्धांत तोफखान्याच्या मदतीने शत्रूवर सात आठ दिवस हल्ला करण्याची पद्धत असे. पण त्यामुळे शत्रूला आपली तयारी करण्यास अवसर मिळे त्यामुळे सहा तोसपर्यंत अतिशय जोरांने हल्ला करून शत्रूला नामोहरम करण्याची युक्ति १९१८ साली जर्मनीने अस्तित्वांत आणली.

तोफांमध्ये घालवयाच्या गोळ्यांचे निरनिराळे प्रकार आहेत. त्यांची नावे—गनशार्पनेल, हॉवित्झर शार्पनेल, हाय-एक्स्प्लोझिव्ह शेल, माईननेल, स्मोक शेल उर्फ धुराचे गोळे, इनसेंडियरी शेल, इल्युमिनेटिंग उर्फ चकाकणारे गोळे, व आरमर-पीयर्सिंग शेल हीं होत.

हिंदुस्थान—वेदकाळी तोफा होत्या असे कांहींच म्हणणे आहे. ऋग्वेदांत अश्मइन्मन् व अथर्ववेदांत उरुग्राह किंवा शतभृष्टि असे शब्द येतात. पण तीं आयुधें तोफा-प्रमाणेच असतील असे सांगतां येत नाही. पौराणिक कालांत दशघ्नी, शतघ्नी हे शब्द प्रचारांत आले होते. हीं शस्त्रें तोफा-सारखीं असावीत असे म्हणणारा एक पक्ष आहे. भारतीय युद्धांत व रामरावणयुद्धांत त्यांचा उपयोग बराच केलेला आढळतो. मध्यंतराच्या काळांत (मध्ययुगांत) हिंदुस्थानांत तोफा होत्या कीं नाही याचा स्पष्ट उल्लेख आढळत नाही. यवन (ग्रीक) लोकांनी हिंदुस्थानावर स्वाऱ्या केल्या त्यावेळीं तोफा उपयोगांत आणल्या होत्या.

मुसुलमान लोकांनी हिंदुस्थानावर स्वाऱ्या करतांना तोफा बऱ्याच उपयोगांत आणल्या. त्यावेळीं इकडे गजदळ हें लढाईतील एक अंग असे. या हत्तींना पळावयास लावण्यांत तोफांचा उपयोग होई.

मोंगल घराण्यांत बादशाही सैन्याबरोबर तोफखाना ठेवीत असत. त्याच्याच जोरावर विजापुर, गोवळकोंडा, नगर, दौलताबाद वगैरे मजबूत ठिकाणे मोंगलांनी काबीज केली. या तोफखान्यावर बहुधा युरोपियन गोलंदाज व अधिकारी असत; त्यांत पोर्तुगीज, फ्रेंच या युरोपियनांचा भरणा विशेष असे.

वावर व अकबर यांचा तोफखाना बरा असे. मात्र मोंगल तोफखान्यासंबंधी युरोपियन लोकांचे मत चांगले नाही. दारू भरून २।३ तास गोलंदाज चिलमी फुंकात बसत अशा प्रकारे दोन तासांत तीनचारदां बार काढात असे या लोकांनी त्यांचे वर्णन केले आहे. साधारण हें वर्णन पेशवाईतील इब्राहिमखान व युरोपियन दरोगे यांच्या देखरेखीखालील तोफखाने सोडून बाकीच्या बहुतेक तोफखान्यांनाहि लागू पडे. मोंगली तोफा फार जड व दिखाऊ असून, त्यांची नावे, गाझीखान, धूमधाम, गडभंजन, फत्तेलफ्कर अशीं असत. शीख लोकांनी लांबाडी तोफा कोचीन-चीनमधून आणल्या होत्या असे म्हणतात.

हलक्या तोफांत सुतर (उंटावरील) व हाथ (हत्तीवरील) नाला या मुख्य असत. त्या सोडतांना त्या त्या जनावरांना खाली वसवून व त्यांचे पाय बांधून भग सोडीत. मोगली तोफखान्यांत युरोपियन दरोग्या (गोलंदाज) चा पगार दरमहा २०० पर्यंत असून त्यास मीर आतश म्हणत. तोफखाना हा खास सरकारचा असे. सरंजामदारी सरदारांचा त्यांवर अधिकार नसे.

मराठ्यांमध्ये फक्त शिवाजीनें प्रथमपासूनच तोफखान्याचें महत्त्व ओळखलें होतें. त्यानें इंग्रज व पोर्तुगीज यांच्याशीं तोफा पुरविण्याबद्दल तहहि केले होते. पेशव्यांनींही या लोकांपासून तोफा खरेदी केल्या होत्या व तोफा ओतण्याचे कारखानेहि (थोडकेसे) आपल्या राज्यांत (पुणे, मिरज, वगैरे ठिकाणीं) काढले होते. तोफखान्याचें एक स्वतंत्र खातें काढून त्यावर पानशे या घराण्यांतील मंडळीस नेमण्यांत आलें होतें. १७६० सालीं पुण्यास दुसरा एक नव्या तोफा करण्याचा कारखाना काढला होता; त्यांत चोंडभीसाठी जी मार्ता लागे ती साष्टी प्रांतांतील मोजे वडवली येथून आणीत असत. पेशवाईतील काहीं तोफा दहापासून तीस शेर वजनी गोळे फेकण्याच्या होत्या. या तोफा भोडण्यास वैल लावीत. फार प्रचंड तोफा असल्यास हत्तींचा उपयोग करीत. घनगर्ज, कडक-बिजली, गणेश, कालःपहाड, हणमंत, जयवंती, गरुड, राज-हंस, मकरध्वज वगैरे नांवे तोफांना देत. भक्कम तट फोडण्यास हल्लींच्या हॉबित्स्वरसारख्या तोफा असत. त्यांना दिवाळतोड किंवा गरनाळ तोफा म्हणत. गरनाळींत पंचरसी पोकळ गोळे (आंत स्फोटक द्रव्य भरलेले) घालीत. आज माऊंटनगन्स म्हणून जशा तोफा आहेत. तशा त्यावेळीं जंबूरा, सुतरनाला म्हणून लहान लहान व उंटावर नेतां येणाऱ्या तोफा असत व त्यांचे गोळे १ शेर वजनी असत. लंबछडी नांवाचा एक तोफांचा त्या वेळचा प्रकार सांप्रतच्या लांब पळ्याच्या. (लॉंग रेंज) तोफासारखाच असावा.

तोफा विडाच्या तशाच पंचरसीहि ओतीत व त्यांचा आकारहि त्यांच्या उपयोगाप्रमाणें निरनिराळा असे. १७७५त अशी-रगडास ज्या पंचरसी तोफा होत्या त्यांपैकीं काहींचीं नांवे: चांद, लक्ष्मी, गुलाब, यशवंती, मार्तंड, भवानीप्रसाद, लक्ष्मण, सहवृव अशीं होती; विजापुरची प्रख्यात तोफ मुलुख-ई-मैदान ही पंचरसी असून (त्या वेळच्या मानानें) फार प्रचंड आहे. हल्लींच्या तोफखान्याच्या वॅटरीप्रमाणें त्या वेळीं तोफखान्याची जी तुकडी असे तिला अराबा म्हणत व त्यावरील वरिष्ठ अधिकाऱ्यास दरोगा म्हणत. तोफखान्याच्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यास तोफखाने व गोलंदाजास तोफची अशीं नांवे आडवतात; शिवाय तोफदाज, देगदाज, बंधानी, सारवे वगैरे अधिकारदर्शक नांवेहि सांपडतात. तोफच्या गोळ्यांत स्फोटक द्रव्य जशी असत तसेच काहीं गोळे असेहि असत कीं, त्यांत खिळे, चाकू, काऱ्या वगैरे तीक्ष्ण वस्तू असत. न उडतां फुकट गेलेल्या गोळ्यांनां उकाल अशी संज्ञा असे.

तोफांशिवाय दारूचे बाण (हल्लींचे रॉकेट) असत. हे लोखंडी पोकळ नळीचे व आंत दारू भरलेले असत. या बाणांनां पेटवून भग ते शत्रूवर सोडावयाचे असत. हें काम करणाऱ्या लोकांनां बाणदार म्हणत. बाणाच्या जुडग्यांनां कैची म्हणत. बहुधा २४ ते ३० बाणांची एक कैची असे व त्या कैच्या उंटावर लादीत. कैचीदारास दरमहा ७ रु. पगार असे. बाणांचा कारखाना नाशिक येथें बाळा खंडेराव यांनं काढला होता (१७६५). त्यावेळीं दर बाणांस ५ रुपये किंमत पडे.

तोफखान्याकडे लागणारें लोखंड, पेशवे हे मुंबईस (इंग्रजांकडील ?) खरेदी करात. विडाच्या लहान तोफेस एक हजारपर्यंत किंमत पडे. तोफा विकत घेऊन अथवा ओतवून मग ठिकठिकाच्या ठाण्यांवर (किल्ले, पेटघा, शहर वगैरे) त्या त्या ठाण्यांच्या महत्त्वाप्रमाणें पाठवात. तोफखान्याच्या सब-निशी कामाचे सरकारी नियम पुढीलप्रमाणें (१७५५ सालीं) होते. सबनिसानें सर्वांचीं हजेरी घ्यावी, पगार त्यानेंच थावा. पगारपत्रकावर अनुमतिदर्शक रुकार फडणिसानें करावा. तोफखान्यावरील वरिष्ठ अधिकाऱ्याच्या तैनाती नेमणुकपत्रावर खुद्द पेशव्यांचा रुकार असावा. मोर्चीतील नेमणुकी सब-निसानें कराव्या व त्या लोकांच्या पाठीवर उभें राहून त्यांच्याकडून काम त्यानेंच करून घ्यावें. त्यांनां वक्षिसें थावयाचीं असल्यास त्यानें यादी करून पेशव्यांची अनुमति घ्यावी. तोफखान्यावर सबनिसाप्रमाणें पोतनीस असे त्यास सालिना १५० रु. पगार असे.

पुर्णे येथील आप्पाजी कोकीळ कासार हा तोफखान्याकडील (सरकारी) नोकर असून तोफेचे गोळे तयार करीत असे. उद्दगारच्या मोहिमेसाठीं त्यानें पांच हजार गोळे तयार केले होते. रतनागिरीचा देवशेट कासार हा गरनाळीचे गोळे तयार करी. जुन्नर तालुक्यांत आविगव्हाण येथेंहि गरनाळी गोळ्यांचा कारखाना होता. स. १७९६ मध्ये रावबाजीनें जी इंग्रज पलटण चाकरांस ठेविली होती तीत तोफखान्याकडे पुढीलप्रमाणें असाम्या असून त्यांनां दरमहा पगार पुढीलप्रमाणें असे. मुख्य कपितान (कॅप्टन) हा इंग्रज होता, त्याचा पगार ४५० रु., मुख्य गोलंदाजास ६० रु., जमादारास ३० रु., हवालदारास १८ रु., साध्या गोलंदाजास १२ रु., खलाशास १० रु., भुतारास १२ रु., लोहारास ११ रु., वेळदारास ८ रु., तबेलदारास ९ रु., दारूवाल्यास १५ रु., चौथ्यास १० रु., गाडीवानास ७ रु. व चांभारास ६ रु. मुंबईहून तोफांप्रमाणें तोफांचे गोळीहि इंग्रजांकडून घेत, त्या कामीं (१७६४ सालीं) रत्नोजी आगरवाला व पालणजी पारशी हे दलाल होते. राधोबादादानें यांच्यापासून ३० हजार गोळे घेतले, त्यांची किंमत दर इंद्रुडवेटास १९ रु. होती. अठरा कारखान्यांत तोफखाना येतो; राजव्यवहारकोशांत त्याला यंत्रशाला नांव आहे. किल्ल्यावर तोफखान्याचा मुख्य कामगार कारखाननीस असे.

शिवाजांच्या वेळी त्यांच्या मोठ्या दोनशें तोफा होत्या. प्रत्येक तोफेचें सामान व कामगार दुहेरी ठेविले होते; बैलांप्रमाणें हत्तीहि तोफा ओढण्यास ठेविले होते. खरें म्हटल्यास मराठी राज्यांत तोफखान्याकडे उत्तरोत्तर सुधारणा करण्याचें मराठ्यांनीं टाळलें; त्यामुळें इंग्रजांची व फ्रेंचांची बरोबरी त्यांना करतां आली नाहीं. त्या लोकांनीं सारखी सुधारणा चालविली व यांनीं जुनाच (सोळाव्या शतकांतील) किता गिरविला व तोहि फिरंग्यांनींच धालून दिलेला.

इंग्रजांनीं तोफखान्याच्या बळावर विजयदुर्ग, मालवण, साष्टी वगैरे ठिकाणें भराभर घेतल्यांतर "शिवलंका (मालवण) असाध्य पण घेतली" असें आम्हांही नुसतें चरफडत बसलों. सावध झालों नाहीं; तोफांच्या बळावर किल्ले राखण्याचेंहि शिकलों नाहीं; तेव्हां रायगड, सिंहगडसारखे प्रचंड किल्ले इंग्रजांनीं सपाठ्यानें घेतल्यास त्यांत दोषी कोण ? तोफा व दाहूगोळे तयार करणारे कल्पक आमच्यांत होते पण स्वस्त मिळत म्हणून हे जिनस परक्यां रुडून (एका दृष्टीनें शत्रू-कडून) आम्हांही विकत घेत होतीं. त्याचा परिणाम असा झाला कीं, लांब पल्ल्याच्या तोफा त्यांनीं स्वतःजवळ ठेवून कमी पल्ल्याच्या तोफा आम्हांस दिल्या. एवढेंच नव्हे तर आमच्याजवळ कोणकोणत्या व किती पल्ल्याच्या तोफा आहेत याची माहिती इंग्रजांनां पुरी होती. अशा स्थितींत शेवटच्या प्रसंगांत आमचा भराभर पराभव होऊन इंग्रज विजयी झाला यांत आश्चर्य काय ? त्यांत आमच्या तोफखान्याची शिस्त कुचकामाची होती व वाकव कामगारांचीहि टंचाई होती याबद्दल तत्कालीन इंग्रज प्रेक्षकांनींच लहून ठेविलें आहे. स. १७७४ ते ८१ पर्यंत इंग्रजांशीं मराठ्यांनीं राहून राहून लढाया दिल्या, पण त्यांत मराठ्यांच्या तोफखान्यानें म्हणण्यासारखा पराक्रम मुळींच गाजविला नाहीं.

शिवाजा तोफखाना इंग्रजांच्या बरोबरीचा होता असें त्यांनींहि कबूल केलें होतें; परंतु त्यांत दोष एवढाच होता कीं, त्यावरील सर्व मुख्य अधिकारी फ्रेंच व इंग्रजच होते; त्याचा परिणाम असा झाला कीं, अखेरच्या वेळीं या अधिकाऱ्यांनीं दगा देऊन ते उलट इंग्रजांसच मिळाले. खुद्द सर्व पलटणावरचा मुख्य मुसा पेरु यानेंच सर्वांच्या आर्थां फितुरी केली व तो विलायतेस निघून गेला; त्यामुळें त्यानें घातलेले तोफांचे व बंदुकांचे कारखाने दाहूगोळ्यांसह आयतेच इंग्रजांच्या हातीं लागले. फिरंगी अधिकारी जे मराठ्यांच्या पदरीं नोकरीस राहत ते त्याच वेळीं आम्हां आपल्या जात-भाईविरुद्ध लढणार नाहीं, असा करार करूनच रहात. रावबाजीचीं इंग्रज पलटणें जीं शेवटीं फितलीं त्याचें कारणहि हेंच. सारांश, तोफांच्या व एकंदर तत्कालीन शास्त्रीय शोधांच्या कार्यां आम्हां दुर्लक्ष्य केल्यानेंच मराठी साम्राज्य थोड्याच अवधीत घडघडलें. स्वराज्यस्थापनेच्या कार्यां या शोधांचा उपयोग करून घेणें हें प्रथमचें काम असतें.

[नानासाहेबांची रोजनिशां भा. १; थोरले माधवराव रोज. भा. १; सर्वां माधवराव रोज. भा. २; रावबाजी रोज; सप्त-प्रकरणात्मक बखर; मराठे व इंग्रज.]

तोबटेकसिंग—पंजाब, लियालपूर जिल्ह्यांतील हा एक तालुका आहे. क्षेत्रफळ ८६५ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९२१) २३२४२६ होती. या तालुक्यांत ३४२ खेडी असून तोबटेकसिंग हें मुख्य ठिकाण आहे. शिवाय गोत्रा हें एक गांव असून येथें धान्याचा बाजार मोठ्या प्रमाणांत भरतो. सारा व कर यांचें उत्पन्न १९०५-६ सालीं ४.७ लक्ष रुपये होतें.

तोबालस्क—आशियामधील रशियांतील एक शहर. पश्चिम सायबेरीयांत तोबालस्कचें जें राज्य आहे त्याची ही राजधानी आहे. हें शहर इर्तिश नदीच्या दक्षिण तीरावर आहे. १९०० सालीं याची लोकसंख्या २१४०१ होती. या शहराची १५८७ सालीं कोसाक लोकांनीं स्थापना केली. तोबालस्क राज्याची लोकसंख्या १९०६ सालीं १६५६७०० होती. या राज्यांत रशियनांशिवाय तातार, ओस्तिआक, सामोयीडी, व्होगल, जर्मन व यहुदी इत्यादि लोक राहतात. या राज्याचे दहा जिल्हे पाडण्यांत आले आहेत. हा भाग शिक्षणांत फार मागमलेला आहे. येथील लोक मुख्यतः शेतीचा धंदा करतात.

तोमर—हें दिल्ली येथें राज्य करणारें एक प्राचीन क्षत्रिय घराणें होतें. चाहमान घराण्यांतील दुसऱ्या गूवकाचा मुलगा जो चंदन त्यानें या तोमरवंशातील रुद्रेण नामक राजाचा पराभव करून विशाल कीर्ति संपादन केली असें वर्णन आढळतें (९१३). त्यावरून असें दिसतें कीं, या सुमारास तोमरांचे पाय हिंदुस्थानांत चांगलेच रुतले असून त्यांची मजल राज्यस्थापनेपर्यंत आली होती. पुढें चंदनाचा नातू व वाकपतीचा मुलगा सिंहराज यांनीं तोमराचा पूर्ण पराभव केला (९२८-४३).

दिल्ली हें पूर्वी अगदांच लहान गांव होतें; तेथें प्रथम अनंगपाल तोमरानें लहानसें राज्य स्थापिलें असें दिसतें. ह्या राज्याचा उत्कर्ष यापुढील दोनशें वर्षांत झाला. पण चाहमानांचीं तोमरांशीं १० व्या शतकांत सारखीं युद्धे होत असत असें लेखादिकांवरून दिसतें. दिल्लीचे तोमर व सांबरचे चाहमान ह्यांचे जवळ जवळ हाडवैरेच असे; कारण दोघांचीहि राज्यें एकमेकांस अगदीं लागलेलीं असत. चाहमान चंदनराजाचें तोमर रुद्रेशां इ. स. ९१३त युद्ध झालें, तसेंच ९४३ सालीं वाकपतिराजाचें तोमर तंत्रपालाचा पराभव केला; व वाकपतीचा मुलगा सिंहराज यांनींहि एका तोमराचा पराभव केला वगैरे वरील माहिती हर्षशिलालेखावरून आढळते; पण ती खुद्द तोमरांच्या लेखावरून मिळते असें नाहीं. एकंदरीनें तोमरांचे फारच थोडे लेख सांपडतात. पण जे सांपडतात त्यांवरून असें दिसतें कीं, तोमरराजे

कनोजचे मांडलिक होते. तोमर म्हणजेच तुंवर होत. विप्र-हराज (वीसलदेव) चाहाना(चव्हाण)ने दिल्ली एका तोमर राजापासून शेवटची जिंकून घेतली. विग्रहाचाच पुतण्या प्रख्यात पृथ्वीराज चव्हाण होय. शेवटचा तोमरराज हा अनंगपालाचा वंशज होय. अनंगपालानेच दिल्लीचा लाल-किल्ला (लालकौट) बांधला (९९३). पुढील एका तोमरराजाने मथुरेहून चंद्र याचा लोहस्तंभ आणून दिल्लीस पुरला (१०५२). यालाच पृथ्वीराजाची लाट म्हणतात. त्याच्यावर लेख आहे. माळव्याच्या भोजानां या तोमरांनी जिंकल्याचा उल्लेख आढळतो (१२ वें शतक).

[मध्य. भारत. पु. २; मालकम-सेन्ट्रल इंडिया; ललित-विग्रहराज नाटक; पृथ्वीराजरासा; स्टीफन—अर्किआलांजी ऑफ दिल्ली; फानशा—दिल्ली पास्ट अँड प्रेसेंट; कनिंगहॅम-रिपोर्ट; इंडि. अँटि. १९१२.]

तोरगळ—हे गांव मुंबई, कोल्हापूर संस्थानांतील तोरगळ नांवाच्या जहागिरीचे मुख्य ठिकाण आहे. हे कोल्हापूरच्या नैर्ऋत्येस १०० मैलांवर आहे. लोकसंख्या १९०९ साली २,४७७ होती. हे गांव सुमारे स. ११०० च्या सुमारास भूतकुश नांवाच्या एका सरदाराने वसाविले अशी दंतकथा आहे. पुढे १६९० साली नरसोजीराव शिंदे याने विजापूरच्या सुलतानापासून हे गांव जिंकून घेतले व राजाराम छत्रपतीने ते नरसोजीरावाला सरजामात जहागीर म्हणून लावून दिले. येथे भूतकुशांना बांधलेले एक भूतनाथाचे जुने देवालय आहे. गांवाभोवती पडका तट आहे. त्याच्या आंत जहागिरदाराचा वाडा आहे; तो स. १७०० त बांधला आहे. [कोल्हापूर गॅझेटियर.]

तोरणमाळ—मुंबई, पश्चिम खानदेश. तळोवें तालुक्यांतील सातपुडा पर्वताची एक टेंकडी. मांड लोकांचे हे मुख्य ठाणे होते. तोरणमाळ टेंकडीचे क्षेत्रफळ सरासरी १६ चौरस मैल असून समुद्रतपाटीपासून ३३०० पासून ४००० फूट उंचीवर आहे टेंकडीवर एक सुंदर तलाव असून पडकी देवळे पुष्कळशी आहेत. गोरखनाथ या नांवाचे साधू याच ठिकाणी पूर्वी राहत होते असे म्हणतात. येथे नाथपंथी मठ आहे. टेंकडीच्या दक्षिणेस पारसनाथाचे एक जैन देवालय असून दरसाल आक्टोबरमध्ये मोठी यात्रा भरते. थोडे भिन्न खेरीजकरून टेंकडीवर मनुष्यवस्ती बहुधा नसते.

तोरणा—पुण्याच्या नैर्ऋत्येस वीस मैलांवर नीरा नदीच्या उगमाजवळ असलेला एक किल्ला. इ. स. १६४६ त आपल्या वयाच्या एाणेसाव्या वर्षी शिवाजीने प्रथमच हा हस्तगत केला. या किल्ल्याची मजबुती करण्यासाठी डाण्डुजी करीत असतां शिवाजीला पडलेल्या भागाखाली मोठा सुवर्णनिधि सांपडला. हा हल्लीं भोरकर पंतसचिवाच्या ताब्यांत आहे. पुण्यांतील लकडीपूल व फर्ग्युसन कॉलेजच्या मागील टेंकडी-

वरून हा किल्ला स्पष्ट दिसतो. यासच प्रचंडगड असे दुसरे नांव आहे.

तोरवी—मुंबई. विजापूर जिल्हा. विजापूरच्या दक्षिणेस ४ मैलांवर हे खेडे आहे. दुसऱ्याः अदिलशहाने ह्या खेड्यास महत्व आणिले. त्याने येथे पुष्कळ इमारती बांधल्या. या ठिकाणी नरसिंहाचे देऊळ व एक कुंड आहे. ह्याला नरसिंहतीर्थ म्हणतात. या ठिकाणी परशुरामभाऊ पटवर्धन यांनी बांधलेले लक्ष्मीचॅहि एक देऊळ आहे.

तोरु, दत्त—या बंगाली कवयित्रीचा जन्म कलकत्ता येथे ता. ४ मार्च १८५६ रोजी झाला. विद्वत्तेबद्दल दत्तघराण्याचा मोठा लौकिक असून तोरुचे अथवा तोरुलतेचे वडील गोविंदचंद्र दत्त हे मोठे श्रीमंत व विद्वान होते. दत्तघराणे पूर्वीपासून खिश्न झालेले होते, व त्यामुळे ज्या घराण्यांत रमेशचंद्र दत्तांचा जन्म झाला त्या घराण्यापासून गोविंदचंद्राचा संबंध तुटला होता. तोरुला एक भाऊ व आह नामक बहीण होती परंतु ती दोघे लहानपणाच वारली. लहानपणाच तोरुचे वडील कुटुंबासह युरोपांत गेले व त्यांनी इंग्लंड व फ्रान्स येथे वरीच वर्षे काढली. तोरुचे सर्व शिक्षण इंग्लंड व फ्रान्समध्ये झाल्याने तिला फ्रेंच व इंग्रजी भाषा चांगल्या अवगत झाल्या. १८७३ साली हे दत्त कुटुंब परत बंगाल्यांत आले. १८७६ साली तोरुचा कवितासंग्रह प्रसिद्ध झाला व तिची चोहोंकडे कीर्ति झाली. १८७७ साली ही २१ वर्षांची तरुण कवयित्री मृत्यु पावली.

तिचा, 'ए शीफ ग्लीन्ड इन फ्रेंच फील्ड्स' नामक काव्यग्रंथ प्रसिद्ध झाला व त्यांत बहुतेक प्रसिद्ध फ्रेंच कवींच्या कविता आहेत. या काव्यग्रंथाचा फ्रान्समध्ये बोलबाला झाला. एडमंड गॉसमुळे तोरुच्या काव्याची इंग्रजांना प्रथमच ओळख झाली. 'एन्शंट वॅल्ड्स अँड लीजॅन्स' हा काव्यग्रंथहि फार प्रसिद्ध आहे. 'वूमन इन एन्शंट इंडिया' व 'वॅल्ड्स अँड लीजॅन्स ऑफ हिंदुस्थान' यांत तोरुने हिंदी संस्कृतीचे पाश्चात्यांना रहस्य सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. सावित्री, सिंधू, उमा, प्रल्हाद, लक्ष्मण, वगैरे व्यक्तीसंबंधी तोरुने काव्यपूर्ण वर्णने केलेली आहेत. एक प्रसिद्ध फ्रेंच टीकाकार तोरुसंबंधाने लिहितो की, जन्माने हिंदी, शिक्षणाने इंग्रजी व अंतःकरणाने फ्रेंच, असलेल्या या अल्पायु कवयित्रीला फ्रेंच वाङ्मयांत अवश्य स्थान मिळाले पाहिजे. टॉमसन, मिटो वगैरे लोकांनीहि तोरुच्या काव्याची फार स्तुति केली आहे. वेडस या फ्रेंच विदुषीला व मिस मार्टिन नामक इंग्रज विदुषीला तोरुने लिहिलेली अनेक पत्रे अत्यंत हृदयस्पर्शी व काव्यपूर्ण अशी आहेत. फ्रेंच भाषेत अनेक कविता व एक कादंबरी तोरुने लिहिली त्यामुळे तद्देशीयांमध्ये तिची वरीच कीर्ति झाली. बंगालीपक्षां इंग्रजांतच तोरुचे वरीच काव्य लिहिले गेले तथापि तिच्या काव्यसंग्रहावरून तिचे बंगाली अंतःकरणच स्पष्ट होते यांत शंका नाही.

तोल्लिंगज—बंगाल. चोबीसपरगणा जिल्ह्यांतील मुख्य पोदविभागांत हें एक गांव आहे. १९०१ साली लोकसंख्या १२८२१ होती. या गांवांत हल्ली टिप्पू सुलतानचे वंशज राहतात.

तोंवरघर (ह्यांत सिकरवारी येते)—मध्यहिंदुस्थानांतील ग्वाल्हेर संस्थानाचा एक जिल्हा. क्षेत्रफळ १८३४ चौ. मै. ग्वाल्हेरच्या उत्तरेकडील सपाट प्रदेशांत हा आहे. सिकरवांर व तोंवर (तोमर) ठाकुरापासून ह्यांना वै आली. सिकरवार हे वरगुजर रजपुतापैकीं होत. अलवारचा राजा ईश्वरदास ह्यांना आपली मुलगी देण्याचें नाकारल्यावरून वरगुजर ठाकुरांचा संहार करण्यांत आला. पैकीं एक दत्तकुराव हा फतेपूर शिक्रीस पळाला व तेथें त्यांनीं सिकरवर नांव धारण केलें. पुढें १८ व्या शतकांत सिकरवारी शिथ्यांनीं घेतली. तोंवर हे यदुवंशी असून दिल्लीच्या प्राचीन राजांचे वंशज होत. ह्यांच्याकडे १३९८ ते १५१८ सालपर्यंत ग्वाल्हेरचा किल्ला होता. लो. सं. (१९११)३७६५९. मोठा गांव गोहद. खेडी ७०४ पैकीं जोरा हें मुख्य ठिकाण होय. परगणे चार. गोहद, अम्बा, जोरा व नुराबाद. सारा उत्पन्न रु. १११२०००.

तोहाना सवतहशील—पंजाब. हिस्सार जिल्ह्यांतील फतेवाद् तहशिलीची ही सवतहशील आहे. क्षेत्रफळ ४५० चौरस मैल तहशिलींत ११७ खेडी असून कर व सारा यांचें उत्पन्न १९०३-४ सालांत ८६००० रुपये होते. तोहान हें तहशिलीचें मुख्य ठिकाण आहे. लोकसंख्या १९०१ साली ५९३१ होती. दिल्लीचा तोमरवंशीय राजा अनंगपाल यानें हें गांव वसविलें आहे.

तौसनी—मनोहरदासाचें हें कविनाम होतें. हा जातीनें जरी हिंदू होता तरी त्यास मईमद मनोहर अथवा मिर्झी मनोहर असेंहि म्हणत. अकबराच्या कारकीर्दींत हा होऊन गेला. यास त्याच्या काळी चांगली मान्यता मिळत असे. त्याच्या बापाचें नांव लोणकरण (मिठाचा व्यापार करणारा) असें असून तो सांबरचा राजा होता.

त्यामगोंदल—म्हैसूर, बंगलूर जिल्हा. यांतील निलामंगल तालुक्यांतील एक शहर. दोडबळे रेल्वेस्टेशनपासून २ मैलांवर हें आहे. लोकसंख्या १९०१ साली ४०९९ होती. येथून कांहीं मैलांवर वायव्येस निजगल नांवाचें खेडें आहे. तेथील बहुतेक लोक या ठिकाणी आल्यामुळें त्यामगोंदल गांव वरेंच मोठें झालें आहे. पुष्कळ व्यापारी येथें रहात असून धान्याचा व्यापार चांगला चालतो. १८७० साली म्यु. कमिटीची स्थापना झाली. १९०३-०४ साली उत्पन्न २७०० व खर्च २००० झाला.

त्रांकिवार—मद्रास. तंजावर जिल्ह्यांतील मायावरम् तालुक्यांत हें एक गांव व बंदर आहे. या गांवाच्या नांवाचा अर्थ ' लाटांचें खेडें ' असा आहे. १९११ साली लोकसंख्या १३२६८ होती. इ. स. १६२० मध्ये डॅनिश ईस्ट इंडिया कंपनीनें या ठिकाणी किल्ला बांधला. १६२४ साली हें गांव

डेनमार्कच्या राजाच्या ताब्यांत गेलें. इंग्रज लोकांनी १८०१ साली हें गांव घेतलें, परंतु लवकरच तें त्यांच्या ताब्यांतून गेलें. पुढें १८४५ साली इंग्रजांनीं हें गांव १२११ लाख रुपये देऊन विकत घेतलें. हें गांव १८४५ ते १८६० पर्यंत तंजावरच्या कलेक्टरचें व १८६० ते १८८४ पर्यंत डिस्ट्रिक्ट जज्जाचें मुख्य ठिकाण होतें. हल्ली या ठिकाणी डेप्युटि तहशिलदार हाच मुख्य ऑफिसर आहे.

त्रावणकोर संस्थान—त्रावणकोर (तिरुवांकूर, तिरुवालेकोडी ' महालक्ष्मीचें स्थान ') हें संस्थान दक्षिणेस असून याचा राजकीय संबंध मद्राससरकारकडे आहे. जवळच कोचीन संस्थान असून दोन्ही संस्थानांवर एक रेसिडेंट देखरेख करीत असतो. त्रिवेंद्रम ही राजधानीची मुख्य जागा आहे. संस्थानच्या उत्तरेस कोचीन संस्थान व कोइमतूर जिल्हा ही आहेत. दक्षिणेस हिंदी महासागर, पश्चिमेस अरबी समुद्र असून पूर्वेस पश्चिम घाट व पलीकडे कोइमतूर, मदुरा व तिनैवेल्ली हे जिल्हे आहेत.

संस्थानची आकृति सरासरी त्रिकोनी आहे. याचें क्षेत्रफळ ७०९१ चौ. मै. आहे; पैकीं २५०० चौ. मै. जंगल असून २००० चौ. मै. डोंगराळ कुरण आहे. तत्रापि एकंदरत त्रावणकोर फार सुपीक असून सुंदर आहे. पहाडी प्रदेश बराचसा असल्यामुळें व सपाटीची जमीन काळीभोर असल्यामुळें नैसर्गिक शोभा अत्यंत मनोहर आली आहे. पश्चिम घाटांतून पुष्कळसे नदीनाले उगम पावून नागमोडी रस्त्यानें वाहत जाऊन पूर्वेकडे समुद्रास मिळतात. संस्थानांत गोड्या पाण्याची सरोवरे थोडीच आहेत; त्यांत त्रिवेंद्रमजवळ वेलानी व किलनजवळ संस्थानकोट हीं सर्वांत मोठीं होत. घाटाच्या कडेची जमीन सदा हिरवीगार असते. तळभागावर ताडाची, माडाची व नारळाची झाडे विपुल आहेत. पहाडांत आणि मोठ्या जंगलांत शिकार मुबलक सांपडते. हत्ती असेख्य आहेत. त्याचप्रमाणें वाघ, चित्ते, अस्वल, सांबर आणि सर्व प्रकारचीं हरणें कळपकळून फिरत असलेलीं दिसतात.

येथील हवा समशीतोष्ण आहे. उन्हाळ्यांत पारा ९० पेक्षा जास्त कधीहि चढत नवून कमीत कमी ७० अंशांहून खाली कधीहि उतरत नाहीं. येथें पाऊस अतिशय पडतो. मे व आगस्टमध्ये पावसाचें मान वाढतें असून आक्टोबर महिन्यांत उतरतें असतें. दरवर्षी ५८ इंच पाऊस पडतो; पिरमेड टॅकडीवरचें मान २०० इंच आहे.

लो क संख्या:— १९०१ साली त्रावणकोर संस्थानची लोकसंख्या २९५२१५७ होती. संस्थानांत एकंदर ९ शहरें असून ३८८५ खेडी आहेत. एकंदर लोकसंख्येपैकी २०३५६१५ हिंदु, ६९७३८५, ख्रिस्ती १९०५६६, मुसलमान असून बाकी इतर आहेत. येथें विशेषकरून कनिष्ठ जातींत वारसा मुलीकडे जातो. लक्ष हा एक साधारण करारनामा असून दोहोंपैकी कोणांतरी तो रद्द करूं शकतो.

ब्राह्मणांत नेबुद्रि ब्राह्मणांचें विशेष महत्त्व असतें व उपजीविकेचें साधन शेतकी आहे. ख्रिस्ती लोकांची संख्या मनस्वी आहे. सन १९०५ पासून संस्थानांत जन्ममरणाची नोंद ठेवूं लागले.

शे ती.—संस्थानची जमीन अनेक प्रकारची आहे. किनाऱ्यावरील जमीन उत्तम पांढरी वाळूची असून काळ्या जमिनांचें धोडेस मिश्रण असतें. मुख्य धान्य भात असून, निर्गत मालांत नारळ मुख्य आहे. शिवाय मिर्री, सुपारी, फणस वगैरे जिन्नसहि विकतात. कापड विणण्याचा व काथ्याच्या हातऱ्यांचा धंदा बराच चालतो. संस्थानांत पाट, कालवे वगैरे असल्याने बागाईत चांगली आहे. नद्यांतून नावांच्यामुळें व्यापाराची सोय बरी झाली आहे. पहाडावर वेलदोडे, चहा व काफीची लागवड चांगली होते. शेतकीचें काम करण्याकडे मुख्यत्वेन बैल व रेडे उपयोगांत आणतात. शेतकऱ्यांजवळ पुरेसा सांठा नाही आणि चांगल्या गुरांची पैदास्त केली जात नाही. तांदूळाचा पेरा जरी पुष्कळ आहे तरी लोकसंख्या दाट असल्यामुळें तो अपुरा होतो व यामुळें पुष्कळ तांदूळ बाहेरून आणावे लागतात. दुष्काळांत लोक बागाईत करून निर्वाह करतात. जंगली उत्पन्नांत इमारतीचें सागवान मुख्य असून कोचीनहून तें मुंबईस जातें. इतर बाकीच्या लांकडांचा व्यापार अरबस्तानापर्यंत चालतो. निर्गत इमारतीच्या लांकडाचें उत्पन्न १९०३-०४ साली ३७९००० रुपये झालें. त्याच वर्षी जंगलउत्पन्न ६७३००० झालें. येथें दुष्काळ बहुधा पडत नाही.

उद्योग धंदे.—कापड विणणें व नारळाच्या काथ्याच्या हातऱ्या करणें हे मुख्य धंदे होत. पुष्कळ तऱ्हेचा कापूस व कपडा संस्थानांत तयार करून विकतात. सूत व चटया बाहेरगांवां पाठवितात. १९०३-०४ साली संस्थानांत १३ कारखाने होते. पैकीं किलनला ३ असून अलधेला १० होते. शिवाय चहा-काफीचे कारखाने ३० आहेत व त्यांत ४८६६ मजूर काम करतात. कलेमथ्ये हस्तिदंताचें नक्षीकाम मुख्य मानलें जातें व त्यास संस्थानांतून चांगला आश्रय मिळतो. १९०३ साली दिल्लीस जें प्रदर्शन झालें होतें त्यांत त्रावणकोरचें हस्तिदंती नमुन्याने एक पदक मिळविलें होतें. केळीच्या झाडाचे तंतू विणण्याचा प्रयत्न सुरू असून त्यांत यशहि येत आहे.

व्यापारः—अलीकडे व्यापार फार वाढला आहे. कोलचेळ किलन, अलेप्पी, कोतार, कायनकुलम्, चंगनाचेरी वगैरे व्यापारी पेठा आहेत. बाहेर जाणारे मुख्य जिन्नस नारळ, मिर्री, चहा, सुंठ, इमारतीचें लांकूड, कातडी व काफी वगैरे. बाहेरून येणारे मुख्य जिन्नस तंबाखू, तांदूळ, कापूस आणि सूत वगैरे होत.

दळणवळण.—दळणवळणाची साधने त्रावणकोरला चांगली आहेत. १९०३-०४ साली एकंदर रस्त्यांची लांबी ३०२६ मैल होती. ज्या ठिकाणी पहाडी प्रदेशांतून गाडी-रस्ता करणें अशक्य होतें त्या ठिकाणी पायररस्ते अगर घोडे

जाण्याचे रस्ते केलेले आहेत. साधारण संस्थानच्या मधोमध पूर्वेकडून पश्चिमेकडे ५० कोसांचा असा एक आगगाडीचा फांटा असून पुढें तो किनाऱ्याकिनाऱ्यानें गेला आहे. याशिवाय अधिक रस्ते काढण्याची योजना सुरू आहे. संस्थानचें स्वतःचें टपालखातें आहे. १९०३-०४ साली संस्थानांत टपालऑफिसें १५० होती टपालाचें दळणवळण ९२८ मैल लांबीचें होत. इंग्रज पद्धतीसारखीच मनीआर्डर-पद्धत नुकतीच सुरू केली आहे. संस्थानाला टपालखात्यापासून उत्पन्न (१९०३-४) २९२००० होतें. पोस्टाचीं तिकिटें व काडें संस्थानचीं स्वतःचीं असतात.

राज्यकारभार.—संस्थानांत पद्मनाथ, त्रिवेंद्रम, किलन व कोटायम हे ४ जिल्हे असून ३१ तालुके आहेत. ते वरील ४ जिल्ह्यांत अनुक्रमें प्रत्येकीं ५, ४, ११, व, ११ असे आहेत. प्रत्येक जिल्ह्यावर एक अधिकारी असतो; त्याला दिवाण पेष्कार आणि जिल्हा मॅजिस्ट्रेट म्हणतात. इंग्रजी जिल्ह्यांत कलेक्टरला जॉ कामें करावी लागतात तींच कामें पेष्कार आणि जिल्हा मजिस्ट्रेट करतो. तालुक्याचा अधिकारी तहशिलदार २ वर्ग मजिस्ट्रेट असतो. ४ पेष्कार म्याजिस्ट्रेटांशिवाय आणखी २ जिल्हा म्याजिस्ट्रेट असतात. एक अलेप्पीचा कमर्शियल एजंट व 'कार्डेममहिल'चा सुपरिंटेंडंट. याशिवाय न्यायखात, मोजणी, टपाल, जंगल, शिक्षण व औषधि वगैरे बरीच खाती आहेत व सर्वांची रचना बहुत करून इंग्रजपद्धतीवर आहे. संस्थानचा कुलकारभार दिवाण-मार्फत राजेसाहेब चालवितात. एक महाजनसभा आहे. तींत तालुक्यांतून व शहरांमधून प्रतिनिधी निवडून पाठवितात. महत्त्वाच्या राजकीय बाबतींत सार्वजनिक मत काय आहे. म्हणून महाजनसभेला विचारणा करतात. संस्थानांत १८८८ सालापासून एक कौन्सिल असून त्यातर्फे कारभार चालतो. त्यांत बिनसरकारी सभासदांचें बहुमत असतें. अंदाजपत्रकावर मत देण्याचा व प्रश्न वगैरे विचारण्याचा हक्क त्यांना आहे. निवडणुकींत मत देण्याचा व सभासद होण्याचा हक्क वायकांनगंदि मिळालेला आहे. सर्व हिंदुस्थानांतील इतर कोणत्याहि संस्थानांत ही सुधारणा अद्याप झालेली नाही. श्रीमूलम नांवाची एक लोकसभा असून तिचे सर्व सभासद लोकनियुक्त असतात; ती वर्षांतून एकदां भरते. राज्यकारभारांत करावयाच्या सुधारणा व गरजा ही सभा येथे दिवाण पुढें मांडते व त्याचा विचार दिवाण करतो. आणीबाणीच्या प्रसंगी कायदेकारांमंडळाच्या मध्यस्थीवांचून एखादा नियम करतां येतो परंतु त्याची मुदत ६ महिन्यांहून जास्त नसते. त्रिवेंद्रम येथें हायकोर्ट असून २५ दिवाणी व ६४ फौजदारी कचेऱ्या आहेत. हायकोर्टांत एक मुख्य न्यायमूर्ति असून ३ इतर न्यायाधीश असतात. या तिघांत १ युरोपियन असतो. फौजदारी प्रकरणांवर आरोपीला फांशीची शिक्षा हायकोर्टांनी दिली तरी राजेसाहेबांच्या मंजूरीवांचून अमलांत आणतां येत नाही. मोठे गुन्हे फार करून होत

त्रावणकोर

त्रावणकोरचे नूतन बालमहाराज.

थोरल्या महाराणी (रीजंट)

धाकट्या महाराणी (बालमहाराजांची माता.)

पहिले तुकाजीराव होळकर.

श्री. सरकार मल्हारराव पवार, (देवास २.)

तेमूरलंग.

दोस्तमहंमद.

नाहींत. कारण लोक अतिशय गरीब व कायद्याला भिऊन वागणारे आहेत. हलक्या चोऱ्या व मारामाऱ्या हे गुन्हे होतात. दस्तैवज नोंदण्याचें एक स्वतंत्र खातें आहे, त्रावणकोरच्या नोंदणीखात्याचे ३ जिल्हे असून प्रत्येक जिल्ह्यावर एक जिल्हारजिष्टर असतो. ५१ नोंदणी कचेऱ्या आहेत, त्यांवर १ दुय्यम रजिष्टर असतो. १९०३-०४ साली १८०३६१ दस्तैवज नोंदले गेले, व उत्पन्न १०२०१९०० रुपये झालें.

काळी चें उ त्प न्न.—त्रावणकोरची जमाबंदीपद्धत भानगडीची आहे. तत्तः रयतवारीच आहे. कारण कांहीं जमीन भरपूर आकाराची, कांहीं निम्मे आकाराची व कांहीं पूर्ण माफीची आहे. जन्मम् आणि सरकार असे दोन जमीनीचे भेद केलेले आहेत. जन्मम् जमीनी ३ प्रकारच्या असून सरकार जमीनी ६० प्रकारच्या आहेत. पहिली मोजणी १८०२ साली झाली आणि दुसरी १८३६ साली झाली. यावरून पाटाखालच्या जमिनीवर दर एकरी २ रुपये व इतर जमिनीला दर एकरी रु. १-२-८ याचे लागत. या मोजणीत वरीच व्यंगे राहिली तेव्हां तीं दूर व्हावी म्हणून १८८३ साली पुन्हां मोजणी करावी लागली. तीत पाटाखालच्या जमिनीला दर एकरी ४ व तदर दर एकरी १ ६पाया असा ठराव झाला. संस्थानचे अर्वांतर उत्पन्न म्हणजे तंबाखू, मीठ, अफू आणि मद्य यांच्यावर बसवलेली जकात हें होय. हें वर दिलेले जिनस खेरीजकरून दुसऱ्या कोणत्याहि आयात मालावर संस्थानची जकात नाहीं. मीठ बहुतेक मुंबईहून येतें. दर मणी १॥ आण्यप्रमाणें मिठावर जकात आहे. संस्थानांत एकंदर मिठाचा खप वार्षिक २६००० टन आहे. पैकीं २०००० टन मुंबई पुरवते व ६००० टन मीठ संस्थानांत उत्पन्न होतें. सन १९०३-०४ साली उत्पन्न, खर्च वजा जातां निव्वळ १४६३००० रु. झालें. अवकारी उत्पन्न त्याच साली (१९०३-०४) ७८६००० झालें असून खर्च २१ हजार झाला. दारूच्या किरकोळ विक्रीच्या दुकानाला परवाना घ्यावा लागतो. त्याबद्दल ५० रुपये व ठोक विक्रीच्या दुकानाला ३० रुपये परवाना पडतो. तंबाखूचें उत्पन्न संस्थानला १९०३-०४ साली १२३२००० रुपये झालें. जापना, कोइमतूर व तिजेवेली येथील तंबाखू प्रथमतः मोठमोठ्या वखारांत भरून ठेवतात. तंबाखूच्या मोठ्या वखारी कोत्तार, त्रिवेंद्रम, किलन, अलेप्पी, सुत्तुपूल व आलवाई या ठिकाणीच फक्त आहेत. वखारीतून तंबाखू वाहेर नेतेवेळीं दर खंडीला ९० रुपयेप्रमाणें जकात चुकवावी लागते.

सा र्व ज नि क खा तें.—सार्वजनिक कामें दोन प्रकारची आहेत. (१) मोठी व महत्वाची इमारतीची कामें व (२) मरामत कामें. पहिल्यांवर एक मुख्य इंजनीयर नेमलेला असून मरामत कामें साधारण कामदार करूं शकतात. मरामतखातें सन १८३३ पासून अस्तित्वांत असून सार्वजनिक

खातें १८६० सालापासून सुरू आहे. संस्थानांतिल पुष्कळ इमारती सार्वजनिक खात्याकडून झालेल्या आहेत. कित्येक मेलपर्यंत पक्क्या सडका झालेल्या असून ४ मोठ्या नद्यांवर पूलहि बांधले गेले आहेत. त्रावणकोर संस्थानांत ३ तुरुंग; पैकीं १ मोठा त्रिवेंद्रम येथें असून २ जिल्हातुरुंग आहेत.

शि क्ष ण.—१८९०-९१ साली त्रावणकोर संस्थानांत सर्व जातींच्या मिळून २४१८ संस्था असून विद्यार्थ्यांची संख्या १०४६१६ होती. दहा वर्षांनीं हेंच प्रमाण दिढीनें वाढलें. यांत लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट एवढी कीं स्त्रीशिक्षणाने आपली प्रगति फार केली. सर्व संस्थांतून शिक्षण मोफत दिलें जातें. मागसलेल्या लोकांना व जंगली जातींना शिक्षण देऊन त्यांना सुशिक्षित करण्याचे प्रयत्न त्रावणकोर संस्थानांत विशेष रीतीनें नजरेस येतात. मिशनरी लोकांचा या कामांत पुढाकार नेहमीप्रमाणें वराच आहे. संस्थानाला शिक्षणाकडे खर्च एकंदर ६ लक्षांवर आला. फीचें उत्पन्न सरासरी १॥ लक्ष झालें. बरिष्ठ शिक्षणाच्या ५ पाठशाळा त्रिवेंद्रम येथें आहेत. शिष्य संस्कृत पाठशाळा औद्योगिक शाळा, शिकवणाऱ्या शाळा (मुलांकरितां १ व मुलींकरितां १) आहेत. औद्योगिक शाळेंतून एक इस्तिर्दती कोरीव कामाचा नमुना दिळी येथें प्रदर्शनांत पाठविला होता व तो उत्तम ठरला जाऊन सोन्याचें पदक बक्षीस मिळालें. वर्तमानपत्रें व मासिकें पूर्वी मुळीच नव्हती. अलीकडे मात्र कांहीं नजरेस येत आहेत. १९०३-४ साली १९ वर्तमानपत्रें व ४ मासिकें निघत होती.

आ रोग्य.—संस्थानांत २२ इस्पितळें (रुग्णालयें) असून ३० मोफत दवाखाने आहेत. त्यांत १२१५ रोगी राहू शकतील अशी व्यवस्था आहे. १९०३-४ साली १५७०० रोगी रुग्णालयांत राहून औषधपाणी घेत होते. ६०८००० रोगी रुग्णालयांत न राहून औषध घेणारे होते. शस्त्रक्रियांची संख्या २६७०० होती व खर्च २७३००० होता. शिवाय १ पागलखाना व रक्तापिती रोग्यांकरितां एक औषधालय आहेच. या सर्वांवर मुख्य अधिकारी यूरोपियन डॉक्टर असून महाराजांकडे राजवैद्य तोच असतो. त्रिवेंद्रम् येथें एक गुरांचा दवाखाना आहे.

इ ति हा स.—संस्थानच्या इतिहासासंबंधानें फारसें माहीत नाहीं. दंतकथेवरून असें आढळतें कीं पुरातन केरळ राजे त्रावणकोरपैकीं बऱ्याच भागांत होते. सरासरी अकराव्या शतकाच्यासुमारास चोल राजांनीं त्रावणकोरचा भाग केरळापासून जिंकला. पुढें एका शतकानंतर केरळ राजांनीं चोळांचा पराभव करून नष्टवैभव संपादन केलें. तेराव्या शतकांत मडुराच्या पांड्यराजांनीं त्रावणकोरचा अभय भाग व्यापून टाकला, तरी केरळांनीं त्यांना फार दिवस टिकू दिलें नाहीं. १५४४ सालीं विजयानगरचा राजा अच्युतराय यानें त्रावणकोरवर स्वारी केली होती. १५६५ सालीं तालीकोटची लढाई झाली तीत विजयानगरचें घराणें अगदीं नामशेष

होऊन त्रावणकोरास मदुराचे नाईक सत्ताधीश झाले. अठराव्या शतकांत नाईक राजांपैकी मार्तंडवर्म्याने बाकांच्या नाईकांचा पराभव करून त्रावणकोर आपल्या सत्तेखाली आणले. मार्तंडवर्मा व त्याचा दिवाण रामाय्यन हे फार कर्तेपुरुष होते. त्यांनी पुष्कळशा सुधारणा केल्या; व्यापार वाढविला, मोठाले राजवाडे व भव्य मंदिरे बांधिली, काळीच्या वसुलाचा उत्तम प्रकारे बंदोबस्त केला, शहराचा तटबंदी केली वगैरे बऱ्याच लोकोपयोगी गोष्टी घडवून आणल्यावद्दल अद्याप तेथील लोक मार्तंडवर्मा व दिवाण रामाय्यन यांची फार वाखाणणी करतात.

इंग्रजांनी या संस्थानांत प्रथम अंजनगांव येथे १६८४त आपली वखार स्थापुन व्यापारास सुरवात केली. म्हैसूरचे राज्य हैदरअलीकडे होते त्यावेळी हैदरअलीने त्रावणकोरवर स्वारी करण्याचा दोनदां प्रयत्न केला. त्यांत जरी हैदरअलीस फारसे यश आले नाही तरी हैदरअली व त्याच्या नंतर टिप्पूने त्रावणकोरचा शह सोडला नाही. अखेर १७८४ साली मंगलोरचा तह झाला. त्यांत त्रावणकोरच्या सरहद्दीवर इंग्रजांच्या दोन पलटणी संरक्षणार्थ रहाव्या व त्यांचा खर्च त्रावणकोर संस्थानने सोसावा असे ठरले व याच तहांत त्रावणकोरकराला म्हैसूरकराने त्रास न देण्याबद्दल एक कलम इंग्रजांनी घातले होते. १७८९ साली टिप्पूने त्रावणकोरवर हल्ला केला पण त्याचा पराभव झाल्यामुळे पुन्हां एकवार त्याने उचल घेतली. परंतु इंग्रजांचे पाठबळ असल्याकारणाने त्रावणकोर त्याच्या हाती येईना. १७९५ साली इंग्रज व त्रावणकोरचे राजे यांत तह झाला. कर्नाटकांत १८ व्या शतकांतील इंग्रजांच्या व इतर राजांच्या ज्या लढाया झाल्या त्या सर्वांत त्रावणकोरच्या राजांनी इंग्रजांना मदत केल्यामुळे या राज्यास इंग्रजांचे दोस्त म्हटले आहे. सुमार तीन वर्षांनी त्रावणकोरचा राजा मरण पावला. त्यावेळेस त्याचा दिवाण राजा केशवदास नांवाचा होता. तो फार लोकप्रिय असून राजनीतिनिपुण होता. रामवर्म्यानंतर त्याचा पुतण्या बलरामवर्मा गादीवर बसला. हा इश्रतदार नसल्यामुळे कारस्थानांना सुरवात झाली. बलरामवर्मा १८१० साली मरण पावला. यावेळी त्रावणकोरच्या राजावर ८ लाखांची खंडणी लादण्यांत आली. त्यानंतर लक्ष्मीराणी तत्कनशािन झाली तेव्हां इंग्रजांनी ते संस्थान आपल्या रक्षणाखाली घेऊन तेथे रेसिडेंट नेमला. इंग्रज रेसिडेंट कर्नल मनरो याच्याच सल्ल्याने तिने राज्यकारभार चालविला व त्या दिवसापासून त्रावणकोर संस्थान भरभराटीला आले. लक्ष्मीराणी १८१५ साली वारली. तेव्हां तिची वहीण पार्वतीराणी लक्ष्मीराणाचा मुलगा रामवर्मा वयांत येईपर्यंत राज्यकारभार पाहू लागली. रामवर्मा १८२९ साली सज्ञान होऊन राज्यकारभार पाहू लागला. १८४६ साली तो भेल्यावर त्याचा भाऊ मार्तंडवर्मा गादीवर बसला; त्याने १८६० सालपर्यंत राज्य केले. त्यानंतर त्याचा पुतण्या रामवर्मा गादीवर बसला. १८६२

साली लार्ड क्यानिंग साहेबानी औरस वारस नसल्यास दत्तक घेण्याबद्दलची सनद दिली. १८८० साली तो वारला. रामवर्मानंतर रामवर्मा याच नांवाचा त्याचा भाऊ होता, त्याने १८८५ सालपर्यंत राज्य केले. नंतर महाराज सर श्रीरामवर्मा हे गादीवर आले. इंग्रजसरकारकडून यास २१ तोफांची सलामी मिळे. हे आगष्ट १९२४ साली वारले. हल्ली हे राज्य रीजन्सी नेमून (तीत राणी मुख्य आहे) चालविले आहे. (१९२५ मे).

जुलै १९२२ साली त्रावणकोरचे कायदेमंडळ स्थापण्यांत आले. १९२३ साली वसाहतीची योजना पुढे मांडण्यांत आली होती. काळ्याच्या पेट्यांचा व साखरेचा कारखाना काढण्याबद्दल सवलती देण्यांत आल्या. संस्थानचा वसूल दोन कोट असून खर्च २ कोट ३ लाख रुपये आहे. १९२२ साली इन्कम-टॅक्स सुरू करण्यांत आला. जातवार प्रतिनिधीबद्दल हिंदू व ख्रिस्ती यांनी चळवळ केली परंतु दिवाणाने ती अमान्य केली. १९२३ च्या जुलैत श्रीमूलम नामक एका लोकसंस्थेस कायदेमंडळासारखे अधिकार असावे म्हणून एक चळवळ सुरू होती. मीठ व अवकारीमुळे उत्पन्नांत ७ लाखांची वाढ झाली. संस्थानची पेढी काढण्याचे ठरले आहे. अधिकृत भांडवल ३० लाख असून जमा झालेले १० लाख रुपये होते. १९२३ आक्टोबरमध्ये ग्रामपंचायतबिल कायदेमंडळांत आले होते. साउथ इंडियन रेल्वेमार्फत संस्थानचा ९६ मैलांचा लोहमार्ग तयार आहे. कोचीन बंदराबद्दल संस्थानने तीन लाख रुपये गुंतविले आहेत.

या संस्थानांत साक्षरतेचे प्रमाण शेंकडा २९ आहे. १९२३ साली जार्जेवून्टन कंपनीला लांकूड गोळा करण्याप्रतिग्रथ ८००० एकर जंगल संस्थानने देऊ केले होते. कॅल्सर नदीचा उपयोग वीज करण्याकडे करावा असा १९२३ साली प्रयत्न करण्यांत आला. अलेप्पीच्या पूवेस तेलाच्या खाणी आहेत असे म्हणतात. ब्रिटिश मुलुखांत वीज उत्पन्न करून ती संस्थानांत आणावी असे दरवारचे मत आहे. १९१३ साली ३२७ कारखाने संस्थानांत होते, बहुतेक कारखाने चहाचेच आहेत. दोन मिठाचे कारखाने, एक कागदाची गिरणी व ८ तेलाच्या गिरण्या वाफेवर चालतात. १९१३ ते १९२३ सालच्या दरम्यान उद्योगधंद्यांची वाढ झाली आहे असे आढळून येते.

या राज्यांत वायकोम येथे १९२४ साली अप्पूर्यानी तेथील त्यांना बंदी असलेल्या रस्त्यांचा उपयोग करून देवदर्शनाला जाण्याबद्दल सत्याग्रह केला. तो पुष्कळ दिवस चालू होता. हल्ली (१९२५) राणीने लोकांचे म्हणणे ऐकून घेऊन कांहीं तडजोड काढिली आहे. हल्लीचे दिवाण टी. राघवय्या यांची मुदत थोड्याच दिवसांत संपत आहे. त्यांच्या नंतर राणीची इंग्रज शिक्षकाीण हिचा एक भाऊ विलायतेस बॅरिस्टर आहे, त्याची नेमणूक बहिणीच्या शिफारसवरून

दिवाणाच्या जागी ह्योणार अशी वातमी आहे. याबद्दल सांप्रत संस्थानांत विरुद्ध चळवळ चालू आहे (१९२५ मे).

त्रिकोणमिति—त्रिकोणांतील दिलेल्या विवक्षित अवयवांवरून राहिलेल्या अवयवांचा निर्णय करणे हेच त्रिकोणमितिचें कार्य असलें तरी, अवयवांच्या परिमाणांची यथातथ्य कल्पना त्यांना मोजण्याच्या कांहीं योजना निश्चित केल्याशिवाय येणें कठिण आहे. यास्तव त्यांचें विषरण प्रारंभीच करून नंतर मुख्य विषयाकडे वळणें हेच रास्त होईल.

सरल रेखाय अथवा तल त्रिकोणमिति.—त्रिकोणाच्या एकंदर सहा अवयवांपैकी तीन भुज अगर बाजू सरल रेषात्मक असतात. व त्यांना मोजण्याची विविधमापन साधनाची कोष्टके इतरत्र (अंकगणितामध्ये) दिली असल्याकारणानें या ठिकाणी त्यांची पुनरुक्ति न करतां इतर ३ अवयवांचें म्हणजे कोणांचें मापन कोणकोणत्या पद्धतीनें केलें जातें त्यांचाच येथें गोपवारा देतो. परंतु तत्पूर्वी कोणाची उत्पत्ति कशी होते हेहि सांगणें गैर ह्योणार नाहीं. समजा ० या एका बिंदूतून ० य अशी अगदी सरळ उजव्या बाजूला एक रेषा काढलेली आहे. या बिंदूला आपण प्रस्थानबिंदु असें ह्मणूं व त्या रेषेला प्रस्थानरेषा ह्मणूं. आतां ० मधूनच जाणारी दुसरी एक रेषा त्याच्या भोंवताली फिरते आहे असें समजू. ही रेषा प्रस्थानरेषा सोडून निघाल्याबरोबर तिला कललेली दिलेल व हा कल अथवा कोण भ्रमण कमी अधिक होईल, त्या मानानें मोठा अगर लहान असणार. पण हें भ्रमण सुद्धां २ भिन्न मार्गांनीं होऊं शकेल व त्यायोगें कोणोत्पत्ति कोणत्या मार्गानें झाली आहे हें ठरविणें संशयित होईल. एतदर्थ घट्टियंत्रांतील कांड्यांच्या भ्रमणदिशेच्या विरुद्ध दिशेनें ही चलरेषा फिरून त्यायोगें कोण निर्माण झालेला असला तर त्याला धनकोण समजण्याचा परिपाठ अगर संकेत आहे. व तोच अन्यतर मार्गभ्रमणानें निर्माण झालेला असल्यास त्याला ऋण समजतात. चलरेषेचें एक पूर्ण भ्रमण होऊन ती पुन्हां प्रस्थान अगर अचल रेषेवर येते तेव्हां तीमुळें उत्पन्न झालेला कोण ४ काटकोणांसमान समजला जातो; व ज्याप्रमाणें हें भ्रमण धन किंवा ऋण दिशेनें होतें त्याप्रमाणें तो कोण + ४ काटकोण अगर - ४ काटकोण होतो. पूर्णभ्रमणांमध्ये रेषेला त्याच त्याच स्थानांतून जावयाचें असल्याकारणानें प्रस्थान रेषेचें व चलरेषेचें एखादें विशिष्ट स्थल यांनीं मर्यादित केलेले अनेक कोण असूं शकतात. उदाहरणार्थ चलरेषा ०क या स्थानीं जर असेल (आकृति नं. १ पहा.) तर ०क व ०य यांमधील सर्वांत लहान धनकोण आकृतीत ज्यावर खूण केली आहे तेवढाच असेल परंतु चलरेषा एक पूर्ण भ्रमण करुं शिवाय दर्शविलेला कोण आकृतीत मोज्यास पुन्हां ०क याच स्थानीं येणार, म्हणजे सर्वांत लहान कोण शनं दर्शविण्याचें मान्य केल्यास श ± ४ काटकोण याचेहि भुज तेच असतील; इतकेंच काय पण चलरेषेचें कितीहि पूर्ण भ्रमणें केलीं तरी शेवटीं जांपर्यंत ती श हाच

कोण आक्रमण करते तोंपर्यंत त्या सर्व कोणांचे मर्यादादर्शक भुज तेच असणार म्हणजे क०य या चिन्हानें केवळ श एवढ्याच कोणाचा बोध होतो असें नाहीं तर श ± ४ ग काटकोण (ग = गच्छ, प = पद हे संक्षेप त्यापुढें कोणतेहि पूर्णांक व्यंजक म्हणून योजिले आहेत.) इतक्यात सर्व कोणांचा त्यांमध्ये अंतर्भाव होतो.

कोण कसे निर्माण करतां येतात याचें येथवर विवरण झाल्यावर त्यांची परस्परांशीं तुलना करण्याला सुलभ जावें म्हणून ज्या तीन प्रकारच्या मापनपद्धतींचा अवलंब केला जातो त्यांपैकी पहिली फार पुरातन कालापासून म्हणजे बाबिलोनियन लोकांच्या सुधारणेच्या कालापासून आजतागायत सारखीच प्रचारांत आहे. हिला षष्ठ्यंशपद्धति असें म्हणतात. यामध्ये प्रत्येक काटकोणाचे ९० समभाग समजले जातात व त्यांना अंश ही संज्ञा आहे. या प्रत्येक अंशाचे ६० समभाग कल्पून त्यांना प्रत्येकी कला ही संज्ञा आहे; व प्रत्येक कलाहि पण ६० विकलांची झालेली असते. याहीपेक्षा सूक्ष्म कोणमापनाची बहुधा कधीहि आवश्यकता नसते. तथापि जेथे ती भासते तेथे तो कोण विकलांच्या दशांशरूपानें व्यक्त करण्याचा परिपाठ आहे. या पद्धतीनें मापलेला कोण अंश, कला व विकला यांच्या अंशांच्या उजव्या हाताला डोक्याजवळ अनुक्रमे ' , ' , ' ' या चिन्हांनीं व्यक्त करतात जसें २३' ३४' १७.२९" म्हणजे २३ अंश, ३४ कला व १७.२९ विकला असलेला कोण.

श तां श (शतभाग) पद्धति.—या पद्धतीप्रमाणें काटकोणाचे १०० समान भाग कल्पिले जातात व त्या प्रत्येकाला क्रम (ग्रेड) ही संज्ञा आहे. या प्रत्येक क्रमाच्या १०० कला असतात; व प्रत्येक कला १०० विकलांची झालेली असते असें समजतात. षष्ठ्यंशपद्धतीप्रमाणें यांतीलहि निरनिराळ्या मापांची दर्शक म्हणून ' , ' , ' ' अशीं चिन्हे योजितात. जसें १३^ग २१' ३७" म्हणजे १३ क्रम, २१ कला व ३० विकला असलेला एक कोण.

वर्तुलमापन अगर चापीयमापनपद्धतीतील विशेष हा आहे कीं कोण लहान असो अगर थोर असो त्याला मोजण्याचें परिमाण अवघें एकच आहे. म्हणून प्रत्येक कोण त्या परिमाणाच्या कितव्या पटीबरोबर अगर अंशाबरोबर आहे एवढेंच या पद्धतीप्रमाणें मोजावयाचें झाल्यास ठरवितां येतें. व हें परिमाण म्हणजे त्रिज्यातुल्यचापानें वर्तुलाच्या मध्यबिंदूशीं किंवा केंद्राशीं केलेला कोण होय. परिमाणे नेहमीं अविकारी व स्थिर असारी लागतात. यानियमाला अनुसरून हेहि अचल आहे हें खालील दोन सिद्धांतांवरून सहज लक्षांत येण्यासारखे आहे. (१) वृत्ताचे परिघ अथवा पालि त्यांच्या त्रिज्याशीं समप्रमाणांत असतात. व (२) वृत्ताचे चाप तदभिमुख केंद्रस्थ कोणाशीं समप्रमाणांत असतात. पहिल्या सिद्धांतावरून एवढें करून चुकलें असेल कीं वृत्ताचा परिघ हा त्याच्या त्रिज्येच्या

एका विशिष्ट पटीसमान असतो, व दुसऱ्या सिद्धांताच्या आधारांने उपरिव्याख्यातचाषीय परिमाण हें काटकोणाच्या विशिष्ट अंशाबरोबर आहे अतएव तें अविकारी आहे असे सिद्ध करतां येते (आकृति नं. २ पहा) जसे :—य० यं र० रं या मध्यबिंदूतून दोन परस्परांना लंब असे व्यास काढल्यास ते परिघाचे किंवा पालीचे चार समखंड करितात हें उघड आहे. तेव्हां पाली त्रिज्येच्या ज्या विशिष्टपटीसमान आहे त्यापटीला π या विशिष्ट दोन चिन्हांने दर्शविण्याचें मान्य केल्यास य क र हा चाप $\frac{\pi}{२} \times$ त्रिज्यातुल्य होतो म्हणून यक

हा चापच त्रिज्यातुल्य घेतल्यावर

$$\frac{यक}{यर} = \frac{\angle य०क}{\angle य०र} \text{ परंतु } \angle य०र = \text{काटकोण म्हणून}$$

$$\angle य०क = \frac{\text{त्रिज्या}}{\pi} \times \text{काटकोण} = \frac{१८०}{\pi} \times \text{काटकोण} = \frac{१८०}{\pi} \times \frac{\pi}{२} \times \text{त्रिज्या}$$

अर्वाचीन कालीच या स्थिरपदाची पाहिजे तेवढी सूक्ष्म किंमत न्युटन, व्हायटांबॉलिस, प्रेगरी वगैरे गणितज्ञांनी श्रेढीच्या रूपानें काढलेल्या त्याच्या विस्तारावरून शक्य झाली आहे. पुरातनकाळच्या भूमितीतील ३ अत्यंत प्रसिद्धीस आलेल्या सिद्धांतांपैकीच तत्त्वतः हा एक आहे. वृत्ताचें क्षेत्र निश्चित करण्यामध्ये काय किंवा परिघ निश्चित करण्यामध्ये काय त्याच स्थिरपदाची किंमत ठरविणें अपरिहार्य असतें व ही किंमत पृथक्करणात्मक त्रिकोणमितामध्ये बरोच प्रगति होईपर्यंत पाहिजे तेवढी सूक्ष्म काढतां येणेंच अशक्य होतें. याची २० दशांशस्थळांपर्यंत किंमत ३.१४ १५९२६५३५८९७९३२३८४६

इतकी आहे व त्याच्या व्युत्क्रमा ($= \frac{१}{\pi}$) ची

०.३१८३०९८८६१८३७९०६७५५३ आहे. निरनिराळ्या गणितज्ञांनी यांच्या अधिकाधिक सूक्ष्म अशा किंमती निश्चित केल्या आहेत व एका आंग्ल प्रोफेसरने तर यांच्या व त्यांच्या बरोबर उच्च गणितामध्ये हूरहमेश उपयोगांत येत असणाऱ्या आणखीहि इतर काही विवक्षित स्थिर संख्यांच्या अडीचशेंबर दशांश स्थलांपर्यंत किंमती काढलेल्या आहेत. शेवटच्या प्रकरणांत दिलेल्या ॥ चे अनंत श्रेण्यात्मक विस्तारावरून त्याची किंमत अनंतदशांश किंवा अपरिच्छेद्य अपूर्णाक असवी ही कोणीहि अनुमान करील, पर निर्दिष्ट केल्याप्रमाणें एका चापीयमापनपरिमाणामध्ये $\frac{१८००}{\pi}$ म्हणजे, $७५^{\circ} १७' ४४.८०६२४७०९६४''$ असतात. तेव्हां शचापीय मापन असलेल्या कोणामध्ये $\frac{१८०}{\pi}$ श अंश असणार हें स्पष्ट आहे एकच परिमाण असल्यामुळे या पद्धतीचा प्रत्यक्ष व्यवहारामध्ये जरी फारसा उपयोग होत नसला तरी पृथक्करणा-

त्मक त्रिकोणमितीत त्यांच्या योगें पुष्कळसे काम सुकर झालें आहे. कोणाप्रमाणेंच रेपाहि धन किंवा ऋण समजण्याचा परिपाठ आहे व हा भेद, कोणाप्रमाणेंच ती कशी निर्माण होते यावर अवलंबून आहे म्हणजे य० यं ही रेपा दोन तऱ्हेने निर्माण करतां येते. बिंदु य पासून थं कडे जाण्याने उत्पन्न होते किंवा थं पासून य कडे जाण्यानेहि उत्पन्न होतें. आणि या दिशा परस्परविरुद्ध असल्यामुळेच एका दिशेला धन तर दुसरीला ऋण असे समजण्यांत येतें व साधारणपणें प्रस्थान रेपेची द्वणजे ० य ही दिशा व तिला उत्तरलंब अशी ० र दिशा या दोन्ही धनदिशा समजल्या जातात व तद्विरुद्ध दिशा ऋण समजतात.

वृत्तगुणोत्तरांच्या व्याख्या देण्यापूर्वी आणखी एखाद्याचा निर्देश करणें कमप्राप्त आहे व तो द्वणजे प्रत्यालेखन (प्रोजेक्शन) पद्धतीबद्दल होय. एका बिंदूपासून एखाद्या रेपेला काढलेला लंब तिला ज्या ठिकाणी छेदतो त्या बिंदूला त्या पूर्वोक्त बिंदूचा प्रत्यालेख म्हणतात. प्रत्यालेखाच्या या व्याख्येच्या साहाय्याने रेपेचाहि प्रत्यालेखनिर्णय करतां येण्यासारखा आहे. कारण रेपा ही बिंदूचा आक्रमणमार्ग असल्याने तिचा प्रत्यालेख द्वणजे बिंदूचाच प्रत्यालेखमार्ग समजला तरी चालेल. याच विचारसरणीच्या साहाय्याने रेपा सरळ असो वा वक्र असा ती अखंड असल्यास तिचा प्रत्यालेखहि अखंड किंवा अविच्छिन्न असणार हें अनुमान करणें कठिण नाहीं. तसेंच पुरोगामी परिच्छेदांत ठरविल्याप्रमाणें ही रेपा अमुक एका विशिष्ट दिशेने आक्रमिली गेली असेल तर तिचा प्रत्यालेख त्याच दिशेने आक्रमिला जाईल (आ. नं. ३ पहा) जसे.— क ख ही रेपा क पासून उत्पन्न होऊन ख मध्ये संपलेली असली म्हणजे तिचा प्रत्यालेख 'क' पासून उत्पन्न होऊन 'ख' मध्ये संपतो व 'क' 'ख' ही दिशा धन मानली तर 'मग 'ख' 'क' ऋण होते. आतां क ख रेपेचा आकार कसाहि असला तरी तिचा प्रत्यालेख अप्रबिंदूच्या प्रत्यालेखांवरच अवलंबून राहतो. या सिद्धांतावरून एखादी रेपा निरग्र म्हणजे तीतील कोणत्या बिंदूत उगम पावली आहे असे समजलें तरी पुन्हां तेथेंच संपते अशी असेल तर तिचा प्रत्यालेख अर्थात पूज्य असणार. याचा अर्थ असा की कोणत्याहि परिवृत्त बहुभुजांचे यथाक्रम प्रत्यालेख काढल्यास त्यांची बेरीज पूज्य होतें. इतकेंच काय पण कोणत्याहि सर्वतः परिवृत्त वक्र रेपेचा देखील प्रत्यालेख पूज्यच असतो.

य० यं व र० रं या दोन अनुक्रमें पूर्वापरगामी व दक्षिणोत्तर म्हणजे एकमेकांना लंब अशा ० मधून जाणाऱ्या २ रेपा काढल्या असतां सर्व पातळांचे त्यायोगें ४ भाग होतात. या तलचतुर्थांना पाद अशी संज्ञा आहे. व पूर्वोक्त रेपांना अनुक्रमें कोटयक्ष व भुजाक्ष या संज्ञा आहेत. पातळांतील कोणत्याहि बिंदूची या दोन अक्षांपासूनची अंतरें दिली असतां बिंदूचा स्थलनिर्णय करणें फार सुलभ होतें, हीं अंतरें रेपेच्या कोणत्या बाजूला मोजावयाचीं हा

प्रथम उद्भवतो, परंतु या प्रश्नावें अंशतः उत्तर मार्गाल एका परिच्छेदांत दिलेले आहेच. समजूं क हा एक पट्टिल्या पदांतील बिंदु आहे व कख, कग हे अक्षांना काढलेले लंब आहेत. आकृतीवरून (नं ४पहा) कख ०ग हा आयत (रेक्टॅंगल) असणार व त्यामुळे कग हा ० ख वरोबर असतो व त्यामुळे कग, कख देणें काय किंवा ०ख, खक देणें काय सारखेंच. आतां ० पासून क पाशां अक्षांना समांतर रेखांवरूनच जावयाचें म्हटलें तर प्रथम ०ख ही रेखा आक्रमण करावी लागेल व नंतर कख या कोव्यक्षाला समांतर रेपेनें जावें लागेल. अशा रीतीनें ० पासून क कडे जातांना प्रथम आक्रमण करावें लागणारें ०ख हें अंतर भुजाक्षावर मोजलें असल्याकारणानें त्याला भुजांतर अशी संज्ञा प्राप्त झाली आहे. व खक हें दुसऱ्या कोव्यक्षाला समांतर मोजलें असल्यामुळे त्याला कोव्यंतर म्हणतात. ०य ही भुजाक्षाची धन दिशा होय. म्हणजे ० पासून क पाशां ऋर विहित केलेल्या मार्गानें जातांना प्रथम ०य या दिशेनें जावें लागत असल्यास त्या बिंदूवें भुजांतर धन समजलें जावें व ०य या दिशेनें जावें लागत असल्यास त्याचें भुजांतर ऋण समजण्याचा प्रवात आहे. थोडक्यांत लिहावयाचें म्हणजे ०र या अक्षाच्या उजव्या हाताला कोठेहि बिंदु असला म्हणजे त्याचें भुजांतर धन असतें. परंतु तो डाव्या बाजूला असल्यास तें ऋण असतें. तसेंच खक हें अंतर ०रे या दिशेनें आक्रमण झालेलें असल्यास त्याला धन कोव्यंतर समजतात. परंतु तेंच ०र या दिशेनें मोजलें गेलें असेल तर तें ऋण कोटयंतर होतें. म्हणजेय ०य या रेपेच्यावर कोठेहि बिंदु असला तरी त्याचें काटयंतर धन असतें व बिंदु खाली असेल तर तें ऋण असतें. या दोन मूलभूत संकेतांवरून बिंदू ०य व ०र या दिशांमध्ये असेल म्हणजे प्रथम पादांत असेल तर त्याचें भुजयुग्म ऋण असतें. यं ०र मध्ये म्हणजे द्वितीय पक्षांत असेल तर भुजांतर ऋण पण कोटयंतर धन असतें. \angle यं ०र या कोणांत म्हणजे तृतीयपादांत बिंदु असतो तेव्हां त्याचे दोन्ही भुज ऋण असतात व शेवटच्या पादांत असतां त्याचें भुजांतर धन परंतु कोटयंतर ऋण असतें.

कोणाच्या कोणत्याहि भुजावरील यदृच्छया घेतलेल्या बिंदूपासून दुसऱ्या भुजावर लंब काढून जो त्रिकोण उपलब्ध होतो तो एका विशिष्ट जातीचा असतो म्हणजे त्याचे कोण नेहमीं तेच असतात (आ. नं. ५पहा). प्रथम कख हे बिंदू एकाच भुजावर घेऊं. आतां \angle कक ० = खख ० = काटकोण; शिवाय \angle ० हा दोन्ही त्रिकोणांना साधारण आहे म्हणून \angle ० कक = ०खख. नंतर क ग हे दोन बिंदु निरनिराळ्या भुजांवर घेऊं. तेव्हां \angle ० हा दोन्ही त्रिकोणांना साधारण असतो व \angle ० कक = \angle ० गग = काटकोण, म्हणून \angle ० कक = \angle ० गग. यावरून बिंदुद्वय कोणत्याहि भुजांवर व कोठेहि घेतलें तरी त्यांपासून वरील निर्माण होणारे त्रिकोण समकोण असतात म्हणजे परस्परांना सदृश असतात; यास्तव

$$\frac{\text{कक}}{\text{०क}} = \frac{\text{खख}}{\text{०ख}} = \frac{\text{गग}}{\text{०ग}} \text{ वगैरे म्हणजे जोंपर्यंत } \angle ० \text{ हा कोण}$$

स्थिर किंवा अविकारी आहे तोंपर्यंत उपरिनिर्दिष्ट त्रिकोणाच्या भुजांची परस्परांशी गुणोत्तरें अविकारीच असतात. परंतु त्रिकोणाच्या भुजत्रयांपासून २ निरनिराळीं भुजद्वयें करतां येतात व प्रत्येक भुजद्वयापासून २ गुणोत्तरें प्राप्त होतात. तेव्हां एकंदरीत प्रत्येक कोणाशीं अशीं ६ गुणोत्तरें निगडित असतात हें कळून येईल. कोण व त्याचीं गुणोत्तरें यांच्या या निकटसंबंधामुळे त्रिकोणमितीमध्ये ज्या ज्या ठिकाणीं म्हणून कोणांशीं कांहीं कर्तव्य असतें त्या त्या ठिकाणीं प्रत्यक्ष त्या कोणाचा संबंध अगर समीकरणें न देतां त्यांच्या गुणोत्तरांच्याच रूपानें ते दिले जातात व या योजनेनें कोणपरिमाणनिर्णय व व त्यांचे परस्परांशीं संबंधहि अधिक सुसाध्य होतात. कोण स्थिर आहे तोंपर्यंत त्याचीं हीं ६ गुणोत्तरें विवक्षित स्थिर राशी असतात. म्हणून १ पासून ९० अंशांपर्यंत सर्व कोणांचीं एकेक कलांच्या अंतरानें गुणोत्तरें निश्चित करून तीं एकदां ग्रथित करून ठेवलेलीं आहेत.

आतां या भिन्न गुणोत्तरांच्या व्याख्या देतांना त्रिकोणाच्या भुजांना अनायासानें ओळखतां यावें यास्तव त्यांना कांहीं संज्ञा देऊं. समजा \angle यक हा कोण श आहे. मग \angle कं वगैरे कोण काटकोण असल्यानें ०क वगैरेनां कर्ण म्हणतां येईल. किंवा श हा कोण ०क च्या अग्रगणानें प्राप्त झालेला असल्यामुळे त्याला चलरेपा असेंहि संबोधितात. ०क याला कोणनिकटवर्तीभुज, क या बिंदूचें भुजांतर किंवा ०कक त्रिकोणाचा पाद समजूं. मग राहिलेली बाजू म्हणजे कक हिला कोणसंमुखभुज अथवा बिंदूचें कोव्यंतर किंवा ०कक या त्रिकोणाचा लंब म्हणण्याचा परिपाठ आहे. चलरेपा ही कोणत्याहि पादांत असली तरी, चिन्ह निरपेक्ष म्हणजे नेहमींच धन समजलें जातें; परंतु त्रिकोणाचे दुसरे दोन भुज मात्र धन किंवा ऋण असणें हें सर्वस्वीं या चलरेपेच्या स्थानावर म्हणजे अप्रत्यक्षपणें कोणाच्या कमी अधिक प्रमाणावर अवलंबून रहातें. यावरून हीं गुणोत्तरें धन व ऋण दोन्हीं असू शकतात हें स्पष्ट आहे. आतां (आ. नं. ७ व ८ पहा.)

$$\frac{\text{कोव्यंतर}}{\text{चलरेपा}} = \text{निर्मित कोणाची भुजज्या} = \text{भुज्या श}$$

$$\frac{\text{भुजांतर}}{\text{चलरेपा}} = \text{निर्मित कोणाची कोटिज्या} = \text{कोज्या श}$$

$$\frac{\text{कोव्यंतर}}{\text{भुजांतर}} = \text{'' '' स्पर्शज्या} = \text{स्पज्या श}$$

$$\frac{\text{चलरेपा}}{\text{कोव्यंतर}} = \text{'' '' कोछेदज्या} = \text{कोछेज्या श}$$

$$\frac{\text{चलरेपा}}{\text{भुजांतर}} = \text{'' '' छेदज्या} = \text{छेज्या श}$$

$$\frac{\text{भुजांतर}}{\text{कोटयंतर}} = \text{'' '' कोस्पर्शज्या} = \text{कोस्पज्या श}$$

या मूलभूत गुणोत्तरपट्टाशिवाय त्याच्या पासूनच निर्माण केलेल्या अशा आणखी दोन राशींचा केव्हां केव्हां उपयोग होतो म्हणून त्यांनाहि गुणोत्तर हीच संज्ञा प्राप्त झाली आहे. १-कोज्याश \angle = शची उत्क्रमज्या = उज्याश, आणि १-भुज्याश = \angle शची कोटयुत्क्रमज्या = कोउज्याश. कोणत्याहि दोन भुजांपासून दोन गुणोत्तर होतात व तीं परस्परांचे व्युत्क्रम असतात. तसेच कोणत्याहि गुणोत्तरांमध्ये एक तरी भुज सारखा असतो. यावरून या गुणोत्तरांमध्ये परस्परसंबंध असावेत हे अनुमान कोणालाहि काढता येणे सोपे आहे.

$$\text{कोउज्याश} = \frac{\text{चलरेषा}}{\text{कोटयंतर}} = १ \div \frac{\text{कोटयंतर}}{\text{चलरेषा}} = \frac{१}{\text{भुज्याश}}$$

$$\text{तसेच उज्याश} \quad \text{''} \quad \text{''} \quad = \frac{१}{\text{कोज्याश}}$$

$$\text{व कोस्पज्याश} \quad \text{''} \quad \text{''} \quad = \frac{१}{\text{स्पज्याश}}$$

$$\text{शेवटी स्पज्याश} = \frac{\text{कोटयंतर}}{\text{भुजांतर}} = \frac{\text{कोटयंतर}}{\text{चलरेषा}} \div \frac{\text{भुजांतर}}{\text{चलरेषा}} = \frac{\text{भुज्याश}}{\text{कोज्याश}}$$

$$\text{म्हणून कोस्पज्याश} = \frac{\text{कोज्याश}}{\text{भुज्याश}}$$

त्रिकोणमितीची सर्व इमारत या गुणोत्तरांच्या पायावर रचलेली असल्याकारणाने प्रत्यालेखाच्या उत्पत्तीच्या आधारेने देता येत असलेल्या त्यांच्या व्याख्या पुन्हां देऊन नंतर त्यांच्या विशिष्ट लक्षणाकडे वळू. य० ये वर ० रं हे परस्परांना लंब असे दोन अक्ष आहेत व ० क ही चलरेषा धनभ्रमणाने ० य र्शी श हा कोण करते असे समजू. मः (आ. नं. १०पहा) ० क च्या य० ये अक्षावरील प्रत्यालेखाच्या ० क र्शी गुणोत्तराला शची कोज्या, कोभुजज्या किंवा कोज्याश अशी संज्ञा आहे. ० क च्या ० रं अक्षावरील प्रत्यालेखाच्या ० क र्शी गुणोत्तराला शची भुजज्या अथवा भुज्याश म्हणतात. य० ये वरील प्रत्यालेखाच्या ० रं वरील प्रत्यालेखाशी गुणोत्तराला शची कोस्पज्या अथवा कोस्पज्याश अशी संज्ञा आहे. ० क च्या त्याच्या य० ये वरील प्रत्यालेखाशी गुणोत्तराला शची उदेनज्या अथवा उज्याश असे समजतात. ० क च्या त्याच्या ० रं वरील प्रत्यालेखाशी गुणोत्तराला शची कोउदेनज्या अथवा कोउज्याश अशी संज्ञा आहे. व शेवटी ० रं वरील प्रत्यालेखाच्या य० ये वरील प्रत्यालेखाशी असलेल्या गुणोत्तराला शची स्पर्शज्या अथवा स्पज्याश अशी संज्ञा आहे.

प्राचीन ग्रीक गणित्यांना \angle ये ० क या कोणाची (आ. नं. ११ पहा) गुणोत्तर तर राहूयाच. पण ० क क या त्रिकोणाच्या नुस्त्या भुजांचाहि उपयोग करिता येत नसे. ते त्यांपेवजी कय या चापाच्या दुप्पट चापाची ज्या म्हणजे

कय या पूर्णज्येचा उपयोग करीत व टॉलेमीनंतर त्यांची अशी कोष्टकंही केलेली होती. प्राचीन आर्य गणित्यांना ० क व कय या दोहोंचाहि उपयोगता पूर्णपणे कळून चुकली होती व त्यांची ३॥ अंशांच्या अंतराने १ ते ९० अंशांपर्यंतच्या सर्व कोणांच्या (ज्यांच्या) किंमतीहि ग्रथित करून ठेविल्या आहेत. याच रेषांना ते अनुक्रमे कोटिज्या व भुजज्या म्हणत असत. त्यांना उत्क्रमज्या व कोटि-उत्क्रमज्या यांच्याहि उपयोगतेची जाणीव होती व भास्कराचार्यांनी तर कोणाधीच्या भुजज्येची किंमत उत्क्रमज्येच्या साहाय्याने किती सुलभतेने निश्चित करता येते हेहि दर्शविले आहे. याबद्दलचे विवरण पुढे योग्य स्थळी येइलच. या पद्धतीत सुद्धा एक गौणत्व आहे व ते हे की गुणोत्तरांप्रमाणे कोण कळला तरी त्याच्या किंमती त्यामुळे पूर्णपणे निश्चित होत नाहीत. कारण कोणाबरोबर ० क अगर वृत्ताची त्रिज्याहि पण कळावी लागते.

गुणोत्तरांच्या परस्परांमधील संबंधांपैकी काहींचा उल्लेख वर झालेलाच आहे. तरी पायथेगोरसच्या विख्यात सिद्धांतावरून आणखी तीन नित्य समीकरणे प्रस्थापित करता येतात. कोण लघु असो, विशाल असो वा अतिविशाल असो. (आ. ६-७-८-९) यांवरून भुजांतर + कोटयंतर = चलरेषा अतां या सूत्राला प्रत्येक पदाने अनुक्रमे भागले म्हणजे

$$१ + \frac{\text{कोटयंतर}}{\text{भुजांतर}} = \left\{ \frac{\text{चलरेषा}}{\text{भुजांतर}} \right\}^२ \text{ म्हणजे } १ + \text{कोस्पज्या}^२$$

$$\text{श} = \text{कोउज्या}^२ \text{ श}$$

$$\left\{ \frac{\text{भुजांतर}}{\text{कोटयंतर}} \right\}^२ + १ = \left\{ \frac{\text{चलरेषा}}{\text{कोटयंतर}} \right\}^२ \text{ म्हणजे स्पज्या}^२ \text{ श}$$

$$+ १ = \text{उज्या}^२ \text{ श}$$

$$\text{व } \left\{ \frac{\text{भुजांतर}}{\text{चलरेषा}} \right\}^२ + \left\{ \frac{\text{कोटयंतर}}{\text{चलरेषा}} \right\}^२ = १ \text{ म्हणजे}$$

$$\text{भुज्या}^२ \text{ श} + \text{कोज्या}^२ \text{ श} = १$$

अशी तीन नित्य समीकरणे उपलब्ध होतात.

गुणोत्तरांच्या वर दिलेल्या व्याख्यांवरून त्यांच्या परस्परांमधील संबंधावरून त्यांचे खालील गुणधर्म सहज पटण्यासारखे आहेत. :-

(१) कोण लघु असला तर आकृतीत दर्शविल्याप्रमाणे (आ. नं. १२ पहा) प हा बिंदूच प्रथमपादांत असतो व त्याचे भुजयुग्म धनच असते. अतएव प्रत्येक गुणोत्तर धन असणार हे उघड आहे. शिवाय य० फ हा कोण य० प या कोणाहून मोठा कल्पिल्यास फक > पप परंतु फक^२ + ० फ^२ = ० फ^२ = ० प^२ = ० पप^२ + ० प^२ यास्तव फक > पप असेल तर ० फ < ० प म्हणजे कोण जसजसा वाढत जाईल तशी त्याची भुज्या वाढत जाईल तर त्याची कोटिज्या कमी होत जाईल व याच कारणांमुळे त्याची स्पर्शज्या वाढत जाईल व शेवटी ती तीन गुणोत्तर तर याच गुणोत्तरांचे व्युत्क्रम असल्यामुळे कोउज्या

व कोस्पर्शज्या ही गुणोत्तरें कोणाच्या वाढीबरोबर अनुक्रमें क्षीण पावतात तर छेज्या वृद्धिगत होत जाते.

(२) कोण विशाल असतो त्यावेळीं भुजांतर ऋण असल्यामुळे ज्या चार गुणोत्तरांमध्ये तें समाविष्ट असतें तीं सर्व ऋण असतात. तसेंच केवळ परिमाणाचा विचार करतां कोण वाढत जातो तसतसें त्याचें भुजांतर वाढत जात असल्यानें त्याचें कोट्यंतर उत्तरोत्तर क्षीण होत गेलें पाहिजे, म्हणजे परिमाण व चिन्ह या दोन्ही गोष्टी लक्षांत घेतां भुज्या व कोछेज्या दोन्ही धन असतात व पूर्वीक क्षीण होत जाते तर उत्तरोक्त वृद्धिगत होते. कोज्या व छेदज्या दोन्हीहि ऋण परंतु नुस्त्या परिमाणःचाच विचार करतां भुजांतर वाढतें म्हणून कोज्या कमी होत जाते आणि त्याच्या बरोबरच छेदज्या वृद्धिगत होत जाते व शेवटीं स्पर्शज्या व कोस्प-शज्या दोन्ही ऋण परंतु त्यांपैकी पूर्वीक वाढते व उत्तरोक्त क्षीण होत जातें (आ. नं. १३ पहा).

(३) कोण १८० व २७० या अंशांमध्ये असतो त्या वेळीं त्याचीं दोन्ही अंतरें (भुजांतर व कोट्यंतर) ऋण असल्यानें त्या दोघांपासून निर्माण केलेलीं म्हणजे स्पर्शज्या व कोस्पर्शज्या एवढीं दोन गुणोत्तरें धन असतात.

आतां येथें (आ. नं. १४ पहा) परिमाणकृति लक्षांत घेतां $\text{पफ} > \text{पप}$ म्हणून $०\text{फ} < ०\text{प}$ म्हणजे भुज्या उत्तरोत्तर कमी होत जाते व कोछेदज्या वृद्धिगत होते. तसेंच कोटिज्या वाढते तर छेदज्या कमी होते व शेवटीं स्पर्शज्या वृद्धिगत होत व कोस्पर्शज्या क्षीणता पावते. अखेरीस कोण २७० व ३६० या अंशांमध्ये असेल तर भुजांतर ऋण असतें व शिवाय तें परिमाणानेहि कमी कमी होत जातें (आकृति नं. १५ पहा). म्हणून भुज्या उत्तरोत्तर वृद्धिगत होते म्हटलें तरी चालेल; कोज्या तर धन असते व तीहि उत्तरोत्तर वाढतच राहते व स्पर्शज्या ऋण असूनहि वाढत जाते. या कोणाचें कोट्यंतर ऋण असल्यानें कोट्यंतर विरहित म्हणजे फक्त भुज्या व कोछेदज्या गुणोत्तरें धन असणार.

या पद्धतीनें निरनिराळ्या कोणांच्या गुणोत्तरांच्या किंमती निर्णयिता करतां येण्यासारख्या असल्या तरी प्रत्येक खेपेला त्याच धोपट मार्गाचें अवलंबन करण्यापासून बराच कालव्यय होणें अपरिहार्य आहे. यास्तव संयुक्त कोणद्वयांच्या गुणोत्तरांच्या परस्परसंबंधावरून केवढ्याहि मोठ्या कोणाच्या गुणोत्तरांच्या किंमती निश्चित करणें तदनु रूप लघुकोणाच्या गुणोत्तरांच्या साहाय्यानें किती सुलभ हाऊं शकतें हें पुढील विवेचनावरून कळून येईल.

(अ) प्रथम पूरक कोणद्वयांची तुलना करूं (आ. नं. १६ ते १९ पहा).

$\angle \text{य} ०\text{फ} = ९० - \angle \text{य} ०\text{प}$; $०\text{प} = ०\text{फ}$ व पप 'फफ', ०य या लंब आहेत.

यांपैकी कोणतीहि आकृति विचारांत घेतली तरी प्रथमतः तींतील त्रिकोण एकरूप आहेत असें तेव्हांच कळून येण्या-

सारखें आहे. इतकेंच नव्हे तर सजातीय भुजचिन्हसंकेत लक्षांत घेतां हीं एकमेकांसमान आहेत हें दिसून येईल म्हणजे—
 $०\text{प} = ०\text{फ}$, $०\text{फ} = \text{पप}$, व $\text{फफ} = ०\text{प}$
अतएव $\text{य} ०\text{प}$ व $\text{य} ०\text{फ}$ यांनां श व प या संज्ञांनीं संबोधिलें तर

$$\text{भुज्याप} = \frac{\text{फफ}}{०\text{फ}} = \frac{०\text{प}}{०\text{प}} = \text{कोज्याश};$$

$$\text{कोज्याप} = \frac{०\text{फ}}{०\text{फ}} = \frac{\text{पप}}{०\text{प}} = \text{भुज्याश}$$

तसेंच स्पर्शज्याप = कोस्पज्याश. कोछेज्याप = छेज्याश, छेज्याप = कोछेज्याश व कोस्पज्याप = स्पज्याश.

(आ) कोणद्वयांमध्ये काटकोणाइतकें अंतर असल्यास म्हणजे $\angle \text{प} = ९० + \angle \text{श}$ असल्यास पूर्वाप्रमाणेंच आकृति पूर्ण केल्यावरहि (आकृति नं. २० ते २३ पहा)

त्रिकोणांनीं तुलना केली असतां सजातीय भुजपरिमाणाकडेच लक्ष दिलें असतां, समान आहेत हें खरें परंतु चिन्हांच्या संकेताचा विचार करतां ०फ व पप हे भुज भिन्नाचिन्हयुक्त आहेत असें कळून येईल व त्यामुळे, भुज्याप =

$$\frac{\text{फफ}}{०\text{फ}} = \frac{०\text{प}}{०\text{प}} = \text{कोज्याश}; \text{कोज्याप} = \frac{०\text{फ}}{०\text{फ}} = \frac{-\text{पप}}{०\text{प}} =$$

भुज्याश,

तसेंच स्पर्शज्याप = -कोस्पज्याश, कोछेज्याप = छेज्याश, छेज्याप = -कोछेज्याश व कोस्पज्याप = -स्पज्याश.

(इ) $\text{प} = १८० - \text{श}$, म्हणजे कोण परस्परांचे परिपूरक असतात त्यावेळीं (आ. नं. २४ ते २७ पहा)

$$०\text{फ} = ०\text{प}, \text{फफ}, = \text{पप}, \text{ व } ०\text{फ} = ०\text{प} \text{ म्हणून}$$

$$\text{भुज्याप} = \frac{\text{फफ}}{०\text{फ}} = \frac{\text{पप}}{०\text{प}} = \text{भुज्याश}; \text{कोज्याप} = \frac{०\text{फ}}{०\text{फ}} = \frac{-०\text{प}}{०\text{प}} =$$

= -कोज्याश

तसेंच स्पज्याप = -स्पज्याश, कोछेज्याप = कोछेज्याश, छेज्याप = -छेज्याश व कोस्पज्याप = -कोस्पज्याश.

(ई) $\text{प} = -\text{श}$ असेल तेव्हां (आ. नं. २८ ते ३१ पहा)

$०\text{फ} = ०\text{प}$, $\text{फल} = -\text{पल}$ व ०ल हा भुज तर दोन्ही त्रिकोणांनां साधारणच असतो त्यामुळे भुज्याप

$$= \frac{\text{फल}}{०\text{फ}} = \frac{-\text{पल}}{०\text{प}} = -\text{भुज्याश}; \text{कोज्याप} = \frac{०\text{ल}}{०\text{फ}} = \frac{०\text{ल}}{०\text{प}} =$$

= -कोज्याश

तसेंच स्पज्याप = -स्पज्याश, कोछेज्याप = -कोछेज्याश, छेज्याप = -छेज्याश व कोस्पज्याप = -कोस्पज्याश.

उपरिनिर्दिष्ट सारणीसमुदायांच्या साहाय्यानें कोणत्याहि लहान मोठ्या कोणांचीं गुणोत्तरें निश्चित करणें सुलभ होतें हें खरें, परंतु कोण कितीहि मोठा असला तरी जोंपर्यंत त्याची चलरेपा वरील ४ पादांपैकी कोणत्या तरी एका

पादांतव पडणार व त्यांची गुणोत्तरे या रेबेच्या स्थानावरच अवलंबून रहाणार तोंपर्यंत कोणामध्ये ४ काटकोणांची कितीही पट मिळविली किंवा त्यामधून कितीही पट वजा केली तरी त्यामुळे त्याच्या गुणोत्तरांच्या किमतीत फरक होण्याचें प्रयोजन नाहीं. यास्तव कोण धन असेल तेव्हां त्यांतून ४ काटकोणाची जेवढी पूर्ण पट वजा केली असता बाकी धन राहून ४ काटकोणापेक्षा कमी राहिल (किंवा ऋण असल्यास जेवढी पट मिळविली असता श्रेय धन होऊन पूर्ववत् ४ काटकोणापेक्षा बरी राहिल) तेवढी वजा करून (किंवा मिळवून) प्राप्त झालेल्या कोणाची गुणोत्तरे निश्चित करणें हा मार्ग त्यादिपेक्षा सुलभतर आहे. या विशिष्ट धर्मांमुळेच या गुणोत्तरांना आवर्तमानराशि असे म्हणतात व ४ काटकोण हा त्यांचा आवर्त होय. स्पर्शज्या व कोस्पर्शज्या यांचा आवर्त तर २ काटकोणाएवढाच असतो.

येथवर अन्योन्यसंलम अशा कांहीं कोणद्वयांच्या गुणोत्तरांमधील परस्परसंबंध प्रस्थापित केल्यानंतर अनेक प्रसंगां उपयोगांत आणणें आवश्यक असलेल्या अशा कांहीं विशिष्ट लघु कोणांची गुणोत्तरे ठाम करणें हें ओघानेंच आलें. प्रथमतः आपण ० अंश असलेल्या कोणाचा विचार करूं (आ. नं. ३२ पहा.)

अ०प हा अगदी लहान कोण आहे असे कल्पूं. मग पप सुद्धा अत्यल्प असल्यानें ० प हा जवळ जवळ ०प एवढाच असणार म्हणजे प हा बिंदु अ ला अगदी निकटतर आहे असे समजावयाला प्रत्यवाय नाहीं. आतां ० प ही चलरेषा ऋण दिशेनें म्हणजे जेणेंकरून अ०प हा कोण अधिकाधिक कमी होईल अशा रीतीनें आंवती फिरविली तर शेवटी ०प ही रेषा ० अच्या इतकी निकट जाऊं शकेल कीं, दोहोंमधील अंतर अदृश्य, अपरिमेय, अगोचर आहे अशी कल्पना करणें गैर होणार नाहीं. पण या स्थितीत पप रेषा सुद्धा इतकी सूक्ष्म असेल कीं ती मापण्याच्या आटोक्याच्या बाहेर असेल; म्हणजे ० प व ० अ यांमध्ये क्वचितच अंतर राहिल. तेव्हां अशा कोणाची म्हणजे ० ची गुणोत्तरे खालीलप्रमाणें असणार हें उघड आहे. मुज्या

$$0 = \text{सी} \frac{पप}{०प} = \frac{०}{०प} = ०, \text{कोज्या} 0 = \text{सी} \frac{०प'}{०प} = \frac{०प'}{०प} = १$$

तसेंच स्पज्या ० = ०, कोछेज्या = ∞ छेज्या = १, कोस्पज्या ∞ या गुणोत्तरांवरून ९०°, १८०°, २७०° वगैरे अंश असलेल्या कोणांची गुणोत्तरे तेव्हांच काढतां येतात. कोण ४५° अंशाचा असल्यास (आ. नं. ३३ पहा.)

$$० प = पप व ० प = \sqrt{२पप}$$

$$\text{सवव मुज्या} ४५ = ४५ \sqrt{\frac{१}{२}} = \text{कोज्या} ४५$$

$$\text{स्पज्या} ४५ = १ = \text{कोस्पज्या} ४५$$

$$\text{कोछेज्या} ४५ = \sqrt{२} = \text{छेज्या} ४५$$

कख या समभुजत्रिकोणाचा कोणताहि उच्छ्रय काढला असतां (आ. नं. ३४) त्यायोगें ज्या शीर्षामधून तो काढला असेल त्या शीर्षामधील कोणाचे दोन समविभाग होतात तसेंच त्यायोगें तदभिमुख भुजाचेहि पण दोन समविभाग होतात म्हणून कग = २ कंग व कक = कंग $\sqrt{३}$

$$\text{यावरून मुज्या} ३० = \frac{\text{कंग}}{\text{कग}} = \text{कोज्या} ६० = \frac{१}{२}$$

$$\text{कोज्या} ३० = \frac{\text{कक}}{\text{कग}} = \text{मुज्या} ६० = \frac{\sqrt{३}}{२}$$

$$\text{स्पज्या} ३० = \text{कोस्पज्या} ६० = \frac{१}{२}$$

वगैरे काटकोणाची गुणोत्तरे स्वतंत्र देता येतात (आ. नं. ३२ पहा.). अ०क हा कोण जवळ जवळ काटकोण आहे असे कल्पूं मग क हा बिंदू इला अगदी निकट असणार. तसेंच कं हा ० समीप असणार म्हणजे ०क सूक्ष्म असणार अर्थात् त्यामुळे कक ची लांबी जवळ जवळ ० क इतकी असणार. आतां हा कोण वाढवीत वाढवीत शेवटी तो काटकोणाइतका मोठा केला म्हणजे त्याची मुज्या =

$$\text{ख} \frac{\text{कक}}{०क} = १; \text{व कोज्या} = \text{सी} \frac{०क}{०क} = ० \text{येते.}$$

यावरून राहिलेल्या गुणोत्तरांच्या किमती काढतां येतील.

कित्येक प्रसंगां ३६° ची गुणोत्तरेहि माहीत असणें अपरिहार्य असतें व तीं भूमितीतील खालील सिद्धांतांच्या साहाय्यानें निश्चित करतां येतात. हा सिद्धांत म्हणजे अंत्यमध्यगुणोत्तरांत दिलेल्या रेषेचे दोन खंड करण्याविषयीचा होय. म्हणजे रेषा अशा दोन खंडांत छेदणें कीं, जेणेंकरून एका खंडावरील चौरस, संबंध रेषा व राहिलेला खंड यांचे आयता समान होईल. एका रेषेच्या दोन बिंदूंमध्ये (एकदां अंतः व एकदां बाह्य) असे छेद करतां येतात व वरील उल्लेखित खंडांपैकी पूर्वीक्त खंडाच्या रेषेशी नेहमीं अनुक्रमें

$$\frac{\sqrt{५-१}}{२} \text{ व } \frac{\sqrt{५+१}}{२} \text{ हे गुणोत्तर पडतें. याप्रमाणें अंतश्छेद}$$

केलेल्या रेषेवर वर उल्लेख केलेल्या खंडाएवढा पाया असलेला समद्विभुजत्रिकोण काढला असतां त्याचे ३६, ७२, ७२ असे कोण होतात.

कघ = कख × घख, (आ. नं. १६ पहा.) कख = कग व खग = कघ म्हणून खग = घग.

आतां घडकगला लंब काढला असतां

$$\text{कोज्या} ३६ = \frac{\text{कड}}{\text{कघ}} = \frac{१}{२} \text{ कग} \div \frac{\sqrt{५-१}}{२} \text{ कख}$$

$$= \frac{१}{\sqrt{५-१}} = \frac{\sqrt{५-१}}{४}$$

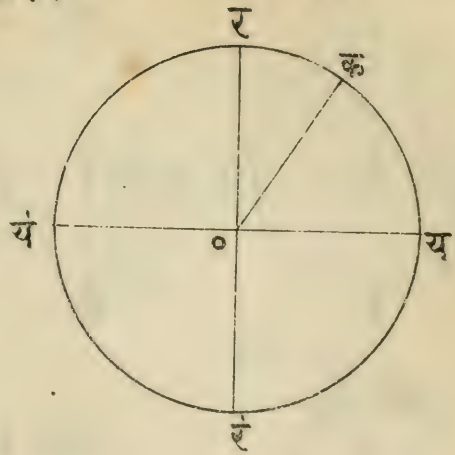
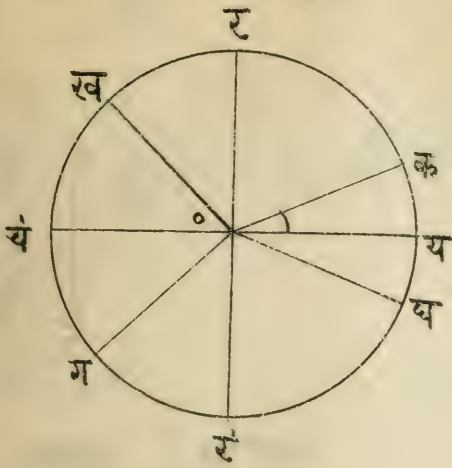
यावरून इतर गुणोत्तरांची निष्पत्ति करतां येईल.

आतां कोणाचें एखादें गुणोत्तर दिलें असतां कोणार्धाची गुणोत्तरे निश्चित करण्याच्या एका रीतीचें विवेचन करूं.

आ. १

त्रिकोणमिति

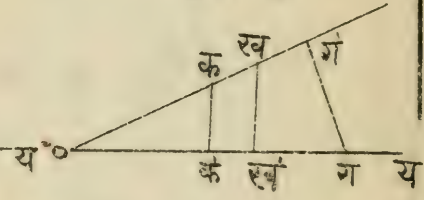
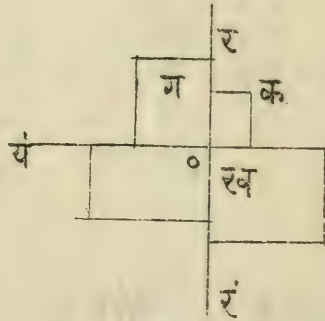
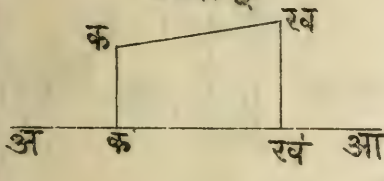
आ. २.

आ. ३

आ. ४

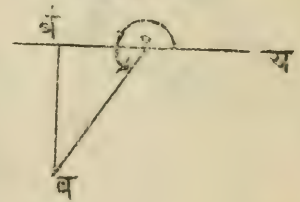
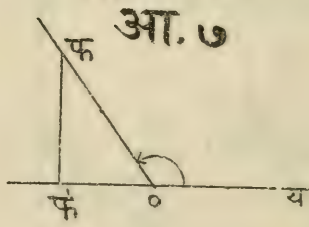
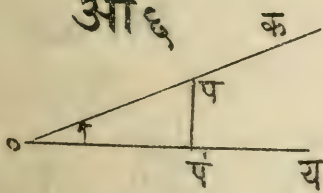
आ. ५

आ. ६

आ. ७

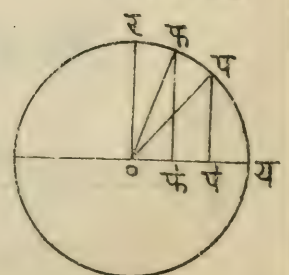
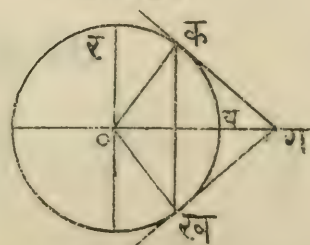
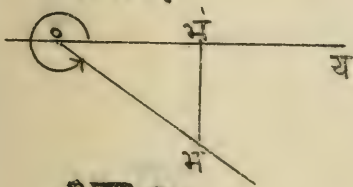
आ. ८

आ. ९

आ. ११

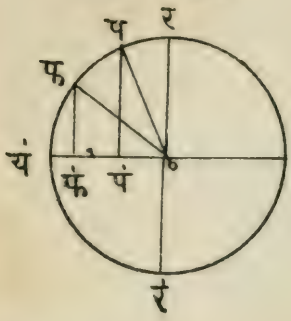
आ. १२

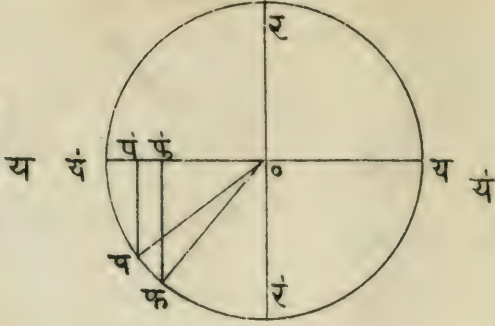
आ. १०

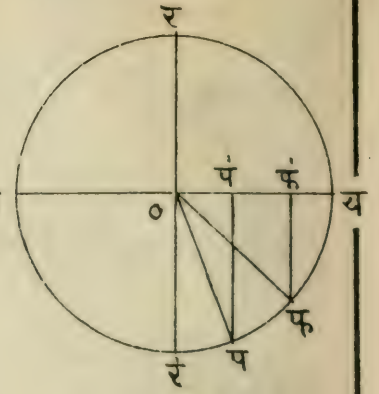
आ. १३

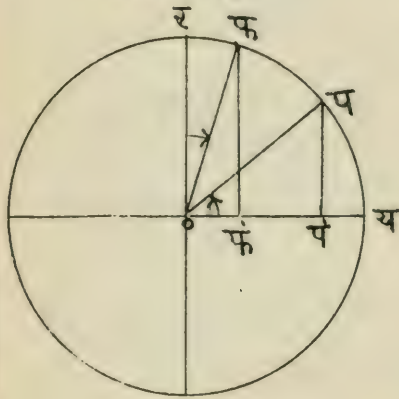
आ. १४

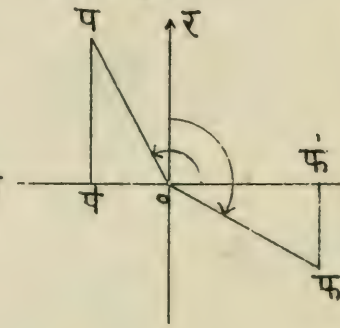
आ. १५

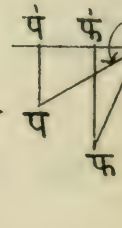
आ. १६

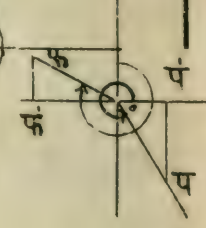
आ. १७

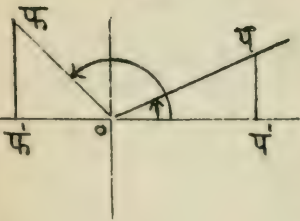
आ. १८

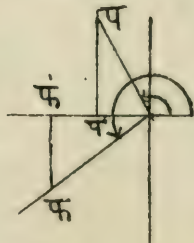
आ. १९

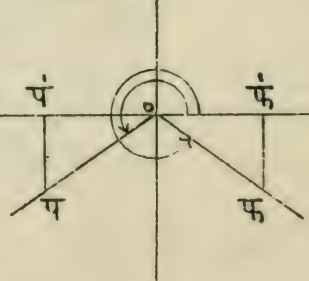
आ. २०

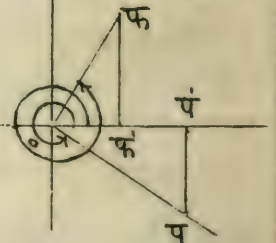
आ. २१

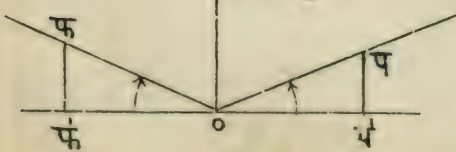
आ. २२

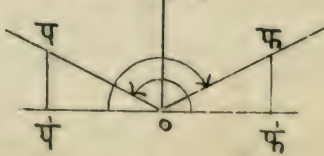
आ. २३

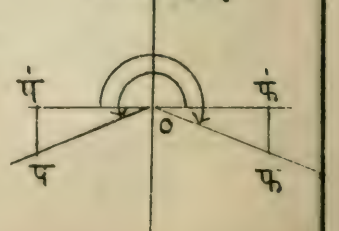
आ. २४

आ. २५

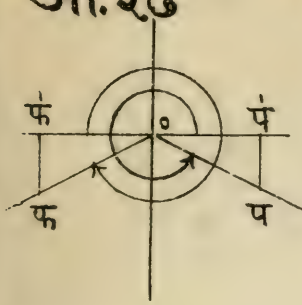

आ. २६

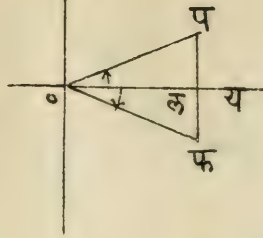

त्रिकोणमिति

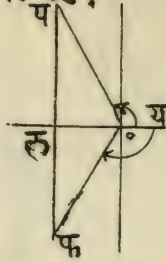
आ. २७

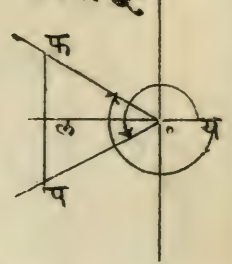
आ. २८

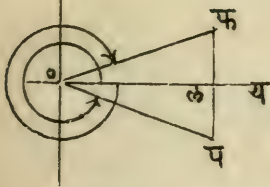
आ. २९

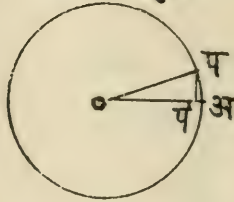
आ. ३०

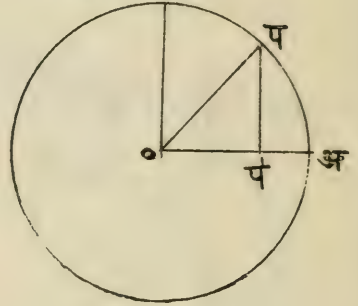
आ. ३१

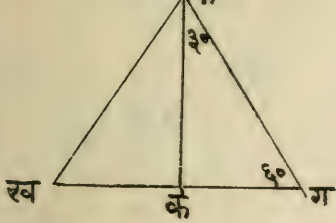
आ. ३२

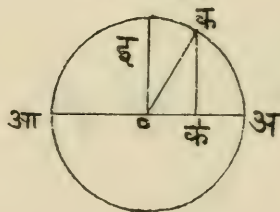
आ. ३३

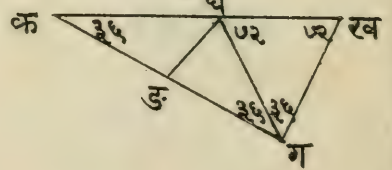
आ. ३४

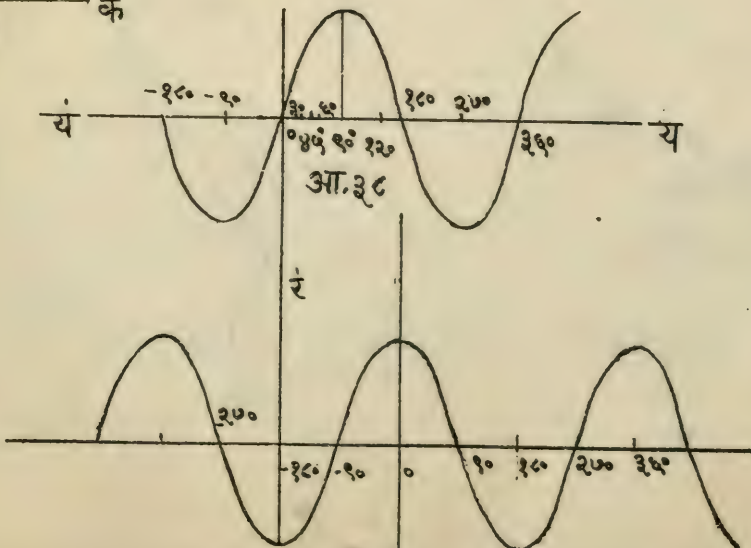
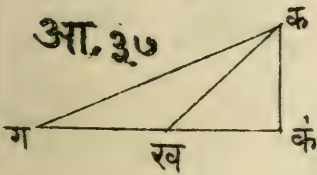
आ. ३५

आ. ३६

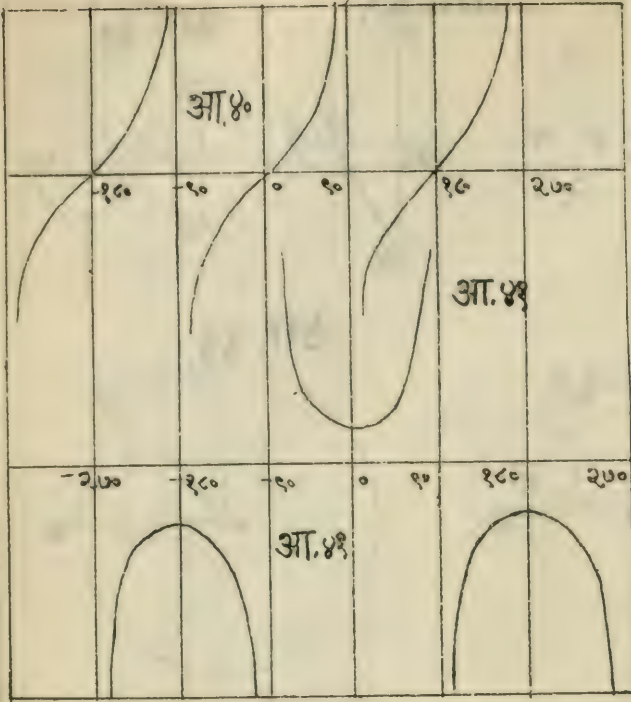

आ. ३७

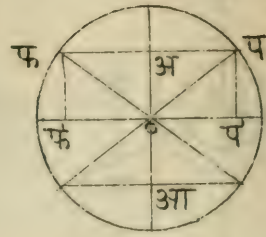

आ. ३९

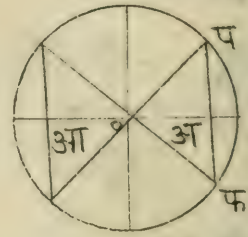
त्रिकोणमिति

आ. ४२

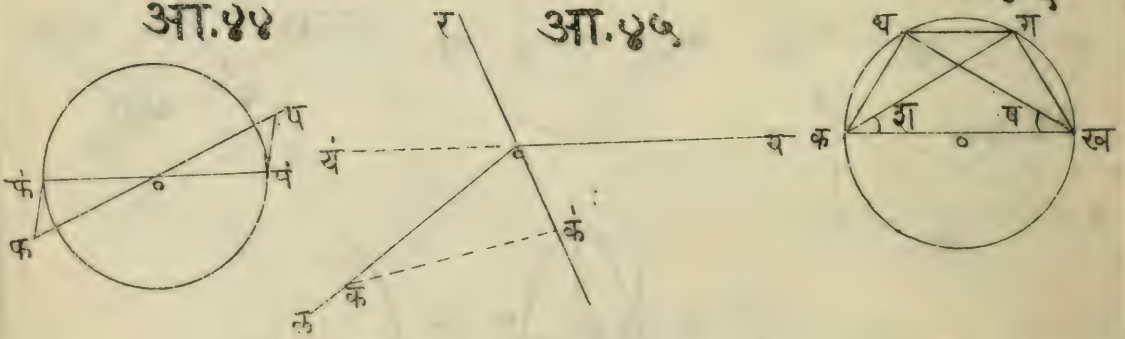
आ. ४३

आ. ४४

आ. ४५

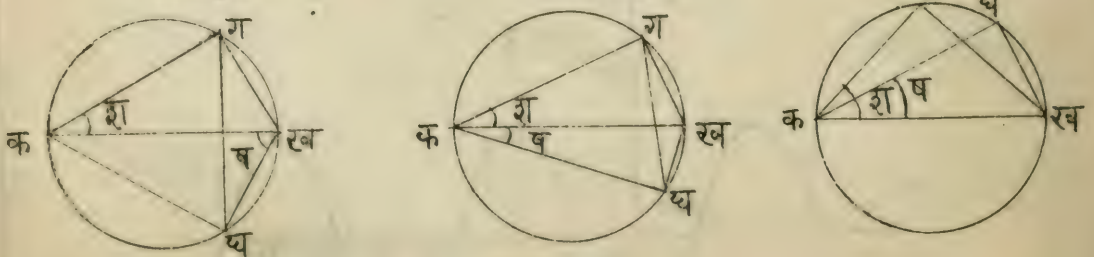
आ. ४६

आ. ४७

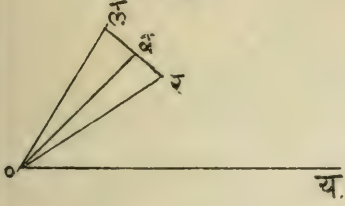
आ. ४८

आ. ४९

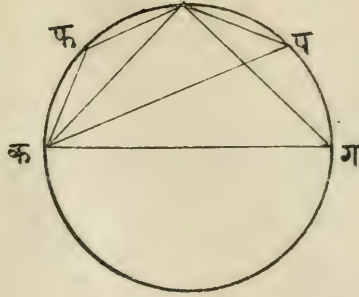

त्रिकोणमिति.

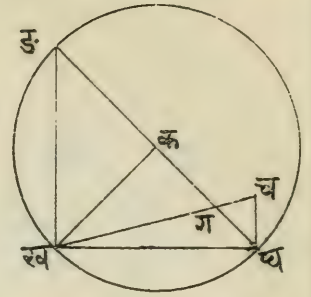
आ. ५०

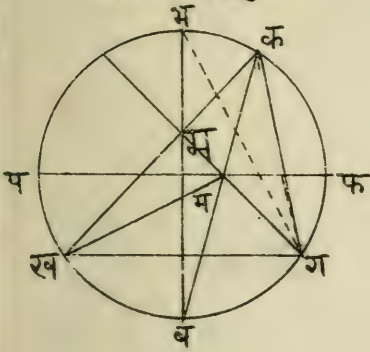
आ. ५१

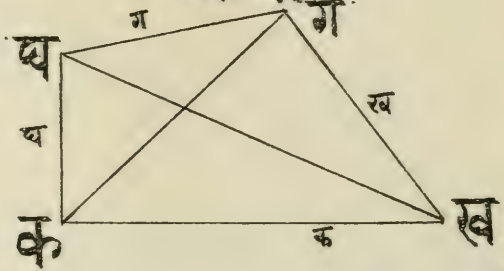
आ. ५२

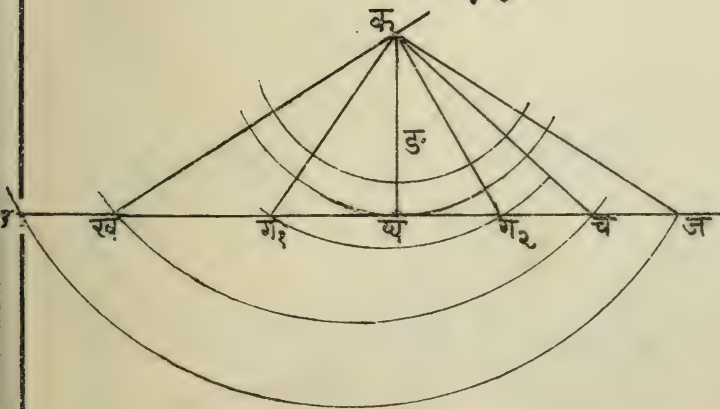
आ. ५३

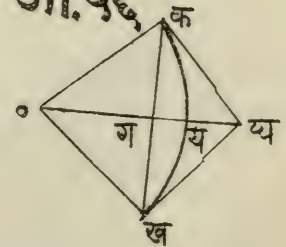
आ. ५४

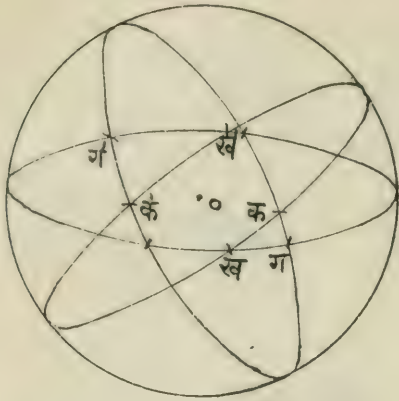
आ. ५५

आ. ५६

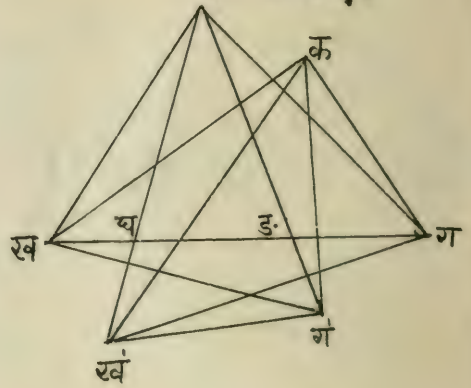

आ. ५७

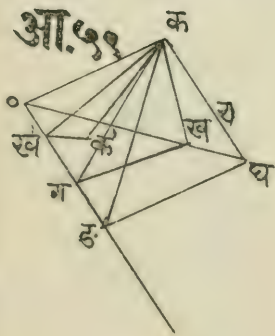

त्रिकोणमिति.

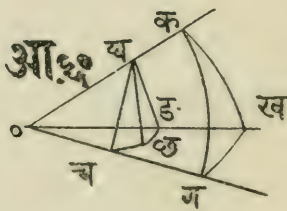
आ. ५८

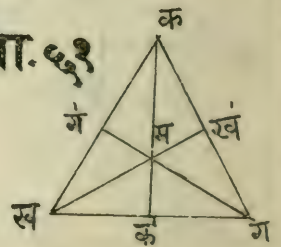
आ. ५९

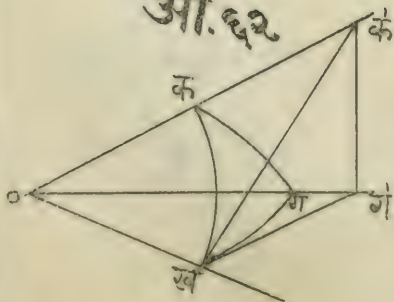
आ. ६०

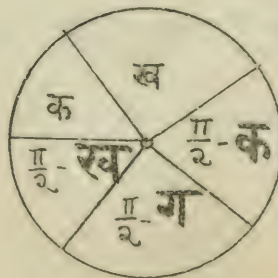
आ. ६१

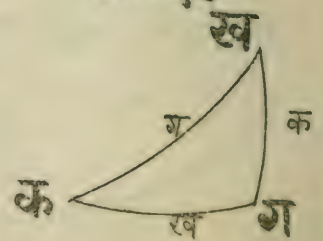
आ. ६२

आ. ६३

आ. ६४

समजुं (आ. नं. ३७ पहा) कखकं या दिलेल्या श कोणाची भुज्या प आहे. मग ककं खकं ला लंब असल्यास व खक हीच मापनपरिमाणरेपा धरल्यास कक = प व खक = $\sqrt{१ - प^२}$. आतां खग = खक घेऊं म्हणजे ग हा कोण $\frac{श}{२}$ होईल व गकं = गख + खकं = $१ + \sqrt{१ - प^२}$

म्हणून स्पज्या $\frac{श}{२} = \frac{प}{१ + \sqrt{१ - प^२}}$ यावरून इतर गुणोत्तरें

साध्य होतात.

या रीतीचे अवलंबन केल्यास ३० पासून १५, ७॥, ३॥॥ वगैरे; ३६ पासून १८, ९, ४॥ वगैरे व ४५ पासून २२ $\frac{१}{२}$, ११ $\frac{३}{४}$ वगैरे अंशांच्या कोणांची गुणोत्तरें साध्य होतात. आतांपर्यंतच्या विवरणावरून कोण ० पासून ४ काटकोणापर्यंत वाढत जातांना त्याच्या निरनिराळ्या गुणोत्तरांच्या किमतींत परिमाण व चिन्ह या दोन्ही दृष्टींनी पहातां कसकसा फेरफार होतो हें खालील कोष्टकावरून सुबोध होईल.

कोणअंश	० ते १०	१० ते १८	१८ ते २७	२७ ते ३६	३६ ते ४५	४५ ते ९०
भुज्या	०	०	१	१	१	१
कोज्या	१	१	०	०	०	०
स्पज्या	०	०	०	०	०	०
कोज्य्या	१	१	०	०	०	०
खेज्या	०	०	०	०	०	०
कोस्पज्या	०	०	०	०	०	०

काहीं कोणांची गुणोत्तरें पुढील कोष्टकांत दिली आहेत येथें प्रथित केलेल्या कोणापैकी एखाद्याचें गुणोत्तर पहावयाचें असल्यास कोण डेववाजुकडील असेल तर त्याचा संबंध फक्त शिरोभागां दिलेल्या गुणोत्तरांशीच आहे व उजव्या वाजुकडील

असेल तर त्याचा फक्त अधोभागां दिलेल्या गुणोत्तरांशीच संबंध आहे असें समजावें.

३०°	३६°	४५°	५४°	६०°	७२°	९०°
स्पज्या	$\frac{१}{२}$	$\frac{१}{\sqrt{२}}$	$\frac{१}{\sqrt{५}}$	$\frac{१}{२}$	$\frac{१}{२}$	१
कोज्या	$\frac{\sqrt{३}}{२}$	$\frac{१}{\sqrt{२}}$	$\frac{२\sqrt{५}-१०\sqrt{५}}{५}$	$\frac{\sqrt{३}}{२}$	$\frac{१}{२}$	०
भुज्या	$\frac{\sqrt{३}-\sqrt{२}}{४}$	$\frac{१-\sqrt{२}}{२}$	$\frac{१-\sqrt{५}}{५}$	$\frac{१-\sqrt{३}}{२}$	$\frac{१-\sqrt{५}}{५}$	०
कोज्य्या	$\frac{\sqrt{३}+\sqrt{२}}{४}$	$\frac{१+\sqrt{२}}{२}$	$\frac{२\sqrt{५}+१०\sqrt{५}}{५}$	$\frac{\sqrt{३}+१}{२}$	$\frac{१+\sqrt{५}}{५}$	१
खेज्या	$\frac{\sqrt{३}-\sqrt{२}}{४}$	$\frac{१-\sqrt{२}}{२}$	$\frac{१-\sqrt{५}}{५}$	$\frac{१-\sqrt{३}}{२}$	$\frac{१-\sqrt{५}}{५}$	०
कोस्पज्या	$\frac{\sqrt{३}+\sqrt{२}}{४}$	$\frac{१+\sqrt{२}}{२}$	$\frac{२\sqrt{५}+१०\sqrt{५}}{५}$	$\frac{\sqrt{३}+१}{२}$	$\frac{१+\sqrt{५}}{५}$	१

वरील दोन कोष्टकांहूनहि गुणोत्तरांच्या विशेषांचा परिचय त्यांच्या आकृतींत (नं ३८-४१) दिलेल्या आलेखांवरून होण्यासारखा आहे.

$r = \text{प्र (य)}$ ($\text{प्र} = \text{प्रपंच (फंक्शन)}$) (य) असें कल्पिल्यास य हा राशि सुद्धा रचा प्रपंच आहे असें समजणें गैर नाहीं. परंतु रच्या यशां संबंधापासून याचा राशी असलेला संबंध ओळखतां यावा एतदर्थ या संबंधाला आपण विपर्यस्त अगर विपरीत संबंध असें मानूं व हा संबंध $y = \text{प्र}^{-१}(r)$ या चिन्हांनें दर्शवूं. व या चिन्हाचा असा अर्थ करूं कीं, य किंवा $\text{प्र}^{-१}(r)$ हा राशि असा आहे कीं त्याची उपरिनिर्दिष्ट प्रकारच्या प्रपंचाची किंमत r आहे. आतां एखादा प्रपंच आवर्तमान (पारिऑडिक) असला म्हणजे निरनिराळ्या अनेक राशींच्या एका विशिष्ट प्रपंचांची किंमत एकच असेल तर विपर्यस्त राशीच्या तितक्या निरनिराळ्या किंमती असणार हें ओघानेंच आलें. म्हणजे असला विपर्यस्त प्रपंच विविध मूल्य असतो व हीं मूल्ये कांहीं विशिष्ट नियमबद्ध असतात.

उदाहरणार्थ आपण भुज्या हा प्रपंच विचारांत घेऊं. श या कोणाची भुज्या क आहे असें समजूं. मग $\text{श} \pm २\pi$ या राशीमध्ये समावेश होत असलेल्या सर्व कोणांचीहि भुज्या कच असते हें आपण पूर्वी पाहिलेंच आहे. म्हणजे क ही भुज्या असलेले अनंत कोण असतात. परंतु $१८०-\text{श}$ या कोणाचीहि भुज्या तीच असते, म्हणजे तीच भुज्या असलेली आणखीहि एक अनंत कोणाची श्रेणी असू शकेल व हे सर्व $१८०-\text{श} \pm २\pi$ म्हणजे $\pm (२\pi + १)\pi$ श या राशीमध्ये समाविष्ट होऊं शकतात व या दोन्ही अनंत

श्रेणीतील कोणाच्या $\pm p\pi + (-1)^p$ श या एका राशीने व्यक्त करता येतात. येथे p म्हणजे पद कोणताहि धनपूर्णांक (पॉझिटिव्ह इंटिजर) समजावा.

कोज्या^{-१}(क) हाहि राशि अनंतमूल्य आहे व श ही त्याची किंमत असली तर इतर सर्व किंमतीचा समावेश $\pm २p\pi \pm श$ यामध्ये करता येण्यासारखा आहे.

स्पर्शज्येचा आवर्त π असतो सबब स्पज्या^{-१} क याची एक किंमत श असली तर इतरांचा समावेश $+ p\pi + श$ यामध्ये होतो.

वरील विवेचनावरून कोछेज्या^{-१} क व कोस्पज्या^{-१} क यांच्या सर्वसामान्य किंमती अनुक्रमे $\pm p\pi \pm (-1)^p$ श $\pm २ p\pi \pm श$, $\pm p\pi + श$ असणार हे उघड आहे.

आतां या अनंतमूल्य राशींच्या ज्या किंमती परिमाणाच्य दृष्टीने सर्वांत लहान असतात (मग त्या धन असोत वा ऋण असोत) व त्यांनाच त्यांच्या प्रधान किंमती समजतात,

त्या अनुक्रमे भुज्या^{-१}(क) वगैरे संकेतांनी व्यक्त करण्याचा परिपाठ आहे. म्हणजे क धन असेल तर भुज्या^{-१}(क) = श धन असून लघु असावयाला पाहिजे;

क ऋण असेल तर भुज्या^{-१} क = श ऋण असून लघु असावयाला पाहिजे म्हणजे भुज्या^{-१} क केव्हाहि-९० ते

+ ९० यामध्ये असावयाला पाहिजे. तसेच स्पज्या^{-१}(क) हा कोण नेहमी-९० ते + ९० यामध्ये असावयाला पाहिजे,

परंतु कोज्या^{-१}(क) मात्र ० ते १८० मध्ये असतो. या

तीहांच्या प्रधान किंमतीवरून कोछेज्या^{-१} क व कोस्पज्या^{-१} क

छेज्या^{-१}(क) यांच्या किंमतीहि अर्थात्-९० ते + ९०

-९० ते + ९० व ० ते १८० मध्ये असल्या पाहिजेत.

विपरीत राशींच्या याप्रमाणे व्याख्या केल्या असतां

भुज्या^{-१} क + कोज्या^{-१}(क) = $\frac{\pi}{२}$, छेज्या^{-१}(क) +

कोछेज्या^{-१}(क) = $\frac{\pi}{२}$ व स्पज्या^{-१} क + कोस्पज्या^{-१} क

= या π सारख्या यथार्थ असल्याचे तेव्हांच समजून,

येणारे आहे प्रधान किंमत व इतर किंमती या दोहोरीहि

कर्तव्य असल्याकारणाने त्यांच्यामधाल भेदाविव्करण कर-

ण्याचा प्रसंग येईल तेव्हांच वर सुचविलेली दोन भिन्न निदर्शके

उपयोगांत आणली जातात. अन्यप्रसंगी भुज्या^{-१}(क) वगैरेचा अर्थ त्यांच्या प्रधान किंमतीच होत अशी रूढी आहे.

विपरीत राशींच्या अनंत किंमती असतात हे पुढील

आकृतीतील 0 प मापनपरिमाण समजू; मग क धन असेल तर 0 अ = क घेऊन $y = 0$ याला अ मधून समांतर काढतां 0 य व 0 य या दोन्ही परिपूरक कोणांची भुज्या क असल्याचे समजून येते. म्हणून या प्रत्येकापासून $२p\pi$ मिळवून अगर उणे करून दोन अनंत श्रेणी प्राप्त होतात. क ऋण असेल तेव्हां 0 आ विरुद्ध दिशेने घेऊन पूर्ववत् दोन श्रेणी प्राप्त होतात.

या ठिकाणी (आकृति नं. ४२ पहा) 0 अ व 0 आ भुजाक्षावर घेऊन पूर्ववत् आकृती पूर्ण केल्यास श व -श असे कोण निघतात व त्यांवरून $२p\pi$ मिळवून अगर वजा करून २ अनंतश्रेणी उपलब्ध होतात.

p फं या व्यासाच्या अग्रांतून (आ. नं. ४४ पहा) त्याला दोन क लांबीचे लंब उभारले असतां श व श + १८० अशी कोणनिष्पत्ति होते व पूर्ववत् $२p\pi$ मिळवून अगर वजा करून सर्व कोण उपलब्ध होतात.

योग व घात सूत्रां वि प र्थी.—ही सूत्रे वर एके ठिकाणी विवरण केलेल्या प्रत्येकालाच्या उपपत्तीच्या साहाय्याने, टॉलेमीच्या भूमितीतील विख्यात सिद्धांताच्या आधारेने व भूमिति व त्रिकोणमिति यांच्या अगदी मूलभूत अशा कल्पनांच्या आधारेने निर्माण करता येतात. परंतु प्रथमोक्त पद्धतीनेच ही सूत्रे कोणांच्या सर्वसामान्य परिमाणांना लागू असल्याचे सिद्ध करितां येते. इतर पद्धतीत कोण विवाक्षित मर्यादेषां(म्हणजे काटकोणापेक्षां) मोठे नाहींत असे गृहीत धरूनच तीं सूत्रे प्रस्थापित करितां येतात व नंतर कोण मर्यादेषां विशाल आहेत असे मानले तरी त्यायोगे सूत्रांना हरताळ लागत नाहीं. अतएव तीं सर्व परिमाणांच्या कोणांना सारखीच लागू असतात असे अनुमानाने ठरवितां येते.

य०र व र०ल हे धन दिशेने निर्माण केलेले (= श व प) कोणतेहि दोन कोण आहेत (आ. नं. ४५ पहा). अतएव $y = 0$ हा त्यांच्या बेरजे (= श + प) समान आहे. सबब 0 क या रेषेचा 0 य या रेषेवरील प्रत्यालेख 0 क \times कोज्या (श + प) एवढा असणार. तसाच तो 0 क' व क' क यांच्या म्हणजे 0 क च्या 0 र वरील प्रत्यालेखांच्या 0 य या रेषेवरील प्रत्यालेखांच्या बेरजेसमानहि असणार. परंतु 0 क' = 0 क \times कोज्याप व क' क = 0 क \times भुज्याप.

शेवटीं 0 क' हा 0 र वरील प्रत्यालेख असल्याने त्याचा 0 य वरील प्रत्यालेख 0 क' \times कोज्याश असतो व क' क, 0 र याला धन दिशेने लंब असल्याकारणाने तिचा प्रत्यालेख क' क \times कोज्या (श + ९०) अतएव 0 क कोज्या (श + प) = 0 क कोज्याश कोज्याप + 0 क कोज्या (श + ९०) \times भुज्याप

\therefore कोज्या (श + प) = कोज्याश कोज्याप — भुज्याश भुज्याप हे सूत्र कोणत्याहि दोन कोणांना सारखीच लागू असल्याने प बदल — प योजला तरी त्यामुळे सूत्राला प्रत्यवाय येण्याचे प्रयोजन नाहीं. किंवा

0 र पासून ऋण दिशेने भ्रमणाने — प हा कोण निर्माण करून

०ल ही चलरेषा प्राप्त झाली असेल तर वर निर्देश केलेल्या पद्धतीचा अवलंब केल्याने कोज्या(श-प) = कोज्याशकोज्याप + भुज्याशभुज्याप या प्रकारचें सूत्र स्वतंत्रपणे प्रस्थापित करता येते.

वरील आकृतीतील ०क ०क आणि कंक यांचे ०य ला धन दिशेने लंब अशा रेषेवर प्रत्यालेख घेतल्याने भुज्या(श+प) = भुज्याशकोज्याप + कोज्याशभुज्याप असे सूत्र उपलब्ध होते. शेवटी भुज्या(श-प) याचा विस्तार, कोज्या(श-प) याचा विस्तार ज्या मार्गांनी करता येतो त्याच मार्गांनी करता येण्यासारखा आहे व तो भुज्याशकोज्याप-कोज्याशभुज्याप आहे.

(आ) टॉलेमीसिद्धांत—वृत्तांतर्गत चतुष्कोणाच्या परस्पर संमुख भुजद्वयांच्या आयतांच्या बेरजेसमान त्याच्या कर्णाचा आयत असतो. आतां (आ. नं ४६ पहा) \angle घकख = ९०-ष $\therefore \angle$ घकग = ९०-श-प.

कोणत्याही पूर्ण ज्येची किंमत व्यास \times ज्यासंमुख वृत्तपाली(परिघ) वरील कोणाची भुजज्या इतकी असल्यामुळे कघ \times खग + कख \times घग = कग \times खघ यांचे २ त्रि (त्रिज्या) \times भुज्याप \times २ त्रि \times भुज्याश + २ त्रि \times २ त्रि \times भुज्या (९०-श-प) = २ त्रि \times कोज्याश \times २ त्रि \times कोज्याप, म्हणजे कोज्या (श + प) = कोज्याशकोज्याप-भुज्याशभुज्याप असे रूपांतर होते. या आकृतीत (नं. ४७ पहा) गखघ हा कोण ९०-श+ष आहे तेव्हां वरील टॉलेमीसिद्धांताधारें कोज्या (श-प) = कोज्याशकोज्याप - भुज्याशभुज्याप ही सारणी उत्पन्न होते. बाकीच्या दोन सारण्या दिलेल्या आकृतीच्या (आ. नं. ४८ पहा) साहाय्याने प्रस्थापितां येतात.

टॉलेमीसिद्धांताधारें हीं सूत्रें निर्माण करण्यामध्ये नकळत आपण श व ष हे कोण लघु आहेत असे गृहीत धरून चालतो. तरी मर्यादित मूल्य क्षेत्रामुळे उत्पन्न होणारा गौणपणा दूर करता येतो. तो असा (आ. ४९ पहा) समजू शं = ९०+श; मग कोज्या (श + प) = -भुज्या (श+प) = -भुज्याशकोज्याश-कोज्याशभुज्याप = कोज्याश कोज्याप-भुज्याशभुज्याप. श कोण विशाल असला तरी सूत्रे अबाधित राहतात हें यावरून समजते. व याच विचारसरणीचा विस्तार केला असतां श व ष हे कोण क्वढोहि असले तरी सूत्रचतुष्टयाला यत्किंचित्हि बाध येत नाही हें कळून येईल.

$$\text{आतां स्पज्या (श + प)} = \frac{\text{स्पज्याश} + \text{स्पज्याप}}{१ + \text{स्पज्याशस्पज्याप}}$$

वरील सूत्रचतुष्टयामध्ये श + प = स व श-प = ह

$$\text{म्हणजे श} = \frac{\text{स} + \text{ह}}{२} \quad \text{व ष} = \frac{\text{स} - \text{ह}}{२} \quad \text{अशी योजना}$$

केली असतां त्यापासून बेरीज वजावार्कानें

$$\text{भुज्यास} + \text{भुज्याह} = २ \text{ भुज्या} \frac{\text{स} + \text{ह}}{२} \text{ कोज्या} \frac{\text{स} - \text{ह}}{२}$$

$$\text{भुज्यास} - \text{भुज्याह} = २ \text{ भुज्या} \frac{\text{स} - \text{ह}}{२} \text{ कोज्या} \frac{\text{स} + \text{ह}}{२}$$

$$\text{कोज्यास} + \text{कोज्याह} = २ \text{ कोज्या} \frac{\text{स} + \text{ह}}{२} \text{ कोज्या} \frac{\text{स} - \text{ह}}{२}$$

$$\text{कोज्याह} - \text{कोज्यास} = २ \text{ भुज्या} \frac{\text{स} + \text{ह}}{२} \text{ भुज्या} \frac{\text{स} - \text{ह}}{२}$$

अशीं नवीनच आणखी ४ सूत्रें निर्माण करतां येतात

हीं सूत्रें पुरोगामी प्रत्यालेख (आ. नं. ५० पहा) उपपत्तीच्या साहाय्यानेहि प्रस्थापित करतां येतात.

थ०ल = स, य०र = ह व ०र = ०ल असे कल्प मग ०व हा लंब रलचे सम विभाग करतो व तो ०य आणि ०र या रेषांशी अनुक्रमे $\frac{\text{स} + \text{ह}}{२}$, $\frac{\text{स} - \text{ह}}{२}$ हे कोण करतो.

आतां ०व चा प्रत्यालेख ०ल, लव तसेंच ०र, रव यांच्या प्रत्यालेखासमान असतो व पुन्हां रव = लव. म्हणून २०व चा प्रत्यालेख ०ल, ०र यांच्या प्रत्यालेखांच्या बेरजेसमान असणार हें स्पष्ट आहे. तेव्हां हे प्रत्यालेख ०य या रेषेवर घेतल्यास

$$\begin{aligned} ०ल \text{ कोज्यास} + ०र \text{ कोज्याह} &= २ ०व \text{ कोज्या} \frac{\text{स} + \text{ह}}{२} \\ &= २०र \text{ कोज्या} \frac{\text{स} - \text{ह}}{२} \text{ कोज्या} \frac{\text{स} + \text{ह}}{२} \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{म्हणजे कोज्यास} + \text{कोज्याह} &= २ \text{ कोज्या} \frac{\text{स} + \text{ह}}{२} \text{ कोज्या} \\ &\frac{\text{स} - \text{ह}}{२} \end{aligned}$$

०र, ०व आणि ०ल, लव यांच्या प्रत्यालेखांच्या बेरजे-ऐवजी त्यांचें अंतर काढल्यास तें रलच्या प्रत्यालेखासमान असणार हें उघड आहे व पूर्वीक पद्धतीने त्यापासून

$$\text{कोज्याह} - \text{कोज्यास} = २ \text{ भुज्या} \frac{\text{स} + \text{ह}}{२} \text{ भुज्या} \frac{\text{स} - \text{ह}}{२}$$

अशी सारणी प्राप्त होते. उपर्युक्त प्रत्यालेख ०य वर घेण्या-ऐवजी तिला लंब अशा रेषेवर घेतलें असतां राहिलेल्या दोन सारण्या उपलब्ध होतात.

कोणद्वयांच्या बेरजेच्या भुज्याकोज्या काढण्याच्या पद्धतीच्या पुनः पुनर्योजनेने ३ अगर अधिक कोणांच्या बेरजेच्या भुज्याकोज्याहि मिश्र करतां येतात. कारण भुज्या (श + प + स) = ३ भुज्याश कोज्यापकोज्यास

-II भुज्याश

$$= II \text{ कोज्याश (} \equiv \text{ स्पज्याश} - II \text{ स्पज्याश)}$$

\equiv सर्वधन = (यापुढील तत्सदृश राशींची बेरीज या चिन्हांने समजावी).

II = सर्वघात (या चिन्हापुढील तत्सदृश सर्व राशींचे हें द्योतक आहे).

$$व कोज्या (श + प + स) = II कोज्याश (१ - II_१ स्पज्याश स्पज्याप)$$

$$तसेच भुज्या (श + प + स + ह) = II कोज्याश (II_१ स्पज्याश - II_२ स्पज्याश स्पज्याप स्पज्यास)$$

$$व कोज्या (श + प + स + ह) = II कोज्याश (१ - II_१ स्पज्याश स्पज्याप - II_२ स्पज्याश)$$

या विस्तारावरून उत्तरोत्तर अधिकाधिक कोणांच्या वेरजेच्या भुज्या अगर कोज्यांचे विस्तार अनुमानाने ठरवू लागल्यास ते

$$प = ग$$

$$भुज्या (श_१ + श_२ + \dots + श_n) = II कोज्याश (१ - II_१ + II_२ - \dots)$$

$$व कोज्या (श_१ + श_२ + \dots + श_n) = II कोज्याश (१ - II_२ + II_३ - \dots)$$

असणार हे सहज कळून येईल. समजू. पूर्वोक्त पद्धतीच्या पुनर्योजनेनेच हे प कोणांच्या वेरजेच्या भुज्या व कोज्यांचे विस्तार प्राप्त झाले आहेत.

$$मग कोज्या (श_१ + \dots + श_n + श_{n+१}) = कोज्या (श_१ + \dots + श_n) कोज्याश ग + १ - भुज्या (श_१ + \dots + श_n) भुज्याश ग + १$$

$$= \frac{प = ग}{प = १} II कोज्याश (१ - II_२ + II_३) \dots कोज्याश ग + १$$

$$- II कोज्याश (II_१ - II_३ + II_५ \dots) भुज्याश ग + १$$

$$= II कोज्याश (१ - II_२ + II_३ \dots)$$

$$प = १$$

$$ग + १$$

$$- II कोज्याश [(स्पज्याश ग + १ (II_१ - II_३ + II_५ \dots))]$$

$$प = ग$$

[आतां येथे ग + १ कोणांपैकी प्रत्येक वेळीं प कोण घेऊन त्यांच्या स्पज्यांच्या घातांच्या वेरजेला II कोज्या या चिन्हाने दर्शविण्याचा संकेत मान्य केल्यास]

$$= \frac{ग + १}{१} II कोज्याश \left\{ १ - (II_२ + II_३ स्पज्याश ग + १) + (II_४ + II_५ स्पज्याश ग + १) - \dots \right\}$$

$$= \frac{ग + १}{१} II कोज्याश \left\{ १ - II_२ + II_३ \dots \right\}$$

$$याच पद्धतीने भुज्या (श_१ + \dots + श_n + १)$$

$$\frac{ग + १}{१} II कोज्याश \left\{ II_१ - II_३ + \dots \right\}$$

हे सिद्ध करतां येते

आतां ग आणि ग + १ कोणांच्या भुज्याकोज्यांच्या या विस्ताराची तुलना केल्यास असे दिसून येईल की, त्यांचे विस्तार अगदीं एकजातीय असल्याने व ग कोणाचे विस्तार यथार्थ असल्यास ग + १ कोणाचेहि विस्तार यथार्थ ठरत असल्याने ग ची कोणतीहि एखादी किंमत असतां जर वरील सूत्र सत्य असतील तर त्यांपैकी एकाने अधिक एवढी किंमत असतांहि ती सत्य असतील. परंतु हीं सूत्रे गची किंमत ३ किंवा ४ असल्यास यथार्थ असतात हे आपण पाहिलेच आहे. तेव्हा किंमत ५ असली तरी सूत्रे बरोबर असली पाहिजेत, म्हणून ती ६ असतां यथार्थ असणार व यास्तव ७, ८, ९... वगैरे किंमती असतांहि सूत्रे अबाधित असणार. सारांश कोणसंख्या कितीहि असली तरी सूत्रे सारखांच सत्य ठरतात,

भुज्याकोज्यांच्या विस्तारांच्या साहाय्येने

$$स्पज्या (श_१ + श_n) = \frac{II_१ - II_३ + \dots}{१ - II_२ + II_४ \dots} \dots +$$

असे सिद्ध होते.

या तीन सारण्यांत श_१ = श_२ = \dots \dots श_n = श अशी योजना केल्यास

$$कोज्यागश = कोज्या श - \frac{ग(ग-१)}{२!} कोज्या ग-२ श \times भुज्या श + \dots \dots$$

$$भुज्यागश = \frac{ग}{१!} कोज्या श - \frac{ग(ग-१)(ग-२)}{३!} \times$$

$$\frac{ग-२}{२!} कोज्याश भुज्याश + \dots$$

$$स्पज्यागश = \left\{ \frac{ग}{१!} स्पज्याश - \frac{ग(ग-१)(ग-२)}{३!} स्पज्या श + \dots \dots \right\}$$

$$\left\{ \div १ - \frac{ग(ग-१)}{२!} स्पज्या श \dots \dots \right\}$$

$$कोज्याश = कोज्या श - \frac{श}{२!} - भुज्या श - \frac{श}{२} = १ -$$

$$२ भुज्या श - २ कोज्या श - १$$

II कोज्याश = दिलेल्या ग कोणांच्या स्पज्यांपैकी प्रत्येक वेळीं प घेऊन त्यांच्या घातांची वेरजे असे गृहीत धरले आहे.

१-२-३-४-ग या पहिल्याच प पूर्णांकाच्या घाताला परंपरित ग अशा संज्ञा आहे व तो ग ! या चिन्हाने व्यक्त करण्याचा परिपाठ आहे.

$$\text{तेव्हां भुज्या } \frac{श}{२} = \pm \sqrt{\frac{१ - \text{कोज्याश}}{२}} ; \text{ कोज्या } \frac{श}{२} =$$

$$\pm \sqrt{\frac{१ + \text{कोज्याश}}{२}} ; \text{ स्पज्या } \frac{श}{२} = \pm \sqrt{\frac{१ - \text{कोज्याश}}{१ + \text{कोज्याश}}}$$

या सारण्यांवरून भुज्या $\frac{श}{२}$ व कोज्या $\frac{श}{२}$ यांच्या किंमती

संदिग्ध निघणें अपरिहार्य आहे. ही संदिग्धता शच्या परि-
माणाच्या अव्यक्ततेमुळे आहे व शचें परिमाण समजलें
असतां ती दूर करतां येण्यासारखी आहे. $(प+१)\pi >$
 $\frac{श}{२} > प\pi$ असल्यास व प सम $(= २क,)$ असल्यास

म्हणजे $\frac{श}{२}$ चा चलभुज प्रथम अगर द्वितीय पादांत अस-
ल्यास त्याची भुज्या धन असते. पण प विषम $(= २क+१)$
असतो तेव्हां भुज्या ऋण असते यास्तव

पची किंमत $प+१ > \frac{श}{२\pi} > प$ यावरून काढल्यास

भुज्या $\frac{श}{२}$ ची किंमत $(-१)^प \sqrt{\frac{१ - \text{कोज्याश}}{२}}$ समान असते असें

समजण्यास प्रत्यवाय नाही. कारण प सम असतां हा राशि
धन वनतो पण विषम असल्यास तो ऋण वनतो.

कोज्या $\frac{श}{२}$ ची किंमत ठरवितांना चलभुज ४ व १ पादांत
पडतो किंवा २ व ३ पादांत पडतो त्याप्रमाणें ती धन किंवा
ऋण असते म्हणजे

$प\pi + \frac{\pi}{२} > \frac{श}{२} > प\pi - \frac{\pi}{२}$ मध्ये प सम असेल किंवा

विषम असेल त्याप्रमाणें ती धन किंवा ऋण असणार. म्हणून

वरील संबंधावरून पची किंमत काढली आहे असें मानल्यास

कोज्या $\frac{श}{२}$ ची किंमत $(-१)^प \sqrt{\frac{१ + \text{कोज्याश}}{२}}$ आहे असें

समजल्यास आपत्ति नाही.

शेवटीं $\frac{श}{२}$ चा चलभुज १ किंवा ३ या पादांत पडतो

अगर २ किंवा ४ पादांत पडतो त्याप्रमाणें त्याची स्पर्शज्या
धन किंवा ऋण असते म्हणजे—

$प+१ > \frac{श}{२\pi} > \frac{प}{२}\pi$ यामध्ये किंवा $प+१ > \frac{श}{\pi} > प$
यामध्ये प सम अगर विषम असेल त्याप्रमाणें स्पर्शज्या
धन अगर ऋण असते म्हणजे—

$$\text{स्पर्शज्या } \frac{श}{२} = (-१)^प \sqrt{\frac{१ - \text{कोज्याश}}{१ + \text{कोज्याश}}}$$

भुज्येच्या साहाय्याने कोणाचाच गुणोत्तर खालील पद्ध
तीने निश्चित करतां येतात.

$$१ + \text{भुज्याश} = \text{भुज्या } \frac{श}{२} + \text{कोज्या } \frac{श}{२} + २\text{भुज्या } \frac{श}{२} \text{ कोज्या } \frac{श}{२}$$

$$= \left\{ \text{भुज्या } \frac{श}{२} + \text{कोज्या } \frac{श}{२} \right\}^२$$

$$\therefore \text{भुज्या } \frac{श}{२} + \text{कोज्या } \frac{श}{२} = \pm \sqrt{१ + \text{भुज्याश}}$$

$$\text{तसेच भुज्या } \frac{श}{२} - \text{कोज्या } \frac{श}{२} = \pm \sqrt{१ - \text{भुज्याश}}$$

$$\text{आतां भुज्या } \frac{श}{२} + \text{कोज्या } \frac{श}{२} =$$

$$\sqrt{२} \left\{ \text{भुज्या } \frac{श}{२} \text{ कोज्या } ४५ + \text{कोज्या } \frac{श}{२} \text{ भुज्या } ४५ \right\}$$

$$= \sqrt{२} \text{भुज्या } \left\{ \frac{श}{२} + \frac{\pi}{४} \right\}$$

$$\text{व } (प+१)\pi > \frac{श}{२} + \frac{\pi}{४} > प\pi \text{ म्हणजे}$$

$$प+१ > \frac{श}{२\pi} + \frac{१}{४} > प \text{ यामध्ये प सम अथवा विषम असेल}$$

त्याप्रमाणें भुज्या $\frac{श}{२} + \frac{\pi}{४}$ धन अगर ऋण असते म्हणजे

$$\text{भुज्या } \frac{श}{२} + \text{कोज्या } \frac{श}{२} = (-१)^प \sqrt{१ + \text{भुज्याश}}$$

(अ) असें समजल्यास प्रत्यवाय नाही व त्याच विचार-
सरणीनें $(क+१)\pi > \frac{श}{२} - \frac{\pi}{४} > क\pi$ किंवा

$$क+१ > \frac{श}{२\pi} - \frac{१}{४} > क \text{ यांत क सम अथवा विषम असेल}$$

त्याप्रमाणें भुज्या $\frac{श}{२} - \frac{\pi}{४}$ धन अथवा ऋण असणार

$$\text{म्हणजे भुज्या } \frac{श}{२} - \text{कोज्या } \frac{श}{२} =$$

$(-१)^क \times \sqrt{१ - \text{भुज्याश}}$ (आ) असणार असें मान-
ल्यास हरकत नाही.

आतां (अ) व (आ) वरून—

$$२ \text{ भुज्या } \frac{श}{२} = (-१)^प \sqrt{१ + \text{भुज्याश}}$$

$$+ (-१)^क \sqrt{१ - \text{भुज्याश}}$$

$$\text{व } २ \text{ कोज्या } \frac{श}{२} = (-१)^प \sqrt{१ + \text{भुज्याश}}$$

$$- (-१)^क \sqrt{१ - \text{भुज्याश}}$$

शचें परिमाण माहीत असतां हीं सूत्रें तेव्हांच उपलब्ध
होतात.

पूर्वोक्त सिद्ध केल्याप्रमाणे $(p+1) > \frac{a}{2} + \frac{1}{4} > p$ यामध्ये

प सम अगर विषम असेल त्याप्रमाणे भुज्या $\frac{a}{2} +$

कोज्या $\frac{a}{2}$ धन किंवा ऋण असणार; म्हणजे $\frac{a}{2}$ चा चलभुज

यावत्काल ऋण 85° पासून धन 93.5° एवढ्या अवकाशांत

असतो तावत्काल तो धन असणार व अन्यत्र पडतो तेव्हा-

उघडच आहे-तो ऋण असणार. तसेच $\frac{a}{2}$ चा चलभुज याव-

त्काल $+85^\circ$ पासून $+22.5^\circ$ एवढ्या अवकाशांत पडतो

तावत्काल भुज्या $\frac{a}{2}$ -कोज्या $\frac{a}{2}$ हा राशिधन असतो व चल-

भुज अन्यत्र पडतो त्या वेळी तो राशि अर्थात् ऋण असणार.

स्पज्याश वरून स्पज्या $\frac{a}{2}$ ची किंमत काढतांनाहि

चिन्हांची संदिग्धता उत्पन्न होतेच, कारण स्पज्याश =

2 स्पज्या $\frac{a}{2}$ \therefore स्पज्या $\frac{a}{2} = -\text{कोस्पश} + \sqrt{\text{कोस्पश} + 1}$

$1 - \text{स्पज्या} \frac{a}{2}$

आतां $\sqrt{\text{कोस्पश} + 1}$ हा राशि कोस्पशपेक्षा मोठा

असल्यामुळे $(p+1) \frac{a}{2} > \frac{a}{2} > \frac{p}{2}$ यामध्ये प सम अगर

विषम असेल त्याप्रमाणे स्पज्या $\frac{a}{2}$ धन अगर ऋण अस-

णार म्हणजे वरील सारणीतील दक्षिण पक्षांतील करणीचे रूप

धन अगर ऋण असणार; म्हणून स्पज्या $\frac{a}{2} = -\text{कोस्पश}$

$+ (-1)^p \sqrt{\text{कोस्पश} + 1}$

त्रिकोणांचे गुणधर्म (अ)(आ. नं. ५१ पहा) - कख

ही एक ज्या आहे व प, फ हे पालाखंडांवरील प्रत्येकावर

एक असे दोन बिंदू आहेत व कग हा व्यास आहे. तेव्हां

कख = कग भुज्या कगख

= कग भुज्या कपख

= कग भुज्या कफख

(आ) कक हा कखगचा उद्भूय असल्यास त्रिकोणांचे क्षेत्रफल $\Delta = \frac{1}{2} क \times कक = \frac{1}{2} क \times ख \times भुज्याग = \frac{1}{2} क \times ग \times भुज्याख$ व म्हणून ते $\frac{1}{2} ख \times ग \times भुज्याक$ समानीह असणार.

यास्तव भुज्याक = $\frac{2\Delta}{ख \times ग}$ वैगैरे (२)

भुज्याची ही किंमत (१) मध्ये ठेवून

$\frac{क}{भुज्याक} = 2$ त्रि = $\frac{क \times ख \times ग}{2\Delta}$ \therefore त्रि = $\frac{कखग}{4\Delta}$ (३)

(इ) कखग या त्रिकोणाचा कोणताहि भुज इतर दोहोंच्या प्रत्येकांचा योग आहे असे मानण्यास कसलाहि प्रत्यवाय नाही तेव्हां

$\left. \begin{aligned} क &= ख \times कोज्याग + ग \times कोज्याख \\ ख &= ग \times कोज्याक + क \times कोज्याग \\ ग &= क \times कोज्याख + ख \times कोज्याक \end{aligned} \right\} (४)$

या तीन सारण्यांनां अनुक्रमे - क, ख, ग यांनां गुणून

फलांची बेरीज केल्यास

$\left. \begin{aligned} ख^2 + ग^2 - क^2 &= 2 ख \times ग \times कोज्याक \\ म्हणून ग^2 + क^2 - ख^2 &= 2 ग \times क \times कोज्याख \\ क^2 + ख^2 - ग^2 &= 2 क \times ख \times कोज्याग \end{aligned} \right\} (५)$

यापैकी पहिल्या सारणीच्या आधारे

भुज्याक = $1 - कोज्याक = (1 + कोज्याक) \times (1 - कोज्याक)$

[आतां क + ख + ग = २ यु (= युति, योग) असा संकेत स्वीकारल्यास]

= $\frac{४ यु (यु-क) (यु-ख) (यु-ग)}{ख^2 \times ग^2}$

म्हणून भुज्याक = $\frac{२ \sqrt{यु (यु-क) (यु-ख) (यु-ग)}}{ख ग}$

परंतु (२) वरून = $\frac{२ \Delta}{ख ग}$

अतएव $\Delta = \sqrt{यु (यु-क) (यु-ख) (यु-ग)}$ (६)

या सारणीचे स्पष्टीकरण आर्यभटाने पुढील गतांत केले आहे.

"सर्व भुजैक्यंदलितं चतुःस्थितैर्वाहुभिः क्रमाद्ब्रहितम् । तद्घातपदं त्रिभुजे क्षेत्रे स्पष्टं फलं भवति॥"

पुन्हां कोज्या $\frac{क}{२} = \sqrt{\frac{१ + कोज्याक}{२}}$

भुज्या $\frac{क}{२} = \sqrt{\frac{१ - कोज्याक}{२}}$

व स्पज्या $\frac{क}{२} = \sqrt{\frac{१ - कोज्याक}{१ + कोज्याक}}$

$\frac{क}{भुज्याक} = \frac{ख}{भुज्याख} = \frac{ग}{भुज्याग} = २$ त्रि. (१)

$$\left. \begin{aligned} \text{म्हणून भुज्या } \frac{क}{२} &= \sqrt{\frac{(यु-ख)(यु-ग)}{खग}} \\ \text{भुज्या } \frac{ख}{२} &= \sqrt{\frac{(यु-ग)(यु-क)}{गक}} \\ \text{भुज्या } \frac{ग}{२} &= \sqrt{\frac{(यु-क)(यु-ख)}{कख}} \end{aligned} \right\} (७)$$

$$\left. \begin{aligned} \text{कोज्या } \frac{क}{२} &= \sqrt{\frac{यु(यु-क)}{खग}} \text{ वगैरे} \\ \text{व स्पज्या } \frac{क}{२} &= \sqrt{\frac{(यु-ख)(यु-ग)}{यु(यु-क)}} \text{ वगैरे} \end{aligned} \right\} (८)$$

(ई) त्रिकोणसाधन नामक खंडांत त्रिकोणाचे दोन भुज व तदंतर्गत कोण दिलेले असतां अन्यतर कोण निश्चित करतांना पुढील सूत्रांचा फार उपयोग होतो.

$$\left. \begin{aligned} \text{स्पज्या } \frac{ग-ख}{२} &= \frac{ग-ख}{ग+घ} \text{ कोस्पज्या } \frac{क}{२} \text{ वगैरे} \end{aligned} \right\} (१०)$$

क केंद्र कल्पून कख त्रिज्येने काढलेलें वृत्त (आ. ५२ पहा) कगला घड येथें छेदते असें समजूं व घमधून खडला समांतर काढलेली रेषा कगला चमधर्ये छेदते असें समजूं, मग
गड = कख + कग = ख + ग व घ = ग - ख

$$\angle घखच = \frac{ग-ख}{२}, \text{ व } \angle डखघ = \angle खघच = ९०^\circ \text{ म्हणून}$$

$$\frac{गघ}{गड} = \frac{ग-ख}{ग+ख} = \frac{घच}{खड} = \frac{खघस्पज्याघखीच}{खड} = \frac{\text{स्पज्याड स्पज्याघखीच}}{\text{स्पज्या } \frac{क}{२} \text{ स्पज्या } \frac{ग-ख}{२}}$$

$$\text{म्हणून स्पज्या } \frac{ग-ख}{२} = \frac{ग-ख}{ग+ख} \text{ कोस्पज्या } \frac{क}{२}$$

(उ) त्रिकोणांतर्गत वृत्ताचा केंद्र म हा कखग या शीर्षांना सांधला असतां जे त्रिकोण प्राप्त होतात त्या सर्वांचे उच्चूर्य वृत्तत्रिज्यातुल्य असतात तेव्हां

$$\Delta = \frac{१}{२} क \times त्रि + \frac{१}{२} ख \times त्रि + \frac{१}{२} ग \times त्रि = त्रि \times यु$$

$$\therefore त्रि = \frac{\Delta}{यु} \quad (११)$$

आतां घडच हे भुजांती वृत्ताचे स्पर्शबिंदू कल्पित्यास खघ = खड = यु - ख वगैरे म्हणून

$$\begin{aligned} त्रि &= (यु-क) \text{ स्पज्या } \frac{क}{२} = (यु-ख) \text{ स्पज्या } \frac{ख}{२} \\ &= (यु-ग) \text{ स्पज्या } \frac{ग}{२} \text{ शेंवटीं } क = खग = खघ + घग = \\ &\quad त्रि \times \text{कोस्प } \frac{ख}{२} + त्रि \times \text{कोस्प } \frac{ग}{२} \quad (१२) \end{aligned}$$

$$\therefore त्रि = ४ त्रि \times \text{भुज्या } \frac{क}{२} \text{ भुज्या } \frac{ख}{२} \text{ भुज्या } \frac{ग}{२} \quad (१३)$$

(ऊ) मच्या ऐवजीं बहिर्गत वृत्तांचे केंद्र म, म_१, म_२ हे शीर्षांना सांधून वरील पद्धतीचा अवलंब केल्यास

$$त्रि_१ = \frac{\Delta}{यु-क}; त्रि_२ = \frac{\Delta}{यु-ख}; त्रि_३ = \frac{\Delta}{यु-ग} \text{ अशीं सूत्रे प्राप्त होतात.}$$

तसेच घ, ड, च, वगैरे हे त्यांचे स्पर्शबिंदू कल्पित्यास
कच = कड = यु म्हणून त्रि_१ = यु स्पज्या $\frac{क}{२}$ }
तसेच त्रि_२ = यु स्पज्या $\frac{ख}{२}$ } (१५)
व त्रि_३ = यु स्पज्या $\frac{ग}{२}$ }
शेंवटीं त्रि_१ = ४ त्रि भुज्या $\frac{क}{२}$ कोज्या $\frac{ख}{२}$ कोज्या $\frac{ग}{२}$ }
वगैरे. } (१६)

(क) कक, खख, गग हे भुजांना लंब आहेत व प हा त्यांचा संपातबिंदू आहे. मग गखगख, पकगख वगैरे चतुष्कोण वृत्तांतर्गत होण्याजोगे असल्याकारणानें पादोत्पन्न त्रिकोणाचे कोण अनुक्रमे १८०-२क, १८०-२ख व १८०-२ग व भुज अनुक्रमे क × कोज्याक, ख × कोज्याख, ग × कोज्याग असतात. या लंबीय त्रिकोणाचे अवयव याप्रमाणें निर्णयित झाल्यावर त्याच्या लंबीय त्रिकोणाचे अवयवहि ठराविणें फारसें कठिण नाहीं.

(क) म व म हे परिवृत्त व अंतर्वृत्त यांचे केंद्र आहेत (आ. नं. ५३ पहा). मम ही रेषा परिवृत्ताला पफ मधर्ये छेदते. अतएव मप × मफ = मक × मव पण, मप × मफ = मप^२ - मम^२ = त्रि^२ - मम^२ व मक = त्रि × कोज्याक व मव = गव = २ त्रि भुज्या $\frac{क}{२}$

$$\therefore त्रि - मम = मक \times मव = २ त्रि त्रि.$$

$$\therefore मम = त्रि - २ त्रि त्रि \text{ तसेच } मम = त्रि + २ त्रि त्रि, \text{ वगैरे.} \quad (१७)$$

कखगघ हा एक चतुष्कोण आहे (आ. ५४ पहा) व समजून $\angle घकख + \angle खगघ = २ \angle श$ व चतुष्कोणाचें क्षेत्रफळ Δ आहे मग $२ \Delta = \frac{१}{२} क \times घ$ भुज्या $\frac{क}{२} + \frac{१}{२} ख \times ग$ भुज्या $(२ श - क)$ आणि $\frac{१}{२} (क + घ - ख - ग) = क \times घ$ कोज्या $क - ख \times ग$ कोज्या $(२ श - क)$.

आतां या दोन्ही सारण्यांतील पक्षांचे वर्ग करून बेरीज केल्यावर

$$४ \Delta^२ + \frac{१}{४} (क + घ - ख - ग)^२ = क^२ \times घ^२ + ख^२ \times ग^२ - २ कखगघ कोज्या २ श.$$

$$= (क \times घ + ख \times ग)^२ - ४ कखगघ (१ + कोज्या २ श)$$

$$\therefore ४ \Delta^२ = \frac{१}{४} (क + घ - ख - ग)^२ - (क \times घ + ख \times ग)^२ - ४ कखगघ कोज्या २ श$$

[आतां येथें क + ख + ग + घ = २ यु अशी योजना मान्य केल्यास]

$$= ४ (यु-क) (यु-ख) (यु-ग) (यु-घ) - ४ कखगघ कोज्या २ श.$$

$$\therefore \Delta = \sqrt{(यु-क) (यु-ख) (यु-ग) (यु-घ) - कखगघ कोज्या २ श} \quad (१८)$$

चतुष्कोण वृत्तांतर्गत असता तर २ श = १८० असेते व मग

$$\Delta = \sqrt{(यु-क) (यु-ख) (यु-ग) (यु-घ) - कखगघ कोज्या २ श} = \sqrt{(क + घ - ख - ग)^२} = कोज्या क (कघ + खग)$$

$$\text{म्हणजे कोज्याक} = \frac{क^2 + ध^2 - ख^2 - ग^2}{२ (कध + खग)} \left\{ \text{असतात (२०)} \right.$$

$$\text{व त्यावरून भुज्याक} = \frac{२ \Delta}{कध + खग} \left\{ \text{वगैरे निघतात (२१)} \right.$$

तसेच चतुष्कोण वृत्तांतर्गत असतांना-कर्णांच्या वर्गांच्या किमती खघ = क^२ + ध^२ - २खघ कोज्याक

व कग^२ = क^२ + ख^२ - २कख कोज्या ख यांच्या आधारें निश्चित करतां येतात व त्या अनुक्रमे--

$$\left. \begin{aligned} & \frac{(कग + खघ) (कध + खग)}{कख + गघ} \\ \text{व} & \frac{(कख + गघ) (कग + खघ)}{कध + खग} \end{aligned} \right\} \text{असतात (२२)}$$

शेवटीं या चौकोनाच्या परिवृत्ताची त्रिज्या = $\frac{१}{२}$ खघ

$$= \frac{१}{४} \Delta \sqrt{(कख + गघ) (कध + खग) (कग + खघ)} \quad (२३)$$

हे त्रिकोणगुणधम पुरे करण्यापूर्वी आणखी एका मुद्याचा निर्देश करणें अवास्तव होणार नाहीं. वरील सर्व धर्म सर्व त्रिकोणांना लागू पडतात हे स्पष्टच आहे. तेव्हां मूलभूत त्रिकोणापासूनच काहीं विशिष्ट प्रकारां नवीन त्रिकोण उपलब्ध झालेला असेल तर त्याचेहि कोण व भुज वरील सूत्रांनीच बद्ध असावयाला पाहिजेत. यास्तव वरील प्रत्येक सूत्रापासून अशा तऱ्हेने निर्माण केलेल्या प्रत्येक त्रिकोणाच्या साहाय्याने एकेक नवीनच सूत्र उपलब्ध होणें साहजिकच आहे. उदाहरणार्थ वर (ऋ)या परिच्छेदांत सुचविल्याप्रमाणें उच्छ्रय अगर लंबविषयक त्रिकोणाचे कोण व भुज अनुक्रमें १८०-२ क वगैरे व ककोज्याक वगैरे असतात. तेव्हां क = ख^२ + ग^२ - कखकोज्याक सूत्राधारे क कोज्या क = ख^२ कोज्याख + ग^२ कोज्याग + २ खगकोज्याखकोज्यागकोज्या२क असे सूत्र निर्माण करतां येतें. तसेच तन्निर्दिष्ट मार्गाचा पुन्हां पुन्हां अवलंब केल्याने प या उच्छ्रयत्रिकोणाचे अवयव

(-१)^{प-१} कोज्याक कोज्या २ क ... कोज्या^{प-१} क वगैरे असतात असे सिद्ध करतां येईल व या प्रत्येक त्रिकोणापासून अनेक सूत्रे निर्माण करतां येण्यासारखी आहेत.

अंतर्गत वर्तुलाच्या स्पर्शाबिंदूचा एक त्रिकोण होऊं शकतो. नंतर याला अंतर्गत अशा वृत्ताच्या त्याच्या भुजांशी स्पर्शाबिंदूचा दुसरा त्रिकोण निर्माण करतां येतो. यापासून तिसरा असे परंपरेने पवेळां केल्यास त्या त्रिकोणाचे अवयव

$$\frac{\pi}{३} + (-२)^{-१} (क - \frac{\pi}{३}) \text{ वगैरे असतात. यांपासून}$$

आणखी सूत्रे प्रस्थापित करणें सुलभ आहे.

याच विचारसरणीचा विस्तार केला तर त्रिकोणांच्या कोणांचे कोणत्याहि संबंधांमध्ये कखग बद्दल अनुक्रमें अक + अख इग, इक + अख + अग व अग + इख + अग

हे राशी ठेविले तरी उत्पन्न होणाऱ्या संबंधांत काहीं विसंगतता उद्भवत नाहीं; मात्र अ + आ + इ + १ ही ६ ची धन अगर ऋण कोणती तरी पूर्ण पट असावयाला पाहिजे व शेवटीं सूत्रांत भुज्यांचा धनर्णव्यत्सास म्हणजे त्यांची चिन्हे बदलावयाला पाहिजेत. कारण या कोणांना क^२ ख^२ ग^२ या संज्ञा दिल्या तर

$$२\pi - क + २\pi - ख + २\pi - ग = १८०^\circ \text{ तेव्हां}$$

भुज्या २ π -क = -भुज्याक व वकोज्या २ π -क = कोज्याक यावरून भुज्यांची चिन्हे बदलण्याचें प्रयोजनहि कळून येईल.

त्रिकोण सा धन.—त्रिकोणाचा एक कोण काटकोण असतो तेव्हां दिलेल्या आणखी दोन अवयवांच्या किमतीवरून शेष अवयव निश्चित करण्याच्या रीती फारच सुगम असल्यामुळे त्यांचें स्पष्टीकरण करण्याचें प्रयोजनच रहात नाहीं. अन्य त्रिकोणांचे अवयवत्रय दिलें असतां शेपावयवसाधन करतांना ५ भिन्न प्रकार उद्भवतात.

(१) दिलेले अवयव तिन्ही भुज असतील त्यावेळीं:—

$$\text{स्पज्या } \frac{क}{२} = \frac{1}{\sqrt{यु(य-क)}} \frac{(यु-ख)(यु-ग)}{यु(य-क)} \text{ वगैरे सूत्रे घातांक}$$

गणताला फार सोयीचीं असल्यामुळे त्यांच्याच साहाय्याने भुजांच्या किमती काढण्याचा परिपाठ आहे. कारण घातांकगणना करतां यांच्यावर संस्कार केले असतां त्यांची

$$\text{कोषा स्पज्या } \frac{क}{२} = १ + \frac{१}{२} घा (यु-ख) +$$

$$\frac{१}{२} घा (यु-ग) - \frac{१}{२} घा यु - \frac{१}{२} घा (यु-क)$$

वगैरे रूपांतरे होतात.

यांच्याप्रमाणें कोणार्धाच्या भुज्या व कोज्यांच्या किमतीवरूनहि कोणाचीं परिमाणें ठरवितां येतात. परंतु तसें करतांना क, ख, ग व यु, यु-क, यु-ख, यु-ग या सात राशींचे घातांक पाहावे लागतात व स्पज्यांवरून कोण काढतांना अवध्या ४ च म्हणजे यु, यु-क, यु-ख, यु-ग एवढ्याच राशींचे घातांक पाहूनहि काम भागते.

(२) भुजद्वय व तदंतर्गत कोण दिले असतां:—समजुं

ख, ग व क दिले आहेत—ख+ग = १८०-क. तेव्हां खगचें अंतर कळेल तर त्यांचें सम्यग् ज्ञान होऊं शकेल व हे अंगर

$$\text{स्पज्या } \frac{ग-ख}{२} = \frac{ग-ख}{ग+ख} \text{ कोस्पज्या } \frac{क}{२} \text{ पासून घातांक}$$

गणना करतां आवश्यक ते संस्कार केल्याने त्यांचें जें रूपांत होतें त्याच्या साहाय्याने निश्चित करतां येतें. हे रूपांतर म्हणजे

$$\text{कोषा स्पज्या } \frac{ग-ख}{२} = घा (ग-ख) - घा (ग+ख)$$

$$+ \text{कोषा कोस्पज्या } \frac{क}{२}$$

घा = घातांक, जसें घा (यु-ख) = लॉग (एस-बी). कोषा - कोष्टकगतघात.

क व ख या कोणांची याप्रमाणे निष्पत्ति झाल्यावर

$$\frac{\text{ख}}{\text{भुज्याख}} = \frac{\text{क}}{\text{भुज्याक}} \text{ अथवा}$$

घाक = घाख + कोधाभुज्याक - कोधाभुज्या ख या सारण्यां-
वरून कचीहि किंमत काढतां येते.

(३) भुजद्वय व अन्यतरसंमुख कोण दिले असतां खालील
विविध प्रकार उत्पन्न होतात (आ. ५५ पहा). समजू ख,
ग व \angle ख हे अवयव दिलेले आहेत.

प्रारंभी \angle ख लघु आहे असे कल्पू मग

$$\text{भुज्या ग} = \frac{\text{ग}}{\text{ख}} \text{भुज्या ख.}$$

आतां (अ) जांपर्यंत ख $<$ ग भुज्याख तोंपर्यंत

$\frac{\text{ग}}{\text{ख}}$ भुज्या ख याची किंमत १ पेक्षा अधिक निघत असल्या-

कारणाने ग या कोणाची यथातथ्य (यथार्थ) किंमत निघत
नाहीं. म्हणजे या परिस्थितीत त्रिकोणच शक्य नसतो.

कारण क याला केंद्र कल्पून ख त्रिज्येने वृत्त काढले
असतां तें ख घ या पदाला छेदीतच नाही. तर त्याच्यावरच
रहाते.

(आ) ख = ग भुज्या ख असल्यास हें वृत्त खघला
घ येथे स्पर्श करतें व त्यामुळे एकच त्रिकोण प्राप्त होतो
व तोहि पण काटकोणत्रिकोण असतो.

(इ) ख $>$ ग भुज्या ख असतो त्यावेळीं $\frac{\text{ग}}{\text{ख}}$ भुज्याख
एकापेक्षा कमी होत असल्याने गच्या अन्योन्यपरि-
पूरक अशा दोन किंमती निर्घू शकतात. परंतु या दोन्ही
किंमती प्राह्य असतातच असे एवढ्यावरूनच सांगतां येत
नाहीं.

समजू ख $<$ ग मग \angle ख, $<$ \angle ग, व पूर्वकोण लघु
असल्याने उत्तरोक्त कोणाच्या दोन्ही किंमती प्राह्य असतात
व हें वरील आकृतीवरून कळण्यासारखे आहे कीं ख $<$ ग
असल्यास कखग, कखग, असे दोन त्रिकोण प्राप्त होतात.

जेव्हां ख = ग तेव्हां \angle ख = \angle ग म्हणजे गची
एकच किंमत शक्य असते व शिवाय तेव्हां त्रिकोण सम-
द्विभुज असतो.

शेवटीं ख $>$ ग असल्यास \angle ख $>$ \angle ग परंतु
पूर्वोक्त कोण लघु असल्यामुळे उत्तरोक्त कोणहि लघूच
असला पाहिजे. म्हणजे गच्या दोन किंमतीपैकी विशाल
किंमत त्याज्य होय. यास्तव याहि परिस्थितीत एकच
त्रिकोण साध्य होतो.

\angle ख काटकोण असल्यास गपेक्षां ख मोठा पाहिजे व
तो तसा असला तर एक त्रिकोण शक्य असतो.

शेवटीं \angle ख विशाल असेल तर तो \angle गपेक्षां मोठा
असणार हें उघड आहे कारण एकाच त्रिकोणांत २ विशाल
कोण संभवत नाहींत अतएव ग कोणाची लघु किंमत

तेवढाच प्राह्य असते. यास्तव एकच त्रिकोण संभवतो.
दुसऱ्या प्रकारामध्ये त्रिकोणसाधन इतर प्रकारांप्रमाणे सुलभ
रीतीने करतां येत नाहीं. व इ (य) या पोटप्रकारांत तर
त्रिकोणद्वयांचीच निष्पत्ति होत असल्याने म्हणजे त्यांपैकी
कोणता त्रिकोण प्राह्य करावयाचा हा संशय उपस्थित
होत असल्यामुळे या प्रकाराला संदिग्ध प्रकार अशी संज्ञा
आहे.

(४) कोणद्वय व कोणताहि एक भुज हे दिले असतां
तत्क्षणांच तिसरा कोण काढतां येतो आणि नंतर

$$\frac{\text{क}}{\text{भुज्याक}} = \frac{\text{ख}}{\text{भुज्याख}} = \frac{\text{ग}}{\text{भुज्याग}}$$

या सारणीच्या घातांक
गणनाला उपयुक्त अशा रूपांतरावरून शेष भुजांची परिमाणे
निश्चित करण्यांत येतात.

(५) शेवटीं कोणत्रय दिले असतां भुजांची परस्पराशीं
गुणोत्तरेच फक्त ठरवितां येतात यामुळे अशा वेळीं त्रिकोण-
साधन पूर्ण होऊ शकत नाहीं. व कोणताहि एक भुज विशिष्ट
परिमाणाचा धरला तर त्याला अनुरूप असे इतर दोन
भुज काढतां येतात. यास्तव असे अनंत त्रिकोण निर्माण
करतां येतात व हे त्रिकोण परस्परांनां सदृश असतात हें
सांगणें नकोच.

सरळ त्रिकोणमितीवरील हें प्रकरण संपविण्यापूर्वी
एका किरकोळ मुद्याचा थोडासा परिचय करून देणें अप्रस्तुत
होणार नाहीं, व तो म्हणजे कोणत्याहि एका लघु कोणाचे
चापीयमापनश अवलें तर भुज्या श $<$ श $<$ स्पज्याश (आ.
नं. ५६ पहा.).

कच, खघ या दोन रेषा एका वृत्ताला स्पर्श करणाऱ्या
आहेत. कख ही पूर्णज्या कयख या चापापेक्षां अर्थात
लहान असणार हें उघड आहे. व क० य (= श) हा
कोण लघु असेल तर कयख हा चाप कघ+खघे
याच्यापेक्षां लहान असतो हेंहि सिद्ध करतां येतें. परंतु स्थळ-
संकोचास्तव आपण तसे गृहीत धरूं. मग कग $<$ कय $<$ कघ

$$\text{म्हणून } \frac{\text{कग}}{\text{क}} < \frac{\text{कय}}{\text{क}} < \frac{\text{कघ}}{\text{क}}$$

म्हणजे भुज्याश $<$ श $<$ स्पज्याश
या विषमसंबंधाला भुज्याशनें भागून

$$१ < \frac{\text{श}}{\text{भुज्याश}} < \frac{१}{\text{कोज्याश}}$$

आतां श उत्तरोत्तर लहान केला गेल्यास कोज्याश वाढूं लागतें.

व शेवटीं शची किंमत जितकी शून्याच्या जवळ तितकी
कोज्याशची किंमत १ च्या जवळ. पण त्यावेळीं $\frac{१}{\text{कोज्याश}}$
ही जवळ जवळ १ च असणार म्हणून श अति सूक्ष्म म्हणजे
जवळ जवळ शून्य असतो त्यावेळीं $\frac{\text{श}}{\text{भुज्याश}}$ ची किंमत १ असते
म्हणजे श हा कोण भुज्याश तुल्य असतो असें समजावयाला

प्रत्ययाय नाहीं. तसेच कोज्याश $\left\langle \frac{\text{श}}{\text{स्पज्याश}} \right\rangle$ म्हणून श

जवळ शून्य असतो तेव्हां $\frac{\text{श}}{\text{स्पज्याश}}$ चीहि किंमत १ असते.

म्हणजे कोणाची स्पज्याहि त्याच्याबरोबर असते.

गोलीय त्रिकोणमिती.—गोलीय भूमितीतील ज्या मूलभूत स्थूल सिद्धांतांवर गोलीय त्रिकोणमितीची उभा-रणी केलेली आहे. ती स्थलसंकोचास्तव येथें प्रस्थापित करणें अनुचित असल्यामुळे जेथें जेथें त्यांचा उपयोग केला आहे तेथें तेथें त्यांचें सत्यत्व गृहीत धरलें आहे.

बृहद्वृत्ताच्या चापत्रयानें मर्यादित अशा गोलाच्या पृष्ठ-भागाला गोलीय त्रिकोण ही संज्ञा आहे. कखग असा एक त्रिकोण असल्यास खग, गक, कख यांना अभिमुख असे जे केंद्रस्थ कोण त्यांना त्रिकोणाचे भुज व खग, गक, कख यांतून जाणाऱ्या बृहद्वृत्ताच्या पातळ्यांमधील कोणांना त्याचे कोण समजण्याचा प्रघात आहे. कोणत्याहि तीन बृहद्वृत्तांचे ६ छेदबिंदू असतात. परंतु त्यायोगें सर्व गोल एकंदर ८ त्रिकोणांत विभागला जातो (आ. ५७ पहा). आतां कख, खग, गक व कख, खग व गकगक असे अनुक्रमें भुजत्रय असलेले दोन त्रिकोण गोल पृष्ठावर आहेत परंतु यांच्या तिसऱ्या भुजांची बेरजि नेहमीं गक गं 2π = अचल असल्यामुळे पूर्वांश त्रिकोणगुणधर्मांवरून उत्तरोक्त त्रिकोणाचे गुणधर्म अनायासांनैच निश्चित करतां येतात. यास्तव यापुढें त्रिकोणगुणधर्म अगर साधन वगैरे तद्विषयक कोण-त्याहि व्यवहारामध्ये त्याचा कोणताहि भुज π पक्षां मोठा नसतो असें गृहीत धरून चालल्यास त्यामुळे वस्तुविपर्यय अगर सूत्रसिद्धांताच्या सार्वत्रिक सत्यतेमध्ये गौणत्व प्राप्त होतें असें मानण्याचें प्रयोजन नाहीं. या प्रकारचे—आपण यांना अति विशाल अशी संज्ञा देऊं—अति विशालकोण विचारक्षेत्रांतून दूर केल्यानंतर पृष्ठावरील विविध त्रिकोणांचें अवलोकन केल्यास असें आढळून येईल कीं कखग व कख ग हे त्रिकोण एकरूप आहेत. कारण त्यांचे भुज व कोण परस्परांनां समान आहेत. यावरून सकृद्दर्शनां ते सर्वतोपरी एकरूप असावेत असें वाटतें खरें परंतु तो भास आहे. कारण या एकरूपत्वामध्ये एक गौणत्व रहितच तें हें कीं सरल भूमितीतील त्रिकोणांप्रमाणें हे एकमेकांवर स्थापनीय असे नाहींत. राहिलेल्या ६ त्रिकोणांपैकी खग क व ख ग क हेहि वरील त्रिकोणांप्रमाणेंच एकरूप आहेत व यांचे अनुक्रमें खग व ख ग हे भुज कखग म्हणजे मूलभूत त्रिकोणाच्या खगसमान आहेत व तदभिमुख कोणहि क या कोणाबरोबर आहे. परंतु शेषावयव मात्र मूलभूत त्रिकोणाच्या सजातीय अथवा समधर्मीय अवयवांचे परिपूरक आहेत. म्हणजे त्यांचे शेषभुज $\pi - \text{ख}$ व $\pi - \text{ग}$ आहेत व शेषकोण $\pi - \text{ख}$ व $\pi - \text{ग}$ आहेत. \triangle गकख व \triangle ग कख तसेंच अवशिष्ट राहिलेले दोन त्रिकोण हेहि परस्परांशीं एकरूप असून वर

वर्णन केलेल्या कोटांतील आहेत. या मूलभूत त्रिकोणद्वयांच्या त्रयाला आपण मूलभूत त्रिकोणाचे संगामी अथवा संलग्न त्रिकोण अशी संज्ञा देऊं. त्रिकोणपट्टाच्या मूलभूत त्रिकोणाशी केलेल्या या तुलनेनें एवढें कळून चुकलें असलें पाहिजे कीं उत्तरोक्त त्रिकोणसाधन अगर गुणधर्म अवगत झाल्यासारखेच आहेत.

कं खं गं हे अनुक्रमें (आ. नं. ५८ पहा) खग, गक, कख यांचे ज्या बाजूला क, ख, ग हे शीर्ष आहेत त्या बाजूचे त्यांचे ध्रुव असले म्हणजे त्यांच्या त्रिकोणाला ध्रुवत्रिकोण ही संज्ञा आहे व मग खकं = खगं = कखं = कगं = गकं = गखं = π असल्याकारणानें कखग हाहि कं खं गं याचा ध्रुवत्रिकोण होतो.

आतां कं हा खगचा ध्रुव आहे म्हणून \angle कं = घड परंतु ख व ग हे अनुक्रमें कं गं व कं खं यांचे ध्रुव असल्यानें खकं = घग = π म्हणून π = खड + गघ = खग + घड = खग + \angle कं. $\therefore \angle$ कं = $\pi - \text{क}$

यावरून \angle खं = $\pi - \text{ख}$, \angle गं = $\pi - \text{ग}$, क = π कं, ख = $\pi - \text{खं}$ व ग = $\pi - \text{गं}$ असणार हें स्पष्ट आहे. या संबंधाच्या आधारानें कोणत्याहि त्रिकोणाच्या सिद्धांतांवरून ध्रुवत्रिकोणाला लागू असलेले सिद्धांत सौकर्यानें निर्माण करतां येतील.

० गोलकेंद्र, कखं हा ० गला लंब व ककं हा ० खग या पातळीला लंब आहेत असें समजूं (आ. ५९ पहा). मग ० कचा ० ख वरील प्रत्यालेख ० खं, खं व ककं यांचे ० ख वरील प्रत्यालेखांच्या बेरजेसमान असणार पण ककं ही रेषा ० खग या पातळीलाच लंब असल्याकारणानें तिचा त्या पातळीवरील प्रत्यालेख शून्य असतो. म्हणून

० क कोज्या ग = ० खं कोज्या क + खं कं भुज्याक परंतु ० खं = ० क कोज्या ख, खं कं = कखं कोज्या ग = ० क भुज्या ख कोज्या ग.

यास्तव कोज्या ग = कोज्या क कोज्या ख + भुज्या क भुज्या ख कोज्या ग तसेंच कोज्या ख = कोज्या ग कोज्या क + भुज्या ग भुज्या क कोज्या ख व कोज्या क = कोज्या ख कोज्या ग + भुज्या ख भुज्या ग कोज्या क

अल्ताटाणी यांची सूत्रे

हीं सूत्रे बरींच महत्त्वाची असल्याकारणानें तीं प्रस्थापित करण्याच्या आणखी एका रितीचें विवेचन करणें गैर होणार नाहीं.

कघ, कड या कख, कग यांनां स्पर्श करणाऱ्या रेषा ० ख, ० ग यांनां घ व ड येथें छेदीपर्यंत वाढविलें असतां घड = कघ + कड - २ कघ × कड कोज्या क (\triangle कघड वरून) तसेंच = ० घ + ० ड - २ ० घ × ० ड कोज्या क (\triangle ० घड वरून) आतां वजाबाकी करून

$$0 = २० क + २ कघ \times कड कोज्या क - २० घ \times ० ड कोज्या क.$$

$$\therefore कोज्या क = \frac{-० क}{० घ} \times \frac{० क}{० ड} + \frac{कघ}{० घ} \times \frac{कड}{० ड} - कोज्या क$$

$$\therefore कोज्या क = कोज्या ख कोज्या ग + भुज्या ख भुज्या ग कोज्या क.$$

$$या सूत्रावरून भुज्या क = (१ - कोज्या क) = (१ + कोज्या क) (१ - कोज्या क)$$

$$= \frac{१ - कोज्या क - कोज्या ख - कोज्या ग}{भुज्या ख भुज्या ग}$$

$$+ \frac{२ कोज्या क कोज्या ख कोज्या ग}{भुज्या ख भुज्या ग}$$

[येथे क + ख + ग = २ यु ही योजना मानल्यास]

$$= \frac{४ भुज्या यु भुज्या (यु - क) भुज्या (यु - ख) भुज्या (यु - ग)}{भुज्या ख भुज्या ग}$$

कोणांच्या भुज्यांच्या किमतीची हीं रूपे ऑयलरने प्रथम शोधून काढली असल्यामुळे त्याच्या नांवाच्या आद्याक्षराने $\sqrt{\text{भुज्या यु भुज्या (यु-क) भुज्या (यु-ख) भुज्या (यु-ग)}}$ हा राशी दर्शविण्याचे पसंत केल्यास

$$\text{भुज्या क} = \frac{२ ऑ}{भुज्या ख भुज्या ग} \text{ असे सूत्र प्राप्त होतें पण}$$

यावरून

$$\frac{\text{भुज्या क}}{\text{भुज्या क}} = \frac{\text{भुज्या ख}}{\text{भुज्या ख}} = \frac{\text{भुज्या ग}}{\text{भुज्या ग}} = \frac{२ ऑ}{भुज्या ख भुज्या ग} \quad (२)$$

अशीहि सूत्रे उपलब्ध होतात.

०क वरील कोणत्याहि एका (घ) बिंदूपासून (आ.नं. ६०) घड, घच व घड असे अनुक्रमे ०ख, ०ग व ०खग यांना लंब काढले तर घड च्या घच व घड यांच्या मदतीने मिळालेल्या किमतीवरूनहि (२) मधील सूत्रे मिळतात.

$$\left. \begin{aligned} कोज्या क &= -कोज्या ख कोज्या ग + भुज्या ख \\ कोज्या ख &= -कोज्या ग कोज्या क + भुज्या ग \\ व कोज्या ग &= -कोज्या क कोज्या ख + भुज्या क \end{aligned} \right\} (३)$$

अशा तीन सारण्या उपलब्ध होतात.

व (२) च्या सारणीसमुच्चयांत त्याच किमती ठेवल्यास व क+ख+ग याला २यु या संकेताने व्यक्त करण्याचे ठरविल्यास

$$\frac{\text{भुज्या क}}{\text{भुज्या क}} = \frac{\text{भुज्या ख}}{\text{भुज्या ख}} = \frac{\text{भुज्या ग}}{\text{भुज्या ग}} =$$

$$२ \left\{ \begin{aligned} & -कोज्या यु कोज्या (यु-क) कोज्या (यु-ख) \\ & कोज्या (यु-ग) \end{aligned} \right\}$$

भुज्या क भुज्या ख भुज्या ग

$$(४) = \frac{२ ऑ}{भुज्या क भुज्या ख भुज्या ग}$$

(१) च्या सूत्रगणांतील शेवटच्या दोन सारणांतून कोज्या ख दूर करून कोज्या क भुज्या ग = भुज्या ख भुज्या ग कोज्या क + भुज्या ग कोज्या ग भुज्या क \times कोज्या ख म्हणून कोस्पक भुज्या ग = $\frac{\text{भुज्या ख}}{\text{भुज्या क}}$ कोज्या क + कोज्या ग कोज्या ख

या सारखांच ५ सूत्रे निर्माण करता येतात.

$$\left. \begin{aligned} कोस्प क भुज्या ग &= कोस्प क भुज्या ख + कोज्या ग कोज्या ख \\ कोस्प क भुज्या ख &= कोस्प क भुज्या ग + कोज्या ख कोज्या ग \end{aligned} \right\} (५)$$

या सारण्या पुढील नियमाच्या रूपाने अरुपायासाने लक्षांत ठेवतां येण्यासारख्या आहेत. २ भुजांमधील कोणाला अंतर्गत कोण व २ कोणांना निकटवर्ती भुज्याला अंतर्गतभुजा अशी संज्ञा दिव्यास तो नियम असा आहे:—

$$\begin{aligned} कोज्या (अंतर्गत भुज) कोज्या (अंतर्गत कोण) &= भुज्या (अंतर्गत भुज) कोस्प (इतर भुज) \\ &- भुज्या (अंतर्गत कोण) कोस्प (इतर कोण) \end{aligned}$$

कोज्याकवरून खालील सूत्रगण निर्माण करता येतात.

$$\left. \begin{aligned} भुज्या \frac{क}{२} &= \sqrt{\frac{\text{भुज्या (यु-ख) भुज्या (यु-ग)}}{\text{भुज्या ख भुज्या ग}}} \\ कोज्या \frac{क}{२} &= \sqrt{\frac{\text{भुज्या यु भुज्या (यु-क)}}{\text{भुज्या ख भुज्या ग}}} \\ व स्पज्या \frac{क}{२} &= \sqrt{\frac{\text{भुज्या (यु-ख) भुज्या (यु-ग)}}{\text{भुज्या यु भुज्या (यु-क)}}} \end{aligned} \right\} (६)$$

इतर कोणांमधील गुणोत्तरांचेहि यांना सदृश असे पर्याय काढतां येण्यासारखे आहेत.

$$\left. \begin{aligned} तसेच (३) मधील कोज्याकच्या किमतीवरून \\ भुज्या \frac{क}{२} &= \sqrt{\frac{\text{कोज्या यु कोज्या (यु-क)}}{\text{भुज्या ख भुज्या ग}}} \\ कोज्या \frac{क}{२} &= \sqrt{\frac{\text{कोज्या (यु-ख) कोज्या (यु-ग)}}{\text{भुज्या ख भुज्या ग}}} \\ व स्पज्या \frac{क}{२} &= \sqrt{\frac{\text{कोज्या यु कोज्या (यु-क)}}{\text{कोज्या (यु-ख) कोज्या (यु-ग)}}} \end{aligned} \right\} (७)$$

हीं सूत्रे अवगत होतात.

वर सूचविल्याप्रमाणे इतर कोणांमधील गुणोत्तरांचे याच जातीचे पर्याय साध्य करणे फारसे कठीण नाही. ६ व ७ हे सूत्रसमुच्चय कोटिज्यांचे पर्याय गृहीत न धरितां दुसऱ्या सूत्रसमुदायाच्या साहाय्यानेहि स्वतंत्रपणे निर्माण

करितां येतात. म हा कखग या त्रिकोणाचा अंतःकेंद्र समजून (आ. ६१). मग मक, मख, मग हे चाप भुज्यांना लंब काढतां खक = कग, खक = कग व गक = गख यावरून खक = $\frac{1}{2}(ग+क-ख) = यु-ख$, गक = यु-ग व $\angle खमक = १८० - \angle कमग$ म्हणून

$$\frac{\text{भुज्याग}}{\text{भुज्या मख}} = \frac{\text{भुज्या क मख}}{\text{भुज्या क}} \text{ तसेंच } \frac{\text{भुज्या ख}}{\text{भुज्या मग}} = \frac{\text{भुज्या क मग}}{\text{भुज्या क}}$$

अतएव भुज्या $\frac{क}{२} =$

$$\frac{\text{भुज्या मख}}{\text{भुज्या मग}} = \frac{\text{भुज्या ख मक}}{\text{भुज्या ग मक}}$$

परंतु भुज्या खम भुज्या खमक = भुज्या खक = भुज्या (यु-ख).

तसेंच भुज्या गम भुज्या गमक = भुज्या (यु-ग)

म्हणून भुज्या $\frac{क}{२} \left\{ \frac{\text{भुज्या (यु-ख) भुज्या (यु-ग)}}{\text{भुज्या ख भुज्या ग}} \right\}^{\frac{१}{२}}$

हेच सूत्र $\pi-क, \pi-ख, ग; \pi-क, \pi-ख, ग$ हे अवयव असणाऱ्या संलग्न त्रिकोणाला लागू केले असतां

$$\frac{\text{कोज्या क}}{२} = \left\{ \frac{\text{भुज्या यु भुज्या (यु-क)}}{\text{भुज्या ख भुज्या ग}} \right\}^{\frac{१}{२}}$$

निष्पन्न होतें.

व या दोहोंपासून स्पज्या $\frac{क}{२}$ चा पर्याय निघतो व हीच

सूत्रे धुव त्रिकोणाला लागू केली असतां

$$\text{भुज्या } \frac{क}{२} = \left\{ - \frac{\text{कोज्या यु कोज्या (यु-क)}}{\text{भुज्या ख भुज्या ग}} \right\}^{\frac{१}{२}}$$

वगैरे सूत्रे निष्पन्न होतात.

वर प्रस्थापित केलेलीं सर्व सूत्रे सर्व त्रिकोणांना सारखीच लागू पडतात. तेव्हां एखादा कोण काटकोण असल्यास त्रिकोणाच्या निरनिराळ्या अवयवांमधील परस्परसंबंधांची रूपांतरे वरील सूत्रांवरून अल्पायासने समजण्यासारखी आहेत हे जरी खरे आहे तरी पण त्या रूपांतरांच्या महत्त्वाकडे लक्ष्य देतां जसजशी परिस्थिति उत्पन्न होईल तसतशी ती निर्माण करण्यापेक्षां आगाऊच ती साध्य करून ग्रथित करणे अधिक फायदेशीर होईल. शिवाय हीं रूपांतरे मूल सूत्रांपेक्षां स्मरणांत ठेवणे पुष्कळच सुलभ आहे. समजून $\angle ग = ९०^\circ$ मग

$$\begin{aligned} १\text{ल्या सारणीसमुच्चयावरून कोज्या ग} &= \frac{\text{कोज्या क कोज्या ख}}{\text{भुज्या ख}} = \frac{\text{भुज्या ख}}{\text{भुज्या ख}} = \text{भुज्या ग} \\ २\text{व्या } " " & \left. \begin{aligned} \text{भुज्या क} &= \frac{\text{भुज्या क}}{\text{भुज्या ग}} \\ \text{स्पज्या क} &= \frac{\text{स्पज्या क}}{\text{भुज्या ख}} \\ \text{स्पज्या ख} &= \frac{\text{स्पज्या ख}}{\text{भुज्या क}} \end{aligned} \right\} २ \\ व ५ व्या " " & \left. \begin{aligned} \text{स्पज्याग} &= \frac{\text{स्पज्याग}}{\text{भुज्या ख}} \\ \text{स्पज्याख} &= \frac{\text{स्पज्याख}}{\text{भुज्या क}} \\ \text{स्पज्याग कोज्याख} &= \frac{\text{स्पज्याग कोज्याख}}{\text{भुज्या क}} \end{aligned} \right\} ३ \end{aligned}$$

आतां १, २, ३, यां पासून आणखी तीन सूत्रे निर्माण करतां येतात व ती अशी आहेत.

$$\begin{aligned} \text{कोज्या ग} &= \frac{\text{कोस्प क कोस्प ख}}{\text{कोज्या क}} = \frac{\text{कोज्या क}}{\text{कोज्या क}} = \text{कोज्या ख} \\ \text{कोज्या क} &= \frac{\text{कोज्या क}}{\text{कोज्या ख}} = \frac{\text{कोज्या ख}}{\text{कोज्या क}} = \text{कोज्या ग} \end{aligned}$$

हीं सूत्रे स्वतंत्र रीतीनेंहि दिलेल्या आकृतीवरून (आ. ६२) उपलब्ध होऊं शकतात $\angle ग = ९०^\circ$, खग खक या रेषा खग, खक यांना स्पर्श करणाऱ्या आहेत. आतां क खग ही पातळी ० खला लंब आहे म्हणून ती ०ख मधून जाणाऱ्या ०खग पातळीलाहि लंब आहे तसेंच ०क ग ही पातळी ० खग या पातळीला लंब आहे म्हणून क ग ही रेषा ० खग या पातळीला लंब असणार हे उघडच आहे.

अतएव कखग, क ० ग, ग ० ख, क ० ख हे सर्व काटकोणत्रिकोण आहेत. सबब

$$\text{कोज्याग} = \frac{०ख}{०क} = \frac{०ख ०ग}{०क} = \frac{\text{कोज्या क कोज्या ख}}{\text{कोज्या क}}$$

$$\text{नंतर भुज्या ख} = \frac{\text{ग क}}{\text{खक}} = \frac{\text{ग क. ०क}}{\text{०क खक}} = \frac{\text{भुज्या ख}}{\text{भुज्या ग}}$$

$$\begin{aligned} \text{यावरून भुज्या ख} &= \frac{\text{भुज्या ख भुज्या ग}}{\text{भुज्या ग}} \\ \text{तसेंच भुज्या क} &= \frac{\text{भुज्या क भुज्या ग}}{\text{भुज्या ग}} \end{aligned} \left\} ३$$

$$\text{कोज्या ख} = \frac{\text{खग}}{\text{खक}} = \frac{\text{खग ०ख}}{\text{०ख खक}} = \frac{\text{स्पज्याक}}{\text{स्पज्याग}}$$

$$\begin{aligned} \text{म्हणजे स्पजा क} &= \frac{\text{कोज्या ख स्पज्या ग}}{\text{स्पज्या ग}} \\ \text{तसेंच स्पज्या ख} &= \frac{\text{कोज्या क स्पज्या ग}}{\text{स्पज्या ग}} \end{aligned} \left\} ३ \text{ (अ)}$$

$$\text{स्पज्या ख} = \frac{\text{ग क}}{\text{खग}} = \frac{\text{ग क. ०ग}}{\text{०ग खग}} = \frac{\text{स्पज्या ख}}{\text{भुज्या क}}$$

$$\begin{aligned} \text{म्हणजे स्पज्या ख} &= \frac{\text{स्पज्या ख भुज्या क}}{\text{भुज्या क}} \\ \text{तसेंच स्पज्या क} &= \frac{\text{स्पज्या क भुज्या ख}}{\text{भुज्या ख}} \end{aligned} \left\} ३ \text{ (आ)}$$

आतां हीं ३ (आ) मधील सूत्रे एकमेकांना गुणलीं असतां

$$\text{स्पज्या क स्पज्या ख} = \frac{\text{स्पज्या क स्पज्या ख}}{\text{भुज्या क भुज्या ख}}$$

म्हणजे कोज्याग = $\frac{\text{कोस्पज्याक कोस्पज्या ख}}{\text{कोज्या क कोज्या ख}} = \frac{\text{कोज्याग}}{\text{कोज्याग}}$

नंतर (२) मधील दुसरें व (३) मधील पहिलें हीं सूत्रे वज्राभ्यासाच्या रीतीनें पूर्वोक्त सूत्राचे वाम दक्षिण पक्षांना उत्तरोक्त सूत्राच्या अनुक्रमे दक्षिण व वाम पक्षांनी गुणले असतां

$$\text{भुज्या क कोज्या ख स्पज्याग} = \frac{\text{स्पज्या क भुज्या क भुज्या ख}}{\text{भुज्या क कोज्या ग}}$$

$$\begin{aligned} \text{म्हणजे कोज्या ख} &= \frac{\text{भुज्या क कोज्या ख}}{\text{भुज्या क}} \\ \text{तसेंच कोज्या क} &= \frac{\text{भुज्या ख कोज्या क}}{\text{भुज्या ख}} \end{aligned} \left\} ५$$

या पांच सूत्रगांतां मिळून प्रस्थापित केलेल्या एकंदर १० सारणीवरच काटकोणत्रिकोणसाधन पूर्णपणे अवलंबून असते. एतदर्थ त्या निमिषार्धांत जशाच्या तशा प्राप्त करता येणे सुलभ जावे यास्तव वातांकगणनपद्धतीचे विख्यात शोधक जॉन नेपियर यानी खालील दोन नियम सुचविले आहेत.

दिलेल्या दोन आकृतींची (आ. नं. ६३) तुलना करितां असे दिसून येईल की, त्रिकोणाच्या सभोवती क या भुजापासून प्रारंभ करून फिरावयाला सुरुवात केली असता ज्या अनुक्रमाने त्रिकोणाचे निरनिराळे अवयव मार्गांत भेटतात त्याच अनुक्रमाने ते सोबतच्या वृत्तांतहि केंद्रासभोवती मांडलेले आहेत. मात्र ग हा कोणच अजावात या वृत्तांतून गाळून टाकला आहे. शिवाय क व ख हे भुज जसेच्या तसेच न मांडतां त्याबद्दल ग चे पूरक म्हणून घेतले आहेत. आतां या ५ वृत्तभागांतील निरनिराळ्या राशींपैकी कोणत्याहि एकाला मध्यभाग असे समजू व तदनुरोधाने त्याच्या दोन्ही बाजूला शेजारी असलेल्या राशींना समीपवर्तीभागद्वय व अवशिष्ट दोघांना अभिमुख अथवा संमुखभागद्वय असे म्हणू.

पहिला नियम:—भुज्या (मध्यभाग) = समीपवर्तीभाग-द्वयाच्या स्पर्शज्यांचा घात.

दुसरा नियम:—भुज्यामध्यभाग = संमुख भागांच्या कोज्यांचा घात.

वृत्तभाग ५ असल्याने व कोणताहि भाग मध्यभाग होऊ शकत असल्याकारणाने प्रत्येक नियमामध्ये ५ सूत्रे समाविष्ट आहेत हे सहज पटण्याजोगे आहे.

हेच नियम ज्यांत गांबलेले आहेत अशा दोन कविता के. व. शां. विनायकशास्त्री खानापूरकर यानी प्रथित केल्या आहेत. त्या वरील सूत्रनियमांच्या पेशांहि स्मरणांत ठेवणे अधिक सोयीचे व सुलभ म्हणून येथे देतो.

“ मध्यप्रभागीयभुज्यकासमा स्पर्शायरेषाहृतिरत्रभागयोः। संलग्नयोर्दूरतरप्रभागयोः कोभुज्यका संहतिरित्युदारेत् ॥ कोणेच कर्णे सति पूरकोणको ग्राह्यः। ”

शेवटच्या चरणाचा अर्थ स्पष्टच आहे; कोण व कर्ण याबद्दल त्यांच्या पूरक राशींची योजना करावयाची (ले. प्रो. एस्. बी. बोंडाले)।

त्रिकोमाली—त्रिकोमाली हे शहर सीलोनच्या ईशान्य किनाऱ्यावर आहे. हे पूर्वी आरमाराने ठिकाण होते. केंडीच्या ईशान्येस हे १०० मैल आहे. १९०९ साली येथील लोकसंख्या ११२९५ होती. त्रिकोमाली उपसागराच्या उत्तर बाजूवर हे वसलेले आहे. येथील बंदराचे दोन भाग आहेत. एक भ्रांतील; येथे जहाजे लागण्याच्या धक्काजवळ पाणी खोल असून जहाजांना सुरक्षित आहे. दुसरा बाहेरील, याचे क्षेत्रफळ ४ चौरस मैल आहे व ७० वाव खोल पाणी आहे. जगांतील मोठ्या नैसर्गिक पांच सहा बंदरांपैकी हे एक आहे. ईस्ट इंडियन आरमारच्या अॅडमिरलचे हे मुख्य ठिकाण होते व त्याच्या बरोबर ब्रिटिश तोफखाना व पाय-

दळाची शिबंदी होती. प्रवासाची व मालाची वाट कोलंबोहून येथे दर आठवड्यास येते व येथून परत जाते. १८९३ साली आरमारी ठिकाण या दृष्टीने त्रिकोमालीच्या महत्त्वाकडे अधिकारी कमिशनरचे लक्ष गेले व त्याने याचा आधुनिक किळा करावा अशी शिफारस केली व हे काम १८९८ साली सुरु होऊन १९०४ साली पुरे झाले. हल्ली सुद्धा एक लढाऊ जहाज येथे रक्षणाकरिता ठेविलेले असते.

हे शहर तामिल लोकांच्या सिलोनमधील वसाहतींचे पहिले ठिकाण होते. त्यांनी येथे एक देऊळ बांधले. परंतु १६२२ साली पोर्तुगीज लोकांनी हे शहर घेतले तेव्हा ह्या देवळाचा नाश करून त्याचे सामान किळ्यास लावले. हे शहर नंतर डच लोकांनी १६३९ साली घेतले. स. १६७३ त फ्रेंच लोकांनी, व १६७४ डच लोकांनी हे शहर घेतले. १७६३ त पुन्हा डच लोकांनी घेतले. १७९५ साली ३ आठवड्यांच्या वेळानंतर हे ब्रिटिशांनी घेतले. व १८०६ साली अमेन्सच्या तहान्वये इतर सिन्डोनमधील डच प्रदेशाबरोबर हेहि ब्रिटिशांना देण्यांत आले.

त्रिचनापल्ली, जि ल्हा.—हा मद्रास इलाह्याच्या दक्षिणेस आहे. क्षेत्रफळ ३६३२ चौ. मै. त्रिचनापल्लीचे मूळचे नांव त्रिशिरापल्ली म्हणजे त्रिशिर नांवाच्या राक्षसाचे शहर. त्रिशिर हा रावणाचा भाऊ होता. त्रिचनापल्लीच्या दक्षिणेस पुदुकोटा संस्थान, पश्चिमेस कोइमतूर व मदुरा जिल्हे, उत्तरेस दक्षिण अर्काट व सालेम जिल्हे व पूर्वेस तंजावर. कावेरी नदी संबंध जिल्ह्यांतून पश्चिमेकडून पूर्वेस वाहते. श्रीरंगम या ठिकाणी कावेरीचे दोन फांटे होतात. कावेरीच्या उत्तरेस आणि दक्षिणेस स्फटिक चुनखडी निरनिराळ्या रंगाची विपुल सांपडते. चित्त आणि अस्वळ पुष्कळ सांपडतात. त्याशिवाय दुसरे वन्यपशू नाहीत. त्रिचनापल्लीची हवा एतद्देशीयांना व इंग्रजांना सारखीच निरोगी असते. उष्णमान ८४ अंशावर असते. दरसाल पाऊस ३५ इंच पडतो. पावसाळ्यांत वादळ अगर तुफाने क्वचित होतात. दुष्काळ फार करून पडत नाही म्हटल्यास चालेल. कारण कावेरी आणि कोलेलून या नद्यांचे मोठे पाट जिल्ह्यामधून वाहतात व त्यांनी बरीच जमीन भिजते,

इतिहास.—त्रिचनापल्लीचा इतिहास पुरातन आहे. ख्रिस्ती शकापूर्वी तिसऱ्या शतकांत अशोक शिलालेखांत चोल नांवाचे राजे राज्य करीत होते म्हणून उल्लेख आहे. त्यांची राजधानी त्रिचनापल्ली होती; व द्योलमीने चोलांची राजधानी उरथ्यूर येथे होतीअसे म्हटले आहे व उरथ्यूर हा त्रिचनापल्ली शहराचा भाग एक होय. नंतर अकराव्या शतकांत चोलांची राजधानी उरथ्यूर बदलून गंगइकांडपूर येथे नेली. सरासरी १३ व्या शतकांत द्वारसमुद्राच्या बळाळ राजांनी त्रिचनापल्ली घेतली. कांहीं दिवस मदुराच्या पांड्यांनी ती सर केली परंतु अखेरीस अल्लाउद्दीनचा सुभेदार मलिकाफर याने स्वारी केली त्यावेळी विजय नगरचे राजे त्रिचनापल्लीस सत्ताधांश

होते. पुढें सोळाव्या शतकांत ज्यावेळेस विजयानगरचे राज्य नामशेष झालें त्या वेळेस मदुराच्या नाइकांनी त्रिचनापल्ली आपल्याकडे घेतली. या नाइक घराण्याचा मूळपुरुष विश्वनाथ यानें त्रिचनापल्लीचा कोट बांधला असें म्हणतात; व १७ व्या शतकाच्या मध्यांत चोक्कनाथ नाइकांन आपली राजधानीची जाग मदुराहून त्रिचनापल्लीस आणली. १७३१ सालीं नाइक घराण्याचा शेवटचा पुरुष निपुत्रिक वारला. तेव्हां धारसाचा प्रश्न उत्पन्न झाला. अर्काटच्या नबाबाचा चेदासाहेब या नांवाचा दिवाण होता, त्यानें त्रिचनापल्ली सर करून राणीमीनाक्षीला विश्वासघातानें बंदीत टाकलें (चेदासाहेब पहा).

यानंतरच्या युद्धांतील क्लृप्त्येनें उठविलेला त्रिचनापल्लीचा वेढा प्रसिद्ध आहे. त्रिचनापल्लीस दुसरा वेढा १७५३ सालीं म्हैसूरचा सरदार नजरान यानें दिला. तो मेजर लॉरेन्स यानें उठविला. पुढें १७५६ सालीं फ्रेंचांनीं उच्चल घेऊन त्रिचनापल्ली वेढिली. त्याच वेळेस मदुरेहून क्याप्टन क्यालियड या नांवाच्या सरदारानें येऊन तो हटविला. १७५९ सालीं फ्रेंच गव्हर्नर लाली यानें त्रिचनापल्ली घेण्याचा प्रयत्न केला परंतु बांदिवाशच्या लढाईत त्याचा पूर्णपणें पराभव झाला (इ. स. १७६०). यावेळीं महंमद अल्ली कर्नाटकचा नबाब असून त्रिचनापल्ली त्याची राजधानी होती. १७६८ सालापासून हैदराअली व टिपू यांच्या स्वाभ्यान्नाल्या. अखेर ब्रिटिश सत्तेचा दक्षिणहिंदुस्थानांत विजय होऊन त्रिचनापल्ली शहर इंग्रजांच्या ताब्यांत गेलें. त्रिचनापल्ली येथें मराठ्यांचा अंमल वास्तविकरीतीनें इ.स. १७४१ पासून १७४४ पर्यंतच होता. परंतु त्यांनीं तेथील खंडणी वसूल करण्याचा प्रयत्न पुढें पुष्कळ दिवस केला होता असें तत्कालीन कागदपत्रांवरून दिसतें. पिरंबलूर तालुक्यांत अतिशय जुनी खडकामधून कोरलेलीं थडगीं कधीं कधीं आढळतात. त्यांत १८६७ सालीं एक अशाच प्रकारचें थडगें आढळलें. त्यांत मानवी हाडांचे तुकडे, सहा इंच रुंदीचें एक मातीचें लहान सुंदर भांडें आणि तलवारीचा अप्रभागहि सांपडला. कांहीं रोमन नाणींहि त्यांसमवेत होती. त्रिचनापल्ली, पिरंबलूर, कुलित्तलाइ तालुक्यांत पाषाणाच्या बुद्ध्याच्या मूर्ती अद्याप अस्तित्वांत आहेत. पांड्य, चोल आणि कोंगू ह्यां घराणां त्रिचनापल्ली जिल्ह्यांत जवळ जवळ असल्याकारणानें तेथें अनेक ऐतिहासिक अवशेष सांपडण्याचा संभव आहे. त्रिचनापल्ली येथील खडकावर व श्रीरंगमु येथें सुंदर मंदिरे आहेत. उदयारपालियम येथील जमिनदाराचा राजवाडा ही प्रेक्षणीय इमारत आहे. त्रिचनापल्ली जिल्ह्यांत ९३७ खेडी आहेत. लो. सं १९२१ सालीं १९०२८३८ होती. मद्रास इलाख्यांत त्रिचनापल्लीसारखी दाट वस्ती दुसऱ्या ठिकाणीं क्वचित् असेल. या जिल्ह्यांत ५ तालुके असून मुख्य शहरे त्रिचनापल्ली, श्रीरंगमु, तुरय्यूर, उदहेरपाय्यायम आणि अरैय्यलूर हीं होत. सर्व साधारण बोलण्यांत तामिल भाषा असते. तेलगू व कानडी

फार थोडी प्रचारांत आहे. जिल्ह्यांतील सर्वसाधारण लोकांचा उद्योग शेतकी होय. याचें प्रमाण शेंकडा ७३ आहे एकंदर ३६३२ चौ. मै. पैकीं रयतवारी व इनाम जमीन २८२० चौ. मै.; जमिनदारी ६३४ चौ. मै. असून पूर्ण माफीची १७८ खेडी आहेत. खाण्याचीं मुख्य धान्ये तांदूळ, रागी, वरगू आणि चोलम हीं होत.

वहित जमिनीच्या मानानें जिल्ह्याची लो. सं. वाढत्या प्रमाणावर आहे. अद्यापि ३०० चौ. मै. क्षेत्रफळ वहितीला येण्यासारखें आहे. तकवी तगाई सडळ रीतीनें रयतेला दिली जाते. शेतकीकामाकडे बहुधां वैल व रेडे उपयोगांत आणितात. गुरांचा मोठा बाजार अरय्यलूर, तुरैय्यूर आणि मनपराई या ठिकाणीं भरतो. गुरांची पैदास्त चांगली नसते. चांगलीं गुरे सालेम व म्हैसूरहून समयपुरमच्या यात्रेंत विक्रीस येतात. कावेरी व कोलेरून या दोन नद्यांचे पाट पूर्वापासून आहेत. सरासरी १६० चौ. मै. जमीनीस पाटाचें पाणी मिळतें. तलावांची संख्या १५९० असून तलाव व विहिरी मिळून २७०० क्षेत्रफळ जमीन मिजतें.

त्रिचनापल्ली जिल्ह्यांत राखीव जंगल ३०५ चौ. मै. आहे. त्यांत साग, शिसू, चंदन आणि बांबू विपुल होतात. तंजावर जिल्ह्यांतील जंगल जवळ लागून असल्यामुळे त्रिचनापल्लीस जंगलकामदारांची कचेरी असून दोन्ही जिल्ह्यांचें जंगल त्याच्याच देखरेखीखाली असतें.

जिल्ह्यांत उद्योगधंदे फारसे नाहींत. थोडे लोक विणकरी आहेत. ते जाडभरडें कापड विणतात. त्रिचनापल्ली शहरांत मात्र रेशमी, सुती व जरीकांठी बारीक कापड तयार होतें. कुंभकोणला असेंच कापड निघतें. घोंगळ्या, कांबळीं हॉलहान लहान खेड्यांतून निघतात. पांड्या लोकरांच्या सतरंज्या व सकलादी या जिल्ह्यांत बऱ्याच होतात. त्रिचनापल्ली एका कार्नी सोन्यारुप्याच्या घडामोडीबद्दल प्रसिद्ध होते. अजुनीह स्थानिक मागणी चांगली आहे. तांब्यापितळेचे पत्रे त्रिचनापल्ली व आसपासच्या गांवां तयार करतात. गोवाजी तांब्याचीं भांडीं करतात. जिल्ह्यांतील एका गांवीं कांचेच्या बांगड्या दरसाल १२००० रुपयांच्या होतात. इमारती व अस्तित्वांत असलेलीं भव्य मंदिरे यांवरून लोकांच्या कसबाची व कलेची साधारण कल्पना करता येते. हास्तिदंती काम तर फारच प्रेक्षणीय असून त्यास दिल्ली प्रदर्शनांतून वाक्षिस मिळालें आहे. त्रिचनापल्लीस कापूस दाबण्याचा एक कारखाना आहे व कातडी कमावण्याचे कारखाने ६ आहेत. कमावलेलें कातडें सरासरी ५ लाखांचें निघतें व तें इंग्लंडकडे पाठविलें जातें. त्रिचनापल्लीस तंबाखूचे चुटे तयार होतात. दरसाल पाऊण लाखाचे चुटे परदेशीं रवाना होतात. दिंडिगल तंबाखू वापरतात. जिल्ह्यांतून बाहेर जाणारे व्यापारी जिन्नस, खाण्याचे पदार्थ, डाळी, मिरची, नारळ, केळी, सुपारी, साखर, कमावलेलीं कातडी, एरंडीतेल, डेप, स्लेटीचा दगड व चुटे इत्यादि होत. तसेंच बाहेरून येणारे जिन्नस:—धान्य, डाळी, एरंडी, सरकी,

खोबरेल तेल, मिरा, सुपारी, कच्ची तंबाखू, राकेल तेल, सूत, मीठ इत्यादि. यामुळे त्रिचनापल्ली ही एक महत्त्वाची व्यापारी पेठ बनून गेलेली आहे. व्यापारी लोकांत मुख्यत्वेकरून चेष्टी, गुजराथी व मारवाड्यांचा भरणा विशेष आहे.

साउथ इंडियन (दक्षिण हिंदुस्थान) रेल्वे जिल्ह्यामधून गेलेली आहे. तिचा एक फांटा त्रिचनापल्लीवरून ईरोडला गेलेला आहे. तंजावरपासून त्रिचनापल्ली व नंतर ईरोड फांटा १८६२ त सुरू केला आहे; व कहरला (कोश्मत्तूरमधील) १८६६ साली तोच फांटा नेलेला आहे.

ता लु का.—मद्रास, त्रिचनापल्ली जिल्ह्यांतील तालुका. क्षेत्रफळ ५४२ चौ. मै. तालुक्यांतील खेड्यांची संख्या १९३. कावेरी व कोल्लेवरुन या नद्यांनी त्रिचनापल्ली पोटाविभागाचे बरोबर २ भाग झालेले आहेत. काळांचे उत्पन्न इतर बावी मिळून १९०३-०४ साली ८१३००० रु. झाले होते.

शहर.—मद्रास इलाखा, त्रिचनापल्ली जिल्ह्याचे व तालुक्याचे मुख्य ठाणे. कावेरी नदीच्या उत्तरकिनाऱ्यावर हें असून मद्रासपासून गाडीरस्त्याने १९५ मैल व रेल्वेने २५० मैल आहे. एकंदर लोकसंख्या (१९११) १२०४२२. हें रेल्वेचे महत्त्वाचे स्टेशन असल्यामुळे लोकसंख्येचे मान भराभर वाढत आहे. इंग्रजांकडे त्रिचनापल्ली आल्यावर त्यांनी आपले लष्करी मुख्य ठाणे येथे ठेविले. येथील किल्ला फार मोठा असून तो कावेरी नदीच्या दक्षिण तीरावर आहे. कावेरी नदीच्या प्रवाहाने निसर्गतःच बनलेल्या अत्युच्च खडकावर फार प्राचीन काळां हा गांव वसलेला आहे. या किल्याचा उंची सुमारे ६०० फूट असून तो १६ व्या शतकाच्या उत्तरार्धांमध्ये बांधला असे म्हणतात. पूर्वी या किल्यास भोवती उत्तम तटबंदीचे काम केले असून खोल खंदकही खणलेला होता. या किल्याच्या मध्यतरी सुमारे २७३ फूट उंचीचा एक उंच खडकाचा सुळका असून, त्याच्या माथ्यावर शिवमंदिर बांधलेले आहे. या किल्यापासून थोड्याशा अंतरावर ' नवाबाचा राजवाडा ' म्हणून एक मोठी इमारत आहे. ही इमारत सुमारे सव्वा दोनशे वर्षांपूर्वी चोक्नाइक नामक राजाने बांधिली व तेथेच अर्काटच्या नवाबाने आपले निवासस्थान केले; म्हणून त्यास ' नवाबाचा राजवाडा ' असे नांव पडले आहे. ब्रिटिश सरकारने या राजवाड्याची १८७३ साली दुरुस्ती केली असल्यामुळे तो अद्यापि चांगल्या स्थितीत आहे. सन १८६६ त त्रिचनापल्लीस म्युनिसिपल कमिटी स्थापन झाली. कावेरीचे पाणी शहरांत पुरविले आहे. किल्याजवळ चंदासाहेबांचे थडगे नादीरशाहाच्या मशादीत आहे. थडग्याभोवतीचे धातुकाम उत्कृष्ट शिल्पापैकी आहे. मशिदीवरील घुमट चंदासाहेबांचे स्वतः बांधलेला असून त्याचे व महंमदअलीचे थडगे जवळ जवळच मशिदीच्या अंत आहेत. याशिवाय किल्यांत म्यु. कमिटीने स्वतःकरिता एक दिवाणखाना, वाजार व एक दवाखाना बांधलेला आहे. शहरांत कांहीं बाग व उद्याने आहेत.

त्रिचूर—मद्रास.कोचीन संस्थानमधील त्रिचूर तालुक्याचे मुख्य ठाणे. क्षेत्रफळ ३॥ चौ. मै.; लो. सं. (१९०१) १५५८५. पश्चिम किनाऱ्यावरील त्रिचूर अतिशय जुन्या शहरांपैकी एक होय; व परशुरामाने त्या शहराची स्थापना केली अशीहि दंतकथा आहे. ऐतिहासिक गोष्टी त्रिचूर येथे थोड्या फार घडलेल्या आहेत. स. १७६० मध्ये झामोरिन याने ते काबीज केले होते. हैदरअली व टिपू यांची नजर त्रिचूरकडे गेलेली होती. १७७४ साली त्रिचूर गांधाला मातीच्या भिंतीची तटबंदी, खंदक वगैरे केलेला होता. आतां ती सर्व नामशेष झालेली आहेत. आरमारी दळणवळण व रेल्वे स्टेशन यामुळे त्रिचूर व्यापारी पेठ झालेली आहे. येथे ख्रिस्ती वस्ती बरीच असल्यामुळे येथे व्यापारी वर्गांत ख्रिस्ती व तिनेवेळीचे ब्राह्मण मुख्यत्वे मोडतात. त्रिचूरास राजवाडा, रेसिडेंटचा बंगला, व इतर सरकारी कचेऱ्या आहेत. मुलांची तीन हायस्कूल आणि मुलांच्या ३ दुय्यम शाळा आहे. ख्रिस्ती लोकांची देवळे ३ आहेत. वडकुनाथाचे देऊळ व शंकराचार्याच्या शिष्यांनी स्थापन केलेले तीन मठ प्रसिद्ध असून पाहाण्यासारखे आहेत. वडकुनाथाच्या मंदिराचे सालिना उत्पन्न रु. ३०००० च्या वर आहे. मठांना मोठा आश्रय देणगोरूपाने आहे. एका मठांत नंबुद्री ब्राह्मणांकरिता अन्नछत्र व पाठशाळा आहे.

त्रिदोष—त्रिदोष या शब्दांत दोन पदे आहेत. त्रि आणि दोष. त्रि म्हणजे तीन आणि दोष म्हणजे दुष्ट करणारे (विषडविणारे). आर्यवैद्यकांत दोष या नांवाने समजले जाणारे तीन पदार्थ आहेत. त्यांची नावे वायु, पित्त व कफ अशी आहेत. शरीरांत कोणताहि विषाड होतो तो प्रथम दोषामध्ये होतो व हे दोष म्हणजे वायु, पित्त व कफ हे विषडले म्हणजे शरीरांतील इतर पदार्थ जे धातू (सात) व मल ह्यांस विषडवितात. म्हणून धातू व मल यांस विषडणारे अशा अर्थाने (दूषयंति इति दोषाः) वायु, पित्त व कफ यांस दोष हें नांव मिळाले.

वास्तविक आर्यवैद्यकांत वायु, पित्त व कफ हे विषडले नसतील तेव्हां शरीराची सुस्थिति कायम राखणारे पदार्थ आहेत व तेव्हां त्यांस (म्हणजे दोषांस) त्रिधातु असे म्हणतात (शरीरधारणाद्वातवः). दोष व धातु हे दोन्ही शब्द सहजा पुष्कळ ठिकाणी समानार्थदर्शक म्हणून वापरले आहेत. पण प्रत्येकाचा खरोखर शब्दार्थ निराळा आहे. त्रिधातु समस्थितीत असतां शरीरांतील क्रिया (इंग्रजी वैद्यकाप्रमाणे इन्द्रियज्ञानप्रतिपादित) करणारे अतएव आरोग्य कायम राखणारे स्थूल व सूक्ष्म शक्तिमान असे पदार्थ आहेत; व विकृत शरीराचेहि मूलकारण तेच पदार्थ आहेत. आयुर्वेदांतील वाङ्मयांत दोष व धातु हे शब्द पुष्कळ ठिकाणी समानार्थे योजले आहेत. पण त्यांत इंगित इतकेच दिसते की जे धातु समस्थितीत असतां शरीराचे धारण-संवर्धन करतात तेच धातु दुष्ट झाले तर शरीरांत रोग उत्पन्न

करण्यास कारणीभूत होतात (य ए व देहस्य समाविवृधै त एव दोषा विपमावधाय) .

आतां हे दोष म्हणजे कोणते पदार्थ आहेत ते पाहू. अगदी सोप्या शब्दांत दोष म्हणजे कोणते पदार्थ हे सांगावयाचे तर असे सांगता येईल की सप्तधातू म्हणजे रस, रक्त मांस, मेद, अस्थि, मज्जा व शुक्र आणि मल (पुरीष, मूत्र, पाम इत्यादि), यांशिवाय शरीरांत जे पदार्थ आहेत ते दोष होत. ते सूक्ष्म व स्थूल अशा दोन्ही प्रकारांनी शरीरांत असतात. अन्नपचनाच्या वेळी अन्नमध्ये जेव्हा कफ व पित्त यांचे मिश्रण होते त्यावेळी या दोन दोषांचे स्वरूप स्पष्ट दिसते. तीन दोषांपैकी कफापेक्षां पित्त व पित्तापेक्षां वायु जास्त सूक्ष्म असतो. म्हणून वायूचे स्वरूप शरीरांत कोठेच डोळ्यांनी दिसत नाही. त्याचे (वायूचे) अस्तित्व त्याच्या कार्यावरूनच सिद्ध आहे. आर्यवैद्यकवाङ्मयाशी अगदी अपरिचित अशा लोकांच्या कानावर वरील दोष या शब्दाचा शरीरातील मलरूपद्रव्ये असा अर्थ नेहमी पडतो. आणि वरील अर्थच प्राधान्येकरून त्यांच्या मनांत वागत असल्यामुळे ते त्रिदोषतत्त्वाचे आकलन करू शकत नाहीत. वायु या शब्दाचा अर्थ किती व्यापक आहे हे चरकसंहितेच्या सूत्रस्थानांतील वाराव्या अध्यायांतील एक उतारा खाली देत आहे त्यावरून कळून येईल.

“वायुस्त्रंत्रग्रन्थरः प्रवर्तकक्षेत्रानां उच्चावचानां नियंता प्रणेताच मनसः सर्वेन्द्रियाणामुद्योगकरः । सर्वेन्द्रियार्थानां अभिवोदा, सर्व शरीरधातुव्यूहकरः, संधानकरः शरीरस्य, प्रवर्तकोवाचः, प्रकृतिः स्पर्शशब्दयोः, श्रोत्रस्पर्शनयोर्मूलं, हृषीत्साहृद्योर्योनिः । समीरणः अग्नेः दोषसंशोषणः । क्षेप्ता बहिर्मलानां, स्थूलाणुस्रोतसां भेत्ता, कर्ता गर्भाकृतानां, आयुषो-नुवृत्तिप्रत्ययभूतो भवति अकुपितः । ”

शरीर धारण करणे, सर्व इंद्रियांना आपापल्या विषयांकडे प्रवृत्त करणे, इंद्रियविषयांचे ज्ञान मनाला कळविणे, शरीरांतील धातूंची रचना करणे, शरीर जुळवून ठेवणे, वाणांचे प्रवर्तन करणे, हृष व उत्साह उत्पन्न करणे, शब्दज्ञान व स्पर्शज्ञान यांचे कारण, अग्नीचे प्रेरण करणे, मलांना वाहेर टाकणे, स्थूल व सूक्ष्म स्रोतसांचे भेदन करणे, गर्भाला आकृति देणे, इत्यादि कार्ये चांगल्या स्थितीत असलेला वायु करतो असा वरील उताऱ्याचा सारांश आहे. यावरून वायु, पित्त व कफ ही शरीरांतील तत्त्वे किती व्यापक आहेत ते कळून येईल. वायु, पित्त व कफ म्हणजे त्रिदोष यांची विशेष स्थाने, ते अविकृत असतां शरीरसंवर्धक असणारी त्यांची कार्ये, व विकृत असतां शरीरविघातक होणारी त्यांची कामे. या सर्व गोष्टींची विशेष सविस्तर माहिती ज्ञानकोश ग्रंथांत वायु, पित्त व कफ या शब्दांच्या विवरणांत दिली आहे ती पहावी.

त्रिदोषपद्धति नीट न समजल्यामुळे या पद्धतीवर आजपर्यंत अनेक लोकांनी आक्षेप घेतले आहेत. या आक्षेपकांचेकीं कै. डॉ. गर्दे हे प्रमुख आहेत. त्यांनी त्रिदोषपद्धति-

विकृत आपले म्हणणे सार्थ अष्टांगहृदय (वाग्भट) ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत सविस्तर मांडले आहे. त्यांच्या आक्षेपांस अनेक लोकांनी अनेक वेळां उत्तरे दिली आहेत. डॉ. गर्दे यांनी वैद्यकांतील वायु, पित्त व कफ या शब्दांच्या अर्थाचा विपर्यास केला आहे. त्यांच्या मतें वायु म्हणजे श्वातोष्वासांतून व गुदद्वारांतून वाहेर पडणारा जो वारा तो, व पित्त म्हणजे वांतींतून हिरवे पिवळे पडते तें, व कफ म्हणजे खोकला या विकारांत जो पशांतून चिकट पदार्थ पडतो तो. हे वायु, पित्त व कफ आर्यांनी रोगकारण मानले (कारण प्रत्यक्ष दिसतात) व नंतर जसजशी त्यांची समजूत वाटली तसतसे सर्व शरीरांतील कार्यांचे ते (त्रिदोष) प्रवर्तक होत अशी त्यांनी आपली समजूत करून घेतली. डॉ. गर्दे यांच्या आक्षेपांचे स्वरूप थोडक्यांत वरीलप्रमाणे आहे; व पुढे त्यांनी असेही म्हटले आहे की, हल्ली आंग्लवैद्यकांतील रोगकारणांचे ज्यांस ज्ञान आहे त्यांस त्रिदोष हे रोगकारण आहेत ही गोष्ट मिथ्या वाटणारी आहे. वरील डॉ. गर्दे यांच्या म्हणण्यांत मुख्य मुद्दा हा आहे की आंग्लवैद्यकांत जसे (विकृत अवयव हे) रोगांचे कारण हल्लीच्या शास्त्रांनी प्रत्यक्ष दाखवितां येते तसे त्रिदोष हे रोगांचे कारण म्हणून दाखवितां येत नाहीत. यावर आर्यवैद्यकांचे म्हणणे असे की, रोगकारण डोळ्यांनी जे दिसते (म्हणजे विघडलेले सप्तधातू) ते खरे कारण नाही. खरे रोगकारण म्हणजे हे धातू ज्या पदार्थांनी बनतात त्या अन्नावर ज्या पदार्थांचे संस्कार घडतात व ज्यांच्या साहाय्याने ते अन्न धातुरूप पावते त्या पदार्थांतील विकृति नाहीशी केली म्हणजे धातूवर (शरीरावयवांवर) दिसत असलेला रोग नाहीसा होतो.

इंग्रजी वैद्यकांत रोगांचे निदान म्हणजे विघडलेल्या शरीरावयवांचे वर्णन होय. उदाहरणार्थ एक प्रकारचे डोके दुखणे (बलड प्रेशर) या रोगाचे कारण डोक्याकडे रक्तप्रवाह जास्त गेल्याने तेथील वातवाहिन्यांवर रक्ताचा जास्त दाब पडला असता तो दाब कमी करणारी म्हणजे रक्तप्रवाह मंद करणारी औषधे म्हणजे हृदयाची क्रिया मंद करणारी औषधे देणे, ही डोकें दुखण्याची चिकित्सा होते. आर्यवैद्यकाप्रमाणे वायु हा दोष विघडल्याने डोकें दुखते व तो वायु प्रथम स्वतःच्या आशयांत (स्थानांत) वाहून जेव्हा तो रक्तावर परिणाम करतो तेव्हा शिरोरोग होतो. म्हणजे रक्ताचा दाब जास्त होणे हे डोकें दुखण्याचे जे स्थानिक कारण तो रोग नसून डोक्याकडे रक्तप्रवाह जास्त करणारा जो वायु तोच खरा रोग होय; व आर्यवैद्यकाच्या मतें त्या वायूवरच उपचार केले पाहिजेत. तात्पुरती हृदयाची क्रिया मंद केल्याने डोकें दुखणे तात्पुरतें थांबेल परंतु मूळ कारण जे वात कोप ते हर होणार नाही. चरकाचार्यांना शिरोरोगांत रक्तदुष्टि होते ही गोष्ट माहीत होती. कारण शिरोरोगाचे निदान लिहितांना “ वासादयः प्रकुर्यंति शिरस्यन्नं प्रदुष्यति । ” (चरक सूत्रस्थान, अध्याय १० श्लो. ११) असे म्हटले आहे. या

श्लोकावरल टीकाकार चक्रदत्त यानेहि “ अत्रं प्रदुग्ध्यतीत्य-
भिदधानः सर्व शिरोरोगे रक्तदुष्टिं दर्शयति । ” असे लिहिले
आहे. परंतु शिरोरोगाचे खरे कारण वातादिकांची दुष्टि
हैच आहे असे लिहून औषधोपचार दोषांवरच करावे असे
लिहिले आहे. रक्त दुष्ट होतं ही गोष्ट माहीत असून ती
गोष्ट चरकाचार्यांनी गौण मानली आहे.

प्रत्येक रोगांत कोणता तरी शरीरावयव विघडतो ही गोष्ट
प्राचीन वैद्यांस माहीत होती. चरकाचार्यांनी सूत्रस्थानांतील
त्रिशोषीयाध्यायांत कांहीं उदाहरणें देऊन ही गोष्ट स्पष्ट
केली आहे. तथापि त्यांचा मुख्य रोगवर्णनाचा रोख विकृत
अवयवांवर नसून विकृत दोषांचे त्या त्या रोगांत वर्णन कर-
ण्यावर आहे. म्हणून त्यांच्या पुढील अष्टोदरीयाध्यायांत
कोणताहि शरीरावयव विघडलेला रोग दोषांनीच होतो अशा
अर्थाचे विधान स्पष्ट केले आहे (तथा स्वधातुवैषम्य
निमित्ताः सर्व विकाराः वातापित्तकफान्नातिवर्तते ।). यावरून
आर्यवैद्यकांतील प्राचीन ग्रंथकारांस प्रत्येक रोगांत शरीरा-
तील कोणता तरी अवयव विकृत होतो ही गोष्ट पूर्णपणे
कळून आली होती. परंतु या अवयवविकृतिवर्णनाचे खरे
विकृति वर्णन होत नाही असे त्यांचे अनुभवसिद्ध मत अस-
ल्यामुळे प्रत्येक रोगांत विकृतावयवांचेच वर्णन न करतां खरे
रोगकारण जे दोष त्यांचेच वर्णन केले आहे व यामुळे आजच्या
इंजरी वैद्यकांतील रोगनिदान, मुख्यतः अवयवांच्या विकृत
स्थितिवर्णनावर अधिष्ठित आहे म्हणून, आर्यवैद्यकांच्या निदा-
नाशी जुळत नाही. आजचे ह्यणण्याचे कारण इंजरी वैद्यक
सुद्धां जंतुशास्त्र आणि अंतर्ग्रंथशास्त्र यांच्या मार्गे आर्यवैद्यका-
प्रमाणेच विकृत अवयवापेक्षां सूक्ष्म अशा रोगकारणांच्या
शोधास लागले आहे. सदरहू म्हणण्याच्या पुष्टिकरणार्थ आर्य-
वैद्यकासंबंधाने मद्रासकडील रिपोर्टीतील श्रीनिवासमूर्ति यांच्या
लेखांतील पुढील उतारा देतो.

“ अलीकडील पाश्चात्य इंद्रियविज्ञानशास्त्रवेत्त्यांचे पेशी-
कल्पना (सेल्युलर थिअरी) हें आरंभस्थान होय; आणि या
कल्पनेच्या वाढीमुळे ग्रीक लोकांच्या त्रिसालकल्पने-
(ह्युमरल थिअरी) चें उच्चाटण झाले आहे. परंतु पाश्चात्य पेशी-
कल्पनेतील पेशीच्या सूक्ष्मपणापेक्षां किती तरी पटीने अधिक
सूक्ष्मपणा आयुर्वेदांतील त्रिधातुकल्पनेमध्ये अभिप्रेत आहे.
कारण त्रिदोषांचा संबंध सूक्ष्म अशा पंचमहाभूतांशी व त्रिगु-
णाशीहि आहे. किंबहुना पाश्चात्य वैद्यकांतील पुराणपेशी
कल्पना जेथे संपते तेथून पुढे आयुर्वेदाच्या त्रिदोषकल्पनेस
सुरवात होते असे म्हणण्यास हरकत नाही. म्हणून प्रचलित
पाश्चात्य इंद्रियविज्ञानांतील कोणत्याहि भागाशी त्रिदोषांच्या
उपपत्तीची बरोबर तुलना आज करतां येणार नाही असे
वाटते. परंतु थोड्याच दिवसांत अशा प्रकारची तुलना
करतां येईल असे दिसते. या बाबतीतील पाश्चात्य शास्त्र-
ज्ञांचे अगदी अलीकडील शोध हे पुष्कळसे आयुर्वेदीय भास-
तात. जीवनरस (प्रोटोप्लझम), चैतन्यविदु (न्यूक्लियस),

व केंद्रस्थान (सेंट्रोसोम) हेच ज्यांतील मुख्य भाग आहेत
अशा साध्या पेशींमध्ये सुद्धां अलीकडील जीवशास्त्रज्ञांस, याहि
पेशीं सूक्ष्मतर असे क्रोमोसोम, इड्स, वायोफोर व आणखीहि
महत्त्वाचे अवयव दिसू लागले आहेत (अशा प्रकारचे अणु
परमाणू हे मात्र वात, पित्त, कफ, यांच्या परिमाणप्रमाणें
भासतात.). रोगप्रतिबंधक कृतीच्या कल्पना (थिअरी ऑफ
इम्युनिटी) क्षेत्रांत जर आपण पाहू लागलों तर पूर्वीची
पेशींची साधी कल्पना पार जाऊन, त्यामध्ये हेप्टोफोर,
अंबोसेप्टर, कांफ्लोमेटोफाईल, अर्गोफोर, आपसोनि-
नस, आग्लुटिनिनस, प्रेसिपिटिनस, सायटोलायसिनस,
अलेक्झानस, सेनसिटायझेझन, अनाफिलाक्सीस यांसारखे
अति सूक्ष्म व गुंतागुंतीचे आणि कल्पनामय असे
निरनिराळे अवयव जुन्या पेशीकल्पनेच्या पुरस्कर्त्यांना दिसू
लागले आहेत. नूतन कल्पनांचा हा आश्चर्यमय पसारा
आधुनिकांनी ज्या गोष्टींच्या वर्णनाकरितां मांडलेला आहे,
त्या गोष्टी तरी त्रिधातुकल्पनेइतक्याच बहुशः कल्पना-
मय आहेत; आणि त्यांचाहि क्लृप्त (कोलॉइडस) व जीव
रसायनांतील (नायकेमिस्ट्री) रसकल्पनेकडे स्पष्ट कल
दिसत आहे.

त्याचप्रमाणे अंतर्मुखपिंड व मन यांसंबंधी विवेचन कर-
तांना पाश्चात्य शास्त्रज्ञहि आतां शारीररस आणि मानसिक
भावना यांचा परस्परार प्रभाव चालतो असे वाळू लागले
आहेत. मग हे आधुनिकांचे म्हणणे आणि वाताची, उत्सा-
हास, कफाची क्षमेस, व पित्ताची बुद्धीस प्रेरणा मिळते हें
आयुर्वेदिकांचे म्हणणे यांत तफावत ती काय ? या माझ्या
म्हणण्याच्या पुष्ट्यर्थ पाश्चात्य शास्त्रज्ञ प्रो. गुडार्ड यांचा एक
दाखला देतो. ते आपल्या ग्रंथांत म्हणतात, ‘ कॅननने असे
दाखविले आहे कीं अधिवृक्कपिंडास प्रेरणा दिली असतां
कोधाचा प्रादुर्भाव होतो, आणि उलट अन्य रीतीने क्रोध
उत्पन्न झाला असता अधिवृक्कपिंड सवू लागतो. असे अनेक
अंतर्मुखपिंड शरीरामध्ये असून ते अनुवर्तितनसाव्यूहांत
गुंफलेले आहेत व त्यांचाहि वरील उदाहरणाप्रमाणे मनोभा-
वनांवर प्रभाव चालत असण्याचा संभव आहे. ’

त्रिपूर—मद्रास. त्रावणकोर संस्थानांतील त्रिवेंद्रम्
तालुक्यांतील एक लहानसे गांव आणि मंदिर. हें त्रिवेंद्रम्-
पासून उत्तरेस ५ मैल आहे. सन १९०१ साली लोकसंख्या
१९३७ होती. या मंदिरांत विष्णुपदाची पूजा करतात.
त्रावणकोरच्या राजाची पिढीजाद देवता अनंतपद्मनाभ
नांवाची आहे. त्या देवतेचे डोकें तिरुवळमूला असून शरीर
त्रिवेंद्रमला व पाय त्रिपूर येथे आहेत. त्रिपूर हा त्रिपाद-
पुरम्चा अपभ्रंश होय. त्रावणकोरच्या राजांची प्रथम या
मंदिरांत मुगुट धारण करण्याची प्राचीन पद्धत आहे.
यावरून त्रिपूर त्रावणकोरची पहिली राजधानी असावी असा
तर्क होतो. निदान राज्याभिषेकोत्सव तरी या ठिकाणी
होत असला पाहिजे.

त्रिपुरा—मद्रास. कोचीन संस्थानांतील कनयनूर तालुक्यांतील एक शहर. हे एकुलपासून २ मैल व कोचीन (ब्रिटिश) पासून ८ मैल आहे. लोकसंख्या (१९०१) सुमारे ३०००. कोचीन राजघराण्यांतील कांही लोक या ठिकाणी येऊन राहतात. व त्यांच्याकीरतां या ठिकाणी मोठमोठे राजवाडेहि बांधले आहेत. शहरापासून १॥ मैलांवर एका टेकडीवर एक सुंदर राजवाडा कोचीनच्या महाराजांनी बांधलेला आहे. येथे सांप्रतचे महाराज राहण्यास येतात.

त्रिपुरा—त्रिपुर किंवा त्रिपुरासुर असे बाणासुराला नांव होतें असे हरिवंशपुराणांत आहे. पण महाभारतांत पुढील माहिती आढळते. पूर्वी देवदानवांचा दीर्घकाळ संग्राम होऊन दानवांचा पराभव झाल्यावर मयासुरानें तप करून ब्रह्मदेवाकडे वर मागितला की, ' मला शत शत योजनांच्या अंतरावर देवास अभेद्य अशी तीन फिरतीं पुरें करतां यावीं व तीं आणांच्या शापास अभेद्य असून महादेवाच्या बाणानें कदाचित् त्यांचा नाश झाला तरी त्यांतून जें पुर अवशेष राहिल त्याचा नाश होऊं नये. ' ब्रह्मदेवानें ' तथास्तु ' म्हटल्यानंतर मयासुरानें पुष्ट्यनक्षत्रांवर लोट, रजत, आणि सुवर्ण यांचीं एकावर एक अशीं सारख्या अंतरांन तीन पुरें निर्माण केलीं आणि तेथील आधिपत्य अनुक्रमानें त्यांचें पुत्र तारकासुर, कमलाक्ष आणि विद्युन्माली या तिघांस दिलें. याशिवाय त्या तीन पुरांच्या आसमंतात आणखीहि कित्येक अंतरिक्षपुरें निर्मून त्यांत अन्य असुरांची राहण्याची व्यवस्था केल्यावर, सर्वांच्या ऊर्ध्वप्रदेशीं अति दिव्य पुर निर्मून त्यांत स्वतः आपण राहिला.

मयासुरानें अशी व्यवस्था करून सर्वांस असे सांगितलें की, तुम्हां इतःपर आपण होऊन देवांच्या वाटेस जाऊं नये व उन्मत्तपणानें आचारहीन होऊन ईश्वरोपासनेचा अनादर करूं नये. वन्याच काळानंतर ते सर्व नियम त्यांनीं हळूहळू सोडण्यास आरंभ केला. तेव्हां देवांनीं असुरांचा नाश केला; मात्र मयासुर परमनियमशाली व ईश्वरोपासक असल्यामुळे तेवढा वांचला. हे त्रिपुराख्यान थोड्या फार फरकानें अनेक पुराणांत आढळतें.

त्रिबकजी डेंगळे—हा आरंभी दुसऱ्या बाजीरावाच्या पदरी जासूद किंवा हेर म्हणून एक नोकर होता. इ. स. १८०२ मध्ये बाजीराव जेव्हां हौळकराच्या तडाक्यांतून सुटण्याकरितां पुण्याहून महाडास पळून गेला तेव्हां त्रिबकजीनें अगदीं थोड्या वेळांत बाजीरावाचें पुण्यास एक पत्र पोहोचवून त्याचें ताबडतोब उत्तर आणून दिल्यामुळे पेशव्याची मर्जी प्रसन्न होऊन त्याला खास तैनातींतील जागा मिळाली. तेथे त्रिबकजीची हुषारी, तडफ, तरतरीतपणा, व कामांतील दक्षता विशेष दिसून तो बाजीरावाचा विश्वासू बनला. पुढे पेशव्यानें तोफखान्यावरील सरदार गणपतराव पानशे याची जहागीर जप्त करून त्रिबकजीची त्याच्या जागेवर नेमणूक केली. त्रिबकजी प्रथम माणकेश्वर व खुशूजी यांची मर्जी संपादन करण्याची खटपट करित होता. परंतु त्यांचा

अर्धवट कल इंग्रजांकडे दितू लागल्यामुळे ही गोष्ट त्यानें लागलीच बाजीरावाच्या कागदवर घातली. पुढें माणकेश्वराच्या जागी तो स्वतःच बाजीरावाचा मंत्री झाला.

इ. स. १८१२ मध्ये चतरांगानें पेशव्यांविरुद्ध दंगा माजवून तो बागलणानें स्वदेशी जात असतां यानें त्यास कैद केलें व वेढा घालून कांगोरीच्या किल्ल्यांत कैद ठेविलें. चतरांगाने सोडाविण्याचे अनेक प्रयत्न झाले व एका तोतयानें तर त्याच्या नांवावर बंड आरंभून लुटालुट सुरू केली. तत्पक्षीय लोक संधि सांगडतांच त्रिबकजीचा जीव घेण्यास टून वसले होते. पुढें १७१३ सालीं खुशूजीनें कर्नाटकच्या सरसुभेदरीच्या जागेचा राजीनामा देता तेव्हां बाजीरावानें त्या जागी त्रिबकजीची नेमणूक केली.

वसईच्या तहानें आलेल्या स्वातंत्र्य छेद झाल्याची जाणीव बाजीरावांस मधून मधून होईवतें पुढे मिळविण्याची त्याची इच्छाहि होती. पण स्वतःच तेवढा व धाडशी असल्यानें कोणाची तरी त्याला मदत लागे. असे विश्वासू मदतनीस त्याच्याजवळ यावेढीं फारसे कोणी शिल्लक राहिले नव्हते. बहुतेकांनीं इंग्रजांशी स्वतंत्र तह करून आपापला स्वार्थ सांभाळला होता. त्यामुळे व त्रिबकजी धाडशी असल्यानें पेशव्यानें त्यालाच हाताशी धरिलें. त्रिबकजी हा इंग्रजांचा द्वेष होता. इंग्रजांचा कावा ओळखून त्याला तोंड देणारा व मराठी साम्राज्य टिकविण्यासाठी धडपडणारा त्रिबकजी हा बापू गोखल्याप्रमाणें पेशवाईतील शेवटचा पुरुष. त्यानें फौज जमविण्यास प्रारंभ केला व तिच्या जोरावर पुन्हां इंग्रजांशी दोन हात करून पहाण्याचा उद्योग चालविला या कामां इतर सरदारांनीं मदत करावी म्हणूनहि त्यानें खटपट चालविली. सातश ही सर्व कृत्ये इंग्रजांच्या हेतूच्या (पेशवाई घेण्याच्या) आड येत म्हणून त्यांनी त्रिबकजीचा वाटा दूर करण्याचें ठरविलें. नाना फडणिसानंतर इंग्रजांना त्रिबकजीचा धाड होता.

त्रिबकजीनें महत्त्वाची ठाणीं आपल्या विश्वासू माणसांच्या ताब्यांत देण्याचा उपक्रम केला. दक्षिणेंत धारवाडचा कि. मजवूत अहमदनगर तो कबजांत घेण्याची त्यानें खटपट केली, परंतु तेथील किल्लेदार किल्ला त्याच्या हातीं करीना, तेव्हां बापू गोखले यानें मध्यस्थी करून किल्ला त्रिबकजीस देवविला (१८१४). या वर्षी त्रिबकजीनें पेशव्यास सहा ट्रेजन त्याच्याकडून हौळकर, शिंदे, भोंसले व पेंढारी यांच्या दरबारां इंग्रजांविरुद्ध रोस्ती करण्यासाठी आपले वकील रवाना केले. पुढल्या वर्षी त्रिबकजीची ब्रिटिश वकीलातीकडे नेमणूक झाली. अडीकडे पेशवे त्याच्या मुर्तीत आले होते. यावेळीं त्यानें रायांतील अव्यवस्था मोडण्यास प्रारंभ केला. तो कडक शिस्तीचा होता. त्याच्या शिक्षा सौम्य तर कधी अत्यंत कडक असत. ठरल्याप्रमाणें इनामदार लोकांनी चुकारपणा करून वसूल भरणा केला नाही तर तो त्यांना शिक्षा दी.

१८१४ साली त्रिवक्कीने गुजराथेत सरकारी फौज पाठवून गायकवाडाकडे इजाज्याने असलेला प्रांत ताज्यांत घेतले. कारण यावेळी गायकवाडाचा गुजराथ ग इजाज्यांचा करार संपन्न होता व नवीन करार करावयाची गायकवाडाची इच्छा होती. त्यासाठी त्यांचा दिवाण बंगधरशास्त्री पटवर्धन या पुण्यास पेशव्यांकडे आला. शास्त्री फार हुद्दी, हेकट व इंग्रजांच्या बळावर सर्वांस तुच्छ लेखणारा होता. गायकवाडाकडे सरकारची बाकी १ कोटी निघाली. ती देऊन मग वाटल्यास पुन्हा इजारा देण्यांत येईल असे दरबारांत ठरले; परंतु गायकवाडाने (शास्त्र्याने) तें नाकारिले व प्रकरण चिघळत चालले. इतक्यांत पंढरपुरास शास्त्र्याचा पूजा झाला. या खुनाचा आरोप इंग्रजांनी त्रिवक्कीवर ठेला; परंतु यास स्पष्ट आधार त्यांनी दिले नाहीत. अलीकडील ऐतिहासिक शोधांवरून हा खून त्रिवक्कीने केला नाही उलट गायकवाडांतील शास्त्र्याच्या विरुद्ध पक्षातील लोकांनाच केले. असे ठरत आहे. त्यावेळी सिताराम नांवाच्या एक प्रभु सांपाची खटपट शास्त्र्याऐवजी आपल्याला गायकवाडाची दिवाणगिरी मिळावी अशी होती. त्यासाठी त्याने फौज जमवेली होती व याच सुमारास इंग्रजांनी त्याला कैद ठेविले होते; यावरून त्याच्या पक्षाकडून हा खून झाला असावा. इंग्रज त्याला दिवाणगिरी देत नव्हते. शिवाय शास्त्र्याचा खून धरण्यांत पेशव्यांचा (अर्थात् त्रिवक्कीचा) मुळाव्या फायदा नव्हता, कारण त्यामुळे गुजरात हातची जात होती, उलट जिवंत राखण्यांतच फायदा होता असे क. वॉलेस म्हणतो. अर्थात् आपल्या मार्गातील कांटा काढण्यासाठी इंग्रजांनी खुनाचा आरोप त्रिवक्कीवर केला.

त्रिवक्कीने आपला खुनाशी कांहीं संबंध नाही किंवा आपणांस त्यासंबंधी कांहीं माहितीही नाही असे चक्रे सांगिते. तथापि इंग्रज रेसिडेंटाने आपल्या फौजेच्या बळावर त्रिवक्कीस आपल्या स्वाधीन करण्याविषयी बाजोरावाच्या मार्गे लकडा लावला. पण बाजोराव त्यास इंग्रजांच्या हवाली करण्यास कांकू करू लागला. शेवटी नाइलाजाने बाजोरावाने त्रिवक्कीस वसंतगड नामक किल्ल्यांत अटक ठेविले; तरीहि इंग्रजांचे समाधान न होता त्यांनी त्रिवक्कीस आपल्याच हवाली करण्याचा तगादा लाविला तेव्हा गांगरून (आणि अंगी घैर्य नसल्याने) बाजोरावाने त्यास इंग्रजांच्या स्वाधीन केले (२५ सप्टेंबर १८१५).

इंग्रजांनी त्रिवक्कीस ठाण्याच्या किल्ल्यांत अटक ठेविले. त्याच्यावर जे पहारेकरी ठेविले होते त्यांत बहुधा, खबरदारी घेण्याच्या उद्देशानेच, एकहि हिंदी माणूस ठेवला नव्हता. याचा फायदा घेऊन त्रिवक्कीने सप्टेंबरच्या १२ व्या तारखेस (१८१६) संध्याकाळी सात व आठ यांच्या दरम्यान तटावरून उडी मारून आपली सुटका करून घेतली. त्रिवक्की निसटून जाण्याच्या कांहीं दिवस अगोदर त्याची मित्रमंडळी व नोकरांकर आसमंतांत येऊन त्याची वाट पहात होते.

त्रिवक्कीस त्यांचा निरोप कळविण्याचे काम किल्ल्यांतील एका अधिकाऱ्याच्या मोतदाराने केले. त्रिवक्कीस ज्या खोलीत ठेविले होते तिच्या खिडकीखाली आपल्या घोड्याची चाकरी करीत असता हा मोतदार त्रिवक्कीस कळवावयाची माहिती अगदी बेफिकीरपणाने गत असे. पहारेकऱ्यांस मराठी येत नसल्यामुळे त्यांना ही लवाडी ओळखता आली नाही. त्रिवक्कीने ज्या अडचणांतून आपली सुटका करून घेतली ती हकीकत ऐकून लोकांत त्याच्याबद्दल कौतुक व आदर वाढला. यानंतर त्रिवक्कीने पुन्हा फौज जमवून कधी नाशिक व संगमनेर यांच्या आसमंतांतील डोंगरांत, कधी खानदेश वागलागांत, तर कधी सातान्याकडील महादेव पर्वतांत फिरून इंग्रजांच्या विरुद्ध त्याने दंगा उसळून दिला. त्याला पकडण्यासाठी इंग्रजांनी फार खटपट केली, परंतु पुष्कळ दिवस ती सिद्धीस गेली नाही. त्याचा खरा पत्ताच लागेना. तो आपल्या सासुरवाडीस (नाशिक जिल्हा, निफाड तालुका, निफाडहून वायव्येस ५ कोसांवर) अहिरगांवी गुप्तपणे राहिला होता.

यावेळी कोरेगांवची लढाई होऊन एलफिन्स्टनने आपला जाहीरनामा प्रसिद्ध केला होता; त्याप्रमाणे पेशवाईतील सर्व मराठे सरदार, इनामदार इंग्रजांना मिळाले होते व राववाजी एकटे पडले. इंग्रजांनी तशाहि स्थितीत त्रिवक्की हा पेशव्यांच्या तर्फे धुमाकूळ घालीत असल्याने त्याला पकडण्यासाठी मोठमोठी वक्षिसे लाविली. तेव्हा एका खोने व त्रिवक्कीचा नोकर नाना याने फितूर होऊन, त्रिगज्यास त्रिवक्कीच्या ठिकाणाची माहिती दिली. कॅ. स्वान्स्टन हा एक हजार घोडदळाची पलटण घेऊन अहिरगांवी आला. यावेळी त्रिवक्की तेथे एकटाच होता; फौजफांटा मुळीच नव्हता. गांवची नाकेबंदी करून इंग्रजांनी पहारे त्रिवक्कीच्या वाड्यास गराडा दिला. वाडा दोन्ही तळवरे बळदांसकट शोधला, परंतु त्रिवक्की सांपडेना. शेवटी तिसऱ्याने पुन्हा शोधला तेव्हा मात्र त्रिवक्की सांपडला. एका बळदांत एका लोखंडी चोरदाराच्या पळीकडे बुरूजावर जाण्याचा एक जिना होता. तेथली भित त्रिवक्की फोडीत होता. त्याला धरण्यास जात असता जिऱ्यावरिल एका मराठ्याने त्यांना अडथळा केला. जी जी माणसे धरण्यास गेली ती या मराठ्याने आपल्या भाल्याने ठार केली. त्यांची संख्या तीस भरली. शेवटी स्वान्स्टनने भालाडूतावर गोळ्या झाडण्यास हुकूम केला व त्यामुळे मात्र तो मराठा पडला. असा तो शूर भालाईत पुरुष नसून (त्रिवक्कीची) स्त्री आहे हे समजल्यावर स्वान्स्टन यास फार आश्चर्य वाटले. त्रिवक्की भित फोडीत असता, त्याच्या अंगावर जाण्याची हिंमत कोणाचीच होईना तेव्हा निराशेने त्रिवक्की आपणच होऊन इंग्रजांच्या स्वाधीन झाला. त्यास नंतर बंगालमध्ये एका किल्ल्यांत (जुनार) अखेरपर्यंत कैद ठेविले. त्याची ९० हजार रुपयांची मालमत्ता इंग्रजांनी जप्त करून ती स्वान्स्टन

यास वक्षीस दिली (जून १८१८). [डफ; नाशिक ग्याझे-
ट्रियर; राजवाडे खंड ४.]

त्रिंबकराव मामा पेठे—वाळाजी विश्वनाथ पेशवे यांची मुलगी अनुवाई ही इचलकरंजीकर व्यंकटराव नारायण यास दिली होती; त्यांची मुलगी वेणुताई ही त्र्यंबकराव मामाची बायको. या नात्यावरून पेशवे घराण्यांत त्र्यंबकराव मामा असे टोपण नांव यास मिळाले व तेच प्रख्यात झाले; शिवाय मामांची वहीण चिमाजीआप्या यांची पहिली बायको (रखमाबाई) होती, त्यामुळे यांचे पेशव्यांशी निकडूनहि हे नाते होते. मामांचे वडील विसाजी कृष्ण पेठे हे नागपूरकराच्या पदरी होते, पुढे नागपूरकरांनी त्रिंबकराव विश्वनाथ यास आपला वकील म्हणून शाहूच्या दरबारी ठेविले होते. नंतर पेशव्यांनी त्यांना आपल्याकडे घेतले.

शाहूच्या मृत्यूनंतर मामा हा पेशव्यांच्या कारभारांत त्यांचा मुख्य हस्तक होता. वाळाजी विश्वनाथाच्या नंतर वाजीरावास पेशवाई मिळवून देण्याच्या कामी ज्यांनी खटपटी केल्या त्यांत विसाजीपंत हेहि होते. पुरंदरे हे पेशव्यांचे पुण्याचे कारभारी असत. नानासाहेबांच्या वेळी पुरंदरे (महादोबा) हा रुसला तेव्हा त्याच्या जागी पेशव्यांनी मामाला नेमिले (१७५१ फेब्रु.); परंतु पुढे महादोबाची समजूत झाल्यावर मामाला सातान्यास ताराबाईच्या बंदोबस्तास ठेविले. मध्यंतरी ताराबाईचा व पेशव्यांचा समेट झाला. तरी पण ती आपला हेका (कारभार पहाण्याचा) सोडीना; ती पुण्यास आली असतां (आक्टोबर) मामा तिच्याबरोबर आला होता, परंतु वाईची समजूत पटली नाहीं म्हणून पुन्हां तिच्यावर देखरेख ठेवण्यास मामाला सातान्यास पाठविले. दमाजी गायकवाडाचा सातान्यास गंडेमाळावर पेशव्यांच्या सरदारांनी जो पराभव केला, त्या सरदारांत मामा हे प्रमुख होते. थोरल्या माधवरावाच्या कारकीर्दीत मामानी कर्नाटकावर स्वाऱ्या केल्या होत्या. मामाने या स्वाऱ्यांत (मुख्यतः मोती तलावाच्या) हैदराची खूप खोड मोडली, इतकी की पेशवे थोरला फार अजारी असल्याचे ऐकून मामा परतले तरीहि हैदराने २६ लक्ष खंडणी व १४ लक्ष स्वारीखर्च व कोल्हार वगैरे पांच प्रांत मामांच्या हवाली केले. पेशव्यांच्या शेवटच्या दुखण्यांत मामा थेरुसासच होते. नारायणरावांच्या खुनानंतर नदीवर ज्या मंडळींनी (नाना, बापू, हरिपंत तात्या) नानासाहेबाचा वंश चालविण्याबद्दल गुप्तपणे शपथा घेतल्या त्यांत मामाहि होते. दादासाहेबांच्या कारकीर्दीत वारभाईच्या कारस्थानांत मामा प्रमुख होते. तेच यावेळी सेनापति होते. दादाने त्याला घेऊन निजामावर स्वारी केली होती. पुढे कर्नाटकांत दादाने मोहीम केली, त्यावेळी एक एक मंडळी त्याला सोडून पुण्यास आली. पुढे दादाला ही मसलत (वारभाईचे कारस्थान) समजल्यावर दादा परतला. मामाला भोंसल्यावर दादाने पाठविले होते. तो तिकडे न जातां दादावर स्वारी करण्याची वाट पहात बसला (१७७४ डिसेंबर).

त्याच्यावर भोंसले, फडके व मामा यांना कारभार्यांनी पाठविले. त्यांची गांठ पंढरपुराजवळ कासेगांव येथे पडली. मामाने वाई व उतावीळ करून दादावर हल्ला केला, त्यांत त्याचा मोड होऊन मामा फार जखमी होऊन पाडाव झाला (२६ मार्च १७७४). त्यावर बऱ्हाणपुराकडे शिंदे होळकरांची मदत घेण्यास दादा जात असतां वाटेत पाडाव झाल्यावर दुसऱ्याच दिवशी मामा वारला. आनंदीवाईने मामाला पकडल्यावर त्याची फार निंदा केली; तेव्हाचे मामाचे सडेतोड उत्तर प्रसिद्ध आहे. मामाचा मुलगा विश्वासराव हा पुढे पेशव्यांच्या पथकाचा मुख्य झाला. त्याचा पुत्र अमृतराव हा पेशव्यांच्या दरबारी कांहीं दिवस त्यांचा मुतालिक होता. त्याचा मुलगा त्रिंबकराव हा खर्चाच्या लढाईत हजर होता. पेठ्यांना मानांच्या कारकीर्दीतच नाराबाईने व पेशव्यांनी सरंजामासाठी नेमणुका व जहागिरी दिल्या होत्या (१७४७, १७५७ इ.). मामाच्या वेळी एकदर सरंजाम मोठा होता. तो शेवटी दुसऱ्या त्र्यंबकरावाच्या वेळी १ लक्ष १५ हजारांपर्यंत राहिला. दोनशें स्वार वाळगण्याचा या त्र्यंबकरावाचा करार असे व त्याबद्दल सालिना ६० हजार रु. मिळत; ५० हजारांचे खासगत इनाम असे. राववाजीने पूर्वीचे वैर आठवून पेठ्यांचा सरंजाम सर्व जप्त केला (१८०३). इंग्रजी झाल्यावर इंग्रजांनीहि सरंजाम जप्त करून दुसऱ्या त्रिंबकरावास फक्त सालिना दोन हजारांचे पोलि. पेन्शन करून दिले. आपला सरंजाम परत मिळविण्याबद्दल या त्रिंबकरावाने वेलेली खटपट इंग्रजांनी चालू दिली नाहीं. पेशवाईत पेठ्याकडे पुढील मान असत. छत्रपतीकडून जी पेशवाईची वखे आणावयाची ती यांनी आणावी. छत्रपती पुण्यास आल्यास त्यांची वरदास्त ठेवावी; दसऱ्याची ३०० रुपयांची मानाची वखे पेशव्यांकडून यास मिळत. सरकारांतून हत्ती, पालखीचा मान असे. पुणे येथे मामाचा वाडा कसबा पेठेत तांबटाच्या हौदाजवळ होता. तो ७-८ वर्षांखाली पडला. त्यांचा वंश सातारा जिल्ह्यांतील चिंधोली या त्यांच्या इनामगांवा व नाशिक येथे असे. [वाड-कैफियती; भारतवर्ष शकावली; पेशव्यांची बखर; काव्य. इ. सं. शकावली; धाकटे राजारामचरित्र; राजवाडे खंड २, ६; पत्रे यादी.]

त्रिवेणी—बंगाल. हुगळी जिल्हा व पोटविभागांतील एक खेडें. हल्ली बन्सबेरिया म्युनिसिपल कमिटीत याचा समावेश होतो व बंगाल प्रांतिक रेल्वेच्या फांट्यांशी भग्नाजवळ ते जोडलेले आहे. यास त्रिवेणी नांव पडण्याचे कारण येथे गंगा, यमुना व सरस्वती या तीन नद्यांचा संगम झालेला आहे. सरस्वतीच्या उत्तरेस त्रिवेणी घाट आहे. ओरिसाच्या राजपती राजापैकी शेषदत्ता राजा मुकुंददेव याने तो घाट बांधला असे म्हणतात. घाटाच्या दक्षिणेस त्रिवेणी गांव आहे. हे क्षेत्र असे मानतात. 'कलकत्ता रिव्ह्यू' त रेव्हरेंड लॉग हा म्हणतो की, हिंदुस्थानांत ४ विद्यापीठे होती. पैकी त्रिवेणी एक होती. बाकीची तीन नवद्वीप,

शांतिपुर आणि गुर्जापार. त्रिवेणीस पूर्वी ३० संस्कृत शाळा होत्या आणि तेथील व्यापारहि नांवाजलेला होता. त्रिवेणीच्या दक्षिणेस एक मोठी मशाद आहे. तीत जाफरखान याचें थडगें आहे. त्रिवेणीस मुख्य हिंदु मेळे खाली लिहिल्या-प्रमाणें भरतात. मकरसंक्रांतीचा मेळा, विपुवसंक्रांतीचा मेळा, वाराणीमेळा, दशहरमेळा व कार्तिकपूजामेळा.

त्रिमूर्ति—त्रिमूर्ति तत्त्व हें हिंदु अगर ईजिप्शियन अगर इतर कांहीं धर्मांत आढळत असलें तरी ख्रिस्ती धर्मांत त्याला विशेष महत्त्व प्राप्त झालें आहे. हिंदु धर्मांत ही त्रिमूर्तिकल्पना प्रथमतः भैत्रायणोपनिषदांतील दोन मंत्रांत आढळून येते. एका मंत्रांत निर्गुण निराकार अशा ब्रह्माच्या ब्रह्मा, विष्णु, महेश या तीन सगुण मूर्ती होत असं म्हटलें आहे. व दुसऱ्या मंत्रांत प्रकृति ही सत्व, रज व तम या तीन गुणांनी युक्त अपुन सत्व म्हणजे विष्णु, रज म्हणजे ब्रह्मा व तम म्हणजे शिव होय अशी कल्पना आढळते. या उपनिषदांतील प्राचीन तत्त्वाला पुढें सांप्रदायिक स्वरूप येत जाऊन, ज्याचा जो देव असेल त्याने त्यास मुख्य परमेश्वर असं समजून त्याचे, ब्रह्मा, विष्णु, महेश हे व्यक्त अंश होत असं प्रतिपादन करण्यास सुरवात झाली. उदाहरणार्थ वैष्णव लोक विष्णु हा ब्रह्म असून त्याचे ब्रह्मा, विष्णु महेश असे तीन अवतार मानितात, तर शैव लोक शिव ब्रह्माचे वरीलप्रमाणें तीन भाग पाडतात. विष्णुकंपर्था, गाणपत्य, शाक्त या पंथांतहि त्यांच्या त्यांच्या मुख्य देवतेला ब्रह्म समजून त्यांचे वरील-प्रकारें तीन भेद झालेले आहेत असं मानण्यांत येतें. अशा प्रमाणें ही त्रिमूर्तीची कल्पना केवळ धर्मग्रंथांतच आढळून येतें असं नाहीं तर शिल्पामध्येहि तिला स्थान मिळालें आहे. 'एलेफंटा केव्ह' या लेण्यामध्ये त्रिमूर्तिची मूर्ति आढळून येते. तथापि, त्रिमूर्तितत्त्वाला हिंदु धर्मांत विशेष प्राधान्य दिलेलें दिसत नाहीं.

ईजिप्शियन धर्मग्रंथांत ऑसिरीस, इसिस व होरस या त्रिमूर्तीची कल्पना आढळून येते. निओप्लेटॉनिक पंधामध्ये ह्या कल्पना तत्त्वज्ञानाच्या रूपांत आढळून येते. पण ख्रिश्चन धर्मांमध्ये मात्र या तत्त्वाला प्राधान्य आलेलें आहे; व याचें कारण ख्रिस्ती धर्मांतील अवताराची कल्पना हें होय असं ख्रिस्ती धर्मपंडित म्हणतात. इतर धर्मांमध्ये जरी अवतार-कल्पना आढळते तरी त्या कल्पनेला धर्मतत्त्वांत थारा मिळालेला नाहीं. उलटपक्षां परमेश्वर हा ख्रिस्ताच्या रूपाने या जगतीतलावरं प्रत्यक्ष अवतीर्ण झाला आहे व चर्चमध्ये अद्यापिहि त्याचा साक्षात्कार होणें शक्य आहे हें ख्रिस्ती धर्माचें आद्य तत्त्व आहे असं ख्रिस्ती धर्मपंडिताचें म्हणणें आहे. जुन्या करारांमध्ये या तत्त्वाची कल्पना आढळून येत नाहीं व नव्या करारांतहि या कल्पनेला मूर्त स्वरूप आलेलें दिसत नाहीं. पण पुढें मात्र चर्चच्या इतिहासांत या त्रिमूर्ति-तत्त्वाची कल्पना प्रासुख्याने उदयास येत चालली. तत्पूर्वी परमेश्वरच बाप, मुलगा व आत्मा हीं तीन रूपें धारण करतो

अशी कल्पना होती. पण पुढें तत्त्ववेत्त्यांनी या कल्पनेचें तात्त्विक विवेचन करण्यास सुरवात केली. त्यांनीं असं प्रतिपादन केलें कीं परमेश्वर प्रेमस्वरूपी असून, त्याच्यामध्ये तीन वस्तू राहतात. या तिन्हीं वस्तु स्वतंत्र असून त्या प्रत्येक वस्तूमध्ये परमात्म-तत्त्व सारख्या अंशांनीं भरलेलें आहे. या तीन वस्तूंपैकी एक वस्तु जगाची निर्मात्री आहे. तिला 'बाप' असं नांव देण्यांत आलेलें आहे. दुसरी वस्तु जगाची उद्धारक आहे. तिला 'मुलगा' असं नांव दिलें आहे. तिसरी वस्तु आत्मा (पवित्रभूत) ही होय. हिचें मुख्य कार्य 'पवित्रीकरण' होय. आत्म्याला परमात्म-स्वरूपी बनविणें हें तिसऱ्या वस्तूचें स्वरूप आहे.

अशा रीतीनें त्रिमूर्ति-तत्त्वाचें तात्त्विक दृष्टीनें विवरण करण्यांत आलें असलें तरी त्यानें पुष्कळ ख्रिस्ती पंडितांचें अद्यापिहि समाधान झालेलें नाहीं. अशा एक शंका उपस्थित होण्याचा संभव आहे कीं, जर ख्रिस्ती धर्म एकेश्वरी आहे तर त्रिमूर्ति-तत्त्वाला मान्यता दिल्यास त्याला अनेकेश्वरी धर्माचें स्वरूप प्राप्त होईल. यावर ख्रिस्ती धर्मज्ञांनीं असा जाव दिला आहे कीं या त्रिमूर्तितत्त्वाप्रमाणें एका परमेश्वरामध्ये या तीन स्वतंत्र वस्तु आहेत तरी एकच परमात्म-तत्त्व या तिन्हींमध्ये सारख्या अंशांनीं व्याप्त असल्यामुळें त्या तिन्हीं वस्तूचें त्याच्या ठायीं ऐक्यच आहे; व अशा दृष्टीनें पाहिल्यास ख्रिस्ती धर्म एकेश्वरीच आहे असं सिद्ध होतें.

[संदर्भ ग्रंथः—गारलंड्स-दि ईपॉस्टेन्स ऑफ दि डॉक्ट्रिन ऑफ होली ट्रिनिटी; इलिंगवर्थ-डॉक्ट्रिन ऑफ ट्रिनिटी; अँडम्स ब्राडन-दि ट्रिनिटी अँड मॉडर्न थॉट; फार्कुअर-रिलिजस लिटररेचर ऑफ इंडिया (१९२०).]

त्रिवेंद्रम्—मूळ शब्द तिरु-अनंतपुर; अनंताचें पवित्र शहर. मद्रास. त्रावणकोरची राजधानी क्षेत्रफळ ९ चौ. मै. लो. सं. (१९०१) ८७८९०. त्रिवेंद्रम् हें त्रावणकोर संस्थानांत सर्वांत मोठें शहर असून राजाची राजधानी व इंग्रज रेसिडेंटचें राहाण्याचें स्थान होय. येथून समुद्र अवघा २ मैल आहे. या ठिकाणीं एक किल्ला असून त्याच्या जवळच्या गांवांत लोकवस्ती फार दाट आहे व मध्यभागीं महाराजांचा राजवाडा थ आहे. अनंत पद्मनाथस्वामीचें देवालय किल्ल्याच्या आंत आहे. यामुळें त्रिवेंद्रम् क्षेत्राचें स्थान बनलेलें असून हिंदुस्थानच्या दरएक भागांतून येथें यात्रेकरू येत असतात. देवल्याचें उत्पन्न पाऊण लाखाचें असून एकंदर व्यवस्था विशिष्ट पद्धतीनें लागलेली आहे. किल्ल्यापासून एक मैलावर दिवाणसाहेबांचा कचेरी व वरिष्ठ कोर्ट असून कचेरीच्या उत्तरेस मुलांच्या पाठशाळा आहेत. लगतच व्हिक्टोरिया जुबिली हॉल, औद्योगिक शाळा, सार्वजनिक वाचनालय, ख्रिस्ती देऊळ व लष्करी छावणी हीं आहेत. उद्योग आणि व्यापारासंबंधानें त्रिवेंद्रमशिवाय संस्थानांत दुसरी चांगली शहरें आहेत. येथून मोठमोठ्या शहरांना पक्के रस्ते नेऊन दळणवळण वाढविलें आहे.

त्रिशंकु—इक्ष्वाकुकुलोत्पन्न अरुणराजाचा पौत्र, व निबंधन राजाचा ज्येष्ठ पुत्र. मूळचे यांचे नांव सत्यव्रत. हा दुर्मागवर्ती असून विवाहित ब्राह्मण स्त्रिया हरण करणारा होता. उप-देशाचा परिणाम होत नाही असे पाहून निबंधनाने त्याला राज्याबाहेर घालून दिले व आपण सचिवःच्या हातीं राज्य सोपवून अरण्यांत तप करू लागला. अयोध्येत राजा नसल्यामुळे प्रजा अधर्माने वागू लागली व नऊ वर्षे अवर्षण पडून मनुष्यास अन्न मिळेनासे झाले. त्यांत विश्वामित्राची स्त्री व तीन पुत्र हे सांपडले होते पण त्यांस त्रिशंकूने मोठ्या प्रेमाने कांहीं मांस प्रत्यह आणून देऊन वांचविले. हा क्रम चालू असता त्यांत एकदा वसिष्ठ ऋषींची गाय बघिली गेली. त्याने त्यास शाप दिला की ब्राह्मण स्त्रियांचा अपहार, पित्याचा क्रोध आणि धेनूचा वध या तीन शकूस्तव (पातकांस्तव) सत्यव्रत हा त्रिशंकु नांव पावो. तेव्हापासून हा बुद्धिभ्रंश होऊन अरण्यांत पिशाचाप्रमाणे फिरू लागला. या अनवस्थेमुळे पुन्हां परत येऊन निबंधन राजाने सत्यव्रतास अयोध्येस आणविले, व सदुपदेश करून राज्यावर बसविले. त्रिशंकूने पुष्कळ काळपर्यंत चांगल्या नीतीने राज्य केले व पुढे देहासह स्वर्गाला जाऊन तेथील दिव्य भोग भोगावे या हेतूने एक यज्ञ करावा हा हेतु त्याने वसिष्ठास सांगितला; पण असे होणे शक्य नाही म्हणून वसिष्ठाने सांगितल्यावर हा म्हणाला, 'पूर्वी मी आपली धेनू मारली या द्वेषाने आपण असे बोलतां तर मी दुसरा उपाध्याय पाहून स्वर्गास जातो की नाही पहा.' वसिष्ठाने 'तू चांडाल हो' असा शाप देतांच हा काळा व कुरूप बनला. तेव्हा "आपण माझा या अवस्थेंतून उद्धार करा" अशी त्याने विश्वामित्राची प्रार्थना केली. त्याने तू कांहीं काळजी करू नकोस म्हणून सांगून तीन दिवसांतच यज्ञाची तयारी केली. परंतु चांडाल यजमान व क्षत्रिय उपाध्याय अशी वसिष्ठाने निंदा केल्यावरून बहुतेक ब्राह्मणांनी यज्ञाला येण्याचे नाकारले, व हविर्भाग घेण्यास देव येईनात. असे पाहून विश्वामित्राने त्रिशंकूस असे सांगितले की, आतां कांहीं स्वार्जित पुण्य असेल तर स्वर्गा जाशील. इतके म्हणतांच त्रिशंकु पक्ष्याप्रमाणे उडून स्वर्गा जाऊ लागला. त्यावरून इंद्रात क्रोध येऊन त्रिशंकु त्याजवळ जातांच, त्याने त्यास सांगितले की गुरुशापाने दग्ध झालेला जो तू त्या तुला मर्त्यदेहाने स्वर्गाचा अधिकार नाही, यास्तव खाली पतन पाव. तेव्हा त्रिशंकु खाली पडू लागला व ओरडू लागला. ते ओरडणें ऐकून विश्वामित्राने "तिष्ठ तिष्ठ" असे म्हटले, तेणेंकरून हा तेथेच अंतरिक्षांत स्थिर झाला. नंतर विश्वामित्राने प्रतिसृष्टी व स्वर्ग निर्माण करून इष्टि आरंभिली व कांहीं पदार्थ उत्पन्नहि केले. त्यावरून इंद्राने त्याची समजूत करून मर्त्यदेहाचा त्रिशंकूकडून त्याग करवून त्यास दिव्यदेही केल्यावर स्वर्गास नेले. [वाल्मीकी रामायण, बालकांड. स. ५८-६०; देवी. भाग. ७ स्कंदपुराण; १०-१४.]

त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित्र—हेमचंद्रकृत जैन ग्रंथ. यांत पुढे दिलेल्या ६३ पुरुषांचीं चरित्रे आहेत. २४ तीर्थंकर, १२ चक्रवर्ती, ९ नारायण, ९ प्रतिनारायण आणि ९ बलिभद्र मिळून ६३ शलाकापुरुष होतात. जैन कालगणने प्रमाणे चतुर्थकालाच्या आरंभापासून अखेरपर्यंत हे ६३ शलाका पुरुष होऊन गेले.

चो वी सती थै करं चीं नां वें.—(१) ऋषभ, (२) अजित, (३) शंभव, (४) अभिनंदन, (५) सुमति, (६) पद्मप्रभ, (७) सुपार्थ, (८) चंद्रप्रभ, (९) पुष्पंदत, (१०) शांतल, (११) श्रेयान्, (१२) वासुपूज्य, (१३) विमल, (१४) अनंत, (१५) धर्म, (१६) शांति, (१७) कुंथु, (१८) अर, (१९) मल्लि, (२०) मुनि-सुव्रत, (२१) नमि, (२२) नेमि, (२३) पार्श्व, (२४) वर्धमान (महावीर).

वा रा च क्र व तीं चीं नां वें.—(१) भरत, (२) सगर, (३) मधवा, (४) सनत्कुमार, (५) शांतिनाथ, (६) कुंथुनाथ, (७) अरनाथ, (८) सुभौम, (९) पद्मनाथ, (१०) हरिषेण, (११) जयसेन, (१२) ब्रह्मदत्त.

न उ ना रा य णां चीं नां वें.—(१) त्रिपुष्ट, (२) द्विपुष्ट, (३) स्वयंभु, (४) पुरुपोत्तम, (५) नरसिंह, (६) पुंडरीक, (७) दत्तदेव, (८) लक्ष्मण, (९) कृष्ण.

न ऊ प्र ति ना रा य णां चीं नां वें.—(१) अश्वघोष, (२) तारक, (३) मेरक, (४) शंभु, (५) मधुकटिक (मधुकैटभ), (६) प्रल्हाद, (७) बलिसेन, (८) रावण, (९) जरासंध.

न ऊ व लि भ द्रां चीं नां वें.—(१) विजय, (२) अचल, (३) धर्मप्रभ, (४) सुप्रभ, (५) सुदर्शन, (६) नंदितेन, (७) नंदिमित्र, (८) रामचंद्र, (९) पद्म (बलराम).

त्र्यंबकराज—हा एक ब्राह्मण नामांकित वैद्य होऊन गेला. हा विद्वान व पद्महस्ती असल्यामुळे यास लोक चन्वेंतरी असे म्हणत. याच्या हातून शेंकडों लोकांचे असाध्य रोग बरे झाले. याने अनेक प्रकारचे नवे नवे औषधि कल्प अनुभवून योजून त्यांवर त्र्यंबकी नांवाचा एक ग्रंथ रचिला व तो आपल्या स्त्रीस पढविला. याचे कारण हेंच की, यास पुत्रसंतति नव्हती. त्र्यंबकी ग्रंथ जसा त्याने स्त्रीस पढविला त्याचप्रमाणे रसायने व त्यांच्या सिद्ध करण्याच्या कृतीहि शिकविल्या. असे सांगतात की त्र्यंबकराज मरण पावल्यावर त्याच्या स्त्रीने वैद्यकिया बहुत दिवसपर्यंत उत्कृष्ट रीतीने केली व पैसाहि कोणाचा घेतला नाही. त्र्यंबकराज कोल्हापुरास राहात असे. त्यास होऊन गेल्यास २५० वर्षे झाली असे म्हणतात. ही जर गोष्ट खरी असेल तर हा शालिवाहन शके १५५० त होता असे म्हणण्यास शंका रहात नाही.

त्र्यंबकी (वैद्यकीवरील ग्रंथ) करणारे त्र्यंबक व बालबोध करणारे त्र्यंबक यांचे वर्णन बहुतेक जुळते; सबब हे एक

असावेत असे वाटते. तसें असल्यास मूळस्थान कोल्हापूर बालबोधकार त्र्यंबक आपले गुरु कमलाकर देतात. यांचा काल १४९० च्या पूर्वीचा. शिवकल्याणाचे पणजे कमलाकर होते त्यांचाहि तोच काल येतो. परंतु त्या दोन्ही व्यक्ती एकच की नाहीं हें निश्चित नाही. ग्रंथ-त्र्यंबकी, बालबोध (१४९०). [अर्वाचीन कोश व सं. क. का. सू.]

त्र्यंबकेश्वर—मुंबई, नाशिक जिल्हा. त्र्यंबकेश्वर हें सुमारे ३१४ हजार वस्तीचें गांव असून प्रसिद्ध यात्रेचें ठिकाण आहे. हें नाशिकच्या नैर्ऋत्येस २० मैलांवर सद्याद्रीच्या एका फांट्यावर वसलेलें आहे. येथें नाशिकपासून सडक आहे. गांवांतील रस्ते बहुतेक फरसबंदी आहेत. गांव खळग्यांत असल्यामुळें हवा निरोगी नाही. येथें आठ तळीं असून त्यांपैकीं दोहोंतील पाण्याचा उपयोग पिण्याच्या कामी करतात. यापैकीं गंगातलाव फार मोठा असून यांतून वाढून गेलेल्या पाण्यानेंच गोदावरीचा उगम होतो. हा प्रवाह एका देवळाजवळून जाऊन कुशावर्त कुंडांत जातो. हें कुंड फार पवित्र मानतात. पावसाळ्यामध्ये व त्यानंतर कांहीं दिवस त्र्यंबकेश्वराच्या कड्यामधून एका कोनाड्यांत असलेल्या एका देवीच्या मूर्तीच्या खालच्या बाजूस असलेल्या गायमुखांतून पाणी पडतें. हा गोदावरीचा मूळ उगम समजतात. हा प्रवाह मध्येंच टेंकडींत गुप्त होऊन नंतर कुशावर्त कुंडांत पडतो. येथें १८६६ त म्युनिसिपॅलिटी स्थापन झाली. येथें त्र्यंबकेश्वराच्या देवळाजवळ कार्तिक शु. १५ (त्रिपुरी पौर्णिमा) व माघ वा. १४ (महाशिवरात्रि) या दिवशीं व निवृत्तिनाथाची पुण्यतिथि पौष द. ११ या दिवशीं अशा तीन वार्षिक जत्रा भरतात. हें एक ज्योतिर्लिंग आहे.

त्र्यंबकेश्वराचें देऊळ बाळाजी बाजीराव पेशव्यांनीं पूर्वीच्या जुन्या लहान देवळाच्या जागी बांधलें. याच्यावर पुष्कळ नक्षीकाम आहे. या देवळास कांहीं जमीन इनाम असून १२ हजार रुपयांचें वर्षासन आहे. विंचुरकरांनीं एक रथ दिला आहे. या देवळाचा व्यवस्था जोगळेकर नांवाच्या ब्राह्मण घराण्याकडे आहे. देवाला तीन वेळां नैवेद्य होतो व दर सोमवारीं पालखी निघते. सिंहस्थामध्ये गोदावरीच्या उगमाजवळ फार मोठी जत्रा भरते. यात्रेकरू प्रथम कुशावर्तात स्नान करून त्र्यंबकेश्वराचें दर्शन घेतो व श्राद्ध करावयाचें असल्यास करून निरनिराळीं स्थळें पहावयास निघतो. प्रथम एक ७०० पायऱ्यांची चढण चढून गेल्यावर एक ओटा लागतो. या ओट्याच्या पाठीमागच्या कड्यांतून एका गायमुखांतून पाणी पडत असतें; व तें एका कुंडांत जमा होतें. जवळच एक देवाचें देऊळ आहे. पश्चिमेकडे गोरखनाथाच्या गुहेकडे रस्ता जातो. येथून फार अप्रतिम देखावा दिसतो. त्र्यंबकेश्वर व अंजनेरी यांच्या दरम्यान सपाटीवर एक मठ व प्रयागतीर्थ नांवाचें कुंड आहे. येथें निर्वाणि गोसावी रहातात.

येथील किल्ला समुद्रसपाटीपासून ४२४८ फूट उंच असून १८१८ सालीं हा अर्जिवय म्हणून वर्णन केलेला आहे. हा डोंगर १० मैल घेराचा असून वरच्या माथ्याचा घेर ४ मैल आहे. सभोवतीं सर्व बाजूंनीं २००।४०० फूट उंचीचा उभा कडा असून दोन दरवाज्यांशिवाय कोठेंहि रस्ता नाही. मुख्य दरवाजा दक्षिणेस असून त्यांतून शिवंदीस धान्य वगैरेचा पुरवठा होत असे. उत्तरेकडच्या बाजूस फक्त एक दरवाजा असून त्याला एक मनुष्यास एक वेटीं जातां येईल इतक्या दगडांत खोदलेल्या उभ्या पायऱ्यांचा रस्ता आहे. माथ्यावर एक इमारत असून तोंडावर दोन दरवाजे आहेत. यांतून पुढें गेल्यावर वेस लागते. उत्तरेकडची बाजू दक्षिण बाजूइतकी उंच नाही तरी या बाजूचा कडा फारच उभा आहे. या दरवाज्याखेरीज कांहीं बुरूज वगैरे बांधलेले आहेत. येथील तळघरें व राहण्याच्या जागा वगैरे सर्व खडकांत खोदलेल्या आहेत. कड्याच्या पायथ्याशीं उत्तरेच्या बाजूला एका खेड्याचे अवशेष आहेत.

नाशिक व त्र्यंबक हीं देवगिरीचा यादव राजा रामचंद्र (१२७१-१३०८) याच्या भावाच्या ताब्यांत होती. मोंगलांच्या अमदानींत याचा पुष्कळ वेळां उल्लेख आढळतो (१६२९, १६३३, १६३५). इ. स. १६३६ मध्ये शाहजोनें त्रिगलवाडी, हरिश्चंद्रगड वगैरेबरोबर त्र्यंबक किल्ला खानजमान याच्या हवालीं केला. इ. स. १६८२ त औरंगजेबाचा सरदार येथें आला होता. इ. स. १७१६ त शाहूनें मोंगलाकडे या किल्ल्याचा मागणी केली परंतु तो इ. स. १७२० मध्ये निझामच्या ताब्यांत जाईपर्यंत मोंगलांकडेच होता. इ. स. १७३० मध्ये तो कोळ्यांनीं घेतला होता. परंतु निझामनें तो पुन्हां परत घेतला. परंतु १७५२ सालीं त्याच्यापासून तो एका मराठा सरदारानें घेतला. मराठ्यांच्या आमदानींत हा एक महालाचें ठिकाण असून त्याचें उत्पन्न ८४८२ रुपये होतें. इ. स. १८१८ मध्ये हा ब्रिटिशांनीं वेढा देऊन घेतला. इ. स. १८५७ मध्ये येथें कांहीं भिळ व ठाकुरांनीं बंडाळी केली होती.

त्रेतायुग—' युग ' पहा.

त्वक्स्फोट अगर शोफ (मराठी फोड)—त्वचा भाजल्यामुळें अथवा फोडल्यामुळें अथवा बरेंच वर्षे होऊन घटे पडण्याच्या ऐवजीं त्वचेचा बारीक पापुद्रा फुगून त्यांत पाण्यासारखी लस जमून जो लहान अगर मोठा फोड येतो त्यास हें नांव आहे. कांहीं दाहक पदार्थ त्वचेस लागले असतां त्वचाप्रकोपनक्रियेस सुरवात होऊन प्रथम लाली येऊन नंतर तिचा बारीकप्रमाणें फोड बनतो. खोल भागांत शरीरामध्ये दाहकिया सुरू असतां त्वचेवर मोहरी अथवा स्फोट-मक्षिका इत्यादि औषधें लावून तेथें उलट कृत्रिम दाहकिया सुरू केलीं असतां खालील खोल भागांतलें दाहकें शमन होतें. याचें कारण त्वचेमध्ये ज्या सूक्ष्मरक्तावाहिन्या व केशवाहिन्या आहेत त्या प्रसरण पावून त्यांतून जोराचा व अधिक

मोठा रक्तप्रवाह सुरू होतो व तेथे लाली येते. त्याच प्रमाणांत खालील खोल भागांतील रक्तहि वमी होऊन तेथील दाह शमन होतो. याप्रमाणे कृत्रिम रीतीने उत्पन्न केलेला फोड फोडून त्यांतून लस वाहू देतात व नंतर थंड मलम लावून तो फोड बरा करतात.

त्वग्रक्षतारोग—या रोगामध्ये त्वचेवर लाली, पुरळ, फोड येऊन नंतर मानसिक औदासिन्य व शेवटी भ्रमिष्टपणा अगर वेड लागणे ही लक्षणे प्रमुख असतात.

कारणे.—मका खाल्यापासून हा रोग होतो असा पूर्वी समज असून अनुभवानंतर तो खोटा ठरला. ज्याप्रमाणे हिवताप डांसासुळे पसरतो त्याप्रमाणे एक प्रकारच्या माशांच्या देशांने हा रोग पसरतो असे मानण्यांत येत असे. व तेहि मागाहून खरे नाही असे ठरले. अद्याप नक्की कारण समजले नाही, तथापि हा शाडूमिश्रित जमिनीवर घरे बांधून त्यांत रहाणाऱ्या लोकांत विशेष आढळतो. या मातीसुळे पाण्यांत सिलिका म्हणजे वाळूच्या क्षारांचे प्रमाण फार वाढते व म्हणून इतर क्षार सांचतात व त्यांशी युक्त असलेली आसिडे मात्र सुटी होतात. या कल्पनेस पुष्टि येवढ्यावरून मिळते की, समस्थितीतील सोडियम सैटेट हा क्षार पोटांत दिल्यासुळे हा रोग पुष्कळ बरा होतो. स्पेन, इटली, फ्रान्स, रमानिया, हंगेरी, काफूर्य, मिसरदेश, दक्षिण अमेरिका, ब्राझिल देश, आर्जेन्टिना व वेस्टइंडीज बेटे आणि ग्रेटब्रिटन वेटांतहि हा रोग वेळोवेळी उत्पन्न होतो. अति कोमल अर्भके व म्हातारे खेरीज करून सर्व वयाच्या माणसांना हा रोग होतो. खेडेगांवांत व विशेषतः गरीब लोकांत हा रोग जास्त दिसून येतो. गवंडी, मजूर, कुंभार, फकीर, फेरीवाले, भणंग, भिकारी अशा लोकांत वसंत ऋतूत म्हणजे मार्चपासून मेपर्यंत बहुधा रोगास प्रारंभ होतो. पण मिसर देशांत मात्र आरंभ जानेवारी किंवा फेब्रुवारी महिन्यांत होतो.

लक्षण.—प्रथम अशक्तपणा, डोके दुखणे, क्षोप न येणे, श्लानि, कोठेंतरी कळा सुरू होणे, पायांत गोळे येणे, चक्र, घेरी, भोंवळ व अपचन हीं लक्षणे सुरू होतात. नंतर तोंड, छाती, देड, हात, कोंपरे, पावळे, पाय, मांड्या, गुडघे या नेहमी उघडे असणाऱ्या व ऊन लागणाऱ्या अवयवांवर उन्हांने अंग करपावे त्याप्रमाणे लाली येण्यास प्रारंभ होतो; व यावरून यास शुद्ध त्वप्रोगच आहे असे मानांत असत. या अवयवांच्या बाहेरील वाजूसच लाली विशेष असते. या लाली-बरोबर कंडू व आगहि उत्पन्न होते; व नंतर त्यावर ओरखडे, अंगावर रक्त फुटल्याप्रमाणे दिसणे व फोड दिसतात. पंधरा दिवसांनी लाली कमी होते व नंतर करड्या अगर पिंगट रंगाचा कोंडा निघून जाऊन खाली रेघा असलेली व सुरकुत्या असलेली जाड त्वचा रहाते. दरवर्षी हा प्रकार पुन्हां उद्भवल्यास व असा क्रम कांहीं दिवस चालल्यासुळे त्वचा सुरकुतलेली, कोरडी व निस्तेज दिसते. अपचनाचे विकार बळावत जातात; व पोटशूळ, वात धरणे, तहान हीं लक्षणे सुरू

होतात. जीभ ठिकठिकाणी सोळल्याप्रमाणे होते. पुढे अतिसाराचे दुखणेहि रोग्यास जडते. पृष्ठवंशरज्जूमध्ये विघाड झाल्यासुळे पाठीत वेदना, पाठीच्या व कमरेच्या मणक्यावर धक्का सहन न होण्यासारखे दुःख, गुडघ्यावर लहान आघात केल्यानेहि तो बेसुमार झुलणे (जान्वाघात क्षेप), चालतेवेळी कंफ, अशक्तपणा, पायांत व सांध्यांत ताठपणा हीं लक्षणे होतात. रोगाच्या अखेरीस सर्वांगास अर्धांगिवायुप्रमाणे लुलेपणा, जान्वाघात झाल्याने मुळांच हालचाल नसणे, लघवी व मलोत्सर्जन या क्रियांवर मुळांच ताबा नसणे हीं लक्षणे होतात. आरंभी असलेले मानसिक औदासिन्य वाढून त्याचे गुंगी, क्षोप, चित्तभ्रम, विस्मरण, निद्रानाश, चैन न पडल्यासुळे एकसारखी उलघाल, चिरडखोरपणा, वेड वगैरे रूपांतर होत जाते. तीन चार वर्षेपर्यंत या लक्षणांमध्ये चढउतार होऊन शेवटी रोगी कायगचा वेडा, भ्रमिष्ट व उदास होतो. निरनिराळ्या देशांतील वेड्यांच्या आतुरालयांत तपास केल्यावर असे आढळले की, त्यांपैकी पुष्कळ जणांना अगोदर हा रोग झाला होता. या वेड्यांना दरवर्षी अंगावर त्या ठराविक ऋतूमध्ये त्यांच्या खाण्यांत मका हा पदार्थ वज्य करून हि पुन्हां लाली अंगावर उठते. हे रोगी मृत झाल्यावर त्यांचा पृष्ठवंशमज्जारज्जु, मान व छातीतील टिकाणे विकृत झाल्याचे आढळून येते. मेंदूमध्ये क्षीणता आल्यासुळे तो लहान झालेला आढळतो. शरीरांतील बहुतेक इंद्रियांवर आणि त्वचेवर विशिष्ट प्रकारचा रंग आलेला दिसून हृदय, यकृत, मूत्रपिंड आणि प्लीहा यांच्या ठायी वसावृद्धि अगर तंतुरचनावृद्धि झालेली आढळते. यावरून रोगलक्षणे होतात व त्यांचे कारण उघड होते.

रोगनिदान.—ज्या देशांत हा रोग होतो तेथे तो ओळखण्यास अडचण पडत नाही; परंतु या लक्षणासमान जे इतर वातरोग (पृष्ठवंशरज्जुधाराक्षीणता,) वगैरे आहेत ते वेगळे ओळखतां आले पाहिजेत.

साध्यासाध्यविचार.—हा रोग असाध्य अगर कष्टसाध्य आहे; तथापि लवकर इलाज केलेले रोगी सुधारल्याची व अगदी बरे झाल्याचीहि उदाहरणे आहेत.

उपचार.—मका खाण्याने हा रोग होतो असा समज असल्यासुळे तो पदार्थ खाणे अगदी वर्ज करावे, असा आजपर्यंत प्रघात होता. तथापि ते कारण नाही असे सिद्ध झाल्यासुळे तो पदार्थ वाटल्यास वर्जावा; शिवाय उपचार म्हणजे उत्तम व पुष्कळ हवा, पाणी, उजेड, पौष्टिक अन्न, स्वच्छता, वगैरे साधनांनी पचनक्रिया, मलशुद्धि, या क्रिया सुस्थितीत ठेवणे येवढेच होत. याशिवाय औषधोपचारासाठी सर्वसामान्य जीं ठरीव पौष्टिक औषधे आहेत तींच या रोगांत दिल्याने गुण वाटतो. यावर स्वतंत्र म्हणून औषध नाही. तथापि एटाक्सील हे औषध अर्धा ग्राम आठवड्यांतून एकदां घावे. तसेच टोचून घालण्याची लसहि निघाली आहे. दोन्हीहि औषधे गुणकारी आहेत.

त्वग्रोग (स्किन डिजीजेस)—शरीरातील इन्द्रिये व रचना या ठिकाणी ज्याप्रमाणे नाना रोग उत्पन्न होतात तसेच ते त्वचा या रचनेमध्येहि होतात या रोगांपैकी काहीं मुख्यांचे स्वतंत्र वर्णन दुसरीकडे आले आहे. शरीराची इतर सर्व ठिकाणांची रचना, संधायक रचनेमध्ये नाना प्रकारच्या जीवनपेशींच्या योगाने बनली आहे. तशीच स्थिति त्वचेचीहि आहे. मात्र फरक एवढाच की, त्यापैकी वायु त्वचेतील पेशी एकमेकांस चिकटून पसरून त्याचा विस्तार होत असतो. इतर रचनेप्रमाणे तो विस्तार त्वचेची जाडी अगर खोली वाढविण्यांत खर्च होत नाही. म्हणून त्वचेचे रोग आंत फारसे खोल न शिरतां त्यांची भोंवताली पसरण्याची प्रवृत्ति असते व बहुतेक त्वचेच्या रोगांचा आकारहि बहुधा वर्तुळाकार असतो. हे रोग परोपजावी जंतुमुळे (गजकर्ण वगैरे) उद्भवले असतील तर हा वर्तुळाकार विशेष लक्षांत घेण्यासारखा व नियमित असतो. दुसरे हेहि लक्षांत ठेविले पाहिजे की, एकंदर त्वचेच्या क्षेत्रफळाचा विचार केला असतां व त्वचा ही नेहमी उघडी असल्यामुळे कोणतेहि दाह, इजा, मारहाण, शीतोष्णादि कारणाचे परिणाम तिजवरच अधिक घडण्याचा संभव असल्यामुळे जंतुजन्य व इतर रोग कातडीत फार होतात यांत नवल नाही, मात्र आरंभापासून रोगाचे प्रत्येक स्थित्यंतर या त्वग्रोगाचे जसे आपणास पाहण्यास भिळते तसे इतर रोग पहातां येत नाहीत.

या त्वग्रोगांचे वर्गीकरण तरी कोणत्या दिशेने व कोणत्या तत्त्वावर करावे याविषयी वरच्यावर मते पूर्वी बदलत गेली आहेत. पूर्वी जेव्हां जंतुशास्त्र व सूक्ष्मदर्शकयंत्र अज्ञातावस्थेंत होते तेव्हां फक्त बाह्य रोगलक्षणांवरून—म्हणजे लाली, फोड, खपल्या, कोंडा, यांपैकी जो आकार व जें स्वरूप दिसेल तसे—वर्गीकरण करीत असत; व ते शास्त्रशुद्ध नसले तरी सोयीच्या दृष्टीने जंतुजन्य त्वग्रोगांची संख्या जोपर्यंत थोडी होती तीवर ते वर्गीकरण अगदीच टाकाऊ नव्हते. परंतु पुढे जंतुशास्त्राची फार प्रगति होऊन असे होऊं लागले आहे की, एका रोगास एका पंडिताने जंतुजन्य म्हणावे व दुसऱ्याने त्यास मज्जाविकृतिजन्य म्हणावे व तिसऱ्याने कारण अज्ञात आहे असे म्हणावे. याप्रमाणे पूर्वापेक्षा हळीं वर्गीकरण बदलत आहे. बाह्यत्वचेचे पांच पापुदरे असतात, व अंतस्त्वचा अगर खरी त्वचा दोन पापुदऱ्यांची बनलेली आहे. याशिवाय त्वचेत रक्तवाहिन्या, केश, धर्मपिंड, तैलपिंड वगैरे त्वचेसंबंधी रचना आहेत त्या सर्वांना रोग हे होतातच. तेव्हां या सर्वांचे नक्की ज्ञान वैद्यास अवगत पाहिजे. ज्याविषयी विशेष वाद नाही अशा प्रकारच्या रोगांचे कारणानुसार वर्गीकरण खाली दिले आहे.

त्वचे ती ल म जा त तू त विकृति उत्पन्न होऊन ज्ञानेले रोग. —यांतहि उपभेद आहेत ते:— (अ) स्पर्शसंज्ञानांत विकृति होऊन त्वचेतील सुखबहिरेपणा, मिरमिरण,

मुंग्या येणे व कंडुरोग. (आ) सूक्ष्म रक्त वाहिन्यांतील विकृतीमुळे पित्ताच्या गांधी अंगावर उठणे, अंगावर लाली उठणे, त्वचेवर सूज (मज्जाविकृतिजन्य) येणे, त्वग्दक्षता अथवा पेलाभारोग, नीलरक्तपित्त, काहीं प्रकारचे इसब, चिखल्या, अंग फुटणे, वारीक ग्रंथियुक्त त्वचेवर लाली, जर उतणे, पांढरे कोड व त्वचेचे व्रणसंबंधी रोग. (इ) त्वचापोषणक्रिया विघ्नडल्याने होणारा त्वचाघनतारोग, खोल चरत जाणारा पावलांतील व्रण, सांध्यांतील चाक्रेतरोगसंबंधी व्रण, व शय्याक्षत, महारोगांपैकी त्वचेवरील काहीं रोग, रेनाडचा दोग्दी वाजवांकडे होणारा कोथरोग, त्वग्स्फोट, ल्यूपसरोग वगैरे. (ई) धर्मपिंड, तैलपिंड, केश व नखासंबंधी रोग—जसे, धर्मधिक्यरोग, रक्तधर्मरोग, ब्रोमाइडोत्सर्जक पुळ्या, घामोळ्याच्या पुटकुळ्या, उन्हामुळे अंग फुटणे; तैलपिंड-मुखावरोधामुळे पुटकुळ्या, गळवे, बहुस्निग्धतारोग वगैरे.

त्वचेमध्ये संसर्गामुळे रुजण्यासारखे रोग.— हे रोग नाना प्रकारच्या जंतुमुळे होतात. त्यांचे प्रकार: अ) प्राणिजंतुजन्य; जसे खरुज, उवा, नारू, डुकराच्या व इतर चांगले न शिजलेल्या मांसाहारामुळे येणारा स्नायुस्तंभतारोग (स्नायकीनोसिस), हस्तिपादरोग (एलेफंटायसिस), शेतांतील मत्कुणदेशरोग, जिग्गरदेशरोग, व वालुमाक्षिकादेशरोग (हे शेवटचे रोग उष्णकाटिवंध्यांतील प्रदेशांत आढळतात). (आ) उद्भिज्जंतुजन्य रोग:—गजकर्ण, छत भरणे, दादीस होणारे गजकर्ण व दहुरोग, पुळीचा मधुरा, पावलाचा रोग, एंसपरजिलोसिस व पिटोरोग (हा खबुतरें पाळून त्यांना चारा घालणारांना होतो). (इ) सूक्ष्मदर्शनीय टेप्टोकोकाय आणि स्टॅफिलोकोकायनामक प्योत्पादकजंतुमुळे होणारी गळवे, काळपुळी, व इतर नाना प्रकारचे त्वचेचे रोग व इसबाचे काहीं प्रकार; विशेषतः पू होऊन चिघळणारे व लस वहाणारे. यांपैकी काहींचे जंतु अद्याप नक्की समजले नाहीत.

एकंदर शरीरांत भिनलेले अगर भिनण्यासारखे रोग.—क्षयजंतु त्वचेत रुजून त्यामुळे होणारा ल्यूपस नामक रोग तत्संबंधी व चामखीळ, लाली व व्रण. या सर्वांत कोकें शोधून काढलेला क्षयजंतु विकृत त्वचेमध्ये सांपडतो. स्पायरोकेटा पैलिडानामक फिरंगोपदेशाच्या जंतुमुळे त्या रोगाच्या तीनहि अवस्थांतील नाना प्रकारचे अंगावर उठलेले पुरळ, फोड फापरें, गळवे, व्रण, क्षत, डाग, लाली, गांठी, मोड, घरे, चरे, कोंडा, खरका, पुळ्या. त्याचप्रमाणे महारोग अगर गलत्कुशांतील नाना प्रकारचे त्वचेवरील रोगप्रकार, नोज, गॅलडर्स, एंथ्रॉक्स हे रोग तसेच, देवी, गोंवरादि सांथीच्या तापांतील येणारा पुरळ, फोड वगैरे.

ज्यांचे कारण अद्याप निश्चित समजले नाही असे रोग.—त्वचेचे खवले व कोंडा याचे मोठाले पापुदरे निघणे, तांबडे शिबे व इतर काहीं रोग.

पोटांत काहीं प्रकारची औषधे घेऊन त्वचेवर दिसणारे प्रकार.—क्लोरल, बेलाडोना, कोपेबा एंटीपैरिन, पारा,

कोयनेल, डामर, स्ट्रॉनियम, सहफोनल, सॅलिसिलिक आसिड व सोडासॅलि सिलेट यामुळें व रोग बरे करण्यासाठी लस टॉचून घालतात तेव्हां कधी त्वचेवर पुरळ व लाळी येते.

त्वचेवर नवीन गांठी प्रमाणें उतपन्न होणारे रोग.— (अ) सुसाध्य—जखमांचे व इतर व्रण, तंतुरचनामय बारिक ग्रंथि, रक्तवाहिनीयुक्त बारिक गांठी, रसग्रंथि, स्नायुग्रंथि कॉर्लाकुवर-प्रमाणें दिसणाऱ्या ग्रंथि, बारिक पिंडग्रंथि, त्वचाग्रंथि, चामखीळ त्वचेवरील बारिक कोटरग्रंथि वगैरे असाध्य व कष्टसाध्य ग्रंथियुक्त त्वचारोग. साकौमा, क्यान्सर, खोल चरत जाणारा चेहऱ्यावरील व्रण.

त्वचारोगासंबंधी कांहीं लक्षांत ठेवण्यासारखे मुद्दे:— (१) त्वचा हेंद्रि एक महत्त्वाचें इंद्रिय असल्यामुळें इतर रचना व इंद्रिये यांना, रक्ताभिसरणांतल फेरवदल, दाह, सून, परोपजीवीजंतु, नवग्रंथिरोग, स्थूलीभवन, विरलता, क्षीणता, गात्रसंकोचन या कारणांमुळें रोग होतात तसे तें त्वचेसहि होतात.

मूळ रोग एक असून त्याचें बाह्यचिन्ह त्वचेंत दिसून येणें हा प्रकार उन्माद रोगामधीं स्पेशज्ञानविकृत होणें व मोठे मज्जातंतु बिघडल्यामुळें शय्याक्षतें अगर खोल चरत जाणारे व्रण, महारोग वगैरे रोगांमुळें दिसून येतो. (३) कांही खनिज प्रकारचीं विषे (फास्फरस, पारा यांसारखी) अगर नील रक्तपित्त व अन्य कांहीं रोगांत एक प्रकारचें विष शरीरांत आपो-आप बनून त्यामुळें त्वचारोग उत्पन्न होतो. हाच विषबाधेचा परिणाम देवी, गोंवर, मथुरा, विषमज्वर, क्षय या रोगांत त्वचेवर दिसून येतो. (४) अंगावर एकाएकी पित्ताच्या गांधी उठतात तीहि एक प्रकारची आत्मविषवाधाच कांहीं विशिष्ट प्रकारचें आपणास न मानवणारे अन्न खाऱ्यामुळें होते व पांडुर कुष्ठवात व मुरलेला हिमज्वर यासारख्या प्रकृतींत मुरलेल्या कारणांमुळेंहि ह्या पित्ताच्या गांधी उठतात, मनोवृत्तीत गर्हिवर, चंचलता, राग, लोभ, या कारणांत पालट होऊनहि व कांहीं कोटकांचा दंश होऊन त्यामुळें गांधी उठतात व एकाएकी लवकर मावळतात. (५) लाली-म्हणून एक त्वचारोगप्रकार वरील रोगनामावलीत आहे त्याचीहि कारणमीमांसा दाह व सून (कारण यांतहि लाली असते) यांशी न जमतां पित्ताच्या गांधीच्या कारणांशी अधिक जुळते. (६) कांहीं औषधें वाहेरून त्वचेस लागल्यास फोड व पुरळ येतो—जसें, जायफळाचें तेल व दुसरीं औषधें; कांहीं औषधांमुळें तीं थोड्या प्रमाणांत कांहीं थोडे दिवस लावल्यानें कांहीं प्रकृतीच्या माणसांनां इसबासारखा रोग होतो. (७) इसब हा एक महत्त्वाचा रोग आहे, तथापि गजकर्ण व खरुज या रोगांत विकृत भागांत खाज सुटून त्या दाहामुळें त्या जागीं मूळ त्वचारोग व इसब हे दोन्ही रोग जडतात. (८) वरील रोग बहुधा बाह्य त्वचेंतील रोग असतात. परंतु अंतस्थ त्वचेंत विशिष्ट प्रकारच्या नाना जंतूंमुळें होणारे धांवरे, गळवें, एंफ्राक्स, गॅलडर्स. (९) त्वचा रोगांतील पुरळ व फोडास स्वयं-निर्णय जणूकाय सामर्थ्य असावें अशाप्रमाणें पुष्कळ रोगांत

ठराविक जागींच उद्भव होतो. इसब, कंडुरोग, कांहीं औषध पोटांत घेऊन व लस टॉचल्यामुळें येणारी लाळी, देवी गोंवरादि सांधीच्या तापांचे फोड व पुरळ, फिरंगोपदंशांतील प्रथमावस्थेंत दिसणारे फोड व पुरळ हे शरीराच्या डाव्या व उजव्या दोन्ही बाजूस व सर्वांगावर दिसून येतात; परंतु जर उतल्याचे फोड, गजकर्ण, फिरंगोपदंशाचे तृतीयावस्थेंतील फोड, पुरळ व क्षतें, व्रण, नवग्रंथीचा उद्भव हे त्वचारोग कोणत्या तरी एका बाजूसच दिसतात. हातापायांच्या तळव्याकडील भाग व आपोआप झांकले मिटले जाणारे जसे मांडी कोपर, कांख, यांतील बेचकळ्या या ठिकाणीं इसब होतें. व त्याच्या उलट शरीराची त्वचा खवले व कोंडा रूपानें निघून जाण्याचा रोग हातापायांच्या बाहेरील बाजू व मांडी, कोपर, कांख, गुडघा यांच्या बाहेरील बाजूस होतो. एखादा लहान मोठा मज्जातंतु ज्या मार्गानें जातो त्याच्या वरोबर वरील त्वचेवर जर उतल्याचे मौक्तिकविंदूप्रमाणें फोड येतात व हा प्रकार मज्जाविकृतिजन्य इतर त्वचारोगांचाहि आहे. मुखावर दिसणारे त्वचारोग, लाळी, ल्युपस, मुरुमाच्या व इतर प्रकारच्या पुटकुळ्या, इसब, फिरंगोपदंशसंबंधी व कष्टसाध्य ग्रंथिव्रण हे होय. या शेवटच्यापैकी खोल चरत जाणारा व्रण नाक, डोळा या ठिकाणीं होतो. मस्तकावर ओले फोड येतात ते इसब, छत भरणें, आगपैण, यामुळें व कोरडे खवले, खपत्या व कोंडा जाणारे मस्तकाचे रोग:— कोंडा जाणारा रोग, गजकर्ण, फिरंगोपदंश. जगनेंद्रियावर दिसणारे रोग:—खरुज, गजकर्ण, जर उठण्याचे फोड, उपदंशाचे चट्टे हे रोग. हातापायांवर व बोटांच्या बेचकळ्यांत, मनगटाच्या व घोड्याच्या बाजूस व ढुंगणाच्या बेचकळ्यांत व बाजूस खरुज येते. राकेल तेलवाले, हलवाई, डांवर, मीठ, चुन्याच्याकळ्या, गंधक यांची स्वतः देवघेव करणारांनां तसेंच कातडीं कमावणारे, रंगारी, औषधें विकणारे, गंधी, भटारी, परीट, सोन्यारुप्याचा मुलामा करणारे, आचारी, पाणके यांनां विविक्षित व्यवसाय व धंद्यामुळें विविक्षित स्थळीं विविक्षित प्रकारचे त्वचारोग होतात.

त्वंचेंत तालुका—खालचा ब्रह्मदेश. हंतवडी जिल्ह्यांतील एक तालुका. याचें क्षेत्रफळ ३६९ चौ. मै. असून लोकसंख्या १९०१ सालीं ८५४४१ होती. तालुक्याचें मुख्य ठिकाण त्वंचें हें असून येथील लो. सं. ४००० आहे. या तालुक्यांत ३४३ खेडी आहेत. जमीन फार सुपीक असून लोकवस्ती दाट आहे; काळीचें उत्पन्न ५॥ लाख असून १९०३-०४ त एकंदर क्षेत्रफळांपैकी २७२ चौ. मै. क्षेत्रफळ लागवड केलेलें होतें. त्वंचेंत या नांवाचा एक कालवाहि आहे.

त्वष्टा—ऋग्वेदांतला विश्वकर्मा म्हणजे देवांचा शिल्पी. यानें सर्व विश्व निर्माण केलें. यानें आपली कन्या त्वष्ट्री नामांतरानें प्रसिद्ध जी शरण्या (भागवतांतील नांव संज्ञा) ती विवस्वान् आदित्यास दिली होती. म्हणूनच यानें विवस्वानाचें शरण्यास सहन न होणारें तेज न्यून केलें. दधीच ऋषींच्या अस्थीचें इंद्रास यानेंच वज्र करून दिलें होतें.

महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश.

थ

थञ्जी टाउनशिप

थ

थ—या अक्षराची पांहेली अवस्था अशोकाच्या गिर-

थ = ० ० ४ ४ थ नार शिलालेखांत; आणि दुसरी व

तिसरी अवस्था राजा यशोधर्मन् (विष्णुवर्धन) याच्या वेळच्या मंदसोर येथील शिलालेखांत (स. ५३२) आढळते. चवथी अवस्था थोड्याशा फरकानें देवल, धार व उज्जनी येथील लेखांत आढळते. देवल येथील लेख छिदवंशी लल्ल राजाचा (स. ९९२) आहे; धार येथील शिलालेख भोज राजानें रबिलेल्या ' कूर्मशतक ' नामक काव्याचा (११ वें ख्रिस्ती शतक) आहे, आणि उज्जनीचा लेख उदयादित्याच्या वेळाचा (११ वें ख्रिस्ती शतक) असून त्यांत सर्व वर्णमालाच दिली आहे. [भारतीय प्राचीन लिपिमाला].

थइ भाषा—सविस्तर माहितीसाठी ज्ञानकोश विभाग १ ला, पान १८४ पहा.

थॅकरे, विल्यम मेरूपीस—(१८११-१८६३) एक इंग्रज कादंबरीकार. ईस्टइंडिया कंपनीच्या नोकरीत असलेल्या रिचमंडचा हा मुलगा कलकत्यास जन्मला. १८१६ साली त्याचा बाप वारल्यावर त्यास इंग्लंडांत पाठविण्यांत आलें. १८२२ ते १८२६ पर्यंत तो चार्टरहाऊस नामक शाळेंत होता. मध्यंतरी त्याच्या आईने १८१८साली पुनर्विवाह केला होता. १८२९ साली केंब्रिज येथील ट्रिनिटी कॉलेजांत त्यानें नांव घातलें. तेथें हुशार विद्यार्थी म्हणून तो प्रसिद्धीस आला नव्हता. त्या ठिकाणी टेनिसनप्रभृति कांहीं लोकांशी त्याचा चांगला स्नेह जमला. 'स्नोव' व 'गाउन्समन' नामक नियतकालिकांत तो आपल्या कविता देत असे. १८३१ साली त्यानें यूरोपांत प्रवास केला. परत आल्यानंतर त्यानें कायद्याच्या अभ्यासाला सुरवात केली. परंतु तो विषय त्यास न आवडल्यामुळे त्यानें वृतपत्रांच्या धंद्याकडे लक्ष पुरविलें व दोन पर्सेहि काढली. परंतु त्यांत त्यास तोटा आला व जवळचें वडिलार्जित सर्व द्रव्य या धंद्यांत बुडाल्यामुळे स्वतःच्या श्रमावर उपजीविका करण्याची त्याजवर पाळी आली. १८१६ साली तो पॅरिस येथें कलेचा अभ्यास करण्याकरितां गेला. या साली त्याचें इसाबेलाशी लग्न झालें. इंग्लंडास परत आल्यावर तो 'फ्रॅन्स मॅगॅझीन' मध्ये लेख लिहू लागला. पंच, बुक ऑफ स्नोव्ज व जेमीज डायरी यांतील लेखामुळे त्याची प्रसिद्धि होऊ लागली. १८४७-४८ साली त्याची 'व्हॅनिटी फेअर' ही कादंबरी मासिकांतून क्रमशः प्रसिद्ध झाली. या कादंबरीमुळे त्याला फील्डिंग इतका दर्जा प्राप्त झाला व डीकन्सखेरीज त्याला कोणी प्रतिस्पर्धी राहिला

नाहीं. १८४८-१८५० च्या दरम्यान 'पेंडेन्स' ही आत्मचरित्रपर कादंबरी प्रसिद्ध झाली. १८५१ साली व्याख्याता म्हणून तो पुढें आला व 'इंग्लिश ह्युमरिस्ट्स ऑफ दि एटीन्थ सेंचरी' या विषयावर त्यानें व्याख्यान दिलें. १८५५ साली 'फोर जॉर्जिस'वर त्यानें अमेरिकेंत जाऊन व्याख्यान दिलें. मध्यंतरी १८५२ साली 'एसमंड', १८५३ साली 'दि न्यु कम्स' व १८५७-१८५९ साली 'दि व्हर्जिनि-अन्स' अशा कादंबऱ्या प्रसिद्ध झाल्या. १८६० साली कॉर्न-हिल मासिक, थॅकरेच्या नेतृत्वाखाली सुरू करण्यांत आलें व त्यांत 'लेवेल दि विडोअर' हें नाटक कथानक प्रसिद्ध होऊं लागलें. 'दि अँडव्हॅचर्स ऑफ फिलिप,' 'दि राउंड अबाउट पेपर्स' वगैरे लेखहि छापण्यांत आले होते. यानंतर थॅकरेनें 'दि रोज अँड दि रिंग' व 'किकलेबरीज ऑन दि व्हाइन' अशा दोन पुस्तकें लिहिलीं. त्यानें कित्येक कविताहि लिहि-लेल्या आहेत. विनोदानें व कहरणसाचें सम्यक् मीलन कसें करावे हें थॅकरेला उत्तम साधलें होतें. 'फिलिप' व 'डेनिसड्यु-व्हल' या कादंबऱ्या क्रमशः प्रसिद्ध होत असतां वयाच्या त्रेप-त्राव्या वर्षी १८६३ च्या डिसेंबरांत थॅकरे कालवश झाला.

थॅकरेनें थोड्याच कविता लिहिलेल्या आहेत व त्यांत सौन्दर्य व स्फूर्ति हे गुण दिसून येतात. 'दि क्रॉनिकल ऑफ दि ड्रम' हें तेजस्वी काव्य असून त्यावरून कवींची काव्य-शक्ति व्यक्त होते. विनोदी व कहरणसपूर्ण असे कांहीं पोवाडेहि त्यानें रचले आहेत. जे जे वाईट असेल त्या बाब-तींत व्याजोक्ति व वर्मोक्ति यांचा तो उपयोग करित असे; तथापि मनुष्यप्राणी हा जात्याच दुर्बळ आहे याची त्यास जाणीव असल्यामुळे त्याचा उपहास प्रेमळ भावनेचा असे. त्याची लेखनशैली अप्रतिम असून मनुष्यस्वभावाचें त्याचें ज्ञानहि अचुक व विस्तृत असल्याचें त्याच्या ग्रंथांवरून दिसतें. आंग्ल कादंबरीकारांत त्याचें स्थान फार श्रेष्ठ दर्जाचें आहे. कधी कधी थॅकरे व डीकन्स यांच्यामध्ये तुलना कर-ण्यांत येत असते. वास्तविक हे दोन कादंबरीकार अत्यंत भिन्न प्रकृतीचे असून, दोघेहि श्रेष्ठ असेच मानले जातात. कोण जास्त चांगला हा प्रश्न टीकेच्या क्षेत्रांत फारसा येत नसल्यानें तो व्यक्तीच्या आवडीनिवडीवरच अवलंबून राह-णार हें उघड आहे.

थञ्जी टाउनशिप—वर ना ब्रम्हदेश, मिक्तिल्म जिल्ह्यां-तील ही आग्नेयीकडील टाउनशिप आहे. क्षेत्रफळ ९९६ चौरस मैल. लोकसंख्या १९०१ साली ४९८२४. हीत ३१६ खेडी असून थञ्जी (लो. सं. १८०३) हें मुख्य ठिकाण आहे. १९०३-०४ साली वाहित जमीन १०३ चौरस मैल

होती. सारा व थाथमेला यांचे उत्पन्न एक लक्ष अकरा हजार रुपये होते.

थटोन, जि ल्हा.—खालच्या ब्रम्हदेशातील तेनासरीम विभागाचा समुद्रालगतचा एक जिल्हा. ह्या जिल्ह्यांत साल्विन नदाच्या दोन्ही थडीवरील प्रदेशाचा समावेश होतो. क्षेत्रफळ ५०७९ चौ. मैल. या जिल्ह्यांत डोंगर पुष्कळ असून नौग्नान, हेन्गववे, साल्विन आणि बिलिन या नद्या आहेत. जिल्ह्याच्या ईशान्य व वायव्य भागांत रानटी हत्ती आढळतात. व कधी कधी चित्तेहि दृष्टीस पडतात. वाघ फार कमी. अस्वलें मात्र पुष्कळ आहेत. शिवाय निरनिराळ्या प्रकारची हरिणें आहेत. हवा सर्द आहे. मार्तवान आखाताच्या वाजून थंडवारा वहातो. इतर जिल्ह्यांपेक्षा येथे पाऊस अधिक पडतो. थटोन येथे १९०१ साली पाऊस २०१ इंच पडला.

ह्या जिल्ह्यांत प्राचीन तलेंग राज्याचा बराच भाग येतो. पाळी वाङ्मयांत यास रमणदेश ही संज्ञा होती. ब्रह्मदेशांत बौद्ध धर्माचा प्रवेश थटोन येथे प्रथम झाला. तलेंग राज्याची राजधानी तैकळ किंवा कलतेक असावी असे कल्याणी लेखांतील गोलमट्टीक नगरावरून उघड होतें. बिलिन टाउनशिपमधील एका डोंगराच्या पायथ्याशी हें गांव आहे; व येथे पुरातन वैभवाची साक्ष पटविणारे अवशेष आहेत. थटोन हें देखील जुने गांव आहे. थामल राजा येथूनच पेंगू शहराची स्थापना करण्याकरितां पश्चिमेकडे गेला होता. मार्तवान हें देखील त्याच वेळीं (इ. स. ५७५) वसलेलें असावें. पेंगू शहर अस्तित्वांत आल्यानंतरहि मार्तवान किंवा थटोन हें तलेंग राज्याच्या पूर्वे भागाची राजधानी राहिलें किंवा नाहीं ह्याबद्दल थोडी शंकाच आहे, तरी पण ज्या अर्थां ११ व्या शतकांत, पगनचा राजा अनव्रत ह्यानें पेंगू घेतलें व थटोन शहर धुळीस मिळविलें तेव्हां राज्यकारभार चालविण्याचें मुख्य गांव हेंच होतें असे अनुमान निघतें. १२६९ साली पगनच्या राजानें मार्तवान शहराची पुनश्च स्थापना केली व अशा रीतीनें पुन्हां त्या गांवास पूर्वस्वरूप प्राप्त झालें. ब्रह्मी राजानें क्रोणा अलिनमा ह्यास मार्तवानचा अधिकारी नेमिलें. त्यानें कांहीं उद्धटपणाचें वर्तन केल्यावरून त्यास काहून टाकून त्याच्या ऐवजीं दुसऱ्या एकास नेमिलें. पण अलिनमा परत आला व त्यानें नवीन अधिकाऱ्याचा खून करून सयामचा अंकित म्हणून तो कारभार पाहूं लागला. पण १२८१ सालीं मार्तवानच्या एका रहिवाश्यानें अलिनमाचा खून पाडला व तो स्वतः अधिकारी बनला. त्यानें वरीयू हें नांव धारण केलें. पगनच्या राजास हांकून लावण्यांत त्यानें पेंगूच्या राजास चांगलीच मदत केली; पण पेंगूच्याच राजावर उलटून त्यानें पेंगू बळकाविलें. ह्याच्या नंतरच्या अधिकाऱ्यानें तेनासरीम ते प्रोय व वसीनपावेतीं राज्याविस्तार केला. ब्रह्मी व सयामी लोकांत जीं युद्धे झालीं त्यांत राजधानीवर बऱ्याच वेळां हल्ले चढविले गेले. हें शहर पहिल्या ब्रम्ही युद्धांत (१८२४) इंग्रजांनीं सहज घेतलें. पण नंतर तें परत केलें.

दुसऱ्या ब्रह्मी युद्धांत जनरल गॉडविनच्या सैन्यानें स. १८५२ मध्यें मार्तवान शहर घेतलें. युद्धसमाप्तीनंतर सर्व जिल्हाच त्याच्या ताब्यांत आला. स. १८९५ मध्यें थटोनचा एक वेगळा जिल्हा करण्यांत आला. १८८५-८६ सालीं वरचा ब्रह्मदेश ब्रिटिश राज्यास जोडण्यांत आल्यामुळे ह्या जिल्ह्याच्या पश्चिम भागांत वंडाळीं माजली होती. पण सैन्याची मदत घेऊन ती मोडण्यांत आली.

केलय पर्वतांतील केलय शिखरावर धमचेटी राजानें बांधलेलें पागोडा-देवालय आहे. पूर्वेस दुसऱ्या एका शिखरावर कियक्तिओ पागोडा आहे. हें ब्रम्ही बौद्धांचें पवित्र स्थान आहे. भाविक लोक येथे गौतमबुद्धाचा एक कंस आहे असें मानितात. इतर पागोडा-देवालयांचीं नांवेः—थटोन येथील थगीय (पागोडा) देवालय; सितांग येथील कैकलनपन; कैकथ येथील पागोडा देवालय; झोकथोक येथील तिझोंग; व मार्तवानच्या वायव्येकडील झिंगेक पर्वतावरील झिंगेक पागोडा हीं होत. शिवाय बुद्धाच्या मूर्ती असलेलीं कावगन, धम्मय, बिगई व पगत; येथे लेणी आहेत. आणखी ऐतिहासिकदृष्ट्या एके काळीं अत्यन्त महत्त्वाचें असलेलें सितांग गांव ह्याच जिल्ह्यांत आहे. सितांग हें पूर्वी राजधानीचें गांव होतें व तेथें किल्ला होता. लोकसंख्या (१९०१) ३४३५१०. थटोन व कियक्तो हीं दोन मोठीं गांवे असून खेडी ११७३ आहेत.

येथे तांदुळाचें उत्तम पीक येणारी जमीन सितांग नदीच्या प्रदेशांत व मार्तवानच्या आखाताच्या प्रदेशांत असल्यामुळे लोकसंख्या झपाट्यानें वाढत आहे. बहुतेक अम्हर्स्ट जिल्ह्यांतून लोक इकडे येतात. बहुतेक लोक बौद्धधर्मी आहेत. सुमारे ३ लोकां ब्रह्मी व करेन भाषा बोलतात. तलेंग व टौगथु ह्या भाषाहि कांहीं लोक बोलतात.

बहुतेक करेण जातीचे लोक आहेत. ब्रह्मी फक्त ७०००० आहेत व तेहि कैकतो विभागांत रहातात. बहुतेक सर्व करेन साल्वीन नदीच्या पूर्वेकडे रहातात. तलेंग लोक पगन पान्ग टौनशिपमध्ये रहातात. थोडेसे सयामी व चिनी लोकहि आहेत. ३ लोक पहाडांच्या उतारावर शेतकी करतात. सर्व साधारणतः जमीन सुपीक आहे. दक्षिण व पश्चिम भागांत तसेंच समुद्रकाठांनें तांदुळांचें पीक उत्तम होतें. थोड्या प्रमाणानें त्यास पाणीहि देतात.

नद्यांच्या पुरापासून धोका पोहोचणार नाहीं अशा रीतीनें पिके पेरतात. करेण लोक तर डोंगराळ प्रदेशांतच पिके पेरतात. मुख्य उत्पन्न तांदुळांचें आहे. शानसव, तवल व पटा असा तीन तऱ्हेचा तांदूळ होतो. पटा तांदुळास फक्त पाटांनें पाणी द्यावें लागतें. १९०३-०४ सालीं ८७१ चौ. मै. जमिनींत तांदूळ पेरला होता. येथे केळीं मुबलक होतात. त्यांची लागवड झपाट्यानें होत आहे. इकडील लोकांस गुरें पाळण्याचा मोठा नाद आहे. येथे शर्यतीचे बैल मिळतात. बिलिन नदीचा एक पाट काढला आहे. थौनगिन व

पश्चिम सालविन असे जंगलाचे दोन विभाग केले आहेत. कांहीं ठिकाणी सागवानी लांकूड राखून ठेवलेले जंगल आहे. समुद्रकिनार्याजवळ नेहमी हिरवीगार असलेली जंगले आहेत. नद्यांच्या पात्रांतून इमारती लांकडाची ने आण करतात. ह्या जिल्ह्यांत चुनखडाचे डोंगर आहेत. त्यामुळे ह्या जिल्ह्यास वरेंच व्यापारी महत्त्व प्राप्त झाले आहे. डोनथमी नदीच्या कांठाने चुन्याच्या भट्या लावतात. समुद्रालगतच्या टाउनशिपमध्ये मोठ तयार करतात.

मुख्यत्वेकरून भात वाहेर पाठवितात. कैकती येथील माल रंगूनच्या बाजारांत विक्यावयास जातो व मौलखिनासहि जातो. मौलमिन बाजाराकरिता भात बहुतेक विलिनडोनथमी व मालविन नद्यांच्या पात्रांतून नेतात. जळाऊ लांकूड व इमारती सागवानहि ह्या जिल्ह्यांतून वाहेर जाते. आंत येणारा माल गुरें, रुपें व वाहेर जाणारा माल सुती माल, रेशमी माल, व रुपें. पेगू ते मार्तवान अशी एक रेल्वे आहे. सितान्ग नदीच्या कालव्यांतून कैकतोत्तीपर्यंत होड्यांत वसून जाता येते.

१९००—०१ साली जमीनसाराउत्पन्न ११ लाख रुपये. थटोन व कियकतो येथे म्युनिसिपालिट्या आहेत. शिक्षणाच्या बाबतींत ह्या जिल्हा अजून मागासलेला आहे. तलेग, करेण व तांगथु हे लोकच मुळी सुधारणाप्रिय नाहींत. शंकरडा १४.३ शिक्षितांचे प्रमाण पडते.

टाऊन शिप.—खालचा ब्रह्मदेश. थटोन जिल्ह्यांतोळ ही एक टाऊनशिप आहे. क्षेत्रफळ ४१७ चौरस मैल. लोकसंख्या १९०१ साली ६७,९२८. हीत १८३ खेडी असून थटोन हे मुख्य ठिकाण आहे. १९०३—०४ साली वहित जमीन २०७ चौरस मैल असून उत्पन्न ३,००,६०० रुपये होते.

गांव.—थटोन गांव हे पूर्वी भरभराटीचे बंदर असून 'रमणदेश' या नांवाच्या स्वतंत्र राज्याच्या राजधानीचे ठिकाण होते. लोकसंख्या १९०१ साली १४३४२ होती. सिलोनमध्ये बौद्ध लेखांवरून असे समजते की, पाटलीपुत्र येथे भरलेल्या तिसऱ्या बुद्धसभेत बौद्ध धर्म शिकविण्याकरिता सर्वत्र बौद्ध प्रचारक पाठवावे असे ठरले. त्याप्रमाणे सोन व उत्तर या नांवाचे दोन प्रचारक सुवर्णभूमि नांवाच्या देशाला पाठविले. त्यावेळेस थटोन हे याच देशाच्या राजधानीचे ठिकाण होते. पुढे ११०० साली 'पगन'चा ब्रह्मी राजा अनवरत याने थटोनला वेढा घातला व लुटले. यांत टौंगथउ, थोडेसे करेण आणि पुःकळेसे हिंदुस्थानांतल मूळचे रहिवासी आहेत.

थॅप्सस्—हे द्वीपकल्प सिसिलीला लहान व अहंद अशा संयोगभूमीने जोडले आहे. ख्रि. पू. ४१४ पर्यंत या द्वीपकल्पांत फारशी वस्ती नव्हती. ख्रि. पू. ४१४ त सिरॉक्युझवर स्वारी करताना अथेनियन लोकांनी हे दर्यावर्दी ठाणे केले होते. १८९४ साली कांहीं थडगी खणताना सांपडली

ती बहुधा १००० ते ९०० (ख्रि.पू.) कालाची असावी असा अंदाज आहे.

थवीकयीन—वरचा ब्रह्मदेश. रूमीमाइन्स जिल्ह्याच्या नैर्ऋत्य कोपऱ्यांत असलेली ही एक नदीकाठची टाउनशिप (तालुका) आहे. क्षेत्रफळ ६८८ चौरस मैल. हीत ७४ खेडी असून १९०१ साली लो. सं. ९७८७ होती. थवीकयीन हे मुख्य ठिकाण इरावती नदीच्या डाव्या तीरावर वसले आहे. १९०३-०४ साली ३००० एकर जमीन लागवडीखाली असून उत्पन्न १०००० रुपये होते.

थवीगन—खालचा ब्रह्मदेश. हंथवडी जिल्ह्यांतल एक टाउनशिप. क्षेत्रफळ ३१४ चौरस मैल. हिच्यांत १५५ खेडी असून लोकसंख्या १९०१ साली ५१३९० होती. थवीगन हे गांव या टाउनशिपचे मुख्य ठिकाण आहे. १९०३-०४ साली वहित जमीन २२५ चौरस मैल असून उत्पन्न ४३७००० रुपये होते.

थवींग—खालचा ब्रह्मदेश, जिल्हा वेसीन, वेसीनपोट-विभागाची अगदी उत्तरेकडील ही एक टाउनशिप आहे. क्षेत्रफळ १११८ चौरस मैल. हिच्यांत ४४० खेडी असून लोकसंख्या (१९०१) ४७८०२. मुख्य ठिकाण थवींग असून ते वेसीन नदीच्या उजव्या तीरावर वसले आहे. १९०३-०४ साली ८१ चौरस मैल जमीन लागवडीखाली असून ११३००० रुपये उत्पन्न होते.

थयेटचउंग—खालचा ब्रह्मदेश. तवींग जिल्ह्याच्या दक्षिणेकडे ही एक किनार्यावरची टाउनशिप आहे. क्षेत्रफळ ७९१ चौरस मैल. लोकसंख्या १९०१ साली ३०४२४. हीत खेडी ९१ असून थयेटचउंग हे सर्वांत मोठे व मुख्य ठिकाण आहे. मुख्य लोकवस्ती ब्रह्मी लोकांची आहे. तरी पण करेण लोकहि वरेच आहेत. १९०३-०४ साली वहित जमीन ५९ चौरस मैल असून सारा ७८००० रुपये होता.

थयेतम्यो, जि ल्हा.—ब्रह्मदेशांतल मिनबु विभागाचा एक जिल्हा. क्षेत्रफळ ४७०० चौरस मैल. चतुस्सर्माः—उत्तरेस—मिनबु व मगवे जिल्हे. दक्षिणेस—प्रोम. पूर्वेस—थमेथिन व टौन्गु. पश्चिमेस—सेन्डोवे.पश्चिमेस अराकानयोमा पर्वत असून पूर्वेस पेगूयोमा आहे. अराकानयोमाची उंची ४००० ते ५००० फूट आहे. पेगूयोमाची फक्त २००० फूटच आहे.

जिल्ह्याच्या पश्चिम भागांत चुनखडी सांपडते. वराच प्रदेश जंगलाने व्यापलेला असून सागवान विपुल आहे. रानडुकरें व हरणे वरीच आढळतात. योमाच्या दाट जंगलांतून वाघ, चित्ते हत्ती, अस्वले वगैरे सांपडतात. हवा शुष्क आहे. हिवाळ्यांत पारा ४२° च्या खाली जातो; व उन्हाळ्यांत १०५° वर चढतो. एकंदर हवामान आरोग्यदायक आहे. कधी कधी कालऱ्याची सांघ येते. पाऊसपार्णा जरा कमीच व तेहि अशाश्वत आहे. मिन्डन येथे पाऊस ४३ इंच पडतो.

इतिहासः—ह्या जिल्ह्याचा पूर्वेतिहास फारसा उपलब्ध नाही. ब्रह्मदेशाच्या इतिहासांत ह्या जिल्ह्याचें नांव फार क्वचित् येतें. येथील लोक बौद्धधर्मा झाल्यानंतर ह्या जिल्ह्याच्या दक्षिणभागाचा थरेखेत्र राज्यांत समावेश होत असे व उत्तरभागाची व्यवस्था पगनकडे होती. १८ व्या शतकाच्या मध्यकाली तलेंगांनी राजधानीचा नाश केल्यामुळें प्रोमच्या पळपुटया राजानें अराकानयोमाच्या पायथ्याशीं मिंडन गांवाची स्थापना केली. ह्याच राजास पुन्हां पगनचें राज्यपद प्राप्त झालें. व सरासरी ५०० वर्षेपर्यंत या जिल्ह्याचा त्यानें स्थापन केलेल्या राज्यांत समावेश होत असे. थयेतम्योकरितां अधिकाऱ्यांची नेमणूक पगनहूनच होत असे. पण पुढें पगन घराणें संपुष्टांत आल्यानंतर राज्यांत मोठी बंडाळी माजली. १८५२ सालीं हा जिल्हा ब्रिटिश राज्यास जोडण्यांत आला व त्यावेळीं हा फक्त प्रोम जिल्ह्याचा एक पोटविभाग होता. स. १८७० मध्यें येथें एका वेगळ्या डेप्युटी कमीशनरची नेमणूक करण्यांत आली व स. १८८६ मध्यें ह्यांत वरील ब्रह्मदेशाचा मिन्डल पोटविभाग मिळविण्यांत आला. जिल्ह्याच्या या पोटविभागानें मुख्य ठाणें मिन्डल येथेंच असून येथें एक पडका किल्ला आहे. त्याचा सभ्यां बाजाराकरितां उपयोग करतात. स. १८८५ मध्यें ब्रह्मी लोकांनीं ब्रिटिशांस येथेंच जोराची टक्कर दिली होती. शेवटीं सुरंग लावून हा किल्ला घेण्यांत आला. स. १८८६ मध्यें वरचा ब्रह्मदेश खालसा केल्यानंतर ह्या जिल्ह्यांत डाकू लोकांनीं मोठा धुमाकूळ माजविला होता. स. १८८८ मध्यें बंडखोरांचा नायक न्गास्वे ह्यास ठार मारण्यांत आलें. तेव्हां पुन्हां सर्वत्र शांतता स्थापित झाली.

थयेतम्यो गांवाच्या उत्तरेस कांहीं मैलांवर श्विनडव पागोडा देवालये आहेत. कम्मटाउनशिपमध्ये इ. स. १०० मध्यें बांधलेले श्विमिनडीन देवालय आहे. तसेंच थयेतम्यो गांवांत स. १३७३ मध्यें बांधलेले श्वेथेरुल्ट देवालय आहे. हें आम्हाच्या राजानें बांधलें. मिन्डल पोटविभाग वगळला तर लोकसंख्या (१९०१) १७४६४६. मिन्डल पोटविभाग धरून (१९०१) २३९७०६. जिल्ह्यांत थयेतम्यो व अलनम्यो हीं दोन गांवे व खेडीं १२७५ आहेत. बहुतेक लोक बौद्धधर्मा आहेत. स्त्रियांची संख्या पुरुषांहून अधिक आहे. शेंकडा ८९ लोक ब्रह्मी भाषा बोलतात. दुसरी भाषा चिन होय. येथील लोक चिनी व ब्रह्मी आहेत. चिनी लोक अराकान योमाच्या प्रदेशांत वस्ती करून रहातात. कांहीं थोडेसे पेंगु योमाच्या भागांतहि आहेत. शेंकडा ७२ लोक शेतकीवर उपजीविका करतात. टेंकडयामधील उथळ खोऱ्यांतून तांदूळ पिकवितात. तसेंच मटोन नदीच्या प्रदेशांत व अलनम्यो टाउनशिपमध्येहि तांदूळाचें पीक फार चांगले येतें.

पाऊस वृक्षशीर व चांगला पडला तर हा प्रदेश फार सुपीक आहे. पण बहुतेक मनाबोगता पाऊस पडत नाही; व पाटांनें जमीनी भिजविण्याची इतकी मोठी सोयहि नाही.

म्हणून तांदूळाचें उत्पन्न व्हावें तसें होत नाही. शेतीकडे बैलांचा उपयोग करतात. मिंडन खोऱ्यांत कांदे पिकवितात. पिकाज जमीन २७२ चौ. मै.; पाटाच्या पाण्यानें भिजणारी जमीन २३ चौ. मै. व जंगल ३३४१ चौ. मै. मुख्य उत्पन्न तांदूळाचें आहे. इतर धान्ये राळे, मका, चणे; राळ्याचें उत्पन्नहि बरेंच होतें. वते विशेषकरून मिलहल पोटाविभागांत बरेंच होतें. १९०३-०४ सालीं ८७०० एकर जमीनींत मका पेरला होता. गळिताच्या धान्यांपैकीं तिळाचें उत्पन्न मुख्य आहे. कापूस बऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर पिकतो. सरकीपासून साबण तयार करतात. तंबाखूचेंहि उत्पन्न बरेंच होतें. वागाइताकडे ४७००० एकर जमीन अडली आहे. केळ्यांचें उत्पन्न मुख्य आहे. जिल्ह्याच्या उत्तर भागांतिल लोक गुरें पाळण्याचा धंदा करतात. पण कधीं कधीं चान्याचा दुष्काळ पडतो. तलाव फार थोडे आहेत व त्यांचें पाणी उन्हाळ्यांत आटतें. मियेदे पोटविभागांत व कम्मटाउनशिपमध्ये पाटांचें पाणी पुरविण्याची व्यवस्था केली आहे.

पूर्वेस पेंगुयोमा पहाडावर उत्तमपैकीं सागवानी लाकूड आहे. येथें बांबूचा मोठा व्यापार चालतो. ६४१ चौ. मै. जंगल राखलेलें आहे. १९०३-०४ सालीं जंगलापासून उत्पन्न २६ लाख रुपये झालें होतें.

खनिजद्रव्येः—तेल, चुनखडी वगैरे. थियेम्योच्या पश्चिमेस पडाकपिन येथें तेल सांपडतें. कापसाचें व रेशमाचें सूत काढतात. थयेतम्यो येथें सोनार लोक उत्तम नक्षीकाम करतात. येथून खालच्या ब्रह्मदेशांत विणलेल्या चटया पाठवितात. मालाची ने आण इरावती नदीच्या पात्रांतून होते. आंत येणारा माल—साळी, तांदूळ, मासे, तेल वगैरे. बाहेर जाणारा माल—चटया, कापूस, तिळाचें तेल, तंबाखू, कांदे, चुना, गुरें. थयेतम्यो व अलनम्यो हीं व्यापाराचीं केंद्रस्थानें होत. येथून रंगूनला कापूस पाठविला जातो. येथें आगगाड्या नाहीत. सर्व दळणवळण बोटींनी व टोल्यांनी चालतें.

जमीनसाराउत्पन्न १९०३-०४ सालीं २३६ हजार रुपये होतें. एकंदर उत्पन्न ६०१ हजार रुपये. थयेतम्यो गांव व अलनम्यो अशा दोन म्युनिसिपालिटया आहेत. थयेतम्यो येथें पायदळाची एक तुकडी ठेवण्यांत आली आहे. येथें एक जुना किल्ला आहे. शिक्षणाच्या बाबतींत हा जिल्हा साधारण बरा आहे. शेंकडा ४८७ लोकांस लिहितां वाचतां येतें. येथें दुय्यम शिक्षणाच्या व प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळा आणि रुग्णालये आहेत.

टाऊन शिप.—ब्रह्मदेश. थयेतम्यो जिल्ह्यांतिल ही एक टाऊनशिप आहे. क्षेत्रफळ १९२ चौरस मै. १९०१ सालीं लोकसंख्या ३७,५९९. या टाऊनशिपमध्ये १०६ खेडीं असून थयेतम्यो हें गांव जिल्ह्याचें व टाऊनशिपचें मुख्य ठिकाण आहे. या गांवाशिवाय सर्व जिल्ह्यांत ब्रह्मी भाषा बोलणारे लोक आहेत. १९०३-०४ सालीं वहित जमीन २५ चौ. मै. असून सान्याचें उत्पन्न १९,००० रु. होतें.

गां व.— थयतम्ब्यो जिल्ह्यांचे हें गांव मुख्य ठिकाण आहे. हें गांव इ. स. १३०६ च्या सुमारास 'पगन' च्या शेवटच्या मुलांने वसविलें. यांत बौद्ध लोकांचें एक भव्य मंदिर असून तें अशोक राजांने वांधिल्ले आहे असे म्हणतात. या गांवांत लहानसा किल्ला आहे. त्यांत हल्लीं लष्करी तुरुंग आहे. येथें सातव्या इयत्तेपर्यंत शिक्षण मिळतें. या गांवाच्या हद्दीवर एक मोठा तुरुंग आहे. नदीमधून जाणाऱ्या बोटी येथें थांबतात, व त्यामुळे हें बरेंच महत्त्वाचें आहे. येथील नांवाजलेला धंदा म्हटला म्हणजे चांदीचें काम करणें हा आहे.

थरवडी, जि. न्हा.—खालच्या ब्रह्मदेशातील पेगू विभागांतील एक जिल्हा. क्षेत्रफळ २८५१ चौ. मैल. उत्तरेस प्रोम जिल्हा; पूर्वेस पेगूयोमा; दक्षिणेस इन्धवडी जिल्हा; पश्चिमेस इरावती नदी. ह्या नदीपलीकडे हेन्झड जिल्हा आहे. नदीकांठचा प्रदेश पाणथळ आहे. मुख्य नदी म्बिनमका हिचा उगम प्रोम जिल्हाच्या दक्षिणेस असलेल्या इन्धमातलावापासून होतो. पुढें रंगून नदी हें नांव तीस प्राप्त होऊन शेवटीं ती समुद्रास जाऊन मिळते. ह्या नदीच्या पात्रांतून इमारती लांकडांचा व्यापार चालतो. इरावती व म्बिनमका ह्या दोन नद्यांमधील प्रदेश सखल आहे.

पेगूयोमा पहाडाच्या एका खोल दरीवर दगडाचा निसर्गनिर्मित पूल आहे. त्याची लांबी ५६० फूट आहे. जंगली श्वार्पदं—रान हत्ती, वाघ, चित्ते, गेंडे, हरिणें, अस्वळें वगैरे. हवा सर्द आहे. उन्हाळ्यांत पारा १०३° पावेतो चढतो. पावसाळा जून ते आक्टोबरपर्यंत. पाऊस ७९ इंच असतो.

१८ व्या शतकांत इरावती व पेगूयोमामधील प्रदेशास थरवडी ही संज्ञा होती. दुसऱ्या ब्रह्मी युद्धानंतर जेव्हां पेगूचा प्रांत घेण्यांत आला तेव्हां थरवडी व हेन्झड ह्या दोन जिल्ह्यांचा 'थरवाव' नांवाचा एकच जिल्हा बनविण्यांत आला होता. तेव्हां १८७८ पावेतोच्या थरवडी व हेन्झडचा इतिहास एकसारखाच आहे. पेगूचा प्रांत ब्रिटिश राज्यास जोडण्यापूर्वी थरवडी हा पेगूच्या तेलंग राज्याचा एक भाग होता. १९ व्या शतकांत येथील लोकांनी बराच त्रास दिला. त्यांचा मुख्य कोणी गांगरई म्हणून होता. पहिल्याने ह्याने कर देण्याचें नाकारिलें व सरकारने नेमलेल्या माणसास त्यानें हांकून लाविलें. ह्यास ब्रह्मी सरकारची आंतून फूस होती. १८५५ सालीं त्यास ब्रह्मी राज्यांत हांकून लाविलें. सध्याचा जिल्हा १८७८ सालीं बनविण्यांत आला. या जिल्ह्याची लो. सं. (१९०१) ३९५५७०. साऱ्या ब्रह्मदेशांत थरवडी ह्या जिल्ह्यांत लोकसंख्या सर्वांत अधिक आहे. मोठी गांवे लेटपडन, गियोबिनगाक, थोन्झ, झिगन, व मिन्हल; पैकी, पहिल्या तीन गांवीं म्युनिसिपालिट्या आहेत. बहुतेक लोक बौद्धधर्मा आहेत.

ब्रह्मी व करेण ह्या दोन भाषा आहेत. खेडी १८१९. टोनाशिप६—थरवडी, लेटपडन, मिन्हल, मोनयो. गोयबिनगाक

व तपून. लोक ब्रह्मी, करेण व शान असे तीन तऱ्हेचे आहेत.

येथें पाऊस नियमित व पुरेसा पडत असल्यामुळे जमीन अत्यंत सुपीक आहे. पाटाच्या पाण्याची किंवा खताची फारशी जरूरी नसते. म्बिनमका व इरावतीमधील प्रदेश अत्यंत सुपीक आहे. पण पुरामुळे पीक वाहून जाण्याची भीति असते. येथें तांदुळाची लावणी करतात. पहाडांच्या उतारांतूनहि पिकाची लागवड करतात. शेतकरी लोक आप-आपल्या जमीनींत लागवड करतात, त्या लावून देत नाहीत. मुख्य पिकें तांदूळ, वाटाणे, तंबाखू, ऊंस व मका ह्या आहेत.

पेगूयोमा डोंगरावरील जंगलांत सागवानी लांकूड सांपडतें राखून ठेवलेलें जंगल ७३६ चौ. मैल. सनिवे नांवाच्या खेडेंगांवीं लांकडांची खूप जंगी वखार आहे. येथें मातीची भांडी तयार करतात. इतर धंदे करून वेळेसुसार हा धंदा केला जातो. झिगन पोर्टविभागांत कापड वगैरे विणतात. मुख्य-त्वेकरून कांयळी जास्त विणतात.

रंगून ही मुख्य बाजार पेट आहे, तेव्हां लांकूडफांटा वगैरे माल रंगूनास पाठविला जातो. आंत येणारा मालः—सर्व तऱ्हेचा परदेशी माल, कपडे, सुकी मच्छी, तेल वगैरे. दळणवळण रेल्वेनें आणि इरावती व म्बिनमका नद्यांच्या पात्रांतून चालतें. रंगून ते प्रोमळा असणारी रेल्वे लाईन ह्या जिल्ह्यांतून जाते. नुकतीच लेटपडनहून थरवावपर्यंत एक रेल्वेलाईन सुरू करण्यांत आली आहे.

१९०३--०४ सालीं जमिनीपासून उत्पन्न ११२२ हजार रुपये झाले व एकंदर उत्पन्न २३२७ हजार रुपये होतें. झिगन व मिन्हल ह्या दोन ठिकाणी गांवकमेट्या आहेत. शिक्षणाच्या बाबतींत हा जिल्हा बराच पुढें सरसावत आहे. येथें रुग्णालयें व बऱ्याच शिक्षणसंस्था आहेत.

टाउनशिप—याच जिल्ह्यांतील दक्षिणेकडील टाउनशिप. क्षेत्रफळ ३९१ चौरस मैल. १९०३--०४ सालीं ९७ चौरस मैल जमीन वहीतीची होती, व उत्पन्न २१३००० रुपये होतें.

गां वः—याच जिल्ह्याचें हें मुख्य ठिकाण आहे. लोकसंख्या १९०१ सालीं १६९३. यांत मामुली कचेऱ्या, फॉरेस्टस्कूल व इतर इमारती वगैरे आहेत. येथें पाण्याचा पुरवठा चांगला असल्यामुळे हें गांव जिल्ह्याचें मुख्य ठिकाण केलें आहे.

थर व पारकर—मुंबई इलाख्यांतील सिंध प्रांतांत पूर्वेकडील एक जिल्हा. १९०५--०६ सालीं क्षेत्रफळ १३९४१ चौ. मैल. उत्तरेस खैरपूर संस्थान, पूर्वेस जैसलमीर, मलांनी व जोधपूर संस्थानें व कच्छचें रण, दक्षिणेस कच्छचें रण व पश्चिमेस हैद्राबाद जिल्हा.

ह्या जिल्ह्याचे दोन विभाग केले आहेत. पैकीं एकास 'पाट' म्हणतात. ह्या विभागांत नारा या पाट पोर्टविभागाचा समावेश होतो. दुसऱ्या भागास 'थर' म्हणतात. थर म्हणजे 'ओसाड प्रदेश'. पाटचा प्रदेश समुद्रसपाटीपासून ५० ते १०० फूट उंच असून बहुतेक सपाट आहे. पूर्व नार कालवा झाल्यापासून 'पाट' विभागास आतां बरेंच पाणी

मिळते. थरच्या ओसाड वाळूच्या प्रदेशांतून पूर्वी सिंधूचे पाणी बरेच खेळत असावे असा अंदाज आहे. थर विभागांत वाळूच्या टेंकड्या आहेत. पारकर विभागांत खडकमय टेंकड्या आहेत. पारकरचा त्रिकोणाकृति विभाग आग्नेयी-कडील वाजून थोडा कच्छच्या रणांत शिरला आहे. नगर पारकरजवळील कारंजहार टेंकड्या वऱ्याच उंच आहेत.

नाराखोऱ्यांत, धाभूळ, लिम्ब, पिंपळ, सिरिह, लई, किरीर हे वृक्ष आहेत. या जिल्ह्यांत डुकर, फारा (हरणाच्या जातीचे डुकर), लांडगा, कोल्हा व ससा वगैरे प्राणी आहेत.

ह्या जिल्ह्याचा पूर्वेतिहास उपलब्ध नाही. ओसाड भाग व पारकर हे कच्छच्या पोलिटिकल एजंटच्या हाताखाली होते. १२२६ सालीं उज्जैनकडून ह्या भागांत परमार सोद लोक आले व येथील राजांस हांकून देऊन आपण जागा बळकाविली. १६ व्या शतकांत त्यांनीं सुभ्राज (सुमेरा) जवळून हा प्रांत विकत घेतला असे म्हणतात. १७५० सालीं हा विभाग सोदजवळून कल्होळांनीं घेतला. कल्होळांनंतर हात्तालपूराच्या हातीं गेला. ह्यांनीं ह्या प्रदेशांत वरेच किल्ले वगैरे उठविले.

मिथी व इस्लामकोट प्रदेशांतून तालपूर राजे उत्पन्न झाले. त्यांच्याद्वारे घेत असत असे म्हणतात. १८३० व १८३५ त ह्या भागांत बंडाळी माजली तेव्हां शांतता राखण्याकरितां मिरांनीं मोठे सैन्य पाठविले व त्यांस चांगली शिक्षा केली. पुढे थर व पारकर जिल्ह्यांत एका डाकूनें मोठा धुमाकूळ माजविला. कच्छ व इतर जिल्ह्यांच्या लोकांस त्यानें फार त्रास दिला. तेव्हां १८३२ सालीं इंग्रज सरकार मध्ये पडून तीं बंडाळी मोडली. हा जिल्हा कच्छमध्ये मोडला जावा अशी येथील लोकांची फार इच्छा होती व ह्याच दृष्टीनें १८४४ सालीं बल्यारी, दिप्लो, मिथी, इस्लामकोट, सिंगल, विरावह, पित्तापूर, भोडेसर व पारकर हे भाग संस्थानास देण्यांत आले. उमरकोट, गट्ट व इतर प्रदेश हे मीरपूर पोटविभागांत आले. ह्यापुढे लोकांच्या हातून शस्त्रे काढून घेण्यांत आलीं. ह्यामुळे स. १८४६ मध्ये बंड झाले. पण लवकरच शांतता करण्यांत आली. सोड रजपुतांच्या कांहीं मागण्या व हक्क सरकारनें कबूल केले. १८५६ सालीं हा जिल्हा सिंध प्रांतांत घेण्यांत आला; तदनंतर १८५९ सालीं एक बंड झाले तेव्हां कर्नल इव्हान्स साहेबाने नगर पारकर गांव घेतले व राण्यास कैद केले. सन १६६८ मध्ये राण्यास व त्याच्या प्रधानास अनुक्रमे १४ व १० वर्षांची हद्दपारी मिळाली, तेव्हां पासूल ह्या जिल्ह्यांत पूर्ण शांतता नांदत आहे.

जिल्ह्याच्या पारकर विभागांत कांहीं प्राचीन देवालयांचे अवशेष दिसतात. पैकीं वीरवाहूच्या वायव्येस एक जैन देवालय आहे व जवळच पुरातन पारिनीगरच्या अवशेषखुणा दृग्गोचर होतात. हें शहर ४५६ सालीं बालमीरच्या जेसो परमारनें बांधले असे म्हणतात. १६ व्या शतकांत हें शहर नाशेप झाले असे म्हणतात.

अत्युच्च शिल्पकलाज्ञान व सुंदर नक्षीकामाची साक्ष पटविणारे येथे अजूनहि कांहीं ५१६ जुन्या जैन देवालयांचे अवशेष आहेत. क्षिप्रा शहराच्या दक्षिणेकडील दुसरें नामशेष झालेले शहर गतकोट हें होय. मिरपूरखासनजीक कडूचा कांहीं अवशेष आहे. सिंधमधील सुन्न व सुम्मच्या कारकीर्दीत हें गांव फार भरभराटीत होतें. दिल्लीच्या अल्ला-उद्दिनानें किवा अरोरच्या दोलोर राजाने ह्या शहराचा नाश केला म्हणतात. इस्लामकोट, मिथी, नवकोट व सिंगल येथील किल्ले तालपूर राज्यांच्या कारकीर्दीत बांधले गेले असावेत. पण ते सध्या पडक्या स्थितीत आहेत. अगदीं मोडकळीस आलेले पुरातन ब्राह्मणावाद शहर हें १८ व्या शतकांत भूकंपाच्या धक्क्यामुळे नाश पावले. त्या काळचे अजूनहि कांहीं अवशेष आहेत. लो. सं. (१९०६) ३८९७१४. पंजाब व राजपुतान्यांतून शेतकी करण्याच्या उद्देशाने वरेच लोक येऊन वसाहत करू लागल्यानें लो. सं. वाढली. भापा-सिंधी व कच्छी; पैकीं शेंकडा ६३ लोक सिंधी बोलतात. मुसलमानांत बलुची लोकांचाच भरणा अधिक आहे. इतर जातीं डोर, कोळी, भिल्ल; उदेज लोक येथील रहिवासी होत हे लोक शरीराने पिळदार व शेतकीचा धंदा करणारे असतात. इकडे खरीप, रबी व अढाव असे तीन हंगाम असतात. नारा विभागांतील व थर विभागांतील पेरणीची वेळ मात्र एकच नसते.

जमीन असल काळीहि नाही व रेंताडीहि नाही, मध्यम आहे. जामराव कालव्यामुळे अधिक अधिक जमीन दरवर्षी लागवडीस आणली जात आहे. तांदूळ, ज्वारी, बाजरी, गहू, कापूस हीं मुख्य पिके होत. लागवडीस आणलेली एकंदर जमीन ३२९९ चौ. मै. पडीत २०३९ चौ. मै. व जंगल ६८ चौ. मैल. येथील गाढवांचा रंग पांढरा शुभ्र असतो. जामराव कालव्यामुळे ह्या जिल्ह्यांतील ३६५ एकर जमीन भिजते. हा कालवा १८९९-१९०० सालीं तयार झाला. कांहीं जंगल राखून ठेवलेले आहे. ते डेप्युटी कमिशनरांच्या ताब्यांत आहे; येथील पाण्यापासून मीठ काढण्याची मनाई आहे. दिप्लो व मिथी तालुक्यांत खान्या पाण्याचे मोठमोठे तलाव आहेत तेथून मात्र मीठ काढतात.

कारखाने:—गरम कांबळी व पिशव्या, उंटावरील खोगिरे व जाडेंभरडे सुती कापड. येथील बायका रेशमाचे विणकाम फार छान करतात. मीरपूरखास येथे व शादीपली येथे कापसाचे जीन व प्रेस आहेत. शादीपली येथे दोन तांदूळ कांडण्याच्या गिरण्या आहेत. दिलियार व सरन येथे मीठ तयार करतात.

येथून बाहेर पाठविला जाणारा माल:—धान्य, लोकर, तूप, उंट, चामडो, मासे, मीठ इत्यादि. हा माल गुजराथ, पालनपूर, जोधपूरकडे पाठविला जातो. भांत येणारा माल:—कापूस, खनिजधातू, सुकी फळफळावळ, रंग, रेशीम, तंबाखू, ऊंस वगैरे.

अकीजवळील पिठोरो गांवीं दरवर्षी सप्टेंबर महिन्यांत जत्रा भरते (येथें पिठोरा देव आहे). लहान लहान जत्रा इतर ठिकाणी भरतात. ह्या जिल्ह्यांत एकंदर ११ तालुके आहेत. त्यांचीं नांवे १ चाक्रो, २ दिप्लो; ३ खिप्री, ४ मिर-पूरखास, ५ मिधी, ६ नगर, ७ जमेसावाद, ८ सनघर, ९ अमरकोट, १० पिठोरो, ११ सिन्धोरो.

या जिल्ह्याचे दोन विभाग करून प्रत्येकावर एक डेप्युटि कलेक्टर नेमला आहे; व जिल्ह्याचा अधिकारी डेप्युटी कमिशनर आहे. फौजदारी मोकदमे चालविण्याकरितां नारा-विभागांत मुखतियारकारांची नेमणूक आहे. उमरकोट, मिधी व मिरपूरखास येथें म्युनिसिपालिटीया आहेत. शिक्षणाच्या बाबतीत हा जिल्हा फारच मागसलेला आहे. येथें ७ रुग्णालये व १६४ शाळा आहेत.

थाराड—पालनपूर (मुं. इ.) मधील एक संस्थान व जुन्या शहरांपैकी एक शहर. उ. अ. २४°२०' व पू. रे. ७१°४८'. याची तटबंदी मोडकळांस आली आहे. येथें पाण्याचा पुरवठा चांगला नाही. परंतु हवा उत्तम आहे. एका दोहऱ्यावरून मारवाडांतील शिरपूरच्या थारापूर परमारनें हें शहर (स. ११५) वसविल्याचें समजतें. १५ व्या शतकांत मुसुलमानांची सत्ता सुरू झाली व १७ व्या शतकांत तें मोंगलांकडे गेलें. १८२० साली याच्या भोवती तटबंदी व खंदक असल्यामुळें हें फार मजबूत ठिकाण समजत. येथील वाणी व मेमन व्यापारी यांची स्थिति चांगली असून रजपूत व इतर लोक मध्यम स्थितीतील आहेत. धान्य, तूप, तीळ व बैल यांची निर्गत होते व कापड, गूळ, किराणामाल व तंबाखू यांची आयात होते. येथें ८ जैनांची, ४ ब्राह्मणांची व तीन मुसुलमानांची देवळें आहेत.

थरोच—पंजाब, सिमला. डोंगरी संस्थानांपैकी हें एक संस्थान आहे. क्षेत्रफळ ६७चौरस मैल. लोकसंख्या (१९२१) ४२१९. साऱ्याचें उत्पन्न ४०,००० रुपये. जेव्हां हें संस्थान ब्रिटिशांच्या ताब्यांत आलें तेव्हां ठाकूर करमसिंग हा नामधारी अधिपति असून त्याचा भाऊ जोबू हाच संस्थानचा कारभार पहात होता. १८१९ सालीं जोबूला या संस्थानाची सनद मिळून ह्याच्याच वंशजाकडे संस्थान राहिल असें ठरलें. हल्लींचा संस्थानाधिपति ठाकूर सूरतसिंग हा लहान असल्यामुळें सर्व कारभार वजीराच्या हातीं आहे.

थर्मापिली—ग्रीस. लॉक्रीस व थेसलीच्या दरम्यान असलेली ग्रीसमधील एक खिंड. स्पार्टाचा राजा लीओनीडास यानें आपल्या ३०० सैनिकांसह व्स्पर्सीझ या इराणच्या राजाच्या अवाढव्य सैन्याचा पराभव केल्याबद्दल या खिंडीची फार प्रसिद्धि आहे. इ. स. २७९ या वर्षी अथेन्सच्या कॅलिपसनें ग्रीस लोकांना या ठिकाणी थोपवून धरलें होतें. लीओनिडासच्या वेळीं ही खिंड म्हणजे निरंद असें सुमारें १४ यार्ड रुंदीचें स्थळ होतें. सध्यां १॥ पासून ३ मैलांपर्यंत यांची रुंदी वाढलेली आहे. या घाटाला ज्या गरम पाण्याच्या झऱ्या-

वरून थर्मापिली हें नांव पडलें आहे तो झरा टॅकडीच्या पायथ्याच्या लगतच असून तेथील पाण्यांत स्नान केल्यानें गालगंड, जंघापृष्ठशूल व संधिवातासारखे रोग बरे होतात असें सांगतात.

थरल—वायव्यसरहदीवरील प्रांत, जिल्हा कोहट. हंगू तह-शिर्ळीत हें एक खेडें असून लष्करी छावणीचें ठिकाण आहे. हें कुर्रम नदीच्या डाव्या तीरावर वसलें आहे. येथें एक किल्ला असून त्याच्या संरक्षणार्थ एक घोडेस्वारांची व पायदळाची अशा दोन तुकड्या ब्रिटिश ऑफिसरच्या हाताखाली ठेविल्या आहेत.

थान—मुंबई, काठेवाड. लखनर संस्थानांत हें एक खेडें आहे. या खेड्याच्या सभोवतालीं कोट आहे. मेजर जॉ. डब्ल्यू. वाट्सन यानें खालीलप्रमाणें या खेड्याचें वर्णन दिलें आहे. “थान हें अतिशय जुनें असून याच्या आसपासची जमीन फार पवित्र आहे. थान हा शब्द संस्कृत स्थान या शब्दाचा अपभ्रंश आहे. येथून जवळच त्रिनेत्रेश्वर या नांवाचें सूर्याचें प्रसिद्ध देवालय असून वासुकि व बंडुक यांचीं दोन प्रसिद्ध देवालये आहेत. थान सौराष्ट्रांत वसलें आहे व सौराष्ट्रालाच देवपांचाल असें म्हणतात व हीच द्रौपदीची जन्मभूमी होती. या ठिकाणीं पहिलें देवालय (सूर्याप्रीत्यर्थ) सत्ययुगांतिल मांधाता राजानें बांधिलें. त्यावेळेस येथें ३६,००० ब्राह्मण, ७२,००० क्षत्रिय, ५५,००० वैश्य आणि ९०,००० शूद्र होते. एकंदर लोक २५००००. येथें श्रीकृष्ण रुक्मिणीसह आले होते. रुक्मिणीनें येथील तलावांत स्नान केलें. त्यामुळें या दोन्ही तलावांचीं नांवे त्रियतमा व कमला अशीं पडलीं असें म्हणतात. जवळच आणखी एक कुंड आहे त्यांत स्नान केल्यानें सर्व पापें भसम होऊन जातात व म्हणूनच या कुंडाला ‘ पापनाशन ’ असें नांव आहे.

थानेसर, (थानेश्वर) त ह शी ल. -पंजाब, कर्नाला जिल्ह्यांतील ही एक उत्तरेकडील तहशील आहे. ही यमुना नदीच्या पश्चिम तीरावर असून क्षेत्रफळ ५९९ चौरस मैल आहे. १९११ सालीं लोकसंख्या १४६६०१ होती. तहशिलींत ४१८ खेडीं असून थानेसर हें मुख्य ठिकाण आहे. १९०३-४ सालीं सारा व कर यांचें उत्पन्न २८ लक्ष रुपये होतें.

गां व.—हें गांव, पंजाब, जिल्हा कर्नाला, थानेश्वर तह-शिलीचें मुख्य ठिकाण आहे. याची लोकसंख्या १९०१ सालीं ५,०६६. कुरुक्षेत्राच्या भागांत हें गांव अतिशय पवित्र आहे. १०१४ सालीं गझनीच्या महंमदानें हें गांव लुटलें होतें. येथें महंमद घोरांनें पृथ्वीराजाचा पराजय केला (११९३).

थॉमसन, जेम्स (१८२२-१८९२)—या ब्रिटिश शास्त्रज्ञाचा जन्म बेलफास्ट येथें तारीख १६ फेब्रुवारी १८२२ रोजीं झाला. याच्या धाकट्या भावा (लॉर्ड कॅल्हून)-प्रमाणेंच यानें अल्पवयांतच ग्लास्गो विश्वविद्यालयांत जाण्यास सुरुवात केली. यानें विश्वविद्यालयाची पदवी मिळविल्यानंतर एंजिनिअरिंगचा अभ्यासक्रम घेण्याकरिता

कित्येक इंजिनिअरिंग ऑफिसें आणि कारखाने यांत काम करून पाहिलें; परंतु त्याची प्रकृति अशक्त असल्यामुळे हे काम आपणास झोपणार नाही असे पाहून त्यानें इंजिनिअर होण्याचा नाद सोडून दिला; व सिद्धान्तविषयक आणि यांत्रिक शोध लावण्याचें काम हातीं घेतलें. या सुमारास त्यानें गन्वुष्णतेसंबंधानें शोध करून व कानोच्या तत्त्वाचा उपयोग करून एक महत्त्वाचा सिद्धांत मांडला. थिजत असतांना जर एखाद्या द्रव्याचें आकारमान वाढत असलें तर त्या द्रव्यावर दाब आणला असतां त्याचा थिजण्याचा बिंदु खाली उतरतो; व जर तें द्रव्य थिजतांना कमी आकाराचें होत असेल तर दाबानें त्याचा थिजण्याचा बिंदु वर चढतो; व किती दाबाच्या योगानें थिजण्याचा बिंदु किती खाली किंवा वर होतो याची त्यानें गणना केली. या सिद्धान्तासंबंधानें प्रत्यन्तर पहाण्याकरितां ग्लासगो विश्वविद्यालयांत लॉर्ड केल्व्हिनच्या देखरेखीखाली प्रयोग करण्यांत आले; त्यायोगानें या सिद्धांतास प्रायोगिक दुजोरा मिळाला. निरनिराळ्या द्रव्यांचे स्फटिकीभवन हांतें. या स्फटिकांवर दाब आणला असतां काय परिणाम होतात यासंबंधानें त्यानें प्रयोग करून बरीच नवीन माहिती उपलब्ध केली. पाणचक्रीसंबंधानें प्रयोग करून त्यानें नवीन पाणचक्री बसविली व तिचें पेटन्ट मिळविलें. नवीन यंत्र बनविण्याच्या कामांत याचें डोकें किती कल्पक होतें याची कल्पना येण्याकरितां पुढील उदाहरण पुरें होईल. हा सोळा वर्षांचा असतांना त्यानें जहाजाच्या गतिदायक चक्रांत सुधारणा करून दाखविली. सन १८५७ सालीं वेलफास्ट येथील किन्स कॉलेजांत त्याला सिव्हिल इंजिनिअरिंगचा प्रोफेसर करण्यांत आलें. यानंतर यानें एक दोन ठिकाणीं प्रोफेसरचें काम केलें. १८८९ सालीं त्याची दृष्टि जाऊन तो अंध झाला व त्यामुळे त्याला अध्यापकाचें काम सोडावें लागलें. तारीख ८ मे १८९२ रोजीं ग्लासगो येथें त्याचा मृत्यु झाला. भूस्तरशास्त्रांतहि यानें बरीच भर घातली आहे.

थॉमसन, जोसेफ (१८५८-१८९५)—आफ्रिकेतील एक स्कॉटिश शोधक. वित्यम थॉमसनचा हा मुलगा पेनपॉट येथें जन्मला. कांहीं वर्षे खाणींत काम केल्यानंतर तो एडिंबरो युनिव्हर्सिटींत गेला व तेथें १८७८ सालीं पदवीधर झाला. त्यानंतर भूगर्भशास्त्र म्हणून त्यास रॉयल जिऑग्रॉफिकल सोसायटीबरोबर पूर्व आफ्रिकेंत जाण्याची संधि मिळाली. कौथ जॉन्स्टनच्या मृत्यूनंतर, न्यासा, टांगानिका वगैरे ठिकाणीं झालेल्या सफरीचें नेतृत्व थॉमसनकडेच आलें होतें. टांगानिकाच्या दक्षिण टोंकास वळसा घालून त्यानें रूकवा सरोवर शोधून काढलें. अनेक सफरी करून तो १८८० सालीं इंग्लंडास गेला. व त्यानें ' टु दि सेंट्रल आफ्रिकन लेक्स अँड वॅक ' नांवाचें एक पुस्तक प्रसिद्ध वेलें. यानंतर त्यानें मसाइलंड येथें सफर केली. या घाडसी प्रवासाचें वृत्त स. १८८४ मध्ये त्यानें, ' थू मसाइलंड ' या पुस्तकांत प्रसिद्ध केलें आहे.

नॅशनल आफ्रिकन कंपनीतर्फें त्यानें १८८५ मध्ये सोकोटोकडे सफर काढली व सोकोटो व ग्यानडो येथील सुलतानांकडून तद्दाबदल मान्यता मिळविली. नायगेरिया येथें ब्रिटिशांचें हित साधण्यास या तद्दामुळे फार मदत झाली. सन १८८८ मध्ये दक्षिण मोरोकोंत प्रवास करून त्यानें ' ट्रॅव्हल्स इन् दि अँटलास अँड सदर्न मोरोको ' नांवाचें पुस्तक लिहिलें. 'होडोशिया प्रांतांत, ब्रिटिश साउथ आफ्रिकन कंपनीला, राजकीय व व्यापारी हक्क मिळविण्यास थॉमसनची फार मदत झाली. हा शोधक लंडन येथें मरण पावला. वरील पुस्तकांत न आलेल्या अशा त्याच्या प्रवासाच्या वन्याच मनोरंजक हकीकती कांहीं मासिकांतून व ' प्रोसिडिंग्ज ऑफ दि रॉयल जिऑग्रॉफिकल सोसायटी ' मधून प्रसिद्ध झालेल्या आहेत. थॉमसन हा मोठा धैर्यशाली, निश्चयी व दमदार असा मनुष्य होता. पुढारी होण्याचे गुण त्याच्या अंगांत होते; त्यामुळे पहिल्या प्रतीच्या शोधकांत थॉमसनची गणना करण्यांत आली आहे.

थॉयराइड पिंडवृद्धि रोग (गॉइटर)—हा, पिंड कंठाचें हाड हातास लागतें त्या सुमारास त्वचा व स्नायूंच्या खाली असतो व तो रोगामुळे वाढून रोगलक्षणें होतात.

कारण.—ज्या प्रांतांत चुनखडीची जमीन असते अशा भागांत हा रोग होतो. परंतु त्या चुनखडीनें पाणी विघडून हा रोग होतो किंवा कसें याविषयी माहिती कळली नाही. हिंदुस्थान व इंग्लंड देशांत हा रोग आढळतो; परंतु स्विट्झर्लंड, इटली, टायरोल, स्टिरिया, सॅव्हॉय वगैरे देशांत व प्रांतांत विशेष आढळतो. आपल्या देशांत चित्रळ आणि गिलजित या खोऱ्यांत आढळतो; परंतु तेथें चुनखडी, म्याग्नेशिया अगर लोहमिश्रित जमीन व त्यामुळे विघडलेलें जड पाणी यापैकी कांहींच कारण संभवत नसल्यामुळे फसला तरी अज्ञात जंतु कारण असावा असा तर्क धावतो. या प्रांतांतील पाणी घेऊन तें गाळलें असतां गाळल्यावर जो चोथा रहातो तो एखाद्या मनुष्यास थोडथोडा सुमारें पंधरा दिवस पोटांत दिल्यानें हा रोग होण्यास आरंभ झालेला पाहिला आहे. परंतु पाणी उकळून नंतर गाळून चोथा खाण्यास दिला तर मात्र हा रोग उत्पन्न होत नाही, हाहि पण अनुभव घेऊन पाहिला. शिवाय ज्या ठिकाणीं हा रोग आढळतो तेथें शुद्ध हवेची कमतरता, गर्दी, अस्वच्छता हांदि कारणें त्याबरोबर असतात. इंग्लंडांत व आणखी कांहीं ठिकाणीं वायुकांत हा रोग विशेष आढळून येतो. याचाच सार्थासारखा एक प्रकार आहे. त्यास क्रेटिन रोग म्हणतात. त्यांत रोगी खुजा, जाड व मोठ्या डोक्याचा, मंद, बुद्धिहीन, अर्धवट, वेडसर, मोठें पोट आणि वांकडे पाय असलेला, बटबटीत चेहरा व डोळ्यांमध्ये अंतर फार असलेला, फेप्या व पसरट नाकाचा, सुरकतलेली खरखरीत त्वचा, चिंचोळी छाती अशा स्वरूपाचा असतो. हा सांध्याचा रोग लहान मुलांत सुरू होतो; मुलांस बोलणें व चालणें व यौवनावस्था नेहमी पेक्षां

फार उशीरा येते व यौवनावस्था प्राप्त झाली तरी विपयोपभोग लालसा अल्पच असते.

लक्षणे.—हा पिंड त्यांत तंतुमय रचना वाढून मोठा होतो; अगर त्यांत क्यान्सरादि असाध्य ग्रंथि उत्पन्न होते. पिंडाची वाढ मध्यम व फार असते. कंठाच्या दोन्ही बाजूस किंचित् फुगीरपणा येऊन अल्प आकारापासून कवठासारखे कंठाच्या पुढे आवाळूप्रमाणे दिसणाऱ्या मोठ्या गांठांप्रमाणे ते असते. अंमळ जाड मान व कंठाच्या टायां फुगीरपणा येवढेंच लक्षण कांहींनां असते; पण रोग मोठा असल्यास त्याचा दावश्वास व अन्ननलिकेवर पडून खाणे व श्वासेच्छ्वास या क्रियांना अडचण पडू लागते. या दाबामुळे होणाऱ्या व्यतिरिक्त इतर कांहीं लक्षणें होत असतील तर या पिंडातील रसाच्या कमतरतेमुळे थायराइड संकोचननामक रोगाची ती चिन्हें जाणावी. क्यान्सर रोगामुळे पिंड मोठा असल्यास तो चांचपतांना हातास कठिणपणा व टेंकाळें लागतात; व रोगी वयाने पन्नास वर्षांच्या पुढील असतो. साकौमा वगैरे असाध्य ग्रंथीहि या पिंडास होतात.

उपचार.—रोगट स्थानाचा त्याग करावा आणि हवा, पाणी, अन्न व व्यायामादि आरोग्यविषयक बाबी जेवढ्या सुधारतां येथील तेवढ्या सुधाराव्यात. बाष्पोदक अगर पावसाचे पाणी पिऊन राहून रोग बरा झाल्याची उदाहरणे आहेत. आयोडीन या औषधाचा अर्क (२ थेंब पाण्यांतून रोज ३ वेळां) आणि त्याची वाफ ही या रोगावर महागुणकारी आहे. आयोडीनचे मलमहि वाहेरून चोळावे व त्याची बाष्पयुक्त हवा श्वासोच्छ्वासांत उपयोगी असते. पण ह्या इलाजाचा अतिरेक झाल्यास या पिंडातील उपयुक्त रसाचे आधिक्य होऊन प्रकृतीस त्रास होतो, तो न होईल इतक्या बेताने औषध घ्यावे. जनावरांच्या थॉयराइड पिंडापासून केलेला अर्क व सत्व रोग्यास देऊन निदान तरुण रोग्याची व्याधि तरी दूर होते. पोटांत थायमल (ओव्याचे सत्व) व बेटानेपथाल ही व अशासारखी जंतुघ्न औषधे देऊनहि फायदा झाल्याचे दिसून येते. हे उपचार कित्येक महिने सुरू ठेवले पाहिजेत. अति मोठ्या रोगासाठी व असाध्य ग्रंथीसाठी शस्त्रवैद्याच्या साहाय्याने हा रोग काढावा लागतो.

ग्रेव्ह अग्र वेस्टो यांचा थॉयराइड वृद्धि रोग.—या थॉयरोइड पिंडवृद्धीमुळे होणारा दुसरा एक रोग असून त्याचा ग्रेव्ह या इंग्रज वैद्याने व वेस्टो या जर्मन वैद्याने १८३५ व १८४० साली शोध लावून याची कारणे व बटवटीत पुढे येणारे डोळे, हृदयकंप व गात्रकंप वगैरे लक्षणें निदर्शनास आणली.

कारणे.—हा रोग पंधरापासून तीस वर्षांच्या स्त्रियांना विशेषतः होतो; म्हणजे बारा रोगी असले तर त्यांपैकी ११ स्त्रियाः १ पुरुष असे प्रमाण आंकड्यांवरून ठरते. अगोदर पंडुरोग, रक्तदोष वगैरे रोग, तसेच उन्मादरोग बहुधा

झालेला असतो व तेव दुखणें आहे असे या नवीन रोगाच्या आरंभी वाटते. दुखण्यास आरंभ राग, लोभ, मत्सर, अशा कांहीं मनोधर्मांमुळे अगर डोक्यास इजा होऊनहि होतो. आईस रोग होतो व पुढे तो लेकीस झाला अशी कधी कधी आनुवंशिकताहि दिसून येते; व कांहीं कुटुंबांत बहिणी व भाऊ या सर्वांना हा रोग होतो.

लक्षणें:—ही फारच सावकाशपणे प्रगट होत असतात. प्रथम हृदयासंबंधीं जोरानें व जलद धडधडणें व हात लावून पाहिले तर त्याचा धक्का हातास नेहमीपेक्षा अधिक जागेपर्यंत लागणें हीं लक्षणें दिसून येतात. मानेंतील दोन्ही बाजूकडील धमन्याहि इतक्या जोरानें उडतात की त्यांची जाणीव रोग्यास होते; व नाडीचे प्रमाण १२० ते १४० पर्यंत दर मिनिटास होतें; तथापि त्याचा आलेख काढला असता त्यावरून कांहीं इतर रोगाचा बोध होत नाही. रोग्यास थोड्या श्रमानें धाप लागते व पुढे हृदय, स्नायु अशक्त व पातळ होऊन नंतर त्यांत जाडपणा येतो.

या रोगातील पिंडवृद्धि पाहिली तर पूर्वी वर्णन केलेल्या रोगाएवढी नसते, तथापि गळ्यावर पिंडाच्या ठिकाणी हात ठेवला तर त्याखालील मोठ्या, विस्तृत व जोरानें उडणाऱ्या धमन्यांत वहाणाऱ्या रक्तप्रवाहामुळे हातास त्यांची कंपयुक्त हालचाल कळते, व नलिकायंत्रांनै त्यांत विकृत ध्वनि ऐकू येतो. रोग्याच्या दोन्ही डोळ्यांतील बटवटीतपणामुळे ती घाबरट व कसासाच दिसून याडोळ्यांच्या लक्षणांवरून रोगनिदान करणें सोपें जातें. डोळे इतके पुढे व वाहेर येतात की बुबुळाखालील व वरील पांढरा भाग हे दोन्ही एकाच वेळी सहज दिसतात व रोग्यास त्यांवर पापण्या नीटपणें मिटून घेतां येत नाहीत. जागेपणी पापण्या मिटतां येत असल्या तरी झोपेत मात्र त्याचे डोळे उघडे रहातात, व हे फार वेळ चालू राहिले तर बुबुळावर फुलें पडून सारा येतो. रोग्याने बुबुळ खाली वर वगैरे फिरवले असतां दुसऱ्या डोळ्याच्या पापण्यांचें त्या बुबुळाच्या हालचालीची जसे स्वाभाविक साहचर्य व परस्परांनुवर्ति हालचाल असावी तशी ती मुळीच नसते. हे लक्षण कधी कधी डोळ्यांच्या बटवटीतपणाच्या अगोदरहि दिसून येतें व क्वचित तें नसतेंहि यास त्याच्या महापंडित शोधकाच्या नांवावरून व्हॉन प्रेफचे लक्षण असे म्हणतात. याशिवाय डोळ्यांच्या हालचालीसंबंधी आणखी कांहीं दोष, (दोन पदार्थ दिसणें वगैरे) असतात; तथापि डोळ्यांच्या आंतीं भाग यंत्रानें तपासला तर त्यांत अगर कनीनिका व तिची हालचाल यांत विकृति नसते. फक्त नेत्रांतील अंतस्थ शिरा रक्ताधिक्याने फार फुगून नागमोडीसारख्या व लठ्ठ होतात. आणखी एक महत्त्वाचे व नेहमी असणारे लक्षण म्हणजे साधारणपणे सतत चालू रहाणारा हातापायांतील—व एकंदर शरीरांतीलहि म्हटला तरी चालेल—असा सूक्ष्म कंप हें होय. आळस, सुस्ती, पांडुरता, श्रम थोडेभुद्धां हातून न होणें, भूक नसणें किंवा

अनियमित प्रकारची भूक, घाबरटपणा. मस्तकशूळ, घेरी, भोंवळ, चिडखोरपणा, गहिवर येऊन रडणें, उलघाल होणें, उन्माद होणें या व इतर चिन्हांवरून रोग्याचें आरोग्य बिघडलें आहे असें दिसतें. औदासिन्य, नाना प्रकारचा भ्रम, वेड हींहि लक्षणें आढळतात. हातापायांस मोठा कंप कधी असतो व त्याकडे कोणी लक्ष लावून पहात आहे असें रोग्याच्या लक्षांत आलें तर घाबरटपणा व हृदयकंप फार वाढतो रोगी क्रुश होतो व अंगांत थोडापहुत ज्वर असतो. कोणा रोग्याची त्वचा काळवंडते व कोणा रोग्याची पांढऱ्या कोडाप्रमाणें होते. अंगांत उष्णता वाढली आहे असें भासतें. मानेंत व मस्तकांत एकदम रक्त चढलें असें रोग्यास भासतें; एकदम घाम सुटतो अगर जुलाव होतात. मधून कांहीं काळपर्यंत लघवींत अलडयूमिन अगर शर्करा जाते व असें झालें म्हणजे साखरेचे पदार्थ व साखर खाल्यानें प्रकृति बिघडते. रोग्याचें बोलणें व आवाज रडका, चिडका व अशक्त झालेला असतो. या सर्व लक्षणांत कधी चढ तर कधी उतार असा प्रकार होत असतो. हीं सर्व लक्षणें होण्याचें कारण थॉयराइडपिंडांच्या वृद्धीमुळें त्यांत फाजील रसात्पत्ति होऊन तिचा शरिरांत सदुपयोग न होतां तिच्यापासून शरारास पीडा होते हें होय.

सा ध्या सा ध्य वि चा र.—हें चेंगट दुणखें बरें होण्यास फार वेळ जावा लागतो; कांहीं रोगी विवक्षित मर्यादपर्यंत बरे होऊन नंतर त्याच्या पलीकडे सुधारणा होत नाही. कांहींचे बहुतेक दुखणें बरें होतें; परंतु डोळ्यांची विकृति वगैरे एखादें लक्षण शिल्लक रहातें. अशा रोग्यांची संख्या शेंकडा ६०।७० असते. शेंकडा १० ते १५ रोगी हृदयदैर्घ्य, क्षीणता यामुळें मरतात. याहून थोडे रोगी डोळे जाऊन अगर थॉयराइडसंकोचन रोग होऊन मरण पावतात.

औषधोपचार.—अमुकच औषध या रोगावर रामबाण आहे असें म्हणतां येत नाही म्हणून औषधोपचार बरेच दिवस चालू ठेवले पाहिजेत. डॉंगरी हवा, पूर्ण विश्रांति, अल्प व्यायाम व हलकें परंतु साधें व पौष्टिक अन्न यांचा उपयोग फार होतो. चहा, काफी, दारू, तंबाखू यांच्या योगानें रोग वाढतो. सोमल, कॉनव्हालेरिया, स्ट्रीपपांथस, डिजिटालीस, बेलाडोना, अर्गट व पोटाशियम ब्रोमाइड या औषधानां फायदा होतो. सोडा सॅलिसिलेट हेंहि चांगलें औषध आहे. विजेच्या पेटांची ऋण तार मानेवर व धन तार मानेच्या कण्यावर या तन्हेनें लावावी. तिचा प्रवाह हलका असावा व अशाच रीतीनें डोळ्यासहि तो लावावा. दररोज पांच दहा मिनिटें पिंडास 'क्ष' किरण घेतल्यानें बरें वाटतें. बर्फहि पिंडावर ठेवतात व त्यामुळें फायदा वाटतो. मूत्र-पिंडाबरोल पिंडाचें सत्व गुणकारी आहे. थॉयराइड सत्वापासून रोग चढतो. जनावरांना तो पिंड चारून त्यांची लस टांचून उपयोग झाला नाही, तथापि थॉयराइड पिंड काढून

टाकलेल्या शेळींचें दुग्धपात केल्यानें गुण येतो. असल्या दुधाच्या वाळवून दुग्धशर्करामिश्रित वज्या गुणकारी आहेत. अशा प्राण्यांच्या वाळवलेल्या रक्तापासून थॉयरोडेक्डीन हें औषध करतात तेहि चांगलें आहे. पहिलें व दुसरें औषध १ ग्राम आणि ५ ग्रेन या प्रमाणांत रोज ३।४ दां घेतात. भयंकर रोगलक्षणें असतां थॉयराइडमध्ये शिरणाच्या धमन्या तोडून त्यांची तोंडे बांधून नंतर त्या पिंडाचा जितका तुकडा तोडणें असेल तितका तोडून बाकीचा शिल्लक ठेवतात.

थॉयराइड-संकोचनरोग (माॅक्झाडेमा)—या रोगामध्ये थॉयराइड पिंडरसाची कमतरता त्या पिंडाच्या रोगामुळें व आकुंचनामुळें असते. हा रोग जन्मतः असला म्हणजे मूल खुजें होतें; व त्या रोगास क्रेटिन रोग म्हणतात. परंतु मोठेपणीं रोगास आरंभ झाला तर त्या रोगास वरील नांव आहे.

कारणें.—तीसपासून पन्नास वर्षे वयाच्या बायकांत हा रोग विशेष आढळतो. दारिद्र्य, आनुवंशिकता यांचाहि थोडा कारणसंबंध असावा; परंतु रोग्याचा धंदा, हवा, पाणी, जमीन यांचा कांहीं रोगोत्पत्तीशीं संबध नाही. अगोदर कफक्षय, भ्रम असणें व बरेचवेळ प्रसूति हींहि कारणें असावीत.

लक्षणें.—रोग हळुहळु झाल्यामुळें त्याचें विन्हाड कायम झाल्यावर पहिल्यापेक्षां अधिक रुंदट चेहरा, नाक, पापण्या व ओंठ जाड होणें हीं लक्षणें दिसूं लागतात; पिंजळट कति व दोन्ही गालांवर लाली आणि ओंठाचा रंग तांबडा अगर निळसर होतो. हातपाय सुजल्यासारखे, सर्वांगाची त्वचा जाड होणें, व खोऱ्याप्रमाणें हात व पाय रुंद होणें हीं लक्षणें असतात. त्वचा रूक्ष व कोंडा निघत असलेली, घाम न येणें, भिवथा, पापण्या व मस्तकाचे केश गळणें व नखें खुरटल्याप्रमाणें होणें हीं लक्षणें असून पडजीभ व घसा सुजतो आणि जीभ जाड होते. दांत किडतात व पडूं लागतात. रोगी स्त्री चालणें, बोलणें व विचारांत मंद व वृद्धिहीन व भ्रमिष्टाप्रमाणें होते. बोलणें देखील जड येतें. विस्मृति, चिडखोरपणा, संशयी स्वभाव, सुस्ती हे दुर्गुण जडून भ्रम, आंचके येणें व कंप हीं लक्षणें असतात. हातपाय गार असतात. सर्दी लवकर वाधते, नाडी जलद व रक्तातील लाल पेशी कमी होऊन पांडुरता, बद्धकोष्ठ, पाण्यासारखी लघवी व साखर कमीजास्ती खाली तरी अपाय न होणें हीं लक्षणें असतात. आर्तव नष्ट होतें. पुण्णुणा फुटणें, हिरब्यांतून रक्त अगर मूळव्याध यांपैकी कांहीं होतें. रोग फार दिवस टिकल्यामुळें रोगी मध्येच फुफ्फुसदाह, खोकला, क्षय असल्या दुखण्यानें अगर थकून, झिजून मरतो.

उपचार.—इतर प्राण्यांच्या थॉयराइड पिंडापासून केलेलें सत्व अगर तो पिंडच किसून अगर कुटून खाल्यानें रोग बरा होतो; अगर मॅदीचा पिंड ताजा काढून रोग्याच्या त्वचेखाली कलभाप्रमाणें चिकटवल्यानें अगर त्याचें मिलसरीनयुक्त सत्व टांचून अंगांत घातल्यानें हा रोग आश्चर्यकारक रीतीनें बरा

होतो. यांपैकी पहिला उपाय सोयीस्कर असून या पिंडाच्या वज्या विकत मिळतात. औषधानंतर लागलीच वरील सर्व रोगलक्षणं कमी होऊं लागतात. औषध जास्त काळ घेतल्यानेहि डोकें दुखणें, जलद नाडी, ओकारी, मळमळ, जुलाब, मलूलपणा हीं लक्षणं होतात. म्हणून हीं लक्षणं न होतील अशा वेतानें औषध घ्यावें. अशा रीतीनें प्राण्यांचे शारीरिक पिंड पोटांत घेऊन रोग बरें करणें हा केवढा मोठा उपयुक्त व अजब शोध आहे बरें ? ज्याप्रमाणें लस टॉचल्याची चिकित्सा (उपचार) निघाली आहे तशीच या शारीरिक पिंडाचिकित्सेचा पाया वराच मजबूत घातला गेला आहे; व या ओषाधेनें ती माहिती (अंतःसावकपिंडाचिकित्सा) येथें देणें भाग आहे.

शरीरांत पाणथरी, रसग्रंथि, अस्थिमगज, या रक्त तयार करणाऱ्या रचना आहेत त्याप्रमाणें थॉयराइड, मूत्रपिंडस्थ लघु पिंड, स्त्रीअण्डाशय, वृषण वगैरे जे अनेक पिंड शरीरांत आहेत त्यांत रोग झाला तर ठराविक प्रकारचीं रोगलक्षणं होतात. यावरून असें अनुमान काढलें आहे व तें सिद्धहि झालें आहे कीं शरीरास उपयुक्त असा विशिष्ट रस या प्रत्येक पिंडांत जोंपर्यंत तयार होतो तोंपर्यंत आरोग्य असतें व त्या पिंडाच्या रोगामुळे त्यांतोळ विशिष्ट रसोत्पत्ति बंद झाल्यावर होणारी रोगलक्षणं दुसऱ्या प्राण्यांतील त्या पिंडाचें सत्त्व दिल्यानें दूर होतात. या कांहीं पिंडामध्यें अन्य पिंडरसवर्धक व कांहीं पिंडांत अन्यापिंडरसोत्पत्तिनियामक अगर प्रतिबंधक द्रव्य असतें; व या दोन्ही द्रव्यांस अनुक्रमें "हारमोन" आणि "श्यालोन" हीं नांवें आहेत; व म्हणून आज कित्येक वर्षे या द्रव्यांचा (इतर प्राण्यांच्या पिंडापासून) औषधाऐवजी उपयोग केला जात आहे व त्यांत बऱ्याच कामी यश आलें आहे.

हे अंतस्थ द्रवपिंड(अंत शरीरोपयोगी रस उत्पन्न करणारे) शरीरांत पुढें दिलेल्या प्रकारचे असतात:—(१) थायराइड, (२) प्यारा थॉयराइड, (३) मूत्रपिंडावरील पिंडाचें वेष्टण (एंड्रिनलस), (४) पिच्युइटरी पिंड (मेंदूच्या खाली असतो), (५) थायमस (गर्भाच्या छातीत असतो), (६) पिनियल (मेंदूमधील), (७) ग्रीवाधंमनीपिंड (मानेंत), (८) कटिरपिंड (माकडहाडाच्या जवळील मोठ्या धमनीवर), त्याचप्रमाणें (९) प्यांक्रिया पिंड (१०) मूत्रपिंड, (११) वृषण आणि (१२) स्त्रीअण्डाशय. या सर्वांच्या अंतस्थ रसामुळे एकमेकांच्या कार्यावर व शरीरांतील आरोग्य राखण्याच्या कामी उपयोग आहे; व यांच्या अंतस्थ सत्त्वाचा औषधाप्रमाणें उपयोग हल्लीं केला जातो. व उत्तम गुण येतो. मूत्रपिंडावरील पिंडास रोग झाल्यानें अँडिसनचा रोग होतो व त्यांत अति दुर्बलता, वांति होणें व वर्ण पालटून काळा होणें हीं लक्षणं होतात. मूत्रपिंडस्थ पिंडाच्या वेष्टणाच्या ग्रंथिरोगामुळे मुलांना अकालीं यौवन येतें व स्त्रियांनां मर्दानोपणाचीं चिन्हें दिसतात. पिच्युइटरी पिंडाच्या रोगामुळे मोठ्या माणसांनां मुखहस्तपादास्थिवृद्धिरोग

(एकोमेगॅली) होतो व रोगी मूल असल्यास स्थूलशरीर-रोग होतो अगर पंडत्व येऊन शरीरांत मेदवृद्धि होते. पिनियल पिंडाच्या रोगामुळेहि मेदवृद्धि होते पण पंडत्वाच्या ऐवजी अकालीं म्हणजे बालपणांत विषयलालसा जागृत होते. दुसरी मौज अशी आहे कीं यांपैकी एखादा पिंड काढून टाकला तर त्याचें कार्य कांहीं बाबतीपुरतें तरी इतर दोन अगर तीन ठराविक पिंड करतात व म्हणून ते पिंड मोठेहि होतात. अशा प्रकारची संघव्यवस्था व सहकार्यशक्ति त्यांच्यांत आढळते. थॉयराइड पिंड गरोदरपणांत व आर्तवकाळीं थोडासा वाढतो व थॉयराइड संकोचनरोगांत आर्तव नष्ट होतें. वृषणच्छेदनानंतर व गरोदरपणानंतर पिच्युइटरी पिंड वाढतो. या प्रकारचा हा नवीन, उपयुक्त व मनोरंजक शास्त्रविषय हल्लीं उदय पावत आहे.

थॉर्नहिल, सर जेम्स (१६७६-१७३४).—हा आंग्ल चितारी मेलकॉबरेजीस येथें जन्मला. वाळपणीच त्याचा बाप वारल्यामुळे, तिसऱ्या विल्यमचा चितारी थॉमस हायमूर याच्याकडे त्यास उमेदवार म्हणून ठेवण्यांत आलें. स. १७१५ मध्ये त्यानें हॉलंड, फ्रँस व फ्रान्स येथें प्रवास केला. हारमूरच्या पश्चात् अँनरार्णानें त्यास आपला दरबारी चितारी म्हणून नेमलें. सेंटपॉलचर्चचा घुमट त्यानें आठ तऱ्हेनें रंगविला व त्यामुळे तो प्रसिद्धीस येऊं लागला. मूरपार्क व हर्ट्स यांचे दिवाणखाने रंगविण्याचें काम थॉर्नहिलनेच केलें होतें. ब्लेनहेमचा विस्तीर्ण दिवाणखाना, हँपटन कोर्ट येथील राजकन्येचे अंतःपुर, साउथसी कंपनीचा भव्य सोपान, विपोलचे देऊळ, ग्रीनविच रुग्णालयांतील प्रशस्त जागा इत्यादि विविध कामे त्यानें केलीं होती. क्विन्स कॉलेज, मेलकॉबरेजीस चर्च, न्युटन, हाऊस ऑफ कॉमन्स, इत्यादिकांचीं रम्य चित्रे त्यानें काढलीं आहेत. स. १७२४ मध्ये कलेचे शिक्षण देणारी संस्था काढावी असें त्यानें सुचविलें परंतु त्याची योजना सरकारनें विचारांत न घेतल्यामुळे त्यानें आपल्याच घरी एक शाळा काढली. आपल्या कलेवर त्यानें बरेंच द्रव्यार्जन केलें. स. १७१५ त त्यास पहिल्या जाँजेकडून 'नाइट' असा किताब मिळाला. १७१९ सालीं तो पार्लेमेंटांतहि निवडून गेला. पुढें त्याच्या गांवाच थॉर्नहिलचा अंत झाला. त्याच्या मुलास नंतर दुसऱ्या जाँजेचा चितारी म्हणून नेमण्यांत आलें. थॉर्नहिलच्या कामांत प्रसिद्ध चितारी रॅफेल याचें कसब व्यक्त होतें असें म्हणतात.

थाळनेर—मुंबई, जिल्हा पश्चिम खानदेश. शिरपुर तालुक्यांतला तापी नदीवर वसलेलें हें एक खेडें आहे. १९२८ सालांत हें खेडें गौळी किंवा अहौर लोकांच्या ताब्यांत होतें. १४ व्या शतकांत फरकी राजानें हें आपलें मुख्य ठिकाण केलें. पुढें १३ व्या शतकांत ते मोंगलांच्या ताब्यांत जाऊन १७७० सालीं हें गांव पेशव्यांना

मिळाले. पुढे काहीं दिवस होळकराकडे राहून हें १८१८ मध्ये इंग्रजांकडे गेलें. येथे एक मनवूत किला आहे.

थास्रा—मुंबई, खेडा जिल्ह्यांतील हा एक ईशान्ये-कडील तालुका आहे. क्षेत्रफळ २५० चौरस मैल. १९०१ साली लोकसंख्या ७३९८०. १९०३-०४ साली सारा व कर यांचे उत्पन्न २.१ लक्ष रुपये होतें. थास्रा हें या तालुक्याचें मुख्य ठिकाण आहे.

थिऑसफी, पूर्व परंपरा.—थिऑसफी हा शब्द थिऑस म्हणजे ईश्वर व सोफिया म्हणजे ज्ञान या शब्दांपासून झाला आहे. अर्थात थिऑसफी या शब्दाचा अर्थ ईश्वरविषयक ज्ञान, ब्रह्मज्ञान किंवा आत्मज्ञान असा आहे. थिऑसफी ही एकोणिसाव्या व विसाव्या शतकांतील सर्व पृथ्वीवर पसरलेली एक अध्यात्मिक चळवळ आहे व थिऑसॉफिकल सोसायटी नांवाच्या सार्वराष्ट्रीय संस्थेच्या द्वाराने ती चालविणी जात आहे. थिऑसॉफीमध्ये असे कोणतेही तत्व नाही की जे सर्वस्वी नवीन आहे. पण थिऑसफी या नांवाखाली ज्या अनेक गोष्टी आज मोडतात त्या पूर्वी केव्हांहि अशा रीतीने दुसरीकडे एकत्र संघटित झालेल्या आढळत नाहीत. अनेक ठिकाणचे जुने मणी एकत्र गोळा करून ते एका विशिष्ट रीतीने नवीन सूत्रांत ओवल्यास त्या सरास एका अर्थाने नवीन म्हणावे लागते व एका अर्थाने जुना म्हणावे लागेल. थिऑसफीत हा जुनेपणा कोणता आहे व त्यांत कोणतें नवीन सूत्र अनुस्यूत आहे हें समजण्यास जगांतील अनेक परमार्थसाधनांचा पूर्वतिहास अवलोकिला पाहिजे.

सर्व धर्मांचा प्राचीन इतिहास पाहिला तर धर्मतत्त्वांचें ज्ञान युक्तिवादने किंवा तत्त्वविचाराने होत नसून अनुभवाने होत असतें हा विचार त्यांत अनादिकालापासून दिसून येतो. भगवद्गीतेत श्रीकृष्णांनी स्वतःला आपल्या पूर्वजन्मांचें प्रत्यक्षज्ञान असल्याचें स्पष्टपणे सांगितलें आहे. गौतम-बुद्धाचाहि स्वतःच्या पूर्वजन्मासंबंधाने असाच अनुभव दाखविल्यांतील सामञ्जस्यफलसुतांत नमूद आहे. आर्यावर्तांतल्या प्राचीन काळच्या ऋषींस सामान्य मनुष्यास अज्ञात असलेल्या अनेक गोष्टींविषयीचें ज्ञान असे असे उल्लेख संस्कृत वाङ्मयांत जागोजाग आहेत. प्रत्येक धर्माचे संस्थापक किंवा त्यांतील प्रारंभीचे थोर पुरुष युक्तिवादप्रचुर तत्त्वविचाराने जाणारे नसून “ द्रष्टे ” होते. त्यांस “ अपरांधानुभूति ” होती असे सर्व धर्मांचे म्हणणे आहे. हा अनुभवाचा मार्ग व तद्विषयक संस्था यांचे अस्तित्व प्राचीन ऐतिहासिक प्रसिद्ध थिऑसफिस्टांच्या मतें पुराव्यानिशी सिद्ध होण्याजोगें आहे. प्राचीन काळां ईजिप्त देशांत “मिस्टरीज ” नामक गुप्त धर्मसंप्रदाय होते अशा प्रकारचे फ्लूटार्क व हिरोडोटस यांच्या ग्रंथांत उल्लेख आहेत. ग्रीस देशांत असले संप्रदाय असल्याचा भरभक्कम पुरावा असून ऑर्फिक व एल्यूसिनियन संप्रदायांचा उल्लेख प्लेटोने आपल्या

ग्रंथांत केला आहे. ख्रिस्ती धर्माच्या स्थापनेनेतर ख्रिस्ती लोक व इतर लोक यांच्यामध्ये जी भांडणे झाली त्यांच्या तत्कालीन वर्णनावरून त्यावेळीं गुप्त संप्रदाय असल्याचा पुरावा आज मिळत आहे. पायथॅगोरस नामक पुरुषाचा फोटोना येथे गुप्त संप्रदाय होता ही गोष्ट इतिहासज्ञांस अवगत आहे. हे संप्रदाय गुप्त असल्यामुळे त्यांच्याविषयी तुटपुंजीच माहिती इतिहासज्ञांस उपलब्ध व्हावी हें साहजिक आहे. काळवशात जशा तर्कच संस्था अवनत होतात तद्वत हे संप्रदायहि जरी अवनत होऊन ध्येयच्युत झाले तरी ते मूळांत अपरोक्षज्ञान देण्याकरितां स्थापिले होते व त्यांच्या उत्कर्षाच्या दिवसांत ते ज्ञान त्यांत दिले जात असे अशी आमची समजूत आहे. पायथॅगोरसच्या संप्रदायांत जाणारी माणसे नातीने उच्च दर्जाचीं असावीं लागत. गणित, गायन, वादन वगैरे कला त्यांस शिकव्या लागत, खाण्यापिण्यांत व राहण्यांत शुचित्व व साधेपणा त्यांस जरूर असे. इंद्रिये स्वाधीन ठेवणे, ध्यान करणे वगैरे विषयांचे धडे त्या संप्रदायांत शिकविले जात ही गोष्ट, व पायथॅगोरस पुनर्जन्मवादी होता व ट्रोबन्युद्धांत भी पूर्वजन्मी यूकॉर्वस नांवाचा वीर होतो याची त्यास आठवण होती ही ग्रीक वाङ्मयांत लिहिलेली गोष्ट या, दोन्ही एकत्र केल्या म्हणजे पायथॅगोरसच्या संप्रदायाचा हेतु अनुभवाचा मार्ग दाखविण्याचा होता असे सहजच वाटते. अलेक्झॅंड्रिया शहरांत इसवी सनाच्या तिसऱ्या शतकांत निओप्लेटॉनिझम नांवाचा एक संप्रदाय असल्याचें नमूद आहे. त्याचा पुढारी प्लोटायनस म्हणून एक विख्यात पुरुष होऊन गेला. त्याला ध्यानादि साधनांनी ईश्वराशीं एकरूप होण्याचा अनेकवार अनुभव आला होता असे त्याचा मित्र पाराफिरी याने लिहिले आहे. रॉझिकूशन संप्रदाय हिंदुस्थानांत कित्येक शतके आहे. चैतन्य, नाथ वगैरे संप्रदाय हिंदुस्थानांत कित्येक शतके आहेत. ज्ञानेश्वरांनी ज्ञानेश्वरीच्या शेवटीं आपल्या नाथ-संप्रदायाची परंपरा सांगितली आहे व ती साक्षात् श्रीशंकरापासून निघालेली आहे असे ते लिहितात. नाथसंप्रदायांत अनुभवमार्ग उघडा केला जात असे असे ज्ञानेश्वरीच्या सहाव्या अध्यायावरून दिसून येतें. महाराष्ट्रांतले वरेच संत आम्हांस प्रत्यक्ष अनुभव आहे असे स्पष्ट म्हणतात व ते कोणत्यांना कोणत्या तरी संप्रदायांतले होते असे इतिहास सांगतो. या सर्व गोष्टींवरून या संप्रदायाचा मूळ हेतु अनुभवमार्ग उघडा करण्याचा होता असे कोणासहि वाटल्यावांचून रहाणार नाही, मग ते संप्रदाय आज कितीहि अवनत झालेले असोत. आत्मज्ञान व धर्म या बाबी युक्तिवादाच्या, तत्त्वविचाराच्या किंवा अंधश्रद्धेच्या आहेत असे एकोणिसाव्या शतकांतले बुद्धिमान लोकांस वाटून व ती समजूत सर्वत्र पसरून धर्मास जेव्हां मालीन्य आलें, तेव्हां अनुभवाच्या मार्गावर विशेष जोर देऊन धार्मिक चळवळ करणे अवश्य झालें. थिऑसफीच्या

चळवळीचें हें विशेष धोरण होतें व आजहि आहे व त्यामुळे जडवादास बराच आळाहि पडला आहे.

धर्म भेद व अंध श्रद्धा कमी करण्याची आवाज्यता.—जगाचा इतिहास पाहिल्यास त्यांत धर्माच्या नांवाने माणसांनीं एकवटण्याऐवजीं एकमेकांचे गळेच कापले आहेत असें दिसून येतें. मनुष्यजातीसमोर आर्थिक, सामाजिक, संस्कृतिविषयक, शिक्षणविषयक वगैरे जे विकट प्रश्न आहेत ते सोडविण्यास मनुष्यामनुष्यांनीं आपलीं भांडणीं टाकून सहकारितेनें मोठ्या प्रमाणावर प्रयत्न केल्याविना चालवयाचें नाहीं हें अलीकडे अधिकाधिक स्पष्ट होत आहे. म्हणून सर्व मनुष्यांमध्ये बंधुत्वाची जाणीव उत्पन्न करावी असें थिऑसफीच्या चळवळीचें धोरण ठेवण्यांत आलें आहे. पण यांतहि अगदीं नवीन असें कांहींच नाहीं. गौतमबुद्धानें जेव्हां धार्मिक चळवळ केली तेव्हां त्याचा पेशा नवीन संस्थापक असा नसून हिंदुधर्माचा सुधारक असा होता, व जो विष्णु तोच बुद्ध असें विष्णूच्या अवतारांत बुद्धानें नांव घालून हिंदुधर्महि म्हणूं लागला. या दोन्हीवृत्ती धर्मभेद कमी करण्याच्या आहेत हें उघड आहे. अकबरानें अबुलफाझल, फैजी वगैरे पंडितांस हातीं धरून सर्व धर्मांस सद्गानुभूति दाखविण्याचा जो प्रयत्न केला त्यांतहि धर्म ही शक्ति भेदसंबंधक न होतां ऐक्यपोषक व्हावी हें धोरण होतें. या धोरणाचाच अधिक परिपोष थिऑसफीच्या चळवळींत करण्यांत येत आहे.

अलीकडच्या काळीं निरनिराळ्या देशांत जीं बुद्धिमान् व कार्यक्षम माणसें झालीं आहेत त्यांपैकीं बराच धर्माविषयीं बेफिकीर किंवा धर्मास प्रत्यक्ष विरोध करणारी आहेत ही गोष्ट कोणासहि नाकबूल करता येण्यासारखी नाहीं. असें होण्याचें कारण धर्मांत श्रद्धेचा भाग अधिक येऊन विचारस्वातंत्र्यास फांटा मिळाला हें होय. आजच्या सुशिक्षित व हुशार लोकांचें पाठबळ धर्मास पाहिजे असेल तर त्यांस धर्मानें पूर्ण विचारस्वातंत्र्य दिलें पाहिजे, हें लक्षांत ठेऊन थिऑसफीच्या चळवळींत व्यक्तीस पूर्ण विचारस्वातंत्र्य देण्यांत आलें आहे. या धोरणांतहि अगदीं नवें असें कांहीं नाहीं. कारण हिंदुधर्मानें चावोकादि नास्तिकांस, अनीश्वर सांख्यांस किंवा आपल्या विचारांस मोकळें मैदान ठेवून योग्य दिसेल त्या दिशेनें जाणाऱ्या तत्त्ववादी लोकांस केव्हांहि आडकाठी केली नव्हती, व आजहि मनुष्याच्या विचारस्वातंत्र्याच्या आड हिंदुधर्म येत नाहीं. हेंच धोरण थिऑसफीच्या चळवळीनें सार्वत्रिक करण्याचा यत्न केला आहे व सर्व धर्मांचे व सर्व विचारांचे लोक धर्माभ्यासासाठीं एकत्र आणिले आहेत. नास्तिकांसहि या चळवळींत मज्जाव नाहीं. थिऑसफिस्टांनीं अमुक एका गोष्टीवर श्रद्धा ठेविली पाहिजे असा बिलकुल निबंघ घातला नाहीं. असे निबंघ घातल्यानें अप्रामाणिकपणा व दंभ यांस उत्तेजन मिळत असल्यानें, सर्वांशीं बंधुत्वानें वागण्याची ज्याची ज्याची इच्छा असेल

मग त्याचीं मते व त्याचा धर्म कोणताहि असो त्यास थिऑसफिकल सोसायटीचा सभासद होता याचें असें सोसायटीनें ठरविलें आहे. धर्माचा अभ्यास करून प्रत्येकानें आपलीं मते विचारपूर्वक वनवित्यास त्यांस अंधश्रद्धेपेक्षां पुष्कळच अधिक किंमत आहे. या दृष्टीनें पाहिलें तर थिऑसफिकल सोसायटी हा धर्मजिज्ञासूंचा एक संघ आहे व सत्यजिज्ञासा हें एकच त्यांस त्या संघांत एकत्र ठेवणारें बंधन आहे.

थिऑसफिकल सोसायटीची स्थापना व तिचे उद्देश.—बरील धोरणानुसार थिऑसफीचा अर्थात् आत्मविद्येचा प्रसार करण्याकरितां थिऑसफिकल सोसायटी १७ नोव्हेंबर १८७५ सालीं अमेरिकेंत न्यूयॉर्क येथें स्थापण्यांत आली. ती स्थापण्याचें मुख्य श्रेय कर्नल ऑलकॉट व मॅडम ब्लॅंहेट्स्की यांस आहे. डब्ल्यू. क्यू. जज्ज, डा फेल्ड वगैरेंची त्यांस मदत होती. सोसायटीच्या स्थापनेच्या वेळीं जे उद्देश मुकर करण्यांत आले त्यांच्या शब्दांत बरील धोरणास अधिक स्पष्टीकरण याचें एतदर्थ नंतर फरक करण्यांत आलेला आहे. सोसायटीस १९०५ सालीं कायदेशीर स्वरूप देण्यांत आलें व तिचे जाहीर उद्देश पुढीलप्रमाणें आतां मुकर झाले आहेत:

(१) जात, धर्म, लिंग, वर्ण इत्यादि भेदांस वाजूस ठेवून मानवजातीच्या बंधुत्वाचा केंद्र बनविणे.

(२) धर्म, तत्त्वज्ञान व भौतिकशास्त्रे यांच्या तुलनात्मक अभ्यासास उत्तेजन देणे.

(३) अज्ञात सृष्टिनियम व मनुष्याच्या अंतरंगांत असलेल्या गूढ शक्ती यांचें संशोधन करणे.

या हेतूचें अधिक स्पष्टीकरण करण्याचें कारण नाहीं. जडवादास विरोध करून धर्माचें आजच्या काळास अनुरूप असें पुनरुज्जीवन करण्याचा सोसायटीचा कटाक्ष त्यावरून उघड होत आहे.

थिऑसफिकल सोसायटीचा प्रसार व सभासदांचे उद्योग.—सोसायटी स्थापल्यावर थिऑसफीच्या प्रसारार्थ कर्नल ऑलकॉट व मॅडम ब्लॅंहेट्स्की हीं दोघे अमेरिका सोडून व वाटेत इंग्लंडमध्ये उतरून १६ फेब्रुवारी १७७९ रोजीं मुंबईस आलीं त्यावेळीं इंग्रजांस हिंदुस्थानावर रशियाची स्वारी होण्याचें फार भय वाटत असे. मॅडम ब्लॅंहेट्स्की रशियन असल्यामुळे सरकारनें हिंदुस्थानांत गुप्तपोलिसांचें शुक्रकाष्ठ त्यांच्या मार्गे लाविलें व थिऑसफीच्या प्रसारास प्रारंभीं विरोध केला. पुढें ही शंका अस्थानीं असल्याचें सरकारच्या नजरेस आलें. हिंदुस्थानांत सर्वत्र प्रवास करून या उभयतीर्नीं सोसायटीच्या अनेक शाखा स्थापन केल्या. आर्थ समाजाचे स्वामी दयानंद सरस्वती व आपण सहकारिता करावी असें त्यांस वाटून त्या दिशेनें त्यांनीं प्रयत्नहि केले होते, पण आपला व स्वामीजींचा दृष्टिकोण अगदीं वेगळा आहे असें आढळून आल्यानंतर त्यांनीं तो प्रयत्न सोडून दिला. हिंदुस्थानांत त्यांस पायोनीअर पत्राचे संपादक मि. सिनेट हे भेटले व सिनेट यांस थिऑसफीची गोडी

लागून ते सभासद झाले. पुढे ते सोसायटीचे एक पुढारी झाले व त्यांनी अनेक पुस्तके लिहून थिऑसफीचा युरोपियन राष्ट्रांत प्रसार करण्याचे श्रेय घेतले. कर्नल ऑलकॉट यांनी सीलोन व जपान येथे जाऊन बुद्ध धर्माचे पुनरुज्जीवन केले. तसेच सर्व जगभर हिंदू पुष्कळ ठिकाणी सोसायटीच्या शाखा स्थापल्या. १८८२ साली मद्रासनामिक अड्यार येथे जमीन खरेदी करून सर्व सोसायटीचे आयपीठ तेथे त्यांनी स्थापिले. या ठिकाणी सोसायटीचा अध्यक्ष रदावयाचा असतो. कर्नल ऑलकॉट यांच्या मृत्यूनंतर डा. अॅनी बेझंट या अध्यक्ष निवडून आल्या व त्यांनी थिऑसफीच्या प्रसाराचे कार्य तसेच पुढे चालविले. आज (म्हणजे १९२३ साली) सोसायटीच्या सर्व जगातील शाखा १३६० आहेत व त्या सर्व देशांत आहेत. ब्रिटीश देशातील शाखा संघरूपाने कार्य करण्याइतक्या कार्यक्षम झाल्याने त्या प्रत्येक देशांत " सेक्शन " नांवाचा शाखास एकवटणारा संघहि झाला आहे. सर्व जगातील सोसायटीचे सभासद ३९७७३ आहेत. हिंदुस्थानांत शाखा ३९१ आहेत व सभासद ५०१६ आहेत. हिंदुस्थानांत लोक भोळे असल्यामुळे इतर देशांपेक्षा थिऑसफीस हिंदुस्थानांतच फार अनुयायी मिळाले आहेत. कित्येक थिऑसफीस विरोधी असणारांकडून विधान करण्यांत येते ते चुकीचे आहे हे या आंकड्यांवरून उघड होत आहे. सोसायटीच्या सभासदांपैकी हिंदी सभासद किंवा स्थूलमानाने १ आहेत व जगाच्या व हिंदुस्थानच्या लोकसंख्येची तुलना केल्यास हे हिंदी सभासदांचे प्रमाण कमीच आहे असे दिसून येते. उलटपक्षां इंग्लंडांत व अमेरिकेतील संयुक्त संस्थानांत अनुक्रमे ४६५८ व ६७६१ सभासद आहेत. हिंदुस्थानापुरते सोसायटीचे मुख्य ठिकाण काशी हे आहे.

थिऑसफिकल सोसायटीच्या सभासदांस पूर्ण मतस्वातंत्र्य असल्यामुळे कोणतीहि स्थानिक चळवळ किंवा संस्था सोसायटीशी एकरूप होऊ शकत नाही. पण अशा अनेक चळवळी व संस्था सोसायटीच्या सभासदांनी आपल्या वैयक्तिक जबाबदारीवर सर्व जगभर चालविल्या आहेत. त्या सर्वांचा नामनिर्देश या छोट्या लेखांत करणे शक्य नाही. फक्त हिंदुस्थानातील काही महत्त्वाच्या कार्याचाच निर्देश येथे करता येईल. कर्नल ऑलकॉट यांनी सिलोनांत सुमारे २०० ते २५० शाळा स्थापिल्या आहेत; व तीन कॉलेजे काढिली आहेत. शाळांतील विद्यार्थ्यांची संख्या सुमारे ३०००० आहे. तसेच त्यांनी अस्पृश्य वर्गाकरिता मद्रासनामिक पांच शाळा काढिल्या व त्यांतून ८०० ते १००० विद्यार्थी व विद्यार्थिनी शिकत असतात. कर्नलनी अड्यार येथे एक लायब्ररी स्थापिली आहे व ताडपत्रावर लिहिलेल्या जुन्या पोथ्यांचा त्यांत मोठा संग्रह असल्याने तीस तज्ज्ञांत फार मान आहे. डॉ. बेझंट यांनी १८९८ साली कित्येक मित्रांच्या साहाय्याने काशी येथे सेंट्रल हिंदू कॉलेज स्थापिले व त्याची परिणति

हिंदू युनिव्हर्सिटीत झाली आहे. त्याखेरीज त्यांनी इतर अनेक कॉलेजे काढून चालविली आहेत व त्यांत काशीस एक स्त्रियांचे कॉलेजहि आहे. राजकीय चळवळीसाठी त्यांनी अनेक संस्था व वर्तमानपत्रे चालविली आहेत व थिऑसफीच्या प्रसारार्थ अनेक उद्योग सुरू केले आहेत.

मराठी भाषेत अध्यात्मशास्त्राचे पुनरुज्जीवन व्हावे यासाठी थिऑसफिकल सोसायटीच्या सभासदांनी महाराष्ट्रातील शाखांस केंद्रीभूत करून मराठी थिऑसफिकल फेडरेशन नांवाची संस्था काढिली आहे व ती एक मासिक पुस्तक व त्याशिवाय दुसरे वाङ्मय प्रसिद्ध करित असते.

इतर देशांतहि असेच अनेक उद्योग सभासदांकडून होत आहेत. त्यांत सी. डब्ल्यू. लेडबीटर यांच्या परिश्रमाने ख्रिस्ती धर्माच्या शुद्धवर्धन स्थापिलेले लिबरल कॅथॉलिक चर्च व आगामी जगद्गुरुंच्या आगमनार्थ स्थापलेली ऑर्डर ऑफ दि स्टार इन थि ईस्ट या संस्था प्रमुख आहेत. वरील संस्था सर्व जगभर पसरलेल्या आहेत.

सोसायटीचे काम सर्व जगभर व सर्व भागांतून चालते. ते सर्वत्र नियमबद्ध असल्यामुळे पुष्कळ कठिण गोष्टी सोसायटीत सहज होतात. उदाहरणार्थ ' अॅट दी फीट ऑफ दी मास्टर ' या पुस्तकाचा सर्व जगभर प्रसार करावा असे सभासदांस वाटल्यानंतर सत्तावीस भाषांत त्याचे भाषांतर होऊन त्या पुस्तकाच्या सुमारे एक लाख प्रती लोकांत प्रसृत करण्याचे काम सोसायटीत सहज होऊ शकले.

थिऑसफीची तत्त्वे:—थिऑसफिकल सोसायटीच्या सभासदांनी अमुक एका गोष्टीवर विश्वास ठेविला पाहिजे असा निर्बंध नाही. पण थिऑसफीचे (आत्मविद्येचे) असे कोणतेच सिद्धान्त नाहीत असे अनुमान काढल्यास ते चुकीचे होईल. थिऑसफीचे अनेक सिद्धान्त आहेत पण माणसाची खात्री पटल्याशिवाय त्याने त्यांवर विश्वास ठेवावा असे वाद्य बंधन सोसायटीत नाही. लोकांच्या बुद्धीला पटतील अशा रीतीने ते सिद्धान्त जनतेसमोर मांडिले म्हणजे ' सत्यमेव जयते नानृतम् ' या न्यायाने आज नाही उर्या ते विचारी लोकांस पटतील असा थिऑसफिस्ट लोकांचा विश्वास आहे. या सर्व सिद्धान्तांच्या मुळाशी ते अनुभवगम्य आहेत हा विचार मुख्य आहे. थिऑसफीमध्ये शब्दप्रमाण व अनुमाने यापेक्षा अनुभवास अधिक किंमत देण्यांत येते. गीतादि ग्रंथांत पुनर्जन्माचे शब्दप्रमाण आहे, व अनुमानप्रमाणाच्या साहाय्याने पुनर्जन्माचा सिद्धान्त माणसास पटतो. या गोष्टी जरी खऱ्या आणि महत्त्वाच्या असल्या तरी जन्माविषयी प्रत्यक्ष ज्ञान होऊ शकते, काही प्रक्रियेने माणसास स्वतःचे पूर्वजन्म आठवतात व दुसऱ्याचेहि पहाता येतात या गोष्टीस थिऑसफिस्ट लोक अधिक महत्त्व देतात; आणि गीतेच्या पूर्वाहि साणसे पुनर्जन्म घेत होती. अनुमानप्रमाणाने एखाद्या माणसाची पुनर्जन्मविषयी खात्री न पटली तरी त्यासहि मरणोत्तर यथाकाल पुनर्जन्म घ्यावा लागेल असे

म्हणून धर्मसिद्धान्त अनुभवसिद्ध आहेत व शब्दप्रमाण व अनुमानप्रमाण हीं फक्त ते सिद्धांत सामान्य जनतेस बुद्धिगम्य करण्याचीं साधनें आहेत असें ते प्रतिपादितात. जर प्राचीन काळीं अमुक एका प्रक्रियेनें माणसास आपले पुनर्जन्म आठवत असत आणि पतंजली तसें स्पष्टसांगतो, तर आजहि त्याच प्रक्रियेनें तोच अनुभव माणसास आला पाहिजे असें म्हणणें ओघानेंच येतें. विशेष प्रकारचा प्रयत्न करून कित्येक अंतर्द्रीय गोष्टींचा आम्हां अनुभव घेतला आहे व कांहीं धर्मसिद्धान्तांचे अपरोक्ष ज्ञान संपादन केलें आहे असें कांहीं थिऑसफिस्टांनीं आपल्या वाङ्मयांत स्पष्टपणें प्रतिपादिलें आहे. यासंबंधाचे थिऑसफिस्टांची विचारसरणी पुढीलप्रमाणें आहे. धर्माचे क्षेत्र भौतिकशास्त्राच्या क्षेत्राप्रमाणें प्रयोगगम्य आहे. इंद्रियास जें दिसतें व बुद्धीस जें आकलन करतां येतें त्याची योग्य शहानिशा करून मनुष्य भौतिक शास्त्रांत शोध करतो व तेथें यंत्रादि साधनांचा उपयोग करितो. मनुष्याच्या इंद्रियशक्तींस मर्यादा आहे ही गोष्ट पदार्थविज्ञानशास्त्रसिद्ध आहे. अमुक एका मर्यादपेक्षां हवेचीं आंदोलनें अधिक जलद झालीं, तर त्यांचा ध्वनि माणसाच्या कानास ऐकूं येत नाही, आणि अमुक एका मर्यादपेक्षां इंधरचीं आंदोलनें सावकाश झालीं तर त्यांचा प्रकाशहि माणसाच्या डोळ्यास दिसत नाही. याचें कारण मनुष्याचा कान व डोळा यांच्या शक्ती मर्यादित आहेत हे होय. आतां जर कांहीं प्रक्रियेनें मनुष्याचा कान व डोळा हीं अधिक नाजूक करतां आलीं, जर त्यांच्या शक्ती अधिक विकसित करतां आल्या तर हे अश्रुत ध्वनि व अदृष्ट प्रकाश त्याच्या इंद्रियाच्या टप्प्यांत येतील, व पूर्वी जेथे कांहीं ऐकूं येत नव्हतें किंवा दिसत नव्हतें तेथे ध्वनि व प्रकाश त्यास अनुभवास येऊन सामान्य माणसास इंद्रियातीत असणारे कित्येक प्रकार त्याच्या प्रत्यक्ष ज्ञानाच्या कक्षेंत येतील. सृष्टीमधल्या सर्वच गोष्टींस जर विकास व उत्क्रांति आहे तर इंद्रियांच्या शक्ती विकासक्षम असल्या पाहिजेत. इंद्रियांच्या शक्तींचा व बुद्धीच्या सामर्थ्याचा माणसानें विकास करावा म्हणजे इंद्रियांस न समजणाऱ्या गोष्टी त्यास पहातां येतील व बुद्धीस आकलन न होणारी प्रमेये समजू लागतां. या मार्गानें कांहीं थिऑसफिस्ट लोकांनीं जाऊन अर्तांद्रिय गोष्टीविषयीं संशोधन केलें आहे असें ते लोक सांगतात. कोणत्याहि मनुष्यास प्रयत्नतः हा विकास करतां येऊन त्यास संशोधक बनतां येईल असें त्यांचें म्हणणें आहे. मरणोत्तर स्थिति, सप्तलोक, मनुष्याचे सूक्ष्म कोष, पुनर्जन्म वगैरेसंबंधानें थिऑसफीच्या वाङ्मयांत, कोणत्याहि धर्मग्रंथांत आज उपलब्ध आहे त्यापेक्षां अधिक व तपशीलवार व व्यवस्थित माहिती दिलेली आहे व ती या मार्गानें मिळवलेली आहे असें थिऑसफीचे पुढारी प्रतिपादीत आहेत. हे सर्व संशोधन भौतिकशास्त्रातील संशोधनासारखें आहे. त्यांत चुकण्याचा संभव नाही असें नाही, पण जरूर ती शक्ति

पूर्ण विकसित झालेल्या अनेक संशोधकांनीं पुन्हां पुन्हां संशोधन केल्यास भौतिकशास्त्राप्रमाणें चुकीं होण्याचा संभव येथेंहि पुष्कळच कमी करतां येतो. ज्यांस ही विचारसरणी पटून हे संशोधन बरेचसे विश्वसनीय वाटत असेल त्यांच्या धर्मसमजुती अधिक दृढ व्हाव्या हे साहाजिक आहे. या संशोधनांत पुष्कळ नवीन माहिती आली आहे व आज जे नवीन श्रष्ट उत्पन्न होत आहेत त्यांची उत्तरंहि त्यांत मिळण्याजोगी आहेत. तसेच जगांतील धर्मांच्या मुख्य सिद्धांतांशीं हे संशोधन जमत असल्यामुळे ते सिद्धांत व संशोधन यांचा परस्पर संसर्ग मिळत आहे. संशोधन-पद्धति कशा प्रकारच्या अचूकता ह्याची माहिती लेडबीटर कृत 'क्रेयर व्हायन्स' या पुस्तकांत जिज्ञासूंस मिळेल.

पृथ्वी व रील धर्म.—संशोधनावर भिस्त ठेऊन थिऑसफीचा सर्व धर्मासंबंधानें असा सिद्धांत आहे कीं ज्या पुरुषांनीं आपल्या अंतर्गत शक्तींचा ज्ञान-क्रिया-प्रेम-शक्तींचा अतिशय विकास करून घेतला होता अशांनींच ते मुळांत स्थापिले आहेत, व म्हणूनच मुद्यांच्या गोष्टींविषयीं सर्व धर्मांत साम्य आलें आहे. उदाहरणार्थ, आत्मा, परलोक, कर्म, ईश्वर, पुनर्जन्म, त्रिमूर्ति, देवादि कोटी, इत्यादिक गोष्टी बहुतेक सर्व धर्मांस संमत आहेत, याचें कारण त्या गोष्टी सत्य आहेत व त्यांचें प्रत्यक्ष ज्ञान सर्व धर्मसंस्थापकांस होतें हे होय. जगांतील धर्मांच्या शिकवणुकींत मुळांच फरक नाहीत असे थिऑसफीचें म्हणणें नाही. ज्यांस धर्म शिकवायाचा त्यांची परिस्थिति, त्यांची योग्यता, त्यांच्या गरजा वगैरे अनेक बाबींचा विचार करून धर्मसंस्थापकांनीं निरनिराळ्या सिद्धान्तांवर अधिक जोर द्यावा, निरनिराळ्या प्रकारची धर्मांची मांडणी करावी किंवा आचरणाच्या बाबतींत निरनिराळ्या सवलती घ्याव्या असे सहजच झाले आहे व त्यामुळे जगांतील धर्मांत मूलपासूनच कांहीं फरक आहेत. पण हे फरक बहुशः आचारांच्या बाबतींत असून मूलग्राही नाहीत. याशिवाय कालवशात धर्म अवनत होऊन व त्यांत अज्ञ लोकांस फिरवाफिरव करण्यास वाव सांपडून धर्माधर्मांत भिन्नपणा व क्वचित् विरोधाहि आले आहेत. पण ही भिन्नता सामान्यतः अज्ञानोद्भव आहे. ही दृष्टि पटली म्हणजे धर्माधर्मांमधील विरोध मावळून जातो व सर्वच धर्म मूलतः खर असल्यामुळे ईश्वराकडे जाण्याचे निरनिराळे मार्ग म्हणून प्रत्येक विचारी माणसास ते सर्व धर्म कमी अधिक आदरणीयच वाटूं लागतात. यासंबंधानें कांहीं थिऑसफीय संशोधकांचे असे म्हणणें आहे कीं, सर्व धर्म ज्ञानी माणसांनी स्थापिले आहेत. इतकेंच नव्हे तर तींच तींच ज्ञानी माणसे पुनः पुनः जन्म घेऊन जगाच्या हितार्थ निरनिराळे धर्म स्थापतात. उदाहरणार्थ व्यास, इर्माज्ज, झोरोआस्टर, आफि-यस व गौतमबुद्ध हे एकाच पुरुषाचे निरनिराळे जन्म आहेत. गोपालकृष्ण व खाइस्ट हे दुसऱ्या एका विभूतीचे दोन जन्म आहेत, असें त्यांनीं प्रतिपादिलें आहे.

जगास जर हें मान्य होईल तर धर्माधर्मांमधील तेंटे नाहीसे होतील हें उघड आहे. या दृष्टीने पहातां “ माझा धर्म श्रेष्ठ, तुझा कनिष्ठ, त्यांत मुक्ति नाही येशाठी तूं माझ्या धर्मांत ये ” असे सांगणारी मिशनरी वृत्ति थिऑसफीस मान्य असणे शक्य नाही. विशेष कारण असल्याशिवाय माणसानें एक धर्म टाकून दुसरा अंगिकारावा हें थिऑसफीच्या दृष्टीने अयोग्य ठरतें. सर्व धर्मांविषयी आदरबुद्धि माणसानें देवावी, व आपल्या स्वतःच्या धर्माचा अभ्यास करून त्यांत कांहीं अवघट झालेले असल्यास नवीन काळास जुळेल अशा रीतीनें तें सुधारण्याचा त्यानें प्रयत्न करावा असा सर्वांस थिऑसफीचा उपदेश आहे. सर्व धर्मांस समान असणारा जो भाग वर सांगितला त्यासच किर्येकदां “ थिऑसफी ” असे नांव देण्याचा अनेक थिऑसफिस्टांचा संप्रदाय आहे.

ईश्वर व सृष्टीची रचना.—तत्त्वविचारोपक्षां संशोधनावर या थिऑसफीची अधिक भिस्त असल्यामुळे, ब्रह्म-माया, द्वैत-अद्वैत, सगुण-निर्गुण वगैरे जे अगदीं अंतिम भूमिकेवरचे प्रश्न, त्यांविषयी थिऑसफीत फारसा उद्वापोह करण्यांत येत नाही. संशोधकांची जितकी संशोधन शक्ति विकसित झाली आहे त्याच्या पलीकडेचे हे प्रश्न असल्यामुळे संशोधक त्यांविषयी ठाम असें कांहींही सांगू शकत नाही. रेपा, बिंदु, वगैरेच्या व्याख्या पूर्णपणे निर्दोष केल्याविना मी भूमिति शिकणार नाही असे अडेलपणानें न म्हणतां ज्याप्रमाणे भूमितीच शिकणारा विद्यार्थी सिद्धांत शिकावयास तयार असतो व भूमिति उत्कृष्ट अवगत झाल्यावर या व्याख्या आपणास अधिक चांगल्या करतां येतील असे मानितो, तद्वत् द्वैत-अद्वैतादि अंतिम प्रश्नांवर अडून न बसतां धर्मजिज्ञासूनें कर्म, पुनर्जन्म, मरणोत्तर स्थिति वगैरे अलीकडेचे विषय समजून घ्यावे, व त्यांच्या साहाय्यानें स्वतःस अधिक कर्तव्यदक्ष व स्वतःचे वर्तन अधिक शुद्ध करावे, व अशा रीतीनें त्याच्या अंतःशक्तीचा विकास झाला म्हणजे त्यास अंतिम प्रश्नांचा विचार करण्याचा अधिकार येईल असे थिऑसफिस्ट मानतात. सृष्टीचा प्रारंभ कसा व कां झाला, द्वैत खरे कीं अद्वैत खरे वगैरे फार पुढल्या प्रश्नांविषयी संशोधन करण्याइतके सामर्थ्य थिऑसफीय संशोधकांस अद्याप आलेले नाही व स्वतःची प्रगति करण्याकरितां सध्यां तरी या प्रश्नांस पूर्ण समाधानकारक उत्तर शोधण्याची सामान्य माणसास जरूरी नाही. मनुष्य व ईश्वर सुळांत एकच आहेत व मनुष्य पूर्ण झाला म्हणजे तो ईश्वराशी तादात्म्य पावणार आहे असा थिऑसफीचा सिद्धांत आहे; त्यावरून थिऑसफी अद्वैतास अनुकूल आहे असें एकाअर्थां दिसतें. पण थिऑसफीय संशोधक जितके पुढें गेले आहेत तेथवर तरी माणसाचा व्यक्तिरूप केंद्र नाहीसा झाल्याचा त्यांस अनुभव नाही. इतकेंच नव्हे तर उलट “ मुंगी उडाली आकाशां । तिणें गिलिलें सूर्यांशी । ” या मुक्तावाईच्या अनुभवाप्रमाणें व्यक्तीचे

व्यक्तित्व कायम राहून सर्व सृष्टि त्यांतच सामावली आहे असा संशोधकांस अनुभव येत असल्यामुळे थिऑसफीस द्वैतवादी म्हणण्यासहि हरकत नाही. संशोधकांनें उत्क्रान्तीच्या चढावातडे दृष्टि फेकली म्हणजे त्या मार्गानें त्यास एकाहून एक श्रेष्ठ अशा विभूतींची लांबच लांब मालिका दिसते; व ही मालिका कोठें संपते याचा त्यास थांग देखील लागत नाही. एका विशिष्ट पायरीवर त्यास आपल्या सूर्यमालेचा अधिपति दिसतो. त्याच्या पलीकडे त्याच्याहून अधिकाधिक उच्च अशा अनेक विभूति अस्तित्वांत आहेत, पण त्यांचा महिमा माणसास आकडन करण्यास जास्त जास्त कठिण आहे. सूर्यमालेचा जो अधिपति त्यास थिऑसफीत लोगोस किंवा ईश्वर असें म्हणतात. हा आपल्या सूर्यमालेचा जनक. ज्ञान. सामर्थ्य व आनंद यांच्या विशालपणाची मानवी मनानें कितीहि उच्च कल्पना केली तरी त्याच्या ज्ञानाच्या सामर्थ्याच्या पायरीपर्यंत त्यास पोहोचतां येत नाही इतका त्याचा दर्जा मनुष्यांच्या मानानें उच्च आहे. सर्व सूर्यमालेस सबाह्याभ्यंतर व्यापून—पुरुषसूक्ताच्या भाषेनें बोलावयाचे असल्यास—तो आणखी पलीकडे दशांगुळें उरला आहे. प्रकृति व पुरुष हे द्वंद्व त्याच्या पूर्वाच उत्पन्न झाले आहे. पाण्याच्या मध्यभागी नळीनें फुंकर घातल्यास पाण्यास वाजूस लोटून त्या पाण्यामध्ये जसा बुडबुडा उत्पन्न होतो त्याप्रमाणे सूर्यमालेच्या आरंभां सूर्यमालेच्या क्षेत्रावरील द्रव्यांत असे अनेक बुडबुडे तयार करण्यांत आले व त्या बुडबुड्यांपासून सूर्यमालेतील सर्व दृश्य-अदृश्य द्रव्य निर्माण करण्यांत आले. घर जसें विटांनीं बांधिलेले असतें तशी सूर्यमाला या बुडबुड्यांनीं बांधिली गेली आहे. हे बुडबुडे सर्व सूर्यमालेचे अंतिम परमाणू होत. ईश्वरानें आपल्या मनांत ‘तन्मात्रा’ कल्पान्या व तदनुसार या परमाणूंचे संघात वनावे व या प्रत्येक संघातापासून निरनिराळ्या जातीचे द्रव्य वनावे असें होऊन आपल्या सूर्यमालेची उभारणी झाली आहे. आपल्या सूर्यमालेत दृश्य-अदृश्य जीं द्रव्ये आहेत तीं सात प्रकारचीं आहेत. पृथ्वीसर्भोवार जसें हवेचे आवरण आहे त्याप्रमाणे सूर्यमालेतील सर्व गोलांभोवतीं या सर्व द्रव्यांची आवरणे आहेत. ईश्वराचे स्वरूप ब्रह्मा, विष्णु व महेश असे त्रिविध असतें. ब्रह्मा या शक्तीच्या योगानें सूर्यमालेचीं द्रव्ये तयार होतात. विष्णु या शक्तीच्या योगानें या द्रव्यांचे पुन्हां लहानमोठे संघात तयार करण्यांत येतात व प्रत्येक संघाताच्या अंतर्भागां ती शक्ती जीवरूपानें स्वतः वास करीत असते. उद्भिज्जकोटी, वनस्पतिकोटी, प्राणिकोटी, हेच ते संघात होत. ईश्वरी चैतन्य जीवरूपानें या सर्व कोटींतून क्रमानें विकास पावत असतें व जसजसा विकास अधिक होईल तसतशी जडावस्था कमी होऊन देहांची रचना अधिक नाजूक व व्यवस्थित होत जाते. जीव मनुष्यकोटीत येईपर्यंत ब्रह्मा व विष्णु या दोनच शक्ती कार्य करीत असतात. पण मनुष्यकोटीत त्या जीवाचा प्रवेश झाला झणजे शिवशक्ति

त्याशां संलभ्य होते. त्यावेळीं त्यास कारणदेह नांवाचा एक नवान देह प्राप्त होतो. प्राणिकोटीत जांवास हा देह असत नाही व मनुष्यकोटीत शिवशक्ति त्यामध्ये प्रगट होऊन त्यास हा देह मिळतो. थिऑसफीच्या दृष्टीने मनुष्यकोटी व प्राणिकोटी यांमध्ये हा फरक आहे. कोणताहि जीव एका कोटीतले सर्व अनुभव घेऊन दुसऱ्या कोटीत जाण्यास फार काळ लागतो व ही सर्व उत्क्रांति सूर्यमालेतील एकाच गोलावर होते असें नाही. आपल्या सूर्यमालेत दृश्य व अदृश्य असे अनेक गोल आहेत, त्यांची अनेक मंडळे आहेत व प्रत्येक मंडळांतील सर्व गोलांवर क्रमानें जीव अनेकवार जातो. या विषयाचा अधिक तपशील येथे देण्यास अवकाश नाही. जिज्ञासू तो “मॅनः वेहअर, हौ अँड विदर” या पुस्तकात मिळेळ. त्या पुस्तकांतील संशोधन विश्वसनीय मानल्यास पुराणांतील सप्त-समुद्र, सप्त-द्वीपे वगैरेची वर्णनें कांहीं खोल अर्थ सुचवीत असावीं असें वादें लागते. पृथ्वीवर हल्लीं असलेल्या मनुष्यांपैकीं बरीच पूर्वी भंगळावर होतीं असें संशोधक म्हणतात. पृथ्वीवरील मनुष्यांचे थिऑसफीत विभाग करण्यांत आले आहेत. आर्य लोकांस थिऑसफीत पांचवा मूळवंश असें नांव आहे. आर्य लोकां-पूर्वी पृथ्वीवर चार मूळवंश होऊन गेले आहेत. चिनी लोक हे चवथ्या मूलवंशांतले आहेत. प्रत्येक मूलवंशांत सात शाखा उत्पन्न होतात. त्यांस उपवंश म्हणतात. आर्यमूलवंशाचा ‘हिंदु’ हा पहिला उपवंश होय, व ‘इंग्रज’ हा पांचवा उपवंश होय. दर मूलवंशांत व उपवंशांत कांहीं विशिष्ट गुण उत्क्रांत होतात व मानवदेहाची रचनाहि भिन्न असते. पृथ्वीवर आजपावेतो पांचव्या मूलवंशाचा पांचवा उपवंश उत्पन्न होण्यापर्यंत मजल आली आहे. एकंदर सात मूलवंश पृथ्वीवर व्हावयाचे आहेत, व ते सर्व विकसित झाले म्हणजे पृथ्वी लयावस्थेस जाऊन सर्व जीव पुढील उत्क्रान्तीकरितां बुधावर नेण्यांत येतील असें थिऑसफीच्या वाङ्मयांत लिहिलें आहे.

सप्तलोक सूर्यमालेतील प्रत्येक गोल (ग्रह) वर लिहिलेल्या सात प्रकारच्या द्रव्यांनीं बनलेला आहे हें वर नुकतेंच सांगितलें आहे. हीं द्रव्ये मूळांत एकाच परमा-प्राप्तसून बनलेली आहेत खरी, पण एक द्रव्य दुसऱ्यापेक्षा अधिक विरळ किंवा सूक्ष्म, तिसरें त्याहूनहि अधिक विरळ किंवा सूक्ष्म अशी त्यांची परंपरा आहे. सर्वांत घन किंवा जड असें जें आपल्या पृथ्वीवर द्रव्य आहे त्याचा भूलोक बनलेला आहे. भूलोक म्हणजे पृथ्वीचा आपल्या परिचयाचा भाग. दगडासारखे घन पदार्थ, पाण्यासारखे प्रवाही पदार्थ, हवेसारखे वायुरूप पदार्थ, इत्यादिकांचा भूलोक बनलेला आहे. त्याखेरीज “ईश्वर” नामक जो हवेहूनहि पातळ पदार्थ पृथ्वीवर आहे त्याचाहि समावेश भूलोकांतच होतो. म्हणून सर्व भूलोक मनुष्यास दृश्य नाही. त्यांतील हवा व ईश्वर त्यास दिसत नाहीत असें झालें. वर

जो सात प्रकारचीं द्रव्ये सांगितलीं त्यांपैकीं एकांत भूलोकांतील हे सर्व द्रव्य मोडते तेव्हां त्यांस भूद्रव्य असें मानण्यास हरकत नाही. ईश्वरहूनहि अधिक विरळ व पातळ द्रव्य पृथ्वीवर आहे. त्या द्रव्याचा भुवलोक बनलेला आहे. भूद्रव्याचे जसे घनपदार्थ, प्रवाही, वायुरूप पदार्थ असे विभाग वर सांगितले तसे भुवद्रव्याचेहि विभाग आहेत. पृथ्वीवर असलेलें भुवद्रव्य घन पृथ्वीच्या आंतहि असून तिच्या सर्भोवार चोर्होवाजूनीं पुष्कळ अंतरापर्यंत पसरलेलें आहे. भूद्रव्यापेक्षां भुवद्रव्य अधिक विरळ असल्यामुळे हीं दोन्ही एकमेकांस अडथळा न करतां एकत्र राहूं शकतात. हवेंत धूळ असतां ती धूळ व हवा जशी एकच जागा व्यापितात त्याप्रमाणें भूलोकाचें द्रव्य व भुवलोकाचें द्रव्य हीं एकच जागा व्यापून रहातात, व एक द्रव्य दुसऱ्याहून विरळ असल्यामुळे एकाची दुसऱ्यास अडचण होत नाही. याचा अर्थ असा कीं भूलोक व भुवलोक हे येथेंच आपणासर्भोवार पसरलेले आहेत, पण भुवलोकाचें द्रव्य हवेपेक्षाहि विरळ असल्यामुळे तें माणसास दिसत नाही. भुवद्रव्याचा गुण असा आहे कीं माणसाच्या मनांत वासना उत्पन्न झाली कीं त्या द्रव्यांत आंदोलनें उत्पन्न होतात. भुवद्रव्याहूनहि अधिक विरळ द्रव्य पृथ्वीस आंत वाहेर व्यापून आहे. त्यास स्वद्रव्य म्हणतात व स्वलोक (अर्थात स्वर्गलोक) त्या द्रव्याचा बनलेला आहे. मनुष्याच्या मनांत विचार उद्भवला म्हणजे या द्रव्यांत लाटा उत्पन्न व्हाव्या असा या द्रव्याचा गुण आहे. अशीं एकंदरीत उत्तरोत्तर विरळ असणारीं सात प्रकारचीं द्रव्ये आपणासर्भोवतालीं आहेत. ह्या सात प्रकारच्या द्रव्यांच्या समुद्रांत जणू आपण आहो. या एकेका द्रव्याचा एक एक लोक बनलेला आहे. आपल्या भूलोकीं जसे नाना पदार्थ आहेत तसे इतर लोकांतहि हजारों प्रकार आहेत, मात्र त्यांचें द्रव्य अतिशय विरळ किंवा सूक्ष्म असल्यामुळे मर्यादित शक्तीच्या आपल्या इंद्रियांस त्यांचें अस्तित्व जाणवत नाही. थिऑसफीच्या संशोधकांनीं या निरनिराळ्या लोकांच्या रचनेचें व त्यांत रहाणाऱ्या जीवांचें वर्णन आपल्या वाङ्मयांत दिलें आहे. अगदीं विरलतम द्रव्याचे जे लोक त्यांची फारशी माहिती त्यांनीं दिली नाही, पण भुवलोक व स्वलोक यांची बरीच तपशीलवार माहिती त्यांनीं दिली असून आम्हां ती आमच्या अंतःशक्तीचा विकास करून प्रत्यक्ष मिळविली आहे असें त्यांनीं लिहिलें आहे. स्वलोकाहून सूक्ष्म असणारा जो लोक त्यांत माणसांचा आप-परभाव नष्ट होऊन एकत्वाचा अनुभव येतो व “ बुद्धेः परतस्तु सः । ” या गीतावचनांत जीस बुद्धि म्हटलें आहे त्या रूपानें मनुष्याची जाणीव व्यक्त व्हावयास लागून तर्कपद्धतीचा अलं-लंब केल्याशिवाय माणसास तिच्या साहाय्यानें एकदम सत्याची निवड करतां येते असा संशोधकांचा त्या भूमिके-विषयीचा अनुभव आहे. संस्कृत वाङ्मयांत दिलेले ‘भुवः’

‘स्वः’ वगैरे सूक्ष्म लोकां कोठें तरी दुसरीकडे अंतरावर नसून आपणासभोंवार येथेच पसरून राहिले आहेत असे या संशोधनावरून सिद्ध होतें.

मनुष्याची रचना.—मनुष्यास अनेक देह किंवा कोप आहेत असा थिऑसफीचा सिद्धांत आहे. मनुष्य हा मूळांत ईश्वरी अंश असला तरी तो प्रकृतीच्या साम्राज्यांत अनुभव घेण्यासाठी आला असल्यामुळे त्यास त्याकरिता साधन म्हणून अनेक देह दिलेले असतात. एका देहापेक्षा दुसऱ्याचें द्रव्य विरळ असल्यामुळे जरी एकाच वेळी माणसास अनेक देह असले तरी ते एकमेकांत पसरलेले—सबाह्याभ्यंतर्निविष्ट असूनहि परस्परास अडथळा करीत नाहींत. भूद्रव्याचा स्थूल देह बनलेला असतो व भूलोकांत मनुष्य त्या देहानें नाना प्रकारचे उद्योग करू शकतो. स्थूल देहाचे दोन भाग असतात. एक अन्नमयकोप व दुसरा प्राणमयकोप. अन्नावर पोसलेला हाडांमांसाचा जो देह तो अन्नमय कोप; जवळ जवळ त्याच आकारमानाचा प्राणमय कोप असतो. व तो अन्नमय कोपांत पसरून राहिलेला असतो. सूर्यापासून येणारें चैतन्य या कोपाच्या द्वारां शोषिलें जाऊन त्यामुळे स्थूल देह जगतो. प्राणमयकोप इथरचा बनलेला असतो. भुवर्लोक ज्या द्रव्याचा बनलेला आहे त्या द्रव्याचा माणसाचा जो देह त्यास वासनादेह म्हणतात. मनुष्याच्या मनांत वासना आली की प्रथम या देहांत आंदोलन होऊन ती सभोंवारच्या भुवर्लोक्या द्रव्यांत पसरतात म्हणून या देहास वासनादेह म्हणतात. हा देह दीर्घवर्तुलाकार असून स्थूल देहाच्या बाहेर सर्व वाजूंनी सुमारें दीड फूट आलेला असतो व या देहास भुवर्लोकांत संचार करून नाना प्रकारचे व्यवहार करता येतात. यापेक्षाहि अधिक विरळ द्रव्याचा—म्हणजे स्वद्रव्याचा—माणसास आणखी एक देह असता त्याचे आकारमान सामान्यतः वासनादेहाइतकेंच असतें. विचारास प्रारंभ प्रथमतः या देहांत आंदोलन होऊन होतो म्हणून त्यास मनोदेह म्हणतात. स्वर्लोकांत व्यवहार करण्याचें हा देह साधन होय. हे सर्व देह दर जन्मीं नवीन असतात. मनोदेहापेक्षा अधिक सूक्ष्म द्रव्याचा जो आणखी एक देह मनुष्यास असतो त्यास “कारणदेह” म्हणतात व दर जन्मांत तो न बदलतां माणसानें अनेक जन्म घेतले तरी त्याचा कारणदेह पूर्वाचाच असतो. म्हणूनच या देहांत जाणीव नेह्यास माणसास पूर्वे जन्माची आठवण होऊ शकते. जे अनेक सूक्ष्म देह ते सर्व व्यक्तीचे सारखे विकसित झालेले असतात असे नाहीं. याहिपेक्षा अधिक सूक्ष्म द्रव्याचे देह माणसास असू शकतात, पण सामान्यतः आज फारच थोड्या माणसांच्या ठायीं त्याचा विकास झालेला आढळतो. सूक्ष्म देहाविषयी बरीचशी तपशीलवार व सचित्र माहिती थिऑसफीच्या वाङ्मयांत आहे; व डब्यू. जे. किलर नामक विद्युःसंशोधकानें कित्येक रासायनिक द्रव्यांच्या पड्यांमधून मनुष्याकडे पाहिल्यास त्याच्या सभोंवार कांहीं अन्नसारखें आवरण दिसतें असा जो एक

नवीन शोध आपल्या “ह्यूमन आटमॉसफीअर” नामक पुस्तकांत प्रसिद्ध केला आहे त्यावरून या थिऑसफीय संशोधनास थोडीफार पुष्टि येते.

गाढ झोपेंत स्थूल देह व इतर देह सुटे होतात व मनुष्याच्या वासनादेहाचा जितका विकास झाला असेल त्या मानानें तो वासनादेहानें भुवर्लोकांत कमी-अधिक व्यवहार करतो. तो जागा झाल्यावर सर्व कोप पुन्हां एकत्र येतात. भुवर्लोकांतील वासना देहाचे व्यवहार माणसास बहुधा स्थूलदेहांत आठवत नाहींत. पण कचित् प्रसंगां त्याची वेडीवाकडी आठवण स्थूलदेहांत स्वप्ररूपानें येऊ शकते व ही आठवण नीटपणें जागेपणीं माणसास पाहिजे असेल तर त्यास राजयोगाच्या अभ्यासाची आवश्यकता आहे. सामान्य माणसाच्या मनोदेहाचा विकास फारच अल्प झाला असल्यामुळे त्यास त्या देहानें स्वर्लोकांत व्यवहार करता येत नाहीं. स्वतःच्या सूक्ष्म देहांचा विकास करूनच आम्ही सूक्ष्म लोकांची माहिती मिळविलेली आहे असे थिऑसफीय संशोधकांनी लिहिले आहे.

मृत्यु.—मनुष्य मरण्याच्या वेळीं अन्नमयकोप व प्राणमयकोप हे परास्परांपासून सुटे होऊन त्यांमधील बंद तुटतो. नंतर अन्नमयकोपास जाळतात किंवा पुरतात. अन्नमयकोपाबरोबर प्राणमय कोपाचा नाश होतो. मग माणसाची जाणीव वासनादेहांत जाते, अर्थात तो भुवर्लोकांत जातो. भुवर्लोक आपणासभोंवतींच आहे. म्हणजे मृत माणसे मरणोत्तर दूर कोठें जात नाहींत असे झाले. पण आपणांस त्यांचे सूक्ष्म देह दिसत नाहींत म्हणून त्यांचे सान्निध्य आपल्यास समजत नाहीं. भुवर्लोक हें वासनेचें माहेरघर असून येथे वासना भूलोकापेक्षा फार अधिक जोरानें व्यक्त होते. मनुष्यानें आपल्या भूलोकांतील आयुष्यांत आपल्या वासना जितक्या प्रबळ केल्या असतील तितका अधिक काळ त्यास या लोकांत काढावा लागतो. वाईट वासना, व्यसन वगैरे ज्या माणसानें स्वतःस लावून घेतलीं असतील त्यास येथें फार क्लेश होत असल्यानें या स्थितीस कित्येक धर्मींनी “नरक” असे नांव दिलें आहे. दुर्वासनाधीन व व्यसनी माणसाच्या वासना मरणोत्तर या ठिकाणीं शतपट तीव्रपणानें प्रकट होऊं लागून त्या तप्त करण्याची ऐहिक साधनें मात्र त्यास अलभ्य असल्यामुळे त्या मनुष्यास जणू काय वासनांचा प्रळयकालीन ध्यास लागल्यासारखें होतें; व जशी एखादी वस्तु हळूहळू जळून नाहींशी व्हावी त्याप्रमाणें या क्लेशाधीमध्ये जणू त्याच्या वासना सावकाशपणें जळून नाहींशा होतात; यावेळीं होणारे क्लेश त्या माणसास शहाणपणा शिकवितात. या नरकांत दुसरा कोणी त्या मनुष्यास यातना करीत नसतो. येथें तो फक्त आपल्या कृतकर्मांचें प्रायश्चित्त भोगितो व व्यसन हें अनतिकारक आहे असा धडा शिकतो. ज्यांच्या वासना वाईट नसतात अशा लोकांस भुवर्लोकांत

दुःख होत नाही व कित्येकांस तर सुखीहि होतें. वासनांची शक्ति संपली म्हणजे वासनादेह गळून पडतो व मनुष्याची जाणीव मनोदेहांत जाऊन त्यास स्वर्गलोक सर्भोवार दिसू लागतो. वाईट वासनांचा पूर्वीच क्षय झालेला असल्यामुळे चांगले विचार व स्वार्थरहित वृत्ति याच आतां त्याच्या अंतरंगांत शिल्लक राहिलेल्या असतात. पंधरा मिनिटांचे भोजन पचविण्यास जसा तीन चार तासांचा काळ लागतो तद्वत् भूलोकच्या आयुष्यांतील श्रेष्ठ, शुद्ध व उदात्त वृत्ति आणि विचार जणू आपल्या अंतरंगांत पचवून त्यांशीं त्या माणसाचा एकजीव व्हावयाचा येंथें प्रयत्न असल्यामुळे येंथें तो अतिशय काळ घालवितो. या ठिकाणीं प्रत्येक मनुष्य पराकाष्ठेचा आनंद अनुभवीत असतो. आपल्या सद्गुणांचा परिपाक करून व तो स्वतःच्या अंतरंगांत भिनवून पुन्हां तो मनुष्य जेव्हां जन्मास येईल तेव्हां त्याच्या शीलामध्ये ते गुण अधिक व्यक्त, अधिक भर्राव व अधिक प्रबळ व्हावे अशी ही योजना असते. स्वर्गलोकांत माणसास ज्ञानी जीवांकडून उच्च दर्जाचे शिक्षणहि मिळू शकतें. सद्गुणांच्या बरोबर आणि लेंले माणसाचे भांडवल संपलें म्हणजे मग मनोदेहहि गळतो, व त्याची जाणीव कारणदेहांत जाते. सामान्य माणसाच्या कारणदेहाचा बहुतेक मुळांच विकास झालेला नसल्यामुळे येंथें तो अल्पकाळ रहातो, आणि पुनर्जन्म घेण्याकरितां स्वरूप व भुवर्द्रव्य आकर्षून त्यांचे नवीन मनोदेह व वासनादेह बनवितो, व प्रथम स्वर्लोकांत व नंतर भुवर्लोकांत उतरून मातेच्या उदरांत वाढत असलेल्या नवीन स्थूलदेहाशीं संबद्ध होतो आणि यथाकाल बालदेह धारण करून नवीन जन्म घेतो. पूर्वजन्माच्या शेवटीं जाळून किंवा पुरून टाकिलेल्या मागील स्थूलदेहाशीं या नवीन बालदेहाचा कांहींच संबध नसल्यामुळे त्या नवीन स्थूलदेहाची जाणीव असतांना त्यास मागील जन्माची आठवण सहजच रहात नाही. पण सर्व जन्मांत जो कारणदेह कायम असतो त्यांत त्यास जर प्रयत्नतः जाणीव नेतां आली तर त्यास मागील जन्माचा इतिहास आठवू शकतो.

पु न र्ज न्म व क र्म.—या क्रमानें माणसांनं वऱ्यावाईट गोष्टींचें भांडवल भूलोकांत दर जन्मीं जमवावें, त्यांतील हिणकस भाग मरणोत्तर भुवर्लोकांत धुवून टाकावा व बाकी राहिलेल्या भांडवलाचा परिपाक स्वर्लोकांत करून त्याशीं एकरूप व्हावें व पुन्हां तें सर्व संस्काररूपानें नवीन जन्मीं बरोबर आणून त्याच्या जोरावर अधिक मोठें भांडवल भूलोकांत गोळा करावें आणि असें दर जन्मीं करीत करीत शेवटीं पूर्णज्ञानी, पूर्ण समर्थ व पूर्ण प्रेमी असें त्यानें बनावें ही त्याची भावितव्यता. दर जन्मीं नवीन अधिक अनुभव गांठीं पडावा यासाठीं पुनः पुनः माणसाचे हे जन्म विवक्षित क्रमानें होतात असें संशोधनावरून दिसतें. उदाहरणार्थ मनुष्याचे जन्म वारंवार निरनिराळ्या मानववंशांत, वेगळाल्या संस्कृतींत तसेंच भिन्नभिन्न देशांत व धर्मांत होतात व अशा रीतीनें

हर एक प्रकारचे गुण त्याच्या अंगी येऊन त्याचा विकास चोहोबाजूनीं होतो. तसेंच प्रायः सर्व मनुष्ये अनेकवार स्त्री व पुरुष या दोन प्रकारच्या देहांत जन्म घेतात व स्त्रीदेहांत प्रामुख्यानें प्रेम, वात्सल्य, शांतपणा, स्वार्थत्याग इत्यादि श्रेष्ठ भावना व पुरुषदेहांत प्रामुख्यानें बुद्धि, कर्तव्यगारी, निर्धार, वगैरे अनेक गुण संपादन करून आपली उत्क्रांति करून घेतात. प्रत्येक माणसास जी दर जन्मीं परिस्थिति दिली जाते ती केवळ त्याच्या उत्क्रांतीस पोषक असते. एका जन्मांत माणसास अनेकांचें साहाय्य असेल, पण त्यानें जे गुण संपादन केले असतील ते दृढ व्हावे म्हणून दुसऱ्या जन्मीं त्याचें सर्व साहाय्य काढून घेण्यांत येऊन त्यास आपल्या पायावर उभें रहाण्यास शिकविण्यांत येईल; जास्त उत्क्रांति झालेला मनुष्य लवकर शिकत असल्यामुळे, सामान्य मनुष्यास ज्या संकृतींत दोन तीन वेळां जन्मास घालणें अवश्य तेंथें त्यास एकच वेळ जन्म देण्यांत येईल; असे अनेक प्रकार पुनर्जन्माच्या क्रियेत संशोधकांस सांपडले आहेत. तींच तींच माणसें निरनिराळ्या जन्मीं पातिपत्नी, पितापुत्र, गुरुशिष्य, धनीचाकर, स्नेहीस्नेही, वहीणभाऊ, वगैरे वेगळीं नातीं जोडून स्वतःच्या प्रेमास दृढपणा व सर्वांगीपणा आणतात असें संशोधनावरून दिसतें. उत्क्रांतिमार्गांत पुढें पाऊल टाकण्यास जी परिस्थिति योग्य तेंथें माणसाचा जन्म होतो हा त्या संशोधनाचा इत्यर्थ दिसतो.

पण जर मनुष्यानें पूर्वी वाईट कर्म केलें असेल तर त्याचा परिणाम म्हणून त्याच्या उत्क्रांतीस पुढील जन्मीं जी स्थिति उत्कृष्ट असेल ती त्याच्या वांट्यास येण्यास प्रतिबंध होतो व कमी प्रांतीच्या परिस्थितींत त्याचा जन्म होतो. तसेंच त्याचे ज्या व्यक्तीशीं प्रेमाचे किंवा द्वेषाचे ऋणानुबंध दृढ झाले असतील त्यांकडे तो जन्म घेतांना आकर्षिला जातो. अशा रीतीनें त्यानें जीं कर्मे दर जन्मीं केलीं असतील त्यांचे परिणाम भोगणें त्यास भाग होतें. थिऑसफीच्या दृष्टीनें मनुष्य मूळांत ईश्वरांस असल्यानें ईश्वराइतकाच तो स्वतंत्र आहे. याचा अर्थ असा कीं त्याच्यावर बाहेरून दुसऱ्या कोणाचें बंधन नाही पण त्यानें स्वतः कोणतेहि कर्म केलें म्हणजे त्यास त्याचे परिणाम भोगावे लागत नाहींत असें मात्र नाही. प्रत्येक कर्माचा परिणाम असतो व मनुष्यानें तें कर्म केल्यास तो अवश्यमेव भोगावा लागतो. तो त्यास नको असेल तर त्यानें तें कर्म करूं नये. मनुष्य हीं जीं स्वकर्मांचीं फळे भोगतो तीं त्यास कोणी देवांनं आपल्या लहरीखातर भोगावयास लाविलेलीं असतात असें नव्हे तर तीं केवळ त्याच्या कृत्यांचे परिणाम असतात. भौतिकशास्त्रांत जशीं कारणांचीं कार्ये नियमानें व अनुकूल फलित होतात तसाच हा प्रकार आहे. कांहीं कर्मांचीं फळे उशीरां—दुसऱ्या जन्मीं—येतात, तर कांहींचीं लवकर येतात. जीं लवकर येतात त्यांचा कार्य-कारण-भाव मनुष्यास समजतो व जीं उशीरां

येतात त्यांचा समजत नाही इतकाच दोहोंमध्ये फरक. दुष्कर्मांचा कटु फळ चाखून मनुष्य शहाणा होतो व पुन्हा दुष्कर्म करित नाही हा कर्माच्या नियमाचा माणसास उपयोग होतो. एका माणसाने दुसऱ्याचे फार नुकसान किंवा फार फायदा केला असेल तर ती माणसे इटकून पुन्हा कोणत्या तरी जन्मां एकत्र येऊन कृतकर्मांची परस्पर फेड करतात, पण एकाचे दुसऱ्याचे किंचितसे वर किंवा किंचितसे वाईट केले असेल तर ती ती कामे जपूंना नामत खार्ती लिहिली जाऊन त्यांची फेड अन्य माणसाच्या हातून होते, व स्वार्थ-बुद्धि पूर्ण सुटून गेल्याविना कर्मांचे बंधकत्व नाहीसे होत नाही असा ह्या संशोधकांचा अनुभव आहे.

मनुष्याचे ध्येय.—थिऑसफीच्या दृष्टीने मनुष्याच्या सर्व गुणांची पूर्णावस्था म्हणजे "मुक्ति" होय. या पायरीवर मनुष्य पोहोचतो त्या वेळेस मनुष्यकोटीत ज्ञान, नीतिमत्ता, प्रेम, सामर्थ्य वगैरे गुणांचा जितका विकास होणे शक्य आहे तितका त्याचा विकास झालेला असतो. पण ही स्थिति म्हणजे उत्क्रान्तिमार्गाचा शेवट नव्हे. एम. ए. ची परीक्षा ही युनिव्हर्सिटीत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांची अंतिमावस्था असली तरी त्याहांपुढे जसा पोस्ट ग्रॅज्युएट शिक्षणक्रम असतो त्याच न्यायाने 'मुक्तीच्या' पायरीपलीकडेहि उत्क्रान्तिमार्ग आहे, मात्र त्या मार्गावरून जाणारा मनुष्य मनुष्यकोटीच्या पलीकडे गेलेला असतो अशी थिऑसफीची शिकवण आहे. मुक्त झालेल्या पुरुषांचे अनेक वर्ग असतात व ते सृष्टीत निरनिराळ्या प्रकारचा लोकसंग्रह करित असतात. (लोकसंग्रह—विमुख व आपल्याच आनंदात गडून राहून जगाविपर्या बेफिकीर असणारे "मुक्त" अस्तित्वातच नसतात असे थिऑफिस्ट लोक सांगतात). काही मुक्त लोकोपकारार्थ जड देह धारण करून पृथ्वीवर राहतात. त्यांस सदेह—मुक्त म्हणतात. काहींनी जड देहाचा त्याग केलेला असतो, त्यांस विदेहमुक्त किंवा निर्माण—काय असे नांव आहे. सदेहमुक्तांपैकी कित्येक शिष्यांचा अंगिकार करतात. त्यांस इंद्रजीत मास्टर्स म्हणतात. ही माणसे आजहि पृथ्वीवर आहेत. आम्हापैकी काहीं त्यांचे शिष्य आहेत व कित्येकांनी त्यांस चर्मच्छांनी व कित्येकांनी त्यांस अंत-ज्ञानाने पाहिले आहे असे थिऑसफिस्ट लोक म्हणत असून त्याविपर्यांचा पुरावा त्यांनी आपल्या वाङ्मयांत दाखल केलेला आहे. "गुरुदेव" किंवा "ऋषि" हे मराठी शब्द "मास्टर" या शब्दाचे वाचक आहेत असे म्हटल्यास चालेल. सर्व जीवन्मुक्त सारखे नसतात व त्यांचे "व्यक्तित्व" नाहीसे झालेले नसते, पण ते सर्व सद्गुणांचे सागर असतात असे थिऑसफीय संशोधकांनी त्यांचे वर्णन केले आहे. थिऑसफिकल सोसायटी आम्हां स्वतःच्या मतानुसार स्थापिलेली नसून काही ऋषींच्या आज्ञेने स्थापिलेली आहे व ते ऋषी सोसायटीचे पाठिराखे आहेत असे सोसायटीच्या संस्थापकांचे म्हणणे आहे. जीवन्मुक्त पुरुष व त्याहि दर्जाच्या वरचे

पुरुष यांचा पृथ्वीवर एक संघ आहे व जगाच्या सर्व क्षेत्रांत जगाचा योगक्षेम हा संघ चालवितो. जीवन्मुक्तांच्या शिष्यांचाहि या संघांत समावेश होतो. लोकसंग्रहाच्या सोयीसाठी या संघाचे विभाग पाडून त्यांतील कामे व्यवस्थे-शीर रीतीने वाटलेली असतात. संकृत वाङ्मयांत ज्यास सनत्कुमार असे नांव आहे तो या संघाचा अधिपति असून त्याच्या हाताखाली देशोदेशींच राजकारण, राष्ट्रांचे उत्कर्षोप-कर्ष, मनुष्यजातीचे वंश व उपवंश यांकडे लक्ष देणारा "मनु", धर्म व शिक्षण यांकडे लक्ष देऊन योग्य वेळी जगांत निरनिराळे "धर्म" स्थापणारा "बोधिसत्त्व" व इतर सर्व क्षेत्रांवर देखरेख ठेवणारा "महाचोहण" असे अधिकारी असतात. आर्यवंशाचा मनु वैवस्वत आहे. त्यांचे आर्य वंश जन्मास घालून उदयास आणिला. इर्झाच्या बोधिसत्त्वाचे नांव मैत्रेय आहे. पूर्वांचे जे बोधिसत्त्व त्यांनी व्यास, हमीन्, श्रोरोओस्टर, आर्फियस व गौतम बुद्ध इत्यादि अनेक जन्म घेऊन जगाच्या हितार्थ पुष्कळ धर्मांची संस्थापना केली. सिद्धसंघाचे अधिकारी कोणत्याहि एका जातीचे किंवा धर्माचे नसतात व ते जगांत निर-निराळ्या ठिकाणी रहातात. योगशाक्तीमुळे त्यांस कोठेहि संचार करता येतो व म्हणून सहकारितेने त्यांस आपापली कामे करण्यास अडचण होत नाही. विद्यासंपन्न माणसास नांगर धरावयास लावले म्हणजे जसा त्याच्या वेळाचा अप-व्यय होय त्याचप्रमाणे जगांतील लोकांस जी कामे करता येतात ती त्यांनी करणे म्हणजे जीवन्मुक्तांच्या शक्तीचा अप-व्यय असल्यामुळे, ते आपली उच्च दर्जाची कामे निर्वेध पार पडवी म्हणून विशेष प्रसंगाखेरीज करून जनसंमर्दापासून दूर रहातात. मनुष्याच्या स्वातंत्र्याच्या आड न येतां ईश-संकल्पाने आंखलेल्या मार्गाने जगाची सर्वतः प्रगति करणे हे सिद्धसंघांचे काम होय. आपल्या जगाची व्यवस्था येणे-प्रमाणे परमज्ञानी व परमकारुणिक अशा सिद्धांच्या संघाच्या हाती असल्यामुळे जग भलतीकडे कोठे वहावत जाईल अशी भीति वाटण्याचे कारण नाही. पण मनुष्यास योग्य त्या मार्गाने जवरीने ओढून नेले तर तो फार तर सांगकाम्या नोकर वनेल, आणि आपण होऊन आपल्या जबाबदारीने योग्य त्या गोष्टींचा अंगिकार करणारा व आपल्या स्वतःच्या पायांवर उभा राहणारा असा मर्द पुरुष बनणार नाही; यासाठी मानवी स्वातंत्र्याच्या आड न येतां सिद्धसंघास आपले काम करावे लागते व म्हणून त्याच्या उद्योगास सरतेशेवटी यश आले तरी त्यास लोकांच्या अज्ञाना-मुळे उत्पन्न होणारे पुष्कळ अडथळेहि सहन करावे लागतात.

जरूर ती योग्यता अंगी आणिल्यास कोणाहि माणसास सिद्धसंघांत जाता येईल. तेथे वशिल्याचा प्रश्न नसतो. सिद्ध-संघांत जाण्यास काय काय गुण लागतात त्यांचे वर्णन थिऑसफीच्या वाङ्मयांत सविस्तर दिलेले आहे. स्वार्थ

सुटल्याशिवाय व जनसेवेचे ध्येय माणसाने अंगिकारल्या शिवाय या मार्गात त्याची गति होणे केवळ अशक्य होय. जरूर ते गुण अंगी येऊं लागले म्हणजे त्या मनुष्यास कोणी तरी जीवन्मुक्त हातीं धरतो; व स्वतःचा शिष्य करतो. या शिष्यस्थितीच्या अनेक पायऱ्या आहेत. त्यांचें वर्णन देण्यास येथें अवकाश नाही. शिष्य म्हणजे गुरूचें जगांतील काम करणारे हस्तक. हें “अंकी घेतां अंगाचे झाला । भिन्न कधी नच पुनः निघाला ” या कविवचनाप्रमाणें गुरूशीं एकरूप झालेले असतात. शिष्य योग्य झाला म्हणजे त्यास पहिली महादीक्षा देण्यांत येते; व त्यावेळीं त्याच्या जाणीवेस एका उच्च भूमिकेवर नेण्यांत येते. ही दीक्षा म्हणजे सिद्धसंघाचें प्रवेशद्वार होय. या द्वारानें आणखी पुढें जाऊन योग्य ते नवीन गुण अंगी आणणें व दोष घालविणें हें कार्य शिष्य करित राहिला म्हणजे त्यास दुसरी, तिसरी व चवथी अशा महादीक्षा सिद्धसंघाकडून क्रमानें दिल्या जातात. मग त्यापुढची पांचवी दीक्षा त्यास मिळाली म्हणजे तो ‘मुक्त’ होतो. पहिली दीक्षा घेतलेल्या शिष्यास “परिव्राजक”, दुसरी घेतलेल्यास “कुटीरक”, तिसरी घेतलेल्यास “ह्रस्व” व चवथी घेतलेल्यास “परमहंस” अशा शंकराचार्यांच्या संज्ञा आहेत असे डॉ. वेंकट यांनी लिहिले आहे. बुद्धधर्मात या शिष्यांस स्रोतापात्ते, सकृदागमिन्, अनागमिन् व अर्हत् अशीं नावे आहेत. या दीक्षा-मार्गानें पुढें जाऊन जीवन्मुक्त होण्यास माणसास अनेक जन्मांचा अधि लागतो; व निर्धारानें अवश्य ती योग्यता संपादन करण्यांत त्यास हा सर्वकाळ घालवावा लागतो. पूर्वकर्माजित देणांही सर्व या मार्गावर माणसास भराभर फेडावीं लागतात व त्यामुळें त्याच्यावर मोठमोठालीं संकटे कोसळतात. या दीक्षामार्गानें-मुमुक्षुमार्गानें-जाणाऱ्या माणसास शेंकडों जन्मांत होणारी प्रगति थोड्या जन्मांत करावयाची असते; व म्हणून त्यास पराकाष्ठेचे श्रम पडतात. मनुष्याच्या भावी उत्क्रांतीची थिऑसफीप्रमाणें ही अशी रूपरेषा आहे.

नी ति अ नी ति.—सर्व जगाची उत्क्रान्ति व्हावी, एकूण-एक सर्व जीवांचा विकास व्हावा असा ईशसंकल्प असल्यामुळें त्या संकल्पास जें जें पोषक तें तें नीतीचें व जें जें घातक तें तें अनीतीचें अशी थिऑसफीची नीति-अनीतीची कसोटी आहे. ईशसंकल्पाच्या प्रवाहात जीव ज्या ठिकाणीं असेल त्या ठिकाणाहून पुढें जाणें ही त्या जीवास “नीति” असली तरी निरनिराळे जीव निरनिराळ्या ठिकाणीं असल्यामुळें जी गोष्ट एका जीवास नीतीची असेल ती दुसऱ्यास अनीतीची होऊं शकेल. अशा स्थितीत प्रत्येकांन “परधर्मो भयावहः” या गीतावचनाप्रमाणें दुसऱ्याच्या धर्माकडे; अर्थात् नीतीकडे न पाहतां आपली नीति कोणती हेंच पाहिले पाहिजे. वनस्पतिकोटि व प्राणिकोटि यांत प्रत्येक जीवाची अहंभावना दृढ करण्याची उत्क्रांतिमार्गावरील योजना असते व म्हणूनच त्या कोटींत जीवनकलह

विशेष तीव्रतेनें चालू राहून प्रत्येक जीवाचा केंद्र दृढ होत जातो. त्यामुळें दुसऱ्या प्राण्यास विरोध करून स्वतःचेंच सुख पहाणें ही गोष्ट प्राणिकोटींत “नीतीची” असते. पण सुसंस्कृत मनुष्य आज ज्या पायरीपर्यंत आला आहे त्या ठिकाणीं त्याचा केंद्र पाहिजे तितका दृढ झाला असून, पुढें ह्या सर्व सुख्या व्यक्तींनीं आपलें अंतर्गतांत एकत्व ओळखावयाचें अशी त्याच्या उत्क्रांतीची दिशा असल्यामुळें दुसऱ्यास विरोध करणें ही गोष्ट त्यास अनीतीची होईल म्हणून “अभेदबुद्धि” हें सुसंस्कृत मनुष्याच्या नीतीचें मूळ होय. याचा अर्थ असा की ज्या ज्या गोष्टीपासून माणसामाणसांत प्रेम व बंधुभाव वाढतात, व सहकारिता उत्पन्न होते त्या त्या गोष्टी नीतीच्या व ज्या ज्या गोष्टींनीं लोकांत द्वेष व संशय वळावतात, विरोध व तक्रारी उत्पन्न होतात त्या अनीतीच्या होत. यासाठीं कोणतीहि गोष्ट करण्यास जरी थिऑसफिकल सोसायटीच्या सभासदांस मुभा असली तरी जेणेंकरून ऐक्य व प्रेम यांचें संवर्धन होईल व भेद आणि द्वेष यांचें निर्मूलन होईल अशा प्रकारचीच कार्ये त्यांनीं हातांत घ्यावीं अशी त्यांस थिऑसफीची शिकवण आहे, व सर्व जगभर सोमायटीच्या सभासदांनीं जीं जीं कामे करण्याचा उपक्रम केला आहे त्या सर्वांची दिशा हीच आहे. या संस्थेचे मूळ उत्पादक व मुख्य प्रचारक यांचा उल्लेख वर आला आहे. हिंदुस्थानांतील टी. सुब्बाराव. दा. के. मावळणकर, जिनराजदास, जे. कृष्णमूर्ति, बाबू भगवानदास, ग. भा. वैद्य हे या सोसायटीचे प्रमुख पुरस्कर्ते होत [डे. राजाराम सखाराम भागवत].

रा. भागवत यांनी थिऑसफीची माहिती दिली. ही त्या संप्रदायाच्या मताचा चांगला गोषवारा आहे. केवळ सत्य-संशोधन हा हेतु संस्थेचा असूनहि “अतींद्रिय” ज्ञानासंबंधानें, अज्ञात सृष्टीसंबंधानें आणि अतींद्रिय संशोधनासंबंधानें आणि त्याच्या फलासंबंधानें जी विधाने केली आहेत तींही त्यांनीं दिली आहेत. जोंपर्यंत “अतींद्रिय” संशोधनाची पद्धति कोणत्याहि प्रसिद्ध थिऑसफिस्टांकडून शास्त्रीय पद्धतीचा संशयवाद असलेल्यांस पटेल इतक्या मोठक्या तऱ्हेनें मांडली गेली नाही आणि आपल्या देशांतील किंवा पाश्चात्यांतील भौतिक व मानसिक शास्त्रज्ञांनी संशोधन करून त्यावर सत्यतेचा शेर मारला नाही तोंपर्यंत थिऑसफिस्टांनी सांगितलेली अदृष्ट सृष्टिघटना येथील सुशिक्षितांस मान्य होण्याचा संभव नाही. थिऑसफिस्टांतल ‘संशोधक’ म्हणून नाणावलेल्या व्यक्ति थोड्या आहेत आणि ज्या आहेत त्यांची शास्त्रज्ञानसंपत्ति बेताचीच आहे. त्यामुळें त्यांचें म्हणणें विश्वासाह् वाटत नाही. जगांतील गुरुपणाचे वगैरे मानवी मोह इतके प्रबल होतात की धार्मिक चळवळीत जे लोक पडतात त्यांवर त्यांचा परिणाम झाल्याशिवाय रहात नाही. ज्या गोष्टी लोकांस अज्ञात आहेत त्यांवर हवें तसें भारूड रचण्याची कामगिरी फार मोठ्या लोकांनीं केली आहे; आणि त्यामुळें “अतींद्रिय” भावाचें जें ‘संशोधन’

मांडव्यांत आले आहे त्याची विश्वसनीयता पुराणांतील स्वर्गनरकविषयक विधानांपेक्षा अधिक वाढली नाही. [संपादक ज्ञानकोश]

थिऑक्रीटस—गोपगीतकार. हा ख्रिस्तपूर्व तिसऱ्या शतकांत झाला; याच्यावद्दल फारशी माहिती उपलब्ध नाही. यानें ' आयडील्स ' नामक लहान कवितासंग्रह लिहिला आहे; त्यावरून तो सिरॅक्यूसन असावा असे दिसते. डोरिअन भाषेत त्यानें व्यूकॉलिक कविता लिहिल्या आहेत. ' डॉर्टस ऑफ प्रोटिअस ', ' होप्स ', ' हिम्स ', ' हिरो-इन्स ', ' लिरेक्स ', ' एपिप्रॅम्स ', ' एलिजीज ' इत्यादि काव्ये त्यानें रचलीं आहेत असे म्हणतात. ' स्टोरी ऑफ हेलाज अँड दि निफस ' हे त्याचे वीररसप्रधान असे काव्य प्रसिद्ध आहे. व्यूकॉलिक व माइम्स असे त्याच्या काव्याचे दोन विभाग पडतात. पहिल्यांत खेडेगावांतील देखाव्यांचीं वर्णनें असून दुसऱ्यांत शहरासंबंधीं हकीगत दिलेली आहे. त्यानें महाकाव्य लिहिलें आहे. ' हिरोक्रीज दि लायन स्लेयर ' नांवाचें त्याचें काव्य मोठें मनोरंजक आहे. आयडील्समधील अन्तर्गत पुराव्यांशिवाय या कवीवद्दल जास्त माहिती उपलब्ध नाही. सिरॅक्यूजहून कांसला जाऊन नंतर तो ईजिप्तमध्ये कायमचा राहिला होता असें म्हणतात. हा कवि स्वतंत्र बुद्धीचा असून व्यूकॉलिक काव्याचा आद्यजनक होय.

थिओडोरा—सम्राट जस्टिनिअनचा पत्नी. सहाव्या शतकांत कॉन्स्टान्टिनोपल किंवा सायप्रस येथें ही जन्मास आली. ५४७ मध्ये तिचा अंत झाला. प्रोकोपिअसच्या मते लहानपणाच ती नाटकांत गेली होती. परंतु नृत्य व गायन मुळांच येत नसल्यामुळे छवोरपणाचा अभिनय व विनय-शून्यता या गुणांवरच ती लोकांत इतकी प्रसिद्धीस आली. पुढें हेलेबोलस नांवाच्या एका अधिकाऱ्याबरोबर ती आफ्रिकेंत गेली व तेथें भांडण करून परत कॉन्स्टान्टिनोपल शहरी आली व सूत काढून उपजीविका करूं लागली. जस्टिन बाद-शाहाचा पुतण्या जस्टिनियन याचें त्याठिकाणीं तिनें मन आकर्षिलें. जस्टिनच्या संमतीनें त्यांचें लग्न झालें व बाद-शाहाच्या पश्चात् थिओडोरा रोमनें सम्राज्ञी बनली. जस्टिनिअन यास तिनें आपल्या मुटांत टेविलें होतें व ती राज्यकारभारांत मुखत्यारीनें ढवळाढवळ करीत असे. ५३२ मधील बंडांत तिचें शौर्य दिसून आलें व त्यावेळीं तिनें जस्टिनिअनचें राज्य रक्षण्यास फार मदत केली. अंमलदारांनां तिच्या पुढें राजनिष्ठेची शपथ घ्यावी लागे. तिचा परकीय वकिला-शाहि पत्रव्यवहार असे. तिचा वचक व दूरा विलक्षण होता. तिचे गुप्त हेर शहरभर संचार करीत. तिची अलंकार-प्रियता व वागण्याची ऐट विलक्षण असून स्त्रीपुरुषांनीं आपल्या इच्छेप्रमाणें सत्तांचे विवाह लावण्यांत तिला भूषण वाटत असे. तक्रारी नवऱ्याविरुद्ध स्वैर वर्तनी स्त्रियांचीच ती वाजू घेत असे. तथापि आपल्या राज्यांत नैतिक सुधारणा झाली पाहिजे यावद्दल तिचा मोठा कटाक्ष असे. थिओडोरास

जस्टिनियनपासून फक्त एक मुलगीच झाली होती. परंतु लग्नापूर्वी तिला एक मुलगा होता असे प्रोकोपिअसनें लिहिलें आहे. थिओडोरा नाजुक प्रकृतीची असून मोठी रूपवती होती. प्रोकोपिअसच्या ' अनेकडोटा ' नामक ग्रंथांत या सम्राज्ञीची जी अतिशयोक्तिपूर्ण अशी हकीगत आढळते ती संशयास्पद असल्याचें अलीकडील नवीन पुराव्यामुळे सिद्ध होत आहे.

थिओडोलाइट—हे एक क्षेत्रमापन करण्याचे यंत्र असून त्याला अंशभाग पाडलेलीं परस्परांशीं काटकौन करणारीं दोन वर्तुळे बसवलेलीं असतात. या यंत्राच्या साहाय्यानें क्षितिजसमांतर व लंबरूप पातळीतील कोनांचें सूक्ष्म मापन करतां येते. वर सांगितलेल्या उभ्या व आडव्या वर्तुळांच्या मध्यांशीं जोडून एक दुर्वाण बसविलेली असते व तिला दोन सूक्ष्ममानमापक (व्हर्निअर) जोडलेले असतात. हे यंत्र एका, खालीं स्फू असलेल्या बैठकीवर बसविलेले असून त्या स्फूच्या साहाय्यानें तें समपातळींत ठेवतां येते. या यंत्रानें विशेषतः क्षितिजसमांतर पातळीतील कोन जास्त बिनचूक रीतीनें मोजतां येतो. व त्यावरच जमीनीची मोजणा विशेष अवलंबून असते. लंबरूप पातळीतील कोनांत पुष्कळदां विशेषतः दूर अंतरावर-वातावरणांतील प्रकाशवकीर्णभवनानें चूक येण्याचा संभव असतो. हे यंत्र बरोबर लावल्यास उंचीमध्ये केवढेंहि मोठें-उदाहरणार्थ उत्तरध्रुव व पृथ्वीवरील एखादा पदार्थ एवढें-अंतर असलेल्या दोन पदार्थांतील क्षितिजसमांतर कोन बिनचूक मोजतां येतो. या यंत्राचे वाय, एवरेस्ट व चल् (ट्रॅन्झिट) असे तीन प्रकार आहेत. जर्मनी व इतर कांहीं देशांत वर्कामवनात्मक थिओडोलाइट व चल्थिओडोलाइटचा क्षेत्रमापनाकडे उपयोग करतात. थिओडोलाइटसारख्याच एका दुर्बिणीला पाणसळ जोडून एका बैठकीवर आडव्या बसविलेल्या समपातळी दाखविणाऱ्या यंत्राचाहि क्षेत्रमापनाकडे उपयोग करतात.

थिओफ्रेस्टस—याचा जन्म ॲरिस्टॉटलच्या जन्माच्या सुमारास (म्हणजे ख्रि. पू. ३८४ च्या सुमारास) लेस्बोस येथें झाला. हा प्लेटोच्या मरणापूर्वीच ॲरिस्टॉटलचा शिष्य बनला असवा असे वाटते. ॲरिस्टॉटलच्या मरणानंतर ३५ वर्षेपर्यंत "पेरिपेटेटिक" नांवाच्या पंथाचा हा मुख्य होता. यानें बरीच पुस्तके लिहिलीं आहेत. त्यांपैकीं वनस्पति-शास्त्रावरिल दोन तर अप्रतिम आहेत

थिवा—ब्रह्मदेशचा शेषटचा राजा. हा १७५८ त गादीवर आला. राजानें आठ राण्या व सरदार नजर करतील तितक्या रखेल्या बाळगावयाच्या ही पूर्वापारची चाल या थिवा राजानें मोडल्यावरून त्याच्या धार्मिक प्रजेला फार वाईट वाटलें. मुंबई व ब्रह्मदेश येथील इंग्रज कंपन्यांवर २३ लाखांचा कर बसवून व कंपनीतील लोकांना कैद करण्याचा हुकूम करून, थिवानें आपला इंग्रजांविषयीचा तिरस्कार व्यक्त केला. फ्रेंचांच्या धियावणीमुळे

अफगाणिस्तान व दक्षिण आफ्रिका या ठिकाणी १८७९ त व १८८० साली इंग्रजांना पंच पडला होता हे समजल्यामुळे थिवा चढून गेला होता. १८८५ साली याने फ्रेंच सरकारशी तह केला. लॉर्ड डफरीन याने थिवावर सैन्य पाठविले व शेवटी इंग्रजांनी मंडाले शहर हस्तगत केले. थिवा व त्याची राणी यांना पदच्युत करून रत्नागिरीस ठेवण्यांत आले व १८८६ साली इंग्रजांनी ब्रम्हदेश खालसा केला. हा दुर्दैवी राजा नुकताच मरण पावला.

थिवा—ब्रह्मदेशातील उत्तर शान संस्थानांपैकी हे एक संस्थान आहे. याचे क्षेत्रफळ ५०८६ चौरस मैल आहे. याच्या उत्तरेस माँगमिट व ट्वांगपॅंग ही संस्थाने आहेत. पूर्वेस सेनवा हे ठिकाण आहे. दक्षिणेस शान संस्थाने असून पश्चिमेस मंडाले जिल्हा आहे. थिवाची चार पोटासंस्थाने आहेत. १८८६ मध्ये हे संस्थान ब्रिटिशांच्या स्वाधीन झाले. स. १८९३ मध्ये येथील माजी संस्थानिक इंग्लंडास गेला होता. स. १९०२ मध्ये त्याचा मुलगा गांदीवर बसला. या राजाचे शिक्षण इंग्लंडांत झाले. १९०१ साली या संस्थानची लोकसंख्या १०४७०० इतकी होती. थिवा संस्थान मंडाले-पासून १३४ मैलांवर आहे व मंडाले याची राजधानी आहे. थिवा संस्थानचे उत्पन्न १९०३-०४ साली ३४३००० रुपये होते. तीळ, तांदूळ कापूस, चहा, वगैरे पदार्थ तेथे होतात.

थिविस—ग्रीस. विओशिया प्रांतातील एक प्राचीन ग्रीक शहर. हे सीथेरॉन पर्वताच्या उत्तरेस असून अथेन्सपासून ४४ मैलांवर आहे. अथेन्सपासून थिविसपर्यंत दोन गाडी रस्ते व एक लोहमार्ग (रेल्वे) १९०४ साली करण्यांत आले. येथे सुमारे ४८०० लोकवस्ती असून विशप येथेच रहात असतो. प्राचीन बालीकला क्याडाभिआ या ठिकाणी हे शहर वसविले असून प्राचीन भितीचे दोन अवशेष अजून दृष्टीस पडतात. थिविस हा जवळ जवळ निर्झरमय प्रदेश आहे असे म्हटले तरी चालेल. आणि प्राचीन वाङ्मयांत त्याचे असेच वर्णन आलेले आहे. क्याडाभिआ दुर्गाच्या आग्नेय दिशेला सेंट ल्युकचे प्रार्थनामंदिर आहे. या प्रदेशांत पाणी मुबलक असल्यामुळे हा फार सुपीक असून बागबगीचे करण्याकरिता सोडस्कर आहे. तथापि लोकसंख्या फार नसून सध्या या शहराला कांहीं फारसे महत्त्व नाही.

निरनिराळ्या दंतकथांच्या जाळ्यांतून थिविसचा प्राचीन इतिहास डुडकून काढणे हे फार कठिण काम आहे. होमरने या शहराचा उल्लेख न केल्यामुळे तर हे काम अधिकच कठिण झाले आहे. तथापि इतके म्हणावयास कांहीं हरकत नाही की, ग्रीसच्या अनेक प्राचीन जार्तापैकी ज्या कित्येक तटबंदीच्या शहरांत येऊन वस्ती करून राहिल्या त्यांमध्ये थिविस येथील लोकांना अग्रेसरत्व देता येईल.

पूर्वापासूनच थिविस लष्करी दृष्ट्या समर्थ असल्यामुळे इतर शेजारच्या शहरांवर बर्चस्व स्थापन करण्याची त्याची

प्रथमपासूनच मोठी महत्त्वाकांक्षा असे. ही महत्त्वाकांक्षा सुफलित करण्याकरिता थिविस काय काय प्रयत्न करी याची फारशी माहिती उपलब्ध नाही. प्रथम थिविसवर जमीनदार उमरावशाहीचा अंमल होता. इ. स. पूर्वी ६ व्या शतकाच्या अखेरीस थिविसशी व अथेन्सशी वैभवाव होता म्हणून अथेन्सचे जे इतरांशी भीषण युद्ध झाले त्यांतून थिविसने आपले अंग राष्ट्रभक्ति विसरून काढून घेतले. थिविसच्या या औदासिन्याचा फायदा घेऊन अथेन्सचे वैभव डोळ्यांत सलत असलेल्या स्पार्टाने थिविसशी संगनमत केले व इ. स. पूर्वी ४२४ या वर्षी थिविस जे अथेन्सचा पराभव करू शकले ते तरी यामुळेच होय. विजयप्राप्तीमुळे राज्यप्रसाराची धुंदी थिविसच्या डोळ्यावर चढली यांत कांहीं नवल नाही. पूर्वीचा दोस्त स्पार्टा हा त्यास आतां शत्रूप्रमाणे भासू लागला व आश्चर्याची गोष्ट ही की स्पार्टाला नमविण्याकरिता आपला पुरातन वैरी जो अथेन्स त्याच्याशी सख्य जोडून तेथे लोकसत्तेच्या पुनरुद्धाराला मदत करण्यास थिविस तयार झाले. कॉरिथिन युद्ध उपस्थित करून स्पार्टाविरुद्ध जो थिविसने संघ निर्माण केला त्याच्या मुळाशी इराणने दाखविलेले सुवर्ण-प्रलोभन जरी असले तरी स्पार्टाचा द्वेष मुळीच नव्हता असे नाही. या युद्धांत थिविसचा जरी पराभव झाला नाही तरी त्याचे कटु परिणाम त्यालाच जास्त भोगावे लागले. कारण या युद्धामुळे त्याचा विओशियातील व शहरावरील ताबा अजीबात उडाला. तथापि पुढे ज्या स्पार्टाशी लढाया झाल्या त्यांत थिविसने सैन्याने आपले बर्चस्व कायम ठेवले व विओशियावरील आपली सत्ता परत मिळविली. इ. स. पूर्वी ३७१ त थिविसने सेनापतींनी स्पार्टेन रणबहादुरांना ल्युकटा येथे धूळ चारून स्पार्टेन प्रमुखाचा डोलारा दासळून पाडला आणि मासिडॉन घेतली येथे सैन्य पाठवून तेथील अन्तर्व्यवस्थेत ढवळाढवळ करण्यास कमी केले नाही. येणंप्रमाणे थिविसच्या वैभवाची इमारत पूर्ण करण्यांत आली. पण तिचा पाया भरभकम नसून डळमळीत होता. भावी थिविसने साम्राज्याचा अथेन्स कष्टा शत्रू होता व थिविसने आपल्या पोटांत गडप केलेली लहान लहान राष्ट्रे पोटे फोडून बाहेर निघण्याचा प्रयत्न करित होती. अशा आणीबाणीच्या वेळी थिविसचा प्रतापशाली एपामिनोडास हा मरण पावल्यामुळे थिविस हे दुय्यम प्रतीच्या राष्ट्राच्या स्थितीस येऊन पोचले. फोसीअन शत्रूंना शासन करावे म्हणून मासिडोनच्या दुसऱ्या फिलिपला बोलावण्यांत थिविसने आपल्याच पायावर धोंडा पाडून घेतला. शेवटी डेमास्थेनीसच्या वक्तृत्वपूर्ण उपदेशाने थिविसने लोकांचे डोळे उघडून स्वातंत्र्ययुद्धांत फिनफिनविरुद्ध अथेन्सच्या बाजूने ते रणांगणांत उभे राहिले. चेरॉनीआच्या लढाईत त्यांची सररहा कत्तल उडाली व त्यांनी फिलिपचा मुलगा अलेक्झांडर याच्या विरुद्ध बंड केल्यामुळे थिविस हे संपूर्ण उध्वस्त करण्यांत आले. ससांडरने जरी त्याची पुनरुत्थापना

केली तरी चालसिस हें मध्यग्रीसचा मुख्य दुर्ग झाल्यामुळे त्याचा कांहींच मातबरी उरली नाही. स्ट्रॅबोच्या वेळीं तर तें एक लहानसे खेडे होतें आणि बायझंटायन काळांत परकीय शत्रूंच्या स्वाऱ्यांपासून संरक्षण व्हावें म्हणून त्याचा सुस्थळाप्रमाणें उपयोग होत असे. १० व्या शतकापासून तें रेशमाच्या व्यापाराचें एक मुख्य ठिकाण झालें. इ. स. ११४६ त नारमन लोकांनीं तें लुटलें व शेवटीं १३११ त क्याटलान लोकांनीं त्याचा विध्वंस केल्यानें पुढील इतिहासांत त्याचा मागमूसहि उरला नाही.

थीअर्स (१७९७-१८७७)—लुई अबोल्फ थीअर्स हा फ्रेंच मुत्सद्दी व इतिहासकार मार्सेल येथें स. १७९७ त जन्मला. त्याचे वाडवडील कापडाचे व्यापारी होते. थीअर्सने २३ व्या वर्षी वफिलीचा धंदा सुरू केला. तथापि कायद्यापेक्षां त्याला वाड्यामयाची गोडी अधिक असल्यामुळे तो लवकरच कांस्टिच्यूशनमध्ये लेख लिहू लागला; पुढे प्रकाशकाचा तो सर्व धंदाच त्याच्या मालकीचा झाल्यामुळे त्याची सांपत्तिक स्थितीहि सुधारली. नंतर त्यानें फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या इतिहासाचें १८२७ पर्यंत १० भाग प्रसिद्ध केले. त्यांत पुष्कळ चुकीची माहिती असल्याचें कार्लाइलचें म्हणणें आहे. परंतु राज्यक्रांतीविरुद्ध मताची वादती लाट फ्रान्समध्ये त्यावेळीं असल्यामुळे थीअर्सचा इतिहास लोकांना चांगला आवडला. १८२९ मध्ये आर्मंड कॉरेल, मिश्रेट व इतरांच्या मदतीनें थीअर्सनें नॅशनल नांवाचें वृत्तपत्र सुरू केलें. तो पार्लमेंटांत एकमतफे डेप्युटी निवडून आला, व १८३२ मध्ये त्याची अन्तःकारभारखात्यांत नेमणूक झाली. १८३६ मध्ये तो परराष्ट्रमंत्री होता, परंतु स्पेनबरोबरच्या धोरणांत मतभेद झाल्यामुळे त्यानें राजीनामा दिला. पुन्हां एकदां तो परराष्ट्रमंत्री झाला असतां त्याचें इंग्लंड व टर्की यांच्या विरुद्ध असलेलें धोरण इतरांस मान्य नसल्यामुळे त्याला राजीनामा देऊन राजकारण सोडावें लागलें. १८४० ते १८४६ पर्यंत त्यानें फ्रेंच कॉंसलॅटचा इतिहास लिहिला. नंतर तो पुन्हां राजकारणांत पडला. पुढे राज्यक्रांतीची चळवळ सुरू झाली तेव्हां लुई फिलिपनें थीअर्स याला प्रधानपद देऊं केलें; तें त्यानें नाकारलें. रिपब्लिकच्या काळांत तो काँग्रेसहॅटिंह रिपब्लिकन पक्षाचा होता. लुई नेपोलियन प्रेसिडेंट व्हावा या मताचा तो असल्यामुळे त्यास एकदां हद्दपारीची शिक्षाहि झाली होती. त्यानंतर त्याची बरीच वर्षे कॉंसलॅट व साम्राज्य हे पुस्तक लिहिण्यांत गेलीं. १८६३ सालापासून सात वर्षे लोकसभेंत तो अँटी-इंपिरियालिस्ट (साम्राज्यविरोधी) पक्षाचा प्रमुख वक्ता होता. रिपब्लिकच्या वेळीं त्यानें निरनिराळ्या युरोपियन दरबारांना भेट दिली. प्रिन्स विस्मार्कची भेट घेऊन त्यानें स. १८७१ मध्ये फ्रँको-जर्मन युद्धांतील तह घडवून आणला. त्याच सालीं तो रिपब्लिकचा प्रेसिडेंट झाला. तथापि त्याच्यामध्ये तडजोडीचें धोरण नसल्यामुळे १८७३ मध्ये प्रेसिडेंटचा अधिकार मर्यादित करणारा एक ठराव पुढे

मांडला गेला; तो त्याला मान्य न झाल्यामुळे त्यानें राजीनामा दिला. अखेरचीं दोन चार वर्षे तो पार्लमेंटचा सभासद होता. तो स. १८७७ त मरण पावला. त्याचा विवाह पूर्ववयांतच झाला होता व त्याला एकच बोको होती. तो टॅगणा व कुरूप असून त्याचा आवाज कर्कश होता, तरी तो फार परिणामकारक वक्ता होता.

थुल—मुंबई, सिंध. अपरसिंध सरहद्द जिल्ह्यांतील हा एक तालुका आहे. क्षेत्रफळ ४९६ चौरस मैल. लोकसंख्या १९११ मध्ये ५३१६९ होती. या तालुक्यांत ९६ खेडीं असून थुल हें मुख्य ठिकाण आहे. १९०३-०४ सालांत सारा व कर यांचें उत्पन्न २६ लक्ष रुपये होतें.

थुसिडाइडीझ—हा अथेन्सचा इतिहासकार होय. त्याचा वृत्तांत सप्तजण्याचीं साधनें फारच थोडीं आहेत. कांहींच्या मते तो ख्रिस्तपूर्व ४७१ सालीं जन्मला असें आहे; तर कांहीं म्हणतात की, तो ख्रिस्तपूर्व ४६० सालीं जन्मास आला. त्याचा बाप अथेन्सचा रहिवाजी असून थ्रेसिअन प्रांतांत स्कॅप्टे हेले येथें त्याच्या सोन्याच्या खाणी होत्या.

थुसिडाइडीझ गर्भश्रीमंत असून अथेन्स व थ्रेस येथें रहात असे. त्याला प्रथम कांहीं दिवस राजकीय बाबींत मन घालतां आले नाही. याचें कारण इतकेंच की, त्याला वरचेवर थ्रेस येथें जावें लागत असे. इ. स. पू. ४३० त जी ग्रेगची सांथ अथेन्समध्ये सुरू होती तीत हा अथेन्स येथेंच राहात असे व त्या प्रसंगां तो लोकांच्या फार उपयोगी पडला. इ. स. पू. ४२४ हें वर्ष त्याच्या आयुष्यांतिल क्रांतिकारक साल होय. थ्रेसकडील प्रांतांवर जे दोन सेनानायक नेमले होते त्यांपैकी थुसिडाइडीझ हा एक व यूक्लिस हा दुसरा होता. यूक्लिस अॅम्फिपोलिसमध्ये असतांना अथेन्स येथील लोकांवर परचक्र आले. त्यावेळीं थुसिडाइडीझच्या हातून थोडा हलगर्जीपणा झाल्यावरून त्याला हद्दपारीची शिक्षा देण्यांत आली. पुढे इ. स. पू. ४२४ पासून ४०४ पर्यंत तो थ्रेस येथें राहिला व तेथेंच त्यानें आपला इतिहास लिहिला. इ. स. पू. ४०४ त त्याला अखेर अपघातानें मृत्यु आला. त्याच्या ग्रंथाची समाप्ति एकदम मध्येच झाल्यासारखी दिसते. यावरून तो अपघातानेंच मेला असला पाहिजे असें वाटतें. याचा इतिहास म्हणजे कोणत्याहि एका देशाचा किंवा कालाचा वृत्तांत नसून तो पेलोपोनेसियन युद्धाचा आहे. या ग्रंथाचा विशेष हा होय की, कोणत्याहि गोष्टीस सबळ पुराबा असल्याशिवाय ती केवळ अनुमानानें यांत नमूद केली नाही. यांत त्यानें वीरांचीं भाषणें दिलीं आहेत. भाषा जरी त्याची स्वतःची असली तरी मूळ भाषणाच्या मुद्द्यांत व रोखांत मुकीच फरक करण्यांत आलेला नाही. एप्रिलच्या आरंभापासून ऑक्टोबरच्या अखेरपर्यंतच्या कालास तो 'उन्हाळा' असेच म्हणे. 'उन्हाळा' व 'हिवाळा' असे वर्षाचे दोनच भाग तो करी.

थूरेट, गस्टॅव्ह अँडॉल्फे (१८१७-१८७५)—एक फ्रेंच वनस्पतिशास्त्रज्ञ; याचा जन्म पॅरिस येथे झाला. प्रथम याने कायद्याचा अभ्यास केला; परंतु वनस्पतिशास्त्राची आवड असलेल्या एका गवई मित्राच्या संगतीने त्याला वनस्पतिशास्त्राची गोडी लागली. जोसेफ डिकाइने याच्या हाताखाली कांहीं दिवस काम केल्यानंतर, फ्रेंच वकिलाबरोबर त्यास बोनदा कॉन्स्टांटिनोपल येथे जाण्याची संधि मिळाली. १८४१ साली सीरिया व ईजिप्त येथे प्रवास करून तो फ्रान्सला परत आला. १८४० साली त्याने आपले वनस्पतिशास्त्राबरोबर पुस्तक प्रसिद्ध केले होते. बॉरनेट व थूरेट यांनी वनस्पति-सृष्टीतहि स्त्रीपुरुष भेद असून त्यांच्यामुळेच झाडांची उत्पत्ति होते असे प्रतिपादन केले आहे. १८५३ व १८५५ साली थूरेटने एतद्विषयक पुस्तके लिहून प्रसिद्ध केली. त्याची लेखन-शैली सुबोध व साधी असून त्याचे ज्ञानहि खोल होते. १८५७ साली थूरेट हा मेडिटरेनियन किनाऱ्याजवळ अँटिबोस गांवां जाऊन राहिला व तेथे त्याने एक वनस्पतींची बाग तयार केली. त्याच्या मृत्यूनंतर हे स्थान संशोधकांची संस्था म्हणून प्रसिद्धि पावले. नाइसला जात असता थूरेट अकस्मात् वारळा. हा मोठा श्रमंत मनुष्य होता; तथापि चैनीत आपले आयुष्य न दवडितां त्याने आपला सर्व वेळ, शक्ति व पैसा शास्त्रप्रगतिप्रित्यर्थ खर्च केला.

थेऊर—पुण्याच्या पश्चिमेस सुमारे तेरा मैलांवर हे लहानसे खेडेगांव असून येथील गणपतीचे देवस्थान फार प्राचीन आहे. चिचवड, आळंदी, देहू, जेजुरी, मोरगांव इत्यादि पुणे प्रांतातील क्षेत्रस्थानांमध्ये थेऊरची गणना होते. येथील गणपतीची स्थापना चिचवडचे सत्पुरुष चिंतामणदेव यानां केली असे म्हणतात. या गणपतीची गणना अष्टविनायकांमध्ये केली जाते.

येथील मूळचे देऊळ चिचवडच्या चिंतामणदेवांना सुमारे चाळीस हजार रुपये खर्च करून बांधिले. त्यानंतर सुमारे शंभर वर्षांनी थोरले माधवराव पेशवे यानां देवालयाला सभामंडप नवीन करून देवालय बरेच विस्तीर्ण केले. त्यानंतर हरीपंत फडके इत्यादि गणपतिभक्तांनी त्यामध्ये बरेच फेरफार करून ते विशेष भव्य व शोभिवंत केले.

थोरले माधवराव पेशवे यानां हे स्थान फार आवडल्यामुळे त्यांनी येथे एक स्वतंत्र वाडा बांधून त्यास विशेष महत्त्व आणिले. राज्यकारभाराच्या दगदगामुळे त्रस्त झाले म्हणजे ते विश्रांतीसाठी मधून मधून येथे येऊन रहात असत. त्यांची ह्या स्थलावर व येथील देवस्थानावर इतकी भक्ति होती की, इ. स. १७७२ मध्ये जेव्हां ते क्षयरोगाने अतिशय अजारी पडले तेव्हां ते मुद्दाम येथे येऊन राहिले. येथे त्यांनी पुष्कळ औषधोपचार केले; परंतु त्याचा कांहीं उपयोग न होऊन त्यांस कार्तिक वद्य ८, बुधवारी (ता. १८ नोव्हें. १७७२) देवाज्ञा झाली. त्यावेळी त्यांची पत्नी रमाबाई ही त्यांच्याबरोबर सती गेली,

रमाबाई यानां ज्या ठिकाणी सहगमन केले ती जागा अद्यापि नदीतीरां दृष्टीस पडते. तेथे पूर्वी सतीचे वृंदावन होते. त्याचा सांप्रत जीर्णोद्धार झाला आहे. चिचवडच्या संस्थानाकडून थेऊर येथील देवस्थानास हल्ली दोन हजार रुपयांची वार्षिक नेमणूक मिळत असते व त्याची व्यवस्थाहि चिचवडदेवस्थानाकडून होत असते. याशिवाय सरकाराकडून चौघड्याकरितां व दिवावत्कीकरितां कांहीं वेगळी नेमणूक मिळत असते. येथील पेशव्यांचा वाडा हल्ली पडून जाऊन त्याच्या भिंती व कुसू हे मात्र अवशिष्ट राहिले आहे. (इतिहास-संग्रह. पु. ६ वे) .

थेओग—पंजाब, केओथल संस्थानांतील ही एक लष्करी जहागीर आहे. क्षेत्रफळ १४४ चौरस मैल. लोकसंख्या १९२१ साली ६३०० व उत्पन्न ५००० रुपये असून ५०० रुपये खंडणी केओथल संस्थानला द्यावी लागते. हल्लीचा अधिपति टीक समशेरचंद यास मृत्यूची शिक्षा देण्याखेरीज सर्व अधिकार आहेत.

थेगोन—खालचा ब्रह्मदेश, जिल्हा प्रोम. पोंगड पोटा-विभागांतील ईशान्येकडील एक टाऊनशिप. हिच्यातील जमीन सपाट, पिकाऊ असून लोकवस्ती दाट आहे. क्षेत्रफळ २४१ चौरस मैल. लोकसंख्या १९११ साली ६६७१८ होती. हिच्यांत ७७ खेडी असून थेगोन हे मुख्य ठिकाण आहे. या टाऊनशिपमध्ये एक मोठे सरोवर आहे. त्याची लांबी १० मैल, रुंदी ४ मैल, आणि पावसाळ्यांत खोली १२ फूट असते. १९०३-०४ साली वहित जमीन ९३ चौरस मैल असून जमिनीच्या साऱ्याचे उत्पन्न ९७,००० रुपये होते.

थेर—संस्थान हैद्राबाद, उस्मानाबाद नांवाच्या जिल्ह्यांत व तालुक्यांत, हे गांव आहे. हे गांव १२ वाड्या मिळून झाले आहे. लोकसंख्या १९११ साली ७,९४८ होती. यांत पोलिस स्टेशन व शाळा आहे.

थेरॉइने डी मेरीकू अँनी जोसेफी (१७६२--१८१७) --फ्रेंच राज्यकांतीत प्रसिद्धिस आलेली स्त्री; एका शेतकऱ्याची ही मुलगी मेरीकू येथे जन्मली. ही सुशिक्षित, बुद्धिमती व रूपवती अशी होती. १७८९ ते १७९३ या काळांत ती फार पुढे आली. आपल्या अमोघ वक्तृत्वाचे तिनं पॅरिसच्या लोकांवर छाप ठेविली होती. जलशांत गाणारी स्त्री या नात्याने तिनं इंग्लंड, जिनेवा वगैरे ठिकाणी प्रवास केला व १७८९ साली ती पॅरिसला परत आली. बॅसटिली घेण्यांत तिचे मुळांच अंग दव्हते असे म्हणतात. १७९० साली, ती फ्रान्सहून लीजला जाण्यास निघाली व त्या ठिकाणी ऑस्ट्रियन सरकारने तिला पकडले. फ्रेंच राणीचा खून करण्याच्या कटांत ती सामील होती असा एक आरोप तिजवर होता. पण दुसऱ्या लिओपालड बादशहाशी तिची भेट झाल्यानंतर तिला सोडून देण्यांत आले. १७९२ साली ती पुन्हां पॅरिसला आली. नॅशनल असेंब्लीसारख्या संस्थेत व पॅरिस

येथील अनेक क्लजांत ती भाषणं करीत असे. ' ला बेली लायगोइसे ' या नांवांने ती पुढें संबोधिली जात असे. पुरुषा-सारखा लष्करी पोषाख करून अश्वारूढ होऊन ती हिंडत असे. क्रांतिकारकांमध्ये तिचा फार लौकिक ज्ञाला होता. १७९३ नंतर जॅकोबिन पक्षाच्या छियांनी तिचे फार हाल केले. पुढें तिला वेड लागलें व त्यांतून सुधारण्यापूर्वीच तिचा अंत झाला.

थेल्स अथवा थेलीज—या ग्रीक तत्त्ववेत्त्याचा जन्म ख्रि. पू. ६३६ व्या वर्षी झाला. याचा जन्म ज्या घराण्यांत झाला तें घराणें फार प्रतिष्ठित व इश्रतदार असल्यामुळें त्यास देशाच्या राज्यकारभारांत पडावें लागलें. यास एकांतवासाची फार आवड होती व या कारणामुळें त्यानें राजकारणांत भाग घेतला किंवा नाहीं याविषयी वराच मतभेद आहे. तसेंच यानें ईजिप्तमध्ये प्रवास करून गणितविषयाचें ज्ञान संपादन केलें. या विषयाहि फार मतभेद आहे. त्यानें आपणासभोवतण प्रत्यक्षां घडत असलेले नानाविध जन्ममरणादि चमत्कार पाहिले तेव्हां या सर्व चराचर सृष्टीच्या मुळाशीं कांहींतरी एक तत्त्व असलें पाहिजे असें त्यास वाटूं लागलें. पुढें हें तत्त्व जल असावें असें त्यानें ठाम ठरविलें.

जल हें आदि तत्त्व मानण्यास त्यास पुढील कारणें सांपडलीं:—(१) समुद्रकिनार्यावर रहात असल्यामुळें तो जिकडे पाही तिकडे त्यास पाणीच दिसे. (२) ग्रीक लोक पाण्यांत उभे राहून शपथा घेत व समुद्रास सर्व नद्यांचा जनक समजत. (३) घन, द्रव आणि वायु या तिन्ही रूपांत पाणी राहूं शकतें. (४) सर्व पदार्थांच्या विया ओलसर असतात व त्यांच्या पोषणासहि पाणी अवश्यक आहे.

थेल्स यास आकाशातील ताऱ्यांकडे पाहण्याचा फार नाद असे व असाच एके दिवशीं वर पहात चालला असतां एका विहिरींत पडून तो मरण पावला. याविषयी बेकन थट्टेनें म्हणतो कीं हा जर नम्र झाला असतां तर यास पाण्यांत तारका दिसल्या असत्या व जीवहि बचावला असता. विश्वाच्या व्यापाराच्या बुडाशीं एखादी चालकशक्ति आहे व ती "आत्मा" आहे असें याचें मत होतें. सर्वांभूती परमेश्वर आहे असें यास वाटत असे.

विश्वात्मा एकच असून सर्व जीवमान प्राण्यांचे आत्मे त्याचे सूक्ष्म विभाग असून ते सर्व शेवटीं त्या विश्वात्म्यांतच विलीन होतात असें त्यास वाटे. या विश्वात्मवादास जर्मन भाषेंत "यूवर सॉले" असें नांव आहे. थेल्स याची "ग्रीसच्या सात शाहाण्या" लोकांत गणना केली जाते. याच्या शास्त्राय व भूमितीतील शोधांबद्दल माहिती पूर्वी दिली आहे (विज्ञानेतिहास पृष्ठ. २३३-३५ पहा).

थेस्पी—विओशिया प्रांतांतील एक जुनें ग्रीक सहर. हें हेलाकॉन पर्वताच्या पायथ्यापासून पूर्वेस थिबिसकडे पसरलेल्या टेंकड्यांच्या पायथ्याजवळील सपाट भूमीवर वसलें

आहे. येथें ईरास या देवतेच्या पूजेचा फार प्रचार असे. या ठिकाणीं याच देवतेची एक प्रसिद्ध मूर्ति असून तितकी सुन्दर व भव्य मूर्ति संबंध प्राचीन ग्रीसमध्ये नव्हती असें सांगतात. कॅलीगुला यानें ही मूर्ति बलात्कारानें रोमला नेली, ती क्लॉडीअसनें परत जशीच्यातशी दिली व फिरून नीरोनें हरण करून नेली. थेस्पीअन लोक ललितकलांच्या देवतांची (म्यूझेस) देखील पूजा करीत असत. हा उत्सव हेलाकॉन पर्वतावर साजरा करण्यांत येत असे.

थेस्पी शहराचा इतिहास म्हणजे थेस्पीअन व थिबिअन यांतील वैराचा इतिहास होय. इराणच्या स्वारींत थेस्पीअनांनीं अथेन्सला एकनिष्ठपणें साहाय्य केलें व इराणी सैन्याला थरमापिली येथें थोपवून धरण्यांत लिओनिडासला बरीच मदत केली. इ. स. पूर्वी ४२४ या वर्षी त्यांच्या सैन्याचा डेलीअम येथें फार नाश झाला. कॉरिंथिअन युद्धांत थेस्पीअनांनीं स्पार्टाची बाजू धरून थिबिसशीं लढाई केली. ल्युक्रेच्या लढाईनंतर थिबिसनें थेस्पी शहरचा विध्वंस करून तेथील रहिवाशांनां हद्दपार केलें. इ. स. पूर्वी १७१ सालीं थेस्पीअनांनीं रोमशीं सख्य जोडलें.

थोंगव—खालचा ब्रह्मदेश. इंधवडी जिल्ह्यांतील ही एक आग्नेयकडील टाउनशिप आहे. क्षेत्रफळ २१९ चौरस मैल. १९११ सालीं लोकवस्ती ४६२२८ होती. हिच्यांत ७१ खेडीं असून थोंगव हें मुख्य ठिकाण आहे. १९०३-४४ सालांत वाहिले जमीन १९९ चौरस मैल असून जमीनीच्या साऱ्याचें उमज ४८२००० रुपये होतें.

थोंझ—खालचा ब्रह्मदेश. थरवडी जिल्ह्यांतील ही एक टाउनशिप असून थरवडी पोटाविभागांत याच नांवाचें एक गांव आहे. या गांवाची लोकवस्ती १९११ सालीं ६९२९ होती.

थोरात—अहमदनगर जिल्ह्यांतील अकोले तालुक्यांत वीरगांवां एक थोराताचें घराणें आहे. त्यास दिनकरराव ही पदवी आहे. ती थोरल्या शाहूनें या घराण्यांतील पुरुष शकोजी यास दिली असें म्हणतात. परंतु त्याच्याबद्दल जी हकीकत उपलब्ध आहे तिच्यावरून ती राजारामानें दिली असावी. शकोजीस मोकासा जहागीरहि त्याच वेळीं मिळाली होती. या वंशांतील आनंदराव हा सन १८५१ त ह्यात होता.

शाहूसंभाजीच्या झगड्यांत अनेक मराठे सरदारहि वंडाळी करूं लागले. अशांपैकीच एक सिधोजी थोरात होता. त्यानें शाहूची कामगिरी चांगली केल्यामुळें त्याला शाहूनें गाबासकी दिली होती. सिधोजीचा भाऊ सुभानजी यानें अष्टयाचें ठाणें घेतलें होतें. सिधोजी हा नारोपेत घोरपडे इचलकरंजीकर याच्या पदवी होता; त्याला मिरजप्रांती सरंजाम मिळाला. सिधोजीचा बाप शिवाजी हाहि पुढें आलेला होता.

हिंगणगांवचा दमाजी थोरात हा रामचंद्रपंत अमात्याच्या पदरी लष्करांत नौकर होता. जिजाऊच्या वेढ्याच्या प्रसंगां अमात्याने त्याला सुपे व पाटस प्रांतां जहागीर दिली. शाहूच्या वेळी हा कोल्हापुरच्या पक्षांत गेला. पुण्याच्या पूर्वेस २० कोसांवर पाटसजवळ हिंगणगांव (हिंवी) येथे हा राहिला. तेथील त्याची गढी फार मजबूत होती. सर्वो-वतालच्या १५१२० कोसांत हा कोल्हापुरच्या नांवांने धुमा-कुळ घालून खंडणी वसूल करी (१७१३). पुढे बाळाजी विश्वनाथ यास शाहूने याच्यावर धाडले असता, याने त्याला बेलभंडार देऊन घरी बोलविले व विश्वासघाताने कैद केले. त्याच्यापासून खंडणी काढण्यासाठी राखेचे तोबरे त्याला दिले. पुढे पुरंदरे व पिलाजी जाधव यांनी जामीनकी भरून व खंडणी देऊन बाळाजीस सोडविले. या कैदेत बाळाजीची बायकामुलेंहि होती (१७१४). पुढे शाहूने नारोपंत सचि-वास दमाजीवर पाठविले, परंतु दमाजीने त्यालाहि कैद केले. शाहूने दंड भरून पुढे त्याला सोडविले. अखेर स्वतः शाहूने दमाजीस आपल्या भेटीस जेजूरी येथे बोलावून त्याची सम-जुत करण्याचा फार प्रयत्न केला पण त्याने उलट उद्दाम-पणा दाखविला. विश्वास दाखवून त्याला आणल्याने, कैद न करता शाहूने त्याला निरोप दिला (१७१६-१७). शेवटी बाळाजीने सध्यदांची कुमक आणून दमाजीवर स्वारी करून त्याचा पराभव केला व त्यास पुरंदरच्या किल्ल्यावर कैदेत ठेविले; हिंगणगांवची गढी पाडून गांवावर गाढवांचा नांगर फिरविला (१७१८). याप्रमाणे १७१४-१८ पर्यंत दमाजीने शाहूशी कटकट चालविली होती. शाहूने त्यावर एकंदर तीन स्वाऱ्या केल्या होत्या. खड्यांच्या लढा-ईत दमाजीचा वंशज पेशव्यातकें हजर होता. [कैफियती; मराठी रियासत. म. वि. ३; का. सं. पत्रे यादी; भा. इ. मं. इतिवृत्त १८३५.]

थोरी—राजपुतान्यांत या जातीची वस्ती मोठी आहे. तेथे १९११ च्या खानेसुमारीच्या वेळेस, यांची संख्या २८४१३ भरली. गरासिया आणि मकवाना असे यांच्यांत दोन पोटभेद असून या दोघांत वेटीव्यवहार होत नाही. थोरी हे अस्पृश्य वर्गातील एक आहेत. हे ओबडधोबड गुजराथी भाषा बोलतात. हिंदुस्थानी भाषाहि यांना चांगली समजते. वयांत आल्याखेरीज थोरी लोक आपल्या मुलींचा लग्न करीत नाहीत.

विधवेला आपल्या दीराशी लग्न करता येते. जर दीर नसलाच तर सासऱ्याच्या बाजूच्या एकाद्या नातलग्याशी ती लग्न लावते. पुनर्विवाहाच्या वेळी जातिबंधांस मद्य पाज-ण्यांत येते. विधुराचा बाप विधवेस शुल्कादाखल लहानशी रक्कम बक्षीस देतो.

थोरी लोक बेखरा या एकाच देवतेची उपासना करतात. बेखरा मातेपुढे तुपाचा दिवा जळत ठेवून ते तिची प्रार्थना करतात. दसऱ्याच्या दिवशी बेखरा देवीच्या पुढे म्हैस

अथवा बकहं मारून हे खातात. डुकरांचे आणि गाईचे मांस थोरी लोक खात नाहीत.

देवीच्या आजाराने मृत झालेल्यास पुरण्याची चाल आहे. अन्य कारणांनी मृत झालेल्या माणसांचे दहन करतात. मृताच्या तिसऱ्या दिवशी त्याचे नातलग डाळीच्या पीठांत तूप व काकवी मिसळून त्याचे लाडू करतात व ते कुत्र्यांना खावयास देतात. मृत पुरुषाच्या वाराव्या दिवशी व मृत स्त्रीच्या अकराव्या दिवशी, जातिबंधांना व नातेवाईकांना तूपभाताचे जेवण देतात. मुलाच्या मरणानंतर पांचव्या दिवशी मुलांना जेवण देतात.

खत्रोट किंवा चाटवा नांवाचे लांकडी पलंग करून विकणे हे थोरी लोकांच्या उपजीविकेचे एक साधन होय. लेप अगर गोधड्या करूनहि हे विकतात. यांच्या बायका वेताच्या टोपल्या करून त्या विकतात अथवा धान्याचा मोवदला घेऊन देतात. ते धड उद्योग करीत नाहीत व धड भिक्षाहि मागत नाहीत. कित्येक प्रसंगां ते गाऊन अथवा बासरीसारख्या वाद्ये वाज-वून पैसे मिळवितात. थोरी लोक भामटेगिरी व उवलेपणावद्दल प्रसिद्ध आहेत (दि एश्रांप्राफिकल सर्व्हे ऑफ बॉम्बे).

पंजाबांतहि ही जात असून त्यांची लो. सं. १६५५१ आहे. हे सर्व हिंदु आहेत व मुख्यतः हिसार, व फिरोजपूर जिल्हे, नहन, पतियाळा, भावलपूर व सिमला हॉगरी संस्थाने यांत आढळतात. हे डोंगरी जातीचे असून तीपैकी बैलावर व्यापारी माल वाहून नेतात.

थोरी, हेन्री डेविड (१८१७—१८६२)—अमेरि-कन संन्याशी, प्राणिशास्त्रज्ञ व लेखक. संयुक्त संस्थानांपैकी, मॅसेचुसेट्स या संस्थानांतील कॅंकोर्ड गांवां हेन्रीचा जन्म झाला. त्याचा बाप पेन्सिली तयार करण्याचा धंदा करीत असे. थोरोचे आईबाप उद्यमशील व सुस्वभावी होते. लहानपणापासून थोरोला रानावनांतून फिरण्याचा छंद लागला होता व तो आमरण कायम टिकला. कॅंकोर्डमधील सृष्टिसौंदर्याचा त्याच्या बालवयावर बराच परिणाम झाला असला पाहिजे. स. १८३३ मध्ये थोरोला हॉरवर्ड युनिव्ह-र्सिटींत पाठविण्यांत आले. त्या ठिकाणी इमर्सनची व त्याची मैत्री झाली. १८३७ साली थोरो पदवीधर झाला. कॉल-जांत असतांना तो फारसा प्रसिद्धीस आला नाही. तथापि त्याचे वाचन दांडगे होते व रानावनांत हिंडण्याची व सर्वदा विचाराच्या तंद्रांत असण्याची त्याला पूर्वीपासूनच संवय होती. स. १८३८ मध्ये तो आपल्या गांवांचे शिक्षकांचे काम करू लागला. या सुमारास न्यू इंग्लंडमध्ये एका नवीन तत्त्वज्ञा-नाचा प्रसार होऊ लागला होता. या तत्त्वज्ञानाप्रमाणे वाग-णारांना ' रिअॅलिस्ट ' असे म्हणत असत. थोरोच्या गांवां ही चळवळ सुरू झाल्यानंतर, त्याने शिक्षकाचा धंदा सोडला व तो जॉर्ज रिप्ले, अलकॉट व इमर्सन प्रभृतींना जाऊन मिळाला. परंतु चरितार्थाकरिता त्याने वडिलाजित पेन्सिलीचा धंदा सुरू केला व त्यांत त्यास चांगले यश आले.

जमीनीची मोजणी करण्याचें कामहि त्यास उत्तम येत होतें. याच सुमारास व्याख्यानें देण्यास व लेख लिहिण्यास त्यानें सुरवात केली. स. १८३८ त समाज या विषयावर त्याचें कॅम्ब्रिज-मध्ये पहिलें व्याख्यान झालें. तिशीच्या पूर्वी केलेल्या बऱ्याच कविता त्यानें जाळून टाकल्या व गयलेखनाकडे लक्ष्य वळविलें. आपले विचार तो रोजनिशीत नमूद करून ठेवित असे. स. १८४० मध्ये इमर्सननें डायल नांवाचें एक त्रैमासिक सुरू केलें व त्याची सर्व व्यवस्था थोरोकडे सांपविली. या मासिकांत थोरोचे बरेच लेख व कविता प्रसिद्ध झाल्या. १८४१ मध्ये इमर्सननें थोरोला आपल्याच घरी बोलाविलें व तेथें तो दोन वर्षे होता. स. १८४३ त थोरो हा इमर्सनच्या भावाच्या घरी शिक्षकाचें काम करण्यास जाऊन राहिला. स. १८४५ मध्ये तो स्टेटन आयलंडाहून शिक्षकाची नोकरी सोडून परत आला. नंतर त्यानें कॅम्ब्रिजपासून दक्षिणेच्या वाजूस दीड मैलावर असलेल्या एका सरोवराच्या काठी आश्रम वांधून राहण्याचें योजिलें. आश्रमांत असतांना पहाटे उठून तलावांत रोज स्नान करणें, बागेंत सकाळीं काम करणें, माध्यान्ह स्नान करून विचारमग्न होऊन राहणें व रातनांतांन सतत संचार करणें असा त्याचा दिनक्रम असे. त्याचे कपडे जाडेभरडे असत व जेवणें अगदीं साधें असे. वनस्पतीचाच आहार त्यानें ठेविला होता. थोरो हा गुलामगिरीच्या अगदीं विरुद्ध होता व त्याचा आश्रम हें गुलामांचें एक आश्रयस्थान होतें. एकदां थोरोनें कर देण्याचें नाकारालें व त्यामुळें त्यास तुंगेंत एक दिवस राहावें लागलें होतें. तथापि त्याच्या मनाची मुळीच चळबिचल झाली नाहीं. वॉल्डन येथील आश्रमांत दोन वर्षे काढल्यावर, थोरो स. १८३९ मध्ये पुन्हां कॅम्ब्रिज येथें जाऊन राहिला. पशुपक्षी, मासे, सर्प, थोरोला अत्यंत वश असता. प्राणिसृष्टीवर थोरोचें अत्यंत प्रेम होतें. थोरोला लहान मुलेंहि फार आवडत असत.

कादंबऱ्या, मासिकें, व वृत्तपत्रे हीं त्यास आवडत नसत. गांता, मनुस्मृति, पंचतंत्र यांवर त्याचें अत्यंत प्रेम होतें. सादीचे ग्रंथ व होमर, व्हर्जिल, मिल्टन, वर्डस्वर्थ, कार्लाइल इत्यादि लोकांचे ग्रंथ त्याला फार आवडत असत. रेड इंडियनच्या वाङ्मयाचाहि त्याला फार नाद होता. १८४७ पासून थोरोचें वाङ्मयाकडे विशेष लक्ष वेधलें. त्या सालीं त्याचा कार्लाइलवराल एक लेख प्रसिद्ध झाला. १८४९ सालीं त्याचा 'सिंहिल डिसओबीडियन्स' वरील प्रसिद्ध लेख लिहिला गेला. गांधींच्या सत्याग्रह चळवळींत हा लेख हिंदुस्थानांत फार प्रसिद्धीस आला होता. 'वीक ऑन दि कॅम्ब्रिज अँड मेरिमॅक रिव्हर्स' हा ग्रंथहि त्यानें लवकरच प्रसिद्ध केला. १८५४ सालीं त्याचें 'वॉल्डन' हें विख्यात पुस्तक प्रकाशित झालें. या पुस्तकामुळें त्याची जगभर कीर्ति झाली. स. १८४६ पासून १८६० पर्यंतच्या अवधीत त्यानें पुष्कळ पर्यटणें केलीं. बहुतेक प्रवास तो पायीच करीत असे. १८५९ सालीं जॉन ब्राऊन नामक

गृहस्थाचें कॅम्ब्रिज येथें गुलामगिरीविरुद्ध भाषण झालें व त्या अपराधाबद्दल त्यास देहांत प्रायश्चित मिळालें होतें. थोरोनें या गोष्टीचा पूर्ण निषेध करणारें भाषण केलें व या कार्या सरकार व लोक यांची त्यानें मुळीच पर्वा केली नाहीं. १८६० सालापासून थोरोची प्रकृति बिघडूं लागली होती; शेवटीं १८६२ सालीं वसंत ऋतूंत थोरोनें शांतपणें इहलोक सोडला.

'वॉल्डन' व 'एक्सकर्सन' या ग्रंथांमुळें थोरोची फार कीर्ति झाली. वयाच्या तीस वर्षांपर्यंत त्यानें कविता केल्या परंतु उत्कृष्ट कवि म्हणून त्याचा फारसा लौकिक नाहीं. तत्त्वदर्शी व लेखक या दृष्टीनें हि त्याच्यांत कांहीं दोष आढळतात. तथापि सृष्टीशीं एकतानता पावून मधुर गीतें गाणारा, सृष्टीचें अचुक निरीक्षण करणारा व दिव्य आणि स्फूर्तिदायक विचार प्रकट करणारा लेखक असा थोरोचा जगांत लौकिक आहे.

थ्रेस—ईस्टर (डान्यूब) नदी व हेमस यांमधील मोएशिया प्रांताला, व स्ट्रीमन आणि नेस्टस नद्यांमधील प्रदेशाला हें नांव आहे. याच्या उत्तरेस हेमस, पूर्वेस, युक्झाईन समुद्र, दक्षिणेस प्रोपांटीज, हेलिस्पॉट व ईजिप्टन समुद्र व पश्चिमेस नेस्टस आहे. हा प्रदेश बहुतांशी खडकाळ व विषम असा आहे. येथील हवामान ग्रीक लोकांना फार प्रखर भासत असे. युक्झाईनकडील किनाऱ्याला नाविक लोक फार भीत. परंतु दक्षिण किनाऱ्याकडे तशी भीति नसल्यामुळें त्या ठिकाणीं ग्रीक लोकांच्या वसाहती होत्या. दरायस व त्याचे सेनापती यांनी थ्रेसवर पुष्कळ स्वाऱ्या केल्या. तेथील ग्रीक वसाहतवालेहि त्यांना मदत करीत. थ्रेसियन जाती-पैकी अत्यंत शक्तिमान जात म्हणजे ओडिसी लोकांची हांय. या जातीच्या टेरॉज या राजानें ख्रिस्तपूर्व ५ व्या शतकांत आपल्या राज्याचा विस्तार बराच केला. पैलापोनेसियन युद्धांत टेरॉजच्या मुलांने मॅसिडोनियाच्या विरुद्ध अथेन्सला मदत केली. सर्सोब्लेप्टोज या राजानेंहि हेंच धोरण चालू ठेवलें. व्हेसपेसियन राजाच्या अमदानांत थ्रेस रोमचें अंकित राष्ट्र बनलें. यानंतर गॅथ व हूण लोकांनी थ्रेसवर पुष्कळ स्वाऱ्या केल्या. इ. स. १४५३ त संबंध थ्रेस तुर्कांच्या ताब्यांत जाऊन इ. स. १८७८ पर्यंत त्यांच्याकडे राहिला. त्या वर्षीं वॉर्लिनच्या तहान्वये थ्रेसच्या उत्तर भागाचें पूर्व रुमेलिया या नांवाखालीं नवीन राज्य बनविण्यांत आलें. सध्यां पूर्वे रुमेलिया हें बल्गेरियाच्या राज्याचा एक भाग आहे व तेथील लोकवस्ती तुर्क, ग्रीक व बल्गेरियन यांनीं मिळून झाली आहे.

थ्रेसमधील मूळ रहिवाशांची नीतिमत्ता फारच हलक्या दर्जाची होती. लग्न होईपर्यंत ते आपल्या मुलींना वाटेले तसें आचरण करण्याची पूर्ण मुभा देत. थ्रेसियन लोक आपलीं अंगें गोंदून घेत असत. या लोकांत व इलीरियन लोकांत फारच साम्य हांतें.

द—या अक्षराच्या एकंदर सात अवस्था असून शेव-

द = २ २ २ २ २ २ २ वळण टचें

पहिल्याच्या अगदीं उलट बनलेलें आहे. त्याची पहिली अवस्था अशोकाच्या गिरनार येथील लेखांत, दुसरी पभोसा येथील लेखांत (ख्रि. पू. १ त्या शतकाच्या सुमारास), तिसरी महाक्षत्रप (महाराज) शोडास याच्या वेळच्या मथुरा येथील जैन लेखामध्ये, चवथी कुशानवंशी राजाच्या वेळच्या (इ. स. १ लें व २ रें शतक) मथुरा येथील लेखांत, पांचवी राजा-धर्मन् (विष्णुवर्धन) याच्या वेळच्या (इ. स. ५३२) मंद-सोर येथील लेखांत आणि सहावी अवस्था जपानमधील ह्येरुजी येथील मठांत सांपडलेल्या ताडपत्रावरील ' उष्णीष-विजयधारिणी ' या ग्रंथाच्या शेवटी दिलेल्या (इ. स. ६ वें शतक) संपूर्ण वर्णमालेंत सांपडते.

दओस—राजपुतान्यांतील जयपूर संस्थानामध्ये दओस नांवाच्या निझामत व तहशिलीचें मुख्य ठिकाण. हें जयपूर-हून ३८ मैलांवर आहे. लोकसंख्या. (१९११) ५१९१. कच्छवाह लोकांनीं मिनाजवळून अंवर घेण्याच्यापूर्वी दओस हें राजधानीचें शहर होतें. गांवाच्या पूर्वेस एक ओसाड टेकाड आहे. त्यावर बरगुजर राजांच्या वेळीं बांधलेला एक किल्ला आहे. बरगुजर राजे हे कच्छवाह राजांच्या पूर्वी राज्य करीत होते. गांवाभोवतीं एक मोडकळीस आलेला तट आहे. ईशान्येस भान्की येथें अभ्रकाच्या मोठ्या लाद्या तयार वरून त्या दओस येथें पाठवितात व वायव्येस रेथ्याला येथून मूर्ती तयार करण्याकरितां करडा-पांढुरक्या रंगाचा संगमरवरी दगड येतो.

दखिनपाट—भासामांतील सिबसागर जिल्ह्यांतील एक खेडें. हें ब्रह्मपुत्रा नदीच्या उजव्या तीरावर असून माजुली बेटांत आहे. येथें वैष्णवसंभ्र आहे. ह्या सत्राचा मुख्य गोसाईं असून खेड्यांतील लोकांवर याची विलक्षण छाप असते. हें सत्र १६ व्या शतकांत अस्तित्वांत आलें असें म्हणतात. अहोम राजांच्या देगण्यांवर ह्या पीठाचा खर्च चालतो. हें एका फारच रमणीय जागीं बांधलें आहे. दखिनपाट येथील गोसाईं यास सरकारी कोर्टांत जावें लागत नाहीं.

दखिनशाहाबाझपूर—बंगाल. बकरगंज जिल्ह्याचा पोटाविभाग व मेघना नदीच्या मुखाजवळील एक मोठें बेट. क्षेत्रफळ ७९३ चौ. मै. लोकसंख्या (१९११) ३१८३३७. ह्या पोटाविभागांत ५५२ खेडीं असून पैकीं भोला हें मुख्य ठिकाण आहे. मेघना नदीच्या मुखाशीं गाळ जमून हें बेट

तयार झालें आहे. तुफानामुळें व चक्रवातामुळें येथें फार नुकसानी होते.

दंडक—(सू. वं.) इक्ष्वाकूच्या शतपुत्रांतील तिसरा पुत्र. यानें गुरुकन्येस भ्रष्ट केल्यामुळें गुरुच्या शापामुळें याचा नाश झाला. याच्या नांवावरूनच दंडकारण्यास नांव पडलें असें रामायणांत म्हटलें आहे (उत्तरसर्ग ७९-८१).

दंडक—या नांवाचा कोंकणपट्टींत प्राचीन कार्ळी एक देश होता. सहदेवानें पश्चिम किनाऱ्याचे जे देश जिंकले त्यांत शूर्पारक, दंडक आणि करहाटक या तीन देशांची नांवे आहेत. दंडक म्हणजे सध्याचें दंडकारण्य नव्हे तर शूर्पारकाच्या दक्षिणेचें जें कोंकण तें. हा सध्या डंडाराजापुरी किंवा दंडाराजापुरी ह्या शब्दांत राहिला आहे. दंडक या संस्कृत शब्दाचें दंडअ हें महाराष्ट्रीय रूप असून डंडअ हें शौरसेनी रूप आहे; आणि या दोहोंचीं डंडा आणि दंडा हीं गुजराथी व मराठी रूपें विद्यमान आहेत. दंडा किंवा डंडा हा शब्द कोंकणांतील व सद्यादि पर्वतावरील मूळच्या लोकांचा असून त्याचा अर्थ डोंगराचा उतरता लांब फांटा असा आहे. दांड, डांड, डांग, डंग, डुंग, डोंगर, डोंगरी वगैरे शब्द सद्याद्रींतील कोळी लोकांत अद्यापहि प्रचलित आहेत. हे कोळ उर्फ फोल लोक सद्यादि पर्वतावरील मूळचे रहिवासी असावे. दंडाराजापुर प्रांतांतून घांटानें वर चढलें म्हणजे करहा-टक प्रांत लागतो.

दण्डी—एक संस्कृत कवि. माधवकृत शंकरविजयांत याचा उल्लेख बाणभट्ट व मयूरकवि यांच्या बरोबर केलेला आहे. दण्डी हा ब्राह्मण असून अवंतीस राहत असावा. निबंधमालाकारांनीं बाणभट्टाचा काळ शके ५७२ हा ठरविला आहे. दण्डी हा वाणापूर्वी ११२ वर्षे होता असें म्हणतात. दण्डी हा भवभूतीचा समकालीन असावा असें कै. चिपळूणकरांनीं दशकुमारचरितांतील अंतःप्रमाणावरून सिद्ध केले आहे. दशकुमारचरितांत बौद्धांचा उल्लेख आहे. कालिदासाच्या ग्रंथांत किंवा सुबंधु व बाण यांच्याहि ग्रंथांत बौद्धांचा उल्लेख नाहीं. तो उल्लेख फक्त दण्डी व भवभूति यांच्या काव्यांतच आढळून येतो, ही गौष्टहि विचार करण्यासारखी आहे.

प्रतिहारेन्दुराम यानें प्रथमच दंडीचा निदेश केलेला आढळतो. त्यानें बृहत्कथा व सेतुबंध यांचा उल्लेख केला आहे. परंतु त्यावरूनहि या प्रश्नांवर कांहींच प्रकाश पडत नाहीं. कांची येथील पल्लव राजांचा त्यानें उल्लेख केलेला आहे त्यावरून तो दक्षिण हिंदुस्थानांतील असावा. या तर्कास द्विविडांच्या दंतकथेचाहि आधार आहे. नवव्या

शतकांतील अलंकारावरील एका ग्रंथांत दण्डीचा उल्लेख सांपडतो. कविराजमार्ग नामक एका कानडी काव्यांत दण्डीच्या कवितांचे हुबेहूब भाषांतर केलेले आढळते.

वामनापूर्वी दण्डी झाला व नववे शतक हाच दण्डीचा काल होय असे कित्येकांचे मत आहे. दण्डीची काव्यरीति अथवा मार्ग यांत वामनाने पूर्ण प्रगति केलेली आढळते. दण्डीने दोनच प्रकारचे 'मार्ग' सांगितलेले आहेत; परंतु वामनाने 'रीती'चा नवीन उपक्रम केला. तो आठराव्या शतकाच्या अखेरीस व नवव्या शतकाच्या आरंभा होऊन गेला असावा असे बऱ्याच विद्वानांचे मत आहे.

ख्रिस्ती शकानंतर ६०६--६४७ साली हर्षराजाच्या कारकीर्दीत वाण होऊन गेला. वाण व दण्डी हे समकालीन होते असे म्हणतात. दण्डी व माघ यांमध्ये विलक्षण साधर्म्य असल्याचे याकोबीने दाखविले आहे. पाठकांच्या मते दण्डीकृत 'कर्माचे' तीन विभाग भर्तृहरिच्या वाक्यपदीची स्मृति करून देतात. एतावता वाण, भर्तृहरि व माघ हे एकाच काळांत झाले असून सातव्या शतकाच्या मध्यास त्यांचा उत्कर्ष झालेला होता असे कित्येक मानतात.

उपर्युक्त मतांतरावरून नकी काळ कोणता या प्रश्नाचा निर्णय झालेला नाही. दण्डीने भामहवर टीका केलेली आहे. यावरून भामह हा दण्डीपूर्वी झाला हे उघड आहे. गौडी व वैदर्भ मार्ग, कथा व आख्यायिका यांमधील भेद व दशदोष यांबंधी भामह व दण्डी यांमध्ये कसा मतभेद होता हे पाहणे दण्डीचा काळ ठरविण्यास एक गमक आहे. दण्डीने भामहाचे ग्रंथ पाहिले होते व भामहाच्या मतांचा दण्डीने उदापोह केलेला आहे. दण्डी हा भामहानंतर झाला ही गोष्ट मान्य केली म्हणजे, आठव्या शतकाचा आरंभ हाच दण्डीचा काळ होय ही गोष्ट स्पष्ट होते.

दण्डीने भामहप्रभृति जुन्या विद्वान लोकांच्या ग्रंथांचा चांगला उपयोग करून घेतला आहे. काश्यप व वररुचि यांच्या ग्रंथांशी त्याचा बराच परिचय होता असे दिसते. हृदयंगमा नामक दण्डीवरील एक टीकाप्रबंध प्रसिद्ध असून तर्हण वाचस्पतीने दण्डीवर टीका केली आहे. बाकीच्या टीका आधुनिककालीन आहेत.

दण्डी व त्याच्यानंतर झालेला वामन यांनी ज्या रीति-काव्याचा अवलंब केला ती पूर्वीपासूनच असल्याचे दिसून येते. भामहाची अलंकारपद्धति व वामनाची रीतिपद्धति या दोहोंच्या दरम्यान दण्डीचा अलंकार-संप्रदाय सुरू झाला होता. ध्वनि व अर्थ यांबंधी दण्डी व भामह यांत मतभेद नाही. कथा व आख्यायिका यांच्या बाबतीत त्यांचा मतभेद असून या दोहोंतील भेद दण्डीने फारसा मानलेला नाही. काव्याचे गद्य, पद्य व मिश्र असे भेद करून दण्डीने संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश व मिश्र असे चार भाषाभेदांस सांगितले आहेत. दण्डीने चार प्रकारचे काव्य-

प्रबंध सांगितले आहेत. सर्गबंध (महाकाव्य) हा संस्कृतांत असतो, स्कंधक हा प्राकृतांत असतो, ओसर हा अपभ्रंशांत असतो व नाटकाची भाषा मिश्र असते असे दण्डीने प्रतिपादन केले आहे. श्राव्य व प्रेक्ष्य असे जुने प्रकारहि दण्डीने मानलेले आहेत. काव्यास अलंकाराची जरूरी आहे परंतु त्यांत गुणहि असले पाहिजेत. रीतीबद्दल दण्डीने मार्ग हा शब्द वापरला आहे. 'इष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली' अशी त्याने काव्याची व्याख्या केली आहे. वैदर्भ व गौड असे दोन मार्ग सांगून वैदर्भ मार्गच श्रेष्ठ असे त्याचे मत होते. श्लेष, प्रसाद, समता, माधुर्य सुकुमारता, अर्थव्यक्ति, उदारत्व, ओजा, कांति व समाधि असे वैदर्भा-मार्गाचे दशप्राण आहेत. शब्दालंकार व अर्थालंकार हे महात्वाचे असून त्यापैकी, अर्थालंकाराचे ३५ प्रकार व त्यांचे उपभेद त्याने दाखविले आहेत. स्वाभाविक, उपमा, रूपक, दीपक, वृत्ति, श्लेष इत्यादि मुख्य ३५ अलंकार असून त्यांचे कांही पोटभेदाहि आहेत. अलंकाराच्या व्याख्या देऊन त्यांच्या उदाहरणाचे श्लोक काव्यादर्शांत दिलेले आहेत. शिथिल, व्युत्पन्न, वैषम्य, दीप्त, अत्युक्ति, नेयस्व, इत्यादि काव्यदोषांची दण्डीने चर्चा केलेली आहे. काव्यगुण वैदर्भरीतीत असून दोष गौडीरीतीत सांपडतात असे त्याने म्हटले आहे. पददोष, पदार्थदोष, वाक्यदोष व वाक्यार्थदोष असेहि त्याने विभाग कल्पिले आहेत.

काव्यादर्शाशिवाय दण्डीचा दुसरा ग्रंथ 'दशकुमारचरित' हा होय. हा ग्रंथ अपूर्ण असून तो दुसऱ्या एकांने पुरा केलेला आहे. या उत्तर भागाचे नांव 'दशकुमारचरितशेष' असे आहे. या ग्रंथाचे साम्य पंचतंत्र, हितोपदेश वगैरे ग्रंथांशी जितके आहे तितके 'वासवदत्ता,' कादंबरी' यांसारख्या ग्रंथांशी नाही. साऱ्या कुमारचरितांत शृंगार व वीर हे रस मुख्य आहेत. 'दण्डिनः पदलालित्यं' ही गोष्ट प्रसिद्ध असून दण्डीचा निर्देश कालिदास, भारवी, माघ वगैरे कवींबरोबर करण्यांत येतो; व यावरून हा कवि फार उच्च दर्जाचा होता असे दिसते. दशकुमारचरितावरून आढळून येते की, गद्यरूप कविता लिहिण्याचा प्रकार यानेंच प्रथम सुरू केला. दण्डीची कीर्ति होण्याचे एक कारण असे आहे की, त्याच्या दशकुमारचरितांत तत्कालीन स्थितांचे चित्र प्रतिबिंबित झाले आहे. 'कविर्दण्डी कविर्दण्डी कविर्दण्डी न संशयः।' या उक्तीवरून त्याची कीर्ति व योग्यता मोठी होती असे दिसते. दशकुमारचरित लिहिणारा व काव्यादर्श लिहिणारा असे दोन निरनिराळे दण्डी नांवाचे कवी होऊन गेले असा एक वाद हल्ली उपस्थित झाला आहे.

[संदर्भग्रंथः—डे कृत "संस्कृत पोइटिक्स" (कलकत्ता); वेबर कृत "भामह आणि दण्डी"; चिपळूणकर कृत "संस्कृत कविपंचक"; मॅकडोनल्ड—हिस्टरी ऑफ संस्कृत लिटरेचर; अर्वाचीन कोश.]

दंतमंजन—प्रातःकाळीं उठतांच दांत घांसण्याचा प्रघात सर्वत्र आहे. पण तेवढ्याने दांत स्वच्छ राहत नाहीत. जेवण झाल्यावर दांत स्वच्छ व सावकाशांनी धुणें जरूर आहे. तसें न करतां राहिले तर दांतांच्या सांधींत अन्नाचे कण राहून तेथील उष्णता व ओलावा यामुळे ते कुजतात. त्यापासून तोंडास घाण येते व दांत किडतात. दांत स्वच्छ करण्यास पाश्चात्य लोक नाजुक लहान ब्रशांचा उपयोग करतात. दांतांस लावण्यास अनेक जातींचीं दंतमंजनें आहेत. हिंदु-धर्मशास्त्रांत दंतधावन हा नित्य विधि संगितला आहे. हिंदु-स्थानांत पुष्कळ लोक रुई, वड, खैर, लिंबू इत्यादि झाडांच्या ताज्या मृदु टोंकाच्या वारीक कांड्या घेऊन त्या चावून त्यांनींच दांत घांस्तात व स्वच्छहि करतात. ह्यानें ब्रशांचे व दंतमंजनाचे अशी दोन्हीहि कामे होतात. दांत घांसण्यास राखंडीपासून ते किंमतवान दंतमंजनापर्यंत कशाचाहि जरी उपयोग केला तरी हें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे कीं, त्या पदार्थांत वाळूसाखे कठिण कण असूं नयेत. आपल्यामध्ये सुपारी, बदामाच्या साली इत्यादि जाळून त्याच्या कोळशाची पूड करतात पण ते पुरते जळले नसल्यामुळे त्या पुढीमध्ये कठिण कण राहतात. शिवाय तोंडासून जीम, दांत, ओठ, हात इत्यादि काळे होतात व तो काळेपणा लोकर जात नाही हे या दंतमंजनांत दोष आहेत. शुद्ध खडू (चोंक) मध्ये जरूरीप्रमाणें व आवडीप्रमाणें कापूर, सावण, वकूल, बामूळ, जांभूळ इत्यादिकांच्या सालींची पूड मिश्र करून दंतमंजन तयार करणें चांगलें.

दंतमंजन तयार करतांना पुढील गोष्टींकडे विशेष लक्ष पुरवावें लागतें. (१) त्याच्या अंगी दांत शुभ्र व स्वच्छ करण्याचा धर्म असला पाहिजे. (२) चर्बण केलेल्या अन्नाचे वारीक कण दांतांत अडकून राहिल्यामुळे जी कीड उत्पन्न होते तिचा नाश करण्याची शक्ति त्याच्यांत पाहिजे. (३) दंतमंजनांत कृमिनाशकरितां घातलेल्या रासायनिक द्रव्यानें मूळ दांतांवर कोणताहि वाईट परिणाम होऊं नये. (४) त्याला कोणत्याहि प्रकारची न आवडेल अशी चव किंवा वास नसावा. (५) लोखंडावरचा गंज काढण्याकरितां ते कानशीनें घासलें असतां गंज निघतो पण त्याबरोबर लोखंडाहि क्षिजतें त्याप्रमाणें दंतमंजनानें दांत क्षिजतां कामा नयेत.

दंतमंजनां ती ल मुख्य घटक द्रव्ये.—(१) पाण्यांत कालवून ढवळाढवळ न करतां ठेवल्यावर तळीं बसलेला खडू ह्याच्या अंगी दांतांवरील सर्व घाण काढून टाकून ते स्वच्छ करण्याचा धर्म असून शिवाय तो इतका मऊ असतो कीं, कसल्याहि किडलेल्या किंवा पातळ लुकण लावलेल्या दांतांना त्याच्या योगानें बिलकुल इजा होत नाही. खडूच्या ऐवजी कोळसा, प्युमिस दगडाची भुकी, समुद्रफेंस वगैरे पदार्थांचा उपयोग केला तरी चालतो. पण खडूच्या अंगचे सर्व गुण ह्यांत नसल्यामुळे खडूच वापरणें जास्त चांगलें. (२) क्वास्टाईल सोपः—लालाग्रंथींमधून निघणारा श्लेष्मा व दांतां-

वरील बुरशी नाहीशी करण्यास ह्या साबूसारखा दुसरा चांगला पदार्थ नाही; मात्र ह्याला एक प्रकारची अरुचीकारक चव असल्यामुळे त्याचा उपयोग फार प्रमाणशीर केला पाहिजे. (३) फ्लोरिटाईन ओरिसः—वेखंडाच्या जातीचे मूळ. क्वास्टाईल साबूचा वात मारण्याकरितां ह्याचा उपयोग करतात. (४) चांगली चव आणि सुवास आणणारे पदार्थ साखर, सॅकरिन, लवंगांचे व दालचिनांचे तेल, पेपरमिंटचा अर्क, गुलाबी अत्तर वगैरे. सॅकरिन ही अतिशय गोड कृत्रिम साखर आहे. एक पौंड दंतमंजनांत फार तर २ ते ५ ग्रेन ती घातली म्हणजे बस्त होते. सॅकरिनच्या ऐवजी दुग्धशर्करा अथवा उंसापासून तयार केलेली साखरहि वापरतात. (५) दंतमंजनाला रंग आणणारी द्रव्येः—कारमाइन, क्वोचिनिन वगैरे. दंतमंजन करतांना सर्व पदार्थांची चांगली मुकणी करण्याची अत्यंत अवश्यकता असते.

कृति १ ली.—द्रव्ये—प्रेसिपिटेड चोंक (एक प्रकारचा खडू) १ पौंड, कॅस्टाईलसाबू १ औंस, ओरिस २ औंस, साखर २ औंस अथवा सॅकरिन २ ग्रेन, व विटरप्रिनचे तेल. या निरनिराळ्या पदार्थांची चांगली वखणगळ पूड करून वाळवावी. थोड्याशा खडूंत विटरप्रिनचे तेल घालून त्याचा मिलाफ झाल्यावर ती वाकीच्या खडूंत मिसळावी. नंतर सर्व पदार्थांचा एकजीव होण्यासाठीं ते सर्व पदार्थ पुन्हां एकादां वखणगळ करावेत. अथवा वखणगळ करण्याच्या ऐवजी ८० नंबरच्या चाळणीचा उपयोग करावा. ही पावडर तयार करण्यास रत्तली सरासरी ६ आणे खर्च येतो.

कृति २ री.—क्वासवेल, हॅझर्ड, हड्डनट वगैरे गुलाबी रंगाची आणि वासाची दुध-पावडर खाली सांगितल्याप्रमाणें तयार करतात. तळचा गाळीव खडू १ रत्तल, ओरिस २ औंस, क्वास्टाईल साबू १ २ औंस, साखर १ २ औंस, कारमाइन रंग १५ ग्रेन, गुलाबी अत्तर १२ थेंब, लवंगांचे तेल ४ थेंब.

पहिल्या चार पदार्थांची निरनिराळी वखणगळ पूड करावी. ओरिसची पूड, लवंगांचे तेल व गुलाबी अत्तर एकत्र खलावें. थोड्याशा अमोनियांत रंग वितळवून पाव हिस्ताखडूंत घालून खलत्यानंतर तो कागदावर पातळसा वाळवूं यावा म्हणजे अमोनिया उडून जाईल. अमोनियाचा बिलकुल वास राहिला नाही म्हणजे तो वाकीच्या खडूंत मिसळून सर्व पदार्थ पुन्हां एकादां एकत्र वखणगळ करावेत. गुलाबी अत्तराचा वास चांगला उठून यावा म्हणून जरी लवंगांचे तेल घालतात तरी ते फारच थोड्या प्रमाणांत घालावें; नाही तर गुलाबी वास त्या तेलाच्या वासांत दडून जाईल. निळसर गुलाबी मंजन पाहिजे असेल तर कारमाइन रंग न घालतां व्हॉयलेटचा अर्क ४ औंस घालून जसा रंग पाहिजे असेल त्या मानानें एव्हरग्रीन रंग वापरता.

कृति ३ री.—कीड लागलेल्या दांतांस फारच गुणकारक दंतमंजन पुढीलप्रमाणें तयार करतातः—टांकणखाराची लाही ५० भाग, सिलिस्यालिक अॅसिड ५० भाग, ड्रेगन्स

व्हड ५० भाग, खडू २० भाग, स्पिअरमिटचा अर्क १२ भाग. ड्रेगन्सव्हड हा एक वनस्पतीपासून निघणारा राळेच्या रसासारखा पदार्थ आहे. वरील सर्व पदार्थांची चांगली वखगाळ पूड करून तिला स्पिअरमिटच्या अर्काचा वास द्यावा.

कृ ति ४ थी.—दांतांवरील अल्कलाईन साल्टचें किटण नाहीसे करून दांत स्वच्छ करणारे मंजनः—खडू १० भाग, मॅग्नेशियम कार्बोनेट ३० भाग, क्यास्टाईल सोप १० भाग, मॅथाल १/२ भाग, सॅलोल ४ भाग व पुदिन्याचा अर्क १ भाग. हें मंजन तयार करतांना १० ते २० भाग प्यूमिस दगडाची वारीक भुकी त्यांत मिसळावी.

कृ ति ५ वा.—मुख्य घटकावयव कोळसा असलेली मंजने तयार करण्याच्या कृतीः—(१) कोळसा आणि साखर समभाग; वासाकरिता लंबगांचें तेल. (२) कोळसा ५० भाग; रेड किनो ५० भाग व साखर २ भाग. वासाकरिता पेपरमिटचा अर्क घालावा. (३) साखर ६० भाग, तुरटी ५ भाग; क्रीम ऑफ टारटर १० भाग. यांच्या वखगाळ पुडीमध्ये कोचीनिल पूड तीन भाग मिसळून वखगाळ करणें. [भिपग्विलास व उद्यम मासिक.]

दंतवैद्यक—दंतवैद्यक हें हल्लीं निराळें व स्वतंत्र शास्त्र मानण्यांत येत असून त्याचा उद्देश मुख व त्यांतील दांत वगैरेंच्या रचनेसंबंधी सोपपत्तिक आणि व्यावहारिक अभ्यास व त्यांचे नाना प्रकारचे रोग बरे करणें आणि किडके दांतभरणे अगर ते काढून टाकून नवे दांत अगर त्यांची कवळी बनवून ती बसविणें हा होय. ही विद्या अगदीं नवीन आहे असें नाहीं. ख्रिस्ती शकापूर्वी ५०० वर्षे हिरोडोटस याच्या ग्रंथांत हा स्वतंत्र धंदा असल्याचा उल्लेख सांपडतो व त्याच्या अगोदर मिसर देशांत व हिंदुस्थानांत पडलेल्या दांताएवजी लांकूड किंवा हस्तिदांताचे दांत बसवीत अशी माहिती उपलब्ध आहे. इ. स. १३१ या वर्षी गॅलेन या वैद्यास दांत म्हणजे हाडाशी साम्य असलेली रचना असून दांत गर्भावस्थेंत बीजरूपानें असतात आणि त्यांच्या वरच्या मज्जातंतूंचा संबंध नेत्राच्या मज्जातंतूशी आहे ही माहिती होतीसे दिसते. स्थानंतर एका प्राण्याचा दांत काढून तो दुसऱ्या प्राण्याच्या जबड्यांत कलमाप्रमाणें बसवण्याची कला जॉन हंटरने (१७२८-१७९३) प्रचारांत आणली. यानंतर या शास्त्राची प्रगति शास्त्रीय रीतीनें करण्याचा प्रयत्न फ्रेंच वैद्यांनीं करून त्यांपैकी फॉर्चर्ड यानें हा धंदा व हें शास्त्र स्वतःच्या पायावर उभें राहिले अशी योजना व प्रयत्न करून ग्रंथ लिहिले व म्हणून यास या विद्येच्या कलेच्या पितृस्थानीं मानतात. फ्रान्स देशांत यापूर्वी कोणीहि अडाणी मनुष्य हा धंदा कशाहि वाईट तऱ्हेनें करून पैसा मिळवी; हें फॉर्चर्डनें बंद करवून जे उमेदवार जुन्या अनुभवीक दंतवैद्याजवळ ही कला रीतसर शिकले असतात त्यांची परीक्षा एका अधिकृत मंडळानें घेऊन त्यांतील यशस्वी उमेदवारांनीं या धंद्यांत पडावें असा प्रघात पाडला व तो लोकांनां आवडला. हाड किंवा

हस्तिदांताच्या ऐवजीं पोर्सालेन या पदार्थाचा उपयोग कृत्रिम दांत बनविण्याच्या कामीं करण्याचा प्रघात यानें पाडला. पोर्सालेनचे दांत करण्याची कला प्रथम फ्रान्स व जर्मनीत गुप्त राखण्यांत आली होती; नंतर ती कला इंग्लंडांतहि एकानें नेली व लवकरच त्याचें गौप्य फुटून त्याची माहिती विद्यार्थ्यांनां रीतसरपणें शिकवूं लागले. जोसेफ फॉक्स व टॉमस वेल् या इंग्रज दंतवैद्यांनीं व इतरांनीं १९ व्या शतकांत अनेक शोध लाविले; व या धंद्यांतील अडाणी लोकांची हकालपट्टी केली. तेव्हांपासून या धंद्याचे औपचीय व दंतशास्त्र वैद्यकासंबंधी अभ्यास करणारे वैद्य आणि केवळ हुन्नर-विषयक म्हणजे ज्यांत हस्तकौशल्य बरेंच लागतें असे व केवळ कृत्रिम दांत बनवण्याची कला शिकलेले हुन्नरी दंतवैद्य असे दोन वर्ग प्रचारांस आले. फ्रान्समध्ये मोठी क्रांति झाली त्या धामधुमीच्या काळांत पोर्ट अरण्यासाठीं इंग्लंडांतून व विशेषतः फ्रान्समधून दोन्ही प्रकारचे पुष्कळ कुशल दंतवैद्य अमेरिकेंत जाऊन स्थाईक झाले, व तेथें त्यांनां अनुकूल क्षेत्र सांपडून त्यांजपासून खुद्द अमेरिकन लोकांनीं ही कला उमेदवारी करून उचलली. जुन्या डॉक्टरांजवळ अगोदर कांहीं वर्षे उमेदवारी करून नंतर धंदा करण्याचा परवाना मिळविणें ही चाल हल्लींच्या परीक्षेऐवजीं इतर डॉक्टरवर्गांत पूर्वी होती व ती पुढें मोडली आणि विद्यापीठें, कॉलेज व परीक्षा तिकडे अस्तित्वांत आल्या. त्याचा परिणाम असा झाला की, दंतवैद्यक शिकण्यास उमेदवारी करण्याची चाल मोडून तद्विषयक विद्यापीठें, शाळा व परीक्षा हाच क्रम सोईस्कर वाटू लागला व तो हल्लीं तेथें चालू आहे. हिंदुस्थानांत मात्र इंग्रज व अमेरिकन दंतवैद्यांजवळ उमेदवारी अगर चाकरी करून ह्या धंद्यास प्रथम मुंबईत पारशी लोकांनीं आरंभ केला व फी घेऊन ते व इतर जातीचे दंतवैद्य आपल्या मर्जा-नुरूप इतरांस ही कला शिकविते. हिंदुस्थानांत दंतवैद्यक शाळा अगर कॉलेज अद्याप असावें तसें एकहि नाहीं व म्हणून तत्संबंधी परीक्षा व पदव्याहि नाहींत ही उणीव होय. पाश्चात्य देशांत या दंतवैद्यक शाळांतील प्रवेश-पात्रतेचा व अभ्यासक्रमाचा दर्जा सुधारत जाऊन हल्लीं तो इतर वैद्यकशाळेच्या तोडीचा केला आहे; व सर्व सुधारलेल्या देशांत या शाळा व कॉलेजांची संख्या झपाट्यानें वाढत आहे. दंतवैद्यकसंबंधी वरील सुधारलेल्या युरोपियन व अमेरिकन देशांत वजनदार व श्रमपूर्वक चालविलेलीं नियतकालिके निघून त्यांच्या द्वारे शोध व अनुभव प्रगट होण्यास चालन मिळत आहे.

या वैद्यकास महत्त्व येण्यास अलीकडे एक महत्त्वाचें कारण झालें आहे. मुख व दांत हे चवर्णास व पचनास अत्यावश्यक आहेत हें सर्वांस ठाऊकच आहे; परंतु नवीन शोधानें असे सिद्ध झालें आहे की, या दांतांतील व मुखांतील मज्जातंतूंचा संबंध दूरवर असल्यामुळे व मुख म्हणजे नानाविध रोगबाजे शरीरांत प्रवेश करण्याचें आद्य महाद्वारच

होय म्हणून दांत व मुख हे दुष्ट जंतूंचे केवळ आगर होय. मज्जातंतूंचा व इतर शारीरिक रोगांचा मूळांतच बीमोड करणे असल्यास हे शास्त्र जितके अवगत असेल तितकी पुढील रोगांची अनर्थपरंपरा टळते. याविषयी वरील सर्व देशांनील विद्वानांची एकवाक्यता झाल्यामुळे दांतांची सूक्ष्मदर्शनीय रचना, त्यांची गर्भावस्थेतील वाढ यांविषयी फार महत्त्वाचे शोध लागले आहेत. पादांगुष्ठवातरोग, अस्थिमार्दवरोग, रक्तपित्त, सिकताप्रमेह, खर पडणे, शिसे व पारदविषार व आणखी काहीं रोगांमध्ये दांतांवर परिणाम होतो. काहीं दूरस्थ रोगलक्षणं केवळ रोगट दांत काढून टाकल्याने थांबतात. सर्वांत मोठा शोध बर्लिन येथील मिलर याने लावला तो हा की, अनांतील पितुळ पदार्थ कुजून त्या अम्लोत्पत्तीमुळे व जंतूंच्या मध्यस्थीमुळे दांतांतील चुना, फास्फेट वगैरे रचना विरघळून जाऊन दांतांतील नाजूक मगज उघडा पडतो व तो कुजून जातो व दांतावर कीट जपते व नंतर तो मगजनिर्जाव होतो; परंतु या दुष्ट जंतु-पूरित घाणांमुळे हाडीव्रण, क्षय, धांवरे, मास्तिष्कावरणदाह, फुफुसावरणपूयप्रधानदाह, गळवे, अर्धांग, वगैरे रोग होतात असे हल्ली मत प्रचलित आहे. या विद्येत शस्त्रदंतवैद्यक आणि हुन्नरीदंतवैद्यक अशा दोन शाखा मानता येतात व यांपैकी दुसऱ्या कलेमध्ये किडक्या दांतांत बांदी, सोने अगर इतर पदार्थ भरून त्यांतील भोंक वुजविणे या क्रियेचा समावेश होतो. ही कला १७ ते १९ व्या शतकांत प्रचारांत आली. जुन्या काळी यासाठी शिसे वापरीत. पुढे सोन्याचा वर्ख अगर पातळ पत्रा दांतांत कोंबून बसवीत व नंतर कानशीने घांसून झिलई देत. जस्ताच्या पातळ पत्र्याचाहि उपयोग करीत. या कृती सदाप; म्हणजे पत्र्याच्या तुकड्यांत एकजीवतेचा अभाव असल्यामुळे भरलेले लुकण पडून जाई. म्हणून या पत्र्याचे तुकडे हस्तिदंत, शिसे वगैरेच्या हातोडीने, कांटेरी दृष्ट्याने ठोकून बसवल्यामुळे पत्र्यांतील एकजीवता वाढली व लुकण मजबूत बसू लागले. या हातोड्यांतहि स्प्रिंग, हवेचा दाब, विद्युच्चुंबन व दंतयंत्र यांचा उपयोग करू लागल्यामुळे या कलेस पूर्णता आली. दंतयंत्रांतील तख सामत्याने भोंक पाडणे हेच आहे. दांतांतील किडक्या छिद्रास मोठे करून ते लुकणाने भरण्याजोगे करणे हे त्याचे मुख्य कार्य आहे; तथापि भरलेले लुकण कानसणे, घासणे व त्यास झिलई देणे, दांतावरील कीट घांसून त्यांस शुभ्र तळाकी आणणे, वांकडे दांत घांसून व कानसून इतर दांतांबरोबर करणे या कामी त्याचा उपयोग होतो. याशिवाय जबड्याच्या हाडास अगर डोक्याच्या कवटीस लहान मोठ्या आकाराचे छिद्र पाडून तेथील रोग काढून टाकणे या कामी त्याचा उपयोग होतो. रबराचा तुकडा व सोन्याचा पातळ पत्रा बेमालूम ठोकून नाजूक रीतीने बसवल्यामुळे सुखांतील दुष्ट जंतुमिश्र लालारस दांतांच्या छिद्रांत व फटींत शिरून वरील रोग होत नाही; तथापि हे सोन्याच्या लुकणाचे काम एकंदरीत अवघड व

दिसण्यांत कसेसेच असल्यामुळे गटापर्चा सिमेंट, झिक-आक्साइड, झिकक्लोराइड व फास्कारिक ॲसिड यांचा रांधा करून त्याचे लुकण बसवितात; अगर अगोदर प्लाटिनमचा अति पातळ पत्रा छिद्रांत पोकळ बसवून त्याचा सांचा करतात. त्यांत पोसॅलिनचे चूर्ण व अल्कोहोल यांचा रांधा भरतात; व ते वाळवल्यावर वाहेरील सांचा काढून घेऊन ते लुकण छिद्रांत बसवितात व त्यास झिलई देतात. दांताचा मगज उघडा पडल्यात त्यावर पातळ पत्र्याचे टोपण बंदो-बस्ताने बसवतात. सोमलामध्ये (आसॅनियस ॲसिड) हा मगज निर्जाव करण्याचा गुण आहे. पण ते झोबते म्हणून त्यांत मार्फिया वगैरे पदार्थ घालून ते तो मगज निसपदवी करण्याच्या कामी लावतात. तो कमहि हल्ली मार्गे पडून कोकेनेने मगज बधिर करून तो काढतात व त्यामुळे दांत पोखरतांना इजा व वेदना होत नाहीत. हा मगज मात्र पुरा काढला गेला पाहिजे. म्हणजे तो दांत पुष्कळ दिवस टिकतो व इतर दांतांस आधारभूत होतो. हा मगज निर्जाव झाल्यावर दांत काळवंडतो; पण हे क्यालशियम हैपोक्लोराइड व आसेटिक ॲसिड त्यांत थोडे भरण्याने बंद झाले आहे. हे कार्य करणारी दुसरीहि औषधे थोडी आहेत.

वांकड्या तिकड्या अगर किडक्या दांतांमुळे खांकला, पडसे, अजीर्ण, रुक्षता हे रोग अंगी जडतात परंतु रोगट दांत उपटणे ही साथी कलाहि परवापर्यंत दंतवैद्यांस चांगलीशी साध्य नव्हती; व म्हणून दांत उपटतांना बरीच दांडगाई व आरडा-ओरड होई, परंतु आधुनिक पद्धतीचे व दंतरचने-बरहुकूम दांत उपटण्याचे वेगवेगळे चिमटे व साधने तयार केल्यामुळे हे अगदी हुकमी, हिशेबी व बिनचुक शास्त्र व कला होऊन बसली आहे. प्रथम दांत बधिर करण्यासाठी नायट्रस आक्साइडचा उपयोग करीत. क्लोरो-फार्म व ईथर या गुंगी आणणाऱ्या औषधांचा उपयोग या कामी क्वचित् करतात. कारण कोकेन व तत्सम औषधे हिरडांत टांचून दांतांस बधिरता आणण्याच्या कामी उपयोग होऊं लागल्यापासून ही मोठी गुंगी आणणारी औषधे मार्गे पडली. परंतु ही औषधे जास्त टांचली तर हृदयावर परिणाम होतो व टांचलेला भाग सडतो. पण योग्य काळजी घेतल्यास असे बहुतकरून घडत नाही. कारण त्याचे टांचण्याचे प्रमाण थोडे असते.

कृत्रिम दंत पंक्ति करणे.—हलणारे दांत अगर एखादा लांकडी शोभेचा कृत्रिम दांत शेजारच्या मजबूत दांतास तारेने बांधणे ही कला पूर्वी अवगत होती व पत्रा ठोकून तयार केलेल्या पट्यावर कवळी बसविण्याची कला प्रचारांत येईपर्यंत हीच पद्धत चालू होती. पुढे हस्तिदंत अगर इतर प्राण्यांचा दात कुजलेला दांत काढून त्याच्या मूळांत बारीक खुंटी घुसवून बसवू लागले. यानंतर संबंध कवळी बसवणे झाल्यास हिपोपोटेमसच्या हाडामध्ये कृत्रिम पोसॅलिनच्या दांतांची संबंध कवळी बसवण्याची चेंगट व त्रासदायक

पद्धति कांहीं दिवस चालू राहिली. स्प्रिंगच्या तारांच्या योगानें कवळी तोंडांत ठेवीत. ती फार त्रासदायक होई. पुढें अशी युक्ति निघाली कीं प्रथम मेणानें दांतांचा व हिरड्यांचा सांचा घेऊन त्यापासून प्लास्टर ऑफ पारिसचा सांचा करावा. व त्यावरून पितळी अगर कथली सांचा करून नरमादी-प्रमाणें पूर्वाच्या साच्यांत बसणारा शिशाचा सांचा करावा व या दोहोंच्या मध्ये सोन्याचा अगर चांदीचा पत्रा ठोकून त्याचा सांचा शेवटी तयार करून दांतांची कवळी बसवावी. स्प्रिंगशिवाय हवेच्या दाबानें ती तोंडांत राहते. पुढें पोसेलेनचे कृत्रिम दांत सोन्याच्या पत्र्यांत ठोकून त्याच्या खाली व वर डांक लावून मजबूत बसवतात. अशा रीतीनें अर्धा अगर संबंध कवळी अगर सुटा एक किंवा दोन दांतहि तयार करतात व हिरड्यांच्या स्वाभाविक गुलाबी रंगाशी जुळेल अशा रंगाच्या टोपणावर ते बसवतात. यांत दोष हा आहे कीं या दांतांच्या फटींत अन्नकण व लाळ राहून कुजते. यास उपाय व सुधारणा म्हणून प्लाटिनम व सोने यांचा उपयोग करून या फटी बुजवतात व शिवाय पोसेलेनच्या भुकटीचा ऋग्दा करून त्यावर दांतांचा व हिरड्यांचा ठसा घेऊन तो चांगला भाजून त्यास हिरड्यांचा रंग देतात. ह्या कवळींत मात्र फटी रहाण्याचा दोष नसतो. यास आरंभ प्रथम फ्रान्समध्ये झाला. यानंतर १८५७ सालीं इंग्लंडमध्ये व्हल्कनाईट म्हणजे रबरापासून केलेल्या पट्ट्यांचा उपयोग दांत बसवण्याकडे होऊन त्याचें पेटंट घेतलें गेलें. यांत साधेपणा व स्वस्ताई हे गुण आहेत. कारण निवळ सोने, चांदी व प्लाटिनमचे पत्रे महाग पडतात. या पट्ट्यांचा धातूसह हि उपयोग करतात. व्हल्कनाईटचा उपयोग फुटलेल्या दांतास आधार अगर टाळीतील भोंक बंद करण्यासाठीं केला जात असतो. व्हल्कनाईट प्रचारांत आल्यापासून सोने व चांदी यांच्या पत्र्यांच्या आधारावर बसवलेल्या कवळ्या मागे पडत चालल्या. परंतु अलीकडे पूल बांधणीच्या रचनेप्रमाणें कवळ्या तयार करण्याची कला प्रचारांत आल्यामुळे दंतवैद्यांस हुन्नरकल्लें ज्ञान व हस्तकौशल्याची आवश्यकता व्हल्कनाईटच्या कामापेक्षां जास्त वाढू लागली. पोसेलेनचा दांत सोने अगर प्लॅटिनमच्या टांचण्यांच्या योगानें दांत कोरून तेथें लुकणानें बसवितात. दुसऱ्या प्रकारांत कृत्रिम दांत व कृत्रिम हिरडी यांमधील फटीवर धातूचें वेषण दिल्यानें मजबूतपणा येऊन फटींत अन्न कुजण्याचें बंद होतें. दोन्ही वाजूस दोन कृत्रिम अशा घट बसविलेल्या दांतांच्या पकडीमध्ये जरूर लागतील तितकी कृत्रिम दांतांची पंक्ति डाक लावून अगर लुकणानें बसवितात. पूल बांधणीच्या रचनेवरहुकुम कवळ्या घालत्या काढत्या अगर पक्या बसविलेल्या अशा दोन तऱ्हेच्या असतात. घालती काढती कवळी धुवून पुसून स्वच्छ ठेवितां येतं हा तिच्यांत विशेष फायदा आहे. अनुकूल दंतरचना असल्यास ह्या पूलबांधणीच्या दंतरचनेनें कृत्रिम कवळी फारच सुंदर व वेमालुम

तयार होते. ही कला वाढती आहे. ग्रेटब्रिटन, अमेरिका, फ्रान्स, जर्मनी वगैरे सर्व देशांत दंतवैद्यकीय पंढवीधरांची संख्या वाढती आहे. इतर डॉक्टरांप्रमाणें त्यांच्या धद्याची व शैक्षणिक कसोटी तेथें उच्च दर्जाची ठेविली आहे. यामुळे वाकबगार व शास्त्रशुद्ध असेच दंतवैद्य बहुधां तेथें आढळतात. त्यांची सर्वांत मोठी संख्या अमेरिकेंत आहे. १९१० सालीं सर्व संयुक्त संस्थानांत मिळून सत्तावीस हजार दंतवैद्य होते. तसेंच या व इतर सुधारलेल्या देशांत दंतवैद्यक शिकविण्याच्या पाठशाळांची संख्या वाढती आहे. तथापि हिंदुस्थानांत स्वतंत्र दंतविषयक पाठशाळां एकहि नसावी हें मोठें आश्चर्य व दुर्भाग्य होय.

दतिया, सं स्थान.—मध्य हिंदुस्तानांतील बुंदेलखंड एजन्सीपैकी एक संस्थान. क्षे. फ. ९११ चौ. मै. ग्वाल्हेर व इतर संस्थानांचे भाग यांत आल्यामुळे हा प्रदेश बराच तुटलेला आहे. याच्या उत्तरेस ग्वाल्हेर व जालना जिल्हा; व पश्चिमेस ग्वाल्हेर व झांशी जिल्हा; पूर्वेस समथर व झांशी जिल्हा; व पश्चिमेस ग्वाल्हेर. सिंद व बेटवा या नद्यांमधील सपाट प्रदेशांत हें संस्थान वसलेलें असून यांतून सिंद व तिला मिळणारी पडूज या नद्या वाहतात. येथे हवा निरोगी व माळव्यावेक्षां उष्ण आहे. वार्षिक पाऊस सरासरी ३८ इंच पडतो.

इतिहास:—दतियाचे संस्थानिक ओर्छा घराण्यांतील बुंदेले रजपूत आहेत. १६२६ त, ओर्छाच्या वीरसिंग देवानें आपला मुलगा भगवानराव याला दतियाचें संस्थान दिलें. मूळच्या प्रदेशांत जिकिलेल्या व दिल्लीच्या बादशहाकडून मिळालेल्या प्रदेशाची भर पडून अखेर उत्तरेस चंबळा व पूर्व पश्चिम बेटवा आणि सिंद यांच्या दरम्यानचा मुलूख या संस्थानांत समाविष्ट झाला. भगवानरावाच्या मागून १६५६ मध्ये, सुभकरण गादीवर बसला. औरंगजेब व त्याचे भाऊ यांच्यामध्ये तेंटे चालले असतां हा औरंगजेबास मिळाला होता. या घराण्यांतील चबथा राजा रामचंद्र याच्या मरणानंतर गादीसंबंधी भांडण उपस्थित झालें, त्यावेळीं ओर्छाचा राजा उदोतसिंग यानें रामचंद्राचा नातु याचा पक्ष धरून त्यास गादी मिळवून दिली. ह्या सुमारास मराठ्यांनी बुंदेलखंडावर स्वारी करण्यास सुरवात केली. १८०४ मध्ये, येथील राजानें ब्रिटिश लोकांबरोबर तह केला. देशांत शांतता स्थापन करण्यांत मदत केल्याबद्दल त्याला सिंधु नदीच्या पूर्वेकडील चौरासी इलाखा मिळाला. स. १८२६ त त्यानें विजयवहादूरसिंग नांवाच्या मुलाला दत्तक घेतल्यामुळे भगवानरावाचे वंशज जे बरोनीचे ठाकूर, त्यांना आपणांपैकी दत्तक घेतल्याबद्दल राग आला. परंतु इंद्रजांनी मदत केल्यामुळे विजयवहादूरसिंग हा गादीवर बसला. तो स. १८५७ त निपुत्रिक वारल्यामुळे राजा वीरसिंगदेवाचा भाऊ हरसिंगदेव, याच्या वंशांतील भसनई घराण्यापैकी भवानी याला दत्तक घेऊन गादीवर बसविण्यांत आलें. हा

अज्ञान असतां राज्यकारभार प्रथम वरील राणीकडे व तिच्या मृत्युनंतर दुसऱ्या राणीकडे होता. येथील राजाला वैशंपरंपरागत महाराजा लोकेन्द्र अशी पदवी आहे. राजाला संस्थानांत सर्व प्रकारचे अधिकार आहेत. हल्लीचा राजा सर गोविंदसिंग ब्रह्मादूर इ. स. १९०७ मध्ये गादीवर बसला. याला ३५ तोफांच्या सलामीचा मान आहे.

संस्थानची लोकसंख्या १४८६५९ आहे. शेकडा ९५ वर हिंदु आहेत. भापा बुंदेलखंडी आहे. संस्थानची जमीन निकस आहे. येथे द्विदलधान्ये, गहू, ज्वारी, कापूस, वगैरे पिके होतात. ग्वाल्हेर-झांशी हा मोठा रस्ता व ग्रेट इंडियन पेनिन्स्युला रेलवेची शाखा ह्या जिल्ह्यांतून गेलेली आहे.

संस्थानचे वार्षिक उत्पन्न सुमारे ११ लक्ष रु. आहे. पैकी बरेचसे जमिनीच्या साऱ्यापासून. शिवाय १०००० रु. ब्रिटिश सरकारापासून मिठासंबंधीच्या ठरावाअन्वये मिळतात. पूर्वी वर्षांतून ४ वेळ शेतांतल पिकाची पाहणी करून उत्पन्नाचा अर्धा किंवा तिसरा भाग साऱ्यादाखल घेण्यांत येत असे. हल्ली दोन हफ्यांनी व रोख रकमेच्या रूपाने कर बसूळ केला जातो; व जमिनीची सुपीकता आणि पाण्याची सोय ही पाहून कर ठरविण्यांत येतात. स. १९०३ पासून येथे ब्रिटिश नाणे चालू आहे.

शहर.—दतिया संस्थानचे राजधानीचे शहर. हे झांशीहून १६ मैलांवर असून समुद्रसपाटीपासून ९८० फूट उंच आहे. लोकसंख्या (१९११) १७३२९. हा गांव लहान टेंकड्यांवर बसलेला असून एका टेंकडीवर राजा वीरसिंग देव याचा भव्य राजवाडा आहे. ह्या वाड्यावरील नक्षीकाम व एकंदर शिल्पकाम फार प्रेक्षणीय आहे. वाड्याच्या चार कोपऱ्यांवर चार अष्टकोनी उंच पांच मजली तुरुज आहेत. व वर सुंदर छत्री उभारली आहे. गांवाच्या पूर्वेस राजा शुभकरणाचा वाडा आहे. खुद्द गांवांत सरदारांचे चिरेबंदी मोठे मोठे वाडे आहेत. नगरोपान्त भागांत कुशलतेने बांधलेल्या अनेक छत्र्या आहेत.

दत्तक—खरी उर्फ औरस संतति नसल्यास कृत्रिम रीतीने वारस मिळविण्याच्या पद्धतीला दत्तक म्हणतात. एकमेकांशी रक्ताचा उर्फ नात्याचा संबंध आहे अशा इसमांचाच समाज करून राहण्याची चाल रानटी लोकांत आढळते आणि समाजाच्या स्थैर्याकरिता व सुरक्षितपणाकरिता लोकसंख्या कमी असल्यास ती वाढविण्याकरिता परसमाजांतल व्यक्ति स्वसमाजांत कृत्रिम उर्फ मानीव नाते जोडून घेण्याचा प्रघात अशा रानटी जातींत आढळतो. तसेच स्वतःला मुल्लेबाळें नसली तर दुसऱ्याच्या मुलांना स्वतःची म्हणून घेऊन औरस संततीचा वाण भरून काढतात. शिवाय स्वतःची संतति असली तरी केवळ भूतदयेच्या प्रेरणेने अनाथ मुलांना स्वतःच्या अपत्यांप्रमाणे पाळणारे लोकहि असतात. इतकेच नव्हे तर लढाईमध्ये कैद केलेल्या स्त्रीपुरुषांना ठार न मारतां नातेवाईकांप्रमाणे मानून त्यांना बालगण्याची रीतहि रानटी

लोकांत दिसते. अशा चाली पाप्युअन व उत्तर अमेरिकेंतील इंडियन लोकांत आहेत. ब्रिटिश न्यू गिनीनजीकच्या लोगी नामक वेटांतील रहिवाशांमध्ये कैदी इसमांपैकी लिंग-वय-भेदानुसार आई, बाप, वहिण, भाऊ, मुलगा, मुलगी वगैरे कृत्रिम नाते जोडून त्यांना स्वकुटुंबी वनविण्याची चाल आहे. उत्तर अमेरिकेंत ओसेग व कान्सा या जातींत कैद्यांपैकी मुलें व बायका यांना स्वकुटुंबांत लढाई, आजार वगैरे कारणामुळे मृत झालेल्या माणसांची उणीव भरून काढण्याकरितां दत्तक घेण्याची चाल आहे.

अशा दत्तकपद्धतीने एका कुटुंबांतल माणसाची दुसऱ्या कुटुंबांत पूर्णपणे बदली होते. ज्या कुटुंबांत जन्म झाला त्याच्याशी असलेला नात्याचा संबंध तुटतो म्हणजे त्या कुटुंबासंबंधाचे त्याचे सर्व हक्क व कर्तव्ये नाहीशी होऊन नव्या दत्तक गेलेल्या कुटुंबांत हक्क व कर्तव्ये उत्पन्न होतात, आणि या नव्या कुटुंबांतच जणुं काय तो जन्मला आहे असे मानण्यांत येते. अशा दत्तक मुलाची मुख्य कर्तव्ये म्हणजे दत्तक घेणाऱ्या आईबापांची म्हातारपणी व आजारांत सुध्दा करणे आणि मेल्यावर त्यांचा अंत्यविधी व इतर मृताभ्यावहळची धार्मिक व सामाजिक कृत्ये करणे. ग्रीनलंडमधील एस्किमो लोक, आफ्रिकेंतील झूल लोक, कॅंबोडियांतले कांबोडियन लोक, बोलियांतल तुर्क लोक, वगैरे या प्रकारें दत्तक घेतात. दत्तक घेण्याच्या वेळचे निरनिराळे विधी निरनिराळ्या लोकांत आढळतात; व त्यांत मुलाच्या जन्मकालच्या परिस्थितीचे अनुकरण करण्याची कोठे कोठे प्रवृत्ति दिसते. उदा० ब्रिटिश कोलंबियांतील सिमशियन लोकांत दत्तक घेणारी बाई खाली बसून त्या मुलास आपल्या दोन पायांमध्ये ठेवते व तो तुकताच जन्मास येत आहे असे दर्शविते. उत्तर आफ्रिकेंतील कित्येक जातींत व हिंदुकुशपर्वतांतील काफीर लोकांत दत्तक घेणाऱ्या आईच्या अंगावर दुग्धपान करण्याने दत्तकविधि पार पाडण्याची चाल आहे. या चालीला इतके महत्त्व प्राप्त झाले आहे की, सिकोशियन लोकांत एखाद्या खुनी अपराध्यानेहि मृताच्या मातेच्या अंगावर स्तनपान करण्याचे येन केन प्रकारेण साधले तर तो खुनी इसम तिचा दत्तकपुत्र मानला जाऊन मग साहजिकच त्याच्या अपराधाची त्याला क्षमा होते. याप्रमाणे रानटी जातींत दत्तकासंबंधाच्या ज्या चाली आढळतात त्या तोच समाज सुसंस्कृत वनत चालला म्हणजे नाहीशा होत जातात; इतकेच नव्हे तर खुद्द दत्तकाची चालहि पूर्ण सुसंस्कृत बनलेल्या कित्येक समाजांतून नाहीशी झालेली आहे. तथापि सुसंस्कृत असलेल्या अशाहि बऱ्याच समाजांत दत्तकाची चाल आढळते.

सेमिटिक वेशी लोक.—(१) यांच्यापैकी बाबिलोनियन लोकांच्या जुन्या कायदेग्रंथांत (खमुरबीचे कोड) दत्तकाचे निरनिराळे प्रकार दिलेले आहेत. वस्तुतः दत्तक मुलगा घेण्याची गरज स्वतःचा औरस मुलगा नसला म्हणजे उत्पन्न होते. पण बाबिलोनियन लोकांत प्राचीन यहुदी लोकांप्रमाणेच निपुत्रिक स्त्रीच्या नवऱ्याला एखाद्या वेश्येच्या

ठिकाणी किंवा घरांतील अविवाहित मोलकरणांच्या ठिकाणी संतति निर्माण करण्याची परवानगी असे व त्यायोगाने संततीची वाण भरून निघत असल्यामुळे दत्तकाची जरूरी या समाजांत मुळाव पडत नव्हती. तथापि मुल्लां असलेल्या कुटुंबांतहि दत्तक घेण्याचा प्रघात बाविलोनिघात होता. कित्येकदा कामशिकाऊ उमेदवाराला (अप्रेंटिस), किंवा गुलामांना दत्तक म्हणून मान्य करीत असत. या कृत्यासंबंधी स्वतंत्र लेखी करार आणाशपथासह व साक्षीदारासमक्ष करावा लागे. असा लेखी कायदेशीर करार झालेला नसल्यास दत्तकाला मूळ जन्मदात्या कुटुंबांत परत जातां येत असे. मुलाप्रमाणें मुलगीहि दत्तक घेण्याची चाल असे. (२) हिंदू लोकांच्या ग्रंथांत दत्तकाच्या चालीचा उल्लेख नाही. या समाजांत निपुत्रिकपणावर उपाय म्हणून प्राचीन काळी बहुपत्नीत्वाला परवानगी होती व नंतर षट्फोट प्रचारांत आला. (३) अरब लोकांतहि ही दत्तकाची चाल होती अशाबद्दल स्पष्ट व निःसंदिग्ध पुरावा सांपडत नाही. दत्तकाची गरज उत्पन्न होईल अशा स्थितींत एकाहून अधिक बायका करण्याची परवानगी असे.

ग्री. क.—प्राचीन ग्रीक व रोमन लोकांत कुटुंबासंबंधाचे धार्मिक विधि करण्याची जबाबदारी कुटुंबाची इस्टेट मिळणारांवर असे; आणि कुटुंबाचे धार्मिक विधी अवाधित चालावे म्हणून कुटुंबाचा निर्वेश होऊं नये अशीहि अत्यावश्यकता असे. मृतात्म्याबद्दलचे धार्मिक विधी न होणें ही मोठी आपत्ति गणली जाई. यामुळे कुटुंबांत संतति असण्याची अत्यंत आवश्यकता वाटे व या मनोधर्मांमुळेच दत्तकाची चाल निर्माण झाली. ग्रीक लोकांत दत्तक तीन प्रकारें होत असे; (१) ह्यातीत घेतलेला, (२) मृत्युपत्रानें ठरविलेला किंवा (३) तेदे वारसपणांन (ऑबस्ट्रक्टेड हेरिटेजी) इस्टेट मिळून त.। प्रकारें बनलेला दत्तक. दत्तक घेण्याचा हक्क वयांत आलेल्या निपुत्रिक पुरुषासच असे; स्त्रीस किंवा अज्ञानास (अठरा वर्षाखालील पुरुषास) नसे. मात्र सपुत्र पुरुषास प्रसंग पडल्यास मरणोत्तर दत्तक घेण्याची तजवीज मृत्युपत्रानें करून ठेवतां येत असे. दत्तक नातेवाईकांपैकीच घेतला पाहिजे असा निर्वेध नव्हता. दत्तकाचा धार्मिक विधि असे, त्यांत दत्तक घेणारा इसम जमलेल्या लोकांसमक्ष होम हवन करून शपथपूर्वक दत्तक घेई व नंतर दत्तक मुलाचें नांव त्या कुटुंबांत दाखल करण्यांत येत असे. हा विधि होताच दत्तक मुलाला औरस मुलाप्रमाणें सर्व हक्क प्राप्त होत. या ग्रीकांतील दत्तकप्रकरणांत एक विशेष हा असे की, दत्तक घेतलेल्या इसमाला औरस मुलगा झाला म्हणजे त्या दत्तक इसमाला आपल्या मूळ जन्मदात्या कुटुंबांत परत येतां येत असे. दुसरा एक विशेष असा की, दत्तक मुलाला, दत्तक बापाची अविवाहित मोठी मुलगी असल्यास तिच्याशी लग्न लावतां येत असे. कुटुंबांतील धार्मिक विधि करण्याचा हक्क स्त्रियांना नसल्यामुळे मुलगी दत्तक घेतां येत नसे.

रोमन—(१) रिपब्लिकच्या वेळी दत्तक घेणाराला लोकसभेची परवानगी घ्यावी लागे. पण पुढें रोमन बादशाहांच्या किंवा प्रीटोर्सच्या (प्रांतिक गव्हर्नर) परवानगीनें दत्तक घेतां येत असे. या रीतीला धार्मिक स्वरूप असे व 'अंडोयेशिअ' पद्धतींत दत्तकाचा हक्क फक्त पॅट्रिशियन (उच्च रोमन) लोकांनाच असे, (२) दत्तकाचा दुसरा सामान्य लोकांतला प्रकार म्हणजे दत्तक देणारा व घेणारा यांच्यामध्ये प्रत्यक्ष विक्रयप्रमाणें तराजू व किमतीबद्दल पितळेचीं नाणीं यांच्यांसह विधि होऊन दत्तक दिला जात असे; व हा विधि विक्रीची क्रिया तीन वेळां केल्याशिवाय पुरा होत नसे. याचें वर्णन 'ट्रेल्ह ट्रेवल्स' नामक जुन्या रोमन कायद्यांत आहे. हा भानगडीचा विधि पुढें जस्टिनियन बादशाहानें सोपा केला आणि मॅजिस्ट्रेटसमोर कबुली दिल्यानें दत्तक कायम होऊं लागला. (३) तिसरा प्रकार असा होता की, दत्तक घेणारा इसम दत्तक हा आपलाच मुलगा आहे अशी फियाद लावी आणि त्याला खरा जन्मदाता वाप हरकत घेत नसे. त्यामुळे मॅजिस्ट्रेट फियादीतकें निकाल देई, व अशा रीतीनें दत्तक मुलगा दत्तक बापाला प्राप्त होई. वयोमर्यादेसंबंधी असा कायदा होता की, दत्तक हा दत्तकबापापेक्षां निदान १८ वर्षांनी तरी लहान असावा आणि विशेष कारणाशिवाय वयाच्या साठवर्षापूर्वी कोणी इसमानें दत्तक घेऊं नये. प्रथम स्त्रियांना दत्तक घेण्याची परवानगी नव्हती, पण स. २९१ सालापासून ती मिळाली. ग्रीक लोकांच्या मानानें रोमन लोकांत दत्तकविधीचें धार्मिक स्वरूप फार लवकर नष्ट झालें. मृत्युपत्रानें दत्तक घेतां येत असे, व याबद्दलचें ज्युलियस सीझरनें आक्टेव्हिअसला दत्तक घेतल्याचें उदाहरण सुप्रसिद्ध आहे.

मु सु ल मा न.—अरबस्तानांत महंमद पैगंबराच्या वेळां दत्तक घेतां येत असे, व खुद्द पैगंबरानें झैदइब्न हारिथ यास दत्तक घेतलें होतें. अरबी वाङ्मयांत दत्तकाची इतरहि अनेक उदाहरणे आहेत. तथापि निपुत्रिकाचा वंश चालण्याकरितांच केवळ दत्तक घेत असत असें दिसत नाही. दुसरीहि अनेक कारणे असत. विधवाविवाह रूढ असल्यामुळे तशा विवाहानंतर स्त्रीला पहिल्या नवऱ्यापासून झालेली मुलें दुसरा नवरा दत्तक म्हणून घेई. तसेंच एखाद्या गुलाम ख्रिपासून मालकाला मुलें झाल्यास कर्धाकधी त्यांना तो दत्तक घेऊन औरस संततीच्या वरोवरीनें हक्क देई. तिसरा प्रसंग म्हणजे एका टोळीमधील इसम कांहीं गुन्ह्याचें कृत्य करून दुसऱ्या टोळीत पळून आश्रयास जाई. त्यावेळां त्याला दत्तक समजून स्वकुटुंबांत आश्रय देण्याची चाल असे.

दत्तकाला औरसाच्या वरोवरीनें हक्क प्रथम मिळत असत. परंतु महंमद पैगंबराच्या शरिजांतील पुढील गोष्टीमुळे इस्लामी धर्मांत दत्तकाचे हक्क कमी करण्यांत आले. महंमदानें दत्तक घेतलेल्या उपर्युक्त झैद याच्या बायकोवर महंमदानें इतकें मन गेलें की, त्यानें काडीमोड करण्यास झैदचें

मन वळविलें व त्याच्या वायकोशी निष्का लावला. अर्थात या गोष्टीबद्दल मोठा गवगवा झाला, कारण स्वतःच्या मुलाच्या वायकोशी विवाह लावणें म्हणजे बापानें गोत्रगमन (इन्सेस्ट) करणें होय, असें कुरणांत वचन आहे (सुरा, ४. २७). हें वचन नजरेस आल्यावर कुराणामध्ये ३३ (१ ते ५) व ३७ ह्या वचनें प्रकट करण्यांत येऊन असें ठरविलें कीं, दत्तक मुलाला औरस मुलाप्रमाणें मानणें चूक आहे; कारण खरा रक्ताचा संबंध दत्तक पुत्रांत उत्पन्न होणें शक्य नाहीं. म्हणून मुलाच्या काडीमोड झालेल्या स्त्रीशी बापानें विवाह करणें अज्ञाच्या इच्छेविरुद्ध नाहीं.

चि नी.—दत्तकाची चाल चीनमध्ये असून तिला धार्मिक स्वरूप आहे म्हणजे मृताबद्दलचे धार्मिक विधी करण्याकरितां कुटुंबाची वारसपरंपरा सतत चालली पाहिजे अशी समजूत आहे. त्यामुळे ज्या पुरुषाला औरस मुलगा नसतो त्याला दत्तक घेणें भाग पडतें. दत्तक घेणें तो घेणाराच्या वंशांतला आणि दत्तक घेणाऱ्या बापाच्या मानानें पुढील पिढींतलाच असावा लागतो. अशा दत्तकाला औरस मुलाचे सर्व हक्क प्राप्त होतात. एवढेच मुलगा असल्यास तो दत्तक देऊन टाकतां येत नाहीं. दत्तक देतांना धार्मिक विधि करावा लागतो; लेखी करारपत्र वगैरे लागत नाहीं किंवा सरकारी अधिकाऱ्यांची परवानगीहि घ्यावी लागत नाहीं.

ज पा नी.—हल्लीं दत्तकाची चाल जपानांत फार पसरलेली आहे. ही चाल मूळची जपानांतील नसून चीनमधून राजकीय कारणाकरितां होजो रीजेटाच्या वेळीं (१२०५-१३३३) ती जपानांत प्रसृत करण्यांत आली. या चालीला सामाजिक व कायदेबाबत महत्त्व आहे. दत्तकाचा धार्मिक विधि जपानांत नाहीं. मात्र दत्तक घेतांना जिल्ह्याच्या सरकारी ऑफिसांत नोंद करावी लागते.

भारतीय.—या समाजांत दत्तक-पद्धति इतकी रूढ व सर्वमान्य झालेली आहे कीं, ती आमच्या पूर्वजांत-प्राचीन भारतीयांत-नव्हती हें म्हणणें पुष्कळांत खरे वाटणार नाहीं. परंतु वस्तुस्थिति अशी आहे कीं वैदिक शब्दसृष्टींत पुत्र या अर्थी ' दत्तक ' असा शब्द सांपडत नाहीं, इतकेंच नव्हे तर रामायण व महाभारत ह्या तरकालीन स्थितींचे विस्तृत वर्णन करणाऱ्या ग्रंथांतहि दत्तक घेतल्याचें एकहि उदाहरण नमूद नाहीं. यावरून दत्तकाची चाल त्यावेळीं नव्हती असें म्हणावें लागतें. निपुत्रिक इसम नरकांत जातो ही कल्पना वैदिक वाङ्मयांतहि आढळते. औरस पुत्र नसल्यास दत्तक घेतां येत असे इतकेंच नव्हे तर कुटुंबांत चांगला गुणवान् इसम असावा एवढ्या कारणाकरितां औरस संतति असली तरी दत्तक घेत असत असें विश्वामित्र व शुनःशेष यांच्या कथेवरून दिसतें. दशरथानें शांता नामक कन्या दत्तक घेतली होती असें रामायणांत आहे. असें असलें तरी मनुस्मृतिपूर्व कोणत्याहि संस्कृत ग्रंथांत दत्तक प्रकरणासंबंधी सविस्तर विचार आढळत नाहीं, इतकेंच नव्हे

तर खुद्द मनुस्मृतीमध्ये सुद्धा दत्तकासंबंधी फारच थोडे श्लोक आहेत. दत्तकप्रकरणावरचे सविस्तर ग्रंथ दत्तकचंद्रिका व दत्तकमीमांसा हे होत, पण ते अगदीं अलीकडील आहेत.

चार पांच हजार वर्षांच्या जुन्या व उच्च अशा भारतीय संस्कृतींत औरस संततीच्या अभावीं वंशवृद्धीचा ' दत्तक ' हा उचित मार्ग कां रूढ झाला नाहीं हा मोठा प्रश्न आहे. त्याला जॉन डी. मेन या इंग्रज कायदेपंडितानें असें उत्तर (टीटाइज ऑन हिंदु लॉ अँड यूसेज) सुचविलें आहे कीं, पूर्वी औरस खेरीज इतर दहा बारा प्रकारचे पुत्र असत, आणि नियोगपद्धतीहि रूढ होती, म्हणून दत्तकाला विशेष महत्त्व नव्हतें. इतर प्रकारचे पुत्र आणि नियोगपद्धति मनुच्या काळीं अमान्य होत चालली होती, व त्याच सुमारास दत्तकाला महत्त्व येत चाललें. नियोगपद्धतीहि पूर्ण वंद होऊन औरस व दत्तक असे पुत्रांचे दोनच प्रकार सर्वमान्य ठरले. दत्तकासंबंधी महत्त्वाची संस्कृत वचनें येणेंप्रमाणें:—

पुत्राप्तो नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते सुतः ।

तस्मात् पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवः ॥

अपुत्रेण सुतः कार्यो यादृक् तादृक् प्रयत्नतः ।

पिंडोदकक्रियाहेतोर्नामसंकीर्तनाय च ॥

सपिंडानां सुतो मुख्यस्तदभावेऽपि गोत्रजः ।

तदभावेऽन्य गोत्रोपि दत्तकः परिगृह्यते ॥

मातापिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि ।

सदृशं प्रीतिसंयुक्तं सन्नेयो दत्त्रिमः सुतः ॥

स्वजातीयः सुतोप्राह्यः पिंड दाता स रिक्यभाक् ।

तदभावे विजातीयो वंशमात्रकरः स्मृतः ॥

ब्राह्मणादि त्रयोनास्ति भागिनेयः सुतः क्वचित् ।

दत्तपुत्रे तथा जाते कदाचिदौरसोभवेत् ॥

पितुर्विक्तस्य सर्वस्य भवेतां समभागिनौ ।

पुत्राभावे क्रियालोपात् वंशसंरक्षणात् तथा ॥

पुत्रप्रतिनिधिर्दत्तः कलौकर्तव्य उच्यते ।

दौहित्रे भ्रातृपुत्रेच होमादि नियमो न हि ॥

वाग्दानादेव तत् सिद्धिरित्याह भगवान् यमः ।

समानगोत्रजाभावे पालयेदन्यगोत्रजम् ॥

दौहित्रं भागिनेयंच मातृस्वसृसुतं विना ।

दद्यान् माता पिता वा स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥

उद्देशः—वंशविस्ताराकरितां, नांव चालवण्याकरतां, माता-पितरांस सद्गति प्राप्त करून देण्याकरितां व जिनगीचें संरक्षण करण्याकरितां मुलगा दत्तक घेण्याची चाल आहे. दत्तकासंबंधी हायकोर्टनिकालावरून पुढील विवेचन केलें आहे.

कोण दत्तक घेतां येतो:—मुलीचा मुलगा, बहिणीचा व मावशीचा मुलगा आणि ज्या स्त्रीशी विवाह केला असतां विरुद्ध संबंध घडतो अशा वर्ज्य केलेल्या स्त्रियांचा मुलगा वर्ज्य करून बाकी कोणाचाहि मुलगा दत्तक घेतां येतो. मावशीचा मुलगा दत्तक घेतां येत नाहीं (३४ मुं. ४९१). दोन सख्या भावास दुसऱ्या कुटुंबातील दोन सख्या बहिणी

वायका झालेल्या असल्या तरी भावाचा मुलगा म्हणून त्यास दत्तक घेतां येत नाही. कारण तो मुलगा आपल्या आईच्या बहिणीचाच मुलगा असतो. शूद्र, जैन, सारस्वत ब्राम्हण यांच्यामध्ये बहिणीचा मुलगा दत्तक होतो (४ मुं. ला. रिपोर्टर १४०; सारस्वत ब्राम्हण). वायकोचा भाऊ दत्तक घेतां येतो (३ म. १५). भट्टाचार्याप्रमाणें करतां येत नाही (भ. चा. हिंदू ला, आ. ३ री, पा. ४१४). परंतु नियोगाचें तत्त्व मुंबई हायकोर्टास मान्य नाही म्हणून (२२ मुं ९७३). मुंबई-लाप्रमाणें असें विधान सशास्त्र होईल. भावाचा मुलगा असला तरी ति-हाईत मनुष्याचा मुलगा दत्तक घेतां येतो. सावत्र भावास दत्तक घेतला तरी चालतो (३९ मुं. ४१९). एकुलता एक मुलगा दत्तक घेतां येतो (२६ इं. आ. ११३). वडील मुलगा दत्तक देतां व घेतां येतो (२४ मुं. ३६७. ७ मुं. २२५). दत्तक ध्यावयाचा तो मुलगा दत्तक बापाच्या जातीचा असला पाहिजे. तो कितीहि वयाचा असला, दत्तक बापापेक्षा वडील असला, त्याचें लग्न होऊन तो मुलें झालेला असला तरी देखील चालतो. एकावेळीं एकापेक्षां जास्त मुलगे दत्तक घेतां येत नाहीत. दत्तक घेतलेला मुलगा जिवंत आहे तोंपर्यंत दुसरा मुलगा दत्तक घेतां येत नाही.

घेण्याची पात्रता:—दत्तक घेणें हा कायदेशीर व्यवहार आहे. हा व्यवहार करण्यास हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणें निदान सोळा वर्षे पुरीं झालीं पाहिजेत. वेडा, खुळा, सारासार विचार करण्यासारखी ज्याची मानसिक स्थिति नाही किंवा अगदींच अल्पवयामुळे ज्यास व्यवहार समजू लागला नाही अशा माणसानें दत्तक घेऊं नये. मुका, आंधळा, पांगळा, बहिरा, महारोगी यांनीं दत्तक घेतला तर सशास्त्र होईल कीं नाही याबद्दल शंका आहे. बंगाल्यांत महारोग्यास (शूद्र जातीच्या) दत्तक घेतां येतो (२६ क. १६८).

महारोग्यास धर्मविधी करतां येत नाहीत परंतु शुद्रांत विधी करण्याची जरूर नाही. यामुळे शुद्रास ऐहिक विधी म्हणजे दान व प्रतिग्रह यायोगें दत्तविधान संपादतां येतें. १५ वर्षांच्या पुरुषास आपल्या वायकोस दत्तक घेण्याचा अधिकार देतां येतो.

जरूर विधी:—दानप्रतिग्रह माता किंवा पिता यांनींच केलें पाहिजे (२२ मुं. ५९०). दान व प्रतिग्रह, दत्तहोम वगैरे विधींनीं दत्तक मुलगा जनक बापाच्या गोत्रांतून दत्तक पित्याच्या गोत्रांत सामील होतो. यापैकी माता किंवा पिता यांनीं दत्तक बाप किंवा दत्तक आई यास आपला मुलगा दान दिला पाहिजे व त्यांनीं त्याचा स्वीकार केला पाहिजे. हा विधि करण्याचा हक्क फक्त मातापितरांसच आहे. हा विधि झालाच पाहिजे. त्याशिवाय दत्तविधान कायदेशीर होत नाही. बाकीचे विधी करावे अशी शास्त्राची वचनें आहेत. पण ते न झाले तर त्यायोगें दत्तक रद्द होत नाही. देणें व घेणें या दोन गोष्टींशिवाय दत्तकाच्या कामीं इतर

विधींचें फारसें महत्त्व राहिलें नाही. ते विधी करावे हें चांगलें व दत्तविधानाचा तो चांगला पुरावाहि होईल पण न केलें तर त्यापासून दत्तकास कायद्यानें बाध येत नाही. अशा विधीस फॅकटम व्हॅल्यूचें तत्त्व लागतें. निपुत्रिक हिंदु पुरुषास व त्याच्या मागे त्याच्या विधवेस मुलगा दत्तक घेतां येतो. दानप्रतिग्रह झाल्याचें शाबीद झालें कीं इतर विधी झाले कीं नाही याचा पुरावा होण्याची जरूरी नाही (२४ मुं. ४७३).

दत्तहोम:—मुलाच्या आईबापांनीं दानप्रतिग्रह केले असल्यास दत्तहोम वगैरे विधि इतर नातलगानें केले तरी त्यायोगें दत्तक अशास्त्र ठरत नाही (२२ मुं. ५९०). दत्तक बाप व दत्तक मुलगा हे एकाच गोत्राचे असले तर दत्तहोम करण्याची जरूरी नाही (११ म. २७. ५३८). शूद्रास सुतकांत दत्तक घेतां येतो (५ म. ३३८). पतीचें शव घरांत पडलें आहे अशा वेळीं द्विज जातीस सूतकांत दत्तक घेतां येत नाही (९ इं. मू. र. आ. ५०६).

अधिकार:—नवऱ्याच्या ह्यार्तांत वायकोस त्याच्या संमती-शिवाय दत्तक घेतां येत नाही. परंतु दत्तक घेण्यास वायकोची संमति घेण्याची नवऱ्यास जरूरी नाही. त्याची वायको गर्भार असली व ही गोष्ट नवऱ्यास माहित असली तरी त्यास दत्तक घेतां येतो. वायकोनें दत्तक घेऊं नये अशी आज्ञा करून स्पष्ट मनाई केली असेल तर त्याच्या पश्चात् तिला दत्तक घेण्याचा अधिकार रहात नाही. पण अशी मनाई केली नसली तर विभक्त राहणाऱ्या हिंदूंच्या विधवेस त्याच्या मागे दत्तक घेण्याचा अधिकार आहे. मुंबई इलाख्यांत नवऱ्यानें स्पष्ट अधिकार देऊन ठेवला असेल तर किंवा (अधिकार देऊन ठेवला नसला तरी) इतर भागीदारांच्या समतीनें एकत्र कुटुंबांत असतां विधवेस आपल्या नवऱ्या-करतां दत्तक पुत्र घेतां येतो. एकत्र कुटुंबांत नवऱ्यानें अधिकार देऊन ठेवला तरी व सहभागीदारांची संमति नसली तरी विधवेला दत्तक घेतां येतो असें अगदीं अलीकडे ठरलें आहे. मरणसमयीं नवरा विभक्त राहात असल्यास त्याच्या पश्चात् दत्तक घेण्यास तिला कोणाची परवानगी घ्यावी लागत नाही.

अनेक विधवा असतां अधिकार:—अनेक विधवा असल्यास नवऱ्यानें ह्यार्तांत जिला अधिकार देऊन ठेवला असेल तिलाच दत्तक घेतां येतो. तिच्याशिवाय इतर विधवांस तो अधिकार नसतो. अधिकृत विधवेस दुसऱ्याची संमति घेण्याची जरूरी नाही. असा अधिकार दिला नसेल तेव्हां सर्वांत वडील वायकोस दत्तक घेण्याचा अधिकार आहे.

मोठी व धाकटी अशा दोन विधवांपैकी मोठीला दत्तक घेण्याचा अधिकार आहे. दोन विधवांस एकावेळीं दोन दत्तक घेतां येत नाहीत. वडील व धाकटी अशा दोघांसहि संमार्धिक अधिकार दिला असला तर वडील मेली तरी

धाकटीसचं दत्तक घेतां येतो. वडील विधवेस धाकटीच्या संमतीशिवाय दत्तविधान करतां येतें (२२ मुं. २०६). धाकट्या विधवेस मोठीच्या संमतीशिवाय दत्तक घेतां येत नाही (१३ मुं. १६०). मोठीस व धाकटीस दोघांसहि अधिकार दिला असेल तेव्हां मोठीनें दत्तक घेण्याचें नाकारलें तर धाकटीस दत्तक घेतां येतो (१८ क. ६९). दत्तक घेण्याचा अधिकार लेखा किंवा तोंडां देतां येतो. लेख केला तर तो दहा रुपयांच्या स्टॅपवर लिहून रजिस्टर केलाच पाहिजे. हा अधिकार मृत्युपत्रांत जसा दिला असेल तसा तंतोतंत पाळला पाहिजे.

दोन विधवांपैकी धाकटीस मुलगा असला व तो मयत झाला म्हणजे दोघांहि निपुत्रिक होतात. परंतु जिचा मुलगा होता ती त्या मुलाची वारस होते व तिला सर्व मिळकतीचा हक्क प्राप्त होतो. धाकटी विधवा आपल्या मुलाच्या पश्चात् त्याची वारस झाल्यानंतर वडील विधवेस दत्तक घेण्याचा अधिकार रहात नाही. मुलाची आई म्हणून वारस झाल्यावर धाकटीस दत्तविधान करण्याचा अधिकार आहे.

अधिकार अटीः—अमूक एक मुदतींत दत्तक घेतला पाहिजे अशी नवऱ्यानें अट घातली असली तर त्या मुदतींत दत्तक घेतलाच पाहिजे; ती मुदत निघून गेल्यावर विधवेस दत्तक घेतां येणार नाही. एखादा मुलगा नांवांनें नमूद केला असला, व तोच मुलगा दत्तक ध्यावा, दुसरा घेऊं नये असा निर्वेध केला असला तर दुसरा मुलगा दत्तक घेतां येत नाही. तो मुलगा त्याच्या आईवापांनी दिला नाही तर दुसरा मुलगा दत्तक घेतां येत नाही. मुलाची निवड करणें ती अमुकच मनुष्याच्या पसंतीनें करावी अशी अट नवऱ्यास घालतां येते.

अमुक मुलगा दत्तक ध्यावा तो न मिळेल तर दुसरा घेऊं नये अशी स्पष्ट मनाई केली असेल तेव्हां नांवांनें निर्देश केलेला मुलगा आर्थां ध्यावा; व तो न मिळेल तर दुसरा ध्यावा असें समजावें, अशा प्रकारच्या अटी दत्तक अजावात बंद करण्याकरितां नसतात; तर मुलगा कोणता पसंत करावा याबद्दल शिफारस म्हणून. मूळ दत्तक घेण्याचा हेतु विफल होईल असा अकुंचित अर्थ अशा अटीचा करूं नये. दत्तक घेण्याचा इरादा ही गोष्ट प्रधान आहे. अधिकार दिला असला तरी त्याप्रमाणें दत्तक घेणें किंवा न घेणें हें विधवेच्या मर्जावर आहे. तिनें घेतलाच पाहिजे असें तिला भाग पाडतां येत नाही. दत्तक कोणत्या हेतूनें घेतला आहे म्हणजे दत्तक घेण्यांत विधवेचा हेतु मयताची मिळकत आपल्या बापाच्या घरांत जावी असा आहे किंवा नवऱ्याच्या कुटुंबांत राहूं नये किंवा ती अमूक एक माणसास मिळूं नये अशा प्रकारचा असला तर त्या हेतूकडे पाहण्याची जरूरी नाही. कारण दत्तक झाला कीं तो मयताचा पुत्र होतो व त्याला सद्गति देण्यानें व श्राद्धपक्ष केल्यामुळे त्याचा स्वर्गप्राप्तीचा मार्ग खुला होतो. यामुळे हा मार्ग कसा झाला, कोणत्या

हेतूनें झाला हें पाहण्याची जरूरी नाही. विधवेनें दत्तक कोणत्या हेतूनें घेतला याचा तो दत्तक कायदेशार आहे कीं, नाही याच्याशी संबंध नाही.

अधिकार केव्हां नष्ट होतोः—दत्तक घेतलेला मुलगा वारला तर दुसरा मुलगा दत्तक घेण्यास हरकत नाही, परंतु दत्तक मुलगा मयत होऊन त्याच्या मागे त्याची बायको किंवा त्याचा मुलगा अगर दत्तक आईहून जास्त नजीकचा वारस अस्तित्वांत असला तर त्याच्या दत्तक आईस दत्तक पुत्राच्या मागे दुसरा दत्तक घेण्याचा अधिकार नाही. दत्तक मुलगा मयत झाला तर दुसरा दत्तक ध्यावा असा नवऱ्यानें अधिकार देऊन ठेवला असला तरी दत्तक मुलाचे वारस उत्पन्न झाले व ते जिवंत असले कीं मग हा अधिकार नष्ट होतो. तथापि दत्तक मुलास मुलगा, विधवा मुलगी, मुलीचा मुलगा वगैरे त्याचे दत्तक आईपेक्षा जास्त नजीकचा वारस नसला व दत्तक आई हीच त्याची आई म्हणून वारस झाली व त्याची मिळकत तिला प्राप्त झाली तर तिला दत्तक घेतां येतो व मिळकतीतील तिचे वारसाचे हक्क नष्ट करतां येतात. दत्तक ध्यावयाचा तो सरतेशेवटला जिनगी धारण करणारा पुरुष यास ध्यावयाचा या नियमास हा अपवाद आहे; व कोणा इसमाची एखादी मिळकत वारसानें झाली किंवा शेपाधिकारानें झाली कीं, नंतर दत्तक घेऊन त्याच्या संमतीशिवाय त्या मिळकतीतील त्याचे हक्कसंबंध नष्ट करतां येत नाहीत. या नियमासहि हा अपवाद आहे पण या कृत्यानें दत्तक आईचेच हक्क नष्ट होतात म्हणून तिचे हक्क घालविण्याचाहि हक्क तिला आहे असें सशास्त्र मानलें जातें.

हा हक्क आजोस ठेवला नाही (२६ मुं. ५२६). मिळकत ज्याच्या मालकीची झाली आहे त्याच्या संमतीनें विधवेनें दत्तक घेतला तर चालतो (८ मुं. ११४; २३ मुं. ३२७). एकत्र कुटुंबातील विधवेस इतर सर्व भागीदारांच्या संमतीनें दत्तक घेतां येतो (१५ मुं. ११०; २३ मुं. २५०). अधिकार देऊन ठेवलेला असला तर त्याच्या मागे एकत्र कुटुंबांत त्याच्या विधवेस दत्तक घेतां येतो (३१ मुं. ३७३, प्रि. का.).

दत्तविधानाचे परिणामः—मुलगा सशास्त्र दत्तक झाला कीं, तो ज्या कुटुंबांत जन्मला त्या कुटुंबांतून निघून दत्तक बापाच्या कुटुंबांत सामील होतो. दत्तक आईबापांचा तो औरस पुत्राप्रमाणें पुत्र हौतो. या कुटुंबांत औरस पुत्राची पदवी व त्याचे सर्व हक्क त्यास प्राप्त होतात. त्याचे मुळ कुटुंबातील वारसाचे वगैरे सर्व मिळकतीचे हक्क नष्ट होतात. जनक आईबापांचा तो पुत्र म्हणून राहत नाही. त्याचें नातें बदलून तो त्यांना तिऱ्हाईत होतो. दत्तक मुलास त्याच्या मूळ कुटुंबांत दत्तक होण्यापूर्वी जर कांहीं मिळकत वारसाच्या हक्कांनें अगर इतर रीतीनें मालकी हक्कांनें मिळाली असली तर त्या मिळकतीतील देखील त्याचे हक्क नाहीसे होतात असें मुंबई हायकोर्टानें ठरविलें आहे; तथापि दत्तक दिलेल्या मुलाचें लग्नसंबंधी व दत्तविधान करण्यासंबंधी

मूळ कुटुंबाची नाते तुटत नाही. म्हणजे लग्न करणे व दत्तक घेणे वगैरे बाबतीत तो मूळ कुटुंबातील पुरुष आहे असे समजून त्यास बहुवरांचे नियम लागतील. म्हणजे तो मूळ कुटुंबांत असतांना ज्या स्त्रियांशी त्यास लग्न लावतां आले नसते किंवा ज्या मुलास दत्तक घेतां आले नसते त्या स्त्रियांशी त्यास दत्तक झाल्यावर लग्न करतां येणार नाही, किंवा त्या मुलाला दत्तक घेतां येणार नाही.

मुलगा दत्तक घेतल्यावर घेणारास औरस पुत्र झाला तर त्याच्या इस्टेटपैकी एकपंचमांश भाग दत्तक मुलास मिळतो. दत्तक मुलाचे मूळ कुटुंबातील दत्तक होण्यापूर्वीचे मिळालेले मिळकतीतील हक्क जावे व औरस पुत्र झाल्याने त्यास बापाची फक्त एकपंचमांश मिळकत मिळावी हे अन्यायाचे दिसते. दत्तकाचा सर्व कायदा औरसपुत्राप्रमाणे आहे. पुत्राची ती छाया आहे या म्हणीवरच तो रचला आहे. जर त्याचे दत्तक होण्यापूर्वीचे हक्क नष्ट झाले तर त्यास तितकेच हक्क दत्तक कुटुंबांत मिळाले पाहिजेत. म्हणजे तो औरस पुत्राच्या बरोबर मानला पाहिजे व जितकी मिळकत औरस पुत्रास मिळते तितकीच दत्तक पुत्रास मिळाली पाहिजे. नाही तर दत्तकपुत्र औरसपुत्राप्रमाणे होतो या म्हणण्यांत कांहींच अर्थ नाही.

अटीवर दत्तक (सज्ञान-अज्ञान) :—सज्ञान झालेल्या दत्तक मुलास दत्तकविधान होण्यापूर्वी दत्तक आईबरोबर करार करून दत्तक बापाच्या इस्टेटातील कांहीं भागावरील आपले हक्क कमी करतां येतात.

दत्तक घावयाचा मुलगा अज्ञान असेल तेव्हां त्याच्या जनक बापास दत्तक आईबरोबर करार करून मुलाचे हक्क कमी करतां येतात. परंतु हा करार योग्य व त्रिवेकबुद्धीस पटेल असा असला पाहिजे. दत्तकबापाच्या मिळकतीचा कवजा दत्तक आईच्या हयातीपर्यंत तिच्याकडेच रहावा असा दत्तक आईबरोबर दत्तकाच्या जनक बापांने केलेला करार वाजवी आहे असे ठरले (२७ म. ५७७).

दत्तक बापां आपल्या कांहीं मिळकतीचे मृत्युपत्र करून ती दुसऱ्यास दिली व त्याच वेळीं मुलगा दत्तक घेण्याचे ठरविले; मृत्युपत्राने दिलेल्या वक्षिसास त्याची संमति होती व अशी संमति दिली नसती तर त्याचा मुलगा दत्तक घेतला नसता हे जनक बापास माहीत होते. अशा प्रकारचे दत्तक घेण्यापूर्वी केलेली व्यवस्था दत्तक मुलावर बंधनकारक ठरविली. दत्तक आईच्या फायद्याची अट नसून त्यायोगे तिची मुलगी किंवा भाऊ यांचा फायदा करावा अशा तऱ्हेच्या अटी रास्त नाहीत (३७ मुं. २५१).

दत्तक आईने हयातीपर्यंत तिच्या जवळची इस्टेट आपल्या कवजांत ठेवावी असा करार असला व त्याप्रमाणे त्या अटीवर दत्तक होऊन तो मुलगा मयत झाला तरी (तिच्या नवऱ्याची दत्तकास मिळालेली मिळकत तिला) तिच्या हयातीपर्यंत कवजांत ठेवण्याचा हक्क राहतो. दत्तक पुत्रास

दत्तक आईच्या हयातीपर्यंत मिळकत कवजांत ठेवण्याचा (वहीवाट करण्याचा) हक्क मिळाला नव्हता. जे हक्क दत्तक पुत्रास प्राप्त नव्हते ते हक्क त्याच्या वारसास मिळवण्याचे नाहीत. दत्तक पुत्राची बायको किंवा मुलगा यास दत्तकाची आई हयात आहे तोंपर्यंत मिळकतीची वहीवाट (कवजा) करण्याचा हक्क नाही. दत्तकाचे नुकसान होईल अशा तऱ्हेची दत्तक बापांने आपल्या इस्टेटची वहीवाट लावू नये अशा शर्तीवर जर दत्तक मुलगा दिला तर त्याचे नुकसान होईल. अशा तऱ्हेची वहीवाट दत्तक बापास करतां येत नाही.

दत्तक घेण्यापूर्वी दत्तक आईचे व्यवहार :—दत्तक मुलास दत्तक कुटुंबांत दत्तक झाल्या दिवसापासून इस्टेटांत हक्क उत्पन्न होतात. परंतु विधवा म्हणून दत्तक आईने योग्य व कायदेशीर कारण नसतां स्थावर मिळकतीसंबंधी गद्दाण, विक्री वगैरे व्यवहार केले असले तर ते दत्तक झाल्यावर त्यास रद्द करून घेतां येतात. दत्तक घेतल्यावर दत्तक आईस नवऱ्याच्या इस्टेटांत अन्नवस्त्रापलीकडे हक्क राहात नाहीत. विधवेने केलेले व्यवहार तिच्या हयातीपर्यंत रद्द होत नाहीत. (मे. व. २६३)

दिमुशयन दत्तक :—यांत दोन सखे भाऊ एका भावाच्या मुलास दोघांचाहि मुलगा म्हणून समजतात. हा दोघांचाहि दत्तकपुत्र होतो. दत्तक दोघांमिळून घ्यावयाचा असा दोन भावांमध्ये स्पष्ट करार ठरलेला पाहिजे तरच तो दिमुशयन दत्तकपुत्र होतो.

मुलाचे दत्तक :—दत्तक घेणे तो मुलगी नसली पाहिजे असा नियम आहे, परंतु देवालयांत देवापुढे नृत्य व गायन करण्याकरितां स्त्रियांची नेमणूक असते, किंवा नृत्य व गायन करणाऱ्यांचा धंदा करणाऱ्या बायका असतात त्यांच्या जिनगीस वारस करण्याकरितां त्या मुली दत्तक घेतात अशी चाल आहे तीप्रमाणे मुली दत्तक होतात. कसब करण्याच्या धंद्यांत चालण्याकरितां कसवीणीस (वेद्येस) मुलगी दत्तक घेतां येत नाही (२७ मुं. ४९१). परंतु कसवीणीच्या इस्टेटास फक्त वारस करण्याकरितां मुलगी दत्तक घेतां येते. (१४ मुं. ९०)

कृत्रिम दत्तक :—‘कृत्रिमस्यात् स्वयंकृतः ।’ फक्त मिथिल प्रांत व त्याच्या आसमतांत अशा प्रकारचा दत्तक घेण्याची चाल आहे. यास दत्तक मुलाची संमति लागते. दत्तक बाप व मुलगा एकाच जातीचे पाहिजेत. त्यांचे एकमेकांचे नाते कोणतेहि असले तरी हरकत नाही. कोणतेहि विधी करण्याची जरूरी नाही. बायकोस सुद्धा दत्तक घेतां येतो. ज्याने दत्तक घेतला त्याच्या मिळकतीत मात्र त्यास हक्क प्राप्त होतात. त्याच्या मूळ कुटुंबातील त्याचे हक्क नष्ट होत नाहीत. पुनर्विवाह झालेल्या स्त्रीस पहिल्या नवऱ्यापासून झालेला मुलगा दत्तक घेण्यास अधिकार आहे. स्त्रीचे दुसरे लग्न केले तरी माता व पुत्र हा संबंध तुटत नाही. सावत्र आईस सावत्र मुलगा दत्तक देतां येत नाही. ती त्याची माता नव्हे.

दत्तविधान करण्यास प्रतिनिधि:—

मातापितावाद्यातां यमद्भिः पुत्रमापादि ।

सदशं प्रीतिसंयुक्तं सन्नेयोदन्निमःसुतः ॥

एक रजपूत मुजुलमान झाला, त्याची बायको मयत झाली होती. आपला मुलगा दत्तक देण्यास त्याने त्याच्या भावास अधिकार दिला. धर्मांतर केलें तरां पित्याचा पुत्र दत्तक देण्याचा अधिकार जात नाही व तो अधिकार दुसऱ्यासहि देतां येतो (त्याकरितां प्रतिनिधी नेमतां येतो.). त्या रज-पुतानें दिलेल्या अधिकाराप्रमाणें त्याचा मुलगा दत्तक देण्याचें दत्तविधान त्याच्या भावानें केलें (२३ मु. ५५१). हें दत्त-विधान सशास्त्र ठरविलें. दत्तक देण्याचें पित्यानें वचन दिलें असल्यास धाकटया भावाचा दत्तक देण्याचा अधिकार मोठया भावास पांहुचतो.

ज्याच्याजवळ संपत्ति पुष्कळ आहे परंतु संतति नाही असे श्रीमंत लोकच मुलगे दत्तक घेतात. हा व्यवहार नेहेमी दत्तकपुत्रास फार फायदेशीर असतो. म्हणून त्याचे जनक आईबाप त्यास दत्तक देतात. जुसतें दत्तकपुत्र केलें व मुलास जवळ ठेवलें व त्यास पुत्राप्रमाणें मानिलें, किंवा त्यानें बापाचें नांव बदललें तर त्यायोगें दत्तकपुत्र होत नाही व त्यास दत्तकपुत्राचे हक्क प्राप्त होत नाहींत. मयतानें बायकोस दत्तक घेण्याचा अधिकार दिला होता; तिचें वय ११ वर्षांचें असतां तिनें बापाच्या सांगण्यावरून तिनें आपला भाऊ दत्तक घेतला. तिला निर्भेद स्वतंत्र सत्ता नव्हता. केवळ बापाच्या स्वार्था चिथावणीवरून तिनें दत्तक घेतला होता. हें दत्तविधान रद्द आहे व दत्तक आई वयांत आल्यावरहि हा दत्तक तिला मान्य करून (रेंटिकाय) कायदेशीर करतां येत नाहीं. [म. ४०. ९२५ (२९ म. ४३७ ही केस अमान्य केली.)] शूद्राचा दत्तकपुत्र व औरसपुत्र यांच्या दरम्यान वांटणी झाली तर दत्तकपुत्रास हे इस्टेट मिळते. [४० म. ६३२.]

दत्ताजी त्रिमल—हा शिवाजीचा बांकनवीस उर्फ मंत्री असून अष्टप्रधानांतील चौथा होता. रोज जी कांहीं हक्कित खास छत्रपतींविषयीं घडून येईल ती यानें लिहून ठेवावयाची व छत्रपतींच्या सर्व खाजगी खात्यांवर देखरेख करावयाची ही याची कामगिरी असे. अठरा कारखाने, बारा महाल, हुजूर-पागा व जिलबाचें पायदळ, खाजगीदफतर व पत्रव्यवहार, भोजनाची तजवीज (मुदवकखाना), आमंत्रणें करणें हा सर्व कारभार त्याच्याकडे असे. छत्रपतीनें दिलेल्या राजपत्रां- (इनामाच्या) वर ' समतमंत्री ' व ' वार ' या (अक्षरांच्या) निशाण्या त्यानें स्वहस्तानें करावयाच्या असत. प्रथम गंगो मंगोजी हा मंत्री होता; परंतु त्यावर इतराजी झाल्यानें व दत्ताजी हा आग्र्यास शिवाजीबरोबर गेल्यानें आणि तेथें कामगिरी बजावल्यानें शिवाजीनें दत्ताजीस परत आल्यावर ही जागा दिली. हा प्रथम पागेकडे नोकर होता. मंत्रिपदावर हा शाहूच्या पूर्वे कारकीर्दीपर्यंत होता. पुढें शाहूनें ही जागा १७१३ सालीं नारोराम शेणवी यास दिली.

मंत्रां हा दरबारांत छत्रपतींच्या उजव्या हातास बसत असे. शिवाजी दक्षिणदिग्वजयास गेला असतां दत्ताजीला देशीं देशरक्षणासाठीं मोरोपंत पेशव्याबरोबर ठेविलें होतें.

शिवाजीच्या कारकीर्दीत प्रसंगां दत्ताजीनें हि मोहिमेचें काम केलें होतें. त्यानें शिवाजीची हक्कित लिहून ठेविली होती. परंतु ती इल्ली उपलब्ध नाहीं. तिचा सारांश म्हणून एक नव्वद-कलमी बखर प्रसिद्ध झालेली आहे. दत्तोपंताचें मूळ चरित्र रायगडास (इंद्रजांनीं तो घेतला असतां लागलेल्या) आगीत जळून गेलें असावें. संभाजीनें जुने अधिकारी काढले होते, परंतु दत्ताजीस काढलें नाहीं. शाहूनें सातारा राजधानी केल्यावर दत्तोपंत हा तेथेंच रहात असे. तेथें त्याचा वाडा होता. सातार्यास १७५३ सालीं होळीच्या दिवशीं (२० मार्च) सातार्यास जी प्रचंड आग लागली तांत, पेशवे, पुरंदरे, चिटणीस यांच्या वाड्यांबरोबरच दत्तोपंताचाहि वाडा जळून गेला. दत्ताजी यानें समर्थ्यांचा गुरुपदेश घेतला होता. [राज-वाडे. खंड. ६; सप्तप्रकर्णात्मक बखर; हणमंतस्वामी बखर.]

दत्ताजी शिंदे—हा रामोजी शिंद्याचा दुसरा मुलगा, ज्याप्याचा सख्खा व महादजीचा सावत्र बंधु. ज्याप्या मेल्यानेंतर (१७५५) शिंदे घराण्याची सरदारी ज्याप्याचा पुत्र जनकोजी यास मिळाली. परंतु तो लहान होता म्हणून दत्ताजीच कारभार पाहिला. या चुलत्यापुतण्यांनीं अनेक पराक्रम केले व उत्तर हिंदुस्थानांतील पुष्कळ प्रांतहि मराठी साम्राज्यांत समाविष्ट केले. कुकडीच्या लढाईत ज्या अकरा शूर असामींनीं थेट निजामाच्या हत्तीवर चाल करून त्याची डोलाची अंबारी खाली पाडिली, त्यांपैकी दत्ताजी हा एक होता (१७५१). त्यानें पुन्हां निजामानें उपसर्ग दिल्यानें पेशव्यांनीं दत्ताजीस मुख्य सेनापति करून व बरोबर विश्वासरावास देऊन निजामावर पाठविलें. त्यानें शिंदखेड येथें निजामाला गांठून पूर्ण मोड केला व पंचवीस लक्षांचा प्रांत व नळदुर्ग किंवा मिळविला (१७५७). ज्याप्याचा ज्या बिजेसिंगाच्या (मारवाडावरील) मोहिमेंत खून झाला, तीतहि दत्ताजी होता; खून झाल्यावर दत्ताजीनें तें दुःख एकाकडे ठेऊन बिजेसिंगाचा मोड केला (जून १७५५). पुढें दत्ताजीनें सर्व मारवाडचें राज्य घेऊन त्याचा तिसरा हिस्सा मराठी साम्राज्यांत दाखल करून पांच कोट रु. खंडणी मिळविली (१७५६). नंतर बुंदीच्या राणीस मदत करून व तिचा मुलगा गादीवर बसवून, दत्ताजीनें ४० लाख रुपये मिळविले व सरकारचें बरेंच कर्ज फेडलें (१७५६). पुढील सालीं दादासाहेब अबदालीवर गेला असतां व महाराज होळकर, हिंगणे, राजबहादूर वगैरे मंडळी त्याला मदत करण्यांत कुचराई करीत असतां, त्यानें दत्ताजीसच धाडण्याबद्दल पेशव्यांस अनेक पत्रें लिहिली आहेत.

यावेळीं दत्ताजीनें आपलें लग्न उरकून घेतलें (१७५८). त्याच्या स्त्रीचें नांव भागीरथीबाई. लग्न उरकून दत्ताजी

उज्जयिनीस आला. तेथे महाराष्ट्रावाचें त्याचा भोळा स्वभाव पाहून त्यास दादासाहेबांचें सांगितलेल्या नजीबखानांचें पारिपत्य करण्याच्या कामगिरापासून परावृत्त केलें. याचवेळीं महाराष्ट्रावाचें “ नजीब खळा राखाणा, न राखल्यास पेशवे तुम्हां आम्हांस धोत्रें बडविण्यास लावितील ” असे उद्गार काढिले. जनकोजी लहान पण मुत्सद्दी असल्यानें, त्यानें हा सल्ला फेटाळला, पण भोळ्या दत्ताजीनें तो स्वीकारून नजीबास राखलें, मात्र त्याच नजीबाचें दत्ताजीचा विश्वासघातानें प्राण घेतला.

उज्जयिनीहून निघून चुलतेपुतणे दिल्लीस आले. पेशव्यानें त्याला नजीबाचें पारिपत्य, बंगाल कावीज करणें, लाहोर सोडविणें, काशी प्रयाग घेणें व पुष्कळ पैसा घेऊन दादासाहेबांचें केलें स्वारी हज्र फेडणें वगैरे कामें सांगितलीं होती. पेशव्यांचा ‘ दत्ताजी चित्तावर धरील तें करील ’ असा त्याच्यावर पूर्ण भरंवसा होता. मध्यंतरी तोफांच्या प्रकरणावरून दत्ताजीचें व गाजीउद्दीनाचें भांडण झालें होतें. नंतर त्यानें अबदालीच्या सुभेदारापासून लाहोर घेतलें (एप्रिल १७५८) व परत यमुनाकाठी रामघांटास दाखल झाला (मे). यावेळीं सरकारी कर्जाची ५० लाखांची वर्गत त्याच्यावर आली होती.

यावेळीं दिल्ली मराठ्यांच्या ताब्यांत कायमची गेल्यासारखी झाल्यानें नजीबाचें व बादशहानें गुप्तपणें पत्रें लिहून अबदालीस ताबडतोब बोलाविलें व दत्ताजीस भागीरथीवर पूल बांधून देण्याच्या गुळचट थापा देऊन स्वस्थ वसविलें. याप्रमाणें नजीबाचें सहा महिने (एप्रिल ते आक्टोबर) पुलाच्या थापेवर त्याला झुलविलें व त्याच्या विरुद्ध आपली सर्व तयारी चालविली आणि आंतून सर्व मुसुलमानांशीं कारस्थानें करून नोव्हेंवरांत अबदालीस दत्ताजीवर आणवून तास कैचीत पकडलें.

आतां दत्ताजीस नजीबाचें कपट उमगलें; परंतु आतां त्याचा कांहीं उपयोग नव्हता. गंगेचा पूल नजीबाच्या ताब्यांत होता आणि तो तर अबदालीला उघड मदत करीत होता. अशा वेळांहि दत्ताजीनें एकाएकी नजीबावर स्वारी करून त्याला शुक्रतालाहून हांकलून गंगेपलीकडे रेटलें. ही लढाई मातबर होऊन तीत जनकोजी व दत्ताजी दोघेहि जखमी परंतु विजयी झाले (आक्टोबर). यावेळीं नजीबाचें त्याचप्राशीं तात्पुरता तह केला; सुजानें हरिद्वाराच्या गंगेचें नाकें दाबून धरल्यानें व अबदाली कुक्षेत्रास आल्यानें, दत्ताजीनें गंगापार जाण्याचें रहित करून कुक्षेत्रां अबदालीची गांठ घेतली (२२ डिसेंबर). याप्रमाणें दत्ताजी हा घेरला गेला व हें सर्व कृत्य नजीबाचें केलें. त्याचप्रमाणें सुजानेंहि एक कोट रु. खंडणी देण्याची थाप देऊन दत्ताजीस शुक्रतालास अबदाली येईपर्यंत अडकवून ठेविलें.

यावेळीं दत्ताजी मागे अबदाली व पुढें रोहिले अशा कैचीत सांपडला होता. जर मागे सरून तो जयपूरकडे

वळता तर प्रसंग टजता; परंतु मागे सरणें त्या शूर पुरुषास आवडेना. त्यानें जनकोजी व कविले यांना दिल्लीस पाठवून, शुक्रताला सोडून कुंजपुण्यास यमुना उतरून अबदालीची गांठ घेतली, व त्या दिवशीं त्याचा पराभव केला (२४ डिसेंबर). परंतु लागलीच अबदाली कुंजपुण्यास यमुनापार होऊन नजीब, सुजा व अहंमद बंगश यांस मिळाला. याप्रमाणें एकंदर सर्व मुसुलमान एक झाले व दत्ताजी एकटा पडला. हें समजल्यावर महाराष्ट्रावास त्याच्या मदतीस जाण्याबद्दल पेशव्यांनीं अनेकदां हुकूम पाठविले, परंतु तो मुद्दामच जयपूरकडे रेंगाळत राहिला. पेशवे इकडे निजामाच्या गुंत्यांत अडकले होते. त्यांनीं दोन महिन्यांनीं आपण येतो तोंपर्यंत घाई करूं नये असें दत्ताजीस कळविलें होतें. परंतु उतावळेपणा व माघार ध्यावयाचीच नाहीं या गैरमुत्सद्दी वाण्यांन दत्ताजीनें आपला नाश करून घेतला. शेवटीं दत्ताजी दिल्लीस येऊन (जाने. १७६०) जनकोजीस मिळाला. तेव्हांहि जनकोजीनें व पदरच्या सर्व मंडळीनें त्याला परत फिरण्याचा सल्ला दिला पण अपेश घेऊन श्रीमंतांस काय तोंड दाखविणें, असें म्हणून त्यानें तो नाकारला. नंतर युद्धाचा मुकाबला निश्चित करून, पार होण्यासाठीं यमुनेचा ठाव पहातां तो लागेना व गिलच्यांचे लोक तर उलट नदी उतरून अलीकडे येऊन हल्ले करूं लागले हें पाहून दत्ताजी चिडला. शेवटीं संकांतीच्या दिवशीं तिळगूळ वाटून, तयारी करून हत्ती यमुनेत घालून व त्यांच्या पायांत अंदा घालून, तीन घटका दिवसास दत्ताजीनें गिलच्यांशीं युद्ध सुरू केलें (१० जानेवारी १७६०). गिलच्यानें आपल्या तोंडावर असलेल्या जानराव वाबळे, बयाजी शिंदे व गोविंदपंत बुंदेले या सर्वांना मागे रेटून यमुना उतरून व पांच घटकांत पांचशें मराठे ठार मारून थेट जरीपटक्यावरच चाल केली. तेव्हां सर्वत्र बुंदे झाली. गिलच्यांच्या तोफांचा व बंदुकांचा मारा फार होऊ लागला. तेव्हां जिवाची तमा सोडून उभयतां पाटीलबाबा निशाण वचावण्यासाठीं झोंबूं लागले. जागा फार अडचणीची, नदीतार, शेरणीची बेटे; त्यांत मराठे अडकले. हत्तीवरील आठवी घटका वाजली. ती जनकोजीच्या दंडास गोळी लागून तो बेशुद्ध झाला. तें पहातांच दत्ताजीनें जोरांन गिलच्यांवर घोडे घातले. इतक्यांत यशवंत जगदळे पडला. त्याचें प्रेत काढण्यास दत्ताजी गेला, तो उजव्या बरगडीत गोळी लागून तो घोड्याखालीं आला. यावेळीं अबदालीकडील शहानें त्याला विचारिलें कीं, ‘पटेल, हमारे साथ लडेंगे?’ त्यास त्या शूर पुरुषानें उत्तर दिलें कीं, “ बचेंगे तो औरभी लडेंगे ”. परंतु याच वेळीं त्याचा प्राण निघून गेला. ही बदाऊंघांटाची लढाई होय.

मराठ्यांच्या इतिहासांत जे हृदयद्रावक व शौर्याचें प्रसंग घडले, त्यांपैकी दत्ताजीचा हा प्रसंग होय. शिंदे घराण्यांत दत्ताजी, जनकोजी, जयाप्पा, महादजीसारखे एक एक पुरुष

मराठी सांप्रदायाचे अभिमानां होऊन गेले. [काव्येतिहास, पत्रे, यादी; इ. सं. ऐ. टि. भा. २; का. इ. सं. शकावली; भारतवर्ष शकावली; भाऊसाहेबांची बखर].

दत्तात्रेय—ब्रह्मा, विष्णु आणि महेश या देवत्रयीचा अंशरूप असा अत्रि व अनुसूया यांचा कौपीनवेशधारी पुत्र. तिन्हः देवतांचा समावेश एका देवतेमध्ये म्हणजे दत्तात्रेयामध्ये होतो. या देवतेचा महाभारतांत दोन ठिकाणी उल्लेख आहे. वनपर्व-अध्याय ११५ यांत असे सांगितले आहे की, सहस्राजुनाला दत्तात्रेयप्रसादाने एक विमान मिळाले असे वर्णन केलेले आहे. शांतिपर्व अध्याय ४९ यांत हीच कथा पुन्हा सांगितली आहे. याशिवाय अनुशासनपर्व अध्याय ९१ यांत दत्तात्रेय हा अत्रीचा पुत्र आहे असे वर्णन आले आहे. परंतु महाभारतांत दत्तात्रेयाच्या जन्माची कथा सांगितलेली नाही. दत्तात्रेय ही देवता वैदिक नसली तरी ब्रह्मा, विष्णु, महेश या तीन वैदिक देवतांचीच ही झालेली आहे. दत्तात्रेयाच्या जन्मकालासंबंधी कथा अशी आहे की, नारदमुनी सत्यलोकीं गेले असता त्यांना ब्रह्मा, विष्णु आणि महेश यांच्या ब्रियांनी असा प्रश्न केला की, मृत्युलोकांत आमच्यासारख्या पतिव्रता स्त्रिया आहेत काय ? त्यावर नारदांनी अत्रिकृपांची स्त्री अनुसूया हिच्या सारखी पतिव्रता या त्रैलोक्यांत नाही असे स्तुतिपर सांगितले. ते त्या तिघांना न आवडून त्यांनी अनुसूयेचे पातिव्रत्य भ्रष्ट करण्याकरितां आपापल्या पतीची प्रार्थना केल्यामुळे ब्रह्मा, विष्णु आणि महेश हे विप्रवेदाने माध्यान्हकाळी अत्रीच्या आश्रमांत येऊन अनुसूयेस नम्र होऊन वाढण्याचे भोजन मागू लागले. तेव्हां ती फारच चिंतातुर झाली; परंतु पतीचे पादतीर्थोदक त्या त्रयीवर सिंचन केल्यामुळे ते तिचे त्रैलोक्यनाथ शिशुरूप झाले. त्या त्रयीला अंकावर घेऊन तिने त्यांना लागलेली क्षुधा शांत केली, व त्या बालकांना पाळण्यांत घालून झोके देऊ लागली. इतक्यांत पति आश्रमां आलेले पहातांच झालेली गोष्ट तिने पतीस निवेदन केली. अशा तऱ्हेने बरेच दिवस गेले. इकडे नारदांनी ही सर्व हकीकत पतीची वाट पहात बसलेल्या सावित्री, लक्ष्मी व पार्वती यांना सांगितली. तेव्हां अभिमानाने पतीची सुटका करण्याकरितां त्या तिघी अत्रि कृपांच्या आश्रमामध्ये आल्या; तेव्हां अनुसूयेने त्यांना मोठ्या आदराने नमस्कार करून त्यांच्या आज्ञेवरून त्यांचे पती पुढे ठेविले; परंतु ते बालस्वरूप असल्यामुळे त्या तिघांना आपापले पती ओळखता येईनात. त्यांनी अनुसूयेची प्रार्थना केल्यावर अनुसूयेने आपल्या हस्तस्पर्शाने त्या तिघांना पूर्वस्वरूप दिले; त्यावेळी सर्वत्रांस मोठा आनंद झाला. देव संतुष्ट होऊन त्यांनी अत्रिकृपांस वर मागण्यास सांगितले; तेव्हां तुमच्यासारखा पुत्र मजजवळ असावा अशी आशा प्रदर्शित केल्यामुळे दत्तात्रेय या नामानिधानाने ब्रह्मा, विष्णु, आणि महेश या त्रयसूतांच्या अंशरूपाने मार्गशीर्षी पूर्णिमेस बुधवारी सार्धकाळी अत्रीच्या आश्रमां दत्तात्रयाने अवतार घेतला

अशी लौकिक कथा आढळते. भागवतांत (स्कं. ४.१) दत्त एकमुखी व विष्णूचा अंश मानला आहे.

दत्तात्रेय सप्तर्षीक असून निरंतर मद्यपान करतो असे वर्णन मार्कंडेय पुराणांत आढळते (अ. १७-१९). दत्त-भक्त गुरुचरित्राची पोथी वाचतात. हा ग्रंथ गंगाधर सरस्वती (पहा) याने रचिला आहे. यांत श्रीपाद, श्रीवल्लभ व नरसिंहसरस्वति यांची कथा (त्यांना दत्तावतार समजून) आहे.

अलीकडे गौडसारस्वत वैष्णव ब्राह्मण कुमठा नारायणाचार्य यांनी प्रसिद्ध केलेल्या ' गुरुपरंपरामृत ' नांवाच्या ग्रंथांत दत्तात्रेयाची त्रिमुखी व पडभुज मूर्ति वैदिक-लौकिक धर्माच्या अगदी उलट असून त्रिमुखी दत्ताचे उपासक ईश्वरद्रोही आहेत वगैरे टीका करून असल्या मूर्तीच्या उत्सवांत सामील न होण्याबद्दल लिहिले आहे (धर्म मासिक, ७ ११ १९०५ पहा). पण दत्तभक्तिप्रदाय जास्त वाढत आहे. सुशिक्षित लोकही दत्ताची तसवीर आपल्या संपत्ती वाळगातांना व गुरुवार करतांना दिसतात.

सोळाव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत होऊन गेलेले नरसिंह सरस्वती हे दत्ताचे अवतार होत अशी समजूत असून औदुंबर, गाणगापूर व नरसावाचीवाडी या ठिकाणी ते राहिल्यामुळे त्यांना गुरुदत्ताची पवित्र क्षेत्रे म्हणून मोठे माहात्म्य प्राप्त झालेले आहे (नरसिंह-सरस्वती पहा).

दत्तापुर धामणगांव—वऱ्हाड, ताळुका चांदूर, जिल्हा उमरावती. पूर्वी ही दोन निरनिराळी गावे असून एक रेल्वेच्या उत्तरेस व दक्षिणेस अशी होती. लोकसंख्या सुमारे दहा हजार आहे. हे रेल्वेस्टेशन आहे. कापसाचा बाजार १८८५ साली स्थापला गेला असून त्याचे उत्पन्न सालीना दोन पासून चार हजार रुपये आहे. सरकी काढण्याचे आणि रुई दाबण्याचे बरेच कारखाने येथे आहेत.

दधीच—एक वैदिक ऋषि. हा स्वायंभु मन्वंतरांतील अथर्वण ऋषीच्या तीन पुत्रांपैकी एक असून यालाच दध्य-ड्यथर्वणहि म्हणतात. वृत्रासुरवधार्थी यानेच आपल्या अस्थी इंद्रास दिल्या होत्या. इंद्राने यास ब्रह्मविद्या शिकवून असे सांगितले होते की, जर तू ही विद्या कोणास सांगशील तर मी तुझे मस्तक तोडीन. पुढे अश्विनीकुमारांनी त्या विद्येविषयी त्यास प्रार्थिले. तेव्हां याने इंद्राची प्रतिज्ञा त्यास सांगितल्यावरून ते यास म्हणाले की, " हे तुझे प्रस्तुतचें शिर आम्हां तोडून एकीकडे ठेवतों व तुला अश्वार्थी शिर जोडितों. त्यानें तूं आम्हास ब्रह्मविद्या सांगितलीस की, इंद्र हे तुझे मस्तक तोडील. तसें होताच तुझे मूळचें शिर जोडून तुला आम्हां सजीव करूं. " या युक्तीने अश्विनीकुमारांनी त्याच्या पासून ब्रह्मविद्या संपादन केली अशी याची कथा आहे. याच्या अस्थांच्या वज्राने इंद्राने वृत्रास मारले अशी ऋग्वेदांत व महाभारतांत कथा आहे.

दनकौर—संयुक्तप्रांतांतील बुलन्द शहर जिल्हाच्या सिकंदराबाद तहशिलीतील एक गांव. लोकसंख्या सुमारे ५ हजार. हा गांव भारतातील द्रोणाचार्य याने वसविला

असे म्हणतात. येथील एका तळ्यास व एका देवळ्यास द्रोणाचार्य हे नांव आहे. येथे तूप, साखर व धान्यांचा व्यापार मुख्यतः चालतो.

दमखर—पंजाब इलाख्यांतील कांप्रा जिल्ह्याच्या कुलु-पोटविभागामधील स्पिटी भागाची जुनी राजधानी. समुद्र-सपाटीपासून १२७०० फूट उंच आहे. येथे एक किल्ला आहे पण तो सध्या सरकारच्या ताब्यांत आहे. येथील लोक तिबेटी आहेत.

दनु—दक्षाची मुलगी व कश्यपाची स्त्री. हिच्या शंभर पुत्रांस दानव असे म्हटलेले आहे. त्यांची इंद्राजित, एकचक्र, अश्वशिरा, अश्वपति, एकाक्ष, कपिश, केतु, केशी, सूर्य, चंद्र, नमूचि, नरक, तारक, बाण, मरीचि, वैश्वानर, वातापि, वृषपर्वा, शकुनि, शंबर, द्विरण्यकशिपु इत्यादि नावे आहेत.

दनु—वरचा ब्रह्मदेश व शान संस्थाने यांमधील प्रदेशांत राहणारे मिश्र शान ब्रह्मी लोक. ह्या लोकांची १९०१ साली लोकसंख्या ७०९४७ होती. बहुतेक लोक मंडाले जिल्ह्यांत व उत्तर व दक्षिण शान संस्थानांत रहातात; व त्यांच्या बोलण्याच्या भाषेवरून या लोकांचे ' ब्रह्मी दनु ' व ' शान दनु ' असे दोन भाग पडले आहेत. रहाणी वगैरे-मध्ये हे लोक शान व ब्रह्मी लोकांसारखेच दिसतात व थोडे थोडे बौद्ध लोकांसारखेहि आहेत.

दनुवियु, टा उ न शि प.—खालच्या ब्रह्मदेशातील मज्जिन जिल्ह्याच्या उत्तरेस असलेली एक टाउनशिप. क्षेत्रफळ ३०४ चौ. मैल. पूर्व सीमेवरून इरावती नदी वहाते. दनुवियु गांव हे मुख्य असून नदीच्या पश्चिम तीरावर आहे. सर्व टाउनशिपची जमीन सपाट व फार सुपीक आहे. त्यांत एक शहर व १२२ खेडी असून लोकसंख्या १९११ साली ९१८९३ होती.

शहर—दनुवियु टाउनशिपमधील मुख्य गांव. इरावतीच्या पश्चिम तीरावर आहे. लोकसंख्या (१९११) ७९९५. ह्या गांवाचे कामकाज पहाण्यास येथे एक ८ माणसांची पंचायत नेमली आहे. ब्रह्मी लोकांच्या अमदानीत दनुवियुचे फारच महत्त्व होते व पाहिल्या ब्रह्मी युद्धांत तर येथील लोकांनी चांगलाच जोर दाखविला होता. येथे १८२५ साली महाबन्दुला हा मारला गेला. दुसऱ्या ब्रह्मी युद्धांत दनुवियु हा गांव ब्रह्मी लोकांनी घेतला पण लौकरच त्यांना तो सोडून द्यावा लागला. प्राचीन ब्रह्मी लोकांचे येथे अद्यापि अवशेष शिल्लक राहिले आहेत.

दफला—आसाममधील दरंग व लखिमपूर जिल्ह्यांच्या उत्तरेस असलेला हिमालय पर्वताचा दफला नांवाचा एक भाग आहे. या भागांत दफला जातीचे रानटी लोक राहतात. १९०१ साली यांची संख्या ९५४ होती. मूळचे हे लोक तिबेटो—ब्रह्मी जातीचे असून शरीराने ठेंगणे, अंगात फसदार व मोंगोलिअन धर्तीवर चेहऱ्याची ठेवण असलेले आहेत. ह्या लोकांत एकीचे तत्त्व बाणलेले नसल्यामुळे सर-

कारास ते इतके भयजनक नाहींत. अहोम राजांच्या कारकीर्दीत दफला लोक खालील मैदानावरील लोकांजवळून धमकी देऊन लांच-पट्टी घेत असत. व असा त्रास त्यांनी १८५२ पर्यंत दिला. १८७२ साली दरंग जिल्ह्यांतील एका गांवावर कांही कारणास्तव हे लोक तुटून पडले व दोघा जणांस ठार मारून ४२ लोक धरून, बांधून घेऊन गेले. १८७४-७५ साली ह्या लोकांचा बीमोड करण्याकरिता एक सैनिकांची तुकडी पाठविण्यांत आली होती. तिने कैद करून घेऊन नेलेल्या लोकांपैकी जिवंत राहिलेल्या लोकांस सोडवून आणण्याची कामगिरी केली. तेव्हापासून ह्या लोकांपासून त्रास फारकमी पॉचतो व हे जरी कधी कधी मैदानावरील लोकांस पकडून घेऊन जातात तरी पण त्यांस ते लवकर सोडून देतात. यांचा मुख्य देव उई किंवा वी हा असून त्याचा दर्जा हिंदु यमदेवतेसारखा आहे. मिकिर लोकांप्रमाणे दफला, यापुढे व ओरोम या दुष्ट देवतांचीहि ते आराधना करतात [डार्ल्टन—डिस्क्रिप्टिव्ह एथ्नॉलॉजी ऑफ बॅंगाल; मॅकडोनी—हिस्टरी ऑफ रिलिजनस ऑफ दि गव्हर्नमेंट विथ् दि हिल् ट्राईब्स ऑफ दि एन्. ई. प्रॉटियर ऑफ बॅंगाल; रिपोर्ट्स ऑफ दि सेन्सस ऑफ आसाम.]

दब्राजपूर—बंगालातील विरभूम जिल्ह्याच्या मुख्य पोटाविभागांतील खेडें. हे सुरीच्या नैऋत्येस १८ मैल आहे. लोकसंख्या (१९०१) ६७१५. दब्राजपूरच्या भोंवताली तलाव असून त्याच्या कांठी मोठे ताडवृक्ष आहेत. येथे तसर रेशीम व पितळेच्या भांड्याचे कारखाने आहेत.

दमखन—बंगालमधील शहाबाद जिल्ह्याच्या बक्सार पोटाविभागांतील एक गांव. ई ईस्ट इन्डियन रेल्वेवर असून कलकत्त्याहून ४० मैल आहे. लोकसंख्या (१९०१) १७२३५. येथे राजवाडा व भव्य मंडप आहे. १८६९ साली म्युनिसिपालीटीची स्थापना झाली.

दमण—मुंबई इलाख्यांतील खंवायतच्या आखाताच्या मुखाशी असलेली पोर्तुगीज वसाहत. हात दमण व नगर हवेली असे दोन एकमेकांपासून तुटलेले भाग आहेत. ही वसाहत मुंबईच्या उत्तरेस १०० मैल असून नगर हवेली परगणा धरितां क्षेत्रफळ १४९ चौ. मै. भरल. उत्तरेस भगवान नदी, पूर्वेस ब्रिटिश सरहद्द, दक्षिणेस कलेम नदी व पश्चिमेस खंवायतचे आखात आहे. दमण हे गांव पोर्तुगीजांनी १५३१ साली लुटले; पण तेथील राहिवार्यांनी ते पुन्हा वसविले व पुन्हा १५५८ साली पोर्तुगीजांनी घेतले. खुद्द दमणचे क्षेत्रफळ २२ चौ. मैल असून २६ खेड्यांचा ह्यांत समावेश होतो. लोकसंख्या (१९२१) १७५६६. नगर हवेली परगणा पूर्वेस वसलेला असून क्षेत्रफळ ६० चौरस मैल आहे. लोकसंख्या (१९२१) ३१०४८. हा परगणा मराठ्यांनी पोर्तुगीजांस दिला.

नद्याः—भगवाननदी वसाहतीच्या उत्तरेकडून व कलेम नदी दक्षिणेकडून वहाते. संदलखाल किंवा दमणगंगा ही

दमणहून ४० मैल घाटांत उगम पावते. या सर्व नद्या खंबायतच्या आखातास येऊन मिळतात. येथील हवा स्वच्छ असते. येथे रोगराई वगैरे कांहीं नाहीं.

जमीन ओलसर असून सुर्पाक आहे. नगर हवेली परगण्यांतील जमीन तर चांगल्यापैकीच आहे. तांदूळ व गव्हांचे पीक मुख्य आहे. नगर हवेली परगण्यांत चांगले जंगल आहे. ह्या जंगलांत ३ भागांत सागवान लांकूड आहे. ह्या जंगलांत असलेल्या इतर इमारती लांकडांची नावे: सदर, खैर, शिसव, लालखैर, तिवा, सिवण डम्बोरा, हेडू, असाणा, टेम्बुर्णा, व वाभूळ. पोर्तुगीज लोकांची हिंदुस्थानांतील सत्ता कमी होण्याच्या पूर्वी दमण हे व्यापारी दृष्टीने फार भरभराटीचे ठाणे होते व बहुतेक सर्व व्यापार आफ्रिकेच्या पूर्व किनाऱ्याशी चालत असे. गुजराथमध्ये तयार झालेले कापड त्यावेळी आफ्रिकेत फार जात असे. १८१७ ते १८३७ साली चीन देशाशी मोठ्या प्रमाणावर अफूचा धंदा सुरू करण्यांत आला. परंतु सिंध-प्रांतावर इंग्रजांचा ताबा बसल्यामुळे त्यांनी अफूचा व्यापार बंद केला व तेव्हापासून दमणची सांपत्तिक स्थिति खालावली. पूर्वेकाली दमणची विणकामाबद्दल व रंगाबद्दल बरीच ख्याति होती व अजूनहि येथे तयार केलेला कपडा गोवा, मोझांबिक व दीव येथील लोक वापरतात. येथे मासे पकडण्याचा धंदा मुख्य आहे.

राज्यकारभारासाठी हा सर्व प्रदेश एकच जिल्हा मानिला आहे. ह्या भागावर गव्हरनरची नेमणूक असून त्याच्यावरचा अधिकारी गोंव्याचा गव्हरनर जनरल आहे. नगर हवेली परगण्याचा कांहीं भाग ब्रिटिश सरकारच्या ताब्यांत आहे. एकंदर उत्पन्न १९०३-०४ साली २ लाख रुपये होते. येथे दोन किल्ले असून दमणगंगा नदीच्या दोन्ही तीरांवर दोन असे आहेत. पैकीं एकांत गव्हरनरचे राहण्याचे ठिकाण, मिलिटरी बराकी, दवाखाना, म्युनिसिपालिटीचे ऑफिस, कोर्टहौस, जेल, मिशनऱ्यांचे घंटाघर वगैरे आहेत. दुसऱ्या पण जरा पहिल्यापेक्षा लहान असलेल्या किल्ल्यांत एक चर्च, एक पाद्रीघर व एक मृतांस मूठमाती देण्याची जागा आहे. दोन्ही किल्ल्यांच्या तटावरून पितळेच्या व लोखंडी तोफा रावून ठेवलेल्या आहेत.

दमयंती—विदर्भ देशच्या भामि राज्याची कन्या व नलाची स्त्री. तिने आपल्या अद्वितीय सौंदर्याने सर्व सुंदर स्त्रियांचा गर्व हरण केला म्हणून तिला 'दमयंती' असे नांव पडले. एका सोन्याच्या वर्णाच्या हुंसाकडून तिने नलराजाचे गुण ऐकले व त्या हुंसामार्फत तिने आपले प्रेम नळाला कळविले. पुढे स्वयंवर होऊन त्यांत जमलेल्या इंद्र, अग्नि, यम, वरुण वगैरे देवांनाहि अग्व्हेरून तिने नलाला वारिले. पण त्यांना राज्यसौख्य फार वर्षे लाभले नाहीं. कारण पुढे द्यूतामध्ये नळ आपले सर्व ऐश्वर्य व राज्य हरला. त्यामुळे नल व दमयंती यांना एकेक वस्त्रांनिशी वनांत जावे लागले. या वनवासांतहि त्यांच्यावर अनेक संकटे आली. त्यामुळे बैता-

गून नल दमयंतीला ती निजलेली असतां सोडून गेला. तेव्हा ती आपल्या बापाच्या घरी येऊन राहिली व नलाचा शोध न लागल्यामुळे तिच्या बापाने तिचे पुन्हां स्वयंवर करण्याचे जाहीर केले. त्याच प्रसंगास नल परत येऊन त्यांचे पुढील आयुष्य पूर्ण सुखांत गेले.

अशा तऱ्हेची नलदमयंतीची मूळ कथा महाभारतांत (वनपर्व अध्याय ७६) असून रघुनाथपंडिताचे मराठी 'नलदमयंती' आख्यान फार सुरस आहे. दमयंतीच्या दुसऱ्या स्वयंवराबद्दलचा वादविवाद रा. व. चिंतामणराव वैद्य यांनी 'महाभारताचा उपसंहार' (पृष्ठ २०७) या-मध्ये केला आहे.

दमरावनराज—बंगालमधील शहाबाद जिल्ह्यांमधील एक इस्टेट. क्षेत्रफळ ७५८ चौ. मैल. येथील महाराजा राजाविक्रमादित्य राजाच्या वंशातील आहे असे म्हणतात. ह्याच्या पूर्वजांनी बरीच वर्षेपर्यंत माळव्यांत उज्जनी नगरीत राज्य केले. राजा शन्तनू शाहीने शहाबाद जिल्ह्यांत राज्य स्थापिले. कारूर खेळांत तो १३२० साली येऊन राहिला. हुमायून व शेरखानमधील युद्धांत (१५३४-१५४०) गजनशाही व दलपतशाही हे दोघे वेगळ्या बाजूस जाऊन मिळाले होते. शेरशहाकडून गजनशाहीस रोहता व शहाबाद आणि राजा ही पदवी मिळाली. राजा नारायणमल्लाच्या ताब्यांत भोजपूर व जगदीशपूर हे होते (१६०७-२१). त्याचा बंधु राजा रुद्रप्रताप हा नवीन भोजपूरस जाऊन राहिला. १७४५ साली दमरावन हे मुख्य गांव करण्यांत आले. राजा महाराजा महेश्वर बक्षसिंग याने बंडाच्या साली सरकारास चांगलीच मदत केली. त्याच्या पश्चात् राधाप्रसादसिंग गादीवर आला. पण १८९४ साली तो मरण पावला व त्याची विधवा राणी आपल्या मुलीच्या वतीने राज्यकारभार पाहू लागली. वरहपूर येथे फाल्गुन मासांत व वैशाख मासांत अशा दोन जत्रा भरतात. त्यावेळी शेतकीचे व उद्योगधंद्यांचे प्रदर्शन होते. खालच्या ब्रह्मदेशांतील टाँगू जिल्ह्यांताल १५०० एकर जमीन राणीच्या मालकीची व माफीची आहे. १९०३-०४ साली सारा व इतर कर यांचे उत्पन्न ४.६ लाख होते.

दमा (श्वास)—या रोगांत श्वासोच्छ्वासाची क्रिया फाजील जलद वाढून त्यामुळे रोग्यास गुदमरल्यासारखे होते व त्यामुळे अतिशय हाल होतात व कांहीं काळानंतर दमा कमी होऊन साफ बरे वाटते. नंतर कांहीं दिवस प्रकृति नीट असून पुन्हां वर वर्णिल्याप्रमाणे एखाद्या दिवशी पुन्हां जीव गुदमरण्यापर्यंत दम लागतो. अशी दमा होण्याची खोड जडून मध्ये प्रकृति नीट रहाण्याचा काळ उत्तरोत्तर कमी होत जातो. याशिवाय श्वासास अडचण पडून दम लागणे हे लक्षण श्वसनेंद्रियांच्या अनेक रोगांत व रक्ताशयाच्या रोगांतहि होते. पण येथे दिलेले वर्णन फक्त रोग

नसून जो वरच्यावर दमा उसळतो त्याचेच केलें आहे व वरील रोगांना युक्त असे इतर प्रकारचे श्वासरोग आहेत. त्याचे स्वरूप क्षय, फुफुसाचे व रक्तशयाचे रोग यांच्या वर्णनांत सांपडेल.

पूर्वचिन्हें.—हीं कित्येक वेळां कांहींच होत नाहींत. व कित्येकदां तीं होतात. रोग्यास दम होणार हें कळून चुकतें. पोटांत जाडय रहातें अगर अशी विलक्षण झोप व सुस्ती येते कीं, ती कितीहि आवरण्याचा रोग्यानें प्रयत्न केला तरी तो सिद्धीच जातच नाहीं. अगर सुस्तीच्या ऐवजीं डोक्यांत विलक्षण तरतरीच वाटूं लागते. कधीं पोटांत वात धरतो अगर शौचास अवरोध झाल्याचें निमित्त दमा होण्यास पुरतें. कित्येक रोग्यांना अगोदर पाण्यासारखी स्वच्छ रंगाची लघवी दिवसांतून पुष्कळ वेळां होते. रात्रीं अवचीत श्वासोच्छ्वासास अडचण होऊन रोगी एकाएकी जागा होतो. छाती जणूं काय बांधून टाकली आहे व तींत पुरेसा हवेचा प्रवेश होत नाहीं असें वाटतें. रोगी मोठ्या कष्टानें हवा आंत घेतो व ती बाहेर सोडतां नाहि त्यास फार यातना होतात. बाहेर हवा सोडण्यास एरवीं जो अवधि लागतो त्यापेक्षां या वेळेस फारच लागतो व त्यामुळे त्यास दम छोटत नाहीं व छातीतील उच्छ्वासाचे सूं सूं आवाज फार लांब व मोठ्यानें वाजतात व जवळच्या अगर दूरच्या माणसालाहि ऐकूं येतात. जणूकाय भाताच चालला आहे असें होऊन त्यास बोलतां हि येत नाहीं कारण दम चालू असतो. त्याचा चेहरा चित्ताक्रांत दिसतो व या संकटांतून पार कसें पडावें या विवंचनेंत तो असतो; व नवव्या माणसास असें वाटतें कीं न जाणों हा रोगी यांतच मृत्यु पावेल. शरीरावर घामाचे थेंब पडतात व अंग गार पडतें. नाडी जलद चालू लागते. तोंड उघडें रहातें. डोकें वर धरलेलें असतें. थोडा खोकला येतो व कोणच्याहि उपायानें रोग्यास वरें वाटत नाहीं असें होतें. निजवत नाहीं; वसून आराम वाटत नाहीं. दमा कधीं होण्याच्या आशें रोगी उठून उभा रहातो अगर पुढें तक्या घेऊन त्यावर कोपरे टेंकून वसून रहातो. खिडक्या उघड्या टाकतो. सारांश ज्या स्थितींत श्वास घेण्यास सुलभ पडेल त्या तजविजींत तो असतो. त्यास झोप कोठची? कारण अशा स्थितींत तो दोन चार तासांपासून तीं एक दोन दिवसपर्यंत काढल्यानंतर एकदम अगर हळू हळू त्यास वरें वाटतें व दमा कमी होत जातो. नंतर थोडा अगर पुष्कळ कफ पडतो व नंतर त्यास स्वस्थ झोंप लागते. जागा झाल्यावर त्याची मनस्वी थ्रम झालेली छाती व पाठ दुखूं लागतात. कांहीं दिवसपर्यंत रोगी बरा असतो. मग पुन्हां दम कधीं उलटेल याचा नियम नसतो. कोणास दररोज एकदां, कोणास महिन्यांतून एकदां व कोणास वर्षांतून एक दोनदां दमा लागतो. दमा पुन्हां उलटपर्यंत रोग्यास श्वासोच्छ्वासाची कांहीं अडचण न भासतां व प्रकृति अगदीं निरोगी

असते. तरी पण कित्येक दमेकरी शरीरानें अशक्त असतात. छातीचीं हाडे बाहेर निघालेलीं असून गालफडे वसलेलीं असतात. थोडा खोकला असतो. शेवटीं वारंवार दमा उसळल्यानें दुसऱ्या व्याधी जडतात, कफ वाढतो व घसा वाजतो. रक्तशयाचे व इतर रोग उत्पन्न होतात व त्यामुळे रोग्याची आयुर्मर्यादा लवकर खुंटते. पण जर दमा वरचेवर होत नसेल तर रोग्याची प्रकृति चांगली असून तो अल्पायुषी होत नाहीं.

कारणें.—बहुतकरून आरंभ तारुण्यावस्थेंत होतो व स्त्रियांपेक्षां पुरुषांस विशेषेंकरून होतो. एकाच कुटुंबांत कित्येक वेळां हा रोग वंशपरंपरागत असतो. श्वासनलिकांचा क्षोभ होण्यास कांहीं तरी निमित्त घडतें; मिरचांचा धूर, तळकट फोडणीचा वास घशांत उधळणें, कसली तरी तिखट धुरी, दुर्गंधि अगर धूळ यांनीं दमा होतो. सर्दीनें दमा होतो. कोणास ही सर्दी उन्हाळ्यांतहि होऊन दमा होतो, तर कोणास हिवाळ्यांत अगर फक्त पावसाळ्यांत सर्दीं बाधते. कोणास स्वच्छ हवेंत राहिल्यापासून दमा होतो तर कित्येकांस घाणेंत राहिल्यापासून होतो. कित्येकांस समुद्रकांठच्या हवेनें दमा उसळतो तर कित्येकांस त्या हवेंत वरें वाटतें. कोणच्या जातीच्या आहारानें दमा होतो तें निश्चयात्मक सांगतं येत नाहीं. गर्भाशय, इसब, मज्जातंतूचे रोग यांनींहि दमा होतो.

उपाय.—(१) प्रथम दमा होऊन देण्याचा प्रयत्न करणें व यासाठीं प्रकृतिमानाप्रमाणें दम्यास उत्तेजक अशीं जीं कारणें शक्य असतील तीं टाळण्याचा प्रयत्न करावा. उदाहरणार्थ, अपचन झालेसें वाटल्यास उलटी अथवा मलशुद्धीचें औषध घ्यावें. निदान एरंडेल तेल एक दोन रेच होतील इतकें घ्यावें.

(२) दमा होण्यास आरंभ झाला असतां छातीवर मोंहरी वाटून ती फडक्यावर पसरून ठेवावी. टरपेंटाइनचा व गरम पाण्याचा शेक करावा. पाय कढत पाण्यांत बुडवून ठेवावेत व त्यावेळीं थोडें थंड पाणी प्यावें. योग्य वैद्यास प्रकृति दाखवून औषधोपचार करावे व जें औषध आपणांस नेहर्गी लागू पडतें असा अनुभव आहे तेंच घ्यावें. एकास जें औषध लागू पडेल तें दुसऱ्यासहि फायदेशीर होईल अशीं खात्री नसते. यासाठीं औषधयोजनेसंबंधीं सविस्तर माहिती येथें दिली नाहीं. तथापि या रोगांत इपिक्याक्युआना, बेलाडोना, धोतरा, अफू, गांजा, लोबिलिया, ईथर, पोट्याश आयोडाइड इत्यादींपैकीं एक किंवा अनेक मिश्रित औषधें माहितगार वैद्याकडून घ्यावीत, याशिवाय हुंगण्यासहि क्लोरोफार्म, ईथर यांचा थोडथोडा वास दिला असतां उपयोग होतो. मार्फियाची पिचकारीहि त्वचेंत मारितात. आमिल नैट्रेट ह्याचे दोन तीन थेंब रुमालावर टाकून हुंगले असतां उपयोग होतो. विडींतून अगर चिलमींतून धोतरा, बेलाडोना, मार्फिया, गांजा, सोरा,

इत्यादि औषधे योग्य प्रमाणांत मिसळून ओढल्यानें दमा कमी होतो. मार्फियाची पिचकारी मारणे हा जेव्हां निरुपाय असेल तेव्हां उत्तम उपाय आहे खरा पण ती संवय जडण्याचा संभव असतो म्हणून डाक्टरच्या सल्ल्यावाचून ती मारून घेऊं नये. सोन्याच्या पाण्यांत भिजविलेले कागद वाळवून प्रसंग पडेल तेव्हां त्याची धुरी घेणे हा एक उपाय चांगला आहे.

(३) दमा उलटून देण्यासाठी रोग्यानें त्यास जी हवा मानवत असेल तेथेंच रहावे, वेळेवर जेवण करावे, रात्री, उशीरां जेऊं नये, जाग्रण करूं नये, जडान्न खाऊं नये व ज्या इतर पदार्थांपासून अजीर्ण होईल ते वर्ज्य केले पाहिजेत. ज्या पदार्थांनी दमा होण्याचा संभव कमी असतो असे पथ्य पाळले पाहिजे. एकच नियम या रोगांत विशेषतः सर्वास लागू पडत नाही.

(४) दमा जुनाट झाल्यास—वरील औषधांशिवाय आर्य वैद्यकांत उंची कस्तुरी, श्वासकुठार, अडुळासा, पिंपळी, अभ्रक भस्म, अघाव्याचा क्षार इत्यादि औषधे आहेत ती अनुभवशीर वैद्याच्या सल्ल्यानें घ्यावीत.

(५) नाकाच्या श्वासमार्गांत वारीक ग्रंथी होऊन जो दमा होतो त्या ग्रंथी शस्त्रक्रियेनें काढविणे हाच उपाय आहे.

दमास्कस—दमास्कस हें सीरियातील मुख्य शहर असून त्याच नांवाच्या प्रांताची राजधानी आहे. हें उ. अ. ३३° ३०' व पूर्व रेखांश ३६° १८' यांवर आहे.

इतिहास.—सध्यां अस्तित्वांत असलेल्या सर्वांत जुन्या शहरांपैकी दमास्कस हें एक शहर आहे अशी संशोधकांची समजूत आहे. अब्राहामच्या संबधांत या शहराचें नांव जुन्या करारांत येतें. पॅलेस्टाईनवर ईजिप्तची सत्ता होती त्यावेळेस दमास्कस हें उबी या लहानशा प्रांताची राजधानी होतें. आर्मेनियन लोकांनी हा प्रदेश जिंकल्यावर येथें स्वतंत्र सत्ता सुरू झाली. डेव्हिडनें हें शहर जिंकलें परंतु इस्रायल लोकांची सत्ता फार दिवस टिकली नाही. इस्रायल व सीरियन यांच्यामधील वैमनस्य अहाबच्या वेळेपर्यंत टिकलें. ख्रिस्तपूर्व ८४३ त बेहनचा खून करून हॅझेल दमास्कसचा राजा झाला. चवथ्या अदाद निरारिनें सीरियावर स्वारी केली व ख्रि. पू. ९०६ त दमास्कसला वेढा दिला. ख्रिस्त पूर्व ७३४ त अहाज जुडाचा राजा झाला. परंतु त्याच्यावर दमास्कसचा राजा रेझन (रझून, रेझिन) यानें स्वारी केली. अहाजनें नजराने पाठवून असुरियाच्या तिसऱ्या तिगलथ पिलेसरची मदत मागितली. त्यानें सीरियावर स्वारी करून ख्रिस्तपूर्व ७३२ त दमास्कस शहर घेतलें. ख्रिस्त पूर्व ३३३ त हें शहर फितुरीनें अलेक्झांडरचा सेनापति पारमेनिओ याच्या ताब्यांत गेलें. तेथेंच दरायसचा खाजिना व ज्ञानखाना होता. अलेक्झांडरनंतर गादीबद्दल तंटे सुरू झाले. त्यावेळीं हें शहर ईजिप्शियनांच्या ताब्यांत होतें. ख्रिस्तपूर्व ६३ त सीरिया हा रोमन प्रांत झाला. नव्या

करारांत सेन्टपालच्या संबधांत या शहराचा उल्लेख आहे. इ. स. १५० त द्राजनच्या अमलाखाली दमास्कस हें एक रोमन प्रांताचें मुख्य ठिकाण झालें. ख्रिस्ती धर्मस्थापना झाल्यावर दमास्कस येथें बिशप नेमण्यांत आला. आर्केडियसनें येथील मोठ्या देवळाचें चर्च बनविलें इ. स. ६३५ त दमास्कस हें खालिद इब्न वालोदनें जिंकलें. चवथा खलीफ अली याचा खून झाल्यावर त्याच्यानंतरचा खलीफ मोआवियानें खलीफची गादी मक्केहून दमास्कसला आणिली. या उमयीद घराण्यानें ९० वर्षे राज्य केल्यावर अब्बासी घराणें आलें. त्यांनीं मेसापोटेमियांत राजधानी नेली. या नंतर ईजिप्शियन, कामेंथियन व सेलजुक यांनीं हिलां करून दमास्कस लुटिलें. ११२६ त धर्मयोद्ध्यांनीं दमास्कसवर हल्ला केला. हें सलादिनचें फ्रँक लोकांबरोबरच्या युद्धाच्या वेळीं मुख्य ठाणें होतें. १३९९ त तैमूरनें हें शहर लुटिलें. १५१६ त सुलतान सेलिमनें हें शहर जिंकून ओटोमन साम्राज्यास जोडिलें. १८३२ त ईजिप्तचा इब्राहिम पाशा यानें दमास्कस घेतलें. १८४० त मित्रसंघानें ईजिप्शियनांनां हांकून दिलें व १८६० त मुसलमानांनीं ख्रिस्ती लोकांची येथें कत्तल केली.

दमास्कस शहराची लोकसंख्या १५४००० पासून २२५००० पर्यंत असावी. हें अँटोलेवाननच्या पायथ्याशीं समुद्रसपाटीपासून २२५० फूट उंच वसलेलें आहे. वरदा नदी दमास्कसच्या मधून वाहत जाते. येथील जमीन फार सुपीक आहे. प्रसिद्ध 'दर्ब एलमिस्टेफॉम' अथवा 'सरळ रस्ता' अद्याप देखील शहराच्या पूर्वेकडून पश्चिमेकडे जातो. येथें एलमलिक एल अश्रफनें १२१९ त बांधलेला एक किल्ला आहे. आर्केडियसनें, सेंट जॉन दि बॅप्टिस्टच्या नांवानें बांधलेल्या चर्चचे मशीदींत रूपांतर पहिला खलीफ वालिद ह्यानें (७०५-७१७) केलें. ही इमारत फार मोठी आहे. व्यापारांत अझून देखील दमास्कसचें महत्त्व आहे. सीरियांतून मकेला जाणारे यात्रिकरू येथूनच जातात. येथें रेशीम, कापड, सोन्यादादीचे दागिने, तांब्याचें व पितळेचें काम व इतर नक्षीचें काम तयार होतें. दमास्कस बाजार पेठा प्रसिद्ध आहेत. हें बैरुत व मेझर्या रेल्वेनें जोडिलें आहे.

दमो, जि ल्हा.—मध्यप्रांत जबलपूर विभागातील जिल्हा. क्षे. फ. २८१६ चौ. मै. हा जिल्हा मध्यप्रांताच्या अगदी उत्तरेकडे असून विंध्य पठाराचा हा एक भाग आहे. पश्चिमेस हा जिल्हा, भूगोलदृष्ट्या व ऐतिहासिक दृष्ट्या संबध असलेल्या सागर जिल्ह्याच्या सरहद्दीस लागलेला आहे. याच्या दक्षिणेस व पश्चिमेस नरसिंगपूर व जबलपूर; आणि उत्तरेस बुंदेलखंडांतील पन्ना व छत्तरपूर हीं दोन संस्थाने आहेत. उत्तरेकडील बाजूला दमो हा जिल्हा उतरता होत गेला असून त्याच बाजूला सर्व नद्या वाहतात. जिल्हांत गोंड लोकांची वस्ती आहे. सोनार खोऱ्यांतील जमीन सुपीक आहे. विंध्य पर्वतांत गुलाबी रंगाच्या वाळूचे

थर आहेत, त्यावर पाण्याच्या लाटा आपटल्यामुळे हा रंग आला असावा. येथील खडकांत चुन्याचे प्रमाण फारच थोडे आहे. सांबर, नीलगाय, हरणें, व विशेषतः डुकरें हे येथील जंगली प्राणी आहेत. हवा हिवाळ्यांत थंड व उन्हाळ्यांत समशीतोष्ण असते. दमोजवळ असलेल्या खडकाळ टेंकड्यांमुळे तेथील हवा जिल्ह्याच्या इतर ठिकाणांपेक्षा उष्ण असते. वार्षिक पाऊस ५१ इंच पडतो.

इतिहासः—दहाव्या शतकांत हा जिल्हा महोबा घराण्यांतील चेंदल रजपुतांच्या ताब्यांत होता; व नोहता त्यांची राजधानी होती. दमो गांवातील एका दरवाज्यावरच्या फारसी लेखावरून १३८३ साली हा जिल्हा दिल्लीच्या तघ-लख घराण्याच्या ताब्यांत होता असें दिसते; पण येथे मुसुलमानांची सत्ता नांवाला मात्र असून खरी सत्ता गोंड सरदारांच्याच हाती होती. १५६५ साली असफखानाच्या हाताखाली मुसुलमानांनी दमोवर स्वारी करून, सिंगोरगडच्या गढीमंडला घराण्यांतील दुर्गावती राणांच्या सैन्याचा पराभव केला. अकबराच्या वेळी हा जिल्हा मोंगलांच्या ताब्यांत गेल; नव्वड वर्षांनंतर येथील मोंगल सैन्य मराठ्यांच्या विरुद्ध लढण्याकरितां गेलें असतां पन्नाच्या वुंदेल राजानें सागर व दमो हे जिल्हे आपल्या विस्तीर्ण राज्यास जोडले. वुंदेल्यांचें राज्य येथे सुमारे ६० वर्षे होतें, परंतु दक्षिणेकडील लोधी व गोंड सरदार बहुतेक स्वतंत्रच होते. १७२९ साली छत्र-साल यानें राज्यावर स्वारी येईल या भीतीनें, पेशव्यांची मदत मागून त्यांनां राज्याचा तिसरा हिस्सा देऊं केला. त्यामध्ये सागर जिल्हा मराठ्यांस मिळाला. पुढे सागरचा सुभेदार गोविंदपंत वुंदेले यानें आपली सत्ता दमोवर स्थापन केली. मराठ्यांचे राज्य खालसा झाल्यावर (१८१८) हे दोन्ही जिल्हे ब्रिटिश सरकारकडे आले. वंडाच्या वेळी या जिल्ह्यांत बरीच धामधूम झाली होती. सागरच्या सैन्यानें दमो शहर लुटून सरकारी कागद जाळून टाकिले. स. १८५८च्या मार्च महिन्यांत दमो पुन्हां इंग्रजांच्या ताब्यांत आले.

रजपूत, गोंड, मुसुलमान व मगठे या लोकांनी बांधलेल्या किल्ल्यांचे अवशेष या जिल्ह्यांत आहेत. सिंगोरगड व नर-सिंगगड येथील किल्ले हे मुख्य आहेत. दमोपासून २० मैलांवर कुंदालपुर येथे जैनांची ५० देवालये आहेत. वांदक-पूर (दमोहच्या पूर्वेस १० मैल) येथील महादेवाच्या दर्शनास पुष्कळ लोवून यात्रेकरू येतात. याशिवाय नोहता येथे हिंदु व जैन देवल्यांचे अवशेष पुष्कळ आहेत.

या जिल्ह्याची लो. सं. १९२१ साली, २८७१२६ होती. बहुतेक सर्व लोक वुंदेला भाषा बोलतात. शें. सुमारे ७५ पुरुषांनां लिहितां वाचतां येतें. ६७ लोकांचा उदरनिर्वाह शेतकामेवर होतो. गहू, ज्वारी, हरभरा, जवस, तीळ व शिंगाडे हे येथे होणारे मुख्य जिनस आहेत.

व्यापार व दळणवळणः—बंस कलान, दमो, हिंदोरिया, सितानगर व हडा येथे लुगडी तयार करतात. दमो, बंस, तखेंज व अस्लान येथे रंग देण्याचे काम होतें. हिंदोरिया येथे मिळीच्या रंगाचे काम चालतें. दमो व हिंदोरिया येथे कांशाची भांडी होतात. दमोची मातीची भांडी प्रसिद्ध आहेत. जबेरा येथे लोखंडाचा कारखाना आहे पंचमनवर येथे कापूस तयार होतो.

गहू व गळिताची धान्ये हे येथील मुख्य निर्गत जिनस आहेत. सागवानी लांकूड, लाख व तूप हेहि जिनस बाहेर पाठविले जातात. सुती कापड, केरोसीन तेल, मीठ व साखर हे मुख्य आयात जिनस आहेत.

इंडियन मिडलंड रेल्वेची बीना-कटणी शाखा या जिल्ह्याच्या मध्यभागांतून जाते. बहुतेक व्यापार दमो स्टेशन वरून होतो. रेल्वेच्या उत्तरेस दमोपासून हर्दा व पुढे घैसा-वादपर्यंत, आणि दमोपासून नरसिंगगड व बतियागडपर्यंत रस्ते गेलेले आहेत. रेल्वेच्या दक्षिणेस जुजहारपासून नांहता व जबेरा यांवरून जबलपूरकडे जाणारा रस्ता; तेडुखंडा व तेजगडपासून अमानकडे जाणारा रस्ता; व तारादेहीपासून रामगड व भूरीकडे जाणारा रस्ता; हे सर्व रस्ते दमोवरून जातात. या जिल्ह्यांत दोन तालुके असून त्यांवर तहशिलदार व नायब तहशिलदार आहेत. जिल्ह्याचा डेप्युटी कमिश्नर दमो येथे रहातो. दमोच्या म्युनिसिपालिटीखेरीज इतर ठिका-णचा कारभार जिल्हा कौन्सिल व दोन स्थानिक बोर्डे यांच्याकडे आहे.

त ह शी ल.—मध्यप्रांतांतील दमो जिल्ह्याची दक्षिण तहशील. क्षेत्रफळ १७९७ चौ. मै. लोकसंख्या (१९११) २१०८९८. ह्या तहशीलांचे दमो हें मुख्य गांव आहे. हात खेडी ७१३ आहेत. ५४३ चौ. मै. जागेत जंगल असून उर-लेली अर्धा अधिक जमीन शेतकीकडे उपयोगांत आणली गेली आहे. वायव्येकडे सोनार नदी आहे व लहान टेंकड्या-मय जमीन आहे.

गां व.—दमो जिल्ह्याचे व त्यांतच असलेल्या दमो तह-शीलांचे मुख्य ठिकाण हें बीना-कटणी रेल्वेवर आहे. मुंबईहून ७०२ मैल. नरवरचा राजा नल ह्याची पत्नी दमयंती हिज-वरून हें नांव पडलें असावे असें वाटतें. लोकसंख्या (१९११) १७०४२. येथे भाठवड्यास गुरांचा बाजार भरतो. येथे कांशाची व मातीची भांडी तयार करतात. दमो हा गांव एका डोंगराच्या पायथ्याशी वसलेला असल्यामुळे उन्हा-ळ्यांत उष्मा फार होतो.

दयानंदसरस्वती (१८२४-१८८३)—यांचे चरित्र ज्ञानकोश विभाग ८ [(आ) पृष्ठ २६७] मधील 'अर्थसमाज' झालेखांत पहा. दयानंदांचा शताब्दस्तरीक उत्सव मथुरा येथे फेब्रुवारी १९२४ साली एक आठवडाभर साजरा करण्यांत आला. सुमारे अडीच लाखपर्यंत लोक जमले होते. त्यावेळी

स्वामी दयानंदांचें व आर्यसमाजाचें कार्य, वेद, अस्पृश्योद्धार व शुद्धिकार्ये वगैरे विषयांवर व्याख्यानं झालीं. आर्यसमाजाच्या शिक्षणकार्याचाहि अहवाल त्याच सुमारास प्रसिद्ध झाला आहे. या समाजाचें चालविलेल्या एकंदर ५०५ शिक्षणसंस्था असून त्यांत सुमारे ५५ हजार विद्यार्थी आहेत व वार्षिक खर्च १८ लाख आहे व अडीच हजार शिक्षक आहेत. शिक्षणसंस्थांत १६ कालेज, ७४ हायस्कूल, १२२ मिडल स्कूल, २२५ प्राथमिक शाळा, ८ संस्कृत पाठशाळा, ८० हिंदी शाळा, ३१ गुरुकुल, १२ रात्रीच्या शाळा, ५५ अस्पृश्यवर्गाच्या शाळा, १० अनाथालये, ३ औद्योगिक शाळा व ११ इतर याप्रमाणें वर्गवारी आहे. शुद्धिकरणाच्या कार्याकडेहि या समाजाचें लक्ष दिलें असून १९०७ ते १९१० पर्यंतच्या कळांत त्याचें १०५२ मुसलमान-रजपुतांनां हिंदू करून घेतलें. समाजाचे एक प्रमुख श्रदानंद यांनीं स्वतःला अलीकडे सर्वस्वी या कार्याला वाढून घेतलें आहे.

दयावहादुर—माळव्याचा एक सुभेदार. याची त्रोटक माहिती वाराव्या विभागांत गिरधर राजवहादुर या नांवाखाली आली आहे. तिच्याशिवाय जास्त हकीकत या लेखांत सांपडेल. दयाराम हें याचें मूळ नांव. याचाच मुलगा राजा गिरिधर होय. दयाराम हा बहादुरशाहाच्या अजीमुशान नांवाच्या मुलाच्या पदरी होता. अजीम हा बंगालचा सुभेदार असतां त्यास दयारामची फार मदत झाली होती. बहादुर मेल्यावर (१७१२) त्याच्या मुलांत गादीविषयी तंट्या लागला. त्यांत अजीमचा पक्ष घेऊन दयाराम लढत असतां लढाईत ठार झाला.

दयारामचा छविलराम म्हणून एक भाऊ होता. त्याच्या पुत्राचेंहि नांव दयाराम उर्फ दयावहादुरच होतें. राजा गिरिधर हा या दयावहादुराचा चुलत भाऊ होता. तो पुष्कळ दिवस माळव्याचा सुभेदार होता. तो मराठ्यांच्या विरुद्ध वागे व जयपूरकर जयसिंगाचा द्वेष करी. त्यामुळ जयसिंगानें मराठ्यांनां मदत करून त्यांनां माळव्यावर आणलें. अनेक लढाया होऊन चिमाजीआप्पानें गिरिधरास सारंगपूरच्या लढाईत ठार केलें (१७२४).

त्यानंतर बादशहानें गिरिधरच्या चुलत भावास (दयावहादुरास) माळव्याचा सुभा नेमिलें. यानंतर दोन वर्षे पेशव्यांनीं निजामाशी तंट्या चालविल्यानें त्यांनां माळव्याकडे लक्ष देण्यास सवड झाली नाहीं. यावेळीं दयारामनें इंदूरकर, नंदलाल, मंडलोई वगैरे सरदार मराठ्यांच्या विरुद्ध फोडण्याचा प्रयत्न केला होता. परंतु जयसिंग व होळकर यांनीं त्याचा प्रयत्न हाणून पाडला. या कामीं नारो शंकर, उदाजी पवार व खुद्द पेशवे हेहि खटपट करीतच होते. मालकम म्हणतो की, दयावहादुरानें रयतेस इतकें पिळून काढलें की, तिचें व ठाकूर जमिनदार यांनीं थेट बादशहाकडे अनेकदां दाद मागितली; परंतु त्याचा उपयोग होईना; म्हणून जयसिंगामार्फत ते सर्व मराठ्यांस मिळाले.

पेशवे वऱ्हाणपुरास होते; तेथून बेत ठरल्याप्रमाणें नंदलालनें मल्हाररावास वारा हजार फौजनिशीं अकबरपुरास नर्मदा उतरवून माळव्यांत आणलें. हें समजतांच दयारामानें तांडाघाट दावला, परंतु नंदलालनें अगाऊ इशारत दिल्यानें मल्हारबा मांडवगडच्या भैरव घाटाचें वर आला व एकाएकी (धार नजीक) तिरला गांवीं दयारामावर छापा घातला. या लढाईत दयाराम ठार झाला (१२ डिसेंबर १७३१) व संबंध माळवा मराठ्यांच्या हातीं लागला. [ब्रम्हेंदचरित्र; आर्यविहिन; शाहूमहाराज रोजनिशी; मालकम पु. १; राजवाडे. खं. ६; होळकर कैफियत.]

दयाराम—पश्चिम हिंदुस्थानांत गाजलेला शूर आणि धैर्यवान योद्धा म्हणून याचें नांव प्रसिद्ध आहे. याच्या अंगचें असामान्य धैर्य, पीळदार शरीरयष्टि, आणि अद्वितीय पराक्रम इत्यादि गुण फारच वाखाणण्याजोगे होते. हा जातीनें गवळी असून, फरख-सियर बादशहाच्या कारकीर्दीत उदयास आला. हिंदुस्थानांतलें कित्येक भागांतून दयारामाचे असामान्य पराक्रमविषयक पोवाडे गाऊन दाखविण्यांत येतात. इ. स. १८३३ मध्ये कलकत्ता येथें प्रसिद्ध झालेल्या 'बंगाल अॅन्युअल' मध्ये या योद्धाविषयी संपूर्ण माहिती आली आहे. [वॉल.]

दयाळनाथ—एक महाराष्ट्र कवि. हा वऱ्हाडांतील मुर्जा अंजनगांवच्या देवनाथाचा शिष्य. याचा जन्म १७८८ सालीं झाला व समाधि १८३६ सालीं घेतली. हा मूर्तिज्ञापूरचा रहिवासी, मौतसगोत्री यजुर्वेदी ब्राह्मण. याचें मूळचें नांव हरि. देवनाथानें याचें नांव दयाळ ठेविलें. सहाव्या वर्षीच याच्या बापानें याला देवनाथाच्या स्वाधीन केलें. देवनाथानेंच त्याची मुंज व लग्न लाविलें. याच्या छीचें नांव राधा. याची कविता मराठी व उर्दू भाषेंतली आहे. एलिचपूरचा नबाव, हैद्राबादचा निजाम, दिवाण चंडुलाल वगैरे लोक त्याच्या कथेस जमत. एका हरिदासानें मत्सरानें याला शेंदूर चारल्याची गोष्ट आहे. पेंढाऱ्याचा एक वनासिंग नांवाचा नाईक पश्चात्ताप पावून यांचा शिष्य झाला होता. दयाळानें आपल्या गुरूचें (देवनाथाचें) बरेचसे कर्ज स्वतः फेडिलें. याची समाधि निजामहैद्राबादेस आहे. चंडुलालादि श्रीमान गृहस्थ त्याला इनाम वगैरे देत. असतां त्यानें तें घेतलें नाहीं. याचा औरस वंश नाहीं. याचे (मुक्ताबाई नांवाच्या) मुलीचा वंश नागपूरजवळच्या रामटेक येथे आहे. नाथाचें बरेचसे काव्य हल्लीं छापून प्रसिद्ध झालें आहे. [महाराष्ट्र कविचरित्र, भा. ५.]

दरक-दरकदार—दरक हा शब्द अरबी असून त्याचा अर्थ भ्रंशपरंपरागत मोठ्या दर्जाचा सरकारी नोकर असा आहे. त्यांत बहुधा पुढील आठ अधिकाऱ्यांचा समावेश होतो. (१) कारभारी किंवा दिवाण, (२) मुजूमदार, (३) फडनवीस, (४) सबनीस, (५) कारखानवीस, (६) चिटनीस, (७) जामदार, व (८) पोतनास. दरकदारांनां दरकी

आसामी असेंहि म्हणतात. या दरकदारांपासून दर दहा वर्षांनी एकदां त्यांच्या शेतावरील सरकारी सारा वसूल करतात, त्यास दरकपट्टी म्हणतात.

दरकोटी—पंजाब इलाह्यांतील सिमला पहाडी संस्थानांतील एक संस्थान. क्षेत्रफळ ८ चौरस मैल. लो. सं. (१९२१) ६१०. उत्पन्न सुमारे २.००० रुपये. सध्याचा राजा राणा रघुनाथसिंग हा आहे.

दरंग जिल्हा—आसामांतील एक जिल्हा. क्षेत्रफळ ३४१८ चौ. मैल. मर्यादा:—उत्तरेस भूतान, तोवंग (तिबेटच्या सत्तेखालचा प्रांत.) आणि अका व दह्या डोंगर; पूर्वेस लखिमपूर जिल्हा; पश्चिमेस कामरूप; व दक्षिणेस ब्रह्मपुत्रा हा जिल्हा म्हणजे हिमालयाच्या लहान रांगा व ब्रह्मपुत्रा नदी यांच्यामधील १२६ मैल लांबीचा आणि सरासरी २७ मैल रुंदीचा चिचोळा प्रदेश आहे. या जिल्ह्यांत डोंगर फार थोडे आहेत. बहुतेक भाग सपाट मैदान असून त्यांतून ब्रह्मपुत्रेला मिळणाऱ्या पुष्कळ नद्या वाहतात. मैदानाच्या मध्यभागी तांदुळाची लागवड उत्तम होते. उत्तरेकडे जमीन उंच होत गेली असून डोंगराच्या पायथ्याशी अरण्ये आहेत. बर्नाडी, ननदी, धानसिरी, मानई, बेलासिरी, भरेली, वरगांग व बुरई या नद्या ब्रह्मपुत्रेस मिळतात. या जिल्ह्यांत हत्ती, गेंडे, रेडे, गवे, वाघ, चित्ते, अस्वर्ले व निरनिराळ्या प्रकारचीं हूरणें आढळतात.

आसाम खोऱ्यांतील इतर ठिकाणच्या हवेपेक्षां येथील हवा फारशी निराळी नाही. नोव्हेंबरपासून मार्चच्या मध्यापर्यंत हवा थंड व सुखकारक असते; परंतु इतर काळांत ती सई व उष्ण असते. उष्णमान ९०° पेक्षां ज्यास्त क्वचितच होतें. डोंगरपायथ्याची हवा मलेरियस आहे व एकंदरीत हा जिल्हा वरच्या आसामइतका आरोग्यकारक नाही. पाऊस पुष्कळ पडतो व पावसाच्या कमतरतेमुळ किंवा पुरामुळें नुकसान क्वचितच होतें. ब्रह्मपुत्रेच्या कांठीं वार्षिक पाऊस ७० इंच व डोंगराजवळ १०० इंच पडतो. १८९७ सालीं दरंगमध्ये धरणीकंपाचा मोठा धक्का बसला होता.

इ ति हा स.—श्रीकृष्णानें ज्याचा पराभव केला त्या बाण राजाच्या राज्यांत हा जिल्हा होता अशी दंतकथा आहे. जवळपास आढळून येणाऱ्या मोठमोठ्या दगडी इमारतींच्या अवशेषांवरून येथें पूर्वी प्रबळ व सुधारलेल्या राजांची राजधानी असावी व तें राजघराणें इ. स. १००० च्या सुमारास भरभराटीस आलेल्या पालराजांचें असावें असे वाटतें. तैलपूरपासून ३० मैलांवर, भरेलीच्या खिंडींत, भाळुकपांग येथें बाणाचा नातू भाळुक यानें वांधलेल्या किल्ल्याचे अवशेष आहेत. ऐतिहासिक काळांत सोळाव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत भरभराटीस आलेला कामरूपचा कोंच राजा, नरनारायण याच्या राज्यांत दरंगचा समावेश झालेला होता. मरणापूर्वी त्यानें राज्याचे दोन भाग करून दरंग, कामरूप व गोलपाडा हा मुळस आपला पुतण्या रघु-

राय याला दिला; त्याची राजधानी कामरूपच्या पश्चिमेस वरनगर येथें होती. रघुरायचे मुलगे परीक्षित व बलिनारायण यांच्या कारकीर्दीत मुसुलमानांनी ह्या राज्यावर स्वारी केली; व वरच्या आसामांतील अहोमानी त्री बलिनारायणाला मदत केली तरी अखेर स. १६३७ त त्याचा पराभव होऊन तो मारला गेला. त्याच्या मरणानंतर दरंगचे राजे केवळ मांडलिक बनून त्यांच्या सत्तेचा ऱ्हास होऊं लागला. ६० वर्षांनंतर अहोम राज्य डळमळीत होऊन मो. प्याच्या पंधास लागलें असतां येथील राजांनी त्यांचें जू झुगारून देऊन कामरूपचा कांहीं भाग घेण्याचा प्रयत्न केला, परंतु स. १७९२ त कॅप्टन वेल्शच्या आधिपत्याखाली त्याच्यावर चाल करून गेलेल्या सैन्यानें त्याचा पराभव केला व दरंग आणि आसामचा उरलेला भाग स. १८२६ त ब्रिटिशांच्या हातांत गेला. अहोम राजांचें वर्चस्व कमी झाल्यावर भोतिया, अका व दफ्ला यांनी हिमालयाच्या पायथ्याशी असलेल्या प्रदेशांत आपला हक्क स्थापित करण्याची संधि साधली. स. १८४१ त सरकारनें त्यांचा प्रदेश आपल्या राज्यास जोडून त्यांच्या हक्कावद्दल त्यांना मोबदला म्हणून वार्षिक कांहीं रकम देण्याचें ठरविलें. या पुढील महत्त्वाची गोष्ट म्हटली म्हणजे स. १८९४ त पाथरुवाट येथें जमावंदीच्या फेरतपासणांच्या वेळीं झालेला दंगा होय. त्यांत पोलिसांनी गोळ्या घालून १५ लोकांस ठार व ३७ लोकांस जखमी केलें.

तैलपूर येथील कोरीव दगडी स्तंभ व शेजाराच्या टॅकडीवरील दगडी देवालगाचे अवशेष यांशिवाय दुसरे प्राचीन अवशेष या जिल्ह्यांत फारसे नाहीत.

लो क व स्ती.—१९२१ सालीं या जिल्ह्याची लो. सं. ४७७९३५ होती. पैकीं शें. ७१ हिंदू, शें. २३ वन्य हिंदू-टोळ्या व शें. ५ मुसलमान आहेत. ह्या जिल्ह्यांत परकी लोकांचें प्रमाण बरेंच आहे; यांपैकीं बहुतेक प्रथम चहाच्या प्रळयांवर मजूर म्हणून आलेले असून करार संपल्यावर येथील स्थानिक रहिवासी झालेले आहेत. यामुळें शें. फक्त ५१ आसामी भाषा बोलतात व शें. १६ बोडो, शें. १९ बंगाली व शें. ६ हिंदी आणि मुदारी या भाषा बोलतात. शें. ९२ लोकांची उपजीविका शेतकीवर चालते. लोकांत शिक्षणाचा प्रसार फारसा झालेला नाही. १९०१ सालीं शें. फक्त ५.२ पुरुषांना लिहितां वाचतां येत होतें.

शे त की व जंग लें.—तांदूळ व चहा हीं येथील मुख्य पिकें आहेत. कापूस, ताग, ऊंस वगैरे जिन्नस तयार करण्याचे प्रयत्न करण्यांत आले आहेत; पण नवीन पिकें तयार करण्याची किंवा असलेल्या पिकांत सुधारणा करण्याची ह्यास येथील लोकांत दिसून येत नाही.

बहुतेक राखलेली जंगले उत्तर सरहद्दीवरील डोंगरांच्या पायथ्याशी आहेत. यांत रबर, साल, खैर, गुनसेराई व साग हीं झाडे आढळतात. हे लोक झाडांच्या खोडांपासून होळ्या व सिमुल झाडांच्या चहाच्या पेट्या तयार करतात.

खनिज पदार्थ काढण्याचे कारखाने या जिल्ह्यांत नाहींत. ब्रिटिश अंमलापासून नदीच्या वाळूंतून सोने काढण्याचा धंदा पार बुडाला आहे.

व्या पार व दळ ण व ळ ण.—दरंग जिल्ह्यांत कारखाने फारसे महत्त्वाचे नाहींत. कांहीं लोक पितळ व कांस्य यांचे ओतकाम किंवा घडकाम करतात. घरकामापुरतें कापड घरोघरी तयार होतें. बहुतेक व्यापार मारवाडी लोकांच्या हातांत आहे. तेझपूर, बिंदुकुरि, वालिपार व बर्जुली हीं व्यापाराचीं ठाणीं आहेत. भरेलींच्या पूर्वेस चुटिया व मंगलदई, पनेरी व कलेगात्र या ठिकाणी मोठे बाजार आहेत. चहा, रबर, मोहरी, कातडी व वेत हे मुख्य निर्गत जिन्नस, व तांदूळ, हरभरा, इतर धान्य, रॉकेल व इतर तेलें, कापड यंत्रें व मीठ हे आयात जिन्नस आहेत.

गोलुंदो व डिब्रुगड यांच्या दरम्यान ब्रह्मपुत्रा नदींतून चालणाऱ्या बोटेंतून येथील बहुतेक व्यापार चालतो. ह्या बोटी तेझपूर व इतर पांच ठिकाणी लागतात. तेझपूरपासून वालिपारपर्यंत आगगाडीचा फांटा गेळला आहे.

राज्य व्य व स्था.—तेझपूर व मंगलदई असे या जिल्ह्याचे दोन पोटविभाग आहेत. जिल्ह्याचा डेप्युटी कमिशनर तेझपूर येथें असतो. मंगलदई पोटविभाग यूरोपायन मॅजिस्ट्रेटच्या ताब्यांत आहे. तेझपूरच्या म्युनिसिपालिटी-शिवाय इतर ठिकाणचा स्थानिक कारभार बोर्डाकडे आहे. डे. कमिशनर व सब्डिव्हिजनल ऑफिसर हे त्या बोर्डाचे अध्यक्ष असतात.

दरद—गिलजित भोंवतालच्या प्रदेशांत काश्मीर व हिंदुकुश यांमध्ये दरद लोक रहातात. हे आर्यवंशाचे असून संस्कृतग्रंथांतून ज्यांना पिशाची लोक म्हटले आहे त्यांचेच हे वंशज असावेत असे ग्रियर्सनचें म्हणणें आहे (ए. रि. ए. मधील 'दरद' हा लेख पहा). यांची भाषा मूळ आर्य असली तरी भारतीय किंवा इराणी शाखेची नाहीं. हिरोडोटसनें यांचा उल्लेख केलेला आहे (३.१०२-१०५) व संस्कृत ग्रंथकारांहि दरदाः असा उल्लेख करतात. आजचे बहुतेक दरद मुसुलमान आहेत पण वालिडस्तानमधील ब्रोक्पा वसाहतीचा धर्म बौद्ध आहे. ब्रोक्पा हे दरद लोकांपैकीच आहेत. मुसुलमानी दरदांत कित्येक हिंदु चाली सांपडतात.

या लोकांत पडद्याची पद्धति नाहीं. यांच्या राजवाड्यांत परकीय लोकांचे पाहून ही पडद्याची चाल शिरली आहे. या लोकांत पुरुष व बायका एका ठिकाणी जेवावयास बसतात. अस्टोरमध्ये एखाद्या पुरुषानें एखाद्या स्त्रीवरोबर निरसे दूध प्राशन केलें असतां त्यांचें बाह्णभावांचें नातें होतें; व पुरुष एकत्र दूध प्याले असतां मित्र होतात. लग्न जमविण्याच्या वेळीं मुलाचा बाप मुलीच्या बापाकडे जाऊन त्यास एक १॥ फूट लांब चाकू, ४ वार कापड आणि एक भोंपळा(कमंडलू)भर दारू नजर करितो. मुलीच्या बापानें तिचा स्वीकार केल्यास वाङ्निश्चय झाला असे समजतात.

मुलांच्या पक्षास वाङ्निश्चय कधीच मोडतां येत नाहीं. पण वर पक्ष हा मोडूं शकतो.

हे लोक घोड्यांवरून चेंडूदांडूचा खेळ (पोलो) खेळतात हे गोळीबार करण्याचेहि फार शोकी आहेत. हे लोक शिकार करतात व यांच्या शिकारीत यांच्या राजाचा वाटा असे. विलासी लोकांच्या बायका मनगटांत लोखंडाचीं कडी घालून तीं मुठींवर आणून आपसांत मारामारीचा खेळ खेळतात. यांना कुस्ती मारण्याचा फार शोकी आहे. हे लोक सतार वगैरे तंतुवाद्येहि वाजवतात.यांच्यामध्ये नाचण्याचेहि पुष्कळ प्रकार आहेत. त्यांतील एक, बारा जणांनीं तरवारी घेऊन नाचण्याचा नाच फारच प्रेक्षणीय होतो. हे तांदुळाची दारू करून पितात. त्याप्रमाणें हे द्राक्षांची दारू काढून तीं सांठवून ठेवतात. यांचा मोठा सण ह्यणजे वर्षारंभीचा होय. हा बारा दिवसांचा असतो. यास 'शिन-ओ-नाओ' ह्यणतात. दुसरा तीन दिवसांचा सण 'नौरोज' हा होय. याशिवाय रमजानईद, कुरबानाईद आणि गिलजित यांचा दुमनिका; यास अस्टेरीकुई-नाओ ह्यणतात. हे सणहि हे लोक पाळतात.

यांचा अंत्यविधि फार साधा आहे. हे प्रेतयात्रेच्या वेळीं प्रेताभोंवतीं बसून द्राक्षे वगैरे खातात आणि मद्य पितात. मरणानंतर तीन दिवसांनीं तूपभाकरी वाटतात. प्रेत वाहकाचे काम पुण्यकारक समजले जातें. प्रेत जमीनींत पुरतात. कधी कधी त्यावर दगडी जागाहि बांधतात. पौर अथवा साधू यांच्या थडग्यांवर एखादा दगड बसवितात. परंतु कोठेहि मृत्युलेख सांपडत नाहीं.

दरदानां गाईचा मोठा तिटकारा आहे. ते गाईस शिवत देखील नाहींत. गाईचें दुध किंवा कांहींहि पदार्थ ते खात नाहींत. कारण त्यांपासून वंड लागतें अशी त्यांची वेडी समजूत आहे. प्राचीन आर्यधर्मातील अवशेष यांच्यांत दिसतात. [लीटन-दि लॅंग्वेजस अँड रेसेस ऑफ दर्दिस्तान; बिडुल्फ-ट्राईक्स ऑफ दि हिंदुकुश; शा-स्ट्रे अरैन्स इन् तिबेट; इ. अ. २.]

दरवान—दरवान हें दक्षिण आफ्रिकेंत नाताळचें मोठे शहर व मुख्य बंदर आहे. हें दक्षिण अक्षांश २९° ५२' व पूर्व रेखांश ३१° ४२' यांवर आहे. १९१८ सालीं येथील लोकसंख्या ४८४७५ होती. हें दक्षिण आफ्रिकेंतील एक उत्तम शहर आहे. कांहीं गोरे लोक, आशियातील लोक व कांहीं मिश्र जातीचे लोक येथें आहेत. येथील हवा जरी सर्द आणि उष्ण आहे तरी निरोगी आहे. दक्षिण आफ्रिकेंतील याच शहरां फक्त हिंदू लोक आहेत. दरवान उपसागराच्या पूर्वेस हें शहर आहे.

स्मिथ, वेस्ट आणि पाइन हे येथील मुख्य रस्ते आहेत. वेस्ट सडकेवर सार्वजनिक बगीचे, मोठमोठ्या इमारती व चित्रसंग्रह आहेत. पाइन हें गोंथिक पद्धतीनें बांधलेलें कॅथोलिक पंथाचें मुख्य प्रार्थनामंदिर आहे. विक्टोरिया नांवाचा रमणबाग व वनस्पति बाग येथें आहेत. बगीच्या

जवळ एक वेधशाळा आहे. सार्वजनिक बगीच्यांत विह्मटो-
रिआचा पुतळा आहे. विजेच्या ट्रामगाड्याशिवाय झूल
लोकांकडून ओढल्या जाणाऱ्या हातगाड्याहि (रिक्शा)
येथे आहेत. शहराची सर्व व्यवस्था म्युनिसिपालिटीकडे
आहे. अमलास नदीचे पाणी येथील लोक वापरतात. ह्या
बंदराचे क्षेत्रफळ ७॥ चौरस मैल असून येथील गोदीत
८५०० टनांचे जहाज तरंगू शकते.

बंदराच्या ईशान्येस काँगोला येथे वजनदार माल जहाजां-
वर टेवण्याकरिता किंवा जहाजांतून काढण्याकरिता धके
बांधले आहेत. येथे कोठार व रेल्वेचे कारखाने आहेत.

इ ति हा स.—दरवानचा आणि नाताळ वसाहतीचा
पूर्वतिहास जवळ जवळ एकच आहे. १८२४ साली इंग्लिश
लोक येथे येऊन राहिले. सर बेन्जामीन दरवान हा यावेळेस
केपकॉलनीचा गव्हर्नर होता म्हणून त्याच्या सन्मानार्थ या
शहराला दरवान असे नांव देण्यांत आले. १८३९ साली
येथील ब्रिटिश लष्करी फौज उठाविल्यामुळे डच लोकांनी हे
डिगा व झुलू राजांचा पराभव करून काबीज केले. एक वर्षाच्या
आतंच डच लोकांनी काँगोला वसाहत स्थापिली. आपले
स्वातंत्र्य जाहीर करून नाताळप्रजासत्ताकाचे निशाण फड-
काविले. १८४२ साली ब्रिटिशांनी हे काबीज केले व डच
लोकांस ब्रिटिशांचे सार्वभौमत्व कबूल करावयास लाविले.
या वेळेपासून हे नाताळचे मुख्य शहर झाले. १८५३ साली
येथे म्युनिसिपालिटी स्थापण्यांत आली. जॉर्ज केटो हा येथील
पहिला मेयर (अधिकारी) होता. १८६० साली पॉइंट-
पासून दरवानशहरापर्यंत प्रथमच रेल्वे सुरु झाली. रँडच्या
सोन्याच्या खाणी संपडल्यामुळे तर या बंदराचे महत्त्व
जास्त वाढले. १८८१ साली नेमलेल्या बंदराच्या नियामक
मंडळाने या बंदरांत पुष्कळ सुधारणा केल्या. १९०४साली
एक मोठी डाक आगवोट येण्याकरिता मार्ग तयार केला.

दरवान येथे हल्ली बऱ्याच नांव घेण्याजोग्या इमारती
झाल्या आहेत. कोर्टाच्या इमारती व टाउनहॉलची इमारत
प्रेक्षणीय आहे. बंदराच्या समोर डिक् किंगचा मोठा पुतळा
आहे. तसेच थोड्याशा अंतरावर स्नानगृह आहे. सुंदर उप-
वन व विभ्रान्तिगृहे यांची दरवानमध्ये रेल्वेच आहे. या
ठिकाणी घोड्यांच्या शर्यती मोठ्या प्रमाणावर होतात.

बंदराच्या ईशान्येस मोठी गोदी बांधण्यांत आली आहे.
नाताळच्या आसपास ज्या कोळशाच्या खाणी आहेत त्यांतून
निघालेला माल परगांवी जाण्याकरिता येथे येतो. त्यामुळे
या शहराला फार महत्त्व प्राप्त झाले आहे. १९१८-१९
साली दरवान येथे १९९६००० टन कोळसा आला व
१९१०साली येथे बिनतारी विद्युत्गृह बांधण्यांत आले.
स. १९३८ च्या अखेरीस दरवानचे उत्पन्न १०९५००० पौंड
होते व रज ३१३१००० पौंड होते.

दरवडा — ' चोरी ' पहा. दरवडेखोरांना ' डकाइट ' (दरवडा)

हा इंग्रजी शब्द वनला आहे (' डेकाइटी ' याचा पानल
कोडांतील अर्थ, पांच किंवा अधिक इसमांनी धाकदपटशा
देऊन मारहाण करून चोरी करण्याचा केलेला ढट किंवा
प्रत्यक्ष कृत्य असा आहे). मराठी अम्पलानंतर ब्रिटिश
अंमलाच्या संधिकालांत या डकाइट लोकांचा त्रास विशेष
वाढला होता, पण त्याच्या पूर्वापासून डकाइट लोकांची
एक जातच होती. दरवडे हा त्यांच्या जातीचा एका धार्मिक
व वंशपरंपरागत धंदा वनला होता. यांच्या जातींत इतरांची
भरती होत असे. (' ठग ' पहा) अयोध्या संस्थानांत
(ते खालसा होण्यापूर्वी) या जातीचे प्राबल्य फार वाढले
होते. त्या संस्थानिकाला व त्याच्या शेजारी असलेल्या
इंग्रजांच्या ई. ई. कंपनीलाहि त्यांचा बंदोबस्त करता आला
नाही. इतर संस्थानांतहि हे लोक थोडे फार असत; आपल्या
रहात्या संस्थानी प्रजेवर हे डकाइट बहुधा हल्ला करीत
नसत. संस्थानवाद्या प्रजेवर दरवडे घातल्यामुळे संस्थानी
प्रजा ह्या डकाइटांकडे साधारण दुर्लक्ष करी. हे डकाइट
लोक आपल्या दरवड्यांचे वेत मोठ्या कुशलतेने पार पाडीत.
यात्रेकरूंच्या, किंवा कावडवाल्यांच्या, किंवा वैलवाल्यांच्या
(लमाण) वेपाने लहान टोळ्या करून हे हिंडत व दरवडा
घातल्यावर एकदप फार दूर पळून जाऊन जंगलाडोंगरांतील
आपआपल्या निवासस्थानांत लपून वसत. हे लोक हलक्या
जातीचे असत. ते काली देवी व सोहन देओता (सूर्य—देवता)
यांची पूजा करीत. देवीची प्रार्थना करून व चांगले शकुन
पाहून ते दरवड्याच्या कामाला निघत. धर्मसमजुती व इंग्रजांची
नुकतीच वसणारी घडी यांमुळे यांचा धंदा निर्धोक चालू असे.
याच कारणाने डकाइट लोकांचा बंदोबस्त करण्यास ब्रिटिश
सरकारला बरीच त्रुटी लागली. अयोध्या (औध) संस्थान
खालसा झाल्यावर त्यांचा मुख्य आधार तुटला आणि
१८५७ च्या बंडांनंतर लवकरच त्यांचा बहुतेक नायनाट
झाला. स्थानिक चोऱ्यामाऱ्या करणाऱ्या लोकांत शिरून ते
आणखी कांहीं काळ राहिले होते, पण हळूहळू त्यांचाहि
वीमोड होत आहे.

दरवेशी—हा पर्शियन शब्द असून त्याचा अर्थ भिक्षे-
करी असा आहे. हे मुसलमान व कांहीं ख्रिश्चन जातीचे
असून काम न करता भिक्षावृत्तीवर चरित्रार्थ चालविणे हा
त्यांचा धंदा असतो. तथापि कांहीं दरवेशी काम करून
आपला वृत्ति संभाळतात. पांचव्या व सहाव्या शतकाच्या
पर्शियन वाढण्यावरून दरवेशी हा संसारापासून मुक्त
झालेला साधू म्हणून मानण्यांत येत असे. सूफी लोक विशिष्ट
तत्त्वज्ञान सांगत असत व दरवेशी त्यांचे प्रत्यक्ष आचरण
करीत असत. दरवेशांस फकीर अशीहि संज्ञा देतात. सहाव्या
शतकांत साधू लोकांचा एक संप्रदाय स्थापन झाला. अवदल
कादीर व अहंमद रिफा हे लोक या साधुसंप्रदायाचे आद्य
प्रवर्तक होत. हे संप्रदाय ३६ असून ओटोमन साम्राज्या
पूर्वी १२ व नंतर २४ असे हे संप्रदाय अस्तित्वांत आले.

आचार व भक्ति हे या संप्रदायाचे गुण असून ' ला इलहा इला लहु ' या मंत्राने निरनिराळ्या आवाजांत जप करण्यांत येतो. मौलवी दरवेशी तालसुएवर प्रार्थना करतात व स्कुटारी येथील रिफा दरवेशी प्रथम बसून व नंतर एक पायावर उभे राहून उपासना करतात. एकांतवासांत करावयाच्या प्रार्थनेकरितां निराळी व्यवस्था असते. संप्रदायानुरूप गण लोकांचे विशिष्ट पोषाख असतात. कांहीं दरवेशी लोकांत गूढ सामर्थ्य असतें असे म्हणतात. रिफा दरवेशी चमत्कारांबद्दल विख्यात आहेत. जिवंत सर्पभक्षण करणें, अग्निप्रवेश करणें वगैरे कृत्ये हे लोक करूं शकतात. ओमन व ' मांडर्न ईजिप्शियन ' नांवाच्या ग्रंथांचा कर्ता लेन, यांना कांहीं चमत्कार वर्णन केले आहेत; परंतु या चमत्कारांचें रहस्यहि उकलतां येणें शक्य आहे असें आढळून आलें आहे. झाविया हे या संप्रदायाचें केन्द्रस्थान असून इतर झावियाचे अध्यक्ष वरील मूळ संस्थेकडूनच नेमण्यांत येतात. या संप्रदायाच्या संस्थापकाचें नांव शेखें असें असून त्याच्या वारसांना खलीफ म्हणतात. इस्लामधर्मप्रसाराकचें कार्य करण्याकरितां हा दरवेशी पंथ निघाला आहे. आशिया व आफ्रिका या ठिकाणांहून युरोपियनांचें उच्चाटण करण्याकरितांच या संप्रदायाचा प्रसार करण्यांत येत असतो असेंही कांहीं लोकांचें मत आहे. काश्मीर येथें दरवेशांची एक जात असून तिची १९११ सालची लोकसंख्या ९१७५ होती. हे सर्व लोक मुसुलमानी धर्माचे आहेत.

दरायस—दरायस हि प्रेयं याच्यासंबंधी फारशी माहिती उपलब्ध नाही. बेहिस्तानच्या मोठ्या शिलालेखावरून पाहतां त्यानें राज्य कसें मिळविलें व वंडांचा मोड कसा केला यांबद्दल माहिती मिळते. हिरोडोटस यानें या राजासंबंधी कांहीं माहिती दिली असून त्याच्याबद्दल अनेक दंतकथाहि आहेत. पार्शियन लोकांच्या साहाय्यानें त्यानें गादी पटकविली. सुसिअना, बाविलोन, मीडिया, सर्गतिआ इत्यादि ठिकाणी शत्रू उत्पन्न झाले. दरायस यानें लवकरच सर्व वंडे मोडून टाकिली, व आपली सत्ता साम्राज्यांत स्थापन केली. शिलालेखावरून दरायस हा क्षोराआस्टर धर्मानुयायी होता असें दिसतें. हा मोठा मुस्ती व कर्तृत्ववान् पुरुष होता. त्यानें पार्शियन साम्राज्याचा विस्तार काँकेशस पर्वतापर्यंत केला. प्रांतांची संघटना व खंडणी याबद्दल त्यानें काय व्यवस्था केली होती, तें ज्ञानकोशाच्या चवथ्या विभागांत (पृ. ४४) दिलें आहे. त्यानें डेरिकचे सोन्याचे नाणें आपल्या राज्यांत सुरू केलें. दाबूल व इंडसच्या पलांकडे त्यानें एक मोहीम पाठविली. नाइल ते सुएजपर्यंत त्यानें एक कालवा खोदविला. कार्येजशी त्याचा संबंध असून सिसिली व इटलीचा किनारा यांची त्यानें पाहणी केली होती. जेरुसलेमचें देऊळ बांधण्यास त्यानें ज्यू लोकांना परवानगी दिली. ईजिप्तमधील देवळांतून दरायसचें नांव कोरलेलें आहे. ईजिप्त येथील दंतकथांवरून

हा दानशूर व धर्मशास्त्रज्ञ होता असें दिसून येतें. दरायसनें सिथिअन्सच्या विरुद्ध लढाई सुरू केली. परंतु पुढें तो लवकरच परतला. ग्रीसचा आशियामायनरच्या किनाऱ्याशी संबंध होता; परंतु दरायस ग्रीकांच्या भानगडींत पडला नाही. ग्रीकांनाच पार्शियन लढायास सुरवात केली होती. छत्तीस वर्षे राज्य करून दरायस हा सुमारे ४८५ साली मरण पावला. त्याच्या पश्चात् दुसरा व तिसरा दरायस असे राजे झाले.

दरेकसा जमिनदारी—मध्यप्रांत, जिल्हा भंडारा. ही इस्टेट बिजलीच्या जमीनदारीच्या ताब्यांत आहे. खैरागड संस्थान आणि सालेकसा जमीनदारी यांच्या दरम्यान, टिरोरा तहशिलीच्या पूर्वेस ही जमीनदारी असून तिचे क्षेत्रफळ ४५ चौरस मैल आहे. त्यापैकी बहुतेक भाग डोंगराळ असून जंगल आहे. येथील घराणें गोंडांचें आहे. उत्पन्न पांच हजारोंचे असून सुमारे ६ उत्पन्न जंगलाचेंच असतें. दरेकसा हें रेल्वे स्टेशन असून येथें एक शाळा आहे. दरेकसा जवळच एक धबधबा असून तो पाहण्यालायक आहे. जवळच चांदसूरज येथें कचागड म्हणून लेणी आहेत.

दर्जा—शिवणकाम करणारी जात. एकंदर हिंदुस्थानांत १९११ साली ७०५७३३ दर्जा होते. पैकीं ४६०३७० हिंदु व २४२१६६ मुसुलमान होते. संयुक्तप्रांत व मुंबई इलाखा यांतून यांची मोठी वस्ती आहे. मध्यप्रांत व वन्हाडांत यांतील निरनिराळ्या वर्गांत रोटीबेटांव्यवहार होत नाहींत कारण यांची उत्पत्ति फारच मिश्र आहे. कांहीं ब्राह्मणसंततीपैकी आहेत; ही संतति सर्वांत उच्च मानली जाते. त्यानंतर राजदर्जा; त्यानंतर श्रीवास्तव नांवाची कायस्थांची संतति; त्यांनीं खऱ्या श्रीवास्तवांशी संबंध जोडण्याकरितांच की काय आपल्यांतले विधवाविवाह बंद केले आहेत. चमरिया म्हणून एक चांभारांची संतति आहे. कांहीं माळवी, खानदेश, मयूरिया, कांहीं जुगिया, ठाकुर, जुजर, खवास, आणि वरोणी वगैरे जातीचे लोक आहेत. हे लोक धार्मिक वृत्तीचे असून ते नामदेवाची पूजा करतात.

पंजाबांतील दर्जा मुख्यत्वे हिंदु व मुसुलमानधर्माचे आहेत. हे पंजाबांत चहूंकडे आढळतात. येथे दर्जा हा धंदावाचक शब्द असे, परंतु हल्लीं तो जातिवाचक झाला आहे. परंतु हा धंदा करणारे लोक अजून पूर्वीची आपली जात कायम ठेवितात. काश्मीरांत दर्जाची स्थिति पंजाबांतल्याप्रमाणेच असून तेथे त्यांची लोकसंख्या सुमारे ४ हजार आहे.

मुंबई इलाख्यांत दर्जा व शिपी असे दोन मुख्य वर्ग आहेत. शिप्यांची माहिती त्या नांवाखाली आढळेल. या प्रांतांतील दर्जा लोक गुजराथ, काठेवाड व कच्छ या भागांत आहेत. यामध्ये चावडा, सोळंखी, परमार इत्यादि रजपूत आडनांवें असून यांचा धंदा शिवण्याचा आहे. परंतु कांहीं सुतार व शेतकरीहि आहेत. यांचा सामाजिक दर्जा लोहार लोवाबरोबर आहे. पंचमहालमधील दर्जा लोवांचा दर्जा घेऊ

लोकाहून खालचा आहे. सुवत प्रांतांतील दर्जा कधी कधी भारवट लोकांचे उपाध्याय असतात.

या लोकामध्ये १८ कुळें आहेत. यांच्यांत मामेबहिणीशां लग्न करितां येतें, परंतु मावसबहीण व आतेबहीण यांच्याशां लग्न करितां येत नाहीं. प्रौढविवाहादि या लोकांत रूढ असून पुनर्विवाह व पटस्फोट या दोन्ही चालीहि यांमध्ये आहेत. सुरत प्रांतांतील दर्जा लोकांखेरीज इतर दर्जा शाकाहारी आहेत. कुंभार व लोहार यांच्या हातचे जेवण हे जेवतात. हे रामानंदी, मध्वाचार्य, स्वामी नारायण मतपंथी व इतर पंथांचे असून यांचा वारसासंबंधी कायदा हिंदूप्रमाणेंच आहे. हिंगलाज देवीची हे विशेषकरून पूजा करितात. पुष्कण ब्राम्हण हे त्यांचे उपाध्याय असतात. यांच्यांत पंचायतसंस्था आहेत. सुरत शहरामधील दर्जा लोकांतील जातीसंबंधी प्रश्नांचे निकाल जातीच्या लोकांनी निवडलेल्या पुढाऱ्यांकडून दिले जाऊन दंडाचें उत्पन्न व्याजां लाविलें जातें व त्याचें व्याज जातीच्या जेवणानिमित्त खर्चिलें जातें. सई सुतार ही एक त्या लोकांची पोटजात असून ह्या जातीतील लोक सुतार आहेत व सुतार जातीचे सर्व नियम यांना पाळवे लागतात.

म्हैसुरांतहि हे लोक बहुतेक सर्व जिल्ह्यांतून आढळतात. विशेषतः शिमोगा जिल्ह्यांत यांना बरीच वस्ती आहे. या लोकांपैकी हे लोक शिप्याच्या व रंगान्याच्या घंघावर करतात. हे लोक महाराष्ट्र देशांतून इकडे आले असून ते विठोबा व कृष्ण यांची पूजा करतात. या लोकांपैकी नामदेव जातीचे लोक आहेत ते शिप्याचें काम करतात व रंगारी कपडे रंगवितात. ('शिपी पहा').

दर्जा जानवाई—मुंबई इलाख्यांत काठेवाडामध्ये वावर ठा-यांतील एक लहानशी जहागीर. येथील जहागीरदार चारण जातीचा आहे. भाडळीच्या रावानें हे गांव (जहागीर फक्त एकाच गांवाचा आहे) एका चारणास इनाम दिलें. फत्तेसिंग गायकवाडानें जहागीरदारास खंडणी माफ केली होती (१८०३). त्यावेळीं तेथील एक चारण जातीची संतीण जानवाई ही प्रख्यातीस आली होती. तिला तिकडील लोक फार पवित्र मानीत. तिनें फत्तेसिंगास कांहीं चमत्कार करून दाखविल्यावरून त्यानें तिला ५०० रु. नजर करून गांवास खंडणी माफ केली. यावेळेपासून या गांवास जानवाईनी (ची) दर्जा म्हणतात. ती मेळ्यावर फत्तेसिंगानें तिची समाधि बांधून सालिना १२५ रु. नेमणूक करून दिली. तेथें तिची मूर्ति असून, आसपासचे लोक तिची पूजाअर्चा करतात. तिचा नवरा भगत कानधड नांवाचा होता व राणू आणि भाऊ नांवाचे तिला दोन पुत्र होते. त्यांचा वंश हल्ली तेथें नांदत आहे. [काठेवाड ग्याझेदियर.]

दर्भगा, जि ल्हा.—बिहार-ओरिसा, तिरहुत विभागांतील जिल्हा. क्षेत्रफळ ३३४८ चौरस मैल. याच्या उत्तरेस नेपाळ; पूर्वेस भायलपूर जिल्हा; दक्षिणेस गंगानदी व भागलपूर जिल्हा; व पश्चिमेस मुझरपूर.

भौगोलिक वर्णन:—हा जिल्हा उत्तरेकडून दक्षिणेकडे साधारणपणे उतरता होत गेलेला असून याचा मध्य भाग थोडा सखल आहे. यांत टेंकडया किंवा डोंगर नाहीत, परंतु नद्यांच्या योगानें याचे स्वाभाविक विभाग झालेले आहेत. बडीगंडक नदीच्या पलीकडे जिल्हाचा नैर्ऋत्य भाग उंचवटयाचा व कोठे कोठे दलदलीचा आहे. वाघमती व बडीगंडक यांच्यामधील दुआब हा जिल्ह्यांतील सर्वांत सखल प्रदेश आहे. दर्भगा व मधुवनी हे पोटविभाग मिळून होणारा बाकाचा भाग साधारणपणे सखल असून त्यांत प्रवाह व दलदलीच्या जागा पुष्कळ आहेत. या जिल्ह्यांत, गंगा, छोटी गंडक व कमला-तिलजूगा या मुख्य नद्या आहेत.

उन्हाळ्यांत पश्चिमेकडील कोरडे वारे वाहतात पण दक्षिण बहारइतकी उष्णता येथें नसते. जास्तीत जास्त सरासरी उष्णमान जानेवारींत ७३° व एप्रिल आणि मे महिन्यांत ९६° असतें. वार्षिक पाऊस सरासरी ५० इंच पडतो. १८९८, १९०२ व १९०६ या सालीं नद्यांना मोठे पूर येऊन थोडीबहुत प्राणहानि व वित्तहानि झाली होती.

इतिहास:—प्राचीनकाळा मिथिलेच्या राज्यांत या जिल्ह्याचा समावेश होत होता. पुढें पाल व सेन या घराण्यांच्या हातांतून गेल्यावर १२०३ सालीं महंमद-इ-बख्त्यार खिलजी यानें तो जिंकून घेतला. चवदाव्या शतकाच्या मध्यापासून १५५६ सालीं मोंगल घराण्याकडे जाईपर्यंत हा जिल्हा एका ब्राह्मणी राजघराण्याकडे होता; पण सुसुलमानी अंमलापूर्वीचा येथील इतिहास अवगत नाहीं. अहिआरी येथें रामचंद्रानी शिळा होऊन पडलेल्या अहिल्येचा उदार केला असें म्हणतात. या जिल्ह्यासंबंधांच्या सर्वांत जुन्या लेखांत मिथिलेच्या शिवसिंग राजानें विद्यापति कवीला इ. स. १४०० मध्ये वेणुपति टाणा दिल्याचा उल्लेख आहे. धारूरचे राजघराणें या जिल्ह्यांत सर्वांत जुनें असावें. १७६५ सालीं हा जिल्हा इंग्रजांच्या ताब्यांत आला; त्यावेळीं तो वहार सुभ्यांत मोडत असे. जयनगर, बेरौतपूर, भवार, बलराजपूर व मंगल येथें जुने किळे आहेत.

लोकवस्ती:—१९२१ सालीं या जिल्ह्याची लोकसंख्या २९१३५२९ होती. येथें बहारा भाषेची मैथिली नांवाची पोटभाषा चालते. शें. ७ उपरुपानां लिहितां वाचतां येतें.

शेतकी:—बडीगंडकीच्या नैर्ऋत्येकडील उंचवटयाचा प्रदेश सर्वांत सुपीक असून तेथें रब्बी व भदोई पिकें होतात. वाघमती व छोटी गंडकी यांच्यामधील सखल दुआबांत मुख्यत्वेकरून रब्बी तांदूळ होतो. उरलेल्या भागांतहि महत्त्वाचे पीक तांदूळ हें आहे. या जिल्ह्यांत सरकारी पाटबंधारे आहेत.

व्यापार व दळणवळण:—जाईभरवें कापड, मातीची भांडी व चटया तयार होतात. झंझारपूरची पितळी भांडी

प्रसिद्ध आहेत. निळीचे कारखाने कायम धान्याच्या पद्धती-पासून सुरू आहेत, परंतु कृत्रिम नीळ निघाल्यापासून हे कारखाने कमी होऊ लागले आहेत.

तांदूळ, नीळ, हरभरा, मोहरी, ज्वस, गळिताची धान्ये, तंबाखू, कातडी, इमारती लांकूड वगैरे पदार्थ येथून बाहेर जातात, व तांदूळ आणि इतर धान्ये, मीठ, केरोसीन तेल, पोती, कोळसा, विलायती कापड व कापूस हे जिनस बाहेरून येतात. दर्भंगा, समस्तीपूर, मधुवनी, रुसेरा, पूसा, कमतौल, दलसिंग सराई, नरहिया, आणि झंजारपूर ही व्यापाराची मुख्य ठिकाणे आहेत.

जिल्ह्याच्या नैर्ऋत्य कोपण्यांतून बंगाल आणि नार्थ-वेस्टर्न रेल्वेचा मुख्य फांटा व हाजीपूरपासून वचवारापर्यंत जाणारी शाखा आहे. समस्तीपूरपासून दर्भंग्यापर्यंत एक फांटा जातो व तेथून एक शाखा वायव्येस कमतौल व जोगिया-यारावरून सिनामठीकडे व दुसरी शाखा पूर्वेस खानवा घाटा-पर्यंत जाते; यांची एकंदर लांबी या जिल्ह्यांत १४६ मैल आहे. मुझफरपूरपासून दर्भंगा व नरहिया ह्या गांवावरून पुरणियापर्यंत एक सडक जाते. दर्भंगा व इतर पोटविभागांच्या मुख्य ठिकाणांपासून जिल्ह्यांतील महत्त्वाच्या ठिकाणी जाण्याकरिता, त्याचप्रमाणे दर्भंगा, सक्री, झंजारपूर, व निर्माली स्टेशनपासून नेपाळ सरहद्दीपर्यंत रस्ते झालेले आहेत गंगा नदीतून वर्षभर जहाजे चालतात. आगगाड्या सुरू झाल्यापासून वडीगंडक नदीतील व्यापार बराच कमी झाला आहे. इतर नद्यांतून पावसाळ्यांत बोटी जाऊ शकतात. पाऊस कमी झाल्यास किंवा वेळेवर न पडल्यास पिकांचे नुकसान होऊन दुष्काळ पडतो.

राज्यव्यवस्था:—या जिल्ह्याचे तीन पोटभाग असून त्यांची मुख्य ठिकाणे दर्भंगा, मधुवनी, व समस्तीपूर येथे आहेत. दर्भंगा येथे जिल्ह्याचा मॅजिस्ट्रेट कलेक्टर व इतर पोटविभागावर असिस्टंट मॅजिस्ट्रेट आहेत. पोटविभागांची मुख्य ठिकाणे व रुसेरा येथील म्युनिसिपालिट्यां-खेरीज इतर ठिकाणचा स्थानिक कारभार जिल्हा बोर्डाकडे आहे.

पोट वि भा ग.—दर्भंगा जिल्ह्याचा एक पाटविभाग. क्षेत्र-फळ १२२४ चौरस मैल. लो. सं. (१९११) १०६३८४९. जमीन सखल असून ठिकठिकाणी ओढे व नाले आहेत. खरी-पाच्या पिकांत तांदूळ चांगला होतो. यांत दर्भंगा व रुसेरा अशी दोन गांवे असून १२६२ खेडी आहेत.

तालुका.—तालुक्याचे क्षेत्रफळ ४२८ चौरस मैल असून त्यांत १ गांव व ५४३ खेडी आहेत. लो. सं. (१९११) ४५५८३९ आहे.

गां व.—विहारमधील दर्भंगा जिल्ह्याचे मुख्य ठाणे. छोट्या बाघमती नदीच्या डाव्या तीरावर आहे. दर्भंगीखान नांवाच्या एका छोट्या नद्याचा नांवावरून हे नांव पडले असावे. लोकसंख्या (१९११) ६२६२८. हिंदूंची लोकसंख्या अधिक आहे. बाहेर

जाणारा माल—तूप, इमारतीलांकूड. आंत येणारा माल—धान्य, मीठ, कापड, लोखंड. महाराजाच्या बगीचाच्या व दवा-खान्याच्यामध्ये बाजाराकरिता मोठी इमारत बांधली आहे. गांवाच्या भोंवतालची जागा पावसाळ्यांत सखल असल्यामुळे दलदलीची होते; कारण कमला व छोटी बाघमतीचे पाणी भोंवतालच्या प्रदेशांत पसरते.

दर्भंगाराज—विहार-ओरिसामधील एक छोटेसे राज्य. १६ व्या शतकाच्या आरंभी महेशठाकूर हा जबलपूरहून आला व त्याने हे भिळविले असे सांगतात. जबलपूरहून आल्या-नंतर तो राजा शिवसिंगच्या येथे पुरोहित म्हणून राहिला; पण मुसुलमानी सत्तेच्या उदयकालामुळे ह्या राज्यास उतरती कळा लागली व ह्या संधीत महेशठाकूरने अकबर बादशहाजवळून दर्भंगा जहागिरी मागून घेतली; त्याने व त्याच्या पुत्रपौत्रांनी राज्याची फार चांगली काळजी घेतली व जरी कायमधाराबंदीपद्धतीच्या वेळी त्यांच्या राज्या-पैकी काही भाग सरकारजमा झाला होता तरी त्यांस तो परत देण्यांत आला. १९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धांत राज्याची वरोबर व्यवस्था नव्हती. स. १८६० पासून वीस वर्षेपर्यंत हे राज्य सरकारी देखरेखीखाली होते. दर्भंगा हे १७६२ साला-पासून मुख्य गांव असून त्यापूर्वी मधुवनी हे होते. सध्याचा राजा बहादूर सर रामेश्वरसिंग हा आपल्या बंधूच्या मरणानंतर १८९८ साली गादीवर आला. दर्भंगा, मुझफरपूर, गया, मौंगीर, पूर्णिया व भागलपूर इतक्या जिल्ह्यांत ह्या राज्याच्या जमीनी आहेत. एकंदर क्षेत्रफळ ३४१० चौ. मै. महाराजाच्या खुद्द मालकीचे बंगले दर्भंगा, मुझफरपूर, पाटणा, बनारस, कलकत्ता, अलाहाबाद, दार्जिलिंग व सिमला येथे आहेत. मुझफरपूर जिल्ह्यांतील सरदिया व बचौर, दर्भंग्यांतील पन्डौल व पूर्णिआंतील गोंडवार येथील निळीच्या कारखान्यांवरहि महाराजाची मालकी आहे. सालीना उत्पन्न साडेसात लाखांचे आहे. सध्याची व्यवस्था कोर्ट आफ वार्डने अंमलांत आणली. ५० ते २०० असे खेड्यांचे वेगळे वेगळे संघ करून प्रत्येकावर एक सब्-म्यानेजर नेमला आहे. हा फक्त राजालाच जबाबदार आहे. सब्-म्यानेजरच्या खालील दर्जाचा मनुष्य तहशिलदार आहे. ह्याच्याकडे करवसूली वगैरे काम असते. दरएक एकरास ४ रु. सारा आहे.

दर्यापूर, तालुका.—बन्हाड, उमरावती जिल्ह्याचा हा पश्चिमेकडील तालुका आहे. हा उ. अ. २०° ४९' ते २१° २०' आणि पू. रे. ७७° ११' ते ७७° ३८' यांच्या दर-म्यान आहे. क्षेत्रफळ ५०५ चौरस मैल. दर्यापूर तालुका हा पूर्वी एलिचपूर जिल्ह्यांत होता. परंतु १९०५ साली जिल्ह्याच्या इतर भागाबरोबर उमरावती जिल्ह्यांत सामील करण्यांत आला. या तालुक्यांत एकंदर २४५ गांवे आहेत. हा तालुका पाइनघाटच्या सुपीक खोऱ्यांत आहे. लोकसंख्या १९११ साली १२९५३४ होती.

शेतकीः—कापूस, ज्वारी, गहू, जवस, तूर, खाण्याची पानें हे जिन्नस येथें होतात. खाण्याची पानें अंजनगांव, अथि-वजपूर, शहापुर येथें चांगली होत असून ती तिकडे प्रसिद्ध आहेत. या तालुक्यांत वागाईत जमीन फारच थोडी आहे.

गां व.—जिल्हा उमरावती, तालुका दर्यापुर. लोकसंख्या सुमारे पांच हजार. हें तालुक्यांचे मुख्य ठिकाण असून चंद्र-भागा नदीच्या कांठी मूर्तिजापुरपासून १८ मैलांवर आहे. हें कापसाच्या व्यापाराचें मुख्य ठिकाण असून येथें ५ संरकी काढण्याचे व ३ रुई दावण्याचे कारखाने आहेत. रा. व. भगवंतराव विनायक देशमुख यांचा मोठा वाडा येथें असून त्यांत कांहीं प्रेक्षणीय खोदकाम आहे. वऱ्हाडचा तिसरा स्वतंत्र राजा दर्याइमादशहा (इ. स. १५२९ ते १५६०) यानें हें वसविल्यावरून या गांवास दर्यापुर असें झणतात.

दर्यावाई—ही नागपूरकर जानोजी भोंसल्याची स्त्री. ही फार कारस्थानी होती. जानोजीच्या मृत्यूनंतर (१७७२) मुधोजी व साबाजी यांचा गादीबद्दल तंटालागला होता. त्यांत दर्यावाई साबाजीच्या बाजूची होती. वास्तविक जानोजीनें मुधोजीच्या मुलास दत्तक घेतलें होतें. पुढें लढाई होऊन तीत साबाजी पडला व मुधोजी कारभारी झाला. जानोजीच्या वेळीं पेशव्यांनीं साबाजीशीं त्याच्या विरुद्ध संगनमत चालविलें असतां हिनेच त्याची समजूत केली होती. जानोजीच्या पश्चात दर्यावाई आपल्या दत्तक (रघूजी) पुत्रासह अकोटास राहिली. तिनें रघूजीला गादी मिळू नये ह्मणून आपण गरीबर असल्याचेंहि खूळ पिकविलें होतें. मुधोजी-साबाजी तंटाला एलिचपूरच्या नवाबानें मिटविला होता. या दिरांच्या भांडणांत दर्यावाई कधीं कधीं दोहोंकडेहि मिळे. तिच्यामुळे भोसल्यांच्या घरांत गृहकलह शिरला. वारभा-ईच्या कारभारांत दर्यावाई व रघूजी यांनीं भाग घेतला होता. त्यावेळीं रुक्नुदौला यानें वाई पुण्याकडे जात असतां वाडेंत वऱ्हाणपुर येथें तिला लुटलें. [भोसल्यांची वखर व कागदपत्रें.]

दर्यावाद—संयुक्त प्रांतांतील बारावांकी जिल्ह्याच्या समसनेईघाट तहशिलीतील एक गांव. लोकसंख्या सुमारे पांच हजार. जोनपूरच्या महमदशहाच्या एका सेनापतीनें हा गांव वसविला ह्मणतात. येथील हवा रोगकारक आहे.

दर्यासारंग—शिवाजीच्या आरमारवरील एक मुख्य अधिकारी. हा कोळी जातीचा होता. कोळ्यांत सारंग ही एक कुळी किंवा आडनांव आहे. त्या कुळीतील हा दर्या नांवाचा पुरुष होय. हल्लीं ईंग्रजींतील अँडमिरल या शब्दास प्रतिशब्द म्हणून दर्यासारंग हा शब्द देण्याची चाल पडली ती चुकीची आहे. या घराण्याचे वंशज अलिबागेस आहेत. हें घराणें सोनकोळी जातींत वरेंच वरच्या दर्जाचें मानतात. दर्या याचें दुसरें नांव लायपाटील असावें. त्यानें जंजिरे राजापुरीच्या गसलतीच्या कामीं मोठी मदत केली; ही मोहीम

मैरोपंत पेशव्याच्या देखरेखीखालीं झाली होती (१६७६). या घराण्यास आदिलशाहीपासून इनामाच्या बाबतीत हक्काच्या सनदा मिळाल्या होत्या. लाय पाटिलाच्या स्वाधीन शिवाजीनें आरमाराचा कारभार दिला होता. त्यास पालखी उभारीच; मान असून शिवाय शिवाजीनें पालखी नांवाचें एक लष्करी (महागिरी) जहाज बांधवून तें खास लायपाटिलास दिलें होतें. तें त्याचें हल्लीं प्रमाणें छगशिप होतें. हें घराणें पुष्कळ काळपर्यंत मराठी आरमारांत प्रमुख होतें. आंग्रे हे आरमारी सुभेदार असतांना त्यांच्या हाताखालीं या घराण्यांतील पुरुषांनीं कामें केलीं आहेत. [भा. इ. म. त्रैमासिक, वर्ष ३ जोडअंक.]

दर्श—सौरमासाप्रमाणें महिन्याच्या शेवटीं येणाऱ्या अमावस्या तिथीस दर्श अशी संज्ञा आहे. या दिवशीं पितृ-गणांपैकीं पितृत्रयी व मातृत्रयी यांना उद्देशून श्राद्ध करावयाचें असतें. याच दिवशीं अग्निहोत्र्यानें पितरांना उद्देशून पिंडपितृयज्ञ करावयाचा असतो. हा विधि मात्र गृह्यसूत्र-विहित आहे. स्मार्ताग्नि धारण करणारेहि पिंडपितृयज्ञ स्मार्ताग्नीवर करतात. अमावास्याच्या दर्शश्राद्धस पार्वणश्राद्ध असें म्हणतात. पार्वणश्राद्ध विधि सर्व गृह्यसूत्रग्रंथांत दिला आहे व पर्व दिवशीं केलें जाणारें श्राद्ध ते पार्वणश्राद्ध-दर्श श्राद्ध होय अशी स्मृतिग्रंथांत याची संगति लावली आहे.

दर्शक—अजातशत्रूच्या नंतर त्याचा पुत्र दर्शक हा मगधाच्या गादीवर बसल्याचें पुराणांत वर्णन आहे. त्यास आतां इतर पुरावाहि आढळला आहे. बौद्ध वाङ्मयांत मात्र त्याचें नांव येत नाहीं; तें चुकीनें राहिलें असावें. हा राजगृह येथें ख्रि. पू. (सुमारें) ४७५ च्या सुमारास राज्य करीत होता. भासाच्या वासवदत्ता नाटकांत याचा स्पष्ट उल्लेख आहे व त्याला वत्सराज उदयन व अवान्तिराज महासेन यांचा समकालीन म्हटलें आहे. याला मत्स्यपुराणांत चुकीनें वंशक म्हटलें असून त्यानें २४ वर्षे राज्य केल्याचें लिहिलें आहे. [महावंश पुराण. ४; भास, वासवदत्ता; मत्स्यपुराण.]

दर्शने—दर्शन शब्द संस्कृत वाङ्मयांत पारमार्थिकज्ञान या अर्थां उपयोजिला आहे. दर्शनें सहा असून त्यांचीं नांवां न्याय, वैशेषिक, सांख्य, योग, पूर्वमीमांसा व उत्तरमीमांसा हीं होत. या दर्शनांसंबंधीं माहिती त्या त्या शब्दाखालीं दिली आहे. पूर्वमीमांसेसंबंधीं सविस्तर विवेचन ज्ञानकोश विभाग पांच (पृष्ठ २१६) मध्य आलेंच आहे. वरील सहा दर्शनां-शिवाय निरनिराळ्या संप्रदायानुसार पारमार्थिक ज्ञान उपवृ-द्धिणारीं चारुांक दर्शनें, बौद्धदर्शन, अर्हत्दर्शन, रामानुज-दर्शन, पूर्णप्रज्ञदर्शन नकुलीपाशुपतदर्शन, शैवदर्शन, प्रत्य-भिज्ञादर्शन, रसेश्वरदर्शन, औलुक्यदर्शन, अक्षपाददर्शन, पाणिनीदर्शन, शांकरदर्शन इत्यादि दर्शनें प्रचलित आहेत. यांतील कांहीं शैव व कांहीं वैष्णवमतानुसारी आहेत. दर्शनें हीं पारमार्थिक ज्ञान देणारीं असल्यामुळे त्यांत रसेश्वर या

वैद्यकशास्त्रविषयाचा व पाणिनी या शब्दशास्त्रविषयाचा दर्शनांत संग्रह असल्याचें पाहून शंका येते. परंतु वरील रस-दर्शन व पाणिनिदर्शन यांत रस व शब्द हे ब्रह्मरूप असून त्या ब्रह्माचें ज्ञान होणारा ब्रह्मज्ञानी होतो असा विषय प्रतिपादिला असल्यामुळे त्यांचा दर्शनांत अंतर्भाव केला आहे. माधवाचार्यांनी सर्व दर्शनांचा साररूप असा सर्वदर्शनसंग्रह नामक एक ग्रंथ लिहिला आहे.

दर्शपूर्णमास—हा शब्द तैत्तिरीय संहितेपासून आढळतो. अमावस्या व पौर्णिमा या दोन शब्दांचा समुच्चयरूप हा शब्द आहे. तैत्राग्नि धारण करणाऱ्या अग्निहोत्र्यांनै पौर्णिमेनंतरच्या व अमावस्येनंतरच्या प्रतिपदेस करावयाच्या यागास दर्शपूर्णमास याग असे म्हणतात. यासंबंधी माहिती ज्ञानकोश विभाग २ पृष्ठ ७४ वर आली आहे

दार्सि—मद्रास इलाख्यांतील नेलोर जिल्ह्याच्या उत्तरेस एक जमिनदारी तहशील. क्षेत्रफळ ६१६ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९२१) ९४०४७. ह्यांत खेडी ११८ आहेत. दार्सि हें मुख्य ठिकाण आहे. वेंकटगिरी इस्टेटांचा ही तहशील एक भाग आहे. हा प्रदेश शुष्क व ओसाड आहे. या तहशीलांत झाडेसुद्धा फार कमी असून ठिकठिकाणी टेंकच्या आहेत. गन्डलकाम्म व मुसाह्या दोन नद्या ह्या प्रदेशांतून वहातात. ह्या फार उष्ण असून उन्हाळ्यांत पाण्याची कमतरता पडते.

दलमऊ, तहशील.—संयुक्तप्रांतांतील रायबरेली जिल्ह्याची नैर्ऋत्येकडील एक तहशील. ह्यांत दलमऊ, सरई व खिरन या परगण्यांचा समावेश होतो. क्षेत्रफळ ४७२ चौरस मैल. लोकसंख्या १९११ साली २७०४६८ होती. तहशीलांत खेडी ५७५ असून दलमऊ हा एक गांव आहे. गंगा नदीच्या कांठची जमीन जरा सुपीक आहे.

गांव.—दलमऊ तहशीलीचें मुख्य ठिकाण. हें गंगातटाकडे वसलेले आहे. लोकसंख्या (१९११) ५६००. कनोजचा राजा दलदेव ह्याने हें गांव वसविलें. सैय्यद सालारने हें गांव घेतलें होतें. १४व्या शतकाच्या शेवटी शेवटी भर राजानें सैय्यद मुलीशी विवाह करण्याची इच्छा दर्शवित्यावरून जोनपूरच्या इब्राहिमशाहने स्वारी केली व किल्ला घेतला. इब्राहिमशाहाच्या नातवाची कबर तेथील एका बागेत आहे. १८ व्या शतकांत निजाम सुजा-उद्दौलानें येथें एक वाडा बांधिला होता. अकबर व शहाजहान यांच्या वेळच्याहि येथे कांहीं इमारती आहेत. येथे लहान लडान शिष्टया (गिळ्या?) (गंगेचें पाणी भरून नेण्याकरितां) तयार करतात. येथे पावसाळ्यांत एक मोठी यात्रा भरते.

दलमा—बिहार-ओरिसा इलाख्यांतील मानसू जिल्ह्याच्या पोटाविभागांत एक मोडकळीस आलेलें ठिकाण. हें सुवर्णरेखा तटाकडे आहे. येथे एक मोडकळीस आलेला किल्ला आहे. येथे एक आदित्याची मूर्ति असून एक लहानशी दशभुजा देवाचाहि मूर्ति आहे.

दलहौसी—पंजाब इलाख्यांतील गुरुदासपूर जिल्ह्याच्या पठाणकोट तहशीलास जोडलेलें एक पहाडी हवा खाण्याचें ठिकाण. लोकसंख्या (१९११) १५६२. हे पठाणकोटहून वायव्येस ५१ मैल व समुद्रसपाटीपासून ७६८७ फूट उंच आहे. खाली बलुन येथे छावणी असून तेथेच खाली वनीखेत आहे. येथे उन्हाळ्यांत ब्रिटिश सैन्याची तुकडी असते. पूर्वेस दैन कुंड आहे. येथे उन्हाळ्यांत देखील बर्फ पडतें. कांहीं ठिकाणी उंची ९००० फूट आहे. १८५१ साली नेपिअर साहेबांनै हें आरोग्यस्थान करण्याची कल्पना काढली व ब्रिटिश सरकारने ही जागा चंवा संस्थानच्या राजाजवळून घेऊन १८५४ साली हें ठाणें केलें. येथे लाहोर विभागाचा कमिश्नर उन्हाळ्यांत रहाण्यास येतो.

दलाल—हा अरबी शब्द असून त्याला इंग्रजी शब्द 'ब्रोकर' हा आहे. याचा मूळ अर्थ व्यापारी एजेंट. त्याचें काम माल विकत देणारे व विकत घेणारे यांना एकत्र आणून त्यांचा सौदा जमवून देणें व त्याबद्दल मेहनताना उफें दलाली घेणें हें होय. पूर्वी खाण्यापिण्याचे जिनस विकण्यांतच दलाल असत, परंतु अलीकडे अनेक प्रकारच्या व्यवहारांत दलाल असतात. उदा. स्टॉक ब्रोकर (ठेव किंवा शेअरचे दलाल), एक्स्चेंज ब्रोकर (नाणेंदलाल), इन्शुरन्स ब्रोकर (विमादलाल), शिपब्रोकर, बिल-ब्रोकर (हुंडादलाल), पॅनब्रोकर (गहाणदलाल) हा वास्तविक दलालच नव्हे, कारण तो एजंटप्रमाणें नसून मालकाप्रमाणेंच असतो.

दलाल व मालक यांचा संबंध.—दलालाच्या ताब्यांत माल नसतो, अडत्याच्या ताब्यांत तो असतो; व हाच दलाल व अडत्या (फॅक्टर) यांच्यामधील मुख्य फरक आहे. दलालाचें काम मालक व गि-हाईक यांच्यांमधील सौदा घडवून आणणें हें असतें. सौद्याच्या अटी ठरल्या की दलालाचें काम संपतें. पुष्कळदां दलाल हा अडत्याचेहि काम करतो, पण या दोघांचे हक्क व कर्तव्ये अगदीं निराळीं असतात. दलालाचें कर्तव्य हें की, मालकाच्या सांगण्यावर-हुकूम कौशल्याने व प्रामाणिकपणानें घडवून आणणें; आणि विशेष खबरदारी घेणें ती ही की, प्रसंग पडल्यास मालकाला सौद्यासंबंधानें कोर्टीत दावा लावण्यास कोणतीहि अडचण पडूं नये.

इंग्लंडांत पहिल्या जेम्स राजाच्या कारकीर्दीपासून १८८४ सालपर्यंत दलालांना लायसेन्स देण्याची पद्धत असे. पुढें दलालांच्या धंद्यावरील हें बंधन काढून टाकण्यांत आलें. दलालानें शर्तीप्रमाणें सौदा जमवून आणला म्हणजे त्याची दलाली लागू होते. तिचें प्रमाण बहुधा शेंकडेवारीने व कामाच्या स्वरूपाच्या मानानें कमजास्त असतें. जेव्हां तो गिन्हाइकाच्या पर्ताबद्दल हमी पत्करतो त्यावेळीं त्याची दलाली अधिक असते. शिवाय दलालानें कांहीं खर्च केला तर तोहि मालकाकाडून भरून मिळण्याचा हक्क असतो. मात्र दलालाच्या ताब्यांत माल नसल्यामुळे स्वतः येणावद्दल

मालकाच्या मालावर तारकदृक् (लीन) नसतो. दलाल आपले काम करण्यास चुकल्यास त्याची दलाली वगैरे तर बुडतेच व शिवाय झालेले नुकसान भरून घ्याण्याचा कायदेशीर दृक् मालकाला असतो.

द लाला चा इ त र्शां सं बंधं.—सौद्याच्या वावर्तीत दलालाविरुद्ध दावा लावता येत नाही; तर दावा मालकाविरुद्ध करावा लागतो, पण दलालाने मालकाप्रमाणे वागून जबाबदारी पत्करल्यास दलालाविरुद्ध दावा चालेल. दलालाला किमतीबद्दलचा पैसा घेता येत नाही. अलीकडे ठिकठिकाणी व्यापारीसंघ स्थापन झाले असून त्यांनी केलेल्या नियमांप्रमाणे व्यापाऱ्यांना व दलालांना वागावे लागते. संघाने नेमलेले पंच असतात ते भांडणांचा निकाल करतात.

स्टॉक ब्रोकर (ठेव किंवा शेअर दलाल).—ठेवी व शेअर यांच्या संबंधाचे सौदे जमवून देणारांना स्टॉक-ब्रोकर म्हणतात. इतर दलालांत व या दलालांत फरक हा आहे की, ठेव किंवा हिस्सा हा पदार्थ नसतो. स्टॉक-एक्स्चेंज संबंधाने निराळे नियम असतात व त्यांना अनुसरून या दलालांना वागावे लागते.

इ म्शु अ र न्स ब्रो क र (विमादलाल).—या दलालांचे काम विमा (पॉलिसी) उतरण्याचे सौदे जमविणे. याचे पोटप्रकार अनेक आहेत ते आयुष्याचा विमा, आगीचा विमा, जहाजाचा विमा वगैरे होत.

स्टॉक ब्रोकर (हुंडी दलाल).—खेडेगावांतील लोकांच्या हुंड्या शहरांत पटविण्याचे काम हे लोक करतात.

दली जमिनदारी—मध्यप्रांत, जिह्वा भंडारा. हिचे क्षेत्रफळ ५२ चौरस मैल. १७५१ साली मांडाल्याच्या निजाम-शहाने या घराण्याच्या पूर्वजांस ही इनाम दिली. स. १७७२ मध्ये भोंसल्यांनी यांच्याकडेच ही जमिनदारी ठेवली. जमिनदार राजगोंड आहे. हा साकोलीपासून १८ मैलांवर असलेल्या दली गांवी राहतो. हीत एकंदर १७ खेडी आहेत. लोकसंख्या इ. स. १९०१ मध्ये ३००२ होती. सुमारे ३ जमिनीत जंगल असून लागवडीखाली सुमारे ४००० एकर जमीन आहे. १७२५ रुपये टाकोळीदाखल ठरलेले आहेत. हल्ली १३३५ रु. घेण्यांत येतात, याचे कारण उत्पन्न कमी झाले आहे.

दंव—रात्रीच्या समर्था जमिनीमध्ये गारठा उत्पन्न होऊन हवेतील आर्द्रतेमुळे भूतलावर दंवबिंदू पडू लागतात. दंव पडण्याची क्रिया संथपणाने, अकस्मात् व अदृश्यरीतीने हि होते. क्षणभंगुरत्वाला सार्ध उपमा म्हणजे रविकिरणामुळे क्षणांत बाष्पीभवन पावणाऱ्या दंवबिंदूंचीच होय. दंव आणि पाऊस यांमध्ये पूर्वीपासून भेद मानण्यांत आला आहे. दंवाचे विशेष असे धुक्याशीच साहचर्य आहे. १८१४ साली दंवाच्या उत्पत्तीची मीमांसा वेलने केली आहे. त्यावरून प्राचीन काळाच्या लोकांच्या ज्या धार्मिक व काव्यमय कल्पना दंवासंबंधी होत्या त्यांच्या निरीक्षणामुळे प्राप्त

झालेल्या एतद्विषयक आधुनिक ज्ञानाशी कांहीं साम्य असल्याचे आढळते. जुन्या ज्यू वाङ्मयांत दंवाचे साहचर्य वैभव, संपत्ति, पुनरुज्जीवन इत्यादि गोष्टींशी विशेष असल्याचे सांगतात. ग्रीस व इंदु यांची दंव ही कन्या होय. ग्रीक व लॅटिन लोकांची अशी समजूत होती की, सर्व आर्द्रतेचे आदिकारण चंद्र असून सूर्य हा सर्व उष्णतेचे कारण आहे. दिवसापेक्षा वनस्पतींची व प्राणिमात्रांची रात्रीच्या वेळांचे जास्त वाढ होते ही गोष्ट आपल्या पूर्वजांना माहीत होती. वर्षिष्णु व क्षय पावणाऱ्या चंद्रकलेवर मनुष्यांच्या रक्ताची वाढ व न्हास ही अवलंबून असतात असे ग्रीकांनी याने म्हटले आहे. दंव, आर्द्रता व वनस्पतींची वाढ चंद्रामुळेच होते अशी प्राचीनांची समजूत होती. स्त्रियांच्या मासिक अभस्पृतेचा चंद्राच्या चंचल कलेशी संबंध जोडण्यांत आलेला असून गर्भधारणा चंद्रामुळेच होते अशी ग्रीनलंडमधील लोकांची समजूत होती. हिंदु लोकांच्या विश्वरचनाशास्त्रांत स्वर्ग व पृथ्वी यांचे लग्न लागले असून पर्जन्यापासून गर्भोत्पत्ति होते व पुरुष हा पर्जन्यरूपाने अवतरतो अशी कल्पना आढळते. ही कल्पना आर्द्रतेचा जीवनाशी असलेला संबंध व्यक्त करते. दंवबिंदू म्हणजे स्वर्गीय वीजे होत व ती पृथ्वीवर समृद्धि उत्पन्न करतात. स्पेनमध्ये कांहीं लोक दंवबिंदूंच्या समुदायांत लोळण घेतात. दंवाचे त्वग्रोम नष्ट होतात असे ते म्हणतात. नॉर्मंडीमध्ये दंवाचे महत्त्व वैद्यकीय दृष्ट्या मानले जाते. जावांतील लोक केस पांढरे होऊ नयेत म्हणून दंवाचे न्हातात. मे महिन्यांत प्रातःकाली दंवाचे चेहरा धुण्याची चाल युरोपांत आहे. दंवामुळे सौंदर्य वाढते अशी त्यांची समजूत आहे. दंव हे स्वर्गेशांचे एक मधुर पेय असून मृतात्मा दंवबिंदूंत लुप्त झालेला असतो अशीहि कांहीं लोकांची समजूत आहे. मनुष्याचे पृथ्वीवर झालेले अवतरण व त्याचे मृत्यूनंतर होणारे स्वर्गारोहण या दोन्ही कल्पनांचा दंवोद्भव व दंवनाश या गोष्टींकडे धार्मिक दृष्ट्या संबंध जोडण्यांत आलेला आढळतो. अर्थनिश्चय व हिब्रू धर्मांमध्ये दंवासंबंधी अनेक कल्पनांची वरीच वाढ झालेली आढळून येते. मोत्याप्रमाणे तेजस्वी व स्फटिकवत् पारदर्शक असे दंवबिंदू अनेक कवींचे काव्यविषय झाले यांत फारसे नवल नाही.

द्वणा—द्वण्याचे झाड नीत दीडवीत उंच वाढते. याची पाने कांहींशी गाजराच्या पानांसारखी असतात परंतु द्वण्याचे पान थोडे अरुंद असते. द्वण्याच्या झाडास वास फार उग्र येतो. दुरुन वास आला असता मात्र वरा वाटतो. यास तुरे येतात, त्यासहि झाडाप्रमाणे वास येतो. द्वण्याचा सुगंधी पदार्थांत पुष्कळ उपयोग होतो. द्वण्याची झाडे घराच्या आसपास लावल्याने घरांत सर्प येत नाहीत. द्वणा तिखट, शीतळ, कडू, तुरट, व सुगंधी असून कुष्ठ, कंडू, संग्रहणी व ग्रहपीडा यांचा नाश करतो. सर्पांच्या विषावर द्वण्याच्या मुळ्या व पाने देतात अगर त्याच; रस काढून देण्यांत येतो. गुरांसहि हे औषध दिल्याने गुण येतो

गर्मावर दवणा, व मरवा यांचा सर काढून प्याला असतां गुण येतो. [वनौषधिगुणादर्श.]

दवा जमीनदारी—मध्यप्रांत, जिल्हा भांडारा. साकोली तहसिलीच्या पूर्वेत ही जमीनदारी असून हिचे क्षेत्रफल २६ चौरस मैल आहे. मराठी अंमलापूर्वी ही जमीनदारी मुका ठाकुर हलबा याजकडे होती व १७५५ साली याजकडेच कायम करण्यांत आली होती. चिखली जमीनदारी पूर्वी याच जमीनदारीचा भाग होता; परंतु पुढे ती धाकट्या पातीकडे गेली. दवा साकोलीपासून १८ मैल आहे. या जमीनदारीत एकंदर १२ खेडी आहेत. लोकसंख्या १९०१ साली ४३२३ होती. एकंदर शेत-जमीन ४२०० एकर असून त्यापैकी २२०० एकर बागाईत होणे शक्य आहे. उत्पन्न साधारण ४१०० रुपये असून टाकोळी २००० रुपये ठरली आहे.

दश-दहा, द श ग्रंथ.—संहिता, तिचे ब्राह्मण व आरण्यक; शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निघंटु, निरुक्त, छंद व ज्योतिष या दशग्रंथांचे जो पारायण करतो तो दशग्रंथी.

द हा व्य स नें.—यांनां दशकामज व्यसनं असेंहि म्हणतात (काम म्हणजे इच्छा). मृगया, द्यूत, दिवसां झोप, मद्यपान, नृत्य, गायन, क्रीडा, शिवीगाळ, बाहेरख्याली व दामिकपणा.

द हा दानें.—गो-भूमि-तिल-सुवर्ण-घृत-वस्त्र-धान्य-गुड-लघण-गृह.

द श म ग्रह.—जांबई.

द श म द्वार.—ब्रह्मरंध्र.

दशपुर—दक्षिण विभागांतील एक शहर. याचा बृहत्संहितेत (१४. १२) उल्लेख आहे. मालव्यांतील अर्वाचीन मंदसोर अथवा विशेषतः दसोर शहर हेच होय. नाशिकच्या शिलालेखांत व खुद्द मंदसोर येथील शिलालेखांत याचा उल्लेख केलेला आहे.

दशरथ—(१) इक्ष्वाकुकुलोत्पन्न रघुराजाचा पौत्र व अजराजाचा पुत्र. पिशाच्या मार्गे हा अयोध्येचे राज्य करू लागला. वसिष्ठ हा कुलगुरु. कौसल्या, सुमित्रा व कैकेयी या त्याच्या तीन मुख्य स्त्रिया होत्या. त्यांना बराच काळपर्यंत संतति नव्हती. यानें पुत्रप्राप्तीकरितां एक यज्ञ केला. हा यज्ञ शरयूनदीतीरी झाला. अग्निकुडांतून प्राजापत्य पुरुष निघाला व त्यानें राजास पायसपात्र दिलें; तें तिघांहि स्त्रियांस देतांच त्या तिघांहि गर्भिणी झाल्या.

पुढें कौसल्येस राम, कैकेयीस भरत व सुमित्रेस लक्ष्मण, शत्रुघ्न असे पुत्र झाले. यथाकार्त्वी उपनयनसंस्कार झाल्यावर अष्टयनार्थ त्यांनां वसिष्ठाकडे दिलें. तेथें ते वेदवेदांगे शिकून धनुर्विद्या इत्यादिकांतहि प्रवीण झाले. नंतर विश्वामित्र ऋषि राक्षसांचा त्रास न व्हावा म्हणून रामास व लक्ष्मणास मागून घेऊन आश्रमीं गेला. विदेह राजकन्येचें स्वयंवर होत असतां तेथें

शिवचापभंगाचा पण होता. चापाचा रामानें भंग केल्यामुळें सीतेनें त्यास वरिलें. नंतर चारी पुत्रांचे यथासांग विवाह झाले.

दशरथानें आपली वृद्धावस्था ध्यानांत आणून रामास अभिषेक करण्याचें वसिष्ठादिकांच्या सल्ल्यानें ठरविलें. यामुळें सर्वास आनंद झाला. मात्र कैकेयीस मथुरेच्या भाषणानें विपरीत बुद्धि उत्पन्न होऊन ती क्रोधागारांत प्रविष्ट झाली. दशरथाचें कैकेयीवर सर्वांत जास्त प्रेम होतें. तो तिच्या मंदिरांत गेल्यावर तिनें पूर्वी दिलेले दोन वर यावेळीं मागून घेतले. एका वरानें भुरतास राज्य व दुसऱ्या वरानें रामास १४ वर्षे वनवास तिनें मागून घेतला. नंतर पितृ-वचन खरें करण्याकरतां राम वनवासांत जाण्यास निघाला. सीता व लक्ष्मण हीं बरोबर गेलीं. दशरथ अत्यंत दुःखी होऊन सारखा हा राम । हा लक्ष्मण । हा सीते । असा दीर्घ उच्चार करून अश्रुपात करी, त्यायोगानें कांहीं मूर्च्छा कांहीं निद्रा, व कांहीं शोक याप्रमाणें त्यानें सहा दिवस चालविले आणि सातव्या दिवशीं पूर्वशापानुसार गरण पावला. [रामायण-बालकांड.]

(२) हा अशोक मौर्याचा नातु. याचे शिलालेख नागार्जुन लेण्यांत आहेत. आर्जाविक भिक्षूसार्ठी त्यानें हीं लेणीं कोरविलीं. बहुधां अशोकानंतर हाच गादीवर आला असावा असें या लेखांवरून दिसतें. तसें असल्यास त्याचें राज्यारोहण ख्रि. पू. २३२ सालीं झालें असावें त्यानें आठ वर्षेच राज्य केलें. याला संप्रति नांवाचा एक भाऊ होता. या दोघां भावांत अशोकाचें साम्राज्य विभागून पूर्वभाग दशरथाकडे व पश्चिम भाग संप्रतीकडे गेला. [वायु-विष्णु-पुराणें; इंडि. अँटि. पु. २०; जैनपरिशिष्टपुराण.]

दशार्ण—एक प्राचीन देश. कालिदासानें मेघदूतांत याची माहिती दिली आहे. याची राजधानी वेत्रवती नदीच्या काठी विदिशा (मेघदूत, श्लोक २४, २५) नामक होती. रामायणांत किष्किंधाकांडांत दक्षिणेचे देश आले आहेत त्यांत दशार्ण देश आला आहे. भारतांत दक्षिणेस दशार्ण देश आला नसून पूर्व व पश्चिम या दिशांस भोम आणि नकुल यांस दशार्णदेश लागल्याचें वर्णन आहे. यावरून तेव्हां कदाचित् दक्षिणेच्या दशार्णदेशाचें नांव लोपलें असावें. बृहत्संहितेत या देशाचा उल्लेख आहे (५. ४०; १०. १५).

दशावतार—‘ अवतार ’ पहा.

दशाहार—ज्येष्ठ महिन्यांतील प्रतिपदेपासून दशमीपर्यंतच्या दहा दिवसांस दशाहार म्हणतात. या दशमीस गंगेची उत्पत्ति झाल्यामुळें हीस दशाहरा म्हणतात. या दहा दिवसांत गंगेची पूजा, उत्सव वगैरे करण्याचा गंगाकांठी प्रघात आहे. ज्येष्ठ शुद्ध दशमीस बुधवार, हस्तनक्षत्र, व्यतीपात, आनंदयोग, गरकरण, कन्येचा चंद्र व वृषभेचा रवि हे योग आले असतां विशेष पुण्यकारक मानिले आहेत. दशाहारांत आचरावयाच्या विधींचें विवेचन धर्मसिंधु, निर्णयसिंधु, वगैरे ग्रंथांत दिलें आहे.

दसक्रोड—मुंबई इलाख्यांतील अहमदाबाद जिल्ह्याचा मुख्य तालुका. क्षेत्रफळ ३४५ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) ३४६९२१. यांत अहमदाबाद हा फक्त एक गांव असून १३७ खेडी आहेत. सर्व तालुक्याची जमीन सपाट आहे. साबर-मती, खारी व मेश्वर ह्या नद्या वहातात. साबरमतीच्या काठच्या पदेशांत कांहीं टिकाणीं उसाचें व तंबाखूचें पिक आहे. हवा उष्ण व रूक्ष असून पाऊस २८ इंच पडतो.

दसनामी—'गोसावी' पहा.

दसपल्ला—विहार-ओरिसांतील एक मांडलिक संस्थान. क्षेत्रफळ ५६८ चौरस मैल. उत्तरेस अंगुल जिल्हा, नरसिंगपूर संस्थान; पूर्वेस खंडपारा व नयागड; दक्षिणेस मद्रासेंतील गंजम जिल्हा; पश्चिमेस वाड. दसपल्लाच्या पश्चिमेस व दक्षिणेस इमारती लांकडे असलेली जंगले आहेत. नयागड व खान्दपारा येथील राजांनी देणग्या दिल्यामुळे हें संस्थान तयार झालें आहे. येथील राजास राजा जोरेमुइ दसपल्ला म्हणण्याची चाल आहे. मराठे राजे ह्या राजाजवळ खंडणी घेत नसत कारण येथील राजा जगन्नाथ येथील रथ तयार करण्याकरितां लांकूड प्रतिवर्षी फुकट पुरवीत असे. याची लोकसंख्या (१९११) ५७०५३ असून बहुतेक सर्व हिंदूच आहेत इतर खोंड, चास व, गौर इत्यादि जातींचे लोक आहेत. खेडी ४८५ असून पैकीं कुन्जवन हें मुख्य आहे.

दसरा—दशाह (दहावा दिवस) या संस्कृत शब्दापासून दसरा शब्द बनला आहे. अश्विन शु. प्रतिपदेपासून नऊ दिवस नवरात्र होऊन दहाव्या दिवशी हा सण येतो. याच दिवशी रामानें रावणाला मारिलें. पांडवांनीं शमीवर ठेवलेलीं हत्यारें उत्तरगोब्रह्मणप्रसंगी या दिवशी काढली म्हणून शमीचें पूजन करतात अशी परंपरा आहे.

दसरा हा देवीचा सण आहे. आणि देवी ही शक्तीची देवता आहे. यासाठी अश्विन शुद्ध प्रतिपदेस देवीला सिंहासनावर बसवावयाची व रामनवमीप्रमाणें नऊ दिवस तिचें भजन, पुजन, कीर्तन करावयाचें. अष्टमीच्या दिवशी सरस्वती स्वरूपी भगवतीचें पूजन, नवमीच्या दिवशी शंखगर्भा देवीचें पूजन व दशमीच्या दिवशी शमीचें पूजन, असा हा विधि आहे. अष्टमीस विद्याचें पूजन, नवमीस हत्यारें वगैरेंचें पूजन व दशमीस शांततेचें पूजन करावयाचें. मात्र तें पूजन गांवाच्या शिवेबाहेर जाऊन करावयाचें. बाहेर सर्वत्र शांतता राखण्यासाठी शंखें, अक्षें, सैन्य वगैरेंचें प्रदर्शन करावयाचें व शत्रु असेल तर या दिवशी त्याच्या पारिपत्यासाठी निघावयाचें असा या कृतीचा अर्थ आहे. दसरा झाल्यावर मराठे आपल्या शत्रूवर मोहीम करण्यास निघत व अगोटीच्या सुमारास परत येत. मराठ्यांचें लष्कर बहुतेक शिलेदारांचें असे. ज्यानें त्यानें आपले घोडे, माणसे वगैरे घेऊन दसऱ्याच्या मुहुर्तावर बाहेर पडावयाचें, चैत्रार्थीन लढाई करावयाची, व मग फिरून पावसाळ्यांत घरीं परत यावयाचें व मग घरची शेती वगैरे करावयाची. हल्लीं लढाया बंद आहेत, तरी हल्लीं सुद्धां लोक दसरा झाला

म्हणजे उद्योगधंद्यासाठीं मुंबई, सोलापूर, वऱ्हाड, खानदेश या देशांत जातात, व चैत्री पौर्णिमा झाली म्हणजे परत येतात. याप्रमाणें त्यांची परंपरा कायम आहे.

सातान्यास प्रतापसिंहाच्या वेळीं (पेशवाईअखेर) दसऱ्याचा (व नवरात्राचा) जो समारंभ होई त्याचें वर्णन आढळतें तें असें:—रंगमहालांतील (हा थोरल्या शाहूने बांधला) देवघरांत हें देवाचें नवरात्र बसे. रोज सकाळीं नऊ वाजल्यापासून बारावाजपर्यंत गाणें होई. नंतर एक तास बहुरूप्यांचा खेळ होई, नंतर नायकिणीचा नाच होई. रात्री कीर्तन व पुराण होई. शेवटीं मध्यरात्रीपासून पहाटेपर्यंत मंत्रजागरण चाले. ब्राह्मण-भोजन व शिष्या वाटण्याचें काम नऊ दिवस होई. शिलंगणास निघतांना प्रथम महाराज आपल्या हातें देवीला रेडा बळी देत (किंवा त्यावर पहिला वार टाकीत). यानेळी ७५ हत्ती मिरवणुकींत असत. पर्वईच्या नाक्याकडे सडकेच्या दुतर्फी उभ्या केलेल्या लष्करी शिपायांच्या रांगेंतून परत मिरवणूक जाई. शिबंदीहि मिरवणुकींत असे. याच्या मार्गें मग शहरांतलि प्रतिष्ठित सरदार, शेटसावकार वगैरे लोक आपापल्या अधिकाराप्रमाणें हत्तीवर, घोड्यावर पालखींत बसत व माना-प्रमाणें अवदागिर, छत्री किंवा मशाल वापरत. या मिरवणुकींत सामान्य प्रजेस मिसळण्याची परवानगी नसे. मिरवणुकीचा जमाव कोस सव्वाकोस लांब असे.

पेशव्यांच्या वेळीं पुण्यास दसरा मोठ्या थाटाचा होई. शाहूराजाच्या अखेरीपर्यंत हा समारंभ सातान्यास होई. त्याच्या नंतर नानासाहेब पेशव्यानें हा समारंभ पुण्यास सुरु केला. मालकमनें हा समारंभ पाहून त्याचें वर्णन पुढील-प्रमाणें करून ठेविलें आहे. स्वारींत प्रत्येक सरदार आपापलें खास निशाण घेऊन सामील होई. सैन्याच्या प्रत्येक तुकडीचें निशाण गिरालें असे. ठराविक पद्धतीनें पेशवे व त्यांच्या मार्गें सरदारमंडळी अशा मिरवणूक निघे. शमीपूजन झाल्यावर मग तोफांच्या व बंदुकीच्या फैरा झडत. नंतर शेतांतून बाजरी किंवा ज्वारीचें एक ताट पेशवे तोडीत; तेव्हां पुन्हां सलामीचे वार होत. मग इतरजण शमीपूजन व ज्वारीतोड करीत. मराठे लोक वोकड किंवा रेडा मारून त्याचें रक्त आपल्या घोड्यावर शिंपीत व बोकडाची सागुती वाटीत. याबद्दलचा खर्च सरकारांतून होई. परत आल्यावर दरवार भरून नजराणे व पोशाखावांटी होई. इंग्रज वकिलासहि ६०० रु. चा पोशाख देत. राज्यांतील सर्व छोटे मोठे अधिकारी यांनाहि वस्त्रें मिळत. ही पद्धत पेशवाईनंतर बरेच दिवस इंग्रजांनीं चालू ठेविली होती पुढें हा दरवार राजाच्या वाढादिवशी भरवूं लागले. [सातारा गं; पारसनीस—पूना इन शायगॉन डेज.]

दसारा—झालावाड जिल्ह्याचा २२ खेडी असलेला एक तालुका (काठेवाड). दसारा शहर पात्री रेल्वे स्टेशनच्या उत्तरेस ११ मैलांवर आहे. येथील तालुकदार मुलतानी मलिक आहेत. लोकसंख्या सुमारे चार हजार आहे.

दसूय, त ह शी लं.—पंजाब इलाख्यांत होशियारपूर जिल्ह्याची एक तहशील. क्षे.फ. ५०१ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९२१) २१५६००. दसूय, मुकरिआन, मिआना, वतान्द-उरमर हीं ४ शहरें व ६३३ खेडीं हींत आहेत. बिआस नदी या तहशीलीची ईशान्येकडील व पश्चिमेकडील मर्यादाच आहे. दक्षिणेकडील जमीन सुपीक आहे.

शहर.—दसूय तहशीलीचें मुख्य ठाणें. होशियारपूर गांवापासून वायव्येस २५ मैल. लोकसंख्या (१९११) ३५९७. महाभारतांतील पौराणिक राजा विराट याच्या वेळीं हें गांव राजधानीचें शहर होतें असें सांगतात. ऐने-इ-अकबरींत लिहिलेला किष्ठा येथें अजून मोडकळीस आलेला दिसतो. राम-गरियांचा हा एक अजिंक्य किष्ठा असून तो रणजितसिंगानें १८१७ साली घेतला.

दस्क त ह शी लं.—पंजाब इलाख्यांतील सियालकोट जिल्ह्याचा एक पूर्वेकडील तालुका. क्षेत्रफळ ३५९ चौरस मैल उत्तरेस चिनाव नदी आहे. लोकसंख्या (१९११) १९१५७८. हींत दोन गांवे व ३३२ खेडीं आहेत. सियालीकोटच्या सर्व तालुक्यांमध्ये हा तालुका सर्वांत सुपीक आहे.

गांव.—दस्क तहशीलीचें मुख्य ठिकाण. लोकसंख्या (१९११) ६०४६. येथें पितळेचीं भांडीं फारच चांगलीं तयार होतात.

दहाइत—यांची बहुतेक वस्ती वऱ्हाड-मध्यप्रांतांत आहे. संख्या सुमारे १५००० आहे. यांचे व खंगारांचे पूर्वज एकच होते अशी एक कथा आहे. मंडाल्यांत यांचीं नांवे रेवा-तिया, कोल, मवासिया, सोनवानी, आणि राजवारिया अशीं आहेत. मवासिया कोरकू आहेत. सोनवानी हे जुने मूळचे रहिवाशी आहेत. राजवारिया मिरझापूरचे कोल आहेत. बिलासपुरांत जोहारिया व पैलागिया असे दोन वर्ग आहेत. यांचीं कुलनांवे वेळ, रुसल्लो व छेवला अशीं आहेत; व या झाडांना या कुलाचे लोक कधींहि तोंडांत किंवा दुखवीत नाहींत. लग्नाच्या वेळीं त्यांस निमंत्रण करतात. नागोतिया जातीचे लोक नागाच्या बिळांत मैदर पोळी लग्नकार्याच्या वेळीं नेऊन ठेवितात. सिंह, वाघ वगैरे कुलांचे लोक या प्राण्यांची शिकार करीत नाहींत. त्यांचें चित्र काढून त्यांनां मैदर पोळी वाहतात.

वधूच्या शुल्कास हे 'सुख' किंवा चारा म्हणतात. तें सहा रुपये, साखर, हळद, तिळाचें तेल इतकें घराच्या वापानें वधूस दिलें पाहिजे. बिलासपुरांत स्त्रियांनां वैधव्य आल्या-पासून पांच वर्षे लग्न करतां येत नाहीं. जर केलें तर या विधवेस बहिष्कार घालतात. घटस्फोट होतो, पण फार क्वचित. व्यभिचारांत धरलेल्या स्त्रीला पहिल्यांदा क्षमा करतात पण पुन्हां केल्यास बहिष्कार घालतात. नवऱ्यास सोडून कोणी स्त्री दुसऱ्याबरोबर राहूं लागली तर त्यानें नवऱ्याचा लग्नखर्च भरून दिला पाहिजे. जर कुणबी वगैरे वर्गांतील माणसानें दहाइत बाईंबरोबर व्यभिचार केला

तर त्याला जातींत सामील करून घेतात. हे स्थानिक हिंदू देवांची पूजा करतात. मध्यहिंदुस्थानांत हि यांची थोडी वस्ती आहे.

दहीकाला—गोकुळअष्टमीच्या म्हणजे कृष्णजन्मात्स-वाच्या शेवटच्या दिवशीं हा विधि करतात. याची उत्पत्ति कृष्णापासून मानण्यांत येते. गुरें चारीत असतां आपल्या जवळील शिदोरीचा व गवळ्यांच्या पोरानें (गोपाळां) जवळील शिदोरीचा जो काला श्रीकृष्ण करून गोपाळांसह खाई त्यास दहीकाला किंवा गोपालकाला म्हणत. एका मोठ्या मडक्यांत दही व लाह्या एकत्र कालवून दोरीनें तें मडकें देवासभोर टांगतात व उत्सवाची समाप्ति केल्यावर मुख्य उत्सवाधिकारी, हरिदास किंवा श्रीकृष्णाचें सौंग घेतलेला मुलगा काठीनें तें फोडतो व मग प्रसाद सर्वांनां वाट-तात व त्यांतील दहीताक अंगाला चोळून स्नान करतात.

दहीहंडा—वऱ्हाड-मध्यप्रांत, जिल्हा अकोला, तालुका अकोट. अकोल्यापासून १८ मैलांवर हें दोन हजार वस्तीचें खेडें आहे. हा गांव मिठाच्या विहिरींकरितां प्रसिद्ध आहे. परंतु हल्लीं त्या विहिरी पडून गेल्यामुळें नादुरुस्त झाल्या आहेत; यांची खोली साधारणपणें ९० ते १२० फूट व रुंदी ३।४ फूट असे; येथें अशा एकंदर ६० विहिरी होत्या. येथें सद्यद दाऊद याचा दरगा, व एक जुम्मा मशीद आहे. वालासाहेब आणि रूपनाथ अशीं दोन देवळे असून पहिल्या देवळास तीन गांवांची जहागीर आहे.

दळवनपूरचे गंग राजे—या गंग राजांनां कोंगु असेंहि दुसरें नांव होतें. यांची नीटशी माहिती मिळत नाहीं. यांचा काल व स्थलहि अनिश्चित आहे. कांहींचें म्हणणें चेर व कोंगु एकच असावेत. चेरान्च्या उत्तरेकडे गंग अथवा कोंगु हे राज्य करीत असत व त्या देशास कोंगुदेश म्हणत. कांहींचें म्हणणें हे गंग खिस्ती शकाच्या आरंभापासून इ. स. ८९४ पर्यंत राज्य करीत होते; परंतु फलीट म्हणतो की, ते इतके जुने नाहींत. एका ताम्रपटांत या राजांचीं १७ नांवे आलीं असून, त्यांचा काळ इ. स. ९६८-१०८० असा निघतो.

एक सूर्यवंशी कोंगु राजवंश आढळतो, त्यापैकी कन्नडदेव-राजाचा मंत्री एक नागानंदी नांवाचा जैन होता. यांची राजधानी स्कंदपूर होती; यानें चोल, पाण्ड्य, केरळ, मलया-लम्, कर्नाटक वगैरे देश जिंकले. याला आद्य शंकराचार्यांनां जैनधर्मापासून परावृत्त करून वैदिकधर्मानुयायी बनविलें. या वंशांत सात राजे झाले; ते कोंगुदेशाचे प्राचीन राजे होत. यानंतर जे गंगराजे आले त्यांचा वंश निराळा होता म्हणतात.

जान्हवी गंगवंशातील कण्वायनशाखेचा स्कंदपूरचा पहिला राजा कोंगणीवर्मा होय. त्याचा पुत्र माधव व त्याचा हरिवर्मा; यानें आपली राजधानी कर्नाटकांत दळवनपूर येथें केली. यापुढें दळवनपूर येथेंच हें घराणें राज्य करीत होतें. यांचा वंश पुढीलप्रमाणें:— (१) कोंगणीवर्मा पहिला, त्याचा पुत्र

(२) माधव, त्याला दोन पुत्र; (३) हरिवर्मा व मारसिंह. मारसिंहाची माहिती आढळत नाही. हरिवर्म्यानेच स्कंदपूर येथून दळवनपुरास राजधानी बदलली. त्याचा पुत्र (४) विष्णुगोप, यानें पूर्वदेश जिंकिला. याला (५) माधव व (६) कृष्णवर्मा हे दोन पुत्र व एक कन्या होती. तिचा पुत्र (७) कोंगणी महाधिराय. हा आपल्या मामांच्या मागून राजा झाला. त्याचा पुत्र (८) ध्रुवनीति, यानें दख्खनमधील बहुतेक राजे जिंकले असे म्हणतात; हा फार अन्यायी होता. त्याचा पुत्र (९) पुष्करराय, हाहि जुलमी होता. त्याचा (१०) तिरुविक्रम, त्याचा (११) भूविक्रम, यांच्या पदरी गजदळ फार होतें. याला (१२) कोंगणी नवकाम हा पुत्र झाला. यानें वराच देश जिंकला. त्याचा पुत्र (१३) राजगोविंद, त्याचा भाऊ (१४) शिवमहाराय, त्याचा नातु (१५) पृथ्वीकोंगणी, त्याचा मुलगा (१६) मल्लदेव, त्याचा (१७) गंडदेव. यानें कांचीकर पल्लवांपासून खंडगी घेतली व चोलांचाहि पराभव केला. त्याचा पुत्र (१८) सत्यबाक, त्याचा भाऊ (१९) गुणालुत्तम, त्याचा भाऊ (२०) मल्लदेव. हा या घराण्यातील शेवटचा राजा. मरकारा ताम्रपटावरून या घराण्यास ख्रि. श. च्या पहिल्या शतकापासून प्रारंभ होतो; परंतु फलीट याचें म्हणणें दहाव्या शतकापासून होतो. सारांश यांचा काल अस्पष्ट आहे. या घराण्यास होयसळ बळाळांनी (१०८० चा सुमार) जिंकिलें व दळवनपुरास राजधानी केली. दळवनपूर म्हणजे तलकाड होय. म्हैसूर राज्यांत नीलगिरीच्या माथ्यावर हें गांव आहे. विजयानगरचें साम्राज्य नष्ट झाल्यावर एका गंगराजानें दळवनपूरच्या ईशान्येस शिवसमुद्र येथें एक लहानसें राज्य स्थापिलें, त्याचा नाश १७ व्या शतकाच्या आरंभी झाला. ते आपणांस महाधिराय म्हणवीत [इंडि. अँटि. पु. १ ते ४; सालेम डिस्ट्रिक्ट मॅनुअल; फलीट—कानडी डिनेस्टीज.]

दळवाई—म्हैसूर वडेयर राजघराण्याच्या सेनापतींना दळवाई ही पदवी असे. हे फार प्रबळ असत. ही सेनापतीची जागा बहुधा एकाच घराण्यांत पुष्कळ दिवस चालू होती. राजा दुर्धळ असल्यास सैन्याच्या जोरावर राज्याचा सर्व कारभार हे दळवाईच पहात. दोडू कृष्णराज मेल्यावर हे विशेष प्रसिद्धीस आले. यांनीं मुसलमानांपासून आपल्या राज्याचें बरेच दिवस रक्षण केलें होतें. पहिल्या कृष्णराजाच्या नंतर तीन दळवाई भावांनीच राज्य संभाळलें होतें. हे दळवाई बहुधा राजघराण्यातील असत. राजाखालोखाल हेच राज्यांतील मुख्य अधिकारी असत. मारनायक नांवाच्या एका दळव्यानें बंड केल्यामुळें कांहीं दिवस ही जागा खालसा केली होती. परंतु हैदरअलीनें राज्य बळकावण्यापूर्वी कांहीं दिवस दळवाईची नेमणूक पुन्हां अंमलांत आली. करिकल मल्लराज्य या दळवाईनेच पुढें हैदरास मदत करून वडेयर घराणें नामशेष केलें. त्यावेळीं देवराजऊर्फ नंदराज नांवाचा दळवी फार प्रख्यात होता. त्याच्याच हाताखालीं हैदर

होता. पुढें हैरानें आपल्या मालकाला एकीकडे बसवून कांहीं दिवस आपणच दळवाईपण भोगिलें व शेवटीं राजास पदच्युत करून गादी बळकाविली. राजघराण्यांतील दळवाई न नेमतां वाहेरचे नेमत्यास राज्याचा फायदा होई; राजघराण्यांतील दळवाई राजांनां चैनीत गुंगधून आपण कारभार बळकावित. ही गोष्ट ताडून कंठीरव नरसा नांवाच्या एका राजानें वाहेरचे दळवाई नेमण्याची वहिवाट पाडली होती. जुलमी दळव्यांत कंठीय, नंजराज (नंदराज), बसव, दुसरा नंज व वीरराज हे प्रमुख होते. यांच्या हातीं इतकी सत्ता (लष्कराच्या बळावर) होती कीं, यांनां राजकर्ते (किंग मेकर) म्हणत. [विल्क्स—हिस्ट्री ऑफ म्हैसूर; प्यालेस हिस्ट्री; अय्यंगार—एन्शान्ट इंडिया.]

दक्ष—याचा रूढ शब्दार्थ ' लक्षपूर्वक काम करणारा हुपार ' असा आहे. पुराणांत दक्ष हा ब्रह्मा याचा एक पुत्र व प्रजापतींपैकीं एक असें सांगितलें आहे. दक्षाबद्दल उल्लेख ऋग्वेद, शतपथ ब्राह्मण, रामायण, महाभारत व अनेक पुराणांत आहे, व त्याच्यावद्दलच्या कथांत थोडा फार फरक आहे. त्याची बायको प्रसूती ही मनुची नात असून त्यांनां चोवीस, पन्नास किंवा साठ कन्या होत्या असा निरनिराळा उल्लेख आढळतो. या कन्यांपैकीं दहा धर्माळा, तेरा कश्यपाला दिल्या व त्यांच्यापासून देव, दैत्य, मानव, पक्षी, सर्प इतर प्राणी उत्पन्न झाले. सत्तावीस कन्या चंद्राला व एक सती नांवाची शिवाला दिली. पुढें हा दक्ष एकदां कैलासास गेला असतां शंकरानें त्याचा सत्कार केला नाही त्यामुळें यानें त्याची फार निंदा केली व त्या दिवसापासून दक्ष त्याचा व सतीचा द्वेष करूं लागला.

दक्षानें यज्ञ केला त्यांत शिवाला निमंत्रण दिलें नाही. त्यामुळें रागावून शिवानें यज्ञाचा विध्वंस केला व दक्षाला शाप दिला. दक्षाला ठार मारलें असेंहि कांहीं पुराणांत आहे. हरिवंशांत असें सांगितलें आहे कीं, या भांडणांत विष्णु पडला व त्यानें शिवाची समजूत केली. या कथेचें मूळ तैत्तिरीय संहितेत असून रामायण, महाभारत व पुराणें यांत ही कथा विस्तृत आहे. शिवाच्या शापामुळें दुसऱ्या मन्वंतरांत दक्ष पुन्हां जन्मला व त्याला क्रोध, तमस, दम, विकृत, अंगिरस, कर्दम व अश्व असे सात मुलगे झाले. दक्ष हा अठरा स्मृतिकारांपैकीं एक आहे असें मानतात.

याशिवाय प्राचेतस नांवाचा एक दक्ष होता. तो उत्तानपादवंशीय प्राचीनबाहिं राजाचा नातु व दहा प्रचेत्यांचा पुत्र असल्यामुळें त्यास प्राचेतस म्हणत. हा पूर्वीच्या दक्षाचाच अवतार होता असें म्हणतात. याला हर्यश्वप्रमुख दहा हजार पुत्र झाले. नारदानें त्यांनां ब्रह्मतत्त्वोपदेश करून निवृत्तीपर वनविल्यामुळें यानें दुसरे दहा हजार पुत्र निर्माण केले. परंतु नारदानें त्यांनांहि संसारपराड्मुख केलें. तेव्हां त्यानें नारदास देहपाताचा शाप दिला [मात्स्य, भागवत व इतर पुराणें.]

दक्षिण व्युत्पत्ति.—दखन, हा संस्कृत 'दक्षिण' या शब्दाचा अपभ्रंश होय. नर्मदेच्या दक्षिणेकडील सर्व हिंदुस्थान म्हणजे सामान्य अर्थी दखन. संस्कृत ग्रंथांत 'दक्षिणापथ' शब्द विशेष येतो; पेरिप्लसचा कर्ता यास दखिन-बदेश म्हणतो व फाहिआन (५ वें शतक) ताश्चिन असे म्हणतो.

व्याप्ति.—नर्मदेच्या दक्षिणेकडील सर्व हिंदुस्थानास पूर्वी दक्षिणापथ म्हणत. प्राचीन चेर, चोल, पाण्ड्यादि राज्यांचा समावेश दक्षिणापथांत केल्याचा उल्लेख मार्कंडेय (५७.४५), मत्स्य (४५. १२४), वायु (११२. ४६), महाभारत (सभापर्व, ३१. १७) वगैरे पुराणांत आढळतो. सह्यदेव दक्षिणापथांत आला होता. अलीकडील कालांत नर्मदा-कृष्णा दुआवास (अगर्दी पूर्वेकडील भाग वगळून) हा शब्द लावितात; म्हणजे मराठी भाषा चालणारा प्रांत यानें दर्शविला जातो. गोदावरी-कृष्णादुआवासहि हें नांव देतात; रत्नकेशांत, महाराष्ट्रदेश हा वैदर्भ, तापीतट, नर्मदातट व कोंकणापासून निराळा असल्याचें म्हटलें आहे. संकुचितार्थी हल्लींचा महाराष्ट्र म्हणजे दखन व या अर्थाला अनुसरूनच पुढील माहिती दिली आहे.

आर्यांच्या व साहती.—आर्यांनीं पूर्व अफगाणिस्तान, पंजाब, ब्रह्मावर्त अशा क्रमानें उत्तरहिंदुस्थानांत वसाहती केल्या. पुष्कळ काळपर्यंत त्यांची दक्षिणमर्यादा विंध्यपर्वत असावी. मनुनें (२.२३) व पतंजलीनें (२.४.१०) हिमविंध्यमध्यदेशालाच आर्यावर्त म्हटलें आहे. प्रथम विंध्य ओलांडून दक्षिणेंत येणारा आर्य अगस्तिक्रषि होय. सूर्याला अडथळा करणाऱ्या विंध्यास त्यानें नमस्कार घातला असतां मी परत येईपर्यंत तूं निजलेलाच रहा; उदेंतको, असें अगस्तीनें सांगितलें, अशी जी कथा आहे तिचा अर्थ असा असावा. त्यानें विदर्भराजाची मुलगी आपणास केली होती; यावरून आर्यांची दक्षिणेकडील पहिली वसाहत विदर्भ (वन्हाड)ची होय. रामायणांत सुग्रीवानें सीताशुद्धीसाठीं वानरांनां जो मार्ग सांगितला, त्यांत दक्षिणेकडील देशांस विदर्भापासूनच प्रारंभ केला आहे. पंचवटी (सांप्रतचें नाशिक) ही अगस्त्याश्रमापासून गोदातटीं दोन योजनांवर होती. उत्तर हिंदुस्थानांत व नर्मदा-गोदादुआवांत आर्यांनीं आपली संस्कृति अनार्यांवर लादली; परंतु गोदावरीच्या खाली त्यांनां ती लादतां आली नाहीं; त्यामुळें कानडी, तेलगु, तामील वगैरे संस्कृती (त्यांच्या भाषांसह) तशाच राहिल्या. याचें कारण बहुधा असें असावें कीं, या लोकांची समाजघटना व शासन-संस्था आर्यांचा इकडे प्रसार होण्यापूर्वीच अस्तित्वांत आल्या असाव्यात.

वसाहतींचा काळ.—आर्यांनां ख्रि. पू. ७व्या शतकाच्या पूर्वी दखनची माहिती नव्हती असें डॉ. रामकृष्णपंत भांडारकरांचें मत आहे. आर्यांनीं विंध्य न ओलांडतां प्रथम पूर्व बाजूनें ते हल्लींच्या उत्तरसरकारप्रांतापर्यंत आले व मग

विदर्भ, दंडकारण्य वगैरे भागांत पसरले. ख्रि. पू. ३५० च्या पूर्वीच तेजावरमदुराप्रांत त्यांनां माहूर्त झाला. पाणिनि दखनचा उल्लेख मुळीच करित नाहीं; कात्यायन नासिक्य शहराचा स्पष्ट उल्लेख करतो (६.१, ६३); पतंजलीला तर चांगलीच माहिती होती. तो माहिधमती (म्हैसूर किंवा महेश्वर), वैदर्भ (वन्हाड), कांचीपुरम् (कांजीवरम्), केरळ (मलवार), इत्यादि नांवें घेतो. पतंजलीचा काल साधारण ख्रि. पू. १५०, पाणिनीचा ख्रि. पू. ७ वें शतक आणि कात्यायनाचा ख्रिस्त पू. ४ वें शतक असा धरितात. त्यावरून पाणिनि व कात्यायन यांच्या दरम्यान आर्यांनीं दखनमध्ये वसाहती केल्या असे दिसते.

अशोकाचे लेख.—अशोकाच्या शिलाशासनांत दखनमधील नांवें येतात (ख्रि. पू. ३ रें शतक). रास्टिक (राष्ट्रिक, राष्ट्रकूट), पेटनिक (पेटणचे), अपरांत (उत्तरकोंकण) या लोकांकडे अथवा प्रांतांमध्ये त्यानें धर्मप्रसारक पाठविले होते. राष्ट्रकूट हे महाराष्ट्रांत होते; यांनांच पुढें सौंदत्ती, मलखेड वगैरे ठिकाणीं राज्ये स्थापिलीं. हेच मूळचे रट्ट हीत. त्यांनीं नंतर आपणांस महाराष्ट्र म्हणाविलें; त्यांचा देश तो महाराष्ट्र. भोजांचा व महाभोजांचाहि उल्लेख त्यावेळीं आढळतो. यावरून पतंजलीपूर्वी शेंदाडशें वषें उत्तरहिंदुस्थानचा दखनशी संबंध येत होता असे दिसते.

मौर्य.—ख्रिस्तपूर्व महाराष्ट्राचा साधार इतिहास उपलब्ध नाहीं. पुराणांतील राजवंशावळीचा स्पष्ट बोध होत नाहीं. मौर्य चंद्रगुप्ताचें (ख्रि. पू. ३२०) राज्य काठेवाडपर्यंत होतें. तर त्याचा नातु अशोक याचें सोपारा, म्हैसूर, मोंगलाई (निजामाचें राज्य) पर्यंत पसरलें होतें.

मध्यकाल.—मौर्यांनंतर पुढील राजांचीं नांवें शिलालेख व नाणीं यांच्यावरून आढळतात. (१) कृष्णराज, (२) क्षिमूक-शातवाहन, (३) शातकर्णी, (४) क्षहराट नहपान व त्याचा जांबई, (५) उधवदात, (६) गोतमीपुत्र शातकर्णी, (७) वासिष्ठी-पुत्र पुलुमायी, (८) गोतमीपुत्र श्रीयज्ञ शातकर्णी, (९) वासिष्ठी-पुत्र चतुष्पर्ण शातकर्णी, व (१०) माधरापुत्र शकसेन वगैरे. क्षहराट हा शक किंवा पल्लव असून शातकर्णी व गोतमी-पुत्र शातकर्णी यांच्या दरम्यान या शकांची सत्ता महाराष्ट्रांत होती.

शातवाहन.—पुराणांत ज्यांनां आंध्रभृत्य म्हणतात तेच वरील शिलालेखांतील शातवाहन होत. उत्तरहिंदुस्थानांतील काण्वराजवंशानंतर सिप्रक अथवा शिसूक, (सिमूक शातवाहन?) यानें आपला राजवंश स्थापिला, त्यासच आंध्रभृत्य म्हणतात. पुराणांतील या आंध्रभृत्यांच्या यादीतील मोठ-मोठे राजे शिसूक, कृष्ण, शातकर्णी, गोतमीपुत्र, पुलिमत, शिवश्री नांवाचे आहेत. यांची व वरील कृष्णराज, सिमूक वगैरेचीं नांवें एकच होत. यावरून आंध्रभृत्य व शातवाहन हे एकच असावेत. यांचा अंमल ख्रि. पू. ७३ ते इ. सन २१० पर्यंत महाराष्ट्रांत होता (मध्यतरां थोडे दिवस शक

आले होते). शातवाहनांच्या राजवटीत महाराष्ट्र संपन्न होते. शातवाहन हेच शालिषाहन होत. हे नांव घराण्याचें आहे; एका राजाचें नव्हे. परंतु हे लक्षांत नसल्यानें बराच घोटाळा होऊन शालिषाहनांच्या दंतकथा प्रचारांत आल्या. यांच्या वेळीं वाइम्याची वाढ होत होती व बौद्ध आणि वैदिक हे दोन्ही धर्म भरभराटीत होते. व्यापारहि भरभराटला होता. मुसुलमान व पाश्चात्य लोक भडोच, सोपारें, चौल वगैरे बंदरोमार्फत देशांतील पैठण, तगर या राजधान्यांशीं मलमल, ओनिकस दगड, कापड वगैरे वस्तूंचा व्यापार करीत. लोक सधन असल्यानें चैत्य, लेणी, देवळे वगैरे इमारती वांधण्याकडे पैशाचा विनियोग होई. काळें येथील लेणें वैजयंतीच्या (बनवासी) एका शेव्यानें तयार करविलें. कोष्टी, गंधी, तेली, भुसारी वगैरे लोकांचे संघ व पंचायती असत. व्याजाचा दर पांचपासून साडेसात टक्कांपर्यंत असे; ग्रामपंचायती वाढीस लागल्या होत्या; नाशिकच्या एका शिलालेखांत निगमसभेचा (हल्लीच्या म्युनिसिपालिटीसारखा) उल्लेख आहे. दळणवळण व प्रवास त्यावेळीं त्रासाचा नव्हता. कारण वैजयंतीचा सावकार व सोपाऱ्यांचे लोक यांच्या देणग्यांचा उल्लेख कार्ल्यांच्या लेण्यांत आहे तर उत्तरहिंदुस्थानांतील व सिंधमधील दात्यांचा उल्लेख नाशिक लेण्यांत आहे. तसेंच कऱ्हाडकर व नाशिककर दात्यांचीं नांवां भेलसा, बरहुत येथील स्तूपांवर कोरलीं गेलीं आहेत. दळणवळण त्रासाचें असतें तर ही गोष्ट घडली नसती.

अ भी रा दि राज वं श.—आंध्रभृत्यानंतर व सद्भव्या शतकांतील चालुक्यांच्या पूर्वी, म्हणजे या ३०० वर्षांच्या अवधीत, दख्खनवरील राजवंशाची माहिती अंधुक आहे. यावेळीं आंध्रभृत्यांच्या एका शाखेत सात राजे झाले होते असें मत्स्य व वायुपुराणें म्हणतात. या सुमारास क्षत्रप राजेहि झाले होते; त्यांचा पहिला राजा विजयसाह (इ. स. २२२) व शेवटचा विश्वसाह (३०२) यांचीं नाणीं सांपडलीं आहेत. याच वेळीं अभीर (गवळी) राजांनीं ६७ वर्षे राज्य केल्यावद्दल वायुपुराण सांगतें. आणखीहि किरकोळ राजवंशांची माहिती पुराणांत आढळते; परंतु ती फार घोटाळ्याची आहे. भोज, रष्टी, महारष्टी वगैरे घराणींहि प्रख्यातीस आलीं होती. या रष्टींनीं आपला एक संघ (कूट) स्थापन करून (राष्ट्रकूट) बराच प्रदेश आक्रमिला होता. क्षत्रपानंतर व जयसिंह चालुक्यांच्या राज्यस्थापनेपूर्वी (तिसऱ्या शतकाच्या अखेरीपासून सहाव्याच्या प्रारंभापर्यंत ३०० वर्षे) या राष्ट्रकूटांचीच सत्ता दख्खनवर होती.

प्रा ची न रा ष्ट्र कू ट.—या तीनशें वर्षे राज्य करणाऱ्या प्रथमच्या राष्ट्रकूटांचाहि इतिहास अस्पष्ट आहे. यांच्या वेळीं उत्तरकानड्याकडे कदंबांचें राज्य होतें व त्यांची राजधानी बनवासी होती. या राष्ट्रकूटांचा शेवटचा राजा कृष्णपुत्र इंद्र होता, त्याला अयोध्येकडून आलेल्या जयसिंह चालुक्यानें जिंकून तेथें आपलें राज्य स्थापिलें (५५०).

पूर्व चालुक्य (५५१-७५३).—जयसिंहानें आपलें राज्य बरेंच वाढविलें. त्यानंतर या घराण्यांत पहिला पुलकेशी, कीर्तिवर्मा, मंगलीश, दुसरा पुलकेशी (हा दख्खनचा सार्वभौम होता) वगैरे प्रख्यात राजे झाले. या पुलकेशीच्या वेळींच चिनी प्रवाशी ह्युएनत्संग दख्खनमध्ये आला होता. त्यानें त्यावेळच्या भरभराटलेल्या महाराष्ट्राचें वर्णन केलें आहे. कनोजच्या प्रख्यात हर्षवर्धनाला दख्खन कांहीं (पुलकेशीच्या पराक्रमांमुळे) जिंकतां आलें नाहीं. याचा मुलगा विक्रमादित्य याच्या वेळीं दख्खनमधील पल्लव, चेर, चोल, पाण्ड्य हे स्वतंत्र बनत चालले होते (७५३). या घराण्यांतील शेवटचा राजा दुसरा कीर्तिवर्मा याला दंतिदुर्ग राष्ट्रकूटांनें जिंकलें. या घराण्यांत १९ राजे झाले. या चालुक्यांच्या राजवटीत जैनधर्मास फार महत्त्व आलें होतें; बौद्धधर्मास उतरती कळा लागून वैदिक ब्राह्मणीधर्मास पुन्हां सुरुवात झाली. खुद्द सार्वभौमपुलकेशीनें अश्वमेध केला होता. पुराणांचें महत्त्व वाढून पौराणिक देवतांचीं देवळे वांधलीं गेलीं. [चालुक्यघराणें, तेरावा विभाग पहा.]

उत्तर राष्ट्रकूट (६००-९७३).—दंतिदुर्गानें कांची, कलिंग, कोसल, मालव वगैरे देश जिंकून तो दख्खनमध्ये सार्वभौम बनला. त्याच्या पूर्वीहि याचे पूर्वज राजे होत. याच्या मागून कृष्णराज, ध्रुवराज, तिसरा गोविंद (हा फार पराक्रमी होता; यानें माळव्यापासून कांचीपर्यंत सर्व देश जिंकून सार्वभौमत्व धारण केलें-सन ८००), कृष्ण अकालवर्ष (आंध्र, कलिंग, गांग, मगधादि राजे जिंकून हाहि सार्वभौम बनला), तिसरा अमोघवर्ष, तिसरा कृष्ण (याला सर्व हिंदुस्थानांतील राजे घाबरत) वगैरे पुरुष प्रख्यात झाले. या वंशांतील शेवटचा राजा ककल याला तैलप्प चालुक्यानें जिंकून पुन्हां चालुक्यांची सत्ता दख्खनवर स्थापिली (९७३). हे राष्ट्रकूट बलवान होते. वेरूळचीं लेणी त्यांच्याच वेळचीं होत; त्यावरून त्यांचें वैभव दिसून येईल. बौद्धांचीं कान्हेरी येथील लेणीहि यांच्या वेळींच झालीं. ब्राह्मणीधर्म या राजवटीत पुष्कळ भरभराटीस आला; जैनधर्माचीहि थोडी प्रगति झाली. अरवांचे वल्हारा राजे म्हणजे हे राष्ट्रकूटच होत.

उत्तर चालुक्य (९७३-११५७).—पूर्व चालुक्यांचा शेवटचा राजा दुसरा कीर्तिवर्मा व उत्तर चालुक्यांचा पहिला तैलप्प यांच्या मधील (७५३-९७३) दोनशें वर्षांची या घराण्याची हकीकत अज्ञात आहे. तैलप्प हा फार पराक्रमी होता, त्यानें उत्तरेकडीलहि देश जिंकले होते. त्याच्या नंतर पुढील राजे प्रख्यातीस आले: जगदेकमल (यानें सप्तकोकण जिंकिलें), सोमेश्वर, विक्रमादित्य पहिला (हा सार्वभौम असून त्यानें पन्नास वर्षे राज्य केलें, आपल्या नांवाचा शक सुरू केला, याच्या वेळीं रात्रां घरें उघडो टाकून लोक निजत इतकी प्रजा सुखी असे, याचें वर्णन बिल्हणानें असें केलें आहे. हा विज्ञानेश्वर याचा समकालीन होता) व तिसरा

सोमेश्वर. शेवटचा राजा दुसरा तैलप्प हा दुर्बळ होता. त्याचा सेनापति कलचुरी वंशाचा विज्जल याने त्याचे राज्य बळकाविले; तेव्हा तो अण्णगिरीस पळून गेला (११५७).

कलचुरी (११५७—११८२).—कलचुरी ऊर्फ हैहय हे मूळचे जबलपुराकडील चेदीदेशचे रहिवासी. दख्खनमधील कल्याण येथे या कलचुरीपैकी एका कृष्णराजाने गादी स्थापिली. त्याचा मुलगा जोगम, त्याचा परमर्दिन व त्याचा विज्जल. याने दुसऱ्या तैलप्पाचे राज्य बळकाविले; याचा प्रधान बसव होता; त्याने िगायत पंथाची स्थापना करून विज्जलाला ठार मारून गादी बळकाविली (११६७). पुढे कलचुरीचा शेवटचा राजा संगम याच्यापासून दुसऱ्या तैलप्पाचा मुलगा चवथा सोमेश्वर याने आपले राज्य हिसकावून घेतले. (११८२). या कामी त्याचा ब्राह्मण सेनापति ब्रह्मदेव याने फारच खटपट केली. पुढे थोड्याच दिवसांत उत्तरेचा भिल्लम यादव व दख्खनचा वीर बल्लाळ यादव उदयास आले; दोघेहि ब्रह्मदेवाबरोबर लढले; त्यांत वीर बल्लाळस यश येऊन त्याने सोमेश्वर चालुक्याला हुसकावून लाविले (११९०).

उत्तर चालुक्य व कलचुरी अमदानीत धार्मिक व सामाजिक स्थिति पालटली. बौद्धधर्माचे शेवटचे अवशेष या काळांतल आहेत. व्यापारीवर्गांत लिंगायतधर्म जास्त पसरला व त्यामुळे त्यांचा पूर्वीचा जैनधर्म बराचसा लुप्त झाला. स्मृतीपुराणे यांवरील टीका याच वेळी झाल्या.

देवगिरीकर यादव (११८७—१३२४).—यांचा मूळपुरुष सुबाहु हा द्वारकेकडे होता. त्याचा मुलगा दृढप्रहार. त्याची राजधानी चांदा (मध्यप्रांत) किंवा चांदोर (नाशिक जिल्हा) येथे होती. त्याचा पुत्र सेऊण चंद्र हा देवगिरी (दौलताबाद)चा पहिला राजा (८००) दृढप्रहारापासून ब्रह्मदेवाशी लढणाऱ्या भिल्लमापर्यंत २२ पुरुष झाले. हे प्रथम चालुक्यराष्ट्रकूटांचे मांडलिक होते; विज्जलाच्या गडबडीत ते स्वतंत्र बनले. भिल्लमाने सोमेश्वराच्या दुबळेपणाचा फायदा घेऊन कृष्णेच्या उत्तरेकडील चालुक्यांचा सर्व प्रांत बळकाविला व देवगिरीस गादी स्थापिली (११८७). याची सरहद्द दक्षिणेच्या होयसळ यादवांच्या प्रांतांशी मिडल्याने देवगिरीकर व द्वारसमुद्रकर यादवांच्या झटापटी नेहमी सुरू असत. भिल्लमाचा नातु सिंघण याने द्वारसमुद्रकरांपासून दक्षिण कोंकण व दक्षिण महाराष्ट्र जिंकला; त्याने अनेक (दक्षिण उत्तरेकडील) राजे जिंकून ती सार्वभौम बनला. याच्यावेळी विद्येला पुष्कळ उत्तेजन मिळाले: खुद्द त्यानेहि कांहीं ग्रंथ केले. त्याचा मुलगा कृष्ण हाहि फार शूर होता, त्यानेहि अनेक राज्ये पादाक्रांत केलीं. त्याचा पुत्र प्रख्यात रामदेव; याचे राज्य म्हैसूरपर्यंत खाली पसरले होते. मराठी भाषेच्या वाग्वलासास याच्या वेळी प्रारंभ झाला. ज्ञानेश्वर, बोपदेव, हेमाद्रि वगैरे ग्रंथकार व मानभावीपंथ याच्या वेळीच प्रसिद्धीस आले. दख्खनच्या

स्वतंत्र राजांमध्ये हाच शेवटचा राजा होय. याच्यावर अल्लाउद्दीन खिलजीने स्वारी केली; तेव्हा याने धीर सोडून त्याच्याशी खंडणी देण्याबद्दलचा तह केला (१२९४); या वेळी अल्लाउद्दीनाने अगणित संपत्ति नेली. रामदेवाच्या पश्चात् त्याचा मुलगा शंकरदेव याने खंडणी पाठविण्याचे बंद केल्याने मलिक काफरने स्वारी करून देवगिरीने राज्य बुडविले (१३२४). रामदेवाचा जांबई हरपाळदेव याने मध्यंतरी आपले स्वातंत्र्य प्रस्थापित केले होते, परंतु मुसुलमानांनी त्याचा पराभव केला व दख्खन आपल्या राज्यांत समाविष्ट केली.

कोल्हापूरचे शिलाहार (शेलार) नांवाची तीन घराणीं दख्खनमध्ये निरनिराळ्या ठिकाणी राज्ये करीत होती. हे आपल्यास तगरपुरवराधीश्वर म्हणवात, त्यावरून त्यांची राजधानी तगर येथे असावी. रा. राजवाडे यांच्या मते हे तगर म्हणजे हल्लीच्या निझामाच्या राज्यांतील तावरगिरी होय. शिलाहारांची तीन महामंडले-श्वर घराणीं राष्ट्रकूट राजांच्या अमदानीत स्थापन झालीं. एक उत्तर कोंकण, दुसरे दक्षिण कोंकण व तिसरे कोल्हापुर, मिरज वगैरे भागांवर राज्य करीत असे; यांत कोल्हापूरकर शिलाहार पुढे प्रबळ झाले.

याप्रमाणे चोल, आंध्र, सातवाहन, चालुक्य, राष्ट्रकूट, यादव, कदंब, शिंद वगैरे राजघराणीं दख्खनमध्ये झालीं. मुसुलमानी झाल्यावर महंमद तुघलकाच्या वेळी दख्खन पूर्णपणे त्यांच्या ताब्यांत गेले; पण थोड्याच दिवसांत बंडे होऊन ब्राह्मणी राज्य स्थापिले गेले व त्यामुळे दिल्लीकरांचा अम्मल नर्मदेच्या खाली नाहीसा झाला. ब्राह्मणी राज्यस्थापनेच्या सुमारासच विजयानगर येथे एक हिंदूवंहि मोठे राज्य स्थापन झाले.

ब्राह्मणी राजांनी तेलंगणच्या राज्यांतील प्रदेश घेऊन १३७३ साली गोवळकोंड्यापर्यंत, स. १४२१ त वारंगळपर्यंत व १४७२ साली बंगालच्या उपसागरापर्यंत आपले राज्य वाढविले. पण स. १४८२ पासून हे राज्य विस्कळित होण्यास सुरुवात होऊन, अखेर विजापूर, गोवळकोंडा, अहमदनगर, बेदर व वऱ्हाड अशी त्याची पांच राज्ये झाली. दक्षिणेकडे असलेले विजयानगरचे मोठे हिंदू राज्य मुसुलमानांनी आपसांत एकी करून १५६५ साली मोडून टाकिले. ब्राह्मणी राज्यापासून झालेल्या पांच राज्यांपैकी बेदर व वऱ्हाडची राज्ये स. १६३० पूर्वीच नाहीशी झाली; उरलेली तीन राज्ये अकबर, शहाजहान व अवरंगझेब यांनी जिंकून दिल्लीस जोडली. याप्रमाणे दख्खनमध्ये पुन्हा दिल्लीचा अंमल सुरू झाला; पण तो फार वेळ टिकला नाही. शिवाजी महाराजांनी मराठी राज्याची स्थापना केली व १७०६ साली मराठ्यांनी दक्षिण खंडणी वसूल करण्याचा हक्क संपादन केला. पुढे येथे पेशव्यांचे वचेस्व स्थापित झालेले होते. निजामउल्मुल्काने दक्षिणेंतील मुसुलमानांच्या मदतीने

हैद्राबाद येथे राज्य स्थापन केले. बाकीचा प्रदेश गुंगभद्रेच्या दक्षिणेस किंवा उत्तरेस असेल त्याप्रमाणे निजाम किंवा पेशवे यांच्या वर्चस्वाखाली असे. हैदराबादी याने म्हैसूर येथे राज्य स्थापिले. त्रावणकोरचे संस्थान अगदी एकीकडे असल्यामुळे बहुतेक स्वतंत्र होते. पोर्तुगीज, डच, फ्रेंच व इंग्रज यांनी किनाऱ्यावर वस्ती केली होती. दक्षिणेत झालेल्या भांडणांत फ्रेंच व इंग्रज विरुद्ध पक्षास मदत करीत. त्यांत अखेर इंग्रजांची सरशी होऊन हैद्राबाद येथे त्यांचे वर्चस्व स्थापन झाले. म्हैसूरच्या टिपू सुलतानचा त्यांनी मोड केला व १८१८ साली पेशव्यांचे राज्य खालसा केले. नागपूरच्या भोंसल्यांचे राज्य १८५४ साली खालसा झाले. हल्ली दख्खन-मध्ये मद्रास इलाखा, मध्यप्रांत, मुंबईइलाखाचा कांहीं भाग आणि हैद्राबाद, म्हैसूर व दुसरी देशी संस्थाने यांचा समावेश होतो.

याच्यांतील सध्यादि हा पर्वत मोठा असून तो थेट कन्या-कुमारीपर्यंत गेला आहे. तो ४ हजार फुटांपेक्षा जास्त उंच आहे. पूर्वघाटहि थेट कारोमांडल किनाऱ्याभर पसरला असून तो व सध्यादि हे दोन उत्तरेस विध्य पर्वतास जोडले गेले आहेत. पूर्व घाटाची सरासरी उंची १५०० फूट आहे.

पश्चिमेपेक्षा पूर्व बाजू जास्त सखल असल्यामुळे दख्खन-मधील गोदावरी, कृष्णा, कावेरी ह्या मुख्य नद्या पश्चिम घाटांत उगम पावून पूर्वेकडे वहात जातात व पूर्व घाटांतून रस्ता काढून बंगालच्या उपसागरास मिळतात. पूर्वघाट व समुद्र यांच्यामधील जमीन थोडी उतरती असून ती गाळाची बनलेली आहे; पण पश्चिम घाट आणि समुद्र यांच्यामधील प्रदेश चढउताराचा असून त्यांत पश्चिम घाटाचे पुष्कळ फांटे आलेले आहेत. महाराष्ट्राचा प्रदेश साधारण डोंगराळ आहे; बाकीचा प्रांत सुपीक आहे.

[महाभारत; मनुस्मृति; पातंजलमहाभाष्य; भांडारकरांची हिस्टरी ऑफ डेकन; अशोक इन्स्क्रिप्शन्स; वायु-मत्स्य-भागवतपुराण; इंडियन अँटि. पु. २, ५, ८; आर्कि-आलॉजिकल सर्व्हे, नेस्टर्न इंडिया, पु. ९, १०; रासमाला; विल्हणकृत विक्रमांकचरित्र; हेमाद्रि-व्रतखंड; इलियट; डॉसन; फेरिस्ता; डफ.]

दक्षिण अमेरिका, खंडाची वाढ. —प्राचीन भूपृष्ठरचना सध्या आहे त्यापेक्षा निराळी होती असे भूशास्त्रवेत्त्यांचे मत आहे. सर्वांत मोठे खंड रिओडिला झाटा नदीपासून अमेझॉन नदीपर्यंत होतं. व अमेझॉन खोऱ्याच्या उत्तरेस दुसरे खंड होतं. फॉकलंड बेटापासून सांप्रतच्या खंडाच्या पश्चिम बाजूस बराच द्वीपसमूह होता. कॅम्ब्रियन काळाच्या शेवटी खंडाची वाढ होऊन पुष्कळ बेटे एकत्र झाली. डेव्होनियन काळांत अधिक वाढ झाली. पर्मियन काळांत पॅराग्वे व ब्राझील यांत बराच फेरबदल झाला. क्रेटॅसियस (सितोपल) युगांत याचा बराचसा भाग पाण्याखाली गेला. तृतीय युगाच्या आरंभकाळांत पुन्हां बराच फरक होऊन एक भूखंड वर आले. त्यावेळी अंब्रोह्वास व

फॉकलंड ही बेटे त्या खंडास व दक्षिण अमेरिका, न्यूझीलंड व ऑस्ट्रेलिया यांना जोडलेली होती. परंतु याच तृतीय युगाच्या शेवटी अनेक भूपृष्ठविपयक फेरबदल होऊन त्या खंडाला सध्याचे वरचे स्वरूप प्राप्त झाले. प्लिओसीन युगांत दक्षिण भाग अंमळ सखल असून त्यावर समुद्र असावा.

भूपृष्ठरचना. —या खंडाचा पश्चिम भाग उतरता आहे. व्हालपॅरेसोपासून पनामाच्या संयोगीभूमीपर्यंत म्हणजे ३००० मैलांपर्यंत अँडीझ पर्वतांची रांग असून त्याचा तळ १०००० फूट समुद्राखाली खोल आहे.

जमीनीचे खालीलप्रमाणे मुख्य भाग पाडता येतात. (१) अँडीयन पर्वतांची रांग व पॅसिफिकमधील सपाट मैदान, (२) ब्राझीलचे पठार, (३) ग्वायना व्हेनेझुएलाचे पठार, (४) ओरिनोको, अमेझॉन व पॅराग्वे या नद्यांच्या काठां असलेला सपाट प्रदेश पश्चिम किनाऱ्यावरील प्रदेश रमणीय आहे. केपहार्नपासून पनामा संयोगीभूमीपर्यंत कॉर्डीलरापर्वत पसरलेला आहे. दक्षिणेकडे खाड्या व लहान लहान बेटे आहेत. उत्तर टोंकाजवळ कार्डीलरोडचे तीन भाग पडतात. या पर्वतांची कांहीं शिखरे फार उंच आहेत. त्यांपैकी अकामकाग्वा २३०८० फूट व मसेंडरीओ १७५०० फूट उंच आहे.

अँडीजपर्वतांपैकी कोटोपॅक्सी, टंगुराग्वा मैपो व सॅगाई ही शिखरे जगातील सर्वांत उंच व सध्या जागृत असलेले ज्वालामुखी असून पर्वतांत वन्याच हिम नद्या आहेत. पूर्व किनाऱ्यावर जगातील अत्युत्तम बंदरे आहेत. त्यांत रिओडीजेनेरो, सॅटोस व व्हिक्टोरिया ही प्रसिद्ध आहेत. सेराडोमार नांवाची पर्वताची रांग उत्तरेस व पश्चिमेस पसरली आहे. पश्चिमेकडील भागास ब्राझिलियन उंचवट्याचा प्रदेश झणतात. याचे सर्वांत उंच शिखर इटटीआया हें असून त्याची उंची ९८२३ फूट आहे. अंब्रोह्वास बेटापासून केपसेंट्रॉकपर्यंत बरेच पॉव-वट्याचे खडक आहेत. अमेझॉन नदीच्या मुखाच्या उत्तरेचा प्रदेश दलदलीचा व अरण्यमय आहे. व्हेनेझुएला, ग्वायना व उतर ब्राझिल यांत असलेल्या ग्वायनाच्या पठारावर दाट अरण्ये आहेत. अँडीज पर्वताच्या भागांत धरणीकपाचे मोठाले धके बसतात.

बेटे. —पूर्व किनाऱ्यावर ट्रिनिदाद व मॅराजोखेरीज करून बाकीची बेटे लहान आहेत. ट्रिनिदाद (क्षेत्रफळ १७५५ चौ. मैल) व दक्षिण अमेरिका यांच्यामध्ये पेरिआचे आखात आहे; याच्या उत्तरेस टोबॅगो, मार्गारिटा, ब्लॅकिला व क्युरासाओ व इतर ऐतिहासिक आणि न्यापारी महत्त्वाची लहान बेटे आहेत. फर्नांडो नारोन्हा, रोकास, फॉकलंड, वगैरे दुसरी बेटे आहेत. पश्चिम किनाऱ्यावर टेराडेलफ्युगो, जॉनफर्नांडीझ व गॅलापॅगास बेटे यांचा समूह आहे.

नद्या. —अमेझॉन, ओरिनोको व पॅराग्वे अथवा लाप्लाटा या मुख्य नद्या आहेत. त्या सुमारे सदतीस लक्ष चौरस मैलांतील पाणी वाहून नेतात. अमेझॉन (रिओडास अमेझॉन्स

अथवा अमेझॉन्स) ही दक्षिण अमेरिकेतीलच काय परंतु सर्व जगांत मोठी आहे. पॅराग्वेपासून हुआलागापर्यंत म्हणजे ३००० मैलपर्यंत हीत जहाज चालतात. या नदीला बरेच फाटे आहेत. ही ऑरिनोको, ब्राझिल व व्हेनेझुएला यांच्या दरम्यान उगम पावून अंटलांटिक महासागरास मिळते. हिच्या कांठी दाट अरण्ये व डोंगरपठारे आहेत. रिओडी.लाग्राटा नदीत उरुग्वे पॅराग्वे यांचा समावेश होतो. पराना ही पॅराग्वेची महत्त्वाची शाखा आहे. साओ फ्रान्सिस्को ही मोठी नदी ब्राझीलमध्ये आहे. मॅगडालेना नदी कोलंबियांत आहे. ब्रिटिश ग्वायानांत एसेकिबो नदी आहे.

सरोवरे.—टिटिकाका सरोवर बोलिव्हियांत असून त्याचे क्षेत्रफळ सुमारे ५००० चौरस मैल आहे. जुनीन अथवा चिचैकोचा याचे क्षेत्रफळ २०० चौरस मैल आहे. दक्षिण अर्जेटिनामध्ये बरीच लहान लहान सरोवरे आहेत. दक्षिण ब्राझीलमध्ये लॅगोआडोसपेटास सरोवर आहे. व्हेनेझुएलाच्या किनाऱ्यावर मारकैबो सरोवर आहे.

वनस्पती.—या खंडांत उपयोगी अशा बऱ्याच वनस्पती आहेत. मौल्यवान लांकूड, रबराची झाडे, कापूस, बटाटे, मका, सिकोना, चाकोलेट व पॅराग्वे चहा वगैरे आहेत. शिवाय कॉफी, ऊंस, संत्रे, केळी बरीच उत्पन्न होतात. अमेझॉन खोऱ्यांत दाट झाडी आहे. मोठाले ताड, वांबूची वने आहेत. येथील जंगले एकाच जातीच्या झाडांची नसतात.

प्राणी.—येथे सस्तन प्राण्यांच्या लहान जाती आहेत. टेपिर हाच काय तो मोठा प्राणी आहे. वानरांच्या पुष्कळ जाती आहेत. सुसरी, कांहीं सर्प, लॉकर असलेले लामा, अलपाका, व विहकुना हेहि आहेत. कोंडार हा सर्वांत मोठा पक्षी आहे. अमेझॉन नदीमधील मासे फार चांगल्यापैकी समजतात.

लोकवस्ती.—हे खंड सांपडले त्यावेळी येथील वेगवेगळ्या जातींत भाषा, चालीरीती व संस्कृति भिन्न होत्या. त्यांच्यांत विणणे, भांडी तयार करणे, धातूचा उपयोग, स्थापत्यशास्त्र, शेतकी वगैरे कला बऱ्याच उन्नतदशेला पोचल्या होत्या. युरोपियन व नीग्रो लोकांमुळे यांचे संख्येने प्रमाण कमी होत आहे परंतु कित्येक ठिकाणी अद्याप यांचे प्रमाण जास्त असून त्यांच्याच देश्य भाषा चालू आहेत.

या खंडाचा शोध लागल्यावर पश्चिम व उत्तर भागांत स्पॅनिअर्ड व पूर्व भागांत पोर्तुगीज लोकांनी वसाहती केल्या. नंतर आफ्रिकेतील नीग्रो गुलामांना येथे आणले. अर्जेटिना व दक्षिण ब्राझीलमध्ये इटालियन लोक सांप्रत जास्त येऊ लागले आहेत. व्हेनेझुएलाच्या पूर्वेकडपासून उत्तर व पश्चिम भागांत स्पॅनिश भाषा चालते. सर्व ब्राझिलमध्ये म्हणजे सुमारे अर्धा खंडांत पोर्तुगीज भाषा चालते.

खंडाचा शोध व गैरे.—कोलंबसाने तिसऱ्या सफरीत १४९८ साली या खंडाचा शोध लाविला. यानंतर दुसऱ्या

शोधकांनी बरेच शोध लाविले. बलबोआने १५१३ साली पॅसिफिक महासागराचा शोध लाविला. पुढे बहुतेक प्रदेशाची माहिती मिळाली. पेरू प्रांतातील रुयाच्या खाणी व ब्राझिलमधील सोने व हिऱ्याच्या खाणी यामुळे संशोधकांना चांगलेच उत्तेजन मिळाले.

हे खंड सांपडल्यावर त्यांत युरोपियनांच्या वसाहती झाल्या त्या प्रथम स्पेन व पोर्तुगाल यांच्या अंमलाखाली होत्या. पण पुढे स्वतंत्र झाल्या. प्रथम बरीच वर्षे बहुतेक प्रांतांत बंडे, कांत्या वगैरे उपस्थित होत असत. अलीकडे उद्योगधंदे व व्यापार बराच वाढून शासनपद्धति व्यवस्थित झाली आहे. ब्राझिल हा सर्वांत मोठा व महत्त्वाचा भाग आहे. वाकीच्याचे स्पॅनिश भाषा बोलणारी प्रजासत्ताक राज्ये म्हणून विभाग पाडण्यांत आले आहेत. व्हेनेझुएला व ब्राझिलची सरहद्द यांच्या दरम्यान ब्रिटिश ग्वायाना, डचग्वायाना आणि फ्रेंच ग्वायाना हीच काय ती तीन संस्थाने युरोपीय सत्तेखाली आहेत. ट्रिनिदाद, टोबॅगो व फॉकलंड बेटे ब्रिटनच्या ताब्यांत आहेत. क्युरासाओ, व्यूपनआयर व ओरूबा यांवर हॉलंडचा ताबा चालतो.

उद्योगधंदे व व्यापार.—रुष्याच्या खाणींमुळे येथे स्पॅनिश लोक भराभर येऊ लागले. बोलिव्हियातील पोटोसी खाणींतून बरेच रुपे बाहेर पडले. पेरू व चिली यांच्या किनाऱ्यावरील ग्वानो (पक्षिविष्टा) व सोरा यांचे थर फार महत्त्वाचे असत. चिली प्रांतातील बोरॅक्स (टांकणखार) व बोलिव्हियातील जस्त यांचा जगांत तिसरा नंबर लागे. इ. स. १६९३ त ब्राझिलमध्ये सोन्याच्या खाणी आढळल्या. लवकरच मिनासजेरॉस नांवाचा खाणी असलेला प्रदेश वसला गेला. १७५२ ते १७६१ पर्यंत दरसाल ६० लाख डॉलरचे सोने निघत असे. सन १७२९ च्या सुमारास ब्राझिलच्या सोन्याच्या खाणी असलेल्या प्रदेशांतच हिऱ्याच्या खाणी सांपडल्या. यामुळे युरोपियन व नीग्रो गुलाम ब्राझिलमध्ये बरेच आले. दक्षिण आफ्रिकेत हिऱ्याच्या खाणी सांपडेपर्यंत हिऱ्यांच्या पैदाशीच्या बाबतीत ब्राझीलचा नंबर पहिला होता. बहिआ भागांत कारबोनेडोज अथवा काळे हिरे सांपडतात. अलीकडे ब्राझिलने मोनाझाईटच्या बाबतीत बरची पायरी पटकविली आहे. मॅगनीजच्या उत्पन्नांत ब्राझिल रशियाच्या खालोखाल होतं. पिनास व साओपॉलो या भागांत लोखंडाचे थर बरेच असून त्यांचे शोधन अद्याप झाले नाही. दक्षिण ब्राझिले गोमेद प्रसिद्ध आहेत.

रबर, कॅकाओ, कोफा इपेकॅक, बासरूम, कोपेबा, सिकोना, ब्राझिलनट व पॅराग्वेचहा वगैरे वस्तू येथील जंगलांतून गोळा करण्यांत येतात. नकशीकाम करण्याजोगे लांकूड बरेच सांपडते. ऊंस, साखर, कापूस, कॉफी वगैरे बाबतीत शेतकीची फारच सुधारणा झाली आहे. रिओडी जॅनेटोपासून उत्तरेकडे पूर्वकिनाऱ्यालगत साखर तयार होते. बाहिआपासून उत्तरेकडे

अन्तर्गत भागांत कापूस तयार होतो. ब्राझिलमध्ये कॉफी तयार होते. अर्जेटाईनमध्ये गहू पिकतो.

कारखान्याच्या बाबतीत अद्यापि फारशा सुधारणा झाल्या नाहीत. कारण प्रथम युरोपियन देश स्वतःचा निर्गत व्यापार वाढविण्याच्या खटपटीत होते. त्यांनी वसाहतीचा व्यापार आपल्या ताब्यांत घेतला परंतु पुढे वसाहती स्वतंत्र झाल्यावर हें पारडें फिरलें. अलीकडे कारखाने वाढत आहेत. परंतु दळणवळणाची साधनें चांगलीं नाहीत. दक्षिण अमेरिकेचा संबंध पूर्वी मुख्यतः पोर्तुगालशीं येत असे. हळू हळू हा संबंध कमी होत गेला. सध्यां खालील जित्रसांची निर्गत विशेष होते (किंमतीचे आंकडे पौंडांचें आहेत.)

देशाचें नांव	निर्गत माल	कोटी	लक्ष
अर्जेटाईन	{ गुरेढोरे,	४	८०
	{ धान्य वगैरे	२	३०
ब्राझील	{ कॉफी,	३	३०
	{ रबर	१	९०
चिली	{ नायट्रेट	१	७०
	{ तांबें	०	२०

वसाहती.—१९०५ साली दक्षिण अमेरिकेची लोकसंख्या ३८४८२००० होती. समुद्रकिनाऱ्यावर व त्याच्या जवळच्या भागांत साधारणतः दाट वस्ती आढळते. येथील मोठी शहरे युरोपखंडातील शहरांच्या बरोबरीची असून त्यांना मुबलक पाणी व विद्युत्शक्तीनें होंगांच्या सोई केल्या आहेत.

दळण वळण.—दक्षिणअमेरिकेतील बंदरांचा संबंध सर्व जगाशीं येतो. पूर्वी आंतल्या भागाशीं केवळ बोटांनीं दळणवळण ठेवतां येत असे किंवा कांहीं लोक घोड्यांवरून जात. पण अलीकडे रेल्वे तयार झाली आहे. खेरीज नदीमार्गांनीं व समुद्रानें दळणवळण वाढलें आहे. १९०९ साली खालीलप्रमाणें रेल्वेच्या लाइनी होत्या.

मुख्य देश	मैल रेल्वे.
अर्जेटाईनचें प्रजासत्ताक राज्य	११४६०
ब्राझील	१०४०८
बोलिव्हिया	७००
चिली	२८००
पेरू	११४६
उरुग्वे	१२१०

[ब्राझील, पेरू, चिली इ. पहा.]

दक्षिण आफ्रिका—झांबेझी नदीच्या मध्य प्रवाहाच्या दक्षिणेस असलेला आफ्रिका खंडाचा एक भाग. भौगोलिक दृष्ट्या हा भाग दक्षिण अक्षांश १६° व ३५° आणि पूर्व रेखांश १२° व ३६° यांमध्ये वसलेला आहे. याची नैर्ऋत्य-ईशान्य लांबी सुमारे १६०० मैल आहे. क्षेत्रफळ सुमारे १३३३००० चौरस मैल आहे. यांत दक्षिण आफ्रिका

संघ, वासुटोलंड, वेचवानालंड, स्वाझीलंड, दक्षिण न्होडेसिया, संबंध ब्रिटिश मुलुख, जर्मन साऊथ-वेस्ट आफ्रिका, व पोतुगीज ईस्ट आफ्रिकेचा दक्षिण भाग, इत्यादि देशांचा समावेश होतो. संबंध दक्षिण आफ्रिकेंत भौगोलिक रचनेच्या बाबतीत डोळ्यांत भरण्याजोगा सारखेपणा आहे. कुनेन नदीच्या मुखापासून तो झांबेझीच्या मुखापर्यंतच्या संबंध किनाऱ्यावर फारच थोड्या खांचा किंवा खिंडी आहेत. एक दोन ठिकाणां नैसर्गिक बंदरे आहेत एवढेंच. दक्षिण आफ्रिका म्हणजे द्वीपकल्प व वेढें यांनीं विरहित असा एक मोठा भूभाग आहे. दक्षिणेंतील बहुतेक सर्व नद्या अटलांटिक महासागरास मिळतात व उत्तरेकडील नद्या हिंदी महासागरास मिळतात. बहुतेक नद्या मुखापासून कांहीं दूरपावेतोंच नौकानयनाई आहेत. अन्तर्भागातील डॉगरपठाराच्या मध्य भागास 'कलाहारी डेझर्ट' असें नांव आहे. दक्षिणेकडील व पूर्वेकडील समुद्रकांठच्या जमिनी फार सुपीक आहेत.

ह वा मा न.—हिंदी महासागरातील वृष्टि-वाहक वाऱ्यांच्या आड डेकनसवर्ग पर्वत येत असल्यामुळे अन्तर्भागातील वऱ्याचशा भागावर पाऊस फार कमी पडतो. यामुळे व जमिनीच्या उंचीमुळे हवा कोरडी, उत्तेजक व युरोपियन प्रकृतीस मानवणारी आहे. फक्त आग्नेय किनाऱ्यावर व नद्यांच्या कित्येक खोऱ्यांतून दरवर्षी ५० इंच पाऊस पडतो.

रहि वा शी.—बुशमेन व हॉटेटा हे दक्षिण आफ्रिकेतील मूळच्या रहिवाश्यांचें प्रतिनिधि होत. हे लोक कलाहारी व (जर्मन) साऊथ-वेस्ट आफ्रिकेच्या दक्षिण भागांत सांपडतात. बाकीचे एतद्देशीय लोक ज्यांना काफीर असें म्हणतात, ते बांडु-निग्रॉइड वंशातील आहेत. या लोकांच्या तीन वेगळ्या शाखा आहेत. (१) झुलु-झोसास, (२) बेच्यु-आना, व (३) ओव्हाहोरेंरो व ओव्हाम्पो. सर्व मिश्र जातीचे बांडू लोक झांबेझीच्या पलीकडून या ठिकाणीं निरनिराळ्या काळीं आले. वेचवाना हे बहुधा या ठिकाणीं प्रथम आले असावेत. अरबांनीं इ. स. नंतर ८ व्या शतकांत किनाऱ्यावर सोफाला येथें वसाहत केली होती. पण ते फारसें आंत घुसले नाहीत. डच, ब्रिटिश, जर्मन, पोर्तुगीज, इत्यादि गौरकाय लोक येथें राहतात. कांहीं हिंदी मजूरहि या ठिकाणीं आहेत.

आर्थिक स्थिति व व्यापार.—बराच काळपर्यंत दक्षिण आफ्रिकेची शेती इंच संपत्ति होती. मिलीज व गहू यांचें पीक मुख्यतः येथें काढीत असत. लॉकर, शहामृगाचीं पिसे व तांबें हे जिन्नस परदेशी व्यापारार्थ पाठविले जात. पण सुवर्णखाणींच्या शोधानें आर्थिक स्थितीत व दक्षिण आफ्रिकेच्या एकंदर इतिहासांत प्रचंड क्रांति घडून आली. दक्षिण आफ्रिकेंत सध्यां डाकसंघ, संदेशवाहकसंघ व जकातसंघ असे तीन संघ आहेत. जकाती ह्या संरक्षित स्वरूपाच्या आहेत. खुद्द दक्षिण आफ्रिका संपात खुला व्यापार चालतो. दक्षिण आफ्रिकेची व्यापार

करणारे देश म्हणजे, ग्रेटब्रिटन, ऑस्ट्रेलिया, न्यूझीलंड, जर्मनी, संयुक्त संस्थाने, कानडा, ब्राझील, हिंदुस्थान, वेल्जम, हॉलंड व फ्रान्स हे होत. गौरकाय लोकांपैकी बहुसंख्याक लोक प्रॉटेस्टंट पंथाचे आहेत. थोडे रोमनकॅथोलिकाहि आहेत. १९ व्या शतकाच्या अखेरीस एतद्देशीयांपैकी शेकडा पांच लोक ख्रिस्तानुयायी झाले.

कायदा.—ब्रिटिश दक्षिण आफ्रिकेतील कायदा हॉलंडमध्ये १८ व्या शतकाच्या अखेरीस प्रचलित असलेल्या रोमन-डच कायद्यावर उभारलेला आहे. ब्रिटिश अंमल केप प्रांतांत सुरु झाल्यापासून या कायद्यांत बऱ्याच सुधारणा व फेरफार झालेले आहेत. न्यायदानाची पद्धत बहुतेक इंग्रजी पद्धतीप्रमाणेच आहे. गंभीर स्वरूपाचे फौजदारी गुन्हे न्यायाधीश व ज्यूरीसमोर निकालास येतात. फौजदारी मुकदम्यांत ज्यूरीचे एकमत होणे जरूर असते. इंग्रजी व दक्षिण आफ्रिकन कायदेपद्धतींत मिळकतीच्या कायद्यासंबंधाने बराच फरक आहे. दक्षिण आफ्रिकेत नोंदणीचे तत्त्व हे पाळलेच पाहिजे असा सक्क कायदा आहे. वडील मुलासच इस्टेटचा वारसा मिळावा असा कांहीं येथे कायदा नाही. मृत्युपत्र करून न ठेवतां जर कोणी मरण पावला तर त्याच्या इस्टेटवारील वारसा कायद्याने ठरविला जातो. वायकोच्या मिळकतीवर लग्न कायम असे तोंपर्यंत सर्वस्वी नवऱ्याचा हक्क असतो. नवऱ्याने या हक्काचा दुष्प्रयोग केला असे आढळून आल्यास त्याची कानउघाडणी करण्याचा न्यायाधिशांना अधिकार आहे.

भाषा.—यूरोपियन रक्ताचे लोक इंग्रजी व डच भाषा बोलतात. डच भाषेला व्यावहारिक भाषेत 'टाल' ही संज्ञा आहे. हॉलंडमधील १७ व्या शतकातील जी डच भाषा तीच या भाषेचा पाया होय. हॉलंडमधील आजची डच भाषा व दक्षिण आफ्रिकेतील चालू डच भाषा यांच्यांत फार फरक आहे. चालू दक्षिण आफ्रिकेतील डच भाषा म्हणजे १७ व्या शतकातील हॉलंडमधील डच भाषेची अवनत अशी आवृत्ति होय. दक्षिण आफ्रिकन डच भाषेत शब्दसंग्रह फारच मर्यादित आहे. याचे कारण असे कां, एतद्देशीयांना आपली भाषा सुलभ रीतीने समजावी म्हणून साहजिकच आरंभीच्या वसाहतवाल्यांना तिजमधील कठिण शब्द काढून टाकून तिची रचना जास्त सुलभ केली. पण त्याचवेळी तिच्यातील गार्भार्थ व भरीवपणाहि नाहीसा झाला व ती डच भाषेची अशुद्ध अशी पोटभाषा बनली. प्रत्यह्नी बोलण्यांत येणाऱ्या भाषेची अशी स्थिति असली तरी डच वायबलमधील भाषा शुद्ध व उदात्त आहे. डच चर्चमधील प्रार्थना साध्या पण व्याकरणशुद्ध डच भाषेत चालविण्यांत येतात. शाळांतूनहि शुद्ध डच भाषा शिकविण्यांत येते.

शासन पद्धति.—१९०९ सालच्या साऊथ आफ्रिका अॅक्टान्वये केपकॉलनी, ट्रान्सव्हाल, नाताळ, आणि ऑरेंज

रिव्हर कॉलनी यांचा ब्रिटिश छत्राखाली एक संयुक्त संघ बनविण्यांत आला. या दक्षिण आफ्रिका-संघाची सन १९१० च्या मे महिन्याच्या ३१ तारखेस स्थापना करण्यांत आली. उपरिनिर्दिष्ट वसाहतींचे आतां संघाच्या प्रांतांत रूपांतर झाले. ऑरेंज रिव्हर कॉलनीला 'ऑरेंज फ्रीस्टेट प्रॉविन्स' असे नांव देण्यांत आले. वसाहतीय कायदेमंडळे मोडण्यांत येऊन, दुय्यम अधिकारांची प्रांतिक कौन्सिले स्थापण्यांत आली. गव्हर्नरांना काढून टाकण्यांत येऊन त्यांच्या जागी प्रांतिक शासनकर्त्यांची योजना करण्यांत आली.

संघाच्या कार्यकारी शासनव्यवस्थेचे मुख्य चालक खुद्द राजेसाहेब आहेत. त्यांचा प्रतिनिधि म्हणून गव्हर्नर जनरल ती व्यवस्था पाहतो. गव्हर्नर-जनरलला प्रधानांना वडतर्फे करण्याचा व पार्लमेंट मोडण्याचा अधिकार आहे. याला दरवर्षी १०००० पौंड पगार मिळतो. कार्यकारी मंत्रिमंडळाचे सभासद हा स्वतःच नेमतो. एतद्देशीय कारभाराचा व शासनव्यवस्थेचा तावा सर्वस्वी गव्हर्नर व त्याचे कौन्सिल यांच्याकडे आहे.

राजा, सीनेट व 'असेंब्ली' या तिघांकडे कायदे करण्याची सत्ता सोंपविली आहे. सीनेटमध्ये ४० सभासद असतात. त्यांपैकी प्रत्येक प्रांताचे ८ प्रतिनिधि असून ८ गव्हर्नर-जनरलने नेमलेले असतात. स. १९१० त निवडलेल्या सीनेटच्या या सभासदांना स. १९२० पावेतो सीनेटमध्ये राहण्याचा अधिकार आहे. त्यानंतर संघाच्या पार्लमेंटने सीनेटच्या रचनेत योग्य वाटतील ते फेरफार करावेत. सीनेटचा सभासद यूरोपियन रक्ताचा व ३० वर्षे वयाचा असावा लागतो.

'असेंब्लीत' १२१ सभासद असतात. त्यांत केप प्रॉविन्सचे ५१, ट्रान्सव्हालचे ३६ व नाताळ व ऑरेंज फ्रीस्टेट यांच्या प्रत्येकी १७ प्रतिनिधि असतात. 'असेंब्लीतील' सभासदाहि यूरोपियन रक्ताचे ब्रिटिश प्रजाजन असावे लागतात. प्रत्येक पांचव्या वर्षी सर्वसाधारण निवडणूक होते. प्रतिवर्षी पार्लमेंटची बैठक झालीच पाहिजे असा नियम आहे. राजेसाहेबाच्या सैन्यातील कोण्याहि पगारी नोकरास मतदानाचा हक्क नाही. ट्रान्सव्हाल व ऑरेंज फ्रीस्टेट या प्रांतांत वयांत आलेल्या ब्रिटिश पुष्प प्रजाजनांनाच मतदानाचा हक्क आहे. मतदारांजवळ अमुक इतकी मालमत्ता असलीच पाहिजे असा त्या ठिकाणी निबंध नाही. नोंदून घेण्यापूर्वी सहा महिनेपर्यंत तो त्या प्रांतांत राहिला असला म्हणजे पुरे आहे. नाताळमध्ये मात्र मतदार होण्याकरिता थोडी मालमत्ता असणे जरूर असते. काळ्या लोकांना मतदानाचा केवळ नामधारी हक्क आहे. वस्तुतः त्यांना मतदार होतांच येत नाही. केप प्रांतांत मात्र थोडेसे काफिर लोक मतदार आहेत. संघाच्या स्थापनेच्या वेळी दक्षिण आफ्रिकेकरितां एक वरिष्ठ न्यायासन करण्यांत आले. वसाहतीतील पूर्वाची वरिष्ठ व उच्च न्यायासने या

नूतन वरिष्ठ न्यायासनाचे प्रांतिक व स्थानिक विभाग केले आहेत. या नूतन वरिष्ठ न्यायासनाचे, ' वरिष्ठ न्यायासन ' व ' अपील विभाग ' असे दोन भाग आहेत. संघातील न्यायासनाचे अधिकार राज्यमंत्र्यांकडे दिलेले आहेत.

इंग्रजी व डच ह्या संघातील सरकारी भाषा होत. या दोन्ही भाषांना राजदरबारा सारखाच मान आहे. दक्षिण आफ्रिका संघात सर्वत्र खुला व्यापार आहे.

प्रांति क राज्य व्य व स्या.—संघाच्या पार्लमेंटसभेला संबंध संघाकरिता कायदे करण्याची पूर्ण सुभा असली तरी प्रांतिक कारभाराचा प्रत्यक्ष ताबा, प्रांतिक कौन्सिलांना दिलेला आहे. स्थानिक उत्पन्नाकरिता कर बसविणे, केवळ आपल्या पतीवर कर्ज काढणे, त्याचप्रमाणे शेती, म्युनिसिपल संस्था व इतर स्थानिक संस्था यांचा कारभार पाहणे इत्यादि बाबतीत प्रांतिक कौन्सिलांना अधिकार दिलेले आहेत.

प्रांतिक कौन्सिलांतील सभासद जर संघाच्या पार्लमेंट सभेचा सभासद झाला तर त्याला असल्या कौन्सिलांतील सभासदत्वाचा त्याग करावा लागतो. प्रत्येक प्रांतिक कौन्सिलची मुदत तीन वर्षांची असते. प्रांतातील कार्यकारी सत्ता ही सरकारनियुक्त प्रांतिक शास्त्र्याकडे असते. हा पांच वर्षेपर्यंत अधिकारावर असतो. याच्या सहाय्याकरिता चार सभासदांचे एक कार्यकारी मंडळ असते.

इ ति हा स.—पोर्तुगीज लोक ज्यावेळी आफ्रिकेच्या दक्षिण भागास जाऊन पोहोचले त्यावेळी त्या ठिकाणी फक्त एकच अशी जागा होती की जैथे सुधारलेली जात राज्य करीत असे. ही जागा म्हटली म्हणजे सोफाला बंदर होय. येथून अरब लोक आंतील म्हणजे व्होडेझियातील बांटु लोकांशी इस्तिदंत, सोने व गुलामांचा व्यापार करीत. हे बांटु लोक ज्यावेळी फार सुधारलेल्या स्थितीत होते, ज्यावेळी युरोपियन लोक आफ्रिका खंडाच्या नैर्ऋत्य टोंकाकडून हळूहळू उत्तरेकडे जाण्याचा प्रयत्न करीत होते, त्याच वेळी बांटु निग्रो पंशांतील एक लढवय्या जात देशाच्या पश्चिम बाजूकडून दक्षिणेकडे पसरण्याच्या प्रयत्नास लागली होती.

१५ व्या शतकांत पूर्वेकडील प्रचंड व्यापार व्हेनिसच्या द्वारे युरोपशी चालत असे. त्याच शतकांत पोर्तुगाल एक समुद्रावरील बलाढ्य राष्ट्र म्हणून नांवास आले व ज्या व्यापाराने व्हेनिस गवर झाले तो पूर्वेकडील व्यापार आपण काबीज करावा म्हणून ' इंडीज ' बेटांकडील जलमार्ग शोधून काढण्याकरिता त्याने आपले दर्यावर्दी शोधक पाठविले. त्याप्रमाणे १४८८ साली वारयोलोम्बू डायझ याने केप ऑफ गुडहोप व वास्को ड गामा याने १४९७ साली नाताळ शोधून काढिले.

पण पोर्तुगालांना खंडाच्या दक्षिण टोंकाकडे वस्ती करण्याची मुद्रीच पत्ती केली नाही. पश्चिम किनाऱ्यावर बेन्गेला

येथे त्यांचे एक ठाणे होते. पूर्व किनाऱ्यावर स. १५०६ च्या सुमारास त्यांनी सोफाला येथे एक व्यापारी ठाणे ठेविले व १५४५ साली डेलागोआ येथे प्रथमच व्यापारी वखार घालण्यांत आली.

पोर्तुगीजांच्या पावलांवर पाऊल ठेवणारे दुसरे युरोपियन म्हणजे इंग्रज लोक होत. इ. स. १६०१ मध्ये इंग्रजी ईस्ट इंडिया कंपनीने दक्षिण आफ्रिकेच्या मोहिमेकरिता एक आरमार तयार केले. ते आरमार टेबलबे येथे नांगरण्यांत आले. तेथे ते बरेच दिवसपर्यंत थांबले. १६२० साली इंग्रजांनी पहिल्या जेम्सच्या नांवाचे केपचा ताबा घेतला. इकडे दक्षिण आफ्रिकेतील साधनसंपत्ति पाहून डच ईस्ट इंडिया कंपनीच्याहि तोंडास पाणी सुटले. स. १६५२ त टेबलबे येथे डचांनी एक किल्ला बांधला. स. १६५७ त डच ई. इ. कंपनीने कांही थोडे शिपाई व नाविक या ठिकाणी राहण्याकरिता पाठविले व त्यांच्या उपजीविकेकरिता त्यांना शेत वांटून देण्यांत आली. याप्रमाणे या ठाण्याचे लवकरच वसाहतीत रूपांतर झाले. पुढे स. १६८८ व १६९९ या वर्षांच्या दरम्यान जवळ जवळ ३०० ह्युजनांत लोक येथे येऊन राहिल्यामुळे वसाहतीचा पाया भरभक्कम झाला. हळूहळू हे वसाहतवाले पूर्वेकडे सरकून स. १७५४ त अंगोलाचेपर्यंतचा सर्व देश वसाहतवाल्यांनी आक्रमिला.

याप्रमाणे देशविस्ताराच्या बाबतीत वसाहतीची डच ई. इ. कंपनीच्या अमदांनीत सुधारणा झालेली दिसली, तरी इतर बाबीत तिची पिच्छेहाटच होत गेली. याचे कारण डच ई. इ. कंपनीचे स्वार्थी व वेजबाबदार धोरण होय. ' राजकीय बाबीत अनियन्त्रितपणा, व व्यापारांत मक्केदारी ' असे या कंपनीचे धोरण असे. वसाहतीत लोकांना येऊन राहण्याचा माह पलावा व वसाहत मोठ्या प्रमाणावर वसविली जावी म्हणून कंपनीच्या नोकरांतून मुक्त झालेल्या शिपायांना व नाविकांना नागरिकांचे हक्क देण्यांत आले होते, पण कंपनीने याप्रमाणे मुक्त झालेल्या लोकांना इतकेच नव्हे तर त्यांच्या मुलांनाहि वाटेल त्यावेळी नोकरांत खेचण्याचा अधिकार आपल्या हाती ठेवल्यामुळे, वरील देणगीचे शुष्क व दिखाऊ स्वरूप लोकांच्या लक्षांत तेव्हाच आले. असल्या जुलमी पद्धतीच्या चरकांत पिळून निघाल्यामुळे लोकांची मने बेताल होऊन त्यांनी देशत्याग करण्यास सुरवात केली. बोअरांच्या देशत्यागाचे कारण डच ई. इ. कंपनीच्या स्वार्थी व जुलमी राज्यपद्धतीत आहे व देशत्यागास स. १८३५त नाही तर स. १७००च्याहि अगोदर सुरवात झाली असे इंग्रज इतिहासज्ञांचे मत आहे. स. १७९५ च्या सप्टेंबरांत, ब्रिटिशांनी ही वसाहत काबीज केल्यामुळे, या बेलगामी पद्धतीचा अवतार संपला. एमिन्सच्या तहान्वये स. १८०३ च्या फेब्रुवारीत ग्रेटब्रिटनला वसाहत वाटविहून रिपब्लिकच्या स्वाधीन करावी लागली. १८०६ मध्ये ग्रेटब्रिटनने ती वाटविहून रिपब्लिकपासून (म्हणजे फ्रान्सपासून) जिंकली. स. १८१४ त ती पूर्णपणे

हिंदी महासागर

दक्षिण आफ्रिकेचा नकाशा

अंडालंटिक महासागर

मॉरिशस
रिपब्लिक

फ्रेंच ईस्ट इंडिया
आफ्रिका

कांगो प्रीस्ट

ऑगोला
पॉर्तुगीज पॅनिनसुल ऑफ्रिका

किडरो

आफ्रिका

अरिज

केप ऑफ
कॅपिटली

केप ऑफ गुड होप

गुड होप

पीटरमारिबुर्ग बर्ग

जोहान्सबर्ग

प्रीटोरिया

डर्बन

केप टाउन

मोझाम्बिक

कोमोरो

पेंबा
इंडोसिया
मॉरिशस

इंडोसिया

नॅंगो

केपिटो

केपिटो

प्रेटव्हिटनच्या स्वाधीन करण्यांत आली व 'केपकॉलनी' या ब्रिटिश वसाहतींत तिचें रूपांतर झालें.

वसाहतीच्या जन्मदिवसापासून ती ब्रिटिशांच्या स्वाधीन होईपर्यंत तेथील युरोपियनांत व एतद्देशीय राष्ट्रजातींत शत्रुत्वाच्या संबंधांचून इतर कोणताहि संबंध नसे. हॉट्टेंटोट, बुशमेन, वांटु अथवा काफीर ह्या जाती वसाहतवाल्यांची गुरें चोखून त्यांनां भंडावून सोडीत अनेक काफीरयुद्धे जीं उपस्थित झालीं तीं यामुळेच होत.

काफीर जात ही अतिशय शूर व लढवय्या असल्यामुळे ब्रिटिशांनां तिचा वचक असे. वेळप्रसंग पडल्यास ब्रिटिश संख्याबल वसाहतींत जास्त असावें या हेतूनें १८२० सालीं ४००० ब्रिटिश लोक केप कॉलनींत वसाहतीकरितां पाठविण्यांत आले. त्यांनीं अँगोलाचे येथें पोर्ट एलिझाबेथ व 'अलबनी वसाहत' हीं ठाणीं स्थापन केलीं. या १८२० सालीं वसाहतवाल्यांत थॉमस प्रिंग्ले या नांवाचा एक प्रख्यात स्कॉटिश कवीहि होता.

१८ व्या शतकाच्या अखेरसि प्रॉटेस्टंट धर्मोपदेशक मंडळ्यांनीं आपले मत-प्रसारक देशी लोकांस उपदेश करण्याकरितां पाठविले होते. या मतप्रसारकांत लंडन मिशनरी संस्थेचा डॉ. जॉन फिलिफ हा एक प्रमुख होता. याच्या प्रयत्नांमुळेच हॉट्टेंटोट व इतर काळ्या लोकांचा दर्जा कायद्यानें गोच्या वसाहतवाल्यांच्या दर्जाबरोबर करण्यांत आला (१८२०). १८३४ सालीं 'गुलामांच्या मुक्ततेचा कायदा' संबंध ब्रिटिश साम्राज्यांत लागू करण्यांत आला. याचा परिणाम असा झाला कीं शेतकऱ्यांनां वरेंच दिवसपर्यंत एतद्देशीय मजूर मिळेंनात व यामुळे व्यापाराला वूड येत चालली तेव्हां डच वसाहतवाल्यांचीं मनें अर्थांतच कळुपित झालीं.

रानटी जातींच्या हल्ल्यांपासून वसाहतीचें व गोच्या लोकांच्या अतिक्रमणापासून एतद्देशीय सुधारलेल्या राष्ट्रांचें, संरक्षण व्हावें म्हणून डॉ. फिलिफ याच्या सल्ल्याप्रमाणें वसाहतीच्या उत्तर व पूर्वे सरहद्दीवर तद्देशीय राज्ये स्थापनीं असें ठरलें. याप्रमाणें इ. स. १८३४ च्या डिसेंबरांत अँड्रीज वाटरबोअर नांवाच्या मुख्याबरोबर उपरोक्त धोरणास अनुसरून तह करण्यांत आला. त्याचप्रमाणें इतर तद्देशीय राष्ट्रजातींशींहि तह करण्यांत आले. असल्या प्रकारच्या तहानां निर्माण केलेल्या राज्यांस 'तह-राज्ये' असें म्हणत. अशा रीतीनें पुष्कळ 'तहराज्ये' निर्माण करण्यांत आलीं.

ज्या वर्षीं पहिलें तह-राज्य निर्माण करण्यांत आलें त्याच म्हणजे स. १८३४ यावर्षीं काफीर युद्धास सुरुवात झाली. वसाहतीचा गव्हर्नर सर बेंजामिन डी. अर्बन यानें देश-संरक्षणाच्या हेतूनें, वसाहतीची मर्यादा केईनदीपर्यंत लावविली. पण सर बेंजामिन व वसाहत-मंत्री लॉर्ड ग्लेनेल्ग यांच्यांत मतभेद होऊन त्यांनीं सर बेंजामिनला जिंकिलेला मुख्य सोडण्यास भाग पाडलें. ही वेळ (१८३९) दक्षिण आफ्रिकेंत फार आणीबाणीची होती. गुलामगिरी बंद झाल्या-

मुळे डच शेतकरी रुष्ट झालेले, सरकारी धोरण एतद्देशीयांकुल होऊं लागल्यामुळे संबंध वसाहत नाखूप झालेली, पूर्व सरहद्द असंरक्षित असल्यामुळे केव्हां संकट उद्भवेल याचा नेम नसल्यामुळे सर्व लोक वावरलेले, अशा स्थितींत 'प्रेट ट्रेक' म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या बोअरांच्या देशत्यागास सुरुवात झाली. १८३६ ते १८४० च्या दरम्यान जवळ जवळ ७०००० बोअरलोका ब्रिटिश अंमलास कंटाळून केपकॉलनींतून, ऑरेंजरिव्हरपलीकडील विस्तृत मैदानें ओलांडून नाताळ व झुटपॅन्सवर्ग या ठिकाणीं गेले.

ब्रिटिश सरकारशीं अतःपर आपला कांहीं एक संबंध नाहीं व स्वतंत्र राज्ये स्थापून आपला स्वतःचा कारभार आपण खुशाल पाहून घेऊं अशी केपकॉलनी सोडलेल्या बोअरांची समजूत होती पण ती लवकरच खोटी ठरली. १८३६ सालीं पास करण्यांत आलेल्या कायद्यान्वये वसाहतीय न्यायासनांनां, दक्षिणआफ्रिकेंतील २५ दक्षिण अक्षांशांपर्यंतच्या कोणत्याहि भागांत राहणाऱ्या ब्रिटिश प्रजाजातींच्या गुन्हांची चवकशी करण्याचा अधिकार मिळाला होता. हा कायदा म्हणजे केप सरहद्दीकडील भागांत ब्रिटिश सत्तेच्या प्रस्थापनेचा पुकाराच होता म्हटलें तरी चालेल. केप सोडलेल्या बोअरांपैकीं कांहीं ट्रेकन्सवर्गच्या मार्गानें नाताळ येथें आले. परंतु कित्येक इंग्रज व्यापारी १८२४ सालापासूनच नाताळ बंदरांत येऊन राहिले होते. बोअरांनीं मॅटिझवर्ग येथें लोकसत्ताक राज्य स्थापिलें. पण १८४३ सालीं नाताळ ब्रिटिश वसाहत बनविलें गेल्यामुळे बोअरांनां येथून दूर जाणें भाग पडलें. १८५६ सालीं नाताळला केप सरकारपासून विभक्त करण्यांत आलें. १८९३ सालीं नाताळला स्वराज्य मिळालें.

डॉ. फिलिफ याच्या सल्ल्यानें स्वीकारलेलें 'तहराज्यधोरण' आतां ब्रिटिश सरकारनें सोडून दिलें व राज्यमर्यादाविस्ताराच्या धोरणाचा अंगीकार केला. १८४८ सालीं ऑरेंज व व्हाल या नद्यांमधील मुख्य ब्रिटिशसरकारनें खालसा करून त्याला 'ऑरेंजरिव्हर सॉव्हॅरेटी' असें नांव दिलें. यामुळे व्हाल नदीपलीकडील बोअरांशीं व वासुटो लोकांशीं तक्रारी उत्पन्न होऊं लागल्या व कधीं कधीं तर रक्तपातापर्यंत मजल पोहोचूं लागली. तेव्हां व्हाल नदीपलीकडील बोअरांचें व ऑरेंजरिव्हर सॉव्हॅरेटीमधील लोकांचें स्वातंत्र्य मान्य करण्याचें ब्रिटिश सरकारनें ठरविलें. त्याप्रमाणें १८५२ सालीं ट्रान्सव्हालचे व १८५४ सालीं ऑरेंजरिव्हर सॉव्हॅरेटीमधील लोकांचें स्वातंत्र्य मान्य करण्यांत आलें व ऑरेंजरिव्हर सॉव्हॅरेटीचें ऑरेंजप्रोस्टेटमध्ये रूपांतर झालें. याच सुमारास सर जॉर्ज ग्रे याला केपचा गव्हर्नर नेमण्यांत आलें. यावेळीं दक्षिण आफ्रिकेंत एकंदर पांच राज्ये होती; केप कॉलनी, नाताळ, ब्रिटिश काफेरिया, ट्रान्सव्हाल व ऑरेंजप्रोस्टेट. त्यापैकीं पहिलीं तीन प्रेटव्हिटनचे वचस्व कबूल करणारी व शेवटलीं दोन स्वतंत्र बोअर प्रजासत्ताक राज्ये होती.

अतःपर बोअर प्रजासत्ताक राज्यांच्या कारभारांत विलकुल ढवळाढवळ करावयाची नाही असे धोरण ब्रिटिश सरकारने जाहीर केले. पण सर जॉर्ज ग्रे याला लवकरच या धोरणा विषय वागणें भाग पडले. ऑरेंजफ्रीस्टेट व ट्रान्सव्हाल यांचे एकीकरण करण्याचे ट्रान्सव्हाल सरकारचे प्रयत्न चालले होते. इतक्यांत फ्रीस्टेट व वासुटो यांच्यांत भांडण उपास्थित झाले. या वेळेवेळीं उत्पन्न होणाऱ्या वादाचा व अडचणीचा निकाल दक्षिण आफ्रिकेतील निरनिराळ्या राज्यांचा संयुक्त संघ बनविल्यावाचून लागणार नाही असे सर ग्रे यांचे मत बनून त्याने तसल्या प्रकारची योजना इ.स. १८५८ त वसाहत सेक्रेटरीपुढे व १८५९ सालीं केप पार्लमेंट पुढे मांडली. पण ती वसाहतवाल्यांना पसंत पडली नाही व १८५९ सालीं ग्रेला आपल्या जागेचा राजीनामा द्यावा लागला. पण याच्या नंतर मात्र वसाहतवाल्यांस ग्रेच्या योजनेची सत्यता पटू लागली. परदेशच्या कारभारांत ढवळाढवळ न करण्याचे १८५४ सालीं पुकारलेले धोरण आतां सोडून देण्यांत आले होते. १८७१ सालीं वासुटो लँड खालसा करण्यांत आले. इ. स. १८७१ पासून १८७२ पर्यंतचा काळ केप कॉलनीला फार स्वास्थ्याचा व सुवत्तेचा गेला. या अवधीत पुष्कळशा सुवर्णखाणीचा शोध लागल्यामुळे देशाच्या संपत्तीत भर पडून सरकारी खजिनाहि बराच वाढला. याच सुमारास (१८७२) केप कॉलनीस स्वराज्य देण्यांत आले. यावेळीं लॉर्ड कारनरव्हॉन हे वसाहत-सेक्रेटरी होते. कॅनेडियन प्रांतांचा संयुक्त संघ बनविण्यांत याचे प्रमुख अंग असल्यामुळे तोच प्रयोग दक्षिण आफ्रिकेंतहि करून घेण्याचे यानें निश्चित केले. तेथील लोकमत या योजनेस कितपत अनुकूल आहे हे ताडून पाहतां लॉर्ड कारनरव्हॉन याची निराशा झाली. संयुक्त संघासंबंधाची चळवळ इंग्लंडांत नव्हे तर दक्षिण आफ्रिकेंत उत्पन्न झाली पाहिजे असे वसाहतवाल्यांचे मत पडले व ही योजना अंमलांत आणण्याची योग्य वेळ अजून आली नाही असेंहि त्यांचे मत दिसले, पण लॉर्ड कारनरव्हॉन यानें आपल्या प्रयत्नांत विलकुल कमतरता होऊ दिली नाही. ट्रान्सव्हालमधील अंदाधुदी व अव्यवस्था ह्या दोन गोष्टी त्याची योजना अंमलांत येण्यास सबळ कारण आहेत असे वाटत होते. इकडे १८७७ सालच्या जानेवारी महिन्यांत ट्रान्सव्हाल खालसा करण्यांत येऊन ब्रिटिश अंमलास जोडण्यांत आले. बोअरांना तर हे कृत्य आवडले नाहीच पण कित्येक ब्रिटिश मुत्सद्यांना देखील तें पसंत पडले नाही. लॉर्ड कारनरव्हॉन याची योजना अंमलांत येण्याचे कांहींच विन्हे दिसना तेव्हां त्याने स. १८७८ मध्ये आपल्या जागेचा राजीनामा दिला. १८८० सालीं केप पार्लमेंटने संयुक्त संघासंबंधीच्या सूचना धुडकावून लावल्या व अशा रीतीने लॉर्ड कारनरव्हॉन याच्या अत्यंत मेहनतीने तयार केलेल्या प्रिय योजनेची वासलात लावण्यांत आली.

१८७९ सालीं झुलु लोकांत व ब्रिटिश सरकारांत बखेडा उत्पन्न झाला. उलुदीच्या लढाईत झुलु सत्तेचा पूर्ण मोड करण्यांत आला. एका वाजूच्या संकटाची याप्रमाणे विव्हेवाट लावण्यांत आली असली तरी ट्रान्सव्हाल खालसा करून उत्पन्न करून ठेवलेल्या संकटाचा अजून वेदोबस्त करावयाचा होताच. ' ट्रान्सव्हाल खालसा करणें म्हणजे ब्रिटिशांच्या उज्वळ कीर्तीवर एक मोठा कलंक होय ' अशा प्रकारच्या ग्लॅडस्टन साहेबांच्या टीकेमुळे तर बोअरांना आपले गतस्वातंत्र्य परत मिळावण्यास जास्तच उत्तेजन मिळाले. ब्रिटिशांच्या प्रधानमंडळाचा ट्रान्सव्हाल न सोडण्याचा निश्चय पाहून बोअरांची डोर्का भडकली व त्यांनी बंड पुकारले. मॅजुबा हिल येथील एका ब्रिटिश टोळीस बंडखोरांनी धुडकावून लावले व स्वातंत्र्याचे निशाण उभारले. आतां मात्र ब्रिटिश प्रधानमंडळाचे धाबे दणाले व त्यांनी २२ मार्च १८८१ रोजी तह करून ट्रान्सव्हालला ब्रिटिश आधिपत्याखालीं स्वराज्य दिले. याच वेळीं ट्रान्सव्हालच्या परराष्ट्रीय हितसंबंधावरील तावाहि ट्रान्सव्हालला देण्यांत आला. स. १८७८ त वालफिशवे ब्रिटिश राज्यास जोडले. स. १८८४-८५ च्या दरम्यान ऑरेंज नदी व पोर्तुगीज सरहद्द यांमधील किनारा जर्मनीने आपल्या संरक्षणाखाली घेतला. स. १८८४ त सेंट लुसिआ बे मिळविण्याचा जर्मनीने प्रयत्न केला पण तो फसला. सेंट लुसिआ बे हे झुलुराजा पांडा यानें १८४३ सालीं ग्रेट ब्रिटनला दिले होते. स. १८८५ च्या जानेवारीत पांडोलंडचा समुद्रकिनारा ग्रेट ब्रिटनने आपल्या संरक्षणाखाली घेतला. डोलागो-आवेवर पोर्तुगाल व ग्रेट ब्रिटन ही दोन्ही राष्ट्रे आजपर्यंत आपला हक्क सांगत. आतां ट्रान्सव्हालमधील बोअर देखील त्यावर हक्क सांगू लागले. तेव्हां फ्रेंच लोकसत्ताक राज्याच्या अध्यक्षकाडे याचा निष्कार सोंपविण्यांत आला. स. १८७५ त भांडणाचा निकाल लागून शेवटीं पोर्तुगीजच डोलागोआवेचे मालक ठरले. स. १८८४ मध्ये बेचवानालँड खालसा करण्यांत येऊन ब्रिटिश अंमलास जोडण्यांत आले. याच वेळीं दक्षिण आफ्रिकेच्या इतिहासांत सेसिल र्होडस हा एक विख्यात राजकारणी पुरुष म्हणून प्रसिद्धीस आला. ब्रिटिश राज्याचा विस्तार मध्य आफ्रिकेंत नेऊन पोचवावयाचा असे याचे मनोरज्य होते. पण या मनोरज्याला प्रतिरोधक अशी शक्ति त्याच वेळीं उत्पन्न झालेली होती. ही शक्ति म्हटली म्हणजे ' दि ऑफ्रिकंडर बाँड ' नांवाचा संघ होय. हा संघ केप कॉलनींत स्थापण्यांत आला होता. 'स्वतःच्या स्वतंत्र निशाणाखालीं सर्व दक्षिण आफ्रिकें एकीकरण' हा या संघाचा उद्देश होता. डच लोकांच्या मनांत या संघानें नूतन राष्ट्रीय जागृति उत्पन्न करून दिली.

स. १८८६ च्या सुमारास ट्रान्सव्हालमध्ये वन्याचशा सुवर्ण क्षेत्रांचा शोध लागला. त्यामुळे ट्रान्सव्हालच्या संपत्तीत भर पडून सरकारी तिजोरी अतोनात फुगली. स. १८८९ मध्ये केप कॉलनी व ऑरेंजफ्रीस्टेट या दोहोंत जकात-संघाची

स्थापना करण्यांत आली. ट्रान्सव्हाल खेरीज करून इतर सर्व दक्षिण आफ्रिकेतील राज्ये या संघांत सामील झाली. ट्रान्सव्हालमध्ये सुवर्णनदी वाहू लागलेली पाहून युरोपियन व अमेरिकनांचे धवेच्या धवे तेंथे जाऊन राहिले. हे पाहून क्रूगरला मोठी चिंता उत्पन्न झाली. त्यानें त्यांच्या वर असह्य कर लादून त्यांना ट्रान्सव्हालमधील स्वतंत्र नागरिके होतां येऊं नये म्हणून मतदानाच्या कायद्यांत ताबडतोब फरक घडवून आणला. या लोकांना युइटलंडर्स असें म्हणत. यांना वाईट रीतीने वागाविल्यामुळे ट्रान्सव्हालवर काय परिणाम झाला हे पुढें कळून येईलच. १८८९ सालीं प्रेसिडेंट क्रूगरनें ऑरेंजफ्रीस्टेटबरोबर 'चढाईचा व संरक्षित' स्वरूपाचा तह केला.

१८९० सालीं सेसिल-होडस हा केप कॉलनीच्या प्रधानमंत्र्याच्या जागेवर आला. ब्रिटिश राज्यमर्यादा मध्य आफ्रिकेंत नेऊन भिडविण्याच्या प्रयत्नास आतां तो जोरानें लागला. त्यानें १८८८ सालीं माटावेली राष्ट्रजातीचा मुख्य लोबॅंगुला याच्याशीं तह करून तो देश जर्मनी, पोर्तुगाल अधवा बोअर यांच्या हातीं पडण्याचा संभव नाहींसा केला. १८९० सालीं मातोनालंड काबीज करण्यांत आले. याप्रमाणें लवकरच ब्रिटिश सत्तेचा प्रसार टांगानिका सरोवरापर्यंत झाला. १८९३ सालीं बुलावायो काबीज करण्यांत आले. स. १८९४ मध्यें यालाच न्होडेशियां हे नांव देण्यांत आले.

न्होडसनें आपल्या आमदानांत परस्परविरोधी हितसंबंधांचें एकीकरण करण्याचा शक्य तेवढा प्रयत्न केला. एतद्देशीय लोकांचा प्रश्न सोडविण्याचा त्याची तऱ्हा बहुतेक सर्वांना पसंत पडण्याजोगी होती. दक्षिणआफ्रिकेतील राज्यांचा व वसाहतीचा एक संयुक्त संघ बनविण्याच्या कल्पनेचा तो एक पुरस्कर्ता होता. लहान लहान संस्थानांतून व प्रत्येक वसाहतींतून रेल्वे नेऊन जकातपद्धती सर्व वसाहतींत सर्वसाधारण करून ह्या कल्पनेला मूर्तस्वरूप द्यावें असा त्याचा विचार होता. या त्याच्या प्रयत्नाला पद्धतशीर व कसून विरोध करणारे ट्रान्सव्हाल हे एकच राष्ट्र होते. इकडे ट्रान्सव्हालमधील स्वच्छ आकाशांत काळेकुट्ट ढग डोकावू लागले होते. सुवर्णखार्णीचा धंदा किफायतशीर दिसून आल्यामुळे लोकांची ट्रान्सव्हालमध्ये आतनात गर्दी होऊं लागली. उत्पन्नापैकी जवळ जवळ १/३ भाग या खाणीवाल्यांकडून युइटलंडर्सकडून सरकारी तिजोरींत जाऊन पडत असे. तरी त्यांना नुसते म्युनिसिपल हक्क देखील ट्रान्सव्हाल सरकार देईना उलट त्यांना ट्रान्सव्हालमधील स्वतंत्र नागरिक होतां येऊं नये म्हणून स. १८८९ च्या मतदारासंबंधीच्या कायद्यांतील ट्रान्सव्हालमध्ये नागरिकत्वाचा हक्क प्राप्त होण्याकरितां राष्ट्र्यासंबंधांची पांच वर्षांची मुदत १४ वर्षांची करण्यांत आली. असल्या जुलमी धोरणाचा युइटलंडर्सना संताप येणें साहाजिक होतें. अर्जाचा व शिष्टमंडळादि उपायांचा कांहींच उपयोग होत नाहींसे पाहून त्यांनीं शेवट सशस्त्र प्रतिकाराचा

जालीम उपाय योजण्याचें निश्चित केलें. या त्यांच्या कार्यांत न्होडस यानें त्यांना मदत देण्याचें अभिवचन दिलें. त्यांच्या व न्होडस यांच्या मतानें ट्रान्सव्हालवर स्वारी करून प्रेसिडेंट क्रूगरला वठणीवर आणण्याचें ठरलें. सर्व सिद्धता झाली. डॉ. जामिसननें ट्रान्सव्हालकडे कूचहि केलें. पण मध्येंच या सर्व वेतावर विरचण घालणारी एक गोष्ट घडून आली. 'राज्यक्रांति ब्रिटिश निशाणाखाली घडवून आणावयाची' असें न्होडस यांचें म्हणणें पडलें व 'ट्रान्सव्हालचें स्वातंत्र्य पूर्णपणें कायम राखून तेंथे खऱ्याखऱ्या लोकसत्ताक राज्याची उभारणी करावयाची' असें तर युइटलंडर्सनीं आपल्या जाहीरपत्रकांत नमूद करून ठेवले होते. या महत्त्वाच्या मतभिन्नत्वामुळे बंडखोरांकडून तडकाफडकी क्रिया होऊं शकली नाहीं, व बंडाचा ताबडतोब बॉमोड करण्यांत आला.

या बंडाचे परिणाम एकंदरांत दक्षिणआफ्रिकेला फारच घातुक असे झाले. आतांपर्यंत निदान केप कॉलनींतील डच व ब्रिटिश लोकांत ऐकमत्य असे. न्होडस व जामिसन यांचा या बंडांत संबंध होता हे बाहेर आल्यापासून डच लोकांना ब्रिटिशांच्या हेतूविषयी संशय येऊं लागला. केप कॉलनींतील डच आतां उघड उघड ट्रान्सव्हालविषयी सहाय्युत्तरे दर्शवू लागले. फ्रीस्टेट व ट्रान्सव्हाल यांच्यात संगनमत झालें. 'डच रिपब्लिकन निशाणाखाली दक्षिणआफ्रिकेचें एकीकरण' असा ध्वनि ट्रान्सव्हालांत सर्वत्र घुमूं लागला. लंडनमधील वसाहत-कचेरीस या कटाचा सुगावा होता हे समजल्यापासून तर डच लोकमत जास्तच प्रक्षुब्ध झालें व अफ्रिकंडर बॉंड पुन्हां एकदां ब्रिटिश-विरोधी बनला.

बंडानंतर थोड्याच दिवसांनीं न्होडस यानें केप कॉलनीच्या प्रधानमंत्रीपदाचा राजिनामा दिला. सर गॉर्डन स्प्रिंग यानें त्याची जागा घेतली. स. १८९८ च्या आक्टोबरांत त्यानें हि राजिनामा दिला. तेव्हां डब्ल्यू. पी. थिनर याच्या नेतृत्वाखाली बॉंड पक्षाचें प्रधानमंडळ अधिकारारूढ झालें.

इकडे ट्रान्सव्हालांत युइटलंडर्स लोकांची स्थिति फारच शोचनीय होऊं लागली. मतदारीचा कायदा जास्तच संकुचित करण्यांत आला. कायदेकारी मंडळ अंमलबजावणी खात्याच्या सत्तेखाली देण्यांत आले. थिरोरिया सहाराचो तटबंदी करण्यांत आली व दाहगोळ्याचा सांठा करण्यांत येऊं लागला. ही तयारी पाहून प्रेट्रिटनचें धाबें दणाणलें, व योग्य वेळ येतांच युइटलंडर्सनीं गाऱ्हाणीं ऐकण्यास ट्रान्सव्हालला भाग पाडण्यासाठीं एखाद्या करारी माणसाची हायकमिशनरच्या जागेवर नेमणूक करण्याचें प्रेट्रिटननें ठरविलें.

स. १८९७ च्या मे महिन्यांत सर आल्फ्रेड मिलनर केपमध्ये येऊन हायकमिशनरच्या जागेवर रुजू झाला. याच वर्षीं प्रेसिडेंट क्रूगर यानें सोन्याच्या धंदासंबंधीच्या गाऱ्हाण्यांचा विचार करण्याकरितां एक कमिशन नेमलें. कमिशननें आपल्या रिपोर्टांत सुधारणांचो आवश्यकता

प्रतिपादिली. परंतु कमिशनच्या शिफारशीप्रमाणे वागण्याचे कंगुरेन नाकारल्यामुळे फिरून शेवटचा प्रयत्न करून पहावा असे युइटलॅंडर्सनी ठरविले व ' आपल्या संबंधांत आपण मध्यस्थी करावी ' अशा अर्थाचा एक विनंती-अर्ज राणीसर-कारकडे केला.

स. १८९९ च्या मे महिन्यांत सर आलफ्रेड मिलनर याने वसाहत-सेक्रेटरी मिस्टर चेंबरलेन याला एक खलिता पाठवून युइटलॅंडर्सच्या वाजूने मध्यस्थी करण्याच्या आवश्यकतेचे जोरदार मत प्रतिपादन केले. युइटलॅंडर्सच्या दुःखाची समाप्ति झाल्यास त्यांच्यातील केवळ इंग्रजांचाच फायदा होणार नसून इतरहि लोकांचा फायदा होणार असल्यामुळे हे कृत्य आप-मतलबीपणाचे न होतां भूतदयेचेच होईल असे त्यानें आपले मत दिले. शिवाय ट्रान्सव्हालमध्ये खोल रुजत चाललेल्या ग्रेटब्रिटनपासून विभक्त होण्याविषयीच्या चव-वळीसहि यायोगे आळा पडेल असेहि त्यानें प्रतिपादिले. याच वर्षाच्या मे महिन्याच्या ३१ तारखेस ब्लोएमफॉटन परिषदेत मिलनर याने कंगुरबरोबर या प्रश्नाचा खल केला. परकीयांसंबंधीच्या मतदारांच्या कायद्यांत १४ वर्षांची मुदत न ठेवितां पूर्वीप्रमाणे ५ वर्षांचीच ठेवावी म्हणजे पांच वर्षे ट्रान्सव्हालांत राहिलेल्या परदेशी मनुष्यास मतदानाचा हक्क मिळावा असे मिलनर ह्यानें कंगुरला सुचविले. तेव्हां आपल्या वाजूने कंगुरनेहि कांहीं मागण्या मिलनरपुढे ठेविल्या, पण त्या त्याला अक्षय्य वाटून परिषदेचे काम तेथेच आटोपले. परिषदेचे गांभीर्य कंगुरच्या लक्षांत येऊन त्यानें ७ वर्षांची मुदत घालून नवीन मतदारीचा कायदा पास केला. पण त्या कायद्याला बरेच निबंध घातले होते, असे इंग्रज इतिहासकारांचे म्हणणे आहे.

आपल्या म्हणण्याप्रमाणे वागावयास प्रेसिडेंट कंगुरला भाग पाडण्यास लडईशिवाय दुसरा मार्ग नाही असे ग्रेट ब्रिटनला वाटू लागले व पूर्ण स्वातंत्र्य जर मिळवावयाचे असेल तर ग्रेटब्रिटनशी रणांगणांत दोन हात केल्याशिवाय गत्यन्तर नाही अशी कंगुरचीहि खात्री झाली. स. १८९९ च्या आक्टोबरच्या ९ व्या तारखेस ट्रान्सव्हाल-सरकारनें ब्रिटिश-सरकारास निर्वाणाचा खलिता पाठविला. त्यांताले अडी काय होत्या हे ट्रान्सव्हालच्या इतिहासावरील लेखांत आले असल्यामुळे त्याची येथे पुनरुक्ति करण्याचे कारण नाही. ब्रिटिश सरकारनेंहि तरवारीच्या खणखणाटानेच या खलि-त्यास उत्तर दिले. दोन्ही बाजूंचीं दळे सज्ज झाली व लडाईस सुरवात झाली. या भीषण संग्रामाची साग्र हकीगत ट्रान्सव्हालवरील लेखांत आलीच आहे. स. १९०० च्या मेच्या २८व्या तारखेस फ्रीस्टेट खालसा करण्यांत आले व सप्टेंबरच्या १९व्या तारखेस ट्रान्सव्हालहि ब्रिटिश अंमलाखाली जोडण्यांत आला. ३१ मे १९०२ रोजी प्रिटोरियाच्या तहावर बोअर लोकांनी सद्या केल्या व हे २॥ वर्षेपर्यंत लांबलेले युद्ध एक-दांचे संपले. युद्धानंतर पुनर्घटनेचा प्रश्न ब्रिटिश मुत्सद्द्यांपुढे

येऊन पडला. न्याय, शिक्षण व शेतकीखात्यांत सुधारणा कर-ण्यांत आल्या. युइटलॅंडर्स लोक खाणीवर येऊन पूर्ववत काम करू लागले. या युद्धाचा असा एक परिणाम झाला कीं सुवर्णखाणी बंद पडल्या व त्यामुळे व्यापाराला बरीच ठोकर बसली. स. १९०३ च्या अखेरीसखेरीस खाणांच्या मालकांनी खाणीवर काम करण्याकरितां चिनी मजूर बोलाविण्याची परवानगी घेतली. या लोकांना तीन वर्षांच्या मुदतीनें बोलाविण्यांत आले होते. हे परकी लोक या ठिकाणी येऊन देशाचा संबंध व्यापार काबीज करून बसतील या भीतीनें दक्षिण आफ्रिकेतील लोकांनी चिनी मजूर-पद्धतीस जोराचा विरोध केली. ' अस-ल्यात लोकांचे रक्त सांडून ग्रेटब्रिटनकरितां जिंकलेला देश आशियाखंडस्थ लोकांच्या भक्ष्यस्थानी देण्यांत येत आहे ' अशी चोहोंकडून हाकाटी होऊं लागली. तेव्हां मुदत संप-ल्याबरोबर देश सोडून गेलेंच पाहिजे असे व इतर प्रकारचे जाचक कायदे चिनी लोकांसंबंधी करून टीकाकारांचे तोंड बंद करण्यांत आले.

प्रिटोरियाच्या तहांत पुनर्घटनेचे कार्य संपल्यानंतर ट्रान्स-व्हालला ब्रिटिश निशाणाखाली स्वराज्य देण्यासंबंधीचे एक कलम होते. त्याप्रमाणे स. १९०४ च्या जुलैमध्ये ब्रिटिश सर-कारनें आपला हा उद्देश जाहीर केला, व स. १९०६ च्या डिसें-बरच्या १२ तारखेस ट्रान्सव्हालला स्वराज्य अर्पण करण्यांत आले. स्वराज्यपार्लमेंटचा जनरल बोथा हा प्रधानमंत्री झाला व मिस्टर स्मट्स याला वसाहत-सेक्रेटरी नेमण्यांत आले. पार्लमेंटमध्ये युइटलॅंडर्स लोकांनाहि जागा देण्यांत आल्या. दक्षिण आफ्रिकेतील निरनिराळ्या राष्ट्रांचा व वसाहतींचा मिळून एक संघ बनविण्याच्या चळवळीस आतां जोर येऊं लागला. राष्ट्रांराष्ट्रांतील आर्थिक चढाओढ व विरोध स. १९०६ च्या सुमारास फारच विकोपास जाऊन पोहोचला होता. तेव्हां निरनिराळ्या वसाहतींना व राष्ट्रांना एका सर्वसाधारण मध्यवर्ती शासनसत्तेखाली आणून एकत्रित केल्याशिवाय गत्यन्तर नाही असे ब्रिटिश मुत्सद्द्यांना वाटू लागले, इतकेंच नव्हे तर बॉडप्रधानमंडळास व बोथाप्रधानमंडळासहि संयुक्त संघाची कल्पना पसंत पडली. या प्रश्नाचा विचार करण्याकरितां आक्टोबर स. १९०८ मध्ये दरबान येथे एक राष्ट्रीय परिषद भरविण्यांत आली. या परिषदेनें एक योजना तयार केली व ती सर्व वसाहतींना पसंत पडली. स. १९०९ मध्ये ब्रिटिश पार्लमेंटनें ' अँक्ट ऑफ युनियन ' पास केला. त्याच वर्षाच्या सप्टेंबरच्या २०व्या तारखेस त्याला राजेसाहे-बांची संमति मिळाली. ३१ मे १९१० या दिवशी ' दक्षिण-आफ्रिकासंघाची ' स्थापना करण्यांत आली व हर्बर्ट रॉड-स्टन याला संघाचा पहिला गव्हर्नर जनरल नेमण्यांत आले.

अर्वाची न दक्षिण आफ्रिका (१९१०-१९२०).— इ. स. १९१५ सालीं युनियन सरकारच्या सैन्यानें जर्मनी-पासून वायव्य आफ्रिका हिरावून घेतल्यापासून, पोर्तुगी-जांच्या ताब्यांतील आफ्रिकेचा भाग घगळून बाकी सर्व

आफ्रिका ब्रिटिशांच्या ताब्यांत आली म्हटलें तरी चालेल. ब्रिटिशांच्या ताब्यांतील आफ्रिकेचे राजकीय शासन दृष्ट्या खालील प्रमाणें विभाग पाडण्यांत आले होते. (१) १९१० साली ब्रिटिश साम्राज्यांत प्रविष्ट झालेला यूनियन ऑफ साउथ आफ्रिकेचा मुलूख. या मुलुखांत केप, नाताळ, ऑरेंजफ्रीड व ट्रान्सव्हाल या वसाहतींचा अंतर्भाव होतो. (२) साउथ वेस्टर्न प्रोटेक्टोरेट. (३) बेसुटा-लंड, बेचुआनालंड, स्वाझीलंड इत्यादि संरक्षित संस्थाने. (४) -होडेशिया.

क्षेत्रफळ व लोकसंख्या:—होडेशियाचा भाग धरून सर्व दक्षिण आफ्रिकेचें क्षेत्रफळ १६५०००० चौरस मैल असून त्यांपैकी पोर्तुगीजांच्या ताब्यांत असलेल्या प्रदेशाचें क्षेत्रफळ १२५००० चौरस मैल आहे. १९२१ साली दक्षिण आफ्रिकेची लोकसंख्या ११०००००० होती. पैकी ७००००० लोक पोर्तुगीजांच्या मुलुखांत होते. यूनियन ऑफ साउथ आफ्रिका उर्फ दक्षिण आफ्रिकासंघ हा १९१० साली मे महिन्याच्या ३१ व्या तारखेस अस्तित्वांत आला. या यूनियन मधील शहरांमध्ये फक्त गोच्या लोकांनाच निवडून येण्याचा अधिकार आहे. १९२० साली केप, ट्रान्सव्हाल, नाताळ व ऑरेंजफ्रीस्टेट या वसाहतींना अनुक्रमे ५१, ४९, १७ व १७ अशा उमेदवारांना निवडून देण्याचा हक्क होता. १९१०-१९२० या सालाच्या दरम्यान मतदारांसंबंधीच्या कायद्यांत कांहींच सुधारणा घडून आली नाही.

शेतकी:—१९१०-१९२१ च्या दरम्यान दक्षिण आफ्रिकेमधील शेतकीच्या क्षेत्रांत बऱ्याच सुधारणा घडून आल्या. यूनियन सरकारने प्रांतिक सरकारच्या ताब्यांतून शेतकीची खाती काढून घेऊन आपल्या ताब्यांत आणल्याने, शेतकीमध्ये झपाट्याने सुधारणा होत गेल्या. या शेतकीसुधारणेचे बहुतेक श्रेय सेनापति बोथा यालाच देणें जरूर आहे. त्याच्या प्रयत्नानें शेतकीचे शिक्षण देणाऱ्या शाळा उघडण्यांत येऊन त्यांमधून शास्त्रीय तऱ्हेने कृषिक्षिपण देण्याची व्यवस्था अंमलांत आली. १९२१ साली दक्षिण आफ्रिकेत ५ शेतकी शाळा होत्या. १९२० साली या शाळांमधून ५००० विद्यार्थी बाहेर पडले होते व या शाळांच्या प्रीत्यर्थ १० लाख पौंड खर्चण्यांत आले होते. शेतकीच्या बाबतींत अत्यंत उपयोगी अशीं गुरेडोरे व त्यांची निपज चांगल्या तऱ्हेची व्हावी एतदर्थ पुष्कळ खटपट करण्यांत आली. निरनिराळ्या प्रकारचीं झाडे व धान्ये आणून त्यांच्यावर प्रयोग करण्यांत आले. या सर्वांचा परिणाम असा झाला की, महायुद्धाच्या ऐन अमदानांतहि, आफ्रिकेला खाद्यवस्तू दुसऱ्या देशांतून आणविण्याचें प्रयोजन पडलें नाहीं. दक्षिण आफ्रिकेतील महत्त्वाचा उद्योग म्हणजे मेंढ्यांची निपज हा होय. १९१९ साली दक्षिण आफ्रिकेत २३५४८००० मेंढ्या होत्या व तेथून १९१९ साली १४६४८००० पौंडांची लोकर परदेशी गेली. मोहेरचा पुरवठा दक्षिण आफ्रिकेतून फार होतो.

१९२० साली पडत्या काळांतहि ५००००० पौंडांचे मोहेर परदेशी निर्गत झाले. १९१९ साली यूनियनमधील गुराढोरांची संख्या ७२५५००० होती. १९१७ साली दक्षिण आफ्रिकेतून १७४३००० पौंडांचे मांस परदेशी रवाना झालें. १९१९ साली ४५२००० पौंड लोणी व १५४६००० पौंड चीज परदेशी गेलें. १९१९ साली यूनियनमध्ये ६९५००० घोडे आणि गाढवे होती. दक्षिण आफ्रिकेमध्ये फार प्रसिद्ध असा धंदा म्हणजे शहामृगांच्या पिसांचा होय. महायुद्धाच्या अमदानांत या धंद्याला उतरती कळा लागली. १९१३ साली दक्षिण आफ्रिकेतून २९५३००० पौंड किमतीची शहामृगांची पिसे परदेशी रवाना झाली. पण हल्ली हा धंदा अगदीच बसला आहे.

दक्षिण आफ्रिकेत होणाऱ्या खाद्यधान्यांमध्ये मका हा विपुल प्रमाणांत होतो. १९१८ साली १६००००० पौंडांचा मका बाहेर गेला. मक्याच्या खालोखाल काफीर धान्याचा नंबर लागतो. याचा गुरांना चान्याच्या कामां उपयोग होतो. केप प्रॉविन्समध्ये गहू मोठ्या प्रमाणावर पिकतो. ओटचेहि उत्पन्न बरेंच आहे. नाताळ व झुलुलंड यांची साखरेबद्दल प्रसिद्धि आहे. १९१९-२० साली या प्रदेशांत १८०००० टन साखर तयार झाली व तीपैकी ३००० टन साखर बाहेर गेली. साखरेचा धंदा किफायतशीर होऊं लागल्याने चहाच्या धंद्याला उतरतीकळा लागली. तेबाबूचे उत्पन्न बरेंच आहे. दक्षिण आफ्रिकेत निरनिराळ्या प्रकारचीं फळे होतात. पण त्यांची निर्गत बाहेर फारशी होत नाहीं. १९१९ साली १२५००० पौंडांच्या किमतीचीं फळे सुरब्बा अगर जामच्या रूपानें बाहेर गेलीं.

कालवे व खाणां:—१९२२ पर्यंत या बाबतींत यूनियन सरकारकडून कांहींच करण्यांत आलें नाहीं. १९१२ साली इरिगेशन व कॉन्झर्वेशन ऑफ वॉटर अॅक्ट पास झाला व इरिगेशन खाते निर्माण करण्यांत आलें. या खात्यावर सरकारचा खर्च सुमारे ५७३००० पौंड इतका १९१८ साली झाला होता.

दक्षिण आफ्रिकेतील महत्त्वाचा खनिजपदार्थ म्हणजे कोळसा हा होय. १९१४ सालापासून फार ईस्टर्न रॅड येथे नवीन खाणींचे काम सुरू करण्यांत आलें आहे. रॅड येथे खाणींतून सोने काढण्याचे काम अत्यंत खर्चाचे आहे असे आढळून आलें. हिऱ्याच्या खाणी आफ्रिकेत विपुल आहेत. त्या ठिकाणी किमतीमध्ये अत्यंत फरक वारंवार होत असतात. फार ईस्ट रॅडच्या वाढीवरच सोने काढण्याचा कारखाना व व्यापार १९१२ पासून अवलंबून असलेला आढळतो. १९१० ते १९२१ च्या दरम्यान कोळशाची निपज बरीच वाढ पावली. नाताळ व ट्रान्सव्हाल येथे चांगला कोळसा पैदा होऊं लागल्यामुळे केप प्रांताच्या खाणी मागे पडल्या. तांब्याची निपजहि बरीच होऊं लाल्यामुळे दक्षिण आफ्रिकेचा व्यापार वाढू लागला आहे.

व्यापार व गलबतें:—हिरे व सोने यांची दक्षिण आफ्रिकेमधून परदेशीं निर्गत होते. दरबान, केपटाउन, पोर्ट एलिझाबेथ व ईस्ट लंडन येथेच बहुतेक मोठ्या प्रमाणावर व्यापार सुरू असतो. आयात व निर्गत यांच्या प्रमाणांत चढ उतार झालेला आढळून येतो. यूनियनच्या व्यापारांत भाग घेणारे एकच परकीय बंदर म्हणजे डेलागोआबे हे होय. फ्रान्स व अर्जेन्टाइन हे देशच मुख्यतः यूनियनशी व्यापार करणारे असे आहेत. १९१३ मध्ये यूनियन बंदरांत येणारी जर्मन व्यापारी जहाजे एकंदर २३० होती. जपान, अमेरिका, कानडा, न्यूझीलंड, ऑस्ट्रेलेशिया वगैरे देशांही व्यापार चाललेला असतो.

जमावंदी:—सर्व वसूल यूनियन सरकारकडे जातो व राज्यकारभार चालण्यास यूनियन एकसचेकरकडून देण्या दिल्या जातात. १९१३ सालीं अमलांत आलेल्या फायनेन्शल रिलेशन अॅक्टानुसारे, वसूल करण्याचा हक्क प्रांतांना मिळाला आहे परंतु एतद्विपर्यय कायदे करण्याचा हक्क मात्र त्यांना ठेवलेला नाही. शिक्षण, व्यापार व परवाने या बाबतींत वसूल करण्याचा व खर्च करण्याचा प्रांतांना अधिकार ठेवलेला आहे. यूनियन ट्रेजरीशिवाय इतर ठिकाणी कर्ज काढण्याचा प्रांतांना अधिकार नाही. पोस्ट ऑफिस, सेव्हिंग बँक यांतील पैसा पब्लिककडे कमिशनरच्या ताब्यांत दिला जातो. साधा अथवा सामान्य फंड व रेल्वे आणि बंदरे या विषयांचा फंड अशा दोन फंडांत यूनियनचा जमाखर्च विभागला गेला आहे.

दळणवळण:—यूनियनमधील बहुतेक सर्व रेल्वे सरकारी असून रेल्वे व बंदरे एका बोर्डाच्या ताब्यांत आहेत. १९१९ सालीं १००४९ मैल रेल्वे तयार होती व तीपैकी ९५४२ मैल रेल्वे सरकारची होती व बाकीची खाजगी होती. नवीन रेल्वे करण्यांत दहा वर्षांत एकंदर खर्च सुमारे ९११३००० पौंड आला होता. दरबान ते ग्लॅकोपर्यंत व इतर रेल्वेच्या बाबतींत विद्युत्शक्तीचा उपयोग करण्यांत यावा अशी शिफारस सरकारी एंजिनियरने स. १९२० मध्ये केली होती. दरबान-मारिट्झबर्ग रेल्वेसंबंधी विद्युत्शक्तीचा उपयोग करण्यांत आला. जागतिक युद्धानंतर साउथ वेस्ट प्रोटेक्टोरेट येथील रेल्वेचा ताबा, रेल्वे-बंदरे यासंबंधी स्थापन झालेल्या बोर्डाने घेतला. स. १९२० मध्ये यूनियन व प्रोटेक्टोरेट येथील रेल्वे ३१३३४ मैल झालेली होती. १९१३ पासून मोटारगाड्यांचा सुळसुळाट सुरू झाला. १९१९ सालीं १६००० मोटारींना परवाना देण्यांत आला. बहुतेक गाड्या अमेरिकेहून मागविलेल्या आहेत. तथापि ओर्झी नेणाऱ्या मोटारगाड्या इंग्लंडहून मागविण्यांत येतात. तारखात्याची वाढ झाली असून बिनतारी तारारथंत्राची स्टेशने दरबान, केपटाउन व पोर्ट एलिझाबेथ येथे सुरू करण्यांत आली. १९२१ सालीं बिनतारी टेलिफोन स्टेशने उघडण्यांत आली. १९१२ सालीं यूनियन कासल कंपनीने इंग्लंडचा मेल सर्व्हिसचा एक दहा

वर्षांचा करार केला. ऑस्ट्रेलिया, हिंदुस्थान वगैरे देशांशी दळणवळण ठेवण्याचे काम खाजगी कंपनीची गलबतें करितात. वैमानिक प्रवाशांचीही हळूहळू प्रगति होत आहे. कायरो ते केपटाउनपर्यंत पहिले उडणू १९२० सालीं दोघां धाडसी साउथ आफ्रिकन लोकांनीं केलें होतें.

शिक्षण:—प्रांतिक कौन्सिलांच्या ताब्यांत युनिव्हर्सिटी शिक्षणाव्यतिरिक्त सर्व शिक्षण असून प्रांताप्रांतांतील शैक्षणिक प्रमाण व पद्धति यांमध्ये फरक आढळून येतो. परंतु गोरे व बिनगोरे यांच्या शिक्षणाची एकंदर चांगली सोय लावण्यांत आली. कोणत्या भाषेतून शिक्षण घ्यावे हा यूनियन स्थापनेपूर्वी व नंतर एक वादप्रस्त प्रश्न होऊन राहिला. कायद्याने इंग्रजी व डच भाषांना समानत्व दिलें होतें. बराच वाद झाल्यानंतर शेवटीं १९११ सालीं असे ठरलें की, चवथ्या इयत्तेपर्यंत मुलांच्या मातृभाषेतून शिक्षण घ्यावे व त्यापुढे काय करावे हे त्यांच्या आईबापांवर सोपवावे. धार्मिक शिक्षण:बद्दल फारशा अडचणी उद्वक्त्या नाहीत. गोऱ्या मुलांकरितां १९१८ सालीं ४८४६ शाळा होत्या व इतरांकरितां २८७७ शाळा त्या वर्षी चालू होत्या. गोऱ्या विद्यार्थ्यांची १९१८ मधील संख्या २८३१०० इतकी असून इतर विद्यार्थ्यांची संख्या त्या सालीं २२०१०० इतकी भरली होती. १८३०१ इतकी शिक्षकांची संख्या असून ३६३१००० पौंड इतका सरकारी खर्च शिक्षणाप्रतिस्थे त्या वर्षी झाला होता. खासगी शाळांची संख्या फारशी नाही. नेटिव्हांचें शिक्षण बहुतेक मिशनरी लोकांच्या ताब्यांत आहे. लव्हडेल कॉलेज प्रसिद्ध असून नेटिव्हांकरितां स. १९१४ मध्ये नेटिव्ह कॉलेज स्थापण्यांत आलें. साउथ आफ्रिकेतील युनिव्हर्सिटीची मुख्य ठिकाणे प्रिटोरिया, केपऑफगुडहोप ही असून त्यांस अनेक कॉलेजे जोडलेली आहेत. केपटाउन व स्टेलन बॉस या युनिव्हर्सिटीचा प्रसिद्ध आहेत. युनिव्हर्सिटीच्या विद्यार्थ्यांची संख्या १९१८ सालीं २०६९ होती. या सालीं उच्च शिक्षणाप्रतिस्थे यूनियन सरकारचा २४०००० पौंड खर्च झाला.

इतिहास.—‘यूनियन ऑफ साउथ आफ्रिका’ सरकार स्थापन झाल्यानंतर पहिली महत्त्वाची जी गोष्ट घडून आली ती म्हणजे, डच लोकांनीं यूनियन सरकारने ब्रिटिश साम्राज्याशी असलेला संबंध तोडून टाकावा एतदर्थ चालविलेली चळवळ होय. त्याचप्रमाणे महायुद्धांत कोणत्याच बाजूने यूनियनने पडून नये अशीही चळवळ सुरू झाली. पण या दोन्ही चळवळी जनरल बोथा व स्मट्स या दोन धुरंधरांनीं मागे पाडल्या. याच सुमारास मजूरपक्षांने आपली संघटना करून सोशालिस्ट मते प्रतिपादन करण्यास भुक्वात केली. हिंदी लोकांनीं यूनियनमध्ये येऊन न देण्याची गोऱ्या लोकांची चळवळ याच वेळीं चालू होती. काळ्या-गोऱ्या लोकांमध्ये तेढ माजत चालली होती व बांदु लोकांनीं या प्रश्नाचा निकाल लावण्यासाठीं चंगच बांधला होता. यूनियन सरकार

स्थापन झाल्यानंतर जनरल बोथा यासं या नवीन सरकारचा कारभार चालविण्यासाठी मंत्रिमंडळ बनविण्याची विनंति करण्यांत आली. कौन्सिलची निवडणूक लोकांनैच करावयाची होती. ही निवडणूक होऊन बोथानें सर्वपक्षीय असें संयुक्त मंत्रिमंडळ बनविलें. यूनियनच्या पार्लमेंटमध्ये १९११-१२ च्या बैठकींत ज्या महत्त्वाच्या प्रश्नावर चर्चा झाली तो प्रश्न म्हणजे शिक्षणासंबंधी होय. यूनियन स्थापन करणाऱ्या कायद्यानें, पांच वर्षे प्रांतिक सरकारच्या हातांत, उच्च शिक्षणाखेरीज इतर सर्व शिक्षणाची दिशा ठरविण्याचा हक्क ठेवला होता. पण या अवधीत यूनियननें आपलें म्हणणें शिफारसीबाज प्रांतिक सरकारला कळवावयाचें ठरलें होतें. या शिफारसी ठरविण्याकरितां एक संयुक्त शिक्षणकमिटी नेमण्यांत आली होती. तिनें चौथ्या इत्येतेपर्यंत सर्व शिक्षण मातृभाषेतून देण्यांत यावें व त्यानंतर दुय्यम शिक्षण विद्यार्थ्यांच्या व त्यांच्या पालकांच्या इच्छेवरून इंग्लिश अगर डच भाषेतून देण्यांत यावें अशी शिफारस केली. यासंबंधी विचार करण्याकरतां पार्लमेंटमध्ये चर्चा सुरू झाली. त्यावेळीं हर्ट्झोग नांवाच्या एका सभासदानें त्याला विरोध केला. त्याचें म्हणणें प्रथमपासूनच सर्व विद्यार्थ्यांना इंग्लिश व डच या दोन्ही भाषा शिकविण्यांत याव्यात. पण त्याच्या विरोधाला न जुमानतां यूनियननें कमिटीचा मूळचा ठरावच पसंत केला.

यानंतर यूनियन पार्लमेंटनें उच्च शिक्षणाचा प्रश्न हातीं घेतला. त्यावेळीं अवध्या दक्षिण आफ्रिकेंत केपटाउन येथें केप ऑफगुडहोप ही एकच युनिव्हर्सिटी होती व ती सुद्धा परीक्षा घेणारी युनिव्हर्सिटी होती. शिक्षण देणारी युनिव्हर्सिटी स्थापन करण्यांत येण्यावद्दल सूचना आलेल्या होत्या व युनिव्हर्सिटी स्थापन करण्यावद्दल दोषा शिक्षणप्रेमी विद्वान् धनिकांनां ५००००० पौंड देऊंही केले होते. अर्थात् पार्लमेंटला यासंबंधी विचार करणें भागच पडलें. या सूचनेवर कडाक्याचा वादविवाद होऊन ही सूचना नापास झाली. पण या सूचनेचा बारकाईनें तपास करण्याकरतां एक मंडळ नेमण्यांत आलें. या मंडळानें १९१४ सालीं आपला रिपोर्ट सादर केला. त्यांत या मंडळानें केपटाउन व प्रेटोरिया या ठिकाणां दोन युनिव्हर्सिट्या स्थापन करण्याची शिफारस केली होती. या रिपोर्टवरहि बरीच टीका करण्यांत आली. विशेषतः डच लोकांनीं तर या रिपोर्टवर सडकून टाकेचा भडिमार केला. यामुळें पार्लमेंटनें साउथ आफ्रिकायुनिव्हर्सिटी, केपटाउन युनिव्हर्सिटी व स्टेलेनबोश युनिव्हर्सिटी अशा तीन युनिव्हर्सिट्या स्थापन करावयाचें ठरविलें. यांपैकीं शेवटच्या दोन युनिव्हर्सिट्या या शिकविणाऱ्या युनिव्हर्सिट्या होत्या. याच बैठकींत काळ्या गोऱ्यांच्या हितसंबंधाविषयी यूनियनमध्ये आशियाटिक लोकांचा कोणता दर्जा असावा याविषयी व राष्ट्रीय व साम्राज्यसंरक्षणाविषयी विचार करण्यांत आला. त्या विचारान्वये १९१२ सालीं डिफेन्स ॲक्ट अमलांत येऊन त्या पायीं

५ लाख पौंड खर्च करण्यांत यांवा असें ठरलें. १८ ते २१ वर्षांच्या मधील मुलांना लष्करी शिक्षण देण्याची तजवीज करण्यांत आली. या वयाच्या विद्यार्थ्यांपैकीं निम्म्या लोकांनीं तरी कोणत्या तरी लष्करी संस्थेत सामील झालेच पाहिजे असा ठराव पार्लमेंटनें पास केला. या सक्तीला बोअर लोकांनीं विरोध केला पण त्यांचें कांहीं चाललें नाहीं. आशियाटिक लोकांसंबंधीच्या प्रश्नामध्ये दोन महत्त्वाचे मुद्दे होते. (१) यूनियनमध्ये त्यावेळीं असलेल्या आशियाटिकांचा काय दर्जा असावा (२) व त्यानंतर आशियाटिक लोकांनां यूनियनमध्ये येऊं द्यावें किंवा नाहीं. या दुसऱ्या मुद्द्यावर गोऱ्या लोकांचें नकाराच्या बाबतींत एक मत होतें. फक्त पहिल्या मुद्द्यावर मात्र बरीच चर्चा होण्यासारखी होती. यूनियनमध्ये त्यावेळीं दोड लाख आशियाटिक लोक होते. यापैकीं ५ नाताळमध्ये होते. नाताळमधील या हिंदू लोकांचे फार हाल करण्यांत येत असत व खुद्द हिंदुस्थान सरकारनेंही यांबद्दल आपली नापसंति व्यक्त केली होती. इतर बहुतेक वसाहतींमध्ये आशियाटिक लोकांनां बंदीच ठरण्यांत येत असल्यामुळें त्या ठिकाणीं हा प्रश्न तीव्र स्वरूपाचा नव्हता. फक्त नाताळमध्येच या प्रश्नाला तीव्र स्वरूप प्राप्त झालें होतें. नाताळमधील आशियाटिक लोकांनां राजकीय हक्क अजाबत नव्हते. ट्रान्सव्हालमध्येहि हीच स्थिति होती. त्यामुळें आशियाटिक लोकांमध्ये असंतोष उत्पन्न झाला होता. हिंदुस्थान सरकारनें यूनियनमध्ये असलेल्या आशियाटिक लोकांनां चांगले वागविण्यांत यावें अशी विनंति यूनियनला केली होती पण तिचा तादृश उपयोग झाला नाहीं. स. १९१२ मध्ये नामदार गोखले हे आफ्रिकेंत गेले होते व त्यांनांही यूनियन सरकारशीं या प्रश्नावर चर्चा केली. दक्षिणआफ्रिकेंतील हिंदूनां कांहीं सवलती मिळवून द्याव्या असा गोखल्यांचा मूळ हेतु होता. इ. स. १८९३ मध्ये तेंथें गेलेले महात्मा गांधी नाताळ व ट्रान्सव्हालच्या हिंदी जनतेचे नायक बनले.

१९१३च्या जूनमध्ये यूनियन सरकारनें इमिग्रेशन रेग्युलेशन ॲक्ट पास केला. या कायद्याचा मूळ हेतु आशियाटिक लोकांनां यूनियनमध्ये जाण्याला मज्जाव करावा असा होता. गांधींच्या नेतृत्वाखाली लोकांनीं निःसन्नप्रतिकार करण्यास सुरवात केली. एका प्रांतांतून दुसऱ्या प्रांतांत जाण्यावद्दल असलेला मनाई हुकूम मोडण्याकरितां २७०० हिंदी लोक गांधींबरोबर जाऊं लागले. पांचशे लोकांनां नाताळांत अटक करण्यांत आली. गांधींनां नऊ महिन्यांची शिक्षा झाली. त्यानंतर एक कमिशन नेमण्यांत आलें व नाताळातील पोलिटिक्स व हिंदी लग्नाविषयांचे निर्बंध स. १९१४च्या इंडियन रिलिफ ॲक्टानें काढून टाकण्यांत आले. याच सालीं गांधी-स्मट्स करार झाला व महात्माजी हिंदुस्थानांत परत आले. दक्षिणआफ्रिकेच्या इतिहासाच्या कथानकाबरोबरच हिंदी प्रश्नाचें पुढें काय झालें हें या

ठिकाणी पाहिले पाहिजे. हिंदुस्थानकडे जातांना गांधींनी पुन्हा चळवळ चालू ठेवण्याचा उपदेश केला. हिंदी लोकांसंबंधी जास्त नियंत्रण असावे अशी युरोपीयांची धडपड सुरूच होती. शेवटी स. १९१८च्या इंपीरियल कॉन्फरन्समध्ये हिंदी प्रश्नांची व्यवस्था लागली व युनियनतर्फे बर्टन याने हिंदी लोक चांगले व शांतताप्रिय असून त्यांना अफ्रिकेत मागूसकीने वागविण्यांत यावे अशी शिफारस केली. गांधी-स्मट्स करारानंतर हिंदी लोकांना व्यापार करण्याबद्दल परवाने मिळाले व त्यांना ट्रान्सव्हाल येथे खाजगी कंपनी काढून जमीन व मालमत्ता घेण्यास सुरवात केली. या विरुद्ध तेथील गोऱ्या लोकांनी कांगवा करण्यास सुरवात केली. १९१९ साली प्रिटोरियाच्या सुप्रीम कोर्टामार्फत मनाई करण्याचे प्रयत्न सुरू झाले व या लढ्याचा परिणाम पार्लेमेंटरी सिलेक्ट कमिटी नेमण्यांत झाला व त्या कमिटीने ठराव केला की, थापुढे हिंदी लोकांना खाजगी कंपन्यामार्फत जमिनी घेण्याचा हक्क नाही. गोऱ्या व्यापाऱ्यांशी चढाओढ करणारे हिंदी लोक ट्रान्सव्हालमध्ये थोडेसे होते परंतु नाताळांत मात्र हिंदी मजुरांची बरीच संख्या होती. १९२० साली आशियाटिक इन्कायरी कमिशन बसले व हिंदुस्थानचे सर वेंजामिन रॉबर्टसन हे प्रतिनिधि म्हणून नेमण्यांत आले. या कमिशनचा रिपोर्ट निराशाजनक होता व हिंदुस्थान सरकारने हि त्याचा निषेध केला. वसाहतीत हिंदी लोकांचा समानदर्जा असावा हे तत्त्व त्यावेळी कानडा, ऑस्ट्रेलिया व न्यूझीलंड यांनी १९२१ सालच्या इम्पीरियल कॉन्फरन्समध्ये मान्य केले. परंतु दक्षिण आफ्रिकेतर्फे असलेल्या जनरल स्मट्स वगैरे प्रतिनिधींनी हिंदी लोकांना नागरिकत्वाचे हक्क देण्याच्या बाबतीत कसून विरोध केला.

गोरे लोक व बिनगोरे लोक यांमधील जातिमत्सर जसा वाढू लागला तेव्हा असे ठरविण्यांत आले की या प्रश्नाचा निकाल प्रांतिक कौन्सिलाकडे न सोंपवितां खुद्द सरकारतर्फे 'नेटिव्ह अफेअर्स डिपार्टमेंट' ने या गोष्टीची व्यवस्था लावावी. गोऱ्या लोकांवर काफिर लोक अत्याचार करीत असत असे प्रसिद्ध झाल्यामुळे सन १९१२ मध्ये एक कमिशन नेमण्यांत आले होते. बांदू वगैरे नेटिव्ह लोक युरोपीयांशी स्पर्धा करीत असत परंतु मजुराशिवाय केप कोइज नामक लोक, बर्काल, वृत्तपत्रकार, वैद्य, वगैरे उच्च दर्जाचे धंदेहि करीत असत. बिनगोरे व स्थानिक लोक यांचे सहकार्य वाढत चालले होते. स्वयंनिर्णयाची मागणी जाराने होण्यास सुरवात झाली होती. १९२० सालच्या कायद्याने नेटिव्ह व गोरेलोक यांना परस्परांपासून अलग ठेवण्याचा प्रयत्न करण्यांत आला होता नेटिव्ह लोकांना निराळ्या जागा व अनेक सवलती देण्यांत याव्या असे स्मट्सचेहि मत होते. व्यापार व शेती यांची वृद्धि व्हावी अशी सरकारास आवश्यकता वाटू लागल्यामुळे १९१९ साली

एक कमिशन नेमण्यांत आले व त्यांत कालव्याची व्यवस्था करण्यांत आली. स्टेटलॅंड व ऑग्रिकलचरल वॅक वगैरे संस्था स्थापन करण्यांत आल्या. युनियनच्या टॅरिफ पॉलिसीबद्दल मतभेद उत्पन्न झाला होता. १९१२ सालच्या कमिशनचे असे मत होते की, गहू, पीठ, साखर, चहा व कापड यांवर जबर कर बसविण्यांत यावा. कर कमी असावा म्हणून व्होडेझियाची मागणी होती. १९२१ साली बोर्ड ऑफ ट्रेड अँड इन्डस्ट्रीज स्थापण्यांत आले. रेलवे व हार्बर बोर्ड हे खाते रेल्वे व बंदरे बांधण्याचे काम करीत असे. ज्या तत्वावर युनियनची स्थापना झालेली होती त्यासंबंधी जनरल हर्टझॉग याने बराच वाद माजविला. जनरल बोथा-स्मट्सप्रभृति ब्रिटिशांशी आफ्रिकेचा संबंध राहावा या मताचे होते. इम्पीरियल कॉमनवेल्थचा साऊथआफ्रिका हा भाग स्वयंसत्ताक घटक असावा असेहि त्यांचे मत होते. इंप्रज व डच या गोऱ्या वसाहतवाल्यांमध्ये शांतता नांदावी हे आफ्रिकेच्या कल्याणाच्या दृष्टीने केव्हांहि इष्ट होते. हर्टझॉग यांचे मत डचांचा वरचष्मा असावा असे होते बोथाला शेवटी राजीनामा द्यावा लागला व हर्टझॉगच्या नेतृत्वाखाली एक राष्ट्रीयपक्ष उत्पन्न झाला. १९१३-१४ साली मजुरांच्या चळवळीमुळे अत्यंत अस्वस्थता माजली. रँडमधील दंग्या-धोण्यापुढे नाताळांतल विचाऱ्या हिंदू लोकांच्या सत्याग्रही चळवळी कांहींच नव्हत. रँड येथील खाणींतल मजूर हे गोरे होते व त्यांनी अगदी बंडच केल्याप्रमाणे दंगे केले. जोहान्सबर्ग येथे ब्रिटिश सैन्य धाडण्यांत आले होते. पुष्कळ लोक जखमी झाले व मृत्यू पावले. लष्करी कायदा पुकारण्यांत आला होता. शेवटी १९१८ सालच्या फॅक्टरी अॅक्टने मजुरांची स्थिति सुधारण्याचा प्रयत्न करण्यांत आला.

१९१४ साली ग्लॅडस्टन साहेब विलायतेस गेले व त्यांच्या जागी लॉर्ड बक्सस्टन नेमण्यांत आला. जागतिक युद्धांत आफ्रिकेची खरी पारख झाली असे म्हणण्यास हरकत नाही. बोथर लोकांच्या मनांतली ब्रिटिशांबद्दलची अडी अद्याप गेलेली नव्हती. त्यांची सहानुभूति जर्मनांकडे बरीच होती. बोथा, स्मट्स वगैरे लोकांनी त्यावेळी सावधपणाने वागून वाजू संभाळली. स १९१४ च्या आगस्टांत इंग्लंडच्या कॅबिनेटकडून बोथा, स्मट्स यांना असा संदेश आला की, जर्मन बिनतारी स्टेशन घेण्यांत यावी. या गोष्टीस बोथाप्रभृतींनी पूर्ण संमति दिली. परंतु साऊथ वेस्ट आफ्रिकेतील जर्मनांना कांहीं डच बोथर मदत करीत होतेच. हर्टझॉग प्रभृतींचे मत असे होते की, युनिअनने या युद्धांत उदात्तीन राहावे व इंग्लंडच्या साऊथवेस्ट आफ्रिकेच्या स्वारीच्या वेतास कोणीहि बळी पडू नये. बोथाने जर्मनांशी लढाई देण्याचा हट्ट धरला. आफ्रिकेत चौहोंकडे बंडे सुरू झाली. बोथर पुढाऱ्यांचा हेतू डच प्रजासत्ताक राज्याचे

पुनरुज्जीवन करावें असा होता. बोअर्स व कॅप यांना मारिट्झच्या उघड बंडाची वार्ता समजल्यावर डीवेट व बेअर्स यांची बैठक झाली व सर्व बेत ठरले. परंतु मारिट्झचा पूर्वीच पराभव झाला होता. मध्यंतरी बोथा व स्मट्स हे फीस्टेट व ट्रान्सवाल येथील रक्तपात टाळण्याची तयारी करीत होते. यांनी स्टेनची गांठ घेतली व बंडास आळा घालण्याचा प्रयत्न केला. बोथानें फार विनवणी केल्यावरून स्टेन यानें डीवेट, बेअर्स व कॅपप्रभृति पुढान्यांना पाचारण केलें. पुढें दोन वर्षांनीं स्टेन वारला व अशा रीतीनें डच बंडखोरांवरील दाब कमी झाला. त्यानंतर बोथानें डीवेट व बेअर्स यांच्या विरुद्ध शस्त्र उगारलें व अनेक चकमकींनंतर त्यानें बंडखोरांस शरण येण्यास भाग पाडलें व बंडाचा बॉमोड केला.

बंडखोरांत एकंदर १०००० लोक सामील असून त्यांचे सद्दानुभूति बाळगणारे साथीदार बरेच होते. डीवेट, बेअर्स वगैरे पुढान्यांना जबर शिक्षा ठोठावण्यांत आल्या. सरकारच्या बाजूचे १३२ लोक मारले गेले व २७७ लोकांस जखमा झाल्या. बंडखोरांची किती प्राणहानि झाली हें अनिश्चित आहे. हर्टझोगनें असें प्रतिपादन केलें कीं, तो स्वतः व त्याचे डीवेट, बेअर्सप्रभृति सहकारी मित्र हे बंडखोर नसून, बंड करण्यांत त्यांचा उद्देश रक्तपात करावा असा नव्हता. जर्मन साऊथ वेस्ट आफ्रिकेच्या स्वारीविरुद्ध 'सशस्त्र निषेध' करावा असा त्यांचा हेतू होता. बोथानें बोअर व ब्रिटन लोकांचें साहाय्य घेऊन जर्मनीचा पराभव केला व त्याचें इंग्लंडांत मोठे स्वागत करण्यांत आलें. जागतिक युद्धांत दक्षिण आफ्रिकेंतून बरीच मोठी लष्कर-भरती करण्यांत आली होती तथापि या कामी बोअर लोकांची सद्दानुभूति मुळीच नव्हती ही गोष्ट बोथास्मट्स ओळखून होते. त्यानंतर निवडणूक झाली व युनियनिस्टांनीं बोथाला फार मदत केली. स्टेनच्या मृत्यूनंतर हर्टझोगचें ब्रिटिश साम्राज्या-विषयीचें मत जास्तच कडुपित होत गेलें. स. १९१७ त त्यानें प्रसिद्ध केलें कीं, दक्षिण आफ्रिकेला जर खरी स्वायत्तता प्राप्त झाली असेल तर तिनें महायुद्धांत उदासीन असेच रहावें. हर्टझोगच्या धोरणाचें प्रतिबिंब राष्ट्रीय पक्षाच्या प्रजासत्ताक राज्याच्या मागणींत पडलेलें दिसून येतें.

जागतिक युद्धसमाप्तानंतर, बोथा-स्मट्स यांनीं दक्षिण आफ्रिकेच्या तर्फे व्हर्सेलिसच्या तहावर संधि केल्या. या तहांत दक्षिण आफ्रिकेला, इतर वसाहतीप्रमाणें लीग ऑफ नेशन्सचे सदस्य होण्याचा मान मिळाला. त्यानंतर प्रेसिडेंट विल्सनचें स्वयंनिर्णयाचें तत्त्व दक्षिण आफ्रिकेस लागू करावें म्हणून फार जोराची मागणी करण्यांत आली. हर्टझोग हा मुख्य प्रधान लॉइड जॉर्ज यांस भेटण्याकरतां इंग्लंडला जावयास निघाला; परंतु आगबोटीवरील खलाशांनीं हर्टझोग प्रभृतींना नेण्याचेंच नाकारलें. यामुळें हर्टझोग यास डच जहाजांतून न्यूयॉर्कला जावें लागलें व तेथून तो युरोपांत गेला. हें राष्ट्रीय पक्षाचें शिष्टमंडळ लॉइड जॉर्जला

गेटलें, पॅरिसला गेलें व कांहीं न मिळाल्यामुळें हात हालवीत परत आले. बोथाच्या मृत्यूनंतर स्मट्सची प्राइमिनिस्टर म्हणून निवडणूक झाली. महायुद्धामुळें दक्षिण आफ्रिकेचें अतोनात चुकसान झालें होतें. युनिअनिस्टपक्ष राष्ट्रीय व मजूरपक्षाविरुद्ध, बोथाप्रमाणेंच स्मट्सला मदत करीत असे. तथापि स्मट्सला राज्यकारभार चालविणें जड जाऊ लागलें. पुढें समेट करण्याचा प्रयत्न झाला परंतु युनिअनचें ऐक्य व साम्राज्यनिष्ठा या तत्त्वासंबंधी मतभेद झाल्यामुळें दक्षिण आफ्रिकन पक्षाचें अथवा राष्ट्रीय पक्षाचें स्मट्सशी सहकार्य घडून आलें नाहीं. नंतर स्मट्सनें राष्ट्रीय पक्षा-विरुद्ध कांगावा करून ऐक्यावद्दल एक जाहीर-पत्रक काढलें. स. १९२१ मध्ये पुन्हां निवडणुकी झाल्या व त्यानंतर बोअर व ब्रिटन यांमधील जुना भेदभाव नष्ट होऊं लागला. युनियनचा एक प्रांत म्हणून न्होडेशियास मानण्यांत यावें, असें धोरण स्मट्सकडे गेलेल्या न्होडेशिअन शिष्टमंडळाच्या बैठकीवरून स्पष्ट दिसू लागलें होतें. १९२० सालीं गव्हर्नर जनरल लॉर्ड बॅक्सटन याची मुदत संपली. त्यानंतर प्रिन्स आर्थर ऑफ कॅनॉट यास गव्हर्नर जनरल व हाय कमिशनर करण्यांत आलें.

संरक्षण व लष्करी संस्था:—१९१० सालीं युनियन स्थापन झाल्यानंतर निरनिराळ्या लष्करी खात्यांचें एकीकरण करण्यांत आलें. केप कॉलनीमध्ये एक कायमचें सैन्य ठेवण्यांत आलें. दि केप माउंटेट रायफलमेन, व्हॉलंटिअर कोर व कॅडेट अशीं तेंथे लष्करी सैन्याची व्यवस्था करण्यांत आली. नाताळमध्ये तीन चार हजारोंचें एक सैन्य, व्हॉलंटिअर कोर व कॅडेट वगैरे केपप्रमाणेंच लष्करी व्यवस्था करण्यांत आली. ट्रान्सव्हाल येथेहि वरीलप्रमाणेंच सैन्याची योजना झालेली असून वरील तीनहि वसाहतींत कायमचें एक लष्करीमंडळ स्थापण्यांत आलें आहे. ऑरेंज फ्रीस्टेटमध्ये, युद्धाच्या प्रसंगां सैन्यभरती करण्याची व्यवस्था केलेली असून येथें वरीलप्रमाणें सैन्यहि राखण्यांत आलें आहे. १९१२ सालीं साउथ आफ्रिकन डिफेन्स अॅक्ट करण्यांत आला होता. या कायद्यान्वये १७ ते ६० च्या दरम्यान ज्यांचें वय असेल त्यांनीं युद्धप्रसंगां सक्तीची नोकरी केली पाहिजे असा निर्बंध घालण्यांत आला आहे. जर्मन साउथ वेस्ट आफ्रिकेतील मोहीम संपल्यानंतर युनियन सरकारचें दुसऱ्या एका गोष्टीकडे लक्ष वळलें. दक्षिण आफ्रिकेच्या हद्दीबाहेर ज्यांची स्वच्छुपीनें लष्करी नोकरी करण्याची इच्छा असेल अशा लोकांची संघटना करण्यावद्दल प्रयत्न करण्यांत आला. डायरेक्टर ऑफ वॉर रिक्रूटिंग नामक एका लष्करी अंमलदाराच्या हाताखाली 'रंगरूट' भरती करण्याचें काम सन १९१८ चा युद्धसमाप्तीचा तह होईपर्यंत सुरू होतें. फ्रान्स, ईजिप्त व पॅलेस्टाईन येथें दक्षिण आफ्रिकन सैन्यानें चांगली कामगिरी बजाविली. युनियनच्या नियंत्रणाखाली दक्षिण आफ्रिकेंत, नेव्हल व्हॉलंटिअर रिझर्वे,

हॉस्पिटलस् कॅम्प, गुरांचे दवाखाने, ग्रँड क्लिंट वगैरेबद्दल योजना करण्यांत आली. युनियनच्या भावी लष्करी योजने-संबंधी सन १९१२ च्या कायद्यांतील तत्वे योग्य आहेत असें वाढवून आले आहे. सन १९२१ च्या डिफेन्सबिला-मुळेहि कांहीं फेरफार करण्यांत आले आहेत.

आजची परिस्थिति (१९२१-१९२५).—साउथ आफ्रिकन युनियनची १९२१ च्या खानेसुमारींत लोकसंख्या ७३००००० असून त्यापैकी १५ लक्ष गोरे व ५८ लक्ष देश्य व इतरवर्णी लोक आहेत. नाताळांतील गोऱ्या लोकांत स. १९११ नंतर बरीच वाढ झाली आहे.

देश्य राजकारण:—१९२० साली मुख्य प्रधान जनरल स्मट्सनें ब्रिटिश साम्राज्याशी संबंध कायम राखण्याच्या मताचा युनियनिस्ट पक्ष व साउथ आफ्रिकन पंथ यांच्या मिश्रणांनो एक पक्ष बनविला. त्याला विरोधी म्हणजे पूर्ण स्वतंत्र (ब्रि. साम्राज्यावाहेर) रिपब्लिक स्थापण्याच्या मताचा जनरल हर्टझॉगचा पक्ष होता. स. १९२१ मध्ये जर्मनीला तूट भरून काढण्याकरिता अधिक कर वसविण्यांत आले व पोष्टाचा दर १ पेन्सोऐवजी २ पेन्स करण्यांत आला. पार्लमेंटांत डच भाषेत भाषणें होतात; इंग्रज सभासदांना ती भाषा समजते. १९२३ साली नॅशनॅलिस्ट व लेबरपक्षांना संगनमतानें स्मट्स-विषय अविश्वासदर्शक ठराव आणला पण तो नापास झाला. १९२४ सालच्या निवडणुकींत स्मट्स पराभूत होऊन जनरल हर्टझॉग मुख्य प्रधान झाला, व त्याच्या पक्षांनो ब्रिटिश साम्राज्याबरोबरचा संबंध तोडण्याची सूचना आपल्या कारकीर्दींत पुढें न आणण्याचें कबूल केलें. स. १९२५ च्या एप्रिलमध्ये पुन्हां पोष्टाचा एक पेन्स दर सुरू झाला.

साम्राज्यविषयक व परकीय राजकारण:—स. १९२१ च्या लंडनमधील साम्राज्यपरिषदेंत युनियनतर्फे जनरल स्मट्स हजर होता. त्याच साली साउथ आफ्रिकेचें आरमार तयार करण्याचा उपक्रम झाला. स. १९२१ पूर्वी रॉयल नेव्हीकरिता प्रेटब्रिटनला दरसाल ८५००० पाँड रोख देण्याचा नियम होता. त्यांऐवजी प्रत्यक्ष आरमार ठेवून मदत करण्याचें नंतर ठरलें. स. १९२३ च्या साम्राज्यपरिषदेंत ज. स्मट्सनें दक्षिणआफ्रिकेच्या निर्गत व्यापारास अधिक सवलती मिळविण्याची खटपट केली. स. १९२५ मध्ये जकातीच्या दरांत कांहीं फेरफार करण्यांत आले. लोखंडी व पोलादी यंत्रें व हत्यारें यांवरील रिबटचा शेंकडा ३ दर ठेवण्यांत आला. स. १९२४जानेवारींत प्रिन्स आर्थर ऑफ कॅनॉटच्या मागून अर्ले अथलोन हा गव्हर्नर-जनरल झाला. १९२३ च्या आक्टोबरमध्ये युरोपीयांच्या आगमनावर दक्षिणआफ्रिकेंत निबंध घालण्यांत आला. कारण दक्षिण आफ्रिकन लोकांत बेकारी बरीच वाढली होती. स. १९२२मध्ये ज. स्मट्सनें 'होडेशियाला युनियनमध्ये सामील होण्याबद्दल मुचविलें' होतें.

व्यापार व मजूर:—रँड येथील सोन्याच्या खाणी संपत आल्यामुळे सोन्याचा घंदा बसण्याची भीति १९२१ साली

वाटू लागली. पण हा घंदा शक्य तितका लांबावा म्हणून ज. स्मट्सनें कामाचे तास कमी करून व गोऱ्या नोकरां-ऐवजी कमी पगारावर हिंदी मजूर नेमून खर्चांत काटकसर करण्याची सूचना पुढें आणली. तिजमुळे १०००० युरोपीय इसमांना नोकरांतून निघावें लागणार होतें; म्हणून युरोपीय कामकऱ्यांनी संप केला. त्यांत २० हजार लोक सामील झाले. त्याच सुमारास किंबर्ले येथील डी वी अर्से कंपनीच्या हिऱ्याच्या खाणी बंद पडल्यामुळे गोऱ्या लोकांतील असंतोष अधिकच वाढला आणि या औद्योगिक प्रश्नाला लवकरच राजकीय स्वरूप प्राप्त झालें. संपवाल्यांवर गोळीबार करावा लागून बरेच बळी पडले आणि ६००० इसमांना कैद करून दंगा मोडण्यांत आला.

हिंदी लोकांचा प्रश्न:—दक्षिण आफ्रिकेंतील वऱ्याच प्रांतांत हिंदी लोकांची वस्ती वाढल्यामुळे १९२१ साली गोऱ्या लोकांस धास्ती वाटू लागली. हिंदिविरोधी मत नाताळांत विशेष आहे, तें केप कॉलनींत कमी आहे; सबब हिंदी लोकांनी स्वखुषीनें नाताळ सोडून दुसरीकडे जावें असें मत ज. स्मट्सनें दिलें. पण सर्वच प्रांतांत बाहिष्कृतांप्रमाणें हिंदी लोकांना वागविण्याचें धोरण अलीकडे युनियन गव्हर्नमेंटनें स्वीकारलें असून त्याकरिता 'कलर बार बिल' कायदे-मंडळापुढें आले आहे व त्याचें दुसरें वाचन १९२५ च्या एप्रिल-मध्ये पासहि झालें. ज. स्मट्स व केप कॉलनींतील उदारमतवादी लोक या बिलाविषयक आहेत तरी तें पास होईलसें दिसतें. हिंदुस्थान व जपानमध्ये या बिलामुळे खळबळ उडाली आहे.

सन १९२१ सालची खानेसुमारी:—साउथ आफ्रिकेत युनियनचे हिंदी लोकसंख्येचे स्वतंत्र आंकडे फार थोडे मिळतात. आशियाटिक लोकसंख्येचेच आंकडे दिले आहेत. एकंदर आशियाटिक लोकसंख्या १६५७३१ आहे. त्यांत २ हजार चिनी व २ हजार सीरियन व इतर लोकांची संख्या आहे. आशियाटिक लोकांत ग्रामवासी लोकसंख्या ११४५२२ आहे व नगरवासी ५१२०९ आहे. आशियाटिक लोकसंख्या १९०४ साली १२२७३४ होती ती १९२१ साली ४१ हजारांनी वाढलेली दिसते. पण, तींतील २००० कमी वेळी पाहिजे कां कां पूर्वीच्या शिरोमणतींत सीरियन लोक युरोपीयांत धरले होते. युरोपीयांची वाढ आशियाटिकांपेक्षा पुष्कळच अधिक झाली. १९१६८०६ ही संख्या १९०४ सालची तर १५१९४८८ ही १९२१ सालची होती.

निरनिराळ्या जातींचें एकंदर लोकसंख्येची प्रमाण १९२१ साली येणेप्रमाणें होतें. युरोपीय २१.४, नेटिव्ह (वांढ) ६९.८, आशियाटिक २.४ व मिश्र ७.९. इ. स. १९०४ मध्ये युरोपीय २१.६, नेटिव्ह ६७.४, आशियाटिक २.४ व मिश्र ८.६ असे प्रमाण होतें.

आशियाटिक लोकांची संख्या.

नगरवासी	ग्रामवासी	एकूण
पुरुष ३२९७१	६४३६५	९७३३६
स्त्रिया १८२३८	५०१५७	६८३९५
एकूण ५१२०९	११४५२२	१६५७३१

आशियाटिक व यूरोपीय नगरवासी व ग्रामस्थ (रूरल) यांचे एकंदर लोकसंख्येत बल येणेप्रमाणे आहे.

एकंदर	एकंदर यूरोप	एकंदर आशियाटिक
१०००	२१४	२४
२५०	११०	७
७५०	१०४	१७

म्हणजे यूरोपीयांत नगरवासीयांचे आधिक्य आहे. आशियाटिक लोकांत एकंदर लोकसंख्येच्या मानाने नगरवासीयांचे प्रमाण जरासे जास्त आहे.

यूरोपीयांमध्ये नगरवासी होण्याची प्रवृत्ति अधिकाधिक आहे. १८९१ साली शेंकडा ३५ नगरवासी होते ते १९२१ साली शेंकडा ५६ नगरवासी झाले. एकंदर जनतेत नगरवासीपणाची वाढ थोडीशी झालेली दिसतेच. १८९१ साली दर हजार १५० नगरवासी होते ते १९२१ साली १६४ झाले. आशियाटिक लोकांतील नगरवासीयांच्या प्रमाणासंबंधाने निरनिराळ्या भागांत भेद करून खालीलप्रमाणे कोष्टक देता येईल.

प्रांत	नगरवासी	ग्रामवासी
केप	४२.९६	३.४८
नाताळ	१८२.१४	६७२.५६
ट्रान्सव्हाल	८१.८९	१४.६०
ऑरेंज	२.००	.३८
एकंदर हजार	३०८.९९	६९१.०१

दर शंभर आशियाटिक स्त्रियांशी आशियाटिक पुरुषांचे प्रमाण:—

केप	नाताळ	ट्रान्सव्हाल	ऑरेंज	एकंदर
ग्रामस्थ २४१	१२८	२२३	२१५	१२८
नगरस्थ २९५	१४९	२२४	१४७	१८१
एकंदर २९०	१३१	२२४	१८१	१४२

यूरोपीयन लोकांत स्त्रीपुरुषांचे प्रमाण जवळ जवळ सारखे होत चालले आहे. १००० वस्तीत स्त्रियांचे प्रमाण १९०४ साली ४३१; १९११ साली ४६३; १९१८ साली ४६७ व १९२१ साली ४८५ असे होत.

शिक्षण:—आशियाटिक लोकांसाठी शिक्षणसंस्था युनियनमध्ये एकंदर ५४ आहेत. त्यापैकी नाताळांत ५१ आणि ट्रान्सव्हालमध्ये ३ आहेत. इतरत्र आशियाटिक शिक्षणाच्या शाळा नाहीत. शिक्षणाचा खर्च दर यूरोपीय विद्यार्थ्यांमार्गे १८ पौ., १७ शि., १ पे. आहे तर यूरोपीयनेतर विद्यार्थ्यां-

मार्गे २ पौ., ५ शि., २ पे. इतका आहे. पगारांमध्येहि बराच भेद आहे.

शिक्षकाचा प्रकार (प्रिन्सिपॉल). पगार रकम, पौंड

यूरोपीयन पुरुषशिक्षक यूरोपीयन शाळेचा.	५६० ते ६६०
यूरो. स्त्रीशिक्षक, यूरोपीयन शाळेची.	४८० ते ५८०
यूरो. पुरुषशिक्षक, इंडि. किंवा मिश्ररक्तीशाळेचा.	२७० ते ३५०
यूरो. स्त्रीशिक्षक इंडि. किंवा मिश्ररक्ती शाळेची.	२५० ते ३००
इंडियन पुरुष, इंडियन किंवा मिश्र.	१५० ते २४०
नेटिव्ह पुरुष.	४२ ते ९६
नेटिव्ह स्त्री.	३० ते ८४

दुय्यम शिक्षक—यूरोपीयन पुरुष २४० ते ६५० यू. स्त्री १८० ते ५१०. इंडियन पु. असि. ७२ ते १५०. नेटिव्ह पुरुष अगर स्त्री १८ ते ४८.

आशियाटिक लोकांच्या लग्नाविषयीचे आंकडे सन १९२१ च्या खानेसुमारीत दिले आहेत. २५६१८ दंपतींचे पृथकरण केले आहे त्यांत नवऱ्याची आणि बायकोची जन्मभूमि दिली आहे. त्यांत ३४० चिनी व सीरियन लोकांचे आंकडे वजा केले म्हणजे भारतीयांची कुटुंबे २५२७८ निघतात. या आंकड्यांचे पृथकरण करतां असे दिसते की या वसाहतीत आलेले नवीन हिंदी लोक देशी हिंदी लोकांतल्या बायका ज्यामानाने करतात त्या मानाने नवीन आलेल्या हिंदी बायकांना देशी हिंदी पुरुषांबरोबर लग्ने कमी लावली आहेत. काही इंडियन लोकांचीं लग्ने यूरोप व अमेरिका येथील स्त्रियांबरोबरहि झाली आहेत.

आतां आशियाटिक लोकांच्या औद्योगिक स्थितीकडे लक्ष देऊं. त्यांचे औद्योगिक वर्गीकरण येणेप्रमाणे देतां येईल.

धंदा	पुरुष	स्त्रिया
मच्छीमार	१४७	२
शेतकी	१९०२३	१७८४
खाणकाम	२०४४	...
कुंभारकाम व कांचकाम	२०२	४
रंग, रसायन	४५८	१६
धातुकाम	५२५	...
सोनारकी	२१०	१४
इलेक्ट्रिकल धंदे	१०	...
ढोरकाम	२६	१४
सूतकाम किरकोळ	२८	१५
कोष्टीकाम	७७१	४२
खाणावळी व तंबाखूविक्री	१०१५	६३
लांकूडकाम	९३६	१७
कागदकाम, छपाई, बांधणी	२८०	३
घर बांधणे, कंत्राटी वगैरे	३१६	...
रंगवाले	२४५	...
इतर वस्तूंचा उपयोग	७७	१०

धंदा	पुरुष	स्त्रिया
ग्यास व पाणीपुरवठा	१२	२
ने आण	५१५	१५
व्यापार (व्यापारी वारकुनी वगळून)	१२०७३	६०१
राज्यव्यवस्था	१७५२	४४
प्रतिष्ठित धंदे	४१२	७१
मनोरंजन व खेळ	६२	२
घरगुती नोकरी	६०६६	११६१
कारकून, टायपिस्ट, स्टोअरकीपर		
एंग्लिन ड्रायव्हर व इतर	१०२९७	४८२

आशियाटिक व युरोपियन लोकांमधील उद्योगविषयक भेद स्त्रियांमध्ये विशेष दिसून येतो आणि यासाठी ज्या धंद्यांत कोणत्या तरी वर्गाच्या स्त्रियांचे विशेष अस्तित्व दिसून येते अशा कांहीं धंद्यांचे आंकडे येथे देतो. हे आंकडे दरबान येथील आहेत, कांकी येथेच हिंदी स्त्रियांचे काम करणाऱ्या म्हणून अस्तित्व विशेष आहे.

धंदा	आशियाटिक	यूरोपीय
शेतकी धंदे	१५३	२१
कपडे शिवणे वगैरे	८	५१०
अन्नपाणी, तंबाखू	५०	१५
छापखाने व फोटोग्राफी	२	५५
ने आण	१३	११०
व्यापार इन्शुरन्स इ.	२२३	७००
सरकारी नोकरी	४०	१९४
कारकुनीखेरीज प्रतिष्ठित धंदे	३३	८४०
मनोरंजन खेळ	२	७५
घरगुती नोकरी	४२९	७९९
कारकुनी टाइपिस्ट ड्राफ्ट्समन ...		१५६५

या आंकड्यांवरून असे दिसून येते की, लहान दुकान चालविणे, घरगुती नोकरी करणे इ. कनिष्ठ प्रतीचे धंदे खेरीज करून वरच्या वर्गात हिंदी स्त्रिया शिरल्या नाहीत. सेन्ससचे पृथक्करण केले असता तेथील भारतीय समाजविषयक अनेक प्रकारची माहिती त्यांत भरली आहे असे आढळून येईल. तेथील आंकडे सेन्सस व वार्षिक रिपोर्ट यांवरून गोळा केले आहेत. सेन्ससचा रिपोर्ट अत्यंत वाचनीय आहे.

दक्षिणध्रुवप्रदेश. संशोधनार्थ सफरी.—दक्षिणध्रुवाकडील शोधांची वाढ अगदी अलीकडची म्हणजे मुख्यतः एकोणिसाव्या शतकातील आहे, याचे कारण दक्षिणध्रुवाकडील शोध हे केवळ भौगोलिक माहितीसंबंधी जिज्ञासेचे फळ होय. दक्षिण गोलार्धात प्रवास करण्यास प्रिन्स हेन्री दि नेव्हिगेटर याजकडून १४१८ साली आफ्रिकाखंडाच्या खालून

हिंदुस्थान देशांत पर्यटन करतांना प्रथमतः उत्तेजन मिळाले. १४८७ साली केप ऑफ गुड होपला वळसा घालून केलेल्या प्रवासांत बार्थोलोम्यू डीझ याने प्रथम दक्षिणध्रुवप्रदेशातील थंडीचा अनुभव घेतला व दक्षिणध्रुवप्रदेशांत एखादी जमीन असलीच तर ती आफ्रिकाखंडापासून अलग अशी महासागरांत असावी हे सिद्ध केले. स. १५२० मध्ये मॅगेलन् सामुद्रधुनीतून झालेल्या प्रवासामुळे हे दक्षिणध्रुवातील काल्पनिक तिसरे खंड आशिया व अमेरिका या खंडांपासूनही अलग असल्याचे सिद्ध झाले. ह्या काल्पनिक खंडाचा शोध लावणे हाच सोळाव्या व सतराव्या शतकांच्या आरंभीच्या प्रवाशांचा प्रधान उद्देश होता. 'हॉर्न' भूशिराभोंवतालच्या प्रवाशांना वारंवार विरुद्ध दिशेने येणारे वारे लागून, त्यांची जहाजे धुक्याने युक्त अशा आकाश व बर्फाच्छादित समुद्र असलेल्या प्रदेशांत प्रवेश करीत, परंतु १७७० सालापर्यंत दक्षिण ध्रुव प्रदेशांत कोणीही प्रवेश केला नव्हता. १७७१ साली व्हेस् जोसेफ केर्गुलिन याने मॉरिशस बेटाच्या दक्षिणेकडे वरील काल्पनिक खंड शोधून काढण्याकरिता प्रवास केला, व दक्षिणेस ५०° अंशावर असलेल्या एका जमिनीवर तो उतरला, परंतु ते बंदर वस्ती करण्यास नुकसानकारक असे आढळून आल्यामुळे त्याने त्यास "निमानुय बेट" (आईल ऑफ डेझोलेशन) असे नांव दिले.

जेम्स कुक.—कॅप्टन् जेम्स कुक यानेच प्रथम इ. स. १७७३ च्या सुमारास प्रवासास निघून १७७४ सालच्या जानेवारी च्या ३० तारखेस दक्षिणेस ७१°१०' अंशापर्यंत प्रवास करून न्यूझीलंड, टेस डेल् फ्यूगो इत्यादि बेटे अगदी विलग असून हे तिसरे खंड काल्पनिक असावे अशी खात्री करून दिली. कुकनंतर इंग्लंड व अमेरिका येथील अनेक मच्छीमार लोकांनी दक्षिण जॉर्जियाकडे पुष्कळ प्रवास केले, परंतु स. १८१९ च्या प्रवासांची रूपरेखा कांहींच कळत नाही. स. १८२१-१८२२ च्या पूर्वांच्या सुमारास जॉर्ज पॉवेल ह्या ब्रिटिश खलाशाने दक्षिण "ऑर्का" बेट शोधून त्याची पहाणी केली.

बेलिंजन व्हीसेन.—कुकनंतर दुसरे महत्त्वाचे पर्यटन रशियन बादशहाच्या आज्ञेने फॉबियन् व्हान् बेलिंजन व्हीसेन् याने केले. ह्या प्रवासाचा हेतु कुकने मिळविलेल्या माहितीस पूर्णता आणण्याचा होता. 'ट्रॅव्हर्स' बेटे शोधल्यानंतर त्याने 'सॅडविच्' बेटांची पहाणी करून स. १८२३ च्या जानेवारीच्या १ त्या तारखेस दक्षिणेस ६९°५२' अंशाचा पल्ला गांठला व सांपडलेल्या बेटास त्याने पहिल्या 'पीटर'चे नांव दिले. त्यानंतर एका आठवड्याने दुसरे एक मोठे बेट सांपडल्यावर त्यास पहिल्या अलेक्झांडर राजाचे नांव देण्यांत आले. नंतर दक्षिणेकडील 'शेटलंड' बेटाकडे वळून तो रशियास परत आला.

बेडेल.—यानंतर १८२३ साली बेडेल जेम्स याने दक्षिण ध्रुवाकडे ७४°१५' अंशापर्यंत प्रवास केला, व पुढेहि त्यास

जातां आलें असतें परंतु परतचा प्रवास लांबचा असल्यामुळे त्यांनें पुढें मार्ग काढला नाहीं. मात्र नेडेल यानें दक्षिणध्रुव प्रदेशांतील प्राण्यांचे नमुने संग्रहित केले. त्यांनें स्वतः केलेल्या पुस्तकावरून त्याची सूक्ष्म कल्पनाशक्ति दिसून येते. १८२९ सालीं हेन्री फॉस्टर यानें शेटलंड बेटावर जाऊन ६२° ५०' अंशावर असलेल्या बंदरावरून जी पहाणी केली तीवरून दक्षिणध्रुवप्रदेशासंबंधीं भूरचनेवर बराच प्रकाश पडतो.

बिस्को:—एकोणिसाव्या शतकाच्या पहिल्या चाळीस वर्षांत लंडन येथील एंडर्बी बंधूंनीं दक्षिणध्रुवप्रदेशशोधनांत बराच भाग घेतला होता. त्यांनीं अनेक मच्छीमार प्रवाशांनां दिसेल त्या जमिनींचे शोध व पहाणी करण्यास पुष्कळच उत्तेजन दिले. ह्यांत जॉन बिस्को ह्यानें केलेलें पर्यटण कुक् व बॅलिंग्ज हौसेन यांच्या प्रवासाइतकें महत्त्वाचें आहे. कारण थोडक्याच साधनसामग्रीच्या साहाय्यानें बिस्को यानें मागील कुक् वगैरेंच्या इतके शोध केले. बिस्को ह्या अत्यंत मेहनती व हुपार शोधक असून त्याची कल्पनाशक्तीहि तीव्र होती. परंतु स. १८३१ च्या मार्च १६ ला कॅप्टन भूशीर असलेल्या बेटावर त्यानें प्रयत्न केला परंतु वादळांनें अत्यंत नासधुस केल्यामुळे व जहाजावरील तीनच माणसें उभी राहण्यास समर्थ असतांनां पोर्ट फिलाफ आखातांत मोठ्या निकरानें बिस्को याचा जीव वांचला. ह्यांतर बिस्को ह्यानें “ ग्रॅहॅम लँड ” शोधली व एकंदरीनें त्याच्या धाडसांमुळे लंडन व पॅरिस येथील भौगोलिक संशोधनसंस्थांनीं त्यांस सुवर्णपदकें अर्पण केलीं.

वॅलेनी:—१८३३ सालीं कॅप्टन यानें “ एंडर्बी ” जमिनीपासून पूर्वेस १०° अंशावर असलेली नवी जमीन शोधून काढली. ‘ एंडर्बी ’ बंधूंच्या मदतीनें सर्वांत शेवटचे झालेले पर्यटण जॉन वॅलेनी याचें होय. स. १८३९ मध्ये वॅलेनी यानें दक्षिणध्रुववृत्त ओलांडून ६९° अंशापर्यंत दक्षिणेस जहाजे नेलीं व पुढें बर्फाच्या कडेनें गेल्यावर “ वॅलेनी ” बेटें त्यानें शोधून काढलीं. त्यांपैकीं एकावर १२००० फूट उंचीचा डोंगराळ प्रदेश दिसत असून दुसऱ्यावर एक जिवंत ज्वालामुखी दिसत होता. ह्याच्या पुढेहि ६३° व ६५° अंशांच्या दरम्यान जमिनीचा सुगावा त्यास लागला, व कांहीं दिवसांनंतर वेलनीबरोबरचें दुसरें संविश नांवाचें जहाज वावटळींत चुकलें, परंतु वॅलेनी मात्र सुखरूप परतला.

ड्यूमंट डी डव्हाइल:—१८२५ च्या सुमारास दूर दक्षिणेकडील चुंबकीय निरीक्षणांचें महत्त्व जास्त वाढल्यामुळे व दक्षिणध्रुवप्रदेशाच्या शास्त्रीय अभ्यासाबद्दल जास्त इच्छा उत्पन्न झाल्यामुळे, अमेरिकेंतील संयुक्त संस्थानें, फ्रान्स, ग्रेटब्रिटन इत्यादि देशांत नवीन पर्यटणे करण्याचे वेत सुरू झाले. प्रथम फ्रेंच लोकांनीं या क्षेत्रांत उडी घेतली व ड्यूमंट डी डव्हाइल याच्या नेतृत्वाखालीं एक शोधक मंडळ वेडेलच्याहि पुढें मजल गांठण्याच्या उद्देशानें पाठविण्यांत

आलें. डी डव्हाइल यानें स. १८३८ च्या सुमारास “ जॉइन-विले ” बेटें व “ लुई फिलिप लँड ” शोधली परंतु दक्षिणध्रुववृत्ताच्या आंत कधीहि प्रवेश केला नाहीं. फ्रान्सची कीर्ति वाढविण्याकरिता डी डव्हाइल यांनीं चुंबकध्रुव गांठण्याचा निश्चय केला व या उद्देशानें ब्रिटिश व अमेरिकन शोधक मंडळां प्रयत्न करत असल्याचें त्यास कळलें होतें. स १८४० च्या सुमारास त्यानें ३०००-४००० फूट उंचीची “ अडेली लँड ” शोधून काढली.

चार्लस विल्किंस:—स १८३६ पासूनच संयुक्त संस्थानच्या राष्ट्रीय सभेनें नवीन प्रदेशशोधनाकरितां अमेरिकन शोधकमंडळ पाठविण्याची तारी केली होती व ह्या कार्यक्रमांतील एक मुख्य भाग दक्षिण ध्रुवप्रदेशशोधबाबद्दलचा होता. ह्या मंडळाचा अधिकारी चार्लस विल्किंस हा नेमला गेला व ह्या पर्यटणाचे एकंदर तीन उद्देश ठरले होते ते:— (१) वेडेलच्या मार्गानें शक्य तितकें दूरवर जाणे. (२) दक्षिण ध्रुवप्रदेशांतील कुकनें गांठले गेले सर्वांत जास्त लांबचा पल्ला गांठणे. (३) एंडर्बीलँडपर्यंत दक्षिणध्रुवप्रदेशांत घुसणे.

या प्रवाशांचीं जहाजे वाईट व नादुरुस्त होती तरी विल्किंस यानें आपली कामगिरी उत्तम रीतीनें बजाविली. वरील उद्देशांपैकीं तिसरा उद्देश पूर्ण करतां गेला विल्किंस यास अतिशय त्रास झाला.

जेम्स क्लार्क रॉस:—१८३९ सालीं ब्रिटिश सरकारनें दक्षिणध्रुवप्रदेशशोधनाकरितां ‘ इरेबस ’ व ‘ टेस् ’ हीं दोन जहाजे कॅप्टन जेम्स क्लार्क रॉस याच्या नेतृत्वाखालीं पाठविलीं. रॉसनें थेट चुंबकध्रुवाच्या पश्चिमेवर जाण्याचें ठरविलें, परंतु विल्किंस व डी डव्हाइल हे त्याच उद्योगांत असल्याचें त्यास कळल्यावरून त्यानें १८७१ सालीं दक्षिण ध्रुववृत्त ओलांडून पूर्वेस जास्त अक्षांशापर्यंत प्रवास करण्याचा बेत केला, व त्याप्रमाणें चुंबकध्रुवाच्या रोखां प्रवाग करतां करतां रॉस यास ७१ अंशांवर दक्षिणेकडे “ टेपलँडअर ” ह्या महत्त्वाच्या भूशिरापासून दक्षिणेकडे उंचवटें उभती अशी डोंगराची रांग दिसली. नंतर विहकटोरिया राणीच्या नांवांनें औपचारिकरीत्या तें खंड ताब्यांत घेण्यांत आलें व आंतील प्रदेश दुर्गम असल्यामुळे रॉसनें जहाजे पुढें हाकारलीं.

ह्यांतर विहकटोरिया लँडमधील दोन ज्वलामुखी व त्याबरोबर डोंगरांची रांग दिसू लागली. हा ठिकाणचे अक्षांस ७८° ४' असे होते. आतांपर्यंत झालेल्या पर्यटणांत नवीन शोधांच्या दृष्टीनें हें पर्यटण फारच महत्त्वाचें होतें. नंतर पुन्हां स. १८४१ च्या नोव्हेंबरमध्ये रॉसनें पुन्हां दक्षिणध्रुव प्रदेशांत जहाजे हाकारलीं, परंतु भयंकर वादळामुळे व बर्फाच्या समुद्रामुळे दोन्ही जहाजांचें सुटणें मोडलें. हिवाळ्यांत फाकलंडबेटावर मुक्काम करून जहाजांचा डागडुजी करून पुन्हां तिसऱ्या खेपेस रॉसनें आपलीं जहाजे दक्षिणध्रुवप्रदेशांत घातलीं. पुढें बर्फाच्या प्रदेशांतून ७१° ३०'

अंशांवर दक्षिणेस जाऊन देखील जमिनीचा कांहींच पत्ता लागेना. समुद्राचा ठाव पाहतां २६६० पुरुष खोली असल्याचे आढळून आले. ह्या रॉसच्या प्रवासानंतर लेफ्टेनंट मूर यानें स. १८४५ च्या सुमारास रॉसचे कार्य पुढे कांहीं दिवस चालविलें. परंतु त्यानंतर सुमारे तीस वर्षेपर्यंत दक्षिण ध्रुवप्रदेशशोधन थांबल्यासारखेंच होतें.

मध्यंतरी स. १८५० च्या सुमारास टॅपसेल नामक गृहस्थानें दक्षिण दिशेस थोडा प्रवास केला. परंतु दक्षिणध्रुववृत्तांत प्रथम “ वॅलेंजर ” नामक ” जहाजांनंच स. १८७४ मध्ये प्रवेश केला. त्या पर्यटनापासून समुद्रशास्त्रासंबंधी बरीच माहिती उपलब्ध झाली. ठाव घेतां दक्षिणध्रुवाकडील बर्फाकडे समुद्राचा वाढता उथळपणा पाहून त्यावरून ध्रुवधिदू-जवळ कांहीं तरी जमीन असावी असें जॉन मुरे यानें अनुमान काढलें. त्याचप्रमाणे दूरवर दक्षिणेकडच्या समुद्रांतील निरनिराळ्या गाळाच्या नमुन्यांचा संग्रह व पृथक्करण करून त्यानें त्या गाळाच्या नैसर्गिक रचनेंत एक प्रकाराचा सारखेपणा असल्याचे सिद्ध केलें. दक्षिणेकडील महासागराच्या उत्तर भागाच्या तळाशी एक प्रकारच्या जमिनीचे अस्तित्व दर्शविणारी माती किंवा खोल भागांत एक प्रकारची तांबडी माती सांपडत असून जसजसे दक्षिणेकडे जावे तसतशी दोन अणूंची बनलेली रेव आढळू लागते व पुन्हां जसजसे दक्षिणध्रुवाशेजारील बर्फाजवळ जावे तसतसे जमिनीचे अस्तित्व दर्शविणारा एक प्रकारचा निळसर रंगाचा गाळ दृष्टोत्पत्तीस येतो. ह्या निळसर गाळाचे घटकावयव असणारे खडकांचे परमाणू समुद्रांतील बेटावर दृष्टोत्पत्तीस येत नाहींत. परंतु हिमखंडांनी आपल्यावरोबर आणून टाकलेल्या वालुकाखंडांनी दक्षिणध्रुवप्रदेशांत गाळ सांठून बनलेल्या खडकांचे अस्तित्व सिद्ध केलें. ह्याच सुमारास डाल्मन यानें दक्षिणेकडे ६५° अंशापर्यंत प्रवास करून ‘पामरलॅंड’ व ‘ग्रॅहमलॅंड’ याजमध्ये असलेले “ विस्मार्क ” आखात शोधून काढलें.

१८८२ साली जेव्हां ध्रुवप्रदेशशोधनाची सार्वराष्ट्रीय योजना पुढे आली त्यावेळी उत्तरध्रुवप्रदेशांची बारा मुक्कामावर निरनिराळी पाहणी करून त्या निरीक्षणाची दक्षिणध्रुवप्रदेशाच्या निरीक्षणाशी तुलना करण्याकरतां दक्षिणेकडे दोन शोधस्थाने सुकर करण्यांत आली. त्यांपैकी एका स्थानी फ्रेंचांनी व दुसऱ्या स्थानी जर्मन लोकांनी चुंबकीय व हवामानशास्त्रासंबंधी पुष्कळ महत्त्वाचे शोध लाविले. १८९२ साली डॉ. ब्रुस व डॉ. डोनाल्ड यॉर्नो प्रवास केला. परंतु त्यापासून कांहींच फायदा झाला नाहीं.

लासेन:—१८९३-१८९४ च्या सुमारास कॅप्टन लासेन ह्याने दक्षिणेकडे प्रवास करून ‘लॅडनबर्ग’ व ‘ख्रिस्टेन्सेन’ अशीं दोन बेटे शोधून काढलीं, पुढे ६९° १०’ अंशापर्यंत दक्षिणध्रुवप्रदेशांत पर्यटन केलें.

बॉर्क प्रेविक:—१८९४ साली बॉर्क प्रेविक नांवाच्या एका तरुण नॉर्वेजिअन गृहस्थास दक्षिणध्रुवाकडे प्रवास करण्याची इच्छा झाल्यामुळे त्याने अन्टार्क्टिक जहाजांत सामान्य खलाशाचा धंदा पत्करून १८९५ साली त्याने दक्षिणेकडे ७४° अंश गाठला व “ केप अँडेअर ” शेजारीच उतरून दक्षिणध्रुवाकडील जमिनीवर प्रथमच पाय ठेवला. पुन्हां १८९८ साली बॉर्क प्रेविक यानें स्वतःच्या जबाबदारीवर दुसऱ्या पर्यटनाची तयारी केली, व बरोबर ५० कुत्रे घेऊन, केप अँडेअरवर उतरून तेथून चुंबकध्रुव व भौगोलिकध्रुव शोधण्याकरतां जमिनीवरील बर्फावरून सरकणाऱ्या गाड्यांतून पुढे जाण्याचा वेत ठरविला. ह्याप्रमाणे जहाज केप अँडेअरला पोहोचलें व नंतर १० मनुष्यांच्या टोळीने तेथेच मुक्काम केला. परंतु बॉर्क प्रेविक यास पुढे बर्फावरून प्रवास करणे अशक्य झाल्यामुळे एक वर्षपर सृष्टिशास्त्रविषयक वस्तूंचा संग्रह करण्यांत व हवामानशास्त्र-विषयक व चुंबकीय निरीक्षण करण्यांत खर्च केलें. त्यानें नंतर ७८° ३४’ अंशापर्यंत प्रवास करून तेथून बर्फावरून कुत्र्यांच्या गाड्यांत १६ मैलपर्यंत प्रवास करून ७४° ५०’ अंश गांठला व त्या ठिकाणी ह्यापूर्वी अज्ञात असलेली एक गोष्ट म्हणजे कांहीं खडकाळ बेटावर, लव्हाळ्यांच्या व लायकनेच्या स्वरूपाच्या वनस्पती उगवत असल्याचे बॉर्क प्रेविक यास आढळून आलें.

गलॅच:—जर्मनीमधील प्रो. जॉक व्हॉन न्युमेअर व ग्रेट-ब्रिटनमधील सर जॉन मरे इत्यादींनी व सुप्रसिद्ध भौगोलिक संस्थांनी दक्षिणध्रुवप्रदेशशोधनाचे कार्य सरकारच्या मदतीने किंवा राष्ट्राच्या मदतीने हार्ता घेण्याबद्दल वारंवार सूचना केल्या होत्याच. १८९५ साली सर क्लेमेंट्स मार्खम यानें त्या कार्यास नेट लाविल्यामुळे प्रत्येक सुधारलेल्या देशांत ह्या शोधाबद्दल जागृती होऊं लागली. १८९८ साली कॅप्टन अँड्रिअन डी गलॅच यानें एक संयुक्त शोधनमंडळासह ‘वेलिजका’ जहाज हाकारलें. यानें दक्षिणध्रुवप्रदेशांत प्रथम ६५° १५’ अंश गाठला. पुढे बर्फांतून मार्ग काढीत तें ७१° ३५’ अंशांवर आलें. परंतु त्या ठिकाणी मोठे वादळ झालें, व सूर्य ७० दिवसपर्यंत उगवला नाहीं, व जहाजावरील सर्व लोकांस शरीरांतील रक्ताभिसरणांत बिघाळ झाल्याचे व उत्साह नाहींसा झाल्याचे आढळलें. ह्याच काळाखांत डंको नांवाचा गृहस्थ वारला. ह्या पर्यटनांत भौगोलिक शोध फारसे झाले नाहींत. परंतु ह्या पर्यटनांत झालेल्या शास्त्रीय वस्तूंचा संग्रह मात्र फारच महत्त्वाचा आहे.

ह्याच सुमारास लिप्झिक येथील प्रो. कार्ल चन यानें कुफमूर, रॉस इत्यादींना हरप्रयत्न करून देखील न सांपडलेले “ वौव्हेट ” बेट पुन्हां शोधून काढलें.

स्काॅटचे शोध:—१९०१ साली युरोपमधून दक्षिणध्रुवाकडे तीन टोळ्या निघाल्या. त्यांपैकी ब्रिटिशराष्ट्रीय सफरीची तयारी रॉयल सोसायटी व रॉयल जिऑग्राफिकल सोसायटी

ह्या दोन संस्थांच्या संयुक्त कमिटीने केली. सफरीच्या खर्चा-पैकी बराच भाग स्वतः ब्रिटिश सरकारने अंगावर घेतला व बाकीचा भाग रॉयल जिऑग्रॅफिकल सोसायटी, लॉगस्टाफ वॉरॅनो सोसला. चुंबकीय पाहणी नोट करता यावी म्हणून डिस्कव्हरी नांवाचे केवळ लांकडाचे एक जहाज बांधण्यांत आले व ह्या सफरीचा मुख्य अधिकारी आर. एफ. स्कॉट हा नेमण्यांत आला, व त्याच्या हाताखाली लेफ्टेनंट शॅकल्टन यासारखे पुष्कळ तज्ज्ञ देण्यांत आले. स. १९०१ च्या डिसेंबर-मध्ये या सफरीस सुरवात झाली. माउंट टेरर या पर्वत-शिखराच्या पायथ्याशी ७७° ४९' अंशांवर या जहाजाने मुक्काम केला व येथून दक्षिणध्रुवप्रदेशांत बर्फावरून पळणाऱ्या कुत्र्यांच्या गाड्यांतून प्रवासास सुरवात झाली. स. १९०२ च्या नोव्हेंबरमध्ये कॅप्टन स्कॉट, लेफ्टे० शॅकल्टन आणि डॉ. विल्सन यांनी बर्फावरून प्रवासास सुरवात केली. येथील एकंदर परिस्थिति उत्तरध्रुवाच्या पक्षां निराळी होती. हवा अगदी तुफानी असून उत्तरध्रुवांतील त्या त्या अक्षांशांच्या मानाने वसंत ऋतूतील हवामानहि पुष्कळ उतरलेले असते. उत्तरध्रुवांतल्या-प्रमाणे या प्रदेशांत वरील प्रवाशांस अस्वले, लांडगे, कोल्हे वगैरे प्रवासांतील मुक्कामावर धान्यसामुग्री फत्ता करतांना आढळले नाहीत, इतकेंच नव्हे तर मारुन खाण्यास उपयोगी अशीं जनावरेहि येथें नव्हती, त्यामुळे सर्वांस पुरेल इतकी धान्यसामुग्री कुत्र्यांच्या गाड्यांतून न्यावी लागली. बर्फाचे मैदान व मधून खोळ भेगा ह्यांमुळे प्रवास करणे फारच संकटावह होते. पुढे पुढे कुत्रेहि दमू लागून एकामागून एक मारवे लागले. यानंतर दक्षिणेकडे ८३ अंशांवरील पर्वत-शिखरास माउंट मार्खम व माउंट लॉगस्टाफ अशीं नांवे देण्यांत आली. ह्यानंतरच्या ३८० मैलांच्या प्रवासांत ५९ दिवस खर्च झाले आणि हा प्रवास अगदीच निराळ्या तऱ्हेचा असल्यामुळे प्रसंगाप्रमाणे नवीन नवीन युक्त्या काढाव्या लागल्या. तरी देखील स्कॉट याने मागील प्रवासापेक्षां पुष्कळच दूरचा पल्ला गांठला. परतचा प्रवास ३४ दिवसांचा झाला व ह्याच वेळी इतर लोकांनाहि पुष्कळ छोटे प्रवास केले. फेरार याने तेथील डोंगरांचा भूस्तरशास्त्र दृष्टीने अभ्यास केला व हॉडसन याने समुद्रांतगत प्राण्यांचा संग्रह केला व बेर्नेची याने हवामानशास्त्रविषयक निरीक्षण केले. अशा रीतीने हे पर्यटण फारच महत्त्वाचे झाले.

डायगाल्स्कीः—ह्याच सुमारास प्रो. एरिच व्हॉन् डायगाल्स्की यांच्या नेतृत्वाखाली जर्मनीने एका सफरीची तयारी केली. १९०२ साली 'गॉस' नांवाचे जहाज ६०° अंश दक्षिणेस गेले. परंतु तेथें समुद्राची खोली १७३० पुरुष असल्यामुळे व आसपास जमिनीच्या अस्तित्वादल काहीच खुणा उपलब्ध न झाल्यामुळे बर्फाच्छादित समुद्राच्या बाजूने पश्चिमेकडे जहाज चालले तीच मागाहून दुसऱ्या कैसर विज्ञानमंचे नांव दिलेली जमीन आढळून आली. ह्या सफरींत

फार लांबचा प्रवास झाला नाही. परंतु यावेळी केलेली शास्त्रीय पाहणी व पदार्थसंग्रह फारच मौल्यवान होता.

नॉर्डेन्स्कओल्डः—वरील सफरीच्या वेळी १९०२ साली कांहीं शास्त्रज्ञांनी आपल्या खाजगत जबाबदारीवर दोन सफरींची तयारी केली. ह्या सफरींचा मुख्य अधिकारी नॉर्डेन्स्कओल्ड हा असून त्याने प्रथम ६४° २५' अंशांवरिल "स्नोहिल्" बेट गांठले, परंतु पुढे हे जहाज बर्फांत अडकून पडल्यामुळे सर्व मंडळांची मुक्ता कॅप्टन 'इरिझार' नामक गृहस्थाने आपल्या लष्करी वीटीने केली.

ब्रूसः—इतक्या अवधीत डॉ. ब्रूस याने कांहीं मित्रांच्या आर्थिक मदतीने एक स्कॉटिश शोधक मंडळ तयार केले. या सफरीचा मुख्य उद्देश वेडेल-समुद्राची पहाणी व शोध करण्याचा होता. ब्रूसने १९०३ साली "साउथ ऑर्का" बेटे पाहून ७०° २५' अंशांपर्यंत ह्या बाजूकडे प्रवेश केला. अनुकूल परिस्थितीत 'वेडेल' समुद्र तरणाय असतो ही गोष्ट या प्रवासांत प्रथमच निदर्शनास आली. त्याचप्रमाणे ह्या प्रवासांतल समुद्रशास्त्रासंबंधी निरीक्षण अत्यंत महत्त्वाचे झाले. पुढच्या वर्षी डॉ. ब्रूसने ७४° १' अंशांपर्यंत जहाज नेले, व पुढे त्यास बर्फाच्छादित प्रदेश फारच दूरवर दिसला व या प्रदेशास त्याने "कोटस लँड" असे नांव दिले.

चार्लोटः—इ. स. १९०४ च्या जानेवारी महिन्यांत डॉ. जॉन बी. चार्लोट या गृहस्थाने आपल्या स्वतःच्या जबाबदारीवर दक्षिणध्रुवाकडील सफरीची तयारी केली. पुढे 'गलॅच' समुद्रधुनांतून त्याने ग्रॅहॅमलँडच्या ६७° अंशांपर्यंत प्रवास केला व तेथे त्यास नैर्ऋत्य दिशेस पसरणारी एक डोंगराळ जमीन दिसली, परंतु जहाज खडकावर आपटून फुटल्यामुळे तो कसाबसा सुरक्षित परत आला. पुन्हां स. १९०८ त त्याने दुसऱ्या सफरीचा बेट केला व त्याप्रमाणे प्रवास करून पूर्वीची "लौबेट लँड" शेजारच्या ग्रॅहॅम लँड व अलेक्झांडर लँडशी संयुक्त असल्याचे त्यास दिसून आले. पुढे प्रवास केल्यावर अलेक्झांडर लँडची नवीन ठिकाणाहून पाहणी करता येऊ लागली व ह्या पल्लाकडे नैर्ऋत्येस नवीन जमिनीचा शोध लागला. ह्या पर्यटणाचा शेवटचा मुक्काम ७० ३०' अंशांवर होता. ह्या प्रवासांत पुष्कळ ठिकाणी समुद्राची खोली पाहण्यांत आली व त्यावरून जमीन जवळच असावी असे चार्लोटने सिद्ध केले.

शॅकल्टनः—मागे स्कॉटवरोबर प्रवास करीत असतां आजारी झालेल्या शॅकल्टनने आपल्या स्वतःच्या जबाबदारीवर कांहीं मित्रांच्या साहाय्याने दक्षिणध्रुव शोधण्याकरितां सफर करण्याचे ठरविले. स. १९०८ च्या जानेवारीत न्यू-झीलंडचा किनारा त्याने सोडला. किनाऱ्यावर जहाजांतून शोधकांच्या टोळीने उतरावयाचे व वर्षभर शोधाचे कार्य झाल्यानंतर त्या "निम्ब्रोड" जहाजाने मंडळांना परत नेण्यास यावयाचे असा बेट ठरला. परंतु "किंग एडवर्ड"

जमिनीवर वर्फामुळे किनारा सुरक्षित नसल्यामुळे शोधक मंडळींनी माऊंट इरेबसच्या पायथ्याशी किनाऱ्यावर काय-मचा मुकाम करण्याचे ठरविले. ह्या मंडळीत बरेचसे "डिस्कव्हरी" जहाजाच्या सफरीती शस्त्रज्ञ सामील झाले होते. ह्या सफरीत रोज ताजे शिजवलेले अन्न व सुकें दूध त्याचप्रमाणे असेटिडेन वायूच्या योगाने उत्पन्न केलेला कृत्रिम प्रकाश इत्यादि हांच्या तरपूर पुरवठ्यामुळे प्राणहानि विळकुल झाली नाही. त्याचप्रमाणे डॉगराळ पृष्ठ-भागावर उपयोग व्हावा म्हणून बरोबर एक मोटारगाडीहि घेण्यांत आली होती. परंतु वर्फावडाद्वारे समुद्रपृष्ठावर मुकाम ठेवण्याच्या वेळाखेरीज इतर कोणत्याहि बाबतीत तिचा उपयोग झाला नाही. ह्या सफरीचा दुसरा एक विशेष म्हणजे मांचुरियातील तटांचा केलेला उपयोग होय. हे कणखर प्राणी निघतांना दहा घेण्यांत आले होते परंतु त्यांपैकी पहिल्या मुकामावरच चार मैले, परंतु बाकी त्यांना शेवटपर्यंत चांगला उपयोग झाला. ह्या सफरीत ७ ठ कुत्रेहि बरोबर घेण्यांत आले होते, परंतु त्यांजवर विशेष अवलंबू राहणें इष्ट नव्हतें.

"निमरोड" जहाजां स. १९०८ फेब्रुवारीच्या २२ तारखेस आपला परतचा रस्ता परला व ल.ग.लांचे शास्त्रज्ञ-मंडळींनी निरनिराळ्या प्रकाशाची पाहणी व पदार्थसंग्रह करण्यास प्रारंभ केला. ह्या सफरीमुळे तीन महत्त्वाची कायें झाली तीः—(१) दक्षिणध्रुवप्रदेशातील प्राणी व वनस्पतींचे शोध. (२) दक्षिणेकडील चुंबकीय ध्रुवविंदूचा शोध. (३) शॅकलटनचा दक्षिणध्रुवाजवळील प्रवास

ह्या पर्यटनांतील किरकोळ निरीक्षणें व सहली सोडून दिव्या तरी देखील एकंदर तीन प्रवास फारच महत्त्वाचे झाले. हिवाळ्यास सुरवात होणाऱ्यापूर्वीच प्रो. डेव्हिड हा पांच सोबत्यांसह १३३०० फूट उंचीच्या शिखरापर्यंत गेला व त्या ठिकाणी ९०० फूट खोलीचे ज्वालामुखीचे ज्वलनमुख त्यांस आढळले. ह्यांतर वरील टोळींनी किनाऱ्याच्या बाजूने दक्षिणेकडे ७५ अंशांवर जाऊन तेथून बर्फावरून सरकणाऱ्या कुत्र्यांच्या गाडीतून चुंबकध्रुवाचा शोध लावला. ह्या सफरीतील अत्यंत महत्त्वाचा प्रवास शॅकलटनने केलेला होय. शॅकलटनच्या मुख्य टोळीपुढे आगाळ जाऊन मुकाम ठेवण्याची व्यवस्था करण्यांत आली होती, व ह्या मुख्य टोळीबरोबरहि पांच मनुष्यांची सहाय्यक टोळी १० दिवसपर्यंत प्रवास करीतच होती. मधून मधून जसजसे तडू गळाटत तसतसे त्यास गोळी घातून त्याचे मांस परत येतांना खाण्याकरितां उपयोगी पडवें म्हणून कोठेंतरी वर्फांत संग्रह करून ठेवण्यांत येई. मधून मधून येणाऱ्या वर्फामधील भेगांमुळे प्रवास करणेंहि अत्यंत धोक्याचे होतें. अशा रीतीने त्या हिमपृष्ठावरून बराच प्रवास केल्यावर सर्व मंडळी ८५५५ अंशांवरील ९५०० फूट उंचीच्या जागी येऊन पोहोचली. आणखी तीन दिवसांच्या प्रवासानंतर सर्व मंडळी १२२०० फूट उंचीवर येऊन पोहोचली व त्या ठिकाणाची पाहणी करतां ८८ २३ अंश अस-

ल्याचे आढळून आले. अन्नाचा पुरवठा असता तर शेवटचे ९७ मैलहि ओलांडतां आले असते. परंतु परत येतांना ७०० मैलांचा प्रवासच अत्यंत कसोटीचा झाला. अशा रीतीने शॅकलटनने आपल्या पूर्वीच्या लोकांस धाडसांत मार्ग टाकल्यामुळे ब्रिटिश सरकारांतून २०००० पौडांची मदत करण्यांत आली व शॅकलटन यास सरदारकीची पदवी सम-पण करण्यांत आली.

इ. स. १९१०-११ सालच्या सुमाराच्या सफरीः— १९१० साली कॅप्टन आर. स्कॉट ह्याने एका सफरीस स्वतःच्या जावबदारीवर सुरवात केली. त्यानंतर दक्षिणध्रुवाला जाण्याबद्दल डॉ. डब्ल्यू. एस. ब्रूस याने १९११-१२ सालीं बेट केला. वेडेल समुद्रातील कोट्स-लॅंडहून रॉस समुद्रातील मॅक मर्डो साउंडला जाण्याची त्याने योजना केली होती परंतु ती यशस्वी झाली नाही. त्याच सालीं दोन सफरी अमेरिकेहून निघणार होत्या.

शिरास (१९१०-१२):—लेपेटेन्ट शिरास याच्या नेतृत्वाखाली १९१० साली कॅनानमास नामक जहाजांतून ही सफर जपानहून निघाली होती. रॉस समुद्र गांठण्यास फार काल लागल्यामुळे सिडने येथें हिवाळा घालवून १९११-१२ साली ही सफर वे ऑफ व्हेल येथें परत फिरली. या सफरीत कांहीं शोध लागल्याचे ऐकिवांत नाही.

अमंडसेन (१९१०-१२):—कॅप्टन अमंडसेन हा नेव्हेंहून 'फ्रॅम' जहाजांतून १९१० साली निघाला. वे ऑफ व्हेलस-मधील बॅरिअरमध्ये तो स. १९११च्या जानेवारीत पोहोचला. ११६ एस्किमो कुत्रे त्या ठिकाणी पोहोचू शकले. 'फ्रॅम हेडम' नामक एक झोंपडीहि तेथे बांधण्यांत आली. तेथून थेट दक्षिणेकडे तो निघाला परंतु थंडी (-५८ ते -७५) कडक असल्यामुळे त्यास पुढे जातां येईना. नंतर साउथ व्हिक्टोरिया लॅंड येथील पर्वत दृग्गोचर होऊं लागले. नोव्हेंबरमध्ये पुन्हां दक्षिणेकडे प्रवास सुरू झाला. वर्फामुळे कांहीं कुत्रे मरण पावले; शेवटी १४ डिसेंबर इसवी सन १९११ रोजी दक्षिणध्रुवाचे ठिकाण गाठण्यांत आले. फ्रॅम जहाज वे ऑफ व्हेलस येथें १९१२सालच्या जानेवारीत पोहोचलें.

स्कॉट (१९१०-१२):—दक्षिणध्रुवास पोहोचणें व रॉस समुद्राच्या क्षेत्राचा शास्त्रीय अभ्यास करणें असे दोन हेतू रॉबर्ट एफ स्कॉट याचे होते. मॅक मर्डो साउंड येथें जाऊन त्याने रॉस बेट गाठलें. त्यानंतर तो एडवर्ड लॅंड-कडे वळला. शास्त्रीय शोध लावण्याबद्दल त्याने ही सफर केली होती.

स्कॉटची नॉर्दन पार्टी (१९११-१२):—ईस्टर्न पार्टीने वेप इव्हॅन्स येथें परत जाण्याचा बेट केला. तेथून पुढे वर्फामुळे प्रवास करणें या नॉर्दन पार्टीस अशक्य वाटूं लागलें. टे.नोव्हा वेहून त्यांना बर्फामुळे परत फिरता येईना व सर्व हिवाळा त्यांना सील माशांवर राहून काढावा लागला.

शेवर्टी ही पार्टी हटपॉइंट येथे सन १९१२च्या नोव्हेंबरमध्ये पोहोचली.

स्कॉटची वेस्टन पार्टी (१९११-१२) :—१९११ साली प्रिफिथ टेलर यानें पश्चिमेकडील भागांत असलेल्या डॉगरासंबंधी शास्त्रीयदृष्ट्या अभ्यास केला.

विरुत्तनचा हिमप्रवास (१९११) :—हा प्रवास ३६ दिवस सुरू होता व त्यावेळी थंडीचे प्रमाण सुमारे ६०° व ७०° असें होतें. बर्फ अगदी दगडासारखें झालें होतें. केप क्लेझिवारची ही सफर अत्यंत त्रासदायक झाली.

स्कॉटचा दक्षिण ध्रुवाकडील प्रवास (१९११-१२) :—या सफरीची मोठ्या प्रमाणांत तयारी करण्यांत आली होती. १७ सैबेरियन घोडे, ३३ सैबेरियन स्लेज कुत्रे, व तीन मोटार स्लेज गाड्या घेऊन स्कॉट हा केप इव्हॅन्स येथे जाऊन पोहोचला. उत्तर अक्षांश ७८°, ७९° व ६०° या ठिकाणी जाण्याचा स्काटनें प्रयत्न केला होता. सप्टेंबर १९११ साली थंडीचे मान —४०° च्या वर गेल्यामुळे स्कॉटनें अधिक सामुग्री घेण्याची व्यवस्था केली होती. आक्टोबर १९११ साली दोन मोटार स्लेज गाड्या केप इव्हॅन्स येथून निघाल्या व हटपॉइंट येथे जाऊन तेथून बर्फातून बॅरिअरकडे वळल्या. तेथून १६ असामी पुढचा प्रवास करण्यास निघाले. त्यांपैकी आठ जण पुढच्या प्रवासाला टिकले. शेवटी तारीख १८ जानेवारी १९१२ रोजी हे लोक दक्षिण ध्रुवाजवळ गेले. त्यांपैकी थंडीमुळे बरेच लोक गतप्राण झाले व परत फिरण्यास त्यांच्याजवळ कुत्रे व घोडे शिल्लक राहिले नाहीत.

केप इव्हॅन्स येथील १९१२ चा हिवाळा :—डॉ. अँटकिन्सन हा कुत्रे बरोबर घेऊन दक्षिणेकडे लेपटनेंट इव्हॅन्स यास वांचविण्याकरितां निघाला. शेवटी इव्हॅन्स याला टेरा-नोव्हा बोटेंत घालून परत जाण्याकरितां हे सफरवाले लोके निघाले. शेवटी ते हटपॉइंट येथे येऊन पोहोचले व तेथून डॉ. अँटकिन्सन हा कार्नेर पाईटपर्यंत गेला व डॉ. स्कॉट हा आपल्या सफरीत नाश पावला आहे अशी खात्री झाल्यामुळे त्यांस परत फिरावें लागलें. आक्टोबर ३० सन १९१२ रोजी डॉ. अँटकिन्सन हा ७ खेचरे व कुत्रे घेऊन हटपॉइंटहून निघाला व शेवटी तो नोव्हेंबर १२ तारखेस स्कॉटच्या तंबूजवळ आला. त्या ठिकाणी स्कॉट व इतर लोक मृत पावलेले त्यास आढळून आले, तथापि त्यांच्या रोजनिशा व कागद त्यास तेथे सांपडले. ही बातमी चोहोंकडे पसरली व या घाडशी लोकांच्या कुटुंबाकरितां फंड उभारण्यांत आला.

आस्ट्रेलियन सफर (१९११-१४) :—डॉ. डगलस याच्या नेतृत्वाखाली आस्ट्रेलियामधून एक सफर निघाली व ६७° अक्षांशाजवळच्या कॉमनवेलथ-वेमध्ये पोहोचली. नंतर क्वीन मेरी लँड नामक ठिकाणी बर्फातून

त्यांना पुढचा प्रवास करावा लागला. अत्यंत तुफान झाल्यामुळे डॉ. डगलस यास फार त्रास झाला होता. स. १९१२ च्या नोव्हेंबरांत प्रत्येकी ५ स्लेज गाड्या घेऊन या सफरवाल्यांपैकी कांहीं लोक निरनिराळ्या दिशेकडील वळणाने पुढे जाण्याकरितां निघाले. डॉ. मॉसन हा स्लेज गाड्या घेऊन निघाला व कांहीं दूर गेल्यानंतर त्याची सामुग्री संपत आली. त्याचे साथीदार वाटेंत मरण पावले व डॉ. मॉसन हा एकटा हटपॉइंट येथे कसाबसा पोहोचला. कॅप्टन डेव्हिस हा मॉसनची वाट पहात होता. क्वीन मेरी लँड येथील वाइल्ड पार्टीला मदत करण्याचा त्याचा हेतू होता. शेवटी तो वाइल्ड येथे सुखरूप पोहोचला व तेथील लोकांना बरोबर घेऊन तो हॉबर्ट येथे परत आला.

डब्ल्यू. फिलपनर (१९११-१२) :—१९११ साली वेडेल समुद्राकडे ही जर्मन सफर निघाली. दक्षिण ध्रुवाच्या वाजूस बरेच दूर गेल्यानंतर बर्फावर एक झोंपडी वांधण्यांत आली. कॅप्टन व्होसेल यानें साउथ जॉर्जियाकडे हिवाळ्यांत परत जावें व नंतर एक वर्षांन सफरीवर निघावें असा सल्ला दिला होता. परंतु परत येताना त्यांना अतिशय त्रास झाला व या सफरीत कॅप्टन व्होसेल हा मरण पावला.

शॅकल्टनची वेडेलसी पार्टी (१९१४-१६) :—शॅकल्टन हा इंग्लंडहून ऑगस्ट १९१४ साली ' एनड्युरान्स ' जहाजांतून निघाला. परंतु स. १९१५ च्या जानेवारी १८ तारखेस हे जहाज बर्फामुळे कुंठित झाले व ते फुटूनहि गेले. साउथ जॉर्जियाकडे जाण्याचा कसून प्रयत्न करण्यांत आला व शॅकल्टन यास शेवटी यश प्राप्त झालें.

शॅकल्टनची रॉससी पार्टी (१९१४-१७) :—रॉस समुद्राच्या वाजूस ' ऑरोरा ' जहाज शॅकल्टनचा मार्ग सुलभ करण्याकरितां पुढे जात होतें. ' ऑरोरा ' केप इव्हॅन्सला १९१५ च्या जानेवारीत पोहोचले. शेवटी शॅकल्टन हा होप पर्वताजवळ जाऊन पोहोचला. या सफरीत स्पेन्सरस्मिथ मरण पावला व बाकीचे लोक शेवटी हटपॉइंटला जाऊन पोहोचले. केप इव्हॅन्सपार्टीकडे परत जाण्याच्या प्रयत्नांत, मॅकिनटॉश व हेवर्ड यानां बर्फामधून प्रवास केला व त्यांत ते नष्ट पावले. ' ऑरोरा ' व ' एनड्युरान्स ' जहाजांच्या सफरीत वांचलेल्या ५३ लोकांना परत आल्यावर आरमार, वैमानिक दळ, वगैरे खात्यांत महायुद्धाच्या काळांत मोठ्या नोकऱ्या देण्यांत आल्या होत्या.

शास्त्रीय फलश्रुति :—बरील सर्व सफरींची शास्त्रीय दृष्ट्या काय फलश्रुति झाली या गोष्टीचे तात्पर्य स. १९२१ पर्यंत नीटपणें सांगतां येणे अशक्य झालें. कारण महायुद्धामुळे संशोधनकार्यास बराच अडथळा आला. दक्षिणध्रुवासंबंधी भौगोलिक व प्राणिशास्त्राच्या दृष्टीनें कोणतीं अनुमानें काढतां येतील हे ठरविणे अशक्य आहे; कांकी आजपर्यंतच्या सर्व सफरींच्या वृत्तांताचे एकीकरण करण्यांत आले पाहिजे. ऑस्ट्रेलियन व जर्मन सफरी आणि स्कॉट व अमंडसेन यांच्या सफरी कशा

झाल्या व त्यासंबंधी लिहून ठेविलेल्या हकीगतोंत एक-वाक्यता कशी आहे हे पाहिल्यानंतरच दक्षिणध्रुवासंबंधी कांहीं अनुमान करतां येईल. दक्षिणध्रुवासंबंधी व तेथील हवामान, भौगोलिक स्थिति वगैरे अनेक प्रश्नांसंबंधी कोणतेंहि निश्चित अनुमान वसिद्धांत अद्यापपर्यंत फारसे प्रसिद्ध झालेले नाहीत.

शॅकल्टनची अलीकडची सफर, 'केस्ट' जहाजः—दक्षिण ध्रुवाकडे गेलेली अगदी अलीकडील म्हणजे सर अर्नेस्ट शॅकल-टन याची सफर स. १९२१ त इंग्लंडमधून निघाली. या सफरीने दक्षिणध्रुवाकडील समुद्राच्या खोलीची माप घेण्याचें, समुद्रांतील जलप्रवाहांचे उगम व मार्ग शोधून काढण्याचें, आणि ज्यांचे नकाशे झालेले नव्हते अशा प्रदेशांची पाहणी करण्याचें कवूल केल्यामुळे अँटमिरल्टीने (आरमार खात्याने) या सफरीला मदत दिली. शॅकल्टनने स्वैरी गीरोस्कोपिक कॉम्पास (सबमरीनला उत्तरध्रुवास जातां यावे म्हणून बनविलेले जर्मन यंत्र) बरोबर घेतला होता; पण ध्रुवानजिक त्याची प्रेरक शक्ति नष्ट झाल्यामुळे त्याचा उद्दिष्ट उपयोग झाला नाही. तथापि इतर उपयोग पुष्कळ झाला. शॅकल्टन ४ जानेवारी १९२२ रोजी एकाएकी मरण पावला, व नंतर कमांडर फ्रँक वाइल्ड यानें सफरीचें नेतृत्व पत्करलें. दक्षिण अटलांटिक महासागरांतील सेंट पॉल्स रॉक्स व झार्वोडोव्हस्की बेट यांची पाहणी करून फोटो घेण्यांत आले. ट्रिस्टन डा कुन्हा या बेटांतील रहिवाशी चांगले निरोगी व दीर्घायुषी असल्याचें नमूद करण्यांत आलें. गौफ बेटाचा अगदी बरोबर नकाशा १९२२ साली तयार करण्यांत आला.

प्रा दे शि क स्थिति, भूवर्णनः—उत्तरध्रुवाकडल्या स्थितीच्या अगदी उलट स्थिति इकडे आहे, म्हणजे दक्षिण ध्रुवाकडील प्रदेश जलमय नसून भूमय आहे. हा प्रदेश उंच पठार, मीनलंडपेक्षां विस्तृत व उंच आहे. आस्ट्रेलियाइतका विस्तृत हा प्रदेश असावा. एक मोठें भूखंड व एक द्वीपसमूह मिळून दक्षिणध्रुवप्रदेश बनला आहे व मध्यतरीचा समुद्र सतत बर्फाच्छादित असल्यामुळे निरनिराळे भूभाग एकमेकाला जोडले गेले आहेत. निरनिराळ्या प्रदेशांची प्रॅम्-लँड, लुईफिलिपलँड, जॉर्जिनव्हिली आयलंड, पामर आर्चिपे-लागो (द्वीपसमूह), केसर विल्हेमलँड वगैरे नांवे आहेत.

हवामानः—या प्रदेशाचे पुष्कळ अवलोकन झालें आहे तरी उत्तरध्रुवप्रदेशाइतकी निश्चित हवामानविषयक माहिती ह्या दक्षिणध्रुवप्रदेशाची नाही. दक्षिणेकडील अगदी वरव-रच्या ७०°-८०° अक्षांशाकडील प्रदेशांतहि थंडी उत्तरे-कडील त्याच अक्षांशावरील प्रदेशाच्या मानानें बरीच कमी कडक असते; तसेंच उन्हाळ्यांतील उष्णमानहि उत्तरध्रुव-प्रदेशाकडच्या मानानें फार कमी असतें. ६०° अक्षांशा-वरील साउथ ऑर्केनी बेटांतहि उन्हाळ्याच्या तीन महि-न्यांत शून्याच्यावर पारा जात नाही. याच्या उलट ६०° उत्तर अक्षांशावरील शेटलंड बेटांत त्याच ऋतूंत ५४°

उष्णमान असतें. सर्वांत कमी उष्णमान-६६.८° इतकें लेफ्ट वार्नेने आपल्या सफरीच्या वेळी १९०३ सप्टेंबर १५ रोजीचें नमूद करून ठेविलें आहे. वादळांमुळे एकदम उष्णमान वाढतें असा पुष्कळांचा अनुभव आहे. एरेवस नांवाचा पर्वत चढतांना उष्णमान समुद्रसपाटीला ०°, ५००० पासून ८६०० फूट उंचीपर्यंत-२४०°, १०६५० फूट उंचीवर -२८°, ११५०० फूट उंचीवर -२२° व शिखरावर थोडे कमी, याप्रमाणें आढळलें. या प्रदेशांत हिवाळ्यांत २४ तास सतत सूर्य क्षितिजावर आहे असे दिवस २४६ असतात असें ए. जि. मधील लेखक म्हणतो. तरी चांगला सूर्यप्रकाश फक्त १७२५ तासच असतो. या सूर्यप्रकाशाच्या दिवसांत फार उकडतें. मात्र थर्मामिटरमध्ये उष्णमान शून्याच्या खाली असतें. ७८° अक्षांशावरील प्रदेशांत आकाश अगदी निरभ्र असतें; पण ६६° अक्षांशावरील प्रदेशांत आकाश बहुतेक धुक्यानें इतकें व्याप्त असतें कीं, प्रवास करणें किंवा भोंवता-लच्या परिस्थितीच्या माहितीकरितां अवलोकन करणें अशक्य असतें.

वनस्पती व प्राणीः—उन्हाळ्यांत देखील येथील उष्ण-मान शून्याच्या वर फार थोडकें असलें तरी कांहीं प्रदेशांत शेवाळ व इतर कांहीं वनस्पती (फुजी, आर्जी) आढळ-तात. या प्रदेशांत कोणत्याहि प्रकारचे फुलझाड नाही. जल-चर प्राणी मात्र अनेक प्रकारचे व विपुल पुष्कळ सफरींत उपलब्ध झाले आहेत. पुष्कळ प्रकारचे देवमासे व कांहीं प्रकारचे सील मासे आहेत. पशु मुळीच नाहीत. विनपंखाचे कीटक व गोड्या पाण्याच्या डबक्यांत फार बारीक जीव आढळतात ['उत्तरध्रुवप्रदेश' पहा].

दक्षिणा—कर्माचें फळ प्राप्त होण्यासाठी कर्त्यानें करा-वयाचें दान. दक्षिणा शब्दाचा उल्लेख ऋग्वेदापासून आढळतो. तैत्तिरीय संहितेत याचा स्पष्टार्थरूपानें उपयोग केलेला आढळतो. यज्ञाच्या आरंभी 'या यज्ञांत अमुक गाई दक्षिणेसाठी दिल्या जातील' असा संकल्प केला जातो. निरनिराळ्या यागपरतवें गाय, अलंकार, सुवर्ण, वस्त्र वगैरे दक्षिणेचे प्रकार तैत्तिरीय श्रुतींत दिले आहेत. सोमयागांतील दक्षिणा सुत्येच्या दिवशी माध्यंदिनसवनांत दिली जाते. दर्श-पूर्णमास, काम्येष्टि वगैरेंमध्ये मुख्य यागानंतर दक्षिणा दिली जाते. कांहीं यज्ञांत दक्षिणेसाठी यजमानानें आपल्या अव-यवाचें दान केल्याचाहि उल्लेख आहे. सूत्रकारांनी यज्ञाचें निमंत्रण आलें असतां 'या यज्ञांत यजमान काय दक्षिणा देणार आहे' असें ऋत्विज विचारित असत व हा प्रकार अद्याप रूढ आहे. स्मृति व पुराणकालांत होमहवनांच्या कार्यबाहुल्याप्रमाणें दक्षिणेचें प्रमाण ठरूं लागलें. ऋत्वि-जास कर्मांत विशेष श्रम व काल खर्चावा लागत असल्यास दक्षिणा जास्त द्यावी असें स्मृतिप्रथांत सांगितलें आहे. दक्षिणा न दिल्यास कर्माची फलप्राप्ति होत नाही. संपन्न

असतां दक्षिणेच्या बाबतीत कुचराई करतो तो अधम होय असें स्मृतिग्रंथांत वर्णिले आहे.

दक्षिणा, श्रावणमासाची.—शिवाजी श्रावणमासाची कोटिलिगार्चन करी व ब्राह्मणांस धान्य व नक्त दक्षिणा देत असे. समर्थ रामदासांनी त्यास ही मोठ्ठ करण्यास सांगितले होते. एकग्रंथी यास एक मण धान्य, याप्रमाणे दशग्रंथास दहा मण धान्य व नक्त १० ते १०० रु. मिळत. ही परीक्षा पंडितराव करीत असत. यामुळे वियेस पुष्कळ उत्तेजन मिळे. संभाजी व राजाराम यांच्या कारकीर्दीत ही रीत थोडीबहुत प्रचारांत होती. पुढे शाहूनें हें काम खंडेराव-दाभाडे सेनापति याजकडे सोंपविलें (१७१८). श्रावण-मासाचा धर्मादाय 'आपल्या तालुक्यापैकीं दोनचार लाख रुपये खर्चून, कोटिलिगे ब्राह्मणांकडून करवीत जावी' असा खंडेरावास शाहूचा हुकूम झाल्यानें श्रावणमासची दक्षिणा सेनापतीमार्फत होऊं लागली. त्रिंबकराव दाभाडे मेळ्यावर (१७३१) ही दक्षिणा देण्याची कामगिरी पेशव्यांकडे आली आणि ती पेशवाई अखेरपर्यंत त्यांच्याकडे राहिली.

पुण्यास प्रथम शनिवार वाड्यांत ही दक्षिणा मिळे. पुढे पर्वतीच्या पायथ्याशी या कामासाठी रमणा नांवाची जागा मुद्दाम तयार करण्यांत येऊन तेथें दक्षिणा देत असत. रमणा नानासाहेबांनी बांधला. राज्य जसजसे वाढत चाललें तसतशी दक्षिणेची रक्कमहि वाढत चालली. सन १७३६ त १६३५४ रु. पर्यंत ही रक्कम गेली होती. त्यापुढें ती पुढीलप्रमाणें वाढत गेली. ४९०७३ (१७३७), १२३५३० (१७४९), ६२८३५३ (१७५२). पानिपत झाल्यानें त्याचा परिणाम लागलीच या दक्षिणेवरहि घडून आला, कारण १७६२ त ११८९८ रु. च दक्षिणा वांटली पण पुन्हां वाढत चालली ती, १३२०४३ (१७६५), ५०५१२८ (१७७६), २२५३५४ (१७८९), २६४६४२ (१७९७), ४४१०६६ (१७९८) इतकी झाली. यावरून देशाची सांपत्तिक व सामाजिक परिस्थितीहि थोडीशी आढळून येईल. दक्षिणा घेण्यास कुंभकोण, तंजावर, रामेश्वर येथपासून काशी, कनोज, मथुरेपर्यंतचे विद्वान ५० ते ६० हजारपर्यंत येत असत. यांत वैदिक, व्याकरणवेत्ते, ज्योतिषी, कवी, वैद्य, वगैरे लोकांचा भरणा असे. या लोकांची परीक्षा रामशास्त्री प्रभुणे, बाळशास्त्री, अय्याशास्त्री काशी-नाथशास्त्री हे घेत. सर्वांत जास्त दक्षिणेची रक्कम एक हजार रु. असे व कर्मांत कर्मा ३ रु. असत. शिवाय दक्षिणा वांटण्याचें खलास होईपर्यंत जितके दिवस लागत तितके दिवस जेवणाची सोय सरकार करी.

या रमण्यास चार दारे करून त्यांवर पेशवे, फडणिस, न्यायशास्त्री व पटवर्धन वगैरे सरदार असे बसत. पेशवे थोडा वेळ बसून आपल्या हातांनी मोठमोठ्या रक्कमा देत व पग फडणीस (बहुधा नाना) वगैरे अधिकारी वांटत. ब्राह्मणास, त्यांच्या कपड्यावर गुलालाच्या पाण्याचा पंजा मारून मग रमण्यांत कोंडून नंतर निरनिराळ्या दारांनी सोडीत

व त्यावेळीं दक्षिणा मिळे. अशा वेळीं भाविक लोक (कधी कधी पेशवे देखील घोड्यावरून) रमण्याभोवती प्रदक्षिणा घालीत. बंदोवस्तासाठी क्रीतवाली (पोलीस) व लष्करी शिपाई व स्वार असत. रमण्याचें वर्णन खरेशास्त्र्यांच्या ९ व्या खंडांत आले. आहे ते वाचण्यासारखें आहे. सकाळपासून रात्री दहावाजेपर्यंत दक्षिणा वांटण्याचें काम चाले.

रावबाजीच्या शेवटच्या कारकीर्दीत दक्षिणेची रक्कम ८ ते १० लाखांपर्यंत गेली होती; व त्यावेळीं विद्वानांप्रमाणें अविद्वानांसहि ती देण्यांत येई. पेशवाई गेल्यानंतर एक दोन वर्षे इंग्रजांनी दक्षिणा थोडीबहुत चालू ठेविली होती. त्यानंतर तिचें रूपांतर झालें. एल्फिन्स्टननें दक्षिणेवर टीका करून ती अजीबात बंद न करता, तिच्यामुळे विद्वानांचेंच पोषण होऊन वियेला उत्तेजन मिळत असे हें कवूल करून, या पुढें तिला निराळें रूप देण्याचें ठरविलें. १८२१ त त्यानें एक दक्षिणा-संस्कृतपाठशाला नांवाची संस्था स्थापून तीत शिक्षणारांनी शिष्यवृत्त्या ठरविल्या. त्या पाठशाळेत मुख्यतः संस्कृत वाङ्मयास उत्तेजन देण्यांत आले होते. याच पाठशाळेचें रूपांतर पुढें हल्लीच्या डेकन कॉलेजांत झालें व पाठशाळेच्या उरलेल्या पैशांतूनच दक्षिणाफेलोशिप व दक्षिणाप्राईझफंड ह्या आजच्या दोन बाबी निघाल्या आहेत. [पेशव्यांच्या डायन्या; सप्तप्रकरणात्मक वखर; शाहूमहाराजांचे चरित्र; पेशव्यांची वखर; खरे शास्त्री यांचे खंड; डफ.]

दक्षिणाग्र्य—कर्क संक्रांतीपासून मकर संक्रांतीपर्यंतचा काळ. कर्कराशीपासून दक्षिणेकडे सूर्याचें जाणें याला दक्षिणाग्र्यमार्ग अथवा धूमादिमार्ग असेंही नांव आहे. दक्षिणाग्र्यमार्ग हा पितृलोकास नेणारा आहे, तो अचिरादिमार्गाच्या उलट आहे. दक्षिणाग्र्यनांत देव निजलेले असतात, मार्गांत सर्वत्र अंधार असतो. त्यामुळेच भीष्माचार्यानें दक्षिणाग्र्यनांत प्राण न सोडतां उत्तरायण लागल्यावर प्राण सोडला अशी कथा आहे. धूर, रात्र, कृष्णपक्ष, दक्षिणाग्र्यनाचे सहा महिने यांत मेलेला योगी चंद्रलोकास जाऊन पुण्यांश सरल्यावर परत येतो असें गीता म्हणते (गीता ८. २५). या दोन गर्तीस देवयान (शुक्र) व पितृयाण (कृष्ण) किंवा वर म्हटल्याप्रमाणें अचिरादि व धूम्रादिमार्ग अशीं नांवे उपनिषदे व ऋग्वेदांतहि आली आहेत. उत्तरायण हा देहपात करण्यास योग्य काळ होय असें भारतकालीं मानित असत. या दोन मार्गांच्या अनुषंगानें लो. टिळकानां उत्तरध्रुवप्रदेशीं आर्यांची मूळ वसति होती असें (इतर अनेक प्रमाणांच्या साहाय्यानें) ठरविलें आहे. [गीतारहस्य, आवृत्ति चवथी पृ. २९२-२९५; शिवाय 'अयन' पहा.]

दक्षिणाग्र्यनाच्या प्रारंभी कर्कसंक्रांतीस मकरसंक्रांतीप्रमाणेंच पर्व समजून स्नान, दान, अयन श्राद्ध करण्याचें धर्मग्रंथांत सांगितलें आहे व त्याप्रमाणें आचरण्याची रूढी आहे.

दाऊदखानपत्री—खिशिरखान पत्री या पठाण शिपायाचा हा मुलगा. याच्या अंगच्या धैर्यादि गुणामुळे याच्या

समकालीन योद्ध्यांत हा प्रमुख गणला जात असे. अद्यापिहि दक्षिणेत याच्या पराक्रमाविषयी अद्भुत कथा आणि गोष्टी ऐकण्यांत येतात. औरंगझेबाच्या पदरी यानें बरीच वर्षे नोकरी केली होती. दक्षिणेत परत फिरतेवेळीं बहादुरशाहानें, दाऊदखान ह्याजकडे दखतनप्रांताची दिशाणी व वसुळी सोंपवून दिली होती (१७०८—१३). फरुखसियर बादशहाच्या कारकीर्दीत, दख्खनचा सुभेदार हुसेनअली यास वाटेतच आडवून ठार मारावा असा गुप्त संदेश बादशाहानें दाऊदखानाबरोबर पाठविला. या संदेशान्वयें हुसेन अली दिल्लीहून बऱ्हाणपुरास आला असतां त्यास दाऊदनें तोंड दिलें. दोन्ही पक्षांमध्ये लालबागेंत तुंबळ युद्ध सुरू असतां दाऊदखानास धंदुकीची गोळी लागून तो आपल्या अंबारांत मरून पडला (सप्टेंबर १७१५).

दाऊद हा बऱ्हाणपुरास सुभा असतांना मराठे हे शाहूच्या नांवांन मोंगलाई मुलखांत सर्वत्र धुमाकूळ घालीत असतां त्यांना दाऊदनें आपण होऊन चौथाई देण्याचें कबूल केलें. कारण तो मराठ्यांस चांगला ओळखत होता व त्यांच्यापुढें आपलें कांहीं चालणार नाही हें त्याला ठाऊक होतें. तो मराठ्यांचा बराच पक्षपाती होता. त्याच्याच मध्यस्थीनें दख्खनमधील सहा सुभ्यांवर चौथाई वसूल करण्याची परवानगी शाहूस मिळाली. बऱ्हाणपुरास त्याला गुजराथच्या सुभेदारीवर नेमिलें होतें. [आर्यविहन; मनुची; बिल; डफ.]

दाऊदनगर—बिहार—ओरिसामधील गया जिल्ह्याच्या औरंगाबाद पोडविभागांतील एक गांव. शोण नदीच्या उजव्या तीरावर हें आहे. लोकसंख्या (१९११) ९१४०. औरंगझेबाचा रिसालदार दाऊदखान ह्यानें हें वसविलें असें म्हणतात. येथे त्यानें बांधलेली एक सराई आहे. तिच्या भोंवती पाण्याचा खंदक आहे. एकेकाळीं येथे फार मोठा व्यापार चालत असे. तसर कापड येथे खूप तयार करीत असत. येथे साखर करण्याचा कारखाना आहे.

दाऊद मलक—बऱ्हाडांत एलिचपूर तालुक्यांत उपराई गांवां हा मुसुलमान झाला. त्यास आज मितीस बरीच वर्षे होऊन गेलीं. हा नवसास पावतो. नवसाचे प्रकार दोन आहेत. पहिल्या प्रकाराला 'बैठाकंदुरी' व दुसऱ्या प्रकाराला 'फिरतीकंदुरी' असें म्हणतात. 'बैठाकंदुरी' म्हणजे ज्ञातिभोजन आणि 'फिरतीकंदुरी' म्हणजे आपल्याबरोबर स्वनातय, स्वगोत्री जे येतील त्या मंडळींसह थोडे दिवस गांवांत व नंतर इतर गांवां जाऊन भिक्षा मागून जें थोडें फार मिळेल त्यापैकी रोजच्या भोजनास खर्च करून, जें शिल्लक राहिल तें शेवटीं भंडारा म्हणून खर्चणें. धनगर, तिळोले, धनोज कुणबी, तेली, भोई, महार, मांग वगैरे लोक हे नवस करतात.

नवस फेडण्यापूर्वी यजमानाच्या व त्याच्या बरोबरच्या ज्ञातिबांधवांच्या गळ्यांत व उजव्या हातांत प्रथम भुजावर

एक एक दोरा बांधितो. त्यास नाडा म्हणतात. यजमानाच्या डोक्यास भगवा कपडा व त्याच्या स्त्रीच्या अंगांत भगवी चोळी घालितात. इतर अनुयायी मंडळीतील प्रत्येक इसमाजवळ भगव्या कपड्याची चोळी, वाळलेल्या दुध्या भोपळ्याचें अर्धें शकल (ह्यास पतर म्हणतात), एक लहानशी काठी व लांकडी फावडे हों असतात. काजोस दक्षणा मिळते. याप्रमाणें दीक्षा घेतल्यावर हा कुळाचार करण्यास मोकळीक होते. कोणत्याहि महिन्यांत फुरसत असेल, त्या दिवशीं (विशेषतः पंचमी, गुरुवार, शुक्रवार, अंगर रविवार या दिवशीं) सर्व जमून भिक्षा मागण्यास निघतात. आस, सोयरे, इष्ट-मित्र, या सर्व मंडळींसह भिक्षा मागण्यास सुरुवात झाली, म्हणजे हा कुळाचार संपेपर्यंत घरी न राहतां बाहेरच दिवस काढावे लागतात. भिक्षा मागतांना हे दाऊल "दाऊल" असा उच्चार करतात. मग मुसुलमान काजीच्या हातचें अन्न प्रसाद म्हणून खातात. यावेळीं जातीचा प्रश्न निघत नाही. असा क्रम सरासरी एक दिवसापासून एक महिनाभर चालतो.

ही भिक्षा घेतल्यावर दाऊल मलक साधु या मंडळींच्या स्वप्रांत जाऊन सांगतो कीं, अमक्या गृहस्थाच्या घरी अमुक रंगाचा बकरा किंवा कोंबडा आहे, तो घ्या; त्याप्रमाणें मग तो कोंबडा अंगर बकरा विकत घेतात. मग त्याची कंदुरी करून काजोसह भोजन करतात; म्हणजे यात्रा अंगर कुळाचार संपला. मग दुसऱ्या दिवशीं गोड (शुद्धि) भोजन करतात म्हणजे जातीतील सर्व लोक (कंदुरीस आलेले व न आलेले) मिळून एकत्र भोजन करून मग आपल्या घरीं निघून जातात. अशा प्रकारें ही यात्रा अंगर कुळाचार दोन, चार, पांच, सात वर्षांनीं करतात.

उपराईसारखें दुसरें असलेंच ठिकाण हिंगणघाट तालुक्यांतील गिरड गांवां आहे. तें पहाडावर आहे. येथील उरूस शिवरात्रीच्या अंगोदर भरतो. एखादा कुणबी काजीच्या घरीं इतरवेळीं जेवला तर तो जातिभ्रष्ट होतो; पण या कुळाचारांत खुशाल भोजन करून मग गोड (शुद्धि) भोजन करून तो जातीत राहूं शकतो. हा कुळाचार बऱ्हाड, नागपूर या प्रांतांत व औरंगाबादेपर्यंत चालू आहे. [विविध-ज्ञानविस्तार, पुस्तक ४५, अंक १ ला.]

दांगट—महाराष्ट्रांतील एक जात. ही बहुतेक नामशेष होत चालल्यानें हिच्याविषयी फारशी कोणाला माहिती नाही. सिंघण राजाच्या वेळीं (सुमार १३ वें शतक), हल्लीं सिंगणापुर गांव ज्या ठिकाणी आहे तेथे दाट झाडी असे व त्यावेळीं या जंगलांत दांगट लोकांची वस्ती असे. सिंगणापुरजवळच्या शंभुमहादेवाच्या दर्शनास येणाऱ्या यात्रेकरूस या जंगलांतून सुरक्षित नेण्याचें काम हे लोक करीत असे म्हणतात. या जातीत जाधव, भोंसले या सारखीं आडनांवे आहेत. कांहीं ठिकाणीं दांगटांनां अप्सृश्य मानलें जातें. सध्यां या लोकांचा मुख्य धंदा लावण्या, पोवाडे

म्हणण्याचा आहे. पुष्कळसे मोलमजुरी करून रहातात. पुण्याजवळच्या हडपसर गांवीं दांगटांचीं कांढां वस्ती आहे.

दाजल—पंजाबमधील डेरा गाझीखान जिल्ह्याच्या जाम-पूर तहशिलीतील एक गांव. डेरागाझीखानच्या दक्षिणस ४८ मैल आहे. लोकसंख्या (१९११) ६८९३. नाहरांच्या कारकीर्दीत ह्या गांवाचा पहिल्यानें बोज वाढला. त्यांजपासून जवरीनें तें गाझीखाननें घेतलें व तदनंतर तें कलातच्या खानांच्या हातीं गेलें. चाचरच्या रस्त्यानें दाजलहून बराच व्यापार चालत असे पण. तो आतां संपुष्टांत आला आहे. अजूनहि येथून तेल बाहेरगांवां पाठवितात. जवळचें खेडें व हा गांव मिळून एक म्युनिसिपालिटी आहे.

दाटी, लोकवस्तीची—पृथ्वीचे निरनिराळे भूप्रदेश व तेथील लोकवस्ती यांचें मोजमाप करण्याचे पुष्कळ प्रयत्न झालेले आहेत. त्यांपैकी विशेष महत्त्वाचा प्रयत्न १८८२ सालीं बोहम व एच्. वॅग्नर यांनीं केलेला होय. त्यानंतर पी. एफ. लेव्हेंसूर व एल्. बोडिओ यांनीं मोठ्या परिश्रमानें युरोप व अमेरिका या दोन खंडांची संपूर्ण माहिती प्रसिद्ध केली; आणि इतर खंडांबद्दलची माहिती स्टेट्स्मन इयरबुकांत सालासाल अधिक परिपूर्ण देण्याचा प्रयत्न चालू आहे. त्यासंबंधाचें कोष्टक:—

पृथ्वीवरील भूप्रदेश व लोकवस्ती.

खंड	क्षेत्रफळ चौ. मै. १९०७ आंकेडे हजारानें	लोकसंख्या (आंकेडे हजारानें)		चौ. मैलास लोकसंख्या १९०७	अनिश्चित स्थितांचें प्रमाण	
		१८८२	१९०७		क्षेत्रफळ	लोकसंख्या
युरोप	३८२८	३२७७४३	४०५७५९	१०६	२.५	१.३
आशिया	१५७७३	७९५५९१	९१८३२४	५८	४३.२	५९.४
आफ्रिका	११५०७	२०५८२३	१२६७३४	११	९०.१	७७.४
अमेरिका	१७२०८	१००४१५	१४९९४४	९	५०.०	९.१
ओशियानिया	३४४८	४२३२	५८६१	१.७	५.४	१९.६
एकूण	५१७६४	१४३३८०४	१६०६५४२	३१.७	५०.४	४१.४

१९०७ सालीं हि ही माहिती परिपूर्ण मिळाली नव्हती असे भूप्रदेश तुर्की साम्राज्य, इराण, आफगाणिस्तान, चीन, इंडो-चायना द्वीपकल्प आणि आफ्रिकेचा कांहीं भाग हे होत. मध्य, दक्षिण व ध्रुवप्रदेशीय अमेरिकेबद्दलहि पूर्ण माहिती नाहीं. मुळाच वस्ती नाहीं असा पृथ्वीचा थोडा भाग आहे, आणि वस्तीला कायमचा अयोग्य असा भाग तर अगदीच थोडा आहे. वस्ती हों अशक्य असे वाटणारे भाग म्हणजे वाळूची मैदानें व उत्तर-दक्षिणध्रुवप्रदेश हे होत. पैकीं वालुकामय प्रदेश कालवे काढून वसाहतीला योग्य करतां येण्यासारखे असल्यामुळें फक्त दक्षिणोत्तरध्रुवप्रदेश मात्र कायमचा निर्जन राहणार असें म्हणावें लागतें. भूपृष्ठावरील हवापाण्याच्या विलक्षण भिन्नतेमुळें लोकवस्तीच्या दाटीपातळीचें प्रमाणहि फार निरनिराळें आहे. सर्वसाधारण नियम असा आहे कीं, अन्नपाण्याच्या पुरवठ्याच्या प्रमाणांत लोकवस्ती कमजास्त असते. उलटपक्षीं कोणत्याहि प्रदेशांतील अन्नपाण्याचा पुरवठा तेथील लोकांच्या गुणावगुणावर अवलंबून असतो. अगदीं रानटी जातींपैकीं हि अगदीं थोड्या जातीं सर्वस्वी निसर्गदत्त अन्नपाण्यावर राहणाऱ्या असतात; स्वकष्टानें शेतीभाती करणाऱ्याच बहुतेक असतात; मानवजात आपल्या बुद्धिमत्तेचा व उद्योगशीलतेचा जसजसा अधिक उपयोग करूं लागली तसतसा अन्नपाण्याचा पुरवठा वाढूं लागला; त्याबरोबर लोकसंख्या वाढूं लागली व वाढत्या लोकसंख्येमुळें उदरनिर्वाहाची साधनें वाढूं लागली. अशा रीतीनें पूर्वगोलाधीत जेथें जेथें उच्च संस्कृतीचे लोक आहेत तेथें तेथें लोकवस्ती दाट आहे. असा प्रदेश पूर्वेकडे २५ ते ४० उत्तर अक्षांशांच्या दरम्यान आहे. या ठिकाणीं दाट लोकवस्तीचे म्हणजे दर चौरस मैलीं ५०० हून जास्त वस्तीचे देश एक तर चीन व उत्तर हिंदुस्थान यांच्याप्रमाणें स्वतः पिकविलेल्या धान्यावर उपजाविका करणारे आहेत, नाहींतर पश्चिम युरोपातील इंग्लंडादि देशांप्रमाणें मोठाल्या कारखान्यांत तयार केलेल्या व्यापारी जिनसा परदेशां पाठवून त्यांच्या मोबदला परदेशांतून आलेल्या धान्यावर उदरनिर्वाह करणारे आहेत. शेतकी-प्रधान देशांत दाट लोकवस्ती खेड्यापाड्यांतून असते, आणि कारखानेप्रधान देशांत दाट वस्ती शहरांत असते, हा दोहोंमध्ये मोठा फरक आहे. नवें जग उर्फ अमेरिकाखंड हें बहुतेक नैर्ऋत्य युरोपातील लोकांनीं व्यापलें जात आहे. पण नव्या जगांत अद्याप जुन्या जगांतील सर्वांत कमी दाटीच्या देशांतल्या इतकीहि दाटी झाली नाहीं. आस्ट्रेलिया व उत्तर अमेरिका यांच्या पूर्व किनाऱ्यावर मात्र हल्लीं लोकवस्ती वरीच दाट झाली आहे.

ग्रेटब्रिटन व आयर्लंडमध्ये जितकी दाट वस्ती आहे (दर चौरस मैलास ३५९.६५) तितकी जर पृथ्वीवरील सर्व देशांत (दक्षिणोत्तरध्रुवप्रदेश व वालुकामैदानें वगळून) झाली तर सर्व लोकसंख्या २८,२१,६४,३०००० होईल. अत्रोत्पादनाचीं हल्लींची साधनेंच हिशोबांत घेतली तरी एकंदर पृथ्वीवर

दर चौरस मैली २७० इतकी लोकवस्ती पोसण्यास समर्थ आहेत, असे रँव्हेन्स्टीनने गणित केले आहे.

लोकवस्तीची दाटी आणि दाटीची राहणी या दोन गोष्टी निरनिराळ्या आहेत. दाटीची राहणी म्हणजे मोठाल्या चाळीतील लहान खोल्यांतून प्रत्येकी दहादहा वीसवीस मजूरदार माणसे राहण. अशी स्थिति मुंबई वगैरे मोठाल्या शहरांतील गिरणीमजूरांच्या चाळीत फार आढळते. न्यूयॉर्क शहरांत हा दाटीचा प्रश्न जगांतील सर्व शहरांतून महत्त्वाचा झाला आहे. युनायटेडस्टेट्समधील शिकागो शहरां दाटीची राहणी नाहीं; तथापि कांहीं ठिकाणी एकरी ९०० इतकी दाट लोकवस्ती आहे. न्यूयॉर्क शहराच्या कांहीं भागांत जितकी दाट वस्ती आहे तितकी जर सर्व शहरभर होईल तर त्या एकाच शहरांत सर्व युनायटेडस्टेट्स व बहुतेक कानडा देशांतल्या इतकी लोकसंख्या मावेल.

इंग्लंडमध्ये एका खोळीत दोन माणसे असे वस्तीचे सरकारी प्रमाण आहे. पण या प्रमाणाने पाहतां इंग्लंडांतील लोकसंख्येचा शेंकडा ८.२ इतका भाग दाटवस्तीचा ठरतो. जर्मनीत दर खोलीस ३.०३ माणसे अशी सरासरी पडते, म्हणजे सर्व प्रदेश दाटवस्तीचा आहे.

हिंदुस्था न.--लोकवस्तीची दाटी होण्याची कारणे हिंदुस्थानांत आणि युरोपांत भिन्न आहेत. जेथे खायला जास्त मिळते तेथे दाटी असायची हा नियम चोर्होळकेच आहे. तथापि फरक एवढाच आहे की लोकांचे उपजीवन चालण्यास जी कारणे युरोपांत आहेत तीच इकडे आहेत काय हे पाहतां असे दिसून येते की युरोपमध्ये लोकवस्तीच्या दाटीचे कारण व्यापार आणि कारखाने यांची वृद्धि होय. केवळ शेतकीवर दर चौ. मैलास २०० शें पेक्षां दाटी क्वचितच आहे. जर्मनीमध्ये लोकवस्तीविषयी लिहिताना दुर्गमिअर म्हणतो की निवळ शेतकीवर दर चौ. मैलास २५० पेक्षां जास्त माणसे पोसणे हे शक्य नाहीं. हे त्याचे म्हणणे सर्व युरोपाविषयी खरे दिसते. हिंदुस्थानाविषयी खरे नाहीं. हिंदुस्थानांत निवळ शेतकीवर पोषण होणाऱ्या प्रदेशांत या अडांचशेच्या दुप्पट, तिप्पट किंवा चौप्पट लोकवस्ती दर चौरस मैली आढळते. हिंदुस्थानांत वन्याचशा भागांत २०० पेक्षां वस्ती कमी आहे आणि असा प्रदेश म्हटला म्हणजे कोंकणपट्टी, कारोमांडेल किनारा, बंगाल, गंगथडी आणि पंजाबचा ईशान्येकडील भाग हा सोडून दिला असतां हिंदुस्थानची दाटी दर चौरस मैली १७५ देखील नाहीं. काश्मीरमध्ये दर चौ. मैलास ४० पेक्षां कमी आहे. तशीच बलुचिस्तानांतहि कमी आहे. पंजाब, सिंध व राजपुताना यांच्या मध्ये दर चौरस मैलास ७२ पासून ८० पर्यंत आहे. बाकी सर्व मोठ्या प्रदेशांत म्हणजे गुजराथ, निजामचे राज्य म्हैसूर, दक्षिण आणि वऱ्हाड मध्यप्रांत, मध्यहिंदुस्थानचा बराच भाग या सर्व भागांत दर चौ. मैली ११५ पासून १६९ पर्यंत दाटी आहे. आपणांकडे दाटीची मुख्य कारणे म्हणजे पाण्याचा पुरवठा

होय. परंतु पाणी सपाटून घालले म्हणजे लोकवस्ती सपाटून असतेच असे नाहीं. उदाहरणार्थ, ब्रह्मदेशांतील दक्षिण भागांत पाऊस पुष्कळ पडत असून तेथे लोकवस्ती दर चौ. मैली फक्त ८० आहे. पाण्याचा पुरवठा जर स्वाभाविक कारणांपेवजी कृत्रिम कारणांनी होत असेल तर त्याचा परिणाम लोकांची दाटी वाढविण्याकडे होतो. पंजाब व राजपुताना वगैरे जे भाग सांगितले तेथे पाऊस पडत नाहीं परंतु लोकांचे वास्तव्य तेथे अतिशय खर्चाच्या पाणी पुरविण्याच्या पद्धतीने केलेले आहे. मद्रास इलाख्यांत पूर्वे आणि दक्षिण भागांत पाऊस फक्त ७२ इंच आहे आणि पूर्वे किनाऱ्यावर ११० इंच आहे. तरी दोन्ही ठिकाणी लोकवस्तीचे प्रमाण सारखे आहे. कां कां पाऊस कमी त्या ठिकाणी कृत्रिम पाण्याचा पुरवठा फार चांगला आहे. गयेच्या परिकरांतील भाग बालुछामय व अनुत्पादक होता तो कालव्यांच्या सहाय्याने जास्त सुपाक झाला आहे. जमीनीचा स्वाभाविक सुपाकपणा हे लोकवस्तीच्या दाटीचे फारच लहान कारण होय. गंगथडीची व सिंधुथडीची जमीन सुपाकतेच्या दृष्टीने जवळ जवळ सारखीच आहे. परंतु गंगथडीत वस्ती फार मोठी आहे परंतु सिंधुथडीत फार कमी आहे. सुपाकतेचे महत्त्व नाह्चि असे नाहीं, परंतु पाण्याचा पुरवठा व भूपृष्ठस्वरूप यांच्यामुळे त्याची फारशी मातब्बरी नाहीं. दाटीचा कोणत्या तरी पिकाशां प्रत्यक्ष संबंध जोडता येत नाहीं. भूपृष्ठस्वरूपाप्रमाणे लोकवस्तीचे प्रमाण बदलते ते येणेप्रमाणे. सपाट प्रदेश व उंचसखल प्रदेश यांमुळे लोकवस्तीत कसा बदल पडतो हे पाहू. सपाट जमिनीवर वस्ती जास्त असते व तेथे प्रत्येक चौ.इंच जमीन देखील वापरतां येण्याजोगी असते असा प्रदेश गंगथडी व बंगाल होय. त्याच्या खालोखाल वस्ती म्हटली म्हणजे पूर्वपश्चिम किनाऱ्यांवर होय. संयुक्तप्रांताचा पश्चिम भाग आणि पंजाबचा ईशान्य भाग हा त्याच्या खालोखाल आहे आणि तेथे पाऊसपाणी जरी कमी आणि अनियमित आहे तरी त्याची उणीव कालव्यांनी भरून काढली आहे. किनाऱ्यावरील ओरिसांतील जिल्हे व मद्रास इलाख्याच्या उत्तरेकडील जिल्हे यांत पाऊस जरी ५० इंच पडतो तरी तेथील लोकवस्तीचे प्रमाण कमी आहे कारण याचा पश्चिम भाग डोंगराळ असून समुद्राकडील भाग दलदलीचा आणि क्षारमिश्रित आहे; व दोहोंच्यामध्ये जो भाग आहे तेथे लोकवस्तीचे प्रमाण फारच मोठे आहे. ते जवळ जवळ गंगथडीच्या प्रमाणाइतके येईल. आसाममध्ये टेंकड्या व जंगले आहेत आणि ब्रह्मपुत्रा नदीच्या परिकरांत वाळवंट आहेत आणि त्यांमुळे तेथे लोकवस्तीदाटी फारशी नाहीं. लोकवस्तीच्या वृद्धिक्षयास किंवा अल्पताबहुलतेस दुसरे कारण म्हटले म्हणजे हवा होय. आसाममध्ये आणखी एक कारण महत्त्वाचे आहे की, तेथे मलेरिया फार असतो पंजाबच्या ईशान्येस आणि संयुक्त प्रांताच्या पश्चिमेस जो भाग आहे तेथे लोकवस्तीची वाढ

अलीकडे खुंटल्यासारखी झाली आहे याचें कारण जमीनीची लोकांस पोसण्याची शक्ति खुंटली नसून, मलेरिया व डेग यांमुळे होणारी मृत्युसंख्या फार झाली आहे हें होय. कांहीं ठिकाणी लोकवस्तीचें अल्पत्व होण्याचीं कारणें राजकीय व ऐतिहासिक आहेत. ब्रह्मदेशचा उत्तर भाग चांगला सुपीक

आहे परंतु तेथील राज्यव्यवस्था नीट नसण्यामुळे लोकवस्ती वाढली नाही. तेंच कारण आसामचें आहे.

शहरां ती लदाटी.-शहरांतिल लोकवस्तीची कोष्टकें पढातां त्यांत सांपत्तिक स्थितिसंबंधानें आणि स्थानिक सरकारांच्या प्रयत्नासंबंधानें कांहीं महत्त्वाच्या गोष्टी दिसून येतात.

प्रासिद्ध शहरांची लोकसंख्या.

शहर	लोकसंख्या १९११	चौ. मैली संख्या	लोकसंख्या १९२१	चौ. मैली संख्या	बाद्यांची दरमैली संख्या	फरक शें. १९११-२१
कलकत्ता	१०४३३०७	२४८४१	१३२७५४७	२१४१२	६२९	+४.३
वडवा	१७९००६	२०९८५	११७५९१४	४८९९६	८४०	+२०.१
मुंबई	९७९४४५	४२५८५	५२६९११	१८१६९	३३५	+१.६
मद्रास	५१६६६०	१९२१०	४०४१८७	७९२५	२७५	-१९.४
हैद्राबाद	५००६२३	१००१२	३४१९६२	४५००	६७७	+१६.६
रंगून	२९३३१६	१०४७६	३०४४२०	४६८३	४५०	+३०.७
दिल्ली	२३२८३७	७८१६	२८१७८१	६७१५	४४०	+२३.२
लाहोर	२१६७७७	२१६७८	२७४००७	२४९०९	३९७	+१७.७
अहमदाबाद	२५९७९८	११४८४	२४०५६६	१३५०	२२९	-४.६
बंगलोर	१००८३४	७४४७	२३७४९६	२०९३१	३४०	+२५.३
कराची	१५१९०३	२१३९	२१६८८३	१९७१६	६०५	+४२.६
कानपूर	१७८५५७	१८२६०	२१६४३६	२२६२०	४२५	+२१.२
पुणे	१५८८५६	१२२२०	२१४७९६	५३६९	३७३	+१३.८
काशी	२०३८०४	२०३९४	१९८४४७	१९९३०	१४०	-२.६
आग्रा	१८५४४९	११००२	१८५५३२	११०००	११९	...
अमृतसर	१५२७५६	१५२७६	१६०२१८	१६५३४	१८१	+४.९
अलाहाबाद	१७१६९७	११२४६	१५७२२०	१०२५०	२६६	-६.४
मंडाले	१३८२९९	५५३२	१४८९१७	५९१७	२०९	+७.७
नागपूर	१०१४१५	५०७१	१४५१९३	७२५९	२५६	+४३.२
श्रीनगर	१२६३४४	१५७३५	१४१७३५	१५६५३	२१	+६.९
मदुरा	१३४१३०	१९१६१	१३८८९४	१७१०५	१७६	+२.८
वरेली	१२९४६२	१६५५२	१२९४५९	१६६००	१२८	...
मीरत	११६२२७	२६३२७	१२२६०९	१५५४२	२१०	+५.१
त्रिचनापली	१२३५१२	१५४३९	१२०४२२	१३६२२	१७६	-२.५
जयपूर	१३७०९८	४५६९९	१२०२०७	४००६९	६३	-१२.३
पाटना	१३६१५३	१५१२८	११९९७६	७९९८	१६०	-११.९
सोलापूर	...	...	११९५८१	१७०६३	३९१	+९४.९
डाका	१०८५५१	१५९१७	११९४५०	१७५६६	१४०	+१०.०
सुरत	११४८६८	३६२८९	११७४३४	३९१४४	१६३	+२.२
अजमीर	...	...	११३५१२	६६७७	५३७	+३१.७
जबलपूर	१००६५१	६७१०	१०८७९३	७२५२	३६६	+८.१
पेशावर	...	...	१०४४५२	३४८१७	३४९	+६.७
रावळपिंडी	...	...	१०११४२	११८०२	५३२	+१७.०

पहिली महत्त्वाची गोष्ट ही की, शहरांत दाटी होण्याचें एक महत्त्वाचें कारण जें शहराच्या वस्तीची झपाट्याने वाढ तिचा परिणाम विशेषकरून कांहीं शहरांत दिसून येत आहे. सोलापूरचो लोकवस्ती सर्वांत झपाट्याने वाढली, त्याच्या खालोखाल नागपूर व कराची यांची वाढ होय; व

त्याच्या नंतर अजमीर व दिल्ली हीं येतात. या शहरांत दाटी लोकांस फारच भासत असावी.

इ. स. १९११ च्या खानेसुमारांच्या वेळीं जयपूर हें सर्वांत दाटीचें शहर होतें, आतां मुंबईनें जयपूरला मागे टाकलें. आतां सर्वांत दाटीचें शहर म्हणजे मुंबई होय.

शहरांतील लोकसंख्येचे दर मैली प्रमाण वाढू लागले म्हणजे लोकांचा आयुष्यक्रम नेहमीच कठिण होत जात नाही. जर लोकांची रहाणी आणि जागेचा उपयोग अधिक पद्धतशीर होऊ लागला तर शहरांत संख्यावृद्धि होऊन रहाणीची दाटी होणार नाही. घरे जर आकाशाकडे वाढत गेली तर तितक्याच क्षेत्रांत पुष्कळ खोल्या बांधता येतील आणि दर खोलीस माणसांचे प्रमाण कमी पडत जाईल.

र हा णी ची दा टी व देशांतील दा टी.—या दोहोंमध्ये अर्थशास्त्रदृष्ट्या फार फरक आहे. विशिष्ट प्रदेशावर अधिक प्रजा पोसली गेली तर ते त्या प्रदेशाच्या आर्थिक उच्चतेचे प्रमाण आहे, उलट रहाणीची दाटी हे आर्थिक उच्चतेचे प्रमाण नसून आर्थिक नीचतेचे प्रमाण आहे. एखाद्या प्रदेशांत दर चौरस मैली लोकसंख्येचे प्रमाण वाढले तर ती गोष्ट उद्योगधंद्याच्या वाढीमुळे किंवा शेतकीच्या सुधारणेमुळे, अशा हितकर कारणामुळे होईल. कधी कधी आसपासच्या प्रदेशांत रोगराई उत्पन्न झाल्यामुळेहि विशिष्ट भागाची दाटी वाढते पण ती वाढ फारच अस्थिर असते. उलटपक्षी देशामध्ये दर खोलीत रहाणाऱ्या माणसांचे प्रमाण वाढू लागले तर सांपत्तिक निकृष्टताच स्पष्ट दिसू लागेल. घरांची भाडी फार वाढली व भाडे भरण्यास लोक असमर्थ होऊ लागले म्हणजे दर खोलीत अधिक माणसे राहू लागतील. उद्योग वाढले पण देशांत पुरेशी घरे बांधावयास लोकांपाशी भांडवल नाही या स्थितीचाहि हा परिणाम आहे. देशामध्ये सुस्थितिदर्शक ज्या गोष्टी दिसावयास पाहिजेत त्यांत मैली लोकसंख्येची वाढ पाहिजे, पण देशातील माणसांचे एकंदर खोल्यांशी प्रमाण म्हणजे प्रत्येक खोलीत सरासरी किती माणसे रहातात याचे प्रमाण कमी झाले पाहिजे. गेल्या ४० वर्षांत या दोन्ही दृष्टींनी प्रगति दिसत आहे.

घरे व कुटुंबे.

खानेसुमारी	दरघरी माणसे	दर चौ. मैली घरे
१९२१	४.९	३६.१
१९११	४.९	३५.८
१९०१	५.२	३१.६
१८९१	५.४	३३.९
१८८१	५.८	३१.७

दाढी, पांडुरंग केशव—एक महाराष्ट्र कवि. हा कवि सुमारे १०० वर्षांपूर्वी नागपूर येथे होऊन गेला. या कवीचा जन्म नागपूर येथेच झाला व त्याचे वंशजहि हल्ली येथेच रहातात. विठ्ठल दाढीचे चिरंजीव केशव दाढी व त्यांचे पुत्र हे पांडुरंग दाढी होत. ह्यांचे गोत्र भारद्वाज; कुलदेव जेजुरीचा खंडोबा. पांडुरंग दाढी यांनी लिहिलेला 'ओवीबद्ध अद्भुतरामायण' हा एकच ग्रंथ उपलब्ध झाला आहे. या ग्रंथांत संस्कृतांतील अद्भुतरामायणाची कथा थोडक्यांत सांगितली आहे. मधून मधून दिंड्याहि ह्या ग्रंथांत सांपडतात. ग्रंथां-

मध्ये बऱ्याचशा चुका असल्यामुळे त्याचा अर्थ समजण्यास फार कठिण जातो.

पांडुरंग दाढीची कविता सामान्य प्रतीची आहे; मुक्तेश्वर, श्रीधर किंवा कृष्णदास मुद्रल यांच्या कवितेहून ही कविता खालच्या दर्जाची आहे. अद्भुतरामायणावर जुन्या मराठी कवींनी लिहिलेला असा हा एवढाच ओवीबद्ध ग्रंथ असावा. असे वाटते. [महा. कविचरित्र.]

दांता—मुंबई इलाख्यांतील महिकांठामधील एक लहानसे संस्थान. यांत ७८ खेडी आहेत. सर्व प्रदेश ओसाड व डोंगराळ आहे. दांता हे संस्थानांतील मुख्य ठिकाण आहे. संस्थानचा प्राचीन इतिहास रासमालेत आहे. राण्याला गायकवाड सरकारला घांसदाणा व ईदरच्या महाराजाला खिचडी—रक्कम द्यावी लागते.

दातागंज—संयुक्त प्रांतांतील बदायन जिल्ह्याची एक अगदी पूर्वेकडची तहशील. हीत सालेमपूर व उसेहट परगण्यांचा समावेश होतो. क्षेत्रफळ ४१७ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) २२३०४८. दातागंज, अलापूर, ककराला ही गांवे असून खेडी ४०३ आहेत. ह्या तहशीलाच्या दक्षिणसंगंगा नदी असून पूर्वेस रामगंगा आहे. येथे तांदूळ फार चांगला पिकतो. रामगंगा व गंगेच्या कांठचा प्रदेश वाहून जावयाची भांति असते.

दाथा—मुंबई, काठेवाड. बागड नदीतीरावर समुद्रापासून सुमारे ४ मैलांवरील तालुका. येथे पाणी मुबलक व जमीन सुपीक आहे. तालुक्यांत २६ खेडी आहेत. तालुकदार सरवैया रजपुतांचे वंशज आहेत. दाथा तालुक्यांतील सर्वांत सुपीक जमीन दाथा, ताली व वालर खेड्यांत आहे. येथे पोष्ट ऑफिस व शाळा आहेत.

दादाजी कृष्णाजी लोहोकरे—हा शिवाजीचा एक सरदार होता. तळेगांव डमढेच्याचा रहिवासी. प्रथम हा शहाजीच्या पदरी असे. शहाजीने बंगळकडे महाराष्ट्रातून जी मंडळी नेली त्यांपैकीच हा असून, त्याच्या स्वराज्यस्थापनेच्या मसलतीत याचे मूळपासून अंग होते. शहाजीला मुस्तफाखानाने जेव्हा पकडले, त्यावेळी यालाहि त्याच्याच वरोवर कैद केले. याचा मुलगा रत्नाकर हा याच सुमारास संभाजी (शहाजीचा वडील पुत्र)सह मुसुलमानांशी (अफजल) लढत असतां, कनकगिरीस मेला (१६४८). पुढे शहाजीस आदिलशहाने मोकळे केले त्यावरोवरच यालाहि सोडले. तेव्हाच शहाजीने दादाजीकडून स्वराज्यस्थापनेच्या कामी ' चिरंजीव सिद्धबास ' जमावा (फौज) निशी मदत करण्याबद्दल बेलरोटीवर हात ठेवून शपथ घेविली व सरदाराची वखे दिली. यापुढे दादाजीने शिवाजीस मावळचे देशमुख मिळवून घेऊन बरीच मदत केली. कल्याण घेतल्यावर शिवाजीने तेथील सुभेदारीवर दादाजीचीच नेमणूक केली (१६५७). तत्पूर्वी तो पायदळावरील एक सेनापति होता. दादाजीचा भाऊ सखोपंत हा

कारांचे देशमुख जेथे यांच्याकडे नोकर होता. त्याला भिवंडी येथे नायब सुभेदारी दिली. पुढे अफजलप्रकणांत दादाजी-प्रमाणेच त्याचा दुसरा मुलगा रखमाजी यानेंहि कामगिरी बजाविली होती (१६५९) [जेथे शकावली.]

दादाभट—एक भारतीय ज्योतिषी. याच्या बापाचें नांव माधव असून उपनांव गांवकर होतें. किरणवलि नांवाची सूर्यसिद्धांतावरील टीका शके १६४१ मध्ये दादाभटानें केलेली आहे. दादाभटाला दोन मुल्ले होती. त्यांत नारायण नांवाचा लहान होता. नारायणानें केलेले ग्रंथ होरासारसुधानिधि, नरजातकव्याख्या, गणकप्रिया नांवाचा प्रश्नग्रंथ, स्वरसागर नांवाचा शकुनग्रंथ व ताजकसुधानिधि. या ग्रंथांचा काल सुमारे स. १६६० असावा. [दक्षित कृत भा. ज्योतिःशास्त्र.]

दादाभाई, नवरोजी (१८२५-१९१७)—हा प्रोफेसर, फर्मचा मॅनेजर, बडोद्याचा दिवाण, ब्रिटिश पार्लमेंटचा सभासद, व हिंदुस्थानचा राजकीय पुढारी पारशी धर्माच्या पुरोहित घराण्यांत मुंबईस १८२५ सप्टेंबर ४ रोजी जन्मला. त्याच्या वयाच्या चवथ्या वर्षीच त्याचा बाप वारला, तथापि त्याच्या आईने त्याला त्या काळीं मुंबईत शक्य तितकें उच्च शिक्षण एल्फिन्स्टन इंस्टिट्यूटमध्ये मिळण्याची व्यवस्था केली. उत्तम विद्यार्थी म्हणून दादाभाईनी पुष्कळ बक्षिसें मिळविलीं. त्यांची बुद्धिमत्ता, कर्तृत्व व विद्वत्ता यांचें त्या वेळेचे मुंबईचे चीफ जस्टिस सर एस्किन पेरी यानां इतकें कौतुक वाटलें कीं, दादाभाईनी वॉरिस्टर व्हावें म्हणून विलायतेचा निम्मा खर्च त्यांनीं केला. पण नुकत्याच घडलेल्या दोनतीन उदाहरणांवरून दादाभाई विलायतेंत गेल्यास ख्रिस्ती होण्याची भीति त्यांच्या जातभाईनां फार वाटत असल्यामुळे वाकी निम्मा रकमेची मदत करण्यास कोणी तयार होईना. त्यामुळे एल्फिन्स्टन इंस्टिट्यूटमध्येच प्रथम शिक्षकाची व १८५० सालीं प्रोफेसरची नोकरी दादाभाईनी पत्करली. स. १८५६ मध्ये तेथे राजीनामा देऊन लंडनमध्ये कामा अँड कंपनींत मॅनेजरची नोकरी धरली. तत्पूर्वी मुंबईत असतांनाच दादाभाईनी स्टुडेंट्स लिटररी अँड सायन्टिफिक सोसायटी व तिच्या गुजराथी व मराठी ज्ञानप्रसारक मंडळी अशा शाखा काढल्या. मुंबईस मराठी व पारशी मुलींच्या शाळा प्रथमतः यानांच सुरू केल्या; तसेंच बाँवे असोसिएशन, इराणी फंड, पारशी जिमखाना, बुड्डो मॅरेज असोसिएशन, फ्रामजी इंस्टिट्यूट, व्हिक्टोरिया अँड आल्बर्ट म्यूसियम या संस्था स्थापण्यांतहि त्यांचें प्रत्यक्ष सहाय्य होतें. शिवाय त्यांनीं १८५१ सालीं ' रास्त गोप्तार ' (खरें सांगणारा) नांवाचें गुजराथी पत्र काढलें होतें.

इंग्लंडमध्येहि दादाभाईनी गेल्याबरोबर राजकीय कामास सुरवात केली. प्रथम आय. सी. एस्. परीक्षा इंग्लंड व हिंदुस्थान दोन्ही देशांत एकदम व्हावी अशाबद्दल खटपट

केली. तिला अखेर यश येऊन १८९३ सालीं ब्रिटिश पार्लमेंटने तसा ठराव पास केला (त्याची अम्मलबजावणी मात्र लांबली). दुसरी गोष्ट म्हणजे इंग्लिश लोकांना हिंदुस्थान-विषयक माहिती देऊन त्यांची सहानुभूती मिळविण्याच्या उद्देशानें लंडन इंडियन सोसायटी स्थापन केली, तीच पुढें विस्तृत करून ईस्ट इंडिया असोसिएशन बनविली, व तिच्याकरितां गायकवाड, ह्योळकर, शिंदे, कच्छेचे राव वगैरे संस्थानिकांकडून देणग्या जमविल्या, आणि संस्थेतर्फे हिंदुस्थानच्या प्रश्नासंबंधी निबंध इंग्रज व हिंदी गृहस्थांकडून वाचविले व स्वतः इंग्लंडभर व्याख्यानें दिली. १८६२ सालीं दादाभाईनी कामा कंपनीची नोकरी सोडून स्वतःची कंपनी काढली, पण ती इ. स. १८६६ मध्ये बुडाली. तेव्हां सावकारांची व्यवस्था त्यांच्या सहानुभूतीने लावून दादाभाई १८६९ सालीं मुंबईला परत आले. त्यावेळीं सर पी. एम्. मेथा यांच्या पुरस्कर्तृत्वानें त्यांना एक मानपत्र व थैली देऊन मोठा सन्मान करण्यांत आला. त्यानंतर लवकरच दादाभाई फासेट कमिटीपुढें साक्ष देण्याकरितां इंग्लंडांत गेले व त्यांत त्यांनीं हिंदुस्थानचें दारिद्र्य व त्यामानानें करांचा असह्य बोजा असल्याचें सप्रमाण सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला. हिंदुस्थानांत दरमागणी उत्पन्न २० रु. च आहे ह्या दादाभाईंच्या विधानामुळे पुष्कळ सरकारी अधिकारी रागावले व त्याबद्दल वाद माजविला. त्यामुळे १८७३ सालीं ' हिंदुस्थानचें दारिद्र्य ' नांवाचें स्वतंत्र पुस्तक दादाभाईनी प्रसिद्ध केलें. हिंदुस्थानसरकारनेंहि पुष्कळ माहिती मिळविल्यानंतर २७ रु. उत्पन्न असल्याचें जाहीर केलें.

स. १८७४ मध्ये दादाभाईनां बडोदासंस्थानचे दिवाण नेमण्यांत आलें. तत्कालीन संस्थानिक महारावा गायकवाड यांच्या कारकीर्दीत संस्थानी कारभारांत बराच घोंटाळा माजला होता. पण सुमारे दोन वर्षांच्या अवधीत दादाभाईनी राज्यकारभाराची नीट व्यवस्था लावून दिली. बऱ्याच बाबतींत रोसिडेंट फायर यांच्याशीं मतभेद होऊन प्रकरण स्टेटसेक्रेटरीपर्यंत गेलें. अखेर दादाभाईची बाजूच योग्य ठरली. दोन वर्षे पुरी होण्यापूर्वीच दादाभाई राजीनामा देऊन पुन्हां मुंबईत परत आले. तेथे मुंबई म्युनिसिपालटीचे सभासद होऊन त्यांनीं स. १८८५ पर्यंत काम केलें. स. १८८५ मध्ये मुंबईचे गव्हर्नर लॉर्ड रे यानीं त्यांना मुंबई कायदेकौन्सिलचे सभासद नेमलें. पण तेथे फार दिवस न राहतां इंग्लंडांत ब्रिटिश पार्लमेंटमध्ये सभासद होण्याच्या इच्छेनें ते इंग्लंडांत गेले. तेथे हॉलवोनतर्फे लिबरल पक्षाचा उमेदवार म्हणून दादाभाई उभे राहिले पण १९५० विस्तर ३६५१ मते मिळून ते पडले. स. १८८७च्या इंडियन नॅशनल काँग्रेसचे त्यांना अध्यक्षस्थान देण्यांत आलें. त्यानंतर पुन्हां इंग्लंडमध्ये जाऊन स. १८९२ मध्ये दादाभाई सेंट्रल फिन्सबरीतर्फे लिबरल पक्षातर्फे पार्लमेंटांत निवडून गेले. कॉमन्स सभेत पहिलें भाषण १८९२ सालच्या आगष्टच्या ९ तारखेस

केलें. पुढील वर्षी आय. सी. एस्. परीक्षा हिंदुस्थानांतहि घेण्याचा ठराव दादाभाईंच्या खटपटीने पास झाला. पुन्हां १८९३ सालच्या लाहोरच्या काँग्रेसचे अध्यक्षस्थान दादाभाईनांच देण्यांत आलें. स. १८९५ च्या निवडणुकींत ते निवडून आले नाहींत. १८९६ साली नेमल्या गेलेल्या रॉयल कमिशनचे ते एक सभासद असून लॉर्ड वेल्बी अध्यक्ष होते. या वेल्बी-कमिशनपुढे दादाभाईंनी आपली साक्षात् दिली. १८९७ पासून स. १९०६ पर्यंत दादाभाई इंग्लंडांतच राहिले. १८९८ साली नेमलेल्या इंडियन करन्सी कमिटीपुढे (फौलर कमिटी) त्यांनी साक्ष दिली. १९०२ साली त्यांनी आपलें 'पॉव्हर्टी अँड अन-ब्रिटिश रूल इन इंडिया' हें पुस्तक प्रसिद्ध केलें. त्यांत मुख्य मुद्दा हिंदुस्थानांतून इंग्लंडांत दरसाल तीन कोट पौंड ब्रिनमोवदला जात असल्यामुळे हिंदुस्थानचे दारिद्र्य सारखें वाढत आहे हा होता. १९०५ साली आमस्टरडॅम (हॉलंड) येथे भरलेल्या सोशल डेमोक्रेटांच्या इंटर नॅशनल काँग्रेसला ते हिंदुस्थानचे प्रातीनीधि म्हणून हजर राहिले. तेथेहि त्यांनी हिंदुस्थानांतील ब्रिटिश कारभारपद्धतीचा निषेध केला. १९०६ साली कलकत्यास भरलेल्या हिंदी राष्ट्रीय सभेचे त्यांना तिसऱ्यांदा अध्यक्ष निवडण्यांत आलें. याच महत्त्वाच्या सभेत दादाभाईंनी स्वराज्य (सेल्फ-गव्हर्नमेंट) हें राष्ट्रीय सभेचे ध्येय म्हणून जाहीर करून स्वदेशी, वहिष्कार व राष्ट्रीय शिक्षण अशीं तीन स्वराज्यप्राप्तीचीं निश्चित साधने सांगितलीं. यानंतर वयोवृद्धत्वामुळे दादाभाई सार्वजनिक व्यवसाय सोडून घरी स्वस्थ बसले. स. १९१६ मध्ये मुंबई युनिव्हर्सिटीने त्यांना एल्.एल्. डी. ची पदवी अर्पण केली. आयुष्याची शेवटची वर्षे शांततेने वेतांवा येथे घालवून दादाभाई स. १९१७ जून ३० रोजी परलोकवासी झाले. त्यांचा एकुलता एक मुलगा १८९३ सालीच वारला होता. त्यांच्या पश्चात् त्यांच्या मुली व बरीच नातवंडे आहेत.

दादू—मुंबई इलाख्यांतील सिंध प्रांतांत असलेल्या लारखाना जिल्ह्यांतील एक तालुका. क्षेत्रफळ २९७ चौ. मैल. लोकसंख्या (१९११) ५४६७७. ह्या तालुक्यांत ५५ खेड्यांचा समावेश होत असून दादू हा मुख्य गांव आहे. जमीनसारा व इतर कर मिळून १९०३-०४ साली उत्पन्न दीड लाखांचे होतें. पूर्व सीमेवरून सिंधु नदी वहात असून नदीकाठच्या प्रदेशास भरपूर पाणी मिळत असल्यामुळे गहू व चण्याचे उत्पन्न फार चांगले होतें. तालुक्यांत नदीच्या पाण्याचे जागोजाग पाट काढून पाणी खेळविले आहे. तालुक्याच्या पश्चिम भागास 'पश्चिम नाराकालव्याने' पाणी मिळतें. 'फिटोवाह' हा कालवाहि प्रमुखस्वानें या तालुक्यांत मोडतो.

दादू-दादूपंथी—दादू हा अहमदाबाद येथील रहिवासी. याचा जन्म स. १५४४ त होऊन त्यानें स. १६०३ त समाधि घेतली. विनोदीराम नांवाचा एक नागर ब्राम्हण

अहमदाबादेस होता. त्याला सावरमतीतून वहात आलेला एक लहान मुलगा सांपडला, तोच दादू असें म्हणतात. ह्याचे नांव दयाळराम असें ठेविलें. त्याला ११ व्या वर्षी एका साधूनें (दंतकथा विष्णू म्हणते) उपदेश केला व त्याचे नांव दादू ठेविलें. दादू याचा अर्थ दादून उपदेश देणारा असा या पंथांत केला जातो. पुन्हां सात वर्षांनी तोच साधु दादूस भेटला व त्यानें 'राम' या मंत्राची दीक्षा देऊन पंथाचा प्रसार करण्यास सांगितलें. दादूनें आपल्या ग्रंथांत गुरुचा महिमा पुष्कळ वर्णिला आहे, पण त्याचे नांव दिलें नाहीं; यावरून पंथाची समजूत कीं विष्णूच त्याचा गुरु असावा. दादू अहमदाबादेहून निघून (१५७४) सांभर येथे गेला; तेथे सहा वर्षे राहून हिंदू-मुसलमान या दोघांनाहि शिष्य केलें. तेथून निघून अंबेर येथे चौदा वर्षे तो राहिला. तेथे राजा भगवानदासाचा व त्याचा स्नेह जमला. अकबरास दादूची माहिती लागतांच त्यानें भगवानादासातर्फे त्याची गांठ घेऊन त्यास आपल्या दीनेइलाहि पंथाचा प्रसार करण्यास सांगितलें; परंतु दादूनें तें नाकारलें. पुढे राजा मानसिंगानेहि दादूचा मान ठेविला. पुढे मत्सरी लोकांनीं भलतेंच समजाविल्यावरून मानसिंगानें दादूला अंबेरहून जाण्यास सांगितलें. तेव्हां दादू तेथून निघून (१५९४-१६०३) कल्याणपूर, जयपूर, मारवाड, बिकानेर वगैरे प्रांतांत उपदेश करीत हिंदून अखेर नारायणा येथे आला; व तेथून जवळच्या भैराणा गांवां त्यानें समाधि घेतली.

यूरोपमध्ये धर्मसुधारणेची दाट यावेळीच पसरली होती. तशाच कबीर, नानक व दादू यांनी इकडे ती पसरविण्याची खटपट केली. दादूनें अहमदाबाद-दिल्ली या प्रांतांत हें काम केलें. सांभर येथे दादूच्या मठांत त्याचा अंगरखा व पादुका पूजेत ठेविल्या आहेत. अंबेर येथेहि त्याचा एक मठ आहे.

दादूचे १५२ शिष्य होते. त्यानें निरनिराळ्या वेळीं उच्चारलेला उपदेश वाणी नांवाच्या पद्यांत प्रथित केला असून, पद्यांची संख्या ५ हजार आहे; हीं पद्ये वाद्यांच्या साथीवर गातां येतात. त्याचे ३७ अभ्याय आहेत. गुरू, द्वैत, अद्वैत, मन, स्मृति, सत्य, ब्रह्म, विश्वास, प्रार्थना वगैरे विषय यांत आहेत.

वेद व कुराण, वेदांतमत, यज्ञयाग, भिक्षुवर्ग, चातुर्वर्ण्य व जातिसंस्था, मूर्तिपूजा, माळकरी, तीर्थयात्रा वगैरे गोष्टींच्या तो विरुद्ध होता. पुनर्जन्म म्हणजे याच जन्मांतील निरनिराळ्या वासना होत असें तो म्हणे. वासना व कृति यांच्यामुळे एकच माणूस निरनिराळ्या वेळीं कोल्हा, हुंस, डुकर, गाढव, देव यांच्याप्रमाणे वागतो, हाच पुनर्जन्म. ब्रह्मा-विष्णू-महेश हीं सामान्य माणसेच होतां. माया ही मूळची वाईट नाहीं; माणूस हा ईश्वरापासून स्वतःस दूर नेऊन मायेस वाईट स्वरूप आणतो. जग वाईट नाहीं, जागतिक वासना-ईपणा वाईट असें त्याचे मत होतें.

तो म्हणे मीं हिंदू किंवा मुसलमान नाहीं, कोणत्याहि (षट्) दर्शनांचा मीं अनुयायी नाहीं फक्त दयामय ईश्वरावर माझा विश्वास आहे.

त्या च्या पंथाचीं मुख्य तत्त्वे.—वाईट गोष्टी सोडा, एकमेव ईश्वरास भजा. ईश्वर, अचंचल, अमर्त्य, अभय, आनंदमय, स्वयंप्रकाश, अमूर्त, अदृश्य असा (ब्रह्मस्वरूपी) आहे. सर्व जगाचा समन्वय त्याच्यांत होतो. सर्व ब्रह्मांडाचा तो कर्ता, भर्ता आहे. माणसास त्यानें उत्पन्न केल्यानें, मनुष्यानें त्याची पूजा करावी. दादू आपल्यास (ख्रिस्ताप्रमाणें) सतत पापीच म्हणवून घेई. जन्मापासून मरेपर्यंत मी पापीच असल्यानें व आत्मगोद्वार करण्याचें सामर्थ्यच माझ्यांत नसल्यानें, तूं माझे रक्षण कर, असें तो देवाला म्हणे. देव-भक्तांत पापामुळेच द्वैत उत्पन्न झालें (या द्वैतावरच वाणी ग्रंथांतील सर्वांत मोठा अध्याय रचिला आहे). त्यानें आपल्या देवावरील प्रेमास विरहिणीची उपमा घेतली आहे.

दादूच्या भक्तांस दादूपंथी म्हणतात. त्यांच्या दोन शाखा आहेत. चेले ही एक शाखा व दुसरी महंत यांची. चेले हे गृहस्थाश्रमी, व्यापारधंदा किंवा नोकरी वगैरे करून पोट भरणारे असतात. तार्किक दृष्ट्या आपण हिंदूधर्मा नाहीं असें ते म्हणतात. त्यांच्यांत आचार व पोषाखावरून अनेक उपशाखा निघाल्या आहेत. भिक्षापान्नाच्या एका प्रकारावरूनहि त्यांचा एक स्वतंत्र पंथ आहे. महंत हे अविवाहित असून आपली गादी उच्च दर्जाच्या जातींतून निवडून घेतलेल्या शिष्याकरवीं पुढें चालवितात. शिष्यांना वाणी शिकविणें व उपदेश करणें हे त्यांचें काम. हे शिष्यांचा, वैद्यांचा, सावकारीचा व शेतांचाहि धंदा करतात, किंवा भोक मागतात. दादूच्या ५२ शिष्यांनीं राजपुतान्यांत मठ स्थापिलेले असून त्यांना दादुद्वार म्हणतात. यांपैकी काहीं मठ पैशानें व विद्येनें भरभराटले आहेत; वाकींच्यांत सर्व अनास्था आहे.

यांच्यांतील खालसापंथी महंत हा नारायणा येथे राहतो; हाच दादूच्या खास शिष्यपरंपरेतील असून सर्व दादूपंथांचा मुख्य आहे. प्रत्येक पंथी दरसाल मेळा भरतो तेव्हां काहीं दाक्षिणायास देतो. नागा नांवाचा पंथ अंबेर येथे आहे. हे शिपाईगिरीचा पेपा स्वीकारतात व त्यावेळीं त्यांचा पोषाक फारच साधा (हे पूर्वी नगस्थितांत राहात असावित ?) असतो. यांचा मूळ प्रवर्तक बिकानेरचा सुंदरदास होय. इल्लीं जयपूर व इंग्रजी मुलुख यांच्या सामेवर हे लोक (२० हजार) असून त्यांचे ९ मठ आहेत. त्यांच्याजवळ फक्त ढाल, तरवार व तोंड्याची बंदूक इतकीच शस्त्रे असतात; अलीकडील सुधारलेली शस्त्रे नसतात. सन १८५७ च्या राज्य-कांतींत हे इंग्रजांच्या बाजूचे होते. उत्तरादिपंथाचा संस्थापक बनारसीदास नांवाचा असून हे बहुतेक पंजाबी असतात. हे वैद्यकी व सावकारी करतात. वारिकतः (विरागी) हे फक्त भोक मागतात. यांचा पोषाक नारिंगी रंगाचा असतो; हे

नेहमीं टोळ्याटोळ्यांनीं आपल्या महंताबरोबर हिंडतात. खाकी (राखी) पंथी लोकांच्या अंगावर वस्त्रे क्वचित् असून ते गोसाव्याप्रमाणें जटाधारी असतात.

दादूनें हिंदूधर्माच्या विरुद्ध हा पंथ प्रथम काढला; परंतु सांप्रत पुन्हां हळू हळू हिंदू धर्म त्यांच्यांत पसरत आहे. पुष्कळ लोक हल्लीं वेदांती मताचे झाले आहेत. ते माळा घालतात, वाणां ग्रंथाची (मूर्तीप्रमाणें) आणि दादूच्या पादुका व अंगरख्याची पूजाअर्चा करतात.

एकंदर दादूपंथी (१९११) ७५० असून ते राजपुताना (७६७०) व इतरत्र आहेत. सन १९११ च्या खाने-सुमारीच्या रिपोर्टींत त्यांना हिंदू झणून संबोधिले आहे. [हंटर-इंफे ग्याझि: क्रुक्स-ट्राइज्ज अँड कास्ट्स; हॉप-किन्स-रिलिजन्स ऑफ इंडिया; ओमन-सेट्स ऑफ इंडिया.]

दादोजी कांडदेव—दादोजी कांडदेव हा शहाजीच्या पदरचा एक विश्वासू ब्राह्मण कारकून होता. पुण्यांत रहात असलेली शहाजीच्या कुटुंबाचीं माणसें व त्याचीं तेथील जहागीर यावर देखरेख ठेवण्याकरितां याची नेमणूक करण्यांत आली होती (१६३७). हा जमाबंद्यांच्या कामांत फार निपुण होता. याच्या देखरेखीखाली पुणें प्रांतांतील शेतांत पुष्कळ सुधारणा घडून आली, व एकंदर लोकसंख्या वाढली. पुण्याची वसाहतहि त्यानें केली.

दरवर्षीं शेतांचें जें उत्पन्न येईल त्याचा त्या उत्पन्नाच्या मानानें काहींतरी हिस्सा सारा म्हणून वसूल करण्याची मलिकंबराची पद्धतच दादोजीनें चालू ठेवलेली होती. याच्या वेळीं मावळींतील लोक फारच निकृष्टवस्थेस पोचलेले होते. म्हणून काहीं वर्षेपर्यंत यानें सारा माफ केला; व त्यांच्यापैकीं कित्येकांस सारा वसूल करण्याकरितां आपल्या चाकरीस ठेवून त्यांची स्थिति सुधारण्याची यानें आपल्याकडून पुष्कळ खटपट केली. यानें वाल शिवाजी व जिजाबाईस रहाण्याकरितां पुण्यास लालमहाल नांवाचा एक मोठा वाडा बांधला, व शिवाजीस त्याच्या दर्जास अनरूप असें लष्करी व धार्मिक शिक्षण दिलें व त्याच्या मनांत आपल्या धर्माचा अभिमान उत्पन्न केला. त्यामुळे शहाजीनें त्याची तैनात ७०० होनांनीं वाढविली.

इ. स. १६४६ त शिवाजीनें तोरणा किळा घेऊन पुढच्याच वर्षीं राजगड किळा बांधला तेव्हां जिजापूरदरबाराकडून शिवाजीच्या वर्तनाविषयीं तक्रारी शहाजीच्या कानांवर घालण्यांत आल्यावरून, शहाजीनें दादोजीस त्याचा बंदोबस्त करण्याविषयीं लिहिलें. दादोजीनें प्रथमतः असल्या कृत्यांपासून शिवाजीस परावृत्त करण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला परंतु आपल्या उपदेशाचा शिवाजीच्या मनावर कांहींच परिणाम होत नाहीं असें पाहून त्या स्वामिभक्त माणसास शिवाजीविषयीं फार काळजी वाटूं लागली. मरणसमयीं त्यानें शिवाजीस जवळ बोलावून आपली वायकापोरें त्याच्या स्वाधीन केली, व या प्रसंगीं त्यानें शिवाजीस पूर्वीप्रमाणें

उपदेश न करतां उलट त्यास गोब्राह्मणांचे प्रतिपालन करून स्वराज्यस्थापनेबद्दल सांगितले अशी हकीकत बखरकार देतात.

अलीकडे उपलब्ध झालेल्या माहितिवरून स्वराज्यस्थापनेचा उद्योग शहाजीनेच शिवाजीला पुढे करून गुप्तपणे आरंभला होता व त्या कामी त्याने दादोजीस पुणे प्रांतांत मुखत्यार नेमिले. दादोजीने रयत सुखी केली, वन्यपशू मारून अरण्ये तोडविली. मावळचे देशमुखदेशपांडे वंडाळी मालवीत ती मोडली व जे स्वराज्यस्थापनेस अनुकूल होतील असे वाटले त्यांना अनुकूल करून घेतले. ही मसलत प्रथम भोर प्रांतांत रायेश्वराच्या देवळांत झाली त्याने शिवाजीच्या कार्याचा पाया भरला. शिवापूर नांवाच्या गांवी त्याने सरकारी बागा (शिवाजीच्या नांवाच्या) केल्या. दादोजीने तोडलेले अनेक वाद पहाता तो फार न्यायनिष्ठ दिसतो. वरील वागतील एक आंवा त्याने शिवाजीच्या परवानगीशिवाय तोडल्याबद्दल त्याने आपला हात तोडण्याची शिक्षा स्वतःस फर्माविली, परंतु शिवाजीच्या सांगण्यावरून त्याने अखेरपर्यंत आपल्या आंगरख्याची एक वाही लांडी ठेविली.

दादोजीचे मूळ गांव भोसल्यांच्या जहागिरीपैकी मलठण देऊळगांव (पुणे जिल्हा) हे होय. तेथील हा कुळकर्णी. शहाजीने त्याला निवडून पुणे प्रांताची जहागीर पहाण्यास एक हजार पागेसह नेमले, त्याच्याच हाताखाली सिद्दी हिला हा फौजदार होता. सिद्दीहगड हा पंताच्या दिमतीस दिला होता. त्यास सुभेदार (कलेक्टर) किल्ले कोंढणा व मुजुंदार सुभे जुन्नर असे अधिकार (लष्करी व मुलकी) होते. दादोजी हा लढण्यांतहि कमी नव्हता; बांदल व इतर देशमुख त्याने प्रसंगी लढाई करूनच नमाविले होते. याप्रमाणे शिवाजीच्या स्वराज्यस्थापनेच्या पायाचे काम दादोजीनेच प्रथम केले. तो १६४७ साली (मे अथवा जून) वारल्यावर त्याचा मुलगा कृष्णाजी यासहि शिवाजीने योग्यतेस चढविले. [तारीख ई शिवाजी; सप्तपर्णात्मक बखर; भा. इ. मं. अहवाल; राजवाडे-शिवकालीन खंड.]

दाद्री, त ह शी ल.—पंजाब इलाख्यांत असलेल्या जिंद निजामत व संस्थानची दक्षिण बाजूची तहशील. क्षेत्रफळ ५६२ चौरस मैल. हांत १ शहर व १८३ खेडी आहेत. जिंद तहशीलच्या दक्षिणेस ही तहशील असून हिच्या दक्षिणेस रोहटक नांवाची ब्रिटिश सरहद्दीतील तहशील आहे. दक्षिणेस व पश्चिमेस दुजानसंस्थान, नाभाची बावल निजामत, पतियाळाची मोहिंदरगड निजामत व लोहार संस्थान आहे. पश्चिमेस हिसार जिल्हा असून पूर्वेस रोहटक आहे. हीं कांहीं अंशी हरिआन व कांहीं अंशी बाणगडमध्ये असून येथील हवामान उष्ण आहे व जमीन वाळुकामिश्रित आहे. लोकसंख्या (१९२१) ११०,३१९.

गां व.—दाद्री ताळक्यांचे मुख्य गांव. हे दिल्लीहून नैर्ऋत्येस ८७ मैल व जिंदहून दक्षिणेस ६० मैल आहे. लोकसंख्या

(१९११) ५७१३. पुरातन इतिहासाची माहिती नाहीं. सन १८५७ साली हे झज्जरच्या नवाबाचा जातभाई नवाब बहादुरजंग याच्या ताब्यांत होते. पण राजद्रोहाच्या आरोपावरून त्याच्या हातून ते काढून घेतले. वंडांत सरकारास मदत दिल्याबद्दल जिंदच्या राजास नंतर ते इनाम देण्यांत आले. बादशहा महमदशहाचा खजिनदार सिताराम ह्याने बांधलेला येथे एक सोमेश्वर नांवाचा तलाव आहे. झज्जर नवाबांच्या जुलुमांमुळे व्यापार अगदी वसला. येथे चामड्याचा माल चांगला होतो व कातकामहि उत्तम होते.

दान—आज आपली दान देण्याची इच्छा सद्बुद्धि, औदार्य, कृतज्ञता, किंवा सहानुभूति या मानसिक वृत्तीमुळे उत्पन्न होते. जंगली व रानटी जातींत याच्या अगदी उलट स्थिति आहे. निहंतुक व विनमोबदला असे दान त्यांना विलकुल माहीत नाहीं. पाश्चात्य एस्किमो लोकांत हीच स्थिति आढळते. तथापि पाहुण्यांचे आदरआतिथ्य करणे ही कल्पना त्यांना असते. पण सामान्यतः विनमोबदला दानाची कल्पना त्यांच्यामध्ये नसून कोणतीहि वस्तु दुसऱ्याला देताना परत मोबदला मिळण्याची अपेक्षा रानटी लोक धरतात, इतकेंच नव्हे तर मोबदला काय मिळावा तेंहि ते सुचवितात. न्यू झीलंड व अंदमानी लोकांत हा प्रकार आढळतो. देणगीचा दुसरा एक प्रकार म्हणजे दान स्वीकारणाऱ्याकडून एखाद्या कार्याची किंवा त्यापासून अलिप्त राहण्याची अपेक्षा करणे. हा प्रकार राजांना नजराणा देण्यांत आढळतो. नजराणा देणारा इसम राजाने आपले इष्ट करावे, कोणतेहि अनिष्ट करूं नये, अशी अपेक्षा करतो. पौरस्त्य देशांतील, प्राचीन जर्धनीतील, मेक्सिकोमधील व इतर कांहीं देशांतील राजे अशा प्रकारे नजराणे घेतात. निरक्षेप दानबुद्धीचा इतिहास पाहिल्यास त्यांत प्रथम नातळगांना मदत व अथितीचा सत्कार आणि नंतर पारमार्थिक कल्याणाकरितां केलेले दान, व शेवटी निरपेक्ष बुद्धीने गरीब अंध व पंगू वगैरेस केलेली मदत अशा पायऱ्या आढळतात.

ग्रीक व रोमन.—प्राचीन ग्रीक व रोमन लोकांत दानधर्माचे निरनिराळे प्रकार होते ते—(१) देवतांना बळी, (२) शत्रूला व मित्राला बळविण्याकरितां देणगी, (३) अभ्यागतांचा अतिथिसत्कार, (४) जननमरणदि संस्कारसमयी द्यावयाचे दान, (५) वैवाहिक देणगी (शुल्क, हुंडा वगैरे), (६) कन्यापुत्रादि नातळगांस देणगी, (७) सरकारला जरूरीच्या वेळी दिलेले ऐच्छिक द्रव्यसाहाय्य, (८) मृत्युपुत्राने दिलेल्या देणग्या, (९) वार्षिक सणवारांच्या दिवशी दिलेल्या देणग्या व (१०) अथितीस दिलेल्या देणग्या.

ख्रिस्ती.—ख्रिस्ती समाजांतील दानपद्धति यहुदी व ग्रीक-रोमन पद्धतींच्या मिश्रणाने तयार झाली. ' जो मागतो त्याला द्या ' (गिव्ह टु हिम दॅट आस्केथ,) या वाक्याने

जरी दानधर्माचा पुरस्कार केला असला तरी ' वो टु हिम देट रिस्विट्हे ' (जो घेतो त्याचे अकल्याण होवो) असेंहि वचन आहे, त्याचा उद्देश हाच की, ज्याला वास्तविक दान घेण्याची गरज नाही त्यानें तें घेतल्यास अकल्याण होईल. या विचारसरणीमुळे फक्त अंध, पंगु या गरजवंतांनाच मदत करावी असें मत रूढ झालें. पण त्याबरोबरच धार्मिक व्रत म्हणून जे लोक दारिद्र्य पत्करतील तेहि दानाली पात्र मानण्यांत येऊं लागले. त्यामुळे मध्ययुगांत या दारिद्र्यव्रतांचे (व्हाऊ ऑफ पॉव्हर्टी) फार प्रस्थ वाढले. ख्रिस्ती मठांतून (मोनेस्टरी) अनेक स्त्रीपुरुष हे व्रत घेऊन राहू लागले व लोक भूमिद्रव्यादि दान इतक्या मोठ्या प्रमाणांत देऊं लागले कीं मठवासी लोकांच्या श्रामंतीच्या व चैनीच्या आयुष्यक्रमाविरुद्ध १६ व्या शतकांत मार्टिन लूथरला बंड करावें लागलें. अनाथपंगूकरितां मोफत शाळा व हॉस्पिटलें याच काळांत मठांनां जोडून काढण्यांत आलीं होती व त्यांत अनाथांनां मदत करण्याचें काम उत्तम प्रकारें होत असे.

१६ व्या शतकापासून युरोपीय देशांत उद्योगधंद्यांची वाढ विशेष होऊन पुष्कळ लहान गांवांचें मोठाल्या शहरांत रूपांतर झालें व शहरांच्या व्यवस्थेकरितां म्युनिसिपालिट्या स्थापन झाल्या. लवकरच अनाथसंगोपनाचें काम या नव्या संस्थांकडे गेलें. समाजसत्तावादाचा (सोशल्लिझम) उदय झाल्यावर दानपद्धतीवर त्याचा परिणाम झाला. दानपद्धतीचा उद्देश गरीबांचें वैयक्तिक कल्याण साधणें हा असतो, तर समाजसत्तावाद, वैयक्तिक विचार वाजूस सारुन समाजाचें सामुदायिक हित साधणें हें ध्येय मानतो; अर्थात् दोहोंमध्ये विरोध आहे असें भासतें; पण वास्तविक तसा विरोध नाही. सामुदायिक हिताला बाध न येईल अशा रीतीनें वैयक्तिक हित साधलें म्हणजे त्यानेच सर्व समाजाचें कल्याण होतें. तथापि समाजसत्तावाद्यांनीं सर्व समाजाची नव्या तत्त्वांवर नवी घडी बसविण्याचें ध्येय अंगिकारलें; तर दानपद्धतीनें नव्या तत्त्वानुसार १९ व्या शतकांत ज्या नव्या चळवळी प्रसृत केल्या त्याः—(१) तुरुंगाची सुधारणा, (२) औद्योगिक शाळा, (३) अनाथ बालकसंगोपन, (४) मजूरवर्गाकरितां चांगल्या घरांचा पुरवठा, (५) चांगल्या अन्नाचा पुरवठा, वगैरे होत.

दानपद्धतीचें सांप्रतचें स्वरूप तिला अगदीं अलीकडे प्राप्त झालें आहे. १८१९ सालीं रेव्ह. डॉ. चामर्स यानें ग्लासगो येथें स्वतःचा अनुभव म्हणून असें जाहीर केलें कीं, अनिश्चित व संकीर्ण स्वरूपांत दान देण्यानें फायद्यापेक्षां तोटाच अधिक होतो. नंतर त्यानें सरकारी अधिकाऱ्यांच्या मदतीनें नवीन दानपद्धति प्रचारांत आणली व त्याकरितां आणि अनाथ म्हणून म्हणविणारांच्या प्रत्यक्ष घरीं जाऊन त्यांची स्थिति पाहण्याचें काम स्वयंसेवकांच्या मदतीनें चालू केलें. अशा घरगुती भेटीमध्ये गरीबांनां उचलून मदत न देतां त्यांच्या अंगां स्वावलंबनानें स्वकुटुंब-

पोपण्याचें सामर्थ्य घेण्याचो मार्ग दाखविण्याचें काम करण्याचा प्रयत्न केला. त्याचा परिणाम चांगला झाला; तो असा कीं, अनाथांच्या मदतीकडे लागणारा प्रत्यक्ष खर्च बराच कमी झाला, अणि तरीहि गरीबांची दुःस्थिति त्या मानानें पुष्कळ कमी झाली. नंतर अशा प्रकारचे प्रयत्न पुष्कळ शहरांत झाले. लंडन शहरांत अशा कार्याकरितां आणि रस्तोरस्तीं भिक्षा मागत फिरण्याच्या वृत्तीला आळा घालण्याकरितां अनेक संस्था काम करूं लागल्या. १८६८ सालीं एडवर्ड डेनिसन यानें लंडनमधील गरीब लोकांची परिस्थिति निरीक्षण करून डॉ. चामर्ससारखेच मत दिलें. तो म्हणतो, " गरीबांनां मदत करणें अगदीं चूक आहे. त्यांनां प्रत्यक्ष भिक्षा कोणीहि घालूं नये. त्यांच्याकरितां शाळा स्थापवाव्या, बक्षिसें द्यावीं, मजुरांचे संघ स्थापावे, त्यांनां स्वावलंबी होण्याचा मार्ग दाखवावा, पण प्रत्यक्ष पैसे दान म्हणून कधीहि देऊं नये " या तत्त्वानुसार काम करणारी ' चॅरिटी ऑर्गनायझेशन सोसायटी ' स्थापन झाली. या तत्त्वांचा इतर देशांतहि प्रसार होऊन अशा प्रकारच्या संस्था पुष्कळ शहरांत स्थापन झाल्या. १८७९ सालीं अशा संस्थांची एक परिषद भरली होती. १९०८ सालीं त्यांची संख्या ३०० होती. अशा संस्थांमार्फत पुढील प्रकारची कामे चालतातः—(१) मदतीकरितां अर्ज मागविणें व प्रत्यक्ष स्थिति अवलोकन करून मदत मागणारांची लायकीनालायकी ठरविणें, (२) दानदात्यांनां दान मागणारांच्या योग्यायोग्यतेबद्दल माहिती पुरविणें, (३) गरीबांनां सल्लामसलत देऊन स्वावलंबनाचा मार्ग दाखविणें, (४) सार्वजनिक मदतीवर चालणाऱ्या संस्थांची व्यवस्था राखणें. असल्या तत्त्वामुळेच बेकार मजुरांचा प्रश्न जितका राजकारण व अर्थशास्त्र यांचा तितका तो दानपद्धतीचाहि विषय होऊन बसला आहे. अमेरिकेमध्ये दानशास्त्र इतकें महत्त्वाचें होऊन बसलें आहे कीं, यासंबंधी पद्धतशीर शिक्षण देणाऱ्या तेथें शाळा आहेत व कांहीं विद्यापीठांतून या विषयाचें उच्च शिक्षण देण्यांत येऊन त्याबद्दल पदवीहि दिली जाते.

भार ती य.—हिंदु समाजांतील दानाचा मुख्य प्रकार ब्राह्मणांनां दिलेलीं दाने हा होय. ब्राह्मणांच्या द्रव्यसंपादन-मार्गांपैकी दान घेणें (प्रतिग्रह) हा एक मार्ग आहे. तुळा (तोल) करून स्वतःच्या भारंभार सोनें किंवा रूपें देणें हा फार मोठा दानधर्म समजत असत. याप्रमाणें सुवर्ण-तुळा केलेल्या राजांची उदाहरणें पुष्कळ आहेत. जमीनी इनाम देण्याचा प्रघातहि फार होता. देवाल्यांनांहि पुष्कळ जमीनी देणग्या म्हणून दिल्या आहेत. वर दिलेल्या ग्रीक-रोमन लोकांतील प्रकारांपैकी बरेचसे हिंदुसमाजांतहि रूढ आहेत.

स्वतःच्या मालकीची वस्तु दुसऱ्यास निरपेक्षबुद्धीनें देणें हा दान शब्दाचा सामान्य अर्थ होईल. दान देण्याचा प्रघात ऋग्वेद कालापासून आढळतो. ऋग्वेदांतील दान देणारे राजे व प्रतिग्रह करणारे ऋषी यांचा उल्लेख ज्ञानकोश वि. ३ पृष्ठ

४७८ मध्ये केला आहे. त्यावरून तत्कालीन दत्तवस्तू-चाहि बोध होईल. पुराण व स्मृती यांच्या कालांत दातव्य वस्तूंत बरीच वाढ झाली. भूमि दान दिल्याचा वैदिक कालांत उल्लेख आढळत नाही. पण स्मृतिपुराणकालांत आढळतो. भगवद्गीतेत दानाचे सात्त्विक, राजस व तामस असे तीन प्रकार दिले असून मोवदला न घेण्याच्या इच्छेने दिलेले दान सात्त्विक, मोवदल्याच्या इच्छेने दिलेले राजस व दान देण्यास अपात्र आणि दिलेल्या दानाची अवहेलना करणारा अशा मनुष्यास दिलेले दान तामस होय. स्मृति-पुराणादिकांतून उल्लेखिलेले दान आधुनिक फलप्राप्तिरूप होय. एखाद्या व्यक्तीस एखादी वस्तु देणे हेच केवळ दान नसून अप्रांत आहुति देणे याचीहि दानांतच गणना होते. स्वर्गलोकांच्या सुखप्राप्तीसाठी करावयाच्या दानप्रमाणेच मृतात्म्यास प्रिय असलेल्या वस्तु ब्राह्मणास दान देण्याबद्दल शास्त्रवचने आहेत. “जे तू दुसऱ्यास दिलेस तेच आपलेसे केलेस; बाकीचे वृथा रक्षिलेस” अशा अर्थाचे एक वचन रूढ आहे. महाभारतातील कर्णाचा दान देणारांत फार लौकिक होता. भरतखंडांतील प्राचीन राजांनी अनेक गावे, जमीनी वगैरे ब्राह्मणांना दान दिल्याबद्दल शिलालेख, ताम्रपट वगैरेतून उल्लेख आढळतात. अशा दानास ‘अग्रहार’ असे म्हणतात.

पाराशराची मते विशेष विचार करण्यासारखी आहेत. दान देणे ते घरी नेऊन द्यावे, असे तो म्हणतो. त्याचा अर्थ असा दिसतो की, खरोखर शरीरव्यंगामुळे ज्यास घराबाहेर पडवत नाही त्यांसच दान द्यावे. पाश्चात्य दानपद्धतीच्या आधुनिक तत्वांचे बीज पाराशराच्या या नियमांत. दृष्टीस पडते असे म्हणण्यास हरकत नाही. मोफत विद्यादानाची पद्धति हिंदूमध्ये फार प्राचीन आहे. सार्वजनिक मोफत रुग्णालये नसली तरी गरीबांना मोफत औषधे देऊन पुण्य जोडण्याचे कार्य वैद्यवर्ग करीत असे. बेकारांना काम पुरविणाऱ्या किंवा अनाथ अर्भकांचे संगोपन करणाऱ्या स्वतंत्र संस्था मात्र निर्माण झाल्या नाहीत. सांप्रत पाश्चात्यांच्या परिचयामुळे पाश्चात्य दानपद्धतीची तत्वे व संस्था यांचा अंगीकार आपण करीत आहो. तथापि आपल्याकडे दान-शास्त्र प्रगत नाही याचा कोणी विचारच करीत नाही. त्यां-मुळे अनेक धर्मादाय फार अव्यवस्थितपणे चालले आहेत. धर्मादायसंस्था कार्यक्षम राहिल्या नाहीत याचे थोडेसे दिग्दर्शन पांचव्या विभागांत (पृ. ६५८) केलेच आहे. [एन्. मास्टरमन-चामर्स ऑन चॅरिटी; टी. मॅके-मेथड्स ऑफ सोशल रिफॉर्म; सी. एन्. हॅडरसन-मॉडर्न मेथड्स ऑफ चॅरिटी; अॅमॉस जी वॉर्नर-अमेरिकन चॅरिटीज्; इ. टी. डिव्हाईन-दि प्रॅक्टिस ऑफ चॅरिटी.]

दानव—याचा सामान्य अर्थ देवशत्रु. दैत्य असा आहे, पण दनु, दानु किंवा दानव हा शब्दाहि नाग, गोप वगैरे शब्दांप्रमाणे विशिष्ट लोकांचा वाचक असावा. राव-

णाची वहीण कुंभनसी ही मधु नांवाच्या एका दानवास दिली होती. तेव्हां राक्षसांचा व दानवांचा शरीरसंबंध होत असे असे वाटते. राक्षस, दानव व असुर हे तिन्ही लोक मूळचे निरनिराळे होत. पुढे संस्कृत भाषेत हे एकाच अर्था वपरण्यांत येऊं लागले. दानु शब्द दास असाहि होऊन पुढे द्रविड शब्दांची प्रकृति झाली असावी असे स्पूळ अनुमान आहे. दास शब्द संस्कृतांत लांकडास लाविला जातो, तेव्हां दानु किंवा दास हे मूळचे जंगली लोक असण्याचा संभव आहे. नाग हे जसे मूळचे डोंगरी ठरतात, गोप हे फिरते ठरतात तसे वानर व दानव हे जंगली ठरतात. “दैत्य” पदा. [वि. वि. पुस्तक. २३ पान ५३].

दानियल मिर्झा (सुलतान)—अकबर बादशहाचा हा तिसरा मुलगा, ता. १० सप्टेंबर १५७२ रोजी अजमीर येथे जन्मला. शांख जातीच्या दानियल नामक एका प्रसिद्ध दरवेशाच्या घरी याचा जन्म झाल्यामुळे त्यास दानियल असे नांव प्राप्त झाले. त्याची आई ही राजा बिहारी मल्ल कच्छवाह याची मुलगी होती. हा फार दारूबाज होता. सुलतान मुरादच्या मृत्यूनंतर अकबराने दानियल यास निजामशाही जिंकण्याकरिता बरोबर मोठी फौज देऊन दक्षिणेंत पाठविले. इ. स. १६०० मध्ये गोंगलांनी अहमदनगरचा किल्ला घेतला. ता. ८ एप्रिल १६०५ रोजी, बऱ्हाणपूर येथे सुलतान दानियल हा मद्यपानाच्या अतिरेकामुळे मरण पावला. याच्या मृत्यूची वार्ता ऐकून, दिवसेंदिवस क्षीण होत चाललेल्या अकबर बादशहास मोठा धक्का बसला. अकबराची त्याच्यावर फार प्रीति होती त्यामुळे त्याची प्रकृति अधिकच विषडून दीड वर्षांच्या अवधीतच तो मृत्यू पावला. आपल्या पश्चात दानियल यास दिल्लीची गादी मिळावी अशी अकबराची इच्छा होती. खानदेशास त्याने दानदेश असे नांव दिले होते. दानियल हा वऱ्हाड व खानदेश येथील सुभा होता. त्याचे लग्न विजापूरच्या आदिलशाहाच्या मुलीशी पैंठण येथे झाले होते. हिच्याशिवाय जानबेगम नांवाची त्याची एक बेगम होती. तीस तहसूर, वायसंगर व हुशंग असे ३ पुत्र व ४ मुली झाल्या; पैकी मुलांस पुढे शहाजहानाने ठार मारिले. [पातशहानामा, एने-इ-अकबरी.]

दानिष्मंदखान—महंमद शफी अगर् मुल्ला शफी असे याचे मूळनांव असून हा एक इराणी व्यापारी होता. १६४६ साली हा सुरतेस व्यापाराकरिता म्हणून आला. नंतर शहाजहान बादशहाने त्यास आपल्या पदरी ठेवून घेतले. पुढे थोड्याच काळांत त्यास तीन हजारांची मनसब व दानिष्मंदखान असा किताब मिळाला. औरंगजेबाच्या कारकीर्दीत तर त्यास पांच हजारांची मनसब देण्यांत येऊन त्यास शाहाजहानाबादचा सुभेदार नेमण्यांत आले. १६७० सालच्या जुलै महिन्यांत शाहजहानाबाद येथेच तो मरण पावला. ख्रिस्ती धर्मातील तत्वांची यास ओळख

होती असें दिसते. फ्रेंच प्रवासी बर्नियर यानें आपल्या प्रवासवृत्तांत दानिर्मंदखानचा उल्लेख केला आहे [बील].

दापोली, तालुका.—मुंबई इलाख्यांतील रत्नागिरी जिल्ह्याचा वायव्येकडील एक तालुका. क्षेत्रफळ सुमारे ५०० चौ. मैल. मण्डणगड पेठ्याचाहि ह्यांत समावेश होतो. दापोली व हर्णई हीं दोन गांवां असून २४३ खेडीं आहेत. लोकसंख्या सुमारे १६० हजार. समुद्रकाठच्या खेड्यांत लोकवस्ती बरीच दाट असते. हर्णई हें किनाऱ्यावरच असून त्यास-मोरच किल्लेवजा सुवर्णदुर्ग नांवांचे बेट आहे. एकंदर तालुका समुद्रकिनारा सोडतां रक्ष व खडबडीत आहे. कांहीं कांहीं ठिकाणीं पूर्व भागांत सागवान लांकूड सांपडते. हवामान समशीतोष्ण असून आरोग्यदायक आहे. पाऊस दापोली येथें १३१ इंच व मण्डणगड येथें १६६ इंच पडतो.

गां व.—दापोली तालुक्याचें मुख्य ठिकाण. हें समुद्रतीरापासून ५ मैल दूर आहे. लोकसंख्या सुमारे तीन हजार आहे. १८१८ सालीं दापोली हें दक्षिण कोंकणाचें लष्करी ठाणें करण्यांत आलें होतें. पण १८५७ सालीं सर्व सैन्य तेथून नेण्यांत आलें. येथें मिशन हायस्कुल व सर्वोर्डिनेट जज्यांचे कोर्ट आहे.

दाभ—मुंबई इलाख्यांत महिकांठामधील एक लहानसें संस्थान. यांत दहा गांवां असून क्षेत्रफळ ८४०० एकर आहे. दाभाचे मिया मकवान कोळी जातीचे असून त्यांनीं मुसलमानी धर्म स्वीकारलेला आहे. त्यानां गायकवाड-सरकारला घांस-दाणा द्यावा लागतो.

दाभाडे—पुणे जिल्ह्यांत दाभाड्यांचें तळेगांव म्हणून एक गांव आहे; तेथें राजाराम छत्रपतींचा सेनापति खंडेराव दाभाडे याचा वंश आहे. खंडेराव हा या गांवाचा मूळचा पाटील होता. त्याचें त्याच्या पूर्वजांसह चरित्र ज्ञानकोशाच्या ११ व्या विभागांत आलें आहे.

त्रि व क रा व दा भा डे—खंडेरावाची मुदत संपल्यावर पुढील वर्षाच्या मे महिन्यांत त्याचा मुलगा त्रिवकराव यास शाहूमहाराजाकडून सेनापतीची वस्त्रें मिळालीं. त्यानंतर थोड्याच दिवसांनीं गुजराथच्या मोहिमेवर त्याची रवानगी झाली. इकडे बाजीराव पेशवे यास शाहूनें माळव्यांत मुलुखगिरीकरितां पाठविलें.

इ. स. १७२९ मध्ये सरबुलंदखानापासून मराठ्यांस गुजराथच्या चौथे व सरदेशमुखीच्या सनदा मिळाल्यावर त्या प्रांताचा मोकासा दाभाड्यांस देण्यांत आला, व सरदेशमुखीचा कांहीं अंश गोळा करण्याचें कामहि त्याकडेच सोंपविलें. परंतु बाजीरावानें गुजराथच्या कारभारांत ढवळाढवळ करावी, ही गोष्ट दाभाड्यांस मुळांच न रुचून या दोन मराठा सरदारांत कायमचें वैमनस्य आलें. पुढें दोघांनाहि ही गोष्ट शाहूच्या कानांवर घालून त्याची आज्ञा विचारली. शाहूनें आज्ञा केली की, बाजीरावास माळव्याची मोहीम सांगितल्यामुळें त्यावर त्यानेंच अंमल करावा, मात्र त्रिवकराव यानें

जिकलेल्या गुजराथेंत ढवळाढवळ करूं नये. यामुळें बाजीराव निरुत्तर झाला. परंतु दाभाड्यांच्या मनांत बाजीरावाविषयीं मत्सर उत्पन्न झाला असल्यानें त्यानें सैन्याची जमवाजमव करून राज्याचें रक्षण करण्याकरितां आपण जातो असा उद्देश जाहीर करून तो दक्षिणेंत निघाला. कंठाजी व रघूजी कदम बांडे, उदाजी व आनंदराव पवार, चिमणाजी मोघे, वगैरे सरदार त्यास सामील झाले व दक्षिणेंत आल्यावर निजामहि त्यांस येऊन मिळणार होता. त्रिवकरावानें निजामाशीं सल्लय केल्याचें बाजीरावानें शाहूस सिद्ध करून दाखविलें. तरीहि पेशव्यानें लडाईला प्रत्यक्ष सुरवात होईपर्यंत दाभाड्याशीं तहाचें बोलणें सुरू ठेविलें होतें. बाजीरावाजवळ दाभाड्यांच्या अर्धें देखील सैन्य जमलें नसतां हि मोठमोठ्या मजला करून त्यानें दाभाड्यांच्या सैन्यास गुजराथेंतच डभई व बडोदें यांच्या दरम्यान गांठलें (१ एप्रिल १७३१). पाहिल्याच हल्ल्यावरोंबर त्रिवकरावाच्या सैन्यातील नवशिक्ष्या सैनिकांनीं पळ काढला तरी, त्रिवकराव मोठ्या शौर्यानें लढत होता. परंतु त्याला अकस्मात् एक गोळी लागून तो ठार झाला. तेव्हां त्याची सर्व फौज पळून गेली. दाभाड्याकडील मालोजी पवार, पिलाजी गायकवाडाचा एक पुत्र वगैरे मंडळी ठार होऊन उदाजी पवार व चिमणाजी मोघे हे कैद झाले. आनंदराव पवार व पिलाजी गायकवाड हे जखमी झाले, परंतु ते पळून गेले. अशा रीतीनें बाजीरावाचा जय झाला.

त्रिवकरावास यशवंतराव नांवाचा एक अल्पवयी मुलगा होता. बापाच्या मरणानंतर त्याला सेनापतीची वस्त्रें मिळाल्यावर त्याच्या पालकत्वाचें काम त्याची आई उमाबाई हिजकडे आलें; व पिलाजी गायकवाड त्याच्या मुतालकांच्या जागी कायम झाल्यामुळें सेनापतीचें सर्व कामकाज पाहूं लागला. अतःपर पेशवे व दाभाडे यांच्यामध्ये भांडणास जागा राहूं नये म्हणून, शाहूनें गुजराथचा सर्व कारभार दाभाड्याकडे सोंपवून, त्यानें त्या प्रांताच्या वसुलाचा अर्धा हिस्सा पेशव्यांमार्फत सरकारतिजोरींत भरणा करावा असें ठरविलें. इतर स्वाभ्यांमध्ये मिळालेला पैसा मात्र खर्च वजा जातां राजाच्या स्वाधीन करण्यांत यावा असा करार होता (१७३१). पण हा करार दाभाड्यांनीं पुरापुरा कधींच पाळला नाहीं, असें असतां हि शाहूच्या पश्चात नानासाहेब पेशव्यानें अर्ध्या गुजराथच्या सनदा यशवंतरावाच्या नांवें करून दिल्या (१७५०).

बा बू रा व.—त्रिवकरावाच्या मृत्यूनंतर सेनापतीचा वस्त्रें शाहूनें यशवंतराव दाभाड्यांस दिली. त्याचप्रमाणें यापुढें पेशवे आणि दाभाडे यांच्यामध्ये वितुष्ट राहूं नये म्हणून शाहूनें स्वतः दाभाड्यांच्या गांवां (तळेगांव) येऊन त्रिवकराव, यशवंतराव व बाबूराव दाभाडे यांची मातोश्री उमाबाई दाभाडे हिची भेट घेतली; व शाहूनें तिची समजूत केली की, बाजीराव हा तुझाच पुत्र आहे असें समजून याला

तू क्षमा कर आणि यापुढे तुझ्या पुत्रांनी व वाजीरावाने एक चित्ताने रहावे असे कर.

साताऱ्यास परत आल्यावर शाहूने यशवंतराव आणि बाबूराव दाभाडे व वाजीराव बल्लाळ यांस बोलवून त्यांचेहि सख्य करून दिले. यशवंतरावाच्या ठिकाणी बाबूरावाची दडभक्ति असून शाहूने त्यास देऊ केलेली सेनाखासखेलीची वस्त्रे त्याने प्रथम नाकारली. परंतु शाहूने अत्यंत आग्रहपूर्वक ही वस्त्रे त्यासच देऊन शिवाय हत्ती, घोडा, शिरपेंच, कंडी वगैरे देऊन त्याचा मोठा गौरव केला. हा बाबूराव पुढे फार पराक्रमी निघाला व त्याने अनेक पराक्रमाचीं कृत्ये करून मोठा लौकिक संपादन केला. यशवंतराव हा दुर्व्यसनी व दुर्वळ होता. पुढे शाहूने बाबूरावास सुरतेच्या मोहिमेवर पाठविले; याप्रसंगी बाबूरावाने मोठ्या शिताफीने अगदी थोड्या सैनिकांनिशी सुरतेच्या नवाबास गांठून त्यास अटकेंत ठेविले आणि त्याच्यापासून सुरतेच्या अग्रावीस महालापैकी चौदा महालांच्या व चौथाईच्या सनदा छत्रपतींच्या नावे करून घेतल्या. इतक्यांत यशवंतरावहि मोठे सैन्य घेऊन सुरतेस आला. हे पाहून नवाबाने तहनाम्यांतील अटी ताबडतोब पुऱ्या करून दिल्या, व या उभयतां बंधूस मौल्यवाने पोषाख दिला.

यशवंतराव आणि बाबूराव यांनी परत निघतेवेळीं, खुद्द सुरतेस आपला एक अम्मलदार ठेवून सुरत अग्राविशीपैकी मिळविलेल्या १४ महालांचा व खानदेशांत जो प्रांत त्यांच्या ताब्यांत आला होता त्याचा नीट रीतीने बंदोबस्त लावण्याची योजना केली. या सुरतेच्या पराक्रमाबद्दल शाहूने बाबूराव दाभाड्यास सोन्याचा तोडा आणि पांच लाख रुपयांची जहागीर वंशपरंपरेने करून दिली. कांहीं महिन्यांनी गुजराथेंत पुन्हा बंडाळी माजली. दाभाड्यांचे कोणी माणूस गुजराथेंत नाही व सर्व अंमल मुखत्याराच्या मार्फत चालला आहे ही संधि पाहून जोरावरखां नवाबी नामक अमदावादच्या मुसुलमान ठाणेदाराने दाभाड्यांचां ठाणीं हळू हळू उठावण्याची खटपट चालविली. हे समजतांच यशवंतराव व बाबूराव यांस अमदावादच्या स्वारीवर पाठविले. या स्वारीबरोबर उमाबाई हीहि होती. दाभाडे आपल्यावर येत आहेत असे पाहून जोरावरने जय्यत तयारी केली. त्यांचे बहुतेक सैन्य कडव्या पठाणांचे असून चांगले क्वायती होते. लडाईस सुरवात होऊन दोन्हीकडील मिळून सुमारे १५०० लोक पडले. अखेर दाभाड्यांचा जय होऊन जोरावरचा पूर्ण पराभव झाला. दाभाड्यांच्या फौजेने अमदावादस आपलीं ठाणीं बसवून सर्वत्र शांतता केली आणि गुजराथेचा सर्व बंदोबस्त आपला विश्वासू नोकर पिलाजी गायकवाड यास सांगून व खुद्द अमदावादस अप्पाजी गणेश यास ठेवून ते परत आले. या पराक्रमाबद्दल खूप होऊन शाहूने सोन्याचे दोन तोडे करून उमाबाईच्या पायांत घातले व तेव्हांपासून या घराण्यांतील स्त्रियांस पायांत सोन्याचे तोडे घालण्याचा आधिकार

परंपरेने करून दिश. हा अधिकार फक्त छत्रपतींच्या राणीचा असतो.

अमदावादवरील स्वारी हे बाबूरावाच्या आयुष्यातील शेवटचेच कृत्य होय. यानंतर खानदेशांतील सत्तेत कांहीं बखेडा झाला म्हणून बाबूराव हा तिकडील बंदोबस्ताकरितां चालता झाला. एकदां त्याची स्वारी मौजे रामेश्वर देवळे येथे असतां त्या मुकामां त्याच्यावर विप्रप्रयोग करण्यांत येऊन त्याला ठार मारण्यांत आले. बाबूरावाच्या मृत्यूनंतर दाभाडे घराण्यांत नांव घेण्यासारखा कोणीहि शूर पुरुष अगर मुत्सद्दी झाला नाही. यांचा वंशज सांप्रत तळेगांव येथे नांदत आहे. [दाभाडे घराण्याची हकीकत; शाहूची बखर; पेशव्यांची बखर; राजवाडे खं. ३.]

दाभोळ—मुंबई इलाखा, रत्नागिरी जिल्हा, दापोली तालुक्यांतील एक बंदर. लोकसंख्या (१९०१) ४४१२. एकेकाळीं दाभोळ ह्या गांवास ऐतिहासिक महत्त्व असून १४, १५ व १६ व्या शतकांत दक्षिण कोंकणांतील दाभोळ हे मुख्य बंदर होते व येथून तांबड्या समुद्रांतील बंदरांशी व्यापार चालत असे. दक्षिण कोंकणांत एकच प्रसिद्ध असलेली 'सारासिन' पद्धतीची येथे एक मशीद आहे. इ. स. ५५०-७८ मध्ये बांधलेले चंडिकावाईचे येथे एक देवालय आहे. यूसफ आदिलशहाच्या वेळीं विजापूरच्या राज्यांतील एका प्रांताचे दाभोळ हे मुख्य ठिकाण होते व या प्रांतांत सावित्री नदीपासून तों देवगड किल्ल्यापर्यंतच्या सर्व प्रदेशाचा समावेश होत असे. म्हणजे सध्याचा रत्नागिरी जिल्हाच तो होता म्हटले तरी चालेल. शिवाजीने हे १६६० सालीं कार्बाज केले व ते आपल्या आरमाराचे एक ठाणे केले; शिवाय मुलकी खत्यांत दाभोळ हा एक सुभा केला. दाम्य जंगल किंवा दामिलेश्वर ह्या नांवावरून हे नांव पडले असावे असे वाटते. सध्यां दाभोळ येथून आसपासच्या समुद्रकिनार्याशी व्यापार चालतो. १९०३-०४ सालीं १५ लाख रुपयांचा माल बाहेर गोलाव १७लाखाचा आंत आला. पोलकेश्वर पॉईन्टवरील दीपगृहांतून १५ मैल लांब उजेड पडतो. स. १६८० सालीं (श्रावणांत) येथे मोत्यांची वृष्टि झाल्याचा एक उल्लेख आढळतो!

दाम—हे एक तांब्याचे छोटेसे नाणे होते. त्याचे प्रमाण निरनिराळ्या ठिकाणीं निरनिराळे (१ आणा, २ आणा, ३ आणा) आढळते. प्राचीन द्रम्म नाणे हेच बहुधां दाम असावे. मध्ययुगांत हिंदुस्थानांत द्रम्म नाणे होते; त्याचे दोन प्रवार होते. आदिवराह द्रम्म व विप्रहपाल द्रम्म. आदिवराह हा कनोजचा प्रातिहार भोजराज होय. सियाडोणी शिलालेखांत या द्रम्मांचा उल्लेख येतो (९०३). द्रम्म हा शब्द, अर्थात् ते नाणेहि परकीय होते असे चिंतामणराव वैद्य म्हणतात (म. भा. पु. २). वरील काळी अर्धद्रम्म असोहि एक नाणे होते. वैद्यांच्या मते ३ रुपया म्हणजे दाम. दिवाळखोराच्या शिल्लकी पैशांत त्याच्या सावकारांना

ज्या विभागणीने बांडा मिळतो त्या पद्धतीस दामाशाई असे म्हणतात.

दामाजीपंत—एक साधु पुरुष. रा. राजवाडे यांना सातारकर महाराजांच्या दप्तरांत महजर सांपडला, त्यामध्ये शहरांत व खेड्यांत महाराजांना कोणकोणते हक्क पूर्वापार आहेत त्याची याद दिलेली आहे. मूळ महजर बेदरची पातशाहत असतांना झाला व तो दामाजीपंत मंगळवेढेकर याच्या हातचा होता. महजरांतील हकीकतीवरून असे दिसते की मंगळवेढ्यास दामाजीपंत कमाविसदार असतांना, विठ्या नांवाचा एक सधन महार मंगळवेढ्यास होता. दामाजीपंताच्या कारकीर्दीत दुर्गादेवीचा (१४६८-७५) दुष्काळ पडला. त्यावेळी दामाजीने सरकारी कोठारें लुटविली. त्या काळी वसूल धान्याच्या रूपानें घेत असत व धान्य विकून येईल तो पैका रसद म्हणून राजधानीस पाठवीत.

कोठारें लुटविल्याचें चुगलखोरांनी वेदरास कळविलें. दामाजीजवळ रसद भरण्यास पैका नव्हता. रसदीकरितां बादशहाचें धरणें पंतावर आलें. पंत विवंचनेत पडले. त्यावेळी गांवांतील विठ्ठ महाराजें आपल्या बापजायांनी पुरून ठेवलेलें किंवा इतर कोणत्या तरी कारणांनी जमा केलेलें द्रव्य घेऊन बेदरास जाऊन रसद भरली व पावती पंतास आणून दिली. विठ्याने परमेश्वरी प्रेरणेनें हें काम केलें. अशी ऐतिहासिक हकीकत प्रस्तुत महजरावरून उपलब्ध होते. हा एकंदर गोष्टींतला प्रकार यद्यपि वास्तविक तत्रापि आश्चर्यात्पादक असल्यानें अनेक कवींनी लाघव करून या ऐतिहासिक हकीकतीला आपल्या कल्पनेनें काव्यरूप दिलें.

भगवान श्रीविठ्ठल यांनें महाराजें रूप घेऊन दामाजीची रसद भरली व मग तो गुप्त झाला, ही काल्पनिक हकीकत वरील ऐतिहासिक हकीकत उपलब्ध झाली नसती तर आहे तशीच रूढ राहिली असती. दामाजीचें थोडे काव्य प्रसिद्ध आहे. [भा. इ. मं. चतुर्थ संमेलनवृत्त.]

दामोदर—एक भारतीय ज्योतिषी. याचा भटतुल्य नांवाचा ग्रंथ आहे. दामोदराच्या पित्याचें नांव पद्मनाथ होतें व गुरुहि तोच होता. दामोदराचा ग्रंथ शके १३३९ मधील आहे. या ग्रंथांत दामोदरानें अयनगति वर्षास ५४ विकला घेतली आहे. [भारतीय ज्योतिःशास्त्र.]

दामोदर नदी—बंगाल्यांतील एक नदी. हिचा छोटा-नागपूरमध्ये उगम झाला आहे. लांबी ३६८ मैल. ही बरेच वळसे व वळणें घेऊन हुगळी नदीस जाऊन मिळते. ह्या नदीचे दोन फांटे असून एक पलामाळ जिल्ह्याच्या तोंडी परगण्यांतून वहात असून दुसरा हजारीबागच्या वायव्येकडून वहातो. पुढें जवळच हे दोन्ही प्रवाह एक होत असून नंतर तीस कुचुर, जमुनिआ वगैरे नद्या येऊन मिळतात. मानभुम जिल्हा संपतां संपतां तीस बराकर ही नदी येऊन मिळते. ह्यापुढें ह्या नदीस महत्त्वाचें स्वरूप येतें. बराकर

येऊन मिळाल्यानंतर ही नदी आग्नेय दिशेनें वहात जाते व बरद्वानच्या असनसोल पोटाविभागाची बान्कुरा जिल्ह्यापासून विभागणी करून पुढें बरद्वान जिल्ह्यांतून वहाते. जुजाटी येथें ह्या नदीचें एडन कालव्याकरितां पाणी घेतात. बरद्वान गांव सोडल्यानंतर ही नदी दक्षिणेकडे वहाते. नदीचा पूर्वार्ध प्रवाह अगदीं जोराचा आहे. ह्यामुळे बराच गाळ प्रवाहाबरोबर आणला जातो. हजारीबागजवळील संगमाजवळ नदीची उंची समुद्रसपाटीपासून १३२६ फूट आहे. दक्षिण बरद्वान व हुगळीमध्ये नदीचा जोर इतका जोराचा नाहीं. हुगळी नदीस ही नदी कलकत्याच्या खाली ३५ मैलांवर फलटा येथें मिळते. दामोदरनदी हुगळी नदीस पूर्वी कलकत्याच्यावर ३९ मैलांवर नया सराई येथें मिळत असे. दामोदर नदीस कधी कधी जोराचा पूर एकदम येतो व त्यामुळे बरद्वान जिल्ह्याची फार चुकसानी होते. १८२३ व १८५५ सालीं नदीकाठचीं गांवेंच्या गांवें वाहून गेली आहेत. सन्ताळ लोक दामोदर नदीस पृथ्वीवरील सर्व नद्यांत फार मान देतात.

दारव्हा, ता. लु. का.-वन्हाडांतील यवतमाळ जिल्ह्याचा एक तालुका. क्षेत्रफळ १०६४ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) १८१२८१. खेडी ३३९ व दारवा व दिग्रस हीं दोन गांवें आहेत. १९०३-०४ सालीं उत्पन्नाचा अंदाज २९१००० रुपये होता. हा तालुका बालाघाट म्हणजे वन्हाडच्या दक्षिण डोंगर सपाटींत आहे. जिल्ह्यांतील इतर तालुक्यांपेक्षा हा सुपीक आहे.

गांव.—दारव्हा तालुक्याचा मुख्य गांव. लोकसंख्या (१९११) ३९१०. पूर्वी येथें सावाजी भोंसले रहात असे. सी. पी. रेल्वेचा मूर्तिजापूर-यवतमाळ फांटा यावरून जातो. येथें तहशील कचेरी, दिवाणीकोर्ट व एक शाळा आहे.

दारा शिकोह—शहाजहान पातशहाचा वडील व आवडता पुत्र. याचा जन्म मार्च १६१५. नूरजहानचा भाऊ आसफखान वझीर याची मुलगी अजुमदवान् उर्फ मुम्ताझ महाल ही दाराची आई. दारास मुलेमान शिकोह व सिपिहर शिकोह अशा दोन मुलें होती. दाराचे तिन्ही (सख्खे) भाऊ त्याचा द्वेष करीत. आपल्यामार्गे आपल्या चौघा मुलांत यादवी माजेल अशी शहाजहानास भीति वाटे; म्हणून त्यानें फक्त दारासच वारस ठरविलें व तो वडील असल्यानें हकानें वारस होताच. दारास पातशहा नेहमीं जवळ ठेवी व त्याला पदव्या, बक्षिसें देई. चाळीस हजारी मनसब त्याला त्यानें दिली होती. दरवारी नेहमीं राहिल्यानें दाराला लढाईतील डावपेंच माहीत नव्हते ह्मणून पुढें झालेल्या औरंगझेबाबरोबराच्या लढायांत त्याचा सतत पराभव झाला. दारानें सर्व धर्मांचा अभ्यास करून त्यांना तो सारखे लेखी; औरंगझेबानें हेंच कारण पुढें करून त्यास नास्तिक ठरवून पुढें त्याचा खून केला.

शहाजहान अपस्मारानें आजारी पडला (१६५७) असतां दारानें आपल्या इतर भावांचा बंदोबस्त करण्यास प्रारंभ केला. इतक्यांत औरंगजेब दख्खनमधून निघून मुरादसह उत्तरेकडे निघाला. दाराचा सेनापति यशवंतसिंह व त्याची गांठ उज्जनीजवळ पडली. यशवंतसिंहाच्या हलगर्जीपणानें त्याचा पराभव झाला. तिकडे सुजानें बंगाल्यांत तयारी केली व दारावर चालून आला, त्याच्यावर दारानें सुलेमान शिकोह यास पाठविलें, त्यानें त्याचा बनारसजवळ पराभव केला; इकडे औरंगजेब मुरादसह आप्रयाकडे येत होता. त्यावर दारा स्वतः गेला; या सामूगडच्या लढाईत प्रथम दाराचा जय झाला, परंतु त्याचा सेनापति खलील यानें विश्वासघात करून औरंगजेबास मदत केल्यानें अखेर दाराचा पराभव होऊन तो आप्रयास पळाला (मे १६५८). औरंगजेब थेट आप्रयास येऊन त्यानें शहाजहानास कैदेत टाकून तख्त बळकाविलें नंतर दारा हा आप्रयाहून पळून दिल्ली, लाहोर (जूलै), मुलतान, सकर इकडे पळाला (सप्टेंबर). त्याच्या पाठोपाठ औरंगजेब लागला. हळू हळू दाराचें सैन्य कमी कमी झालें, शिवाय पुष्कळसें औरंगजेबानें फितूर करून फोडलें. शिवाय दाराचा उजवा हात दाऊदखान हा आपल्यास मिळाला असें एक खोटेच पत्र तयार करून औरंगजेबानें दाराच्या मनांत दाऊदबद्दल संशय कालविला. पुढें सुजा आप्रयावर येत होता झणून औरंगजेब तिकडे गेला व दारावर खलीलखानास (दाराचा पहिला सेनापति) नेमिलें. यानंतर दाराची स्थिति फार निकृष्ट झाली. तो सारखा पळत होता व त्याचें सैन्यहि कमी होत चाललें. त्यानें सकर, नंतर भकर, लारखाना व तेथून शिबिस्थानहून निघून ठग गांठलें. यावेळीं त्याच्या तिन्ही बाजूस व सिंधूच्या दोन्ही कांठांवर शत्रू होता; परंतु त्यांना झुकांडी देऊन सिंधूनदांतून त्यानें पळ काढला व कच्छच्या रणांतून गुजराथेंत शिरला (नोव्हेंबर). अहमदाबादेस तेथील सुभेदार त्याला मिळाला. त्याच्या साहाय्यानें बरीच फौज जमवून दारानें यशवंतसिंहाच्या मद्दतीकरितां अजमीरकडे प्रयाण केलें. इतक्यांत औरंगजेबानें यशवंतसिंहास फोडलें व दाराच्या तोफखान्यावरील सर्व अधिकारीहि फितूर केले. त्यामुळे देवराईघाटांतील लढाईत जरी दारा मोठ्या शौर्यानें लढला तरी अखेर औरंगजेबानें त्याचा पराभव केला व तो गुजराथेकडे पुन्हां पळाला (मार्च १६५९). परंतु अहमदाबाद औरंगजेबानें आधीच घेतल्यानें मयूनच वळून दारा कच्छकडे गेला. त्यावर्षी दुष्काळ असल्यानें त्याचे लोक फार मेले. त्याच्यामागें औरंगजेबाचे लोक लागलेच होते. कच्छहून निघून सिंधनमधून शिबिस्थानांत दारा गेला. तेथून तो कंदाहारमागें इराणांत जाणार होता. इतक्यांत त्याची आवडती वेगम नदिराबानू ही एकाएकी मेली. तिच्या इच्छेप्रमाणें तिचें प्रेत लाहोरास पुरण्यासाठीं पाठविलें व यावेळींच दारानें एक घोडचूक केली. त्या प्रेतावरोबर त्यानें आतां-

पर्यंत जवळ असलेले अत्यंत विश्वासु असे सारे शिपाई पाठविले. नंतर बोलूनघाटांतून परलीकडे जात असतांना दादरच्या मलीक जीवन या जमीनदारांच्या घरी तो निःशस्त्र व एकहि शिपाई न घेतां रहावयास गेला. शहाजहानच्या कारकादीत दारानें याच मलीकाचा जीव एकदां वाचविला होता. परंतु ते सारें एकीकडे ठेवून मलीकनें विश्वासघात करून दारास पकडून औरंगजेबाचा सेनापति वहादूर याच्या स्वाधीन केलें. यावेळीं फक्त दाराच्या लहान मुलानें (सिपिहर शिकोह) प्रतिकार केला, पण तो फुकट गेला (२३ जून.).

वहादूरनें दारास दिल्लीस औरंगजेबाच्या स्वाधीन केलें (२३ आगष्ट). औरंगजेबानें दारास एका हत्तिणीच्या पाठीवर उघड्या हौद्यांत बसवून साऱ्या शहरभर त्याची धिंड काढिली. हौद्यांतच चौदा वर्षांचा सिपिहर होता व त्या बापलेकांच्या मागें त्यांचा सारेकरी नागवी तरवार घेऊन होता. दाराबद्दल त्यावेळीं शहरच्या लोकांनीं जी अतिशय सद्गानुभूति दाखविली ती बर्निभरनें उत्तम वर्णिली आहे. रात्री खाजगी दरबार भरवून औरंगजेबानें दारा हा नास्तिक, धर्मलंड व राज्यास अपायकारक असल्यानें त्याला मृत्यूची शिक्षा दिली. यावेळीं दारानें त्याला एक द्येच्या याचनेचें पत्र लिहिलें. परंतु त्याचा उपयोग झाला नाहीं. रात्री खवासपुरा महालांत औरंगजेबानें नझरबेगकडून दाराचा खून करविला (२९ आगष्ट). त्यावेळीं हि दारानें उशीत लपविलेल्या चाकूनें एका गुलामाला ठार केलें. दुसऱ्या दिवशीं दाराच्या घडाची मिरवणूक काढून धर्मविधि मुळीच न करतां त्याचें दफन हुमायूनच्या कबरीत केलें व मस्तक शहाजहानला नजर केलें. सिपिहरला ग्वालरीच्या किल्ल्यांत कैदेत ठेविलें. सुलेमाननें औरंगजेबाच्या फौजेशीं तोंड दिलें पण त्याचा पराभव झाल्यावर तो काश्मीरच्या राजाच्या आश्रयास गेला. त्याला त्यानें दगावाजीनें औरंगजेबाच्या स्वाधीन केलें (स. १६७०); त्यालाहि ग्वालरीस ठेविलें. कांहीं दिवसांनीं औरंगजेबानें त्यांना विपप्रयोग केला.

दारा विद्वान होता; त्यानें महमद पैगंबराचें सफीनत-उल-औलिया नांवाचें एक चरित्र लिहिलें आहे. तसेच हिंदु व मुसुलमान दोन्ही धर्मांची एकवाक्यता सिद्ध करणारा मजमा-उल-वहरैत ग्रंथ लिहिला. त्यानें बहुतेक उपनिषदांचीं फारशी भाषांतरें केलीं. त्याच्या दरबारीं सर्व धर्मांचा सारखाच आदर होई. या औपनिषदीय भाषांतरास सर-इ-असरार (गुहागुत्थतर) हें नांव आहे. यामुळेच औरंगजेबानें त्याला काफीर व राफीखी (नास्तिक) ठरवून त्याच्याविरुद्ध त्याचें मुसुलमानी सैन्य उठविलें. दारा कवीहि होता. त्याचें काव्यनाम कादिरी असें होतें. [टर्कस इन् इंडिया: जदुनाथ सरकार; स्टर्नले लेनपूल; बील.]

दारुहळद—यास संस्कृतमध्ये दारहरिद्रव व लॅटिनमध्ये मॉरिंडा अंगुस्तिफोलिया म्हणतात. हें नेहमीं हिरवें

गार दिसगारें झुडूप हिमालयाच्या पूर्वेकडील भागांत वाढलेले आढळते. सुमारें ६००० फूट उंचीवर देखील ही झुडूप वाढतात. आसाम आणि पूर्वबंगालापासून तेनासरीमपर्यंतच्या प्रदेशांत ही झाडे विशेष आढळतात. याच्या कोंवळ्या मुळ्यांपासून एक प्रकारचा पिवळा रंग काढतात. पूर्वबंगाल आणि दार्जिलिंगमधील राहिवाशी सूत रंगविण्याच्या कामी या रंगाचा मोठ्या प्रमाणावर उपयोग करतात. आसाम आणि ब्रह्मदेशांतल लोकहि ह्या रंगाचा अलीकडे थोड्याफार प्रमाणावर उपयोग करू लागले आहेत. गारो टेकड्या आणि दार्जिलिंग या प्रदेशांत, या झुडपाच्या मुळ्या कुटून आणि आधणाच्या पाण्यांत उकळून त्यापासून रंग तयार करतात. सूत अगर कापसाचे कापड रंगवितांना, रंग पक्का होण्याकरितां या रंगात कांहीं दुसरें अॅसिडें मिसळतात. आसाममध्ये प्रचलित असलेली रंगावेण्याची पद्धति, डंकनच्या 'डाइज अँड डाईंग इन आसाम,' या पुस्तकांत सविस्तर दिली आहे. लोध (सिम्प्लॅक्स स्पॅकॅटा) नांवाच्या झाडाची पाने आणि लेटेक (वॅक्युरिभा सॅपिडा) या झाडाच्या मुळ्या यांपासून निघणाऱ्या द्रव्याचा रंग भडक दिसण्याकरतां वरील रंगाशी मिश्रण करून उपयोग करतात असे कित्येक तज्ज्ञांचें मत आहे. [मेसन, बर्मा अँड इट्स पीपल, १८३३; वॅट-कमर्शियल प्रॉडक्ट्स.]

दारू—'मद्य' पहा.

दारू (स्फोटक)— या दारूचा शोध पहिल्याप्रथम चीन व हिंदुस्थान देशांत लागला. त्या दोहोंत पहिला कोण व तो शोध कोणत्या वर्षी लागला हे निश्चित सांगता येणार नाही. परंतु दारूकाम हे हिंदुस्थानापूर्वी चीन देशाला माहित होते असे बहुमत आहे. त्या देशानें अद्यापिहि थोड्यावढत प्रमाणांत आपली छाप (फटाक्यांच्या रूपांने) इतर देशावर ठेविली आहे. दारू म्हणजे सोरा अथवा सोरमीठ, गंधक व कोळसा यांचे कांहीं विवक्षित प्रमाणांत केलेले मिश्रण होय. यास इंग्रजीत 'ब्लॅक पावडर' (कृष्णमृत्तिका) म्हणतात.

दारूच्या उत्स्फोटकपणाचा शोध सन १३१३ त बर्थोल्ड श्वार्ट्झ नांवाच्या पाद्याने (फ्राय बर्ग शहरी) लाविला. मात्र त्या पूर्वीच बंदुकीची गोळी सोडताना ती वापरण्याचा शोध लागलेला असावा व तसा उल्लेख स. १२५० मधील आढळतोहि. तोफचा उपयोग पहिल्याप्रथम प्रानडाच्या व केसीच्या लढाईत करण्यांत आला (१३४६). दारूकामाचा पहिला कारखाना सन १३४० त ऑगसबर्ग शहरी उभारण्यांत आला. पुढे १६ व्या शतकांत दारूच्या मुक्कीएवजी तिचे लहान लहान कण करण्यास सुरवात झाल्यावर तिला विशेष महत्त्व येऊन तिचा उपयोग वाढत्या प्रमाणावर होऊ लागला. उत्स्फोटक शक्तीने भरलेले ग्रनेट व बाँब करण्यास जर्मनीत सन १५७० पासून सुरुवात झाली व सन १६२७ पासून त्या शक्तीचा उपयोग खाणीच्या कामांत व रस्ते तयार करण्याच्या कामी होऊ लागला. दारूचे मुख्य दोन भाग आहेत.

ते:—(१) करमणुकीच्या दारूकामांत उपयोगांत येत असलेली दारू व (२) बंदुकी, तोफा वगैरेंत उपयोगी येणारी अथवा उत्स्फोटक दारू.

दारूकामाची दारू.—कित्येक शतकांपूर्वी जी सोरा, कोळसा व गंधक ही तीन द्रव्ये या कामांत उपयोगांत येत होती, तींच आज देखील व बहुतेक त्याच प्रमाणांत उपयोगांत येतात. फरक कायतो त्या त्या द्रव्यांच्या दर्जांत व शुद्धपणांत असतो.

(अ) सोरा अथवा सोरमीठ:— येथे फक्त पोटॅशियम नायट्रेटचाच उपयोग करण्यांत येतो. कारण, तो सोडियम नायट्रेटच्या सारखा (हवेंताळ) आर्द्रताशोषक (हायप्रोस्फोपिक) नाही. सिंधुनत्रित (सोडियम नायट्रेट) व पालाश हरित (पोटॅशियम क्लोरेट) हीं दोन द्रव्ये पृथक पृथक पाण्यांत विरघळवून, त्यापासून झालेले द्रावण (सोल्युशन) एकत्र केल्यास तीं आपापसांत होणाऱ्या दुबार प्रतिक्रियेमुळे (डबल रीअॅक्शन) पोटॅशियम नायट्रेट व सोडियम क्लोरेट अशा रूपांत पुन्हां भिन्न होतात. याप्रमाणें तीं एकमेकांपासून भिन्न करून मग अगदीं स्वतंत्र रूपांत उपयोगांत घेण्यांत येतात.

(आ) गंधक:—गंधकाची लाई (फ्रॉवर ऑफ सल्फर) घेतल्यास, तीं सल्फ्युरिक व सल्फ्युरस हीं अम्लें असतात. येथे फक्त गंधकाच्या लगडी अथवा नळ्यांचाच उपयोग करण्यांत येतो. अर्थात ते वारीक करून मुक्कीच्या रूपांत घ्यावयाचे असते.

(इ) या कामी उपयोगी पडणारा कोळसा वजनांत हलका असून सहज पेट घेणारा असावा लागतो. आपणाकडे थोराच्या (शेर) कोळशांचा फार उपयोग करतात. त्याशिवाय दुसरींहि अनेक प्रकारचीं लांकडे उपयोगांत आणतात कित्येक वेळां लांकडे पूर्णपणे जळून नयेत म्हणून, तीं जमिनींत अथवा भांड्यांत (भट्टी लावून) जाळतात व मग त्यांपासून झालेल्या तांबड्या रंगाच्या कोळशांचा उपयोग करतात. कारण ह्या कामी पूर्णपणे तयार झालेल्या कोळशापेक्षा अपुरा कोळसा जास्त चांगला असतो.

वरील तीन जिनसांची मिश्रणे खालीलप्रमाणें असतात.

सोरा (सोरमीठ)	शेंकडा	६४	पासून	शेंकडा	७४	पर्यंत
कोळसा	शेंकडा	१६	पासून	शेंकडा	२१	पर्यंत
गंधक				शेंकडा	१०	पर्यंत

दारू किती वेळांत पेट घेते हे साधारणपणे गंधकाच्या प्रमाणावर अवलंबून असल्यामुळे ते प्रमाण शेंकडा ३ पासून ६ पर्यंत कमी (ज्याप्रमाणें दारू हवी असेल त्याप्रमाणें) करण्यांत येते.

रंगाकरितां निरनिराळीं रासायनिक द्रव्ये कमीअधिक प्रमाणांत घालितात व तीं बहुतेक क्लोराईड, सल्फाईड अशा सुलभ ज्वालाम्राही पदार्थांत मिसळण्यांत येतात. अशा स्थितींत तीं

थोड्या उष्णतेनें पेट घेऊन आपापल्या गुणधर्माप्रमाणें निर-
निराळे रंग दृष्टोत्पत्तीस आणतात.

कोणत्या रंगाकरितां कोणतीं द्रव्ये उपयोगांत घ्यावयाचीं
त्यांचीं नांवेः—लाल रंगाकरितां लिथियम्, स्ट्रॉन्शियम्,
कॅल्शियम्. हिरव्या रंगाकरितां तांब्याचीं व बेरियम द्रव्ये. व
बोरिक ॲसिड द्रव्ये. पिवळ्या रंगाकरितां ' सोडियम् ' द्रव्ये.
किरमिची रंगाकरितां पोटॅशियम द्रव्ये. सफेत व अस्मानि
रंगाकरितां असेनिक द्रव्ये.

फुलें वगैरे पाडण्याकरितां वाड (अशोधित लोखंडांतून
यंत्रानें सोलवटून काढलेल्या बारक्या ढळण्या) वापरण्यांत
येते. फुलें रंगीत करावयाचीं असल्यास बिडास आधीं तांबडें
लाल तापवून ताकाच्या पाण्यांत टाकण्यांत येते. अशा स्थितींत
तें जास्त ठिसूळ होतें. नंतर इतर धातूंच्या रसांत तें टाकिल्यास
त्यावर त्या त्या धातूंची पुढें चढतात व त्या योगानें त्याच्या-
पासून पडणारीं ' फुलें ' रंगीवेरंगी दिसतात.

फटाक्यांतील आवाज, फुलकरणी अथवा फुलवार्जांतील
उजेड, वाणाची गति, चंद्रज्योतीचा डोळे दिपवून टाकणारा
प्रकाश इत्यादि आतपवाजींच्या भिन्नत्वाचीं कारणे म्हणजे
त्या त्या दारूंत असलेलीं निरनिराळ्या द्रव्यांचीं भिन्न भिन्न
प्रमाणे होत. चंद्रज्योतीतील लख प्रकाश त्यांतील मॅग्नेशियम
या द्रव्याचा होय. ह्याच द्रव्यापासून झालेली ' विजेची ' तार
देखील तसाच लख प्रकाश देते. [शिवाय " अभिक्रीडा "]
पहा.]

वेदुकीची व स्फोटक दारू.—दारूच्या उत्स्फोटकपणाच्या
गुणाचा शोध बर्थोल्ड स्वार्त्झ यानें लाविल्याचें मागें आलेच
आहे. तेव्हांपासूनच त्या द्रव्याच्या आंत असलेल्या शक्तीचा
मुख्य उपयोग प्राणसंहार करण्याकडे होऊं लागला असावा.
मनुष्यवलापेक्षां लडाईंच्या कामीं या दारूच्या बळाचा जास्त
उपयोग होऊं लागला. लडाईं व हिंस पशू नाहींसे करण्यांत
दारूचा उपयोग होतो त्याप्रमाणें शांततेच्या वेळींहि
तिचा उपयोग होतो. म्हणून त्यासाठीं दरवर्षीं सुमारे
३,५०,००० टन असलीं उत्स्फोटक द्रव्ये तयार करण्यांत
येतात व त्यापासून एकंदर ११५२ निखर्व फुटपांडेड कामगिरी
करवून घेण्यांत येते. खाणो, बोगदे व डोंगरांतून काढलेल्या
रस्त्यांकडे सहज नजर फेकल्यास ह्या प्रचंड शक्तीच्या उप-
योगाची कल्पना होणार आहे. याकामीं दारूशिवाय इतर
अनेक रासायनिक द्रव्ये उत्स्फोटकाच्या कामीं उपयोगांत आण-
तात; म्हणून त्यासंबंधीची साधरण माहिती येथें देणें जरू-
रीचें आहे.

कमी धूर काढणारी दारू अथवा गनकॉटन १८४६ सालीं
श्यूनबाईन नामक गृहस्थानें गिलसिरीनपासून ट्री-नायट्रो-ग्लि-
सिरीन व नंतर त्याच्याच अनुरोधानें सोल्युलोजपासून नायट्रो-
सेल्युलोज अथवा गनकॉटन करण्याचा शोध स्वित्झर्लंडमध्ये
बासेल गांवीं लाविला. एक भाग शुद्ध नायट्रिक ॲसिड व
दीड भाग शुद्ध सल्फ्यूरिक ॲसिड मिश्र करून त्या मिश्रणांत

सेल्युलोज—मग तो कापूस, फडकें अथवा कागदाच्या रूपांत
असो—आंत भिजविले असा भिजवून ठेवितात. दोन तासां-
नंतर तो आंतील मिश्रणांतून पिळून काढून स्वच्छ पाण्यांत
पुन्हां पुन्हां धुवून काढितात व सरतेशेवटीं पाण्यांत उकळून
वाळवितात. ह्यालाच 'गनकॉटन' असे म्हणतात. ह्या कृतींत
' सेल्युलोज ' रचनेंत असलेल्या प्राणोज्ज (ओ-एच्) श्रेणी-
तील उज्ज (एच्) श्रेणीस खो मिळून तिच्या ऐवजीं नत्रद्विप्राण
(एन-ओट्ट्र)श्रेणी आंत येतात. म्हणजे प्राणोज्ज (ओ-एच्)च्या
ऐवजीं (ओ-एन-ओट्ट्र) या श्रेणी तयार होतात. ह्या द्रव्यांतील
उत्स्फोटक शक्ति दारूच्या शक्तीपेक्षां तिप्पटीनें असून
त्याची ज्वलनशक्ति दारूच्या दुप्पट आहे. शिवाय मेथील
अल्कोहोल, ॲसिटोन व ॲसेटिक ईथर इत्यादि द्रव्यांत
भिजविल्यास आंतील उत्स्फोटणादि शक्ति कायम राहून, तो
जलाटीनप्रमाणें मऊ व नरम होतो व त्यास वाटेल तसला
आकार देण्यांत येऊन तो वाढेल तेथें ठेविण्यास सुलभ होतो;
याशिवाय इतर उत्स्फोटक द्रव्येः—डि-नायट्रो-ग्लिसिरीन;
ट्री-नायट्रो-ग्लिसिरीन; डायनामिट; गुर्डीयनामिट; काबो-
निट, जेलाटीन-डायनामिट; रेक्रीट; पिक्रिक ॲसिड अथवा
ट्री-नायट्रो-फेनोल; मेलिनिट; लीडिट; ट्रीनायट्रो-टोल्युओल;
हेक्झा-नायट्रो-डी फेनील; डोनारिट; कांहीं क्लोरेट्स आणि
परक्लोरेट्स; अमोनियम्-नायट्रेट्स; कित्येक पाण्याचीं द्रव्ये व
द्रवरूप (लिक्विड) हवा व द्रवरूप प्राणवायु (ऑक्सिजन)
मिश्रित ऑक्सीलिक्विड इत्यादि.

यांत पुन्हां तीन निरनिराळे वर्ग केलेले आहेत ते
पुढीलप्रमाणेंः—(१) उत्स्फोटक द्रव्ये; (२) गतिदायक
द्रव्ये व (३) पेट घेणारीं द्रव्ये. तोफा, हावित्झर्स वगैरे-
मध्ये या तिन्ही द्रव्यांचा उपयोग करण्यांत येतो. तेथें प्रथम
३ व्या वर्गातील द्रव्यांच्या योगानें २ व्या वर्गातील द्रव्यास
पेटविण्यांत येते व त्यामुळे आंतील गोळ्यास गति मिळते.
पुढें खालीं पडल्यावर, व मध्यंतरीं आपटल्यास पहिल्या वर्गा-
तील द्रव्यांचा स्फोट होऊन उत्स्फोटणाचें कार्य होतें. धूर
निघणें, अथवा कांहीं भाग अवशेष राहणें, हें त्या त्या
द्रव्यांतील एक व्यंग होय व त्याचें कारण आंतील द्रव्यांचा
अपूर्ण उपयोग हें होय.

उत्स्फोटक द्रव्यांच्या आंत असलेली संभाव्य शक्ति
(पोटेन्शियल—एनर्जी)ही उष्णता, आवाज, प्रतिकारभंग अथवा
काम करण्याच्या शक्तीच्या रूपांत बाहेर पडते. एका अकुं-
चित जागेंत असलेलीं हीं सर्व द्रव्ये एका क्षणांत गॅस अथवा
वायुरूपांत गेल्यास, त्यांस पूर्वीपेक्षां कित्येकपट अधिक जागा
लागते. ह्या गुणामुळेच त्या द्रव्यांस गतिदायक शक्ति
मिळते. शिवाय आंत चाललेल्या ऑक्सिडेशनच्या प्रयोगा-
मुळे आंतील उष्णमान २५००° अथवा त्याहूनहि अधिक
वर जात असल्यामुळे, आंतील उष्ण झालेला वायू
एरव्हीपेक्षां कितीतरी पटीनें जास्त जागा व्यापू पाहतात.
अर्थात अशा स्थितींत त्यांची गतिदायक शक्ति देखील त्याच

प्रमाणांत वाढते. असली गति एका सेकंदांत ७२०० याडींपर्यंत म्हणजे एका मिनिटांत २८० मैलांपर्यंत वाढू शकेल. एकंदर संभाव्य शक्तीपैकी, फक्त $\frac{1}{3}$ शक्तीच गति देण्याच्या कामां उपयोगी पडते. बाकीची $\frac{2}{3}$ शक्ति, उष्णता, आवाज, प्रतिरोध, व आजूबाजूच्या (हवा आदिकरून) जिन्नसांची उष्णमाने वाढविण्यांत खर्च होते. उत्स्फोटक द्रव्ये जळण्याचे एकंदर ४ प्रकार आहेत ते:—

(१) ' फट् ' असा आवाज होऊन एकदम जळणे—फट-फटणे (' फॅगिंग '); (२) हळूहळू उष्णता वाढून एका-मागून एक भाग जाळ होऊन जळत जाणे (डिफ्लेग्रेशन); (३)—आंतील भार:मुळे एकदम जळणे—उत्स्फोट होणे (एक्सप्लोजन); (४) हातीं असलेल्या द्रव्यांतील संभाव्य-वेग गतिशास्त्राच्या प्रहारांमुळे असल्यास--धडकणे (डिटोनेशन) इ०

[संदर्भग्रंथ--वर्थोलेट्-सर ला फोर्से दे मातियेर एक्सप्लोजिव्ह; ब्रन्सवीक--एक्सप्लोजिव्ह स्टोफे; होयसरमान-डी नाय-ट्रोसेल्युलीजे; फॉन रोमोको--गेशीष्टे डर एक्सप्लोजिव्ह स्टोफे; हॉफमन-लेहरबुख डर अन् ऑर्गानिशे शेमी; ओस्ट-लेहरबुख डर शेमिशे टेक्नोलोगी.] (ले. डॉ. वामन द्वारकानाथ कोर्डे.)

दारुगोळा—दारु व गोळा हे दोन्ही शब्द लष्करा-वाचतेच असून युद्धामध्ये हल्ला व बचाव या कामांमध्ये बंदुका व तोफा चालविण्याकरिता त्यांची आवश्यकता असते. दारुगोळ्यामध्ये तीन प्रकार असतात. (१) स्फोटकद्रव्ये व प्रोपेलंटस्, (२) सर्व प्रकारची प्रोजेक्टाइल्स, आणि (३) काडतुसे (कार्ट्रिजेस). यासंबंधाच्या ' स्फोटक द्रव्यांचा कायदा ' (एक्सप्लोजिव्हस् अॅक्ट) यामध्ये दिलेल्या वर्गीकरणानून निराळे वर्गीकरण लष्करामध्ये असते. त्यांत दोन स्वतंत्र संग्रह (ग्रुप) असतात. ग्रुपमध्ये निरनिराळी स्फोटक-द्रव्ये, व भरलेली जलद स्फोट करणारी काडतुसे असतात. ग्रुपमध्ये लहान बंदुकांची काडतुसे, फ्यूझेस, प्रायमर्स, ट्यूब्स, भरलेले शेलस (गोळे) वगैरे. शिवाय या प्रत्येक ग्रुपमध्ये पोटवर्ग असतात, आणि पहिल्या ग्रुपमधील काही पोट-वर्गातील युद्धसाहित्य मॅगॅझिन (दारूचे कोठार) मध्ये अगदी स्वतंत्र ठिकाणी बंदोबस्ताने ठेविताना आणि दुसऱ्या ग्रुपमधील सर्व पोटवर्गातील साहित्य आणि पहिल्या ग्रुपमधील उरलेल्या पोटवर्गातील साहित्य (म्हणजे ओला गन-काॅटग, पिक्कि अॅसिड, क्यू. एफ. कार्ट्रिजेस). लडाऊ किल्ल्यामध्ये दारुगोळा सांठविण्याची व्यवस्था वरील प्रकारचीच असते. मात्र त्याच्याकरिता जागा शत्रूच्या मान्या-पामून अत्यंत सुरक्षित राहिल अशा ठिकाणी करतात. दारुगोळा ठेवण्याची इमारत आच्छादण्याकरिता मोठाले मातीचे तट बांधतात. मॅगॅझिननजीक तोफांची काडतुसे व गोळे तयार करण्याचा व तपासण्याचा कारखाना (लॅवोरेटरी) असतो. दारुखान्याच्या सर्व भिंती व जमीन आंतील लोखंडी, पोलादी वगैरे सांठ्यास हवा, उजेड लागणार नाही अशा

प्रकारे तयार करतात. दारुखान्याच्या दरवाज्याशीच एक खोली असते. तीत जाणारे इसम आपले कपडे बदलून विशिष्ट प्रकारचा पोपाख चढवितात; व खिळे नसतील असे वूट घालतात.

दारुगोळ्याचा पुरवठा करणे तो दोन प्रकारचा असतो; (१) चालत्या सैन्याबरोबरच्या तोफांकरिता व (२) एका ठिकाणी कायम डांबून ठेवलेल्या तोफांकरिता. चालत्या सैन्याबरोबर तोफा व लढान प्रमाणाच्या हाविट्झर असतात. अशा तोफा जेथे तात्पुरत्या डांबतात तेथे नजीक दारुगोळ्याकरिता कोठार बांधतात व त्यांत दररोज रात्री दुसऱ्या दिवसाला पुरेल इतका दारुगोळा सांठवितात. लडाऊ किल्ल्यासारख्या ज्या कायमच्या मान्याच्या जागा असतात तेथे दोन दोन किंवा तीन तीन तोफा ठिकठिकाणी ठेवतात, व अशा काडतुसांचे, गोळ्यांचे व सर्वसामान्य अशी तीन कोठारे असतात. श्राप्नेल वगैरे प्रत्येक प्रकारचे गोळे निरनिराळे ठेवतात. सर्वसामान्य कोठारांत फ्यूजेस, ट्यूब्स, व तोफा वापरण्याला लागणारी हत्यारे व इतर सामानसुमान ठेवतात. तोफांच्या मान्याची सर्व ठिकाणे आगगाडीच्या फाट्यांनी जोडतात. किल्ल्यावरील प्रत्येक तोफेजवळ तटाच्या भिंतीस जागा करून काडतुसे व गोळे भरून ठेवतात.

एखाद्या किल्ल्यावर तोफांचा मारा किती किती करावयाचा ते, लष्करी धोरण व किल्ल्याचे विशिष्ट स्थळ, त्या किल्ल्याची बळकटी व आंतील सैन्याचा जोर वगैरे गोष्टींवर अवलंबून असते. सामान्यतः मोठ्या तोफा तीनशे ते चारशे वेळा व हलक्या क्यू. एफ. तोफा एक हजार किंवा त्याहून अधिक वेळा झाडण्याचा प्रघात आहे.

लढाईच्या शस्त्रांवांत जस जसा फरक होत गेला त्याप्रमाणे युद्धसामुग्री पुरविण्याची पद्धतीहि बदलत गेली जेव्हा सैनिकांनी एकमेकांशी भिडून तरवार वगैरे केवळ हस्त-शस्त्रांनीच लढण्याची पद्धत होती त्या काळांत ऐन लढाईच्या वेळी युद्धसामुग्री पुरविण्याचा प्रश्न फारसा नसे. मध्य-युगांत (इ. स. १००० ते १५००) युरोपांत धनुष्यबाणांची लढाई होत असे त्यावेळी वाण पुरविण्याचे काम मुख्य असे. त्या काळांत शत्रुपक्षाकडून उपयोजिलेले वाण शक्य तर पुन्हा उपयोगीत. उदा. इंग्लंडमधील टौटनच्या लढाईत (१४६१) यॉर्किस्ट पक्षाच्या कमांडरने अशा रीतीने स्वसैनिकांस वाणांचा दुप्पट पुरवठा केला होता. बंदुकादि-अर्धे प्रचारांत आल्यानंतरहि शत्रूची हत्यारे व दारुगोळा मिळवून वापरीत असत. उदा. लॉगनितझच्या लढाईत (१७६०) फ्रेडरिक दि प्रेटने आपल्या प्रशियन सैन्याला पराभूत ऑस्ट्रियन सैन्याचा रणांगणावर सांपडलेला दारुगोळा जमा करून देवविला होता. शत्रूची जिकलेली युद्ध-सामुग्री उपयोजण्याचा क्रम अद्यापि आहे, पण त्यावर मोठी भिस्त अर्जाकडे कोणतेहि सैन्य ठेवात नाही. त्याचे मुख्य कारण असे की, अर्जाकडील बंदुका व तोफा फार

प्रमाणशीर असतात आणि ३०३ इंच व्यासाची लॉ-मेट-फोर्ड गोळी दुसऱ्या थोड्या कमजास्त आकाराच्या बंदुकीलाहि उपयोगी पडणें शक्य नसतें. शिवाय अर्लीकडील बंदुकांच्या व तोफांच्या फेरी इतक्या झडत असतात कीं, दारूगोळ्याचा भरपूर पुरवठा आगाऊच व नर्जाक करून ठेवावा लागतो.

रणां गणा व रदारूगोळ्याचा पुरवठा.—लढाई चालू असतां दारूगोळा पुरविण्याचें काम लष्करी गाड्या करतात. तोफांच्या प्रत्येक त्रिगोडबरोबर असल्या गाड्यांचा एकूण तांडा असतो व तो तांडा स्वतःच्या तोफांच्या त्रिगोडला व पायदळाच्याहि एका त्रिगोडला दारूगोळा पुरविण्याचें काम करतो. दारूगोळ्याच्या गाड्यांची व्यवस्था रॉयल आर्टिलरीमार्फत चालते. या गाड्यांबरोबर असलेले अधिकारी व सैनिकच तोफा उडविणाऱ्यापैकी मृत झालेल्या इसमांची जागा तात्काळ भरून काढतात. या प्रत्यक्ष लढाईच्या जागी वावरणाऱ्या गाड्यांना दारूगोळा पुरविण्याच्या दुसऱ्या गाड्यांचे तांडे तेथून मागल्या बाजूस काढां मैल अंतरावर असतात. छोट्या बंदुकांचें गोळीबाराचें सामान (स्मॉल-आर्म-अभ्युनिशन), फिरत्या तोफा, घोड्यावरील तोफा, हवित्झर तोफा व अवजड तोफा यांचे श्रापनेल, हवित्झर व मोठ्या तोफांचे गोळे, चार निरनिराळ्या प्रकारच्या तोफांची काडतुसें, आणि घोडदळाकरितां पाम्पाम् काडतुसें—याप्रमाणें बारा प्रकारचा दारूगोळ्याचा साठा पुरवावा लागतो.

साधे गोळे व कुलपी गोळे (शॉट व शेल).—जुन्या काळांत तोफांतून बाण व दगडी गोळे यांचा मारा करीत असत. बाणांनां लोखंडी टोकें असत किंवा सर्व बाण लोखंडी करून तोफेच्या तोंडांत नीट बसविले म्हणून तोंडाला वरून काढतें गुंडाळीत असत. दगडी गोळ्यांनां खर्च फार कमी लागे त्यामुळे लोखंड, त्रांस, किंवा शिसें या धातूंचे खर्च फार येणारे गोळे करविले तरी ते क्वचित् वापरीत. १६ व्या शतकापर्यंत अशी स्थिति होती. त्यानंतर अनेक धातूंच्या अनेक प्रकारच्या गोळ्या व गोळे तयार होऊं लागले. (१) थोडक्या अंतरावरून एकदम मोठा मारा करण्याकरितां केस शॉट या लहान गोळ्यांचा उपयोग करतात. फिरत्या लहान तोफांतून यांचा मारा चारशें यार्डांहून अधिक अंतरावर चांगला होत नाही. मोठ्या तोफांमधून एक हजार यार्डांपर्यंत उत्तम मारा होऊं शकतो. शिसे व अँटमनी या धातूंच्या या गोळ्या करतात. मोठ्या आकाराचे गोळे लोखंडाचे (कास्ट आयर्न) करतात व त्यांचें वजन दोन औंसपासून साडेतीन पाँडांपर्यंत असतें. (२) ग्रेप शॉट; हल्लीं हा प्रकार उपयोगांत नाही. यांत गोळ्यांच्या तीन रांगा असून त्या खिळ्यांनीं एकत्र बसविलेल्या असतात. (३) क्लिपेटेड शॉट, म्हणजे पुष्कळ लहान गोळ्या क्वान्हसमध्ये दोऱ्यांनीं बांधून तयार करीत. हा प्रकारहि हल्लीं रद्द आहे.

(४) चेन शॉट: दोन वाटोळे गोळे सांखळीनें बांधून तयार करीत. शिडाच्या जहाजांच्या काळांत यांचा विशेष उपयोग करीत असत. (५) तप्त गोळे, यांची युक्ति पोलंडचा राजा स्टाफन वॅटोरी यानें १५७९ सालीं काढली. मार्टिन्स शेल हा याचाच सुधारलेला प्रकार होय. पोकळ लोखंडी गोळ्यांत लोखंडाचा तप्त रस ओतीत व ताबडतोब तो गोळा शत्रूच्या जहाजावर फेकीत व तो फुटून आंतील तप्त रसामुळे जहाजांनां आग लागे. (६) स्टारशेल; हा प्रकार शत्रूच्या हालचालीवर प्रकाश पाडून त्या नजरेस आणण्याकरितां तयार करतात. गोळा उडविल्यावर तो फुटून त्यांतून चकाकणाऱ्या चंद्रज्योती पसरतात व चांगला उजेड पडतो. (७) हातगोळे (हँड ग्रेनेड्स), हे तटबंदीवर किंवा बोटोवर हातानें २० ते ३० यार्ड अंतरावर फेकतां येतात. अर्लीकडे ते सामान्यतः रद्द झाले आहेत. तथापि पोर्ट आर्थरच्या वेळांत (१९०४) जपानी लोकांनीं ते उपयोजिले होते. याशिवाय हाय-एक्स्प्लोझिव शेल, श्रापनेल, आर्मरपीअर्सिंग, शेल वगैरे गोळ्या अद्याप चालू असून त्यांत महायुद्धकालांत सुधारणा झाली, आणि कांहीं नव्या प्रकारचे गोळेहि निघाले.

वातेऱ्या (फ्यूझेस्).—तोफांचे गोळे सोडण्यास वातेऱ्यांचा उपयोग करण्याची पद्धत तोफांच्या उपयोगापासूनच प्रचारांत आली. मात्र सुरवातीस या वातेऱ्या म्हणजे ज्वालामुखी दारूच्या मिश्रणांनं माखलेले काफडे असत. तोफेच्या तोंडांत गोळा व दारू ठांसून भरून नंतर या वातेऱ्या, त्यांकरितां योजलेल्या जागेंत बसवून ठेवीत व त्यांस दुसऱ्या काकड्यानें पेटवीत. त्यानंतर पुढें या वातेऱ्यांत थोडी सुधारणा केली गेली. या सुधारलेल्या वातेऱ्या म्हणजे लोखंडी अगर तांब्याच्या नळीच्या लहानशा तुकड्यांत सावकाश जळणारी दारू भरून करीत व या वातेऱ्या लोहगोळांत आटे पाडून बसवीत. परंतु योग्य मर्यादेंनें व कालांतरानें गोळ्यांचा स्फोट होईल अशी त्यांत योजना नसे. ही योजना १७ व्या शतकाच्या अंती प्रथम केली. कागदाच्या अगर लांकडाच्या नळकांड्यास मध्यें भोंक पाडून त्यांत सावकाश जळणारी दारू भरित व या नळकांड्यास एक भोंक भरलेल्या दांतूनून आरपार जाईल असें पाडीत. अशा तऱ्हेनें ठराविक वेळानें ती वातेरी गोळ्यांतील दारूपर्यंत जळत जाऊन त्या दारूस पेटवून स्फोट उडवून देई. परंतु हा शोध प्रयोगावस्थेच्या पलीकडे बराच काल जाऊं शकला नाही. कारण अशा ठराविक वेळानें जळणाऱ्या वातेऱ्यांची यशस्विता १७९९ सालीं फ्लिमनेट ऑफ मरक्युरी या स्फोटक दारूचा शोध लागेपर्यंत सिद्ध झाली नव्हती आणि त्यानंतरहि प्रयोगांतून अचुक स्फोट करून देणारी वातेरी तयार होऊन तिची उपयुक्तता सिद्ध झाल्यास अवघी ६०।६५ वर्षेच झाली आहेत. पेटमन् क्यूझ या नांवानें प्रसिद्धीस आलेली जी एक वातेरी तयार करीत तीत एका खरखरीस गोलकावर स्फोटक मिश्रणाचा थर दिलेला असे. तो तोफेच्या

उडण्याबरोबर मोकळा होई व तो गोलक गोळ्याच्या आघाताने वातेरीच्या आंतील बाजूवर घर्षण पावून पेट घेई व अशा तऱ्हेने गोळ्यांतील दारूचा स्फोट करून देई. आज-मितीस अशा वातेऱ्यांचे तीन प्रकार आहेत. (१) धुराच्या दावाने वातेरीतील दारूची कांडी मोकळी होऊन स्फोट करणारी, (२) तोफेच्या धडाक्याने अथवा प्रादक्षिणिक गतीमुळे दारूच्या कांडीस मोकळे करून स्फोट करणारी व (३) ईच्छित स्थळां आदळून स्फोट करणारी.

(१) पहिल्या प्रकारच्या वातेरीस बेस्फयूझ म्हणत, तीत टॉकदार स्फोटक कांडी एका दांड्यावर मध्यभागी बसविलेली असे व त्यावर एक दावाची तबकडी, ती कांडी दाबून धरण्यास मागे बसविलेली असे व जास्त सुरक्षिततेकरिता एक फिरता खिळा योजिलेला असे व तो गोळ्याच्या फिरत्या गतीने मोकळा होई. गोळा सुटल्यावर धुराच्या दावाने दावाची तबकडी ढकलली जाई व त्यायोगे मध्यभागी असलेला दांडा पुढे ढकलला जाऊन फिरता खिळा मोकळा सुटे व गोळ्याच्या वर्तुळगतीने तो पूर्वस्थळी परत येई व त्यायोगे टॉकदार स्फोटक कांडी पुढे जाण्यास मोकळी होऊन गोळ्याच्या आदळण्याबरोबर ज्वालाप्राहकाचा भडका उडवी व अशा तऱ्हेने गोळ्याचा स्फोट केला जाई.

(२) दुसरा प्रकार लहान जातीच्या वातेऱ्यांत मुख्यतः उपयोगांत आणीत. यांत फिरकी तोफेच्या धडाक्याबरोबर मागे सरकू लागून ठराविक वेळां व ठराविक ठिकाणी पेटणाऱ्या कांडीपर्यंत, स्प्रिंग तोडून, जाऊन पोहोचि. यायोगे कांडी पुढे सरकण्यास मोकळी होई व गोळ्याच्या आदळण्याबरोबर स्फोटक वाटीवर सुईचा ठोका पडून स्फोट करी. मात्र गोळा वेगांत असतां स्फोटक कांडी स्प्रिंगने दाबून ठेवलेली असे.

(३) तिसऱ्या प्रकारच्या वातेरींत अशी योजना केलेली असते. वी गोळा आदळल्यानंतर या वातेरीचे झांकण आदळले गेल्याने सुईचा आघात स्फोटक वाटीवर होऊन वातेरीस अग्नि मिळे व अशा तऱ्हेने वातेरी पेटत पेटत गोळ्यांतील दारूचा स्फोट उडवून देई.

कोणत्याहि इच्छित कालांतराने पेटणाऱ्या वातेरीचे कार्य गोळा तोफेतून बाहेर पडल्यापासून सुरू होते. यामुळे ज्वालाप्राही कांडी ज्वालाप्राही वाटीवर आदळून त्यायोगे हळू हळू जळणाऱ्या दारूच्या लांकडी नळीस पेट मिळून गोळ्याचा स्फोट होतो. या लांकडी वातेऱ्या हल्ली फक्त आर. एम्. एल्. तोफांच्या गोळ्यांतच उपयोगांत आहेत.

हल्लींच्या सुधारलेल्या व जास्त वेळ जळत रहाणाऱ्या वातेऱ्यांत ठराविक वेळ जळत रहाणारी दारूची दोन कडी एकावर एक बसविलेली असतात. यापैकी खालचे कडे फिरते असते. यामुळे ते फिरतां फिरतां मुद्दाम योजिलेल्या छिद्रावर येते. या छिद्रांत गोळ्यास पेट देणारी दारू दारूच्या ठिकाणापर्यंत भरलेली असते. तोफेस बत्ती मिळून स्फोट झाल्यावर वातेरीतील ज्वालाप्राहकास धक्का मिळून त्याचा स्फोट

होतो. त्यायोगे या दारूच्या कड्यांपैकी वरील कडे पेट घेते व ते जळत जळत खालील फिरत्या कड्यास पेटवते. हे फिरते कडे पेटत पेटत विवक्षित छिद्र असलेल्या ठिकाणी आल्यावर तेथील दारू पेटत जाऊन स्फोटक दारू असलेल्या ठिकाणी जाते व गोळ्याचा स्फोट करते. दारू पेटत असतां उत्पन्न होणारा धूर, निघून जाण्याकरितां ठेवलेल्या भोकांतून निघून जातो. गोळ्यांच्या फिरत्या गतीमुळे चालून मिळून ठराविक वेळांने पेट घेईल अशा तऱ्हेची यांत्रिक योजना करण्याचे शोध चालू आहेत. परंतु अद्याप तो शोध प्रयोगावस्थेतून प्रत्यक्षावस्थेत आला नाही.

या वातेऱ्यांस ओलावा लागू नये अशाबद्दल विशेष काळजी घ्यावी लागते. कारण ओलसरपणामुळे पेटण्याची ठराविक वेळ लांबण्याचा संभव असतो.

ट्यू बस व प्रा य म स.—प्राचीनकाळीं गोळ्यांतील दारू पेटविण्याकरितां निरनिराळ्या युक्त्या योजीत असत. लहान तोफांना कान्यांतून एक तापलेली तार भोंसकून बत्ती देत असत, किंवा कान्यामध्ये हळूहळू जळणारी दारू ओतून तिला तापलेल्या तारेने पेटवीत असत. नंतर कान्यांत एक हळू जळणारी वात कापसाच्या बोळ्यामध्ये वसवू लागले. इ. स. १७७० च्या सुमारास कान्यामध्ये एक सुमारे १६ इंच लांबीचे सावकाश जळणाऱ्या दारूने भरलेले कागदी नळीकडे बसवून त्याने बत्ती देत. अलीकडे घर्षणनलिकांनी हे कार्य करतात, व अगदी अर्वाचीन पद्धतीत दावाच्या किंवा विजेच्या नळ्या उपयोगांत आणतात. या नळ्या बसवितांना आंतील दारूचा धूर कान्यावाटे बाहेर येऊन कान्याचे तोंड खराब होऊं नये याकरितां अनेक युक्त्या योजितात. ईंग्लिश लोकांमध्ये विशेषतः विजेच्या नळ्यांचा व युरोपखंडामध्ये दावाच्या नळ्यांचा विशेष प्रचार आहे. विजेच्या नळ्यांतहि तारयुक्त आणि बिनतारी असे दोन प्रकार आहेत. कांहीं देशांत वीज व दाव या दोहोचाहि उपयोग करण्यांत येतो.

तो फां ची का ड तु सें (क्राट्टिजेस फॉसकॅनन).—पहिले तोफेचे काडतूस कागदाच्या नळीकड्यांत दारू भरून तयार केलेले असे. वरीच वर्षेपर्यंत तोफांमध्ये दारू घालावयाची ती एका नळीकड्यासारख्या चमच्याला लांब दांडा बसवून त्याने घालीत असत. या चमच्याचे नळीकडे विशिष्ट मापाचे असून लहान तोफांत बहुतेक एक माप दारू पुरी होत असे. या नळीकड्याचा व्यासहि साधारणतः तोफेच्या तोंडाइतका असे मोठाल्या तोफांत मात्र दोन तीन मापे घालावी लागत. सामान्यतः गोळ्याच्या वजनाइतकीच दारू घालीत असत.

कागदाची किंवा गोणपाटाची काडतुसे किल्ल्यांतून रात्रीच्या वेळी किंवा गलबतावर उपयोगांत आणीत. यामुळे तोफा लवकर भरतां येऊन धोक्याचा संभवहि कमी असे. कागदाची किंवा तरटाची काडतुसे घालतांना कान्याखाली येणारा कागदाचा किंवा तरटाचा भाग फाडून काढावा लागे. गोळा

ठांसून वसविल्यानंतर कान्यांत दारू भरून तापलेल्या तारेने वत्ती देत असत. पाठीमागून भरावयाच्या प्राचीन तोफांमध्ये दारू घालणे फारसे कठिण नसे. कारण दारू भरावयाचा भाग सुटा असून तो काढून आत दारू भरतां येत असे, व वर विंध्या ठांसून दारू वर येण्याचे बंद करतां येत असे. कागद, तरट किंवा यांसारख्या पदार्थांचा कांहीं भाग तसाच जळत राहण्याचा संभव असतो आणि त्यामुळे पुन्हां दारू भरावयाच्या वेळीं स्फोट होण्याचा संभव असतो. याकरितां रेशीम, फ्लेनेल किंवा असाच न धुमसणारा पदार्थ वापरतात.

विनधुराची दारू सामान्यतः पेटविण्यास कठिण असते. याकरितां अशा दारूच्या काडतुसांच्या मागे प्रायमर म्हणजे प्रज्वालक जोडलेले असतो. मोठाल्या तोफांतून अशीं अनेक काडतुसें भरावीं लागतात. हीं काडतुसें कोर्डॉईट, किंवा त्यासारख्याच एखाद्या विन्धुराच्या दारूची तयार करून ती रेशमी कापडाच्या पिशवींत घट्ट बांधतात व त्यांच्या उघड्या तोंडावर प्रायमर वसवितात.

याच्या भोंवती रेशमी फीत गुंडाळून तें सर्व काडतूस घट्ट करण्यांत येतें. गरजाळ किंवा हविस्त्रर तोफांनां निरनिराळ्या आकाराचीं काडतुसें वापरतात. म्हणजे एकंदर बारांतील दारूचे वजन पाहिले तसे बदलतां येतें.

जलदबारी तोफांकरितां एका पितळी नळकांड्यांत दारू भरतात, व मागील बाजूस ती पेटण्याकरितां प्रायमर वसवितात. हें नळकांडें तोफेंत घातल्यावर जेव्हां वत्ती दिली जाते तेव्हां तें तोफेच्या कोठ्यांत थोडे प्रसरण पावून घट्ट वसतें व मागील बाजून धूर जाण्यास प्रतिबंध करतें. हीं काडतुसें लहान तोफांनां विशेष उपयोगी पडतात. ऋपच्या मोठ्या तोफांनां हि पितळी घरांचीं काडतुसें वापरण्यांत येतात. अशा काडतुसांत दारू भरावयाची ती कागदी किंवा नमद्याच्या नळ्यांत घालून भरतात व पुढील तोंड गोळ्याच्या मागील बाजून बंद करतात, किंवा एखादे धातूचे टोपण वसवितात आणि गोळा त्यापुढें घालतात.

बंदुकीच्या गोळ्या (कार्ट्रिजेस फॉर स्मॉल आर्म्स).-- प्रारंभीच्या गोळ्या गोल आकाराच्या असून तोंडापेक्षा थोड्या लहान असत. व त्या एका कागदांत गुंडाळून त्यांचें काडतूस बनवीत. अर्थात् साध्या नळीच्या बंदुकीमध्ये ह्या गोळ्या घालणे फार सोपें असे. परंतु पूर्वीच्या तोंडाकडून भरावयाच्या बंदुकांत ही घट्ट वसणारी गोळी विशेषतः ती पूर्ण गोल नसेल तर वसविणे फार कठिण जात असे. यामुळे या बंदुका लडाईत वापरीत नसत. १८२६ साली डेलिक या फ्रेंच ऑफिसरने बंदूक मोडून तिच्यामध्ये गोळी ठांसून वसवून ती भोंकाबरोबर वसेल अशी युक्ति शोधून काडली. परंतु ती ठांसून वसवितांना गोळीचा आकार बदलून तिची दिशा चुकत असे. ४ थ्या विल्यमच्या कारकीर्दीत ब्रिटिश शिपायांजवळ दिलेल्या ब्रन्सविक रायफलमध्ये गोळी नळीच्या खोबणीमध्ये घट्ट वसावी म्हणून तिला एक वाटोळें कडे वस-

विलेले असे. ही बंदुकहि धरण्यास कठिण जात असे व लवकर विघडत असे. १८३५ साली डब्ल्यू. ग्रीनर यानें एक नवीन प्रसरण पावणारी गोळी शोधून काडली. ही गोळी दारू पेटल्याबरोबर प्रसरण पावून खोबणींत घट्ट वसे, व धूर बाहेर पडू देत नसे. म्हणून ही गोळी लष्करी खात्यानें नापसंत ठरविली. परंतु याच तत्त्वावर मिनी या फ्रेंच मनुष्यानें १८५२ साली केलेल्या गोळ्या पसंत करण्यांत आल्या. व पुढें ग्रीनरलाहि त्याच्या कामगिरीबद्दल बक्षीस देण्यांत आले. गोळीच्या आकारांतहि हळूहळू फरक होऊन केवळ निमुळत्या गोळीऐवजी प्रथम सरळ वाटोळ्या व तोंडाशी निमुळत्या वाटोळ्या गोळ्या बनवितां येऊं लागल्या आणि त्यावर अर्धगोलाकृति लोखंडी टोपी वसविण्यांत येऊं लागली. अशा तऱ्हेच्या गोळ्या १८५५ त ब्रिटिश सैन्यांत एन्फील्ड रायफलमध्ये वापरीत असत. सर जोसेफ विट्वर्थ याने वरेच प्रयोग करून बारीक तोंडाच्या बंदुका व लांबट गोळ्या यांच्यापासून काय फायदे होतात ते दाखविले. याची बंदूक नेम मारण्याच्या शर्यतीमध्ये व नेम मारण्यास शिकण्याकरितां विशेष वापरण्यांत येत असे. तरी तिला लष्करांत जागा मिळाली नाहीं. व हळूहळू तिचें स्थान मेटफर्ड बंदुकीने घेतले. १८६२ सालापासून मेटफर्ड यानें हलक्या रायफलमध्ये व जास्त वेडे असलेल्या खोबणींत आणि घट्ट गोळीमध्ये विशेष काय आहे यासंबंधी अनेक प्रयोग करून १८८८ मध्ये ली मेटफर्ड या नावाची बंदूक तयार केली व ती ब्रिटिश लष्करांत चालू झाली. तिची अगदी अलीकडील सुधारलेली आवृत्ति म्हणजे ली एन्फील्ड ही होय. ही ३०३ छिद्रांची बंदूक असून तीतून १.२५ इंच लांबीची २१५ ग्रेन वजनाची शिशाची, पातळ निकेलच्या पत्र्यानें आच्छादिलेली गोळी मारली जाते. मार्टिनी हंनरी बंदुकीची गोळी १.२७ इंच लांबीची असून ४५ इंच व्यासाची व ४८० ग्रेन वजनाची असते.

लांबट व हलक्या वजनाच्या गोळीमध्ये कांहीं दोषहि असतात. तिच्यावर वाऱ्याचा परिणाम अधिक होतो. व व्यासाच्या मानानें लांबी जास्त असल्यामुळे खोबणीची वक्रता अधिक ठेवावी लागते. यामुळे ती गोळी नळीतून फिरल्याशिवाय पुढें जाऊं नये म्हणून तिच्यावर निकेलचें घट्ट टोपण वसावें लागतें. याचा परिणाम असा होतो की, ह्या आवरण असलेल्या गोळीमध्ये भेदक शक्ति जास्त असली तरी तिच्यापेक्षां नुसत्या शिशाच्या गोळीनें होणारी जखम अधिक भयंकर असून तिचा वधिरता आणण्याच्या कार्मीहि जास्त परिणाम होतो. तिच्यामुळे एक लहानसें नीट छिद्र पडतें, परंतु कुरुपता येत नाहीं. तथापि तिचें छिद्र लहान असल्यामुळे व गोळी हलकी लागत असल्यामुळे तिच अधिक पसंत केली जाते. अमेरिकेमध्ये स्पिट्झर गोळी वापरतात. ही ली एन्फील्ड गोळीपेक्षां लहान असून तिची गति तिच्यावर होणाऱ्या बाराचा परिणाम आणि बंदुकीची क्षीज या

बाबतीत एन्फील्डपेक्षा चांगली आहे असे म्हणतात. जर्मनी-मध्ये व फ्रान्समध्ये एस् आणि डी या नांवाच्या गोळ्या १९०६ साली प्रचारांत आल्या.

बंदुकीची काडतुसे.— लष्करामध्ये बंदुकीची काडतुसे प्रथम १५८६ साली उपयोगांत आली. ती प्रथम एका कागदा घरांत दारू व गोळी भरून तयार केलेली असत. ही काडतुसे प्रथम तोंडांतून भरावयाच्याच बंदुकांत वापरीत असत. काडतुसाची मार्गाल बाजू शिपाई दांतांनी कुरतडून टाकीत व नळीत दारू ओतून वर गोळी टासून वसवीत. १६३५ च्या सुमारास चापाच्या अथवा गारेच्या चापाच्या बंदुकी प्रचारांत येईपर्यंत कान्यामध्ये दारू ओतून बंदूक पेटवीत असत. गारेच्या चापाची युक्ति निघाल्यावर पोलादी घोडा गारेवर आपटून ठिणगी उडून दारू पेटविण्याची युक्ति निघाल्यामुळे कान्यांत दारू भरण्याची आवश्यकता उरली नाही; कारण नळीत दारू भरतांना त्यांतील कांहीं कान्यांत येऊन घोऱ्यापर्यंत पोचत असे.

यानंतर दारू पेटविण्याच्या कामांत तांब्याची केपे उपयोगांत आल्यामुळे बरीच प्रगति झाली. केपे वापरण्याची पद्धतहि सर्व लष्करांत सुरू होण्यास आठ वर्षे (१८३४ पासून १८४२ पर्यंत) लागली. या केपांत क्लोरेट आफ् पोटॅश, गंधक आणि कोळसा यांचे मिश्रण भरलेले असून ते दाबावे पेट घेत असे. या शोधास अनुसरून गारेचे चाप बदलून लवकरच नवीन तऱ्हेचे चाप बसविण्यांत आले. या केपांमुळेच अर्वाचीन काडतुसे प्रचारांत आली, व पाठीमागून गोळी भरण्याचे तत्त्वहि विस्तृतपणे अमलांत आणतां आले.

काडतुसांचा मुख्य उपयोग म्हटला म्हणजे वार काढतांना उत्पन्न होणारा धूर पाठीमागे येण्यास प्रतिबंध करणे हा होय. व हे कार्य काडतुसांचे घर स्वतःच्याच पेटण्यामुळे प्रसरण पावून नळीमध्ये घट वसून होतें. अगदी पहिले काडतुस पितळेच्या पातळ पत्र्याचे व कागदाचे मिळून केलेले असून ते दारूच्या स्फोटाबरोबर प्रसरण पावून बंदुकीच्या नळीत घट वसत असे व त्यामुळे धूर मार्गे येण्याचे बंद होत असे. या काडतुसांच्या पाठीमागे मध्यावर एक लहान केप बसविलेले असून ते चापाच्या दाबामुळे एका पितळी टांचणीने दाबले जाऊन पेट घेत असे. या पितळी टांचणीच्या योगाने काडतुसांचे घरहि काढून घेतां येत असे. इंग्लंडमध्ये हे काडतुस प्रथम १८५५ मध्ये उपयोगांत आले. अलीकडे जी काडतुसे प्रचारांत आहेत त्यांमध्ये पाठीमागे मध्यावर केप बसविलेले असून त्याची जागा एका आंतील भागापर्यंत पोचलेल्या काट्याने दाखविली जाते. या काडतुसांचे घर मागाहून काढून टाकण्यांत येतें किंवा अगदी अर्वाचीन पद्धतीप्रमाणे मार्गाल फटांत बसविलेल्या एका सरकत्या प्रक्षेपकाच्या योगाने बाहेर फेकले जाते. लऱ्यांच्या बंदुकीमध्ये ही काडतुसे बहुतेक कागदाची किंवा पातळ पत्र्याची केलेली असतात.

अलीकडे या काडतुसांत थोडीफार सुधारणा झाली आहे. दारू आणि गोळी यांमधील टांसणी अधिक घट करून तीत सुधारणा केली आहे, व काडतुसांच्या घराची कडा बंदुकीच्या कोठ्यांत बरोबर वसेल अशीहि त्यांत सुधारणा करण्यांत आली आहे. अशी काडतुसे लष्करी बंदुकांत प्रथम प्रशियाने १८४१ साली, ब्रिटिशांनी एन्फील्ड बंदुकांत १८६७ साली व इतर युरोपियन राष्ट्रांनीहि त्याच सुमारास उपयोगांत आणली. यांची लांबी २.२ पासून २.२५ पर्यंत असते. शिकारी बंदुकांत ही लांबी सव्वादोनपासून साडेतीन इंचांपर्यंत असते. अलीकडे सर्व बंदुकांना नियमित काडतुसे भरून घेण्याचीहि योजना केलेली असते. त्यामुळे एकदम पाहिजे तेवढी काडतुसे भरून घेतां येतात.

महायुद्ध काली न सुधारणा.— महायुद्धाच्या अमदानीत दारूगोळ्याच्या बाबतीत पुष्कळच सुधारणा घडून आली. दारूगोळा विपूल निर्माण करण्याच्या कामी या युद्धामध्ये अतिशय श्रम करण्यांत आले. पण त्याप्रमाणेच दारूगोळ्याच्या बाबतीत नवीन व परिणामकारक शोध करण्याच्या बाबतीत शास्त्रवेत्त्यांनी बरीच खटपट केली. महायुद्धामध्ये लढण्याची निरनिराळी साधनें उपयोगांत येऊ लागल्यामुळे त्या साधनांना उपयोगी पडणारा दारूगोळाहि बनविण्याची आवश्यकता उत्पन्न झाली. उदाहरणार्थ विमानांमधून लढाई करण्याची पद्धति अमलांत आल्यामुळे ' एअर बाँब ' ची जरूरी भासू लागली व त्या प्रकारचा बाँब तयार करण्यांत आला. चिलखतांमधून घुसतील अशा प्रकारचे गोळे बनविण्यांत आले व तारा तोडण्यासाठी उपयुक्त अशा प्रकारचे गोळे बनविण्यांत आले. अशा प्रकारे निरनिराळ्या तऱ्हेचे व निरनिराळ्या प्रसंगां उपयोगी पडणारे दारूगोळे यां महायुद्धांत निर्माण करण्यांत आले.

महायुद्धांत जे निरनिराळ्या प्रकारचे गोळे तयार करण्यांत येऊं लागले त्यांचीं नांवे येणेप्रमाणे होतीः— (१) अतिस्फोटक (हायएक्स्प्लोझिव), (२) वर्षावक (थ्रान्पेल), (३) चिलखतभेदी (आरमरपीयर्सिंग), (४) धुराचे गोळे, (५) चकचकीत गोळे, (६) विपारी धूर उर्फ गॅस सोडणारे गोळे व (८) इनसॅंडरी उर्फ आग लावणारे गोळे.

(१) अतिस्फोटक गोळाः— या प्रकारच्या गोळ्याचा उपयोग दूर अंतराच्या बाबतीत होतो. या गोळ्यामध्ये दारू दडपून भरावी लागते. हा गोळा पोलादी असून या पोलादी झांकणाच्या खालच्या बाजूला एक भोक् असते व त्यामध्ये एक पोलादी चपटा तुकडा बसविलेला असतो व पुढील टोंकाला एक पोक्ळ तुकडा बसविलेला असतो. अशा रीतीची याची रचना असते. या पोलादी झांकणामध्ये जितका दारूगोळा खेंचून भरावा तितका त्याचा जोर अधिक असतो. या गोळ्याचा, इमारती जमीनदोस्त करणे, तारांची जाळी तोडून टाकणे इत्यादि बाबतीत फार उपयोग होतो. जर्मनीमध्ये या पोलादी झांकणामध्ये खालच्या भागामधून दारू कोंबण्यांत

येते. पण इंग्लंडमध्ये पुढच्या भागांतून दारू आंत घालण्याची पद्धत आहे. हा स्फोटक गोळा अमोनियम नायट्रेट, अमॅटोल व पिक्किक ॲसिड घालून बनविलेला असतो.

(२) वर्षावक उर्फ थ्राप्रेल गोळा:—हा प्रकार प्रथम लेफ्टनंट हेनरी थ्राप्रेल याने १७८४ साली काढला व त्यांत पुढे कर्नल बॉक्सर याने सुधारणा केली. त्याला डाय-फ्रॅमशेल असेंहि म्हणतात. याच्याच सेगमेंट व रिंगशेल अशा आणखी जाती आहेत. हा मुख्यतः माणसांच्या वर सोडावयाचा असतो. पण महायुद्धांत याचा उपयोग तारा तोडण्याच्या व विमानावर टाकण्याच्या बाबतींत करण्यांत आला. या थ्राप्रेलमध्ये लहान लहान दारूच्या गोळ्या घालतात व नंतर त्या हवेत उडून त्यांचा वर्षाव होतो. गोळ्यांचे वजन व त्यांची संख्या यांच्यावर गोळ्या दूरवर अगर जवळ उडविण्याचे प्रमाण वसलेले असते.

(३) चिलखतभेदी गोळे:—जहाजे लोखंडी पट्याची करू लागल्यावर लढाऊ जहाजांना चिलखतांप्रमाणे जाड संरक्षक पत्रा वसवू लागले. अशा जहाजांच्या चिलखतांमध्ये घुसण्याकरितां आवश्यक गोष्टी म्हटल्या म्हणजे ज्या धातूचा गोळा बनविलेला असतो त्या धातूचा चिवटपणा व त्या गोळ्याची स्फोटशक्ति या होत. मऊ चिलखताच्या बाबतींत गोळ्याच्या स्फोटशक्तीचा व धातूच्या काठिण्याचा फार उपयोग होतो. कठिण व जाड चिलखताच्या आंत घुसण्याच्या कामी चिवट धातू उपयोगी पडते. चिलखतभेदी गोळ्याचे २ प्रकार आहेत.

(१) चिलखतभेदी गोळा, (२) अर्धचिलखतभेदी गोळा. पहिल्या बाबतींत गोळ्याची स्फोटशक्ति थोडी असून गोळ्याचे अगर अन्नाचे मुख व गोळ्याचा भाग हा अत्यंत कठिण असतो. पण मधला भाग हा मऊ अतएव चिवट असतो. गोळ्याचा मुख्य भाग हा लांबट व अरुंद असा असतो. प्रथमतः हे गोळे लोखंडाचे बनविण्यांत येत असत पण पुढे जसजशी चिलखते अधिकाधिक कठिण करण्यांत येऊं लागली तसतसे, लोखंडाच्या जागी पोलाद वापरण्यांत येऊं लागले. या गोळ्यामध्ये दारू भरण्यापूर्वी तो कांहीं दिवस तसाच ठेवण्यांत येतो. दुसऱ्या प्रकारामध्ये गोळ्याच्या स्फोटशक्तीचा फार उपयोग होतो. या गोळ्यांचे टोंक अणकुचांदा व कठिण असते; व स्फोटद्रव्ये ज्या ठिकाणी भरतात तो भाग चांगल्या धातूचा केलेला असतो.

गोळा जर कठिण चिलखतावर सोडला तर गोळ्याचे अणकुचांदा टोंक कदाचित मोडण्याचा संभव असतो. यासाठी त्या टोंकावर एक झांकण घालण्यांत येते व त्यामुळे गोळ्याचे टोंक न मोडता, त्या चिलखतांत तिरपे घुसते.

१९१३ साली या गोळ्याच्या कृतींत महत्त्वाची सुधारणा घडून आली. त्या साली गोळ्याचा खालचा भाग रुंदट व पुढे निमुळता अशा प्रकारची रचना करण्यांत आली. त्याच-

प्रमाणे गोळ्याची गति अधिक करण्याच्या बाबतींतहि वरेच प्रयोग करण्यांत आले.

गोळ्यांतील साहित्य उर्फ द्रव्ये:—गोळ्यांतील द्रव्ये तयार करण्यासंबंधीची कृति खालीलप्रमाणे आहे.

शेंकडा-मिश्रण			
	एचू इ, गोळा	थ्राप्रेल	चिलखतभेद,
कार्बन	०.५	०.७५	०.५ ते ०.७५
सिलिकॉन	०.३५	०.०२	०.५
मॅगनीज	०.४ ते १	१	०.२५
सल्फर	०.०८	०.०४	०.०८
फॉस्फरस	०.०८	०.०६	०.०८
टेन्साइल	३५.४९ टन	१	{ हलका, ५६ टन
स्ट्रॅण्थ			{ दर इंची.
			{ जड, ३८ टन
			{ दर इंची.
ईल पाईट	१९ टन		{ हलका ४६
			{ जड २४
			२४ टन

गोळा तयार करण्याच्या कामी लोखंड किंवा पोलाद वापरण्यांत येते. ओतीव लोखंड हे कठिण पण ठिसूळ व कमी लवचिक असल्याकारणाने, मोठा वार काढण्याच्या कामी अगर दुसरे एखादे मोठे काम तडीस नेण्याच्या कामी लोखंडाचा उपयोग होत नाही. मोठ्या गतीच्या तोफेचा धक्का सहन करण्याची शक्ति लोखंडाच्या अंगी नसते त्यामुळे अशा कामी लोखंडाचा व्हावा तितका उपयोग होत नाही. तथापि लोखंड हे सुलभ द्रवणक्षम असल्यामुळे व ते स्वस्त पडत असल्याकारणाने त्याचाच पुष्कळदा उपयोग करण्यांत येतो. महायुद्धामध्ये एक विशिष्ट प्रकारचा रासायनिक गोळा तयार करण्याच्या कामी पोलाद भरपूर न मिळाल्याने जर्मनांनी लोखंडाचाच उपयोग केला होता. ओतीव लोखंडापेक्षा घडीव लोखंड अधिक चिवट व उपयुक्त असते. पण ओतीव किंवा घडीव लोखंडापेक्षा सर्व बाबतींत पोलाद हे सरस आहे. पोलादाच्या अंगी लवचिकपणा, तन्यता व धारणक्षमता हे तिन्ही गुण आहेत व धक्का सहन करण्याची पात्रताहि पोलादाच्या अंगी आहे. घडीव पोलादाच्या अंगी तन्यता भरपूर असून व ते तंतुमय असल्याकारणाने छिंदे पडण्याची भीति नाही. ओतीव पोलाद, हे घडीव पोलादापेक्षा अधिक कणखर पण धारणक्षमता व तन्यता या बाबतींत कमी असते; शिवाय ओतीव पोलादांत रंध्रे राहण्याची भीति असते यासाठी होतां होईलतो घडीव पोलादाचाच उपयोग करण्यांत येतो. रफोटक गोळा हा नेहमी घडीव पोलादाचाच करण्यांत येतो. या गोळ्याची खालची बाजू फार जाड असून या गोळ्याचा बाहेरचा भाग कोनाकृती असतो.

सामान्य गोळा हा ओतीव अगर घडीव लोखंडाचा अगर घडीव पोलादाचाहि कचित् प्रसंगी बनवितात. घडीव पोलादाचा एक तोटा हा आहे की, तोफच्या बारासरशी त्याचे लहान तुकडे होतात. श्राप्रेल गोळा हा बहुधा घडीव पोलादांत केलेला असतो पण मोठ्या गोळ्याच्या कार्मी ओतीव पोलादहि वापरण्यांत येतें. चिलखतभेदी गोळा हा ओतीव अगर घडीव अशा दोन्ही प्रकारच्या पोलादाचा बनविलेला असतो. या गोळ्याची टोके अतिशय कणखर केलेली असतात. पण गोळ्याचा मुख्य भाग मात्र मृदु केलेला असतो.

अखें उर्फ गोळे तयार करण्याच्या कार्मी जें पोलाद वापरण्यांत येतें तें निरनिराळ्या प्रकारानें तयार केलेलें असतें. मुशिमध्ये घालून तयार केलेले पोलाद हें यूरोपमध्ये व विशेषतः जर्मनीमध्ये मोठ्या प्रमाणावर वापरण्यांत येतें. पण या पद्धतीनें तयार केलेल्या पोलादांत सारखेपणा रहात नाही. पोलाद तयार करण्याची दुसरी पद्धत म्हणजे विसी-मरची पद्धत होय. या पद्धतीनें पोलाद थोडक्या खर्चांत व मोठ्या प्रमाणावर लवकर तयार करण्यांत येतें. तिसरी पद्धत म्हणजे उघड्या भट्टीच्या सहाय्यानें तयार करण्याची होय. या पद्धतींत सारख्या दर्जाचे पोलाद स्वस्तांत तयार होऊं शकतें.

तोफांची काडतुसें व काना भरण्याचीं हत्यारें:— तोफांच्या काडतुसांचे दोन प्रकार आहेत. (१) तोंडाकडून भरण्याच्या कार्मी वापरलीं जाणारीं काडतुसें व (२) शंभ्रवारी काडतुसें. या प्रत्येक प्रकाराचे पुन्हां दोन पोट-प्रकार आहेत. ते म्हणजे, साध्या तोफांचीं काडतुसें व हॉबि-त्झरचीं काडतुसें हे होत. अलीकडे बहुतेक पाठीमागून भरणाऱ्या तोफांचाच उपयोग सर्वत्र करण्यांत येतो. यांना लागणाऱ्या काडतुसांचें वाह्य आच्छादन अशा प्रकारचें लागतें कीं जें लवकर गजतां अगर क्षिजतां उपयोगीं नाही. स्फोटाचा परिणाम त्याच्यावर होतां उपयोगीं नाही, आणि बारासरसें तें आच्छादन जळून खाक झालें पाहिजे. रेशमी किड्यांच्या कौशांचें रेशीम या कार्मी फार उपयुक्त आहे असें ठरविण्यांत आलें आहे.

मशीनगन, रायफल, आणि पिस्तुलें:— १९१० सालापासून व विशेषतः महायुद्धाच्या अमदानांत, मशीनगन, रायफल, व पिस्तुल यांना लागणाऱ्या दारुगोळ्यामध्ये पुष्कळच सुधारणा घडून आली आहे. मशीनगन, रायफल वगैरेंनां जीं काडतुसें लागतात, तीं एकाच तऱ्हेचीं पण लेंहांनमोठीं असतात. काडतुसामधील दारुगोळ्याशिवाय काडतुसाचे इतर भाग म्हणजे, काडतुसाचें आच्छादन, प्रायमर व गोळी हे होत. काडतुसाचें आच्छादन काडतुसासाठीं मुद्दाम तयार करण्यांत आलेल्या पितळेचें असतें. हें पितळ शेंकडा ६७ भाग तांबें व ३३ भाग जस्त घालून तयार केलेलें असतें. या आच्छादनाच्या आंत प्रायमर म्हणजे पितळेचें दारु भरलेलें एक झांकण असतें व या झांकणामध्ये

गोळी घालण्यांत येतें, ही गोळी कप्रो-निकलची बनविलेली असते. अशा रीतीनें काडतुसें तयार करून तीं सुरक्षित अशा धातूच्या पेटांत ठेवण्यांत येतात.

मशीनगननां लागणाऱ्या काडतुसांचे दोन प्रकार आहेत. एक जमिनावर उडविण्यांत येणाऱ्या मशीनगनसाठीं उपयोगांत आणलीं जाणारीं काडतुसें व दुसरीं हवेंत उडविण्याच्या कार्मी लागणारीं काडतुसें. पद्धत्या प्रकारांत गेल्या महायुद्धामुळे कोणताच म्हणण्यासारखा फरक घडून आला नाही फक्त मशीनगनला उपयुक्त अशा प्रकारची उच्च तऱ्हा निर्माण करण्यांत आली. या मुद्दवरील मशीनगनला लागणारा दारुगोळा साधारणतः बंदुकीला लागणाऱ्या दारुगोळ्याहून निराळा नसतो. महायुद्धामध्ये युध्यमान राष्ट्रांनी, या मशीनगनसाठीं थोडीं काडतुसें मुद्दाम तयार केलीं होती. अंतरिक्षातील मशीनगनमध्ये घालण्यांत येणाऱ्या दारुगोळ्यामध्ये मात्र निरनिराळ्या प्रकारची सुधारणा घडून आली.

दारसलाम—दारसलाम हें पूर्वी आफ्रिकेचें बंदर असून दक्षिण अक्षांश ६° ५०' आणि पूर्व रेखांश ३९° २०' यांच्या संयोगावर आहे. १९०९ सालीं येथील लोकसंख्या सुमारे २४००० होती त्यापैकी ५०० यूरोपिअन होते. या बंदरांत तरती गोदी आहे. शहर बंदराच्या उत्तरेस असून तें यूरोपियन पद्धतीनें वसविलेले आहे. येथील सडका रेंद आहेत. येथील सार्वजनिक इमारतींत सरकारी आणि जकातीच्या कचेऱ्या, पोष्टऑफिस, रुग्णालय आणि लष्करी चाळी आहेत. येथील गव्हर्नरच्या वाड्याजवळ वनस्पतीचे बगीचे आहेत. येथे पुष्कळ ख्रिस्ती मंदिरे असून सरकारी आणि मिशनरी शाळाहि आहेत.

जर्मनीनें हें घेतलें त्यावेळेस तें फार लहान खेडें होतें. १८६२ सालीं झांजिबारचा सुलतान सध्यद मजीदनें शहर वसविण्याचा इरादा केला. परंतु १८७१ त त्याच्या मरणामुळे तें घडलें नाही. दारसलाम हें मुख्य बंदर करण्याच्या हेतूनें विल्यम मॅकिनांननें येथून व्हिक्टोरिया नायंझापर्वत सडक बांधण्यास सुरवात केली पण त्यांत त्याला यश आलें नाही. १८८७ सालीं डॉक्टर कार्लिप्टरनें जर्मन कंपनीच्या वतीनें तें आपल्या ताब्यांत घेतलें आणि १८८९ सालीं जर्मन साम्राज्यसरकारास दिलें. १८९१ सालीं हें वसाहतीच्या राजधानीचें शहर झालें. महायुद्धानंतर हें ब्रिटिशांच्या ताब्यांत मॅडेटनें आलें आहे. प्रोगोरोलो येथूनच रेल्वे जाते. समुद्रांतून नेलेल्या तारनें हें झांजिबारला जोडलें आहे. हस्तिदंताचें सामान, रबर, आणि राळ या ठिकाणाहून परदेशास जाते. या शहरांत हिंदी लोकांची वस्ती बरीच आहे.

दारोड—सुंबई, काठेवाड. भोयकापासून तीन मैलां वरील निराळी खंडणी देणारी एक नद्यागीर. येथील तालुकदार झाला रजपूत आहेत.

दार्जिलिंग, जि ल्हा.—बंगालमध्ये भागलपूर विभागाचा उत्तर सरहद्दीवरील जिल्हा. क्षेत्रफळ ११६४ चौरस मैल. पश्चिमेस नेपाळ व ईशान्येस भूतान यांच्या दरम्यान हा जिल्हा उत्तरेस सिकीमपर्यंत गेलेला आहे. पूर्वेस व दक्षिणेस हा जिल्हा जलपैगुरी व पूर्णिगा या जिल्ह्यापर्यंत जातो. ह्या जिल्हाचे दोन स्पष्ट भाग आहेत. हिमालयाच्या खालचा डोंगर व दऱ्या असलेला प्रदेश, व पायथ्याचा सपाट प्रदेश किंवा तराई. सपाट प्रदेश समुद्रसपाटीपासून ३०० फूट उंच आहे व डोंगरांची उंची ६००० ते १०००० फूट असून त्यांच्या माथ्यांवर दाट अरण्ये आहेत. हल्ली चहाचे मळे व इतर लागवड येथे झालेली आहे. दार्जिलिंग येथील देखावा भव्य व शोभिवंत आहे.

सिकीमच्या उत्तर सरहद्दीवरून पूर्व-पश्चिम जाणाऱ्या हिमालय पर्वतापासून, प्रथम नेपाळ व सिकीम आणि नंतर नेपाळ व दार्जिलिंग यांच्या सरहद्दीवरून, सिंगालिला रांग आलेली आहे. दार्जिलिंगजवळ तीन लहान रांगा येऊन मिळतात. यांपैकी शेवटल्या डोंगरांतून दार्जिलिंग-हिमालय रेल्वे नेलेली आहे. चौरंग्याजवळ दार्जिलिंग स्टेशनची उंची ७००२ फूट आहे. ६००० फुटांपेक्षा उंच डोंगर व ३०७० फुटांपेक्षा खोल दऱ्या यांच्यामधील अरण्ये राखलेली आहेत; यांच्या दरम्यान तिस्ता नदीच्या पूर्वेकडील उतार देशी लागवडीकरिता ठेवलेले आहेत; व त्या नदीच्या प्रदेशांत चहा-शिवाय दुसरे काही तयार करण्यांत येत नाही. तिस्ता, महानदी (महानंदा) व वालासन ह्या येथील मुख्य नद्या आहेत.

या जिल्ह्यांत बहुतेक ठिकाणी जंघूर व कोठे अन्नक सांपडतो. ३००० ते ११००० फूट उंचीच्या दरम्यान काळी अस्वले व तराईत वाघ, गेंडे, हरण, रानटी डुकर व क्वचित हत्ती आढळतात. दार्जिलिंग शहरांतील मध्यम उष्णमान हिवाळ्यांत ४२°, मे महिन्यांत ५९° व जून ते सप्टेंबरपर्यंत सुमारे ६०° असते. ज्यास्तांत ज्यास्त सरासरी उष्णमान ६६° व कमीत कमी सरासरी ३५° असते. वार्षिक पाऊस सरासरी १२६ इंच पडतो.

इतिहास—१८१४-१६ च्या गुरखा युद्धांत ईस्टइंडिया कंपनीचा या जिल्हाशी संबंध आला. सिकीमच्या राजापासून गुरख्यांनी हल्लीच्या जिल्हाचा मोरंग किंवा तराई हा भाग घेतला होता, तो १८१६ सालच्या तहाने इंग्रजांनी आपणांकडे घेऊन लगेच सिकीमला परत दिला. लॉर्ड विल्यम बेंटिक यांच्या कारकीर्दीत (१८३५) इंग्रजांनी सिकीमच्या राजापासून दार्जिलिंग व आसपासच्या टेंकड्या, वार्षिक ३००० रु. (पुढे ही रक्कम वाढवून १२००० रु. करण्यांत आली.) देण्याचे कबूल करून मिळविल्या. लवकरच बंगालचे कामगार उन्हाळ्यांत सह-कुटुंब येथे येऊन राहू लागले व युरोपियन आजारी सैनिकांकरिता हे हुवा खाण्याचे ठिकाण करण्यांत आले, १८४९

साली हिंदुस्थान सरकारच्या परवानगीने डॉ. हुकर हा भूतानमध्ये गेला असता, तेथे त्याला अटक झाल्यामुळे इंग्रजांनी सिकीमची तराई आपल्या राज्यास जोडून वार्षिक देत असलेली रक्कम बंद केली. शेवटी १८६६ साली तिस्ता नदीच्या पूर्वेकडील ४६६ चौरस मैल प्रदेश (कालिपोंग पोलीस ठाणे) भूतानपासून घेऊन या जिल्ह्यांत समाविष्ट करण्यांत आला.

लोकसंख्या—या जिल्ह्याची लोकसंख्या १८७२ सालापासून वाढत वाढत १९२१ साली २८२७४८ झाली. टेंकड्यावरील हुवा निरोगी असून तेथील मृत्यूंचे प्रमाण कमी आहे; पण मलेरियस हुवा असलेल्या तराईत ते प्रमाण नेहमी वरेंच असते. स्त्रियांचे पुरुषांशी प्रमाण ८७:१०० असल्यामुळे या जिल्ह्यांत जननाचे प्रमाण कमी आहे. लोकसंख्येपैकी निम्म्याहून अधिक नेपाळी आहेत; व बाकीचे राजवंशी किंवा कोच, लोपचा, व भोतिया आहेत. ३ पक्षां जास्त लोकांचा धर्म हिंदु आहे; पन्नास हजार बौद्ध व शं. ४ पक्षांहि कमी मुसलमान आहेत. निम्मे लोक तिबेटी-ब्रह्मी भाषांच्या पोटभाषा बोलतात. याशिवाय, खश नांवाची हिंदीची अपभ्रष्ट भाषा आणि बंगाली व हिंदी भाषाहि चालतात. शं. ७८ लोक शेतकीच्या कामांत गुंतलेले आहेत.

शेती—चहा, तांदूळ व मका हे येथे मुख्य जिन्नस आहेत. येथे चहाचे पीक जरी कमी येते तरी त्याला एक प्रकारचा सुंदर वास असल्यामुळे किंमत चांगली येऊन फायदाहि बरा होतो. कोयनेल काढण्याकरिता सिकीना झाडांची लागवड १८६४ साली सुरू झाली. १९०३-०४ साली येथून १२००० पौड कोयनेल पोष्ट ऑफिसांत विक्रीकरिता पाठविण्यांत आले होते. **जंगले**—राखलेल्या जंगलांचे क्षेत्रफळ ४३३ चौरस मैल आहे. येथे देवदार, बांबू, साग, चेसनट, मॅपल, ओक, मंगोलिया, लॉरेल वगैरे झाडे होतात. १९०३-०४ साली जंगलांचे उत्पन्न २-६२ लक्ष रु. होते.

खनिज—दगडी कोळसा, लोखंड, तांबे, दगडी पाट्या वगैरे खनिज पदार्थ या जिल्ह्यांत सांपडतात; पण ह्यांपैकी फारच थोडे पदार्थ सध्या काढण्यांत येतात.

व्यापार—मूळचे सर्व रहिवासी, विशेषतः लेपचा लोक जाडे भरडे कापड तयार करतात. सोनाद व कुरसाँग येथे दारूचे कारखाने आहेत. ह्या जिल्हाचा व्यापार मुख्यतः कलकत्याशी चालतो व चहा, ताग, तरंटे, वगैरे जिन्नस बाहेर पाठविण्यांत येतात; विलायती कापड, रॉकेल तेल व मीठ हे आयात जिन्नस आहेत. पश्चिमेकडील व्यापार दार्जिलिंग-हिमालय रेल्वेने व पूर्वेकडील व्यापार बँलगाड्या व घोडे यांच्या योगाने तिस्ता रस्त्याने होतो. दार्जिलिंग गांव, कालिपोंग व सिलीगुरी ही व्यापाराची मुख्य ठाणी आहेत. दार्जिलिंग-हिमालय रेल्वेने दार्जिलिंग व सिलीगुरी ही गांवे जोडलेली आहेत.

राज्यव्यवस्था:—राज्यव्यवस्थेकरितां जिल्ह्याचे (हा नॉन रेग्युलेशन जिल्ह्यांपैकी आहे) दोन पोस्टविभाग केलेले असून त्यांची मुख्य ठिकाणे दार्जिलिंग व कुरसोंग येथे आहेत. या दोन ठिकाणच्या म्युनिसिपालिट्यांखेरीज इतर ठिकाणचा स्थानिक कारभार, दार्जिलिंग-सुधारणा फंडाचा व्यवस्थापक या नात्याने डेप्युटी कमिश्नर पहातो.

गां व—बंगालमधील दार्जिलिंग जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण, लोभर हिमालयामध्ये असून कलकत्याहून ३७९ मैल दूर आहे. दार्जिलिंग म्हणजे “ दार्जीची जागा. ” १९११ साली दोन्ही छावण्या धरून लो. सं. १९००५ होती. दार्जिलिंग हे ब्रिटिशांस १८३५ साली मिळाले. आतां हे बंगालच्या लेफ्टनंट गव्हर्नरचे उन्हाळ्यांत रहाण्याचे थंड ठिकाण आहे. १८९९ साली चक्रातासुळे व बर्फवृष्टीमुळे ह्या गांवाची फार नुकसानी झाली. १८९७ साली येथे भूकंपाचा जबर धक्का बसला. चिनीमातीचे पेंढे, पांढऱ्याचे दागिने, पेरोज गोमेद यांचे बनविलेले पेंढे, माळेचे मणी, घंटा, कुर्की, नेपाळी पितळ सामान वगैरे वस्तूंचा व्यापार चालतो. येथे म्युनिसिपालिटीची स्थापना १८५० साली झाली. येथे विजेचे दिवे आहेत. दार्जिलिंग छावणीत जालापहाड व कटपहाड ह्यांचा समावेश होतो. लिबांग छावणीत ब्रिटिश पायदळाची तुकडी राहते.

दालचिनी—ह्या झाडास लॅटिनमध्ये सिनॅमोमम्; संस्कृतमध्ये बहुगंध, मनःप्रिय, तनुत्वक; मराठीत दालचिनी; गुजराथीत तज, दालचिनी; बंगालीत पारु चिनी; तैलंगी भाषेत सनलिगु दालचिनी; तामिळीत करुवा अशा नांवे आहेत. दालचिनीचे झाड बरेच मोठे असून ते पश्चिम व दक्षिण हिंदुस्थान, तेनासरीम व सिलोनमध्ये उगवते. सिलोनमध्ये तर याच्या सुगंधी सालीकरिता याची लागवड मोठ्या प्रमाणांत करितात. याची लागवड हिंदुस्थानांत आर्थिक दृष्ट्या कोणी करित नाही; परंतु मुंबई, मद्रास व बंगालमध्ये शोभेकरितां ही झाडे लावितात. पश्चिम व दक्षिण हिंदुस्थान आणि कॉकणपासून दक्षिणेकडे ६००० फूट उंचीपर्यंत हे दालचिनीचे झाड आपोआप उगवते.

दालचिनीचा वृक्ष मलबारी तजे अथवा तमालवृक्षाच्या झाडापेक्षा मोठा असतो. फळहि मोठे असते. परंतु विशेषेकरून याची साल तमालाच्या सालीपेक्षा पिंधळी, लवचीक व जास्त सुगंधी असते. याची पाने लंबगोल असून मोठी असतात. आणि त्यांवर तीन रेषा असतात. पाने तमाल पत्रासारखी परंतु त्याच्या दिडीने मोठी असतात. पाने सुकल्यावर त्यांचा लवंगासारखा वास येतो. फळे करवंदासारखी येतात. त्यांचे तेल काढितात. तसेच फळांचा अर्क व अत्तर बनते.

इतिहास.—गार्सिया डी ओर्टा याने आपल्या लेखांत (१५६३) मलबार व सिलोन येथील या झाडाची माहिती सविस्तर दिली आहे. परंतु पुढील लेखकांनी ह्या झाडाविषयी

अज्ञान दाखविले आहे ही गोष्ट विचार करण्यासारखी आहे. दालचिनीच्या लांकडाला पुष्कळ वेळां चुकीने ‘ कापराचे लांकूड ’ असे म्हणतात व त्यामुळे कापराच्या झाडापासून याची उत्पत्ति आहे असा कित्येकांचा गैर समज झाला असला पाहिजे. दालचिनीचा व्यापार चिनी लोक करीत, तेव्हा हिचा चिनी लोकांशी संबंध पडल्यामुळेच ‘ दालचिनी ’ हा शब्द थरला असावा. चिनी लोक विकावयाच्या सालीची किंमत वाढण्याकरितां तिला पौराणिक नांवें देत व तिच्याबद्दल निरनिराळ्या गोष्टी सांगत असत असे गार्सिया डि ओर्टा म्हणतो. चीन देशांतल लोकांशी व्यापार सुरू होण्यापूर्वीच दालचिनीचे नांव या देशांत माहीत होते व फार प्राचीन अरब लोकांशी दळणवळण असतांना दालचिनीचा संबंध येत असे. पोर्तुगीझ व डच लोकांनी सिलोन जिंकल्यावर दालचिनीची पद्धतशीर लागवड येथे सुरू झाली. दालचिनीच्या व्यापाराचा मक्का सरकारने आपणांकडेच ठेवल्याने तिची किंमत फार वाढली. मक्का आपणांकडेच कायम ठेवण्याकरितां बरेच कडक कायदे करण्यांत आले. परंतु १७९६ साली सिलोन ब्रिटिश सरकारच्या ताब्यात आल्यावर ते कायदे बरेच सौम्य करण्यांत आले व १८३३ पासून तर दालचिनीची लागवड करण्यास प्रतिबंधच ठेविला नाही.

लागवड.—हे झाड जंगलांत उगवले असता जरी मोठे वाढते तरी त्याची लागवड केल्यावर ते फारसे वाढत नाही. झाड सुमार सहा वर्षांचे झाल्यावर ते तोडतात व त्यांतून नवीन अंकुर घेतात; तेहि पुन्हां दोन वर्षांनी तोडून टाकतात. लागवडीला रेंताड चिकणमाती व खतावलेली जमीन चांगली असे म्हणतात. उष्ण कटिबंधांत हे झाड कोणत्याहि जमिनीवर वाढते. हे झाड अयोग्य ठिकाणी व हवेत लाविल्यास त्याची साल किंमतीला हलकी ठरते.

दालचिनीतयारकरण्याची कृति.—अंकुराच्या आजूबाजूच्या लहान खांद्या व सर्व पाने काढून टाकून त्याच्या वर उभ्या दोन चिरा पाडितात. पावळ्यांत छाटणी केलेली असल्यास साल फार त्रास न पडतां निघते. परंतु साल सुटण्यासाठीं गुळगुळीत लांकडी टोकळ्याने ती घांसवा लागते. अशा रीतीने साल काढल्यावर सुमार एक तासांन त्या साली एकमेकांत घालितात. व दाबून त्यांचे गट्टे बांधितात. एक दोन दिवसांनी त्या फणफणल्यावर त्या बांकड्या चाकूने खरडून त्यांमधील बिलबिलीत पदार्थ काढून घेतात. यानंतर सालीचे पूर्ववत् गट्टे बांधितात परंतु गट्टे बांधण्यापूर्वी त्यांचे १२ इंच लांबीचे तुकडे पाडितात व नंतर डाहाळ्यांच्या केलेल्या तक्त्यावर ते तुकडे बाळवितात. साली वाळल्यावर त्या लेखणीप्रमाणे दिसू लागतात. ३० पौंड वजनाच्या सालीची एक जुडी बांधितात व अशा तीन जुड्या मिळून एक गट्टा करितात. मोठाल्या कोंबाची साल लेखणीच्या आकाराची होत नाही. तिचे जाड जाड तुकडेच बाजारांत विकतात व स्वाद कमी असल्यामुळे त्यांस फार कमी किंमत

येते. एक एकर जमीनीमध्ये सुमारे १५० पौंड साल उत्पन्न होते. दालचिनी व कासिया लिग्निया (तजपत्र) यांची भेसळ कधी कधी करून विकतात.

दाल चिनी ची साल.—पाने व मुळ्या यांपासून तीन प्रकारचे तेल निघते. सालीपासून निघणाऱ्या तेलाला दालचिनीचा अर्क असे म्हणतात. दालचिनीच्या सालीचा व तेलाचा खाण्यांत व औषधांत उपयोग करतात. हिंदुस्थान व सिलोन येथे दालचिनीच्या ऐवजी तज व कालफा साल वापरतात. हिंदुस्थानांतून सिलोनमध्ये जाणारा माल दिवसेंदिवस वाढत आहे. सिलोनला बहुतेक माल बंगाल व मद्रासमधून जातो व काही थोडा ब्रह्मदेशामधून पाठवतात. दालचिनीच्या बऱ्याच उपजाती आहेत.

दाल तलाव—काश्मीर संस्थानांतील श्रीनगरजवळील एक तलाव. लांबी ४ मैल व रुंदी २॥ मैल आहे. सर्व जगांत ही जागा अतिशय रमणीय आहे. कांठावरील डोंगरांच्या सुळक्यांचे व वृक्षांचे प्रतिबिंब पाण्यांत रमणीय दिसते. आकटोवर महिन्यांत तर रमणीयता फारच येते. मोठे गगनचुंबित हिंवर वृक्षहि किनाऱ्यावर दृष्टीस पडतात. येथील लव्हाळे लालसर सोनेरी दिसू लागले म्हणजे एकंदर देखावा फारच मनोरम दिसतो. डाव्या हातास प्रसिद्ध तख्त सुलेमान टॅकडी असून उजव्या हातास हरिपर्वत व त्यावरील किल्ला आहे. ह्या दोन टॅकड्यांमध्ये श्रीनगर वसलेले असून पलीकडे पश्चिमेस बर्फमय पर्वत आहेत. तलावाचे पाणी अत्यंत निर्मळ असून काश्मीरी शाली उत्तम असण्याचे कारण त्या तेथील पाण्यांत धुतल्या जातात हे होय. मंगल राजांनी ह्या जागेची रमणीयता वाढविण्याकरिता बरीच मेहनत घेतली. येथे सर्वांत मनोहर असा एक अकबर वादशाहाच्या वेळी लावलेला नसिम बाग आहे. झिबवनपर्वताच्या एका कॉपऱ्यावर असलेला पुरी महाल दारा शिकोहने आपला शिक्षक मुल्लाशाहकरिता बांधला असे म्हणतात. त्याचे थडगे मुलशाहाबागमध्ये सिंधखोऱ्यांच्या मुखार्शी आहे. ह्या तलावांत दोन लहान बेटे असून त्यांची नावे 'सोनलंका' व 'रूपलंका' अशी आहेत. दाल ह्या नावाची मूळ उत्पत्ति माहीत नाही. काश्मीरी भाषेत ह्या शब्दाचा अर्थ 'तलाव' असाच होतो.

दास—आर्यशब्दविरोधी दस्यु व दास यासंबंधी विवेचन पूर्वी (ज्ञानकोश विभाग ३ पृष्ठ २८ व पुढे) केलेच आहे. तसेच दास म्हणजे गुलाम या अर्थी वापरल्या जाणाऱ्या शब्दासंबंधी माहिती गुलामगिरी या लेखांत दिली आहे.

दास—एक जात, यांचे वसतिस्थान. कर्नाटक आणि दक्षिण महाराष्ट्र. विशेषतः कर्नाटकांत आणि कोल्हापूर संस्थानांत दासांची वस्ती बरीच आहे. म्हैसूरमध्येही यांची वस्ती बरीच आहे (१९११मध्ये ४५६७ होती). हा एक भिकारी वर्ग असून, हिंदु आणि लिगायत धर्माच्या हलक्या दर्जाच्या जातींत यांची गणना होते. लिगायत जातीचे दास शैव पंथी व

तद्यतिरिक्त दास वैष्णवपंथी असतात. तिरुपतीचा व्यंकटराम हे यांचे आराध्य दैवत होय. हे वंशपरंपरा तिरुपतीच्या वार्षिक वाऱ्या करतात. दासांचा जरी एकच धार्मिक पंथ आहे तरी त्यांच्यांत वेगवेगळ्या जातिशाखा पडल्या आहेत. एका जातीतील लोक दुसऱ्या जातीतील लोकांशी रोटी अंगर बेटोव्यवहार करीत नाहीत. उदाहरणार्थ बन्जिग, वेडर, गोळ, होलिआ, कोरवा, क्षत्री, महार, वलु, वकल इत्यादि जातीत रोटीबेटोव्यवहार होत नाही. दास हे भिक्षा मागून आपली उपजीविका करतात. शनिवारी, अमावास्याच्या दिवशी आणि उपोषणाच्या दिवशी हे भयमांसास स्पर्श करीत नाहीत. म्हैसूरमध्ये हे भिक्षुकी करतात व स्वतःजवळ शंख, धंटा वगैरे वाळगतात.

भिक्षावृत्तीशिवाय दास लोक, गाणेंवजावणें आणि नाटकी खेळ वगैरे करून पोट भरतात. दास स्त्रिया बहुधा वेश्यांचा धंदा करतात. काही स्त्रिया वंशपरंपरा देवांच्या देवळांतून रहातात. अशा स्त्रियांना सारा माफ असलेली जमीन इनाम मिळते. देवळे झाडसारख्यांचे काम यांच्याकडे सोंपविलेले असते. तथापि देवळाच्या गाभाऱ्यांत जाण्यास यांना मज्जाव असतो. इनाम जमीनीच्या उत्पन्नाशिवाय खेडगांवांतील माहर्तास अर्पण केलेल्या अन्नवस्त्रांवर यांचा हक्क असतो. होलिया पंथाच्या दास स्त्रिया 'मुर्गाव' देवतेची मिरवणूक काढतात आणि वेश्यांचा धंदा करून चरितार्थ चालवितात.

दासांच्या प्रत्येक जातिशाखेत (१) त्रिमल व (२) गौड अशा दोन पोटशाखा असतात. यांच्यांत रोटीव्यवहार होतो, पण बेटोव्यवहार होत नाही. ही फूट पडण्याचे कारण म्हणजे तिरमलदास, हे आपल्या स्त्रियांना वेश्यांचा धंदा करण्यास परवानगी देतात. नाचतमाशांत सुद्धा तिरमल दास जातीच्या स्त्रिया भाग घेऊ शकतात. उलट गौड दासांमध्ये अविवाहित मुली अगदीच क्वचित असतात. जेव्हा एखाद्या दासास मुलगा होत नसेल, सगळ्या मुलीच असतील तर तो, त्यापैकी एक मुलगी अविवाहित ठेवतो व तिला वेश्येचा धंदा करण्याची अनुमति देतो. तिला जी मुले होतात ती त्यांच्या आईच्या व बापाच्या इस्टेटीची वारस ठरतात. त्या वेश्येला जर सगळ्या मुलीच झाल्या तर तीही आपल्याप्रमाणेच एक मुलगी अविवाहित ठेवते, व तिला आपल्या घंघ्याची शिक्षा देते. [दि एप्रॉप्रॉफिकल सर्व्हे ऑफ बॉम्बे.]

दास, चित्तरंजन (१८७०-१९२५)—बंगाल्यांतील एक प्रमुख राजकार्य पुढारी, प्रख्यात बॅरिस्टर, कवि व कर्ता समाजसुधारक. या बंगाली गृहस्थाचा जन्म श्रीमंत कुलीन, व दानशूर अशा वैद्य जातीच्या घराण्यांत झाला. यांचे वडील भुवनमोहन वावू हे कलकत्त्याच्या हायकोर्टांत अटर्नीचे काम करीत असत व ते चांगले लेखकहि होते. चित्तरंजन हे विसाव्या वर्षी कलकत्ता युनिव्हर्सिटीचे बी. ए.

होऊन नंतर इंग्लंडांत जाऊन, आय. सी. एस. परीक्षा पास झाले. इंग्लंडांत असतांना १८९२ सालीं दादाभाई नवरोजींच्या पार्लमेंटरी निवडणुकीनिमित्त दासबाबूंनीं अनेक व्याख्यानें दिलीं. पण त्यामुळें सरकारी नोकरी मिळण्या-इतका वर नंबर आला असतांही सिव्हिल सर्व्हिस परीक्षेच्या अधिकाऱ्यांनीं निवडक उमेदवारांतून त्यांचें नांव गाळून टाकलें. म्हणून वॅरिस्टरीची परीक्षा देऊन स. १८९३ मध्ये हिंदुस्थानांत परत येऊन कलकत्त्यास त्यांनीं वकीली सुरू केली. या धंद्यांत त्यांनीं चांगलें यश व पुष्कळ संपत्ति मिळविली. बंगालच्या विभागणीमुळें तिकडे जी सार्वजनिक चळवळ सुरू झाली तींत सरकारनें अनेक इसमांवर खटले केले, त्यांत अरविंद घोस हे एक होते, त्यांच्या खटल्यांत बॅ. दास यांनीं उत्तम काम करून घोसानां आरोपांतून सोडविलें, व इतर पुष्कळ आरोपींना सल्लामसलत देऊन मदत केली. पुढे पुढे ते आपल्या धंद्यांत इतके निष्णात बनले होते कीं, त्यांची दरमहा प्राप्ति अलीकडे तीस हजारांवर गेली होती. ते राजकारणांत लो. टिळकांच्या पक्षाचे असून स. १९१६ पासून राजकीय चळवळींत प्रामुख्यानें भाग घेऊं लागले. मॉंटॅग्यु-चेम्सफर्ड योजना असमाधानकारक आहे हा ठराव अमृतसरच्या काँग्रेसपुढें त्यांनींच मांडला. टिळकांच्या पश्चात् महात्मा गांधींच्या असहकारितेच्या कार्यक्रमांत सर्व पक्षांनां संमत अशा दुरुस्त्या नागपूर काँग्रेसमध्ये गांधींकडून त्यांनींच करविल्या आणि नंतर त्यांनीं काँग्रेसच्या त्या ठरावास अनुसरून अत्यंत किफायतीचा वकीलीचा धंदा सोडला आणि १९२१ सालांतील कायदेभंगाच्या चळवळींत भाग घेऊन त्यांनीं सहा महिने तुरंगवास पत्करला. तेथून सुटल्यावर गयेच्या काँग्रेसचें अध्यक्षस्थान त्यांनां देण्यांत आलें. त्यावेळीं असहकारितेची सांप्रतच्या देशपरीस्थितिमुळें अव्यवहार्यता व विशेषतः असहकारितेला कायमच्या संपाचे किंवा युद्धाचें स्वरूप मिळण्याची अशक्यता जाणून सरकारविरुद्ध राजकीय चळवळीला त्यांनीं कौन्सिल-वहिष्काराऐवजीं कौन्सिलांत शिरून विरोध करण्याचें स्वरूप दिलें, व दिवाणगिऱ्या न पत्करतां सरकारला कौन्सिलांत सरसकट विरोध करून कौन्सिलें सुधारण्यास सरकारास भाग पाडणारा कार्यक्रम ठरवून नवा स्वराज्यपक्ष स्थापन केला. कौन्सिलांत शिरून विरोध करण्याची कल्पना बंगाल व मध्यप्रांतांत चांगली यशस्वी झाली. लेजिस्लेटिव्ह असॅम्ब्लीतही स्वराज्यपक्षाचा विरोध सरकारला जाणवला आणि स. १९२५ मे मध्ये व्हाइसरॉय लॉर्ड रीडिंग रजेवर विलायतेंत जाऊन स्टेट सेक्रेटरी लॉर्ड वर्कनहेड यांच्याबरोबर पुढील सरकारी धोरणाबद्दल वाटाघाट करीत आहेत अशा संधीत अकस्मात् दास हे दार्जिलिंग येथें १९२५ च्या जून १६ रोजीं हृदयाची क्रिया बंद पडून मरण पावले. दास यांच्या पत्नीचें नांव वासंतीदेवी असै असून त्यांनां चिरंरंजन नांवाचा एक मुलगा व दोन मुली आहेत. मुलगा वॅरिस्टर झालेला आहे. दासबाबू कायद्यांत निष्णात

बनले होतेच, पण पूर्व वयांत ते कवि म्हणून चांगले प्रसिद्ध होते. त्यांची कविता कांहींशी मॅथ्यू अर्नोल्डच्या घाटणीवर असे. १९१५ सालीं त्यांनीं केबळ वाङ्मयविषयाला वाहिलेलें 'नारायण' नांवाचें मासिक सुरू केलें होतें. इंग्रजी भाषेवरील त्यांचें प्रभुत्व व वक्तृत्व चांगलें होतें. वकीलीतील डावपेंचाप्रमाणें सरकारविरोधी स्वराज्यपक्षाच्या डावपेंचांतही अध्यक्ष या नात्यानें ते तरवेज बनत चालले होते. वकील अपूनही मुदतीबाहेर गेलेलें वडिलार्जित सर्वे कर्ज त्यांनीं ऐपत येतांच फेडून टाकलें. अनाथ लोक व विशेषतः गरीब विद्यार्थी यांनां मदत करण्यांत दासबाबू पुष्कळ पैसा खर्च करीत असत, त्यामुळें विद्यार्थीवर्गाचें प्रेम त्यांच्यावर असे. असहकारितेच्या वेळीं दासांच्या सांगण्यावरून बंगाल्यांत सर्वांत अधिक म्हणजे १० हजार विद्यार्थी सरकारी शिक्षणसंस्था सोडून बाहेर पडले होते. धार्मिक बाबतींत दासबाबू हे ब्रह्मो पंथाचे होते. मात्र त्यांचें अंतरंग खऱ्या चैतन्य संप्रदायी वैष्णवपंथीय साधूसारखें भक्तिपूर्ण होतें. सनातन धर्मांतल्या तत्त्वांप्रमाणें गृहस्थाश्रमानंतर वकीलीचा मोठ्या मिळकतीचा धंदा सोडून त्यांनीं वानप्रस्थाश्रम स्वीकारला इतकेच नव्हे तर मिळविलेली बहुतेक संपत्ति सार्वजनिक कार्याला देऊन टाकली.

दासोपंत (१५११-१६१६)—एक महाराष्ट्रीय संत-कवि. वेदरच्या ब्राह्मणी बादशहांच्या रियासतींत नारायण पेठ म्हणून एक तालुक्याचें ठाणें होतें. तेथील देशपांडचे दिगंबरपंत गालवगोत्री ह्याला पार्वतीबाईंच्या पोटी शके १४७३ भाद्रपद वद्य अष्टमीस दासोपंत हा पुत्र झाला. दासोपंत जोगाईंच्या आंब्यास रहात असे. येथील देशपांडचे दासोपंताचे शिष्य झाले. दासोपंताच्या वंशजांचीं दोन घरे सध्यां आंब्यास आहेत. त्यांनां थोरलें देवघर व धाकटें देवघर अशा संज्ञा आहेत. दासोपंताचे एक वंशज सध्यां नागपुराजवळील चांध्याकडे व दुसरे बेदराजवळील बावगीस आहे. आंबें येथील देवघरांत दासोपंताचे खालील ग्रंथ आहेतः—

१ गीतार्णव (सव्वा लाख), २ पदार्णव (सव्वा लाख), ३ गीतार्थबोध चंद्रिका, ४ वाक्यवृत्ति, ५ ग्रंथराज, ६ अवधूतराज, ७ दत्तात्रेयमाहात्म्य (संस्कृत), ८ पंचीकरण-पासोडी. दासोपंताच्या लेखांपैकीं पदेंच तेवढीं काव्यांत मोडताल. बाकीचे सर्व ग्रंथ वेदान्तशास्त्रपर आहेत.

दासोपंताच्या पंचीकरणसंबंधानें एक बाब नमूद करण्यासारखी आहे. ती ही कीं, हें संबंध पंचीकरण एका पासोडीवर लिहिलेलें आहे. ही पासोडी वरोबर चौवीस हात लांब व अडीच हात रुंद आहे. वरील आठ ग्रंथाखेरीज दासोपंतानें दुसरे अनेक संस्कृत आगमनिगमादि आचारग्रंथ लिहिले आहेत. तेहिं लेखापर्यंत आहेत म्हणतात. असला हा प्रबंध ग्रंथ निर्माण करणारा मराठी कवि दुसरा नाही. दासोपंता-विषयीं अशीं आख्यायिका सांगतात कीं, तो दररोज एका ढबूचीं शाई ग्रंथलेखनाच्या कामीं जिरवीत असे.

दासोपंतांची पदें भक्तिरसपूर्ण व प्रसादपूर्ण आहेत. मोंगलाईत गोदावरीच्या तीर्ती दासोपंतांच्या शिष्यमंडळातील स्त्रीपुरुष हीं पदें मोठ्या प्रेमानें व भक्तीनें गातात. [महाराष्ट्र-सारस्वत; धर्म. वर्ष १. अंक २३.]

दाहिडा—मुंबई, काठेवाड. लाखापादर ठाण्यांतील एक स्वतंत्र खंडणी देणारा तालुका. हा तालुका वालाकाठी लोकांच्या ताब्यांत आहे.

दाहीर—सिंधदेशावर ज्या चचनामक ब्राह्मण घराण्यानें राज्य केलें त्या घराण्यांतील व खुद्द चचराजाचाच दाहीर हा पुत्र होय (ज्ञा. को. वि. १३ चच-चचनामा पहा). अरब यात्रेकरू व व्यापारी सिंधप्रांतांत व्यापारासाठीं आले असतां, देवल या बंदराजवळ असलेले दरोडेखोर त्यांनां छटीत. त्यावेळ इराणच्या शहानें दाहीरकडे दोन वेळा तफार केली, परंतु दाहीरनें तिकडे फारसें लक्ष्य दिलें नाहीं. तेव्हां शहानें दाहीरविरुद्ध धार्मिक युद्ध पुकारलें. इराणची त्यावेळची राजधानी कुफा येथें या स्वारीची तयारी होऊन सेनापति महंमद कासम हा नेमिला गेला. या युद्धांत महंमदानें सर्वत्र भडिमारयंत्राचा (कयाटाप्युल्ट) उपयोग केला; दाहीरजवळ हीं यंत्रें नव्हतीं, त्यामुळें त्याचा पराभव झाला.

या युद्धांत प्रथम हिंदूंचा जय झाला. परंतु शत्रूकडील एका सारूच्या बाणानें दाहीरची अंबारी पेटल्यानें, त्याचा हत्ती भडकला व पळून जाऊन त्यानें एका तलावांत दाहीर यास फेकून दिलें. याप्रमाणें राजा नाहींसा झाल्याबरोबर हिंदूंचें सैन्य नित्याच्या परिपाठाप्रमाणें पाठमोरें झालें व महंमदानें त्यांचा पराभव केला. इतक्यांत दाहीर हा तलावांतून पोहून बाहेर आला, परंतु त्याच्यावर टपलेल्या महंमदानें तो सांपडल्याबरोबर त्याचा वध केला. याप्रमाणें सिंधचे ब्राह्मणी राज्य नामशेष होऊन तो प्रांत मुसलमानांच्या हातीं गेला (७१२). [चचनामा; फेरिस्ता.]

दिगंबर जैन—एक प्रमुख जैन पंथ. जैनांसंबंधी सामान्य माहिती जैन संप्रदाय या लेखांत विस्तारानें दिली आहे. येथें फक्त दिगंबरपंथ कसा उत्पन्न झाला व त्याचा श्वेतांबर या दुसऱ्या प्रमुख पंथाशीं फरक कोणत्या बाबतींत आहे तेवढें देतां.

दिगंबर पंथाची उत्पत्ति.—शिवभूति हा प्रथम प्रधानपुत्र असून पुढें त्यानें दीक्षा घेतली. त्याला एका राजानें एक रत्नकंबल (मौल्यवान वस्त्र) दिलें. पुढें शिवभूतीचा त्या वस्त्रावर अतिशय आसक्ति बसून तो तें वस्त्र फार जपून ठेवूं लागला. ही गोष्ट त्याच्या गुरुच्या लक्ष्यांत येऊन, शिवभूति कोठें वाहेर गेला असतां, गुरूनें त्या रत्नकंबलाचे तुकडे करून सर्व शिष्यांस वाटून दिले. शिवभूति परत आल्यावर त्याला या गोष्टीचा फार राग येऊन तो चैतागून गेला व त्यानें त्यावेळेपासून वस्त्रत्याग केला व दिगंबरवृत्तीनें राहूं लागला. नम्र स्थितींत पुढें

कोणी राहूं नये म्हणून पूर्वीच्या आचार्यांनीं नियम घालून दिला होता त्यामुळें गुरुच्या दृष्टीनें शिवभूतीचें हें कृत्य नियमबाह्य होतें. परंतु पूर्वीचे आचार्य जिनकल्प स्थितींत रहात होते व तसें रहाण्याचें ज्यांच्या अंगांत सामर्थ्य नाहीं त्यांच्याकरितां वरील नियम होता असें शिवभूतीनें आपल्या कृतीचें समर्थन केलें व ज्यांच्या अंगांत तसें राहण्याचें सामर्थ्य आहे त्यानें तसें राहण्यास कांहीं हरकत नाहीं; कारण एकदां जी गोष्ट सत्कृत्य म्हणून समजली जात होती ती आचरणांत आणणें केव्हांहि चांगलेंच होय असें त्याचें म्हणणें होतें. ही कथा आवश्यकसुत्रांत आहे.

श्वेतांबर व दिगंबर पंथांतील भेद.—धर्मग्रंथ (आगमग्रंथ) यामध्ये दोन्ही पंथांत विशेषता फरक नाहीं. दिगंबरपंथाच्या लोकांचें म्हणणें आहे कीं पूर्वीचे आगमग्रंथ सर्व नष्ट झाले असून सध्याचे ग्रंथ श्वेतांबरपंथातील लोकांनीं पुन्हां रचले आहेत. या दोन पंथांच्या तत्त्वज्ञानपद्धतीमध्ये मुळांच भेद नाहीं. परंतु दोन्हीहि पंथांनीं आपापले ग्रंथ स्वतंत्र लिहिले आहेत. श्वेतांबरपंथामध्ये हरिवंशचरित्र, पद्मचरित्र इ. ग्रंथ असून ते बहुतेक प्राकृत भाषेंत आहेत. दिगंबरपंथांत हरिवंशपुराण, पद्मपुराण इ. ग्रंथांची नांवे असून ते बहुतेक संस्कृत भाषेंत आहेत. सारख्या नांवाच्या दोन्हीहि ग्रंथांत विषय एकच आहेत व फरक फारच थोडे असून ते किरकोळ स्वरूपाचे आहेत. श्वेतांबरपंथांत स्त्री ही दीक्षा घेण्यास अधिकारी असून तिला कैवल्यप्राप्ति झाल्याचे उल्लेख आहेत. दिगंबरपंथांत स्त्रियांस मोक्ष मिळत नाहीं अशी कल्पना आहे. श्वेतांबर साधू वस्त्रे वापरतात व त्यांच्या मूर्तीनाहि वस्त्रे नसवितात. दिगंबर साधू नम्र रहातात व त्यांच्या मूर्तीहि नम्र असतात. १९ वा तीर्थंवर मल्लीनाथ ही स्त्री होती अशी श्वेतांबरी परंपरा आहे. दिगंबर त्यास पुसुपच समजतात.

श्वेतांबरामध्ये साधू बरेच आढळतात तसें दिगंबरांत आढळत नाहीं. कारण आतां नम्र स्थितीत रहाणें अशक्य होत चाललें आहे. परंतु दिगंबरांमध्ये श्रावकांपैकींच उपदेशक वर्ग निघाला असून त्यास भट्टारक असें म्हणतात.

श्वेतांबरपंथाचे बरेच ग्रंथ स्वतंत्र रीतीनें लिहिलेले आहेत. दिगंबरांचे ग्रंथ श्रावणारूपानेंच अधिक आढळतात. दिगंबरांतील श्रावकवर्ग श्वेतांबरांतील श्रावकवर्गापेक्षा अधिक विद्वान आढळतो. व त्यांच्यापैकीं पुष्कळांनां आपल्या धर्माचें थोडें फार ज्ञान असतें. परंतु श्वेतांबरामध्ये साधुवर्गच कायतो विशेष विद्वान आढळतो. श्वेतांबरपंथातील साधूंचे कोठेंहि मठ अथवा पीठें नाहीं. दिगंबरपंथाच्या कोल्हापूर, लातूर, इडर, कारंजा इ. ठिकाणीं गाथा आहेत. गुजराथ, काठेवाड इ. उत्तरेकडील प्रांतांत श्वेतांबर अधिक आहेत. दक्षिणेकडे दिगंबर अधिक आहेत. ओसवाल, पोरवाड, श्रीमाळी या श्वेतांबर जाती आहेत व अग्रवाल, खंडेलवाल, पल्लीवाल, चतुर्थ, पंचम, सैतवाल या दिगंबर जाती आहेत. कुलदैवतें

व कुलगोत्रे ज्या त्या जातीची वालत आलेली तशीच कायम आहेत. आचारांत वगैरे विशेष फरक म्हटला तर उत्तरदेशस्थ जैन व कर्नाटकस्थ जैन यांच्यामध्ये जास्त व तीव्रतर आढळतो. या जातीची माहिती जातिभास्कर या ग्रंथांत आहे.

दिनि—वेदांत अदिनिवरोवर ही देवता आढळते. पुराणांतून ही दक्षकन्या ऋष्यपत्नी व दैत्यमाता असल्याची कथा आढळते. हिचा महा बलिष्ठ गर्भ इंद्रानें कपटानें विदारण केला व त्यापासून मरुत उत्पन्न झाले असें विष्णुपुराणांत लिहिले आहे.

दिदवाण—राजपुतान्यांतील जोधपूर संस्थानमध्ये असलेल्या दिदवाण जिल्ह्याचें मुख्य ठिकाण. हें जोधपूर शहराच्या ईशान्येस १३० मैल आहे. लोकसंख्या (१९११) १०१२२. ह्या गांवाचें जुने नांव दुदवानक होतें. पहिल्यानें हें सांभरच्या चव्हाण राजांच्या ताब्यांत होतें. नंतर मोंगलांच्या ताब्यांत जाऊन वनंतर जोधपूर व जयपूर ह्या दोन्ही संस्थानांच्या मिळून ताब्यांत होतें; व १८ व्या शतकाच्या मध्यकालांत तें जोधपूरच्या महाराजा बखतसिंगाच्या ताब्यांत आलें. गांवाभोवती दगडी भित आहे. अकबराच्या अमदानीत बांधलेली एक मशीद आहे व कित्येक जुनी देवळे आहेत. एकांत पितळेच्या पत्र्यावर लेख आहे. येथून जवळच खाऱ्या पाण्याचा एक तलाव असून तेथें मीठ तयार करतात.

दिनकर (१) (रामदासी)—हा नगरजवळील भिंगारचा जोशी. यानें वृद्धेश्वर अथवा म्हातारदेव येथें तपश्चर्या केली. यास समर्थाचा अनुग्रह शके १५७६ मध्ये झाला. याचा ग्रंथ स्वानुभवदिनकर (रचना शक १६१६) व अभंग, पदे, सवाया, वगैरे आहेत. [सं. क. का. सू.]

(२) पुण्यांतील एक भारतीय ज्योतिषी. यानें केलेले व पुणें येथील माधवराव पेंडसे यानीं लिहिलेले बरेच ग्रंथ पुणें आनंदाश्रमांत आहेत. दिनकराचे गणितग्रंथ ग्रहलाघवानुसार ग्रहगणित सुलभरीतीनें करतां यावें म्हणून केलेले आहेत. ते बहुतेक सारणीरूप आहेत. दिनकर हा चांगला कल्पक गणितज्ञ होता व त्यास वेधाचें ज्ञान होतें. ग्रहलाघवावरून कोणतेहि गणित करण्यास आणि मुख्यतः मध्यम आणि स्पष्टग्रह करण्यास दिनकरकृत सारण्या फार उपयोगी पडतात. वामन कृष्ण जोशी कन्नडकर यानीं अशा प्रकारच्या सारण्यांचा ग्रंथ शके १८०३ मध्ये छापला आहे. त्याचें नांव ' बृहस्पचांगसाधनोदाहरण ' असें आहे.

दि न क रा चे ग्रंथ.—ग्रहविज्ञानसारणी, मासप्रवेश, स्मरणी, लग्नसारणी, कांतिसारणी, चंद्रोदयांकजाल, दृक्कर्मसारणी, ग्रहणांबुजाल इत्यादि. [दीक्षितकृत भा. ज्योतिःशास्त्र.]

(३) एक भारतीय ज्योतिषी. साबरमतीजवळील बारेज गांवां याचें जन्मस्थान आहे. या ज्योतिष्याचे दोन करणग्रंथ खेटकसिद्धि व चंद्रार्का असे आहेत. लघुखेटक सिद्धि हा ग्रंथ शके १५०० मध्ये पूर्ण झाला असें म्हटलें आहे. [दीक्षित-भारतीय ज्योतिःशास्त्र.]

दिनाजपुर, जि. ल्हा.—बंगाल राजशाही विभागांतील जिल्हा. क्षेत्रफळ ३९४६ चौ. मै. मर्यादाः—उत्तरेस व ईशान्येस जलपैगुरी, वायव्येस व पश्चिमेस पुर्णिया, पूर्वेस रंगपूर, आग्नेयीस बोप्रा, दक्षिणेस राजशाही, व नैर्ऋत्येस मालदा. हा प्रदेश साधारणें सपाट आहे. परंतु दक्षिणेस वारिंद भागांत व वायव्येस कुलीक नदीच्या काठां लहान लहान टेकड्या आहेत. येथें चित्ते आढळतात; रानडुकरांपासून पिकांना बराच त्रास होतो व पावसाळ्यांत सर्पदंशापासून पुष्कळ लोक मरण पावतात.

इतिहास—दिनाजपूर प्राचीन अवशेषविषयी प्रसिद्ध आहे. कांतनगर व गोपालगंज येथील १८ व्या शतकांतील सुंदर देवाळांखेरीज, दंतकथेवरून अति प्राचीन समजले जाणारे तलाव व मोडकळीस आलेल्या इमारती येथें पुष्कळ आहेत. नबाबगंज ठाण्यांत, तर्पण घांटावर वाल्मीकि ऋषि स्नान व तर्पण करीत असत, आणि जवळच असलेल्या सीताकोट नांवाच्या किल्यांत रामानें पारित्याग केलेली सीता रहात होती अशी दंतकथा आहे. पांडवांनी विराट राजाच्या ज्या मत्स्य देशांत अज्ञातवासाचे दिवस काढले तो हाच देश होय असाहि लोकांचा समज असून घोराघाटजवळचे अवशेष विराटाची गोशाळा या नांवानें प्रसिद्ध आहेत. हा जिल्हा बारेंद्र व पुढें पौंड्रवर्धनच्या राज्यांत मोडत असे. ९ व्या शतकांत दिनाजपूर पाल राजांच्या हातांत गेलें; पाषाणस्तंभ व ताम्रपट यांवरून पाल घराण्यासंबंधानें पुष्कळ माहिती मिळते. पाल घराण्यांतील सर्वांत बलिष्ठ राजा महिपाल, याच्या नांवाचें एक मोठें तळें असून माहिपालच्या नांवाचा लोकांना अद्याप विसर पडलेला नाही. धिवर दिधी येथील अखंड दगडी स्तंभ व इतर बौद्ध अवशेष बहुधा ह्याच कालांतील असावेत. पंधराव्या शतकाच्या आरंभी राजा गणेश (यानें पुढें मुसलमानी धर्म स्वीकारला) यानें दिनाजपूरचें राज्य स्थापन केलें व बंगालच्या मुसुलमान राजाचा पराभव करून स. १४०४ मध्ये सिंहासन बळकाविलें. त्यानें १० वर्षे राज्य केल्यावर त्याचा मुलगा जलालुद्दीन महंमदशाहा व नातू अहंमदशाहा यांनी स. १४४२ पर्यंत राज्य केलें. मोंगलांच्या वेळीं देवीकोट व घोराघाट ही महत्त्वाची लष्करी ठाणीं होती. ह्या जिल्ह्यांतील रहिवाशांची दंगखोरपणावद्दल ख्याति होती व जिल्ह्याची व्यवस्था चांगली राखतां यावी म्हणून मालदा व बोप्रा हे जिल्हे आणि महादेवपूर ठाण! या जिल्ह्यांपासून निराळा करण्यांत येऊन तो आटपसर करण्यांत आला.

लोकसंख्या—लोकसंख्या (१९२१) १७०५३५३. राजवंशी लोकांची संख्या एकंदर जिल्ह्यांतील लोकसंख्येच्या तृतीयांश असून ते निःसंशय उत्तर बंगालच्या मूळ रहिवाद्यांचे वंशज आहेत; व मुसुलमानहि बहुधा त्यांच्याचपासून आलेले असावेत. संताळ लोकांची संख्या सुमारे पाऊण लाख आहे.

शेतकी—जिल्ह्याच्या उत्तर भागांतील जमीन राखी रंगाची, बालुकामय व ओलावा कायम ठेवणारी अशी असून

तीत बहुधां दोन पिंके होतात. दक्षिणेकडील जमीन तांबड्या रंगाची व कठिण असून तीत फक्त एकच पीक होतें. पूर्व बंगालांत तांदूळ पिकणाऱ्या मुख्य जिल्ह्यांपैकी दिना-जपूर हा एक आहे. लागवडीच्या जमिनीपैकी शेंकडा ८५ भागांत तांदूळाचें पीक होतें. याशिवाय सरसु, मोहरी आणि ताग हे जिनसहि होतात.

व्यापार व दळणवळण:—येथील लोक जडभरडें गोनपाट हातांनीं विणतात. वायव्यभागांत चटया तयार करतात. बाह्य व्यापार बहुधां कलकत्याशीं होतो. तांदूळ, ताग, व गोनपाट हे मुख्य निर्गत जिनस व विलायती कापड, मीठ, राकेल, दगडी कोळसा साखर हे मुख्य आयात जिनस होत.

रस्ते:—ईस्टर्न बंगाल स्टेटरेल्वेची उत्तर शाखा जिल्ह्याच्या पूर्व कोनांतून दक्षिणेत्तर जाते. मुख्य फांट्यावरील पार्वतीपूर जंक्शनपासून बिहार शाखा दिनाजपूर गांवावरून पश्चिमेकडे जाते. या जिल्ह्यांतील एकंदर रस्त्यांची लांबी १०९७ मैल आहे. १९०३ ०४ सालीं ह्या जिल्ह्यांतील जमीनमहसुलाचें उत्पन्न १५.११ लक्ष रुपये व एकंदर उत्पन्न २१.७१ लक्ष रुपये होतें. जिल्ह्यांत शिक्षण फार मागासलेलें आहे.

गां व.—दिनाजपूर जिल्ह्याचें मुख्य ठिकाण. हें पूर्णभवा नदीच्या पूर्व तीरावर आहे. लोकसंख्या १९११ सालीं १५९४५ होती. येथें सन १८६९ मध्ये म्युनिसिपालिटीची स्थापना करण्यांत आली. जेलमधील कैद्यांस पुढील कामे शिकवितात: तेल काढणें, संतरज्या विणणें, दळणें, दोरा काढणें, वेताचें सामान तयार करणें, विटा करणें, सरकी दळणें, व सरकारी खाजिन्याकरितां पिशव्या तयार करणें वगैरे. येथें एक सरकारी हायस्कूल आहे.

दिनांनगर—पंजाबांतील गुरुदासपूर जिल्ह्याचें व तह-सिलीचें मुख्य ठिकाण. हें गुरुदासपूरहून ८ मैलांवर आहे. लोकसंख्या (१९११) ४१५४. हें गांव अदिनवेगनें १७५० सालीं बसविलें व रणजितसिंगनें स्वतःकरितां हें उन्हाळ्यांत राहण्याकरितां थंड ठिकाण ठरविलें. येथें म्युनिसिपालिटीची स्थापना १८६७ सालीं झाली. ब्लॅकटि व शाली तयार करणें, कशिदा व वेलवुट्टी काढणें हे येथील उद्योगधंदे आहेत.

दिनापूर-बिहार-ओरिसा.पाटणा जिल्ह्यांतील एक गांव. हें स्टेशनापासून ३ $\frac{१}{२}$ मैलांवर आहे. लोकसंख्या (१९११) ३१०२५. सुमारे १० हजार लोक दिनापूर छावणींत रहातात. छावणींत इंग्रजांच्या ४ तुकड्या असून ६ एतद्देशीयांच्या आहेत, व एक तोफखाना आहे. बंकीपूर व पाटणा हीं अगदींच जवळ जवळ आहेत. येथें लांकडावरील बारीक नक्षीकाम फार उत्तम होतें. येथें म्युनिसिपालिटीची स्थापना १८८७ सालीं झाली. १८५७ सालीं पाटणा जिल्ह्यांत बंडास सुरवात पहिल्यानें दिनापूर येथेंच झाली व शिपाई लोक शाहाबाद जिल्ह्यांत शिरले.

दिन्डोरी, ता लु का.—मुंबई इलाखा, नाशिक जिल्ह्यांतील एक तालुका. क्षेत्रफळ ५३२ चौरस मैल. खेडी १२८ असून

मोठें गांव वणी आहे. तहशिलीचें मुख्य ठाणें दिन्डोरीस आहे. लोकसंख्या (१९११) ७५०९८. हा प्रदेश डोंगराळ असून पाऊसपाणी विपुल असतें. एप्रिल-मेमध्ये जरी हवा शुद्ध व प्रकृतीला आरोग्यदायक असते तरी इतर महिन्यांत ती मळेरियाजनक असते. यांत काडवा ही एक नदी आहे.

दिन्डोरी, तहशील.—मध्यप्रान्त, मन्डला जिल्ह्याची उत्तरे कडील तहशील. क्षेत्रफ. २५२१ चौ. मैल. लो. सं. (१९११) १८३०६५. दिन्डोरी हें तहशिलीचें मुख्य ठिकाण आहे; ९४२ चौरस मैल सरकारी जंगल आहे. प्रदेश पहाडी व जंगली आहे. कांहीं ठिकाणी नदीच्या कांठानें थोडीच कां होईना-पण चांगल्यापैकी सुपीक जमीन असते.

दिन्दिगल, ता लु का.—मद्रास इलाख्यांतील मदुरा जिल्ह्याच्या उत्तर भागांत असलेल्या दिन्दिगल पोटाविभागां-तील एक तालुका. क्षेत्रफळ ८९३ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९२१) ४०३७००. दिन्दिगल हें मुख्य गांव आहे. प्रदेश सपाट असून जमीन साधारण पिकाळ आहे. कोडव नदी ही तालुक्यांतील सर्वांत मोठी नदी होय. येथें तंबाखूची लागवड मोठ्या प्रमाणावर करतात.

गां व.—मद्रास इलाख्यांतील मदुरा जिल्ह्यांत असलेल्या दिन्दिगल तालुक्यांचे व पोटाविभागाचें मुख्य ठिकाण हें साउथ इन्डियन रेल्वेचें एक स्टेशन आहे. लोकसंख्या (१९२१) ३०९२२. येथें म्युनिसिपालिटीची स्थापना १८६६ सालीं झाली. हें गांव समुद्रसपाटीपासून ८८० फूट उंच आहे. हवा उष्ण पण प्रकृतीला मानवेल अशी आहे. चामडें, तंबाखू, कॉफी व वेलदोडे ह्या मालांचा व्यापार चालतो. येथें चिरूट मुख्यत्वेकरून तयार करतात. पटनुलकारन लोक उत्तम-पैकी रेशमी धागा तयार कारितात. दिन्दिगल हें पूर्वीं एका विवक्षित प्रदेशाच्या राजधानीचें शहर असून हें राज्य मदुरा नांवाच्या राज्याच्या स्वामित्वाखालीं होतें. येथील किल्ला समुद्र-सपाटीपासून १२२२ फूट उंच असून अजूनहि तो चांगल्या स्थितींत असल्यामुळे ह्या किल्ल्यास फार महत्त्व होतें. सन १६२३ ते १६५९ च्या दरम्यान येथें मराठे व म्हैसूरकर यांच्यांमध्ये अनेक चकमकी उडाल्या होत्या. १८ व्या शतकांत हा किल्ला वेगवेगळ्या वेळां चंदासाहेब, मराठे व म्हैसूरच्या सैन्यानें आपल्या ताब्यांत ठेविला. १७५५ सालीं तो हैदरानें घेतला. म्हैसूरशीं झालेल्या युद्धांत कर्नल वुडनें हा किल्ला १७६७ सालीं घेतला. पण १७६९ सालीं तहानंतर तो परत दिला. पुन्हां १७८३ सालीं तो कर्नल लॅंग यानें घेतला. पण पुन्हां १७८४ सालीं मंगलोरच्या तहावरहुकूम तो परत केला. सरतेशेवटीं स. १७९० मध्ये तो स्टुअर्ट साहेबानें घेतला व १७९२ सालीं कंपनी सरकारच्या ताब्यांत दिला.

दिपलो—मुंबई इलाख्यांतील सिंध प्रांतांत असलेल्या थर व पारकर जिल्ह्याचा एक तालुका. क्षेत्रफळ १५०३ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) २५९६९. ह्या तालुक्यांत ४१

खेडी असून दिपलो हे तालुक्याचे मुख्य ठिकाण आहे. हा प्रदेश ओसाड आहे. येथे वालुकामय टेकाडे आहेत. येथे वाजरी हे मुख्य धान्य आहे.

दिपालपूर, तहशील.—पंजाब इलाख्यातील मॉन्टगॉमरी जिल्ह्याची एक तहशील. क्षेत्रफळ ९९५ चौरस मैल. आग्नेय सरहद्दीवरून सतलज नदी वहाते. लोकसंख्या (१९११) २००९७८. खेडी ४७३; पैकी तहशीलीचे मुख्य ठिकाण दिपालपूर येथे आहे. हा सर्व प्रदेश बारीदुआब व सतलज ह्यांच्या मधील सखल प्रदेशांत आहे. पडित जमीन बरीच असून (उत्तर भागांत) कालव्याने पाणी खेळविलेले आहे.

गांव.—दिपालपूर तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. हे बारीदुआबाच्या प्रदेशांत वसलेले आहे. लोकसंख्या (१९०१) ३८११. याचे देवबळपूर हे प्राचीन नांव असून अर्थात् ते कांहीं धार्मिक दृष्ट्या ठेविलेले आहे. येथे इन्डो-सिथियन रात्रांच्या कारकीर्दीतील नाणी सांपडली आहेत. एके काळी येथील किल्ला म्हणजे सरहद्दीवरिल दिल्लीच्या राज्याचा रक्षण करणारा एक किल्ला अशी ह्याची ख्याति होती (१४ वे व १५ वे शतक). १२८५ साली बलबनपुत्र महमद हा मोंगलांशी लढतांना दिपालपूरनजीक मारला गेला. अल्लाउद्दीनच्या कारकीर्दीत हें धाजी मलिकचे मुख्य ठाणें होतें (हा धाजी मलिक पुढे सुलतान तुघलखशाहा झाला). फिरोझशाहा तुघलख ह्या गांवांत १४ व्या शतकांत आला होता, व त्यानें येथें गांवाच्या बाहेर बांधलेली एक मोठी मशीदहि आहे. स. १३५८ मध्ये येथें मोंगलांचा पराजय झाला. स. १३९८ मध्ये तैमूरलंगानें हे गांव घेतलें पण लोकांनीं येथें ठेवलेल्या अधिकाऱ्यास ठार मारिलें. जसरथ व खोखर यांनीं स. १४२३ मध्ये दिपालपूरला वेढा घातला होता, व १४३१ साली शेख अल्ली या मोंगलानें तें घेण्याचा प्रयत्न केला. परंतु त्याचा पराजय झाला. १५२४ साली हा किल्ला बाबरनें घेतला व अकबराच्या कारकीर्दीत तर हे मुलतानच्या सुभ्याचे मुख्य ठाणें होतें. औरंगझेबाच्या वेळीं देखील हें राज्यव्यवस्थेचे केन्द्र होतें. मराठ्यांनीं हे गांव १७५८ साली घेतलें. हे गांव बिआस नदीच्या तीरावर होतें. पण आतां नदीचा प्रवाह बदलला असल्यामुळे, ह्या गांवाचा न्हास झाला आहे. येथें बाबा लालु जसराजाची कबर आहे. ह्यास उच्च कुळांतले खत्री लोक फार मान देतात.

दिवई—संयुक्त प्रांतांतील बुलन्दशहरजिल्ह्याच्या अनुपशहर तहशीलीतील एक गांव. लोकसंख्या (१९११) ९५७३. ११व्या शतकांत ह्या गांवास घनवगड म्हणत असत; व त्यावेळीं तें धाक्रा रजपुतांकडे होतें. नंतर हे सध्याचे गांव नवीन बसावण्यांत आलें. अकबरच्या वेळीं कोईल सरकारांत हे एका परगण्याचे मुख्य ठिकाण होतें. याच्या नजीकच छोइमा नदी आहे. जाडे भरडे कापड, कापूस, तूप व धान्य येथून बाहेरगांवां जातें. याचा कारभार स. १८५६ च्या २० व्या कायद्याप्रमाणें चालतो.

दिव्रुगढ, पोटा वि भाग.—आसामधील लखिमपूर जिल्ह्याचा एक पोटाविभाग. हा ब्रम्हपुत्रा नदीच्या खोऱ्याच्या पूर्वेकडें कावर आहे. क्षेत्रफळ ३२५४ चौरस मैल हा विभाग ब्रम्हपुत्रा नदीच्या दोन्ही तीरावर वसलेला असून तिन्ही वाजूंनीं टेकड्यांनीं वेष्टिलेला आहे. पण उत्तर, दक्षिण व पूर्वेकडाले सीमा अजून पक्क्या ठरलेल्या नाहींत. लोकसंख्या १९११ साली १२७४६० होती. १९०४ साली यांत एकंदर १३० मळे होते व ६१५१० एकर जमीन लागवडीखाली होती. एक गांव आहे त्याचे नांव दिव्रुगढ. खेडी ३४८. ३०० चौरस मैल जंगल राखून ठेवलेले आहे. पाऊस ९५ ते ११२ इंच पडतो.

गांव.—आसाममधील लखिमपूर जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण, दिव्रुनदीच्या डाव्या तीरावर आहे. कलकत्याहून ब्रम्हपुत्रेच्या प्रवाहांतून वर गेणाऱ्या बोटी येथेंच थांबतात. लोकसंख्या (१९११) १४५६३. आसामातील हे एक चांगल्यापैकी गांव आहे. आकाश निरभ्र असते. तेव्हां तर भोंवतालच्या टेकड्यांचा फारच रमणीय देखावा दृष्टीस पडतो. पाऊस ११२ इंचांपावतो पडत असल्यामुळे ह्या नेहमी थंड व मनाला आल्हाददायक असते. येथें पायदळाची व घोडेस्वाराची एक तुकडी असते. येथें १८७८ पासून म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली. धान्य वगैरे कलकत्याहून येतें व भोंवतालच्या चहाच्या मळ्यांकडे रवाना होतें. गांवांत चार छापखाने असून एक साप्ताहिक इंग्रजी वर्तमानपत्र निघते. येथे दान हायस्कूल चालतात. आसाम पोलिस ट्रेनिंगस्कूल येथेंच आहे.

दिमापूर—आसाममध्ये सिबसागर जिल्ह्यांतील एक खेडें. धनसिरीनदीच्या उजव्या तीरावर हे आहे. लोकसंख्या (१९०१) ५६६. पूर्वी ही काचारी राजाची राजधानी होती. पण १५३६ साली अहोम राजांनीं हे गांव लुटलें. अजूनहि मोडके तोडके जुने अवशेष व तलाव दृष्टीस पडतात. ही जागा नाम्बरच्या दाट जंगलांत आहे. निर्मळ पाण्याचे पुष्कळसे तलाव येथे आहेत व पडक्या भिंतींवरून पूर्वी येथें किल्ला असावा असे वाटते. आंत जाण्यास पक्क्या विटांनीं बांधलेला व कमानी असलेला भव्य दरवाजा आहे. दोन वाजूस खोल खंदक असून एका वाजूस नदी आहे. किल्ल्याच्या आंत तीन तलाव आहेत. वेगळी वेगळी नक्षी काढलेले व वेगवेगळ्या आकाराचे स्तंभ आहेत. ह्या स्तंभावरलेख वगैरे कांहीं नाहींत. हे स्तंभ \sqrt{V} आकाराचे असून अशा आकाराचे स्तंभ नाग लोक मोठ्या मेजवानीच्या प्रसंगां उभारतात.

दिलपसंत—(धंडस). ही एक भोंपळ्याची जात आहे. महाराष्ट्रांत दिलपसंताचे बेल खरबुजवाडींत लावितात. त्यास उन्हाळ्यांत फळें येतात. खरबुजवाडींतील वाळकांप्रमाणेंच याची लावणी व प्रशागत करतात. फळें गोल, हिरवट, पांढऱ्या रंगाची, बसकी व २।४ इंच व्यासाची असतात. गर काशाफळाप्रमाणें अगर दुध्या भोंपळ्याप्रमाणें पांढरा स्वच्छ असतो. आंत भोंपळ्यासारख्या पण त्याहून लहान बिया

असतात. दिलपसंताची भाजी होते. याची फळे लवकर जून होतात सबब लवकर लवकर तोडा केला पाहिजे.

दिलावरखान—माळव्याच्या मुसुलमानी राज्याचा संस्थापक. घयासुद्दीन बल्बन दिल्लीचा शहा (१३१०) याच्या वेळी माळवा प्रांत मुसुलमानांनी प्रथम जिंकला. तेव्हापासून स. १२८७ पर्यंत प्रत्यक्ष दिल्लीकरांचा अंमल तेथे होता. या वेळांच दिलावरखानास माळव्याचा सुभा नेमिले असतां, त्याने स्वातंत्र्य जाहीर केले. याची आई शहाबुद्दीन घोरीच्या घराण्यातील होती. तैमूरलंगाच्या स्वारीमुळे दिल्लीचा महंमूद-शहा हा तीन वर्षे माळव्यांत येऊन राहिला होता, तो पुन्हां दिल्लीस परतल्यावर दिलावरने तत्कारोहण केले (१४०१) व धार ही आपली राजधानी केली; परंतु तो पुष्कळ दिवस मांडवगड येथे राहात असे. तो १४०५ साली मेलाल.

त्याच्या मागून अल्पखान हा सुलतान होशंगशहा नांव घेऊन गादीवर आला. दिलावरपासून अकबरांनं माळवाप्रांत खालसा करीपर्यंत एकंदर ११ मुसुलमान राजे माळव्यांत झाले ते:—(१) दिलावरखान घोरी, (२) होशंगशहा, (३) महम्मदशहा, (४) महमूद खिलजी पहिला, (५) घयासुद्दीन, (६) नासीरउद्दीन, (७) महमूद दुसरा, (८) बहादूरशहां (गुजराथचा सुलतान), (९) कादरशहा, (१०) शुजाखान, (११) वाझबहादूर. [मालकम; वील.]

दिलीप—(सूर्य वं.) इक्ष्वाकु कुलोत्पन्न अंशुमान् राजाचा पुत्र. हा पित्याच्या मागे राज्यधिकारी झाला असतां, सगरांचा उद्धार करण्यासाठी गंगा आणावी म्हणून याने तीस सहस्र वर्षे तप केले. परंतु ती सिद्धि यास न होतां हा मरण पावला. यास सुदक्षणा नांवाची स्त्री व पुत्र भागीरथ होता. याने स्वर्घेनु सुरभी हिची मुलगी जी नंदिनी तिला वांचविण्याकरितां एकेवेळी स्वतःचा प्राण देण्याची तयारी केली होती.तेव्हां सुरभीचा शाप नष्ट होऊन दिलीपला रघु नांवाचा पुत्र झाला; ही कथा रघुवंशांत दिली आहे.

दिलीपसिंग, महाराजा—अनेकदां यूरोपियन इतिहासकारांनी यास चुकीने 'धुलीपसिंग' असे नांव दिलेले आढळते. महाराज रणजितसिंह व चांदकुंवार राणीचा हा मुलगा. इ. स. १८४५ त हा आपल्या वयाच्या ५ व्या वर्षी पंजाबचा नामधारी राजा बनला. यावेळी शिखांनी इंग्रजांविरुद्ध लढाई पुकारली होती. प्रथम लुधियाना, फिरोजपूर वगैरे ठिकाणी शिखांचा जय झाला परंतु पुढे त्यांचा पराजय होऊन थोड्याच प्रांताखेरीज बाकीचा सर्व पंजाब व काश्मीर इंग्रजांना मिळाला (१८४६). दिलीप हा नांवाचा राजा झाला व सर हेनरी लॉरेन्स हा रिसिडेंट म्हणून खरा सत्ताधारी (रिअल रूलर) बनला. त्याचा कारभार राणी व प्रजा यांना आवडेना म्हणून त्यांनी तत्कारी केल्या व फौजहि जमविली. तेव्हां इंग्रजांनी राणीला हद्दपार करण्याचे ठरविले. डोप्रा जातीच्या एका सरदाराला इंग्रजांनी आपल्या पंखालाली घेऊन काश्मीर संस्थान त्याला दिले. शिखांचे प्राबल्य

फार वाढल्यामुळे (रणजितसिंहांचे घोडदळ ८८ हजार, पायदळ ५३ हजार आणि ७०० लहान मोठ्या तोफा होत्या). अराजकतेच्या नांवावर इंग्रजांनी त्यांच्यावर स्वाभ्या करून सर्व पंजाब खालसा केला. डलहौसीने दिलीपसिंगास पंजाबच्या राज्यहक्काचा राखीनामा देण्यास भाग पाडून पंजाब खालसा केला (१८४९ मार्च). या कृत्यास त्याने कलकत्त्याच्या कौन्सिलची व कॉर्ट ऑफ डायरेक्टरांची अनुज्ञा मुळीच मिळविली नाही. त्यांना कांहीं एक न कळवितां हे सर्व त्याने आपल्या जबाबदारीवर केले आणि त्याचे समर्थन पुढीलप्रमाणे केले. " पंजाबांत मुळी राज्यच नव्हते व मी जर वरीलप्रमाणे धोरण लवकर पत्करिले नसते तर सारा पंजाब देश १ महिन्याच्या आंत बंडाळीत व अंदाधुंदीत सांपडला असता आणि मग स्थिरस्थावर करण्यास वर्षेच्या वर्षे पुरली नसती आणि म्हणूनच आवश्यकता जाणून मी हे कृत्य केले." रिसिडेंट लॉरेन्सहि या खालसातीच्या विरुद्ध होता. यानंतर दिलीपने ख्रिस्ती धर्म स्वीकारला व तो कांहीं वर्षे इंग्लंडांत जाऊन राहिला. एका इजिप्शियन वार्डेशी त्याने लग्न लाविले होते व तिजपासून त्यास अपत्यहि झाले होते. पुन्हां हिंदुस्थानांत गेल्यास त्यास इंग्रजांनी परवानगी दिली नाही. पुढे दिलीपसिंगाने ख्रिस्ती धर्माचा त्याग करून तो इंग्रजांचा कष्टा शत्रू बनला. अमेरिकेंत तो स. १८९० पर्यंत होता असे म्हणतात. दिलीपसिंगाची एक मुलगी प्रिन्सेस सोफिया ही आतांपर्यंत जिवंत होती.

दिलेरखान—याचे नांव अब्दुल रौफ वल्द अब्दुल करीम; हा पूर्वी विजापूरच्या राज्यांत नोकर होता. आदिलशाही बुडाल्यानंतर हा औरंगजेबाच्या पदरी राहिला, त्या वेळी त्याला दिलेरखान ही पदवी व सप्तहजारी मनसब मिळाली. हा मराठ्यांच्या विरुद्ध औरंगजेबाच्या मोहिमांत पुष्कळदां लढला होता. बहादुरशहाच्या वेळी हा दख्खनमध्ये आपल्या जहागिरीच्या गांवी मेलाल.

दिल्ली—हल्ली दिल्ली ही हिंदुस्थानची राजधानी झाली असल्यामुळे हा स्वतंत्र प्रांत समजण्यांत येतो. १९१२ साली या भागावर चीफ कमीशनर नेमण्यांत आला. या भागांत जुन्या दिल्ली जिल्ह्यांतील बराच भाग व सयुक्त प्रांतातील यमुना नदीच्या पूर्वेकडील ४५ चौरस मैलांचा टापू असून या नूतन प्रांताचे हल्लीचे क्षेत्रफळ ५७३ चौरस मैल आहे. १९२१ साली याची लो. सं. ४८८१८८ होती.

इतिहास.—अरबली गंगराचे उत्तर टोंक जेथे यमुनेपर्यंत गेले आहे त्या ठिकाणी प्राचीन काळापासून एकामागून एक मोठी शहरे होऊन गेली आहेत; त्यांपैकी ज्येष्ठ पांडव युधिष्ठिर याने स्थापन केलेले इंद्रप्रस्थ (पहा). हे पहिले होय. फेरिस्ता या प्रवाशाने अशी दंतकथा लिहून ठेविली आहे की दिल्ली शहर हे मॅसिडोनियन स्वारीपूर्वी दिहू राजाने स्थापन केले; पण अनंगपाल या तोमर जातीय रजपुताने अकराव्या शतकांत ज्यामध्ये हल्ली कुतुबमिनार आहे तो

तांबडा किल्ला बांधून, तेथे गांव वसविले व तेव्हांपासून या शहराचे अस्तित्व ऐतिहासिकदृष्ट्या सुरू झाले. चंद्रगुप्त, विक्रमादित्याची ज्यावर स्तुति आहे तो लोहस्तंभ त्याने मथुरेहून आणून येथे उभा केला. याचा व्यास १६ इंच व उंची २३ फूट असून तो जमिनीत तीन फूट पुरलेला आहे. या स्तंभाविषयी पुढील दंतकथा प्रचलित आहे. स्तंभ जमिनीत इतका खोल पुरलेला होता की तो वासुकीच्या डोक्याला जाऊन पोचला असल्यामुळे विलकूल हलत नाही; व त्याचप्रमाणे त्याच्या संस्थापकाचे राज्यहि कायम टिकेल अशी हकीकत एका ब्राह्मणाने राजास सांगितली. त्यावर त्याचा विश्वास न वसून त्याने तो स्तंभ खणून काढविला. तेव्हा त्याचे टोंक सर्पाच्या रक्षाने भरले आहे असे दिसल्यावर त्याची खात्री होऊन त्याने तो खांब पुन्हा वसविण्याची आज्ञा केली, पण त्याच्या अविश्वासाबद्दल प्रायश्चित्त म्हणूनच की काय तो खांब काढी केल्या पूर्वीप्रमाणे वसेना. खांब ढिला वसल्यामुळे या शहराला ढिली किंवा दिल्ली असे नांव पडले. पण तोमर घराण्याच्या पूर्वीच दिल्ली हे नांव निःसंशय होते यावरून ही दंतकथा फारशी खरी नसावी.

अनंगपाल हा कनोजहून आला असावा; त्याने उत्तरेस हांसी, पूर्वेस गंगानदी व दक्षिणेस आग्र्यापर्यंत आपला प्रदेश वाढवून त्यावर राज्य केले. त्याच्या घराण्याने बरोबर एक शतकपर्यंत राज्य केल्यावर त्याच्या जागी अजमीरचा चव्हाण वीसलदेव याने आपले राज्य स्थापन केले (११५१). वीसलदेवाचा नातु प्रासिद्ध पृथ्वीराज याने दिल्ली व अजमीर यांवर राज्य करून दिल्ली येथे पृथ्वीपुर नांवाचे गांव वसविले. कुतुबमिनारच्या सभोवती या शहराच्या भिंतीचे शेष अद्यापहि दिसतात. स. ११९१ त पृथ्वीराजाने हिंदू राजांची मदत घेऊन तिरावरी येथे महंमद घोरीचा पराभव केला, पण पुढल्या वर्षी त्याच ठिकाणी त्याचा मोठा पराभव झाला. पृथ्वीराजाच्या मृत्यूबरोबरच दिल्लीच्या हिंदू राजांचा इतिहास संपला. ११९३ साली महंमदाचा गुलाम कुतुबुद्दीन याने दिल्ली शहर सर केले व त्याच्या धन्याच्या मरणानंतर ते गुलाम घराण्याच्या राजधानीचे ठिकाण झाले. शहर सर केल्यावर लवकरच कुतुबुद्दीनाने मशीद बांधण्यास सुरवात करून तीन वर्षांत पूर्ण केली. या मशीदांत एक बाहेरचे व एक आंतील अर्शा दोन पटांगणे असून बाह्य पटांगणांत हिंदू देवालयांतून आणलेले सुंदर खांब सारख्या अंतरावर उभे केलेले आहेत. पूर्वी या खांबांवर चुना लावून खांबावरील मूर्ती अदृश्य केल्या होत्या परंतु आतां वरचा चुना पडून गेल्यामुळे आंतील नक्षीकाम दृष्टीस पडून इतक्या प्राचीन काळीहि हिंदू कारागीर किती कुशल कामे करीत हे कळून येते. पश्चिम बाजूकडे असलेल्या बारा कमानी मुसुलमानी पद्धतीच्या पण हिंदू कारागिरांनी केलेल्या आहेत. ही मशीद तयार झाल्यानंतर १५० वर्षांनी इझ बतूता या मूर प्रवासाने पाहून, सौंदर्य व विस्तार या दोन्ही दृष्टीने ती

अपूर्व असल्याबद्दलचा आपला अभिप्राय नमूद करून ठेविला आहे. गुलाम घराण्यांतोला या मोठ्या राजाचे दुसरे प्रासिद्ध स्मारक म्हणजे मशिदीच्या बाहेरच्या आवारांत आग्नेय कोपण्यांतोला कुतुबमिनार हे होय. याची उंची २३८ फूट व पायाजवळ व्यास ४७ फूट असून वर निमुळता होत होत वरच्या टोंकाचा व्यास फक्त ९ फूट आहे. हा मनोरा ५ मजली असून त्यामध्ये नागमोडी जिने आहेत. मनोन्यावर असलेला घुमट १८०३ सालच्या धरणीकंपाने मोडून नादुरुस्त झाला आहे. सकाळ संध्याकाळ प्रार्थनेच्या वेळी शहराच्या सर्व लोकांस बोलावण्याकरितां हा मनोरा बांधण्यांत आला असावा. पूर्वी ज्या ठिकाणी लोहस्तंभ होता ती जागा मशिदीकरितां नियोजित केली गेल्यामुळे, मशिदीच्या आंतील अंगणास या खांबाने फार शोभा आलेली आहे. सभोवार असलेल्या पुष्कळ प्राचीन अवशेषांपैकी अस्तमशाचे थडगे व १३११ साली अल्लाउद्दीनाने बांधण्यास सुरवात करून अपुरी राहिलेली इमारत, हे महत्त्वाचे आहेत.

गुलाम घराण्यांत सुलतान रेझिया ही बादशाहीण होऊन गेली. १२९० सालपर्यंत गुलाम घराणे चालल्यावर जलालुद्दीन खिलजीने नवीन घराणे स्थापन केले. त्याच्यानंतर गादीवर आलेला अल्लाउद्दीन खिलजी याच्या कारकीर्दीत मोंगल टोळ्यांनी दोन वेळ दिल्लीवर हल्ले केले पण ते व्यर्थ गेले. १३२१ साली येथे घियासुद्दीन तघ्लखाने तघ्लख घराणे स्थापन करून पूर्वेस ४ मैलांवर तघलखाबाद येथे नवीन राजधानी स्थापिली. हल्ली त्या ठिकाणी मनुष्यवस्ती मुळीच नाही, पण किल्ल्याचे व ओसाड रस्त्यांचे अवशेष दृष्टीस पडतात. स. १३२५ त घियासुद्दीनाच्या मरणानंतर त्याचा मुलगा महंमदतघ्लख गादीवर आला. याने येथील राजधानी उठवून, ८०० मैलांवर दक्षिणत दौलताबादेस नेण्याचा तीन वेळ प्रयत्न केला. पुढे फिरोझशाहा तघ्लखाने फिरोझाबाद हे नवे शहर वसवून तेथे राजधानी नेली. हल्लीच्या शहराच्या दक्षिणद्वाराबाहेर, ह्या राजाच्या राजवाड्याच्या अवशेषांमध्ये अशोकाने इ. स. पूर्वी तिसऱ्या शतकांत उभारलेला एक प्रासिद्ध स्तंभ आहे. हा स्तंभ फिरोझशाहाने, अंबाला जिल्ह्यांत खिल्लाराबादजवळ तोप येथून आणल्यामुळे याला फिरोझशाहानी लाट असे म्हणतात. ह्याची लांबी ४२ फू. असून हा गुलाबी दगडांचा केलेला आहे व त्यावर पालीमध्ये अशोकाची शसन (१-७) कोरली आहेत.

स. १३९८ च्या डिसेंबर महिन्यांत, तघ्लख घराण्यांत गादीसंबंधी तंटा चालला असतां तैमूरलंगाने दिल्लीवर स्वारी करून पांच दिवस शहरांत लूट व कत्तल केली व पुष्कळ स्त्रीपुरुषांना गुलाम करून बरोबर घेऊन गेला. त्यानंतर दोन महिनेपर्यंत शहरांत कोणत्याहि प्रकारची राज्यव्यवस्था नव्हती. पुढे महंमदशाहाने उरलेला प्रदेश ताब्यांत घेऊन स. १४१२ पर्यंत राज्य केले. त्याच्या मरणानंतर सय्यद घराण्याने स. १४५० पर्यंत राज्य केल्यावर येथे लोदी घराणे

स्थापन झाले. दुसऱ्या शिकंदर लोदीने आग्रा ही आपली राजधानी केली; पण दिल्लीचे महत्त्वही कमी झाले नव्हते. १५२६ साली बाबराने पानिपत येथे लोदी घराण्यातील शेवटचा इब्राहिम याचा पराभव करून दिल्लीत प्रवेश केला, पण तो मुख्यतः आग्रा येथेच रहात असे. हुमायुनाने परत दिल्लीस येऊन इद्रप्रस्थामधील पुराणा किळा दुरुस्त केला. शीरशहाने स. १५४० त हुमायुनास पळावयास लावून, शहराभोवती तटबंदी केली. त्याने बांधलेल्या दरवाजांपैकी, हल्लीच्या तुर्कगासमोरचा लाल दरवाजा अद्याप चांगला आहे. सालिमगडच्या किळ्याने शीरशहाच्या मुलाची स्मृति अद्याप कायम ठेविली आहे. आसपासच्या इमारतींपैकी शहाजहानाचे थडगे वास्तुशिल्पकौशल्यदृष्ट्या फार चांगले आहे. अकबर व जहांगीर हे बहुधा आग्रा, लाहोर, किंवा अजमीर येथे रहात असत. पुढे शहाजहानाने हें शहर हल्लीच्या ठिकाणी पुन्हा बांधून त्याच्या भोवती तटबंदी केली व त्याला शहाजहानाबाद असे नवीन नांव दिले; त्याने जुम्मा मशीद बांधून यमुनेचा पश्चिम कालना पुन्हा सुरू केला. त्याच्या वेळेपासून (कांहीं थोडे दिवस खेरीज) मोंगलांची राजधानी अखेरपर्यंत दिल्ली येथेच होती. स. १७३७ त महंमद-शहा राज्य करीत असता बाजीराव पेशवा दिल्लीपर्यंत आला होता. त्यानंतर दोन वर्षांनी नादिरशहाने ह्या शहरांत प्रवेश करून तैमूरच्या कत्तलीची पुनरावृत्ती केली. श्रीमंत व गरीब वगैरे सर्वांना लुटून व बरोबर अपार संपत्ति घेऊन ५८ दिवसानंतर त्याने शहर सोडले. १७६० साली मोंगल बादशहानेचे तुकडे होण्यापूर्वी या दुर्देवी शहरांत दोन वेळ अंतःकलह झाले व अहंमदशहा दुराणीने व शेवटी मराठ्यांनी येथून लूट नेली. शहाअलम नांवाचा मात्र बादशहा होता पण त्याला सत्ता मुळीच राखता येईना; शेवटी मराठ्यांनी स. १७७१ त त्याला पुन्हा दिल्लीच्या गादीवर वसविले. स. १७७८ त दिल्ली येथे मराठ्यांची शिबदी कायमची ठेवण्यांत आली व ब्रिटिश येईपर्यंत शहाआलम हा शिद्यांच्या हातांत केवळ कैदी होता. स. १८०३ मध्ये लॉर्ड लेक याने मराठ्यांचा पराभव करून दिल्ली शहरांत प्रवेश केला व बादशहाला आपल्या संरक्षणाखाली घेतले.

स. १८५७ च्या बंडाचा दिल्ली येथील हकीमतीशी स्थानिक इतिहासापेक्षा हिंदुस्थानच्या इतिहासाचा जास्त संबंध आहे. स. १८५७ च्या डिसेंबरांत दिल्ली पुन्हा इंग्रजांच्या हाती आल्यावर कांहीं काळपर्यंत सर्व लोकवस्ती काढून लावण्यांत आली होती; पण स. १८५८ च्या जानेवारीपासून पुन्हा येण्याची मोकळीक दिली. महाराणी विक्टोरिया हिने स. १८७७ त " हिंदुस्थानची बादशाहीण " हा किताब धारण केला त्यावेळी येथे दरबार भरला होता.

वर्ण न.-हल्लीचे दिल्ली शहर यमुनेच्या पश्चिम तीरावर २ मैल पसरलेले असून, त्याच्या इतर तिन्ही बाजूंना शहाजहानाने बांधिलेली व ब्रिटिश सरकारने दुरुस्त केलेली ३१ मैल

लांबीची, उंच दगडी भित आहे. पूर्वी या भितीला १० दरवाजे होते, पण त्यांपैकी बरेच बंद केले आहेत. हल्ली असलेल्या दरवाजांपैकी, उत्तरेचा काश्मीर दरवाजा, पश्चिमेकडील फरसाखान व अजमीर दरवाजे आणि दक्षिणेचा दिल्ली दरवाजा हे मुख्य आहेत. बादशहाच्या राजवाड्याला हल्ली किळा (फोर्ट) असे म्हणतात. हा शहराच्या पूर्वेस नदीकाठी आहे. त्याच्या तीन बाजूंना तांबड्या दगडांची भित व लुरूज असून दक्षिणेस व पश्चिमेस दरवाजे आहेत.

किळ्याच्या ईशान्येस सालेमगडचा वाद्य कोट आहे. येथे यमुनेच्या भव्य पुलावरून ईस्ट इंडिया रेल्वेचा फांटा शहरांत शिरून सालेमगड आणि किळा यांवरून शहराच्या स्टेशनकडे जातो. किळ्याच्या वायव्येस उघड्या जागेत सार्वजनिक कचेऱ्या व सेंट जेम्सचे ख्रिस्ती देऊळ आहे. याच्या दक्षिणेस रेल्वेचा पलीकडे असलेल्या उघड्या जागेत सार्वजनिक उद्याने आहेत; व शहराच्या आग्नेय कोपण्यांत, दर्यागंजमध्ये छावणी आहे. याप्रमाणे व्यापिलेला शहराचा अर्धा भाग, दुकाने व देशी वस्ती यांनी व्यापिलेल्या नैऋत्य भागापेक्षा उघडा आहे.

दिल्ली शहरांतील सुंदर व भव्य इमारतींचे यथातथ्य वर्णन करणे येथे अशक्य आहे. त्याचे वर्णन दुसऱ्या ग्रंथांत आलेले आहे. [फर्ग्युसन-हिस्ट्री ऑफ इंडियन अँड ईस्टर्न आर्किटेक्चर (१८७६); दिल्ली पास्ट अँड प्रेझेंट (१९०२).] शहाजहानचा राजवाडा आग्रयाच्या राजवाड्यापेक्षा कमी देखणा पण जास्त प्रशांत आहे. याची दक्षिणोत्तर लांबी ३२०२ फूट व पूर्वपश्चिम लांबी १६०० फूट आहे. दरवाजासमोर नौवदखाना असून पलीकडे दिवाण-ई-आम म्हणजे दरबारची जागा आहे. ह्याच्या पाठीमागे रंगमहाल असून, मध्य इमारतीच्या उत्तरेस, शहाजहानाच्या इमारतीपैकी जरी सर्वांत सुंदर नव्हे तरी सर्वांत जास्त शृंगारलेला असा दिवाण-इ-खास म्हणजे खासगी भेटीचा दिवाणखाना आहे. ह्या दिवाणखान्याच्या भितीवर पुढील प्रसिद्ध वाक्य लिहिलेले आहे. " पृथ्वीवर जर स्वर्ग असेल तर तो हाच ! हाच ! " मध्य इमारतीच्या दक्षिणेस १००० फूट लांबी रुंदीच्या जागेत राजवाड्यांतील क्षनाना व खासगी दिवाणखाना असे.

मूळच्या शहरांतील इमारती विटांच्या असून चांगल्या व मजबूत बांधलेल्या आहेत. रस्ते लहान, अरंद व वळणावळणाचे आहेत; पण दिल्ली शहरांतील मोठ्या दहा रस्त्यांसारखे सुंदर रस्ते सर्व हिंदुस्थानांत कोणत्याही शहरांना नाहींत. चांदणीचौक हा मुख्य रस्ता किळ्यापासून पूर्वेकडे लाहोर दरवाज्यापर्यंत जातो. याची रुंदी ७४ फूट आहे. चांदणी चौकाच्या दक्षिणेस, कांहींशा उंच व खडाकाळ जागेवर, शहाजहानाने आपल्या कारकीर्दीच्या चवथ्या वर्षी सुरवात करून १० व्या वर्षी पूर्ण केलेली जुम्मा मशीद नांवाची सुंदर

इमारत आहे. समोरील ४५० फूट लांबाच्या चौरस पटांगणांत काळ्या दगडांची फरसबंदी असून तांत संगमरवरी दगड फार शोभिवंत रीतीने बसविलेले आहेत. या पटांगणांतून सर्व शहराचा हेखावा दृग्गोचर होतो. या शोभिवंत मशिदीकडे जाण्याकरितां एक भव्य दगडी जिना आहे. मशिदीच्या शिखरावर तीन संगमरवरी घुमट व पुढील दोन कोपऱ्यांवर दोन उंच मनोरे आहेत. मशिदीच्या आंतील भागांतहि संगमरवरी दगडांची फरसबंदी केलेली असून भितीला सुद्धा संगमरवरी दगड बसविलेले आहेत. या शिवाय अफगाण राजांनी बांधिलेली काळी मशीद व रोशन-उद्दत्याची मशीद यांचाहि उल्लेख करणें योग्य आहे. अलीकडील इमारतींमध्ये रेसिडेन्सी म्हणजे हल्लीं हायस्कूल असलेली इमारत, नगरभवन (हीत दरबार दिवाणखाना, चित्रांचा संग्रह, अजबखाना व सार्वजनिक वाचनालय हीं आहेत व सेन्ट जेम्सचे ख्रिस्ती देऊळ ह्या मुख्य आहेत. चांदणी चौकाच्या उत्तरेस राणीचा वाग आहे. शहराच्या भितीबाहेर उत्तरेस यूरोपियन लोकांची वस्ती आहे. पश्चिमेस व नैर्ऋत्येस असलेल्या उपांत्य भागांत, पूर्वीच्या वादशाही घराण्यांतील व्यक्तींचीं थडगीं आहेत; त्यांपैकीं हुमायूनचे थडगे व निजामउद्दीन नांवाच्या साधूच्या स्मरणार्थ बांधिलेली मशीद हीं मुख्य आहेत.

ज्यांच्या योगानें दिल्ली शहराला सौंदर्य व भव्यपणा आला होता ते पूर्वीच्या सरदारांचे राजवाडे नाहीसे होऊन त्या ठिकाणीं नव्या इमारती झालेल्या आहेत. येथें स. १८५० त म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली. किल्ल्यावर शिबंदी व ब्रिटिश पायदळ आणि दर्यागज येथें देशी पायदळ ठेविलेले आहे.

उद्योगधंदे.—जवाहिरी काम, चांदीचे काम, पितळेचीं व तांब्याचीं भांडीं, हस्तिदंती कांतकाम, विणकाम, जांगचा कशिदा, चित्रे काढणें वगैरे नाना तऱ्हेचे उद्योगधंदे येथें चालतात. येथील जवाहिरीकामाची प्रसिद्धी आज पुष्कळ वर्षे चालू आहे; पण हल्लींचे काम मोंगलांच्या वेळच्या कामाइतकें सुंदर असत नाही. एक दोन घराण्यांत हस्तिदंती कांतकाम फारच चांगले होतें. चक्राय व गिरण्या यांचीहि वाढ बरीच झाली आहे. याशिवाय छापखान्याचे काम, बिस्किटे करणें वगैरे किरकोळ कामेहि होतात.

नदीच्या पूर्व तीरावर नॉर्थवेस्टर्न रेल्वेचा फांटा झाल्यापासून जरी हें शहर व्यापाराच्या मार्गावर नाही तरी येथील व्यापार बराच मोठा आहे. येथें येणाऱ्या कापडावर व धान्यावर जकात नसल्यामुळे व्यापारदृष्ट्या याला महत्त्व असून, अद्यापहि एकीकडून कलकत्ता किंवा मुंबई आणि दुसरीकडून राजपुताना यांशीं येथील बराच व्यापार चालतो. रासायनिक पदार्थ, कापूस, रेशीम, सूत, धान्य, तूप, धातूचे जिन्नस, मीठ, शिंभें, कातडी आणि विलायती कापड वगैरे जिन्नस बाहेरून येतात. हे जिन्नस आणि तंबाखू, साखर, तेल,

जवाहिरीचे काम, जरीचे काम वगैरे पदार्थ येथून दुसरीकडे रवाना होतात. पंजाब प्रांताबाहेर, झिंद, काबूल, अलवार, बिकानेर, जयपूर व दुआब वगैरे गांवांशीं या शहराचा व्यापार चालतो. येथें बंगाल, नॅशनल, दिल्ली, लंडन, अलाहाबाद आणि अपर इंडिया वगैरे बँका आहेत. चांदणी चौक ही येथील मुख्य बाजारपेठ आहे.

शिक्षण.—येथें असलेले कॉलेज १८७७ सालीं मोडून टाकण्यांत आले होते. हल्लीं स्वतंत्र युनिव्हर्सिटी स्थापन करण्यांत आली आहे. शिवाय येथें म्युनिसिपल हायस्कूल, आंग्लो-अरेबिक, आंग्लो-संस्कृत, सेन्ट स्टीफन्स व शाहाजहान हीं हायस्कूलें; शिक्षक तयार करण्याकरितां शाळा, व उद्योगधंद्यांचीं शाळा वगैरे शिक्षणसंस्था आहेत.

नवी दिल्ली.—१९११ सालीं ज्यावेळीं दिल्लीदरबार भरला त्यावेळीं वादशा पंचमजांज यांनी हिंदुस्थानची राजधानी दिल्ली ठरावण्यांत आली आहे असें जाहीर केले. तेव्हांपासून दिल्ली ही राजधानी झाली व अर्थातच त्यामुळे दिल्लीशहराची पुनर्रचना होण्यास सुरवात झाली. दिल्लीच्या पूर्वैभवाला साजेल अशी पुनर्रचना करण्यांत यावी असें राजेसाहेबांनीं उद्गार काढले होते, व ती गोष्ट मनांत ठेऊनच दिल्लीशहराच्या पुनर्रचनेनिमित्त एक तज्ज्ञांची कमिटी निवडण्यांत आली. राजधानीसाठीं दोन जागा सुचविण्यांत आल्या होत्या. एक हल्लींच्या दिल्ली शहराच्या उत्तरेकडील भाग व दक्षिणेकडील भाग. उत्तरेकडील भागांत राजधानी वसविण्यामध्ये थोडे फायदे पण अधिक तोटे होते. त्यामुळे वरील कमिटीनें दिल्लीच्या आग्नेयकडचा भाग अधिक पसंत केला. हा भाग थोडा उंचावर असल्यानें तेथें नदीला पूर आला तरी पाणी येण्याचा संभव नाही. शिवाय त्या भागांत नैसर्गिक ड्रेनेज आहे. याशिवाय या भागांत ऐतिहासिक थडगीं, पुतळे इत्यादि पवित्र अवशेष फार कमी असल्यामुळे व या वाजूला विस्ताराला वाटेत तितकी जागा असल्यामुळे हा भाग कमिटीला अधिक पसंत पडावा यांत आश्चर्य नाही. पण कमिटीचे मत हिंदू लोकांनां मुळीच पसंत पडलें नाही. हिंदी लोकांचे मत नवी राजधानी उत्तर भागांत वसविण्यांत यावी असें होतें. सर ब्रॅडफर्ड लेस्ली यानेहि तसेंच मत दिलें. त्यामुळे कमिटीनें पुन्हां सर्व भागांची तपासणी करून उत्तर भागांत किती तोटे आहेत हें दाखवून दिलें. शेवटीं बऱ्याच वादविवादानंतर दक्षिणेकडील भागच नूतन राजधानीकरितां पसंत करण्यांत आला.

या नवीन राजधानीचा मध्य रैसिन टॅकडीवर असून या टॅकडीभोंवतलीं राजधानीच्या इमारती झाल्या आहेत. या मध्याच्या उत्तरेस व दक्षिणेस सेक्रेटरीएटच्या इमारती आहेत व त्या इमारतींच्या मधोमध गव्हर्नमेंट कोर्ट आहे. या कोर्टाच्या पश्चिमेस, गव्हर्नमेंट हाऊस वसलेले आहे. या इमारतींच्या आसपास उद्यानें, बागा वगैरे केल्या आहेत व येथेच व्हाईसरॉयांच्या निरनिराळ्या सेक्रेटरींचे

व. अधिकाऱ्यांचे बंगले आहेत. गव्हर्नमेंट हॉउसच्या दक्षिण बाजूला हिंदुस्थानच्या सेनापतीचा बंगला आहे. सेक्रेटरीएटच्या पूर्वाभिमुख एक मोठी मोकळी जागा असून तिला ग्रेट ग्रेस हॅ नांव आहे. या जागेत जलसरोवर व कारंजी निर्माण करण्यांत आली आहेत. या ' ग्रेट ग्रेस ' च्या पूर्वेस एक मोठे उद्यान आहे. याला ' सेंट्रल विस्टा ' असे नांव आहे. या उद्यानाच्या दोन्ही बाजूंस, कौन्सिलर लोकांचे रहाण्याचे बंगले आहेत. या उद्यानाच्या मधून राजधानीतील प्रमुख रस्ता गेला आहे व या उद्यानाचे चार काटकोण झाले आहेत. या चारी काटकोनांमध्ये इंपीरियल रेकॉर्ड ऑफिस, एंथ्रॉलॉजिकल म्यूसियम, दि मीडिकल रीसर्च इन्स्टिट्यूट लायब्ररी व वॉर म्यूसियम इत्यादि भव्य इमारती आहेत. वरील राजरस्त्याच्या उत्तर टोंकाला व्यापारी पेठ वसलेली आहे. या पेठेत तिमजली इमारती असून, पोष्ट टेलिग्राफ ऑफिसच्या इमारती येथेच आहे. या रस्त्याच्या दक्षिण टोंकाला ॲंग्लिकन कॅथेड्रल व अधिकाऱ्यांचे बंगले आहेत. सेक्रेटरीएट ऑफिसची जी उत्तरेकडील इमारत आहे त्या-जवळच कौन्सिल ऑफ स्टेट, लेजिस्लेटिव्ह असेंब्ली व चेंबर ऑफ प्रिन्सेस यांच्या बैठकीची इमारत आहे. याच्याहि पुढे पूर्वेस दिल्ली युनिव्हर्सिटीसाठी जागा राखून ठेवण्यांत आली आहे. १९२१ सालच्या बजेटवरून या नव्या राजधानीतील इमारतीप्रतिर्थ १२९१८०००० रुपये खर्च लागेल असा अंदाज आहे.

दिल्लीची हिंदु राजघराणी—युधिष्ठिर (पांडव) वंशातील एक राजा निमिचक्र हस्तिनापूर येथे राज्य करित असता, भागीरथीस पूर येऊन ते शहर वाहून गेल्यामुळे त्याने आपली गादी कौशांबी नगरास नेली. त्यावेळेस युधिष्ठिर शकाचे सुमारे ५८३ वे वर्ष होते. ही गादी तेथे सुमारे ६०० वर्षे असावी; तेवढ्या काळांत चित्ररथ राजापासून क्षेमक (लक्ष्मणदेव) राजापर्यंत युधिष्ठिरवंशीय ३० पुरुषांनी तेथे राज्य केले. या प्रत्येकांने किती किती वर्षे राज्य केले ते स्पष्ट आढळत नाही. एवढेच नव्हे तर पुरुषांची व वर्षांची आढळणारी संख्या यांचा मेळ मुळांच बसत नाही. तो घालण्याचा आजपर्यंत पुष्कळांनी प्रयत्न केला आहे पण तो साधत नाही.

क्षेमक म्हणजे लक्ष्मणदेव यास त्याच्या वारसेन प्रधानानें मारून, कौशांबी नगरीतून गादी काढून इंद्रप्रस्थ येथे पुन्हा आणिली. वीरसेनापासून पृथ्वीपाळ राजापर्यंत १० पुरुष झाले. वीरसेन वंशातील शेवटला राजा पृथ्वीपाळ यास त्याच्या नरहरीनाथ नामक प्रधानानें मारिले, व दिल्ली येथे आपण राज्य करू लागला. या वंशांत नरहरीनाथासुद्धा १६ राजे झाले. नरहरीनाथ वंशातील शेवटचा राजा विक्रम यास मित्रपाळ नामक त्याच्या प्रधानानें मारिले व आपण दिल्ली येथे राज्य करू लागला. हे राजे एकंदर मित्रपाळासुद्धा १६ झाले.

मित्रपाळ वंशातील शेवटला राजा विक्रमपाळ यास अहोरा जातीच्या कोणा प्रधानानें मारिले व आपण दिल्ली येथे राज्य करू लागला. हे अहोरा राजे ८ झाले होते. अहोरा सूरचंद्र राजाच्या कारकीर्दीच्या अखेरीस विक्रम संवत् चालू झाल्यामुळे युधिष्ठिर शक बुडाला. सूरचंद्र निपुत्रिक असल्यामुळे तो मरण पावताच दिल्ली येथे एक वंश राज्य करू लागला. परंतु त्याचे नांव आढळत नाही. या वंशातील ८ पुरुषांनी राज्य केले.

या निनावी वंशातील शेवटला राजा महानंद यास बंगाल्याकडून आलेल्या एका जयसिंग नामक पुरुषानें मारिले व आपण दिल्ली येथे राज्य करू लागला. यासुद्धा त्याच्या १२ पुरुषांनी तेथे राज्य केले. यापुढे उत्तरेकडून माधवसिंग आला व त्यानें जयसिंग वंशातील शेवटला राजा दामोदरसेन यास मारून इंद्रप्रस्थ येथे ६ पिढ्यांपर्यंत राज्य केले. माधवसिंगाच्या वंशातील शेवटचा राजा नरहरसिंग यास धीरधर राजानें मारून आपण दिल्ली येथे राज्य केले. या धीरधरासुद्धा ९ पुरुषांनी राज्य केले.

धीरधर वंशातील शेवटला राजा विक्रमचंद्र यास पूर्वेकडून आलेल्या पृथ्वीपाळ राजानें ठार मारले व दिल्ली येथे आपण राज्य करू लागला. पृथ्वीपाळाच्या वंशांत ५ पुरुषांनी राज्य केले व त्यांची कारकीर्द सुमारे १०६ वर्षांची झाली. त्यांतील शेवटचा पुरुष पृथुराज (पिठोरा-राजा) होता.

याप्रमाणे युधिष्ठिरापासून पृथुराजापर्यंतची हकीकत जुन्या राजावर्लीच्या बाडांतून नेहमी आढळते. हा काल ४२९४ वर्षांचा होता असेहि बाडकार म्हणतात. परंतु वर सांगितल्याप्रमाणे त्या काळाची व त्यांत झालेल्या राजांच्या संख्येची संगति अद्यापि कोणत्याहि विद्वानास लाविता आली नाही.

दिल्ली मॉन्ट—मद्रास इलाख्यांतील मलबार जिल्ह्याच्या चिरकल तालुक्यांत एका उंच (८५५ फूट) भागास हें नामाभिधान आहे. खरे नांव ' मॉन्ट डी एली ' असे आहे. वास्को ड गामास हिंदुस्थानच्या भूमीचा हाच भाग प्रथम दिसला हा समुद्रकिनार्यावर आहे. टेंकडीवर एक मशीद असून सणाच्या दिवशी मोपले लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी वर दर्शनास जातात. ही जागा अनुक्रमे पोर्तुगीज, डच, फ्रेंच व इंग्लिश सैन्यांच्या हाती होती. येथे एक किल्ला बांधला आहे. चांचे लोकांचे हें पूर्वी गुप्त निवासस्थान होते.

दिवाकर—एक भारतीय ज्योतिषी. हा प्रसिद्ध गोलग्रामस्थ विद्वान कुलांत शके १५२८ मध्ये जन्मला. यानें जातक-मार्गपथ नांवाचा जातकग्रंथ केला. त्याला पद्यजातक असेहि नांव आहे. केशवी जातकपद्धतीवर प्रौढमनोरमा नांवाची टीका यानें शके १५४८ त केली. तसेच आपल्या जातकपद्धतीवर गणित तत्त्वचिंतामणी नांवाची सोदाहरण टीका

शके १५४९ त केली. पंचांगसाधक मकरंदावर याची मकरंदिववरण नांवाची सोदाहरण टीका आहे. व्याकरण, न्याय, काव्यसाहित्य यांतहि हा प्रवीण होता. [दीक्षित-भा. ज्योतिशास्त्र.]

दिवाकर पुरुषोत्तम चोरघोडे—हा साडेतीन शहाण्यांतील एक संबंध शहाणा होता. देवाजी (देवा) असेंहि यास म्हणत. हा नागपुरकर भोसल्यांचा दिवाण. याचें आडनांव चोरघोडे. वऱ्हाडांत पेशव्यांचे कांहीं खाजगत महाल होते त्यांवरील चौथई पेशवे भोसल्यास देत नसत. या संबंधी नेहमीं कटकटी निघत. त्यापैकीं एका वेळीं या दिवाकरानें पुण्यास जाऊन त्याचा समाधानकारक निकाल लाविला (१७७९) होता.

पहिल्या रघूजीच्या मरणानंतर मुधोजी व जानोजी यांनीं भोसल्यांची गादी मिळविण्यासाठीं ज्या खटपटी केल्या त्यांत दिवाकर हा प्रथम उदयास आला. हा नागपुर जिल्ह्यांतील चिमूर येथील रहिवासी त्रिंबकजी भोसल्याचा वकील कोन्हेंरराम याचा दिवाकर हा शागीर्द होता. जानोजीनें आपल्यास सेनासाहेबसुभ्याचीं वखें पेशव्यांकडून आणविण्याची खटपट चालविली असतां, दिवाकरानें प्रसंग साधून नानासाहेब पेशव्यांकडून अडीच लक्ष रुपयांची नजर घेववून वखें आणिलीं. त्यामुळें जानोजीचा दिवाकर हा उजवा हात बनला. दिवाकरावर पेशव्यांचाहि मर्जी असे.

मुधोजी व जानोजी यांच्यांतील नांदगांवच्या लढाईत दिवाकराच्याच शहाणपणानें जानोजीचा जय झाला. पुढें जानोजी हा राघोबादादास मिळून पुण्यावर चालून येत असतां थोरले माधवराव त्याच्यावर गेले. त्यावेळीं दिवाकर हा पेशव्यांच्या नजरकैदेंत होता; तरीहि पेशव्यांच्या हालचालीच्या बातभ्या तो गुप्तपणें जानोजीस कळवी; याच वेळचा बुद्धीवळाचा प्रसंग (राजा दोन घरें मांग घ्यावा ही सखारामबापूची दिवाकरास गर्भित सूचना) होय. त्यानें पेशव्यांस सांगितलें कीं १५ लक्ष रुपये घेऊन जानोजीशीं तह करावा; परंतु रावसाहेबानीं तें ऐकिलें नाहीं. शेवटीं भोसल्यानें कंटाळून दिवाकराच्या मार्फत कनकापूर येथें पेशव्यांशीं तह केला.

यापुढें जानोजीनें दिवाकराची दिवाणगिरी काहून घेतली व कांहीं दिवसांनीं त्याच्यावर इतराजी झाल्यानें त्यास कैदेंत ठेवलें. यानंतर मुधोजी हा अधिकारावर आल्यानंतर त्यानें पंतास सोडिलें. त्यानें त्यावेळीं भवानी शिवरामाचें वंड मोडून मुधोजी व दुसरा रघूजी यांचें सल्य करून दिलें. यानंतर थोड्याच दिवसांत दिवाकरपंत नागपुरास मरण पावला (१७८१). [नागपुरकर भोसल्यांची बखर व कागदपत्रें; पेशव्यांची बखर.]

दिवाणाची इस्टेट—मध्यप्रांत. रायगडसंस्थानच्या राजघराण्याच्या एका शाखेची ही इस्टेट आहे. पूर्वी याच शाखेंतून राजाचे दिवाण नेमिले जात असत. यांत एकंदर

३९ गांवें असून क्षेत्रफळ ३०५०० एकर व लोकसंख्या सुमारे आठ हजार आहे. १०० रुपये टाकोळी व ५५५ रुपये कौल या इस्टेटांबद्दल दिला जातो. हांत फार मौल्यवान पण लहानसें जंगल आहे.

दिवाळी (दीपावळ)—भारतीयांचा एक सण. हा सण आश्विन व कार्तिक या दोन महिन्यांच्या संधीस (आश्विन वद्य चतुर्दशीपासून कार्तिक शुद्ध द्वितीयेपर्यंत) चार दिवस असतो. कोणी धनत्रयोदशीचीहि या सणांत गणना करतात. या सणांत दीपोत्सव हा मुख्य असून अभ्यंग-स्नानादि इतर धार्मिक विधीहि आहेत. पहिली खरीपार्ची पिंके निघून पुढील रव्याचा पेरा होऊन नुकताच पाऊस उघडला आहे व थोडीशी थंडी पडूं लागली आहे अशा सुवत्तेच्या कालांत हा दिवाळीचा सण असतो. या सणांत धार्मिक विधीशिवाय कांहीं व्यावहारिक गोष्टीहि असतात. आश्विन वद्य अमावास्येस व्यापारी लोकांचे वर्ष संपून कार्तिक शुद्ध प्रतिपदेस नव्या वर्षास आरंभ होत असतो.

दिवाळीत पांच दिवसांतील कार्यक्रम पुढीलप्रमाणें असतो. आश्विन वद्य त्रयोदशीस सायंकाळीं घराच्या बाहेर यमदेव-तेप्रीत्यर्थ दीपदान केलें जातें. त्यावेळीं आमांनां धने व गूळ वांटण्याची चाल आहे. आश्विन वद्य चतुर्दशीस नरक-चतुर्दशी म्हणतात. या दिवशीं कुण्णानें नरकासुराचा वध केला. या दिवशीं पद्माटें सर्वांनीं अभ्यंगस्नान करावयाचें असतें. अमावास्येस लक्ष्मीपूजन व कुबेरपूजन हा विधि होतो. व्यापारीलोक सालअखेरचा हिशोब पुरा करून किरायातीच्या द्रव्याची (लक्ष्मीची) पूजा करतात. यावेळींहि आप्त, इष्ट-मित्रांनां गूळ व धने वाटतात. या दिवशीं मुंबई शहरांतील सराफी व व्यापारी मोहोल्यांतील रोषणाई चांगली असते. कार्तिक शुद्ध प्रतिपदेस विक्रम संवताचें नवें वर्ष सुरू होत असल्यामुळें त्याचा हा पाडवाच होय. या दिवशीं वलीच्या राज्यास आरंभ झाल्याचें मानितात. या दिवशीं वलीप्रीत्यर्थ दान, गोकीडन (पोढ्याप्रमाणें गाईनां शृंगारून त्यांची पूजा करणें) व द्यूत खेळणें हे धार्मिक विधी असतात. व्यापारी लोक या दिवशीं नव्या वहीचें पूजन करतात. कार्तिक शुद्ध द्वितीयेस यमद्वितीया म्हणतात. या दिवशीं बहिणीनें भावास मेजवानी द्यावयाची व भावानें तिला ओवाळणी घालावयाची असते. वरील चारी दिवसांत मिष्टान्न भोजन, शोभेची दारू उडविणें व द्यूतादि खेळ खेळणें हे आचार सर्वत्र रूढ आहेत.

दिविदिवि—या झाडाचें लॅटिन नांव सिसाल्पिनिआ केरिआरिआ असून देशी भाषेंत यास दिविदिवि म्हणतात. हें मूळचें दक्षिण अमेरिकेंतलें असून १८३४ सालीं याचा हिंदुस्थानांत प्रवेश झाला.

हें कुंपणास उपयोगी पडणारें झाड असून व्यापारी दृष्ट्या उपयुक्त आहे. या झाडाचीं तयार रोपें ४ आण्यापर्यंत मुंबई, पुण्यासारख्या ठिकाणीं मिळतात. यांचें बीं एक औंस घेतलें

असतां सुमारे १०० झाडें तयार होतात. चामडें रंगविणें व लांकडास लावण्याचें रोगण तयार करणें या कार्यां या झाडाचा फार उपयोग होतो. मुंबई इलाख्यांतलें धारवाड जिल्ह्यांत या झाडाच्या फळांपासून बरेंच उत्पन्न होतें.

दिवोदास—एक वैदिक राजा. याचीं वेदांत आढळणारी सविस्तर माहिती, ज्ञानकोश विभाग ३ रा (दाशराज्ञयुद्ध अथवा भरतदिविजय प्रकरण) यांत दिली आहे. याचा पुत्र किंवा नजीकचा वंशज सुदास होय पुराणांतून दुसरा एक दिवोदास राजा आढळतो. हा काशीपति सुदेव राजाचा पुत्र. याचें दिवोदास असें नांव असताहिं यास पित्याच्या नांवावरून सौदेव असें म्हणत असत. यानें इंद्राच्या अनुग्रहावरून भागीरथीच्या उत्तरतीर्षी व गोमतीच्या दक्षिणतीर्षी वाराणसी नांवाची पुरी निर्माण करून तेथें वास्तव्य केलें होतें. यास हैहयकुलोत्पन्न राजांनीं अतिशय त्रास दिला तेव्हां हा भारद्वाज ऋषीस शरण गेला व प्रार्थना करून म्हणाला कीं हैहयांस जिंकिल असा मला पुत्र व्हावा. तेव्हां भारद्वाजाणें त्याच्याकडून पुत्रकामेष्ट करिवल्यावर यास प्रतर्दन नांवाचा पुत्र झाला. पुढें त्याणें हैहय राजांस जिंकून दिवोदासास सुखी केलें.

दिव्य—वहिमी किंवा आरोपी इसमाकडून धोक्याची अशी कांहीं भौतिक गोष्ट करवून खऱ्याखोड्याचा निर्णय करण्याच्या पद्धतीला दिव्य म्हणतात. रोमन कायदेपद्धतींत हा प्रकार मुळींच नव्हता; ग्रीकांना साहीत होता पण न्यायदानांत त्याचा तो उपयोग करीत नसत. चिनी व अमेरिकन इंडियन लोकांत या पद्धतीची वाढ झाली नाहीं. कुराणामध्यें दिव्याचा स्पष्ट निषेध केला आहे. दिव्यांचा विशेष प्रचार हिंदु, आफ्रिकन व ट्युटॉनिक या लोकांतच आढळतो. आफ्रिकेंत विपदिदिव्य विशेष रूढ आहे.

सु मे रो-बा वि लो नि य न.—या प्राचीन संस्कृतीच्या लोकांत कायदेशास्त्र बरेंच वाढ पावलें असल्यामुळें दिव्यांना महत्त्व नव्हतें पण मानवी पुरावा हतबल ठरल्यास एका जलदिव्याचा उपयोग करण्याबद्दल खमुरब्बीच्या कोडांत उल्लेख आहे. एखाद्या नदींत उडी घालण्यास सांगून त्यांतून आरोपी वांचल्यास त्याच्यातर्फें निकाल देत.

रो म न.—रोमनकायथांत दिव्याला स्थान नव्हतें. तथापि प्राचीनतम रोमन समाजांत दिव्यें करीत असत. त्यांपैकीं अर्घांतून चालत जाणें हा एक प्रकार असे. जादूनें भारलेली भाकर खावयास दिल्यावर ती ज्याच्या घशांत अडकेल तो खरा गुन्हेगार होय असा एक दिव्याचा प्रकार असे तिसरा प्रकार द्वंद्वयुद्धाच्या दिव्याचा. वादविषयाचा निर्णय द्वंद्वयुद्धानें करण्याची चाल युरोपांत ख्रिस्तोत्तर १४। १५ व्या शतकापर्यंतहि फार रूढ होती आणि तिचा थोडाफार अवशेष अद्यापहि सांपडतो.

इ रा णी.—अवेस्ता ग्रंथांत सुमारे ३३ प्रकारचीं दिव्यें दिली आहेत. त्यांत उष्ण व थंड अशा दोन जाती आहेत.

अग्नि, उकळणारें पाणी, वगैरे उष्ण आणि विषप्राशन वगैरे थंड दिव्यांचे प्रकार होत.

मु सु लु मा नी.—कुराणपूर्वकालीन अरवांत अग्निदिव्य प्रचलित होतें. त्याकरितां तरवार, चमचा, किंवा दुसरा एखादा धातूचा जिन्नस खूप तापवात व तो आरोपीकडून जिभेनें चाटवात. ज्याची जीभ फार भाजेल तो हरला असे समजत. जादूनें भारलेल्या जाणेंत उभें करून शपथ घ्यावयास लावणें हा दिव्याचा दुसरा प्रकार असे. कुराणांत ह्या प्रकारांचा निषेध असल्यामुळें तदनंतर दिव्यें बंद झालें. मात्र जारकर्मांत आणि खुनांत शपथ करविण्याची पद्धत अद्याप चालू आहे.

हिं दु.—इंग्रजी होण्यापूर्वी मराठी व मुसलमानी राज्यांत व तत्पूर्वीहि दिव्य करण्याचा प्रघात होता. तंदाभांडणाचा निकाल या दिव्यपद्धतीनें होई. वाक्पास्य, दंडपास्य, व स्तेय इत्यादि व्यवहारनिर्णयाच्या बाबतींत दिव्य करीत.

दिव्य केव्हां करावयाचें याबद्दल नियम असे. ज्यावेळीं लेखी व तोंडी पुरावा मुळींच मिळत नसेल त्यावेळीं मात्र दिव्य करावें, नाहीं तर कळं नये (याज्ञवल्क्य स्मृति, अ. २ श्लो. २२). तसेंच ज्या ग्रामसभेपुढें निर्णय होई तींतील गौतमभासदांची खात्री जर नुसत्या तोंडी पुरावावरून होत नसेल तर दिव्य करीत. स्मृतिकारहि असेंच म्हणजे, मानुष-प्रमाणांचा सर्वथा अभाव असल्यास गग दिव्य करावें, म्हणतात. (याज्ञवल्क्य स्म. अ. २२).

या दिव्याचे प्रकार अग्नि, जल, तुला, विष इत्यादि असत. ऋग्वेद (१.१५८,४), पंचविश ब्राह्मण (१४.६,६), छांदोग्य उपनिषद (६.१६) व कौशिक सूत्र (५२.८) यांत अग्निदिव्याचा आणि शतपथ ब्राह्मण (११.२,७) यांत तुलादिव्याचा उल्लेख आहे. आपस्तंबाखेरीज इतर धर्मसूत्रांत दिव्यांसंबंधीं मुळींच उल्लेख नाहीं. मनुस्मृतींत दिव्यांचा उपयोग व्यवहारनिर्णयांत करण्याबद्दल स्पष्ट सांगितलें आहे व तेथपासून दिव्यांचे अनेक प्रकार रूढ असलेले आढळतात. मराठी ऐतिहासिक कागदपत्रांतील कांहीं माहिती यथे देतो.

(१) दिव्य करणाराचे हात प्रथम साबणानें धुवून नखें काढीत, नंतर पिशव्यांत हात घालून त्या बंद करून त्यांवर मोहोर करून तीन रात्री दिव्य करणाऱ्यास अटकेंत ठेवीत. पिशव्यांत हात घालण्यापूर्वी हातांवरील सर्व खाणाखुणा टिपून ठेवीत. चौथ्या दिवशी देवळाच्या अगर दिव्य करावयाच्या ठिकाणीं सात मंडळें करावयाचीं. एक लोखंडाचा लिंबाएवढा गोळा तापवून लाल करावयाचा. दिव्य करणाराच्या हातांवर पिंपळाचीं पानें घावयाचीं. त्यांवर थोडे तूप घालून तो तापविलेला गोळा लोहारानें सांडसांत धरून ठेवावयाचा. मग दिव्य करणारानें तो गोळा हातांत घेऊन तीं सात मंडळें ओलांडून पुढें गवत ठेविलेल्या खड्यांत तो टाकावयाचा. गोळा टाकल्यावर त्या गवतांन पेट घेतला पाहिजे. नंतर फिरून पिशव्यांत हात घालून, त्यांवर मोहोर करून

पुन्हां तीन रात्र दिव्य करणारास अटकेंत ठेवावयाचें. नंतर पिशव्या सोडून हात तपासून पहावयाचे. हातांवर फोड दिसल्यास तो दिव्य करणारा व तो ज्या पक्षाचा असेल तो पक्ष खोटा ठरला असें समजण्यांत येई. फोड वगैरे न आढळल्यास दिव्य करणारा पक्ष खरा समजला जाई.

(२) तप्तमहादिव्य अथवा रवा काढणें:—तूप अगर तेल एका ताम्हनांत (अथवा कढईत) तापवावयाचें व त्यांत एक ते तीन माशांचा सोन्याचा, रुप्याचा किंवा तांब्याचा तुकडा (रवा) टाकावयाचा. दिव्य करणारानें सात मंडळें चालता येऊन त्या तापलेल्या तुपांतील अगर तेलांतील तो रवा काढावयाचा. हातांस इजा झाली नाही असें दिसल्यास दिव्य करणारा खरा झाला असें समजत. तुकडा काढावयाच्या पूर्वी हातांसंबंधीं तरतुदी वर सांगितल्याप्रमाणें करीत.

(३) देवाचा भंडारा व निर्माल्य डोक्यावर घेऊन शपथक्रिया करणें.

(४) कृष्णा—गोदा वगैरेंसारख्या नदींत उभें राहून शपथ घेणें.

(५) एका पोत्यांत दिव्य करणारास बांधून तें पोतें ठराविक पूज्य मानिलेल्या झाडावर बांधून शपथ घेवविणें व शपथ घेतल्यावर पोतें खालीं ढकलून देणें. मेल्यास तो खोटा व बांचल्यास खरा.

(६) एका ठरलेल्या ठिकाणीं तेथील देवाची पूजाअर्चा करीत राहणें. ठराविक सुदतींत, रहाणाऱ्याच्या घरास आम लागली, जनावर चोरीस गेलें, कोणी माणूस मेलें किंवा खुद्द तो राहणारा स्वप्नांत भिऊन ओरडला तर त्यास क्रिया लागली म्हणजे तो खोटा झाला असें ठरवीत.

(७) वादीप्रतिवादीकडून देवापुढें दिवे लावावयाचे. दोन्हीं दिव्यांत तेल सारखें असावयाचें; असें असतां ज्याचा दिवा विनाकारण आर्षीं विझेल तो खोटा झाला.

(८) वादीप्रतिवादी यांनां तीर्थांत (अगर पवित्र नदींत) उभे करून जो खरा असेल त्याचा हात धरून साक्षीदारानें त्यास बाहेर काढणें. तसें करतांना अडखळून पाण्यांत पडल्यास साक्षीदारानें खोटी साक्ष देऊन खोव्या माणसास पुढें आणिलें असें ठरे.

(९) मस्तकावर गाईचें चामडें घेऊन व उजव्या हातीं तीर्थाच्या पाण्यानें भरलेला चंबू घेऊन शपथ घेणें. चंबू जड होऊन खालीं पडल्यास (एका व्यवहारांत त्या चंबूंत एका-एकी सर्प निघाला होता. वाड भा. ७ पृ. १८०) तो खोटा ठरे.

दिव्य करण्याचीं ठिकाणें पुढीलप्रमाणें होती: पैठण येथील एकनाथाचें देऊळ; रांजणगांव (निजामशाही) येथील मशीद; खेडशिवापूर येथील महादेवाच्या देवळासमोरील पिंपळाचें झाड; कऱ्हाड येथील कृष्णाकोयना संगम; माहुली येथील कृष्णावेंणासंगम. रहिमतपूरचें कृष्णाकांठचें शिवनाथाचें देऊळ; निंब (सातारा जिल्हा) येथील सदानंद गोसाव्याचा मठ; पंढरपूरच्या सभामंडपांतील रंगशिळा; (खंडो-

वाच्या) पालीचें (सातारा जिल्हा) खंडेरावाचें मंदीर (येथें अद्यापि वर सांगितलेलीं सात मंडळें व गवताचा खंडा आहे); जेजुरीच्या देवळांतील कांसव; इ. इ.

[संदर्भग्रंथ—एन्साय० ऑफ रिलिजन अँड एथिक्स; मनुस्मृति, अ. ८; नारदस्मृति, अ. १; आपस्तंबस्मृति २. २९; बृहस्पतिस्मृति २.३; मिताक्षरीटीका; वाड, भा. २.]

दीपवंश—एक बौद्ध महाकाव्य. सिंहली अटकथांमध्ये दिलेल्या परंपरेवरून महाकाव्य रचण्याचा पहिलाच परंतु अर्धवट प्रयत्न म्हणजे म्हणजे, दीपवंशामध्ये दिलेला त्या बेटाचा इतिहास होय. या काव्याच्या कथ्याचें नांव दिलेलें नाहीं. परंतु बहुतकरून त्यानें हें काव्य ख्रिस्ती शकाच्या चवथ्या शतकाचा आरंभ आणि पांचव्या शतकाचा एक तृतीयांश यांच्या दरम्यान लिहिलें असावें. यांतील भाषा आणि वृत्ते बोजड दिसतात व यांत व्याकरणदृष्ट्या आणि वृत्तविषयक प्रमाद वरेच आढळतात. सिंहली लोक पाली भाषेंत पर्यें रचण्याच्या कामीं त्यावेळीं अनभ्यस्त होते असें दिसतें. या ग्रंथकारानें कांहीं पर्यें पुढें ठेवून अगदीं त्यांच्याप्रमाणें शब्दांची रचना करण्याचा प्रयत्न केल्या-सारखें दिसतें. त्यानें आपलीं पर्यें तिपिटक आणि विशेषतः बुद्धवंत, चरियापिटक आणि जातक या ग्रंथांतील कांहीं पर्यें आठवून त्यांच्याप्रमाणें रचलेलीं दिसतात. परंतु त्यानें आपली माहिती अनुराधपूर येथील महाविहारामध्ये जतन करून ठेविलेल्या अटकथांतील ऐतिहासिक प्रकरणावरून घेतली असावी. कदाचित याखेरीजहि त्याला एक दोन अटकथा मिळाल्या असाव्या आणि याच गोष्टी-मुळें, बहुतकरून एकच विषय कांहीं ठिकाणीं दोन दोन वेळां व कचित् तीन वेळांहि वर्णन केलेला आढळतो. उदाहरणार्थ, प्रथम थोडक्यामध्ये व सारांशरूपानें तीन धर्मसंगीतींची हकीकत दिल्यानंतर, लागलीच तीच हकीकत पुन्हां विस्तारानें व अधिक पूर्णतेनें दिलेली आढळते. अशा ठिकाणीं अमुक भाग प्रक्षिप्त आहे, असें म्हणतां येत नाहीं, तर ग्रंथकाराला दोन तऱ्हेच्या हकीकती उपलब्ध झाल्या आणि त्या दोन्हीहि त्याला सारख्याच महत्त्वाच्या वाटल्यामुळें त्यानें त्या दोन्हीहि तशाच लिहून ठेविल्या. एखाद्या कवीनें अर्थांतच असें केळें नसतें. इतर गोष्टींमध्येहि या काव्यामध्ये भाषा व वृत्त यांप्रमाणें अनेक दोष आढळून येतात. ह्या ग्रंथकार एका विषयावरून भलत्याच विषयावर याप्रमाणें उड्या मारीत जातांना दिसतो. एखाद्या विषयाच्या वर्णनामध्ये कांहीं भाग मध्येच गळल्याप्रमाणें दिसतो. कांहीं प्रसंगांचे वर्णन सविस्तर, स्वतंत्र आख्यानें देऊन केलेलें आहे, तर कांहींचा केवळ निर्देश केलेला आहे. कांहीं कांहीं ठिकाणीं तर केवळ काव्यप्रशस्ती-प्रमाणें कांहीं पर्यें देऊन, त्यांमध्ये एखाद्या कथेंतील अथवा वर्णनांतील मुख्य मुख्य गोष्टी सांगितल्या आहेत. यावरून या अटकथांमध्ये अशा तऱ्हेचीं पर्यें असून

त्या प्रसंगांचे विस्तृत वर्णन करणे हे, ती पथे पठण करणारांवर सोंपविले असता, हे उघड आहे. मधून मधून प्राचीन कालच्या महाकाव्यांप्रमाणे एकामागून एक संवादहि अनेक ठिकाणी आढळतात. अशा संवादांमध्ये प्राचीन आख्यानांप्रमाणे संदर्भावरून बोलणारा कोण आहे, हे कळते. परंतु काही ठिकाणी या संवादांतील परस्परांचा संबंध जोडणारा मजकूर, ही पथे म्हणणाराच मधून मधून गद्य गोष्टींच्या रूपाने सांगत आहे असे दिसते. अशा ठिकाणी प्रस्तुत ग्रंथकाराने केवळ त्याच्यापुढे असलेल्या गोष्टी जशाच्या तशा लिहून ठेविल्या आहेत. या गोष्टी अथवा आख्याने मोठमोठ्या समाजांमध्ये भिडून म्हणून दाखविण्याकरिता तयार केलेली असत. ['महावंश' पहा.]

दीपावाई—तंजावरकर थोरल्या व्यंकोजीराजाची राणी. ही फार शहाणी, चतुर व दक्ष होती. व्यंकोजी जेव्हा आपल्या वडिलार्जित अहागिरीचा वाटा शिवाजीस देईना व मुसुलमानी नोकर म्हणविण्यांतच समाधान मानू लागला, तेव्हा हिने जुना मुस्तडी रघुनाथपंत म्हणते याच्या मध्यस्थीने या सर्व प्रकरणाचा समाधानकारक निकाल लाविला. खुद्द शिवाजीने तिची स्तुति केली आहे की, 'आमची भावजूई शहाणी, पुढील होथमाण जाणून विचारावरी आणिले.' एवढेच नव्हे तर, जहागिरीची वांटणी झाल्यावर शिवाजीने पांच लाख होनांचे प्रांत तिला 'बोळीबांगडीसाठी दिले' व 'तंजावर देखरेख व्यंकोजीने करावी, पण हक्क सांगू नये; हे प्रांत मुलीच्या वंशाकडे चालावे व सौभाग्यवती (गादीवरील राजाची राणी) देतील त्यांनी खावेत' असा ठराव केला. दीपावाई ही इंगळ्याची मुलगी. हिच्या पोटी शहाजी, सरफोजी व तुकोजी असे तीन पुत्र झाले. व्यंकोजी वारल्यावर हिने शहाजीस गादीवर बसवून स्वतः राज्यकारभार हांकला (१६८२). [तंजावरचा शिलालेख; सप्तप्रकरणात्मक बखर.]

दीर—वायव्येकडील सरहद्दीवरील प्रांतांत असलेल्या दीर, स्वात, चित्रळ एजन्सीतील एक राज्य. दीरनदीवर असलेल्या दीर खेड्यावरून हे नांव पडले आहे असे म्हणतात. दीरच्या खोऱ्यास कर्कार हे नांव आहे. दीरच्या दक्षिणेस सहा मैलांवर चुटियाटन येथे पन्जिकोर नदीस दीर व वराळ या नद्या येऊन मिळतात. मैदान खोऱ्याचा व जन्डोल ह्यांचाही समावेश दीरमध्ये होतो. क्षेत्रफळ (दीर कोहिस्तानवरून) ५००० ते ६००० चौरस मैल, लोकसंख्या अंदाजे १०००००. पंजिकोरचे खोरे स्वातच्या खोऱ्याएवढे रुंद नाही. कोहिस्तानच्या जंगलांत देवदार लांकूड विपुल आहे.

दीर येथील राजा खान आहे. उत्पन्नाचा दहावा हिस्सा सान्यादाखल आकारिला जातो. शक्य तितक्या ठिकाणी जमीनीत लागवड केली आहे. दीर हे युसुफझई पठणांच्या ताब्यांत आहे. बर्कार व कर्कारमध्ये गुजर लोक पुष्कळ

आहेत. पठणांची भाषा युसुफझई पुरतु असून गुजर लोक पंजाबी भाषा बोलतात.

दीव—पश्चिम हिंदुस्थान. पोर्तुगीज लोकांच्या ताब्यांतील एक बेट. काठेवाडचा अगदी दक्षिणेकडील भाग व हे बेट यांच्यामध्ये दलदलीच्या प्रदेशांतून एक अरुंद प्रवाह गेलेला आहे. याची पूर्वपश्चिम सर्वांत जास्त लांबी ७ मैल व दक्षिणेतर रुंदी २ मैल असून याचे क्षेत्रफळ २० चौरस मैल आहे. उत्तरेच्या अरुंद खाडीतून केवळ मच्छीमार बोटी जाऊ शकतात. दक्षिणेस किनाऱ्याजवळ पाणी खोल असून, तेथे एक उत्तम बंदर आहे. या बंदरांत १२ फूट खोल पाण्यांत जहाजे नांगर टाकून सुरक्षित रितीने राहू शकतात. बेटावर नारळांच्या झाडांच्या पुष्कळ बागा आहेत. हवा रुक्ष व कुंद, जमीन नापीक आणि पाणी दुर्मिळ आहे. शेतकीकडे फारच दुर्लक्ष केले जाते. गहू, नाचणी, बाजरी, नारळ व काही फळे, हे येथे होणारे जिनस होत. दीव बेटाची लोकसंख्या (१९२१) १३८४४ आहे. पैकी सुमारे दोनशे कायते ख्रिस्ती आहेत.

दीव गांव हे बेटाच्या पूर्व टोंकाला नविबंदरापासून पांच मैलांवर आहे. भरभराटीच्या वेळी त्याची लोकसंख्या ५०००० होती असे म्हणतात. पावसाचे पाणी साठवून ठेवण्याकरिता काही घरांत टांका बांधलेली आहेत. एके वेळी सधन व व्यापारकरिता प्रसिद्ध असलेल्या ह्या शहराला हल्ली महत्त्व उरलेले नाही. दीवखेरीज ह्या बेटावर दुसरी तीन मोठी खेडी आहेत. ती येणेप्रमाणे:—पश्चिमेस खाडीच्या काठी मोवकवर; उत्तरेस बचवर; व दक्षिणेस नगव. बचवर-शिवाय दोन्ही ठिकाणी लहान किल्ले आहेत. पूर्वी कापड विणणे व रंगविणे हे येथील लोकांचे धंदे असून येथील मालाला परक्या देशांत चांगली किंमत येत असे. हल्ली मासे मारणे हा मुख्य धंदा आहे. १९०३-४ मध्ये दीवचे, एकंदर उत्पन्न ७३००० रु. होते.

गोव्याच्या गव्हर्नर जनरलच्या हातांखाली असलेल्या गव्हर्नरकडे दीवचे सर्व मुलकी व लष्करी अधिकार आहेत. जेझू म्युनिसिपलकडे न्यायखाते आहे. गव्हर्नरच्या जागेवर नेहमी युरोपियन असतो. डॉड जोआब डी कास्ट्रो याने १५४५ त दिलेल्या वेळानंतर दीवचा हल्लीचा किल्ला सुधारून पुन्हा बांधण्यांत आला. किल्ल्याकडे जाण्याकरिता पूल असून आंत जाण्याच्या दरवाज्यावर पोर्तुगीज भाषेत एक लेख लिहिलेला आहे. मुख्य किल्ला व तट यांच्यामध्ये खडक खोदून केलेल्या खंदकांत पूर्वी समुद्राचे पाणी नेहमी येत असे. परंतु हल्ली ते केवळ मोठ्या भरतीच्या वेळी मात्र येते. दीव गांव किल्ल्याच्या पश्चिमेस आहे.

भव्य इमारतींनी दीवला पूर्वी शोभा आलेली होती; अद्यापि कायम असलेल्या इमारतींत, १६०९ मध्ये बांधलेले जेसुइट लोकांचे कॉलेज मुख्य आहे. हल्ली त्या इमारतींत ख्रिस्ती देवालय असून त्याला 'से मेट्रीक्ष' असे म्हणतात.

सेंट फ्रान्सिसच्या मठांत हल्लीं लष्करी रुग्णालय आहे. सेंट जॉन ऑफ गॉडच्या मठाचा प्रेतें पुरण्याकरितां उपयोग करितात व सेंट डॉमिनिकचा मठ मोडकळीस आला आहे. पोर्तुगीज लोकांच्या भरभराटीच्या वेळीं येथें सर्व प्रकारचीं नाणीं पाडलीं जात असत. परंतु तीं टांकसाळ हळू हळू जीर्णोद्धारप्रत येत चालली आहेत. ह्याशिवाय येथें गव्हर्नरचा बंगला, तुर्ग, शाळा वगैरे इमारती आहेत.

अरबस्तान व इराणचे आखात यांशीं व्यापार करण्याला हें बेट फार सोयीचें असल्यामुळे तें आपल्या ताब्यांत असवें अशी उत्कट इच्छा प्रथमगासूनच पोर्तुगीज लोकांच्या मनांत होती; पण नूनो डा कुन्होच्या वेळेपर्यंत त्यांची ही इच्छा सफल झाली नाहीं. गुजराथचा सुलतान बहादुरशहा यावर हुमायून्ने हल्ला केला असतां, त्यानें पोर्तुगीज लोकांवरोंवर संरक्षणार्थ तह करून त्यांना आपल्या बेटावर किल्ला बांधून त्यावर शिवंदी ठेवण्याची परवानगी दिली. हा तह १५३६ पर्यंत टिकला, पण पुढें त्यांच्यामध्ये चकमक झडून १५३७ त गुजराथचा राजा मरण पावला. पुढल्या वर्षी बहादुरशहाचा पुतण्या तिसरा महंमद यानें दीव किल्ल्याला वेढा दिला, पण अंटोनिओ डी सिल्व्हेरा यानें त्याचे प्रयत्न निष्फळ करून त्याला वेढा उठवावयास लाविलें. ह्याच राजानें १५४५ त दीवला पुन्हां वेढा दिला पण त्याच वेळीं दां जोआब डी कॅस्ट्रो हा सैन्यासह बेटावर उतरला होता, त्यानें वेढ्यांत सांपडलेल्या सैन्याच्या मदतीस आऊन गुजराथच्या सुलतानाचा पराभव केला. ह्यानंतर सर्व बेट पोर्तुगीज लोकांच्या ताब्यांत आलें. १६७० त मस्कतच्या एका सशस्त्र अरब टोळीनें किल्ल्यावर अचानक घाला घालून किल्ल्यांतून लूट नेली. त्यानंतर येथें महत्त्वाची गोष्ट घडली नाहीं.

दीक्षित, चिंतामणी—हा ज्योतिषी पेशवाईत झाला. याचा जन्मकाल शके १६५८ आणि मृत्युकाल शके १७३३. यांचे वसतिस्थान सातारा. सूर्यसिद्धांताची यांनें सारणी केली आणि गोलानंद नांवाचा एक ग्रंथ शके १७१३ मध्ये रचिला. त्यावर टीका यज्ञेश्वर उर्फ बाबा जोशी रोडे यांनीं केली. चिंतामणीचे वंशज सांप्रत सातारा येथें आहेत. [दीक्षित कृत भारतीय ज्योतिःशास्त्र.]

दीक्षित, शंकर बाळकृष्ण (१८५३-१८९८)—एक महाराष्ट्रीय ज्योतिर्विद्. यांचा जन्म रत्नागिरी जिल्ह्यांत दापोली तालुक्यातील मुरुड गांवां झाला. मूळचे आडनांव वैशंपायन असून यांच्या निपणज्यांनी यज्ञ केल्यामुळे हें घराणें दीक्षित हीं पदवी पावले. मुरुड येथें मराठी अभ्यास संपन्न शंकरराव पुण्यास ट्रेनिंग कॉलेजांत शिकावयास आले (१८७०). ट्रेनिंग कॉलेजांत असतांनाच ते सकाळच्या शाळेंत इंग्रजी शिकत. १८७४ त त्यांनीं मॅट्रिकची परीक्षा दिली. यानंतर ते रेवडेडा, ठाणें, बाशां, धुळे व पुणें या ठिकाणीं शाळेंवर शिक्षक होते. यांचा गणित व ज्योतिषावर विशेष व्यासंग असे. यांनीं रा. जनार्दन बाळाजी मोडक यांच्याबरोबर

सायनवादाचा पुरस्कार केला व सायनमानाचें एक पंचांगहि सुरू केलें. ज्योतिर्विज्ञान, सृष्टचमत्कार, सायन पंचांग, हिंदुपंचांग व भारतीय ज्योतिःशास्त्र हे दीक्षितांचे ज्योतिषग्रंथ होत. भारतीय ज्योतिःशास्त्राच्या तोडीचा या विषयावर संपूर्ण ज्ञान देणारा दुसरा ग्रंथ नाहीं. नुस्त्या या ग्रंथावरून दीक्षितांचें नांव अजरामर राहिले. याशिवाय भारतभूवर्णन, धर्ममीमांसा, सोपपत्तिक अंकगणित वगैरे यांचे ग्रंथ आहेत. फ्लूट याच्या 'गुप्तांचे शक' या ग्रंथास दीक्षितांची मदत आहे. शंकरराव मराठी व इंग्रजी नियतकालिकांतून लिहीत. यांच्या दीर्घाभ्यासाचा परिणाम प्रकृतीवर होऊन ते विपमज्वरानें २७ एप्रिल १८९८ रोजी वारले.

दुजान, संस्थान.—पंजाबांतील एक एतदेशीय संस्थान. हें दिल्ली विभागाच्या कमिशनरच्या ताब्यांत आहे. क्षेत्रफळ १०० चौरस मैल व लोकसंख्या (१९२१) २५८३३. यांत दुजान हा एकच गांव असून ३१ खेडी आहेत.

एका युसुफझई पठाणानें हें संस्थान वसविलें असें म्हणतात. सं. १८०६ मध्ये त्यास नहर व बहु परगणे व हरिआनमधला भाग मिळाला. पण हरिआनमधील भाग त्यानें परत देऊन त्याच्या ऐवजीं दुजानचा प्रदेश घेतला. संस्थानच्या दुजान व नहर अशा दोन तहशिली केल्या आहेत. नवाबाच्या खालोखाल दिवाणस अधिकार आहे. येथून ब्रिटिश सरहद्दीवर अफू आणू देत नाहींत. साराउत्पन्न रु. ७७१००.

गां व.—दुजान संस्थानाच्या राजधानीचें शहर. दिल्लीच्या पश्चिमेस ३७ मैल आहे. लोकसंख्या (१९०१) ५५४५. दुरजनशहा नांवाच्या साधूनें वसविल्यामुळे यास हें नांव पडलें. नंतर येथें झझरचे युसुफझई पठाण लोक राहू लागले. येथील पहिला नवाब अबदस समंदखान हा त्यांच्यापैकींच होता.

दुंदेखान रोहिला—रोहिलखंडांतील रोहिले हे दिल्लीच्या पातशहास फार त्रास देत. त्यांचे पारिपत्य एकट्या पातशहाच्यानें होईना. अखेर अली मुहम्मदखान या रोहित्यानें स्वातंत्र्य जाहीर केलें (१७४४). तो मेल्यावर त्याचा पुत्र सादुल्ला हा गादीवर आला आणि दुंदेखान व हाफीझ रहमत हे सरदार कारभारी झाले. वील म्हणतो दुंदेखान हा अलीचाच मुलगा व तोच त्याच्या मागून गादीवर आला. महंमदशहानें अखेर रोहिले, अब्दल्ली व सिंधचे अमीर वगैरेच्या त्रासापासून मोकळें होण्याकरितां मराठ्यांशीं एक तह करून (१७५०) त्यांना रोहिलखंड वगैरे प्रांतांची चौथाई दिली. त्यामुळे मराठ्यांनी रोहित्यांवर स्वान्यां करून त्यांचा पुष्कळ प्रांत खालसा केला (१७५१) आणि ५० लाख खंडणी वसूल केली. रोहिले पूर्वीपासून दिल्लीच्या पातशाहीविरुद्ध असत; त्यामुळे त्यांनाच अब्दल्लीस हिंदुस्थानांत बोलाविलें. पानिपतप्रकरणांत व या वरील सर्व गोष्टींत हाफीज रहमतप्रमाणेंच दुंदेखानाचा हात होता. रोहिलखंडाची वांटणी झाली, तीत याच्या वांट्यास विसौली,

मुरादाबाद, चांदपूर व संबळहे जिल्हे आले. हा स. १७७३ च्या सुमारास मेला. त्याच्यानंतर (तीन मुलांपैकी वडील मोहि-
बुल्लाह हा गादीवर आला. [राजवाडे खंड. १, ३, ६;
मराठी रियासत भा. ४; इलियट, पु. ८.]

दुधदुभते—दु ध दु भ त्या सं बंधी ऐ ति हा सि क
मा हि ती.—सर्व जनावरांत गाय व बैल हे फार प्राचीन
कालापासून माणसाळलेले प्राणी आहेत. आपल्या भरत-
खंडांतून सर्वांत जुन्या वेदवाङ्मयांतली निरसिराळ्या
ऋचांतून गाय, दूध, दही, तूप वगैरेच्या संबंधी जे उल्लेख
आहेत त्यांवरून वेदवाङ्मय ज्यावेळी तयार झाले त्या वेळेपूर्वी
गाय, बैल वगैरेसंबंधी चांगली माहिती होती व दुभते
प्रचारांत होते हे उघड आहे. त्यावरून वेदकालीन दुभत्या-
संबंधीची माहिती व त्या वेळी आर्यांच्या मनांत गाईविषयी
किती पूज्यभाव व प्रेम ही वस्तु असत याची उत्तम कल्पना
येईल. मनुस्मृतींत अनेक स्थलीं दुधदुभत्यासंबंधी आज्ञा
दिलेल्या आहेत त्यांवरून दुधदुभत्यासंबंधी नियम करण्या-
इतकी दुभत्याची प्रगति झाली होती हे उघड आहे.

गाय, म्हैस वगैरे नेहमीच्या जनावरांच्या दुधाविषयी
उल्लेख चरक ग्रंथांत सांपडतो. शेळी, भेंडी, गाढवीण, उंटाण,
घोडी, हत्ती व स्त्री यांच्याहि दुधांच्या गुणधर्मांचे
उल्लेख त्यांत आहेत. दुधापासून तयार होणारे दही, तूप,
ताक, चक्का, कडी वगैरे पदार्थांचेहि गुणधर्म त्यात दिले
आहेत. यावरून चरकाच्या काली (सुमारे इ. स. पू. ४००
वर्षे) निरनिराळ्या प्राण्यांच्या दुधाचे परीक्षण फारच बार-
काईने झालेले होते हे अगदी उघड आहे. आपल्या इकडे
दुधाच्या गुणधर्मांचे निरीक्षण फक्त आरोग्यशास्त्रदृष्ट्याच
विशेष झालेले होते. परंतु दूध कसे तयार होते, त्याचे घटक
काय काय आहेत व ते कोणत्या प्रमाणांत असतात वगैरे
गोष्टीविषयी विचार झालेला दिसत नाही. या बाबतीत
पाश्चात्य शास्त्रज्ञांनाच विशेष संशोधन केलेले आढळते. हे
शास्त्रज्ञ कोण कोण होते व त्यांनी कोणत्या वर्षी काय काय
शोध केले हे रा. घारे यांनी लिहिलेल्या “ दुभते व दुभती
जनावरे ” या पुस्तकांत पाहावयास मिळेल.

इ. स. १८८९ सालापासून दुभत्याच्या पाश्चात्य पद्ध-
तीचा प्रसार आपल्या देशांत होऊ लागला, व त्या पद्धती-
प्रमाणे दुभते प्रथम मुंबईत होऊ लागले. पुढे हलके हलके
लष्करी खात्याने फौजेकरिता दुभत्याची व्यवस्था करण्यास
सुरवात केली. प्रस्तुतची गाईवैलांची शोचनीय स्थिति
अंशतः तरी दूर व्हावी, दुभत्या जनावरांना खाटिकांच्या
सुरीखालून सोडविणे, गरीब शेतकऱ्यांस शेतकामाकरितां
बैल पुरविणे, शेतकऱ्यांच्या शेतांत गुरे वसवून त्यांच्या
शेतीची सुधारणा करणे, व पोरक्या अर्भकांना निर्भळ
दुधाचा पुरवठा करणे यासारखी कामे कांहीं गोरक्षण संस्था
करित आहेत.

ज ना व रां क रि तां गो ठे.—दुभत्या जनावरांस
शक्य तितका आराम, वक्तशीर पौष्टिक चारा, पिण्यास स्वच्छ
पाणी, चरण्यास उत्तम मोकळे कुरण व राहाण्यास स्वच्छ
गोठे मिळाल्यास त्यांची प्रकृति उत्तम रहाते व ती भरपूर
व पौष्टिक दूध देतात. पैकी स्वच्छता व आराम या दोन
बाबी मुख्यत्वेकरून जनावरांकरितां जे गोठे तयार करावयाचे
त्यांच्या बांधणीवर व नंतर ठेवलेल्या व्यवस्थेवर अवलंबून
असतात. म्हणून गोठे बांधण्यापूर्वी त्यांत कोणकोणत्या
सोयी केल्या म्हणजे जनावरांस सर्वांत अधिक आराम मिळून
ते गोठे सर्वस्वी आरोग्यकारक राहातील याचा नीट विचार
करून नंतर गोठ्याचे नकाशे तयार करावे व त्याप्रमाणे
गोठ्याच्या बांधकामास सुरवात करावी. बांधकामास सुर-
वात करण्यापूर्वी इमारतीचे नकाशे तयार केल्याने फार
फायदा आहे. पैकी पहिली बाब म्हणजे इमारतीस साधारण
ठोकळमानाने किती खर्च येईल त्याचा अंदाज होतो व
दुसरे नकाशाप्रमाणे बांधकाम नीट व्यवस्थित रीतीने होत
आहे की नाही हे तपासून पाहता येते. तेव्हां नकाशा तयार
करताना लक्षांत घेण्याच्या गोष्टींवा अनुक्रमाने खाली विचार
केला आहे.

(१) गोठ्यांत किती जनावरांची सोय पाहिजे
किती जनावरांकरितां गोठा बांधावयाचा हे ठरवितांना आप-
णांस किती दुधाचा पुरवठा पाहिजे आहे हे नक्की ठरविले
पाहिजे. कारण दुधाच्या कमी अधिक पुरवठ्याप्रमाणे जनाव-
रांची संख्याहि कमी अधिक होते; जनावरांच्या जातिपरतंत्रे
एका जनावरापासून कमी अधिक दूध, सालाच्या सरासरीने
आपणांस मिळते. ‘दुभत्या जनावरांच्या जाती’ या सदराखाली
प्रत्येक जातीच्या गाई म्हशीपासून साधारण सरासरीने आप-
णांस रोज अजमासे किती दूध मिळू शकेल ही माहिती दिली
आहे. त्या मानाने कांहीं विशिष्ट पुरवठा करण्यास किती
जनावरे पाळली पाहिजेत हे सहज ठरविता येते. उदाहरणार्थ,
आपणांस रोज दोन्ही वेळ मिळून एक मण दूध पुरवावयाचे
आहे व आपण सिंधी जातीच्या गाई ठेवणार आहोत. आतां
सिंधी जातीच्या गाई प्रत्येकी रोज दोन्ही वेळ मिळून चार
शेर दूध देतात असे धरले तर $\frac{4}{2} = 2$ गाई, दुभत्या व
शिवाय भाकड गाई आपण पाळल्याच पाहिजेत. म्हणजे रोज
दोन्ही वेळां मिळून एक मण दुधाचा पुरवठा करता येईल.

याप्रमाणे दुधाच्या पुरवठ्याप्रमाणे किती जनावरे ठेवली
पाहिजेत हे ठरवावे. याशिवाय आटलेली भाकड जनावरे
गोठ्यांत ठेवावयाची असल्यास वर दिलेल्या रीतीने काढलेल्या
जनावरांच्या संख्येपेक्षा शेंकडा ४० कमी संख्या येईल. कारण
साधारण शंभर गाईत सुमारे साठ गाई दुभत्या असतात व
चाळीस भाकड असतात. याप्रमाणे संख्येसंबंधी बाबी लक्षांत
घेऊन किती जनावरे आपणांस ठेवावयाची हे ठरवावे.

(२) प्रत्येक जनावरास उठण्या वसण्यास किती लांबी
हंदीचे क्षेत्र ठेवावयाचे हे ठरवितांना आपणांस कोणत्या जातीची

जनावरें पाळवयाचीं हें ठरवावें. कारण, जनावरांच्या जाती-प्रमाणें त्यांची लांबी रुंदी निरनिराळी असते. संधारपणें प्रत्येक जनावरास ८ फूट लांब व ५ फूट रुंदीचें क्षेत्र ठेवल्यानें अडचण न होतां प्रत्येकास पुरी जागा मिळते. ज्या ठिकाणी जागा महाग अथवा थोडी असते त्या ठिकाणी ६ फूट लांब व ४ फूट रुंद जागा प्रत्येक जनावरास ठेवतात. मिलिटरी डेअरी-तून जनावर फक्त उभें राहिल इतकीच जागा प्रत्येकास देतात. यांत जागेची व बांधकामाची वचत होते. शेणामुतानें गोठ्यांतील जमीन घाण होण्याची बाब दोन्ही बाबतींत जवळ जवळ सारखाच असते.

(३) जनावरांस चारापाणी देण्यास कोणत्या तऱ्हेची गवाणी बांधावी:—जनावरास चारा देण्यास गवाण करणें ती पक्की करावी म्हणजे तिच्या दुरुस्तीकरतां वारंवार खर्च होत नाही व ती चांगल्या स्थितीत पुष्कळ वर्षे रहाते. पक्की गवाण केल्यानें ती रोजच्या रोज धुवून स्वच्छ ठेवतां येते. पक्क्यां गवाणीस आंतून फ्लास्टर (सिमेंटाचें) केलें म्हणजे ती फारच मजबूत होते व अगदीं स्वच्छ ठेवतां येते. गवाण रोजच्या रोज धुतांना वापरलेलें पाणी गवाणीबाहेर काढून लावण्यास मुद्दाम एक भोंक ठेवावें म्हणजे घुण्यास वापरलेलें पाणी तेव्हांच गवाणी बाहेर वाहून जातें. जमिनीपासून गवाणीची उंची दीड फूट असावी. जास्त उंच केल्यास जनावरांस चारा नीट खातां येत नाही. गवाणीची रुंदी दीड फूट व खोली एक फूट असावी. प्रत्येक रांगेत वीस अगर जास्त जनावरें बांधण्याइतका मोठा गोठा असल्यास प्रत्येक चार जनावरांस एक सलग गवाण ठेवावी म्हणजे तिची व्यवस्था ठीक ठेवतां येते. पुष्कळदां लांकडी फळ्यांची गवाण तयार करतात पण तांत चान्याची नासाडी होते व असली गवाण स्वच्छ ठेवतां येत नाही. पुष्कळदां लांब लांकडी आंडकीं मांडून गवाण केलेली पहाण्यांत येते. ही पद्धत नुसत्या जमिनीवर चारा देण्यापेक्षां बरी इतकेंच काय तें. यांत चान्याची अतिशय नासाडी होते व स्वच्छतेच्या दृष्टीनेंही ती रीत फार वाईट असते. जनावरें थोडीं असल्यास लांकडी पेटारीं, पिपाचें अर्धुक, लोखंडी अगर मातीच्या नांदी वगैरे चारा देण्यास वापरतात. परंतु जेथें पुष्कळ जनावरें पाळवयाचीं असतात, तेथें यांचा उपयोग होत नाही. अशा ठिकाणी पक्कीच गवाण पाहिजे. इंग्लंड, अमेरिका वगैरे देशांत लोखंडी पत्र्याच्या साध्या अगर इन्-मल्ट केलेल्या पृथक् नांदी प्रत्येक जनावरास ठेवतात. व असल्या नांदांत पिण्याचें पाणी देण्याचीहि व्यवस्था केलेली असते.

(४) भितीची जाडी किती ठेवावयाची वगैरे:—प्रथम गोठ्याला भिती ठेवावयाच्या कां खांब ठेवावयाचें हें ठरवावें व भिती किती बाजूनी घालावयाच्या हें ठरविलें पाहिजे. आरोग्याच्या दृष्टीनें गोठ्यास मुळीच भिती न घालणें सर्वांत उत्तम. कारण असें केल्यानें गोठ्यांतील हवा शुद्ध रहाते व गोठ्यांत सर्वांत अधिक सूर्यप्रकाश येतो. तणेंकरून ते

आरोग्यकारक रहातात. परंतु गोठा सर्व बाजूनी मोकळा ठेवल्यानें थंडीपासून जनावरांचा नीट वचाव होत नाही. म्हणून ज्या ठिकाणी अति कडक थंडी व उन्हाळा असतो त्या ठिकाणी गोठ्यास भिती घालाव्या लागतात. गोठ्यास भिती न घातल्या तर थंडीपासून जनावरांचें संरक्षण करण्यास गोंगपाटाचे पडदे लावण्याची अगर गवताच्या ताळ्या भोंवताळी लावण्याची व्यवस्था करावी लागते. गोठ्यास भिती घातल्यास त्या पक्क्याच असाव्यात. म्हणजे गोठे टिकाऊ होतात. कच्च्या भितीची नेहमीं डागडुजी करण्यांत खर्च फार येतो व त्या नीट स्वच्छ ठेवतां येत नाहीत. शिवाय त्यांस लोणा चढण्याचा फारच संभव असतो. पक्क्या भितीची जाडी दीड फूट असल्यास पुरी होते. पक्क्या भितीच्या दर्जा चुन्यानें भरलेल्या असाव्यात व आंतील वाजस जमीनीपासून चार पांच फूटपर्यंत सिमेंटाचें प्लॅस्टर केलेलें असावें; म्हणजे त्यास लोणा चढण्याची मुळीच भीति नसते व त्या स्वच्छ ठेवतां येतात. भितीची उंची गोठे किती उंच करावयाचे त्या मानानें ठरवावी. गोठ्याची मध्यम उंची, पंधरा-सोळा फूट ठेवल्यास पुरे होते.

(५) दरवाजे, खिडक्या व जाळ्या ठेवण्यासंबंधी:—गोठ्यांत भरपूर उजेड घेईल व त्यांत शक्य तितकी जास्त हवा खेळती राहिल अशी व्यवस्था करण्यास दरवाजे, खिडक्या व जाळ्या ठिकाठिकाणी ठेवाव्या लागतात. गोठ्यांत सूर्यप्रकाश असल्यानें व खेळती हवा राहिल्यानें ते जास्त आरोग्यकारक होतात. गोठ्यांतील हवा जनावरांच्या श्वासोच्छ्वासानें व शेणामुताच्या घाणीनें वगैरे सारखी दूषित होत असते. ही दूषित हवा बाहेर घालावण्यास व बाहेरची शुद्ध हवा आंत येण्यास दरवाजे, खिडक्या, जाळ्या व पाखाडांत ठेवलेली खुली जागा यांची अत्यंत आवश्यकता असते.

श्वासोच्छ्वासाच्या घटकांचें शेंकडा प्रमाण.

	प्राणवायु	नत्रवायु	कर्बाम्लवायु
श्वास	२०.८१	७९.१५	०.०४
उच्छ्वास	१६.०३	७५.५५	४.३८
फरक	-४.७८	...	+४.३४

प्राण्यांच्या शरीरांतील व्यापार व घडामोडी नीट सुरळीत चालण्यास शरीरांत खेळणारें रक्त शुद्ध असावें लागतें व रक्त शुद्ध राहण्यास श्वासावाटे हवेंतील प्राणवायूचा भरपूर पुरवठा व्हावा लागतो. शरीरांत चालणाऱ्या घडामोडींत उत्तम होणारा कर्बाम्लवायु रक्तांत मिसळून त्यास अशुद्ध करतो व रक्ताचें फुफुसांत शुद्धीकरण होत असतांना तो वायु उच्छ्वासाबरोबर बाहेर येतो. रक्ताच्या शुद्धीकरणांत प्राण वायूचें शोषण होतें व कर्बाम्लवायूचें शरीराबाहेर विसर्जन होतें. यामुळेच उच्छ्वासाच्या हवेंत प्राणवायूचें प्रमाण ४.७८ नें कमी होतें व कर्बाम्ल वायूचें प्रमाण ४.३४ नें अधिक होतें हें वर दिलेल्या कोष्टकावरून स्पष्ट होत आहे.

गोठ्यांतील हवा जर खेळती नसेल तर तीत श्वासोच्छ्वासाने कर्बाम्ल वायूचे प्रमाण अधिकाधिक वाढेल व त्यामुळे ती दूषित होऊन जनावरांच्या आरोग्यावर वाईट परिणाम होईल. हा वाईट परिणाम टाळण्याकरिता खिडक्या, जाळ्या वगैरे ठेवाव्या लागतात. प्रत्येक जनावरास आठ फूट लांब व ५ फूट रुंद क्षेत्र ठेवल्यास व गोठ्याची मध्यम उंची पंधरा फूट ठेवल्यास प्रत्येक जनावरास $८ \times ५ \times १५ = ६००$ घनफूट पोकळी मिळते व साधारणपणे हवेस नेहमीप्रमाणे गति असल्यास २४ तासांत कमीत कमी तीन वेळ गोठ्यांतील हवा बदलली जाते असे धरून चालल्यास प्रत्येक जनावरास २४ तासांत कमीत कमी $६०० \times ३ = १८००$ घनफूट हवा मिळते. परंतु हवा नेहमीच मंदगतीने वाहत नसते झणून १८०० घनफूटापेक्षा कितीतरी जास्त हवा प्रत्येक जनावरास मिळते. झणून व्यवहारांत प्रत्येक जनावरास ६०० घनफूट पोकळी ठेवल्यास खिडक्या वगैरे पाहिजे तितक्या ठेवल्यास पाहिजे तितकी शुद्ध हवा मिळते. गोठ्याच्या लांबीच्या मानाने कमी अधिक दरवाजे ठेवावेत. दोन जनावरे एकदम दरवाजांतून बाहेर जातील इतका दरवाजा रुंद असावा हे लक्षांत ठेवावे. प्रत्येक दोन ते चार जनावरांस एक खिडकी असून ती जमीनीपासून पांच फूट उंच व दीड फूट रुंदीची असावी. तिच्या दारास कांचा बसविल्याने ती बंद केल्यावरहि उजेडाची कमतरता पडत नाही. पुष्कळदां भिंतीत जमिनीपासून दोन तीन इंच उंचीवर चिंचोळ्या जाळ्याहि ठेवितात. यांनीहि गोठ्यांतील हवा शुद्ध व खेळती रहाण्यास मदत होते.

(६) गोठ्यांतील गटार कोठे व कसे ठेवावयाचे व त्याची रुंदी आणि ढाळ किती पाहिजे वगैरे:—गोठ्यांतील गटार नेहमी पक्कीच पाहिजेत. कच्च्या गटारांतून वाहणारे मलमूत्राचे पाणी जमिनीत मुरून चोहोंकडे ओलावा पसरतो. याशिवाय मूत वगैरे कुजून त्याची घाण सुटते व हवा दूषित होते. करितां गटारें खताच्या गारी (खळी)पर्यंत पक्कीच केली पाहिजेत. गटारें चुना व सिमेंटाने दर्जा भरून पक्की करावी झणजे ती टिकाऊ होऊन मलमूत्राचे पाणी जमिनीत व आजूबाजूस मुरत नाही. गटारास आंतील वाजून सिमेंटाचे प्लेस्टर केल्यास फारच उत्तम. गटारें बहुतेकरून बंद केलेली असतात. परंतु झांकलेल्या गटारांपेक्षा उघडी गटारें चांगली असतात. कारण ती नीट धुवून स्वच्छ करता येतात. त्यांत सांचलेला मळ तेव्हाच नजरेस येतो त्यामुळे ती स्वच्छ ठेवण्याकडे जास्त प्रवृत्ति होते. तसेच उघड्या-गटारावर सूर्यप्रकाश पडल्याने त्यांत सूक्ष्म, रोगट जंतूंची वाढ कमी होते, हवा खेळती राहिल्याने घाण सुटत नाही. झांकलेल्या गटारांत हे फायदे मुळाच नसतात. गटारांत कोपरे, चिरा व भेगा नसाव्या. गटारें आंतून चौकोनी, तिकोनी अगर वाटोळी असतात; पैकीं आंतून वाटोळी गटारें सर्वांत उत्तम. कारण, त्यांत कोपरे राहणें शक्य नसतें, व ती चांगली धुवून स्वच्छ ठेवता येतात. ती

फार रुंद अगर उंच नसावीत. गटारें दीड फूट रुंद ठेवून त्यांतून पाणी जाण्यासाठी त्यांना पुरा ढाळ ठेवावा. दर दहा फुटांस दोन तीन इंचांचा ढाळ पुरा होतो.

(७) नोकर लोकांस वावरण्यास गोठ्यांत रस्ता कोठे ठेवावा व त्याची रुंदी किती असावी:—जनावरें बांधणें, सोडणें, त्यांस चारा घालणें, त्यांची धार काढण्यास जाणें वगैरे कामीं वापरण्यास गोठ्यांत रस्ता ठेवावा लागतो. तो तीन अगर चार फूट रुंद असून पक्का असावा.

(८) गोठ्यांतील जमीन व ढाळ:—गोठ्यांतील जमीन ही नेहमी पक्की असली पाहिजे. जमीन घडीव दगडांनी अगर पक्क्या विटांनी फरसबंदी करून व तिच्या दर्जा सिमिटाने भरून पक्की करावी म्हणजे मूत वगैरे मुरून ती ओळी होत नाही. खांच खळगे होऊन चिखलाची व घाणीची राड न होता ती रोज धुऊन स्वच्छ ठेवता येते. जमीनी मुरूम, चुनखडी, दगडाची खडी अगर लहान लहान गोटे ठोकून केलेल्या आढळतात. परंतु अशा जमिनी फरसबंदीच्या जमिनीप्रमाणे टिकाऊ नसतात व त्या तितक्या स्वच्छ ठेविता येत नाहीत. कच्चा मातीच्या जमिनी सर्व दृष्टींनी वाईट असतात. गोठ्यांतील जमिनीस गटाराकडे ढाळ ठेविल्याने मूत वगैरे वाहून जातें. साधारणपणे सहा ते आठ फूट रुंदीच्या जमिनीस चार ते सहा इंच ढाळ पुष्कळ होतो.

(९) गोठ्याचे छप्पर कोणत्या प्रकारचे करावयाचे:—गोठ्याला जे पाखाडे अगर छप्पर करावयाचे तेहि हवा खेळण्यास जागा ठेवून करावे. दोन्ही वाजूंच्या खालच्या पाखाड्यांमध्ये पांच सहा फूट जागा सोडून त्यावर दुसरे छप्पर मोकळ्या जागेवर करावे व खालच्या व वरच्या पाखाड्यांमध्ये एक-दीड फुटाची मोकळी जागा सोडावी म्हणजे त्या मोकळ्या जागेतून हवा खेळती रहाते. अशा छप्पराचा आकार लष्करी शिपायांच्या वराकीच्या छप्परासारखा होतो.

(१०) जनावरांचे शेणमूत वगैरे सांठविण्यास खताची गार कोठे करावी:—जनावरांचे शेणमूत सांठविण्याकरितां खताच्या गारी गोठ्यापासून दूर तयार कराव्यात. जवळ केल्यास शेणामुताची घाण गोठ्यांत येते. गटार खताच्या गारीपर्यंत पक्के केलेले असावे. खताच्या दृष्टीनेहि पक्क्या गटाराचा फायदा आहे. जनावरांच्या मुताचा खताच्या दृष्टीने फारच उपयोग असतो तेव्हा जितके मूत खताच्या गारीत जाईल तितके ते खत उत्तम प्रकारचे होऊन पिकाचे उत्पन्न अधिक येते. खताच्या गारी जनावरांच्या संख्येच्या मानाने दोन अथवा अधिक असाव्यात. म्हणजे मोकळ्या गारी भरेपर्यंत भरलेल्या गारीतील खत कुजून तयार होतें व ते खत शेतांत घातल्यावर मोकळ्या झाळेल्या गारीत पुन्हां शेण वगैरे सांठविता येतें. याप्रमाणे आळीपाळीने गारी भरता व मोकळ्या करता येतात. खताच्या गारी

करणे त्या साधारण उंच जागेवर कराव्या म्हणजे पावसाच्या दिवसांत पाण्याने खताची नासाडी होणार नाही व त्यांतला महत्त्वाचा उपयोगी अंश पाण्याने धुपू जाणार नाही.

(११) जनावरांचा चारा ठेवण्यास व पेंड-दाणा ठेवण्यास कोठार गोठ्याजवळच असावे. म्हणजे रोजचा लागणारा पेंड-दाणा त्यांतून घेऊन थोड्या वेळांत जनावरांस देतां येतो. हें पेंड-दाण्याचें कोठारहि पक्कें असलेलें उत्तम. तें तसें असलें म्हणजे उंदीर, वाळवी वगैरेपासून मालाची नासाडी होत नाही. अशा कोठारांचा आकार जनावरांच्या संख्येच्या मानानें लहान मोठा ठेवावा. या कोठारांत पेंड, दाणा, मीठ, कांडा वगैरे निरगिराळे खाण्याचे पदार्थ तसेंच पोर्ता, टोपल्या, दावी, खुंटे, तराजू वगैरे जनावरांच्या खाण्यापिण्यासंबंधी लागणारे सर्व सामान व्यवस्थित रीतीनें ठेवण्याची व्यवस्था केलेली असावी. अशा कोठारासहि हवा व उजेडाकरितां खिडक्या ठेवाव्यात. कोठाराची सर्व इमारत पक्की केल्यानें त्यांत ठेवलेला माल चांगला सुरक्षित राहतो.

(१२) वांसरें, पोल व बैलयांचा गोठा व नोकरमाणसांची घरे वगैरे कोठें व कशी असावीं—वासरें बांधण्यास निराळा गोठा मुख्य गोठ्याजवळच असावा. म्हणजे वारेच्या वेळीं वांसरें सोडणें, बांधणें वगैरे सोईचें होतें. वांसरांच्या गोठ्यांतील सर्व व्यवस्था मुख्य गोठ्याप्रमाणेंच असावी. त्यांत फरक एवढाच कीं प्रत्येक वांसरास चार फूट लांब व तीन फूट रुंद क्षेत्र ठेवावें व त्याची चाऱ्याची गवाण एक फुटापेक्षा अधिक उंच असूं नये व गवाणीची आंतील खोली व रुंदी अनुक्रमें नऊ इंच व बारा ते चवदा इंच ठेवल्यास पुरी होते.

(१३) आरोग्यदृष्ट्या आजारी जनावरें बांधण्याकरितां कोठडी करणें ती गोठ्याच्या आवारांपासून दूर अंतरावर व निरोगी जनावरें तिकडे सहज न जातील अशा ठिकाणी करावी म्हणजे चांगल्या जनावरांत तो आजार पसरणार नाही. या कोठडींतील सर्व व्यवस्था मुख्य गोठ्याप्रमाणें असावी.

(१४) ओला चारा मुरवण्याचें कोठार (सायलो) अथवा पेंव—दुभत्या जनावरांस नेहमींच ओला चारा मिळतो असें नाही. म्हणून जेव्हां ओला चारा मुबलक असतो अशा वेळीं तो मुरवून ठेवावा. म्हणजे ज्या वेळीं ओला ताजा चारा मिळत नाही अशा वेळीं तो देतां येतो. अशा रीतीनें ओला चारा मुरवण्याकरितां सायलो अगर चारा मुरवण्याकरितां कोठार अवश्य बांधावें लागतें. हें कोठार चौकोनी अगर वाटोळें असतें. परंतु वाटोळें कोठार चौकोनीपेक्षा उत्तम. कारण त्यांत चारा चांगला दावून भरतां येतो व चाऱ्याची नासाडी होत नाही. ह्या कोठाराचा कांहीं भाग जमिनीत व बाकीचा जमिनीवर असतो. असें केल्यानें चारा भरणें व बाहेर काढणें सोपें जातें. हें मुरविण्याचें कोठार चांगलें पक्कें

असावें व आंतील वाजूनें त्यास सिमेंटाचें प्लास्टर असावें म्हणजे चारा खराब होत गाहीं. या कोठाराची खोली व व्यास त्यांत जो चारा साठवावयाचा त्या मानानें कमी अधिक असावी. साधारणपणें दाबलेला मुरवलेचा चारा दर घनफुटांत १५।१६ शेर राहतो. त्या मानानें कोठाराचें माप ठेवावें. चारा मुरवण्याचें कोठार, गोठ्याच्या आवारांतच पेंडदाण्याचें कोठार अथवा कडवा वगैरेच्या गंजी करण्याच्या जागेंत करावें म्हणजे सोयीचें होतें. कोठार बांधतांना त्यांत चारा घालतां यावा व बाहेर काढतां यावा म्हणून जमिनीपासून ८।१० फुटांच्या अंतरावर एकंदर उंचीच्या मानानें खिडक्या ठेवाव्या. किंवा जमिनीपासून वरपर्यंत तीन फूट रुंदीची फट ठेवावी व या फटांत भिंतींत खोबण ठेवावी म्हणजे कोठारांत चारा भरण्याच्या वेळीं लांकडी फळ्या घालून कोठार बंद करतां येतें.

(१५) जनावरें खुल्या जागेंत बांधण्याकरितां गोठ्याजवळच मोकळी जागा अवश्य ठेवावी. गोठा साफ करण्याच्या वेळीं व थंडीच्या दिवसांत सकाळच्या प्रहरीं जनावरांस उन्हात बांधतां येतें. अशाच प्रकारची जागा वांसरांकरितां निराळी ठेवावी व तिच्या भांवताळीं कांडाळें करावें म्हणजे त्यांत वांसरांना मोकळें सोडतां येतें. व तां त्यांत मोकळेपणानें हिंडतात. त्यामुळें त्यांजवर एक प्रकारचा तजेला येतो.

(१६) गोठ्याच्या आवारांत किंवा आवाराच्या लगतच जवळ गवत, कडवा, भूस वगैरे चाऱ्याच्या गंजी लावून साठवण करण्याकरितां मोकळी जागा सोडावी. अशी जागा सखल जागी नसावी. कारण पावसाळ्याच्या दिवसांत सखल जागेंत भांवताळीचें पाणी येऊन गंजीची व चाऱ्याची खराबी होते. म्हणून गंजी लावण्याकरितां जागा उंच भागी असावी. या जागेंत जनावरांच्या खालीं बिछायती करितां लागणारा पालापाचोळाहि सांठवितां येतो.

(१७) जनावरांस पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था जवळ नदी वगैरे असल्यास गोठ्यानजिक करण्याची जरूरी नसते. परंतु जवळ तशी सोय नसल्यास गोठ्याच्या आवारांत जनावरांस पिण्याच्या पाण्याकरितां एक पक्का हौद करावा लागतो. त्यांत विहिरीचें अगर नळाचें पाणी सोडावें. हौदास आंतील वाजूनें सिमेंटाचें प्लास्टर केल्यास तो मजबूत होतो. त्यांतून पाणी झिरपत नाही व तो स्वच्छ ठेवतां येतो. अशा हौदाचा कांठ जमिनीपासून दीड फुटापेक्षा कधीहि उंच असूं नये. या हौदाच्या भांवताळीं आठ फूट पर्यंत पक्की फरसबंदी करावी. कारण असें केलें असतां जनावरांच्या तुडवणीनें तेंथें निखलाची राड होत नाही. या फरसबंदीसहि दाळ ठेवावा म्हणजे पाणी नीट वाहून जाईल.

(१८) जवळपास नदी असल्यास जनावरें धुण्यासाठीं निराळी सोय करण्याची जरूरी नसते. परंतु तसें नसल्यास अशी सोय करावी. पिण्याच्या पाण्याच्या हौदाभांवताळीची पक्की फरसबंदी दहा बारा फूट रुंद करून भांवताळी पक्की गटार

काढल्यास तेथे जनावरांस धुतांही येते. मात्र हौदांतून वालदीनें पाणी घेऊन फरसवंदीवर जनावरें धुवून तेथील गटारहि खताच्या गारीकडे काढून लावावे म्हणजे खळमळ खताच्या गारीत जाऊन खताच्या दृष्टीनें नुकसान होत नाहीं. पाणी पिण्याचा हौद जमिनीवर केल्याचें जनावरांच्या ह्मण्यामुतण्यानें पिण्याचें पाणी घाण होण्याचा संभव नसतो.

(१९) गोठ्याच्या आवारांतील रस्ते:—गोठ्याच्या आवारांतील रस्ते गाड्या जाण्यायेण्यासारखे रुंद असावेत. ते खडीचे अथवा मुहमाचे असावेत म्हणजे पावसाळ्याच्या दिवसांत ते खराब होत नाहींत. जनावरें अवाराच्या बाहेर चरण्यास जाण्यास रस्ता स्वतंत्र असलेला बरा. पेंडदाण्याच्या कोठाराकडे जाण्यास एक व कडबा वगैरेच्या गंजोकाडे जाण्यास एक असे रस्ते पाहिजेत.

(२०) सर्व बांधकामास कोणता मालमसाला व किती वापरावा:—वर दिलेल्या बाबी लक्षांत घेऊन गोठ्यांचा वगैरे नकाशा काढला म्हणजे सर्व इमारतीस किती मालमसाला लागेल याचा नक्की अंदाज करता येतो. उत्तम प्रकारचा माल वापरला म्हणजे सर्व इमारती टिकाऊ व मजबूत होत. साधारणमानानें जागेच्या प्रत्येक चौरस फुटामागें मालाप्रमाणें एक रुपयापासून तीन रुपयेपर्यंत खर्च येतो. यांत मालमसाल्याची किंमत व मजुरी येते. यावरून सर्व इमारतीस किती खर्च येईल याचा अंदाज करता येतो.

(२१) वर दिलेल्या इमारतीशिवाय पोळांकरतां व वैलांकरितां निराळा गोठा करावा. पोळ व वैल गाईत बांधणें बरें नसतें. परंतु ज्या ठिकाणी पोळ व वैल यांची संख्या थोडी तेथें निराळा गोठा नसला तरी चालतो. अशा वेळीं गाईच्या गोठ्यांत एके वाजूस त्यांना बांधलें तरी चालतें. गाय माजास आल्यावर तिला पोळ दाखविण्याकरितां एक निराळीच जागा असावी व त्या जागेभोवतीं सहा सात फुट उंचीइतकें आडोशाकरितां भित्तीचें कोंडाळें असावें. म्हणजे माजास आलेलें जनावर व पोळ यांनां तेथें ठेवतां येतें व त्यांनां इतरांपासून उपद्रव पोंचत नाहीं. अशी सोयीची जागा नसल्यास पुष्कळदां पोळ जवळपास वापरणाऱ्या माणसास इजा करतो. याकरितां अशा कामासाठीं स्वतंत्र जागा असलेली बरी. गाभण जनावरास विण्याच्या सुमारास एकांत असें ठिकाण असलेलें बरें म्हणजे त्यांजवर स्वतंत्रपणें देखरेख करणें बरें पडतें व विण्याच्या वेळीं त्यास इतर जनावरांपासून इजा होत नाहीं. गर्डीमाणसांस राहण्याकरितां गोठ्याच्या आवारांतच जागा केल्यानें सोयीचें होतें व सर्व कामें वेळच्या वेळीं होतात. साधारणपणें ८१० जनावरांमागें एक मनुष्य या प्रमाणांत नोकरांची रहाण्याची व्यवस्था करावी.

(२२) गोठ्यांचे प्रकार:—गोठे दोन प्रकारचे असतात एकैरी व दुहेरी. ज्या ठिकाणी जनावरांची संख्या थोडी असते त्या ठिकाणी एकैरी गोठा बांधणें

सोयीचें असतें. अशा गोठ्यांत जनावरांची एकच रांग असते. परंतु जेथें पुष्कळ जनावरांची सोय करावयाची असते तेथें दुहेरी गोठेच बांधावे लागतात. दुहेरी गोठ्यांत जनावरें दोन रांगांत बांधलेलें असतात. दुहेरीतहि दोन भेद आहेत. एकांत दोन्ही रांगांतील जनावरांचीं तोंडे एकमेकांकडे असतात, मध्यभागी वावरण्याचा रस्ता असतो व रस्त्याच्या दोन्ही बाजूस चाऱ्याची गवाण असते. गवाणीच्या पलीकडे जनावरें बांधण्याची जागा व त्याच्या पलीकडे गटार व गोठ्याची भित असते. कधी कधी गटार व भित यांच्यामध्ये वावरण्यास रस्ता ठेवलेला असतो. दुसऱ्यांत दोन्ही रांगांतील जनावरांच्या शेंपट्या एकमेकांकडे असतात. म्हणजे मध्यभागी वावरण्याचा रस्ता असतो व त्या रस्त्याच्या दोन्ही बाजूस गटार असतें. गटारापलीकडे जनावरें बांधण्याची जागा, त्या पलीकडे चाऱ्याची गवाण, नंतर वावरण्याचा रस्ता व गोठ्याची भित अशी व्यवस्था असते.

(२३) जनावरांच्या गोठ्यास जागा:—जनावरांचे गोठे बांधण्यास योग्य जागा पसंत करणें हें काम फार महत्त्वाचें आहे. जागा सखल, दलदलीची, व कोंदट अशी नसावी. जवळपास उत्तम पाण्याचा भरपूर पुरवठा होण्यासारखा असावा. जवळपास हमरस्ता नसावा. जवळच जनावरांस चारा तयार करण्याकरितां पाटाच्या अगर विहिरीच्या पाण्यानें भिजणाऱ्या जमीन असावी. आसपास जनावरांस उत्तम चराईचें कुरण असावें व थोडक्या वेळांत गिऱ्हाइकाकडे दूध पोंचवितां येईल अशा ठिकाणी जनावरांचे गोठे बांधावे. सखल, कोंदट व दलदलीची जागा नसल्यानें जनावरांचे आरोग्य नीट रहातें व रोग बहुधा पसरत नाहीं व नुकसान होत नाहीं. हमरस्ता जवळपास नसल्यानें जाणाऱ्या येणाऱ्या वर्दीपासून जनावरांस घ्रास होत नाहीं व जनावरांत सांथीचे रोग पसरत नाहींत. गोठे बांधण्यास उंचवट्याची खुली जागा पसंत केल्यानें मुबलक स्वच्छ हवा व सूर्यप्रकाश मिळतो; जनावरांचें आरोग्य उत्तम राहातें व त्यामुळे निरोगी व स्वच्छ दूध मिळतें. स्वच्छ व शुद्ध पाण्याचा पुरवठा भरपूर होण्यासारखा असला म्हणजे सर्वत्र स्वच्छता ठेवतां येते व जनावरांस शुद्ध पाणी पिण्यास मिळाल्यानें रोगांचा प्रसार न होतां आरोग्य चांगलें रहातें.

ज ना व राचें खाणें.—जनावरांच्या खाद्यपदार्थांचे स्थूल मानानें मुख्य तीन विभाग होतात. (१) पोटभरीचा चारा (रफेज, वल्की फोंडर), (२) पौष्टिक अथवा सकस अन्न (कान्सेन्ट्रेटेड फूड) व (३) मसाला (कॉडिमेंट्स) किंवा “ अन्नानुबंधपदार्थ ” (फूडअॅड्जंक्ट्स). पैकी पहिल्या विभागांत गवत, कडवा, भुसा, वाटुक वगैरे हिरवा चारा—न “ सुकलेला चारा ” (सायलेज) ह्यां येतात, दुसऱ्या विभागांत पेंड, दाणा, कोंडा, चूण, फोल वगैरे येतात; व तिसऱ्यांत मीठ, गूळ, तेल, ओवा, वाडिशेप, हळद, लसूण वगैरे मसाल्याचे पदार्थ येतात. जनावरांकडून त्यांचें काम

योग्य रीतीने व्हावें, तीं निरोगी व सशक्त रहावीत व त्यांच्या शरीराची वाढ जोमानें व्हावी म्हणून योग्य प्रमाणांत पोटभरीचा चारा, पौष्टिक अन्न व मसाले त्यांना दिले पाहिजेत. सर्वच जनावरांचें काम सारखें नसतें; उदाहरणार्थ गाम्भण गाईचें मुख्य काम म्हणजे गर्भाची योग्य वाढ, दुभत्या गाईचें काम दूध, वांसरांचें काम शरीराची वाढ, पोळांचें काम गम्भधारण घडवून आणणें व कामकरी बैलांचें काम शारीरिक श्रम. यांवरून प्रत्येकाच्या कामाप्रमाणें त्याच्या खाण्यांतहि फरक असणें अवश्य आहे. वर दिलेल्या मुख्य कामाशिवाय शरीराची होणारी झीज भरून काढून शरीर सुस्थितीत ठेवणें हेहि प्रत्येक व्यक्तीचें काम असतेंच. यावरून रोजची झीज भरून काढून शरीर सुस्थितीत ठेवण्यास जितक्या व ज्या प्रकारच्या अन्नाची आवश्यकता प्रत्येक व्यक्तीस असते त्याशिवाय जे विशिष्ट कार्य व्यक्तीस करावयाचें असेल तें कार्य योग्य रीतीने होण्याकरितां आणखी विशिष्ट प्रकारचें अन्न दिलें पाहिजे हें उघड आहे. पोटभरीच्या चान्यांत उपयुक्त पौष्टिक द्रव्यांचें शेंकडा प्रमाण सर्वांत कमी असतें व पेंड वगैरे पदार्थांत त्यांचें प्रमाण अधिक असतें म्हणून जनावरांचें पोट भरून त्यास अवश्य लागणाऱ्या पौष्टिक द्रव्यांचा योग्य भाग मिळेल अशा रीतीने चारा व पेंड-दाणा यांचें प्रमाण ठेवले पाहिजे. ज्यावेळीं जनावरास कांहींच विशिष्ट काम करावयाचें नसतें त्यावेळीं पाहिजे जितका पोटभरीचा चारा दिला म्हणजे काम होतें. परंतु विशेष कामाकरितां पोटभरीच्या चान्याशिवाय पेंड, दाणा वगैरे दिलाच पाहिजे व तसें न करितां जर त्याच्याकडून ते विशिष्ट काम करून घेतलें तर त्याचा शरीरावर वाईट परिणाम होतो.

चान्याचे घटक व कार्य.—खाद्य पदार्थांचे मुख्य घटक (१) पाणी, (२) स्निग्धांश (ऑइल फॅट), (३) शर्करासत्त्वादि वर्गांतले पदार्थ (कार्बो हायड्रेट्स), (४) मांसजनक पदार्थ (प्रोटीड), (५) काष्ठतंतुमयभाग (वूडीफायबर), व (६) निरिन्द्रियभाग (इन-आर्गनिक मॅटर) हेच असतात. परंतु निरनिराळ्या खाद्य पदार्थांत यांचें शेंकडा प्रमाण मात्र निरनिराळें असतें. तें पुढें दिलेल्या कोष्टकांत दिलें आहे. खाद्यपदार्थांच्या या घटकांपैकी स्निग्धांश, शर्करासत्त्वादि पदार्थ, व मांसजनक पदार्थ यांचेंच शरीरपोषणाच्याकामां विशेष महत्त्व आहे. यांपैकी स्निग्धांश व शर्करासत्त्वादि पदार्थ यांचें शरीरनिर्वाह संबंधी कार्य ह्मणजे शरीराची उष्णता कायय राखणें, निरनिराळीं शारीरिक कामे करण्यास लागणाऱ्या शक्तीचा पुरवठा करणें हींच आहेत व यांशिवाय प्रसंगानुसार अन्नांतून यांचा पुरवठा कमी झाल्यास उष्णता कायम राखण्यास व शक्तीचा पुरवठा करण्यास अवश्य लागणाऱ्या चरबीचा सांठा करण्याकरितां हीं द्रव्ये उपयोगी पडतात. मांसजनक घटकांचें कार्य शरीरांतील स्नायुमय भागांची वाढ करण्याचें आहे. परंतु उष्णता व शक्ति यांचाहि

पुरवठा करण्याकडे त्यांचा उपयोग प्रसंगांनुसार होतो आणि याकरितांच कोणत्याहि अन्नाचा पौष्टिकपणा त्यांत असलेल्या मांसजनक पदार्थांच्या शेंकडा प्रमाणावर अवलंबून असतो. पेंड हीं गवत व कडवा वगैरेपेक्षां जास्त सकस व पौष्टिक असते, याचें कारण पेंडीत मांसजनक पदार्थांचें शेंकडा प्रमाण गवत व कडव्यांतल्यापेक्षां अधिक असतें. खाली दिलेल्या कोष्टकावरून निरनिराळ्या चान्यांतील घटकांचें शेंकडा प्रमाण कळेल व त्यांचा कमीजास्त पौष्टिकपणा लक्षांत येईल.

जनावरांच्या चारा-दाण्यांतील उपयुक्त घटकांचें शेंकडा प्रमाण.

घटक	पाणी	स्निग्धांश	मांसजनक पदार्थ	शर्करा सत्त्वादि
हिरवा चारा:—				
शाळू	७०.९६	...	०.८१	१२.१४
ज्वारी	६९.७६	...	०.५५	१४.७४
लसर्न	७७.७५	०.७६	३.००	११.८९
गिनीगवत	७१.५५	१.०५	२.६२	१३.७१
राळ्याचें सायलज	१२.०८	...	२.५३	४०.५२
जई	८३.५१	०.३७	०.९४	९.००
शिरस	८६.१३	०.४७	२.००	४.६४
नागली	८०.८३	०.४८	१.९४	७.८५
सातू	७९.६३	०.४५	२.४६	८.२०
सिंजी	८४.४०	०.३६	२.६९	६.१६
मटकी	७४.७०	०.८९	३.२०	१२.००
राळा	७६.७९	०.५४	२.०८	१०.०८
गहू	८२.६५	०.४०	१.८७	७.५६
चवळी	८८.९२	०.३१	१.१३	४.६५
ज्वारी	८.९१	२.४६	३.२१	४६.२२
सुका चारा:—				
जई	९.८८	१.९७	३.००	४१.३१
तूर	८.८१	४.४०	११.०८	४४.६७
हरभरा	८.४१	२.२७	३.६५	४५.८६
गवारी	५.६०	२.६३	५.२५	४९.६६
वाल	९.७२	३.७२	१३.३७	४३.०३
गवत	९.७७	...	४.५४	४६.४७
जव	१२.०७	१.३८	७.८१	३९.९९
लाख	८.५९	३.९६	९.५०	४४.२१
लूसर्न	१०.००	३.११	१३.९४	४७.३५
भाताचापेंढा	१०.२२	१.२३	२.५६	४०.४६
गिनीगवत	१०.००	२.६३	६.२३	४५.७९
उडीद	१५.९६	१.७०	११.१९	३९.१४
मूग	१३.३०	२.५२	१०.८८	४०.३५

(पृष्ठ १०९ वरून पुढें चालू)

वाटाणा	८.५७	३.०२	१०.६४	४२.६३
गहू	१०.००	३.०७	९.७०	३९.२४
दाणाः—				
ज्वारी	१०.७१	३.६९	९.७१	७२.३८
जई	१०.४७	५.६९	०.६८	५९.३८
हरभरा	९.९८	४.३९	१८.१४	५७.९४
गवारी	९.६३	२.८१	२७.२९	४८.१८
हुलगा	८.८२	०.८०	१८.१८	६२.२९
सरकी	९.८२	१८.६५	१७.३१	३१.१५
जव	१२.३९	१८.५	६.६२	७१.५५
वाजरी	८.७७	५.३३	९.५२	७३.५२
मटकी	९.९४	०.८६	२०.००	६०.५८
उडीद	९.९७	०.९३	२०.७३	५९.९९
मूग	१०.३८	१.०७	२१.२२	५९.५८
गहू	१३.२७	१.६०	१०.९०	६८.९३
कोंडाः—				
गहू कोंडा	११.८१	३.५०	१३.२०	५८.४२
तांदूळ	८.२१	८.३१	५.७२	३४.२५
तूर	११.४६	१.२०	५.१२	३९.८१
„ चूण	१२.८८	१.९९	१९.६२	४७.२१
हरभरा	१०.२३	३.८४	१४.१५	४२.२१
उडीद	११.२४	१.३७	२१.६२	४३.२०
पेंडः—				
नारळ	७.७२	१६.५३	१३.६२	४४.५७
कारळे	७.४२	९.३०	३८.५६	२५.४८
तीळ	१०.२३	१२.५१	३०.५६	२९.७५
करडई	१२.००	३.७८	१६.९१	४१.४८
भुइमूग	७.८३	१५.४१	४८.४८	२२.०२
सरकी	८.६०	४.६०	२०.२०	४०.७०
जवस	८.८०	११.८०	२८.८०	३७.२०
शिरस	९.००	१०.००	३१.२०	३७.२०

चाऱ्याच्या घटकांचें पचन.—खाद्य पदार्थांचे मुख्य उपयुक्त घटक स्निग्धांश, शर्करासत्त्वादि पदार्थ व मांसजनक पदार्थ. यांचें पचन निरनिराळ्या पिंडरसांच्या सहाय्यानें होतें. पैकीं लाळ हीं लाळोत्पादक पिंडांत उत्पन्न होते व तिचा परिणाम अन्न चावले जात असलेल्या सत्त्वावर (स्टार्च) होतो व त्यास द्राव्य स्थिति येते. जठराच्या आंत सूक्ष्म पिंड असून त्यांत “ जाठरसर ” (गॅस्ट्रिकज्यूस) उत्पन्न होतो, व त्याचा परिणाम अन्नांतल्या मांसजनक पदार्थांवर होतो व त्यांचें रूपांतर होऊन त्यास द्राव्य स्थिति येते. यकृतांत (लिव्हर) पित्त (बाइल) उत्पन्न होतें व त्याचा परिणाम स्निग्धांशावर होऊन ते शोषण होण्यास योग्य होतात. प्रोमरसाच्या (पॅन्क्रि-अॅटिकज्यूस) योगानें सत्त्व, स्निग्धांश व मांसजनक पदार्थ

या तिहींवर परिणाम होऊन त्यास द्राव्य स्थिति येते. याशिवाय “ आंत्ररसाचाहि (इंटेस्टायनल ज्यूस) अन्नाचें पचन होण्यास उपयोग होतो. याप्रमाणें निरनिराळ्या रसांचा परिणाम अन्नाच्या घटकांवर होऊन त्यास द्राव्य स्थिति येते व त्यानंतर द्रव स्थितीत त्यांचें शोषण होऊन शोषलेला भाग रक्तांत मिसळतो व रक्ताच्या द्वारा सर्व शरीरभर खेळता राहून ज्या ठिकाणी नवीन भाग तयार होत असेल किंवा झीज झाली असेल त्या ठिकाणी त्याचा उपयोग होऊन नवीन भाग तयार होतो अगर झालेली झीज भरून निघते. खाल्लेल्या अन्नांतील सर्वच उपयुक्त भाग पचून शोषला जात नाहीं; कारण सर्व ‘पाचक रसांचा’ (डायजेस्टिव्ह ज्यूस) त्यावर परिणाम होऊन त्यांस पूर्णपणें द्राव्यरूप मिळत नाहीं व सर्व द्राव्यस्थितीत असलेल्या भागांचें पूर्ण शोषण होत नाहीं. यामुळें अन्नांतील उपयुक्त द्रव्यांपैकीं कांहीं भाग पचून त्यांचें शोषण होतें व उरलेला भाग मलरूपानें शरीराबाहेर निघून जातो. एकच प्रकारचें अन्न निरनिराळ्या जनावरांस व निरनिराळ्या परिस्थितीत दिल्यास पचन झालेल्या भागांचें प्रमाण निरनिराळें आढळतें. हें ‘पाचकत्वाचें शेंकडा प्रमाण’ (कोइफिंशंट ऑफ डायजेस्टिविलिटी) योनि, वय, शारीरिक स्वास्थ्य, श्रम, मानसिक स्वास्थ्य, ऋतु व हवामान, अन्नाचा प्रकार व अन्न तयार करण्याची रीति यांवर अवलंबून असतें. रंथ करणाऱ्या प्राण्यांच्या बाबतीत पाचकत्वाचें शेंकडा प्रमाण खाली दिलेल्या कोष्टकांत दिलें आहे. या कोष्टकांतलें प्रमाण पाश्चात्य देशांत केलेल्या प्रयोगांवरून काढलेलें आहे व हें प्रमाण आपल्या देशांत सर्वतोपरि उपयोगी पडेल असें मुळींच नाहीं. परंतु त्यावरून निरनिराळ्या खाद्य पदार्थांतील उपयुक्त घटकांचें पाचकत्वाचें शेंकडा प्रमाण किती असतें याची बरीचशी कल्पना येईल. अशा प्रकारचे प्रयोग अद्याप आपल्या देशांत झालेले नाहींत.

चाऱ्यांतील उपयुक्त घटकांच्या पाचकत्वाचें शेंकडा प्रमाण.

चाऱ्याचें नांव.	मांसजनक पदार्थ	स्निग्धांश	शर्करासत्त्वादिपदार्थ
गवत (आक्टोबर.)	५६	४६	६१
मक्याचें वाटूक	६५	७२	७३
मुरवलेलें मक्याचें वाटूक	५१	८०	६७
ज्वारीचें वाटूक	६२	८५	७८
हिरवी जई (फुललेली)	७५	७०	६३
लूसर्न (फुललेलें)	८१	४५	७२
गवत वाळलेलें	५७	५१	६४
लूपर्न ”	६८	५३	६२
गव्हाचा भुसा	४	३१	३७
जईचा भुसा	३३	३६	४६

चान्याचें नांव	मांसजनक पदार्थ	स्निग्धांश	शर्करा सत्त्वादि
जवाचा भुसा	२५	३९	५३
भाताचा पेंढा	४५	४७	३२
वाटाण्याचा भुसा	६०	४६	६४
जईदाणा	७६	८०	७६
मका दाणा	७२	८९	९५
सरकी	६८	८७	५०
गव्हाचा कोंडा	७९	७१	७१
शिरसाची पेंड	८१	७९	७६
जवसाची पेंड	८६	९२	७८
भुइमुगाची पेंड	९०	९०	८४
तिळाची पेंड	९०	९०	५६
खोबऱ्याची पेंड	७५	९८	७७
गाईचें दूध	९८	९४	१००

वर दिलेल्या कोष्टकांवरून हें लक्षांत येईल कीं जनावरांन जो चारा खाल्ला असेल त्यांत असलेल्या उपयुक्त घटकांचा शेंकडा किती भाग पचनशील असतो. उदाहरणार्थः— जर जनावरांन भुइमुगाची पेंड खाल्ली तर त्या पेंडींत असल्या मांसजनक पदार्थांपैकी शेंकडा ९० भाग पचण्यासारखा असतो व उरलेला हिस्सा म्हणजे शेंकडा १० भाग शेणा-बरोबर वाहेर येतो; तो पचत नाहीं. या कोष्टकावरून व चान्यांत असलेल्या उपयुक्त घटकांच्या शेंकडा प्रमाणावरून त्यांत शेंकडा किती पचनशील उपयुक्त घटक असतात हें साध्या त्रैराशिकानें काढतां येईल हें उघड आहे.

जनावराच्या कामाप्रमाणें पोपणास लागणारे त्याच्या दर हजारी पौंड वजनास लागणाऱ्या द्रव्यांचें शेंकडा सरासरी प्रमाण (आंकडे पौंडांचे आहेत.)

पोपक द्रव्यांचें कोष्टक.

जनावराचें वर्णन	चान्यांतील घनभाग	पचनशील भाग		
		मांस जनक	स्निग्धांश	शर्करा सत्त्वादि
पूर्ण वाढीचें व काम न करणारें	१८	०.७	०.१	८.१
थोडें काम करणारें	२३	१.३	०.३	१०.६
साधारण ,, ,,	२५	१.७	०.५	२२.२
फार ,, ,,	२७	२.२	०.८	१४.२
रांज १० पौंड दुधाचें	२४	१.४	०.३	९.६
,, २० ,, ,,	२७	२.६	०.५	११.७
,, ३० ,, ,,	२९	२.९	०.६	१३.८
,, ४० ,, ,,	३०	३.५	०.८	१४.६

जनावराचें वर्णन वांसरें	चान्यांतील घनभाग	पचनशील भाग.		
		मांस जनक	स्निग्धांश	शर्करा सत्त्वादि
२-३ महिन्याचें (१५० पौ. वजन)	२३	३.७	२.०	१३.०
३-६ महिन्याचें (३०० पौ. वजन)	२४	३.१	१.०	१३.०
६-१२ महिन्याचें (५०० पौ. वजन)	२६	२.६	०.६	१२.७
१२-१८ महिन्याचें (७०० पौ. वजन)	२६	२.२	०.४	१२.४
१८-२४ महिन्याचें (९०० पौ. वजन)	२६	१.६	०.३	१२.०

कामाप्रमाणें अवश्य लागणाऱ्या उपयुक्त घटकांची इयत्ता किंवा कामानुसार अन्नांशाच्या इयत्तांचें प्रमाण (फोडिंग स्टॅंडर्ड) पाश्चात्य देशांत निरनिराळ्या जनावरांवर निरनिराळ्या परिस्थितींत प्रयोग करून त्या त्या जनावरांस त्या त्या परिस्थितींत किती पचनशील उपयुक्त द्रव्यांची जरूर असते यावरून ठरविलें आहे. असले प्रयोग आपल्या देशांत अद्याप झालेले नाहींत म्हणून पाश्चात्य देशांतील प्रयोगावरून निघालेलीं अनुमानें वर दिलीं आहेत त्यांवरून जनावरांस परिस्थितीप्रमाणें किती उपयुक्त पचनशील घटकांची अवश्यकता असते याची कल्पना येईल. हे प्रयोग गायबैलांसंबंधी आहेत.

ज ना व रां स खु रा क त या र क र णे. — जनावरांस ज्या प्रकारचें काम करावयाचें असेल त्यामानानें त्याला किती पौष्टिक द्रव्यांची अवश्यकता असते हें ठरवून त्या मानानें त्याच्या रोजच्या खाण्यांत कोणता चारा व पेंड दाणा वगैरे दिला पाहिजे हें ठरवावें लागतें; त्याकरितां जनावरांच्या खाद्य पदार्थांचा कमी अधिक पौष्टिकपणा लक्षांत घेऊन प्रत्येक पदार्थ किती दिला पाहिजे हें ठरवावें लागतें. चान्याचा पौष्टिकपणा त्यांत असलेल्या निरनिराळ्या घटक पदार्थांच्या परस्पर प्रमाणावरून ठरवावा लागतो. याकरितां चान्याचे जे घटक असतात त्यांची काय काय कार्ये असतात तीं पहावीं लागतात. याकरितां मांसजनक घटक व उष्णता आणि शक्ति यांचा पुरवठा करणारे घटक कोणत्या प्रमाणांत असतात हें पहावें लागतें म्हणजे मांसजनक पदार्थांपासून शरीरांतील मांसल भागांची वाढ होते, रोजची क्षीज भरून येते व उष्णता आणि शक्तीचा पुरवठा करणाऱ्या पदार्थांपासून किती पुरवठा होईल हें कळतें. याकरितां शर्करासत्त्वादि पदार्थ व स्निग्धांश यांना गणितांन एक रूप देऊन मग त्यांची मांसजनक पदार्थांशी तुलना करावी लागते. प्रयोगांतीं असें सिद्ध झालें आहे कीं, शर्करासत्त्वादि पदार्थां व

स्निग्धांश यांच्यापासून सारखी शक्ति व उष्णता उत्पन्न होत नाही, साधारणपणे स्निग्धांशापासून शर्करासत्त्वादि पदार्थांपेक्षां २.३ पट जास्त उष्णता व शक्ति मिळते. म्हणून या दोहोंस एकरूप देण्याकरितां स्निग्धांशास २.३ नें गुणावें लागतें म्हणजे स्निग्धांशास शर्करासत्त्वादींचें रूप मिळतें. उदाहरणार्थ.—गव्हाचा कोंडा हा पदार्थ वेतल्यास त्यांत शेंकडा ३.५ स्निग्धांश, १३.२ मांसजनक पदार्थ व ५८.४२ शर्करासत्त्वादि पदार्थ असतात. तेव्हां त्यांत शक्ति व उष्णता देणारा भाग, ३.२ दर शेंकडा स्निग्धांश व ५८.४२ दर शें. शर्करासत्त्वादि भाग आहे. तेव्हां त्यांत शेंकडा ३.२ × २.३ (स्निग्धांश दर शें. × २.३) + ५८.४२ = ६५.७८ इतका “ सत्त्वतुल्य ” अथवा “ सत्त्वसम ” (स्टार्च इक्विव्हॅलेंट) (उष्णता व शक्तीचा पुरवठा करणारा) भाग येतो. त्याचप्रमाणें गवतांत तो किती आहे हें पाहिल्यास तो फक्त ४६.४७ इतकाच आहे. पण मांसजनक पदार्थ गवतांत फक्त दर शेंकडा ४.५४ व गव्हाच्या कोंड्यांत दर शेंकडा १३.२ आहेत; तेव्हां मांसजनक पदार्थ व उष्णता व शक्तीचा पुरवठा करणारे पदार्थ यांचें परस्पर प्रमाण म्हणजे “ प्रौजस प्रमाण ” (अल्ब्युमिनाइड रेसिओ)—गवतांचें ४.५४ : ४६.४७ = १ : १०.२ व गव्हाच्या कोंड्यांचें १३.२ : ६५.७८ = १ : ४.९ इतकें पडतें. म्हणजे मांसजनक पदार्थांच्या प्रत्येक भागास ४.९ भाग उष्णता देणारे पदार्थ गव्हाच्या कोंड्यांत असतात व गवतांत हें प्रमाण १ : १०.२ असल्यानें गव्हाचा कोंडा गवतापेक्षां जास्त सकस व पौष्टिक ठरतो हें उघड आहे. याप्रमाणें प्रत्येक चाऱ्याचें “ प्रौजस प्रमाण ” काय आहे हें काढतां येईल व याच रीतीनें जनावरांस जें खाणें द्यावयाचें त्याचें प्रौजस प्रमाण काढतां येऊन त्यावरून जनावरांचा खुराक किती पौष्टिक आहे हें काढतां येतें. मार्ग “कामाप्रमाणें अवश्य लागणाऱ्या उपयुक्त अन्नघटकांची इयत्ता ” या सद्-राखाली जें कोष्टक दिलें आहे त्यांत जनावरांच्या कामाप्रमाणें स्निग्धांश वगैरे घटकांचें प्रमाण चाऱ्यांत किती अवश्य पाहिजे हें दिलें आहे. त्यावरून जर प्रौजस प्रमाण काढलें तर तें प्रत्येक बाबतींत वेगळें आहे हें कळेल व जसें काम त्या मानानें प्रौजस प्रमाण वेगळें व त्या खुराकाचा पौष्टिकपणा वेगळा असतो हें लक्षांत येईल. जनावरांच्या खाण्याच्या सर्व पदार्थांत ओला चारा सर्वांत निःसत्त्व व पेंड सर्वांत सकस असते हें वर दिल्याप्रमाणें गणितानें सिद्ध होतें हे अनुभवहि गणितास धरून आहेत. तेव्हां गुरांच्या रोजच्या खाण्यांत ओला चारा, दाणा, कोंडा, पेंड, यांचें योग्य प्रमाण ठेवल्यास जनावरास त्याच्या कामाप्रमाणें अवश्य पाहिजे तितका भाग देतां येतो. पूर्ण वाढीच्या व कांही एक काम न करणाऱ्या बैलास जो पौष्टिक भाग अवश्य आहे त्यापेक्षां जास्त पौष्टिक भाग काम करणाऱ्या बैलास अवश्य लागतो व तीच गोष्ट दूध देणाऱ्या गार्डेची आहे. खुराक ठरवितांना शरीररक्षणास किती भाग पाहिजे व शरीर रक्षणाशिवाय दुसरें काम करावयाचें असतें त्याकरितां किती पौष्टिक भाग पाहिजे हें लक्षांत घेऊन

चाऱ्यांत कोणकोणते व किती पदार्थ द्यावयाचे हें ठरवावें. साधारणपणे १००० पौंड वजनाच्या पूर्ण वाढीच्या जनावरास फक्त शरीररक्षणास रोज ०.७ पौंड मांसजनक पदार्थ व ६.० पौंड सत्त्वसम भाग पाहिजे व याशिवाय प्रत्येक १० पौंड दुधास ०.५ पौंड मांसजनक पदार्थ व २.५ पौंड सत्त्वसम भाग रोज पाहिजे हें प्रयोगावरून सिद्ध झालें आहे; तेव्हां द्यावून जनावरांचें वजन व रोजचें दूध किती असेल त्यामानानें त्याच्या खुराकांत किती पौष्टिक पदार्थ पाहिजेत हें ठरवावें. काम करणाऱ्या जनावरांच्या बाबतींत शरीररक्षणास लागणाऱ्या भागाशिवाय कामाच्या मानानें मांसजनक भाग ०.४ ते १.१ पौंड व सत्त्वसम भाग १.४ ते ६.८ पौंडपर्यंत लागतात. द्यावून त्यांचा खुराक कसा असावा हें ठरवावें. साधारणमानानें जनावर सुका व ओला चारा खाईल तेव्हां त्याच्या शरीररक्षणास पाहिजे तितका भाग येतो व विशिष्ट प्रकारच्या कामाकरितां त्यास पेंड दाणा वगैरे द्यावा लागतो. याप्रमाणें शास्त्रीय रीतीनें खुराक ठरविण्याकरितां खाण्याच्या पदार्थांत शेंकडा पचनशील उपयुक्त घटक किती असतात हें माहीत पाहिजे हें उघड आहे. परंतु सर्वांना ही माहिती नसते तेव्हां त्याच्या अभावीं दुभत्या जनावरांच्या बाबतींत तें खाईल तितका सुका व ओला चारा द्यावा व त्याशिवाय प्रत्येक एक शेर दुधास ०.६ ते ०.८ शेर पेंड, कोंडा वगैरेचें मिश्रण द्यावें म्हणजे प्रमाणशरीर व्यावहारिक खुराक तयार होतो (पाश्चात्य देशांत हें प्रमाण प्रत्येक शेर दुधास ०.३ शेर पेंड वगैरेचें मिश्रण असें पडतें.) किंवा वजनानें रोजचें जितकें दूध असेल त्याचा ३ ते ६ पेंड वगैरेचा हिस्सा ठेवावा म्हणजे झालें.

नि र नि रा ळ्या खा ष प दार्थी ची तु ल ना.—जनावरांचे जे निरनिराळे खाद्य पदार्थ असतात त्यांचा वाजारभाव सर्वकाळ व सर्व ठिकाणीं सारखा नसतो व सर्व पदार्थ सारखे पौष्टिक नसतात. म्हणून कोणते पदार्थ उपयोगांत आणले म्हणजे फायदेशीर पडेल हें पहावें लागतें व याकरतां त्यांची परस्पर तुलना करावी लागते. ही तुलना करण्याकरतां प्रत्येक पदार्थांत उपयुक्त द्रव्यांचें शेंकडा प्रमाण किती पडतें तें अगर त्यांपासून शरीरास किती उष्णता मिळण्यासारखी आहे हें काढावें लागतें. शरीरपोषणाच्या दृष्टीनें मांसजनक पदार्थांची व स्निग्धांशाची किंमत शर्करासत्त्वादि पदार्थांपेक्षां २.५ पट ठोकळ मानानें धरतात व त्याप्रमाणें खाद्य पदार्थांत असलेल्या मांसजनक पदार्थांस व स्निग्धांशास २.५ नें गुणून सत्त्वाचें रूप देऊन त्यांत शेंकडा किती सत्त्वसम भाग आहे हें काढतां येतें. त्यावरून व वाजारभावावरून त्या पदार्थांची एकमेकांशी तुलना करतां येते. चाऱ्यांत उपयुक्त सत्त्वसम भाग शेंकडा किती आहे हें खाली दिलेल्या सूत्राप्रमाणें काढावें. (पोषणाच्या दृष्टीनें) शेंकडा “ सत्त्वसमभाग ” =

(स्निग्धांश दर शेंकडा+मांसजनक पदार्थ दर शेंकडा) × २.५
+सत्त्वादिपदार्थ दर शेंकडां.

उष्णतेचा पुरवठा यादृष्टीने तुलना करावयाची असल्यास प्रत्येक १०० पौंड खाद्यपदार्थातील सर्व उपयुक्त घटकांचा उष्णता उत्पन्न करण्याकडे उपयोग झाल्यास त्यापासून किती उष्णता मिळेल हे काढून तुलना करतात. मांसजनक पदार्थ व सत्त्वादिपदार्थ यांच्या प्रत्येक पौंडापासून १८६० क्यालोरी उष्णता मिळते व स्निग्धांशाच्या एका पौंडापासून ४२२० क्यालोरी उष्णता मिळते तेव्हा खाद्यपदार्थांच्या १०० पौंडापासून किती उष्णता मिळेल हे खालील सूत्राप्रमाणे काढावे व खाद्य पदार्थांची परस्पर तुलना करावी. १०० पौंड खाद्य पदार्थांतील उष्णता (क्यालोरी) = (मांसजनकपदार्थ दर शेंकडा + सत्त्वादिपदार्थ दर शेंकडा) १८६० + स्निग्धांश दर शेंकडा × ४२२०. त्या असल्या गणितांतील क्यालोरी म्हणजे एक पौंड पाण्याचे उष्णमान ४° वाढवण्यास जितकी उष्णता लागते तितकी उष्णता हे लक्षांत ठेवावे.

ज ना व रांच्या खाण्या पिण्याची व्यवस्था.— जनावरांस नियमितवेळीं खाण्यास दिले पाहिजे व रोजचा खुराक अवश्य तितका पौष्टिक असला पाहिजे. रोजच्या खुराकाशिवाय जनावरास रोज नियमितवेळीं रानांत चरावयास नेले पाहिजे व चान्याप्रमाणे पाणीहि नियमितवेळीं दिले पाहिजे. दुभत्या जनावरांच्या बाबतीत त्यांना नेहमीं हिरवा चारा मिळेल अशी व्यवस्था असावी. त्यांना नुसत्या सुक्या किंवा नुसत्या हिरव्या चान्यावर ठेवू नये. हिरव्या चान्याची व्यवस्था ठेवण्याकरतां लूसर्न, गिनी गवत, कडवळ, जई, वगैरे हिरवा चारा व हंगामाच्या वेळीं कडवळ गवत, हिरवे गवत वगैरे मुरवून ठेवावे म्हणजे वेळेनुसार त्याचा हिरव्या चान्याच्या ऐवजी उपयोग करता येतो. हिरवा चारा मुरवण्यांत (१) चारा फुलण्याच्या सुमारास कापून कडवा कापण्याच्या यंत्राने त्याचे बारीक तुकडे करणे, (२) चारा मुरवण्याच्या कोठारांत तो कापलेल्या चान्या सारखा पसरून सर्वत्र सारखा दावून त्यांतील शक्य तितकी हवा काढून टाकणे व (३) सर्व कोठार भरले म्हणजे चारा हवा न जाईल अशा तऱ्हेने झांकून ठेवणे या मुख्य बाबी आहेत (सविस्तर माहितीकरितां लेखकाचे “ दुभते व दुभती जनावरे ” हे पुस्तक पान ९७ पहा). या बाबकिडे लक्ष दिले म्हणजे चारा खराब होत नाही व तो चांगल्या स्थितीत पुष्कळ वेळ टिकतो. चान्यांत जर हवा राहिली किंवा गेली तर तो लवकर कुजून नासतो व खाण्यास निरुपयोगी होतो. चारा भरतांना त्यांत थोडे मीठ मिसळले तर तो रुचकर होऊन दुभती जनावरे फार आवडीने खातात. जो चारा जनावरांस थावयाचा तो बारीक करून दिला म्हणजे त्याची नासाडी होत नाही व तो चांगला चावला जाऊन त्याचे पचन चांगले

होते. चारा बारीक करण्यास कडवा कापण्याचे यंत्र उपयोगांत आणले असता त्याचा चांगला उपयोग होतो. गुरांना हिरवा व सुका चारा मिसळून द्यावा. पुष्कळदां चारा पाण्यांत भिजवून देतात. चारा कुजका किंवा किडका नसावा. त्यांत पानांचे प्रमाण जास्त असावे व ताट बारीक असावे. चान्यांत, लूसर्न, गवारी, भुईमूग, उडीद, मूग, वगैरेचे वेल अगर भुसा मिसळल्याने चारा जास्त रुचकर व पौष्टिक होऊन तो जनावरे आवडीने खातात. पेंड, दाणा वगैरे पदार्थ भिजवून बारीक करून वेगळे अगर चान्याबरोबर मिसळून द्यावे. प्रथम दाणा भरवून नंतर भिजवून अगर शिजवून दिल्याने चांगला चावला जातो व त्यामुळे त्याचे उत्तम पचन होऊन नासाडी होत नाही. चूण, कोंडा वगैरे पदार्थांबरोबर माती अगर इतर इजा करणारे पदार्थ न जातील अशी व्यवस्था असावी. पेंड, दाणा, कोंडा वगैरे किडके अगर कुजके किंवा बुरसलेले नसावेत. चारा, दाणा वगैरे सर्वच दिकत घेणे असल्यास तो हंगामांत घेणे फायदेशीर असते. कोंडा, चूण वगैरे पदार्थ एकदम फार घेऊ नयेत. कारण ते लवकर खराब होतात. चारा-दाणा नेहमीं चांगल्या कोरड्या जागेंत ठेवले म्हणजे खराब होत नाहीत. जनावरांस रोज थोडथोडे मीठ देत गेले म्हणजे तीं निरोगी राहतात व चारा रुचकर होतो. लाहोरी मिठाचे मोठे खडे जनावरांशेजारी ठेवल्यास तीं वाटेल त्यावेळीं तो खडा चाटीत वसतात व त्यांस हवे तेवढे मीठ मिळते. मधून मधून चान्यांत फरक करावा व कधी कधी तेल, हळद, गूळ, ओवा, सुंठ, मिरं वगैरेचा पाचक खुराक औषधाप्रमाणे द्यावा म्हणजे जनावरांची पचनशक्ति जोरावते. याशिवाय गव्हाचा कोंडा किंवा जवसाचे कूट पाण्यांत शिजवून पाजावे म्हणजे जनावरांचा कोठा साफ रहातो. जनावरांचे दूध अटल्यावर पेंड वगैरे कांहीं दिवस देण्याची जरूरी नसते. भरपूर सुका व ओला चारा व रानांत चरणे पुरे होत. मात्र जनावर विण्याच्या पूर्वी सुमारे दोन महिने थोडथोडा सकस चारा देण्यास सुरुवात करावी व तो हलके हलके वाढवावा म्हणजे जनावर विण्याच्या सुमारास, दूध देत असतांना जितका सकस चारा मिळत असेल तितका मिळावा. विण्याच्या पूर्वी १५।२० दिवस पचण्यास सुलभ असा चारा द्यावा व मधून मधून गव्हाचा कोंडा अगर जवसाचे कूट पाण्यांत शिजवून व थोडे मीठ टाकून पाजावे म्हणजे गाभण जनावराचा कोठा साफ रहातो व विण्याच्या वेळीं त्रास होत नाही. वाढत्या वांसरांना चांगला पौष्टिक व सुलभ रीतीने पचणारा असा चारा द्यावा; त्यांना पेंड वगैरेहि द्यावी म्हणजे तीं जोमाने वाढतात. इतर जनावरांबरोबर त्यांस रानांत सोडल्याने त्यांचे अवयव मोकळे होऊन तीं निरोगी राहतात व त्यांची वाढ उत्तम होते. वांसरांसहि गव्हाचा कोंडा व जवसाचे कूट मधून मधून शिजवून द्यावे. आजारी जनावरांस सहज पचेल असा चारा

द्यावा. रुचकर चारा थोडथोडा दिल्याने त्यांची प्रकृति लवकर सुभारेल. त्यांना निबर कडव्याचा चारा देऊ नये. हरळी उत्तम असते. आजारी जनावरास मालकाने अगर त्याच्या सवर्थांच्या माणसाने हाताने त्यांना आवडणारा चारा द्यावा ह्मणजे त्यांना फार समाधान होतं व त्यामुळे त्यांची प्रकृति लवकर सुधारते. खाण्यापिण्याच्या बाबतीत जनावरांची योग्य रीतीने वरदास्त ठेवली म्हणजे ती सहसा आजारी पडत नाहीत व आपले काम योग्य रीतीने करीत असतात.

दु भ त्या ज ना व रां ची नि गा.—दुभत्या जनावरांची निगा ठेवणे हें फार महत्त्वाचें आहे. गाई, बैल, वांसरे यांकरितां निरनिराळे गोठे असावेत; परंतु तशी व्यवस्था नसल्यास एकाच गोठ्यांत गाई एके ठिकाणी; बैल, पोळ, एके बाजूस; म्हशी एके ठिकाणी व वांसरे एकीकडे अशा बांधावांत. सर्वत्रांची खिचडी करून बांधू नये. म्हणजे सर्व व्यवस्था ठीक राहते. कारण गाई, म्हशी, बैल, वांसरे वगैरेंच्या चान्यांत फरक असतो. त्याप्रमाणे चारादाण्याची वांटणी करणे सुलभ पडतें. गाई-म्हशींची धार काढण्यांत अडथळा येत नाही व मोठ्या जनावरांत वांसरे न मिसळल्याने त्यांना कोणत्याहि प्रकारचा उपसर्ग पोंचत नाही. जनावरांस दोरी अगर सांखळीनेच बांधणे बरें पडतें. अलीकडे मिलिटरी डेअरीमधून लांकडाच्या अगर लोखंडी उघडत्या मिटत्या चौकटीत जनावरांची मान अडकवून त्यांना डांबून ठेवण्याची विलायती पद्धत सुरू केलेली आढळते; परंतु आपल्या चालू परिस्थितीत दोरी अगर सांखळीच्या दाव्यानेच जनावरे बांधणे बरें असतें. जनावरास, तें विशेष तापट असल्याखेरीज शिगास दोरी लावून बांधू नये. पायास दोरी बांधण्याची पद्धत वाईट. तीपासून जनावरांस अपाय होण्याचा संभव असतो. गळ्याला दावे लावून जनावरे बांधणे सर्वस्वी उत्तम असतें.

जनावराचा गोठा धारेच्यापूर्वी निदान अर्धा तास तरी झाडून व धुवून साफ करावा, व जनावरांचे अंग रमालाने अगर ब्रशाने साफ करावे. म्हणजे धार काढतांना दुधांत केरकचरा जाण्याचा संभव कमी असतो. गोठा साफ केल्यानंतर नियमित वेळी धार काढावी व धार काढतांना “ धार काढणे ” या सदराखाली माहिती दिल्याप्रमाणे सर्व व्यवस्था ठेवावी. धार काढतांना जनावरांच्या अनुक्रमाप्रमाणेच धार काढावी, त्यांत कधी बदल करू नये. हा अनुक्रम बदलल्यास ज्यांची धार नेहमी प्रथम काढण्यांत येते त्यांचा पान्हा थोडा फार जिरून दुध कमी निघण्याचा संभव असतो. जनावरे वाहेर मोकळ्या व स्वच्छ जागेत बांधण्याची व्यवस्था असून हवेची परिस्थिति अनुकूल असल्यास त्यांस बाहेर बांधून धार काढावी. अशा वेळी धारेनंतर गोठे धुतले तरी हरकत नाही.

धार काढल्यानंतर जनावरांस व जाणत्या वांसरांस कुरणांत चरण्यास न्यावे. यावेळी पोळांनाहि त्यांकरावर न्यावे.

कुरणांत चरण्यास नेल्याने स्वच्छ खुली हवा व उन्हाचा ताप त्यांना हवा तितका मिळतो व त्यांना मोकळेपणाने हिंडतां फिरतां येतें, त्यांचे पाय मोकळे होतात, बेताच्या व्यायामामुळे रुधिराभिसरण चांगलें होतें, चारादाणा चांगला पचतो, व ती निरोगी राहून त्यांपासून उत्तम दुध मिळतें. वाढत्या जनावरांची वाढ जोमाने होतें. याप्रमाणे निदान तीन तास तरी जनावरांस कुरणांत ठेवावे. गाभण जनावरांची विण्याची वेळ जवळ आली असल्यास त्यांना कुरणांत चरण्याकरितां पाठवू नये म्हणजे पुष्कळ आघात टळतात. मोठीं जनावरे कुरणांत चरण्यास गेल्यावर लहान वांसरांस वागडण्याकरितां मोकळ्या आवारांत सोडावे म्हणजे ती मनसुराद वागडतात व त्यामुळे ती खुरटी न रहातां जोमाने वाढून निरोगी रहातात. फार पावसामुळे जनावरांस बाहेर नेतां येत नसल्यास गोठ्यांतच मालिस करावे म्हणजे यांचे अंग स्वच्छ होऊन रुधिराभिसरण चांगलें होऊन त्यामुळे फायदा होतो.

जनावरांचे अंग चोळून धुवून स्वच्छ ठेवावे म्हणजे पिसा, तांबवा, गोचीड, गोमाशा वगैरेपासून जनावरांचा वचाव होऊन खरूज, नायटे, कॅस गळणे वगैरे रोग होत नाहीत. अंग धुवून स्वच्छ करतां! जनावरास कोठे कांहीं दुखापत वगैरे झाली असल्यास ती नजरेस येऊन तिजवर वेळीच उपचार करणे बरें पडतें. त्यांचे अंग धुतल्याने कॅस स्वच्छ, मऊ व तुळतुळीत होऊन जनावरे दिसण्यांत चांगली दिसतात. म्हशींना रोज धुतलेच पाहिजे. गाईनां ८।१५ दिवशी धुतले तरी चालते. जवळपास नदी असल्यास जनावरांस पोहण्यास न्यावे म्हणजे त्यांना व्यायाम मिळून त्यांचे अंगहि स्वच्छ होतें.

खाण्याविषयी 'चारा पाणी' या सदराखाली माहिती दिल्याप्रमाणे व्यवस्था ठेवावी. लहान वांसरे, गाभण जनावरे, आजारी जनावरे, यांचे खाणेपिणे वगैरेबद्दल विशेष खबरदारी घ्यावी. निगोसंवेधी सर्व गोष्टी नियमित वेळी व विशेष काळजीने कराव्या व इतर जनावरांपासून त्यांस कोणत्याहि प्रकारचा त्रास होऊं देऊं नये. जनावरांच्याखाली पालापाचोळा वगैरे पसरून विडाली करावी. विशेषतः थंडीच्या दिवसांत विडालीची विशेष आवश्यकता असते. विडालीमुळे अंगास चांगली ऊब येऊन जनावरास आराम मिळतो व खताच्या दृष्टीनेहि फायदा होतो. मात्र शेणामुताने ओली झालेली विडाली रोज काढून खतांत टाकली पाहिजे व निदान ८-१५ दिवसांनी सर्व विडाली गोळा करून त्यांतील भुगा खतांत टाकून चांगला भाग घेऊन त्यांत नवा पालापाचोळा मिसळावा व गोठ्याची जमीन स्वच्छ धुतल्यावर विडाली पसरावी. अशा रीतीने विडाली बदलली नाही तर पिसा वगैरे होऊन जनावरांस त्रास होतो. विडालीच्या पाल्यापाचोळ्यांत कांटे, कांचांचे तुकडे वगैरे इजा करणारे पदार्थ न जातील अशी खबरदारी घ्यावी.

सर्व जनावरांशीं सर्वदां ममताळूपणानें वागवें म्हणजे तीं आनंदी व गरीब स्वभावाचीं होतात व त्यांनां आला लळा लागतो. वरचे र त्यांच्या जवळ जाऊन त्यांस थोपटावें, चुचकारावें, अंगावरून हात फिरवावा व प्रेमानें त्यांच्या नांवांनं हांकां मारून गोड शब्दांनीं त्यांच्याशीं बोलावें. मधून मधून आपल्या हातीं चारा घेऊन त्यांनां तो चारावा म्हणजे त्यांनां फार आनंद वाटतो. दुभत्या जनावरांशीं प्रेमानें व ममतेनें वागल्यास तीं कधींहि पान्हा चोरांत नाहींत. त्यांच्यावर प्रेम करणाऱ्या मनुष्याशिवाय इतर कोणी धार काढण्यास गेल्यास तीं नेहमींपेक्षां दूध कमी देतात. याचें कारण प्रेमाचा किंवा संवयीचा अभाव हेंच असतें. जनावरांशीं कठोरपणानें वागल्यास तींहि कठोर होतात व कोणासहि न जुमानतां खोड्याळ होतात. जनावरांस निष्ठुरपणानें केव्हांहि मारूं नये व त्यांच्यावर मोठ्यानें ओरडूं नये. त्यांचें लक्ष्य दुसरांकडे असतांना त्यांनां हांक मारल्याशिवाय त्यांच्या जवळ एकदम जाऊं नये अगर कोणत्याहि रीतीनें तीं बुजतील व विघडतील असें करूं नये. याविषयीं विशेषतः नुकत्याच व्यालेल्या जनावरांच्या बाबतींत विशेष खबरदारी घ्यावी.

दूध, त्याचे गुणधर्म व परीक्षा, दुधाची उत्पात्ति:— सस्तन प्राण्यांच्या मातृपद मिळालेल्या मादीच्या “ दुग्धोत्पादक पिंडांत ” (स्तनांत) उत्पन्न होणारा रस हेंच “ दूध ” होय. सस्तन प्राण्यांच्या शरीरांत दुग्धोत्पादक पिंड दोन असतात. एक उजव्या बाजूस व एक डाव्या बाजूस असतो. दुग्धोत्पादक पिंडांचे योनिपरखें दोन अगर त्यापेक्षां अधिक विभाग झालेले असतात व प्रत्येक विभागाकरितां एक आंचळ असतें. कांहीं योनींतील प्राण्यांच्या दुग्धोत्पादक पिंडांचे मुळीच विभाग झालेले नसतात म्हणून प्रत्येक पिंडास एकच आंचळ असतें. याशिवाय योनिपरखें दुग्धोत्पादक पिंडांतील अंतर कमी अथवा अधिक असतें. गाय, म्हैस वगैरेंच्या योनींत दोन्ही दुग्धोत्पादक पिंड अगदीं एकमेकांस चिकटलेले असल्यामुळे त्यांच्यांत मुळीच अंतर अंतर नसतें. दोन्ही दुग्धोत्पादक एकमेकांस चिकटून एकच कांस होते; परंतु प्रत्येक दुग्धोत्पादक पिंडाचे दोन विभाग असल्यानें एक एक विभागास एक एक आंचळ असून कासेस एकूण चार आंचळें असतात. दोन्ही दुग्धोत्पादक पिंड एकमेकांस स्नायूच्या योगानें चिकटलेले असतात. दुग्धोत्पादक पिंडांत शुद्ध व अशुद्ध रक्ताहिन्या, मज्जातंतू, मेदोवाहिन्या, दुग्धवाहिन्या यांचें जाळें असून, पिंडाचा मुख्य दुग्धोत्पादक भाग “ दुग्धोत्पादक पेशी ” (अॅसिनी) हा असतो. दुग्धोत्पादक पिंडांत दूध कसे तयार होतें याविषयीं शास्त्रज्ञांनीं अनेक मते पुढें आणिलीं आहेत. परंतु अद्यापपर्यंत संमत असा सिद्धांत पुढें आलेला नाहीं. एवढी गोष्ट सिद्ध झाली आहे कीं, दुग्धोत्पादक पिंडांत अनेक घडामोडी

होऊन दूध तयार होतें व या घडामोडींस मज्जातंतूंचें उत्तेजन व भरपूर रक्तप्रवाह यांची आवश्यकता असून दूध उत्पन्न होताना त्यांत अन्न, मेद व रक्त यांच्या घटकांपैकीं कांहीं घटक जसेच्या तसेच व कांहीं रूपांतर होऊन येत असावे. पूर्वीं एका काळीं दूध हें रक्ताचें रूपांतर आहे असें मत प्रचलित होतें परंतु तें आतां खोटें टरलें आहे. त्या काळीं रसायनशास्त्रांत फारशी प्रगति झाली नव्हती व निरनिराळ्या दृष्टीनें परीक्षण करण्याची साधनेंहि उपलब्ध नव्हती. रक्ताचे घटक जे “ श्वेत ” व “ पीत ” सूक्ष्म शरीरें (ब्लड कॉरपस्कुल्स) निरोगी ते जनावरांच्या दुधांत केव्हांहि नसतात. रक्तांत दुधाइतका स्निग्धांश केव्हांहि नसतो. दुधांत असलेले मांसजनक पदार्थ रक्तांत त्याच रूपांत कधींहि नसतात. दुधांत असलेली दुग्धशर्करा रक्तांत नसते व रक्तांत दुधाइतके पोर्टेशियमचे क्षार केव्हांहि नसतात. यावरून दूध हें रक्ताचें रूपांतर नसून दूध हा रसदुग्धोत्पादक पिंडांत स्वतंत्रपणें उत्पन्न झालेला रस आहे हें उघड आहे. दुग्धोत्पादक पिंडांत निरनिराळ्या घडामोडी होऊन जे निरनिराळे पदार्थ उत्पन्न होतात त्या सर्वांचें जें एक मिश्रण तयार होतें तेंच दूध होय.

दुधाचे घटक.—दूध हें (१) पाणी, (२) स्निग्ध पदार्थ, (३) मांसजनक (प्रोटिड) पदार्थ, (४) दुग्धशर्करा व (५) निरिद्रिय क्षार हे मुख्य पांच पदार्थ मिळून तयार झालें आहे; म्हणून हेच पदार्थ दुधाचे मुख्य घटक होत. थोड्याशा दुधांत दुप्पट तिप्पट पाणी घालून तें “ सूक्ष्म वीक्षणीतून ” (मायक्रास्कोप) पाहिलें असतां स्निग्ध पदार्थाचे हजारों अतिसूक्ष्म बिंदू पाण्यासारख्या पारदर्शक पातळ पदार्थांत तरंगत असेलेले दिसतात व हेच स्निग्ध पदार्थांचे सूक्ष्म बिंदू दूध बराच वेळ स्थिर ठेवले म्हणजे त्यांच्या वरच्या भागांत एकत्रित होऊन दुधावर “ साखा ” जमतो. यावरून दूध हें निरनिराळ्या पदार्थांचें मिश्रण आहे हें उघड आहे.

स्निग्धांशाच्या या तरंगत्या सूक्ष्म बिंदूशिवाय मांसजनक पदार्थांचा कांहीं भागहि तरंगत्या स्थितीत असतो व या तरंगत्या भागामुळेच दुधास पांढरा रंग येतो. दुध नासलें म्हणजे किंवा त्यांत एखादें अम्ल घालून गरम केलें म्हणजे या तरंगत्या पदार्थांचा चोथा तयार होतो व पाणी व त्यांत विरलेले पदार्थ निराळे होतात. यावरून दुधाचा पांढरा रंग या तरंगत्या पदार्थांमुळेच असतो हें उघड आहे. दुग्धशर्करेमुळे त्यास गोडसर चव येते. योनि व जातिपरखें दुधाचे पाणी, स्निग्ध पदार्थ, मांसजनकपदार्थ, दुग्धशर्करा व निरिद्रियक्षार या घटकांचें सरासरी शेंकडा प्रमाण कांहीं मर्यादेबाहेर जात नाहीं हें पुढील आंकड्यावरून लक्षांत येण्यासारखें आहे.

गाय व म्हैस यांच्या दुधांतील घटक अनुक्रमें (सरासरी शेंकडा):—पाणी ८५.३० व ८१.७; स्निग्धांश ५.५५

व. ८.१५; मांसजनक पदार्थ ३.६७ व ४.३२; दुग्धशर्करा ४.६६ व ५.०१; निरिन्द्रियद्रव्ये ०.७६ व ०.८२.

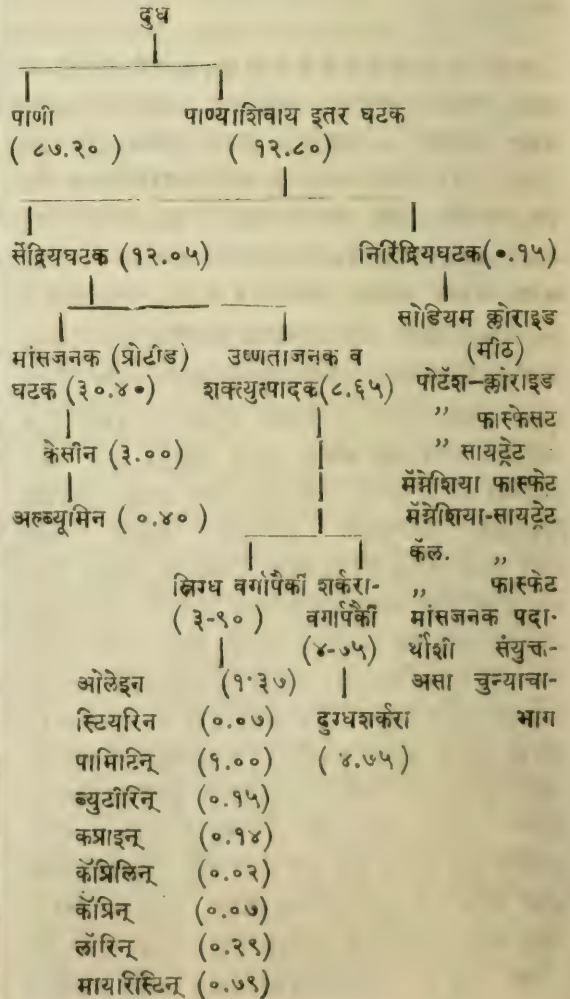
दुधाच्या घटकांपैकी स्निग्धपदार्थ पाण्यापेक्षां हलके, व मांसजनक पदार्थ, दुग्धशर्करा व निरिन्द्रियक्षार हे पदार्थ पाण्यापेक्षां जड असल्यामुळे त्यांच्या परस्परप्रमाणाप्रमाणे दुधाचे विशिष्टगुणत्व कमीजास्त होतें व तें विशिष्ट मर्यादेबाहेर जात नाही. साधारणपणे वर दिलेल्या प्रमाणांत घटक असले म्हणजे गाईच्या दुधाचे विशिष्टगुणत्व १.०२९ ते १.०३० व म्हशीच्या दुधाचे १.०३१० ते १.०३१६ या मर्यादेत असतें. परंतु एकाच जनावराचे दूध घेतल्यास त्याचे विशिष्टगुणत्व १.०२८ ते १.०३४ पर्यंत सुद्धा असतें. साधारणपणे तुलना व परीक्षा करण्यासाठी विलायतेत दुधाचे विशिष्टगुणत्व १.०३२ धरतात. परंतु आपल्या इकडील दुधाचे गुणधर्म लक्षांत घेतां दुधाचे विशिष्टगुणत्व १.०३० धरलें पाहिजे.

यौनिपरत्वे दुधास एक प्रकारचा वास येतो. शिवाय रोगी जनावराच्या दुधास नेहमीपेक्षां गिराळा वास येतो. दुधांत निरनिराळे निरिन्द्रिय क्षार असल्यानें निळ्या व तांबड्या लिटमस रंगावर परिणाम होऊन “ द्विगुणप्रतिक्रिया ” (अॅफोटेरिक रीअॅक्शन) होते व दोन्ही रंग बदलतात, ह्या एक दुधाचा विशेष गुण आहे. दूध जसजसें शिळें होत जातें तसतसें त्यांत अम्लाचे प्रमाण वाढतें व त्यामुळे निळा लिटमसरंग तांबडा होण्याची प्रतिक्रिया त्या मानानें अधिक धोत जाते. दूध तापवले म्हणजे उष्णतेचा दुधावर परिणाम होऊन त्यांत फरक होतो. त्याचें उष्णमान १४०° झाले म्हणजे मांसजनक पदार्थावर हवेतील प्राणवायूचा परिणाम होऊन साय येऊं लागते. त्याचें उष्णमान १७६° झाले म्हणजे त्यातील दुग्धशर्करा करपावयास लागून त्याचा रंग तांबूस व्हावयास लागतो व २१४° उष्णमान झाले म्हणजे तें उकळावयास लागतें व मांसजनक घटकांशी संयुक्त असलेले चुन्याचे क्षार भांड्याच्या बुडाशीं वसून त्यांची ‘ खरवड ’ होऊं लागते. १५८° उष्णतेमुळे मांसजनक घटकांपैकी एक घटकाचे (अल्ब्यूमिन्) रूपांतर होऊन तें घट होतें; व दूध ३३° पर्यंत थंड केले म्हणजे तें गोठतें. याशिवाय उष्णतेमुळे १५८° दुधाच्या वासांत फरक पडतो. घृतांशाबरोबर बराचसा भाग साईत येतो, आणि त्यांत असलेले वायू निघून जातात. दुधाच्या अंगां कोणत्याहि प्रकारचा वास शोषून घेण्याचा धर्म असतो म्हणून दुधाशेजारी कोणताहि वासाचा पदार्थ ठेवल्यास तो वास दुधास लागतो.

पाणी, दुग्धशर्करा, स्निग्ध पदार्थ, मांसजनक पदार्थ व निरिन्द्रिय क्षार या मुख्य घटकांशिवाय शेंकडा कर्वांम्ल-वायु ३.२७, प्राणवायु १९. १३ व नायट्रोजन ७७.६० या प्रमाणांत दुधांतल्या शोषलेल्या हवेत असतात. याशिवाय

ताज्या दुधांत रक्तांतल्यासारखे श्वेतपिंड (ल्यूकोसाइटस्) असून मूत्रिका (सायट्रेट्स) सूक्ष्म प्रमाणांत असतात. गाढवीण व मेंदी यांच्या दुधांत “ पाचक पदार्थ ” (एनझाईम) असतो व सांसर्गिक रोगानें जनावर आजारी असल्यास त्या रोगाचे जंतू दुधांत येतात. पाणी, स्निग्ध पदार्थ, मांसजनक पदार्थ, दुग्धशर्करा व निरिन्द्रियक्षार या घटकांपैकी पाणी व स्निग्धपदार्थ यांच्या शेंकडा प्रमाणांत बराच फरक पडतो तितका फरक मांसजनक पदार्थ, दुग्धशर्करा व निरिन्द्रियक्षार यांच्या प्रमाणांत पडत नाही. योनि, जात, वैयक्तिकधर्म (इंडिविड्युअलिटी) खार्ण, वयमान, शरीराचें स्वास्थ्य, दुग्धप्रधानकाल (लॅक्टेशन पीरिअड), धार काढण्याच्या वेळींतील अंतर, ऋतु ध्वामान आणि मानसिक स्वास्थ्य वगैरे कारणांनी फरक पडतो हें पुढें दिलेल्या कोष्टकावरून सहज लक्षांत येईल.

गाईच्या दुधाचे निरनिराळे घटक (डिल्थ) व त्याचें शेंकडा प्रमाण.

गाय व म्हैस यांच्या दुधांतील निरनिराळ्या घटकांचे शेंकडा सरासरी प्रमाण पुढीलप्रमाणे असते; गाईंचे दूध:— पाणी ८५.३१, स्निग्धांश ४.९, मांसजनक पदार्थ ३.२, दुग्धशर्करा ४.५७, व निरिद्रिय क्षार ०.७२, म्हशींचे दूध:—पाणी ८२.९, स्निग्धांश ७.६९, मांसजनक पदार्थ ४.११, दुग्धशर्करा ४.४८ व निरिद्रिय क्षार ०.७८.

धार काढतांना प्रथम व शेवटी निघणाऱ्या दुधांतील घटकांचे फरक होतात ते शेंकडा प्रमाणांत दिले आहेत.

आरंभीची धार	स्निग्धांश	पाणी	इतर घटक
पहिला भाग	१.१०	८९.४२	१०.५८
शेवटचा भाग	७.८६	८३.३७	१६.६५
शेवटची धार	१०.००	८०.६०	१९.४०

गाईंच्या दुधांत वयोमानाप्रमाणे पडणारा स्निग्धांशाचा फरक शेंकडा प्रमाणांत पुढील प्रमाणे पडतो:—पहिले वेत ४.८८, दुसरें वेत ५.१, ३ रें वेत ५.०९, चवथें वेत ४.८२, पांचवें वेत ४.६८, सहावें वेत ४.५९, व सातवें वेत ४.५७.

योनिपरतें निरनिराळ्या प्राण्यांच्या दुधांतील फरक व घटकांचे शेंकडा प्रमाण.

नांव	पाणी	स्निग्धांश	मांसजनक	दुग्ध.	निरिद्रिय
			घटक.	शर्करा	क्षार
मनुष्य	८६.७३	४.१३	१.९९	६.९३	०.२०
गाय	८५.३०	५.५५	३.६७	४.६६	०.७६
म्हैस	८१.७०	८.१५	४.३२	५.०१	०.८२
मेंढी	८२.२७	५.०३	७.०१	४.०२	१.००
गाढवीण	९१.१७	१.०२	१.७९	५.०५	०.४२
घोडी	८८.०८	२.०५	२.१९	५.६१	०.५०
सांडीण	८६.९४	२.०९	३.८४	५.६६	०.६६
डुकराण	८४.०४	४.५५	७.२३	३.१३	१.०५
कुत्री	७६.६०	९.५५	९.९१	३.१९	०.७३
भाटी	८१.७३	३.३३	९.५४	४.९१	०.५८
हत्तीण	६७.८५	१९.५७	३.०९	८.८४	०.६५

चीक:—जनावर व्याख्यानंतर पहिल्या दिवशी जो चीक निघतो तो रंगाने जास्त पिवळट अमून साध्या दुधापेक्षा जास्त दाट असतो. जनावर व्याख्यावरोबर प्रथम जो चीक निघतो त्यांत दुग्धोत्पादक पिंडांतल्या अंतस्त्वचेचा (एपिथेलियम) कांहीं भाग जशाचा तसाच येतो; कारण दुग्धोत्पादक पिंडांत ज्या घडामोडी होऊन दूध तयार होतें त्या पूर्णत्वास पोचलेल्या नसतात. या करितांच चीक निषिद्ध समजला जात असावा. चिकाभर्षे थोडासा सारक गुण आहे व त्यामुळे वासरांचा कोठा साफ करण्यास त्याचा उपयोग होतो. चिकांत मांसजनक घटकांचे प्रमाण फार असते. केसांनपेक्षां अल्ब्यूमिनचे प्रमाण अधिक असते त्यामुळे कच्चा चीक गरम केला कीं अल्ब्यूमिनचे रूपांतर होऊन तें घट होतें, व “खरवस” तयार होतो. चिकांत मांसजनक घटकांचे प्रमाण फार असल्याचें चीक व त्यापासून केलेला

खरवस पचण्यास फार जड असतो. चिकांत निरनिराळ्या घटकांचे शेंकडा प्रमाण साधारणपणे काय असते तें खाली दिले आहे.

गाईंच्या चिकांतील घटकांचे शेंकडा प्रमाण:—(जानस्टन यांच्या शोधावरून) पाणी ७८.८, स्निग्धांश ३.५, मांसजनक घटक १२.७, दुग्धशर्करा ४.२ व निरिद्रिय क्षार ०.८.

सूक्ष्म जंतू व त्यांचा दुधावर परिणाम.—दुधावर “सूक्ष्मजंतू” (बॅक्टीरिया)चा परिणाम फार लवकर होतो. हे सूक्ष्मजंतू क्षुद्र वनस्पतीच असतात. एका जातीच्या सूक्ष्मजंतूच्या दुधाच्या घटकांपैकी दुग्धशर्करेवर प्रथम परिणाम होऊन तिचे विघटीकरण होतें व “दुग्धाम्ल” (लॅक्टिक अॅसिड) व “कर्वाम्लवायु” (कार्बन डाय ऑक्साइड) तयार होतात. नंतर दुग्धाम्लाचा केसांनवर परिणाम होऊन त्याचे रूपांतर होतें व तें घट होतें. हा फरक घडवून आणणाऱ्या सूक्ष्मजंतूस “दुग्धाम्लजंतू” (लॅक्टिक बॅक्टीरिया) म्हणतात व या दुग्धाम्लजंतूमुळेच दही विरजते. म्हणून दह्यापासून केलेल्या पदार्थांत ते असंख्य असतात. परंतु हे जंतू अपायकारक नसून त्यांच्या साहाय्याने अन्नपचनास मदत होते. ताकास पाचकपणा यामुळेच येतो असे म्हणण्यास हरकत नाही. हे जंतू सर्वत्र असतात म्हणून दूध उघडें राहून शिल्ले झाले म्हणजे नासते. सूक्ष्मजंतूंच्या जाती पुष्कळ आहेत व त्यांच्या जातीप्रमाणे निरनिराळे फरक घडून येतात. कांहीं जातींच्या योगाने दुग्धशर्करेपासून कर्वाम्ल वायु व दारूच्या (अल्कोहल) जातीचे पदार्थ उत्पन्न होतात. कांहीं जातींमुळे मांसजनक पदार्थ कडवट होतात. कांहींमुळे त्यास तार व चिकटपणा येतो. कांहींमुळे त्यांचे विघटीकरण होऊन “सल्फ्युरेटेड हायड्रोजन”, “कार्बोरेटेड हायड्रोजन” व “फास्फोरेटेड हायड्रोजन” वगैरे वायु उत्पन्न होऊन अति वाईट घाण सुटते व कांहींमुळे स्निग्ध पदार्थांचे विघटीकरण होतें. लोणी फार दिवस निष्काळजीपणाने ठेवले म्हणजे त्यास जी वाईट घाण येऊ लागते ती ब्युटिरिनचे विघटीकरण होऊन जें “ब्युटिरिक अॅसिड” तयार होतें त्यामुळे येते. सूक्ष्मजंतू अति सूक्ष्म असून सर्वत्र असल्याकारणाने जर दूध व त्यापासून केलेले पदार्थ वापरण्यांत थोडासा निष्काळजीपणा झाला तर सूक्ष्मजंतूंची वाढ तेव्हांच होऊन ते पदार्थ दिघडतात व याकरितांच दुग्धदुभत्याच्या स्वच्छतेसंबंधी फारच काळजी घ्यावी लागते. दुधाच्या द्वारे निरनिराळ्या सूक्ष्मजंतूमुळे उत्पन्न होणारे रोग पसरतात व अनेकांस प्राणांस मुकावे लागते. अगदी धारोष्ण दूध जरी घेतले तरी त्यांत हजारों दुग्धाम्लजंतू असतात. त्यांतल्या त्यांत धार काढतांना प्रथम निघणाऱ्या दुधांत शेवटी निघणाऱ्या दुधांतल्यापेक्षां जंतूंची संख्या अधिक असते. साधारणपणे व्यवहारांत वापरल्या जाणाऱ्या दुधांत जंतुविरहित दूध नसतेंच असे म्हणण्यास हरकत नाही. थंडीच्या दिवसांत त्यांची संख्या कमी असते व पावसाळ्यांत सर्वांत अधिक

असते. डॉ. जोशी यांच्या मतें हिवाळ्यांत एक घन इंच दुधांत ३२ लक्ष व पावसाळ्यांत ८० लक्ष यांच्या आंत सूक्ष्म जंतूंची संख्या असावी. व्यवहारांत सूक्ष्म जंतूंची संख्यागणना शक्यच नाही म्हणून दूध १५।२० मिनिटें उकळावें व नंतरच वापरावें हाच एक सुरक्षित मार्ग आहे. जनावरास जर सांसर्गिक रोग झाला तर त्या रोगाचे जंतू त्याच्या दुधांत येतात. पाश्चात्य देशांत क्षयी जनावरांच्या दुधानें मनुष्यास क्षयरोग होत असतो. आपल्या हिंदुस्थानदेशाचें हवामान व एकंदर परिस्थिति भिन्न असल्यामुळे इकडच्या जनावरांस क्षयरोग होत नाही. गाईनां फारच क्वचित् क्षयरोग होतो. म्हंशीस तो झाल्याची उदाहरणे नाहीत व शेळीच्या दुधाचा आपल्याकडे क्षयावर औषधाप्रमाणेंच उपयोग करतात. सूक्ष्म जंतूंची वाड उष्णतामान ३९° ते १२२° या मर्यादेंत शक्य असते. त्याचाहेर उष्णमान असल्यास वाढ होत नाही. परंतु त्यांची बीजे मात्र मरत नाहीत. अर्थात् दूध उकळल्यास त्यांची बीजे सुद्धां मरून जाऊन तें पूर्णपणें जंतुविरहित होतें. दूध थंड होऊन गोठले तरी सुद्धां त्यांत असलेले सूक्ष्मजंतु-बीज मरत नाही व म्हणूनच दूधित दुधापासून केलेला “ मलाईका वरफ ” (ऐस्क्रीम) खाण्यानें अपघात झाल्याची उदाहरणे घडून आली आहेत व अजून येतातहि. यावरून दूध व त्याचे पदार्थ वापरण्यांत व ते तयार करण्यांत कोणत्याहि प्रकारें ते बिघडणार नाहीत याविषयी दक्षता व स्वच्छता ठेविली पाहिजे.

दूध व शरीरपोषणः—दुधांत पाणी, स्निग्धपदार्थ, दुग्धशर्करा व निरिद्रिय क्षार असल्यानें शरीरपोषणास आवश्यक असणारीं सर्व द्रव्ये त्यांत असतात. म्हणून पौष्टिक व सात्त्विक अन्न या दृष्टीनें तें महत्त्वाचें आहे. त्यांत असलेल्या स्निग्ध पदार्थांच्या योगानें शरीरांत उष्णता उत्पन्न होते, निरनिराळीं कार्ये घडून येण्यास आवश्यक लागणाऱ्या शक्तीचा पुरवठा होतो व प्रसंगानुसार या कार्यास उपयोगी पडण्याकरितां वसेचा (चरबी) सांठा शरीरांत होतो. मांसजनक घटकांच्या योगानें स्नायूंची वाढ होते व प्रसंगानुसार स्निग्धपदार्थांचीं कार्येहि त्यांच्यामुळे होतात. दुग्धशर्करेनें स्निग्धपदार्थांचीं सर्व कार्ये घडून येऊन दुधास गोड चव येते. निरिद्रिय क्षारांच्या योगानें शरीरांतली अस्थिपंजरांची वाढ होते. यांपैकीं दुग्धशर्करा, मांसजनक पदार्थांपैकीं अल्ब्यूमिन व निरिद्रियक्षारांपैकीं काही भाग विरलेल्या स्थितीत असतात; आणि मांसजनक पदार्थांपैकीं केसीन, निरिद्रिय क्षारांचा काही भाग व स्निग्धांश हे तर त्या स्थितीत असतात व त्यांचे कण इतके सूक्ष्म असतात कीं, ते त्या स्थितीत आहेत याची खात्री आपल्या नुसत्या चक्षूंनी पटणार नाही. स्निग्धपदार्थांचे सूक्ष्म बिंदु उत्तम सूक्ष्म वीक्षणानें दिसतात तरी पण ते मांसजनक पदार्थ व निरिद्रियक्षार सूक्ष्मवीक्षणानेंहि दिसत नाहीत. अशी परिस्थिति असल्यानें अन्नाचें पचन करणाऱ्या रसांचा

त्यांवर परिणाम होऊन ते अगदीं सुलभपणें पचून जातात. नुकत्याच जन्मलेल्या अपत्याचें जीवित कायम राखण्यास व त्या कोमल अवस्थेंत त्याच्या शरीराचें पोषण करून तें वाढीस लावण्यास जन्मदात्या आईच्या दुधासारखें अन्न या भूतलावर दुसरें कोणतेंहि नाही आणि म्हणूनच या ईश्वरदत्त अन्नास “ भूलोकीचें अमृत ” असें अर्थपूर्ण नांव मिळाले आहे. खरोखर पाहिलें असतां गर्भधारणा, अपत्यजनन, नियमित कालपर्यंत दुग्धोत्पत्ति, प्रसवकालानंतर नियमित कालांतरानें पुनर्जोदर्शन व त्यानंतर पुन्हां गर्भधारणा या गोष्टींचा विचार केल्यास दुग्धोत्पत्ति फक्त अपत्यसंगोपनार्थच आहे याची सत्यता मनास पटल्यावाचून रहात नाही व अपत्याकरितां निर्माण झालेल्या अन्नाचा ज्यास दुसऱ्या अन्नांवर निर्वाह करण्याची पात्रता आहे अशांनीं अगहार करणें म्हणजे ईश्वरी योजनेची थटा करणें आहे व गनुष्यप्रण्याशिवाय इतर कोणत्याहि प्राण्यांत न दिसून येणारा आपलपोटेपणा आहे यांत संशय नाही. परंतु दुधाकरितां जनावरें पाळून त्यांच्या दुधाचा अन्नासारखा उपयोग करण्याची विहिवाट अनादिकालापासून चालत आली असून ती इतकी हाडीमांसी भिनली आहे कीं, दुसऱ्या योनीतील प्राण्यांच्या दुधाचा उपयोग करणें म्हणजे आपलपोटेपणा होय ही कल्पनासुद्धां मनांत येत नाही. सारांश इतकाच कीं ही आपलपोटेपणाची तात्त्विक दृष्टि जरा एका बाजूस ठेवून सुदृढ माणसांनीं वांसरें, लहान मोठीं मुलें, म्हातारी आणि अशक्त माणसें यांची गरज भागवून उरलेलें दूध स्वतःकरितां उपयोगांत आणण्याची प्रवृत्ति ठेवावी कारण त्यांचाच हक दुधावर प्रथम पोंचतो.

दुधाची परीक्षा.—दुध असल व शुद्ध आहे कीं नाही इें पाहण्याकरितां त्याचे गुणधर्म लक्षांत घ्यावे लागतात व परीक्षा करतांना तुलना करण्याकरितां त्याच्या घटकांचें सरासरीचें शेंकडाप्रमाण ठरवावें लागतें. दुधाच्या घटकांपैकीं पाणी व स्निग्धांश यांच्या शेंकडाप्रमाणांत सर्वांत अधिक फरक पडलेला दिसतो व मांसजनक घटक, दुग्धशर्करा, व निरिद्रियक्षार यांच्या शेंकडाप्रमाणांत विशेष फरक पडत नाही. म्हणून परीक्षेकरितां स्निग्धांशविरहित घन पदार्थ (मांसजनक पदार्थ, दुग्धशर्करा व निरिद्रियक्षार) व पाणी यांचें मध्यम शेंकडाप्रमाण तुलनेकरितां ठरवावें लागतें व नंतर परीक्षेकरितां घेतलेल्या दुधाच्या नमुन्यांत त्यांचें शेंकडा प्रमाण किती आहे हें काढून व शुद्ध दुधातील मध्यम शेंकडाप्रमाणाशी तुलना करून तो परीक्षेस घेतलेला दुधाचा नमुना शुद्ध आहे वा भेसळीचा आहे हें ठरवावें लागतें. दुधाची भेसळ खाली दिलेल्या शीतीनें केलेली बहुधा आढळते. (१) गाई-म्हंशांचें वगैरे दूध एके ठिकाणीं मिसळणें अगर त्या

मिश्रणांत पाणी घालणें; (आ) शुद्ध दुधांत पाणी मिसळणें; (इ) शुद्ध दुधांतील थोडा फार सिंधांश काढून घेणें व त्यांत पाणी मिसळणें; (ई) विलायती पद्धतीनें क्रीम काढून घेतलेलें दुध शुद्ध दुधांत मिसळणें व त्यांत पाणी घालणें; (उ) शुद्ध दुधांत पाणी मिसळून त्यांत तांदूळ, बटाटे वगैरेचें सत्व (स्टार्च) अगर साखर मिसळणें.

हे व अशा प्रकारचे भेसळीचे प्रकार वर दिल्याप्रमाणें दुधाची परीक्षा केल्यास उघडकीस येतात. दुधाची परीक्षा करतांना खाली दिलेल्या वाबतांत परीक्षा करावी.

(१) दुधाचा रंग, वास व चव यावरून पाण्याची भेसळ, निरनिराळ्या दुधांची भेसळ, साखरेची भेसळ, व दूध तापवले आहे की नाही याची थोडी फार कल्पना येते.

(२) सूक्ष्म वीक्षणानें परीक्षा करणें, यानें दुधांतील केरकचरा शिजविल्याशिवाय सत्व घातले असल्यास कळते.

(३) विशिष्टगुरुत्व काढणें, यानें सिंगधांशविरहित घन पदार्थांचें प्रमाण काढतां येतें.

(४) सिंगधांशाचें शेंकडा प्रमाण काढणें, यानें सिंगधांश विरहित घनपदार्थांचें शेंकडाप्रमाण कळते.

अशा रीतीनें परीक्षा करण्यास 'सूक्ष्मवीक्षणी' व तिची उपकरणें, 'उष्णतामापकयंत्र', 'विशिष्टगुरुत्वमापक यंत्र', 'सिंगधांशमापकयंत्र' (ब्युटिरामिटर) व त्याची उपकरणें व गणित करण्यास लागणारी कोष्टके व 'चलद्गुणी' (स्लाइड रूल, मिल्क स्केल) वगैरे साधनांची आवश्यकता असते. वर दिलेल्या प्रकारानें दुधाची भेसळ केली असल्यास विशिष्टगुरुत्व व सिंगधांशविरहित घनपदार्थांच्या शेंकडा-प्रमाणांत फरक पडतो, व त्यामुळे तुलनेनें भेसळ तेव्हांच उघडकीस येते. दुधांत पाणी घातल्यानें दुधाच्या घटकांचें शेंकडा प्रमाण व विशिष्टगुरुत्व हीं कमी होतात. सिंगधांश काढून घेतल्यानें सिंगधांशविरहित घनपदार्थांचें प्रमाण व विशिष्टगुरुत्व हीं वाढतात व पुन्हां त्यांत पाणी घातल्यानें तीं कमी होतात, परंतु सिंगधांशाचें प्रमाण कमीच असतें. साध्या दुधांत क्रीम काढून घेतलेलें दूध मिसळले म्हणजे सिंगधांशाचें प्रमाण कमी होतें व सिंगधांशविरहित घनपदार्थांचें प्रमाण अधिक झाल्यानें विशिष्टगुरुत्व वाढतें व पाणी घातल्यानें तें कमी होतें; पण सिंगधांशाचें प्रमाण कमी असतें. वासानें, तापवलेलें दूध किंवा शेळीचें दूध मिसळले असल्यास कळते. जनावरानें उग्र वासाचे पदार्थ खाल्ले असल्यास कळतात. रंगावरून गर्ड्महशीच्या दुधाची भेसळ अगर पाण्याच्या भेसळीसंबंधी कयास बांधतां येतो. चवीनें पाण्याची व साखरेची भेसळ यांसंबंधी कल्पना करतां येते. दुधाची परीक्षा करण्यास अवश्य लागणारे दुधाच्या घटकांचें सरासरी शेंकडा प्रमाण पुढें दिल्याप्रमाणें ध्यावें.

गार्डच्या व म्हशीच्या दुग्धांतील सरासरी घटक अनुक्रमेः— पाण्याखेरीज घटक १३.७ व १७.२ सिंगधांश ४.९१ व ७.३७, सिंगधांश विरहित पदार्थ ८.८२ व ९.८.

दुधांतील सिंगधांशाचें शेंकडा प्रमाण काढण्याची रीत.— दुधाची परीक्षा करण्याकरितां त्यांतल्या त्यांत सिंगधांशाचें शेंकडा प्रमाण किती आहे हें माहित पाहिजे. हें प्रमाण काढण्याकरितां डॉ. गरबरेचें सिंगधांशमापक यंत्र फार सोयीचें असतें. या यंत्रावरोंबर " सिंगधांशमापक नलिका " (ब्युटिरामिटर टेस्ट ट्यूब) मिळतात त्यांवर शेंकडा प्रमाण दाखविणाऱ्या खुणा खोदलेल्या असतात.

नमुन्यांतील सिंगधांशाचें शेंकडा प्रमाण काढण्याकरितां प्रथम सिंगधांशमापकनलिकेंत १० क्यू. सेंटमीटर सल्फ्यूरिक ॲसिड (विशिष्टगुरुत्व १.८२५) मोजून घालून नंतर ११ क्यू. सेंटमीटर दूध व नंतर १ क्यू. सें. अमाइल आल्कोहल घालून बूच घट्ट घालावें व नलिका हलवून सर्वांचें एकजात मिश्रण करावें व नंतर सिंगधांशमापक यंत्रांत नळी ठेवून (बुचाचा भाग परिघाकडे करून) झांकण बसवून यंत्र जोरानें तीन मिनिटे फिरवावें व आपोआप थांबल्यावर नळी (बुचाचा भाग खालीकरून) काढावी व सिंगधांश शेंकडा किती आहे तें पहावें. कांहीं नलिकांवर " ० ", " १ ", " २ ", " ३ " असे आंकडे असतात व कांहींवर " ० ", " १० ", " २० ", " ३० " असे असतात. पैकीं पहिल्या प्रकारची नळी असल्यास " १ " म्हणजे शेंकडा एक व दुसऱ्या प्रकारची असल्यास " १० " म्हणजे शेंकडा १०० सिंगधांश आहे. असें समजावें. पहिल्या प्रकारांत " ० " व " १ " मधील अंतराचे दहा भाग केलेले असतात. असला प्रत्येक भाग म्हणजे $\frac{1}{10}$ शेंकडा प्रमाण दाखविणारा असतो. नळी यंत्रांत घालून फिरविली म्हणजे दुधांत जो सिंगधांश असतो तो नलिकेच्या निमुळत्या भागांत (तो भाग यंत्राच्या मध्याकडे असल्यानें) एकत्रित होतो. याचें कारण यंत्र जोरानें फिरविण्यानें उत्पन्न होणारी केंद्रोत्सारिणी शक्ति आहे. सल्फ्यूरिक ॲसिडचा परिणाम दुधावर झाल्यानें मिश्रण काळें होतें व नळी गरम होते. नळी गरम आहे तीं पर्यंतच सिंगधांश किती आहे तें पहावें. कारण नळी थंड झाल्यावर सिंगधांश थिजतो व शेंकडा प्रमाण बरोबर मोजतां येत नाही. नळी थंड झाल्यास ती थोडा वेळ गरम पाण्यांत ठेवून मग काढून पहावें.

मलईमधील सिंगधांशाचें शेंकडा प्रमाण काढण्याची रीतः— मलई घेऊन तिच्या दसपट पाणी घालून एकजात मिश्रण करावें व वर दिलेल्या रीतीप्रमाणें त्या मिश्रणांत सिंगधांश किती आहे तें पहावें व त्याची दसपट करावी म्हणजे मूळच्या मलईत सिंगधांशाचें शेंकडा प्रमाण येईल.

दुधाचें विशिष्टगुरुत्व काढण्याची रीतः— हें विशिष्ट गुरुत्व काढण्याच्या तराजूनें काढतां येतें; किंवा विशिष्ट गुरुत्वमापक यंत्रानें काढावें. यांपैकीं दुसऱ्या प्रकारानें विशिष्टगुरुत्व काढणें बरें असतें. विशिष्टगुरुत्व काढतांना दूध कांचेच्या उभ्या भांड्यांत कांठोकांठ भरावें आणि विशिष्टगुरुत्वमापक यंत्र ०° पर्यंत बुडवावें व नंतर आपोआप

वर येऊं यावे. तें स्थिर झालें म्हणजे दुधाच्या सपाटीबरोबर असणारा आंकडा वाचावा. उदाहरणार्थ उष्णमान ६०° असतांना जें विशिष्टगुण्य येतें तें घेण्याची वद्विवाट आहे पण दुधाचें उष्णमान ६०° नेहमीं कायम असतेंच असें नाहीं. याकरितां दुधाचें उष्णमान काय आहे हें दि त्याच वेळीं पदात्रे व खाली दिलेल्या रीतीप्रमाणें दुरुस्ती करावी. दुधाचें उष्णमान ६०° या पेक्षां जास्त असेल तर साधारणपणे प्रत्येक अंशास ०.१ वर प्रमाणें आलेल्या आंकड्यांत मिळवावा व कांमी असेल तर प्रत्येक अंशास ०.१ याप्रमाणें वजा करावा. उदाहरणार्थ, दुधाचें उष्णमान ६५° आहे व विशिष्टगुण्यमापक यंत्रांन पाहिलेला आंकडा २८.३ आहे तर त्या दुधाचें विशिष्टगुण्य ०.६० उष्णमानां असतांना $२८.३ + ५ \times ०.१ = २८.६$ इतकें येतें.

अशा रीतीनें काढलेला विशिष्टगुण्यवाचा आंकडा दुधाची परीक्षा करतांना उपयोगी पडणारीं जीं सूत्रें पुढें दिलीं आहेत त्यांतील " विशिष्टगुण्य " सूचक आहे हें ध्यानांत ठेवावें. खरें विशिष्टगुण्य म्हणजे हा आंकडा १००० त मिळवून त्या वेरजेस १००० नें भागून जो भागाकार येईल तोच. उदाहरणार्थ, वरील उदाहरणांत घेतलेल्या दुधाचें खरें विशिष्टगुण्य म्हणजे $\frac{१००० + २८.६}{१०००} = १.०२८६$

हेंच आहे.

दुधांतील घनपदार्थांचें शेंकडा प्रमाण काढण्याची रीति:- दुधाचें विशिष्टगुण्य व स्निग्धांशांचें शेंकडा प्रमाण वर दिलेल्या रीतीप्रमाणें काढल्यावर त्यांतलें घनपदार्थांचें शेंकडाप्रमाण खाली दिलेल्या सूत्राप्रमाणें काढावें.

दुधांतील घनपदार्थांचें शेंकडाप्रमाण =
वि. गुण्य $\frac{६}{४} \times$ स्निग्धांशांचें शेंकडाप्रमाण $\frac{५}{५} + ०.१४$

दुधांतील भेसळांच्या पाण्याचे शेंकडा किमान मान काढण्याची रीत:- गाईच्या दुधांतील हें शेंकडा किमान खाली दिलेल्या सूत्राप्रमाणें काढावें. शेंकडा भेसळांचें पाणी =

$१०० - \frac{१०० \times \text{स्निग्धांशविरहित घनपदार्थांचें प्रमाण}}{८.५}$
किंवा $= १०० - \frac{१०० \times (\text{वि. गुण्य} + \text{स्निग्धांशांचें प्रमाण})}{३४.५}$

दूध म्हशींचें असल्यास ८.५ च्या ऐवजीं ९.५ व ३४.५ च्या ऐवजीं ३७ हे आंकडे वापरावे.

गायांच्या दुधावरील किती रुंका काढून घेतला आहे तें काढण्याची रीत:-

सांक्याचें शें.प्रमाण = $१०० - \frac{(\text{स्निग्धांशांचें शें. प्रमाण}) १००}{४.५}$

दूध म्हशींचें असल्यास ४.५ च्या ऐवजीं ७ आंकडा वापरावा.

तापवलेल्या दुधाची भेसळ ओळखण्याची रीति:- नमुन्यांत थोडें टिक्चर ग्वाएकम घालावें. रंग निळा झाल्यास त्यांत तापवलेलें दूध मिसळलें आहे असें समजावें कच्च्या दुधांन रंग बदलत नाहीं. याशिवाय प्राणेंद्रिय तीक्ष्ण असल्यास वास घेतल्यानेंही दुधाची भेसळ कळते.

दुधांत साच्या साखरेची भेसळ पाहण्याची रीत:- १० क्यू. सेंटिमीटर दूध घ्यावें व त्यांत अर्धा ग्राम अमोनियम मोलिब्डेट घालून त्यांत १० क्यू. सेंटिमीटर पातळ केलेलें (१.१०) हायड्रोक्लोरिक ॲसिड घालावें व तें मिश्रण पाण्यांत ठेवून सावकाश ८०° (सेंटिग्रेड) पर्यंत तापवावें. त्या मिश्रणाचा निळा रंग झाल्यास त्यांत साधी साखर आहे हें समजावें. तुलनेकरितां शुद्ध दुधाचीही त्याबरोबरच वरीलप्रमाणें परीक्षा करावी. म्हणजे फरक तेव्हाच कळतो.

दुध घर.—रोजच्या घरगुती दुभत्यांत दुधाकरितां निराळी खोली नसते. परंतु दूध वगैरे जिनस ठेवण्याकरितां शिकीं, कपाटें, पेठ्या व कोनाडे उपयोगांत आणलेले आढळतात. पैकीं शिंक्यावर एकावर एक अशीं भांडीं ठेवावीं लागत असल्यानें वरच्या भांड्यांच्या बुडाला असलेला केरकचरा अगर खालच्या भांड्यांतील पदार्थ गरम असल्यास वरच्या भांड्यांच्या बुडाशीं तयार झालेले पाण्याचे थेंब बुडावर असलेल्या मळासकट खालच्या भांड्यांत असलेल्या जिन्सांत पडण्याचा फार संभव असतो, म्हणून दुभतें ठेवण्यास शिकीं अयोग्य आहेत. कोनड्यांचीहि थोडी फार तीच स्थिति आहे. पेट्यांतील हवा खेळती न राहिल्यानें दुधास वाईट वास येऊं लागतो; व आंतील कुंद हवेमुळें पेट्यांत ठेवलेले पदार्थहि कुबटतात. अशा पेट्यांत ठेवलेले दूध लाकर नासतें. फळ्यांऐवजीं बारीक छिद्रांच्या जाळीचा उपयोग केल्यास वरील अवगुण राहाणें शक्य नाहीं. जाळीदार कपाटें दुभतें ठेवण्यास फारच चांगलीं असतात. त्यांतील हवा खेळती राहिल्यानें आंतील जिन्स कुबटत नाहींत, व कपाटांस कपे असल्यामुळें दूध, दही, ताक, लोणी व तूप वगैरे पदार्थ निरनिराळ्या कण्यांत ठेवतां येतात. तेणेंकरून एकाचा संपर्क दुसऱ्यास लागत नाहीं व म्हणून ते जिन्स विघडत नाहींत. शिवाय जाळी व दार घट्ट असल्यानें मांजरे उंदीर, झुरळें वगैरे प्राण्यांपासून दुभत्याच्या जिन्सांचा बचाव होतो. याकरितां दुभतें ठेवण्यासाठीं शक्य तितकें जाळीदार कपाटच वापरावें. घरगुती दुभत्याचे जिन्स नेहमीं निराळी जागा नसल्यास स्वयंपाकघरांत ठेवणें सोयीचें असतें. परंतु या बाबतींत एक खबरदारी घेणें अवश्य आहे. ती हीच की, दुभत्याचे कपाट हें मोरीशेजारीं, अंधान्या जागेत अगर कोंदट ठिकाणीं नसावें. तसेंच तें जुलीजवळहि नसावें. त्याच्यासाठीं स्वच्छ उजेडाची व हवाशीर जागा असावी म्हणजे दूध वगैरे पदार्थ चांगल्या स्थितीत रहातात. धंदा या घट्टांन मोठ्या प्रमाणावर देशी अगर विलायती पद्धतीप्रमाणें दुभतें करणें झाल्यास त्याकरितां दूधघर स्वतंत्र

असले पाहिजे व त्यांत निरनिराळ्या कामाकरितां स्वतंत्र खोल्या असाव्या. दूधघर बांधतांना खाली दिलेल्या बाबी अवश्य लक्षांत घ्याव्यात.

(१) दूधघराची जागा हमरस्त्यावर, कोंदट व सखल ठिकाणी नसावी. आजूबाजूस घाण पाणी मुरते असलेले अगर वहात असलेले नसावे. जवळपास खताच्या गारी, कचऱ्याच्या पेट्या व शेतखाने नसावेत. दूधघरास उत्तम जागा वस्तीपासून दूर, उंचवट्यावर व हवाशीर अशी असावी.

(२) दूधघराची इमारत पक्की असावी. भिंतीस आंतील बाजूने निदान ४-५ फुटांपर्यंत सिमेंटाचे प्लास्टर केलेले असावे. जमीन पक्की चिरेवंदीची व सिमेंटाने दरजा भरलेली असावी. जमीन सिमेंटाची केल्यास फारच उत्तम. जमीनीस ढाळ ठेवावा व तीवर धुण्यास घातलेले पाणी बाहेर गटारांत जाईल अशी व्यवस्था असावी.

(३) दूधघर कौलारू अगर गच्चीचे असावे. तें कौलारू-असल्यास आंतील बाजूने लांकडी फळ्यांची पाटणी असावी व ती वरचेवर वरच्या बाजूने साफ करतां येईल अशी व्यवस्था करावी. तक्तपोशी केली म्हणजे कौलांतला केरकचरा खाली पडत नाही व तक्तपोशीवरून साफ करतां आली म्हणजे तीवर केरकचरा सांचत नाही. फटी न रहातील अशा फळ्या बसवाव्यात व आंतील बाजूने त्यांस पांढरें रोगण लावावे अगर चुन्याची सफेती द्यावी.

(४) दूधघरांतील हवा खेळती राहण्यास खिडक्या व जाळ्या कराव्या व बाहेरचा केर, माशा वगैरे आंत येऊ नयेत म्हणून जाळ्या, खिडक्या व दारें हीं दुहेरी दारांची असावीत. एक दार बारीक भेंकांच्या जाळीचे व दुसरे कांचेच्या तावदानाचे असावे म्हणजे भरपूर उजेड मिळतो.

(५) जरूरीप्रमाणे पाण्याची व मोरीची व्यवस्था करावी व सर्व पाणी पक्क्या गटारांतून दूरवर सोडावे. दूधघराच्या आजूबाजूस निदान ३.०४० फूट मोकळी जागा असावी म्हणजे जास्त खुलेपणा राहातो. शक्य असल्यास दूधघराभोवती पडवी असावी म्हणजे दूधघर जास्त थंड रहाते व वाष्पण्यास सोय होते.

(६) दूधघरास मुबलक स्वच्छ पाण्याचा पुरवठा करण्याची सोय असावी.

(७) दूधघरांत दूध व क्रीमकरितां, लोण्याकरितां, सांठवणीकरितां, भांडी वगैरे धुण्याकरितां अशा निरनिराळ्या खोल्या असाव्यात. घंघ्याच्या लहानमोठ्या प्रमाणाप्रमाणे कमी अधिक खोल्या कराव्यात. दुभत्याची भांडी व कपडे वगैरे उन्हांत अगर हवाशीर ठिकाणी वाळवतां येतील अशी व्यवस्था करावी.

(८) खोल्यांतून जरूरीप्रमाणे कोनाडे, फडताळ, कपाटे, खुंट्या वगैरेची व्यवस्था करावी.

(९) घरमुती दुभत्यांत दुभत्याची कपाटे अगर पेट्या दर १५१२० दिवसांनी स्वच्छ धुवून उन्हांत वाळवाव्यात,

म्हणजे पदार्थ स्वच्छ रहातात. एखादे वेळीं जर कांहीं पदार्थ त्यांत सांडला तर तो लागलीच फडक्याने पुसावा, कपाट स्वच्छ धुवावे व उन्हांत वाळवावे म्हणजे तो जित्तस लांकडांत मुरत नाही. व कपाटास घाण येत नाही. दुभत्याचे फडताळ असल्यास तें स्वच्छ मातीने सारवावे व त्यास दर ४१६ महिन्यांनी चुना द्यावा. घंघ्याकरितां दुभते केल्यास दूधघराची जमीन रोज सर्व काम झाल्यावर पाण्याने स्वच्छ धुवून साफ करावी. बाहेरून गेणाऱ्या माणसास केव्हाहि पाय साफ केल्याशिवाय दूधघरांत येऊ देऊ नये. पाय व जोडे साफ करण्याकरितां दूधघराबाहेर एक लोखंडी पट्टीची खरडवणी, जोड्यांचा तळ साफ करण्यास जमिनीत बसविलेली असावी व दूधघराच्या दरवाज्याबाहेर एक खरखरीत चटई ठेवलेली असावी म्हणजे दूधघरांत पायावरोबर फार घाण येत नाही. दुधघराचीं दारें खिडक्या वगैरेचीं जाळीचीं दारें नेहमी बंद ठेवावीत म्हणजे दुधघरांत माशा वगैरे फारशा येत नाहीत. दूधघरांतील कोणत्याहि जिनसास कोणाहि बाहेरच्या माणसास हात लावू देऊ नये. व तेथे कोणताहि उग्र वासाचा पदार्थ ठेवू नये. वापरली जाणारी भांडी वगैरे स्वच्छ धुतल्याशिवाय तशीच केव्हाहि ठेवू नयेत. दुधघरांतील सर्व जित्तस नीटनेटके व्यवस्थित रितीने जेथल्यातेथे ठेवावेत म्हणजे आयत्यावेळी तेथील भांड्यांचा वगैरे गोंधळ होत नाही व जित्तस वेळेवर तयार मिळतात. दुधघराचे गटार व जमीन दर १५१२० दिवसांनी चुना अगर पोटॅशपरमॅंगेनेटच्या पाण्याने स्वच्छ धुवावी व दूधघराच्या भिंती वगैरेस दर सहा महिन्यांनी मोरचूत घालून कळीच्या चुन्याची सफेती द्यावी. अशा प्रकारच्या स्वच्छतेसंबंधी सर्व बाबी अंमलांत आणाव्यात. दूधघरांत स्वच्छतेची किती आवश्यकता आहे हे "दुधाचे गुणधर्म" या सदराखाली सूक्ष्म तंतूविषयी जी माहिती दिली आहे तीवरून सहज लक्षांत येईल.

दुभत्याची देशी पद्धत, धार काढणे:— धार काढण्याच्या वेळी जनावरांना स्वच्छ ठिकाणी बांधून व त्यांचे अंग स्वच्छ धुवून मग धार काढणाराने आपले हात स्वच्छ धुवावे व धार काढण्याचे स्वच्छ कोरडे भांडे हाती घेतल्यावर दुसऱ्या कोणत्याहि जिनसास हात लावू नये. वांसारुं सोडण्याबांधण्यास दुसरा मनुष्य असावा. एकाच माणसास दोन्ही कामे करावी लागल्यास दुधांत घाण जाते. गाईची कांस कोमट पाण्याने धुवून स्वच्छ करावी व नंतर वांसारुस सोडावे. वांसारुस सोडल्यावर थोड्याच वेळाने गाय पुरी पान्दहवते, त्यावेळी तिची कांस दुधाने अगदी तुडंब भरलेली दिसते. पान्हा सोडण्याच्या वेळी पुष्कळ जनावरें मलमूत्रोत्सर्जन करतात. त्यावेळी दुधाच्या भांड्यांत शितोडे न जातील अशी खबरदारी घ्यावी. शिवाय जनावराने शेंपूट हालवून दुधांत केर पाडू नये म्हणून त्याचे शेंपूट एका पायास दोरीने बांधावे व जनावर लाथा मारणारे असल्यास त्यास

भाला घालावा. हीं कामे वांसरुं पीत असतांना वांसरुं सोडणाराने करावीत. जनावराने पांढहा चांगला सोडला असे पाहून धार काढणाराने आंचळपासून वांसरांस सोडवावे व दुसऱ्याने वांसरास आंवावे व नंतर धार काढणाराने धारेस सुरवात करावी. दोन्ही हातांनी धार काढणे चांगले. एकाच बाजूची दोन्ही आंचळे न धरतां एका हाताने एका बाजूचे पुढचे आंचळ धरले तर, दुसऱ्याने दुसऱ्या बाजूचे मागचे आंचळ धरून धार काढावी, म्हणजे कांसेच्या दोन्ही भागांतिल सारखे दुध निघते. धार काढणाराने पायाच्या चौऱ्यावर बसून गुडघ्यांत दुधाचे भांडे धरून धार काढावी. थोड्या जनावरांची धार अशा रीतीने विशेष त्रासाशिवाय काढता येते. परंतु जेथे पुष्कळ जनावरांची धार काढावयाची असेल तेथे धार काढण्यास वसण्यासाठी एक लहानशी घडवेची केल्यास त्रास कमी होतो. धार काढतांना कोणी वांकविलेला अंगठा व चार बोटे यांच्यामधे आंचळ धरून धार काढतात. कोणी साध्या मुठीत आंचळ धरून काढतात. ही बाब संवयावर अवलंबून आहे. परंतु म्हशी व जाड कातडीच्या गायी यांच्या धारेस अंगठा व बोटे यांच्यामधे आंचळ धरणे सोपे जाते. धार काढणारांची नखे वाढलेली नसावीत व त्यांस कोणताहि सांसर्गिक रोग नसावा. धार काढण्यास सुरवात करण्यापूर्वी आंचळांस एखादी सडी वगैरे चिकटली आहे की काय हे पाहावे म्हणजे आंचळास दुखापत होण्याचा संभव नसतो. धार झटपट व पुरी काढावी. पुरे दूध न निघाल्यास पुष्कळ दूध देणारी जनावरे बिघडतात व कमी दूध द्यावयास लागतात. पुष्कळ वेळां पुरे दूध न निघाल्यास अगर दुध काढण्याच्या वेळांत अनियमितपणा झाल्यास जनावरांना आपले स्वतःचेच दुध पिण्याची वाईट संवय लागते. याशिवाय शेवटी निघणाऱ्या दुधांत धृतांशाचे प्रमाण सर्वांत अधिक असते म्हणून शेवटचे दूध जास्त सकस असते, सबब पुरी धार काढणे अवश्य आहे. धार काढतांना जवळपास गोंगाट मुळीच नसावा व जनावर बुजेल असे वर्तन कोणीहि करू नये. धारेच्या वेळी पेंड, सरकी, फोल, कांडा वगैरे न देण्याची पाहिल्या वेतापासूनच वहिवट असावी. परंतु देण्याची संवयच झाली असल्यास धारेच्या वेळी पेंड वगैरे द्यावयासच पाहिजे, नाहीतर दुध कमी मिळण्याचा अगर जनावर बिथरण्याचाहि संभव असतो. धारेस सुरवात करतांना प्रथम एखाद दुसरी धार जमिनीवर पाडून दुधाचा रंग नेहमीप्रमाणे आहे की नाही हे पहावे. कारण कांसेस दुखापत झाल्यास अगर आजार झाला असल्यास नेहमीप्रमाणे दुधाचा रंग नसतो. नेहमीपेक्षा निराळ्या रंगाचे दूध दिसल्यासहि पुरी धार काढावी परंतु ते दूध दूषित असल्यामुळे वापरू नये; खताच्या गारांत ओतावे. या व अशा प्रकारच्या स्वच्छतेसंबंधी इतर सर्व बाबी लक्षांत घेऊन त्याप्रमाणे व्यवस्था ठेवल्यास शुद्ध दूध मिळते. दूध स्वच्छ गाळण्याने गाळून त्याचे वजन करून ते लिहून ठेवावे अगर मापणे

असल्यास फेंस जिरल्यावर मापाने म्हणजे चूक होत नाही. प्रत्येक जनावरापासून किती दूध मिळाले याची नोंद केलेली असावी.

दुधाची विल्हेवाट:—धारेनंतर दूध स्वच्छ गाळण्याने गाळल्यावर गिःहाइकांना द्यावे. दूध मोजण्याच्या मापास दांडा असावा म्हणजे काढतांना दुधांत बोटे बुडवावी लागत नाहीत. माप केव्हाहि जमिनीवर ठेवू नये म्हणजे दुधांत केर जात नाही. दुधाचे भांडे झांकणीने अगर स्वच्छ कपड्याने झांकलेले असावे म्हणजे त्यांत केर पडत नाही व दुधावर माशा बसत नाहीत. शिळे व ताजे आणिलेले गार्डे व म्हशीचे दूध एकत्र करून विकू नये. लांबवर दूध पाठवावयाचे असल्यास पाटी, शिके अगर क.व.उ. उपयोगांत आणतात अगर दूध जास्त असल्यास गाडीची जरूरी असते. दूध एका ठिकाणाहून दुसरीकडे नेतांना केव्हाहि उघडे नेऊ नये. ते चांगले झांकलेले असावे म्हणजे त्यांत रस्त्यावरचा घाणेरड' केर, धुराट्या पडत नाही व त्यावर माशा बसून ते दूषित होत नाही. सध्यांच्या गवळ्यांच्या वहिवटीप्रमाणे दुधाच्या चरवीत गवताची चुंबळ अगर लहानशी हिरवी टहाळी घातलेली असते, त्याने दुध उसळत नाही परंतु त्यांत रस्त्याचा धुराट्या व केर जाऊन ते दूषित होतेच. म्हणून दुधाच्या भांड्यांस चांगलेच झांकण असले पाहिजे. हल्ली दूध नेण्याकरितां बरणीच्या आकाराची झांकणाची भांडी मिळतात त्यांचा उपयोग करावा किंवा त्यांसारखी पितळी भांडी तयार करवून घेऊन त्यांस उत्तम कल्हेई करून त्यांचा उपयोग करावा. असल्या भांड्यांस दूध काढण्यास नळी असते त्यामुळे प्रत्येक वेळी माप दुधांत बुडविण्याचे मुळीच कारण पडत नाही. शिवाय झांकणास कडीची सोय असल्याने कुलूप अगर मोहोर लावण्याची सोय असते. त्यामुळे मध्येतरी दुधांत भेसळ करण्याचा संभव कमी असतो. दुध वांटतांना ते नीट हलवून गिःहाइकांस द्यावे म्हणजे सर्वत्रास एकसारखे दूध मिळते. दुध वांटतांना कोणास किती दूध दिले त्याचे टिपण करावे व उरलेले दूध व वांटलेले दूध यांची बेरीज मूळ दुधाइतकी आहे की नाही हे ताडून पहावे व कांहीं मयादेवादेर फरक आढळल्यास कांहीं तरी चूक झाली असे खास समजावे. दुधाचा शुद्धपणा कायम राखण्याकरितां कोणत्याहि रीतीने ते दूषित होणार नाही अशी खबरदारी घ्यावी. वांटून उरलेले दूध वेळ न लावतां तापत ठेवावे.

दही.—दही करण्याकरितां दूध मंदाग्रीवर संथपणे तापवावे व साधारणपणे पांचवा हिस्सा आटल्यावर ते कोमट करून विरजावे. दूध संथपणे तापले म्हणजे त्यावर चांगली जाड "साय" येते. या सायांत दुधांतिल क्षिंधांशाचा बहुतेक भाग असतो. दूध इतर कामास वापरवाचे असल्यास ते प्रथम उकळोपर्यंत तापवून नंतर वापरावे. दूध वाजवीपेक्षा फाजोल तापल्यास व आटल्यास तांबूस रंग येतो व एक प्रकारचा चमत्कारिक वास येऊ लागतो.

दूध तापविण्याचें भांडें जाड व उत्तम कल्हईचें असावें. कल्हई न केलेल्या भांड्यांत जास्त वेळ दूध ठेवल्यास तें कळकून त्यांत तांब्याचा विपार आल्यानें तें हिरवट होतें व असलें दूध प्याल्यास मळमळें लागतें. दूध लोण्याकरितां विरजावयाचें असल्यास साय व वरचा भाग निराळा विरजावा व दह्याकरितां खालचें दूध विरजावें म्हणजे ताक करणें व लोणी काढणें वगैरेस मोठया भांड्याची जरूरी नसते व सायीचें दहो वापरल्यानें कमी होणारें लोणी वांचतें. सायांसकट विरजलेलें दहो खाण्यास सर्वांत उत्तम असतें. दूध विरजण्याकरितां ताजें ताक वापरावें; शिळें वापरल्यास दहो चांगलें विरजत नाहीं. थंडीच्या दिवसांत विरजणाचीं भांडीं उबदार ठिकाणीं ठेवावीं म्हणजे दहो होण्यास फार वेळ लागत नाहीं व उन्हाळ्यांत थंड ठिकाणीं ठेवावीं म्हणजे विरजण फसफसून जात नाहीं. थंडीच्या दिवसांत दूध विरजण्यास थंडीच्या मानानें बारा तासांपेक्षां जास्त वेळ लागतो व उन्हाळ्यांत हवेच्या उष्णतेच्या मानानें बारा तासांपेक्षां कमी वेळ लागतो. दह्याला मधुर आंबटपणा आला म्हणजे तें वापरण्यास व लोणी करण्यास योग्य समजावें. विरजण जास्त शिळें झाल्यास तें फार आंबट होतें, फार फसफसतें व दुधातील मांसजनक पदार्थ व स्निग्धांश यांचेहि विघटीकरण होण्यास सुरवात होते; व वाईट घाण येऊं लागून कडवट चव येते. दहो कडू, मळमळीत, पांचट, बुळबुळीत असल्यास अगर त्यास तार येत असल्यास तें दूषित झालें आहे असें समजावें व तें कोणत्याहि कामास वापरूं नये. दह्यापासून, लोणी, ताक, मठा, श्रीखंड व श्रीखंडाच्या वड्या इत्यादि पदार्थ करितात. दह्याचे घटक पाणी, स्निग्धांश, मांसजनक पदार्थ, दुग्धशर्करा, दुग्धाम्ल, निरिंद्रियक्षार हेच मुख्य आहेत. याशिवाय दह्यांत दुग्धाम्ल जंतू व कर्वांम्लवायु हे जास्त असतात.

लोणी:—दहो घुसळून त्यापासून लोणी तयार करण्याकरितां दह्याच्या भांड्यापेक्षां मोठें, स्वच्छ व कल्हईचें भांडें घ्यावें. रवी प्रथम आधणाच्या पाण्यानें धुवावी, नंतर थंड पाण्यांत भिजवून घुसळण्यास ध्यावी. रवीच्या दोऱ्या स्वच्छ असाव्या व घुसळण्यानें दोरीचे धागे भांड्यांत न पडतील अशी व्यवस्था ठेवावी. घुसळण्याच्या भांड्यांत दहो घातल्यावर हलके हलके घुसळवें नाहींतर घुसळत असलेलें दहो उसळून भांड्याबाहेर येतें व भांड्यावर व जमीनीवर सांडतें. त्यामुळें लोण्याचा बराच हिस्सा असलेला भाग बाहेर पडल्यानें खराब होतो. मध्यंतरां हवेच्या उष्णमानाप्रमाणें थोडें गरम अगर थंड पाणी घालावें म्हणजे लोणी लवकर येतें. लोण्याचे साधारणपणें हरभऱ्यायेवढे खडे बनल्यावर घुसळणें बंद करावें व तें भांडें स्थिर ठेवावें. म्हणजे सर्व लोण्यातील खडे वर येतात व लोणी काढणें सोपें जातें. लोणी हातानें काढल्यानें तें मेणचट होतें व तें दूषित होण्याचा संभव असतो. तें हाता-

नेच काढणें झाल्यास हात चांगले स्वच्छ धुवून नंतर ओल्या हातानें लोणी काढावें. सर्वांत उत्तम मार्ग म्हणजे चमच्यानें लोणी काढणें हा होय. लोणी निराळ्या भांड्यांत काढल्यावर तें थंड पाण्यानें २-३ वेळ स्वच्छ धुवावें म्हणजे त्यांतील ताकाचा अंश निघून जातो. जितका ताकाचा अंश लोण्यांत राहिल तितकें तें लवकर विघडतें. लोणी घुतल्यावर तें स्वच्छ व न कळकणाऱ्या भांड्यांत ठेवावें व त्यांत थंड पाणी घालावें. लोणी जास्त दिवस ठेवणें असल्यास त्यांत घातलेलें शिळें पाणी काढून टाकावें व रोज ताजें, थंड पाणी घालावें म्हणजे तें चांगलें टिकतें. याशिवाय एक मोठया तोंडाचें मातीचें भांडें घेऊन त्यांत पाणी घालावें व त्यांत लोण्याचें भांडें ठेवावें म्हणजे थंडावा चांगला राहून लोणी लवकर विघडत नाहीं. लोण्यांत घालावयाच्या पाण्यांत जर थोडें मांठ घातलें तर लोणी जास्त दिवस चांगल्या स्थितीत टिकतें. त्यामुळें त्यास थोडीशी खारट चव येते इतकेंच. लोणी जितकें थंड राहिल तितकें तें चांगलें रहातें. उन्हाळ्यांत लोण्यास लवकर वास येतो याचें कारण हवेचें जास्त उष्णमान हेंच आहे. तेंच थंडीच्या दिवसांत विशेष काळजी घेतल्याशिवायहि पुष्कळ दिवस चांगलें टिकतें. दह्यापासून केलेलें लोणी चवीला आंबूस लागतें पण विलायती पद्धतीनें केलेलें लोणी आंबूस लागत नाहीं. याचें कारण विलायती पद्धतीच्या लोण्यांतील ताकाचा सर्व अंश धुवून टाकतां येतो परंतु देशी पद्धतीच्या लोण्याचे गोळे मोठे होत असल्यामुळें त्यांत असलेला सर्व अंश धुवून टाकतां येत नाहीं व याच कारणानें देशी लोणी जास्त दिवस ठेवल्यास त्याचें विघटीकरण होण्यास लवकर सुरवात होते व त्यामुळें त्यास घाण येऊं लागते. लोणी करण्यास थंड वेळ उत्तम असते म्हणूनच उन्हाळ्यांत सूर्योदयाच्या सुमारास अगर पहाटे लोणी केलें पाहिजे. लोण्यामध्ये दह्यांत असलेले सर्व घटक पदार्थ असतातच. परंतु त्यांचें प्रमाण मात्र निराळें असतें. साधारणपणें शेंकडा ८० ते ८५ टक्के स्निग्धांश असतो व इतर सर्व पदार्थ शेंकडा १५ ते २० टक्के या प्रमाणांत असतात. गाईचें लोणी किंचित् पिवळट रंगाचें असतें व म्हशीचें शुभ्र पांढरें असतें. गाईपेक्षां म्हशीच्या दुधांत स्निग्धांश जास्त असल्यानें म्हशीच्या दुधापासून गाईच्या तितक्याच दुधापेक्षां जास्त लोणी निघतें. जनावरास सरकी दिल्यानें लोण्यास जास्त घट्टपणा येतो.

ताक:—दहो घुसळून लोणी काढून घेतल्यावर जें “ताक” मागे रहातें त्यांत दह्यांत असलेले सर्व पदार्थ असतात. स्निग्धांश सर्वांत कमी व पाणी अधिक प्रमाणांत असतें, कारण स्निग्धांशाचा बहुतेक सारा भाग लोण्यांत जातो व घुसळतांना त्यांत थोडें फार पाणी घालावें लागल्यानें पाण्याचें प्रमाण वाढतें. ताक हें कढी वगैरे पदार्थ करण्यास व नुसतें खाण्यास उपयोगी असतें. ताज्या ताकाची चव चांगली असते; पण तें जसजसें शिळें होत जाईल तसतसा त्याचा आंबटपणा वाढतो

व पुढें पुढें त्यास कडवट चव येऊन घाण येऊं लागते. ताक पाचक असून त्याचा उपयोग करण्यास वैद्य व डॉक्टर रोग्यास सांगतात. सायीसकट विरजलेलें मधुर दही, लोणी निराळें न होईल इतकें घुसळलें म्हणजे “मश्रा” तयार होतो. मश्रा ताकापेक्षा जास्त स्वादिष्ट असतो; परंतु पचण्यास ताकाइतका हलका नसतो व ताकाइतका त्यांत पाचक गुण नसतो.

तूप.—लोण्याचें तूप करण्यास तें कढण्याकरितां जाड भांडें घ्यावें. पातळ भांड्यांत लोणी कढवल्यास थोडी जास्त आंच लागली तर तूप करण्याचा जास्त संभव असतो. लोणी नेहमी माफक आंचेवर कढवावें ह्याणजे तें करपत नाही व तुपांतील लवकर उडून जाणारा भाग तितका कमी उडतो व त्यामुळें तुपाचा खमंग स्वाद कमी होत नाही. घरगुती कामाकरितां तूप पक्क्या कढाचें करण्यासाठीं त्यांतलें सर्व पाणी जाईपर्यंत तें तापवावें. सर्व पाणी आटल्यावर भांडें खाली उतरावें व थंड होऊं द्यावें व साधारण कढत राहिल्यावर स्वच्छ गाळण्यांतून गाळून उत्तम कल्हईच्या भांड्यांत अगर बरण्या वगैरेंत झांकून ठेवावें. लोणा कढवेंलें म्हणजे त्यांत असलेलें पाणी वाफ होऊन नाहीसें होतें व पाणी व तुप शिवाय इतर पदार्थांचा कोही भाग भांड्याच्या बुडाशीं बसतो व कांहीं फेंसांत येतो. बुडाशीं बसलेला भाग आंचेमुळें करपून जातो व त्याची बेरी होते. तूप बाजाराकरितां तयार करणें झाल्यास तें कच्चा कढाचें ठेवण्याची बहिवाट आहे. याचें कारण त्याचें वजन जास्त होतें व गिन्हाइकांनै तें घेतल्यावर कढवून वापरावें लागतें. परंतु तूप कच्च्या कढाचें ठेवावयाचें ह्याणून त्यांत फार पाणी ठेवूं नये. थोडें पुरें होतें. तुपामध्ये लोण्यांत असलेला घृतांश मात्र असतो. आंचेमुळें त्याच्या रूपांत फरक पडतो इतकेंच. लोण्यापासून शेंकडा ८० ते ८५ टक्के तूप पडतें. दुधापासून केलेल्या इतर कोणत्याहि पदार्थापेक्षां तूप सर्वांत जास्त दिवस चांगल्या स्थितींत टिकतें. तुपांत असलेल्या निरनिराळ्या स्निग्ध पदार्थांच्या परस्पर प्रमाणाप्रमाणें व हवेच्या उष्णमानाप्रमाणें तुपांत कमी किंवा अधिक कणी तयार होते. बाजारी तूप कच्च्या कढाचें असल्यामुळें त्यांत ताकाचा अंश असतो व दुकानांत स्वच्छतेसंबंधी पाहिजे तितकी काळजी न घेतली तर तुपांत धुराळा जातो व या कारणामुळें बाजारी तूप घरच्या तुपापेक्षां लवकर विघडतें. याशिवाय बाजारी तूपांत तेल, चरबी, बटाटे अगर अळवाच्या कांद्याचा बलक वगैरेंची भेसळ केलेली आढळते. यांंहि बाजारी तूप लवकर विघडतें. गाईचें तूप पिंजळट रंगाचें असतें व म्हशीचें पांढरें असतें. ताजें तूप स्वच्छ डब्यांत डाग लावून बंद करून ठेवल्यास तें कित्येक महिने चांगल्या स्थितींत रहातें.

दही, ताक, लोणी, तूप या दुभत्यांतील मुख्य पदार्थांशिवाय दुधापासून वासुंदी व खवा करतात. हे जिनस करण्यास दूध जाड भांड्यांत घालून आटवावें लागतें. वासुंदी करण्यास कल्हईचें जाड पातेंलें व खवा करण्यास लोखंडी

जाड कढई उत्तम असते. हे पदार्थ तयार करतांना लक्षांत ठेवण्याची गोष्ट ह्याणजे माफक आंचेवर दुधाचा भाग भांड्यास लागून न करपेल असें सारखें ढवळणें ही मुख्य आहे. दूध आटून साधारण पाकाइतकें दाट झाल्यावर साखर वगैरे घालून वासुंदी करण्यास योग्य होतें. दूध ते हिस्से आटवून चवथा अगर पांचवा हिस्सा राहिला ह्याणजे त्यास खवा म्हणतात. खवा करण्यास घेतलेल्या दुधांत पाण्याचें शेंकडा प्रमाण ज्या मानानें कमी अधिक असतें त्या मानानें शेंकडा २० ते २५ टक्के खवा पडतो. खवाचा उपयोग पेढे, बर्फी वगैरे मिठाई व पक्वान्नें करण्याकडे होतो. दुधापासून तयार केलेल्या इतर कोणत्याहि पदार्थापेक्षां खवा जास्त पौष्टिक परंतु पचण्यास सर्वांत अधिक कठिण असतो. खव्यांत दुधांत असलेले सर्व पदार्थ असतात परंतु तो तयार करण्यास लागणाऱ्या आंचेमुळें त्याचें थोडेंफार रूपांतर होतें. त्यांत पाण्याचें प्रमाण फारच कमी असतें. व स्निग्धांश, मांसजनक पदार्थ व दुग्धशर्करा यांचें प्रमाण अधिक असल्यानें त्याचा पौष्टिकपणा वाढतो व तो पचण्यास फार जाड असतो.

दुभत्याची विलायती पद्धत, हिंदुस्थानी व विलायती पद्धतीतील मुख्य फरकः—दुभत्याच्या इकडील व विलायतेकडील पद्धतीत फरक आहे. इकडच्या पद्धतीत दूध तापवून नंतर त्यापासून निरनिराळे पदार्थ तयार करतात. परंतु विलायती पद्धतीत ताज्या दुधापासून अगर बाफेच्या योगानें अति थोड्या वेळांत दूध तापवून व नंतर थंड करून त्यापासून निरनिराळे पदार्थ करण्यास सुरवात होते. आपल्या इकडच्या पद्धतीत दूध संथपणानें पुष्कळ वेळ तापल्यानें त्याच्यावर साय येते परंतु विलायती पद्धतीत वाफेच्या योगानें फारच थोड्या वेळांत दूध तापल्यानें व तें तापत असतांना स्थिर नसल्यानें त्यावर साय मुळींच येत नाही. हिंदुस्थानी पद्धतीत तापवलेल्या दुधाचें दही करून त्यापासून लोणी व ताक करतात, परंतु विलायती पद्धतीत थंड केलेल्या अगर ताज्या दुधापासून “क्रीम” अथवा मलई तयार करतात व ती विरजल्यावर अगर तशीच घुसळून लोणी तयार करतात. हिंदुस्थानी पद्धतीत लोण्यापासून तूप करतात. विलायती पद्धतीत तूप करण्याचा प्रघात फारच क्वचित व काहीं विशिष्ट भागांत आढळतो. कारण तिकडे बहुधा तुपाचा प्रघात नसतो असें म्हणण्यास हरकत नाही. तिकडे क्रीम व लोणी यांखेरीज “चीझ” करण्याचा फार प्रघात आहे. आपल्याकडे जसें दही व ताक सरसकट उपयोगांत आणतात तसाच तिकडे “चीझ” हा पदार्थ सरसकट उपयोगांत आणतात. तिकडे ताजें दूध थंड करून अथवा तापवलेलें दूध थंड करून गिन्हाइकांस देण्याची सरसकट व्यवस्था असते. आपल्याकडे दूध तापल्याशिवाय वाटण्यांत येतें. तिकडे क्रीम, लोणी, चीझ वगैरे पदार्थ दुकानांतून विकत आणण्याचा बहुधा सरसकट प्रघात आहे.

परंतु आपल्याइकडे तूप व काचित लोण्याशिवाय करून दुधाचे इतर पदार्थ बाजारांतून आणण्याची सरसकट वहिवाट नाही. दही, ताक, लोणी बहुधा घरगुतीच केलेले असते. तिकडील रहिवाशी गोमांसभक्षक असल्याने स्वाभाविकच दुभत्याकरिता व खाटिकांच्या दुकानाकरिता विशेष फायदेशीर पडणाऱ्या अशा गाईच्या निरनिराळ्या जाती उत्पन्न करण्याचे प्रयत्न झाले व त्यांत चांगले यश आले आहे. आपल्याकडे दुभत्याकरिता व जमिनीची मशागत करण्याकरिता उपयोगी पडणाऱ्या अशा निरनिराळ्या जाती उत्पन्न करण्याचे प्रयत्न देशपरिस्थितीरूप झाले व त्यांत यशही उत्तम आले. बदललेल्या परिस्थितीने त्या जातींची सध्यां अवनति झालेली आढळते ही गोष्ट निराळी. याशिवाय दोन्ही पद्धतींतील ठोकळ फरक म्हणजे आपल्याइकडे जनावरे दूध देण्याची बंद होईपर्यंत वांसरांस पाजण्याची सरसकट वहिवाट आहे; याच्या उलट परिस्थिति तिकडे आहे. तिकडे सरसकट वांसरे बहुधा न पाजण्याची वहिवाट आहे. वांसरांना वरच्या दुधावर ठेवतात अगर खाटकाच्या हवाली करतात. फक्त उत्तम दुभत्या जनावरांचीच संतति वाढू देतात.

बिलायती दुभत्यांतील मुख्य बाबी म्हणजे (१) दूध आणि त्याची व्यवस्था, (२) क्रीम अथवा मलई करणे, व (३) मलईपासून लोणी करणे, याच होत. यांविषयी माहिती क्रमाने पुढे दिली आहे.

(१) दूध व त्याची व्यवस्था:—प्रथम गाईची धार हाताने अगर धार काढण्याच्या यंत्राने काढल्यावर तें फडक्यांतून अगर गाळण्यांतून गाळतात. धार काढण्याचे यंत्र प्रथम अमेरिकेत इ. स. १८७८ मध्ये उपयोगांत आणले. त्याचे हल्ली अनेक प्रकार झाले आहेत. हीं यंत्रे हाताने अगर वाफ व बोज यांच्या शक्तीनेहि चालवितां येणारीं हल्लीं मिळू लागली आहेत. पाश्चात्य-विशेष सुधारलेल्या-देशांत यांचा प्रसार बराच झालेला आहे. तथापि पुष्कळ लोक आपल्या इकडच्या सारखाच हातानेहि धार काढतात. या धार काढण्याच्या यंत्राचा हा फायदा आहे की, थोड्या वेळांत पुष्कळ गाईची धार काढतां येते व दूध दूषित होण्याचा संभव नसतो. दूध काढून तें गाळल्यावर “रेफ्रीजरेटर” (उष्णतानिवारक यंत्र) नांवाच्या दूध थंड करण्याच्या यंत्राने ५५° ते ६०° इतके थंड करून गिन्हाइकांना वांटतात. अगर गाळलेले दूध “ पाश्चुरायझर ” नांवाच्या यंत्राने वाफेच्या साहाय्याने १४०° ते १७६° पर्यंत तापवून पुन्हां रेफ्रीजरेटरच्या साहाय्याने ५५° ते ६०° पर्यंत थंड करून वांटतात. धार काढल्याबरोबर ५५° ते ६०° अंशांपर्यंत थंड केल्याने दुधांतील सूक्ष्म जंतु थंडावतात व त्यामुळे त्यांची वाढ उबट दुधांतल्यासारखी झपाट्याने होत नाही. पुष्कळदां ज्या यंत्राने दुधापासून क्रीम तयार करतात त्या यंत्राने क्रीम तयार करून पुन्हां तें क्रीम त्या यंत्रांतून निघालेल्या दुधांत मिसळून तें मिश्रण म्हणजे दूध-गिन्हाइकांस देतात, असें केल्याने

दुधांत जो कांहीं केरकचरा असतो तो व त्यांत असलेले पुष्कळसे सूक्ष्म जंतु यंत्रांतील एका भागास चिकटून राहतात व त्यामुळे यंत्रांतून निघालेले क्रीम व क्रीमविरहित दूध शुद्ध होतें व नंतर क्रीम व क्रीमविरहित दूध एके ठिकाणी चांगले मिसळले म्हणजे पुन्हां शुद्ध दूध तयार होतें. या शिवाय “ अल्ट्राव्हायलेट ” नांवाच्या विद्युत्किरणानेहि दूध शुद्ध करतात. सूर्यप्रकाशांत ज्याप्रमाणे सूक्ष्म जंतुविनाशक धर्म आहे त्याप्रमाणेच या “ अल्ट्राव्हायलेट ” विद्युत्किरणांमध्येहि आहे. म्हणून दुधाच्या पातळ थरावर हे किरण पाडले म्हणजे दूध सूक्ष्मजंतुविरहित होऊन शुद्ध होतें. अशा तऱ्हेची अल्ट्राव्हायलेट किरणांची विद्युद्यंत्रे दूध शुद्ध करण्याकरितां पाश्चात्य देशांत बऱ्याच ठिकाणी उपयोगांत आणतात; परंतु दूध वाफेने तापवून नंतर थंड करून शुद्ध करण्याची पद्धत बहुतेक सर्व ठिकाणी आहे. याशिवाय वाफेच्या उष्णतेने दूध पूर्णपणे जंतुविरहित (स्टेरिलाइझ्ड) करून तें हवा न जाईल अशा स्प्रिंगच्या बुचाच्या वाटल्यांत भरून गिन्हाइकांस देण्याचीहि वहिवाट आहे. अशा रीतीने दूध पूर्णपणे सूक्ष्मजंतुविरहित करण्यास उष्णमान २३०° ते २६०° पर्यंत न्यावे लागते व तें निदान अर्धा तास तरी कायम ठेवावे लागते. हें काम ज्या यंत्राने करतात त्यास “ स्टेरिलायझर ” म्हणतात. दूध लांबवर रेल्वेमधून पाठवावयाचे असल्यास दुधाच्या चरबीत बर्फ ठेवण्याची व्यवस्था करतात. याने दूध थंड राहून बिघडत नाही. अशा रीतीने रेल्वेने दूध लांबवर पाठविण्याकरितां तिकडील रेल्वेकंपन्यांनी थंड रहाणाऱ्या स्वतंत्र डब्यांचीहि व्यवस्था केलेली असते. गिन्हाइकांके दूध रवाना करण्याकरितां ज्या चरव्या उपयोगांत आणतात त्यांना, केरकचरा पडून दूध बिघडूं नये म्हणून उत्तम झाकणांची व्यवस्था असून चरबीतून दूध काढण्याकरितां तोटाचीहि व्यवस्था असते.

(२) क्रीम अथवा मलई करणे:—पाश्चुरायझरमधून दूध तापल्यावर त्याचे उष्णमान हवामानाप्रमाणे ८५° ते ९५° पर्यंत कमी करतात अगर थंड केलेल्या दुधाचे तितके वाढवितात, व नंतर क्रीम तयार करण्याच्या यंत्राने (क्रीमसेपरेटर) त्यापासून क्रीम तयार करतात. या यंत्रांतील ज्या भागांत दूध पडते व क्रीम वेगळे होतें त्याला चक्राकार तीव्र गति देण्याची व्यवस्था असते व याच तीव्र गतीमुळे केंद्रोत्सारिणी शक्ति उत्पन्न होऊन तिच्या योगाने दुधांतील जड भाग त्या फिरत्या भागाच्या परिघाकडे फेकला जातो व त्यामुळे त्यांतील हलका भाग म्हणजे घृतांश त्याच्या मध्याकडे एकत्र होत जातो व हाच घृतांश अधिक असलेला दुधाचा भाग म्हणजे क्रीम होय. ही मलई व मलईविरहित दुधाचा भाग यंत्राच्या निरनिराळ्या भागांत पडण्याची व्यवस्था असते. तेथून ते निरनिराळ्या नळ्यांवाटे

यंत्रावाहेर येतात. या यंत्रांनं क्रीम तयार करतांना लक्षांत ठेवावयाच्या गोष्टी खाली दिल्या आहेत.

(१) गाळलेलें दूध घेणें व दुधाचें उष्णमान ८५° ते ९५° हवामानाप्रमाणें ठेवणें; उन्हाळ्यांत व हिवाळ्यांत ९५° उष्णमान असावें. (२) क्रीम करण्याचें यंत्र साफ ठेवणें, तेल देण्याच्या भागास यंत्र सुरू करण्यापूर्वी तेल देणें व यंत्राचे सर्व भाग जेथल्या तेथे नीट बसविणें. (३) यंत्रास गति प्रथम फार थोडी देऊन हलके हलके वाढविणें व दर मिनिटास साधारणपणें ६० वेळ यंत्राचा दांडा फिरेल इतकी पूर्ण गति मिळाल्यावर यंत्रांत दूध सोडणें व दूध संपेपर्यंत हीच पूर्ण गति कायम ठेवणें. (४) काम झाल्यावर यंत्राचे वेगळे होणारे भाग स्वच्छ धुवून व्यवस्थितपणें ठेवणें.

या यंत्रांत क्रीम पातळ किंवा घट तयार करतां येईल अशी व्यवस्था असते. यंत्र सावकाश चालविल्यानं पातळ क्रीम तयार होतें व मर्यादेपेक्षां अधिक वेगानं चालविल्यास क्रीम घट होतें. यंत्राच्या ज्या फिरत्या भागांत क्रीम तयार होतें तो भाग जर थोडासा खाली वर झाला तर यंत्र काम नीट देत नाहीं. कारण असें झालें तर क्रीम निघालेल्या दुधांत क्रीम मिसळतें किंवा क्रीममध्ये क्रीम निघालेलें दूध मिसळतें. याकरितां तो फिरता भाग ज्यावर ठेवावयाचा असतो त्यामध्ये केव्हांहि फेरफार करूं नये.

क्रीम तयार करण्याच्या यंत्राशिवायहि दुधापासून क्रीम तयार करतात. एका उथळ अथवा खोल भांड्यांत दूध पुष्कळ वेळ स्थिर ठेविलें म्हणजे त्या दुधांतील स्निग्धांश वरच्या भागांत येतो व त्याचा एक थर तयार होतो तेंच क्रीम होय. तें चमच्यानें निराळें घेतात. या रीतीनें क्रीम तयार करण्यास वेळ फार लागतो व दूध बिघडून जाण्याचा वराच संभव असतो व त्यास हवामान विशेष थंड असावें लागतें. या सर्व अडचणी क्रीम तयार करण्याच्या यंत्रानें दूर झाल्या आहेत म्हणून यंत्राच्या साहाय्यानें बहुतेक सर्व ठिकाणी क्रीम तयार करण्यांत येतें. दुधांत जे घटक असतात तेच क्रीममध्येहि असतात. फरक इतकाच की, स्निग्धांश अधिक असतो. क्रीम म्हणजे दुधावरचा सांकाच होय. खाली दिलेल्या कोष्टकांत क्रीम व दूध यांच्या घटकांचें शेंकडा प्रमाण दिलें आहे त्यावरून हें लक्षांत येईल.

घटकपदार्थ	उत्तम दूध	उत्तम क्रीम	कनिष्ठ क्रीम
पाणी	८१.१९	२९.०	७६.६
स्निग्धांश	०८.७०	६७.५	१५.१
मांसजनक पदार्थ	०४.३७	०१.२	०३.२
दुग्धशर्करा	०४.९१	०२.२	०४.५
निरिंद्रियक्षार	००.८३	००.१	००.६

दाट क्रीममध्ये स्निग्धांश अधिक असतो व पाणी व इतर घटकांचें प्रमाण कमी असतें. याच्या उलट स्थिति पातळ क्रीमची असते हें वरील कोष्टकावरून उघड होतें. क्रीम

दुधापेक्षां हलकें असतें. कारण त्याचें विशिष्टगुणत्व घटकांच्या परस्परप्रमाणाप्रमाणें १.०१७ पासून ०.९४७ पर्यंत बदलतें. थंडीनें क्रीम दाट होतें व उष्णतेनें पातळ होतें. क्रीमपासून लोणी तयार करतात. लोणी तयार करण्यास थंडीच्या दिवसांत क्रीम पातळ असावें व उन्हाळ्याच्या दिवसांत दाट असावें. कारण थंडीच्या दिवसांत पातळ क्रीम लवकर विरजतें व उन्हाळ्याच्या दिवसांत दाट क्रीम असलें म्हणजे दुग्धाम्ल जंतूंची वाढ कमी होऊन दूध फसफसून जात नाहीं. याचें मुख्य कारण दुग्धशर्करेचें कमजास्त प्रमाण हेंच आहे. दुग्धशर्करेमुळेच सूक्ष्म जंतूंची वाढ होते.

मलईविरहित दूध:—क्रीम काढल्यावर जें मलई-विरहित दूध रहातें त्याचाहि उपयोग साध्या दुधा-प्रमाणें करतात. साध्या दुधांत फरक इतकाच की घटकांचें परस्परप्रमाण वेगळें असतें. मलईविरहित दुधांत स्निग्धांश फारच कमी असतो व पाण्याचा अंश दुधापेक्षां फारच जास्त असतो. मलईविरहित दुधापासून केशीनें तयार करतात. याशिवाय त्यापासून 'दुग्धशर्करा' हि तयार करतात. कारण वैद्यकांत तिचा उपयोग फार असतो.

गाईच्या दुधांत मांसजनक पदार्थ, दुग्धशर्करा, व निरिंद्रियक्षार यांचें शेंकडाप्रमाण साध्या दुधापेक्षां थोडें अधिक असल्यानें मलईविरहित दूध साध्यापेक्षां पौष्टिक असतें.

क्रीम तयार करण्याच्या यंत्राची व्यवस्था:—या यंत्राचे सुटे होणारे भाग क्रीम तयार करणें झाल्याबरोबर वेगळे करावे व प्रथम थंड पाण्यानें धुवून नंतर ते सावणाच्या अगर धुण्याच्या सोड्याच्या पाण्यानें धुवून स्वच्छ करावे व नंतर हवाशीर ठिकाणी व्यवस्थित रीतीनें पालथे ठेवून त्यावर स्वच्छ पातळ कापड घालून ठेवावें, म्हणजे त्यावर केरकचरा पडत नाहीं. या यंत्राच्या ज्या फिरत्या भागांत क्रीम तयार होतें त्याच्या आंतील भागास दाट पांढरा पदार्थ चिकटलेला असतो तो क्रीम समजून क्रीममध्ये मिसळूं नये. या दाट पदार्थांत दुधांतील सूक्ष्म जंतू व कचरा असतो. यंत्राचा सुटा न होणारा भाग दमट कपड्यानें पुसून स्वच्छ करावा. पाण्यानें धुवूं नये कारण त्यानें गंज चढतो.

(३) मलईपासून लोणी करणें, मलई विरजणें:—विरजण्याकरितां मलई घेणें ती चिनी मातीच्या, कथलाच्या अगर एनॅमलच्या रुंद तोंडाच्या भांड्यांत ठेवावी व त्यावर स्वच्छ कापड झांकण घालावें. विरजण्याकरितां हें क्रीमचें भांडें थंडीच्या दिवसांत थंड ठिकाणी ठेवावें. हवामानाप्रमाणें व कमीअधिक पातळपणाप्रमाणें आठपासून चोवीस तास मलई होण्यास वेळ लागतो. थंडींत अधिक व उन्हाळ्यांत कमी वेळ लागतो. क्रीममध्ये थोडेंसे ताजें ताक मिसळलें म्हणजे तें लवकर विरजतें. क्रीम विरजण्यास ठेविलें म्हणजे मधून मधून २३ वेळ ढवळावें म्हणजे खालपासून वरपर्यंत तें चांगलें विरजतें; वर दाट व खाली पाणी असें

होत नाही. होतां होईतो ताजें व शिळें क्रीम एकत्र मिसळूं नये. परंतु प्रसंगानुसार क्वचित् तसें करावें लागल्यास ताजें व शिळें क्रीम यांचें ठवळून एकत्र मिश्रण करावें म्हणजे तें चांगलें विरजतें. क्रीम चांगलें विरजलें म्हणजे पूर्वापेक्षां जास्त दाट होतें. नंतर तें थोडें गरम होतें व त्यास किंचित् दद्यासारखा भांबूसहि वास येतो. विरजलेलें क्रीम वाजवीपेक्षां जास्त वेळ ठेवल्यास तें फेंसळतें व फसफसून जातें व त्यास वाईट वास येऊं लागतो. त्यांत असलेल्या नायट्रोजनयुक्त पदार्थाच्या व स्निग्धांशाच्या विघटीकरणांमुळे वाईट वास येऊं लागतो. हा वास अशा क्रीमपासून केलेल्या लोण्यासहि लागतो म्हणून योग्य वेळांच लोणी करावें.

क्रीमपासून लोणी करणे:—क्रीम पासून लोणी तयार करण्याची निरनिराळ्या प्रकारची लहानमोठी यंत्रे असतात. पैकीं लांकडी यंत्रें प्रथम कडत पाण्यानें स्वच्छ धुवावी व नंतर त्यांत थंड पाणी घालावें. लांकडांत पाणी मूरून तें चांगलें थंड झाल्यावर त्यांत क्रीम घालण्यास तें योग्य होतें. कधी कधी कडत पाण्यानें यंत्र धुतल्यावर त्यास आंतील बाजूनें बारीक मीठहि चोळतात. असें केल्यानें लोणी चिकटून लांकूड मेणचट होत नाही. विरजलेलें क्रीम दाट असतें म्हणून त्यांत थोडें थंड पाणी घालून पातळ करावें व त्यांत केशरबोंडीचा, रंग ताज्या दुधांत मिसळून अगर आयता ऑलिव्ह तेलांत तयार केलेला रंग मिसळून मोठया भाकाच्या गाळणीतून गाळावें व नंतर तें गाळलेलें क्रीम लोणी तयार करण्याच्या यंत्रांत ओतावें. झांकण नीट घट्ट बसविल्यावर तें यंत्र चालू करावें. साधारणपणें दर मिनिटास ३० ते ४० वेळा यंत्र फिरल इतकी त्यास गति द्यावी. थोडया वेळानें आंतील क्वार्मल मिश्रित हवा बाहेर काढून लोण्याकरितां झांकणात असलेलें वटन दावावें म्हणजे फुस अस आवाज होऊन आंतील हवा बाहेर येते. नंतर पुन्हां तें यंत्र चालवावें. मधून मधून झांकणांत बसविलेल्या कांचेकडे पहावें. लोण्याचे बारीक दाणे जसजसे तयार होत जातात तसतशी ही कांच निवळत जाऊन लोणी तयार झालें म्हणजे ती अगदी स्वच्छ होते व तिला वाजरी अगर जोंधळ्याएवढाले लोण्याचे दाणे थोडे चिकटलेले दिसतात. ही स्थिति आल्यावर यंत्र बंद करावें क्रीम अतिशय थंड असल्यास अगर जास्त गरम असल्यास अनुक्रमें कोमट अथवा थंड पाणी घालावें लागतें. म्हणजे लवकर लोणी येतें. यंत्र अर्धे भरेल इतकें अगर त्यापेक्षां कमी क्रीम यंत्रांत ओतावें. क्रीम जास्त झाल्यास लोणी लवकर येत नाही. झांकणांतल्या कांचेस जोंधळ्याएवढे लोण्याचे कण चिकटलेले असून ती स्वच्छ दिसली म्हणजे १०-१५ मिनिटें यंत्र स्थिर ठेवावें म्हणजे लोण्याचे कण ताकाच्या वरच्या भागांत एकत्र होतात. नंतर झांकण काढून ताक बाहेर काढून घेण्याचें भाक मोकळें करून ताक काढून घ्यावें. असें करतांना बाहेर येणाऱ्या ताकाच्या धारेखाली पातळ ओलें

फडकें किंवा केसांची गाळणी धरावी म्हणजे शेवटीं शेवटीं ताकाबरोबर बाहेर येणारे लोण्याचे कण त्यावर अडकतात व वांया जात नाहीत. ताकाबरोबर लोण्याचे कण येऊं लागले की, तें भाक बंद करावें व लोण्याच्या दाण्यावर सुमारें ताका-इतकेंच थंड पाणी ओतावें व झांकण घट्ट बसवून एक दोन मिनिटें यंत्र सावकाश चालवावें व पूर्वाप्रमाणें थोडा वेळ स्थिर ठेवून त्या भांकावाटे पाणी काढून घ्यावें. अशांनें लोण्याच्या कणांत जो ताकाचा अंश उरलेला असतो तो धुवून जातो. याप्रमाणें ३ वेळ केल्यावर साधारण निवळ पाणी येऊं लागतें. असें झाल्यावर हें धुण्याचें काम बंद करून लोण्यावर बर्फानें थंड केलेलें पाणी घालून यंत्र स्थिर ठेवावें. बर्फाच्या पाण्यानें लोण्याचे दाणे कठिण होतात. नंतर ते दाबून त्यांतलें पाणी काढून टाकणें व त्याच्या वड्या करणें शक्य होतें. लोणी करण्यांत पुढील बाबी अवश्य पाळाव्या, (अ) सर्व लांकडी; जिनसा पाण्यांत भिजलेल्या व थंड पाहिजेत, (आ) रंग घेतानें किंचित् पिवळसर होईल इतकाच घालावा. (इ) वाजवीपेक्षां फाजील वेळ यंत्र चालवूं नये; कारण फाजील घुसळण्यानें लोण्याचे मोठमोठे गोळे होतात, लोणी मेणचट होतें, त्याचा दाणेदारपणा रहात नाही व त्यांतलें सर्व ताक धुवून काढतां येत नाही व असले लोणी जास्त वेळ चांगलें टिकत नाही. (ई) लोण्याच्या बाबतीत लागणाऱ्या पाण्याचें उष्णमान ६० पेक्षां जास्त असूं नये. (उ) लोण्यांतलें ताकाचा सर्व अंश धुवून काढणें.

लोण्याच्या वड्या तयार करणे:—बर्फाच्या पाण्यानें लोण्याचे दाणे चांगले कठिण झाल्यावर लांकडी चमच्यानें ते लोणी दावण्याच्या यंत्रावर ठेवावे व त्यांतलें पाणी तें यंत्र चालवून काढून टाकावें. या यंत्रानें लोणी वाजवीपेक्षां फाजील दाबल्यास त्याचा दाणेदारपणा मोडतो व तें मेणचट होऊन कमी प्रतीचें होतें. पाणी काढल्यावर याच यंत्रानें लोण्यांत स्वच्छ व बारीक केलेलें मीठ मिसळतात. साधारणपणें शेंकडा २।३ टक्क्यांपेक्षां अधिक मीठ केव्हाहि घालूं नये. पुष्कळदां लोणी तयार करण्याच्या यंत्रांतच मीठ घातलेलें बर्फाचें पाणी घालून तें यंत्र एक दोन मिनिटें सावकाश चालवितात व दाणा कठिण झाल्यावर लोणी दावण्याच्या यंत्रावर दाबतात व मग निराळें मीठ घालीत नाहीत. लोण्यांत मीठ मिसळल्यावर लांकडी थापटणी व ठसे यांच्या साहाय्यानें लोण्याच्या चौकोना अगर वाटोळ्या वड्या तयार करून बर्फांत ठेवतात. लोण्याच्या वड्यांस गुंडाळण्याकरितां एक विशिष्टप्रकारचा कागद केलेला असतो त्यांत त्या गुंडाळून ठेवतात. हा कागद पाण्यानें भिजला तरी साध्या कागदाप्रमाणें फाटत नाही, हा त्याचा विशेष धर्म आहे. बर्फांत लोणी ठेवल्यानें तें पुष्कळ दिवस चांगल्या स्थितीत टिकतें.

लोण्याचे घटक:—विरजलेल्या क्रीमचे जे घटक असतात ते सर्व लोण्यांत असतात. परंतु त्यांचें परस्पर प्रमाण मात्र भिन्न असतें. व या घटकांशिवाय त्यांत मीठ

अधिक असतें. साधारणपणें लोण्यांत शेंकडा ८० ते ८५ टक्के स्निग्धांश असतो. व शेंकडा १५ ते २० टक्के पाणी, मीठ, दुग्धशर्करा वगैरे असतात. पुढील आंकड्यांवरून लोण्याचे घटक साधारणपणें शेंकडा काणत्या प्रमाणांत असतात तें समजेल.

मीठ घातलेलें लोणी.—पाणी १२.५०; स्निग्धांश ८४.६२; मांसजनक पदार्थ ०.४८; दुग्धाम्ल व दुग्धशर्करा ०.४०; मूळचे निरिंद्रियक्षार व मीठ २.००. शिवाय लोणी जर खंयट झालें असलें तर मांसजनक पदार्थ व स्निग्धांश यांच्या विघटीकरणानें नवीन पदार्थ उत्पन्न झालेले असतात. व त्यामुळेच अशा लोण्यास घाण येते. या विघटीकरणानेंच लोणी खंयट होतें.

लोण्याची प्रत त्याच्या घटकांचें शेंकडा प्रमाण, त्याचा स्वाद, चव व रंग आणि त्यांचें पॅकिंग यांवरून लावण्यांत येते. त्याचा टिकाऊपणाहि लक्षांत घेतला जातो. ताज्या क्रीमपासून केलेलें लोणी विरजकेल्या क्रीमपासून केलेल्या लोण्यापेक्षां जास्त टिकाऊ असतें. त्याचा स्वाद थोडा निराळा असतो परंतु ताज्या क्रीमपासून लोणी करण्यास थोडा अधिक वेळ लागतो. लोणी केल्यावर सर्व लांकडी जिनसा व यंत्रें प्रथम थंड पाण्यानें धुवून नंतर किंचित सोडा घातलेल्या कडत पाण्यानें ब्रशानें चोळून धुवार्वीत व नंतर कडकडीत पाण्यानें दोन तीन वेळ धुवून उघड्या हवेंत परंतु सावलींत व्यवस्थित रीतीनें ठेवून त्यांवर पातळ स्वच्छ कापड घालावें म्हणजे त्याच्यावर केरकचरा पडत नाही. लांकडी जिनसा व यंत्रें उन्हांत ठेवल्यास तीं तडकतात व खराब होतात.

चीक्षः—वर दिलेल्या पदार्थांशिवाय पाश्चात्य देशांत दुधापासून “चीक्ष” या नांवाचा एक पदार्थ तयार करतात व त्यास तिकडे क्रीम लोण्याइतकेंच महत्त्व आहे. चीक्ष तयार करण्यास केवळ दुधावर पोसणाऱ्या गाईंच्या वांसरांच्या पोटापासून तयार केलेल्या “रेनेट” नांवाच्या पदार्थाची आवश्यकता असते व ही गोष्ट हिंदुधर्मवादा असल्यामुळे निवृत्तमांस लोकांस चीक्ष पदार्थाचें सुळेंच महत्त्व नाही. व याकरितांच कांहीं थोड्या मिलिटरी डेअरीखेरीज कोर्टीह चीक्ष तयार करीत नाहीत.

केसीनः—दुधांत जे मांसजनक पदार्थ असतात त्यांत “केसीन” पदार्थ मुख्य आहे व त्याचें प्रमाणहि जास्त असतें. दुधांतील केसीन (चोथा) निराळें काढण्याकरितां मलईविरहित दूध घ्यावें लागतें. दुधापासून केसीन तयार करण्याकरितां गंधकाम्ल अथवा ॲसिटिक ॲसिडचा उपयोग करतात. मोठ्या प्रमाणांत केसीन करण्यास गंधकाम्लच बरें असतें. साधारणपणें दीड भाग गंधकाम्ल घेऊन तो सात भाग पाण्यांत मिसळावा व जें मिश्रण तयार होईल तें १००० भाग दुधापासून केसीन करण्यास पुरें होतें. मलईविरहित दुधांत वरील मिश्रण मिसळावें व तापवावें. जसजसें तें तापत जातें तसतसें केसीन वेगळें होऊं लागतें व

दूध फाटल्यासारखें दिसतें. सर्व केसीन वेगळें झालें म्हणजे केसीन घट्ट होऊन त्याचा गोळा होतो व किंचित पिवळटनिळसर रंगाचें पाणी निराळें होतें. असें झाल्यावर तें पिवळट पाणी गाळून वेगळें करावें व जो पांढरा घट्ट पदार्थ गाळण्यावर रहातो तेंच केसीन होय. असलें केसीन जास्त शुद्ध करण्याकरितां सोडा कार्बोनेटच्या पाण्यांत घालून तापवावें म्हणजे तें त्या पाण्यांत विरून जातें व नंतर ॲसिटिक ॲसिड व पाणी यांचें मिश्रण घालून तापविलें म्हणजे पुन्हां तें घट्ट होऊन त्याचा गोळा होतो, नंतर गाळण्यानें तें केसीन वेगळें करावें व त्याचे वारीक तुकडे करून वाळवावें म्हणजे झालें. अशा रीतीनें केलेलें केसीन जास्त शुद्ध असतें. साधारणपणें केसीनचें प्रमाण शेंकडा साडेतीन टक्के पडतें. केसीन वाळल्यानंतर गारगोटीसारखें दिसतें व तें फार कठिण असतें. शुद्ध केलेल्या केसनिमध्मेहि कॅल्शियम फॉस्फेट संयुक्त स्थितीत थोडे असतेंच. केसीनचा उपयोग गोंद करणें, बटणें करणें, कागद म्लेश करणें, वनावट इस्तिंत करणें, लहाग मुलें व अशक माणसांकरितां अन्न तयार करणें वगैरे अनेक कामांकडे होतो म्हणून त्यास बाजारांत फार मागणी असते. ज्या ठिकाणी मलईविरहित दूध रोज पुष्कळ तयार होतें व त्यास नीट भाव येत नाही अगूर मागणीहि नाही अशा परिस्थितीत त्यापासून केसीन तयार करणें फार फायदेशीर पडतें. केसीन अगदीं कोरव्या स्थितीत सुरक्षितपणें ठेवलें म्हणजे विघडत नाही म्हणून तें जसें तयार होईल तसें सांठवावें व बरेंच सांठलें म्हणजे एकदम विकावें. साध्या दुधापासून केसीन करणें फायदेशीर पडत नाही व शिवाय त्यांतला स्निग्धांश काढणें कठिण जातें.

कॅंडेड मिल्क अथवा आर्टीव दूधः—हें कॅंडेड मिल्क अथवा आर्टीव दूध साध्या अगूर मलईविरहित दुधापासून करतात. तें करताना त्यांत साखर घातलेली असते अगूर नसते. दूध आटवण्याकरितां ‘ब्रॅकमपॅनचा’ (निर्वातपात्राचा) उपयोग करतात. म्हणजे उष्णतेचा दुधाच्या घटकांवर परिणाम होत नाही व तें पाण्याशी लवकर मिसळून त्याचें दूध सहज तयार करतां येतें. दूध आटवताना त्याचें उष्णमान १६०° पेक्षां जास्त ठेवात नाहीत व साधारणपणें तीन हिस्ते आटल्यावर आटवण्याचें बंद करतात व असें करताना त्यांत सूक्ष्म जंतूंचा शिरकाव कोणत्याहि रीतीनें होणार नाही अशी खबरदारी घेण्यांत येते.

आटवलेल्या दुधांत कधीं कधीं तें आटव्यापूर्वीं दर शेर दुधास दोन छटाक या प्रमाणांत साधारणपणें साखर घालतात. त्यामुळे तें गोड होऊन जास्त टिकाऊ होतें. आटवलेलें दूध पुष्कळ महिने चांगल्या स्थितीत रहातें व तें दूरदूरच्या ठिकाणी पाठविणें सोईस्कर होतें. आटवलेल्या दुधाचा उपयोग लढाईच्या काळांत फौजेकरितां, दुष्काळांत गोरगरिबांकरितां, मोठमोठ्या दवाअन्यांत रोग्यांकरितां व प्रवासांत

फारच होतो. साध्या दुभत्यांत हें तयार करित नाहींत; ते तयार करण्याचे स्वतंत्रच कारखाने असतात.

विशिष्ट श्रेणीचे (स्टॅंडर्ड्इझ्ड) दूध व क्रीमः—अशक, आजारी माणसे व लहान मुलांना जें दूध द्यावें लागतें त्यांत स्निग्धांश वगैरे दुधाचे निरनिराळे घटक कांहीं विशिष्ट प्रमाणांत ठेवल्यास त्यांपासून फायदा होतो. नाहीं तर प्रकृतीस अपाय होण्याचा संभव असतो. कारण स्निग्धांश वगैरेचें प्रमाण प्रकृतीस मानवेल त्यापेक्षा जास्त असल्यास अपचन होऊन विकार उद्भवतो, असा डॉक्टरांचा व वैद्यांचा अनुभव आहे; म्हणून अशा माणसांकरितां कांहीं विशिष्ट श्रेणीचे दूध तयार करून विकण्याची वहिवाट पाश्चात्य देशांत आहे. दुधांत स्निग्धांश विशिष्ट प्रमाणांत राखण्यास साधे व मलईविरहित दूध थोडथोडे मिसळतात.

दुभत्या संबंधी हिशोब.—हा हिशोब पद्धतशीर ठेवल्यानें अनेक फायदे आहेत. दुभते हें धंदा या दृष्टीनें पाहिलें तर त्यांत अनेक अडचणी कोठे, कधी व कशा आल्या व त्यांचा परिणाम काय झाला याचा नक्की थांग पद्धतशीर हिशोबानेंच कळतो. मोठ्या जनावरांची व वासरांची नोंद, जनावरांची व्यक्तिशः माहिती, सामानाची यादी, चारादाण्याचा हिशोब, रोजच्या घारेचें टिपण, व्यक्तिशः गिःहाइकांचा हिशोब, दूध वगैरेची जमा व विव्हेवाट यांचा हिशोब. यांचे तत्ते करून सर्व नोंदी जेव्हांच्या तेव्हां कराव्यात. याशिवाय कीर्द व खतावणी ठेवावी. म्हणजे दुभत्याचा धंदा चांगला चालण्यास हरकत येणार नाहीं. [ले. रा. भास्कर काशिनाथ घारे.]

दुधाचे औद्योगिक उपयोग.—दुधापासून बरेच जिन्नस तयार करितात. त्यांपैकी प्रसुख या ठिकाणी उल्लेखिले आहेत. दूध व तूप ह्यांचा उपयोग खाण्याकडे व मेवाभिठाई करण्याकडे करतात. दुधापासून शास्त्रीय पद्धतीनें काढल्या जाणाऱ्या साखरेचा उपयोग होमिओपार्थीचीं औषधे वनविष्याच्या कामी फार होतो. जर्मन टिश्यू रेमिडीज अथवा बायोकेमिक औषधांमध्ये या साखरेचा मुख्य उपयोग करतात. मुरंबे, पाक, सरबतें इत्यादि पदार्थ नासून नयेत म्हणून त्यांमध्येहि दुधाची साखर घालतात. त्यायोगें हे पदार्थ दीर्घकालपर्यंत नासत अगर आंबत नाहींत. वनस्पतींच्या काढ्यांतहि दुधापासून काढलेली साखर घालतात. शेंकडा एकपासून दौनपर्यंत ह्या काढ्यांमध्ये साखर घातल्यास ते नासत नाहींत. अशा प्रकारचे काढे आपल्याकडे अद्याप तयार होऊं लागले नाहींत. दुधापासून निघणाऱ्या चोथ्याचा (केसीन) कृत्रिम हस्तिदंत तयार करण्याच्या कामी चांगला उपयोग होतो. या हस्तिदंताचे कंगवे, बटणें, छत्रीच्या मुठी, चाकू, मुलांची खेळणी इत्यादि वस्तू करतात. आरारूट, सवागी, जस्तांचे फूल व चोथा यांच्या योग्य मिश्रणापासून तोंडाला लावण्याची गुलाबी पावडर तयार होते. त्याचप्रमाणें या चोथ्यापासून इतर कांहीं पदार्थांच्या मिश्रणांनें साबण, बिलियर्डचे चेंडू, पेपरवेट्स, सोंगट्या,

फांसे वगैरे वस्तू तयार करतात. यापासून अनेक प्रकारचे रंगहि करूं लागले आहेत. कापड वॉटरप्रुफ करण्याच्या कामीहि या चोथ्याचा उपयोग होतो. असे दुधापासून निघणाऱ्या या चोथ्याचे नानाविधि उपयोग आहेत. [रा. स. वा. परांजपे केमिस्ट (टोकियो) यांचा ' दूध व त्याचे उपयोग या लेखाचा सारांश.]

दुधपुर—मुंबई इलाख्यांत रेवाकांठामध्ये हें लहानसे संस्थान आहे.

दुधमळा जमीनदारी—मध्यप्रांत, चांदा जिल्हा. क्षेत्रफळ ३३ चौरस मैल. जमीनदारींत एकंदर खेडों १५ असून पैकीं ६ ओसाड आहेत. घराणें राजगोंड आहे. उत्पन्न ७०० रु. टाकोळी ३० रु. जरी गडचिरोळी—धनोरा रस्ता या जमीनदारींतून जातो तरी दुष्काळामुळे जमीनदारी बरीच खालावली आहे.

दुधेज—मुंबई इलाखा. काठेवाडमधील एक लहान संस्थान तालुकदार झाला रजपुत असून वडवाणचे भायाद आहेत. दुधेज हें वडवाण कॅंपासून धांगघाकडे जाणाऱ्या मोठ्या रस्त्यावर आहे.

दुबळे—यांची बहुतेक वस्ती मुंबई इलाखा व बडोदे संस्थान यांतून आहे. लो. सं. (१९११) १६८८५६. भडोच, सुरत व ठाणें जिल्ह्यांत हे मुख्यत्वेकरून आढळतात. आपण रजपूत घराण्यांतले असून राठोड घराण्याशी आपला निकट संबंध आहे असें हे म्हणतात. कोळ्यांप्रमाणेंच या जातींत इतर लोकांचें वरेंच मिश्रण आहे. हे बहुधा शेतकरी व मजूर असून कांहीं अनवाल ब्राह्मणांचे व इतर उच्च जातींच्या जमीनदारांचे घरगुती नोकरहि आहेत. या जातींत लोकांच्या रहाण्याच्या ठिकाणावरून २० पोटविभाग झाले असून त्यांत ताडविया पोटविभागाचे लोक श्रेष्ठ समजले जातात. तालविया लोक सारविया पोटविभागांतिल मुलीशीं विवाहसंबंध करतात परंतु आपल्या मुली सारविया लोकांना देत नाहीं.

मुलांचीं लग्ने १० ते २० व मुलींचीं १० ते १८ वर्षांपर्यंत होतात. मुलाचा वाप मुलीबद्दल १५ ते २० रु. देतो या दानास ते देज असें म्हणतात. खंडालिया (सासऱ्याच्या घरी कांहीं वर्षे नोकरी करून मग त्याच्या मुलीशीं लग्न लावणें) ही विवाहपद्धत यांमध्ये प्रचलित आहे. पुनर्विवाह, घटस्फोट व दिराशीं लग्न करणें या सर्व चाली यांमध्ये आहेत. हे लोक मांसाहारी असून यांना घोरपडी फार आवडतात. हे दारू फार पितात. हे चोभ्रा वगैरे खालच्या जातीच्या हातचें अन्न खात नाहींत.

हे लोक वन्यहिंदु आहेत. भूतपिशाच्चाशिवाय ते हनुमान, शिकोत्री, अगाशी इत्यादि देवतांची पूजा करतात. हे ब्राह्मणांना मान देतात व विवाहसंस्कार व नामसंस्कार त्यांच्याकडून करतात.

महारोग, देवी, इत्यादि संसर्गजन्य रोगांनीं मेलेलीं माणसं हे पुरतात. कांठं कांठं पूर्वजांची लांकडी मूर्ति करून राविवारी व गुरुवारी तिची पूजा करण्याची चाल यांच्यामध्ये आहे. खेड्यांच्या सभेत जातीसंबंधी प्रश्नांचा निकाल दिला जातो. अष्ट झालेल्या वायकांनीं जातीत ध्यावयाचें असल्यास त्यांना प्रायश्चित्ताच्या वेळीं लागतें व प्रायश्चिताचा खर्च नवऱ्याला अगर तिच्या आईवापांना सोसावा लागतो. [सेन्सस रिपोर्ट (मुंबई) १९११.]

दुमाला—मूळ फारशी शब्द दुंबाला. मागील वाजु. पिछाडी पाठपुरावा असा धात्वर्थ; रूढार्थ हवाला; ताब्यांत देणें; दोन धनी असणें. खालीं केलें असतां ज्याचा तावा सरकारकडे जातो तें; दुमाले गांव म्हणजे दोन अंमली (सरकार व जहागीरदार) गांव. दुमालदार म्हणजे वरील गांवचा जहागीरदार. या गांवचा हिशेब तो दुमालझाडा. येथील अंमल तो दुमाल अंमल. पण हल्लीं सामान्यपणें इनाम या अर्थीं दुमाला शब्द वापरतात.

दुर्गादास राठोड—महाराज यशवंतसिंग जोधपूरचा राणा याचा दुर्गादास हा अत्यंत विश्वासू सरदार होता. जोधपूरराज्यांत लूनी नदीच्या कांठीं गंगनी टाकुरातीचा मालक दुर्गादास ठाकूर होता. तो कर्णावती शाखेचा रजपूत होता. हल्लीं या गांवीं त्याचा वंश रहात नाही. दुर्गाच्या वापाचें नांव आस्तेराज.

यशवंत (जसवंत) सिंहास औरंगजेवानें काबूलवर पाठविलें असतां तेथें तो मेल्यावर (१६७८) त्याच्या राणीवर व मुलावर सूड उगविण्याचें त्यानें ठरविलें व त्याप्रमाणें जोधपूरच्या गादीवर आपल्या एका हुस्तकास बसवून राणी व मुलें यांना आपल्या ताब्यांत देण्याबद्दल त्यानें तगादा चालविला. अनेक वेळां त्यांना पकडण्याचे प्रयत्नहि त्यानें केले (१६७९), परंतु ते सर्वे ज्यानें विफल केले तो हा दुर्गादास होय. त्यानें अनेक युक्ती करून एकदां तर खुद्द दिल्लीस लढाई मारून त्या मंडळीस जोधपुरास पुराक्षित पोहोचविलें. यावेळीं यशवंताचा पुत्र अजित हा गादीवर बसला व दुर्गादास हा त्याचा प्रधान झाला. दुर्गादासानें उदेंपूरच्या राजसिंहाचें सहाय्य घेतलें, व बहुतेक राजपुताना एक करून त्यानें औरंगजेवास त्रास देण्यास सुरवात केली. त्यामुळें औरंगजेब स्वतः आपल्या सर्व मुलांसह राजपुतान्यांत आला (१६८०) परंतु त्याच्यानें सर्व रजपूत राजे उठले होते त्यांचा पराभव झाला नाही. इतक्यांत दुर्गादास व त्याची मालकीण यांनीं औरंगजेबाचा पुत्र अकबर यालाच त्याच्याविरुद्ध उठविलें. परंतु औरंगजेवानें नेहमीची कपटयुक्ती रचिली. त्यानें अकबरास एक बनावट पत्र लिहून तें दुर्गादासाच्या हातीं पडेल अशी तजवीज केली. त्यांत तूं रजपुतांस फसवून येथपर्यंत आणलंस हें चांगलें केलें. आतां पुढून मी व मागून तूं त्यांनां ठार मारून टाकू असा मजकूर होता. तें पाहून दुर्गादास आपल्या सर्व रजपु-

तांनां घेऊन निघून गेला; व अकबरहि नाइलाजांनें पळून गेला. मागून औरंगजेबाची ही लुच्चेगिरी उघडकीस आली. जर वरील प्रसंगीं रजपूत व अकबर यांनीं एकदम औरंगजेबावर हल्ला केला असता, तर तो खास पकडला गेला असता. पुढें दुर्गादासानें अकबरास औरंगजेबाच्या सर्वत्र पसरलेल्या सैन्यांतून सुरक्षित दक्षिणेंत संभाजी छत्रपतींच्या दरवारीं आणून सोडिलें (१६८१). चार वर्षे रजपुतांचा व औरंगजेबाचा झगडा चालला होता; परंतु औरंगजेबाला जय अखेरपर्यंत मिळाला नाही. उलट अपमानकारक अटी कबूल करून त्यानें त्यांच्याशीं तह केला (१६८१). या सर्व कामांत दुर्गादास होता. त्याचा भाऊ सोनिंग हाहि त्याच्यासारखाच शूर होता.

दुर्गादास हा मुत्सद्दी, स्वामिनिष्ठ, स्वदेशाभिमानी होता. त्याच्याबद्दल अनेक दंतकथा प्रचलित आहेत. औरंगजेब दख्खनमध्ये शिवाजी छत्रपतीस व उत्तरेकडे दुर्गादासास भीत असे असें म्हणतात. अकबराकडून फौडण्यासाठी व चंद्रावती व अजितसिंह यांनां आपल्या स्वाधीन करण्यासाठी औरंगजेवानें त्याला पुष्कळदां लांच (एकदां ८ हजार सोन्याच्या मोहरा) देऊं केला, पंचहजारी मनसबदारी देऊं केली पण तो फितला नाही. अद्यापि सुडां त्याला राजपुतान्यांत फार मान देतात. त्याच्याबद्दल पुढील दोहा प्रसिद्ध आहे. “ ए, माता! पूत ऐसा जीन । जैसा दुर्गादास ॥ बंद मुद्रा रोखियो । बिन खंबा आकाश ॥ ” (हे आई, तूं दुर्गादासासारखा पराक्रमी पुत्र प्रसव).

दुर्गादासाचा पुत्र तेजसिंह हाहि शूर होता. अकबराला दख्खनमध्ये नेतांना तोहि दुर्गादासाबरोबर होता. दुर्गादास उदार होता. त्याच्या शत्रूंनीं त्याचा भाऊ सोनिंग याचा खून केला असतां व ते त्याच्या हातीं लढाईत अनेकदां सांपडले असतांहि त्यानें त्यांचा सूड घेण्यासाठीं वध केला नाही. नाही तर रजपूत हे सूड घेण्याच्या कामीं फार प्रख्यात आहेत. त्यानें अकबराच्या वायकापोरांचा चांगला संभाळ केला. एवढेंच नव्हें तर औरंगजेवानें आपल्या नातींच्या सुटकेची खटपट चालविली असतां, आपल्याच्या राजवाड्यांतील ज्ञानान्खान्यापेक्षां येथें दुर्गादासाच्या ताब्यांत आम्ही सुखांत आहो, असें त्या नातीनें व अकबराच्या वेगमांनीं त्याला कळविल्याचें ऐकण्यांत आहे. दुर्गादास जसा पवित्र होता तसाच आपल्या लोकांचा आवडता होता व त्याचें वजनहि त्यांच्यावर फार होतें. नाही तर सतत सहा वर्षे अजितसिंहाला त्यानें जें गुप्तपणें निरनिराळ्या ठिकाणीं ठेविलें होतें तें शक्य झालें नसतें. राजपुतान्यांत त्याच्या तसबिरी अद्यापि भक्तिभावानें पूजितात. पांढऱ्या घोड्यावर पांढऱ्या पोषाकाचा व म्हतारपणामुळें दाढी आणि केस पांढरे झालेला दुर्गादास या चित्रांतून चितारलेला असतो. [टॉड-राजस्तान, भा. २; इलियट डॉसन; जदुनाथ-औरंगजेब. भा. ३, ४, ५; संभाजी महाराजांची बखर.]

दुर्गादेवी—इ. स. १४६८ मध्ये. महाराष्ट्रांत जो सात वर्षांचा मोठा दुष्काळ पडला होता त्यास 'दुर्गादेवी' या नांवांनं संबोधण्यांत येत असे. सात वर्षांनंतर (१४७५) पुन्हां पाऊस वेळच्यावेळीं पडूं लागला. परंतु या दुष्काळांत सर्व देश उजाड झाला असल्यामुळे, गोदावरी व कृष्णा या दोन नद्यांच्या दरम्यानच्या प्रदेशांतून तिसाहूनहि अधिक वर्षेपर्यंत फारच थोडा वसूल गोळा केला जाई. याचा नकी काळ राजवाडे यानीं एका पन्नाधारें 'सरस्वतीमंदिरांत' प्रसिद्ध केला आहे. या दुष्काळांत मोंगलाईतील गोदावरीकडील पुष्कळ घराणीं वरघाटीं आलीं. त्या वेळच्या कागदांतून त्यास दुर्गाडी म्हणत. त्यांत सर्व देश उजाड झाला, सरकारी वसूल थकला; पैठण, पुणतांवे येथे असलेलीं प्राचीन संस्कृत विद्यापीठे बंद पडलीं. त्यामुळे महाराष्ट्रांतील अनेक पंडित घराणीं काशीस गेलीं. हल्लीं काशी येथील महाराष्ट्रीय पंडित घराण्यांचा पूर्वतिहास असा आहे. वतने बंद पडल्यामुळे जुनी देवस्थाने लयास गेलीं. सारांश महाराष्ट्राची फार हलाखी झाली. ती सांवरण्यास २५१३० वर्षे लागलीं. हल्लींच्या महाराष्ट्रांतील पाटिलक्या, देशमुख्या वगैरे अधिकार दुर्गाडीनंतरच्या आहेत असें राजवाडे म्हणतात. [सरस्वतीमंदिर. त्रैमासिक.]

दुर्गावाई—राघोबादादा पेशव्याची जानकीवाई नांवाच्या पहिल्या बायकोपासून झालेली कन्या. ही बाबूजी नाईक वारामतीकरांच्या पांडुरंगराव नांवाच्या मुलास दिली होती. आपल्या आईवापांनीं नारायणरावास मारिले हें कृत्य झिला आवडलें नाहीं म्हणून हिनें त्यांची निर्भत्सना केली. ही वारभाईच्या पक्षाची असल्यामुळे सर्वाई माधवरावाच्या जन्माच्या वेळीं झिला नानाफडणिसानें मुद्दाम पुरंदर किल्ल्यावर गंगावाईच्या जवळ ठेविले होते. आनंदीवाई हिची सावत्र आई असल्यानें व हिनें नानाचा पक्ष स्वीकारल्यानें आनंदीवाईनें रावबाजीस वारामतीकरांना त्रास देण्यास सांगितलें होतें व त्याप्रमाणें रावबाजीनें पुढें त्यांचा सरंजाम जप्त केला. दुर्गावाईचें लग्न ७ फेब्रु. १७७३ रोजीं झालें. ज्ञा. को. वि. ७ यांत दुर्गावाई ही आनंदीवाईची कन्या म्हटलें आहे (८. १५७ आ.) तें त्या ठिकाणीं दिलेल्या पुराव्यांवरून म्हटलें आहे. [पेशव्यांची बखर, पेशवाईची अखेर.]

दुर्गावती राणी—चन्देळ रजपूतवंशीय महोबाचा राजा सालवाहन याची ही कन्या. गढामंडळ (गड मंडला) येथील रजपूत कच्छवाहशाखीय दलपत या राजास ही दिली होती. दलपतचा बाप गोविंद उर्फ अमानदास नांवाचा होता. याचवेळीं सालवाहन हा गरीब झाल्यानें त्यानें गडमंडल्याच्या (आपल्याहून छोट्या) राजास मुलगी दिली. ही फार सुंदर होती. कांहीं ठिकाणीं दलपतनें दुर्गावतीच्या संमतीनें तिला तिच्या बापाच्या घरून जवरीनें नेलें व तो संगलगर्दा येथील राजा होता असें म्हटलें आहे. लग्नानंतर चार पांच वर्षांनीं दलपत मेला व दुर्गावतीनें आपल्या लहान वीर नारायण

नांवाच्या मुलाच्या नांवांनं राज्यकारभार चालविला. अकबरास राज्यलोभ सुटून व राज्य चालविणारी वाई आहे असें पाहून त्यानें आपला सेनापति असफखान यास ६ हजार घोडदळ, १२ हजार पायदळ व तोफखाना यांसह राणीवर पाठविलें. राणीनें आपल्या थोडक्याशा सैन्यानिशीं त्याला तोंड दिलें. पुष्कळ वेळपर्यंत तिनें त्याला द्वाद दिली नाहीं. मोठ्या शौर्यानें हत्तीवर बसून ती लढत होती; इतक्यांत एक तीर लागून तिच्या डोळ्यास जखम झाली व वीरनारायणासहि भयंकर जखम झाली. तरीहि ती लढतच होती. एवढ्यांत पुन्हां दुसरा तीर राणीच्या मानेंत घुसला. यावेळीं तिचे लोक बहुतेक ठार झाले होते. शत्रू जवळ येत आहेत असें पाहून तिनें महाताजवटील खंजीर हिसकावून धेऊन आपल्या छातींत खुपसला. याप्रमाणें जिवंत शत्रूच्या हातीं सांपडून अप्रतिष्ठा होण्यापेक्षां तिनें मरण पत्करिलें. वीरनारायणास त्याच्या सरदारांनीं चूडागड येथें गुपचिपपणें नेलें; परंतु असफखानानें तेथें जाऊन गडास वेढा दिला. अठरा वर्षांच्या वीरनारायणानें आईप्रमाणें शेवटपर्यंत लहून आपला प्राण रणांगणांत सोडला. नंतर मुसुलमानांच्या हातीं लागूं नये म्हणून तेथील सर्व राजस्त्रियांनीं जोहार केला. याप्रमाणें गढमंडलाचें राज्य मुसुलमानांच्या हातीं गेलें (१५६४).

दुर्गावतीचा हा राजमहाल मदनमहाल नांवांनं प्रख्यात असून हल्लींच्या जबलपूर (मध्यप्रांत) जिल्ह्यांत आहे. या वंशांतील एक पुरुष बहारमध्ये गेला; हल्लींचा गिधूर (मोंगीर जिल्हा. बहारप्रांत) येथील राजा या पुरुषाचाच वंशज होय असें म्हणतात. [विव्हेरीज—अकबरनामा; स्मिथ—ऑक्सफर्ड हि. इ. मध्ययुगीन. भारत. भा. २; वॉल.]

दुर्बिण—हें दूर अंतरावरील पदार्थ पहाण्याचें दृग्यंत्र आहे. या यंत्राचा शोध कोणी लावला याबद्दल अनेक वेळां वादविवाद झालेला आहे. डेमॉक्रिटस यानें आकाशगंगा ही अनेक तारकासमूह मिळून झालेली आहे असें प्रसिद्ध केलें त्यावरून त्याला दुर्बिण माहीत असाची असा कित्येकांचा तर्क आहे. त्यानंतर वेकन, पोर्टी, डीजिस वगैरे शास्त्रज्ञांच्या ग्रंथांतून सांपडणाऱ्या कांहीं उल्लेखांवरून त्यांस दुर्बिणीसारखें एखादें यंत्र माहीत असावें असा कित्येकांचा तर्क आहे. तथापि इ. स. १६०० च्या पूर्वीं दुर्बिण अज्ञात होती; निदान तिचे व्यावहारिक महत्त्व पटलें नव्हतें ही गोष्ट मात्र खरी. दुर्बिणीच्या शोधाचें श्रेय लिप्से, जॅनसेन आणि मेरिअस या तिघांपैकी कोणाकडे द्यावयाचें हें अनिश्चित आहे. यांपैकी कोणी तरी इ. स. १६०८ च्या सुमारास हॉलंडमध्ये दुर्बिणीचा शोध लावला ही गोष्ट मात्र खरी.

दुर्बिणीचा शोध लागल्यावर लवकरच तिचा प्रसार सर्व युरोपभर झाला, व १६०९ सालीं गॅलिलिओ यास पदुआ येथें जी अध्यापकाची जागा मिळाली ती त्यानें केलेल्या एका दुर्बिणीसुळेच होय असा समज आहे. गॅलिलिओ, प्रथम एक बाह्यगोल व एक अंतर्गोल अशा दोन भिंगें (लेन्स) एका

शिशाच्या नळीच्या दोन तोंडांत बसवून आपली दुर्विण तयार करी. यानें आपलें सर्व आयुष्य दुर्विणीची सुधारणा करण्यांत घालविलें व दृश्य पदार्थ तीन पटांपासून तेहेतीस पटीइतका मोठा दिसेल इतकी प्रगति त्यानें दुर्विणींत केली. या सर्वांत मोठ्या दुर्विणीनें गुरूचे उपग्रह, सूर्यावरील डाग, शुक्राच्या कला आणि चंद्रावरील पर्वत आणि दऱ्या यांचा शोध लावला. तसेंच गुरूचे उपग्रह गुरूभोवती फिरतात हें सिद्ध केलें आणि सूर्याची स्वतःच्या अक्षासभोवती गति सिद्ध करून कोपर्निकसच्या मतास पुष्टि दिली. गॅलिलिओच्या या शोधांमुळे या विशिष्ट तऱ्हेच्या दुर्विणीस त्याचेच नांव पडलें.

केप्लरनें दुर्विणीमध्ये दोन्हीहि बाह्यगोल भिंगे वापरण्यापासून कांहीं विशिष्ट फायदे आहेत असे दाखविलें व अशा तऱ्हेची दुर्विण सोनर यानें प्रथम तयार केली. अशाच तऱ्हेची विशेष महत्दर्शक शक्तीची दुर्विण हायगॅल्ल यानें आपल्या भावाच्या मदतीनें तयार केली. अशा तऱ्हेच्या बारा फूट केंद्रांतराच्या दुर्विणीनें त्यानें शनीचा सर्वांत तेजस्वी उपग्रह (टायटन) १६५५ साली शोधून काढला, व शनीच्या कव्चाचें स्पष्टीकरण प्रसिद्ध केलें. परंतु या दुर्विणीनें दिसणारी प्रतिमा गॅलिलिओच्या दुर्विणीइतकी स्पष्ट दिसत नाहीं व महत्दर्शकता वाढविण्यास केंद्रांतर वाढवावें लागतें. अशा तऱ्हेच्या ३०० फुटांपासून ६०० फुटांपर्यंत केंद्रांतर असणाऱ्या दुर्विणी औस्रौत वगैरेनीं तयार केल्या. व जेम्स ब्रॅड्ले यानें एका दोनशेसवावारा फूट केंद्रांतराच्या दुर्विणीनें शुक्राचा व्यास मोजला. या दुर्विणीला नळी वापरीत नसत. त्यामुळे 'तिस हवादुर्विण' असे म्हणत. परंतु या दुर्विणीचा उपयोग करणें फार त्रासदायक असे.

परावर्तक दुर्विण.—न्यूटननें निरनिराळ्या रंगांच्या प्रकाशांच्या वक्रीभवनामध्ये फरक असतो हें सिद्ध करून दाखवीपर्यंत दुर्विणींतून दिसणाऱ्या दृश्यामध्ये भिंगाच्या वक्रतेपासून उद्भवणाऱ्या चुकीपेक्षा इतर चूक असण्याचा संभव असेल अशी शास्त्रज्ञांस कल्पना नव्हती, ग्रेगरी यानें असे दाखविलें कीं, भिंगांचे वक्र जर गोलीयच्छेदांत असतील तर त्यांतून पडणारी प्रतिमा मूळ पदार्थाच्या वाजूला थोडीशी अंतर्वक्र असते. परंतु ही चूक शंकुच्छेदीय वक्रतेची भिंगे वापरल्यास दुरुस्त होते. परंतु त्याला इष्ट त्या वक्रतेची भिंगे तयार करून दुर्विण करतां आली नाहीं व परावर्तक दुर्विण प्रथम बनविण्याचें श्रेय न्यूटनला मिळालें. त्याच्या मते वक्रीभवनात्मक दुर्विणीतील चूक भिंगाच्या गोळच्छेदीय वक्रतेमुळे होत नसून भिन्न रंगांच्या प्रकाशांच्या भिन्न वक्रीभवनामुळे होत असली पाहिजे. त्यानें अनेक प्रयोग करून प्रथम हें ठरविलें कीं, कोणत्याहि रंगाच्या प्रकाशाच्या किरणाचा अपातकोन परावृत्त कोनावरोवर असतो. यावरून त्यानें कधील व तावें यांच्या मिश्र धातूची दुर्विणीतील परावर्तकाच्या ठिकाणी योजना करण्याचें अनेक प्रयोगांनंतर ठरविलें.

न्यूटनच्या पहिल्याच दुर्विणींतून त्याला गुरूचे उपग्रह व शुक्राच्या कला पाहतां आल्या. यानंतर या दुर्विणींत जॉन हॅड्ले यानें प्रगति करून स. १७२३ मध्ये, सहा इंच मुख व ६२ इंच केंद्रांतर असून धातूचा परावर्तक घातलेली अशी २३० पट महत्दर्शक दुर्विण तयार केली हॅड्ले यानें ही युक्ति ब्रॅड्ले व मोलिनो यांस सांगितली. त्यांनीं अनेक दुर्विणी तयार केल्या व त्यांपैकी कांहीं फारच महत्दर्शक होत्या. व एकीचें केंद्रांतर अवघे ८ फूट होतें. मोलिनो याजपासून ही युक्ति स्कॉलॅट आणि हर्न या दोन लंडनमधील चर्च करणाऱ्यांस मिळाली व त्यांनीं व्यापारी धोरणानें दुर्विणी करण्यास सुरवात केली. तथापि ग्रेगरीच्या शोधास व्यावहारिक स्वरूप देण्याचें कार्य एडिंगबरो येथील शॉर्ट यानें केलें. हा आपल्या दुर्विणींत प्रथम काचेचे परावर्तक वापरीत असे पण पुढें तो धातूचे वापरू लागला. यानें ग्रेगरी पद्धतीच्या अनेक दुर्विणी तयार केल्या व पुष्कळ संपत्ति मिळविली. याच्या कांहीं दुर्विणी अद्यापि हि चांगल्या स्थितींत आहेत.

निर्वर्ण दुर्विणी.—चेस्टर मूर हॉल यानें असे पाहिलें कीं, मनुष्याच्या डोळ्याला असलेल्या भिंगांतून त्याच्या विशिष्ट आकारामुळे अशा तऱ्हेनें किरणांचें वक्रीभवन होतें कीं, नेत्रांत पटलावर पूर्णपणें निर्वर्ण प्रतिमा पडते. त्याअर्थी अनेक भिन्न भिन्न वक्रीभवनशक्तीच्या भिंगांची एकत्र योजना करून हाच परिणाम कृत्रिम रीतीनें घडवून आणतां येणें शक्य आहे. अनेक प्रयोगांती व अनेक प्रकारचीं भिंगे योजून वक्रीभवनामुळे उद्भवणारी चूक घालवितां येते असे त्यास आढळून आलें व १७३३ साली पूर्णपणें निर्वर्ण प्रतिमा पाडणारी दुर्विण त्यानें बनविली. परंतु हॉलनें या शोधाचा कांहींच उपयोग करून घेतला नाहीं. व हा शोध डोल्ड यानें स्वतंत्र रीतीनें पुन्हां लावला. यानंतर विल्यम हर्सेल यानें निरनिराळे परावर्तक तयार करण्यांत बरेच परिश्रम करून तीन अतिशय उत्तम अशा दुर्विणी तयार करून आपले ज्योतिषशास्त्रांतील अत्यंत महत्त्वाचे शोध लावले. या परावर्तक दुर्विणीमुळे शुद्ध व पूर्णपणें समघटक अशीं काचेचीं प्रचंड भिंगे तयार करण्यास जी मोठी अडचण पडत असे ती दूर झाली. आतां थोडक्यांत यांपैकी कांहीं दुर्विणींची माहिती देऊं.

वक्रीभवनात्मक दुर्विणः—या दुर्विणींत पदार्थाच्या वाजूला एक बाह्यगोल भिंग बसविलेलें असून त्यांतून त्या पदार्थाची लहानशी प्रतिमा पडते. ती डोळ्याजवळ असलेल्या अंतर्गोल अगर बाह्यगोल भिंगांमुळे आपणांस मोठी होऊन दिसते. जेव्हां डोळ्याजवळच्या भिंगांचा व पदार्थाकडील भिंगांचा अक्ष एकाच रेषेत असतो आणि दोन्हीकडील भिंगांचें केंद्र एकाच ठिकाणी येत त्यावेळीं पदार्थाकडील कांचेंतून येणारे समांतर किरण डोळ्याकडील भिंगांतूनहि समांतरच बाहेर पडतात, व त्यांचें डोळ्यांतील भिंगामधून जातांवा केंद्रकिरण होऊन पदार्थाची प्रतिमा

नेत्रांतःपटलावर पडते. जरी दृक्शास्त्रीय कांचा तयार करण्यामध्ये बऱ्याच सुधारणा झाल्या आहेत तरी १७५८ साली डोलेड ज्या तऱ्हेच्या काउन व गारेच्या कांचा वापरीत असे त्याच तऱ्हेच्या जवळ जवळ आजही मोठाल्या वक्रो-भवनारमक कांचा दुर्विणिंतून वापरण्यांत येतात. काउन कांच व गारेची कांच यांतून येणाऱ्या सूर्यकिरणांचा विच्छिन्न किरणपट निरनिराळा असतो ही गोष्ट अनेक दिवसांपासून परिचित आहे. गारेच्या त्रिपाश्वीतून येणारा विच्छिन्नकिरणपट निळ्या बाजूला ओढल्यासारखा दिसून तांबड्याबाजूकडे आवळल्यासारखा दिसतो, व काउन कांचा याच्या उलट असतो. या दोघास उत्सर्जनदोष असे म्हणतात. अलीकडे हा उत्सर्जन दोष अतिशय अल्प असणाऱ्या कांचा तयार होऊ लागल्या आहेत. परंतु अद्यापि पूर्वीच्याच कांचा प्रचारांत आहेत. डोळ्याजवळील कांच अशा तऱ्हेची असली पाहिजे की, तिच्यांतून येणारी प्रतिमा पूर्णपणे सपाट पडली पाहिजे.

न्यूनतम आपल्या परावर्तक दुर्विणिंत योजलेल्या परावर्तकांमध्ये अलीकडे पुष्कळच फरक झाला आहे. चांदी, निकल, जस्त इत्यादि अनेक धातूंचे मिश्रण परावर्तकाकरिता वापरण्यांत येते. तथापि चार भाग तांबे व एक भाग कथील किंवा २५२ भाग तांब्यास ११७.८ कथील हे मिश्रण सर्वांत उत्तम ठरले आहे. या धातूचा परावर्तक कठिण व ठिसूळ अपून त्यावर अतिशय उत्तम जिर्हई देतां येते. अलीकडे कांचेवर चांदीचा पत्रा बसवून तयार केलेले परावर्तक विशेष प्रचारांत येऊ लागले आहे.

दुर्विण तयार झाल्यावर ती बसविणे ही गोष्टहि महत्त्वाची आहे. ती मुळीच हलतां कामा नये, व तिला पाहिजे तशी वळवितां येऊन पाहिजे त्या दृश्यपदार्थाकडे सहज लावतां आली पाहिजे. जेव्हां दुर्विणिनें दीर्घकालीन फोटो घ्यावयाचे असतात तेव्हां तिची गति पृथ्वीच्या दैनंदिन गतीबरोबर अगर दृश्य पदार्थाबरोबर ठेवतां आली पाहिजे. सध्यांच्या प्रचलित पद्धतीमध्ये इकिटोरियल किंवा विषुववृत्तीय पद्धत सर्वांत उत्तम समजली जाते. हांत पृथ्वीच्या अक्षाशी समांतर असा एक अक्ष बसविलेला असून त्याला ध्रुवाक्ष (पोलर अॅक्सिस) असे म्हणतात व दुसरा त्याच्याशी काटकोन करणारा अक्ष बसविलेला असून त्यास कांत्यक्ष (डेक्लिनेशन अॅक्सिस) असे म्हणतात. या अक्षाशी दुर्विणिची नळी काटकोन करून बसविलेली असते. या पद्धतीचेहि सहा निरनिराळे प्रकार आहेत ते असेः—

(अ) यामध्ये ध्रुवाक्षाची आवणें (वेअरिंग्ज) टोंकाशी असतात व कांत्यक्ष ध्रुवाक्षाच्या दोन्ही टोंकास जोडलेल्या आवरणार बसविलेला असतो. दुर्विण कांत्यक्षाच्या एका टोंकास जोडलेली असून दुसऱ्या टोंकास ताल सांभाळण्याकरितां वजन लावलेले असते.

(आ) हांत ध्रुवाक्ष वरीलप्रमाणेच बसविलेला असतो व दुर्विण कांत्यक्षाच्या आवणांत बसविलेली असून ध्रुवाक्षाशी समांतर असते.

(इ) ध्रुवाक्षाचे वरील आवण वाढवून त्यांत कांत्यक्ष बसविलेला असतो. दुर्विण कांत्यक्षाच्या एका टोंकाशी बसविलेली असून दुसऱ्या टोंकास वजन लाविलेले असते.

(ई) ध्रुवाक्षाच्या वरील टोंकाजवळचे आवण वाढवून त्याला एक चिमटा जोडून त्यांत कांत्यक्ष बसविलेला असतो आणि दुर्विण कांत्यक्षाच्या आवणांच्या दरम्यान बसविलेली असते.

(उ) ध्रुवाक्षाच्या आवणामध्ये दुर्विणिचे डोळ्याकडील भिंग बसविलेले असते आणि दुर्विणिच्या अक्षाचा बराचसा भाग ध्रुवाक्षाशी समांतर असतो.

(ऊ) दुर्विण ही स्थिर असून तिच्या अक्षाच्या दिशेने एका वाह्य आरशावरून दृश्यपदार्थापासून येणारे किरण परावर्तित करून पाठविले जातात.

दुर्योधन—सुर्योधन. धृतराष्ट्र व गांधारी यांचा ज्येष्ठ पुत्र, व कदा पांडवशत्रु. हा गदायुद्धांत मोठा निपुण होता. यानें पांडवांच्या नाशासाठी त्यांना अनेक संकटांत घातले. पण शेवटी पांडव सुखरूप पार पडून कौरवांशी लढले. या भारतीय युद्धांत शेवटी दुर्योधन पडला. ही कथा महाभारतांत सविस्तर वर्णिलेली आहे. या महाकाव्यांतिल मुख्य नायक दुर्योधन यासच म्हणतां येईल.

दुर्लभराज—दुर्लभराज हा अनहिलपट्टण येथील चामुंड (सिंह) राजाचा धाकटा पुत्र व मूळराज वाक्पतीचा नातु होय. याचा वडील भाऊ वल्लभ (विग्रह) राय मेल्यानंतर हा गादीवर आला. यानें मारवाडदेशचा राजा महेन्द्र याची कन्या दुर्लभादेवी स्वयंवरांत मिळविली. दुर्लभानें परत येतांना पुष्कळ राजांचा पराजय केला. याचा धाकटा भाऊ नागराज याचा भीम नांवाचा पुत्र होता. तो वयांत आल्यावर त्यास गादीवर बसवून दुर्लभ व नागराज हे दोघेहि तपश्चर्येस गेले व अनहिलपट्टण येथेंच स्वर्गस्थ झाले.

प्रबन्धचिंतामणीकार हेमाचार्यानें चामुंड राजाबद्दल सांगितलेली गोष्ट दुर्लभराजाबद्दलहि सांगतात. तो काशीस जात असतां वाटेत माळव्याचा राजा मुंज यानें त्याची राजचिन्हें हरण केलां. पुढें तो काशीसच निवर्तला परंतु त्यानें पूर्वीच ही हकीकत भीमास कळवून ठेविली होती व त्यावेळेपासून गुजराथ व माळवा येथील राजांमध्ये शत्रुत्व उत्पन्न झालें. दुर्लभसेन हा इ. स. १०१० मध्ये गादीवर बसला. यास जिनेश्वरसूरानें जैनधर्माचीं मूलतत्त्वे समजावून दिलीं होती. याची बहाण मारवाडचा राजा महेन्द्र यास दिली होती. [रासमाला, पृ. १; टॉड-वेस्टर्न इंडिया, पृ. १७०: इंडि. अँटि. १८७५; ध्याश्रयकाव्य.]

दुर्वास—एक ऋषि. अत्रि व अनुषूया यांचा पुत्र. हा अत्यंत कोपिष्ठ असल्यानें याच्यासारख्या कोपिष्ठ माणसास

दुर्वास म्हणतात. यानें अंबरीष राजाला छळिलें (अंबरीष पदा). एकदां दुर्योधनाच्या सांगण्यावरून हा पांडवांचें सत्त्व घेण्याकरितां मथुरात्रीं हजारों शिष्यांसह पांडव वनवासांत असतां, त्यांच्याकडे भोजनास गेला पण श्रांक्रुष्णरूपेण पांडव सत्त्वापासून ढळले नाहींत.

दुल्हादेव—नवऱ्यामुलाचा देवता. उत्तर व मध्यहिंदुस्थानांतील रानटी जातींतील हा एक प्रमुख देवता आहे. दुल्हादेव हा एक दुर्दैवी नवरासुलगा असून तो लमांतच वाज पडून मरण पावला होता. तो आणि त्याचा घोडा दगडाचें रूप पावले असा समज आहे. त्यावेळेपासून त्याची पूजा करण्यांत येत असते. नवरीमुलगी आणण्याकरितां जात असलेल्या नवऱ्यामुलाचा विशेष मानमरातव राखण्यांत येतो याचें कारण दुल्हादेव नवरासुलगा होता हें होय.

रानटी, डोंगरी लोकांची ही गृहदेवता असून माघ माहिण्याच्या शेवटच्या दिवशीं दुल्हाची फुलांनीं पूजा करण्यांत येते, व लग्नाच्या वेळीं त्याला वकरें अर्पण करण्यांत येतें. कांहीं ठिकाणीं तर ब्राह्मण सुद्धां त्याची पूजा करतात. त्याची आवडती वस्तु म्हणजे परशु होय. मिरझापूर येथें स्वयंपाकगृहांत त्याला बसवून तेलहळद लावितात. लमांत त्याला वकरें वळी देण्यांत येतें. याला ईश्वररूप देण्याचें कारण लग्नसमारंभांतील त्याच्या आकास्मिक मृत्युमुळे त्याच्या आस्रेष्टांनां झालेलें दुःख असवें.

दुष्काळ—याचा शब्दार्थ 'वाईट काळ' असा असला तरी अतिवृष्टि किंवा अनावृष्टि होऊन शेतीचीं पिकें बुडणें व अन्नाची वाण पडणें याला दुष्काळ म्हणतात. दुष्काळ पडून लोकांची हालअपेष्टा झाल्याची उदाहरणें सर्व देशांत व सर्वकाळीं आढळतात. दुष्काळाला पर्जन्यविषयक कारणाशिवाय पिकावर रोगराई होणें, टोळधाड येणें, वगैरे कारणेहि होतात. या नैसर्गिक कारणांशिवाय युद्धे, धान्याची उत्पात्ति व विनियम या बाबतींत अर्थशास्त्र दृष्ट्या होणाऱ्या चुका, वगैरे कृत्रिम कारणेहि असतात. अगदीं अलीकडील शास्त्रांय शोध लक्षांत घेतले तरी दुष्काळाचीं नैसर्गिक कारणे अतिवृष्टि, अनावृष्टि, रोगराई, टोळधाड हीं मनुष्याच्या निवारणशक्तीच्या वाहेरचीं आहेत. पर्जन्यविषयक आपत्तीवर कालव्याच्या पाण्याचा पुरवठा ही एक युक्ति आहे; तथापि सर्व देशांत सर्व सुपाक जमीन भिजण्याइतकी कालव्यांची वाढ अथाप झालेली नाहीं. रेल्वे, मोटारी वगैरे दळणवळणाचीं आधुनिक साधनें हा दुष्काळनिवारक उपाय आहे, कारण त्यायोगानें धान्यसमृद्ध देशांतून दुष्काळपीडित देशांत हल्लीं प्राचीन काळापेक्षां फार त्वरित गतीनें धान्य नेतां येतें. साधारणपणें उष्णकटिबंधांतील देशांत अनावृष्टि हेंच दुष्काळाचें नेहमाचें कारण आहे. हिंदुस्थान व ऑस्ट्रेलिया हे दुष्काळाच्या बाबतील प्रसिद्ध देश होत. तथापि येथें कालव्यांनीं दुष्काळनिवारण्याची वरीचशी सोय केली आहे. उलटपक्षां अतिवृष्टीमुळे व वर्षादिकांच्या वादळामुळे होणाऱ्या

पिकांच्या नुकसानीबाबत मानवी उपाय योजणें तितकें सोपें नाहीं. पिकांवर येणारें टोळधाडीचें संकट निवारणें शक्य आहे असें फ्रेंच लोकांच्या अल्जिअर्समधील एका अनुभवावरून सिद्ध झालें आहे. तथापि दुष्काळनिवारणार्थ आधुनिक काळांतील रामबाण इलाज म्हणजे रेल्वेमोटारीदि दळणवळणाचीं उत्कृष्ट साधनें होय. दुष्काळाच्या कृत्रिम कारणांपैकी वरीचशीं हल्लीं नाहींशीं होत चाललीं आहेत. युद्धे शक्य तीं टाळण्याची धडपड राष्ट्रसंघ करीत आहे आणि प्रत्येक देशांतील अर्थशास्त्रांय तज्ज्ञ शेतकांचें उपन्न वाडण्याबद्दल व चलनादि न्यवहार नीट चालण्याबद्दल दक्षता बाळगांत आहेत. त्यामुळे प्राचीन काळाच्या मानानें अलीकडे दुष्काळाची आपत्ति पुष्कळच कमी झाली आहे.

२० व्या शतकांत कृत्रिम कारणांमुळे दुष्काळ बहुधा क्वचित्च पडतो. मुख्य कारण नैसर्गिक म्हणजे पर्जन्य हेंच असून कालव्यांचा प्रसार हाच त्यावरील उत्तम उपाय होय. दळणवळणाचीं साधनेंहि हल्लीं सर्वत्र क्षपाव्यानें वाढत असल्यामुळे पूर्वीच्या सारखे दहा दहा बारा बारा वर्षांचे भयंकर दुष्काळ पुढील काळांत बहुधा कोठेहि पडणार नाहींत. असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

ज गां ती ल मो ठे दु ष्का ळ.—इतिहासांत नमूद असलेल्या दुष्काळांची यादी अशीः-ख्रि.पू. ४३६ चा रोममधील दुष्काळ, यावेळीं हजारों लोकांनीं टायबर नदींत जीव दिले. स. ४२ ईजिप्तमधील मोठा दुष्काळ; स. ६५० सर्व हिंदुस्थानभरचा दुष्काळ; स. ८७९ जागतिक दुष्काळ; स. ९४९, १०२२ व १०३३ हिंदुस्थानांतील सर्वप्रांतीय दुष्काळ. ह्यांत असंख्य लोक मृत्युमुखीं पडून मानवभक्षणपर्यंत (कॅनिबॉलिझम) पाळी आली होती; १००५ इंग्लंडांतील दुष्काळ. १०६६ सर्व युरोपभरचा दुष्काळ. १०६४ ते १०७२ ईजिप्तमधील सप्तवार्षिक दुष्काळ; स. ११४८ ते ११५९ अकरा वर्षांचा हिंदुस्थानांतील दुष्काळ. यावेळीं मुसुलमान राजांनां हि कुटुंबीयांकरितां अन्नसामुग्री मिळणें कठिण पडलें. वर्षानुवर्ष हा दुष्काळ चालल्यामुळे हजारों इंसम मृत्यु पावले; १३९६-१४०७ हा बारा वर्षांचा दुर्गादेवी दुष्काळ म्हणून हिंदुस्थानांत प्रसिद्धि पावलेला आहे. १६८६ सालीं इंग्लंडमध्ये मोठा दुष्काळ पडला व त्याच वेळीं अनाथगृहांवद्दलचा कायदा प्रचारांत आला. १६६१ सालीं हिंदुस्थानांतील दुष्काळाच्या वेळीं सतत दोन वर्षांत एक पावसाचा थेंबहि पडला नाहीं असें म्हणतात; १७६९-१७७० यावर्षीं बंगालप्रांतांत दुष्काळ पडून सुमारें एकतृतीयांश लोकसंख्या मृत्युमुखीं पडली. स. १७८३ चा दुष्काळ हिंदुस्थानांत बनारस ते लाहोरपर्यंतच्या प्रांतांत पडला; स. १७९०-१९२ हा दुष्काळ मुंबई व मद्रास इलाख्यांत पडला. याच वेळीं दुष्काळी कामे काढण्याची पद्धत प्रथम सुरू झाली; स. १८४६-१८४७ आयर्लंडमधील दुष्काळ. १८८७-१८८९ चीनमधील दुष्काळ; १८९१-१८९२

मधील रशियांतील दुष्काळ; स. १८९७चा हिंदुस्थानांतील मोठा दुष्काळ. व १९०५चा रशियांतील दुष्काळ.

हिंदुस्थान.—बुद्धकालापासून दुष्काळ चालूच आहेत. इंग्रजी राज्य सुरू झाल्यापासून वरेच दुष्काळ पडू लागले आहेत हाच दोन काळांतील फरक आहे. पूर्वीचे दुष्काळ सतत लढाई, कुराज्य व अनावृष्ट्यादि नैसर्गिक कारणांमुळे पडत असत. पण हल्ली दुष्काळ पडण्याचे हिंदुस्थानांतील कारण अनावृष्टि हें आहे. पण पाटबंधारे व दळणवळणाचे मार्ग सुरू झाल्यापासून दुष्काळाची भीति बरीचशी कमी झाली आहे. तथापि येथील धान्य परदेशांत जाऊ लागल्यामुळे येथे कायमची महर्गता झाली, व त्या महर्गतेच्या दराप्रमाणे पैसा देऊन धान्य विकत घेण्याची शक्ति राहिली नाही, त्यामुळे गरीबगुरीबांनां प्रत्येक वर्षी दुष्काळाप्रमाणे भासू लागले आहे.

दळणवळणाच्या चांगल्या सोयी झाल्यामुळे पूर्वीपेक्षां हल्ली दुष्काळनिवारण पुष्कळ तऱ्हेनें करता येते. सरकार दुष्काळाच्या वेळीं तन्निवारणार्थ कामे काढीत असते. दुष्काळाची चिन्हें म्हणजे पावसाचा अभाव, स्थलांतर, दानधर्म कमी, गुन्ह्यांची संख्या जास्त, आणि सावकार लोकांची धान्याची अतिशय खरेदी. हीं चिन्हें दिसू लागलीं म्हणजे अधिकारी लोक दुष्काळी कामांच्या कार्यक्रमासंबंधी दवंडी पिटतात व नंतर गरीब कोण श्रीमंत कोण, दुष्काळी कामावर येणारे आहेत त्यांची यादी वगैरे होऊन, त्यांच्याकडे दुष्काळी कामे सोपविळीं जातात. हीं दुष्काळीं कामे साधारण पावसाच्या सुरवातीला बंदच होतात. कारण लोक आपआपलीं शेते नांगरण्याकरितां परत जातात व ज्यांचीं शेते नसतील ते देखील दुष्काळी कामापेक्षां शेतांतील श्रम पसंत करून, आपआपल्या गांवां परत जातात. कदाचित् कांहीं मजूर पावसाळा सुरू होण्याच्या नंतर राहिले असतील त्यांनां पहिलें पीक आल्यावर परत जाण्यास सांगण्यांत येते. पावसाळा बंद झाला म्हणजे दुष्काळी कामे पूर्ण बंद होतात. सरकारची दुष्काळच्या कामी मदत असते हें तर खरेंच, परंतु ती सर्व लोकांपासूनहि असते. कारण निरानिराळ्या जातींचे लोक दुष्काळनिवारणार्थ रक्कम गोळा करतात व त्या सरकारच्या स्वाधीन करतात. त्यांचे उद्देश चार असतात. (१) लंगडे, लुळे, वायकामुळे ह्यांच्याकरितां; (२) पोरक्या मुलांकरितां; (३) प्रतिष्ठित गरिबांनां त्यांच्या दर्जाप्रमाणे राहतां यावे या हेतूनें; (४) आणि सर्वस्वी जे लुडाले आहेत त्यांच्या उद्धारार्थ. ह्या फंडामुळे गरिबांचा त्याचप्रमाणे सरकारचाहि पुष्कळ बोजा कमी होतो. ह्या कामाकरितां कांहीं दयाळू व श्रीमंत लोकांनीं कर्जरोख्यांच्या रूपानें ठेवी ठेवल्या आहेत आणि त्या ठेवीपासून जें उत्पन्न येईल तें दुष्काळनिवारणार्थ उपयोगांत आणावयाचें अशा अटी घातल्या आहेत.

१८९०-९१ चा दुष्काळ:—मुख्यत्वे आग्रा, पंजाब, राजपुताना व कच्छ ह्या प्रांतांत हा होता. सरकारनें कराची माफी

दिलेली नव्हती; परंतु मोठमोठी दुष्काळी कामे काढलीं होती आणि वेतन थोडेसे जास्त वाढविलें होतें. कंगालखाने उघडले होते आणि प्रतिष्ठित स्त्रियांनां त्यांच्या घरांचे कामे दिलीं होती. साधारण ३ कोटि तीत लक्ष जीवांनां एक दिवसाचें अन्न मिळून २७ लक्ष रुपये खर्च केले होते.

१८९५-९७ चा ओरिसांतील दुष्काळ:—हा दुष्काळ सर्व पूर्व किनाऱ्यावर आणि मुख्यत्वेकरून ओरिसाप्रांतांत भयंकर होता. हा दुष्काळ सतत दोन वर्षे चालू होता. पहिल्या वर्षी अवर्षण दुसऱ्या वर्षी अतिवर्षण मिळून पिकाची खराबी झाली. जवळजवळ ९५ लक्ष रुपये खर्च होऊन ३ कोटि ५० लक्ष जीवांनां एक दिवस पुरेल इतकें अन्न वांटलें. त्याचप्रमाणे मद्रासमध्ये १२ लक्ष रुपये खर्च करून २ कोटि १० लक्ष जीवांनां एक दिवस पुरेल इतकें अन्न वांटलें.

१८९८-७० चा राजपुतान्यांतील दुष्काळ:—पूर्वेकडील दुष्काळ बंद होतो न होतो इतक्यांत पश्चिमेकडे सुरू झाला. यानें ४ कोटि ४५ लक्ष लोकसंख्या व्यापिली होती. ह्या दुष्काळाचें ठाणें राजपुतान्यांतील देशी संस्थाने व इंग्रजांचा अजमीर प्रांत येथें होतें. सुमार ४९ लक्ष रुपये खर्च झाले. यावेळीं सरकारनें शेतकऱ्यांनां अगाऊ कर्ज देऊन शेतकऱ्यांचे हाल कमी केले. आग्रा प्रांतांतच ३० लक्ष रुपये खर्च होऊन २ कोटि ९० लक्ष जीवांनां एक दिवस पुरेल इतकें अन्न वांटण्यांत आलें.

१८७३-७४ चा बहारप्रांतांतील दुष्काळ:—ह्या दुष्काळांत सरासरी २ कोटि १५ लक्ष लोक सांपडले होते. हा दुष्काळ बहार, बंगाल व संयुक्तप्रांत यांतच होता. ६३ कोटि रुपये खर्च करून ३ कोटि जीवांनां एक दिवस पुरेल इतकें अन्न वांटण्यांत आलें. ह्या दुष्काळांत जवळजवळ ४ कोटि रुपयांच्या धान्याची आयात करण्यांत आली.

१८७६-७८ चा दक्षिण हिंदुस्थानचा दुष्काळ:—पहिल्या वर्षी ह्या दुष्काळानें फक्त दक्षिण हिंदुस्थानच प्राप्त झाला होता. परंतु दुसऱ्या वर्षी तो जवळजवळ सर्व हिंदुस्थान देशभर पसरला. यावेळीं इंग्रजी राज्यांतच इतर दुष्काळापेक्षां ५२५०००० जास्त लोक मृत्युमुखी पडले. सरकारची करडी अंमलबजावणी, दळणवळणाच्या साधनांचा अभाव, व अन्नाचा तुटवडा हीं सर्व जीवहानि होण्याचीं कारणे होत. हिंदुस्थानच्या लोकसंख्येच्या मानानें, ८ $\frac{१}{३}$ कोटि रुपये खर्च होऊन सत्तर कोटि जीवांनां एक दिवस पुरेल इतकें अन्न वांटण्यांत आलें, म्हणजे कांहींच नाही.

१८७८-८० चे दुष्काळी कमीशन:—स. १८७८ च्या दुष्काळाची चवकशी करण्याकरितां सर रिचर्ड स्ट्रूचि ह्यांच्या नेतृत्वाखाली एक कमिटी नेमण्यांत आली. तिच्या सूचना येणेंप्रमाणें होत्या:—(१) सरकारनें दुष्काळनिवारणार्थ जे कांहीं उपाय योजावयाचे ते लोकांनीं स्वकष्टार्जित श्रमावर अवलंबून न राहतां सरकारवरच अवलंबून राहणें योग्य होईल असें त्यांनां वाटूं नये. होणां होईल तीं त्यांनीं

आपल्या श्रमावरच अवलंबून राहिले पाहिजे. (२) अशा तऱ्हेची मजुरी लोकांना दिली पाहिजे की, उपाय नाही म्हणूनच त्यांना दुष्काळी कामावर जाण्याची इच्छा झाली पाहिजे. (३) कामावर घडपाकटच मजुर लाबावेत आणि त्यांच्या पुरेशीच मजुरी त्यांना द्यावी. (४) कंगालखान्यांत किंवा गांवांत जी भोक घालावयाची ती ज्या कोणाच्याने कोणत्याही परिस्थितीत काम होत नाही त्याला घातली जावी. ह्याकरिता म्हणून प्रत्येक खेडे/खेडी लोक नेमले जात असत. अन्नचा पुरवठा करावयाचा तो व्यापारांत अडथळा न होईल अशा तऱ्हेने झाला पाहिजे. (५) जमीनदारांना कर्जाच्या रूपाने किंवा कांहीं दिवस कराची तहकुर्ची या रूपाने मदत द्यावी; व त्याच प्रमाणांत जमीनदारांनी आपल्या कुळांना देखील सवलती दिल्या पाहिजेत. या सूचनांनुसार सरकारने फॅमिन कोड तयार करून ते अमलांत आणले आहे.

१८९६-९७ चा दुष्काळ:—हा दुष्काळ अतिशय भयंकर होता. तो बहुतेक सर्व हिंदुस्थान व मुख्यत्वेकरून संयुक्तप्रांत, बहार, हिसार जिल्हा (पंजाब) ह्या भागांत पसरला होता. ह्याचे कारण १८९५ साली पावसाचा अभाव. त्यावेळी ७ १/२ कोट रुपये खर्च होऊन ८२१०००००० लोकांना एक दिवस पुरेल इतके अन्न वांटण्यांत आले. या दुष्काळाने सरासरी ६९५००००० इतकी लोकसंख्या प्रस्त झाली होती.

१८९९-१९०० चा दुष्काळ:—१८९७ सालचा दुष्काळ बंद होतो न होतो इतक्यांत १८९९ साली लगेच सुरु होऊन त्याने पुन्हा सर्व देशाला व्यापून टाकिले. ह्या दुष्काळाला मदत करण्याकरिता म्हणून पटकी व सांधीचा ताप सुरु झाला, त्यामुळे अतिशय प्राणहानि झाली व गुरेदोरेहि पुष्कळ मेली. सरासरी १० कोट रुपये खर्च करून ११४००००००० इतक्या लोकांना १ दिवस पुरण्याइतके अन्न वांटण्यांत आले.

दुष्काळामुळे प्राणहानि अतिशय होत असते. दुष्काळाची जुळी वहीण साथ ही होय. बहुतकरून प्रत्येक दुष्काळाच्या समर्थी पटकी किंवा महामारी ही असावयाचीच. दुष्काळी कामे सुरु केल्यापासून मृत्युसंख्या बरीच कमी झाली आहे.

१९१८ साली मोठेच अवर्षण पडले होते तथापि, लोकांच्या अंगी दुष्काळाला विरोध करण्याची शक्ति इतकी वाढली होती की सरकारला मदतीची विनंति न करता, आतांपर्यंत कधीहि मिळाली नाही इतकी मदत लोकांकडून आपोआप आली व त्यामुळे लोकांच्या सामाजिक व्यवहाराला फारसा अडथळा आला नाही. पुढल्या वर्षीच चांगला पाऊस पडून या अवर्षणाचे परिणाम लवकरच नाहीसे झाले. तेव्हा यापुढे १८९९ सालांतल्यासारखे बाईट परिणाम लोकांना भोगावे लागतील अशी स्थिति राहिली नाही.

१९२०--२१ साली मद्रास, मुंबई, मध्यप्रांत आणि बलुचिस्तान या भागांत दुष्काळ जाहीर केला गेला. बंगाल, पंजाब आणि मध्यहिंदुस्थान हे प्रांत स्थानिक संकटांनी

गांजले होते. यावेळीहि दुष्काळनिवारणाची लोकांची मोठी तयारी दिसून आली. ज्या ठिकाणी अवर्षण पडले त्या क्षेत्रातील एकंदर संख्येपैकी शेंकडा ३ लोक कायते दुष्काळी कामावर होते.

दुष्काळप्रतिबंधक उपाय म्हणजे शेतोचे आधुनिक ज्ञान वाढविणे हा होय. हा एवढाच उपाय म्हणजे अर्धवटच आहे. भूस्तरशास्त्र, खनिजशास्त्र, मानवजातिशास्त्र आणि भाषाशास्त्र, ह्या सर्व शास्त्रांचे ज्ञान व्हावे ह्या दृष्टीने चवकशी सुरु आहे. व्यापारी आंकडेहि जापण्यांत येऊ लागले आहेत; परंतु हे आंकडे अद्याप पुरेसे बाहेर पडत नाहीत. सरकारची निरनिराळी कामे निरनिराळ्या खात्यांकडे वांटून दिली आहेत व त्याप्रमाणे ती कामे एकदम होत असतात.

दुष्काळापासून रक्षण करण्याकरिता संरक्षक व उत्पन्नाचे लोहमार्ग व कालवे तयार करण्यांत आले आहेत. सरकारने दुष्काळाप्रतिबंध म्हणून गंगाजळी ठेव ठेविली आहे. ह्या ठेवीचा मुख्य उपयोग दुष्काळापासून रक्षण करणे, किंवा ' संरक्षक ' कामे करणे, किंवा कर्ज फेडण्याकडे उपयोगांत आणणे हा आहे. इतक्या दुष्काळापासून जो अनुभव आला व त्यावेळी लोहमार्ग व पाटबंधाऱ्यामुळे जो फायदा झाला त्यामुळे आणखी लोहमार्ग व पाटबंधारे बांधणे जरूर वाटून त्या दिशेने प्रयत्न सुरु झाले आहेत.

शेतकरी मजुरांची संख्या वाढत आहे आणि त्यांना पोटभर देखील खावयास मिळत नाही. ह्यास्तव त्यांची मजुरी कांहीं वाढत नाही आणि धान्यरूपाने जी मजुरी मिळत असे ती आतां नगदीच्या रूपाने मिळू लागली आहे. ह्या वाढीला (मजुरांच्या) शेतकीसुधारणेने फायदा होईल असे वाटत नाही. यास उपाय म्हणजे स्थानत्याग किंवा लोकसंख्येच्या वाढीवर आळा घातला पाहिजे अथवा स. १८८० च्या कमीशनप्रमाणे उद्योगधंदे वाढले पाहिजेत. ह्या दिशेने आरंभ झाला आहे तरी औद्योगिक धंदे व लोकसंख्येची वाढ ह्यांचा मेळ मुळीच बसत नाही. लोकसंख्या सपाटयाने वाढत आहे. उद्योगधंदे सुरु करण्यास मुद्दल नाही आणि पैसाच्या अभावामुळे जोपर्यंत उद्योगधंदे सुरु होऊन पुष्कळ मजूर कामास जात नाहीत तोपर्यंत दुष्काळाचा प्रश्न सुटणे कठिण आहे. उद्योगधंदे उभारण्याकरिता येथे भांडवल नाही म्हणून परदेशी भांडवल येथे आणून धंदे सुरु करावे, असे कांहींच मत आहे.

[वालफोर्ड—ऑन दि फॅमिन्स ऑफ दि वर्ल्ड (जर्नल ऑफ दि स्टॅटिस्टिकल सोसायटी, १८७८-७९); रमेशचंद्र दत्त—फॅमिन्स इन इंडिया (१९००); रॉबर्ट वालेस—फॅमिन्स इन इंडिया (१९००); जॉर्ज कॅम्पबेल—फॅमिन्स इन इंडिया (१७६९-१७८८); इ. गं.; १८८०, १८९८ व १९०० सालचे इंडियन फॅमिन्स कमिशनचे रिपोर्ट; थॉमस मॉरिसन—इंडियन इंडस्ट्रियल ऑर्गनायझेशन (१९०६).]

दुष्यंत—पौरव कुलोत्पन्न राजा. यास लक्षणा व शकुंतला अशा दोन भार्या होत्या. एकदां हा राजा मृगयेंकरितां भटकत असतांना कण्वऋषींच्या आश्रमाजवळ आला व त्या ठिकाणी शकुंतलेस यानें गंधर्वगिवाहपद्धतीनें वरिलें. पुढें शकुंतलेस भरत नांवाचा मुलगा झाला. नंतर दुष्यंतानें शकुंतलेशीं विवाह झाल्याचें नाकारिलें पण जेव्हां आकाशवाणीनें भरत हा तुझाच मुलगा आहे असें सांगितलें तेव्हां त्यानें राजपुत्राचा स्वीकार केला (भा. आदिपर्व). कालिदासानें या कथानकाचा उपयोग करून आपलें जग-प्रसिद्ध शाकुंतल नाटक रचिलें आहे.

दूर्वा—या तृणाचा उल्लेख ऋग्वेदापासून आढळतो. तैत्तिरीय श्रुतींत “ आपल्या मुळांच्या वाढीप्रमाणें आमच्या वंशाची वाढ कर ” अशी दूर्वेची स्तुति केली आहे. हें गवत सर्व हिंदुस्थानभर सर्व ऋतूंत आढळतें. फक्त पंजाबच्या पश्चिम भागांतिल वाळवंटाच्या प्रदेशांत तें फार क्वचितच आढळतें. याच्या हिरवी, पांढरी व निळ्या रंगाची अशा तीन जाती आहेत. तिन्ही जातींचे गुणधर्म बहुतेक सारखेच आहेत. देवपूजेच्या वेळीं फुलांप्रमाणें दूर्वा-कुर वाहण्याची चाल आहे. दूर्वा गणपतीला फार प्रिय आहेत. भाद्रपद शु. ८ रोजीं वांझ स्त्रिया दूर्वाची पूजा करतात; व दिवसभर उपवास करतात. मृतांचा आत्मा शांत करण्यासाठीं दूर्वाची पूजा करण्याची चाल गुजराथेंत आहे. दूर्वा किंवा हरळीचीं बेटें हिरवीगार व शोभिवंत दिसतात. शहरांतील वर्गीच्यांतून मोठमोठाल्या पटांगणांत लावलेल्या दूर्वा यंत्रानें कापून साफ ठेवतात. त्यामुळें तीं पटांगणें शोभिवंत दिसतात.

ऑस्ट्रेलियामध्ये वसाहतींच्या प्रदेशांत हें गवत आहे, तरी तें ह्या प्रदेशांत मूळचें नसून लागवडीमुळें त्या भागांत आलेलें आहे. हें हिंदुस्थानांत हलक्या व वाळुमिश्रित जमीनींत उगवत असून रस्त्याच्या बाजूंनाहि भरपूर आढळतें. जमीनीच्या व हवेच्या मानानें ह्याच्या पौष्टिक गुणामध्ये फरक होतो. ह्या गवताचे कांब किंवा मुळें कापून तीं जमीनीवर पसरून दिल्यास त्यांनां मुळें फुटतात; व अशा रीतीनें या गवताचें प्रजनन लवकर होतें.

हें गवत कापून वाळवून ठेविलें असतां पुष्कळ वर्षे टिकतें. या गवताची लागवड केल्यास ह्यापासून पुष्कळ पीक निघतें. उन्हाळ्यांतहि हें गवत हिरवें असतें. दूर्वांनां फुलें घेण्याच्या वेळेस कापल्या असतां त्यांत पौष्टिकपणा जास्त असून नवें गवतहि फार लौकर फुटतें. कापणी केल्यावर शक्य तितक्या लौकर हें वाळवून ठेविल्यानें ह्याचा रंग बदलत नाहीं.

या गवताचीं मुळें जमीनींत फार खोल गेलेलीं असून, हें गवत काढून टाकावयाला फार त्रास होतो. दाहशामक पेय व औषध या दृष्टीनें हि याच्या मुळांच्या उपयोग होतो. नाकांतून उष्णतेनें रक्त पडत असल्यास दूर्वाचा रस नाकांत पिळावा.

उचकीवर दुर्वाच्या मुळांच्याचा रस १ मासा व मध १ तोळा एकत्र करून प्यावीं. (वाट-कमारी. प्रो.; वनौ. गुणादर्श).

दूषित रक्तावस्था—वैद्यकशास्त्रामध्ये अमुक जखम किंवा त्रण “दूषित” होऊन त्यामुळें रोग उत्पन्न झाला असें ऐकण्यांत येतें त्याचा अर्थ हा कीं रोगजंतू अगर त्यांपासून झालेलीं विषें त्या जखमेंत शिरून सर्व शरीरभर दुष्परिणाम घडवून आणतात. कारणानुसार व रोगजंतूंच्या भिन्नत्वानुसार या प्रकारच्या रोगांचे तीन प्रकारचे होवळ व महत्त्वाचे भेद आहेत, ते असेः—(१) जंतु विपशोषण ज्वर. शरीरांतिल कोणत्या तरी भागामध्ये जंतूपासून उत्पन्न होणारी विषें प्रवेश करून ज्वररोग उत्पन्न करतात, परंतु रक्तांत जंतूंचा प्रवेश या रोगांत झालेला नसतो. पुष्कळ जण या ज्वराचा पुढें वर्णन दिलेल्या जंतुदूषित रक्तज्वराशी घोंटाळा करून ते दोन्ही एकच समजतात; पण ती चूक होय. कारण या रोगांत रक्त जंतुप्रवेशामुळें दूषित नसतें व तें दुसऱ्या प्राण्याच्या शरीरांत टोंचून घातलें तरी त्यास तसा रोग होत नाहीं. परंतु जंतुदूषित रक्तज्वराच्या रोग्याचें रक्त दुसऱ्यास टोंचल्याचें दुसऱ्यासहि तसाच रोग होतो. एखादी बरी न झालेली जखम शरीरांत असून त्यांतून निघणारे पू, लस इत्यादि त्वरित कुजणारे पदार्थ बाहेर टाकून जखम साफ न केल्यामुळें तें कुजलेलें विष रक्तांत भिनतें. रोगजंतु रक्तांत भिनत नाहींत. या प्रकारचे ज्वर शस्त्रवैद्यकांत फार करून पहाण्यांत येतात. एखादी मोठी, खोल व जिच्यांतून पुवाचा निकाल बरोबर न झाल्यामुळें आंत दुर्गंधिमय कुजणारा पू सांचून रहाणारी जखम असली कीं त्याबरोबर ज्वर उत्पन्न व्हावयाचाच. तसेंच, आर्कस्मिंत जखम एखाद्या माणसास होते व त्यावेळीं त्या जखमेंत वाहेरील केर, घाण अगर तेथील त्वचे-बरील घाण शिरल्यामुळें हा ज्वर येतो. बायका प्रसूत झाल्यामुळें गर्भाशयांत वारीचे तुफडे रहातात व ते अतिस्वरित कुजणारे असल्यामुळें तें विष रक्तांत शोषलें जाऊन हा ज्वर येतो व जितकें अधिक विपशोषण होईल त्यामानानें कमी अधिक ज्वरहि असतो.

याचे अदीर्घकालीन उपभेदः—हाडें मोडून जखम झाल्यास किंवा अंग पोळून भाजून जखमा साफ न करतां आल्यामुळें जखमेंतील विषबाधेमुळें थोडे दिवस ज्वर येतो व नंतर जखम बरी झाली म्हणजे बरा होतो.

(२) तीव्र विपशोषण भेदः—या भेदामध्ये पुष्कळ वेळ कुजणारे विष रक्तांत शिरल्यामुळें मोठा ज्वर येतो. खपच थंडी वाजून येऊन त्याबरोबर शीघ्र नाडी, जिमेस कारड, डोकें दुखणें, मळमळ, ओकारी व नंतर आतिसार हीं लक्षणें होतात. याहूनहि तीव्र रोग असल्यास रोगी अगदींच थोड्या काळामध्ये फार गळून जातो व त्यास वात होऊन तो आपणाशांच पुटपुट असतो. नंतर एकदम ताप कमी होऊन त्यास झांपड येते व नंतर मरणहि येतें. कांहीं रोगी तापास एक आठवडा झाल्यानंतर सान्निपात झालेल्या रोग्याप्रमाणें

स्थिति होऊन नंतर बरे होतात. दीर्घकालीन उपभेद येणे प्रमाणें:—१ संतत अथवा अंतर्दाहसूचक ज्वर हा एक प्रकार आहे. रोग्यास हाडीत्रण, संधित्रण, कफक्षयादि पुष्कळ दिवस टिकणारा रोग असून जखमेंत किंवा फुफ्फुसांतील पोंखरलेल्या कफाच्या विवरांत जंतूंची विषे सांचून ते विपशोपण फार दिवस रक्तांत होत असल्यामुळे संध्याकाळाचा नियमितपणें एकदम ज्वर येऊन तोंड लाल होणें; नंतर तो घाम येऊन गिघणें व त्यांतच अतिसार व शरीर झिजण्याची प्रवृत्ति असणें हीं या भेदाचीं ठरीव लक्षणें होत. इंद्रिय गंड किंवा भेदरोग हा यकृतफ्रीहामूत्रपिंडादि इंद्रियांनां प्रायः होतो. कारण त्या इंद्रियांच्या रचनेमध्ये गळवाप्रमाणें पू होऊन त्यांतील विपशोपण पार दिवस एकसारखें होऊन हा दीर्घकालीन ज्वर येतो. त्या विषापासून एक प्रकारचा पदार्थ उत्पन्न होऊन तो रक्ताच्या मार्गें धमन्यांच्या भोंवतालीं घट्ट वसून त्याचे मेणासारखे थर वाढत जाऊन तीं विकृत इंद्रियें आकारानें मोठीं होतात. या मेणासारख्या पदार्थावरून हें नांव रोगास पडलें आहे या रोगामध्ये निदान तीव्र प्रकारच्या भेदांत उपचार केल्यानें त्वरित व खास आराम पडतो. जंतुघ्न धावनांच्या योगानें रोगाचें कारण जे जखमेंत सांचलेलीं पू वगैरे घाण ती धुवून साफ केल्यानें तेथील भाग कुजण्याची क्रिया थांबते. जखम खोल असल्यास तिचा ती बरी होईपर्यंत निचरा होत राहिल अशी तजवीज केल्याबरोबर ताबडतोब ज्वर उतरून रोगी सुधारत जातो. शरीरांतील विपोत्सर्जन होण्यासाठीं पारदयुक्त जुलावाचें औषधहि एकदां घावें. त्यासाठीं कोणी शिरामध्ये अमृतजलीहि टांचून घालतात. हृदयाची क्रिया न थकण्यासाठीं उत्तेजक औषधें देण्यांत यावीत व त्यासाठीं कुचल्याचें सत्व टांचून शरीरांत घालावें. येणेप्रमाणें शास्त्रोक्तरीतीनें व्रणशुद्धि झाल्यानंतर ज्वर जातो.

जंतु दूषित रक्त ज्वर.—जंतुविपशोपणज्वर व हा ज्वर यांमध्ये हा मुख्य फरक आहे कीं, या ज्वरामध्ये रक्तांत प्रत्यक्ष जंतूंचा प्रवेश होतो व रक्त तपासून पाहिलें असतां कमी अधिक प्रमाणांत त्यांचें हें रक्तांतील अस्तित्व दृष्टीस पडतें. या एका किंवा अनेक जंतूंचीं पोषण, वर्धन, जननादि क्रिया रक्तामध्ये सुरु असल्यामुळे रक्तांत जंतूंची संख्या वाढते, व त्याचप्रमाणें ती शरीरांतील भागांत व इंद्रियांतहि वाढते. या ज्वरामध्ये अनेक प्रकारचे जंतू असतात त्यांपैकी शेंकडा ५० पूयवृद्धिकारक जंतू असून ते सूतिकाज्वर, व्रणितहृदयांतर्गतदाह या रोगांत सांपडतात. याचे श्वेत व पीवर असे दोन भेद असतात व याशिवाय फुफ्फुसजंतु, आंत्रजंतु, पूयप्रमेहजंतु, असे अनेक प्रकारचे जंतू हा जंतुदूषितरक्तज्वर उत्पन्न होण्यास कारणीभूत होतात. रक्तप्रवाहांत एकदां हे जंतू शिरले म्हणजे मूळच्या जखमेंतच काय परंतु अन्य इंद्रियांत व अन्य ठिकाणीं त्यांची संख्या वाढत जाऊन त्यांपासून विपाटपात्ति होते. शस्त्रवैद्य-

कांत ज्या पद्धतीनें जखमाबांधव्या लागतात त्या पद्धतीनें त्या बांधण्यांत हयगय झाल्यामुळे, किंवा मार, प्रसूति यानंतर उपचार योग्य नव्हें न झाल्यामुळे, हा ज्वर येतो. कारण बहुधां जखम वेडी वांकडी फाटल्यामुळे जंतुप्रवेश सहज होतो; तसेंच फ्लेग, घटसर्पेराग, रक्तत्वचाज्वर व अस्थ्यावरणदाह या रोगांतहि हा ज्वर उत्पन्न होतो; याची गर्भावस्था कर्मांत कमी थोडे तास असते; परंतु कित्येक दिवसहि ती असूं शकते. वारीकशी जखम कां असेना, त्या ठिकाणीं रूपासून व ठणका उत्पन्न होऊन शेजारील रसप्रांथि मोठी होते, तिलाच बाधाणा आला आहे असें म्हणतात व तेथपपर्यंत कळ व सून असते. नंतर हा भाग लवकर कुजून सडण्याची प्रवृत्ति फार जलद उत्पन्न होते. रोग यापेक्षां सौम्य असल्यास फक्त जखम अति लाल दिसते व तिच्या कडा अति फुगीर दिसतात व जखम बिघडलेली नसते. याहून सौम्य रोग असल्यास जखमेंत होणारा बदल व मोठा ज्वर हींच मुख्य लक्षणें असतात. हा रोग न होऊं देण्यासाठीं खालीलप्रमाणें प्रतिबंधक उपाय योजावेत. शस्त्रक्रिया करतांना व प्रसूतिनंतर रोग्यास शास्त्रोक्त पद्धतीनें उपचार करावेत म्हणजे हा ज्वर फारच अल्प प्रमाणांत येतो, असें आंकड्यानिशां सिद्ध झालेलें आहे. इ. स. १८६८ मध्ये इंग्लंडमधल्या दोन प्रांतांसंबंधीं आरोग्यरिपोर्ट प्रसिद्ध झाला त्यांत बावीस वर्षांत २३६९९ वायका प्रसूतिज्वरांनें वारल्या असें प्रसिद्ध झालें आहे. त्याच्या उलट प्रकार म्हणजे डब्लिन येथील संयुक्त ब्रिटिश राज्यांतील अत्यंत मोठ्या सूतिकातुरालयामध्ये इ. स. १८८४ पासून १९०३ या दहा वर्षांत ३००२३ स्त्रियांपैकीं फक्त २१ वाळंतिर्णानां सूतिकाज्वर झाल्याचें नमूद आहे. म्हणजे तेथे मृत्यूचें प्रमाण ०.०६६ शेंकडा पडतें. याच काळामध्ये इंग्लंड व आयर्लंड येथील याच कारणामुळे मृत्यूचें प्रमाण शेंकडा ०.२१६ आहे; येणेप्रमाणें या रोगप्रतिबंधाच्या कामीं कालांतरानें फार यश संपादन होत गेलें आहे. जी जखम दूषित झाली ती शस्त्रानें रंद करून तीत कॅर्बोलिक अॅसिडाचा बोळा फिरविल्यानें ती जखम शुद्ध होते व लागलीच शरीरांत ज्या ज्या प्रकारच्या जंतूंनीं दूषित रक्त होऊन ज्वर आला असेल त्या त्या प्रकारची लस शरीरांत टांचून घालतात; त्यापैकीं अॅटिस्ट्रुटा कॉफिक लस आणि पॉलिन्हेलेंट (बहुगुणी) लस या गुणावहपणांत सुप्रसिद्ध आहेत. सूतिकाज्वरांत उदभवणाऱ्या जंतुदूषित रक्तज्वरांत मॅझरकृत लस उपयुक्त असते.

याशिवाय रोग्याच्या रक्ताच्या लशीपासून मुद्दाम केलेल्या लशीचा तोडगा जखमेमुळे झालेल्या ज्वरांत उपयोगांत आणतात. परंतु रोगी अत्यवस्थ असतां रक्तापासून लस तयार करण्यांत काळक्षेप होतो हा त्यांत एक दोष आहे; व अशा वेळीं पुष्कळ कोयनेल, ब्रॅडी वगैरे उत्तेजक पदार्थ व पातळ अन्न आणि सर्वांग कोमट पाण्यानें पुसून

ज्वरतिशयाचं नियमन करणं या उपायांचा अवलंब करावा लागतो.

पू य वृद्धि ज्वर. — यास हें नांव दिलें गेलें तेव्हां रक्त वाहिन्यांत पूय होतो अशी भ्रमक कल्पना होती; परंतु निर- निराळ्या ठिकाणीं गळवें होतात हें ज्याचें प्रधान लक्षण आहे अशा प्रकारचा हा एक तीव्र ज्वर होय असें आतां कळून चुकलें आहे. इ. स. १८४६ त व्हिरचो या जंतु- शास्त्रज्ञानेंच प्रथम शोध लाविला कीं, या ज्वरांत रक्ता- वहिन्यांत पू नसतो, फक्त गोठलेलें रक्त असतें. जीन डी आर्केट यानें विषशोषणावर व जंतुदूषित रक्तज्वर यांतील भिन्नत्व स्थापित केलें व या दुसऱ्या प्रकारच्या ज्वरांत शिरामध्ये रक्ताच्या गुठळ्या अडकून बसतात हा शोध लाविला. कोणत्याहि प्रकारच्या पूयोत्पादक जंतूपासून किंवा एखाद्या गळवापासून हा पूयवृद्धिज्वर उत्पन्न होतो. जंतुदूषित हृदयांतरचवादाहामुळे किंवा जननमार्ग- जंतु दूषित झाल्यामुळे हा रोग उत्पन्न होतो. तसेंच जेणेकरून रक्तांत गुठळ्या उत्पन्न होतील अशी परि- स्थिति झाली असतांही हा ज्वर येतो. फुफ्फुसांत रक्ता- मधील गुठळी शिरामध्ये अडकली म्हणजे त्या पुढील फुफ्फुसाचा भाग कुजून तेथें लालसर जागा दिसते. या ज्वराची पुढील प्रमाणे लक्षणे होतात. प्रथम खूप थंडी वाजून ती पुनः पुनः येऊन अंग कडवत होऊन ताप भरतो. रोग्याची कांति बदलून वर्ण मातट रंगाचा होतो. नाडी अशक्त होऊन अति जलद चालते व जिभेस कोरड पडते. एक आठवड्या- नंतर इतर ठिकाणीं गळवें उत्पन्न होतात व तीं बहुधां सांध्यांच्या ठिकाणीं असतात. तथापि त्या ठिकाणीं पू होत आहे हें दर्शविणारें लक्षण जो ठणका तो कांहीं रोग्यांत नसतोहि पण वऱ्याच रोग्यांत असतो. त्यास उपाय लवकर न झाल्यास सांध्यांत पू फार होऊन सांध्याचा नाश होतो. रोग अति तीव्र असल्यास मूत्रपिंडांत गळवें होऊन आल्ब्युमिन मिश्रित लघवी, व कमरेत व पाठीत शूळ उत्पन्न होतो; तसेंच फुफ्फुसांत गळवें होऊन श्वास होतो किंवा ग्नीहेतील गळू फुटून पोटांत अंत्रावरणदाह रोग होतो. कधीं डोळ्यांतील द्रव्यमात्राच्या पडद्यांतील मध्यमनी चोंदल्यामुळे एका- एका अंधत्व येतें. ज्यामानानें रोगजंतूचा जोर असेल त्या- मानानें ज्वर कमी अधिक दिवस टिकतो. मंदू किंवा हृदयादि महत्त्वाच्या इंद्रियांत गळवें झालीं तर, किंवा फार दिवस व फार पू होऊन शक्तिपात झाल्यामुळे मृत्यु घडतो. तथापि दीर्घकालीन प्रकारचा ज्वर कित्येक महिनेपर्यंत टिकून शेवटीं रोगी साफ बरा झाल्याची उदाहरणे घडतात. जेव्हां गळवें नजरेस येतील तेव्हांच या रोगाचें खात्रीनें निदान होतें हीं सांत्र फार बुद्धेवाची गोष्ट आहे; कारण तितका अवधि फुकट जातो. जेथे जखम किंवा जंतुप्रवेशामुळे विषशोषण होण्या- सारखी परिस्थिति असेल तेथून रक्ताच्या दूषित गुठळ्या रक्तांत शिरून रक्त दूषित न करतील असा प्रयत्न आप-

णास करावयाचा असतो. उदाहरणार्थ, हात अगर पाय दूषित झाला असल्यास जखमेच्या वरील भागाच्या सुमारास तो कापून काढावा, हा एक मार्ग किंवा शस्त्रानें त्यांतिल शिरा व्यवच्छिन्न करून काढून टाकाव्या, हेहि कांहीं ठिकाणीं साथ्य होण्यासारखें आहे. गळवें वनलींच तर तीं लवकर कापून आंतील पोकळ भाग स्वच्छ धुवून काढीत जावा. लस टोंचून तिनें फायदा होण्यासारखा असतो म्हणून तिचा अनुभव जरूर पहावा. कारण जंतुदूषित रक्तज्वरांत तिचा उपयोग फार होतो. ज्वर अंमळ दीर्घकालीन असल्यास रोग्याचें रक्त काढून त्यापासून स्वयंसिद्ध लस तयार कर- प्यास अवसर सांपडतो व त्या लसनें अधिक गुण पडतो यांत संशय नाहीं; किंवा अनेक जंतूवर चालणारी बहुगुणी लस टोंचावी; तीहि चांगली असते. रोग्यास पातळ व पौष्टिक अन्न, ब्रांडी वगैरे उत्तेजक पेये व औषधे जरूरीप्रमाणे पोटांत देऊन येणेंप्रमाणे उपचारसुरू ठेवावेत, व जेणेकरून रोग्याची शक्ति कायम राहिल ते ते उपाय अंमलांत आणावेत.

दृष्ट—दृष्ट होणे किंवा लागणे या गोष्टीवर बहुतेक लोकांची श्रद्धा असून अगदीं प्राचीन काळापासून आजतागाईत सर्व देशांत दृष्टीसंबंधी लोकांच्या अनेक समजुती आहेत असें दिसून येतें. भौतिकशास्त्राची हल्लीं प्रगति झालेली असून शैक्षणिक प्रसारहि वराच झाला आहे. तथापि दृष्ट लाग- प्याच्या कल्पनेवर लोकांचा अजूनहि विश्वास आहे. कांहीं व्यक्तीनां त्यांच्या, दृक्प्रांतांत येणाऱ्या सजीव अथवा निर्जीव वस्तू भाळून टाकतां येतात व त्यांच्यावर बरावाईट अम्मल गाजवितां येतो असें म्हणतात. प्रेमकटाक्ष अनाम- यत्व उत्पन्न करतो, परंतु दृष्ट झालेली व्यक्ति किंवा दृष्ट झालेला पदार्थ दृष्ट झाल्यामुळे पीडित होतो याबद्दल अनेक दाखले देण्यांत येतात. मनुष्याचें कांहींहि वाईट झाले, तो आजारी पडला किंवा त्याला अपयश आलें कीं, या सर्व गोष्टी दृष्ट झाल्यामुळेच झाल्या असल्या पाहिजेत अशी जुन्या लोकांची समजूत होते. बाविलोनिया व ईजिप्त या देशांत पूर्वी अशी समजूत होती कीं, दृष्टीचा परिणाम जिवंत माणसावर होतोच पण मृतावरहि तो झाल्यावाचून रहात नाहीं. ज्यू, मुसुलमान, हिंदू वगैरे लोकांत दृष्ट लागू नये म्हणून अनेक संरक्षक उपाय योजण्यांत येतात. जुन्या ग्रीक व रोमन लोकांच्या पौराणिक कथांमधून दृष्ट लागण्यासंबंधी अनेक उल्लेख आहेत. मेड्यूसा नामक स्त्रीची दृष्ट लागतांच सर्व पदार्थ दगड होऊन जात असत असें वर्णन आढळतें. फुटाचें म्हणतो कीं, कांहीं लोकांची दृष्ट लागतांच मुलें व पशू यांचा संहार होतो. विशेषतः गाय व घोडा यांनां फार दृष्ट लागते व कधीं कधीं दृष्टीमुळे गाय कायमची आटते. आपल्या घोड्यांनां व उंटानां दृष्ट लागू नये म्हणून तुर्क व अरब लोक त्यांच्या गळ्यांत कांहीं तरी मंत्रून घालतात. लंडनमध्ये, घोड्याच्या पितळी सामानांत चंद्र, सूर्य वगैरे आकृती असत व दृष्ट लागू नये म्हणून त्या घोड्यांनां

घालीत असत फिन्स, स्कॅन्डिनेव्हिअन वगैरे लोकांतहि दृष्टी-वद्दल अनेक कल्पना आहेत.

दृष्ट कोणाची लागते.—ज्यांची दृष्ट लागते अशांत स्त्रियांचीच जास्त संख्या असते असे आढळून आले आहे. जादुगारी व चेटूक करणाऱ्या वर्गांतहि पुरुषांपेक्षा स्त्रियाच जास्त असतात. बाबिलोनियन, ज्यू, ग्रीक, रोमन व अरबी वाङ्मयांत जादुगारी, चेटूक वगैरे करणाऱ्या स्त्रियाच असत असे उल्लेख आहेत. फ्रुटाचे म्हणतो की, दृष्टिक्षेपांत प्रेम उत्पन्न करण्याचा धर्म आहे तसाच मत्सरग्रस्त दृष्टिक्षेपांत अशुभ करण्याचा गुण असून असला दृष्टिक्षेप हा एक विपारी वाणच होय. मूर लोकांचीहि अशीच समजूत आहे. दृष्ट लागू नये म्हणून अन्नापैकी थोडा भाग भुताला टाकण्याची हिंदु लोकांत चाल आहे. कुराणातील काही वाक्यांत, मंत्रताइतांत संरक्षणसामर्थ्य आहे अशी मुसलमानांची समजूत आहे. तीट किंवा काजळ लावण्याची हिंदु लोकांत पद्धत आहे व तिचा हेतू दृष्ट लागू नये असाच असावा. अप्रतिम सौन्दर्य किंवा कुरूपता ज्यांची असते अशा लोकांमध्ये दृष्टीची शक्ति असते. देवादिकांचा सुद्धा दृष्ट लागू शकते व या वावर्तांत जूनो नामक देवाची प्रासिद्धि आहे. अत्यंत सामर्थ्यवान, खुजा व तिरव्या डोळ्याच्या मनुष्याची दृष्ट लागते असे म्हणतात. निळ्या किंवा हिरवट डोळ्याच्या माणसाचाहि दृष्टि वाईट असते अशी आर्मेनियामध्ये समजूत आहे. सर्प, कोल्हा, मोर या प्राण्यांची दृष्टि अशुभ मानण्यांत येते. टोळांची दृष्ट फार वाईट असते. ससा आडवा गेला तर टायकोब्राह्मिणारखा विद्वान गृहस्थ पुढे पाऊल टाकत नसे. इंग्लंड व आयर्लंड येथे ससाची दृष्ट फार अशुभ मानतात. एका विशिष्ट पक्ष्याची दृष्ट लागतांच मनुष्य मरतो अशी ब्राझिलमध्ये समजूत आहे. सापाची दृष्ट होतांच बेडूक व पक्षी इत्यादि प्राणी विमोहित होतात असे म्हणतात. इंग्लंड मध्ये प्लेगचा पूर्वी धुमाकूळ सुरू होता त्यावेळीं तेथे अशी एक समजूत होती की, मरणोन्मुख मनुष्याची दृष्ट ज्याला लागेल तो लवकरच रोगग्रस्त होतो. एखाद्या मनुष्याची, प्राण्याची व पदार्थाची अवास्तव स्तुति अथवा तारीफ केली की, तो स्तुतीचा विषय दृष्टकून नष्ट पावतो अशी हिंदूंप्रमाणे ईजिप्त व ईजिप्शियनमध्येहि समजूत आहे. जास्त स्तुति न करणे हा इंग्लंडमधील एक शिष्टाचार आहे.

उपचार.—दृष्टीचे सर्व लोकांना भय वाटते व तिच्या-वद्दल अनेक समजुती सर्वत्र रूढ आहेत. परंतु दृष्टीवर अनेक तोडगेहि पूर्वापार सर्व लोकांमध्ये आहेत असे दिसून येते. पूर्वकालीन योद्ध्यांच्या शिरछाणावर व ढालीवर काही तरी भाऊ ठेविलेले असे. त्यामुळे दृष्टीचा पहिला परिणाम त्यावर होऊन योद्ध्यांचे रक्षण होत असे. काही तरी जादुगारी करूनहि दृष्टीला हतप्रभ करून टाकत असत. दृष्ट लागू नये म्हणून चकाकणारे अलंकार, किंवा तशाच प्रकारची तेजस्वी शिरछाणे घालीत असत. एखादे हास्यास्पद

किंवा बीभत्स चिन्ह असले की ते दृष्टीच्या आकर्षणास विधा-तक असते म्हणून काही गलिच्छ व चमत्कारिक मंत्रताइत अस्तित्वांत आले. स्वतःसच दृष्ट लावून घेणारे, आंगरख्याच्या आंत गुप्तपणे ठेवण्यासारखे, धर्मग्रंथातील विशिष्ट उतारे असलेले असे तीन प्रकारचे मंत्रताइत असतात. वरील बीभत्स व इतर अनेक चिन्हांशिवाय प्रत्यक्ष दृष्टीचाच आकार दर्शविणारे ताईत असतात. डोळ्याची आकृति असलेल्या ताइतावरच घुबड, सर्प, वृश्चिक, व्याघ्र, हरिण, इत्यादि प्राण्यांच्या आकृती काढलेल्या असतात. असले ताईत ग्रीक, रोमन, फोनिशियन, तुर्क, अरब, इटालियन, राशियन वगैरे लोक वापरीत असत. इटालीमध्ये डोळ्याचा आकार असलेली कांच किंवा मणी ताईत म्हणून वाळगतात. चक्र, शिडी, गदा, सुरी, सर्प, मासा, कोंबडा, सिंह, डुकर, कुत्रा, हत्ती, बेडूक, पाल वगैरे प्राणी असलेले ताईत दृष्टीवर उत्तम तोडगे म्हणून गणले जातात. चंद्र, सूर्य, व्हर्जिन मेरी, डायाना वगैरेचेहि ताईत असतात. तांबडी चिंधी, किल्ली, मीठ, आंगठी, अंडे, इत्यादि पदार्थांचेहि ताईत करण्यांत येतात. ताइताशिवाय जादू, मंत्र, तंत्र, इत्यादि अनेक प्रकार सर्व देशांत दृष्टसंरक्षक म्हणून प्रचारांत आहेत.

आपल्याकडेहि दृष्ट लागू नये म्हणून ताईत, गंडे, मणी, तीट वगैरे साधने उपयोगांत आणतात. ताईत चौकोनी किंवा लांबोडा असून आंत थेंबे काढलेले कागद असतात. धोळ्याचे केसहि क्वचित त्यांत घालतात. अशुभनिवारक स्तोत्रे किंवा मंत्र लिहिलेली चिटोरी सुद्धा त्यांत ठेवतात. मंत्र म्हणून व गांठी देऊन मग गंडा हातांत किंवा गळ्यांत बांधतात. दृष्टमणी नांवाचे काळ्या रंगाचे व वर पांढरे ठिपके असलेले स्वतंत्र मणी मिळतात, ते ताइताच्या किंवा जीवतीच्या दोर्हा बाजूस घालतात. काजळाची तीट बहुधा प्रत्येक स्त्रीस घरच्याघरी करता येते. याशिवाय मीठमिरच्या ओवाळून टाकतात. ज्याला दृष्ट लागली असेल त्याच्या तोंडावरून व पाठीवरून ७-७ वेळ "दृष्टमिष्ट पापी... चुलीत पडो," असा उच्चार करून मीठमिरची उतरवून चुलीत फेंकतात. एक काळ्या चिंधीचा काकडा करून तो पेटवून शेणांत उलटा भितीस चिकटवितात. तो तिडतिड फार करू लागल्यास व वरील मीठमिरच्या चुलीत फेंकल्यानंतर घाण सुटल्यास दृष्ट लागली होती असे समजतात. स्वतःची स्वतःसच दृष्ट लागते असाहि समज आहे. लहान मुलांना व सुरुप स्त्रीपुरुषांना दृष्ट लागते; निर्जाव सुंदर वस्तूनाहि दृष्ट लागते असा समज आहे. डांग प्रदेशांत डाकिणी म्हणून ज्या भिल्ल स्त्रियांना म्हणतात, त्यांची दृष्ट अन्नाला लागते अशी समजूत आहे. त्यांनी मागितल्या-वर त्यांना अन्न न देतां भक्षण केल्यास त्यापासून अपाय होतो व त्या अन्नाचे केस, मांस, रक्त यांत रूपांतर होतें असा समज आहे. पशूंच्या गळ्यांत कांबळ्याच्या दशा व मोठे मोठे कांचचे मणी दृष्टांचे प्रतिबंधक म्हणून आपल्याकडेहि

वापरतात. गांवांत ज्यांची दृष्ट लागते म्हणून प्रसिद्धी आहे, त्यांच्यादिखत गाईंम्हशांचें दूधहि काढांत नाहींत. निर्जाव पदार्थ म्हणजे दगडी, लांकडी किंवा धातूंच्या वस्तू दृष्टीमुळें भंग पावतात अशीहि पण दृढ समजूत आहे.

दृष्टि—पाहण्याची क्रिया नेत्रांकडून होते. चक्षुरिंद्रियाच्या अन्तर्गत पडद्यावर (रोटिना) प्रकाशाच्या योगानें बाह्यवस्तूंची प्रतिमा पडते. या पडद्याला इड्मज्जारज्जू जोडलेले असतात. या मज्जारज्जूंच्या योगानें पडद्यावरील प्रतिमेचें ज्ञान मॅदूस होतें. जर प्रकाशकिरण पडद्यावर एकवटून न पडतां विस्तृतपणें पडतील तर त्या योगानें पदार्थ ओळखतां येणार नाहींत; म्हणून पदार्थांची प्रतिमा वरोबर रीतीनें नेत्राच्या पडद्यावर पडावी म्हणून एक विशिष्ट प्रकारची रचना असते. हें काम कर्नीनिका आणि डोळ्यांत असणारें बाह्यगोलभिंग (लेन्स) हीं करितात; फोटोच्या क्यामेच्यांत ज्याप्रमाणें प्रतिमा कांचफलकावर (ग्लोसवर) पडते त्याप्रमाणेंच या नेत्रान्तर्गत लेन्सच्या योगानें चक्षुरिंद्रियान्तर्गत पडद्यावर प्रतिमा पडते व त्या योगानें आपणांस ज्ञान होतें.

त्रिपार्श्व (प्रिझम) भिंगांतून सूर्यप्रकाशाचे किरण पाठविले तर सात रंगांचा एक पट्टा पडतो. या पट्ट्यास “कृत्रिम इंद्रधनुष्य” असें नांव आहे. पदार्थविज्ञानशास्त्रेच्यांनीं असें सिद्ध केले आहे कीं, तांबड्या किरणांच्या योगानें सुमारे दर सेकंदास ३९२ महापद्म वेळ इथरचीं आंदोलनें होतात, व अगदीं कडेच्या जांभळ्या रंगाच्या योगानें सुमारे ७५७ महापद्म आंदोलनें होतात. ३९२ महापद्म आंदोलनें आणि तांबडा रंग; किंवा ७५७ महापद्म आंदोलनें आणि जांभळा रंग यांमध्ये कसा काय कार्यकारण संबंध आहे हें अद्याप शास्त्रज्ञांकांस समजलें नाहीं. जर दर सेकंदास इथरची ३९२ महापद्म आंदोलनांपेक्षां कमी आंदोलनें किंवा ७५७ आंदोलनांपेक्षां जास्त आंदोलनें झालीं तर मानवी नेत्रास त्यांचें ज्ञान होत नाहीं. तांबड्या रंगाच्या आंदोलनांपेक्षां कमी आंदोलनें झाल्यास त्यांचें उष्णतेच्या किरणांच्या रूपानें ज्ञान होऊं शकतें व जांभळ्या रंगाच्या आंदोलनांपेक्षां जास्त आंदोलनें झाल्यास त्यांच्या योगानें कांहीं रासायनिक क्रिया घडतात. जर याप्रमाणें जास्त आंदोलनांच्या लहरी किनाइन सल्फेट या नांवाच्या पदार्थाच्या द्रवणांतून जाऊं दिल्या तर मानवी नेत्रांस त्या दृग्गोचर होऊं शकतात. याचें कारण असें आहे कीं, वरील द्रव्याच्या योगानें त्यांची आंदोलनें कमी प्रमाणावर होऊं लागतात त्यामुळें मनुष्यास हीं आंदोलनें दिसूं लागतात. राईटजन किरण नांवाच्या किरणांचा दर सेकंदास ७५७ पेक्षां जास्त आंदोलनें होतात, त्यामुळें हे किरण दिसत नाहींत. परंतु हेच किरण बेरिअम प्लाटिनो सायनाइड नांवाच्या द्रवांतून गेल्याच्या योगानें ते मानवी दृष्टीस दृग्गोचर होऊं शकतात. कारण कीं ह्या किरणांचा आंदोलनें वरील द्रवाच्या योगानें बऱ्याच कमी

प्रमाणावर होऊं लागतात व त्यामुळें आपल्या नेत्रास हें किरण पाहतां येतात.

आपल्या डोळ्यांत एक लेन्स असतें म्हणून वर सांगितलेंच आहे. जवळचा पदार्थ पाहतांना ते लेन्स नेत्रांतील स्नायूंच्या योगानें जास्त फुगीर होतें व दूरचे पदार्थ पाहतांना लेन्स पातळ होतें. त्यामुळें आपणास दूरचे किंवा जवळचे पदार्थ स्पष्टपणें पाहतां येतात. मनुष्याच्या नेत्रांतील लेन्सांत कित्येक दोप उत्पन्न होतात. त्या दोषांचें निराकरण करावयाचें असल्यास कित्येकदां नेत्रांपुढें कृत्रिम कांचेचीं लेन्स बसवून दृष्टिदोषांचें निराकरण करतां येतें.

क नी नि का.—आपल्या डोळ्यांत जो काळा भाग दिसतो त्याच्या मध्यभागी एक बारीकशा मसुरीएवढें वर्तुळ दिसतें. अर्धाट अंधेरांत हें वर्तुळ पाहिल्यास मोठें झालेंलें दिसतें व तीव्र उजेडांत बारीक झालेंलें दिसतें. ही क्रिया एका पडद्याच्या योगानें होते. या पडद्यास कर्नीनिका असें नांव आहे. या पडद्यास कांहीं स्नायु जोडलेले आहेत, त्यांच्या योगानें वरील छिद्र लहानमोठें होतें. अंधेरांतून उजेडांत आल्यास मोठ्या छिद्रांतून जास्त प्रकाश येऊं लागतो, व त्यामुळें इड्मज्जारज्जूस त्रास होऊं लागतो, हा त्रास न व्हावा म्हणून कर्नीनिकेचें छिद्र लहान होतें; व त्यामुळें प्रकाश माफक प्रमाणावर नेत्रांत गेल्यामुळें नीट दिसूं लागतें.

अंध विंदु आणि पीत विंदु.—एका कागदावर सुमारे पावणेदोन इंचांच्या अंतरावर एक फुली व एक लहान काळा ठिपका अशीं दोन चिन्हे काढावीत. नंतर डावा डोळा मिटून फुलीकडे पहात कागद पुढेमागे सरकावा; म्हणजे कागदाची अशी एक स्थिति होते कीं, फुली दिसते, परंतु ठिपका दिसत नाहीं. या चमत्काराचें कारण असें आहे कीं, ठिपक्याची प्रतिमा नेत्राच्या पडद्यावरील ‘अंधविंदु’ नांवाच्या स्थळी पडते. त्यामुळें त्याची प्रतिमा आपणांस दिसत नाहीं. नेत्राच्या पडद्यावर दोन महत्त्वाचीं स्थळे आहेत. त्यांपैकी एकस पीतविंदु व दुसऱ्यास अंधविंदु अशीं नांवे आहेत. पीतविंदूवर बाह्य वस्तूची प्रतिमा पडल्यास ती अगदीं स्पष्टपणें दिसते; अंध विंदूवर पडल्यास प्रतिमेचें ज्ञान मनास होत नाहीं; व या दोहोंव्यतिरिक्त अन्यस्थळीं (पडद्यावरच) प्रतिमा पडल्यास ती साधारणपणें दिसते.

दृष्टि सात तय.—नेत्राच्या पडद्यावर प्रतिमा पडली व नंतर ती प्रतिमा नाहींशी झाली तर ती तिचें आपणांस कांहीं काळपर्यंत ज्ञान होतें. हा काळ सुमारे $\frac{1}{10}$ सेकंदापासून $\frac{1}{2}$ सेकंदापर्यंत आहे. नेत्रांद्रियाच्या या गुणधर्माचा उपयोग सिनेमाटोग्राफ नांवाच्या यंत्रांत केलेला आहे. व्यवहारांत सुद्धां असेंच दिसून येईल. उ० पेटलेली उदवती घेऊन ती झपाट्यानें वर्तुळाकार फिरविल्यास आपणांस अग्निवर्तुळ दिसतें; याचें कारण सुद्धां दृष्टिसातत्य हेंच आहे.

अंतर्विसर्जन.—क्षेत्रफळांनं सारखे असे दोन चौकोन घेतले व प्रत्येकांत एकेक लहान चौकोन काढला, व एक काळा आणि दुसरा पांढरा असा रंगविला तर आंतला काळा चौकोन पांढऱ्या चौकोनापेक्षा किंचितसा लहान दिसतो. असे दिसण्याचे कारण असे आहे की, नेत्रपटलावर जो ठसा उमटतो तो चित्राच्या आकाराच्या बाहेर थोडासा जातो. यामुळे शुभ्र वस्तूचा ठसा काळ्या प्रदेशावर पडून त्यामुळे कृष्ण भूमिकेवरील शुभ्र वस्तू किंचितसा मोठ्या दिसू लागतात. हा जो परिणाम दिसतो त्यास अंतर्विसर्जन अशी संज्ञा आहे. हा परिणाम भिन्न भिन्न लोकांवर भिन्न भिन्न प्रमाणांत घडतो आणि एकाच मनुष्यावर भिन्न भिन्न दिवशी भिन्न भिन्न प्रमाणांत घडतो.

रंगांचे ज्ञान.—रंगांचे ज्ञान होतें तें ईश्वरमध्ये ठराविक आंदोलनें अथवा कंप होऊन त्यांची प्रतिमा नेत्रपटलावर पडल्याच्या योगानें होतें. ठराविक प्रमाणांत ठराविक कंप झाल्याशिवाय रंगांचे ज्ञान होणें शक्य नाहीं. शुभ्र प्रकाश सात रंगांच्या मिश्रणांनं उत्पन्न होतो. एखाद्या पदार्थावर सूर्यप्रकाश पडला असतांना तो प्रकाश त्या पदार्थापासून परावर्तन होतांना त्या पदार्थांनं कोणत्याहि प्रकारच्या प्रकाशलहरींचें ग्रहण न करितां प्रकाशाचें उत्सर्जन केल्यास तो पदार्थ पांढरा दिसतो. सर्वच प्रकारच्या लहरींचें ग्रहण करून कांहींच उत्सर्जन न केल्यास तो पदार्थ काळा दिसतो. जर पदार्थांनं हिरव्याशिवायकडून दुसऱ्या सर्व प्रकारच्या लहरींचें ग्रहण केलें तर पदार्थ हिरवा दिसतो; याप्रमाणेंच दुसऱ्या रंगांविषयीं समजावें

निरनिराळ्या रंगांचे मिश्रण.—निरनिराळ्या रंगांचें मिश्रण करण्याच्या अनेक पद्धती आहेत; त्यांपैकी एक दोन पद्धती पुढें दिल्या आहेत.

पहिली पद्धत:—दोन कोन जवळ जवळ आणून एक फट तयार करतात. या फटीशेजारीं एक त्रिकोणी भिंग बसविलेलें असतें. या भिंगांत वरील फटीतून सूर्यप्रकाश घेऊन त्याच्यापासून योग्य प्रकारचा रंग येऊं येतात; नंतर दुसऱ्या एका फटीतून दुसऱ्या भिंगाच्या योगानें दुसऱ्या एखाद्या रंगाचा प्रकाश येऊं देतात; हे दोन्ही रंग एका स्वच्छ पडद्यावर एकाच ठिकाणीं पडूं येतात. या पडद्याकडे पाहून या रंगांचें मिश्रण झालेलें समजून येतें.

दुसरी पद्धत:—समजा की, आपणांस हिरवा आणि नारिंगी यांचें मिश्रण करावयाचें आहे. तर अव अव दोन ठिकाणीं त्या रंगाचे कागद टेवून धावे व त्यांच्या वरल्या वाजूस कथें एक कांच धरावी. म्हणजे तेथील नारिंगी किरण कांचपासून परावर्तन पाऊन निघतील व अथेथील हिरवे किरण क कांचेस छेदून जातील, असें झाल्यामुळे डोळ्यास हिरवा आणि नारिंगी या दोन रंगांचें मिश्रण दिसतें; म्हणजे हिरवा आणि नारिंगी यांचें मिश्रण पिवळें होतें असें आपल्या डोळ्यास समजून येतें.

तिसरी पद्धत:—एका चक्रावर जे रंग ज्या प्रमाणांत पाहिजे त्या प्रमाणांत त्या चक्रावरील वृत्तखंडें रंगवावीत; नंतर तें चक्र थंडाच्या साहाय्यानें अत्यंत वेगानें फिरवावें. अशा रीतीनें चक्र फिरत असतां त्याकडे पाहिलें तर आपणास दोन रंगांचें मिश्रण झालेलें दिसून येईल. याप्रमाणें चक्र फिरविलें तर दृष्टिसातत्यामुळे रंगांचें मिश्रण झालेलें दिसून येतें.

प्रसिद्ध शास्त्रज्ञ न्यूटन यानें इंद्रधनुष्यांत दिसणारे सात रंग याप्रमाणेंच एका चक्रावर काढून तें चक्र फार वेगानें फिरविलें. तेव्हां ते सात रंग निरनिराळे न दिसतां त्या सर्वांचा मिळून एकच पांढरा रंग दिसू लागला; याप्रमाणें न्यूटननें सात रंगांच्या मिश्रणापासून पांढरा रंग उत्पन्न होतो असें सिद्ध केलें.

पांढऱ्या रंगांत किती प्रमाणांत सात रंग आहेत हें पुढें दिलेल्या वृत्तखंडांच्या अंशांवरून ध्यानांत येईल.

रंगांचें नांव	अंश	कला
तांबडा	६०°	४५.५'
नारिंगी	३४°	१०.५'
पिवळा	५४°	४१.'
हिरवा	६०	४५.५'
अस्मानी	५४°	४१.'
निळा	३४°	१०.५'
काशपुष्परंग	६०°	४५.५'

(वरील सर्व अंशांची बेरीज ३६०° अंशांइतकी पाहिजे. परंतु .५' कला म्हणजे ३० विकला—इतकी तफावत पडते). वरील कोष्टकावरून प्रत्येक रंगाचें पांढऱ्या रंगांत काय प्रमाण आहे, याचा हिशोब करतां येतो.

रंगांविषयींचे सिद्धान्त.—रंगांचें ज्ञान आपणास कोणत्या प्रकारें होतें याविषयीं सध्यां प्रचलित असे दोन सिद्धान्त आहेत. या सिद्धान्तांचें विवेचन पुढें केलें आहे. प्रत्येक रंगाच्या ठराविक लांबीच्या लहरी असतात. पुढें कित्येक रंगांच्या लहरींची लांबी दिली आहे. लांबीचें परिमाण मिलिमिटरचा एक दशलक्षांश हें आहे. तांबडा ६५६; नारिंगी ६०८; पिवळा ५६७; हिरवट पिवळा ५६४; इत्यादि याप्रमाणें निरनिराळ्या लांबीच्या लहरींच्या योगानें निरनिराळे रंग दिसतात. परंतु अमुक प्रकारच्या लहरींच्या योगानें अमुक प्रकारचाच रंग कां दिसावा याविषयीं यंग आणि हेल्महोर्ट्झ यांची पुढें दिल्याप्रमाणें कल्पना आहे. यंग यानें प्रथमतः ही कल्पना बसविली व नंतर हेल्महोर्ट्झ यानें ती कल्पना जास्त परिणत केली.

नेत्रपटलावर तीन प्रकारचे मज्जातंतू आहेत असें यांत गृहीत धरलें आहे. त्यांतील एका प्रकारच्या तंतूनें तांबड्या लहरींचें ज्ञान होतें, दुसऱ्या प्रकारच्यानें हिरवीचें ज्ञान होतें व तिसऱ्या प्रकारच्यानें काशपुष्परंगांचें ज्ञान होतें. परंतु सृष्टीमध्ये तीन रंग नाहींत. तीन रंगांव्यतिरिक्त जे दुसरे

रंग आहेत; तेव्हां त्यांना असे गृहीत धरले की, दोन किंवा तीन प्रकारच्या मज्जारज्जूंस निरनिराळ्या प्रमाणांत चेतना मिळते; त्यामुळे निरनिराळे रंग दिसतात. तिन्हीहि प्रकारच्या मज्जारज्जूंस समप्रमाणांत जर चेतना मिळाली तर पांढरा रंग दिसतो.

हेअरिंगचा सिद्धान्तः—वरील सिद्धान्ताविरुद्ध हेअरिंग नांवाच्या शास्त्रज्ञानें असा सिद्धान्त मांडला आहे की, नेत्र-पटलावर तीन प्रकारचे मज्जारज्जू आहेत; त्यांतील प्रत्येकांनै पुढील जोड्यांचें ज्ञान होतें. त्या जोड्या येणेंप्रमाणेंः— तांबडा आणि हिरवा; पिवळा आणि निळा; पांढरा आणि काळा. या मज्जारज्जूंवर एका प्रकारच्या लहरीनें घटनात्मक कार्य होतें. आणि दुसऱ्या प्रकारच्या लहरीनें विघटनात्मक कार्य होतें. उदाहरणार्थ समजा की, रक्तहारीत मज्जेवर घटनात्मक कार्य झाल्यास तांबडा रंग दिसू लागेल. व विघटनात्मक कार्य झाल्यास हिरवा रंग दिसू लागेल रंगांत दोन किंवा तीन प्रकारच्या मज्जारज्जूंचे कार्य होऊन तसले मिश्र रंग दिसतात. या वरील दोन प्रकारच्या सिद्धान्तांपासून शास्त्रीयदृष्ट्या रंगांच्या दोन निरनिराळ्या उपपत्ती संभवतात; त्यांपैकी जास्त प्रमाणयुक्त कोणती हें अद्याप नीटसे सिद्ध झाले नाही.

वर्णान्धता.—शोधकांना असे आढळून आले आहे की, दर शंभर लोकांत ४ लोकांच्या ठिकाणी वर्णान्धता असते; म्हणजे कांहीं लोकांना रंग ओळखू येत नाहीत. कित्येकांना तांबडा रंग दिसत नाही, तर त्याऐवजी त्यांना काळसर हिरवा रंग दिसतो. परंतु कित्येकांना हिरवा रंग दिसत नाही तर, त्या हिरव्या रंगाऐवजी काळसर पिवळा रंग दिसतो. असेहि आढळून आले आहे की, स्त्रियांमध्ये वर्णान्धतेचें प्रमाण अत्यंत अल्प असतें आणि पुष्पांमध्येच बहुधा हा रोग जास्त आढळून येतो. रेल्वेवरील बहुतेक सर्व नोकरांना हिरवा, पांढरा, तांबडा वगैरे रंग फार दुरुनच ओळखावे लागतात. म्हणून रेल्वे अधिकारी वर्णान्धता असलेली मनुष्ये सहसा नोकरांवर लावात नाहीत.

दृष्टि दोष.—दृष्टिदोष अनेक प्रकारचे आहेत; त्यांपैकी कांहींचे वर्णन पुढे केले आहे.

दूरदृष्टिदोषः—या प्रकारचा दृष्टिदोष बहुतकरून म्हातारपणी उत्पन्न होतो. क्वचित प्रसंगी हा दोष तारुण्यांत सुद्धा उत्पन्न होतो. या रोगाचें महत्त्वाचें कारण हें आहे की, नेत्रांतील लेन्सची जाडी कमी होऊन लेन्सचें केंद्रान्तर वाढतें; व त्यामुळे जवळचे दिसत नाही. हा दोष नाहीसा करण्याकरितां योग्य केंद्रान्तराच्या बाह्यगोलभिगांचा चष्मा वापरावा लागतो (जास्त माहिती उपनेत्र या लेखांत पहा.).

समीपदृष्टिदोषः—हा रोग आधुनिक ग्रंथप्रसारांमुळे उत्पन्न झाला आहे. जंगली लोकांत हा रोग आढळत नाही. अतिवाचनामुळे डोळ्यांतील लेन्समध्ये फुगीरपणा उत्पन्न होतो. त्यामुळे लांबचे दिसनासें होतें. हा दोष नाहीसा

करण्याकरितां अंतरगोळीभंगे वापरतात (उपनेत्र पहा.). तिरळेपणाः—नेत्रांचा तिरळेपणा नाहीसा करण्याकरितां त्रिकोणी भिंगांचा चष्मा वापरतात (उपनेत्र पहा.).

मोतीबिंदुः—या रोगांत नेत्रांतील लेन्सचें पारदर्शकत्व नाहीसे होतें; त्यामुळे मनुष्य अगदी अंध होतो; परंतु शस्त्रप्रयोगानें हें निरुपयोगी झालेले लेन्स काढून टाकतात; व नंतर योग्य प्रकारचें लेन्स असलेला चष्मा नाकावर बसविल्यास या अंध मनुष्यास उत्तम प्रकारें दिसू लागतें। मोती बिंदु दुरुस्त केलेल्या मनुष्यास जवळचे पाहण्यास वेगळा चष्मा आणि दूरचे पाहण्यास वेगळा चष्मा या प्रमाणें निदान दोन चष्मे तरी वापरावे लागतात.

दृष्टीचें संरक्षण.—आतां दृष्टीच्या आरोग्याचे ठळक ठळक नियम देऊं. लहान मुलांच्या दृष्टीविपर्या फार जपले पाहिजे; विशेषतः ज्या मुलांच्या आईवापांच्या दृष्टीत दोष असतील त्या मुलांच्या दृष्टीविपर्या फारच जपले पाहिजे. कारण दृष्टीसंबंधी असणारे कित्येक दोष संततीत उत्पन्न होतात. कांहीं दोष प्रत्यक्ष रीतीनें संततीत उतरत नाहीत, तरी त्या दोषांची पूर्व तयारी संततीच्या ठिकाणी भरपूर असते; समीपदृष्टिदोष हा रोग फक्त आधुनिक सुधारणेपासूनच उत्पन्न झाला आहे. रानटी मनुष्यांत समीपदृष्टिदोष असलेला एकहि इसम सांपडत नाही. पुस्तकांचा प्रसार झाल्यापासून, विशेषतः वारीक टाईपांच्या पुस्तकांच्या प्रसारापासून या रोगास चांगलीच मदत होते. मुले शाळेत जात असतांना त्यांच्या सर्वसाधारण आरोग्याची काळजी न घेणें, वाचण्यास अंधेराची जागा असणें, अत्यंत जवळ पुस्तक धरणें, वारीक टाईप, खराब टाईप, वाईट कागद इत्यादि कारणें हा रोग उत्पन्न करण्यास कारणीभूत होतात. तेव्हां हीं कारणें वेळीच दूर केली पाहिजेत. जर समीपदृष्टिदोष उत्पन्न झाला असेल तर योग्य चष्मा वापरावा; हा चष्मा डोळ्यावर सतत असूंचावा. नवीन चष्मा लावणाऱ्यास विशेषतः मुलास आपल्या डोळ्यावर सतत चष्मा असूंचें देण्याचें पसंत पडत नाही; परंतु त्यास याविपर्या नीट समजाऊन सांगवें. सामान्य मनुष्य जवळचे पाहू लागला तर डोळ्यांतील लेन्स फुगीर होतें व दूरचे पाहू लागला की चापट होतें; परंतु समीप-दृष्टि हा दोष उत्पन्न झालेल्या मनुष्याच्या डोळ्यांत असें घडत नाही; त्यामुळे त्याचा दृष्टिदोष वाढतच जातो. परंतु योग्य प्रकारचा चष्मा लावल्यानें डोळ्यांतील सेंद्रिय लेन्सची क्रिया पूर्ववत् घडू लागते व त्यायोगानें डोळ्यांतील स्नायूस योग्य व्यायाम घडतो. याकरितांन समीप-दृष्टीच्या मनुष्यानें आपल्या डोळ्यावर सतत चष्मा असूंचावा असें वैद्य व डॉक्टर लोक सांगतात.

मुलांच्या शाळा.—मुलांच्या शाळा दृष्टीचे दोष उत्पन्न करण्यापासून अलिप्त अशा असाव्यात. कारण मुलांस दिवसांतील कित्येक तास शाळेत घालवावे लागतात. शाळेत उजेड आणि हवा मुबलक यावी. मुलास एकसारखें पुस्तकाकडे

किंवा पाटीकडे पाहत वसवू नये; मधून मधून दुसऱ्या प्रकारानें शिकवावें.

देऊळगांव राजा—वऱ्हाडांतील वुलढाणा जिह्याच्या चिखली तालुक्यांतील एक गांव. लोकसंख्या (१९११) ६०२६. सिधखेडच्या जाधवरावांवरून हें नांव पडलें (' जाधव ' पहा). जाधवरावांचा किल्ला व रावजगदेव याची वायको दुर्गाबाई हिची 'मोतीसमाध' येथें अजून दृष्टीस पडते. येथें एक बालाजीचें मंदिर असून वऱ्हाडांतील सर्वांत मोठी जत्रा येथें भरते.

देऊळघाट—वऱ्हाड. येथें हल्ली एक नवावघराणें नांदत आहे. हे मूळचे दिल्लीचे पठाण होते. नादरशहाच्या स्वारीनंतर दिल्लीहून निघून हैदराबादेस हे निजामाकडे नोकर राहिले. आसईच्या लढाईच्या वेळीं महंमद रहीम हा हैदराबादेहून देऊळघाट येथील किल्ल्यांत किल्लेदारीच्या जगेवर आला. यानें आसईच्या लढाईत मराठ्यांविरुद्ध वेलस्ली याला मदत केली त्यामुळें वेलस्लीने त्याला निजामाकडून चार गांवें जहागीर देवविली. हल्लीचा नवाब महंमद सलामुल्ला हा वरील महंमदचा नातु होय (१९२५). घाट वुलढाण्याजवळ आहे; त्यास देऊळघाटची वेस असेंहि म्हणतात. खंडेराव काशी न्यायाधीश यास या परगण्याचा भोक्तास स. १७५२ त मिळाला होता. [वऱ्हाडचा इतिहास; फेरिस्ता.]

देगांवे—मुंबई इलाखा, वेळगांव जिल्हा. कितूरच्या नैर्ऋत्येस तीन मैलांवर हें एक खेडें आहे. गोवे येथील सहावा कदंब राजा परमादि (स. ११४७-११७५) याची पत्नी कमलादेवी हिने कमलनारायण आणि महालक्ष्मी अशीं देवळें बांधली आहेत. देवळांत चार शिलालेख असून पैकीं दोन ११७५ सालांतील आहेत.

देदयी, टाउनशिप. —खालच्या ब्रह्मदेशांतील पिथपन जिल्ह्याची एक पूर्वकडील टाउनशिप. क्षेत्रफळ ३६५ चौरस मैल हिचा आकार त्रिकोनी असून पूर्व व पश्चिम सीमांवरून टो व पयपान ह्या नद्या वहातात. दक्षिणेस समुद्र आहे. लोकसंख्या (१९११) ७१४४९२. या टाउनशिपमध्ये देदयी हा एक मोठा गांव असून १२३ खेडां आहेत.

गां वः—चिनद कीर नदीच्या उजव्या तीरावर हें गांव आहे. लोकसंख्या (१९११) ६१८९. हा गांव सखल जमीनीवर वसलेला आहे. येथें तांबकिरात नांवाचा बौद्धांचा मोठा पागोडा (देवालय) आहे. व्यापारामुळें ह्या गांवास कांहींसे महत्त्व प्राप्त झालें आहे.

देदर्द—मुंबई इलाखा. काठेवाडांतील एक लहानसें संस्थान. हें चोक ठाण्यांत असून त्यापासून वायव्येस सुमारे ६ मैलांवर वसलें आहे. तालुकदार सर्वथा रजपूत आहेत.

देदान—मुंबई इलाखा. काठेवाडांतील एक छोटेशानी संस्थान. तालुकदार जातीनें कोटिला असून हे काठी लोकांशी लमव्यवहार करतात.

देघोट—मुंबई इलाखा. महिकांठामधील लहान संस्थान. यांत तीन गांवे आहेत. संस्थानिक मकवान कोळी आहेत. त्यांना गायकवाडास घांसदाणा व ईदरच्या महाराजाला खिचडी द्यावी लागते.

देपाळपुर—पंजाब. दिल्लीच्या पठाण राजांच्या वेळी उत्तरपंजाबाचें मुख्य ठाणें होतें. फेरोजशहाचें हें आवडतें असल्यानें त्यानें तेथे इमारती बांधून, सतलजचा एक कालवाहि आणिला होता. तैमूरच्या वेळीं हें मुलतानच्या खालोखाल होतें. याच्या अंमलाखाली ८४ किल्ले होते. हल्ली ते उध्वस्त झाले आहेत. हें ठाणें देवपाल राजानें वसविलें. त्याचा काल आढळत नाही. तरी हें फार जुनें आहे. इंडोसिथियन यांची नाणीं येथें सांपडतात, त्यावरून त्यावेळीं हें होतेंच. टॉलेमीचें डेडल बहुधा हेंच असावें. [कनिंगहॅम; भारतवर्षीय भूवर्णन.]

देवल—सिधप्रांतांतील एक प्राचीन बंदर (दाहीर व चचनामा पहा.) हें सिधूनदाच्या काठां होतें. याचें नक्की स्थान आढळत नाही. टंगमार नांवाचे लुटारू येथें होते त्यांनी अरब (सेरनदीपकडील) व्यापाऱ्यांची गलबतें लुटलीं. हे लुटारू कराची व लारबंदर यांच्या दरम्यान रहात असत. त्यावरून या दोहोंच्या दरम्यान वधार व धारा यांच्या संगमावर, लारच्या उत्तरेस २॥ कोस व भांजुरांच्या नैर्ऋत्येस ८॥ कोसांवर हें येतें. इचनवतता यानें लारीच्या (तो येथें गेला होता) जवळ हें असल्याचें लिहिलें आहे. येथें प्राचीन अवशेष वरेच आहेत. पण त्यांचें संशोधन झालेलें नाही. [कनिंगहॅम; भारतवर्षीय भूवर्णन.]

देरडीजान वाइन—मुंबई, काठेवाड. बात्रा ठाण्यांतील निराळी खंडणी देणारी एक जहागीर. ही जहागीर एकाच खेड्याची असून चारण लोक हिचे मालक आहेत. गायकवाडनें जनाबाईच्या स्मरणार्थ येथें एक देऊळ बांधलें आहे.

देरोमोहवत—मुंबई इलाखा, सिधप्रांत. हैद्राबाद जिल्ह्यांत एक तालुका. क्षेत्रफळ ४९८ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) ४९०८७. यांत १०० खेडां असून, पैकीं मातली हें तालुक्याचें मुख्य ठिकाण आहे. ह्या तालुक्याचा प्रदेश उच्चनीच असून वाजरी व तांदूळ हीं येथील मुख्य पिकें आहेत. थोडक्या प्रमाणावर कापूस व गहूहि होतो.

देलथ—पंजाबांतील बशहर संस्थानाचें एक लहानसें मांडलिक संस्थान. क्षेत्रफळ ४२ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) १३५१ येथील ठाकूर हिंदु रजपूत आहे. त्याच्या हातांत सर्व अधिकार आहे, पण मरणाची शिक्षा देण्याकरितां सिमल्याहून ' हिलस्टेट्स सुपरिन्टेन्डंट ' ची मंजुरी मिळवावी लागते.

देलवाड—राजपुतान्यांतील उदेपूर संस्थानामधील एक इस्टेट. ह्या इस्टेटांत ८६ खेड्यांचा समावेश होतो. ही इस्टेट मेवाडच्या एका सरदाराकडे अभूत त्यास राजराणा म्हणतात. गांवाच्या दक्षिण भागां महाराजांचा भव्य व रमणीय वाडा असून त्याच्या दक्षिणेस राष्ट्रसेनदेवांचें भव्य देवालय आहे.

देलवाडाचे राजराणे झाला रजपूत आहेत. १६ व्या शतकांत काठेवाडाहून आलेला व १५३४ सालीं जो चित्तोडच्या वेळ्यांत मारला गेला त्या अज्जबंधु सज्ज याच्या वंशांत हे लोक जन्म पावलेले आहेत. मुख्य गांव देलवाड. हे उदेपूर शहराच्या उत्तरेस १४ मैल अरवली टेकड्यांच्या पूर्वे भागांत आहे. लोकसंख्या सुमारे दोन हजार.

देव—बहारमधील गया जिल्ह्याच्या औरंगाबाद पोस्ट-विभागांतली एक खेडें. उदेपूरच्या राण्यांच्या वंशातल्या प्राचीन काळच्या देवराजांच्या राजधानीचें हें गांव आहे. वॉरनहेस्टिंग व बनारसचा राजा यांमध्ये जें भांडण झालें त्यावेळीं वृद्ध देवराजानें इंद्रजांच्या मदतीस सैन्य पाठविलें होतें. १८५७ सालीं राजानें ब्रिटिशस संकटकालीं बरोच मदत केली. मदनपूर जवळ उमगा येथें १४९३ सालीं बांधलेलें जुनाट देवालय आहे. देव येथेंहि एक देवालय आहे.

देव—सध्यां देव हा शब्द ईश्वरवाचक आहे. पण हा शब्द मूळचा विशिष्ट लोकांचा वाचक असावा, कां की, “ देव आणि मनुष्य हे शेजारी असून तपोगलानें देवांचा उत्कर्ष झाला आणि मनुष्यांचा अपकर्ष होता तसाच राहिला ” असें आपस्तंब म्हणतो. ऋग्वेदांत व विशेषतः ब्राह्मणांत देव आणि असुर हीं राष्ट्रें असून त्यांची युद्धे झाल्याबद्दलचे उल्लेख अनेक आढळतात. देव शब्द अवेस्तामध्ये शत्रुवाचक आहे.

देवांस वायका होत्या, मुलेंहि होती, देवांच्या वागा होत्या व राजधान्या होत्या; देवांचा राजा होता त्यास इंद्र म्हणत. देवांचा जसा मंत्री होता तसा सेनापतिहि होता. इतकेंच नव्हे तर देवांच्या कुळी देखील होत्या. कोटि व कुळी हे शब्द मूळचे एकच दिसतात. देवांच्या कुळी तेहेतीस होत्या. तेहेतीस कुळी मिळून पांच वंश झालेले दिसतात. आदित्यांच्या १२ कुळी (द्वादशादित्य), वसूंच्या आठ कुळी (अष्टवसू), रुद्रांच्या अकरा कुळी मिळून एकतीस कुळी होतात. पुढे इंद्र व प्रजापति हे दोन वंश दोन कुळी मानीत. याप्रमाणें देवांच्या तेहेतीस कुळी होत्या यावरून देव शब्द मूळचा विशिष्ट लोकांचा वाचक असावा असें अनुमान निघतें.

शालिवाहनाच्या चवथ्या शतकांत देवराष्ट्र हा प्रांत सुप्रसिद्ध होता. आज आपल्या लिपीस देवनागरी हें नांव आलें आहे. सुर्या हें सुरांचें म्हणजे देवांचें राष्ट्र असावें असेंहि एक लेखक सुचवितो. सुर्या हें नांव सुरे लोकांच्या वसाहतीस मिळालें असलें पाहिजे आणि वारा आदित्यांमध्ये सुर ही कुळी असली पाहिजे. निरनिराळ्या राष्ट्रांतील देवासंबंधी कल्पना त्या त्या राष्ट्रांमाखालीं आढळतील. [वि. ज्ञा. २३]

देवक—वनस्पती किंवा जीव या सृष्ट वस्तूपैकी जेव्हां एखाद्या वस्तूवरून—पुष्कळ वेळां पाऊस, ढग, तारा, वारा, यांपैकी एक—अमेरिका, आफ्रिका, ऑस्ट्रेलिया, आशिया आणि इतर वेस्ट, ईस्ट इंडीज बेटें यांमधील पुष्कळ रानटी जातींतून, एखाद्या खऱ्या किंवा मानलेल्या सजातियाचें नांव देवलें जातें, तेव्हां त्या वस्तूस “ देवक ” (इंग्रजीत “ टोटेम ”)

असें म्हणतात. प्रत्येक मुलाला (तें पुरुष असो किंवा स्त्री असो) हें नांव आईकडून किंवा बापाकडून मिळालेलें असतें. हें वंशपरंपरा चालत आलेलें असतें; आईच्या कुळाकडून मिळाल्यास “ स्त्रीवंश ” चें व बापाकडून मिळाल्यास पुरुष वंश ” चें असे ह्यांत दोन प्रकार आहेत. त्याला किंवा तिला ज्या वस्तूचें नांव दिलें असेल तीत व त्या व्यक्तीत कांहीं एक गूढ संबंध असतो असें मानण्यांत येतें. जेथें कुळाचा पत्ता नसतो अशा प्रसंगीं आईचें व बापाचें, अशीं दोन देवकें मुलांना पाळावीं लागतात.

धार्मिक वाजू.—आपल्या देवकनाम वस्तूस मारावयाचें किंवा खावयाचें नाहीं असा, एक अक्षय पाळावयाचा नियम असतो. ती वस्तू आपलें संरक्षण करते व उपदेशाची किंवा इशारतीची स्पर्शें आपणांस पाडतें अशीहि कांहीं अंशीं समजूत आहे. कुळानें पूज्य मानलेले प्राणी मेल असता, त्यांना पुरण्याची व त्यांच्या निधनाबद्दल शोक करण्याची चाल कांहीं जातींत आहे. सॅमोआ जातीच्या लोकांत, हे प्राणी कुळदेवतांची वाहनें आहेत असें समजून त्यांना मोठा मान देण्यांत येतो. देवकपूजेची मूळ कल्पना कशी आली ह्याविषयी अनेक मते आहेत; त्यांपैकी एक म्हणजे ही मनुष्यप्राण्यांना दिलेली देवकें, त्यांच्या जातींतून भांडाराच्या द्वारे अन्नाने पुरवठा अधिक प्रमाणावर करतात म्हणून त्यांची उपासना करण्याचा मूळ उद्देश असावा मनुष्य मेल्यावर त्याला त्याच्या देवकाशीं एकरूप करण्यासंबंधी उत्तरक्रियेच्या वेळीं पुष्कळ संस्कार करावे लागतात; त्याचप्रमाणें लहान असतांना त्याला त्याच्या जातीचे विधी व गुप्तविद्या हीं सांगण्याच्या वेळीं कांहीं संस्कार करावे लागतात. मनुष्यांनीं आपल्या देवकांशीं एकरूप होऊन वागावें किंवा आपल्या देवकाचें कातडें, किंवा पिसारा धारण करावा, किंवा त्याच्यासारखा मुखवटा घालावा असा परिपाठ आहे. ज्या मानानें देवकवस्तूच्या ठायीं पूर्वजांचा अंश किंवा ईश्वरी प्रतिमा कमीजास्त वास्तव्य करते अशी कल्पना असते त्या मानानें त्या पूज्य वस्तूबद्दल धार्मिक आदर वाटूं लागतो.

रानटी लोकांच्या धर्मातील किंवा पुराणांतील सर्वांत श्रेष्ठ जो पुरुष तो त्यांचा देवक नव्हे. ऑस्ट्रेलियन लोकांच्या कथापुराणांत अशा एका श्रेष्ठ पुरुषानें लोकांस देवकपूजा करण्याविषयी सांगितलें आहे. त्यानें देवकें लोकांत वांटून दिलीं व लग्नविधीबद्दल नियम घालून दिले, असें न्यू साउथ वेल्समधील यूहलई जातींत मानतात. उत्तर व मध्य ऑस्ट्रेलियांत रूढ असणाऱ्या पुराणकथांतून अशाहि आख्यायिका आहेत की, मूळ देवकें वन्य पशू असून समुद्रकाठी किंवा तळ्याच्या काठी बाढलीं व त्यांच्यापासून प्रत्येक देवकगोत्रांतील माणसे उत्पन्न झालीं. एकच देवक असणाऱ्या जातींतून आपापसांत लग्नव्यवहार होऊं नयेत असा निर्बंध ईश्वरानें घालून दिला असें कांहीं मानतात; कांहीं जण ते

पुरातनकाळच्या फिरतीवर असणाऱ्या देवक प्राण्यांनी घालून दिला असं म्हणतात. एकाच रक्तसंबंधांतील माणसांचा आपापसांतील व्यवहार फार अनिष्टकारक होतो असं दिसून आल्यावर माणसांनाच आपापल्यांत ही चाल पाडली असेंहि कोणी समजतात. शेवटली बाब खरी मानली असतां, ही पद्धत मोडल्यान, म्हणजे एकाच देवकजातींत आपापसांत वेटीव्यवहार केल्यानें, धर्माच्या दृष्टीनें पाप होत नाही म्हणून धर्मदेड मिळण्याची भीति बाळगण्यास नको.

सा मा जि क डा जू.—ह्या देवकसंप्रदायाचा लग्नसंबंधी चालीरीतीवर बराच परिणाम घडलेला दिसतो; किंवा त्या संबधांतच देवकाचें नांव विशेष ऐकूं येतें. मध्य आस्ट्रेलियांतील व पश्चिमेकडील कांहीं अज्ञान भागांतील खेरीजकरून इतर एकच देवक असणारी स्त्रीपुरुषे आपापल्या शिकारीच्या मैदानापासून किती लांब लांब रहात असली तरी आणि नातें (रक्तसंबंध) आड येत नसलें तरी सुद्धा आपापसांत लग्नव्यवहार करीत नाहींत.

आस्ट्रेलियामध्ये सर्वत्र अशा चाल आहे कीं, प्रत्येक व्यक्ति आपल्या जातीतील दोन निरनिराळ्या वर्गांपैकी कोणच्याना कोणच्या तरी एकांत, जन्म पावतांच—म्हणजे विशिष्ट कुळांत उत्पन्न झाल्याच्या योगानें—आपोआप पडते. ह्या दोन वर्गांतील माणसांचा एकमेकांशीं विवाह होऊं शकतो, पण एकाच वर्गांतील स्त्रीपुरुषांचा विवाह निषिद्ध मानला आहे. अशा वर्गांना प्राण्यांचीं नांवें दिलेलीं असतात, जसें:—श्येन व कावळा, कावळा व पांढरा कोक्याटू (पोपट जातीचा पक्षी). प्रत्येक वर्गांत बरीच देवककुळें असतात, जसें:—कुत्रा, रानचेरी, वांबट, वेडूक, घुवड, क्यांगारू यांच्या सारखीं; आणि अस्ता राष्ट्राखेरीजकरून, कोठेहि एकच देवक घराणें दोन वर्गांमध्ये यावयाचें नाहीं. तेव्हां, अस्ता राष्ट्रांतील लोकांखेरीज इतर सर्व लोक वर किंवा बधू पाहावयाची झाली तर, आपल्या वर्गाच्या वाहेर पाहातात. कोणीहि आपल्याच देवककुळांत शरीरसंबंध करीत नाहींत.

उत्तर अमेरिकेंतील कांहीं भागांत हीच चाल प्रचारांत आहे; पण तेथें “ बाह्य किंवा असगोत्र विवाह ” वर्ग नेहे-मांच दोन असतात असं नाहीं. उदाहरणार्थ, मोहेगन लोकांमध्ये अशा तऱ्हेचे तीन वर्ग आहेत—कोल्हा, टर्टल (कबूतराची एक जात) व टर्की (कोंबडा). कोल्हा-वर्गामध्ये सर्व देवकें चतुष्पाद आहेत; टर्टलमध्ये निरनिराळ्या जातींचे टर्टल पक्षी व पिवळा ईल मासा; आणि टर्की-वर्गामध्ये सर्व देवकें पक्षांचीं आहेत. हे देवकांचे वर्गाकरण मुद्दाम योजून केलेलें दिसतें; आपोआप झालेलें नव्हे. ऑस्ट्रेलियन जातींमध्ये अशा वर्गांची योजना परस्परविरुद्ध रंगांच्या प्राण्यांचीं नांवें त्यांना दिलेलीं पाहून, जाणून घेऊन केलेली दिसते, जसें:—पांढरा कोक्याटो व कावळा, कावळा व पांढरा श्येन. आस्ट्रेलिया व अमेरिका या दोन्ही देशांत, वर्गांना दिलेलीं प्राण्यांचीं नांवें, त्या वर्गांतील कुळांनाहि दिलेलीं आढळतात.

दोन किंवा अधिक प्रमुख “ बाह्य विवाह ” वर्ग पुष्कळ लोकांत आढळून येतात. त्या लोकांत अशा देवककुळें नसतील किंवा पूर्वी असलीं तरी सध्यां अस्तित्वांत नसतील देखील, असे लोक म्हणजे, हिंदुस्थानांतील तोडा व मेट्ची जातीचे लोक, आफ्रिकेंतील वनिक लोक व मॅलिनेसियांतील कांहीं लोक.

बाह्यविवाह:—ह्या संबधांत अस्ता लोकांची विधि विरुद्धता:—एकच देवक पाळणाऱ्या कुळांतील स्त्रीपुरुषांचा शरीरसंबंध होतां कामा नये हा जो सर्वसाधारण नियम आहे त्याला अपवाद मध्य ऑस्ट्रेलियांतील अस्ता “राष्ट्रांत” सांपडतो. ह्या ठिकाणीं देवक हे आईबापांपासून मुलाला मिळत नसतें, तर आईला जेथें त्याचा गर्भ राहिला असेल त्या ठिकाणचें जें “स्थानिक देवक” तें त्या मुलाचें देवक, असं धरतात. याविषयी कल्पना अशी आहे कीं, फार पुरातनकाळीं होऊन गेलेल्यांची पिशाचचें (एका देवकाची एक टोळी अशा रीतीनें) निरनिराळ्या ठिकाणीं टोळ्या करून तो भाग घेतात; किंवा पुरातन जीवांचे आत्मे वरील-प्रमाणें रहातात; ते त्या ठिकाणावरून जात असलेल्या विवाहित स्त्रियांमध्ये शिरतात, व शरीर धारण करून बाहेर पडतात. जसें एकादी बाई-मग तिचें देवक किंवा तिच्या नव-याचें देवक कोणचेंहि असो-जर, जेथें रानमांजरांचे आत्मे आहेत असं माहीत आहे अशा जागीं गर्भवती झाली तर तिच्या त्या मुलाचें देवक रानमांजर असतें. ह्यायोगानें एका वर्गांतील देवक, दुसऱ्या वर्गांत जाऊन पडतें व तें देवक जर वंशपरंपरेचें नसेल तर एकच देवकनांव असलेल्या दोन व्यक्तींत शरीरसंबंध होऊं शकतो. ह्या सर्व कारणांवरून अस्ता जातींत एकाच देवककुळांत लग्न करण्याची वद्विवाट कशी पडली असावी हें उघड होतें.

अस्ता लोकांमध्ये प्रत्येक देवक आत्म्याचा एक एक ताईत किंवा दगडी “जुरिंगा” म्हणून असतो; यांना निरनिराळे आकार अमतात व त्यांवर वर्तुळें, शंकू, कळस वगैरे जुन्या आकृती काढलेल्या असतात. ह्याचें फार महत्त्व मानतात.

निर नि रा लीं म तें.—ही अस्ता राष्ट्रांतील सगोत्र विवाह करण्याची व वंशपरंपरा देवक न चालविण्याची पद्धत नवी कीं जुनी; इतर मनुष्यजातीची व अस्ता राष्ट्राविरहित ऑस्ट्रेलियाची देवकपद्धत जी असगोत्र विवाह करण्याची व देवक वंशपरंपरा चालविण्याची ती या अस्ता देवक पद्धतीच्या पूर्वीची कां मागाहूनची; याविषयी बराच वाद मानून राहिला आहे. त्याचप्रमाणें ही असगोत्र विवाहाची चाल कसकशी समाजांत येत गेली यासंबंधी निरनिराळीं मतें आहेत. एका कुटुंबांत, आई, बाप, भाऊ, बहीण, मुलगा, मुलगी, नवरा, बायको, हें जें नातें असतें, व त्यांच्यांत जो संपिड-विवाह वर्ज्य असतो, तोच प्रकार व तेंच नातें हळू हळू एकाच वर्गाच्या समाजांत येत जाऊन, तितक्याच

वयाच्या व दर्जाच्या माणसांना आपली वहीण किंवा भाऊ, बायको किंवा आई वगैरे नाते लावून, त्यांच्यात्यांच्यांत एकाच कुटुंबांत निषिद्ध मानलेला सपिंडविवाह, पुढे पुढे होईनासा झाला; अशा रीतीने असगोत्रविवाहाची चाल पडली असावी असें कित्येकांचे म्हणणे आहे. दुसरे एक मत असें आहे कीं, डार्विनच्या सिद्धांतप्रमाणे, मनुष्य पहिल्यानें मत्सरग्रस्त पशुवृत्तीचा असे. तो आपल्या मुलांना बायका-जवळ येऊं देत नसे व अशा रीतीने तो घरांत सर्वत्र शांतता राखी व प्रेमांमुळे घरांतल्याघरांत लागणारीं भांडणे टाळण्याचा यत्न करी. तेव्हां अर्थातच मुलांना बायका मिळविण्याकरितां दुसरीकडे जावे लागे व त्यायोगानें असगोत्रविवाहाची पद्धत आपोआपसमाजांत आली. पुढे मनुष्याला मनुष्यपणा प्राप्त होऊन तो मुलाला घरांत राहू देऊं लागला; पण मुलांनें बायको करावयाची ती मात्र दुसऱ्या जातीतील असावी.

धार्मिक व सामाजिक प्रकारांत विलक्षण संबंध आहे. वंशपरंपरा चालत आलेल्या आपल्या देवकाचें नांव जर दुसऱ्या मनुष्याच्या देवकास असेल, तर त्याच्याशीं लग्न करावयाचें नाहीं, ही सामाजिक चाल जेथे फार शिस्तानें पाळली जाते, तेथेच आपले देवक मारावयाचें किंवा खावयाचें नाहीं, ही धार्मिक बाजू फार लंगडी पडलेली आहे असें दिसून येते; उलट जेथे देवकाला मोठा मान असतो किंवा देवकप्राण्यांत असणाऱ्या देवाबद्दल फार भक्ति आहे असें दिसून येते, त्याच ठिकाणी त्याच लोकांत एकच देवक असणाऱ्या कुळांतून शरीरसंबंध होऊं शकतो. कांहीं कांहीं अमेरिकन जातींतून सगोत्रविवाहास समाज शिक्षा देतो; ही शिक्षा कधीं कधीं अपराध्यास ठार मारण्यापर्यंत सुद्धां जाते.

मातृपितृकदेवके.—आतां मुलाला देवक नें दिलें जातें तें आईच्या कुळांतील कीं बापाच्या, याविषयी वाद आहे. कारण कांहीं जातींतील लोक आईचें देवक चालवितात तर कांहीं बापाचें; पण आतांपर्यंतच्या शोधावरून बहुतेक असें ठरलें गेलें आहे कीं, पहिल्यानें मातृदेवकच मुलाला चालवावें लागे. पण पुढे कांहीं ठिकाणी याची परिणति पितृदेवकांत व कांहीं ठिकाणी पितृमातृदेवकांत झाली. तेव्हां कांहीं मुलें मातृदेवक चालवितात व कांहीं पितृदेवक चालवितात व कांहीं मातृपितृक अशा दोन्ही देवके चालवितात याचें फारसें गूढ वाटणार नाहीं.

इतर देशांतील देवकपद्धति.—फिजी, सॅमोआ, ब्रिटिश न्यू गिनिया वगैरे देशांतून देवक-चालीच्या निरनिराळ्या तऱ्हा पाहण्यास सांपडतात. टारेस वेटांत देवकपूजेचें विभूतिपूजेत रूपांतर झालेलें आढळते. न्यांक्स आयलंड-मधील लोकांत कांहीं चाली अशा आहेत कीं त्या पाहून देवक—पद्धतीची आठवण होते. मोटा वेटांत पुष्कळ माणसांना एखादें विशिष्ट फळ किंवा प्राणी खावयाचा नसतो. त्यांचा जन्म होण्यापूर्वी त्यांच्या आयांच्या

लुगळ्यांत एखादा प्राणी किंवा फळ सांपडतें, अशाच व्यक्तींना ही वरील आडकाठी असते. तें फळ किंवा तो प्राणी खाण्यास निषिद्ध मानतात.

देवकपद्धतीच्या उगमाविषयी पुराणकथा.—ही देवके पाळण्याची चाल कशी अस्तित्वांत आली याविषयी ज्या दंतकथा आहेत त्या ऐतिहासिक दृष्टीनें मुळीच महत्त्वाच्या नाहींत. व्याविषयी रानटी लोकांत निरनिराळ्या कथा आहेत. कांहीं आपली उत्पत्ति देवकवस्तूपासून झाली आहे असें मानतात. पूर्वी पृथ्वीवर प्राण्यांचीच सर्वे जात होती; त्यांची जरी निरनिराळीं रूपे असत तरी ते स्वभावानें मनुष्यच असत; ही पुढे माणसें झाली. तरी पण त्यांना आपल्या पूर्व योनींशीं संबंध कायमच ठेविला. त्यांचीं भुतें किंवा आत्मे वायकांत शिरून पुन्हां जन्म घेतात, अशा प्रकारच्या कथाहि पुष्कळ आहेत. सर्वे चराचर वस्तूंचा पिता जो वैआमे त्यानें हीं देवके व त्यांसंबंधीं नियम मनुष्यांना घालून दिले असें कांहीं ऑस्ट्रेलियन लोक मानतात.

स्त्री-पुरुषदेवके.—ज्याप्रमाणे वैयक्तिक देवके असतात म्हणून सांगितलें आहे, त्याचप्रमाणे ऑस्ट्रेलियांत लिंगदेवकेहि आहेत म्हणून सांगतात. कांहीं जातींतील लोक असें समजतात कीं स्त्री-पुरुष या प्रत्येक जातीला संरक्षक असा एक प्राणी—तो बहुशः एखादा पक्षी असतो; आणि त्या प्राण्याला इजा करणें म्हणजे त्या जातीला (स्त्री किंवा पुरुष) इजा करणें होय. या कल्पनेचा फायदा बायका अशा रीतीनें घेतात कीं जेव्हां त्यांचा जिवलग प्रेमसंबंधांत अनभिज्ञ असतो तेव्हां त्याचें संरक्षक-देवक ठार मारतात व याचा परिणाम प्रेमकलह, थट्टामस्कारी वगैरेंत करून घेतात. ऑस्ट्रेलियांतील पुष्कळ भागांतून, एका घराण्याची पुष्कळ देवके असतात, म्हणजे तें एक घरणें पुष्कळ वस्तूंस आपलीं देवके म्हणून समजते. ही देवकाची चाल पूर्वी पुष्कळ देशांतून रूढ होती व अद्यापिहि कांहीं कांहीं सुधारलेल्या देशांतून आढळते.

भारतीय, देवकाचा देव या अर्थी उपयोग करतात, व लग्न, मुंज वगैरे शुभप्रसंगां याचें (देवदेवक) पूजन करितात. ब्राह्मणांत गणपति, सरस्वती, सप्तमातृका (या क्षुद्र देवता असतात) वगैरे असतात. खालच्या वर्गांत गोत्र या अर्थानें देवक शब्द वापरतात. ब्राह्मणांत जसा सगोत्रविवाह होत नाहीं तसा या खालच्या वर्गांत सदेवक (म्हणजे एकच देवक ज्यांचे आहे) विवाह होत नाहीं. त्यांच्या या देवकांत बहुधां वृक्ष-वेलीच असतात. उदा० आंबा, चिंच, जांभळी, अमरवेळ, पिंपळ वगैरे. याशिवाय कुन्हाड, तीर, कव्धार, तरवार, पाणी वगैरेंहि देवके वरच्या देवकांच्या जोडीस असतात. या देवकांची स्थापना (देवकप्रतिष्ठा) शुभप्रसंगाच्या अगदीं प्रारंभी करतात व प्रसंग संपल्यावर त्यांचें उत्थापन होतें. देवकांत फळांचाहि समावेश होतो. ज्ञानकोशांत निरनिराळ्या जातींची जी माहिती आलेली आहे तींत

त्यांच्या देवकांचीहि माहिती आली आहे. [लांग-दि सीक्रेट ऑफ दि टोटेम; फ्रेझर-टोटेमिझम्; डाल्टन-डिस्क्रिप्टिव्ह एथनालॉजी ऑफ बँगाल.]

देवकी—कृष्णाची माता, वसुदेवाची पत्नी व कंसाची बर्हाण म्हणून हिचा महाभारतांत निर्देश आहे. छांदोग्य उपनिषदांत (३. १७, ६) ' देवकीपुत्र ' असे कृष्णाचे मातृकनाम आले आहे. हिचा पिता देवक असून तो गंधर्वांचा राजा होता असे भारतांत वर्णन आढळते. देवकीला कधी कधी अदितीचा अवतार मानले आहे. हिनेच पुन्हां जन्म घेऊन राजा सुतपा याची पृष्णी नावाने पत्नी होऊन राहिल्याची कथा आहे.

देवगड, (१)ता लु का.—मुंबई इलाख्यातील रत्नागिरी जिल्ह्याचा दक्षिणेकडील तालुका. क्षेत्रफळ ५२५ चौरस मैल. खेडी १२९. लोकसंख्या सुमारे १४८०००. वायव्येकडील भागांत विजयदुर्ग आहे व देवगड किष्ठा देवगड येथे समुद्रकिनार्यावर आहे. पाऊसमान ८० इंच असून हवा साधारण मानाने निरोगी आहे. जमीन बहुतेक नापीक आहे. सरकारसारा सुमारे १८ हजार आहे.

गां व.—देवगड तालुक्यांतील एक गांव व बंदर. मुंबईहून १८० मैल. लोकसंख्या सुमारे १९००. हे फार सुरक्षित बंदर आहे. आंगण्यांनी येथे तट बांधिला होता (१८ वें शतक) पण १८१८ साली कर्नेल इमलाकने हे बंदर हस्तगत केले. १८७५ साली खारेपाटणएवजी हे तालुक्याचे ठिकाण केले. या बंदरांतून २।३ लाखांचा व्यापार चालतो. येथील खाडीत बारीक मोती सांपडतात.

(२)याचे दुसरे नांव हरेश्वर. मुंबई इलाखा जंजिरा संस्थानांतील एक खेडे. श्रीवर्धनच्या दक्षिणेस ३ मैल. येथे पेशव्यांचे पूर्वज रहात असत. येथे काळभैरवाचे देवालय आहे. महाशिवरात्रीस व कार्तिक शुद्धांत अशा दोन जत्रा येथे भरतात.

(३)पो ट वि भा ग.—बिहार-ओरिसामधील सन्ताल परगणा जिल्ह्याचा पश्चिमेकडील पोटविभाग. क्षेत्रफळ ९५२ चौरस मैल. कांहीं ठिकाणी जंगल भरपूर असलेल्या टेंकड्या आहेत. लोकसंख्या (१९११) ३०६४७७. देवगड व मधुपूर हीं दोन गांवे असून शिवाय २२६८ खेडी आहेत. यांत देवगड तालुका असून त्याचे क्षेत्रफळ ३०४ चौरस मैल व लोकसंख्या १०३९८१ आहे.

गां व.—सन्ताल परगणाच्या जिल्ह्याच्या पोटविभागाचे मुख्य ठिकाण. लोकसंख्या (१९११) ११३९४. येथे शिवाची बावीस देवालये असून हे यात्रेचे ठिकाण आहे. वैजनाथा—(वैद्यनाथ)चे सर्वांत जुने देवालय असून येथे शिवाच्या वारा लिंगापैकी एक लिंग आहे. देवालयापैकी तीन देवालये पार्वतीची आहेत.

(४) बंगाल. त्रामा सांडलिक संस्थानचे मुख्य ठिकाण. लोकसंख्या ५७०२. बंगाल-नागपूर रेलवेवर बाम्रा रोड

स्टेशन आहे, तेथून हा गांव ५८ मैल दूर आहे. डोंगराच्या खवदाडीत हा गांव वसलेला असून जवळच एक मनोरम धबधबा आहे. येथे संस्थानाने स्वखर्चाने चालविलेले एक हायस्कूल आहे.

(५) राजपुतान्यांतील उदेपूर संस्थानांतील एक इस्टेट. हा इस्टेटांत देवगड खेरीजकरून १८१ खेडी आहेत. ही एका राजूत अधिपतीच्या ताब्यांत आहे. हा सिदोसिआ राजपुतांच्या चोण्डावत वंशांत जन्मलेला आहे. खंडणी रु. ५७१०. हिचे मुख्य गांव देवगड. गांवाभोवती तट असून त्याच्या आंत एक भव्य राजवाडा आहे. येथून पूर्वेस तीन मैलांवर अन्नखेळ्यांत नाथपंथी मठ आहे. लोकसंख्या सुमारे ५ हजार असून शेंकडा ६८ लोक हिंदू आहेत.

(६)नागपूर प्रांत. वधेच्या पूर्वेस गोंडवनांत देवगड असून, येथे पूर्वी गोंड राजांचे एक राज्य होते. हा गोंडराजा साधारण स्वतंत्रच असे. गोंड वनांतील गोंड राजे नावाला मुसुलमानांचे अंकित असत. वऱ्हाडच्या सुभ्याखाली देवगड सरकार (प्रांत) इ. स. १६३७ त आले होते. शाहूने परसोजी भोंसल्यास सेनासाहेब सुभ्याच्या पदासाठी जो सरनाम दिला त्यांत देवगड प्रांत दिला होता (१७०७). यावेळी बख्त बुलंद हा देवगडचा राजा होता. कान्होजी भोंसल्याने वऱ्हाडांत अंमल बसवून देवगडावर स्वारी करून खंडणी घेतली होती. थोरला रघूजी एकदा कान्होजीवर असून देवगडकर बख्तबुदलयाचा पुत्र चांदसुलतान (देवगडच्या गोंड राजास औरंगजेबाने घाटविले होते असे म्हणतात) याच्याकडे गेला होता; मग तेथून साताप्यास शाहूकडे गेला होता; चांदने देवगड सोडून आपली राजधानी नागपुरास केली होती. तो उदार होता. त्याच्या कारकीर्दीत उद्योगधंदे वाढून राज्यांत संपत्ति वाढली. या सुमारास चांद सुलतान मेला व त्याचे पुत्र मीर, अकबर, बुऱ्हाण व (लेकावळा) वलीशहा यांच्यांत गादीबद्दल तंटे लागले. वलीने अकबर व मीर यांना ठार मारिले, तेव्हां त्यांची आई रतनकुंवर हिने रघूजास मदतीस बोलाविले (१७३६). रघूजी स्वतः पवनीस जाऊन वलीचा पराभव करून परतला. नंतर वलीने आपला द्विवाण रघुनाथसिंग यास पाठविले. त्याचा सोनवरडी येथे रघूजीने पराभव केला व त्यास फितूर करून त्याच्या मदतीने देवगडराज्यांतील भानार, रामक्षेत्र वगैरे ठाणी काबीज केली; व देवगडास जाऊन वली यास फूस लावून किष्ठाबाहेर आणून कैद केले आणि राणीस भेटून करारमदार ठरवून त्या सर्वांस नागपुरास आणून ठेविले. राणीने रघूजास आपला पुत्र मानून देवगडच्या राज्याचे हिस्से करून बुऱ्हाण व रघूजा यांस ते वांटून दिले (१७३७) व स्वारीखर्च १० लाख रुपये दिला. खुद्द देवगड किष्ठा रघूजीने आपल्याकडे ठेवून पवनी, मूळ तापी, मारुड वगैरे प्रांत बुऱ्हाणास दिला. नंतर पांच वर्षांनी बुऱ्हाणने आपल्या एका भाऊवंदाविरुद्ध रघूजीकडून

मदत घेऊन त्याबद्दल त्यास आपल्या राज्यापैकी वराचसा प्रांत दिला (१७४२). यावेळीच रघूजीने नागपूर आपल्या ताब्यांत घेऊन बुऱ्हाणास आपल्या हातचें बाहुलें बनविलें, मात्र त्याची राजा ही पदवी व मानमरातब कायम ठेवला. थोड्याच दिवसांत त्याचें सारें राज्य खालसा करून त्याच्या वंशजास कायमची नेमणूक व इनाम तोडून दिलें. या बुऱ्हाणाचा वंशज अयापिहि नागपुरास असून त्यास पोलिटिकल पेनशन आणि इनाम वगैरे आहे. [नागपूरकर भोंसल्यांची वखर; नागपूर डिस्ट्रिक्ट ग्याझे.]

देवगड किल्ला—संयुक्त प्रान्तांतील झांशी जिल्ह्याच्या ललितपूर तहशिलीमध्ये मोडकळीस आलेला हा किल्ला बेटवा नदीच्या उजव्या तीरावर आहे. किल्यांत ईशान्य कोपण्यांत १६ जैन मंदिरे आहेत. किल्याच्या खाली देवगड गांव असून गुप्त वंशाच्या वेळचें एक सुंदर देवालय आहे. किल्याच्या दक्षिणेकडील तटाच्या भिंतीत सिद्धगुंफा नांवाचें लेणें आहे. १८११ सालपर्यंत हा किल्ला बुंदेल्यांच्या ताब्यांत होता.

देवगांव—(१) वऱ्हाड-मध्यप्रांत, जिल्हा उमरावती; ताळुका इल्लिचपूर. हें एक लहान खेडेगांव आहे. यावरूनच इल्लिचपूर चिकल्दाला जवळचा रस्ता आहे. किल्ला आणि देवगांव यांच्या दरम्यान एक प्रवाशांच्या घोळ्यांकरिता तबेला बांधलेला आहे. वेलस्लीने गाविलगडचा किल्ला घेतल्यावर चार दिवसांनी म्हणजे ता. १९ डिसेंबर १८०३ रोजी ईस्ट इंडिया कंपनी व भोंसले यांमध्ये जो तहनामा झाला त्यावरिल सद्या या गांवां झाल्या म्हणून हें देवगांव प्रसिद्ध आहे.

(२) संयुक्त प्रांतांतील अझमगड जिल्ह्याची दक्षिणेकडील तहशील. हीत देवगांव, बेल-दौलताबाद, व बेलहाबान परगण्याचा समावेश होतो. क्षेत्रफळ ३८५ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) २२३८११. खेडी ७०२. मंगई, बेसू व गांजी या तीन नद्या ह्या तहशिलीतून वहातात. तांदळाचें पीक सर्वांत जास्त होतें.

देवगिरी—मुंबई इलाखा, धारवाड जिल्हा. बंकापूर-राणे-बिन्नूर रस्त्यावर करजगीच्या पश्चिमेस सहा मैलांवर दोन हजार लोकवस्तीचा एक गांव. येथे हनुमान, बसवम्मा व येळम्मा यांची देवळे आहेत. पैकीं येळम्माचें देऊळ जखगाचार्याने बांधलें असें म्हणतात. यांत १५३८ सालचा एक शिलालेख आहे. देवगिरी येथील एका तलावांत खणीत असतांना १८७५-७६ सालीं तीन ताम्रपट सांपडले आहेत. त्यांची जुनी कानडी लिपी असून भाषा संस्कृत आहे.

देवगिरीकर यादव—'यादव' पहा.

देवगुप्त—हा माळव्याचा राजा. माळव्याचे गुप्त राजे हे कनोजच्या मौखरी राजांचे पिढीजाद शत्रू होत. हूणांनी ठाणेश्वराच्या राज्यावर स्वारी केली, त्यावेळीं तेथील राजा

प्रभाकरवर्धन मेला व राज्यवर्धन दुसरीकडे अडकला असे पाहून देवगुप्तानें कनोजवर हल्ला चढविला. त्यांत तेथील राजा गृहवर्मा ठार झाला व त्याची राणी (राज्यवर्धनाची बहीण) राज्यश्री ही देवगुप्ताच्या हातीं लागली. तिला त्यानें कैदेत ठेविलें. नंतर त्यानें ठाणेश्वराकडे मोर्चा फिरविला. त्यावेळीं त्याला बंगाल (कर्णसुवर्ण) चा राजा शशांकगुप्त (हा त्याचा मित्र होता) यानें मदत केली. कनोजच्या मौखरीचे मालवीय गुप्तांसारखे हे वंगीयगुप्तहि शत्रू होते. कारण मौखरींनीं त्यांचें राज्य द्विसकावून घेतलें होतें. राज्यवर्धन हूणांवर गेला असतां, त्यास ही बातमी समजतांच तो ताबडतोब देवगुप्तावर चालून आला व लढाई देऊन त्यानें देवगुप्तास ठार केलें आणि त्याच्या कुटुंबास कैद करून राज्यश्रीला सोडविलें. देवगुप्ताचे सावत्र भाऊ कुमार व माधव हे राज्यवर्धनाला जाऊन मिळाले होते.

माळव्याच्या गुप्तघराण्याचा संस्थापक कृष्णगुप्त हा उज्जनीस रहात असे व तो मौखरीघराण्याचा शत्रु होता. त्याचा ठाणेश्वराच्या वर्धनघराण्याशी संबंध होता. त्याचा पुत्र हर्षगुप्त, त्याचा जीवितगुप्त (?), त्याचा कुमारगुप्त, त्याचा दामोदरगुप्त व त्याचा महासेनगुप्त. याची बहीण प्रभाकरवर्धनाची आई होती. महासेनानें पुष्कळ वर्षे राज्य केलें. त्याला दोन राण्या असून वडील राणीचा पुत्र देवगुप्त आणि धाकटीचे कुमारगुप्त व माधवगुप्त होत. धाकट्या दोन मुलांस बापानें आपला भाचा प्रभाकरवर्धन याच्या दरबारीं नशीब काढण्यास पाठविलें. पुढें देवगुप्त राजा झाला. प्रभाकरवर्धन एकाएकीं मेल्यावर देवगुप्तानें वर सांगितल्याप्रमाणें ग्रहवर्ष्यावर स्वारी केली. तेव्हां सड घेण्यासाठीं राज्यवर्धनानें त्याचा परामत्र करून व त्यास मारून त्याच्या बायकामुलांना कैद केलें. पुढें माधव हा माळव्याचा राजा व्हावयाचा, परंतु कांहीं काळ हर्षवर्धनानें त्याला राज्य दिलें नाहीं. आपल्याला साम्राज्याभिषेक झाल्यावर त्यानें माधवाला गंगेच्या पूर्वेकडील एक प्रांत दिला व यापुढें या माधवाचा वंश बंगालच्या या (अफरुड) भागांत राहिला. ह्युएनत्संग उज्जनीस गेला तेव्हां तेथें एक ब्राम्हण राजा होता, यावरून देवगुप्ताच्या नंतर हर्षानें तें राज्य खालसा केलें असावें व पुढें तेथें आपला एखादा मांडलिक ठेवला असावा. सारांश मालवीय गुप्तघराणें देवगुप्ताबरोबरच नष्ट होऊन पुढें मागधीय गुप्तघराणें सुरू झालें. हर्षाच्या मरणानंतर हा माधवगुप्त या गुप्तशाखेंत बराच प्रख्यातीस आला (६७२). त्याचा मुलगा देवगुप्त, त्याचा विष्णुगुप्त व त्याचा अफसड शिलालेख कोरविणारा जीवितगुप्त होय (७६२). [हर्षचरित्र; अफसड शिलालेख; मध्य. भारत भा. १].

देवटेक—मध्यप्रांत, जिल्हा चांदा, ब्रह्मपुरी तहशिल. येथें एक लहानसें देऊळ असून दुसऱ्याचे कांहीं अवशेष दिसतात. येथें एक शिळा असून तीवर दोन लेख आहेत. त्यापैकीं एकाची लिपि अशोककालीन असून दुसरी गुप्तांच्या

काळांतील आहे. दोन्ही लेख अपुरे आहेत. परंतु त्यांत चिकंबरी नांवाचा लेख असून मि. हिरालाल हे देवटेकजवळ असलेल्या चिकमारा या खेड्याशी त्याचा संबंध लावतात. यावरून चिकमारा गांव २००० वर्षांपूर्वीचे असावेसे दिसते. देवटेकपासून दोन मैलांवर असलेल्या चिकमारा आणि पानोरी येथे पुष्कळ प्राचीन दगड वगैरे दृष्टीस पडतात. पूर्वी ही तीन खेडी मिळून एक मोठे नगर असावे.

देवदत्त—हा कोलीय वंशातील असून याची वहीण यशोधरा ही सिद्धार्थ गौतम याची पत्नी होती. लहानपणापासून सिद्धार्थ व देवदत्त हे एकत्र वाढले होते. सिद्धार्थाने बुद्धत्वप्राप्तीनंतर नवा पंथ काढला व त्याचा प्रथम स्वीकार देवदत्त याने केला होता. पुढे बुद्धाचा उत्कर्ष सहन न झाल्याने देवदत्त स्वतंत्र पंथ काढण्याच्या विचारास लागला. आपणांस पट्टशिष्यत्व मिळवें अशीहि त्याने बुद्धाजवळ खटपट केली. पण सारिपुत्र व भोगलान हे विद्यमान आहेत तोपर्यंत मुख्य कार्यभार कोणावरहि टाकणार नाही असे बुद्धाने देवदत्तास उत्तर दिले. पुढे देवदत्ताने, मगध देशाचा युवराज अजातशत्रु, याला आपलेसे करून घेऊन बुद्धाचा खून करण्याचा प्रयत्न केला पण तो फसला. अजातशत्रूने राजा विविंसार यास मारले, ती मसलतहि देवदत्ताचीच होती. पुढे अजातशत्रूने बौद्धधर्माची दीक्षा घेतल्यामुळे देवदत्ताचा आधार नाहीसा झाला ('अजातशत्रु' पहा). संघांत भेद उत्पन्न करून कोकाळिक, कतमोरतिस्त, खण्ड-देवसुत व समुद्रदत्त असे चार शिष्य संघांतून फोडून तो बुद्धाकडे गेला. भिक्षुंनी अरण्यांत रहावे, त्यांनी भिक्षावृत्तीचा अवलंब करावा, हलकें वस्त्र वापरावे, वृक्षाखाली शयन करावे व मांस व मत्स्य खाऊ नयेत असे पांच नियम संघांत असावे अशी त्याने बुद्धाजवळ मागणी केली. बुद्ध या गोष्टीस कबूल न झाल्यामुळे त्याने स्वतंत्र धर्मपंथ काढला; पण त्याचे सर्व शिष्य त्यास सोडून गेले व त्याचा चोहोंकडे दुर्लोकिक झाला. त्रिरत्नांवर म्हणजे बुद्ध, धर्म आणि संघ यांच्यांवर त्याची श्रद्धा होती, म्हणून पुढील जन्मां तो " प्रत्येक बुद्ध " (स्वतःच्या उद्दारापुरता ज्ञानी) झाला असे बौद्ध ग्रंथकार मानतात. जातकांतून देवदत्ताची निंदा केलेली आढळते याचे कारण गौतमाचे व त्याचे हाडवेर होय [बुद्धोत्तर जग, पृ. १४६-१४७ पहा.]

देवदार—देवदाराला हिमालयन मिडार, देवदार, दिभार, केळ, किमोरि, केलोन, किलर, जिआम, पाळुदार, नखतार व देवराह ही दुसरी नावे आहेत. याचे लॅटिन नांव सेड्रस लिबानी असे आहे.

वस्तु क्षेत्र—ही झाडे पश्चिम हिमालय व पश्चिमकडील अफगाणिस्तानच्या पर्वतापासून पूर्वेस कुपानमधील हांली नदीपर्यंत आढळतात. समुद्रसपाटीपासून ६००० फूट उंचीवर व कधी कधी १०००० फूट उंचीवर सुद्धा ही झाडे वाढतात.

ग्रेटब्रिटनमध्ये १८३१ साली ही झाडे पहिल्याने नेली व अलीकडे त्यांची लागवड युरोप व अमेरिका खंडांतून बऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर करितात. देवदाराचे महत्त्व पौर्वात्य लोकांना फार पुरातन काळापासून माहित होते तरी इटलीमध्ये १७८७ सालपर्यंत देवदाराची झाडे नव्हती असे बेन्थॅम म्हणतो.

ला ग व ड—लेवानॉन् व अटलास येथील देवदाराच्या उपजातीपासून हिंदुस्थानातील देवदार त्याच्या विशिष्ट कमानदार फांथामुळे व लांबट कांट्यामुळे लवकर ओळखता येतो. देवदाराची झाडे जमावाने उगवतात, तरी केवळ देवदाराचेच जंगल आपणांला कोठे दिसून येत नाही, कारण इतर जातींचीहि झाडे त्याच्यावाबोबर उगवतात.

या झाडाचा जास्तोत जास्त परिघ ४५ फूट असून उंची २४० फूट असते. या झाडाच्या वाढीला प्रानाइट व चुनखडीचे थर असलेली भुसभुशीत जमीन लागते. हिमालयाच्या उत्तरेकडील उतारांवर पावसापासून त्याचा बचाव होत असल्यामुळे ही झाडे तेथे चांगली वाढतात. दार्जिलिंग व निलगिरी येथे फार पाऊस व चिखल असल्यामुळे या झाडाची लागवड तेथे फायदेशीर होत नाही.

उ प यो ग—देवदाराचे लांकूड व त्यापासून निघणारे तेल फार उपयोगी असते. त्याचा औषधाकडेहि उपयोग करित असतात. देवदार हे उत्तर हिंदुस्थानातील मुख्य इमारतीचे लांकूड आहे. रेल्वेचे सिलिपाट (स्लीपर) करण्यांत त्याचा फार उपयोग होतो. काश्मीर व कनवार येथील कांही इमारतीचे देवदार ६०० पासून ८०० वर्षांचे जुने आहे असे म्हणतात. या त्याच्या गुणामुळे पूल व घरे बांधण्यास हे लांकूड फार उत्तम आहे. काश्मीर व पंजाबांत या लांकडावर कोरीव काम करितात. यापासून निघणारे तेल (केलनका तेल) अशुद्ध टरपेन्टाइनसारखे असून गुरांच्या दवाखान्यांतून त्याचा उपयोग करितात. देवदाराच्या लांकडाचा अर्धांग वायु व संधिवात या रोगांवर उपयोग होतो असे अरबी वैद्य अब्दुलसेना (सुमारें इ. स. १००० त) म्हणतो.

व्या पार—देवदार लांकडाचा पुरवठा दरवर्षी किती होतो हे निश्चयात्मक सांगता येत नाही. या लांकडाच्या आड्यांतून तेल असल्यामुळे नदींतून नेतांना ते खराब होण्याची फारशी भीति नसते. जंगलांतून ही लांकडे बाजारांत आणण्यास फार खर्च येत असल्यामुळे त्यांचा उपयोग जितका व्हावा तितका होत नाही. सरकारी अहवालांवरून ३० पासून ४० लक्ष घन फूट लांकडाचा पुरवठा दरवर्षी हिंदुस्थानांत होतो असे दिसते. हे लांकूड पंजाब, काश्मीर, अफगाणिस्तान, हजारा, कागन वगैरे ठिकाणांहून पुरविले जाते.

ला ल दे व दा र—याला चितागुड, पांढरा सिडार, सायफ्रा, दालमारा वगैरे नावे आहेत. लाल देवदाराचे

झाड दिसण्यांत फार सुंदर असून त्यांची उत्पात्ति उष्णकटिबंधांतील जंगलांत सिक्किमपासून चित्तागंग आणि ब्रम्हदेश, कोंकण, दख्खन, म्हैसूर, मलबार व सिलोन (लंका) वगैरे भागांतून होते. यांचे लांकूड पिवळट, तपकिरी रंगाचे असून त्याच्या खुर्च्या, मेजे व इतर लांकूडी सामान तयार करितात. या झाडांपासून पारदर्शक पिवळट रंगाचा डिक निघतो. याची साल स्तंभक आहे. फुलांपासून पिवळा व लाल रंग करितात.

देवदासी—दक्षिणेंतील देवस्थानांतून देवांस देवदासी अर्पण करून तिजकडून मंदिरांत देवाची सेवा करविण्याची चाल आज बरीच शतके रूढ आहे. गरीब किंवा देवभोळे आईबाप आपल्या लहान मुली देवदासींच्या अड्ड्यावरील मुख्य वाई जी व्यासमाता तिला विकतात. अविवाहित राहून देवाची सेवा करण्यांत या मुलींना पुढे सर्व जन्म काढावा लागतो. यांनी देवास चौरी वारावी, त्याच्या समोर नृत्य करावे, देवाचा रथ किंवा दिंडी निघाली तर त्या समारंभास यांनी देवासमोर नाचत जावे व देवास कुंभारती ओवाळावी अशी त्यांची कामे आहेत.

महाराष्ट्रीय मुरळ्यांप्रमाणे या देवदासी उघडपणे व्यभिचार करतात. इ. १००४ मध्ये कोरलेल्या शिलालेखांत तंजावर येथील राजराज देवाल्यांत ४०० देवदासी असल्याचे लिहिले आहे, व त्यांच्या निर्वाहास जमिनी तोडून दिलेल्या आहेत असेहि म्हटले आहे व अजूनहि मदुरा, कांजीवरम व तंजावर येथील मंदिरांत अनेक देवदासी आहेत. १५ व्या शतकांत अबदुल रझाक नांवाचा विजयनगरच्या दरबारातील तुर्का वकील लिहितो की, देवदासी सरकारी संस्थेत रहातात. त्यांची सर्व व्यवस्था सरकार करते व त्यांच्यापासून होणाऱ्या उत्पन्नाचा विनियोग पोलीसखात्याकडे करण्यांत येतो.

देवदासींची चाल जुन्या ग्रीक लोकांतहि होती व ईस्टर (पहा) देवतेच्या मंदिरांत बाबिलोनियामध्येहि होतीच. हिरोडोटस म्हणतो की, बाबिलोनियांत जन्मलेल्या प्रत्येक स्त्रीने आयुष्यांत एक वेळ तरी अफ्रोडीटीच्या मंदिरांत जाऊन वसले पाहिजे व परपुरुषांशी संग केला पाहिजे असा निर्बंध होता. मंदिरांत जाऊन ती वसली म्हणजे जो पुरुष प्रथम चांदीचे नाणे तिच्यापुढे ठेवील त्याच्याबरोबर मंदिराबाहेर जाऊन त्यास तृप्त केले म्हणजे देवी प्रसन्न होते अशी त्यांची समजूत असे. मग कोणताहि पुरुष प्रथम येऊन नाणे टाकीना कां, तिला तो नाकारतां येत नसे. कनानाइट लोकांत याला केदेशेय म्हणत. तसेच आफ्रिका, ईजिप्त व इतर कांहीं देशांतहि यासारखीच चाल असे. शेतांतील धान्याची उत्पात्ति व स्त्रियांच्या ठिकाणी प्रजोत्पत्ति हा एक मोठाच चमत्कार आहे असे पुरातन कार्ली लोकांस वाटे व त्यामुळे स्त्रीपुरुषसंग हा या दोन्ही चमत्कारांचे मुख्य कारण समजला जाऊन त्याला एकप्रकारचे पावित्र्य प्राप्त झाले. मनुष्यास स्त्रीसंगापासून जो आनंद होतोतोच

देवांस अर्पण करावा अशा कल्पनेने सुद्धा देवदासींची चाल पडली असेल. स्कंदपुराणांत कातिकेयाला दक्षाचा विध्वंस करण्यास वापाने पाठाविले अस वाटते सुंदर स्त्रियांनी जाऊन व नृत्य करून त्यांचे मनरंजन केले अशी कथा आहे व यावरूनच देवदासींची लग्ने प्रथम देवाबरोबर लावून मग वेश्यावृत्ति करण्यास त्यांस मोकळीक मिळत असावी. मुरळ्यांचे लग्न प्रथम खंडोबाबरोबर लावतात व कोठे कोठे तर देवाबरोबर लग्न लावून गर्भाधान पुजाऱ्यासच करावे लागते. ही चाल जगन्नाथाच्या मंदिरांत अद्याप चालू आहे असे म्हणतात. अशा अनैतिकारक धंद्यांत पडलेल्या स्त्रियांची सुधारणा करून त्यांना सन्मार्गांला लावण्यासाठी मद्रास येथे दोन वर्षांपूर्वी 'हिंदु युवती-शरणालयम्' नांवाची संस्था निघाली आहे.

देवदुर्ग, तालुका.—हैद्राबाद संस्थान. रायचूर जिल्ह्या-मधील एक तालुका. जहागिरी धरून लोकसंख्या (१९११) ८८९७०. क्षेत्रफळ ५४७ चौरस मैल. यांत देवदुर्ग हा एक मोठा गांव असून शिवाय १७० खेडी आणि ४ जहागिरी आहेत. १९०५ साली येरगर तालुक्याचा कांहीं भाग ह्या तालुक्यास जोडण्यांत आला. उत्तर व पश्चिम किनाऱ्यांवरून कृष्णा नदी वहाते.

गांव.—देवदुर्ग तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. रायचूरच्या पश्चिमेस ३४ मैलांवर हे आहे. लोकसंख्या (१९११) ६८३७. येथे एक जुनाट किल्ला आहे. तो बेदरच्या पाळेगारांच्या ताब्यांत होता. उत्तरेस एका टेंकडीवर अन्नक सांपडतो.

देवदूत (एन्जल)—ईश्वराहून कमी पण मानवाहून उच्च दर्जाची अशी एक अतिमानुष कोटि. इस्लामी, यहूदी, ख्रिस्ती या एकेश्वरवादी धर्मांत आणि झोरोआस्टरपंथ वगैरे आणखी कित्येक धर्मपंथांत ही कोटि मानतात. अनेकेश्वरी धर्मांत मानवाहून उच्च अशा अनेक कोट्या मानतात; व त्यांमधून जात जात मनुष्य अखेर प्रत्यक्ष परमेश्वरस्वरूप पावे शकतो असे मत हिंदुधर्मांतहि आहे. पण एकेश्वरी धर्मांत ईश्वर व एन्जल यांत स्पष्ट व कायमचा भेद असून एन्जल हा ईश्वरस्वरूप कधीहि पावणार नाही असे मानतात. एन्जल हा शब्द मूळ मेसेजर (दूत) या अर्थाच्या ग्रीक शब्दापासून झाला आहे. ते स्वर्गांत राहतात व त्यावरून त्यांना 'होस्ट ऑफ हवन' (स्वर्गांतले रहिवासी) असेहि म्हणतात. 'चेरबिम' या नांवाची दुसरी एक कोटि असून ते 'एडन' वागेचे संरक्षक आहेत. एन्जलपैकी गॅब्रिएल, मायकेल वगैरे प्रमुख आहेत. 'न्यू टेस्टामेंट' (बायबलचा उत्तरार्ध) यामध्ये एन्जलवद्दल पुष्कळ माहिती आहे. त्यांच्यामध्ये चांगले एन्जल व वाईट एन्जल असे दोन प्रकार असून वाईट एन्जलांमध्ये बाल्झेबव व सेटन हे प्रमुख आहेत. एन्जल हेच देवाचे दरबारी व सैनिक होत. त्यांच्यामार्फत ईश्वर सर्व सृष्टीवर व मानवजातींवर ताबा चालवितो, मानव

प्राण्यांचेहि संरक्षक; एन्जल (गार्डियन एन्जल) असतात अशी समजूत आहे.

देवधर (ढमढेरे)—रामचंद्र आवा देवधर ढमढेरे यास नानासाहेब पेशवे यांच्या कारकीर्दीत दफतरांत असामी मिळाली. तेथें त्यानें पंधरा वर्षे काम केले. पुढें थोरल्या माधवरावांनी त्यास पेशवाईची दफतरदारी दिली (१७६२). आवा वारल्यावर (१७८५) त्याचा मुलगा मोरोपंत तात्या हा त्या जागेवर आला. तो १७८९ सालीं मेला. त्याच्या मागे पांडुरंग अण्णा हा दफतरदार झाला. पुढें रावबाजीनें त्याला विजयदुर्गच्या आरमाराचा सुभा व तेथील फडणिशी देऊन, नवान आरमार तयार करण्यास सांगितले. पुण्यास त्याचा भाऊ हरिपंत राहिला. याची मुलगी कुसाबाई ही रावबाजीस स. १८१७ त दिली; ही श्रीमंतांची पांचवी बायको. लग्नानंतर पेशव्यांनें पांडुरंगास कर्नाळा, राजमाची, वेलापूर वगैरेच्या मामलती सांगितल्या व दफतरदारीचें उत्पन्न कमी आल्यानें निराळा सरंजामहि दिला. त्यांत जातीस २० हजार आणि फौज व नगरखान्याकडे ८० हजार मिळून १ लाखाचा सरंजामा दिला. तसेंच राघोबा (हरिपंताचा पुत्र) ढमढेऱ्यास जातीस १५ व, फौजेस ४० एकूण ५५ हजारांचा सरंजाम दिला आणि तितकाच रामचंद्र पांडुरंग यासहि दिला; त्याबद्दल इतलाखी (स्वतंत्र सरंजामीच्या विरुद्ध) फौजेच्या हजेरीची कामगिरी सांगितली. पांडुरंग हा काशीयात्रेस गेला (१८११) असतां दफतरदारीचें काम रामचंद्र व राघोबा करीत असत. रावबाजी पुण्याहून निघून शेवटीं बऱ्हाणपुराकडे जात असतां पांडुरंग व त्याचा मुलगा रामचंद्र हे खानदेशपर्यंत त्याच्याबरोबर होते. परंतु पुढें इंग्रजांचा जाहीरनामा प्रसिद्ध झाल्यावर पांडुरंग श्रीमंतांस सोडून परत पुण्यास आला, व रामचंद्र हा मात्र त्यांच्याबरोबर बऱ्हावर्तास गेला. पांडुरंगांनें पेशव्यांचा पक्ष सोडला व त्याबद्दल एलफिन्स्टननें त्याचा २० हजारांचा व रामचंद्राचा १५ हजारांचा जातीचा सरंजाम कायम केला. त्यावर रामचंद्रपंत हा १८२९ सालीं पुण्यास परत आला. पांडुरंगपंत हा वारल्यावर त्याचा १६ हजारांचा सरंजाम जप्त करून फक्त ४ हजारांचा रामचंद्राकडे कायम केला. [वाड—कैफियती.]

देवनहळ्ळी, तालुका.—म्हैसूरमधील बंगलोर जिल्ह्याचा उत्तरेकडील तालुका. क्षेत्रफळ २२९ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) ६२६३२. गांवे दोन (देवनहळ्ळी व वादिगेनहळ्ळी) व खेडी २३८. उत्तर व पूर्व भागां लहान टेंकड्या आहेत. पण एकंदरीत ह्या तालुक्याची जमीन सपाट व सुपाक आहे. पोनेयार नदीचा वरचा प्रवाह पूर्वेकडून वहातो. उत्तरभागां तलपरगी किंवा पाण्याचे झरे आहेत. येथें अफूची लागवड करीत असत पण ती बंद करण्यांत आली. येथें बटाटे चांगले होतात.

गांव.—म्हैसूर संस्थान बंगलोर जिल्ह्यामधील देवनहळ्ळी तालुक्याचें मुख्य ठिकाण. हें बंगलोर शहराच्या

उत्तरेस २३ मैलांवर आहे. लोकसंख्या (१९११) ६३१३. अवता वंशांतील एका पुरुषानें येथें किल्ला बांधिला पण तो म्हैसूरच्या राजांनी १७४९ सालीं हस्तगत केला. येथें हैदर वेढा देण्याकरितां आला असतां त्याचा मुलगा टिप्पू येथें १७५३ सालीं जन्मला. कार्नेवालीसनें हा गांव १७९१ सालीं घेतला. १८७० सालीं येथें म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली.

देवनाथ (१७५४-१८२१)—एक महाराष्ट्रीय संत-कवि. बऱ्हाडांत सुर्जा अंजनगांव हें इतिहासप्रसिद्ध स्थळ आहे, त्यांतील सुर्जा गांवां देवनाथ जन्मला. आरंभी तो तालीमवाज होता. पुढें कांहीं कारणावरून वैराग्य उत्पन्न होऊन तो जामोद-जळगांवजवळील बारीगांवच्या मारुतीची भक्ति करूं लागला. पुढें त्यास कवित्वाची स्फूर्ति झाली; आणि कविता करीत सर्व हिंदुस्थानभर त्यानें प्रवास केला. ग्वाल्हेर येथें कीर्तन करीत असतां मंडपास आग लागून देवनाथ जळून मेला. देवनाथाच्या कवितेंत बहुतेक पदे व कविवंध आहेत. उत्तर बऱ्हाड व बऱ्हाणपूर-ग्वाल्हेर या प्रांतांत त्याचें शिष्यमंडळ पसरलेलें आहे. याचें मूळ नांव देवराव असून त्याच्या बापाचें नांव राजोपंत व बायकोचें नांव रमा होतें. एकनाथाच्या संप्रदायांतील तेरावा पुरुष गोविंदनाथ हा याचा गुरु. याला श्रीमंत शिष्यांची (पैशाची) फार आवड असे. देवनाथाची कविता रा. अच्युत सीताराम साठे यांनी “वैदर्भ काव्यसंग्रहांत” प्रसिद्ध केली आहे. [बऱ्हाडचा इतिहास; महाराष्ट्र सारस्वत.]

देवपाटण—अशोकाची मुलगी चारुमति हिनें हें शहर वसविलें (ख्रि पू. २५०). हें नेपाळांत पशुपतिनाथाच्या उत्तरेस आहे. चारुमतीनें बौद्धधर्म स्वीकारून आपलें कायमचें वास्तव्य या शहरांत केलें. शहरस्थापनेच्या वेळीं अशोक तेथें होता; परंतु नंतर तो परत आपल्या राजधानीस गेला. चारुमतीचा पति देवपाल नांवाचा होता. त्याच्या स्मरणार्थ हें शहर तिनें वसविलें आणि तेथें एक मठ स्थापून व आपण जोगीण होऊन मरेपर्यंत ती तेथेंच राहिली. [आल्डफोर्ड-स्केचेस फ्रॉस नेपाल; इंडि. अँटि.पु. १३; लेन्ही-ली नेपाळ.]

देवप्रयाग—संयुक्त प्रांतांतील तेहरी संस्थानांतील एक खेडें. हें अलकनन्दा व भागीरथीच्या संगमावर वसलेलें आहे. येथें दरवर्षी यात्रेकरु लोक येतात. येथें रामचंद्राचें मोठें देवालय आहे. जो कोणी दक्षिणेतील द्रविड किंवा तेलंग ब्राह्मण पहाडी ब्राह्मणकन्येशीं लग्न लावून या क्षेत्रां राहिल त्यानेंच देवाची पूजा करावी. अशा पूजाऱ्याला जी कन्यासंतति होईल तिचा क्रम सदरहू प्रमाणेंच चालतो. पुरुषसंतति उपाध्ये गिरी करून उदरनिर्वाह करितात. ही प्राचीन रीत आहे. याचें महात्म्य केदारखंडांत वर्णन केलें आहे. धार्मिक विधि वसिष्ठ कुंड व ब्रह्मकुंड या दोन ठिकाणीं होतो.

देववंद, त ह शी ल.—संयुक्त प्रांतांतील सहाराणपूर जिल्ह्याची दक्षिणेकडील तहशील. ह्या तहशीलांत तीन परगणे आहेत, त्यांचीं नांवे-रामपूर, नागल, व देववंद. क्षेत्रफळ

३८५ चौरस मैल, पैकी १९०३-०४ सालींच ३२० चौरस मैल जमीनींत लागवड केलेली होती. लोकसंख्या (१९११) २०४३०१. गांवे दोन (देववंद व रामपूर) व खेडी ३१०. तहशिलीच्या पश्चिम भागास पूर्व यमुना कालव्यापासून पाणी मिळते व पूर्व भागास अमरगंगा कालव्याच्या देववंद शाखेकडून मिळते.

गां व.—देववंद तहशिलीचे मुख्य ठिकाण. लोकसंख्या (१९११) १८६१४; पैकी अर्ध्याहून अधिक वस्ती मुसलमानांची आहे. जवळील जंगलांत देवांचे देवालय आहे. तेव्हां देववंदशहा 'देवीवन' ह्याचा हा अपभ्रंश असावा असे वाटते. पांडवांनी वनवासांतील सुरवातीचे दिवस येथेच काढले अशी आख्यायिका आहे. सालारमसूद्गाझीने येथील किल्ला काबीज केला होता. पूर्वकाळी नदीच्या पश्चिमेस अडीच मैलांवर हे गांव आहे. येथे अरबी विद्यापीठ आहे. मुन्सर्फी व तहशिली व इतर कचेच्या आहेत. येथून वाहेरगांवी धान्य पाठविले जाते. येथे कापड व ब्लॅकिट तयार करतात.

देवभात—हे तांदुळाच्या जातीचे एक धान्य असून त्याचा समावेश उपधान्यांत होतो. तलावाच्या कांठीं अथवा पाणथळ जागेत हे फार पिकते. उपवासाच्या दिवशी हे खाण्याचा प्रघात कांहीं ठिकाणी आहे. ऋषिपंचमीच्या दिवशी (बैलाच्या श्रमाने किंवा लोखंडी हत्याराने ज्याची उत्पात्ति झाली ते या दिवशी खात नाहीत) देवभात खातात.

देवमासा—हासेट्हासि म्हणजे मत्स्यवत् प्राणी होय. या वर्गातील प्राणी पाण्यांत राहणारे असतात. यांना पुढचे दोन वल्ह्यासारखे पाय असतात. मागच्या पायाच्या खुणा वचेखाली असतात. या प्राण्यास मान नसते व नाकपुड्या डोक्यावर असतात. हे प्राणी मांसाहारी आहेत. देवमासा, गोदामासा व डॅलफिन अशा याच्या तीन जाती आहेत. देवमासा हा प्राणी सहसा नजरेस न पडणारा असा आहे. उत्तर व दक्षिण ध्रुवाच्या महासागरांत फिन नांवाच्या देवमाशांचे वास्तव्य असते. तथापि हिंदुस्थानाला वळसा घालणाऱ्या समुद्रांतहि प्रचंड डॅलफिन मासे व देवमासे असलेले आढळून येतात. देवमासा हा सस्तन प्राणी असल्यामुळे त्यास मत्स्यांच्या कोटींत घालणे चूक होय. गाय किंवा घोडा याप्रमाणे देवमासा हाहि सस्तन असा प्राणी असून तो केवळ पाण्यांत राहतो एवढ्यावरूनच त्याची जात मत्स्याची ठरू शकणार नाही. देवमाशाचे बाह्यांग मत्स्याप्रमाणे असते, कारण त्यास पाण्यांतून सदैव पोहावे लागते. मत्स्यांप्रमाणे त्याची शेंपटी ऊर्ध्व रेषेत नसून आडवी असते. कारण श्वासोच्छ्वासाकरिता त्यास वारंवार जलपृष्ठभागावर यावे लागते. सर्व सस्तन प्राण्यांना जसे केंस असतात तसे देवमाशास नाहीत; कारण केंसामुळे त्याची जलांतील गति रुद्ध होईल. तरी पण त्याच्या हनुवटीजवळ थोडेसे केंस असतातच. त्याच्या शरीरांतील उष्णता कायम राह-

ण्यास त्याच्या त्वचेखाली २।३ फूट जाडीचा चरबीचा जाड थर असतो. त्याच्या डोक्याजवळ हातासारखे अवयव असले तरी त्यांत लहान हाडे, स्नायू व रक्तवाहिन्या वगैरे सर्व असते व त्यांचा त्यास वल्ह्याप्रमाणे उपयोग करता येतो.

कांहीं विशिष्ट माशांपैकी, ग्रीनलंड अथवा आर्टिक राइटव्हेल नांवाच्या माशाची लांबी ४५ ते ५० फूट असते व कांहीं माशांची लांबी तर ७०।८० फूटहि असते. यांचे डोके शरीराच्या १/३ भागाइतके मोठे असते. त्याच्या जबड्याची लांबी फारच मोठी व विस्तीर्ण म्हणजे एक मनुष्य उभा राहील इतकी असते. त्याच्या तोंडाचा आकार एखाद्या लांबलचक व प्रचंड चमच्यासारखा असतो. आपल्या भयंकर जबड्याने देवमासा अनेक लहान मासे व वरेच पाणी एकदम तोंडांत घेतो; परंतु सगळे पाणी पोटांत न जाण्याची नैसर्गिक योजना असते. कारण खालचा जबडा वर उचलणे व तोंडभर जीभ घोळविणे यामुळे नाकपुड्यांच्या आंत असलेले पाणी दाब पडून त्याच्या डोक्यांतून वर कारंज्याप्रमाणे उडू लागते.

का ला दे व मा सा (ब्लॅक व्हेल).—अथवा सदर्न राइट व्हेल. हा वरील माशाप्रमाणेच असतो; परंतु काळ्या देवमाशाचे डोके शरीराच्या मानाने लहान असून मुख्य हाडहि लहान असते आणि मणके मात्र जास्त असतात. अटलांटिक व पॅसिफिक महासागरांत याचे वास्तव्य असून या माशाच्या कांहीं पोटजातीहि आहेत. विस्के राइटव्हेल हा मासा पूर्वी अटलांटिक महासागराच्या उत्तरेस आढळत असे परंतु आतां ही जात लुप्त झाल्यासारखी आहे.

देवमाशाच्या जबड्यांतील मोठे हाड व देवमाशाचे तेल हे पदार्थ अत्यंत उपयुक्त व भारी किंमतीचे असतात. देवमाशाची चरबीहि फार उपयुक्त असते असे म्हणतात. हे मासे पकडण्याचा एक स्वतंत्रच धंदा असून जगांतील सर्व देशांत तो चालू आहे व तो बराच किफायतशीर असल्याचे आढळते. देवमाशाची शिकार करणे बरेच धोक्याचे असते व या शिकारींत आश्चर्य व मनोरंजन उत्पन्न करण्यासारखे बरेच प्रसंग असतात.

देवयान—याचा प्राचीन वैदिक अर्थ देवाकडे नेणारा मार्ग असा आहे; कांहीं ग्रंथांतून देव ज्या मार्गांनी पृथ्वी आणि स्वर्ग यांमध्ये प्रवास करीत तो मार्ग असा अर्थ निघतो. पुढे या शब्दाला पारिभाषिक अर्थ येऊन, धार्मिक विचारांत याला स्थान मिळाले. याच्या उलट पितृयान शब्द आहे. वाढत्या ज्ञानाचे व प्रकाशाचे प्रदेश देवयानाच्या मार्गांत येतात तर पितृयानमार्गांत अंधकार व नाश यांचे एका-मागून एक प्रदेश भेटतात असा उपनिषदांवरून निष्कर्ष निघतो. उत्तरायण व दक्षिणायन या अर्थाच्याच देवयान व पितृयान या संज्ञा आहेत. कै. लो. टिळकांच्या ओरायन ग्रंथांत (प्र. २ रे) यांचे स्पष्टीकरण केलेले आढळले.

देवयानी—वाहणी भृगूचा पुत्र शुक, याची कन्या. ही वाह्यापासून तपस्विनी, विद्यासंपन्न व पित्यास परमप्रिय

अशी असे. शुक्राचार्याकडे वृहस्पतीचा पुत्र कच संजीवनी विद्येच्या गुप्त हेतूने अध्ययन करीत राहिला असता, त्यावर हिचें प्रेम बसून तो कित्येक वेळां दैत्यदानवांच्या हातून मरण पावला असतां पित्याला भीड घालून हिने त्याला वांचविलें होतें. पण गुरुभगिनी म्हणून कचानें हिला वारिलें नाहीं ('कच' पहा).

एकदां देवयानी व वृषपर्व्याची कन्या शर्मिष्ठा आपल्या सख्यांसहित जलक्रीडिला गेल्या असतां शर्मिष्ठा चुकून देवयानीचे वस्त्र नेसली. देवयानीस राग येऊन त्या दोघांची दुसुत्तरें झाल्यावर शर्मिष्ठेनें देवयानीस नम्र स्थितीत एका कूपांत लोटून दिलें तेव्हां ययाति राजानें तिला वर काढिलें. नंतर त्याच्याशीं देवयानीचा विवाह झाला. [महाभारत, आदिपर्व.]

देवरकोंडा—हैद्राबाद संस्थानांतील नलगोंडा जिल्ह्याचा नैर्ऋत्येकडील एक तालुका. हा कृष्णानदीमुळें मद्रास इलाख्यांतील गन्तूर जिल्ह्यापासून विभागला गेला आहे. क्षेत्रफळ ९८९ चौरस मैल व जहागिरी धरून लोकसंख्या (१९११) ११९१०७. यांत खेडी १८५ व जहागिरी २३ आहेत. देवरकोंडा हें तालुक्याचें मुख्य ठिकाण आहे. पश्चिम भागां पुष्कळ टेंकड्यां आहेत. तांदुळाचें उत्पन्न जबर आहे.

देवराष्ट्र—दक्षिणापथांतील शक २७२ च्या सुमारचा एक देश. शकपूर्व ३ च्या शतकापासून शकोत्तर १३ व्या शतकापर्यंतच्या सोळाशें वर्षांतले जे शिलालेख, ताम्रपत्र व नाणी आतांपर्यंत प्रसिद्ध झाली आहेत त्यांत देवराष्ट्र या देशाचा उल्लेख फक्त एकदां व एका स्थळीं आलेला आहे. [' देवरुखे ' पहा.]

देवराष्ट्र—मुंबई इलाखा, सातारा जिल्हा. खानापूर तालुक्यांत वीटच्या नैर्ऋत्येस १२ मैलांवर हा गांव आहे. गांवाच्या वायव्येस दोन मैल अंतरावर महादेवांची पुष्कळ देवळे असून त्या सर्वांत जुनें देऊळ समुद्रेश्वर महादेवाचें आहे. टेंकड्यांत ऋष्यांच्या गुहा आहेत. देवळांच्या जवळ एक समुद्रेश्वर नांवाचें कुंड आहे. त्यांतलें पाणी गुणकारी आहे असें मानतात.

या समुद्रेश्वर देवळाचा आणि मुहमद गिझनीनें जें सोरटी सोमनाथाचें प्रसिद्ध देऊळ फोडिलें त्याचा कांहीं संबंध दिसतो. यांतील गुहा हिंणदेव (ज्यानें म्हसूनें किंवा हिंण खाडांत विहीर बांधिली) राजानें बांधिल्या असें म्हणतात, व त्याच्याच नांवावरून, याच्या जवळील एका खेड्याचें नांव हिंणगड असें पडलें असावें. त्याची राजधानी कौडिण्यपूर होती. हेंच पंत प्रतिनिधाचें खेडें कुंडल आहे असें म्हणतात. [सातारा ग्याझे.]

देवरिया, त ह शी ल.—संयुक्त प्रांतांतील गोरखपूर जिल्ह्याची आग्नेयेकडील तहशील. सालेम परगण्याच्या शिवेवर ही तहशील आहे. क्षेत्रफळ ५८२ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) ५१३००७. यांत ४ गांवे व १३०० खेडी आहेत.

जमीन अत्यंत सुर्पाक असून लागवडहि भरपूर केली जाते. दक्षिणेस राप्ती व घोम्रा ह्या नद्या आहेत. मध्यभागी लहान गंडक आहे.

देवरी—किशोरी जमीनदारी—मध्यप्रांत, जिह्वा भंडारा. साकोली तहशिलीच्या ईशान्येस ही जमीनदारी असून तिचें क्षेत्रफळ २८ चौरस मैल आहे. इ. स. १८१८ मध्ये ही कामठा जमीनदारीबरोबर चिमणा पाटील याच्यापासून हिसकावून घेऊन नर्मद लोधी याच्या ताब्यांत दिली. हांत एकंदर ११ खेडी आहेत. लोकसंख्या (१९०१) २३६०. उत्पन्न २९०० रु. असून टाकोळी १००० रु. आहे.

देवरुखे—मुंबई इलाख्यांतील रत्नागिरी जिल्ह्याच्या संगमेश्वर तालुक्याचें मुख्य ठिकाण. लोकसंख्या सुमारे चार हजार. येथील हवापाणी उत्तम आहे व गांवाची रचनहि चांगली आहे.

देवरुखे—हे ब्राह्मण मुख्यत्वे कुलावा व रत्नागिरी जिल्ह्यांत (फुणगुसच्या खाडीच्या दोन्ही काठांवर ९० गांवांत) आढळतात. रत्नागिरी जिल्ह्यांत संगमेश्वर तालुक्यांतील देवरुखे गांवावरून ते आपल्यास देवरुखे म्हणवितात. त्यांचे म्हणणें की, आपण मूळचे देशस्थ; परंतु देवरुखेभागांत राहावयास गेल्यामुळे देवरुखे हें नांव प्राप्त झालें. विल्सन म्हणतो की, अथर्ववेदाच्या देवर्षिशाखेचा हा वर्ग असावा. महाराष्ट्र ब्राह्मणांत त्यांचा दर्जा कमी लेखला जातो; त्यांच्या पंक्तीस बसल्यास संकटें कोसळतात असा समज आहे. त्यामुळे पुष्कळ कऱ्हाडे-देशस्थ-चित्पावनब्राह्मण त्यांच्या पंक्तीस बसत नाहींत ” (से. रि. १९११; बाँबे, भा. २ पृ. २४५). यांच्या धार्मिक व सामाजिक चालीरीती देशस्थ-ब्राह्मणांहून फारशा निराळ्या नाहींत. यांच्यापैकी पुष्कळ-जण शेतकरी असून, अगदी थोडे लोक व्यापार व सरकारी नोकरीत शिरले आहेत.

शके १६४६ (स. १७२४) मध्ये सोपारें (जि. ठाणें) येथील ब्राह्मणांनीं देवरुखे हे पंचपावन ब्राह्मण नाहींत असा निकाल दिला होता (भा. इ. मं. वा. इति. १८३६). सध्यां मुंबईतील बहुतेक खाणावळी देवरुख्यांनीं चालविल्या आहेत व त्यांत सर्व त-हेचे ब्राह्मण जेवतात; कांकिणांतहि बहुतेक लोक त्यांच्याशीं रोटीव्यवहार करतात.

वरील निर्णयपत्रांत देवरुख्यांना देवराष्ट्रीय म्हटलें आहे. स्कंदपुराणांतहि त्यांना देवराष्ट्रीय म्हणून ते देवराष्ट्रांतून आलेले व अपांक्त म्हटलें आहे. “ अन्येपि देवराष्ट्रिया देवराष्ट्रादुपागताः । अपांक्तेषु अयाज्याश्च गिरिकांतारवासिनः ॥ ” पद्मपुराणांत सुद्धां यांना पंक्तिदूपक देवराष्ट्रब्राह्मण म्हणून संबोधिलें आहे.

शके २७२ (स. ३५०) च्या अलाहाबादच्या समुद्र-गुप्ताच्या शिलालेखांत देवराष्ट्र देशाचा उल्लेख आढळतो. दक्षिणापथांतील जे जे राजे त्यानें जिंकले त्या देशांच्या नामावलींत देवराष्ट्राचें नांव आहे. तसेंच तेथील कुबेर

नांवाच्या राजाचाहि उल्लेख आहे. नागपुर ते म्हैसूरपर्यंतच्या प्रदेशांत मध्येच हे देवराष्ट्र होते. सहाद्रीच्या किनाऱ्याचा टापू त्या राष्ट्रांत मोडत असे.

कृष्णानदीच्या कांठी कऱ्हाडा (सातारा जिल्हा) जवळ कुंडलच्या पूर्वेस २३ कोसांवर हल्ली देवराष्ट्र नांवाचे एक खेडे आहे (पहा). त्याच्या आसपास प्राचीन अवशेष, लेणी, देवळे फार आहेत. येथे कुबेरेश्वर व समुद्रेश्वर यांची देवळेहि आहेत. हेच पूर्वीच्या देवराष्ट्राच्या राजधानीचे शहर; हे राज्य सातारा ते कोल्हापूर व अरबीसमुद्र ते पंढरपुर या भागावर पसरले असतें व शके २७२ त तेथे कुबेर राजा होता. त्याच्या आश्रयाने देवराष्ट्र या प्रांतांत जे ब्राह्मण रहात असत ते देवराष्ट्र-देवराष्ट्रीय-देवखे ब्राह्मण होत असें रा. राजवाडे म्हणतात.

शातवाहनांचे राज्य (२२८) नष्ट झाल्यावर त्यांचे मांडलिक तगरेश्वर यांचाहि न्हास होऊन देवराष्ट्र येथील राजांनी महाराष्ट्रांत डोकें वर उचलले असतें. त्यांना पुढे (३५०) समुद्रगुप्तानें मांडलिक केले. नंतर ते ४७८ पर्यंत कांहीं काळ मांडलिक व कांहीं काळ स्वतंत्र राहून, शेवटीं चालुक्यांचे मांडलिक बनले असावेत. या २५० वर्षांच्या (२३०-४८०) कालांत महाराष्ट्रांत अनेक लहानमोठे राजे व राज्ये उदयास आली. त्यांपैकीच देवराष्ट्रांचे एक राज्य होय. हे राज्य ४७८ त चालुक्यांच्या अंकित झाले असतें व पुढे थोड्याच कालाने नष्ट झाले असतें. त्यावेळीं कुबेर राजाचे आश्रित हे देवराष्ट्रीय ब्राह्मण राजाश्रयाभावी त्या (देवराष्ट्र) प्रांतांतून निघून संगमेश्वर व फुणगूसच्या आसपास येऊन कायमचे राहिले असावे. हा टापू त्यावेळीं चालुक्यांच्या अंमलापासून दूर होता. यावेळीं तेथे दुसरे (चित्पावन) ब्राह्मण होतेच. त्यांच्यामध्ये परचक्राच्या भयाने हे देवराष्ट्रीय येऊन गिरिगव्हरांत लपून राहिले. या घाटावरील भिन्ना-चाराच्या व भिन्न व्यवहाराच्या ब्राह्मणांपासून यज्ञयाग करणारे चित्पावन ब्राह्मण अर्थातच अलिप्त राहिले.

देवराष्ट्र याचा अपभ्रंश देवरठ होतो; देवऋषि याचा अपभ्रंश देवखे किंवा देवरखे. संगमेश्वराजवळ देवखे हे एक गांवहि आहे. सारांश ही जात प्रादेशिक आहे; याशिवाय इतर महाराष्ट्रीय ब्राह्मण व यांच्यांत विशेष फरक नाहीं.

हे स्वतःस देवर्षिब्राह्मण झणवून पंचद्राविडांतर्गत महाराष्ट्र ब्राह्मण असल्याचे सांगतात. मुंबई इलाख्यांत यांची लो. सं. सुमारे ५ हजार असून याशिवाय माळवा, ग्वाल्हेर, कर्नाटक इकडे २ हजारांपर्यंत लोक आहेत. ठाणे जिल्ह्यांत उंबरगांव पेट्यांतहि यांची वस्ती बरीच आहे.

कुलाबा जिल्ह्यांत दहिंवली येथील विठ्ठलदेवाचे एक संस्थान या जातीच्या पंचायतीच्या मालकीचे आहे. गरीब विद्यार्थ्यांकरिता अलीकडे यांनी कांहीं फंड काढले आहेत. पूर्वी यांच्यांत पंचायती होत्या, सांप्रत नाहींत. यांच्यांत पोटजाती नाहींत; हे आपणास ऋग्वेदीय देशस्थांची पोट-

जात म्हणवितात आणि देशस्थांशी आपला लग्नव्यवहार २५० वर्षांपासून असल्याचे सांगतात. यांचा धर्मविधी देवखे भिक्षुकांकरवीच बहुशः होतो. हे अपांक्त नाहींत यावद्दल निरनिराळ्या ठिकाणच्या धर्मसभेची व अधिकाऱ्यांची आज्ञापत्रे (नकला) पाहण्यांत येतात.

शतप्रश्नकल्पलता या पुस्तकांत (अ. १, प्र. ९) यांच्या उत्पत्तीवद्दल एक दंतकथा आहे. तीच सर्वत्र आढळते. यांचे म्हणणे कीं कोल्हापूरप्रांतांतून शृगाल राजाच्या (?) छळामुळे आम्हीं कोंकणांत गेलो. पुढे परशुराम कोंकणांत आल्यावर त्याच्या वडिलाच्या श्राद्धास या ब्राह्मणांना क्षण दिला असतां हे गेले नाहींत म्हणून मग त्यानें चित्पावनांना निर्माण केले व देवर्षि ब्राह्मणांना शाप दिला.

यांची व देशस्थांचीं गोत्रे (बरीचशीं) एकच आहेत. तसेच दोषांच्या कुलस्वामींमध्येहि बरेच साम्य आहे. ऋग्वेदी आश्रलायन व यजुर्वेदी तैत्तिरीय शाखांतर्गत हिरण्यकेशी अशा दोन शाखा यांच्यामध्ये आहेत. तुळजापूर व कोल्हापूर येथील देवी, जेजूरीचा खंडोबा हे यांचे मुख्य देव आहेत.

यांचीं कांहीं आड नांवे.—करोडे, कानडे, कारुळकर, कोवजे (कोगजे), कारकर, कवठेकर, कुलकर्णी, खटावकर, खरवतकर, आरेकर, आवेडकर, चाफेकर (दोन गोत्रांचे), चांदे, जुवेकर, जकाले, जोशी, टापरे, डांगे, ताले, टांकसाळे, तेरे, तेरेदेसाई, डंबळकर, गोंधळेकर, चौगुले, निमकर, नवरंगे, निवंधे, धनुर्धर, पेडवळे, पिंपुटकर, बोमे (भांभे), भोळे, भडसावले, बाढे, बाढे, पांगारकर, मोगरे, देवळे, महाजन, मराठे, मांडुसकर, मुठ्ठल, मुळे, मुसळे, रोडे, शितूत, साले, सावले. यांशिवाय कर्नाटक प्रांतांत गेलेल्या लोकांचीं आडनांवेः—थळहटी, बनहटी, कलघटगीकर वगैरे.

कै. विष्णु परशुराम पंडित यांनी ' पंचद्राविडान्तर्गत महाराष्ट्र ब्राह्मणांतील देवख्यांविषयी शास्त्रसंमतविचार ' नामक एक पुस्तक लिहिले आहे (१८७४) त्यांत देवख्यांना देशस्थ म्हटले आहे.

मुसुलमानां अंमलांत कुळकर्ण, देसाईपण, करोडगिरी वगैरे अधिकार यांना मिळाल्यानें पुन्हां हे देशावर अहमदनगर, वेळगांव, धारवाडाकडे गेले. मराठी राज्यांत हे जकाते, कारकून झाल्यानें गुजराथ, माळवा, सातारा, पुणे या भागांत पसरले. महादजी शिंयाच्या लष्करांत अमझारवाले अहागीरदार होते. नागो देवचक्रे हाहि एक पथक्या त्यांत होता. [सेन्सस रिपोर्ट १९११. मुंबई; भा. इ. सं. अहवाल, शक १८३६; रत्नागिरी ग्याज्ञे; सोलापूर ग्याज्ञे; भांडारकर-हिस्टरी ऑफ दि डेकन; विल्सन-इंडियन कास्ट्स; हरिवंश; सत्या-द्विखंड; रा. भि. मो. मांडुसकर यांची माहिती.]

देवल—संयुक्त प्रांतांतील पिलीभित जिल्ह्याच्या विसलपूर तहशिलांतील एक खेडे. हे खवा कालव्याच्या पश्चिम भागावर वसलेले आहे. पलीकडच्या तीरावर देवरिया व

गढ गाजन आहेत. येथे एक इ. स. १९२ तील लेख सांपडला आहे. त्यांत छिंद वंशाच्या लल्ल नामक राजाने बांधलेल्या देवालयांना उल्लेख आहे. प्राचीन मयूत शहराच्या अवशेषांची-धोंडे मातीची आठवण म्हणून मोठे धोंडे व मातीचे डोंगर जवळच आहेत. [ए. इ. १, पृ. ७५.]

देवल, गोविंद बल्लाळ (मृत्यु १९१६)—एक महाराष्ट्रीय नाटककार. यांचा जन्म सांगलीजवळील हरिपूर गांवां ज्ञाल्म. लहानपणापासून यानां नाटकाचा नाद होता तरी १८७९ साली हे मॅट्रिक पास झाले. गोविंदरावानां कविता करण्याचा नाद असल्यामुळे साहजिकच त्यावेळीं वेळगांवां शिक्षक असणाऱ्या अण्णासाहेब किलोस्करांवां त्यांचा चांगला परिचय झाला. १८८४ साली देवल अग्रिकलूचर (शेतकी)ची परीक्षा उत्तीर्ण झाले. अग्रिकलूचर कॉलेजांत असतांना 'आर्योद्धारक मंडळी'त गोविंदराव काम करीत. तेव्हांच त्यांचा उत्तम नट म्हणून लौकिक झाला. कांहीं दिवस सरकारी नोकरी केल्यानंतर ती कायमची सोडून ते नाट्यवाङ्मयांत भर घालू लागले. किलोस्करांच्या खालोखाल नाट्यकवि म्हणून यांचे नांव पुढे येऊन बऱ्याच नाटक मंडळ्यांना यांच्या नाटकांवर गवर होतां आले. देवलानीं एकंदर संगीत व गद्य मिळून सात नाटकें लिहिलीं आहेत तीः—सं. विक्रमोर्वशीय; सं. मृच्छकटिक; सं. शापसंभ्रम; सं. शारदा; दूर्गा; फाल्गुनराव व झुंझारराव. यांपैकीं पहिलीं तीन संस्कृत नाटकांची व शेवटलीं इंग्रजी नाटकांचीं रूपांतरें होत. शारदा नाटक कायतें एकच त्यांचे स्वतःचे व तत्कालीन समाजांत क्रांति करून सोडणारें नाटक होतें जंरठतरुणांविवाह हा या नाटकाचा सामाजिक विषय असून नाटककारानें आपल्या कवित्वानें तो उत्कृष्ट रंगविला आहे. त्यामुळे बराच काळ महाराष्ट्रीयींच्या मनावर याचा पगडा बसला होता. मरणसमयी यांचे वय सुमारें ६० वर्षांचे होतें.

देवलदेवी—गुजराथचा राजा कर्णराय याला कमलादेवी नांवाच्या राणीपासून झालेली मुलगी. ' करणवावेला ' पहा.

देवलस्मृति—देवल या ऋषीचा असिताबरोबर वैदिक वाङ्मयांत उल्लेख येतो. सर्वातुक्रमणीप्रमाणें हे कश्यप कुलांतील असून ऋग्वेदाच्या नवव्या मंडलांतील ५ ते २४ या सूक्तांचे द्रष्टे आहेत. वैदिक देवल व स्मृतिकार देवल यांचा संबंध जोडणारा स्पष्ट आधार नाही. देवलस्मृतीत, ती सिंधु नदीच्या कांठीं रचली गेल्याबद्दल उल्लेख आहे. या स्मृतीचा काल सुमारें ७३२ असावा. कारण सिंधु देश मुसुलमानांनी जिंकून (दाहीर पहा) तेथील हिंदूंनां भ्रष्ट केल्यावर कांहीं कालानें म्हणजे सुमारें २० वर्षांनीं रजपुतांनीं मुसुलमानांनां तेथून घालवून दिल्यावर ही स्मृति रचली असावी. कारण या स्मृतींत (श्लोक ५३) धर्मांतर केलेल्यास २० वर्षांनीं हि पुन्हां धर्मांत घेतां येतें असे वचन आहे. इतर स्मृतींहून हींत विशेष हा आहे कीं, या स्मृतीच्या आरंभीं

प्रस्तावनेंतच देवलास ऋषींनीं, म्लेच्छांनीं धर्मभ्रष्ट केलेल्या अशा ब्राह्मणक्षत्रियादि चतुर्वर्णीयांनां शुद्ध करूं करून घ्यावें याबद्दल प्रश्न विचारला असून त्यासंबंधीच विवेचन मुख्यतः या स्मृतींत आहे. प्रायश्चित्त करणारा वयानें ८० वर्षांच्या पुढील असेल किंवा सोळा वर्षांच्या आंतील वयाचा असेल अथवा रोगी असेल तर त्यानें, जें प्रायश्चित्त सांगितलें असेल त्याच्या अर्थें आचारावें. प्रायश्चित्त करणारा अकरा वर्षांच्या आंतील असेल तर त्याच्याबद्दल प्रायश्चित्त त्याच्या भावानें, पित्यानें अथवा पालकांनें करावें असे सांगितलें आहे. ब्रह्मचारी, गृहस्थाश्रमी, अग्निहोत्री, स्त्री, रजस्वला स्त्री वगैरेंनां भ्रष्ट केलें असल्यास कोणतें प्रायश्चित्त आचारावें, जवरीनें म्लेच्छांभ मक्ष्ण करविल्यास अथवा निरुपायानें भक्षणाचा प्रसंग आल्यास कोणतें प्रायश्चित्त आचारावें वगैरे विषय या स्मृतींत आले आहेत. भ्रष्टता पावल्यावर जितका काल म्लेच्छ सहवासांत जाईल त्या मानानें कमी अधिक प्रायश्चित्त आचरणाचें प्रमाण सांगितलें आहे. या देवलस्मृतीतील व कांहीं अन्यस्मृतींतील वचनाधारे धर्मांतर केलेल्या त्रैवर्णिकांनां शुद्धिकार करून धर्मांत घेण्याचा प्रघात श्री शंकराचार्यांच्या संमतीनें अलीकडे चालू झाला आहे. सदर शुद्धिसंस्काराचा प्रयोग पुस्तकरूपानें पंडित विद्यानिधि सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव (पुणे) यांनीं छापिला असून त्या पुस्तकास भापांतरासह देवलस्मृति जोडली आहे.

देवलिआ—काठेवाड. वडवाण (स्टेशन) ठाण्यांतील निराळी खंडणी देणारी जहांगीर. लखतार हिच्या जवळचें हें रेल्वे स्टेशन आहे. या तालुक्यांत देवलिआ व अन्याळी अर्शा दोन खेडी आहेत.

देवळिया—राजपुतान्यांतील प्रतापगड संस्थानाची जुनी राजधानी. प्रतापगड गांवाच्या पश्चिमेस ही $3\frac{1}{4}$ मैल आहे. सन १५६१ च्या सुमारास हें गांव संस्थान अस्तित्वांत आणणारा विका ह्यानें वसविलें. पूर्वी ह्या गांवास तट होता. १६४८ च्या सुमारास महारावत हरिसिंग ह्यानें बांधलेला एक जुना राजवाडा आहे. तेजातलव सर्वांत मोठा आहे. तो तेजसिंगनें बांधिला. गांवांत हिंदूंचा व जैनांची देवालये आहेत.

देवळी—(१) मध्यप्रांत. वर्धा जिल्ह्याच्या वर्धा तहशिलींतील एक गांव. वर्धाहून ११ मैल व देहगांव स्टेशनहून ५ मैलांवर आहे. लोकसंख्या सुमारें ५ हजार. येथे पूर्वी कापसाचा मोठा बाजार भरत असे. येथे एक राष्ट्रकूटांचा ताम्रपट (इ. स. ९४०) सांपडला आहे. राजे लक्ष्मणराव भोंसले यांच्याकडे हा गांव आहे.

(२) राजपुताना. अजमेर-मेरवाडांतील एक छावणी. समुद्रसपाटीपासून उंची ११२२ फूट. लोकसंख्या सुमारें ५ हजार. देवळी सपाट प्रदेशावर असून नसिरावाडच्या आग्नेयीस ५७ मै. आहे. येथे नेटिव्ह पायदळाच्या तुकडीची व घोडेस्वारांची व्यवस्था आहे. हें गांव हारावती व टोंक पोलिटिकल एजन्सांचें मुख्य ठिकाण आहे.

देवळें—देऊळ हा शब्द देवालय (देव + आलय = देवाचें घर) या संस्कृत शब्दापासून झाला आहे. इंग्रजी शब्द 'टॅपल' मूळ लॅटिन भाषेतील भविष्यकथनाची जागा या अर्थाच्या शब्दापासून झाला असून नंतर त्याला देवालय असा अर्थ प्राप्त झाला. देवालयांचा प्रसार मूर्ति-पूजक लोकांच्या देशांतच फार आढळतो, तथापि मूर्तिपूजा-विहीन अशा ख्रिस्ती व मुसलमानी धर्मांतहि देवालया-सारख्या पवित्र गृहें असतात व त्यांत प्रत्यक्ष देवाची मूर्ति नसली तरी तेथे ईश्वर अदृश्य रूपाने वास करतो किंवा तेथे मधून मधून भेट देतो असे मानतात, व अशा गृहांचा सार्वजनिक प्रार्थना करण्याच्या कामी उपयोग करतात. ख्रिस्ती धर्मातील चर्च व इस्लामी धर्मातील मशिदी अशा प्रकारच्या होत.

प्राथमिक अवस्थेतील समाज.—ऐतिहासिक दृष्ट्या पाहतां वारंवार स्थानांतर करण्याच्या (नोमॅड) भटक्या जातींच्या लोकांत देवाची पूजा असली तरी देवालये असणे शक्य नाही. बहुधा यांचे धार्मिक विधी उघड्या जागेत होतात, कारण वृक्षपाषाणादिकांच्या आश्रयाने देवता रहातात अशा समजुतीने वृक्षपाषाणादिकांचीच ते पूजा करतात. मूर्तिपूजेचा अवलंब केल्यावरहि देवांच्या मूर्ती ते स्थानांतर करताना बरोबर घेतात व त्यांना झोपडीत किंवा तंबूत तात्पुरत्या स्थापन करतात. याच्या पुढील पायरी स्थायिक एके ठिकाणी राहणाऱ्या रानटी जातींची. ज्या ठिकाणी मृत पूर्वजांचे आत्मे किंवा देव प्रादुर्भूत होतात अशा समजुत असते अशा पवित्र स्थानांना भोंवतालीं दगडांचे कोंडाळें करून मध्ये मूर्ति किंवा इतर देवतादर्शक दगड वगैरे ठेवतात. नंतर अशा पवित्र स्थानां लहानसे झोपडे बांधण्याची चाल पडली व सांप्रत अग्रगत व गरीब स्थितीतल्या लोक-समाजांत ह्याच प्रकार दृष्टीस पडतो. अशा प्राथमिक अवस्थेतील देवालयाबरोबरच मृतांच्या देहांचे दफन करण्याची (पुरण्याची) चाल ज्या ज्या धर्मांत आहे त्या त्या धर्माच्या समाजांत दफनभूमीलाहि पावित्र्य प्राप्त होऊन तेथे देवालया-सारख्यांच पवित्र गृहें (इमारती) बांधण्याची चाल रूढ झाली. देवळांचा एक नैसर्गिक प्रकार म्हणजे गुहा. अशा गुहांमध्ये दैवते मांडून त्यांना पवित्र पूजाप्रार्थनास्थानांचे स्वरूप देणाऱ्या रानटी जाती पुष्कळ आहेत. हा प्रकार ईजिप्त, अरबस्तान, अमेरिकेतील पेरू व इतर देशांत आढळतो.

उच्च संस्कृतीतील समाज.—उच्च संस्कृतीच्या लोकांत धार्मिक बाबतीत देवळांना मोठे महत्त्व असते आणि तीं शिल्पकलेच्या मानवी प्रगतीच्या दृष्टीने फार महत्त्वाची असतात. कारण त्यांवरून त्या त्या समाजाच्या धार्मिक विधींची व त्याच-प्रमाणे त्यांच्या औद्योगिक प्रगतीची व सौंदर्यविषयक कल्पनांची माहिती मिळते. ईजिप्तमध्ये प्राचीन काळची मोठाली

देवालये आहेत. तीं दगडी असून देवाची मूर्ति स्थापलेल्या मध्यवर्ती जागेंभोंवतीं बऱ्याच खोल्या व दिवाणखाने बांधल्यामुळे एकंदर देवालयाची इमारत पुष्कळ मोठी असते. मूर्तीची जागा अंधःकारयुक्त असून तेथे फक्त उच्च पुरोहित वर्गाला (प्रीस्ट) जाण्याची परवानगी असते. अशा देवालयांच्या पुढील भागाची उंची सर्वांत अधिक व मागील भागांची कमी कमी होत गेलेली असते. बाविलोनियांत जुन्या काळाची कांहीं देवालये जमिनीखालून उकरून काढली आहेत तींहि फार मोठाली आहेत. त्यांत वाहेरच्या बाजूला एक मोठा दिवाणखाना असून त्याला लागून मागे एक लहान खोली असते व तीत देवतेची मूर्ति असते. कांहीं देवालये फार उंच व सहासात मजल्यांची असून शेवटच्या मजल्यापर्यंत जिने असत आणि अगदीं शिखरावर एक खोली असून तीत सिंहासनावर देवाची मूर्ति स्थापलेली असे एकंदर विश्वाची रचना एकावर एक असे सात लोक (झोन) मिळून आहे अशा समजुतीमुळे देवळांना सात मजली आकार देऊन वर देवाची स्थापना केली आहे. ईजिप्तमधील देवळांचे क्षेत्रफळ किंवा भोंवतालचे आवार फार विस्तृत असते तर बाविलोनियांतील प्राचीन देवालयांची उंची फार असते. ईजिप्त व बाविलोनिया या दोन्ही देशांतील देवळांस पुष्कळ जमिनी इनाम दिलेल्या असत आणि बाविलोनियांत तर देवळांतील पुरोहितांकडेच न्यायमनसुब्याचे काम असे व ते देवालयाभोंवतालच्या इमारतीत चाले. त्यामुळे त्या राष्ट्रांत देवालये ही मोठी महत्त्वाची संस्था होती. ग्रीक लोकांतील प्राचीन देवळांचा मुख्य भाग म्हणजे एक चौकोनी लांबट खोली असून तिच्या भोंवतीं अनेक खोल्या असत. देवळांचे तोंड पूर्वेकडे असून मुख्य दरवाज्यासमोर देवाची मूर्ति बसवीत असत. हीं देवळे साधारणपणे लहानच असत पण तीं चांगली रंगीत शोभिवंत केलेली असत.

हिंदु.—वैदिक काळांत मूर्तिपूजा व देवळे नव्हतीं, बुद्ध-पूर्व काळांतील देवालयांचे अवशेष मुळांचे उपलब्ध नाहीत. वैदिक काळांत देवळे असलीच तर तीं हळीं ब्रह्मदेशांतल्याप्रमाणे लांकडी असलीं पाहिजेत, कारण अशोकाच्या काळापर्यंत इमारतीकडे दगडांचा उपयोग करण्याचे माहीतच नव्हते, असे वास्तुकलाभिज्ञ जेम्स फर्ग्युसन म्हणतो. देवळे म्हणून मोठाल्या दगडी इमारती बांधण्याची पद्धत बौद्ध काळांत सुरू झाली. पण बौद्धांच्या देवळांत देवाच्या मूर्ती नसून बुद्धांच्या शरीराचे अवशेष ठेवण्याची पद्धत होती. अशा स्थानाला प्रथम स्तूपाचा म्हणजे वाटोळ्या झंक्रणाचा आकार देत. चैत्र या नांवाच्या पवित्र स्थानांचा दुसरा एक प्रकार आहे याला देवालयाप्रमाणे मोठ्या इमारतीचा आकार देऊन त्यांत स्तूप बांधलेला असतो. पवित्र बौद्ध स्थानांचा दुसरा प्रकार म्हणजे डोंगरी खडकांत खोदून तयार केलेले स्तूप व चैत्र्य(पहा) हा होय. तिसरा प्रकार विहार उर्फ बौद्ध भिड्डनां राहण्याकरितां बांधलेल्या खडकांत खोदून तयार

केलेल्या लहानमोठ्या खोल्या. स्तूप, चैत्य व विहार हिंदु-स्थानांत अनेक ठिकाणी आहेत.

हिंदूंची जीं देवळें सर्व हिंदुस्थानभर आहेत त्यांची मूळ कल्पना, आकार व शोभा या बाबतींत बौद्धांच्या उपयुक्त पवित्र स्थानांचें अनुकरण बरेंच झालें आहे. तथापि हिंदु देवालयपद्धतीचे मुख्य दोन प्रकार आहेत. एक दक्षिण-हिंदुस्थानांतलें द्राविडी व दुसरा बाकीच्या भागांतलें सर्व-सामान्य. दक्षिणेकडील देवळें चौरस असून त्यांचा वरचा भाग मनोऱ्याप्रमाणें उंच व कित्येक मजले देऊन केलेला असतो. मुख्य देवळाच्या आंत एक गाभारा उर्फ मुख्य मूर्तीची लहान खोली असून तिच्या भोंवतळीं प्रदक्षिणेकरितां मोकळ्या मार्ग असतो. पुढल्या बाजूला अनेक खांब असलेला मोठा सभामंडप असतो. शिवाय मुख्य देवळाभोंवतीं पुजाऱ्यांना राहण्याकरितां खोल्या, मोठें अंगण, पाण्याचीं टांकी किंवा त्रिहीरी वगैरे असतात. शैव व वैष्णव दोन्ही पंथांचीं देवळें सारखींच असून फक्त मूर्ती व खोदकाम निराळ्या प्रकारचें असतें. उत्तरेकडील देवळांचा खालचा आकार बहुकोनी असून वरील शिखर वाटोळें व निमुळतें होत गेल्लें असतें व त्याला मजले नसतात. देवळाच्या समोर एक चौरस चवुतरा असून त्यावर मनोऱ्यासारखें छप्पर असतें. देवालयशिल्पा-विषयी माहिती शिल्पशास्त्रांतलें असल्यानें ती येथे फारशी दिलेली नाहीं.

नेपाळ, ब्रह्मदेश, तिबेट, चीन व जपान या देशांत बौद्ध धर्माचा प्रसार झाल्यावर तेथे स्तूप बांधण्यांत आले. पण त्यांच्या आकारांत निरनिराळ्या देशांत थोडा फार फरक आहे. बहुतेक सर्व धर्मांत सर्वश्रेष्ठ असें एक देवालय असतें. ख्रिस्ती धर्मांतलें रोम येथील पॅथिऑन, मुसुलमानांचे मक्का येथील काबा, हिंदूंचे काशी येथील विश्वेश्वराचें देवालय, बौद्धांचे गया येथील बौध्दधृक्षाचें स्थान हीं स्थाने अशा प्रकारचीं होत. प्राचीन काळापासून मुख्य यात्रेचीं हीं ठिकाणें असून गुन्हेगारांनां संरक्षक स्थळें म्हणूनहि हीं उपयुक्त असत.

देवांग—यांची एकूण लो. सं. (१९११) ४५१३५५. यांनां देवांपति, देवांगुळु, देवलवार अशींहि नांवां आहेत. वन्हाड, ब्रह्मदेश, कूर्ग, मद्रास इलाखा, निजामाचें राज्य, कोचीन व कोंकण या प्रांतांतून हे लोक आहेत. विशेषतः मद्रास इलाख्यांत हे फार (२८६५०४) आहेत. हे कोष्टी असून सुती व रेशमी हीं दोन्ही कापडें विणतात. पुढें विणणाऱ्या लोकांचा एक वेगळाच वर्ग झाला. ह्या वर्गाचे पुष्कळ लोक लिंगायत पंथाचे झाले. देवांगअध्या व मसांग-अध्या हे त्यांचे पुढारी आहेत. परदेशी व मुंबईतील गिरण्यांचा माल निघूं लागल्यापासून यांचा धंदा बराच खाल्लावला जाऊन पुष्कळ लोक कर्जबाजारी झाले आहेत. या लोकांचे कुलाचारदावार, सुंतसाळी इत्यादि २९ पोटभेद असून त्यांचा परस्परांशीं विवाहसंबंध होत नाहीं. कुलाचार-दावार लोकांमध्ये कोठें कोठें जानवें व लिंग हीं दोन्ही

घालण्याची चाल आहे. सुंतसाळी लोक मुसुलमान धर्मांतून आलेले असून, त्यांमध्ये सुंता करण्याची चाल आहे असे म्हणतात. यांच्या आडनांवांवरून ह्यांची कुळें ठरलीं जातात. नाशिक येथील मराठेसाळी या पोटभागांतली लोकांत आडनांवांखेरीज गोत्रेहि आहेत. हिरे व चिककुरविन या पोटभेदांतली लोकांची २६ गोत्रे असून त्यांतली अर्धी शिवनामवाचक व अर्धी पार्वतीनामवाचक आहेत. एक आडनांव (बेडागू) असलेल्या व कोठें कोठें एक देवक असलेल्या लोकांमध्ये विवाहसंबंध होत नाहींत. आतेबहीण व मामे-बहीण यांच्याशीं लग्न बहुधां करितां येतें. कर्नाटकांत मुलीवद्दल, मुलाचा वाप मुलीच्या बापाला ३० रुपये देतो. पुनर्विवाहाची चाल यांमध्ये आहे. पंचाची संमति असल्यास घटस्फोटहि करितां येतो. खंडोबा, बहिरोबा, जोतीबा, नरसोबा इत्यादि देवतांची हे लोक पूजा करतात. यांचे उपाध्ये देशस्थ ब्राम्हण आहेत. सोलापूर जिल्ह्यांतली खडयांतील कोष्टी लोकांचे सामाजिक प्रश्न जातिसभेपुढें मांडले जाऊन निकाल दिला जातो व या निकालावर आसपासच्या खडयांच्या संयुक्त सभेकडे अपील करितां येतें. सातारा व पूर्व खानदेश येथेहि अशाच पंचायती आहेत.

धारवाडच्या बाजूस यांनां इटगर म्हणतात. त्यांच्यांत कांहीं जंगमपंथी (शिवाचारी) आहेत व कांहीं रामानुजी उर्फ कुलाचारी आहेत. प्रसंगविशेषी या दोघांत शरीर-संबंध होतो. लिंगायत देवांग व कुलाचारी देवांग यांचा बेटाव्यवहार झाला तरी लिंगायत देवांग व इतर लिंगायतसमाज (रेड्डी, तेळी वगैरे) यांचा परस्पर शरीरसंबंध होत नाहीं. यांच्या पंचायती बहुधां, यांच्या मोठ्या वस्तीच्या गांवां भरत असतात. सर्वांत मोठी सरपंचायत स. १९०४ त स्थापली. व्यापार किंवा लग्न वगैरे समारंभांत कांहीं ठराविक रक्कम पंचायतीच्या खर्चासाठी घेतात. देवांगांहून भिन्न परंतु त्यांनां सदृश अशी जात विश्वकर्म किंवा पंचायन होय. देवांगांचा इतर कोणत्याहि जातीशीं अन्नोदक-व्यवहार चालत नाहीं. यांचे विवाहादि संस्कार यांच्या जातीचे उपाध्याय करतात. जातीसंबंधी प्रश्नांचा निर्णय ब्राह्मणांकडून करावितो. हे पुनर्विवाह शास्त्रसंमत मानित नाहींत. देवांग पुरुषाकडून अन्यजातीच्या स्त्रियांच्या पोटी अधर्मव्यवहारानें झालेल्या संततीस कुरसाली म्हणतात. अशांबरोबर देवांग अन्नोदकव्यवहार करित नाहींत असे म्हणतात. [वा. म. लाड. सेफ्टरी, दे. घ. प्रसारक समाज व रामचंद्र बाळाचार्य आरबटी, धारवाड, यांनी पुरविलेली माहिती; सेन्सस रिपोर्ट, पु. ७, १६, सन १९११.]

देवानंपिय—देवानंपिय व पियदत्ति हे दोन प्राकृत शब्द अशोकाच्या शिलाशासनांत नेहमीं येतात. देवानंपिय या प्राकृत सामासिक शब्दाचें संस्कृत रूप देवानां प्रिय. याचे अर्थ मूर्ख व देवप्रिय असे दोन होतात. दिव् धातूचें खेळणें

व प्रकाशणें असे दोन अर्थ. खेलनार्थक दिव्पासून निघालेल्या देव शब्दाचा अर्थ जुगारी व प्रकाशनार्थक दिव्पासून झालेल्या देव शब्दाचा अर्थ निर्जर. पहिल्या पक्षां देवानां-प्रिय म्हणजे जुगाऱ्यांचा लाडका अतएव मूर्ख, निम्न. दुसऱ्या पक्षां अमरांचा लाडका अतएव पूज्य.

पतंजलि, शंकराचार्य व बाण यांनां स्तुत्यर्थक अर्थां देवानांप्रिय योजिलें आहे. परंतु या सामासिक भावनेनें मूर्ख असाहि अर्थ निघतो. त्यामुळें व्यस्त अर्थां या पदाचा अर्थ लाविल्यास तो पुढीलप्रमाणें लागतो:- देवानां प्रियः असा अर्थ न घेतां देवेभ्यः प्रियः असा अर्थ घ्यावा. प्राकृतांत चतुर्थांचें काम षष्ठी करते. देवानांप्रिय म्हणजे लाडका व देवेभ्यः प्रियः म्हणजे देवानां लाडका. मतलब एकच. मात्र स्मिथनें दिलेला 'सेक्रेड' (पवित्र) हा अर्थ या सामासिक पदाचा मुळीच होऊं शकत नाहीं. यूरोपांतील राजे आपणांस धर्माचे व संस्थानाचे मुख्य समजून 'सेक्रेड', 'प्रेसिअस' वगैरे उपपदें ज्या अर्थां लावीत, त्या अर्थास अनुलक्षून स्मिथनें वरील सेक्रेड असा अर्थ या सामासिक पदाचा केला असावा. पण भारतवर्षांत राजा हा धर्माचा अंकित आहे, धर्म राजाचा नाहीं. आपलें मूळ नांव न योजतां परोक्ष नांवां आपली माहिती देण्याची चाल इकडे सूत्रकालापासून आहे. दे. परोक्षप्रिय आहेत. आपलें खरें नांव उच्चारून आढयता पदरीं न घेतां, व या पुरातन चालीस अनुसरून अशोकानें (फक्त एकाशिवाय) सर्वत्र शिलाशासनांत आपलें वरील (देवानंप्रिय पियदसि) टोंपण नांव कोरविलें. प्रियदर्शन (पियदसि) हें त्याचें परोक्ष नांव दीपवंशांत सर्वत्र उल्लेखिलें आहे. अशोक असें नांव तेंथें आढळत नाहीं. तेव्हां स्मिथचा 'प्रेसिअस' हा प्रियदर्शनाचा अर्थ चुकीचा दिसतो. सारांश, देवानंप्रिय पियदसि राजा, याचें भाषांतर देवानां लाडका जो प्रियदर्शी नांवाचा राजा (अशोक) तो असें करण्यांत येतें. [भा. इ. मं. अहवाल, १८३५.]

देवार—गाणारे व भिक्षा मागणारे द्रविड जातीचे हे लोक आहेत. यांची वस्ती बहुधा वऱ्हाड मध्यप्रांतांतच असून लो. सं. २५०० आहे. यांच्या कुलांचीं नांवां कांहीं गांवांवरून पंडली आहेत. जसें रायपुरिया, रतनपुरिया. रायपुरिया नारळाचा तुंबा लावलेली सारंगी वाजवितात. रतनपुरिया लोक बांसाला भोपळ्याचा तुंबा लावून तांतीच्या दोऱ्यांनीं वाजवितात. देवरांच्या वर्गाचीं नांवां बहुतेक द्रविड शब्दांचींच आहेत. कांहीं गोंड नांवां आहेत व कांहीं कवार शब्द आहेत. विवाह प्रौढदशेतच होतात. उपवर मुलीला योग्य वर नच मिळाला तर ती तिच्या बहिणीच्या नवऱ्यास देतात.

वधू प्रौढ असल्यास गर्भाधान निराळें करावें लागत नाहीं. ब्रह्मानंतर कधीं ती माहेरी आली तर तिन्हाइतासारखी येते. कारण ती व तिचे आईबाप यांस परस्परांचा स्वयंपाक चालत नाहीं. तिचे सासूसासे सुद्धा तिच्या हातचें जेवात नाहींत. प्रत्येक जोडपें व त्यांचीं अविवाहित मुलें यांचें एक

स्वतंत्र कुटूंब होतें. लग्नापूर्वीं जर मुलीनें व्यभिचार केला असला तर बरेच विधी गाळतात आणि वधूचे केंस धरून वरानें तिला एक गुद्दा मारून लग्नस्तंभाभोवतीं ७ प्रदक्षिणा घातल्या कीं लग्न झालें. जर नवऱ्यापासून पळून दुसऱ्या माणसाबरोबर बायको राहूं लागली तर त्याला विधवाविवाहाच्या दुष्पट दंड भरावा लागतो. जर त्याला हें देणें परवडत नसेल तर त्यानें १० रुपायांसकट ती बायको परत नवऱ्याकडे पाठवावी. कर्जाबद्दल बायको गहाण टाकण्याबद्दल देवारांची ख्याति आहे. सकारण किंवा परस्पर संमतीनें घटस्फोट करण्याची मनाई नाहीं. घटस्फोट करणाऱ्याला मरेपर्यंत लग्न करतां येत नाहीं. पण बायकोनें वाटेले त्याच्याबरोबर लग्न करावें. यांचे देव महामाई देवी व दुव्हादेव हे आहेत.

हे लोक प्रेतें पुरतात. यांच्यापैकीं श्रामंत लोक दोन वर्षांनीं तीं उकरून जाळतात आणि रक्षा नदींत टाकतात. हे ब्राह्मणांच्या हातचें जेवत नाहींत किंवा स्वतः आपल्या जातीच्या हातचें खात नाहींत. पण गोंडांच्या हातचें खातात. एवढेंच नव्हे तर ते त्यांचें उष्टें देखील खातात. हे लोक डुकरें पुष्कळ पाळतात. हे गाऊन भिक्षा मागतात. रतनपुरी देवार गोपालरायाची प्रशस्ति गातात.

रायपुरी देवार गुर्जर गीत गातात. यांत गौळणी व श्री-कृष्णाचीं गाणां असतात. हे लोक सुत काढणें, वानरें शिकविणें, अस्वलें व वाघ पाळून त्यांच्यांवर पैसा मिळविणें आणि शिसें व कथलाचे दागिने विकणें हे धंदे करतात. रायपुरीत त्यांच्या बायका जुनीं वस्त्रें घेऊन गोंड्यांचा धंदा करतात. [रसेल व हिरालाल.]

देवास, संस्थाने.—सेट्रल इंडिया एजन्सीच्या माळवा पोलिटिकल चार्जमधील जोड संस्थान. धाकटी पाती व मोठी पाती अशा याच्या दोन शाखा आहेत. जरी या दोन्ही पात्यांवर निरनिराळे संस्थानिक आहेत व त्यांचा कारभारहि निरनिराळा व बहुतेक बावर्तांत एकमेकांपासून स्वतंत्र आहे, तरी त्यांची राजधानी एकच असून एकाच प्रदेशांतील भाग त्यांनां वांटून देण्यांत आलेले आहेत. संस्थानांभोवतीं ग्वाश्हेर, इंदूर, भोपाळ, जावरा व नरसिंगगड यांतील प्रांत आहेत. बागदच्या परगण्याखेरीज इतर सर्व भाग माळव्याच्या पठारावर असून त्यांतून चंबळा, सिप्रा व कालीसिंध या नद्या वाहतात. येथे पावसाचें मान ३५ ते ४५ इंच आहे. पाण्याचा पुरवठा बराच असल्यामुळें दुष्काळ फारसे पडत नाहींत.

येथील संस्थानिक मराठे जातीचे असून त्यांचें उपनाव पवार आहे. धारचा मूळपुरुष उदाजीराव व देवासचे मूळपुरुष तुकोजीराव आणि जिवाजीराव हे सख्खेचुलतबधू होत. तुकोजीराव व जिवाजीराव हे पहिल्या बाजीरावाबरोबर सन १७२५ मध्ये मध्य हिंदुस्थानांत आले. त्यावेळीं त्यांनीं बजाविलेल्या कामगिरीबद्दल पेशव्यांकडून त्यांनां देवास, सारंगपूर, अलोट वगैरे २४२९०० रुपये वसुलाचे परगणे इनाम मिळाले; त्यांपैकीं कांहीं अधापहि त्यांच्या वंशांत

चालू आहेत. वरील रकमंतून २६००० रु. मिराशी सरदारांना द्यावे लागत. स्थानिक जहागिरदारांकडून ७८९२२ रु. खंडणी येई ती पेशव्यांना यांना खर्चाकरतां लावून दिली होती. तुकोजी व जिवाजा यांचे जमेना, म्हणून पुढे ते विभक्त झाले व संस्थानहि वांटले गेले. पुढे त्यांच्या वंशजांनी एकत्र वागण्याचे ठरवून तसा कारभार चालविला. उभयतां राजांचे हक्क, मानपान सारे सारखे असून जे उत्पन्न येते ते दोघे सारखे वांटून घेतात. तुकोजी-जिवाजीच्या नंतरचे राजे दुर्बळ असल्याने त्यांचा मुख्य शेजारचे प्रबळ राजे लुटीत असत. शिवाय तर एकदां सारंगपूर प्रांत बळकावला होता, तो पुढे (१८१९) परत मिळाला. सन १८१८ त मोठ्या पातीचा संस्थानिक दुसरा तुकोजीराव व धाकट्या पातीचा दुसरा आनंदराव आणि ब्रिटिश सरकार यांच्यामध्ये तह होऊन दोन्ही संस्थानांना आपला कारभार एकत्र व एकाच दिवाणा कडून चालवावा असे ठरले; पण ह्या व्यवस्थेमुळे पुढे फार तेंटे होऊ लागल्यामुळे ती पद्धत सोडून प्रत्येक संस्थानचा कारभार स्वतंत्र झाला. इ. स. १८३६-३७ पासून प्रत्येक संस्थान ब्रिटिश सरकारला वार्षिक १४२३७ रु. खंडणी देते. येथील संस्थानिकांना दत्तक घेण्याबद्दल सनद मिळालेली आहे. १८६४ व १८९० साली दोन्ही संस्थानिकांना आगगाळ्यांकरितां लागणारी जमीन दिली. १८८१ साली दोन्ही शाखांनी मिठाच्या नेआणीवरील जकात बंद केली. त्या बद्दल त्यांना प्रत्येकी वार्षिक रु. ४१२-८-० मिळतात. अफूखेरीज इतर सर्वे करहि १८८५ साली बंद झाले. सारंगपूर ही बाझवहादूरच्या वेळी माळव्याची राजधानी होती. देवासच्या दक्षिणेस तीन मैलांवर नागडा ही ह्यापूर्वीची राजधानी होती असे म्हणतात.

प्रत्येक संस्थानावर स्वतंत्र संस्थानिक आहे; व शिक्षण, आरोग्य, चुंगी (म्युनिसिपल हद्दीत येणाऱ्या मालावरील जकात) व अबकारी या बाबतींशिवाय त्यांचा इतर कारभार स्वतंत्र असतो. येथे ब्रिटिश नाणे चालते. फक्त तांब्याच्या नाण्यावर “ देवास संस्थान ” ही मराठी अक्षरे असून “ जुनिअर ” किंवा “ सिनिअर ” अशी इंग्रजी नांवे असतात. न्याय व सर्वसाधारण बाबतींत संस्थानिकांच्या हातात पूर्ण सत्ता आहे. मध्यंतरी संस्थानांत लहान जहागीरदार बंडाळ्या करीत. राधोगडच्या ठाकुराने स. १८३४ त बंडाळी केली होती. दोन्ही पातींच्या राजांनी सन १८५७ मध्ये इंग्रजांना चांगली मदत केली होती. धान्य, कापूस व अफू हे निर्गतीचे मुख्य जिनस आहेत. गहू, ज्वारी, मका, तूर, ऊंस, तंबाखू, अफू वगैरेची येथे पैदास होते. आग्रा-मुंबई, देवास-उज्जनी, आणि देवास-भोपाळ हे दळणवळणाचे मुख्य मार्ग आहेत. मुंबई, बडोदे आणि मध्य हिंदुस्थानांतील रेल्वेची नागडा-मथुरा ही शाखा अलोट आणि गदगूचा या परगण्यांतून गेलेली आहे. संस्थानांत एक हायस्कूल आहे.

मो ठो पा ती—हे संस्थान उत्तर अक्षांश २२° ११' ते २३° ५३' व पूर्व रेखांश ७५° २५' ते ७७° ४६' यांवर आहे. ह्या मूळ पुरुष पहिला तुकोजी हा होय. तो १७५३ साली मरण पावल्यावर त्याचा (वडील भावाचा नातू) दत्तक मुलगा कृष्णाजीराव गादीवर बसला. हा पानिपतच्या लढाईत होता. १७८९ साली त्याच्या मागून त्याचाहि (पुतण्या) दत्तक मुलगा दुसरा तुकोजी गादीवर आला. पेंढारी, शिंदे व होळकर यांच्या स्वाभ्यांमुळे दोन्ही शाखांची स्थिति त्यावेळी खालावलेली होती. हा तुकोजी सन १८२४ त निपुत्रिकच वारला. तेव्हा त्याचा दत्तक पुत्र रुक्मांगद हा गादीवर आला. तोहि निपुत्रिकच होता. त्याच्या मागून गादीवर आलेला दत्तकपुत्र दुसरा कृष्णाजीराव हा १८६० साली गादीवर आला. याला कर्ज फार झाले होते. सांप्रतचे महाराज तुकोजीराव हे १८९९ साली गादीवर बसले. यांचे शिक्षण इंदूर व अजमीर येथील विद्यापीठांत झालेले आहे. यांचा जन्म १ जानेवारी १८८८ रोजी झाला. व यांना संपूर्ण हक्क १९०८ साली मिळाले. यांना राजा अशी पदवी असून १५ तोफांची सलामी मिळते. येथील लो. संख्या (१९२१) ७७००५. लोकसंख्येपैकी शेंकडा ८५ हिंदु व शेंकडा १२ मुसलमान आहेत. येथे राजस्थानी भाषेची माळवी नांवाची पोटभाषा चालते. शेंकडा ३६ शेतकीवर व शेंकडा २९ मोलमजुरीवर निर्वाह करितात.

या शाखेचे क्षेत्रफळ ४४९०३चौर मैल आहे. त्यांत देवास, अलोट, सारंगपूर, राधोगड, व बागौद हे परगणे आहेत. संदरसी प्रांताच्या उत्पन्नाचा एकतृतीयांश व डुंगेला प्रांताचा एकद्वितीयांश हिस्सा इंग्रजांकडून पात्यांना मिळतो. एकंदर उत्पन्न ७ लक्ष रुपये आहे, ते जमिनीवरील कराचे उत्पन्न, जकातीपासून होणारे उत्पन्न व अफूवरील कराचे उत्पन्न यांपासून वसूल होते. १९१३ सालापासून राज्यकारभारासाठी कौन्सिल आहे. पण १९२२ च्या जानेवारीत एक कौन्सिल व एक प्रतिनिधिमंडळ स्थापण्यांत आले. प्रजेला प्रतिनिधी निवडण्याचा हक्क अद्यापि नाही. सक्तीचे शिक्षण राज्यांत सुरू आहे. गुन्हेगारांची वसाहत करून त्यांना शिक्षण देण्याची व्यवस्था चालू आहे. संस्थानचे लष्कर अगदीच किरकोळ आहे. पहिली शेतमोजणी १८३० साली झाली. त्यावेळी फक्त लागवड झालेल्या शेताची मोजणी करण्यांत आली होती. १८९४ साली विनलागवड्यांच्या जमिनीचीहि मोजणी होऊन प्रत्येक गांवाचे नकाशे तयार करण्यांत आले आहेत. भोजाखेडी, जवाशा व पठाडी असे तीन गांवेच टाकेदार ठाकूर आहेत. त्यांचे उत्पन्न २४ हजार आहे.

धाकटी पाती.—याचा मूळ पुरुष जिवाजीराव १७७५ त मरण पावला. त्याच्या मागे त्याचा दुसरा पुत्र आनंदराव, त्याचा मुलगा हैबतराव हे गादीवर आले. हैबतराव निपुत्रिक म्हणून त्याने आनंदराव यास दत्तक घेतले. हाहि स. १८३७ त

निपुत्रिक वारला. त्याचा दत्तक हैवतराव, त्याचा नारायणराव. हा १८६४ त गादविर आला. सांप्रतचे महाराज महाराजराव वाबासाहेब हे आहेत. अडव्हायसर व कारभारी यांच्या मंदतीनें राज्यकारभार चालतो. महाराजांचा जन्म १८ आगष्ट १८७७ त झाला व ८ जानेवारी १८९२ सालीं हे दत्तक आले. डेली कॉलेजांत यांचें शिक्षण झालें. १८९७ सालीं यानां पूर्ण अधिकार मिळाले. पुढील इतिहास फारसा महत्त्वाचा नाही. या संस्थानिकालाहि राजा अशी पदवी व १५ तोफांची सलामी आहे. महाराजांनां १९२२ सालीं केसरी हिंदचे पदक, १९१७ सालीं के. सी. एस्. आयची पदवी व १९१८ सालीं वंशपरंपरा महाराज हा किताब मिळाला. या संस्थानची लो. सं. (१९२१) ६६९९८. लोकसंख्येपैकीं शें. ८५ हिंदू व शें. १० मुसलमान आहेत. शें. ४० शेतकीवर व शें. २८ मोलमजुरीवर निर्वाह करितात. येथेहि माळवी नांवाची भाषा चालते. संस्थानचे क्षेत्रफळ ४१९.४१ चौरस मैल व वार्षिक उत्पन्न ६॥ लक्ष रुपये आहे. ह्या संस्थानांत पुढील सहा परगणे आहेत:—देवास, बघावद बद्दगुचा, रिगनोद, सारंगपूर आणि अकवरपूर. पहिली मोजणी व जमावंदी अनुक्रमे १८८१ व १८९४ सालीं झाली.

गां व —मध्य हिंदुस्थानातील दोन लहान लहान संस्थानांची राजधानी. इन्दूरहून २४ मैल. लोकसंख्या (१९११) ६४९२. चामुन्डा पहाडाच्या पायथ्याशी हा गांव वसलेला आहे व त्यावरून ह्या गांवाचें नांव देवीवासिनी पडलें. ह्या जागेला इ. स. १७३९ पर्यंत कांहींच महत्त्व नव्हतें पण ह्या सालीं हें मराठ्यांच्या ताब्यांत आलें. [गोडबोले-देशी संस्थानें; इंपे. ग्याझि ; संस्थानां रिपोर्ट.]

देवी—ज्यांत अंगार विवक्षित तऱ्हेच्या पुटकुळ्या उगवतात अशा प्रकारचा हा एक सांथीचा ज्वर आहे.

कारण.—हा अत्यंत स्पर्शसंचारी ज्वर असून रोग्याच्या खोलीतील दूषित हवेच्या संसर्गानें तर हा होतोच; परंतु रोग्याचे कपडे अंथरून पांघरून व इतर वस्तूंच्या थोगानेंहि रोगप्रसार होतो. पुटकुळींतील लस स्पर्शसंचारी असते. परंतु त्या उगवण्यापूर्वी देखील रोग्याचा संसर्ग इतरांस बाधतो. तसेंच देवी येऊन मृत झालेल्यांचाहि संसर्ग हांऊन इतरांनां देवी येतात. ब्रीपुरुषें-मग तीं कोणत्याहि वयाचीं, गर्भावस्थेतील सुद्धां असलीं तरी सर्वांनां रोग होणें संभवनीय असतें. तरी त्यांतल्यात्यांत गर्भाला व एक वर्षाच्या आंतील मुलांनां कांहींसा संसर्ग कमी प्रमाणांत होतो. शिंदी लोकांनां श्वेतवर्णीयांपेक्षां हा रोग जास्त प्रमाणांत होतो. अपवाद वगळले असतां, एकाद्या माणसास एकदां देवी आल्या तर त्यास त्या पुन्हां सहसा येत नाहीत. देवीची लस टोंचण्याचा प्रतिबंधक तोडगा निघाल्यापासून देवीच्या सांथीपासून उसळणारे अनर्थ व दुष्परिणामांची तीव्रता फारच कमी झालेली आहे. अठराव्या शतकाच्या शेवटीं ही युक्ति निघाली.

ज्वराचा क्रम व मुदत.—गर्भावस्था वारा दिवस असते व तीमध्ये रोग्याची प्रकृति विघडणार असल्याचें कांहीं एक लक्षण आढळून येत नाही. नंतर एके दिवशीं खूप थंडी वाजून व कंवर, पाठ मनस्वी दुखून व वांति, डोकेंदुखी पराकाष्ठेची होऊन ज्वर भराभर १०२° ते १०३° अगर १०४° पर्यंत भरतो; व दुसऱ्या दिवशीं तर कदाचित् यापेक्षांहि अधिक चढतो. रोग्याच्याचें कांहींच करवत नाही व त्यास अंथरूणांत पडून रहाण्यावांचून इलाज नसतो. क्षुधानाश, तृपा, जिभेवर चुरशी व बद्धकोष्ठ हीं लक्षणे असतात. तिसऱ्या दिवशीं देवीचे फोड दिसूं लागतात; पण त्याच्या अगोदर कांहीं रोग्यांमध्ये अंगार विवक्षित ठिकाणां लाली उठते; ते प्रकार:—(१) नुसती लाली गोंवराप्रमाणें दिसणारी तोंडावर व सर्वांगावर कांहीं रोग्यांत आढळते तर कांहीं जणांच्या ती फक्त हातापायांच्या वाहेरील बाजूवर असते. (२) ही लाली त्वचेत फुटली आहे असेहि प्रकार आढळतात; म्हणजे वेंबीपासून खाली ओटीपोटावर व अर्ध मांड्यांवर त्रिकोणी आकाराच्या प्रदेशांवर असे फुटलेले अंग दिसतें. कोणाच्या काखेंत व कांखेपासून जवळील व खालील त्वचा अशा प्रकारची होते. त्याचे लाल चट्टे असून ते मावळत्यवर तेथे पिंवळा अगर पिंगट डाग कांहीं दिवस असतो. ही लाली दुसऱ्या दिवशीं दिसूं लागून तिची समाप्ति दोन दिवसांत होते; फार तर एखादा दिवस तिचे व देवीच्या फोडांचें साहचर्य असतें. याचा अतिरक्त वर्णाचा तिसरा एक भयंकर भेद आहे. प्रथम दुसऱ्या दिवशीं खूपच लाली येऊन ती फुटते व तिचे लहान मोठे चट्टे किंवा डाग अंगार दिसतात. तोंड, चेहरा, डोळे, लाल व फुगीर दिसतात. वांतांत पित्त अगर रक्त व शौचावाटें रक्त, लघवांतून आलव्यूमिन व रक्त जाणें हीं लक्षणे होतात. कधीं वात अथवा वेशुद्धि असली तरी एकंदरीत रोग्यास शुद्धि श्वेतपर्यंत असते. तीन दिवसांच्या आंत व कधीं तर अगोदरहि मृत्यु येतो.

देवीचे फोड.—चेहरा, कपाळ, डोकें या ठिकाणां वारीक व लाल अशा पुटकुळ्या तिसऱ्या दिवसापासून येण्यास आरंभ होऊन नंतर पाठ, बाहु, हात व मग मांड्या, पाय, पावले वगैरे खालील भागावरहि पुटकुळ्या येतात. नंतर त्या ठळक दिसूं लागतात; वोटानां पुटकुळी दाबली तर त्वचेत गोळी रोंवल्याप्रमाणें बोटाला लागते. नंतर तिसऱ्या दिवशीं पुटकुळीच्या मध्यभागां पापुदऱ्याचा वारीक फोड येतो व तो फोड प्रथम स्वच्छ व पारदर्शक दिसतो पण पुढील दोन दिवसांत मोठा होऊन एक ठराविक बदल त्यांमध्ये होतो तो असा:—मधील पापुदरा फुटून तेथे लहान खळगी वनते व भोंवतालीं वाटोळी उंच कड असते. पुटकुळीच्या आंत पापुदऱ्याचे अनेक कपे असल्यामुळें पुटकुळी फोडली तरी थोडीच लस बाहेर निघते. याच सुमारास फोडाचा पारदर्शकपणा नाहीसा होऊन त्यांतील लस बरीच गढळ होते; व उगवण्याच्या सहाव्या परंतु ज्वराच्या आठव्या

दिवशी पुटकुळ्या पूर्णपणे पुवाळतात. असे झाले म्हणजे दर-
एक फोडाभोवतालचा जागा गळवाप्रमाणे सुजून फुगून
गुलाची होते व याप्रमाणे चेहेऱ्यावर फार फोड असले तर
सुजेमुळे रोगी ओळखू सुदा येत नाही. डोक्यावरची त्वचा
सुजेमुळे फार ठणकते व तीच गत हातापायांची व चोटांची
होते. ह्या पुवाळलेल्या फोडावर खपली धरण्यास दोन तीन
दिवस लागतात. त्या अवधीत फोड सुकण्यास मधून आरंभ
होऊन त्याची काळसर पिंगट रंगाची खपली बनते; व ती
कांहीं दिवस टिकून रहाते. खपली धरण्यापूर्वी कांहीं
रोग्यांच्या फोडांतून पू थोडथोडा वहातोहि. फोड कोरडे
पडले म्हणजे सुज कमी होऊन मग चेहरा ओळखता येतो
व नंतर खपली पडून जाऊन त्या ठिकाणी काळसर लाल
डाग रहातो. तो जरी प्रथम फुगीर दिसला तरी नंतर आंत
बसून तेथे खोळगट सर्वांच्या परिचयाचा देवीचा वण रहातो.
हात व चेहरा या ठिकाणी फोड फार येतात. अंगावर व
वस्त्राच्छादित भागावर कमी येतात. आरंभी ज्या भागांवर
लाली येते म्हणून वर सांगितले आहे तेथेहि फोड कमी
येतात असे म्हणतात. देवीच्या फोडांच्या उगवण्यापासून
खपली धरीपर्यंत जी जी स्थित्यंतरे वर वर्णिली आहेत, तीं
प्रथम चेहेऱ्यावरील फोडांत नंतर एकदोन दिवसांनी हात-
पाय व सर्वांगावरील फोडांमध्ये होतात. जेथे अगोदरच
दुसरे कसले फोड येऊन अगर पलिस्तरें अथवा पट्या मारून
त्वचेत दाह झालेला असतो अशा ठिकाणी देवीच्या फोडांचें
पीक अगदीं दाट येते. साध्या त्वचेवर फोड येतात व
श्लेष्मल त्वचेवर ते येत नाहीत असे मात्र होत नाही.
तोडांत, टाळूवर, घशांतहि येतात व तेथे सदा असणाऱ्या
ओलाव्यामुळे त्या फोडांचें स्वरूप भिन्न प्रकारचें असते;
म्हणजे ते पुवाळलेले फोड असे न दिसतां किंचित करड्या
किंवा कधी मोत्याप्रमाणे रंग असलेले, साधारण सपाटच
उंचवटयाप्रमाणे असतात व ते चरून रक्ताळण्याचा किंवा
व्रण बनण्याचा संभव व प्रवृत्ति असते. जिभेवर फोड व
नुरशी असतेच पण क्वचित् जिभे संबंधच सुजते. कंठामध्ये
व्रण व क्षतें फोडामुळे पडतात. नाकांत फोड, खपल्या, दाह,
सूज, इत्यादि प्रकार झाल्यामुळे श्वासोच्छ्वासास अदरोध
होतो.

रो ग्याचें प्रकृतिमान.—ज्वर जोराचा नसेल, तर
फोड दिसू लागतांच आरंभीचा ताप थांबतो, व रोगी
दोन तीन दिवस सुरवातीस जरी अगदीं निजून असला
तरी फोड उगवल्यावर तो स्वतः वैद्याकडे अगर रुग्णालयांत
जाण्यासारख्या स्थितांत असतो. त्याचें शरीर फोडांनीं अगदीं
भरून गेलेलें असतें; तथापि आरंभी त्यास होत असलेली
वांति, कमर दुखणें, मस्तक व अंग दुखणें व ज्वर यांपासून
त्यास यावेळीं फारशी पीडा होत नाही. पण मात्र जेव्हां
फोड पुवाळतात, तेव्हां चांगली थंडी वाजून तीन ते सहा अगर
आठहि दिवस टिकणारा ताप पुन्हां येतो; व तो १०२°-१०४°

पर्यंत चढून सकाळीं कमी असला तरी निघत नाही. निद्रा-
नाश, मस्तकशूल, वायूमुळे बरळणें व दर मिनिटास नाडीचे
१०० ते १२० ठोके इतकें प्रमाण असतें. खपल्या सुकून
सूज कमी होऊं लागतांच हा ताप व त्याचीं लक्षणें ह्या पुन्हां कमी
होतात; परंतु कांहीं रोग्यांचे केंस व नखे या ज्वराच्या कडकां-
मुळे गळतात.

भेद.—हे पुष्कळ असतात. पण त्यांचे मुख्य प्रकार पुढें
दिले आहेत:— (१) विकीर्ण किंवा प्रसृत भेद, याचेंच
वर्णन वर दिले आहे. (२) संमेलकभेद; यांत फोड वेसुमार
व जलद म्हणजे दुसऱ्या दिवशीं येऊं लागून आरंभीचा
तापहि कडक असतो. फोड दिसल्यावर ताप उतरावा तो
कांहीं उतरत नाही. फोड विपुल असल्यामुळे ते एकमेकांशीं
संयुक्त, दाह, वेदना, सूज, ठणका, ताप व रोग्याचे हाल
त्या मानानें फार होतात. चेहेऱ्यावर परिणाम विशेष होतो.
नाक, घसा, कंठ या ठिकाणीं फोड दृष्टकून येऊन त्यामुळे
होणारा त्रास भोगावा लागतो. फोड फुगूं लागल्यावर येणारा
ज्वर तीव्रतर असून त्यांतील नाडीच्या ठोक्यांचें प्रमाण,
वायूमुळे वडबड, वेशुद्धि, गुंगी ह्यां सर्व लक्षणें विशेष जोराचीं
असतात. दोष व दुष्परिणाम बहुधा उद्भवतात व रोगीहि
दगावण्याचें प्रमाण मागील भेदापेक्षां त्यांत अधिक असतें. मृत्यु
येण्याचीं कारणें ज्वराधिक्य, पूयवृद्धिज्वर, यामुळे येणारी
ग्लानि, इत्यादि ह्यां होत. (३) उग्रभेदांत पहिल्या दोन
दिवसांच्या आंतच फोड दिसतात असें एकदां वर सांगितलेंच
आहे. याचाच पुढें (४) रक्तमय भेद बनतो. तसें झालें
म्हणजे फोडांतून रक्त वाहू लागतें; अगर ते त्वचेत उतरून
मोठाले लाल डाग पायावर दिसतात. हा प्रकार श्लेष्मल
त्वचेवरील फोडांतहि होऊन त्यामुळे कंठांत, घशांत घट
सर्पाप्रमाणे गोठलेल्या रक्ताचें सायटें अगर पापुद्रा बनतो,
नाक, फुफ्फुस, गुद, मूत्रपिंड, गर्भाशय यांपैकीं इंद्रियांतून
रक्तस्राव होतो. हा भेद असाध्य आहे. (५) अतिसौम्य
भेद:—पूर्वी देवी टांचलेल्या असून त्यांतील प्रतिबंधक शक्ति
अपुत्री असल्यामुळे अगर ती संपत असल्यामुळे, अगर टांच-
णारांच्या दोषामुळे हा भेद पहाण्यांत येतो. त्याचें पहिल्या
विकीर्ण भेदाशीं वरेंच साम्य आहे. त्यांतहि पुष्कळ तऱ्हा
दिसून येतात; (अ) ताप नसून किंवा थोडा असून फोडहि
अगदीं थोडे असणें ही सौम्य तऱ्हा झाली. ह्यांत फोड फुटून
खपली धरते. (आ) कधी आरंभीचा ताप अति जोराचा
पण थोडा वेळ टिकणारा असून, पुन्हां फोड फुगण्याच्या वेळचा
ताप थोडा असतो व फोडांचीं सर्व स्थित्यंतरे न होतांच ते
जिरतात. आरंभी लाली येते म्हणून लिहिलें आहे तें या
भेदास फार करून लागू असते. यांतील रोगी मुळीच दगा-
वत नाहीत व वणहि फारसे किंवा मुळीच रहात नाहीत.
(६) निवेशित भेद:—यामध्ये देवीच्या फोडांची लस दुस-
ऱ्याच्या अंगांत वारीक जखम, खरचटणें, या मार्गानें शिरली
असतां, त्या जागीं एक पुटकुळी उठते. नंतर थंडी वाजून

ज्वर भरतो व नजीकच्या रसग्रंथी सुजून दुखतात; उदाहः कांखेतील ग्रंथी. यानंतर अकराव्या दिवशी वर वर्णिल्याप्रमाणे सर्वांगार देवी येऊन खपल्या पडतात. एकंदरीत हा भेद सौम्य पण स्पर्शसंचारी व क्वचित्प्रसर्गी प्राणघातकहि असतो. या ज्वरामध्ये होणारे दोष व दुष्परिणाम होतात ते येणेप्रमाणे:—(१) गळवे व धावरे. (२) डोळे येणे व त्यांत पुरोत्पत्ति विशेष असल्यास डोळा जाणे. (३) कर्णमूळ, कर्णदाहामुळे दुर्गंधियुक्त कर्णलाव. (४) श्वासनलिकादाह, मिश्रफुफ्फुसदाह, फुफ्फुसावरणदाह, व वर सांगितलेला कंठदाह हे श्वसनद्रियापैकी रोग संभवतात. (५) धमभ्यांतील रक्त थिजल्यामुळे अर्धांगवायु, मस्तिष्कदाह, पृष्ठवंशरज्जुदाह, हस्तपाद मज्जातंतुदाह हे मज्जातंतूचे रोग कोणा रोग्यास प्रसंगवशात होतात. यामुळे मृत झालेल्यांची शरीरतपासणी व चीरफाड करून पहातां इतर सांथीच्या ज्वरांत जसे नाना इंद्रियांवर परिणाम होतात तसेच या ज्वरांतहि होतात तथापि या रोगाचा म्हणून अमका विशिष्ट जंतु असे अद्याप निश्चित झाले नाही.

रोगनिदान.—सांथ सुरु असतां थंडी वाजून ताप भरणे, वांति होऊन कंवर विशेष दुखणे हीं लक्षणें व एरवीं एखादे ज्वर दुखणे येणार एवढ्याचेंच जीं सूचक असतात तीं अशा वेळीं देवी येणार असें दर्शवितात. सुरवातीस लाली येते त्यामुळे गोंवराचा ताप आहे कीं काय अशी शंका येते. परंतु गोंवरांत पडसें, खोकला हीं स्पष्ट असतात. कधीं गोंवर आला असतां देवी आल्या आहेत अशी समजूत चुकून होते. उपदेशांतहि देवीसारखे फोड एखादे वेळीं येतात; पण ते मोठा ज्वर येऊन न येतां सावकाश येतात. उग्रभेदांतील पुटकुळ्या रक्ताळून लवकर फुटतात व त्या फुटण्यापूर्वीं रोगी कदाचित् दगावेळहि हे ध्यानांत असावे. कांजिण्यांचे फोड देवीप्रमाणे असतात. पण ते दिसण्याच्या अगोदर ताप नसतो, तर ते उगवल्यावर ताप येतो व ते फोड मांसांत शिशाच्या गोळीप्रमाणे रतल्यासारखे बोट्यास लागत नाहींत व बहुधां मध्ये फुटून खळगी पडत नाहीं.

साध्या साध्यविचार.—वरील भेदवर्णनांत सांगितल्यामुळे पुनरुक्ति केली नाहीं. विकार व अतिसौम्य भेद हे साध्य असतात. दर सात वर्षांनीं पुन्हा देवी टोंचून घेत जाव्या व अशा घेतल्या आहेत असें समजण्यास रोगी साध्य समजावा.

उपचार.—एकंदर सांथीच्या ज्वरांत रोग्यास ज्या धोरणानें ठेवावे असें सांगितलें आहे तशी व्यवस्था ठेवावी म्हणजे दुसऱ्यास संसर्ग न पांचेल अशा दूरच्या ठिकाणी त्यास वेगळा ठेवावा. तेथें हवा पुष्कळ पाहिजे, दूध एकंदरीत पुष्कळ परंतु थोडथोडे व वरचेवर द्यावे. शोष पडतो त्यासाठीं थंड पेंथें द्यावीत. अंगाचा दाहशमन होण्यासाठीं कोमट पाण्यांत रुमाल भिजवून अंगास चोळावा. फोड फार खाजत असल्यास त्यावर चूसेलीन लावावे. गरिबास खोबरेल व त्यावर फोरडी

व स्वच्छ राख हा उपाय वरा आहे. चेहरा सुजून उणकतो म्हणून थंड पाण्याच्या घड्या त्यावर ठेवाव्या व पापण्या वरचेवर धुवून त्यांत स्तंभक नेत्रविंदूचे थेंब घालीत जावे. झोपेसाठीं जरूरीप्रमाणे औषधें दिली पाहिजेत व शक्तिपात तीव्र भेदांत होऊं नये म्हणून ब्रांडी योग्य प्रमाणांत द्यावी. तोंड विद्रूप होऊं नये म्हणून तोंडास टिकचर आयोडीन लावणे, पुटकुळ्या मुद्दाम अगोदर फोडणे व त्यावर सज्जी-खाराच्या कांडीनें स्पर्श करणे, तेल लावणे वगैरे नाना युक्त्या व इलाज करितात. परंतु खरोखर उपयोग होतो किंवा नाहीं याची वानवाच आहे. परिचारकांपैकी अगर इतर कोणी देवी न काढविलेलीं माणसें असतील त्यांस देवी काढवाव्या, म्हणजे देवी आल्याच तर भीतीचे कारण उरणार नाहीं.

देवीचा प्रतिबंध.—प्रथम खुद्द देवीच्या फोडाची लस टांचीत असत त्यामुळे सौम्य देवी येऊन जाऊन पुढें जन्मभर तें माणूस देवी येण्याच्या भीतीपासून मुक्त असे. पण लस टांचल्यावर जो ज्वर व देवी येत त्या स्पर्शसंचारी असल्यामुळे टांचलेला माणूस जरी रोगप्रतिबंध झालेला असला तरी सांथ पसरण्यास यामुळे उलट मदतच होऊं लागली. कारण टांचून न घेणाऱ्यांचीच संख्या नेहमीं अधिक असते. यामुळे रोगप्रतिबंधाची ही तऱ्हा मार्गें पडून स. १७९६ पासून जेन्नर या वैद्यानें गोस्तन देवीची लस प्रचारांत आणिली. त्याच्या लक्षांत असें आलें कीं, गाईच्या स्तनावर व कांसेवर फोड येतात व दूध काढणारांना संसर्गामुळे तसेच फोड येतात. परंतु अशा माणसांना पुढें देवीचे अगदीं भय नसतें असा अनुभव गवळी लोकांत होता असें त्यास कळल्यावरून ती लस घेऊन इतर माणसांस टांचून मोठ्या प्रमाणावर देशांत रोगप्रतिबंध करण्याचे त्यानें आरंभिलें व त्यांत त्यानें उत्तम यश संपादिलें. उलटपक्षीं ज्या न टांचलेल्या लोकांना देवी येऊन गेल्या आहेत. त्यांना देवी काढल्या असतां देवीचे फोडच मुळीं येत नाहींत असाहि अनुभव त्यास आला. यानंतर अनेक प्रयोग करून या प्रतिबंधक तोडग्याच्या सत्यतेविषयी त्यानें व इतरांनीं खात्री करून घेतली. या गोस्तन देवीच्या फोडाची लस एका माणसाची दुसऱ्यास टांचली तरी तसेच फोड येऊन रोगप्रतिबंधकपणांत ती लस हीनवीर्ये नसते; व अशा तऱ्हेनें हि पुढें माणसांना एकाची लस दुसऱ्यास टांचून देवीरोगप्रतिबंधक करण्याची व्हिवाट पडली.पण कांहीं कालानंतर अगोदर वांसांस मुद्दाम ही लस टांचून नंतर ती माणसास टांचावी ही चाल सर्वांना सुरक्षित वाटून माणसांच्या फोडाची लस टांचण्याची चाल मोडली. गोस्तन देवी टांचल्यावर होणारी स्थित्यंतरें.—टांचल्यावर दोन किंवा तीन दिवसांनीं लाल पुळी टांचल्या-जार्गी येते. ती मोठी होऊन चवथ्या पांचव्या दिवशीं तिचा फोड बनतो; तो पुढें करड्या रंगाचा होऊन फुगत जाऊन मोठा होतो; पण मध्यभागीं त्याचा पापुदरा जरा बसून

खळगीप्रमाणे होतो. आठव्या-नवव्या दिवशी हे फोड पिवळे होऊन दाह व सुजेमुळे भोंवतालची त्वचा लाल व गुलाबी होते. फोडांचा गहूळपणा व त्यांच्या भोंवतालची लाली वाढत जाऊन ते खूप ठणकतात व त्यामुळे ताप येतो; कखिंतील गांठी देखील सुजून दुखतात. दहाव्या अकराव्या दिवशी फोडांतील ओलावा व चिघळणे कमी होऊन ते सुकण्याच्या पंधास लागतात व त्यांवर पिंगट रंगाची खपली धरते. थोड्या दिवसांत भोंवतालची सूज व लाली कमी होऊन सुमारे विसाव्या दिवशी किंवा जरा अगोदर ही खपली पडून जाते; व तेथे कायमचा खोल वण रहातो.

देवी टोंचण्याची कायद्याने साक्षि आपल्या देशांत अद्याप केली नाही; पण पाश्चात्य देशांत कांहीं व्यक्ती वगळून ती केलेली आहे. त्या व्यक्ती म्हणजे मूल अत्यंत अशक्त आहे असा डाक्टरचा दाखला आणणारे व ज्यांची हा इलाज वाईट आहे अशी शपथपूर्वक प्रामाणिक समजूत असलेले लोक. माणसांच्या लशाचा दुसऱ्या माणसास टोंचण्यास उपयोग केल्याने रोगप्रतिबंध झाला तरी पहिल्या माणसांत स्वाभाविक कांहीं रोगवीजे असल्यास ती दुसऱ्यांना बाधतील ही शंका, ती चाल मोडून टाकून गोस्तन लस प्रचारांत आणल्याने नाहीशी झाली आहे. यानंतर कांपमन या शोधकाने पुढील उपयुक्त शोध लाविल्याने देवी टोंचण्याचे काम अधिक सुकर झाले आहे. एक भाग वासरांच्या फोडाची लस व सहा भाग समसमान पाणी व शुद्ध गिल्लरीन यांचे मिश्रण हे एकत्र व एकजीव होईतो मिश्र करून टोंचण्याच्या अगोदर कांहीं आठवडे सूक्ष्म नळ्यांत सीलवद करून अंधेरांत ठेवल्याने एरवी वासरांच्या लशांत आढळणारे पूयजंतु पूर्णपणे मृत होऊन ही लस अधिक उपयुक्त व सशास्त्र ठरली गेली आहे; व हल्ली तीच प्रचारांत चालू आहे.

देवी टोंचणे.—दंडाच्या बाहेरील भागावर देवी काढतात. तेथे मध्यभागावरील चामडी डाव्या हाताने जरा ताणून धरून ती अगोदर जंतुप्र धावनाने शुद्ध व स्वच्छ केल्यावर तशाच रीतीने स्वच्छ केलेला चाकू तिरका धरून त्यावर लस घेऊन तीन ते पांच ठिकाणी मध्ये वेताचे अंतर ठेवून तेथे रक्त न निघेल व लस तर आंत जावी अशा वेताने टोंचावा. कोणी चाकूने त्वचेवरील जागा प्रथम तीन चारदां खरवडून रक्त टिपल्यावर मग त्या जागी लस चोळून घालतात किंवा ठरलेल्या जागेवर लशाचा थेंब ठेऊन त्यांतून चाकूने खरवडून लस भिनेलसे करितात. नंतर लस सुकल्यावर त्यावर बोरिकलिटची पट्टी बसवावी व दंड अंमळ बांधून ठेवावा. यापासून दुष्परिणाम सहसा घडत नाहीत. पण चुकून कांहीं अपघाताप्रमाणे धांवर कधी कधी झाल्याची उदाहरणे आहेत. हात सडल्याचे क्वचित घडले आहे. पण तो दोष लशापेक्षा टोंचणारा अगर बालकाचे संगोपन करणारा याची जपणूक व स्वच्छतेचा अभाव यांवरच अधिक येऊ शकतो. वर सांगितलेल्या माणसांची लस टोंचल्याने

उपदंशादि रोगसंसर्ग दुसऱ्यास होणे शक्य आहे; पण ही लस मात्र अगदीं बिनधोक आहे. कधी असें होतें कीं देवी काढणे तर अत्यंत जरूर आहे व लस तर नाही अशा वेळीं एका बालकाची लस दुसऱ्यास टोंचल्याशिवाय गर्भतर नसत तरी अशा वेळीं ज्याची लस दुसऱ्यास टोंचायची ती बालक व त्याची आईबापे निरोगी व उपदंशादि रोगरहित आहेत अशी पूर्ण खात्री झाल्यावर मग टोंचण्यास हरकत नाही. जीं मुले फारच अशक्त आहेत अगर ज्यांच्या अंगावर इसब आगपेण इत्यादि त्वग्रोग आहेत अशीं मुले एरवी टोंचू नयेत. गांवांत सांथच जर सुरू असली तर त्या धोक्यांत त्या बालकांचे जीव सांपडण्यापेक्षा तेव्हां मात्र या असल्या मुलांना देखील अवश्य टोंचावे. टोंचून त्या लशांतून क्षयजंतुप्रवेश होतो असें कोणी म्हणत असत; पण ते सर्वस्वी खोटे आहे.

पुन्हां देवी काढणे:—सांथामध्ये जीं टोंचलेलीं माणसें मरण पावलीं त्यांच्या हकीकतीवरून असें उघड झाले आहे कीं, ज्यांना चार पांच जागापेक्षां कमी वण आहे अशीं माणसेंच देवीनें मरण पावतात; अगर ज्यांचे टोंचल्याचे वण चांगले मोठे, खोल व स्पष्ट नाहींत अशींहि माणसें बळी पडतात. असें जरी असलें तरी एकदां देवी टोंचल्यानें जन्मभर रोगप्रतिबंध होतो असें मात्र नाही. त्याचा अंमळ वारा पंधरा वर्षे टिकतो. म्हणून शैशवानंतर पुन्हां चवदा पंधराव्या वर्षी देवी काढवाव्या व त्यानंतर पुन्हां पंधरा वर्षांनीं देवीची सांथ सुरू झाल्यास काढवाव्या. त्यापासून इजा नसल्यामुळे पहिली प्रतिबंधक शक्ति कायम असल्यास फार तर नवीन काढविलेल्या देवी मुलींच फुगणार नाहींत किंवा अर्धवट फुगतील इतकेंच. पण तो अंमळ संपला असल्यास एक जिवावरील संकट टळेल.

आयुर्वेदीय निदान.—मसुरांप्रमाणे सर्व अंगावर पुळ्या उठतात त्यांस मसुरिका म्हणजे देवी म्हणतात. तिखट, अंबट, खारट, क्षार, विरुद्धाशन, व जेवणानंतर लगेच जेवल्यानें, वाईट भाज्या खाल्यानें, वायु, व उदकें बुष्ट झाल्यानें व एखाद्या देशावर क्रूर प्रधाची दृष्टी पडल्यानें त्या देशांतील मनुष्यांच्या शरीरांत दोष उत्पन्न होतात व ते दोष शरीरांतील रक्त दुष्ट करून मसुरांप्रमाणे पुळ्या उत्पन्न करतात. त्यांस देवी असें म्हणतात. यांची पूर्वचिन्हे खाली लिहिल्याप्रमाणे:—ताप, कंड सुटणे, अंग गळणे, अस्वस्थपणा, भोंवळ, त्वचेचा रंग बदलणे, किंचित सूज व डोळे लाल असणे.

वात, पित्त, रक्त, कफ, सन्निपात अशा भेदानें या देवी पांच प्रकारच्या आहेत शिवाय त्वचा व सप्तधातु यांत दोषांचा प्रवेश झाल्यानेंहि पुन्हां आठ प्रकार देवीचे वर्णिले आहेत. फोड काळसर, तांबडे, रक्त असून त्यांत तीव्र वेदना असतात. ते रूपांला कठिण लागतात. उशीरानें पिकतात हीं सर्व लक्षणें वातजन्य देवीचीं आहेत. सांधे, हाडें आणि पेरें यांच्या ठिकाणीं फूट लागणे, खोकला, कंप, अस्वस्थपणा, थकवा, सहान, आटाळा, ओंठ, व जीभ सुकणे, अरुची,

फोड लाल, पिवळे, किंवा पांढरे असून आग फार होणे, ठणका फार असणे व लौकर पिकणे हीं पित्तजन्य देवींचीं लक्षणें होत. जुलाब होणे, अंग दुखणे, दाह, तहान, अरुचि, तोंड येणे, डोळे लाल होणे, ताप फार जोराचा असणे व तो दुःसह असणे, हीं लक्षणें रक्तजन्य देवींत असून शिवाय वर सांगितलेलीं पित्तविशिष्ट देवींचींहि लक्षणें होतात. तोंडांतून कफ पडणे, जडपणा, डोळे दुखणे, मळमळणे, अरुचि, झांप येणे, आळस, झांपड, फोड पांढरे, लिग्ध, मोठे, कंडुयुक्त, व दुखावा फार नसलेले आणि लौकर न पिकणारे असे असणे हीं लक्षणें कफजन्य देवींचीं आहेत. पुळ्या निळ्या असून चपट्या असणे व मध्ये खोलगट असून कडा वर उचललेल्या असणे. पुळ्या लवकर न पिकणे, पुळ्यांतील छावास फार दुर्गंधी असणे व पुळ्या फार दाट येणे हीं सर्व लक्षणें त्रिदोषजन्य देवींत असतात व यांनीं घशांत अवरोध म्हणजे बांध बसणे, अरुचि, अंग ताठणे, बडबड, अस्वस्थता हीं लक्षणें झालीं असतां त्यास ' चर्मदल ' असे नांव आहे. या तऱ्हेच्या देवी वऱ्या होत नाहींत. दोषांनीं त्वचेचाच आश्रय करून देवी आल्या असतां पाण्यावरील बुडबुड्याप्रमाणें देवी दिसतात व यांत विशेष लक्षणें नसून त्या फुटल्या असतां आंतून पाणी येतें व त्या हलक्या होत जातात.

दोषांनीं रक्तधातूचा आश्रय करून आलेल्या देवी लाल असतात, लवकर पिकतात व वर पातळ कंवदें असतें. या फार दुष्ट नाहींत, वऱ्या होतात व फुटल्यावर आंतून रक्त गळतें. मांसधातूचा आश्रय असलेल्या देवी कठिण, तेलकट रंगाच्या, उशिरी पिकणाऱ्या, कंवदें जाड असलेल्या, अंग दुखणे, तहान, कंड सुटणे, ताप, अस्वस्थपणा, ह्या लक्षणांनीं युक्त असतात. मेदधातूचा आश्रय असलेल्या देवींत मृदुपणा, वाटोळा आकार, थोड्या उचलेल्या असणे, ताप फार असणे, फोड मोठे मोठे असणे, ते तेलकट असणे, व ठणका फार असणे आणि विचारशक्ति, अस्वस्थपणा, संताप, हीं लक्षणें असून यांतून एखादाच रोगी बचतो. मज्जाधातूचा आश्रय असलेल्या देवी फार वारीक, त्वंचबरोबर, रुक्ष, चपट्या, कांहींशा वर उचललेल्या, ठणका फार असलेल्या, व अस्वस्थपणा, आणि विचारशक्ति हीं लक्षणें असलेल्या असतात. यांचा जोर आंत फार असतो. सर्व मर्मे आंतून फोडतात व भुंग्यानें लांकूड खावें तशीं हाडेंहि या देवींनीं दुष्ट होतात. या देवी फार भयंकर आहेत, यांतून मनुष्य वरा होत नाहीं. अस्थिगत देवींचींहि हींच लक्षणें आहेत.

शुक्र धातूचा आश्रय करणाऱ्या देवी प्रथमपासूनच पिक्ल्यासारख्या दिसतात. त्या फार वारीक, ज्यांत दुखावा फार आहे अशा आणि तेल्या रंगाच्या असतात. त्यांत अस्वस्थता, दाह, बडबडणे (कोणतांहि एकच गोष्ट घेऊन), व हालचाल कमी असणे, हीं लक्षणें होतात, यांतून मनुष्य वांचत नाहीं. त्वंचेंत असलेल्या, रक्ताचा आश्रय केलेल्या, पित्तजन्य व कफापासून झालेल्या, तसेंच कफ व पित्त

यांच्या आधिक्यानें झालेल्या देवी सुखानें वऱ्या होतात. वायूपासून झालेल्या वातपित्तजन्य व कफवातजन्य या देवी कष्टसाध्य आहेत. याकरितां यांत औषधादिकांनीं चांगला यत्न करावा. सन्निपातार्थे येणाऱ्या देवी असाध्य आहेत. त्या असाध्य देवींचीं लक्षणें येणेंप्रमाणेंः—ज्या देवी पॉवळ्याप्रमाणें रंग असलेल्या किंवा जांभळाप्रमाणें मोठ्या व काळसर रंगाच्या, किंवा लोखंडाच्या रंगाच्या अथवा जवसाच्या फळाच्या रंगाच्या (अळशी सारख्या) त्या असाध्य होत. खोकला, उचकी, मोह, अतिशय ताप, धुंदी, तोंडांतून रक्त येणे, किंवा नाकांतून, डोळ्यांतून रक्त येणे, घशाशीं घरघर असून दऱ्या असणे हीं लक्षणें असतां औषध देण्याचें कारण नाहीं, कारण रोगी असाध्य असतो.

देवींनीं पीडिलेल्या मनुष्याच्या नाकांतून जर दार्ढ्य श्वासोच्छ्वास चालत असले व तो शुद्धीत नसून तहानेनें पीडित असला तर तो वांचत नाहीं. लवकरच मृत्युमुखी पडतो. देवी वऱ्या होऊं लागल्यावर किंवा शेवटीं शेवटीं जर रोग्याच्या कोंपरांस, मनगटाच्या जागीं आणि खांद्याच्या मागच्या वाजूस सून आली तर तोहि कष्टसाध्य होतो. प्रथम ताप येऊन कफ व पित्त या दोषांनीं अगदीं वारीक लालसर पुरळ उठतो व त्याबरोबरच खोकला व अरोचक हीं असतात त्यास रोमांतक किंवा " गोंवर " असे म्हणतात. या रोगांत लहान मुलांस कफाचा फार उपद्रव होऊन ताप व दमा हीं जास्त प्रमाणांत झालीं तरच प्राणहानि होते. मोठीं माणसें यांनें दगावत नाहींत व मुलेंहि दगावण्याचें प्रमाण फार कमी असतें.

याशिवाय कांजिण्या या नांवाचा विकार विशेषकरून मुलांस होतो. यांत लाल व काळसर रंगाच्या पुळ्या विरळ विरळ येतात व तीन चार दिवसांत मावळतात. कांजिण्यांच्या पूर्वीं तापहि येतो. याहि सुखसाध्य आहेत.

देवीविकारांत औषध देऊं नये असा फार लोकांचा समज आहे. कारण देवी आलेल्या लोकांपैकी पुष्कळ मोठे प्रमाण औषधोपचार केल्यावाचून बरे होणारें आहे. हलक्या प्रकारच्या (त्वग्गत, रक्तगत, व दोषदुबलेतेनें आलेल्या) देवींवर औषधोपचार करण्याचें कारण नाहीं असे वैद्यशास्त्राचेंहि म्हणणें आहे. परंतु त्रिप्रकारच्या देवींवर व त्यांत होणाऱ्या मूर्छा, ज्वर, वातविकार, नेत्रविकार, इत्यादि लक्षणांवर चिकित्सा केलीच पाहिजे. शिवाय देवी न येण्याकरितां प्रतिबंधक उपायांचाहि अवलंब केला पाहिजे. चिंचोके व हळद थंड पाण्यांत उगाळून देवींची सांथ येतांच घ्यावें म्हणजे देवी येत नाहींत. केळींच्या सोपाच्या पाण्यांत पांढरें चंदन उगाळून प्यावें अथवा अडुळशाच्या रसांत जेष्ठमध घ्यावा; या उपायांनीं देवींचा विकार होत नाहीं. देवी येण्यापूर्वीं त्यांच्या पूर्वरूपांत म्हणजे ताप येतो तेव्हां कडुपडवळ, कडुलिंबाची साल, व अडुळसा यांच्या काढ्यानें ओकारी करवावी. ओकारी झाल्यानंतर दुसऱ्या दिवशीं सौम्य

अथवा तीव्र दोषबलाप्रमाणे रचकहि घ्यावें. अशा रीतीने वमन व विरेचन केल्याने देवी हलक्या जातात.

देवीच्या सुरवातीला म्हणजे दिसू लागतांच कडुलिंबाच्या पानांचा रस अथवा काढा घ्यावा व पुढे देवी चांगल्या उमगल्यावर गुळवेळ, जेप्रमथ, मनुका, मोरवेळ व ढाळि-वाची साल यांचा काढा गूळ घालून घ्यावा म्हणजे देवी चांगल्या भरतात व पुढे वातविकार होत नाही. दोषांचा विचार करून त्या दोषांवरील चिकित्साहि उपयोगी पडते. वड, मंजिष्ठ, शिरीष, उंबर, आणि पिंपरी यांची साल तुपांत उगाळून वातिक देवींवर लेप करावा. कडू पडवळ, गुळवेळ, नागरमोथे, अड्डवसा, धमासा, काडेचिराईत, कडुलिंब, कुटकी व पित्तपापडा, यांचा काढा सर्व प्रकारच्या देवींत घ्यावा. देवींनी तोंड किंवा घसा आला असतां आंबळकटी व जेप्रमथ यांचा काढा मध घालून त्याच्या गुळण्या वारंवार कराव्या. डोळ्यांत देवी येऊन डोळे उघडतां येत नाहींत व डोळे न उघडण्यानेच डोळे जातात अथवा फूल पडणे, सारा येणे इत्यादि विकार होतात म्हणून डोळे दिवसांतून २ । ४ वेळ मुद्दाम उघडून आंत प्रकाश जाऊ घ्यावा व त्यांवरील सून जाण्याकरितां जेप्रमथ व कसाड यांच्या पाण्याने शेकावे व दासहळद, मंजिष्ठ, वाळा, लोप्र, कमळ यांची वडी डोळ्यांवर बसवावी. देवींचे त्रण धुण्याकरितां (फार मोठे होऊन घाण येऊं लागली तर धुवावे) कडुलिंब, तोंडली (कडू) व वेत यांचा काढा उपयोगांत आणावा व त्रण चिघळतील तर त्यांवर वखगाळ रानशेणीची राख, अथवा वडपिंपळ, उंबर, व पिंपरी यांच्या सालीची वखगाळ पूड टाकावी. देवी आल्या दिवसापासून रोग्याच्या खोळीत धुरी करावी. वेळूची साल, तुळशी, राळ, लाख, सरकी, मसुरा, सातु, तूप, ब्राम्ही, ही औषधे धुरी देण्याची आहेत. धुरी दिल्याने इतर जीवजंतूपासून विप बाधत नाही. देवींत घाणुमुळे अथवा इतर प्राण्यांच्या (माशा वगैरे) मळामुळे कृमी पडल्यास राळ, हिंग, व लसूण यांची धुरी कमी पडलेल्या भागास घ्यावी. देवींच्या विकारांत स्वच्छता फार ठेविली पाहिजे. वाटेळ त्याने देवींच्या रोग्यास स्पर्श न करणे व उष्टे विटाळ न होऊं देणे वगैरे ज्या चाली रूढ आहेत त्या अगदीं आवश्यक आहेत, कारण देवींच्या विकारांत बाह्य विषांचा संबंध देवींच्या त्रणांतून फार जलद होऊन त्यामुळे अर्थकर परिणाम होतात. रोग्याचे मन प्रसन्न राहिल असे करावे व त्याला धीर देत जावा. लहान मुले अथवा भिन्ने लोक यांनी देवी आलेल्या माणसाजवळ जाऊ नये.

संनिपातज्वराबरोबर असलेल्या शीतलिका नांवाच्या देवींत फोड मोठे येतात व ते सात दिवसांनी उगवून सात दिवस असतात आणि तिसऱ्या सप्तकांत खपल्या पडू लागतात. यांच्या बरोबर असलेल्या ज्वराची चिकित्सा केली पाहिजे. शीतलिका देवी फारच कष्टसाध्य असतात. देवींच्या विकारांत खपल्या पडू लागतात तेव्हांच विशेष दक्षता वाळगली

पाहिजे. यावेळी धनुर्वातासारखे विकार बाह्य अथवा आतील कारणांनी होतात व रोग्याचा जीव धोक्यांत येतो. देवी हलक्या असतां भात, भाकरी, दूध, भाजी, पोळी, इत्यादि खाण्यास घावे. परंतु त्यांच्याबरोबर ताप असेल तर हलके अन्न अथवा दूधच प्रकृतिमान पाहून देत जावे. तीव्र विकारांत खपल्या पडेपर्यंत स्नान करू नये. खपल्या पडल्यावर पौष्टिक अन्न घावे व प्रवाळ, माक्षिक, लोह, इत्यादि शाक्ति-वर्धक व शीतवीर्य औषधे वराच काळपर्यंत चालू ठेवावी.

देवी—सामान्यतः याचा अर्थ स्त्री-देवता किंवा देव-पत्नी असा होतो. पण विशेषतः शिवपत्नी हैमवतीला हे नामाभिधान लावितात. महाभारतांत हिची नुसती निरनिराळी नांवे व स्वरूपे वर्णिले आहेत; पण पुढील काळातील पुराणांतून हिची फार प्रतिष्ठा वाढविलेली दिसते. शक्ति या शिव-स्त्री-स्वरूपांत हिचे एक उग्र व दुसरा सौम्य असे दोन प्रकार पहावयास सांपडतात. उमा, गौरी, पार्वती, हैमवती, जगन्माता व भवानी हीं सौम्य अवतारांची नांवे असून, दुर्गा, काली, चंडी, भैरवी यांसारखी नांवे हिचे रौद्र स्वरूप प्रकट करितात. याच रौद्र स्वरूपाला भिऊन भक्त तिला प्राण्यांचे बळी अर्पण करतात व तांत्रिक पद्धतीने आराधना करतात. चेडीमाहात्म्यांत हिने असुरांवर मिळविलेले विजय वर्णिले असून त्या त्या अनुषंगाने हिला प्राप्त झालेली नांवे दिलेली आहेत; उदा० दुर्गा (तिला असुरांचे दूत भेटले तेव्हां); दशभुजा (जेव्हां तिने असुरांचे कांहीं लष्कर नष्ट केले तेव्हां); सिंहावाहिनी (असुर सेनापति रक्तबीज याच्याशी युद्ध केले तेव्हां); इ. उग्र स्वरूपांत असतांना हिला प्राप्त झालेली दुसरी नांवे म्हणजे भद्रकाली, चामुंडा, महामारी, रक्तदंतिका, इत्यादि होत.

देवीकोट—बंगालमधील दिनाजपुर जिल्ह्याच्या बालुर-घाट पोटविभागातील एक प्राचीन अवशेष भाग. आख्ययिका अशी आहे की पूर्वी हा वाणनगरचा किला होता. यामध्ये पडके भाग, मनोरे व खांब पुष्कळ आहेत. राजाच्या वाड्याच्या विटा वगैरे अवशेष आहेत. येथे जवळच धल, व कालादिधी असे दोन तलाव आहेत व जवळच पुरातन कालची कांहीं देवालये आहेत.

बंगालच्या मुसुलमान अधिकाऱ्यांची देवीकोट ही उत्तर भागातील राजधानी होती येथेच महंमद -इ- बख्त्यार खिलजी स. १२०६ मध्ये मेला. येथे एक पिराचा दरगा आहे. त्याचे नांव अत्ताउद्दीन किंवा अताउल्लाह असे होते. मशीदांत शिलालेख आहे. १५ व्या शतकाच्या अखेरीस येथे मुसुलमानी सैन्याची, अल्लाउद्दीन हुसेनच्या सेनापति-त्वाखाली मोठी छापणी होती.

देवीकोट्टई—मद्रास हलाखा. तंजावर जिल्ह्याच्या शियाली तालुक्यांतील कंलेरून नदीच्या मुखाशी असलेला एक मोडकळीस आलेला किल्ला. तंजावरचा राजा प्रतापसिंग याच्याजवळून कंपनीसरकारने तो १७४९ साली घेतला. स.

१७५८ त फ्रेंच आले तेव्हा इंग्रजांनी किल्ला सोडून दिला. पण वान्दिवाश येथे आयरकूटने जय मिळविल्यावर फ्रेंचांस तो परत सोडून द्यावा लागला. तेथे १७६० साली इंग्रज लोकांची छावणी ठेवण्यांत आली. कोलरूनच्या पुरामुळे त्याची बहुतेक नासाडी झाली आहे.

देवीदास-देवदास हा व्यंकटेश स्तोत्राचा कर्ता. याची संतमालिकाहि प्रसिद्ध आहे. हा चैतन्यसंप्रदायी (१५८०-१६८०) असून यानें गुरुडाख्यान, कुरुणामृतसार (रचना श. १६०८) प्रार्थनासात्त्विक, व्यंकटेशस्तुति (?) भामावर्णन वगैरे ग्रंथ केले आहेत.

देवीभागवत—अठरा पुराणांची जी नाममालिका आहे तीत या पुराणाचा उल्लेख नाही. परंतु शैव व पद्मपुराणांत याची अष्टादश महापुराणांत गणना केली आहे. व खुद्द या पुराणांतच पहिल्या स्कंधांत या पुराणास महापुराण म्हटले आहे. कांहींच्या मते वैष्णव भागवत हे महापुराण नसून एक वैष्णव तंत्र आहे व देवीभागवत हेच महापुराण आहे. आणि या मतास पोषक आधार म्हणजे शैवपुराणांन अठरा पुराणांत वैष्णव भागवत वगळिले आहे व देवीभागवताचा संग्रह केला आहे. शिवाय स्कंध व अध्याय यांच्या दोन्ही पुराणांच्या संख्येत व विषयमांडणीत बरेच साम्य आहे. परंतु वैष्णव भागवतावरिल टीकाकार श्रीधर यानें “भागवत-पुराण अनेक असली तरी विष्णुभागवत हेच महापुराण होय” असे म्हटले आहे. देवीभागवतावर नीलकंठाची टीका आहे. तो शैवमताचा असल्यामुळे देवीभागवत महापुराण ठरविण्याचा त्याने बराच प्रयत्न केला आहे. त्याची टीका वाचण्यासारखी आहे. देवीभागवतावर आपल्या टीकेपूर्वी दुसऱ्या कोणाची टीका नव्हती असे नीलकंठ टीकाकारच म्हणतो. पद्मपुराणांत देवीभागवताबरोबर दुर्गाभागवताचाहि उल्लेख येतो. देवीभागवताचे बारा स्कंध असून सर्वांवेमिलून अध्याय ३१८ आहेत. या ग्रंथातील विषय स्कंधवार पुढे दिले आहेत.

पहिल्या स्कंधांत ग्रंथविस्तार, जगाची उत्पत्ति, पुराण-लक्षण, पुराणांची व उपपुराणांची नांवे, निपुत्रिकत्वाबद्दल व्यासचिंता, ह्यग्रीवाख्यान, मधुकैटभचरित्र, शुकोत्पत्ति, बुधोत्पत्ति, शुक्रजनकसंवाद, शुक्राचा विवाह, शुक्रनिर्वाण, पांडवांची उत्पत्ति इत्यादि कथा असून दुसऱ्या स्कंधांत मत्स्यगंधेची उत्पत्ति, भीष्मजन्मकथेपासून कौरव-यादव-नाशापर्यंत कथा, परिक्षिति, जन्मेजय यांच्या कथा व सर्पसत्र वर्णिले आहे. स्कंध तीनमध्ये अंबा (देवी) विधान, सृष्ट्युत्पत्ति, मधुकैटभनाश, जगदुत्पत्तिबद्दल देवीची ब्रह्मा-विष्णु-महेशास आज्ञा, देवकृत देवीची स्तुति, देवीमंत्रधीनकथन व उत्तथ्य कथा, देवीयज्ञ, सात्त्विक-राजस-तामसयज्ञ, सुदर्शन चरित्र व देवीप्रभावकथन, नवरात्रमाहात्म्य व रामकथा हे विषय आहेत. तसेच चवथ्या स्कंधांत कृष्णचरित्र, नरनारायणाख्यान, संजीवनीप्राप्त्यर्थ शुक्राचार्याची तपश्चर्या (येथे बृह-

स्पतीनें शुक्राचार्याचा वेप घेऊन दैत्यांना खोट्या जैनधर्माचा उपदेश केल्याचा उल्लेख आहे. ही कथा थोड्या फरकाने पद्मपुराणांत आहे.) पांचव्या स्कंधांत महापासुरवध व येथून गुढील सर्व कथाभाग मार्कंडेय पुराणांतील सप्तशती-देवी-माहात्म्याप्रमाणेच आहे. सहाव्यांत वृत्रासुरवध, सौगत मताचा उल्लेख, त्रिविधकर्मकथन, युगोद्भवधर्म, आडि (पक्षि) बक-युद्ध, शुनःशेपकथा, वसिष्ठोत्पत्ति, सहस्राजुनकथा, भृगुवंशोच्छेद, हैहयकथा, स्त्रीरूपी नारद व त्याची संतति, हे विषय आहेत. सातव्यांत हरिश्चंद्रकथा, विश्वामित्रकालीन दुष्काळाचे विशेष हृदयद्रावक वर्णन, भारतवर्षातील देवीच्या स्थानांचा उल्लेख, देवी व हिमालय यांच्या संवादप्रसंगां देवीगीता (ह्रींत भगवद्गीतेतील श्लोक फार आहेत). आठव्या स्कंधांत भू, स्वर्ग, पाताळ, नरक, ग्रहनक्षत्रादि वर्णन व देवीच्या पूजेचे कालपरत्वे विधी दिले आहेत. स्कंध नऊ यांत देवीच्या अनेक शक्तींचे वर्णन, गंगादि नद्यांचे शाप, भक्त-अभक्त वर्णन, पृथ्वीची उत्पत्ति, तिची स्तुति, गंगा-स्नानमाहात्म्य, प्रस्कम्भशास्त्रोक्त गंगास्तोत्र, अनेक लोक-वर्णन, तुलसीची उत्पत्ति, शालिग्रामलक्षण, सावित्रीकथा, मध्येच धर्मशास्त्रकथन, तप्तमुद्रा व माथ्वमतीनिदा, महालक्ष्मी उपाख्यान वगैरे व अनेक देवींची उपाख्याने. दहाव्यांत स्वायं-भुवादि मनुंच्या कथा. दशावतारांपैकी नवव्यांत बुद्धगणना, स्कंध अकरा व बारा यांत आग्निहक प्रकरण वर्णिले आहे.

देवीहोसूर—मुंबई इलाखा, धारवाड जिल्हा. करजगीच्या नैर्ऋत्येस सुमारे १० मैलांवर असलेले एक खेडे. येथील बनशंकराच्या देवळांत चार, वसवन्नाच्या देवळांत एक आणि भोगेश्वराच्या देवळांत दोन शिलालेख आहेत. याशिवाय कोणी कजनीवलि याच्या अंगणांत दोन, शेतांत एक व गांवाच्या पूर्वेकडील तळ्याच्या बांधावर एक असे चार शिलालेख आहेत.

देश—हर्षकाळी एका राज्यांत मोडणाऱ्या सर्व प्रदेशाला देश म्हणत. वराहमिहिर व इतर ग्रंथकार यांनाहि याच अर्थाने त्याचा उपयोग केला आहे. पूर्वी या अर्थी जनपद हा शब्द वापरीत. देश या अर्थी मंडल (कोंगमंडल, चौलमंडल वगैरे) शब्द दख्खनमध्ये प्रचलित असे. देशाचे भाग उत्तरेकडे भुक्ति व दख्खनकडे वाड (हल्लीचे जिल्हे) असत व त्यांचे पुन्हां विषय (तालुका), नाड, अहार असत व त्यांचे शेवटचे घटक ग्राम असत. सोळाव्या व सतराव्या शतकांत महाराष्ट्रांत देशशब्द तालुका किंवा जिल्हा या अर्थीहि वापरीत. उ. वायदेश (वाई तालुका), माणदेश, मिरजदेश वगैरे. सह्याद्रि, बालाघाट, कर्नाटक व गोदावरी यांमधील जो प्रदेश तो देश. देश, प्रांत, सुभा, परगणा, तालुका, जिल्हा, महाल, कसबा, पेटा, संमत, तर्फ, मौजा वगैरे नांवे देश व त्याचे भाग यांची वाचक आहेत.

देशपांडे-देशमुख-देसाई—दक्षिणेंत मुसुलमानी अंमलांत साधारणतः रयतवारी पद्धतीच अमलांत होती. सरकार

व रयत यांच्या दरम्यान मालगुजार, जमीनदार, तालुकदार, अशांसारखे मध्यस्थ फारसे नसत. पाटील-कुलकर्णी गांवचा वसूल करीत व आपलें वेतन काढून घेऊन तो सरकारी कमावीसदार किंवा सुभेदार यांच्या स्वाधीन करीत. प्रत्येक परगण्यात (हल्लीचा पेटा किंवा लहान तालुका) देशमुख-देशपांडे हे अधिकारी असत. हेहि वतनदारच असून वंशपरंपरा आपलें काम करीत. हे परगण्यांतील सर्व जमावंदीचा हिशेब ठेवीत व वसुलीवर देखरेख करीत. त्यासाठी यांच्याजवळ थोडीफार शिबंदी असे; आणि तिच्या जोरावर (गळ्या, कोंट वांधून) गठीबंद राहून आसपासच्या मुलुखांत दंगा करीत किंवा मध्यवर्ती सरकार दुर्बळ असल्यास आपली सत्ता फैलावीत. यासाठीच शिवाजीने यांची ठाणी स्वतःच्या ताब्यांत घेतली होती व काहीं पाडूनहि टाकली होती. वंशपरंपरा अधिकार चालविल्याने यांचे त्या त्या भागी बरेच वचस्व असे. यामुळेच शिवाजीने राज्यस्थापनेच्या प्रारंभी यांना नाना तऱ्हांनी आपल्या कावृत आणिले होते.

सरकारी शेतसाऱ्यावर शेंकडा दोन ते पांचपर्यंत यांचा हक्क असे, त्यास रुसूम म्हणत. कोठे कोठे धान्यावर शेंकडा तीन व रोख पैशांवर शेंकडा सात घेत. त्याशिवाय त्यांना इनाम जमिनी असत. ग्रामपंचायतीतील पाटील-कुळकर्ण्यां-प्रमाणेच परगण्याच्या पंचायतीत त्यांना हक्कवावी असत. भेट, तोरण, घट, जोडा, पासोडी, तूप, तेल, वगैरे वस्तू बळुत्याप्रमाणेच त्यांनाहि (जास्त प्रमाणांत) मिळत. सांप्रत यांचे पूर्वीचे अधिकार काढून घेतले असून त्यांचा रुसूम मात्र चालू आहे. त्यामुळे हे हल्ली गरीब स्थितीत आले आहेत, व काहीं कर्जबाजारीहि झाले आहेत. पूर्वी जमावंदीचे, त्या त्या परगण्यांतील सर्व कागदपत्र (दसुरच) देशपांड्याच्या ताब्यांत असे; त्याच्या हाताखाली मोहरीर नांवाचा कारकून (सांप्रतचा रेकॉर्ड कीपर) असे. निरनिराळ्या वहीतदारांचे व वतनदारीचे हक्क व जमिनीचे बारीक सारीक वर्णन या हिशोबांत दिले जाई. देशपांडे हा निरनिराळ्या गांवांच्या कुळकर्ण्यांने पाठविलेले हिशेब एकत्र करून सर्व परगण्यांचा हिशेब तयार करी.

देशपांड्याप्रमाणेच कोंकणांत व कर्नाटकांत देसाई हाहि एक अधिकारी असे. त्यांचे काम देशपांड्यांचेच असे. कोंकणांतील प्रभुपणाचा हुद्दाहि देसायाच्याच जोडीचा असे. प्रभु-देसाई असा त्या हुद्याचा जोड उच्चार करितात. अधिकारावरून सांप्रत ते एक आडनांवहि झाले आहे. त्याप्रमाणेच देशमुख, देशपांडे व देसाई हींहि आडनांवे झालीं. देशपांडे हा देशमुखाच्या हाताखालचा असे. गांवचा जसा कुळकर्णी तसा परगण्याचा देशपांडे. देशपांड्यासच देशकुलकर्णी असे म्हणत.

रा. राजवाडे असे म्हणतात की, मुसुलमानी अंमलापूर्वी (कोंकणांत ?) ब्राह्मणांकडे देशमुख्या नव्हत्या. देशमुखी म्हणजे लष्करी व फौजदारी अधिकार. गांवचे संरक्षण जसा

पाटील करी, तसे परगण्यांचे संरक्षण देशमुख करी. लढाईच्या प्रसंगा पाटील व देशमुखदेशपांडे यांनी अमुक सैनिक सरकारास पुरवावे असे करार असत. मुसुलमानी अंमलांत वतनाच्या घालमेला झाल्या, त्यांत मराठे पाटील व मराठे देशमुख हे वरेचसे स्थानभ्रष्ट होऊन त्यांच्या जागी ब्राह्मण देशमुख आले. [चतुर्थ संमेलनवृत्त, भा. इ. मं.; वाड—डायऱ्या; डफ; राजवाडे खंड.]

देशपांडे, रामचंद्र भोजराव—हे महाराष्ट्र कवि सुमारे ७० वर्षांपूर्वी दक्षिण महाराष्ट्रांत पाच्छापुर येथे होऊन गेले. वापू गोखले यांच्या लष्करांत राहून स्वराज्यरक्षणासाठी यांनी मोठमोठ्या लढाया मारल्या होत्या. रामचंद्र भोजराव यांचे मूळ पुरुष धवरस हे पूर्वी मोगलांहि वेदर येथे रहात असत. रामचंद्रपंतांचा संस्कृत भाषेचा अभ्यास चांगला असून, संस्कृतांत व मराठींत कविता करण्याचा नाद त्यांना बाळगणापासून होता. पेशव्यांच्या पदरी लष्करांत वरेच दिवस नोकरी करून ते यडूर येथे विरुपाक्षेश्वराच्या दर्शनास गेले. यडूर येथे असतां, रामचंद्रपंतांनी 'श्रीवीरभद्रक्षेत्रवर्णन' नामक ८६ ओव्यांचे एक प्रकरण लिहिले. यडुराहून स्वग्रामी आल्यावर, कोठे तरी निवांतस्थळी राहून परमार्थसाधन करावे, अशी इच्छा त्यांस उत्पन्न झाली. नंतर शांगे-होळी येथे एक मोठा वाडा वांधून, त्यांत आपल्या परिवारासह रामचंद्रपंत जाऊन राहिले. तेथे त्यांनी स्मार्ताग्नि ठेवला होता. रोज त्रिकाल संध्यास्नान, होमहवन व ईश्वरभजन इत्यादि सत्कर्मते ते आपला कालक्षेप करीत असत. फुरसतीच्या वेळी कविता लिहिण्याचा क्रमहि त्यांनी चालू ठेवला होता. रामचंद्रपंतांनी संस्कृत आणि मराठी मिळून एकंदर ७ ग्रंथ लिहिले आहेत ते येणेप्रमाणेः—संस्कृत—सिद्धेश्वराष्टक; रामदाक्षितस्तोत्र, आरत्या व पदं, चिदंबरगीति. मराठी—गंगास्तव आर्या (अपूर्ण); वीरभद्रक्षेत्रवर्णन आणि श्रीगणेशचरित्र.

त्यांच्या ग्रंथांतल्या मराठी कवितेवर त्यांची जन्मभाषा जी कानडी, तिची झांक बरी व कमी मारते. काव्य या दृष्टीने रामचंद्रपंतांची कविता, म्हणण्यासारखी रसवती नाही, तथापि एका शिपाईबाण्याच्या भाविक गृहस्थाने लिहिलेली कविता या नात्याने तिचे महत्त्व बरेच आहे. वयाच्या ७९ व्या वर्षी (शके १७७८) त्यांस देवाज्ञा झाली.

देशमुख, गोपाळ हरि (१८२३-१८९२)— लोकहितवादी. यांचे वडील हरिपंत हे शेवटले पंशवे यांच्या कारकीर्दीत फार प्रसिद्धीस आले. यांना पेशवेसरकार यांच्याकडून जहागिर होती पुढे ती खालसा झाली व त्यांना १२०० रु. दरसाल पेन्शन मिळाले. गोपाळराव यांचा जन्म १८ फेब्रुवारी १८२३ रोजी झाला. हे काहीं दिवस पुण्याचे एजंट यांच्या कचेरीत कारकून होते व पुढे ते वाढत वाढत शिरस्तेदार झाले व पुढे इनाम कमिशनमध्ये सब असिस्टंट झाले व त्यांना धर्मशास्त्रावर पुस्तक लिहिण्याकरितां सरकारने

मुंबईस पाठविलें व पुढें ते अहमदाबादेस स्मालकाज कोर्टाचे जज्ज झाले. १८७७ सालीं त्यांस राववाहादूर केलें. कांहीं दिवस ते कायदेकौन्सिलचे सभासद व रतलाम संस्थानचे दिवाण होते. पुण्यांत लायब्ररी, छापखाना, रयतेची सभा, दवाखाना, मुलींची शाळा या संस्था यांच्या आश्रयानें सुरू झाल्या. यांचीं मर्ते विधवापुनर्विवाहास अनकूल होती व यानीं आपला मुलगा विलायतेस पाठविल्याबद्दल त्यांचा त्यांच्या जातानें अनेक प्रकारें छळ केला तो त्यांनीं निमूटपणें सोसला त्यामुळें द्वेषभाव विरधळून गेला. यानीं अनेक ग्रंथ लिहून प्रसिद्ध केले त्यांचीं नांवेः—लोचेचा निबंध, लक्ष्मीज्ञान, यंत्रज्ञान, भरतखंडपर्व, होळीचा सण, अलंकार, खोटी शपथ, गुलिस्तान, सौभाग्यरत्न, निबंधसंग्रह, निगमप्रकाश, आगमप्रकाश, हिंदुस्थानचें दारिद्र्य, सुभाषित, भिक्षुक, पानिपत, कलियुग, जातिभेद, स्वाध्याय, ऐतिहासिक गोष्टी भाग ३, गीतातत्त्व, हिंदुस्थानवा इतिहास, पृथ्वीराज चव्हाण, गुजराथचा इतिहास, स्वराज्य, प्रामरचना, बोध-पत्रं, उदेपूरचा इतिहास, आश्वलायन गृहसूत्राचें भाषांतर इत्यादि लहान मोठे ३२ ग्रंथ आहेत. यांस मराठी, इंग्रजी, फारशा, गुजराथी, हिंदुस्थानी भाषा समजत असत. 'लोकहितवादी' या टोपण नांवांनं यांचे लेख प्रसिद्ध होत. निबंध-मालाकारांनीं यांच्या लेखावर सडकून टीका केल्यामुळें कांहीं काळ यांचे ग्रंथ लोकांच्या दृष्टीभाड होते; पण आतां पुन्हां ते वाचनांत येऊं लागले आहेत. हे मुंबई आर्थ समाजाचे प्रमुख अध्यक्ष, व थिऑसाफिकल सोसायटीचे मुंबई शाखेचे अध्यक्ष होते. यांच्या घरीं मोफत दवाखाना होता. यानां इंग्रजी शिक्षणाची फार हौस असे.

यांचीं मर्ते 'सुधारका' असत. पाश्चात्य संस्कृतीतील चांगल्या गोष्टी आपल्या लोकांनीं शिकव्या व जुन्या वाईट संवयीं टाकून द्याव्या हा लोकहितवादींचा स्वजातीयांवर टीका करण्यांत हेतु असे. त्यांची भाषा अतिशय कडक असल्यानें तत्कालीन लोकांना ती रुचत नसे. तथापि आगरकरांप्रमाणें लोकहितवादींची किंमत आतां कळूं लागली आहे व त्यांच्या ग्रंथांना आधुनिक अभ्यासक्रमांत स्थान मिळूं लागलें आहे. [प्रो. केळकर—लोकहितवादी; केसरी ता. ११ व १८ ऑक्टोबर १८९२.]

देशाधिकारी—प्राचीन काळीं पाटील किंवा ग्रामाधिकारी ज्याप्रमाणें गांवचा मुख्य अधिकारी समजला जात असे, त्याचप्रमाणें देशाधिकार्याकडे जिल्ह्याचा अधिकार (हल्लींच्या कलेक्टरप्रमाणें) असावा असें दिसतें. विज्ञानेश्वर टंकित असें स्पष्ट म्हटलें आहे कीं, ग्रामाधिकार्याच्या हुकुमानें बसलेल्या पंचायतीचा निकाल प्रतिवादीस पसंत पडला नाहीं तर त्यानें देशाधिकार्याकडे फिर्याद न्यावी. यावरून देशाधिकारी हा प्राचीन हिंदु संस्थेंतील एक कामगार असून त्याचा दर्जा ग्रामाधिकारी किंवा पाटील यांच्यावर होता हें उघड दिसतें. देशाधिकार्याची जागा वंशपरंपरा नसे व

देशामुखाप्रमाणें त्यांनां कांहीं इनाम जमिनी किंवा हक्कहि नव्हते. ते सरकारनें नेमलेले असत व त्यांच्या बदल्याहि होत. [वाड; डफ.]

देहांतशासन—सर्व काळीं व सर्व देशांत गुन्हेगारांना देहांतशासनपद्धति अमळांत आहे. अलीकडे ही शिक्षा रद्द करण्याबद्दल चळवळ होऊं लागली आहे. प्राचीन काळीं व मध्ययुगांतहि अत्यंत क्रूरपणें छळ करून ही शिक्षा अपराथ्यांना देण्यांत येत असे. चामडी सोलून काढून ठार करणें, जिवंत जाळणें, सुळावर चढविणें, उकळत असलेल्या तेलानें बुडविणें व आंतडीं बाहेर काढणें इत्यादि देहांतशासनाच्या पद्धती प्राचीन काळीं प्रचारांत असत. त्या काळीं गुन्ह्याचें मुख्य स्वरूप व महत्त्व लक्षांत न घेतां ही शिक्षा सरसकट दिली जात असे. तिसऱ्या जॉर्जेच्या कारकीर्दीपर्यंत इंग्लंडांत असल्या अमानुष व अन्यायी शिक्षा प्रॉटेस्टंट धर्मीतहि चालू होत्या ही गोष्ट कमी लांछनास्पद नाहीं. महान तत्त्ववेत्त्यांनीं आजवर देहांतशासनाचें समर्थनच केलेलें आढळतें. मोक्षेइक व जर्मानिक कायद्यानें जिवांस जीव घेण्याची मोकळीक ठेविली होती. अगदीं निगरगड गुन्हेगारास ही शिक्षा दिल्यानें लोकहित साधेल असें प्लेटोचें मत होतें. मोक्षेसचे कायदे प्रमाण मानून प्रॉटिअसनं या प्रश्नाचा धार्मिक दृष्टीनें विचार केला होता. प्रत्यपकार करणें जरूर आहे असें मॉटेस्क्वीचें मत होतें. गुन्हेगार हा सामाजिक कराराविरुद्ध बंड करणारा असल्यानें त्याला ही शिक्षा असावी असें हॉब्सप्रमाणें क्लोलाहि वाटत असे. सामाजिक करारांत मनुष्याची फौजदारी—कायद्यास संमति असतेच, अतएव गुन्हेगार हा देहांतशासनार्ह असतो, अशी कॅटची समजूत होती. बेर्केरियानें देहांतशिक्षेविरुद्ध मत दिलें आहे, परंतु बॅथम व रोमेली यांनीं गुन्ह्यास प्रतिरोधक या दृष्टानें देहांतशिक्षेचें समर्थन केलें आहे.

उपर्युक्त मतांवरून या शासनाचें समर्थन कोणत्या मुद्यावर करण्यांत येतें हें कळून येईल. जेथे ही शिक्षा रद्द करण्यांत आली आहे त्या ठिकाणीं खुनांचें प्रमाण कमी झालें आहे असें दाखविण्यांत येतें. उलट याच्याविरुद्ध पुरावाहि पुढें करण्यांत येतो. मनुष्याचा प्राण घेण्यास ख्रिस्ती धर्म अनुकूल नसून सरकारलाहि तो हक्क नाहीं. शिवाय या शिक्षेमुळें पाप वाढत जाईल, समाजातील माणसुकांचा लोप होईल, जीविताची किंमत फारच स्वस्त होईल व खून करण्याचा भयंकर मोह उत्पन्न होईल इत्यादि कारणें देहांतशासनाचा त्याग करावा याबद्दल जोरांनं प्रतिपादन केलीं जातात. राजद्रोह, खून, आग लावणें, बलात्कार, चांचेगिरी, जीवितास अपाय होईल अशा रीतीनें चोरी करणें, लडाऊ जहाज जाळणें इत्यादि कारणांबद्दल अमेरिकेंतील संयुक्त संस्थानांत ही शिक्षा फर्माविली जाते. मिचिगन, विसकॉन्सिन, न्होड आयलंड व मेन या ठिकाणीं ही शिक्षा रद्द करण्यांत आली आहे. १८८८ सालीं न्यूयॉर्क येथें फॉशी

देण्याऐवजी विजेच्या धक्याने जीव घेण्याची नवीन सुधारणा अमलांत आली. युरोपांत देहान्तशासन कमी होऊं लागलें आहे. हॉलंडांत १८७० मध्ये ही शिक्षा रद्द झाली. रुमानिया, पोर्तुगाल व स्वित्झर्लंडमध्ये हें शासन रद्द करण्यांत आलें. १८७०-७९ च्या दरम्यान ऑस्ट्रियांत १६, स्वीडनमध्ये ३, नॉर्वे ३, डेन्मार्कमध्ये १, व बव्हेरियांत ७ इतक्या थोड्या लोकांना देहान्त शिक्षा देण्यांत आली. १८६९-७८ च्या दरम्यान उत्तर जर्मनीमध्ये ४८४ लोकांना ही शिक्षा झाली होती. परंतु त्यांपैकी एकाच मनुष्यास फांशी देण्यांत आले. राजकीय गुन्ह्याबद्दल मरणाची शिक्षा देण्याचें काम बहुतेक सर्व देशांत रद्द करण्यांत आलें आहे. फ्रेंच राज्यक्रान्तीच्या वेळेपासून तेथे हा प्रकार अस्तित्वांत नाही. इंग्लंड, ऑस्ट्रिया, रशिया व संयुक्त संस्थानें येथे फांशीची शिक्षा देण्यांत येते. न्यूयॉर्क व मॅसाच्युसेट्स् येथे विजेच्या धक्याने जीव घेण्यांत येतो व जर्मनींत शिरच्छेद करण्याची चाल आहे.

हिंदु स्थान.—प्रस्तुत खुनाचा गुन्हा करणारास फांशी अग्नर जन्मठेप (काळ्या पाण्याची शिक्षा) इंडियन पीनल कोडने सांगितली आहे. मराठी रिसायतींत खून करणारास ठार मारण्याची शिक्षा काचितच देण्यांत येत असे, असें उपलब्ध झालेल्या माहितीवरून अनुमान निघते. त्यावेळीं खून करणारास कैदेची शिक्षा करण्यांत येई. परंतु खून करणारानें ज्याचा खून केला असेल त्याच्या आमांस खुनावद्दल द्रव्य व सरकार दंड दिल्यास खून करणाऱ्या इसमाची सुटका करण्यांत येई. खुनावद्दल मयताच्या नातेवाईकांस धावयाच्या रकमेचे प्रमाण ज्या इसमाचा खून झाला असेल त्या इसमाची जात, दर्जा इत्यादि गोष्टींवर अवलंबून असे. गुन्हा करणारा इसम वतनदार असल्यास त्याचें वतन जप्त करण्यांत येऊन वतनाचें उत्पन्न सरकारजमा करण्यांत येई. आतां ही जी विधानें केली ती, ज्या उदाहरणांवरून स्पष्ट होतील अशीं कांहीं उदाहरणें येथें नमूद करितों.

लमाण जातीच्या दोन इसमांमध्ये जातीविषयी दावा होता. उभयतां दावेकरी लोकांत युद्ध सुरू झालें. लमाणांच्या तांड्यांत सरकारचा सरकारकून मारला गेला. ज्या इसमाच्या हातून कारकून मारला गेला त्यास सातारच्या किल्ल्यावर अटकेंत ठेवण्यांत आलें. पुढे लमाणानें गुन्हेगारीबद्दल रुपये १५००० देण्याचें कबूल केल्यावरून त्यास मुक्त करण्यांत आलें (इ. स. १७४०-४१ वाड भाग १, पान १८४). गुन्हेगारीची एवढी मोठी रक्कम गुन्हा करणाऱ्या इसमाकडून घेतल्याचें क्वचितच आढळतें. ठार मारला गेलेला इसम सरकारी कारकून असल्यानें गुन्हेगारीबद्दल एवढी मोठी रक्कम वसूल करण्यांत आली असावी असें दिसतें.

खुनाचा गुन्हा करणारा इसम वतनदार असल्यास व त्यानें गुन्हा केल्याचें साबीत झाल्यास ज्या इसमाचा खून झाला असेल त्याच्या आमांस वतनापैकी कांहीं भाग

खुनाचा मोबदला म्हणून देऊन खून करणारानें आपली सुटका करून घेतल्याची अनेक उदाहरणें आढळतात.

ब्राह्मणाचा खून झाल्यास खून करणाऱ्या इसमास जबर शिक्षा करण्यांत येऊन ज्याचा खून झाला असेल त्याच्या आमांस इनाम वगैरे देण्यांत येत असे. ओंकारभट व रणसोडभट व्यास औदिक्य ब्राह्मण मौजे पचेड प्रो रतलाम यांचा भाऊ नारायणभट व्यास याची वेधू करून लालसिंग रजपुतानें त्यास जिवें मारिलें. ओंकारभट व रणसोडभट यानें रजपुताचें पारिपत्य व्हावें म्हणून हुजूर कळविलें. रजपुतास देशाबाहेर काढून टाकण्याचा आणि त्याच्या मालकीचे वारा जहांगीर गांव जप्त करण्यांत येऊन ब्राह्मणास जमीन चावर एक आणि घरास जागा इनाम देण्याचा हुकूम करण्यांत आला. (इ. स. १७५३-५४, वाड, भाग ५, पान ४८).

खुनाच्या कामी कोण कोण लोक सामील होते हें माहित असून त्याबद्दलची माहिती सरकारी अधिकाऱ्यास न दिल्यास त्या इसमाकडून गुन्हेगारी घेत असत. त्याचप्रमाणें खुनांत सामील असणाऱ्या इसमाकडून गुन्हेगारी घेण्यांत येई. (वाड भाग ७, पोटभाग २, पान १९७).

खुनाचा गुन्हा करणारास ठार मारण्याची शिक्षा क्वचित प्रसंगी देण्यांत येत असे, असें दोन ठिकाणीं आढळलेल्या उदाहरणांवरून दिसून येतें. वाड, भाग ८, पान ८३ व ८७ न भाग ८, पान ८३ वरील उल्लेखः—दोन असामी यांनी ज्या गांवां खून केला त्या गांवां हारदूजणास नेऊन छाटून टाकिलें. इ. स. १७७५-७६ भाग ८, पान ८७ वरील उल्लेखः—कृष्णाजी उतरेकर यानें एका शिष्याच्या दोन कुणबिणींचा खून केला. या इसमास तोफेच्या तोंडी देण्याचा हुकूम देण्यांत आला.

ब्राह्मण गुन्हेगार असल्यास गुन्हेगारी घेऊन त्यास सोडते-वेळीं त्याच्याकडून जामीन घेणें, त्यास वाळींत ठेवणें अगर त्याच्याकडून प्रायश्चित करविणें वगैरे गोष्टी सरकारच्या हुकूमावरून करण्यांत येत असत.

खुनाच्या गुन्ह्यासंबंधी ज्या विशिष्ट बाबी दृष्टोत्पत्तीस आल्या त्या दर्शविणारी निरनिराळीं उदाहरणें वर सांगितलीं. ब्रह्महत्या हें पंचमहापातकांपैकी एक महापातक असून त्यास सर्वस्व हरण करणें, देशांतून घालवून देणें, अगर ठार मारणें हा दंड मनुस्मृतींत सांगितला आहे. मनुस्मृतीच्या वचनाच्या दृष्टीनें विचार करतां वरील उदाहरणांत या गुन्ह्यास ज्या प्रकारचा दंड केलेला आढळतो त्यापेक्षा अधिक दंड असल्यास पाहिजे होता. परंतु तसा प्रकार आपणांस वरील उदाहरणांवरून आढळून येत नाही. स्मृतीतील तत्त्वास सोडून मराठी रिसायतींत या गुन्ह्याच्या बाबतींत जी व्यवस्था—पद्धति अस्तित्वांत आली ती कोणत्या कारणामुळें आली हा एक विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे. या गुन्ह्यांच्या बाबतींत महंमदी शास्त्राचें धोरण कोणत्या स्वरूपाचें होतें हें लक्षांत घेतलें असतां या प्रश्नाचा उलगडा सहज

होतो. खुनाचा गुन्हा झाला असल्यास ज्याचा खून झाला असेल त्याच्या आर्षांस नुकसानीबद्दल द्रव्य देऊन खून करणाराची मुक्तता करून घेण्याचा मार्ग कुरागास संमत आहे. मुसुलमानी रियासतीत ह्या तत्त्वास अनुसरून खुनावद्दल द्रव्य घेण्याचा जो प्रघात सुरू झाला तो प्रघात पुढे मराठी रियासतीतहि कायम राहिला असावा असे दिसते. [भा. इ. सं. मं. , चतुर्थ संमेलनवृत्त, शके १८३८].

देह—सुंबई, पुणे जिल्हा. हवेली तालुक्यांत, भीमस मिळणाऱ्या इन्द्रायणी नदीच्या दक्षिण तीरावर हे खेडे आहे. हे पुण्याहून तीस मैल किंवा शेजारवाडी स्टेशनहून फक्त तीनच मैल लांब आहे. येथे तुकारामाचा (पहा) जन्म झाला. येथे प्रतिवर्षी फाल्गुनमासी कृष्ण पक्षांत द्वितीयेस मोठी जात्रा भरते. खुद्द देहू येथेहि एक विठोबाचे देवालय असून तेथे दरएक महिन्याच्या शुक्र व कृष्ण पक्षांतील एकादशीस देवदर्शनार्थ हजार दोन हजार भक्त लोटतात.

दैत्य—दैत्य, असुर, दानव, वगैरे शब्द वैदिक व पौराणिक (संस्कृत) वाङ्मयांत फार येतात व देवांचे प्रतिस्पर्धी व शत्रू या नात्याने देव व दैत्य यांचे पुष्कळ सामने झालेले त्यांत वर्णिले आहेत. असुरिया (असीरिया), बाबिलोनिया, इराण, या देशांच्या प्राचीन वाङ्मयांत, तसेच ज्यू व ख्रिस्ती लोकांच्या धर्मग्रंथांत देव (गॉड) व दैत्य (डीमन) यांची भांडणे वर्णिली आहेत.

प्रथम देव (गॉड), देवदूत (एन्जल), वनदेवता (फेअरी), दैत्य (डीमन), महदात्मा (स्पिरिट), भूतपिशाच (घोस्ट) यांच्यामधील फरक स्पष्ट केला पाहिजे. देव याचेहि दोन अर्थ आहेत. सर्व धर्मांतील अर्थ देव म्हणजे ईश्वर (गॉड) हा सर्व विश्वाचा उत्पादक व चालक असा मानला जातो. पण देव याचा प्राचीन संस्कृत वाङ्मयांतील अर्थ ' एक प्राचीन समाज ' असा असला पाहिजे असे अनेक संस्कृत पंडितांचे मत आहे (' देव ' पहा). तसेच दैत्य, राक्षस, असुर, दानव वगैरे शब्दहि प्राचीन लोकसमाजवाचक नामे असून ते सर्व देवांचे शत्रू होते अशी उपपत्ति अलीकडील विद्वानांनी लाविली आहे. तथापि इतर संस्कृतींतील धर्मग्रंथांत दैत्य (डीमन) हे परमेश्वराचे शत्रू असून परमेश्वराला स्वर्गांत त्रास दिल्यामुळे त्याने त्यांना पाताळांत फेकून दिले, वगैरे वर्णने आहेत. ' डीमन ' या शब्दाला प्राचीन ग्रीक भाषेत चांगला अर्थ होता. पण पुढे एकेश्वरी व मूर्तिपूजाविरोधी ख्रिस्ती धर्म स्थापन झाल्यावर ख्रिस्तेतर प्राचीन मूर्तिपूजक धर्मांतील देवदेवतांना ख्रिस्तानुयायांकडून परमेश्वराचे शत्रू अशा वाईट अर्थाने ' डीमन ' शब्द वापरण्यांत येऊ लागला. महदात्मा (स्पिरिट) म्हणजे मूर्तबावांचा उच्च कौटीप्रत गेलेला आत्मा. असे आत्मे पुनर्जन्मांतून मुक्त झालेले असतात, त्यांना शरीरे असतात पण ती अदृश्य असतात, त्यांना खायलाप्यायला लागत नाही, मनुष्यापेक्षा त्यांची बुद्धि अधिक तीव्र असते, व अगदी गुप्त

गोष्टी त्यांना समजतात. देव, दैत्य व महदात्मे यांच्यामध्ये फरक असला तरी दैत्य व महदात्मे देवांच्या दर्जाला पोहोचू शकतात. महदात्मे हे झाडे, नद्या, खडक अशांच्या आश्रयाने राहतात. पण बहुधा त्यांना विशिष्ट निवासस्थान नसते.

हिंदु धर्मग्रंथांतील कल्पना.—दैत्य, असुर वगैरेचीं देवांशी अनेक भांडणे व युद्धे झालीं, अशाबद्दल अनेक पुराणांत वर्णने आहेत. दैत्य हे कश्यप ऋषीला द्विती नांवाच्या स्त्रीपासून झालेले पुत्र, अशी त्यांची उत्पत्ति दिली आहे. ऋषींच्या यज्ञांना ते फार उपद्रव देत. देवदैत्यांसंबंधी बऱ्याचशा कथा ज्ञानकोश दुसऱ्या विभागांत (पृष्ठे २२७-२४२) दिल्या आहेत. दैत्य व दानव दोघे एकच असावेसे दिसते. कित्येक हिंदु देवतांना, ज्या दैत्यांना त्यांनी जिंकले व ठार मारले त्यांच्या नांवावरून नावे पडली आहेत, उदा. इंद्राला वृत्रहन्, विष्णूला कैटभजित व मधुसूदन, देवीला महिषासुरमर्दिनी, कृष्णाला केशिनिपूदन वगैरे नावे रूढ आहेत. हिंदूंच्या दशावतारांपैकी बहुतेक त्या त्या वेळी फार बलाढ्य झालेल्या दैत्यांना मारण्याकरितां झाले असे वर्णन आहे. उदा. मत्स्यावतार शंखासुराला, वराह हिरण्यपक्ष दैत्याला, नारसिंह हिरण्यकश्यपूला, वामन बलिदैत्याला, राम रावणादिकांना, कृष्ण अरिष्टादिकांना मारण्याकरितां अवतरले.

ख्रिस्ती धर्मग्रंथांतील कल्पना.—या धर्मांत हिंदूंच्यांतील दैत्य, दानव, असुर यांच्यासारखेच देवांचे शत्रू म्हणून अनेक व्यक्ती आहेत पण त्या मानवकौटीत नाहीत. ' एन्जल्स ' (देवदूत) म्हणून एक मानवाहून उच्च कौटी असून या एन्जलकौटीमध्ये कांहीं चांगले व कांहीं वाईट निघाले व त्यामुळे वाईट एन्जलांचा उर्फ दैत्यांचा स्वर्गांतून पाताळांत अधःपात झाला (देवदूत पहा). सैतान हा त्यांच्यातील मुख्य दैत्य होय. सैतान व त्याचे अनुयायी यांचा मुख्य अपराध म्हटला म्हणजे परमेश्वराचा मत्सर. याबद्दलची कथा मिल्टन नामक इंग्रज कवीने आपल्या ' पॅरॅडाइज लॉस्ट ' (स्वर्गपदच्युति) नांवाच्या महाकाव्यांत वर्णिली आहे.

दैनहाट—बंगाल इलाख्यांतील बरद्वान जिल्ह्याच्या काटवा पोटाविभागांतील एक गांव. भागीरथीनदीच्या उजव्या तीरावर आहे. लोकसंख्या सुमारे ५ हजार. पितळेची व कांस्याची भांडी येथे तयार करतात व लहान प्रमाणावर कापड विणण्याचे कामहि चालते. मीठ, ताग, धान्य, विलायती कापड, कापूर व तंबाखूचा व्यापारहि येथे चालतो.

द्वैतवाद—या तत्त्वाचा अर्थ असा की, त्रैलोक्यांतील सर्व गोष्टी एका बलिष्ठ अतिमानुष शक्तीच्या अनुल्लेखनीय व हुकूमानुसार घडत असतात. द्वैतवाद व हेतुमूलकतावाद (डिटरमिनिझम) यांचा पुष्कळदा परस्पर घोंटाळा करण्यांत येतो; पण वास्तविक हेतुमूलकतावादाचा अर्थ अगदी भिन्न आहे. द्वैतवादाचे मुख्य मर्म असे आहे की, त्यांत मानवी प्रयत्नाला (प्रयत्नवादाला) यत्किंचितहि वाव नसतो;

किंवा कार्यकारणवादाला स्थान नसतें. उदाहरणार्थ, एखादा दैववादी मनुष्य आपण अमक्या अमक्या दिवशीं मरणार असें मानूं लागला की, त्याचा असाहि विश्वास असतो की, त्याचा तो मृत्यु कांहीं केलें तरा किंवा कितीहि सावधगिरी ठेवली तरी टळणार नाहीं किंवा मागेपुढें होणार नाहीं. दैववाद कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपांत सर्व धर्मांत आढळतोच. होमरच्या काव्यामध्ये ही कल्पना दृष्टीस पडते. दैव ईश्वरास बांधूं शकत नाहीं असें कांहीं धर्मांत मानतात, तर उलट देवावरसुद्धां दैवाचा तावा असतो असें मत कांहीं धर्मांत विशेषतः हिंदुधर्मांत आहे (लिखितमपि ललाटे प्रोज्झितु-कः समर्थ । हे सुभाषित प्रासिद्धच आहे). ख्रिस्ती व इस्लामी धर्मांतहि दैववाद आहे. पण ख्रिती धर्मांत एक सर्वसत्ताधारी ईश्वराव्यतिरिक्त दुसरी कोणतीहि शक्ति नसल्यामुळें दैववादाचें अधिष्ठानहि ईश्वरच आहे. पण सदसद्विवेकबुद्धियुक्त असा मनुष्य सर्वस्वी दैवाधीन पंगु आहे, त्याला स्वप्रयत्नांनं गोष्टी घडवून आणण्यास यत्किंचित्हि वाव नाहीं, असें मानणें योग्य नसून प्रयत्नवादाला थोडा तरी अवकाश असला पाहिजे, असें मत ख्रिस्ती समाजांत मान्यता पावले आहे; आणि चांगल्या चांगल्या ख्रिस्ती पंडितांनी ईश्वराचें सर्वसत्ता-धीशत्व मान्य करतांना पौरस्त्य देशांतला निर्मळ दैववाद मान्य न करतां प्रयत्नवादाचाहि पुरस्कार केला आहे. इस्लामी धर्मांत मात्र किस्मेत किंवा नशीब हीच सर्व कर्तुम-कर्तुम्न शक्ति आहे असें तत्त्व आहे. पौरात्य देशांत भौतिक गोष्टींनां मुळांच महत्त्व न देतां सर्व सुखदुःखांनां दैवयोग म्हणून तोंड देणारे पुष्कळ इसम आढळतात.

मा र ती य.—संस्कृत भाषेंत दैव या अर्थाचे काल, विधि, अदृष्ट कर्म वगैरे आहेत. पण दैव व कर्म यांच्या अर्थांत थोडा फरक आहे. दैववाद किंवा कर्मवाद याचा हिंदुधर्मांत अर्थ अगदीं निराळा आहे. भारतीय दैववाद हा हिंदुधर्मातील पुनर्जन्माच्या तत्त्वावर उभारलेला आहे. दैव किंवा अदृष्ट म्हणजे पूर्वीच्या सर्व जन्मांत प्राण्यांनं जी पाप-पुण्याचीं कृत्ये केलेलीं असतात त्यांचें फल म्हणून चालू जन्मांत त्या प्राण्याच्या आयुष्यांतिल प्रत्येक गोष्ट घडत असते. दैव व पुनर्जन्मविषयक सिद्धान्तांचें मूळ एका ब्राह्मण ग्रंथांत असून ते उपनिषद्कालापासून भारतायांत रूढ आहेत. पुढे हे सिद्धान्त बौद्ध धर्मांनंहि मान्य केले. जैन धर्मांतहि ते आहेत. हिंदुस्थानांत अनेक तत्त्वज्ञानपंथ असून त्यांचे मुख्य दोन वर्ग आहेत; एक इच्छास्वातंत्र्य, नैतिक जबाबदारी, व पुनर्जन्म या गोष्टी मान्य करतो, व दुसरा ह्या तिन्ही साफ नाकारतो. जैन व बौद्ध हे दोन्ही धर्म पहिल्या वर्गापैकी आहेत. पुनर्जन्मावर त्यांचा विश्वास असून पुनर्जन्म टाळणें हेंच मानवाचें मुख्य ध्येय मानतात. आत्म्याच्या हातून देहामार्फत जीं कार्ये होतात तेंच कर्म (पाप किंवा पुण्य होय.) होय. या कर्मांमुळेच आत्मा एका देहांतून दुसऱ्या देहांत जन्म घेतो.

नवा देह कोणता मिळावयाचा हा गोष्ट कर्मांच्या वन्या-वाईटपणावर ऊर्क पापपुण्यावर अवलंबून असते. सत्कर्म किंवा पुण्य केलें असेल तर स्वर्गप्राप्ति होते किंवा भूलोकां उच्च कुलांत जन्म होतो. पाप केलें असेल तर आत्मा अधो-गतीला जातो आणि हलक्या प्राण्यांचा किंवा वनस्पतींचा किंवा निर्जीव द्रव्यांचा जन्म पावतो. इंद्रियदमन व तपाचरण करून मनुष्य मुक्त होऊं शकतो.

आधुनिक हिंदु धर्मपंथांपैकीं शीखपंथ हा सर्वांत कष्ट दैववादी आहे. मानवांनां श्रीमंती, दारिद्र्य वगैरे निरनिराळी परिस्थिति कां प्राप्त होते याची शीखपंथाय लोक इतरां-प्रमाणेंच मीमांसा करतात. पण प्रयत्नवाद किंवा इच्छा-स्वातंत्र्यवाद त्यांनां मुळांच मान्य नाहीं. प्रत्येक गोष्ट पूर्णपणें दैवाधीन असते असें ते मानतात. स्वर्ग मिळावणें हें शीखांचें धार्मिक ध्येय नसून मोक्ष किंवा पुनर्जन्म टाळणें हें ध्येय आहे. सनातन हिंदु किंवा भागवत धर्मांत दैववादाला कर्मवादाचें व इतर धर्मपंथांतल्यापेक्षां जरा निराळें स्वरूप प्राप्त झालें आहे. (' कर्मवाद ' पहा).

दैवज्ञ—सुवर्णकारांची एक जात. दैवज्ञ (कोंकणस्थ) ज्ञातींची लोकसंख्या सुमारे ५० हजार असून त्यांच्या वस्तीचें मुख्य ठिकाण महाराष्ट्रांत दमणपासून कार-वारपर्यंत असलेले जिल्हे होत; त्यांपैकीं कारवार जिल्हा (सु. १५०००), गोंमांतक (सु. ३०००), रत्नागिरी जिल्हा (सु. १००००), कुलाबा जिल्हा (सु. ६०००), ठाणें जिल्हा (सु. ४५००) व मुंबई बेट (सु. ७०००). याशिवाय कोल्हापुर संस्थान, बेळगांव जिल्हा, सातारा व पुणें ह्या प्रांतीं सुमारे तीन हजारांवर यांची वस्ती आहे. हल्लीं यांची पंचा-यत अस्तित्वांत नाहीं. ज्ञातींच्या मालकीची प्रत्येक तालु-क्यांतून एक दोन देवळें याप्रमाणें अनेक देवळें असून प्रत्येक देवळास दरसाल शेतजमीनीचें वगैरें रु. १००-१५० चें उत्पन्न असतें व त्यावर त्या त्या गांवांतील दैवज्ञब्राह्मण ज्ञातींची सत्ता असते. गोमांतक प्रांतांत ज्ञातींच्या मालकीचें कासारपाली येथें देवीचें संस्थान आहे. तसेंच पुणें येथील दुर्गादेवीचें देवालय ज्ञातींच्या मालकीचें असून त्यास पेश-वाईपासून वतन चालू आहे. त्याचप्रमाणें इतर ठिकाणींहि गणपतीउत्सवाप्रतिथ्ये व इतर धार्मिक कारणांकरितां पेश-वाईपासून वर्षासर्ने चालू आहेत. ज्ञातींमध्ये कोणावर कोण-त्याहि प्रकारें कर लादलेला नाहीं. पंचायतीचे निवाडे उप-लब्ध नाहींत. पंचायत अस्तित्वांत नसल्यामुळें निकाल देण्याची वगैरे गरजच पडत नाहीं. ह्या ज्ञातींच्या सदश (संस्कारांनी व धंद्यांनं) तथापि तीहून भिन्न अशी एकच जात असून ती देशस्थ पंचाल (किंवा देशस्थ दैवज्ञ) ही होय. त्याशिवाय केवळ धंद्यांचे सदश परंतु संस्कारांनीं भिन्न अशा १५-२० जाती आहेत. त्या देवांगन, खान-देशी, अहॉर, लाड, वैश्य, अंगसाळी, कडू, वगैरे. ज्ञातींमध्ये पोटजाती नाहींत. जातींमध्ये विवाहादि संस्कार बहुतेक

स्वज्ञानीय उपाश्यायांकडून कराविण्यांत येतात. स्वज्ञातीचा उपा-
ध्याय न मिळाल्यास इतर ब्राह्मणज्ञातीच्या उपाश्यायाकडून
करून घेण्यांत येतात. ही जात आपणाला ब्राह्मण म्हणविते
व पंचाल समाजांत आपले श्रेष्ठ स्थान असल्याबद्दलचे बरेच
पुरावे पुढे आणिते.

ज्ञातीसंबंधी उपलब्ध असलेली बहुतेक माहिती, आज्ञापत्र
निवाडे, वगैरे कै. वे. शा. सं. नारायण रावजीशास्त्री क्षीर-
सागर यार्ना 'विश्वब्रह्म कुलोत्साह' ह्या ग्रंथांत संकळांत
केलेली आहे. देवशिल्प ही शूद्रवृत्ति नव्हे; शिल्पाला वेद
अशी संज्ञा आहे; यज्ञयागादि क्रिया विश्वकर्मानें उत्पन्न
केल्या; शिल्पकर्म आणि ब्रह्मकर्म एकरूप आहेत; वैदिक-
मंत्रां सुवर्णालंकार धारण; विश्वब्राह्मणशिल्पी व शूद्रशिल्पी
यांचा भेद; आर्षेयब्राह्मणांस विश्वब्राह्मण पूज्य आहेत;
विश्वब्राह्मण यज्ञांत पुरोहित होते; त्वष्टा प्रजापति उच्च
प्रतीचा ब्राह्मण होता; पंचालशिल्पी हा ब्राह्मण जातीपैकी
एक भेद; पंचाल ब्राह्मण वैदिक धर्माधिकारी आहेत; पंचाल
हा शब्द ब्राह्मणवाची आहे; पंचाल ब्राह्मणास दैवज्ञब्राह्मण
नांव आहे; देवशिल्पकर्म हे ब्राह्मणांचे स्वाभाविक कर्म;
शिल्पकर्म न यज्ञकर्म ब्राह्मणांनीं करावे, इत्यादि मते या
ग्रंथांत प्रतिपादिली आहेत.

गोमांतकांतून १६ व्या शतकांत पोर्तुगीजांच्या धर्मचळलास
कंटाळून रत्नागिरी व साष्टी प्रांती बरीच दैवज्ञब्राह्मणज्ञातीय
कुटुंबे आली असे सांगतात. पुढे प्रथम साष्टी प्रांतांतून
व अष्टागरांतून व नंतर रत्नागिरी जिल्ह्यांतून ह्या ज्ञातीचे
लोक मुंबई शहरांत व्यापारधंद्यानिमित्त येऊन राहिले.
गेल्या पन्नास वर्षांत रत्नागिरी जिल्ह्यांतून कोल्हापूर संस्थानांत
धंद्यानिमित्त बरीच कुटुंबे जाऊन राहिली असून मुंबई शहरां-
तून बडोदा, इंदूर, गुजराथ प्रांत, वन्हाड वगैरे ठिकाणीं
नोकरीधंद्यानिमित्त कित्येक मंडळी गेली आहेत. ह्यापैकीं
काहीं लोक मोठ मोठ्या हुद्यांवर आहेत.

या समाजांत पुरुषांचा पोषाख म्हटला म्हणजे एक बारा-
बंदी, बंदीचा लांब बाह्यांचा अंगरखा, धोतर, जोडा व दक्षिणी
पागोटें. मुंबईतील काहीं मंडळी परभी घाटाचे पागोटें
वापरतात. कुलाबा व रत्नागिरी जिल्ह्यांतील कित्येक तालु-
क्यांतील स्त्रिया केसांची वेणी व त्यांत मूद, अग्रफूल, गुला-
बाचे फूल, वगैरे दागिने घालतात. इतरत्र बहुतेक ठिकाणीं
अंबाडा घालण्याचा प्रघात आहे. अंबाडा घालणाऱ्या स्त्रिया
अग्रफुलाखेरीज पूर्वाक्त सर्व दागिने घालतात. गळ्यांतील
दागिने म्हटले म्हणजे सरी, लुसी, वज्रटीक चिचपेशी, हे
असून त्यांत हल्लीं मोहनमाळ (नेकलेस) वगैरे दागिन्यांची
भर पडत आहे. मनगटांत घालावयाचे दागिने, भरीव गोठ,
जोडका, पाटल्या, वाळे, इत्यादि दागिने असून त्यांत हल्लीं
निरनिराळ्या प्रकारच्या सोन्यामोत्यांच्या बांगड्यांची भर
पडली आहे. दंडांत वांकी, वेळा, बाजूबंद वगैरे दागिने उप-
योगांत आणतात. नववधूच्या बाबतींत सोन्याचा कमर-

पटा, वेणीचे नग, पांचूचा हार अद्यापि कित्येक ठिकाणीं
घालण्यांत येतात. पायांत चांदीचीं जोडवीं, व कांदीं काल-
पर्यंत तोडेहि असतात. नाकांत घालण्यास हिरकणीचीं टीक
असलेल्या मोत्यांच्या नथीचा उपयोग सर्वत्र सारखा होतो.
स्त्रीपुरुषांच्या-विशेषतः पुरुषांच्या पोषाखांत आधुनिक काला-
नुसार पुष्कळ फरक पडत चालला असून नवीन शिकलेल्या
पिढींतील पुष्कळ तरुणांमध्ये 'अप-टू-डेडेनेस' उतरत चालला
आहे, अशी माहिती दैवज्ञ समाजोन्नति परिषदेचे चिटणीस
देतात.

या ज्ञातींत विधवापुनर्विवाहाची चाल केव्हांहि प्रचलित
नसून कित्येक निराश्रित विधवांस व मुलांस ज्ञातीफडांतून
सवडीप्रमाणे मदत केली जाते. रखेल्या स्त्रियांपासून अंगर
अधर्म व्यवहारापासून झालेल्या संततीची गणना ज्ञातींत
होत नसून तिची स्वतंत्रहि जात बनलेली पहाण्यांत नाहीं.
इतर सुवर्णकार वर्गपेक्षां दैवज्ञ समाज अधिक सुशिक्षित
दिसतो; व आपली सार्वगिक सुधारणा करण्याचे त्याचे प्रयत्न
चालू आहेत. त्याकरितां " दैवज्ञ समाजोन्नति परिषद "
स्थापिली असून, " दैवज्ञ प्रबोधिनी " नांवाचे एक पाक्षिक
आज अकरा वर्षे चालत आहे. [संदर्भवाङ्मय—क्षीर-
सागर-विश्वब्रह्मकुलोत्साह, विश्वब्रह्मपंचालांचा प्राचीन व
अर्वाचीन इतिहास, विश्वकर्मान्वयभूषण, पंचालब्राह्मणनिर्णय;
प्रबोधिनी पाक्षिक पत्र; रा. व. मा. वेदक, चिटणीस दैवज्ञ
समाजोन्नति परिषद (सेंट्रल कमिटी) यांजकडून आलेली
माहिती.]

दोआब—दोआब म्हणजे दोन नद्यांचा संगम अथवा
एकमेकांस मिळणाऱ्या दोन नद्यांच्या मधील प्रदेश. पंजाबां-
तील दुआब प्रख्यात आहेत. त्यास अरब ग्रंथकार दोश-
ई-आब असे म्हणत. चीनाब, झेलम, रावी, बिआस व
सतलज यांचा सिंधुशी संगम होण्याच्या पूर्वी, त्या दोघांच्या
मधील प्रदेशास दोआब म्हणतात. प्राचीन काळी या
पांचहि नद्या एकाच ठिकाणीं मिळत असे अरब ग्रंथकार
सांगतात. हल्लींच्या भावलपुर संस्थानांतील वाघडा गांवा-
जवळ हे ठिकाण होते असे म्हणतात. आरीअननें चार
दुआबांचीं नांवे बरोबर दिली आहेत. प्राक भाषेत दोआब
या अर्थी मेसापोटेमिया हा शब्द आहे. हल्लीं टायग्रिस
व युफ्रेटीस या दोन नद्यांमधील प्रदेशास मेसापोटेमिया
हेच नांव आहे. पंजावांत बारीदोआब (सतलज-रावीमधील),
रेचना दोआब (रावी-चिनावमधील), जेच दोआब
(चिनाव-झेलममधील) व सिंधसागर दोआब (झेलम-
सिंधुमधील) हे दोआब आहेत. दक्षिण हिंदुस्थानांत कृष्णा
व तुंगभद्रा यांमधील दुआब प्रसिद्ध आहे. गंगाजमना
यांच्यामधील अंतर्वेद प्रांतासहि दोआब म्हणतात. यमुनेचे
काहीं मोठमोठे कालवे काढलेले आहेत. त्यांच्यामधील
प्रांतासहि कधी दोआब म्हणतात. शिवालिक पहाडापासून

तां खाली अलाहाबादपर्यंतच्या सर्व प्रदेशास हेच नांव आहे. इटावा ते अलाहाबादपर्यंत अन्तर्वेदी म्हणण्याची चाल आहे.

दोआबमध्ये सहाराणपूर, मुझफ्फरनगर, मीरत, बुलन्दशहर, अलिगड, मथुरा व आप्रयाचा कांही भाग, मैनपुरी, इटावा व फरुक्काबाद जिल्ह्यांचा भाग, कानपूर, फत्तेपूर व अलाहाबादचा कांही भाग, ह्यांचा समावेश होतो. येथील जमीन स्वाभाविकतःच फार सुपीक आहे व वरचा गंगेचा कालवा, खालचा गंगेचा कालवा व पूर्व यमुना कालवा ह्यांनी भाणखी द्यात भर घातली आहे. येथे गहू पुष्कळ पेरतात. मध्ये थोडीशी जामा उसर नांवाच्या सपाटीने व ढाक नांवाच्या जंगळाने व्यापलेली आहे. त्याशिवाय जिकडे तिकडे लागवडीत आणलेली पिकाळ जमीन दृष्टीस पडते. १८ व्या शतकाच्या अखेरीच्या व सध्यांच्या या दुआबाच्या स्थितीत महदंतर आहे. यांत कानपूर, हाथरस, मीरत, साहाराणपूर, अलाहाबाद हीं व्यापारी मुख्य शहरे होत. मोठमोठ्या एकमेकींना मिळणाऱ्या दोन नद्यांच्या मधील प्रदेश या अर्थाने जगांत असे दोआब वरचे आढळतात. [रावर्टी—अफगाणिस्तान; इंडि. अँटि. पु. ३४ पृ. २५४; इंपे. ग्याझे.]

दोडका—ही एक भाजीची वेळी आहे. हीस लॅटिनमध्ये लफफा अँक्यु टँगुला, संस्कृतमध्ये कोशातकी, मराठीत दोडका, किंवा शिराळ, हिंदीत तुराई, गुजराथीत तुरिया इत्यादि नांवे आहेत. या वेळाची पाने काळसर हिरवी, लांबट व चिरकी असतात. पानांच्या शिरा पांढऱ्या असतात व त्या स्वच्छ दिसतात. घोंसाळ्याच्या पानांच्या शिरा तशा दिसत नाही. फुले पिवळी असतात. फळे ६ ते १८ इंच लांबीची व ३.४ इंच जाड असतात. फळास ६ ते ९ धारा असतात. दोडके उंसांत लावतात तेव्हा त्यांची लागण उन्हाळ्यांत होते. फोणी फळवागेत लावतात, तेव्हा फळझाडांस पाणी देताना दोडक्याची आळी मोकळ्या जागेत लावितात. परंतु स्वतंत्र लागण उन्हाळा व पावसाळा या दोन्ही काळांत करितात. थंडीत दोडक्याचे वेल चांगले वाढत नाहीत. वेल जमिनीवर, कुंपणावर, मांडवावर, झाडावर अगर छपरावर चढवितात. दोडक्याचे बीं लावितांना ते गोडव्या जातीचे आहे अशावद्दल खात्री करून घ्यावी. कडू दोडका औषधाशिवाय कोणत्याहि उपयोगाचा नाही. कधी कधी गोड दोडक्याच्या वेलासहि कडू फळे येतात. परंतु तीं देठाजवळ कडू असतात. भाजीकरितां चिरतांना प्रत्येक फळ चाखून मग चिरावे. ज्या वेलास गोडी फळे येत आहेत तो वेल म्हैस किंवा इतर दोराने चावल्यास त्याला चावल्यानंतर येगारी फळे सर्व कडू होतात हा अनुभव आहे म्हणून दोडकीचा वेल म्हैस अगर दोर न चावील असा बंदोबस्त ठेवावा. दोडक्याची मोकळी व पातळ भाजी अगर चटणी करितात. दोडक्याची भाजी जास्त खाल्ल्याने कित्येकांस आमांश होतो असे म्हणतात.

दोड-बळ्ळापूर, तालुका.—म्हैसूर. बंगलोर जिल्ह्याचा एक वायव्येकडील तालुका. क्षेत्रफळ ३१० चौरस मैल. लोकसंख्या १९११ साली ७३८३३ होती. ह्या तालुक्यांत एकच मोठे गांव दोड-बळ्ळापूर आहे. खेडी २७८. उत्तर भागांत पहाडी जंगलमय प्रदेश आहे. येथे गोरिबिदनूर ही खिंड आहे. ह्या तालुक्यांतून अर्कावती नदी वहाते. मोठे मोठे तलावही ह्या तालुक्यामध्ये आहेत. पश्चिम व दक्षिण भागांत कांही ठिकाणी जंगल, कांही ठिकाणी कुरणे असलेला असा प्रदेश आहे. एकंदरीत जमीन सुपीक आहे. येथे तंबाखूचे व बटाळ्यांचे मुख्य पीक होते.

गां व.—दोड बळ्ळापूर तहशिलीचे मुख्य ठिकाण. हे अर्कावती नदीतीरी बंगलोर शहरापासून २३ मैलांवर आहे. लोकसंख्या (१९११) ७२७२. १२ व्या शतकांत हे चांगल्यापैकी व्यापाराचे गांव होते. निरनिराळ्या कार्यां ते विजापूर, मराठे, मोंगल ह्यांच्या ताब्यांत गेले. शहाजीला हे गांव जहागिरांत मिळाले होते. सरतेशेवटी हे अलिकुलीखानच्या ताब्यांत आले होते. हेदरअल्लीने हे गांव १७६१ साली घेतले. येथे म्युनिसिपालिटीची स्थापना स. १८७० मध्ये झाली.

दोमरिया गंज—संयुक्तप्रांतांतील वस्ति जिल्ह्याची एक वायव्येकडील तहशील. ह्यांत रसूलपूर व बन्सी (पश्चिम) ह्या दोन्ही परगण्यांचा समावेश होतो. क्षेत्रफळ ५८६ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) ३०६१६१. एकंदर खेडी ११११ असून एक विसकोहर नांवाचा मोठा गांव आहे. राप्ती नदी ह्या तहशिलीतून पश्चिम-पूर्व वहाते. ह्या नदीच्या आसमंतांतील प्रदेश फार सुपीक आहे. तीस 'भाट' ही संज्ञा आहे. तहशिलीच्या उत्तरेकडील भागांस नेपाळी तराईचे दलदलीचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे.

दोर व दोरखंडे—हिंदुस्थानांतील शेतकरी व डोंगरांतील लोक दोर करण्याच्या कार्या पुष्कळ तऱ्हेच्या तंतूंचा उपयोग करितात. गढे बांधण्यास अथवा जूं बांधण्यास ते कोणत्या तरी झाडाची साल अथवा फांदी यांची दोरी करतात. कांही रोपांचे केलेले दोर खेड्यांतील दुकानांत अथवा बाजारांत विकत मिळतात. केव्हा केव्हा हीं रोपे शेताच्या लहान तुकड्यांत लावतात. कधी कधी यांची शेताच्या सभोवती कुपणे घालतात. हिंदुस्थानांतील तंतूंच्या साधनवलासंबंधी पुष्कळ शोध लावण्यांत आले यांचे मुख्य कारण म्हणजे रशियन तागाच्या एंजर्जी व ब्रिटिश आरमारांत दुसऱ्या जास्त उपयोगी हिंदी दोरांची मागणी हे होय. रॉक्सबरो नांवाच्या प्रसिद्ध वनस्पतिशास्त्रज्ञाने या बाबतीतील आपल्या शोधांची बरीच माहिती लिहून ठेविली आहे. रायले व बेडेन पॉवेल यांनाहि पुष्कळ माहिती दिली आहे. खालील झाडापासून तंतू निघतातः—ओलकत बोळ, भेंड, कुंवार, हिंदी अगर, मांदार, भांग, नारडी, चिंच, अंबाडी, कापूस, गौळी, अंबाडा, केळ, शिंदी, ऊंस, शेवरी, सहदेवी इत्यादि. युरोपिअन

यंत्रांच्या सहाय्याने दोर करणारे कारखानदार वरील पैकी फार थोडे तंतू वापरतात. ते काथ्या, ताग, सनताग, कापूस, दखणी ताग वगैरे माल वापरून शिवाय कुंवार व सिसल, रशियन ताग आणि मॅनिला वगैरे परदेशांतून आणवतात. अलीकडे हिंदुस्थानांत कुंवारची मोठ्या प्रमाणांत लागवड करतात. मॅनिला तागाची लागवड विशेष फलप्रद झाली नाही. बांधण्यासाठी लागणारे दोर कमी किंमतीत तयार करण्याकरितां अलीकडे अळशीचीं झाडे व अंबाडीचा उपयोग करण्याकडे लक्ष लागले आहे. कलकत्यातील एका गिरणीने स्वस्त परंतु युरोपियन पद्धतीवर दोऱ्या तयार केल्या होत्या. त्यांचे गुंडाळे असून त्या वेगवेगळ्या रंगाच्या होत्या. जूटचे देखील दोर तयार करतात. तंबूसोठी बऱ्याच वर्षांपासून सुताच्या दोऱ्या उपयोगांत आणतात. उत्तर हिंदुस्थानांत 'मुंज' व दक्षिणेकडे 'काथ्या' यांचा उपयोग करतात. मासे मारण्यासाठी व इतर तऱ्हेचे सुरेख दोर तयार करण्यासाठी या तंतूंचा उपयोग करतात.

दोर व दोरखंडाचा व्यापार.—१९०४ सालीं हिंदुस्थानांत असलेल्या १९ कारखान्यांपैकी १२ बंगालमध्ये, ६ मद्रासेत व, १ ब्रह्मदेशांत होता. १९०६-०७ सालची आयात सुमारे ७ लक्षांची असून निर्गत यापेक्षां १५ हजारानीं जास्त होती. आयात मालाचा बहुतेक पुरवठा संयुक्त राज्यांतून होत असून त्याच्या खालोखाल चीन (हाँगकाँग) व संयुक्त संस्थाने यांचा नंबर लागतो. बहुतेक माल मुंबई व ब्रह्मदेशांत जातो. याच्या खालोखाल बंगालमध्ये जातो. निर्गत मालाचे मुख्य गिऱ्हाईक स्ट्रेटसेटलमेंट असून त्याच्या खालोखाल संयुक्त राज्य, केपकालनी, अरबस्तान, इराण, सयाम व आशियातील तुर्कस्तान हे होत. यांतील निर्गत माल बंगाल प्रांत (१९०६-०७) पुरवतो असून मद्रासचा दुसरा नंबर आहे [वाट].

दोर (यांत्रिक).—गिरण्यामधून हल्लीं दोरांचा उपयोग शक्ति वाहण्याकडे फार करतात. हे दोर कापसाच्या सुताचे करतात. यांची जाडी सरासरी ३ इंचांपासून ते २३ इंचपर्यंत असते. परंतु १३ इंच जाडीच्या पुढचे दोर बहुधा वापरित नाहीत. कारण ते बारीक दोराइतकें चांगले चालत नाहीत.

मोठ्या शक्तिप्रमाहक चक्रावरून शक्ति पलीकडे नेत असतांना दोरांची गति दर मिनीटास ४००० ते ५००० फूट ठेवतात. इतर ठिकाणी वापरलेल्या दोरांची गति दर मिनीटास २५०० ते ६००० फूट असते. दोर-चाकें विडाची असतात. दोर बसण्यासाठी त्यांवर खांचा (खोबण) ठेवलेल्या असतात. या खोबणीच्या बाजू एकमेकींशीं ४५° चा कोन करतात. दोर खोबणीच्या बाजूवर बसतो. बुडाला चिकटत नाही. दोर चाकें समोरासमोर असतील तर या ४५° कोनाच्या खोबणी चालतात पण जर समोरासमोर नसतील तर चाकावरील खोबणी जास्त रूंद केल्या पाहिजेत.

दोरांचे जोड करतांना जोडावयाच्या टोकांचे पेड सोडवून घेतात व एकाचे पेड दुसऱ्याच्या पेडांत भरून जोड करतात. जोडाच्या लांबीचें प्रमाण असें आहे कीं दोराच्या परीघाच्या ३० पट लांब तरी जोडाची लांबी लागते.

दोराच्या व्यासाच्या ३० पट तरी चाकाचा व्यास लागतो कारण चाक जितकें मोठें असेल तितका दोर कमी वाकतो व कमी वाकण्यानें कमी तुटतो. चाकामधील अंतर २० ते १०० फूट असावे. दोर नेहमीं आडवे राहतील असें शाफर्टॉंग बसवावे. दोराची खालची बाजू हीच नेहमीं ओढणारी बाजू असावी. दोरांची योजना करतांना त्यांच्याखाली व आजूबाजूस पुष्कळ जागा मोकळी ठेवावी. दोर झिजण्याच्या कारणाने कां एक मुख्य कारण असें आहे कीं दोर-गळामध्ये लांकडाचा किंवा लोखंडाचा एक भाग असा असतो कीं तो दोरापासून दूर आहेसा वाटतो. परंतु यंत्र सुरू करतांना किंवा बंद होतांना दोर फार सैल सुटतात यावेळीं हा भाग दोरांना घासून दोर खराब होतात. ४००० घोडबळाच्या किंवा अश्वशक्तीच्या (हॉर्सपॉवर) इंजनाला जास्तीत जास्त म्हणजे ६४ दोर १३ इंची लावलेले आहेत. १३ इंची ४० दोर बसतील अशी चाकें पुष्कळ ठिकाणीं चालू आहेत, या चाकांच्या परिघामध्ये बहुतेक करून ८,१०,१२,१६,२४ पुठे असतात. ८ फुटांपेक्षां कमी व्यास असलेलीं चाकें अखंड असतात.

८ ते १२ फूट व्यासाचीं चाकें २ पुठ्यांचीं करतात.
१३ „ २० „ „ „ ६ किंवा ८ „ „ „
२० „ २४ „ „ „ १० „ „ „
२४ „ ३० „ „ „ १२ „ „ „
३२ „ पुठें „ „ „ १६ ते २४ „ „ „

चाकांचे आरे ८,१०,१२,१४ असतात. मोठालीं व रूंद चाकें असल्यास आरे दुहेरी असतात. बुधले अथवा तुंबे ५ ते ८ फूट व्यासाचे फारच मोठ्या चाकांना वापरतात. बनावट, ताण, चाकांचा परीघ व खोबणीचा आंतील भाग यावर दोराचा टिकाऊपणा असतो. [ले. के. व्ही. मनोहर.]

दोस्तअल्ली—कर्नाटकचा एक नवाब. वाघिणिगिऱ्याच्या नायकास हुकमतीत आणण्याकरितां, इसवी सन १७०६ त औरंगजेबाने दाऊदखानास कर्नाटकांतून वर बोलाविलें तेव्हां, दाऊदखानाने आपल्या मागे कर्नाटक पैनाघाटाचा कारभार पाहण्यासाठी, सादतउल्लाखान नांवाच्या सरदाराची नेमणूक केली होती. दोस्तअल्ली हा या सादतखानाचा पुतण्या होता. १७३२ सालीं दोस्तअल्ली हा आपल्या काकाच्या मागून कर्नाटक प्रांताचा नवाब झाला. परंतु याने अधिकारसूत्रे हातीं घेण्याकरितां निजाम-उल्मुल्क किंवा मोगल बादशहा यांपैकी कोणाचीच परवानगी घेतली नाही. पुढे १७४० सालीं मराठ्यांनी कर्नाटकांत स्वारी करून दामुळचेरी घाटाजवळ दोस्तअल्लीवर हल्ला केला, व त्याला ठार करून त्याच्या सैन्याचा पराभव केला. दोस्तअल्लीचा दिवाण मीरअसीद यास या हल्ल्यांत मराठ्यांनी कैद केले.

दोस्तअल्लीस सफदरअल्ली नांवाचा एक मुलगा असून त्याची मुलगी (?) चंदासाहेब यास दिली होती. वापाच्या मृत्यूनंतर सफदरअल्लीने मराठ्यांस पैसा देऊन त्यांच्याशी स्नेह करून घेतला.

दोस्त मुहम्मदखान—काबूल कंदाहारचा बुद्धिमान, शूर, बरकझै वंशाचा राजा. अबदालीचा नातु जमानशहा हा गादीवर असता, त्याचा वजीर फत्तेखान बरकझै याने आंधळा केल्याने, तो पळून इंग्रजांच्या आश्रयास लुधिआन्यास आला. त्याचा भाऊ शहा सुजा यासहि फत्तेखानाने हांकलून दिले व तोहि इंग्रजांकडे आला. फत्तेखानाचा भाऊ दोस्तमुहम्मद होय. भावाभावांत तंटे होऊन फत्तेखान मारला जाऊन दोस्तमुहम्मद हा गादीवर आला.

इराण व रशिया यांची दृष्टि अफगाणिस्तानावर होती. शहासुजास पुढे करून रणजितसिंग व इंग्रजहि तिकडे शिरू पाहत होते; शिवाय इंग्रजांस रशिया हिंदुस्थानावर येईल ही एक भीति होती. इराणने स. १८३७ त हिरातला वेढा दिला, परंतु मुहम्मदने तो उठविला.

पेशावरप्रांत रणजितसिंहाकडे होता, तो परत घेण्याची खटपट मुहम्मदने इंग्रज व रशियाकडे चालविली. इंग्रज रणजितसिंगास भ्याला होता. रशियाने पेशावर परत घेऊन देण्याने कबूल केले, तेव्हां मुहम्मद त्यास मिळला. त्याप्रमाणे इराणहि त्यांना मिळाला. रशिया आंत खास येणार म्हणून गव्हर्नर जनरल आर्कड याने अफगाणिस्तानावर स्वारी करण्याचे ठरविले. रणजितसिंग, इंग्रज व शहासुजा एक झाले व अफगाणिस्तानावर इंग्रजी फौज निघाली (१८३९). कंदाहारास जाऊन इंग्रजांनी शहासुजास गादीवर बसविले (मे) व गिझनीचा किल्ला घेतला (जुलै). तेव्हां मुहम्मदने कळविले की, सुजाची दिवाणगिरी आपल्याला दिल्यास आपण राज्य सोडतो. पण इंग्रजांने तें ऐकिले नाही, तेव्हां मुहम्मद बुखान्यास पळाला व सुजा काबूल येथे दाखल झाला (आगष्ट).

पुढे मुहम्मद इंग्रजांच्या स्वाधीन झाला, त्याला त्यांनी कलकत्यास आणून ठेविले (मे. १८४१). तिकडे अफगाणांनी बंड करून (नोव्हेंबर) मुहम्मदचा पुत्र अकबरखान यास पुढारी करून सर्व इंग्रजांची (वायकामुळे सोडून) कत्तल केली. पंधरा हजार फौजेपैकी फक्त एकच मनुष्य बांचला (जानेवारी १८४२) पुढल्या वर्षी इंग्रजांनी अकबराचा पराभव केला व काबूल घेतले (सप्टेंबर); परंतु यावेळी सुजाचा खून झाला होता. शेवटी दोस्तमुहम्मदास सोडले व तो काबुलास परत गेला (नोव्हेंबर). पुढे मुहम्मद गादीवर बसला, तो शेवटपर्यंत राज्य करून ९ जून १८६३ रोजी मेल. त्याच्या मागे त्याचा धाकटा पुत्र शेरअली हा अमीर झाला. [बीळ; हंटर.]

दोहद, ता लु का.—मुंबई इलाख्यांतील पंचमहाल जिल्ह्याचा पूर्वेकडील एक तालुका. ह्यांत झालोद पेठ्याचा

समावेश होतो क्षेत्रफळ ६०७ चौरस मैल. यांत दोहद गांव व ११८ खेडी आहेत लोकसंख्या (१९११) ७३५२४. तालुक्यांत दाट जंगले असून प्रदेश पहाडी आहे. हिवाळ्यांत कधी कधी बर्फ पडते. अनास नदी पूर्वे सरहद्दीवरून वहाते.

शहर (दोहद किंवा द्वाहाद)—मुंबई, पंचमहाल जिल्हा. दोहद तालुक्याचे मुख्य शहर. पू. रे. ७०°१८' व उ. अ. २०°-५०'. हे गुजराथ व माळवा यांमधील मुख्य घाटाजवळ असून चारी बाजूस लहान टेंकड्यांची रांग आहे. लोकसंख्या (१९११) ९३०३. हे हमरस्त्यावर असल्यामुळे या शहरां बराच व्यापार चालतो.

येथे पूर्वी दधीचि ऋषी राहत असे अशी आख्यायिका आहे. १४ व्या शतकाच्या अखेरपर्यंत हे रजपुतांच्या ताब्यांत होते. स. १४११ त ते पहिल्या सुलतान अहमदाने जिंकले. १६ व्या शतकाच्या अखेरीस ते अकबर बादशहाच्या ताब्यांत जाऊन स. १७५० त शिवाच्या ताब्यांत गेले स. १८५३ त येथे इंग्लिशांची सत्ता सुरु झाली.

या शहराचे पूर्व दोहद व पश्चिम दोहद असे दोन भाग करितात. त्यांपैकी पूर्व दोहद नवान वसलेले असून पश्चिमेकडील वस्ती जुनाट आहे. जुन्या दोहदमध्ये एक सुंदर तलाव असून त्यामधील दोन बेटांवर दौलतराव शिवाचे व्याही बापूसाहेब पाटणकर यानी दोन कांडाभुवने बांधली होती. तलावाच्या पूर्वेस डोंगरवाडा नांवाचा वाग आहे; तेथे पूर्वी एका रजपूत सरदाराचा वाडा होता. याशिवाय चंदन तलाव, पांचिवाडा मशीद वगैरे ठिकाणे पहाण्यासारखी आहेत. नवान दोहदमध्ये स. १६१९ त शहाजहान बादशहाने औरंगजेबाच्या जन्मानिमित्त बांधलेली धर्मशाळा व पाटणकरानी बांधलेली तीनमजली बारद्वारी इमारत ही प्रेक्षणीय आहेत. अलीकडे या धर्मशाळेत सरकारी कचेऱ्या भरतात.

दौंड—मुंबई, पुणे जिल्हा. भिमथडी तालुक्यांतील दौंड पेट्याचे मुख्य गांव. हे पुण्याच्या पूर्वेस ४८ मैल आहे. येथे भैरवदेव व विठोबाची अशी दोन देवालये आहेत. दौंडही देवळे महादजी शिंदे यांनी बांधली. एप्रिलमध्ये दरवर्षी यात्रा भरते. दौंड-मनमाड रेलवे, दौंड-बारामती रेलवे व प्रेट इंडियन पेनिन्सुला या शाखांचे हे जंक्शन आहे.

दौर—वायव्य सरहद्दीवरील प्रांत. उत्तर वझिरिस्तान एजन्सीतील एक खोरे. टोची नदीच्या प्रदेशांत हे खोरे आहे. भोंवताळी वझीर टेंकड्या आहेत. वज्रदा (७००० फूट) हे त्याचे अत्युच्च शिखर आहे. हिवाळ्यांत हवा आरोग्यदायक असते पण तीच उन्हाळ्यांत रोगट व मलेरिया उत्पन्न करणारी असते. पाऊसपाणी १५ इंच. सन १७०० मध्ये काबूल सेनापति बहादुरशहा हा बघूला जातांना ह्या खोऱ्यांतून गेला होता. पण पुढील वर्षी सुखरूप परत जाऊन देण्यास त्यास बरीच रकम भरावी लागली. कालपरतवे दौरचे खोरे दुराण्यांच्या हाती गेले. परंतु खरे

पाहतां तें १८९३ पावेतो स्वतंत्रच होतें. पण ब्रिटिश सरकारने अफगाणिस्तानच्या अमोराशी केलेल्या तहानें हें ब्रिटिशांच्या अमलाखालीं आलें. यांतील लोक दौरी जातीचे आहेत. हे लोक जरी कांहींसे माथेफिरू असले तरी कडवे नाहींत. सुमारे २१००० लोक आपली उपजाविका शेतकीवर चालवितात. जमीन अत्यंत सुपीक असून मका, तांदूळ, बाजरी, ऊंस, गहू, जव हीं धान्ये पिकतात. दुसऱ्या ठिकाणांहून कापूस आणून येथें कापड विणतात. कास्तकार लोकांना उत्पन्नाच्या दोनतृतीयांश धान्य सांग म्हणून घावें लागतें. दौर हें उत्तर बक्षिरिस्तानच्या पोलिटिकल एजंट्याच्या अंमलाखाली आहे व त्याला मदतनीस म्हणून तहाशिलदार व नायब तहाशिलदार आहेत. मिरमशहा, इदक, इस्सुखेल व तप्पी येथें सरकारी शाळा आहेत.

दौलतराव शिंदे—शिंदे घराण्यांतील एक संस्थानिक. महादजी शिंद्याचा सावत्र भाऊ तुकोजी म्हणून होता, तो पानिपतांत ठार झाला; त्याचा पुत्र आनंदराव, त्याचा दौलतराव. याच्या आईचे नांव मैनाबाई. महादजीस मुलगा न झाल्याने त्यानें याला दत्तक घेण्याचें ठरविलें; परंतु तो एका-एका वारल्यामुळें (१७९४) दत्तविधान झालें नाहीं व त्यामुळें दौलतरावास सरदारीची वस्त्रे पेशव्यांकडून मिळालीं तेव्हां महादजीची बायको लक्ष्मीबाई हिनें हरकत घेतली होती; यावेळीं दौलतराव १४ वर्षांचा होता.

या सुमारास अनेक भानगडोचीं राजकारणें पेशवाईत उत्पन्न झालीं. दौलतरावास अनुभव व पोक्तविचार नसल्यानें मराठी राज्यांत याच्या वागण्यानें अनेक घोटाले उत्पन्न झाले. खडग्यांच्या लढाईत दौलतराव हजर होता (१७९५). तिकडून परत आल्यावर तो पुण्याहून उत्तरेकडे निघाला. इतक्यांत सवाईरावसाहेबांनीं प्राणत्याग केला. तेव्हां अडचणीचा प्रसंग जाणून नानानें त्याला ताबडतोब परत बोलाविलें; उद्देश हा कीं त्याच्यासारख्या फौजबंद सरदारास आपल्या बाजूस ओढून यशोदाबाईच्या भांडीवर दत्तक देऊन राज्य चालवावें. पण या मसलतीस दौलतरावाचा दिवाण बाळोबातात्या प्रतिकूल होता. रावबाजीनें बाळोबास प्रथम फोडून त्याच्या करवीं दौलतरावासहि फोडलें आणि आपल्यास गादीवर बसविल्यास त्याला ४ लाखांचा मुलूख व पुण्यास असेपर्यंतचा सैन्यखर्च देण्याचें कबूल केलें. दौलतराव यावेळीं लहान, बिनअनुभवी व पैशाचा लोभी होता. या लोभीपणानें त्यानें रावबाजीच्या कारकीर्दीत पुष्कळ वेळां वचनें मोडून उलटमुलट बाजू घेतल्या होत्या. तसेंच नानानां कैदेत टाकण्यासहि त्यानें कमी केलें नाहीं आणि होळकराशीं भांडून इंग्रजांस बळावूं दिलें. पुढें त्याला इंग्रजांचा कावा कळला व त्यानें त्यांच्याविरुद्ध चळवळहि केली; परंतु ती फार उशीरा केली गेली.

दौलतराव रावबाजीस गादीवर बसविणार हें कळतांच नानानेच बाजीरावास पुण्यास आणलें. इतक्यांत दौलतराव

पुण्यास आला व बाजीरावानें त्याला नानाला कैद करण्यास सांगितलें. हें समजतांच नाना महाडाकडे निघून गेला. वास्तविक बाळोबाच या कारस्थानाचा कर्ता होता. त्याच्या मनांत नानाचा कारभार आपल्या हातीं घ्यावयाचा होता; बाळोबा शेणवी असल्यानें ब्राह्मणांचा द्वेष करी.

बाजीराव गादीवर आल्यावर तो पुन्हां नानाकडे संधान बांधूं लागला. व कबूल केलेला पैसा देईना म्हणून बाळोवानें परशुरामभाऊस नानांच्या विरुद्ध फोडून रावबाजीस कैद करून चिमाजीआप्पास यशोदाबाईस दत्तक देऊन राज्याचा कारभार आपल्या हातीं घेतला (मे १७९६).

नानानें कारस्थान करून रावबाजी व दौलतराव यांना बाळोबाविरुद्ध आपल्याकडे वळवून घेतलें; दौलतरावास बरीचशी रक्कम कबूल केली व रावबाजीस गादीवर बसविल्याचें ठरविलें. तेव्हां दौलतरावानें बाळोबास कैद केलें. मात्र चिमाजी आप्पा व परशुरामभाऊ हे पळून गेले. पुन्हां रावबाजी गादीवर आला. याच वेळीं नानाला न समजतां रावबाजीनें दौलतरावाशीं एक गुप्त तह केला होता कीं, नानांपासून आमचें रक्षण सतत करावें, त्याबद्दल आम्ही दोन कोट रु. देऊं आणि सर्जेराव घाटग्याची मुलगी (ही दौलतरावाच्या मनांत फार भरली होती) तुम्हांस करून देऊं. त्याप्रमाणें हें लग्न होऊन सर्जेरावास दौलतरावाची दिवाणगिरीहि मिळाली.

या सुमारास तुकोजी होळकर मेला व त्याच्या मुलांसमर्थ सरदारीबद्दल तंट्या लागला. तेव्हां शिंद्यानें काशीरावाचा पक्ष घेऊन त्याचा झूर भाऊ महारराव याच्यावर एकाएकी छाप घालून त्यास ठार मारून त्याच्या अल्पवयस्क मुलास (खंडेराव) आपल्यापार्शी ठेवून त्याच्या नांवें होळकरी संस्थान चालविलें. त्यामुळें त्यांच्यांत व यशवंतरावांत वैर भाजलें. आतां शिंदे हा नानांजवळ कबूल केलेली रक्कम व नगरचा किळा आणि १० लाखांचा मुलूख मागूं लागला. नानानें बरीच रक्कम भरून उत्तरेकडे कूच केल्यास किळा देण्याचें कबूल केलें. कसेंहि करून शिंदा पुण्याहून हलल्यास नानांस पाहिजे होतें. कारण क्षणैकबुद्धि रावबाजी त्याच्या साहाय्यानें नानास अपाय करण्यास टपला होता. परंतु शिंदा जाईना. यावेळीं अनेक मसलती झाल्या. अखेर वचन देऊन शिंद्यानें नानांस आपल्या गोटांत आणवून विश्वासघातानें (रावबाजीच्या सांगण्यावरून) त्यांना कैद करून नगरास पाठविलें (३१ डिसेंबर १७९७).

लग्नांत खर्च झाल्यानें व फौजेचा पगार तुंबल्यामुळें आणि कबूल केलेलें काम (नानास कैद) पार पाडल्यामुळें शिंद्यानें पेशव्याजवळ दोन कोट रकमेची मागणी केली. खजिन्यांत इतका पैका नव्हता; व तो कसा वसूल करावा ही नानाची कर्तबगारीहि पेशव्यांत नव्हती. तेव्हां त्यानें सर्जेरावाकडून पुण्याच्या लोकांपासून परभारें पैका वसूल करण्यास शिंद्यास परवानगी दिली. या सर्जेरावानें अत्यंत छळ करून पुणे

धुवून काढले. त्यानें खुद्द शनवारवाड्यांतहि धुमाकूळ घातला. हा अति दुष्ट मनुष्य होता. (ज्ञा. को. वि. १३ घाटगे-सर्जेराव घाटगे-पहा.).

या जुलुमामुळे दौलतरावास कैद करण्याचें पेशव्यानें ठराविलें. परंतु आयत्यावेळीं त्यांचा धीर झाला नाहीं. मात्र या दोघांत वांकडें घेऊन परक्या राजांकडे दोघांनींहि मदत मागितली होती. शेवटीं पेशव्यास शह देण्यास शिंद्यानें नानास सोडलें.

मध्यंतरा महादजीच्या स्त्रियांचा व दौलतरावाचा बेवनाव हांऊन त्या बायांनीं ५१६ वर्षे फौजेच्या बळावर स्वराज्यांत धुमाकूळ घालून व कोल्हापुरकरांची मदत घेऊन छुटालूट केली. शेवटीं बाळोवांन बायांचा व दौलतरावाचा समेट करून दिला. इंग्रजांनींहि कारस्थानें करून बायांनां चिथावले. कारण शिंदा हा मराठी राज्यांत फौजबंद सरदार होता व तोच त्यांच्या इच्छेच्या आड येण्यासारखा होता. म्हणून नेहमीं त्याची शक्ति कशी कमी होईल इकडेच त्यांचें लक्ष्य असे व त्यासाठीं ते मुद्दाम भानगडीहि उत्पन्न करीत.

नाना वारल्यावर (१८००) त्यांच्या संपत्तीवर शिंदे व पेशवे दोघांनींहि हात मारला. पुढे पेशव्यांकडून ४७ लाखांच्या वराता उत्तरेकडील सरदारांवर घेऊन एकदांचा शिंदा तिकडे बळला. वाटेंत त्याचा यशवंतराव होळकरानें पराभव केला (१८०१). यावेळेपासून दौलतरावाचें लक्ष्य युद्ध-शास्त्राकडे जास्त लागलें. तरी पण तो उतावळा असल्यानें उत्तम सेनापति बनला नाहीं, म्हणून अखेर त्याचा इंग्रजांनीं पराभव केला. यावेळीं शिंदे-होळकरांनीं परस्परांच्या राजधान्या जाळल्या; होळकरानें तर पुणेहि जाळलें. त्यावेळीं रावबाजी पळून इंग्रजांकडे गेला आणि वसईस त्यानें मराठी राज्याच्या बेदाव्याचा तह लिहून दिला (१८०३).

या तहामुळे सर्व मराठ्यांचे डोळे उघडले. दौलतरावांन होळकरास व भोंसल्यास मिळवून इंग्रजांस हांकलून लावण्याचा प्रयत्न चालविला. परंतु एकमेकांचीं मनें शुद्ध नसल्यानें व इंग्रजांची युद्धसामुग्री उत्तम दर्जाची असल्यानें मराठ्यांचा सर्वत्र पराभव होत गेला. अलीगड, दिल्ली, आसई, आग्रा, लासवाडी व अडगांव येथील लढायांत शिंदा नामोहरम झाला (१८०३). त्याच्या सैन्यावरील अधिकारी इंग्रज व फ्रेंच होते; त्यांनीं आयत्या वेळीं फितुरी केल्यानें अर्थातच दौलतरावाचा नाश झाला. सुर्जा-अंजनगांवचा नामुष्कांचा तह होऊन त्यांत त्याचा अर्ध्यापेक्षा जास्त मुलख इंग्रजांनां मिळाला.

इतक्यांत होळकरानें इंग्रजांचा पराभव केल्यानें दौलतराव त्यास जाऊन मिळाला (१८०४); परंतु पुन्हां आपसांतलें जुनें वैर निघून त्यानें होळकरास सोडलें. त्यावेळीं कार्नेवालीस नवीन तह करून ग्वालेर किष्ठा दौलतरावास देऊन त्याला व त्याच्या कुटुंबाला जहागिरी वगैरे दिल्या (१८०५). पुढे बारा वर्षे दौलतरावानें गडबड केली नाहीं. नंतर पेंडा-

त्यांनां मिळून पुन्हां इंग्रजांविरुद्ध काहूर उठावण्याची खटपट त्यानें केली, परंतु ती इंग्रजांच्या चातुर्यामुळे साधली नाहीं (१८१७). मात्र यावेळीं झालेल्या तहानें दौलतराव नाखुपीनें इंग्रजांचा मांडलिक बनला. रावबाजीच्या शेवटच्या कारस्थानांतहि दौलतरावानें भाग घेतला होता, पण त्यांचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं (१८१८); उलट त्याचा मुलुख व सत्ता जास्त संपुष्टांत आली.

पेशवाई गेल्यावर नऊ वर्षे दौलतराव जिवंत होता. त्या कालांत त्यानें गडबड केली नाहीं. हा त्याच्या सारखा मुत्सद्दी व सेनापति नसल्यानें महादजीचे वेत याच्या हातून सिद्धीस गेले नाहींत. दौलतराव २१ मार्च १८२७ रोजी मरण पावला. त्यावेळीं त्याचें राज्य दीड कोटींचें होतें. त्याची बायको वायजाबाई; त्याला पुत्र नसल्यानें दत्तक घेऊन बाईनें बरेंच दिवस राज्य चालविलें. [मॅलेसन—नेटिव्ह स्टेट्स; गोडबोले—एत-देशीय संस्थानें; खरे-भाग ११०११११२; पेशव्यांची बखर; पेशवाईची अखेर.]

दौलताबाद—उर्फ देवगिरी. इंद्राबाद संस्थानांतील औरंगाबाद जिल्ह्यांतील व तालुक्यांतील एक किष्ठा. हा किष्ठा पूर्वी यादवांच्या कारकीर्दींत राजधानीचें गांवच होता. यादववंशीय राजे चालुक्यांचे जरी मांडलिक होते तरी पण लौकरच त्यांनीं त्यांची सत्ता झुगारून देऊन ते स्वतंत्र बनले. पहिला भिल्लम यानें देवगिरीची स्थापना केली असें हेमाद्रीचें म्हणणें आहे. त्याचा नातू सिंघण यानें पश्चिम चालुक्यांचा सर्व प्रदेश पादाक्रांत केला. अल्लाउद्दीन खिलजानें हा किष्ठा १२९४ सालीं घेतला व हीच मुसुलमानांची दख्खनमधील पहिली स्वारी होय. पण राजानें खंडणी देण्याचें कबूल केल्यावर त्यास किष्ठा परत करण्यांत आला, पण खंडणी देण्यांत चूक पडूं लागल्यामुळे पुन्हां पुन्हां स्वान्या होऊं लागल्या. मलिक काफरनें देवगिरी १३०७, १३१० व १३१८ सालीं घेतलें. शेवटच्या वेळीं राजा हरपालच्या अंगार्चा जिवंतपणें चामडी सोलून काढली. महमद बिन तच्छखचा विचार तर दौलताबाद ही आपल्या राज्याची राजधानी करण्याचा होता. १३३९ सालीं दिल्लीची सर्व लोकवस्ती येथें आणण्याचा त्याचा विचार कायम ठरला व त्यानेंच देवगिरीचें नांव दौलताबाद ठेवलें व येथून त्यानें वरंगळच्या राज्याविरुद्ध सैन्य पाठविलें.

पण उत्तर हिंदुस्थानांत एकदम कांहीं गडबड उपस्थित झाल्यामुळे राजास उत्तरेकडे जावें लागलें व त्याच्या मार्गे नवीन जिकलेल्या प्रांतांच्या अधिकाऱ्यांनां बंड उभारलें. व एकंदर धामधुर्मात झाफरखाननें (गुलबर्ग्याचा अधिकारी) दौलताबाद आपल्या ताब्यांत घेतलें व तो किष्ठा बहामनी (ब्राह्मणी) राजांच्या हातीं १५२६ पर्यंत राहिला. तदनंतर तो किष्ठा निझामशाहीच्या ताब्यांत गेला व तेथून तो अकबराच्या ताब्यांत आला. अहमदनगर हातचें गेल्यावर निझामशाहीची राजधानी औरंगाबाद झाली व दौलताबाद

१६३३ पर्यंत त्यांच्याच हातांत राहिला.त्या सालीं तो शहा-जहानच्या सरदारानें परत घेतला. औरंगजेबाच्या निधन-कालापर्यंत तो मोगलांच्याच ताब्यांत होता पण नंतर तो हैद-राबादचा निझाम असफजाह ह्याच्या ताब्यांत गेला.

हा किल्ला एका खडकावर बांधला असून नुसत्या खड-काचीच उंची १५० फूट आहे. टेंकडीची उंची ६०० फूट आहे. तटाच्या आंत देवगिरी शहर होतें, पण सध्यां तेथे एक लहानसें खेडें आहे. किल्ल्याच्या तटबंदीशिवाय आण वी कांहीं चांगल्या चांगल्या इमारतीहि तेथे आहेत. उदाहरणार्थः—चंदांमिनार, चिनीमहाल. चंदांमिनार हा अल्लाउद्दीन वहामनीनें उभारला. चिनीमहालमध्ये औरंगजेबानें कुतुबशाहाचा शेवटचा राजा अय्युलहसन ह्यास कैद करून ठेवलेलें होतें. किल्ल्यास आठ दरवाजे आहेत. याच ठिकाणीं एका बुरुजावर 'मैदा' नांवाची पंचरसीधातूची तोफ आहे. किल्ल्यामध्ये जनार्दन-स्वामीची समाधि आहे. येथे द्राक्षे चांगलीं होतात.

दौलेश्वरम्—मद्रास इलाख्यातील गोदावरी जिल्ह्याच्या राजमहेंद्री तालुक्यांतील एक गांव. राजमहेंद्री गांवाच्या दक्षि-णेस ५ मैल. लोकसंख्या (१९११). १०३४७ हें एकिस-क्युटिव्ह इन्जिनियरचे मुख्य ठिकाण आहे. जवळपास इमा-रतःदगडांच्या खाणी आहेत. येथे 'यूनिअन' संघाची स्थापना झाली आहे.

द्रवगुरुत्वमापक (हायड्रोमिटर)—या प्रकारच्या यंत्रानें फारसा त्रास न पडतां कोणत्याहि प्रवाही द्रव्याचें गुरुत्वमापन करतां येतें. जेव्हां एखादा पदार्थ पाण्यांत तरंगतो तेव्हां जेवढा पदार्थ पाण्यांत बुडालेला असतो तेवढ्या आकाराच्या पाण्याचें वजन त्या पदार्थाच्या भाराइतकें असतें. सिनेसअस सायरेनिसअस यानें आपल्या पांचव्या पत्रकांत असें लिहून ठेविलें आहे कीं, अलेक्झां-ड्रियाच्या हिपाशिया (हिपाशिया [३७०-४१५] हीं एक प्रसिद्ध तत्त्वज्ञानी स्त्री होती; हिनें शिकवून पुष्कळ शिष्य तयार केले, हिचा पुढें खून झाला) हिनें द्रवगुरुत्वमापक यंत्राचा शोध लावला. परंतु त्याकडे कोणी फारसें लक्ष पुरविलें नाहीं. पुढें १६७५ सालीं राबर्ट बॉइल यानें " न्यू एसे इन्स्ट्रुमेंट " या नांवाखालीं फिरून या यंत्राचा शोध लावला. बॉइलच्या या यंत्रानें गिनी या नाण्यांत लवाडी केली असल्यास ती तात्काळ ओळखतां येत असे. बॉइलच्या यंत्राची रचना पुढें दिल्याप्रमाणें असते.

एका पोकळ गोळ्यास एक वर दांडी बसविलेली असते. व खालीं एक स्फू बसविलेला असते; त्यायोगानें त्या स्फूमध्ये गिनीचें नाणें पकडून धरतां येतें; नंतर हें पाण्यांत सोडलें असतां ठराविक खुणेपर्यंत बुडतें. जर गिनीचें नाणें खोटे असेल तर भलत्याच खुणेवर हें यंत्र स्थिर होतें. यावरून नाण्याची पारख करतां येते. कारण गिनीचा आकार आणि वजन ठराविक असतात. खोट्या गिनीचें वजन खऱ्या गिनीइतकें असलें तर त्याचा आकार

कमीजास्त असतो; व आकार गिनीइतका असल्यास वजनांत फरक असतो. यामुळें गुरुत्वमापक यंत्रांत हा फरक तेव्हांच दृष्टोत्पत्तीस येतो. गुरुत्वमापकाचा सर्वांत महत्त्वाचा उपयोग दारूतील मद्याकींश मापण्याकडे करतात. याकरितां तसल्या प्रकारच्या यंत्राचें वर्णन करून नंतर दुसऱ्या कांहीं यंत्रांची माहिती द्जे.

सध्या प्रेटब्रिटनमध्ये सायकेस याचें गुरुत्वमापक यंत्र उपयोगांत आहे. इंग्लंडच्या जकात आणि अवकारी खात्यानें या यंत्राचा एका शतकापेक्षां जास्त काळपर्यंत उपयोग केला आहे व हेंच यंत्र मद्याकींश मापण्याच्या कामीं उपयो-गांत आणवें असा पार्लॅमेंटचा कायदा झाला आहे. या सऱ्या गोष्टी लक्षांत घेऊन या यंत्राचें सविस्तर वर्णन केलें आहे.

एका पोकळ गोळ्यास एक लांब दांडी जोडलेली असून त्यावर खुणा केलेल्या असतात. खालच्या बाजूस एक जड गोलक बसविलेला असतो. या सर्वांवर रुप्याचा जाड मुलामा चढविलेला असतो. जर रुप्याचा पातळ मुलामा असला तर त्या पातळ थरांतून कित्येक मद्याकींश असणाऱ्या 'सेंकारिक अॅसिडा' चा परिणाम घडून यंत्र गंजू लागतें. एवढ्या-करितां जाड मुलामा चढवावा लागतो. दारूच्या अंगी कमी जास्त प्रमाणांत घनत्व किंवा द्रवत्व असल्यास यंत्राच्या बुडांत एक चकती बसवून यंत्रास योग्य स्थितींत आणतात. या यंत्रास अनुलक्षून एक कोष्टक तयार केलें आहे. यावरून कोणत्या उष्णमानावर, कोणत्या खुणेवर यंत्र स्थिर झालें असतां त्यांत शेंकडा काय प्रमाणांत दारू (मद्याकें) आहे हें झटकन कळतें.

द्रुग्ध मापक यंत्र—असल्या प्रकारचें यंत्र बहुधा कांचेचें केलेलें असतें. खालच्या गोळ्यांत शिशाचे छरे किंवा पारा भरलेला असतो. या योगानें यंत्राचा गुरुत्व-मध्य खालीं येतो व त्यायोगानें यंत्र द्रवांत स्थिर रहातें. यांत एक पोकळ पंचपात्राकृति भाग असतो व त्याला एक लांब दांडी बसविलेली असते व या दांडीवर खुणा केलेल्या असतात. निभेंळ दुधांत यंत्र बुडविलें असतां तें ज्या ठिकाणीं स्थिर होतें त्या ठिकाणीं एक खूण केलेली असते व नुसतें पाणी असल्यास ज्या ठिकाणीं यंत्र स्थिर होतें त्या ठिकाणीं एक खूण केलेली असते. पाणी आणि दूध यांचें मिश्रण असल्यास दरम्यानच्या खुणेवर यंत्र स्थिर होतें. यावरून दुधांत शेंकडा किती पाणी आहे हें काढतां येतें.

क्षार मापक यंत्र—या यंत्राची रचना वरील द्रुग्धमापक यंत्रासारखीच असते. या यंत्राच्या योगानें पाण्यांत किती प्रमाणांत मीठ आहे हें सुलभ रीतीनें पाहतां येतें. ज्या जहाजावर एंजिनांत खारें पाणी वापरतात त्या ठिकाणीं याचा फार उपयोग होतो.

नि कलस न या चें जलगुरुत्व मापक—या यंत्राच्या साहाय्यानें घन आणि प्रवाही द्रव्यांचे विशिष्टगुरुत्व काढतां

येतें. या यंत्राचा प्रयोगशाळेत पुष्कळदां उपयोग होतो. तसेंच हें यंत्र बरेंच सुप्रसिद्ध आहे.

या यंत्रांतहि एका पोकळ पंचपात्राला दांडा बसविलेला असून त्यावर एक तबकडी बसविलेली असते व खालच्या बाजूस एक शंकाकृति लहानसे पात्र जोडलेलें असतें. हें यंत्र पितळेचें किंवा तांब्याचें करतात. तबकडीवर ठराविक वजन ठेविलें असतां विशिष्ट खुणेपर्यंत यंत्र बुडतें. ज्या पदार्थाचें विशिष्टगुरुत्व काढावयाचें असेल तो पदार्थ तबकडीवर ठेवतात. नंतर त्या तबकडीवर वजन ठेऊन त्या खुणेपर्यंत यंत्र बुडूं देतात. यावरून पदार्थाचें वजन निघतें. जसें:—रिकाभ्या तबकडीवर १० ग्राम ठेवले असतां खुणेवर यंत्र स्थिर होतें आणि इष्टपदार्थासह ७ ग्राम ठेविले तर खुणेवर यंत्र स्थिर होतें. तेव्हां दहा उणे सात बरोबर तीन ग्राम इतकें त्या पदार्थाचें वजन झालें. नंतर इष्ट पदार्थ खालील पात्रांत ठेऊन यंत्र पाण्यांत बुडवितात. पात्रांत पाण्याचे बुडबुडे राहूं देऊं नयेत; किंवा इष्टपदार्थास पाण्याचे चिकटलेले बुडबुडे राहूं देऊं नयेत. नंतर त्या पदार्थाचें वजन पाण्यांत किती भरतें हें तबकडीवर वजन ठेऊन काढतात.

पदार्थाचें हवेंतील वजन

पदार्थाचें वजन-पदार्थाचें पाण्यातील वजन

वरील समीकरणावरून विशिष्ट गुरुत्व काढतां येतें.

द्रवीभवन (१) घन पदार्थ वितळून त्यांचे प्रवाही पदार्थ होतात.—प्रवाही पदार्थाचें उष्णमान कमी केलें असतां त्याचे घनपदार्थ होतात. याप्रमाणें द्रव्यांचें अवस्थान्तर होत असतांना द्रव्यांतून उष्णता बाहेर पडते किंवा पदार्थांत उष्णता गुप्त होते. एखाद्या घन द्रव्याला दुसऱ्या एखाद्या द्रवरूपी पदार्थांत विरघळविणें आणि द्रवरूपी पदार्थातील परकीय द्रव्याचे स्फटिक तयार करणें या दोन क्रियांतील महत्त्वाच्या बऱ्याच गोष्टी द्रवीभवनाच्या मूल-तत्त्वाशीं अत्यंत जुळत्या आहेत म्हणून त्या दोन प्रकारांचा द्रवीभवनावरोबरच विचार केला आहे.

(२) द्रवीभवनाचा सामान्य प्रकार.—मुह्यत्वेकरून द्रवीभवन दोन प्रकारांनीं होतें. एकांत स्फटिक तयार होण्याचा प्रकार दिसून येतो आणि दुसऱ्यांत स्फटिकेतर प्रकारानें द्रवीभवन होताना दिसून येतें. बर्फ वितळण्याचा प्रकार पहिल्यांत गणतात; यांत घनावस्थेंतून प्रवाही रूपावस्थेंत पदार्थ जात असतांना त्याचें एका नियमित उष्णमानावर रूपांतर होतें; अशा प्रकारचें रूपांतर होत असतांना घनरूपावस्था आणि द्रवरूपावस्था यांच्या दरम्यान घट मधासारखी एखादी अर्धवट अवस्था असत नाहीं; घनरूपावस्थेंतून द्रवरूपावस्थेंत पदार्थाला नेत असतांना त्या पदार्थाला ठराविक परिमाणाची उष्णता द्यावी लागते; त्याशिवाय त्या पदार्थाचें रूपांतर होत नाहीं; या उष्णतेला गुप्त उष्णता किंवा अंतर्हित उष्णता (लेटंट हीट) अशी शास्त्रीय संज्ञा

आहे. याप्रमाणें रूपांतर झाल्यामुळें पदार्थाला जास्त किंवा कमी अवकाश (घनफळ) लागतो. स्फटिकेतर द्रवीभवनाची उदाहरणें पुढें दिली आहेत. कांच, वाळू, डांबर, सेंद्रिय तेलें इत्यादि या प्रकारच्या पदार्थांत द्रवरूपांतून घनावस्थेंत पदार्थ जात असतांना तो पदार्थ हळू हळू घट होत जातो; एकदम द्रवरूपावस्थेंतून घनरूपावस्थेंत या पदार्थाचें रूपांतर होऊं शकत नाहीं; म्हणून असल्या पदार्थांला घनीभवनाचा बिंदु असत नाहीं; याकारणानें अमक्याच उष्णमानावर घनावस्था संपून द्रवावस्था सुरू झाली असें म्हणतां येत नाहीं.

पाण्यांत किंवा एखाद्या द्रवांत एखादा क्षार विरघळवून त्याचे स्फटिक बनवितां येतात; एकाच क्षारापासून अनेक वेळां निरनिराळ्या प्रकारचे (आकाराचे) स्फटिक तयार होऊं शकतात; या क्षारस्फटिकांचें एका आकारांतून दुसऱ्या आकारांत रूपांतर होत असतांना त्या स्फटिकांतून उष्णता बाहेर पडते किंवा उष्णतेचें त्या स्फटिकाकडून अपशोषण होतें. कांहीं धातूंचे वितळण्याचे बिंदु खाली दिले आहेत.

वितळण्याचे बिंदू

पारा	-३८.८°	शतांश
पालाश (पोट्याशियम्)	६२.५°	”
सिंधु (सोडिअम्)	९५.६°	”
कथिल	२३१.९°	”
बिस्मथ	२६९.२°	”
काझ (क्याडमिअम्)	३२०.७°	”
शिसें	३२७.७°	”
जस्त	४१९.०°	”
अंज (अन्टिमनी)	६३०°	”
स्फट (अर्युमिनम्)	६५५°	”
रुपें	९६२°	”
सोनें	१०६४°	”
तांबें	१०८२°	”
निकेल	१४२७°	”
प्लाद (प्यालयाडियम्)	१५३५°	”
प्लेटिन (प्लेटिनम्)	१७१०°	”

पाण्यांत क्षार विरघळवून द्रावणास संपृक्तावस्था आणावी. क्षाराच्या द्रावणाचा असा एक नियम आहे कीं, संपृक्तावस्थेंत असल्या द्रावणाचें उष्णमान कांहीं नियमित अंशाखालीं उतरलें असतां त्या द्रावणापासून स्फटिक बनूं लागतात. ज्या ठराविक उष्णमानाखालीं विशिष्ट घनतेच्या द्रावणापासून स्फटिक बनूं लागतात त्या उष्णमानास घनीभवनाचा बिंदु असें नांव आहे. कित्येकदां घनीभवनाच्या बिंदुच्या खाली उष्णमान नेलें असतांना देखील स्फटिक तयार होत नाहींत; अशा वेळेस त्या द्रावणांत योग्य प्रकारच्या स्फटिकाचा अत्यंत सूक्ष्म कण टाकला असतां तांबडतोब त्या द्रावणापासून स्फटिक तयार होऊं लागतात. पाणी हें या प्रकारचें उदाहरण आहे.

स्वच्छ कांचेच्या पात्रांत पाणी घालून तें शून्य अंशाखालीं कांहीं अंशापर्यंत थंड केलें तरी देखील त्या पाण्याचे बर्फ होत नाही; परंतु शून्य अंशाखाली पाण्याचें उष्णमान असतांनाच त्यांत बर्फाच्या स्फटिकाचा एक सूक्ष्म कण टाकला तर ताबडतोब त्या पाण्यापासून बर्फ होऊं लागतें आणि त्या पाण्याचें उष्णमान वाढूं लागतें व तें शून्य अंशापर्यंत येऊन नंतर तें वाढण्याचें थांबतें. जर पाण्यांत प्रथमपासून बर्फाचे स्फटिक असतील तर पाण्याचें उष्णमान शून्य अंशाखालीं केव्हांहि जात नाही.

(३) मिश्र धातूंचे वितळण्याचे बिंदु व उपायोग.—शास्त्रज्ञांनी मिश्रधातूंच्या वितळण्याच्या उष्णमानाविषयी फार परिश्रम केले आहेत. अनेक प्रकारच्या कारखान्यांत मिश्र धातु वापरावी लागते; अर्थात्च या मिश्र धातूंचे गुणधर्म शोधून काढावे लागतात. हिंदुस्थानांतील रहिवाश्यांच्या रोजच्या व्यवहारांत पितळ ही मिश्रधातु फारच मोठ्या प्रमाणांत वापरण्यांत येते. लवकर वितळणाऱ्या मिश्रधातूंपैकी कांहीं धातु पुढें दिल्या आहेत. न्यूटनने ५० भाग बिस्मथ घेऊन त्यांत ३१.२५ भाग शिसें आणि १८.७५ कथिल मिसळून एक धातु बनविली; या मिश्र धातूस न्यूटनची धातु असे नांव आहे. जॉन डारसेट (१७२५-१८०१) या शास्त्रवेत्त्याने ५० भाग बिस्मथ, २५ भाग शिसें व २५ भाग कथील याप्रमाणें मिश्रण करून एक धातु बनविली. थोरल्या व्हालेन्टाइन रोज यानें ५० भाग बिस्मथ, २८.१ भाग शिसें आणि २४.१ भाग कथील घेऊन एक मिश्र धातु बनविली. या तिन्ही मिश्रधातु ९१° ते ९५° इतक्या उष्णमानावर, वितळतात; या मिश्रधातूंत क्वाडमिअम् नांवाची धातु मिश्रित केली तर त्यांचा वितळण्याचा बिंदु बराच खाली उतरतो. वुड या शास्त्रज्ञानें डारसेट याच्या मिश्रधातूंत पुढील सुधारणा केली; ५० भाग बिस्मथ, २५ भाग शिसें, १२.५ भाग कथील आणि १२.५ भाग क्वाडमिअम् याप्रमाणें धातु घेऊन त्यांचें मिश्रण केलें तर तयार झालेल्या मिश्रधातूचा वितळण्याचा बिंदु ६६° ते ७१° यांच्या दरम्यान असतो. लियोविट्झ यानें एक मिश्रधातु तयार केली; तिची घटना याप्रमाणें आहे:—१५ भाग बिस्मथ, ८ भाग शिसें, ४ भाग कथिल आणि ३ भाग क्वाडमिअम् याप्रमाणें घेऊन मिश्रधातु बनवावी; ही मिश्रधातु सुमारे ५५° उष्णमानावर वितळते. या शेवटच्या दोन धातूंचा कित्येकदां थडा करण्यासाठीं उपयोग करतात; या धातूंचे चमचे करून ते पाहुण्याच्या पुढें ठेवून त्यांच्या शेजारी कढत चहाचे पेले ठेऊन देतात. पाहुण्यांनीं चहा पिण्यासाठीं कपांत चमचे बुडविले असतां ते वितळून जातात व ही एक गंमत होते. या प्रकारच्या मिश्रधातूंचा कांहीं प्रकारच्या यांत्रिक योजनेंत उपयोग करतात. आगगाडीचे इंजिन, गिरण्यांतील इंजिन वगैरे यंत्रांतील तापकांत लवकर वितळणाऱ्या धातूंचा उपयोग होतो. तापकांतील पाणी कांहीं

एका विशिष्ट तापकाच्या खालीं गेलें तर त्यायोगानें तापकास इजा होते व त्यायोगानें तापकास लवकरच भोंकें पडून तो निरुपयोगी होतो. अशी आपत्ति येऊं नये म्हणून तापकाच्या अंगास लवकर वितळणाऱ्या धातूची गुडदी बसवितात. पाण्याची पातळी कांहीं एका विशिष्ट मर्यादेखालीं गेली असतां गुडदीचें उष्णमान वाढतें आणि त्या योगानें ती गुडदी वितळते व त्यामुळें तापकांतील पाणी भट्टींत जातें

(४) स्फटिकांतील पाणी.—तुरटी, खडीसाखर व निरनिराळीं लवणें यांचें द्रावण करून तें सुकवावें; द्रावणांतील पाणी जसजसें आटूं लागतें तसतसें त्यांचे (म्हणजे विद्रुत घन पदार्थाचे) स्फटिक बनूं लागतात. या स्फटिकांचा एक मौजेचा गुणधर्म आहे. पाण्यांत मीठ आणि साखर विरघळवावी, तें पाणी गरम करावें, म्हणजे आणखी मीठ आणि साखर विरघळेल. हें द्रावण कढत असतांनाच फडक्यांतून गाळन घ्यावें; व त्या गाळलेल्या द्रावणांत मीठ आणि साखर यांचें दोन लहान खडे टांगावेत; व तें मिश्रण हळूहळू थंड होऊं द्यावें. जसजसें मिश्रण थंड होऊं लागतें तसतसें टांगलेले खडे मोठे होऊं लागतात. पाणी थंड होऊं लागलें म्हणजे मीठ आणि साखर यांचे सूक्ष्म कण विद्राव्य स्थितीतून निघून घनावस्थेंत येतात व घनावस्थेंत आलेले हे कण आपापल्या जातीच्या खड्यावर बसतात. मिठाचे कण साखरेच्या स्फटिकावर बसू शकत नाहीत किंवा साखरेचे कण मिठाच्या स्फटिकावर बसू शकत नाहीत. या पद्धतीनें पाण्यांत एकत्र विरघळलेले पदार्थ निरनिराळे करतां येतात.

(५) दावाचा परिणाम.—पाण्याचें बर्फ झालें असतां त्याचा आकार वाढतो; म्हणजे एक घनफूट आकाराचें पाणी गोठाविलें असतां जें बर्फ तयार होतें त्यास एक घनफूटापेक्षां जास्त जागा लागते. आतां पाण्यावर दाब ठेवला तर पाणी गोठण्यास शून्य अंशाखालीं कित्येक अंशापर्यंत पाण्याचें उष्णमान उतरावें लागतें; व नंतर पाण्याचें बर्फ होतें. मेणाचें याच्या अगदीं उलट आहे. एक घनफूट पातळ मेणाचें थंडीनें घट्ट मेण केलें असतां त्या घट्ट मेणाचा आकार एक घनफूटापेक्षां लहान होतो. घट्ट मेणावर दाब ठेवला असतां मेणाचा वितळण्याचा बिंदु नेहमीपेक्षां वर चढतो. या प्रकारच्या दाबासंबंधानें पुढील नियम शास्त्रज्ञांनी बसविला आहे.

पदार्थ वितळत असतांना (किंवा जास्त शुद्ध रीतीनें बोलावयाचें म्हणजे पदार्थ वितळल्यानंतर) त्याच्या आकारमानांत जसा फरक होईल त्याप्रमाणें वितळण्याचा बिंदु खाली किंवा वर सरकतो. जे पदार्थ थिजले असतां बर्फाप्रमाणें जास्त जागा व्यापतात त्या पदार्थावर दाब वाढविला असतां त्यांचा वितळण्याचा बिंदु खालीं उतरतो आणि जे पदार्थ थिजले असतां मेणाप्रमाणें कमी जागा व्यापतात

त्या पदार्थांवर दाब वाढविला असता त्यांचा वितळण्याचा बिंदु वर चढतो.

द्रव्य (मॅटर)—विद्युच्छाखाचा अभ्यास जारीनें करून पाश्चात्य शास्त्रज्ञांनीं कुतूहलपूर्ण व मानवी बुद्धीस थक करून सोडणारे असे अनेक शोध लाविले आहेत. या शोधांनीं मनुष्याचा दृष्टिकोण बदलण्याचा बराच संभव आहे. विद्युच्छाखाच्या अभावीं विचार करण्याची पद्धति व विद्युत्-शाखाची मदत घेऊन बनलेली विचाराची दिशा यांमध्ये महदंतर पडत चाललें आहे. यांपैकीं दोन शोध तर द्रव्याचें वास्तविक स्वरूप व घटना यांचा अभ्यास करतांना फारच उपयुक्त होणार आहेत. पहिला शोध असा कीं, निरनिराळ्या विरल (रेरिफाइड) वायूंतून विद्युत्प्रवाह सोडला असतां दृष्टोत्पत्तीस येणारे चमत्कार, व दुसरा शोध कांहीं विवक्षित किरणविसर्जनाचा. जगतांत कांहीं पदार्थ असे आहेत कीं, त्यांच्यापासून विशिष्ट अदृश्य किरण एकसारखे विसर्जन पावत असतात, व हे किरण अपारदर्शक वस्तूंतून सुद्धां प्रवेश करू शकतात.

आतां पूर्वकालीं द्रव्याच्या घटनेसंबंधीं कोणतें मत प्रचलित होतें व या आश्चर्यकारक शोधांच्या साहाय्यानें त्यासंबंधीं शास्त्रज्ञांचें मत कसें बदलत चाललें आहे याचा संक्षेपतः विचार करूं.

प्रथमतः जगांतील प्रत्येक पदार्थ अति सूक्ष्म कण एके ठिकाणीं जमून त्यांच्या समवायानें बनलेला आहे असा समज होता. पुढें याच कणांनां अणु असें शास्त्रांत म्हणूं लागले. प्रत्येक पदार्थ अण्वात्मक आहे व या मूलभूत अणूंचा धर्म व त्या विवक्षित पदार्थांचा धर्म एकच असतो. निरनिराळ्या प्रकारच्या अणूंच्या समवायानें निरनिराळ्या गुणधर्मांचे पदार्थ तयार होतात अशी अण्वात्मक उपपत्ति होती. परंतु या उपपत्तीमुळे प्रत्येक पदार्थांगणिक भिन्न अणू समजावे लागतात व यामुळे अनवस्था उत्पन्न होते. ही आपत्ति—अंशतः कां होईना—डाल्टनच्या परमाणुवादानें टळली. त्याचें म्हणणें असें कीं वर सांगितलेले अणू सुद्धां स्वतः अविभाज्य नाहींत तर ते त्यांहून सूक्ष्म असणाऱ्या दुसऱ्या कणांचे—ज्यांनां आपण परमाणू म्हणूं—बनलेले आहेत. हे परमाणू ६०-७० पृथक मूलद्रव्यांचे असतात. या मूलद्रव्यांस स्वतंत्र गुणधर्म आहेत. परंतु जेव्हां निरनिराळे दोन किंवा अधिक प्रकारचे परमाणू एके ठिकाणीं येऊन संयोग पावतात तेव्हां तिसऱ्याच पदार्थाचे अणू निर्माण होतात. या अणूंचा गुणधर्म घटक परमाणूंच्या गुणधर्मांहून निराळा कां असतो हे समजण्यास मात्र अद्यापि साधनें नाहींत. याहि पलीकडे षाऊन प्रख्यात शास्त्रवेत्ता प्रौट हा असें प्रतिपादन करितो कीं, उज्ज हेंच सर्व पदार्थांचें मूल घटकद्रव्य आहे व याचेच परमाणू भिन्न प्रमाणांत संयुक्त होऊन भिन्न भिन्न गुणधर्मांचे भिन्न पदार्थ निर्माण होतात. मूलद्रव्यांच्या परमाणुभारांकांच्या क्रोष्टकाकडे तजर टाकिली तर असें दिसून येईल कीं

उज्ज हें द्रव्य सर्वांत हलकें आहे व बहुतेक मूलद्रव्यांचे परमाणुभारांक उज्जाच्या कोणत्या तरी पूर्ण पट असतात. यावरून प्रौटनें असा कयास केला कीं, उज्ज हाच सर्व पदार्थांचा मूलघटक आहे. परंतु कांहीं परमाणुभारांकांचा उज्जाशीं तुलना केली असतां अशा पूर्ण पटी वसत नाहींत व उज्जाच्या परमाणूचे सुद्धां स्वतःचे स्वतंत्र गुणधर्म काय आहेत हे अद्याप दृष्टीस आलेले नाहीं. या गोष्टीनें डाल्टनच्या म्हणण्याला थोडासा अपवाद येतो, तथापि एवढें निश्चित आहे कीं, सर्व मूलद्रव्यांनां आधारभूत असें कांहीं विशिष्ट द्रव्य आहे व मूलद्रव्यांच्या परमाणुभारांकांचा त्या त्या द्रव्यांच्या रासायनिक व पदार्थवैज्ञानिक धर्मांवर बराच परिणाम होतो. न्यूलंड्स व मॅडेलीफ यांचा नियतांतरत्वाचा नियम (लॉ ऑफ पीरिऑडिक क्लासिफिकेशन) हेंच प्रतिपादन करतो. मूलद्रव्यांचा परमाणुभारांक असा चढतो किंवा उतरतो तसा त्या मूलद्रव्यांच्या गुणधर्मांमध्ये पदार्थवैज्ञानिक अगर रासायनिक चढ किंवा उतार दृष्टोत्पत्तीस येतो. रॉटजेन किरण, ऋणध्रुवकिरण व किरणविसर्जक पदार्थांपासून निघणारे किरण यांचे पदार्थभेदकत्व पुष्कळ अंशीं त्या पदार्थांतील मूलद्रव्यांच्या परमाणुभारांकांवरच अवलंबून असतें. यावरून असे स्पष्ट दिसून येईल कीं, द्रव्याचा अभ्यास करतांना त्याच्या मूलद्रव्यांच्या परमाणुभारांकास विशेष महत्त्व आहे.

आतांपर्यंत द्रव्याच्या घटनेसंबंधीं जो विचार झाला तो विद्युच्छाखाची फारशी मदत न घेतां झाला. परंतु आधुनिक काळांत विद्युत्शास्त्रांत जे नवीन प्रयोग झाले त्यांच्या साहाय्यानें शास्त्रज्ञांनीं द्रव्याची घटना काय ठरविली आहे तें पाहूं.

किरणविसर्जक द्रव्यांच्या परमाणूंमध्ये ऋणविद्युत्कण असतात असे आढळून आले आहे. परंतु इतर पदार्थांसिद्ध प्रकाशोद्वाही तीव्रज्वलनोष्णता दिली असतां किंवा अतिनाल प्रकाशांत त्यांचें निरीक्षण केलें असतां सदरदू ऋणविद्युत्कण दृष्टीस पडतात. यावरून असें दिसतें कीं प्रत्येक कणांत ऋणविद्युत्कणांचें वास्तव्य आहे ; व प्रयोगांतीं असें सिद्ध झालें आहे कीं प्रत्येक ऋणविद्युत्कणापाशीं सारखाच ऋणविद्युत्चा संचय आहे. प्रत्येक ऋणविद्युत्कणाचा ऐन जिन्नस अथवा द्रव्यराशि (मास) उज्जाच्या १०० व्या हिश्शा-एवढा आहे. निरनिराळ्या मूलद्रव्यांत त्यांच्या परमाणुभारांकांच्या प्रमाणांत या ऋणविद्युत्कणांचें वास्तव्य असतें. प्रत्येक परमाणूच्या ठिकाणीं ऋणविद्युत्कणांचें अशा तऱ्हेनें अस्तित्व सिद्ध झाल्यानंतर ज्या अर्थीं दरेक परमाणू सुप्तविद्युत् (इलेक्ट्रिकली न्यूट्रल) आहे त्या अर्थीं या ऋणविद्युत्चे कार्य मारणारी (नाहींस करणारी) अशी समबल व प्रतिरोधी धनविद्युत् आणि पर्यायानें धनविद्युत्कण त्या ठिकाणीं असले पाहिजेत असें सहजच अनुमान निघते. आणि हें अनुमान खालील प्रयोगावरून खरें ठरलें. हवेचा दाब हलका असतां कोणत्याहि वायूंतून विद्युत्प्रवाह सोडला असतां त्या वायूत

धनविद्युत्कण आहेत असें दिसून येईल या धनविद्युत्कणांचा धनविद्युत्संचय ऋणविद्युत्कणांएवढाच असतो परंतु त्यांचा द्रव्यराशि उजाच्या परमाणूएवढा असतो.

द्रव्याची घटना विद्युत्कणात्मक आहे असें ठरल्यानंतर त्याच्या द्रव्यराशीची उपपत्ति काय आहे याचा विचार करणे अप्रस्तुत होणार नाही.

आपल्या भोंवतालचे वातावरण एका निर्भार अदृश्य व स्थितिस्थापक प्रवाही इथ नांवाच्या पदार्थाने भरलेले आहे. अशा प्रकारच्या वातावरणात प्रत्येक परमाणूमध्ये वास्तव्य करणारे ऋणविद्युत्कण अति सूक्ष्म पण अप्रतिहत गतीने एकसारखे भ्रमण करीत असतात. विद्युच्छाखांतील एक नियम या ठिकाणी लक्षात ठेविला पाहिजे की, समविद्युत्कण एकमेकांस अपसारक असतात व विपम विद्युत्कण हे एकमेकांस आकर्षक असतात. या तत्त्वास अनुसरून यांच्या परस्परक्रियांपासून एक प्रकारची प्रेरणा उत्पन्न होते. आतां ज्या ठिकाणी प्रेरणा उत्पन्न झाली त्या ठिकाणी द्रव्यराशि अस्त्राच पाहिजे. कारण द्रव्यराशीशिवाय प्रेरणाच उद्भवू- शकत नाही. या द्रव्यराशीत केव्हां केव्हां थोडा बदल होऊं शकतो. तो दोन प्रकारांनी; एक असा की, वातावरणांत असलेले इथ या विद्युत्कणांच्या गतीला प्रतिरोध करितें. या प्रतिरोधानें द्रव्यराशि विद्युत्क्रियेनें होणाऱ्या द्रव्यापेक्षां जास्त भासतो. दुसरा बदल असा की, गति प्राप्त झाली असतां बीजभूत शक्तीहि वाढते व त्याबरोबरच द्रव्यराशीहि वाढतो. गति जर प्रकाशवेगाइतकी मोठी असेल तरच ही वाढ मोठी भासते. परंतु सर्वसाधारण द्रव्याचे घटक जे विद्युत्कण त्यांसंबंधी विचार र्त्तव्य असतां त्यांची गति अति सूक्ष्म असल्यामुळे ही वाढ जसें धरली नाही तरी चालेल.

व जन.—आतांपर्यंत द्रव्याच्या घटनेचा विचार विद्युद्द्रव्या केला. आतां त्याच धोरणानें त्याच्या वजनाचा विचार करूं. वजन व द्रव्यराशि यांचा संबंध हा द्रव्याचा एक गूढ व महत्त्वाचा गुणधर्म आहे. कोणत्याहि पदार्थाचें वजन त्याच्या द्रव्यराशीशीं प्रमाणांत असतें, हा सिद्धांत न्यूटननें व नंतर इ. स. १८३० मध्ये बेसेलनें प्रयोगांतीं सिद्ध करून दाखविला. द्रव्याच्या घटनेचा संबंध विद्युत्शी असतो असा विचार करीत असतां ह्या गुणोत्तराच्या सातत्यास नवीनच महत्त्व प्राप्त होतें. आतांपर्यंत आपण असें पाहिलें कीं प्रत्येक पदार्थातील परमाणूमध्ये वारीक कण असतात, त्यांचा द्रव्यराशि उजाच्या परमाणूच्या $\frac{1}{1000}$ इतका असतो, तो वारीक ऋण ऋणविद्युत्ने संचारित असतो आणि ह्या संचाराच्या योगानेंच त्याचा द्रव्यराशि बनलेला असतो. नंतर असा प्रश्न उद्भवतो कीं हा द्रव्यराशि मोजतां येण्यासारखा आहे कीं काय? प्रथम आपण असें समजूं कीं हा द्रव्यराशि मोजतां येण्यासारखा नाही. असें असेल तर या सूक्ष्म कणांच्या भरतीनें परमाणूच्या द्रव्यराशींत वाढ होईल पण वजनांत होणार नाही, जर परमाणू-

मधील सूक्ष्मकण परमाणुभारांकांशीं प्रमाणात्मक असतील तर वजनाशीं द्रव्यराशीचें असलेलें गुणोत्तर, सूक्ष्म कण मोजतां येण्याजोगे असले किंवा नसले तरी सुद्धां, स्थिर असतें आणि जर हे सूक्ष्म कण प्रमाणात्मक नसतील व जर त्यांनां वजन नसेल तर द्रव्यराशीशीं वजनाच्या असलेल्या गुणोत्तरांत व बेसेलनें सिद्ध केलेल्या गुणोत्तरांत बराच फरक पडेल. पण आपणांस सूक्ष्म कण परमाणुभारांकांशीं प्रमाणात्मक असतात हें निराळ्या रीतीनें दाखवितां येतें. ह्या नूटन द्रव्यराशीशीं असलेल्या वजनाच्या गुणोत्तराचें सातत्य विद्युत्संचाराच्या योगानें उत्पन्न होणारा द्रव्यराशि मोजतां येण्याजोगा आहे किंवा नाही हें ठरविण्यास उपयोगी पडत नाही.

आपणांस जर क्ष-किरणविसर्जक पदार्थांच्या बाबतींत हें गुणोत्तर काढतां येईल तर ह्या मुद्द्यावर बराच प्रकाश पडेल आणि ज्या अर्थी हे पदार्थ बरीच उष्णता बाहेर टाकतात त्याअर्थी इतर पदार्थांतल्यापेक्षां त्यांच्यामध्ये बीजरूप शक्ति पुष्कळच असली पाहिजे हें सिद्ध होतें. आतां आपण जर अशी कल्पना केली कीं, १ ग्रॅम क्ष-किरण विसर्जक पदार्थांनें त्यांतील क्ष-किरणविसर्जक धर्माचा लय होईपर्यंत टाकलेली उष्णता हें त्या पदार्थांतील बीजरूप शक्ति मोजण्याचें प्रमाण(सूलमान)आहे,तर क्ष-किरणविसर्जक पदार्थांत क्ष-किरण विसर्जक नसणाऱ्या पदार्थांपेक्षां असलेला जास्त द्रव्यराशि हा क्ष-किरणविसर्जक पदार्थांमध्ये असलेल्या विद्युत्-संचाराच्या योगानेंच आहे असें सिद्ध होतें. हा फरक वरुणामध्ये(युरेनियम) वीस हजार मूलद्रव्याच्या द्रव्यराशीच्या भागांत एक भाग ह्या प्रमाणांत आढळतो. म्हणजे क्ष-किरणविसर्जक पदार्थांत हें गुणोत्तर काढतां येणें शक्य आहे आणि प्रो. जे. जे. थॉमसन् व सदर्न्स (१९१०) ह्यांनीं केलेल्या प्रयोगावरून क्ष-किरणविसर्जक असणाऱ्या किंवा नसणाऱ्या दोन्ही प्रकारच्या पदार्थांमध्ये विद्युत्च्या योगानें उत्पन्न होणारा जास्त द्रव्यराशि भारांकांशीं प्रमाणात्मक असतो असें सिद्ध होतें.

अलीकडे गुणोत्तर शोधण्याकरितां फारसे प्रयोग झाले नाहींत. तरी पण पदार्थांच्या वजनावर रासायनिक किंवा पदार्थवैज्ञानिक स्थितीतील बदलानें होणाऱ्या परिणामावर बरेच शोध लागले आहेत. रासायनिक संयोगांत, वजनांत मोजतां येण्याजोगा फरक होत नाही असें लॅडोव्हटनें सिद्ध केलें आहे. पॉथिडिंग व फिलिप्स यांनीं असें दाखविलें आहे कीं उष्णमानांत जरी फरक केला तरी वजनांत फरक होत नाही, तसेच पॉथिडिंग यानें असें दाखविलें कीं, स्फटिकाचें वजन किंवा दोन स्फटिकांमधील आकर्षक शक्ति ह्या त्यांतील अक्षांच्या विशिष्ट दिशेवर अवलंबून नसते. हे सर्व सिद्धांत असें दर्शवितात कीं, द्रव्याच्या कोणत्याहि भागाचें वजन हें पदार्थवैज्ञानिक स्थितीवर किंवा रासायनिक संयोगाच्या वेळीं असणाऱ्या परिस्थितीवर अवलंबून नसतें. क्ष-किरण-विसर्जक पदार्थांमध्ये मात्र

होणाऱ्या बदलाच्या वेळीं वजनांत बदल होतो कीं नाहीं ह्याबद्दल अद्याप निश्चित शोध लागले नाहींत.

आतां आपण वजनाचा विचार गुफ्त्वाकर्पणाच्या सहा-
द्वयानें करूं. गुफ्त्वाकर्पणाबद्दल वरीच मते प्रस्थापित झालेलीं
आहेत. त्यांतील आपण दोन मतांचा विचार करूं. हीं
दोनहि मते वरीच जुनीं असून विद्युच्छाब्ददृष्ट्या केलेल्या
द्रव्याच्या विचाराशीं जुळतीं आहेत. यांणीं पहिलें मत
विद्युत्च्या द्वि-द्रवमताशीं संमत आहे. आतां एकाच
प्रकारच्या दोन विद्युत्मधील अपसारक शक्तीपेक्षां निर-
निराळ्या प्रकारच्या दोन विद्युत्मधील आकर्षक शक्ति जास्त
असते. ही अवशिष्ट असणारी शक्ति म्हणजेच गुफ्त्वाकर्पण. आणि
गुफ्त्वाकर्पण जर ह्या अवशिष्ट असणाऱ्या शक्तीवर अवलंबून
असेल तर वजन हें पदार्थांमध्ये असलेल्या विद्युत्च्या
मूलमानावर अवलंबून असलें पाहिजे. दुसरें मत
जिनीव्हा येथील ली सेज यानें इ. स. १८१८ मध्ये प्रस्था-
पित केलें. ह्याच्या म्हणण्याप्रमाणें सर्व जग हें अतिसूक्ष्म
अशा कणांनीं भरलेलें असून ते कण अतिशय वेगानें इतस्ततः
भ्रमण करीत असतात. हे कण सूर्यमालेच्याहि पलीकडून
आलेले असल्यामुळें त्यांस ' मृत्युलोकातीत कण ' (अट्वा-
मुंडेन) असें म्हणतात. हे कण कोणत्याहि पदार्थांतून आरपार
जाऊं शकतात. व मोठमोठ्या पदार्थांतून हे बहुतेक अपशोष-
ल्याशिवाय जातात. अपशोषण होतें तें फार थोडें असतें व पदार्थ
एकाच प्रकारच्या परमाणूचा बनलेला असून त्या घटकपरमाणू-
मधील अंतर त्यांच्या आकारापेक्षां अधिक असेल तर हें अप-
शोषणहि त्या पदार्थांमधील द्रव्यराशीशीं प्रमाणात्मक असतें.
ली सेज ह्यानें असेंहि सिद्ध केलें कीं कोणत्याहि दोन पदार्थांत
ह्या कणांच्या शिरकावाच्या योगानें मिळणाऱ्या भ्रामक
शक्तीचा दर, त्या पदार्थांच्या द्रव्यराशीच्या गुणाकारांशीं
प्रमाणात्मक असतो व त्यांचामधील अंतर त्यांच्या द्रव्य-
राशीपेक्षां बरेंच मोठें असल्यास त्या अंतराच्या
वर्गाच्या व्यस्त प्रमाणांत असतो. ह्यावरून असें दिसून येतें
कीं, त्यांच्यावर असलेल्या प्रेरणा गुफ्त्वाकर्पणाचे नियम
बरोबर पाळतात. क्लार्क मॅक्सवेल असें समजतो कीं, मृत्यु-
लोकातीत सूक्ष्म कणांकडून दिल्या जाणाऱ्या भ्रामक शक्ती-
मुळें गतिविशिष्ट शक्ति कर्मा होते व तिचे रूपांतर रॉटजेन
किरण, उष्णता, अरिभवन, या किंवा अशाच कोणत्याहि
एका प्रकारच्या शक्तींत होतें. अर्वाचीन मताप्रमाणें ह्या
सूक्ष्म कणांचें अस्तित्व सिद्ध होऊन त्यांना पदार्थांमधून
आरपार जाण्याची शक्ति असते असें सिद्ध झालें आहे,
आणि आपणांस हेंहि माहीत आहे कीं त्यांच्या प्रेरणेचे
रूपांतर प्रकाशलहरांमध्ये किंवा रॉटजेन किरणांमध्ये होतें.
ली सेज याच्या मताप्रमाणें हे सूक्ष्म कण फक्त भ्रामकशक्ति-
वाहक आहेत. भ्रामक शक्ति असणारे कोणतेहि पदार्थ
अति वेगानें फिरत असतात आणि त्यांना कोणत्याहि पदा-
र्थांतून आरपार जाण्याची शक्ति असते. रॉटजेन किरणांत हे

सर्व गुणधर्म असतात. म्हणून ली सेज याच्या सूक्ष्म कणा-
बद्दल रॉटजेन किरण घालण्यास कांहीं एक प्रयत्नाय
नाहीं.

ह्या लेखामध्ये द्रव्याच्या घटनेचा विचार, त्याचा विद्युत्-
शास्त्राशीं संबंध आहे अशा धोरणानें केला आहे. कारण या
धोरणास पोषक असे बरेच सिद्धांत प्रयोगांनीं सिद्ध करून
दाखविले आहेत व अजून नवीन नवीन सिद्धांत प्रयोगांनीं
द्रव्याच्या घटनेबद्दल बगैरे सिद्ध होत आहेत. म्हणूनच ह्या
दृष्टीनें द्रव्याच्या घटनेचा विचार करणें श्रेयस्कर आहे.

द्राविड वेद—द्राविडभाषेत नम्माळ्वार यानें जे ग्रंथ
केले आहेत त्या सर्वांना द्राविड वेद असें म्हणतात. तिरुवोय-
मोळी यांत सामवेदाचा सारांश १ हजार पद्यांत आहे; तिरु-
विरुत्तम यांत १०० पद्ये (सारांश) ऋग्वेदाचीं, तिरुवशिरी-
यम यांत ७ पद्ये यजुर्वेदाचीं, व पेरियतिरुवेंदादि यांत १०७
पद्ये अथर्ववेदाचीं आली आहेत. हीं पद्ये त्या त्या वेदांतील
मजकुराचें तामीळ भाषेत (सारांश रूपाचें) भाषांतर आहे.
मधुरकवि यानें तिरुवोयमोळी हें प्रसिद्धीस आणलें; संगम
या कविसमाजांत त्यास अग्रमान मिळाला; ही ३००
लोकांची सभा होती. पाण्ड्यराजांच्या कारकीर्दींत ही गोष्ट
घडली. [अद्यंगार-एन्शान्ट इंडिया.]

द्राविड संस्कृति, भाषा व ग.—या भाषावर्गांत
दक्षिण हिंदुस्थानांतील प्रमुख भाषांचा समावेश होतो.
या भाषा बोलणारांची एकंदर संख्या ठोकळमानानें पांच कोटी
सत्तर लक्ष इतकी आहे. येथें फक्त तामीळ, मल्याळी,
कानडी व तेलगू इतक्यांची माहिती देऊन किरकोळ कोडगु,
तुळू, तोड, कोट या भाषा वगळल्या आहेत. या भाषावर्गाला
द्राविडी हें नांव केवळ सांकेतिक अर्थानें दिलेलें आहे. हा
शब्द संस्कृत द्राविड शब्दापासून बनलेला असून तोहि जुन्या
द्रविळ, दमिळ, तामिळ, अशा मूळ शब्दांपासून होत गेलेला
आहे. तेव्हां द्राविडी व तामिळी हे दोन्ही शब्द एकच होत.
आंध्र (म्हणजे तेलगु) व द्रविड (म्हणजे तामिळ) या
लोकांची जी भाषा तिला आंध्र-द्रविड भाषा असें कुमारिल-
भट्टानें म्हटलें आहे. हिंदुस्थानांत द्रविड या शब्दाचे अनेक
अर्थ आहेत, उदा. पंचद्रविड असें जे म्हणतात त्यांत तेलगु,
कानडी, मराठी, गुजराथी, व तामिळ इतक्यांचा समावेश
होतो. युरोपियनांनीं द्राविडी हें एका सर्वंध भाषावर्गाला नांव
दिल्लें असून तें नांव टाकून देण्याचें कांहीं कारण दिसत
नाहीं.

या द्राविडी भाषांनीं सर्व दक्षिण हिंदुस्थान व सिलोनचा
उत्तरार्ध व्यापिला आहे. उत्तरेस याची मर्यादा गोमांतक ते
कोल्हापूर येथपासून सुरू होते. पुढें हैद्राबादेमधून व-
डच्या दक्षिणहिंदीवरून पूर्वेस बंगालच्या उपसागरापर्यंत ती
मर्यादा पोहोचते. चांदा व भंडारा यांच्या पूर्वेकडील टंक-
ज्यांतूनहि द्राविडी लोक असून सपाट प्रदेशांतील आर्य भाषा-
मध्ये या द्राविडी भाषा वेदाप्रमाणें बसलेल्या आहेत. उत्तरेकडे

छोटा नागपूर, मध्यप्रांत व गंगेच्या काठचा राजमहाल येथें द्राविडी भाषा आढळतात. आणि अगदीं वायव्येस बलुचिस्ता गांतहि एक द्राविडी भाषा चालू आहे. उत्तरेकडील हे द्राविडी जातीचे लोक झपाट्यानें आर्य वनत चालले असून त्यांच्या भाषेवर आर्य भाषेचा परिणाम होतांहोतां शेवटीं तिच्या जागीं आर्यभाषा आली आहे. १८९१ सालीं गोंड लोकांची संख्या ३०,६१,६८० होती, पण गोंडी भाषा बोलणारे मात्र १३,७९,५८० इतकेच लोक होते. अनेक जातींचे लोक पूर्वीं द्राविडी भाषा बोलत असलेले हल्लीं आर्य-भाषा बोलू लागले आहेत. कित्येक द्राविडी भाषांत आर्य-भाषांची मिसळ होऊन त्या मिश्रभाषा बनल्या आहेत. या आर्यभाषांच्या प्रसाराचा असाहि परिणाम झाला कीं, मूळ आर्यभाषा बोलणाऱ्या लोकांतहि द्राविडीचें मिश्रण आढळते. दुसरें असें कीं, द्राविड लोक हिंदुस्थानांत आर्यलोक येण्यापूर्वीं बराच काळ राहिलेले होते यांत शंका नाही. आर्यांनीं उत्तर हिंदुस्थान व्यापल्यावर द्राविड लोकांचा संहार न करतां उलट त्यांना आपल्या समाजांत घेतले. आतां द्राविडी भाषेच्या खुणा अद्यापहि आर्यभाषांत सांपडतात किंवा काय एवढाच आपल्यापुढें प्रश्न आहे व याचें उत्तर होकारार्थी आहे असें विशप कार्डवेळ याच्या पुढील उताऱ्यावरून दिसून येईल:—

“ आर्यपूर्व द्राविड लोक संख्येनें अधिक होते. त्यांचा नाश न करतां आर्यांनीं त्यांना आपल्या समाजांत घेऊन परतंत्र बनविलें. द्राविड लोकांनीं जेत्या आर्यांची भाषा उचलली, पण तिच्यावर त्यांच्या द्राविडी भाषेचा परिणाम झाल्याशिवाय राहिला नाही. तो परिणाम असा कीं आर्यभाषेंत कित्येक द्राविडी शब्द नवीन आले, व एकंदर आर्यभाषेचा जोर व वळण दोन्ही बदलून गेलीं. ”

प्रथम शब्दसंग्रहाबद्दल विचार करतां असें दिसून येतें कीं, इंडो-आर्यन भाषेंतील बरेचसे शब्द कोणत्याहि इंडो-यूरोपियन भाषेंत आढळत नाहींत. विशेषतः अर्वाचीन देशी भाषांत असे शब्द पुष्कळ आहेत. अशा शब्दांपैकीं पुष्कळांची उत्पत्ति संस्कृतपासूनच आहे असें अलीकडील भाषाशास्त्रज्ञांनीं सिद्ध करण्याचा क्रम चालविला आहे. तथापि तसले शब्द संस्कृत भाषेंत किंवा मूळ वैदिक भाषेंत सांपडतात इतकेंच सिद्ध झाल्यानें भागत नाहीं. तर ते संस्कृतप्रमाणें इंडो-यूरोपियन वर्गातील भाषामध्येहि सांपडले पाहिजेत; तरच ते मूळ द्राविडी नाहींत असें ठरेल. परंतु ही गोष्ट तर भाषाशास्त्रांनें सिद्ध होऊं शकत नाहीं. उदा. क्रियापदांतील कित्येक मूळ संस्कृत धातू इंडो-यूरोपियन भाषांत आढळत नाहींत. तसेंच बरेच शब्दहि आढळत नाहींत. तेव्हां असले कित्येक शब्द व धातू मूळ द्राविडी भाषांमधील असले पाहिजेत. विशप कार्डवेळनें आपल्या व्याकरणांत असल्या शब्दांच्या याद्या दिल्या आहेत. त्यांपैकीं एक ‘शिव’ शब्द उदाहरणार्थ घेऊं. रुद्रदेवता या अर्थी ‘शिव’ हा शब्द वेदांत

आलेला आहे. द्राविडी भाषेंत शिव म्हणजे तांबडा असा अर्थ असून तिकडूनच तो संस्कृतमध्ये आला असावा असें दिसतें. रुद्रदेवांत रुद्र म्हणजे तांबडा असा अर्थ आहे. रुद्र-शिव या देवाच्या नांवामध्ये द्राविडी भाषेंतील कल्पना शिरलेली दिसते. या एकाच शब्दावरून शब्द व कल्पना या दोन्हांवर द्राविडी भाषेचा किती परिणाम झालेला आहे तें स्पष्ट दिसतें. साधारणतः असा एक नियम दिसतो कीं, जे लोक दुसरा देश जिंकून तेथें नवीन वसाहत करतात, त्यांना त्या नव्या देशातील हवामानानुसार व तद्देशीय लोकांबरोबरच्या संघटनेमुळे उच्चारपद्धति थाड्याफार अंशानें स्वीकारावी लागते. आर्य लोकांमधील मूर्धन्यवर्ण द्राविडी भाषेंतून आलेले आहेत किंवा संस्कृतमध्ये मूळ ते होतेच याबद्दल बराच वाद माजलेला आहे. हे मूर्धन्यवर्ण इंडो-यूरोपियन भाषांत असल्याचें दिसत नाहीं. द्राविडी भाषांत मात्र ते प्रसूखत्वानें आहेत. हिंदुस्थानांत या वर्णांचा उच्चार काहीं मूर्धन्य व काहीं इत्यवर्णासारखा करतात. तेव्हां मूळ द्राविडी भाषेंतील मूर्धन्यवर्णांचा आर्य भाषेंतील वर्णांवर परिणाम झाला असावा हें संभवनीय दिसतें. द्राविडी भाषेचा आर्यभाषेवर दुसरा परिणाम झालेला दिसतो तो ‘ल’ या वर्णाच्या बाबतींतील होय. बहुतेक इंडो-यूरोपियन भाषांत ‘र’ व ‘ल’ असे दोन्ही स्वतंत्र वर्ण आहेत. परंतु इतर भाषांत जेथें ‘र’ असतो तेथें संस्कृतमध्ये ‘ल’ असतो; आणि उलट ‘ल’ च्या जागीं ‘र’ असतो. जुन्या इराणी भाषांत ‘ल’ हा वर्णच नाहीं. तेव्हां या बाबतींतहि द्राविडीचा परिणाम झाला असावा हें स्पष्ट दिसतें. ‘र’ चा ‘ल’ असा फरक द्राविडी भाषेंत पुष्कळ आढळतो आणि वेदकालापासून पुढें ‘ल’ चा उपयोग इंडो-आर्यन भाषेंत वाढत्या प्रमाणांत होत गेला आहे, या गोष्टीवरूनहि वरील अनुमानाला दुजोरा मिळतो. प्राकृत भाषेंत एकरी शब्दांत व सामासिक शब्दांत स्वरापुढें आलेल्या कठोर व्यंजनाला मृदुत्व येणें, मराठीमध्ये तालव्य वर्णांचा दोन प्रकारानें उच्चार होणें, छ बद्दल स आणि स बद्दल ह येणें वगैरे गोष्टी द्राविडी भाषेच्या झालेल्या परिणामाच्याच द्योतक आहेत.

प्रत्ययांच्या बाबतींत द्राविडी भाषांचा आर्यभाषांवर परिणाम झालेला आहे, तो बरेच्यापेक्षा अधिक महत्त्वाचा आहे. विभक्तिप्रत्ययांच्या ऐवजी शब्दयोगीअव्ययें जोडून अर्थ आणण्याची पद्धत असून ही अव्ययें एकवचनाला व अनेकवचनाला सारखीच असतात. ही इंडो-आर्यन भाषेंतील पद्धत द्राविडी भाषेंत आढळते व इतर अनार्यभाषांतहि आढळते. शिवाय ही अव्ययें शब्दाच्या मूळ रूपाला न लागतां सामान्यरूपाला लागतात व द्राविडी भाषेंतहि तीच पद्धत असून या सामान्यरूपालाच षष्ठी विभक्तीचा अर्थ असतो. मराठी व विहारी भाषेंत हें सामान्य रूप फार उपयोगांत आणतात, आणि या दोन भाषांवरच द्राविडीचा परिणाम सर्वांत अधिक

झालेला आहे. शिवाय या दोन्ही भाषावर्गांमध्ये पट्टीविभाक्ति-रूपांचा विशेषणाप्रमाणे उपयोग करतात.

द्रविड लोकांची हिंदुस्थानांत वस्ती किती काळ आहे ते नकीं माहीत नाहीत. तथापि आर्यलोक हिंदुस्थानांत येण्या-पूर्वीच ते हिंदुस्थानांत होते यांत शंका नाही. परंतु द्राविडी लोक हिंदुस्थानांतील मूळचे रहिवासी आहेत किंवा दुसऱ्या ठिकाणाहून ते हिंदुस्थानांत आलेले आहेत हे हिं सांगतां येत नाही. हिंदुस्थानच्या वायव्येकडील प्रांतांत द्राविडी भाषा आढळते. यावरून आर्यलोकांप्रमाणेच द्रविड लोकहि त्याच वाजून बाहेरून हिंदुस्थानांत आले असले पाहिजेत, असें विशप काल्दवेलचे म्हणणे आहे; आणि उंनिश भाषाशास्त्रज्ञ रास्क याच्या मताप्रमाणेच त्यांचे हि मत त्यानें आधारानिशीं असें दिले आहे कीं, द्राविडी ही सिथियन भाषावर्गांपैकीं एक भाषा आहे.

एका भाषावर्गाला दिलेले सिथियन नांव हेंच वरोवर नाही. ग्रीक ग्रंथकारामार्फत सिथियन म्हणून जे शब्द चालत आलेले आहेत ते मूल वास्तविक इराणियन आहेत; म्हणजे इंडो-यूरोपियन भाषावर्गातील आहेत. आशिया व यूरोप येथील ज्या भाषा इंडो-यूरोपीय किंवा सेमिटिक या भाषावर्गांत पडत नाहीत अशा भाषांच्या वर्गाला सिथियन असें नांव देण्याचा प्रघात पडला आहे. तथापि या भाषा सर्व एका वर्गांत पडण्यासारख्या नाहीत. चीन व शेजारचा प्रदेश यांतील एकाक्षरी भाषा ही काकेशस पर्वतांतील भाषेहून किंवा फिन लोक व माग्यार लोक यांच्या भाषांहून इंडो-यूरोपीय भाषाइतकीच भिन्न आहे. द्राविडी भाषांचा हिंदुस्थानाबाहेरील इतर भाषावर्गांशीं संबंध दाखविण्याचे सर्व प्रयत्न सामान्यतः निष्फळच झालेले आहेत; सबब द्राविडी हा एक स्वतंत्र भाषावर्ग कल्पिणे आपणांस प्राप्त आहे. द्राविडी वर्गाचा मुंडा-वर्गाशीं संबंध आहे हें त्या भाषावर्गावरील लेखांत दाखविलेंच आहे. द्राविडी भाषांचा इंडो-यूरोपीय भाषांशीं संबंध आहे असें दाखविण्याचे प्रयत्न सर्व निष्फळ झालेले आहेत. द्राविडी भाषावर्गातील तामीळ, मल्याळी, कानडी व तेलगू या प्रमुख भाषा आहेत. फार कालापासून त्यांत वाङ्मय होत आलेले आहे. तथापि ही वाङ्मयीन भाषा त्या त्या लोकांच्या बोलण्यांतील भाषेहून भिन्न आहे आणि बोलण्याच्या व लिहिण्याच्या भाषेत फरक इतका असतो कीं, एखाद्या निरक्षर इसमाला त्याच्याच भाषेतील ग्रंथ वाचून दाखविल्यास तो समजणे अशक्य असतें. या बोलण्याच्या व लिहिण्याच्या भाषेत फरक कोठे व कसा पडतो याचे विवेचन करण्याचे हें स्थळ नव्हे. इतके मात्र खरें कीं, बोलण्याच्या भाषेपेक्षां लिहिण्यांतील भाषा जुन्या स्वरूपांतली असते. याबद्दलची अधिक माहिती विशप काल्दवेलच्या व्याकरण-ग्रंथांत सांपडेल.

द्राविडी भाषा मूळ ज्या भाषेपासून निघाल्या त्या भाषेतील पुष्कळशा गोष्टी जिच्यांत अद्यापिहि कायम आहेत अशी एकच

भाषा आहे, ती तामीळ होय. तेव्हां या भाषेच्या आधारांनें इतर भाषांचें वर्गीकरण करणें युक्त आहे. मल्याळी भाषेतील वाङ्मयावर तामीळीचा फार परिणाम झालेला आहे आणि या दोन्ही भाषांमध्ये साम्य फारच आहे. पण दोन्ही भाषांत स्वतंत्र निरनिराळें वाङ्मय झालेलें असल्यामुळे त्यांना दोन निराळ्या भाषा मानणे भाग आहे. कानडी भाषाहि तामीळीशीं फार समान आहे. या दोन भाषांतच श्रीलिंगाबद्दल व्यवस्थित नियम आहेत; सवुद्ध व निर्बुद्ध नामांचे अनेक वचनी प्रत्ययहि दोहींत सारखेसारखेच आहेत; व दोहींतहि सामान्यरूपे सारख्याच प्रकारचीं होतात. कुमारिलभट्टनें आंध्र-द्राविडभाषा म्हणून जें म्हटलें आहे तींतील द्राविड शब्दांत कानडी व तामिळ या भाषांचा समावेश होत असून आंध्र म्हणजेच तेलगू भाषा होय.

निरनिराळ्या द्राविडी भाषा बोलणारांची १९११ सालची संख्या पुढील कोष्टकावरून दिसून येईल:—

भाषा	संख्या
तामीळ	१,८१,२६,३६५
मल्याळी	६७,९२,२७७
कानडी	१,०५,२५,७३९
तेलगू	२,३५,४२,८६१
तुळू	५,६३,४५३
कोडगु	४२,८६१
तोडा	७३०
कोटा	१,२८०
कुरुख	८,००,३२८
माल्टो	६४,८७५
गोंडी	१५,२७,१५७
कुइ	५,३०,४७६
कोलामी व नाइकी	२४,०७४
ब्राहुई	१,७४,२२९
एकूण	६,२७,१६,७२५

संस्कृति. — या संस्कृतीविषयी पद्धतशीर विवेचन झाले नाही. या संस्कृतीचा इतिहास द्यावयाचा म्हणजे आर्यन् संस्कृतीचा परिणाम होण्यापूर्वीचें रूप पहावयाचें आणि एकंदर मनुष्यभ्रमणाच्या इतिहासामध्ये या महावंशाची भ्रमणे देऊन तिच्या पोटसंस्कृती कशा निर्माण झाल्या हें पहावयाचें.

आज ही संस्कृति हिंदुस्थानांत प्रामुख्याने आहे व इतर तत्सदृश जे लोक असतील त्यांचा भारतीय द्राविडांशीं कितपत ऐतिहासिक संबंध जोतां येईल हा मुख्य ऐतिहासिक प्रश्न होय. ज्या वंशाशीं द्राविड वंशाचा संबंध जोडण्यांत येत आहे असे वंश म्हटले म्हणजे सरहद्दीवरील ब्राहुई, इराणांतील लुरी, प्राचीन तुर्कस्तानांतील सुमेरियन, हे होत. यापेक्षां दूरचा संबंध लावणाऱ्या मंडळींनीं त्यांचा सेमिटिक लोकांशीं वांशिक संबंध लावला आहे आणि कित्येकांनीं

आस्ट्रेलियांतील अन्य लोकांशी संबंध लावला आहे. याची पुढची पायरी म्हणजे फिन, लॅप वगैरे लोकांशी संबंध जुळविणे. तर तसली कल्पनाहि अर्धा मुर्धा गंभीरपणाने व अर्धा मुर्धा थट्टेने रिसलेने सुचविली आहे. द्राविड लोकांचे थोडे बहुत कुरळे कॅस, यहुद्यांचे तसल्याच प्रकारचे कॅस व मिलेने-शियन भाषा बोलणाऱ्यांचे कॅस यांचे सादृश्य कित्येक लोक विचारास घेतात तर कित्येक लोक बूमरॅगने आस्ट्रेलॉइड व द्राविड लोकांचा संबंध जोडू पहातात. कोलेरियन, निग्रिटो इत्यादि रक्तें हिंदुस्थानांत होतां आणि त्यांचा वंश नष्ट झाला असेल असें कीन म्हणतो (कीचीन ट्राइव्ज अँड कास्ट्स भाग पहिला, कीनची प्रस्तावना). हे मत हिंदुस्थानांतील सरकारी मानवशास्त्रवेत्त्यांच्या मताविरुद्ध आहे आणि ते कोलेरियन व निग्रिटो या केवळ कल्पना असून ते द्राविडांचेच पोटभेद आहेत असें म्हणू लागतात.

प्राचीन द्राविडांचे वाङ्मय शिल्लक नाही. हिंदुस्थानांतील सर्वांत जुने वाङ्मय जें तामिळ त्यांतील जुन्यांतले जुने ग्रंथ जरी घेतले तरी ते ग्रंथ संस्कृत भाषेनें तामिळवर परिणाम केल्यानंतरच्या काळांतले आहेत आणि त्यामुळे हिंदुस्थानामध्ये द्राविडी संस्कृतीला जें स्वरूप प्राप्त झालें तें केवळ आर्यन संस्कृतीची रूपांतर पावलेली शाखा या नात्यानेच झालें. द्राविडी छंदःशास्त्रांतील वैशिष्ट्ये विज्ञानेतिहासांत सविस्तर दिलेलीच आहेत. द्राविडांचे जें स्वतंत्र संगीत आहे तें द्राविडांच्या लौकिक गानास संस्कृत-शास्त्रज्ञांनी पद्धति लावून निर्माण केलेलें संगीत होय.

द्राविडांचा विशिष्ट कायदा देखील हिंदु कायद्याची उप-शाखा या नात्याने अस्तित्वांत आहे. द्राविडांचा विशिष्ट असा जो मातृपरंपरेचा कायदा तो देखील औदीच्यांच्या धर्मकल्पनांपासून अस्पृष्ट राहिला नाही. उदाहरणार्थ, प्रत्येक मल्याळी नायरांचे विवाह हे ब्राह्मणी कायद्याप्रमाणे पाट होत, त्यांत मुलींचे लग्न अगोदर ब्राह्मणाबरोबर अगर झाडाबरोबर लागतें, तेंच थ्याटानें होतें व त्या लग्नानंतर मुलीस २४ दिवसांनी वैधव्याची दीक्षा देण्यांत येते आणि मग मात्र ती आपला संबंध वाटेला त्याबरोबर करते व जेव्हां पहिल्या नामधारी लग्नाचा नवरा मरेल तेव्हां त्या नवऱ्यास (संबंधच्या नवऱ्यास नव्हे) नायर व्ही पिंड देते. कायद्यावर जसा परिणाम घडला तसा दुसऱ्या अनेक आचारांवरहि परिणाम घडला आहे. द्राविड संस्कृतीवर वैदिक संस्कृतीचा जरी परिणाम झाला तरी त्यायोगाने तिचे वैशिष्ट्य नष्ट न होतां तें जास्त प्रगट करावयास एक दिशा मिळाली आणि तिनें हिंदु संस्कृतीस वैचित्र्य आणलें. तें वैचित्र्य आपणांस द्राविडी कलाकौशल्यांत व वास्तुशास्त्रांत पूर्णपणे आढळून येते.

द्राविडी संस्कृतीचा हिंदु संस्कृतीशीं मिलाफ जितका उत्तम तऱ्हेनें झाला तितका दुसऱ्या कोणत्याहि संस्कृतीशीं झाला नाही. पापुअन, फिजी, ऑस्ट्रोलाइड हे सर्व वंश वन्य

स्थितीत राहिले. चिनी संस्कृति त्यांच्यावर फारशी परिणाम करूं शकली नाही. अरबांनी तिच्यावर फारच थोडा परिणाम केला आणि आतां जर परिणाम बराच होत असेल तर तो ख्रिस्ती संस्कृतीचा होय.

हिंदुस्थानांतील द्राविडांमध्ये जरी हिंदुत्व पूर्णपणे शिरले तरी कित्येक आचार जुनेच राहिले हे वीरकल, माद्रीगल यांच्या अस्तित्वावरून दिसून येईल (वीरकल पहा). काहीं गोष्टींमध्ये द्राविड संस्कृतीनें आपला जोर दाखविला तो आपल्या आवडीनिवडीनें होय. कर्नाटकामध्ये वसवाच्या संप्रदायास जो जोर मिळाला त्यांत दिसून येणारे मन आपले थोडेसें स्वातंत्र्य दाखवीत होते यांत शंका नाही.

सुमेरियन लोकांशी द्राविडांचा संबंध कितपत आहे हे अन्यत्र (सुमेरियन पहा) दिलेच आहे. तसाच सेमिटिक लोकांशी संबंध (जो अजून पूर्णपणे सिद्ध झालासें वाटत नाही) तो सेमिटिक या सदराखाली दिला आहे.

द्राक्ष—या वेलास लॅटिनमध्ये विटिस वाइनफेरा, इंग्रजीत ग्रेप, संस्कृतमध्ये द्राक्षा, अमृतफला, स्वादुफला, मराठीत द्राक्ष, खिसामिस, हिंदीत अंगूर, दाख, किसमिस तेलगूत द्राक्ष-पोंडु इत्यादि नावे आहेत. द्राक्षाचा वेल मूळचा पश्चिम आशिया, दक्षिण युरोप, अल्जीरिया व मोरोक्को या देशांच्या समशीतोष्ण भागांतील आहे. वायव्य हिमालयावर द्राक्षांच्या जंगली वेळी आहेत. वायव्य हिंदुस्थानांत त्यांची पुष्कळ लागवड केली जाते; परंतु दक्षिणेच्या वाजूल द्राक्षांचे वेल फार आढळत नाहीत.

द्राक्षांची माहिती हिंदुस्थानांत फार प्राचीन काळापासून आहे. संस्कृतमध्ये द्राक्षाला मृद्विका असेंहि म्हणतात. द्राक्षांच्या मद्याकाला मद्धिका असें नांव आहे. चरक व सुश्रुत या ग्रंथांत द्राक्षांचा उल्लेख आहे परंतु हिंदुस्थानांत मुसुलमानी अमलापूर्वी द्राक्षांची लागवड होत असे कीं नाही यासंबंधी विनचुक माहिती मिळत नाही.

कारडॉग येथील ८ व्या शतकांतील जुनीं स्थळे शोधीत असतां वाळून कठिण झालेलीं काहीं काळीं द्राक्षे सांपडलीं असें स्ट्राइन यानें 'एन्शान्ट खोलार' नामक पुस्तकांत लिहिलें आहे. याच पुस्तकांत दुसरीकडे त्यानें असें लिहिलें आहे कीं दंदान डल्लीक यानें आपल्या एका चित्रांत नेहमींच्या अंजिराच्या पानाऐवजीं द्राक्षांचे पान काढलें आहे. बाबर मॅन्सक्रिप्टमध्ये, मनुका, बेदाणा वगैरेच्या औषधी उपयोगासंबंधी पुष्कळ उल्लेख आहेत. वैदिक ग्रंथांत द्राक्षाचा उल्लेख आढळतो.

परंतु, वैद्यकांत मुख्यतः वाळलेलीं द्राक्षे म्हणजे मनुका, बेदाणा वगैरे, व द्राक्षांचे मद्य म्हणजे मद्धिका यांचे उपयोग सांगितलेले आहेत यावरून हल्लींप्रमाणे, मुसुलमानी अमदानांच्या पूर्वीहि द्राक्षे उत्तर सरहद्दीपलीकडून येत असावीत. मुसुलमानी धर्मांत दारु निषिद्ध असल्यामुळे, त्यांच्या अमदानांत द्राक्षांच्या लागवडीवर कसकसे परिणाम झाले याबद्दल पुष्कळांनी दिवेचन केलें आहे. दौलताबाद येथील द्राक्षाचे मळे तुळखांच्या (इ. स. १३३५) वेळेपासून

अस्तित्वांत असून त्या ठिकाणी राजधानी अथवा लष्करीठाणें असे त्यावेळीं ते चांगल्या स्थितींत असत असें एक ग्रंथकार लिहितो. मूर प्रवासी इचनवतूता (१४३०) व फ्रॅ व प्रवासी थिन्हेनॉट (१६६७) हे दौलताबादस गेले त्यावेळीं तेथील द्राक्षांचे मळे पाहून त्यांना आश्चर्य वाटलें.

अकबराच्या कारकीर्दींत द्राक्षांच्या लागवडीला चांगलें उत्तेजन मिळून पंजाबमध्ये व उत्तर व पश्चिम हिंदुस्थानांत उत्तमोत्तम जातींच्या द्राक्षांची लागवड करण्यांत आली होती. परंतु त्याच्या नातवाच्या कारकीर्दींत काश्मीर येथील द्राक्षांचे मळे तोडून टाकण्याविषयी हुकूम झाला व यामुळें त्यापुढें एकंदर हिंदुस्थानातील द्राक्षांच्या लागवडीकडे दुर्लक्ष होऊं लागलें. हल्लीं हिंदुस्थानांत द्राक्षांची लागवड महत्त्वाची नाहीं याचे कारण हेंच असण्याचा संभव आहे.

परंतु उत्तर व पश्चिम हिंदुस्थान हे प्रदेश द्राक्षांच्या लागवडीला योग्य आहेत यांत मात्र कांहीं संशय नाहीं. हल्लीं सुद्धां अफगाणिस्तान, बलुचिस्तान व काश्मीर येथील द्राक्षांचा व्यापार मोठा असून तो पुष्कळ वाढवितां येण्यासारखा आहे. युरोपियन लोकांच्या आवडीच्या द्राक्षांच्या निरनिराळ्या जाती हिंदुस्थानांत आणल्या होत्या; परंतु त्यांपैकी बहुतेक येथें होत नाहींत असें आढळून आलें. बहुतेकांना येथील हवापाणी व जमीन मानवत नाहीं असें दिसतें. सफेद अंगूर, काश्मिरी द्राक्षें, बेदाणा व हबशी अंगूर येवढ्याच जाती येथें स्थायिक झाल्या आहेत. पावसाळा सुरू होऊन हवेंत ओलावा आल्यावर द्राक्षें चांगली पिकत नाहींत. दख्खनकडे मार्च महिन्यांत, कलकत्याच्या आजूबाजूला मेमध्ये, व उत्तरेच्या प्रांतांत जून महिन्यांत, म्हणजे उन्हाळा सर्वांत जास्त असून हवेंत आर्द्रता मुळीच नसते अशा वेळीं द्राक्षें फार उत्तम पिकतात.

पंजाब.—पंजाबांत युरोपप्रमाणेच द्राक्षांचे वेल चांगले फोंफावतात; व तेथें एकंदर दहावारा प्रकारचीं द्राक्षें होत. परंतु अलीकडील द्राक्षांच्या लागवडीसंबंधी विशेष माहिती उपलब्ध नाहीं. अकबराच्या काळीं काश्मिरांत द्राक्षांची लागवड बरीच होत असून द्राक्षांची दारू करण्याचा धंदाहि बराच चालत असे. मध्यंतरीं द्राक्षांची लागवड कमी झाल्याचा उल्लेख मार्गे आलाच आहे. त्यानंतर १८७६ पासून त्या धंद्याला उर्जितावस्था प्राप्त झाली असून तेथील तांबड्या व पांढऱ्या दारूला स. १८८४च्या कलकत्ता येथील सर्वराष्ट्रीय प्रदर्शनांत सुवर्णपदक मिळालें होतें. संयुक्त प्रांतांत सपाटीच्या सर्व जिल्ह्यांत द्राक्षें पुष्कळ होतात; परंतु तीं दारूच्या उपयोगी नसतात असें म्हणतात. कनावर येथें फार प्राचीन काळापासून द्राक्षांची लागवड होत आहे.

बलुचिस्ता न व सिंध.—केट्याला जाणाऱ्या नवीन प्रवाशाला तिकडे बाजारांत दिसून येणारी उत्तमोत्तम व सुबलक द्राक्षें पाहून आश्चर्य वाटतें. केट्यापिशीन जिल्ह्यांत सुमारे अठरा प्रकारचीं द्राक्षें होतात; पैकीं हैता, स्पान खिस-

मिस, कलमक, हुसेनी, तोर, खिसमिस, व तंडान ह्या प्रकारचीं सर्वांत जास्त असतात. हैता द्राक्ष लांबट, मोठें, कठिण सालीचें व हिरव्या रंगाचें असून त्यावर पिवळी छटा असते. हें फार टिकाऊ असल्यामुळें कापसांत घालून हिंदुस्थानांत निरनिराळ्या ठिकाणीं विक्रीस पाठवितात. हीं द्राक्षें आगस्ट ते नोव्हेंबर अखेरपर्यंत मिळतात. चुना व सोडा मिश्रित उकळत्या पाण्यांत घालून वाळविल्यावर मनुका तयार होतात. स्पान खिसमिस लहान, हिरव्या रंगाचें व लांबट असून त्याचा हंगाम आगस्ट ते आक्टोबरपर्यंत असतो. कलमक हें मध्यम आकाराचें हिरवें व लांबट असतें. हुसेनी द्राक्ष मऊ असून मध्ये वारीक असतें. तोर द्राक्ष काळसर व गोडीला मध्यम असून अंमळ लवकर म्हणजे जुलईच्या मध्यांत पिकतें. खिसमिस लहान, पिंगट व जांभळ्या रंगाचें, असून त्याची साल मऊ असते व तंडान हें द्राक्ष मोठें, वाटीळें, हिरव्या रंगाचें व हलक्या प्रतीचें असतें. मुद्दाम केलेल्या लांकडी लहान करंड्यांत, कापसांत उत्तम व टिकाऊ द्राक्षांचे धर ठेवून बहुतेक सर्व हिंदुस्थानभर विक्रीकरितां पाठविण्यांत येतात.

बंगाल व आसाम या प्रांतांत पाऊस फार होत; असल्यामुळें येथें द्राक्षें होत नाहींत, त्याचप्रमाणें मद्रासची परिस्थितीहि द्राक्षांच्या लागवडीला अनुकूल नाहीं. म्हैसूरमध्ये एम्. पाल नांवाच्या एका आस्ट्रेलियन गृहस्थानें द्राक्षांच्या लावडीचे प्रयोग करून पाहिले होते (१९०६-७). तेथील हवा द्राक्षांनां जशी पाहिजे तशी असून तेथें लवकरच खंडोगणती द्राक्षें तयार होऊं लागतील असें त्याचें म्हणणें होतें.

महाराष्ट्रांत नाशिक येथें द्राक्षांची लागवड फारच मोठ्या प्रमाणावर होते. पुणे, नगर जिल्हा, सातारा जिल्हा, औरंगाबाद, सिंध व बेंगलूर या ठिकाणींहि द्राक्षांची लागवड थोडी थोडी आहे. द्राक्षांच्या जाती अनेक आहेत. नाशिक येथें एकंदर चार जातींची लागवड होते. हफशी अथवा काळी व करवंदी या जातींचें फळ काळें असतें. हफशीचे वेल फार माजतात पण फळ थोडें येतें. त्याचप्रमाणें करवंदीला फळ कमीच येतें. हिला ब्लॅक प्रिन्स असेंहि नांव आहे. करवंदीच्या घडांतील दाणे एकदम पिकत नाहींत. साहेबी व फकडी, या जातींचा दाणा पांढरा असतो; आणि गोसावी व भोकरी यांच्या दाण्याला तो परिपक्व झाल्यावर तांबूस छटा येते. साहेबी व फकडी या जाती फार उंची आहेत; पण यांनां फळ जरा कमी येतें. भोकरीची लागवड फार मोठ्या प्रमाणावर होते, हिला फळ विपुल येतें व दाणा गोल असतो. या जातीचीं कोंवळीं पानें व दाणे हे तांबडे असतात. यावरून ही जात इतर जातींपासून ओळखतां येते.

द्राक्षाला हवामान मध्यमप्रतीचें पाहिजे. कोंकणसारख्या फार पाऊस पडतो अशा प्रदेशांत द्राक्षें बहुधा चांगलीं येणार नाहींत असें वाटतें. परंतु फार कडक उन्हाळा व फार कडक थंडी जेथें पडते अशा ठिकाणीं द्राक्षें चांगलीं होतात.

एकंदरीत द्राक्षें तयार होण्याच्या सुमारास हवा कोरडी असावयास पाहिजे. द्राक्षांची लागवड फांटे (कलमें) लावून करितात. ही पद्धत फार सोपी आहे. आक्टोबर (दसऱ्याच्या सुमारास) महिन्यांत द्राक्षांची छाटणी केल्यावर फांटे (कलमें) चांगल्या जून तपकिरी रंग आलेल्या भागाची घेतात व त्याच्या वरच्या कोंबळ्या फांटा टाकून देतात. फांटा नऊ ते दहा इंच असून त्यावर चार पांच फुगलेले डोळे असावे. वाफे चांगले खणून खत घालून त्यांत सहा सहा इंचांच्या अंतरावर दोन दोन कलमें दोन तीन डोळे ठेवून लावतात. फांट्यांच्या ओळींमध्ये नऊ नऊ इंच अंतर ठेवतात, व तीं लावल्याबरोबर भरपूर पाणी देतात. महिना सव्वा महिन्यांने डोळे चांगले फुगेपर्यंत पाणी चार पांच दिवसांनी घावें; नंतर पाणी आठ दिवसांनी एकदां दिलें तरी चालतें. अडीच महिन्यांनी फांट्यांना चांगली फूट येते. फांटे-कलमाशिवाय जडवे दाबून किंवा आंब्यासारखीं कलमें बांधून द्राक्षांची वाढ करतात. कलम बांधल्यापासून फळ जास्त येतें, व घड मोठे येऊन दाणाहि मोठा होतो.

जमिनीसंबंधानें इतर झाडांप्रमाणें द्राक्षांचे वेल खोडकर नाहीत. यांस जमीन भारी, मध्यम किंवा साधारणपैकी चालते. द्राक्षांच्या मुळ्या फारशा खोल जात नसल्यामुळे द्राक्षांची लागवड करण्यास जमिनीसंबंधानें फारशी अडचण पडत नाही. नाशिककडील जमिनी बऱ्याच खोल व चिकण असून त्यांतून निचरा साधारणच होत असतो; पण मुळ्या दोन तीन फुटांपेक्षा खाली सहसा जात नसल्यानें खालच्या जमिनीचा उपयोग किंवा तिचा परिणाम वरच्या मुळ्यांवर फारसा होत नाही. परंतु जमीन चांगली निचऱ्याची असली म्हणजे त्या ठिकाणी भुरी रोग होण्याची भीति त्यामानानें फार कमी असते. नाशिककडील द्राक्षांच्या जमिनीत हरळी व लव्हाळा ही अतिशय असल्यामुळे जमीन फार कठीण होऊन जाते. द्राक्षांची जमीन उन्हाळ्यांत पहिल्यानें बऱ्याच वेळां चांगली नांगरून व वखरून तींतील शक्य तितकी हरळी व लव्हाळा काढून टाकावा; वरचेवर जमीन कुळवून सपाट करावी. नंतर पावसाळ्यांत जमिनीत ताग पेरून दीड महिन्यांने तो जमिनीत गाडून टाकावा. याच्या योगानें द्राक्षांच्या हुंड्या लावल्याबरोबर त्यांच्या मुळ्या वाढण्याला जमीन खोल व कसदार झाल्यामुळे हुंड्या लवकर जोमांत येतात.

हुंड्या लावण्यास सात आठ फुटांच्या अंतरावर नऊ ते बारा इंचांचे लहान लहान खडे घेतात. सातारा व नगर जिल्ह्यांत नऊ फुटांवर खडे घेऊन त्यांच्या चारी बाजूस चार पांगारे लावून त्यांवर वेलाची एक एक फांदीच चढवितात. या पद्धतीत एक असा दोष आहे की, बैलांच्या साहाय्यानें जमिनीची नांगरणी मुळींच करतां येत नाही, म्हणून हातानें खणणी करावी लागत असल्यामुळे खर्च फार येतो व कामहि व्हावयास पाहिजे तसें होत नाही. म्हणून एकेका वेलापासून चार चार फांटा न घेतां एकच घेऊन ती एकेका

पांगऱ्यावर चढवावी. आक्टोबरमध्ये लावलेले फांटे जानेवारी महिन्यांत लावण्यास तयार होतात. जानेवारी (पौष) महिना हुंड्या काढून लावण्यास फार चांगला होय. प्रत्येक खड्यांत एक एक टोपली कुजलेलें शेणखत घालावें आणि वापयांतून हुंड्या काढून घेऊन एकएक खड्यांत दोनदोन फांट्यांची हुंडी लावावी व त्यांच्या मुळ्यांवर माती चांगली तुडवून बसवावी. तसेंच वाफे व दांड बांधून घेऊन पाणी घावें. हुंड्या लावणें व पाणी देणें या गोष्टी बहुतेक बरोबरच व्हाव्या. दुसरें पाणी तिसऱ्या-चवथ्या दिवशीं घावें व नंतर तिसरें पांच सहा दिवसांनीं घावें. पंधरा वीस दिवसांनीं कोणते वेल मेले हें समजेल. जे मेले असतील ते काढून टाकून त्या ठिकाणीं दुसऱ्या हुंड्या आपून लावव्या. हुंड्या लावल्यापासून एक महिन्यानें त्यांची वाढ सुरू होते. यावेळीं एकेक टोपली सोनखत अगर शेणखत घावें व याच वेळेपासून वेलांना वळण देण्यास सुरवात करावी.

प्रत्येक पानाच्या बगलेंतून एक एक डीर फुटत असतो. सर्व पानांतडे डीर तसेच वाहूं दिले तर वेलाच्या बाजूला बऱ्याच फांटा तयार होऊन वरचा शेंडा कमजोर होईल. यामुळे चार पांच फूट उंचीपर्यंत बाजूचे डीर पाहिल्यानें च खुडून टाकिले पाहिजेत. याला डीर मारणें असें म्हणतात. डीर मारल्यानें मुख्य वेलाला जोर येतो. वेल लवचीक असल्यामुळे झाडांच्या खोडाप्रमाणें तो ताठ उभा रहात नाही म्हणून त्याला कशाचा तरी आधार द्यावा लागतो; हा आधार बहुधा कारवीच्या काठ्यांचा अगर पांगऱ्याच्या डांबांचा देतात व त्यालाच केळींच्या सोपानें बांधून टाकतात. वेल वाढत असतांना शेंड्याकडील नऊ दहा इंचांवरील डीर मात्र खुडून टाकात नाहीत वेल जसजसा वाढत जाईल तसतसे त्याला नवीन बांध घेत गेले पाहिजे. वेल जोरानें वाढत असल्यास जमिनीखालून जे कोंब येतील ते काढून टाकले पाहिजेत. परंतु मुख्य वेल चांगला वाढत नसेल किंवा तो मरून जाईल तर खालून फुटलेले दोन कोंब ठेवून तेच कारवीवर चढवावे व बाकीचे खुडून टाकावे. सर्व व्यवस्था नीट सुरळीत चालल्यास एप्रिल महिन्याच्या सुमारास वेल साडेचार-पांच फुटांपर्यंत वाढतात. ते इतके वाढले म्हणजे वरचा शेंडा खुडून टाकावा व त्याच्या खालचे तीन चार कोंब बाजूला फुटूं घावे, म्हणजे त्यांच्या व पुढें फांटा बनतात. या फांटा वाहूं लागल्या म्हणजे त्यांचें वजन कारवीला झेपत नाही. यामुळे कारवीऐवजी पांगऱ्याचे खांब घावे लागतात. हे खांब २॥ ते ३॥ इंच जाडीचे व सात फूट उंचीचे असून ओले असतानांच एप्रिल महिन्यांत लावावे म्हणजे त्यांना मुळ्या फुटतील. त्यांवरच कारवीसकट वेल सोपटानें बांधून टाकावे, व बाजूच्या फांटा जशा वाढतील तशा वाहूं द्याव्या.

सप्टेंबर महिन्याच्या सुमारास शेंड्याच्या खालच्या बाजूला वाहूं दिलेले तीन चार कोंब हे सहा सात फुटांपर्यंत

वाढतात आणि त्यांची पहिली कांही कांही कांडी चांगली जून होऊन त्यांना तपकिरी रंग येतो. ह्या सर्व फांद्या तशाच वाढू दिल्या तर झाडाची सर्व शक्ति नवीन कोंब वाढविण्यांत खर्च होऊन फळ मुळीच येणार नाही. तेव्हां असे होऊ नये म्हणून वरील फांद्यांच्या जून कांड्यांवरील तीन चार डोळे ठेवून बाकीचा भाग छाटून टाकतात. ही पहिली छाटणी सप्टेंबरच्या शेपटच्या आठवड्यांत करतात. वरील तीन चार डोळ्यांपैकी पहिले दोन डोळे बहुधा मुगधावस्थेत राहून वरचे दोन डोळे फुगून त्यांच्या फांद्या बनतात. छाटणी केल्याबरोबर सर्व बाग चारी दिशांनी चार वेळां देशी नांगरांनी नांगरतात. वेल आठ आठ फुटांवर लाविले असल्यामुळे बैल जोडण्यासाठी साडेतीन फूट लांबीचे जू वापरतात. नांगर खोल लावण्याचे कारण नाही. दोन दोन ओळींमध्ये नांगराची चार पांच तासे पडतात. नांगरणी झाल्यावर अळी व दांड वांधून घेतात.

छाटणी झाल्यावर १५।२० दिवसांनी डोळे फुगू लागतात व त्याच वेळी उडद्या नांवाचा एक किडा कोंब खाऊन टाकतो. हे कोंब खाल्ले गेले किंवा त्यांना कोणत्याही रीतीने इजा झाली तर ते पुढे चांगले वाढत नाहीत; यासाठी हे किडे धरून मारले पाहिजेत. यांना उजेड सोसत नसल्यामुळे ते दिवसा दडून बसतात. वेल छाटल्यावर किड्यांना लपण्यास कांही असरा नसल्यामुळे वेलांच्या शेंड्यांवर केळीच्या पाळलेल्या पानांचे कुंचले करून ठेविले म्हणजे त्यांत किडे लपून बसतात. रोज सकाळी व दुपारी कुंचले पाण्यांत झाडले म्हणजे ते किडे पाण्यांत पडून मरतात. वेलाला पांच सहा पाने आल्यावर या किड्यांपासून त्रास होत नाही. किडे धरण्याचे काम प्रत्येक छाटणीच्या वेळी व्हावयास पाहिजे. छाटणीनंतर कोंब सहा इंच वाढल्यावर पाणी घावे व पुढील पाणी बारा किंवा पंधरा दिवसांनी घावे. पाण्याच्या दोन पाळ्या झाल्यानंतर पुन्हा पाणी देण्यापूर्वी सर्व अळी खुरपून घ्यावी. वेळांवर तुरळक फळ आल्यास ते घ्यावे किंवा मुळीच खुडून टाकावे. मार्च महिन्यांत तयार झालेले फळ काढल्यानंतर एप्रिल महिन्यांत वेल पुन्हा छाटले लागतात. सप्टेंबर महिन्यांत चार डोळे ठेऊन वेल छाटले असता वरच्या दोन डोळ्यांच्या फांद्या तयार होतात. एप्रिल महिन्यांत वरील चार डोळ्यांपैकी मागचा एक डोळा ठेऊन बाकीची सर्व फांदी छाटून टाकावी. पुढे हा एक डोळा फुटून त्याच्यापासून नवीन फांदी तयार होते. छाटणी झाल्याबरोबर सर्व बाग पूर्वीप्रमाणे नांगरून घेऊन अळी करून दर झाडास एक एक टोपळी शेणखत अगर सोनखत देऊन पाणी देतात. पुढील पाणी पावसाळ्यापर्यंत दहा बारा दिवसांच्या अंतराने देतात. यावेळी कुंचल्यांनी किडे धरून मारून टाकावेत. एप्रिलच्या छाटणीनंतर पावसाळ्यांत वेलांना थोडा बहार येतो; हा फार आंबट असतो म्हणून त्यास खट्टा बहार म्हणतात. याचा कांही

उपयोग नसतो. आक्टोबरच्या छाटणीनंतर जो बहार येतो तो गोड असतो म्हणून त्यास मिठा बहार म्हणतात. दर छाटणीच्या वेळी पांगारे वगैरे मोडले असल्यास नवीन लावून त्यांवर वेल नीट बांधून घ्यावे. वेल जमिनीवर केव्हाहि पडू देऊ नयेत. नंतर आक्टोबरच्या पहिल्या आठवड्यांत पूर्वीप्रमाणेच तीन चार डोळे ठेवून छाटणी करावी. यापैकी पुढचे दोन डोळे फुटून त्यांवर मिठा बहार येतो. हा बहार काढून घेतल्यानंतर पुन्हा एप्रिलमध्ये पूर्वीप्रमाणेच प्रत्येक फांदीवर मागचा एक एक डोळा ठेवून छाटणी करावी. याप्रमाणे छाटणी एकदां मागे व एकदां पुढे अशी करून सर्व वेल आटोक्यांत ठेवतात. छाटणी करतेवेळी डोळ्यांच्या पुढच्या बाजूला अर्ध्या इंचावर छाट घ्यावा म्हणजे वेलावर मर फार कमी होते. दर छाटणीच्या वेळी इतर ठिकाणी वेलावर कोठेहि मर असल्यास ती छाटून टाकावी. छाटणी झाल्यावर वेलावरची जुनी साल सुटू लागते ती सर्व काढून वेल साफ करावा म्हणजे त्यावर उडद्या किड्यांना लपून बसण्यास जागा मिळत नाही.

वेल छाटून नवीन फूट होऊ लागली म्हणजे प्रत्येक फांदीवर पांचव्या, सहाव्या किंवा सातव्या पानासमोर मोहोर दृष्टीस पडतो. आठव्या पानानंतर कधीहि मोहोर येत नाही. मोहोर दिसू लागल्याबरोबर आठव्या अगर नवव्या पानापुढील शेंडा खुडून टाकावा, झणजे वेलाचा सर्व जोर फळांच्या घडांवर जाऊन घड मोठे होतील. वेळेनुसार सातव्या, आठव्या अगर नवव्या पानाच्या बगलांतून नवीन डिव्या निघतात. या डिव्यांना प्रत्येकी चार पांच पाने ठेवून त्यांचेहि शेंडे खुडून टाकावे. याप्रमाणे दोन वेळां शेंडे खुडले असता पुरे होतात. तिसऱ्यांनदां शेंडे खुडावे लागत नाहीत. मात्र शेंडे आंबट बहाराच्या वेळी केव्हाहि खुडू नयेत.

पावसाळा सुरू झाला म्हणजे बुरशीसारखा एक रोग पानांवर येतो. याला भुरी रोग किंवा पंढ्या रोग असे म्हणतात. हा रोग वनस्पतिजन्य आहे व तो झाला असता वेल फार कमजोर होऊन उत्पन्न फार कमी येते. याकरिता हा रोग होऊ नये म्हणून पावसाळा सुरू होण्यापूर्वी बोर्डीमिश्रण शिंपडवे म्हणजे पाने निरोगी रहातात. हे मिश्रण शिंपडल्यावर वेलांना जी नवीन फूट येईल तीवर रोग होण्याचा संभव असतो. परंतु पहिली पाने निरोगी राहिल्यामुळे पुढे होण्याच्या रोगापासून फारसे नुकसान होत नाही. पुढे आक्टोबरची छाटणी झाल्यानंतर फूल उमळण्याच्या अगोदर नोव्हेंबरमध्ये पुन्हा एकदां मिश्रण मारावे व सर्व फळ चांगले धरल्यावर डिसेंबरच्या १५ तारखेच्या सुमारास पुन्हा मिश्रण मारावे. यावेळी मिश्रणांत नेहमीच्या दुप्पट पाणी घालून ते निमकस करावे. यानंतर धुंधला रोग येणार नाही; परंतु येत आहे असे वाटल्यास तिसऱ्यांनदां फक्त घडांवरच मिश्रण मारावे.

मिश्रण करण्याची रीत.—दीड शेर मोरचूत एका खादीच्या पिशवीत घालून तिचे तोंड बांधावे व ती एका लांकडाच्या टिपांत ठेवून तिच्यावर सुमारे साडेसात शेर आधणाचे पाणी ओतावे आणि ती पिशवी सर्व मोरचूत चांगला विरघळेपर्यंत वरचेवर सर्व वेळांवर हलवावी. दुसऱ्या एका टिपांत एक शेर कळीचा चुना घेऊन तो दहा शेर पाण्यांत विरघळवावा. चुना ताजा व लवकर विरघळणारा असावा. तिसऱ्या एका टिपांत दहा शेर गरम पाणी घेऊन त्यांत सव्वा शेर साबण घालून तो विरघळवावा. यावेळीं चांगला धारेचा चाकू या मिश्रणांत थोडा वेळ धरल्यास त्यावर तांब्यासारखा तांबडा रंग चढला तर मिश्रणांत चुना कमी आहे असे समजावे व त्यांत चाकूचे पाते पांढरे शुभ्र राहीपर्यंत आणखी चुन्याचे मिश्रण घालावे.

ही मिश्रणे तयार झाली म्हणजे १२५ शेर पाणी राहिल एवढे एक लांकडाचे टीप घेऊन तें अर्धे थंड पाण्याने भरावे. त्यांत मोरचूताचे व चुन्याचे पाणी एकाच वेळीं बरोबर ओतून काठीने खूप हालवावे. नंतर त्यांत साबणाचे पाणी घालून एकंदर मिश्रण १२५ शेर होईपर्यंत पाणी घालून तें सर्व चांगले ढवळावे. एका राकेलच्या डब्यांत वीस शेर पाणी मावते. हे मिश्रण करण्यासाठीं कोणत्याहि धातूचे भांडे वापरू नये; निदान मोरचूताच्या मिश्रणास तरी लांकडी टीप वापरावे. याशिवाय 'अॅन्थ्राक्नोज' या नांवाचा रोग द्राक्षाच्या वेळांवर होत असतो. या रोगाचे खरे कारण आद्याप नीटसे समजले नाही. या रोगाचे लक्षण असे आहे की, पानांवर, पानांच्या देठांवर, कोंबळ्या वेळांवर व केव्हां केव्हां फळांवर पहिल्याने कांळसर डाग दिसू लागतात. हेच डाग पुढे मोठे होऊन तेथील जागा दबल्यासारखी दिसते. ज्या ठिकाणीं डाग दिसतात तेथील सर्व भाग अगदीं निर्जिव होऊन जातो. हा रोग वाटेल त्यावेळीं होतो. या रोगापासून अद्याप पावेतो फारसें नुकसान झालेलें नाही; परंतु त्याकडे वेळेवर लक्ष न दिल्यास हा रोग भयंकर होण्याचा संभव आहे. यास उपाय म्हणजे ज्या भागावर 'अॅन्थ्राक्नोज' रोग झाला असेल तो कापून काढून जाळून टाकावा आणि बागेत याचा प्रादुर्भाव फार असेल तर सर्व झाडांवर आयर्नसल्फेट व सल्फ्यूरिक ॲसिड (लोहगंधकित व गंधकाम्ल) यांचे मिश्रण मारावे. हे मिश्रण पांनें, फुले जाळील यासाठीं छोट्या झाल्याबरोबर व डोळे फुटूं लागण्यापूर्वीच तें सर्व झाडांवर मितीला चुन्याचा रंग देतात त्याप्रमाणें कुंचल्याने लावावे.

मिश्रणाची दुसरी रीत.—कडत पाणी १०० भाग, त्यांत जितके आयर्न सल्फेट विरघळेल तितके म्हणजे सुमारे ५० भाग, सल्फ्यूरिक ॲसिड (तेजाब), १ भाग घेऊन आयर्न सल्फेट पाण्यांत जितके विरेल तितके विरवावे. नंतर सल्फ्यूरिक ॲसिड घालावे; तें घालतांना मिश्रण सारखें ढवळीत रहावे. ॲसिडमध्ये एकदम पाणी ओतल्यास तें एकाएकी

पेट घेऊन मोठा आवाज होण्याचा संभव असतो म्हणून ॲसिड सावकाश ओतावे.

झाडे चार वर्षांची झाली म्हणजे दर झाडास पांच पौंड फळ येण्यास हरकत पडत नाही. बाग एकदां चांगला जोमांत आला म्हणजे दर वेलास सरासरी दहा पौंड फळ येते. पंधरा पौंड फळ येणे हें चांगलें उत्पन्न होय. लोक बोर्डोमिश्रणाचा उपयोग करूं लागण्यापूर्वी फळ तयार होण्याच्या अगोदर बागवान लोक पीक एकदम घेत नसत. परंतु आतां बोर्डोमिश्रणाचा उपयोग सर्वत्र सुरू झाल्यामुळे बाग पांच वर्षांच्या करारानें देखील विकले जातात.

बाग जुना झाला म्हणजे उत्पन्न कमी पडूं लागते शेंडे वेडे वांकडे होऊन मरूं लागतात. यासाठीं वीस अगरे पंच-वीस वर्षांनंतर नवीन फुटीचे वेल तयार करावे. ते असेः—उत्पन्न कमी पडूं लागले किंवा पंजांचा कांहीं भाग वाळू लागला म्हणजे आक्टोबरच्या छोट्यानेंतर जमिनीखालून जे कोंब येतात, त्यांतील एक किंवा दोन वाहूं द्यावे. एप्रिलच्या छोट्यानेंतरचे कोंब घेऊं नयेत. कारण यांच्यापासून पुढे वेल व पंजे चांगले होत नाहींत. आक्टोबरच्या छोट्यानेंतर निघालेल्या कोंबांपासून तीन किंवा चार फांया तयार होतील पण त्यापुढील एप्रिलांत त्या न छोट्यां आणखी एक-वर्षानें म्हणजे पुढील आक्टोबरमध्ये पहिल्या छोट्याप्रमाणें छोट्याव्या; व एप्रिलमध्ये जुने वेल जमिनबरोबर कापून टाकावेत. जरूर पडल्यास आणखी खत द्यावे. नवीन फुटीपासून झालेल्या वेलांना दोन वर्षे चांगले उत्पन्न येत नाहीं; यासाठीं बागेतील सर्व वेल एकदम कापून न टाकतां थोडे थोडे कापावे म्हणजे उत्पन्नांत एकदम तूट येणार नाही.

द्विदुस्थानांतून द्राक्षाची दारू फारशी बाहेर जात नाही. बाहेरुन मात्र बरीच येते. द्राक्षाच्या दारूचा पुरवठा ज्या देशांतून होतो ते देश त्यांच्या महुत्वाच्या अनुक्रमानें येणें. प्रमाणेंः—संयुक्त राज्य, फ्रान्स, इटली, बेल्जम, व जर्मनी. द्राक्षे चवीला गोड व किंचित् तुरट आहेत; तीं थंड असून पचनास जड आहेत. त्यांनीं शौचाला व लघ्वीला साफ होते. रक्तपित्त, मदास्थय, तहान, थकवा, खोकला, दमा, उरःक्षत व क्षय, या रोगांत द्राक्षे हितावह आहेत. डोळ्यांचे रोग द्राक्षे घालवितात व तीं वृष्य आहेत. सर्व फळांत द्राक्षे निर्दोष व गुणकारक आहेत. [वट; परांजपे—फळझाडांचा बाग].

दुग, जिल्हा.—मध्यप्रान्ताच्या छत्तिसगड विभागांतील एक जिल्हा. क्षेत्रफळ ३८०७ चौरस मैल. १९०६ सालीं रायपूर व बिलासपूर जिल्ह्यांचे कांहीं भाग तोडून घेऊन हा नवीन जिल्हा निर्माण करण्यांत आला. ह्यामध्ये बिलासपूरच्या मुंगेरी तहशिलीचा कांहीं भाग, पूर्ण दुग तहशिल व शिमोगा व घमतरी तहशिलीचा कांहीं भाग इतक्यांचा समावेश होतो. उत्तरेस—खैरागड व कवर्धा मांडलिक संस्थाने व बिलासपूर जिल्हा, पूर्वेस—रायपूर जिल्हा, दक्षिणेस—कांकेर संस्थान, पश्चिमेस—खैरागड, नान्दगांव संस्थाने, चांदा

व बालाघाट जिल्हे. या जिल्ह्याच्या दक्षिण भागां १६४ चौरस मैल सरकारी जंगल आहे. आग्नेय व वायव्य भागांत असलेल्या जमिनदाऱ्यांत जंगली प्रदेश आहे. तन्डुला नदी दक्षिण-उत्तर वहात जाऊन दुगच्या दक्षिणेस शिवनाथ नदीस जाऊन मिळते. ह्या नदीस पूर्वेकडून पद्मा व बन्रा ह्या दोन नद्या येऊन मिळत असून पश्चिमेकडून सोमवारसा व अमनेर या नद्या येऊन मिळतात. येथील हवा फार उष्ण आहे. वार्षिक पाऊसपाणी ४७ $\frac{1}{2}$ इंच. लोकसंख्या (१९२१) ७४४२४६ या जिल्ह्यांत दुग हा एकच मोठा गांव असून २०४७ खेडी आहेत. मालगुझारी व खालसा भागांत लोकवस्ती दाट आहे. बऱ्याच भागांत काळो व उत्तम पिकाळ जमीन आहे. तांदूळ, गहू, कोदु व अळशीचे उत्पन्न होतें. दुग व भिलई हीं दोन स्टेशने बंगाल-नागपूर रेल्वेवर आहेत. ह्या जिल्ह्यांत ९ जमिनदारी इस्टेटी आहेत; त्यांचें क्षेत्रफळ १०४० चौरस मैल असून लोकसंख्या: सुमारे एक लाख आहे.

त ह शी ल.—मध्यप्रान्तांतील दुग जिल्ह्याची एक मध्यवर्ती तहशील. १९०६ साली रायपूर व विलासपूर जिल्ह्यांचा कांहीं भाग घेऊन ही तयार केली. पूर्वीच्या रायपूरच्या दुग तहशिलीचें क्षेत्रफळ १९११ चौ. मै. होतें. सध्याच्या दुग तहशिलीचें क्षेत्रफळ ९२४ चौरस मैल असून लोकसंख्या (१९११) २२०७२३ आहे. ह्या तहशिलीत दुग हा गांव असून ५०७ खेडी आहेत. दुग हेंच जिल्ह्याचें व तहशिलीचें मुख्य ठिकाण आहे. ह्या तहशिलीत सरकारी जंगल नाही. जमीन सुपीक असून कापसाचें पीक मुख्य आहे.

गां व.—मध्यप्रान्तांतील दुग जिल्ह्याचें मुख्य ठिकाण. बंगाल नागपूर रेल्वेवर आहे. मुंबईहून ६८५ मैल. लोकसंख्या (१९११) ७०४८. येथे एक मोडकळीस आलेला क्लिडा (गढी) आहे. त्याचा उपयोग मराठ्यांनी १७४१ साली जेव्हां छत्तिसगडवर स्वारी केली होती तेव्हां केला होता. येथे कांश्याची भांडी तयार करितात. तसेंच सुती कापडाहि येथे विणले जातें. जवळ विड्याच्या पानांचे मळे आहेत.

दुपद—एक पुरुकुलोत्पन्न राजा. यास पार्वत व पांचाल असेंहि खणत. यास चार पुत्र व शिखंडिनी नामक कन्या प्रथम झाली होती. नंतर अभिकुंडांतून द्रोणाचार्याच्या वधार्थ धृष्टद्युम्न झाला. द्रौपदी नामक कन्याहि त्यांतून उत्पन्न झाली. भारतीय युद्धामध्ये हा सर्व सैन्यासह पांडवाकडे होता. द्रोणाचार्याच्या हातून यास मृत्यु आला. यानें माकंदी, ब्रह्मवती, कांपिष्य, आङ्गुला इत्यादि नगरे वसविलीं होती.

द्रोण—भरद्वाजपुत्र. भरद्वाजाचें घृताची; नामक अप्सरेच्या दर्शनानें द्रोणांत वीर्य पडून त्यापासून हा उत्पन्न झाला. हा वेदवेदांग, धनुर्विद्या, कवचविद्या, व अस्त्रविद्या यांत प्रवीण होता. याचा पुत्र सप्तचिरंजीवांपैकी अश्वत्थामा होय. द्रोणानें कौरवपांडवांना; धनुर्विद्या शिकविली. भारतीय युद्धांत कौरवांतर्फे हा पांच दिवस मोठ्या शौर्याने लढला, पण नंतर

आपला पुत्र मेला. अशी खोटीच उठविलेली वार्ता ऐकून यानें शत्रुत्याग केला. तेव्हां धृष्टद्युम्नानें याचा शिरच्छेद केला.

द्रौपदी—महाभारतांतील मुख्य नायिका; दुपद राजाची कन्या कृष्णा. हिला पांचाली, याज्ञसेनी व पार्शति, अशींहि नावे आहेत. ही दुपद राजाच्या यज्ञांत शचीच्या अंशानें अग्नीतून निर्माण झाली. उपवर झाली असतां स्वयंवरांत हिला पांडवांनीं वरिलें. कृष्ण हिला तिच्या सुस्वभावामुळे भगिनी मानित होता. हिला पांच पुत्र पांच पांडवांकडून झाले होते. ते महारथी होते. वनवासांत व अज्ञातवासांत ही पांडवांच्या बरोबर होती. द्रौपदी ही परम पतिव्रता, सद्गुणी व क्षमाशीलपण मोठी मानी असे. पांडव ज्या वेळेस निजघामास गेले त्यावेळीं ही त्यांच्याबरोबर गेली व मार्गानें जात असतां हिचा देह पतन पावला.

द्वंद्वयुद्ध—म्हणजे दोनच इस्मांचें युद्ध. मोठें युद्ध चालू असतां त्यांतील दोनच व्यक्तींनीं एकमेकांशी लढाई करण्याचा प्रघात प्राचीन भारतायांत असे. महाभारतामध्ये रथ्यांच्या युद्धाचें वारंवार फारच वर्णन आलेलें आहे. हीं युद्धे बहुधा द्वंद्वयुद्धे होत असत. या द्वंद्वयुद्धांचीं वर्णने केवळ काल्पनिक आहेत असे नाही. प्राचीन काळां दोन्ही फौजांतील मुख्य मुख्य सेनापतींनीं पुढें द्वोऊन एकमेकांस गांठांचें असाच क्रम होता. हल्लीं प्रमाणें मार्गे राहण्याचा नियम नव्हता. सेनापति किंवा विशिष्ट वीर हे प्रत्यक्ष युद्धांत रणशूर असून एकमेकांशी लढत असत; आणि हे सेनापती बहुधा रथी असल्याने रथांचें द्वंद्वयुद्ध वारंवार होत असे. अशा वेळीं इतर सैनिक आपले युद्ध बंद करून त्यांच्याकडे पहात बसत, असेंहि वर्णन आहे. अशा प्रकारचीं द्वंद्वयुद्धे होमनें वर्णन केलेली आहेत. हातघाईची लढाई चालली असतांना दोन्ही पक्षांचे योद्धे किंचित थांबून प्रसिद्ध वीरांमध्ये लागलेलें द्वंद्वयुद्ध पाहण्यास तयार असत. अशा वेळीं धर्मयुद्धाच्या नियमाप्रमाणें द्वंद्वयुद्ध करणाऱ्या वीरास इतर लोक मदत करीत नसत. धर्मयुद्धाच्या नियमाप्रमाणें प्रत्येक मनुष्यानें दुसऱ्या एकावरच हल्ला करावा असें होतें. द्वंद्वयुद्धे इतर युद्धे चालली असतांनाहि होत असत. या द्वंद्वयुद्धांचें महाभारतांतील मोठें वर्णन म्हणजे कर्णाजुनयुद्ध होय. रथ्यांच्या युद्धांत सारथ्यांचेहि महत्त्व फार असे. रथ समविपम भूमि संभालून हांकणें व निरनिराळ्या जागीं जेथून मारा करतां येईल, तेथें रथास झपाटयानें नेणें. रथास वारंवार प्रोत्साहन देणें वगैरे गोष्टी सारथ्यास कराव्या लागत. दोन रथ्यांत युद्ध सुरू झालें म्हणजे रथ एकाच जागीं उभे रहात नसत. रथांची हालचाल बाण चुकविण्यासाठीं हि होत असे; याची कल्पना नीट करतां येत नाही. कर्णाच्या रथाचें चाक खड्यांत गेलें त्यावेळेस तो तें चाक वर काढूं लागला. या वर्णनावरून द्वंद्वयुद्धांत रथ मंडलें घेत असत असें दिसतें. रथ्याप्रमाणेंच गजारूढ, अश्वारूढ व पदाति यांच्यामध्येहि

द्वंद्वयुद्धें होत. त्यावेळीं हि तिसऱ्यानें मध्यें प्रवेश करावयाचा नाही असा नियम असे. हा नियम अभिमन्युचक्रव्यूहभेदन या प्रसंगी कौरवांनी मोडला.

मध्यकालीं रजपूत राजांत द्वंद्वयुद्धें होत असत. या द्वंद्वयुद्धावर संबंध सैन्याचा जय किंवा पराजय मानून त्याप्रमाणें युद्धाचा शेवट लावण्याची चाल मात्र नव्हती. एक द्वंद्वयुद्ध संपल्यास दुसरें सुरू होई. अलीकडील कालांत असल्या प्रकारचीं निर्णयात्मक द्वंद्वयुद्धें झाल्याचीं आढळत नाहीत. कुस्ती ही द्वंद्वयुद्धाचें एक स्वरूप धरल्यास ती वरील प्रकार थोडा फार फरकानें येतो कोठे कोठे प्राण घेण्यापर्यंत कुस्तीचें पर्यवसान होतें.

पाश्चात्य लोक.—यूरोपीयांत द्वंद्वयुद्धांनां दिव्याचें म्हणजे परमेश्वरी संकेतानुवर्ती न्यायनिर्णय करण्याचें स्वरूप आहे. ज्याअर्थी याच कारणास्तव डेव्हिड गेलिआयबरोवर लढला त्याअर्थी न्यायनिर्णयविषयक द्वंद्वयुद्ध (ज्यूडाशियल ड्युएल) हा ईश्वरप्रणीत मार्ग आहे, असें स्कूलमेन (मध्ययुगीन यूरोपीय विद्वान) यांनी जाहीर केलें. हीमरकालापासून ग्रीक लोकांत, प्राचीन रोमन लोकांत, व रोमन साम्राज्य जिंकणाऱ्या गॉथ वगैरे रानटी लोकांतहि ही चल पसरून ख्रिस्तोत्तर नवव्या दहाव्या शतकापर्यंत ती यूरोपांत रूढ होती. तथापि एकंदर ख्रिस्ती समाजाच्या सदसद्विवेकबुद्धीला ही गोष्ट पटत नव्हती. त्यामुळे स. १००६ मध्यें आयर्लंडांत आणि स. १०१२ मध्यें नॉर्वे देशांत ती बंद करण्याचा प्रयत्न झाला. पण इंग्लंडमध्ये नॉर्मन लोकांची सत्ता स्थापन झाल्यावर विल्यम दि कॉंकररनें लढाईनें वादनिर्णयाची पद्धत (ट्रायल बाय बॅटल) कायदेशीर ठरविली. त्यामुळे दिवाणी व फौजदारी दोन्ही स्वरूपांच्या खटल्यांत द्वंद्वयुद्धानें पुष्कळ निर्णय होऊं लागले. या द्वंद्वयुद्धाविषयांचे नियमहि १०९९ साली गॉडफ्रेंनें प्रसिद्ध केले, त्यांत नाईट लोकांनीं घोडेस्वार होऊन चिलखत व शिरछाण घालून भाल्यांनीं (लान्स) व सामान्य लोकांनीं पायी, जाकीट घालून आणि काठीनें लढावें असें ठरविलें होतें. ख्रिस्तीधर्मसंस्था द्वंद्वयुद्धांचा कांहींसा पुरस्कार व कांहीं विरोध करतांना आढळतात. क्रूसेडच्या (ख्रिस्ती-मुसुलमानांचें धर्मयुद्ध) वेळीं पीटर दि हरमिटनें तीन, सहा, दहा, अशा ख्रिस्ती व मुसुलमानां योद्ध्यांचीं द्वंद्वे व्हावीं असें आव्हान केलें होतें. १४ व्या शतकांत या द्वंद्वयुद्धांच्या वादनिर्णयविषयक स्वरूपाला अनाथ दुर्बलसरक्षणच्या स्वरूपाची (शिव्हलरी) जोड मिळाली. फिलिप दि फेअर राजानें १३०६ साली या द्वंद्वयुद्धावद्दलची एक नियमावली (कोड) तयार केली व तिच्या निरनिराळ्या देशांत आवृत्त्या निघाल्या.

यूरोपांत मध्ययुगांत शस्त्रधारी वीरांचे केवळ खेळवजा सामने होत, त्यांत आणि द्वंद्वयुद्धांत फरक आहे. ७ फ्रेंच व ७ इंग्लिश वीर, किंवा १३ फ्रेंच व १३ इटालियन वीर किंवा १०० एका बाजूला व १०० दुसऱ्या बाजूला वीर

असे सामने होत असत. पण खरें द्वंद्वयुद्ध फक्त दोन वीरांत आणि केवळ वादनिर्णयाच्या कारणानिमित्तच होत असे. पण वीरांच्या सामन्यांनांच पुढें विशेष महत्त्व येऊन वादनिर्णायक द्वंद्वयुद्धे मार्गे पडत चाललीं. सुबुद्ध मत द्वंद्वयुद्धांच्या विरुद्ध वनत चाललें होतें. १५४९ सालीं ट्रेटच्या कौन्सिलनें वादनिर्णायक द्वंद्वयुद्धपद्धतीचा निषेध केला, आणि त्यांत भाग घेणारांनां व मदत करणारांनां ख्रिस्तसमाज-बहिष्कृत करण्याचा ठराव केला. तथापि सर्वमान्य जनतेंत असल्या द्वंद्वयुद्धांची गोडी कायम होती, त्यामुळे उपर्युक्त कौन्सिलचे ठराव दमरांतच राहिले. शिवाय वादनिर्णायक व अनाथसरक्षक द्वंद्वयुद्धांच्या जोडीला आगखी एक तिसऱ्या प्रकारचें द्वंद्वयुद्ध रूढ झालें. कायद्याच्या व कोर्टाच्या मध्यस्थीवाचूनच खासगी भांडणांत खासगी द्वंद्वयुद्धे होऊं लागलीं. शुल्लक खासगी भांडणावरून लोक एकमेकांनां युद्धास आव्हान करूं लागले व ते न स्वीकारणें सभ्य गृहस्थास मानहानिकारक आहे असा प्रचार रूढ झाला. प्रथम इटालियन लोकांनीं ही रूढि पाडली आणि लवकरच ती यूरोपभर पसरून पुढें सुमारे ३०० वर्षे या घातक रूढीमुळे सरसकट सर्व कुटुंबांचे स्वास्थ्य विघडवून टाकलें. कारण कोण कोणाला केव्हां द्वंद्वयुद्धास आव्हान करील याचा नियमच उरला नव्हता. संभावितपणाच्या नांवाखाली हे केवळ खुनाचे गुन्हे राजरोसपणें होऊं लागले ! हा अनर्थ लक्षांत येतांच फ्रान्स व स्कॉटलंडमध्ये कोणत्याहि द्वंद्वयुद्धाला सरकारी परवानगी घेतली पाहिजे असा कायदा करण्यांत आला. इंग्लंडांत बेकनच्या सल्लावरून पहिल्या जेम्स राजानें द्वंद्वयुद्धांत ठार मारणें हा खुनाचा गुन्हा होय, असा कायदा केला. हल्लीं ग्रेटब्रिटन व युनायटेड स्टेट्सांच्या कायद्यांत कोणत्याहि प्रकारच्या द्वंद्वयुद्धाला मोकळीक नाही. जर्मनीत व इतर यूरोपीय देशांत खासगी द्वंद्वयुद्धे अद्यापहि होतात. तीं सर्वस्वी बंद पडणें हा केवळ कायद्याचा प्रश्न नसून समाजाच्या समजुतीचा आहे. खाजगी किंवा घरगुती भांडणांत सूड उगविण्याकरितां असा द्वंद्वयुद्धाचा मार्ग भोकळा पाहिजेच, असें लोकमत बऱ्याच यूरोपीय देशांत प्रबल आहे. या बाबतींत इंग्लंड व इतर यूरोपीय देश यांच्यांत मोठी तफावत आहे. इंग्लंडमध्ये द्वंद्वयुद्धांतील प्राणहानि निव्वळ खून समजून तिला फांशीची शिक्षा ठेवलेली आहे; तर इतर यूरोपीय देशांत या गोष्टीला सौम्य शिक्षा आहेत. लोक फौजदारी फौटीएवर्जा द्वंद्वयुद्धाचा मार्ग कां अधिक पसंत करतात, हा कायदेशास्त्रज्ञांपुढें मोठा महत्त्वाचा प्रश्न असून त्यावद्दल इतिहासकार राबर्टसन व राजनीतिशास्त्रज्ञ वेंथाम यांनीं मननीय विचार प्रदर्शित केले आहेत. जेथें वैयक्तिक मानापमानाच्या बाबींनां समाधानकारक कायदेशीर इलाज देश्य कायदेकोडांत नसतो तेथें खाजगी रीतीनें सूड उगविण्याची प्रवृत्ति लोकांत अधिक होते, आणि विषप्रयोगादि मार्गापेक्षां द्वंद्वयुद्धाचा मार्ग पुष्कळ बरा; असा निष्कर्ष

काढून सदरहू विद्वानांनी या पद्धतीचे समर्थनच केलें आहे. पण इंग्रजी कायदेपद्धतीत खाजगी अब्रूविपयक गुन्ह्यांचीहि योग्य दाद लागण्याची सोय असल्यामुळें इंग्रज लोकांचा द्वंद्वयुद्धाकडे ओढा होत नाही, असें इंग्रजेतर यूरोपीय कायदेपंडितांनीहि कबूल केलें आहे. तथापि द्वंद्वयुद्धपक्षांच्यांचे असें म्हणणें कीं खासगी अपमानाचे असे कित्येक नाजूक प्रसंग असतात कीं त्यांबद्दल प्रतिपक्षाला कायदेकोर्टांत केवळ दंड किंवा कैदेची शिक्षा झाल्यानें मानी मनुष्याच्या मनाचें खरें समाधान होणें शक्य नसून त्याकरितां द्वंद्वयुद्धाचा मार्गच मोकळा पाहिजे. सदरहू प्रतिपादनांत कांहींच अर्थ नाही असें म्हणतां येत नाही. तसेंच द्वंद्वयुद्धपद्धतीचे वीज मानवजातीच्या नैसर्गिक युद्धप्रियतेत असल्यामुळें या पद्धतीचा उगम प्रथम एखाद्या विशिष्ट देशांत झाला असें म्हणणें चूक आहे, व कधीं काळीं द्वंद्वयुद्धें पृथ्वीतलावर अजांबात बंद पडतील असें मानणेंहि चूक आहे.

द्वार, पू र्व.—आसाम प्रान्तांतिल गोलपारा जिल्ह्यामधील एका भागास ही संज्ञा आहे. क्षेत्रफळ १५७० चौरस मैल. लोकसंख्या १९११ सालीं ९१५९२. भूतानच्या पर्वतांच्या पायथ्यावरील सपाट जमीन ह्या प्रदेशांत आहे. भुमेश्वर नांवाची एकच टॅकडी आहे. कांहीं भागांत सालवृक्षांचें जंगलच्याजंगल आहे. पूर्वे द्वार हा भाग १८६५ सालीं ब्रिटिशांनी घेतला. १८६६ सालीं पूर्वेद्वार गोलपारा जिल्ह्यांत घेण्यांत आला. येथें तांदुळाचें उत्पन्न मुख्य आहे.

एकंदर पूर्वेद्वारांत पांच द्वार येतात. (१) बिजनीद्वार, (२) सिदलीद्वार, (३) चिरंगद्वार, (४) रिपूद्वार, व (५) गुम. सारावसूलीच्या सोयीकरितां चिरंग, रिपू व गुम ह्या तीन द्वारांचे दोन मौजे केले आहेत. बिजनी एका वेगळ्या जमीनदाराच्या हाताखाली आहे. जेव्हां हे द्वार ब्रिटिश अंमलाखाली आलें तेव्हां बिजनी द्वाराचा बिजनी राजा आपली वंशपरंपरा चालत आलेली इस्टेट सोडण्यास तयार नव्हता. सिदलीद्वाराचा राजा देखील अशाच रीतीनें हक्क दाखवूं लागला. १८७० सालीं सिदलीच्या राजाशी ७ वर्षांचा करार करण्यांत आला व बिजनीच्या अज्ञान (लहानवयाच्या) राजाकरितां कोर्ट आफ वॉर्ड नेमण्यांत आलें. १८८२ सालीं १३०००० एकर जमीन बिजनी राजाच्या ताब्यांत देण्यांत आली. १७०८०० एकर सिदली राजाकडे लावून देण्यांत आले पण ह्या करारास दोन्ही राजांची नाखुषी असल्याकारणानें ते सरकारताब्यांतच राहिले; पैकीं मालिकाना म्हणून सरकार सिदली राजास उत्पन्नापैकीं शेंकडा २० व बिजनी राजास उत्पन्नापैकीं शेंकडा ५॥ उत्पन्न देत असतें.

पश्चिम.—बंगालमधील जलपैगुरी जिल्ह्याचा ईशान्येकडील प्रदेश. हा हिमालयाच्या पायथ्याशी आहे. क्षेत्रफळ १८६२ चौरस मैल. पूर्वे द्वार व दार्जिलिंग जिल्ह्याच्या कालिमपान्ना पोटविभागाबरोबर पश्चिमद्वारहि १८६५ सालीं ब्रिटिश राज्यास जोडण्यांत आला. ह्या प्रदेशाच्या उत्तर भागांत

जंगली प्रदेश खूप आहे. जमीन लालसर काळ्या रंगाची आहे. पाऊसपाणी १८० इंच असतें. तिस्ता व रेना नद्यांच्या मधील प्रदेशांत चहाच्या झाडांची लागवड केली आहे.

पश्चिमेस तिस्ता व जलधाक ह्यांच्यामधील प्रदेशांत तांदूळ व तंबाखूचें वगैरे पीक मुबलक होतें. हा प्रदेश ब्रिटिश अंमलाखाली आल्यानंतर ह्याची पहिल्यानें कशी तरी जमाबंदी करण्यांत आली. पुन्हां ह्याची १८७४-८० व १८८९-९५ अशी दोनदां जमाबंदी करण्यांत आली होती व त्यावेळीं ४ ठाण्यांकडून १५ वर्षेपर्यंत एक नेमलेली रकम घ्यावयाची असे ठरलें व अम्बारी फालाकाताची जमाबंदीची मुदत दहा वर्षेपर्यंत ठरविण्यांत आली. व्यापाराची मुख्य गावे:—अलिपूर, बक्सा, फालाकाता व भैनागुरी हीं आहेत.

द्वारका—बडोदे संस्थानांतील अमरेळी प्रांतांत, उखा-मंडल तालुक्यांतील एक गांव व बंदर. अमदावादेच्या नैर्ऋत्येस २३५ मैल व बडोदा शहराच्या पश्चिमेस २७० मैल. लोकसंख्या (१९११) ६५४८. ही आनर्त देशाची राजधानी असून येथें संपूर्ण यादवांसहित, कृष्ण व बलराम राहत असत. ही नगरी प्रथमतः भूमोवरच होती. परंतु जरासंध व कालयवन, हे वारंवार येऊन त्रास देत त्यामुळें विश्वकर्मांकडून हिची स्थापन कृष्णानें समुद्रांत करावी होती. हिंदुस्थानांत हें अत्यंत पवित्र स्थान समजलें जात असून येथें नेहमीं हिंदु यात्रेकरू जातात. गोमतीच्या तीरावर द्वारकानाथजीचें देवालय आहे. दरसाल दर्शनार्थ दहा हजार भक्त तरी लोटत असतील अशी कल्पना आहे. येथें शंकराचार्यांचा मठ आहे. दुसरा मठ शृंगेरास आहे; तिसरा जगन्नाथ येथें असून चवथा हिमालयांत बद्रीनाथ येथें आहे. येथून बंदर (रुपन नांवाचें) गावाच्या उत्तरेस एक मैलावर आहे. बाहेर जाणारा माल बाजरी, तेल, तूप व आंत येणारा माल तांदूळ, गहू, ज्वारी, साखर, ऋषडचोपड वगैरे. मुंबई, सुरत, कराची व झांझिवार ह्या बंदरांशीं येथून दळणवळण चालतें.

द्वारनांग तिरमेन—आसामांतील खाशी टॅकल्यामधील एक लहान संस्थान. लोकसंख्या (१९०१) ३६२. एकंदर उत्पन्न १९०३-०४ सालीं १०० रुपये होतें. मुख्य उमन्न तांदूळ, बाजरी व संत्रां हीं आहे. येथें चुनखडी विपुल सांपडते.

द्वारसमुद्र—कर्नाटकांत असणारें नंदीदुर्गाच्या पश्चिमेकडील २० कोसांवरील शहर; हें होयसळ बल्लाळ (पहा) राजांची राजधानी होतें. यास दोरसमुद्र व द्वारावती अशींहि नांवें आहेत. सांप्रत याचें नांव हळेबिड असून येथें अति सुंदर अशीं कांहीं देवळे व अनेक शिलालेख आहेत. त्यांचें वर्णन फर्ग्युसन यानें केलें आहे. मालिक काफरनें यावर स्वारी केली होती. [स्मिथ; अय्यंगार—एन्शान्ट इंडिया.]

द्वाराहाट—संयुक्त प्रांत अलमोरा जिल्ह्यांतील व तहशिलांतील एक खेडें. हें राणाखेतच्या उत्तरेस १२ मैलांवर आहे. लोकसंख्या (१९००) ४६४. येथें कट्युरी वंशाच्या राजांपैकीं कोणी रहात होते. उत्तमपैकीं कोरलेले मोडक्या

पडक्या देवळांचे दगड येथे हृष्टीस पडतात. येथील मोठ्या मुख्य देवालयांत पुष्कळ मूर्ती असून दोन अकराव्या शतकांतले लेखहि आहेत. येथे कांहीं विचित्र थडगी असून त्यांचा संबंध तैमूर हिंदुस्थानांत आला होता त्या कालाकडे लाविला जातो. ह्या गांवास अलीकडे बरेचसे महत्त्व येऊं लागलें आहे.

द्वीपे—बेटासारख्या खंडाला द्वीप हें नांव असून पृथ्वीवर अशा तऱ्हेचीं अनेक द्वीपे असल्याचें पुराणें सांगतात. सर्व द्वीपांचा केंद्र मेरू पर्वत असून कमलपत्रांप्रमाणें तीं त्यापासून निघून समुद्रांच्या योगें वेगवेगळीं राहिलीं आहेत. हीं द्वीपे बहुधा सात आहेतः—जंबु; प्लक्ष किंवा गोमेदक; शात्मक; कुश;क्रौंच; शाक व पुष्कर.यांना वेढणारे समुद्र म्हणजे लवण, इक्षु, सुरा, वृत्, दधि, दुग्ध व जल हे होत. महाभारतांत भद्राश्व; केतुमाल; जंबुद्वीप व उत्तरकुरु हीं चारच द्वीपे सांगितलेली आहेत; विष्णुपुराणांत भारतवर्ष (हिंदुस्थान) नऊ द्वीपांचें मिळून बनलें असल्याचा उल्लेख आहे.

द्वैत उर्फ द्वैतत्ववाद—दोन सहवर्तमान तत्वांनीं सर्व गोष्टींचा खुलासा करणारें मत. (१) अध्यात्मिक द्वैतत्ववाद हा मन व जड प्रकृति यांचें निरंतर सहवर्तित्व प्रतिपादन करतो. यांतील एका मताप्रमाणें मन व जडप्रकृति अगदीं भिन्न असून त्यांत कार्यकारणसंबंध असणें अशक्य होय. (२) दुसऱ्या मताचा द्वैतत्ववाद आनुमानिक-सापेक्ष आहे. मन व जडप्रकृति यांत वरेंच अंतर असल्यामुळें मन प्रकृति-तत्त्व जाणण्यास समर्थ नसलें तरी स्वतःच्या कार्यकारणनियमावरून, प्रकृति इंद्रियसंवेदनांचें मूळ आहे, असें अनुमान काढता येतें. म्हणून विचारवंत मनास प्रकृति ही आवश्यक गृहीत गोष्ट आहे. याप्रमाणें हें मत एकतत्त्व-मन-वादाकडे झुकतें. पण मनास कळो वा न कळो प्रकृति अस्तित्वांत आहे असें समजलेंच पाहिजे. ज्ञानवत्ता संवेदनात्मक व बुद्धिविषयक असते. संवेदनांनीं बौद्धिक चमत्कारांचा खुलासा होत नाही. संवेदना क्षणिक व वैयक्तिक असल्यामुळें स्मृति, आवश्यकता तत्त्व व साम्यता यांचा खुलासा कसा करावयाचा ? मनांत सतत राहणारी मूळशक्ति हीं कार्ये करते असें यावर म्हणतात. ही शक्ति अनुभवपूर्व व अनुभवातीत आहे. या ठिकाणीं दोन तत्त्वे दृगोचर होतात. मन संवेदना-आघात नोंदणारा प्रतिमाग्राहक चित्रपट नव्हे. त्यांत चिकित्सक बदल करणारी शक्ति आहे. ती इंद्रियदत्त संवेदनांवर प्रतिक्रिया करून त्यांना व्यवस्थित करते. नीतिशास्त्र व धर्मशास्त्र यांत हीं दोन तत्त्वे आढळतात. वॉइट व चांगलें हीं विरोधी तत्त्वे नीतिशास्त्रांत प्रामुख्याने प्रतिपादण्यांत आली आहेत. पारशी परमार्थसाधनमार्गीत व कांहीं ख्रिस्ती पंथांत वॉइट व चांगलें हे मनुष्यावर ताबा मिळविण्यास धडपडत असतात असें म्हटलें आहे. ख्रिस्ती संप्रदायांत सैतान व देव हीं परस्परविरोधी तत्त्वे आहेत. पण या दोन्ही मतांत शेवटीं चांगल्याचाच जय होणार असें म्हणून अंतिम एकतत्त्वाचाच पुरस्कार केला आहे. सैतान-अस्तित्व व ईश्व-

राचे गुण यांचा मेळ न घालतां आल्यामुळें हें द्वैत सुरु झालें. मिळ ईश्वराचा चांगुलपणा प्रतिपादण्यासाठीं त्याचा सर्वशक्तिमानपणा सोडण्यास तयार झाला. या सर्व विचारावरून सैतान तत्त्व व ईश्वर तत्त्व एकाच वेळीं उत्पन्न झालें असून सैतानावर ईश्वराचा पूर्ण ताबा नाही असें म्हणावें लागतें. या मतांचा थोडक्यांत इतिहास खालीलप्रमाणें आहे. अतिप्राचीन युरोपीय तत्त्ववेत्ते—उदा० अयोनियन पंथी लोक—विश्वांतील सर्व गोष्टींचा खुलासा एका जडप्रकृति-तत्त्वानें करीत. नंतर, जड तत्त्वावर आत्मिक तत्त्व परिणाम करतें असें म्हणण्यांत येऊं लागलें. बुद्धि ही फरक व प्रगति यांचें कारण आहे असें प्रथम आनाक्सागोरसनें प्रतिपादिलें. पण बुद्धि ही सुद्धां अतिशुद्ध व विरळ जड प्रकृति आहे असें तो म्हणें. प्लेटोनें द्वैतत्ववाद उघडपणें प्रथम पुढें मांडला. वस्तूचें सूक्ष्मसृष्टीतील आदिरूप (आयुडिया) व इंद्रियसंवेदनांच्या मागील तत्व हीं दोन भिन्न तत्त्वे आहेत असें तो म्हणें. त्याचप्रमाणें पूर्णता व अपूर्णता हीं द्वैतजोडीं यानें पुढें आणलीं. याप्रमाणें नीति व अध्यात्म यांचा मिलाफ केला. आरिस्टॉटलनें या द्वैताविषयक बरीच गडबड केली पण स्वरूप (फॉर्म) व प्रकृतिद्रव्य(मॅटर)या द्वैतांतून तोहि सुटला नाही. स्कॉल्यारिस्टिक लोक बाह्य स्वरूपावर विशेष जोर देणारे असल्यामुळें द्वैतत्ववादाचे पुरस्कर्ते होते. ब्रुनो व पारासिलीस या युरोपीय संस्कृतीच्या पुनर्जन्माच्या काळांतील (रेनायसन्स) तत्त्ववेत्त्यांनीं या अंधद्वैताविरुद्ध बंड करणें साहजिक होतें. यांनीं सर्व वर्तमान गोष्टींत मन व जडप्रकृति यांचें एकत्व प्रतिपादन केलें. लेबिनझच्या उदात्त व बुद्धिप्रमाण एकतत्त्ववादाचे ते पुरोगामी दूतच होते. डेकार्ट व बेकन यांच्या वेळेपासून भौतिकशास्त्राचें महत्त्व वाढलें व अध्यात्मशास्त्रांतील प्रश्न मागें पडले. भौतिकशास्त्रिय पुराव्यांनीं अस्तित्वाची मूलतत्त्वे समजावून घेण्याची प्रवृत्ति सुरु झाली. डेकार्टनें ज्ञानतत्त्व व जडविस्तार तत्त्व हें द्वैत प्रामुख्याने पुढें आणलें. स्पिनोझानें यांतील चूक जाणून मन व जडप्रकृति यांच्या मागें एक पदार्थ आहे असें प्रतिपादन केलें. लेबिनझनें विश्व हें आत्मिक तत्त्वाच्या सुसंगततेचा परिणाम आहे असें म्हटलें. कांटनें शुद्धबुद्धि व वस्तुतत्त्व यांतील संबंध दाखविला नाही. त्यानें ज्ञानवत्त अनुभविक व अनुभवपूर्व असा भेद केला. कांटच्या नंतर या भेदापासून दोन निराळे प्रवाह झाले. एकांत मन व जडप्रकृति यांचा काय संबंध आहे याचा खल असून दुसऱ्यांत शुद्धबुद्धितत्त्वं व अनुभवतत्त्वं यांचा खल आहे.

हिंदु द्वैत मत.—भारतीय तत्त्वज्ञानांतील द्वैतमत श्रीमध्वाचार्य उर्फ श्रीमदानंदतीर्थ (११९७-१२७६) यांनी प्रवृत्त केलें. परब्रह्म व जीव हे दोन्ही सदैव भिन्नच मानले पाहिजेत, पूर्णपणें किंवा अंशतःहि त्यांचें ऐक्य होणें शक्य नाही असें माध्वसंप्रदायाचें मत असल्यामुळें यास 'द्वैतमत' असें म्हणतात. मध्वाचार्यांनीं प्रस्थानत्रयीवर (उपनिषदें,

वेदांतसूत्रे व भगवद्गीता हे तीन ग्रंथ) भाष्ये लिहून हे तिन्ही ग्रंथ द्वैतमतप्रतिपादक आहेत असे दाखविले आहे. हे द्वैतमत शंकराचार्यांच्या अद्वैतमताच्या अगदी विरुद्ध असे आहे ('अद्वैत' पहा). रामानुजाचार्यांचे 'विशिष्टद्वैत' हे मतहि मध्वाचार्यांना मान्य नाही. जगांत द्वैताचे पांच भेद (पंचभेद) कायमचे रहाणारे आहेत. ते असे:—

(१) परमात्मा व जीवात्मा; (२) ईश्वर व जडसृष्टि; (३) आत्मा व जडसृष्टि; (४) एक जीवात्मा व दुसरा जीवात्मा; आणि (५) जडाचा एक परमाणु व दुसरा परमाणु. मोक्ष म्हणजे पुनर्जन्मापासून सुटका होऊन नारायणाच्या (परमेश्वराच्या) सान्निध्यांत निरंतर राहणे. जीवात्मे असंख्य असून त्यांपैकी प्रत्येक शाश्वत टिकणारा व दुसऱ्या जीवात्म्यापासून निरंतर स्वतंत्र रहाणारा आणि पुनर्जन्म पावणारा आहे. जीवांचे तीन वर्ग आहेत:— (१) परमेश्वराहून कमी दर्जाचे असे देव, ऋषी, राजे, पितृदेव आणि इतर कांहीं सद्गुणसंपन्न जीव; यांना मोक्षप्राप्ति निश्चित होते. (२) पहिल्या वर्गात जाण्याइतके चांगले नाहीत किंवा तिसऱ्या वर्गात जाण्याइतके वाईटहि नाहीत असे मध्यम प्रतीचे जीव; यांना नेहमी पुनर्जन्म घ्यावा लागतो; आणि (३) तिसरा वर्ग दैत्य व इतर पापकर्मी जीवांचा; ते कायमचे नरकांत जातात. अशा प्रकारचे हे मत आहे. या संप्रदायाची अधिक माहिती 'मध्वाचार्य' या लेखांत पहा.

अ मे रि क न इंडियन.—अमेरिकेतील मूळच्या इंडियन लोकांत ख्रिस्ती लोकांप्रमाणे देव व सैतान किंवा मानवाला मदत करणाऱ्या देवता व मानवाचे शत्रुत्व करणाऱ्या देवता आहेत असा जो समज आहे तो चुकीचा आहे. प्रथमारेभी गेलेल्या ख्रिस्ती मिशनऱ्यांच्या गैरसमजुतीमुळे हा समज प्रसृत झाला. कांहीं इंडियन जातींमध्ये, एकच देव मानवाच्या पापपुण्याप्रमाणे सुखदुःखाची वांटणी करतो, असे मत आहे.

ई जि प्शि य न (मि स री).—मिसरी लोकांच्या धर्मांत निरनिराळ्या प्रगतीच्या अवस्थांमध्ये द्वैतविषयक सर्व कल्पना दृष्टीस पडतात. मनुष्याच्या आयुष्यातील प्रत्येक चांगली किंवा वाईट गोष्ट भुतांच्या (स्पिरिट्स) कडून करविली जाते, ही आय समजून प्रागैतिहासिक काळातील मिसरी समाजांत होती असे 'मृतांचे ग्रंथ' या मिसरी ग्रंथावरून दिसून येते. पण कोणतंही भूत चांगले किंवा वाईट नसून प्रत्येक भूत मनुष्याप्रमाणेच कधी चांगली व कधी वाईट गोष्ट घडवून आणते अशी समजून होती. त्यानंतरच्या काळांत कांहीं भुते कायमची चांगली व कांहीं कायमची वाईट अशी द्वैतदर्शक कल्पना रूढ झालेली दिसते. त्याच वेळी प्रकाश व अंधकार, आरोग्य व आजारोपणा, शांतता व वादळ, सुकाळ व दुष्काळ, धगेरे प्रकारच्या जोड्या पडून चांगल्यांचा समूह एका बाजूला व वाईटांचा समूह दुसऱ्या बाजूला याप्रमाणे दोन विरोधी पक्ष निर्माण झाले व देवतांचेहि असे दोन वर्ग

पडले. तथापि वरील जोड्यांत भौतिक द्वैताची कल्पनाच अनुस्यूत आहे. त्यानंतरची पायरी नैतिक द्वैतमताची. मिसरी लोकांत लढाईच्या वेळी स्वतःच्या बाजूला चांगल्या देवतांचे साहाय्य आहे व शत्रूंना वाईट देवतांचे साहाय्य आहे अशी कल्पना वाढत गेली. स्वपक्षाला मदत करणारे देव धूर्त, न्यायप्रेमी, सत्यप्रेमी, अन्यायकैवारी, परोपकारी, या व इतर अनेक सद्गुणांनी युक्त आहेत अशी कल्पना अस्तित्वांत आली. अर्थात हेच गुण मिसरी लोकांतहि असले पाहिजेत; आणि प्रत्येक सद्गुणी मनुष्याने दुर्गुणयुक्त लोकांचा किंवा गोष्टींचा पाडाव करण्यास झटले पाहिजे हे तत्त्व मान्य झाले.

द्वैतचन—हे वन सरस्वती नदीतीरी असून या समीप मरुधन्व देश आहे. पांडव हस्तिनापुरांतून वनवासास निघाले त्याकाळी ते प्रथमतः या वनांत आले होते.

द्वयाश्रय काव्य—एक इतिहासग्रंथ. सिद्धराज व कुमारपाल यांच्या फारकीर्दीतील प्रसिद्ध हेमराजाने य ग्रंथास सुरवात केली यांचे हे नांव असण्याचे कारण असे की या ग्रंथाच्या रचनेचे हेतु दोन होते; संस्कृत व्याकरण शिकविणे व अनहिलवाडपट्टणच्या राजांचा इतिहास सांगणे. त्या काव्याचा गोषवारा येणेप्रमाणे:—

स र्ग १ ला.—अनहिलपूर नांवाचे शहर होते. तेथे राज्य करणाऱ्या सोळंकी राजांमध्ये पहिला राजा मूळराजा हा होता. हे शहर फार चांगले होते आणि मूळराजाहि मोठा पराक्रमी होता. याने उत्तर कोसल देश जिंकला.

स र्ग २ रा.—मूळराजाचे मंत्री खेरालूचे चेरानक, जंबक आणि जेहल या नांवाचे होते. त्यांच्या सल्ल्याने त्याने वामनस्थली येथे राहणारा सौराष्ट्र देशाचा राजा प्राहरिपु हा प्रभासक्षेत्रावरच्या यात्रेकरूस त्रास देई म्हणून त्यावर स्वारी करण्याचा निश्चय केला. प्राहरिपुने सिंधु देशच्या राजास जिंकले होते व कच्छ देशचा फुलामहाराजाचा मुलगा लाखा राजा हा त्याचा मित्र होता. वामनस्थळी हे उज्जयंताद्री पासून ७ कोस व समुद्रापासून २० कोस होते. प्राहरिपु हा जातीचा अर्भार (गवळी) होता.

स र्ग ३ रा.—मूळराज यास बाज आणि दंडक असे दोन चुलते होते. त्याचे मुलगे मूळराजाच्या पदरी नव्हते. या सर्गांत मूळराज विजय यात्रेस निघतो.

स र्ग ४ था.—प्राहरिपु, लाखा व सिंधु देशचा राजा यांसह मूळराजास जंघुमाळी नदीवर भेटतो.

स र्ग ५ वा.—मूळराजाने प्राहरिपु व लाखा यांस लढाईत मारले. मूळराजाचा धाकटा भाऊ गंगाधरचा राजा गंगामह, व त्याचा मित्र रेवतीमित्र, शिलाराष्ट्र येथील राजा व एक मारवाड राजा हे व काशी देशचा राजा हे सर्व मूळराजाच्या बाजूने लढले. परमार वंशातील श्रीगाल येथील राजाहि मूळराजाकडे होता (हा मारवाडचा राजा शेट राठोड याचा मुलगा व उदेपूर व ईदर या घराण्यांचा मूळपुरुष शियोजी असावा).

सर्ग ६ वा.—मूळराजास चामुंडराजा नांवाचा पुत्र झाला. त्याचें शिक्षण रुद्रप्रसाद (सिद्धपूर येथील रुद्रमाला देवालय) येथें बरेंच झालें असतें. मूळराजास अंगदेश, वनवासदेश, देवगिरी, कोल्हापूर (येथून पद्मराग), काश्मीर (कस्तूरी), कुवदेश, पांचाल देशांतील कांपिल्य नगरीचा राजा इत्यादि राजे खंडणी देत असत. ळाट देशाचा राजा द्वारप यांनं कुलक्षणी हत्ती खण्डणीदाखल दिल्यावरून मूळ राजा त्याजवर मुलासह चालून जातो. च्छभ्रवति (नर्मदा ?) नदीवर भृगुकच्छ (भडोच) नगराजवळ चामुंड राजांनं द्वारप राजाचा पराभव करून त्यास मारिलें. नंतर परत आल्यावर चामुंड राजास राज्याभिषेक करून सरस्वती तीरावर श्रीस्थळ (सिद्धपूर) येथें मूळराज निजधामास गेला (इ. स. ९९७). वाटेंत च्छभ्रवती (नर्मदा) तीरावर सूर्यपूर नगर लागलें; तेथील स्त्रिया कुरूप होत्या.

सर्ग ७ वा.—चामुंड राजा यास वल्लभ राजा, दुर्लभराजा, व नागराजा असे तीन पुत्र झाले. चामुंडराजांनं आपल्या बहिणीस—चिनी देवीस—अष्ट केल्यामुळें तो काशीयात्रेस जात असतां त्याचें चामर माळव्याच्या राजांनं हिसकून घेतलें. म्हणून परत आल्यावर त्यांनं वल्लभरायास यास त्याजवर स्वारी करण्यास पाठविलें. तो पारापारा व सिंधुसिंधु या नद्या ओलांडव्या लागूं नयेत म्हणून कुंतल (बेळारी किंवा अडवाणीचा भाग) देशामधून गेला. परंतु वाटेंत त्यास देवी आल्यामुळें त्यांनं आपलें सैन्य परत पाठविलें (इ. स. १०१०); पुढें तो तेंथेंच मेला. नंतर चामुंडराजांनं दुर्लभरायास यास गादीवर बसवून शुक्ल तीर्थास (भडोचजवळ) गमन केलें व तेंथें तो मेला. (?)

दुर्लभराजास श्रीजिनेश्वरसूरी यांनं जैन धर्माचीं मूलतत्त्वं समजावून दिलीं होतीं. दुर्लभ राजाचीं वहीण (?) मारवाडचा राजा महेन्द्र यास दिली होती. दुर्लभराजा व नागराजा हे महेन्द्र राजाकडे गेले. त्याचीं मुलगी दुर्लभादेवी ही दुर्लभराजांनं स्वयंवरांत मिळविली व महेन्द्रांनं आपली धाकटी मुलगी नागराजास दिली. परत येत असतां त्यांनीं अंगदेश, माळवा, द्रुणदेश, मथुरा (या राजांनं तुर्फे लोकांकडे साहाय्यार्थ गमन केलें), आंध्र देश, वैदिय, कुरु व काशी इत्यादि राजांचा पराभव केला.

सर्ग ८ वा.—दुर्लभराजाचा धाकटा भाऊ नागराज यास भीम या नांवाचा पुत्र झाला. त्याला गादीवर बसवून दुर्लभ राज व नागराज दोघेहि तपश्चर्येस गेले व पट्टण येथें स्वर्गस्थ झाले. भीमदेवास पुण्ड्रदेश, आंध्रदेश, व मगधदेश येथील राजे करभार देत असत. भीमदेवांनं सिंध देशचा राजा हम्मुक यावर स्वारी केली. हम्मुकानें शिवसाण येथील राजास जिंकिलें होतें. भीमदेव हा पंजाबांत गेला व तेथील नद्यांवर त्यांनं झाडें, दगड व माती यांचा पुल बांधून हम्मुकाबरोबर लडाईं करून त्यास जिंकिलें [चेदिदेश (गोण्डवण) हा त्यावेळीं हम्मुक राजाच्याच ताब्यांत होता ?]

सर्ग ९ वा.—नंतर भीमदेव चेदिदेशाकडे धळला. वाटेंत त्यांनं पुष्कळ राजांस जिंकलें. चेदिदेशच्या राजाजवळ भिळ व म्ळेंछ सैन्य होतें पण तो भीमदेवास शरण आला, त्याचें नांव कर्ण होतें. भीमदेवांनं काशी, गजबन्धदेश, यंतू, कलिंग देशाचा राजा तांतिक, व नन्ति, गन्ति, हन्ति, वन्ति, मन्ति आणि गोंड देशचा राजा यांना जिंकलें होतें. भीमदेवास क्षेमराज व कर्ण असे दोन पुत्र होते. क्षेमराजास देवप्रसाद या नांवाचा एक मुलगा होता. भीमदेव हा कर्णास गादीवर बसवून निजधामास गेला (इ. स. १०७३). क्षेमराज हा राज्याचा स्वीकार न करितां दहिस्थळ या गांवाजवळ मुण्डिकेश्वर या तीर्थावर राहिला. कर्णराजांनं ह्णें दहिस्थळ देवप्रसाद यास दिलें. कर्णराजांनं दक्षिणेंतील चंद्रपूर नगरच्या जयकेशी नांवाच्या राजाच्या मयनल्लदेवी नांवाच्या मुलीबरोबर लग्न केलें.

सर्ग १० वा.—कर्णांनं पुत्रप्राप्तीकरितां लक्ष्मीस प्रसन्न करून घेतलें.

सर्ग ११.—कर्णास जयसिंह नांवाचा पुत्र झाला. त्याला त्यांनं गादीवर बसविलें (इ. स. १०९३) व आपण स्वर्गास गमन केलें. देवप्रसाद यांनं आपला पुत्र त्रिभुवनपाल यास जयसिंहाच्या हवालीं करून स्वतःस दहन करून घेतलें.

सर्ग १२ वा.—जयसिंहानें श्रीस्थळ (सिद्धपूर) तीर्थाच्या संरक्षणार्थ मांसभक्षक राक्षसांवर स्वारी करून त्यांचा राजा बर्बर (बर्बरक) यास कैद केलें. पण त्याची बायको पिंगलिका हिच्या विनवणीवरून त्यांनं त्यास सोडून दिलें. हा बर्बर कोणी स्वारी करून आलेला मुसुलमान असावा. त्याच्या बाजूंनं अंतधानदेशच्या राजाचा धाकटा भाऊ लढत होता.

सर्ग १३ वा.—जयसिंहास रानांत पाटल देशांतील भोगावतीपुत्रीचा नागराज रत्नचूड याचा पुत्र कनकचूड भेटला. याचें दुसरा नागपुत्र दमन याचा सहाय्याची, याजबरोबर भांडण झालें होतें. जयसिंहानें त्यास मदत केली व त्यांनं यास वर दिला. बर्बरक यास बर्बरक असें उज्जन येथील ताम्रपटांत म्हटलें आहे. तो ताम्रपट रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या ताब्यांत आहे.

सर्ग १४ वा.—जयसिंहानें उज्जनीचा राजा यशोवर्मा याजवर स्वारी करून त्यास कैद केलें व अवंती आणि धारप्रांत मिळविलें, तसेंच उज्जनीजवळचा सिमहा प्रांत जिंकला. या स्वारींत त्याला भिळ राजाकडून पुष्कळ मदत झाली. उज्जनीच्या राजांच्या कारकीर्दी येणेंप्रमाणें आहेतः—(१) भोजदेव, (२) उदयादित्य, (३) नरवर्मा (मृ. सं. ११९०), (४) यशोवर्मा (मृ. सं. ११९४), अजयवर्मा (सं. १२००—१२३५) इत्यादि.

सर्ग १५ वा.—नंतर जयसिंह माळव्याहून परत फिरला. वाटेंत पुष्कळ राजांना त्यास मुली दिल्या. नंतर तो कांहीं दिवस सिद्धपुरास राहिला. तेथें पूर्ववाहिनी सरस्वती तीरावर त्यांनं रुद्रमाळा बांधिली व एक महावीरस्वामीचें देऊळ बांधिलें.

नंतर तो पांचाळ देशच्या राजांकडे, त्यांना सोमनाथाची यात्रा करण्यास सांगण्यास पायांनी चालत गेला. त्याने देवलपट्टणास येऊन सोमनाथाचे दर्शन घेतले. देवलपट्टणाच्या राजाने त्याचा सत्कार केला. नंतर तो गिरनार-पर्वतावर गेला आणि तेथे त्याने नेमिनाथांची पूजा केली. पुढे सिंहपुरास (सिहोर) गेला आणि तेथून पट्टणास परत आला. त्याने सहस्रलिंगनामक तलाव बांधला व पुष्कळ तळीं, विहिरी, मंदिरे, बागा वगैरे बांधिल्या व सदावर्ते घातलीं. त्याने ज्योतिष, न्याय पुराण इत्यादिकांच्या अभ्यासासाठी शाळा स्थापन केल्या आणि चंडिकादेवी वगैरेचीं एकशें आठ देवळें बांधलीं. नंतर सिद्धराजाने त्रिभुवनपालाचा पुत्र कुमारपाल यास गादीवर बसवून स्वर्गारोहण केलें (इ. स. ११४३).

सर्ग १६ वा.—सपादलक्ष (नागोर) देशाचा राजा आन (याला मेरुतुंग विशालदेव चव्हाण याचा नातु आनक असे म्हणतो) हा अवंतीचा राजा बळाळ याशी मैत्री करून व पारा नदीतीरावरच्या राजांच्या साहाय्याने चालून आला. त्याच्या सैन्यांत परकीय भाषा जाणणारे पुष्कळ लोक होते. त्याला उत्तराधिप असे म्हणत व कुमारपाल याला पश्चिमाधिप असे म्हणत. आन राजाने पश्चिम गुजराथवर प्रथम स्वारी केली व त्यास कथागामचा राजा व कुमारपालाचा एक सेनापति चाहाद [याचा नदोल येथील जैन ळायब्ररीतील ताम्रपटांत उल्लेख आहे (१२१४) व मेरुतुंग म्हणतो की आन राजास वाहाद जाऊन मिळाला]. या आन राजाने गुजराथमध्ये येणाऱ्या व्यापाऱ्यांकडून तेथील बरीच माहिती मिळविली होती. आन राजास पाटणपुत्र येथील राजा (हा कोल्हासारखा होता) येऊन मिळाला. आनराजाचे सैन्य राक नांवाच्या ब्राह्मणाच्या हाताखाली होते.

कुमारपालास उत्तम घोडेस्वार असे कोळी व कच्छ प्रांतांतील त्याचे मांडलिक येऊन मिळाले. तसेच सिंधी लोक येऊन मिळाले. कुमारपाल अबूकडे सैन्य घेऊन निघाला व तेथे त्यास हरणाचे कातडे पांघरणारे पुष्कळ रानटी लोक येऊन मिळाले. गावेळी अबूचा राजा विक्रमसिंह होता. विश्वामित्रापासून निघालेल्या परमार वंशातील जालंधर (जालोर)

देशाचा राजा पण त्यास येऊन मिळाला. अबूवर वर्णासा नदीतीरावर कुमाऱ्यांने तळ दिला.

सर्ग १७ वा.—यांत रात्रीचे वर्णन असून १८ व्यांत आन राजास त्याच्या मंत्र्याने म्हटले की आपण मारवाड सोडून इकडे स्वारी करण्यास यावयाचे नव्हते व आतां लढाई न करतां तह करावा. लढाईमध्ये गुजराथी सैन्य आहाद या मंत्र्याच्या हाताखाली होते व आन राजाचे सैन्य गोविंदराज या मंत्र्याच्या हाताखाली होते. आन राजा वाण लागून जमिनीवर पडला. व त्याचे सैन्य शरण आले.

सर्ग १९ वा.—कुमारपालाने आनराजाची मुलगी बल्लाणा हिचवरोवर विवाह केला व परत फिरला. बळाळ राजावर त्याने पाठविलेले विजय आणि कृष्ण हे सेनापती फितुर होऊन त्यास मिळाले. तेव्हां कुमारपालाने त्याजवर चालून जाऊन त्याचा पराभव केला.

सर्ग २० वा.—यांत कुमारपालाने प्राणियज्ञ बंद केला. त्याला महिपालदेव नांवाचा भाऊ होता व त्या महिपालास जयदेव नांवाचा पुत्र होता. ब्राह्मण देखील यज्ञांमध्ये पशुबध बंद करून धान्याचा यज्ञ करू लागले. पालिदेश आणि पांचाल देश या देशांतहि पशुयज्ञ बंद केला व मांसविक्रय बंद करून त्या लोकांस ३ वर्षांचे त्यांचे उत्पन्न नुकसानीदाखल दिले. काशीच्या आसपासचे लोक मात्र प्राणिहत्या करीत. बैवारशी मालहि तो जप्त करीत नसे. त्याने केदारेश्वर व सोमनाथ या देवळांचा जिर्णोद्धार केला. त्याने अनहिलपुरास पार्श्वनाथांचे देवालय बांधून स्फटिकाच्या मूर्ती बसविल्या. त्याने देवलपट्टणासहि पार्श्वनाथांचे देवालय बांधले. अनहिलपूरच्या देवालायास त्याने कुमारविहार असे नांव ठेविले. नंतर त्याने अनहिलपुरासच कुमारपालेश्वराचे देवालय बांधले.

याप्रमाणे जिनेश्वरसूरि याचा शिष्य लेशजयतिलकगर्णी याने लिहिलेल्या द्वयाश्रय नांवाच्या ग्रंथातील कथेचा सारांश आहे. लक्ष्मीतिलककवि याने या ग्रंथावर टीका लिहिली. हा ग्रंथ वि. सं. १३१२ (इ. स. १२५६) मध्ये श्रीप्रल्हादपट्टण येथे दिवाळीच्या दिवशी समाप्त झाला. [रासमाला; एशि. रिस. पु. ९; टॉड—वेस्टर्न इंडिया; इ. अ. पु. १ व ३; रॉ. ए. सो. (वां. ब्रँच), पु. १, (बेंगाल) पु. ५ व ७.]

महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश.

ध—या वर्णाला चार अवस्थांतून जावें लागलें. पहिली

ध = ० १ २ ३ ४

नेहर्माची अशो-
काच्या गिरनार

शिलालेखांत. दुसरी मेवाडचा गुहिलवंशी राजा अपराजित याच्या काळच्या कुंडेश्वर लेखांत (इ.स.वी सन ९६१), तिसरी उद्यादित्याच्या वेळच्या (११ वें शतक) उज्जनी येथील लेखांत, व शेवटली अवस्था अबूचा परमार राजा धारावर्ष याच्या वेळच्या ओरिआ लेखांत (स. १२०८) दृष्टोत्पत्तीस येते.

धकचा किल्ला—हा कुलाबा जिल्ह्यांत कर्जतच्या पूर्वेस सुमारे तीन कोसांवर सव्याद्रांच्या पश्चिमेकडील एका २८९८ फूट उंचीच्या शिखरावर आहे. ज्या टेंकडीच्या शिखरावर हा बांधलेला आहे, तिच्या वायव्येकडील उतरणीवर कांहीं कोरीव लेणी आहेत; परंतु तेथें जातां येत नाहीं. किल्ल्याचा तट थोडाफार शाबूत आहे. [कुलाबा ग्याझे.]

धक्का (पाण्यांतला)—होड्या, बोटी वगैरे पाण्यांतून येणाऱ्या जाणाऱ्या वाहनांसाठीं जो धक्का बांधतात त्याला पाण्यांतला धक्का (पांयर) असे म्हणतात. हा सर्व ठिकाणीं सारखाच नसतो. पाण्याची खोली, चालणारी रहदारी, तेथें येणारी जाणारी वाहनें म्हणजे होड्या, पडाव, मचवे, बोटी हीं ज्या तऱ्हेचीं असतील त्याप्रमाणें निरनिराळ्या तऱ्हेचा असतो. लहान लहान बंदरांत हा बहुतकरून उतरता दगडी असतो. उतरता असण्याचें कारण होड्या किंवा मचवे लागण्यास भरती ओहोटी असली तरी सारखेंच सोपें जावें. जेव्हां भरती असेल तेव्हां उताराच्या वरच्या बाजूला मचवे लागतात व ओहोटी असेल तेव्हां उताराच्या खालच्या बाजूला लागतात. समुद्रकांठच्या किंवा मोठ्या नदीकांठच्या लोकांच्या हे चांगले परिचयाचे असतात. बोटीचे धक्के हे निराळे असतात. साच्या बोटी ज्या लहान लहान समुद्रकांठांनं जात असतात त्यांचे धक्के एकमजलीच असतात. पण विलासते-हून येणाऱ्या जाणाऱ्या बोटीचे धक्के प्रचंड, मोठाले, केव्हां केव्हां दुमजली असावे लागतात. तसेंच या धक्कांवर याऱ्या वगैरेची जय्यत तयारी करावी लागते. विलासती बोटी उंच असल्यामुळे त्या चटकन दुसऱ्या मजल्याशीच लागतात. केव्हां केव्हां समुद्राची किंवा नदीची खोली तीराजवळ खोल नसते. त्यावेळेस समुद्रांत उंच खांब वसवून त्यांवर धक्का बांधावा लागतो. नाहींतर धक्क्याला बोट लागणें शक्यच नसतें. मागें सांगितल्याप्रमाणें धक्का लांकडी, दगडी किंवा लोखंडी बांधणें हें ती जागा, मिळणारा माल व रहदारी यांवर अवलंबून असतें. कांहीं ठिकाणीं तरते धक्के असतात.

त्यांचें एक टांक एका ठिकाणीं वसविलेलें असतें व दुसरें टांक पाण्यांत असतें. हे पाण्यावर तरंगत असल्यामुळे भरती किंवा ओहोटी किंवा इतर कांहीं कारणामुळे पाण्याचा खोली बदलत असली तरीही येणारी बोट व धक्का यांच्या मधील अंतर सारखेंच रहातें. ज्या ठिकाणीं बोटीवर संबध आगगाडा घेऊन एका बाजूवरून दुसऱ्या बाजूवर न्याव-याची असते त्या ठिकाणीं असले धक्के जरूर लागतात. [ले. व्ही. एच. मनोहर.]

धडगांव किल्ला—मुंबई, पश्चिम खानदेश. तळोदे तालुक्यांत तळोद्याच्या उत्तरेस, सातपुड्यांत २० मैलांवर हा किल्ला असून, १८६२ सालीं याची डागडुजी करण्यांत आली होती. येथे पाणी विपुल असून अन्नसामुग्रीहि मिळ-ण्यासारखी होती. येथें भिलपलटणीची एक तुकडी ठेवली होती. हल्लीं हें पोलीस फौजदारीचें एक ठाणें आहे. [वां. वे. ग्याझे. भा. १२]

धडफळे—पुण्यांतली जुन्या घराण्यांपैकीं हें एक आहे. यांचा मूळ पुरुष रंगो बापूजी, हा मलिकंवराच्या वेळीं पुण्याचा ठाणेदार होता. इ. स. १६२९ च्या मोठ्या दुष्काळानंतर पुण्याची वस्ती वाढवून व पेठा स्थापून जमाबंदी वगैरे काम यानेंच केलें. पुढेंहि पेशव्यांच्या वेळीं पुणें शहराची पुन-र्रचना करण्यांत रंगोपंताच्या वंशजांनीं खटपट केली. थोरल्या बाजारावाच्या वेळीं विनायक नारायण व गणेश नारायण आणि मल्हार गोविंद धडफळे ह्यात होते. बाळाजी विश्व-नाथ पेशवे यास थोरातानें हिंणगांवच्या गर्दांत कैदेंत ठेविलें असतां, मोरो विश्वनाथ व गणेश नारायण धडफळे यांनीं त्याची जामीनगिरी पत्करून त्याला सोडविलें. पुढें बाजाराव पुण्यास आल्यावर प्रथम धडफळ्याच्याच वाड्यांत राहत होता. नंतर शनिवारवाडा बांधण्यांत आला व त्याचें कामहि धडफळ्याकडेच दिलेलें होतें. पेशव्यांनीं धडफ-ळ्यांनां पुष्कळ वंशपरंपरा इनामें करून दिली आहेत. त्यांच्या ऋणानुबंधीं देशस्थ घराण्यांपैकीं हें एक होय [राज-वाडे खंड-३; भा. इ. मं. अहवाल. १८३५.]

धनककट—आंध्रदेशाहून जंगलांतून व ओसाड मैदा-नांतून १६७ मैलांवर हा देश होता. तेथे ह्युएनत्संग गेला होता. त्यानें धनककट असें याचें नांव दिलें आहे. तेंच धनककट असें कनिंगहॅमचें मत आहे. कान्हेरी आणि कालें येथील लेण्यांतल कोरीव लेखांत चार ठिकाणीं धन-ककट असा उल्लेख आहे, तें व हें एकच होय. लेखांतील तें नांव झेनोड्याटिस या ग्रीक मनुष्याचें आहे असें स्टाव्ह-न्सन म्हणतो; परंतु तें देशाचें किंवा शहराचें नांव आहे असें

कनिंगहॅमने सविस्तर प्रतिपादनानें सिद्ध केलें आहे. डॉ. भाऊ दाजी यानांही ह्युएनत्संगानें लिहिलेलें नांव व पूर्वीक कोरीव नांव यांचें ऐक्य दाखविलें आहे.

धनककट आणि कृष्णानदीवरील धरणीकोट किंवा अमरावती एकच होय असें कनिंगहॅम म्हणतो. सिलोन आणि सयाम येथील बौद्ध दंतकथांत अशी एक कथा आहे कीं गंगेचे मुख आणि सिंहलद्वीप यांमध्ये माजेरिका देशांत नाग रहात होते. त्यांस मिळालेले बुद्धाचे एक किंवा दोन द्रोण अवशेष त्यांनीं एका अति भव्य व सुंदर अशा स्तूपांत ठेविले. हें स्थान हिरे सांपडतात त्या प्रदेशाच्या जवळ होतें. माजेरिका देश गोदावरीवरील दंतपुराच्या दक्षिणेस हिऱ्यांच्या प्रदशाजवळच होता असें एका बौद्ध ग्रंथावरून दिसतें. या दोन प्रमाणांवरून तें स्थान कृष्णानदीवरील धरणीकोटाच्या जवळ होतें. हिऱ्यांच्या खाणांचा प्रदेश धरणीकोटाच्या अगदीं जवळ उत्तरेस आहे. बौद्ध ग्रंथांत माजेरिका येथील स्तूपाचें अतिशय वर्णन केलें आहे. हें धरणीकोट येथील स्तूपांस मात्र लागतें. ह्युएनत्संगहि तो स्तूप पाहून चकित झाला होता. हल्लीं हि याचे जे अवशेष आहेत, त्यांचें काम फार सुंदर आहे. शिवाय धरणीकोट ही त्या प्रांताची एकदां राजधानी होती अशी तेथील लोकांत दंतकथा आहे. या प्रमाणांवरून ह्युएनत्संगानें लिहिलेलें स्थान हेंच असें कनिंगहॅम म्हणतो. सदरील स्तूप सुमारे इ. स. च्या दुसऱ्या शतकांतला आहे. ह्या देशाचा घेर १००० मैल सांगितला आहे. मर्यादा सांगितली नाहीं, परंतु पश्चिमेस कलबुर्गा आणि पेत्रा-कोडा, दक्षिणेस तिरुपति आणि पालिकत सरोवर, उत्तरेस आंध्र आणि कलिंग व पूर्वेस समुद्र; याप्रमाणें ती असावी. सांप्रत हें गांव गुंतुर तालुक्यांत आहे. [जर्नल बाँबे अँच रॉयल एशियाटिक सोसायटी पु. ७; अर्थ्यगार-एन्शान्ट इंडिया; दीक्षित-प्राचीन भूवर्णन.]

धंधुका—मुंबई इलाखा. अहमदाबाद जिल्ह्यांतल एक तालुका. ह्यांत गोध्रा पेट्याचा समावेश होतो. क्षेत्रफळ १३०७ चौरस मैल धंधुका, धोलरा गोध्रा व रानपूर हीं मोठीं गांवां असून खेडीं २०४ आहेत. लोकसंख्या. (१९११) १२५५०२. पश्चिमेकडील भागांत टेंकळ्या व दऱ्या आहेत. मध्यभागांत कापूस होत असून पूर्व भागांत गहू होतो. विहिरी व तलाव आहेत परंतु पाण्याचें दुर्भाक्ष असतें. हवा वाईट आहे. पाऊस १८ ते ५८ इंच पडतो. धंधुका हेंच या तहशिलीचें मुख्य ठाणें असून तें सुरतेच्या वायव्येस ५० कोसांवर आहे. याची लो. सं. (१९०१) १०३१४. गांवास पाणीपुरवठा चांगला नाहीं. बोहरी व मोढवाणी यांची वस्ती पुष्कळ आहे. कापड, मातीचीं भांडी व सुतारकाम चांगले होतें. प्रख्यात जैन पंडित हेमचंद्र येथेंच जन्मला (१२वें शतक). त्याच्या स्मरणार्थे कुमारपालानें येथें एक देऊळ बांधलें आहे. येथें इंप्रजी व देशी शाळा, व म्युनिसिपालिटी (स्थापना १८६०) आहे;

तिचें उत्पन्न १६ हजार (१९०३-०४ सालीं) होतें. गांवाच्या डाव्या बाजूस भादर नदी आहे. [वॉबे ग्याझे. पु. ४.]

धनगर—यांची एकंदर लो.सं(१९११)६७३४३९. कोंकण व दक्षिण महाराष्ट्र (निजामाचें राज्य), मध्यप्रांत, वऱ्हाड व मध्यहिंदुस्थान यांमध्ये हे लोक आढळतात. गुर्जे विकर्णे व घोंगळ्या विणणें हे त्यांचे धंदे असून ते खिलारें पाळून त्यांवर उदरनिर्वाह करतात. उत्तर हिंदुस्थानांतल धनगर हे मजुरी व हलालखोरांचीं कामेहि करतात. या लोकांच्या उत्पत्ती-संबंधी निरनिराळीं मतें आहेत, तरी या जातीतील देवकांवरून हे लोक मूळचे अनर्थ असावे असें दिसतें. असाव अथवा मराठा धनगर, हे लोक धनगरांचा एक मोठा भाग असून हे मराठी जिल्ह्यांत वसलेले आहेत. हेटकर ही कुळी वऱ्हाड व वाशिमानजीकचा डोंगराळ प्रदेश यांमध्ये आहे; यांपैकी कांहीं जरी स्थायिक असले तरी, कांहीं अजून भटकेंच आहेत.

यांच्यामध्ये २२ कुळ्या असून एका कुळीतील लोक दुसऱ्या कुळीतील लोकांशीं विवाहसंबंध करीत नाहींत. यांच्या आडनांवांप्रमाणें यांची कुळे ठरली जातात. मुळींचीं लमें ४महि-न्यापासून १२वर्षांपर्यंत व मुलांचीं १४-२५वर्षांपर्यंत होतात. विवाहाचा मुहूर्त ब्राह्मण ठरवितो, परंतु ब्राह्मण नसल्यास नवराबायकोला एका ठिकाणीं वसवून मग एक गाय बाहेरें सोडतात; तिचें वासरुं, तिच्या मागोमाग सोडलें जातें. वासरुं गाईकडे जातांना जोडप्याच्या उजव्या हाताकडून गेलें तर तो मुहूर्त शुभ समजतात, डाव्या बाजूनें गेल्यास, रतासानंतर फिरून गाय व वासरुं सोडून शुभ मुहूर्त पहातात. पुनर्विवाह व घटस्फोट दोन्ही चाली यांच्यांत आहेत. हे मांसाहारी असून बुरुड, परीट इत्यादि जातींच्या हातचें जेवत नाहींत. हे हिंदुधर्मीय असून ह्यांचे उपाध्याय ब्राह्मण आहेत. कोठें कोठें या लोकांचे क्रियाकर्मविधी कुंभार किंवा जंगम करतात. सातारा जिल्ह्यांतील धनगर लोकांची एक मध्यवर्ती संस्था असून तिचा मुख्य अधिकारी गावडा कुळांतला असतो व तो कऱ्हाडास राहतो. या संस्थेची सभा ज्या खेड्यांत भानगड उपस्थित झाली असेल तेथें भरते व डेंगडा, मरगळा, देहाबा, येडगा व गावडा ह्या प्रत्येक कुळांतील कांहीं प्रतिनिधी सभेंत हजर असल्याखेरीज सभेला निकाल देतां येत नाहीं. अपराधाबद्दल दंड व ज्ञातिभोजन हीं यावीं लागतात. सोलापूर व अहमदनगर जिल्ह्यांमध्येहि अशाच पंचायती आहेत. पुण्यांत या लोकांचे सामाजिक प्रश्न यांच्या सभेंत ठरले जातात व सभा बोलावण्याचा खर्च फिर्याद आणणाराला द्यावा लागतो.

नागपूर, वर्धा, चांदा, वऱ्हाड व नेमाडकडील यांची संख्या ९६००० आहे. पूर्वी एकदां मंडरें व शेळ्यांचे कळप वाऱ्हातून निघाले व शेताची नासाडी करुं लागले, तेव्हां लोकांनीं महादेवाची प्रार्थना केल्यावरून त्यांचे धनगर

निर्माण केले अशी यांच्या उत्पत्तीची कथा आहे. म्हणून धनगर वास्तूची पूजा करतात. यांच्या कुळीः—वराडे, कानडे, झाडे, लाडशे, गडी, तेलंगे, मराठे, माहुये. आडनावेः—चव्हाण, पोवार, डोका, माते, सारोदी, म्हाली, कावळे, चांभाडे, गुजडे, जुवाडे, लांबचोटे, बोडके, खाटीक, चांदेकर, दंभाडे, हळे, मोग्य, वनसोडे, होळकर, बुळये, भागवत, लांबदाते, बोराडे, मतकर इत्यादि. या नांवांवरून या जातीत इतर लोकांचे मिश्रण बरेच झालेले दिसते. इंदुराकडे मुसुलमान स्त्रीपासून झालेल्या मुलांस जन्मतः हिंदू धनगरांनी वाढविले, तर ते हिंदूंत गणले जाऊन, इतर जातभाईप्रमाणे समान हक्कांने वागतात. दोघां बहिणींबरोबर एकदम लग्न करता येते व परतवेळी चालतो. कधी कधी बायकोकरिता नवऱ्यास सासऱ्याच्या घरां नोकरी करावी लागते. वर्धाकडे नवरी ही नवऱ्यापेक्षा ठेंगणी असली म्हणजे चांगले समजतात मग वयाने ती त्याच्यापेक्षा मोठी असल्यास चालते.

लग्ने चातुर्मासांत सुदां होतात. पण ब्राह्मणांने राणादेवीच्या नांवांने तांबूळ पेरावे लागतात. वधूकडे येतांना वर काळे कांबळे पंघरावयास घेतो. वधूच्या गळ्यांत प्रथम पिवळ्या रंगाच्या ७ सरांचे मंगळसूत्र बांधतात दुसऱ्या दिवशी काळ्या पोतेचे मंगळसूत्र घालून पिवळ्या दोऱ्याचे काढून टाकतात. वरपक्षास लग्नाचा खर्च ५०६ येतो. वधूपक्षास ३० रुपये येतो. इतर विधी मराठी चालीरितीप्रमाणे होतात. लग्नांत ब्राह्मण मालगुजार हजर असला पाहिजे. विधवाविवाहापूर्वी एका चांदीच्या आंगठीबरोबर विवाह केला पाहिजे व ती आंगठी मोडली किंवा हारवली तर तिचा प्रेतसंस्कार करावा लागतो. घटस्फोट जातिपंचायतीसमोर करावा लागतो. घटस्फोट बायकोसहि करता येतो. धनगरांचे मुख्य देव महादेव व खंडोबा आहेत. नाचणांवांचा बहराम हा वर्धाच्या धनगरांचा मुख्य देव आहे माघांतील अमावास्येस देवपूजा नांवाच्या पूजेचा समारंभ करतात. त्यावेळीं दीमरास पुरोहित करतात. तो तांदुळाच्या पिठाचे पुतळे करून त्यांवर धनगरांकडून शेंदूर व फुले वाहवून नंतर त्यांस धान्य वाटतो व आशीर्वाद देतो. याबद्दल त्याला भोजन व दक्षिणा मिळून इतर प्रकारेहि त्याची संभावना होते. खंडोबा हा कुलदेव पुष्कळ घराण्यांत असतो. मोठे घराणें असले तर वडील भावाच्या घरांचे खंडोबाची मूर्ति असते. कुलदेवीची पूजा लग्नकार्यांत करतात व चैत्रांत तिला एक बकरा बळी देतात. तिच्या आसनाखाली बकऱ्याचे डोकें पुरतात. रविवारी खंडोबाची पूजा करतात. विठोबाचीहि भक्ती करतात. बालाजीची पूजा शुक्रवारी करतात. व विवाहित स्त्रीच्या “भैरणी” किंवा “सासीन” (सुवासिन) मूर्तीचीहि पूजा करतात. हे प्रेतें दहन करतात. अगदीच दरिद्री लोक, अविवाहित मुले, देवीच्या आजारांत मेललेलीं मुले मात्र पुरतात. स्मशानांतून परत आल्यावर सर्वांनी दाह प्याली पाहिजे. हे लोक सवें कृत्यांत ब्राह्मणांस बोलवितात. कुणवी, फुल-

माळी व सोनार यांच्या हातचें हे लोक जेवतात. कुणवी लोक यांच्या हातचें पाणी पितात. साधारण अपराधाकरितां बहिष्कार घालतात. जोडे विकणें, कुत्रा किंवा मांजर यांच्या शवास स्पर्श करणें, गाय व म्हैस यांस मारणें किंवा त्यांच्या गळ्यास दौरी आंबळून प्राण जाणें वगैरेंस प्रायश्चित घेऊन जातींत जातां येतें. घरांत मांजर मेलें तर ५ आठबडे घरांत चूल पेटवीत. नाहींत. हे बकरांचें दूध विकतात. हे मेंढरांच्या लोकरांचीं कांबळीं करतात.

यांच्यातील गवळी धनगर हे गाई व म्हशींचीं खिल्लारें बाळगतात. मॅडे धनगर असतात ते मेंढरें किंवा बकरां बाळगतात व चारतात. ठाणें जिल्ह्यांतील खटेकरी धनगर हे घोंगळ्या विणतात. पावसाचें भविष्य वर्तविण्याबद्दल यांची प्रसिद्धि आहे. जेथें जेथें खंडोबाचें महास्थान असतें तेथें तेथें पूजा धनगराची असते. तेव्हां खंडोबा हा मूळचा धनगरांचाच देव असावा.

खांडा हें मूळचें एका जातीच्या हत्याराचें नांव होय. हा शब्द संस्कृत भाषेत खंडगरशु असा असून तो शिवास लावतात. खंडोबा हें शिवाचेंच स्वरूप समजण्याचा संप्रदाय आहे. मार्तंड व मल्हारि अशीं आणखीं दोन खंडोबाचीं नांवां आहेत. मार्तंड हा एक वीर धनगरांमध्ये होऊन गेला असावा. खंडोबा ही जरी एक व्यक्ति नसली तरी मार्तंड नांवाचा जो वीर धनगरांत झाला तो खंडोबाचा अवतार मानिला गेला असावा व त्यामुळे खंडोबा व मार्तंड हे शब्द एकमेकांचे वाचक झाले असावेत. खंडोबा व मार्तंड (खंडोबा या अर्थी) हीं नांवां संस्कृतांत आढळत नाहींत.

मल्हारि म्हणजे मल्ल नांवाच्या असुरांचा अरि अशी एक व्युत्पत्ति आहे. मलहारी पापाचें हरण करणारा असेंहि कोणी म्हणतात. मल्लपहार किंवा मलहारी अशी एक नदी असून त्या नदीच्या नांवावरून मल्हारि हें तिच्या कांठच्या प्रांतास नांव पडलें व त्या प्रांतांतील मार्तंड किंवा खंडोबा या देवांसहि तें नांव मिळालें असावें. [संदर्भग्रंथः—विविधज्ञान वि. पु. २३. पृ. १११; ठाणें ग्याज्ञे; रसेल व हिरालाल; सेन्सस ऑफ इंडिया (१९११), वॉवे पु. ७.]

धनपाल—एक जैन पंडित. यानें ऋषभपंचाशिका नामक पुस्तक लिहिलें. तें जर्मन ओरि. सोसायटीच्या मासिकांत छुटनें प्रसिद्ध केलें आहे. धनपालाचें दुसरें पुस्तक तिलकमंजरी नांवाचें आहे. पण तें अद्याप उपलब्ध नाहीं. काव्यालंकार नामक ग्रंथावर टीका करीत असतां, नाभि नामक कवीनें त्या ग्रंथांतून उतारा घेतला आहे. ‘पयल-चच्ची नाममाला’ ग्रंथ धनपाल. यानें संवत् १२२९ मध्ये लिहिला. तो बुरुहरनें छापून प्रसिद्ध केला आहे. धनपालानें वरील ग्रंथ सुंदर नांवाच्या त्याच्या बहिणीकरितां लिहिला हा कवि मुंज व भोजराजाचा आश्रित होता. धनपाल याच्या ग्रंथावरून असें दिसतें कीं, यानें आपल्या घरांतील

सर्व माणसांसुद्धा जैन धर्माची दीक्षा घेतली होती. हेमचंद्राने याला देशी कोशाचा कर्ता म्हटलें आहे. हा स्वतःस धनवाल (श्लो. २७९) म्हणवितो. [जर्नेल वॉ. रॉ. ए. सो. १८९४; इंडि. अँटि. १८७५; ऑफ्रेटची यादी.]

धनवार—ही जात मुख्यत्वे मध्यप्रांतांत आढळते; हिची एकंदर लो. सं. (१९११) १९२४२ असून तीत १४८६१ हिंदु व बाकीचे वन्य आहेत. धनवार म्हणजे धनुर्धारी; अजु नहि धनुष्याने केलेल्या शिकारीवर त्यांचा बहुतेक निर्वाह होतो. यांची उत्पत्तिकथा गोंडांप्रमाणे व कुलनामं कवारांप्रमाणे असून हे आपली भाषा विसरले आहेत. हे छत्तीसगडी हिंदी बोलतात. लग्नांत बाणांचा अहेर करितात, व प्रत्येक घरी रोज धनुष्याची पुजा करतात. एका वाघिणीने दोन अनाथ मुलांना आपल्या दुधावर पोसून वाढविले. पुढे त्या वहिणभावंडांनी लग्न लाविले. त्यांना १२ मुलें झालीं. या मातापित्यांचीं नांवें नागा लोधा व नागी लोधी अशीं होतीं अशी कथा आहे. यांनीं आपल्या प्रत्येक मुलासाठीं १५ दिवसांची वृद्धि पाळल्यानें, सांप्रत या जातींत ५११ महिने वृद्धीची चाल पडली आहे. वरील १२ मुलांतील करणकोट हा यांचा मुख्य वीर-पुरुष होय. या १२ जणांनीं गवळ्यांच्या १२ मुलींशीं लग्नें लाविलीं. त्यांच्यापासून विंझवार, भूमिया, कोरवा, माझी वगैरे पोटजाती झाल्या.

कवार व गोंड यांच्या मिश्रणापासून बहुधां प्रथम हे झाले असावेत, मागाहून इतरांच्या रक्तांचेहि मिश्रण यांच्यांत झाले. हे गर्ईस देव समजून ती मेल्यास आपल्या घरांतील मंडकीं फोडून टाकतात; हे गोमांस भक्षण करीत नाहींत. मात्र दसवार नांवाची यांची एक पोटजात रान-गोमांस खाते.

यांचीं लग्नें स्थानिक हिंदु पद्धतीनें होतात. वरात घरीं आल्यावर वधुनें स्वयंपाक करून वरानें तो स्वहस्ते ज्ञातीस वाढावयाचा. पाट लावणें हलकें मानतात. या दिवशीं ज्ञातीस बकऱ्याची सांगोती व दारू पाजतात. बायकोनें व्याभेचार केल्यास ज्ञातिभोजनानें ती शुद्ध होते व तिचा जारहि (मात्र तो गोंड, रावत किंवा कवार पाहिजे) या प्रायश्चित्तानें धनवार बनतो. काडी मोडण्यास नवऱ्याची परवानगी अवश्य पाहिजे. मूल झालें म्हणजे ६ व्या दिवशीं सर्व पुरुष क्षौर करतात. हे लोक प्रेतें पुरतात. सुतकी मंडळी तीन दिवस स्वयंपाक न करतां शेजारीपाजारी विनमिठाचें अन्न त्यांना घालतात. यांचे मुख्य देव ठाकुरदेव व दुल्हादेव; पहिला शेतीचा व दुसरा कुळाचा. मध्या (माता) आंधियारी देवीची पूजा माघ वयांत करतात. अवेत शेळीचा बळी हिला देतात. या देवीची मुलगी मसवाशी ही षाऱ्या धनवारांची माता असून ही डायनाप्रमाणें शिकारदेवता आहे. जादुटोण्यावर यांचा फार विश्वास आहे. जादूगार पुरुषास बैगा व स्त्रीस टोनी म्हणतात. यांत टोनी हिची जादू बैगावरहि चालते. हे जादूगार त्यांच्या चेहऱ्यापोशाखांवरून ओळखूं येतात. कवा-

रांना धनवार करून घेतात; तसेंच गोंड, विंझवार स्त्रीचा व धनवारचा संबंध झाल्यास तिलाहि जातींत सामील करतात. जातींतल सरपंच या जोडप्यांना बकऱ्याचें रक्त पिण्यास देतात व हा विधि पर पाडतो.

गाय किंवा मांजर यांची न जाणून हत्या झाली, घरच्या बैलाचें नाक किंवा कान न कळत तुटला, त्याच्या अखमैत किडे पडले, सरकारी अधिकाऱ्यांखेरीज इतरांच्या हातचा मार मिळाला, बायकोनें नवऱ्याचें नांव घेतलें वगैरे गोष्टींमुळें बहिष्कार पडतो; मात्र जातजेवणानें तो संपतो. शिषाय नरसिंगनाथाची यात्रा करावी लागते आणि सोनें बुडविलें पाणी वांघूच्या नळकां धातून प्यावें लागतें. गोंदणें हें पवित्र मानलें आहे; गोंदलेल्या माणसाची व त्याच्या आत्म्याची ताटातूट होत नाहीं असा समज आहे. हे विन गोंदलेल्या व्यक्तीच्या हातचें पाणीहि पीत नाहींत.

मृत मनुष्य आपल्याच वंशांत पुन्हां पुन्हां जन्मतो अशी यांच्यांत समजूत असल्यानें, मूल झाल्यावर तें कोणाचा अवतार हें प्रथम ठरवून त्याप्रमाणें त्याला आज्ञाचें, काकाचें वगैरे नांव देतात; त्यांत लिंगभेद मानित नाहींत; म्हणजे मुलास तो आत्याचा अवतार समजून त्यास तिचें नांव (कौशी, घाशी वगैरे) देतात तर मुलीस चुलत्याचा अवतार समजून पुरुषाचें नांव (भाल्या, वाल्या वगैरे) देतात. शिकार हा यांचा मुख्य धंदा असून, हल्लीं हे शेतकी व मजुरी करतात. हे चटया विणणें हलकें मानतात. [रसेल व हिरालाल.]

धनसिरी—नागा टेंकड्यांत उगम पावलेली आसामांतील एक नदी, ब्रह्मपुत्रा नदीस जाऊन मिळते. नदीच्या उगमाकडील वरच्या प्रदेशांत दाट जंगल आहे. बोकाजान येथें धनसिरी नदिवर आसाम-बंगाल रेल्वेचा पूल आहे. निरनिराळ्या ५ ठिकाणीं तरी आहेत.

धनाजी जाधव आणि त्याचा वंश—लुखजी जाधव याचा पुत्र जो अचलोजी त्यास निजाम-शहा यानें ठार मारल्यावर त्याचा मुलगा संताजी याचें संगोपन जिजाबाईनें केलें. कनकगिरीच्या लढाईत हा मेला. त्याला शंभुसिंग म्हणून पुत्र होता. त्याचा मुलगा धनाजी याचा जन्म स. १६५० च्या सुमारास झाला. हा प्रथम प्रतापराव गुजराच्या हाताखाली होता. उंबराणीच्या लढाईत तो प्रथम पुढें आला. पुढें (१६७४) धनाजी हा हुंबीरराव मोहिते याच्या हाताखाली गेला. विजापुरचा सेनापति अबदुलकरिम याशी झालेल्या नेसरीच्या लढाईत यानें विशेष शौर्य दाखविल्यामुळें यास बढती देण्यांत आली (फेब्र.) सावनूरच्या लढाईत यानें हुसेनखान मायणा याचा पुरा मोड केला तेव्हां शिवाजीनें याची तारीफ केली (१६७९).

संभाजीचा वध झाल्यावर आतां पुढें काय करावें हें ठरविण्याकरितां जी मुख्य मुख्य मराठे मंडळी रायगडावर जमली त्यांत धनाजी जाधव होता. त्यानें सातत्यास सर्जाखानाचा पराभव केला.

पुढें (१६९०) धनाजी राजारामाबरोबर जिजोस गेला. तेथें त्यानें इस्मायलमकाचा पराभव केला, यावेळीं महादानी नाईक पानसंबळ याच्या मृत्यूचें वर्तमान समजल्यामुळें संताजी घोरपडे यास सेनापति नेमण्यांत येऊन त्याच्याबरोबर धनाजीस जयसिंगराव ही पदवी देऊन महाराष्ट्रांत पाठविण्यांत आले (१६९०).

महाराष्ट्रांत १६९२ सालीं संताजीच्या वार्डेकडील व गोदेच्या उत्तरीरीच्या मोहिमांत बरोबर धनाजी होता. धनाजीच्या सैन्यांत संताजीच्या इतकी चांगली शिस्त नव्हती पण तो आपल्या लोकांना अधिक प्रिय होता. इकडे धनाजीनें अमात्य व सचिव यांच्याबरोबर पन्हाळा घेतला.

धनाजी हा संताजी घोरपड्याबरोबर महाराष्ट्रांतून पुन्हां कर्नाटकांत आल्यावर (१६९३) पुढील वर्षे तो संताजीबरोबरच होता. परंतु शेवटीं शेवटीं या दोन्ही सरदारांमध्ये वैमनस्य उत्पन्न होऊन धनाजीनें संताजीच्या सैन्यांतील कांहीं लोकांस फितविलें, व एके दिवशीं विजापुराजवळ संताजीवर एकदम हल्ला केला. संताजी आपला जीव वांचवून कसा तरी तेथून निसटला, तेव्हां कांहीं लोकांना त्याच्या पाठलागार्थ पाठवून, व कांहींना साताऱ्यास राजारामाकडे रवाना करून धनाजी अर्ध्या लोकांसह (सुमारे १०००० फौज) झुल्फिकारखानाचा समाचार घेण्याकरितां पुन्हां कर्नाटकांत आला. यापुढें दोन वर्षे धनाजीची व झुल्फिकारखानाची कर्नाटकांत झटापट चालू होती. त्यावेळीं व त्यानंतर धनाजीनें कर्नाटकांत व महाराष्ट्रांत सर्व वाजूस आपली फौज पसरून मोंगलांशीं चाललेल्या युद्धांत बरेच नांवाजण्यासारखे पराक्रम केले (१७०३-०५) त्यामुळें औरंगजेब फार चिडला परंतु, त्याच्यानें मराठ्यांचा पुरा पराभव होईना.

औरंगजेब महाराष्ट्रांतील किल्ले घेण्यांत गुंतला होता. तेव्हां धनाजीनें आपलीं बायकामुलें वाधिणगिरे येथें आणून ठेविलीं होती. इ. स. १७०५-०७ च्या सुमारास औरंगजेबानें तेथील गडीस वेढा दिला, तेव्हां धनाजी मोंगलांच्या सैन्याभोवतीं घिरट्या घालून त्यांना त्रास देत होता. धनाजीचा मोंगलांच्या शिपायांस इतका धाक बसला होता कीं, तो अलेला दृष्टीस पडतांच ते पळावयास लागत. अशी एक आख्यायिका आहे कीं, आपल्या पडछायेस पाहून दचकून जेव्हां घोडा पाणी पीत नसे तेव्हां मोंगल स्वार 'तुला पाण्यांत धनाजी दिसतो कीं काय?' असें घोड्यास विचारित. मध्यतरीं (१७०७) घोरपड्यांनीं ताराबाईच्या मुलखांत लुटालूट केल्यामुळें धनाजी त्याच्या पारिपत्यास गेला असतां झुल्फिकारखान घोरपड्यांच्या मदतीस आला, व त्यानें धनाजीस कृष्णेपार काढून दिलें. यानंतर मोंगलांचें सैन्य महाराष्ट्रांतून निघून गेल्याबरोबर धनाजीनें पुण्याचा फौजदार लोदीखान याचा पराभव करून चाकणचा किल्ला परत घेतला.

यानंतर मोंगलांच्या छावणींतून शाहूची सुटका होऊन तो महाराष्ट्रांत आला, तेव्हां ताराबाईकडून धनाजी जाधवाची

त्याच्यावर रवानगी झाली होती. परंतु धनाजीनें शाहू हा तोतया नसून खरा आहे असें ओळखून तो त्याला मिळाला. पुढें शाहू गादीवर बसला तेव्हां त्यानें धनाजीस सेनापतीच्या जागी कायम केले, व त्याच्याकडे कांहीं जिल्ह्यांचा वसूल गोळा करण्याचें काम दिलें (१७०८). धनाजी हा अखेरपर्यंत कोल्हापूरच्या विरुद्ध शाहूकडेच राहिला. कोल्हापूरकर मात्र त्याला फोडण्याचा प्रयत्न करित होते.

पुढल्या वर्षीं धनाजी हा कोल्हापूरकरावरील रांगण्याच्या मोहिमेवरून परत येत असतां वारणा नदीच्या कांठीं वडगांव येथें मरण पावला (मे १७१०). त्याला कित्येक दिवसांपूर्वी झालेली एक जखम पुन्हां वाहू लागल्यामुळें तो बरेच दिवसपर्यंत आजारी होता. या आजारांत त्यानें वसुलाच्या कामाकरितां बाळाजी विश्वनाथ याची नेमणूक केली होती.

धनाजीची स्त्री गोपिकाबाई ही सती गेली. धनाजीस दोन बायका होत्या. पहिलीस संताजी व दुसरीस चंद्रसेन आणि शंभुसिंग असे पुत्र होते. पैकीं चंद्रसेन हा पुढें सेनापति झाला. शिवाजीच्या तालमीत तयार झालेला धनाजी हा शाहूच्या कारकीर्दीत शेवटचाच पुरुष होय. धनाजी हा सत्तेच्या जोरावर लोकांचे वतनी हक्क दडपण्यास कमी करित नसे हें मसूर व कन्हाडच्या देशमुखीच्या तत्कालीन तंट्यावरून दिसून येतें.

चंद्रसेन जाधव.—हा धनाजीचा मुलगा. धनाजी आजारी असतांना बाळाजी विश्वनाथ हा त्याचा कुल कारभार पाहू लागला, तेव्हां त्याच्या मनांत बाळाजीविषयीं मत्सर उत्पन्न झाला. वास्तविक चंद्रसेनाचा ओढा ताराबाईकडे होता व तो आंतून तिला (शाहूच्या विरुद्ध) फितूरही झाला होता.

धनाजीच्या मरणानंतर चंद्रसेनाकडे सेनापतित्व आलें. इ. स. १७१३ मध्ये मोंगलांतून चौथ, सरदेशमुखी व घांसदाणा हे हक्क वसूल करण्याकरितां चंद्रसेनाची योजना झाली होती. या प्रसंगीं वरील हक्कांपैकीं सरदेशमुखी गोळा करण्याकरितां चंद्रसेनाबरोबर बाळाजी विश्वनाथाची नेमणूक झाली असल्यामुळें बाळाजीविषयीं चंद्रसेनाचा द्वेषाग्नि अधिकच भडकला. त्यानें झुल्लक कारणावरून (हरणाचा तंटा) कुरापत काढून बाळाजीचा पाठलाग केला व (शाहूच्या आज्ञेवरून) त्यास पांडवगडामध्ये आश्रय मिळाला असतां चंद्रसेनानें त्या किल्ल्यास वेढा दिला, व बाळाजीस आपल्या हवाली करण्याविषयीं शाहूजवळ उर्मटपणानें मागणी केली. शाहूनें हेंवतराव निंबाळकरास जाधवाचें पारिपत्य करण्यास पाठविलें. निंबाळकरानें जेऊरजवळ चंद्रसेनाचा पराभव केला; तेव्हां तो उघडपणें कोल्हापूरकर संभाजीकडे गेला; परंतु पुढें लवकरच दक्षिणेंत निजामउल्मुल्क आल्यावर त्यानें निजामाच्या पदरीं चाकरी धरली व शाहूचा पाडाव करण्याची खटपट चालविली. वेदरच्या पूर्वेस २५ मैलांवर भालकी येथें बरीच मोठी जहागीर निजामानें जाधवास देऊन त्यास आपल्या पदरीं ठेविलें. मराठेशाहीस निजाम

यापुढें त्रास देई तो याच्याच बळावर. चंद्रसेनास शाहूने वळवून घेतलें असतें तर निजामाचा कायमचा त्रास मिटला असत!.

इ. स. १७९६ मध्ये सध्यदंबधु हुसेन अलीखान याचा दिवाण महकबसिंग व खंडेराव दाभाडे यांच्या दरम्यान अहमदनगराजवळ जी लढाई झाली तीत चंद्रसेन मोगलांकडून लढत होता.

इ. स. १७२० मध्ये निजामउल्मुल्क हा मोगल बाद-शाहापासून स्वतंत्र होण्याच्या उद्देशानें दक्षिणेंत आला तेव्हां चंद्रसेन जाधव त्याच्या सैन्यास जाऊन मिळाला. बाळापुरच्या लढाईतहि चंद्रसेन निजामाकडून लढला. स. १७२५ त तर चंद्रसेनानेंच निजामास शाहूविरुद्ध उठविलें होतें.

इ. स. १७२७-२८ मध्ये निजाम व बाजीराव यांच्यामध्ये जें युद्ध झालें, त्यांत चंद्रसेन लढत होता. त्यानेंच संभाजीस शाहूकडे राज्याचा हिस्सा मागण्यास चिथविलें होतें. त्यानें १७३९ सालीं संभाजीचा पक्ष घेऊन बीडकडे धुमाकूळ घातला. हा १७५१ सालीं मरण पावला.

राम चंद्र जाधव.—हा चंद्रसेनाचा मुलगा. इ. स. १५५६ त हैद्राबादचा नवाब सलाबतजंग यानें रामचंद्र जाधव व रावरंभा निवाळकर यांना बुशीच्या पाठलागार्थ त्याच्या मागोमाग पाठविलें होतें परंतु बुशी आपलें फारसें नुकसान न होऊं देतां हैद्राबादस जाऊन पोचला. यानंतर बुशीनें याला आपल्याकडे वळवून घेतल्यामुळे यानें मच्छली-पट्टणाहून बुशीच्या मदतीस हैद्राबादस जी कुमक येत होती तिला मुळीच अडथळा केला नाहीं.

स. १७५६ च्या अखेरीस बुशी आपल्या पूर्वकिनाऱ्यावरील जहागिरीकडे निघून गेल्यावर, बुशीकडे जी कुमक आली होती, तिला अडविण्याच्या कामीं रामचंद्र जाधवानें जी हयगय केली, तिजबद्दल त्याचें पारिपश्य करण्यासाठीं, सलाबत जंगानें त्याजवर स्वारी करून, त्याची बहुतेक जहागीर त्याजकडून काढून घेतली. बाह्यतः मात्र, रामचंद्र जाधवानें कराराप्रमाणें चाकरीस ठेवावयास पाहिजे तेवढी फौज ठेविली नाहीं, असें या स्वारीचें कारण दाखविण्यांत आलें होतें. उदागीरच्या लढाईत हा निजामाकडेच होता. स. १७६१ मध्ये निजामअलीनें गोदावरीतीरी असलेल्या कायगांव टोंकें नांवाच्या गांवातील हिंदु देवळें उध्वस्त केल्यावरून, रामचंद्र जाधव मोगलांना सोडून मराठ्यांच्या पक्षास मिळाला.

इ. स. १७६२ त राघोबादादानें याला सेनापतीची वखें दिली. परंतु सेनापति या नात्यानें गुजराथप्रांतहि आपल्या ताब्यांत देण्यांत येईल अशी जी यास आशा होती, ती सफल न झाल्यानें हा लवकरच पुढें पुन्हां निजामअलीकडे गेला. रामचंद्र हा स. १७६९ त निजामकडून मारला गेला. त्याचा पुत्र खाशेराव ह्यास भालकीचा जहागीर मिळाली होती. तो टिपूबरोबरच्या एका लढाईत टार झाल्यावर (१७९१) त्याची जहागीर खालसा झाली. सांप्रत याचा वंश निजाम-

होत नांदत आहे. [जाधवांची कैफियत; डफ, राजाराम व शाहु यांच्या बखरी; खाफीखान; पेशव्यांची बखर.]

धनुर्मास—धनराशींत सूर्य असतो तो काल. या मुदतीत सकाळीं सूर्योदयाबरोबर त्याला तूपखिचडी, गुळाची पोळी यांचा नैवेद्य अर्पण करण्याची चाल आहे. यावेळीं धनसंक्रांत असते.

धनुर्वात—या रोगाचें कारण विशिष्ट प्रकारचे जंतू हे होय व ते बहुधा मार्तांत असतात. शेतांतील अगर वागे-तील थोडी माती जनावरांच्या शरीरांत स्वचेखाली टांचली तर बहुधा धनुर्वात होतो असे प्रयोग केले आहेत. कोणी मनुष्य पायगाडीवरून अगर दुसऱ्या कोठें पडून त्याचें अंग खरचटलें, किंवा बोटास लागलें, अगर अनवार्णा चालतांना ठेंच लागली तर जखमेंत जंतुप्रवेश होऊन दांतखिळी वसून पाठ ताठणें हे मुख्य लक्षण दिसून येण्यास सुरवात होते. सुईनें, टांचणीनें झालेली किती बारीक जखम असली किंवा झाड मोडून जखमेंतून दिसत आहे इतकी मोठी असली तरी जर तिला शेण, माती, धुरळा याचा संसर्ग होऊन, अगर उपजलेल्या मुलाच्या नाळीवाटेहि जंतुप्रवेश होऊन धनुर्वात होतो. वाळंतपणानेंतर् लागलीच, किंवा शस्त्रक्रियेनंतर अगर सुईनें किनईन टांचल्यावर स्वच्छतेच्या अभावीं हा रोग होतो. पूर्वी हा रोग आपोआपहि होतो अशी समजूत होती. पण जखम कळेल न कळेल इतकी असल्यामुळें ही समजूत वळावली असावा. परंतु आतां या समजुतीस कोणी थारा देत नाहीं. चांगली बळकट सशक्त माणसें विशेषतः या रोगास बळी पडतात.

लक्षणें.—दांतखिळी वसून मान व पाठ ताठ होते व त्यामुळें असह्य वेदना होतात. त्याचें कारण त्या भागांतील स्नायू वरच्यावर वाताचा वेग येऊन आकुंचन पावतात. कुच-ल्याच्या सत्त्वाचा विषार झाला असतां हि हुवेहुब अशीच लक्षणें होतात. पण मुख्य फरक हा कीं, धनुर्वातामध्ये स्नायू सदा ताठलेले असून वाताचा वेग येईल तेव्हां त्यांत ताठर-पणाची व वेदनाची आणखी भर पडते. पण विषारामध्यें वेदनांचा वेग अगर झटका येऊन तो निघून गेल्यावर मध्यंतरां शरीरस्नायू नेहमांप्रमाणें मऊ व शिथिल असतात. दुःखाची गोष्ट ही कीं, इतक्या परम वेदना होत असूनहि मंदु व संज्ञाशक्ति शाबूत असल्यामुळें आपला स्नायू यंत्राच्या मगरमिठीत सांपडल्यामुळें आपला शक्तिपात होत जाऊन आपला मृत्यु समीप येत आहे याची पूर्ण जाणीव विचार्या रोग्यास असते. उष्ण काटिबंधांत हा रोग विशेष झपाट्यानें होतो, तो इतका कीं सकाळीं हातांत कांच शिरून जखम व्हावी व धनुर्वात होऊन रात्री रोगी मरावा; इतक्या तीव्र-तेचे हे भेद क्वचित् येथें पहाण्यांत येतात. याचें कारण येथील माती गरम असल्यामुळें तीत जंतुवृद्धि जशी झपा-ट्यानें होते तशी ती थंड प्रदेशांतील मातीमध्ये होत नाहीं.

ह्या रोगाचे जंतू जखमेंत शिरल्यावर फक्त तेथेच वस्ती करितात. इतर कांहीं जंतूंप्रमाणे रक्तांत प्रवेश करीत नाहीत. मात्र त्यांपासून तेथे असे जलाल विष उत्पन्न तयार होते की ते मज्जातंतूंच्या मार्गांनी पृष्ठवंशरज्जूसभ्ये प्रवेश करून शरीरांतील सर्व सिद्ध स्नायूंना त्यांतील मज्जातंतूंमुळेच वायूचे झटके येतील अशी वाधा करतें. ही विषवाधा इतकी त्वरित होते की, जखम झाल्यावर तो अवयव तोडण्याच्या पूर्वीच पृष्ठवंशापर्यंत विषसंसर्ग पोचलेला असतो व त्यापासून विषवाधा न होण्याची आशा बिलकूल नसते.

सकाळीं रोगी जागा होतांना त्यास पाठींत चमत्कारिकच वाटू लागतें. आपली मान रात्री तिच्यावर वारा वसून ताठली आहे अशी समजूत प्रथम होते, त्याबरोबरच थोड्या वेदना तेथे सुरु होतात. नंतर तोंड उघडतांना कांहीं अडचण पडत आहे असेहि त्याच्या ध्यानांत येऊन आपणास जवडा उघडून “ आ ” करण्यास पंचाईत पडत आहे याची जाणीव त्यास होते. ओष्ठ्युगुलाचे दोन्ही कोपरे मागे व खाली सरकून ताठल्यामुळे चेहऱ्यास विकृत हास्य केल्याचें स्वरूप येतें. पुढें दांतखिळी इतकी गच्च आंवरून वसते की, ती उघडून पोटांत कांहीं पाण्याचा अगर दुधाचा घोट घालणें मुष्कीलीचें होतें. म्हणून खाण्याचे पातळ पदार्थ चमच्याने गालाच्या आंतील जागेंत भरवले म्हणजे शेवटच्या दाढामार्गे फट असते तीकडून अन्ननलिकेंत तें अन्न जातें. यानंतर अन्ननलिकेचे स्नायु विषप्रस्त झाल्यामुळे पातळ पदार्थ गिळण्यास फार अडचण पडू लागते. पोटा, उदर यांचे स्नायु ताठल्यामुळे त्यावर हात ठेवू पाहिले असतां आपण एखाद्या फळीवर हात ठेविला आहे किंवाकाय असा भास होतो. इतकें काठिण्य स्नायूंना येतें. हातापायांच्या स्नायूंनाहि असेच होतें व वाताचा झटका आला म्हणजे त्यांत वांब अगर गोळा उत्पन्न होतो, व त्या गोळ्याची वेदना पराकाशेची असते. यानंतर छातीच्या स्नायूंनाहि ताठरपणा येतो. म्हणजे मग शरीरांतील सर्व स्नायु अहोरात्रि ताठले राहून जेव्हां जेव्हां धनुर्वाताचे वेदनायुक्त झटके येतात तेव्हां त्या ताठरपणांत अधिक भर पडून रोग्याचे फार हाल होतात. कधी तर वेदना इतक्या जोराच्या येतात की रोगी धनुष्याप्रमाणें पुढें किंवा मागे किंवा उजव्या, डाव्या बाजूला त्यामुळे वांकडा होतो व म्हणूनच या रोगाचें धनुर्वात हे नांव पडलें आहे. झटक्याचा जोर इतका असतो की एखादेवेळीं एखादा स्नायु त्यामुळे तुटतोहि. झटका आला असतांना रोग्यास वेदना असद्य होऊन अंगाला घाम सुटतो व तो निघून गेला की रोगी अगदी थकून मृतप्राय पडतो. छातीचे स्नायु ताठल्यामुळे श्वसनक्रियाहि नीट चालत नाही व म्हणून त्याचा जीव फार गुदमरतो.

सा ध्या सा ध्य वि चार. —इजा अथवा जखम झाल्यानंतर एक आठवड्याच्या आंत जर वातलक्षणे दिसून येण्यास आरंभ झाला तर रोग प्रायः असाध्यच आहे असें जाणावें.

दहा दिवसानंतर लक्षणे सुरु झाली तरीहि वरीलप्रमाणेंच रोग असाध्य समजण्यास हरकत नाही. परंतु जखम होऊन पंधरा दिवस, तीन आठवडे किंवा अधिक काळ लोटला असेल तर रोग साध्य आहे अशी आशा करण्यास हरकत नाही. सूतीकावस्था, गर्भपात, मोठाल्या जखमा, छाती, पोटा यां-वरील जखमा यानंतर झालेला धनुर्वात असाध्य असतो. हातापायांवरील जखमासुद्ध झाल्यास तो साध्य असतो.

उ प चार व शु शु पा. —पहिलें काम जखम कोठें असेल तिचा तपास करून जंतुघ्न औषधानें तिचें शुद्धीकरण करणें हें होय. कारण या भयंकर जंतुबरोबर जखमेंत प्युवधक जंतूंचें मिश्रण असल्यावर जें विषसंवर्धन हाईल तें अधिक बेसुमार होईल यांत शंका नाही. हें शुद्धीकरण यथाशास्त्र करण्यास अडचणीची जागा असेल तर तेथे चाकूनें जागा बरीचशी कापून अगर, डागून किंवा शुद्ध कार्बोलिक अॅसिडनें भाजून काढावी. नंतर रोग्यास अंधार असलेल्या जागी स्वस्थपणें निजवून ठेवावें. त्याच्या भोंवतीं दारें, खिडक्या खडखडा वाजवून, आरडाओरड करून, एकदम लव्ह उजेड करून त्यास कटकट केल्यानें झटके अधिक वेळां येतात, व त्यांचा जोरहि प्रखर असतो. जोर फार असल्यास रोग्याच्या मानानें त्यास मार्फिया टॉचून घालावा. अगर झटक्याच्या वेळीं क्लोरोफार्म हुंगवावा. जोर फारच असेल तर तो रोज दोनदां तीनदांहि हुंगविण्याखेरीज गत्यंतर नसतें. गळ्यावाटे पातळ अन्न अगदीच जात नसल्यास गुदद्वारावाटे पातळ पदार्थ पिचकारांनीं घालून रोग्याचें पोषण करावें. या रोगांत लस टॉचून घालण्याचा उपयोग होतो असें अलीकडे अनुभवास येऊं लागलें आहे. लस त्वचेखालीं अगर स्नायूंत टांचतात. दोन्ही प्रकारांनीं एकदम टांचणेंहि उपयुक्त असतें व तें लक्षणांत सौम्यता येईपर्यंत रोज सुरु ठेवावें. जखमे-जवळील स्नायूंत टांचावें. याशिवाय झटके शमन करणारी पुढील औषधें सौम्य रोग असल्यास व मोठ्या प्रमाणांत दिलीं तर उपयुक्त होतात. तीं औषधें (१) क्लोरल हेड्रेट (३०-४० ग्रेन), (२) पोटाशियम ब्रोमाइड (६० ग्रेन) हीं दोन्ही औषधें मिश्र करून दर ४-६ तासांनीं घ्यावें (३) पोटांत अगर गुदद्वारावाटे क्लोरोटोन (१०-१५ ग्रेन) ३०-४० ग्रेन तिळचे तेलानें विरघळवून पिचकारांनीं घालावें. (४) त्याचप्रमाणें पॅराल्डाहाइड औषधाचा द्रव करून (३-५ ड्राम) त्याचा वस्ति घावा. जरूर तर झोपेसाठीं मार्फियाची पिचकारी वरचेवर घ्यावी. पण त्यापेक्षां वरील झटके शमन करणारी औषधेंहि झोप आणतातच. तीं औषधें दिलीं तरी लस टॉचून रोगचिकित्सा करण्याचें रहित करूं नये.

धनुर्वेद — भारतीय युद्धकलेचें स्वरूप किति प्राचीन आहे ही गोष्ट ‘ धनुर्वेद ’ या संज्ञेवरूनच सहज कळणार आहे. “ गायनं पंचमो वेदः ” ह्या सुप्रसिद्ध वचनांत वर्णिलेल्या गायनकलेप्रमाणें युद्धकला ही देखील अत्यंत प्राचीन काळी वेदवाङ्मयांत समाविष्ट झाली. हा यजुर्वेदाना उपवेद

आहे व त्या वेदाप्रमाणे हाहि ब्रह्मदेवाच्या दक्षिणमुखांतून निघाल्याची कथा आहे.

रथ, गज, अश्व या वहानांवर आरूढ होऊन त्याचप्रमाणे पार्यांच, लढणाऱ्या योद्धांच्या चार प्रकारांवरून धनुर्वेद "चतुष्पाद" असल्याचे वर्णन पुराणांतरी सांपडते. ह्या धनुर्वेदांत शस्त्रे, अस्त्रे युद्ध करण्याचे प्रकार, वाहने इत्यादि अनेक गोष्टींचे विवेचन आहे.

धनुर्वेद हा पांच अंगांनी युक्त आहे व हीं युद्धाचीं पांच अंगे पुढीलप्रमाणे होतः—(१) यंत्रमुक्त, (२) पाणिमुक्त, (३) मुक्त संधारित, (४) अमुक्त, व (५) बाहुयुद्ध.

ह्याचप्रमाणे (१) शस्त्रसंपत्ति व (२) अस्त्रसंपत्ति यांच्या भेदांमुळे युद्धाचे दोन प्रकार होतात, व पुन्हां (१) ऋजुत्व (सरळपणा) व (२) मायावित्त्व (गनिमी कावा) यांच्या भेदांमुळे युद्धाचे आणखी दोन प्रकार होतात. या वरील पांच प्रकारांपैकी यंत्रमुक्त युद्धांत धनुष्य, गोफण वगैरे साधनांचा उपयोग केला जातो. मोठमोठ्या शिळा, तोमर (लोखंडी गदा) इत्यादि हत्यारे ज्यांत उपयोगिली जातात ते पाणिमुक्त युद्ध होय. ' मुक्त संधारित ' नामक युद्धांत शस्त्रे जरी शत्रूंनी अंगावर फेकली तरी त्यापासून आपला बचाव करता येतो. खड्ग, तलवार वगैरेनी खेळावयाचे युद्ध अमुक्त होय, व ज्यामध्ये कोणत्याच आयुधाचा उपयोग न करता केवळ कुस्ति करावयाची असते, ते बाहुयुद्ध होय. ह्यांपैकी धनुष्यांनी केलेली युद्धे उत्तम, प्रास वगैरेच्या साहाय्याने केलेली मध्यम होत व खड्गादिकांनी केलेली हलक्या दर्जाची व बाहुयुद्धे तर अत्यंत कनिष्ठ दर्जाची होत. धनुर्वेद शिकण्यासाठी तच्छास्त्रपारंगत अशा विद्वान ब्राह्मण गुरुपाशी जाऊन अध्ययन केले पाहिजे. परंतु राष्ट्राच्या संकटकाळी शूद्रांनी स्वतःच युद्धकलेचे शिक्षण घेऊन राजास मदत करण्यास प्रत्यवाय नाही. ह्यांनंतर धनुष्य कसे धरावे, बाण कसा लावावा, प्रत्यंचा कशी ओढावी; बाण सोडतांना एकंदर शरीर कसे असवे यासंबंधी सूक्ष्म नियम सांगितले आहेत. त्याचप्रमाणे खड्ग, पाश, शूल, तोमर, गदा, मुद्गर, भिदिपाल, लगुड, वज्र, पट्टिश, कृपाण, क्षेपणी (गोफण) वगैरे आयुधांची निरनिराळी कार्ये सांगितली आहेत. रणामध्ये प्रत्येक रथाला तीन तीन घोडे जुंपलेले असावेत व त्यांच्या रक्षणाकरितां तीन धनुर्धारी असावेत असा नियम होता. अशारीतीने ह्या शास्त्रांत पारंगत झालेल्या योद्ध्यास जयश्री हटकून मिळालीच पाहिजे असा त्यावेळी समज होता. [अग्निपुराण]

धने—संस्कृत-धान्याक; हिंदी-धना-धनिया. गुजराथी-धना. कानडी, हविजा. धने व कोथिबीर सर्वत्र प्रसिद्ध आहे. यांचा स्वयंपाकांत, मार्जांत, कर्डीत वगैरे नित्य उपयोग होतो. कोथिबिरीच्या झाडास जें बीं येते त्यास धने म्हणतात. धने मसाल्यांत घालतात. हा पदार्थ स्वादिष्ट, थंड व पित्तशामक आहे. धने कोथिबिरीकरितां सर्वत्र सर्वकाळ पेरितात. मुंबई इल्ल्यांत या पंपकाखाली दर वर्षी आठ नऊ हजार

एकर क्षेत्र असते. या पिकाची जास्त लागवड खानदेश सातारा जिल्हा व मद्रास इल्ल्यांत तिनवल्ली जिल्ह्यांत आढळते. खानदेशांत यांचे स्वतंत्र पीक घेतात आणि पुणे व सातारा जिल्ह्यांत घने भुईमुगांत, मिरच्यांत, श्रावण घेवज्यांत, वटाटे, उडीद, वाटाणा वगैरे पिकांत टाकतात. मध्यप्रांतांत नेमाड, वर्धी व नागपुर जिल्ह्यांत धन्याची लागवड करतात. खानदेशांत खरीप पीक काढण्यावर सर्व गवाळ काढून शेत ४-५ वेळ कुळवून तयार करतात. खत वगैरे फारसे देत नाहीत. बीं दर एकरी सुमारे ३०-४० पौंड पाभारीने पेरितात. पुणे व सातारा जिल्ह्यांत उनवज्याला सुमारे एक पौंड बीं लागते. खरीप पीक आक्टोबरांत व रब्बी जानेवारीत तयार होते. झाडे काठ्यांनी ठोकून घने तयार करतात. दर एकरी सरासरी उत्पन्न ६००-७०० पौंड येते. स्वतंत्र व मिसळीचे दर एकरी सरासरी उत्पन्न ४०६० पौंड येते. पिकाला दर एकरी सुमारे ९-१० रुपये खर्च येतो.

धनोरा—वन्हाड, तालुका जळगांव, जिल्हा बुलढाणे. हे जळगांवच्या नैर्ऋत्येस ६ मैलांवर सुमारे हजार लोकवस्तीचे गांव आहे. येथे एक महासिद्धाचे देवालय असून त्याप्रीत्यर्थ माघ शु. पौर्णिमेस एक जत्रा भरते. सर्प व पिसाळलेला कुत्रा चावलेला मनुष्य येथे बरा होतो अशी आख्यायिका आहे. [बुलढाणा गयाज्ञे.]

धनोरा जमीनदारी—मध्यप्रांत, जिल्हा चांदा. हिचे क्षेत्रफळ ९१ चौरस मैल आहे. उत्तरेस रांगी जमीनदारी, पश्चिमेस रांगो आणि दूधमळा जमीनदारी, दक्षिणेस झारपाशा जमीनदारी, पूर्वेस मुर्मगांव आणि औंधी (जिल्हा दुग) जमीनदारी. एकंदर खेडी ३२ पैकी १७ खेड्यांत वस्ती आहे. ५२ चौरस मैल जंगल असून त्याची पहाणी झाली नाही. अलीकडेच दुष्काळ हिला फार भोवले आहेत. त्यामुळे लोकसंख्या जी सन १८९१ त ४४३२ होती ती सन १९०१ मध्ये २२०४ वर उतरली. उत्पन्न १६०० रु. टांकोळी (खंडणी) १२० रु. व इतर कर रु. ६०-८-० आहे. घराणे राजगोंड; जमीनदारी यांना कशी मिळाली याबद्दल त्यांच्याजवळ कागदपत्र नाहीत व ऐतिहासिक महत्त्वाच्या गोष्टीहि कांहीं नाहीत. धनोरा खेड्यांत एक चांगला तलाव असून आणखी दोन तळी जमीनदारांत आहेत. [चांदा गयाज्ञे. भाग ए. १९०९.]

धनवंतरि—(१) विक्रमादित्य राजाच्या सभेंत जी ९ पंडित रत्ने होती त्यांतील हा एक कविरत्न होता. हा महाविद्वान व पद्महस्ती, असा नामांकित वैद्य होता.

(२) समुद्रमंथनानंतर त्यांतून अमृताचा कलश घेऊन निघालेला आयुर्वेदाचा प्रवर्तकाचार्य.

धमणार—इंदूर संस्थानांतील एक खेडें. येथे बौद्ध पद्धतीची व हिंदू पद्धतीची लेणी कोरलेली आहेत. त्यांत कांहीं राहाण्याच्या जागा, कांहीं ' विहार ' व कांहीं चैत्य (दिवाणखाने) आहेत. चौदा गुहा महत्त्वाच्या व पहाण्यालायक

आहेत. पैकीं 'वडी कचेरी' व 'भीमाचा वाझार' हीं अत्युत्तम आहेत. वडी कचेरीत एक चैत्य असून त्यांत स्तूप आहे. भीमावाझारांत विहार व चैत्य दोन्हीही आहेत. एकांत मरणोन्मुख बुद्धाची मूर्ति काढली आहे. ५ व्या ते ७ व्या शतकांच्या दरम्यानचें हें काम असावें असा अंदाज आहे.

ह्याच्या उत्तरेस हिंदु पद्धतीचीं लेणी आहेत. मध्यभागीं एक मोठें लेणें व भोंवतीं सात लहान लेणी आहेत. तीं दिसण्यांत साध्या देवळांप्रमाणेंच दिसतात. मुख्य देवालय मूळ विष्णूचें असून हल्लीं विष्णूच्या मूर्तीच्या पुढें एक शिवलिंग स्थापलें आहे. बरोली येथील देवालयाशीं असलेल्या साम्यावरून हें ८ किंवा ९ व्या शतकांत बांधलें असावें, असा फर्ग्यूसन साहेबाचा अंदाज आहे व तेथील कांहीं शिलालेखांवरूनहि ह्या अंदाज बरोबर असावा असें वाटतें. अशाच तऱ्हेचीं लेणी पोलादनगर, खोलवी, अवर, बेनैगा, हातिगांव व रामगांव येथें आहेत [कनिंगहॅम—आर्कि. सर्व्हे. ऑफ इंडिया.]

धमतराी, त हशील. —मध्यप्रांत, छात्तिसगड डिब्रिहजन. रायपूर जिल्ह्यांतील एक तहशील. क्षेत्रफळ १५९८ चौरस मैल. हांत ११७ गांवें असून लो. सं. (१९११) २२१३७२. ह्या तहशिल्यांतील कांहीं भाग व धोंडी लोहारा जमीनदारी दुग जिल्ह्याच्या सन्जारी तहशिल्यांत घेण्यांत आली. महानदीच्या पश्चिम कांठचा प्रदेश सुपीक असून दक्षिण भागांत टेंकड्या व जंगल आहे. ८२८ चौरस मैल जंगल राखीव आहे. [इंपे. ग्याझे. पु. ११.]

गां व. —वरील धमतराी तहशिल्यांचें मुख्य ठिकाण. रायपूरच्या दक्षिणेस ४६ मैल. लोकसंख्या सुमारे दहा हजार. दक्षिण रायपूर जिल्ह्यांतून व वस्तर व कांकेर संस्थानांतून येथें माल येतो. येथें अमेरिकन मिशनचा एक दवाखाना, एक महारोग्यांकरितां रुग्णालय व एक शाळा आहे. म्युनिसिपालिटीची स्थापना १८८१ सालीं झाली असून वार्षिक उत्पन्न (१८९१-१९०१) सरासरी ३५०० रु. आहे. येथें मुलांची व एक मुलींची शाळा आहे. [इंपे. ग्याझे. पु. ११.]

धमन्या—प्राण्यांच्या छातीच्या पोकळीत हृदय असतें व त्यांतच शरीरांतील सर्व रक्ताचा सांठा असतो. धमन्या म्हणजे या हृदयापासून शुद्ध रक्त सर्व शरीरभर ज्या नळ्यांतून नेलें जातें त्या लवचिक नळ्या. हृदयापासून एअर्टा व पल्मनरी आर्टरी नांवाच्या दोन मुख्य व मोठ्या धमन्या निघतात व त्यांस शाखा व उपशाखा अशा उत्तरोत्तर बारीक नळ्या दोहोंबाजूनी फुटतात; व अति बारीक व त्यापासून अत्यंत सूक्ष्म अशा धमन्यांच्या शाखा पुढें पुढें शाखास अशा उपशाखा त्याप्रमाणें फुटतात. मोठाल्या धमन्यांच्या जागा बहुतेक ठराविक असतात व त्यांस नांवेहि दिलेलीं असतात परंतु त्यांपासून पुढें ज्या बारीक व सूक्ष्म धमन्या निघालेल्या असतात त्या मात्र हरएक माणसांत त्या अमुकच ठिकाणीं सांपडतात असा नियम नसतो व हरएक प्राण्यामध्ये त्या भिन्न तऱ्हेनें फुटतात. यामुळे शरीर-

शास्त्रवेत्त्यांमध्ये सुद्धां या बारीक धमन्यांच्या निरनिराळ्या निश्चित स्थानांसंबंधीं वाद सुरू असतात. त्यासंबंधीं सुद्धां येवढाच लक्षांत ठेवावयाचा कीं या बारीक धमन्यांत कांहीं विशेष रचनाचातुर्य असतें अथवा शस्त्रक्रिया केली असतां त्या कापल्या जाऊन त्यापासून मोठा अनर्थ गुदरण्याचा संभव असतो असें कांहीं एक नसतें, व भिन्न भिन्न माणसांत त्या अंमळ भिन्नभिन्न तऱ्हेनें व भिन्न ठिकाणीं उगवतात व त्यांचीं नांवे लक्षांत ठेवण्याइतकें त्यांचें महत्त्व नसतें. नेहमींच्या रीतीनें वाढ होण्यास कांहीं अडथळा आला असतांना नव्या तऱ्हेनें धमन्यांची वाढ होण्यास कांहीं अडचण पडत नाही; व असें मज्जातंतु, अस्थि वगैरे शरीरांतील इतर घटकावयांचें होत नाही व म्हणून धमन्यांमध्ये त्या उगवण्यासंबंधीं वैचित्र्य फारच दिसून येतें. इतर प्राणी चार पायावर चालतात व मानवप्राणी उभा चालतो या वेगळ्या परिस्थितीमुळे अर्थात या दोन्ही प्राण्यांच्या धमन्यांच्या रचनेंत फुसळच फरक पडला जातो. चेहरा, डोकें वगैरे विशेष चलनचलन असणाऱ्या भागांत जाणाऱ्या धमन्यांमध्ये नागमोडीची रचना विशेष असते. जेव्हां एखादी महत्त्वाची आणि सर्व प्राण्यांत अचूक त्याच ठिकाणीं सांपडणारी अशी शाखा धमनीपासून निघणें जरूर असतें तेव्हां मोठी धमनी एक अगर दोन वाटोळीं वळणें एकदम घेऊन त्या भागांत घुसते व तेथें तिच्यापासून ती शाखा निघते. अत्यंत सूक्ष्म धमन्यांचीं टोंकें त्यांच्याजवळ येणाऱ्या दुसऱ्या धमन्यांच्या टोंकांशीं जुळतीं होऊन त्यांचें जाळेंच बनतें व पहिल्या सूक्ष्म धमन्यांतील रक्त दुसऱ्या सूक्ष्म धमन्यांत प्रवेश करूं शकतें व यामुळे एखादी मोठी धमनी शस्त्रक्रियेंत अगर अपघातामुळे तुटली असतां अथवा अन्यकारणानें तींतील रक्तप्रवाह बंद झाला असतां त्या बंद होणाऱ्या ठिकाणीं वरील व खालील ज्या धमन्यांच्या शाखा असतात त्या एकदम फुगून मोठ्या होतात व त्यांच्या मार्गें अडलेला रक्तप्रवाह पुढें निर्विघ्नपणें पुन्हां सुरू होतो. यास अपवादात्मक अशा धमन्या म्हणजे ग्रीहा व मेंदूच्या खालील भागावर असलेल्या मज्जाश्रेणी यांस रक्ताचा पुरवठा करणाऱ्या होत. या जवळ असणाऱ्या धमन्यांशीं आपल्या टोंकांच्या योगानें संयुक्त होत नाहीत. यामुळे त्या धमन्यांत कांहीं विकृतीमुळे अडथळा उत्पन्न झाल्यास मेंदूचा अगर ग्रीहेचा तो भाग शुद्ध रक्ताहीन होतो. तसेंच माथा, ओष्ठ व गळ्यांत घाटीवर थॉयराईड पिंड असतो त्यांत शिरणाऱ्या धमन्यांखेरीज शरीराच्या मध्यभागीं त्वचेखालून जाणाऱ्या धमन्या उजवीकडाले डावीकडल्या धमन्यांशीं संलग्न होऊन अथवा याच्या उलट प्रकारें रक्तप्रवाह सुरू रहाण्याचा क्रम शरीरांतील इतर धमन्यांप्रमाणें नसतो, ही एक लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट आहे.

पल्मनरी धमनी हृदयापासून निघते म्हणून वर सांगितलेंच आहे व तिचें वर्णन श्वासोच्छ्वासैर्द्वयें या सदराखालीं

फुफ्फुसाच्या वर्णनांत सांपडेल; येथे आतां या महाधमनीचे वर्णन संक्षेपानें करूं. ही हृदयाच्या डाव्या कप्पाच्या खालील भागापासून निघून वर चढत जाते तेव्हां पुढल्या व उजव्या वाजूस वळते. मग खाली उतरत वक्षःस्थलांतून मध्यपटलांत शिरून उदराच्या पोकळींतून खाली उतरते व चवथ्या कटि-मण्याच्या मध्यरेपेच्या किंचित डाव्या वाजूस येऊन तेथें तिच्या उजवी व डावी अशा दोन मोठ्या शाखा होतात (क्षोणि धमन्या). महाधमनी हृदयापासून निघाली म्हणजे प्रथम कमानदार होते. कमानाचा आरंभ तिसऱ्या वरगडीच्या व उरोवंशाच्या डाव्या वाजूकडील संधिस्थानासमोर असतो. पुढे ती उरोवंशाच्या उजव्या वाजूस दुसऱ्या वरगडीच्या संधिस्थानापर्यंत चढते. मग तेथून मार्गें वळून डाव्या वाजूकडे उतरत उतरत पांचव्या पृष्ठमण्याच्या डाव्या वाजूस येते. येवढ्या भागास महाधमनीची कमान असें म्हणतात. या कमानाखालून डाव्या फुफ्फुसांत शिरणाऱ्या शिरा, धमन्या व नळ्या असतात व यांपैकी पल्मनरी धमनीची एक शाखा व ही कमान या दोहोंस चिटकून असणारा असा एक तंतु-भय भाग गर्भावस्थेतील एका अवयवाचा शेष म्हणून असतो त्यास नळी म्हणतात. महाधमनीच्या दोन श्रोणिधमन्या जेथे निघतात तेथून खाली माकडहाडाच्या पुढे एक लांब व बारीक शाखा निघते व ती पुच्छास्थीपर्यंत जाते.

धमन्यांचे वर्गीकरण.— (१) मनुष्य प्राण्यांच्या शरीरांतील धमन्यांचे खालील वर्गीकरण लक्षांत ठेवण्यास सोपे आहे. म्हणजे (१) डोकें, मान, खांदा आणि हात यांतील धमन्या; (२) उदर व छातीच्या पोकळीतील जां महात्वाची व नाना प्रकारची इंद्रिये आहेत त्यांकडे जाणाऱ्या धमन्या; (३) छाती व उदर यांच्याभोवती असणाऱ्या मांसत्वचादि वेष्टणास रक्तपुरवठा करणाऱ्या धमन्या; आणि (४) कटिर, मांड्या व पाय यांस जाणाऱ्या धमन्या.

डोकें, मान, हात यांकडे जाणाऱ्या शाखा यांचा आरंभ मार्गें महाधमनीची कमान सांगितली तिच्या आडव्या भागापासून होतो व त्या तीन आहेत. (अ) अनामिका, (आ) वामश्रेयिक, (इ) वामाधोजत्रु; त्यांपैकी अनामिका ही धमनी सर्वांत मोठी व पहिलीच शाखा आहे व ती वर चढत जाऊन गळ्यांत प्रवेश करिते व तेथे तिच्या दक्षिण श्रेयिक व दक्षिणाधोजत्रु अशा दोन शाखा होतात. या श्रेयिक धमन्या मान व मस्तक यां-मध्ये व अधोजत्रु धमन्या दोन्ही हात व खांदे यांत शाखां-द्वारे रक्ताचा पुरवठा करतात. श्रेयिक धमन्या या दोन प्रकारच्या आहेत. एक उजव्या व एक डाव्या वाजूची. प्रत्येक धमनी कंठाच्या वाजूने वर चढत जाते आणि कंठमण्याच्या वरच्या कांठाच्या सुमारास तिच्या दोन शाखा होतात. एक दक्षिश्रेयिक ही अनेक शाखांच्या योगानें डोकें व मुखाच्या बाहेरील भागास रक्त पुरविते. कंठ, तालु, लाला-पिंड, मानेचे स्नायु, कानामागचा व डोक्याचा मागील भाग,

कानापुढचा भाग, वर्णनाक्रियेचे स्नायु, घसा व मेंदूवरील आवरण यांस रक्ताचा पुरवठा ही धमनी शाखांच्या द्वारे करिते. दुसरी अंतःश्रेयिक ही कर्णास्थीच्या एका छिद्रांतून मस्तकांत शिरून तिच्या शाखा अनेक व अति बारीक होतात व कांहीं शाखा डोळ्यांत व कानांत पसरतात. हिच्यापुढे अग्र व मध्य अशा दोन शाखा होतात व या दोन्ही शाखा मेंदूच्या आंतल, बाहेरील, व तळाच्या सर्व महत्त्वाच्या नाजूक भागांस भरपूर रक्ताचा पुरवठा विपुल व असंख्य शाखांच्या द्वारे करतात. उजव्या वाजूच्या अंतःश्रेयिक धमनीच्या सर्व शाखा व सूक्ष्म धमन्या, डाव्या वाजूकडील त्याच धमनीच्या शाखा उपशाखांशी धमन्यांच्या (म्ह. पुढे संलग्न होणाऱ्या) योगानें मेंदूच्या अग्रभागी तळाच्या वाजूला संलग्न होतात, येव-ढेंच नव्हे तर मेंदूच्या तळाच्या पार्श्वभागी बसिलर नांवाच्या धमनीशी पोस्टेरिअर कम्प्युनिरेटिंग नांवाची शाखा आहे तिच्याशी या दोन्ही अंतःश्रेयिक धमन्या संलग्न होतात व यांच्यायोगानें विलिप्तचा चक्रव्यूह नांवाचा शिरा व धमन्यांच्या योगानें बनलेला चक्राचार मार्गें मेंदूतील रक्ताभिसरणास सोईस्कर असा तयार होतो. या मार्गाच्या योगानें उजवी-कडील धमन्यांतील डाव्या धमन्यांमध्ये अगर याच्या उलट-सुलट कशाहि प्रकारानें मेंदूस रक्ताचा पुरवठा नेहमी भरपूर होतो. मेंदूस रक्ताचा पुरवठा करणाऱ्या धमन्या दोन; त्यांपैकी अंतःश्रेयिक हिचे वर्णन आतां केलेंच आहे व दुसरी धमनी वेट्टेरूल. या दोन्ही धमन्यांचा विशेष हा आहे कीं (१) या धमन्या मेंदूंत शिरण्याच्या अगोदर त्वचेच्या पृष्ठभा-गापासून त्या बऱ्याच खोल असतात; (२) त्यांना वळणें व नागमोडी फार असतात; व (३) दुसऱ्या धमन्यांशी संलग्न होणाऱ्या मोठ्या शाखा नसतात. अधोजत्रु धमनी हें नांव अन्वर्थकच आहे. कारण, ती जत्रुखालून आडवी जाते व पुढे काखेंत शिरते. तेव्हां तिला कक्षाधमनी म्हणतात. अधो-जत्रुधमनीच्या शाखाः (१) वेट्टेरूल श्रेयिकमण्याच्या छिद्रांतून वर कवटीच्या मागील महाछिद्रांत प्रवेश करून दुसऱ्या वाजूच्या ह्याच धमनीशी संलग्न होऊन तिची बसिलर धमनी होते व मानेंतील अंतःस्नायु, पृष्ठवंशरज्जु, मेंदूचे आवरण या सर्वांस रक्ताचा पुरवठा करते व धमनीच्या शाखा व तसेंच कानांचा खोल भाग यांत प्रवेश करिते. (२) थायरोइड अक्सिस ही शाखाच्या योगानें थाय-रोइडपिंड मानेंतील स्नायु, खवाट्यावरील व पाठीचे स्नायु यांस रक्ताचा पुरवठा करिते. (३) इंटर्नल मेमरी ही छाती व उदराचे स्नायु यांस रक्ताचा पुरवठा करते. (४) इंटर्नल कॅस्टल धमन्या फांसाळ्यामधील स्नायूस रक्त पुरविते. कक्षाधमनी ही पुढे बाहूच्या आंतल्या अंगानें उतरूं लागते, तेव्हां तिला भुजधमनी म्हणतात. ही धमनी शाखांमुळे आजूबाजूस छातीच्या स्नायूस रक्तपुरवठा करिते. भुजधमनी बाहूंतून खाली उतरत उतरत कोपराच्या पुढील खळगीपर्यंत जाते व तेथे तिच्या

दोन शाखा होतात. एक बहिःप्रकोष्ठधमनी व दुसरी अंतःप्रकोष्ठ धमनी. ही दंडांतील स्नायूस रक्त पुरविते.

बहिःप्रकोष्ठधमनीचे वर्णनः—ह्या धमनीची शाखा दुसऱ्या शाखेपेक्षा मोठी असते. ही प्रकोष्ठाच्या अंगठ्याकडील कांठाकडून मनगटापर्यंत येते व तेथे अगदी त्वचेच्या नजीक आलेली असते म्हणून रक्तानुधावनाचा वेग (नाडी) कसा आहे तो या ठिकाणी स्पष्टीत नाडी पहाण्याचा विशेष प्रघात आहे. ही जागा इतर जागांपेक्षा पहाण्यास सोयीची म्हणून हीच पसंत करतात. या धमनीपासून पुढे मनगटाच्या पुढच्या अंगाने एक बारीक शाखा तळहाताकडे जाते व बाकीची धमनी अंगठ्यामार्गे येऊन पुनः विभागते. तिच्या शाखा बोटाच्या मागील भागास रक्त पुरवतात.

अंतःप्रकोष्ठ धमनीचे वर्णनः—ही प्रकोष्ठाच्या करंगळीकडील कांठाकडून मनगटापर्यंत जाते व तेथे कमानदार वळण घेऊन अंगठ्याकडे येऊन मागील धमनीच्या एका शाखेस मिळते. या कमानीपासून बोटांमधील प्रत्येक वेचकाच्या सुमाराने एकेक शाखा निघते व तेथे विभागून बोटाच्या दोन्ही बाजूनी नखांपर्यंत जाते.

औरस महाधमनीचे वर्णनः—ही छातीतील पॉकळीतून उदराच्या पोकळीत प्रवेश करते व तीस अनेक शाखा फुटतात; पैकी हृदयस्नायुपोषक दोन शाखा प्रथम फुटतात, तीन शाखा फुफुसांत जातात व पांच सहा शाखा अन्ननलिकेत रक्तपुरवठा करतात व बरगड्यांच्या मध्यावकाशांतून जाणाऱ्या उजवीकडील दहा व तितक्याच डावीकडील मिळून त्या वीस शाखा आहेत.

औदरमहाधमनीचे वर्णनः—वरील धमनी मध्यपटलांतून उदरांत आली म्हणजे तिला हे नांव मिळते. ही पृष्ठवंशाच्या डाव्या बाजूने खाली उतरत जाऊन चौथ्या कटिभण्याच्या सुमारास जाते व तेथे तिच्या दोन शाखा होतात. पोटांत असणाऱ्या सर्व इंद्रियांस या धमनीने रक्त पुरविले जाते. वेंबीजवळ हात ठेविला असता ही धमनी उडतांना हातास लागते. या धमनीच्या स्पर्शांत कांही करक वाटल्यास “वाट सरली” म्हणून आपल्या लोकांमध्ये विकार मानण्यांत येतो तो होय. हिच्या शाखा पुढील ठिकाणी रक्त पुरवतात.—अन्ननलिका, श्वासनलिका, हृदयावरण, मूत्रपिंड व त्यावरच्या गांठी, वृषण, जठर, यकृत, स्त्रीहा, पित्ताशय, जठराचे पार्श्वमुख, पिंड (उदर व लहान आंतडे), आंतडी उदराच्या पोकळीत ज्या पडद्याने सांवरून धरलेली असतात तो मेस्कूटरी नांवाचा लांब पडदा व त्यायोगाने धाकटे, मोठे व गुदाजवळचे अशीं सर्व आंतडी. त्याचप्रमाणे नऊ नऊ शाखा बरगड्यांमधील जागेस, चार चार कंवरेस, दोन धमन्या मध्यपटलाच्या खालच्या भागास आणि मिडल सक्रेल ही कटिराचे आंतील मागल्या भागास रक्त पुरवतात. सर डब्ल्यू टर्नर याने रंगित प्रवाही पदार्थ या धमनीत पिचकाराने घालून असे

सिद्ध केले आहे की छाती व उदर यांच्या आंत असलेल्या इंद्रियांस रक्त पॉचविणाऱ्या धमन्या व या पोकळीवर आच्छादनार्थ जी त्वचा असते तींतील धमन्या या दोहोंचे अति-सूक्ष्म संलग्न होणाऱ्या शाखांच्या मार्गे दळणवळण असते. कटिर, जंघा व पाय यांस रक्ताचा पुरवठा करणाऱ्या धमन्या जेथे औदर महाधमनीचे दोन फांटे होतात त्यांस श्रोणि धमन्या म्हणतात. हिच्या शाखा अंतःश्रोणिधमन्या वस्तिप्रदेशांतील अवयवांस रक्तपुरवठा करितात व जी दुसरी शाखा बहिःश्रोणिधमनी ती मांडीत शिरते व तेथे तिला सक्कि धमनी हे नांव प्राप्त होते; व त्या मांड्यांच्या पुढील मार्गांल स्नायूस रक्ताचा पुरवठा करतात. नंतर ही धनी मांडीमार्गे पोटरामागील खळगीत येते व तेथे तिला पॉण्टिल हे नांव प्राप्त होते. तेथे तिचे दोन विभाग होऊन त्यांपैकी एक शाखा पुढे येते. तिला प्राकजंघधमनी म्हणतात. ही गुड्याखालच्या पायाच्या पुढील भागास रक्त पुरवून घेयावरून पावलांत शिरते (चरणधमनी). दुसरी शाखा पोटरांतून खाली उतरून आंतील घोठ्याच्या बाजूने जाऊन पावलाच्या तळव्यांत शिरते (पदतल धमनी) व पुढे फ्लियाहि अंतःपदतल व बहिःपदतल या दोन शाखा पायच्या तळव्यांत रक्त पॉचवितात व त्यांपासून पायाच्या अंगठ्यास व बोटांसहि बारीक शाखांच्या द्वारे रक्त पॉचते.

धमन्यांच्या रचनेचे संक्षिप्त वर्णन.—ज्या अचेक आवरणांच्या योगाने धमनी बनलेली असते ती सालीप्रमाणे एकाखाली एक अशी पांच आवरणे आहेत. (१) मवीच्या बाहेर मिथ्यावरण नांवाचे एक झिरझिरीत आवरण असते. (२) याच्या आंत पिवळ्या लवचीक तंतूंचे बनलेले एक आवरण असते. (३) त्याच्या आंत आडव्या आकाराच्या रेशीचे सरळ बनलेले एक आवरण असते. मोठाल्या धमन्यामध्ये नं. २ चे लवचीक तंतूंचे आवरण जाड असते कारण त्यांत रक्त अधिक येते व जाते. मध्यम व लहान धमन्यात स्नायुमय आवरण जाड असते, अशाकरिता की ते संकोच पावून त्यायोगे रक्त पुढे ढकलले जावे. (४) याच्या आंत जाळीदार तंतुमय आवरण असते. (५) व याच्याहि आंत मऊ अस्तराप्रमाणे एक खवल्यासारखे पेशीचे आवरण असते व यावरूनच रक्त वहात असते. मात्र या वहाणाऱ्या रक्ताने खुद्द धमन्यांचे पोषण होत नसते तर त्यांना पोषण करणाऱ्या केशवाहिन्या म्हणून सूक्ष्मदर्शक यंत्रानेच दिसणाऱ्या अतिसूक्ष्म धमन्या त्यांच्या आवरणांतच असतात, व तशाच बारीक मज्जातंतुशाखाहि असतात. त्यांच्या योगाने धमन्यांचे संकोचन व विस्तरण शरीराच्या जहरीप्रमाणे होते.

गर्भावस्थेतील मूल धमन्यांचे वर वर्णिलेल्या धमन्यामध्ये होणारे रूपांतर याचे अतिसंक्षेपाने वर्णनः— प्रथम रुधिराभिसरणाचे इंद्रिय म्हणून रक्त वहाण्यासाठी धमनीची एकच कमान बनते, व तिच्यापासून गर्भावस्थेतच कांही कालाने आणखी चार कमानी होऊन मग पहिली कमान

जवळ जवळ नाहीशी होते, व बाकी राहिलेल्या चार कमानांपासून क्रमाक्रमाने वर सांगितलेल्या सर्व मोठ्या व लहान धमन्या मूल जन्मण्याच्या सुमारास तयार होतात. मानव-प्राण्याच्या धमन्यांशी इतर जलचर, व चतुष्पाद विहगगदि प्राण्यांच्या धमन्यांचे तुलनात्मक पद्धतीने व शारीरशास्त्राच्या रीतिने परीक्षण करणे हा एक मनोबोधक विषय आहे व त्यासाठी त्यावरची स्वतंत्र पुस्तकेच अधिक माहिती मिळव-प्रासाठी जिज्ञासूनी पहावी.

ध म नी वि स् त र ण.—ही एक शरीरांत उत्पन्न होणारी व्यधि आहे. एखाद्या धमनीजवळचे मांसशिरादि फुगून त्याची एक पोकळ गांठ बनते, व या पोकळ गांठीचा संबंध त्या मनीशी रक्तप्रवाहाच्या योगे असतो, व म्हणून या गांठींरक्त असते. अगर असेहि घडते की, मूळ धमनीच एके ठिकाणी सर्व वाजूनी अगर एकाच अंगाने फुगून तिच्या वर एक पोकळ गांठ उत्पन्न होते. असे होण्याचे कारण सर्वांगाचा अग धमनीचा रोगामुळे कमकुवतपणा अगर दुखापत झाल्यामुळे धमनीत आलेला अशक्तपणा हे होय. धमनीच्या आंतो मज्ज अंगास जे धमनीचे पापुदरे असतात, त्यांच्यांत हळूहळू दाहक्रिया होणे हे नेहमीचे कारण आहे. दुखापतीने हा रोग झालेला अठळकून येतो. त्यावेळी रक्त वाजुच्या मज्जशिरादिकांत मिळून, गोठून त्याची पोकळ गांठ होते. या रोगपासून अशा रीति असते की ही गांठ वाढत जाऊन भोंवतेलच्या महत्त्वाच्या इंद्रियांवर तिचा दाब असण होऊ लागल्यास त्या त्या इंद्रियांच्या सुरळीत व्यापारास धक्का पोचतो व त्यामुळे रोगांत भर पडते. अथवा या गांठीतच रक्तसंचय वाजुपेक्षा जाज्जाल झाल्यास ती गांठ शरीरांतच फुटते आणि आंतील धमनीचा रक्तसाव न थांबवितां आल्यामुळे मृत्यु येतो. या रोगाचे मुख्य भेद व वर्णन पुढे दिल्याप्रमाणे आहे:—

(१) आपोआप होणाऱ्या गांठः—ही गांठ संधिवात झालेला अगर जथर अंगमेहततीची कामे करणारा अगर सूत्रपिंड विघडलेला असा मनुष्य असेल तर त्याची एखादी धमनी कांहीहि अपघात, दुखापत न होतां आपोआप सर्व वाजूनी केवळ हृदयाच्या आकुंचनप्रसरणामुळे जे रक्त जोराने धमन्यांत खेचले जाते त्याचा जोर सहन न झाल्यामुळे एखाद्या जागी फुगते व गांठ बनण्यास आरंभ होतो.

(२) अपघाताने बनलेली गांठः—कां व वगैरे पदार्थ शिरून हा रोग होत असल्याचे वर सांगितले आहेच. तसेच लढाईत बंदुकीची गोळी अगर बागनेट मांडीत अगर दंडांत घुसल्यामुळे, अगर एखादा अनवाणी चालला असतां त्याच्या पायाच्या तळव्यांत खिळी शिरल्यामुळे त्या त्या विवक्षित धमन्या अधु होऊन या विस्तरग्रंथी बनण्यास प्रारंभ होतो.

(३) धमनीच्या पोकळीची एकच वाजु अधु होऊन तिच्या एकाच वाजूस फुगारा येणारी गांठः—हीत असे होते की धमनीतून हळू हळू या फुग्यांत थोडथोडे रक्त येते व

त्यामुळे ते सांखळून गोठण्यास अवसर सांपडतो व अशा गोठलेल्या रक्तावर पुन्हा दुसऱ्या वेळेस आणखी बाहेर आलेले रक्त गोठून त्याचा एक थर बसतो. अशा अनेक थरांमुळे ती पोकळी भरून जाते व त्या गांठीत धमनीप्रमाणे नाडीचा धक्का हातास स्पर्शाने जो कळतो तो कळणे बंद होते. मागून ही पोकळी व गांठ लहान होते व रोग आपोआप बरा होतो. अगर अशा तऱ्हेची गांठ असल्यावर पोटांत औषध देऊनहि रक्त गोठवणे साधते.

(४) ज्या गांठीमध्ये धमनी सर्व वाजूनी एकेठिकाणी वाटोळी फुगते तिचे वर्णनः—अशा गांठीमध्ये वर लिहिल्याप्रमाणे रोग आपोआप बरा होण्याचा संभव नसतो. कारण प्रतिक्षणी हृदयाकडून आलेला रक्ताचा लोंढा थेट धमनीच्या व त्या गांठीच्या पोकळीतच येऊन आदळणार. मग रक्त गोठून त्याचे थरावरथर बसणार कसे ? अशा गांठीचा आकार गिरण्यांतून सूत गुंडाळलेल्या चात्या असतात त्याप्रमाणे म्हणजे वर व खाली निमुळता व मध्येच लहू फुगलेला असा असतो.

रो गु चा ची चि कि त्सा.—हलके व कमी अन्न देणे. रोग्यास विछान्यांत पडून राहून पूर्ण विथांति घेऊ देणे; यामुळे रक्ताभिसरणाचा जोर अंमळ कमी होतो. पण रक्त गोठून त्याचे थर बनून रोगग्रंथी आपोआप बरी होणे या उपायाने अंमळ कठिणच असते. रक्ताभिसरणाचा जोर कमी होण्याची आशा करण्यापेक्षा अलीकडे शस्त्रवैद्य शरीरांतील ती ती धमनी शस्त्राने जखम करून दिसेलशी करतो व गांठीच्यावरील धमनीचा भाग शुद्ध केलेल्या दोन्याने बांधून टाकितो. यापासून जे थोके उत्पन्न होण्यासारखे पूर्वी वाढत असत तसे कांही प्रकार वास्तविक घडत नाहीत; व या शस्त्रक्रियेपासून फार फायदा होतो असा अनुभव आलेला आहे. पूर्वी या शस्त्रक्रिया करण्यास वैद्य धजत नसत पण आतां तर ते असे म्हणतात की पोटा अगर छाती खेरीजकरून इतर सर्व धमन्यासंबंधी होणाऱ्या असल्या गांठी शस्त्रक्रियेने बऱ्या केलेल्याच बऱ्या व या शस्त्रक्रियेत धमनीच्या गांठीच्या वरचा आणि गांठीचा खालचा भाग हे शुद्ध दोन्याने बांधितात व मधील गांठ कापून बाहेर काढितात. कापलेल्या भागावरील व खालील ज्या धमनीच्या शाखा असतात त्यांस एकमेकाशी संलग्न होतां येते हे “धमन्या”च्या वर्णनांत सांगितलेच आहे. तेणेकरून रुधिराभिसरणाच्या पूर्ववत् क्रमास अडचण पडत नाही. छातीतील व पोटांतील धमनीच्या गांठी बऱ्या होण्यासाठी शुद्ध जेलाटीनचा द्रव तयार करून काखमध्ये जो पोकळ भाग असतो त्यांत पिचवारीने टांचून घालितात. म्हणजे ते औषध रक्तांत मिसळून रक्त अंमळ सावकाश गोठून रोगाच्या गांठीतीलहि रक्त गोठण्याचा संभव असतो व रोग बरा होण्याचा हा एक उपाय आहे. याशिवाय उपचार म्हणजे यांत्रिक साधनां धमनी गांठीच्यावर दाबून धरणे अगर रबराचे पट्टे बांधून धमनीवर दाब बसविणे हे होत. पण शस्त्रक्रिया करविणे अधिक चांगले व फायदेशीर असते.

Faint, illegible text, possibly a title or header.

Faint, illegible text.

Faint, illegible text.

Faint, illegible text.

Faint, illegible text.

Faint, illegible text.

Faint, illegible text.

Faint, illegible text.

AE
90
M3K4
v.15

Ketkar, Shridhar Venkatesh
Maharashtriya jñanakośa

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

UTL AT DOWNSVIEW

D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 16 16 18 05 012 9